

साहित्यदर्पणः ।

श्रीविश्वनाथकविराजकृतः ।

श्रीरामचरणतर्कवागौशकृतव्याख्यामवलम्ब्य
पण्डितकुलपतिना, वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया

तथा

तदात्मजाभ्यां

पण्डित श्रीमदाशुबोध विद्याभूषण-

पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

परिवर्द्धितया प्रतिसंस्कृतया च टीकया परिशील्य प्रकाशितः ।

अष्टमं संस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययम्

ASIATIC SOCIETY

CALCUTTA.

16 OCT 1969

मुद्रितः ।

सं १८३४ ।

सर्वे स्वर्गं संरक्षितम् ।

मूलं रामानुजमुद्रितम् ।

प्रकाशक— } पण्डित-श्रीभाशुबोध-विद्याभूषण
 } तथा

पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— } २ न०, रमानाथ मञ्जुमदार ट्रीट, आम्हाष्टं
 } ट्रीट् पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मञ्जुमदार ट्रीट्, कलिकाता ।

मातृकाक्रमेण साहित्यदर्पणस्य सूचीपत्रम् ।

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसङ्ख्या । कारिकासङ्ख्या ।

अ

अक्षरम् (नाट्यालं)	...	६	४८६
अक्षरसङ्घातः (नाट्यालक्ष्यम्)	...	६	४४७
अङ्कः (रूपकभेदः)	...	६	५३६
अङ्कमुखम् (मतान्तरञ्च)	...	६	३१६।३१७
अङ्गलक्ष्यम्	...	६	२८२
अङ्गावतारः	...	६	३१५
अतद्गुणः (अलं)	...	१०	७६८
अतिप्रयोजितलक्ष्यतद्भेदाः (अलं)	...	१०	७१४।७१५
अद्भुतरसः	...	३	२४२
अधिकपटताया गुणत्वम्	...	७	६१५
अधिकम् (अलं)	...	१०	७४४
अधिवक्ष्यम् (गर्भसंख्यङ्गम्)	...	६	३७८
अधिवक्ष्यम् (वीष्यङ्गम्)	...	६	५४४
अध्यवसायः (नाट्यालं)	...	६	४८६
अनन्त्यः (अलं)	...	१०	६८७
अनुकरणे दोषाणाम् अदोषत्वाख्यानम्	...	७	६२२
अनुकार्यरत्याद्युद्देशस्य रसत्वप्रतिपादः	...	३	४८
अनुकूलनायकः	...	३	७५
अनुकूलम् (अलं)	...	१०	७३४
अनुनासिकः (नाट्यालक्ष्यम्)	...	६	४८०
अनुनयः	...	६	४६८
अनुप्रासः (अलं)	...	१०	६५३
अनुप्रासभेदाः	...	१०	६५८
अनुभावाः	...	३	१६६
अनुमानता (गर्भसंख्यङ्गम्)	...	६	३७५

प्रकारणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या
अनुमानम् (बलं)	...	१० ७३२
अनुवृत्तिः (नाट्यालं)	...	६ ५०६
अन्तःपुरसहायाः	...	३ ८३
अन्त्यानुप्रासः (बलं)	...	१० ६५७
अन्वीऽन्वम्	...	१० ७४५
अपञ्जारः	...	३ १८४
अपङ्कतिः (बलं) (२)	...	१० ७०४७०५
अप्रतीतदोषस्य गुणत्वम्	...	७ ६०२६०३
अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः	...	१० ७२७
अभिधानः व्यञ्जनायाः भेदकारणानि	...	५ २७१
अभिधामूला व्यञ्जना	...	२ २६
अभिधालक्षणयो रसादिप्रतिपादने अचमत्काररूपणम्	} ...	५ २७३
अभिधावृत्तिकथनम्	...	२ १२
अभिधावृत्तिप्राधान्यम्	...	२ १२
अभिनयलक्षणविभागौ	...	६ २७७
अभिप्रायः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४५६
अभिमानः (नाट्यालं)	...	६ ५०५
अभिसारस्थानकथनम्	...	३ १२०
अभिसारिकालक्षणम्	...	३ ११८
अमर्षः	...	३ १८८
अर्थगतदोषाः	...	७ ५८६
अर्थः अन्तनसहायः	...	३ ८३
अर्थवैविध्यकथनम्	...	३ ८३
अर्थप्रकृतयः	...	६ ३२० १
अर्थभेदस्वरूपम्	...	२ ११
अर्थविग्रहणम् (नाट्यालं)	...	६ ५०२
अर्थशतश्लेषध्वनेः पञ्चमे अतिद्वेषः	...	४ २६५
अर्थशतश्लेषध्वनेर्भेदाः (१२)	...	४ २६१

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
अद्योन्तरन्यासतद्भेदाः (अलं)	१०	७३०
अद्योपपत्तिः	१०	७५८
" (नाट्यालक्षणम्)	६	४७१
अद्योपत्तेपकभेदप्रकाराः (५)	६	३११
अलङ्कारस्वरूपकथनम्	१०	६५१
अवपातनम् (आ० ३०)	६	४३४
अवलगितलक्षणम्	६	२९६
अवस्थान्दितम् (बौध्दम्)	६	५४६
अवहित्या	३	१९०
अविश्रितवाच्यधनेर्भेदौ	४	२५६
अश्रीलक्ष्मीस्य गुणत्वम्	७	६००
असङ्गतिः (अलं)	१०	७४०
असम्प्रसापः (बौध्दम्)	६	५४८
अन्या	३	२००
आ		
आक्रन्दः (नाट्यालं)	६	४८४
आक्षेपतद्भेदौ (अलं)	१०	७३५
आख्यानम् (नाट्यालं)	६	५१२
आख्यायकालक्षणम्	६	५८८
आदानम् (विमर्षमन्थिः)	६	३९३
आधिकारिकप्रामाण्यकौ (नाट्यवस्तुभेदौ)	६	२९९।३००
आनन्दः (निर्वहणसन्धिः)	६	४०३
आसुखभेदाः	६	२९१
आसुखलक्षणम्	६	२९०
आरभटीलक्षणं तद्भेदाश्च	६	४२९।४३०
आरम्भः (काव्यावस्था)	६	३२९
आर्षो व्यञ्जना तद्भेदकथनञ्च	२	२८।२९
आलम्बनविभाषाः	३	६५
आलम्बनम्	३	१८७

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
आवेगः	...	३ १७५
आशंसा (नाट्यालं)	...	६ ४६५
आश्रीः	...	६ ४८३
आश्रयः	...	६ ४८८
आशीर्षम् (लास्याङ्गम्)	...	६ ५१८
	प्र	
दृष्ट्यामानः	...	३ २२३
द्वैदाम्बलक्षणम्	...	६ ५३५
	व	
उक्तप्रत्यक्षम् (लास्याङ्गम्)	...	६ ५२६
उद्यता	...	३ १८०
उत्कीर्तनम् (नाट्यालं)	...	६ ५०७
उत्तमोत्तमकम् (लास्याङ्गम्)	...	६ ५२५
उत्तरम् (बलं)	...	१० ७५७
उत्तेजनम् (नाट्यालं)	...	६ ४८८
उत्थापकः (सात्वतीवृत्तिभेदः)	...	६ ४२५
उत्थाननम् (नाट्यालं)	...	६ ४८०
उत्थेलास्वरूपतद्भेदाः (बलं)	...	१० ७०७—७१३
उदात्तम्	...	१० ७७३
उदाहरणम् (गर्भसंस्थङ्गम्)	...	६ ३७२
" (नाट्यालक्षणम्)	...	६ ४४८
उद्घात्यकालक्षणम्	...	६ २८२
उद्दीपनविभावाः	...	३ १६४।१६५
उद्भेदः (सूत्रसंस्थङ्गम्)	...	६ ३५२
उद्यमः (नाट्यालं)	...	६ ४८८
उद्देशः (गर्भसंस्थङ्गम्)	...	६ ३८०
उन्मादः	...	३ १८२
उपलेपः (सूत्रसन्धिः)	...	६ ३४३
उपगूहनम् (निवृत्तवृत्तसंस्थङ्गम्)	...	६ ४०५

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
उपदिष्टम् (नाट्यालक्षणम्)	...	६ ४६०
उपदेशनम् (नाट्यालं)	...	६ ५१५
उपन्यासः (प्रतिमुखसम्यङ्गम्)	...	६ २६७
उपपत्तिः (नाट्यालं)	...	६ ४८४
उपमा तद्भेदाः (अलं)	...	१० ६६७—६८६
उपमेधीपमा ”	...	१० ६८८
उपकपकभेदाः (दृश्यकाव्यम्)	...	६ २७९
उपादानलक्षणा (अजदस्त्राणां)	...	२ १५
उल्लास्यलक्षणम् (उपकपकम्)	...	६ ५६३
उल्लेखः (अलं)	...	१० ७०३
” (नाट्यालं)	...	६ ४८८
ए		
एकदेशविवर्तिन्युपमा (अलं)	...	१० ६८४
एकावली ”	...	१० ७५१
ओ		
ओज आदीनां दोषाभावत्वेनाङ्गीकारः	...	८ ६३९
ओजोगुणः	...	८ ६२९
ओजोव्यञ्जकाः	...	८ ६३०
औ		
औकुक्कम्	...	३ १९१
औदार्यम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १३८
क		
कथासूत्रणम्	...	६ ५८७
कथितपदत्वस्य गुणत्वम्	...	७ ६०४
कथोद्घातलक्षणम्	...	६ २९२
कान्यकालक्षणम्	...	३ ११९
कपटम् (नाट्यालं)	...	६ ४८५
करणम् (मुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३५२
करणकालक्षणम्	...	६ ५९१

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
कदम्बरः	...	३ २३४
कदम्बविप्रलम्बः	...	३ २२८
कदम्बविप्रलम्ब-कदम्बरस्योः मेटः	...	३ २३५
कदम्बादीनां रंमन्वभंख्यापनम्	...	३ ३५
कलहान्तरितालचयम्	...	३ १२१
कविवेदम्	...	{ ३०७—३१०, ३१८— ३२१, ३३४, ४१०—४१३ ४३७—४४२, ५८०—५८२
कविसमग्रख्यातानि	...	७ ६१०
कष्टत्व दुःश्रवत्वयोः गुणत्वम्	...	७ ६०६
कान्तिः (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १३४
कान्तिः (शब्दगुणः)	...	८ ६३७
कारणमाला (चर्त्त)	...	१० ७४८
कार्याख्याः (५)	...	६ ३२८
काश्चिदोपिभ्यः पृथगलङ्कारधीषाणाम् असम्भवत्वप्रतिपादनम्	...	५८८
काव्यनिप्रगुणादिस्वरूपम्	...	१ ५
काव्यनिप्रगुणस्वरूपम्	...	१ ४
काव्यफलानि	...	१ २
काव्यम् (स्वरूपकम्)	...	६ ५६४
काव्यलक्षणम्	...	६ ५८३
काव्यलिङ्गम् (चर्त्त)	...	१० ७३१
काव्यसंस्कारः (निरूपणसन्धिः)	...	६ ४०८
काव्यव्यतिरिक्तभेदो	...	४ २५२
काव्यस्वरूपम्	...	१ ३
कालिकश्चित्तम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १४४
कद्रुमितम्	...	३ १४६
कुतूहलम्	...	३ १५४
कुक्षत्रावेश्याप्रेष्यापानभिसारावस्थाकथनम्	...	३ ११८

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसङ्ख्या । कारिकासङ्ख्या ।

कुलटालक्षणम्	...	३	११२
ज्ञानिः (निर्वहणसम्यङ्गम्)	...	६	४०१
केलिः (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३	१५७
कोषलक्षणम्	...	६	५८५
कौशिकी प्रतिस्तदज्ञानि च	...	६	४१६।४१७
कर्मः (गभंसम्यङ्गम्)	...	६	३७३
क्षितिः	...	६	३७७
शोभः (नाट्यालं)	...	६	४८२

ख

खण्डकाव्यलक्षणम्	...	६	५८४
खण्डनोपलङ्कारः	...	८	६४३
खण्डितालक्षणम्	...	३	११७
खेटः (विमर्हसम्यङ्गम्)	...	६	३८८
ख्यातविरुद्धतादीषल्य गुणत्वम्	...	७	६०८

ग

गच्छम (वीथ्यङ्गम्)	...	६	५४५
गद्यस्वरूपतद्भेदतल्लक्षणानि	...	६	५८६
गभंसन्धिः	...	६	३३८
गभंसम्यङ्गनामानि चभूताहरणञ्च	...	६	३६८
गर्भाङ्गः	...	६	२८२
गर्भिततादीषल्य गुणत्वम्	...	७	६१७
गर्वः	...	३	१८५
(नाट्यालं)	...	६	४८७
गर्हणम् (नाट्यालक्षणम्)	...	६	४७२
गाथीर्यलक्षणम्	...	३	८५
गुणकोत्तनम् (नाट्यालक्षणम्)	...	६	४७७
गुणभेदाः	...	८	६२५
गुणलक्षणम्	...	८	६२४
गुणातिपातः (नाट्यालक्षणम्)	...	६	४६१

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
गुणानिग्रहः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४६२
गुणोभूतव्यङ्गकान्यालक्षणं तद्विदास	...	४ २६८२६९
शेषपदम् (लास्याङ्गम्)	...	६ ५१७
गाङ्गोलक्षणम् (उपरूपकम्)	...	६ ५५९
गौड़ी (रीतिः)	...	९ ६४७
गद्यनम् (निर्वहणसस्यङ्गम्)	...	६ ३९८
ग्रास्यस्तदोषस्य गुणत्वम्	...	७ ६०७
ग्लानिः	...	३ २०४

च

चकितम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १५६
चतुःषष्ट्यङ्गोपसंस्कारः (सन्धीनःम्)	...	६ ४१०
चपलता	...	३ २०३
चम्पूलक्षणम्	...	६ ५८९
चवंधांनपत्या रसनिपत्तिः	...	३ ६०
चवंधाधोरसस्य भागाभाजले	...	३ ५४
चवंधाया रसप्रमाणात्वम्	...	३ ५९
चिदम् (अलं)	...	१० ६६५
चिन्ता	...	३ २०५
चलिका	...	६ ३१४

छ

छलम् (वीथ्यङ्गम्)	...	६ ५४१:५४२
छादनम् (विमर्षरस्यङ्गम्)	...	६ ३९४
छेकानुप्रासः	...	१० ६५४

ज

जडता (व्य० भा०)	...	३ १७९
जसिः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४५७

झ

झिमलक्षणम् (उपक्रमम्)	...	६ ५३४
-------------------------	-----	-------

प्रकरणम् ।

परिच्छेदसङ्ख्या । कारिकासङ्ख्या ।

तद्गुणः (अलं)	...	१०	७६७
तपनम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३	१५१
तापनम् (प्रतिमुखमस्यङ्गम्)	...	६	३५८
तुल्यतर्कः (नाट्यलक्षणम्)	...	६	४५३
तुल्ययोगिता (अलं)	...	१०	७१६
तेजोललितौदार्यलक्षणानि	...	३	८७
तासः (व्य० मा०)	...	३	१८७
द्विगतम् (बोध्यङ्गम्)	...	६	५४०
द्विगुटकम् (लास्याङ्गम्)	...	६	५२२
त्रोटकम् (गर्भमस्यङ्गम्)	...	६	३७८
त्रोटकलक्षणम् (उपरूपकम्)	...	६	५५८
न			
दक्षिणनायकः	...	३	७३
दक्षसहायाः	...	३	८४
दशाधीरात ज्ञान्तव्य भेदकथनम्	...	३	२४३
दाक्षिण्यम् (नाट्यलक्षणम्)	...	६	४६८
द्विष्टम्	...	६	४५८
दोषकम् (अलं)	...	१०	७१७
दोषिः (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३	१२३
दुःप्रवृत्तदोषश्च गुणलक्षणम्	...	७	५८८
दुर्भङ्गिणालक्षणम् (उपरूपकम्)	...	६	५७२
दूतदूतीविभामो	...	३	८८
दूतीगुणाः	...	३	१६२
दूतीनिरूपणम्	...	३	१६१
दृश्यकाव्यस्य रूपकत्वनिर्दिष्टः	...	६	२७६
दृश्यप्रत्यभेदेन काव्यवैविध्यं दृश्यरूपक	...	६	२७५
दृष्टान्तः (अलं)	...	१०	७१८
दृष्टान्तः (नाट्यलक्षणम्)	...	६	४५२

प्रकरणम् ।	पारच्छेदसङ्ख्या ।	कारकसङ्ख्या ।
दैन्यम्	...	३ १७६
दोषस्वरूपम्	...	७ ५६२
दोषाणां स्थानानि नामानि च	...	७ ५६३।५६४
दातिः (विमर्षसम्यङ्गम्)	...	६ ३८६
दृवः "	...	६ ३८५
द्विगूढम् (लास्याङ्गम्)	...	६ ५२४
घ		
धर्मसङ्गाथाः	...	५ ८५
धीरप्रशान्तलक्षणम्	...	५ ७१
धीरललितलक्षणम्	...	५ ७०
धीराऽधीरालक्षणम्	...	५ १०७
धीरोदात्तलक्षणम्	...	५ ६८
धीरोद्धतलक्षणम्	...	५ ६९
धृतिः	...	५ २०२
धृटनायकः	...	५ ७४
धैर्यम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	५ ३३९
धैर्यलक्षणम्	...	५ ६६
ध्वनिलक्षणम्	...	४ २५४
ध्वनेरष्टादश भेदाः	...	४ २६३
ध्वनेरेकपञ्चाशद्भेदाः बहुभेदाय	...	४ २६७
ध्वनेर्भेदौ	...	४ २५५
न		
नटस्य रसानास्वादकत्वम्	...	३ ४९
नटस्य सम्बन्धस्वीकारः	...	३ ५०
नमं (कौशिकीवत्यङ्गम्) तद्भेदाय(३)...	...	६ ४१८।४१९
" (प्रतिमुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३६०
नमंगमः (कौशिकीवत्यङ्गम्)	...	६ ४२२
नमंदातिः (प्रतिमुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३६१
नमंस्फूर्जः (कौशिकीवत्यङ्गम्)	...	६ ४२०

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
नर्मस्फोटः (कौशिकीवृत्त्यङ्गम्)	...	६ ४२१
नाटककाव्यपूर्वरङ्गनान्दीपाठलक्षणदिः	...	६ २८४
नाटकरचनापरिपाटी	...	६ २८३
नाटकलक्षणम् (रूपकम्)	...	६ २८०
नाटकस्य नामकरणम्	...	६ ४३८
नाटकीयपादाणां सन्कीर्णनम्	...	६ ४४१
नाटिकांशलक्षणम् (उपरूपकम्)	...	६ ५५७
नाट्यपरिभाषा	...	६ ४३८
नाट्यभाषाविभागाः	...	६ ४४३
नाट्यरामकलक्षणम् (उपरूपकम्)	...	६ ५६१
नाट्यलक्षणनामानि (३६)	...	६ ४४५
नाट्यालङ्कारभेदास्तत्रामानि	...	६ ४८२
नाट्ये प्रयोज्यानि	...	६ ४४४
नाट्ये वेश्यादीनां नामकरणम्	...	६ ४३७
नाट्योक्तीनां निरूपणम्	...	६ ४३६
नान्दीपाठान् कर्त्तव्यनिर्णयः	...	६ २८६।२८७
नान्दीलक्षणम्	...	६ २८५
नान्या आवश्यकता	...	६ २८४
नायकगुणाः (८)	...	३ ८१
नायकादितोयभेदाः (१६)	...	३ ७२
नायकप्रणयानुसारेण षड्विधानां नायिकानां पुनर्वैविध्यकथनम्	} ...	३ १०८
नायकप्रथमभेदाः (४)	...	३ ६७
नायकभेदाः (४८)	...	३ ७७
नायकलक्षणम्	...	३ ६६
नायिकावैविध्यकथनम्	...	३ ८८
नायिकानां भावाभिव्यक्तिः	...	३ १६०
नायिकानामलङ्काराः (२८)	...	३ १२६
नायिकानामसङ्क्षेपत्वनिर्देशः	...	३ १२८

प्रकरणम् ।	परिच्छेदमङ्गा ।	कारिकासङ्गा ।
नाथिकाभेदाः (३८४)	...	३ १२६
नाथिकासाङ्ख्यम्	...	३ १२७
नालिका (बौध्यक्रम)	...	६ ५४७
निदर्शनम् (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४५५
निदर्शना (चल)	...	१० ७२०
निद्रा (व्य० भा०)	...	३ १८८
निघताग्निः (ऋष्यांशुभेदाः)	...	६ ३३२
निष्कृतिः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४६४
निर्णयः (निर्बंधसम्यक्क्रम)	...	६ ३८८
निर्बंधमन्त्रिः	...	६ ३४१
निर्बंधसम्बन्धभेदास्तत्रानामि	...	६ ३८५
निर्वेदलक्षणम्	...	३ १०४
निर्वेदादिव्यभिचारिभावाः	...	३ १०३
निर्देष्टुतादोषस्य गुणत्वम्	...	७ ६०८
निवेदनम् (नाट्यालं)	...	६ ५१०
निषयालङ्कारः	...	१० ७०६
निस्तृष्टाशब्दलक्षणम्	...	३ ८६
निस्तृष्टाशब्दप्रयुक्तादोषयोः गुणत्वम्	...	७ ६०१
नीतिः (नाट्यालं)	...	६ ५०१
न्यूनपदतायाः स्थानविशेषे दोषगुणत्वाभावकथनम्	...	३ ६१४
न्यूनपदताया गुणत्वम्	...	७ ६१३

प

पतत्रकषतादोषस्य गुणत्वम्	...	७ ६१८
पताकानिर्वाहस्थानकथनम्	...	६ ३२५
पताकाभेदाः सलक्षणाः (४)	...	६ ३०३—३०६
पताकालक्षणम्	...	६ ३२४
पताकास्थानकथनम्	...	६ ३०२
पदलक्षणम्	...	२ ८
पद्मांशादिषु अक्षरसंख्यक्रमव्यञ्जक कथनम्	...	४ ३६६

प्रकारचम ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
पदीश्रवः (नाट्यसूत्रचम)	...	६ १५४
पद्यस्य तथा मुक्तवादीनां सूत्रचमम्	...	६ ५७८
परकीयामिटौ	...	३ १११
परिकरः (अलं)	...	१० ७२५
” (मुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३४४
परिचामसूत्रं तद्वैद्यै च (अलं)	...	१० ७००
परिच्युतः (मुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३४५
परिभाषना	...	६ ३५१
परिभाषणम् (निर्वहणसम्यङ्गम्)	...	६ ४००
परिवर्तकः (सात्वतीश्रवणम्)	...	६ ४२८
परिहृतिः (अलं)	...	१० ७५५
परिसङ्ख्या	...	१० ७५६
परिसर्पः (प्रतिमुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३५७
परि(री)हारः (नाट्यालं)	...	६ ५०८
परीवादः	...	६ ५००
परीदालसूत्रम्	...	३ ११२
पर्यायः (अलं)	...	१० ७५४
पर्यायोक्तम्	...	१० ७२८
पर्युपासनम् (प्रतिमुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३६४
पश्चात्तापः (नाट्यालं)	...	६ ४२३
पाञ्चाली (रीतिः)	...	८ ६४८
पीठमर्दनामा नायकसहायः	...	३ ७८
पीठमर्दादीनामुत्तमत्ववचनम्	...	३ ८६
पुनरुत्पत्ताद्योपलक्षणम्	...	७ ६११'६१२
पुनरुत्पत्ताद्योपलक्षणम् (अलं)	...	१० ६५२
पुष्पगणिका (लावणम्)	...	६ ५२०
पुष्पम् (प्रतिमुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३६५
पूर्वरङ्गः	...	६ २८४
पूर्वद्वारः तत्र सूत्रचयाः कामदशाद्य	...	३ २१५

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
पूर्वरागकथनावसरः	..	३ २२०
पूर्वरागभेदाः सलक्षणः (३)	...	३ २२१
पूर्ववाक्यम् (निबन्धसम्यङ्गम्)	...	६ ४०७
पृच्छा (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४७३
प्रकरणानामकटुश्लक्षणां तद्भेदाय (रूपकम्)	६	५२८ ५२९
प्रकरणिकाक्षयम् (उपरूपकम्)	...	६ ५७३
प्रकरी तन्मन्वथ (अर्थप्रकृतिः)	...	६ ३२६
प्रगमनम् (प्रतिमुखासम्यङ्गम्)	...	६ ३६२
प्रगल्भतालक्षणम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १३७
प्रगल्भाऽधीरालक्षणम्	...	३ १०८
प्रगल्भाधीराऽधीरालक्षणम्	...	३ १०७
प्रगल्भाधीरालक्षणम्	...	३ १०६
प्रगल्भालक्षणम्	...	३ १०३
प्रच्छेदकः (लास्याङ्गम्)	...	६ ५२१
प्रतिनायकः	...	३ १६३
प्रतिमुखासम्यः	...	६ ३३८
प्रतिमुखाङ्गानि (१३)	...	६ ३५५
प्रतिबन्धपमा (अलं)	...	१० ७१८
प्रतिषेधः (विमर्षसम्यङ्गम्)	...	६ ३९०
प्रतीपम् (अलं)	...	१० ७६३ ७६४
प्रत्यगीकम्	...	१० ७६२
प्रपञ्चः (बोध्यङ्गम्)	...	६ ५२९
प्रबन्धगतार्थशक्त्युद्बन्धनिः	...	४ २६५
प्रयत्नः (काव्यावस्थाभेदः)	...	६ ३२०
प्रयोगातिशयलक्षणम् (प्रस्तावनाभेदः)	...	६ २९४
प्ररोचना (विमर्षसम्यङ्गम्)	...	६ ३९२
प्रवर्तकलक्षणम् (प्रस्तावनाभेदः)	...	६ २९५
प्रवर्तनम् (नाट्यालं)	...	६ ५११
प्रवासः तदवस्थाश्च	...	३ ३२५

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
प्रवासस्य कार्यज्ञस्य त्रैविध्यम्	...	३ २२७
प्रवासे स्मरदशा तल्लक्षणानि च	...	३ २२६
प्रवेशकालक्षणम् (अर्थापत्तेपक्षभेदः)	...	६ ३१३
प्रवृत्तिः (निर्वहणसम्यङ्गम्)	...	६ ४०९
प्रसङ्गः (विमर्षसम्यङ्गम्)	...	६ ३८८
प्रसादः (निर्वहणसम्यङ्गम्)	...	६ ४०२
प्रसादगुणः तद्गुणत्रयम्	...	८ ६२१, ६२२
प्रमिद्विः (नाट्यालक्षणम्)	...	६ ४७४
प्रस्तावनायाः परनिमित्तकत्वं तथा (गच्छकुट्टमते)	...	६ २९८
प्रस्थानम् (उपरूपकम्)	...	६ ५६२
प्रवर्षः (नाट्यालं)	...	६ ५१४
प्रहसनं तान्त्रयमाय (रूपकम्)	...	६ ५५१—५५६
प्रहृष्टिकाया अलङ्कारत्वनिराकरणम्	...	१० ६६६
प्रतिः (मुखसम्यङ्गम्)	...	६ ३४८
प्रामाणा (कार्यावस्थाभेदः)	...	६ ३३१
प्राथेना (गर्भसम्यङ्गम्)	...	६ ३७६
प्रियोक्तिः (नाट्यालक्षणम्)	...	६ ४८१
प्रेङ्गणम् (उपरूपकभेदः)	...	६ ५६५
प्रोक्तादनम् (नाट्यालं)	...	६ ५०३
प्रोषितभर्तृकालक्षणम्	...	३ १२३
फ		
फलनिरूपणम् (अज्ञानम्)	...	६ ४११
फलयोगः (कार्यावस्थाभेदः)	...	६ ३३३
फललक्षणाः सप्रकाराः	...	३ २०
फललक्षणायाः पुनर्भेदद्वयम्	...	२ ११
व		
विन्दुलक्षणम् (अर्थप्रकृतिभेदः)	...	६ ३२३
वीजलक्षणम्	...	६ ३२२
वीभस्वरसः	...	३ २४०

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	वारिकासङ्ख्या ।
	भ	
अथानुकरसः	...	३ २३८
भाष्यलक्षणकथनम् (रूपकभेदः)	...	६ ५१०
भाषिकाङ्गानां लक्षणम्	...	६ ५०६
भाषिकालक्षणम् (उपरूपकम्)	...	६ ५०५
भारतीवृत्तिः	...	६ २८८
भारतीवृत्तेरङ्गानि (४)	...	६ २८८
भावः (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १३०
भावशान्त्यादिष्वप्यनम्	...	३ २५४
भावानां निरुक्तिः	...	३ २१२
भाविष्यम् (चर्लं)	...	१० ७७२
भावोदय-भावसन्ध्यादयः	...	१० ७७५
भाषणम् (निर्देशवसन्ध्याङ्गम्)	...	६ ४०६
भाषासमः (चर्लं)	...	१० ६६२
भूषणम् (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४४६
भेदः (सुखसन्ध्याङ्गम्)	...	६ ३५४
भ्रंशः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४६६
भ्रान्तिमान् (चर्लं)	...	१० ७०२
	म	
मङ्गलाचरणम्	...	१ १
मतिः (व्यभि० भाव०)	...	३ १८५
मदः (नायिकाऽलङ्कारः, व्यभि०भाव०)	...	३ १४८।१७८
मध्याधीरादीनां लक्षणम्	...	३ १०५
मध्याप्रगन्त्याभेदान्तराणि	...	३ १०४
मध्यालक्षणम्	...	३ १०२
मनोरथः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४७८
मरणम् (व्यभि० भाव०)	...	३ १८६
मरणस्य अवयवता (पूर्वरा०)	...	३ २१८
महाकाव्यलक्षणम्	...	६ ५०८

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
महानाट्यसूत्रम्	...	६ ३२०
महावाक्यम्	...	२ ०
साधुर्थम् (गुरुभेदः) तद्विज्ञानम्	...	८ ६२६।६२७
साधुर्थ्यसूत्रम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ ८४।१२६
साधुर्थ्यसूत्रिकाः	...	८ ६२८
मानः तद्वेदी च	...	३ २२२
मानमङ्गीपायाः सलसलाः	...	३ २२४
मार्गः (मर्मसम्बन्धम्)	...	६ ३७०
माखा (नाट्यसूत्रम्)	...	६ ४७०
माखादीपकम् (अलं)	...	१० ७५०
मितार्थकसन्देहप्रहारको दूतौ	...	३ ८०
मीलितम् (अलं)	...	१० ७६५
मुखसन्धिः	...	६ ३३७
मुखसन्धेरङ्गनामानि (१२)	...	६ २४२
मुग्धाकन्वकयोरशुरागेकितानि	...	३ २५८
मुग्धालस्यम्	...	३ १०१
मृदुम् (वीर्यम्)	...	६ ५५०
मोहावितम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १४५
मोहः (व्यभि० भाव०)	...	३ १८१
मौग्धम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १५२
य		
यथासङ्गम् (अलं)	...	१० ७५३
यमकसूत्रम्	...	१० ६६०
यात्रा (नाट्यालं)	...	६ ५०८
युक्तिः	...	६ ५१२
” (मुखसन्ध्याङ्गम्)	...	६ ३४७
र		
रत्नादीनां रसविशेषे व्यभिचारित्वस्यम्	...	३ २०७
रत्नाद्युद्दीपके; तदुद्दीपकस्यम्	...	३ ४०

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
रसगतदोषाः	...	७ ५८७
रसताटाट्यादुत्साही दोषः	...	३ ४१
रसनिर्वचनम्	...	३ ३३
रस-भावाभासौ	...	३ २५१।२५२
रसभेदकथनम्	...	३ २१३
रसरूपतया रत्यादिप्रतीतिः	...	३ ४२
रसवत्-प्रेय ऊर्जंस्त्रि-समाहितानि (अर्थं) ...	१०	७७४
रसविशेषे स्थायिभावानां सञ्चारित्वम्	...	३ २०८
रसस्य कार्यत्वखण्डनम्	...	३ ५२
रसस्य निर्बन्धकज्ञानस्वरूपत्वाभावप्रकटनम्	...	३ ५६
रसस्य परोक्षापरोक्षत्वनिरासः	...	३ ५७
रसस्य प्रागभाव-ध्वंसाभावत्वकथनम्	...	३ ५३
रसस्य वर्तमान-भविष्यत्तानिरासः	...	३ ५५
रसस्य सुखकारणता	...	३ ३७
रसस्य सुखस्यत्वप्रकटनम् अनुपपत्त्यनरञ्ज	...	३ ३६
रसस्य स्वपक्षाश्रत्याखण्डत्वसिद्धिः	...	३ ६२
रसस्याज्ञाप्यत्वकथनम्	...	३ ५१
रसस्यानुकाय्यगतत्वनिरासः	...	३ ४८
रसस्यालौकिककालसङ्घटयसंबन्धत्वकथनम्	...	३ ५८
रसस्वरूपतदास्मादप्रकारौ	...	३ ३४
रसादप्रतिपादन प्रति अभिधालक्षणयोः अक्षमत्वम्	५	२७२
रसादिव्यङ्गकथने अनुमानस्य अक्षमत्वम्	...	५ २७३
रसानां परस्परविरोधः	...	३ २४६
रसावाच्यत्वप्रकटने प्रतिज्ञा	...	३ ६१
रसाल्लादादश्रुपातादिनिर्वचनम्	...	३ ३८
रसाल्लादं वाचनयाः हेतुत्वनिवृत्तिः	...	३ ३९
रसाल्लादे विभावादीनानेकाकारता	...	३ ४६
रसोदोषे विभावादीनां कारणत्वकथनम्	...	३ ४५
रसकलक्षणम् (उपरूपकम्)	...	६ ५६६

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
रीतिलक्षणं रीतिनामानि च	...	९ ६४४।६४५
रूपकनामदृश्यकाव्यभेदाः	...	६ २७८
रूपकनिकृतिः	...	६ २७६
रूपकालङ्कारस्वरूपभेदलक्षणानि (अलं)	...	१० ६९०—६९९
रूपम् (गभंसस्यङ्गम्)	...	६ ३७१
रौद्ररसः	...	३ २३६
रौद्ररसस्य युद्धवीराङ्गेदः	...	३ २३७
ल		
लक्षलक्षणा (अक्षरस्वार्था)	...	२ १६
लक्षणाः श्रुताः गौण्ये च	...	२ १९
लक्षणायाः अश्रीतिभेदाः	...	२ २३
अलारिंशद्भेदाः	...	२ २२
लक्षणावृत्तिरूपकणम्	...	२ १४
लक्षणाश्रया व्यञ्जना	...	२ २७
लक्षणा सारोपा साध्यवसाना च	...	२ १८
लक्ष्यक्रमस्य ह्यध्वनेस्त्रैविध्यम्	...	४ २५९
ललितम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १४८
लाटानुप्रासः (अलं)	...	१० ६५८
लाटी (रीतिः)	...	९ ६४९
लाव्याङ्गभेदास्तत्रामानि च (१०)	...	६ ५१६
लौला (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १४०
लेशः (नाय्यलक्षणम्)	...	६ ४७८
व		
वक्त्राद्यौचित्येन रचनावेपरीत्यकणनम्	...	९ ६५०
वक्त्रोक्तिः (अलं)	...	१० ६६१
वचनम् (प्रतिमुखसस्यङ्गम्)	...	६ ३६६
वत्सलरसः	...	३ २४५
वर्णसंस्कारः (प्रतिमुखसस्यङ्गम्)	...	६ ३६८
वस्तुव्यापनम् (चार० वृत्तिः)	...	६ ४३१

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	वारिवासङ्ख्या ।
षाक्रेलिः (वीथ्यङ्गम्)	...	६ ५४३
षाक्यगतदोषाः	...	७ ५८३
षाक्यद्वैविध्यम्	...	२ ८
षाक्यसूत्रपत्रम्	...	२ ६
षासकसञ्जालचरणम्	...	३ १२४
विश्वत्यालङ्कारः	...	१० ७५८
विहसतम् (नाबिन्दाऽलङ्कारः)	...	३ १५०
विद्येयः	...	३ १५३
विचारः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४५८
विचित्रम् (अलं)	...	१० ७४३
विच्छिन्तिः (नाबिन्दाऽलङ्कारः)	...	३ १४२
विटलक्षणम्	...	३ ८०
विटविदूषकयोर्मध्यता	...	३ ८७
वितर्कः (व्यभि० भाव०)	...	३ २०६
विदूषकलक्षणम्	...	३ ८१
विद्रवः (गर्भसन्ध्यङ्गम्)	...	६ ३८१
विधानम् (मुखसन्ध्याङ्गम्)	...	६ ३५०
विधृतम् (प्रतिमुखसन्ध्याङ्गम्)	...	६ ३५८
विध्याभासः (अलं)	...	१० ७३६
विनीतिः	...	१० ७२३
विपर्ययः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४६७
विप्रसञ्जालचरणम्	...	३ १२२
विप्रसञ्जालङ्कारः	...	३ २१६
विप्रसञ्जालङ्कारभेदाः (४)	...	३ २१७
विदोषः (व्यभि० भाव०)	...	३ १८२
(निर्बन्धसन्ध्याङ्गम्)	...	६ ३८७
विभावचरणं तद्भेदो च	...	३ ६१६४
विभावना तद्भेदो च (अलं)	...	१० ७३७
विभावादीनामशौचिकत्वव्यापणम्	...	३ ४४

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	वारिकासङ्ख्या ।
विभावादेः द्योरेण्य वा सद्भावे } रमोद्धोष्य चदीषत्वपञ्चटनम् }	...	३ ४७
विभावादेः साधारण्येन प्रथमं प्रतीतिः	...	३ ४३
विभ्रमः (नायिकाऽण्डकारः)	...	३ १४७
विभ्रमसन्धिः	...	६ ३४७
विभ्रमसन्धेरङ्गानि अपवादलक्षणम्	...	६ ३८२
विरहोत्कण्ठितालक्षणम्	...	३ १२५
विरहलक्षणम्	...	६ २०
विरहहरमयोः सन्निवेशविचारः	...	७ ६२१
विरहहरमस्य विभावादिसङ्क्रुद्धस्य गुणत्वम्	...	७ ६२०
विरोधः (प्रतिमुखमन्यङ्गनम्)	...	६ ३६३
विरोधनम् (विमर्षमन्यङ्गनम्)	...	६ ३८१
विरोधाण्डकारः समेदः	...	१० ७३६
विशामलक्षणम् (नायकगुणः नायिकाऽण्डकारश्च)	३	८३ १४१
” (प्रतिमुखमन्यङ्गनम्)	...	६ ३५६
विशामिकालक्षणम् (उपरूपकम्)	...	६ ५७१
विशोभनम् (मुखमन्यङ्गनम्)	...	६ २४६
विशदितान्यपरवाच्यञ्जनेर्भेदो	...	४ २५७
विज्जीवः (नायिकाऽण्डकारः)	...	३ १४३
विशेषणम् (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४६३
विशेषस्तम्भेदाश्च (अलं)	...	१० ७४६
विशेषीक्तिः	...	१० ७३८
विषमम्	...	१० ७४१
विषादः (व्यभि० भाव०)	...	३ २०१
विश्वामलक्षणम् (अर्थापत्तेयकभेदः)	...	६ ३१२
विमर्षः (नाट्यालं)	...	६ ४८७
वीचीलक्षणम् (रूपकभेदः)	...	६ ५३७
वीच्यङ्गभेदासम्मानानि च (११३)	...	६ ५३८
वीररसः	...	३ २३८

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
वृत्तयस्त्रयस्त्रिंशदशाय	...	६ ४१४
वृत्तानां स्वरूपम्	...	६ ४१५
वृत्त्यनुपामः (अलं)	...	१० ६५५
वैदर्भी (गीतिः)	...	८ ६४६
व्यञ्जनाद्देविष्यकथनम्	...	२ २५
व्यञ्जनाया उपसंहारः	...	५ २०४
व्यञ्जना वृत्तिः	...	२ २४
व्यञ्जनात्कीर्त्या तात्पर्याख्या वृत्तिः	...	२ ३२
व्यञ्जनात्कीर्कारः	...	५ २००
व्यतिरेकसङ्केताय (अलं)	...	१० ७२१
व्यभिचारिदोषस्य दोषाभावत्वकथनम्	...	७ ६१८
व्यभिचारिभावत्वकथनमेतदनामानि	...	३ १७२ १७३
व्यवसायः (विमर्षसम्यङ्गम्)	...	६ ३८४
व्याघातः (अलं)	...	१० ७४७ ७४८
व्याजस्तुतिलक्षणेभेदौ	...	१० ७२८
व्याजोक्तिः	...	१० ७७०
व्याधिः (व्यभि० भाव०)	...	३ १८६
व्याधीगलकथनम् (रूपकभेदः)	...	६ ५३१
व्याहारः (वीथ्यङ्गम्)	...	६ ५४८
व्रीडा [लज्जा] (व्यभि० भा०)	...	३ १८८
श		
शकारलक्षणम् अन्तःपुरसहायस्य	...	३ ८३
शक्तिः (विमर्षसम्यङ्गम्)	...	६ ३८७
शङ्का	...	३ १८३
शठनायकः	...	३ ७६
शब्दशतशतव्यङ्ग्यनिर्देशविषयम्	...	४ २६०
शब्दानां त्रैविध्यकथनम्	...	२ ३१
शब्दार्थस्यञ्जनयोः परस्परं सहकार्यं सहकारकभावकथनम्	} ...	२ ३०

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
ब्रह्मार्थोभयग्रन्थसुवर्णनिः	...	४ २६२
ब्रान्तरसः	...	३ २४२
ब्रान्तरसस्य दथावौराहेदः	...	२ २४३
ब्रान्तरसस्य रसलप्रातपादनम्	...	३ २४४
शिल्पकलत्रणम् (उपरूपकभेदः)	...	६ ५७०
ग्रन्थाररसः	...	३ २१४
ग्रन्थाररसभेदौ	...	३ २१५
ग्रन्थारसहायाः	...	३ ७७९
श्रीभा (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४४८
श्रीभालक्षणम् (नायक-नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ ९२१३३
श्रमः (व्यभि० भा०)	...	३ १७७
श्रव्यकाव्यतद्भेदौ	...	६ ५७७
श्रीगदितम् (उपरूपकभेदः)	...	६ ५६८, ५६९
श्रुत्यनुप्रासः (अलं)	...	१० ६५६
श्लेषद्वैविध्यम्	...	१० ६६४
श्लेषसङ्केदाद्य (अलं)	...	१० ६६३
श्लेषसमतायाः समाधानम्	...	८ ६४१
श्लेषादिगुणानाम् अोजसि अन्तर्भावलक्षणम्	...	८ ६३४
श्लेषालङ्कारः	...	१० ७२६
पी		
षोडशभेदितानां नायिकाणाम् अवस्थाविशेषेषु भेदाः (८)	...	३ ११५
स		
संलापः (सात्त्वतीवृत्तिविशेषः)	...	६ ४२७
संलापकम् (उपरूपकभेदः)	...	६ ५६७
संशयः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४५१
संसृष्टिः (अलं)	...	१० ७७७
संसृष्टिसङ्करलक्षणे	...	१० ७७६
सकलनायिकाणामनुप्रासिगुणानि	...	३ १५६

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
सङ्करः (बलं)	... १०	७७८
सङ्क्षिप्तः (चार० उ०)	... ६	४२३
सङ्क्षेपसङ्ख्यलक्षणम्	... २	१६
सङ्क्षेपः (मन्त्रालक्षणम्)	... ६	४७६
सङ्क्रुद्धः (गर्भसम्यङ्गम्)	... ६	३७४
सङ्घातः (सात्त्वतीवृत्तिविशेषः)	... ६	४२६
सङ्घकस्वरूपम् (उपकथमेदः)	... ६	५६०
सन्दिग्धत्वटीषण्य गुणत्वम्	... ७	६०५
सन्देशः (बलं) (३)	... १०	७०१
सन्धिः (निर्दिष्टसम्यङ्गम्)	... ६	३८६
सन्धितद्देश्याय	... ६	३५५।३३६
समम् (बलं)	... १०	७४२
समयः (निर्दिष्टसम्यङ्गम्)	... ६	४०४
समवकारलक्षणम् (रूपकमेदः)	... ६	५२२।५२३
समाधानम् (मन्त्रसम्यङ्गम्)	... ६	३४८
समाधिः (बलं)	... १०	७६१
समाप्तपुनरागतताया गुणत्वम्	... ७	६१६
समासीक्तिः (बलं)	... १०	७२४
समुच्चयः	... १०	७६०
सम्प्रेतः (विमर्षसम्यङ्गम्)	... ६	३८३
” (चारमटीवृत्तिविशेषः)	... ६	४३२
सन्धोगः	... ३	२२८
सन्धोगस्य चतुर्विध्यम्	... ३	२३१
सङ्कीर्तिः (बलं)	... १०	७२२
सात्त्वतीवृत्तिसङ्क्षिप्तव्याय	... ६	४२३।४२४
सात्त्विकमांसासन्नवर्णानि च	... ३	१६८—१७१
सामान्यालङ्कारः	... १०	७६६
सामान्या वा साधारणी स्त्रील०	... ३	११४
सूत्रः (बलं)	... १०	७५९

प्रकरणम् ।	परिच्छेदसङ्ख्या ।	कारिकासङ्ख्या ।
साङ्ख्यम् (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४७५
साङ्ख्यम् (नाट्यालं)	...	६ ५०४
मित्रिः (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४६५
सुप्तालङ्कारः	...	१० ७६९
शैश्वम् (लाव्याङ्गम्)	...	६ ५२३
व्याधिभावभेदतत्त्वलक्षणानि	...	३ २१०।२११
व्याधिभावलक्षणम्	...	३ २०९
व्याधिभावानां भावत्वप्रामाण्यलक्षणम्	...	३ २४९
श्लितपाठयम् (लाव्याङ्गम्)	...	६ ५१८
सुप्ता (नाट्यालं)	...	६ ४९१
कारणालङ्कारः	...	१० ६८९
श्रुतिः (व्यभि० भाव०)	...	३ १९४
स्वप्नः "	...	३ १८३
स्तभाबोक्तिः (अलं)	...	१० ७७१
स्वस्त्रयास्त्रेविषय लक्षणम्	...	३ १००
स्वस्त्रीभेदाः (१३)	...	३ ११०
स्वस्त्रीलक्षणम् (स्त्रीया)	...	३ ९९
स्वाधीनभर्तृकालक्षणम्	...	३ ११६
	॥	
द्वयः (व्यभि० भाव०)	...	३ १९९
द्वितीयलक्षणम् (उपरुपकम्)	...	६ ५०४
द्विभितम् (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १५५
द्वारः "	...	३ १३१
द्वारपरमः तद्देश्य (६)	...	३ २३२
द्वारपरमानुभवम्	...	३ २३३
द्वैतः (अलं)	...	१० ७३३
" (नाट्यलक्षणम्)	...	६ ४५०
द्विजा (नायिकाऽलङ्कारः)	...	३ १३२

अकारादिक्रमेण साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अनघराघवः	अष्टकौशिकः	भाट्टकाव्यम्	रामाभिगन्दः
अमरुमतकम्	अन्दकला	भरतशास्त्रम्	रामाभ्युदयः
आग्नेयपुराणम्	कृत्तितरामः	भाषाण्यः	रामायणम्
आर्याविलासः	जानकौराघवम्	भवाऽटनम्	रेवतगदानका
उदयनचरितम्	विपुरदाडः	महाभारतम्	शौचामधुकरः
उदात्तराघवः	देवीमहादेवम्	भायाकापालकम्	बालिवधः
कनकावतीमाधवः	देवराजचरितम्	मालतीमाधवम्	विक्रमोद्ग्री
कन्दर्कालः	धृत्तचरितम्	मालविकाऽग्निमित्रम्	बिलासवती
कर्णपराक्रमः	नटकमेलकम्	मुक्तावली	विश्वपुराणम्
कर्पूरमञ्जरी	नसंबती	मुद्राराक्षसम्	वीरचरितम्
कादम्बरी	नागानन्दः	मेघदूतम्	विष्णुसंहारः
कामदत्ता	नेवधचरितम्	मेनकाहृतम्	श्रीमहायथातः
कुन्दमाला	पञ्चदन्तम्	यथातिवजयः	श्रीकुण्डलम्
कुमारसम्भवः	पुष्यभूषितम्	थादबोदयः	श्रीरक्तमीमांसाभाष्य-
कुम्भः	पुष्यमाला	रघुवंशः	व्याख्यानम्
कुवलययात्राचरितम्	प्रभावतीपरिचयः	रङ्गदत्तम्	शिशुयात्रावधः
कुसुमग्रन्थरविजयः	प्रशास्त्रदावली	रत्नावली	शृङ्गारितलकम्
कृत्वावधः	बालचरितम्	राघवविलासः	समुद्रमथनम्
केलिवैवतकम्	बालरामायणम्	राघवानन्दः	सिन्धुवधः
क्रीडारसतलम	विन्दुमतौ	राघवाभ्युदयः	स्यधोवधः
रुद्ररचवाटिका	विरुदमांघमाला	रामचरितम्	स्यधचरितम्

अकारादिक्रमेण साहित्यदर्पणधृतग्रन्थनामानि ।

अमिनवगुप्तपादाः	अधिनकः	अवभृतिः	रुद्रटः (काव्यालङ्कार-
अभिहितान्वयवादी	अमंदत्तः	भोजः	कारः)
उदयनाचार्यः	अधिनकारः	सम्यटः	वकीर्तिजीवितकारः
बालिदासः	नखकुट्टः	सहितमहटः (व्यक्ति-	वाचस्पतिनिघः
बख्शीदासः	नारायणः	विवेककारः)	वासनः
बन्धुग्रन्थरः	पुरुषोत्तमः	मुगः	श्रीमङ्गोत्तनकारः
बाणकः	भरतः	मुनीन्दः	श्रीदर्भः
दुष्ठी	भर्तृहारः	राघवानन्दः	श्रीविद्यगरत्नीमांसकः

साहित्यदर्पणधृतश्लोकानां मातृकाक्रमिका सूची

श्लोकः	पदाङ्कः	श्लोकः	पदाङ्कः
अ		अनन्तराश्रयविशेषत्वम्	... ६०४
अकलङ्गं मुखं तस्याः	.. ७८७	अनन्यसाधारणधीः	... ३०७
अकस्मादेव तन्वङ्गौ	.. १६९	अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर !	... १३०
अङ्कुकैरे वायम्	.. ३९७	अनातपत्रोऽप्यथमत्र	... ८८७
अङ्गं बाध्योऽथ	.. ६३०	अनायामक्रमं मध्यम्	... ८३१
अङ्गानि खेदयसि	.. ४८२	अनुयान्या जनातौतम्	४६८७९३
अचला अचला वा स्युः	.. ५८६	अनुरागवती सख्या	... ९००
अजस्य गृह्णती जन्म	.. ८३५	अनुरागवन्तमपि	... ६०४
अजायत रतिस्रव्याः	.. ५९४	अनुलेपनानि कुसुमानि	... ७७३
अतिगाढगुणायाम्	.. ७८८	अनेन छिन्दता मातुः	... ५७२
अता एव चिमञ्जइ	.. १७	" पथ्यांसुयता	... ८१६
अत्युन्नतस्तनुरो	.. १२३	" लोकगुरुणा	... ३३४
अत्युन्नतस्तनयुगा	.. ३२४	अन्तःपुरीयसि रथेषु	... ७०९
अधाताभंसुपाध्याय	.. ६१४	अन्तस्क्रिद्राणि भ्रूयांसि	... ८१२
अदान्तरे किमपि वाक्—"	... १५९	अन्तिकगतमपि	... १७४
अदामीत् फणिपानवन्धन—"	... ४९५	अन्वटेबाङ्गलावण्यम्	... ७६९
अथ तव पाण्डुतनयेन	.. २०५	अन्यासु तावदुपमर्दं—"	... २०८
अदोषं गुणवत्	.. १६	अन्यास्ता गुणरत्नरोडव—"	५६८६२२
अथ प्रचलन्मुनदण्ड—"	.. ५१५	अप्राधान्यं विधेर्गत	... ५५०
अद्यापि टिडि वेट्टीम	.. ४९६	अप्रियाणि करोत्वेष	... ४४०
" स्तनश्ले—"	.. ५७९	अभ्युन्नता पुरस्तात्	... ४१८
अधःकृताशोधर—"	.. ८८९	अमितः समितः	... २९१
अधरः क्रिसलशरागः	.. ४७०	अमुक्ता मवता नाथ	... ५४९
अधरे करमञ्जतम्	.. ५८७	अथं मासंछः किम्	... ७४०
अनङ्गमङ्गलमुषः	.. ६३९	" रत्नाक्षरोऽशोधिः	... ८४१

श्लोकः	पद्याङ्कः	श्लोकः	पद्याङ्कः
अथं स रश्मोत्कर्षी	... ३२७	अहमेव मती	... ११३
सर्वाणि ग्राह्याणि	... ६०८	अद्विष्यपपथोष	... ८०४
अथमुदयति	... ६५७	आ	
अथि मांथ मानिनि !	... ५६७	आकृष्टिवेगविगलदृ—	... ८८८
अरविन्दमिदं कील्य	... ७२२	आक्षिपन्त्यरावन्दानि	... ४६७
अरातिविक्रमालोक	... ७१३	आ-गर्भांदा विमर्षादा	... ४०३
अरुणे च तद्वणि !	... ८७०	आचरति दुर्जनो यत्	... ६२१
अलं स्थित्वा स्ममाने	... ३१३	आज्ञा शकशिक्षामणि	... ५८८
अलङ्कारान्तरव्यापि	... ३३६	आत्मा जानाति	... ५५७
अलमलभतिमात्रम्	... ३८२	आदाय वक्रुल्लगन्वान्	... ६६४
अलिषपमुत्तथ	... २२६	आदित्योऽयं स्थितो	... ३१४
अलिङ्गुलरुद्रुल्लकेशी	... ५१७	आनन्दममन्दमिमम्	... ८४०
अर्थमर्घ्यमिति	... १५८	आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुना	... ५५७
अर्थः सद्दय—	... १८	आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ	... ५५६
अविदितगुणाऽपि	... ७७८	आनन्दाय च विख्याय	... ४५४
अविरलकरवाह—	... ८८३	आनान्दतस्त्रपथोऽसौ	... ५८१
अन्युदाङ्गमरुदृ—	... ६४७	आपतन्तममुं दूरात्	... २८५
अशक्रुषन् सोढुम्	... २७४	आपातपुरसे	... ५८०
अशुच्छलेन सुदृशो	... ७६२	आभीलितालस—	... ८८१
अश्रुत्यामा हत इति	... ४२४	आवर्त्त एव नाभिके	... ५८८
असंशयं सव—	... २०२	आशोःपरम्पराम्	... ५४५
असमाप्तजिगीषुष	... ७८६	आश्रितभूमिम	... १८३
असम्भृतं मण्डनम्	... १५४	आ-समुद्विषितोग्रानाम्	... ५४८
असावन्तस्यदिकथ—	... ४७४	आसादितप्रकट—	... ३८२
अस्माकं सखि !	... १०२	आसोदञ्जनमेति	... ८८६
अस्व राशो गृह्णे	... ७१८	आहव जमदृहृ—	... ७९५
अस्व वचः क्षणेनेव	४८०।५१४	आहारे विरतिः	... ३१८
अस्याः सर्गविधौ	... ७७०	आहृतव्याभिषेकाय	... ११५
अहमेव गृहः	... ८७५	आहृतेषु विद्वज्जेषु	... ६०५

श्रीकः	पत्राङ्कः	श्रीकः	पत्राङ्कः
	६	सन्ध्याञ्जलकालकुरेन्द—”	... ६४३
इति मटितवती	... १४९	सन्धीललि मत्तेः	... ८५४
इति यावन करकाचीम्	... ५३२	सन्धीलन्यधुमत्त्व—”	... ६६५
इत्यमाराभ्रमानोऽपि	... ८२१	सपकृतं बहु	... ४२
इदं किलाञ्चाज—”	४०१।७८३	सपटितति कामिनोनाम्	... ४८
इदं वक्तु माचान	... ७३४	सर्वसावन तर्वाची	... ५५०
इदमाभाति गमने	... ९००	सवाच मधुरं शौमान	... ५६३
इन्दुलिप्र इवाञ्जनेन	... ८०८	सवाच मधुरा वाचम	... ५६५
इन्दुभिभाति कर्षणशौरैः	... ५७०		
इन्दुभिभाति यक्षेन	... ३५९	ऊ	
इन्दुजिह्वगडवोर्धोऽसि	... ४९१	ऊरः कुरङ्ककडुगः	... ७५४
इयं स्वगांधिनास्य	... ४६९	ए	
इह पुरोऽनिल—”	... ७४९	एकं ज्ञाननिभीलनाम्	... ९२०
इष्टेव तं तित्त	... ८४८	एकः कपोतपोतः	... ८११
		एकवामनसंख्यतिः	... १२९
ई		एकस्मिन् शयने	... २२९
ईवसे यत् कटाक्षेण	... ५७१	एकस्यैव विपाकीडयं	... ४२९
इ		एकानशवमंछेन	... ३०६
इष षिञ्जल ! विष्यंदा	... ६०	एतदिभाति चरमा—”	... ७४७
इत्कथीत्वान्य ज्ञानिम	२५४।६०८	एवंवाटिनि टेवर्षी	... १९८
इत्थिमं करकडुणवप—”	... १३९	एवमुक्तो मन्त्रिमुख्यैः	... ५७४
इत्थिप्र इति ! शानो	... १४२	एष दृश्यावनं नौमि	... ६३३
इत्पुञ्जकमलकेसर—”	... ५०१	एष मूर्ध्नि यथा धर्मः	... ६००
इत्याहातिशयम्	... ४१५	एसा कुडिलवधेषु	... २०६
इदन्त्वच्छिन्ना भूः	... ५७६	एसो ससहरविद्यो	... ६१५
इदंति पर्वेण	... ४८४	ऐ	
इदंति मरिता	... ५७५	ऐन्द धनः पाण्ड—”	... ८०१
इष्टामोत्वानिकाम	... ३९४	ऐशस्य चतुषो भङ्गम	... ५८७
इशकमलकौडिन्धैः	... ५५४		
इत्तमितैकभूतम्	... ४२७	ओ	
		ओबहु उक्तैर	... ५६४

श्लोकः	पत्राङ्कः	श्लोकः	पत्राङ्कः
		कालरात्रिकरा—	... ४२४
श्री		कालान्तककरा—	... ४३०
श्रीकृष्णेन कृतत्वरा	... ६२४	काले कोकिल—	... ६७४
क		काले वारिधराणाम्	... ७४९
कटाक्षेणापीपत	... ९०२	काली मधुः	... ५८
कटिले चरते ममः	... ५४५	काव्यानापाय श्री	... ८
कक्षभीत्ते करङ्गाणी	... २२०	किं करोषि ?	... ५३१
कक्षमुपरि कल्पापिनः	... ७६८	किं तादृष्यतरोः	... ७६९
कटकी कटकी	... २८२	किं तावत्	... ७४०
कटा वाराणस्याम्	... २६१	किं देव्या न	... ४८९
कपोलफलकावल्याः	... ७५६	किं भुषणम् ?	... ८५९
कपोले जानकाः	... ६३१	किं क्वः प्रियया ?	१४५।२१०
कमलानिर्दिष्टस्तार—	... ६०१	किं श्रीकरेः	... ४७८
कमले चरणाप्रतम	... ५४६	किमधिकमन्त्र	... ८४४
कमलेषु विचरिष्यन्त	... २१०	किमाराध्यं मया ?	... ८६०
कमलेषु मतिः	... ७२१	किरथा हरिणाहस	... ६७७
कर्ममुद्रयमदोषक—	१७८।७३२	किञ्चलशमिष	... २०९
कविदलेन मस्वाधे	... ६०८	कीटानुविडरवादि—	... ११
कर्मा द्युक्कलाभाम	... ५१३	कुञ्ज डलि	... ५६१
कर्पूरखण्ड इव	... ५९९	कपिताऽसि मया	... ८२७
कलशति कुवलय—	... ७८२	कमारस्ते	... १८५
कलषश्च तवादिनेषु	... ८७१	कथीं हरस्यापि	... ५६५
कस्मिन् व चोद	... ३५४	कर्वन्वाप्रा	... ४३४
कानने मरिदुष्टेग्री	... ८४७	कुत्रलि कोकिलाः	... ६९९
कान्तास एव	... २७२	कृतप्रहातः	... ५५२
काले तथा	... १२१	कृतमनुसतम्	... २४६
कङ्कःप्यभिख्या	... ६०२	कृत्वा दौननिपीडनाम्	... २०७
का विमसा ? देव्य गर्भे	... ८६३	कृष्टा केशेषु	... ४३१
कामं प्रिया	... ४१८	के दुमाले	... १६३
कान्तायै यातु	... ५४३		

श्रीकः	पत्राङ्कः	श्रीकः	पत्राङ्कः
		तद्वेगोऽमदृशो	... ६०३
अ		तन्मन्त्राटकाः	... १८०
अइ कंठरिञ्जइ	... ४७४	तन्वह्नाः खान—”	... ७५६
अमाट वदन—”	... ८७८	तव कितव	... १४८
अचनखलनइ—”	... २७२	तव विरहे मलय—”	... ८३४
अनष्टाने भान्तम	... ३२८	तव वरहे हरिवाची	... ८२९
अन्धानरोचरमथ—”	... ८२४	तवास्मि जीत—”	... ३८३
अभेदं बन्धताम	... ७८४	तद्य च प्रवयसो	... ८५८
अभेन्दीर्घिमली	... ४३३	तथा मुखेन	... ७१२
अलकेलितरथ—”	... ३६३	तथाकट्टप—”	... ५१९
अस्म रथतेसरए	... ७९७	तच्च से भक्ति	... १५३
आता लज्जावती	... ५९४	तां जानीषाः	... १४३
आनीमहेऽस्थाः	... ८२५	तात्पठ्यांन्यतिरेकाश्च	... ३४७
आयन्ते अथिनी	... ४५६	तान्निन्दुमुन्दर—”	... ५५८
आगीपात्मान—”	... ५५१	तामहीत्य	... ५२४
आतिप्रोत्तमंमथि	... ४९३	तारुण्यस्य बिलासः	१५५।८०७
आने मोनं चमी	... ७५४	तिष्ठेन कोपवशात्	... ६२०
आोरखा इव मिता	... ६०२	तीर्थे भीष्ममहोदधौ	... ४३७
आोरखाचयः पयः	... ५७१	तीर्थे तदीये	... ५७८
आवतु गगने	... १५८	तीर्त्रभिषङ्ग—”	... १९०
आ		तथापहारी	... ४९५
आवरिच तं जुष	... १८८	ते हिमालय—”	... ५७६
त		तस्यकी चलगङ्गरी—”	... १६९
ततयचार समरे	... ५८६	विभागश्रीधाम	... २२१
तन पश्लेयमनइ—”	... ४९०	विवर्गमाधनम	... ८
तटपानिमहा—”	... ३०९	त्वदङ्गमाटवम	... ७७४
तटवितथमवादीः	... १०६	लङ्कानिराजि—”	२६७।८२३
तद्गण्ड विहो	... ५६०	त्वया तपस्वि—”	... ४८८
तद्वक्रं यद्वि	... ८७४	त्वया वा गोभते	... ८४६
तद्विच्छेदकमल	... ६०७		

श्लोकः	पद्याङ्कः
त्वयि दृष्टे	... ७८०
त्वयि सङ्कर—”	... ८५०
त्वामाश्रय वध्मि	... ३०३
त्वामामनन्ति	... ६१०
द	
दत्ते साक्षसमन्वयम्	... ११८
दत्त्वाऽभयं सोऽतिरथो	... ४७९
दत्त्वा कटाक्षमेवाशौ	... ८५८
दधद्विदुल्लखा—”	... ४४४
दन्तप्रभा पुष्य—”	... ७९९
दक्षति हृदयम्	... ४३६
दक्षति उत्पले	... ५६९
दक्षाननकिरीटिभ्यः	... २९७
दानं वितादृतम्	... ७७५
दासे कृतागसि	... ७२९
दिश्यात कृषटा—”	... ६२७
दिभं मे त्वयि	... ५४७
दिग्बन्धुपयातानाम्	... ८४६
दिवाकरान् रक्षति	... ५९९
दिभि वा मुनि	... २६६
दिशि मन्दायते	... २९४
दीधीवेनीट्पमः	... ६१४
दीपयन् रोदसी	... ३३१
दीयतामर्जितम्	... ८६६
दीर्घाच्चं शरदिन्दुकानि	... ८६
दुर्गालङ्कितविद्यो	... ५६
दुल्लङ्कणगुराभो	... ४१९
दूगं समागतवति	... ७७६
द्वरागतेन	... १६६

श्लोकः	पद्याङ्कः
दुमारिविजये	... ५४४
दुशा दग्धम्	... ६६६
दृश्यत तान् !	... ४८२
दृष्टा दृष्टमथो	... ११९
दृष्ट्या केशव ! गोप—”	... २३६
दृष्टिं हं प्रतिवेशिनि !	... २६३
दृष्टिस्तथीकृत—”	... ११३
दृष्टेकासन—”	१३०।६५०
देवः पायादपा—”	... ८९८
दंशः सोऽय—”	... ४९७
दोह मे बाजिनम्	... ५८१
दोदंश्याञ्छत—”	... २५६
द्वयं गतं सम्प्रति	... ५७३
द्वीपादन्यस्त्रादापि	... ३८२
ध	
धान्नोऽपि	... ८३३
धन्यः स एव	... ३०३
धन्याः खलु वने	... ८११
धन्याऽसि धा कथ—”	... १२३
धन्याऽसि वैदभि !	... ७७७
धम्मिल्लमर्जुसुकुम्	... १६७
धम्मिल्लस्य न कस्य	... ५५५
धम्मिल्ले नव—”	... २९७
धर्माथकाम—”	... ५
धवलयात शिशिर—”	... ५९५
धातुमत्तां गिरिः	... ५६०
धित्वन्वमूनि	... ३२५
धीरो वरो नरो	... ५६५

श्लोकः	पत्राङ्कः	श्लोकः	पत्राङ्कः
धुनोति चाग्निम्	... ८७१	निर्वाणवेर—”	... ३८७
धृतायुधो यावदहम्	... १८४	निर्वीर्यं गुहशाप—”	... ४८०
न		निश्वासात् इवा—”	... २८३
न खलु वधममृष्य	... १४७	निर्गमो रभोद्भ्रान्त—”	... ६८८
न च मेऽवगच्छति	... १७८	निहताग्निशकौरव्यः	४३२।४७६
न चातिरसतो	... ४०१	नीतानामाकृतीभावम्	... ६८०
न तज्जलं यत्र	... ८५१	नेत्रे खल्वनगच्छने	... १२१
न तथा भूषयत्यङ्गम्	... १८६	नेत्रैर्विवोत्सलेः	... ७१७
न धत्ते शिरसा	... ८२५	नेदं नभोमण्डल—”	... ७४७
न ब्रूते परुषाम्	... १५७	नी चाटुश्रवणम्	... १४१
न भावहीनोऽस्ति	... २६५	न्यङ्कारो ह्यय—”	... ८।५५६
न मे श्रमयिता	... ५५८	प	
न यत्र दुःखम्	... २५८	पंथिष ! ष पत्य	... २८०
नयनज्योतिषा	... ६०१	पणषकुविषाणं	... २२७
नयनभ्रीतिः	... २२४	पद्मादयदिनाधीशः	... ७२५
नयनयुगासेचनकम्	... २७७	पंथिष ! पक्षांसिषी	... १७६
नरत्वं दुर्लभम्	... ७	परापकारनिरतेः	... ८२४
नवजलधरः	... ५५०	परिषादयष्टधोषाम्	... ४२३
नवगखपदमङ्गलं	... २२८	परिस्फुरन्मीन—”	... २०३
नवपलाशपलाश—”	... ६७१	परिहरति रतिम्	... ५८५
न विना विप्रलम्भेन	... २३८	पर्यङ्गी राजलक्ष्म्याः	... ७७०
नष्टं वर्षवरेः	१०८।२५३	पर्वतमेति पवितम्	... ६०८
नाभिपभिन्नाम्ब—”	... ८८०	पल्लवाकृतिरक्तोष्ठी	... ५६५
नाश्रयन्ती घन—”	... ५७०	पल्लवोपनिति—”	... १६३
नाहं रक्षो न	... ४३८	पश्यन्त्यसङ्गा—”	... ३१२
निःशेषच्युतचन्दनम्	... ५८	पश्यामि शोक—”	... ४८७
निजनयनप्रति—”	... ६५१	पश्येत् कश्चिच्छ	... ८८४
निरशंकं जन्म	... ७८४	पाणिः पल्लव—”	... ५६०
निर्वाणकौशलम्	... ७२८	पाणिरोधनवि—”	... १६२

श्लोकः	पत्राङ्कः	श्लोकः	पत्राङ्कः
पाण्डवानां सभामध्य	... ६८८	प्राशय्यतं चरिष्यामि	... १८६
पाण्डु खामं वदनम्	... २२२	प्रायेणैव हि	... ४७०
पादाघातादमो क्लेशे	... ५८७	पिथ इति गोत्र—”	... ७४३
पादाङ्कतं त्रदुल्याय	... ८०७	पिथ ! गोवतता	... ५१८
पानु वा जलद—”	... ७२६	प्रेमादाः प्रथम—”	... २१८
पारगलं नार—”	... ७६२	प्राञ्जवत्प्रवचन—”	... ५६६
पुंस्वादाय प्रावचलेदृ	... ८१०	व	
प्रास्ते वीदधी	... ६१८	वन्दमासंभवीप—”	... ८६८
पूयन्तां मखिलेन	... ४३८	वज्रावलीनादधुनाऽप	... ७७६
पृथकार्त्तंकर—”	६११६७८	वापीरकुडगुड्डीय—”	... २२४
प्राथ्व ! अथवा भव	... ८१८	वापव ! पाठ दूनी	... ८२८
प्रकाराऽयं	... २२८	वाले ! नाथ ! विमुञ्च	... १२७
प्रज्वलज्जलधारा—”	... ५८८	त्राज्ञयातिक्रम—”	... ३२२
प्रथमत्युत्पत्ति—”	... ८४३	भ	
प्रथयिसखी—”	... १८८	भक्तिर्भवे न	... ८६१
प्रतिकूलतामुपगते	... ६७७	भयं भोमेन	... ३८४
प्रधानगुणभावाभ्याम्	... ३४०	भम धाम्नाय !	... २८४
प्रयाये तव	... ७८२	भङ्गापवर्जितैः	... ७१६
प्रवर्त्तयन् क्रथाः	... ८०५	भाति पद्मः	... ५४५
प्रवृद्धं यत् वेरम्	... ४११	भानुः सङ्कटयुक्त—”	... ५८४
प्रससार शनेः	... ५४४	भिर्घो ! नास—”	... ५१४
प्रसाधय पुरीम्	... ४७८	भिसिथीदण्डसच—”	... २२८
प्रसाधिकाऽऽश्वित—”	... १६८	भुक्तिमुक्तिजटिकाय—”	... २०६
प्रस्थानं वचयेः	... २३४	भुजङ्गकुण्डली	... ६६१
प्रायेव हरिषा—”	... ७७२	भृतयेऽस्तु भवानौशः	... ५४८
प्राथम्याद्दुःखार्त्तः	... ४८६	भूमी कर्त्त	... ४४२
प्राथम्येन प्रहित—”	... २००	भूयः परिभव—”	... ४१६
प्रातिभं तिसरकेण	... १८७	भा खड्गधर !	... २५१
प्रातिवर्त्तकरथा—”	... ४३०		

श्लोकः	पत्राङ्कः	श्लोकः	पत्राङ्कः
श्वातड्विरेफ !	... १२८	मानमथा निराकर्णम्	... ८७२
भूमङ्गे रचिते	... २२८	मानोन्नतां पण्यिकीम	... ३२७
म		मासाक्षात्रप्रणिहित—	... १८२
मखुग्रतपरिपुतम	... ४२५	मारमासुषमा	... ६८५
मञ्जीराटिष	... ५७७	मृक्तोल्करः सङ्कट—	... ७६२
मञ्जुलसाथ—	... ६७५	मुख चन्द्र इवाभाति	... ६०३
मत्ता लोकमटातारम	... ४७७	मुखं तव क्रूरकाशि !	... ७२३
मन्नामि कौरव—	... ३३०	मुखमिन्दुर्यथा	... ७०८
मधु द्विरेफः	... २२	मुखसेषीदृशी	... ७५५
मधुपःनपत्रना—	... ८८४	मृग्धा दग्धविद्या	... ७४२
मधुरः सुधावटधरः	... ७०७	मृच चन्द्रं क्रूरकाशि !	... ५७८
मधुरया मधु—	... ६५६	मुध मानं हि	... ५६१
मधुरवचनेः सम्भङ्गेः	... १२५	मुनिर्जयति योगीन्द्रो	... ८८६
मन्त्रं तव मरीचालि !	... ७४१	मुहुर्ङ्गलिसंभता—	... ३१६
मन्त्राय पश्चिमानमेति	... ११८	मुहुकपटसिता—	... १४८
मन्त्रेण तन्मन्त्रा	... ८७३	मुहुं व्याधुयुमान—	... ६०७
मनः प्रकल्पेभ	... ४२५	मगरुपं परिमल्य	... ४८६
मनीषराजस्य	... ७२६	मृच्छालस्याल—	... १५८
मन्यागन्तायां बाष्पः	... ६५८	मृत्वाभावाशुका—	... १८३
मन्दं हसन्तः	... ६६७	मिथुने मिथुनाथे	... ४८८
मधि मक्षपटं	... २०१	य	
मङ्गिकाचित—	... ८७७	यं सर्वशोभाः	... ५५७
मङ्गिकामुकलि	... २२२	यः कौमारधरः	१५/१८८
मङ्गीमतङ्गीषु	... २७३	यः स ते नयनानन्द—	... ५५७
मण्डटे सुरमन्थम	... ६८१	यश्च काममुखम	... २६०
माहृत्सांसहस्र	३००/७५७	यत् त्वद्भ्रैवसमान—	... ८२२
मा गर्वमुद्ध	... १६५	यश्च ते पतति सुभ्र !	... ५४८
मातः ! किमप्यमदृशम	... ४८४	यत्र पतत्यबलानाम	... ८२६
मानं मा कुरु	... ५८५	यतोन्मदानाम्	... ३५६

श्लोकः	पदाङ्कः
यत् सत्प्रवृत्तमङ्ग—”	... ४१४
यदाह चात्रा	... २६२
यदि मध्यपिता	... ५६६
यदि मन्त्रमपाद्य	... ४८८
यदि नान्यच्छले	... ७७१
यदेतच्चन्द्रान्तः	... ७६६
यत् यत् विरहदुःखम्	... ५५८
यद्योयं कूर्मराजस्य	... ४७६
यत् द्युतमिव	... ४७३
यमुनामन्वरमन्वरम्	... ५४७
यद्यतेरिव	... ४८५
यथोराशोपित—”	... ८५७
यत्रानि प्रमरति	... ७१४
यशोऽधिगन्तुम्	... ५७६
यस्याऽभिगन्धो	... ३७८
यस्य न सविष्टे	... ६६८
यस्यालोयत	... २१
यां विनाऽभी	... ५७१
याऽर्थात्तरामिच्छन्ती	... ३६२
या नयथी—”	... ५७१
यानि नीलनिर्घोषान्वी	... ५८०
यासः ? सुन्दरि !	... ३३३
यावदर्थपदा	... ८१८
यासां सत्यपि	... १६१
युक्तः कलाभिः	... ६१०
युगान्तकाल—”	... ८४४
युष्मान् क्रेपयांस	... ४१४
येन ध्वजमनोभवेन	... ६८२
धैर्यैकपुत्राखलास्त्रपि	... ८०३

श्लोकः	पदाङ्कः
योऽनुभूतः	... ७८४
योगिन दक्षिताश्रयः	... ५४५
यो यः शस्त्रम्	४२६।६४५
र	
रत्नप्रसाधितभुवः	... ३८३
रत्नोरफुल्ल—”	... २७३
रत्नांशुपि	... ५४८
रत्नगीषु विमल—”	... २८७
रक्षिता तु	... ७६५
रतिकीलिकलः	... ४८३
रतिस्त्रीलाश्रमम्	... ५६६
रथ्याऽन्तश्चरतः	... २५८
रमथे चरथप्रान्ते	... ५८०
रमावच्छः परम्	... २१८
राजते स्रग्वीचन	... ७१४
राजन् ! राजसुता	... ८१७
राजनारायणम्	... ८०२
राजानः सुतनिर्विशेष—”	... ४४५
राजीवमिव राजीवम्	... ७२०
राज्यञ्च वसु	... २५८
राज्ये सारं वसुधा	... ८५३
राममन्त्राद्यशरैश्च	१८५।५७३
रामो मूर्च्छुं	... ३८१
रावचक्ष्यापि	... ७५८
रावथावयच्छक्तान्तम्	... ७२७
रोक्षणाः परिपूरयन्तु	... २२६
स	
सत्सपेन सुतम्	... ७८१

श्लोकः	पत्राङ्कः	श्लोकः	पत्राङ्कः
स्योवधोऽग्रे —	... ८७६	विकसन्नेवनीलाब्जे	... ६७८
सङ्गं रागाद्वताज्ञा	... ५८२	विकसितसुखीम	... ७१६
सङ्घेऽश्वरथ	... ३८८	विचरन्ति विलासिन्यो	... ८५६
सञ्जापञ्जन —	... ११७	विदधे मधुरशेषीम्	... ७३३
सताकुञ्जं गुञ्जन्	... ६३८	विदूरे केदुरे	... १४४
सतेव राजसं	... ६०२	विधवति मुखोजमन्याः	... ७१३
सत्ताम्रद्वानल —	... ४११	विनयति सुदृशो	... २२७
सङ्कुलेनाभिद्वय	... ८८४	विना जलदकालेन	... ७८३
स्रावणं तदसौ	... ३०५	विपिने क	... २४४
स्रावणमधुभिः	... ७२८	विपुलंन सागरशय्य	... ८४२
सिन्धुतीव तमोऽङ्गानि	... ७६१	विभ्रति स्वशावाञ्चो	... ५५८
स्रीनागतैरपि	... ४२७	विभावा चन्द्रभावाय (क०)	... ८५
स्रीलांगुलस्य	... ५१५	विमल एव रविः	... ७७८
		विरहे तव तन्वङ्गी	... ८२८
		विराजति व्योमवपुः	... ७४८
वज्रस्यन्त्रिस्त्रिंशद् —	... ८८१	विललाप स वाप्य —	... ८६४
वदनं स्वशावाद्याः	... ७१२	विलोकनेनैव	... २६७
वदनमिदं न	... ७५०	विलोक्य वितते	... ५८१
वदनस्य जमेपात्त्याः	... ८०२	विहग्वती शैलसुता	... १५३
वनेऽखिलकन्या	... ८८२	विरुज सुन्दर !	... ४५१
वनेचराणाम्	... ७३८	विरुटरागादधरा —	... ८५७
वर्ण्यते किं महासेनी	... ५६०	वीक्षितुं न चमा	... ८६२
वर्षत्येतद्वहःपतिः	... ५८३	वहोऽन्धः प्रतिः	... १८५
वक्रभोत्सङ्ग —	... ८३६	वदन्सहायः कार्योत्तम	... ८१८
वसन्तलेखेण —	... ७८०	वेदान्तेषु धमाङ्गः	... ३७८
वसुदेदग्धु — (ल०)	... १८	व्यतिकमलवम्	... १७४
वसुधा च शौचाः	... ४६५	व्यपोद्धतुं लोचनती	... १६०
व्याप्यो भवति	... ८५२	व्याजस्युतस्तव	... ८१४
वारिजेनेव	... ७१८	व्याधुय धत् वसन्त —	... ७८५
वासुवःशामुखि	... ५६८		

श्लोकः	पत्राङ्कः	श्लोकः	पत्राङ्कः
श		मकलकलम्	... ६८६
शठाग्रस्थाः	... १०४	सङ्केतकालमनसम्	... ६९१
शब्दचिन्तम् (ल०)	... ३४०	सङ्गमविरहविकल्पे	... ७४३
शशिनमुपगतयेम्	... ८४३	सङ्गामि निहताः	... ५६०
शशी दिवसधूसरो	... ८६८	सज्जनी दुर्गतौ	... ५८८
शिशिरिणि क न	... २२८	सज्जेइ मुरदि—”	... २२६
शिरसि धृतमुरापगे	... ३७८	सतीमपि ज्ञाति—”	... ४२३
शिरामुखेः स्यन्दत एव	... २५२	सत्यथा मधुरगिरः	... ६२३
शिरीषसूची	... ७२३	सदा चरति खे	... ५८३
श्रीतांशुर्मुख—”	... ४२८	सदाशिवं मौनि	... ५६५
शुशुभस्व गुहन्	... ४६३	सदेव शोषोपल—”	... ८७६
शुच्यं वासगृहम्	... २०	सद्यः करस्पशं—”	... ८४०
शूरा चमरताम्	... ५४४	सद्यः पुरीपरिसरे	... १८६
श्रीफालिकां विदन्विताम्	... २२३	सद्योमुच्छ्रित—”	... ६५१
श्लेन्द्रप्रतिपाद्यमान—”	... ८८३	सहंशकम्भवः	... ४६८
शोणं वीक्ष्य मुखम्	... १८२	सन्ततमुषणासङ्गान्	... ८३५
शुबन्धैः पेशमनेकेः	... ३७६	सन्धौ सर्वंस्वरूपम्	... ३३३
श्रीरैषा पाणि—”	... ४२२	सममेव नराधिपेन	... ७२२
श्रीहर्षो निपुणः	... ३८४	सममेव समाज्ञानम्	... ७७२
श्रुतं क्रान्तिधाम्	... ८४९	समथ एव	... ५७२
श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षम् (ल०)	... ३५६	समाश्रिताः	... १५६
श्रुताःसुरोगीति—”	... ११५	सभीक्ष्य पञ्चस्य	... २०३
श्रुतिदुष्टादयो (ल०)	... १२	सम्प्रति सन्ध्या—”	... ६१५
श्रुत्याऽऽथान्तम्	... १६४	सरसं कदम्ब	... ६७५
श्रासान् मुञ्चति	१६६ ६४५	सरसिजमनुविद्धम्	... १५५
स		सरागया स्तुत—”	... ६२६
संयोगी विप्रयोगश्च (ल०)	... ५३	सरो विकसिताम्बीजम्	... ८५१
स एकक्रीडि	... ८३३	सर्वचितिभृताम्	... ५१६
स एव मुरभिः	... १५२	सर्वस्वं हर	... ६८५

श्लोकः	पत्राङ्कः	श्लोकः	पत्राङ्कः
इत्युमेव पङ्कजस्य	... ५८२	हा पूर्णचन्द्रमुखि !	... ४२७
हरति हृदयम्	... ५८२	हारीऽयं हरिणा— ^२	... ८६४
हरवन्नीलकण्ठीऽयम्	... ५८९	हिमसुताचन्द्र— ^२	... ३०९
हराम् किञ्चित्— ^२	... २६८	हीरकाणां निधिः	... ५८९
हसति परिमेष— ^२	... ४७२	हृदि विद्यमानाहारो	... ७५९

साहित्यदर्पण-सारसङ्ग्रहः ।

मुखबन्धः ।

इह खलु साहित्यशास्त्रे व्युत्पत्सूनां परिशीलित-काव्य-
व्याकरण-तर्कादिशास्त्राणां क्रात्राणाम् अवश्यदृष्टव्योऽयं दर्पण-
वत् साहित्यदर्पणः । एष चाष्टादशभाषारसिकेन महापात्रसाम्बि-
विग्रहिकेण कविराजोपाधिकेन श्रीविश्वनाथकविना विरचितः,
ध्वन्यालोक-काव्यप्रकाश-रसगङ्गाधरप्रभृतिनिरूपित-पदार्थप्रति-
पादको भूत्वाऽपि दृश्यकाव्यविषये केवलतन्त्रिरूपकदशरूपकादि-
निबन्धमधरीकरोति । प्रकाशवदेषोऽपि कारिकाविवृत्युदाहृति-
भिस्त्रिविधोपकरणैः प्रतिपादितः । प्रायेण प्राञ्जलमेव प्रमेयाणा-
मुपादानमत्र लक्ष्यते, अतः सुकुमारमतीनां नरपतिनन्दनाना-
मपि सर्वथा सुखबोध्योऽयमिति मन्यन्ते मनीषिणः ।

शास्त्रेऽस्मिन् काव्यस्य स्वरूपभेदानामुत्कर्षापकर्षयोरुपदेशः,
रसभावतदुद्गमविरोधविकाशक्रमणामुपपादनं, शब्दार्थशक्ति-
नियमः, दोषगुणरीत्यलङ्कारनिरूपणं, भाषाविभामप्रभृतयश्च
वर्तन्ते । ग्रन्थमेनमनधीत्य साहित्यसमालोचनं चित्रसौन्दर्य-
दर्शनमिवाभ्यानां विफलम् । अतः स्वयमेव ग्रन्थकृता ग्रन्थाव-
साने अवादि—“साहित्यदर्पणममुं सुधियो विलोक्य साहित्य-
तत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त” इति ।

अस्य ग्रन्थस्य कर्त्ता विश्वनाथसु महापात्रचन्द्रशेखरात्मजः ।
महापात्रः ब्राह्मणविशेष इति केचित्, उपाणामान्तरमित्यपरे ।
सम्बिग्रहिक इति राज्याधिकारगुणविशेषी, तयोः नियुक्तः साम्बि-
विग्रहिकः [“तत्र नियुक्तः” (४।४।६९ पा०) इति सूत्रेण ठक्-
प्रत्ययः] कविराज इति कविश्रेष्ठत्वप्रतिपादकः । एष हि
शालिवाहनशकस्य त्रयोदशशताब्द्या अन्तिमभागे भासोदिति
केचिन्न्यन्ते ।

प्रथमपरिच्छेदे—

प्रथमं तावत्—“ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥” इत्यादि-
शास्त्रात् अवश्यवक्तव्यस्य प्रयोजनस्य निरूपणं, तेनैव च सम्बन्धाभिधेययोरपि समर्थनम् ; तथा च ग्रन्थस्यास्य काव्य-
स्वरूपनिर्मात्रिभिर्धेयं, काव्यसाधने अप्रधानकारणतया काव्य-
फललाभाभिन्ना सुखेन चतुर्वर्गफलप्राप्तिरेव प्रयोजनं, सम्बन्धश्च
तयोः कार्यकारणत्वरूपः । ततश्च काव्यं रसभावतदाभासान्य-
तमव्यञ्जकं वाक्यं महावाक्यञ्च । प्रसङ्गतश्च तस्य शब्दार्थौ शरीरं,
गाढानन्दसञ्जनन-श्रेष्ठस्वभावतया जीवनाधायकत्वाद्द्रसादि-
श्चात्मा, काणत्वस्वरूपादयः शरीराणामिव दुःश्रवत्वादयः दोषाः
काव्यानामपकर्षकाः, गुणालङ्काररीतयश्च उत्कर्षकारणभूताः ।
तत्र च गुणाः शरीराणां शौर्यादिवत्, अलङ्काराः कटककुण्ड-
लादिवत्, रीतयः अवयवानां यथास्थानविन्यासविशेषवत् ।
शरीरोत्कर्षापकर्षाभ्यां यथा आत्मनः उत्कर्षापकर्षौ भवेतां,
तथा काव्यात्मभूतस्य रसस्यापि दोषगुणादयोऽपकर्षोत्कर्ष-
सम्पादकाः इत्यादीनि च विवृतानि ।

द्वितीयपरिच्छेदे—

काव्यलक्षणघटकीभूतवाक्यलक्षणम् । तच्च योग्यताऽऽकाङ्क्षा-
ऽऽसत्तियुक्तपदसमूहः वाक्यम् । तात्पर्यविषयीभूतसम्बन्धेन
तन्निरूपकाणां पदार्थानामेकतरस्मिन्नपरपदार्थसङ्घावो योग्यता ।
आकाङ्क्षा—प्रतीतिपर्यवसानविरहः, पदार्थानामन्वयज्ञान-
जनकत्वेन श्रोतुरिच्छाऽभावविरहस्वरूपः इति फलितार्थः ।
आसत्तिः,—पदार्थोपस्थितेः प्रकृतानुपयोगिपदार्थोपस्थितिकाल-
बाहुल्यान्यतमत्वेनाव्यवहितपदार्थोपस्थितिः । महावाक्यम्—
उक्तलक्षणानां वाक्यानां समूहः ।

तत्र पदम्—असमासाङ्गसुप्-तिङन्ता तल्लोपयुक्ता वा प्रकृतिः । अर्थः,—वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यभेदेन त्रिविधः । “अस्मात् शब्दादयमर्थो बोध्यः” इति ईश्वरेच्छाविषयकसङ्केतबोध्यया शब्दस्य प्रथमोद्भाविता स्वाभाविक्या शक्त्या व्याकरणादिना वा नियमिता अभिधा, तथा बोध्यः अर्थः वाच्यः अभिधेयार्थो वा । एवमेव मुख्यार्थस्यान्वयानुपपत्तिग्रहे तदर्थमस्वन्वी स्वाभाविके-तरः ईश्वरानुद्भावितः अपरः अर्थः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्मिन् हेतौ सम्भवति यया प्रतीयते, सा लक्षणा नाम वृत्तिः, तथा शक्त्या बोध्योऽर्थः लक्ष्यः ।

लक्षणाभेदाः,—लक्षणा हि रूढिप्रयोजनभेदेन प्रथमं द्विविधा ; लक्षणाघटकवाक्यानां प्रसिद्धत्वे रूढिमूला, केनचित् निमित्तेन तदङ्गीकारे प्रयोजनमूला चेति । पुनश्च उपादान-लक्षणा-लक्षणलक्षणाभेदात् सैव चतुर्विधा । तत्रोपादान-लक्षणा—वाच्यार्थस्यान्वयमिद्वयार्थं लक्ष्यार्थस्य बोधने वाच्यार्थ-स्याप्युपादानमूला अजहत्स्वार्थाऽपरनामधेया । लक्षणलक्षणा तु—सर्वथा स्वार्थपरित्यागेनापराधमात्रबोधिका जहत्स्वार्था-ऽऽख्या इति । ततश्च चतुर्विधायास्तस्याः सारोपा-साध्यवसाना-भेदेन पुनरष्टविधत्वम् । तत्र प्रयुक्तशब्दप्रतिपादितनिरुक्तारोप-विशेष्यत्वे सति सारोपा, शब्दं विनैवाक्षेपादिना निरुक्तारोप-विषयस्य प्रतीयमानत्वे सति साध्यवसाना इति । ता अपि सादृश्येतरसम्बन्धहेतुकाः शुद्धाः, सादृश्यसम्बन्धहेतुकाश्चेत् गौण्यः ; तेन च षोडश भेदाः जायन्ते लक्षणानाम् । एतेषु भेदेषु प्रयोजने दर्शितायाः अष्टविधभेदवत्या लक्षणायाः प्रयोजनरूप-व्यङ्ग्यं गूढःगूढत्वेन प्रत्येकं द्विविधा इति पुनः षोडश भेदाः ; तेषाञ्च धर्मिधर्मगतत्वेन द्वौ भेदौ इति मिलित्वा द्वात्रिंशत्काराः फललक्षणाः । रूढिलक्षणा च पूर्वाक्ताष्टविधा एव ; एतेषां

मेलनेन च चत्वारिंशत्प्रकाराः लक्षणाः । पुनश्च ता अपि पद-
वाक्यगतत्वेन द्विविधाः इति अशीतिलक्षणाभेदाः ।

व्यञ्जना— अभिधालक्षणातात्पर्याऽऽख्याभिस्तिसृभिः
शक्तिभिः सङ्केतितारोपितान्वयबोधमात्ररूपान् अर्थान्
बोधयित्वा वाच्यलक्ष्यतात्पर्यार्थेषु विश्रान्तेषु तदपराथप्रत्यायन-
हेतुभूता शक्तिरेव । “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः”
इति न्यायादुपरतायाः पुनस्त्यानाभावात् वस्त्वलङ्काररसादि-
व्यङ्ग्यबोधने न तासां क्षमत्वमिति व्यञ्जनाशक्तेरङ्गीकारः ।

व्यञ्जना अपि द्विधा भवति, शाब्दी अर्थी चेति ।
तत्राभिधालक्षणाभेदात् द्विविधा शाब्दी व्यञ्जना । अभिधामूला
तु—अनेकार्थशब्दानां संयोगप्रकरणादिभिरेकस्मिन्नर्थे नियमिते
अप्राकरणिकापराथप्रतीतेरुपायरूपा ।

संयोगादयः यथा—

“संयोगो विप्रयोगश्च साङ्ख्येयं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्वय सन्निधिः ।

सामर्थ्यमौचितो देशः कालो व्यक्तः स्वरादयः ।

शब्दाद्यस्यानवच्छेदे विशेषश्रुतिहेतवः ॥” इति ।

(एषु च स्वरस्य काल्ये विशेषबोधकता नास्ति, वेदे एव तस्माङ्गीकार इति
बोध्यम्) ।

प्रकरणादिनियमाभावे तु यावदर्थे वक्तृतात्पर्यं, तावन्त
एवार्था वाच्याः । लक्षणामूला व्यञ्जना च—यत्प्रयोजनसिद्धयर्थं
लक्षणाशक्तिस्वीकारः, तत्प्रयोजनप्रत्यायनरूपा ।

अर्थी व्यञ्जना—वक्तृबोद्धव्ययोः वाक्यवाच्यान्यसन्निधीनाञ्च
तथा प्रस्तावदेशकालकाकुचेष्टादीनां वैलक्षण्यज्ञानेन जायमान-
स्यार्थान्तरस्य बोधिका । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रैविध्यात्
अस्याः अपि अर्थीव्यञ्जनायाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थभेदेन
त्रैविध्यम् । ननु शब्दबोध्यस्यार्थस्य यथा अर्थान्तरव्यञ्जकत्वं, तथा

अर्थान्तरोपस्थापकस्य शब्दस्यापि अर्थान्तरव्यञ्जकत्वं, तत्कथं व्यञ्जनायाः शब्दार्थगतत्वेन भेदावसरः ? इति न वाच्यम् ; अव्यवहितोपकारकत्वेन प्राधान्यादेकस्य व्यञ्जकत्वे तदितरस्याप्राधान्यात् महकारित्वमित्यनयोर्भेदः ।

अर्थानां त्रैविध्यात् तद्विधकशब्दानामपि त्रैविध्यं दर्शितम् । अभिधोपाधिकः शब्दः वाचकः, लक्षणोपाधिकः शब्दः लक्षकः, व्यञ्जनोपाधिकः शब्दो व्यञ्जकः इति ।

तात्पर्यं नाम तुरीया वृत्तिः,—पदार्थानामन्वयबोधनहेतुः । अभिधानलक्षणयोः एकैकपदार्थबोधनसामर्थ्यात् पदार्थान्वयबोधनार्थमप्याङ्गीकारः ।

तृतीयपरिच्छेदे—

रमः,—काव्योपस्थापितविभावानुभावमञ्चारिभावयोगेन रत्यादिस्थायिभावः रूपान्तरपरिणतः परमानन्दचमत्काररूपतामापन्नः नायकनिष्ठोऽपि ज्ञानसम्बन्धेन सामाजिकनिष्ठः सन् असत्सम्बन्धेन दुग्धस्य दधिभाव इव रस इति कथ्यते । यद्वा—पाकसम्बन्धेन यथा ओदनरूपं प्राप्तस्य तण्डुलस्य आदनत्वेन व्यवहारः, तथा प्रतीतिसम्बन्धेन रसरूपं प्राप्तायाः रत्यादितादात्म्येनाध्यवसितायाः सामाजिकवासनायाः रम इति व्यवहारः । अलौकिकचमत्कारसाररूपस्य विलक्षणव्यपदेशभाजः ब्रह्मानन्दसदृशपरमानन्दज्ञानस्वरूपस्य तस्यास्वादस्तु तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनेन रजस्तमसो अभिभूय सत्त्वस्याविर्भावात् ज्ञानान्तरं यथा स्वगोचरघटादिं प्रकाशयति, तथा रमः आत्मानं प्रकाशयतीत्यतश्च, यथा वा देहस्य स्वप्नाद्विबुधत्वेऽपि अहं स्थूल इत्यादि भेदोल्लेखाभावेन प्रतीतिः, तथा ज्ञातृज्ञानभेदाभावेन अलौकिकप्रत्यक्षेण

समूहान्त्वन्तज्ञानतादात्म्येन च प्रपाणकरसन्ध्यायादेकरूपत्वे-
नावगन्तव्यम् ।

प्रथमं नाट्यकाव्यदर्शनश्रवणाभ्यां विभावानुभावयोरुप-
स्थितिः, एवमाक्षेपेण भूटत्वेव स्थायिसञ्चारिभावयोरपि, ततः
साधारणीकरणाख्ययापारिण सीतादयः मम रामस्य वेति
विभावादिचतुष्टये प्रत्येकं साधारण्यप्रत्ययः, ततश्च व्यञ्जनया
रससमानाकारप्रत्ययः, तदनु तत्सहकृतेन स्वादनाख्ययापारिण
“रामोऽहं सीताविषयकरतिमान्” इत्याकारकः रत्याद्यभेदः
स्वस्मिन् नायकाभेदमवगाहमानः साक्षात्कारः सम्पद्यते इति ।

व्यस्तानापि रत्यादिभावानामेकत्वन्तु प्रथममेकैकशः
प्रतीयमानाः रत्यादयः भावाः व्यञ्जनाजन्यैकज्ञानविषयत्वेन
पुनरेकरूपत्वं प्राप्ताः चिद्रूपत्वं प्राप्नुवन्तः एव रसरूपतामा-
पद्यन्ते ; वस्तुवस्तु ब्रह्मजीमांसायां यथा “चिदानन्दरूपोऽयं
पुरुषः” इत्यनेन चिदानन्दयोरैकब्रह्मवसुपपादितं, तथाऽत्र
चिदानन्दचमत्काराणामेकरसरूपत्वम् इत्यभिप्रायः । करुण-
रसादिषु शोकादेः स्थायिनः दुःखहेतुतया प्रसिद्धस्य, नायके इव
सहृदयेऽपि दुःखजननस्यैवौचित्यात् कथं सहृदयाह्लादहेतु-
त्वम् ? इत्यपि न शङ्का ; सचेतनः कश्चिदपि न खलु कदाऽपि
स्वदुःखाय प्रवर्तते ; करुणादिषु च रसेषु सर्वेषामेव साभिनिवेश-
प्रवृत्तिदर्शनात् शृङ्गाररसप्रधानकाव्येभ्यः इव करुणप्रधान-
काव्येभ्योऽपि यदि केवलाह्लाद एव सहृदय-हृदय-प्रमाणकः,
तदा काव्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वान्नोक्तोत्तरकाव्य-
व्यापारस्यैवाह्लादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्वमपि कल्प-
नीयम् । तथात्वे करुणरसप्रधानरामायणादीनामपि दुःख-
हेतुनाप्रसङ्गप्रसरः अपसृतः, ततश्च लौकिकशोकहर्षादिभ्यः
लौकिकशोकहर्षादयः यथा जाग्रन्ते, काले न पुनस्तथा, इह

सर्वेभ्यो विभावादिभ्यः सुखमेव समुत्पद्यन्ते इति समाधानम् ।
 खिन च चेतसः द्रवीभावात् निश्वासाश्रुपातादयोऽपि परमानन्द-
 समुत्थिता एव । रत्यादिवासनामन्तरेण न खलु रसास्वादः
 इति सहृदयातिरिक्तानां सर्वेषां सामाजिकानां न पुनस्तादृशी
 रसाभिव्यक्तिः भवति ; रसबोधे साधारणीकृतेरङ्गीकारवीजन्तु
 रामादिरत्याद्युद्बोधहेतुभिः सीतादिभिः सामाजिकानां
 सजातीयरत्यादिसाजात्येन नायकाद्यभेदावगाहिरसबोधोपपत्ति-
 करणमेव । साधारण्यभिमानेन मनुष्यमात्रस्य विशालजलधि-
 लङ्घनादावपि महानुत्साहोद्बोधः, तथा नायकमात्रसम्बन्धित्वेन
 प्रतीतस्यापि रत्यादेः स्वात्मगतत्वेनैव प्रतीतिः । तथा प्रथमतः
 विभावानुभावसञ्चारिभावा अपि साधारण्येनैव प्रतीयन्ते,
 तेषामलौकिकत्वमपि भूषणायैव । कारणकार्यसङ्कारिरूपा-
 णामपि विभावादीनां रसोद्बोधे कारणत्वेऽपि एक एव प्रति-
 भासः ; स च प्रपाणकरसे यथा खण्डमरिचादीनां सम्मेलनाद-
 पूर्वं काञ्चिदास्वाद उपजायते, तथा विभावादीनां सम्मेलनात्
 इहापि इत्यवधेयम् । यत्र च तेषां द्वयोरिकस्य वा सङ्गावः, तत्र
 प्रकरणादिवशादन्यसमाक्षेपः विधेयः । नायकमात्रगतत्वे तु
 नानामामाजिकगतस्य रसस्थाल्यतया, अलौकिकविभावादि-
 जन्यत्वप्रतिकूलतया च, तथा नायकाव्यदर्शनश्रवणादिप्रति-
 बन्धकतया च रसोऽयं न अनुकार्यगतः ।

शिञ्जितार्थस्य मुहुर्मुहुर्नष्टानेन संस्कारातिशयात् काव्यार्थ-
 भावनेन सभ्यपदवाच्यनटस्य रसास्वादो भवत्येव, तदितरस्य तु
 नटस्य नैव रसास्वादः । रसस्य ज्ञानाभावकालिकावस्थाया-
 मवस्थानाभावात् नायं ज्ञाप्यः ; यो वा ज्ञाप्यो घटादिः, स
 प्रतीतिं विना कदाचिदवतिष्ठते, अयन्तु न तथेति भावः ।
 तथा अयं यथासम्भवविशेषणविशेष्यभावात्प्रतिविभावादिसमूहः

विषयकः न ज्ञाप्यः, रसप्रादुर्भावप्राक्क्षणे विभावादिज्ञानस्य पूर्ववर्तित्वमात्रेणैव पचारिककारणत्वात् । न वाऽयं कार्य्यः, रसप्रतीतिकाले तत्कारणानां विभावादीनां प्रतीतेरभावात् ; कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोयंगपददर्शनात् न हि चन्दनस्पर्श-ज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानञ्च एकदा सम्भवति ; ततश्च रसः कार्य्यत्वाभाववान्, सुखमयत्वे मति विभावादिसमूहविषयकत्वात् इत्यनुमानम् । विभावादिज्ञानात् प्रागस्य ज्ञानाभावाद्वाप्ययं नित्यः, लौकिकप्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वस्वीकारेण भविष्यत्सदसम्भवात् साक्षात्कारविषयानन्दबहुलप्रकाशरूपस्यास्य न वा भविष्यस्त्वम् ; वर्त्तमानस्य वस्तुनः कार्य्यज्ञाप्यान्वतरत्वनियमान्नायं रसः वर्त्तमानोऽपि ; परमानन्दत्वप्रकारकमवेदनविषयत्वात् स्वमात्रग्राह्यस्य रमस्य संसर्गावगादिज्ञानविषयाभावत्वञ्च दर्शितम् । अयन्तु वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मवत् स्वप्रकाशः अखण्डस्वरूप एव वेदितव्यः ।

विभावाः,—ये पुनरिह लोके रामादिनायकगतरतिहासाटिकानामुद्बोधहेतुभूताः सीतादयः रूपककाव्यनिवेशिता अलौकिकत्वमापन्नाः, ते विभावा इत्युच्यन्ते ।

आलम्बनोद्दीपनाख्यौ विभावस्य द्वौ भेदौ । यानेव नायिकानायकप्रतिनायकादीनवलम्ब्या रसोद्भूतः स्यात्, ते आलम्बनविभावाः । तत्र नायकः,—त्यागवान्, नानागुणसम्पन्नः, सत्कुलजातः, सुशौकः, रूपयौवनाध्यवसायवान्, क्षिप्रकारी, गूढाभिप्रायज्ञः, तेजस्वी, सञ्कीलञ्च नायको भवति । तस्य च धीरोदात्त-धीरोद्भूत-धीरलक्षित-धीरप्रशान्तभेदेन चत्वारो भेदाः सम्भवन्ति । तेषाञ्च धीरोदात्तादीनां प्रत्येकं दक्षिण-घृष्टानुकूल शठरूपत्वेन भेदात् षोडशप्रकारो नायकः । तेषां पुनरुत्तमाधममध्यमत्वेनाष्ट चत्वारिंशत् भेदाः ।

अस्य शृङ्गारसहायाः,—प्रधानसहायः पीठमर्दाख्यः, उत्त-
माध्रममध्यभेदेन बहवोऽन्येऽपि विटादयः सहायाः सन्ति ।
अर्णविल्लने सहायः मन्त्री । अन्तःपुरसहायाः वामनादयः ।
दण्डसहायाः सुहृदादयः ।

दूता दूत्यश्च निस्तृष्टार्थ-मितार्थक-सन्देशहारकभेदात् त्रिधा ।
तत्र नायिकानायकमनौषितमर्थमुपलभ्य स्वबुद्ध्या कार्य-
सम्पादनकारी निस्तृष्टार्थः, अल्पार्थकथकः कार्यसम्पादनकारी
मितार्थकः, स्वामिना यावदुक्तं सन्देशं तावदेव व्याहरति यः,
स सन्देशहारकः ।

सात्त्विकनायकस्य गुणाः,—शोभा-विलास-माधुर्य-गाभीर्य-
धैर्य-तज्जो-ललितौदार्यनामानः अष्टौ ।

तत्र नायिका—नायकसामान्यगुणवती भवति, सा च
प्रथमं स्वीया, अन्या, साधारणीभेदात्त्रिविधा । तासु
च • विनय-सरलता-गृहकर्मपरता-पातिव्रत्यादिगुणयुक्तायाः
स्वीयायाः नायिकायाः सुग्धा, मध्या, प्रगल्भा चेति त्रयः
भेदाः । तासु च तरुणयौवनोद्वेकात् मदनविकारमधिगता,
रतावनिच्छः, नात्यभिमानिनी, लज्जाऽवनतमुखी सुग्धा ; सुरत-
कलाकौशलवती, प्रतिपन्नयौवनमदनोन्मादिनी, नातिलज्जाऽव-
नता मध्या ; तथा सततपरुढ़कामविमोहिता, परिपूर्णयौवन-
वती, रतिमती, लज्जाहीना प्रगल्भेत्युच्यते । तास्वपि अन्ये
हे धीरा, अधीरा, धीराधीरा चेति प्रत्येकं त्रैविध्येन षड्विधे
कथितं ; तत्रापि मध्या-धीरा सरोषोपहासवक्त्रवचनैः, अधीरा
नियतरोदनैः, तथा धीराधीरा परुषवचनैः पतिसन्तापिनी
भवति । प्रगल्भा-धीरा तु अन्तर्निगूढकोपाकारा, रतावदासोना,
वहिरनुरागप्रदशिनी ; धीराधीरा मोल्लुगुठनवचनैः पत्युः क्लेश-
कारिणी ; अधीरा तु स्वामिनः तर्जनसन्ताडनपरा कथ्यते ।

अनन्तरोक्ता मध्या-प्रगल्भयोः षड्भेदा अपि प्रत्येकं नायक-
प्रणयापेक्षया कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वेन द्विधा भवन्ति इति मध्या-
प्रगल्भयोर्द्वादश भेदाः । मुग्धा तु एकैवेति स्त्रीया त्रयोदशभेद-
भिन्ना वेदितव्या ।

परकीया तु परोढाकन्यकाभेदेन प्रथमतो द्विधा, तत्रापि
घरभर्तृगामिनी, उल्लावादिनिरता, विगतत्रपा परोढा, एवं
नवयौवनसम्पन्ना, लज्जाशीला, अनूढाऽवला कन्यकेत्युच्यते ।
सुरतपर्ण्डिता, नृत्यगोतादिकलाऽऽलापकुशला, सगुणनिर्गुणयो-
सुख्यानुरागिणी, लिङ्गितस्करादिवल्लभा, धनिकानुरागिणी,
मदनोन्मादिनी रमणी साधारणेत्युच्यते, सा चैकविधैव ।

तथा च त्रयोदश स्त्रीयाः, द्वे परकीये, एका साधारणीति
मिलित्वा षोडशभेदिता एता नायिकाः प्रत्येकं स्वाधीनभर्तृका-
खण्डिता-अभिसारिका-कलहान्तरिता-विप्रलब्धा-प्रोषितभर्तृका-
वासकसज्जा-विरहोत्कण्ठितारूपाभिरष्टाभिरवस्थाभिः साष्टा-
विंशतिशतभेदाः पुनः प्रत्येकम् उत्तममध्यमाधमस्वरूपेण
चतुरधिकाशीतियुतशतत्रयभेदभिन्नाः भवन्ति । एवमन्या-
सङ्ख्यभेदानां सम्भवेऽपि विस्तरशङ्कया ते नात्र प्रदर्शिताः ।
आसाञ्च परस्परसाङ्ख्यमपि कुत्रचिद्दृश्यते ।

तारुण्ये चासाम् अष्टाविंशतिप्रकाराः सत्त्वजालङ्काराः समु-
त्पद्यन्ते ; तत्र भाव-हाव-हेलाभेदेन त्रयोऽङ्गजाः, शोभा-कान्ति-
दीप्ति-माधुर्य-प्रगल्भता-शौदार्य-धैर्यभेदेन सप्त अयत्नजाः,
(एते भावादयो दश नायकानामपि सम्भवन्ति) लोला-विलास-
विच्छित्ति-विब्वोक-किलकिञ्चित्-मोहायित-कुट्टमित-त्रिभ्रम-
ललित-मद-विह्वत-तपन-मौग्ध-विक्षेप-कुतूहल-हसित-चकित-
केलिभेदेन अष्टादश स्वभावजासु भवन्ति । (विशेषलक्षणानि
तु आकरे द्रष्टव्यानि, एवं सर्वत्र) तत्र मुग्धाकन्यकयोः

प्रियदर्शनमात्रेणैव त्रीडाप्रदर्शनादीनि पञ्चविधान्यनुरागेङ्गितानि ; तथा सर्वाभामपि नायिकानां प्रियमविधे दीर्घकालावस्थानादिरूपाणि त्रयस्त्रिंशद्विधानि अनुरागेङ्गितानि भवन्ति । एवं स्निग्धप्रेरण-सखेहदर्शन-मृदुभाषण-दूतीप्रेरणैरासां भावाभिव्यक्तिर्भवति ।

दूती-सखी-नटी-दासी-धात्रेयी-प्रतिवेशिनी-बाला-प्रव्रजिता-कारु-शिल्पिप्रभृतयः स्वयञ्चेति दशविधा द्रव्यः भवन्ति । कलाकौशलादयश्चाष्टौ तासां गुणा भवन्ति । एता अपि प्रत्येकम् उत्तमाधममध्यमभेदेन त्रिधा भवन्ति ।

कामज-क्रोधज-व्यसनासक्तः, पापकर्मानुष्ठानरतः, धीरोद्धतः प्रतिनायक इत्युच्यते ।

यथायथं शृङ्गारादिलक्षणप्रसङ्गनिरूपिता नायिकाद्यालम्बनस्य भ्रूविक्षेपकटाक्षपातादिचेष्टा, चन्द्र-चन्दन-रोलम्बभङ्गार-कोकिलकलरुतादयश्च शृङ्गाररसस्योद्दीपनादुद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते । स्वकीयैरेवालम्बनोद्दीपनहेतुभिः सीताशशधरादिभिः नायकस्त्वान्तःप्ररुढं रत्यादिकं वहिरुद्गासयन् कार्यमित्युच्यते, स एवानुभावः काव्यनाट्ययोः प्रयुज्यते ।

पूर्वाक्ताङ्गज-स्वभावजालङ्कारवत् स्तम्भ-स्वेद-रोमाञ्च-स्वरभङ्ग-विपथु-वैवर्ष्य-अश्रुपात-प्रलययातानः स्त्रीणामष्टौ सात्त्विकाः भावाः अनुभावरूपा एव भवन्ति । स्थिरतया वर्तमाने रत्यादौ विभावानुभावापेक्षया रसानुगुण्येन रसरूपतया सङ्गच्छमाना बुद्बुदमत् भ्रूति प्रतितीयमानत्वेन प्रादुर्भूताः विलम्बप्रतीतिकत्वेन तिरोभूताश्च निर्वेदादयस्त्रयस्त्रिंशद्भेदाः व्यभिचारिणः उच्यन्ते । एकास्मिन् रसे स्थायिनोऽपि भावस्य रसान्तरे व्यभिचारित्वम् ; तद्यथा—नीरशृङ्गारयोर्हासः, वीरे क्रोधः, शान्ते जुगुप्सा रसविशेषे स्थायिन्वपि व्यभिचारित्वमापद्यते ।

तथा च हासादीनां स्थायित्वं व्यभिचारित्वञ्च तत्तद्रसेषु
नियतावश्यकत्वानावश्यकत्वाभ्यां बोध्यम् । विरुद्धाविरुद्धभावैः
कथमपि तिरोधातुमशक्यः, आत्मनि संस्कारात्मना वर्त्तमानः,
अन्तःकरणवृत्तिरूपः रत्यादिः भावः स्थाय्योति कथ्यते । स च
रति-हास-शोक-क्रोध-उत्साह-भय-जुगुप्सा-विस्मय-शमभेदेन नव-
विधः यथाक्रमं शृङ्गारादिषु बोध्यः । एवञ्च शृङ्गार-हास्य-
करुण-रौद्र-वीर-भयानक-बीभत्स-अद्भुत-शान्तभेदान्नवाविधो
रसः, मुनीन्द्रमते तु वत्सलोऽप्यधिको रस इति दशविधः ।
तत्र दशविधेषु रसेषु प्रधानभूतः, सम्भोगीच्छायाः समुद्बोधेन
जनितः, परोढा-अननुरागिणी-वेश्याऽन्यनायिकाऽऽलम्बनकः,
दक्षिणादिनायकः, चन्द्राद्युद्धोपनकः, भ्रूक्षेपाद्यनुभावकः, रति-
स्थायिको रसः शृङ्गारः ।

स च प्रथमतो विप्रलम्भसम्भोगभेदात् द्विविधः ; तत्र विप्र-
लम्भः पुनः,—पूर्वराग-मान-प्रवास-करुणात्मकत्वेन चतुर्विधः ।
पूर्वरागेऽपि—अभिलाष-चिन्ता-स्मृति-गुणकथन-उद्देश-सम्प्र-
लाप-उन्माद-व्याधि-जडता-मृतिरूपा दश कामकृता दशाः
भवन्ति । रसविच्छेदकारितया मरणरूपेयं दशमदशा प्रायेण
न वर्णनीया, यत्र तु मरणानन्तरमेव पुनः प्रत्युज्जीवनं वर्णनीयं,
तत्र मरणवर्णने न दोषः । तत्र प्रथमतो नायिकाया रागमुक्त्वा
नायकस्य रागः पश्चात् वाच्यः । असौ च नीली-कुसुम-मञ्जिष्ठा-
भेदेन त्रिधा भवति । मानोऽपि—प्रणयेर्याजन्यत्वेन द्विधा भवति ।
प्रवासस्तु—कार्यशापादिजन्यः स्त्रीपुंसयोः भिन्नदेशवृत्तित्वरूपः ।
तत्र च अङ्गमालिन्य-एकवेषीधरशिरस्त्वादवस्था जायन्ते । करुणः
खलु—नायिकानायकयोरिकतरस्मिन् लोकान्तरिते पुनर्लाभ-
सम्भावनायां यदा तयोरिकः शोकाकुलो भवति, तदा जायते ;
इत्यञ्च पूर्वरागादिरूपतया विप्रलम्भास्यः शृङ्गारः चतुर्विधः

परस्परमनुरक्तौ विलासिनौ यत्रानिङ्गनचुम्बनादिकं कुरुतः,
स एव सम्भोगशृङ्गारः । स च चुम्बनपरिरम्भणाद्यसङ्ग्रामेदेन
सङ्घातुमशक्यतया एकविधोऽपि पूर्वरंगाद्यनन्तरजातत्वेन
चतुर्विधो भवतीति समुदायेनाष्टविधः शृङ्गारः ।

विक्रताकारवेशाद्यालम्बनकः, वैक्रताद्युद्दीपितः, वदनस्मेर-
ताद्यनुभावितः, निद्रादिव्यभिचारिभावकः, हासस्थायिभावको
रसः हास्यः । स च स्मित-हसित-विहसित-अवहसित-अपहसित-
अतिहसितभेदात् षड्विधः ।

शोकस्थायिभावकः, मृताद्यालम्बनकः, तद्गुणाद्युद्दीपितः,
द्वनिन्दारोदनाद्यनुभावकः, दैन्यादिसञ्चारिभावकः, जड़तो-
ष्यादादिव्यभिचारिभावको रसः करुणः । अयञ्च शोकस्थायि-
भावकतया रतिस्थायिभावकात् विप्रलम्भाख्यशृङ्गारात् भिद्यते ।

द्विषटालम्बनकः, तदपकारमुष्टिप्रहाराद्युद्दीपनकः, भ्रूवि-
भङ्गाद्यनुभावकः, गर्वादिसञ्चारिभावकः, रोमहर्षादिव्यभिचारि-
भावकः, क्रोधस्थायिभावको रौद्रः । अस्मि च युद्धवीरात् भेदेन
रक्ताख्यनेत्रता कारणतामापद्यते ।

विजेतव्याद्यालम्बनकः, तदीयचेष्टाद्युद्दीपनविभावकः,
सहायान्वेषणाद्यनुभावकः, धृत्यादिसञ्चारिभावकः, उत्साह-
स्थायिभावको रसः वीरः । स च दानवीर-धर्मवीर-युद्धवीर-
दयावीरभेदात् चतुर्विधः ।

भीषणाकृतिपुरुषाद्यालम्बनकः, तदीय-विकटकर्माद्युद्दीप-
नकः, वैवर्ष्यपलायनाद्यनुभावितः, जड़तादिसञ्चारिभावकः,
भयस्थायिभावको रसः भयानकः ।

दुर्मन्त्रमांसरुधिराद्यालम्बनकः, कृमिपाताद्युद्दीपनकः,
निष्ठीवननेत्रसङ्कोचनाद्यनुभावकः, मोहापस्मारादिव्यभिचारि-
भावकश्च, जुगुप्सास्थायिभावकः बीभत्सः ।

विस्मयजनकवस्तु-जनाद्यालम्बनकः, तदीयगुणमहिम-
ल्लोकातिवर्तिकर्माद्युद्दीपितः, स्तम्भस्वेदाद्यनुभावितः, हर्षादि-
सञ्चारिभावकः, विस्मयस्थायिभावकः अद्भुतो रसः ।

क्षयित्वज्ञानजन्याशेषवस्तुनिःसारताऽवबोध-परमात्मस्वरूपा-
द्यालम्बनकः, पुण्याश्रम-तीर्थाद्युद्दीपनकः, रोमाञ्चाद्यनु-
भावकः, निर्वेदादिव्यभिचारिभावकः, शमस्थायिभावको रसः
शान्तो नाम ।

दयावीर-धर्मवीरादौ हि सर्वथा अहङ्कारोपशमो न दृश्यते,
शान्तस्य तु सर्वाकारेणैवाहङ्कारराहित्यैकरूपत्वादित्यनयोः
परस्परं भेदः । न चेदृशशान्तस्य मोक्षदशायामिव सम्भवात्
तदानीं सञ्चार्यादेशासम्भवात् कथं रसत्वम् ? इति शङ्कनीयम् ;
युक्तवियुक्तदशायामवस्थितः यो हि शमः, तादृशस्यैव शमस्य
रसरूपेण उत्पत्तेः, तत्र सञ्चार्यादिरवस्थाने विरोधाभावात् ।

स्फुटचमत्कारातिशयव्यञ्जकत्वादस्य वाक्स्यस्य रसान्तरात्
पृथक्त्वमङ्गीक्रियते, तथा हि, स्निग्धजनपुत्राद्यालम्बनकः,
तदीयचेष्टाद्युद्दीपनविभावकः, आलिङ्गनाङ्गस्पर्शाद्यनुभावकः,
हर्षगर्वादिव्यभिचारिभावकः, वत्सलतास्नेहस्थायिभावकः,
सुनीन्द्रसम्मतः रसो वत्सलता नाम ।

एतेष्वपि रसेषु कैश्चित् साहचर्यं कस्यचित् विरोधो दृश्यते ; तथा
हि, करुण-बीभत्स-रौद्र-वीर-भयानकैः शृङ्गारस्य, भयानक-
करुणाभ्यां हास्यस्य, हास्य-शृङ्गाराभ्यां करुणस्य, हास्य-शृङ्गार-
भयानकैः रौद्रस्य, शान्त-भयानकाभ्यां वीरस्य, शृङ्गार-वीर-रौद्र-
हास्य-शान्तैः भयानकस्य, वीर-शृङ्गार-रौद्र-हास्य-भयानकैः
शान्तस्य, तथा शृङ्गारेण बीभत्सस्य च विरोधो दृश्यते ।

एषु केनाचित् कस्यचित् विरोधे त्रिधा व्यवस्था भवति,
कयोश्चिदात्मनैक्येन कयोश्चित् वा अव्यवधानेनेति । तथा हि,

शृङ्गारः वीरेण, सन्धोगो हास्य-रौद्र-बीभत्सैः, विप्रलम्बः वीर-
कण्ठ-रौद्र-बीभत्स-भयानकैरालम्बनानामैक्येन विरुध्यते, अन्यत्र
तु अविरोधः । वीर-भयानकी च परस्परमालम्बनैक्येनाश्रयैक्येन
च विरुध्येते । शान्तशृङ्गारावव्यवधानेनालम्बनेक्येन च विरुध्येते,
तदन्येन चाविरोध एव । अद्भुतरौद्राभ्यां वीरः, अद्भुतेन शृङ्गारः,
बीभत्सेन च भयानकः त्रिधाऽपि न विरुध्यते । एवं रस-
भाव रसाभास-भावाभास-भावप्रशम-भावोदय-भावसन्धि-भाव-
शबलताः, एताः सर्वा अपि रजस्तमोलेशविनिर्मक्तमनसः
समुद्रेककरत्वात् रसपटप्रतिपाद्या एव, भावादिषु तु रसनधम-
योगित्वेन रसत्वमुपचरितम् ।

तस्मिंश्च आपाततः प्राधान्येन अभिव्यक्ता निर्वेदादयः
सञ्चारिणः, देवमुन्यादिविषयोऽनुरागः, किञ्चिदाभासमाना
विभावादिभिरपरिपुष्टतया रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो
रत्यादयः भावाः इत्युच्यन्ते ।

रसभाववदाभासते इति व्युत्पत्त्या रसगत-भावगतदोष एव
रसभावयोरनौचित्यप्रवृत्तत्वे तदाभासः कथ्यते । विरुद्ध-
कारणोन्नेषात् भावस्य नाशः भावप्रशमः, स च उत्पत्ति-
कालावच्छिन्न एव । कारणयोगाच्च भावस्य स्फुटतयाऽऽविर्भावः
भावोदयः । भावसन्धिः,—सन्धिः, अन्योऽन्यानभिभूतयोरन्यो-
ऽन्याभिभावनयोग्ययोः सामानाधिकरण्यं, तच्च एकदेशवृत्तित्व-
विशिष्टैककालवृत्तित्वरूपम् ।

बाध्यबाधकभावापन्नानां उदासीनानां वा भावानामेकत्र
व्याप्तिश्रणं भावशबलता । बाध्यत्वं हि विरोधिकारणसामग्री-
व्याहतफलकत्वं, बाधकत्वञ्च विरोधि, तथा च, अन्योऽन्य-
विरोधिकारणकूटानां समवहितौ सत्त्वां परस्परफलानुत्पादा-
नुत्पादकत्वरूपं तदुभयं वेदितव्यम् ।

तत्र रमाभासप्रयोजकानौचित्यन्तु शृङ्गारे रतेरुपनायक-
गुर्वादिपत्नी-बहुनायकगतत्वे, तथा शृङ्गारस्थाधमपात्रतिथ्यगादि-
निष्ठत्वे, रौद्रे गुर्वादिगतकोपे. शान्ते हीननिष्ठे, हास्ये गुर्वाद्या-
लम्बने, वीरे ब्रह्मवधायुक्ताहे अधमपात्रगते च, भयानके च
उत्तमपात्रगतत्वे बोध्यम् । एवं जातिदेशकालवर्णाश्रमवयो-
ऽवस्थाप्रकृतिव्यवहारादेरप्यनौचित्यं स्वयमूहनीयमिति तृतीय-
परिच्छेदसङ्घेपः ।

चतुर्थपरिच्छेदे—

तच्च काव्यं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेन प्रथमतो द्विविधं भवति ।
तत्रापि व्यञ्जनाप्रतिपाद्यार्थस्य वाच्यार्थादधिकचमत्कारजनक-
त्वेन उत्तमकाव्यत्वम् । व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यार्थापेक्षया अचमत्-
कारित्वेन, वाच्यार्थममानचमत्कारजनकत्वेन तद्यूनचमत्कार-
जनकत्वेन वा गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यत्वम् ।

लक्षणा-त्रभिधामूलकत्वेन ध्वनेर्द्वौ भेदौ । तत्र लक्षणा-
मूलस्तु अविवक्षितवाच्यनामा, वाच्यार्थस्य अर्थान्तरसङ्क्रमणे-
नात्यन्ततिरस्कारेण च बाधितस्वरूपत्वाल्लक्षणासूलत्वं, तेन च
वाच्यार्थस्याविवक्षितत्वञ्च भवतीति नामवीजम् ।

द्वितीयस्वभिधामूलो ध्वनिः विवक्षितान्यपरवाच्यनामा,
विवक्षितम् अन्यपरं—व्यङ्ग्यनिष्ठं, वाच्यं—वाच्यार्थो यत्र इति
व्युत्पत्त्यर्थः ।

तत्राविवक्षितवाच्यध्वनेरपि वाच्यस्यार्थान्तरसङ्क्रमितत्वेना-
त्यन्ततिरस्कृतत्वेन च भेदद्वयं सम्भवति । यत्र प्रकृतान्वये
स्वयमनुपयुज्यमानः मुख्योऽर्थः अपरस्मिन्नर्थे परिणमति,
तत्र उपादानलक्षणाया मुख्यार्थस्यार्थान्तरसङ्क्रमितत्वादर्थान्तर-
सङ्क्रमितवाच्यत्वं, यत्र तु स्वार्थं सर्वथा परित्यजन् लक्षणाञ्च-

णया अर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वाद-
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेरपि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यनामानौ द्वौ भेदौ । स्फुटे प्रकरणे भ्रष्टिति प्रतीतेषु विभा-
वादिषु सङ्घटयेन प्रमात्रा यत्र सूक्ष्मेणैवैककालेन एते प्रतीयन्ते
इति तेषां हेतुहेतुमतोः पौर्वापर्यक्रमं लक्षयितुं सम्यक् न
शक्यतयाऽसौ असंलक्ष्यक्रमत्वेन व्यपदिश्यते ।

यत्र तु प्रकरणं विचारवेद्यं, विभावाटयश्च क्रमेण उच्येयाः,
तत्र सामग्रीविलम्बाधीनं चमत्कृतेर्मान्यर्थ्यम् इति संलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यो नाम । तस्य च संलक्ष्यक्रमस्य शब्दार्थ-तदुभयशक्त्यङ्गव-
त्वेन त्रिधात्वम् । शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते, स शब्द-
शक्त्याङ्गवो ध्वनिः, स च वस्त्वलङ्काररूपत्वेन द्विधा, वस्तु-
मात्रप्रतीतावेकः, अलङ्कारप्रतीतावपरः । अर्थशक्त्यङ्गवश्च अर्थस्य
वस्त्वलङ्काररूपत्वेन द्वैविध्यात्, पुनस्तयोरपि स्वतःसम्भवि-कवि-
प्रौढोक्तिमिद्व-कविनिबद्धप्रौढोक्तिमिद्वत्वेन त्रैविध्यात् षट्प्रकारः
अर्थः, तथाविधैः षड्भिरर्थैः वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे षड्विधः, अल-
ङ्कारव्यङ्ग्यत्वे च षट् इति मिलित्वा द्वादशप्रकारः ।

तत्र न केवलं भणितवशेन समुत्पन्नः, श्रीचित्यात् वह्निरपि
सम्भाव्यमानसद्भावः अर्थः स्वतःसम्भवौ, लोकप्रसिद्ध इत्यर्थः ।
“अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति हि” इति न्यायबलेन
वह्निरसन्नपि वक्तृप्रतिभामात्रेण तथा परिकल्पितः प्रौढोक्तिमिद्वः ।
कविनिबद्धप्रौढोक्तिमिद्वश्च— कविनिबद्धनायकादिवक्तृप्रभृतिभिः
तथात्वेन, कल्पितः । षष्ठांशेषां पुनः वस्त्वलङ्कारयोर्व्यङ्ग्यत्वेन
द्वैविध्येन द्वादशत्वसिद्धिरिति निष्कर्षः ।

यत्र शब्दानामर्थानाञ्च नैकजातीयप्राचुर्यम्, अपि तु
साम्यमेव, तत्र शब्दार्थोभयशक्त्याङ्गवो ध्वनिः ।

ततश्च ध्वनेरष्टादश भेदाः,—अर्थान्तरसङ्घमितवाच्य-
 अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ द्वौ, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यैकः, शब्द-
 शक्त्युद्भवो वस्त्वलङ्काररूपतया द्वौ, अर्थशक्त्युद्भवाः,—स्वतः-
 सम्भवि--कविप्रौढोक्तिसिद्ध--कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तमिद्वैस्त्रिविध-
 र्वस्तुरूपार्थैः वस्तुव्यज्यमानत्वे त्रयः, अलङ्कारव्यज्यमानत्व
 च त्रयः, एवमुक्त्युपैस्त्रिविधैरलङ्काररूपैरर्थैः वस्तुव्यङ्ग्यत्वे त्रयः,
 अलङ्कारव्यङ्ग्यत्वे च त्रय इति द्वादश, शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवश्च
 एकः इत्यष्टादश । तदेवं ध्वनेरष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थोभय-
 शक्त्युत्थो ध्वनिर्वाक्यमात्रे भवन्नेकः, अन्ये पुनः सप्तदश ध्वनयः
 पदे वाक्ये च इति चतुस्त्रिंशत्, मेलनेन पञ्चत्रिंशत् भेदाः ।

अर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादशभेदात्मकस्य ध्वनेः प्रबन्धगतत्वेन च
 पुनर्द्वादशविधत्वम् । असंलक्ष्यक्रमध्वनेरपि पटांश-वर्ण-रचना-
 प्रबन्धप्रकाशत्वेन चतुर्विधत्वम् इति मित्वा षोडश,
 मेलनेन च एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति शुद्धो भेदः । शुद्धभेद-
 रेकपञ्चाशता च योजनेन बहवो भवन्ति भेदाः ; प्रथमस्य
 सजातीयैकेन, विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टौ एकपञ्चाश-
 त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैकेन विजातीयैरेकोनपञ्चा-
 शता च संसृष्टौ पञ्चाशत्त्वम् । तथा तृतीयस्य सजातीयैकेन
 विजातीयैरष्टचत्वारिंशता च संसृष्टौ एकोनपञ्चाशत्त्वम् । चतु-
 र्थस्य सजातीयैकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टौ
 अष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एवमपरेषामपि स्वयमूहनीयो भेदः ।
 (अर्थात् अर्थान्तरसङ्घमितवाच्यध्वनेः तत्सजातीयनार्थान्तर-
 सङ्घमितवाच्यध्वनिना संसृष्टौ एकः भेदः, अपरैः अत्यन्त-
 तिरस्कृतवाच्यादिभिः पञ्चाशता विजातीयैः ध्वनिभिः संसृष्टौ
 पञ्चाशत् भेदाः, अत एकपञ्चाशत्त्वम्) एवं-क्रमेण भेदवतां
 ध्वनीनां सङ्ख्यासमष्टिसंयोजने षड्विंशत्यधिकत्रयोदशशतसङ्ख्या

(१३२६) जायन्ते, संसृष्टिसङ्कराणां चतुर्विधतया तस्य चतुर्भिर्गुणैः त्रिशतचतुरधिकपञ्चसहस्रसङ्ख्या (५३०४) भवन्ति, अतः संसृष्टि-त्रिविधसङ्करयोरेतावन्तो भेदाः ; तैः सह शुद्धानाम् एकपञ्चाशतः मेलने च पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिशती-त्तरपञ्चसहस्रसङ्ख्या (५३५५) भवन्ति । एते एव ध्वनिभेदाः ।

शुद्धाः, ————— ५१ *

मिश्राः, ————— ५३०४

समष्टिः, — ५३५५

इतराङ्ग-काक्वाक्षिप्त-वाच्यमिद्ध-सन्दिग्धप्राधान्य-तुल्यप्राधान्य-अस्फुट-अगूढ-असुन्दरभेदादष्टविधं गुणोभूतव्यङ्ग्यम् । तत्र—

१ । कुत्रचित् स्वेतरस्य रसादेरङ्गं रसान्तरमन्यविषयिकायाः रत्यादेर्वाऽङ्गं रसान्तरमिति, कुत्रचिद्वा वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतया अङ्गभूतं वाक्यार्थस्येति रीत्या इतराङ्गम् ।

२ । स्वरविशेषेण भट्टिति वाच्यवत् प्रतीयमानं काक्वाक्षिप्तम् ।

३ । आपाततः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रतिसन्धानानुपपत्ति-बाधकं वाच्यमिद्वलम् ।

४ । वाच्यव्यङ्ग्ययोः संशयितत्वे संशयप्राधान्ये वा सन्दिग्ध-प्राधान्यम् ।

५ । वाच्यव्यङ्ग्ययोः समानबलत्वे तुल्यप्राधान्यम् ।

६ । सङ्घट्टयैरपि भट्टित्यव्योच्यम् अस्फुटम् ।

७ । स्फुटतया वाच्यवत् सर्वजनवेद्यम् अगूढम् ।

८ । चमत्कारिताशून्यम् असुन्दरम् ।

* एतेषां व्यङ्ग्यस्य शुद्धभेदानां नामनिर्देशस्तु एतन्निर्णयार्थं किञ्चित्प्रकृतः प्रथमि-
प्रकारपरिप्रेक्ष्यं धारणं दृष्टव्यम् ।

इत्यष्टौ (८) गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः, एतेषान्तु पूर्वोक्त-
पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिंशतोत्तरपञ्चसहस्र-भेद-भिन्नैर्ध्वनिभिर्योजने
त्रिंषष्ट्यधिकत्रिंशतोत्तरपञ्चसहस्रभेदाः (५३६३) जायन्त
व्यङ्ग्यस्य ; तद्द्वयञ्चकत्वेन च काव्यस्यापि तावन्त एव भेदाः ।

पञ्चमपरिच्छेदे—

किं नाम व्यङ्ग्यार्थबोधनसाधनीभूतायाः नवीनैरेवाङ्गी-
कृतायाः अभिनवायाः व्यञ्जनाख्यवृत्तेरङ्गीकरणेन ? इति
आशङ्कामपनेतुं प्रमाणादिना तस्याः अङ्गीकरणप्रयोजनं प्रति-
पादयति । अभिधायां स्वप्रतिपाद्यार्थबोधनानन्तरं विरतायां,
स्वार्थबोधनेन लक्षणायाञ्च विश्रान्तायां, तात्पर्याख्यायाञ्च वृत्तौ
अन्वयबोधमात्रेण विरतायां न तासां व्यङ्ग्यवस्त्वलङ्काररमादि-
बोधने योग्यत्वम् ; न पुनः रसादिः सङ्केतलभ्यः, काव्यात्म-
भूतस्य स्वप्रकाशनन्दरूपस्य रसस्य “रसः” इति स्वशब्देनाप्यभि-
धानं न सम्भवति, तथात्वे दोषापातात् ; विभावाद्यभि-
धानेनैव तत्सिद्धिरिति च न, तस्य विभावाद्यनन्तरभावित्वात्
विभावादिरूपत्वानङ्गीकाराद्वा । बुद्धिर्यथा एकमर्थं विषयी-
कृत्य नापरं विषयीकर्तुं शक्नोति, ज्ञानद्वयस्य यौगपद्यानङ्गी-
कारात् ; यथा वा पचनादिरूपा क्रिया गमनादिरूपं नान्यत्
कर्म निष्पादयितुं शक्नोति, तथा एकः शब्दः एकमर्थं बोधयितु-
मेव क्षमः, “सक्तदुच्चरितः शब्दः सक्तदर्थं गमयति” इत्यनुशासनात्
इति पुनरर्थप्रत्यायनशक्त्यभावाच्च न रसादिव्यङ्ग्यबोधने तासां
योग्यता ।

किञ्च, पदार्थमात्रबोधरसिकैर्वैयाकरणैरन्यैरपि वाच्यार्थः
ज्ञेयः, व्यङ्ग्यार्थस्तु सहृदयैकसंवेद्यः इति बोद्धमेदाच्च व्यङ्ग्यो
नाभिधेयः । एकस्मिन् वाच्ये ज्ञातृप्रभृतिभेदात् बहुव्यङ्ग्यार्थ-

प्रतीतिसम्भवेन सङ्ग्राहेदात्, तथा क्वचिन्निषेधरूपे वाच्ये विधिव्यङ्ग्यसम्भवः, क्वचिच्च विधिरूपे निषेधरूप इति स्वरूपभेददशनाच्च ; तथा वाच्यार्थबोधे शब्दोच्चारणमात्रेणैवार्थप्रतीतेः शब्दानामेव निमित्तत्वं, व्यङ्ग्यार्थबोधस्तु तथाविधप्रतिभानैर्मन्त्र्यादेरिति निमित्तभेदात् वाच्यार्थ बोधमात्रं, व्यङ्ग्यार्थचित्तोक्तासादिकमिति कार्यभेदाच्च ; सुखचमत्कारहौनतया वाच्यार्थप्रतीतेः, तदुभयवत्त्वया च व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरिति प्रतीतिभेदात्, वाच्यस्य प्रथमं प्रतीतिः, व्यङ्ग्यस्य वाच्यार्थबोधानन्तरमिति पौर्वापर्यभावभेदेन कालभेदाच्च, वाच्यस्य शब्दमात्राश्रयत्वं, व्यङ्ग्यस्य तु शब्दप्रकृतिप्रत्ययोपसर्गतदर्शवर्णसङ्घटनाश्रयत्वेनाश्रयभेदात्, एकस्मिन्नेव वाच्यार्थबोधे उद्देश्य एकः, व्यङ्ग्यार्थबोधे चान्य इति विषयभेदाच्च भिन्नोऽयं व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थात् ।

अपि च, अभिधा लक्षणा च प्रमाणान्तरमिदमेव वस्तु बोधयतः इति नियमात्, रसादेस्तु बोधात् पूर्वं प्रमाणान्तरस्यासिद्धतया प्राग्विद्यमानत्वात् न ताभ्यां रसादिबोधसम्भवः, “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ लक्षणास्थलेऽप्युपात्तशब्दार्थानामन्वयबोधः भवितुमिच्छन्नवानुपपत्त्या बाध्यते, ततो लक्षणायाः प्रवेशः, इह तु प्रतीतिकाले एव जायमानस्य अनुरणनात्मकव्यापारस्य पूर्वं प्रमाणासिद्धत्वात् व्यञ्जनैवैका गतिरिति समाधानम् । लक्षणाप्रयोजनस्यापि व्यङ्ग्यत्वमेवेति न लक्षणाबोध्यत्वं, तथात्वे प्रयोजनान्तरकल्पनेन अनवस्थापातप्रसङ्गः स्यात् । न च प्रयोजनविशिष्टे एव तीरादौ लक्षणेति वाच्यं, विषयप्रयोजनयोग्यमपत् प्रतीत्यसम्भवात्, न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समकाले सम्भवतः, ज्ञानद्वयस्य योग्यपद्यानङ्गीकारात् ।

नाय्ये रामत्वेन बोधकालिकेच्छाप्रयोज्यज्ञानरूपाहार्य-
 ज्ञानविषये नटे, काव्ये तु रामे एव विभावादिभिः रत्याद्यनु-
 मानं, ततस्तदनमानोद्बोधितया नामाजिकानां वामनारूप-
 प्रत्यामत्या मात्तात्कृती रामादिरत्यादिः रमः इति रमादेरनु-
 मानप्रमाणमूलकमात्तात्कारनभ्यत्वादेव अङ्गीक्रियतां, तदपि
 न ; यथा “पर्वतो वङ्गमान् धूमात्” इत्यत्र वङ्गव्याप्यधूम-
 वान् पर्वत इति प्रतीतिः, तथा “शून्यं वामगृहम्” इत्यादि यत्
 काव्यं, तत् शृङ्गाररसवत्, तत्तद्विभावादिमत्त्वात् इत्यनुमितौ
 शृङ्गाररसव्याप्यविभावादिमत् काव्यमिति परामर्शस्तु यद्यपि
 सुग्रह एव, तथाऽपि एवंविधा परामर्शरूपा प्रतीतिरस्माकमा-
 स्वाद्यत्वेन नाभिमता, प्रोक्तपरामर्शस्य प्रत्यक्षस्मरणाद्यात्मकत्व-
 रूपत्वमनुमितिवादिभिरङ्गीकृतमित्येषा नास्मन्मतमिहा, विभा-
 वादिप्रत्ययमत्त्वेऽपि अस्मदभीप्सितस्वरप्रकाशानन्दानुत्पत्तिदर्शना-
 दयं हेतुर्व्यभिचारौति स्वाभीप्सितबोधीपायिकहेतोः पक्षधर्म-
 ताऽनुपपत्तेः । ननु व्याप्तिः—अथभिवरितत्वं, पक्षधर्मता—पक्षे
 विद्यमानता ; यथा “पर्वतो वङ्गमान् धूमात्” इत्यत्र यत्र
 यत्र धूमः तत्र तत्र वङ्गिरिति अन्वयमहचारज्ञानजन्या पक्षे
 पर्वते वङ्गेः व्याप्तिधोः भवति, पर्वतपक्षकवङ्गमाध्यकव्याप्तिज्ञानं
 जायते, तथा अत्रापि “अहं तादृग्विभावाद्युपस्थानकरतिव्याप्य-
 रामाद्याविभाववान्” इति मामाजिकानां व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
 धर्मताग्रहे “अहं रामः भीताविषयकरतिमान्” इत्येवं प्रीती
 जायमानायाम् “अहं रमवान्” इति तुल्याकारिकैका प्रतीतिः
 जायते, ततश्च पक्षे रमिकजने रमस्य विद्यमानताऽस्त्येव, तत्
 कथं पक्षधर्मताऽनुपपत्तिः ? इत्यपि पक्षः न साधोयान्,
 अनुमितौ तु येन हेतुना यत् माध्यं माध्यते, तदेव साध्यमवश्य-
 मेव यदि तेन हेतुना स्वाभिप्रेतसाध्यरूपतया न साध्यते, तदा

तस्य हेतोराभामत्वं स्वीक्रियते, नियतस्वाभीप्सितमाध्यमाधक-
 अव्यभिवरित-अभिन्न-अविरुद्ध-अमत्यतिपत्तित-अवाधितहेतुका
 ह्यनुमितिः, इह तु माधयित्मिष्टात् स्वप्रकाशरूपात् मान्दानन्द-
 मयादर्थात् भिन्नस्य रमादिप्रतीतिरूपार्थान्तरस्यास्मदनभीप्सित-
 स्यानुमापनात् हेतोर्दुष्टत्वैव । न वा विशिष्टतादृशाभीप्सितार्थ-
 बोधीपयिकानुकूलहेतुरत्र वाच्यः, प्रतिपाद्यावस्थामहकृततादृश-
 निर्भरानन्दबोधजननानुकूलमाधनस्य शब्देनोपस्थापनामभवात्,
 प्रमाणान्तरस्यामभवाच्च । ततः प्रोक्तहेतोराभामत्वेन व्याप्तिग्रह-
 निरपेक्षायाः अर्थापत्तेर्विषय एव रमः भवतु इत्यपि न, तस्याः
 पूर्वसिद्धज्ञानमूलकज्ञानमवलम्ब्य प्रवृत्तेः नापि संस्कारजन्य-
 त्वाद्दृमादिबुद्धेः स्मृतित्वं, स्मृतौ तु प्रत्यभिज्ञानरूपायां सोऽय-
 मित्याकारकप्रतीतौ साध्यं विना विद्यमानतया संस्कारजन्य-
 ज्ञानत्वरूपस्य हेतोर्दुष्टत्वमेव । तदेवमनुभवमिदस्य तत्तद्दृमादि-
 लक्षणांशस्याशक्यापलापतया, तत्तच्छब्दाद्यन्वयव्यतिरेकतया,
 अनुमानादिप्रमाणाविद्यतया, अभिधादिर्वात्तत्रयाबोध्यतया च
 तुरीयवृत्तिरूपाया अस्याः सिद्धिः । भेदाच्च पूर्वमेव दर्शिता
 इति दिक् ।

षष्ठपरिच्छेदे—

काव्यं तावत् ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदेन द्विविधमिति चतुर्था-
 ध्याये प्रथमं प्रदर्शितं, तच्च पुनर्दृश्यशब्दत्वभेदेन द्विविधम् ;
 तत्र नटैरङ्गादिभिरभिनीयमानं रामयुधिष्ठिरादिचरितात्मकं
 दर्शनश्रवणयोग्यं काव्यं दृश्यं, तदपि सुश्राव्यौ चन्द्राद्यारोपकत्
 नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकनामकमुपरूपकमंज्ञकञ्च भवेत् ।
 नटैरङ्गवचन-वेशरचना-स्तम्भादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामव-
 स्थाया अनुकरणमभिनयः इत्युच्यते, स च चतुर्विधः ; अङ्केन

निष्पन्नः,—प्राङ्गिकः, वचननिष्पन्नश्च—वाचिकः, वेशरचनाद्या-
हरणीयश्च—आहार्यः, सत्त्वोद्रेकाज्जनितः स्तम्भखेदादिरूपश्च—
सात्त्विक इति ।

तत्र रूपकाणि नाटकादीनि दश—नाटकं, प्रकरणं, भाणः,
व्यायोगः, समवकारः, डिमः, ईदामृगः, अङ्कः, वीथी, प्रहसन-
मिति च तेषां नामानि ।

उपरूपकाणि च नाटिकाद्यष्टादशभेदवन्ति भवन्ति ; तेषां
नामानि यथा—नाटिका, त्रोटकं, गोष्ठी, मृदकं, नाट्यरासकं,
प्रस्थानकम्, उल्लाप्यं, काव्यं, प्रेङ्गणं, रामकं, संज्ञापकं,
श्रीगदितं, शिल्पकं, विलासिका, दुर्भल्लिका, प्रकरणिका,
हल्लीशः, भाणिका च इति ।

तत्र नाटकलक्षणं यथा—यस्मिन् दृश्यकाव्ये वृत्तान्तः
पुराणेतिहासादिप्रसिद्धः, वक्ष्यमाणसुखदिपञ्चसन्धिभिर्युक्तः,
विलासादिगुणवान्, सुखदुःखादिममृद्गतनानारसपूर्णश्च भवति,
ऋद्धाः पञ्चान्यनाः दशानधिकाश्च भवेयुः, यत्र च नायकः
प्रसिद्धवंशीयः, राजर्षिः, धीरोदात्तादिनक्षत्रवान्, प्रतापी,
दिव्यः, दिव्यादिव्यो वा, बहुगुणवान् भवेत्, तथा शृङ्गारवीर-
रसयोरन्यतररसोऽङ्गी, अन्ये च रसाः अङ्गभूताः, निर्वहणाख्ये
सन्धौ विस्मयकरं किमपि वर्णनीयं भवेत्, कार्य्यव्यापृताः पञ्च
चत्वारो वा पुरुषाः प्रधानभूताः, रचनं क्रमेण अङ्कानां सूक्ष्म-
भूततया केषाञ्चित् दैर्घ्येण ऋस्वत्वेन वा गोपुच्छाग्रसमं, तत्
नाटकमित्युच्यते ।

अङ्कलक्षणं—यत्र नायकस्याङ्कितं चरितं प्रत्यक्षवत् भास-
मानं भवेत्, यस्य रसभावममुञ्ज्वलः, स्फुटशब्दार्थः, विन्दादियुक्तः,
तथा हास्योद्वेगादिजनकैः बहुभिः कार्य्यैर्युक्तः, तत्र वीजस्य
संहारो न कार्य्यः, तथा नानाविधानसंयुक्तम्, अल्पपद्यञ्च तं

विदधीत, मन्थ्यादिकार्याणामविरोधेन अल्पदिननिर्वर्त्यकथया च युक्तः, त्रिभिः चतुर्भिः वा पात्रैः युतः ग्रामन्ननायकः यत्र निवेद्यः, मः अङ्ग इति उच्यते । तत्राङ्गे दूराह्वान-बध-युद्ध-राज्यविप्लव-विवाह-भोजन-शापीत्सर्ग-मृत्यु-सुरतानां वर्णना न विधेया, यच्चान्यत् ब्रीडाकरं दशनच्छेद्यादिकं तत्, तथा नगराद्यवगोधनं, स्नानानुलेपनञ्च न वर्णनीयमेव । देवी-परिजनादीनाम् अमात्यवणिजाञ्च भावरसोद्भवैः प्रत्यक्षचरितै-र्युक्तः, अवमाननिष्क्रान्तनिस्त्रिन्नपात्रश्च अङ्गः कर्त्तव्यः ।

गर्भाङ्गनक्षणं—तत्रैव रङ्गद्वारप्रस्तावनादिसंयुक्तः, अङ्गमध्व-प्रविष्टः, वीजफलयुक्तः, अपरः अङ्ग इव गर्भाङ्गः इत्युच्यते ।

तत्र च नाटके—आदौ नटेषु सूत्रधारः पूर्वरङ्गं विदध्यात्, ततश्चापरः स्थापकाख्यः नटः सभापूजां, कविनामगोत्राभिधानं, नाटकनामकीर्त्तनञ्च विधाय प्रस्तावनया नाटकीयपात्र-पटार्थाव्याप्तेपपुरःसरं रङ्गालयान्निष्क्राम्येत । तत्रापि पूर्वरङ्ग-पदेन वर्णनीयपटार्थतः पूर्वं रङ्गविघ्नप्रगमनार्थं कुशीलवादिभिः क्रियमाणं कर्म उच्यते । तेषु प्रत्याहाराटिकाङ्गभूयस्त्वेऽपि विघ्नोपशान्त्यर्थं नान्दी एव विधेया, सा च अष्टाभिर्द्वादशभिश्च पदैर्देवहिज्जन्टपादीनामाशीर्वचनसमन्वितस्तुतिरूपत्वेन नान्दी इति संज्ञिता ।

यत्र नान्द्यस्ति रङ्गद्वारं नास्ति, तत्र तु तन्त्रतया सैव रङ्ग-द्वारम् । यत्र रङ्गद्वारमेवास्ति, न नान्दी, तत्र सा फलबलानु-मेया । यत्र त्वारम्भे बहवः श्लोकाः, तत्र श्लोकद्वयं नान्दी, अपरञ्च रङ्गद्वारमित्यवधेयम् । इदानीन्तु पूर्वरङ्गस्य सम्यक्-प्रयोगाभावात् एक एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः ।

एवं स च स्थापकाख्यो नटः दिव्यं वस्तु दिव्यो भूत्वा, मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा, मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्यतरो भूत्वा सूचयेत्,

तथा वीजं मुखं पात्रं वा सूचयेत् । इत्थं रङ्गप्रीतिजननानन्तरं
भारतीवृत्त्याश्रयेण कश्चिद्वस्तु कर्त्तयेत् ।

संस्कृतबहुलः, पुरुषप्रयोज्यः, वाक्यप्रधानो व्यापारः भारती
वृत्तिः इत्युच्यते । प्ररोचना-वीथी-प्रहसन-आमुखभेदभिन्नानि
तस्याश्च चत्वार्यङ्गानि । तत्रापि प्रस्तुताभिनयेषु प्रथमया
श्रोतॄणां प्रवृत्त्यन्मुखीकरणं प्ररोचना । वीथीप्रहसने वक्ष्यते ।
ततश्च सूत्रधारसदृशः कश्चित् भारत्या वृत्त्या ऋतुं वर्णयित्वा
रूपकादीनां कवेषु नामादिकं सङ्कीर्त्तयेत्, ततः प्ररोचनया,
वीथ्या, प्रहसनेन वा रङ्गं प्रसाद्य प्रस्तावनया वस्तु पात्रं वा
समाक्षिप्य स निर्गच्छेत् इति दिक् ।

स्वकार्यीत्यैः प्रस्तुतवृत्तोत्थापकैः वाक्यैः सूत्रधारेण सह
नटोविदूषकादयः यत्र मिथः संलापं कुर्वन्ति, प्रस्तावनाऽपरा-
भिधेयं तदेव आमुखमित्युच्यते । तच्च उद्घात्यक-कथोद्घात-
प्रयोगातिशय-प्रवर्त्तक-अवलगतभेदेन पञ्चधा । अर्वाङ्घ्रिताभि-
प्रेतार्थकपदानां स्वाभौषितार्थबोधनार्थं यदपरैः स्वाभिप्रेतार्थ-
मात्रप्रतिपादकपदैः अर्थान्तरे सङ्क्रमणं, स उद्घात्यकः । अत्राय-
माशयः,—यत्र हि पात्रं नटप्रयुक्तानि पदानि अप्रसिद्धतया
तदभिप्रेतार्थं सम्यगनवबुद्ध्यैव प्रयुक्तपदानामर्थं सम्यगवबोधयितुं
स्वहृदयसंस्थितमर्थमाक्षिपत् स्वाभौषितार्थान्तरे सङ्क्रम्य
प्रविशति, स उद्घात्यक उच्यते इति । सूत्रधारवाक्य-तदभिधेयान्य-
तरनिमित्तकपात्रप्रवेशः कथोद्घातः । यदि एकत्र प्रयोगे अन्यः
प्रयोगः प्रयुक्तः स्यात्, तेन च पात्रप्रवेशः भवेत्, तदा प्रयोगाति-
शयः । यत्र प्रवृत्तकालाश्रयसूत्रधारकृतवर्णनामाश्रित्य पात्र-
प्रवेशः स्यात्, तत् प्रवर्त्तकम् । यत्र एकस्मिन् विषये सादृश्यो-
द्घावनया पात्रप्रवेशरूपान्यकार्यप्रसाधनं भवेत्, तत् अवलगतम्,
अत्र यथासम्भवं वक्ष्यमाणानि वीथ्यङ्गान्यपि योजनीयानि ।

प्रस्तावनाऽन्ते इतिवृत्तरूपं वस्तु प्रयोजयेत्, तच्च वस्तु आधिकारिक प्रामाणिकभेदात् द्विविधम् । कार्यस्य प्रधानफले प्रभुत्वम् अधिकारः, तस्य प्रभुः अधिकारी, अधिकारिणः इतिवृत्तम् आधिकारिकम् उच्यते । आधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तभूतं प्रसङ्गेन निर्वृत्तं वस्तु प्रामाणिकम् उच्यते । एतस्मिंश्च चत्वारि पताकास्थानकानि यथायथं योज्यानि । यत्र अन्यास्मिन् प्रयोजने चिन्तिते तस्यार्थस्य सधर्मा अन्याथः अनभिसंहितपदार्धेन प्रयुज्यते, तत् पताकास्थानकं बोध्यम् । यत्र अतर्कितकारणेन अर्थसम्पत्तिः प्रयोजनान्तरापत्तिरूपा प्रोत्यनुकूलव्यापारवत्तया परभोषकारिणी भवेत्, तत् प्रथमं पताकास्थानम् । नानाविधरचनासमाश्रयवचनानां यत्र सातिशयाश्लष्ट्वं, तत् द्वितीयं पताकास्थानम् । यत्र फलरूपकार्यस्थोपस्थापकम् अव्यक्तार्थं सम्बन्धयोग्येताभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं विशेषनिश्चयप्राप्त्या सहितं वचनं, तत् तृतीयं पताकास्थानम् । यत्र काव्यप्रयोगार्हः सुसम्बन्धः अर्थद्वयवान् मुख्यफलार्थान्तरसूचकः वचनविन्यासः भवेत्, तत् चतुर्थं पताकास्थानम् ।

अत्र नायकरसयोः प्रतिकूलं स्वरूपच्युतिकारकमितिवृत्तं परित्याज्यं, पुराणविरुद्धमपि तयोरनुकूलमादशभूतमितिवृत्तं स्वेच्छया कविना कल्पनीयम् । इह या कथा युद्धादिका अङ्गे न दर्शनीया, सा यदि कवेरभिमता, तदा वाक्येन निर्वाह्या, न तदुपन्यासेन । संवत्सरसाध्या कथा तु दिनद्वयेन निर्वाह्या । अतिबहुना च कथा वक्ष्यमाणविष्कम्भकादिभिः सूचनीया । वत्सराधिककालसम्पाद्यं यत्, तत् वर्षाशून्यकालेन निर्वाह्यम् । एकदिननिर्वर्त्यस्य कथांशस्य वर्णनं दिनावमाने अङ्गविरामे विष्कम्भकादिभिः सम्पाद्यम् । विष्कम्भक-

प्रवेशक-चूलिका-अङ्गावतार-अङ्गमुखाख्याः पञ्च अर्थोपक्षेपकाः
अपि कार्याः ।

अङ्गादौ मङ्गलेण अतीतानां भविष्यताञ्च कथांशानां
सूचकः विष्कम्भकः । एकेन मध्यमेन पात्रेण हाभ्यां वा प्रयोजित-
श्चेत् स शुद्धः, नीच-मध्यमपात्रकल्पितश्चेत् मङ्गीर्णः । अस्य
च प्रथमाङ्गादावपि मन्त्रः, प्रवेशकस्य तु न तथेति भेदः ।
द्वयोरङ्गयोर्मध्ये प्राक्तनया भाषया नीच-मध्यमपात्रप्रयोजितः
पूर्वाक्तः कथांशश्चेत् स प्रवेशकः । नेपथ्योक्त्या अर्थानां सूचनं
चूलिका । अङ्गावमाने तदङ्गस्याङ्गभूतार्थसूचकरूपः पात्रैः
सङ्घिष्य दर्शितः क्षुद्राङ्गः अङ्गावतारः । एकस्मिन्नङ्गे निखिला-
ङ्गानां कार्यसूचनपुरःसरं वीजभूतविषयस्य यत्र सूचनं, तदङ्ग-
मुखम् । एतेषां परस्परभेदाश्च लक्षणार्थममाकोचनया स्वयमेव
बोध्याः । प्रथमाङ्गे विष्कम्भकमन्त्रिवेशस्य तु अयं विगेषः
यत्, आसुखानन्तरं तटाकृष्टपात्रेण अपेक्षितं नीरमं विस्तरं
वस्तु परित्यज्य मङ्घिष्य च तदभिधाय, तत्सृष्टं सरसं वस्तु
दशेगितुं प्रयुज्यते कथांशः इति । पञ्चभिः अर्थोपक्षेपकैरपि
नाटकीयप्रधाननायकस्य नायिकाया वा बधः न वाच्यः ; तत्तु
रसे इतिवृत्तयोगः, इतिवृत्ते च रमयोगः यथा स्यात्, तथा
रचयितव्यं, नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्यः ।

इह वीज-विन्दु-पताका-प्रकरो-कार्यभेदेन पञ्चविधाः अर्थ-
प्रकृतयः यथाविधि प्रयोज्याः । अर्थप्रकृतयस्तु प्रयोजनमिद्वि-
फलहेतवः । आदौ स्तोकमुत्पन्नं सत् क्रमेण बहुविधविस्तार-
वदवान्तरकार्यजनकं फलप्रधानहेतुभूतञ्च वीजम् । अवान्तर-
कथाविच्छेदे अवान्तरार्थाच्छेदहेतुभूतः वाग्व्यापारः विन्दुः ।
निर्वहणपर्यन्तस्थायी, प्रधानस्योपकारकः, प्रमङ्गादामतः, परार्थो
प्रयुज्यमानः कथांशः पताका । परप्रयोजनभूतस्य तत्फलस्य

गर्भे, मन्धौ, विमर्षे वा समाप्तिर्भवेत् । एकदेशव्यापि पामङ्गिकं
वृत्तं प्रकरो । अत्रापि नायकस्यैव फलं, न स्वप्येति बोध्यम् ।
यत्किञ्चार्थम् उपाये प्रथमप्रवृत्तिः समाप्तिश्च, तथा यच्च
आकाङ्क्षितं माधनीयञ्च, तत् कार्य्यम् ।

तस्य च कार्य्यस्याङ्गभूताः अवस्थाः आरम्भ-यत्न-प्राप्त्याशा-
नियताप्ति-फलागमभेदेन पञ्चविधाः । आभिः पञ्चविधाभि-
रवस्थाभिर्योगात् इतिवृत्तस्य पञ्च भागाः यशामङ्गा मुख-
प्रतिमुख-गर्भ-विमर्षे-निर्वहणाख्याः पञ्च मन्धयः स्युः । तत्र
मुख्यप्रयोजनवशात् अङ्गभूतानां कथांशानाम अत्रान्तरार्थमस्वङ्क-
त्वात् मन्धिरित्याख्यायते । यत्र आरम्भे बहूनामर्थानां रमानाञ्च
सम्भवः मन्दभूमूलकारणं वीजमेव आधिक्यमाभवत्, स मुख-
मन्धिः । यत्र मुखमन्ध्यास्थितस्य वीजस्य ईषल्लक्ष्यः प्रकाशः, स
प्रतिमुखमन्धिः ।

प्रधानप्रयोजनस्य प्रधानोपाये किञ्चिल्लक्ष्यतया प्रकाशिने
यत्र पुनः पुनः क्वचित् तिरोभाववान्, क्वचिदा अनुमन्धानवान्
सम्यक् प्रकाशः, स गर्भमन्धिः । यत्र गर्भमन्धिमपेक्ष्य प्रधान-
फलोपायः प्रकाशितः, अभिसम्पातादिभिः सविघ्नश्च, स विमर्ष-
मन्धिः । यत्र निजनिजस्थानोपाक्षतया विकीर्णां मुखमन्ध्या-
दयः वीजसंयुताः इतिवृत्तभागाः एकप्रयोजनकत्वेन युज्यन्ते,
तन्निर्वहणमन्धिः (उपसंहारः) ।

तत्र मुखस्य मन्धेः द्वादशाङ्गानि—उपक्षेप-परिकर-परिन्वाम-
विलोभन-युक्ति-प्राप्ति-समाधान-विधान-परिभावना-उद्भेद-करण-
भेदनामानि ।

प्रतिमुखस्य मन्धेः त्रयोदशाङ्गानि—विलास-परिमर्ष-विधृत-
तापन-नर्म-नमस्यति-प्रगमन-विरोध-पर्युपासन-पुष्य-वञ्ज-
उपन्यास-वर्णसंहारभेदात् ।

गर्भमन्धेरङ्गानि—अभूताहरण--मार्ग-रूप-उदा-
हरण-क्रम-सङ्ग्रह-अनुमान-प्रार्थना-क्षिति-त्रोटक-अधिवल-उद्देश-
विद्ववनामकानि ।

विमर्षमन्धेरङ्गानि त्रयोदश—अपवाद-सम्प्रेष्ट-व्यवसाय-
द्रव-द्युति शक्ति-प्रसङ्ग-खेद-प्रतिषेध-विरोधन-प्ररोचना-आदान-
छादननामानि नाटके योज्यानि ।

तथा निर्वहणमन्धेरङ्गानि—सन्धि-विवोध-ग्रथन-निणय-
परिभाषण-कृति--प्रसाद-आनन्द-समय--उपगूहन--भाषण-पूर्व-
वाक्य-काव्यसंहार-प्रशस्तिनामकानि चतुर्दश ज्ञेयानि ।

यद्यपि मुखस्य द्वादश, प्रतिमुखस्य त्रयोदश, गर्भविमर्षयोः
प्रत्येकं त्रयोदश, निर्वहणस्य च चतुर्दश इति मिलित्वा पञ्च-
षष्टिः, तथाऽपि निर्वहणावयवप्रशस्तिममन्यमानानां मते
चतुःषष्टित्वमेव ; तथा प्रशस्तिं स्वीकुर्वतां गर्भावयवस्वरूपायाः
प्रार्थनाया अनङ्गोकारादपि चतुःषष्टिविधत्वमव्याहृतमेव ।

एतेषां मन्थ्यङ्गानां निवेशनप्रयोजनं वाञ्छितार्थविधानम्,
अलौकिकार्थप्राप्तिः, इतिवृत्तस्यष्टीकरणम्, अनुरागलाभः,
प्रयोगस्य रहस्याद्यगोपनं, प्रकाश्यानां प्रकाशनमिति षड्विधम् ।
करचरणाद्यङ्गविज्ञानानां नराणां यथा कार्यात्तमत्वं, तथा
मुखगर्भादिमन्थिरूपाङ्गशून्यानामपि रूपककाव्यानां प्रयोगा-
योग्यत्वम्, अतः अवश्यमेव एतेषां निवेशनमुचितम् ; रसाभि-
व्यक्तिमपेक्ष्यैव एषामङ्गानां सन्निवेशनं कार्यं, न तु शास्त्रस्थिति-
सम्पादनेच्छया अयोग्यावसरे एषां सन्निवेशः करणोयः इति ।

सर्वनाट्यस्य मातृवदुपजीव्यभूताः कौशिकी-सात्वती-
आरभटी-भारतीनाम्नयः चतस्रः वृत्तयो नाटके निवेशनीयाः ।
तत्र मनोहरनेपथ्यवती, रमणीवह्वला, प्रचुरनृत्यगीतीपथोभिता,
शृङ्गाररसानुकूला, चाक्षुर्विलासत्रिंशष्टा, शृङ्गाराङ्गलक्षणाभि-

व्यञ्जिका वा कौशिकी वृत्तिः शृङ्गारे रसे समाश्रयणीया; अस्याश्च नर्म-नर्मस्फूर्ज-नर्मस्फोट-नर्मगर्भाणे चत्वार्यङ्गानि ।

सत्त्व-शौर्य-दान-दया-आर्जवबहुला, विस्मयानन्दवती, अल्प-शृङ्गारा, शोकरहिता च सास्त्वतीनाम्नी वृत्तिः वीरे रसे स्त्रीकार्या; अस्याश्च उत्थापक-सङ्घात्य-संलाप-परिवर्तकाख्या-चत्वारो भेदाः ।

तथा मायेन्द्रजाल-युद्ध-क्रोधीद्धान्तादिव्यापारानुकूला, बध-बन्धनीद्वत्यविधायिनौ आरभटीनाम्नी वृत्तिः रौद्रबौभत्सयोः समुपेतव्या; अस्याश्च वस्तूत्थापन-सम्फोट-सङ्क्षिति-श्रवपातनाख्याः चत्वारः भेदाः ।

संस्कृतबहुला वाक्प्रधानव्यापारवती भारतीनाम्नी वृत्तिः; तस्याश्च प्ररोचना-वीथी-प्रहसन-आमुखानि चत्वार्यङ्गानि, तानि च पूर्वमुक्तानि । तत्र वीथ्यङ्गान्यपि उद्घात्यक-अवलगित-प्रपञ्च-त्रिगतं-कुल-वाक्केलि-अधिबल-गण्ड-अवस्यन्दित-नालिकाऽसत्-प्रलाप-व्याहार-मृदवरूपाणि त्रयोदश ।

अथ नाट्योक्तयः.—पात्रान्तरेः श्रोतुमनर्ह्यं वस्तु स्वगतम् । पात्रान्तरादिसर्वजनश्रवणयोग्यं वचनं प्रकाशनामकं स्यात् । पराङ्मुखौभूय किञ्चिदपसृत्य अन्यगुप्तवस्तुप्रकाशनम् अपवारितम् । उत्क्षिप्त्वाङ्गुलित्रयेण करेण जनानन्यानाच्छाद्य कथामध्ये यत् परस्परं गुह्यभाषणं तत् जनान्तिकम् । नाट्ये श्रोतनटं विना श्रवणाभिनयं प्रदर्श्य अनुक्तमपि विषयं श्रुत्वेव किं ब्रवीषीति यत् प्रयुज्यते, तत् आकाशभाषितं कथ्यते । नाटके वैश्यानां दत्ता-सिद्धा-सेनान्तं नाम कार्यम् । बणिजां दत्तान्तबहुलानि नामानि दर्शयेत् । तथा चेटचेत्योश्च वसन्तादिषु वर्णनीयस्य क्लृप्तसंसादिवस्तुनः नाम्ना नाम कार्यम् ।

नाटकस्य रामाभ्युदयादिनामवत् सन्दर्भगर्भितार्थसूचकं

नाम कार्यम् । प्रकरणादौ तु मास्रतीमाधवाटिवत् नायिका-
नायकनाम्ना नाम कार्यम् । नाटिका-सट्टकादीनाञ्च रत्नावली-
कर्पूरमञ्जर्यादिवत् नायिकानाम्ना नाम करणीयम् ।

“गच्छामि” इत्यर्थं “साधयामि” इति प्रायशः दृश्यकाव्ये
प्रयुज्यते । भृत्यैः राजा स्वामीति देवेति वा, नीचजनैः भट्टेति,
राजर्षिभिः तथा विदूषकेण च वयस्येति, ऋषिभिः राज ऋति,
अपत्यप्रत्ययान्तप्रदेन पौरवपाण्डवेत्यादिना वा, विप्रैः विप्रः
यथेच्छं नामभिः अपत्यप्रत्ययान्तप्रदेन विश्वामित्रकौशिकेत्या
दिना वा वाच्यः । इतरैः ऋत्रियादिभिः विप्रः आर्य्येति वाच्यः ।
राज्ञा विदूषकः वयस्येति नाम्ना वा वाच्यः । नटी-सूत्रधारी
परस्परमाथ्येनाम्ना, पारिपाश्र्विकेन सूत्रधारः भाव इति, सूत्र-
धारेण तु स मारिषेति, अधमजनैः तत्सदृशः जनः हण्डे इति,
उत्तमजनैः स्वममानजनः वयस्येति, मध्यमजनैः तत्समः हंही
इति, अग्रजः आर्य्येति, देवलङ्गी मुनिलङ्गी सर्वः एव सर्वैः
भगवन् इति वाच्यः । विदूषकेण राज्ञी तत्सदृचरी (चिटी) च
भवतीति, सूतेन रथारोही आयुषन् इति, अन्यैः वयोज्येष्ठः
तातेति, पुत्रः शिष्यः कनिष्ठभ्राता च वत्सेति, पुत्रकेति,
तातेति, तत्तन्नाम्ना, तथा अपत्यप्रत्ययान्तप्रदेन वा वाच्यः ।
अधमजनैः सचिवः आर्य्येति, विप्रैः अमात्येति सचिवेति
वा, विद्वद्भिः वीतरागः तपस्वी च माधो ! इति वाच्यः । तथा
शिष्यप्रभृतिभिः पूज्यो जनः नामग्रहणमकृत्वा “भगवन् !”
“महाभाग !” इत्यादि सम्मानसूत्रकेन सम्बोधनेन आमन्त्रयि-
तव्यः । आचार्य्यः उपाध्यायेति, प्रजाभिः राजा महाराजेति
स्वामीति वा, युवराजस्तु कुमार इति भर्तृदारकं इति
वा वाच्यः । अधमेस्तु राजकुमारः सौम्येति भद्रमुखेति च
वाच्यः । अमात्यादिभिः राजकुमारी भर्तृदारिकेति कथनीया ।

उत्तममध्यमाधमपात्रैः स्त्रियः तामां पत्युः पदमय्यादाऽनुसारतः
 तासामुत्तमत्वादिकं निश्चित्य सम्बोधनेनामन्वयियव्याः । (यथा
 —उत्तमेन उत्तमः वयस्येति, मध्यमेन मध्यमः हंहो इति,
 अधमेन अधमः हण्डे इति, तथा उत्तमया उत्तमा स्त्री वयस्येति,
 मध्यमया मध्यमा स्त्री हंहो इति, अधमया अधमा स्त्री हण्डे
 इति वाच्या) एवं स्वसमाना स्त्री हलेति, किङ्करी हञ्जे
 इति, वेश्या अञ्जकेति कुट्टिनीति च, सेवकैः पूज्या वृद्धा च
 अञ्जेति वाच्या । पाद्मण्डाः स्वसङ्केतानुरूपसम्बोधनपदैः
 कापानिकेत्यादिभिः वाच्याः । शकादयश्च भद्रदत्तादिनामभिः
 वाच्याः । यस्मिन् च यत् मालाकरणादिरूपं कर्म, यच्च शिल्पं
 विद्यते, या च जातिः, या वा विद्या, तदनु रूपनाम्ना स
 सम्भाष्यः । एतद्व्यतिरिक्ताः यथोपयुक्तं शिष्टाचारविरुद्धं यथा
 न भवति तथा सम्भाषणीयाः ।

अथ नाटकीयभाषाविभागः,—विदूषाम् उत्तममध्यम-
 पात्राणां संस्कृता भाषा, उत्तममध्यमयोषितां शौरसेनी भाषा,
 किन्तु श्लोकेषु सङ्गीतेषु वा आसां महाराष्ट्री भाषा, राजान्तः-
 पुरचारिणां मागधी भाषा, चेटानां, राजपुत्राणां, तथा धन-
 वतां वैश्यानाञ्च अहेमागधी भाषा, अन्तराऽन्तरा च स्वदेश-
 भाषाऽपि प्रयोक्तव्या । विदूषकादीनां गौडीया भाषा, अक्ष-
 टेविनाम् अवन्तिका भाषा, क्रीडतां योधनागरिकादीनाञ्च
 वैदर्भी भाषा, शकाराणां शकादीनाञ्च शकारदेशसम्बन्धिनी
 भाषा, देवप्रभाववतां बाह्लीकदेशीया भाषा, द्रविडादिषु
 द्राविडी भाषा, आभीरेषु आभीरी भाषा, पुष्कमादिषु
 चाण्डाली भाषा, काष्ठ-पत्रोपजोविषु तथा लीहपात्रादि-
 निर्माणोपजोविषु च आभीरी शारवी वा भाषा प्रयोक्तव्या ।
 पिशाचानां पैशाची भाषा । उत्तममध्यमानां चेटानां शौरसेनी ।

बालानां, वर्षवराणां, नीचानां, दैवज्ञानाम्, उन्मत्तानामा-
मातुराणाञ्च शौरसेनी, क्वचित् संस्कृता च । ऐश्वर्य्यदृष्टानां
दारिद्र्याभिभूतानां, भिक्षूणां, जैनबौद्धादीनाञ्च प्राक्तनी भाषा ।
सश्यासादिचिह्नधारिणोना अष्टनारीणाञ्च संस्कृता भाषा ।
केषाञ्चिन्मते देवी-मन्त्रिसुता-वेश्यानां भाषाऽपि संस्कृता ।
नीचपात्राणां स्वदेशीया भाषा । प्रयोजनवशात् उत्तमादि-
पात्राणां भाषाविपर्य्ययोऽपि विधेयः ।

योषित्-सखी-बाल-वेश्या-कितव-अप्सरसां क्वचित् वैदग्ध्य-
ज्ञापनार्थं मध्ये मध्ये संस्कृता भाषा प्रयोक्तव्या ।

नाटके—भूषण--अक्षरसङ्घात-शोभा-उदाहरण--हेतु-संशय-
दृष्टान्त--तुल्यतर्क--पदोच्चय--निदर्शना--अभिप्राय--ज्ञप्ति-विचार-
दिष्ट--उपदिष्ट-गुणातिपात-गुणातिशय-विशेषण--निरुक्ति-सिद्धि-
भ्रंश-विपर्य्यय--दाक्षिण्य-अनुनय-माला-अर्थापत्ति-गर्हण--पृच्छा-
प्रसिद्धि--सारूप्य-सङ्केत-गुणकीर्तन-लेश--मनोरथ--अनुक्तसिद्धि-
प्रियोक्तिभेदेन षट्त्रिंशत्क्षणाणि यथालाभं प्रयोज्यानि ।

आशौः-आक्रन्द-कपट-अक्षमा--गर्व-उद्यम-आश्रय-उत्पासन-
सृष्टा-क्षीभ-पश्चात्ताप-उपपत्ति-आशंसा-अध्यवसाय-विसर्प-उल्लेख-
उत्तेजन-परीवाद--नीति-अर्थविशेषण-प्रोत्साहन--साहाय्य--अभि-
मान--अनुवर्तन--उत्कोर्तन--याज्जा--परोहार--निवेदन--प्रवर्तन-
आख्यान-युक्ति-प्रहर्ष-उपदेशनभेदात् त्रयस्त्रिंशत् नाट्या-
लङ्काराः ।

गैयपद-स्थितपाठ्य-आसीन-पुष्पगण्डिका-प्रच्छेदक-त्रिगूढक-
सैन्धव-द्विगूढक-उत्तमात्तमक-उक्तप्रत्युक्तभेदेन दश लास्याङ्गानि
यथालाभं प्रयोज्यानि ।

एतत् पूर्वींस्वरूपं नाटकमेव सर्वपताकास्थानकैः दर्शाभरङ्गैश्च
युतं चेत् महानाटकसंज्ञकं स्यात् ।

प्रकरणं — कविस्वकपोलकल्पित-लोकप्रसिद्धचरित्रमात्र-
प्रकाशकं, शृङ्गाररसप्रधानं, विनाशिधर्मकामार्थतत्परधीरप्रशान्त-
विप्रासात्यबणिगन्यतमनायकयुक्तं, नाटकसामान्यलक्षणान्वितं
भवेत् । तच्च सत्कुलसम्भूता-वेश्या-तदुभयात्मकनायिकाभेदेन
त्रिविधम् । तत्र कुलजा-वेश्योभयनायिकाकृतद्वितीयभेदो
धूर्तद्यूतकारविटचेटादिसङ्कुलः स्यात् ।

भाषा-व्यायोग-समवकार-डिम-ईहासृग-अङ्ग-वोधी-प्रहस-
नानां लक्षणानि आकरे द्रष्टव्यानि । तत्र वोधीः उच्चात्यक-अव-
लगित-प्रपञ्च-त्रिगत-कुल-वाक्केलि-अधिबल-गण्ड-अवस्यन्दि-
नालिक-असत्प्रलाप-व्याहार-मृदवाख्यानि त्रयोदशाङ्गानि
निर्दिष्टानि । भाषादिवदुपरूपकभेदनाटिकादीनामपि लक्षणानि
आकरे एव अनुसन्धेयानि ।

अव्यकाव्यं—अत्रणेन्द्रियमात्रग्राह्यं, गद्यपद्यमयत्वेन
द्विविधं अव्यकाव्यम् । तत्र पद्यं छन्दोबद्धवाक्यं, तच्च मुक्तक-
युग्मक-सन्दानितक-कलापक-कुलकभेदात् पञ्चविधम् । एकेन
पद्येन प्रकृतार्थसमाप्तौ तदात्मकं पद्यं मुक्तकं, द्वाभ्यां पद्याभ्यां
तथात्वे युग्मकं, त्रिभिश्च तादृशैः पद्यैः सन्दानितकं, चतुर्भिः
कलापकं, पञ्चभिः तदधिकैर्वा श्लोकैः कुलकं स्मृतम् ।
महाकाव्य-काव्य-खण्डकाव्य-कोषकाव्यभेदेन च पद्यमयं काव्यं
चतुर्विधम् ।

तत्र महाकाव्यम्—इतिहासोद्भववृत्तैः सञ्जनाश्रयैर्वा
एकवृत्तैः नातिस्वल्प-नातिदीर्घाष्टाधिकसर्गबद्धं महाकाव्यम् ।
तन्नादौ आशीः नमस्कृत्या वस्तुनिर्देशः वा एकेनैव छन्दसा
निबद्धः, सर्गसमाप्तौ छन्दोऽन्तरमवश्यं निवेश्यम् । कापि कश्चन
सर्गः नानावृत्तमयः, सर्गान्ते च भाविसर्गस्य कथायाः सूचनम् ।
धीरोदात्तगुणान्वितः सङ्गजातः क्षत्रियः सुरो वा एकी

नायकः, एकवंशोत्पन्नाः कुलीनाः बहवः राजानो वा नायकाः ।
 शृङ्गारवीरशान्तान्यतमः रसः प्रधानम्, अन्ये रसा अङ्गभूताः ।
 तथा नाटकोक्तमुख-पतिमुख-गर्भ-विमर्ष-निर्वहणाख्याः पञ्च
 सन्धयः प्रयोज्याः । तत्र धर्मार्थकाममोक्षात्मकाः चत्वारः बर्गाः,
 तेष्वपि एक एव बर्गः बर्हणीयः । कुत्रचित् दुर्जनानां निन्दा,
 क्वचित् वा साधूनां गुणप्रख्यापनं कर्तव्यम् । सन्ध्या-सूर्य-इन्दु-
 रात्रि-प्रदोष-अन्धकार-वासर-प्रातः--मध्याह्न--सृगया-शैल-ऋतु-
 वन--सागर--सम्भोग--विप्रलम्भ--मुनि--स्वर्ग-पुर-यज्ञ--रणप्रयाण-
 विवाह-मन्त्र-पुत्रोदयादौनाम् अङ्गप्रत्यङ्गसङ्घिता वर्णना च तत्र
 कार्या । कवि-वृत्त-नायकानामन्यतमस्यान्यस्थ वा नात्रा अस्य
 नाम कार्यम् । सर्गीपादेयकथया सर्गस्य नाम तु विधेयम् ।
 ऋषिप्रणोतेऽस्मिन् महाकाव्ये सर्गस्य आख्यानसंज्ञा भवेत् ।
 प्राकृतभाषया निर्मिते तु तस्य आश्वास-संज्ञा कल्पनीया ;
 एतत् पुनः स्तम्भक-गलितान्यतरच्छन्दसा निबद्धव्यम् । अप-
 भाषाविरचिते तु अस्मिन् तदुचितानि छन्दांसि, कडवकाख्याः
 सर्गाश्च करणीयाः ।

सर्गमन्यादिविरहितं, संस्कृताद्यन्यतमभाषामयम्, एकार्थ-
 प्रतिपादक-पद्यरचितं अव्यकाव्यं काव्यम् ।

एकार्थानुस्यूतसंस्कृतपद्यनिर्मितं काव्यं खण्डकाव्यमुच्यते ।

परस्परनिरपेक्षसजातीयकार्यप्रतिपादकपदोपनिबद्धपद्य-
 समूहविरचितं कोषकाव्यम् । सजातीय-सन्निवेशविशिषवशेन
 रचितञ्चेदात्सुन्दरं तत् ।

गद्यकाव्यं—पद्यबन्धसमुज्झितं अव्यकाव्यं गद्यम् । तच्च
 मुक्तक-वृत्तगन्धि-उत्कलिकाप्राय-चूर्णकभेदाश्चतुर्विधम् । तत्र
 समासाघटितं मुक्तकं, वृत्तभागयुतं वृत्तगन्धि, दीर्घसमस्तपद-
 घटितम् उत्कलिकाप्रायम्, अल्पसमस्तपदोपनिबद्धं चूर्णकम् ।

एवं रचनाविशेषवर्गेन चतुर्विधं तत्पुनः कथञ्चिद्व्यायिकाभेदेन द्विविधम् । एतयोर्लक्षणमाकरेऽनुसन्धेयम् ।

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूनाम्ना प्रसिद्धम् । गद्यपद्यमयो राजस्तुतिस्तु विरुदमिति कथ्यते । विविधभाषाविरचितं काव्यं करम्भकं स्यात् ।

सप्तमपरिच्छेदे—

इह पुनः काव्यं पुरुषसंस्थानस्थानोयं, तथा हि—वाक्यं तदीयं शरीरं, रीतयः अवयवसन्निवेशविशेषाः, रसश्च तदन्तर्भूतः आत्मा । यथा श्रीय्यादयो गुणाः, काणत्वखञ्जत्वादयः मूर्खत्वादयश्च दोषाः यथाक्रमं पुरुषस्य उत्कर्षोपकर्षहेतवः, तथा काव्यस्यापि गुणा तदुत्कर्षाधायकाः भवन्ति । दोषास्तु शब्दार्थौ द्वारौकृत्य रसादीनां प्रतीतिप्रतिबन्धकत्वेन प्रकर्षप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वेन प्रतीतिविन्नम्बकत्वेन च काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः रसापकर्षकतया दोषशब्दवाच्याः भवन्ति ।

ते पुनः पद-पदांश-वाक्य-अर्थ-रसगतत्वेन पञ्चधा । तत्र पददोषाः—दुःश्रव-त्रिविधाश्लौ-अनुचितार्थ-अप्रयुक्तत्व-ग्राम्य-अप्रतीत-मन्दिग्ध-नेयार्थ-निहतार्थत्व-अवाचकत्व-क्लिष्टत्व-विरुद्ध-मतिकारित्व-अविमृष्टविधेयांशभाव-निरर्थकत्व-असमर्थत्व-च्युत-संस्कारताभेदेन षोडश । एतेषु निरर्थकत्व-असमर्थत्व-च्युत-संस्कारत्वव्यतिरिक्ताः त्रयोदश दोषा वाक्येऽपि सम्भवन्ति ।

तत्र च दुःश्रव-अश्लौ-नेयार्थ-निहतार्थता-अवाचकता-रूपाः पञ्च दोषाः पदांशेऽपि भवन्ति । निरर्थकत्व-असमर्थत्व-च्युत-संस्कारत्वरूपाः त्रयो दोषास्तु पदे एव, न तु वाक्ये पदांशे वा सम्भवन्ति । दोषाणां पदादिगतत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदादीनां परिहृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां वेदितव्यम् ।

तथा हि—यत्र दोषजनकोभूतपदानां परिवर्तने दोषस्य न सत्ता, किन्तु तत्पदस्थितौ एव तस्य सत्ता, तत्र पदान्वयव्यतिरेकेण दोषाणां पदगतत्वं बोध्यम् ।

यत्र च दोषजनकोभूतप्रकृतिप्रत्ययरूपपदांशपरिवर्तने न दोषः, किन्तु तादृशपदांशस्थिताविव, तत्र दोषाणां पदांशगतत्वम् ।

पदपरिवृत्तावपि तदर्थस्यैव सत्तायां यत्र दोषस्य सत्ता, सोऽर्थदोषः, यद्यार्थप्रतीत्यनन्तरबोधः सोऽप्यर्थदोष एव ।

यत्र च द्वयोः बहूनां वा शब्दानामर्थानां वा अन्यतरस्य एकस्य द्वयोर्वा स्थितिपरिवर्तनाभ्यां दोषस्य न स्थितिहानौ, किन्तु सर्वेषामेव पदानामर्थानाञ्च, तत्र तस्य शब्दार्थसमष्टिगततया वाक्यगतत्वं बोध्यम् । तत्र च एते श्रुतिदृष्टत्वादयो ये त्रयोदश दोषाः, ते पददोषसजातीयाः वाक्यदोषाः, तद्विजातीयवाक्यदोषास्तु वर्णप्रातिक्रुत्यादयः त्रयोविंशतिसङ्ख्याकाः ।

तत्र दुःश्रवत्वं—काव्यस्य कर्कशवर्णवत्पट्टरचिततया श्रोतृणां श्रोत्रावच्छेदेन दुःखाधायकत्वम् । एकस्मिन्नेव वर्णे श्रुतिदुःखावहत्वस्याननुभावात् द्वित्रिवर्णानामेव दूषकत्वमवगन्तव्यं, माधुर्यबुभुक्षायाः सत्त्वे एव श्रुतेः दुःखावहत्वात् ; तद्विपरीतेषु वीररीद्रबीभत्सरसेषु, तथा क्रुद्धे वक्त्रि, समुद्धते वाच्ये वक्त्रिर्बोद्धव्ये वा, वैयाकरण-शुष्कतार्किकादौ च नास्य दोषत्वं, प्रत्युत गौणगुणत्वमेव । स्वाश्रयपदसम्बन्धित्वेन प्रत्यासन्नस्य शृङ्गारादिरसस्य माधुर्यप्रतीतिप्रतिबन्धकता एवात्र दूषकतावीजम् । वाक्ये तथाविधानां बहुशः प्रयोगे सति स्वाश्रयवर्णभूयिष्ठवाक्यसम्बन्धित्वेन श्रोत्रवैरस्थापादकतया प्रत्यासन्नरसप्रकर्षप्रतीति-प्रतिबन्धकत्वेन चास्य वाक्यगतत्वमवगन्तव्यं, पदैकदेशगामित्वे चास्य पदांशगतत्वम् ।

अश्लोत्वं — व्रीडादिजनकार्यान्तरप्रतीतिजन्यश्रोत्रव्रीडा-
जुगुप्सोत्पादकत्वं, श्रोतुः तज्जन्यामङ्गलज्ञापकत्वञ्च, व्रीडादि-
जनकासत्यार्थप्रतीतिजन्यतद्विषयकस्मृतिहेतुत्वं वा अश्लोत्वं ।
व्रीडादिजनकपदज्ञानदशायां प्रकृतार्थबोधप्रकर्षविघातकत्व-
मत्र दूषकतावीजम् । व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वेन चास्य
द्वैविध्यम् । अस्य तु सुरतारम्भगोष्ठीसमवेतस्त्रीकथावक्रोक्ति-
च्छ्लोक्तिषु गुणत्वमेव ।

अनुचितार्थत्वं—प्रकृतार्थापकर्षकत्वेन अयुक्तार्थप्रतिपादक-
पदघटितत्वम् ; तच्च वाच्यानौचित्य-अर्थासम्भव-असत्समर्थकत्व-
रूपतया त्रिधा । प्रकृतार्थप्रकर्षविघातादेव तद्विषयभावप्रकर्ष-
विघात एवात्र दूषकतावीजम् ।

अप्रयुक्तत्वं—कोषादिषु तथाप्रसिद्धत्वेऽपि कविभिरनादृत-
त्वम् । कवेरनादृतत्वज्ञानाच्च तद्व्यङ्ग्यरसास्वादप्रकर्षविघातोऽत्र
दूषकतावीजम् । श्लेषादावस्यादोषत्वम् ।

ग्रास्यत्वं—हालिकादिमाधारणप्रयोज्यत्वेन लौकिक-
प्रसिद्धार्थकशब्दत्वम् । अस्य च नौचजनोक्तिष्वनुपासविशेषेषु
विदूषकादिभाषणेषु चादोषत्वमेव । ग्रास्यवक्तृप्रयोज्यत्वज्ञानान्
रसप्रकर्षविघातोऽत्र दूषकतावीजम् ।

अप्रतीतत्वं—शास्त्रविशेषरूपैकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । वक्तृ-
बोद्धव्यथोः तथाविधसाङ्केतिकपदज्ञानवत्त्वे आत्ममात्रबोधोद्देश्य-
तया व्यवहृतत्वे चास्य गुणत्वमेव ।

सन्दिग्धत्वं—श्लेषपदघटितत्वेन पदद्वयैकरूप्यादन्वयप्रति-
योगसन्देहजनकसन्देहविषयपदत्वम् । अत्र वाच्यार्थविषयक-
संशयोदयात् शाब्दबोधजननविलम्बनेन रसप्रकर्षबोधविघातो
दूषकतावीजम् । व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे चास्य गुणत्वमेव ।

नेयार्थत्वं—रूढिप्रयोजनान्यतरहेतुविरहेण कवेरसामर्थ्य-

प्रयुक्तलक्ष्यार्थप्रकाशनम् । अत्र रुद्धिप्रयोजनव्यतिरेकनिश्चयेन कवेरशक्तिनिश्चयः, ततो लक्ष्यापस्थितिः, ततः शाब्दबोध इति तद्विलम्बेनैव रसबोधविलम्बनं दूषकतावीजम् ।

निवृत्तार्थत्वम्—उभयार्थकशब्दस्वाप्रसिद्धार्थे प्रयोगः । पदार्थोपस्थितिदशायामविवक्षितस्य प्रसिद्धार्थस्योपस्थित्या विवक्षिताप्रसिद्धार्थोपस्थितिविलम्बनेन रसप्रतीतिविलम्बनमत्र दूषकतावीजम् । श्लेषादौ तु अस्यादोषता ज्ञेया ।

अवाचकत्वं—वाच्यार्थबोधोपयिकपदं परिहृत्य रूढ्याद्यसत्त्वे अथवा लाक्षणिकपदप्रयोगः ।

क्लिष्टत्वं—पदार्थानुसन्धानात् जायमानतात्पर्यार्थबोधः विलम्बनेन पदार्थोपस्थितिः व्यवधानेन जनकत्वम् । अस्य समासगतत्वे पददोषता । वैयाकरणमुख्ये नीरसतार्किकादौ च वक्तारि बोद्धव्ये वा गुणत्वमेव । शाब्दबोधविलम्बनेन भ्रष्टिति रसादिप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वं दूषकतावीजम् ।

विरुद्धमतिकारित्वम् — अभिप्रेतार्थविपरीतार्थप्रतीतिकर-त्वम् । विरुद्धार्थविषयकबुद्धेरुदयात् रसप्रतीतिप्रतिबन्ध एवात्र दूषकतावीजम् ।

अविमृष्टविधेयांशभावः,—प्रयुक्तानां पदानां विधेयस्यैव प्राधान्येन निर्देश उचितः, “अनुवाच्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्” इति नियमात्, एतन्नियमस्त्रान्यथाकरणेन उद्देश्यविधेययोः विपरीतनिर्देशरूपः ।

तच्च क्वचित् समासेन विधेयस्योद्देश्यप्रतीतिकारित्वं, क्वचिच्च न्यायविपर्ययासेन रचनं, क्वचित् तच्छब्दस्य यच्छब्दाव्यवधानेन स्थितिः । प्रथमस्य पदगतत्वं, तदन्ययोर्वाक्यगतत्वम् ; तथा “अप्राधान्यं विधेयत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥” इत्युक्तलक्षणप्रसज्यप्रतिषेधस्य नञ्

विधेयत्वानवगमे "प्रधानत्वं विधेयत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥" इत्युक्तलक्षणपर्युदासवदद्देश्यत्वप्रतीतिकारित्वे चायं दोषः, कुत्रचिद्वा तस्य समासे गुणीभावतया पर्युदासवदुपस्थापनात् निषेधस्य विधेयतया अनवगतिः इति प्रसज्यप्रतिषेधस्थले पर्युदासविधया नञः प्रयोगात् निषेधस्य विधेयताऽनवगमरूपः दोषः । किञ्च, "यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः" इति न्यायात् यत्र यच्छब्दः, तत्र तच्छब्दः, तत्समानार्थकेटमेतददः-शब्दान्यतमो वा यावन्न प्रयुज्यते, तावत् वाक्यस्य यच्छब्दोत्थापिता आकाङ्क्षा न पूर्यते । यत्र तु यच्छब्दानन्तरं प्रयुज्यमाना अपि तच्छब्दादयः न पृथक् पृथक् व्यवधानतः प्रयुक्ताः, न वा विलक्षणविभक्त्यन्ततया निर्दिष्टाः, किन्तु समानविभक्त्यन्ततया यच्छब्दसमीपप्रयुक्ततया च यच्छब्दोत्थाप्याया आकाङ्क्षाया अपूरणादनुवाच्यत्वप्रत्यायकाः, तत्र तेषामनुवाच्यत्वप्रतीतिकारित्वादेवाप्राधान्येन निर्देश इति विधेयाविमर्षदोषत्वम् । यच्छब्दव्यवधानस्थितानिकटस्था अपि भिन्नलिङ्गविभक्तियुक्ता वा तदादिशब्दास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगमयन्ति, यत्र च पूर्ववाक्यगतयच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतैकतदादिशब्देन सम्बन्धः, तत्रैकेनैव तदादिना निराकाङ्क्षत्वम् । एवं क्वचित्तच्छब्दयोरपि वक्तृतात्पर्यप्रत्यायकत्वादेकेनैव यच्छब्देन निराकाङ्क्षत्वं, कुत्रचिच्च यत्तदोर्न्यतरस्यार्थत्वेऽपि निराकाङ्क्षत्वमेव । एवञ्च यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने पूर्ववाक्ये सामर्थ्यात् तच्छब्दस्यार्थत्वं, तच्छब्दस्य च प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वं बोध्यम् ।

निरर्थकत्वं—कृन्दिभङ्गनिवृत्तये पादपूरणमात्रप्रयोजनकाव्ययादियोतकपदप्रयोगकृतवैयर्थ्यम् । अत्र वक्तारि निरर्थकपदवद्वाक्यप्रयोक्तृत्वज्ञानेन तदोयवाक्यात् प्रस्तुतविषयकार्थः प्रकर्षबोधविघातो दूषकतावीजम् ।

असमर्थत्वं—सङ्कारिविशेषं विना अगृहीतशक्तिकत्वं, ज्ञापकाभावकृतम् अभौषितार्थबोधनाच्चमत्वं वा । शाब्द-
बोधानुत्पत्त्या तादृशतात्पर्यबोधानुदयात् तदुपजीवक-
रसानुत्पत्तिर्दूषकतावीजम् ।

च्युतसंस्कारत्वं—व्याकरणलक्षणहीनत्वम् । तादृशपदस्या-
साधुत्वज्ञानेन शाब्दबोधविघटनाद्रसानुत्पत्तिरेवात्र दूषकता-
वीजम् । निरर्थकत्वासमर्थत्वच्युतसंस्कारत्वाख्यदोषाणां पद-
मात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः ।

पददोषविजातीयवाक्यदोषाः,—प्रतिकूलवर्णता, लुप्त-
विसर्गता, आहतविसर्गता, अधिकपदता, न्यूनपदता, कथित-
पदता, हतवृत्तता, पतत्यकषता, सन्धिविश्लेषः, सन्ध्यश्लोलाता,
सन्धिकष्टता, अर्द्धान्तरेकपदता, समाप्तपुनरात्तता, अभवन्मत-
सम्बन्धता, अक्रमता, अमतपरार्थता, वाचानभिधानं, भग्न-
प्रक्रमता, प्रमिद्धित्यागः, अस्थानस्थपदता, अस्थानस्थसमाप्ताता,
सङ्कीर्णता, गर्भितता एते त्रयोविंशतिसङ्ख्याकाः वाक्यमात्रगता
दोषाः । तत्र—

प्रतिकूलवर्णत्वं —प्रकृतरसविरोधिरसगतगुणवद्गणवत्त्वं,
प्रकृतरसपरिपान्यवर्णनमुदयघटितत्वं वा । तत्तद्रसप्रतिकूलवर्ण-
विघटितत्वे तु तद्गृह्यद्वरसानुदयात् रसप्रतीतिविघातकत्वमत्र
दूषकतावीजम् ।

लुप्तविसर्गत्वं—लोपप्राप्तनिखिलविसर्गत्वम् । अस्य पुन-
रेकत्र बहुशः प्रयोगे एव श्रोत्रबोध्यरसस्थापाततः प्रतीतिरना-
धायकत्वात् दोषत्वमिति बोध्यम् । अधिकविसर्गस्थितावपि
दुःश्रवत्वमेव ।

आहतविसर्गत्वम्—ओकारत्वप्राप्तविसर्गत्वम् । पूर्ववत्
अस्यापि एकत्र बहुशः प्रयोगे दोषत्वम् ।

अधिकपदत्वं—यौनरुक्ताभावेऽपि कथितपदार्थानतिरिक्तार्थ-
पर्यवसायकपटवहाक्यत्वम् । तादृशाधिकपदतात्पर्यानुधावने
रसास्वाटविलम्बनमत्र दूषकतावीजम् । अस्य तु क्वचित्
क्वचित्प्रविशेषलाभे गुणत्वं, क्वचिच्च विशेषणदानेन वैचित्र्या-
धिक्यद्योतनार्थं विशेष्यपदप्रयोगेऽपि न दोषत्वम् । किञ्चित्तु—
यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति, तत्रापि
विशेष्यपदप्रयोगः दोषावह इत्याहुः ।

न्यूनपदत्वं—न्यूनस्य पदस्यार्थेन महान्वये वक्तुरभीप्सिते
सति तदुपादानेन सुसुखं प्रकृतार्थान्वयनिर्वाहे च सति तद-
प्रयोगकृतानुपपत्त्युपाटकवाक्यत्वम् । अथ्यात्रार्थपदार्थचिन्तनेन
रसप्रतीतिप्रतिबन्धकत्वमत्र दूषकतावीजम् । अत्यानन्द-
निमग्नानां दुःखविह्वलानाञ्च उक्ती अस्य गुणत्वमेव । एवं
पदानां न्यूनत्वेऽपि उपात्तवाक्यजन्यया प्रतिपत्त्या यत्र “उत्तरा
प्रतिपत्तिः पूर्वा प्रतिपत्तिं न बाधते” इति न्यायात् पूर्ववाक्य-
प्रतिपत्तिः स्फुटमेवावभासते, न तत्रापि दोषत्वं, तथा च—
“तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिद्धिता दीर्घं न मा कुप्यति” इत्यत्र
“प्रभावपिद्धिता” इत्यनन्तरं “नैतत् यतः” इति पदानां न्यूनत्वेऽपि
तत्पूर्ववाक्यबोधने समर्थतया न दोषः इति, तत्र तत्तद्वाक्य-
व्यङ्ग्यभावादीनामुत्कर्षानाधायकत्वाच्च नापि गुणत्वमस्येति
बोध्यम् ।

कथितपदत्वं—भङ्गान्तरेण कथितार्थस्य पुनः कथनात्मक-
पटवहाक्यत्वम् । पुनरुक्तपदतात्पर्यचिन्तनेन श्रुतुः रस-
प्रतीतिप्रतिबन्धकत्वं दूषकतावीजम् । अत्र उद्देश्यप्रतिनिर्देश-
स्थले उक्तपदप्रयोगात् अर्थान्तरप्रतीत्यभावेन भ्रष्टिति प्रकृतार्थ-
बोधादयः, ततः रसादिधौरविलम्बनेवेत्यत्र कथितपदत्वस्य
गुणत्वमेवेति बोध्यम् ।

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावश्च त्रिधा — एकावधयाशंसाद्देश्य-
विधेयान्तरे अनुकथनम्, एकोद्देशेन कथितस्योद्देश्यान्तरे अनु-
कथनम्, एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया अनु-
कथनञ्चेति । किञ्च—विषाद-विस्मय-क्रोध-दैन्य-लाटानुप्रास-
अनुकम्पा-प्रसादन-हर्षावधारणादिव्यञ्जके अर्थान्तरसङ्ग्रहित-
वाच्यध्वनावप्यस्य गुणत्वम् ।

अयोगान्ययोगव्यवच्छेदभेदेन अवधारणमपि द्विधा भवति ।
तथा वीष्णितपदानां लक्षणया अपरार्थव्यञ्जकत्वेऽपि गुणत्वमेव
कथितपदत्वस्य ; तथा हि—“उत्सवश्च गृहे गृहे” इत्यादौ गृह-
पदं सकलगृहे लाक्षणिकं, तथा “पीत्वा पीत्वा” अत्र द्विकृतं
पीत्वेतिपदं पीतःपुन्यलक्षकं, तथा “रक्ष रक्ष” “याह याह”
इत्यादौ रक्षरक्षेत्यादिपदं द्रुतं लाक्षणिकमिति गुणत्वमेव ।

हतवृत्तत्वं—वृत्तलक्षणान्वितत्वेऽपि तल्लक्षणान्वितत्वं
प्रतीयमानत्वम् । तत्र लक्षणानुसारेण रचितानामपि पद-
विशेषान्निध्यादश्रव्यत्वेन, एवं पादान्तलघोरपि गुरुभावस्य
सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयत्वेन प्रथमद्वितीयपादान्तलघो-
र्गुत्वनियमस्य च केवलं वसन्ततिलकादिविशेषविषयकतया
प्रथमद्वितीयपादान्तलघोरप्राप्तगुरुभावत्वेन, विरोधिप्रकृतस-
वृत्तोपादानत्वेन च त्रिधा भवति ।

पतप्रकर्षत्वं—महमा सुदूरम आरूढस्य रचनाप्रकर्षस्य
पथात् क्रमशः शैथिल्यात् वृत्तायात् पतनमिव तद्धानिरूपोऽप-
कर्षविशेषः । तच्च द्विधा—बन्धस्य पूर्वापेक्षया उत्तरत्र
शैथिल्यात्, क्रमेण अनुप्रासपाताच्च । प्रकर्षपतनेन वैरस्याव-
गमात् रसप्रकर्षविघातोऽत्र दूषकतावौजम् । यत्र एकस्यापि
वीरादिरसवत्यद्यस्य पूर्वांशे शब्दान्तस्वरप्रकर्षसत्त्वेऽपि
श्लोकांशस्य सुकुमारार्थकत्वं, तत्र प्रयोजनमूलकपूर्वप्रकर्षपातस्य

वैरस्यानापादकतया दूषकतावीजस्य असत्त्वेन गुणत्वमेवेति बोध्यम् ।

सन्धिविश्लेषः,—स्थितेऽप्यनुशामने असक्तकृतमन्धिराहित्यम् ।
अस्य च एकत्र बहुलप्रयोगे एव दोषः, किन्तु अनुशासनमुल्लङ्घ्य
वृत्तभङ्गभयेन सान्धिविश्लेषस्य तु सक्तत् प्रयोगेऽपि ।

सन्धिसौलत्वम्—सन्धिममुत्पन्नानां येषां शब्दानां जुगुप्सा-
घ्नीडाऽमङ्गलव्यञ्जकत्वं, तादृशपदवहाक्यत्वं, पूर्वोक्तलक्षणस्या-
सौलत्वस्य सन्धिगतत्वं वा ।

सन्धिकष्टत्वं—सन्धिजन्यश्रुतिकटुवर्णविशिष्टपदवहाक्यत्वम् ।
भ्रूटिति सन्धिविश्लेषकरणाशक्यतया तत्तत्पदजन्यपदार्थबोधानु-
दयात् प्रतीयमानरसास्त्रादविघातकत्वमेवात्र दूषकतावीजम् ।

अर्हान्तरेकपदत्वं—तत्पद्याद्वैघटकवाक्यान्वितत्वेन प्रयुक्त-
स्यैकस्य पदस्य भिन्नवाक्यघटकापरपद्याङ्गतत्वम् । अर्हान्तरोक्त-
पदस्य यथायथमुत्तरत्र पूर्वत्र वा वाक्ये साकाङ्क्षत्वनिराकाङ्क्षत्व-
प्रतिसम्बन्धेन शाब्दबोधावलम्बनमत्र दूषकतावीजम् । तच्च
चलगाद्धीदौ प्रथमार्हान्ते च सम्भवति ।

समाप्तपुनरात्तत्वम्—आकाङ्क्षितान्वयबोधजननादिश्रान्त-
तया निराकाङ्क्षस्यापि वाक्यस्य पुनर्विशेषणान्तरनम्बन्धलाभाय
समुपात्तत्वम् ; यद्वा—क्रियाकारकभावविनिष्पत्तिविधया
समाप्तेऽपि वाक्यान्वये विशेष्यस्यापरगुणाधायकविशेषणान्वयार्थं
पुनः विशेषणान्तरोपादानं समाप्तपुनरात्तत्वम् । अस्य च
वाक्यममापनानन्तरं वाक्यान्तरस्य उपादानं न दोषत्वं, किन्तु
विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने एव । अत्राकाङ्क्षान्तरकल्पनाया
आवश्यकत्वेन शाब्दबोधादयविलम्बनात् भ्रूटिति रसोद्बोध-
विघातो दूषकतावीजम् ।

अभवन्मतसम्बन्धत्वं—वाक्यार्थबोधसमाप्त्या वाक्यानां परः

स्वरं निराकाङ्क्षत्वेन कविविवक्षितमस्वन्धामश्वत्वम् ; असम्भ-
वश्च उपात्तपदस्य विभक्तिव्यत्ययं विना अन्वयस्य निराकाङ्क्षत्वे,
समाससमासयोरेकान्तःपातितयाऽन्वयस्य निराकाङ्क्षत्वे, वाच्य-
व्यङ्ग्योर्विवक्षितान्वयस्याप्रतीयमानत्वे च बोध्यः । शाब्दबोध-
विघटकत्वेन रसाननुकूलत्वमेवात्र दूषकताबीजम् ।

अक्रमत्वं — स्वपूर्ववर्ति-पदार्थनिष्ठ-स्वार्थान्वयबोधकता-
नियमवतां चैवादिशब्दानां तत्पदाव्यवहितोत्तरपातितारूप-
क्रमाभावत्वम् । अस्य प्रत्यामत्तिकल्पनेन शाब्दबोधोदय-
विलम्बनात् रसास्वादविघात एवात्र दूषकताबीजम् ।

अमतपरार्थत्वं—प्रकृतरसविरोधिरसव्यञ्जकतया प्रकृतरसा-
ननुकूलार्थान्तरत्वम् । प्रकृतरसोद्बोधविघातकत्वमत्र दूषकता-
बीजम् ।

वाच्यानभिधानम्—अवश्यवाच्यानामप्यादिशब्दानां विवक्षि-
तार्थटाव्यव्योतनाय वक्तुमुचितत्वेऽपि तथाविधपदस्याकथनम् ।
अध्याहारादिना शाब्दबोधविलम्बनात् रसास्वादविलम्बनमत्र
दूषकताबीजम् ।

भग्नप्रक्रमत्वं—बहुषु वक्तव्येषु यया रीत्या प्रथममेकम् उप-
क्रम्यते, तदुत्तरवक्तव्यस्यापि प्रत्युत्थिताकाङ्क्षाविषयीभूतप्रक्रान्तः
प्रकारेण पश्चादनुक्तिरूपत्वम् । प्रकृति-प्रत्यय-वचन-कारक-
उपसर्ग-पर्याय-सवनामादिभेदात् तदनेकविधम् । उपात्त-
प्रक्रमस्य सहसा भङ्गात् तात्पर्यार्थानुसन्धानेन शाब्दबोध-
विलम्बोदयात् सम्यक् रसानास्वादनमत्र दूषकताबीजम् ।

प्रसिद्धत्यागः.—तत्तत्पदमभिध्याहारसङ्गततत्तदर्थपर-
तया शास्त्रव्यवहाराप्रसिद्धस्य शब्दस्य तत्तदर्थे प्रयोगः । रसादि-
प्रकर्षबोधप्रतिरोधोऽत्र दूषकताबीजम् ।

अस्मानस्यपदत्वं—स्वार्थानन्वितया स्ववाक्यीयक्रियया भिन्न-

वाक्यीयपदेन वा स्वार्थान्वयव्यवधानाभावे सति अयुक्तस्थान-
प्रतित-पदान्तरोत्तरपातितानियमरहितपदत्वम्, अनाकाङ्क्षित-
तया अन्वयायोग्यस्थाननिविष्टपदत्वं वा ।

अस्थानस्थसमासत्वं—स्वगुणव्यञ्जकसमासस्य तद्रसाव्यञ्जक-
स्थानपातः । तत्तद्रसापकर्षकत्वमेवात्र दूषकतावीजम् ।

सङ्कीर्णत्वम्—एकस्मिन् वाक्ये वाक्यान्तरीयपदप्रवेशः ।
अस्य तु वैचित्र्यादिजनकत्वे गुणत्वम् । अत्र वाक्यान्तरीयपद-
प्रवेशात् विवक्षितार्थस्य विलम्बेन प्रतीतिर्दूषकतावीजम् ।

गर्भितत्वम्—एकस्मिन् वाक्ये वाक्यान्तरस्थानुप्रवेशः ।
वाक्यान्तरानुप्रवेशात् विवक्षितार्थस्य विलम्बेन प्रतीतिरत्र
दूषकतावीजम् । क्वचित् वाक्यान्तरानुप्रवेशस्य चमत्कारातिशय-
जनकत्वे तु गुणत्वं ज्ञेयम् ।

अथ अर्थदोषाः,—अपुष्टता, दुष्कृमता, आम्यता, व्याहृता,
अश्लीलता, कष्टता, अनवीकृतता, निर्हेतुता, प्रकाशितविरुद्धता,
सन्दिग्धता, पुनरुक्तता, ख्यातिविरुद्धता, विश्वाविरुद्धता,
साकाङ्क्षता, सहचरभिन्नता, अस्थानयुक्तता, अविशेषे
विशेषार्थता, अनियमे नियमार्थता, विशेषे अविशेषार्थता,
नियमे अनियमार्थता, विध्ययुक्तता, अनुवादायुक्तता, निर्मुक्त-
पुनरुक्तता च इत्येते त्रयोविंशतिसङ्ख्याकाः ।

तत्र सन्दिग्धार्थत्वं, कष्टार्थत्वम्, अश्लीलार्थत्वं, आम्यार्थत्वं,
निर्हेत्वर्थत्वं, ख्यातिविरुद्धार्यत्वं, पुनरुक्तार्थत्वञ्च इत्येते सम
अनित्या दोषाः, अन्ये षोडश नित्याः दोषाः । दोषगतं नित्य-
त्वम् अनुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यत्वरूपं, तदन्या-
दृशत्वमनित्यत्वम् । एवञ्च पूर्वोक्तानामपि पदवाक्यादिगत-
दोषाणां समाधानाशक्यत्वशक्यत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वव्यवस्था
स्वयमूहनीया ।

अपुष्टत्वं—विशेष्य उक्तार्थानाधायकविशेषणवत्त्वम् ।

दुष्कमत्वम्—आकाङ्क्षानक्रमत्रिलङ्घनेनोक्तपदार्थत्वं, “प्राग्-
वाच्य उच्यते पश्चात् पश्चाद्वाच्योऽयत्राऽप्रतः । कविना
शक्तिवैकल्यात् योऽर्थस्तं दुष्कमं विदुः ॥” इत्येतन्नक्षणकमिति
निष्कर्षः ।

ग्राम्यत्वम्—उक्तिभङ्गोराहित्ये मत्यविदग्धकथितार्थत्वं,
“न ग्राम्यः स्वरिरंभायां पामरैर्यत्र कथ्यते । वैदग्ध्यविक्रमनयं
हित्वेव षनितादिषु ॥” इत्युक्तलक्षणकमिति निष्कर्षः ।
तादृशोक्त्या सन्नटयानां रसप्रकर्षविघातोऽत्र दूषकताबीजम् ।
अस्य च अधमोक्तिषु गुणत्वम् ।

व्याहृतत्वं—प्राक् प्रतिपादितोत्कर्षव्यापकषमम्पादनं, तथा
प्राक् प्रतिपादितापकर्षस्योत्कर्षमम्पादनञ्च ; निन्दायामेव
तात्पर्यसत्त्वे निन्दितस्यैव पुरस्कारव्यञ्जकार्थत्वं, तथा स्तुतावेव
तात्पर्यसत्त्वे स्तुतेरेव निन्दाव्यञ्जकार्थत्वं वा ।

अश्लीलत्वं—लज्जाजुगुप्साऽमङ्गलान्यतमरूपार्थव्यञ्जक-
वाक्यार्थत्वम् । शब्दाश्लीलवदस्यापि त्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जक-
तया त्रैविध्यमवधेयम् ।

कष्टार्थत्वम्—आकाङ्क्षाऽऽपत्यादिशाब्दबोधकारणकलाप-
सत्त्वेऽपि कष्टबोधार्थवत्त्वम् । अर्थस्य दुर्बोधत्वेन अत्र शाब्द-
बोधस्य विलम्बनं विघातनं वा दूषकताबीजम् ।

अनवीकृतत्वम्—उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वाभावे सति बहुशः
प्रतिपादितस्यैकस्यैवार्थस्य भङ्गोभेदेन नवीकरणरहितार्थत्वम्,
अनेकशः प्रतिपादयितव्यस्यार्थस्य प्रतिपादकपटविन्यासस्य
अनन्यथाभावेन एकाकारविन्यस्तपदैः प्रतिपादितत्वमिति
निष्कर्षः । चर्वितचर्वणात् वैरस्यापादनमेवात्र दूषकताबीजम् ।

निर्हेतुत्वं—हेत्वभिधाने आकाङ्क्षोक्त्यापकसत्त्वेऽपि अनभि-

हितहेतुकार्थवत्त्वम् । अस्य च प्रसिद्धार्थविषयकत्वे हेत्वपेक्षा-
विरहात् न दूषकत्वम् । हेत्वाकाङ्क्षीत्यापकत्वेन शब्दबोध-
बोधकत्वमेवात्र दूषकताबीजम् ।

प्रकाशितविरुद्धत्वं—वाक्यार्थपर्यालोचनाप्रकटीकृतप्रक-
तोपयोगविरुद्धार्थकत्वम् । पर्यालोचितेन येन वाक्यार्थेन प्रकृतोप-
योगविपरीताऽयः व्यक्तोक्तः, तादृशार्थवत्त्वमिति निष्कर्षः ।

सन्दिग्धत्वं—वक्त्रभिप्रतव्यज्ञार्थस्य शब्दान्निश्चितत्वेऽपि
बाह्वर्कतात्पर्यविषयत्वसन्देहात् संशयविषयत्वम् । अर्थद्वयस्य
एकतरस्मिन् बोद्धुः तात्पर्येनिश्चयाभावादर्थनिश्चयप्रतिबन्धकत्व-
मत्र दूषकताबीजम् ।

पुनरुक्तत्वं—कथितस्यापि अर्थस्य पुनः कथनम् । धनुर्ज्यादि-
शब्दस्थले आरूढत्वाटिविशेषार्थबोधाय धनुरादिशब्दप्रयोगे
अस्य गुणत्वमेव । अमो धनुर्ज्याजघनकाञ्ची करकङ्कणादयः
महाकविप्रयोगे एव गुणत्वापादकाः, न त्वस्मदादिप्रयोगे ।
सत्कार्यस्यैव पुनः कथनेन वैरस्यापादनमेवात्र दूषकताबीजम् ।

ख्यातिविरुद्धत्वं—लोक-कविसम्प्रदायप्रसिद्धिविपरीतत्वम् ।

विद्याविरुद्धत्वम्—अलङ्कारादिशास्त्रविपरीतार्थत्वम् ।

साकाङ्क्षत्वम्—उपात्तपदार्थान्वयित्वभ्रमप्रयुक्तस्यार्थस्यानु-
पात्तपदार्थान्वयाकाङ्क्षत्वम्, अनन्वयित्वभ्रमेण प्रयुक्तस्य पदार्थ-
स्यानुपपन्नपदार्थसाकाङ्क्षत्वं वा ।

महचरभित्तत्वम्—उत्कृष्टैः सह निकृष्टस्य, निकृष्टैः सह
सुतकृष्टस्य च एकान्वयित्वेन निर्देशः । भावादिप्रकर्षविघातोऽत्र
दूषकताबीजम् ।

अस्थानयुक्तत्वम्—अयुक्तस्थाने समापितवाक्यार्थत्वं (समा-
पितपदार्थत्वं वा) । तच्च वाक्यार्थस्याधिक्योपयोगे समापनं,
समापनोपयोगे चाधिक्यमिति द्विविधम् ।

अविशेषे विशेषः,—सामान्याकारेण वक्तव्ये विशेषरूपेण अभिधानम् ।

अनियमे नियमः,—अन्यव्यवच्छेदेन अवक्तव्ये तद्रूपेण कथितार्थत्वम् ।

विशेषे अविशेषः,—विशेषाकारेण वक्तव्ये सामान्येन कथितार्थत्वम् ।

नियमे अनियमः,—नियमेन वक्तव्ये अतथाकथितार्थत्वम् ।
नेनु नियमद्योतकपदानभिधानं नियमपरिवृत्तिः, तदितर-
द्योतकपदानभिधानन्तु वाच्यानभिधानमिति भेदकल्पनेऽपि
अनयोः शब्दार्थदोषतायां को नियामकः ? इति चेन्न, शब्दपरि-
वृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वैरादृतस्यापि शब्दार्थदोषविभागस्य
एवं पर्यवसानात् ; तथा हि—यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यसहः
स शब्ददोष एव, यश्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि
शब्ददोषः, यश्च अर्थप्रतीत्यनन्तरं बोध्यः सोऽर्थाश्रय इति ।

विधेययुक्तत्वं—विधेयत्वपर्याययोग्ये विधेयतात्यर्थारोपणम् ।

अनुवादायुक्तत्वं—प्रकृतविधेयस्य यद्दर्मविशिष्टानुवादः प्रति-
कूलः, तादृशधर्मस्यानुवाद्यविशेषणत्वम्, अनुवाद्यविशेषणस्य
प्रकृतविधिविरोधित्वं वा ।

निर्मक्तपुनरुक्तत्वं—क्रियाकर्मादिना उपसंहृतेऽपि वाक्यार्थे
उक्तजातीयकारकस्य पुनरुपादानम् ; आकाङ्क्षितस्य कारकस्य
क्रियाऽन्वयेन आकाङ्क्षासमाप्तावपि पुनस्तत्कारकोपादानं वा ।

अथ रसदोषाः,—रसस्य स्वशब्दवाच्यत्वं, स्थायिनः स्वशब्द-
वाच्यत्वं, सञ्चारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं, विरोधिरसाङ्गीभूतविभा-
वाद्युपादानम्, अनुभावस्य कष्टाक्षिप्तत्वं, विभावस्य कष्टाक्षिप्तत्वं,
रसस्य अकाण्ठे प्रथितत्वं, रसस्य अकाण्ठे ह्रिदः, रसस्य पुनः
पुनरुद्गीप्तिः, अङ्गिनः अननुसन्धानम्, अनङ्गस्य कौर्त्तनम्,

अङ्गस्यातिविस्तृतिः, प्रकृतिविपर्ययः, अर्थानीचित्यञ्चेति चतुर्दशमङ्गप्रकाः ।

रसस्य स्वशब्दवाच्यत्वं—रसविशेषवाचकशृङ्गारादिशब्देन रसवाचकशब्देन च रसानामुक्तिः । रसप्रकर्षबोधप्रतिबन्धकता एवात्र दूषकताबीजम् । स्वायिसञ्चारिभावयोरपि स्वशब्दवाच्यतायां पूर्ववदेव लक्षणम् । यद्यपि एतेषां पृथक् नाम्ना निर्देशः, तथाऽपि “स्वशब्दवाच्यता” इत्येव दोषस्य सामान्यतो नाम । तस्य च रस-स्वायिभाव-मञ्चारिभावगतत्वेन त्रयो भेदाः इति बोद्धव्यम् । स्ववाचकशब्देनोपादानञ्च स्वशब्दवाच्यत्वम् ।

क्वचिच्च यत्र अनुभावविभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति, यत्र वा विभावानुभावादिप्रकृतपुष्टिराहित्यमेवानुकूलं सञ्चारिभावस्य, तत्र व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं न दोषः ; एवञ्च दोषाणां दूषकत्वादूषकत्वयोः रसापकर्षकत्वरूपदूषकताबीजसत्त्वासत्त्वकृतत्वात् यत्र रसप्रकर्षव्यञ्जनार्थमेव व्यभिचार्याटयः स्वशब्देन उपादीयन्ते तत्र अदूषकत्वमेवेति निष्कर्षः ।

विरोधिरसाङ्गीभूतविभावाद्युपादानाख्यदोषस्यापि पूर्ववत् विभाव-स्वायिभाव-व्यभिचारिभावगतत्वेन भेदात् चैवध्यमेकपटेनैव दर्शितम् । यत्र तु प्रतिकूलरसाङ्गभूतानां विभावादीनां पर्यवसाने प्रकृतरसादिभिर्बाध्यत्वं, तत्र गुणत्वमेव । किञ्च प्रतिकूलरसीयासाधारणाङ्गपरिग्रह एव दोषः, न तु तत्साधारणाङ्गपरिग्रहः, उक्तरूपदूषकताबीजस्य तत्रासत्त्वात् ।

अनुभावस्य कष्टाक्षिप्तत्वम्—मालम्बनोद्दीपनविभावयोरनुभावपर्यवसायकत्वेन रसस्य कष्टबोध्यत्वम् ।

विभावंस्य कष्टाक्षिप्तत्वं—विभावस्य यत्रप्रतिपाद्यत्वम् ।

रसस्य अकाण्डे प्रथितत्वं—रसप्रकर्षप्रतिपादनायोग्यकाले विस्तरेण रसस्थापनम् ।

रसस्य अक्राण्डे क्लेदः,—रसस्य विस्तृतियोग्ये काले महसा
तद्विरतिः ।

रसस्य पुनः पुनरुद्दीप्तिः,—प्रयोजनमन्तरेण एकस्यैव रसस्य
भृशं समुद्बोधनम् ।

अङ्गिनोऽननुमन्धानं—प्रधानभूतस्यैव वस्तुनः अकीर्तनम् ।

अनङ्गस्य कीर्तनं—प्रकृतरमोपकारकवस्तुवर्णनपरिहारिण
रसानुपकारकस्य वर्णनम् ।

अङ्गस्यातिविस्तृतिः,—सङ्क्षेपतो वर्णनीयस्यापि अप्रधान-
स्यातिविस्तरेण वर्णनम् ।

प्रकृतिविपर्ययः,— दिव्यत्व-अदिव्यत्व-दिव्यादिव्यत्वभेद-
भिन्नानां नायकानां धीरोदात्त-धीरोद्धतत्वादिरूपा उत्तममध्यम-
त्वादिरूपा च या प्रकृतिः, तस्या अनुचितवर्णनम् । नायकलक्षणं
तद्भेदाच्च प्रागेव उक्ताः ; एवं तेषां प्रकृत्यनुरूपतया वर्णनीयम-
वर्णनीयञ्च उक्तमलङ्कारशास्त्रे यथा—“रतिर्हासश्च शोकश्च
तथैवाश्चर्यमेव च । दिव्यानामुचितं वर्ण्यमदिव्योत्तमनेहवत् ॥
किन्तु सम्भोगशृङ्गारो वर्ण्यो नोत्तमदेवयोः । सद्यः फलप्रदः
क्रोधः भ्रुकुट्यादिविवर्जितः ॥ उत्साहः स्वर्गपाताल-गत्यब्धिलङ्घ-
नादिषु । दिव्यानामेव नेतृणां वर्ण्यते उचितो बुधैः ॥ ख्यातं
लोकपुराणादौ यच्चान्यत् स्यादबाधितम् । वर्णनीयमदिव्याना-
मन्येषान्तूभयं बुधैः ॥ पूज्यादौ तु तत्रभवन् भगवन्निति
चोच्यते । भट्टारकेति राजादौ परमेशिति चोच्यते ॥ इत्याद्युचित-
मेतेषां विरुद्धं दूषणं भवेत् ॥” इति ।

अन्यदर्शानौचित्यं—देश-काल-लोक जाति-वयःप्रसृतीनाम-
न्याय्यवर्णनम् । तत्र “देशोऽद्विवनराष्ट्रादिः कालो रात्रि-
न्दिवर्त्तवः । चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ॥” इति ।
तत्र देशानौचित्यं यथा—कर्पूरपादपामर्शी सुरभिर्मलयः

निलः । कलिङ्गवनसम्भवा मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ चोलाः
 कालागुरुश्यामाः कावेरीतीरभूमयः ॥” इति । अत्र मलयी
 कर्पूरवृक्षस्य, कलिङ्गवने हस्त्युत्पत्तेः, चोलेषु कालागुरुश्याम-
 सम्भवादनीचित्यम् । कालानीचित्यं यथा—“पद्मिनी नक्त-
 मुन्निद्रा स्फुट्यङ्गि कुमुदती । मधुरत्फुल्लनिचुको निटाघो
 भेषदुर्दिनः ॥ अव्यहंसगिरो वर्षाः शरदो मत्तवर्हिणः । हेमन्तो
 निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥” इति । लोकानीचित्यं
 यथा—“आधूनकेशरो हस्तो तिग्मशृङ्गस्तुरङ्गमः । गुरुसारो-
 ऽयमेरण्डो निःसारः खटिरद्रुमः ॥” इति । उक्तरूपानीचित्यस्य
 न केवलं रसापकर्षकत्वं दूषकतावोजम्, अपि तु काव्यस्य
 प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरत्वव्याघातकत्वमपि । अस्यापि अलौकिक-
 विभूत्यादिवर्णने क्वचिददोषत्वं, यथा—“नित्यपद्मा नालिन्यः”
 इत्यादि ।

“प्रत्यनोक्तौ रसो ही ही तत्सम्पर्कं विवर्जयेत्” इति
 नियमात् विरुद्धरसयोः समावेशे दोषः इत्युक्तं, विषयविशेषे
 तत्समावेशे अदोषश्चात्र दर्शितः । तथा हि—प्रकृतरसेन तद्वि-
 रोधिरसस्य अतीतस्यापि व्यञ्जनया ज्ञाने, अनुभावादिसाम्यात्
 सादृश्यतया कथने, तथा प्रधानस्याङ्गतया परिपोषणे च नायं
 दोषः । सर्वेषामेव दोषाणामनुकरणरूपेण वर्णने अदोषत्वमेव ।
 येषां दोषाणां क्वचिददोषताऽपि, ते अनित्याः, तदितरे च
 नित्याः ।

अलङ्कारदोषाः,—उक्तकाव्यदोषेभ्यः पृथक्त्वेन अलङ्कारेषु
 दोषा न सम्भवन्ति, अतः पूर्ववर्णिता एव अलङ्कार-
 गताश्चेत् अलङ्कारदोषतया कथ्यन्ते । तत्र उपमायां साधा-
 रणधर्मस्याप्रसिद्धिः, उपमानाप्रसिद्धिर्वा, तथा उपमाया-
 सुपमानस्य उपमेयजात्यपेक्षया अतिनिष्कण्टकत्वमत्युत्तमत्वं वा,

उपमेयपरिमाणपेक्षया उपमानपरिमाणस्यात्यल्पत्वमत्यधिकत्वं वा, अर्थान्तरन्यासे उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनञ्च अलङ्कारगतानुचितार्थत्वम् ।

यमकस्य पाटत्रयगतत्वेन कथनमप्रयुक्तत्वं दोषः । उत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्योत्प्रेक्षायोक्तकत्वेनोपादानमवाचकत्वम् । अनुप्राप्ते तद्वटकवर्णानां प्रकृतरसविरोधिरसानुगुणवर्णघटितत्वस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् । उपमायां साधारणधर्मस्याधिक्यमधिकपदत्वं, तस्य न्यूनत्वं न्यूनपदत्वम् । उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदे कालपुरुषविध्यादिभेदे च यदि साधारणधर्ममन्यरूपमेकतरस्यैवान्वययोग्यं कुर्यात्, तदा न धर्मः यदन्वययोग्यस्तत्रव तद्वर्मान्वयावगमात् तद्वर्माविशष्टस्यैव उपमेयत्वमुपमानत्वं वा प्रतीयमानेन व्यङ्ग्येन धर्मान्तरेणैव प्रतीयते इत्यतः उपक्रान्तधर्मण उपमाकार्यस्य अनिर्वाहात् यत्र तथाविधप्रक्रान्तरहितवर्णनं, तत्र भङ्गप्रकृतत्वम् ; यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि साधारणधर्मस्यान्यथाभावः, तत्र न दोषः, यथा “मुखं चन्द्र इवाभाति” इत्यादि ।

अनुप्राप्तस्य रसाद्यत्कर्षानाधायकत्वेन मुख्यार्थानुपकारित्वमस्फुटार्थत्वम् । समामोक्तौ प्रकृतसाधारणविशेषणवशात् परार्थस्य प्रतीतावपि पुनस्तस्य शब्देन उपादानस्य, तथा अपस्तुतप्रशंसायामपि व्यञ्जनयेव प्रस्तुतार्थावगतेः पुनः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम् ।

अनुप्राप्ते अनुप्राप्तित-पदार्थयोः विवक्षितेऽन्वये लोक्तः शास्त्रतः वा प्रसिद्धिविरहः ख्यातविरुद्धत्वम् ।

कविसम्प्रदायख्यातायाः ख्यातविरुद्धतायाः गुणत्वम् । तत्र सम्प्रदायस्त्रिविधः, तथा चोक्तम्—“असतोऽपि निवन्धेन सता-
न्यनिवन्धनात् । नियमस्य पुरस्कारात् सम्प्रदायस्त्रिधा

कपेः ॥” इति । असतो निवन्धनं यथा—“रत्नानि यत्र तत्रादौ
 हंसाद्यल्पजलाशये । जलेभावं नभोनद्यामभोजावं नदीष्वपि ॥
 तिमिरस्य तथा मुष्टि-ग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता । शुक्लत्वं कौत्तिः
 पुण्यादौ कार्ण्यं चाकौत्येवादिषु ॥ आकाशकर्तृकं नक्तं
 तमभो वर्षणं तथा । प्रतापे रक्तगोश्वत्वे रक्तत्वं क्रोधरागयोः ॥
 न्योस्त्रापानं चकोराणां शैवालं सर्ववारिषु । केशराशोकयोः
 खोणां गण्डूषात् पादघाततः ॥ मासान्तरेऽपि पुष्पाणि
 रोमान्निस्त्रिवलिः स्त्रियाम् ॥” सतामनिवन्धनं यथा—“वसन्ते
 मालतीपुष्पं फलपुष्पं च चन्दने । कामिदन्तेषु कुन्दानां
 कुङ्कुलेषु च रक्तता ॥ नारीणां श्यामतापातः स्तनयोः
 यच्च वा ङ्गुणे ॥” नियमाख्यानं यथा—“हिमवत्येव भूर्ज-
 त्वक् चन्दनं मलये परम् । हेमन्तशिशिरो त्यक्त्वा सर्वदा
 कमलस्थितिः ॥ सामान्यग्रहणे शैल्यं पुष्पाभ्यश्च तवाससाम् ।
 ध्वजचामरहंसानां हाराणां वक्रभस्मनोः ॥ कृष्णत्वं शैलवृत्तादि-
 भेववारिधिब्रूधाम् । भिन्नानामसुराणाञ्च धूपपङ्कशिरोरुहाम् ॥
 लौहित्यं • धातुमाणिक्य-जपारत्नविवस्वताम् । पद्मपद्मव-
 बभ्रूक-दाडिमौकरजादिषु ॥ पोतत्वं शालिमण्डूक-वल्कलेषु
 परागके । वर्षास्त्रे शिखिप्रौढिमधावेव पिकध्वनिः ॥” अन्यच्च
 —“कर्मजासम्पदाः कृष्णहरितीर्नागसर्पयोः । पोतलोहितयोः
 स्वर्ण-परागाग्निशिखादिषु ॥ चन्द्रे शशैणयोः काम-ध्वजे
 मकरमत्स्ययोः । दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिर्सां हतम् ॥” अपि
 च—“चिरन्तनस्यापि तथा शिवचन्द्रस्य बालता । मानवा
 मौलितो वर्णा देवाश्चरणतः पुनः ॥ भुवनानि निबध्नायाच्छोणि
 सप्त चतुर्दश । चतस्रोऽष्टौ दश दिशः चतुरः सप्त चाम्बुधोन् ॥
 अष्टादश स्मृता विद्याश्चतस्रश्च चतुर्दश । ये स्थले ते जले जीवा
 भिन्दन्त्यङ्गै रणे मृताः ॥ महत्त्वमादौ सगान्ते सूक्ष्मता जगताः

मपि । शैलादिभिर्द्वयं शब्दान्नमः शतधनूपरि * ॥ नाम
तत्तदुपाधौ स्याच्छङ्करो वृषवाहनः । चिह्नत्वे च वृषाङ्गोऽयं
ध्वजे सत्त्वात् वृषध्वजः ॥ शूलौ न सर्पी गिरिशः शशौ न हरिणौ
विभुः । इन्दुमौलिर्महादेवो गङ्गामौलिर्न तु काचित् ॥” इत्या-
दयः । आकरे तु “मालिन्यं व्योम्नि पापे” इत्यादिकं द्रष्टव्यम् ।

अथ दोषाणां परस्परभेदाः,—दुःश्रवत्वे—श्रुतिपरुषवर्णा-
नामिव प्रयोगः ; प्रतिकूलवर्णत्वे तु—रसापकर्षकत्वरूपदूषकता-
वोजसत्त्वेन वीरादिरसि सुललितवर्णप्रयोगोऽपीत्यनयोर्भेदः ।

निहतार्थत्वे—कोषादिप्रसिद्धान्कार्यस्यापि शब्दस्य कवि-
भिरनादृतत्वात् अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः ; अप्रतीतत्वे तु—एकार्थ-
स्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगाभाव इत्यनयोर्भेदः ।

निहतार्थत्वे—कोषादिप्रसिद्धान्कार्यस्यापि शब्दस्य तदर्थे
विरलप्रयोगः ; असमर्थत्वे तु—अनेकार्थस्यापि शब्दस्य यदर्थे
सर्वथा प्रयोगासत्त्वेन शक्तिग्रहाभावः, तदर्थे प्रयोग इत्यनयो-
र्भेदः ।

अप्रयुक्तत्वे—तेन रूपेण कोषादिप्रसिद्धिसत्त्वेऽपि कविभि-
रप्रयुक्तस्य तदर्थबोधानुकूलशक्तिमतः शब्दस्य तदर्थे प्रयोगः ;
असमर्थत्वे तु—यदर्थे सर्वथा प्रयोगाभावः, (तत्तदर्थे व्याक-
रणादिप्रसिद्धिसत्त्वेऽपि) तदर्थबोधाननुकूलशक्तिमतां शब्दानां
तदर्थे अशक्तिक्ततः प्रयोग इत्यनयोर्भेदः ।

असमर्थत्वे—हन्यादीनां गमनार्थकत्वेन व्याकरणादौ
पाठितत्वेऽपि न तदर्थबोधने सामर्थ्यम् ; अवाचकत्वे तु—शक्त्या
तदर्थबोधकत्वाभावेऽपि प्रकरणादिपर्यालोचनया तदथाव-
गतिरित्यनयोर्भेदः ।

क्लिष्टत्वे—एकस्मिन्नेव वाक्ये दुर्बोध्यशब्दप्रयोगात् अर्थबोध-

* धनुःशब्दवत् चतुर्हस्तपरिमाणवात् क-इकारान्तधनुशब्दोऽपि दृश्यते ।

व्याघातः ; सङ्कीर्णत्वे तु—वाक्यान्तरीयपदानां वाक्यान्तरे अनु-
प्रवेशात् विवक्षितार्थबोधव्याघात इत्यनयोर्भेदः ।

विधेयाविमर्षं—यदेव पटमविमृष्टं, तदेव दृष्टम् ; अभव-
न्मतसम्बन्धत्वे तु—प्रधानस्य प्राधान्येनाप्रतीतिः सर्वेषां तदङ्गतया
अप्रतीतिरिति सर्ववाक्यार्थविरोधावभासः इत्यनयोर्भेदः ।

विधेयाविमर्षं—उद्देश्यविधेययोः पौर्वापर्यविपर्ययमात्र-
मेव ; विध्ययुक्ततायान्तु—तयोः पौर्वापर्यविपर्ययाभावसत्त्वेऽपि
विवक्षितस्य आनन्तर्यस्यानभिधानमित्यनयोर्भेदः ।

अधिकपदत्वे—एकेन शब्देन प्रतिपादितस्यैव अर्थस्य भङ्गा
शब्दान्तरेणापि पुनः प्रतिपादनम् ; पुनरुक्तत्वे तु—कथित-
स्यैवार्थस्य पुनः कथनमित्यनयोर्भेदः ।

अधिकपदत्वे—पदार्थयोरन्वयबोधदशायामेव अन्वयबाधाव-
भासः ; अपुष्टत्वे तु—पदार्थान्वयप्रतीतिः पश्चात् विशेषणस्य
प्रकृतार्थप्रकर्षसाधकत्वाभावपथ्यालोचनया बाधप्रतिभास
इत्यनयोर्भेदः ।

अधिकपदत्वे—शब्दज्ञानानन्तरमेव दोषप्रतिभासः, नियम-
व्यतिरिक्तार्थद्योतकपदप्रयोगश्च ; अनियमपरिवृत्तौ तु—अर्थ-
प्रतीत्यनन्तरं दोषस्फूर्तिः, नियमार्थद्योतकपदाभिधानञ्च
इत्यनयोर्भेदः ।

न्यूनपदत्वे—“यदि मय्यर्पिता इष्टिः” इत्यादौ “त्वया”
इत्यादिवाचकपदस्यैवानभिधानम् ; वाच्यानभिधाने तु—
“व्यतिक्रमलवम्” इत्यादौ द्योतकपदस्यापीत्यनयोर्भेदः ।

न्यूनपदत्वे—वाचकपदस्यानभिधानम् ; नियमपरिवृत्तौ तु
—“आपातसुभगे” इत्यादौ नियमद्योतकपदस्येत्यनयोर्भेदः ।

न्यूनपदत्वे—“यदि मय्यर्पिता” इत्यादौ “त्वया” इत्यादि-
शब्दस्यैवाध्याहारः ; साकाङ्क्षत्वे तु—प्रकृतवाक्यार्थान्वयबोधे

आकाङ्क्षाया अनिरामादन्वयबोधार्थम् अर्थस्यैव इत्यनयोर्भेदः ।

कथितपदत्वे—पूर्वं यत्पदं कथितं तत्समानाकारकशब्दस्यैव पुनः प्रयोगे दोषः ; अनवोक्तत्वे तु—वेचितप्रविशेषासत्त्वे कथितपदस्य पर्यायान्तरेणापि पुनरुपादानेऽपि दोष इत्यनयोर्भेदः ।

कथितपदत्वे—उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्त एव विषयः ; भग्नप्रक्रमतायान्तु—दोषपरिहारार्थं “रावणः प्रत्यभाषत” इत्यत्र “रावणः प्रत्यवोचत” इति पाठकल्पनेऽपि न कथितपदताया आशङ्का, तस्या उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयकत्वात्, भग्नप्रक्रमतायास्तु उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावविषयेऽपि सम्भवादित्यनयोर्भेदः ।

पतत्यर्षतायां—शब्दकृतानुप्रासादेः प्रकर्षेण क्रमस्य पातः ; व्याहृतत्वे तु—प्रागुक्तयोः कस्यचिदुक्तार्थापकर्षयोः पञ्चादर्थपर्यालोचनभाषेक्षः तदन्वयाप्रतिपत्तिबोध इत्यनयोर्भेदः ।

समाप्तपुनरात्तत्वे—अन्वयबोधजननात् निराकाङ्क्षस्यापि विशेष्यस्य विशेषणान्तराकाङ्क्षया एकस्मिन् एव वाक्ये पुनर्विशेषणान्तरस्योक्तिः ; अर्हान्तरेकपदत्वे तु—पूर्वाहगतवाक्यघटनैकपदस्य परार्हगतवाक्यान्तरेऽनुप्रवेश इत्यनयोर्भेदः ।

समाप्तपुनरात्तत्वे—अन्वयबोधजननात् निराकाङ्क्षस्यापि विशेष्यस्य विशेषणान्तरेण अन्वयार्थं पुनरनुषङ्गः ; निर्मुक्तपुनरुक्तत्वे तु—आकाङ्क्षितस्य कारकस्य क्रियाऽन्वयेन समाप्तावपि पुनस्तत्कारकोपादानमित्यनयोर्भेदः ।

अस्थानस्यपदत्वे—वाचकपदस्य यथोक्तक्रमाभावः ; अक्रमतायान्तु—स्वार्थान्वितार्थकद्योतकपदस्य प्रत्यासत्तिरूप-क्रमास्थाभाव इत्यनयोर्भेदः ।

अस्थानस्थपदत्वे—अगशाख्यानस्थितस्य पदस्य गशाख्यान-
निवेगेन अन्वयबोधानन्तरं सखस्यतीतिः ; अभवन्मतसखस्यत्वे
तु—कवेरभिमतस्यापि सखस्यस्य तिराकाङ्क्षतया अयोच्यतया वा
अनुपपन्निरिति अन्वयज्ञानात् परमपि सखस्यप्रतीत्यभाव
इत्यनयोर्भेदः ।

अनुचितार्थत्वे—शब्दश्रवणानन्तरमेव विकृद्दार्थप्रतीतिः ;
प्रकाशितविकृद्दतायान्तु—वाक्यार्थपर्यालोचनमापेक्षं विकृद्दार्थ-
व्यञ्जनमित्यनयोर्भेदः ।

अमतपरार्थत्वे—“राममन्मशररेण ताडिता—” इत्यादौ
नियमेन वाक्यान्वयव्यतिरेकानुविधागित्वमः ; अश्लीलत्वादेः तु—
“हन्तुमेव—” इत्यादावर्थाश्लीलतायां हन-धात्वादेः पारिभाषिक-
निर्घातादिविधकत्वं नियमतो नोपपद्यते. परन्तु ममभिव्याहृत-
पदार्थतात्पर्यपर्यालोचनया तदर्थकत्वकल्पनेनेत्यनयोर्भेदः ।

अक्रमत्वे—शब्दस्य स्वार्थान्वितार्थकपदप्रत्यामत्तिरूप-क्रम-
विपर्ययः ; दुष्कर्मत्वे तु—पदार्थतात्पर्यपर्यालोचनावगम्यः
अर्थस्य क्रमविपर्यय इत्यनयोर्भेदः ।

नियमपरिवृत्तौ—पदार्थान्वयप्रतीत्यनन्तरं दोषावभासः,
नियमद्योतकपदानभिधानञ्च ; वाच्यव्यानभिधाने तु—
शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतीतिः, नियमव्यतिरिक्तार्थद्योतक-
पदानभिधानञ्चेत्यनयोर्भेदः ।

एवमन्वेषामपि दोषाणां परस्परभेदाः लक्षणपर्यालोचनया
सुधौभिः स्वयमूहनोया इत्यलमतिपल्लवितेन ।

अष्टमपरिच्छेदे—

अथ गुणाः उच्यन्ते—लोके यथा आत्मनः उत्कर्षहेतुत्वात्
शौर्यादयः गुणशब्दवाच्याः, तथा काव्ये विभावाद्यङ्गसमुदय-

सम्बन्धादङ्गित्वमास्य रसस्य उत्कर्षाधायकाः धर्माः
माधुर्यादयः गुणा इत्युच्यन्ते । एषाञ्च क्वचित् रसाभाववति
काव्ये गुणाभिव्यञ्जक-शब्दार्थयोः मत्त्वेऽपि नीरसतया
माधुर्यादेरननुभवात्, क्वचिच्च तदसत्त्वेऽपि रसवत्त्वेनैव
तदभ्युपगमात् रसान्वयव्यतिरेकानुविधायितया रसधर्मत्वमव-
गन्तव्यम् । रसाभिव्यञ्जकाविव शब्दार्थौ गुणस्याप्यभिव्यञ्जकी
वेदितव्यौ । एवञ्च एषां वामनाद्युक्तं शब्दार्थधर्मत्वं परम्परया
घोष्यं, सा च स्वाश्रयाभिव्यञ्जकत्वरूपा ज्ञेया, ते च गुणाः
माधुर्यमोजः प्रसाद इति त्रिविधाः ।

तत्र माधुर्यं—शृङ्गार-करुण-शान्तरमोदोद्दीधनानन्तरं जाय-
मानः रत्याद्यविषयकः सङ्घटयचित्तद्रवीभावरूपकेवलानन्द-
सन्तोहानुभवः । जनकत्वसम्बन्धेन रससम्बन्धितया चास्य रस-
धर्मत्वम् अक्षतमेव ।

ननु काव्यप्रकाशकृता पुनर्माधुर्यलक्षणम् “आह्लाटकत्वं
माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्” इत्युक्तम् ; इह तु आह्लाटः, कथ-
मेतत् ? इति चेन्न ; आह्लाटातिरिक्तस्य द्रवीभावस्य निर्वक्त-
मशक्यतया आह्लाटे एव तत्पर्यवसानमिति आह्लाटाभिन्न-
त्वेन माधुर्यस्य तत्कार्यत्वाभावात्, आह्लाटजनकत्वापेक्षया
लघुनः आह्लाटत्वस्यैव माधुर्यपदशक्यताऽवच्छेदकत्वसम्भवे गुरु-
धर्मे तत्कल्पनस्यानुचितत्वाच्च ; एवञ्चाह्लाट एव माधुर्यपदार्थः
इति निष्कर्षः । ननु द्रवीभावस्तावदाह्लाट एव, तस्य च रसा-
भिन्नतया कथं रसधर्मत्वम् ? इति चेन्न ; द्रवीभावस्य रत्यादि-
विषयसंवलितरसास्त्रादेन जायमानसङ्घटयचित्ताद्रूप्रायत्वरूपत्व-
स्वीकारादिति निपुणैर्विभाव्यम् ।

तच्च माधुर्यं सम्भोगापेक्षया करुणे, तदपेक्षया विप्रलम्बे,
तदपेक्षया च शान्ते उत्कर्षातिशयजनकम् । एवञ्च तत्तद्रसा-

भासेष्वपि च क्रमादुत्तरोत्तरमुत्कर्षातिशयजनकत्वमस्य बोध्यम् ।
तत्र माधुर्याभिव्यक्तौ—अथभागे स्वस्ववर्गान्त-डादिपञ्चमवर्गः
संयुक्ताः ट-ठ-ड-ढभिन्नाः काटयो मान्ता वर्णाः, तथा विसर्ग-
वर्णान्तरायुक्तौ अयुक्तान्तौ च रेफ-णकारौ, एवं निकृत्ववर्णबहुना
अप्रमाणा अल्पममासा वा बहुतरककेशवर्णरेहिता सुकुमा-
राशैप्रतिपादिका मधुरा रचना च कारणम् ।

श्रीजः.—उत्साहाद्याकारानुविचमत्कारोद्बोधेन नमत्पद्य-
मानः उत्साहाद्यत्रिषयकचमत्कारोद्बोधः, चित्तविस्फाररूपं
दीप्तत्वं वा । एतच्च धीर-वीभ-म-रौद्ररसेषु क्रमेणोत्तरोत्तरम्
उत्कर्षजनकम् । एवं तत्तद्रनाभामादिष्वपि उक्तक्रमेण उत्त-
रोत्तरमस्य उत्कर्षजनकत्वं बोध्यम् । श्रीजमोऽभिव्यक्तौ—वर्ग-
स्याद्यद्वितीयाभ्यां वर्णाभ्यां संयुक्तौ द्वितीयचतुर्थी वर्णाः, उपरि
अधः तदुभयत्र वा रेफयुक्ता विसर्गयुक्ताश्च वर्णाः, तथा ट-ठ-ड-
ढ-श-षादिकाः माधुर्यव्यञ्जकातिरिक्ताश्च वर्णाः, एवं बहुल-
ममासा श्रीजोव्यञ्जकवर्णघटिता उद्गटाचरबहुना उद्गटाथैप्रति-
पादिका रचना च कारणम् ।

प्रसादः.—शुष्ककाष्ठमंलग्नानलवत् भ्रष्टिति सहृदयानां
मनसः अन्यव्यामङ्गनिराकरणेन निमलताऽऽपादकः गुणः ।
सर्वेषु च रसेषु अस्य सद्भावः । श्रीजोमाधुर्यवदस्य रचना-
विशेषरूपो व्यञ्जको नास्ति, किन्तु अत्रणमात्रतोऽर्थबोधकाः
सुललिताः शब्दा एव अस्य व्यञ्जकाः ।

ननु गुणानामेषां रमधर्मत्वस्वीकारे प्राचीनसम्मतशब्दाद्ये-
धर्मत्वं कथमुपपद्यते ? इति चेन्न ; स्वाश्रयराभाभिव्यञ्जकत्व-
रूपपरम्परामन्बन्धेन तदुपपत्तेः ; तथा हि—यथा शौर्यादि-
रात्मधर्मस्य शरीरवृत्तित्वं, यथा वा स्थूलत्वादेः शरीरधर्मस्य
आत्मवृत्तित्वं परम्परामन्बन्धेन, तथा अत्रापि ।

अत्र विरल्लोक्तानामपि श्लेषादिदशगुणानां माधुर्यादा-
वेवान्तभावमश्वात् न ते पृथग्भिहितः ; तथा हि—तत्र
श्लेषः, ममाधिः, शौटार्थं, प्रमाद इत्येतेषां चतुर्णां गुणानाम्
श्रौजमि अन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपमाधुर्यस्य यथोक्तमाधुर्य-
ऽन्तर्भावः । पदानां भ्रुटित्यर्थावबोधरूपायाः अर्थापत्तेः प्रमादे
अन्तर्भावः । ग्राम्यदुःश्रवतात्यागेन च मौकुमार्यं कान्तियेति
शब्दगतगुणद्वयस्य स्वीकारः कृतः । समताया मार्गाभेदस्वरूपित्वे
दोष एवान्तर्भावः, अन्यथा तु उक्तगुणेष्वेव इति न पृथग्गुक्तिः ।

श्रौज',—स्वाभिप्रायत्वरूपं, प्रमादः,—अर्थवैमल्यं, माधुर्यम्
—उक्तवैचित्र्यं, मौकुमार्यम्—अपारुष्यम्, उदारता—
अग्राम्यत्वम् इत्यल्लक्षणकाः प्राचीनोक्ताः पञ्चविधाः अर्थ-
गुणाः यथाक्रममपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपा-
श्लीलत्वग्राम्यत्वदोषाणां निराकरणेनैव गुणत्वेनाङ्गीकृताः, तथा
वस्तुस्वभावस्फुटीकरणरूपा अर्थगता अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्ति-
नामकालङ्कारस्वीकारेणैवाङ्गीकृता । दीप्तरमत्वरूपाया अर्थ-
गतायाः कान्तेः रमध्वनिगुणोभूतव्यङ्गाभ्यां परिग्रहः कृतः ।
वैचित्र्यमात्ररूपार्थश्लेषगुणस्य, दोषराहित्यरूपायाः समतायाश्च
न पृथग्गुणत्वं, समाधेरापि असाधारणशोभाऽनाधायकत्वात् न
गुणत्वम् ; तेन प्राचीनोक्ता अर्थगुणाः उक्तगुणेभ्यः न पृथगिति
सुधोभिद्रष्टव्यम् ।

नवमपरिच्छेदे—

अथ रीतिः,—यथा लोके विलक्षणमुत्साहवयवमन्निवेश-
विशेषवशात् परस्परमङ्गलानां शोभनमस्त्वन्धः शरीरस्य शोभा-
ऽतिशयं जनयन् शरीरिणः उपकारकः, तथा गुणभिव्यञ्जक-
वर्णादीनां यथास्थानं विनियोगः शब्दार्थशरीरस्य रसात्मकस्य

काव्यस्य आत्मभूतरसानां स्वाश्रयव्यङ्ग्यरसादिवृत्तिगुणाभि-
व्यञ्जकतया उत्कर्षाधायकः रीतिरित्युच्यते ।

सा पुनः वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली, लाटी चेति चतुर्विधा ।
विदर्भ-गौड़-पाञ्चाल-लाटदेगोडवैः कविभिः सम्मतत्वाच्च अस्या
यथायथं वैदर्भ्यादिसंज्ञा वेदितव्या ।

तत्र वैदर्भी—माधुर्य्यञ्जकवर्णघटिता सुकुमाराक्षरप्राया
सुकुमारार्था अल्पममामा ममासरद्धिता वा रचना ।

गौड़ी—श्लोकःप्रकाशकवर्णघटिता उद्गतार्थप्रतिपादिका बहु-
तरसमासयुक्ता रचना ।

पाञ्चाली—पूर्वोक्तवैदर्भीगौडोः व्यञ्जकवर्णव्यतिरिक्तवर्ण-
घटिता पञ्चषसमस्तपटममन्विता रचना ।

लाटी—श्लोकव्यञ्जकैरैः वर्णैः घटिता अंगतः वैदर्भी-
लक्षणान्विता अंगतश्च पाञ्चालीलक्षणान्विता मिश्रा रचना ।
आसु च रीतिषु क्वचित् वक्तृवाच्ययोः श्लेषसौकुमार्याभ्यां,
प्रबन्धस्य स्वभावेन वा उपक्रान्तायाः प्रकृतेः रसाभिव्यञ्जिकाया
वा रीतेर्विपरीता रचनादयः कार्य्याः ।

केचित्तु—“गौड़ी उम्बरवन्धा स्यात् वैदर्भी ललितक्रमा ।
पाञ्चाली मिश्रभावेन लाटी तु मृदुभिः पदैः ॥” इत्येवं रीतौनां
लक्षणान्याहुः ।

अन्ये तु रीतेः षड्विधत्वमाहुः, यथा—“वैदर्भी चाथ
पाञ्चाली गौडीयाऽऽवन्तिकी तथा । लाटीया मागधी चेति
षोढा रीतिर्निगद्यते ॥” इति ।

दशमपरिच्छेदे—

अथ अलङ्काराः ।—अलङ्कारत्वं—काव्यत्वाव्यापकत्वे
सति शब्दार्थगतसौन्दर्यातिरेकजनकरसाद्युपकारकशब्दार्थ-
धर्मत्वम्, अलङ्काराणाञ्च शोभाऽतिशयजनकत्वमङ्गदादिवत्

वेदितव्यम् ; तथा हि—यथा लोके देहिनां शरीरावयवेषु परिहिता अङ्गुटादयः शरीरशोभाजननेन शरीरिणमुत्कर्षयन्तः अलङ्कारपटवाद्याः, तथा शब्दार्थशरीरस्य रसात्मकस्य काव्यशरीरिणः शब्दार्थयोः शोभाऽऽतिशय्याऽऽधायकतया आत्मभूतस्य रमस्य उत्कर्षातिशयजनकाः धर्मा अलङ्काराः इत्युच्यन्ते । काव्ये गुणानां रमधर्मतया नियतावश्यकत्वम्, अलङ्काराणाम्त्व-नियतावश्यकत्वमिति बोध्यम् ।

ते च शब्द-अर्थ-तद्भयगतत्वेन त्रिधा । शब्दपरिवृत्तिमङ्ग-त्वामहत्वाभ्यामेषां यथायथं शब्द-अर्थ-तद्भयालङ्काररूपत्वम् ; तथा हि—यत्र शब्दपरिवर्त्तनेन तत्पर्यायकशब्दान्तरोपादानेन च न तदलङ्कारमश्रावना, तत्र शब्दालङ्कारत्वम् ; यत्र च शब्दपरिवर्त्तनेन तत्पर्यायकशब्दान्तरोपादानेन च न तदलङ्कारव्याघातः, तत्रार्थालङ्कारत्वम् ; यत्र च अंगतः शब्दपरिवर्त्तनम्, अंगतश्च न शब्दपरिवर्त्तनं, तत्रोभयालङ्कारत्वम् ।

शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात् शब्दालङ्कारस्यैव प्राक् कथनौचित्ये शब्दार्थाभयालङ्कारस्यापि प्राचीनैः शब्दालङ्कारमध्ये एव परिगणितत्वात् अन्यकृता स एव प्रथमर्माभिहितः । स च एक एव पुनरुक्तवदाभासनामा ; तल्लक्षणन्तु—विभिन्नाकारसार्थकानर्थकशब्दगामित्वे सति एकार्थत्वेन आपाततः प्रतीयमानत्वमिति ।

शब्दालङ्काराश्च षट्—अनुप्रासः, यमकं, वक्रोक्तिः, भाषासमः, श्लेषः, चित्रमिति ।* तत्र च अनुप्रासः,—वर्णपटैकदेशः

* "यत्र शिथ्यायामभसनसौक्याद्यं शब्दालङ्कृतयः काव्यधर्मेनोपलक्ष्यन्ते, तथा हि—

अनुप्रासीऽथ यमकं वक्रोक्तिसदगन्तारम् ।

भाषासमेन संयुक्ते श्लेषचित्रे तथा श्रुते ॥

पदानामन्यतमस्य कृत्वाटिरूपेण एकस्थानोच्चार्यत्वरूपेण वा सादृश्येन पुनःपुनरावर्त्तनम् : स च केकवृत्ति-श्रुति-अन्त्य-लाटानुप्रासभेदात् पञ्चविधः ।

तत्रापि केकानुप्रासः,—अनेकव्यञ्जनस्य स्वरूपतः क्रमतश्च सक्तत् साम्यम् ।

वृत्त्यनुप्रासः,—अनेकव्यञ्जनस्य स्वरूपतः सक्तत् साम्ये एकः. असक्तत् साम्ये अपरः, स्वरूपतः क्रमतश्च असक्तत् साम्ये चान्यः, एकव्यञ्जनस्य सक्तत् साम्ये एकः, असक्तत् साम्ये चापर इति पञ्चविधः ।

श्रुत्यनुप्रासः,—तालुरटाद्येकस्थानोच्चार्यत्वेन व्यञ्जन-सादृश्यम् ।

अन्यानुप्रासः,—यथामश्वमनुस्वार-विमर्ग-स्वरयुक्तपद-पादान्तगतव्यञ्जनस्य तटाद्येन स्वरेण सह पुनरावर्त्तनम् ।

लाटानुप्रासः,—तात्पर्यमात्रतो भिन्नत्वे मति शब्दार्थपौन-रुक्त्यम् । एवञ्च नव अनुप्रासभेदा वेदितव्याः ।

यमकम्—अर्थे मति विभिन्नार्थकस्य स्वरव्यञ्जनसमूहस्य पूर्व-क्रमेण पुनः आवृत्तिः ; तच्च पदपदादेशोकावृत्तित्वेन पाटाद्या-वृत्तेशानेकविधतया प्रभूततमभेदम् । तत्र प्रथमं पादपादैकदेश-पद्य-पद्यार्हावृत्तित्वेन चतुर्विधम् । तत्रापि पादयमकस्य—प्रथम-पादस्य द्वितीयाद्यन्यतमस्मिन्, द्वितीयाटिसमुदये, द्वितीयद्वितीय-समुदये, द्वितीयचतुर्थसमुदये च आवृत्ती ; एवं द्वितीयपादस्य द्वितीयाद्यन्यतमस्मिन्, द्वितीयाटिसमुदये च ; तथा द्वितीयपादस्य चतुर्थे वा आवृत्ती दशविधत्वम् । श्लोकार्हेयमकस्य तु—प्रथमार्हेस्य द्वितीयार्हे आवृत्ती एकः ; प्रथमपादस्य द्वितीये, द्वितीयस्य च चतुर्थे आवृत्ती अपरः ; द्वितीयस्य द्वितीये, द्वितीयस्य च चतुर्थे पादे आवृत्ती अन्य इति त्रैविध्यम् । श्लोकयमकस्य विजातीय-

चतुष्पादाहृत्या एकरूपचतुष्पादाहृत्या च द्वैविध्यं सम्भवति ।
एवमन्यथाऽपि यमकभेदाः स्वयम्बुद्धनीयाः ।

वक्रोक्तिः,— प्रथमवक्तृवाक्यश्लेषस्य स्ववाक्यस्वकाकीर्वा
साहाय्यात् प्रथमवक्तृवाक्यस्यान्याभिप्रायकत्वप्रत्यायकत्वेनाभि-
धानम् ; सा च श्लेषमूलकत्व-काकुमूलकत्वनिबन्धनभेदात्
द्वैविध्यं भजते ।

भाषासमः,—विविधास्वपि भाषासु एकाकारशब्दघटित-
वाक्यरचनम् ।

श्लेषः,—एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेन लुप्तभेदानां वर्णादीनाम्
अनेकार्थपटकरणकानेकार्थाभिधानम् ; स च प्रथमं
वर्ण-प्रत्यय-लिङ्ग-प्रकृति-पद-विभक्ति-वचन-भाषागतत्वेनाष्टधा ;
ततश्च तेषामपि यथासम्भवं सभङ्ग-अभङ्ग-तदुभयात्मकतया
भेदाः स्वयम् बुद्धनीयाः ।

अत्र केचिदाहुः,—सभङ्गः श्लेषः एव शब्दश्लेषविषयः, अभङ्ग-
श्लेषस्तु अर्थश्लेषविषय इति । तदन्ये न मन्यन्ते, तथा हि—
ध्वनिगुणौभूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्था
“तत्सत्त्वे तत्सत्ता अन्वयः, तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः” इति
न्यायप्राप्तान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्थिरीकृतेति इहापि यत्र शब्द-
परिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना, तत्रार्थश्लेषः ; यत्र तु शब्दपरि-
वर्तनं न सङ्गते, तत्र शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्
शब्दालङ्कारत्वमेव इति समाधानम् । यमकश्लेषादौ डलयोर्ववयो-
र्लरयोर्गभिन्नत्वमङ्गीकृतमिति ; तथा च—“यमकादौ भवेदैक्यं
डलयो रलयोर्ववोः । श्लेषयोर्नणयोश्चान्ते सविस्वर्गाविस्वर्गयोः ॥
सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदप्रकल्पनम् ॥” इति ।

चित्तत्वं—पद्याद्याकारजनकवर्णत्वम् ; तस्य च खङ्गाद्यः
नैकचित्तभेदात् बहुभेदाः ।

काव्यरोगस्वरूपायाः प्रहेलिकायाः रसपरिपन्थितया नाल-
ङ्कारत्वम् ; प्रहेलिका तु उक्तिवैचित्र्यमात्रस्वरूपा, च्युताक्षरा,
दत्ताक्षरा, च्युतदत्ताक्षरा, विन्दुमती, गूढचतुर्थपादादिका
चेति बहुविधा ।

अर्थालङ्काराश्च उपमादयः । *

* अत्र अनेवासिनामभ्याससौकर्याद्ये तेषां नामानि पद्याकारेण निबध्यन्ते,

अथा—

अर्थालङ्कारतामासा ये तावदुपमादयः ।
सर्वेषां नामतत्त्वेषामुल्लेखः क्रियते क्रमात् ॥
तदादावुपमा तद्वद्वेदश्रवित्तिनी ।
उपमा चापरा नामा कथिता रश्मोपमा ॥
मालोपमा पुनथैका कथितोऽनन्वयः परः ।
उपमोपमा तद्वत् स्वरथं रूपकं तथा ॥
अधिकारद्वेषेऽपि रूपकं परिणामकः ।
सन्देहः भावित्वाद्यैव तथोल्लेखोऽप्यङ्गतिः ॥
नियमश्च तथोद्वेष्टा वैचित्र्यात् विविधा च्युता ।
तथैवातिशयोक्तिश्च तुल्ययोर्मत्वदीपके ॥
प्रतिबन्धुपमा चेका दृष्टान्तः सनिदर्शनः ।
व्यतिरेकः सङ्कोक्तियुक्तौ नित्यवरा मता ॥
समासोक्तिः परिकरस्तथा श्रेयोऽपि च च्युतः ।
अप्रभुतप्रशंसा च तथा व्याजस्तुतिः पुनः ॥
पर्यायोक्तं तथैवाद्योत्तरासौ मतस्तथा ।
काव्यलिङ्गं तथैवानुमानं हेतुः च्युताऽप्युतः ॥
अनुकूलं तथाऽऽप्येषां विध्यामासो विभावना ।
विशेषोक्तिर्विरोधश्च तथाऽऽमङ्गलतरेव च ॥
द्विषमश्च समश्चैव विशिष्टमधिकं तथा ।
अन्योऽन्यश्च विशेषश्च व्याघातश्चापरो मतः ॥
अन्यः कारकमालाऽऽख्यो मालोपकमेव च ।
पूजावधौ तथा सारो यथासङ्गमवापरम् ॥

निरूपणीयेषु अर्थालङ्कारेषु मध्ये सादृश्यप्रतिभोत्यापितेषु
स्मरणादिषु लक्षितव्येषु, तेषामुपजीव्यत्वेन उपमायाः प्राधान्यात्
प्रथममुपमालङ्कार एव निरूपणीय इति स एव लक्षितः ।

उपमा—वैधर्म्याविषयेकवाक्यविषयकत्वे सति इवादिवाच्य-
सुभयसम्बन्धिसाधर्म्यम् । अत्रेदमनुसन्धेयम्—उपमायाम्—उप-
मानम्, उपमेयम्, औपम्यवाचिपदं, साधारणो धर्मश्च इति
चत्वारः पदार्थाः सन्ति । साधारणधर्मवत्त्वेन प्रसिद्धः पदाथः
उपमानम् । उपमानधर्मवत्तया कविशंरम्भगोचरः पदाथः
उपमेयम् । “सादृश्यप्रतियोगि उपमानं, सादृश्यानुयोगि
उपमेयम्” इति केचित् । येन उपमानोपमेयगतौपम्यं ज्ञायते
तत् औपम्यवाचिपदम् । उपमानोपमेययोः सङ्गतौ धर्मः
साधारणो धर्मः इति तेषां लक्षणानि । यस्य धर्मस्य सम्बन्धात्,
यत्पदस्य सामर्थ्यात्, येन सह यदुपमीयते, स साधारणो धर्मः,
तत् औपम्यवाचि पदं, तदुपमानं, तच्चोपमेयम् इति तत्त्वम् ।
इयमेव चोपमा तत्सदुक्तिवैचित्त्रेण नानाऽलङ्कारभावमवगाहते
इत्यवधेयम् ।

प्रथमं तावत् उपमायाः,—पूर्णां लुप्ता चेति द्वौ भेदौ ।
उपमानोपमेयसाधारणधर्मैवादीनां वाच्यत्वे पूर्णा । साऽपि

पर्यायः परिहृतिश्च परिसङ्गा तस्योत्तरम् ।
अर्थापत्तिः पुनर्येषा विकल्पोऽप्यपरो मतः ॥
समुच्चयः समाधिश्च प्रत्यगौक्तमथापरम् ।
प्रतीपं मौलितत्त्वेव सामान्यं तद्भ्रष्टत्वात् ॥
अतद्भ्रष्टत्वात् सूत्रं व्याजोक्तिवापरा मता ।
समावोक्तिः पुनर्येषा भाविकोदात्तके तथा ॥
रसवत्-प्रेम-ऊर्जस्त्रि-समाहितमथापरम् ।
भावोद्बो भावसन्धिः भावनिश्चलत्वाऽपरः ॥
संस्कृतिः सङ्करस्तदालङ्कारिकसङ्गतः ॥

श्रीत्यार्थीभेदेन पुनः द्विविधा । तत्रापि श्रीती यथेववादीनाम् श्रीपस्यवाचिनां शब्दानाम् इवार्थकवतेशोपादाने भवति ; अत्र अवणमात्रेणैव उपमानोपमेयवृत्तिसाधस्यंप्रतीतेः अस्याः श्रीतीति संज्ञा । तथा आर्थी तुल्यसमानसदृशादिपदानां तुल्यार्थवतेशोपादाने भवति ; पदार्थानुसन्धानापेक्षया सादृश्यप्रतीतेः अस्याः आर्थीति संज्ञेति तत्त्वम् । एवं द्विविधाऽप्यनौ पुनः तद्वित-समासवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं त्रिविधा भूत्वा समुदायेन षट्प्रकारा पूर्णोपमेति वेदितव्यम् ।

लुप्ता अपि प्रथमतः उपमान-उपमेय-साधारणधर्म-इवादि-लापाच्चतुर्धा । तत्रापि धर्मलापि—तद्विते श्रीत्या असम्भवात् पूर्णावत् पञ्च, तथा कर्माधिकरणविहिते द्विविधे क्वाचि द्वौ, कर्त्तृविहिते क्वाचि एकः, कर्मकर्त्तृणामुलि च द्वौ इति मिलित्वा समुदयेन दश भेदाः धर्मलुप्तायाः बोध्याः । एवम् उपमानलापि—वाक्यसमासगतत्वेन द्वौ भेदौ ; श्रीपस्यवाचि-लापि—क्लिप्-समासगतत्वेन द्वौ भेदौ ; धर्मोपमानयोर्लापि—वाक्यसमासगतत्वेन च द्वौ भेदौ ; धर्मोपस्यवाचिनोर्लापि—क्लिप्-समासगतत्वेन द्वौ भेदौ ; उपमेयलोपि—क्यजगतः एको भेदः ; धर्मोपमेययोर्लापि—क्वाचि एको भेदः ; धर्मोपमानसादृश्यप्रति-पाटकानां लापि—समासगतत्वेन एका भेदः इति मिलित्वा एक-विंशतिः लुप्तोपमाभेदाः, पूर्णा च षड्विधेति समुदयेन सप्तविंशति-भेदाः उपमायाः । एषु च उपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारण-धर्मेषु द्वौ पञ्च भेदाः उक्ताः, ते साधारणधर्मस्य एकरूपत्वेन विस्मानुविस्वभिन्नत्व शब्दमात्रभिन्नत्वाभ्याश्च प्रत्येकं त्रैविध्यात् षण्दशधा इति मिलित्वा समुदयेन सप्तत्रिंशदुपमाभेदाः ।

एकदेशविवाचिन्युपमा—अंशतः वाच्यगम्यात्कौभयसास्य-ज्ञतो उपमा ।

रथनोपमा—यथोत्तरमुपमेयस्य उपमानत्वख्यापनरूपा
उपमा ।

मालोपमा—एकोपमेयपटविशिष्टा सती अनेकोपमान-
वती उपमा । एवञ्च आक्षेपोपमा-प्रतिनिर्देश्योपमाप्रभृतौन्
प्राचीनसम्प्रदानुपमाभेदान् वैचित्र्यातिशयानाधायकत्वेन न
पृथक् लक्षयामास ।

अनन्वयः,—एकवाक्यगते एकस्मिन्नेव धर्मिणि उपमानोप-
मेयत्वरूपोभयधर्मवत्त्वाभिधानम् । अत्र एकस्यैव चोभयरूप-
तया उपमेयस्य अनन्यसदृशत्वप्रतीतिरूपः वैचित्र्यविशेषः
समुपपद्यते ।

उपमेयोपमा—पूर्ववाक्यप्रतिपादितसाधारणधर्ममेव साधा-
रणधर्मीकृत्य पूर्ववाक्यप्रतिपादितेनोपमेयेन पूर्ववाक्यप्रति-
पादितस्थोपमानस्य उपमा ।

स्मरणं—मदृशवस्तुज्ञानसमुद्बोधितसंस्कारममृत्या पदार्थ-
स्मृतिः । वैचित्र्यस्यैव अलङ्काररूपतया सामान्यतः चिन्तादि-
जन्यस्मृतेर्नालङ्काररूपतेति बोध्यम् । राघवानन्दमहापात्रास्तु
विसदृशपदार्थानुभवात् पदार्थान्तरस्मरणोऽपि स्मरणालङ्कार-
मिच्छन्तः तदलङ्कारविषयतया “शिरीषमृदौ—” इत्यादिश्लोकम्
उदाहरन्ति ।

रूपकं—प्रकृतगोपनशून्य-विषयरूपे उपमेये उपमानस्य
तादात्म्याध्यवसायः । तच्च परस्परित-साङ्ग-निरङ्गभेदात् प्रथमत-
स्त्रिधा । तेष्वपि यत्र कुत्रचित् कस्यचित् तादात्म्याध्यवसायः
अन्यत्र कुत्रचित् कस्यचित् आरोपे निमित्तं भवति, तत् पर-
स्परितरूपम् ; तदपि श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं, श्लिष्टशब्द-
निबन्धनं मालारूपम्, अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलम्, अश्लिष्ट-
शब्दनिबन्धनं मालारूपश्चेति चतुर्विधम् ।

यत्र च अङ्गोपेतस्य अङ्गिभूतोपमेयस्य उपमान-
तादात्म्याध्यवसायः, तदेव समस्तवस्तुविषयैकदेशविवर्त्तिभेदेन
द्विविधं साङ्गमित्युच्यते । तत्रापि सर्वेषामिव आरोपणीयवस्तूनां
शब्दजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वे समस्तवस्तुविषयमित्युच्यते । यत्र तु
कस्यचिदपि आरोपणीयस्य वस्तुनः अर्थवशन्नभ्यत्वं भवेत्, तदेव
एकदेशविवर्त्तित्युच्यते । तौ च साङ्गरूपकभेदौ आरोप्यवस्तुनः
श्लिष्टाश्लिष्टपदनिबन्धनत्वेन पुनर्द्विधा भिन्नौ साङ्गरूपकस्यापि
चतुर्विधत्वं प्रतिपादयतः ।

यत्र अङ्गविरहितस्य वस्तुनः तादात्म्येनाध्यवसानं, तदेव
माला-केवलरूपेण द्विधा भिन्नं निरङ्गं रूपकमुच्यते । एवञ्च
चतुर्विधं परम्परितं, चतुर्विधं साङ्गं, द्विविधं निरङ्गञ्चेति
मिलित्वा दश ; तथा क्वचिच्च उपमाने अधिकस्य कस्यचित्
वैशिष्ट्यस्य आरोहणात् अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपमप्येकं रूपक-
मिति एकादशविधं रूपकं बोध्यम् ।

क्वचिच्च “मुखं तव कुरङ्गाक्षि—” इत्यादौ समासाभावेऽपि
रूपकं दृश्यते ; तथा क्वचित् “मौजन्याम्बुमरुस्थली—” इत्यादौ
वैयधिकरण्येऽपि तत् सश्ववतीति बोध्यम् ।

परिणामः,—प्रस्तुतप्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धिमति पदार्थं
उपमाने उपमेयप्रतियोगिकाभेदः । रूपके सदृशवस्तुन-
स्तादात्म्यं विषये भासते, इह तु मजानीयफलसाधनतया
विषयस्य तादात्म्यमारोप्यमाणे भासते इति विशेषः । आरोप्य-
माणस्य आरोपविषयात्मतया परिणतबुद्धिर्विषयीकरणमेव
अस्य परिणामसंज्ञावोजम् । अयमपि रूपकवत् अधिकारूढ-
वैशिष्ट्यरूपः सश्ववति, “अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः” इत्यादौ
अधिकस्य वैशिष्ट्यस्य आरोहणदर्शनात् ।

सन्देहः,—उपमेये उपमानस्य कविप्रौढोक्तिसिद्धः (न तु

वस्तुस्वभावसिद्धः) संशयः । स च शुद्ध-निश्चयगर्भ-निश्चयान्तमेदात्
त्रिविधः । तत्रापि यत्र संशये एव पर्थ्यवसानं, स शुद्धः । यत्र
आटाबन्ते च संशय एव, मध्ये निश्चयः, स निश्चयमध्यः । यत्र
तु आटौ संशयोऽन्ते च निश्चयः, स निश्चयान्तः । “स्याणुर्वा
पुरुषो वा” इत्यादौ वस्तुस्वभावसिद्धसंशये तु नायमलङ्कारः,
प्रतिभोषितसंशयस्यैव एतदलङ्कारविषयत्वात् ।

भ्रान्तिमान्—सादृश्यमूला अतत्पदार्थं कविप्रौढोक्तिमिहा
तत्पदार्थवृद्धिः । “शुक्तिकायां रजतम्” इति अस्ररसोत्थापिता,
“मङ्गमविरद्धविकल्पे—” इति असदृश्यमूला च भ्रान्तिर्नाय-
मलङ्कारः ।

उल्लेखः,—एकस्यैव वस्तुनः विविधप्रकारेण अवधारणं,
स च ग्रहोक्त विषयभेदेन द्विविधः । न चास्य मालारूपकादि-
भिरेव चरितार्थतेति वाच्यम् ; “प्रिय इति गोपबधूभिः—”
इत्यादौ भगवति प्रियत्वादेर्वास्तवत्वं, रूपकादौ तु आरोप्यस्य
अवास्तवत्वमिति परस्परपार्थक्यदर्शनात् । केचित्तु “ग्रहोक्तादि-
भेदेन नानात्वप्रत्ययरूपविच्छित्तिविशेषाधायकत्वेन पृथगप्यय-
मलङ्कारः नियमेनालङ्कारान्तरविच्छित्तिमूलः” इत्याहुः ।

अपङ्कतिः,—उपमेयं स्वभिन्नत्वेनारोप्य उपमानस्य स्थाप-
नम् । सा चेयं—कचिदारोपस्य अपङ्कवपूर्वकत्वेन, क्वचित्
अपङ्कवस्य आरोपपूर्वकत्वेन च द्विधा ।

प्रकारान्तरेणापि सम्भाव्यमाना इयमपङ्कतिः,—शब्देन
सादृश्यादिना वा द्योतितस्य कस्यापि गोपनीयस्यार्थस्य श्लेषेण
कालम्बभावादिना वा भिन्नत्वेन स्थापनरूपा बोध्या । तथा
च—समुदयेन मिलित्वेयमपङ्कतिः त्रिविधा भवति ।

निश्चयः,—अप्रस्तुतसुपमानं भिन्नत्वेनाख्याय प्रस्तुतस्य उप-
मेयस्य तत्त्वेनावधारणम् । न चायं निश्चयान्तसन्देहविषयः, तत्र

संशयनिश्चययोरेकाश्रयत्वेनावस्थानात्, इह तु तयोर्व्यधिकरणत्वेनावश्यकत्वात् । नापि रूपकध्वनिः, “वदनमिटं न सरोजम्” इत्यादौ मुखस्य कमलत्वेनानिर्द्धारणात् । प्रस्तुतस्य अनिषेधाच्चापङ्गतिरपि नेति पृथगेवागमनङ्कारः महदयमवेद्यः । रज्जौ मर्पधिया विभ्यति पुरुषे “रज्जुरियं न सर्पः” इति विशेषज्ञस्योक्तिर्नायमनङ्कारः, वैचित्र्याभावात् ।

उत्प्रेक्षा — ताटात्म्यसंमर्गकोपमानप्रकारकोपमेयविशेष्यकोत्कटककोटिकः संशयः । सा च प्रथमतो वाच्यप्रतीयमानभेदेन द्विप्रकारा । तत्रापि उत्प्रेक्षावाचकेवाटिशब्दप्रयोगे वाच्येभ्यभिधेयते । प्रतीयमाना तु ताटशवाचकशब्दाप्रयोगे मतिबोद्ध्या ।

उक्ता च द्विविधा उत्प्रेक्षा प्रत्येकं जाति-गुण-क्रिया-द्रव्याणां मुत्प्रेक्ष्यत्वेन अष्टप्रकारा अपि पुनः जात्यादिरूपभावमभावना-जात्यादिप्रतियोगिकाभावमभावनाभेदेन प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशप्रकाराः, पुनः उत्प्रेक्षाकारणस्य क्वचित् गुणस्वरूपतया, क्वचिच्च क्रियास्वरूपतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदा भवति । तत्रापि उक्तेषु षोडशवाच्योत्प्रेक्षाभेदेषु स्वरूपतश्चतुर्भेदं द्रव्यं विहाय अपरे जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश भेदाः, तेषां स्वरूप-फल-हेतुगतत्वेन प्रत्येकं त्रिविधत्वेन षट्त्रिंशद्भेदाः । द्रव्यस्य स्वरूपतः उक्तैः चतुर्भिर्भेदैर्मिलित्वा समुत्पन्नेषु चत्वारिंशद्भेदेषु मध्ये स्वरूपगायाः ये षोडश भेदाः, ते उत्प्रेक्षाकारणस्य उपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रकाराः, चतुर्विंशतिप्रकार-फलहेतूत्प्रेक्षाभिः मिलित्वा वाच्योत्प्रेक्षायाः षट्पञ्चाशद्भेदा भवन्ति । प्रतीयमानायाः षोडश भेदा अपि प्रत्येकं फलहेतुगततया द्विधा भूत्वा द्वात्रिंशद्भेदाः, तेन च वाच्यप्रतीयमानयोः समुदयेन अष्टाशीतिप्रकाराः भवन्ति ।

एवञ्च ताः अष्टाशीतिप्रकाराः उत्प्रेक्षाः विषयस्य उत्तयनुक्तिभ्यां प्रत्येकं द्विधा भूत्वा समुदायेन षट्मसत्यधिकशत-सङ्ख्याकाः भवन्तीति सुधीर्भाविभाव्यम् ।

सा चेयमत्प्रेक्षा अन्येन केनचिदलङ्कारेणोत्थापिता चेत् अधिकं वैचित्र्यमावहति । इवाटिवत् मन्थे, शङ्खे, ध्रुवं, प्रायः, नूनम् इत्येवमादयः शब्दा अपि उत्प्रेक्षावाचका ज्ञेयाः ।

अतिशयोक्तिः,—सिद्धवन्निर्दिष्टोऽध्यवसायः ; अध्यवसायश्च प्रकृतस्याधःकरणेन आरोप्यमाणस्य अमेदप्रतिपत्तिरूपः । सा चेयमतिशयोक्तिः भेदे अमेदः, अमेदे भेदः, सम्बन्धे असम्बन्धः, असम्बन्धे सम्बन्धः, कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययश्चेत्येवंरूपेण पञ्चधा भवति । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावे, द्वयोः समकालत्वेन च द्विधा भवति ।

तुल्ययोगिता—प्रकृतानाम् अप्रकृतानां वा पदार्थानां गुणक्रियाद्येकधर्माभिसम्बन्धः ।

टीपकं—साम्यवाचकपद-वैधर्म्याक्तोरभावे सति प्रकृता-प्रकृतयोर्बयोर्गुणक्रियादिरूपैकधर्माभिसम्बन्धः ; यद्वा—एक-स्यैव कारकस्य अनेकक्रियाऽभिसम्बन्धो टीपकम् इति लक्षण-भेदात् द्विधा ।

प्रतिवस्तूपमा—प्रतीयमानोपमानोपमेयभावयोर्वाक्यार्थ-योरेकस्यापि सामान्यधर्मस्य पौनरुक्त्यनिरासाय विभिन्ना-कारेण निर्देशः । इयञ्च क्वचित् “चकीर्य एव चतुराः—” इत्यादौ वैधर्म्येणापि सम्भवतीति बोध्यम् ।

दृष्टान्तः,—वाक्यद्वयनिष्ठयोरुपमानोपमेययोः सामान्य-धर्मस्य प्रणिधानगम्यमास्यत्वम् । अयमपि क्वचित् वैधर्म्येण भवन् साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा भवति ।

निदर्शना—व्यञ्जनया वृत्त्या उपमानोपमेयभावबोधकः
अबाधितो बाधितो वा पदार्थसम्बन्धः । असम्भवइस्तुसम्बन्ध-
निदर्शना तु एकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा । इयञ्च
कचित् “योऽनुभूतः कुरङ्गाच्याः—” इत्यादावुपमेयवृत्तस्य उप-
मानेऽसम्भवेऽपि भवति, कुत्रचिच्च “क्षिपसि शुक्रं वृषदंशक-
वदने—” इत्यादौ मालारूपाऽपि दृश्यते ।

व्यतिरेकः,—उपमानादुपमेयस्य आधिक्यस्य न्यूनताया
वा अभिधानम् । न च उपमेयस्य उपमानादाधिक्ये चतुर्विंशति-
प्रकारः, तथा उपमेयस्य उपमानान्यूनतायां चतुर्विंशतिप्रकारः
इति मिलित्वा अष्टचत्वारिंशत्प्रकारः व्यतिरेकः । तथा हि—
उपमेयस्य उपमानादाधिक्ये—उपमेयगतः उत्कर्षः उपमान-
गतोऽपकर्षश्च हेतुः, तादृशयोर्द्वयोरप्युक्तौ एकः, तथा प्रत्येकं
समुदयेन वा अनुक्तौ द्विविधः इति मिलित्वा चतुर्विधोऽपि
उपमानोपमेययोः साम्यस्य शाब्दत्वेन आर्थत्वेन आक्षेपलभ्यत्वेन
च प्रत्येकं त्रिधा भवन् द्वादशप्रकारोऽपि पुनः श्लेषाश्लेषमूलक-
तया प्रत्येकं द्विधा भवन् चतुर्विंशतिप्रकारः । एवमुपमाना-
दुपमेयस्य न्यूनतारूपः द्वितीयोऽपि—उपमेयगतापकर्षरूपस्य
उपमानगतोत्कर्षरूपस्य च हेतोरुक्तावेकः, तथा प्रत्येकं समु-
दयेन चानुक्तौ द्विविधः इति मिलित्वा चतुर्विधोऽपि उपमा-
नोपमेययोः साम्यस्य शाब्दत्वेन आर्थत्वेन आक्षेपलभ्यत्वेन च
प्रत्येकं त्रिधा भवन् द्वादशविधोऽपि पुनः श्लेषाश्लेषमूलकतया
प्रत्येकं द्विधा भवन् चतुर्विंशतिप्रकारः इति समुदयेन मिलित्वा
अष्टचत्वारिंशत्प्रकारः अयं व्यतिरेक इति । केचित्तु “उप-
मानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः” इत्याहुः, तन्न
विचारसहमिति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

सङ्कीर्णः,—एकस्यापि वस्तुनः अनेदाध्यवसायमूल-कार्थ-

कारणपौर्वापर्यविपर्ययान्यतरातिशयोक्तिमूलकतया सद्दार्थ-
बलादुभयोरर्थयोरन्वयः । श्लेषाश्लेषघटिततया चेयं द्विधा भवती
पुनः प्रत्येकं माला-केवलरूपतया द्विधेति समुदयेन चतुर्विधेयं
सहोक्तिरिति । “लक्षणेन समं रामः” इत्यादौ तु अतिशयोक्ति-
मूलकत्वाभावेन वैचित्र्याभावात् नायमलङ्कार इति ध्येयम् ।

विनोक्तिः,—एकपदार्थाशोभनत्वाभावादिप्रयोजकापर-
पदार्थव्यतिरेककथनम् । क्वचिच्च विनाशब्दप्रयोगाभावेऽपि
आक्षेपतः तदर्थ्यावगमे विनोक्तिर्भवति । एवं सहोक्तिरपि
सद्दार्थशब्दप्रयोगाभावे तदर्थ्याक्षेपे सम्भवतीति बोध्यम् ।

समासोक्तिः,—प्रस्तुताप्रस्तुत-वस्तुसाधारण-कार्यलिङ्ग-
विशेषणकृतः प्रकृते अप्रकृतस्य वस्तुनः अवस्थाविशेषसमारोपः ।
विशेषणसाधारण्यन्तु विशेषणस्य श्लिष्टत्वेन साधारण्येन च
द्विधा भवति इति तत्कृता समासोक्तिरपि द्विधा, पुनः कार्य-
लिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुर्विधा समासोक्तिः । सर्वत्रैव
इह व्यवहारसमारोपो हेतुः । स च क्वचिन्नौकिके लौकिकस्य,
शास्त्रीये शास्त्रीयस्य, लौकिके शास्त्रीयस्य, शास्त्रीये वा लौकि-
कस्य वस्तुनः व्यवहारसमारोप इति चतुर्धा ; लौकिकमपि
वस्तु रसादिभेदादनेकविधं, शास्त्रीयमपि तर्कायुर्वेदादि-
प्रसिद्धतयाऽनेकविधमिति बहुप्रकारेयं समासोक्तिरित्याकरे
द्रष्टव्यम् ।

परिकरः,—प्रकृतार्थपरिपोषणाभिप्रायवद्विशेषणैः विशेष्य-
स्वोत्कर्षोक्तिः । न चापुष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानात् तन्निराकरणे-
नैव पुष्टार्थस्य स्त्रीकारो जातः इति वाच्यं, वैचित्र्यस्यैव अल-
ङ्काररूपतया एकान्तत्वेन बहूनां साभिप्रायविशेषणानामुप-
न्यासे वैचित्र्योत्पत्तेरस्थालङ्कारमध्ये एव गणनायाः सर्ववादि-
सम्मतत्वादिति विवेच्यम् ।

अर्थश्लेषः,—विशेष्यभेदेन वाच्यकार्यमात्रप्रतिपादकत्वे सति शक्तिनक्षणाभ्यामनेकार्थप्रतिपादनम् । गच्छेरेकस्मिन् विशेष्ये अभिधया अपरस्मिंश्च (विशेष्ये) लक्षणया अर्थद्वयप्रतिपादने अर्थश्लेष इति तात्पर्यम् ।

अप्रस्तुतप्रशंसा— प्राकरणीकपदार्थाक्षेपकमप्राकरणीक-पदार्थाभिधानम् । सा च—क्वचित् सामान्यादप्रस्तुतात् विशेषः प्रस्तुतः, क्वचित् विशेषात् अप्रस्तुतात् सामान्यं प्रस्तुतं, क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्यात् प्रस्तुतं निमित्तं, क्वचित् अप्रस्तुतात् निमित्तात् प्रस्तुतं कार्यं, क्वचित् समात् अप्रस्तुतात् समं प्रस्तुतमित्युक्तप्रकारेण प्रथमतः पञ्चप्रकाराः । समादप्रस्तुतात् समस्य प्रस्तुतस्य गम्यत्वरूपा पुनः श्लेषमूलतया सादृश्य-मात्रमूलतया च द्विधा । तत्र श्लेषमूलाऽपि समासोक्तवत् केवलविशेषणश्लेषे, श्लेषवत् विशेष्यविशेषणोभयश्लेषे च भवतीति द्विधा इति स्थूलतया सप्त अप्रस्तुतप्रशंसाभेदाः । ते च पुनः प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्यकृतभेदद्वयेन द्विधेति चतुर्दश भेदाः । तेऽपि पुनः प्रत्येकं वाच्यस्य सम्भवासम्भव-तदुभयरूप-तया त्रिधा इति समुदयेन द्विचत्वारिंशत्प्रकारेयमप्रस्तुत-प्रशंसा ।

व्याजस्तुतिः,—शक्त्या आपाततः प्रतीयमानाभ्यां निन्दा-स्तुतिभ्यां यथाक्रमं स्तुतिनिन्दाप्रतिपत्तिः । ननु निन्दाव्याजेन स्तुतिर्भवत्येव व्याजस्तुतिः, स्तुतिव्याजेन निन्दा तु व्याजनिन्दैव भवति, कथं व्याजस्तुतिरिति चेन्न, निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिर्व्याजस्तुतिरिति, तथा स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिर्व्याजस्तुतिरिति द्विविधसंज्ञाव्युत्पत्तिसम्भवात् । सा च निन्दया स्तुतेर्गम्यत्वेन, स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वेन च द्विधा भवतीति बोध्यम् ।

पर्यायोक्तम्—उक्तवैचित्र्यविशेषेण व्यञ्जनावृत्तिप्रति-
पाद्यायस्याभिधेयवत् स्फुटतया प्रतिपादनम् ।

अर्थान्तरन्यासः,—व्यापकधर्मावच्छिन्नादेः व्याप्यधर्माव-
च्छिन्नादिगोचरेण साधर्म्यवैधर्म्यान्यतरप्रकारकज्ञानेन संशय-
अयोग्यत्वादिरूप-अनुपपत्तिनिराकरणपुरःसरं दृढप्रतिपत्ति-
विषयौकरणम् । अस्य च—सामान्यं विशेषस्य, विशेषो वा
सामान्यस्य समर्थक इति, तथा कार्यं कारणस्य, कारणं वा
कार्यस्य समर्थकमिति चत्वारो भेदाः, ते च पुनः प्रत्येकं
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधेति समुदयेन अष्टौ भेदाः ।

काव्यलिङ्गं—वाक्य-पदान्यतरप्रतिपाद्यर्थस्य व्यञ्जनावृत्ति-
लभ्यहेतुत्वम् । तच्च हेतोर्वाक्यार्थत्व-पदार्थत्वभेदेन द्विधा
भवति । केचित्तु वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्य-
कारणभावे अर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते, तदयुक्तम् ; तथा हि—
इह हेतुस्त्रिधा भवति—ज्ञापकः, निष्पादकः, समर्थकश्चेति ।
तत्र ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य,
समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्य इति तत्र उभयत्र हेतुगतवैषम्यात्
पृथगेव कार्यकारणभावे अर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गादिति
ध्येयम् । हि-शब्दाद्युपादानेन हेतोः स्फुटत्वे नायमलङ्कारः,
वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् ।

अनुमानम्—अलङ्कारादिकृतवैचित्र्यवशेन साधनगोचर-
व्याप्यत्वज्ञानात् साध्यस्य ज्ञानम् । धूमगत-वह्निव्याप्यत्व-
ज्ञानात् वह्नेर्ज्ञानन्तु नाख्यलङ्कारस्य विषयः, तत्र अलङ्कार-
साधकवैचित्र्याभावात् । एतच्च स्वार्थपरार्थभेदेन द्विधा
भवतीति बोध्यम् ।

हेतुः,—कार्येण कारणस्य अमेदेनाभिधानं, कारणे
कार्येण तादात्म्यारोपो वा ।

अनुकूलं—प्रतिकूलार्थबोधकतयाऽभिहितस्यापि फलतः अनुकूलताबोधकतया परिणामः । अस्य तु प्राचीनैरलङ्कार-मध्ये अपरिगणितस्यापि विच्छिन्नविशेषस्यैवालङ्कारत्वापादक-तया वैचित्र्याधायकत्वात् पृथगलङ्कारत्वमेवेति बोध्यम् ।

आक्षेपः,—विवक्षितस्य विषयस्य अशक्यवक्ष्यत्वादिरूप-वेलक्षणसूचनाय निषेधवत् प्रकाशः, तथा अनभिमतस्य विषयस्य अत्यन्तपरिहाय्यत्वादिरूपवेलक्षणसूचनाय विधिरूपेण प्रकाशश्चेति द्विधा । तत्र निषेधाभासरूपः,—वक्ष्यमाण-विषयगतः उक्तविषयगतश्चेति द्विविधः । तयोरापि वक्ष्यमाण-विषये निषेधः साकल्येनाशतश्च सम्भवतीति द्वौ भेदौ, तथा उक्तविषयेऽपि क्वचित् वस्तुस्वरूपस्य, क्वचिच्च वस्तुकथनस्य निषेध इति द्वौ भेदौ इति समुदयेन मिलित्वा पञ्चविधोऽय-माक्षेपालङ्कारः ।

विभावना—सामान्यतः किञ्चित्कारणसापेक्षत्वेऽपि प्रसिद्ध-कारणव्यतिरेकेण कार्योत्पत्तिः । सामान्यतोऽपेक्षितकारणस्य उक्तत्वे अनुक्तत्वे चासौ द्विधा भवति ।

विशेषोक्तिः,—कारणसमावायसत्त्वेऽपि कार्यस्यानुत्पत्तिः । साऽपि विभावनावत् निर्मितस्य उक्तत्वानुक्तत्वाभ्यां द्विधा भवति । केचित्तु अस्या अचिन्त्यनिमित्तकृतमपरमाप एकं भेदं कल्पयन्ति ; दर्पणकङ्किसु अनुक्तनिमित्ते एव अचिन्त्यनिमित्तस्यान्तर्भावं प्रकल्प्य तस्य पृथगभिधानं न कृतमिति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

विरोधः,—वस्तुगत्या विरोधान्त्वेऽपि आपाततः विरुद्ध-तया प्रतीतिः । स च—जातेर्जाति-गुण-क्रिया-द्रव्यैः विरोधे चतुर्धा, गुणस्य गुण-क्रिया-द्रव्यैर्विरोधे द्विधा, तथा क्रिया-द्रव्याभ्यां क्रियाया विरोधे द्विधा, द्रव्यस्य च द्रव्येण विरोधे प्रकथेति मिलित्वा दशविधः ।

असङ्गतिः,—विच्छित्तिविशेषजनकत्वे सति कार्यकार-
योर्वैयधिकरण्यम् । न च कार्यकारणयोः सहानवस्थान-
रक्षण्येण विरोधेनैवास्य गतार्थतेति किमधिककल्पनयेति वाच्यं,
इतो विलक्षणवैचित्र्याधायकत्वेनास्या विशेषत्वात् ।

विषमं—जन्यजनकयोर्बभयोर्गुणविरोधः, तथा तयोः
क्रियाविरोधः, प्रक्रान्तस्य कर्मणः अभिमतफलानवाप्तिपूर्वकः
अनिष्टस्य समुत्पादः, एकत्र वस्तुन्यत्यन्तसमभवतोः सम्मेल-
नञ्च । तच्च गुणयोः क्रिययोश्च कार्यकारणविरुद्धत्वे चतुर्विधं,
पुनश्च इष्टार्थानाप्तिपुरःसरानिष्टार्थसम्प्राप्ति-विरुद्धसम्मेलनरूप-
तया द्विधेति षट्प्रकारम् ।

समम्—“इदमनयोः श्लाघ्यम्” इति योग्यतावद्विषयस्य
योग्यताप्रशंसनम् ।

विचित्रम्—अभिमतविषयविपरीतानुष्ठानादपि अभिमत-
फलसाधनम् ।

अधिकम्—आधाराधेययोरिकतरस्य महत्त्वातिशयप्रति-
पादनम् । तच्च आश्रयाधिक्य-आश्रिताधिक्यभेदेन द्विधा ।

अन्योऽन्यं—पदार्थयोरिकजातीयक्रियायां परस्परं कारण-
तयोपन्यासः । अत्र कारणयोः क्रिययोश्च शब्दैक्यं वैचित्र्य-
परिपीषकमेव, न तु नियामकं, शब्दभेदेऽपि अस्यानुभव-
सिद्धत्वात् ।

विशेषः,—प्रसिद्धाधिकरणपरिहारेण आधेयस्य विशेषणाव-
स्थानम् ; एकस्य परिमितस्यापि वस्तुनः एकेनैव युगपदनेक-
त्रावस्थानं, तथा कार्यान्तरारम्भकेण प्रयत्नेन देवादप्रक्रान्तस्य
सुकरस्य दुष्करस्य वा कर्मणोऽनुष्ठानमिति त्रिविधः ।

व्याघातः,—कञ्चिदुपायविशेषमवलम्ब्य केनचिन्निष्पादि-
तस्य वस्तुनः केनचिदपरेण प्रतियोगिना तेनैवोपायविशेषेण

अन्यथाकरणम् । स्वसाधितवस्तुव्याहृतिहेतुत्वाच्च अस्य व्याघातसंज्ञा । यद्वा, व्याघातः,—एकेन केनचिदुपायेन कथितं यत् कर्म, तदन्येन केनचित् तद्विरुद्धस्य कार्य्यस्य तेनैवोपायेन ततः सुकरतया अभिधानम् । अत्र वैचित्र्यविशेषस्य भ्रष्टत्वात् पूर्वोक्तात् पृथग्रूपेणास्योपन्यासः ।

कारणमाला—उत्तरोत्तरं प्रति पूर्वपूर्वस्य कार्य्याभूत-पदार्थस्य कारणत्वेनाभिधानम् । यद्यपि कार्य्याणामपि उक्त-क्रमेण मालारूपता सम्भवति, तथाऽपि कारणगुणवर्णनस्यैव कविसम्मततया “विवक्षापूर्विका हि शब्दार्थप्रतिपात्तः” इति न्यायेन केवलं कारणमालाया एवाभिधानं बोध्यम् ।

मालादीपकं—पूर्वपूर्वोक्तानां बहूनां धर्मिणाम् उत्तरोत्तरं प्रति हेतुत्वे सति सर्वेषामेकक्रियाऽभिसम्बन्धः । लोके यथा मालायां यथापूर्वं विन्यस्तकुसुमानाम् उत्तरोत्तरकुसुमाश्रय-तया उपकारकत्वं, तथा इहापि पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरोप-कारकतया मालाकारता वेदितव्या ।

एकावलो—पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनः वीक्षया विशेषणभावेन स्थापनं निषेधो वा । सा च स्थापनापोहनभेदेन द्विधा भवति । कुत्रचित् विशेष्यमपि यथोत्तरं विशेषणतया स्थापितमपोहितञ्च दृश्यते ।

सारः,—विशेष्यस्य उत्तरोत्तरमुत्कर्षाभिधानम् । केचित्तु “श्लोकसमाप्तिं यावत् उत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रतिपादने सत्येव अस्य अलङ्कारस्य विषयः, न तु अंशतः, तथात्वे वैचित्र्यविशेषाप्रति-पात्तेः” इत्याहुः, तन्न मनोरमं, “लोकस्रजि द्यौर्दिवि चादितेया अप्यादितेषु महान् महेन्द्रः” इत्यादौ श्लोकाहसमापनं यावत् उत्कर्षवर्णनसत्त्वेऽपि एतदलङ्कारविषयत्वस्य सर्वैरालङ्कारिकैः श्रविवाहं स्वीकृतत्वात् ।

यथासङ्गं—प्रथमतो विनिर्दिष्टानामर्थानां पश्चात् विनि-
र्दिष्टैरर्थैः क्रमेण सम्बन्धः । केचित्तु इममेव अलङ्कारं क्रमेति
नाम्ना अभिदधति । लक्षणे अर्थानामिति बहुत्वमविर्वाचितं,
तेन “ददर्श कृष्णं रामञ्च ब्रजे गोदोहनं गतौ । पीतनीलाम्बर-
धरो शरदम्बुरुहेक्षणी ॥” इत्यादिरपि अस्यालङ्कारस्य
विषयः ।

पर्यायः,—एकस्य वस्तुनः अनेकस्मिन् वस्तुनि, अनेकेषां
वा वस्तूनाम् एकस्मिन् वस्तुनि क्रमशः स्वकर्तृकं परकर्तृकं वा
भवनं करणं वा । स च—एकस्यानेकत्र भवनम्, अनेकस्य
एकत्र भवनम्, एकस्य अनेकत्र करणम्, अनेकस्य एकत्र
करणमिति चतुर्धा भिद्यते ।

परिवृत्तिः,—सदृशेन, ह्येनेन, अधिकेन वा पदार्थेन
किञ्चित् व्यक्ता कस्यचिदादानम् । सा च—समेन समस्य,
न्यूनेन उत्तमस्य, उत्तमेन न्यूनस्य च विनिमयसम्भवात् त्रिधा
भवति ।

परिसङ्ख्या—पृष्ठात् अपृष्ठात् वा उपादेयत्वेन निर्णयि
युक्तात् पदार्थात् तद्वदृशापरवस्तुनः प्रतिषेधः । सा च—
कथनस्य प्रश्नपूर्वकत्वाप्रश्नपूर्वकत्वाभ्यां द्विधा, तथा व्यव-
च्छेदस्य शाब्दत्वार्थत्वाभ्याश्च द्विधा भवतीति मित्त्वत्वा
चतुर्विधा भवति ।

उत्तरम्—असति प्रश्ने प्रतिवचनार्थपर्यालोचनकृततत्-
कल्पनमेकं, तथा असकृत् प्रश्ने सति असकृदसम्भवनीयप्रति-
वचनमित्यपरम् । एवं द्विविधमपि इदमुत्तरं प्रश्नप्रतिवच-
नयोरेकतरस्य द्वयोर्वा साभिप्रायकत्व-निरभिप्रायकत्वाभ्यां चतु-
र्विधं सत् समुदायेनाष्टविधम् ।

अर्थापत्तिः,—प्रकरणप्रतिपादितादर्थात् प्रकरणाप्रति-

पादितस्य अर्थस्य दण्डापूपन्यायेन प्रतीतिः । सा च प्राकर-
णिकात् अप्राकरणिकस्य, अप्राकरणिकाच्च प्राकरणिकस्य
प्रतीतेर्द्विविधा । दण्डापूपन्यायश्च—“मूषिकेण दण्डो भक्षितः”
इत्युक्ते तत्सहचरितस्य ततोऽपि सुखभक्ष्यस्य अपूपस्य मूषिक-
कर्त्तृकभक्षणमर्थादायातमिति नियतसमानन्यायादर्धान्तरा-
यतनम् ।

विकल्पः,—समानशक्तिकयोर्वस्तुनोरलङ्कारकृतवैचित्र्या-
ऽऽपादकः एकपक्षान्तरपथ्यवसानो विरोधः । “दीयता-
मर्जितं वित्तम्” इत्यादौ तु तादृशचातुर्याभावाच्चायमल-
ङ्कारः ।

समुच्चयः,—प्रस्तुतस्य कार्यस्य एकस्मिन् साधके विद्यमाने-
ऽपि खले कपोतिकात्यायात् तदेककार्यानुष्ठानार्थं युगपदन्य-
स्यानेकस्य साधनस्य उपस्थापनमित्येकः प्रकारः, तथा उक्त-
न्यायात् गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोर्वा युगपत्समुपस्थितिरित्य-
परः । एवं द्विविधोऽप्ययं समुच्चयः सदयोगे, असदयोगे,
सदसदयोगे च भवतीति त्रिधा भिद्यते । खले कपोतन्यायश्च
—“वृहा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगपत्
पतन्ति । तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाः परस्परैषान्वयिनो
भवन्ति ॥” एतत्कारिकोक्तलक्षणकः ।

समाधिः,—प्रक्रान्तकारणेन दुष्करस्य चिकीर्षितस्य
कार्यस्य सिद्धार्थं दैववशसम्पन्नेन अभिमतादन्येन साधनेन
तत्कार्यस्य सौकर्यम् ।

प्रत्यनीकं—न्यकृतिपरमपि प्रतिपक्षं साक्षान्निरसितुम-
शक्तेन केनापि तस्यैव प्रतिपक्षस्य उल्लेखप्रतिपादनफलकं तदा-
श्रितस्य तिरस्करणम् । अनीकेन सदृशं प्रत्यनीकमिति अन्वर्थः
सभिधानम् ; तथा च—यथा अनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधी-

भूतोऽपरः केनचिदभियुज्यते, तथा इह प्रतियोगिनि विजये तदौयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थः ।

प्रतीपम्—उपमेयगतात्युत्कर्षप्रतिपादनार्थम् उपमानत्वेन कविलोकप्रसिद्धस्यापि वस्तुनः उपमेयताप्रकल्पनं, वैफल्याभिधानं वा । तच्च उपमानस्य उपमेयत्वप्रकल्पनवैफल्याभिधानाभ्यां द्विधा भवति ।

प्रकारान्तरेण प्रतीपम्—उत्कर्षवत्त्वेन अभिमतस्य वस्तुनः अत्युत्कर्षाभिधानपुरःसरं साधित्वेपमुपमानत्वकल्पनम् ।

मीलितं—स्वाभाविकेन आगन्तुकेन वा साधारणेन चिह्नेन कस्यचित् वस्तुनः केनचित् वस्तुना वस्तुस्थित्यैव बलौयस्त्वेन तिरोधानम् । तच्च सामान्यलक्षणस्य वस्तुनः साहजिकत्वाऽऽगन्तुकत्वाभ्यां द्विविधम् ।

सामान्यम्—अतादृशस्यापि तादृशत्वप्रतिपादनार्थम् अपरित्यक्तस्वगुणस्यैव प्रस्तुतस्य कस्यचित् वस्तुनः स्ववृत्तिगुणसजातीयगुणवता केनचित् वस्तुना तादात्म्याभिधानम् ।

तद्गुणः,—समौपगतविजातीयोत्कृष्टगुणवद्वस्तुकृत-स्वकौय-गुणतिरोधाने सति परकौयोत्कृष्टगुणसमासादनम् ।

अतद्गुणः,—उत्कृष्टगुण-पदार्थसन्निधिरूपकारणसत्त्वेऽपि अपक्वष्टगुणेन वस्तुना उत्कृष्टगुणवस्तुनो गुणस्यानुपादानम् ।

सूक्ष्मम्—आकारेण इङ्गितेन वा संलक्षितस्य स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यस्य कस्यचिदर्थस्य विदग्धचेष्टया सूचनम् ।

व्याजोक्तिः,—कार्यादिना व्यक्तीभूतस्यापि पदार्थस्वरूपस्य कारणान्तरोद्भावनच्छलात् निगूहनम् ।

स्वभावोक्तिः,—कविमात्रसंवेद्याक्तत्रिमक्रियारूपवत्-शिशुपत्नादिपदार्थस्य तदेकाग्रययोः चेष्टास्वरूपयोः यथावद्वर्णनम् ।

भाविकं—भूतस्य भाविनो वा अद्भुतपदार्थस्य वर्णनाविशेष-

[१२६] साहित्यदर्पणसारसङ्घेः । [१०म परि०

वर्गेन प्रत्यक्षवद्भासमानत्वम् । “अनातपत्रोऽप्ययमत्र लक्ष्यते—”
इ वादौ प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनान्नायमलङ्कारः, वर्णनाविशेष-
वर्गेन प्रत्यक्षायमाणत्वस्यैव एतादृषयत्वादिति बोध्यम् ।

उदात्तम्—कस्यचिदलौकिकममृडेर्व्यञ्जनया ज्ञापनम् ;
तथा महत्त्वश्रृङ्गं प्रस्तुतमहत्त्वसम्बन्धिवरितं वेति लक्षण-
भेदात् द्विविधम् ।

रसवदादयः,—शृङ्गाराद्यन्यतमो रसः, निर्वेदादित्रय-
स्त्रिंशद्भेदात्मकः भावः, शृङ्गाराद्यन्यतमाभासः, निर्वेदाद्यन्यतमा-
भासश्च, एवमुक्तरूपस्य भावस्य प्रथमश्च, एते यदा गुणोभूत-
रसान्तरादीनामुत्कर्षाधायकत्वेन अङ्गत्वं प्राप्नुवन्ति, तदा यथा-
क्रमं रसवत्-प्रेयः-ऊर्जस्वि-समाहितनामालङ्कारतामापद्यन्ते ।
तथा हि—रसस्य इतराङ्गत्वे रसवत्, भावस्य इतराङ्गत्वे
प्रेयः, तदाभासयोरितराङ्गत्वे ऊर्जस्वि, भावप्रथमस्य इतराङ्गत्वे
समाहितमिति ।

भावोदयादयः,—भावस्य उद्गमावस्थारूपे उदये, उभयोः
स्पर्द्धित्वेनोपनिबन्धरूपे सन्धौ, तथा बहूनां पूर्वोपमर्देन निबन्ध-
रूपे मिश्रत्वे च गुणोभूतत्वमायाति सति यथाक्रमं भावोदय-
भावसन्धिभावशबलनामानोऽलङ्कारः भवन्ति ।

एवञ्च रसवदादीनामलङ्काररूपतामनङ्गोऽनुवन्तः केचित्
—“वाच्यवाचकरूपालङ्कारणमुखेन रसाद्युपकारका एव अल-
ङ्काराः, रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्याम् उपकार्या एवेति न
तेषामलङ्कारता भवितुं युक्ता” इत्याहुः । अपरे तु—
रसाद्युपकारमात्रेण इह अलङ्कृतिय्यपदेशः भाक्तः चिरन्तन-
प्रविद्धा अङ्गीकार्थ्य एव” इति वदन्ति । एवमत्र बहुधा मत-
भेदः आकरे द्रष्टव्यः ।

कथिताश्चेति यास्योपसादयः अलङ्कारा यदि एकस्मिन्

वाक्ये पद्ये गद्ये वा परस्परसम्मिलनेन अवस्थिताः स्युः, तदा संसृष्टिसङ्करान्यतररूपानङ्कारान्तरतामुपलभमानाः तदन्यतर-
नाम्ना व्यपदिश्यन्ते । तथा हि—

संसृष्टिः,—तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदानां समन-
न्तरमुक्तानां शब्दार्थालङ्काराणां यथासम्भवमन्योऽन्यनिरपेक्षतया
एकत्र समवस्थानम् । सा च शब्दालङ्कारगतत्वेन, अर्थालङ्कार-
गतत्वेन उभयालङ्कारगतत्वेन च त्रिधा भवति । उभयालङ्कार-
गता संसृष्टिरपि शुद्धा संसृष्टिमिथ्या चेति द्विधा भवति ।

सङ्करः,—नीरक्षीरन्यायेन अनासादितस्वतन्त्रभावानाम्
अलङ्काराणाम् एकस्मिन् आश्रये परस्परमनुग्राह्यानुग्राहक-
भावेन सम्मिश्रणम् । सङ्कीर्त्यमाणस्वरूपत्वाच्च अस्य सङ्करनाम्ना
व्यपदेशः ।

अथच ऋङ्गाङ्गिभावेन, एकाश्रयस्थित्या, सन्देहमूलकतया
च त्रिधा भवति । “अनुरागवती सन्ध्या—” इत्यादौ समासोक्ति-
विशेषोक्तेरङ्गमिति अङ्गाङ्गिभावविषयत्वम् ।

“मुखचन्द्रं पश्यामि” इत्यादौ “मुखचन्द्रम्” इत्यत्र “मुखं
चन्द्र इव” इति “मुखमेव चन्द्रः” इति च द्विधा समासस्य
सम्भवेन उपमा-रूपकयोरुभयोरेव सामग्रीसत्त्वात् सन्देहसङ्कर-
विषयत्वम् ।

यत्र हि सन्देहे साधक-बाधकयोरन्यतरस्यावतारः, तत्र
एकतरनिश्चयान्न सन्देहः, तथा हि—“मुखचन्द्रं चुम्बति”
इत्यत्र न सन्देहसङ्करस्य विषयः, चुम्बनस्य मुखान्वयानुकूल-
तया उपमायाः साधकत्वात् चन्द्रान्वयप्रातिकूल्येन रूपकस्य
बाधकत्वाच्च एकतरपक्षनिश्चयसम्भवात् । एवं “सुन्दरं वदना-
स्युजम्” इत्यत्र सौन्दर्यरूपसाधारणधर्मस्य प्रयोगात् “उपमितं
व्याघ्रदिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।५६ पा०) इत्यनुभासनात्

उपमितसमासामश्ववः उपमाबाधकः, तथा च मयूरव्यंसकादि-
त्वात् कृतः रूपकसमासः एव तत्साधक इति संशयासत्त्वात्
नास्य सन्देहसङ्करविषयत्वम् ।

एवं “कुरवका रवकारणतां ययुः” इत्यत्र एकस्मिन् पादरूपे
आश्रये “रवका रवका” इत्येकं “वकार वकार” इति चैकमिति
यमकयोः सत्त्वात् एकाश्रयानुप्रवेशकतः सङ्करो बोध्यः । एव-
ञ्चेकत्र अनेकधा अलङ्कारसमावेशवैचित्र्यमाकरे द्रष्टव्यम् ।

अथालङ्काराणां परस्परभेदाः ।

पुनरुक्तवदाभासे—भुजङ्गकुण्डल्यादिरूपविभिन्नाकार एव
शब्दः घटकतया समुपादोयते ; यमके तु—“नवपलाश-पलाश-
धनम्” इत्यादौ समानाकार एवेत्युभयोर्विशेषः ।

पुनरुक्तवदाभासे—आपाततः प्रतिभातार्थवशात् पुन-
रुक्तताप्रतीतिः, न तु पर्यवसानेऽपि तत्सत्त्वम् ; शब्दश्लेषे तु—
अभिधावृत्तिलभ्ययोरुभयोरेवार्थयोः पर्यवसानेऽपि समकक्षतया
स्फुरणमित्यनयोर्भेदः ।

लाटानुप्रासे—“नयने तस्यैव नयने च” इत्यादौ निसर्गतः
एकार्थयोः शब्दयोस्तात्पर्यमात्रेण अर्थभेदो भवति ; यमके तु
—सति सश्वे प्रकृत्यैव भिन्नार्थयोरेकाकारयोः शब्दयोः प्रयोगः
इति अनयोर्भेदः ।

वक्रोक्तौ—गोपनीयस्य वस्तुनः प्रथमं स्वयमभिधानाभावात्
अपरोक्तवाक्यस्यैव अन्यथाकरणम् ; द्वितीयापङ्क्तौ तु—“इह
पुरोऽनिलकम्पितविद्युहा—” इत्यादौ प्रकटिताभिप्रायस्य निज-
वचनस्यैव स्वयमन्यथाकरणमित्यनयोर्विशेषः ।

भाषासमे—कविप्रयुक्तानां भाषाणां केवलमेकरूपत्वं, न

त्वर्थभेदः ; भाषाश्लेषे तु—न केवलं भाषाणामैकरूप्यम्, अपि तु अर्थभेदोऽपि इत्यभयोर्विशेषः ।

श्लेषे—अभिधाप्रतिपादितस्य अर्थद्वयस्यैव समकक्षत्वम् ; श्लेषगर्भरूपके तु—“विद्वन्मानसहंस—” इत्यादौ उद्देश्यविधेय-भावेन गुणप्रधानभावापेक्षितया तस्य असमकक्षत्वमित्यनयो-र्भेदः ।

श्लेषे—उभयोरेव अभिधाप्रतिपाद्यार्थयोरन्योऽन्यनिरपेक्ष-तया प्रधानत्वम् ; विरोधाभासे तु—“सन्निहितबालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च” इत्यादौ आपाततः प्रतिभातस्य विद्वद्दार्थस्य पर्यवसानेऽसत्त्वात् न उभयोरेव समकक्षत्वमित्यनयोर्भेदः ।

शब्दश्लेषे—अनेकेषां धर्मिणां पृथक्पृथग्धर्मसम्बद्धतया अवगमः ; तुल्ययोगितायान्तु—एकस्यैव धर्मस्य अनेकधर्मि-सम्बद्धतया प्रतीतिरित्युभयोरन्तरम् ।

शब्दश्लेषे—द्विविधस्यैव अर्थस्य अभिधावृत्तिप्रतिपाद्यत्वम् ; समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ तु—अर्थान्तरस्य व्यञ्जनावृत्तिलभ्यत्व-मिति शब्दश्लेषात्समासोक्त्यादेः विशेषः ।

पदभङ्गकृतश्लेषे—प्रकृति-विभक्ति-समासादीनां सर्वेषामेव वैलक्षण्यम् ; प्रकृतिश्लेषे तु—प्रकृतिमात्रस्य वैलक्षण्यं, विभक्ति-समासादीनान्तु अविलक्षणत्वमेवेत्यनयोर्भेदः ।

प्रत्ययश्लेषे—कृतद्वितादिप्रत्ययकृत एव उभयार्थप्रत्ययः ; विभक्तिश्लेषे तु—प्रत्ययान्तरासाध्यविच्छित्तिविशेषाऽऽपादकतया सुसिद्धात्मकप्रत्ययमात्रकृत एव इत्यनयोर्विशेषः ।

उपमायाम्—उपमानोपमेयगतसाधर्म्यस्य अभिधावृत्ति-प्रतिपाद्यत्वम् ; रूपक-परिणाम-प्रतिवस्तूपमा-दृष्टान्तप्रभृति-ष्वपरिषु सादृश्यमूलकालङ्कारेषु तस्य व्यञ्जनावृत्तिलभ्यत्व-मित्येतेषाम् उपमाकङ्कारात् विशेषः ।

उपमायां—विरुद्धधर्म-कथनासहकृतसमानधर्मकथनम् ;
एकवाक्यगतव्यतिरेके तु—“अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्गी
विधुर्यथा” इत्यादौ विरुद्धधर्मस्यापि उक्तिरित्यनयोर्भेदः ।

उपमायाम्—एकस्मिन् एव वाक्ये उपमानोपमेययोः
साधर्म्यावगमः ; उपमेयोपमायान्तु—“कमलेव मतिर्मतिरिव
कमला—” इत्यादौ विभिन्नवाक्ये तयोः साधर्म्यप्रती त-
रित्यनयोर्भेदः ।

उपमायां—द्वयोरेव धर्मिणोरुपमानोपमेयत्वाभिधानम् ;
अनन्वये तु—“राजीवमिव राजीवम्—” इत्यादौ एकस्मिन्नेव
धर्मिणि उपमानोपमेयत्वकल्पनमित्यनयोर्भेदः ।

उपमायां—तद्धिते वतेरुपादाने यत्र—“सौरभमश्वोरुह-
धन्मुखस्य—” इत्यादौ “तत्र तस्येव” (५।१।११६ पा०) इति
पाणिनिसूत्रेण “तत्रेव” “तस्येव” इत्यर्थे वतिः, तत्र इवार्थे
वतेरुपादानात् श्रौत्या विषयः ; यत्र तु—“मधुरः सुधावट-
धरः—” इत्यादौ “तेन तुल्यम्—” (५।१।११५ पा०) इति
पाणिनिसूत्रेण तुल्यार्थे वतिः, तत्र तुल्यार्थे वतेरुपादानात्
आर्था विषय इत्युभयोर्विशेषः ।

रशनोपमायां—पूर्वोपमायां यस्य उपमेयत्वम्, उत्तरोप-
मायां तस्यैव यथाक्रममुपमानत्वकल्पनम् ; उपमेयोपमायान्तु
—एकस्यामेवोपमायां द्वयोरेवोपमानोपमेययोः यथाक्रमम्
उपमेयोपमानताप्रकल्पनमित्यनयोर्भेदः ।

अनन्वये—“राजीवमिव पाथोदम्” इत्यादौ शब्दस्य समा-
नाकारकत्वाभावेऽपि उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्य-
मात्रेणैव एतदलङ्कारत्वनिर्वाहात् समानाकारकशब्दस्य न
नियमतः प्रयोजकत्वम् ; लाटानुप्रासे तु—समानाकारक-
शब्दस्यैव साक्षात् प्रयोजकत्वमित्युभयोर्विशेषः ।

उपमेयोपमायां—विभिन्नवाक्ये द्वयोरुपमानोपमेययोर्यथा-
क्रममुपमेयोपमानताकल्पनम् ; अनन्वये तु—एकस्मिन्नेव वाक्ये
एकस्यैव धर्मिणः उपमानोपमेयत्वकल्पनमित्यनयोर्भेदः ।

रूपके—समानधर्मविशिष्टस्योपमानस्याभेदः उपमेये भासते ;
परिणामे तु—प्रस्तुतप्रयोजनसाधनत्वेनोपमेयस्य तादात्म्यमुप-
मानरूपे आरोप्यमाणे भासते इत्यनयोर्विशेषः । तथा—

रूपके—आहाय्या एव सङ्गतभेदबुद्धिः, अनन्तरं साधर्म्य-
प्रतीतिरेव, न तु अभेदबुद्धयन्तरम् ; परिणामे तु—वस्तुनो-
रेककार्यकारित्वरूपसाधर्म्येण अत्यन्ततिरस्कृतभेदयोरभेदः
प्रतीतिधारा इति वाऽनयोर्विशेषः ।

रूपके—प्रकृतस्य उपमेयस्य अप्रतिषेधेन तत्र उपमान-
तादात्म्याध्यासः ; अपङ्क्तौ तु—उपमेयप्रतिषेधपुरःसरम् उप-
मानतादात्म्यारोपणमित्यनयोर्भेदः ।

रूपके—चन्द्राद्यारोपविषयस्य मुखादेर्वाच्यत्वम् ; अति-
शयोक्तौ तु—“लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः”
इत्यादौ निगीर्णविषये मुखादौ निष्कलङ्कचन्द्रादिरूपोपमान-
तादात्म्यरोप इत्यनयोर्भेदः ।

एकदेशविवर्त्तनि रूपके—साधर्म्यस्य उपमाने मुख्यतया
स्थितिः ; एकदेशविवर्त्तन्यामुपमायान्तु—साधर्म्यस्य उपमेये
मुख्यरूपेण अवस्थानमित्यनयोर्भेदः ।

परिणामे—आरोप्यस्य तादात्म्येन अन्वयात् “स्मितेनो-
पायनं दूरात्—” इत्यादौ उपायनादेः प्रस्तुतनायकसम्भावनोप-
योगितया स्मितरूपेण विषयेण तादात्म्यं भासते ; रूपके तु—
आरोप्यस्य अवच्छेदकत्वमात्रेणान्वयात् “मुखचन्द्रं पश्यामि”
इत्यादौ आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपमेयशोभाऽऽविष्कारकत्वमात्रं, न
तु प्रस्तुतदर्शनादावुपयोगः इत्यनयोर्भेदः ।

सन्देहे—उपमेये उपमानस्य संशयः अलङ्कारत्वव्यवस्था-
पकः ; अतिशयोक्तौ तु—“मध्यं तव सरोजाक्षि—” इत्यादौ
न तथा नियमः, अपि तु केवलं संशयमात्रमित्यनयोर्भेदः ।

सन्देहे—कोटिद्वयस्यैव समकक्षतया संशयप्रयोजकोभय-
कोट्योरेव तुल्यबलत्वम् ; उत्प्रेक्षायान्तु—अतुल्यबलतया तयो-
रेकस्यां कोटावौल्यमित्यनयोर्भेदः ।

भ्रान्तिमति—प्रकृतविषयज्ञानाभावात् जायमानज्ञान-
स्थानाहार्यरूपत्वम् ; रूपके, उपमानोपमेयनिगरणरूपायामति-
शयोक्तौ च—विषयज्ञानसत्त्वात् तयोराहार्यरूपत्वमित्येतयोः
भ्रान्तिमत्तो विशेषः ।

उल्लेखे—आरोपणीयवस्तूनां तात्त्विकत्वं ग्रहीतमेदभिन्न-
त्वञ्च ; मालारूपक-भ्रान्तिमदादौ तु—न तथेति विशेषः ।

उल्लेखे—तात्त्विकानामिव पदार्थानाम् एकस्मिन्नेव विषये
सामान्यतोऽभिधानमात्रम् ; अमेदे भेदरूपायामतिशयोक्तौ तु—
“अन्यदेवाङ्गलावण्यम्—” इत्यादौ लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्-
त्वेनाध्ववसानमित्यनयोर्भेदः ।

द्वितीयापह्नुतौ—गोपनीयस्यापि कथञ्चन प्रथममभिधान-
मावश्यकम् ; व्याजोक्तौ तु—गोपनीयस्य प्रथमं स्वयं कृतमभि-
ज्ञानं नास्तीति एतयोर्विशेषः ।

निश्चये—सन्देहनिश्चययोः पृथगाश्रयवृत्तितया वैयधि-
करण्यम् ; निश्चयान्तसन्देहे तु—प्रथमतो यस्यैव संशयः, अन्ते
तस्यैव निश्चयदर्शनात् सन्देहनिश्चययोः सामानाधिकरण्यमिति
एतयोर्विशेषः ।

निश्चये—आरोप्यमाणस्य निषेधपुरःसरं प्रकृतस्य स्थाप-
नम् ; रूपकध्वनौ तु—प्रकृते विषये आरोप्यमाणस्य तादात्म्येन
निर्धारणं, न तु निषेध इत्यनयोर्भेदः ।

निश्चये—उपमानं प्रतिविध्य उपमेयस्य स्थापनम् ; प्रथमाप-
ङ्कतो तु—उपमेयं प्रतिविध्य उपमानस्य स्थापनमित्यनयोर्भेदः ।

उत्प्रेक्षायां—तादात्म्यसंसर्गकोपमानप्रकारक-उपमेय-
विशेषक-उत्कटककोटिकः संशयः ; रूपकभ्रान्तिमदति-
शयोक्त्यादौ तु—तादात्म्यसंसर्गकोपमानप्रकारकोपमेय-
विशेषको निश्चय इति उपेक्षातः रूपकादीनां सामान्यतो
भेदः ।

उत्प्रेक्षायां—सम्भावयितुः पुरुषस्य सम्भावनाविषयस्य
प्रकृतस्यापि ज्ञानमस्ति ; भ्रान्तिमदलङ्कारे तु—“सुग्धा दुग्ध-
धिया—” इत्यादौ भ्रान्तानां वज्रवादीनां प्रकृतविषयस्य
चन्द्रिकादेर्ज्ञानं नास्त्यित्यनयोर्विशेषः ।

उत्प्रेक्षायां—वाक्यार्थप्रतीतिसमकाल एव आरोप्यमाणस्य
वस्तुनः असत्त्वता प्रतीयते ; अतिशयोक्तौ तु—प्रतीतस्यैव
आरोप्यमाणस्य वाक्यार्थपर्यालोचनानन्तरमेव असत्यता-
प्रतीतिरित्यनयोर्विशेषः ।

प्रतीयमानोत्प्रेक्षायां—“तन्वद्भ्याः स्तनयुग्मेन—” इत्यादौ
स्तनयोर्लज्जाया असम्भवात् “लज्जयेव” इत्युत्प्रेक्षयैव वाक्य-
विश्रान्तिः ; उत्प्रेक्षाध्वनौ तु—“महिलासहस्र—” इत्यादौ
उत्प्रेक्षणं विनाऽपि वाक्यविश्रान्तिरित्यनयोर्विशेषः ।

फलोत्प्रेक्षायाम्—उत्प्रेक्ष्यमाणस्य हेतुरेव निमित्तम् ;
हेतूत्प्रेक्षायान्तु—फलमेवेत्यनयोर्भेदः ।

अतिशयोक्तौ—आरोप्यमाणस्य निश्चितत्वेन निर्देशात्
अध्यवसायस्य सिद्धत्वम् ; उत्प्रेक्षायान्तु—आरोप्यमाणस्य अनि-
श्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वमित्येतयोर्विशेषः ।

तुल्ययोगितायां—द्वयोः प्रकृतयोः द्वयोर्वा अप्रकृतयोः (न
तु प्रकृताप्रकृतयोः) पदार्थयोः गुणक्रियाऽन्यतररूपैकधर्मस्य

सम्बन्धः ; दौपके तु—प्रकृताप्रकृतयोः पदार्थयोः तादृशधर्मस्य सम्बन्धः इति अनयोर्विशेषः ।

दौपके—साम्यबोधकपदस्य इव-वदादेर्नियमतः अप्रयोगः ; उपमायान्तु—“कमलमिव सुखं मनोज्ञम्” इत्यादौ तादृश-शब्दस्य नियमेन प्रयोग इत्यनयोर्भेदः ।

प्रतिवस्तूपमायां—प्रकृताप्रकृतान्तरयिनः एकस्यैव धर्मस्य विभिन्नाकारेण निर्देशः ; दौपके तु—तादृशस्य एकस्यैव धर्मस्य एकाकारेणैव इत्यनयोर्भेदः ।

दृष्टान्ते—प्रणिधानगम्यसाम्यस्य उपमानोपमेयगतसामान्य-धर्मस्य तद्भेदसमानाधिकरणतद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपं तुल्यत्वम् ; प्रतिवस्तूपमायान्तु—तादृशस्य सामान्यधर्मस्य एकत्वमित्यनयो-र्भेदः ।

दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमयोः,—न सामान्यविशेषभावः, न वा समर्थ्यसमर्थकभावः ; अर्थान्तरन्यासे तु—सामान्यविशेषभावेन समर्थ्यसमर्थकत्वावगम इति दृष्टान्तप्रतिवस्तूपमाभ्याम् अर्थान्तरन्यासस्य विशेषः ।

निदर्शनायां—विम्बप्रतिविम्बभावाच्चेपं विना वाक्यार्थस्य अपर्यवसानम् ; दृष्टान्ते तु—स्वतः पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्यात् विम्बप्रतिविम्बताप्रत्यायनमित्यनयोर्विशेषः ।

निदर्शनायां—वाक्यार्थस्य सादृश्ये पर्यवसानम् ; अर्थान्-यत्तौ तु—दण्डापूपन्यायादर्थान्तरप्रतीतिमात्रमित्यनयोर्भेदः ।

समासोक्तौ—(विशेषणसाम्यनिबन्धनायां) क्वचित्कदेशस्य रूपस्यैऽपि रूप्यरूपकभावस्य प्रकृतसादृश्यतया अत्यालुकृत्या-नपेक्षः स्वमात्रविश्रामः ; एकदेशविवर्तिरूपके तु—स्फुट-सादृश्यातां बहूनां रूपणस्य शाब्दत्वेऽपि एकदेशस्य भाग्यत्वेन अस्फुटसादृश्यत्वात् परालुकृत्यापेक्षेति अनयोर्विशेषः ।

समासोक्ती—अप्रस्तुतः पदार्थः स्वावस्थानमारोपेण आच्छादितस्वरूपमेव प्रस्तुतं पूर्वावस्थातो विशेषयति ; रूपके तु आरोपणौघमप्रकृतमेव वस्तु आत्मस्वरूपसन्निवेशेन केवलं प्रकृतस्य स्वरूपमेव आच्छादयतीत्येतयोर्विशेषः ।

समासोक्ती—केवलस्य विशेषणस्य सादृश्यं प्रतीयते ; उपमाध्वनौ श्लेषे च—विशेष्यविशेषणयोरुभयोरिवेति विशेषः ।

अर्थश्लेषे—अभिधया एकार्थबोधवैरपि शब्दैः अभिधा-
क्षणाभ्यामनेकार्थप्रतिपादनम् ; शब्दश्लेषे तु—अभिधासात्र-
प्रतिपाद्यानेकार्थकशब्दैरनेकार्थाभिधानमित्यनयोर्भेदः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायां—कचिदप्रसिद्धस्यापि वस्तुनः प्रतिविम्ब-
त्वेन उपादानम् ; दृष्टान्ते तु—सर्वत्र प्रख्यातस्यैव पदार्थस्य
इति अनयोर्विशेषः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायां—व्यवहारप्रतीतिर्न श्लिष्टशब्दयोगमात्रेण,
अपि तु विशेषणसाम्यानुसन्धानापेक्षया ; शब्दशक्तिमूलवस्तु-
ध्वनौ तु—विशेषणसाम्यानुसन्धानापेक्षा नास्ति इत्यनयोर्भेदः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायां—प्रस्तुतस्यार्थस्य व्यञ्जनावृत्तिलभ्यत्वम् ;
समासोक्तिश्लेषयोस्तु—प्रकरणादिनियमाभावात् प्रस्तुताप्रस्तु-
तयोः द्वयोरेव वाच्यत्वमित्यप्रस्तुतप्रशंसातः अनयोर्विशेषः ।

पदार्थोक्ती—कारणवत् कार्यस्यापि प्रस्तुतत्वम् ; कार्यात्
कारणप्रतीतिरूपेण प्रस्तुतप्रशंसायान्तु—कार्यस्य अप्रस्तुतत्व-
मित्यनयोर्भेदः ।

कार्यलिङ्गे—निष्पादको हेतुर्विषयः, कार्यकारणभावे-
ऽर्थान्तरन्यासे—समर्थको हेतुर्विषयः ; अनुमाने तु—ज्ञापको
हेतुर्विषय इति एतेषां हेतुगतविशेषात् परस्परं भेदः ।

अनुमाने—विषयिणः निश्चिततया प्रतीतिः ; उत्प्रेक्षायान्तु
—अनिश्चिततयेत्युभयोर्भेदः ।

विभावनार्थां—कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते ; विशेषोक्तौ तु—कार्याभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कारणमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते इत्यनयोर्विशेषः ।

विशेषोक्तौ—सामान्यतः कारणस्य विद्यमानतायामपि सामान्यतः कार्यस्यानुत्पत्तिः ; अतद्गुणे तु—उत्कृष्टगुणवद्दस्तु-सन्निधिरूपविशेषकारणसत्त्वेऽपि तादृशगुणग्रहणरूपविशेष-कार्याभाव इति उभयोः स्थलविशेषकृतवैचित्र्यविशेषोपादान-हेतुको भेदः ।

विरोधे—हेतु-हेतुमतोरुभयोरपि परस्परं बाध्यत्वेन प्रतीतिः ; विशेषोक्ति-विभावनयोस्तु—कार्यकारणयोरसत्त्वेन उपनिबध्यमानतया यथाक्रमं हेतु-हेतुमतोर्बाध्यत्वेनावगम इति परस्परं भेदः ।

असङ्गतौ—कार्यकारणवैयधिकरण्यप्रदर्शनरूपविलक्षण-वैचित्र्याधायकत्वेन कार्यकारणयोर्वैयधिकरण्यकल्पनम् ; विरोधे तु—स्वतः समानाधिकरणयोरपि विरोधकल्पनमित्यनयोर्भेदः ।

विषमे—कारणे यादृशी गुणो वर्तते, कार्यं तद्विरुद्धस्यैव गुणस्य उत्पत्तिः ; अतद्गुणे तु—कार्यस्य स्वगुण-विरोधि-कारण-गुणोत्पत्तिसम्भावनायां सव्यामपि तदनुत्पत्तिरित्यनयोर्भेदः ।

विशेषे—एकस्य वस्तुनः अनेकत्र युगपदवस्थानम् ; पथ्याये तु—एकस्यैव अनेकत्र क्रमेणैव वृत्तिरित्यनयोर्भेदः ।

कारणमात्रायां—पूर्वपूर्वस्य वस्तुनः परं परं प्रति हेतुत्व-मात्रम् ; मालादीपके तु—पूर्वपूर्वस्वार्थस्य उत्तरोत्तरत्र हेतुत्वं, सर्वेषामेकक्रियाऽन्वयनियमश्च इत्यनयोर्भेदः ।

परिवृत्तौ—एकवस्तुत्यागोपाधिकापरवस्तुपादानरूपो विनि-मयः ; पथ्याये तु—अपरवस्तुपादानं प्रति अन्यवस्तुत्यागस्य नियमाभावः इत्यनयोर्भेदः ।

प्रतीयमानव्यपोह्यायां प्रश्नपरिसङ्ख्यायाम्—अन्यव्यपोहस्यैव विलक्षणवेचित्राधायकत्वेन तत्रैव कवेस्तात्पर्यम् ; द्वितीयोत्तरे तु—असक्तप्रश्नपूर्वकमसक्तदुत्तरमात्रं, न तु अन्यस्य कस्यचित् व्यपोहोऽपीत्यनयोर्भेदः ।

प्रथमोत्तरे—उक्तेन साधनेन अनुक्तस्य साध्यस्य ज्ञानम् ; अनुमाने तु—उक्तेनैव साधनेन उक्तस्यैव साध्यस्य ज्ञानमित्यनयोर्भेदः ।

प्रथमोत्तरे—उत्तरस्य प्रश्नं प्रति कल्पकत्वरूपहेतुत्वं, न तु निष्पादकत्वमपि ; काव्यलिङ्गे तु—वाक्यपदार्थयोर्निष्पादकत्वरूपहेतुत्वमित्यनयोर्विशेषः ।

अर्थापत्तौ—ज्ञाप्यज्ञापकयोरव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरस्वरूपेण नियतसामान्यन्यायेन अर्थान्तरप्रतीतिः ; अनुमाने तु—साध्यसाधनयोः तादृशव्याप्तिरूपसम्बन्धग्रहजन्यतादृशार्थज्ञानमित्यनयोर्भेदः ।

समुच्चये—कस्यचित् कार्यस्य निष्पत्त्यर्थं सर्वेषामेव कारणानां खले कपोतिकान्यायात् साहित्येनावतारः ; समाधौ तु एककार्यं प्रति समये साधके विद्यमानेऽपि तत्कार्यसौकर्यार्थं काकतालीयन्यायेन देवात् कारणान्तरस्य आपतनमित्यनयोर्विशेषः ।

द्वितीयसमुच्चये—नियमेन कार्यकारणकालनियमविपर्ययरूपान्तिशयोक्तिमूलकत्वम् ; दीपके तु—तन्मूलकत्वाभावः इति अनयोर्भेदः ।

सामान्ये—उभयोरेव पदार्थयोः समानगुणशालितया अन्योऽन्यभेदग्रहाभावः ; मीलिते तु—उत्कृष्टगुणशालिनावस्तुना निकृष्टगुणशालिनः तिरोधानमित्यनयोर्भेदः ।

तद्गुणे—सन्निकृष्टेन विजातीयोत्कृष्टगुणेन स्नापकृष्ट-

शुचस्यैव तिरोधानं, न तु वस्तुनोऽपि ; मीक्षिते तु—वस्तुनो-
ऽपीत्यनयोर्विशेषः ।

व्याजोक्तौ—गोपनकारिभिन्नेन काव्यादिना अप्रकृतारोप-
विषयो व्यज्यते, न तु अभिधया प्रतिपाद्यते ; प्रथमापङ्क्तौ
तु—अपङ्क्तकारिणा प्रकृतगोपनेन अप्रकृतविषयोऽभिधीयते
इत्यनयोर्विशेषः ।

स्वभावोक्तौ—लौकिकवस्तुगत-कविमात्रसंवेद्य-सूक्ष्मधर्म-
स्वभावस्यैव यथावद्वर्णनम् ; भाविके तु—वस्तुविशेषस्य वर्णना-
विशेषवशेन प्रत्यक्षवद्भासमानत्वमित्यनयोर्भेदः ।

भाविके—भूतभाविपदार्थानां वर्णनाविशेषवशेन प्रत्यक्ष-
वदाभासमानत्वम् ; अतिशयोक्तौ तु—उपमेये उपमानाभेदा-
दोपस्य सिद्धवन्निर्देश इत्यनयोर्भेदः ।

भाविके—भूतभाविनोर्वस्तुनोर्भूतभावितयैव अवगमः ;
आन्तिमति तु—अतत्पदार्थस्यापि तत्पदार्थतया बोध इति
अनयोर्विशेषः ।

एवमन्येऽपि भेदाः निपुणमतिभिराज्ञकारिकैः स्वयमूह-
नीया इत्यलमतिपक्ववितेन ।

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यस्य पीठः

एन, ए, उपाधिधारी

श्रीपञ्चाननभट्टाचार्यः ।

अशुद्धिशोधनम् ।

वृत्तावाः	पदं	अशुद्धिः	शुद्धिः	
	३२६	८	वाक्यार्थक	रसभाववाक्यान्तान् ।
	४६७	}	२८ पङ्क्तमारब्ध } पतियंथा.....	पतियंतेति ।—उत्तमेन
	४६९			
		यावत्	मध्यमेन मध्यमा इंदो	इति, अथमेव ।
	५८३	२०	परिगृहीतविचरसाङ्ग-विरोधिरसाङ्गविभावाद्युपा-	
			विभावादित्थम्,	दानम् ।
	५८३	२३	रसगतास्त्रयोदशटीकाः	रसगतास्तुदंश टीकाः ।
	५८३	२३—२४	परिगृहीतविचरसाङ्ग	विरोधिरसाङ्गविभावाद्युपा-
			विभावादित्थम्	दान ।
	७०१	४	समानधर्मश्च	समानधर्मो वा ।
	७१३	२०	धर्मैवादिशोपे च हे	धर्मोपमानशोभोपे च हे,
				धर्मैवादिशोपे च हे ।
	७३०	१६	श्रीभाविस्कार	श्रीभाऽऽविष्कार ।
	७४४	८	त्तराविष्कृति	त्तरविष्कृति ।
	७५३	२६	अत्रैवं शोध्यं, यथा हि—	केचित्तु दानिंमत्त्वमेव उप-
				पादयन्ति, तथा हि—
	७५४	८	इति	इति, तदर्थम्, मूषकार-
				विरोधान् ।

श्रुत्याः	पङ्क्तौ	अर्थः	श्रुतिः
८०४	२—३	स्वावस्थासमारोपेणा- नवच्छादितं स्वरूपमिव	स्वावस्थासमारोपेणावच्छा- दितस्वरूपमिव ।
८१८	२२	अनधिककविसम्भता- भावात्	बहुभिरावहारकैरनादृत- त्वात् ।
८८४	•	अप्रकृतनिषेधपूर्वकाप्रकृत	प्रकृतनिषेधपूर्वकाप्रकृत ।
८९०	१६	अकारहासाद्यन्यतमः	अकारहासाद्यन्यतमः ।
८९०	१८	असंज्ञिप्रदेदाः	असंज्ञिप्रदेहिप्रः ।

साहित्यदर्पणः ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अवतरणिका ।—

ग्रन्थारम्भे निर्विघ्नेन प्रारिम्भितपरिसमाप्तिकामो वाङ्मयाधि-
कृततया वाग्देवतायाः साम्मुख्यमाधत्ते । (क)—

(क) प्रथस्य परमात्मानं श्रीगीवानन्दशर्मणा ।

साहित्यदर्पणव्याख्या विमलाऽऽख्या विरच्यते ॥

अथ प्रथमकारिकायां सरस्वत्याराधनेन स्वार्थनिर्वाहप्रयुक्तिपरतां प्रकटयितुं
ग्रन्थकदवतरणिकामाचष्टे, ग्रन्थारम्भ इति ।—ग्रन्थस्य “विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्ष-
कथोत्तरम् । निर्णययेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं कृतम् ॥” इत्युक्तपञ्चाङ्गशालिनः
“सम्बन्धप्रयोजनाद्धितशुभ्रुषामन्वयवर्णविषयशब्दसन्दर्भो ग्रन्थः” इत्युक्तस्वरूपस्य वा महा-
वाक्यविशेषस्य । आरम्भे—आरम्भप्राक्काले । आद्यकृतिरूपस्य आरम्भस्य मङ्गलाचरणाधि-
करणत्ववाधादियं लक्षणा, तत्प्रयोजनञ्च मङ्गलाऽऽरम्भधीरव्यवहितत्वबोधः ।
केचित्तु “आरम्भे भाविनि सतीत्यर्थः” इत्याहुः, तन्न ; तथा सति ‘आरम्भप्राक्काले’
इति पदादिव ‘आरम्भे भाविनि सति’ इत्यस्यादारम्भप्रागभावसमानकालीनत्वमावस्येव
बोधः, न तु सदाचारपरम्परापरिप्राप्तस्य आरम्भाव्यवहितप्राक्कालीनत्वस्य । न च
कालान्तरीयस्य मङ्गलाचरणस्यापि अदृष्टद्वारा प्रकृतोपयोगित्वात् तथोः (मङ्गलाचरण-
ग्रन्थारम्भयोः) अव्यवहितत्वस्य बोधोऽकिञ्चित्कर इति वाच्यम् ; तस्य प्रागर्थ्येनात्यन्तोप-
योगित्वकल्पनात् । निर्विघ्नेन—प्रतिबन्धकोभूतदुरदृष्टविनाशद्वारा । प्रारिम्भितस्य—
विशेषोविषयस्य । परिसमाप्तिः,—चरमवर्णपर्यन्तानुष्ठानम् ; तत्कामो ग्रन्थकृदिति
शेषः । अत्र “ग्रन्थकृत” इत्यभिधानाभावस्तु तस्य निरभिमानत्वं सूचयितुमिति बोध्यम् ।

वाङ्मयानि अष्टादश विधाः काव्यकलाः कामशास्त्रादीनि च, तदधिकृततया तदध्यय-
तया । वाग्देवतायाः,—सरस्वत्याः । साम्बुद्धम्—आराधनेन स्वाध्यायनाऽनुकूलत्वम् ।
आधत्ते—सम्पादयति, करोति इति यावत् । अत्र प्रथमपुरुषाभिधानं “रामः स्वयं
याचते” “जीवत्यङ्गी ! रावणः” इत्यादिवत् काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य ; अन्यथा अस्मत्-
कर्तृत्वेन उत्तमपुरुषः एव स्यात् । न च इतिकार-कारिकाकारणीर्वास्तवो भेद इति
वाच्यम् ; “रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः” इति प्रतिज्ञातुर्इतिकारस्य कारिकाया रस-
निरूपणं तथात्वेऽसङ्गतं स्यात् । अनेदं बोध्यम्,—अत्र वाग्देव्या अभ्यर्चनं नितान्तमुपयुक्तं,
तस्याः साम्बुद्ध्यं विना वाङ्मयस्याप्युक्तासाधभावः, यद्यनिर्माण-तत्परिसमाप्ती तु पुनर्दुर्दे-
वर्चेताम् । तदाराधनं आनुषङ्गतोऽध्येतृणां वक्तृणां श्रोतृणां व्याख्यातृणाञ्च मङ्गलार्थम् ।
यद्योक्तं मङ्गलाभायकारैः,—“मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथमे, वीरपुरुषाणि च
भवन्ति, आयुस्त्युद्धवाणि च अध्येतारश्च सिद्धार्था यथा स्युः” इति । ननु किमर्थमिह
मङ्गलाधानं, तस्य विघ्नध्वंसं प्रति समाप्तिं प्रति वा कारणत्वानुपपत्तेः ? न हि नास्तिका-
दयो मङ्गलमाचरन्ति, समाप्तिः पुनस्तदीयानामपि गन्यानाम् ? इति चेत्, विशिष्टश्रिष्टा-
चारपरम्पराप्राप्ततया तस्य सफलतायां सिद्धायां, तत्र च फलजिज्ञासायां सति
प्रत्यक्षफलकत्वे परोक्षफलकत्वनाशः “उपस्थितं परित्यज्य अनुपस्थितकल्पने माना-
भावः” इति न्यायादनुचितत्वेन उपस्थिततया परिसमाप्तिरेव फलं कल्पनीयम् ।
तथा च,—यत्र न मङ्गलाचरणं, तत्र जन्मान्तरीयं मङ्गलाचरणमेव हेतुः ; यत्र पुनः
मङ्गले आचरितेऽपि न परिसमाप्तिः, तत्र विघ्नबाहुल्यं विघ्नप्राबल्यं वाऽन्तरायो वक्तव्यः ।
‘पञ्चानुहपो बलिः’ इति न्यायेन बहुलतया प्रबलस्यैव मङ्गलस्याचरितस्य विघ्नध्वंसं
प्रति कारणत्वात् इति । वस्तुतस्तु मङ्गलं हि उत्तेजकं, तच्च प्रतिबन्धकस्थलीये एव
कार्यं कारणम् ; ‘निर्विघ्नं समाप्यताम्’ इति कामनया, खेष्टसाधनानाम अंशे भ्रम-
रुद्धितानां विशिष्टानां शिष्टानामाचारेण अनुमितया श्रुत्या विघ्नाभावप्रयोज्यां समाप्ति-
मेव विधत्ते । समाप्तिश्च स्वाभिलषितरीत्या प्रारिप्सितस्य चरमवर्णान्तं पूर्णः ;
अत एव मङ्गले विहितेऽपि असमाप्तिर्गुह्यते, विघ्नबाहुल्यसम्भवात्, फलबलेन मङ्गला-
पूर्वंस्य एकविघ्नध्वंसकर्तृतायाः कल्पनात् । काम्यकर्मणि अङ्गवैकल्यम् अपूर्वानुत्पत्तिर्वा
कल्याताम्, इति मङ्गलाचरणस्य अपूर्वद्वारा विशिष्टसमाप्तिफलकत्वमुपपन्नम् । तथा
च प्रारिप्सितस्य अस्य गन्यस्य आरम्भाच्च्यवहितपूर्ववर्तिनि अर्थे, “अस्य भवतु निर्विघ्ना
परिसमाप्तिः” इत्यभिलषण् गन्यकारः श्रीविष्णुनाथकविराजः स्वयं स्वस्मान्नेषामपि
मङ्गलमनुपकृतो बह्व्ययितुं वाङ्मयस्य गन्यस्य वागधिकृतत्वात् वाग्देव्या आश्रीःप्रायंन-
साधत्ते इति समुदितार्थः ।

शरदिन्दुसुन्दररुचिञ्चेतसि सा मे गिरां देवी ।

अपहृत्य तमः सन्ततमर्थानखिलान् प्रकाशयतु ॥ १ ॥ (ख)

(ख) शरदिन्दिति ।—सा वेदानमादिप्रसिद्धा, स्वाभिलषिताद्यसम्पादनहेतुतया स्माराव्यभिने वा ; गिरां देवी सरस्वती मम चेतसि वर्त्तमाना सती तमोऽज्ञानमपहृत्य विनाशय अखिलान् सर्वांन् अर्थान् वाच्यलक्ष्यतात्पर्यव्यञ्जकपान् प्रतिपाद्यविषयान् सन्ततं यदा यदा अर्थज्ञानमुपयुक्तं तस्मिन् सर्वास्मिन् अपि समये इति भावः ; यदा,—सा स्वतः प्रसिद्धा । यदा,—“अकारो विष्णुर्दृष्टः” इत्येकाक्षरबोधोक्तेः अः विष्णुः, तेन एव सङ्घ वर्त्तमाना इति सा, विष्णुसहिता इत्यर्थः, गिरां वाग्-व्यापाराणां देवी अर्धज्ञानी मे मम उपलक्षणेन शिष्यादीनाञ्च चेतसि सन्ततं व्याप्तं तमोऽन्वकाररूपम् अज्ञानम् अपहृत्य अखिलान् निर्दुष्टत्वे सति गुणव्यञ्जकत्वालङ्कारोद्भावकत्वादिनाऽङ्गवैकल्यहीनान् अर्थान् वाच्यादीन् प्रकाश-यतु प्रकटीकरोतु ; यदा,—सन्ततमिति “तमः” इत्यस्य विशेषणं, निविडमिति तदर्थः । सा कीदृशी ? शरदिन्दोरिव सुन्दरी अतिविशदा रुचिर्दीप्तिर्यस्याः सा तथा, शरदः इन्दुश्च इति शरदिन्दुः, शरत्काशीनचन्द्र इत्यर्थः । अस्य मेघाद्यावरणशून्यतया नितान्तं रमणीयस्य रुच्यैव (न तु लज्जादिना) सादृश्ये भगवत्या रमणीयताऽतिशयः सूचितः । अथ च, इयं तथा तमोऽपहृत्य अर्थान् विषयान् प्रकाशयतु, यथा शरदिन्दुः तमः ध्वान्तं विनाशय अर्थान् बहूनि प्रकाशयति तथेत्युपमा । वाङ्मयाधिष्ठितत्वव्याख्यापनाय ‘गिरां देवी’ इत्यनेन सरस्वत्या उपमासः । अत्र “सा” इत्यनेन सरस्वत्याः श्रवणं, ‘चेतसि वर्त्तमाना’ इत्यनेन मननं ध्यानञ्च लभ्यते इति त्रिविधं सरस्वत्याराधनमोक्तं, तस्य विघ्नध्वंसद्वारा प्रारिप्सितपरिसमाप्तिरेव फलं, न तु विशिष्ट, यथा निष्पापस्य ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव सन्न्योपासनस्य फलं, न तु पापचय-पूर्वकब्रह्मलोकप्राप्तिः । तदुक्तं,—“सन्न्यामुपासते ये तु नियतं शंसितप्रताः । विधत्-पापासे यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥” इति । अथवा,—देवी दुर्गा मे मम गिरामर्थान् चेतसि व्युत्पिच्छन्ती ष्टदि प्रकाशयतु । यदा—सा देवी दुर्गा गिरां वचसां प्राचाम-वांचामाचार्याणां वा सन्ध्विन्वीनां सिद्धान्तोक्तीनां तमः तात्पर्यांविज्ञानरूपं तात्पर्यां-विष्कारवाचनतादृपं वा अन्वकारमपहृत्य मे मम चेतसि अर्थान् पारमार्थिकदशायां सिद्धान्तरूपान् अभिधेयान् प्रकाशयतु । सा कीदृशी ? शरदिन्दुसुन्दरः शरच्चन्द्रवत् शुभकान्तिः, शरदिन्दुना निर्मलचन्द्रेण भाषास्थितेन इति यावत्, सुन्दरः मनोहरः,

अस्य ग्रन्थस्य काव्याङ्गतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वम् इति ।

(ग) काव्यफलान्याह,—

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।

काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ २ ॥ (घ)

उभयत्र शिवः इत्यर्थो बोध्यः ; तत्र रचिरभिलाषो यस्याः सा तथा, अन्तु समागम् । एतत्पक्षे 'वाङ्मयाऽधिकृततया' इति कर्तृविशेषणम् । वाङ्मयाधिकृतो ग्रन्थकृदिति तदर्थः ; अथवा,—“अवाग्देवतायाः” इति गोपनीयदेवताया इत्यर्थः, इष्टदेवताया गोपनीयत्वमागमे सुपसिद्धम् । यद्वा,—निर्विघ्नेन इति विघ्नाभावद्वारेत्यर्थः । अभावश्च यथायथमत्यन्ताभावो ध्वंसश्च याज्ञः ; अन्तान्ताभावपक्षे अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्व-रूपं जन्वत्वमादाय व्यापारत्वनिर्वाहः । एतन्मते सर्वत्रैव विशिष्टफलवत्त्वमित्यर्थसम्भव इति सर्वे समञ्जसम् ।

(ग) 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायेन प्रवृत्त्यङ्गं प्रयोजनवत्त्वं दर्शयति, अस्वेति ।—अस्य प्रक्रम्यमाश्रयेत्यर्थः । काव्याङ्गतया काव्यमङ्गं यस्य तस्य भाव-स्तता तथा तद्योक्तया । काव्यफलैरिति—धान्येन धनवान् इतिवत् अभेदे द्वितीया, काव्यफलाभिन्नफलवत्त्वमित्यर्थः । एतेन अस्य अङ्गित्वं, काव्यस्य पुनरङ्गत्वं सूचितम् । अतः अङ्गसाफल्येनेव अङ्गिनः साफल्यमिति । यथा दर्शपोषमासाजानां प्रयाजादीनां दर्शपोषमासफल्येनेव फलवत्त्वं, तथाऽस्यापीति भावः । ननु प्रयाजादीनामङ्गापूर्वजनन-द्वारा परमापूर्वं प्रत्युपकारः सम्भवतीति तत्र तथाऽस्तु, प्रकृते तु शास्त्रस्य काव्यगुण-दीर्घादिज्ञापनोपक्षीणत्वेन चतुर्वर्गं प्रत्युपकारासम्भवात् कथं तस्याधनत्वम् ? इति चेन्न, काव्यं हि स्वरूपं सत् न कारणं, किन्तु, कृतिज्ञानान्यतरविषयतया, इति अत्राक्षोप-कारः सम्भवतीति न काऽपि विप्रतिपत्तिः । ननु अस्य चतुर्वर्गातिरिक्तकाव्यगुणादिज्ञान-रूपफलसत्त्वात् कथमेवकारार्थान्वयः ? इति चेन्न, 'फलवत्त्वम्' इत्यत्र मनुपः प्रवृत्त्यार्थे-नोत्कृष्टफलपरत्वात् । एवञ्च चतुर्वर्गफलसाधनत्वज्ञापनेन अत्र लोकाणां सामि-निवेशप्रवृत्तिर्भवित्यतीति भावः । इति—अस्मात् कारणात् इत्यर्थः ।

(घ) काव्यफलप्रदर्शनपुरःसरं काव्यस्वरूपनिर्दूषणं प्रतिजानीते, चतुर्वर्गेति ।—चतुर्वर्गं धर्माधिकानमोक्षा एव फलं तस्य प्राप्तिः ; सुखात्—अनाथासात् ; अल्पधियां—सुकुमारमतीनाम्, अपिना परिणतबुद्धीनाम्, यतो यस्मात् हेतोः काव्यात् । एव-कारेण वेदादिशास्त्रव्यवच्छेदः । यद्वा,—'यतः' इति 'काव्यात्' इत्यस्य विशेषणम् ।

चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतः “रामादिवत् प्रवर्तितव्यं, न रावणादिवत्” इत्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वारेण सु-
प्रतीतैव । (ङ)

उक्तञ्च,—“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिषेवणम् ॥”इति(च)

किञ्च,—काव्यात् धर्मप्राप्तिर्मगवन्नारायणचरणारविन्द-
स्तवादिना, “एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गं लोके च
कामधुग् भवति” इत्यादिवेदवाक्येभ्यश्च सुप्रसिद्धैव । अर्थप्राप्तिश्च
प्रत्यक्षसिद्धा ; कामप्राप्तिसार्थद्वारेव । मोक्षप्राप्तिसैतज्जन्य-
धर्मफलाननुसन्धानात्, मोक्षोपयोगिवाक्ये व्युत्पत्त्याधायक-

एवञ्च प्राचीनसम्मतं नीरसकाव्यं चतुर्वर्गसाधनत्वात् न निरुपशयीयमिति फलितम् ;
तेन—वायासं विना चतुर्वर्गसाधनत्वेन, तस्य काव्यस्य स्वरूपमिति स्वम् असाधारणं
रूपम् इतरव्यापत्तंको धर्मः, लक्षणमित्यर्थः, निरूप्यते ज्ञायते ।

(ङ) काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्वमुपपादयति, चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हीति।—रामादिवत्
रामादिनेव, चतुर्वर्गकामेषु विनाज्ञापरिपालनादौ प्रवर्तितव्यम् ; न रावणादिवत्—
रावणादिनेव, परदारहरणादौ न प्रवर्तितव्यम् इत्यर्थः । कृत्यं विहितं कर्म, अकृत्यं
निषिद्धं कर्म, तयोः प्रवृत्तिनिवृत्तौ यत्रविशेषौ तथोरुपदेशसज्जनकज्ञानं, स एव
द्वारं व्यापारः तेन । तथा हि काव्यात् विहितकर्मणि कर्त्तव्यताज्ञानं, ततश्च
प्रवृत्तिः, ततः तदनुष्ठानं, ततो धर्मः, तस्मादर्थकामौ, ‘धर्मार्थश्च कामश्च’ इति
अरथात् ; विहितकर्मफलत्वात् निषिद्धाननुष्ठानाच्चापवर्गः, “युक्तः कर्मफलत्वात्
शान्तिं प्राप्नोति नैत्रिकीम्” इति अरथात् ; ‘व्यापारेण व्यापारिणो नास्वभावविद्धिः’
इति न्यायेन काव्यस्य धर्मादिजनकत्वमिति भावः ।

(च) अत्र प्राचीनसंवादनान्, उक्तञ्चेति ।—धर्मार्थकाममोक्षेषु लक्षणवा
सदुपायेषु विषयेषु, वैचक्षण्यं—विशिष्टज्ञानं, कलासु—श्रुतगीतादिशतुःषष्टिप्रकारासु च
वैचक्षण्यं, कीर्त्ति—ख्यातिं, प्रीतिं श्रीकापनोदपुरःसरं प्रसन्नताश्च (कर्म)-साधुकाव्यस्य
निषेवणं—करणं ज्ञानञ्च, (कर्त्तुं) करोति—जनयति, यदा—‘साधु’ इति क्रिया-
विशेषणम् ; तथा च काव्यनिषेवणं (कर्त्तुं) साधु यथा भवेत्तथा करोति इत्यर्थः ।
अन्वत् पूर्ववत् ।

त्वाच्च । चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव जायते, परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव । (छ)

(छ) ननु काव्यं कर्मस्यत्वाकर्मव्यवज्ञानद्वारा कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रति कारण-
साक्षात्, धर्मादिं प्रति तु धर्मव्यासिद्धमेवेत्यत आह, किञ्चेति ।—काव्यादिति प्राप्तान्त-
पदचतुष्टयेनान्वेति । अत्र,—गुणज्ञापनम् ; आदिना विष्णुजन्मादिज्ञापनं तद्वारेण्यर्थः ;
एवञ्च एतस्य निषेधनात्तत्र सर्वाद्येसिद्धौ एकेकाद्येसिद्धिहेतुहेतुभूतं शास्त्रान्तरनिषेधं
मन्दप्रयोजनमिति सूचितम् । ननु शास्त्रान्तरापेक्षयाऽस्य अल्पत्वेऽपि एतत् कथं सङ्गते ?
इत्याशङ्क्योत्तरयति, एक इति ।—एकोऽपीत्यर्थः । सुप्रयुक्तः,—रसवतया रचितः,
सत्यक्—ताद्रूप्येण ज्ञातः ; अत्र वा-कारो बोद्धव्यः । स्वर्गं—परलोकं । लोके—पश्चिन्
मर्थे च, कामधुक्—सर्वाद्येसाधकं भवति । इत्यादिवेदवाक्येभ्यः इत्यादिभ्यो वेदसदृशेभ्यो
ब्राह्मणेभ्यः इत्यर्थः । ‘इत्यादिवाक्येभ्यः’ इति पाठान्तरे तु—आप्तानामित्यादिभ्यो
वाक्येभ्य इत्यर्थः । सत्काव्यं कृतिज्ञानान्तरस्य धर्मसाधनत्वं वेदप्रसिद्धमिति भावः । तदेव
युक्त्या दर्शयन्नाह, प्रत्यक्षसिद्धेति ।—धर्मिस्तत्वादिना क्वधीनां धनप्राप्तिर्लोकप्रसिद्धेव
इत्यर्थः । कामप्राप्तिसिद्धेति—काम्यते इति कामो विषयभोगः तस्य प्राप्तिः, “धर्मा-
दयंस्ततः कामः कामात् सुखसमुन्नतिः” इति स्मरणात् । एतज्जन्येति—काव्यजन्ये-
त्यर्थः । धर्मस्थाननुसन्धानादेव तदधीनोत्पत्तिकथोरर्थकामनयोत्पत्तिसम्भावनेव
नास्तीति तयोरनुपादानम् ; यथा,—धर्मप्रधानं फलं धर्मफलं, तेन अर्थकामयोरपि
सङ्गः ; तस्य अननुसन्धानात्—अपारमार्थिकत्वेन साध्यत्वनिर्द्धारणात् । मोक्षोप-
योगिवाक्यम्—उपनिषदादि, तत्र व्युत्पत्त्याधायकत्वात्—दृढतरज्ञानजनकत्वात् । ननु
काव्यादुपनिषदादिव्युत्पत्तिः, ततस्तदर्थानुष्ठानं, ततो मोक्षप्राप्तिरित्यन्यथासिद्धि-
तादवस्थानेनेति चेत् ? सत्यम् ; उपनिषदादिज्ञानादपि मोक्षप्राप्तिरित्यभिप्रायेणास्यो-
त्पापनात् । काव्यादेवेत्येवकारव्यवच्छेदं दर्शयितुमाह, चतुर्वर्गेति ।—वेदाः ऋग्थजुः-
सामाथर्वाख्याः, शास्त्राणि मीमांसादीनि । दुःखादेवेति सुखव्यवच्छेदः । परिणत-
बुद्धीनां वेदादिभ्यो धर्मादिप्राप्तिः सुखान्न भवति, सुकुमारमतीनान्तु दुःखादपि न
भवतीति भावः । परमानन्दसन्दोहः,—रसास्वादसुखपरम्परा, तज्जनकतया—तत्-
साधकत्वेन । अपिना परिणतबुद्धिसमुच्चयः । काव्यादेवेति एवकारः शास्त्रान्तरं
व्यवच्छिनत्ति ; तथा च रसास्वादानाद्येभ्यो प्रवर्तमानस्य कृत्याकृत्योपदेशपर्यवसन्नं
सत्काव्यं चतुर्वर्गेमपि जनयतीति भावः ।

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः ससु वेदशास्त्रेषु काव्येषु किमिति यत्रः करणीयः ? इत्यपि न वक्तव्यम् ;—कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्करा-प्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात् ? किञ्च, काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेय-पुराणेषुऽप्युक्तम्, (ज)—

“नरत्वं दुर्लभं तत्र विद्या तत्र सुदुर्लभा ।

कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥” इति । (झ)

(ज) ननु चतुर्वर्गाद्ये प्रेक्षावन्तः वेदादीनामप्यत्र किमित्यनाप्तवाक्ये काव्ये प्रवर्तन्ताम् ? इत्यभिप्रायेण शङ्कत, नन्विति ।—तर्हि—काव्यस्य चतुर्वर्गसाधनत्व-स्वीकारेऽपि । यत्रः,—चतुर्वर्गाद्यमुद्यमः । काव्यात् तावत् रसास्वादो दुःखं विना धर्मादिप्राप्तिश्च भवति ; वेदादिभ्यस्तु दुःखिनेव धर्मादिप्राप्तिरेवेति वेदाद्यपेक्षया काव्यस्यादर इति सर्वे समीचीनम् । एतदेव लौकिकदृष्टान्तेन द्रष्टव्यं, कटुकेति ।—कटुकेति तिक्ताद्युपलक्षणम् । सितशर्करेति ।—सितशर्करा—अतिशुभ्रगुडविकार-विशेषः, तथा उपशमनीयत्वे प्रतिकार्यत्वे । ततश्च काव्यस्य अनाप्तवाक्यत्वेऽपि स्युति-सदाचारवत् वेदानुमापकत्वेन प्रामाण्यमवगन्तव्यमिति भावः । काव्यस्य सद्योक्तक-सुपादेयत्वमुपपादा वाचनिकं तदुपपादयति,—किञ्चेति । आग्नेयपुराणे षट्त्रिंश-दधिकत्रिंशत्तमे (३३६) अध्याये । अपिना किं पुनरन्वयेति लभ्यते ।

(झ) तदेव वाक्यमवतारयति, नरत्वमिति ।—स्त्रीके जगति प्रथममयतः तावत् मानवजन्य दुर्लभम् अशीतिलचधीनिधमणान्ते तस्याधिगमादिति भावः । तत्रापि नरत्वं तद्धमः दयादाक्षत्यादिसहितसदसत्काव्यविवर्तकत्वं नितान्तं दुर्लभमिति ; तत्र नरत्वे विद्या शास्त्रज्ञानं सुदुर्लभा अतिदुष्पापा । तत्र विद्यायामपि इत्यर्थः, कवित्वं काव्यरचयित्वत्वं दुर्लभं दुष्पापम् । यदि कोऽपि विद्वान् कदाञ्चन एकं शौ वा श्लोकौ रचयितुं शक्नोति, किन्तु काव्यग्रन्थं प्रणेतुं नेत्याह, शक्तिरिति ।—शक्तिः सामर्थ्यं, काव्यकरणज्ञानान्यतरजनकः संस्कारविशेषः, सुदुर्लभा अतिदुरायेत्यर्थः । ‘व्युत्पत्ति-दुर्लभा तत्र विवेकस्तत्र दुर्लभः’ इत्यादौति शेषः । ततश्च बहुतरपुत्र्युसापिचता काव्य-कृतिज्जगतिरिति फलितम् । शक्त्यादीनां स्वरूपं यद्योक्तं रुद्रटभट्टैः,—“मनसि सदा सुप्तमाधिनि विस्फुरणमनेकधाऽभिधेयस्य । अक्रियानि पदानि च विभानि यस्यामसौ शक्तिः ॥ प्रतिभेत्यपरैरुदित्ता सृष्टजोत्पाद्या च सा विधा भवति । पुंसां सृष्ट जातत्वा-

“त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्” इति च । (ज)

विष्णुपुराणेऽपि,—

“काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च ।

शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ॥” इति । (ट)

तेन हेतुना तस्य काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते । एतेनाभि-

धेयञ्च प्रदर्शितम् । (ठ)

दनयोस्तु न्यायंसी सङ्गता ॥ स्वस्थासौ संस्कारे परंमपरं सृजयते यतो हेतुम् । उत्पाद्या तु कथञ्चिद् व्युत्पत्त्या जन्वते परया ॥ ऊन्दोव्याकरणकलाखोकास्त्रितिपदपदार्थविज्ञानात् । युक्तायुक्ताविवेकी व्युत्पत्तिरिथं समासेन ॥ विस्तरतस्तु किमन्यत् तत इह वाच्यं न वाचकं लोके । न भवति यत्काव्याङ्गं सर्वज्ञत्वं ततोऽन्येषा ॥ अविगत-सकलज्ञेयः सुकवेः सृजनस्य सन्निधौ नियतम् । नक्तोदिनमभ्यस्येदभियुक्तः शक्ति-जान् काव्यम् ॥” इति । अत्रेदं बोध्यम् ;—“प्रतिभैव श्रुताभ्यास-सङ्घिता कवितां प्रति । हेतुर्मृदस्त्वस्वज्ञ-बीजव्यक्तिर्लतामिव ॥” इत्युक्तादिशा प्रतिभाऽपरपर्याया शक्तिरभ्यासा-परपर्यायाऽभ्याससङ्घिता काव्योद्भावनं प्रति, लतोद्भवं प्रति बीजव्यक्तिरिव हेतुः, तत्र बीजव्यक्तिसमा प्रतिभा, मृदस्त्वञ्च श्रुतादीनामभ्यासः इति दिक् ।

(ज) त्रिवर्गसाधनमिति ।—त्रयाणां वर्गः धर्माधिकामा इत्यर्थः, तस्य साधनं लाभोपाय इत्यर्थः । नाट्यम्—अभिनेयनाटकादि । इति चेति उक्तमिति पूर्व-णान्वेति ।

(ट) पुनश्च काव्यस्वोपादेयत्वं विष्णुपुराणप्रामाण्यात् द्रढयति, काव्यालापा-श्रेति ।—ये केचित् काव्यालापाः सरसशब्दार्थव्याचाराः, यानि च अखिलानि सम-वाधि, गीतकानि सङ्गीतयः, विद्वान्ते इति शेषः, एते शब्दमूर्त्तिधरस्य वेदमयस्य, महा-त्मनः विष्णोः नारायणस्य, अशाः स्वरूपविशेषा इत्यर्थः । अतः तस्मैवनफलस्य नारा-यणसेवासमफलत्वं, तेन महापुण्यसम्भव इति भावः ।

(ठ) तेन हेतुना—चतुर्वर्गफलसाधनत्वेनेति भावः । अभिधेयञ्च—अस्य ययस्य वाच्यञ्च । एतेन—चतुर्वर्गफलप्राप्तिरित्यनेन अभिहितम् ; अकारात् प्रयोजनसम्बन्धा-वपि समुच्चीयेते । सम्बन्धश्चात्र प्रयोजनाभिधेययोः कार्यकारणभावरूप इति । अर्थं भावः,—“सिद्धार्थे सिद्धसम्बन्धं शोभुं शोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यं सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥” इति न्यायात् शास्त्रादौ सम्बन्धादीनामभिधानमुचितमितीदमभि-धानम् इति ।

तत् किंस्वरूपं तावत् काव्यम् ? इत्यपेक्षायां कश्चिदाह,—
“तददोषो शब्दार्थौ सगुणावनलङ्घ्यौ पुनः कापि” इति ।
एतच्चिन्त्यम् ; (उ) तथाहि, यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वाङ्गी-
कारस्तदा,—

“न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

साऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो ! रावणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा !!

स्वर्गप्रामटिका-विलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ?॥” (ठ)

(उ) तदिति ।—तत्—निबन्तप्रयोजनं काव्यम् । तावदिति वाक्यालङ्कारे ।
किंस्वरूपमिति—किं स्वरूपं लक्षणं यस्य तद्योक्तम् । इत्यपेक्षायाम्—इति शब्दा-
याम् । आह—ब्रूते । कश्चित्—सम्यटभट्टः इत्यर्थः । अदोषो—बन्धुमाणदोषवर्जितो,
सगुणो—बन्धुमाणगुणसमन्वितो । कापि पुनः अनलङ्घ्यो—अलङ्कारशून्यो अस्फुटाल-
ङ्कारो वा । शब्दार्थौ—शब्दश्च अर्थश्च तौ अर्थविशिष्टः शब्द इति भावः । तत्—
काव्यमित्यर्थः । [केचित्तु “शब्दार्थोभयपर्यायत्वं काव्यत्वम्” इत्याहुः, तत्र ; तथा
सति, शब्दभावप्रत्यक्षत्वे काव्यं ग्रहणीयं न प्रयुज्येत, व्यासज्योतिषमस्य लौकिक-
ग्रन्थे स्वाग्रप्रत्यक्षस्य कारणात्] । एतत्—लक्षणमिति यावत् । चिन्त्यं—विचार्यं,
दृष्यमिति यावत् ।

(ठ) न्यङ्कार इति ।—राक्षसकुलं विनाशयति श्रीरामभट्टे रावणस्य हनु-
मन्नाटके स्वभक्त्यंतीतिरियम् । मे मम, यत् अरयः श्रवणः, वर्त्तन्ते इति शेषः, अयमेव
अरिसङ्घाव एव, न्यङ्कारः धिक्कारः, विलोकाधिपतेर्विजितसर्पारेः शत्रुसङ्घावस्य अना-
दरातिशयप्रतिपादनाय न्यङ्कारत्वेन आरोपः । तत्रापि तेषु अरिषु सरस्वपि, असौ रामः
तापसः तपस्विभक्तस्य मम अरिरयमिति द्वितीयो न्यङ्कार इति शेषः । देवाति-
शयव्यापनाय रामस्य अदःशब्देन निर्देशः, न तु नास्ति कोप्यम् । सोऽपि तथा-
विधोऽपि, अवेव खड्गायामेव, न तु दूरे इति भावः, राक्षसकुलं निहन्ति, न तु निभृतं
कुत्रापि अस्तिष्ठते ; नापि द्विद्वान् राक्षसान् नाशयति, अपि तु तत्कुलम्, इति तृतीयो
न्यङ्कारः इति शेषः । रावणः जीवति ; अहो आश्चर्यम् !! एतादृशपरिभवेऽपि
रावणस्य जीवनम् ? किमतः परमसम्भवं सम्भवनीयं स्यादिति भावः । शक्रजितं यः
शक्रम् इन्द्रं जितवान् तं नेघनादमित्यर्थः ; धिक् धिक्, इन्द्रजिताऽपि नरवानराणां

अस्य श्लोकस्य विधेयाविमर्शदोषदृष्टतया काव्यत्वं न स्यात्, प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यताऽस्याङ्गीकृता ; तस्मादव्याप्तिर्लक्षण-
दोषः । ननु कश्चिदेवांशोऽत्र दृष्टः, न पुनः सर्व एवेति चेत् ; तर्हि यत्रांगे दोषः सोऽकाव्यत्वप्रयोजकः, यत्र ध्वनिः स उत्तम-
काव्यत्वप्रयोजकः, इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणमिदं काव्य-
मकाव्यं वा किमपि न स्यात् । न च कश्चिदेवांशं काव्यस्य
दूषयन्तः श्रुतिदृष्टादयो दोषाः, किं तर्हि सर्वमेव काव्यम् ?
तथाहि,—काव्यात्मभूतस्य रसस्थानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि
नाङ्गीक्रियते ; अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषत्वव्यवस्थाऽपि न
स्यात् । यदुक्तं ध्वनिकृता, (ग)—

न किञ्चित् अनिष्टं साधितवान् इति पुनः पुनर्निन्दामि इत्यर्थः । प्रबोधितवता—
प्रबुद्धेन ['बुध् बोधने' इत्यस्य भौवादिकस्य रूपमिदम् ; न तु 'बुध अवगमने'
इत्यस्य देवादिकस्य, तस्यानिट्त्वात् । यद्वा,—प्रबोधितं प्रबोधनमस्वास्तीति तथोक्तेन
जागरितेनेत्यर्थः, यद्वा,—देवादिकस्य षिजन्तबुधधातो रूपमिदं, तेन अस्माभिः अकाले
निद्रात्यागं कारितवता इत्यर्थः] कुम्भकर्णेन किम् ? तेनापि न किमपि कार्यं
साधितमिति भावः । स्वर्गं पव यामाटिका सुद्रयामः तस्या विलुण्ठनेन वथा सच्छूनेः
अथवा बलदपितेः इत्यर्थः, एभिः भुजेः बाहुभिः, विंशत्या इति शेषः, न तु हाभ्यां,
किम् ? निष्प्रयोजना इमे बाहव इत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्,—“सूर्याश्रयेद्वि-
मः सजो सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ।

(ग) विधेयाविमर्शेति ।—विधेयस्य साध्यस्य, अविमर्शः अप्राधान्येन निर्देशः,
स एव दोषः तेन दृष्टतया दोषयुक्ततया । अत्र श्लोके विधेयस्य न्यङ्कारस्य “अनुवाद्य-
मनुक्तेव न विधेयमुदीरयेत् । न ह्यलस्यास्यदं किञ्चित् कुञ्चित् प्रतितिसति ॥”
इत्युक्तन्यायेन रचनावैपरीत्यात् अप्राधान्येन निर्देशः, तथा स्वर्गयामाटिकेत्यत्र वृषालं
विधेयं वमसे गुणोभावात् अनुवाद्यताप्रतीतिकरमिति द्विविधो विधेयाविमर्शो द्रष्टव्यः ।
अत्र इष्टापथो दोषमाह, प्रत्युतेति ।—प्रत्युत—वैपरीत्ये । ध्वनित्वेन—वाच्यार्था-
दधिकत्वमत्कारिव्यङ्गाद्यंशतया ;—“इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्गो वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः
कथितः” इति लक्षणात् । अस्य—श्लोकस्य । उत्तमकाव्यता अङ्गीकृता—स्वीकृता ।
अत्र द्रष्टव्यं शान्त्यावमानेन निर्देशाख्यस्य सञ्चारिभावस्य व्यङ्ग्यतया ध्वनिसत्त्वमवगमन्यम् ।

तस्मात्—उक्तदोषसङ्गावेऽपि काव्यवाङ्मोकारात् । अव्याप्तिः,—खल्वे खल्वेवागमनरूपो
दोषः । अयं भावः,—“दुर्गतिर्दुर्गणसम्बन्धेस्तथा कारकशक्तिभिः । कृतद्वितसमासेश्च
द्योत्यो खल्वकमः क्वचित् ॥” इति ध्वनिकारोक्तदिशाऽत्र भूयसा अंशेन सुवादीनां स्फुटं
व्यञ्जकत्वमुपलक्ष्यते । तथाहि—“मे यदरथः” इति अस्मत्सम्बन्धकघनात् मदीय-
शत्रुसङ्गावः कथमपि न युज्यते इति व्यज्यते, “अरथः” इत्यत्र बहुवचनं मम शत्रुसङ्गाव
एव नितान्तमनुचितः, किं पुनस्तत्रापि बाहुल्यमिति व्यनक्ति । “तत्राप्यसौ तापसः”
इति तपःशब्दात् प्रयुक्तेन मत्वर्थायाण्यप्येव पौरुषराद्धित्वमभिव्यज्यते । तत्राप्येवनेन
शत्रुसङ्गावे अत्यन्तासम्भाव्यत्वं सूचितम् । “अत्रेव” इति यत्र मया अर्चिष्ठोयते, तदेव
स्नानमस्य हननक्रियाया आधारभूतमिति व्यनक्ति । “निहन्ति” इत्यत्र निपातेन निर्मूलं
हननं सूचितम् । “जीवति” इति वर्त्तमानप्रयोगेण तादृशहननक्रियासमानवाचीता
मदीया इयं जीवनक्रिया नितान्तमयुक्ता इति ध्वनितम् । तथादेवं कारकप्रकृति-
निपातादिभिः यथोक्तम् असम्भवनीयमिदमुपस्थितमिति स्वस्य प्रतीकाराद्यामर्थेन
पौरुषाभावो व्यज्यते । तथा “रावणः” इति पदं लोकात् रावयति दुःखारूप्य रोदयति
इति द्यौगिकार्थं परिव्यजत् इदानीं स्वस्य अत्यन्तविपरीतार्थं सङ्गमितत्वं सूचयति ।
“शक्तिगतम्” इति “अयं शक्तिं जितवान्” इति लोकाप्रचारिताख्यानां तापसनिर्जितस्य
न कथमपि बहुमानास्पदमिति व्यनक्ति । “स्वर्गपामटिका” इत्यनेन स्वर्गविक्रयजन्य-
सपौरुषानुस्मरणस्य नितान्तमयुक्तत्वं व्यनक्ति । “वृथा” इत्यनेन च स्व-गतपौरुषस्य निन्दा
अभिव्यज्यते इति सुधीर्भविर्भाव्यम् । एवं व्यञ्जकभूयस्त्वे प्रतीयमाने वाच्यातिशयो
अमत्कारः समुल्लसति, तेनास्त्रीत्तमकाव्यत्वमेव युक्तं, न तु काव्यत्ववेकत्वम् इति । ननु
विधेयाविमर्शदोषसादांशिकः, तेन सर्वं काव्यं न दुष्टं, निर्दोषस्यैव गुणालङ्कारसङ्गावं
काव्यत्वमित्यभिप्रायेणाशङ्कते, नन्वित्यादिना ।—अत्र—न्यङ्कारो ह्ययमेवेति पद्ये इत्यर्थः ।
पूर्ववादिनस्तात्पर्यमुञ्चीय दूषयति,—तर्हीति । अथाभ्यां—दुष्टादुष्टभागाभ्याम् ।
उभयतः,—काव्यत्वाकाव्यत्वाभ्याम् । आङ्गप्यभाषं—व्यावर्तमानम् । इदं—न्यङ्कार इति
पद्यम् । श्रुतिदुष्टादयः इत्यादिशब्दात् अपुष्टत्वादियद्वयम् । तथाहि—तमेवायंमवगच्छ
इत्यर्थः । काव्यात्मभूतस्य—काव्यस्य रसात्मकवाक्यस्य, आत्मभूतस्य आत्मतां प्राप्तस्य ।
रसस्य—वक्ष्यमाणस्य शृङ्गारादिरूपस्य । अनपकषं क्वले—अपकषांनापायकत्वे । तेषां
—श्रुतिदुष्टत्वादीनाम् । दोषत्वमपि—दोषावहत्वमपि । न अङ्गीक्रियते—न स्वीक्रि-
यते । ननु दोषाः सबंटेव दोषावहाः, ते कदाचित् न दोषावहा इति कथम् ?
इत्याशङ्गाह, अन्यथेति ।—अन्यथा—वैपरीत्ये इत्यर्थः । नित्यदोषाः च्युतसंस्कारता-
दयः, अनित्यदोषाः श्रुतिदुष्टत्वादयः तेषां भावः, तस्य व्यवस्था निर्द्धारणम् । न

“श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः” ॥ इति (त)

किञ्चैवं काव्यं प्रविरलविषयं निर्विषयं वा स्यात्, सर्वथा निर्दोषस्यैकान्तमसम्भवात् । ननु ईषदर्थे नञः प्रयोग इति चेत् ; तर्हि ईषदोषो शब्दार्थौ काव्यमित्युक्तेर्निर्दोषयोः काव्यत्वं न स्यात् । सति सम्भवे ईषदोषाविति चेत् ; एतदपि काव्यलक्षणेषुवाच्यं, रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधादिपरिहारवत् ; न हि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशाः, किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्तुम् ; तद्वदत्र श्रुतिदुष्टादयोऽपि काव्यस्य । (थ)

स्यात्—न भवेत् । रसापकर्षकत्वमात्रेणैव श्रुतिदुष्टत्वादयो दोषतामावहन्ति, यदा तु रसं नापकर्षयन्ति न वा उत्कर्षयन्ति तदा ते न दोषाः । तस्मात् ते अनित्य-दोषाः । च्यनसंस्कारतादयस्तु सर्वदैव रसमपकर्षयन्तीति ते नित्यदोषा इति भावः । अत्र तु विधेयाविमर्शदोषः रसापकर्षकतया सर्वमेव पद्यं दूषयतीति नास्यांशिकतेति फलितम् । उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रष्टव्यं,—यदुक्तमिति ।

(त) श्रुतिदुष्टादय इति ।—ये च श्रुतिदुष्टादयः अनित्याः अमावकालिकाः, दोषा दर्शिताः, ते ध्वन्यात्मनि व्यङ्ग्यस्थाने शृङ्गारे एव, हेयाः त्याज्या इति उदाहृताः उक्ताः ; एवकारो अन्वयवच्छेदकः, तेन रौदधीरादिरसे उदतस्य वक्तुः श्रुतिकट्टादिकं गुण एव, एतच्च उत्तरत्र स्फुटीकृतं पश्यतता ।

(थ) ननु ‘रसापकर्षका दोषाः’ इति त्वदुक्त्याऽपि दोषाणां त्याज्यत्वे ‘षदोषो शब्दार्थौ काव्यम्’ इति युक्तमेव, इत्याशङ्गापच्यन्तरमाह, किञ्चेत्यादिना ।—एवं—निर्दोषत्व एव काव्यवाङ्गीकारे । काव्यम्—उपचारात्तल्लक्षणं, त्वदुक्तकाव्यलक्षणमिति यावत् । प्रविरलविषयं—स्वल्पलक्ष्यम् । निर्विषयं—निलक्ष्यमेव वा स्यादिति भावः । एकान्तम्—अत्यन्तम् । ननु यदि सर्वमेव दोषः सम्भवति, तदा “ईषदोषो शब्दार्थौ काव्यम्” इति विबक्षणीयमित्यभिप्रायेणाह,—नन्विति । यदि निपुणतरकविना निर्दोषं काव्यं रचयितुं शक्यते, तदा तत्राव्याप्तिं दर्शयति, तर्हीति ।—नञ ईषदर्थोकारे इत्यर्थः । सति सम्भवे इति—ततश्च सदोषाणां मध्ये ईषदोषावैव शब्दार्थौ काव्य-मित्यनेकरणे बलवद्दोषरहितत्वमित्यर्थः सम्पद्यते इति । एतत् दूषयति, एतदपीति ।—

उक्तञ्च,—“कौटानुविद्धरत्नादि-साधारण्येन काव्यता ।

दृष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटः ॥” इति । (द)

किञ्च,—शब्दार्थयोः सगुणत्व-विशेषणमनुपपन्नम् ; गुणानां रसैकधर्मत्वस्य “ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः” इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात् । रसाभिव्यञ्जकत्वेन उप-

बलवद्दीवरहितत्वमपीत्यर्थः । रत्नादीत्यादिपदेन सुवर्णादयश्चम ; कौटानुविधा-दीत्यादिपदेन मलिनत्वादिपरिग्रहः । परिहारो राहित्यम् । दृष्टान्तं विवृण्वन् प्रकृत-मुपपादयति, न हीति ।—रत्नञ्च—रत्नाटेः । रत्नत्वं—रत्नादित्वम् । व्याहृतं—व्यावर्त्त-यितुम् । ईशाः,—समर्थाः । उपादेयतारतम्यम्—उपादेयस्य रत्नादेस्तारतम्यमुक्त-त्वापकृष्टत्वरूपं, तत्कृतं भेदमिति यावत् ; तद्वत्, अत्र—काव्ये । वर्त्तमाना अपि श्रुतिदृष्टादयः,—श्रुतिदृष्टत्वादयो दोषा इत्यर्थः, काव्यस्य काव्यत्वं व्याहृतं नेमाः, किन्तु उपादेयतारतम्यमेव कर्त्तुमित्यनेनान्वयः ।

(द) अद्यथे प्रमाणमुपदर्शयति, उक्तञ्चेति ।—कौटानुविद्धं कौटञ्चतं यत् रत्नादि तस्य साधारण्येन साव्यम्, यत्र स्फुटः सुव्यक्तः, रसादीनाम् [आदिपदेन रसा-भासादयो गृह्यन्ते] अनुगमः अनुवर्त्तनं, स्वत एवोपलब्धिः इति यावत् ; तत्र दृष्टेष्वपि काव्यता मता अङ्गीकृता [यत्तस्य अन्वयेति पाठे—अदृष्टेषु इत्यर्थः] तथा आत्मा-व्यामितादवस्थामेवाव दोष इति बोध्यम् । केचित्तु ‘अदोषो’ इति च्युतमंस्कृत्यभवन्मत्त-योगिक्रिष्टत्वादयो ये शाब्दबोधनिघटकाः दाषास्तत्सामान्याभाववन्तौ इत्यर्थः, एते रस-बोधप्रतिबन्धकाः, दोषान्तरन्तु काव्यापकर्षकमित्याहुः, तत्र ; व्यतिरेकध्वनेरुदाहरणे “धन्याऽसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि विश्वञ्चाटुक्षयतानि रतान्तरंषु । नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः श्रपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥” इत्यत्र “श्रपामि” इति च्युतमंस्कृतिदोषसत्त्वात् “निःशेषच्युतचन्दनं सूनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दूर-मनञ्चने पुलकितता तन्वी तवेयं तनुः ।” इत्यादावञ्जनस्य अत्यन्तसत्त्वबोधामप्रायेण प्रयुक्तस्य “दूरम्” इत्यस्य, समासे गुणीभूतेन नञर्थेन सद्धान्वयेनाभवन्मतयोगत्वदोष-सत्त्वाच्चाव्याप्तेः । अध्याहार्यक्रियान्वयेन तदुपपत्तावप्यभिमतान्वयाभावेन तद्दाष-तादवस्थ्यात् । काव्यप्रकाशकारेणैवानथोरुपमकाव्यत्वस्वीकारात् । “अदृष्टे दशनी-ल्लगणा दृष्टे विच्छेदभीकता । नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते मुग्धम् ॥” इत्य-स्फटाप्यगुणीभूतव्यङ्ग्यादाहरणे पूर्वार्द्धे भवच्छब्दाथान्वयसम्भवरूपाभवन्प्रयोगसत्त्वा-व्याप्तेः । “नादृष्टे च न दृष्टे च भवन्ति प्राप्यते सुखम्” इति पाठो युक्तः ।

धारतः उपपद्यते इति चेत् ? तथाऽप्ययुक्तम् । तथा हि,—तयोः काव्यस्वरूपत्वेन अभिमतयोः शब्दार्थयोः रसोऽस्ति न वा ? नास्ति चेत्, गुणवत्त्वमपि नास्ति ; गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । अस्ति चेत्, ऋथं नोक्तं रसवन्ताविति विशेषणम् ? गुणवत्त्वान्यथाऽनुपपत्त्या एतन्नभ्यत इति चेत् ? तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं, न सगुणाविति । न हि “प्राणिमन्ता देशाः” इति वक्तव्ये “शौर्यादिमन्तो देशाः” इति केनापि उच्यते । ननु “शब्दार्थौ सगुणौ” इत्यनेन गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्यावित्यभिप्राय इति चेत्, न—गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्य काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वं, न तु स्वरूपाधायकत्वम् (घ) ।

उक्तं हि,—“काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरं, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषाः काण्ठादिवत्, रौतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत्” इति । एतेन “अनलङ्कृती पुनः क्वापि” इति यदुक्तं तदपि परास्तम् । अस्य हि अर्थः,—“सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचित् तु अस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थौ काव्यम्” इति । तत्र सालङ्कारशब्दार्थयोरपि

(घ) इत्यम् अदीर्घाविति शब्दार्थविशेषणं दूषयित्वा सगुणाविति विशेषणं दूषयति, किञ्चेति ।—न हि शब्दार्थेषु गुणानामवस्थानं, रसव्येव तदवस्थानस्य ‘वे रसस्माद्भिनः’ इत्यनेन स्वयं प्रतिपादितत्वादिति भावः । रसाभिव्यञ्जकत्वेन—रसादिप्रकाशकत्वेन । उपधारतः,—परम्परया । उपपद्यते—युज्यते, सगुणत्वविशेषणमिति शेषः । तदन्वयिति ।—तस्य रसस्य अन्वयः तस्मत्त्वे तस्मत्त्वं, व्यतिरेकः तदसत्त्वे तदसत्त्वं, तयोर्गुणविधायित्वात्—सदसद्भावशालित्वात् । अर्थं भावः,—यत्र यत्र गुणोऽस्ति, तत्र तत्र रसोऽस्तीति अन्वयः । यत्र यत्र रसो नास्ति तत्र तत्र गुणो नास्तीति व्यतिरेक इति । गुणवत्त्वेति ।—गुणवत्त्वस्य—सगुणत्वस्य । अन्यथाऽनुपपत्तेः,—विना रससंज्ञितैः इत्यर्थः । एतत्—रसवन्ताविति विशेषणम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वम्—उत्कर्षमात्राजनकत्वम् । स्वरूपाधायकत्वं—सस्य रूपं लक्षणं तस्य आधायकत्वं साधकत्वम् ।

काव्ये उत्कर्षमात्राधायकत्वात् । एतेन “वक्रोक्तिः काव्य-
जीवितम्” इति वक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपि परास्तम् ;
वक्रोक्तेरलङ्काररूपत्वात् (न) । यच्च क्वचिदस्फुटालङ्कारत्वे
उदाहृतम् ।—

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः
ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथाऽपि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥” (प)

(न) उक्तमिति ।—रसादिरित्यादिपदेन रसाभासभावतदाभासभावशान्ति-
भावोदयभावसन्धिभावश्रवणत्वादीनां वक्ष्यम् । गृणाः,—साधुर्वीजःप्रसादाख्याः
वक्ष्यमाणाः । दोषाः,—श्रुतिदृष्टत्वादयः । रीतयः,—वेदर्भोगौडीपाञ्चालीषाटीप्रभ-
तयः । अलङ्काराः,—अनुप्रासोपमादयः । एतेन—वक्ष्यमाणहेतुना । परास्तं—
निराकृतम् । उत्कर्षमात्राधायकत्वात्—उत्कर्षमात्रजनकत्वात्, न तु स्वरूपाधायकत्व-
मिति शेषः । एतेन—उक्तहेतुना । वक्रोक्तिः,—वक्रा विचित्रा उक्तः वैचित्र्यामित्यर्थः ।

(प) य इति ।—कौमारे रेवातोरे वेतसीतरुतले ऋतक्रीडायाः पुनः तत् स्थानं
प्रति उत्सुकाया नायिकाया उक्तिरियम् । यः कौमारं हरति विवाहेन अपनयतीति
कौमारहरः पतिः [‘हरतेरनुदयमनेऽच्’ (शश६ पा०) इत्यच्] स एव वरः अमि-
मतः, [एतेन उदाहोमपि अभिमतस्य पत्युः सत्तायाः प्रतिपादितत्वात् उपपत्यसन्नि-
धानस्य स्त्रीत्वोक्ताकारणत्वं वारितम् । अत्र “एव, हि” इति शब्दद्वयोरुपादानमुप-
पत्तेरत्यन्तासम्भविष्यत्त्वनाथ] अत्रापि तत्तदतिकारणमस्तीत्यत आह, ता एवेति ।—ता
एव यासु तत्र क्रीडितं तस्मिन्नातोया इत्यर्थः, चैत्रक्षपाः,—मधुश्रामिन्यः, वासन्तीनिशाः
इति यावत् । उन्मीलितामिर्विकसिताभिः, मालतीभिः पुष्पतरुवर्गैः, सुरभयः
सौरभवाद्भिः, प्रशस्तम् ऊढं गतिर्येषां तादृशाः प्रौढाः मन्दवहाः, ‘अनुकूलो वहन्
वायुः’ इत्यादौ वक्ष्यतोर्गमनायता प्रसिद्धा । वायुममनस्य प्राशस्त्यं हि मान्यम् ;
‘मन्दं मन्दं वहति पवनो रघ्नयन् हन चेतः’ इत्यादि दृश्यन्तात् । कदम्बानिलाः,—
कदम्बानां धूलिकदम्बानां वायवः चैत्रे तेषामेव महावादिति भावः । किञ्चित् तु—
कदम्बानिलाः कदम्बवनवाताः, वनानिहानां प्रौढत्वे वनवर्द्धिभूतानां मान्योपलभ्यात्
उद्दीपकत्वेन आह,—प्रौढा इति व्याचक्षुः ; तत्र, तथात्वे कदम्बपर्यन्तानुधावनस्य

एतच्चिन्त्यम् । अत्र हि विभावना-विशेषाक्तिमूलस्य सन्देह-
मङ्गरालङ्कारस्य स्फुटत्वम् । एतेन,—

“अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।

रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिञ्च विन्दति ॥” (फ)

निष्प्रयोगनकत्वात् अरण्यानिष्ठा इत्यनेनेव तदर्थलाभात् । न च मालतीसम्बन्धेनेवा-
निलानां सौगन्ध्यलाभात् कदम्बसम्बन्धदर्शनं व्यर्थमिति वाच्यं, विलक्षणसौगन्ध्यलाभाय
तस्य सार्थकत्वात् ; यथा ‘रमणीकमनोयकपोलतले परिपोतपटीररभेरलसः । अय-
मश्नति पञ्चशरानुचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः ॥’ नवेति—नवपृथितेत्यर्थः । अत्र
अन्दनसम्बन्धेन सौगन्ध्यलाभेऽपि विलक्षणसौगन्ध्यलाभाय कदम्बसम्बन्धवर्णनम् । सा
चेव—तदवस्थैव । अस्मि—भवामि, वने इत्यर्थः । तथाऽपि—तादृशसामर्थ्येऽपि ।
सुरतव्यापारस्त्रीलाविधौ—निधुवनव्यापारविधानार्थम् । रेवेति ।—रेवायाः नभेदायाः,
रोधमि तटे । वेतकीतकतले चितः,—चित्तम् । समुत्कण्ठते—तत्रैव विद्यतुंमभिलष-
तोत्यर्थः । शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ।

(फ) एतत्—अस्फुटालङ्कारत्वे उदाहरणं, चिन्त्यं—विचार्यं, दूष्यमित्यर्थः ।
विभावनेति ।—विभावना—विना हेतुः कार्योत्पत्तिरूपा, विशेषाक्तिः,—सति हेतौ
फलभावरूपा, ते मूलं यस्य तादृशस्य, ताभ्यां निरूपितस्य इत्यर्थः । सन्देहसङ्गराल-
ङ्कारस्य—किमत्र विभावना भवति, विशेषाक्तिर्वा ? इत्येवंरूपस्य अलङ्कारस्य । स्फुटत्वं—
सुव्यक्तत्वम् । तथा हि उत्कण्ठायाः पत्याद्यभावरूपकारणं विनाऽपि उत्कण्ठारूपकार्य-
कषणात् किमर्थं विभावना ? किं वा उत्कण्ठाभावस्य कारणस्य पत्यादेः सत्त्वेऽपि
फलरूपस्य उत्कण्ठाभावस्य अकषणात् विशेषाक्तिः ? इति सन्देहः स्फुटतया प्रति-
भाति । [केचित् तु—“रेवातीरे कृतसङ्केतायाः नायिकायाः स्वग्रहे सखीं प्रत्युक्ति-
रियम् ; यः कौमारं अनूदावस्त्रायां हरतीति कौमारहरः जार इत्यर्थः, स एव हि
वरः विलक्षणरतिममर्थतया अभिमतः इत्यर्थः ; (अन्यत् सर्वे पूर्ववत्) । एवञ्चात्र
रमस्य प्रधानत्वान्नालङ्कारेति काव्यप्रकाशकारोक्तौ रसस्य रसाभासस्य इत्यर्थः, रते-
रूपपतिगोचरत्वेन रसाभासस्यैव सम्भवात् इत्याहुः ; तत्र, व्यञ्जकाभावाद्दृग्पतेरदा-
लाभात् । वक्तृवैश्रष्ट्यमेव व्यञ्जकमिति चेन्न, वक्तृस्तादृशवैश्रष्ट्ये प्रमाणाभावात् ; प्रत्यु-
क्त एव हि वर इत्यनेन उपपत्तिरतरेत्यन्तासम्भावित्वमूक्तम्] । एतेन—उक्तदोषममुहेन ।
अदोषमिति ।—अदोषं दोषशून्यं, गुणवत् सुगुणम्, अलङ्कारैरलङ्कृतं सालङ्कारमित्यर्थः,
रसान्वितं काव्यं कुर्वन् कविः कीर्तिं यश्च, प्रीतिम् आनन्दञ्च, विन्दति लभते ।

PRESENTATION

प्रथमः परिच्छेदः ।

[१७]

इत्यादीनामपि काव्यलक्षणत्वमपास्तम् । यत् ध्वनि-
कारिणोक्तं “काव्यस्यात्मा ध्वनिः” इति, तत् किं वस्त्वलङ्कार-
रसादिलक्षणस्तिरूपो ध्वनिः काव्यस्यात्मा ? उत रसादिरूप-
मात्रो वा ? नाद्यः, प्रहेलिकादावतिव्यसिः । द्वितीयश्चेत्,
ओमिति ब्रूमः (ब) । ननु यदि रसादिरूपमात्रो ध्वनिः
काव्यस्यात्मा, तदा,—

“अत्ता एत्य णिमज्जइ एत्य अहं दिअसअं पलोएहि ।

मा पहिअ ! रत्तिअंधअ ! सेज्जाइं मइ णिमज्जहिंसि ॥”

इत्यादौ वस्तुमात्रस्य व्यङ्ग्यत्वे कथं काव्यव्यवहारः ? इति चेन्न ;
अत्रापि रसाभासवत्तथैवेति ब्रूमः । अन्यथा “देवदत्तो ग्रामं
याति” इति वाक्ये तद्भृत्यस्य तदनुसरणरूपव्यङ्ग्यावगतेरपि
काव्यत्वं स्यात् । अस्त्विति चेत् ; न, रसवत् एव काव्यत्वाङ्गी-
कारात् । काव्यस्य प्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिण्डदान-
द्वारेण वेदशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां
विनेयानां रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्, इत्यादि-
कृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरन्तनैरप्युक्तत्वात् (भ) ।

(ब) इत्यादीनाम्—एतत्प्रभृतीनां वचनानामित्यर्थः । एतेन निर्देवस्य सगुणाल-
ङ्कारस्य काव्यस्य प्रशङ्कता, न तु सदीपादेः काव्यत्वाभाव इति सूचितम् । ध्वनि-
कारिणोक्तं दूषयति, यत्त्विति ।—काव्यस्य आत्मा—स्वरूपाधायकी धर्मविशेषः । ध्वनिः,
—व्यङ्ग्यरूपोऽर्थः इत्यर्थः । प्रहेलिकादौ,—“तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बव्यल-
माश्रितः । गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूत्रति मुहुर्मुहुः ?” ॥ इत्यादौ इत्यर्थः । अत्र
किञ्चिद्गुणलक्षणरूपं व्यङ्ग्यम् । ओमिति ब्रूमः,—स्त्रीकुर्म इत्यर्थः ;—(‘ओमुपक्रमे ।
प्रथमे चाभ्युपगमे चापाकृतौ च मङ्गले’ इति मेदिनी) ।

(भ) असा इति ।—“अत्ता अत्र निमज्जति अत्राहं दिवसे एव पलोअथ । मा
पथिक ! रात्राअक ! अय्यायां मम निमज्जासि ॥” इति संस्कृतम् । रात्राअकत्वेन
कथितात्मानं कश्चित् पथिकं प्रति कथञ्चित् नाथिकाया उक्तिरियम् । मच्छय्याप्रविष्टं
त्वं गच्छथुः यदि कथञ्चित् जानीयात् तदा “अहं रात्राअतया निजशय्यां न दृष्टवान्”

तथा च आग्नेयपुराणेऽप्युक्तम् ;—

“वाग्वेदग्ध्रप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम्” इति । (म)

व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं,—“काव्यस्यात्मनि सङ्गिनि रसादि-
रूपे न कस्यचिद्विमतिः” इति । ध्वनिकारेणाप्युक्तं,—“न हि
कवेरिति वृत्तमात्रनिर्वाहेणात्मपदलाभः इतिहासादेरेव तत्सिद्धेः”
इत्यादि । ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषामपि नीरसानां
पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न ; रसवत्पद्यान्तर्गत-
नीरसपटानामिव पद्यरसेन, प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताऽङ्गी-

नीपनोपायं बोधयितुं “रात्रान्ध” इति पदं प्रयुक्तवती इति केचित् । हे रात्रान्धक !
पथिक ! अत्र अस्मिन् स्थाने, अन्धता अन्धः, निमज्जति निमग्नः अन्धप्रथा स्वपिति
इति यावत्, न अन्धकारमिति भावः ; अत्र अस्मिन् स्थाने, अन्धं, अन्धे इति शेषः ;
दिवसे एव दिनालोके एव, अन्धोक्त्यर्थे प्रकृतं पश्य, मम अन्धार्थां मा निमज्जसि ।
अत्र वस्तुभावस्य व्यङ्ग्यत्वे—स्वप्नव्याप्तप्रवेशरूपस्य वस्तुनः एव व्यङ्ग्यत्वे इत्यर्थः । रसा-
भासेति।—रतेरूपपतिविषयत्वात् अत्र अङ्गारो रसः । तद्वत्तथैव—तद्विशिष्टत्वेनैवेत्यर्थः ।
अन्यथा—अत्र अङ्गारानामरूपस्य व्यङ्ग्यत्वं काव्यत्वाद्ययत्वास्वीकारे इत्यर्थः । देवदत्त
इति।—तथा च यथाकथञ्चित् व्यङ्ग्यमङ्गारे न काव्यव्यवहारः इति भावः । नीरसस्य
काव्यत्वास्वीकारे हेतुमाह, रसास्वादिति।—रसास्वादमुखानां पिण्डं—समूहः, तस्य
दानद्वारेण—रसानुभवरूपमुखपरम्पराप्रदानेन इत्यर्थः । तद्योतं,—“स्वादुकाव्यरसो-
न्मियं शास्त्रमप्युपमुज्जते । प्रथमास्त्रीदमधुराः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥” इति । वेदशास्त्र-
विमुखानां—काठिन्यात् तद्व्यवहारसमर्थानामिति यावत् । सुकुमारमतीनां—
कोमलबुद्धीनाम् । विनेयानां—शिक्षणीयानां राजपुत्रप्रभृतीनाम् । तथा च अष्ट-
प्रधानेषु वेदेषु अष्टप्रधानेषु पुराणैतिहासप्रभृतिषु च आयासबहुलैषु विमुखानां
सुकुमारमतीनां हि बुद्धीभूतशब्दार्थेषु रसास्वादप्रधानेषु प्रथमं तावत् रसास्वादमुखो-
द्देशेन प्रवृत्तिः, ततः काव्यार्थानां ज्ञानात्म्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरताऽवधारणमिति
भावः । चिरन्तनैः,—प्राचीनैः पण्डितैः इत्यर्थः ।

(म) अत्रार्थे अग्निपुराणं प्रमाणात्वेनोपन्यस्यति,—तथेत्यादि । वागिति।—
वाचां वेदगर्भां बोधयित्वा, प्रधानं यत्र तस्मिन् । एवकारेण अलङ्कारादिव्यवच्छेदः ।
अत्र—काव्ये । रस एव जीवितं—प्राणभूतः ।

कारात् । यत् नौरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थसद्भावात्
दोषाभावादलङ्कारमद्भावाच्च काव्यव्यवहारः, स रसादिमत्काव्य-
बन्धसाभ्यात् गौण एव (य) । यत् वामनेनोक्तं,—“रीतिरात्मा
काव्यस्य” इति, तन्न, रीतेः सङ्घटनाविशेषत्वात्, सङ्घटनायाश्च
अवयवसंस्थानरूपत्वात्, आत्मनश्च तद्भिन्नत्वात् । (र)

यच्च ध्वनिकारेणोक्तम्,—

“अर्थः सङ्घटयस्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः ।

वाच्यप्रतीयमानाख्यो तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ॥” इति ।

(य) व्यक्तीति ।—व्यक्तेः व्यञ्जनावृत्तेः विवेको विवेचनमनुमानेन गताग्रंतां
प्रतिपाद्य निर्णयनं, तमधिकृत्य कृतो यस्यो व्यक्तिविवेकः, तं करोतीति तेन तथाभूतेन ।
[‘कर्मण्युष्’ (३ । २ । १ पा०) इत्यण्] मङ्गिमभट्टेनेति यावत् । एतेन प्रतिवादि-
माव्यत्वमस्य सूचितम् । काव्यस्य सङ्गतिनि नियतोपस्थितिके । आत्मानि रसादिरूपे
तद्विषय इति यावत् । कस्याचित्—कस्यापि जनस्य । विमतिः,—विरुद्धा मतिर्भजनं,
अस्वरसः इति यावत् । न—नैवास्ति इति । ध्वनिकारेण—ध्वन्यात्मीककर्त्वा चानन्द-
बद्धनाचाय्येण । उक्तं—कथितं, लक्षणाया निदिष्टमित्यर्थः । इतिवृत्तेति ।—इतिवृत्तं
भौरसप्रबन्धः, तन्मात्रस्य निर्वाह्येण रचनेन । आत्मपदलाभः,—आत्मनः पदस्य कवि-
पदस्य लाभः साश्रुकतासिद्धिः, चरितार्थतेति यावत् । इतिहामादेः,—भारतादेः ।
तत्सिद्धेः,—आत्मपदलाभसिद्धेः इति । तथा च ध्वन्यात्मीकः,—“कविना प्रबन्ध-
मुपनिबध्नता सर्वात्मना रसपरतन्त्रेण भवितव्यम् ; तच्चेतिवृत्ते यदि रसाननुगुणं
स्थितिं पश्येत्, तां भङ्ग्यापि स्वतन्त्रतया रसानुगुणं कथाऽन्तरमन्यादयेत् । न हि
कवेरितिवृत्तमावनिर्वाहणेन किञ्चित् प्रयोजनम्, इतिहामादेव तत्सिद्धेः” इति ।
पद्यानामित्युपलक्षणं,—“पद्यं गद्यश्च मिश्रश्च तत्त्रिधैव व्यवस्थितम्”इत्यनेन गद्यानामपि
काव्यत्वस्वीकारात् । तेषां—नीरसपद्यानां, स्वव्यञ्जकप्रतिपादकत्वसम्बन्धेन रसवस्त्वा-
ऽङ्गीकारादिति भावः ।

(र) वामनोक्तं दूषयति, यत्त्विति ।—यत् पुनरित्यर्थः । वामनेन—काव्यालङ्कार-
सूचिनिर्मात्रा । उक्तम्,—‘काव्यस्य आत्मा रीतिः वेदव्यादिः’ इति कथितम् । सङ्घटना-
विशेषत्वात्—रचनाभेदत्वात् । सङ्घटनायाः,—रचनाविशेषस्य । अवयवसंस्थानरूपत्वात्
—अवयवानां काव्यशरीराणां शब्दार्थानां, संस्थानं समुचितस्थानेषु व्यासः, तन्मात्

तत्र वाच्यात्मत्वं “काव्यस्यात्मा ध्वनिः” इति स्ववचनविरोधा-
देवापास्तम् । (ल)

तत् किं पुनः काव्यम् ? इत्युच्यते,—

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ॥ ३ ॥

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः । रस एवात्मा साररूपतया
जीवनाधायको यस्य, तेन विना तस्य काव्यत्वानङ्गीकारात् ।
“रस्यते इति रसः” इति व्युत्पत्तियोगात् भाव-तदाभासादयोऽपि
गृह्यन्ते । तत्र रसो यथा,—

“शून्यं वामगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छूनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वण्ये पत्युर्मुखम् ।

विश्रब्धं परिचुस्व्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं

लज्जानम्रमुखीं प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥” (व)

अत्र हि सम्भोगशृङ्गाराख्या रसः ।

(ल) पुनश्च ध्वनिकारोक्तमुल्लिख्य दृश्यति,—यच्चेति । अर्थे इति ।—सहृदयानां
सामाजिकानां, ध्राव्यः प्रशंसनीयः, यः अर्थः काव्यस्य आत्मा व्यवस्थितः आत्मत्वेन
निर्णीतः, तस्य अर्थस्य वाच्यवतीयमानाख्यौ अभिधेयव्यञ्जनामानौ उभौ भेदौ स्मृतौ
कथितौ इति । तत्र—तदाभास्यप्रतीयमानयोर्मध्ये । वाच्यात्मत्वम्—अभिधेय-
स्वरूपत्वम् । [वाच्य आत्मत्वमिति पाठे—वाच्यस्य—अभिधेयस्य अर्थस्य, आत्मत्वं—
स्वरूपाधायकत्वम्] । स्ववचनम् ।—“काव्यस्यात्मा ध्वनिः” इति स्वस्य यत् वचनं
पूर्वोक्तं तेन, विरोधात् वि-भादात् एव । अपास्तं—निराकृतम् । य एकत्र एकं
व्यवस्थाप्य अन्वयं तदन्वया व्यवस्थापयति, का तस्य वचने आख्या ? इति भावः ।

(व) तत्—तस्मात्, उक्तमतानां सदीपत्वादित्यर्थः । काव्यं पुनः किं-
स्वरूपं—किं-लक्षणकम् ? इति उच्यते—निरूप्यते । वाक्यमिति ।—रसात्मकं
वाक्यं काव्यमिति योजना । सर्वेषाम् आलङ्कारिकाणां काव्यलक्षणानि दीप-
प्रदश्रंगपुर-सरं निरस्य शय्यकृता स्वयं यदेतत्काव्यलक्षणमभिहितं, तत्रैवं विचार्यते
कैश्चित् ; तथा च,—ननु एवं सति रसात्मकं वाक्यं काव्यमित्यनेन हि यत्र सर्वतः
प्राधान्येन रसस्य अङ्गात्, तदेव काव्यमित्युक्तं भवति, तथा च ध्वनिगुणालङ्कार-
प्रधानानां वाक्यानां प्राधान्येन रसवत्तया अभावात् काव्यत्वं न स्यादात् । न

भावो यथा महापात्रराघवानन्दसान्धिविशिष्टिकाणाम् ;—

“यस्यालीयत शल्कमौग्नि जलधिः, पृष्ठे जगन्मण्डलं,
दंष्ट्रायां धरणी, नखे दितिसुताधीशः, पदे रोदसौ ।
क्रोधे चक्षुगणः, शरीरे दशमुखः, पाणौ प्रलम्बासुरः,
ध्याने विश्वमभावधार्मिककुलं, कस्मैचिदस्मै नमः ॥”

अत्र भगवद्विषया रतिर्भावः । (श)

चेष्टमेव तादृशानामकाव्यत्वमिति वाच्यं, तथा सति ध्वन्यलङ्कारादिमत्कविता-
विरचननिपुणानां कवीनामाकलीभावप्रसङ्गात् । सर्वमेव प्रथमतस्तत्वात् लक्ष्यं
निर्दिश्यते, ततश्च लक्षणमिति हि ममाचारः ; लक्ष्यस्य लक्षणानुयायिले स्वस्वरूप-
मेव व्याहृत्येति । एवञ्च काव्यस्वरूपविद्भिर्महाकविसम्प्रदायेर्भगवदभूषरादीनां नीरसं
स्वभावं काव्यरूपेण वर्णयतिः तादृशानामपि काव्यत्वमङ्गीकृतमेव । न च तेष्वपि
परम्परया रसमज्ञावः मन्त्रवत्येवेति न कश्चित् दोषः इति वाच्यं, तादृशरसज्ञावस्य
“चेत्वी गच्छति” “अथो धावति” इत्यादिस्यपि मन्त्रेण तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति चेत्,
सत्यं, तेषु “दुर्गाणांङ्गुतविषयः” इत्यादिस्यपि तत्तन्प्राधान्येऽपि “अत्ता एत्य” इत्यादिस्य
रसवत्ताया अक्षतत्वात् । न चात्र ‘गौश्लति’ इत्यादाविव यथाकथञ्चित् एव रसः
कल्पयितुं शक्यते इति वाच्यं, तत्र तत्र “देवदत्तो रामं गच्छति” इत्यादाविव
रसवत्तायाः स्वयमप्यपाकृतत्वात् । “अत्ता एत्य” इत्यादिस्येव वस्तुस्यज्ञत्वेऽपि रसवत्त्वं,
नाम्यत्र ; इत्यत्र तु महदयद्दयमेव प्रमाणम इत्यलं बाहूल्यात् । रस्यते—आस्वाद्यते
इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन रसतदाभास-भावतदाभासादयो गृह्यन्ते । रसमुदाहरति,—
तत्रेति । शून्यमिति ।—वामगृहं शून्यं सख्यादिराहितं, विभोक्त्य दृष्टा, बाला नवीदा
बधुः, शयनात् शय्यायाः, किञ्चित् ईषत पूर्वाङ्गेनेति भावः, शनेः मन्दं निःशब्दं
यथा तथा, उत्थाय निद्राव्याजं कुलनिद्राम्, उपागतस्य सच्छलं निद्रितस्यैत्यर्थः, पत्युः
स्वामिनः मुखं मुचिरं बहुलघं, निर्वर्ण्यं दृष्टा, विश्रब्धं निःशब्दं यथा तथा, परिवृत्त्या
जातपुलकां सरोमाञ्चां, गण्डस्थलीं पत्युरिति श्रेष्ठः, आलोक्य दृष्टा, लज्जया नमं मुखं
यस्याः तादृशी, लज्जाऽवनतवदनसतीत्यर्थः, ह्यमता प्रियेष पत्या, चिरं चृत्विता । अत्र
शय्यायाः किञ्चिदत्याजं प्रियजागरणे भ्रष्टिति तत्संवरणार्थम्, उत्थाने शनेस्त्वं जागरण-
हेतुशब्दानुपपत्त्यर्थे, विश्रब्धत्वं निद्रानिद्रायाथै वेदितव्यम् । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ।

(श) भावमुदाहरति,—भावो यथेति । यथेति ।—यस्य, शल्कः सत्यत्वक् तस्य
खीन्नि पथ्यन्तभागे, एकदेशे इति यावत्, जलधिः समुद्रः अलीयत खीनोऽभूत् । [एतेन

रसाभासो यथा,—

“मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।

शृङ्गेण च स्पर्शनिमौलिताचीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥”

अत्र हि सन्धोगशृङ्गारस्य तिर्यग्बिषयत्वाद्रसाभासः । एव-
मन्यत् । (घ)

मीमांसारो दर्शितः ; अथ च मङ्गाकायत्वेन न समुद्रे निवासक्षमता जाता, प्रत्युत
स एव एकत्र बिलीनः । एवमाधारापेक्षयाऽऽधेयव्याधिक्यवर्णनादधिकम् । यस्येति सम-
न्यन्तमात्रेण सम्बन्धते । पृष्ठे जगन्मण्डलं समस्तं भूमण्डलम्, अस्तीयतेति सर्वत्रान्वेति ।
[एतेन कूर्मावतारः प्रोक्तः ; यद्यापि कूर्मावतारो मन्दराक्षसं चर्तुमेवेति प्रसिद्धं,
तथाऽपि येन पृष्ठे जगाद्भूयते स कूर्मो न तस्माद्भ्रम इतीदमुक्तम्] । दंष्ट्रायां दम्बने धरणी
पृथ्वी । [एतेन वराहावतारः सूचितः] नखे दितिसुताधीशः दितेः सुता देव्यास्तेषा-
मधीशः समाट् इति तथाक्तः, द्विरण्यकशिशुपरिवर्धः । [एतेन वृषिहावतारः
कथितः ; वृषिंहेन हि नखद्वारा द्विरण्यकशिशुपरिवर्धित इति प्रसिद्धम्] । पदे
रोदसी व्यावापृथिव्यौ ; अनाज्ञोयेतामिति वचनविपरिणामो बोद्धव्यः । [एतेन
वामनावतार उक्तः ; पदव्यभिक्तां भूमिं प्रतिगृह्यता भगवता वामनेन पदविन्यास-
मानद्वारा सर्वमाधकृतमिति प्रसिद्धम्] । क्रीडे चवाणां राजन्यानां गणः । [एतेन
भार्गवावतारः प्रकटितः ; पितृहत्या हेह्यदंश्यैः अत्तेः कृतेति क्रुद्धेन रामेण तेषां
समूलमुन्मूलितो वंश इति प्रसिद्धम्] । शरे दम्बमुखः रावणः । [एतेन रामावतारः
सूचितः ; रामेण हि शरेण रावणो विनाशित इति प्रसिद्धम्] । पाणौ भुजि प्रलम्बः
नाम असुरः । [एतेन बलावतारः कथितः ; मङ्गयुडे बलदेवेन करतलप्रहारैश्च
प्रलम्बो निहत इति प्रसिद्धम्] । ध्याने विश्वं जगत् । [एतेन बौद्धावतारः प्रोक्तः ;
हिंसा मा भूदिति निर्व्यापारो बुद्धो हि समाहितो ध्यानमात्रनिष्ठोऽभूदिति प्रसिद्धम्] ।
असौ अधामिकाणां केच्छानां कुलम् । [एतेन कल्कावतारः कथितः ; कलावन्ते
स्त्रेच्छानसिना निघ्नन् कल्की पथ्येतिप्यतीति प्रसिद्धम्] । कस्येचित् अनिवचनीय-
स्वरूपाय अस्मै—तस्मै, देवाय इति शेषः, नमः । शार्दूलविकीर्णतं वृत्तम् ।

अत्र भगवान् परमात्मा विषयो यथासादृशी । रतिः अनुरागः । भावः भाव-
शब्दाच्च ; —“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिबिषया रतिः । उदुहमात्रः स्थायी च
भाव इत्यभिधीयते ॥” इति वक्ष्यमाणवचनात् ।

(घ) रसाभासमुदाहरति,—रसाभासो यथेत्यादि । मधु इति ।—द्वौ रेफौ यस्य

दोषाः पुनः काव्ये किंस्वरूपाः ? इत्युच्यन्ते,—

दोषास्तस्यापकर्षकाः ॥ ४ ॥

श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव शब्दार्थद्वारेण देहद्वारेणैव व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूर्खत्वादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका इत्युच्यन्ते । एषां विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (स)

गुणाः किंस्वरूपाः ? इत्युच्यन्ते,—

उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः ॥ ५ ॥

गुणाः शीर्ष्यादिवत् । अलङ्काराः कटककुण्डलादिवत् । रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् । देहद्वारेणैव शब्दार्थद्वारेण तमेव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षकाः

वाचकशब्दे इति व्युत्पत्त्या धिरेफो भ्रमरः, स्वां प्रियां भ्रमरीमित्यर्थः, अनुवर्षमाणः अनुसरन्, सेवमान इति यावत्, कुमुभर्मेव एकमहितोयं पात्रं तस्मिन्, मधु पपौ । अत्राप्रस्तुतस्य प्रियासां हतस्य कस्यचित् पुरुषस्य मद्यपानं प्रतीयते इति समासोक्तिः ; ("मधु मद्ये पुष्परसे" इति कोषः) । क्रमसारः मृगाविशेषश्च स्वर्गं न प्रियस्यशंसुखेन निमीलिताक्षीं मुद्रितनयनां मृगो हरिषीं, स्वप्रियामिति यावत्, अकण्ठयत गावः कण्ठयनेन सिधेवे इत्यर्थः । स्वभावोक्तिरियम् । इन्द्रवज्रापेन्द्रवज्रयो रूपजातिस्कन्दः । अत्र—अभिद्रुदाहृते पद्ये । रसाभासः,—अनौचित्यप्रवृत्तौ रस इत्यर्थः, शृङ्गारस्य उत्तमप्रकृतिकत्वात्, प्रकृते तिर्यग्नातिगतत्वेन अनुत्तमप्रकृतिकतया अनौचित्यमिति बोध्यम् ;—अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसमात्रयोः" इति अस्त्यभाववचनात् । अन्यत्—भावाभासादिकमित्यर्थः, उदाहृत्यमिति शेषः ।

(स) ननु दोषाणां काव्यलक्षणाघटकत्वेऽपि परिहार्यत्वेन तत्स्वरूपज्ञानस्य आवश्यकत्वात् तदाकाङ्क्षामुत्थापयति, दोषा इति ।—तस्य—काव्यस्य, उपचारात् काव्यलक्ष्य रसस्येति यावत् । अपकर्षकाः,—लघयितारः । व्यभिचारिभावादेः,—वक्ष्यमाणानां व्यभिचारिभावानां निर्वेदादीनाम् ; आदिपदेन शृङ्गारादिरसपरिषङ्गः । स्वशब्दवाच्यत्वादयः,—स्वशब्देन स्वप्रतिपादकशब्देन निर्वेदादिशब्देन वाच्यत्वम् अभिधेयत्वं, कथनम् इत्यर्थः, तत्रप्रसूतयः ।

इत्युच्यन्ते । इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं, तथाऽपि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थयोरुपचर्यते । अतश्च “गुणाभिव्यञ्जकाः शब्दाः रसस्योत्कर्षकाः” इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तम् । एषामपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः । (ह)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्याख्यं वक्यं धारध्वनिप्रस्थापनपरमाचार्य-
कविमूर्तिरवाकराष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गमान्विविधहिकमहापात्र-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणं

नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

द्वितीयः परिच्छेदः ।

वाक्यस्वरूपमाह ।—

वाक्यं स्याद्द्वयोऽग्यताऽऽकाङ्क्षाऽऽसत्तियुक्तः पदोच्चयः॥६॥

योग्यता—पदार्थानां परस्परसम्बन्धे त्राधाऽभावः । पदोच्चयस्य एतदभावेऽपि वाक्यत्वे “वह्निना सिञ्चति” इत्याद्यपि वाक्यं

(६) गुणादीनाह, उत्कर्षेति ।—गुणाः अलङ्काराः रीतयश्च उत्कर्षस्य हेतवः कारणानि तत्रस्वरूपभूताः ; “तस्य” इति पूर्वतोऽन्तेति । तथा च काव्यत्वं ये उत्कर्षयन्ति ते गुणादयः । एषाञ्च गुणानां शब्दार्थोत्कर्षणेन रसोत्कर्षकत्वमित्यर्थः ।

इत्थं शेषशास्त्राटवीसञ्चारपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना बि, ए, उपाधधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मज्ञाभ्यां

पण्डितश्रीआशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीनित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायां विमलाख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायां

प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

स्यात् । आकाङ्क्षा—प्रतीतिपर्यवसानविरहः । स च श्रोत-
जिज्ञासा रूपः । निराकाङ्क्षस्य वाक्यत्वे “गौरश्वः पुरुषो हस्ती”
इत्यादौ नामपि वाक्यत्वं स्यात् । आसत्तिः,—बुद्धाविच्छेदः । बुद्धि-
विच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य देवदत्तशब्दस्य दिना-
न्तरोच्चारितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात् । अत्राऽऽकाङ्क्षा-
योग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात् । (क)

(क) उपोहातसङ्ख्या वाक्यं निरूपयति, वाक्यमित्यादि।—प्रकृतसिद्धानुकूल-
चिन्ताविषयत्वमुपोहातः । प्रकृतश्चात्र वाक्यलक्षणम् । पदोच्चयश्चात्र पदसमुदायार्थः ।
योग्यतया आकाङ्क्षया आसत्त्या च युक्तं वाक्यं वाक्यसंज्ञं स्यात् । तद्दोषस्त्वेवं स्यात्,
तथा हि,—प्रथमतस्तत्तच्छब्दश्रवणात् परं श्रोतुरात्मनि तत्तच्छब्दप्रतिपाद्या अर्थाः
प्रतिभासन्ते । ततश्चाकाङ्क्षायोग्यतादिमहिम्ना ते परस्परं विशिष्टान्वयबोधे च सम्-
यन्ति । आत्मनि शब्दश्रवणजत्या उपस्थितित्थेषां स्मृतिरूपेव । अत्रो स्मृतिर्हि पूर्वमनु-
भूतानां पदनन्वोपस्थितिविषयपदार्थानां संस्कारेण योग्यादीधकसदभावात् भग्यते ।
तादृशसंस्कारस्य च उद्बोधे कस्यचिदन्यस्य उद्बोधकस्य अदृशनात् तत्तच्छब्दश्रवणस्यैव
हेतुत्वमङ्गीकरणीयम् । एकमस्वन्विज्ञानस्य अपरमस्वन्विष्कारकताया व्युत्पत्तिमङ्ग-
त्वात्, निश्चिन्तान्योऽन्यमस्वन्वयोः शब्दाश्रयोरपि एकतरस्य शब्दः ज्ञानमन्वस्य संस्कारी-
बोधने हेतुर्लक्ष्मि इव । एवञ्च यदि शब्दानां प्रकृतैः साकं मस्वन्धो न स्यात्, तर्हि
अर्थस्मृतिरपि ना भूत् । स्मर्यन्ते च शब्देस्तेस्ते तैः अर्थाः । तथा च वाक्यपदीये,—
“सति प्रत्ययहेतुत्वे मस्वन्ध उपपद्यते । शब्दार्थैर्यतोऽतस्तस्मिन्वोऽस्तीति गम्यते ॥”
न च परस्परमस्वन्धं विना शब्दाश्रयोः प्रत्याशकत्वमुपपद्यते इति तयोः परस्परमस्वन्धे
तदनुपपत्तिषिद्धिका अनुमितिरैव प्रमाणम् । स च मस्वन्धो व्रत्तिरुः इति सुधीभि-
र्विभाव्यम् । योग्यतामाह, पदार्थानामिति।—पदार्थानां—सुतिङन्तानि पदानि
(पदे च पदानि च इति पदानि) तेषां त्रैः अर्थाः प्रतिपाद्यास्तेषाम् । परस्परमस्वन्धे—
परस्परान्वयबोधे । बाधाऽभावः,—अबाधकत्वं, मद्भाव इत्यर्थः, योग्यता । एतच्च
तात्पर्यविषयीभूतमस्वन्धेन तद्विह्वलकाणां पदार्थानाम् एकतरस्मिन् अपरपदार्थान्वयः
योग्यता इति फलितम् । पाकादौ विद्यमानस्य वृद्धिकरणकत्वस्य सेकादौ येन
केनचित् मस्वन्धेन महावसम्भवात् “वृद्धिना सिद्धति” इत्यादौ र्वाक्यप्रसक्तौ तद्वारणाय
तात्पर्यविषयीभूतेति मस्वन्धविशेषणमवगन्तव्यम् । योग्यताया व्यावृत्तिं दर्शयति,

पदोच्चयस्येत्यादि ।—एतदभावे—एतस्या निरुक्तलक्षणाया योग्यताया अभावात् विरह-
 लक्षिणं सन्धिः । वाक्यत्वे—पदोच्चयस्य वाक्यरूपताऽङ्गीकारे, “वक्रिणा सिञ्चति”
 इत्याद्यपि वाक्यं स्यात् । आकाङ्क्षामाह,—आकाङ्क्षेति । प्रतीतीत्यादि ।—प्रतीतेः
 पदार्थोपस्थितेः पर्यवसानम् अन्वयबोधजनकत्वेनैकाविरहः तद्विरहः तदभावः ।
 नन्वेवमाकाङ्क्षपदस्य अभावबोधकत्वे लक्षणापत्तिरित्यत आह, स चेति ।—श्रोतुः
 जिज्ञासास्वरूपः,—ज्ञानेच्छारूपः; यतोऽभावाभावः प्रतियोगिस्वरूप एव, न तु
 अतिरिक्तं सन्धिः इति भावः । अस्ति च “पयसा निञ्चति” इत्यादौ पयसेति पदार्थस्य
 सिञ्चतीति पदार्थेन अन्वयबोधजनने श्रोतुरिच्छा । प्रतीतिपर्यवसानञ्च क्वचित्
 स्वाभाविकत्वेन क्वचिज्जनितान्वयबोधजनकत्वेन भवति ; तदाद्यमाह, निराकाङ्क्षे-
 त्यादि ।—अत्र “गौरश्चः” इत्यादिप्रथमान्तपदोपस्थितानां पदार्थानामभेदातिरिक्तसम्बन्धे-
 नान्वयबोधोऽप्युत्पन्न इति पदार्थोपस्थितेरन्वयबोधजनने श्रोतुरिच्छाविरहो जायते ।
 अत्र अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन वाधसत्त्वेऽपि सप्तादिसम्बन्धेन वाधविरहरूपयोग्यताऽस्तीति
 बोध्यम् । द्वितीयं यथा,—“विमलं जलं नद्याः कच्छे मदिपयस्यरति” इति ; अत्र नद्या
 इति पदार्थोपस्थितेर्जलमिति पदार्थेनान्वयबोधे सति “सिद्धे इच्छाविरहात्” इति
 न्यायेन “कच्छे” इत्यनेन श्रोतुरन्वयबोधे इच्छाविरहः । यदि पुनरुभयान्वयेच्छया
 प्रयुज्यते, तदा “नद्याः” इति आकाङ्क्षिगोलकन्यायादनुषङ्गादा “कच्छे” इत्यनेन सम्बन्धात्
 गृहीतवन्ततात्पर्यञ्च श्रोतुरुभयान्वयबोधेच्छा सम्भवतीति श्रेयम् । आसत्तिमाह,—
 आसत्तिरिति । बुद्धेः इति ।—बुद्धेः पदार्थोपस्थितेः, अविच्छेदः अन्वयवधानम्, अन्यवहित-
 पदार्थोपस्थितिरिति तात्पर्याश्रयः । व्यवधानञ्च कालवाक्येन प्रकृतानुपयोगिपदार्थोप-
 स्थित्या च सम्भवति । तदाद्यमाह,—बुद्धेति । वाक्यत्वे—वाक्यत्वस्वीकारे । दिना-
 करिति अत्यन्तव्यवधानदर्शनार्थम् । सङ्गतिः,—सम्प्लेक्षनं, वाक्यव्यवहारोपयोगिसेवकः
 इति यावत् । द्वितीयं यथा,—“गिरिभुक्तमग्निमान् देवदत्तेन” इत्यत्र “गिरिरग्निमान्”
 “भुक्ते देवदत्तेन” इति वाक्यार्थबोधद्वयं प्रकृतम् । तत्र प्रथमानुयोगिन्याः “भुक्तम्” इति
 पदार्थोपस्थित्या, द्वितीयानुयोगिन्याः “अग्निमान्” इति पदार्थोपस्थित्या व्यवधानम् ।
 ननु आकाङ्क्षायोग्यते आत्माश्वर्धर्मी, कथं पदोच्चयधर्मत्वं लभेते ? इत्याशङ्क्याह,—
 अवेति । आकाङ्क्षायोग्यतयोः आत्माश्वर्धर्मत्वेऽपि—यथायथम् आत्मधर्मत्वेऽश्वधर्मत्वे-
 ऽपि । पदोच्चयधर्मत्वम्, उपचारात्—परम्परया इत्यर्थः । परम्परा चात्र यथायथं
 स्वजननकत्व-स्वाश्रयोपस्थापकत्वसम्बन्धरूपा बोध्या । आसत्तेरपि उक्तद्वयायाः आत्म-
 धर्मत्वात् एवैव रीतिरनुसरणीया इति । अयं भावः,—आकाङ्क्षाया आसत्तेः आत्म-
 धर्मत्वे योग्यतायाः पुनरश्वधर्मत्वे सत् पदोच्चयधर्मत्वमुक्तं, तदुपचारादिति श्रेयम् ।

वाक्योच्चयो महावाक्यम् ॥ ७ ॥

योग्यताऽऽकाङ्क्षाऽऽसत्तियुक्त इत्येव ।

इत्थं वाक्यं द्विधा मतम् ॥ ८ ॥

इत्यमिति वाक्यत्वेन महावाक्यत्वेन च । (ख)

उक्तञ्च,—“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते ॥” इति ।

तत्र वाक्यं यथा,—“शून्यं वासगृहम्” इत्यादि । महावाक्यं
यथा,—रामायणमहाभारतरघुवंशादि । (ग)

पदोच्चयो वाक्यमित्युक्तं, तत् किं पदसङ्घणम् ? इत्यत
ब्राह्म,—

वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः ॥ ९ ॥

यथा—घटः । प्रयोगार्हा इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः ।

अनन्वितेति—वाक्यमहावाक्ययोः । एकेति साकाङ्क्षानेकपद-

(ख) महावाक्यमाह, वाक्योच्चय इति ।—वाक्यानाम् (वाक्ययोर्वाक्यानाञ्च)
उच्चयः सङ्घातः, महावाक्यम् । योग्यताद्यभावे महावाक्यत्वस्वीकारे “चक्षुषा गृह्यतां,
जगन् वर्तते” इत्येतयोः “भिच्छुषपवसति, गृही भुङ्क्ते” इत्येतयोः तथा भिन्नदिगोच्चरि-
तयोः “चक्षुषा गृह्यतां, चटो वर्तते” इत्येतयोरपि महावाक्यत्वं स्यात्, इत्यत आह,—
योग्यतेत्यादि ।

(ग) उक्ताद्ये प्रमाणेन द्रढयति, स्वार्थेति ।—स्वार्थबोधेन समाप्तानां निरा-
काङ्क्षाणां वाक्यानाम् [वाक्ये च वाक्यानि चेति वाक्यानि तेजाम् । “सरुपाणामेक-
शेष एकविभक्तौ” (१ । २ । ६४ पा०) इत्येकशेषः] अङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया गुणप्रधान-
भावेनाऽऽकाङ्क्षया । पुनः संहत्य—एकार्थप्रतिपादकत्वेन मिलित्वा, स्थितानाम् इति
शेषः । एकवाक्यत्वं—महावाक्यत्वं, जायते । स्वार्थबोधसमाप्तत्वं पदोच्चयस्यापि
बोद्धव्यम् ; तेन—“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया । पदानामेकपदता पुनः
संहत्य जायते ॥” इत्येवमेव पदोच्चयस्य वाक्यत्वं सम्यग्यते इति सिद्धम् । अन्यथा
“शून्यं वासगृहं विलोक्य” इत्यादिभागस्यापि वाक्यत्वापरिचितं भवेत् । वाक्यार्थानां
गुणप्रधानभावेन वैशिष्ट्यादेकत्वं तत्प्रतिपादकत्वेन वाक्यानामप्येकत्वमिति भावः ।

वाक्यानाम् । अर्थबोधका इति क-च-ट-त-पेत्यादीनाम् । वर्णा
इति बहुवचनमविवक्षितम् (घ) । तत्र,—

(घ) पटनिरूपणे प्रसङ्गमङ्गतिमुपपादयति, पटोच्च इत्यादि ।—तत्—तथै-
त्यर्थः । पटलक्षणमाह, वर्णा इति ।—वर्णाः,—स्वरव्यञ्जनरूपाः । प्रयोगार्थांश्च तै
अनन्वितैकाशंभोधकाश्चेति विग्रहः । तथाभूताः वर्णाः पटं—पटसंज्ञकाः स्युः । “नापदं
शास्त्रे प्रयुञ्जीत” इति निषेधात् विभक्तिरहितस्य न प्रयोगार्थैत्यत आह, प्रयोगार्थाः
इति ।—प्रातिपदिकस्य—नाम्नः, एतदुपलक्षणं, धातोरपि, तस्यापि कैवल्यप्रयोगि-
त्यादिति बोध्यम् । वाक्यमहावाक्ययोगिति व्यवच्छेद इत्यनेनान्वयः, एवमयेऽपि । तथी-
रन्वितार्थबोधकत्वात् । विशिष्टवाक्याशंस्य विशेषणविशेष्याद्यांतिरिक्तत्वेनैकत्वमित्यभि-
प्रायेणेदं लक्षणम् ; अन्यथा एकाशंभोधका इत्यनेनैव वारणे सिद्धे अनन्वितेषुपदानां
व्यर्थं स्यात् । साकाङ्गिति ।—साकाङ्गाणाम् अन्यथबोधानजनकानाम् अनेकेषां पदानां
वाक्यानाञ्च व्यवच्छेद इत्यर्थः । तथा च अयोग्यानामनासन्नानां समुदायस्य अनन्वि-
तार्थबोधकत्वेऽपि न पदत्वमित्यभिप्रायः । ननु एकवर्णद्विवर्णपदयोर्वर्णबहुत्वाभावात्
तत्र अन्यासिः, अत आह,—वर्णा इति । अत्र प्रसङ्गेन वर्णोत्पत्तिप्रकारः निरूप्यते ;—
ज्ञानवता आत्मना स्वज्ञातपदाद्ये शब्देन वक्तुमिच्छया तज्ज्ञापकशब्दसङ्घं समुत्पादयितुं
नियोजिता बुद्धिः मानसं तत्र प्रवर्त्तयति, तच्च मूलाधारगतमग्निं आलोचयति ।
तादृशशास्त्री पावकः तदाहृतः तदस्थं मादृतं प्रेरयति । तत्प्रेरितो वायुश्च मन्दमुरशि
चरन् परा-भागमिधं सूक्ष्मरूपं शब्दमुत्पादयति । अथ वा नाभिर्मूलं प्रसरन्नसौ तद्देह-
सम्पर्केषाहृतः प्रशान्त्यभिधं शब्दं जनयति । एतदुभययोः सूक्ष्मातिसूक्ष्मयोः सिद्धयोगि-
मात्रकृतिगम्यता, न त्वकादादीनां स्थूलशब्दविषयता । ततोऽसौ वायुः हृदयदेशं
परिचरन् तद्द्रीगात् मध्यमाभिधं शब्दं सम्पादयति । स च मध्यमाख्यः अङ्गुल्या-
दिना श्वश्वविवरपिधानेन च आभिरपि अस्यक्तसूक्ष्मरूपेण अनुभूयितुं शक्यते
कदाचित् । ततोऽपि ऊर्ध्वं कण्ठदेशं समुपगतोऽसौ मूङ्गनादित्य तत्प्रातिघातेन ततः
परावृत्तः वक्तुम अधिगम्य कण्ठताल्वाद्यष्टस्थानेषु समभिहतः वैखरीनामकं नाम-
जातोऽसौ सुस्पष्टं शब्दं समुत्पादयति । स एव मानवव्यवहारार्थः ;—“तुरीयं वाचो
मनुष्या वेदन्ति” इति महाभाष्यकाराः । अन्यत् सर्वमवदामत् । ननु
“प्रज्ञास्थान्वितार्थबोधकत्वं प्रथमानाम्” इति नियमात् “घटोयं कर्मत्वम्”
इत्याद्यान्वितार्थबोधकस्य “घटम्” इत्यादेः कथं पदत्वम् ? न च “शक्तिमत्पदम्”
इति मतानुसारिण “घट” इत्येकं पदम्, “कम्” इत्यपरं पदम् ; अनयोः

अर्थी वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः ॥१०॥

एषां स्वरूपमाह ।—

वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणाया मतः ।

व्यङ्ग्यो व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः ॥११॥

ताः,—अभिधायाः ।

तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्निसाऽभिधा ॥ १२ ॥

उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य “गामानय” इत्युक्ते तं

प्रत्येकपदार्थोपस्थापकत्वेनान्वितार्थबोधकत्वमक्षतमिति वाच्यं, तथा सति घट-
निष्ठादेः पदसमुदायत्वापत्त्या वाक्यत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः ; एवं सति “यत्वं
वासगृहं बिलोक्य” इत्यादि यत् वाक्योदाहरणं दर्शं, तदसङ्गतं स्यात्, तस्य तथा-
विषवाक्यसमुदायत्वेन महावाक्यतयैबोदाकर्णमुचितत्वात् । न च प्रत्ययार्थातिरिक्ता-
नन्वितैकार्थबोधकत्वं विवक्षणीयमिति वाच्यं, तथाऽङ्गीकारेऽपि अभेदसम्बन्धेन नीलाद्य-
नन्वितोत्पत्त्यादिबोधकेषु “नीलोत्पलम्” इत्यादिपदेषु मुख्यार्थान्वितबोधकेषु साक्षिष-
न्वेतादिपदेषु च अव्याप्तेरनुद्धारात्, समस्तस्य पदत्वाङ्गीकारे “शीरोदजावसतिजन्म-
श्रुवः प्रसन्नाः” इत्यादौ पदगतं क्लिष्टत्वबोधादाहरणमसङ्गतं स्यात् । न चैतरपदार्थ-
निरपेक्षं यदन्वितं तद्विन्नमन्वितमिह विवक्षणीयमिति वाच्यं, तथात्वे “यानं गच्छति”
इत्यादिसमुदायस्य कर्णपदसापेक्षान्वितबोधकस्य पदत्वापत्तेः । एवमेकेति न सङ्गच्छते,
“घटो” “घटाः” इत्यादिद्विवचनान्तादिपदेषु अनेकार्थबोधकत्वेनाव्याप्तेः । न चेकेति
एकजातीयत्वर्थः इति वाच्यं, “धवस्तद्विरपलाशाः” इत्यादौ, युगपच्चन्द्रसूर्योपस्थापके
“पुष्पवनौ” इति पदं च अव्याप्तितादवस्थ्यात् । अपि च पदघटकानां यावतां वर्णाना-
मनन्वितैकार्थबोधकत्वम्, उत केषाञ्चित् ? तत्र नाद्यः,—“सुन्दरस्य देवदत्तस्य धनम्”
इत्यादौ विशेषणविभक्तेरनर्थकत्वात् “सुन्दरस्य” इत्यादिपदेषु अव्याप्तेः । नापि द्वितीयः,
—“वक्रिणा सिञ्चति” इत्यादौ सर्वेषामनन्वितैकार्थबोधकत्वाभावेऽपि प्रत्येकं तत्काल-
सम्बन्धादतिव्याप्तेः । एवञ्च पदलक्षणमेवं वाच्यम्—असमासाङ्गसुप्तिङ्तलोपयुक्त प्रकृतिः
पदम् । युगत्वेन केवलप्रकृतेः, असमासाङ्गत्वेन पितुः स्वसत्यादौ धूर्वावयवस्य,
राजदन्तेत्यादौ अभयोरपि, प्रकृतिरित्यनेन वाक्यमहावाक्ययोर्व्यवच्छेदः । समासाप-
वृत्तस्य पदत्वाङ्गीकारे “नीलोत्पलम्” इत्यादिपदस्य वाक्यत्वं साधितम् ।

गवानयनप्रवृत्तमुपनम्य बाहोऽस्य वाक्चक्षुः “साक्षादिमत्-
पिच्छानयनमर्थः” इति प्रथमं प्रतिपद्यते । अनन्तरञ्च “मां
बधान” “अश्वमानय” इत्यादावावापोदापाभ्यां गोशब्दस्य
“साक्षादिमानर्थः” आनयनपदस्य च “बाहुरणमर्थः” इति
सङ्केतमवधारयति । (७) क्वचिच्च प्रसिद्धार्यपदसमभि-

(७) बौग्यताघटकपदाभांशः, अर्थ इति ।—पदप्रतिपाद्य इत्यर्थः । एषां—
वाक्चक्षुःस्यज्ञानमित्यर्थः । सङ्कपन्—बसाधारणं लक्षणम् । बाह—लक्षयति, प्रति-
पाद्यं दर्शयतीति वाचम् । अभिषया बोध्यः,—अभिषाजन्वकोषविषयो वाक्चः इत्यर्थः,
एवं लक्षयया बोध्यो लक्षणाजन्वकोषविषयो लक्ष्य इत्यर्थः, अश्वनया बोध्यो
व्यङ्गो अश्वनाजन्वकोषविषयो व्यङ्ग इत्यर्थः । अर्थबोधे शब्दस्य इत्थोनाद्य कारणत्वं
निश्च विषयविषयिणोरभेदोपचारात् बोध्यम् । कारकन्तु तदवतिष्ठानमेव शब्दस्य
प्रकृतेः प्रत्ययस्य च प्रकृतयः अर्थबोधे सङ्कारिण्यः इत्यर्थः ।

तत्र—अभिषादिषु मध्ये । सङ्केतितार्थस्य—कोषव्याकरणादिनिबन्धितस्य इत्यर्थः ।
न तु सङ्केतपदविषयस्य अर्थस्य, सङ्केतस्य अभिषया अभिन्नत्वेन वाक्ताश्रयत्वापत्तेः ।
सङ्केतबन्धोपायान् व्यवहारदीनाद्य, उत्तमेति ।—उत्तमेन इत्थेन सङ्केतपदवृत्तता इति
वाचन्, (उत्तमइत्थेन प्रयोजकप्रयोज्यभावप्रकटनाय इत्थोत्तरतममध्यमत्वकल्पनं
बोध्यम्) । उपलभ्य—बुद्धा । वाचः,—अष्टधीतसङ्केत इत्यर्थः । अथ वाक्चक्षुः—
“मानानय” इत्यस्येत्यर्थः । प्रथमं—शक्तिपक्षात् प्राक् । साक्षादिमदिति ।—
साक्षाऽऽदिमत् यत्पिच्छं शरीरं तस्य आनयनमुपस्थापनम् इत्येवंविधोऽर्थः । तत्र
साक्षा नलक्ष्यस्य, आदिना बाहूचक्षुःपुरादीनां बह्वर्थं, प्रतिपद्यते—बुध्यते ।
आवापोदापाभ्याम्—अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । तथा हि “मां बधान” इत्यत्र
नोपलक्ष्ये साक्षादिमत्पदावबोधः, आनयनपदव्यतिरेकेवाहुरणपदावबोधोपलक्षणम् ।
तथा “अश्वमानय” इत्यत्र नोपलक्ष्यव्यतिरेके च साक्षादिमत्पदावबोधोपलक्षणम्, आनयनपद-
व्यतिरेके वाहुरणपदावबोधोपलक्ष्ये च अन्वयव्यतिरेको बोध्यो । सङ्केतम्—अभिषां नाम
शक्तिमित्यर्थः । सा च अतिरिक्तैव, न तु “अस्याच्छब्दादयमर्थो बोध्यः”
इतीत्यरेच्छावृत्त्या ; ईदृशमनवयवतां धारणादीनामपि शब्दबोधदर्शनात् अति-
प्रवृत्तम् । अत एव बाधुनिधेः सङ्केतितानां नैवमेवादिपदानामपि सङ्केतः
कल्प्यते । न चान्न “अश्वोचक्षुःपदमेव पिता मानधेवं कुर्व्यात्” इति श्रद्धात् आना-
यनत्वेनादीनामपीतरसङ्केतित्वमिति तार्थं, इत्थं तथानविसम्भवेऽपि बाहूचक्षुः-

व्याहारात् । (च) यथा,—“इह प्रभिन्नकमलोदरे मधुनि मधु-
करः पिबति” इत्यत्र (छ) ।

कचिदाप्तीपदेशात् । यथा,—“अयमश्वशब्दवाच्यः” इत्यत्र ।
तच्च सङ्केतितमर्थं बोधयन्ती शब्दस्य शक्त्यन्तरानन्तरिता
शक्तिरभिधा नाम । (ज)

सङ्केतितव्यञ्जित्वादिपदानां सङ्केतासङ्कतिप्रसङ्गात्, तस्मात्पदाद्येषु वैशिष्ट्यं नाम
सम्बन्धः कल्प्यते, सटपदानिधेवोऽयमित्यादिप्रतीतिवत्तादिति साम्प्रदायिकाः ।

(च) कचिदिति ।—प्रसिद्धेति ।—प्रसिद्धस्य गृहीतसङ्केतस्य पदस्य समभिव्या-
हारात् साहचर्यात्, समीपोच्चारितत्वादिति यावत् । प्रेक्षावहः प्रायेण योग्यपदार्थोप-
स्थापकं पदं समीपे युज्यते इत्यादिसन्देहतः प्रसिद्धपदार्थान्वययोग्यपदार्थे शक्तिपक्षो
भवतीति भावः । एवञ्च चक्रकार्ये योग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञान हेतुत्व-
कल्पनात् तत्र शक्तिपक्षः, सङ्केतमवधारयतीति बोध्यम् । एवमयेऽपि ।

(छ) इति ।—इह चक्षिन् [“अत्र” इति पाठान्तरैऽप्यवनीवार्यः] ।
प्रभिन्नकमलोदरे—प्रभिन्नं प्रफुल्लं यत् कमलं पत्रं तत्र उदरं मध्यभागः परागोद्गम-
स्थानमिति यावत् तत्र, विकसितपद्ममध्ये इत्यर्थः, मधुकरः भ्रमरः मधुनि पिबति ।
अत्र “कमले मधु पिबति” इत्येषां पदानामन्वययोग्यार्थकत्वज्ञानेन मधुकरपदस्य
भ्रमर एव शक्तिपक्षः । मधिकारो तादृशयोग्यतासत्त्वेऽपि वक्तृतात्पर्यविशेषज्ञाना-
भावात् न शक्तिपक्षः । कमलाभ्युदरे भ्रमर एव पिबतीति जानता कनेन कमल-
पदसमभिव्याहारात् मधुकरपदस्य सङ्केतो गृह्यते ।

(ज) कचिदाप्तीपदेशादिति ।—आप्तस्य विवक्षस्य, प्रामाणिकस्य इत्यर्थः ।
उपदेशात्—वचनात् । एतदुपलक्ष्यं, व्याकरणस्योऽपि शक्तिपक्षोपाया इष्टव्याः ।
तदुक्तं,—“शक्तिपक्षं व्याकरणीयमानकोषात्तवाक्याद्यवधारतश्च । साप्रिथ्यतः सिद्धपदस्य
वृत्ता वाक्यस्य शेषादिभूतेर्वर्दान् ॥” इति । दात्यादिशब्दानां दद्याद्यपत्त्वेऽपि शक्तिपक्षः
व्याकरणेऽपि । गोसङ्घप्रविष्टदशंगान् गोसङ्घो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्याद्य-
कारणे “अयं गवयः” इत्युपमानात् । “विनायके विघ्नराजहेमातुरगणाधिपः” इति
कोषात् । आतवाक्यादिषु उदाहृतं कथमेव गत्यङ्गता । वाक्यस्य शेषात् वचा,—
“यवमवयवमवति”, “बाराहो चोपानत्”, “वेतसकटे प्राजापत्यं धिनोति” इत्यादौ
यव-बाराह-वेतसशब्दाः किं क्तेच्छप्रयोगात् कङ्कु-वायस-जम्बूनां वाचकाः, एत पार्थ-
प्रयोगात् दीर्घस्य यत्नर-वज्जुनाम् ? इति विप्रतपसो “मसको सर्वमङ्गानां जायते

सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च ॥ १३ ॥

जातिः,—गोपिण्डादिषु गोत्वादिका । गुणः,—विशेषाधान-
हेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः । शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः
कृष्णागवादिभ्यो व्यावर्तयन्ति । द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवाचिनो
हरिहरडित्यडवित्यादयः । क्रियाः,—साध्यरूपा वस्तुधर्माः
पाकादयः । एषु हि अधिभ्रयणावभ्रयणान्तादिपूर्वापरीभूतो
व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः । एष्वेव हि व्यक्ते-

पदशततमम् । भोदमानाय तिष्ठन्ति यवाः कथिशशालिनः ॥” “वराहं गावोऽनुधावन्ति”
“अप्सुगो वेतसः” इति वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी स्नेच्छप्रतीतिः स्युतिरिव वेदविरोधा
द्वया, इत्याद्यप्रयोगादेव दीर्घशुकादौ शक्तिपङ्क इति । शक्तिः कविलबोधरूपः
संस्कारविशेष इत्यादौ विवृतम् ।

उक्ता च अभिधा तावत् निप्रकारा ;—समुदायमात्रशक्तिः, अवयवमात्रशक्तिः,
समुदायावयवोभयशक्तिश्च । तत्र प्रथमाया उदाहरणं डित्यादिशब्दम् ; इह कस्याचित्
अवयवशक्तेरभावात् समुदायमात्रशक्त्या काष्ठमयहस्तिनो बोधः । पाठकादिः
द्वितीयायाः ; तत्र प्रकृतिप्रत्ययमात्रशक्तिलभ्याद्यर्थोः पाठतत्कर्मरूपयोः परस्परसम्बन्धेन
योऽर्थो बोध्यते, तद्भिन्नस्य कस्यचिदपि अर्थस्यानुपलभ्यंनं सामुदायिकशक्तेरसत्त्वात् ।
पङ्कजादयः तृतीयायाः ; तत्रापि प्रकृतिप्रत्ययरूपपदावयवशक्तिलभ्यानां पङ्कजनन-
कार्त्तृणां परस्परम् अन्वये पङ्कजनिकर्मरूपपादार्थादतिरिक्तस्य अरविन्दत्वाविशिष्टस्य
बोधेन अतिरिक्तायाः समुदायशक्तेश्च आबध्यकतया तयोर्बोधोरेव एकतावस्थितिः ।
पुनरेताः एव कृदि-योग-योगकादृशब्दैः अपि कथ्यन्ते । अथाश्वगन्धादिषु का शक्तिः ?
इति शक्तिविदां प्रश्नः समाधोयते ; तथा हि,—“अश्वगन्धारसं पिवेत्” इत्यादौ स्थूल-
विशेषे केवलसमुदायशक्तिसम्बन्धः । “अश्वगन्धा वाजिशाला” इत्यादौ केवलयोगशक्ति-
सम्बन्धः । कैचित्तु—“अश्वगन्धादीनां न प्रथमोक्तभेदधीरन्तर्भावः केवल्याभावात्, अपि
तु योगकादृ-योगिककादृभेदात् भिन्नस्य सङ्करस्य प्रथमे भेदे पङ्कजादिशब्दानाम् अन्त-
र्भावः, अश्वगन्धादेषु द्वितीये” इति वदन्ति । “योगिककादृरूपः अर्थं चतुर्थोऽभिधा-
प्रकारः” इत्यन्वयः । “शब्दस्तु सर्वमाखण्ड एव, तत्र प्रकृतिप्रत्ययगतस्य विभागस्य सर्वत्र
काल्पनिकत्वेन योगशक्तेः सर्वत्रैव उपपद्यतया कृद्विरेवेकः शक्तिभेदः” इत्यपि कैचित्
वदन्तीति अभिधाविवेककुर्यात् ।

रूपाधिषु सङ्केतो गृह्यते, न व्यक्तौ; आनन्त्यव्यभिचार-
दोषापातात् । (भ)

(भ) आनन्त्यव्यभिचारदोषप्रसङ्गशङ्कया व्यक्तिशक्तिवाक्यमपह्नाय उपाधिशक्ति-
वाक्यमाह, सङ्केत इति ।—द्रव्यं संज्ञाविषयः । संज्ञा च द्विविधा, चिरन्तनी चाधुनिकी
च । तत्राद्या हरिहरादिः द्वितीया छित्युक्तवित्यादिः । जात्यादिपदार्थेनाह,—जाति-
रिति । गोपिच्छादिषु—गोव्यक्त्यादिषु । सिद्धः,—नित्यः ; एतन्न्यते गुणानामपि नित्य-
त्वम् ; आविर्भावतिरोभावावेव उत्पत्तिविनाशप्रतीतिविषयो । वस्तुधर्मः,—द्रव्यमात्र-
इति । विशेषाधानहेतुत्वमुपपादयति, युक्तादयो हीति । साध्यरूपाः,—जन्य-
स्वभावाः । एषु—साध्यरूपवस्तुधर्मेषु । अधिशययेति ।—अधिशययादीत्यर्थः, अधि-
शययं पुत्र्यां खाल्या चारोपणम्, चादिराद्यवयवो यत्न ; अवशययं पुत्रीतः खाल्याः
आवरोपणम् अन्तोऽन्तावयवो यत्न तयोः कर्मधारयः । अत्र (“अधिशययान्तादि”
इत्यत्र) चादिशब्देन गृह्यनिर्गमन-नगरान्तरप्रवेशान्तरप्रभृतीनां यद्वचनम् । व्यापारेति ।
—व्यापाराणां कार्याणां कलापः समुदायः, (“कलापो भूषणे बह्वे तूषीरे
सङ्केतेऽपि च” इत्यमरः) । पाकादीत्यादिना ममनादीनां यद्वचनम् । एषु एष—
जात्यादिषु चतुर्षु मध्ये, [निर्धारणार्थं सप्तमी] ये व्यक्तेः उपाधयो चर्माः जातिगुण-
क्रियारूपस्त्वेष्वेव इत्यर्थः । संज्ञाशब्दानाम् व्यक्तावेव सङ्केतयत्तः । द्रव्यस्य शक्तिव्यति-
रिक्तत्वाभावेन उपाधित्वाभावान्नात्मान्ताभावेन उक्तदोषवयवाभावाच्च । अत एवोक्तं,—
“द्रव्यशब्दा एवव्यक्तिवाचिनः” इति । क्वचित् “संज्ञाशब्दानां संज्ञायामेव
सङ्केतयत्तः, उपस्थाप्योपस्थापकभावेनाविनाभावात् व्यक्तेराद्येपः” इत्याहुः, तत्र,
संज्ञायाः शब्दानतिरिक्तत्वेन तस्य च उच्चारणभेदेन भिन्नतया निरुक्तदोषवयवसङ्गात् ;
एवञ्च छित्युक्तवित्यादिकं व्यक्तित्वरूपमेव, न तु पदार्थान्तरनित्यवधेयम् । आनन्त्येति ।
—नानाव्यक्तिषु नानाशक्तिकल्पनागौरवनित्यवगन्तव्यम् । ईश्वरीच्छापत्ते तद्विषयत्वञ्च
नानात्वकल्पनमेव गौरवनित्यवगन्तव्यम् । ननु दृष्टव्यक्तिषु एव शक्तिपदः, न तु
अनन्त्यव्यक्तिषु, अतः कुतो गौरवम् ? इत्याह,—व्यभिचार इति । सङ्केतयत्तकाले
अदृष्टव्यक्तावपि बोधस्य कार्यस्य सत्त्वात् दृष्टव्यक्तिसङ्केतयत्तपदकारणस्य असत्त्वान्
व्यभिचारदोष इति बोध्यं, कार्यस्य कारणभाववद्गतत्वं व्यभिचार इति व्यभिचार-
त्ववशात् । ननु गुणद्रव्यक्रियाणां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेन आनन्त्यव्यभिचाराणां कथं शक्ति-
यत्तः ? इति चेन्न ; तन्न्यते गुणादीनामपि जातिवदेकत्वमेव । भेदप्रतीतिस्यु आशय-
भेदादोषचारिकी । एतदसङ्गमास्य अन्ते जातावेव शक्तिरिति वदन्ति । यथा

काव्यप्रकाशे “सङ्केततत्त्वभेदो जात्यादिजातिरेव वा” इति । एतन्मते नवादी जीत्यादिरिव शृङ्गादौ शृङ्गत्वादिः, पादादौ पादत्वादिः, उल्लादौ उल्लात्वादिजाति-
रिव ; उल्लादौनां प्रकृत्यवस्थाकाव्यभिन्नत्वेन भिन्नत्वाङ्गीकारात् तद्वृत्तिउल्लात्वादि-
जातिस्वीकारः । एवञ्च शृङ्गत्वादिजात्याश्रयस्य शृङ्गादिगुणस्य एवाप्येव ; पटादि-
धरत्वे तु कश्चैवेति मन्तव्यम् । ननुपाधौ सङ्केतपदाङ्गीकारे “विशेषं नामिधा मञ्छेत्
शोच्यशक्तिर्विशेष्ये” इति न्यायात् “नानानय” इत्यादौ गोपदादिना कथं नवादिर्घञः ?
इति चेन्न ; नवादीराधेयेषु साभान् । तदुक्तं,—“व्यक्त्यविनाभावान् तु जात्या
व्यक्तिराधिष्यते” इति । यथा—“क्रियते” इत्यादौ कर्ता । “जुह” इत्यादौ
कर्मेत्यादि । चाप्येव न अनुमानं, व्याप्रादिज्ञानव्यतिरेकेषांपि व्यक्तेरनुभवात् ;
किन्तु आरभ्यते, गीत्यादिप्रकारकगवादिस्वरथाभावेन गीत्यादिबिभ्रष्टशब्दबोधानुप-
पत्तेः । अत एवोक्तं,—“जातिशक्तं पदं व्यक्तिमेवानुभावयति आरयति च” इति ।
जातिशक्तम्—उपाधिशक्तमित्यर्थः ।

अनेके विचार्यन्ते,—जात्यादिषु सङ्केतपदै बहुदोषसम्भावनाया व्यक्तौ शक्तेरङ्गीकारे
तत्तद्दोषाणां वारणसम्भवेऽपि शक्त्यागन्त्यव्यभिचारयोः अवश्यत्वात् तत्र सङ्केतः
कथमपि न भवितुमर्हति । तत् कथमिति चेत्, शृणु,—प्रथमतयावत् व्यक्तिशक्ति-
व्यादिर्न प्रति इयं पृच्छा,—उच्चारितात् शब्दात् सङ्केतयज्ञः किं व्यक्तिनिषेधेषु, कस्या-
चिदेकस्या व्यक्तौ वा ? तत्र न तावत् प्रथमः कल्पः, कदाचित् केनचिदुच्चारितात्
एकस्यात् शब्दात् सकलव्यक्तौनां युगपदुपस्थितेरत्यन्तासम्भवात् । नापि द्वितीयः ;
उच्चारितात् गोशब्दात् कस्याचिदेव गोव्यक्तेरुपस्थितावपि तदितरासां गोव्यक्तौनां
तत्रः कथमपि भागासम्भवात् ; इत्यने च तद्गानम् । अपरञ्च व्यक्तौ सङ्केतस्वीकारे
“स्रगः श्वेतरूपवान् गतिस्त्रिधावान् उल्ल्याभिधः” इत्यर्थपरतया “स्रगः श्वेतः कस्यः
उल्ल्याः” इत्यभिधाने सर्वैरेव पदैरेकस्यैव स्रगव्यक्तेरभिधानात् चावश्यकः पदाधे-
नतः कश्चिदपि भेदो न भवेत्, सर्वत्र व्यक्तेरेव पदशक्त्यत्वेन प्रकृते सर्वैरेव पदैरेकस्यैव
स्रगव्यक्तेरभिधानात् । एवञ्च पदाधेनतभेदाभावेन “घटः कुम्भः” इत्यादीनामिव
प्रकृतशब्दोपपदानां तुल्यव्यक्तिवाचकतया सद्व्ययोगः कथमपि न सम्भवेत् । उपाधौ
सङ्केतस्वीकारे तु जातिगुणक्रियासंज्ञाशब्देषु प्रवृत्तिनिमित्तस्य भिन्नत्वात् तादृशप्रयोगे
पदार्थत्ववारणसंभवात् सद्व्ययोगस्य न काऽप्यनुपपत्तिः । तेषु जातिः विविच्यते,—
प्राज्ञत्वादिपदवाच्या कश्चनविशेषोद्भाविता प्रत्यया प्राज्ञत्वत्वादिः जातिः प्राज्ञत्वादि-
पदानां वाच्या । मित्यत्वे सत्यनैकसमवेतत्वमिति तस्य निरूपणस्य, सा च पशु-
मिति मत्या प्राचत्वादिः प्राचादौनाम् । अत्र वाक्यपदीवकाराः,—“गौः कुरुपेव नृ

ज्ञीः जाप्यगोः गोत्वाभिप्लव्यात् गोः । अस्मान्नयः ;—साक्षात्पतितः चर्मी, खरुपेव
 ज्ञानमुपेतव्यत्वेन, गोपदवाच्यः गोः । अज्ञातगोत्वजातिवचनिसंखरुपमात्रेण इति
 एव । न गोः,—न गोव्यवहारसाधकः । जाप्यगोः,—न गोभिन्नत्वेन व्यवहार-
 निषादकः । एवं सति खरुपविशेषज्ञानाभावदशायां गोव्यक्तावेव गौरिति बोधे-
 वानिति वा व्यवहारः सम्भवेत् । [चर्मीः इत्यत्र "गौरतद्धितसृष्टि" (५।४।१२ पा०)
 इत्यनेन न टच्-प्रत्ययप्रसङ्गः, "नञः तत्पुरुषात्" (५।४।३१ पा०) इति निषेधात्] ।
 गुणः शुक्लादिः, शुक्लादिपदेनाभिप्रेया बोध्यते, उत्पन्नं हि गवादिकं वस्तु शुक्लादिना
 गुणेनैव व्यावर्धते । अत्रेव निषेधः । सञ्जातव्य द्रव्यस्य अत्रात् पश्चाद्दि गुणधोवः ।
 उत्पन्नस्य हि उत्पत्तिस्थे निर्गुणता स्यात्, द्रव्योत्पत्तिस्तु जातिसमन्वितैव, दृष्टा इति
 द्रव्योत्पत्तिस्थेऽपि जातिसत्त्वं द्रव्यस्य, इति जातिगुणयोः वैषम्यम् । गुणवचनानु-
 "सत्त्वे निविशतेऽदेति पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयशक्तियान्न च सोऽनसत्प्रकृति-
 र्गुणः ॥" इति । अस्माद्यर्थः,—प्रथमं द्रव्यमाश्रित्य कदाचित् ततो निवर्तते, कदाचिच्च
 तद्विषयेऽपि दृश्यते यः, सः गुणः, एतेन जातेर्गुणता प्रतिविद्धा । अथ क्रियायाम्
 अक्षयवचनसत्त्वात् तस्याः अपि गुणत्वापत्तिः, साऽपि द्रव्यं कदाचित् आश्रयति,
 कदाचिच्चइति, द्रव्यमपि निश्चितं कदाचिच्चर्तते, कदाचित् क्रियाऽन्वितं, द्रव्यान्तरस्य
 सा कदाचित् आश्रयति इत्यतः आह ;—आधेयः,—उत्पाद्य इत्यर्थः । यदत् घटादीर्णा
 रूपादिकं पाकजतया उत्पाद्यम्, अक्रियाजमनृत्याद्यं, यथा आकाशादेर्मंडलादिकं,
 क्रिया तु न नित्या, उत्पत्तिसत्त्वात्, अतस्तस्या विप्रकारप्रकृतिकत्वाभावात् गुणत्वा-
 भावः । ननु एवं द्रव्यस्यापि गुणत्वं प्राप्तम् ; अवयवि द्रव्यम् अवयवद्रव्यान्वितं भवति,
 असमवायिकारसंयोगनिष्ठतो च विनाशात् ततो निवर्तते । भिन्नजातीयेषु च वस्तु-
 द्वादादिषु तथा दृश्यते । तदपि द्विविधं नित्यानित्यभेदेन, निरवयवस्य द्रव्यत्वात्पर-
 माखादेर्भित्त्वात्, अवयविद्रव्यस्य च घटपटादेरनित्यत्वादिवाह, अवयवप्रकृतिरिति ।
 —द्रव्यसमावभिन्नः इत्यर्थः । [अत्र 'पृथग्जातिषु' इति व्यसवाक्यम् ; समासवाक्यत्वे
 "जात्यन्ताच्छः चमुनि" (५।४।१२ पा०) इति ङः प्रत्ययः स्यात् । तत्र जात्यान्नय-
 स्यत्किपु घटः जातिषु परिकल्प्यते इति "बोतो गुणवचनानु" (५।१।४४ पा०)
 इति सूत्रे भाष्ये कथ्यते च विशदोक्तम्] । क्रिया च भावनात्मिका सत्याद्विद्युत्पत्त्यापार-
 क्ता साध्या । तथा च क्वचित्,—"व्यापारो भावना सेवोत्पादना सेव च क्रिया"
 इति "शावसिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आवृत्तकर्मरूपत्वात् सा क्रियैवभि-
 धीयते ॥" अस्माद्यर्थः,—आवृत्तं सर्वनित्यत्वं, सिद्धम् उपकृतसंज्ञसमर्थोनिर्गुणम्,
 अविज्ञं तद्विपरीतम् । वर्तमानमविच्छेदेन तत् द्विविधं, तेन 'अपचत्' 'पच्यति'

अथ लक्षणा ।—

मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो यथाऽन्योऽर्थः प्रतीयते ।

रूढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥ १४ ॥ (अ)

‘पश्चति’ इत्यादिकेषु असत्त्वरूपेषु कथिता क्रिया इति तस्याः कृतिः प्रदर्शिता ।
 बौध्दिकत्वमुच्यते, चाश्रितेति ।—चाश्रितकर्म रूपं यस्याः तच्चात्, अधिप्रयणादीनां
 तदीयावयवानां कानिकोपपत्तिदर्शनात् । तत् समुदायः क्रियापदवाच्यः । किञ्च
 कर्मोद्देशावयवानां युगपदसत्त्वेऽपि यत्किञ्चिदवयववर्त्तमानतादशायां वर्त्तमानताप्रयोगः
 अत्रयथावयवनिर्भेदस्यारोपितत्वात् । भूतभविष्यत्प्रयोगस्तु सर्वेषामवयवानामानतीत-
 भावित्वदशायामेव । तद्योच्यते,—“गुणभूतेरवयवैः समूहः कर्मजन्मनाम् । बुद्ध्या
 प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥” तथा च भाष्यकाराः,—“क्रिया हि नाम इयम्
 अत्यन्तापरिदृष्टा पूर्वापरौभूतावयवा न शक्यते पिच्छीभूता निदर्शयितुम्” इति ।
 व्यापारसङ्घातिनायाः क्रियायाः प्रेषणयोग्यत्वकथनेन तदवयवानां तद्विषयत्वं व्यति-
 रेकयोगादायातम् । एकबुद्ध्याश्रयतया च एकत्वव्यवहारः तस्याः सिद्धः । अथ यत्कादि-
 सत्त्वरेणादीनां प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् व्यक्तिशक्तिवादे दर्शितयोः आनन्त्यव्यभिचाररूपयोः
 द्वेषघोरवापि सम्भव इति चेत् न, साधवात् प्रत्यभिप्रेत्या च तेषामेकत्वाभ्युपगमात् ।
 तर्थां चोक्तं—“गुणक्रियायदृष्ट्यानां वस्तुतः एकरूपाणाम् आश्रयभेदाद्भेद इव सत्त्यते”
 इति । तथा च भेदज्ञानं धर्म एव इति तात्पर्यम् । तथैव उत्पत्तिनाशज्ञानमपि
 तत्र प्रेयम् । वर्त्तमानत्वप्रसङ्गे अकारादिषु उत्पत्तिविनाशज्ञानस्य धर्मत्वस्वीकारात् ।
 तत् इत्थं चतुष्टयी शब्दानां प्रकृतिः निर्णीता । सर्वेषां जातिरेवायं । गुणक्रिया-
 शब्दानां गुणक्रियागतायाः बहुव्याशब्दानाञ्च साक्षाद्यश्चरिततत्तच्छब्दवचनेः तत्तत्प्रत्यय-
 भेदभिन्नायंभ्येतेः वा जातिरेवाभिधेयतासम्भवात्, इति जातिशक्तिरूपपरमन्तर्भेदः ।

(अ) अथेति ।—अभिधानरूपत्वानन्तरमित्यर्थः, लक्षणा, निरूप्यते इति शेषः ।
 मुख्येति ।—मुख्योऽभिधया प्रतिपाद्यः साक्षात्कृतविषयत्वेन प्रथममुपस्थीयमान इति
 यावत्, स आसावर्थेय इति मुख्यायः, तस्य बाधोऽभिमततात्पर्यानुदयनिवन्धनतया
 तिरस्कारसाधनम् । मुख्यायंश्च अभिप्रेततात्पर्यानुकूलनिवन्धनविरहतया तिरस्कारे
 सतीत्यर्थः [सति सतनीयम्] तद्युक्तः,—तेन प्रसिद्धेन, यस्य वा मुख्यायंश्च बाधे
 अत्रप्रतिस्तथाभूतेन युक्तः सम्बन्ध इति तद्युक्तः । अन्यः,—मुख्यायंती भिन्न इत्यर्थः, गौष
 इति यावत् । अर्थः यथा प्रतीयते साऽसौ रूढेः कृदिमुद्दिश्य प्रयोजनात् प्रयोगनमुद्दिश्य
 त्वा, अर्पिता शक्तिरूपेणा नाम । अयं भावः,—“कश्चिद्ः साहसिचः” “गङ्गायां

चोवः" "काकीभ्यो दधि रच्यताम्" "कृषिषो यानि" इत्यादौ "कलिङ्गदेशः साहस-
 शास्त्री" इत्येवं, प्रथममुपतिष्ठमानः सङ्केतितान्ना, अत एव अत्र मुख्येति व्यपदेशः,
 मुख्ये आदौ भव इति व्युत्पत्तिसम्भवात् । अत्र च वाचे लक्षणायाः प्रकृतिः, वाच-
 क्षत्ताप्यर्थानुपपत्तिः । अत एवाहुः,—“लक्षणाशक्यसम्बन्धात्पार्थ्यानुपपत्ततः”
 इति । “कलिङ्गः साहसिकः” “गङ्गायां चोवः” इत्यादिषु कलिङ्गगङ्गादिपदानां
 मुख्याद्येषु द्वैश्विष्यप्रवाहादिकेषु साहसिकचोवादिपदार्थानामन्वयानुपपत्तिरूप-
 क्षात्पार्थ्याघातापरपार्थ्यायो वाचो यत्र प्रतिबन्धीयते, तत्र यथा कलिङ्गदेश-गङ्गातीरा-
 दीनां चोवः, सा मुख्याद्यसम्बन्धरूपा लक्षणा । तथा हि द्वैश्विष्यप्रवाहादिकेषु
 मुख्याद्यसम्बन्धेन जन-तीरादिषु गृहीतत्वाज्जनतीरादीनां तत्रत्याद्यात्मना अर्थः,
 तदनन्तरं शाब्दबोधः । यदि तु मुख्याद्यस्य अन्वयानुपपत्तिरेव बाधरूपं लक्षणा-
 बीजं स्यात्, तदा कदाचित् अन्वयानुपपत्तेरसत्त्वे तात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वेऽपि लक्षणा न
 स्यात्, तत्र तादृशबाधस्यासत्त्वात्, अतस्तत्पार्थ्याघातरूपे एव वाचे लक्षणाऽङ्गी-
 काय्यां । तदाहुः,—“यदि चान्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात्, तदा ‘गङ्गायां चोवः’
 इत्यादौ कलिङ्गगङ्गाऽऽदिपदानां तीरादौ, क्वचित् चावादिपदानां मन्व्यादौ लक्षणेति
 नियमो न स्यात् इति” । इदमभिहितम् ;—‘गङ्गायां चोवः’ इत्यादौ ‘गङ्गातीराधि-
 करणको यत्रविशेषः’ इत्यादितात्पर्येण चभिहितेऽपि चोवादिपदानां मन्व्यादिषु
 लक्षणा, ‘गङ्गाप्रवाहाधिकरणको मन्वरः’ इत्यादितात्पर्येण चभिहिते च गङ्गादि-
 पदानां तीरादिषु लक्षणाऽऽपद्येत, तावताऽपि चान्वयानुपपत्तिपरिहारात् । इदं
 तु बोध्यम् ;—क्वचित् तात्पर्येण्यघातोऽन्वयानुपपत्त्या, क्वचिन्नासम्भवेन, क्वचित्
 पुनः साक्षात् । यदि वापार्थ्याद्यसम्बन्धः भवत्वतीरत्वादिना रूपेण गृहीतस्तदा भवत्वादि-
 नैव भवाःदबोधः ; यदि तु कलिङ्गभवत्वगङ्गातीरत्वादिना, तदा कलिङ्गभवत्वादिना ।
 एवञ्च अत्यन्ताऽवच्छेदके न लक्षणेति सिद्धम् । तत्र तत्रकारणबोधस्य अन्यथाऽपि
 सम्भवात् इति । अत्र “मुख्याद्यवाचे तद्व्युत्पत्तः” इति हेतुपूर्वकाद्यंविशेषचञ्ची-
 करणेन लक्षणाप्रतिपाद्याद्यस्यरूपनिरूपणम् ; “वयाऽन्वोऽर्थः प्रतीयते” इति लक्षणाया
 लक्षणम् ; ‘रुद्रेः प्रयोजनाद्वा’ इति लक्षणाया हेविध्याद्यम् ; तथा च रुद्रिमुखा
 लक्षणा, प्रयोजनमुखा लक्षणा चेति सिद्धम् ; तत्रप्रतिपाद्योऽर्थस्य मुख्याद्यवाधोपसृत-
 मुख्याद्यसम्बन्धो मुख्यात्वात्परिच्छिन्नतया गौचत्वान्परिच्छिन्न एव । यथा—मुख्याद्यवाधो
 मुख्याद्यसम्बन्धो रुद्रिप्रयोजनधोरन्वयत्वेति ज्ञयं लक्षणायाः प्रकृतौ हेतुः । न चेवं
 लक्षणाभिभाषाभिधानं, तस्याः प्रकृतिप्रयोजकतायेव तत्तदभिधानात् । ‘शक्तिः’ इति
 मूर्धन्यनिहितस्य लक्षणायाः शक्तिरूपरूपस्य आरम्भम् । ‘वर्दिता’ इति विशिष्यं

“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देश-
विशेषादिरूपे स्वार्थेऽसम्भवन् यया शब्दस्य शक्त्या स्वसंयुक्तान्
पुरुषादीन् प्रत्याययति, यया च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ
गङ्गादिशब्दो जलमयादिरूपार्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन्
स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिनं तटादिं बोधयति, सा
शब्दस्वार्थिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुज्ञाविता वा शक्तिर्लक्षणा
नाम् । पूर्वत्र हेतू रुढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरत्र “गङ्गातटे
घोषः” इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य
बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनाऽपि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो
लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत उक्तम्,—“रुढेः प्रयोजनाद्वा-
ऽपि” इति । (४)

पुनर्लक्षितलक्षणायास्तथाः स्वरूपाभिधानपुरःसरमभिधानत् शक्तिरूपत्वनिराकर-
णाद्यम् । ‘राजस्युमावल्गवः’ इत्यादौ शब्दां व्यञ्जनायामतिप्रसङ्गवारणाय ‘सुख्याद्ये-
वाद्ये’ इति । एवं सति असम्बन्धे लक्षणायां ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ गङ्गादिपदात्
स्वार्थादितटस्वाद्युपस्यतेरतिप्रसङ्गवारणाय ‘तद्व्युक्तः’ इति । सुख्याद्येन सम्बन्धमर्था-
नारम्भेणानया निरूप्यते इति निदर्शयितुम् ‘अन्वोऽर्थः’ इति ।

(४) रुढिहेतुकायाः प्रयोजनहेतुकायाश्च लक्षणायाः प्रसिद्धलक्षणाद्योर्लक्षणां
सङ्गमयन् कारिकां विवृणोति,—कलिङ्ग इत्यादिना । साहसिकत्व चेतनधर्मः, तत्र
अचेतने देशे अन्वयानुपपत्तिरिति दर्शयति, कलिङ्गादिशब्द इति ।—देशविशेषे स्वार्थे
वर्तमानः कलिङ्गादिशब्दः । असम्भवन्—साहसिकाद्यन्वययोग्यमर्थमभिधातुमशक्तवन्
इत्यर्थः । स्वसंयुक्तान्—स्वार्थसम्बन्धान् । प्रकृते—बोधनिवासादौ । असम्भवन्—
अभिधया वर्तितुमशक्तवन् । केचिदभिधां स्वाभाविकं शब्दस्वार्थपरं वदन्ति, तस्यते
लक्षणाया वैलक्षण्यमाह,—स्वाभाविकेतरैति । अन्ये तु ईश्वरेष्काविषयत्वरूपानामुक्त्याते
तु वाह, ईश्वरानुज्ञावितेति ।—ईश्वरेण अनुत्पापित्यर्थः, इदानीन्तनवक्तृभिरुत्पापितेति
यावत् । पूर्वत्र—“कलिङ्गः साहसिकः” इत्यादौ । उत्तरत्र—“गङ्गायां घोषः”
इत्यादौ । प्रतिपादनादिति ।—प्रतिपादयतीति प्रतिपादनं वा क्यं, तदलभ्यस्य सुख्यशब्द-
घटितवाक्येन अप्रतिपाद्यत्वं इत्यर्थः, तीरेण विप्रकटांशगतश्रीतत्वाद्यपेक्षया सप्रकटांश-
गतश्रीतत्वादेराधिक्यमनातिशयः । एवञ्च “श्रीतश्रीतेऽतिपावने च तीरे घोषः” इति

केचित् तु “कर्मणि कुशलः” इति रुदावुदाहरन्ति ।
 तेषामयमभिप्रायः,—“कुशं जाति” इति व्युत्पत्तिलभ्यः कुश-
 ग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृतेऽसम्भवन् विवेचकत्वादिसाधर्म्य-
 सम्बन्धसम्बन्धिनं दक्षरूपमर्थं बोधयति । तदन्ये न मन्यन्ते ;
 कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थ-
 त्वात् । अन्यद्दि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्ति-
 निमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे “गौः श्वेते” इत्य-
 त्वापि सङ्गता स्यात् । “गमेर्डीः” (उणादि—२।६७) इति
 गमधातोर्डीप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकालेऽपि
 प्रयोगात् । (ठ)

अस्यनामन्वयोषो काच्यिकशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनमिति भावः । ‘काचिन्नैव लभ्यतः’
 इति लक्षणाया निषेध उक्तः । अशक्तितः रुद्धिप्रयोजनविरहात् । यथा “कनखे
 चरणाघातं सुखं सुमुखि ! तेऽक्षरीत्” इत्यत्र निर्मितत्वं लक्ष्यते, एषा जेयायंलक्षणा
 हीनतया लक्ष्यते । सा च काचिप्रयोगानर्हत्वात् प्रकृतलक्षणात् लक्ष्या न भवतीति
 लभ्यतिव्यातिवारणाय चरमहेतुप्रयुक्तम् । तदेव दर्शयति, हेतुमिति ।—रुद्धि-
 प्रयोजनयोरन्वतरित्वर्थः । सम्बन्धिनः,—मुख्यार्थसम्बन्धिनः । लक्षणे—लक्षणायां ।

(ठ) “कुशं (‘कुशान्’ इति पाठान्तरं) जाति रज्जाति” इति कुशलः
 [‘धातोऽनुपसर्गे कः’ (१।२।३ पा०) इति कः] इति व्युत्पत्त्या—प्रकृतिप्रत्ययविभाग-
 कल्पनया । लभ्यः,—प्रतिपाद्यः । कुशग्राहिरूपः,—कुशग्राह्यरूपः । मुख्यः,—
 शीमशब्दा लभ्यत्वात् प्रधानभूतः । अर्थः,—वर्षाभयेयः । प्रकृते—प्रसङ्गानुप्रसक्ते कर्मणि
 विवक्षे । असम्भवन्—तात्पर्यप्रतिभूततया योग्यतामनुपपद्यमानः । विवेचकेति ।—
 विवेचकत्वादेः साधर्म्यं समानधर्मत्वं तस्य सम्बन्धस्तस्य सम्बन्धो तदभिन्नसम्बन्धवान् तं
 तथोक्तम् । दक्षेति ।—दक्षरूपमर्थं बोधयति—प्रत्याशयति । तदन्ये—अन्यदादय
 इत्यर्थः । न मन्यन्ते—नैव स्वीकुर्वन्ति । कुतः ? इत्याह,—कुशग्राहिरूपार्थस्येति ।
 व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि—“कुशं जाति” इति व्युत्पत्त्या लभ्यकत्व भावस्तत्वं तान् सत्वपि ।
 दक्षरूपस्य एव—अत्र एव—शब्देन कुशग्राह्यरूपार्थस्य व्युच्छेदः, मुख्यार्थत्वात् । इदमत्र
 बोधम् ;—यद्यपि “कुशमिति श्लेषयति आरम्भकानि” इति व्युत्पत्त्या कुशलशब्दस्य
 दक्षरूपो मुख्योऽर्थस्तथाऽपि प्रौढवादेनेदमुक्तमिति । अत्र हेतुमाह, अन्यदिति ।—

तद्भेदानाच्च,—

मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये ।

स्यादात्मनोऽप्युपादानादेशोपादानलक्षणा ॥ १५ ॥

रूढावुपादानलक्षणा यथा,—“खेतो धावति” । प्रयोजने
यथा,—“कुन्ताः प्रविशन्ति” । अनयोर्हि खेतादिभिः कुन्ता-

व्युत्पत्तिस्वभावेप्रतीतो प्रकारीभूतो धर्मः व्युत्पत्तिनिमित्तं यथा गोशब्दस्य मननकर्तृत्वं, सङ्केतयद्दे प्रकारीभूतो धर्मः प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यताऽपच्छेदकं यथा गोलजातिः । अःशब्दात् व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति तु न नियमः, पाचकादिशब्दस्य इथोरेकमस्त्वेऽपि गवादिशब्दस्य व्यभिचारात् । प्रवृत्ते तु कुश्यादिशब्दस्य व्युत्पत्ति-
निमित्तत्वानेकपदार्थघटितत्वेन गुरुत्वात् तदपेक्ष्य लघुना दक्षत्वरूपाच्छेदोपाधिनेव कुशशब्दस्य सङ्केतयद्दः । ननु हृदिवत् व्युत्पत्तिरपि पदार्थोपस्थापिकेति हृदि-
विषयस्यैव व्युत्पत्तिविषयस्यापि मुख्यत्वमात्मामिति चेन्न, ह्यस्या प्रतिक्रियायाः व्युत्पत्तेः पदार्थोपस्थापकत्वान्मत्वात् । तदुक्तं भट्टैः,—“सत्यं त्मिहा सती हृदिर्भवेत् योगाप-
हारिणी । कल्पनीया तु लभते नात्मानं योनवाचतः ॥” इति । सत्यात्मिहा—
जनितपदार्थोपस्थापिका कोषपरम्पराप्रसिद्धा सती चनादिसिद्धा ; योगापहारिणी—
व्युत्पत्तिस्वभावेऽथ प्रतिबन्धिका ; कल्पनीया—साध्यवर्तितव्यात्प्रतिदिदानीन्तनेकज्ञाव-
नीया । आत्मानं—पदार्थोपस्थितिम् ; न लभते—न जनयति । योनवाचतः,—योगे
वःधनात् । हृदेस्तथाः पदार्थोपस्थापकत्वस्य च कल्पनामपेक्ष्य कृतयोगस्यैव पदार्थोप-
स्थापकत्वमात्रं कल्पाने इति भावः । व्युत्पत्तिस्वभावे मुख्यत्वस्वीकारे ढोषमाह,—
व्युत्पत्तिस्वभावेति । मुख्यार्थत्वे—मुख्यार्थत्वस्वीकारे, श्रयणकाले मननकर्तृत्वरूप-
मुख्यार्थवाचः इति भावः । यदि पुनः स्यादिसंशयानां व्युत्पत्तेः प्रायिकत्वं कल्पाने तदा
“निषङ्गे सायकाः सन्ति” इत्यादौ सत्यत्वाऽऽपत्तेर्दीर्घो द्रष्टव्यः । “बोऽन्तकर्मणि” इति
धोधातोर्लृन्-प्रत्ययनिष्पन्नस्य सायकशब्दस्य विनाशाभावकालेऽपि प्रयोगादिति । ये तु
“कर्मणि कुशकः, सावयत्वं, मच्छपः, कुच्छकम्” इत्यादौ दक्षत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
व्युत्पत्तिनिमित्तस्य ऋटिति अप्रतीतेः वाचप्रतिसम्बन्धं विनाऽपि तत्प्रतीतेश्च ‘कुञ्जः
कल्प’ इति प्रत्यये कुशकपदस्य वेदाहरणेः साधनाच्च हृदिशक्तिरेवात्र” इति वदन्ति,
तन्मते तैलपदमुदाहरणमिति बोध्यम् । तैलपदस्य तिङविचारद्वये शक्यत्वं साधये
भिरुदस्यचचा प्रत्ययौतकारादयः ।

दिभिश्च अचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतया-
ऽन्वयमलभमानैरेतस्त्रिद्वये आत्मसम्बन्धिनोऽज्ञादयः पुरुषा-
दयश्चाक्षिप्यन्ते । पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्बुद्धिः । उत्तरत्र तु
जुगतादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्य
आत्मनोऽप्युपादानम् ; लक्षणलक्षणायास्तु परस्त्रैव उपलक्षण-
मित्यनयोर्भेदः । इयमेव “अजहत्स्वार्था” इत्युच्यते । (६)

(७) लक्षणाया विशेषलक्षणमाह, मुख्यांशेति ।—‘यथा’ इत्यध्याहार्यम् ।
मुख्यांशेति द्वितीयांशे षष्ठी । “वाक्यार्थे” इत्यत्र सप्तम्यर्थो घटकत्वं, ततश्च मुख्या-
ंशस्य—मुख्यांशेन ; वाक्यार्थे अन्वयसिद्धये—वाक्यार्थघटकान्वयबोधाय ; यथा इत्या-
दुत्तरस्य—प्रकृत्यावच्छेदकातिरिक्तधर्मावच्छिन्नस्य, आक्षेपः,—प्रत्यायनम्, एषा
उपादानलक्षणा स्यात् । संज्ञावीजनाह, आत्मनोऽपीति ।—मुख्यांशेऽपीत्यर्थः ।
उपादानात्—प्रत्यायनात् ; मुख्यांशविषयिणी प्रतीतिरुपादानम् । यथा,—
उपादीयते गृह्यते मुख्यांशेनेत्युपादानं तन्नास्ती लक्षणा उपादानलक्षणेत्यर्थः ।
अत एव “उपादानं लक्षणेऽप्युक्ता शब्देन सा हि सा” इति काव्यप्रकाशेऽप्युक्तम् । अत्र
“वाक्यार्थे” इत्यनेन तात्पर्यविषयोभूतो वाक्यार्थो यावत्, अन्यथा इदमनर्थकम् ।
“कृत्रिणी ज्ञानि” इत्यत्र कृत्रिममनसर्भूलरूपवाक्यार्थस्य घटकोभयान्वयबोधाय मुख्यार्थ-
स्याक्षेपो युज्यते । “कदली कदली” इत्यादानुपादानलक्षणसांयङ्गाय प्रकृत्यावच्छेद-
कातिरिक्तेति । अत्र कृत्रिमं मुख्यांशं एव धर्मान्तरेण प्रतीयते, यथा “कदली कदली”
इत्यादौ द्वितीयकदलीपदं श्रेयस्वरूपधर्मान्तरेण कदलीमेव बोधयति । कृत्रिमं मुख्यां-
शसिद्धिस्य धर्मान्तरेण प्रतीयते ; यथा,—“काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्” इत्यत्र काकपदे-
नान्नोपघातकत्वेन काककुङ्कुमानां गारा लक्ष्यन्ते । अत्र प्रयोजनाभावात् बुद्धिः । “कृत्रिणी
ज्ञानि” इत्यादौ कृत्रिमसांयङ्गात्वेन कृत्रिमसिद्धिप्राप्त्यंशं प्रतीयन्ते । कृत्रिणां नाशुच्यमत्र
प्रयोजनम् । कृत्रिमं मुख्यांशविशिष्टः प्रतीयते, यथा,—“श्रेती धावति” “जुगताः
प्रविशन्ति” इति । उत्तरीदाहरणयोर्लक्षणं सक्रमयति,—अनयोर्धेति ।—“श्रेती
धावति” इत्यत्र “जुगताः प्रविशन्ति” इत्यत्र चेत्यर्थः । एतदुपलक्षणम् ; तथा च, एवमन्वया-
पीत्यर्थः । अत एवाह,—“श्रेतादिभिः” “जुगतादिभिश्च” इति । अत्रादिपदोपादानं नष्ट-
वचनस्य सक्रम्यते । धावनादिप्रवेशनादिकर्तृतयाऽभिमतैः श्रेतादिपदैः जुगतादिपदैश्चे-
त्यर्थः । अचेतनतया—अकृतया । केवलेः,—परानन्वितैः ; अत एव धावपप्रवेश-
नियबोधपक्षक्षेपेन धावनादिक्रियायां प्रवेशनादिक्रियायाश्च कर्तृतयाऽन्वयम् अक्षम-

अप्यर्थं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये ।

उपलक्षणहेतुत्वादिषा लक्षणलक्षणा ॥ १६ ॥ (ठ)

रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा,—“कलिङ्गः साहसिकः” इति “गङ्गायां घोषः” इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा,—

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधदौदृश्यमेव सदा सखे !

सुखितमास्मू ततः शरदां शतम् ॥” (ण)

ज्ञानेः । एतत्सिद्धये—भावनादिप्रवेशनादिकर्तृत्वान्वयकोषाय । आत्मसम्बन्धिनः इति—वक्ष्याय च समवायिनः स्वसंयोगिनश्चेत्यर्थः । अत्रादयः पुरुषादयश्च आत्मत्वान्ने—ब्रह्मात्मने । पूर्वत्र—पूर्वस्मिन्, पूर्वमुदाहृते ‘श्रेतो भावति’ इत्यादाविति यावत् । प्रयोजनेति ।—प्रयोजनस्य प्रयोजनीभूतज्ञानविषयस्य अभावो विरहोऽसम्भवो वा लक्षणात् तथोक्तात् । कर्तुः,—कर्तुमुक्त्वा लक्षणेत्यर्थः । एतन्न—‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इत्यादावित्यर्थः, कुन्तादीनामतिगहनत्व प्रयोजनं—प्रयोजनीभूतज्ञानविषयः, अस्तीति शेषः । अत्र—‘श्रेतो भावति’ ‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ इत्यादावित्यर्थः । मुख्याशेष—श्रेतादिरूपस्य कुन्तादिरूपस्य चेत्यर्थः । आत्मनः,—आत्मभूतस्यापि ; उपादानं—अहम् । लक्षणलक्षणायाम् परस्य—स्वसंयोगिनः एव, न तु स्वात्मन इत्येवम्, अनयोः,—उपादानलक्षणायाम् लक्षणलक्षणायाम् भेदः । अस्याः संज्ञान्तरमाह,—इत्यनेवेति । अत्राहृत्यनन् स्वार्थं मुख्यार्थां यामिति अत्राहृत्यार्थां ।

(ठ) लक्षणलक्षणमाह, अपञ्चमिति ।—वाक्यार्थे परस्यैव—मुख्याशेषभिन्नस्यैव, अन्वयसिद्धये स्वस्य अपञ्चं—स्वाश्रयपर्याय इत्यर्थः, यथा भवतीति शेषः, उपलक्षणलक्षणहेतुत्वात्—मुख्यार्थाविषयिण्याः प्रतीतेः, एषा लक्षणलक्षणा ।

(ण) उपकृतमिति ।—हे सखे ! भवता बहु बहुलं यथा स्यात् तथैत्यर्थः, [उपकृतमिति क्रियाया विशेषणमिदम्] उपकृतं नम अनिष्टजातमिदं तथैव इष्टार्थ-सम्पत्तये च यतितमित्यर्थः, तत्र तस्मिन् उपकारविषये इत्यर्थः, किमुच्यते ? तत्र किमपि लक्षणार्थं नावशिष्यते इति भावः, भवता परम् अत्यर्थं सुजनता सौजन्यं श्रिता प्रकृतिता ; अनुपकारिणोऽपि नम यत् बहु उपकृतं तत् तत्र सम्जनत्वमिति

अत्र अपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उपक्रतादयः
शब्दा आत्मानमर्पयन्ति । अत्र अपकारिणं प्रत्युपकारादिप्रति-
पादनाभ्युत्थार्थबाधः ; वैपरीत्यलक्षणः सम्बन्धः ; फलमप्यप-
कारातिशयः । इयमेव “जहत्स्वार्था” इत्युच्यते । (त)

आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा॥१७॥(थ)

ताः,—पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः ।

विषयस्यानिर्गीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् ।

सारोपा स्यान्निर्गीर्णस्य मता साध्यवसानिका॥१८॥(द)

वाक्यार्थः ; अतः हे सखे ! सदा ईदृशमेव, सौजन्यामिति शेष, विदधत् कुर्वन् ततः
तज्ज्ञात, तद्योपकारविधानेन सौजन्यप्रकटनाच्चेतीरित्यर्थ, अरदां वत्सराणां (“अरत्
स्त्री वत्सरैऽप्यृते” इति मेदिनी) अतं अतवत्सरपथ्येनामिति यावत्, आस्यु तिष्ठ,
जीवेति यावत् । अन्वयापकारिणं प्रत्युक्तिरियम् । द्रुतावलम्बितं वृत्तम् ।

(त) अत्र अपकारादीनां—प्रकृतानामिति भावः, वाक्यार्थे—वक्तृतात्पथ्येविषये
इति भावः । उपक्रतादयः आत्मानमर्पयन्ति—स्वाद्यै परिवन्व्य विपरीतमर्थनपक्रता-
दिकं लक्षयन्तीत्यर्थः । फलं—प्रयोजनम् । अपकारातिशयः,—अपकारवाङ्मूल्यम् ।
जहत्स्वार्थेति—जहत् स्वार्थो यो सा ।

(थ) इत्य लक्षणाया दौ भेदावुक्त्वा पुनस्तथोरपि प्रत्येकं द्वेविध्यमाह,
आरोपेति ।—ताः,—पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदाः, चातुर्भिश्च हृदयधोजनाभ्याम् उपादानोप-
लक्षणाभ्याश्चेति बोध्यम् । आरोपः,—आहार्याभेदप्रतीतिः, अन्वयसामं—विज्ञाभेद
प्रतीतिः, ताभ्यां प्रत्येकं द्विधा, ततश्च सारोपा कृद्हेतुका उपादानलक्षणा, सारोपा
कृद्हेतुका लक्षलक्षणा, सारोपा फलहेतुका उपादानलक्षणा, सारोपा फलहेतुका
लक्षलक्षणा, साध्यवसाना कृद्हेतुका उपादानलक्षणा, साध्यवसाना कृद्हेतुका
लक्षलक्षणा, साध्यवसाना फलहेतुका उपादानलक्षणा, साध्यवसाना फलहेतुका
लक्षलक्षणा इत्यष्टभेदा लक्षणा इत्यर्थः ।

(द) सारोपां साध्यवसानाच्चाह, विषयश्चेति ।—अनिर्गीर्णस्य शब्दस्य,
विषयस्य लक्ष्यस्य या अन्येन मुख्यार्थेन तादात्म्यप्रतीतिम् अभेदप्रतिपत्तिं करोति
सा तथोक्ता सारोपा । या च निर्गीर्णस्य चायं, अन्वयतादात्म्यप्रतीतिकृत् सा
साध्यवसाना । मता—कथिता ।

विषयिणा अनिगोर्णस्य विषयस्य तेनेव सह तादात्म्य-
प्रतीतिकृत् सारोपा । इयमेव रूपकालङ्कारस्य बीजम् । रुढौ
उपादानलक्षणा सारोपा यथा,—“अश्वः श्वेतो धावति” ।
अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिगोर्णस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुण-
तादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा,—“एते कुन्ताः
प्रविशन्ति”, अत्र सर्वनाम्ना कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोप-
त्वम् । रुढौ लक्षणलक्षणा सारोपा यथा,—“कलिङ्गः पुरुषो
युध्यते”, अत्र पुरुषकलिङ्गशब्दयोराधाराधेयभावः सम्बन्धः ।
प्रयोजने यथा,—“आयुर्घृतम्”, अत्र आयुष्कारणमपि घृतं
कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्ध्यायुस्तादात्म्येन प्रतीयते । अन्य-
वैलक्षण्येनापि अव्यभिचारेण आयुष्कारत्वं प्रयोजनम् ।

यथा वा,—राजकौये पुरुषे गच्छति “राजाऽसौ गच्छति”
इति । अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः सम्बन्धः । यथा वा,—अथ-
मात्रेऽवयवभागे “हस्तोऽयम्”, अत्र अवयवावयविभावलक्षणः
सम्बन्धः । “ब्राह्मणेऽपि तच्चाऽसौ”, अत्र तात्कर्म्यलक्षणः
सम्बन्धः । “इन्द्रार्थासु स्थूणासु अमी इन्द्राः”, अत्र तादर्थ्य-
लक्षणः सम्बन्धः । एवमन्यत्रापि । निगोर्णस्य पुनर्विषयस्य
अन्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना । अस्याद्यतुर्षु भेदेषु
पूर्वादाहरणान्येव । (ध)

(ध) उदाहरति, रुदाभित्यादि ।—रुढौ सत्यां सारोपा उपादानलक्षणा यथा
—“अश्वः श्वेतो धावति” इत्यनेत्यर्थः । हि—यतः, (“हि हेतावधारणे” इत्यमरः) ।
अत्र—“अश्वः श्वेतो धावति” इत्यनेत्यर्थः । “श्वेतो धावति” इत्यत्र यथा “श्वेतः” इति
पदेन निगोर्णः, तथा अश्वः न निगोर्णः स्ववाचकशब्देभ्योपलब्धशरीरत्वात्, किन्तु स्वकिन्
(अश्वे) समवेतः समवायसम्बन्धेन वर्तमानो यः श्वेतगुणः तेन तादात्म्यभेदक्षेप
प्रतीयते इति भावः । प्रयोजने तथा इति ।—प्रयोजने सति सारोपोपादानलक्षणा
यथेत्यर्थः । एते कुन्ताः,—भक्षापरणामानः शस्त्रविशेषाः । प्रविशन्ति, दुर्गे इति शेषः ।

सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि ।

सादृश्यात्तु मता गीयस्तेन षोडशभिदिताः ॥१६॥(न)

ताः,—पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः । सादृश्येतरसम्बन्धाः,—
कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव ।
रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा,—“एतानि
तेलानि हेमन्ते सुखानि” । अत्र तेलयद्दस्तिन्नभवत्तैर्हरूपं
मुख्यार्थमुपादायैव सार्धपादिस्येहेषु वर्तते । प्रयोजने यथा,—
राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छन्त्स “एते राजकुमाराः
गच्छन्ति” । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा,—
“तेलानि हेमन्ते सुखानि” । प्रयोजने यथा,—“राजकुमाराः
गच्छन्ति” । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा,—

अत्र सर्वनाम्ना—“एते” इत्यनेनेत्यर्थः । कुन्तेति ।—कुलधारिणी ये पुरुषास्तेषां
निर्देशस्तस्मात्, तं निमित्तोक्त्येत्यर्थः ; सारोपत्वम् । अत्र धार्यधारकः सम्बन्धः ।
“राजाऽनौ गच्छति” इत्यत्र राजवत् परिच्छेदाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् ।
अथयवभागे—तरवद्वपुते । अथमात्रे अथवस्ते, इति वक्तव्ये इति शेषः । ‘अथं
इत्त’ इति इत्तशब्दो लास्यचिह्नः । इत्तावशवेत् इत्तव्यापारं स्यादइत्यतीति परा-
क्तमातिशयः प्रयोजनं व्यच्यते । अत्र तथा—प्रयोजनापुर्थ्यमिति इदिरित्यवगन्तव्यम् ।
“तथाऽनौ” इत्यत्र तत्कर्मनेपुण्यातिशयः प्रयोजनम् । इन्द्रार्षासु—इन्द्राराधनाय
निमित्तासु । शूचासु—साध्यविशेषेषु । अत्र इन्द्रवत् पुरुषवरूपं प्रयोजनम् । पूर्वोदा-
हरणानि—‘श्रेतो वावति’ ‘आयुर्धृतम्’ इत्यादीनि ।

(न) एवं लक्षणाया अष्टविधत्वमुक्त्वा पुनर्हेतुभिर्भाष्य, सादृश्येति ।—ताः,—
सकलधाः । सकलाः,—अष्टभेदा अपि लक्षणाः । सादृश्येति ।—सादृश्यादितरे
भिर्भाः सम्बन्धाः हेतवो यासां ताः सादृश्येतरसम्बन्धाः सादृश्यमित्यसम्बन्धव्यत्ये-
दित्यर्थः । शुद्धाः,—षडभिधेयाः । सादृश्यात्, सम्बन्धादिति शेषः, तु गीयः
मताः कविताः । याः सादृश्यसम्बन्धहेतुका न भवन्ति ताः शुद्धाः, अथाः पुनर्गीयः
इति निर्गन्तव्योऽर्थः । तेन—हेतुना । लक्षणाः षोडशभिदिताः,—षोडश भेदा जाता
यासां ताः तथोक्ताः ।

“राजा गौडेन्द्रः कण्टकं शोधयति” । (प) प्रयोजने यथा,—
 “गौर्वाहीकः” । रुढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी
 यथा,—“राजा कण्टकं शोधयति” । प्रयोजने यथा,—
 “गौर्जल्पति” । (फ)

अत्र केचिदाहुः,—“गोशब्दचारिणो गुणा जायमान्यादयो
 लक्ष्यन्ते । ते च गोशब्दस्य वाहीकार्याभिधाने निमित्ती-
 भवन्ति” इति । तदयुक्तम् ; गोशब्दस्यागृहीतसङ्केतं वाहीकार्य-
 मभिधातुमसामर्थ्यात् गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्च, अभिधायाः
 विरतत्वात्, विरतायाश्च पुनरुक्त्यानाभावात् ।

अन्ये च पुनः “गोशब्देन वाहीकार्यं नाभिधीयते,
 किन्तु स्वार्थसहचारिगुणसाजात्वेन वाहीकार्यगता गुणा एव
 लक्ष्यन्ते” । तदपि अन्ये न मन्यन्ते ; तथा हि,—अत्र गो-
 शब्दाद्वाहीकार्यः प्रतीयते न वा ? आद्येऽपि गोशब्दादेव
 वा, तल्लक्षिताद्वा गुणात् अविनाभावद्वारा ? तत्र न प्रथमः,
 वाहीकार्येऽस्यासङ्केतितत्वात् । न द्वितीयः, अविनाभाव-
 लभ्यस्वार्थस्य शब्देऽन्वये प्रवेशासम्भवात्, शब्दो ह्याकाङ्क्षा
 शब्देनेव प्रपूर्यते । न द्वितीयः ; यदि हि गोशब्दाद्वाहीकार्यं
 न प्रतीयते, तदाऽस्य वाहीकशब्दस्य च सामानाधिकरण्यामसम-

(प) पूर्वोदाहरणान्तीति ।—“अत्रः श्वेतो धावति” इत्यादीन्पूर्वाहरणान्ते-
 वेत्यर्थः । राजेति ।—राजा गौडेन्द्रः,—गौडस्य तस्यात्वा प्रसिद्धस्य देशस्वाम्यो राजेति
 तथोक्तः । कण्टकं—सुदृशमृगम् । शोधयति—उद्धरति, निर्धेरं करोतीत्यर्थः । अत्र
 शीघ्राद्यहकारविशेषः कण्टकपदस्य मुख्यार्थः, तस्य बोधनासम्भवात् दुःखदत्त्वेन
 तस्यदृशे सुदृशमौ लक्षणा वसन्ति । यत्—“सुदृशमौ च कण्टकम्” इत्यभिधानं, तत्
 निरुद्धलक्षणायां शब्दकं, न त्वभिधाया इति विभाव्यम् ।

(फ) “गौर्वाहीकः” इति ।—वाहीकः,—उल्लवाहकः । अत्र अश्वत्थादिसाधर्म्ये
 सन्त्यर्थः । अश्वत्थाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । गौर्जल्पति व्यक्तमुद्धरति, गौर्जल्लोच्यारथं
 न सम्भवति, तस्यात् तस्याधर्म्यसन्त्यर्थो वाहीको लक्ष्यते ।

ज्ञसं स्यात् । तस्मादत्र गोशब्दी मुख्यया वृत्त्या वाहीकशब्देन सह अन्वयमक्षममानोऽज्ञत्वादिसाधर्म्यसम्बन्धाद्वाहीकार्यं लक्षयति । वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशयबोधनं प्रयोजनम् । (व)

इयञ्च गुणयोगात् "गौणी" इत्युच्यते । पूर्वा तु उपचारा-

(व) अनेति ।—“गौणत्विति” इत्यनेत्यर्थः । केचित्—अयकार्यज्ञाः इत्यर्थः । किमिष्येचायामाह, गोशब्दचारिणः इति ।—गोल्यायिनः इत्यर्थः । जायेति ।—जायं जडत्वं, मान्यान् अपाटवं तदादयः तत्प्रभृतयः । गुणाः,—धर्माः । लक्ष्यन्ते—लक्षणायां प्रतिपाद्यन्ते । ते—गुणाः । गोशब्दस्य—गोपदस्य । वाहीकार्येति ।—वाहीकार्यस्य अभिधाने अभिधया प्रतिपादने । निमित्तौभवनि—हेतुतामापद्यन्ते इति । तन् अयुक्तं—न युक्तं, युक्त्या असङ्गतमिति यावत् । तत्र हेतुमाह, अगृहीतेति ।—न गृहीतः सहेतोश्चैतन्मगृहीतसहेतं वाहीकार्यम् ; अभिधातुम्—अभिधया बोधायतुम् । गोशब्दस्यासामर्थ्यात्—सामर्थ्याभावात् । गोशब्देति ।—गोशब्दाय एवेति गोशब्दायंमात्रं, तस्य बोधनं बोधकत्वं तस्माच्चेत्यर्थः । अभिधायाः, गोशब्देन तस्यहेतितमर्थे बोधयित्वातिशेषः । विरतत्वात्—गतशक्तित्वादित्यर्थः, “सङ्गदुश्चरितः शब्दः सङ्गदेवार्थे गमयति” इति न्यायादिति भावः । विरतायाश्च—लक्ष्यापारं प्रदर्श्य निवृत्ताया अभिधायाच्चेत्यर्थः, “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः” इति न्यायादिति भावः । ननु श्रेषादावस्य निवमस्य व्यभिचारो दृश्यते, तत्र अनेकार्थस्य अभिधया प्रतिपादनादिति चेन्न, तत्र युगपदेव अनेकार्थानाम् अभिधया प्रतिपादनम् ; इह तु प्रथमं गोशब्देन पशुमान्बोधः, ततश्चान्वयानुपपत्तौ वाहीकार्यप्रतीतिरिति ध्येयम् । स्मार्थेति ।—स्मार्थस्य गोपदार्थस्य, गौणस्येत्यर्थः, सङ्गचारिणो ये गुणाः जायमान्यादयः, तस्मान्मात्रेण तस्मान्जातित्वेन ; वाहीकार्यगता गुणाः,—जायमान्यादय इत्यर्थः । लक्ष्यन्ते—लक्षणाजन्यबोधविषयौक्तियन्ते । लक्षितात्—लक्षणाजन्यबोधविषयात् । गुणात्—जायमान्यादेरित्यर्थः । अविनाभावेति ।—अविनाभावः आक्षेपः, तद्वारा तेनेत्यर्थः । अविनाभावस्यलक्ष्य—आक्षेपस्यलक्ष्य अर्थस्य । शब्देऽन्वये—शब्दबोधे इत्यर्थः । प्रवेशासम्भवात्—अन्तर्भावसम्भवात् ; शब्दप्रतिपाद्यानामेव शब्दबोधो भवतीति भावः । शब्दी—शब्दबोधविषयिणी । आकाङ्क्षा—इच्छा । शब्देनेव, न तु आक्षेपेणेति भावः । प्रपूयते—पूरं क्लियते । ज्ञानानाङ्गिकरणम्—अभेदान्वय इत्यर्थः ; ज्ञानतनाविष्कारोति, तस्मादिति ।—उक्तमतानां हीनकवचित्तत्वादित्यर्थः । इत्या—इत्या, अभिधया इत्यर्थः ।

मिन्त्रणात् शुद्धा । उपचारो हि नामात्यन्तं विशकलितयोः
शब्दयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्त्रयगनमात्रम् । यथा,
—“अग्निमाणवकयोः” । शृङ्गपटयोस्तु नात्यन्तभेदप्रतीतिः ।
तस्मादेवमादिषु शुद्धैव लक्षणा ।

व्यञ्जस्य गूढागूढत्वात् द्विधा स्युः फललक्षणाः ॥२०॥

प्रयोजने अष्टभेदा लक्षणा दर्शिताः, ताः प्रयोजनरूप-
व्यञ्जस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र
गूढः,—काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिर्बिभ्रमात्रवेद्यः ; यथा,—
“उपकृतं बहु तत्र” इति । अगूढः,—अतिस्पष्टतया स्वजन-
संवेद्यः ; यथा,—

“उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” ।

अत्र “उपदिशति” इत्यनेन “आविष्करोति” इति लक्ष्यते ।
आविष्कारातिशयसाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते । (भ)

(भ) या गौषो लक्षणा उक्ता तदर्थमाह, इयमेति ।—गौषोलक्षणेत्यर्थः ।
गुचयोगात्—नाच्यलक्ष्ययोः सादृश्यात्मकः सम्बन्धः गुचः, तद्व्योगात् तत्सहावात्
गौषोलक्ष्येः । [व्युत्पत्तिसेधं गुचोश्च आगतेति गौषो “तत आगतः” (४।३।८४ पा०)
इत्यच् । “टिड्डाचञ्—” (४।१।२५ पा०) इति डौप् । पूर्वां—असादृश्यमूल्या
लक्षणा इत्यर्थः । उपचारात्मिन्त्रणात्—सादृश्याधीनारोपायोगात्, शुद्धा । विशकलि-
तयोः,—विभिन्नयोः । भेदप्रतीतिस्त्रयगनमात्रं—भेदज्ञानतिरोधानमेव । यथा, “अग्नि-
माणवकयोः” इति ।—नाच्यलक्षः,—नवोपनीतः ब्रह्मचारीत्यर्थः, अग्निः तयोः । साम्प्रतं
फललक्षणायाः पुनर्भेदं दर्शयति,—व्यञ्जयति । उपदिशतीत्यादि ।—“श्रीपरि-
चयाञ्जका अपि भवन्त्यभिशा विदग्धचरितानाम्” इत्यत्र पूर्वांभेदम् । तदर्थमेव,—
कदाः अनभिज्ञा अपि श्रीपरिचयात् सम्पत्संशोभात् विदग्धचरितानां विदग्धाचतुराक्षेपं
चरितानि व्यवहारोक्षेवान् अभिशा भवन्ति । (“विदग्धचतुरे दग्धे” इति गोपालः) ।
कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि लोकाविलासादीनि उपदिशति कर्तव्यतया
आविष्करोतीत्यर्थः । अत्र “उपदिशति” इत्यनेन, क्रियापदमेति शेषः । आवि-
ष्करोति प्रकटयतीति लक्ष्यते । अर्थं ज्ञानः,—उपदिशति प्रज्ञेनेन श्रीपुत्रमदं प्रकट-

धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा ॥ २१ ॥

एताः,—अनन्तरोक्ताः घोडशभेदा लक्षणाः । फलस्य धर्मि-
गतत्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः । (म)

दिङ्मात्रं यथा,—

“स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियती वेङ्गहलाका घनाः,
वाताः शीकरिणः, पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु, दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि, सर्वं सहे,
वेदेही तु कथं भविष्यति हहा ! हा देवि ! धीरा भव ॥”

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवाति-
शयः फलम् । “गङ्गायां घोषः” इत्यत्र तटे शीबत्वपावनत्वादि-
रूपधर्मस्यातिशयः फलम् । (य)

अत्रात् मुख्यार्षबाधः, तत्रात् उपदेशशब्देन आविष्काररूपार्थो लक्ष्यते इति ।
तदेवम् अष्टभेदाः फललक्षणाः घोडशभेदा भवन्ति, रुदिलक्षणास्तु अष्टभेदा इति
मिलित्वा अतुर्विंशतिभेदा लक्षणा बोध्याः ।

(म) पुनश्च फललक्षणाभेदमाह, धर्मोति ।—एताः,—पूर्वोक्ताः फललक्षणाः
घोडशभेदाः फलस्य धर्मिधर्मगतत्वेन द्विधा भवन्तीति द्वाविंशद्भेदाः । तदेवं फललक्षणाः
द्वाविंशद्भेदाः रुदिलक्षणाश्चाष्टौ मिलित्वा अत्राविंशत्यकाराः लक्षणा बोद्धव्याः ।

(य) सिद्ध्यति ।—सोताविरहे वर्षासु तात्कालिकं दृश्यं पश्यती रामस्यैवमुक्तिः ।
स्निग्धा सलिलवत्त्वात् सरसाऽसौ श्यामला मनोरमश्यामलवर्णः, तादृशी या कान्तिवर्ण-
विभाविभवस्तथा लिप्त क्रतलेपमुपचारात्तद्वत् अत्यन्तमाच्छुरितं विद्यत् आकाशं येषो
तथोक्ताः । (“विद्यद्विष्णुपदं वा तु पुंश्चाकाशविहायसी” इत्यमरः) वेङ्गन्यः
(परभागवशात्) व्याजृम्भमाणाः (प्रहर्षवशात्) अथ च अलन्यो बलाकाः बक-
पङ्क्तयो येषु ते तथाभूताः, सञ्चरदकविशेषा इत्यर्थः, (“बलाका बकपङ्क्तिः आत्”
इति ऋषः) घनाः मेघाः, [एतेनाकाशस्य दुष्प्रेतल्लं दिशामपि दुर्दंशत्वं दुःसहत्वञ्च
सूचितम्] तथा शीकराः अम्बुकणाः सन्धोष्यति शीकरिणः, (“शीकरोऽम्बुकणाः
श्रुताः” इत्यमरः) वाताः, सञ्चरन्तीति शेषः । [अथ च बहुवचनेन वायुनाम्
अनियतदिगाममभिमन्व्यन्ते] । एवं सति तर्हि गिरिकन्दरेषु कापि गिरीशालता-
मिव्याह—पयोदः जलवर्षापरः जलधरः, सुहृत् प्रादृशासि आह्लादवर्द्धकतथा

तदेवं लक्षणाभिदासत्वारिंशन्मता बुधैः ॥२२॥ (र)

इदावष्टौ, फले द्वान्त्रिंशदिति चत्वारिंशत्तन्नाभिदाः ।
 किञ्च,—

निम्नं देवां तेषां तथोक्ताणां मयुराचामिति भावः। कक्षाः चक्षुटमयुराः, चानन्दक
 केषा चानन्दवशाद्वाच्यमाशा केषाः इत्यर्थः; (“केका वाचो मयुराचाम्” इत्यमरः) ।
 एताश्च दुःसहं जलदव्यापारं क्षुतिपक्षमागच्छन्ति, स्वयञ्च दुःप्रवशा इति भावः । एवञ्च
 रतेरन्वोऽन्याधिष्ठितत्वादुद्दीपनविभावसूचितो विप्रलम्ब इति श्लेषम् । विभावागर्
 खाधारख्यमभिधाय प्राचवङ्गभानुरव्याधाय निजहृत्तान्मनाह,—कामं यद्येष्टं सन्तु
 वर्त्तन्मान् । इदं क्षातिश्रयं कठोरमनवरतमनघेपरम्परायां सङ्गनकर्तृतयाऽभेद्यं हृदयं
 क्वस्य स तथोक्तः, रामः अस्मि अहमित्यर्थः । अस्मौति अहमित्यर्थेऽव्ययम् । अत्र
 रामशब्दाद्येध्वनिविशेषोद्बोधनाय ‘कठोरहृदयः’ इति विशेष्याभिधानम् । अन्वया
 रामपदं रघुकुलीत्यत्रत्वकौशल्याकोडाधारत्ववाच्यौषाचरितनेत्रिणीप्राज्ञादिप्रथीकना-
 न्तरपरिप्लवतमघं कथं न ध्वनयेत् । तथा च स एवाहं रामः सञ्जलानघेपाम-
 तया प्रसिद्ध इति भावः । सर्वे क्वचित्सुद्दीपक्ष्मातिशयजनितं क्रेशमिति भावः, सहे,
 वेदेदी जागृषी पुनः कथं भविष्यति ? सामान्याभिप्रायेणैतत्, तेन क्वचञ्च करिष्य-
 तीति कथ्यम् । अथ च भवमनेव एतस्या असन्ध्याव्यमित्युक्तप्रकारेण इति क्षापितां
 क्षीता संस्कारवादिना प्रत्यक्षीकारिताम् अरोविदारणोन्मुखीं क्षीरेणमाह, उहा हा
 इति—निपातसमुच्चयोऽयं क्षेदातिशयायः । हे देवि ! हिव्यस्वभावतया गभीर-
 त्वादिशालिनोऽर्थः । क्षीते ! धीरा धैर्यशालिनी भव महन्तरेषास्मिन् समये
 गोल्लक्षिता भव इति भावः । अत्र शार्दूलविकीर्णितं उक्तम् ।

अत्र—उदाहृते पद्ये । अत्यन्तदुःखसहितेषु रूपे रामे धर्मिणि, कस्यै—लक्षणाया
 बोधे, कस्य—अत्यन्तदुःखसहितेषु लक्ष्ये, अतिशयोक्त्यर्थेयतनं फलम् । अयं भावः,—
 अत्र रामस्य वस्तुतयैव ‘सहे’ इति क्रियापदसन्निधाने ‘रामः’ इति पदार्थोक्तिषु
 ‘कठोरहृदयः’ इति विशेष्यविशेषिणी रामपदार्थः ‘अत्यन्तदुःखसहितेषुरामः’ इति
 कथ्यते इति । एतच्च उपलक्ष्यम् ; तथा च तरलपदार्थयोगविशेषक लेपनस्मान्ते
 आकाशे विकीर्णस्य वायुदग्मनात् अचेतने जलदं हृदयाचारविशेषक क्षीरार्दक
 वायाञ्चोभयमाद्येपेव इति बोध्यम् ।

(र) उपसंहरति, तदेवमिति ।—सत्—तस्मात्, एव—प्रकारेणेत्यर्थः ; बुधैः, ज्ञ
 विद्वद्भिः ; चत्वारिंशत् लक्षणाभिदाः । मताः,—कविनाः ।

पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥२३॥(ल)

ताः,—अनन्तरोक्ताश्चत्वारिंशद्भेदाः । तत्र पदगतत्वेन यथा,
—“गङ्गायां घोषः” इति । वाक्यगतत्वेन यथा,—“उपकृतं बहु
तत्र” इति । एवमशीतिप्रकारा लक्षणा ।

(ल) पुनश्च सर्वासामैव भेदं दर्शयति, पठति ।—ताः,—चत्वारिंशद्भेदा अपि
लक्षणाः । पदवाक्यगतत्वेन—पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन च इत्यर्थः; प्रत्येकं द्विधा, भवतीति
शेषः । तद्वैवं मिलित्वा अशीतिप्रकारा लक्षणाः । सोमलनतीनां त्वरितावबोधनायै
लक्षणायाः अशीतिभेदाः विवक्ष्यन्ते । यथा ;—(१) सारोपा उपादानलक्षणा रुढ़ि-
विवधा,—‘अश्वः श्वेतो धावति’ । (२) सारोपा उपादानलक्षणा प्रयोजनविवधा,—
‘एते कुन्ताः प्रविशन्ति’ । (३) सारोपा लक्ष्यलक्षणा रुढ़िविवधा,—‘कालिङ्गः
बुद्धो बुध्यते’ । (४) सारोपा लक्ष्यलक्षणा प्रयोजनविवधा,—‘आयुर्धृतम्’ ।
(५) साध्यवसाना उपादानलक्षणा रुढ़िविवधा,—‘श्वेतो धावति’ । (६) साध्यवसाना
उपादानलक्षणा प्रयोजनविवधा,—‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ । (७) साध्यवसाना लक्ष्य-
लक्षणा रुढ़िविवधा,—‘कालिङ्गः साहसिकः’ । (८) साध्यवसाना लक्ष्यलक्षणा
प्रयोजनविवधा,—‘गङ्गायां घोषः’ । (९) गौषी सारोपा उपादानलक्षणा रुढ़िविवधा,
—‘एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि’ । (१०) गौषी सारोपा उपादानलक्षणा
प्रयोजनविवधा,—‘एते राजकुमारा गच्छन्ति’ । (११) गौषी सारोपा लक्ष्यलक्षणा
रुढ़िविवधा,—‘राजा गौक्षेन्द्रः अष्टकं शोधयति’ । (१२) गौषी सारोपा लक्ष्य-
लक्षणा प्रयोजनविवधा,—‘गौर्वाङ्गोकः’ । (१३) गौषी साध्यवसाना उपादान-
लक्षणा रुढ़िविवधा,—‘तैलानि हेमन्ते सुखानि’ । (१४) गौषी साध्यवसाना
उपादानलक्षणा प्रयोजनविवधा,—‘राजकुमाराः गच्छन्ति’ । (१५) गौषी साध्यव-
साना लक्ष्यलक्षणा रुढ़िविवधा,—‘राजा अष्टकं शोधयति’ । (१६) गौषी
साध्यवसाना लक्ष्यलक्षणा प्रयोजनविवधा,—‘गौर्जल्पति’ । अनाष्टप्रकारा प्रयोजन-
लक्षणा व्यञ्जकं मूढामूढत्वात् द्वैतीः बोद्धवशा भवति । बोद्धप्रकारा च सा
अनिर्दिष्टतत्वेन द्वारिंशत्प्रकारा भवति ; तत्राविधा चैवं रुढ़िलक्षणाभिरष्टानिः साकं
चत्वारिंशद्विधा सन्त्ययते ; अथ प्रत्येकं पदवाक्यगतत्वेन द्विधा मूला अशीतिप्रकारा
भावते इति सङ्क्षेपः ।

अथ व्यञ्जना,—

विरतास्त्रभिधाद्यासु ययाऽर्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्व्यञ्जना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥२४॥(व)

“शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः” इति नयेनाभिधा-
लक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वा
उपक्षीणासु यया अपरः अन्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य
प्रकृतिप्रत्ययादेश वृत्तिर्व्यञ्जनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेश-
विषया व्यञ्जना नाम । (श) तत्र,—

अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा ॥२५॥(ष)

अभिधामूलामाह,—

अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्विते ।

एकत्वार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाश्रया ॥२६॥(स)

(व) व्यञ्जनां निरूपयति, अर्थेति ।—अथ लक्षणातिरूपणात् परमित्यर्थः ।
अभिधाद्यासु—अभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु तिसृषु वृत्तिषु । विरतासु—निरुक्त-
व्यापारासु सतीषु । यया—इत्या । अपरः,—वाच्यलक्ष्यतात्पर्याद्यैः भिन्नः अर्थः ।
बोध्यते—प्रत्याव्यते । सा शब्दस्य अर्थादिकस्य च—वाच्यादेः प्रकृतिप्रत्ययादेश ।
वृत्तिः,—व्यापारविशेषः, व्यञ्जना ।

(श) व्यञ्जनेति ।—व्यञ्जनं ध्वननं गमनं प्रत्यायनञ्चादिः यस्य तादृशः यद्
व्यपदेशः संज्ञा स विषयो यस्यासोच्यता ।

(ष) अभिधेति ।—अभिधा लक्षणा च मूलं यस्याः तपोक्ता शब्दस्य व्यञ्जना
द्विधा, अभिधामूला एका लक्षणामूला अपरेति ।

(सं) अनेकार्थेति ।—संयोगाद्यैः—अनन्तरीकैः । अनेकार्थस्य अनेके एक-
भिन्नाः द्वौ बहुवो देव्यर्थः, अर्थाः यस्य तादृशस्य शब्दस्य । एकत्व—एकस्मिन् अर्थे ।
नियन्विते—नियम्य प्रतिपादिते सति । अन्यधीहेतुः,—अन्यस्य अर्थान्तरस्य धीहेतुः
कीचोपायः, यः व्यापार इति शेषः, सा अभिधाश्रया—अभिधामूला व्यञ्जना । यत्र तु
संयोगादिकं नास्ति, तत्र यावन्त एवार्था वाच्या इति बोध्यम् । प्रथममभिधाये

आद्यशब्दात् विप्रयोगादयः । उक्तं हि,—

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचितो देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः” ॥ इति । (४)

“सशङ्खचक्रो हरिः” इत्यत्र शङ्खचक्रयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । “अशङ्खचक्रो हरिः” इति तद्वियोगेन तमेव । “भौमार्जुनो” इति अर्जुनः पार्थः । “कर्णार्जुनो” इति कर्णः सूतपुत्रः । “स्थाणुं वन्दे” इति स्थाणुः शिवः । “सर्वं जानाति देवः” इति देवो भवान् । “कुपितो मकरध्वजः” इति मकरध्वजः कामः । “देवः पुरारिः” इति पुरारिः शिवः । “मधुना मत्तः पिकः” इति मधुर्वसन्तः । “यातु वो दयिता सुखम्” इति सुखं साम्मुख्यम् । “विभाति गगने चन्द्रः” इति चन्द्रः शशी । “निशि चित्रभानुः” इति चित्रभानुर्वह्निः । “भाति रथाङ्गम्” इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं

संयोगादिनियमितमर्थं बोधयित्वा उपलक्षणीयानभिधायान् पर्यालोचनेन अपरार्थप्रतीतिरभिधायामूलत्वमिति भावः ।

(४) संयोग इति ।—संयोगः,—भिन्नानेकार्थशब्दबोधान्वयविशिष्टतया अपरार्थमानत्वे सति तद्विषयविशिष्टतया अनुमतः सन्त्वन्वः । विप्रयोगः,—वियोगः । साहचर्यम्—अभिन्ने प्रतिपाद्येऽन्येऽन्यापेक्षत्वम् । विरोधिता—भेदं, सह असंख्यानम् । अर्थः,—अनुपार्थ्याभिधेयं प्रयोजनम्, (“अर्थोऽभिधेयरेवस्तु-प्रयोजननिवृत्तिषु” इत्यमरः) । प्रकरणं—अवयवित्-अवधारयित्-बुद्धिफलम् । लिङ्गं—वह्न्यपदबोधान्वानवस्थितिः एकार्थनिष्ठः प्रत्ययशब्दबोधो धर्मः । अन्यस्य—तुल्यविभक्तिफल, शब्दस्य सन्निधिः,—अनेकार्थपदेकार्थमावृत्तिसम्बन्धवर्णनरबोधकपदसङ्ख्यवहारः । सामर्थ्ये—नियतशक्तिः । औचितो—औचित्यम् । देशः,—निवसितं स्थानम् । कालः,—निर्दिष्टसमयः । व्यक्तिः,—पुंस्त्रादिकम् । तथा स्वरादयः,—उदात्तानुदात्तस्वरितप्रभृतयः । शब्दार्थस्य अनवच्छेदे—अनिर्धारणे । विशेषस्मृतिहेतवः,—विशेषबोधकारणानि ।

चक्रम् । खरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिकृतं न काव्ये इति
तस्य विषयो नोदाहृतः । (क)

(क) क्रमेण संयोगादीनां निबन्धनानुदाहरति,—समग्रचक्रः हरिरित्यादि ।
अभिधत्ते—अभिधया बोधयति । तद्विधोमेन—ग्रहचक्रविरहेष्वेत्यर्थः । तं—विष्णुमेव,
न तु इन्द्रादिकमित्येवकारस्यार्थः ; अभिधत्ते इति पूर्वेष्वान्वयः, ग्रहचक्रवति विष्णावेव
आलविशेषे तद्विरहः सम्भवति,—(“हरिचन्द्रार्कवाताश्व-शुक्रभेद्यमादिषु । कपो सिद्धे
हरेऽजिऽशौ ग्रहे लोकात्तरे प्रमान् ॥” इति मेदिनी) । साहचर्यमुदाहरति, भीमा-
र्जुनाविति ।—अत्र हि भीमसाहचर्येषु चर्जुनः,—चर्जुनशब्दः । पार्थः,—पृथा-
पुत्रधनञ्जयबोधकः । न तु ककुभादेरित्यर्थः,—(“चर्जुनः ककुभे पार्थे क्वात्तंभीर्य-
मयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्यात् पुंलिङ्गो धवलेऽन्वयत् ॥” इति मेदिनी) ।
विरोधितामुदाहरति, कर्णार्जुनाविति ।—कर्णः,—कर्णशब्दः । सूतपुत्रः,—सूत-
पुत्राभिधायी, तेनेव सङ्गर्जुनस्य सततवैरित्यादिति भावः, न तु श्वषेन्द्रियादे-
र्वाचकः,—(“कर्णः पृथाज्येष्ठपुत्रे सुवर्णो लो सुतावपि” इति मेदिनी) । अर्थमुदा-
हरति, श्यामुमिति ।—“अत्र भवच्छेदे” इति चरमांशो बोध्यः, श्यामुं—शिवम् ;
शिवशब्दनस्यैव भवच्छेदनफलकत्वादिति भावः, न तु शाखापङ्कवादिङ्गं शुक्लतद-
काञ्चन, अन्यथा भवच्छेदेरुपस्य प्रयोजनस्य अनुपस्थितौ तस्य नियामकत्वं न स्यात्,—
(“श्यामुः शर्वोऽप्यथ द्रोणः” इत्यमरः) । प्रकरणमुदाहरति, सर्वमिति ।—अत्र
राज्ञ एव प्रकृतत्वं, न तु कस्यचित् देवताविशेषस्य इति, देवशब्देन पुरोवर्ती वृपतिर्देव
बोध्यते,—(“देवो मेधि सुरे राज्ञि” इति मेदिनी) । लिङ्गमुदाहरति, कृपित इति ।—
नक्षत्रध्वजपदं कर्मधारयबहुव्रीहिव्यामनेकार्थकं चेतनधर्मस्य कोपस्य मकराकारध्वजे
असम्भवात् कामस्यैव बोधकं, न तु समुद्रस्य इति भावः,—(“सिन्धो च मद्ने
मकरध्वजः” इति कोषः) । अन्यशब्दसम्प्रतिमुदाहरति, देव इति ।—अत्र देवशब्द-
कार्थिभ्यात् पुरारिशब्दः शिवमेवाभिधत्ते, न तु अन्यं कश्चेति बोध्यं,—(“पुरारिः
शङ्करे खलौ” इति कोषः) । सामर्थ्यमुदाहरति, मधुनेति ।—मधुशब्दस्य वसन्त-
दैवविशेषाद्यनेकार्थाभिधायकत्वेऽपि वसन्तस्यैव कोकिलमादने सामर्थ्यात् मधुशब्दः
वसन्तमेवाभिधत्ते ; न तु मद्याविशेषमिति भावः,—(“मधु पुष्परसे चोद्रे मये ना तु
मधुद्रुमे । वसन्तदैवमिच्छेत्” इति मेदिनी) । औचित्यमुदाहरति, शालिति ।—
प्रियमसुरतप्रातिकूल्यजनितखेदं नायकं प्रति सख्याः उत्तिरिधम् । दयिता—प्रिया ।
सुखं—सुरताशुकूलरूपमाशुकूल्यम् । यातु—प्राप्तौ । अत्र सुखशब्दः औचित्यात्

इदञ्च केऽप्यसहमाना आहुः,—

“स्वरोऽपि काक्त्वादिरूपः काव्ये विशेषप्रतीतिक्रमेण । उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिक्रमेण, इत्येतद्विषये उदाहरणमुचितमेव” इति । तन्न, स्वराः काक्त्वादयः उदात्तादयो वा व्यङ्ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययन्ति, न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्रणरूपं विशेषम् । किञ्च,—यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्दानां प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयोः अनुरूपस्वरवशेनैकत्र नियमनं वाच्यं, तदा तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः ; न च तथा । अत एवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे—“काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते” इति च नयः । इत्यलमुपजीव्यानां मान्यान्नां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । (ख) आदिशब्दात् “एतावन्मात्रस्तनी”

साङ्गोपमेव, न तु वदनादिकमभिधत्ते, तस्यैव प्रकृतोपयोगित्वादिति बोध्यम् । देशमुदाहरति, विभातीति ।—चन्द्रः,—चन्द्रमाः, न तु कर्पूरादिरिति भावः ;—(“चन्द्रः कर्पूरकाम्पिक-सुधांशुस्वर्णवारिवु” इति मेदिनी) । काकमुदाहरति, निशीति ।—चित्रभानुशब्दस्य वङ्गिसूर्याद्यनेकार्थाभिधायकत्वेऽपि प्रकृते पावकस्यैव वाचकत्वं, न तु सूर्यस्य, तस्य निशि दर्शनाद्यभावादिति भावः ;—(“चित्रभानुः पुमान् देशानरे वाङ्मूलेऽपि च” इति मेदिनी) । व्यक्तिसुदाहरति, भातीति ।—चम रवाङ्गशब्दः नपुंसकलिङ्गत्वेन चक्रमेवाभिधत्ते, न तु चक्रवाकादिर्मिति भावः ।—(“रवाङ्गं न इयोचक्रे ना चक्राङ्गविङ्गमे” इति मेदिनी) । स्वरस्त्विति ।—उदात्तादिरूपः प्रत्ययः । विशेषप्रतीतिक्रमः—विशेषस्य अन्यतरस्य अर्थस्य । प्रतीतिक्रमः—बोधकः, यथा—“इन्द्रशत्रुविषसंज्ञ” इत्यादौ स्वरभेदेन इन्द्रः शत्रुसंज्ञेति बहुव्रीहिसमासे इन्द्रशत्रुशब्दः इन्द्र एव शासनकर्ता इत्यस्येवमर्थमभिहितवान्, न तु इन्द्रस्य शत्रुरिति तत्पुरुषसमासोयस्वराप्रयोगात् इत्यस्य इन्द्रस्यत्वव्यपेक्षिति ।

(ख) उदात्तादिरूपः,—उच्चेददात्तः, नीचैरनुदात्तः, मज्जमः स्वरितः । मुनेः,—भरतस्य । पाठोक्तदिशा—पाठोक्तरीत्या, भरतमुनिना शृङ्गारादौ यच्च यादृशः स्वरविशेषः उक्तः, तदनुसारेणेत्यर्थः ; यथा—“हाव्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तं, वीर-श्रीदाङ्गुतेषु उदात्तस्वरितं, कश्चिद्वीरस्यभयानकेषु अनुदात्तस्वरितमुपपादयेत्” इति ।

इत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्या-
कारत्वम् ।

एवमेकस्मिन्नर्थे अभिधया नियन्त्रिते या शब्दस्थान्यार्थ-
बुद्धिहेतुः शक्तिः, सा अभिधामूला व्यञ्जना । यथा मम तातः,
पादानां महापात्रचतुर्दशभाषाविलासिनौभुजङ्गमहाकवीश्वर-
श्रीचन्द्रशेखरसाम्बिविग्रहिकाणाम्,—

“दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्प्रीलयंस्तेजसा
प्रोद्यद्वाजकलो गृह्येत्तगरिमा विष्वग्गतो भोगिभिः ।
नक्षत्रेशक्ततेक्ष्णो गिरिगुरौ गाढां रुचिं धारयन्
गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनू राजत्युमावक्त्रभः ॥” (ग)

न च तथेति ।—स्वरभेदवत्त्वेऽपि महाकविभिः श्लेषाङ्गीकारात् श्लेषाङ्गीकारो न
कृतव्य इत्यर्थः । काव्यनामै—काव्यपद्धतौ । उपजीव्यानां—यानुपाश्रित्य जीवति
ति उपजीव्याश्लेषाम् । कटाक्षनिक्षेपेण—कुटिलदृष्टिपातेन ।

(ग) अभिधामूलास्तुदाहरति, दुर्गेति ।—दुर्गेः प्राकारपरिखादिभिः अलङ्घितः
प्रतिरोद्धनपारितः विग्रहः संघामः यस्य तादृशः, यः श्रवणां दुर्गांश्च भित्त्वाऽपि
संघानमातनोतीति भावः ; अथवा,—दुर्गेः परिखादिभिरलङ्घितोऽव्यवहितो विग्रहः
शरीरं यस्य तथोक्तः ; अतुभिः समं दुर्गाद्यनपेक्ष्य यः स्वयं शरीरेण युद्धाद्योपक्रमते
इति भावः ;—(“विग्रहः कायवित्सार-विभागे ना रथोऽस्त्रियाम्” इति मेदिनी) । तेजसा
काव्या सोऽप्यर्थेति यावत्,—(“तेजो दीप्तौ प्रभावे च स्थात् पराक्रमरैतसीः” इति
मेदिनी) । मनसिजं कामं सम्प्रीलयन् सङ्कोचयन्, खर्वीकुर्वन्नित्यर्थः । प्रोद्यत्
प्रकर्षेण उद्यत्, राजकं राजसमूहं, स्थाति गृह्णाति, वशीकरोतीति प्रोद्यद्वाजकलः,
गृह्येत्तः गरिमा गौरवं येन च गृह्येत्तगरिमा प्राप्तगौरव इत्यर्थः, भोगिभिः अनुजीविभिः
—(“भोगो सर्वाणुजीविनोः” इति कोषः) । विष्वक् समस्तात् इतः परिभ्रतः । अक्षेशे
अक्षिग्रहे कृतेक्ष्णी दृशदृष्टिर्न भवति इति, तत्रापि तुच्छबुद्धिरिति भावः ; गिरिः
हिमालयः गुरुः श्रेष्ठो यस्य तस्मिन् हरे इत्यर्थः, गाढां महतीं, रुचिम् अमुरागं,
भक्तिमिति यावत्, धारयन् शिबोपासक इत्यर्थः ; तथा गां पृथ्वीं,—(“गोः स्वर्गे च
पृथ्वीवर्ते रश्मौ च कुक्षिं पुनान् । स्त्री शीरभेषी हृग्वाच-दिव्यान्मूलसु मूत्रि च ॥”
इति मेदिनी) । साम्राज्य पराक्रमेण स्त्रीकृत्य विभूतिभिः धनसम्पत्तिः भूषिता अलङ्कृता

अत्र प्रकरणेनाभिधया उभावल्लभशब्दस्य उमानाञ्जी महा-
देवी तदल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव मौरी-
वल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते । (घ) एवमन्यत् ।

लक्षणामूलामाह,—

लक्षणापास्यते यस्य कृते तत्तु प्रयोजनम् ।

यथा प्रत्याप्यते सा स्याद्ब्रह्मना लक्षणाश्रया ॥२७॥(ङ)

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ जलमयाद्यर्थबोधनादभिधयां

तनुयंश्च तथाविधः,—(“विभूतिभूतिरैश्वर्यम्” इति ऋषः) । उभावल्लभः उमा
शशाङ्गी महादेवी, तस्याः वल्लभः पतिः, भानुदेवो राजेन्द्रः इति शेषः, राजति शोभते ।

(घ) प्रथममभिधयेव उक्तरूपे अर्थे प्रतिपादिते, पञ्चादस्य वाक्यस्य अनेकार्थ-
पदघटितत्वज्ञानाज्जायमानं वक्तृतात्पर्यज्ञानमभिधानरथद्वन्द्वकृतमेव अर्थं व्यञ्जनया
बोधयतीत्याह, व्यञ्जनयैति ।—गौरीवल्लभरूपः शिवरूपः, अर्थः ब्रह्माणः, तथा हि,—
दुर्गेया पार्वत्या लक्षितः अडाङ्गत्वेन चाक्रान्तः, विषयः शरीरं यस्य तथोक्तः, तेजसा
दृतीयनयनोत्प्लेन वङ्गितेत्यर्थः ; मनसिजं मदनं समील्यन् दृङ्गन् ; प्रोद्यन्ती भाली
विराजमाना रात्रयन्दस्य कला षोडशभागेकभागरूपः चन्द्रसांशः यस्य तादृशः ;—
(“राजा प्रभो च नृपतो चन्द्रिये रजनीपतो” इति, “कला स्यान्मूलविद्वडौ शिल्पादा-
वंशमावके । षोडशंशे च चन्द्रस्य कलनाक्वाकमानयोः ॥” इति च मेदिनी), दृष्टीत-
ज्जरिमा प्राग्शरीरगौरवः, विश्वम्बरत्वादिति भावः, भोगिभिः भुजङ्गैः, बिम्बक् सर्वतः
कृतः पन्नगालङ्कृतः इत्यर्थः, नक्षत्राणाम् ईश्वर्यन्दस्तदत्तं कृतं (भक्तेषु) ईश्वर्यं
दृष्टिपातो येन स तथोक्तः, सौम्यदृष्ट्या भक्तान् पश्यन्नित्यर्थः । गिरिगुरौ गिरीणां गुरुः
राजा तस्मिन् हिमाद्रौ इत्यर्थः, गाढां मङ्गलौ वचिं प्रीतिं,—(“वचिः स्त्री दीप्तौ
श्रीभाषामभिषङ्गाभिलाषयोः” इति मेदिनी) धारयन्, श्वशुरत्वादिति भावः ; गं
प्रथमाकस्य विभूतिभिः मन्त्राभिर्भूषिताः तनुयंश्च तथोक्तः,—(“भूतिविभूती भव्यसम्पदीः”
इति ऋषः) उमायाः पार्वत्याः वल्लभः पतिः शम्भुः राजति इत्येवंरूपो द्वितीयोऽर्थः
व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते ।

(ङ) लक्षणामूलामुदाहरति, लक्षणासूत्रमिति ।—यस्य प्रयोजनस्य कृते बोधाव-
श्वर्यं, लक्षणा, प्रयोजनवतीति शेषः, उपास्यते चाश्रीयते, स्तोकियते इति वाक्यं,
स्तत्तु प्रयोजनं यथा प्रत्याप्यते बोध्यते, सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना स्यात् ।

विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां विरतायां यथा शीतत्व-
पावनत्वाद्यतिशयादिर्बोध्यते, सा लक्षणामूला व्यञ्जना ।

एवं शाब्दी व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थी व्यञ्जनामाह,—

वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः ।

प्रस्तावदेशकालानां काकाश्चेष्टादिकस्य च ॥

वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत् साऽर्थसम्भवा ॥२८॥(च)

व्यञ्जनेति सम्बध्यते ।

तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा मम,—

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा,

धीरा वहन्ति रतिखेटहराः समीराः ।

केलीवनोयमपि वञ्चन्तुकुञ्चमञ्च-

दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य ? ॥” (छ)

(च) आर्थी व्यञ्जनामाह, वञ्जिति ।—वक्ता नाम येन क्वचि उद्दिश्य किमपि
उच्यते, बोद्धव्यः वक्ता यमुद्दिश्य उच्यते, वाक्यं पदसमुदायविशेषः तेषाम् । चन्-
सन्निधिः,—चन्त्यस्य वक्तृबोद्धव्याणां भिन्नस्य, (यत्सन्निधौ बोद्धव्यो बोद्धव्यं वैशिष्ट्येन
प्रतिपद्यते तस्य) सन्निधिः सन्निधानम् ; वाच्यं—पदाद्यं, तयोः । प्रस्तावः प्रकरचं,
देशो निर्जनवनादिः, कालो वसन्तादिः तेषाम् । काकः वक्ष्यमाणस्वरूपी ध्वनि-
विशेषः तस्याः । चेष्टा पद्मनिनीलनादिरादिर्यस्य तस्य चेष्टादिकस्य, चादिना लिङ्गादि-
शेडस्यम् । च (इदं समुच्चयार्थम्) । वैशिष्ट्यात्—वैलक्षण्यज्ञानात् जायमाना, या
शक्तिः, चन्त्वं भिन्नम् अर्थं बोधयेत्, सा चन्त्वं सम्भवी वक्ताः तद्योक्ता आर्थी, व्यञ्जनेति
शेषः ।

(छ) काक इति ।—कालः समयः, मधुः वसन्तः, एष च पुष्पधन्वा कालः,
कुपितः, धीराः मन्दाः, रतिखेटहराः सुरतपरित्रनापहरकाः, समीराः वायवः,
वहन्ति, वञ्चन्तुनाम् अशोकाणां, कुञ्चन कृतादिपिहितस्यानेन, मञ्चुः मनोभा, इत्वं
केलीवनी क्रीडाकाननम्, अपि वर्त्तते, किमु पतिः दूरे वर्त्तते इति शेषः, तत् अद्य किं
करणीयमिति वक्तृवचोर्त्वं तन्मे कथय । अत्र वक्ताः कामुच्यत्वेन, वाक्यस्य उद्दीपन-
विभागादिकानोद्देशजनकतत्वात्वाद्यधिपत्यसामक्यंभ्यानिश्चयविषयत्वेन, प्रस्तावस्य सुरत-

अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं “प्रच्छन्नवासुकस्वया प्रेषताम्” इति सर्षीं प्रति कयाचित् द्योत्यते ।

बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा,—

“निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः

नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।

मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !

वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥” (ज)

विषयत्वेन, देशस्य कालस्य च क्षामीद्रेकजनकत्वेन च उपलक्षणेन वाच्यस्य पत्य-
सप्रिथिकामोद्रेकवाचीनकर्तव्यप्रज्ञस्य स्वरुपवेदितवयस्यासमाधानीयत्वेन वैशिष्ट्यमिति
बोध्यम् ।

(ज) बोद्धव्यवैशिष्ट्ये उदाहरणमाह, निःशेषेति ।—उपपत्तिमानेतुं प्रेषितां
तस्य सम्भुज्य पुनः प्रत्यागतां विप्रचन्दनाधररागखोपादीनि तद्विज्ञानि ज्ञानकर्म-
कचनञ्जनेन गोपायनीं दूतीं प्रति कस्याचित् विदग्धनायिकायाः खोड्मुष्टभोक्ति-
रिषम् । रे मिथ्यावादिनि ! “मया तत्र गत्वा प्रथमेन बहुधाऽऽराधितोऽपि न
नायातः” इति कथाभाषिणि ! बान्धवजनस्य नादृश्यस्य अज्ञातः अविदितः, क्षामीष्ट-
साधनाभिमुखतया इति भावः, पीडागमः विरहानलसन्तापजनितक्लमातुभवः इति
वाच्यं, यथा तत्सम्बुद्धौ । हे दूति ! न तु प्रियसखीति भावः, [अत्र दूतीति
आमलक्षणेन अस्याः प्रसारवापरत्वं मिथ्याकचनश्रीलक्ष व्यज्यते] त्वमितो मयः
सकाशात् स्नातुं वापीं सरसो गता अस्मि, तस्य अनेकशः कृतापराधस्य, अत एव
अधमस्य अन्वदीयनमोदुःखानभिज्ञतया परक्लेशदायककार्यपरायणस्य अतिकं समीपं
न पुनः गता । अत्र पुनरिति एवार्थे, तेन नैव गताऽसि इत्यर्थो बोध्यते । तत्रैव
हेतुमाह, निःशेषेति ।—यत् तत्र (तत्रेति सम्बन्धिपदं स्तनतटादिभिः सर्वैरेवान्तेति)
स्तनतटं न तु उरःकण्ठमिति भावः । निःशेषं यथा तथा स्तुतं चन्दनं यस्मात् तादृशं
विशिष्टावमाहनेन आचननादिति भावः । व्यस्यपद्ये तु—सर्दनातिरुक्षेण तासुककराव-
मर्मात् तथाभूतमिति व्यक्तमेव । एषसम्बन्ध । अधरः अधरोष्ठः, न तु उतरीष्ठ
इति भावः । निर्मृष्टः निःशेषेण स्तुटः आहितः रागः तान्मूलजन्तं खोड्मं यस्मात्
तथोक्तः, अधरोष्ठस्यैव अत्रानले तत्र सखिसम्बन्धाधिक्यात्, व्यस्यपद्ये तु—दूतजनक
[दूतमे एव कान्तज्ञानसुप्ततया उतरीष्ठे तस्य निषेधात् तत्रात्वं बोध्यम् । तेनै

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यम् ।
तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यं द्रुतीवैशिष्ट्यात् बोध्यते ।

अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा,—

“उभ्र णिञ्चल ! णिष्पंटा भिसिण्णोपत्तंभि रेहइ बलाआ ।

णिम्मलमरगभमाअणपरिद्धिआ संखसुत्ति व्व ॥” (भ)

अत्र बलाकाया निस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं, तेनास्य देशस्य
विजनत्वम्, अतः सङ्केतस्थानमेतत्, इति कयाऽपि सन्नहितं

प्रथमे दूरम् अन्वयम् अनङ्गने कञ्जलरहिते । इयम् इदानीन्तनीत्यर्थः, तन्वी चीणा,
श्रुतः शरीरं, पुलकिता खोमाधिता, व्यङ्ग्यत्वे तु—सुरतक्रीडाप्रभवप्राप्त शौण्ड्यं,
तदानीमनुभूताभिनवसुखसृतेरिदानीं पुलकस्य सञ्जातः । सर्वमेतत् खानफलमा-
पाततः अभिप्रेषया प्रतिपाद्यते । किन्तु बोद्धव्यायाः दूष्या वैशिष्ट्येन तदन्तिकमेव
गताऽसीति लक्षणया प्रतिपाद्यते, तथा च उक्तदृपसुरतज्ञापकचिह्नमयस्य नायक-
समीपगमनं विभा असम्भवात् तत्र तत्र लक्षणात्मनरेण अन्वयबोधोपास्यवेग नञ्पदस्य
एवार्थे लक्षणा, अन्यथोगव्यवच्छेदस्य तस्यार्थः ; तत्र च नञर्थस्य अभावस्य प्रतियोगित्वं
सम्बन्धः । तथा वार्धो स्नातुमित्यापि विपरीतलक्षणया गमनाभाव एव प्रतीयते,
तथा च त्वमितो वार्धो स्नातुं न गता, अपि तु तस्याधनस्थान्तिकमेव गतेति अन्वयबोधः ।
रन्तुमिति प्रयोगेन व्यङ्ग्यनया प्रतीयते । इदन्तु तत्त्वम्,—यद्यपि निःशेषच्युतचन्दन-
मित्यादि उपभोगस्य खानस्य च कार्यं समानमापाततः प्रतीयते, तथाऽपि खाने
खानतटस्थैव निःशेषच्युतचन्दनत्वं न, किन्तु सर्वस्थैवाङ्गस्य ; अधरोष्ठस्थैव निर्भृष्टरागत्वं
न, किन्तु शोष्ठस्यापि, नेत्रयोः दूरं प्राप्तभागे एव अनङ्गनत्वं न, अपि तु तथोरङ्ग-
ग्राह्यसर्वावयवेषु अनङ्गनत्वमेव ; ततश्चेतानि उपभोगस्थैव चिह्नानीति दूष्या वैशिष्ट्या-
द्ग्रन्थते ।

(भ) अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये व्यङ्ग्यार्थव्यङ्ग्यनामाह, उह इति ।—“उह निञ्चल !
निस्पन्दा विसिण्णोपत्ते राजते बलाका । निमलमरकतभाजनपरिस्थिता शङ्खशुक्ति-
रिव ॥” इति संस्कृतम् । अस्यायमर्थः,—उह निञ्चल ! खलनाचल ! सङ्केतस्थान-
गमने निरुत्साहित्यर्थः, निमलमरकतभाजने खलमरकतमण्यपात्रे परिस्थिता शङ्ख-
शुक्तिरिव शङ्खपात्रमिव विसिण्णोपत्ते पञ्जोदस्त्रे इयं बलाका वकी, निस्पन्दा राजते,
उह पश्य ।

प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपं व्यङ्ग्यार्थ-
वैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । (ज)

“भिक्षकण्ठध्वनिर्धोरैः काकुर्त्विभभिधीयते” इत्युक्तप्रकारायाः
आकीर्णंदा आकरेभ्यो ज्ञातव्याः । (ट)

एतद्वैशिष्ट्ये यथा,—

“गुरुपरतन्त्रतया वत ! दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ? ॥”

अत्र नैष्यति ? अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्ता व्युच्यते । (ठ)

चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

इसन्नेद्वार्पिताकृतं लीलापद्मं निमोक्षितम् ॥” (ड)

(ज) अत्रैव—अस्मिन्नुदाहरणे एव । प्रयोजनं—दृतीयव्यञ्जनायाः कारक-
नित्यर्थः । [“प्रयोजकम्” इति पाठान्तरम्] ।

(ट) भिक्षेति ।—भिक्षः शोकवर्षादिभिर्विज्ञतीकृतः यः कण्ठध्वनिः सः ।
धोरैः,—विद्वद्भिः । काकुर्त्विभः—काकुर्त्विभेभ्यः । अभिधीयते—कथ्यते । आक-
रेभ्यः,—उपजीव्यपाषोनाचार्यभरतादिप्रबन्धेभ्यः ।

(ठ) काकुर्वैशिष्ट्ये उदाहरति, गुर्विति ।—हे सखि ! असौ मत्पतिरित्यर्थः ;
गुरुषां पित्रादीनां परतन्त्रतया अधीनतया, वत खेदे, दूरतरम् अतिदूरं देशं, गन्तुम्
उद्यतः प्रवृत्तः, अतः अवश्यं गमिष्यत्येव, किन्तु अलिकुलैः समरसङ्घैः कोकिलैश्च
ललिते सुन्दरि, मनोहरे इत्यर्थः । सुरभिसमये सुरभेवंसन्तस्य समयः कालः तद्यन्-
वसन्तस्य ऋतुः प्रादुर्भावे इत्यर्थः,—(“सुरभिः शङ्खकीमाह-भिन्मुरागीषु योषिति ।
त्वल्पके च वसन्ते च” इति मेदिनी) न एष्यति ? न आगमिष्यति ? अपि तु एष्यत्येव ।
अपि तर्हि—अपि तु इत्यर्थः ।

(ड) चेष्टावैशिष्ट्ये उदाहरणमाह, सङ्केतेति ।—सङ्केतकाले सङ्केतकालज्ञाने
मनो यस्य तादृशं “कः सङ्केतसमयः ?” इति जिज्ञासुमित्यर्थः, विटमुपपत्तिमित्यर्थः,
—(“विटीऽद्रो खवणे पिङ्गे मूषिके खदिरैऽपि च” इति मेदिनी) विदग्धया अतुरया
गायिकयेत्यर्थः, ज्ञात्वा विदित्वा, इसन्नेद्वार्पिताकृतं, निमोक्षितं अपितः ज्ञापितः,

अत्र सञ्ज्ञा सङ्केतकालः इति पञ्चनिमीलनादिषेष्टया
कयाचित् शोच्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये
बोद्धव्यम् । (ठ)

त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥२६॥(च)

अर्थानां वाच्यस्य व्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्वा अपि अन्त-
रीक्षा व्यञ्जनास्त्रिविधाः । तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा,—
“काशी मधुः” इत्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा,—“निःशेषशुत-
बन्दनम्” इत्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा,—“उभ शिञ्जल” इत्यादि ।
प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जकत्वन्तु प्रपञ्चयिष्यते । (त)

आकृतः अभिप्रायः यजिन् तत् यथा तथा ; यथा,—इसदिति पृथक्पदं पञ्चविशेषं,
त्रिधाविशेषं वा ; इसत् विकसन, विकसितमिति यावत्, शोकापसं शोकाभाः
श्रीकावाः, श्रीकावं इत्येन घृतमित्यर्थः, परं कनकं, इत्यस्यं श्रीकाकनकमिति यावत्,
निमीलितं सङ्घोषितम् । अत्र नयनव्यापारसूचितः नायिकायाः गुणप्रयः अन्वया-
ज्ञापकश्रीकापराष्टादशेन विप्रदीकृतः इति दिक् ।

(ठ) अत्र—उदाहृते पद्ये । कयाचित्—कानिन्वा (कर्तृपदनिदम्) । पञ्च-
निमीलनादिषेष्टया, अत्र आदिना नेनाकृतवासयोर्ग्रहणम् (अत्र साधने तृतीया) ।
सञ्ज्ञा—साधनम् । सङ्केतकालः,—सङ्केतस्य श्रियेष सङ्घे सङ्घमार्षस्य गुणस्थानस्य, उद-
भारात् तत्र गमनस्येत्यर्थः, कालः,—समयः । इति—इति वस्तु । शोच्यते—बोध्यते ।
वक्त्रादीनां—वक्तृबोद्धव्यवाक्त्रादीनमित्यर्थः । व्यस्तसमस्तानां—व्यस्ताः पृथक् पृथक्-
कृताश्च समस्ताः सन्निहिततायेति तेषां तथोक्तानाम् । वैशिष्ट्ये—विशिष्टत्वे, भेदे
इति यावत् । बोद्धव्यं—श्रेयं, व्यञ्जत्वमिति श्रेयः ।

(च) त्रैविध्यादिति ।—इयं—व्यञ्जना, आर्षोति श्रेयः । अर्थानां—वाच्यस्य
व्यञ्जानाम् । त्रैविध्यात्—त्रिप्रकारत्वात् । प्रत्येकं—प्रतिव्यक्ति । त्रिविधा—वाच्य-
व्यञ्जना, लक्ष्यव्यञ्जना, व्यङ्ग्यव्यञ्जना चेति त्रिप्रकाराः । मता—व्यथिता ।

(त) प्रकृतिप्रत्ययादीनि ।—प्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वम् ; आदिपदीनां
व्यञ्जनादीनां सङ्घणम् । प्रपञ्चयिष्यते—प्रकाशयिष्यते, अतुल्यपरिच्छेदे अतुल्यव्यञ्ज-
नत्वात् इति श्रेयः ।

शब्दबोधो व्यनक्त्यर्थः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रयः ।

एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिता ॥३०॥ (थ)

यतः शब्दो व्यञ्जकत्वे अर्थान्तरमपेक्षते, अर्थोऽपि शब्दम् ; तदेकस्य व्यञ्जकत्वे अन्यस्य सहकारिताऽवश्यमङ्गीकार्या । (द)

(थ) ननु शब्दां व्यञ्जनावान् अर्थेण, आशानपि शब्दस्य उपवीनितमस्यैव, तत् शोडशमनयोभेदकारणम् ? इत्याशङ्क्य, शब्देति ।—अर्थेः शब्देन बोध्यः प्रतिपाद्यः सन् व्यनक्ति अर्थान्तरं व्यञ्जयति बोधयति, शब्दोऽपि अर्थान्तरम् अन्वययन्, आश्रयतीति तथासूतः अन्वयोपस्थापकः सन्नित्यर्थः, व्यनक्ति व्यञ्जको भवतीति यावत् । एवमनुपपत्तिप्रदर्शनानन्तरं तत्रोपपत्तिमप्याह, एकस्येति ।—तत्—तस्मात्, एकस्य—अन्योऽन्वयतरस्येत्यङ्गं, व्यञ्जकत्वे—व्यञ्जयति बोधकत्वे, अन्यस्य—अपरस्य, सहकारिता—सहायकत्वमप्रधानकारणत्वमित्यर्थः । अप्रधानत्वञ्च व्यवहितोपकारित्वेन । एवञ्च यत्र यत्र व्यवहितोपकारकत्वेन प्रधानत्वं, तत्र तस्यन्वयित्वेनैव तस्यां व्यवहार इति भावः । ननु नाटकादौ वेद्याऽभिनयादेरपि व्यञ्जकत्वसम्भवेन व्यञ्जकत्वेविध्यमानमुक्तमिति चेन्न, तत्रापि शब्दोपहिताद्येव व्यञ्जकत्वाङ्गीकारात् । वेद्याऽभिनयादिषु चोटादिवैशेष्यरूपसहकारित्वोपगमात् तत्र शब्दस्येऽपि वेद्याऽभिनयदर्शनं प्राधान्येनैव दृश्यत्वव्यवहारः । अत एव वक्ष्यति,—“यवकेः पियमनेकेष्टं दौर्घेण शोचने-र्यङ्गुलिः । भवदर्थेनिय निषङ्गं नाद्यं सीतास्त्रयंवरणम् ॥” इति ।

(द) तदेव पिश्रुचोऽपि, यत इत्यादिना ।—अष्टम् । तत्रार्थेण त्रैविध्येन व्यञ्जकत्वं त्रिविधम् ; तत् क्रमेण यथा,—

“नाए ! शरीरधरं अत्र ह्यु च स्थिति साक्षिणं तुमए ।

ता मय किं करिषिञ्च एमेव च वासरो ठाए” ॥ १ ॥

[“नातर्कं शीघ्रधरमय हि नास्योति साक्षितं तया ।

तद्गुण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्यासी ॥”] इति संज्ञकम् ।

अत्र वाच्योऽर्थः “वदितुं क्वचनपि भोजनाद्युपवीनितां निर्वाहुं च नामादिषु” इति कातुका अभिप्रायं प्रकाशयति ।

“वाहेतो वदि ! सुदुर्घं खवे खवे दूषिवादि मउम जए ।

संभावविशेषेऽकारविज्जवरिसर्घं हाव विरदुर्घं तुमए” ॥ २ ॥

अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात् त्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥३१॥(ध)

अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणोपाधिको लक्षकः ।

व्यञ्जनोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च,—

तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।

तात्पर्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे ॥ ३२ ॥(न)

["साधयन्तो सखि ! सुभगं चणे चणे दुनोषि मम कृते ।

सहावसेहकारणोयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ॥"] इति संस्कृतम् ।

अत्र "मम मिथं रमयन्त्या त्वया श्रवत्वमाचरितम्" इति लक्ष्योऽर्थः "त्वया सह रमयं येन कृतं स एव दुर्जनः खलु" इति व्यञ्जयति ।

"उच्ये चिञ्चल ! विपिंदा भिसिषोपत्तान्ना रेहइ बलाया ।

विम्वलमरगभभाषणपरिदुषा संखसुति व्व" ॥ ३ ॥

["पश्य निञ्चल ! निस्पन्दा भिसिनोपत्ते राजते बलाका ।

निर्मलमरकतभाजनपरिच्छिता शङ्खशुक्तिरिव ॥"] इति संस्कृतम् ।

इत्यत्र व्यञ्जोऽर्थो व्यञ्जक इति मूलकृतेव दर्शितम् । एवं शब्दलापि त्रैविध्येन व्यञ्जकत्वं त्रिविधम् । तत्र वाचकस्य व्यञ्जकत्वं यथा,— "दुर्गो लङ्कितविशदः" इत्यादौ, लाक्षणिकस्य यथा,— "उपकृतं बहु..." इत्यादौ, व्यञ्जकस्य व्यञ्जकत्वं चतुर्थपरिच्छेदे दर्शयिष्यते ।

(ध) अभिधादिव्यापारत्रयं निरूप्य तत्रयुक्तं शब्दलापि त्रैविध्यमाह, अभिधेति।—शब्दोऽपि अभिधादित्रयम् अभिधालक्षणाव्यञ्जनादुपसर्गमित्यर्थः, तदेव उपाधिः व्यापारविशेषः, तद्वैशिष्ट्यात् तद्वैशिष्ट्यात्, वाचकः, तद्वत् तद्रूपः, लक्षकः, तथा तादृशः व्यञ्जकश्च इति त्रिविधो मतः अर्धितः ।

(न) सम्प्रति "अभिधया लक्षणया वा शब्देः प्रत्येकमुपस्थापितानां पदार्थानां संसर्गो वाक्यांशासमानः तात्पर्याख्यां वृत्तिमपेक्षते" इति प्राचीननेयादिकमतोक्तां तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः, तात्पर्याख्यामिति ।—पदार्थानाम् अन्वयबोधने संसर्गप्रत्यायने तदर्थमिति यावत् [निमित्तार्थे सप्तमी] तात्पर्याख्यां तात्पर्यमात्रो वृत्तिं व्यापारं तथा तात्पर्यार्थे, तदर्थे, तस्य तात्पर्यार्थस्य बोधकं वाक्यञ्च परे प्राचीनाः नेयादिकाः

अभिधाय एकैकपदार्थबोधनविरामात् वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका तात्पर्यं नाम वृत्तिः, तदर्थश्च तात्पर्यार्थः, तद्बोधकञ्च वाक्यमिति अभिहितान्वयवादिनां मतम् (प) ।

इति श्रीमत्पाराशर्यपरशरविन्दमधुप्रतसाहित्याख्यं ब्रह्मसंहारख्यमिन्द्रस्योपनिषत्परमाचार्य-
कविसुक्तरत्नाकराष्टादशभाषावारविश्वामिनीभुजङ्गसाम्बिविद्यहंसहृदपात्र-
श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे वाक्यस्य रूपनिर्दिष्टं
नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

आहुः वदन्ति, [आहुरिति मतान्तरसूचनायम्]; नव्यास्तु इमानेव संसर्गमर्थ्यादा-
माहुः ।

(प) अभिधाय इति लक्षणाया उपलक्ष्यम् । अभिहितान्वयवादिनाम्—
अभिहितानाम् अभिधया लक्षणाया वा पदोपस्थापितानाम् अर्थानाम् अन्वयः सन्त्वन्वः
तं वदन्तीति तन्नोक्तानां प्राचीनमेयायिकानामित्यर्थः । मतं—सिद्धान्तः । “क्रिया-
कारकयोः प्रथमत एवान्वयबोधो जायते, ततः शक्तिपदः, पदविशेषसमिहारात्
पुनर्विशेषस्युक्तिर्भवतीति किं तात्पर्याख्याया अन्वया उच्येः स्वीकारेण” इति तु चन्वि-
ताभिधानवादिनां भीमांसका वदन्ति इति बोध्यम् ।

अत्रोच्यते ।—“पदानां हि केवले पदार्थे एव लक्षणवद्दृष्ट्या शक्तिः कल्प्यते । गौर-
वादिदोषमिया सन्त्वन्वशेऽपि तु नैव सा स्वीक्रियते, अन्वयभागस्य हि तात्पर्यलक्ष्यार्थ-
तया वाक्यार्थभेदतया आकाङ्क्षायोग्यताऽऽसन्नियोनेन अपदार्थस्यापि प्रतीतिविषयत्वं
स्यात् । शब्दबोधस्य अपदार्थविषयकत्वे येन केनापि प्रकारेण नुह्या विषयौक्यस्य
तत्तत्पदेनानुपस्थापितस्य आकाङ्क्षादेरपि तद्गौरत्वमापद्यते इति तु न ब्रह्मणीयं,
शब्दबोधविषये अपदार्थस्यान्तर्भावोऽप्रयोजकत्वात्” इत्येवमभिहितान्वयवादिप्राचीन-
मेयायिक-भाट्टमीमांसकानां सिद्धान्तः । तेषामेवंविधा तात्पर्यनिर्णयशैली; तथा
हि,—“कटं निर्माति” इत्याद्युदाहरणादि कटनिष्ठकर्मत्वानुभूत्या निर्मितिरित्यर्थः
प्रतीयते । तत्र कटपदस्य कटोऽर्थः, कर्मत्वञ्च अन्-प्रत्ययस्य, उचितं न कश्चिदप्यर्थः ।
एवमपदार्थरूपं हि उचितं, तात्पर्यानुयोगात् एतयोः सन्त्वन्वरूपेण बोधे विषयी-
भवति । अत्र चन्विताभिधानवादिनां प्राभाकराणामाश्रयस्य अन्वरूपः, तथा हि,—
पदाधारा हि शक्तिः अन्वयस्यरूपवाक्यार्थेऽपि वर्धते, आवापोदापादिउद्भववकारेण

जातान्दशस्यैव विप्रयोगरसात् तत्र एव शक्तिपदान् । तथा हि,—“देवदत्त !
 नाः पादस्य” इति अतनदृढनिर्देशात् मध्यमदृढेन सञ्जायेनासां साक्षादिसनन्वितं
 शक्तिं दृष्ट्वा तच्छेटादिव्यपारैः तदाकल्प्य अमुनिना तदर्थकोषकतां निर्णीय, अनन्तरं
 “नाः पादस्य, अश्वं निःसारय” इति वाक्यप्रयोगे गौरवचमनङ्गनिःसारसञ्जासौक्यं
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थसन्वितकारके कारकपदस्य कारकपदार्थविशिष्टार्था
 क्रियायाश्च क्रियापदस्य शक्तिं किञ्चित्तु गौ वाक्यस्य आकलयति । अथ पुनः प्रयोगवसरं
 ज्ञानेन तत्र सनन्वितार्थबुद्धिरुच्यते । न च प्रथमतः वाक्यस्य दृढव्यवहारात् ज्ञान-
 दशार्था तथावीचसत्त्वेऽपि पश्चात् गौरवमिथा अन्वयस्य परिवर्ज्य एव इति वाक्यं,
 प्राक् पृथगीताया अन्वयवक्तेर्द्वयत्वोच्यते तथा तत्परिव्यामोसम्भवात् । इतित्वादिविशेषरूप-
 जन्य आकाङ्क्षादिभिः प्रकाशयति, एवं वाक्यादीं मापदायः इति । एतन्न मनोरमं,
 तथा हि,—प्रथमव्यवहारदशायाम् अन्वितत्वेन शक्तिपदे सत्यपि विशिष्टान्वयकोशे
 आकाङ्क्षादेः कारकताया अवस्थाङ्गीकरणीयत्वात्, तथा च अत्रकल्प्य भागं विशेषा-
 कारिण तैरपि अवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् ।

इत्यशेषश्राव्याटौ सञ्चारपञ्चानन पण्डितकुञ्जपतिना वि, ए, अर्पाधिधारिणा
 श्रीमज्जीवानन्दविद्यासामरभट्टाचार्यैव विरचितार्था, तदात्मजाभ्यां
 पण्डितश्री बाभुशोधि विद्याभूषण-पण्डितश्रीनित्यबोधविदारजाभ्यां
 प्रतिसंस्कृतायां विमलाख्यायां साहित्यदर्पणस्याख्यमयां

द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

तृतीयः परिच्छेदः ।

—००५००—

अथ कोऽयं रसः ? इत्युच्यते,—

विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा ।

रसुतामेति रत्यादिः स्थायिभावः सचेतसाम् ॥ ३३ ॥

विभावादयो वक्ष्यन्ते । सात्त्विकाद्यानुभावरूपत्वात् न पृथगुक्ताः । व्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतो व्यक्ती-
कृत एव रसः, न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं
खीचनकारैः,—“रसाः प्रतीयन्ते इति तु ओदनं पचतीतिवत्
व्यवहारः” इति । अत्र च रत्यादिपदोपादानादेव स्थायित्वे प्राप्ते
पुनः स्थायिपदोपादानं रत्यादीनामपि रसान्तरेषु अस्थायित्व-
प्रतिपादनार्थं, ततश्च हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ व्यभि-
चारिण एव । तदुक्तं,—“रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रति-
पद्यते” इति । (क)

(क) काव्यलक्षणरूपेण काव्यानुकूलत्वसङ्गत्या वाक्यनिरूपणानन्तरं रसं निरूपय-
धितुमाह, अथेति ।—काव्यनिरूपणानन्तरम् । अर्थः—काव्यलक्षणरूपेण रसः ।
विभावेनेति ।—विभावेन अनुभावेन तथा सञ्चारिणा, व्यक्तः,—प्रकटितः । रत्यादिः,
—रतिहासादिरूपः स्थायिभावः । सचेतसां—सामाजिकानाम् । रसतां—रस-
कवलम् । एति—प्राप्नोति, रसरूपेण परिणतिं गच्छतीत्यर्थः । रत्यादीनां स्थायि-
निष्ठत्वेऽपि तादृशकाव्यार्थभावनायां सामाजिकनिष्ठत्वं जायते इत्याशयः । यद्यपि
“विभावा अनुभावाश्च सात्त्विका व्यभिचारिणः” इत्यादिना सात्त्विकानामपि रस-
घटकत्वं निरूपितं, तदपि तेषाम् अनुभावरूपत्वात् न पृथक् निर्देशः इत्याह,—
सात्त्विका इति ।—सत्त्वस्त्रेहादय इत्यर्थः । दध्यादीति ।—अनादिपदेन प्रयाणक-
रसादीनां परिचयः । रूपान्तरेति ।—रूपान्तरं विभिन्नस्वरूपं परिचयतः प्राप्त इत्यर्थः ;
अथा,—रूपान्तरं परिचयतं निष्पन्नं यत् स तथा ; अन्यथादितादिकत्वं कान्यत्वं पर-

निपातः । यथा दुग्धमन्मथोमेन उपान्तरपरिचयं सत् दधीत्युच्यते, यथा वा
 आनिष्ठा कर्पूरखड्गमरिचादियोमेन उपान्तरपरिचयता प्रपाणकमुच्यते, तद्वत् रत्नादिः
 स्थायिभावः विभावादिद्योमेन उपान्तरपरिचयतच्चिदानन्दचमत्कारस्वरूपं प्राप्तः इति
 परिचयान्वादिनां मतम् । वाचनानामनङ्गीकुर्वतां मतमाह, व्यक्तीकृत इति ।—ज्ञान-
 विषयतामापन्न इत्यर्थः । एवकारेण वस्तुसत्त्वव्यवच्छेदः, चिरविनष्टस्यापि ज्ञान-
 विषयत्वसम्भवादिति भावः । रसस्य पूर्वसिद्धता नास्तीत्याह, न त्विति ।—द्वीपो यथा
 पूर्वसिद्धान् घटादिपदावांश्च प्रज्ञाश्रयति, न तथा विभावाद्यः रसमित्यर्थः ।
 उक्तमर्थे सदृष्टान्तप्राचीनसंवादेन प्रमाणावति, तदुक्तमिति ।—चोदनम्—अन्नं, न
 खलु चोदनं पच्यते, अपि तु तच्छुभ्र एव, पक्वान्नस्यैव चोदनत्वात् ; किन्तु तथाऽपि
 “चोदनं पचति” इति यथा व्यवक्रियते, तद्वत् “रसाः प्रतीयन्ते” इति व्यवहारः ।
 रत्नादिप्रतीतिविशेषस्यैव रसत्वादिति भावः । यद्यपि रत्नादीनां नायत्नादिनिष्ठतया
 पूर्वसिद्धत्वमस्यैव, तथाऽपि सामाजिकनिष्ठतया ज्ञानात् पूर्वम् इह असत्त्व विवचि-
 तम् । सामाजिकनिष्ठः एव रसः ; स च काव्यार्थभावनासमुद्भूतश्चरमसुखसुखमान
 एव, तस्मान्नास्य पूर्वसिद्धत्वमिति विभाव्यम् । ननु “रतिर्हांसस्य” इत्यादि वक्ष्यमाण-
 च्चारिकतया रत्नादीनां स्थायित्वस्य प्रतिपादिततया अत्र स्थायिपदं निरर्थकमित्याशङ्क्य
 समाधत्ते, अत्र चेति ।—रसस्य चचे चेत्यर्थः । रसान्तरेष्विति, व्यभिचारितया
 इति शेषः । रसान्वय इति ।—रसोऽवस्था अवस्थानं स्वरूपं यस्य तादृशः, रस-
 पदवीमापन्न इत्यर्थः, न तु कदाचिदनुभूयमानः ; रसस्य व्यापकत्वादिति भावः ;
 रत्नादिरिति शेषः । अत्र परमिति मानमव्ययम् एवकारार्थकं, रसेषु अवश्यमव-
 स्थानात् । स्थायिता—स्थायी रत्नादिः रसः, न तु व्यभिचारो, तथा व्यापकत्व-
 मित्यर्थः । प्रतिपद्यते—समते ।

एवभूते चास्मिन् काव्यव्यात्मभूते रसे स्वरूपनिर्गमपरस्य मूढीभूतस्य “विभा-
 वानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः” इति भरतसूत्रस्य व्याख्यानाख्याने विवद-
 मानानां रसविदां बहुधा मतभेदाः परिलक्ष्यन्ते, ते चान्न प्रकृतोपयोगितया सुकु-
 मारमतीमानन्तेवासिनां बोधसौकर्याद्यैस्तुल्लिख्य विचार्यन्ते,—तेषु प्रथमतयावत् मङ्ग-
 लोक्तप्रभृतयः सूत्रनिर्देशं व्याचक्षते ; तथा हि,—“रत्नादिस्थायिभावानां हि
 अन्यजनक-बोधबोधक-पोष्यपोषकभावरूपसंसर्गैर्बोधात्मकं विभावानुभावस्यारिभावेः
 सङ्घ, संयोगात् सम्भव्यात्, रसस्य शृङ्गारादेः, निष्पत्तिः उद्भवो विद्याशः पोषणञ्च जायते
 इत्यर्थः, तथा हि, नास्तीनामिनयेऽनुकारणोयस्य दुष्प्रतादेः सङ्गनाकुसलसङ्गामभूतेन
 यच्चोक्तसामान्यरूपवाच्यस्यवरेष्वेन शङ्कनासादिना चास्मन्निभावेन रत्नादिः

ख्याविभावः समुत्पाद्यते, स एव तदीयाननुदपकपलावप्यसन्दर्शनीयानविहरण-
वासनानिक्वाहतिप्रभृतिभिरुद्दीपनविभावेरुद्दीपनी गमितः, भूविशेषकटाचपातादि-
भिरनुभावेण लोकाभुभवगोचरतां गीतः, तथा व्ययतादिव्यभिचारिभावेः
धीषितः रसपदवाच्यतां लभते । स एव च अभिनेतरि सौसादृश्यवशेनाध्यात्मनाः
दर्शनानां चेतनसम्कुर्वते" इति । तथा च अयं भावः,—चरन्तीभूतायामपि शुक्ती
समयगतचाक्षकसन्दर्शनेनाज्ञानात् रजतत्वारोपे तस्मात् अपि अर्थक्रियाकारितया
यथा तत्र प्रवृत्तिर्जायते, तथा शकुन्तलादिगोचरानुरागात्मिका दुष्मन्नादेः रतिरभि-
नेतरि अचर्तमानाऽपि तस्मात् अभिनयपाटववशेन तद्व्यत्वेनावगम्यमाना रसिकसामा-
जिक-चेतनसम्कुर्वन्ती रसरूपतमाश्रमे । न च तद्विषयसमानाधिकारव्यतङ्गतभूयो-
चर्मेवत्वरूपसादृश्यस्य भेदगमन्त्वेन सादृश्यज्ञानकाले भेदनुद्धेरवश्यम्भावात् बाधसत्त्वे
अथमभिनेतरि सादृश्यज्ञानप्रयुक्तः दुष्मन्तत्वाद्यारोपः सामाजिकानामिति वाच्यं,
स्वरूपतो भेदस्य सत्त्वेऽपि अभिनेतुरभिनयापाटवरूपदोषवशेन तदानीं तस्मात्
अप्रतीतेरित्येतदतिविशदमपि मतं नास्मभ्यं रीचते ; एतन्मते अभिनेतव्येष
रसोत्पत्तिरूपधनेन दर्शकेषु तदभावेन तेषां ततश्चित्तचमत्कारस्य अथमप्यसम्भावात् ।
न च अथमपि तत्प्रतीतिरेव चित्तचमत्कारानुविधायिनी, यत्र कुत्रचित् प्राकृतिक-
शुद्धारादिदर्शनादपि तदुत्पत्त्यापत्तेः । न च तदसत्त्वेऽपि कदाचित्कस्मकीयानुभव-
वखादारोपात् तथा भविष्यति इति वाच्यं, चन्दनानुलेपसमुत्पत्त्यस्य सत्त्वेरारोपित-
चन्दनादावसम्भवदर्शनात्, यथाकथञ्चित् तथाकल्पनेऽनुभवविरोधाच्च ।

श्रीशुकस्तु तत्कृतम् अन्यथा व्याचक्षाणः स्वमतमन्वधा प्रकटयति ; तथा हि,—
"रत्यादिख्याविभावानां खावख्यवज्जलनारूपालम्बनविभावेन ज्ञाननविहरणायुद्दीपन-
विभावेन कटाचविशेषादिनाऽनुभावेन व्ययतादिव्यभिचारिभावेन च अनुमाप्यानुमापक-
स्वात्मकसंसर्गेण रसस्य शुद्धारादेः निष्पत्तिः अनुमित्यात्मिका उत्पत्तिरित्यर्थः । तथा
चायं भावः,—लोकै हि मिथ्याज्ञानसंशयादिभेदेन बहुधा प्रतीतिभेदः परिदृश्यते ;
यत्रोत्तरकाले बाधः समुत्पद्यते तदैव मिथ्याज्ञानमित्युच्यते ; यत्र तु पक्षौ चोर्विषयो-
भयकोटिका स्यात्, तेषु संशयात्मिकेत्यभिधीयते । प्रकृते हि एतदुभयचोर्विलक्षण-
गवये "गौरयम्" इतिवत् अभिनेतरि "दुष्मन्तोऽयम्" इति बुद्धिः प्रथमतस्तमेवाभि-
नेतारं पक्षत्वेन विषयीकरोति । न च गवये गीतुद्धेरुत्तरकालिकवाचज्ञानवाच्यतया
अयं तस्मादृश्येनाभिनेतरि दुष्मन्नादित्वेन अवाचितता प्रतीतिरिति वाच्यं, तत्र तत्र ज्ञाने
कचित् पक्षात् बाधदर्शनेऽपि प्रकृते अभिनेतृनेप्रख्यदोषवशात् भेदवृत्त्याभावेन उत्तर-
कालेऽपि बाधानवतारस्य समुद्भवात् । ततश्च पक्षीभूतेऽभिनेतरि मिथ्याभ्यासकृतानिलव-

नेपथ्येन वास्तवरूपेवैव प्रदर्शितम् "नात्रेषु चन्दनरसो ह्यत्र आरदेन्दुरानन्द एव
 हृदये मन वस्त्रमासीः । तस्यां निष्ठाःमन्मननीयमकाञ्च एव काञ्चिन जीवितनिर्वा-
 चरता इतोऽस्मि ॥" "सा पुनर्मन प्रथमदर्शनश्चात् प्रकृति चकृतवर्तिरिव चक्षुषो-
 रतिप्रथमन्दमुत्पादयन्ती अथस्त्वान्नचिन्नसाक्षिव खोदयानुरक्तःकरचमाज्जटवती"
 इत्यादिरसवत्काव्याभिनयस्य तात्त्विकत्वेनानुसन्धानात् तस्मिन्नेव अनुकृतिमहिम्ना
 अनुत्पादितस्य भुविषेप-रोमाञ्चादेरनुभावस्य उत्कृष्टादिव्यभिचारिभावादेयावि-
 भावदर्शनमात्रं तत्तद्गोचररत्नादिसाधकं विभावादिहेतुमयं प्रतीयते । ततश्च
 तत्त्वतोऽतरत्वेनातत्साधकैरपि तरत्वेन दर्शितैस्तत्त्रिंशत्साक्षिभ्रमितेरिव एव पक्षे
 रत्नादिः स्वाभिभावः सामाजिकैरनुमीयते, तथा हि,— "दुष्पत्तोऽयं अनुकृत्यामीचर-
 रतिनाम् तदाद्याकल्पनविभावा-वसन्नाद्युद्गीपनविभावा-खेदरोमाञ्चाद्यनुभाव-व्ययतादि-
 सञ्चारिभावादिमत्तात्" इत्ययमनुमानप्रकारः । तत्र सामान्यव्याप्तिम्,— "वी वदा-
 ऽऽकल्पनविभाववत्त्वे सति यदियवदानुभावसञ्चारिभाववान् स तद्गोचररतिनाम्" इति ।
 एतथा आनुमित्या गीचरीकृतौ रत्नादिः रसपदवाच्यतासाधकं । तादृशानुमितिसं-
 खानाजिज्ञानां भवतीति तेष्वेव रस इति व्यवह्रियते इति रतेरनुमितिरिव रस-
 निष्पत्तिरिति श्रीमद्भुक्तसामयः । तदपि युक्तसदृशत्वेन मनो नाकाकं रनयति, सर्वस्यैव
 विभवस्तुनः प्रत्यक्षधीरेव चित्तचमत्कारविधायिनो, नानुमितिरिति सर्वथादिसिद्ध-
 विद्वान्त्वं विरोधित्वान्नसां कल्पनायामनुभवविरोधात्, सूत्रज्ञानं प्रतीत्यनुगतव्याख्या-
 सन्धवे प्रतीतिविद्वान्भिनयकल्पनायां ज्ञानाभावाच्च ।

तत्रैव महनायकैनापि मतान्ते दोषप्रदर्शनपुरस्सरमस्य स्वमतानुसारि व्याख्यान-
 माख्यायते, तथा हि,— "अभिनेतृगतत्वेन रतिरनुमीयते इति तु न समीचीनं, तदानीं
 दुष्पत्तादेरसत्तथा तदुत्तरत्वादेरपि सुतरामसम्भवेन स्वरूपतोऽविद्यमानस्य अनुमिति-
 गोचरत्वासम्भवात् । भवतु वा रत्याः असत्या अप्यनुमितिः, तद्याऽपि अभिनेतृगतत्वे-
 नानुमिताया अपि तस्याः सामाजिकेऽसत्त्वेन तच्चित्तचमत्कारानुपधाग्नकत्वाच्च । अतो
 विभावादिभिः संधीनात्—भोज्यभोजकत्वसंघर्षात्, रसस्य—प्रकारादेः, निष्पत्तिः,—
 भुक्तिरिति तदर्थः । असनाग्रयः,—ग्रन्थस्य शक्याकल्पव्यापारवत् साव्यादेरपि भावकत्व-
 भोजकत्वानिधेयं व्यापारद्वयं स्वीक्रियते । तत्रादौ काव्याधेयोपे सति तथोपाधी भावक-
 त्वास्वी व्यापारः अनुकृत्याऽऽकल्पनविभावां दुष्पत्तादिरतिं तत्तद्विशेषधर्मपरिचारेण
 सामान्यतो रतित्वादिनैवोपस्थापयति, द्वितीयेन तु भोजकत्वानिधेयेन तत्रैव साधारण-
 कल्पनापादितेन विभावादिना सहजता रतिः सामाजिकैः उपभुज्यते इति
 सादृशो रतेर्भुक्तिरिव रसनिष्पत्तिः" इति । नैतदपि विचारवदम् ; विद्वान्तानुसारि-

अथ स्वरूपकथनगर्भं आस्तादप्रकारः कथ्यते । (ख)—
 सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
 वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्तादसहोदरः ॥
 लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
 स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्ताद्यते रसः ॥
 अजस्तमोभ्यामस्मृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥३४॥(ग)

रीत्यैव सर्वसमस्तससम्भवे अतिरिक्तस्य अप्रसिद्धस्य यद्योक्तव्यापारव्यस्य कल्पनायां
 गौरवात् ज्ञानाभावाच्च । एतैस्त्वभिनवेष्वपि रसविदां मतविशेषेषु कथमपि परि-
 दृष्टिमन्वन्मनामा यदौगाः प्रतिभाप्रभयाऽभिनवयाऽभिनवनेव पन्थानमाविष्कृतं कल्पे-
 नाहुः, तथा हि,—काव्यप्रथेया अभिनेया वा सङ्गतितनेपुख्येन विभावाभुभावादिषु
 प्रकटीकृतैषु प्रथमतः दृष्टान्तादौ प्रकृत्यादिमोचरायां रसो व्यञ्जनाभङ्गि-
 यतीतायां, शिखापाटवङ्गतस्य तत्तद्विषयकसामानिकभावनाविशिष्टरूपदोषस्य
 अलौकिकशक्तिनाङ्गात्वेन तस्मिन्नभिनेतव्येव, सादृश्यज्ञानरूपदोषवशेन रसो सर्वं प्र-
 समुद्भवमानोऽनिर्वाणः साक्षिनाभेकवेद्यः रत्यादिदेव रसरूपेण उत्पद्यते । सर्वत्र
 शक्तिकादिदृष्टान्तेन दोषविशेषवशेन प्रत्यनेकत्र अन्योत्पत्तिः सुसमाधेया इति सर्वत्रव-
 दातम् ।

(ख) रत्यादिर्यस्वरूपं प्राण्य रसो भवति, तद्ग्रहयन् तत्र आस्ताद एव प्रमा-
 निति यन्निरूपणं प्रकृतमते, अस्येति ।—रसस्येत्यर्थः । स्वरूपेति ।—स्वरूपं स्वयं, तस्य
 स्वयं स्वयं, गर्भे मध्ये यस्य तादृशः । आस्तादप्रकारः,—अनुभवप्रवाची ।
 कथ्यते—निरूप्यते

(ग) सत्त्वोद्रेकादिति ।—सत्त्वस्य वक्ष्यमाणरूपस्य, उद्रेकात् उद्भूतात् । कैश्चित्
 न तु सर्वैरिति भावः । प्रमादभिः,—विदग्धिः । अखण्डेति ।—अखण्डः पूर्णः,
 स्वप्रकाशः स्वेन आत्मना प्रकाशते इति स्वप्रकाशः, तं तु कोऽप्यस्य प्रकाशकः,
 यथा ज्ञानानन्तरं स्वगीचरं घटादिकं प्रकाशयति, तथा रसः एतन् आत्मानं प्रकाश-
 यति इति भावः, आनन्दचिन्मयः आनन्दसंज्ञितविभावादिर्बिदात्मकः । वेद्यान्-
 तरेति ।—वेद्यान्तरस्य अन्वयस्य ज्ञेयस्य, ज्ञेयेन सम्यक्त्वेन, शून्यः अनवशिष्टप्रवाहः,
 इत्यादिस्वरूपादी अन्यज्ञानसावहावादिनि तावः । अत एव ब्रह्मास्तादसहोदरः ॥

इत्युक्तप्रकारो वाङ्मयेयविमुखतापादकः कथनाऽऽन्तरो धर्मः
सत्त्वं, तस्योद्रेकः,—रजस्तमसौ अभिभूय आविर्भावः । अत्र च
हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशौलनम् । अखण्ड इत्येक
एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र
हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय
इति स्वरूपार्थं मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मया-
परपर्यायः । तत्राप्यत्र च (घ) अस्मद्दृष्टप्रपितामहसदृश्यः ।

ब्रह्मणः परमात्मनः, आस्तादस्य साक्षात्कारस्य, सद्योदरः सदृशः, [परमात्मज्ञान-
काले ब्रह्मनाथं प्रकाशते, रसे तु विभावादिकमपीति भेदात्सद्योदरत्वमुक्तमिति
बोध्यम्] । लोकोत्तरति ।—लोकोत्तरः अलौकिकः, यथचमत्कारः चित्तविकासः,
स एव प्रायः जीवनभूतो यस्य तादृशः, नायकादीनां नायकादिरत्यादिषु लौकिक-
चमत्कारस्यैव सन्धवात्, अथ तु सामाजिकनिष्ठस्य अलौकिकत्वमिति भावः । अयम्
—उक्तस्वरूपो रसः । स्नाकारवत्—स्वदेहवत्, अभिन्नत्वेन—तादात्म्येन, आस्ताद्यते—
अनुभूयते ; यथा आत्मनो भिन्नोऽपि देहः “अहं स्थूलः अहं कृमिः” इत्यादिभेदोल्लेखा-
भावेन प्रतीयते, तथा रसोऽपि नायकादिनिष्ठतया भिन्नोऽपि “रामोऽहं सीता-
विषयकरतिमान्” इत्येवमात्मनिष्ठतया ज्ञातज्ञानभेदोल्लेखाभावेन आस्ताद्यते ;
घटादिज्ञाने जाते “अहं वेद्मि” इति यथा ज्ञातज्ञानभेदः प्रतीयते, तथाऽव नेति
भावः । सत्त्वं निरूपयति, रज इति ।—अनुत्कृष्टमनोधर्मविशेषः रजः, निरुष्ट-
मनोधर्मविशेषः तमः, ताभ्याम् । असृष्ट—सम्यक्करहितम् । मनः,—मानसो धर्म-
विशेष इत्यर्थः । इह—रसनिरूपणप्रसङ्गे इत्यर्थः । सत्त्वं—सत्त्वोत्रेणादिति पूर्वोक्त-
ब्रह्मत्वपदार्थः । उच्यते—कथ्यते ।

(घ) कारिकाऽर्थमेव विवृणोति, इत्युक्तेति ।—उक्तप्रकारः,—कथितरूपः ।
ज्ञातोति ।—वाङ्मयः लौकिकेभ्यः, मेयेभ्यः वेद्येभ्यः, या विमुखता वैमुख्यं, ज्ञानानु-
कूलव्यापाराभाव इति यावत्, तस्य आपादकः प्रयोजकः, ज्ञानानुकूलव्यापारस्यान
दृश्यनोयोगः, यस्मिन् सति वाङ्मयज्ञानं न तिष्ठति तथोक्त इति भावः । कथन—
अनिर्दिष्टरूपः । आन्तरः,—मानसः । धर्मः,—गुणविशेषः । सत्त्वं नाम गुण इत्यर्थः ।
तस्य—तथोक्तस्वरूपस्य । रजस्तमसौ—रजस्तमोनामानौ कामलोभादिबोधभूतौ
मानसधर्मा । अभिभूय—तिरस्कृत्य स्वकार्याचने विधानं, जित्वात्वं निःसार्थ्येति

गोष्ठीगरिष्ठकविपण्डितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह
धर्मदत्तः स्वग्रन्थे,—

“रसे सारसमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यङ्गुतो रसः ॥”

तस्मादङ्गुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥” इति (ङ)

भावत् । चाभिर्भावः,—प्रतिबन्धकामावेन स्वकार्यसमत्वेनावधानम् । अत्र—
स्वलोद्रेके इत्यर्थः । तथाविधेति,—तथाविधः स्वलोद्रेकापादको योऽलौकिककान्यार्थो
खीकोत्तरविभावादिसख परिशोचनमन्वन्नाभिनिवेशः । अखण्डपटं विवर्णोति,
अखण्ड इति ।—विभावादिना पृथक् पृथगननुभूयमानः इति भावः । अर्थ—रस-
इत्यर्थः । विभावादीति ।—विभावादयश्च रत्वादयश्चेति तेषां प्रकाशः संवित्, तेन
अत् सुखं, तस्य अमत्कारोऽलौकिकतया अनुभवः, स एवात्मा यस्य तादृशः । ननु
निश्चिता विभावादयो रसः, तत्कथमस्य अखण्डत्वम् ? इत्यत आह, अनेति ।—
अखण्डत्वे इत्यर्थः । हेतुं—सारसम् । वक्ष्यामः,—कथयिष्यामः, समूहाखण्डनज्ञान-
तादात्म्यमेव हेतुर्वक्ष्यते । यद्यपि विभावादीनां प्रत्येकस्य अखण्डपतेव, तथाऽपि
प्रपाणकरस इव समूहाखण्डनविषया विभावादीनानभेदेन तदा प्रत्यथादेतस्य रस-
खण्डत्वत्वं वक्ष्यते । विन्याय इति ।—[अत्र अखण्डपार्थे मयट्, न तु “तत्रङ्गतवचने
मयट्” (५ । ४ । २१ पा०) इति “अन्नमयो यज्ञः” इतिवत् प्राचुर्यात्] । चित्त-
विचार इति ।—खीकातीतार्थाकल्पनेन किमेतदिति ज्ञानधारणने चित्तस्य दीर्घ-
प्रायत्वं चित्तविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भवित्वज्ञानेन हेत्वनुसन्धाने मनीष्यापारम्भेव
चित्तविकारः इति केचित् । विन्यायेति ।—विन्यायः विन्यायशब्दः अपरपरव्यायः
वाचकान्तरं यस्य सः तथोक्तः ; अथवा,—अपरपरव्यायः अभिन्नः इत्याशयः । तत्रापत्वं
—अमत्कारसारत्वम् । (सारता च स्थिरांशत्वेन ज्ञेया) ।

(ङ) तानेव धर्मदत्तपृतां उक्तप्रपितामहोक्तिमाह, रसे इति ।—सर्वत्रापि—
सर्वत्रापि, रसे, अमत्कारः,—चित्तविस्तार एव, सारः,—स्थिरांशः, प्राण इति
यावत्, (“सारी वली स्थिरांशे च” इत्यमरः) । अनुभूयते—प्रतीयते । तत्—
तस्मात् सारसादित्यर्थः ; अमत्कारेति ।—अमत्कार एव सारः यत्र तस्य
भावकत्वं तस्मिन् सति इत्यर्थः । सर्वत्र—सर्वोऽपि, रसः । अङ्गुतः,—खीकोत्तर-
खण्डपः ; अथा,—तस्य रसस्य अमत्कारसारत्वं तस्मिन् सति सर्वत्र सर्वत्रापि
कात्वे रसः अङ्गुतो विश्वस्यो वाच्यत्वाद्यविषयः, अङ्गुत इति शेषः । तस्मात्—एवं

कैचिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः । यदुक्तं,—“पुण्यवन्तः
प्रमिष्वन्ति योगिवद्रससन्ततिम्” इति । (च) यद्यपि स्वादः
काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः इत्युक्तदिशा रसस्वादा-
नतिरिक्तत्वमुक्तं, तथाऽपि “रसः स्वाद्यते” इति काव्यनिकं भेद-
सुररीकत्व कर्मकर्त्तरि वा (छ) प्रयोगः । तदुक्तं,—“रस-
मानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्यः (ज) एव हि रसः”
इति । एवमन्यत्रापि एवंविधस्थलेषु उपचारेण (झ) प्रयोगा

जितौ सर्वमाहुतरससम्भवात्, नारायणः,—नारायणनाद्या ख्यातः कश्चिदित्यर्थः,
कृतौ—विशाम्, (“कृतौ कुशल इत्यपि” इत्यमरः) । रसं—रसनाग्नयेत्यर्थः,
अहुतम् एव—अहुताख्यमेव, चाह—ब्रवीति । अत्र अहुतग्रन्थो न रसविशेष-
वाचकः, तत्त्वतस्तु सुखमनुभूयमाने रत्याद्यंशनिचये यथायथं शृङ्गारादिव्यपदेशः,
तस्य अननुभवे अहुतव्यपदेशः इति बोध्यम् ।

(च) प्राक्तनपुण्यशालिभिः,—ऐहिकपुण्यक एतच्छरीरसुखजननाद्यथादिति
भावः । पुण्यवन्त इति—पुण्यवन्तः,—प्राक्तनपुण्यशालिनः, योगिवत्—योगिन
इव, रससन्ततिं—रसक सन्ततिः अन्वयच्छिन्नतयाऽनुभवस्तानित्यर्थः ; पक्षे—रससन्ततिं
परमात्मतत्त्वविस्तारमित्यर्थः, “रसो वे सः” इत्यादिसुतो परमात्मनो रससंज्ञया उक्ति-
तत्त्वादिति भावः ; प्रमिष्वन्ति—अनुभवन्ति ।

(छ) काव्यार्थेति ।—काव्यार्थस्य सम्भेदात् परिशीलनात् ; अथवा—काव्यार्थ-
सम्भेदात् विभावादिभेदज्ञानात् । चात्मानन्देति ।—चात्मानः स्वक आनन्दसमुद्भवः
सुखसमुत्पत्तिः, काव्याद्यं परिशीलनजनितानन्दानुभवः स्वाद इति फलितार्थः ; अथवा
—चात्मा बुद्धिः, आनन्दः सुखं, तयोः समुद्भवी विषयान्तरतिरोधानेनाविर्भावः ।
काव्यनिकम्—पारोपितम् । सुररीकत्व—चक्रीकत्व ; रसास्वादयोः कर्मक्रियाभावे-
नोत्प्रेक्ष्यो भेदयद्यप्यनन्यरेव न सम्भवतीति भावः । कर्मकर्त्तरि वेति ।—रसः स्वयमेव
स्वाद्यते, स्नामिष्वत्त्वादविषय इति भावः ।

(ज) रसमानतेति ।—रसमानता चास्वादः, नन्वामक न ततिरिक्तत्व,
कारत्वात्—सामाजिकानामुपादेयत्वात्, प्रकाशशरीरात्—संविश्लक्षणात्, अनन्यः,—
अभिन्नः, ज्ञानरूपतापन्नः एव रसादिः सङ्घटयसम्भवात् सुखानन्दचमत्कारसंभव-
नोपादेयत्वात् रस इति निष्कर्षः ।

(झ) उपचारेण—पारोपेण, प्रकाशशरीरादनन्य एवेति स्वयमेव इति स्तम्भः ।

ज्ञेयाः । ननु एतावता रसस्वाग्नेयत्वमुक्तं भवति ; व्यञ्जना-
याश्च ज्ञानविशेषत्वात् इयोरेक्यमापतितम् । ततश्च, (ज)—

“स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।

यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥”

इत्युक्तदिशा घटप्रदीपवत् व्यञ्ज्यञ्जकयोः पार्थक्यमेवेति
कथं रसस्य व्यञ्ज्यतेति चेत्, सत्यमुक्तम् ; अत एवाहुः,—
“विलक्षण एवायं कतिप्रसिद्धेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः”
इति । अत एव हि रसनास्वादनचमत्करणादयो विलक्षणा
एव व्यपदेशा इति अभिधादिविलक्षणव्यापारमात्रप्रसाधन-
ग्रहिलैः अस्माभिः रसादीनां व्यञ्ज्यत्वमुक्तं भवतीति । (ट)

(ज) एवञ्च तादृशज्ञानानन्तरं रसास्वादः कथं जायतानुपायानामादिव्यभि-
प्रायेण ब्रूयते, गन्विति ।—एतावता—रसस्य विभावादिसमुदायप्रकारस्य रसस्वादी-
कारण । अग्नेवत्—ज्ञानविषयत्वम् । ननु व्यञ्जनमेव रसास्वादी जायतानित्यस्य
आह, व्यञ्जनावाचेति ।—विभावादिसमुदायसामर्थ्यस्य चेत्पर्यः । ज्ञानविशेषत्वात्—
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपत्वात्, इयोः,—व्यञ्ज्यञ्जकयोरेक्यत्वं । यदि रसः ज्ञानविशेष-
रूपो व्यञ्जना च ज्ञानविशेषरूपा, तदा उभयोस्तुल्येति कथं साध्यसाधकत्वम् ? इति
भावः । ततश्च—इयोरेक्यत्वात्, “कथं रसस्य व्यञ्जता” इति चञ्चनाचय्येनाज्ञा-
न्यत्वः ।

(ट) इयोः पार्थक्ये एव व्यञ्ज्यञ्जकभावः सम्भवतीत्याह, स्वज्ञानेनेति ।—सिद्धे
अर्थे वस्तुनि सति व्यञ्जकः प्रापकः, स्व व्यञ्जकत्वेनाभिमतं, तस्य ज्ञानेन, अन्वय
विज्ञस्य अपरस्य अर्थस्य धीहेतुः ज्ञानकारणं व्यञ्जयतीति शरः इत्यर्थः । यथा दीपः
स्वज्ञानेन अन्वेषां घटपटादीनां ज्ञानहेतुर्भवति । अन्वयाभावे—सिद्धावैश्यापकत्वे,
अस्य—व्यञ्जकस्य, कारकात्—जनकात् हेतोः को विशेषः ? जनको हि कार्य-
सुत्पाद्य प्रकाशयतीति भावः । अर्थं भावः ;—जनको हेतुः अस्मिन् वस्तु उत्पादयति,
प्रापकस्तु विज्ञमेव वस्तु प्रापयतीति । इत्युक्तदिशा—एवमुक्तरीत्या, घटप्रदीपवत्
—यथा घटं प्रदीपी व्यनक्ति, तद्वत् व्यञ्जको व्यञ्ज व्यनक्ति ; अतस्तयोः पार्थक्यं—
भिन्नत्वमेव, न तु एकवत्त्वमिति भावः । अत एव—उक्तात् विसंवादादिवैक्यत्वं,
आहुः,—कथयन्ति, अभिनववस्तुसाध्यमतावृत्तारिच इति शेषः । भङ्गोक्तटादयस्तु

रसस्य व्यञ्जनमेव स्त्रीकुर्यात् । तथा हि—रामादौ व्यञ्जनया प्रतीयमानो रत्यादि-
 ज्ञानसम्बन्धेन सामाजिकवृत्तिः रसः, तस्य ज्ञानं “रामः स्त्रीताविषयकरतिमान्”
 इत्याद्याकारकमेव । यथा विरविनष्टस्यापि यागादेः स्वजन्वापूर्वसत्त्वेनैव स्वर्गा-
 व्यवहितपूर्ववर्तित्वं कल्प्यते, तथा रत्यादेरतीतस्यापि स्वगीचरज्ञानसत्त्वेनैव सामा-
 जिकवृत्तित्वं कल्प्यते इत्यवधेयम् । साधवाद्दृश्यकृत् एतस्मिन्नेव सिद्धान्ते “अभिधादि-
 विलक्षणम्—” इत्यादियन्त्रेण स्वरसं प्रकाशयिष्यति । अर्थ—रससाक्षात्कारानुकूलः,
 कृतिज्ञमिन्देभ्यः,—कृतिः करणं, ज्ञप्तिः ज्ञानानुकूलव्यापारः, तद्भेदेभ्यः तद्विशेष्यः,
 विलक्षणः,—विभिन्नः, स्वादनाख्यः,—स्वादनाभिधेयः । कश्चित्—वगिर्दिष्टः,
 सङ्गदशानुभवसिद्धः इति यावत्, व्यापारः,—शक्तिविशेषः, येन रसः स्नायते इति
 भावः । अत एव—विलक्षणव्यापारस्त्रीकाराटेव, विलक्षणाः,—कृतिज्ञमिन्द्रिया
 इत्यर्थः, व्यपदेशाः,—व्यवहाराः, उक्तव्यापारस्येति भावः । एवञ्च यथा
 संयुक्तसमवायेन सुखारिमासात्कारः, तथा आस्वादनाख्यव्यापारेण बन्धनाच-
 स्ववासनासाक्षात्कारः इति भावः । यथा “भूतलं रजतवत्” इति ज्ञानं शून्ये
 स्त्रीकिकं, रजतांशे त्वस्त्रीकिकं, तथा रससाक्षात्कारोऽपि वासनांशे स्त्रीकिको
 रत्यादौ उपनीतभागान्महास्त्रीकिक इत्यवधेयम् । ननु वासना तावत् इच्छादिवत्
 गुणविशेषः एवास्तु, तथा सति संयुक्तसमवायेनैव तदवहो भविष्यति, किं स्वाद-
 नाख्यव्यापारेणेति चेत्, न, तस्माद्गुणविशेषत्वे प्रमाणाभावात् । न च साधवमेव
 तत्र मानमिति वाच्यं, तत्र सत्तागुणत्वसम्बन्धकल्पने गौरवात् । न च तस्मात्सङ्ग-
 रूपत्वमस्त्विति वाच्यं, तत्राले साक्षात्कारानुपपत्तेः । नापि ज्ञानेच्छारूपत्वं, प्राक्त-
 नोत्पन्नेन स्थिरत्वलाभात् ज्ञानेच्छायास्त्वतीयत्वे नाशान् । नापि संस्काररूपत्वं,
 तस्मातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षासम्भवात् रसस्य स्मृतित्वापत्तेः । ननु तथाऽपि “वासना-
 वानरुन्” इति ज्ञानाकारः स्वादिति चेत्, न, प्रथमं नाख्यकाम्यदर्शनशक्याभ्यां
 विभावानुभावयोरुपस्थितिः । एवमाक्षेपेण ऋटित्वेव अभिचारि-स्वाधिभावयोरुप-
 स्थितिः । कश्चित्छन्देनापि तथोरुपस्थितिः । सा च हीनतया वक्ष्यते । ततो
 बन्धनाचसाधारणोकरणाख्यव्यापारेण स्त्रीतादयो नन रामस्य वेति विभावादिषु-
 ष्ठये प्रत्येकं साधारण्यवन्धः, तद्वन्धरं व्यञ्जनया रससमानाकारवन्धः, तदनु
 तत्सङ्गतेन स्वादनाख्यव्यापारेण “रामोऽहं स्त्रीताविषयकरतिमान्” इत्याकारकः
 स्ववासनायां रत्याद्यभेदं कश्चिन् नाशकामेदमवगाहमानः साक्षात्कारः सम्पद्यते ।
 “भूतलं रजतवत्” इति ध्ये शक्तित्वादिकनिव वासनात्वादिकमत्र न भासते इति
 भावः । “प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते” इति “उत्साहादिसमुद्योगः

ननु तर्हि (ठ) कर्षणादीनां रसानां दुःखमयत्वाद्दसत्त्वं न
स्यादित्युच्यते,—

कर्षणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् ।

सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र क्षीवलम् ॥३५॥ (ड)

साधारणस्याभिमानतः” इति च वक्ष्यमाणवत्त्वादेवसीयते । अस्मिन् मते पदाबांत्तरस्य
साधनायाः स्वादनादिव्यापारस्य च कल्पने गौरवमसिद्धिराह, अभिधादौति ।—
अभिधादिभ्यः अभिधास्यव्युत्पत्त्याख्येभ्यः, विस्मयः विभिन्नः, यः व्यापारः
व्यञ्जनेत्यर्थः, तन्मात्रस्य प्रसाधने स्थापने, यद्विलेः प्रधासिभिः । मानपदेन स्वाद-
नादित्यवच्छेदः । अस्माभिः,—मनीनालङ्कारिकैरित्यर्थः । व्यञ्जत्वं—व्यञ्जनाजन्-
योधविषयत्वम् । यदि ज्ञानसामान्यबुद्धौ व्यञ्जनाया रसस्य च ऐक्यनापत्तेत्, तथाऽपि
ज्ञानविशेषेण ज्ञानविशेषेणापि व्यञ्जनं दृश्यते ; यथा प्रदीपसामान्यज्ञानेन घटादि-
ज्ञान व्यज्यते, तद्वत् व्यञ्जनाया रसो व्यज्यते इति व्यञ्जनाया वस्तुतात्पर्यैरुपज्ञान-
विशेषरूपाया रसस्य आनन्दचिन्मयस्य पायक्त्वमेव सिद्धेऽर्थे इति तु प्राधिकम् ; क्वचित्
असिद्धार्थानामपि व्यञ्जनात् । यथा—“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हृत्सङ्केतार्पिताकृतं खीलापसं निमीलितम् ॥” इति ; सस्या सङ्केतकाल इति प्रच्छन्न-
कामुकं प्रति पद्मनिमीलनेनैव कथाचित् व्यज्यते ; अत्र सस्यः सङ्केतकालेन
असिद्धत्वेऽपि व्यञ्जनाजन्मत्वमिति सुधीर्भविभाष्यम् ।

(ठ) ननु तर्हि—रसस्य आनन्दचिन्मयत्वात्क्रोकारे इत्यर्थः ।

(ड) मन्विधादिना ज्ञतायाः प्रकाशायाः समाधानमाह, कश्चेति ।—कश्चादौ
अपि शोकमयादिख्याभिभावके इति भावः, आदिपदेन रौद्रमयानकादीनां परिग्रहः ।
रसे सत्परमव्यक्तं केवलं वा सुखं जायते, तत्र तस्मिन् सुखे सुखानुभवविषये
इति यावत्, सचेतसो सङ्कटयानां विचारशीलानामनुभवः केवलं प्रमाणम् ।
मन्विधादिना संसृष्ट्यापितायामाश्रयायां अन्यकृत्तवसाधारणं सुखानुभवमतीतानुभव-
योधे पर्याप्तमन्मनानैरस्माभिः तत् सविस्तरमाशौच्यं अन्यकृदाश्रयः स्फुटोक्तिप्रते ;
तथा हि,—अथ सर्वत्रैव रसस्य आनन्दमयत्वात्क्रोकारे प्रकाशादौ रसे स्यादभिभावक
रन्वादेः यथा नायके दुःखनादौ निर्मलाशौचिआनन्दसत्त्वात्कृता, तथा सचेतसि
ज्ञानानिर्देशव्यस्तु, युक्तिपरतन्ना वयं तत्र न विमपि पृच्छामः, परन्तु शोकादिर्दुःख-

अप्यादकत्वञ्च सर्वाशुभवपाविकतया तद्व्याधिभावके कदवादी कथं तस्य सङ्घट्ट-
 वित्तचनत्कारापपरव्यांवाऽऽनन्दोत्पादकत्वं युज्यते ? न च वस्तुभूतस्यैव श्रोत्रादे-
 र्वादि दुःखोत्पादकत्वदर्शनात् नायके दुःखत्वाद्वा तस्य वाच्यविकतया तथात्वेऽपि
 सामाजिके तस्य कल्पितत्वेन नायकक्रियाकारित्वमिति वाच्यं, वस्तुतोऽसर्वोभूतेऽपि
 रज्ज्वादौ च ज्ञानकल्पितत्वादेवस्तुभूतादपि सर्वादेः वाचकन्याद्युत्पत्तिदर्शनात् कल्पित-
 खादि चयंक्रियाकारित्वञ्च अपवर्षितुमशक्यत्वात्, कदवादी सामाजिके श्रोत्रादेः
 कल्पितत्वेन दुःखाद्यजनकत्वे प्रज्ञारादावपि तत्र रज्ज्वादेः कल्पिततया सर्वाशुभव-
 सिद्धञ्च ज्ञानन्दस्य अनुत्पत्त्यापत्तेर्दुःखरत्नाच्चेति चेत्, सत्यम् ; सङ्घट्टयानाम् अनु-
 भवेर्यदि प्रज्ञारादिप्रधानकाव्ययत् कदवाप्रधानकाव्यादावपि तुल्यरूपेण ज्ञानन्द-
 मात्रं विषयीक्रियते, तदा फलरूपेण काव्यादेरेवमभिनयनं कल्पितं शक्तिः कल्प्यते,
 यथाः समनेव सङ्घट्टयानाम् आह्लादोत्पादकत्वं दुःखोत्पत्तिपतिवन्धत्वाच्च खादिवि
 सर्वेव काव्यांशुरोचितात् कारणं कल्पनीयम् । अथ तेषामनुभवेस्तत्रापि ज्ञानन्दवत्
 दुःखमपि विषयीक्रियते, तदा तादृशं प्रतिबन्धजनकत्वनीयमेव, यथायककारण-
 वशेन उभयोरेवोत्पत्तौ वाचकाभावात्, अनुभवानुसारित्वात् कल्पनीयाः । ननु
 कदवादिरेवञ्च सुखवत् दुःखस्याप्युत्पादकत्वे तत्रप्रधानकाव्यस्य अनिष्टसाधनतया
 कृतौ कर्तव्यां श्रुतौ च सामाजिकानां कथं प्रवृत्तिः ? प्रवृत्तादिष्टसाधनताज्ञानस्य
 कारणतया, तदभावात् ; प्रवृत्तं निवृत्तिकारणस्य अनिष्टसाधनताज्ञानस्यैव
 सत्त्वादिति चेत्, न, तथापि अनिष्टादिदशा इष्टस्यधिक्यसम्भवेन सांसारिक-
 इष्टान्तेन प्रवृत्तिसम्भवात् ; तथा हि,—सततविषयविषयविषयभौक्तचेतसः पश्चात्तापिनः
 संसारिको यथा बहिःप्रपञ्चं दुःखसाधनं ज्ञानकोऽपि आपाततः समधिक-
 सुखसाधनतया तदेव ज्ञानयन्ते, तथा सामाजिका अपि तादृशं काव्यमिति ।
 ज्ञानन्दमात्रकारणत्वपक्षे तु सामाजिकादिप्रवृत्तिनिर्वाधेन । न चेत्कौशानुभव-
 विरुद्धकल्पनमिति मन्तव्यं, भक्तिमतां मनवद्गुणानुकीर्तनाकर्षणेन अविरोधकारिणां
 मोक्षमर्हन्नात्, न चास्ति तत्र श्रेयतोऽपि दुःखस्यानुभूतिरिति सर्वाशुभवसिद्धात्
 सुकृदिक प्रमाणात् । अथ कदवादी सामाजिकस्य स्वस्मिन् श्रोत्रादिमद्राणाद्य-
 भेदाप्यादेऽपि यदि सुखाद्यनुभूतिरमल्लङ्घ्या स्यात्, तदा सप्रवृत्त्यामानपि तथाऽप्यासि
 सुखमेव समुत्पद्यते, न चेत्तत् ; तत्र दुःखस्यैव सर्वाशुभवसिद्धत्वादिति चेन्न, इदमेव
 हि काव्यसाहित्यिकं भाष्यम्, यत् दुःखोत्पत्तिनिदानमपि श्रोत्रादिकं न केवल-
 नीकान्ततः दुःखनिवोत्पादकति, अपि तु सर्वसङ्घट्टयङ्घट्टयानुभूतिसाधिकं परमानन्द-
 सन्दोहमपीत्यस्यमतिप्रपाद्यतेन ।

आदिशब्दाहीभक्तभयानकादयः । तथाऽपि असहृदयानां
सुखमुद्रणाय पद्मान्तरमुच्यते,—
किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः । (ठ)

न हि कश्चित् सचेतनः (ण) आत्मनो दुःखाय प्रवर्तते ।
करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात् सुख-
मयत्वमेव ।

अनुपपत्त्यन्तरमाह, (त)—

तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥३६॥

करुणरसस्य दुःखहेतुत्वे करुणरसप्रधानरामायणादि-
प्रबन्धानामपि दुःखहेतुत्वप्रसङ्गः स्यात् ।

ननु कथं दुःखकारणेभ्यः सुखोत्पत्तिः ? इत्याह,—
हेतुत्वं शोकहर्षादिर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।
शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥
अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।
मुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥३७॥ (थ)

(ठ) किञ्चेति ।—किञ्च—अपरस्य । तेषु—करुणरसहीभक्तभयानकादिषु ।
यदा—यदीत्यर्थः । दुःखं—शोकादिकाद्येमेव स्यात् । तदिवादि ; तदुन्मुखः,—
करुणादिरसव्यञ्जककाव्यादिग्रन्थादौ प्रवृत्तः, कोऽपि न स्यादित्यन्वयः । करुणादीनां
सुखसम्बन्धादेव सर्वेषां तदभिखाषिणी प्रवृत्तिरिति भावः ।

(ण) सचेतनः,—सामानिकः सत्युत्पन्नसम्बन्धाद्द्रसास्वाद इत्यर्थः ।

(त) अनुपपत्त्यन्तरम्—अनिष्टापत्त्यन्तरमित्याशयः ।

(थ) हेतुत्वमिति ।—लोकसंश्रयात्—लोकः अराचरवस्तुजातं, तस्य संश्रयात्
संसर्गात् स्वभावात् । शोकहर्षादेः,—शुभानन्दप्रवृत्तेः । हेतुत्वं—कारणत्वम् ।
गतेभ्यः,—प्राप्तेभ्यः अन्वयात् । इति यावत् । लोके—जगति, लौकिकाः,—
तत्तल्लोकनिष्ठाः ; शोकहर्षादयः जायन्तामित्यन्वयः ; नाम—सम्भावनायाम् । यदा
रामवगवासे रामस्य दुःखं शोकिक्षमिति भावः । काव्यसंश्रयात्—काव्यसम्बन्धात् ।

ये खलु रामवनवासादयो लोके “दुःखकारणानि” इत्यु-
च्यन्ते, ते एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावन-
व्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहाय अलौकिकविभाव-
शब्दवाच्यत्वं भजन्ते ; तेभ्यश्च सुरते दन्ताघातादिभ्य इव
सुखमेव जायते । अतश्च “लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो
लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते” इति लोके एव प्रतिनियमः ।
काव्ये पुनः “सर्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते” इति
नियमान्न कश्चिदोषः ।

कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शन-
श्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्ते ? (द) इत्युच्यते,—

अश्रुपातादयस्तद्वत् द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ॥ ३८ ॥

तर्हि कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायते ?
इत्यत आह, (ध)—

अलौकिकविभावत्वं—विलक्षणकारणत्वम् । प्राप्तेभ्यः,—अधिगतैभ्यः । तेभ्यः सर्वेभ्यः,
—लौकिकशोकहर्षनिमित्तेभ्यः वनवासादिभ्योऽपि । सुखं—सुखमेवेत्यर्थः । सञ्जायते
—समुद्भवति । इति—इत्येवं कल्पनायामित्यर्थः । का चितिः ?—का कानिः ? न
काऽपीत्यर्थः ।

(द) ते एव ह्येवादि—ते एव—वनवासादयो दुःखकारणानि इत्यर्थः ।
काञ्चेति—काव्यनाट्ययोः समर्पिताः अभिनिवेशिताः सन्तः । अलौकिकेति—
अलौकिकं विलक्षणं यत् विभावनं रत्नादंरास्त्रादाङ्कुरयोग्यतानयनं, तदेव व्यापारः,
तद्वत्त्वैत्यर्थः । कारणशब्दवाच्यत्वं—कारणशब्दप्रतिपाद्यत्वम् । विहाय—त्याज्या ।
अलौकिकेति—अलौकिकः विलक्षणो यः विभावादिशब्दः, तद्वाच्यत्वं—तत्प्रति-
पाद्यत्वम् । भजन्ते—प्राप्नुवन्ति । प्रतिनियमः,—स्मृतिः । कथं तर्हीति—तर्हि
—कदाचिदीनां सुखमवलम्बोकारे । अश्रुपातादयः,—अश्रुपातदीर्घनिःश्वासप्रभृतयः,
आदिप्रदेन निःश्वासादीनां परिग्रहात् । जायन्ते—प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ।

(ध) अश्रुपातेति—चेतसः चित्तस्य, द्रुतत्वात् हर्षोद्वेगेषु गच्छितप्रायत्वान्,
अश्रुपातादयः, चाविभवंतीति शिवः । तदश्रुपातादिकम् आनन्दसंबन्धितमेवेति भावः ।

न जायते तदाखादो विना रत्यादिवासनाम् ॥३६॥(न)

वासना च इदानीन्तनी प्राक्तनी च रसाखादहेतुः ।

तत्र यदि आद्या न स्यात्, तदा त्रीत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् । यदि द्वितीया न स्यात्, तदा यद्रागिणामपि केषा-
श्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते, तत्र स्यात् । (प) उक्तञ्च धर्मदत्तेन,—

तर्हि—यद्येवं सर्वमपि चाव्यमाह्लादहेतुः तदा । कथं—केन रूपेण । काव्यतः,—
चाव्यात् । सर्वेषां—साधारणानामित्यर्थः । ईदृशी—एवंविधाऽऽह्लादहेतुभूतेति
यावत् । रसाभिव्यक्तिः,—रसाखादः । न—नेव । जायते—उद्भवति । इत्यतः,—
इत्येवमाशङ्कान्नात् । आह—उत्तरयति ।

(न) परमते रसबोधहेतुत्वे अव्ययव्यतिरेकी प्रमाणात्, नेति।—रत्यादि-
वासनां—रत्यादितादात्म्येन प्रतीयमानां वासनाम् । विना—कृते । तदाखादः,—
तस्य रसस्य चाखादः । न जायते न भवति, रत्यादिवासनापन् एव रसमाखाद-
यति, नान्ये इति भावः । वासनापदेनात्र संस्कारविशेषः बोध्यते ।

(प) यथा वासनया वाचितान्तःकरणे रसाखादं लभन्ते, सा वासना पुनर्हि-
विधेत्याह, इदानीन्तनीति ।—एतच्चन्द्रसञ्चिता । प्राक्तनी च—पूर्वजन्माजिता च ।
मिहितेषु रसाखादं प्रति हेतुरिति भावः । तत्र—तयोर्द्विविधयोर्वासनयोर्मध्ये ।
आद्या—इदानीन्तनी वासनेत्यर्थः । न स्यात्—रसाखादहेतुत्वेनाभिनता न भवेत् ।
तदा—तर्हि । त्रीत्रियेति ।—त्रीत्रियाः वेदिका ये जरन्मीमांसकाः कर्म-
जडास्ते आदौ येषां तेषामपि । सा—रसाभिव्यक्तिरित्यर्थः । [स इति पाठान्ते
तु—रसाखाद इत्यर्थः] स्यात्—भवेत् । यदि वा द्वितीया—प्राक्तनीत्यर्थः । न
स्यात्, रसाखादहेतुत्वेनाभिनतेति शेषः । तदा—तर्हि । रागिणाम्—पशुराग-
यतामपि । केषाञ्चित्—जनानाम् । रसोद्बोधो न दृश्यते इति यत्, तत् न स्यात्
इत्यन्वयः । तदिति ।—सामान्याभिप्रायेण नपुंसकम् । ननु त्रीत्रियादीनां प्राक्तन-
वासनासत्त्वे किं प्रमाणमिति चेन्न, तदभावे प्रमाणासत्त्वेनेव तस्मिन्नेव । न च फला-
भाव एव तत्र मानमिति वाच्यम्, इदानीन्तनवासनाव्यतिरेकस्यैव फलाभावप्रबोधक-
त्वोपगमेनोपपत्तो तदभावस्य तत्प्रबोधकत्वकल्पनाया च न्याय्यत्वात् । वस्तुतस्तु
इदानीन्तनवासनायां प्रमाणं नास्ति । न च रागाद्यन्वयाऽनुपपत्तिरेव मानमिति
वाच्यं, तस्माद् रागादिं प्रत्यजनकत्वात् इष्टसाधनताद्यानादिनेव तस्मिन्नेव ।

सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुट्याश्मसन्निभाः ॥” इति (फ) ।

ननु कथं रामादिरत्याद्युद्धोषकारणैः सीतादिभिः सामा-
जिकरत्याद्युद्धोषः ? (ब) इत्युच्यते,—

व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः ।

तत्प्रभावेण यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः ॥

प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥४०॥ (भ)

(फ) सवासनानामिति ।—सवासनानां वासनया वदानोत्सवा प्राप्त्वा चेत्-
भयविषया निश्चितया सह वर्तन्ते ये तेषां तथाभूतानाम् । सभ्यानां—सहस्रयानाम् ।
रसस्य आस्वादनम्—अनुभवः भवेत् । निर्वासनाः,—निरस्तवासनास्तु सामाजिकाः ।
रङ्गान्तः,—रङ्गभूमिसध्ये । काष्ठं—गौरसदाह, कुट्यां—भित्तिः, अश्म—प्रसारं,
तस्मिन्निभाः,—काष्ठादिवत् रसबोधरहितास्त्रिहृत्तोल्यर्थः ।

(ब) गन्विति ।—रामादीनि ।—रामादीनां रत्यादेः उद्धोषः तस्य कारणैः
हेतुभिः सीतादिभिः । सामाजिकरत्याद्युद्धोषः,—सामाजिकरत्यादिवासनोद्धोषः, तेषां
तं प्रति असाधनत्वादिति भावः ।

(भ) सामाजिकानां समातीयरत्यादिसामान्येनापि नायकाद्यभेदावनादिरस-
सहोपपत्तौ वक्ष्यमाणसमाधाननिराधिकारम् इत्यतः मनुष्यसामाजिकानां सुदुर्लभ-
प्रतिबोरात्मनोत्साहोद्योषोऽन्वनासम्भवीति तन्मुपपादयितुं वीररसं दम्बन् समा-
प्लव्ते, व्यापार इति ।—विभावादेः व्यापारः,—सामर्थ्यविशेषः इत्यर्थः ; अस्ति यः नाया
साधारणीकृतिः,—साग्रथं साधारणं नायकसामाजिकसम्बन्धिनं करोति समय-
सम्बन्धित्वेन प्रतिपादयतीति साधारणीकृतिः साधारणीकरणं, सामाजिकस्य
नायकादेरान्योऽन्वयनिमित्तत्वप्रत्यायनमिति यावत्, उच्यते इति शेषः । तत्प्रभावेण—
तेषां विभावादीनां प्रभावेण सामर्थ्येन, तन्व्यवसाधारण्यभिनानेनेत्यर्थः । यच्च—
रामस्य उद्धुततः वा । पाथोधिप्लवनादयः,—समुद्रतरणादयः समुद्रसङ्गनादयो वा,
आसन् । अत्रापिदेन रामचरितसङ्घट्टिर्येहचम् । प्रमाता—विद्वान् सामाजिकः ।
तदभेदेन—तेन रामेण उद्धुतता वा यः अभेदः भेदाभावः, तादात्म्यमिति यावत्,
तेन तदभिमतत्वा इत्यर्थः । स्वात्मानं—स्वसद्वयं, प्रतिपद्यते—प्राप्नोति ।

ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधः ? इत्युच्यते,—

उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः ।

वृथामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति ॥४१॥(म)

रत्यादयोऽपि साधारण्येनैव प्रतीयन्ते इत्याह,—

साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते ॥ ४२ ॥ (य)

रत्यादेरपि ज्ञात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां त्रीडाऽऽतङ्गादि-
भवेत्, परगतत्वेन तु अरस्यताऽऽपातः । (र)

विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह,—

परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च ।

तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥४३॥ (ल)

(म) उत्साहादौति ।—विभावादेः साधारण्योपरचत्वापारम्भात् वृथामपि साधारण्याभिमानतः इतुमत्प्रवृत्तिभिः समं तदानीं भेदज्ञाननिवृत्तिपुरःसरं साधारण्यज्ञानतः, समुद्रादिलङ्घनादौ उत्साहादिसमुद्बोधः उत्साहादीनां सत्यकृ-
त्तदर्थः, न दुष्यति उपपद्यते ।

(य) साधारण्येनेति ।—रत्यादिः शीताविषयकरानादेरनुरागादिरपि तद्वत् समुद्रलङ्घनादिवत् साधारण्येन रानाद्यभेदाध्यवसायेन प्रतीयते ज्ञायते, सामाजिकै-
रिति शेषः ।

(र) तत्र हेतुनाह, हि—यत् इत्यर्थः । रत्यादेः अपि—धिं पुनः रसस्य ? आत्मगतत्वेन—आत्ममात्रनिष्ठत्वेन, प्रतीतौ—अनुभवे, सभ्यानां—सङ्घट्टयानां, त्रीडा-
ऽऽतङ्गादिः,—त्रीडा लज्जा, आतङ्गः भयं तदादिः भवेत् । परगतत्वेन—परनिष्ठत्वेन,
रानादिनिष्ठत्वेनेति यावत् । तु—किन्तु । अरस्यताऽऽपातः,—रसास्वादीच्छेदः काल ।
तस्यात् नायत्सादितिः सङ्घ साधारण्यताप्रत्ययानन्तरत्वेन वृथा रसास्वादी जायते इति
भावः ।

(ल) परस्येति ।—तदास्वादे—तस्य रसस्य स्वादाद्वास्वादनचये इत्यर्थः,
विभावादेः,—आद्यत्मनोद्दीपनादेः, परस्य न परस्य इति, तत्त इति न तमेति च
परिच्छेदः,—अवबोधः । न विद्यते—न भवति ।

ननु तथाऽपि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनाम् ? इत्युच्यते,—

विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् ।

अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् ॥४४॥ (व)

आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादे-
र्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवभूतस्य
रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं
तथाभूतस्यैतस्य सम्यक् चारणम् । (श)

विभावादीनां यथासङ्गं कारणकार्यसहकारित्वे कथं
त्रयाणामेव रसोद्बोधे कारणत्वम् ? इत्युच्यते,—

कार्यकारणसञ्चारिरूपा अपि हि लोकाः ।

रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥४५॥ (ष)

(व) नन्वेतद्दृष्टपरमित्याह, विभावेति ।—अलौकिकं—लोकविषयत्वं,
विभावनादिव्यापारम् उपेयुषां—प्राप्तवताम्, एतेषां—विभावादीनां काव्यनिवेष्टितानां
सीतादीनाम्, अलौकिकत्वं—लोकोत्तरपक्षत्कारकारिताशालित्वं, भूषणम्—अलङ्कितं,
सहृदयानाम् आस्वादाङ्गत्वादिति भावः, न तु दूषणं, परानुरागजननादिति भावः ।

(श) विभावनपदार्थे विवक्ष्यति, विभावनमिति ।—रत्यादेः,—रत्यादिस्वाधि-
भावस्य, विशेषेण—चतिशयेन । आस्वादेति ।—आस्वादस्य अङ्कुरणयोग्यता—अङ्कुर-
वत् सूक्ष्मरूपेण आविर्भवनानुकूलत्वं, तस्या चानयनं प्राप्तव्यमित्यर्थः । अनुभावनपदार्थे
विवक्ष्यति, अनुभावनमिति ।—एवभूतस्य—आस्वादाङ्कुरभूतस्य, सूक्ष्मरूपेण आस्वाद-
योग्यतां प्रति नीतस्येत्यर्थः, रत्यादेः,—स्वाधिभावस्य, समनन्तरं—तदानीमेव, रसादि-
रूपतया—रसाद्यात्मना, भावनं—प्रकाशनम् । तथाभूतस्य—रसादिरूपेण भावितस्य
इत्यर्थः । एतस्य—रत्यादेः, चारणं—प्रसारणं, विष्टतिस्वरमिति यावत् ।

(ष) कार्येति ।—लोकतः,—लोकव्यवहारदृष्ट्या, विभावाद्याः,—विभावानु-
भावव्यभिचारिणः, कार्यकारणसञ्चारि(सहकारि)रूपाः । [अत्र कारणशब्दस्य पर-
निपातः “अस्यात्तरम्” (१।१।३४ पा०) इत्यनेन बोध्यम्] । तथा च कारण-
कार्यसञ्चारि(सहकारि)रूपा इत्यर्थः । अपि, व्यपदिशन्ने इति शेषः । ते—विभा-

ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभासः ? इत्युच्यते, (स) —
प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते ।

ततः सम्मिलितः सर्वा विभावादिः सचेतसाम् ॥

प्रपाणकरसन्त्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥४६॥ (ह)

यथा खण्डमरिचादीनां सम्येकनादपूर्वं इव कश्चिदास्वादः
प्रपाणकरसे मञ्जायते, विभावादिसम्येकनादिहापि तथेत्यर्थः ।

ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मिश्रितैरेव रसः, तत्
कथं तेषामेकस्य द्वयोर्वा मद्भावेऽपि स स्यात् ? इत्युच्यते,—
सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरैकस्य वा भवेत् ।

ऋटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥४७॥ (क)

मादय इत्यर्थः । रसोद्दोषे—रसास्वादे, कारणान्मेव—हेतव एव, न तु कारणकार्य-
सञ्चारिरूपाः, मताः,—आलङ्कारिकैः स्वीकृता इति भावः ।

(स) पूर्वं कारणसद्भावः पश्चात् कार्यनिर्णयतिरिति स्थितिः ; तत् कथं रसा-
स्वादे विभावादीनां योगपद्यम् ? इत्याह, नन्विति ।—तेषां—कारणोद्भूतविभवा-
दीनाम्, एकः,—अभिन्नः इत्यर्थः, प्रतिभासः,—स्फुरणं, विभावाद्यन्वितरसादेरनुभवस्य
योगोपव्यव्यपनमादिति भावः ।

(ह) प्रतीयमान इति ।—विभावादिः,—विभावानुभावसञ्चारिकः, प्रथमं—
रसोद्दोषात् प्रागित्यर्थः, प्रतीयमानः, प्रत्येकं, हेतुः,—रसास्वादकारणम् उच्यते । ततः,
—पश्चात्, रसोद्दोषकाले ; सम्मिलितः,—मिश्रितः, सर्वः,—विभावादिः, विभावानुभाव-
व्यभिचारिभावसंवलितरस्यादिरित्यर्थः, प्रपाणकरसन्त्यायात् प्रपाणकरस इव चर्व्यमाणः
स्वास्वाद्यमानः सन्, सचेतसां—सामाजिकानां, रसः भवेत् रसक्षेपे परिचयेदित्यर्थः ।

(क) सद्भाव इति ।—विभावादेः,—विभावादिमन्त्रे, द्वयोः एकस्य वा सद्भावः,
—समावेशः, चेत्—यदि, भवेत्, तदा, ऋटिति—श्रीलक्ष्म, चन्वसमाक्षेपे—चन्वत्य
चन्वधीः चन्वेषां वा समाक्षेपे चञ्जाकारे, कीदृशी न विद्यते—नास्ति, न भवेदित्यर्थः ;
तत्र विभावादेः चन्वभावसञ्चारिरत्वात्तयो न सन्ति, तत्र तेषामञ्जाकारः, यत्र विभा-
वानुभावो ज्ञः, सञ्चारिरत्वात्तस्य न सन्ति, तत्रापि तेषामञ्जाकारः, यत्र तु चन्वभाव-
सञ्चारिणो ज्ञः, तत्र पुनः चन्वेषां पूर्ववत् समाक्षेपः । एवं सर्वम् ।

अन्यसमाक्षेपश्च प्रकरणादिवशात् ; यथा,—

“दीर्घाच्चं शरदिन्दुकात्ति वदतं, बाहू ततावंसयोः

सङ्घितं निविडोन्नतस्तनसुरः, पार्श्वे प्रसृष्टे इव ।

मध्यः पाणिमितो, नितम्बि जघनं, पादावरात्नाङ्गुली

कन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः श्लिष्टं तथा स्त्रं वपुः” ॥ (ख)

अत्र साक्षविक्रामभिलषतोऽग्निमित्तस्य साक्षविकारूपविभाव-
सात्रवर्णनेऽपि सञ्चारिणामौत्सुक्यादीनामनुभावानाञ्च नयन-
विस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः । एवमन्याक्षेपेऽपि कृद्वात् । (ग)

“अनुकार्यगतो रसः” (घ) इति वदतः प्रत्याह,—

(ख) उदाहरति, दीर्घाच्चमिति ।—साक्षविकाराया वर्चनमिदम् । नर्त्तयितुः,—
इत्याचार्यस्य सञ्चारासञ्चयः, मनसि, यथैव—यदनुकूपनेव, कन्दः,—अभिप्रायः,
[“कन्दोऽभिप्रायश्चाश्रयः” इत्यमरः] श्लिष्टं—सङ्घतं, तथैव, स्त्रं—स्त्रीयं, वपुः,—
शरीरं, श्लिष्टम् ; (देहलोदीपकन्यायेनास्य अन्वयः) ; बाहूबाहुसौष्ठवे सति नर्त्तनं
मनोभ्रं भवति, तथा कृतमित्यर्थः । पुनस्त्विकारावृत्त्यप्रदर्शकः पुनस्त्विकाराया अङ्गानि यथा
स्त्रेणावशात् द्रष्टृणां मनोहराणि करोति, तथैव करणोपमिति भावः । तथा हि वदतं
—मुखं, दीर्घं—आसते, अक्षिणी—लोचने यस्य तादृशं, तथा शरदिन्दोरिव क्रान्तियंस्त
तथाभूतं, बाहू भुजा, सङ्घयोः स्तम्भयोः, गतो विगतो, उरः,—वक्षःस्थलं, निविडो प्रबो,
सङ्घतो द्विष्टं प्राप्तो लभो यत्र तादृशम्, अत एव सङ्घितम्—अख्यायतनं, पार्श्वे प्रसृष्टे—
क्षिप्ते, इव, तत्रत्यानामस्यासल्लस्यत्वादिति भावः ; मध्यः कटिदेशः, पाणिमितः वितस्त्रि-
नेष्टनेव परिमित इत्यर्थः ; जघनं नितम्बि नितम्बविशिष्टं. [“नितम्बि” इत्यत्र “अमितस्य”
इति पाठे—त्रिपुल्लस्येत्यर्थः] तथा पादौ चरयो, चरात्ना भुजा. [उदगाङ्गुली इति
पाठान्तरं तु—उदया उन्नताया] अङ्गुलयः शयोस्तथाभूतो । आर्दृशविकीर्णितं उच्यते ।

(ग) अन्याक्षेपे—विभावाक्षेपे इत्यर्थः । यथा,—परिचरितस्य चाक्षोष्णान्तर्गतं
प्रशंसः अक्षमपि परिवारप्रायेणाभिः क्षियात्तु । अक्षयति च द्विनांभोगिन्कलङ्कस्य लक्ष्यो-
न्नमिनवक्षरिद्वलक्ष्येदकात्तः कपोलः ॥” अत्र सायिकाराः सभोगप्रकारस्य सायिकान्यना
विभाषो वाचकः, सञ्चेष्टादिकमुद्दीपकविभावश्च, इत्येतिथीः अनाक्षेपो द्रष्टव्य इति ।

(घ) रसस्य नायकादिनिष्ठतां परिहरति, अनुकार्येति ।—अनुकार्यः—
नायकादिः, तद्गमः,—सङ्घितः, न तु सामान्यवृत्तिरिति भावः ।

पारिमित्यालौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।

अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥४८॥ (ङ)

सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्याद्युद्बोधो हि परिमितो लौकिको नात्यक्ताव्यदर्शनादेः सान्तरायश्च । तस्मात् कार्यं रसरूपतामियात् ? रसश्च एतद्धर्मत्रितयविलक्षणधर्मकत्वात् । अनुकर्तृगतत्वञ्च अस्मिन् (घ) निरस्यति ।

(ङ) पारिमित्यादिति ।—पारिमित्यात्—परिमितत्वात्, अनुकार्यमात्रगतत्वेन अस्मत्त्वादिति यावत्, अत्र तु बहुसामाजिकनिष्ठत्वेन व्यापकत्वमिति भावः ; लौकिकत्वात्—तत्तज्जीवनिष्ठत्वात्, अत्र तु अलौकिकत्वमिति भावः ; सान्तरायतया—प्रति-कूलतया । अनुकार्यश्च—गायकादेः, रत्यादेरुद्बोधः, नाटिकादिविषयश्च इति श्रेयः, रसः न भवेत् । यदि अनुकार्यगत एव रसः, तदा सामाजिकाः कथं क्ताव्यदर्शनमयवेद्यु-ज्यायाः भवेद्युः ? तेषामभोत्तरसास्त्रादप्रत्याग्राविरहादिति भावः ।

(घ) नात्यक्ताव्यदर्शनादेः (चत्वादि-पदेन श्रवणपरिच्छेदः) एतद्धर्मत्रितयविलक्षण-धर्मकत्वात्—एते—पारिमित्य-लौकिकत्व-सान्तरायताख्या ये धर्माश्चेतां शीघ्रवदवा-च्यन्ते तत् त्रितयं ["सङ्ग्राह्या श्रवणे तद्यत्" (४१३२ पा० इति तद्यत्] तस्मात् विलक्षणः विपरीतः धर्मः अत्र तत्र भावः तत्त्वं तत्तज्जीवात्, पारिमित्यलौकिक-त्वसान्तरायरूपधर्ममिश्रपारिमित्यालौकिकत्वनिरन्तराव्यत्यरूपधर्मश्रवित्वादिति भावः । अत्र विलक्षणत्वं तदभावव्याप्यत्वेनैव । एवञ्च बहुधर्माभावव्याप्यो घटतिधर्म-साङ्गमंस्तद्देव्याव्य इति निश्चयः सम्पद्यते । यथा,—पटघटतिधर्मः पटत्वं घटत्वरूपधर्मा-भावव्याप्यो भवति, एवं घटघटतिधर्मो घटत्वमपि पटत्वरूपधर्माभावव्याप्यो भवति ; तथा—अनुकार्यघटतिधर्मः पारिमित्याद्यपरपर्यायोऽनुकार्यत्वरूपः, अत्रापि अननु-कार्य(रस)त्वरूपापारिमित्याद्यपरपर्यायोऽनुकार्यत्वरूपः इति ख्यतम् । यथासुते-पु-न सम्पत् । तथा हि,—यद्धर्मो घटतिधर्ममिश्रसाङ्गमंस्तद्देव्याव्य इति नियमो-पीपपद्यते । घटत्वं घटघटतिधर्मान्तरविलक्षणं, न तु घटभेदेव्याप्यमिति व्यभिचारात् । क्वचि-तु घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतिबोधिताको भेदो विवक्ष्यते तदा नायं दोष इत्यवधेयम् । अत्र यद्येवमनुकार्यनिष्ठो रसो न लौकिकधर्मः, तर्हि अनुकर्तृनिष्ठ एवायं लौकिकत्वान् ? इत्याशङ्कानुकर्तृगतत्वस्यास्य निराकरोति, अनुकर्तृमिति ।—अनुकर्तृतां—मठः, तद्वतः प्रकाशः भावः तत् । अत्र—रसस्वेत्यर्थः ।

शिक्षाऽभ्यासादिमात्रेण राघवादेः सरूपताम् ।

दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥४६॥(छ)

किञ्च,—

काव्यार्थभावेनायमपि सभ्यपदास्पदम् ॥५०॥(ज)

यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादिसरूपतामात्मनो
दर्शयेत्, तदा सोऽपि सभ्यमध्ये एव गण्यते ।

नायं ज्ञाप्यः स्वसत्तायां प्रतीत्यव्यभिचारतः ॥५१॥(झ)

यो हि ज्ञाप्यो घटादिः, स सन्नपि कदाचिदन्नातो भवति ।
न ज्ञायं तथा ; प्रतीतिमन्तरेण अभावात् । (ज)

(छ) शिष्येति ।—नर्तकः,—नटः, शिक्षा—गुरुसमाश्रादुपदेशवत्त्वम्,
अभ्यासः,—शिक्षिताद्यं सुदुरनुष्ठानेन संस्कारातिशयः, इत्येतावादौ सख (नेपथ्यादेः)
तन्मात्रेण । अत्र मातृपदेन काव्यार्थभावनया व्यवच्छेदो बोध्यः । राघवादेः,—रामादेः,
सरूपतां—तुल्यतां, दर्शयन्—मात्रेण प्रकटयन्, रसस्य आस्वादकः नैव भवेत् ।

(ज) ननु यदि नटोऽसौ सद्बन्धो भवति, तदाऽपि किं तस्य रसास्वादी न
कान्त ? इत्याशङ्क्याह,—शिष्येति । ज्ञाप्येति ।—अयं—अनुकर्ता, नट इत्यर्थः, अपि
काव्यार्थभावेन—काव्यार्थस्य परिशीलनेन, सभ्यपदास्पदं—सभ्यानां सद्बन्धानां, परै
ज्ञानं, प्रतिष्ठेति दावन्, तस्मात्स्यदनाश्रयभूत इति तथोक्तम् [अत्र अस्मिन्नात् लीपत्वेन
निर्देशः] भवतीति शेषः ; सभ्यवत् रसास्वादभाक् जायते इति भावः ।

(झ) रसस्य अत्रकामत्वं पूर्वमुक्तं, तदेवात्मधर्मत्वस्यत्वेन द्रव्यवति, नाव-
नित्यादि ।—अयं—रसः, न ज्ञाप्यः,—ज्ञापयितुं शक्यः, अन्यज्ञानविषयी वा । रसस्य
अन्यत्वाऽभावोऽपि नकारिकया निरूपयिष्यते, नातो अन्यज्ञानविषयः । ईश्वरज्ञानविषय-
त्वस्य केवलाव्ययितया साध्याप्रतिद्विरतो ज्ञेयेति । स्वसत्तायां—सख रसस्य सत्तायां
विद्यमानतायां, स्थावस्थाने इत्यर्थः ; [अत्र वच्यते सप्तमी] प्रतीतेः,—ज्ञानस्य,
अव्यभिचारतः,—निरुद्धादित्यर्थः, प्रतीतिं विना स्थावस्थानस्वाभावात् इति द्रव्यम् इ
अन्वेषानु ज्ञाप्यानां प्रतीतेः पूर्वमपि सत्ताऽपि, अत्र तु प्रतीतिकाले एवेति ज्ञाप्य-
सत्तायाद्येन इति भावः ।

(ज) यो हि—अत्र बोधा वेदितव्या, तथा च, यो यो इत्यर्थः । ज्ञाप्यो

यस्मादिष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः ।

तस्मान्न कार्य्यः ॥ ५२ ॥ (ट)

यदि रसः कार्य्यः स्यात्, तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन् । कारणज्ञानतत्कार्य्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात् । न हि चन्दन-स्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानञ्च एकदा सम्भवति । रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञान-कारणकत्वमित्यभिप्रायः । (ठ)

घटादिकौशिकं पदार्थज्ञानमस्ति, सः,—तत्रापि वीक्षा वेदितव्या ; तथा च स च ज्ञाप्यः पदार्थ इति निष्कृष्टं, सन्नपि—अवस्थितोऽपि, कदाचित्—ज्ञानसामग्र्य-भावदशायाम्, अज्ञातः स्यात् ; तथा च यो यो ज्ञाप्यः, स प्रतीतिं विना कदाचिदव-तिष्ठते, यथा घटादिरित्यभिप्रायः । अत्र ज्ञानाभावकालिकावस्थानाभाव एव हेतुः प्रतीतिपथमुपपन्नः । ज्ञानसाम-स्वविषयकनीश्वरज्ञानातिरिक्तमवगन्तव्यम् । नातो ह्येवप्रसिद्धिः । ज्ञाप्यत्वाभावस्य साध्यस्य व्यतिरेको ज्ञाप्यत्वमेव, निरुक्तहेतुव्यतिरेकश्च ज्ञानाभावकालिकावस्थानं, तयोः सङ्चारयद्देशे साधने साध्यव्याप्तिं यादृशित्वा पञ्चमसत्त्वं यादृशयति । न ज्ञायमिति ।—अर्थ—रसः, तथा—सन्नपि कदाचिदज्ञातः न स्यात् । तत्रापि हेतुमाह, प्रतीतिमिति ।—प्रतीतिमन्तरेण—प्रतीतिं विना तदभाव-प्रसङ्गात् ।

(ट) यस्मादिति ।—यस्मात् एषः,—रसः, विभावादिसमूह एव आलम्बनम् आत्मा यस्य तादृशः, तस्मात्, न, कार्य्यः,—जन्यः ।

(ठ) विभावादीति ।—विभावादिज्ञानं कारणं यस्य तच्चाभूतः । न प्रतीयेरन्—न बुध्येरन्, न हि कारणं कार्य्यञ्च युगपत् ज्ञायेति इति भावः । आपत्तेरनुगुणं वार्थं दर्शयति, रसस्य चेति ।—आनन्दरूपस्य विभावादिसमूहालम्बनात्मकप्रतीतिरूपस्येत्यर्थः । एवञ्च विभावादिज्ञानकारणकत्वरूपस्यापायस्त्वाभावे सिद्धे तेनैव कार्य्यत्वरूपविशेषा-भावकतो निरुक्तापादकस्य विशिष्टाभावः सिध्यति इति भावः । तदुक्तं काव्यप्रकाश-टीकाज्ञता चण्डीदासेन,—“कार्य्ये सुखं स्वकारणेः सङ्गैकतया संविद्यमानसमानं ह्येतम् । एतच्च सुखं विभावादिसंबलितं भासते, तस्मान्न कार्य्यम् ॥” इति । एवञ्च विभावादिज्ञानकारणकं प्रति ब्रह्मकारणत्वमुक्तं तत्पूर्ववर्तित्वमात्रेणैव परिहृतमिति श्लेषम् ।

नो नित्यः पूर्वसंवेदनोज्ज्वलतः ।

असंवेदनकाले हि न भावोऽप्यस्य विद्यते ॥५३॥ (ङ)

न खलु नित्यस्य वस्तुनोऽसंवेदनकालेऽसम्भवः ।

न चानादिरनन्तोऽयमनित्यः सम्भवेद्द्रसः ।

अस्य भानमभानञ्च चर्चणावशतः परम् ॥५४॥ (ठ)

चर्चणायां सत्यां निवृत्तायाञ्च रसस्य तदा भानमभानञ्चावि-
रुद्धम् ।

(ङ) ननु यदि रसो न चार्थः, तर्हि किं नित्यः ? इति चेत् नैत्याह, नो
इति ।—नित्यः, रसः इति शेषः, नो—न भवति । कुतः ? इति तं विविच्य दर्शयति,
पूर्वसंवेदनोज्ज्वलत इति ।—पूर्वे विभावादिज्ञानात् प्राक् (प्राक्तनं) यत् संवेदनं तस्मात्
सञ्जिह्वतः,—नित्यः । यद्यथं नित्योऽभविष्यत्, तर्हि विभावादिज्ञानात्पूर्वमप्यभविष्यदिति
भावः । ननु विभावादिज्ञानं तद्ग्राहकमिति तद्व्यागर्थं सम्भवेदिति चेत् ? सत्यम् ; किन्तु
तस्य नित्यत्वस्वीकारे दोषान्तरतादवस्थानित्याह, असंवेदनकाले इति ।—अप्रतीतिचक्षे,
विभावादिज्ञानाभावावसरे इति यावत्, अल—रसल, भानः,—सता, अपि, न
विद्यते ; नित्यवस्तु हि सार्वकालिकं स्यात्, अतोऽल विभावादिप्रतीतिभावनकालिक-
प्रतीतिग्रहीरलनित्यपि नास्य नित्यत्वमिति भावः ।

(ठ) ननु तस्यादयमनित्यः ? इति चेन्न, अनिर्वचनीयत्वापनमादित्याह, न
चेति ।—अर्थ रसः, अनादिः,—चार्थशून्यत्वात् न चादिः सत्यपि चासौ वल तच्चा-
श्रुतः, अनन्तः,—चावरचभङ्गानन्तरं पुनरपि तथैव प्रकाशमानत्वादनत्वाभाववान् ।
एतेनाल भावाया इवानादित्वमावेशेन साम्बलं निवारितम् ; अत एव अनित्यः न
सम्भवेत्—स्यात् । ननु खलं तर्हि विभावादिसंवेदनस्य चादौ अतो च अर्थं न
प्रकाशते ? इति चेत् चर्चणेनात्तु रित्याह, अल्लेति ।—अल—रसल, भानं—विभा-
वादिसंवेदनसमये प्रतीतिः, अमानं—विभावादिसंवेदनसमये प्रतीत्यभाव इत्यर्थः,
च, वरं—केवल, चर्चणावशतः,—चर्चणाया वशत इच्छातः, चर्चणायां सत्यां रसल
भानम्, असत्यां पुनरभानमिति भावः । चर्चणा चास्मादनवस्थेति बोध्यम् । न हि
समाधिसङ्घावे परमात्मा प्रतीयते, समाप्यसङ्घावे च न परमात्मा प्रतीयते इत्यनेन
परमात्मनोऽनित्यत्वं साचित्तं शक्यते इति भावः ।

नापि भविष्यन् साक्षादानन्दमयप्रकाशरूपत्वात् ।
कार्यञ्चाप्यविलक्षणभावान्नो वर्त्तमानोऽपि ॥५५॥ (ब)

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।

परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥

न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य ग्राहकमिष्यते ।

तथाऽभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च ।

सविकल्पकसंवेद्यः ॥ ५६ ॥ (त)

सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता, न तु
रसस्य । तथा,—

(ब) अत्र रसस्य भविष्यत्वं निराकरोति, नापीति ।—साक्षादानन्दमय-
प्रकाशरूपत्वात्—आनन्दप्रधानप्रकाशरूपताया अनुभूयमानत्वात्, भविष्यन्, अपि, न ।
न च तर्हि वर्त्तमानः सादित्वाद्, कार्य्येति ।—कार्य्यञ्चाप्यविलक्षणभावात्—वैलक्षण्य-
स्यात्, अयं रसः, वर्त्तमानः अपि न, किन्तु ततो विलक्षण इति भावः ।

(त) रसयुक्तं निर्विकल्पकज्ञानरूपत्वाभावं साधयति, विभावादीति ।—
निर्गती विकल्पः विभिन्नकल्पः विशिष्टप्रकारः इत्यर्थः यस्मिन् तादृशं, निरवच्छिन्नमित्यर्थः,
सत्त्वस्वानवगाहीति यावत् । विभावादीनां परामर्शो ज्ञानं, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही
युक्त इति यावत्, विषयः यस्य तस्य भावः तत्त्वं तस्यात्, तथा सचेतसां सङ्गदयानां, स्फुटं
परानन्दमयत्वेन—परमानन्दत्वप्रकारकसंवेदनविषयत्वादित्यर्थः, संवेद्यत्वात्—ज्ञेयत्वात्,
अपि तस्य—रसस्य, ग्राहकं—प्रतिपादकं, विषयतानिरूपकमित्यर्थः; ज्ञानं, न, इत्येते
अत्र रसयुक्ती निर्विकल्पकरूपः । न हि विभावादिनिष्ठप्रकारतायाः परमानन्दत्वनिष्ठ-
प्रकारतायाश्च साधारण्येन निरूपकं रसयुक्तत्वं, न च तस्य निष्कारात्मकनिर्विकल्प-
करूपत्वं सम्भवतीति बोध्यम् । एतेन ज्ञानात्साक्षात् रसस्य निर्विकल्पकज्ञानरूपत्व-
मपि न सिध्यतीति सूचितम् । रसयुक्तं सविकल्पकज्ञानरूपत्वाभावनपि साध-
यति, तद्येति ।—तथा अभिलापः,—वचनं, तस्य संसर्गः,—सत्त्वन्वः, तदयोग्यत्वविरहान्
—वस्तुमशक्यत्वादित्यर्थः, सविकल्पकस्य—सत्त्वस्वानवगाहिन इत्यर्थः, ज्ञानस्येति शेषः,
संवेद्यः,—विषयोभूति इत्यर्थः, न, सम्भवतीति शेषः । सविकल्पकज्ञानतस्यानां हि

साक्षात्कारतया न च ।

प्ररोक्षस्तत्प्रकाशो नाप्ररोक्षः शब्दसम्भवात् ॥५७॥ (थ)

तत् कथय कौटुम्बस्य तत्त्वमेवमश्रुतादृष्टपूर्वनिरूपणप्रकारस्य ?
इत्याह, (द)—

सम्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदुयैरयम् ॥५८॥ (ध)

तत् किं पुनः प्रमाणं तस्य सद्भावे ? इत्याह,—

प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतम् ॥५९॥ (न)

वचनगम्यत्वमस्ति, रसस्य तु न तथेति भावः ; किन्तु प्रागुक्तद्वयसङ्गतेरस्य सविकल्पकज्ञानविषयत्वमस्यैव, अद्यापि सविकल्पकवेदान्तरादस्य वैलक्षण्यसाधने तात्पर्यं वेदितव्यम् । स्वप्रकाशत्वेनापि ज्ञानान्तरयास्यास्यविकल्पकादस्य वैलक्षण्यं बोध्यम् । गुरुनये तु,—सविकल्पकज्ञानानां स्वेनेव यद् इति नेतवैलक्षण्यम् ।

(थ) साक्षादिति ।—साक्षात्कारतया—साक्षादनुभवयोग्यतया, आसादन्यासा-
ध्यादारस्य मनःसन्निकर्षलाङ्गीकारेण तज्जन्यत्वादिति भावः, तस्य—रसस्य, प्रकाशः, न,
प्ररोक्षः,—प्रत्यक्षविलक्षणः ; न हि प्ररोक्षवस्तुनः साक्षात्कारो भवतीति भावः । ननु
तस्यादर्थं प्रत्यक्षः इति चेत्, प्रत्यक्षोऽपि जेत्याह, नाप्ररोक्ष इति ।—अप्ररोक्षः,—
प्रत्यक्षस्य तस्य रसस्य, प्रकाश इति शेषः, न, शब्दसम्भवात्—शब्देः काव्याद्यैस्तुल्यैः
सम्भवात् उत्पत्तेः ; अस्य काव्यजन्यविभावादिज्ञानजन्यत्वमियमात् इति निश्चयः ।
अनेन प्रत्यक्षान्तरवैलक्षण्यमेव साधितं, न तु प्रत्यक्षभिन्नत्वं, प्रागुक्तविरोधात् ; न
हि शब्दप्रमाणगम्यानां प्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

(द) तत्—तज्ज्ञात् कारणात् । एवं—निरुक्तप्रकारेण, पूर्वम् अस्यतः अदृष्टव्य
इति अस्यतादृष्टपूर्वं, निरुपपन्नप्रकारः,—इतरभेदानुमापको धर्मो यस्य तादृशस्य,
अस्य—रसस्य, कौटुम्ब—कथम्भूतं, तत्त्वं—याद्यर्थं, स्वरूपमित्यर्थः, कथय । इति—
इत्यपेक्षायाम्, आह—उत्तरयति ।

(ध) तज्ज्ञादिति ।—उक्तविरोधात्, उपदर्शितलौकिकज्ञानानन्दवैलक्षण्यात्
इत्यर्थः । अर्थ—रसः, सहृदुयैः,—सामाजिकैः, अलौकिकः,—अलौकिसिद्धः, जग-
द्विलक्षण इत्यर्थः, सत्यम् ; अत्र सत्यम् एवकारार्थं, अलौकिक एवेत्यर्थः । अन्यत्रा-
श्रवणदर्शनसाक्षौकिकवस्तुसिद्धौ गुण एव, न तु दोष इति भावः ।

(न) प्रमाणमिति ।—स्वाभिन्ने—स्वः स्वीयचर्वणव्यापारसाक्षादभिन्नसाक्षात्कथोक्ते

चर्वणा—आस्त्रादनम् । तच्च "स्त्रादः काव्यार्थसम्भेदादा-
क्षानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तप्रकारम् । ननु यदि रसो न कार्यः
तत् कथं महर्षिणा "विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रस-
निष्पत्तिः" इति लक्षणं कृतम् ? इत्युच्यते, (प)—

निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः ॥६०॥ (फ)

यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्वं, तथाऽपि
तस्य कादाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुप-
चर्यते । (ब)

अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये व्यञ्जनरूपणे ॥६१॥ (भ)

तस्य—रसस्य । आदिशब्दादवाच्यत्वादि । ननु यदि

चर्वणरूपे ; अत्र—अस्मिन् रसे, विदुषां, चर्वणा—आस्त्रादनम्, एव, प्रमाणं मतम् ।
अत्र प्रमाणम् ;—"चर्वणैव भगवतो खर्गवित् खल्लुपादमिद्रे तस्मिन् प्रमाणम्" इति ।

(प) ननु यद्वेति ।—अस्माः विप्रतिपक्षेः "तस्मात् कार्यः" इत्यनन्तरनेवो-
त्थापयितुमीच्छेत्सि, सिद्धान्तस्य चर्वणयदुत्थाप्यत्वाच्चर्वणरूपपदानन्तरनेवोत्थापन-
शुचितमिति बोध्यम् । महर्षिणा—भरताचार्यैवेत्यर्थः । कृतं—सूत्रितम् । इत्या-
शङ्कयाम्, उच्यते—कथ्यते ।

(फ) निष्पद्येति ।—चर्वणस्य—आस्त्रादनस्य, निष्पत्त्या, अस्य—रसस्य, उपचारतः,
—परस्परतया, स्त्रादयरास्त्रादसम्बन्धेनेत्यर्थः, निष्पत्तिः,—सिद्धिः, प्रतीयते इति शेषः ।

(ब) कादाचित्कतया—चर्वणस्याविर्भावतिरीभावान्नां कदाचित्कतया, उप-
चरितेन—आरोपितेन, कार्यत्वेन—कार्यरूपेण, कस्यित्कार्यत्वेनेत्यर्थः, न तु वास्त-
वेनेति भावः । ["इत्युक्तप्रकरणे" (२३२१ पा०) इति द्वितीया] कार्यत्वं—कार्य-
रूपताम्, उपचर्यते—आरोप्यते । वस्तुतस्तु चर्वणा रसाभिन्ना एव, यदा हि रस
आस्त्रायते तदैव चर्वणानिष्पत्तिः, यदा नास्त्रायते तदा न निष्पद्यते इति चाभिर्भाव-
तिरीभावान्नां चर्वणाकपस्य रसस्य निष्पत्तिरिति ध्येयम् ।

(भ) अवाच्यत्वादिकमिति ।—तस्य—रसस्य, अवाच्यत्वादिकम्—अभिवादि-
त्यापाराधेयत्वादिकं, व्यञ्जनरूपणे—व्यञ्जनायाः प्रामाण्यनिरूपणप्रधाने, पञ्चमपरिच्छेदे
इति भावः, वक्ष्ये—कथयिष्यामि ।

मिलिता रत्यादयो रसाः, तत् कथमस्य स्वप्रकाशत्वं, कथं वा
अखण्डत्वम् ? इत्याह; (म)—

रत्यादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद्रसो भवेत् ।

अतोऽस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च सिध्यति ॥६२॥(य)

यदि रत्यादिकं प्रकाशशरीरादतिरिक्तं स्यात्, तदेवास्य
स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत्; न च तथा; तादात्म्याङ्गीकारात् ।
यदुक्तम्;—“यद्यपि रसानन्यतया चर्वणाऽपि न कार्या, तथाऽपि
कादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यादिवासना-
परिणतिरूपे रत्यादिभावेऽपि व्यवहारः” इति; “सुखादि-
तादात्म्याङ्गीकारे च आस्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिगम्य दिव्य-
वर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः” इति; “अभिक्षोऽपि स प्रमात्रा
वासनीपनौतरत्यादितादात्म्येन गोचरोक्ततः” इति च । ज्ञानस्य
स्वप्रकाशत्वमनङ्गीकुर्वतामुपरि वेदान्तिभिरेव निपातनीयो
दण्डः । तादात्म्यादेव अस्य अखण्डत्वम् ।

रत्यादयो हि प्रथममेकेशः प्रतीयमानाः सर्वेऽप्येकीभूताः
स्फुरन्त एव रसतामापद्यन्ते । तदुक्तम्;—

(म) रसस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वं शोषपादवति, ननु वदतीति ।—मिलिताः,—
विभावादिभिः सह वर्तमानाः, रत्यादयः,—आविभावाः, रसाः; तत्—तर्पि,
स्वप्रकाशत्वं—स्वरूपज्ञानविषयत्वं, रत्यादीनां तदसम्भवात् इति भावः । अखण्डत्वम्
—एकरूपत्वम् ।

(य) अस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च यत् पूर्वमुक्तं तदेवोपपादयति, रत्यादि-
रिति ।—यस्मात् रत्यादिः ज्ञानतादात्म्यादेव—ज्ञानाभिन्नत्वादेव रसो भवेत्, ज्ञानन्-
संबन्धितज्ञानरूपतां प्राप्त्यैव रत्यादे रसत्वमिति भावः । अतः,—अस्मादेव हेतोः;
अस्य—रसस्य, स्वप्रकाशत्वं—सत्यम् ज्ञानज्ञानस्वरूपत्वम्, अखण्डत्वं—पूर्वत्वञ्च सिध्यति ।
यत् यत् ज्ञानमर्थं ननु तत्तत् स्वप्रकाशत्वमखण्डञ्च भवतीति अस्मापि स्वप्रकाशत्वम्
अखण्डत्वञ्चेति भावः ।

विभावा अनुभावाच्च सात्त्विका व्यभिचारिणः ।

प्रतीयमानाः प्रथमं स्वच्छन्दो यास्त्यस्वच्छताम् ॥” इति । (२)

(२) तदेवोपपादयति, यद्वेति ।—यदि रत्यादिकं—आधिभावः, प्रकाश-
शरीरात्—प्रकाशः विभावादिसंविद्युत् स एव शरीरं स्वल्पं यत् तस्यात् तथोक्तात्, अति-
रिक्तं—भिद्युं ज्ञात्, तदा एव, यत्—रसात्मनो रत्यादिकस्यैवर्थः, स्वप्रकाशत्वम्,
उपलक्षणेन च स्वच्छत्वञ्च, त—नेव, सिध्येत् । न च तथा—रसात्मनो रत्यादिकस्य
प्रकाशशरीरादतिरिक्तत्वम् इति भावः । कुतः ? इत्याह,—तादात्म्याज्ञीकारात्—
विभावादिसंविद्योऽभिद्युत्ताज्ञीकारादित्यर्थः । उक्तमर्थं दृश्यति, यदुक्तमिति ।—यद्यपि,
सिद्धान्तपक्षे इति शेषः, रसानन्वयतया—रसाभिन्नतया, चर्वाचा चात्त—चास्तादनमपि,
किं पुनः रस इति भावः, कार्य्या—कार्य्यरूपा, न—नेवास्ति, तथाऽपि चादाचित्कत्वतया
—अदाचित्तनुभवगोचरतया, कार्य्यत्वं—जन्यत्वम्, उपकल्प्या—उपलक्षणाः स्वीकृत्य,
तदेकात्मनि—चर्वाचानामत्रस्वरूपे, अत एव ज्ञानादिशासनपरिष्काररूपे—चाविर्भूत-
ज्ञानरूपे, रत्यादिभावेऽपि व्यवहारः, कार्य्यत्वञ्च इति शेषः इति । ननु परिचयान-
वादिमते रत्यादिज्ञानतादात्म्यं स्वप्रकाशत्वञ्चोपपद्यतां, “स्वप्रकाशानन्दचिन्मयः”
इत्यनेन रसज्ञानन्दमयत्वं “चमत्कारमात्रः” इत्यनेन चमत्कारमयत्वञ्च यदुक्तं,
तदसङ्गतम् ; विजातीयानां चिदानन्दचमत्काराचाम् एकद्वयत्वासम्भवात् । अत
आह, स्रष्टाद्वेति ।—सुखादितादात्म्याज्ञीकारे—चानन्दप्रकाशरूपत्वाज्ञीकारे सति, च
प्राक्काशीन्—अध्यात्मस्वस्मिन्मौ, आलङ्कारिकसम्प्रदायसम्बन्धिनीमित्यर्थः, सिद्धान्तद्वयं
—तत्त्वतो निश्चितार्थरूपां, ग्रथ्यामपिशय्य—अपिशय्य, आहत्यावस्थायां वेत्यर्थः ; दिव्य-
मर्षसङ्घर्षं—[मानवानाम् एकेन वस्त्रेण देवानामेकं दिनं, तथा पृथुधिकविशत-
सङ्ख्यावादे एकः संवत्सरः, एवं क्रमेण दिव्यवर्षाः ज्ञातव्याः, तेषां सङ्घर्षं] चिर-
कालावधीत्यर्थः, प्रमोदनिद्रां—प्रमोदेन हर्षेण, सुखेनेत्यर्थः, निद्रासुषेयाः,—प्राप्नुहि
इति । अथसिद्धान्ताशयेन न कोऽपि वादो त्वां जेतुं शक्नोतीति स्वपचीयं पशुक्ति-
रित्यमिति भावः । अभिज्ञोऽपि, सत्यादिति शेषः, तथा च ज्ञानाभिज्ञोऽपीत्यर्थः,
ज्ञः,—रसः, प्रमाणा—[इति भावप्रधानी निर्देशः, तेन] चर्वाचारूपमयया इत्यर्थः,
शासनतया—संस्कारेण, उपनीतः,—उपस्थापितो यो रत्यादिस्तुल्य तादात्म्यम्—अभेदः
तेन गोचरोक्तः,—विषयोक्तः इति च । ननु ज्ञानञ्च अनुव्यवसायेनैव यद्वे
भवति, तत् कथं स्वप्रकाशत्वम् ? इति वदतः नैयायिकान् चाचिपति, ज्ञानस्वेषा-
दिना ।—वेदान्तिभिः,—वेदानामन्तः सिद्धान्तः कोऽपि प्रतिपाद्यत्वेन मान्यत्वेन ना

“परमार्थतत्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववेदितव्यः”
इति च ।

अथ के ते विभावानुभावव्यभिचारिणः ? इत्यपेक्षया
विभावमाह,—

इत्याद्युद्धोधका लोके विभावाः काव्यनाय्ययोः॥६३॥(ब)

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनामुद्धोधकारणानि
सीतादयस्ते एव काव्ये नाय्ये च निवेशिताः सन्तः, “विभाव्यन्ते
—आस्त्रादाङ्गुरप्रादुर्भावयोग्याः क्रियन्ते, सामाजिकरत्यादि-
भावा एभिः” इति विभावा उच्यन्ते । तदुक्तं भर्तृहरिणा,—

एवानिति तैसद्योत्तरित्वेः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वम् अणुहीकृत्यताम्—अस्तीकृत्यताम्,
उपरि—मते, दखः,—दोषः, निपातनीयः,—उपन्यसनीयः ; ज्ञानस्य अनुव्यवसायेन,
तस्यापि ज्ञानान्तरैश्च यद्यः, इत्यनवच्छादकोऽत्र दोषः वेदितव्यः । वेदान्तमते “ज्ञानमय
आत्मा स्वप्रकाशः” इति भावः । तादात्म्यादेव—ज्ञानाभिन्नत्वादेव इत्यर्थः । मनु
चर्यब्रह्मसिद्धिं रसे लक्षयया साक्षादेव चार्थ्यत्वं प्रतीयते, तत् कथं निवृत्तपरम्परया
यवङ्गस्यम् ? इति चेत्, उच्यते, रत्यादय इति ।—रत्यादिविषयानच्छेदे इत्यर्थः ।
विभावादिद्विधोनाद्रत्यादिः रसः जायते” इत्यत्र रसे साक्षाद्रत्यादौ रसद्वारेव निष्पत्तिः
प्रतीयते इति भावः । रत्यादय इति ।—अनादिपदेन विभावानुभावसञ्चारिणः गृह्यन्ते ।
विभवं—रसतापत्तेः प्रागित्यर्थः, एकैकस्य,—पृथक्त्वेन, प्रतीयमानाः,—दोषविषयौक्त्रिय-
माणाः, पश्चात् सर्वेऽपि—विभावादयः, एकीभूताः,—स्वज्ञानान्त्येकज्ञानविषयत्वेन
एकरूपत्वं प्राप्ताः सन्तः, स्फुरन्तः,—चिद्रूपत्वं प्राप्नुवन्तः एव, रसताम, आपदन्ते—
प्राप्नुवन्ति, रसरूपेण परिचयमन्तीत्यर्थः । अक्तमर्थे प्रमाणेन द्रष्टव्येति, तदुक्तमिति ।—
विभावाः, अनुभावाः, सात्त्विकाः, व्यभिचारिणश्च, प्रथमं—रथीत्यर्थेः प्राक्. खण्डस्य,
—विभिन्नत्वेनेत्यर्थः, प्रतीयमानाः—दोषविषयौक्त्रियमाणाः सन्तः, अखण्डतां—पूर्व-
ज्ञानम्, एकरूपत्वमित्यर्थः, यान्ति—प्राप्नुवन्ति ।

(ख) “अतोऽयं—रसः, अखण्डः,—पृथक्, एकरूप इति भावम् । रत्या-
दौति ।—दोषे—तत्तद्विकल्पितलक्षणायां, ये रत्यादीनामुद्धोधकाः—उद्धोधकारणानि
सीतादयः, काव्यनाय्ययोः, निवेशिता इति शेषः, ते विभावाः, उच्यन्ते इति
शेषः ।

“शब्दोपहितरूपांस्तान् बुद्धेर्विषयतां गतान् ।

प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ॥” (ब) इति ।

तद्भेदावाह,—

शालम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदाबुभौ स्मृतौ ॥६४॥(श)

सष्टम् । तत्र,—

शालम्बनो नायकादिस्तमालम्बा रसोद्गमात् ॥६५॥(ष)

(ब) उक्तमर्थे द्रष्टव्यं, ये हीति ।—हि—वतः, लोके—प्रगति, (“लोकस्य भुवने जने” इत्यमरः) । रामादीति ।—रामादिगताः,—रामादिनिष्ठा ये रति-
कासादयस्तेषाम् ; अत्रादिपदेन सीतादीनां यद्वचम् ; तथा च रामसीताऽऽदिनिष्ठानां
रत्नादीनामिति भावः ; उद्योषकारणानि—आर्य्योन्मुखताकारणभूता इत्यर्थः । सीता-
ऽऽदयः, अत्रादिपदेन रामादीनां यद्वचम् । [अत एवाम पुंलिङ्गत्वेन निर्देशो
युज्यते] ; तथा च रामादिनिष्ठरत्नाद्युद्योषकारणभूताः सीताऽऽदयः, सीताऽऽदिनिष्ठ-
रत्नाद्युद्योषकारणभूता रामादयश्चेति पर्य्यवसितोऽर्थः । ते एव—रामादय एव, आख्ये
नाख्ये नाटके च, निवेशिताः सन्तः ; विभाव्यन्ते—विशेषेण भाविताः क्रियन्ते ।
आकाशादुरग्राह्ययोग्याः,—आकाशः रसात्मनाऽवस्थानं, तस्मादुरः अदृश्यत्
स्फुरत्, तस्य ग्राह्ययोग्याः प्रकाशयोग्याः । सामाजिकरत्नादिभावाः,—सामाजिकाः
सङ्गदशास्त्रेषां तन्निष्ठा ये रत्नादिभावाः, एभिः,—विभावादिभिरिति भावः, क्रियन्ते ।
इति—एवंविधया व्युत्पत्त्या व्युत्पन्नाः, विभावाः तत्पदवाच्या उच्यन्ते । उक्तमर्थे प्राचां
संवादेन द्रष्टव्यं, तदिति ।—तत्—तथा, उक्तं, भर्तृहरिणा—तदाख्येन आचार्य्येण ।
भावनावलीनाप्रत्यक्षानपि प्रत्यक्षभूतानिवाचान् कुर्वते इत्याह, शब्दोपहितेति ।—
शब्दोपहितरूपां—आख्यनाख्यप्रकाशितस्वरूपां, बुद्धेः,—व्यस्रनाख्यबोधस्य,
विषयतां—गोचरतां, गतान्—प्राप्तान्, तान्—प्रसिद्धानित्यर्थः ; कंसादीन्, वीररस-
साधनानामिप्रायेऽलोकनिसन् । प्रत्यक्षानिव—परिदृश्यमानानिव, साधनत्वेन—वीर-
रसनिष्पादकत्वेन, मन्यते—विवेचयति, सङ्गदय इति शेषः ।

(श) आख्यत्वेनेति ।—तत्र—विभावाद्य, आख्यनाख्योद्दीपनाख्यौ उभौ भेदे
स्मृतौ ।

(ष) आख्यत्वेनेति ।—आख्यत्वेन,—तत्पदवाच्या इत्यर्थः । नायकादिः, अत्र

आदिशब्दात्त्रायिकाप्रतिनायिकादयः । अत्र यस्य रसस्य यो
विभावः, स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

तत्र नायकः,—

त्यागी कृतौ कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।

दृक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ॥६६॥(स)

दक्षः,—अभिपकारी । शीलं—सहस्रम् । एवमादिगुणसम्यग्ज्ञो
नेता नायको भवति । तद्भेदानाह,—

धीरोदात्तो धीरोद्धतस्तथा धीरललितश्च ।

धीरप्रशान्त इत्ययमुक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥६७॥ (ह)

आदिपदेन नायिकादीनां ग्रहणम् । ननु नायकादिरालम्बनपदवाच्यत्वं कथम् ?
इत्याह, तदिति ।—तं—नायकादिम्, आलम्ब्य—आश्रित्य, रसोद्भवात्—रसोद्भूतः
स्वरूपं भवतीति हेतोरिति भावः । इदमुक्तं भवति,—नायकादिमालम्ब्य रसोद्भूतो
भवति, अतः नायकादिरालम्बनपदवाच्यः, आलम्ब्यते रसोद्भवायेति तस्य व्युत्पत्ति-
सिद्धायेत्यात् इति ।

(स) त्यागीति ।—त्यागी—दानशीलः, कृतौ—वीरः, कृतकाव्यैः पद्यैः ;
यदा,—कृतौ—विद्वान्, पुण्यात्मा वा, कुलीनः,—सत्कुलीनः, सुश्रीकः,—सखिमान्,
सुष्ठुभोभासम्पन्नो वा । रूपयौवनोत्साही—रूपं सौन्दर्यं, यौवनं तादृश्यम्, उत्साहः
कर्मण्यव्यवसायः, तद्वान् रूपादिनितयवान् इत्यर्थः, दक्षः,—अभिपकारी, अनुरक्तलोकः,
—लोकप्रसन्नः । तेजोवैदग्ध्यशीलवान्—तेजः,—अधिष्ठापपमानादिः प्रयुक्तत्वं
परिच यत् । प्राचात्ययेऽप्यसङ्घर्षं तत्तेजः—इत्युक्तः प्रतापः, वैदग्ध्यं निगूढाभिप्रायप्रत्यक्षं,
शीलं सहस्रं तद्वान् तद्विग्रहः, तेजस्वी, विदग्धः, सुशीलश्चेत्यर्थः, नेता—नायकः,
भवतीति शेषः ।

(ह) धीरेति ।—धीरोऽसावुदात्तः उदार इति धीरोदात्तः ; धीरसाहा-
युद्धतः प्रसन्नः, अविनीतो वा इति धीरोद्धतः ; धीरसाही कलितः मनोरमः,
विभासपरो वेति धीरकलितः ; धीरसाही प्रशान्तः विमुक्तवादादिस्वभाव इति
धीरप्रशान्तश्चेत्यर्थं प्रशान्तः आलम्बनसेवात्मा विभावः, चतुर्भेदः, चतः,—कथितः ।

तत्र धीरोदात्तः,—

अविकल्प्यनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥६८॥ (क)

अविकल्प्यनः,—अनात्मज्ञावाकरः । महासत्त्वः,—हर्षशोक-
द्वयनिभूतस्वभावः । निगूढमानः,—विनयच्छत्रगर्वः । दृढव्रतः,
—अङ्गीकृतनिर्वाहकः ; यथा रामयुधिष्ठिरादिः ।

अथ धीरोद्वतः,—

मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः ।

आत्मज्ञावानिरतो धीरैर्धीरोद्वतः कथितः ॥६९॥ (ख)

यथा भीमसेनादिः ।

अथ धीरललितः,—

निश्चिन्तो मृदुरनिर्गम कलापरो धीरललितः स्यात् ॥७०॥ (ग)

कला—नृत्यादिका ; यथा रत्नावल्यादौ वत्सराजादिः ।

(क) अविकल्प्यन इति ।—अविकल्प्यनः,—आत्मज्ञावावर्जितः, क्षमावान्—
अज्ञो सहनशीलः, अतिगम्भीरः,—अतिदुरवगाहस्वभावः, महत् सत्त्वं बलं यत्
असौ महासत्त्वः,—महाबलः, ("सत्त्व गुणे विशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः" इति
मैदिनी) । स्थेयान्—सर्वत्र स्थिरतरः, महासदृष्टेऽपि कार्योदविचलः इत्यर्थः,
निगूढमानः,—निरभिमानः, दृढव्रतः,—आ-फलोदयं प्रारब्धबाध्यान्वासीत्यर्थः, धीरो-
दात्तो नाम नायकः, कथितः ।

(ख) मायापर इति ।—मायापरः,—कपटनिरतः, प्रचण्डः,—उपः, अपण्डः,
—अचण्डः, अहङ्कारः,—मनीष्यभिमानः, दर्पः,—आत्मगौरवं, तदुधिष्ठः,—प्रायेण
तद्विद्विष्ट इत्यर्थः, आत्मज्ञावानिरतः,—निगुणबोत्तनपरायणः । अन्वयं स्पष्टम् ।

(ग) निश्चिन्तो इति ।—निश्चिन्तः,—चिन्तारहितः, मृदुः,—कोमलस्वभावः,
अनिर्गम—निरन्तरं, पुनः पुनर्वा, कलापरः,—नृत्यनोवादिनिरतः, धीरललितः
काम् ।

अथ धीरप्रशान्तः,—

सामान्यगुणैर्भूयान्द्रिजादिको धीरशान्तः स्यात् ।०११(घ)

यथा मात्ततौमाधवादौ माधवादिः । एषाञ्च शृङ्गारिरूपत्वे
भेदानाह,—

एभिर्दक्षिणधृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशधा ।०११(ङ)

तत्र तेषां धीरोदात्तादौनां प्रत्येकं दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेन
षोडशप्रकारो नायकः ।

एषु त्वनेकमहिलासु समरागो दक्षिणः कथितः ।०११(च)

इयोस्त्रिचतुःप्रभृतिषु नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणः
नायकः । यथा,—

“स्नाता तिष्ठति कुन्तलेखरसुता, वारोऽङ्गराजस्वसुः

द्यूतै रात्रिरियं जिता कमलया देवौ प्रसाद्याऽस्य च ।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्विधाः स्थितं नाडिकाः” ॥ (छ)

(घ) सामान्येति ।—सामान्यगुणैः,—स्वागो श्रुतीत्यादिना निरुक्तैः स्थानित्व-
कृतित्वादिरूपैः नायकसामान्यगुणैरित्यर्थः, भूयान्—अतिशयितः, द्रिजादिकः, न तु
शूद्रो खेच्छी वेति भावः, धीरशान्तः,—धीरोदात्तादिमित्यभिन्नः नायकः धीरप्रशान्त
इत्यभिप्रायः । धीरप्रशान्तज्ञाने “धीरशान्तः” इति पाठस्तु हन्तोऽनुपरोचात् वेदितव्यः ।

(ङ) एभिरिति ।—निरुक्तस्वरूपैरित्यर्थः । दक्षिणेति ।—दक्षिणादिकपिभिः
धीरोदात्तादिभिः, तु पुनः, षोडशधा षोडशप्रकाराः स्वरित्यर्थः ; तथा च,—दक्षिण-
धीरोदात्तः, दक्षिणधीरोद्वतः, दक्षिणधीरवचितः, दक्षिणधीरप्रशान्तः ; एवं धृष्टादि-
पदयोर्ननेन षोडशप्रकारका नायका भवन्तीति भावः । शृङ्गारी षोडशप्रकारको
नायकः, रसान्तरे तु चतुष्प्रकारक इति ज्ञेयम् ।

(च) एष्विति ।—एषु—दक्षिणादिषु मध्ये, तु—पुनः, चनेकमहिलासु—
चनेकासु नायिकासु विषये, समरागः,—समोऽविषयो रामोऽनुरागो मया तादृशः,
दक्षिणः,—तत्संज्ञकः नायकः, कथितः ।

(छ) स्मरिति ।—चनःपुरचारिणः कलाप्याप्तस्येयमुक्तिः । कुन्तलेखरसुता—

कृतागा अपि निःशङ्कस्तर्जितोऽपि न लज्जितः ।

दृष्टदोषोऽपि मिथ्यावाक् कथितो ध्रुष्टमायकः ॥०४॥ (ज)

कुलकाः जनपदविशेषाः, तेषामोच्यते राजा, ("स्वामी लीचरः घतिरीशिता" इत्यमरः) तत्र सता तनया, ज्ञाता—ऋतुज्ञातेत्यर्थः, तिष्ठति—वर्तते, अतः अवश्य-
मस्या सेति भावः । अङ्गराजस्तुः,—अङ्गल देवविशेषस्य राजा अङ्गराजः,
["राजाङ्गःसखिभ्यटच्" (५।४।८१ पा०) इति टच्] तत्र ज्ञाता भगिनी तस्याः,
वारः,—सुरतापे नियमितो दिवसः । कनकया—तन्नाम्ना कनकायाम् राजपत्न्या,
द्युतेः,—राज्ञा सह द्युतक्रीडनेरित्यर्थः, इयम्—उपस्थिता, रात्रिः जित्ता—पचलेन
गृह्यतेति भावः । अथ देवो च—महाराज्ञो अपि, ("देवो कृताभिधेवायाम्" इत्यमरः)
प्रसाद्या—चतुर्भेदा. देवेनेति शेषः, स्वयं कृतापराधत्वादिति भावः । इति—इत्यम्,
[अत्र एवं सम्पद्यते,—ऋतो भाव्यांस्तुपेयात्" इत्यादिनिगमनिर्देशैः, ऋतुज्ञाता या
काऽपि धर्मवनिता सम्प्रानाह्वी, किं पुनः महत्सत्त्वरनाचव्यङ्ग्यकुलकाधिपतेः तनया ?
साधारणानामपि निरूपितसमयः (नियमव्यक्त इति भावः) तावत् अनवमान्यः, किं
पुनः अङ्गराजभगिनीसमादराकाङ्क्षितव्याव्यविचारानुगतः प्रियसङ्गनसमयः ; तथा
साधारणैः साकं सामान्यपराजयेऽपि पराजितस्य विजयविश्रयवर्तित्वं, किं पुनः कनका-
सुवमया कनकया साहं द्युतपक्षेन विशेषपराजय इत्याशयः । इत्यङ्गमशः कार्य-
गौरवात् साहोर्ध्वं सम्पन्नोऽपि महानाममाननोवायाः देव्याः समाराधनमेव तावदुप-
पन्नकरचोयवर्गेषु बलवत् इति सूत्रपरामर्शः] मया—अन्तःपुरचारिणा, कञ्चुकिना
इति भावः, अन्तःपुरसुन्दरीः ["अभितःपरितःसमयानिश्चयाकाप्रतियोगेऽपि" (वा०)
इति द्वितीया] प्रति, विश्राय—बला यत् यत् बलव्यं तत् विदित्वा, विश्रापिते—
निवेदिते सति, देवेन—महाराजेन, ("देवो मेघे सुरे राशि आसपुंसकमिन्द्रिये" इति
मेदिनी) ; अप्रतिपत्तिमूढमनसा—इतिकर्षव्यव्याकुलचित्तेन सता, हिताः,—हे वा
तिस्रो वेति तथोक्ताः, [बहुव्रीहिसमासे "सर्वनामसङ्गयोर्द्वयसङ्गानम्" (वा०) इति
"सङ्गावाः अस्तीयक्षाः" एतदृत्तियोगनया द्विस्रब्दस्य पूर्वनिपाते सिद्धम्] नाकिन्वाः,
—घटिकाः, व्याख, ["आकाशगौरवमसंयोजी" (२।१।४ पा०) इति द्वितीया]
खितं, तूष्णीमिति शेषः । शार्दूलविज्ञोक्तं उक्तम् ।

(ज) कृताना इति—कृतापराधः अपि, किं पुनरकृतापराध इत्यर्थः ;
("वानोऽपराधे पापे ज्ञात्" इति मेदिनी) ; निःशङ्कः,—निर्भयः, तर्जितः,—
निर्भयितः अपि, न लज्जितः,—न सदुचित इत्यर्थः ; दृष्टदोषः,—दृष्टः दोषो यस्य

यथा मम,—

“शोषं वीक्ष्य मुखं विचुम्बितुमहं यातः समीपं, ततः
पादेन प्रहृतं तथा, सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ।
किञ्चित् तत्र विधातुमक्षमतया वाष्पं त्यजन्त्याः सखे !
ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते कोपोऽपि वामभ्रुवः ॥” (अ)

अनुकूल एकनिरतः ॥ ७५ ॥ (अ)

एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायकः । यथा,—
“अस्माकं सखि ! वाससो न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं,
नो वक्त्रा गतिरुद्धतं न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्नदः ।

वाह्यः अपि, मिथ्यावाक्—सुखावादी, “नाहमेवं-रूपः” इति भाष्यशोष इत्यर्थः ।
अन्वत् न्यष्टम् ।

(अ) शोषमिति ।—प्रवासे सख्ययं प्रति कश्चिदुक्तिरियम् । हे सखे ! अहं,
कृतापराधोऽपीति शेषः, मुखं; तस्मा इति शेषः, शोषं—रक्तं, मदपराधादिति भावः,
वीक्ष्य, अपीति शेषः, विचुम्बितुं—तदधरासृतमास्त्रादितुं, समीपं, तस्मा इति शेषः,
यातः,—गतः, ततः,—अनन्तरं, तथा—कुपितया मत्कान्तया, पादेन—चरणेन,
प्रहृतं—मक्षि पादप्रहारो दत्त इत्यर्थः ; सपदि—तत्पश्चात्, यदेव पादप्रहारः कृतः
तदेवेत्यर्थः, तं—पादं, धृत्वा—गृह्यत्वा, मयि, सहासे—हसति सतीत्यर्थः, तत्र—
तस्मिन् पादभोजनविषये, किञ्चित् विधातुं—कर्तुमक्षमतया, वाष्पम्—अश्रु, त्यजन्त्याः,
—मुञ्चन्त्याः, वामभ्रुवः,—वन्द्याः, मत्प्रियाया इत्यर्थः, कोपोऽपि किं पुनरनुराग
इत्यर्थः, चेतसि—मनसि, ध्यातः,—चिन्तितः सन्, कौतुकम्—आनन्दं, वितनुते—
विस्तारयति, वक्ष्यतीति यावत् । अत्र प्रथमपादेन कारिकायाः प्रथमपादोक्तं, द्वितीय-
पादेन द्वितीयपादोक्तं अक्षयं वेदितव्यम् । शार्दूलविक्रीडितं कृतम् । “तस्माः सान्द्र-
विलीपनक्षुण्णमग्नेममुद्राङ्कितं किं वक्ष्यस्वरागतित्व्यतिकरव्याखीन गोपय्यते । इत्युक्ते
क तदित्युक्तोऽर्थे सहसा तत् सम्यग्मातुं नया साऽऽश्लिष्टा रभसेन तस्मिन्सुखमाप्तव्यम्
अ तद्विद्युत्तम् ॥” इत्युदाहरणं पुस्तकान्तरे दृश्यते इति बोध्यम् ।

(अ) अनुकूल इति ।—एवमां नायिकायां, न तु वयोः ततोऽधिक्यामु वा
नायिकाय, निरतः अनुरक्तोऽनुकूलो नायकः आदित्यर्थः ।

किम्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतः
दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥” (ट)

शठोऽयमेकत्र बह्वभावो यः ।

दर्शितवह्निरनुरागो विप्रियमन्यत्र गूढमाचरति ।

यः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बह्वभावो ह्यौरपि नायि-
कयोर्वैर्दृष्टानुरागोऽन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमा-
चरति स शठनायकः । यथा,—

(ट) अस्माकमिति ।—सौभाग्यं व्यञ्जयन्त्याः कस्याचित् सखीं पत्युक्तिरिबन् ।
हे सखि ! अस्माकम्, [अत्र बहुवचनं स्वात्मानं प्रियप्रेमाधिक्यात्सौभाग्यातिशयव्यञ्ज-
नायं] वासनी—वसने, परिधेयमुत्तरीयच्छेत्यर्थः; न वशिरे—न मनोहरे, येदेवकं—
शीवाभूषणं, न उज्वलं—रत्नश्रुतिस्तथा शोभाशालि नास्तीत्यर्थः, गतिः,—चलनं, नी-
वक्रा—वक्रभावयुक्ता, सविलासा गतिः नास्त इति भावः, वसितं—वासः, न उदतम्
—उत्कटं नास्ति, कश्चित् मदीऽपि—सौभाग्ययौवनादिनवञ्जितो मनोविकारोऽपि,
नेव अस्ति, किन्तु—तथाऽपि, अन्ये जना अपि, किं पुनः स्वकीया इति भावः; अस्याः
प्रियः, सुभगोऽपि—सुन्दरीऽपि, दृष्टश्रुतमात्रोऽन्यासामपि सुन्दरीणां मनसि रिरंसी-
त्वादनहेतुरिति यावत्; यथा,—मनोज्ञोऽपीत्यर्थः; अन्यतः,—एतस्याः दूरतः, अन्यस्यां
महिलायां वा, दृष्टिं न निक्षिपति, इति एवं, मामुद्दिश्येति शेषः, वदान्ति ; इयता—
अनेन कथनेन, विश्वं—जगत्, दुःस्थितं—दुःखेनावस्थितम्, इति, मन्यामहे—तर्क-
यामः; केवलमहं प्रियवाङ्मयेन सुखमनुभवामि, नापरा इति भावः । यथा,—
इयता—निष्ठावादेन, विश्वं—सर्वमपि आत्मीयपरकीयाभिजननिषेधं, दुःस्थितं—
दुष्टचित्तम्, इति मन्यामहे—समाकलयामि, प्रायोऽन्यसौख्याहंकारा एव, न पर-
स्मानन्देनानन्दानुभवितारः मानववर्गाः इति निष्कर्षः । शार्दूलविकीर्णं इत्यम् ।

(ठ) शठेति ।—यः,—नायकः, एकत्र—एकस्यां नायिकायां, बह्वभावः,—
बहुः,—मातृभाषितः, भावः,—अनुरागो येन तादृशः, निश्चतानुराग इत्यर्थः, अत्र
एव अन्यत्र—अन्यस्यां नायिकायाम् ; दर्शित इति ।—दर्शितः,—भूषणदानादिसाम्येन
प्रकटितः, वह्निरनुरागः,—वाङ्मोऽनुरागः, शौरतातिरिक्ताविवशकं प्रेम येन तादृशः सन्,
गूढ—गुप्त, विप्रियम्,—अनिष्टम्, आचरति, सोऽयं शठश्चताना नायक इति भावः ।

“शठान्यस्याः काञ्चीमणिरणितमाकथं सहसा
 यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजयन्धिरभवः ।
 तदेतत् काचचे ? घृतमधुमयत्वद्दुवचो-
 विषेणाघ्रूणन्ती किमपि न सखी मे गणयति ॥” (ङ)

एषाञ्च त्रैविध्यादुत्तममध्याधमत्वेन ।

उक्ता नायकभेदाश्चत्वारिंशत् तथाऽष्टौ चा॥७७॥(ठ)

(ङ) अठेति ।—नायकं प्रत्युपाख्यं प्रेषितायाः कथासित् नायिकासख्या
 कृत्तरियम् । हे शठ !—घृणं ! अन्वयाः,—नायिकायाः, काञ्चीमणिरणितं—रत्नना-
 ध्वनिस, आकथं—सुखा, आश्लिष्यन्—आलिङ्गन् एव, मत्सखीमिति शेषः, सहसा—
 अटिति, आलिङ्गनारन्ध्रावसरे एवेत्यर्थः, प्रशिथिलः,—चलनं विनाशः, भुजयन्धिः,—
 बाहुबन्धनं यत्र तादृशः यत्र अन्वयः, मत्सख्या आलिङ्गनसमये अन्वयान्विताया रत्नना-
 रणितमयत्वेन तां प्रति मनसः प्रहतेरालिङ्गनभङ्गं यत् त्वं कृतवानसि इत्यर्थः, तदेतत्—
 तव अत्रियच्छरचमित्यर्थः, क—कुम्भ, कस्य पुरस्तादिति यावत्, काचचे ?—कथयामि ?
 न कुम्भापि तत्कथनयोग्यं किञ्चित् स्थानं लभे इति भावः । घृतेति ।—घृतमधुमयं—
 घृतमधुकरं, (घृतमधुवदापाततो मधुरं भाषनात्मनपि अन्वयः अनिष्टकरमिति भावः ;
 घृतमधु यथा प्रथमतः स्नादस्यते, पश्चाद्दहनदण्डित्वात्कथं, तथा लहचनमपि प्रथ-
 मतस्तु तावद्गन्धोयं, पश्चात् मनःपीडयानिष्टाचरणन अन्वयत्वात्कलात् विषतुल्य-
 नित्याश्रयः) यत् लहदुवचः,—तव बहुधाऽनुनयनार्थं कथनं, तदेव विषं तेन [घृतं
 मधु अन्वययोः समाहारो घृतमधु तदन्वयं यत्र तद्घृतमधुमयम् । अन्वयमित्यादि-
 यत् स्नादपार्थं नयत्] वाचूचन्ती—परिभ्राज्यच्छरोरा, मे सखी किमपि—कृतमकृतं
 वा, न गणयति—न अवधारयति, किं कथ्यं कथं किं वा न कथंमिति न
 निश्चिनोतीति भावः । सुरतावसरे स्मारयतिदग्नेन यत् त्वया घृतमधुपावनाशान्वितं
 सप्रतिहारो अटिति विधेयः इति तात्पर्यम् । शिखरिणी उच्यते,—“रसे चट्टेऽन्वया
 यमनसमन्वाः नः शिखरिणी” इति तद्वचसात् ।

(ठ) एषामिति ।—नायकानामित्यर्थः, षोडशभेदानाम्, उत्तममध्याधमत्वेन
 —उत्तममध्याधमत्वेन [अत्र भावप्रत्ययस्य प्रत्येकं सत्यम्] हेतुना, त्रैविध्यात्—
 त्रिरूपत्वात्, चत्वारिंशत् तथा अष्टौ च—षट्चत्वारिंशदित्यर्थः, नायकभेदा उक्ताः,—

एषाम्—उक्तषोडशमेदानाम् । अथ प्रसङ्गादेतेषां सहायानाह,—
दूरानुवर्तिनि स्यात् तस्य प्राप्तिक्रमेतिष्ठते तु ।

किञ्चित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः ॥७८॥ (७)

तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसङ्गमङ्गते इतिष्ठतेऽनन्तरोक्ते-
र्नायकसासान्यगुणैः किञ्चिद्गुणः पीठमर्दनामा सहायो भवति ।
यथा रामचन्द्रादीनां सुग्रीवादयः ।

अथ शृङ्गारसहायाः,—

शृङ्गारेऽस्य सहाया विटचेटविद्रूपकाद्याः स्युः ।

भक्तानर्मसुनिपुणाः कुपितबधूमानभङ्गनाः शुद्धाः ॥७९॥ (८)

आदिशब्दात् मात्कार-रजक-ताम्बूलिक-गान्धिकादयः ।

तत्र विटः,—

सम्भोगहीनसम्पत्

विटस्तु धर्तः कलैकदेशज्ञः ।

व्यतिः । अथ यद्यपि प्रायः द्वितीयपादस्य सर्वेषामुत्तममध्यमाधमत्वेनेति सर्वेषा-
मुत्तमाधममध्यमत्वेनेति वा पाठो ज्ञेयते, तथाऽपि स च्छन्दोबन्धवानुत्तमततोपेक्ष्यते
इति बोध्यम् ।

(७) दूरेति—दूरानुवर्तिनि—बहुव्यापिनि, अतिविस्तृरिति इत्यर्थः,
प्रासङ्गिकै—प्रसङ्गक्रमेण उद्यापिते, इतिष्ठते—अर्थाव्यवसर्गि, किञ्चित्तद्गुणहीनः,—
प्रायेण नायकवत् गुणवान् इत्यर्थः, तस्य, अस्य—नायकस्य, पीठमर्दाख्यः,—पीठमर्दो
नाम, सहायः कात् ।

(८) शृङ्गारे इति—अस्य—नायकस्य, भक्ताः,—अनुरक्ताः, तथा नर्मसु—
परिहासोक्तिषु विषये, (“इयमेतिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च” इत्यनर्थः)
निपुणाः,—अनुराः, अत एव कुपितानां बधूनां नाम भङ्गते इति तयोक्ताः, [मन्थादि-
व्यात् स्तुः] अद्यापि शुद्धाः,—व्यभिचारदिहोषविहीनाः, विटचेटविद्रूपकाद्याः,
अत्रापदेन मात्कारादीनां सदृशं, शृङ्गारे सहायाः,—सहायारिचः, स्तुः ।

वेशोपचारकुशलो

वाग्मी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम् ॥८०॥ (थ)

चेटः,—प्रसिद्ध एव ।

अथ विदूषकः,—

कुसुमवसन्ताद्यभिधः कर्मवपुर्वेशभाषाद्यैः ।

हास्यकारः कालहरतिविदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥८१॥ (द)

स्वकर्म—भोजनादि ।

(थ) सशोभेति ।—सशोभेति—सस्यक् भोगेन, सखाद्युपभोगेनेत्यर्थः, शोभाः,—
शष्पाः, सम्पदः यस्य तादृशः ; यथा,—सशोभे शोभा—उपभोगानर्था, सस्यत्—सशोभो-
पायसाधनजाते यस्य तद्योक्तः, सशोभसाधनाभावात् अकिञ्चित्कार इत्यर्थः, शोभ
इति वैचित्त । धृत्तः,—प्रतारणापटुः, कलेकदेशज्ञः,—यत्किञ्चित्कथानिपुणः,
श्रुत्यादिकथानाम् एवदेशं जानाति, न तु समुदायम इत्यर्थः । वेशोपचारकुशलः,—
[वेशेषु—वेश्याजनाशयेषु, यः उपचारः,—व्यवहारः, तत्र कुशलः,—दक्षः ; अथवा,
—वेशस्य—परिच्छेदस्य, उपचारे—करणे, कुशलः,—निपुण इति विग्रहान्तरम्]
वेश्याजनव्यवहाराभिज्ञः, नेपथ्यकलाचतुरो वेत्यर्थः । (“वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये
थ” इति मेदिनी) । वाग्मी—सुवक्ता, मधुरः—मनोरमजगत्, अथ गोष्ठ्यां—सभायां,
(“गोष्ठो समासंज्ञापयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) । श्रुतारो पुनर्गोष्ठोत्पत्तयेवं परिष्कृतं
वाक्याद्यननुनिना ; तथा हि,—“वेश्याभवने सभायाम् अन्यतमकोदवसिते वा समाज-
विद्याबुद्धिशोचयित्तवयसां सह वेश्याभिः अमुकपैराकापैरासनवन्धो गोष्ठो” इति । अन्य-
तमोदवसितशब्दाभ्यां नागरगृहे यथाकर्म वेदितव्ये, कामिनीसम्बद्धकथाशानादिसिद्धि-
साधार्थं वाराङ्गनामानपि गोष्ठोमन्तर्भावः इति । बहुमतः,—बहुजनप्रियः, विटः,—
[वारवनितावरनागरिकादीनाम् अन्योऽन्यसन्देशान् विटति सुगुहं कथयति इति
विटः । विटशब्दे इत्यन्तात् के रूपमिदम्] श्रुतारो सहायः भवेदिति शेषः ।

(द) अनवद्यश्रुतारान् विदूषकमाह, कुसुमेति ।—कुसुमवसन्तादिनामा,
समंथा, वपुधा—मुरीरेष, मुरीरेषचेष्टाविशेषेण इत्यर्थः, वेशेन—परिच्छेदेन, तथा
भाषाद्यैः,—वचनद्यैः, हास्यकारः,—शोभायां हास्यजगत्, अथ हि रतिः,—चतुरागो
यस्य तादृशः, स्वकर्मज्ञः,—काल निजस्य, कर्म सर्वत्र भोजनाद्यभिधविग्रहटनकारिते-
हाकोपादनरूपं जानातीति तथामृतः, विदूषकः ज्ञात् ।

अर्थचिन्तने सहायमाह,—

मन्त्री स्यादर्थानां चिन्तायाम् ॥ ८२ ॥ (ध)

अर्थाः,—तन्त्रावापादयः । यत्तत्र सहायकथनप्रस्तावे,—
“मन्त्री स्वं बोधयं वाऽपि सखा तस्यार्थचिन्तने” इति केनचित्
लक्षणं कृतं, तदपि राज्ञोऽर्थचिन्तनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षितव्यं,
न तु सहायकथनप्रकरणे नायकस्य । “अर्थचिन्तने मन्त्री
सहायः” इत्युक्तेऽपि नायकस्यार्थत एव सिद्धत्वात् । (न)

यदपि उक्तं,—“मन्त्रिणा ललितः, श्रेष्ठा मन्त्रिस्त्रायत्त-
सिद्धयः” इति, तदपि स्वलक्षणकथनेनैव लक्षितस्य धीर-
ललितस्य मन्त्रिमात्राऽऽयत्तार्थचिन्तनोपपत्तेर्गतार्थम् । न च

(ध) मन्त्रीति ।—अर्थाणां—कार्याणां, चिन्तायां—विचारे, कार्यचिन्तन-
व्यापारे इति भावः, मन्त्री सहायः स्यात् ।

(न) अर्थशब्दे बोधयति, अर्था इति ।—अर्थाः,—प्रयोजनानि, (ते च
राज्ञां) तन्त्रावापादयः । आदिपदेन दृष्टमित्यहं साधुरलक्ष-बोधवर्द्धन-करसङ्गहादीनां
बुद्धयः । तत्र तन्त्रं तन्त्रं, साधीनतया रुद्रेः क्रियमाणं किमपि कर्म यत्कर्म
तन्त्रशब्दात् । आवापः,—आ समन्तादपनि कर्तव्यतावो गमनेत्वावापः [“ट् वप्
भोजतन्मुसलाने” “इलक्ष” (३३१२२ पा०) इति वज्र] । इत्यहंकारमत्तं निरा-
करोति, यत्निति ।—मन्त्री—प्रभावः, स्वं वा—स्वयं वा, नायको ब्रह्मणः, उभयं—
तदुभयं वा, मन्त्री आत्मा वा सहाय इत्यर्थः ; तस्य—नायकस्य, अर्थचिन्तने—
कार्याणां विचारे, सखा—सहायः, स्यात्—भवेत्, इति—एवं, केनचित्—दश-
रूपकता, यत् लक्षणं कृतं, तत्—सहायकथनमपि, राज्ञो वृत्तेः, अर्थचिन्त-
नोपायलक्षणप्रकरणे—कार्यविचाराणामुपायेषु लक्षितव्येषु इति भावः । लक्षितव्यं,
न तु—न पुनः, सहायकथनप्रकरणे, नायकसामान्यस्य इति शेषः, लक्षितव्यमिति
पुनस्तोऽन्वेति । मन्त्रको दोषः ? इत्याशङ्क्यामाह,—नायकस्येत्यादि । एवं चेत्
मदा कमित्यादियदर्थं निःस्वार्थकं भवेत्, तदनुपादानेऽपि तन्त्राभात् । स्वयं चिन्तापक्षे
स्वस्य सहकारित्वरूपसहायत्वानुपपत्तेः समर्थचिन्तायां करणान्तरसहायेति भावः,
स्वस्य अर्थचिन्तनसिद्धयर्थोऽपीपायार्थोक्तकः, न तु सहायकार्यकः इत्यनुस्यूतम् ।

अर्थचिन्तने तस्य मन्त्री सहायः, किन्तु स्वयमेव निष्पादकः ;
तस्यार्थचिन्तनाद्यभावात् । (प)

अथान्तःपुरसहायाः,—

तद्वद्वरोधे ।

वामनशरदकिरातस्त्रेच्छाऽऽभीराः शकारकुजाद्याः ।

मदमूर्खताऽभिमानो दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः ।

सोऽयमनूढाभाता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः ॥८२॥ (फ)

आद्यशब्दात् सूकादयः । तत्र शरद-वामन-किरात-कुजादयः,
यथा रत्नावल्याम्,—

(प) मन्त्रिणेति ।—खलितः,—धीरखलितः, मन्त्रिणा. चायत्तसिद्धिरिति
श्रीषः, श्रीवाः,—धीरीदात्तादयः, मन्त्रिस्त्रायत्तसिद्धयः,—मन्त्रिषु स्त्रेषु च चायत्ता सिद्धि-
र्नेवां तथाभूताः, मन्त्रिसहिताः कार्यं पश्यन्तीति भावः । स्त्रेति ।—“निश्चिन्तो धीर-
खलितः कथाऽऽसक्तः सुखी च्छुद्रः” इति धीरखलितस्यचणनिविष्टेन तस्माद्येचिन्तनाद्य-
भावतया मन्त्रिनादाऽऽयत्तायेसिद्धिः स्मृता एव प्रतिभासते इति भावः । गताथं
—कताथं, पुनस्तस्य चयनं व्यर्थमिति भावः ।

(फ) अन्तःपुरसहायानाञ्च, तद्वदिति ।—अवरोधे—अन्तःपुरे, (“शुभान्तवाव-
रोधः” इत्यमरः) वामनादयः तद्वत् नायकस्य सहायाः बोद्धव्याः इत्याशयः । तत्र
वामनाः,—खर्वाकृतिष्वाः, शरदाः,—हिम्रीपस्थाः, क्षीवा वा, किराताः,—पर्यन्त-
संधारिषो वनचरविशेषाः, स्त्रेच्छाः,—सदाचाररहिता असुश्रमातीयाः, अभीराः,—
पशुपीवक्षाः, शकाराः,—वह्यमाचलक्षणाः, कुजाः,—कुष्णखितमिक्षाः इति
बौद्धव्यम् । अथ शकारमात्रं, मदीति ।—मदश्च मूर्खता अभिमानश्चेति सन्त्यक्षेति
तथोक्तः । तत्र मद-बौद्धव्यं, मूर्खताऽपिबेदः, अभिमानः स्वच्छिन् इत्या समंभनत्वबुद्धिः ;
यथा,—मदमूर्खताभ्यां कृतोऽभिमानः सोऽस्माकीति तथोक्तः । दुष्कुलीति ।—दृष्टं कुलं
यस्य तस्य भावस्तथा दुष्कुलता, सा च ऐश्वर्य्यस्य ताभ्यां संयुक्तः ; यथा,—दुष्कुलतायाः
ऐश्वर्य्यं तेन संयुक्तः । अन्तःपुरेति ।—अनूढायाः,—अविवाहितयाः. रचितायाः
उपपन्ना इत्यर्थः, आता—सीदरः । अत एव श्यालः, (“श्यालाः स्तुर्भातरः पन्नाः”
इत्यमरः) शकारः, इति—एवम्, एवम्,—तन्नामाऽन्तःपुरसहायः खलितः इत्यर्थः ।

“नष्टं वर्षवरेमंनुष्यगणनाऽभावादपास्य त्रपाम्
 अन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
 पर्येन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातेः क्षतं
 कुजा नीचतयेव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः” ॥
 शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः । अन्येऽपि यथादर्शनं
 ज्ञातव्याः । (ब)

अथ दण्डसहायाः,—

दण्डेषुमुहृत्कुमाराटविकाःसामन्तसैनिकाद्याश्च ॥८॥(म)
 दृष्टनिग्रहो दण्डः । स्पष्टम् ।

(ब) कांसिदुदाहरति, नष्टमिति ।—मन्दुराया वसन्तकस्य वानरवेशिन मिर्गमे
 वर्षममिदम् । मनुष्यगणनाऽभावात्—मनुष्येषु अगण्यत्वादित्यर्थः, त्रपां—लज्जाम्,
 अपास्य—लज्जा, वर्षवरेः,—क्रीवेः, त्रासात्—भयात्, [इदं परतोऽप्यन्तेति] नष्टं—
 पलायितम्, अदृश्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । अयं वामनः,—खर्वाकृतिः पुरुषः, कञ्चुकिनः,
 —इदस्य अन्तःपुरद्वारपालविशेषस्य, (“सोविदज्ञाः कञ्चुकिनः” इत्यमरः) यत्
 कञ्चुकं वारणं, वमं इति यावत्, तस्य, अन्तः,—अभ्यन्तरे, विशति—प्रविशति ;
 पर्येन्ताश्रयिभिः,—पर्येन्ते (दूरे) सञ्चारिभिः, किरातेः,—व्याधेः, निजस्य स्वस्य
 नाम्नः,—“किरं पर्येन्तम् अतन्ति सञ्चरन्ति इति व्युत्पत्त्यनुकूलायाः संज्ञाया इत्यर्थः,
 सदृशम्—उचितं कर्म, कृतं, पर्येन्ताश्रयणं कृतमित्यर्थः ; कुजाः,—वातरीगेषु
 अत्यन्तं ब्रह्मतया वा उन्नतपुष्टाः, आत्मेक्षणाशङ्किनः,—आत्मनः ईर्ष्यणं दर्शनम्, आशङ्कते
 इति तद्योक्ताः सन्तः, नीचतयेव—नतभावेभ्येव, शनकैः,—मन्दं मन्दं, यान्ति—
 गच्छन्ति । अथ स्वभावोक्तिरलङ्कारः । शार्ङ्गविक्रीकृतं वृत्तम् । एवम् अन्येऽपि—
 शिष्टाऽऽभीरादयः नायकबार्थविशेषसहायाः अन्तःपुरे ज्ञेयाः इति ।

(म) दण्डेष्विति ।—दण्डेषु—दृष्टनिग्रहव्यापारेषु, सुहृदः,—मित्राणि, स्वसन्तः
 इत्यस्मा राजान इति यावत्, कुमाराः,—स्ववशवर्तिनां राज्ञां पुत्राः, यद्वा,—सुहृदां—
 मित्राणां, कुमारा इत्यर्थः । सुहृत्सम्बन्धित्वेन हितप्रदर्शकत्वं, कुमारत्वेन च शीघ्राङ्गत्वं
 बोधितव्यम् । आटविकाः,—अटव्यां वने चरन्तीति तद्योक्ताः, वनचारिण इत्यर्थः,
 सामन्ताः,—स्ववशवर्तिनो राजानः, (“सामन्तो मण्डलेश्वरः” इति विश्वः) सैनिका-
 द्याश्च, सहायाः भवन्तीति शेषः ।

अथ धर्मसहायाः,—

ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्ब्रह्मविदस्तापसास्तथा धर्मोऽथवा (य)

ब्रह्मविदः,—वेदविदः, आत्मविदो वा । तत्र च,—

उत्तमाः पीठमर्दायाः ॥ ८६ ॥ (य)

आद्यशब्दात् मन्त्रिपुरोहितादयः ।

मध्ये बिटविदूषकौ ।

तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्तिताः ॥ ८७ ॥ (र)

आद्यशब्दात् तात्त्विक-गाथिकादयः । अथ प्रसङ्गात्
दूतानां विभागगर्भलक्षणमाह,—

निसृष्टार्थी मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः ।

कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः ॥ ८८ ॥ (ल)

(ग) ऋत्विगिति ।—धर्मो—धर्मकार्ये, ऋत्विजः,—पुरोहितविशेषः, पुरोधसः,—पुरोहिताः, ब्रह्मविदः,—वेदार्थज्ञानिनः, ब्रह्मात्मैक्यज्ञातारो वेत्स्येः, तथा तापसाः,—दानाद्युपासनाऽऽराधितपरनेत्रराः, एते सर्वे सहायाः, स्युः,—भवेयुः । एतेन राज्ञा सहा धर्मतत्त्वज्ञैः साकं कार्यनकार्ये वा निर्णीयं दृष्टेयुं दृष्टविधाने, चक्षुःदद्याप्रदर्शने भवितव्यमिति सूचितं भवति । अत एव-समुक्तम्,—“शुचिना सत्व-सन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा । प्रपेतुं शक्यते दृष्टः सुसहायेन धीमता ॥.....त्रैविध्य-वृत्तान् विदुषकृष्टेत्सेषाश्च प्राप्सते । उदांच नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः श्रुचोन् ॥” इत्यादि [६न अध्या० ११—१८ सङ्गकृत्योक्तार्थपर्यन्तम्] ।

(य) उत्तमा इति ।—पीठमर्दायाः पूर्वोक्ताः, उत्तमाः,—श्रेष्ठाः, सहाया इति शेषः ।

(र) मञ्जानिति ।—बिटविदूषकौ—बिटो विदूषकश्च, मध्यो, सहायानिति शेषः ; तथा—एवं, शकारचेटाद्याः—शकार-चेट-तात्त्विक-गाथिक-बिरातादयः, अधमाः,—निकृष्टाः, सहायाः, परिकीर्तिताः,—कथिताः ।

(ल) दूतानाह, निसृष्टार्थ इति ।—कार्यप्रेष्यः,—कार्येषु प्रेष्यः नियोज्यः, दूतः,—उत्तमंशः सहायः इत्यर्थः, तथा निप्रकारः, भवतीति शेषः ; निसृष्टार्थः, तिसृष्टे

तथा सन्देशहारकः इति । इदमुक्तम् ;—निष्ठेष्टः,—त्वत्तः, चयः,—प्रयोजनं, कार्यकारो वा यत्र स निष्ठेष्टाः । नितः,—परिमितः, प्रमाविषयीभूतो वा, यत्रो बल तद्योक्तः । सन्देश—येन केनापि यं कं मप्यद्दिक्ष्ण स्थाभिप्रायविश्वरथायोक्तं वाक्यविशेषं, इति—निर्दिष्टत्वं प्रापयितुं स्वीकरोतीति तद्योक्तः ; इत्यन्वय-संज्ञका एते । अत एवैषां साधारणा गुणाः,—नेपुण्यं, प्रागल्भ्यं, देशकालीकृता-कारणत्वं, प्रथमभावसरणत्वं, सहजगोचरता, स्वरितप्रवृत्तिः, सदृश्यवसायप्रयत्न-नियोगाच्च इति वेदितव्याः । अत्राहुयुक्तिव्यवहाराः,—“परीक्षितज्ञः परवान्-व्यज्ञाधिक्यापि तत्त्ववित् । सदोत्पन्नमतिर्धौरो दूतः स्यात्पुत्रिवीपतेः ॥ दूतश्चेव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविज्ञारदम् । इक्षितज्ञं तथा सर्वं दक्षं सत्कुलसम्भवम् ॥ अतुरक्तः युचिदंभः श्रुतिमान् देशकालवित् । वपुषान् वीतभोः बाल्मी दूतो राज्ञः प्रसस्यते ॥ दूत एव ज्ञसम्भो भिनस्येव हि सङ्गतान् ॥” इति । अन्वेषि-—“आत्मवान् मित्रवान् युक्तो भावज्ञो देशकालवित् । असाध्यमप्ययमेन कार्यं संसाधयेन्नरः ॥” इति, “आत्मनि यमितसकलगुणवर्गत्वात् आत्मवान्, सहायसंयोगेन मित्रवान्, राजकाय्ये सदाचारानुवर्तनेन युक्तः स्वधर्मवर्त्मनिरतः” इति च । एवं दूतं समेहेदे सचयित्वा दूतो सचयति,—दूत इति,—दूतस्यापि तथाविधाः, निष्ठेष्टार्थाः, निताः तथा सन्देशहारिकाः चेत्यर्थः । अत्र चकारसस्त्रिंशति अपि प्रस-यद्वत्त्वात् प्रकारान्तरत्वोऽपि दूतः । तथा च, एताः,—निष्ठेष्टार्थाः, परिमितार्थाः, सन्देशहारिका, अयं दूतो, मूढदूतो, भार्यादूतो, मूकदूतो, वातदूतो इति अनेकशो भवन्ति ; तत्र नाधिकानायकयोः यथावन्धोऽभिलक्षितमवधार्य स्वविचारेण प्रयोजन-सिद्धिमुद्देशयित्वा निष्ठेष्टार्थाः । प्रयोजनानि योजनयोः एकत्वव्यवधानमपि विज्ञाय अ-सिद्धे स्वयमेवोद्देशयित्वा परिमितार्थाः । सन्देशनायं येन केनापि यं कं प्रति आत्म-निदेशप्रकाशनाय प्रसौख्यविशेषं तद्विहितपत्रमपि सङ्गमयित्वा सन्देशहारिका । दौर्ब-क्यायं प्रताऽपि स्वयमेव नायकानिमग्नरता स्वयंदूतो । मुग्धभावात् स्त्रीयां नायकाङ्-सङ्गकीलां सङ्ग मगनादौ प्रकाशयित्वा मूढदूतो । केनापि श्लेष्म कल्पं विदधाना स्त्रीभावं दूतोद्देशेण वा प्रकाशयति सा भार्यादूतो । नायकाङ्गनां बालां कपटभावेन सन्तोषं निःसंशयं तदुद्देश्यप्रविष्टा नायकव्यापारान् सम्यक् जिज्ञासितुमवगतुं भूत्वेव प्रवर्तितव्यापारा वाकिकां कुमारिकाम् अनुबद्धीवशां तथाविधां चिह्नरीत्यादि श्रेयवित्वा तेषां भूयस्वसाङ्गादिषु मूढसन्दर्भे नखाद्यर्धं वा अहयित्वा मूढदूतो । प्राक्-सिद्धहेतुनिश्चितान्मानवधायोऽपि पदविन्यासम् चौदाशोन्वेन निश्चयवित्वा वाक-दूतो इति विश्वरभवाहुपरवन्ते ।

तत्र कार्यप्रेषो दूत इति लक्षणम् । तत्र,—
उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् ।

सुस्निष्टं कुरुते कार्यं निरुष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥८६॥(व)

उभयोरिति—येन प्रेषितो यदन्तिके प्रेषितश्च ।

मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः ।

यावद्भाषितसन्देशहारः सन्देशहारकः ॥८७॥ (श)

अथ सात्त्विकनायकगुणाः,—

शोभा विलासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यतेजसी ।

ललितौदार्यमित्यष्टौ सत्त्वजाःपौरुषा गुणाः ॥८१॥(ष)

तत्र,—

शूरता दक्षता सत्यं महोत्साहोऽनुरागिता ।

नौचे घृणाऽधिके स्पर्द्धा यतः शोभेति तां विदुः ॥८२॥(स)

(व) निरुष्टार्थनाह, उभयोरिति ।—उभयोः भावम्—प्राग्रयम्, उन्नीय—उद्घातय, स्वयम् उत्तरं—विद्वान्, वदति, कार्यस्य सुस्निष्टं—सुसङ्गतं, कुरुते, सः तु—पुनः, निरुष्टार्थः श्रुतः,—कथितः ।

(श) मितार्थनाह, मितार्थेति ।—मितं परिमितम् अर्थे भाषते इत्येवंश्रीकः मितार्थभाषी, अथ च कार्यस्य—प्रयोजनस्य, सिद्धिकारी—सम्पन्नताकर्ता, मितार्थकः,—मितः परिमितोऽर्थः साध्यत्वेन प्रयोजनं यस्य तथोक्तः । सन्देशहारकनाह, यावदिति ।—यावद्भाषितं—प्रमुखा यावत् कथितं, सन्देशं वार्तामित्यर्थः, हरतीति तत्राभूतः सन्देशहारकः,—तत्राना दूतः श्रुत इत्यर्थः ।

(ष) सात्त्विकनायकगुणानाह, शोभेति ।—सत्त्वजाः,—सत्त्वगुणाख्याताः, ते च,—शोभा, विलासः, माधुर्यं, गाम्भीर्यं, धैर्यं, तेजः, कथितम्, औदार्यञ्च, इति षट्ठी पौरुषाः,—नायकत्वस्त्विनः, गुणाः, कथिताः इति शेषः । सत्त्वस्त्रेदादीनां सात्त्विकत्वेऽपि ते नायकानायकयोः साधारणाः, एते तु तावत् नायकत्वेन, न तु नायिकायाः इति विशेषोऽवगतव्यः ।

(स) तत्र शोभामाह, शूरतेति ।—शूरता—शौर्यं, दक्षता—चित्रकारिताः

तत्रानुरागिता यथा,—

“अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिष्वचिन्तयत् ।
उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवत्सास्य विमानना क्वचित् ॥”
एवमन्यत्रापि । (४)

अथ विलासः,—

धीरा दृष्टिर्गतिश्चित्रा विलासे सस्मितं वचः॥६३॥ (क)

यथा,—“दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम् ।
कौमारकेऽपि गिरिवद्भूतां दधानः
वीरो रसः किमयमेत्यत दर्प एषः ?” ॥

आतुष्ये वा, सत्यं—यथाशभावयं, महीसाहः,—कार्येषु उद्यमातिशयः, अनुरागिता
—साधारणेषुऽप्यनुकूलोऽभिनवेशः, अनुजीविप्रियता वा ; नौचे—सुद्रे, दुर्गले वेत्यर्थः,
दृष्टा—दया, अधिके—बलौघसि, स्यद्धा—निगोषा, एते गुणाः, यतः,—यथाः
भवन्ति तां शोभा इति [अत्र लिङ्कार्थे प्रथमा] विदुः ।

(४) अनुरागितामुदाहरति, अहमिति ।—अनुरागनगुणवर्णननिदम् । प्रकृ-
तिषु—प्रजासु, मन्त्रिप्रभृतिषु वा, सर्वो जनः, अहमेव महीपतेः,—अजस्य, मतः,—
सम्मत इति अचिन्तयत् । तस्य समदर्शितासाह, उदधेरिति ।—उदधेः,—समुद्रस्य,
निम्नगाशतेषु—नदीसमूहेषु इव, सास्य—अजस्य, क्वचित्—क्वापि जने इत्यर्थः,
विमानना—तेषाम् असामर्थ्येन आत्मगर्वेण वा तिरस्कृतिः, न अभवत् ; यथा हि
विभिन्नदेशीयासु उत्तम-मध्यमापक्रष्टासु नदीषु नदीपतेः साधारण्येन न दाक्षिण्य-
प्रसङ्गविभेदः परिदृश्यते, तद्वदेव बसुधाऽधिराजसाजसापि सचिवादिषु प्रजासु वा
क्वचिदपि शोके अवमाननासञ्चारः नैवादृश्यत इति निष्कर्षः । सुन्दरी उतमः—
“अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः समरा खौ यदि सुन्दरी तदा” इति तद्गणनात् ।
रघुवंशस्येदं पद्यम् । एवमन्यत्राप्येति ।—अन्यत्र—शूरतादौ अपि, एवमुदाहरत्यान्वा-
क्यशोभानि इत्याशयः ।

(क) विलासस्यचत्वात्साह, धीरेति ।—विलासे सति दृष्टिर्धोरा—अचक्षुसा,
वतिः चित्रा—मनोज्ञा, वचः,—वचनं, सस्मितम्—रूढहास्यसहितं, भवतीति शेषः ।

(ख) विलासमुदाहरति, दृष्टिरिति ।—अजस्य संभानसूत्रौ उद्धतानमनं

सङ्गोभेष्वप्यनुद्देशो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥६४॥ (ग)

ऊह्यमुदाहरणम् । (घ)

भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता ॥६५॥ (ङ)

दृश रामस्य सविश्रयवचनमिदम् । दृष्टः कुशस्येति शेषः, दृशोक्तः,—दृशवत् तुष्णी-
कृतः, जगत्प्रसन्न—वशायां जगतां, सत्त्वं—माहात्म्यम्, उत्साह इत्यर्थः, सारः,—
बलस्य यथा तादृशी, ("सत्त्वं गुणे विशाखादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मते व्य-
ख्यायावृत्तितेष्वस्ती तु जन्तुषु ॥" इति "सारो बले स्थिरांशे च मज्जि पुंसि जले धने"
इति च भेदिनी) तथा धीरोद्धता—धीरा मन्यरा, उद्धता उद्धटा, सगर्वां चेत्यर्थः,
गतिः, धरिभौ—पृथ्वी, नमयतीव—अधी नयतीव ; एतेन गतिश्चिदत्वं भेदकपत्वञ्च
सिद्धम् । अयं—कुशः, क्षौमारकेऽपि—वाल्वावस्थायामपि, गिरिवत्—पर्वत इव,
गुरुतां—महत्त्वं, दधानः,—विधत्, अत एव धीरो रसः किम् ? अत—चक्षवा,
एष दपः,—गर्भः, वपुराश्रित्येति भावः, एति ?—वागच्छति ? ["एषः" इत्यत्र "एव"
इति पाठान्तरम्] अत्र नायकस्य उत्साहदपंयोरतिशयसूचनार्थं धीररसत्वेन दपंत्वेन
श्लोकेः समाहृतः । वसन्ततिलकं वृत्तं,—"श्रेयं वसन्ततिलकं तमनाः जगौ नः"
इति श्लोकात् । उत्तररामचरितस्येदं पद्यम् ।

(ग) माधुर्यमाह, सङ्गोभेष्विति ।—सङ्गोभेषु—सत्यम्-शोभानुकूलव्यापारेषु
अपि, अनुद्देशः,—उद्देशराहित्यं, माधुर्यं परिकीर्तितं—कथितम् ।

(घ) ऊह्यमिति ।—उदाहरणम् ऊह्यम्—अतः अन्यतोऽन्वेषणीयम् । यथा
रामविवासे,—

"तन्निपीय कटु कथंपदव्या खेदनाप न मनागपि रामः ।

शूलपाणिरिव घोरमुदयं कालकूटपटलं किल पुर्वम् ॥" इति ।

अस्त्रार्थः ;—पूर्वं—पूर्वाह्नान् काले, किल—एतच्छ्लो, शूलपाणिः,—शिवः, उदयं
—दृष्टपरिधानम्, अन्यत्र—तीक्ष्ण, घोरं—भयङ्करम्, अन्यत्र—दुःसहं, कटु-
अपेयम्, अन्यत्र—कथंशं, तत्—वचः, कालकूटपटलमिव, रामः,—रामचन्द्रः,
कथंपदव्या—कथंशारा, निपीय—यद्येष्टं पीत्वा, अन्यत्र—स्पष्टं श्रुत्वा, अपीति
शेषः, मनागपि—अल्पमपि, खेदं न आप—न प्राप । अत्र हि कालकूटपानसदृश-
दुर्वाक्यप्रवचनं शोभहेतुत्वेऽपि रामस्य गभीरत्वेनैवावस्थानोक्तमाधुर्यम् ।

(ङ) गाम्भीर्यमाह, भोति ।—भोः,—भयं, शोकः,—सजनधनप्रियोगर्भं

यथा,—

“आहृतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥” (च)

व्यवसायादचलनं धैर्यं विघ्ने महत्यपि ॥ ६६ ॥

यथा,—

“श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन् हरः प्रसङ्गानपरो बभूव ।

आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥” (ज)

अधिज्ञेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

प्राणाल्येऽप्यसहनं तत् तेजः समुदाहृतम् ॥

दुःखं, शोकः,—कोपः, ईर्ष्यः,—आनन्दः, इत्यादिभिर्हेतुभिरपि निर्विकारता—अवि-
कृतत्वं, गाम्भीर्यम् ।

(च) गाम्भीर्यमुदाहरति, आहृतस्येति ।—अभिषेकाय—अभिषेकं कारयितु-
मित्यर्थः, [अत्र तुमुनोऽप्रयोगे चतुर्थी] आहृतस्य—कृताह्वानस्य, वनाय—वनं गन्तुं,
विसृष्टस्य—आज्ञप्तस्य च, तस्य—रामस्य, स्वल्पोऽपि आकारविभ्रमः,—आकृति-
वैपरीत्यं, मुखनेत्रादिषु प्रभेदवैरस्यम् इति यावत्, मया न लक्षितः,—दृष्टः । अत्र
राज्यप्राप्तौ हर्षविवक्ष्यत्वं, राज्याप्राप्तौ पुनः शोकविवक्ष्यत्वं न रामस्यासौदित्ये तस्य
गाम्भीर्यम् ।

(छ) धैर्यं निर्वर्तितं, व्यवसायादिति ।—महति विघ्ने सत्यपि, व्यवसायात्—उद-
योगात्, आरब्धकर्मण इत्यर्थः, अचलनम्—अप्रच्यवनम्, अपरास्तुखतेत्यर्थः, धैर्यम् ।

(ज) उदाहरति श्रुतेति ।—अस्मिन् क्षणे—वसन्ताविर्भावसमये, हरः,—शम्भुः,
श्रुता अप्सराणां गीतिर्येन तादृशः, अप्सराणां गीतिमाकृष्यं वसन्तीत्यर्थः, प्रसङ्गानं—ब्रह्म-
तत्त्वान्वेषणं, तत्र परः,—कृतावधानः, समाधिनिष्ठ इति यावत्, बभूव ; हि—यतः,
विघ्नाः,—अन्तरायाः, आत्मेश्वराणां—जितेन्द्रियाणां, मनःसन्निकर्षसमर्थानामिति
यावत्, जातु—कदाचिदपि, समाधिभेदे—योगभङ्गने, प्रभवः,—समर्थाः, न भवन्ति ।
अंशोपेन्द्रवज्रेन्द्रवक्ष्योरुपजातिः इत्यम् ;—“उपेन्द्रवद्या प्रथमे लघौ सा” इति,
“आदिन्द्रवद्या यदि तौ जगौ गः” इति, “अनन्तरीदीरितलक्षणाभाजौ पादौ वक्ष्येयाः
वुपजातयस्ताः” इति च लक्षणात् । कुमारसम्भवेऽपि पद्यम् ।

वाग्वेशयीर्मधुरता तद्वक्त्रङ्गारचेष्टितं ललितम् ।

दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता ॥६०॥ (भ)

एषामुदाहरणानि ऊद्धानि । (ज)

अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति ।

नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासम्भवैर्युक्ता ॥६८॥ (ट)

(भ) तेजो निर्बन्धि, अधीति ।—प्राचाल्येऽपि—जीवनव्यपननेऽपि, परेषु—
अन्वेषे, प्रयुक्तसु—कृतसु, अविद्येः,—तिरस्कारः, अपमानः,—अनादरः तौ चादौ
वस्य तस्य, (चादिनाऽपकारादिः यद्वचनम्) यत् अचङ्गनम्—अचना, तत् तेजः
समुदाहृतं—अधितम् । ललितमाह, वागिति ।—वाग्देशयोः,—वाचि वेत्रे च,
मधुरता—मनोहरता, तद्वत्—तथा, शृङ्गारसु—विलासादिः, चेष्टितं—पथोपर-
मर्दनादिरूपा चेष्टित्वं, ललितं, स्वात् इति शेषः । औदार्यमाह, सप्रियभाषणं—
प्रियवचनसहितं, दानं, शत्रुमित्रयोः,—शत्रौ मित्रे च, समता—समदृष्टित्वं,
औदार्यं, आदिति शेषः ।

(ज) एषानिति ।—तेजोललितौदार्यौदानित्वयः, उदाहरणानि—लक्ष्याणि,
ऊद्धानि—नवेवचोद्योगोत्पद्यः । तानि च यथा रामविलासे ।—“विस्मरस्मुरदोष्ठ-
पङ्कवमतिस्त्रिभ्रातिभानं कृपा, किञ्चिद्भोद्धतलोचनाम्बुजयुगेनाकुञ्चितभ्रूवतम् । युक्तं
तस्य दुदक्तमुत्तरयितुं तेजोभरादुद्यतं, नेवान्नेन निवार्यं लज्जामममुं ग्रीचे स्वयं
राचयः ॥” “वीक्ष्य तस्य हविर्ं कलिवरं सन्निभस्य मधुरस्य भाषितम् । आरसार-
मुपलभ्य विभ्रमं दास्यन्त्य अलवन्ति सुख्यः ॥” “दत्ते उदासवचनं सप्रियवचनस्य
भुपायः । रिपुरपि लभते मानं निरीतिभावं धरा तस्मात् ॥” इत्येतानि । [अस्यायं,
—विस्मरन्—अत्यन्तं, स्मुरन्—सञ्जलत्, भोष्ठपङ्कवं यस्य तथाविधं लज्जामनित्याश्रयः,
तस्य—भार्गवस्य, दुदक्तमुत्तरयितुं—दुर्वाक्योत्तरप्रदानाय अव्यतम् इति भावः ; नेवा-
न्नेन—नेत्रप्रान्तसङ्कोचरूपेकितेन इत्यर्थः, निवार्यं—निविञ्च, अमुं—भार्गवं, राचयः
स्वयमुपायेत्यर्थसङ्केपः । अन्वत् स्पष्टम्] ।

(ट) इदानीं नायिकाः निरूप्यन्ते, अथेत्यादि ।—स्वा—स्वकीया, अन्वा—
परकीया, साधारणकी—सर्वोपभोगयोग्या, नायिका इति यावत्, इति त्रिविधा—
निर्गमकारा, नायिका नायकसौमान्ययुगेः अवासम्भवेः युक्ता भवति, न नायकीयसर्व-

नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्र्यागादिभिर्यथासम्भवेर्युक्ता
भवति ; सा च स्वस्त्री, अन्यस्त्री, साधारणस्त्रीति त्रिविधा ।

तत्र स्वस्त्री,—

विनयार्जवादिद्युक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्त्रीया ॥२२॥(३)

यथा,—“लज्जापञ्जत्तपसाहृणाङ् परभक्तिनिष्पिवासाङ्

शक्तिशुद्धिदुग्धोधाङ् धरणाङ् घरे कलत्ताङ् ॥” (६)

साऽपि कथिता त्रिविधा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति ॥२००॥

तत्र,—

gmk

प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥२०१॥(३)

गुणैरिति भावः । एतेन दक्षतोक्ताहतेनासि न हि नायिकानां वचनौघानि, प्रत्याशये-
नेव दक्षतादयः सात्त्विकाः गुणवर्गाः नायकस्यैव प्राक् व्याख्याता इति बोध्यम् ।

(३) विनयेति ।—विनयः,—श्रिष्टाचारः, शार्जवं—निष्कपटतयाऽवस्थानम्,
इत्येवमादिभिर्द्युक्ता, आदिपदेन श्रौचादीनां यद्वचनम् । गृहकर्मपरा—गार्हस्थ्यविधान-
रता, पतिव्रता—पत्न्युरागिणी, स्त्रीया भवति ।

(६) उदाहरति, लज्जेति ।—[“लज्जापर्व्याप्तप्रसाधनानि परमर्तुनिष्पिपा-
सानि । अविनयदुर्मेधानि चत्यानां गृहे कलत्ताश्च ॥”] इति संस्कृतम् । अस्माभ्यः ;
—अत्यानां—पुण्यवतां जनानां, गृहे, कलत्ताश्च—स्त्रियः, एतादृशानि भवन्ति ;
यथा—लज्जायै पर्व्याप्तानि—समर्थांनि, प्रसाधनानि—अलङ्काराः येषां तादृशानि,
परमर्तुषु—परपुरुषेषु इत्यर्थः, निष्पिपासानि—दृष्टारहितानि, निरभिलाषाचोत्थयः,
तथा अविनये—अश्रिष्टव्यवहारे, दुर्मेधानि—मेधारहितानि, अविनयानभिज्ञानि
इत्यर्थः, अप्रमत्तानीति यावत् ।

(३) मुग्धां निर्बन्धि, प्रगल्भेति ।—प्रगल्भम् अवतीर्णः,—उद्धतः, यौवनस्य
मदनस्य च विकारो यस्याः ; यथा,—प्रथमावतीर्णो—नवोत्पन्नो, यौवनमदनविकारो
—तादृशमन्यप्रविलासो यस्याः तयोक्ता, रतौ—सुरतव्यापारे, वामा—प्रतिकूलता,
[तथा च “लज्जाम्ना पुन्येन वस्त्रं हरत्येवोपगृह्णता । पराहस्य चिरं तस्ये आसौ रन्तुश्च
वाञ्छति ॥” इत्याप्तकथया], माने—भक्तारं प्रति कीये, मृदुः,—अथादेव प्रसाद-

तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम तातपादानाम्,—

मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं, वञ्चोजयोर्मन्दता

दूरं यात्युदरस्य, रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।

कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणात्

अङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभ्रुवः ॥” (ण)

तत्र प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिषये,—

दत्ते सालसमन्यरं भुवि पदं, निर्याति भान्तःपुरात्

नोहामं हसति, क्षणात् कलयति ऋयन्मखां कामपि ।

अदृष्टमशीलेत्यर्थः,—[तत्र च “अन्वां निवेवनापेऽपि यदि कुप्यति सा प्रिये । रीद्वि-
त्यस्यापतः स्वल्पमनुनीता च तुप्यति ॥” इत्युक्तदिशा सिद्धम्] तथा सनपिण्ड-
सञ्जावती—पतिवञ्जाश्रीला इत्यर्थः, मुग्धा कथिता ।

(ण) प्रथमावतीर्णयौवनामुदाहरति, मध्यस्येति ।—कन्दर्पे—कामदेवमित्यर्थः,

(“कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः” इत्यमरः) नूतनं यन्मनोराज्यं—मनसो मनोनामकस्य

प्रदेशस्य राज्यं, तन्नाभिषिक्तं तथाभूतमित्यर्थः, मनोराज्यं प्रसादितुं सद्योऽभिषिक्त-

मिति भावः ; अथवा,—नूतनं यथा ज्ञात् तथा मनोराज्ये मनःस्वरूपे प्रासनीयप्रदेशे,

अभिषिक्तम् अभिषेकनामपत्रं, परिवीक्ष्य—दृष्ट्वा, क्षणात्—क्षणमात्रेण, सुभ्रुवः,—

शुभ्रभ्रुवाख्यः कान्तिन्वाः, अङ्गानि (कर्तृपदनिदम्) परस्परम्—अन्वोऽन्वं, निर्लुण्ठनं

—बलादपहरणं, विदधते—कुर्वन्ति इव ; तथा हि, जघनं (कर्तृ०) मध्यस्य—मध्य-

देशस्य, कटिदेशस्त्वर्थः, प्रथिमानं—पृष्ठत्वं, विशालत्वमित्यर्थः, पति—प्राप्ति, अषि-

करोतीति वाच्यं, मध्यदेशे या विशालता चासीत्, सा जघनेन लुण्ठिता, जघनस्य या

चौचता चासीत्, सा मध्यदेशेनेति भावः । वञ्चोजयोः,—क्षमयोः ; (“वञ्चोजः क्षमः

कुचः पयोधरः” इति कोषः) मन्दता—चौचता, दूरम्—अन्वर्थे यथा ज्ञात् तथा,

उदरं—कुचं, वाति—प्राप्ति, उदरे वा स्थूलताऽऽसीत् सा जगन्ना लुण्ठिता,

अतः ताभ्यां लज्जा वा चौचता सा उदरेण गृहीतेति निष्कृतम् ; तथा रोमलतिका

—रोमावली, नेत्रयोः पार्श्वं—सारथ्यं, (गृहीतुं) धावति—प्राप्तीत्यर्थः, अतः

नेत्रयोः वा सरलताऽऽसीत् सा रोमावल्या लुण्ठिता ; रोमावल्या वा कुटिलताऽऽसीत्

सा इदानीं नेत्राभ्यामित्यर्थः, सरला रोमावली जाता, नेत्रे च कुटिले इति निष्कर्षः ।

राजः प्रथमाभिषेकसमये सानन्दाः सोऽन्नादनिव प्रजाः परस्परं लुण्ठनीति प्रसिद्धिः ।

आर्द्रविकीकृतं इत्यम् ।

किञ्चिन्नावगभीरवक्रिमलवस्यष्टं मनाक् भावते
सम्भ्रमङ्गसुदौघते प्रियकथामुक्तापयन्तीं सखीम् ॥” (त)

रती वामा यथा,—

दृष्टा दृष्टिमधो ददाति, कुर्वते नास्त्रापमाभाषिता,
श्रव्यायां परिहृत्य तिष्ठति, बलादास्त्रिक्रिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनास्त्रिगन्तुमेवेष्टते,
ज्ञाता वामतयेव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोदा प्रिया ॥” (थ)

(त) प्रथमावतीर्षमदनविचारासुदाहरति, दत्ते इति ।—साक्षसमन्वरं—
साक्षसं मन्वरं—मन्दस इति यथा तथा, सुवि पदं दत्ते—निक्षिपति, अन्तःपुरात् न
निर्वाति—निर्गच्छति, उद्दामम्—उत्कटं यथा तथा, न इति, अन्तः—अन्तर्नादेव
कामपि—अनिर्गन्तव्यं, त्रियन्त्रां—अस्त्राजनितां वेदनां, अस्त्रापारव्यग्नित्वात्त्रयः,
अक्षयते—अनक्ति, किञ्चित्—ईषत्, अस्त्रमित्यर्थः, भावेन—चाशयेन, निगुदाभि-
प्रायेणेति यावत्, गभीरः,—दूरवगाहः, यः बक्रिमलवः,—कोटिख्यभावलीलः, तेन
स्यष्टं यथा तथा, मनाक्—अल्पं, भावते—कथयति, तथा प्रियत्व—पत्युः, कथाम्
उक्तापयन्तीम्—उद्योयन्तीं, सादरं कथयन्तीमित्याशयः, सखीं सम्भ्रमङ्गम् सुदौघते
—निरीचते । कर्तृपदं प्रभावतीत्युद्गोचयम् । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(थ) रतिज्ञानासुदाहरति, दृष्टेति ।—नवोदा—अभिनवविवाहिता, प्रिया
दृष्टा—निरीचिता सती, मयेति शेषः, अधः,—नीचैः, दृष्टिं—नेत्रद्वारं, ददाति—
विषये, अथोमुखी भवतीत्यर्थः ; आभाषिता—आक्षपने कृतप्रयत्नेति भावः, मयेति
शेषः, आक्षापं न कुर्वते—उत्तरं न ददातीत्यर्थः ; श्रव्यायां—श्रवणीयोपरि, परिहृत्य
—निमुखीभूय, तिष्ठति—वर्षते ; बलात्—बलमाश्रित्य, [ल्यधे पञ्चमी]
आस्त्रिक्रिता—आस्त्रिका सती, वेपते—कम्पते ; सखीषु—असङ्गचरीषु, वासभवनात्—
श्रवणीयदेशात्, निर्यान्तीषु—निर्गच्छन्तीषु सतीषु, निर्गन्तुं—वर्हिगन्तुमेव, ईष्टते—
प्रेष्टते ; अतः सम्प्रति—नवसङ्गमे, वामतयेव—प्रतिकूलतयेव, मम प्रीत्यै—आनन्दाय,
ज्ञाता । नवपरिचिता हि नाशिका मुग्धा भवति, तासां अस्त्राऽऽश्रित्य प्रकल्प-
कृततयाऽवितर्णां शोभते, अन्वया प्रकृतिप्रतिकूलतया स्वरूपतया वननेव ज्ञात, किं पुनः
ज्ञीनाश्चेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

माने सदुर्यथा,—

“सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्त्रच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकेरशुभिः ॥” (द)

समधिकलज्जावती यथा,—“दत्ते सालसमन्यरम्” इत्यत्र
श्लोके । अत्र समधिकलज्जावतीत्वेनापि लज्जाया रतिवामताया
विच्छित्तिविशेषवत्तया (घ) पुनः कथनम् ।

अथ मध्या,—

मध्या विचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना ।

द्वेषप्रगल्भवचना मध्यमव्रीडिता मता ॥ १०२ ॥

(द) माने सदुमाह, सेति ।—अनरुशतकस्येदं पद्यम् । सा बाला, पत्युः
प्रथमापराधसमये (अपराधोऽन्यायिकासङ्गमसङ्घः) सखीषु साधुरिति सख्यं—
[“तत्र साधुः” (४।४।८८ पा०) इति यत्] सखीमनोषितं प्रेम तेन, (सख्येन) य
उपदेशं तद्योक्तं विना, सविभ्रमेति ।—सविभ्रमं—सखारविकारं यथा तथा, याऽङ्ग-
वलना—अङ्गानां कल्पनं, नेत्रभ्रमच्छादीनां स्मृतसंसूचनार्थं परिपालनं, विचित्रव्यन्द-
नादिभिः किञ्चित् तिर्यक्करवामित्याशयः, तथा सविभ्रमाङ्गवलनया सङ्घ, वक्रोक्तिसंसूचनं
—वक्रोक्तिभ्यः संसूचनं, संवलितेऽयं रक्ष्यमिति यावत्, तत् तद्योक्तं, नो—नेव,
जानाति, केवलं स्त्रच्छेः,—पतिलिमंलैः, अच्छेति ।—अच्छयोः,—निर्मलयोः,
कपोलयोः,—गण्ठयोर्मूलात् गलितैः (“स्त्रच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः” इत्यनेन पदा-
वलीवन्वासालनाद्यभावात् नेतान्मण्डयोः निर्मलता पर्यवसिता स्यात्) ; लुठ-
दिति ।—लुठनाः,—इतस्तत्तलनाः, लोलाः,—असुखाः, अस्वकाः,—अशुभकृत्याः
श्रेष्ठ तादृशैः, असुभिः,—वाप्यैः । पर्यस्ते—पूर्णे, नेत्रोत्पले यत्सास्रवामृता सती,
[एतेन प्रजन्नातिक्रन्दनं नाग्निकायाः सूचितम्] रोदित्वेव । शार्दूलविक्रीडितं
रूपम् ।

(घ) विच्छित्तिविशेषवत्तया—नेत्रियविशेषवत्तयादकल्लेनेत्यर्थः ।

तत्र विचित्रसुरता यथा,—

“कान्ते तथा कथमपि प्रथितं सृगाञ्छा

चातुर्यमुद्धतमनोभवया रतेषु ।

तत्कूजितान्यनुवदद्भिरनेकवारं

शिक्षायितं गृहकपोतशतेर्यथाऽस्याः” ॥ (प)

प्ररूढस्ररा यथाऽत्रैव उदाहरणे । प्ररूढयौवना यथा
मम,—

✓“नेत्रे खञ्जनगञ्जने, सरसिजप्रत्यर्थि पाण्डित्यं,

✓वक्षोजौ करिकुम्भविभ्रमकरीमत्यन्नतिं गच्छतः ।

✓कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्यर्द्धिनी,

✓सरेन्दीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाचच्छटा” ॥ (फ)

(ग) प्रसङ्गप्राप्तं मध्यां नायिकां वर्णयति, मध्येति ।—विचित्रं—नैपुण्यरत्नं, सुरतं यथाः सा, प्ररूढे—अत्ययमुत्पन्ने, सरयौवने—कन्दर्पतादृश्ये यथाः तथाविधा, रूढत्—कश्चित्, प्रगल्भं—धार्ययुक्तं, वचनं यथाः सा, मध्यमं त्रीक्षितं—खञ्जा यथाः तथाविधा, अखलज्जाऽन्विता इत्याशयः, मध्या—मध्यमावस्था, नायिका मता, अत एव पुनस्तान्तरं,—“मध्यातयौवनानङ्गा मोहान्तः सुरतचमा” इति पाठः परिदृश्यते ।

(प) विचित्रसुरतामुदाहरति, कान्ते इति ।—उद्धतेति ।—उद्धतः,—उच्छ्रुतः, मनोभवः,—कामः यथाः तथाभूतया, सृगाञ्छा—हरिणखीचनया, रतेषु—सुरत-
क्रीडासु, कान्ते—पत्नौ विषये ; अथवा,—कान्ते ! इति सम्बोधनपदम् । [एतेन कस्याचित् कां प्रति प्रमदानमोचितं वयस्यासौरतवर्णनमिति सूचितम्] तथा—तेन प्रकारेण, कथमपि—समुद्रतेन व्यवसायेन, चातुर्यं—सुरतरणपाण्डित्यं, प्रथितं—प्रकटीकृतम्, अनन्तानङ्गभिन्नाववैचित्र्येण प्रदर्शितमिति यावत्, यथा अनेकवारम्—असङ्गतं, तत्कूजितानि—तस्याः कूजितानि—अव्यक्तशब्दविशेषास्तानि, अनुवदद्भिः,—सुरतकूजनाव्यवहितानन्तरं तथैवाशुक्वर्भिः इत्याशयः, गृहकपोतशतेः,—गृह-
स्थितैः अनेकैः कपोतैः, अस्याः,—विचित्रसुरतप्रतीकायाः नायिकाया इत्यर्थः, शिक्षा-
यितं—शिक्षयत् आचरितम् । गृहकपोताः पुनः पुनः सुरतकूजनानि सुत्वा तथैव पुनः
पुनः शिक्षयत् आचरन्ति स्वेति भावः । वसन्ततिष्ठकं इत्यम् ।

(फ) प्ररूढयौवनामुदाहरति, नेत्रे इति ।—तस्याः,—कान्त्याः, नेत्रे—नयने,

एवमन्यत्रापि । (ब)

अथ प्रयत्ना,—

स्मरान्धा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।

भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाऽऽक्रान्तनायका ॥२२॥ (ब)

खञ्जनसूत्रे—खञ्जनयोः खञ्जननेत्रयोरित्यर्थः, गञ्जने तिरस्कारकारिणो ; पाविश्ये—
शुभयुक्तं, सरसिजयोः,—कनकयोः, प्रत्यर्चि—शौन्दर्येण तिरस्कारितया प्रभुभूतमिति
वाच्यं, (“वभिघाति-पराराति-प्रत्यर्चि-परिपत्नियः” इत्यमरः) कनकापेक्षयाऽपि
चतिसुन्दरमिति भावः ; वचोभो—सगौ, हरिकुम्भयोः विषमकारो—विशिष्टधम-
कारिणोन्, चतुश्चरितं गच्छतः,—महोन्नत्यं प्राप्तः, क्षान्तिः,—शौन्दर्येण उपमिति वाच्यं,
काञ्चनचम्पकम्—कर्णचम्पकनामपुष्पविशेषम्, प्रतिनिधिः,—प्रतिरूपभृता, वाचो—
वचनं, सुधास्यङ्गिणी—चन्द्रतन्त्रिणी, [“सुधास्यङ्गिणी” इति पाठान्तरे तु—सुधाधारा-
वतीत्यर्थः] कटाक्षकटा—वक्रदृष्टिपातपरम्परा, खोराचि—विकवितानि, वाचि
इन्द्रीवराचि—नीलकमलानि, तेषां (तत्कृतं) दाम—रज्जुः माया वा, तस्मै वीदरं—
सद्व्रतया सहोदरभाद्वत् प्रतीवमानं, वपुः,—स्वरूपं यस्मात्साहसो (“इन्द्रीवरस्य
मीलेऽस्मिन्” इत्यमरः) । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ।

(ब) एवमिति ।—एवं—अथयानुसारेण, अन्यत्र—अन्यस्मिन् स्थाने, चिचित्-
प्रगल्भवचनानामप्यनग्रीडितयोर्वदाहरणं स्वयमुद्यमम् । किञ्चिदप्रगल्भवचना यथा,—
“सुभग ! कुरवचक्षवं किं मनाऽऽलिक्रमोत्कः ? किमु मुखमदिरिच्छः केसरो नो वृद्धिस्थः ।
त्वयि नियतमग्रीके युज्यते पादघातः, प्रियमिति परिहासात् पेशलं चाचिदूचे ॥” मध्यम-
ग्रीडिता यथा,—“किञ्चिदाकुञ्चयन्त्यास्यं मन्दहासातिसुन्दरम् । दरमुद्रितनेत्रान्ता
पुष्पतीरे तितन्विनी ॥” इति । [पुस्तकान्तरे तु—“चक्र यौवनवती मध्या यथा,—
“वाचापान् भुविखासो विरल्ययति रसहाङ्गुविचेपपातं, नीवीयन्धिं प्रविज्ञा प्रतनयति
सनास्रप्यनिचो नितम्बः । सत्युष्यपात्रं मूर्च्छंत्कुण्डलिखरसुरी नूनमनः करेण, सृष्टा
कीदृच्छकोच्या हरिणश्रियद्वयो दृश्यते यौवनश्रीः ॥ एवं मध्याभावादिक्वमुद्यमम्” इति
पाठः] ।

(ब) प्रगल्भा अचयति, क्षरान्धेति ।—क्षरान्धा—मत्स्योद्रेकेण विनष्टदृष्टिः,
दृष्टद्वयानेन हिताहितज्ञानशून्येत्यर्थः, गाढतारुण्या—चतुश्चरितयौवना, समस्तरतकोविदा
—सर्वविधसुतरतव्यापारपक्षिता, भावोन्नता—भावैः,—सात्त्विकभावैः, उन्नता—
शौन्दर्योत्कर्षमवाप्ता इत्यासवः, दरव्रीडा—चक्रवर्त्याश्रीया । चक्षुत् स्पष्टम् ।

अराब्धा यथा,—

“धन्याऽसि, या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि

विश्रम्भं चाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नीवीं प्रति प्रच्छिदिते तु करे प्रियेषा

सख्यः ! श्रयामि, यदि किञ्चिदपि अरामि” ॥ (म)

गाढतारुण्या यथा,—

✓ अत्युन्नतस्तेनसुरो नयने सुदीर्घं,

वज्रैश्च भ्रवावतितरां वचनं ततोऽपि ।

(म) अराब्धानुदाहरति, धन्येति ।—सखीनां मध्ये सुरतकालिकव्यवहाराणां-
 क्षापकारिणो आशिदुपपन्नस्यैः कस्याश्चिदुक्तारियम् । या त्वं, प्रियसङ्गमे—प्रियेष
 वङ्गमेव सङ्ग निवृत्तकालेऽपि, रतान्तरेषु—सुरतव्यापारमध्येषु अपि, विश्रम्भं चाटुक-
 शतानि—विश्रस्यप्रियवाक्यसमूहानि, कथयसि, सा त्वं, धन्या—प्रशंसा, असि । अत्र
 आपाततः प्राथमावसमागमे एव उदात्तागन्धपाशोद्धतरङ्गपूराद्भ्रतद्वयतया न तथा
 इन्द्रियान्तरस्फुरणं सन्पद्यते, येन तथाविधं वक्तुं शक्नुवान्, तथापि न आथनांशे,
 अपि तु मध्यसुरते, तदा तस्य अरचनमव्यशक्यं, किं पुनः कथनम् ? इत्यसाधारणमेव
 तव वाक्यरचनाऽवहितत्वमिति त्वमेका सुकृतिनी इत्याशयः प्रतिभासते । हे सख्यः !
 प्रियेष नीवीं—नाभितकवसनयन्त्रि, प्रति करे प्रच्छिदिते—प्रेरणाभोजिते, नीवी-
 यन्त्रिमोचनार्थं करप्रेरणाभिवादे कृते सति इत्यर्थः । [अत्र आदिकर्मणि निष्ठाप्रत्ययः,
 अन्वया अत्रभिप्रेतात्पापत्वम् अभिप्रायगौरवव्याघातश्च ज्ञात्] तु क्लिप्तु, यदि किञ्चि-
 दपि अरामि, तदा श्रयामि—श्रयणं करोमि [“अत्र परस्मैपदमत्रिपदम्” इति
 तर्कवागीशाः] न क्लिप्तपि अराभीत्यर्थः । श्रीमतीनामपे श्रयणं कथ्यते, यदि
 तत्समये किञ्चिदपि अरामि, अतः तथाविधे समये क्व मन तथाविधेन्द्रियप्रपञ्चनम् ?
 इति भावः । [अत्र सख्यपि “श्रय उपालम्भे” (वा०) इति आत्मनेपदप्रातिपदकः,
 तथा सख्यपि श्रयणप्रकाशनाद्योक्त्यादिवचनानां तन्प्राप्तिः इति नामेशः] । अत्राहु-
 ष्यपत्नेकं पद्यं यथा,—“धन्यासोः सखि ! शोषितः प्रियतने सर्वाङ्गलघेऽपि वा,
 प्राणशब्दं प्रथयन्ति भोजनविधावाक्यान्त्र धैर्यं नहन् । अन्नाकम्पु तदीयपाशिकमनसि-
 ष्णुम्योचवत्सुखं, कोऽर्थं वा वचनम किं तु सुरतं नेव श्रुतिर्जावते ॥” इति । वचन-
 सिद्धकं उच्यते ।

मध्येऽधिकं तनुरननगुरुर्नितम्बो

मन्दा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः ॥ (य)

समस्तरतकोविदा यथा,—

“क्वचित्ताम्बूलाक्तः क्वचिद्गुरुपङ्काङ्गमलिनः

क्वचिच्चूर्णोद्गारी क्वचिदपि च सालक्तकपदः ।

बलीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्षं कुसुमैः

स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः” ॥ (र)

(य) गाढताख्यामुदाहरति, अत्युन्नतस्तनमिति ।—अद्भुतयौवनायाः,—
उद्दामयौवनायाः कामिण्याः, उरः,—वचःश्लक्ष्ण, अत्युन्नतो स्तनौ यत्र तादृशं, नयने
—नेत्रे, सुदीर्घे—अतिविशाले, भ्रूवौ बर्जे—कुटिले, वचनं ततोऽपि—सुभ्रूमपि,
अतितराम—अत्यर्थं, वक्तमित्यर्थः, मध्यः,—कटिदेशः, अधिकं तनुः,—शीघ्रः
नितम्बः अन्नगुरुः,—अतिविशालः, किमपि—किमप्यनिर्वचनीयं यथा स्यात् तथा,
मन्दा—मनगजेन्द्रगतिसदृशीति यावत्, गतिः,—गमनम् [एतेनाद्याः अतिमन्य-
गमनस्य निरुपचमनुस्वरणं चाप्यशक्यमिति सूच्यते] । वसन्ततिशक्तं वचनम् ।

(र) श्रव्यास्तरतवचनेन नायिकाया विविधरतिज्ञानं सूचयन्मुदाहरति, क्वचि-
दिति ।—प्रच्छदपटः,—श्रव्याऽऽस्तरवचनमित्यर्थः, क्वचित्—क्वचिंश्चिद्गारी, ताम्बू-
लाक्तः,—अपरताम्बूलारामरक्षितः इत्यर्थः, [एतेन अधोमुख्यायाः ऊर्ध्वोत्थितमित-
त्यायाः मार्जाररतिः दर्शिता] क्वचित्—तदपरस्मिन् क्वचिंश्चिद्देशे, अगुरुवचः,—
स्तनदशोपरि श्लिष्टस्य चन्दनविशेषस्य, कालागुरुवचः इत्यर्थः, पङ्कः तस्याङ्काः,—
चिह्नानि, तैर्मलिनः,—असुचितः, [एतेन अधोमुख्यायाः समभावेन स्थितायाः नायि-
कायाः श्रेणुस्वरतिः सूचिता] क्वचित्—ततो भिन्ने क्वचिंश्चित् तदीये श्लेष्मि, चूर्णानि
—स्रभावरतेषु नायकमुख्याबलोचनादिजनितलज्जापनोदनार्थं दीपनिर्वापचार्थोत्-
क्षिप्तानि सुमन्वद्रव्याप्युद्गरति उच्यतेति यावत् चूर्णोद्गारी [एतेन स्नाभावस्वरतिः
सूचिता] क्वचित्—ततोऽपि भिन्नेऽंशे, सालक्तकानि—असक्तकारामरक्षितानि, पदानि
—चरकानि, उपचारात् तस्यासजन्मानि चिह्नानि यत्र स सालक्तकपदः, [एतेन
सकुचितपरचयुगलायाः उत्तमस्थिताया रतिविशेषः सूचितः] बलीभिः,—त्रिवलीभिः,
कृता ये भङ्गाः,—निवोद्धतानि, तेषामाभोगाः,—परिपूर्णताः तैः बलीभङ्गाभोगैः
ई अनेनापि अधोमुखसमभावस्थितायाः श्रव्यास्तरवे उदरस्त्रिवलीचिह्नसम्भवात्

भावोन्नता यथा,—

“मधुरवचनेः सम्भ्रूभङ्गेः कृताङ्गुलितर्ज्जनेः

अक्षसवलितैरङ्गन्यासैर्महोत्सवबन्धुभिः ।

असक्तदसक्तस्फारस्फारैरपाङ्गुविक्षोभितैः

त्रिभुवनजये सा पञ्चेशीः करोति सहायताम्” ॥

स्वल्पव्रीडा यथा,—“धन्याऽसि या कथयसि” इत्यत्रैव ।

आक्रान्तनायका यथा,—

“स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं, सतिलकं भासं विलासिन् ! कुद,

प्राणेश ! चूटितं पयोधरतटे द्वारं पुनर्योजय ।

रतिविशेषः सूच्यते] तथा अलकेशः,—चूर्णङ्गुलेश्वरः, पतितैः,—खलितैः, शोचं-
कुसुमैः,—रतिविमर्दनात् इतस्ततः विचित्रपुष्पैः इत्यर्थः, [अनेन पुरुषोपरिस्त्रितायाः
अधोमुख्यायाः अलकेशः पुष्पपातसम्भवान् पुरुषाधितरतिः सूच्यते । अत्र सर्वत्र “इत्य-
भूतलक्षणे” (१।१।२१ पा०) इति द्वितीया, तेनेतेरुपलक्षितः इत्यर्थः] श्रियाः,—
एवंविधमन्त्रद्वयपटतया विविधसुरतनिपुण्याया नायिकायाः इत्यर्थः, सर्वत्र—सर्व-
प्रकारं, रतं—रतिं, कथयति—प्रकटयति, सूचयतीति यावत् । शिखरिणी इत्यम् ।

(ख) मधुरवचनैरिति ।—सा—कान्ता, पञ्चेशीः,—पञ्च इवो वाचा यत्र
तादृशस्य कामस्येत्यर्थः, त्रिभुवनजये—त्रिषोडशविंशत्यं साधयितुं, मधुरवचनेः,—
मिष्टभाषितैः, सुवीः भङ्गाः,—तरङ्गाः, उपचारात् तदस्याच्चक्ष्यामि तेः सह वसन्ते
इत्येवभूतैः, कृताः अङ्गुल्या तर्जनाः वेपु तैः, सरसचिन्माङ्गुलिपरिचाक्षणसङ्केतादिभिः
इत्यर्थः, अक्षसवलितैः,—सदुमन्दन्यापारितैः, [अक्षसवलितैरेवम् “रमसरचितैः”
इति पाठे—रमसेन—प्रमदेन, रचितैः,—सञ्चालितैः इत्यर्थो ज्ञेयः] महोत्सवबन्धुभिः,
—महोत्सवस्य बन्धुभिः, महोत्सवजनकेरित्यर्थः, परमप्रीतिकरैरिति यावत्, अङ्ग-
वासेः,—प्ररीरसञ्चालनेः, तथा असक्तदसक्तत्—बारंवारं, स्फारस्फारैः,—बलायतेः,
अपाङ्गुविक्षोभितैः [“अर्भुङ्गरथयोः द्वितीया” (१।१।१८ पा०) इति अरथे
द्वितीया] तथा च, मधुरवचनादिद्वारित्यर्थो निष्कृष्टः, सहायतां—साहाय्यम्, आङ्गु-
कुल्यामिति यावत्, करोति । शिखरिणी इत्यम्,—“नसमरसेवा नः पञ्चदेहैर्देहैरिषी
मया” इति तद्वचनम् ।

इत्युक्त्वा सुरतावसानसमये सम्पूर्णचन्द्रानना

सृष्टा तेन तथैव जातपुलका प्राप्ता पुनर्मोहनम् ॥ (ब)

मध्याप्रगल्भयोर्मदान्तराख्याह,—

✓ ते धीरा चाप्यधीरा च धीराऽधीरेति षड्विधेः ॥१०४॥

ते—मध्या-प्रगल्भे ।

तत्र,—

✓ प्रियं सोढ्यासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्दुषा ।

✓ धीराऽधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ॥१०५॥ (श)

तत्र मध्या-धीरा यथा,—

“तदवितथमवादीर्यन्म त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।

(ब) खानिप्रति ।—सम्पूर्णचन्द्रानना—पूर्णचन्द्रसदृशसुन्दरमुखी रमणी,
सुरतावसानसमये—सुरतानो, हे खानिन् !—प्राणप्रिय ! अलक्षं—सपूर्णकुशलं, मङ्गुरव
—मङ्गीपुरुषं कुव, हे विश्वासिन् ! भालं—सखटं, सतिअक्षं—तिलकालङ्कृतं, कुव, हे
प्राणेश ! प्राणनाथ ! पयोधरतटे—पयोधरयोः सगयोः तटः उपरिदेसः, तटवद्वसत-
त्वात् पयोधरतट इति निर्देशः, तत्र, वुटितं—द्विजं, द्वारं पुनर्मोहनम्—पुनः सन्वेष्टि,
इति उक्त्वा तेन—खानिना, तथैव—उक्तप्रकारेणैवैवैः, तत्तत्प्रायश्चरन्नेति भावः,
सृष्टा, अत एव जातपुलका—सञ्जातरौमाया सती, पुनः मोहनं प्राप्ता—पुनः सुरता-
कीदृशान् सम्भवतीव श्रिताऽऽसौदिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ।

(श) प्रियनिप्रति ।—मध्या—मध्यमा श्रेयवशोवशयोरन्तराख्यानवशां प्राप्ता,
धीरा सोढ्यास-वक्रोक्त्या—सपरिष्ठासञ्चितवचनेन, प्रियं—खानं, कथा—श्रीधेन,
[अनेत्यन्तलक्षणे षट्ठीया] दहेत्—सत्तापयेत्, दह्यन्निव कुर्व्यादिति भावः । धीरा-
ऽधीरा—विश्विद्वैव्याश्रितौ नायिकेभ्यः, तु—पुनः, रुदितैः,—रौदनेः, असुपास-
पूर्वकं विश्वापेरिति भावत्, “प्रियं कथा दहेत्” इति पूर्वेषान्तेति । अधीरा—सर्वथा
व्यक्तवैर्वा नायिका पुनः, परुषोक्तिभिः,—परुषैर्वचनेः, “प्रियं कथा दहेत्” इति
पूर्वतोऽन्तेति । अधीकसंज्ञानवैर्षि मध्याऽन्तेति इति ज्ञातव्यम् ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्रीः

प्रजति हि सफलत्वं वल्लभाखोकनेन" ॥ (घ)

मध्येव धीराऽधीरा यथा,—

बाले ! नाथ ! विमुञ्च मामिति ! इषं, रोषाभया किं कृतम् ?

खेदोऽस्मात्, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा ? कस्मात्पतो रुद्यते ?

नन्वेतन्मम, का तवास्ति ? दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते" ॥ (स)

(घ) तदिति ।—एषां सञ्चुष्य तत्परिहितवसनं परिषाय गृह्यावतं स्वामिनं प्रति कस्मात्प्रियं सोप्रासवक्रोक्तिरियम् । "लं नम प्रिया" इति वत्, चबादोः,—उक्त-
वानसि, तत् चवितथं—सख्यं, यत्—यस्मात्, प्रियजनेन—अन्वखामिनोऽनेन, परि-
मुक्तं—परिहितं, दुकूलं—वसनं, तदीयमिति भावः, दधानः,—धारयन् सन्, स
त्वमिति शेषः, नम अधिवसतिम्—बालवन्, आगाः,—प्राप्तवानसि ; एतद्दुकूलपरि-
धानेन विलसत्वा शोभा जाता, तद्दर्शनेन मङ्गलो मे प्रीतिरिति स्फुटम् चवितथवादि-
त्वेति भावः । हि—यतः, कर्मिनां मण्डनेन—भूषणेन, कृता श्रीः,—चलद्धार-
शोभा इत्यर्थः, वल्लभाखोकनेन—वल्लभा प्रिया, तत्कर्तृकाखोकनेन प्रियजनकर्तृकदर्श-
नेनेत्यर्थः, सफलत्वं—कृतायत्वं, प्रजति—प्राप्नोति । अम च, च—सञ्चोषणे, चविषेपे
वा, वितथमिति निष्ठा, यत् यस्मात् नम तापाय प्रतिनायिकापरिहितवस्त्रं परिषाय
नम गेहम् आगाः, यद्यहं ते प्रिया स्त्री, तदा मत्तापजनकं कर्म न कुर्व्याः ; एतत्
सावत् सतां मण्डनं न भवति, यदि तवेतन्मण्डनं, तदा तज्जन्यशोभा या प्रिया
भवति, तामेवावखोक्षय, नमाऽऽखोकनया किं प्रबोध्यन् ? इति श्लेष एवाम वक्रोक्तिः ।
प्रियपाणवचश्लेषं पश्यम् । नास्तिनी इत्यम्,—“नमनयययुतेयं नास्तिनी भोगिणीकेः”
इति तल्लक्षणात् ।

(स) बाले इति ।—नायकस्य नायिकायाश्चोक्तिप्रत्युक्तिरुपमेतदुदाहरणम् ।
हे बाले ! (इति नायकोक्तिः) नाथ !—स्वामिन् ! इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः) हे
मामिति !—मामवति ! इषं—क्रोधं, विमुञ्च—परित्यज, (इति नायकोक्तिः) रोषात्—
क्रोधात्, क्रोधमाप्तिव इत्यर्थः, [“ख्युषोपे कर्मण्यधिकरणे च” इति वार्तिकेन ख्युषो
षोपे ख्युषये पठनी] मया किं कृतम् ?—किमननुष्ठेयम् अनुष्ठितम् ? न किमपि मे
चहितं कृतमिति भावः, (इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः) चकासु खेदः,—क्रोध इत्यर्थः,

इयमेवाधीरा यथा,—

“सार्द्धं मनोरथग्रतेस्तत्र धूर्त ! कान्ता

सेव स्थिता मनसि क्लृप्तमहावरम्या ।

अस्माकमस्ति न हि कश्चिदिहावकाशः

तस्मात् कृतं चरणपातविडम्बनाभिः” ॥ (ङ)

प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ।

उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् वहिः॥१०६॥(क)

कृतः इति शेषः, (इति नायकशक्तिः) भवान् मे—मह्यं, न अपराध्यति,
[“राधोद्योग्यं विप्रश्च” (१ । ४ । ३८ पा०) इति सम्प्रदानम्] सर्वे अपराधा नयि,
वर्तन्ते इति शेषः, (इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः) तत्—तदा, गद्गदेन—चञ्चल्युटेन,
वचसा किं—अर्थं, रोदिति ? (इति नायकशक्तिः) कस्य अगतः,—समर्थं, रुचते ?
(इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः) ननु—भोः ! एतत्—रोदनं, मन, अगत इति शेषः;
(इति नायकशक्तिः) भवतः तावदहं काऽपि न भवामि, मन रुषा अर्थं खेदः ?
इत्यभिप्रायेणाह, का तवेति ।—अस्मि—अहं, तव का ? (इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः)
दक्षिता—प्रिया, प्रियभाव्यां इति यावत्, मन त्वमिति शेषः, (इति नायकशक्तिः)
नास्ति—अहं तव न दक्षिता प्रेमपानमिति यावत्, भवामि, इत्यतः रुचते, मयेति
शेषः, (इति नायिकायाः प्रत्युक्तिः) । शार्द्धं—विक्रीकृतं वचनम् ।

(ङ) इयमेव—मन्थेव अधीरा, तामुदाहरति, सार्द्धमिति ।—परनायिकारतं
पतिं कृतापराधतयाऽऽगत्य स्वचरणपातितमाधीक्य कस्यासिदुक्तिः । हे धूर्त !—कितव !
सेव—यस्यां त्वमनुरक्तः सा क्लृप्त, क्लृप्तमेव—कल्पितेन, स्थाभाविकेतरैरेत्यर्थः, न तु
अनुरागनिबन्धनेनेति भावः, हावेन—भावविशेषेण, रम्या—मनोहारिणी, कान्ता—
प्रिया, मनोरथानाम्—“एवं तथा सह विहरिष्यामि, एवं तथा सहऽऽस्यमिष्यामि,
एवं तथा समं रङ्गो भविष्यति” इत्यादिरूपाणां, ग्रतेः, सार्द्धं—सह, तव मनसि
क्लृप्ता ; हि—अतः, इह—तव मनस्येत्यर्थः, अस्माकं कश्चित् अत्रकाशः,—स्थानं,
नास्ति, तस्मात् चरणपातविडम्बनाभिः,—पादपतनरूपेण च नमात्रार्थैर्व्यापारैः, कृतम्
—अहं, न त्ववत् रूपेण पादयोः पतित्वाऽप्याह खेदः कार्य इत्यर्थः । वचसातिशयं
वचनम् ।

(क) प्रगल्भा ।—प्रगल्भा—प्रौढा नायिका, धीरा यदि, तदा कृता—तिरी-

तत्र—प्रिये । यथा,—

“एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमात् दूरतः,
ताम्बूलाऽऽनयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषोऽपि संविज्ञितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्धोऽन्तिके,
कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कतार्थीकृतः” ॥ (ख)

धीराऽधीरा तु सोल्लुण्ठभाषितैः खिद्यत्यमुम् ॥१०७॥(ग)

अमुं—नायकम् ।

हिता, कोपाकृतिः,—कोपस्य चाकृतिः,—कोपसूचको मुखरागादिः यस्याः ताड्यो
स्यात्, निगूढरोषा भवेदित्यर्थः, [अत्र तथाविधा सा इति कर्तृपदनध्याह्वयम्] तत्र
—प्रिये, वदः आदरान् द्रष्टव्यन्ती, सुरते—प्रियेषु समं विद्यासाद्री, उदाहरे—
उदासोगा, चतुरागङ्गीना इति यावत्, भवति ।

(ख) उदाहरति, एकमेति ।—चतुरया—विदग्धया कयाचित् कानिन्वा,
कान्तं—प्रियं, विदेशादानतमिति शेषः, प्रति, उपचारतः,—वाञ्छपरिचर्येया, प्रीति-
हेतुव्यापारान् विषय इत्यर्थः, कोपः,—क्रोधः, कतार्थीकृतः,—सफलोक्तः, सन्धिग-
प्रतिरोधः क्रोधस्य फलं, तेनेव कान्तो बशीकृत इति भावः ; तथा हि, दूरतः,—दूरान्,
दूरे एव पतिं हृद्येत्यर्थः, प्रत्युद्गमात्—समुपस्थितकान्तस्य सन्धानार्थमासनादुत्थानव्याजिन
इत्यर्थः, एकत्र—एकस्मिन् स्थाने, आसनसंस्थितिः,—आसने उपवेशनोद्ये, पीडादौ
इति यावत्, संस्थितिः,—सङ्घावस्थानम्, उपवेशनसम्बन्ध इति यावत्, परिहृता—
परित्यक्ता ; ताम्बूलस्य आनयनमेव हृत्वं—व्याजः तेन, रभसाश्लेषः,—वेगादाविकर्णं,
सङ्घर्षनाशिकृत्तमपि वा, (“रभसो वेगसङ्घर्षोः” इत्यमरः) संविज्ञितः,—सम्यक् प्रतिबन्धः
इत्यर्थः, तथा अन्तिके—समीपे, विजनत्वान्नाचोपपत्तये इत्याशयः, परिजनम्—
अनुचरवर्गं, व्यापारयन्धो—प्रेरयन्धो, नायकपरिचर्यार्थं व्यापारीकृतत्वात् सत्त्वा
इत्यर्थः, आलापोऽपि—सन्वापचमपि, न मिश्रितः,—नीतरेण युक्तः कृत इत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । अमरव्रतकस्येदं पद्यम् ।

(ग) धीरेति ।—धीराऽधीरा—किञ्चिद्धीरा किञ्चिदधीरा नायिका, तु—पुनः,
सोल्लुण्ठभाषितैः,—सल्लुण्ठा चाक्षेपाक्षेः सङ्घितानि भाषितानि तेषुधोक्तैः, (आशये)
प्रियवद्भाषानेःप्रियेरेत्याशयः, अमुं—नायकं, खिद्यति—तिरस्कारोतीत्यर्थः ।

यथा मम,—

“अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् ।

किं पुनरलङ्कृतस्त्वं सम्प्रति नखरचतैस्तस्माः ? ॥” (घ)

तर्जयेत्ताडयेदन्या ॥ १०८ ॥

अन्या—अधीरा । यथा,—“शोणं वीक्ष्य मुखम्” इत्यत्रैव ।
अत्र च सर्वत्र “रुषा” इत्यनुवर्तते । (ङ)

प्रत्येकं ता अपि द्विधा ।

कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ १०९ ॥ (च)

ताः,—अनन्तरोक्ताः षड्भेदा नायिकाः । यथा,—

“दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पद्मादुपेत्यादरात्

एकस्मा नयने पिधाय विहितक्रीडाऽनुबन्धच्छूलः ।

(घ) अनलङ्कृत इति ।—हे सुन्दर ! यतः,—यदा, अनलङ्कृतः,—न लङ्कृतः,
न केनाप्याभूषणादिनाऽऽभूषितोऽपि इति यावत्, त्वं मे—मम, ममः प्रसभं—वक्षेण,
हरसि, तदेति शेषः, सम्प्रति तस्माः,—प्रतिनायिकायाः, नखरचतैः,—नखाघातैः,
अलङ्कृतः,—शोभितः, त्वं किं पुनः ? मनो हरसीत्यत्र किं वक्तव्यम् ? इति भावः ।

(ङ) अधीरां लक्षयति, तर्जयेदिति ।—अन्या—धीराती भिन्ना, अधीरा
नायिकेत्यर्थः, रुषति शेषः, तर्जयेत्—भक्षयेत्, तथा ताडयेत्—आह्वयान्, कान्तमिति
पूर्वतोऽन्वेति, तथा च,—वा रुषा कान्तं तर्जितुं ताडितुमपि वा प्रभवति, सा
अधीरा नायिकेति निश्चयः । अन्यपदाद्यंभाङ्, अन्येति ।—उदाहरति, यथा शोच-
मिति ।—इदमत्र बोध्यम्,—“शोणं वीक्ष्य मुखम्” इत्यादि घृष्टनायकीदाहरणे
प्रागुक्तम्, अतोऽत्रेदं न व्याख्यायते, किन्तु “पादेन प्रहृतम्” इत्यादिना नायिकायाः
कुट्टनधोरात्मनिति । अत्र सर्वत्र—अत्राप्यत्रैव इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(च) प्रत्येकमिति ।—कनिष्ठेति ।—नायकप्रणयं प्रति—कान्तप्रेनापैश्रवा,
कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वात्—अल्पमहत्तरूपत्वात् इत्यर्थः, ताः,—पूर्वोक्ताः, धीरमभ्याऽधीर-
मभ्या-धीराऽधीरमभ्या-धीरमभ्याऽधीरमभ्या-धीराधीरमभ्याः षड्विधाः नायिका
इति भावः, विधा—द्विविधाः, स्मरति शेषः । नायके अल्पप्रणवाः कनिष्ठा नायिकाः,
अनल्पप्रणवाः पुनर्जेष्ठा इति एता द्विविधा इति भावः ।

ईषदक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोक्तसन्मानसाम्,

अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥” (ङ)

मध्याप्रगतभयोर्भेदास्तस्मात् द्वादश कीर्तिताः ।

सुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्त्रीयामेदास्त्रयोदश ॥११०॥

परकीया द्विधा प्रोक्ता परोदा कन्यका तथा ॥१११॥ (ज)

तत्र,—

यात्रादिनिरताऽन्योदा कुलटा गलितव्रपा ॥११२॥ (झ)

(ङ) एकत्रैव ज्येष्ठा-कनिष्ठे उदाक्रियेते, दृष्टेति ।—धूर्त्तः,—चतुरः पतिः, एकस्मिन् आसने—श्रव्यायां, संक्रियेते एकासनोपनिष्टे [“एकासनमाश्रिते” इति पाठान्तरे स एवाशः] प्रियतने—भास्ये, दृष्टा पचात्—पुत्रतः, उपेत्य—शनेरागन्ध, आदरात्—सन्मानात्, प्रथयप्रदमंगव्याज्जिनेत्यर्थः, एकस्माः,—सस्वप्रथयायाः प्रियायाः इत्यर्थः, नयने पिपाय—करतलाभ्यामाच्छाद्य, विहितं—कृतं, क्रोडाऽगुचन्धः,—क्रोधारन्धः एव, क्लृप्तं—व्याजः येन तादृशः, ईषत्—चक्ष्, वक्रिता—वक्रोक्तता, [“तारकादिभ्य इतच्” (वा०) इति इतच्] कन्धरा—शीवा येन तथोक्तः, तथा सपुलकः,—सङ्घातरोमाचः सन्, प्रेम्णा—प्रथयेन, उल्लसन्—प्रसीदन्, मानसं—चित्तं यकाशाम् ; [“प्रेमोक्तसन्मानसाम्” इति पाठेऽपि स एवाशः] अन्तर्हासेन—आन्तरिकेण विहासेन, निगूढप्रेमजनितचित्तोद्भासेनेति यावत्, लसन्तो कपोलफलकौ—गच्छन्तौ यकाशादशौ, अपराम्—पतिप्रथयिनौ कानिर्गौ, चुम्बति । अत्र च मन्त्राः नयने पिहिते साऽपि प्रिया, किन्तु प्रथये किञ्चित् न्यूना, यथाः पुनः सुखं चुम्बितं, वा ततो नायकस्य प्रथये ज्येष्ठेति बोध्यम् । अमरुप्रतच्छेदं पद्यम् । शार्दूलः विक्रीडितं इत्यम् ।

(ज) एषं स्त्रीयामेदानभिप्राय परकीयां प्रक्रीति, परकीयेति ।—परकीया, नाविद्या इति शेषः, परोदा—परीथ ऊदा परिधीता, तथा कन्यका—पनातोदादा, (“कन्या लज्जातोपयना” इत्यमरः) इत्येवं द्विधा—द्विविधा, भवतीति शेषः । वक्ष्यमाण-कचथायाः कन्यकायाः पिनास्यधीनपरिषयतया परकीयात्वं, परोदायास्तु स्रष्टमिति बोध्यम् ।

(झ) परोदायाश्च, तनेति ।—तत्र—तथोर्मध्ये, यानादिनिरता—यात्रा-ऽपुलकः

यथा,—

“स्नातो निश्चसितेऽप्यसृयति, मनोजिन्नः सपत्नीजनः,

श्चश्रूरिङ्कितदैवतं, नयनयोरीहानिहो यातरः ।

तद्दूरादयमञ्जलिः, किमधुना दृग्भङ्गिभावेन ते ?

वेदग्धोमधुर ! प्रबन्धरसिक ! व्यर्थोऽयमत्र श्रमः ॥” इति (ज)

इत्यादिषु निरता—वासना ; अथादिशब्देन बहिरवस्थानांशास्त्रिकादिशिखरमाद्यश्च
सन्निधासं राजमावांशोचन-सम्बन्धोचनस्यप्रतिवेशीभवनगमन-स्नाङ्गसौष्ठवादिपञ्चाश-
नाङ्गीनां यदृश्यन् ; अत एव कुलटा—व्यभिचाराय कुलानि पररट्टवाचि अटतीति
तथोक्ता, परप्रसङ्गकामनया अनव्यथोलिख्येः, [शक्यत्वादित्यात् स्यात्] गलिता—
गटा, मया—लज्जा यक्षास्तथाभूता, अन्वोदा—परोदा, कथ्यते इति शेषः ।

(ज) उदाहरति, स्नातीति ।—निश्चसिते—निश्चानपरिहाने सति, स्नातो
अपि असृयति—असृयां करोति, इयं परपुरुषाप्राप्ता निश्चसितोति कुड्गा मस्यनोर्ध्वनि
इति भावः ; सपत्नीजनः मनोजिन्नः (मनसः प्राचणप्रत्ययासम्भवेन अभिप्रायवेदने
लक्षणा, तस्य याथाार्थं प्रयोजनम् । एवमयथोरपि विशिष्टवाक्ययोः श्लेषम्) मनसि
कं परं नायकमियं चिन्तयति ? इति पथ्यवेचते इति भावः ; श्रमः,—पत्युमांता,
इङ्कितस्य—उद्धतस्य भावस्य, अभिप्रायस्यकचेष्टाविशेषस्य इत्यर्थः, (“इङ्कितं उद्धतो
भावः” इत्यमरः) दैवतम्—अभिष्टानी देवी, तदभिष्टा इत्यर्थः ; यातरः,—पत्यु-
व्येष्टानां अनिष्ठानाच्च धाट्टवां पत्रा इत्यर्थः, (“भार्यास्तु धाट्टवर्गस्य यातरः स्युः
परस्परम्” इत्यमरः) नयनयोः,—नेत्रयोः, ईहा—चेष्टा, कटाचविद्येपादिकं चेष्टित-
मित्यर्थः, तां लिङ्गतीति तथोक्ता, नेत्रेङ्कितानां चेष्टाविशेषसूचनीयार्थानाञ्च
नोक्त्य इत्यर्थः, नेत्रसंस्त्येकलक्ष्या भूत्वा स्थिता इति भावः ; वेदग्धोमधुरेति ।—
वेदग्ध्या चातुर्येण, मधुरः मनोहरः, तत्सम्बुद्धौ । हे प्रबन्धरसिक !—प्रबन्धः
सुरतव्यापारः, तत्र रसिकः निपुणः, तत्सम्बुद्धौ ; यद्वा,—वेदग्ध्या मधुरः प्रबन्धो
यस्य तत्सम्बुद्धौ तथा, अत्र पद्ये रसिक इति पृथक् सम्बोधनम् । [“वेदग्धी-
मधुरप्रबन्धरसिक” इति समस्तपाठे तु—वेदग्ध्या—सुरतनैपुण्येन, मधुरः,—मनोहरः,
प्रबन्धः,—सुरतप्रयोगः, तत्र रसिकः,—रसयुक्तः] तत्—तस्यात्, सत्तान् अन्त-
रावाहित्यर्थः, दूरान् अथम् अञ्जलिः, रचित इति शेषः ; अधुना ते—तत्र,
दृग्भङ्गिभावेन—कटाचपातेनेत्यर्थः, किम् ? अत्र—मत्प्रातिविषये, स्नात्यास्याकोर्ध्वे
देसे वा इत्यर्थः, अथं श्रमः,—मत्प्राप्तिसाधनव्यापारः, व्यर्थः,—विफलः । [न

अत्र हि मम परिषेताऽन्वाच्छादनादिदाहृतया स्वाम्येव,
न तु वल्लभः । त्वन्तु वैदन्धीमधुरत्वेन प्रबन्धरसिकतया च मम
वल्लभोऽसीत्यादिव्यङ्ग्यार्थवशादस्याः परनायकविषया रतिः
प्रतीयते । (ट)

कन्या त्वजातीप्रथमा सलज्जा नवयौवना ॥११३॥ (ठ)

अस्याश्च पित्राद्यायत्तत्वात् परकीयात्वम् । यथा मालती-
माधवादौ मालत्यादिः ।

धीरा कलाप्रगल्भा स्याद्देश्या सामान्यनायिका ।
निर्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ।
वित्तमात्रं समालोक्य सा रागं दर्शयेत् वह्निः ॥
काममङ्गीकृतमपि परिचीणधनं नरम् ।
मात्रा निष्क्रामयेदेषा पुनः सन्धानकाङ्क्षया ॥

अहनिदानो तव मनोरथं पूरयितुं शक्नोमि, किन्तु यदा कदा वा क्वचनपि मनोरथं
पूरयिष्यामि, कश्चित् कालं चमस्वेति अधुनाऽऽदिपदसाचिष्येन व्यन्यते इति बोध्यम्] ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ट) मनु स्वप्राप्तिसाधनव्यापारव्यर्थत्ववचनेनास्याः परनायकरत्यभावः प्रती-
यते, तेन च कुलटात्वाभाव उपपन्न इति कथमस्याः परनायिकात्वम् ? अत आह, अत्र
ह्येति ।—परिषेता—विवाहकर्ता । स्वामी—शरीरनामस्य प्रभुरित्यर्थः । वल्लभः,—
प्राचक्षिप्यः । अस्याः,—निवृत्तचेष्टितायाः । स्पष्टमन्यत् ।

(ठ) कथ्येति ।—कन्या तु—पुनरित्यर्थः । न जात उपयमः,—विवाहो यस्याः
सा, अन्वदेत्यर्थः, ("विवाहोपयमो मनो" इत्यमरः) अत एव सा सलज्जा—लज्जा
विहातुमशक्तेति भावः, नवयौवना—नवं यौवनं यस्याः तादृशी, परकीया भवतीति
शेषः । उदाहरणतु नैवधीये चरिते यथा,—"अनेषधायेव जुहोति तातः किं मां
कन्यामो न शरीरशेषाम् । ईदृष्टे तनूजन्मभोः स नूनं ममप्रणामस्तु नलस्यसाऽपि ॥"
अत्र विवाहात्पूर्वं दमयन्त्याः मलीऽनुरागः ।

तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।

लिङ्गिनश्छन्नकामाद्या आसां प्रायेण वल्लभाः ॥

एषाऽपि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ।

रक्तायां वा विरक्तायां रतमस्यां मुदुर्लभम् ॥११४॥(ड)

(ड) साधारणो प्रकौति, धीरिति ।—धीरा—धैर्यवती, कदाच—दृढगीतादि-
विद्यासु, प्रगल्भा—प्रवीणा । [कलायात्र चतुःषष्टिसङ्ख्याकाः, ताः खिलयुक्तनोतिशास्त्रे
२ अध्याये यथोक्ताः,—(१) नर्तनम्, (२) नादनम्, (३) वस्त्रालङ्कारसन्धानम्,
(४) अनेककृपाविर्भावकृतिज्ञानम्, (५) श्रव्याऽऽक्षरसंयोगे पुष्पादिगद्यनम्,
(६) यत्नाद्यनेकक्रीडाभिरञ्जनम्, (७) अनेकासनसन्धाने रतिज्ञानम्, (८) मकरन्दा-
ऽऽसवादीनां कृतिः, (९) गृह्यश्रेयस्त्रयो ज्ञाने शिरात्रणवेषधनम्, (१०) ह्रीनादि-
रससंयोगे चन्द्रादिसम्पादनम्, (११) हृद्यादिप्रसवारोपपावनदिङ्कृतिज्ञानम्,
(१२) पाषाणधातूनादिद्रुतिशास्त्रनम्, (१३) यावदिच्छुविकाराणां कृतिज्ञानम्,
(१४) भ्रातृवधीनां संयोगक्रियाज्ञानम्, (१५) धातुसाङ्ख्यपार्थक्यकरणम्, (१६) धात्वा-
दीनां संयोगपूर्वविज्ञानम्, (१७) शरनिष्कासनज्ञानम्, [एतत्कलादशकम् आयु-
वेदागने विशदीकृतम्] (१८) पदादिविभक्त्यतः शस्त्रसन्धानविक्षेपः, (१९) सव्या-
घाताङ्कटिभेदेभेदेभ्युत्थनम्, (२०) अभिलक्षिते देशे यन्माद्यस्त्रनिपातनम्, (२१) वायु-
सङ्केततः व्यङ्ग्यरचनादिकम्, (२२) मजान्तरयगुप्त्या युद्धसंयोजनम्, [एतत्कलापञ्चकं
चतुर्वेदे विशदीकृतम्] (२३) विविधासनमुद्राभिः देवतातीवषणम्, (२४) मजान्तरादेः
सारथ्यं गतिशिक्षा च, (२५) सन्निवासरिक्त्या, (२६) काष्ठसंस्कृत्या, (२७) पाषाण-
संस्कृत्या, (२८) धातुभाष्यादिसंस्कृत्या, (२९) लघाने चित्रा खनिः, (३०) तद्व्याग-
वापीप्रासादसमभूमीकरणम्, (३१) सव्याद्यनेकयन्त्राणां कालानां करणम्,
(३२) ह्रीनमध्यादिसंयोगवर्षादीरञ्जनम्, (३३) जलवायुग्निसंयोगनिरीघादिकरणम्,
(३४) लोकारवादिद्यानानां कृतिज्ञानम्, (३५) सूत्रादिरज्जुकरणे विज्ञानम्, (३६)
अनेकतनुसंयोगैः परबन्धज्ञानम्, (३७) रत्नानां वेधादि सदसज्ज्ञानम्, (३८) खण्डादीनां
याथात्म्यविज्ञानं, कृत्रिमखण्डैरत्नादिक्रियाज्ञानम्, (३९) खण्डायलङ्कारकरणम्,
(४०) खेपादिसंस्कारकरणम्, (४१) अर्चणां मार्दवादिङ्कियाज्ञानम्, (४२)
सद्युक्तानाङ्कनिर्हारक्रियाज्ञानम्, (४३) दुग्धदोषादि-घृतादिविज्ञानम्, (४४)
कञ्जुवादिदोषनिविज्ञानम्, (४५) बाह्यादिभिः जले सन्तारणम्, (४६) मार्कण्डे

द्वैतभाष्यादेर्विज्ञानम्, (४७) ब्रह्मसम्प्राज्जन्म, (४८) चौरकर्मकरणम्, (४९)
 तिलमांसादितैलनिष्कासनम्, (५०) सौराद्याक्षर्ये ज्ञानम्, (५१) उषाद्यारोहणम्,
 (५२) मनोऽनुकूलसेवायाः कृतिज्ञानम्, (५३) वेणुदृष्ट्यादिप्राणाणां कृतिज्ञानम्,
 (५४) काष्ठापात्रादिकरणविज्ञानम्, (५५) संसेचनम्, (५६) जलानां संहरणम्, (५७)
 श्लोकाभिसारशस्त्राक्षरकृतिज्ञानम्, (५८) गजाश्वरथभोद्राणां पक्ष्ययनादिकरणम्,
 (५९) शिशोः संरक्षणे ज्ञानम्, (६०) शिशोः धारणे ज्ञानम्, (६१) शिशोः क्रीडने
 ज्ञानम्, (६२) अपराधिजने सुयुक्तताडनविज्ञानम्, (६३) नानादेशोयवर्षाणां सम्यक्
 श्लेषनम्, (६४) ताम्बूलरथादिकृतिविज्ञानम् इति । श्रेयस्तत्त्वोक्तास्तु श्रीधरस्वामिभिः
 ९४५ सङ्ग्रहेऽध्याये श्लोकज्ञानवतटीकायां सन्निवेशिताः, ता भिन्नविधाः अक्षरकृत-
 द्वाभिसंस्तुतल्लिखासिंहासनयन्त्रटीकायां सम्यक् लिखिताः ।] वेद्या सामान्यनायिका
 स्नात् । ननु कथमस्याः सामान्यत्वम् ? (सर्वोपभोग्यत्वम्) इत्याशङ्क्य, निर्मुषान-
 ष्येति ।—किं पुनर्गुणिन इत्यर्थः । न चेष्टि—दृष्टान् ननुते, गुणेषु—गुणवस्तु अपि,
 किं पुनर्गुणेष्विति भावः । [विषये सप्तमीयम्] न रज्वति—अनुरक्ता न भवति ।
 तत् किं करोति ? इत्याशंसायामाह, वित्तमावमिति ।—केवलं धनं, तदपि स्त्री
 प्रति दीयमानमेतरेति बोध्यं, सत्सालोक्य—सम्यगालोक्य, बहिः,—कृत्रिममित्यर्थः,
 न त्वत्तः, रागम्—अनुरागं, सा—वेद्या, दर्शयेत्, कामं—यद्येष्टम्, अक्रीकृतं—
 प्रसभलेन क्रीकृतम् अपि, किं पुनरनक्रीकृतमिति भावः ; परि—सर्वतोभावेन,
 शीघ्रं धनं यच्च तादृशं नरं, पुनः,—धनोपलब्ध्यामनरं, सत्यानस्य—सुरतायै सन्नि-
 धानस्य, समागमस्येति यावत्, काङ्क्षा—अभिलाषः तथा । (प्रपञ्चितोऽस्माश्रयः
 साक्षाद्यनीये वैशिकविचारणे यथा,—“सक्तानु पूर्वोपकारिचनम्यस्यफलं व्यलीकेना-
 नुपासयेत् । अक्षरान्तु निष्प्रतिपत्तिकमुपायतोऽपवाहयेत् । अन्यमवष्टब्ध” इति, वरु-
 षानं निष्पीडितायंमुसुजन्तो पूर्वसंसृष्टेन सह सन्दध्यात्, स चेदवसिताधीं विनवान्
 क्षानुरागचः ततः सन्धेयः ॥” इति च) नावा—वैशिकविश्वादाधीहारा, एवा—वेद्या,
 निष्कासयेत्—गृह्णादृष्टिकारयेत् । आसान—दृष्टश्रीनां वेद्यानां, तस्कराः,—चौराः
 पण्डकाः,—नपुंसकाः, (“द्वितीया प्रकृतिः शब्दः क्लीवं पण्डो नपुंसकम्” इत्यमरः)
 इत्युपसर्गार्थं अपि ते आसां बाह्यकामनया स्वस्य पीरुषत्वव्यापनार्थं वा प्रभूत्वं
 वदाति । धत्तु अन्वक्तव्यः,—“पण्डको वातरोमपाश्यादिः” इति व्याख्यातं, तद्विपिकर-
 प्रसाद इति अनुमेयं, तेषां तद्वाङ्मये न काऽपि समीचीनोपपत्तिरवगम्यते, कोषादि-
 ष्वपि मखकशब्दस्य पाश्यादिव्यायंयत्वेनादर्शनात् । वस्तुतस्तु “पण्डको वातशब्दादिः”
 इति-पाठो युक्ततया प्रतिभाति ; तथा चोक्तं चरकसंहितायां शारीरे अनुक्यगोत्रीयाख्ये

द्वितीयाध्याये,—“वायुपिदीपात् इषयो तु यत्र नात्रं गती वातिकपण्डकः सः” इति ।
 [“पकि गती” अच् ; यथा,—“पच व्यवहारे स्तुती च” धननात् कु इति उप-
 विहितः] । मूलाः, तथा सुखेन प्राप्तं धनं येः ते, विद्विन्,—अजितेन्द्रियत्वेऽपि
 वैश्रवणमेव ब्रह्मचारिणः, ब्रह्मकामाद्याः,—ब्रह्म—गुप्तं, कामयन्ते—रतिमभिलषन्ति
 ये ते, ते हि लोकापवादक्षिणा रक्षसि गमनशीलाः, रक्षस्यरचाद्यं भुरि प्रवच्छन्ति च
 इत्याशयः ; यथा,—ब्रह्मकामाः,—ब्रह्मा गुप्ताः, कामाः चाव्यमानाः, सुरतमिपुत्र-
 तशाडभिमता इति यावत्, ये ते गुप्तनायका इत्यर्थः ; [काम्यन्ते इति कामाः इति
 कर्मणि सञ्] ते तु रमयसामर्थ्याविक्रान् तासां ब्रह्मभो भूत्वा धनदानुरागोचरं
 क्षिप्रव्यस्तैव रमन्ते इति दिक् । प्रायेण ब्रह्मभाः,—प्रियाः, भवन्तीति श्रेयः ।
 (एतत्तु वास्याशनीये उपपन्नं निरूपितं, यथा हि—“क्षतन्त्रः, पूर्वं यद्यसि वचंमानः,
 वित्तवान्, अपरोक्षप्रतिः, अधिभारववान्, अक्रान्धाधिगतचित्तः, सङ्घर्षवान्, सन्-
 ताथः, सुमनमानी, ज्ञाघनकः, पण्डकस्य पुंशब्दाधीनं, समानस्यहीनं, स्वभाषतः त्वानी,
 राजनि मङ्गलान्ते वा विद्वः, देवप्रभावः, वितावमानी, गुरुणां ज्ञासनातिगः,
 सजातानां अव्यभूतः, सचित्तः, एकपुत्रः, विद्वि, प्रच्छन्नकामः, शूरः, वैद्यस्य”
 इति) । ननु कथं तर्हि वसन्तसेनादीनामनुरक्तत्वं श्रूयते ? इत्याशङ्क्याह,
 एवेति ।—क्यापि—कस्मिंश्चित्, चाबदत्तादौ नायके इत्यर्थः, एषा—वेष्णा अपि,
 * मदनायता—कामातां सती, सत्यानुरागिणी—वास्तविकानुरागमशासिनी, भवतीति
 श्रेयः । ननु प्रायेणैवा धनमात्रेण वाङ्मनुरागप्रकटनशीला, तथाऽपि कथमेका सेव्यते ?
 कुतो वा मैत्री लोको विरज्यते ? इत्याशङ्क्याह, रक्ताशानिति ।—अस्यां—वेष्णायां,
 रक्तायाम्—अनुरक्तायां सत्यां, विरक्तायाम्—अनुरक्तायां वा सत्यां, रतं—रमया-
 नन्दः, सुदुर्लभम्—अत्यन्तं दुर्लभं भवति, कस्मानिपुत्राया अस्या रमयस्यतीव प्रमोद-
 यईकतया वित्तवन्नाश्रयत्वत्वादिति भावः । यथा,—अस्याः रमयस्य प्रमोदयईकत्वे-
 ऽपि कपटमिपुत्रतया विमलानन्दसन्धीनः सुदुर्लभः इति भावः । (एतच्च कथनं वस्तु-
 क्षितिमवलोकोवै ; वस्तुतस्तु तत्त्वतो विचारे,—“रतमकां सुदुर्लभम्” इत्युक्तिः
 कौमुदीवर्णनादरणीया एव, तथा हि कामसूत्रकाराः,—“धर्ममयेव कामस्य प्रत्ययं
 लोकेनेव च । पश्यत्येतस्य तत्त्वज्ञो न च रामात् प्रवर्तते ॥ अधिभारवमादुक्ता ये
 चिन्ना रामवर्तनाः । तदनन्तरममेव ते यज्ञादिनिवारिताः ॥ तदीयज्ञावर्त्येव परिक
 च सनाधिना । विहितं लोकेयानाये न रामार्थोऽस्य संविधिः ॥” इति, एवञ्च
 धर्मानुबन्धान्ते तु परकीयावकीऽपि दूषित एव, अत एव कामसूत्रकारैरुक्तम्,—
 “वन्द्यां प्राञ्जली लीनान् पारदःरिक्तवचिदान् । न याति च्छलनां कश्चित् सदापान्

पण्डकः,—शतरागपाण्ड्यादिः । छन्नं प्रच्छन्नं ये कामयन्ते ते
छन्नकामाः । तत्र रागहीना यथा,—नटकमेलकादौ मदन-
मञ्जर्यादिः । रक्ता यथा,—सृच्छकटिकादौ वसन्तसेनादिः ।

पुनश्च,—

अवस्थाभिर्भवन्व्यष्टावेताः षोडशभेदिताः ।

✓ स्वाधीनभर्तृका तद्वत् खण्डिताऽथाभिसारिका ॥

✓ कलहान्तरिता विप्रलब्धा प्रोषितभर्तृका ।

✓ अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कण्ठिता तथा ॥११५॥(ठ)

तत्र,—

✓ कान्तो रतिगुणाकृतो न जहाति युद्धन्तिकम् ।

विचित्रविभ्रमासक्ता सा स्यात् स्वाधीनभर्तृका ॥११६॥(ण)

यथा “अस्माकं सखि ! वाससी” इत्यादि ।

प्रति आसन्नित् ॥ पाश्चिन्वत्वात् प्रयोगात्सामयागश्च दर्शनात् । सर्वांशेष्वेव
वैकील्यात् नाशरूपारदारिकम् ॥ तदेतद्धारगुणसंभारम् शेषसे वृषाम् । प्रगणां
सूचकत्वेन न विज्ञेयोऽस्य संविधिः ॥” इति) ।

(ठ) आसन्नपि प्रचारात्परतो भेदात्प्रतिश्रुतिः, अवस्थाभिरिति ।—एताः,—
पूर्वोक्ता सुधादयः, षोडशभेदिताः,—षोडशविधभेदगुणाः नाविकाः, अवस्थानिः,—
स्वाधीनभर्तृकत्वादिरूपैः उपाधिभिरित्यर्थः, षट्—षट्विधाः, भवन्ति । तथा च
तत्र त्रयोदश स्वकीयाः, द्वे परकीये, एका च सामान्या, इति निश्चिताः षोडश
नाविकाः बह्यनाशदिशा स्वाधीनभर्तृकाद्यष्टभेदभिन्ना भवन्तीति निष्कृतम् । अन्व-
यत् ॥

(ण) स्वाधीनभर्तृकानाह, कान्त इति ।—कान्तः,—भर्ता, रतिगुणाकृतः,—
पुरतन्नेपुण्यवशीभूतः सन्, युद्धन्तिकं—यस्याः पत्निकं सन्निधानं, सङ्गतिं यावत्, न
जहाति—त्यजति, अत एव विचित्रः,—नानाविधः, विभ्रमः,—विषासमेवो, तदा-
सक्ता, सा स्वाधीनभर्तृका—स्वाधीनः,—सर्वश्रीभूतः, प्रता—पतिर्षकाः तथोक्त-
कान् ।

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसम्भोगचिह्नितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरौर्ध्वाकषायिता ॥११७॥(त)

यथा "तदवितथमवादीः" इत्यादि ।

अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा ।

स्वयं वाऽभिसरत्येषा धीरैरुक्ताऽभिसारिका ॥११८॥(ध)

क्रमात् यथा,—

"न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां

करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमुपगम्य वदेः

अभिदूति काचिदिति सन्दिदिशे ॥" (द)

(त) खण्डितां अचयति, पार्श्वमिति ।—यस्याः प्रियः,—पतिः, अन्यस्याः,—परस्याः, उपभोगान्वतनाया नायिकाया इति यावत्, सम्भोगेन चिह्नितः सन्, पार्श्व—समीपदेशम्, एति—प्राप्नोति, चत एव ईर्ष्या—अचान्त्वा, उपभोगोभाग्यासहिष्णु—इति यावत्, ("अचान्तिरोष्यां" इत्यमरः) कषायिता—दूषितात्नःकरणा, सा धीरेः खण्डिता—खिन्ना, प्रियत्वदूरीकरणेन मारितेति यावत्, इति कथिता ।

(ध) अभिसारिकापदस्य व्युत्पत्तिकल्पनसंभवमेव अचययनाच्च, अभिसारयते इति ।—अटम् ।

(द) तत्र प्रथमानुदाहरति, न चेति ।—काचिन्नायिका दूतीमनुशक्ति । सः,—द्वयित इत्यर्थः, यथा—तेन प्रकारेण, मयि—दीनार्थं तदनुकरतायां नायिकायामिति भावः [विषये समभोगम्] करुणां—दयां, कुरुते, यथा च मे—मम, तदेक-जीविताया इति भावः, लघुताम्—अधीरताकृतं तुच्छत्वं, न चवनच्छति—जानाति, तथा—तेन प्रकारेण, एमं—दयितमिति भावः, उपगम्य निपुणं यथा भवेत्तथा, वदेः,—निवेद्य इत्यर्थः ; [विषये प्राप्तेने वा लिङ्] इति—एतत् प्रकारेण, काचित्—काऽपि नायिकेत्यर्थः, दूतीम् अभि—अभिमुखानतां दूतीं प्रति इत्यर्थः, ["अचयेनाभिप्रती अभिमुख्ये" (२।१।१४ पा०) इत्यव्ययीभावे नपुंसकप्रत्ययम्] सन्दिदिशे—सन्दिष्टवती [चर्त्तरि लिट् । स्मरितेत्यादात्मनेपदम् । अन्ते तु,— "अचयित्" इति कर्त्तृपदं, "काचित्" इति कर्मपदं "सन्दिदिशे" इति च कर्मणि

“उत्तिष्ठतं करकङ्कणद्वयमिदं, वद्धा दृढं मेखला,
यत्नेन प्रतिपादिता मुखरयोर्मञ्जीरयोर्मूकता ।
आरब्धे रभसाभया प्रियसखि ! क्रीडाऽभिसारोत्सवे
चण्डालस्त्रिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः ॥” (ध)

संलीना खेषु गात्रेषु मूककृतविभूषणा ।
अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेत् यदि ॥
विचित्रोज्ज्वलवेशा तु बलनूपुरनिखना ।
प्रमोदस्मेरवदना स्यात् वैश्याऽभिसरेत् यदि ॥
मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
आविष्टगतिसञ्चारा स्यात् प्रेथ्याऽभिसरेत् यदि ॥१३८(ग)

किट् इति मन्वन्ते । अत्र व्याख्यायाम् “अभिदूति” इति निरवयवत्वमावृत्त कवेर-
खान्त्ये षोडशतीति विभाष्यम्] त्रिशुपाक्षबधक्ष नवमे सग्रे षट्पञ्चाशत्तमं पद्यमिदम् ।
प्रमिताचरा इत्तं,—“प्रमिताचरा सजसरेः उदिता” इति तल्लक्षणात् ।

(ध) द्वितीयास्तुहाकरति, उत्तिष्ठतमित्यादि ।—हे प्रियसखि ! इदं करकङ्कण-
द्वयम्, उत्तिष्ठतम्—उत्तिष्ठत्य परिहितम् ; (यथा रचनं ना मूढित्वाप्रयेनेति सर्ववैची-
द्रेयम्) मेखला—रत्नना, दृढं—गाढं यथा भवेत् तथा, वद्धा—संयमिता, यत्नेन
—उपायेन, मुखरयोः,—रत्नतोः, मञ्जीरयोः,—नूपुरयोः, मूकता—निःशब्दकारित्वं,
प्रतिपादिता, इत्तं मया रभसात्—उज्जासात्, क्रीडाऽभिसारोत्सवे आरब्धे—
प्रकान्ते इति, चण्डालः,—चण्डाल ईक्षितकार्यविघातकतया चाण्डालसदृशकृतमभाप
इति भावः, अत एव विधुः,—[विध्यति परममेति तथोक्तः ; “व्यधेः कुः” (७०)
इति कुः] चन्द्रः इत्यर्थः, तिनिरमेव अवगुण्ठनपटः तस्य क्षेपम्—अपसारणमित्यर्थः,
विधत्ते—करोतीत्यर्थः । गुण्ठनमित्युक्तानाया मम कृत्वा चन्द्रोदयात् सर्वे वैफल्यं
जातमिति भावः । शार्ङ्गविश्रीकृतं इत्यम् ।

(ग) प्रसङ्गादभिसरचक्रमनाह, संलीनेति ।—कुलजा—कुलीना, कन्या
परीडा वेति भावः, (संलीनायास्तु अभिसरचावभवात् नामिसारिचालम् इति बोध्यम्)
यदि अभिसरेत्, तदा खेषु गात्रेषु—स्त्रावयवेषु, संलीना—पतिसकुचितप्ररोरित्यर्थः,

तत्राद्ये "उत्सिसम्" इत्यादि । अन्यशोकाद्गमुदाहरणम् । (प)

प्रमङ्गादभिसारस्थानानि कथ्यन्ते,—

तथा मृकौकतम्—उपायेन निःशब्दोक्तं, विभूषणं यथा तादृशी, एवम् अथगुणैः-
संवीता—अथगुणैःऽऽहृतदेहा, भवेदिति शेषः । अतोपलक्षणेन शुभनाम्नानुसोपना-
दिभिरपि संवृतत्वं बोध्यम् ; तन्नाम्नकारि नीलवसनान्दिसंवीता, ज्योत्स्नायां शुभगुण-
वादिनाम्नवितचन्दनाद्यनुक्तिमदेहा इत्याशयः । कर्मिणोदाहरणं यथा,—“सितं वसन-
मपि संपुषि नीलपेषेभनान्मया मगनदाश्रया मलयजद्रवः सेवितः । शरीरं परि-
पोषितः क्लमनश्रद्धया दुर्जनः परं परमपुण्यतः सखि ! न लङ्घिता देहलो ॥” इति ।
तथा,—“मङ्गिहानालभारिणः सर्वाङ्गीशार्द्रचन्दनाः । श्रीमन्मयो न लल्युनो
ज्योत्स्नाबानभिसारिकाः ॥” इति । अथ यदि प्रेम्णा अभिसरेत् तदा
विचित्रः,—नामावयवः, उक्त्वन्तः,—भासुरः, वेगः,—वसनभूषणादिकं जेपय्यविधानं
यथाः सा तथाभूता, बलद्रूपरनिस्सना—बलम् उद्गच्छन्, नूपुरयोः निस्सनी यथाः
सा, शब्दायमाननूपरा इत्यर्थः, [“बलद्रूपरनिस्सना” इत्यत्र “रत्नद्रूपरत्नत्वा” इति
पाठे,—रत्नयो—शब्दायनो, नूपुरकक्षणे यथाः सा इत्यर्थो बोध्यः] प्रमोदित-
आनन्देन, शेरं—विकसत्, वदनं यथास्तादृशी, चर्चोरिद्रुममुखीति यावत्, स्नात् ।
अथ यदि प्रेम्णा—दासी, अभिसरेत्, तदा मदेन—इषेव गवेव वा, खलितः,
—अन्वेषामृतः, संलापी यथाः सा, विधनेष—विखासेन, उरफुल्ले—विकसिते,
शोचने यथाः तथोक्ता, आविहा—उद्धता, गतिः यत्र तादृशः, सञ्चारः,—उद्धेतस्त्रान-
गमनं यथाः तथाभूता, मदीवतगतिरित्यर्थः, स्नात् । अत्र प्रेम्णायाः साक्षात्प्राप्ति-
कालेनानुक्तत्वेऽपि “इतरा अप्यसङ्गाताः” इत्यादिना नाधिकारत्वं सूचितमित्यवधेयम् ।

(प) तत्रेति ।—तासु, अभिसारिकासु मध्ये इत्यर्थः, आद्ये—परोदाकाव्यसा-
हचक्रुणानाऽभिसरणाविषये इत्यर्थः । “उत्सिसं करकक्षयवनिदम्.....” इत्यादि
उदाहरणम् । अयं भावः,—अभिसरणे परोदायाः कथंकायाय सहश्रमिणोदाहरणम्,
उभयोः कुशीनत्वात् इति । अन्ययोः,—प्रेम्णाप्रेम्णयोः, उदाहरणमूत्रं—गवेवशोचम् ।
ते यथा कर्मिण—“शोचशोचचमत्स्यति भविष्यत्कालाशोचतामङ्गति न्यस्यत्यसुखम-
वन्धुरचक्षुषोऽनुशोचति । स्मृजंहीधितिबिस्मुरत्यविषयसामोकराचङ्गति क्रीडाकुञ्ज-
वृष्टं प्रशति क्लमिनः कक्षापि धाराङ्गना ॥” इति । “ताम्बूनाकं दशममसङ्गहृद्यन्तोड-
चेटी शोटीकेवापिक्लमवित्तं हेतुहीमं हसन्ती । स्नानस्थानस्त्रक्षितपदविन्वा-
नाभावनया शृगानये वसति कुटिलं गर्शिणीसेमितम् ॥” इति च । एवं दूयादीना-
मपि अभिसारोदाहरणमूत्रम् ।

क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूतौ गृहं वनम् ।

मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा ॥

एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने ।

स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्ने कुत्रचिदाश्रयः॥१२०॥(क)

चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।

पश्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा॥१२१॥(ब)

यथा मम तातपादानाम्,—

“नो चाटुश्रवणं कृतं, न च दृशा हारोऽग्निके वीक्षितः,

कान्तस्य प्रियहेतवे निजसखीवाचोऽपि दूरीकृताः ।

(क) अभिसरचक्षानाम्वाह, क्षेत्रमिति ।—क्षेत्रं—ग्रहस्थानं, वाटी—गृहो-
स्थानं, भयः,—दृष्टितः, अत एव जनशृङ्खारशब्दः, न्यसो देवालयः इति तथोक्तः,
दूत्याः,—सन्धानकर्मदत्तायाः, कुट्टिन्वा वा, गृहं, वनं प्रसिद्धं, मालयं—पुष्पोद्यानं,
(“मालय” इति वङ्गभाषा) [“मालयश्च” इत्यत्र “मालिखीवः” इति पाठे—
मालिखानां—मालाकाराणामोक्तः,—स्थानमित्यर्थः । “मालापं च” इति पाठान्तर-
म्, मा—मासि, मालापः,—सङ्घा यत्र तत् निर्जनस्थानमित्यर्थोऽवगम्यते ;
“मालापश्च” इति पाठे तु मालानां पश्चः,—यत्रनादिना व्यक्तीकरणं यथातथोक्तः,
मालय इति शेषः, तथा च मालाकारगृहमिति निष्कृष्टोऽर्थः] । श्मशानं प्रसिद्धं,
तथा नद्यादीनां तटी—प्रान्तसूनिः, (“नाभा” इति वङ्गभाषा) । अत्रापिपदेन
गुहानिर्करवादीनां यद्वचनम् । एवं कृतोऽभिसारो वाभिसाराणां, पुंश्चलीनां—
कुचटानां, विनोदने अष्टौ स्थानानि—क्षेत्रादीनि, वीक्ष्यानि, तथा ध्वान्तच्छन्ने—
अन्वकारादृते, कुत्रचित्—कस्मिंश्चित् प्रदेशे, आश्रयः,—स्थानं, ज्ञेय इति शेषः ।
[आश्रय इत्यत्र “आश्रये” इति पाठान्तरो दृश्यते, तदा पुंश्चलीोऽभिसरन्तीति शेषः
इति वीक्ष्यम्] ।

(ब) कलहान्तरितामाह, चाटुकारमिति ।—चाटुकारं—प्रियवक्त्रारम् अपि,
प्राणनाथं—जीवितेश्वरम्, उपलक्षितमपीति शेषः, या रोषात्—क्रोधात्, अपास्य—
विश्लथ्य, लज्जा इति यावत्, पश्चात्तापम्—चतुतापम्, अवाप्नोति, सा कलहान्तरिता
जाननापिक्ता मता ।

पादान्ते विनिपत्य तत्क्षणमसौ गच्छन् मया सूतया
पाणिभ्यामवबुध्य हन्त ! सहसा कण्ठे कथं नार्पितः ?”॥(भ)

प्रियः कृत्वाऽपि सङ्केतं यस्या नाऽऽयाति सन्निधिम् ।
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता ॥१२२॥(म)

यथा,—

“उत्तिष्ठ दृति ! यामो यामो यातस्तथाऽपि नाऽऽयातः ।

याऽतः परमपि जीवेत् जीवितनाथो भवेत् तस्याः ॥” (य)

नानाकार्यवशात् यस्या दूरदेशं गतः पतिः ।

सा मनोभवदुःखार्त्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥१२३॥(र)

(भ) उदाहरति, नो इति ।—रोषात् नावकं निराक्रुष्य पश्चात्पशुतायाः
स्वजनं प्रत्युक्तिरियम् । [मृदयः—मन्दबुद्ध्या मया, चातुश्रवणं नो कृतं—सामवचनं नो
कृतं, प्रियस्येति शेषः, अन्तिके—समीपे, हारः, प्रियेण मत्तोषणार्थं दत्त इति शेषः,
हन्त—चक्षुषा, च—अपि, न बोधितः,—दृष्टः, सोऽप्यवज्ञात इति यावत्, कालस्य
—मिथस्य, प्रियहेतवे—प्रियाचरणार्थं, निजसखीनां याचोऽपि—अनुनयवचनान्यपि,
दूरीकृताः,—न श्रुता इत्यर्थः, तरचणं—तस्मिन् चणे, पादान्ते—मम चरणतले,
विनिपत्य हन्तः । [खेदस्यकमन्वयमिदम्], गच्छन् असौ—मत्प्रियः, सहसा
पाणिभ्याम् अवबुध्य कण्ठे—अत्र व्यङ्गनया खण्डसमीपलात वक्षसि इत्यर्थो बोध्यः,
कथं न नार्पितः ?—न स्थापितः ? अथवा,—कण्ठे—गण्ठदेशे, कथं नार्पितः ?
हार इति शेषः । आर्तुलविक्रीडितं इत्यम् ।

(म) विप्रलब्धामाह, प्रिय इति ।—सङ्केतम्—आत्मनोवादेदम् । विप्रलब्धा
—प्रतारिता । अन्तत्-सर्वे अष्टम् ।

(य) उदाहरति, उत्तिष्ठेति ।—हे दृति ! उत्तिष्ठ, यामः,—गच्छामः,
उद्वनिति शेषः, यामः,—प्रहरः, (“हो यानप्रहरो मनो” इत्यनन्दः) उपचारात्
सङ्केतकात् इत्यर्थः, यातः,—व्यतीतः, तथाऽपि न आयातः,—नागतः, काल इति
शेषः, अतः परम्—अनन्तरम्, अपि—सन्वाचनार्थं, या नारो जीवेत्, तस्याः,—
आर्याः, जीवितनाथः,—प्रापेन्नरः, भवेत्, स इति शेषः । आर्या इत्यम् ।

(र) प्रोषितभर्तृकालक्षणात्, गमेति ।—“नानाकार्यवशात्” इति आह-

यथा,—

“तां जानीथाः परिमितकथां जीवितं मे द्वितीयं
दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवेकाम् ।
गाढोत्कण्ठां गुरुषु दिवसेष्वेषु गच्छन्सु बालां
जातां मन्यं शिशिरमथितां पद्मिनीं वाऽन्यरूपाम् ॥” (ल)

सम्भ्रमयोरप्युपलक्षणम् । तेनोक्तोदाहरणे न अन्यातिप्रसङ्गः । मनोभवः,—अनन्यः ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

(ल) उदाहरति, तासिति ।—कुर्वेरशापात् प्रीयितव्यं यत्तस्य मेघं प्रत्युक्ति-
रियम् । सहचरे—सहचारिणि, प्रेमवशात् संबन्धेन तथा सह विहरणप्येव्येनादि-
कारिणीति यावत् ; [अनेन विद्योगासङ्घट्टत्वं च्योतितम्] मयि दूरीभूते—परतन्त्र-
तया तथा विशिष्य दूरं स्थिते सति इति भावः, चक्रवाकी—चक्रवाक्याङ्गनां,
[“जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्” (४।१।६३ पा०) इति ङोप्] इव (यथा सहचरे
चक्रवाके दूरीभूते चक्रवाकी भवति, तथा) एकाम्—असङ्घायां, परिमिता—अल्प-
जीवितावशिष्यतयाऽस्या, कथा—जीवितवृत्तान्तो यस्याऽनाम् ; यथा,—सद्विद्यागदुःखा-
दल्पभाषिणी, तां—मात्रयां, मे—मम, सम्प्रति किञ्चिदपि तस्याऽप्यं कर्तुमशक्येति
यावत्, द्वितीयं जीवितं जानीथाः [“जानीथाः” इति पाठान्तरम्] ननु तत्र
सां गन्तुमादिशब्दं, किन्तु कथं तां ज्ञास्यामि ? इदं दृष्ट्यां दृश्यानाकारस्य वैप-
रीत्यसम्भवादिन्याग्रह्य परिज्ञानोपायं विवृणोति, गाढति ।—गाढा—प्रवृत्तिविरह-
वृद्धनया विपुला, उत्कण्ठा—मत्समागमविषयाभिखापो यस्यास्तवाभूतां, बालां—
शौचशो मात्रयाम्, अत एव एषु—वर्तमानेषु, गुरुषु—विरहवेदनाधिक्यतया दीर्घ-
मेन प्रतीवमानेषु, दिवसेषु गच्छन्सु सन्सु, शिशिरं—शिशिरकालज्ञानतोपद्रवेषु,
मथितां—ज्ञानानित्ययेः, पद्मिनीं वा—कमलिनीमिव, (वा अन्यः इवायं, “वा
स्वाहिकल्पोपमथोरिवार्थे च समुच्चये” इति विश्वप्रकाशः ; उत्तरार्द्धे द्वितीयान्तपदेषु
प्रथमान्तपाठः क्वचित् पुस्तकेषु दृश्यते, तदा पुनः इव शब्द एव, न ‘वा’शब्दसन्निवेशमत्
क्लिष्टकल्पना ; “अथवा वहा यथा तथेवेवं सान्य” इत्यमरः) अन्यरूपा जातां—
रूपान्तरं प्राप्तां, मन्ये—उत्प्रेक्षे । एतावता नियमन्येति शब्दितव्यम् । मन्दाकाणां
पुनः “मन्दाकाणांश्चिद्विरसन्नेर्भो मनो यो यथुस्सु” इति तत्त्वप्रधानम् ।

कुरुते मण्डनं यस्याः सञ्जिते वासवेष्मनि ।

सा तु वासकसञ्जा स्याद्विदितप्रियसङ्गमा ॥१२४॥(व)

यथा राघवानन्दानां नाटके,—

“विदूरे केयूरे कुब, करयुगे रत्नवज्रये-

रत्नं, गुर्वी श्रीवाऽऽभरणक्षतिकेयं, किमनया ? ।

नवामेकामेकावलिमयि ! मयि त्वं विरचये:

न पथ्यं नेपथ्यं बहुतरमं नङ्गोत्सवविधौ ॥” (श)

आगन्तुं कृतचित्तोऽपि दैवान्नाऽऽयाति यत्प्रियः ।

तदनागमदुःखार्त्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ॥१२५॥(घ)

(व) वासकसञ्जामाह, कुरुते इति ।—यस्याः वासवेष्मनि—अथाग्रहे, सञ्जिते—अथापुष्पप्रदोपादिभिः मण्डिते इति, मण्डनं कुरुते, सञ्जीजन इति शेषः, वासवर्षं सञ्जयित्वा सञ्जीजनः यस्याः मण्डनादिकं करोतीत्यर्थः, सा विदितः,— ज्ञातः, प्रियसङ्गमः यथा तादृशी सती वासकसञ्जा स्यात् ।

(श) उदाहरणं प्रकरोति, विदूरे इति ।—मण्डनार्थं सखीं प्रति कस्यापि दत्त-
रियम् । केयूरे—भुजगोर्मध्ये धार्यं अङ्गदापरनामधेये चाभूषणे इत्यर्थः, विदूरे—दूर-
वर्तिनी, कुब, करयुगे रत्नवज्रयेः रत्नं—न आर्यमित्यर्थः, इयं श्रीवाभरणक्षतिके—
अष्टभूषाविशेषः, गुर्वी—अतिमहती, अनया किम् ?—न किमपि प्रयोजनमिति
भावः, एतामपि धर्तुं न प्रभवामोत्याशयः ; अयि सखि ! त्वं मयि—मदर्थं, नवां—
नवयुक्तताम्, (अन्वया परिरम्भेन ऋटिति रुटिता स्यात्) एकां—केवलाम,
एकावलीम्—एकयष्टिकादारं, विरचयेः,—विरचितां कुब, (अन्वया बहुवचिकी डारः
अनीपदीकपरिरम्भेऽन्तरायः स्यात्) अनङ्गोत्सवविधौ—आनीत्सवव्यापारे, बहुतरं
नेपथ्यम्—अङ्गारणं, न पथ्यं—न इत्थम्, उपयुक्तमिति यावत् । यथा वा,—“अङ्गे-
व्याभरणं करोति बहुशः पदेऽपि सञ्चारिणि, प्राप्तं त्वां परिशङ्कते, वितनुते श्रयां चिरं
ध्यायति । इत्याकल्पविकल्पतत्परचनासङ्कल्पलोलाश्रत-व्यासक्ताऽपि विना तया वरतनु-
नेवा शिवां नेषति ॥” इति । शिखारथो वृत्तम् ।

(घ) विरहोत्कण्ठितामाह, आगन्तुमिति ।—यत्प्रियः,—यस्याः आत्माः,
आगन्तुम्—आशङ्कः, कृतचित्तोऽपि—त्रिधापि तसङ्कल्पोऽपि, दैवान्—आर्यवशात्, व

यथा,—

“किं क्वः प्रियया ? कयाचिदथवा सख्या ममोद्देजितः ?

किंवा कारणगौरवं किमपि ? यन्नाद्यागतो वल्लभः ।

इत्यालोच्य मृगोदृशा करतले विन्द्यस्य वक्राम्बुजं

दीर्घं निम्बसितं, चिरञ्च रुदितं, क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः ॥” (स)

इति साष्टाविंशतिशत-

मुत्तममध्याधमस्वरूपेण ।

चतुरधिकाऽशीतियुतं

शतत्रयं नायिकाभेदाः ॥१२६॥ (ह)

जायति—जागच्छति ; तदिति ।—तस्य—जागृत्य, अनागतेन—असमागतेन,
दुःखं तेन चार्त्ता—वीरिता, अत एव विरडेच उत्कण्ठिता—आशोरमानसतापान्विता,
सा विरडीत्कण्ठिता नाम नायिका, मतेति शेषः ।

(स) उदाहरति, क्षिति ।—सङ्केतस्यायाः कस्याचित् प्रियानागमने वितर्की-
ऽयम् । प्रियया—मत्तोऽप्यधिकप्रेमवत्या, अथवा तत्परया वा, किं क्वः ? अथवा
कयाचित् मम सख्या—वयस्यया, दूत्या इति भावः, उद्देजितः,—क्षेत्रितः, मम दीव-
मुहाय्य “कस्यां त्वया एवं दीवम् आचरितव्यञ्च” इत्यादिप्रकारेण वा उद्देगे प्रापितः ?
क्षिम् इति शेषः । (“उद्देगः क्षितिरे क्षेत्रे भये मन्थरगामिनि” इति शब्दार्थः)
किं वा—अथवा, किमपि—अनिर्दिष्टं, कारणगौरवं—प्रयोजनगुरुता, जातम् ?
यत्—येन हेतुना, अथ वल्लभः,—प्रियः, न जानतः, इति आलोच्य—इत्येवं
विचार्य, आत्मापरायहृत्सल फलमेतत् इत्येवं ततः परं निश्चितेति भावः, मृगोदृशा
—व्याकुलतया हरिणीसदृशपञ्चनेनयेति भावः, करतले वक्रं—वदननीवाल्लुजं
चमलं, विन्द्यस्य—संख्याय, दीर्घं यथा तथा निम्बसितं, चिरं—बहुचणं, रुदितञ्च,
पुष्पस्रजः,—कुसुमदानानि, क्षिप्ताः,—परित्यक्ताश्च । शार्दूलविकीर्णितं इत्यम् ।

(ह) इतीति ।—इति—निश्चलप्रकारेण, अष्टाविंशत्या उचितं अतः, तत्सङ्ख्यायां
इत्यर्थः, उत्तममध्याधमस्वरूपेण, प्रत्येकं द्वैविध्येन इति शेषः, चतुरधिकाऽशीति-
युतं अतस्त्रयं नायिकानां भेदा ज्ञेया इति । तथा हि—कीया तावत् सुग्धा, मध्या,
प्रसङ्गा चेति निविधा ; तत्र सुग्धा एकमेव । मध्यामगच्छे तु धीरा, अधीरा, धीरा-

ऽधीरा चेति वैविध्येन षड्विधिः ; एताश्च षड्विधाः पुनः ज्येष्ठाः कनिष्ठाचेति द्वैविध्येन षाडशविधाः ; ततश्च एकया सुग्धया मिलितास्तथोदश (१३) भेदाः सम्यदात्ने, एता एव ज्ञीयाः । परकीया परोडा, कन्यका चेति द्विविधा, सामान्या चैकविधा इति त्रयो (३) भेदाः पुनर्मिलिताः षोडश (१६) । एताश्च प्रत्येकं स्वाधीनभर्तृकाः, स्खलिताः, अभिसारिकाः, कलङ्कानरिताः, विप्रकन्याः, प्रोषितभर्तृकाः, वासकसज्याः, विरहोत्कण्ठिताश्च इति अष्टादश्याविशेषैः प्रत्येकम् अष्टविधत्वेन, परस्परं सङ्गच्छन्ते (१६ × ८ = १२८) अष्टाविंशत्युत्तरग्रतविधाः सम्यदात्ने । अथवा—चतुरधिकग्रतं भेदाः स्त्रीयायाः (१३ × ८ = १०४), परकीयायाः षोडश (२ × ८ = १६), गणिकाया (१ × ८ = ८) अष्टौ, एतासां संयोजने अष्टाविंशत्यधिकग्रतभेदाः (१०४ + १६ + ८ = १२८) नाधिकानाम् । एताः पुनः उत्तममध्यमाधमभेदेन चतुरधिकशाश्रीत्युत्तर-ग्रतत्रयभेदाः (१२८ × ३ = ३८४) । पुनः दिव्य-अदिव्य-दिव्यादिव्यभेदेन द्विपञ्चाश-दधिकैकादशग्रतं भेदाः (३८४ × ३ = ११५२) । अत्रेदं ज्ञातव्यम् ;—लज्जाऽऽतिशय्य-प्राधान्यात् सुग्धायाः, लज्जामन्यथाऽऽतिशय्यप्राधान्यात् मध्यायाः, प्रौढभावप्राधान्यात् प्रनजायाः, धैर्यप्राप्त्यर्थाऽधीरायाः, अधैर्यप्राप्त्यर्थाऽधीरायाः, समयप्राप्त्यां धीरा-ऽधीरायाः, प्रेमज्योष्ठातिशयेन ज्येष्ठायाः, प्रेमकानिष्ठातिशयेन कनिष्ठायाः, गुप्तोप-चारप्राप्त्यर्थं परोदायाः, सुग्धावत् लज्जादातिशयेन कन्यकायाः, गणिकायाश्च विता-ऽऽहरणातिशयेन अष्टविधा नाथिका यद्यपि समुद्दिता भवन्ति, तथाऽपि—“प्रस्थानं षण्ण्यैः कृतं प्रियसखैरसैरजस्रं गतं, दृष्ट्या न अचमासितं व्यवसितं चित्तं नक्तं पुरः । यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं पश्चिताः, गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सायंः किमु त्वन्वते ? ” इत्यादि उदाहरणान्तरकालमेव देशान्तराध्यवसायशालिनि प्राच-बल्लभेऽपि स्वतन्त्रा गवनी प्रव्यङ्गर्तृका भवितुमर्हा स्यात्, प्रोषितभर्तृका-विप्रकन्या-विरहोत्कण्ठितादौ तस्याः नान्तर्गमः, प्रियसन्निधाने तदयोगत्वात्, नान्तर्गमश्च कल-ङ्कानरितायां, विवादाभावात् अतिरस्तत्वाच्च ; न च स्खलितायामपि अन्तर्गमः तस्याः, तथा प्रियतमे अन्वोपभोगलक्षणादग्रनाभावात्, प्रियतमायाः क्रीडामावप्रकाश-परिलक्षितत्वात्, चाकुशातरावलोकावस्थापितहृदयस्य यथायथोपपातप्रकाशनत्वाच्च ; न वासकसज्यायामपि अन्तःस्थितिः, प्रचलति प्राणेश्वरै भूषणाऽऽभूषितकरणावभावात् अतिल्लेशोद्भूतप्रसङ्गाच्च ; द्वियत्परमेव विद्योनीत्यन्तेः स्थानिनि स्वाधीनत्वविशेषाच्च न स्वाधीनभर्तृकालम् ; अभिसारिकायामपि अन्तर्गमः, उद्यतोक्तादाभावात् अन्तः-लेशभावबोधनाच्च । एतद्व्यवस्थापि “पतिदेशान्तरं यथाः वास्यन्तेवोत्तरचक्षे । प्रवक्ष्यन्-सतिवा वा ज्ञात् प्रवाचन्क्षेत्रगोचमा ॥” इति । विवेचितमिदं रसपद्योषिणभीरता-

इह च “परस्त्रियौ कन्धकोट्टे सङ्केतात् पूर्वं विरहोत्कण्ठिते,
पश्चाद्बिद्रूपकादिना सङ्घाभिसरन्त्यावभिसारिके, कुतोऽपि
सङ्केतितस्थानमप्राप्ते नायके विप्रलब्धे, इति द्रवस्थैवानयोः
अस्त्राधीनप्रिययोरवस्थान्तरायोगात्” इति कश्चित् । (क)

क्वचिदन्योऽन्यसाङ्कर्यमासां लक्ष्येषु दृश्यते ॥ १२७ ॥ (ख)

यथा,—

“न खलु वयममुष्य दानयोग्याः

पिबति च पाति च याऽसकौ रहस्वाम् ।

विट ! विटपममं ददस्व तस्यै

भवति यतः सदृशोच्चिराय योगः ॥ (ग)

विटपकेः इति । विप्रलब्धशङ्कारनिरूपणावसरे भाविनः प्रवासस्य कथने व्यक्तीभवि-
ष्यति चेत्तत् ।

(क) मतान्तरं निर्दिशति, इति ।—परस्त्रियौ—परकीये नायिके, कन्धकोट्टे
—कन्धका अथवा कान्धकोट्टे चेति विप्रभेदे भवत इत्यर्थः । [परस्त्रिया इति पाठान्तरं तु अभेदे
दृतीयेति स्त्रीलक्ष्य परस्त्रोत्वाभिन्ने इत्यर्थः] ते च सङ्केतात्—अभिप्रायाविष्कारणात्,
पूर्वं—प्राक्, विरहोत्कण्ठिते—विरहानुत्थायामुत्कण्ठाशालिन्यौ भवतः, पश्चात्—सङ्के-
तानन्तरं, बिद्रूपकादिना सङ्घ, सन्धिल्ल इति शेषः, अभिसरन्त्यौ—अभिसारं कुर्वन्त्यौ
सन्धौ, अभिसारिके—“अभिसारिका” इति संज्ञाभागिन्यौ भवतः । अथ कुतोऽपि—
अस्त्रादपि प्रतिबन्धात्, उपस्थितादवस्थानमुत्थान्तरादित्यर्थः, नायके—कान्ते, सङ्केति-
तस्थानम्—अभिप्रायाविष्कारणेनानुज्ञातं क्रीडानिकेतनम्, अप्राप्ते—अप्राप्तते सति,
विप्रलब्धे—वञ्चिते, विप्रलब्धेति संज्ञाभागिन्यौ इत्यर्थः । इति—अस्त्रात् कारणात्,
द्रवस्था—निविधानवस्थानापन्ने इत्यर्थः, एव भवतः । ननु अवस्थान्तरमयोरपि
कुतो नेत्याह, अनयोरिति ।—स्यटम् ।

(ख) आसां—निरुक्तप्रकाराणां, अतुरधिकशाश्लोत्तरशतवयभेदानां नाधि-
क्यानाम् इत्यर्थः, अन्योऽन्यसाङ्कर्ये—परस्परं लक्षणेनानं, लक्ष्येषु—उदाहरणेषु,
कश्चित्—न तु सर्वत्र इति भावः, दृश्यते ।

(ग) नेति ।—सपुत्रपत्न्यां उच्यते प्रायश्चित्तं प्रिययोरवस्थान्तरायोगात्, इति कश्चित् ।
विट ! वयम् अमुष्य—विटपस्य, दानयोग्याः,—दान-

तव कितव ! किमाहितैर्वृथा नः

क्षितिरुहपङ्कवपुष्यकर्णपुरैः ? ।

ननु जनविदितैर्भवद्गलीकै-

श्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मम् ॥ (घ)

मुहुर्पहसितामिवालिनादैः

वितरसि नः कलिकां किमर्थमेनाम् ? ।

पावाचि, न खलु—नेव, या चसकौ—चसौ, [“अव्ययसर्वनामानश्च प्राक् टः” (शाश०१ पा०) इति स्थाये चक्षच्] खान्ना रङ्गः,—विजने,त्वां पिबति—बुल्लतीत्यर्थः, पाति—रक्षति, चत्वरमचौभोगतः वारयति इत्यर्थः, तस्यै चसुं विटपं—सपुष्पपङ्कवो ज्ञाखां, यथा,—पङ्कवम् ; (“विटपो न स्त्रियां सन्त्व-ज्ञाखावित्सारपङ्कवे। विटाचिपे ना” इति मेदिनी) ददक—प्रवक्ष्य ; यतः,—दानात्, सट्ठोः,—समसुदपयोः युवयोः, चिराय योमः,—सम्बोधनं, भवति । अयं भावः,—अयं विटपः (विटं ज्ञाखां पातोश्चि तथोक्तः) सा च विटपा [विटं त्वां पिबति पातीति वा तथोक्ता “पातोऽनुपसर्गे कः” (शाश०१६ पा०) इति कः] तस्मात् युवयोरिवानयोरेपि योमः साम्प्रतम् इति । नाचक्ष सप्तमसर्गे श्लोकचतुष्टयनिर्दिष्टं विद्यते । सर्वमेव पुष्पिताया उक्तम् ;—“अयुजि नयुन-रेकतो यक्षारो युजि तु ननौ जरनास पुष्पिताया” इति तङ्गचक्षत् ।

(घ) तवेति ।—हे कितव !—भूर्त् ! (“कितवस्तु पुमान् नत्ते वचके खनकाङ्गये” इति मेदिनी) उवा—निरयञ्जन, अहितैः,—स्त्रापितैः, तत्कार्येण चत्वरया सिद्धत्व-दिति भावः ; तव—त्वत्सम्बन्धिनिः, क्षितिरुहाणां—उवाणां, पङ्कवाः पुष्पाश्च चेति तावत्वेव, कर्णपुराः,—अवतंसोः, [कर्णे पूरयन्तीति कर्णपुराः, “कर्मण्यच्” (शाश० १ पा०) इत्यच्] नः,—अस्माकं, किम् ?—न किमपि साध्यमिति भङ्गः । [नव्यमान-साधनक्रियाऽपेक्षया कर्णपुराणां क्षरत्वत्पत् तृतीया ; तथोक्तम् ;—न केवञ्च यूपमाथेव क्रिया निमित्तं क्षारकभावश्च, अपि तु नव्यमानाऽपि” इति] परन्तु ननु—भोः ! जनेषु विदितानि तैः [अत्र सप्तमीसमासः, “त्तेन च पूजायाम्” (शाश०१२ पा०) इत्यञ्च “तत्र च वचंमने” (शाश०६० पा०) इत्यनेन प्रसक्त-वचोसमासश्च बाधकत्वात्] भवतः,—तव, व्यसौख्यनि—असत्त्वान्प्रियाश्च वचनानि तैः, कर्णयोर्धुक्—कर्णयुग्मं, चिरैव परिपूरितं—पूर्वमेव, यतः बल पूरितस्य पूरणाक्षेणादक्षमेतैरिति भावः ।

वसतिमुपगतेन धान्नि तस्याः

शठ ! कलिरेष मह्यंस्त्वयाऽथ दत्तः ॥ (ङ)

इति गदितवती रुषा जघान

स्फुरितमनोरमपद्मकेसरेण ।

श्रवणनियमितेन कान्तमन्या

सममसिताम्बुरुहेण चक्षुषा च ॥” (च)

इयं हि वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्षोत्पलताङ्गनेन च धीर-
मध्यताऽधीरमध्यताऽधीरप्रगल्भताभिः सङ्कीर्णा । एवमन्यत्रापि
ऊह्यम् । (छ)

दूतरा अप्यसङ्घास्ता नोक्ता विस्तरशङ्कया ॥१२८॥(ज)

(ङ) मुद्रुरिति ।—बलीनां—अमराणां, नादाः,—भङ्गाराजैः, सुहृः,—पुनः
पुनरित्यर्थः, उपहसितान्—उपहसितानिव स्थितान्, एनां कलिकां—कोरकम्, अल्पं
कलिकं कलकश्च (“कलिका कोरकः पुमान्” इत्यमरः “कलहे च पुने कलिः” इति
च वेजयन्ती) [“अल्प” (५।३।८५ पा०) इति कः । स्त्रीप्रत्ययस्य श्लेषार्थे सर्वत्र
अनिवृत्त एव] हे शठ !—गूढविप्रियकारिन् ! किमर्थे नः,—अस्वभ्यं, वितरसि ?
यतः तस्याः,—कामियायाः, [अत्र साक्षादगभिधानं स्वप्रतिकूलत्वं व्योतयति] धान्नि—
भवने, (“धान देहे गृहे रश्मौ स्थाने जन्मप्रभावयोः” इति नैदिनी) वसतिं—वासम्,
उपगतेन—प्राप्तेन, स्थितिं ऊतवतेति यावत्, त्वया अथ एषः,—वत्तमानः, महान्
कलिः,—कलहः, दत्तः, भवद्दत्ते एव उच्यतेपरिसरे कसौ स्थिते किं प्रयोजनं तस्य
कल्पान्तरंवेत्याशयः ।

(च) इतीति ।—इति—इत्थं, गदितवती—उक्तवती, अन्या—पुर्वातो भिन्ना
स्थानिनीत्यर्थः, रुषा—कोपेन, स्फुरिता मनोरमाः पद्माचीव केसराः, पद्मे,—पद्माख्येव
केसराः,—किञ्चलकाः यत्र तादृशेन, श्रवणनियमितेन—कञ्चलितेन, आकर्षणयतेन
च, असिताम्बुरुहेण—नीलोत्पलेन, चक्षुषा च, समं—युगपदेव, कान्तं जघान—
आहतवती, उच्छ्वितनीलोत्पलेन कटाक्षेण च ताडयामासेत्यर्थः ।

(छ) इयं इति ।—उदाहृतवेष्टिता नाबिन्ना किलीत्यर्थः, वक्रोक्त्या—विट-
प्रद्वेष नामाद्येकस्यानारूपया विचित्रोक्त्या प्रत्याशयः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ज) गूढ विनेता एव नामविधेत्वाद्, इतरा अपीति ।—पश्चिमीदक्षिणीप्रकृतयः

ताः,—नायिकाः ।

अथाऽऽसामलङ्काराः,—

✓ यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसङ्ख्याकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

✓ शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

यस्या अपि नायिकाः, अलङ्काराः,—अमिताः, सन्ति, अत्र “किमु” इति ऊहनीयं, ताः विस्तरब्रह्मवा—पत्यवाहुल्यभवेन, न उक्ताः,—कथिताः ; तथा हि,—पुनश्च ताः मिथा श्रेया दिव्यादिव्योभयात्मना । अतुहां चोदतोदात्ता कथिता शान्तिका तथा ॥ अचता च अता यातायाता यायावरेणपि । पुनश्चतुर्धा कथिताः पूर्वैर्भोगादिभिर्बुधैः ॥ पद्मिनी विमिषी चैव ब्रह्मिणी हस्तिनीति च । पुनः अतुर्धा कथिताः कामशास्त्रेषु ज्ञातितः ॥ क्विणी वातला पितला प्रकृत्या पुनः मिथा । अचोक्तामात्र भेदानां अच-चोदाहती ब्रुवे ॥ दिव्याः श्रयादयः प्रोक्ता अदिव्याः साक्षतोमुखाः । दिव्याऽदिव्या इति प्रोक्ता ज्ञानकोर्वाक्सचोमुखाः ॥ गर्वशालिन्युद्धता स्यात् उदात्ता गूढमानिनी । कथिता साध्यमानेहा शान्ता निर्मानमानसा ॥ उदात्तैव भवेत्तीराऽबाधोरा तूद्धता मता । कथिता तु भवेन्मुग्धा शान्ता स्त्रीधोत्तमा मता ॥ मुक्ताऽन्येन पुरा पचाद्दृढ-ऽन्येनाचता मता । मुक्ता शक्तिवृत्तेर्दृढा रात्रा सत्यवती यथा ॥ नते भर्त्सरि यद्यन्वं चिता सा तु चता मता । यथा तारा रविसुतं श्रिता वाखिनि मारिते ॥ यातायातात् तु पुनपद्दाऽनेकेषु भर्त्सिभिः । यथा पाण्डुवृत्तेर्दृढा द्रुपदस्य कुमारिका ॥ ऊर्ध्वेन तु सत्यता क्रमादयायावरा मता । यथा बहुवरेर्दृढा मापवी चोपलात्मजा ॥ पद्मिनी अन्दवदना शिरीषवदुषा तथा । ब्रह्मिणी साहृद्व्याप्या कोपित्वल्पज्ञो तथा ॥ ह्योर्ध्वपादा द्रुतगतिः कुटिलाचो च विह्वला । हस्तिनी बहुभुक् क्रूरा निखरपि विह्वलता ॥ प्रसा स्त्रुषाधरा गौर-त्ररोरा मन्दगामिनी । क्विणी हृदराना ज्ञात् श्यामा सुखिन्धलोचना ॥ वातला तु कठोराहो अचला क्रमपाणिना । श्याम-धुरवर्णा च बहुभोज्या प्रजापिनी ॥ पितला शोचनयना गौराहो कुशला रते । सा अतुर्धा पुनरपि नायिका प्रतिनायिका । यथा दुपदना प्रोक्ता वेचोसंहारनाटकै । हेतुरीर्षादकादीनां सपचा प्रतिनायिका ॥ दुर्धोषनस्य दयिता तत्र भागुमतो यथा । तकाः केचिद्दुर्धोषीनां पुण्या चैवोपनायिका । सना न्यूनाऽपि वा विचिन्तु चनीयस्य-सुनायिका ॥ इति दिक् ।

शौदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः ।

लीला विलासा विच्छित्तिर्विव्वोकःकिलकिञ्चित्तम् ॥

मोहायितं कुट्टमितं विभ्रमो ललितं मदः ।

विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ॥

हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसङ्ख्याकाः ।

स्वभावजाश्च भावाद्या दश पुंसां भवन्त्यपि ॥१२६(भ)

पूर्वे भावादयो धैर्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति, किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्पन्ति । (ज)

(भ) यौवने इति ।—तासां—निवृत्तप्रकाराणां नायिकाणां, यौवने—यौवनावस्थायाम्, अष्टाविंशतिसङ्ख्याकाः अष्टादशाराः । तत्र सत्त्वजाः,—सत्त्वगुणजाताः, रजस्तमसो अभिभूयोऽन्वयाभावं मानसदृशं निमित्तौक्यं सम्भूताः इति यावत्, भवन्ति इति शेषः ; तत्र—तेषु मध्ये, अज्ञानाः,—अज्ञेषु जायन्ते इति तथोक्ताः, ["सप्तम्यां जनेतुः" (१ शारद ७ पा०) इति डः] ते च भावहावहेला इति त्रयः । अथ अयत्नजाः,—अयत्नान् जायन्ते इति यत्नमन्तरेणैव जायमाना इत्यर्थः, अक्रान्तिना इति भावः, ते च शोभाकान्तिदोषिणापुष्यं प्रागल्भ्योदार्यधैर्याख्याः सप्त, एवं स्वभावाज्जायन्ते इति तथोक्ताः, ("खरुपश्च स्वभावश्च" इत्यमरः) ते च लीलाविलासाविच्छित्तिर्विव्वोक-किलकिञ्चित्तमोहायितकुट्टमितं विभ्रमललितमदविकृततपनमौग्ध्यविक्षेपकुतूहलकर्तव्यत-चकितकेलिनानामोऽष्टादश भवन्ति इति भावः । ["विकृतम्" इत्यत्र "विद्वतम्" इति पाठान्तरम्] ।

(ज) "भवन्त्यपि" इति 'अपि' शब्दस्य योजनां दर्शयन् विवृणोति, पूर्वं इति ।—अत्र 'एषु' इति पदमध्याह्वयम् ; परिगणितेषु यौवनाखण्डारेषु मध्य इत्यर्थः, भावादयोः,—भावमारब्ध, धैर्यान्ताः,—धैर्यमित्यन्तं पठिताः, दशाखण्डाराः नायकानाम् अपि, न केवलं नायकानामित्यर्थः, सम्भवन्ति, किन्तु एते सर्वे अपि नायिका-ऽऽश्रिताः एव विच्छित्तिविशेषं—विलक्षणावैचित्र्यम् इत्यर्थः, पुष्पन्ति—पुष्टिं गमन्तीति, अत एव "अथ भावान्प्रकाराः" इत्युपक्रम्य अपिराजोनायिकाखण्डारत्नैव वाच्यताः ।

तत्र भावः,—

निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ १३० ॥ (ट)

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः ।

यथा,—

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयानिलः ।

सैवेयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥” (ठ)

अथ हावः,—

भूनेत्रादिविकारैस्तु सम्भोगेच्छाप्रकाशकः ।

भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते ॥ १३१ ॥ (ड)

(ट) भावमाह, निर्विकारेति ।—निर्विकारात्मके—अविक्रते, चित्ते—मनसि, प्रथमविक्रिया—प्रथमः विकारः, भावः । [“निर्विकारात्मकात् सत्त्वाभावस्तवाद्य-विक्रिया” इति पाठान्तरे—सत्त्वात्—मानसधर्मविशेषात्, तत्र—तेषु अलङ्कारेषु, वाद्या—प्रथमा, विक्रिया—विकारः, सम्भोगेच्छायाः प्राक् प्रकृतिविपर्यया इति यावत्] । अष्टमन्वयः ।

(ठ) उदाहरति, स एवेति ।—स एव—अनेकशोऽनुभूतः, सुरभिः कालः, —वसन्त ऋतुः, स एव—बहुशः सेवितः, मलयानिलः,—उपचारान्मलयश्चलसम्भृत-अन्दनमन्वय इति भावः, सैव—यथा सुरभिर्मलयानिलयोभौ सेवितौ सा एव इयम्, अवला, किन्तु मनः अन्यदिव—कौमारकालिकावस्थाती भिन्ननिव, दृश्यते—प्रतीयते, यौवनाविर्भावात् मनसः अन्यथाभावः संवृत इति भावः । अत्र मुग्धालेन भाव्यज्ञानाया अपि नाविकाया मनसः क्वचिद्विपरीतत्वसम्भाव्यमानतोक्त्या स्फुटं लक्ष्यसमन्वयः ।

(ड) हावमाह, भूनेत्रादीति ।—भूनेत्रादीनां विकाराः,—विपर्ययासाक्षेः, कौमारे चासत्त्वादिरेहितानां नेत्रादीनां चासत्त्वादिरूपप्रकृतिविपर्ययाभेदित्थर्थः, सम्भोगे—चुम्ब-नालिकरनादिरूपे, हा इच्छा तां प्रकाशयतीति तथोक्तः, अल्पम्—अल्पं, संलक्ष्यः,—प्रकटणीयः, विकारः,—परिवर्तनं यत्र तादृशः, ईदृक्लक्ष्यसमाव इति यावत्, भावः—निर्विकृतवत् इत्यर्थः, (एतेन हेलावत्प्रतीत्यातिः वारिता) हावः उच्यते ।

यथा,—

“विद्वल्लती शैलसुताऽपि भावमङ्गेः स्फुरद्वाक्कदम्बकल्पेः ।

साचीकृता चाहृतेण तस्यी मुखेन पर्थ्यस्तविलोचनेन ॥” (ठ)

अथ हेला,—

हेलाऽत्यन्तसमालक्ष्यविकारः स्यात् स एव च ॥२२५(७)

स एव—भाव एव । यथा,—

“तद्द से भक्ति पउत्ता बहुए सब्बंगविद्वभमा सपला ।

संसद्वपसुदभावा होइ चिरं जह सहीणं पि ॥” (त)

[“हेलाकस्तु सप्रकारो हावोऽचिभूविषासकत्” इति पाठान्तरे तु नेत्रध्रुव्यादीनां विषासहेतुः सप्रकारः स्वभावविशेषो हेलाकः हाव इत्यर्थः] ।

(ठ) हावमुदाहरति, विद्वल्लतीति ।—शैलसुता—शैलस—पर्वतस्य, हिमास्य-
श्लेति यावत्, सुता—पुत्री, पार्श्वतीत्यर्थः, (अत एव “साची हेमवतीशरी” इत्यमरोक्तं
सङ्गच्छते) अपि, स्फुरद्वाक्कदम्बकल्पेः,—स्फुरतः विकसतः, वाक्कदम्ब्यात् ईवद्गानि
तेल्लोके; विकसिताभिनवकदम्बसदृशेत्यर्थः, सद्गतपुलकैरिति भावः, अङ्गेः,—
अवयवे; भावं—रत्याख्यं मनोविकारविशेषं, विद्वल्लती—प्रकटयन्ती, पर्थ्यस्तविलोच-
नेन—श्रित्वे परिशिष्टनेत्रेण, विद्वान्नेत्रेण इति यावत्, अत एव चाहृतेण—
अतिमनोहरेण, मुखेन साचीकृता—ईवत् वकीकृता सती, तस्यी । अत्राङ्गानां
वाक्कदम्बत्ववर्णनेन पुत्रकलाख्यत्वं, तेन च भावकलाख्यत्वं प्रतीयते । उपेन्द्रवज्रेन्द्र-
वलयोत्पत्तातिः इत्यम् । कुमारसम्भवस्येदं पद्यम् ।

(७) हेलानाह, हेलेति ।—अत्यन्तं समालक्ष्यः विकारो यत्र तादृशः, स एव
—निरुक्तत्वत्वः हावव्यो भाव एव, हेला स्यात् । [अत्र पुलकान्तरे—“स एव
हेला सुव्यक्तप्रकाररससूचिका” इति, “हाव एव स्पष्टभूतो विकारभूतत्वात् सुव्यक्त-
प्रकाररससूचको हेला” इति इतो च पाठान्तरमुपलभ्यते] ।

(त) हेलामुदाहरति तद् इति ।—[“तथा तथा भटिति प्रथया वध्याः
सर्वाङ्गविधमाः सकलाः । संश्रितसुग्धभावा भवन्ति चिरं यथा सखीनामपि ॥” इति
संज्ञतम्] अकार्यः,—तस्याः वध्याः,—नवोदायाः वाचायाः, भटिति—सङ्घट्टा,
सकलाः,—समयाः, सर्वाङ्गेषु विधमाः,—विधायाः, तथा प्रथयाः,—सजाताः,
यथा सखीनां—सङ्घट्टरीवान् अपि, किमन्येवानिति भावः, चिरं—चिराय, संश्रितविध-

अथ शोभा,—

✓रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम् ।

शोभा प्रोक्ता ॥ १३३ ॥ (थ)

तत्र यौवनशोभा,—

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनामवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाह्यात् परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥” (द)

एवमन्यत्रापि ।

अथ कान्तिः,—

✓सैव कान्तिर्मन्मथाऽऽप्यायितद्युतिः ॥ १३४ ॥

मुग्धभावाः—सन्देहश्लेषाः, “अहो सुकुमाराङ्गीयं कथं यौवनात्मानोव परिहृत्यते” इति भावनायाः सङ्घसा समुद्भावका इति यावत्, भवन्ति । अत्र मुग्धतायाः सखोगानामपि संग्रहापादकत्वकथनेन स्फुटमत्यन्तलक्ष्यमनोविकारविशेषत्वं नायिकायाः इति बोध्यम् ।

(थ) शोभामाह, रूपेति ।—रूपञ्च यौवनञ्च लालित्यं—सौन्दर्यञ्च, अङ्गानां सुकुमारत्वम् इति यावत् ; (ललितं त्रिषु सुन्दरम्” इत्यमरः) भोगाद्यायेति तैः [अत्र इत्यन्भूतलक्षणे द्वतीया, यदा—करणे एव द्वतीया] अङ्गभूषणम्—अङ्गानां करचरणादीनां भूषणं शोभमानत्वमित्यर्थः, शोभा—तन्नामाभावः, प्रोक्ता [“रूपोप-भोगतारुण्येः शोभाऽङ्गानां विभूषणम्” इति पाठान्तरेऽपि रूपं—बौद्धव्यतिशयः, उपभोगः,—तान्बुद्धादिसेवनं, तारुण्यं—यौवनञ्च तैस्सदृशरा अङ्गानां विभूषणं शोभेत्यर्थः] ।

(द) रूपशोभायाः प्रविद्धत्वात् यौवनशोभामुदाहरति, असम्भृतमिति ।—अथ—श्लेषवादनन्तरं, सा—पार्वती, अङ्गयष्टेः,—अङ्गं यष्टिरिति तस्याः, असम्भृतम्—अनाहृतं, मण्डनं—भूषणम्, अनासवाख्यम्—आसवाख्यारहितम्, आसवव्यतिरिक्त-मित्यर्थः, मदस्य—मत्ततायाः, करणं—साधनं, कामस्य—मदनस्य, पुष्पव्यतिरिक्तं—पुष्पभिन्नम्, अस्त्रं, बाह्यात् परं वयः,—यौवनमित्यर्थः, प्रपेदे—प्राप । यौवनेनेव युवतयः प्रसाध्यन्ते काम्यन्ते चेति भावः । उपेन्द्रवक्षेन्द्रवक्षयोश्चपञ्जातिः उक्तम् । कुमारसम्भवश्लेषं पश्यम् ।

मन्मथोन्मेषेणातिविस्तीर्णा (घ) शोभैव कान्तिरुच्यते ।
यथा,—“नेत्रे ललनगच्छने” इत्यादि ।

अथ दौष्टिः,—

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ १३५ ॥ (ग)

यथा मम चन्द्रकलानामनाटिकायां चन्द्रकलावर्णनम्,—

“तोरुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम् ॥” (प)

अथ माधुर्यम्,—

सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥ १३६ ॥

यथा,—

“सरसिजमनुविद्धं श्रेवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

(घ) कान्तिमाह, सेवेति ।—सेव—शोभैव, मन्मथेन—कामेन, चाप्यायिता—
वर्द्धिता, द्युतिः यस्याः तथाभूता, कान्तिः, उच्यते इति शेषः । [कश्चित् पुस्तकेषु “मन्मथो-
न्मेषेण” इति पङ्क्तिर्नास्ति, ततः परम् “उन्मथोन्मेषेणन्दुदोतिविसरैर्दरे समुत्सारितं
मिसं पौनकुचल्लस्य च रुचा हस्तप्रभाभिद्धतम् । एतस्याः कलविहङ्गकण्ठकटलीकल्पं
मिलत्कोतुकादपानाङ्गमुखं रूपेव सहसा केशेषु लपं तमः ॥” इत्युदाहरणविवेशो
दृश्यते । कलविहङ्गः,—पञ्चविशेषः, तत्कण्ठमदृशं कल्पमिति भावः । स्पष्टमन्यत्] ।

(ग) दौष्टिमहाह, कान्तिरिति ।—अतिविस्तीर्णा—समन्त्रविवसरणशोभा ।
स्पष्टमन्यत् ।

(प) दौष्टिमुदाहरति, तादृश्यस्येति ।—तोरुण्यस्य—शोभनस्य, विलासः,—
स्मरणं, ललनया तथाभूता इति भावः, एवमुत्तरत्रापि ; समधिकं यत् लावण्यं,—
“मुक्ताफलीषु ह्यायायास्तरुल्लवनिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तन्नावल्यमिच्छीच्यते ॥”
इत्युक्तं किमपि सौन्दर्यं, तदेव सम्यत् तस्याः, हासः,—हास्यं, विकास इत्यर्थः,
धरणितलस्य—पृथिव्याः, आभरणम्—चलहारः, तथा युवान एव जनाः, तेषां मनसः,
—चित्रस्य, वशीकरणम् । अत्र चन्द्रकलायां तादृश्यविलासादीनामतिशयशोभोत्तमं
लक्षणमायाः प्रदीयतम् । आर्या इत्यम् ।

इयमधिकमनोना वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ? ॥* (फ)

अथ प्रगल्भता,—

निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥ १३७ ॥ (ब)

यथा,—

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषेषुम्बितासुम्बनेरपि ।

दृष्टाश्च दंशनेः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः ॥” (भ)

(फ) माधुर्यमुदाहरति, सरसिजनिति ।—अकृतवायाः वल्कलधारणेऽपि शोभातिप्रथमनुभवतः दुष्प्रसक्त स्वयं परामर्शोऽयम् । सरसिजं—वसवम् (“वसं सरसिजं पद्मम्” इति बोधः) शैवलेन—जलाच्छादिकया जलनील्या, (“जलनीली तु शैवालं शैवलाः” इत्यमरः) अनुविद्धं—व्याप्तं, सम्बद्धम् इति यावत्, अपि, रस्यं—मनोहरं, हिमाश्रीः,—चन्द्रक, लज्जा—चिद्रं, कलङ्क इति यावत्, (“चिद्रं लज्जा च लज्जवम्” इत्यमरः) मलिनमपि—स्वभावतो घृषितमपीति भावः, लक्ष्मीं—श्रीमां, मनोति—विस्तारयति ; इयं—पुरो दृश्यमाना, मनश्चयसुन्दरीणां सुख्येति भावः, तन्वी—ह्रशाही, अकृतखेत्यर्थः, वल्कलेन—वल्कला, अतितुच्छवस्तुनेति यावत्, अपि—किं पुनर्वल्कलवस्तुनेति अपिशब्दाद्यैः, अधिकमनोना—अत्यन्तं मनोरमा, हि—तथा हि, मधुराणां—स्वभावतो रमणीयानाम्, नाकृतीनाम्—आकारार्था, किमिव न मण्डनं—मूषकम् ? अपि तु सर्वत्र तुच्छं मण्डना वस्तु मण्डनं भवतीत्यर्थः । अमिश्रणशाकृतलक्षणेऽप्ययम् । मालिनी इत्यम् ।

(ब) प्रागल्भ्याद् निःसाध्वसत्त्वमिति ।—निःसाध्वसत्वं—निर्भीकत्वम्, असकुचि-
तत्वमिति यावत्, (“भीतिर्भीः साध्वसं भयम्” इत्यमरः) प्रागल्भ्यं—प्रौढत्वमित्यर्थः ।
अनःशोभपुर्वकोऽङ्गसादः साध्वसं, तदभावः प्रागल्भ्यमिति भावः ।

(भ) प्रागल्भ्यमुदाहरति, समाश्लिष्टा इति ।—योषितः,—नायैः, (कान्तेनेति
सर्वत्र थीत्यम्) समाश्लिष्टाः,—समाश्लिष्टिताः सत्यः, समाश्लेषैः,—गाढाश्लेषदानैः,
सुम्बिताः सत्यः सुम्बितैः,—सुखलक्षणे लपोलफलकस्य चोपरि सम्बन्धविधानैः, दृष्टाश्च
सत्यः दंशनेः,—दंशनाघातव्यापारेः, कान्तं—प्रियं, दासीकुर्वन्ति—चकीनीकुर्वन्ति
इत्यर्थः । पद्यावक्रं इति,—“युजीचतुर्थतो जिन पद्यावक्रं प्रकीर्तितम्” इति तत्र-
णवम् । [“तथा प्रीतिविधेयाऽपि तथा मुग्धाऽपि सुन्दरी । कक्षाप्रधीनपातुर्थसङ्गा-
त्प्राचायैतां गता ॥” इत्युदाहरणान्तरं पुस्तकान्तरे दृश्यते] ।

अथ षोडश्याम्,—

✓ षोडश्यां विनयः सदा ॥ १३८ ॥ (म)

यथा,—

“न ब्रूते परुषां गिरं, वितनुति न भ्रूयुगं भङ्गुं,
नोत्तंसं क्षिपति क्षिती श्रवणतः, सा मे स्फुटेऽप्यागसि ।
कान्त्वा गर्भगृहे गवाश्रविवरव्यापारितास्या वधिः,
सख्या वक्त्रमभि प्रयच्छति परं पर्य्यसुषी लोचने ॥” (घ)

अथ धैर्याम्,—

✓ मुक्तात्मज्ञाधना धैर्यं मनोवृत्तिरचञ्चला ॥ १३९ ॥ (र)

(म) षोडश्यामाह, षोडश्यामिति ।—सदा—सर्वकालं काले, विनयः,—
नम्रता, त्रिष्टाचार इति यावत्, षोडश्याम्—उदारत्वं नाम अक्षरद्वार इत्यर्थः ।

(य) उदाहरति, नेति ।—सा—श्रीराऽश्रीरा कान्ता, मे—मम, आगसि—
अपराधे, (“पापपराधघोरागः” इत्यमरः) स्फुटे—व्यक्तेऽपि, अन्वला उपभोग-
रूपेऽपराधे प्रकाशोभूतेऽपीत्यर्थः, परुषां—कर्मजां, गिरं—वाचं, न ब्रूते—न कथयति ;
भ्रूयुगं—भ्रूयुं, भङ्गुं—कुटिलं, न वितनुते—न करोति ; तथा श्रवणतः,—
कर्णाभ्याम्, उत्तंसम्—अवतंसं, कर्षभूपवमित्यर्थः, क्षिती—शरण्यां, न क्षिपति ;
(क्षेपणं हि क्रोधचिह्नम्) परं—केवलम्, [इदमव्ययम्] गर्भगृहे—वासगृहाभ्यन्तरे,
सख्या सतीति शेषः, वधिः गवाश्रविवरेण व्यापारिते—पर्यवेचनार्थं चाखिते, क्षिप्ते
इति यावत्, अक्षिणी यथा तादृश्याः, सख्याः वक्त्रं—वदनम्, अभि—अक्षीण्य
इत्यर्थः, [“अभिरभागे” (१।४।२१ पा०) इति द्वितीया] पर्य्यसुषी—असुषुण,
लोचने प्रयच्छति—पातयतीत्यर्थः । गार्हृत्विकीदितं इत्यम् ।

(र) धैर्यामाह, मुक्तेति ।—मुक्ता—त्वक्ता, आत्मज्ञाधना—निजगुणाविवरार्थं
यथा तादृशी, अचञ्चला—अचपला, मनोवृत्तिः धैर्याम् । [“चापलाविद्धिता धैर्ये
चिद्धितिरविकल्पना” इति पाठान्तरे तु,—चापलेन—चपलतया, अविद्धिता—न कृता,
तथा अविकल्पना—आत्मनः ज्ञाघारहिता, तादृशी वा चिद्धितमनोवृत्तिः, तत् धैर्य-
मित्यर्थः ; अत एव इतो “चापकानुपदता मनोवृत्तिरात्मगुणानाख्यायिका धैर्याम्” ।
तथा चोक्तम् ;—“श्रीकानुपदतं धैर्यं लील्यंतेऽत्र मनोवृत्तिः” इति तद्विजयोऽर्थः
पुस्तकान्तरादभ्युपगम्यते] ।

यथा,—

“अवल्लतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी

ददतु मदनः किंवा मृत्योः परेष विधास्यति ? ।

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया

कुलममलिनं, न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥” (ख)

अथ लीला,—

✓ अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैः प्रेमिभिर्वचनैरपि ।

प्रीतिप्रयोजितैर्लीलां प्रियस्यानुकृतिं विदुः॥१४०॥(ब)

(ख) उदाहरति, अवल्लतु इति ।—रात्रौ रात्रौ—प्रतिरादनित्यर्थः, [वीरुवां विर्भावः] गगने—आकाशे, अखण्डकलः,—समसा अविकलाः वा, (विद्योगिजनानां संहाराद्यस्तुपतवैभवाः) कला यस्मैति अखण्डकलः—सत्यर्थः, उद्वतप्रभावो वा इत्यर्थः, शशी—चन्द्रमाः, अवल्लतु—विरहजने अश्रितुल्यकिरणान् विस्तारयतु इत्यर्थः ; मदनः,—कामः, ददतु—भञ्जीकरोतु, मृत्योः परेष—मरणातिरिक्तमित्यर्थः, किंवा विधास्यति ?—करिष्यति ? इत्युपार्थकविधानमेव तद्विक्रमस्य चरमस्तीमेति भावः ; मम तु दयितः,—पतिः, तातः,—पिता च, श्लाघ्यः,—प्रशंसनीयः, दयितपक्षे—अभिनतः, पित्रपक्षे—माननीयः इत्यर्थः ; किञ्चित्—मम तु तातः पिता, दयितः प्रियः, श्लाघ्यश्च इति पक्षौ विहाय व्याचक्षुः ; जननी—माता, अमलान्वया—विशुद्धवंशीया, कुलं—स्वामिकुलं, पित्रकुलं, मातृकुलस्येत्यर्थः, अमलिनं—कलहरहितम्, अयं जनः,—(आत्मान-मुद्दिश्येदमुकृतिमिति) अहमित्यर्थः, न तु एव—न स्थिरः, जीवितञ्च न, स्थिरमिति शेषः ; अतः अस्थिरस्य दीदृश्य जीवितस्य च कृते पित्रमातृभृङ्गुलानि किमिति कलङ्कनीयानिति भावः । [इदमुक्तम् ;—“न जानु कामान्न भवान्न लोभान् धर्मं लब्ध्वाऽपि वतस्यापि हेतोः । धर्मो मित्यो जीवितं चाप्यनित्यं देहीऽनित्यो हेतुरन्या-प्यनित्यः ॥” “धर्मं एव हेतो इति धर्मो रक्षति रक्षितः” इत्याद्युक्त्वा धर्मः कदापि न परिहृतव्यः इति] हरिश्चो इत्तं,—“वसन्तरसखा नः पक्ष्मेदेर्देर्देर्हरिश्चो मता” इति तद्वचनम् ।

(ब) लीलां लक्षयति, अङ्गैरिति ।—प्रीतिप्रयोजितैः,—प्रीत्या—हर्षेण, प्रेमया इति यावत्, प्रयोजितैः,—अनुष्ठानादिभिः स्त्रीकृतैरित्यर्थः, अङ्गैः,—हरचरणादि-सहायकनैरित्यर्थः, वेशैः,—वेषैः, अलङ्कारैः,—वाग्भूषणैः, प्रेमिभिः,—प्रेमवह्निः, प्रेम्-

यथा,—

“मृणालश्यामवलयो वेणोवन्धकपर्दिनी ।

हरानुकारिणी पातु लोक्तया पार्वती जगत् ॥” (अ)

अथ विलासः,—

यानस्थानाऽऽसनाऽऽदीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषस्तु विलासः स्याद्विष्टसन्दर्शनादिना ॥१४१॥ (ष)

यथा,—

“अत्रान्तरे किमपि वाग्विभवातिवृत्त-

वैचित्र्यमुत्तसितविभ्रममायताच्याः ।

तद्गूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्य-

माचार्यकं विजयि मान्मथमाविरासौत् ॥” (स)

एषकैरिति यावत्, वचनेः,—उक्तिभिश्च, प्रियस्य—नायकस्य, अनुकृतिम्—अनु-
कारणं, लोकां विदुः । [“लोका प्रियानुकारणं वाग्भिर्गत्याऽथ चेष्टितैः” इति पाठा-
न्तरेऽप्ययमेवाहः] ।

(अ) लोलामुदाहरति, स्याचेति ।—स्यथासनेषु व्यासः,—पद्मनः, बल्यं—
कण्ठं यस्याः तादृशी, वेणोवन्धः,—6सतकेमपात्र एव, कपर्दः,—मृणालः
तच्छालिनी, अत एव लोक्तया हरस्य—ग्रन्थोः, अनुकारिणी पार्वती जगत् पातु—
एषतु । [“इदं चेष्टाऽनुरागेण तथाऽनुकृते प्रियम् । मुक्ताऽसूयां सपरन्वोऽपि लोचने
ससृष्टं यथा ॥” इत्युदाहरणान्तरं पुस्तकान्तरे] ।

(ष) विलासमाह, यानेति ।—इष्टस्य—प्रियस्य, सन्दर्शनादिना (चादिना-
ऽऽमननप्रवृत्त्यादीनां यद्वचनम्) यानं—गमनं, स्थानं—स्थितिः, आसनम्—उपवेशनं,
सात्वाद्दो शैवां तेषां बानप्रभृतीनामित्यर्थः, तथा मुखनेत्रादिकर्मणां विशेषः,—
वैचित्र्यं, विलासः स्यात् । [“तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियाऽऽदिषु” इति
पाठान्तरेऽप्ययमेवाहः] ।

(स) उदाहरति, स्याचेति ।—मातृत्वाः भावं दृग्भवतो मातृत्वस्य सख्यः सखी-
समीपे तद्वचनमिदम् । अत्र—वचनम्, अन्तरे—वचसरे, चायताच्याः,—दीर्घनेत्रावाः
मातृत्वाः, द्विनपि—वनिर्दिष्टमित्यर्थः, वापां विमर्षं—हान्यर्थम्, अति-

यथ विच्छित्तिः,—

✓ स्तोकाऽप्याकल्परचना

विच्छित्तिः कान्तिपोषकत् ॥ १४२ ॥ (६)

यथा,—

“स्रग्नाम्भःस्रपनविधौतमङ्गमोष्ठ-

स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासस्तु प्रतनु विविक्तमस्त्वितौयान्

आकल्पो यदि कुसुमेषुषा न शून्यः ॥ (क)

उत्तम—उत्तमान्तं, वैचित्र्यं—उत्तमादिचातुरी यच्च तद्योक्तम्, अथचनीयवैचित्र्य-
नित्यर्थः, उल्लसितेति।—उल्लसिताः,—प्रकटिताः, विभ्रमाः,—विज्ञासविशेषाः दत्त
तादृशं, भूरोति।—भूरयः,—बहवः, सास्त्रिकाः,—सम्बन्धेदादयः, विचाराः
अस्मिन् ; यथा,—ते—प्रसिद्धाः, भूरोषां—बहूनां, सास्त्रिकानां—सास्त्रिकभावानां,
विचाराः,—अनुभावाः यस्मात् तथामृतम्, अपासं—निरसं, धैर्यं—धीरता यस्मात्
तत्, धैर्यविध्वंसकमित्यर्थः, विजयि—विजयशीलं, तत्—सम्बन्धेदादिकारणतया
प्रसिद्धं, मान्द्यर्थं—मदनसम्बन्धि, आचार्यकम्—आचार्यकर्म, शिष्यकताकार्य-
मित्यर्थः, आविरासीत्—प्रकटीभवत् । वसन्तिलक्षकं उत्तमम् । मासुतीमाधवस्य
पद्यनिर्दमम् ।

(६) विच्छित्तिमाह, लोकेति ।—स्तोकाऽपि—अस्याऽपि, कान्तिपोषकत्—
सौन्दर्यवर्द्धनी, आकल्परचना—अलङ्काररचना, विश्वविन्वास इति यावत्, विच्छित्तिः,
—तदाख्यो भाव इति यावत्, [विपूर्वकात् छिदेः क्तिः] मतेति शेषः । [“स्तोत्र-
भूषणशोभेन विच्छित्तिरतिरम्यता” इति पाठान्तरम्] ।

(७) उदाहरति, स्रच्छेति ।—विलासिनीनां—कान्तिनीनाम्, अर्कं स्रच्छेन—
विमलैः, अम्बुषा—जलेन, स्रपनेन—हानेन, विधौतं—विशेषतः आलितम्, मोष्ठः
ताम्बूलानां द्युत्या—राशेष, विशदः,—रञ्जितः इति भावः, वासस्तु—वस्त्रं पुनः, प्रतनु
—उत्तिसृष्टं, तथा विविक्तं—पुतं, निर्मलमिति यावत्, (“विविक्तो पूतविलग्नो”
इत्यमरः) इति—एवञ्चकारः, इयान्—एतावान् एव इत्यर्थः, आकल्पः,—भूषणम्,
अस्तु—अप्यासं भवतु इत्यर्थः, मान्द्येः प्रयोजनमित्याशयः, यदि स आकल्पः कुसु-
मेषुषा—हानेन, अथचारात्—मदनीत्येवमनितभावविशेषिक, शून्यः,—रहितः, न,

अथ विध्वोकः,—

विध्वोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥१४३(ख)

यथा,—

“यासां सत्यपि सङ्गणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा
याः प्राणान् वरमर्पयन्ति न पुनः सम्पूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यन्ताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः
तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतयो वामाः प्रचीदन्तु ते ॥” (ग)

अथ किलकिञ्चिन्नम्,—

स्मितशुष्कहृदितहसित-
वासक्रोधप्रमादीनाम् ।

आदिति शेषः ; यत्किञ्चिदाभरणरस्तु, किन्तु तत् सदभावविर्भावजनितभावव्यञ्जकं
भवितुमर्हतीति निर्दिशतांशः । प्रदृष्टिंश्चो हत—“प्रशाशाभिसंनजरयाः प्रहर्षंश्चोद्यन्”
इति तद्भवपात् । शिशुपाकवचस्येदं पद्यम् ।

(ख) विध्वोक इति ।—अतिगर्वेण—अदृष्टारातिरुचिम्, इष्टे—प्रियेऽपि,
वस्तुनि—विषये, अनादरः,—अधमः, विध्वोकः ।

(ग) अदरादिति, यासांभिति ।—कश्चित् कानिधं प्रति तदभिप्रायितकानिधो-
सख्या चाभीर्षचनंसदम् । सङ्गणानुसरणे—सङ्गणानाम् अनुसरणे—परेदृष्टावने
सत्यपि, यासां—मारीणां, परा—केवला, दोषानुवृत्तिः,—दोषाणाम् अनुवृत्तिः,—द्वयं
पुनःपुनरुद्भावनिमित्तं, प्रतीपदर्शनीत्वात् गुणत्वपि केवलं दोषवद्व्यभिहित भावः ;
याः परं प्राणान् अर्पयन्ति—परित्यजन्तीत्यर्थे, प्रिये—पत्न्यो, सम्पूर्णदृष्टिं न पुनः, अर्पय-
न्तीति शेषः, मानयद्विला हि प्राणपरित्यागेऽपि न खिद्यन्ति, परं मानं विहाय
नायकचित्तमन्तोवमुत्पादयितुं शोकादन्ते इति भावः, अत्यन्ताभिमते—अतिप्रियेऽपि,
वस्तुनि—विषये, सङ्गणव्यापारे इति सावत्, यासां निषेधात्मकः विधिः,—व्यापार
इत्यर्थः, अत एव त्रैलोक्ये—त्रैलोक्यमध्ये, विलक्षणया—विषया इत्यर्थः, प्रकृतियांसां
तथाविधाः, ताः वामाः,—माय्यः, (“प्रतीपदर्शनी वामा वनिता मद्विला तथा”
इत्यनरः) ते—तव, प्रचीदन्तु—प्रसन्ना भवन्तु ; अग्नूनीऽपि पदार्थे प्रतिवृत्तविचारः
विषयव्यप्रकृतिले चीजस्तदपाः इति निश्चयः । शार्ङ्गविकीर्णतं हतम् ।

साङ्ख्यं किलकिञ्चित-

मभीष्टतमसङ्गमादिजाह्वर्षात् ॥१४४॥(घ)

यथा,—

“पाचिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाच्च मधुरस्मितगर्भाः ।

क्वामिनः स्य कुरुते करभोरुर्ह्वारि शुष्कवदितश्च सुखेऽपि ॥”(ङ)

अथ मोट्टायितम्,—

तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु ।

मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकरण्डूयनादिकम् ॥१४५॥(च)

(च) त्रिककिञ्चित्साह, कितेति ।—मभीष्टतमस्य—प्रियतमस्य, सङ्गमादि-
जात्—निश्चिनादिजनितान्, हर्षात्—आनन्दात्, कितस्य—सदृहासस्य, शुष्कवदितस्य
—अनशुरोदनस्य, वसितस्य, वासस्य—भयस्य, क्रोधस्य—क्रान्तिमकोपस्य इति भावः,
अनस्य—आयस्यस्य, एवमन्यस्य च साङ्ख्ये—समोक्षणं, त्रिककिञ्चितम् । [“क्रोधानु-
हर्षभोयोदिः सङ्करः त्रिककिञ्चितम्” इति पाठान्तरम्] ।

(ङ) उदाहरति, पाचिरोधमिति ।—करभः,—करिशावकः, (“करभः करि-
शावकः” इत्यमरः) करभग्रन्थेनात्र लक्ष्यया करिशुको बोध्यः ; यदा—प्रसारित-
कृतस्यस्य अनिष्टाङ्गुल्युपदेयः करभः, (“निविभन्वादाकनिष्ठं करस्य करभो वदिः”
इत्यमरः) तदत् ऊह यस्या इति करभोः, [“ऊहत्तरपदाकोपत्ये” (३१।६८ पा०)
इत्यङ्] यान्ता इत्यर्थं, सुखेऽपि—सुखसमयेऽपि, अक्षरपागादौ सुखातिशयत्पक्षे
अर्त्तमानेऽपीति यावत्, अविरोधिता—अनिवारिता, वाञ्छा—प्रियमनोरथो यत्र तत्
यथा तथा, क्वामिनः,—क्वामिन्य, पाचिरोधं—पाचिः रोधः अविरोधः, वल्लभेपथादि-
प्रकृतनायककरप्रतिबन्धः ; अथवा,—नीविभोक्ष्ये व्यापृतस्य विषयपाथेनिवारणम् इत्या-
शयः तं, मधुरं कितं—सदृहवसितं, गर्भं यासां तथा यथाः, भर्त्सनाच्च, तथा ह्वारि—
मभोहरं, शुष्कवदितश्च—अनशुरोदनम्, अकारणक्रान्तिरोदनमिति यावत्, कुरुते स्य
—अकारणः । [“कट् को” (३।१।१८ पा०) इति कथामे परीक्षे कट्] क्वामिनोर्ना
प्रकृतिरेवा सदभीष्टस्याप्यनित्यप्रतिषेधपूर्वकम् एव सुरतसुखास्वादनम् इति निर्वचनं ।
क्वामिताहर्षं,—“क्वामिता रमभर्गैर्दुःखा च” इति तद्वचनान् । मिथुवाक्यवचस्येदं पद्यम् ।

(च) मोट्टायितसाह, तदिति ।—चित्ते—मनसि, तस्य—वल्लभस्य, भावेन—

यथा,—

“सुभग ! त्वत्प्रायाऽऽरभ्ये कथं कच्छूतिस्वास्वसा ।

उज्ज्वलवदनभोजा भिनस्यङ्गानि साऽङ्गना ॥” (क)

अथ कुट्टमितम्,—

✓ केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।

प्राहुः कुट्टमितं नाम शिरःकरविधूननम् ॥१४६॥ (ज)

यथा,—

“पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्पधरविम्बमभीष्टे ।

पर्यङ्गुजि सरुजिव तरुण्यास्तारलोत्तवस्येन करेण ॥” (झ)

प्रेमया, भावितं—समुद्भासितमिति तद्भावभावितं तस्मिन् सति, पल्लवमल—प्रियका,
कषादिवु कथं कच्छूयनादिकं मोहावितमिति प्राहुः । तथोक्तम् ;—सुखा कषा
प्रियजनस्य तु सन्निधौ वा कषोदरस्त्रितपक्षतनुतर्जनीकम् । यदाऽङ्गमङ्गमपि जृम्भित-
मङ्गलानां मोहावितं तद्गदितं करमालाविद्धः ॥” इति ।

(क) उदाहरति, सुभवेति ।—हे सुभग ! सा अङ्गना—कामिनी, तव कषावाः
पारभ्ये सति, कथं कच्छूतिस्वास्वसा—कथं कच्छूयनतत्परा, तथा उज्ज्वलम्—उज्ज्वला
मृथा यव तदाभूतं, वदनमेव अशोभं—पक्षं यत्नाः तदाभूता सती, अङ्गानि भिनसि
—आङ्गभीष्टनं करोतीत्यर्थः ।

(ज) कुट्टमितमाह, केशेति ।—केशस्तनाधरादीनां ग्रहे—ग्रहणे कृते, प्रियेवेति
भावः, तथा हर्षे—आनन्देऽपि, प्रियस्पर्शादिनेति भावः, सम्भ्रमात्—भवादिबेत्स्यः,
अत् शिरःकरविधूननं—श्रीवंहसाकल्पनं, तत् कुट्टमितं प्राहुः ।

(झ) उदाहरति, पल्लवेति ।—अभीष्टे—प्रिये, नासके इति यावत्, पल्लवेन वा
उपमितः,—उपमानं, तथा यत् साम्यं—सादृश्यं, तेन सपक्षम्—उभयोरपि पल्ल-
वैकोपमानत्वसाधर्म्यात् सुदृष्टस्वरूपमित्यर्थः, अधरविम्बं दष्टवति सति, तरुण्याः,—
कामिण्याः, तारम्—उद्येः क्लोबत्, खोलम्—अतिपक्षत्वं, सुखरमित्यर्थः, यत्सं यव
तादृशेन, करेण—हस्तेन, सरुजिव—सपोक्षेनेव, पर्यङ्गुजि—परिकृजितम् । [भावे
शुद्धे] सुदृष्टः खाहुः खायते सुदृष्ट इति भावः । अचरदंशनकारके प्रिये पक्षयाकच्छतेन
पाचिना कर्त्रां प्रियेपान्तरमेव मचितमिव कृतम् इति भावः । प्रिये पक्षयाकच्छेदं
पश्यम् ।

अथ विभ्रमः,—

✓ त्वरया हर्षरागादेर्दयिताऽऽगमनादिषु ।

अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥१४७॥ (अ)

यथा,—

“श्रुत्वाऽऽयान्तं वद्विः कान्तमसमाप्तविभूषया ।

भालेऽञ्जनं दृश्यान्नांक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥” (ट)

अथ ललितम्,—

✓ सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥१४८॥ (ठ)

यथा,—

“गुरुतरकलनूपुरानुनादं सुललितनर्तितवामपादपद्मा ।

इतरदनतिलोत्तमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥” (ड)

(अ) विभ्रममाह, त्वरयेति ।—दयितव्य—प्रियम्, आगमनादिषु विषये, हर्ष-
रागादेः,—आमन्दान्तरागादेः इती, त्वरया—हर्षादिमन्थवेर्गनेत्यर्थः, अस्थाने—
अशोभ्यस्थाने, यत्र यद्गुणमुचितं तादृतरस्थाने इत्यर्थः, भूषणादीनां विन्यासः,—
परिधानमित्यर्थः, विभ्रमः मतः । अत्र प्रथमेनादिपदेन उत्सवादेः, द्वितीयादिपदेन
दयिताभिस्तरागादेः, तृतीयेनादिपदेन आगादेर्यद्वयम् ।

(ट) उदाहरति, श्रुत्वेति ।—वद्विः,—वाक्छेदश्च, कान्तम् आयान्तं श्रुत्वा,
असमाप्तविभूषया—अशोभितालङ्कारयथा, कयाचित् इति शेषः, भाले—सल्लाटे,
अञ्जनं, दृश्यान्मिति भावः, दृशोः,—असृषोः, आक्षा—अलङ्कारागः, अरपरस्रगोति
भावः, कपोले—गण्डे, तिलकः सल्लाटभूषणमिति भावः, कृतः ।

(ठ) ललितमाह, सुकुमारतयेति ।—सुकुमारतया—सुकुमलतया, अङ्गानां
विन्यासः,—विशेषैव न्यासः, सदृस्रसलनम् इति यावत्, ललितं भवेत् । [“सुकुमाराङ्ग-
विन्यासो मन्मथो ललितं भवेत्” इति पाठान्तरम्] ।

(ड) उदाहरति, गुर्विति ।—अथ—अनन्तरं, ‘सा’ इति पदमध्याहाय्यम् ;
गुरुतरः,—गभीरः, कलः,—मधुरास्फुटः, नूपुरम् अतुनादः,—अनुध्वनिः यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा भवेत् तथा, सुललितम्—अतिमनोहरं यथा तथा, नर्तितं—
निचिह्नमित्यर्थः, वामं—सर्वं, पादपद्मं—अरपरकर्मणं यथा तादृशी, तथा इतरत्—

अथ मदः,—

मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः ॥१४६॥(ठ)

यथा,—

“मा गर्वमुदह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्त्रहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।

अन्याऽपि किं न खलु भाजनमीदृशीनां

वेरो न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ? ॥” (ण)

अथ विकृतम्,—

वक्तव्यकालेऽप्यवचो व्रीडया विकृतं मतम् ॥१५०॥(त)

अन्वयः, दक्षिणमिच्छार्थः, पदम् चमत्कौलं—नातिचपलं यथा तथा, चादधाना—
अप्यंशो सती, मन्मथमन्थरं—मदनमजडं, कामावेशजनितसदुदमनं यथा तथेच्छार्थः,
जगाम । शिशुपालवधखेदं पयसम् ।

(ठ) मदमाह, मद इति ।—सौभाग्ययौवनादिना—भर्तृप्रियत्व-तारुण्यादिना,
यः अवलेपः,—गर्वः, तज्जः विकारः मदः । [“मधुपानमदमायः तारुण्यातिशयोक्तवः ।
विकारो यौवने स्त्रीणां तं वदन्ति मदं बुधाः ॥” इति पाठान्तरम्] ।

(ण) उदाहरति, मा गर्वमिति ।—कामपि सौभाग्ययौवनेषु प्रति कल्याण-
दुक्तिः । कान्तस्त्र—प्रियस्त्र, स्त्रहस्त्रेण लिखिता मञ्जरी—रचनाविशेष इत्यर्थः, मम
कपोलतले—गण्डदेशे, चकास्ति—राजते, इति कत्वा दन् मा उदह—अभिमानं न
कुर्व, अथ गर्वी नोचित एव इत्याशयः ; जगत्किं त्वमेव न सुभगा, अपराऽपि
अस्तीत्याशयेनाह, अन्येति ।—चेन—यदि, वेरो—मञ्जरीविन्वासव्याघातकत्वेन विपथ
इव, वेपथुः,—कप्यः, कान्तस्त्रजनितास्त्रिकभावविशेष इत्यर्थः, चन्तरायः,—
विघ्नस्वरूपः, न भवति, तदा चन्त्या—अपराऽपि नारी, वृद्धश्रीनां—प्रियस्त्रहस्तलिखित-
मञ्जरीदीनां श्रीमद्व्याहृतमञ्जरीणां वृद्धश्रीनामिति भावः, भाजनं—पात्रं, न खलु—
नेव, भवति किम् ? भवत्येवेत्यर्थः । [वृद्धश्रीनामिति बहुवचनेन सौभाग्यातिशयः
सूचितः] । चमत्कौलं इत्यम् ।

(त) विकृतमाह, वक्तव्येति ।—वक्तव्यकाले—वचनावसरेऽपि, व्रीडया—
कल्पया, अवचः,—अवचयं, विकृतं मतम् । [अत्र “विकृतम्” इति पाठान्तरं दृश्यते,
तत् यथा,—“मातृकालं न यत् ब्रूयात् व्रीडया विकृतं हि तत्” इति] ।

यथा,—

“दूरागतेन कुशलं पृष्टा नोवाच सा मया किञ्चित् ।

पर्यश्रुणो तु नयने तस्याः कथयाम्बभूवतुः सर्वम् ॥” (घ)

अथ तपनम्,—

तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोत्थचेष्टितम् ॥ १५१॥ (द)

यथा मम,—

“श्वासान् मुञ्चति, भूतले विद्युठति, स्वप्नार्गमासोकते,

दौर्घं रोदिति, विक्षिपत्यत इतः चामां भुजावज्जरीम् ।

किञ्च प्राणसमान ! काङ्क्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं

निद्रां वाञ्छति, न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ॥” (ध)

(घ) उदाहरति, दूरागतेनेति ।—दूरागतेन—प्रवासात् प्रत्यागतेन, मया कुशलं पृष्टा सा किञ्चित् न उवाच, तु—किन्तु, तस्याः,—प्रियायाः, पर्यश्रुणो—अश्रु-पुष्पे, नयने सर्वे—मम प्रवासे यथा तथा यावत् दुःखं खेदं तत् सफलं दुःखाति-शयनं, चाममने हर्षातिशयचेति भावः, कथयाम्बभूवतुः । आर्या उक्तम् ।

(द) तपनमाह, तपनमिति ।—प्रियविच्छेदे—आत्मविरहसमये, स्मरावेशोत्थ-चेष्टितं—आरम्भ—आनन्द, यः आवेशः,—उद्रेकः, तेन उत्पन्न—उत्पन्नं, चेष्टितं—व्यापारः, तपनं, मतमिति शेषः ।

(घ) उदाहरति, श्वासानिति ।—प्रवासिनं प्रति नायिकासङ्क्षुत्तिरियम् । हे प्राणसमान ! [एतेन प्राणान् विना यथा जीवनं, तथा तथा विद्योने तस्या अपि जीवन-नजीवनमिति निवेदनसाधकं द्योतते] सा तव आत्मा इति चञ्चाहार्ये, श्वासान्—दौर्घनिश्वासान्, मुञ्चति—त्वज्जति, भूतले—धरण्याः, विद्युठति—आत्मानं निक्षिप-ती सर्वेः, तव मार्गं—पन्थानम्, आसोकते—असोककवति, दौर्घं—बहुकालं व्याप्य, रोदिति, अत इतः,—इतस्तत इत्यर्थः, चामां—विरहशोचानित्यर्थः, भुजावज्जरीम्—आह्वयति, विक्षिपति, किञ्च स्वप्नेऽपि ते तव सङ्गमं काङ्क्षितवती—अभिलाषितवती क्वचि, निद्रां वाञ्छति, पुनः,—किन्तु, दग्धः,—निर्दग्धः, विधिः तां—निद्रामपि, न प्रयच्छति—न ददाति ; तां चिन्तयन्ती निद्राहृतकाऽपि न तां सुखवति इति भावः । शोचतिशोद्रेके निद्रां नानुभवितुं शक्यते इति च प्रविष्टम् । आर्दुषविशोक्तिं उक्तम् ।

अथ मौग्ध्यम्,—

अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

ब्रह्मस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत् तत्त्ववेदिभिः ॥ १५२ ॥ (ग)

यथा,—

“के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः ।

नाथ ! मत्कङ्कणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलम् ? ॥” (प)

अथ विज्ञेयः,—

भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम् ।

रहस्याख्यानमौषच्च विज्ञेपो दयिताऽन्तिके ॥ १५३ ॥ (फ)

यथा,—

“धम्मिक्कमर्द्धमुक्तां कलयति तिलकं तथा शकलम् ।

किञ्चिद्ददति रहस्यं चकितं विष्वगवलोकते तन्वी ॥” (ब)

(ग) मौग्ध्यमाह, अज्ञानादिवेति ।—प्रतीतस्य—प्रसिद्धस्य, ज्ञातस्य वा, अपि वस्तुनः, अज्ञानादिव ब्रह्मस्य—प्रियस्य, पुरः,—अग्रतः, या पृच्छा—जिज्ञासा, तत् तत्त्ववेदिभिः मौग्ध्यं प्रोक्तम् ।

(प) उदाहरति, के इति ।—हे नाथ ! मम कङ्कणयोः न्यस्तम्—अलङ्कार्य-रूपेषु निवेशितं, मुक्ताफलं येषां, द्रुमाणामिति शेषः, फलं, ते द्रुमाः के ?—किं नामानः इत्यर्थः, क्व—कस्मिन् वा, ग्रामे सन्ति ? केन वा, मातिकेनेति शेषः, प्ररोपिताः,—प्ररोहं प्रापिताः, सन्ति ? अथ यत्किञ्चिद्भावानामपि मुक्तानां वृथा विष्वगवेक्षणं फलत्वेनाभि-न्नत्वान् स्मृतं तथाऽभिधायित्वा सुश्रुत्वम् ।

(फ) विज्ञेयमाह, भूषाणामिति ।—दयितस्य—प्रियस्य, अन्तिके—समीपे, भूषाणान्—अलङ्कृतानान्, अर्द्धरचना—असमाप्तविन्यासः, वृथा—निरर्थकं, निष्कार-दणमिति यावत्, विष्वक्—समन्तात्, अवेक्षणम्—अवलोकनम्, इदम्—मन्दं मन्दम्, प्रवृत्तेरिति यावत्, रहस्यस्य—सौप्तन्यस्य, आख्यानं—कथनम्, विज्ञेयः, मत्क-इति शेषः ।

(ब) उदाहरति, धम्मिक्कमिति ।—तन्वी—केशवती, धम्मिक्कं—वृद्धीकृतमुद्दं,

अथ कुतूहलम्,—

✓ इम्यवस्तुसमालोकी लोलता स्यात् कुतूहलम् ॥१५४॥ (न)

यथा,—

“प्रसाधिकाऽऽलम्बितमग्रपादमाच्छिष्य काचित् द्रवरागमेव ।

उत्सृष्टलोलानतिरा-गवाच्चादललताकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥” (म)

अथ हसितम्,—

✓ हसितन्तु वृथा हासो यौवनोद्भेदसम्भवः ॥१५५॥ (य)

(“धम्मिन्नाः संयताः कथाः” इत्यमरः) अर्द्धमुक्तं, तथा तिलकं ब्रह्मलं—खण्डितं,
(“भित्तं ब्रह्मलखण्डे वा” इत्यमरः । अत्र केचित् “असकलं” पठन्ति, तेषां मते—
अपूर्वमित्यर्थः) कथयति—करोति, क्षिप्ति रदस्यं वदति, तथा विष्णुक्—सर्वतः,
चक्षितं—ससम्भ्रमं यथा तथा, अवलोकते—पर्यवेक्षते इत्यर्थः । अत्र कैशपात्रादेरर्द्ध-
ब्रह्मनाययथावत्प्रसाधनादिना नाधिकायाः यौवनेन विशिष्टत्वं स्फुटं प्रतिभासते ।
उद्गीतिरुद्भेदः, लक्ष्यं चोक्तं यथा,—“वाप्यांश्चकलहितयं म्यत्ययरचितं भवेत्
यस्याः । साङ्गीतिः क्षिप्तं वदिता तद्वत् यत्प्रभेदसंयुक्ता ॥” इति ।

(न) कुतूहलमाह, रम्येति ।—रम्यं—मनोज्ञं वस्तु, तस्य समालोके—सम्यक्
द्दर्शने, [अत्र विषये सप्तमी] लोलता—सदृशता, चोत्सुक्यमिति यावत्, कुतूहलं
छात् ।

(न) उदाहरति, प्रसाधिकेति ।—काचित्—पुरमुन्दरीति भावः, प्रसाधिकाया
—अलङ्कारिण्या, आलम्बितं—सृष्टीतं, द्रवरागम्—अशुक्लाचारसमीप इत्यर्थः, अथ-
प्रादं—पादाग्रभागम्, आच्छिष्य—आलम्ब्य, उत्सृष्टा—लम्बिता, लोलानतिः,—विलास-
मन्दनममं यथा तादृशी सती, त्वरितगतिरित्यर्थः, आ-गवाच्चात्—गवाचपर्यन्तं,
[“पक्षस्यपाङ्परिभिः” (२३।१० पा०) इति पञ्चमी] पदवीं—नार्गम, अललताका-
ङ्क्षाम्—अललताको आचारसः, तस्याहसिङ्गं यस्यां तां तपोक्षां, ततान—चकारित्यर्थः ।
अत्र उददर्शनाय अजदर्शनाय वा कस्याश्चिद्भागतिशयः कुतूहलम् । कुमारसम्भवम्
रघुवंशम् च सप्तमे सर्गे पद्यमिदमुपलभ्यते । छपजातिः इत्यम् ।

(य) हसितमाह, हसितमिति ।—यौवनोद्भेदसम्भवः,—यौवनप्रकाशकः, इहा
—निरपेक्षः, हासः हसितं, मत्तमिति शेषः [अत्र भावे ङः] ।

यथा,—

“अकस्मादेव तन्वङ्गो जहास यदियं पुनः ।

नूनं प्रसूनबाणोऽस्यां खाराज्यमधितिष्ठति ॥” (र)

अथ चकितम्,—

कुतोऽपि दयितस्याये चकितं भवसम्भ्रमः॥१५६॥(ल)

यथा,—

“व्रसन्ती चलत्रफरीविघट्टितोरु-

र्वामोरुरतिश्रयमाप विभ्रमस्य ।

क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो ! विनाऽपि हेतो-

र्लीलाभिः किमु सति कारये तरुण्यः ? ॥” (व)

(र) उदाहरति, अकस्मादिति ।—इयं तन्वङ्गो—जहास, अकस्मात्—विना हेतुर्नैव इत्यर्थः, यत् पुनः जहास—इदितवतो, (अत्र तदिति अज्याहार्यं) तत् तेन, तस्यात् वा, नूनं—मन्ये इत्यर्थः, प्रसूनबाणः,—पुष्पशरः, क्षानः इत्यर्थः, अस्यां—जहासां, खाराज्यं—खर्गैराज्यवत्सुखम्, अधितिष्ठति—अगुभवति, कुर्वते वा इत्यर्थः । [अत्र “अधिगच्छति” इति पाठान्तरम्] अत्र कान्तायाः सत्त्वोद्रेकेषु इदितमवधार्य अविना क्षानखाराज्याधिष्ठितत्वेनोद्भाव्यामद्वितमिति बोध्यम् ।

(ल) चकितमाह, कुत इति ।—दयितस्य—वियस्य, अये कुतोऽपि—अनिर्दिष्टा-दपि कारणान्, अखचितकारणादिति यावत्, भवसम्भ्रमः,—मयेन सम्भ्रमः,—व्यथता, अतिपाशव्यमित्यर्थः, चकितं, मतमिति शेषः ।

(व) उदाहरति, व्रसन्तीति ।—अलाभिः,—अपलाभिः, जफरीभिः,—श्रीश्रीभिः, (“श्रीश्री तु शफरी इयोः” इत्यमरः) विघाट्टी—परावृष्टी, ताडितो इति यावत्, ऊरु—जगत्परितमो भागो यस्याः सा, अत एव व्रसन्ती—माधं गच्छन्ती, वामोरुः,—वामो अतिसुन्दरी ऊरु यस्याः तद्योक्ता, (“वामो वरगुप्रतीपो वी” इत्यमरः) [“संहितत्रयस्य अथवामादेव” (४१:७० पा०) इत्युक्तः] विघ्नस्य—विघाटस्य, श्रीभाविशेषस्य इति यावत्, अतिश्रयम् आप—प्राप्तवती । अहो !—आश्चर्यं, तरुण्यः,—युवत्यः, हेतोः,—कारणात्, विनाऽपि, लीलाभिः,—प्रकार-स्योद्भावितभावविशेषैः, प्रसभं—सदृशा, क्षुभ्यन्ति—शोभं गच्छन्ति, भवत्याकुचा

अथ केलिः—

विहारे सह कान्तेन व्रीडितं केलिरुच्यते ॥ १५७ ॥ (अ)

यथा,—

“व्यपोहितं लोचनतो मुखानिलैरपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।

पयोधरेषोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥” (अ)

अथ मुग्धाकन्ययोरनुरागेङ्गितानि,—

दृष्ट्वा दर्शयति व्रीडां सम्मुखं नैव पश्यति ।

प्रच्छन्नं वा भ्रमन्तं वा तिर्य्यक् तं पश्यति प्रियम् ॥

बहुधाऽऽपृच्छ्यमानाऽपि मन्दमन्दमधोमुखी ।

सगद्गदस्वरं किञ्चित् प्रियं प्रायेण भाषते ॥

भवति इति यावत्, कारणे सति—विद्यमाने, किम् ? वक्तव्यमिति शेषः । (किम् सुतरामिति एके) । प्रदक्षिणी इत्यम् । भारवेः पद्यमिदम् ।

(अ) केलिमात्रं, विहारे इति ।—विहारे—विहारकाले, कान्तेन सह लोहितं
—परिहासविशेषः, केलिः उच्यते ; अथवा,—कान्तेन सह क्रियमाणे विहारे सति,
अप्रायिकायाः क्रीडितं सा केलिः इत्यर्थः ।

(अ) उदाहरति, व्यपोहितमिति ।—उन्नतो—उन्नतं प्राप्नोति, पीवरी—पुष्टी
य, स्तनी यस्याः सा उन्नतपीवरस्तनी, [“स्नाङ्गाशोपसर्जनादमधोमोपवात्” (४।१।५३
पा०) इति ङीष्] काचित्—ज्ञान्ता, लोचनतः,—स्वच्छक्षुः, पुष्पजं रजः,—
परामन्, उन्नतशब्दात्; पुष्पपातनसमये उन्नच्छुषि संक्षयमिति भावः, मुखकानिद्याः,
—वाद्यवः, फुल्काराक्षेप्तहारिभ्यः, व्यपोहितम्—अपसारयितुम्, अपारयन्तम्—
अशङ्कवन्तं, अक्षुषि मुखमाकृतप्रदानार्थं प्रियाऽऽस्वपदजनसमीपे स्तकीयवदनयोरेण
पुष्पनखोभासंवरणात्, किल—नियथासंक्रमणव्यर्थं, प्रियं—कान्तम्, उच्यताः,—
भावान्करीष उल्लिखिता सती, पयोधरेषु—कान्तेन, उरसि—वक्षसि, जघान—चाकृत-
वती । आदेशपक्षवर्तिनो हि नायकस्य अनादित्पुष्पनखरणात् कृतानकवा तस्यहारः
समुचित एव इति भावः । “दासे कृतानसि भवत्पुचितः प्रभूषाः.....प्रहारः”
इत्यादिना तत्प्रसङ्गान् उन्नतपीवरस्तनरूपपङ्कपङ्कुरधेन उन्नोदपतनं कान्ते तारवा-

अन्यैः प्रवर्तितां शब्दत् सावधाना च तत्कथाम् ।

शृणोत्यन्यत्रदत्ताक्षी प्रिये बालाऽनुरागिणी ॥ १५८ ॥ (७)

अथ सकलानामपि नाधिकानामनुरागेऽङ्कितानि, —

चिराय सविधे स्थानं प्रियस्य बहु मन्यते ।

विलोचनपथञ्चास्य न गच्छत्यनलङ्कता ॥

काऽपि कुन्तलसंव्यानसंयमव्यपदेशतः ।

बाहुमूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥

आच्छादयति वागाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ।

विश्वसित्यस्य मितेषु बहु मानं करोति च ॥

सखीमध्ये गुणान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ।

सुप्ते स्वपिति दुःखेऽस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखम् ॥

मास इत्यर्थः । [इतनलानतया अधिचरत्वेन चरतीत्यत्र सप्तमी] । भारवेरटम-
सुगौ पद्यमिदं लभ्यते ।

(७) सुगधाकन्योरनुरागसूचकचेष्टितानि वर्यंशप्राद, इष्टेति ।—प्रिये चतु-
रानिचो वाचा—सुगधा, कन्या वा, इष्टा—प्रिये च अवलोकिता सती, त्रीकां—सुजां
दर्शयति । सम्पुत्रं, क्खितेति श्रेयः, न पश्यति—नावलोकते एव, प्रियमिति श्रेयः ।
प्रच्छन्नं—निधत्तस्थितं वा, धनन्तं—विचरन्तं वा, तं प्रियं, तित्येक्—वक्रदृष्ट्या
इत्यर्थः, पश्यति । [“वा तित्येक् तम्” इत्यत्र “वाऽतिक्रान्तम्” इति पाठे,—अति-
क्रान्तं—दूरे गच्छन्मनित्यर्थोऽवस्यः] बहुधा—पुनः पुनः, चापृच्छनागाऽपि—निष्ठास-
मानाऽपि, प्रियेचेति श्रेयः, अधोमुखी सती प्रायेण—बाहुस्त्रेण, प्रियं—कान्तं,
सगद्दस्त्रम्—अव्यक्तास्फुटशब्दं, तथा मन्दमन्दं—शून्यैः शून्यैः यथा सावधाना, कश्चित्,
वाक्यमिति श्रेयः, भावते—ब्रूति । (अत्र कामसूत्रकाराः,—“इष्टा च कश्चित्
कश्चित्तमव्यक्ताचरमनवसितार्थं च मन्दं मन्दमधीमुखी कथयति” इति) तथा सावधाना
—अवहितता सती, अन्यैः प्रवर्तितां—प्रस्तुतां, तत्र—प्रियस्य, कथां—वातांम्, अन्यत्र-
इष्टाक्षी—अस्मान्तरापरितनयना सती, शब्दत्—सततं, श्रुचोति ।

- ✓ स्थिता दृष्टिपथे शश्वत् प्रिये पश्यति दूरतः ।
 आभाषते परिजनं सम्मुखं स्मरविक्रियम् ॥
 ✓ यत्किञ्चिदपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ।
 कर्णकण्डूयनं तद्वत् कवरीमोक्षसंयमौ ॥
 ✓ जृम्भते स्फोटयत्यङ्गं बालमाश्लिष्य चुम्बति ।
 भाले तथा वयस्याया रचयेत् तिलकक्रियाम् ॥
 ✓ अङ्गुष्ठाग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ।
 दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥
 ✓ न मुञ्चति च तं देशं नायको यत्र दृश्यते ।
 आगच्छति गृहं तस्य कार्य्यव्याजेन केनचित् ॥
 ✓ दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाऽङ्गे मुहुरीक्षते ।
 नित्यं दृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना कृशा ॥
 ✓ मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियम् ।
 प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्ता न परिवर्तते ॥
 ✓ विकारान् सात्त्विकानस्य सम्मुखीनाऽधिगच्छति ।
 भाषते सूनृतं क्षिग्धमनुरक्ता नितम्बिनी ।
 ✓ एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ॥
 ✓ मध्यव्रीडानि मध्यायाः संसमानवपाणि तु ।
 अन्यस्त्रियाः प्रगल्भायास्तथा स्युर्वारयोषितः । १७२ । (४)

(४) अत्र सर्वासां नाविकानामनुरागस्यैव चेष्टितानि वर्णयन्नाह, चिरायति ।

—प्रियम् उच्यते—सनीदे, चिराय—दीर्घकालं, ("चिराय चिरात्प्रत्यय चिरकालपरः

विराट्पदाः इत्यमरः) ज्ञानम्—अवज्ञानं, बहु मन्वते । अन्वयता—अभूयिता
सती, अन्व—प्रियञ्, विचोचनपर्य—दृष्टिपर्यं, (अकारात् क्रीडावालादौ अन्वार्त्ता
कुट्टन्विभौर्ना समानने वा इत्याद्यर्थो बोध्यः) न मन्वति । काऽपि—ज्ञानिनी,
(एवं परत्र क्रियापदैर्न सह काऽपीति बुध्यते इति बोध्यम्) कुलवानां—कैत्रानां,
संज्ञानस्य—उत्तरोयस्य परिचानवस्यस्य वा, (“चिकुरः कुलस्यो वाचः” इति
“संज्ञानमुत्तरोयस्य” इति आनरः) संयमः,—अचोचिततया व्यासः, अ एव
सस्य वा व्यपदेशः,—कृत्वं तथात्, तनाश्रित्येत्थः, [स्वपो लोपे पञ्चमी]
आहुमूर्च्छं—कञ्चमानं, तथा स्तनी, एवं नानिपङ्कलं—पङ्कजवन्मोरमनामिदृश-
नित्यर्थः, स्फुटं—सुव्यक्तं यथा तथा, दर्शयित्वा । वागादौ,—निष्टवचनप्रयोगादिभिः,
(अथाद्यपदादन्नवस्त्रादिदानानामपि यदृश्यम्) प्रियञ् परिवारज्ञान्—अन्वान्,
आच्छादयति—अश्रीकरोति इत्यर्थः, उपर्युपरि प्रियञ् इत्यात्मनिज्ञासादिरुपवाक्-
वर्षणैः आश्रयोतीव इति तात्पर्यम् । अस्व—प्रियञ्, निम्नेषु—सुहृत्सु, विश्वसिति,
अहुमानं—समादरं, करोति च । (उक्तञ्च ज्ञानसूत्रकारेण,—“परिजनानवष्टभ्य
तासाद्य लीला दर्शयति, तन्निम्नेषु विश्वसिति, वचनं चैवा बहु मन्वते करोति च,
तत्परिवारकेः सह प्रीतिं, सहसां, अतमिति च करोति……” इति) सखीमध्ये
गुह्यान्, प्रियस्तेति श्रेवः, व्रूते । स्वधनं—निजं धनं, प्रददाति च, प्रियायेति श्रेवः ।
सुप्ते—निद्रिते सति, प्रिये इति श्रेवः, स्वपिति—निद्राति । अस्व—ज्ञानिनः, दुःखे
दुःखं, सुखे सुखं, धत्ते—अनुभवति । प्रिये दूरतः,—दूरात्, पश्यति सति, अश्रुत्—
निरन्तरं, तस्य दृष्टिपथे स्थिता सती, सस्यखं—सस्यखानतं, परिजनं अरविनिर्घ
—सकामावेशं यथा तथा, आभाषते—कथयति । (उक्तञ्च ज्ञानसूत्रकारेः,—“दूरे
स्थिता पश्यतु मामिति मन्वमाना परिजनं समदनविकारनाभाषते” इति) बाल्किञ्चिद्
—अतिज्ञानान्वनित्यर्थः, अपि—अहासकारणनपोत्थः, संवीच्य—दृष्ट्वा, मुषा—
निरर्षकं, इतिसं क्रुदते—इसतीत्यर्थः । (उक्तञ्च ज्ञानसूत्रकारे,—“बाल्किञ्चिद्दृष्ट्वा
विहसितं करोति” इति) कथं कच्छूयनं, तदत्—तथा, कथरीभोचसंयमी—केशमीच-
अन्वने, करोति इति श्रेवः । कृन्वते, अकं स्फोटयति—अकृमई करोति, बालं—
बाहकम्, आश्रित्य—आश्रित्य, पुन्वति । (उक्तञ्च ज्ञानसूत्रे,—“बालस्याङ्गनतस्मान्निर्गमं
पुन्वन्व च करोति” इति) तथा वयस्त्रायाः,—सख्याः, भाले—सहाटे, तिलकक्रिया
रचयेत् । (“परिवारिकायाश्च तिलकं रचयति” इति तु ज्ञानसूत्रकाराः) अकृष्टायेच
—पादस्याकृष्टायेवेति भावः, लिखति—भ्रूमी सतिबामुत्पादयति । सहटाचं निरी-
चये—अवचोचयति । स्थावरं—निजमधरं, दशति । अधीमुखी सती मिथं व्रूते च ।

दिक्षात् (क) यथा मम,—

“अन्ति क्रान्तमपि मामिद्यमन लोकाप्रतीव हन्त ! दृष्ट्वाऽपि ।

सरसनखलतमच्छिन्नमाविष्कुरुते भुजामूलम् ॥ (ख)

यत्र नाशकः,—शिवः, दृश्यते, तं देवं—जानं, न मुच्यति—न लभति च । केनचित्
 काव्यव्याजिन—इमं कवेन, तस्य—कान्तस्य, गृहम् चानुच्यति । जानतेन दत्तं
 द्विमपि—यत्किञ्चिदपि वस्तु, अङ्गे धृत्वा—परिधातु इत्यर्थः, मुहुरीकते । तस्य—
 प्रियस्य, योगे—सङ्घवासे, गित्यं—सवतं, दृष्यति—आनन्दमनुभवति, विद्योगे, प्रियस्त्विति
 शेषः, मच्छिन्ना—शिवर्षाः कथा च, भवतीति शेषः । तच्छीलं—तस्य कान्तस्य शीलं—
 चरितं, बहु मन्वते । तन्प्रियं—तस्य प्रियं, प्रियामोष्टं वस्तुजातमित्यर्थः, प्रियं मन्वते ।
 अत्यमूल्यानि, वस्तुनि इति तात्पर्ये, प्रायेणति—याचते । सुमा सती न परिवर्तते—
 प्रियस्य विमुक्तोन्मत्तं पार्श्वपरिवर्तनं न करोतीत्यर्थः । अस्य सम्मुखोना—सम्मुखवर्तिनी
 सती, सालिकान् विकारान्—सन्धिलेदादीन्, अधिनश्चति—प्राप्नोति, अनुभव-
 तीत्यर्थः । [“यथासुखसम्मुखस्य दर्शनः खः” (५ । २ । ६ पा०) इत्यनेन “सर्वे
 सुखम्” इत्यर्थे सर्वसुखशब्दयोः सम्मुखेति निपातिते दर्शनेऽर्थे खे, स्त्रियां पुनः टापि
 कृते रूपनिर्दिष्टस्य] अनुरक्ता—अनुरागवती, नितम्बिनी स्त्रियं—सखेहं यथा
 तथा, सुवतं—सत्यमधुरं, भावते । एतेषु—खेटितेषु मध्ये, नखस्त्रिधाः,—नखोदायाः,
 खेटितानि—काष्ठ्याणि, अधिष्ठा लज्जा येषु तादृशानि, भवन्तीति शेषः । मध्यायाः,
 नाभिकायाः खेटितानीति शेषः, मध्या प्रोदा—लज्जा यासु तादृशानि अत्यलज्जानी-
 त्यर्थः । अन्धस्त्रिधाः,—परकोशाया इत्यर्थः, प्रगल्भयायाः,—प्रोदायाः, तथा वारधीधितः,
 —साधारण्या इत्यर्थः, खेटितानि खंसनामा—मच्छिता इत्यर्थः, मपा—लज्जा येषु
 तादृशानि, भवन्तीति शेषः ।

(क) दिक्षात्—कश्चित् ।

(ख) अन्तिकेति ।—हन्त—हर्षे, इयं—जानिनी, अन्तिकगतं—समीप-
 वर्तिनमपि, मा दृष्ट्वा अपि अन्—नेव, [अत्र “अनोपमा ते वृद्धिः” इत्यादिप्रयोगदर्श-
 नात् अनेत्यस्यं निषेधाद्येनिति बोध्यम्] लोकायति—पश्यति इव । [“असौक-
 यतीव हन्त ! दृष्ट्वाऽपि” इति पाठान्तरम् न साधु, अपिकारकाशुक्लासात्] तथा
 सरसेन—पार्श्वे, नखलतेन—नखलतेनेत्यर्थे, मच्छितम्—अलङ्कृतम्, आभूषित-
 मिति यावत्, भुजामूलं—बाहुमूलम्, आविष्कुरुते—प्रकटयति, प्रकाशयति, दर्शयति
 इति यावत् ।

तथा,—

लेख्यप्रस्थापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्दुभाषितैः ।

दूतीसम्प्रेषणैर्नाय्यां भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥१६०॥(ग)

दूत्यश्च,—

दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी ।

बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा ॥१६१॥(घ)

कारुः,—रजकीप्रभृतिः । शिल्पिनी—चित्रकारादिस्त्री,
आदिशब्दात् ताम्बूलिक-गान्धिकस्त्रीप्रभृतयः । तत्र सखा
यथा,—“श्वासान् मुञ्चति” इत्यादि ।

(ग) लेख्येति ।—लेख्यस्य—प्रचयव्यञ्जकपत्रस्य, प्रस्थापनैः,—प्रेषणैः, (लेख्य-
प्रस्थापने उदाहरणं यथा,—“विश्वसिरेषा मन जीवन्मो ! तत्रैव नेयाः दिवसाः
क्षिपन्तः । सम्प्रत्ययोग्यस्थितिरेष देवः करा यदिन्दोवपतापयति ॥” इति ।
एवमन्यान्मुदाहरणानि शक्यन्तादौ ज्ञेयानि) स्निग्धैः,—सखेष्टैः, वीक्षितैः,—च-
खीक्षितैः, तथा दुदुभाषितैः,—कोमलमधुरवचनैः, चक्षवा लज्जया भयात् वा दुदु-
मन्सरेण स्वाभिप्रायप्रकटनैः, तथा दूतीसम्प्रेषणैः नाय्याः,—कान्तिन्याः, भावस्य—
प्रेमस्य, अभिवाचस्य वा, अभिव्यक्तिः,—प्रकटनम्, इष्यते ।

(घ) दूतीराज, दूत्य इति ।—सखी—सहचरी, नटी—नर्तकी, दासी—
विहारी, धात्रेयी—धानीकन्या, प्रतिवेशिनी—प्रतिवेशवासिनी, समीपगृहवासिनीति
यावत्, बाला—अनुवृत्तमदनविहारसम्पत्तां कन्या, प्रव्रजिता—सत्यासिनी, उप-
लब्धचर्मिणं, तेन यमथा-चपथा-रक्तपट्टिकाऽऽदीनां तद्विशेषाचामपि यद्वचनम् ; कारुः,
—रजक-तचक-तनुवाय-नापित-चर्मकाराणां स्त्री ; तथा च,—“तथा च तनुवायस्य
नापितो रजकस्तथा । पञ्चमसर्मकारस्य कारवः शिल्पिनो मताः ॥” इति, शिल्पिनी
याया यासां ताः शिल्पिन्याद्याः, शिल्पिनी च,—चित्रकी रङ्गिणीत्येवमनेकविधा,
(याद्यपदेन ताम्बूलिकादिस्त्रीणां यद्वचनम्) तथा स्वयं—नाविद्या, दूती स्त्रात् ।
[यम वास्यायमः यथा,—“विधवेचक्षिका दासी भिषुकी शिल्पकारिका । प्रविशन्त्यास्य
विदासं दूतीचाव्यस्य विन्दति ॥” गृहं प्रविश्येति योजना] ।

स्वयंदूतौ यथा मम,—

“पन्थिष ! पिपासिषो विभ्र लच्छिपसि जासि ता किं पन्थतो ।
 च मष्ठा वि वारभो इध अत्थि घरे वणरसं पिभंताणं ॥” (ङ)
 एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवन्ति ।

दूतीगुणानाह,—

कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः ।

माधुर्य्यं नर्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः ॥

एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः॥ १६२॥(च)

एताः,—दूत्यः ।

(ङ) स्वयंदूतीमुदाहरति, पन्थिष इति ।—“पान्थ ! पिपासित इव लच्छिषे
 यासि तत् किमन्ध्र ? । न मनानपि वारश्च इहासि गृहे वणरसं पिबताम् ॥” इति
 संज्ञतम् । हे पान्थ !—पन्थिष ! पिपासितः,—दृष्टार्थः, पन्थे—सन्धीनामिच्छापी
 इव, लच्छिषे—दृष्टसे, तत्—तदा, किं—कथम्, अन्ध्र इति ?—गच्छसि ? इह—
 अस्मिन्, गृहे—भवने, वणरस—मेघल, रसलं जलमित्यर्थः, (“मेघपुषं वणरसः”
 इत्यमरः) अन्ध्र—निविहरसं, सन्धीमसुखमित्यर्थः, (पनाथे पिबताम् इत्यस्य अनुभवता-
 नित्यर्थः) यथा,—घनो दृढोभूतोऽसौ रस आस्तादसं, घनो रसो यत्र इति वाः, तमघर-
 नित्यर्थः, पिबताम्—आस्त्रदतां, मनानां मनाक्—अल्पम्, एकवारमपि इत्यर्थः, वारश्चः,
 —निषेधा, न चसि । गीतिः इतम् ; तद्वचनं यथा,—“गाथादितोयतुष्यां वष्टादश-
 मानको यदा भवतः । माना वष्टिगरीरा प्रीक्ता सा गीतिरिह फ्रन्धिपतिना ॥” इति ।

(च) कथेति ।—कलाः,—द्रव्यगोतादिकाः, तत्र कौशलं—दक्षता, उत्साहः,
 —खेयान् यत्रः, भक्तिः,—प्रभो अनुमानः, चित्तज्ञता—अभिप्रायज्ञानं, स्मृतिः,—
 कर्तव्याव्यवहारं, माधुर्य्यं—नमोहरलं, नर्मविज्ञानं—परिहासाभिज्ञता, तथा वाग्मिता
 —वाक्पाटवमित्यर्थः, एते तेषाः,—दूत्याः, गुणाः, किन्तु एताः,—दूत्यः अपि, यथो-
 चित्यात्—यथायोग्यम्, उत्तमाधममध्यमाः, भवन्तीति शेषः ; एतैः समसैर्गुणैर्युक्ता दूती
 उत्तमा, पञ्चभिः अतुभिः वा गुणैः युक्ता मध्यमा, एकेन वाग्मा वा युक्ता अधमा । एवं
 दूतादयः अपि मण्डलानभ्यां ज्ञातव्याः । [अत्र दूतीकर्मस्थाने वाक्यायथो यथा,—
 “विशेषं शाहयेत् पत्नी रत्नश्रीवानि वचंयेत् । चिन्ताम् सुरतसन्धीनागन्थासानधि

अथ प्रतिनायकः,—

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ॥१६३॥ (ख)

यथा,—रामस्य रावणः ।

अथोद्दीपनविभावाः,—

उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये ॥१६४॥ (ज)

ते च,—

आलम्बनस्य चेष्टाया देशकालादयस्तथा ॥१६५॥ (झ)

चेष्टाया इति आद्यशब्दाद्रूपभूषणादयः । कालादीत्यादि-
शब्दात् चन्द्र-चन्दन-कोकिलालाप-भ्रमरभङ्गारादयः ।

दग्धेत् ॥ नायकस्मानुरागस्य पुनश्च रतिकौमलम् । प्रायेणाद्यावित्कसौभिरवदन्धश्च
बन्धेत् ॥” इति ।

(ख) प्रतिनायकमाह, धीरोद्धत इति ।—धीरोद्धतः,—“नायापरः” इत्यादिना
नायकत्वस्यै प्रागुक्तः, पापकारी—पापाश्रयः, व्यसनं विविधं,—कामजं चोपलभ्य,
तदयोगात् व्यसनी—समयाद्यटादन्नविषदोषावितिः, [अत एवोक्तं मनुना,—“कामजेषु
प्रसक्तो हि व्यसनेषु महोपतिः । विद्युव्यतेऽर्धंधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनेव तु ॥ समया-
ऽप्यो दिवा सन्नः परीवादः स्त्रियो मरुः । तौर्यनिर्धं हवाऽद्या च कामजो टमको
अथः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्याऽसूयाऽर्धद्वेषश्च ॥ वाग्द्वेषश्च पादर्थ्यं क्रोधशाऽप
नकोऽटवः ॥” अथः,—द्यूतक्रीडा, तौर्यनिर्धं—शृङ्खलीतवाद्यानि । पैशुन्यम्—अवि-
ज्ञातपरदोषाविष्कारश्च । साहसं—साधोर्बन्धनादिना निघण्टः । द्रोहः,—निघण्टो
ईर्ष्यां—परगुणासक्तिश्च । असूया—परगुणेषु दोषाविष्कारश्च । अर्धद्वेषश्च—
अर्धहासिकरं व्यसनम् । अन्यत् दग्धविधं विद्याव्यसनम् इति मनुस्मृतिसंज्ञिताश्रयः]
प्रतिनायकः,—प्रतियोगिनायकः ।

(ज) उद्दीपनविभावामाह, उद्दीपयेति ।—ये रसम् उद्दीपयन्ति—उद्दिष्टं
कुर्वन्ति, परिधीयातिशयं नयन्ति इति यावत्, ते उद्दीपनविभावाः ।

(झ) आलम्बनस्य—नाविज्ञादेः । चेष्टा—नेत्रादिविधेषु, आद्यः देवान् दे,
यथा देवकायादयः, उद्दीपनविभावाः इति शेषः ।

तत्र चन्द्रीदयो यथा मम,—

“करमुदयमहीधरस्तनाद्ये गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब ययममरेयदिशो सुखं सुधांशुः ॥” (ज)

यो यस्व रसस्व उद्दीपनविभावः, स तत्स्वरूपवर्णने
वक्ष्यते ।

अथानुभावाः,—

उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्विहिर्भावं प्रकाशयन् ।

लोकी यः कार्य्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥११६॥ (उ)

यः खलु लोके सौतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैः आलम्बनो-
द्दीपनकारणैः रामादेः अन्तः उद्बुद्धं इत्यादिकं वहिः प्रकाशयन्
कार्य्यमित्युच्यते, स काव्यनाट्ययोः पुनः अनुभावः ।

कः पुनः असौ ? इत्याह,—

उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः ।

तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि ॥११७॥ (उ)

(ज) उदःहरति, करमिति ।—अयं सुधांशुः,—चन्द्रः, (नायकश्च) गलितं—
श्रुतं, तमसां—तिमिराणां, पटलमीव (तद्वच्च) अंशुकं—अस्य यस्यात् तादृशे, उदय-
महीधरः,—उदयादिः एव, (तद्वच्च) सनः,—पयोधरः, तस्य अये—अपरोक्ष्यः, करं
—हरिणं, (इत्यत्र) निवेश्य—अपंबित्वा, (करेण पयोधराणां समालम्ब्येति उदयम्)
अमरेयदिशः,—पूर्वदिशः, (अङ्गनायाच) विकसितं—प्रफुल्लं कुमुदं—कैरवमीव, (तद्वच्च)
कुमुदं—मदनं यत्र तादृशं, मुकुटम्—अयं, प्राग्भवसनारम्भश्च इत्यर्थः, (वदन्वच)
विचुम्बति । अत्र चन्द्रस्तदिग्वधुमुखपुष्पमदर्शनमुद्दीपनम् । पुष्पिताया उक्तम्,—
“अयुजि न युनरेकतो यकारो युजि तु नञौ जरगाश्च पुष्पिताया” इति तल्लक्षणात् ।

(ट) अनुभावमाह, उद्बुद्धमिति ।—स्वैः स्वैः,—निजैः निजैः, कारणैः,
उद्बुद्धम्—उत्थितप्रायं, भावं वहिः प्रकाशयन्—अनुनापयन्, लोके—लोकवस्थ-
लक्षणां, यः कार्य्यरूपः, स काव्यनाट्ययोः अनुभावः ।

(उ) अनुभावलक्षणमाह, उक्ता इति ।—स्त्रीणाम् अङ्गजाः,—भावाद्भवः तद्वः,

तद्वृषा',—अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्य अनुभावः, स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ।

तत्र सात्त्विकाः,—

विकाराःसत्त्वसम्भूताःसात्त्विकाःपरिकीर्त्तिताः॥११६॥(अ)

सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारौ कश्चन चान्तरो धर्मः । (ङ)

सत्त्वमात्रोद्भवत्वात् ते भिन्ना अप्यनुभावतः॥११६॥(ण)

“गोवन्धोवर्द्धन्यायेन” इति शेषः । (त) के ते ? इत्याह,—

स्तिम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः॥ ११७० ॥

स्वभावज्ञाः,—बोलादयोऽष्टादश, चक्षुःकाराः उक्ताः । शोभाकान्त्यादीनां रत्यादिप्रकाशकत्वाभावात् नागुभावरूपता । चेष्टाः,—नागकल जेवविशेषादयः । पराः,—सात्त्विकविकारभिन्नाः इति सङ्केतः ।

(ङ) सात्त्विकभावमाह, विकारा इति ।—सत्त्वं—रजस्तमोगुणवर्जितमनो धर्मविशेषः, तस्यान सम्भूताः,—समुत्पन्नाः, विकाराः,—चित्तस्य अन्वयात् रूपवर्णा इत्यर्थः, सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः,—उक्ताः ।

(ङ) सत्त्वं विवक्षीति, सत्त्वं नामेति ।—स्वस्य चान्ति—स्वरूपे एव विश्रान्तौ यस्य सः स्वात्मविश्रामः,—रसादिः इत्यर्थः, तस्य प्रकाशकारौ—चमिव्यञ्जक इत्यर्थः, कश्चन चान्तरः,—मानसः, धर्म्यः,—गुणः । प्रागुक्तमपि सत्त्वस्य चर्थां श्रित्वा चर्थां विविचञ्च्यन्त्ये प्रकारान्तरैश्च पुनरुक्तम् ।

(च) सखेति ।—सत्त्वमात्रान्—केवलान् सत्त्वात्, उद्भवः शेषां ते तत्त्वात् । अनुभावतः,—अनुभावात्, भिन्नाः,—पृथगधीत्यर्थः ।

(त) गोवन्धोवर्द्धन्यायेन—धेनुवन्धोवर्द्धनोर्गोवाविशेषेऽपि यथा कश्चिदर्थोऽन्वयादाय भेदः, तथा सत्त्वादीनां निर्देहादीनाञ्च भावरूपतयाऽविशेषेऽपि सात्त्विकान् सात्त्विकत्वात्त्वां भेद इति भावः । एवञ्च,—“विभावा अनुभावाञ्च सात्त्विकाः कल्पिताः” इत्यादी सात्त्विकभावस्य इवगुणव्याप्तेन अनुभावातिरिक्तत्वज्ञानात्तरात्त्वात् इत्युक्तमित्युक्तमेतदिति वक्ष्यम् ।

तत्र,—

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षाऽऽमयादिभिः ।

वपुर्जलोद्गमः खेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥

हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ।

मदसम्मदपीडाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ॥

रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ।

विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥

अशु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् ।

प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥१०१॥ (घ)

यथा मम,—

“तनुस्पर्शादस्या दरमुकुञ्जिते हन्त नयने

उदञ्चद्रोमाञ्चं व्रजति जड़तामङ्गमखिलम् ।

(घ) स्तम्भादीन् व्याकरोति, स्तम्भ इति ।—भयं—व्याघ्रादिदंशकजम्; अन्तः-
 श्चक्षुस्तेनुस्पर्शः, हर्षः,—पुष्पादिजन्मजनितीऽन्तःकरबोज्ञासः, आनन्दः,—ज्वरादि-
 व्याधिः, इत्यादिभिः कारणैः, चेष्टायाः प्रतीघातः,—निरखीभावः, स्तम्भः इत्यर्थः ।
 रतिः,—सुरतक्रिया, घर्मः,—निदासः, श्रमः,—अध्ययनादिव्यापारजन्मः खेदः,
 आयास इत्यर्थः, इत्यादिभिः कारणैः, वपुषः,—शरीरात्, जलोद्गमः,—जलनिर्गमः,
 खेदः । हर्षः,—आनन्दः, अद्भुतम्—अदृष्टदृशं ग्राह्यतत्त्ववशादिः, भयम् इत्यादिभ्यः
 कारणैः, रोमांश्च विक्रिया—विकारः, रोमाञ्चः । मदः,—मत्तता, सम्मदः,—
 मत्त्वम् आनन्दः, पीडा—रोगः, तत्प्रभृतिभिः हेतुभिः, गद्गदम्—अल्पमात्रम्,
 वैस्वर्यं—अरभङ्गं, विदुः । रागः,—चतुरागः, द्वेषः,—वैरं, श्रमः,—परिश्रमः,
 इत्यादिभ्यः कारणैः, गात्रस्य कम्पः वेपथुः । विषादः,—विषयता, मदः,—मत्त-
 पात्रणो विकारः, रोषः,—क्रोधः, तत्प्रभृतिभिः कारणैः, वर्णान्यत्वं—अन्वयवर्णमिति,
 विवर्णता क्रोधः,—क्रोपः, दुःखं—ज्ञानसः क्रोधः, प्रहर्षः,—प्रकटापन्दः, एभ्यः
 ज्ञातं नेत्रोद्भवं वारि—जलम्, अशु—तत्प्रदवाच्यम् । सुखदुःखाभ्यां—सुखेन दुःखेन वा
 इत्यर्थः, चेष्टायाः,—मातृरोमापारस्य, ज्ञानस्य च निराकृतिः,—अपमनः, प्रलयः ।

कपोलौ चर्मादौ भ्रवमुपरताशेषविषयं

मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति भ्रष्टति ब्रह्म परमम् ॥” (८).

एवमन्यत् । (घ)

अथ व्यभिचारिणः,—

विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।

स्थायिन्यन्मननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्भिदाः ॥१७२॥ (न)

(८) उदाहरति, तन्निति ।—नायकाङ्गस्यभ्रंजनितस्य सात्त्विकभावस्य वर्धन-
निदम् । अस्माः,—कामाद्याः—इत्यर्थः, तनुस्यर्मात्—नायकशरीरस्यर्मात्, प्रपचारात्
तज्जनितादानन्दात् हेतोः, नयने—नेत्रे, हन—पाश्र्वये, दरमुकुचिती—ईषन्मुकु-
चिती, कुसुमाकारतां प्राप्ते इत्यर्थः. (“दराभ्यं मनानर्थे” इति मेदिनी) अखिलं
—समवयं, अङ्गम् उदद्यत्,—उद्वृच्छत्, रोमाद्याः यत्र तथाभूतं सत्, अङ्गतां—
अङ्गत्वं, ब्रजति—गच्छति, [“नयने उदद्यत्” अथ “ईदृदीद्वयचनं प्रगच्छत्”
(१।१.११ पा०) इति द्विवचनस्य प्रगच्छत्संज्ञायां ततः “भूतप्रगच्छा अपि निवृत्तम्”
(१।१।२५ पा०) इति प्रकृतिभावे प्रगच्छानित्यस्योऽस्यः. स च असङ्गस्योर्गो एव
दोषाशयः] कपोलौ—रक्षदीप्तौ, चर्मादौ—रुदात्तस्यो, जातौ इति शेषः.
किं बहुना, मनः उपरताः,—विरताः, अशेषाः,—समयाः, विषयाः,—वाञ्छेन्द्रिय-
व्यापाराः अस्मात् तादृशं सत्, भ्रष्टति—उच्यते, सान्द्रानन्दं—समानन्दस्वरूपं.
परमं ब्रह्म—परब्रह्म, स्पृशति—परमब्रह्मसात्त्वरचननितसुखमिव सुखमनुभवति.
परमानन्दसमास्मादयति इत्यर्थः, (“वेदान्तरस्यर्भ्रंशुको ब्रह्मास्मादसङ्कोदरः” इति
रसाशुभवस्येव यन्वृत्ततीकत्वात्) भ्रवं—निश्चितम् । अत्र सान्द्रेदरोमाद्यप्रत्ययाः
उदाहरताः । विश्वरिषी वृत्तं,—“रसे रुद्रेऽङ्गना वननसमवा गः विश्वरिषी” इति
तद्ब्रह्मवात् ।

(घ) एषां विविक्तान् उदाहरणानि नवेवचोवाचीक्याह, एवमिति ।—यथा उदा-
हरते पद्ये सान्द्रेदादयः कतिपये सात्त्विका भावा दमिताः, तथाऽन्वेऽनुदाहरता अपि
विविक्ता ब्रह्मबोद्धा इति भावः । तथा च—“वाली ! जाव ! विमुञ्च माम्निज
रूपम्—” इत्यत्र करभङ्गः, “मा नवंसुवह—” इत्यत्र वेपथुः, “श्रीर्षं वीक्ष्य—”
इत्यत्र वैषय्यमसु चेति बोध्यम् । विश्वरस्यम् ।

(न) व्यभिचारिभावनाह, निर्भ्रंशिति ।—विशेषात्—विभाषानुपायापेक्षया

स्त्रिरतया वर्त्तमाने हि रत्नादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाव-
तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणात् व्यभिचारिणः कथ्यन्ते । (प)

के ते ? इत्याह,—

निर्वेदावेगदेन्यश्रममदजडता शौच्यमोहौ विबोधः
स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसताऽमर्षनिद्राऽवह्वित्वाः ।
श्रीत्सुख्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधि-
सन्नासलज्जाः

हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलता म्लानिचिन्ता-

वितर्काः ॥ १७३ ॥ (फ)

संस्कृतभाषात्, आभिमुख्येन—आभिमुख्येन, चरणाः—प्रादुर्भावः, रत्नानुमुख्येन
रत्नादौ रसद्वयतया न कथ्यमाना इत्यर्थः, आविनि—रत्नादौ, उन्मादाः,—अव्यभिक्त
अवस्थाः, बुद्धद्वयत् आदिभिः प्रतीतमानत्वेन प्रादुर्भूता इत्यर्थः, निर्मग्राः,—विषय-
प्रतीतिकल्पेन अद्वयित् तिरोहितताः, ये चरणाः ते व्यभिचारिणः, ज्ञेया इति ज्ञेयः ।
[“चरणाः” इत्यत्र “चरणात्” इति पाठे—आविनि उन्मादनिर्मग्रा ये चरणाः, ते
विशेषादाभिमुख्येन चरणात्—नेत्रकात्, इत्येवं वाजश्रीवर्ण] तादृशाः,—तेषां व्यभि-
चारिणां भावनां, सिद्धाः,—प्रकाराः, नवास्त्रयत् । एतत् न्यूनसङ्ख्यायाः व्यवच्छेदकं,
न लक्षिकसङ्ख्यायाः, अत एवोक्तम्,—“इत्यस्योपादयः प्रहारादौ व्यभिचारिणः”
इति । एतदर्थेन चकार उपलक्ष्यः ।

(प) कारिकाऽथे सुगमभाषा, स्त्रिरतयेति ।—स्त्रिरतया—आविभावद्वयेन,
वाचद्वयं तावत् क्वातिभाषितयर्थः, वर्त्तमाने—कथ्यमाने, हि—एव, न तु कथ्य-
माने इति भावः, [एतेन रत्नादौ स्त्रिरतयाऽव्यभिक्तकात्वे रत्नादौतामपि आवि-
त्वाभावः सूचितः, अत एवोक्तं “रत्नादयोऽव्यभिक्तये रसे सुख्यं व्यभिचारिणः” इति]
रत्नादौ—इतिहासादौ भावे, [विषये सुगमोचन] निर्वेदादयः,—नष्टतावाचकसिद्धि-
सङ्ख्याया निर्वेदादयः प्रकृतयः, प्रादुर्भाव-तिरोभावाभ्यां—समुद्रे तरङ्गवत् स्फुरवास्फुरवा-
भ्याम्, आभिमुख्येन—आभिमुख्येन, चरणात्—उच्चारितया, व्यभिचारिणः कथ्यन्ते ।

(फ) तान् माननी निर्वर्त्तयति, के इति ।—ते—निर्वेदादयो व्यभिचारिणः,
के ?—किञ्चित्कालान् ? इति—इत्यादिप्रमाणम्, चाह, निर्वेदादौ ।—अत्रतु ।

तत्र निर्वेदः,—

तत्त्वज्ञानाऽऽपदौर्घ्यादिनिर्वेदः स्वावमाननम् ।

दैन्यचिन्ताऽऽश्रुनिश्वासात्रैवर्षीच्छ्वसितादिह्यत् ॥००॥ (ग)

तत्र तत्त्वज्ञानात् निर्वेदो यथा,—

“मृत्युश्ववालुकारन्वपिधानरचनाऽर्थिना ।

दक्षिणावर्त्तग्रहोऽयं हन्त ! चूर्णीकृतो मया ॥” (भ)

(ग) निर्वेदमाह, तस्मैति ।—तत्त्वज्ञानात्—देहविषयादौ अनुपादेयत्वज्ञानात्, न तु जीवपरमात्मनोरभेदज्ञानात्, तथा सति जीव एव प्रसज्येत, न तु चात्मनो-
ऽपमाननम् इति बोध्यम्, एवञ्च तत्त्वज्ञानपदार्थस्य साक्षादनुपपन्नत्वस्य तत्त्वपदं
साक्षिचिदं, अथवा च तत्कारणे वेदाद्यादौ ; भाष्यः, ईर्ष्यादिः,—परोक्षार्था-
ऽदृष्टिच्छतादेः हेतुतः, [अत्र सादिवदेन साधिव्याख्यादोनां यदृश्यम्] दैन्यं—दीन्यं,
चिन्ता, अश्रु—नेत्रजलं, निश्वासः,—श्वासातिशयः, चूर्ण्ये—चिन्तयन्, इत्यंशुत्व-
प्रत्याविष्ठाकृतित्वमिति भावत्, चूर्णीकृतं—दीर्घश्वासाद्यनानः, सदादिं करोतीति
सामृतः, [चनादिना प्ररीरपाताभिवासादिर्षेदृश्यम्] स्वावमाननं—स्वस्वित्
प्राप्तनि, कर्त्तव्ये विषये वा अज्ञानमित्यर्थः, निर्वेदः । [यथा,—प्रचलादिपदान्
पुराचयवचादोनां, वितीवादिपदान् अत्र कुर्वन्तीतिवनादोनां यदृश्यम्, अन्वत्
सूर्यवत् इति शङ्केयः] ।

(भ) तत्त्वज्ञाननिर्वेदमुदाहरति, अदिति ।—मृत्युश्वालुकारन्वपिधानरचना,
शाश्वतारम्भं, तत्र पिधानम्—आच्छादनं, तथा च मृत्युश्ववालुकारन्वपिधानवत्
सुखं वैश्विकसुखं, तत्र रचना—अनुकूलव्यापारः, सदर्शिना—तत्कामिन, मया हन्त
—कृतम् । अयं दक्षिणावर्त्तग्रहः,—अथवा तत्कृतं प्ररीरमित्यर्थः, चूर्णीकृतः,—
अथवा अर्थवर्त्तमानः कृतः इत्यर्थः, साक्षारिभवनशरसुखादिना मया परमावे-
साधनजन्येति वा अनुपादेवः अयं देहः दक्षिणावर्त्तग्रहग्रहोऽपि विषयाभिविष्टमेव
सुखरस्यवा नरवा जर्जरीकृत इति भावः । एवञ्च विरक्तस्य दक्षिणावर्त्तग्रहसूर्यन-
कचननसकृतमित्यपवाक्यत्वमवा निवर्त्तनाऽऽद्यकारः । यथा,—रावणप्रत्या मोहसुपवते
अश्वे श्रीरामपञ्चक वरिदेवमोक्षिरिवन्, तदिं अयं अथवा एव दक्षिणावर्त्तग्रहः,
—अश्वत्थपदार्थः, मया चूर्णीकृतः,—विनाशितः, चूर्णांशुत्वविशेषीकृतस्य, [महा-
दिकं यथा चूर्णनामच (“चूर्ण” इति वक्तव्या) इत्यकारप्रविष्टेः] रावणवत्सादिरिव

अथ आवेगः,—

आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पिण्डिताङ्गता ।

उत्पातजे स्रस्तताऽङ्गे धूमाद्याकुलताऽग्निजे ॥

राजोपद्रवजादेशु शस्त्रनागादियोजनम् ।

गजादेः स्रम्भकम्पादिः पांश्राद्याकुलताऽनिलात् ॥

द्रष्टाङ्घ्र्याः शुचोऽनिष्टाञ्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम् ॥१०५॥(न)

संक्षुब्धपाशुकारम्बिधानं, तद्रचनाशानेन भवेति पूर्वोक्तान्वयः । अस्मिन् पक्षे विषयिणा
दक्षिणावर्तप्रकृतं विषयस्य सञ्जयत्वात्संभ्रमकौशल्य निगरचम्, अतोऽत्र उपकोपपादचः
अतिशयोक्त्यकारः । पूर्वपक्षे—तत्त्वज्ञानजनम्, अस्मिन् पक्षे—पुनः आपदुक्तं आव-
गमनं (निर्बन्धः) बोध्यम् । एवमन्वदपि ।

(न) सप्रभेदभावमेवात्र, आवेग इति ।—सम्भ्रमः,—अस्मिन् उपस्थितघटना-
जोमितमनोवेगः, आवेगः । तत्र—आवेगे, वर्षजे—घटिताजते इति, पिण्डिताङ्गता—
संक्षुब्धताङ्गत्वं, भवति इति शेषः । [“वर्षजे” इत्यत्र “वर्षजे” इति पाठान्तरे,—उक्तास-
ज्जनिते आवेगे, अङ्घ्र्यत् संश्राव्यवता इत्यर्थः । “पिण्डिताङ्गता” इति पाठस्य व्युत्पत्त्यर्थः]
उत्पातजे—उत्पातात् जाते, दिव्यनाभसमूमिजद्विषयोत्पातजन्ये इति इत्यर्थः,
अङ्गे—अरोरे, स्रस्तता—श्लिथ्यं, भवति इति शेषः । अग्निजे, आवेगे इति, धूमा-
दिभिः आकुचता, भवति इति शेषः । राजानुपद्रवात्—युद्धाद्योजनादिकोपप्राप्तौ
इति च आदिष्वञ्ज तस्मात् हेतोः, शस्त्रनागादियोजनम्—आत्मरक्षार्थं राजसहाय्यार्थं
वा इत्यन्त्यादीनामायोजनमित्यर्थः, भवति । [“राजोपद्रवजादेः” इति पाठान्तरेऽपि
अयमेवार्थः ; आदिना चोरोपद्रवजादीनां यदचम्] । गजादेः, जाते इति शेषः,
आवेगे सतीति भावः, स्रम्भकम्पादिः, जायते इति शेषः ; अनिष्टात्, जाते इति शेषः,
प्रसङ्गनाशुजनिते आवेगे सतीत्यर्थः, पांश्रादिभिः,—धूम्रादिभिः, आकुचता, भवति
इति शेषः । द्रष्टाञ्घ्र्याः—अभिधित्तार्थसिद्धेः, जाते इति शेषः, आवेगे इति, अङ्घ्र्याः,—
आर्षन्दाः, तज्जनितसुखविधावादेव इति भावत् । अनिष्टात्—अस्मिन्, अस्मिन्वि-
तविषयोपिण्डिताङ्गताङ्गितेरिति भावः, जाते इति शेषः, आवेगे युचः,—श्रीवाः, सुख-
सुखीत्यादयोऽनुभावाः भवन्ति इत्यर्थः । अन्व—आवेग, अथायत्त शेषः,—देहितव्यसः ।

तत्र शक्यो यथा,—

“अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सांजनवेण्य भरतायजो यतः ।

अथकोपदहनार्चिषं ततः सन्धे इयमुदयतारकाम् ॥” (य)
एवमन्यत् कृत्वा ।

अथ देव्यम्,—

‘दौर्गन्थाद्यौरनौजस्यं दैन्यं मलिनताऽऽदिकृत् ॥१०६॥ (र)

यथा,—

“वृद्धोऽथः पतिरेव मञ्जकगतः, स्थूषाऽवशेषं गृहं,
आलोऽभ्यर्णजलागमः, कुशालनी वल्लस्य वार्त्ताऽपि नो ।
यत्रात् सञ्चिततेष्विन्दुघटिका भग्नेति पथ्याकुला,
दृष्ट्वा गर्भभराक्षसां निजवधूं श्मश्रुच्चिरं रोदिति ॥” (स)

[एवम्,—सन्धुन चावेग इत्यावेगस्य सानास्यं सचयं, वर्षगादवच तस्य निदाः । अनी चासङ्गा इति वचाययं स्ववमृच्छा इति सूचितम्] ।

(य) अत्रजनावेगमुदाहरति, अर्घ्यमिति ।—सः,—भार्गवः, अर्घ्यं अर्घ्यं, ष्टकायेति शेषः, इति वादिनं नृपं—दशरथम्, अमवेत्य—अमचयित्वेत्यर्थः, यतः,—वस्त्रिन् प्रदक्षि, भरतायजः,—रामः, तिष्ठतीति शेषः, ततः,—यत्र प्रदक्षि, अनेषु कोप एव दहनः,—अपिः, अथ अर्चिः,—भाः, शिखा इति यावत्, तद्विच अर्चिः वलाः तां, (“ज्वालाभासानर्णपुंल्लर्चिः” इत्यनरः) उदयतारकां—तीक्ष्णतारां, दृश्यं—अनुपमं, सन्धे—संज्ञितवान् । अनास्यंमिति मुहुर्वंदतो दशरथस्य भार्गवदग्ने सन्धुनः । रघुवंशस्येदं पद्यम् । उपजातिः इत्यम् ।

(र) दुःखदारिद्र्यादिमहापराधोत्पन्नः स्वनीचत्वप्रस्थापनाद्देतुः मनोऽवस्था-विशेषः दैन्यं, तदाह, दौर्गन्थाद्यौरिति ।—दौर्गन्थाद्यैः,—दारिद्र्यादिभिः देतुभिः, [अनादिपदैन्यं अनादिपदं इत्यम्] मलिनताऽऽदिकृत् अनौजस्यम्—भोगः यत् तेषां वा तच्छूचलं, मलिनोक्तमिति यावत्, दैन्यं—दौर्गन्तं नाम व्यभिचारिभावः कथ्यते ।

(स) उदाहरति, इह इति ।—अनास्यिद्विपन्नाया दशरथचर्णमिदम् । एवः पतिः इहः, अथ अ च अथः, अत एव मञ्जकगतः,—पथ्यं दशरथो, [एतेन अथ अचर्ण-अथम्, अथानास्यिद्विपन्नाया, अत एव ततः पोषणादिसुखावनाऽऽस्यवत्, अथवा तद्विनाऽऽस्यवत् व्यज्यते] गृहं अथाः,—अथदाहश्च एव, अथरिषः

अथ अमः,—

खेदो रत्नध्वगत्यादेः श्वासनिद्राऽऽदित्कच्छमः॥१७०॥(ब)

यथा,—

“सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृदो

गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसक्तत् ऋवाणा

रामाश्रुणः कृतवतौ प्रथमावतारम् ॥” (श)

यस्य तादृशं, निपतनाभिमुखमिति यावत्, [एतेन तदुच्चारणेऽसमत्वकल्पनेन निरुद्धं लं व्यज्यते] कावः,—समवः, चभ्यर्चंजलानमः,—चभ्यर्चः,—समीपवर्ती, जलानमः,—जलपातः यत्र तादृशः, वर्षाप्रारम्भः इति यावत्, [एतेन सक्तः पतनाभिमुखस्य तादृशस्य गृहस्य वर्षाशान् चवक्ष्यपतनसम्भावनया तत्र चवक्ष्याने प्राक्चारचक्षौ च संशयितत्वाशङ्का, अतस्तमानश्नतयाऽप्यवस्थानं दुःश्रकां, किं पुनः स्थानान्तरात् आचार्यादिसङ्ग्रहणम् इति व्यज्यते] वक्ष्यन्—विदेशनस्य पुनस्त्वेषः, कुशलिनी—कल्याणिनी, वार्ता—वृत्तान्तः अपि, गो, उपलभ्यते इति शेषः, [एतेन शोच-व्याकुलताऽतिशयो व्यज्यते, “पुत्रशोको महाकष्टम्” इति प्रसिद्धिश्च तन्मुखम्] श्वान्—कृष्णपि इतस्ततो याचनादिव्यापारात्, सञ्चितैस्त्रिन्दुषटिका—सञ्चितानां त्रिन्दुषटिकां घटिकाऽप्यो घट इत्यर्थः, कतिपयतैस्त्रिन्दुषटिकानि च सदस्यत्वं पात्रं मनासीत् इत्यर्थः, भग्ना, [एतेन पौकषप्रतिकाराभावोऽपि व्यज्यते] इति—एवमनेकासा-आपदामुत्तरीत्तरमापातात् हेतोः, पथ्याकुला—व्याकुला, श्रुः निजबधून्—चात्म-श्रुतां, नमंभराक्षसां—पृथंगमनां, आसन्नप्रसवानिति भावः, दृष्टा चिरं रोदिति, आर्दूलविक्रीकृतं वृत्तम् ।

(ब) अमसाह, खेद इति ।—रत्नध्वगत्यादेः,—सुरताध्वममनाहितिः, श्वास-निद्राऽऽदेः कारणः खेदः,—चवसाहः, अमः । अनेकशरीरव्यापारोत्पन्ननिशासङ्ग-मर्दान्द्राऽऽदिकारणकल्पः चक्रावसादविशेषः अमः इति सारः । एष हि शरीरे-वक्षी वृत्तानेऽपि समुत्पद्यते, ज्ञानिः न तथा इति ज्ञानिरस्य विशेषः ।

(श) उदाहरति, सद्य इति ।—मङ्गाटके सीतया सह रामस्य वनमगना-ऽऽरम्भवर्षणनिन्दम् । शिरीषमृदो—शिरीषकुसुमसदृशमुकुमनारावधयेत्यर्थः, सीता—जानकी, पृथ्याः,—पथीध्यायाः, परिसरः,—प्राक्तभागः तस्मिन् चपथीध्यायानिव, न तु-

अथ मदः,—

सम्नोहानन्दसम्भेदो मदी मद्योपयोगजः ।

अमुना चोत्तमः श्रेते, मध्यो हसति गायति ॥

अधमप्रकृतिश्चापि परुषं वक्ति रोदिति ॥१७८॥ (ब)

यथा,—

“प्रातिभं त्रिसरकेषु गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रवां प्रवहते परिहासः ॥” (स)

ततः क्वचिद्दूरं वनादेः प्राक्तदेशे इत्यर्थः, (“पर्यन्तम्: परिसरः” इत्यमरः) जघात्—
वेगात्, त्रिचतुराशि—श्रीषि वा चत्वारि वेति तथोक्तानि, पदानि यावत्, गत्वा च—
गत्वेन, सद्यः,—तरुषु, “कियत् गन्तव्यमस्ति” इति असकृत्—पुनः पुनः, जघात्वा—
अवयन्ती, पृच्छन्ती सतीति यावत्, रामस्य अस्तु—मदनजलं, तस्य प्रथमावतारं—
पूर्वाविस्मरणं, कृतवती, तत्पूवे न कदाऽपि कश्चित् रामस्माद्युद्धमं कृतवान्, किन्तु
तदानीं सोतेन तथा जघती कृतवतीति भावः । [अत्र वारंवारं गन्तव्याध्यपरिभाष-
निश्चासया सीतायाः सत्यपथसङ्गनेऽपि यमनवधार्थं श्रीरामस्य रोदनमवगन्तव्यम्] ।
असक्तिसङ्कं इत्यम् ।

(ब) सप्रभेदं मदमाह, सम्नोहिति ।—मदस्य—वासवस्य, सपत्नीः,—पानं,
संज्ञात् जातः, सम्नोहानन्दयोः सम्भेदः,—सम्भेदकः, मदः, वासवाद्युपयोगीश्वरः
मुक्तासाहः स्थापप्रवृत्ततादिनिमित्तः मनीषित्विशेषः मदः इति निष्कर्षः । अस्य
त्रैविध्यसूचनाय अमुभाषवैविध्यमाह, अस्तुनेति ।—अस्तुना—मदेन, सतमः,—साधु-
श्रीषो जनः, श्रेते ; मध्यः,—नातिनीचो न चात्युत्तमो खोचः, हसति गायति च ;
अधमप्रकृतिः,—नीचस्वभावी जनः, परुषं—कर्कशं, वक्ति रोदिति च, अतोऽर्थं
त्रिविधाभुभावतया त्रिविध इति बोध्यम् ।

(स) सदाहरति, प्रातिभमिति ।—त्रिसरकेषु—त्रिवारमधुपानेनेत्यर्थः, [“सरकं
श्रीधुपाने स्नात् श्रीधुपाने च श्रीधुनि” इति विश्वः । “त्रिपानं मदातिभुक्तिः”
इति पानविधिः । “तद्धितार्षोत्तरपदसमाहारे च” (२१।३१ पा०) इति विश्वः ।
“वाताद्यन्तस्य न” (वा०) इति पात्रादित्वात् नपुंसकत्वम्] प्रातिभं—प्रतिभा—
ज्ञानबोधभूतः संस्कारविशेषः, तत्र सर्वं तत् तथोक्तं, ज्ञानप्रभावविशेषमिति भावः,
[सप्तमोऽर्थः] यथा,—प्रतिभा बुद्धिविशेष एवेति तत् तथोक्तं [सप्तमोऽर्थः] प्रागुक्तं, नृत्तान्

अथ जड़ता,—

✓ अप्रतिपत्तिर्जड़ता स्याद्विष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ।

अनिमिषनयननिरोक्षणतूष्णीभावादयस्तत्र ॥१७६॥(४)

यथा मम कुवलयाम्बरचरिते प्राकृतकाव्ये,—

“अवरिच तं सुप्रसुप्तं प्रस्थाप्यद्विदसजन्ममंथरदिष्टिम् ।

आलेख्यप्रोपिषं विप्र खणमेतं तस्य संख्यं मुत्तससम् ॥” (क)

—विदारमवपानोद्दृष्टमदोद्भूतवाच्यं सुप्रसुप्तं इत्यर्थः, सुप्रसुप्तं—रमणीयं, वल्लवाक्य-
रचनारमणीयः,—यत्—स्त्रियादिकं, यत् वाच्यं तस्य रचनया रमणीयः, स्त्रियादिकवाक्य-
प्रयोगद्वारा मनोहर इति भावः, गूढानि—प्रथमं उपमा सक्रमानि, सूचितानि—
सत्यमपि नदीन प्रकटीकृतानि, रङ्गानि—पाय्याङ्गमङ्गीव्यापारप्रणयनादीनि यस्मिन्
स गूढसूचितरङ्गः, स चासौ सहास्य इति, [विशेष्यसमासोऽयं, वैवर्षिकविशेष्य-
विशेष्यभावात्] (“हासो हासम्” इत्यमरः) परिहासः,—मनकेति, उपहासचेष्टा
इति वाच्यम्, (“द्वयकेलिपरीहासाः” इत्यमरः) प्रवृत्ते—प्रवृत्तः । विद्युपासवचस्वेदं
प्रथम् । उपजातिः इत्यम् ।

(४) जड़ताभाव, अप्रतिपत्तिरिति ।—इष्टानिष्टयोः,—प्रियाप्रिययोः, दर्शन-
श्रुतिभिः अप्रतिपत्तिः,—असंख्यं विमुदता, जड़ता स्मात् । तथा हि,—विद्योग भौति-
चिन्तोल्याख्याऽतिमेष्टानिष्टप्रेषणाकार्यं नादिसमुत्पन्ननिश्चितसंख्यं विवर्षिकरीशरवाच्यता
मनोहरिचः जड़ता इति निश्चयः । तत्र—जड़तायाम्, अनिमिषेच—निर्निमिषेच,
नयनेन निरोधेच, तूष्णीभावाः,—मौनित्वं, तत्प्रसृतयः, भवन्तीति श्रेयः । [एषा हि
अदाचित् मोहात् पूर्वं, अदाचित् परत्र समुत्पद्यते ; अदाचस्युः प्राचीनाः,—
“आख्यां विवेको जड़ता पश्यतः श्यस्तोऽपि वा । तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे
दया ॥ अनुभावास्तनो तूष्णीभावाविकारवाद्यः । सा पूर्वं परतो वा आन्योहादिति
विदां संतम् ॥” इति] एवञ्च मोहात् पूर्वं प्राचीना उपरवाचीना चेति विविधेति
वेदितव्यम् ।

(५) अतिप्रेक्ष्येचमन्वमुदाहरति, अवरिच इति ।—[“वैवर्षिकं यत् सुप्रसुप्तं
मनोऽन्वनिश्चितसंख्यं न्यरहति । आख्येव्यापित्तमिष चचमामं तत्र संख्यं तं मुत्त-
ससम् ॥” इति संख्यतम्] अदाचित् पक्षि सन्निहितयोः परस्परं दृष्टिं निक्षिपतोः
अदोचित् निवृत्तौः सदाभोग्यमोमवकां हृदयत उक्तिरियम् ; यदा,—वदुक्तास्मात् परं

अथ उच्यते,—

श्रीर्यापराधादिभवं भवेच्चण्डत्वमुच्यते ।

तत्र खेदशिरःकम्पतर्जनाताडनादयः ॥ १८० ॥ (ख)

यथा,—

“प्रणयिसखीसन्नीलपरिहासरसाधिगतेः

खलितशिरौषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।

वपुषि बधाय तत्र तव शस्त्रमुपचिपतः

पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥” (ग)

मिलितयोः नायकनायिकयोः अथवा द्वयोरप्युक्तयोः उक्त्या उक्तिरिवम् । [तत्र “वृष-
युगलम्” इत्यत्र युवा च युवती च इत्येकशेषः । अपरिचयस्यः केवलात् देशीयः] ।
तत् युवयुगलं—तद्वचनं, केवलयम्—अनन्यथापारं यथा तथा, अन्वितान्
निहिता—चर्पिता, सज्जा—चसुपूर्णा, मन्त्रा—जपा, दृष्टिः येन तादृशम्, अत
एव आख्येयार्पितमित्य—विमलिखितमित्य, मुक्तमङ्गलम्—आसङ्गरहितं तत्, तत्र
अथनात संख्येतम्—अवस्थितमित्यर्थः । स्वभाववचनमेतत् । तद्वचनं यथा,—
“स्त्वन्विति तत् कश्चित् वत् अतुल्यवचनवाटकेनाहं ज्ञात् । तत्सुखमभिमदलं भवति
अतुःपटिमात्रमशरीरमिदम् ॥” इति ।

(ख) उच्यतेनाह, शीर्योति ।—शीर्यो—बलात्कृतमित्यम्, अपराधः,—अन्यथा-
पचारः, एवमादिभ्यः भवतीति तद्योक्तं, चण्डत्वम्—अत्यासङ्गित्वं, शीर्यत्वमित्यर्थः,
उच्यते ज्ञात् । अस्मानुभावान् निर्दिशति, तत्रेति ।—तत्र—तत्रान् उच्यतायां उच्य-
मित्यर्थः, खेदः, शिरःकम्पः, तर्जना, ताडनादयश्चातुभावा भवन्ति इति ज्ञेयम् ।

(ग) उदाहरति, प्रचक्षीति ।—प्रचयिनी—प्रेमवती, वा सखी—सहचरी,
तस्याः सखीः,—सविद्यासः, यः परिहासः,—केलिः, तत्र रसेन—अनुरागेन,
अधिनतानि—प्राप्तानि तैः, खलितैः,—सुन्दरैः, शिरौषपुष्पैः यानि हनयानि—
प्रहारः तैः अपि, यत्—वपुः, नासत्या इति शेषः, ताम्यति—स्निग्धतीत्यर्थः, तत्र
वपुषि—नासतीशरीरे, बधाय—हन्तुं, शस्त्रं—बाणम्, उपचिपतः,—उत्पीडयतः,
तव शिरसि एव,—उच्यते इत्यर्थः, भुजः, भुज इति भावः, अवाण्डयमदण्ड इव—
अवाण्डिकादण्डसदृश इत्यर्थः, पततु । आसङ्गित्वेन अप्रतिक्रियत्वमुक्तम् । सुख-
पदेन वाङ्मनापारेषैव उच्यते इत्येवम् । शीर्योतिभ्यः उक्तः । नासतीमात्रव्यति

अथ मोहः,—

मोहो विचिन्तता भौतिदुःखावेगानुचिन्तनैः ।

सूच्यनागावपतनभ्रमपादृशनादिकृत् ॥ १८१ ॥ (घ)

यथा,—

“तीव्राभिवृद्धप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तभयतेन्द्रियाणाम् ।

अज्ञातभर्तृश्रयसना मुहूर्त्तं कृतोपकारैव रतिर्बभूव ॥” (ङ)

अर्थः । [यत्र नास्त्योत्तरीरे त्ररपकारं कुर्वतोऽधीरस्यष्टकापराधेन नाशयत्य-
वच्छलनेवाहमीत्या व्यञ्जने । वनदस्येभोपमानेन मुग्धदपकोपनेवत्य साहस्योहाप-
नात् उपनाशकारः] । मर्दकं कृतं,—“यदि भवती मनी भवत्या मुग्ध मर्दकम्”
इति तद्वचनम् ।

(घ) मोहमाह, मोह इति ।—भौतिदुःखावेगानुचिन्तनैः,—भौतिः,—अर्थः,
दुःखं—क्षेत्रः, तयोरावेनः,—उद्रेकः, तज्जानुचिन्तनानि—चलन्तवचिन्तनविचाराधीनव्यं-
तैः, यथा—भौतिद्य दुःखच, चावेनः,—उद्वेगच, अनुचिन्तनं—पथात्तापच तैस्त्वोक्तैः
हेतुभिः, सूच्यना—चक्राकारेण अमर्थं, नागपतनं, अमर्थं—अमः, अदर्थमन्—
अज्ञानम्, इत्यादिकृत्—इत्यादिहेतुभूता, वा विचिन्तता—विमर्तं चिन्तनं—अनु-
चिन्तनात्कथञ्चित्तमदकःवरचं, याज्ञज्ञानराहित्यकथा इतिव्यंज तस्य भावधारा
सधोक्ता, निमोहनत्वमिति भावत्, मोहः । [“सूच्यनागावपतन” इत्यत्र “सूच्यना-
ज्ञानपतन” इति पाठान्तरं अष्टाशैकम्] भौतिविमर्तोनादिकृत्पादित्वा यथावेवस्तुतस्य-
ज्ञानानवबोधिनो मनोवृत्तिः मोहः इति निश्चयः ।

(ङ) उदाहरति, तीव्रेति ।—तीव्राभिवृद्धप्रभवेण—तीव्रः,—तीव्रः, दुःख इति
भावत्, वः—अभिवृद्धः,—पक्षुः पराभवः, (“अभिवृद्धः पराभवः” इत्यमरः) तत्रप्रभवेः,
इन्द्रियाणां वृत्तिं—विषयव्यञ्जं, संस्तभयता—निवन्धता, प्रतिवृत्तयेति भावत्, [एतेन
मोहक अज्ञानवरत्वं वृत्तितम्] मोहेन—विचिन्ततया, अज्ञातभर्तृश्रयसना—अज्ञातम्
—अननुभूतं, भर्तुः,—ज्ञानक, श्रयसं—विषय, विमोह इत्यर्थः यथा तच्चावृता वती,
रतिः,—ज्ञानको (“रतिः को अरदारैषु राने सुरतनुश्रयोः” इति मेदिनी)
मुहूर्त्तं—विचिन्तयावधि, साहस्योहापनता सावदिति भावत्, कृतोपकार—
कृतोपकारा इव, वस्तुम् । उपजातिः इत्यम् । कुनारस्यवच्छेदं पश्यम् ।

अथ विबोधः,—

✓ निद्राऽपगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनाऽऽगमः ।

✓ ज्ञानाऽऽभङ्गनयनमीलनाङ्गावलीकृतत् ॥१८२॥ (च)

यथा,—

“चिररतिपरिच्छेदात् प्राप्तनिद्राशुक्लानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रवृत्ताः ।

अपरिचक्षितमात्राः कुर्वन्ते न प्रियाणाम्

अशिशिषभुजचक्राऽऽश्लेषमीदं तदृच्छः ॥” (छ)

(च) विबोधनाह, निद्रेति ।—निद्रायाः अपगमः,—निद्रायाः, तस्य हेतुभ्यः,—ज्ञातीत्यादिभ्यः, ज्ञानाम्—आवृत्तेन मुक्तत्वादायन, अङ्गभङ्गं—पार्श्वदीनानङ्गानां शीतलं, तदनतीकलं—वेगसङ्कोचनं, [इच्छते हि शोके प्रायतः, विबोधानन्तरमेव चाशोकाद्युत्पन्नवस्तुना चमिदतं चतुः आङ्गुलमादिकरुपां विभक्तिं वाति इति] अङ्गावलीकृतं,—अरतसादिदमंगलं, करोति—जनयतीति तथोक्तः, चेतनायाः आवनः,—उपश्रितः, ज्ञानसाध इति वाच्यं, विबोधः,—प्रत्यापविनाशान् परं अनुत्पन्नः शोचनिद्रियः इत्यर्थः । प्रत्यापविनाशो हि प्रथमपूर्वता-अवश्यात्कठोरपूर्वम्यतीतो-अशिशिषिभिः अनुत्पद्यते, विभावाः ते एवान् इति ज्ञेयम् । अङ्गसङ्गताविभोक्तता-इत्योऽनुभावाः ।

(छ) अदाहरति, चिरिति ।—चरमं—पश्यात्, पतिप्रवृत्तानन्तरमिति वाच्यं, अपि, अशिशिषा—अपित्वा, पूर्व—प्रथमं, पतिप्रवृत्तान् प्राप्नोति वाच्यं, एव प्रवृत्ताः—अपगतनिद्राः, जानरिता इति वाच्यं, [एवञ्च आशां पतिप्रवृत्तार्थं सूचितं, “सुप्ते पश्यात् वा ज्ञेते पूर्वमेव प्रवृत्थते । नाम्बं जानयते चित्ते सा श्चो केसा पतिप्रता ॥” इति आरथात्] तथाऽपि अपरिचक्षितमात्राः,—अपरिचक्षितं—नेतृत्वतः कृतवाचनं, मार्गं—पार्श्वदि चक्रं प्राप्तिः तावदोक्ताः, प्रतीनां निद्रासङ्गभङ्गात् शानिः प्रवृत्ताभिरपि प्राच्यपरिचक्षितमनुजाचर्यथाहि न कर्तुं प्रार्थ्यते तथासूता इति भावः, [कदा,—अदाहृत्प्रवृत्तवर्गिन आकाशतीनाहरतिः सन्त्यते, “सुप्ते अपिति” इति “सुप्ता न् प्रविवचन्ते” इति च अनुत्पन्नान्तराद्ये कश्चित्तत्वात्] तदृच्छः चिररतिपरिच्छेदात्—चिरं—वृत्तकालं व्याज, वा कृता इति,—चरमं, अरतप्रवृत्त इति वाच्यं, तथा च, हरिश्चिदः,—तत्कृतः चरः, अङ्गावलीकृतम्, प्राप्तनिद्राशुक्लानां—पार्श्व-उत्पत्तौ

अथ स्वप्नः,—

स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ।

सोपाऽऽवेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः ॥१८३॥ (ज)

यथा,—

“मामाकाशपण्डितभुजं निर्दयाञ्चैषहेतोः

सव्यायास्ते कथमपि मया स्वप्नसन्दर्शनेषु ।

पश्यन्तीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां

मुक्ताखूलास्तद्विकिशलयेष्वनुलेशाः पतन्ति ॥” (झ)

निद्रासुखं चैः तेषां तद्योक्तानां, [“विररतिपरिखेदमातनिद्रासुखानाम्” इति स्वमखं
कृत्वात् पाठान्तरम्] प्रियाणां—प्राचनाचानां, पतीनामिति भावः, अत्रिचिच-
भुजपञ्चाशेपभेदम्—अत्रिचिचः,—जादः, यः भुजपञ्चाशेपः,—भुजपञ्चेच—भुजयोः
अर्कं चक्राकारवेष्टनं तेन, चाशेपः,—चाशिक्रमं, तत्र भेदः,—विशेषः, विश्वसममिति
ज्ञावत् तं तद्योक्तं, न कुर्वते—न कुर्वन्ति, किन्तु चाशियेष्वेव खिताः, चन्वया तेषां
निद्राभङ्गः ख्यात् । “अयानं न प्रवीथयेत्” इति अरचात् जायत्यः प्रप्तिमुजाकषं चकारा
प्रियाणां निद्राभङ्गी सा भूदिति तानाशियेष्वेव खिता चाशिति भावः । [“प्रविचिच”
इति पाठे—निद्रावन्नात् भुजशेषिच्छं, प्रियः प्रतुष्य भुजाकेपं कर्तुमर्हति इति सारः ।
इह तु “अत्रिचिचभुज” इत्यंशात् परं “कण्ठाशेपमङ्गम्” इति टीकाकल्पयतः पाठः,
स प्राधानिकपुस्तकेषु न पर्यवेक्ष्यते । अथ पतिनिद्राभङ्गभयव्याकुलाभोदातिप्रयच्छे-
सुप्रिययाऽऽचिचनभङ्गविप्रावासावीकेभ्यांकोक्तिः । रतिप्रभोऽन सचारी, तदनुभात्री
निद्रा] । प्रियपाचनपक्षेदं पद्यम् । नाखिनो वृत्तम्,—“नमनस्ययुतेयं नाखिनो
भोनिखोचैः” इति तत्रचचत् ।

(ज) स्वप्नमात्रं, स्वप्न इति ।—निद्रा—अवसर्गं, अवसर्गार्थं तस्याऽऽवसर्गमिति यावत्,
[“तन्माम्” इति पाठान्तरं तु—जावरचसुप्तगोरक्षरासावस्थान, चाकस्यकपानवस्था-
निष्कः] उपेतस्य—नतस्य, यः निवशाशुभवः,—सुतदृष्टाणां पुनस्तथैव प्रत्यक्षी-
कृतसुपाऽवननः, सः स्वप्नः, उच्यते इति शेषः । सः सोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादि-
कारकः । [अत्रादिना प्रीकादीनां वृत्तम् । पतीऽन सोपावेगादसोऽनुभावा इति
वृद्धित्वम्] ।

(झ) अत्रादिति, नामिति ।—अत्रात् अत्रं प्रति प्रियाथे प्राचनिकापञ्चनिद्रा ।

अथ अथञ्चारः,—

मनःशेषस्त्वपस्मारो यथाद्याविशनादिवः ।

भूपातकम्पप्रसेदफेनलालादिकारकः ॥१८४॥ (अ)

अथा,—

“वाञ्छिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलुजाकारवृद्धतरङ्गम् ।

फेनायमानं पतिमापगानामसावपञ्चारिषमाशयञ्चे ॥” (ट)

अत्र सन्दर्भेषु—अत्राः,—सुतजनानां विज्ञानानि, सन्दर्भानि—ज्ञानानि तेषु, [अतएवादिबन्धानाम्बिभवेभावेन अत्रप्रयोगः] (“अत्रः सुतस्य विज्ञानम्” इति विश्वः । “दशमं सनवे प्राञ्जे इटी अत्रेऽपि संविदि” इति प्रत्याख्यः) अथा,—सत्रे—निष्ठाशास्त्रिकविषयाद्युभवे, अत्र सन्दर्भानाम्—अवबोधनं तेषु, अथा अत्रापि—महता आवासेन, अन्धावाः,—दृष्टेतावाः, इत्याद्या इति यावत्, ते—तत्र, निदंशान्नेष-
-वेतोः,—निर्गता दद्या परबोधनासिद्धयत्नं यत् तादृशोऽसौ आश्रयेः,—वाञ्छिष्टम्, अ
एव हेतुः तस्मात्, नादाञ्छिष्टनाशेनिति भावः, आकाशे—निर्बिम्बये देवे प्रकृत्यः,
प्रविद्धितभुजं—प्रविद्धितौ आपितौ, भुजौ येन तादृशं, प्रचारितवाङ्मिति यावत्,
ना पञ्चलानां अन्वोदेवतानां—अनदेवतानां, मुक्तास्त्राः,—मुक्ताः इव स्त्राः, अस्त्र-
-वेद्याः,—अनयोदविन्दवः, तद्विभक्तयेषु—इत्याद्यामभिनवपत्राङ्कुरोपरिभाषेषु इत्यर्थः,
अत्रः,—अत्रुवारं, न खलु पतन्ति, इति न, किन्तु पतन्त्येवेति भावः । अत्र,—
“महात्म-गुरु-देवानामनुपातः अतो वदि । देवस्यो महादुःखं नरस्यश्च भवेत्
भुवनम् ॥” इति श्रुत्या देवाणुपातनिषेधसन्दर्भानात् अत्रस्य नरस्यभावात्सूचनायै तत्र-
विभक्तयेषु पतन्ति इत्यन्तमवधेयम् । मेघदूतच्छेदं पद्यम् । मन्दाकात्या इत्यम् ।

(अ) अपञ्चारनाह, मन इति ।—उच्छादीनाम्, (आदिपदेन भूतादीनां परि-
-वहः) आवेशनादिना—आत्मनवादिना, (आदिपदेन आतुवैकस्यादिपरिवहः) जनितः
जनसः,—चित्तस्य, शेषः,—विभक्तिः, अपञ्चारः, तत्र भूपातः,—भुवि पतनं, कल्पः,
प्रकृतः खेदः, फेनलालादीनामुद्गमश्च भवति । अतोऽत्र भूमिपातादयोऽनुभाव-
विदितव्याः ।

(ट) उदाहरति, वाञ्छिष्टेति ।—असौ—इषः, वाञ्छिष्टा—वाञ्छिष्टता,
भूमिः,—भूमितलं येन तबोधन, [एतेन भूपातः श्रुतः] उच्येः,—उच्यन्ते,
रविवारं—मन्दं कुर्वन्तं, लोलुजाः,—उच्यन्तः, मुक्तास्त्राः,—उच्यन्तः,
इत्यम्,—मन्दाकाः, तरङ्गाः वक्र तादृशं, फेनावमानं—फेनमुदमन्थनं, आपगानां—

अथ गवः,—

गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कलताऽऽदिजः ।

अवज्ञासविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥१८५॥ (ठ)

श्रीर्यगर्वो यथा,—

“धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ? ।

यदा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन साध्यताम् ? ॥” (ड)

अथ मरणम्,—

शराद्यैर्मरणं जीवत्यागोऽङ्गपतनादिकृत् ॥१८६॥ (ठ)

नदीनां, पतिं—समुद्रम्, अपकारिणम्—अपकाररोगयस्तम्, आश्रये—तर्कित-
वान् । भूमिपातोच्चरसनभुजाकारतरङ्गाच्छोटनफेगोश्मनादिना समुद्रोऽपकारवत्
इवाचक्षतेति भावः । अत एवानापकारध्वननम् । शिष्टपाशवत्स्येदं पद्यम् । इन्द्र-
वचोपेन्द्रवत्प्रोक्तपञ्जातिःकृतः ।

(ठ) गवंसाह, गवं इति ।—प्रभावः,—श्रीवद्व्यादिजन्यः प्रतापः, श्रीः,—
सम्पत्तिः, विद्या—आन्वौचित्यादिषु ज्ञानं, तथा सत्कलतादि—आभिजात्यादिकम्,
[आदिपदेन कौटुह्यादीनां परिवचः] तस्यात् जातः,—उत्पन्नः, श्री मदः,—अहङ्कारः,
चित्तविकारविशेषः इति यावत्, अ गवं,—तन्नासा प्रसिद्धः; अ च अवज्ञा—शोभात्
प्रति देयत्वबुद्धिः, सविलासं—समृद्धि, अङ्गदर्शनं, [“दर्शनम्” इति तु विजनाविजना-
द्वयप्रयोगः रूपं, तेन अविजनापक्षे आत्मना आत्मशरीरावशोक्तम्, अङ्गम्—परकीय-
शोचनविषयोक्तवत् इति] तथा अविनयादिः,—अशिष्टव्यवहारादिस्तान् करोतीति
तद्योक्तः । [“सुखमंपापमन्त्रपुण्येषु क्लमः” (११२८ पा०) इति क्विप्, केचित् तु
ताच्छीत्ये क्विप् इति] तथा अ—प्रभावादिकारणकोऽवज्ञाऽऽद्यनुभावको मानस-
विकारो गर्वो ज्ञेय इति निष्कृष्टम् ।

(ड) अदाहरति, धृतायुध इति ।—वैकीर्णहारे अत्रत्याव सक्तिरियम् ।
यावत्—वत्साक्षपर्यन्तम्, अहं धृतायुधः,—अस्मिन् हारी सन्, तिष्ठामीति शेषः, तावत्
अन्यैः,—ननुतायुधमिद्वैरित्यर्थः, आयुधैः,—अस्त्रैः, किम् ? विफलमन्वेवामस्त्रधारण-
मिति भावः । मम अस्त्रेण ह्यत्—कार्यं, त सिद्धं—तु निपातं, तत्—कार्यं, केन वा
साध्यताम् ? इति शेषः ।

(ठ) मरणमाह, शराद्यैर्मिति ।—शराद्यैः,—अस्त्रमकाराद्यैः, [अत आदिपदेन

यथा,—

“राममन्त्रयग्ररेण ताडिता दुःसङ्गेन हृदये निशाचरो ।

गन्धर्वदुधिरचन्दनोच्चिता जौवितेश्वरसतिं जगाम सा ॥” (च)

[रामश्रीकृष्णपादौनां परिच्छेदः] जीवल—जीवनल, लामः,—उपचारात् संदानीकनी
 चवत्या, न तु तत्राव्यतिगीति भावः, मरचम्; तत्र चक्रपतनादि भवति । [चम
 विशेयो यथा रसगङ्गाधरे—“रोगादिगन्धा मूर्च्छादिषु मरचप्रामवत्या मरचम्; न
 चाम प्राचविद्योगात्मकं मुखं मरचमुचितं यद्गीतं, चित्तव्याप्तयेषु भावेषु तत्र
 अप्रसक्ते; भावेषु च सर्वेषु कार्यैरुच्यते तथा शरीरप्राचयोगल हेतुत्वात्” । उदा-
 हरचम्;—“द्वितल गुचाननुचरनी प्रथमे सन्प्रति या विधीयिताऽऽसीत् । अधुना
 खलु इत्ता सा क्रावती मिरमकोकुचते न भाविताऽपि ॥” प्रियविरहोऽन विभावः,
 चचनविरागोऽनुभावः, इत्तपदकामात्मनमुपकारकत्वाद्वाक्यव्यञ्जोऽप्यर्थं भावः पदव्यञ्ज-
 तामावहति, द्वितल गुचाननुचरनीत्यनेन व्यञ्जनार्थं चरनावस्थावामपि तस्या
 द्वितयुचविरचरं ना मुदिति विप्रलम्बल शोकल वा चरनमभिव्यक्तल पोषकम् ।
 चयस विवेकः,—लव्यस्रववाकोत्तरवर्तिना वाक्यान्तरेण सन्दर्भघटकेन नाधिकोऽऽदिः
 प्रलुज्जीवनवचने विप्रलम्बल, चन्ववा तु चक्रचल पोषक इति । चयः पुनरर्थं
 प्राधान्येन न वचंयन्ति, चमकृष्णवत्त्वात् । प्रदीपकारा चव्याहः,—“जीवकीकृमना-
 रथो मरचं परिकीर्तितम् । चन्वाहेन्द्रियसंस्थानिगोत्रविधेयदिशत् ॥” इति] ।

(च) उदाहरति, रामेति ।—दुःसङ्गेन—सोदुमशक्तेन, राममन्त्रयग्ररेण—राम
 एव मन्त्रयः कालः, चन्वव,—रामः,—चभिरामः, मनीहर इत्यर्थः, मन्त्रयः, तत्र मर-
 खेन, हृदये—चचसि, पथे—मनसि च, (“हृदयं मनउररोः” इति विश्वः) ताडिता
 —चाडता, विद्याया इति यावत्, चत एव गन्धर्वदुधिरचन्दनोच्चिता—गन्धवत् दुर्गन्धिः
 यत् दुधिरम् अष्टकं, तदेव चन्दनं चन्दनस्थानीयमित्यर्थः, तेन उच्चिता क्षिताः
 अपरव,—गन्धवती ये दुधिरचन्दने कुङ्कुमचन्दने, ताभ्याम् उच्चिता सती, (“दुधिरं
 कुङ्कुमासृगीः” इति विश्वः) सा—विद्याता, निशासु चरतीति निशाचरो—राचरो,
 ताडकेति यावत्, चन्वव,—चभिसारिका नाविका इत्यर्थः, जौवितेश्वरसतिं—
 जौवितेश्वः वनः, चन्वव,—शिवः, (“जौवितेश्वी वने पुंसि निपु क्षाञ्जीवितेश्वरे” इति
 जेदिनी) तत्र चसतिं—वासस्थानं, जगाम । चनाभिसारिकायाः प्रियविरहो
 चभिवरचं व्यञ्ज, वनसतिप्रो प्रवाचय ताडकाया वाच्य इति बोध्यम् । रघुवंशकेर्द
 पद्यम् । रचोदता चन्दः,—“राजरावव रचोदता चनी” इति तल्लवचान् ।

अथ आलम्बम्,—

‘आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भाऽऽसितादिकृत् ॥१८०॥ (ग)

यथा,—

‘न तथा भूषयत्यङ्गं न तथाऽऽभाषते सखीम् ।

जृम्भते मुहुःश्रीना बाला गर्भभराससा ॥’ (घ)

अथ अमर्षः,—

निन्दाऽऽक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ।

नेत्ररागशिरःकम्प-भ्रूभङ्गोत्तर्जनादिकृत् ॥१८१॥ (द)

यथा,—

‘प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ।

न त्वेवं दूषयिष्यामि शस्त्रग्रहमहाव्रतम् ॥’ (घ)

(ग) आलम्बनाह, आलम्बनिति ।—श्रीमेष गर्भादिना वा [चादिपदेन प्रपुरभोजनादेः वचनम्] प्ररोरस आद्य—आलम्बनात्साहचर्यमित्यर्थः, अर्भवेत्युच्यते वाच्यं, आलम्बम् ; तत्र जृम्भा, आलम्बम्—उपवेशनं, तदादिकं भवति, किन्तु इदमवधेयम्,—एत न सर्वथा सामर्थ्याभावः, नापि कार्याकार्यपरिग्रहता, अतः कार्याकार्यवचनं अत्रभावस्य समानत्वेऽपि जेवं ज्ञानिनं वा जहतेति ।

(घ) आलम्बमुदाहरति, नेति ।—वाचा—ज्ञानिनी, गर्भभरेण वचसा—सम्भरा सती, अङ्गं तथा—पूर्वकहित्वर्थः, न भूषयति—नालङ्करोति, सखीच तथा न—आभाषते—उच्यते समनपि आवापं न करोतीत्यर्थः, शैवस्य आसीना—उपविष्टा सती, मुहुः,—पुनः पुनः, जृम्भते—आलम्बं प्रकटयति इति भावः । अत्र गर्भभरा-ससात्वन्तः, उन्निघोषमानप्रसववेदनाकारणोद्भोषणकः, मन्त्रस्ननमाद्यनुभावान्, आलम्बं नाम उच्यते प्रतीयते ।

(द) अमर्षनाह, निन्देति ।—निन्दा—मर्षो, आक्षेपः,—तिरस्कारः, अप-मानम्—अवज्ञा, इत्यादिश्लोः [अथादिपदेन वित्तवचवादीवचनम्] अभिनिविष्टता—वेरनिर्वातनादावभिनिवेशः, अमर्षः । क्रोधस्तु उज्जटापचिकोर्वा; इत्यनयोर्भेदः । अत्र नेत्ररागः,—असुषो रक्तत्वं, शिरःकम्पः, भ्रूभङ्गः, तथा उत्तर्जनादि भवति ।

(घ) उदाहरति, प्रायश्चित्तमिति ।—निन्दानिषादोन्, इति परब्रह्मकीर्ति-

अथ निद्रा,—

चेतःसम्मीलनं निद्रा श्रमकृतममदादिजम् ।

जृम्भाऽक्षिमौलनोच्छ्वासगात्रभङ्गादिकारणम् ॥१२१॥(ग)

यथा,—

“साधैकानर्थकपटं ब्रुवती मन्वराक्षरम् ।

निद्राऽर्धमौलिताक्षो सा लिखितेवास्ति मे हृदि ॥” (ग)

अथ अवहित्या,—

भयगौरवलाज्याऽऽदर्श्याद्याकारगुप्तिरवहित्या ।

व्यापारान्तरसत्त्यन्यथाऽवभाषणविलोकनादिकरी ॥१२०॥(घ)

रिवम् । पूज्यानां वः,—बुधात्, व्यतिक्रान्तात्—विशेषेण चाज्ञानज्ञान, प्रावृत्तित्—
पापशोधनानुकूलं कर्म, चरित्यानि, येन पूज्यपूजाव्यतिक्रमकं पापं नश्येदिति भावः ;
तु—विद्यु, अक्षयवृद्धः,—अक्षयवृद्धमेव, महाव्रतम्, एवं—सकलितसाध्यमनिष्पाद्येव
त्यानकपेव, न दूषयित्यानि ; भवतिः पूज्ये अक्षयवृद्धं कर्म निविध्यते, अहम्भु भवतां
तदाकर्मवचयित्वैव अधुना अक्षयवृद्धेन अर्धं घातयित्यानि, पश्चात् प्रावृत्तित् चरित्या-
नीति भावः । महावीरपरितोषेण पद्यम् ।

(ग) निद्रानाह, चेत इति ।—शनेष, क्लमेन—क्लान्त्या, मदादिना च अनितं
चेतसः,—चित्तस्य, सम्मीलनं—सुखशीमावः, मेध्यानाङ्गोपवेशेन निचललमित्यर्थः,
निद्रा, तम जृम्भा, अक्षिमौलनम्, उच्छ्वासः, तथा नात्रभङ्गादिस्य भवति ।

(घ) उदाहरति, साधैकेति ।—सखायं प्रति अक्षयिभावस्य लक्षितः । सा—
मत्कान्ता, निद्रया चर्धमौलिता अक्षिणी वलाः तथाभूता, अत एव साधैकानि—
अधैयुक्तानि, अगधैकानि—अधैविरहितानि च, पदानि यस्मिन् तत् यथा तथा,
मन्वराक्षि—महाकानि, असम्पूर्णाणि वा, अक्षराक्षि यस्मिन् तत् यथा तथा, ब्रुवती
इती, मे—मम, हृदि लिखितेष,—विहितेष, धारावाहिककारणकारण इति
भावः, अस्ति । यथा वा “निनीलिताहविद्युनाह निद्रया हृदोऽपि नास्तिन्द्रियभोन-
सुदितान् । अहम्भिं सक्रीये अदाऽप्यनीचितो रहस्यमलाः स महन्महोपतिः ॥” इति ।

(ङ) अवहित्यानाह, भवेति ।—भवतात् वीरवात् अज्याऽऽदिष इतोः हर्षादी-
नान् आकारावा—तत्तद्भावदूषणमुच्छरानादीनानित्यर्थः, गुतिः,—वीपनं, संवर्णनिदि

यथा,—

“एवंवादिनि देवर्षीं पार्श्वं पितुरधोमुखी ।

लौलाक्षमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥” (ब)

अथ श्रौतमुक्थम्,—

दृष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

चित्ततापत्वरस्वेददीर्घनिश्चसितादिकृत् ॥१८१॥ (भ)

यथा,—

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपाः

ते चोन्मीलितमालतौसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

सा चैवास्मि तथाऽपि तत्र सुरतव्यापारलौलाविधौ

रेवाराधसि वेतसीतहतले चेतः समुत्कण्ठते ॥” (म)

अत्र यत् काव्यप्रकाशकारेण रसस्य प्राधान्यमित्युक्तं, तत्

भावम्, अत्र हि त्वा—अ वदिः स्थापनमिति तद्योक्ता, [‘सुपि स्मः’ (१३३४ पा०) इत्यत्र
“स्मः” इति विभागे कप्रत्यये कृते, स्त्रियां पुनटापि प्रबोद्धरादित्वात् कप्रतिदम्] तत्र
व्यापारान्तरं—व्याख्यान्तरं, सक्तिः,—वासङ्गः, अन्वया—अप्रकृत्यान्वयः, अथभावस्य
विशेषोक्त्यादिकञ्च भवति । [अत्रादिपदेन क्रियामात्राणां परिग्रहः] ।

(ब) उदाहरति, एवमिति ।—देवर्षीं—गारुडे, एवंवादिनि सति, पितुः,—
हिमादेः, पार्श्वं, स्त्रियामिति शेषः, पार्वती अधोमुखी—अवनतवदन्या सती, लौला-
क्षमलपत्राणि—क्रीडाद्ये दृष्टस्य पद्मस्य पत्राणि, गणयामास । अथ कलकपत्रगणनया
मन्त्रादेर्वैतु समं भाविनः स्वपरिचयस्य प्रेङ्गलमुपनं गृहितम् । कुमारसम्पत्त्येवं
पद्यम् ।

(भ) श्रौतमुक्थमाह, इदमिति ।—इत्यत्र—प्रियस्य, अत्रवाप्तेः,—अत्राप्तेः हेतुः,
काव्येपक्ष—काव्यविकल्पस्य, अत्र हि त्वा—श्रौतमुक्थम् ; तत्र विग्रह—मनसः,
प्रापः, त्वरा, स्वेदः, दीर्घनिश्चसादिकं भवति ।

(म) उदाहरति, अ इति ।—व्याख्यातं पद्यमिदं काव्यनिरूपणप्रकारे १३ पृष्ठे ।
अत्र “समुत्कण्ठते” इति पदेन वाचकीयं सतततनुभूतस्य रेवारीप्रसिद्धं तनुरसुरतविधे-
रौत्सुक्यं कण्ठं नाधिकार्याः प्रतीयन्ते ।

रसनधर्मयोगित्वात् व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन
गतार्थं मन्तव्यम् । (य)

अथ उन्मादः,—

चित्तसंमोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः ।

अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत् ॥१६२॥ (र)

यथा मम,—

“भ्रातर्हिरैफ ! भवता भ्रमता समन्तात्

प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किम् ?” ।

(भृङ्गारमनुभूय सागन्दम्)

“ब्रूषे किमोमिति सखे ! कथयाशु तन्मे

किं किं व्यवस्यति ? कुतोऽस्ति ? च कौटुभीयम् ? ॥” (स)

(य) अनेत्यादि—अत्र—अस्मिन्नुदाहृते पद्ये, आन्वयप्रकारकारेण रसस्य
प्राधान्यम् इत्येवं यत् उक्तं, तत् रसनधर्मयोगित्वात्—“रसते” इत्येवमासादनधर्मशाब्धि-
तया, व्यभिचारिभावस्यापि रसशब्दवाच्यत्वेन—रसवाच्यत्वोपपत्त्या, गताद्ये—प्राप्त-
विषयम् इति मन्यव्यम् । अर्थं भावः,—अत्रानुभावादिकृतपरिपोषरहिततया रतेः
सम्पूर्णरसत्वं न सम्भवति, अर्थनीयतया अमत्कारित्वेन चोक्तुक्त्वत्वेन प्राधान्यम् ; अत
एव प्रकाशटीकाकारा अप्याहुः,—“रसपदं चात्र सम्भोगव्यभिचार्योक्तुक्त्वनाह “रसते
आस्त्रायते” इति व्युत्पत्त्या, न तु सम्भोगनामा रसः, स्वाधीनपतिव्यायाः क्रीडा-
स्नानं प्रत्युत्पन्नताया अर्थनीयत्वात्” इति ।

(र) उन्मादमाह, चित्तेति—कामशोकभयादिभिः हेतुभिः चित्तस्य संमोहः,
—चेतनाचेतनादिविशेषज्ञानजननात्मत्वम्, उन्मादः ; तत्र अस्थाने—हासादे-
रविषये, हासः, रुदितं, गीतं, प्रलपनं—प्रलापः, इत्यादिकं भवति । तथोक्तं नाट्य-
शास्त्रकारैः,—“इदजनविभवनाश्रादभिघाताशातपित्तकफकोपात् । विविधापित्त-
विकारादुन्मादो नाम सम्भवति ॥ अनिमित्तहसितरुदितोपविष्टगीतप्रवावितोऽस्तुष्टेः ।
अन्वेव विचारकृतेऽन्मादं सम्प्रयुञ्जीत ॥” इति ।

(स) उदाहरति, भ्रातरिति—हे भ्रातः हिरैफ !—अनर ! समन्तात्—
अनुदिष्टं, अज्ञता भवता मन प्राणाधिका—प्राणेश्वोऽप्यतिप्रथिता, अत एव प्रियतमा
किं वीक्षिता ?—इष्टा ? (भृङ्गारं—मनुभूयनिम्, अनुभूय—स्त्रीकारार्थं कृतया

अथ शब्दा,—

परक्रौर्यात्मदोषाद्यैः शब्दाऽनर्थस्य तर्कबन्धम् ।

वैवर्त्यकम्पवैस्त्वर्थपाश्र्वालोकाऽऽस्यशोषकृतम् ॥१८१॥ (ब)

यथा मम,—

“प्राथेक्षेन प्रहितमखरेष्वङ्गकेषु अपाऽन्ते

जातातङ्गा रसयति चिरं चन्दनाक्षेपनानि ।

धत्ते साक्षामसङ्गदधरे दत्तदन्तावघाते

शामाङ्गीयं चकितमभितञ्जुषी विशिपन्ती ॥” (श)

निश्चय, चानन्दम्) हे सखे ! किं त्वये ? कोम् इति ?—[कोम् इति स्त्रीकाररूपक-
जम्बवम्] तत्—तर्कं, चापु—श्रीम, मे—ममं, कथय—ब्रूहि, इयं किं किं व्यव-
काति—कथंनोवते ? कुतः,—कुत, चरि ? कोइशो च ? वर्तते इति शेषः इति ।
[अत्र सामेन “अनरः प्रकृतराचनः” इति विशेषनिर्द्धारवाचनत्वं बोध्यम्] । वचन-
तिवचं इत्यम् । [यथा वा—“इह ! प्रवच्य मे चान्ता नतिस्तस्मात्प्रया इता । विभा-
वितेकदेशेन दीयं यदभियुज्यते] ॥” इति । परिपुष्टिस्तु विक्रमोपश्लादी ।

(ब) शब्दानाह, परेति ।—परक क्रौर्यं—क्रूरता, तथा चान्दनः दोषः,
तदैवनादिभिः अनर्थक—चरिण्य, चापद इति यावत्, तर्कबन्धं—सम्भावना, शब्दा ।
(एषा हि भीत्याद्युद्भावनेन प्रकृत्याद्युपादिना, न हि पूर्वदृष्टयुतः इति विशेषः)
तत्र वैवर्त्ये, कम्पः, वैस्त्वर्थं—खरमङ्गः, पार्श्वोक्तः,—पार्श्वोक्तमन्, आक्षय-
सुख्य, शोषक मयति इति भावः ।

(श) उदाहरति, प्राथेक्षेनेति ।—इयं—इच्छानागा, सामाङ्गी—उपमाङ्गी,
प्राथेक्षेन—प्राचनानेन, चान्तेनेति यावत्, प्रहितमखरेषु—दत्तमखरिषीक्षेनेषु, अङ्गकेषु
जातातङ्गा—उच्छ्वाद्युपहासादः सञ्जातसाध्यवा सती, अपाऽन्ते—राम्यवसाने,
असमवेदवि इति भावः, चकितः,—सर्वतः, चकितं—भीतं यथा तथा, चसङ्गत्—पुनः
पुनः, चञ्जुषी विशिपन्ती सती, चिरं चन्दनाक्षेपनानि, नखचिङ्गोपनार्थेनिति भावः,
रसयति, तथा दत्तदन्तावघाते—दंभिते इत्यर्थः, यदधरे साक्षां चने—चारयति,
चर्पयति इत्यर्थः । अर्थं भावः,—बहि सखी यथा वा साऽपि जनेदमङ्गकेषु वर्त-
इत्येति, यथा किमर्थं तथा वृत्तचरिष्वानि ? परं जनिष्वानि तद्दार्णे दासां चार्थं

अथ स्मृतिः,—

सदृशज्ञानचिन्ताऽऽद्यैर्भूतसमुन्नयनादिकृत् ।

स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥१६४॥ (घ)

यथा मम,—

“मयि सक्वपटं किञ्चित् कापि प्रथीतविलोचने

किमपि नयनं प्राप्ते तिर्य्यम्बिज्जम्भिततारकम् ।

क्षितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सख्यम्भवाक्षितं

कुवलयदृशः स्मरं स्मरं स्मरामि तदाननम् ॥” (घ)

परिचितरहस्या, इति रहः स्मितेव बहिर्गमनात् प्राक् तद्दीपनाद्येवैव कृतवतीति ।
अथ सन्धीनचिह्नमोपम एव विद्यानिरिति ब्रह्माद्या एव प्राधान्यम् । मन्दाकान्ता
इत्यम् ।

(घ) स्मृतिमाह, सदृशेति ।—सदृशज्ञानेन चिन्ता—भावनायाः संस्कारः, तदा-
द्येव [आद्यपदेन सन्धिज्ञानादेयंइत्यम्] पूर्वम् अनुभूतः अर्थः,—उपरहादिकपः
यस्य तादृशक, विषयक—वस्तुनः, ज्ञानं स्मृतिः उच्यते । [अथ सदृशज्ञानादेः
संस्कारोद्योगद्वारा, संस्कारक तु स्मृतिं प्रति आद्यादिषु स्मरणत्वम् इति बोध्यम्] तत्र
शुभोः समुन्नयनादिकं भवति ।

(घ) उदाहरति, मयीति ।—प्रोषितक सक्वचित् नावकस्य सखायं प्रलुप्ति-
रिवम् । सक्वपटं यथा स्नात् तथा कापि—कुत्रापि, तावत् अत्रातातुराने क्षान्तिगी-
कने इति भावः, (अजिज्ञासितपदाद्ये वा) किञ्चित्—पूर्वम्, प्रथीतविलोचने—
निश्चितनयने, मयि, अथ विलपि—क्षान्तिगीजनकाधरासतपानायातुज्ञात्पूर्वकं सप्रेम-
दृष्टिपातकपं वस्तु इत्यर्थः, तिर्य्यक् विज्जम्भिता तारका यस्य तादृशं, नयनं प्राप्ते—नम
दृष्टिपूर्वं गते इति, स्मितं—हासम्, उपमतां—सम्याप्तम्, आलीं—तत्र स्मितान्
अत एव तदर्थे चेटितं पञ्चमीं सखीं, दृष्ट्वा सख्यं यथा स्नातवा अवाक्षितम्—
अवगमितं, कुवलयदृशः,—नीलोत्पलाद्याः, स्मरं स्मरं—पुनः पुनः स्मितवर्णे, तत्
आननं स्मरामि । अथ क्षान्तिपरकीर्षा क्षान्तिगी क्षान्तवर्णानं कस्यस्याः नावकं
विद्याय, नाविकासख्याः क्षितममित्तमुक्तनिरोधयेन नावकचर्चकं नाविकानुस्यकार-
वम् । हरिषी इत्यं,—“नसमरसखा नः पद्मेदेह्येदेहरिषी मता” इति अक्षय्यात् ।

अथ मतिः,—

नीतिमार्गानुसृत्यादेरर्थनिर्द्धारणं मतिः ।

स्मरता धृतिसन्तोषौ बहुमानश्च तद्भवाः ॥१६५॥ (६)

यथा,—

“असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदाय्यमस्त्रामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरश्चप्रवृत्तयः ॥” (क)

अथ व्याधिः,—

व्याधिर्ज्वरादिर्वाताद्यैर्भूमौच्छोत्कम्पनादिज्ञात् ॥२६॥(ख)

(६) नीतिमाह, नीतीति ।—नीतिमार्गः,—नीतिमार्गं, तत्र अनुसृत्यादेः,—
अनुसृष्ट्यादेः हेतोः, अवननादेः हेतोरिति यावत्, [आदिपदेन अनुमानादेरुच्यते]
अर्वाणां—आर्याणां, निर्द्धारणं—निर्द्धारः, मतिः, निमन्नागमसमाप्तौचनोत्पन्नः
तोत्यर्थनिर्द्धारः मतिः इति निष्कर्षः । स्मरता, धृतिः, सन्तोषः, बहुमानश्च तद्भवाः,—
स्मरताऽऽद्यः तदुत्पन्ना इत्यर्थः । [अन्वयाप्युक्तम् ; —“प्राज्ञादिविचारजन्यमर्थनिर्द्धारं
मतिः, तत्र निःसन्देहसोपपन्नमर्थनिर्द्धारोदात्तयोऽनुभावा भवति” इति] ।

(७) उदाहरति, असंशयमिति ।—अनुक्तकामवचोक्तं दुष्कृतकामानुमानमिदम् ।
इयं, अनुक्तमेति शेषः, असंशयं—निश्चितं, अक्षय—अक्षयमिति, परिपद्ये—पञ्चोदयेषु
कोट्यादे, अना—योग्या, अविद्यविवाहोचितेति यावत्, यत्—यथात्, आय्ये—साधु,
निर्द्धारमिति यावत्, मे—मन, मनः अना—अनुक्तकामान, अभिलाषि—अनुक्त-
सुखम् ; तदेव समवेयते, सतामिति ।—हि—सतः, सन्देहपदेषु—सन्देहेषु, वस्तुषु
—विषयेषु, सतां—साधूनां, अदाऽप्यनापरितपापक्षमंभानित्यर्थः, अन्तःकरश्चप्रवृत्तयः,
—आत्मराशि तस्मानि, सन्देहाद्यः इति यावत्, प्रमाणं—निश्चयवोजम् ; साधु-
जनसा वत् श्लाघ्येते, तदवश्यमेव कामचित्तव्यं, नाम वैशेष्यसम्भव इति भावः ।
अत्र अनुक्तकामायाः स्मपरिग्रहोचितत्वनिर्द्धारणम् । अन्वयविषं उच्यते ।

(७) व्याधिमाह, व्याधिरिति ।—वाताद्यैः,—वायुविषयसमादिप्रकोपैरित्यर्थः,
जात इति शेषः, अत्रादिः व्याधिः ; रोगविबोगाद्युत्पन्नः चित्तोद्वेगः सन्नापः व्याधिः
इति सारः । अत्र विभावाः निश्चयिरुवातपित्तादिप्रकोपाः, अनुभावाः शरीरवैशेष्य-
विवाहोक्त आद्यः । [एतदाप्युक्तः आनुसृत्यादेः,—“एवमेवो वदप्रो वा अर्वाणां वा

तत्र दाहमयत्वे भूमौच्छादयः । शैत्यमयत्वे उत्कम्पनादयः ।

स्यष्टमुदाहरणम् ।

अथ त्रासः,—

निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासः कम्पाऽऽदिकारकः ॥२०॥ (ग)

यथा,—

“परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः

सुराङ्गनास्त्रासविलोलदृष्टयः ।

उपाययुः कम्पितपाणिपङ्कवाः

सखीजनस्यापि विलोकनीयताम् ॥” (घ)

प्रक्षीपतः । वातपित्तकफानां स्युः व्याधयो ये ज्वरादयः ॥ इह तत्रभवो भावो व्याधिरिन्वमिधोयते ॥” इति] तत्र भूमौच्छा—भूमौ शयनेच्छा, उत्कम्पनादिकश्च भवति । उदाहरणं यथा,—“प्रियजनपरिवहान् वेपमानां कृत्राज्ञीं, विकृतवचनवर्थां खेदसंक्षिप्तनाभौम् । विपुलपुलकशैलानामावलय्य ज्वराणां, कुमतिरमितचिन्तासानरे निर्गमज्ज ॥” इति ।

(ग) दाहनाह, निर्घातेति ।—निर्घातः,—“यदाऽन्तरीक्षे वचवान् मादतो नवताऽऽहतः । पतन्वचः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥” इत्येवंकपः सुदारुचः शब्दविशेषः, विद्युत्, तथा उल्का—आकाशनाभौ ज्योतिरप्रिमयः पदार्थविशेषः, उल्लस,—“इच्छिन्ना च स्यादा रक्तनीलप्रिलोक्वला । पौरुषी च प्रमाथेन उल्का नानाविधा स्युता ॥” इत्युल्लस्यथा, एवमादिभिः हेतुभिः कम्पाऽऽदिकारकः त्रासः, भवति इति शेषः ।

(घ) उदाहरति, परिस्फुरदिति ।—भारवो जलक्रीडावर्षणनिदम । सुराङ्गनाः,—अस्तरवः, परिस्फुरतिः,—परितः सञ्चरतिः, भोभेः,—नख्येः, विघट्टिताः,—आहताः, ताडिता इत्यर्थः, ऊरवः,—सकृन्धिनो बासां ताः, चत एव त्रासेन विलोकाः,—चक्षुषाः, दृष्टयः बासां तथासृताः, तथा कम्पिताः पाणिपङ्कवाः बासां तथासाः सन्धः, सखीजनस्यापि, किं पुनर्विद्यासिनामिन्वपिशब्दाद्यैः, विलोकनीयतां—दर्शनीयताम्, उपाययुः,—प्रायुः । शंभुकाविलं ३११म् । [यथा वा—“समुत्थिपन्नं यः पृथिवीधतां च वरप्रदानक चकार शूलिनः । प्रवृत्तुपाराद्रिसुतासुवत्पन्नस्य वक्रुपासेव सुक्रीन गिक्तवत् ॥” इति त्रिपदायमने १ स० ३० श्लोकः ।]

अथ त्रीडा,—

✓ चार्ध्याभावो त्रीडा वदनानमनादिकुहुराचारात् ॥२८८(क)

यथा,—“मयि सकपटम्” इत्यादि ।

अथ इर्ष्ये,—

✓ इर्ष्यस्त्रिष्टावाप्तेर्मनःप्रसादोऽश्रुगद्गदादिकरः ॥२८९(ख)

यथा,—

“समीक्ष्य पुत्रस्य चिरात् पिता मुञ्चं

निधानकुक्षस्य यथैव दुर्गतः ।

मुदा शरीरे प्रबभूव नात्मनः

पयोधिरिन्दूदयमूर्च्छितो यथा ॥” (क)

(क) त्रीडानाह, चार्ध्याभाव इति ।—चार्ध्यांश—निर्लज्जत्वञ्च, अभावः,—
साहित्यं, त्रीडा ; सा चेत् दुराचारात् भवति, तदा वदनञ्च—उपलक्षणात् लक्ष्यञ्च,
आनमनादिं करोतीति तच्चासृता । नादिकानां नायकवक्त्रावकीकनादेः, पुत्रवाचाञ्च
कीकृतनिबन्धनापमानादेः समुद्रवः निसेकस्त्राधीवदनत्वादनिमित्तीभूतः मनोवृत्त-
विशेषो त्रीडा । [किंचित् एवमुदाचख्यः, यथा हि,—“चेतोनिनीलमं त्रीडा व्यस्ताराम-
कादिभिः” इति । उदाहरणं यथा वा,—“पटाक्षपे पक्षी मनवति मुञ्चं जात-
विनवा उडाक्षेपं बाण्यक्षपुच्छरति नावावि निधतम् । न शक्नोत्याकातुं क्षितमुञ्च-
शब्दीदत्तनवना क्रिया तात्मत्वानः प्रकलपरिहासे नववधूः ॥” इति] ।

(ख) इर्ष्येनाह, इर्ष्ये इति ।—इष्टञ्च—प्रियस्य वस्तुनः, अवाप्तेः,—आभात, अस्तु
—वैतज्यं, गद्गदम्—अक्षयभाषणं, तदादिकरः मनसः,—चित्तञ्च, प्रसादः,—
प्रसन्नता, इर्ष्येः ।

(क) उदाहरति, समीक्ष्येति ।—दुर्गतः,—हरिद्रः, यथा एव निधानकुक्षस्य
—रत्नमञ्जं लक्ष्यञ्च, दर्शनान् भवति इति शेषः, तथैव पिता—जनकः, चिरात्
पुत्रस्य मुञ्चं समीक्ष्य—निरीक्ष्य, इन्दूदयेन—अक्षीदयेन, मूर्च्छितः,—उर्ध्वं गतः,
पयोधिः यथा—समुद्र इव, [अतिप्रसन्नस्य समुद्रस्य साक्षितत्वं भवतीति अतिप्रसन्नो-
पमां इत्यन, अथवा,—यथा पक्षीनिधिरिन्दूदयेन तरणो भवति, तथा पुत्रोपमा इर्ष्य-
तरणो नभूव इति उपमा] मुदा—इर्ष्ये, आत्मनः,—लक्ष्यं, शरीरे—शरीरवैकल्यात्,

असूया... युता ।
दोष... ताऽऽदिकृत ॥१००॥ (ग)

विहितं मधुद्विषः ।
परिनिमित्तपरवृद्धिमत्परि मनो हि मानिनाम् ॥ (भ)

असूया प्रवृत्तौ, अपरिमितदुर्षवान् आसीदित्यर्थः । इदं केनापि
परिनिमित्तमिति चतुर्था वृत्तः कार्यं विवृतः सुतामनसः । मद्योदधेः
मधुद्विषः मद्यः प्रदुर्षः प्रवृत्तौ नास्ति । इति चाधिदासकतरत्तुवञ्जीव
विज्ञानेनोचितया प्रदुर्षमिति श्रेयम् । वंशस्त्रविज्ञानेन । यथा वा,—“युना-
न्यासप्रतिबंधतात्मनो जनन्ति यथा वृद्धिमाश्रमासत । ततो मनुस्त्व न केटमदिव-
स्यधीयान्नाममममथा मुदः ॥” इति त्रिशुपाख्ये १ स० २३ः श्लोकः ।

(ग) असूयामाह, असूयेति ।—शौक्यात्—उद्धतस्वभावत्वात्, अन्वेषी गुणस्य
तथा श्लोकीनां—सम्पदान्, असद्विषयता असूया । तत्र दोषावात्—अपरनिष्ठानामिति
भावः, उद्धोवः—उल्लोचनं, भ्रुविभेदः,—सूतकः, अवज्ञा, शोषे कृतादि—मुखरागादि
क्रियते । अत एवाहुः,—“परोल्लर्षदर्थनाद्विजन्वः परनिन्दाऽऽदिकारयोभूतचित्तवृत्ति-
विशेषोऽसूया” इति ।

(भ) उदाहरति, अथेति ।—अथ—अथचन्द्रस्य सर्वेभ्योऽप्याल्लेभ्यः प्रथमं
श्रेष्ठतया बुधित्तिरेव विहिततयाः पूजायाः अनन्तरं, तत्र—तस्यां, सकलसुखम-
नङ्गीयमहात्मजनपरिमण्डिततया विष्णुमतायामित्यर्थः, सद्वि—समायां, (“समन्या
परिवृत्तौशोचमासमितिसंबद्धः” इत्यमरः) अद्वैतपतिः,—अद्वैतविशेषस्य पति-
रशौचः, त्रिशुपाखः इत्यर्थः, पाण्डुतनयेन—बुधित्तिरेव, विहितं—कृतं, वदितमित्यर्थः, ।
मधुद्विषः,—असूया, मानं—सम्मानं, न असूयत—दुर्ष्यां अकारित्यर्थः ; हि—तथा हि,
मानिनाम्—अमानिनामवतसम्, उद्धतस्वभावामामिति यावत्, मनः परीयां उद्धो—अभ्य-
स्ये, मत्परि—विशेषेण, भवति । अथ महात्मनिमनङ्गीयस्य भगवतो भागासङ्गमस्यैव
आधिपत्यं तन्निन्दनानुभाववती त्रिशुपाख्यता भगवद्वेषांस्त्वानाऽसुयाऽऽभिधायते ।
त्रिशुपाख्यवक्ष्येदं पद्यम् । उद्धता इति,—“प्रथमे सजो यदि सजो च, नसकमुवन्नास्य-
स्यारम् । यद्यप्य भगवताः सुरभी, सजस्य जनी च भवतीसुद्धता ॥” इति तन्त्रप्रवाहम् ।

अथ विषादे

उपोयाभावजन्मा तु विषादे

निश्वासीच्छ्वासहृत्तापसहायान्

यथा मम,—

“एषा कुटिलघणेण सुचिकुरकडापेण तुह विषादेण मम
महं सखि ! दारइ दंसइ आणसजट्टिअ जमउरइ विषादेण

अथ धृतिः,—

ज्ञानाभीष्टाऽऽगमाद्यैस्तु सम्पूर्णस्मृता धृतिः

सौहित्यवचनोक्तासहासप्रतिभाऽऽदिकृत्॥२०२॥(ठ)

(अ) विषादमाह, उपायेति ।—उपायानामभावात् अन्य यत्र तादृशः, सख-
सकृदः,—उक्ताःकृत्वाः, विषादः । तत्र निश्वासः, उच्छ्वासः, हृत्तापः, उपायान्वेषणा-
दिकृत् मयति ।

(ट) उदाहरति, एषा इति ।—[“एषा कुटिलघनेन सुचिकुरकडापेन तत्र
निबद्धा वेधो । मम सखि ! दारयति दग्गत्वावसवटिरिव यमोरगोव इदयम् ।”
इति संक्षतम्] इति सखि ! [एतेन तस्याः श्लोऽर्थित्वं ज्ञावेदगीतरश्च कर्तव्यो-
चिन्वावच्छ्वासंरमश्च आवेद्यते] कुटिलघनेन—कुचितनिर्विदेन, [अथ विज्ञेय-
चोभवसमाहः] सुचिकुरकडापेन—शीघ्रमेव कुलकसमूहेन, [“चिकुरकडापेण
(चिकुरकडापेन) इति नामपाठे ह्यन्वोभङ्गः] (“चिकुरः कुलको वाकः”
इत्यमरः) निबद्धाः, एषा—इत्यमाना, तत्र वेधो आबसवटिरिव—कोददृक् इव,
अद्विरिव ता, मम इदं दारयति—खल्वयति, तथा यमोरगोव—काशीरगोव,
[काशीरगोवेति पाठान्तरे ह्यन्वोभङ्गः] इत्यति च । [अतीडसा दारकदग्ग-
मं ज्ञानं मम न भवेत् तथा त्वया यतिसव्यम् ; तत्र अथगावतदाननिर्वर्णनेवेति
व्यव्यते ।] अतोत्पेचाऽनुप्रासिता भेदेऽप्यभेदातिशयोक्तिः । एवमेवका वेख्या दारक-
दग्गमकपोभवविषयार्थकारिताऽभिधानेन आयसवटि-यमोरगोवचोभवविषयोपमाना-
पेक्षया उपमेवदवावाःखला व्यतिरेकाव्यतिरेकोऽभिव्यज्यते] आर्थांगीतिह्यन्वः,—
“आर्थांगीत्यन्वोऽभिव्यज्युव तादृक् परार्थनाम्नांगीतिः” इति तन्नाचवात् ।

(ड) धृतिमाह, ज्ञानेति ।—ज्ञानश्च तत्रा प्रभोवत्त आरमः, एषमादिभिः

यथा मम,—

“कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बद्धा वचोविग्रहं
 नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादानुष्मि कौर्यातनाः ।
 द्रश्वोघाः परिसञ्चिताः खडु मया यस्याः कृते साम्प्रतं
 नीवाराञ्चलिनाऽपि केवलमहो ! सेयं कृतार्था तनुः ॥” (ड)

अथ चपलता,—

‘मात्सर्यं द्वेषरागादेश्चापल्यं त्वनश्रस्थितिः ।

तत्र भर्त्सनमारुष्यस्वच्छन्दाऽऽचरणादयः ॥२०३॥ (ठ)

हेतुभिः सम्पूर्वसङ्गता—पूर्वकामत्वं, धृतिः । तत्र लोचिन्—दृष्टिः, (“लोचिन् तर्पणं
 दृष्टिः” इत्यमरः) वचनानामुच्चारणः, सहासा—एकाकसञ्चिता, प्रतिभा—मननबोध्यव-
 झादिनी बुद्धिः, तस्याः स्मृतिश्च भवति । तथाऽऽहुः,—“लोमशो बभूवुः कृतेनितोपत्र व-
 निवारचकारचोभूतचित्तवृत्तिविशेषो धृतिः” इति ।

(ड) उदाहरति, कृतेति ।—कृतानि पापानि तत्प्रज्ञानदशायां कृतः
 कृत्वापि सर्वतो विरक्तलोत्तरियम् । दीनानां—नानाविपदग्रस्तानां जनानामिति
 भावः, निपीडनान्—उत्कोचादिद्वारा उत्पीडनमित्यर्थः, कृत्वा, निजजने—पुत्रनिव-
 षामादिदृष्टे वन्धुजने, बद्धां विग्रहं—बाह्यवर्षं, बद्धा—कृतेत्यर्थः, चास्मान्नेवापि
 लोचनं परित्यजेति भावः, चिरात्—बहुकालिकीरित्यर्थः, गरीयसीः,—चतिसहस्रीः,
 आनुष्मिकीः,—पारलोचिकीः, सातनाः अपि,—नानानरकसम्बन्धीनि दुःस्वाम्यपीति
 भावः, नैव आलोच्य—अन्यथावित्वा इत्यर्थः, लोमोत्पीडनादिप्रत्यवायनं सर्वथा
 विच्युतेति भावः, यस्याः,—तस्याः, कृते—निमित्तम्, अरभीगार्थमित्यर्थः, मया
 द्रश्वोघाः,—द्रव्यक—खर्चरादिदृष्टपणितक, चोघाः,—राशयः, अनराशयः इत्यर्थः,
 (“द्रव्यानु पितृषु विभे पृथिव्यादौ विक्षेपने । क्रीडे च भेषजे मध्ये द्रुषिष्वादि च
 वाच्यम् ॥” इति मेदिनी) परिसञ्चिताः,—सङ्कुचिताः, सा इयं—मानकीना, तनुः,
 —शरीरं, खडु साम्प्रतं—गर्हके इत्यर्थः, तत्प्रज्ञानदशायां कृतं वाच्यं, केवलं
 नीवाराञ्चलिना अपि—एकाकचित्तितेन दृष्टवाच्येनापि, कृतार्था—अपचितप्रबोधना,
 धृते इति वाच्यं, इति च हो—वाच्यम् । अत्र तत्प्रज्ञानेन निरुद्धत्वं धृतेः
 प्रत्यावचनम् । आर्त्तनिवृत्तिकृतं इत्यम् ।

(ठ) अचपलतायाः, मात्सर्यं इति ।—मात्सर्यं इति, उवाच, रामादिः,—अनु-

यथा,—

“अन्यासु तावदुपमर्दसहासु मृङ्ग !

शोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु ।

मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले

व्यथं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ?” ॥ (घ)

रागादेश इतोः, अनवस्थितिः,—एकमानवस्त्रानं, तु चापख्यम् । तत्र भर्त्सनं, पादर्थ्यं, तथा लक्ष्मन्दवारित्वं भवति । यथाऽऽहुः,—“अमर्षप्रतिकूल्योर्ष्यारागदेषाश्च मत्सरः । इति यत्र विभावाः स्वरगुभावस्तु भर्त्सनम् ॥ वाक्पादर्थ्यं प्रहारश्च तादृशं वक्ष्यन्वने ॥ तथापलननालोच्य काव्येकारित्वमिष्यते ॥” इति ।

(घ) उदाहरति, अनवस्थिति ।—अस्मादिदुपभोगानुचितानवस्थावानुपमनीर्णं कामयमानं निषेधन्या विदग्धोक्तिरियम् । हे मृङ्ग !—हे मधुप ! अन्यत्र,—उपचारात् तदत् रसिक ! इत्यर्थः, [एतेन आवेदनौचित्यं व्यन्यते] अन्यासु—एतद्भिन्नासु, उपमर्दसहासु—मधुपानकालिकचरचाघातादिरुपमुपमर्दनं सहस्ते—सोढुं, अमनो इति तथाभूतासु, अन्यत्र,—सन्मोगकालिकपुन्वनालिकननादिसहासु इत्यर्थः, सुमनो-लतासु—कुसुमवल्लीषु, अन्यत्र,—सुमनसाम्—उदारचेतसां, कलाः,—कला इवा-नोदहेतुभूताकासु, सुन्दरीषु इति यावत्, शोलं—चपलम्, अन्यत्र,—मन्मथोद्रेकेषो-क्तमिति भावः, मनः तावत् विनोदय—प्रीचय, नवमालिकायाः,—वासव्याः, अन्यत्र,—उपचारात् तथा—अभिनवपरिचयाऽसौ, मालिका—विद्यासिमीति तस्मा-त्सोक्त्यायाः, मुग्धाम्—अभिनवां, कोलकामित्यर्थः, अन्यत्र,—सुरतमुद्गाम्, अजात-रजसम्—अशुद्धतपरागां, तत्र मधुनोऽभावात् इति भावः, अन्यत्र,—अजातात्तंवां, यदुपभोगोऽधर्मकारकतया निषेधात् इति भावः, कलिका—कीरकं, (“कलिका कीरकः पुमान्” इत्यमरः) अन्यत्र,—उपचारात् तत्सदृशं मुग्धाङ्गमिति भावः, अकाली—मत्सरद्वेषावदशायाम्, अन्यत्र,—वाक्यतया सङ्गानर्हदशायामित्यर्थः, किं—कथं, व्यथं—गिरकं, कदर्थयसि ?—कथयसि ? अतीवभीतः उपभोगानर्हानपि उपभोक्तुं कामयमानं लक्ष्मणवद्विषुतया चापख्यं प्रतीयते । श्लोकेऽपि उपमर्दादि-द्विष्टविशेषवन्नहिन्वा प्रस्तुतकृतवासुकरप्रोदगाविकादिषु अप्रस्तुतमृङ्गसुमनोलतादीनां तथा प्रस्तुतनालिकादिषु अप्रस्तुतनवमालिकादीनां व्यवहारसमारोपात् श्लेषोक्त्या समा-लोक्तिः । वक्ष्यतिवचं इत्यम् ।

अथ ज्ञानिः,—

रत्नायासमनस्तापत्रयिपासाऽऽदिसम्भवा ।

ज्ञानिर्निष्प्रायता कल्पकाश्यानुत्साहतादिक्रान्तिः ॥१००॥(त)

यथा,—

“किञ्चलयमिव मुग्धं बन्धनात् विप्रसूनं

हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः ।

ज्वरयति परिपाण्डु क्षाममस्त्राः शरीरं

शरदिज इव धर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥” (थ)

(त) ज्ञानिनाह, रत्नायासिति ।—रत्नावासेन—सुरतपरिचयेन, मनसायेन, सुखा, पिपासाऽऽदिना च समुहना, निष्प्रायता—चक्षानर्थमित्यर्थः, ज्ञानिः । तत्र कल्पः, काश्यान्, अनुत्साहताऽऽदिकश्च ज्ञान् । यथाऽऽहुः,—“रत्नायासासङ्घट्टस्मि-
ज्ज्ञानिर्निष्प्रायता मता । अनुत्साहाहदौर्बल्यखेदाद्येभ्योऽस्तिमेति वा ॥” इति ।

(थ) उदाहरति, किञ्चलयमिवेति ।—जानकीं विचोक्त तरुवरुपं निदपयन्त्या सुरवावा उक्तिरियम् । शरदिजः,—शरत्काशजः, धर्मः,—निदाघः, सूर्यताप इति यावत्, केतकीगर्भपत्रं—केतकाः,—केतकीपुष्पत्र, गर्भपत्रं,—मध्यस्थितं पत्रम् इव, हृदयकुसुमशोषी—हृदयमेव कुसुमं कोमलतया पुष्पं, तत् शोषयतीति तथोक्तः, दरा, —हृदयक कुसुमं कुसुमाकारं गर्भंजानं तच्छोषी, यत एव दाहकः,—मयहरः, दीर्घशोकः,—दीर्घः चायतः, बहुकालान्वापितयाऽपान्नापार इति यावत्, शोकः,— निरङ्गनखेदविशेषः इति तथोक्तः, बन्धनात्—उत्सात्, उत्पत्तिज्ञानादिति यावत्, विप्रसूनं—विच्छिन्नं, मुग्धं—ब.लं, मनोरममिति यावत्, किञ्चलयमिव स्थितम्, अस्त्राः,—शोतायाः, परिपाण्डु—परितः पाण्डु श्वेतस्वार्थं, क्षामं—क्षमं, शरीरं ज्वरयति—क्षमापयतीत्यर्थः । [ज्ञे हर्षचये इति धातोः षिचि पुञि पाचिबङ्गकः] अत्र शोतायाः विरहावस्वार्थं मनस्तापावत्त्वना शरीरपाण्डुत्वावपुम्भावा ज्ञानिः शो-
यते । अतरराजपरिप्लेदं पश्यम् । नाचिनी इत्यम् । यथा वा “सुखितमन्मन्त्रायाः
जानवत्केन्दुवित्वा रजनय इव निद्राज्ञाननोशोपचात्यः । तिनिरनिध दवायाः
क्षत्रिणः केसपात्रान् चनपतिपट्टिभ्यो वाक्यमूर्धारवणः ॥” इति । पूर्वैः विरह-
सापन्न्या, अत्र पुनः सुरतचलनत्या ज्ञानिरिति विरिषः ।

अथ चिन्ता,—

✓ ध्यानं चिन्ता हितानाम्निः शून्यताश्लासतापक्वत् ॥२०॥(घ)

“कमलेषु विषसि एष च

संजीभन्ती विरोहिणं ससिबिम्बं ।

करफलपक्षत्यमुही

किं चिंतसि ? सुमुखि ! अंतराह्विषह्विषभा ॥” (घ)

अथ वितर्कः,—

✓ तर्को विचारः सन्देहाद्भूशिरोऽङ्गुलिनर्तकः ॥२०॥(ग)

यथा,—“किं रुद्रः प्रियया ?—” इत्यादि ।

एते च त्रयस्त्रिंशद्द्वयभिचारिभेदाः” इति यदुक्तं तदुपलक्षणः

मित्याह (प),—

(ट) चिन्तामाह, ध्यानमिति ।—हितस्य चनाम्निः,—ब्रह्माभात्, शून्यता—
हृदयस्य ज्ञानशून्यत्वं तस्याः, तथा श्लासतापयोः क्षारणं ध्यानं चिन्ता ।

(घ) उदाहरति, कमलेनेति ।—[“कमलेन विषसितेन च संजीभन्ती विरो-
हिणं त्रिविन्मम् । करतलपर्येषमुखी किं चिन्तयसि सुमुखि ! अन्तराहितहृदया ?”
इति संक्षेपतम्] । हे सुमुखि ! अन्तराहितम्—अन्तरभिनियोगितं, हृदयं यथा
वाह्यम्, [अत्र हृदयसन्देहं हृदयं नायकरूपं वस्तु व्यज्यते] तथा करतले, वामे इति
भावः, पर्येषं—स्त्रापितं, मुखं यथा तथाभूता, अत एव विचक्षितेन—प्रकृष्टेन,
कमलेन—पद्मेन च, विरोहिणं—स्वभाववैरिणं, त्रिविन्मं संजीभयन्ती इती किं
चिन्तयसि ? [अत्र करतलं कमलं मुखं त्रिविन्ममित्यतिशयोक्तिर्भेदेऽप्यभेदरूपा
बोद्धव्या । करतलोपरि कपोलनिधानं श्लोकमुद्रेति श्लोकमनुष्याया नाविद्याया
मावलीश्लोकतया चिन्ताऽभिव्यज्यते] । आख्यांतीतिच्छन्दः ।

(ग) वितर्कमाह, तर्कं इति ।—सन्देहात्—संशयात् हेतोः, सुयोः, त्रिरसः,
अङ्गुलीनाञ्च नर्तकः विचारः तर्कः ।

(प) ननु एतेषां उच्चारिभावानां कथमेतावन्ती एव उद्गता निवृत्ता भ्यात्,
विनम्रोल्बन्तानिर्धवविनेकप्रमात्रैस्त्रुक्तवार्धदशसंशयमास्त्यर्थविनादीनामपि कश्चेत्
कथं तत्र तर्कमानत्वात् ? एवमेत एतेऽप्येवामप्युपलक्षणा इत्याह, एते चेति ।—

रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ॥२०७॥(फ)

तथा हि शृङ्गारे अनुच्छिद्यमानतयाऽवस्थानात् रतिरेव
स्थायिशब्दात् । हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव
व्यभिचारिलक्षणयोगात् । तदुक्तं,—

“रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते” इति ।

तत् कस्य स्थायिनः कस्मिन् रसे सञ्चारित्वम् ? इत्याह,—

शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः ।

श्रान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः ।

इत्यादन्यत् समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः ॥२०८॥(ब)

लक्षितलक्ष्याह इत्यर्थः । त्रयस्त्रिंशत्—तत्सङ्ख्यायाः, व्यभिचारिणां—सञ्चारिभावानां,
भेदाः भवन्ति, इत्येवं प्राक् यदुक्तम्—परिमितं, तत् उपलक्ष्यम्—अन्वेषामध्युप-
लक्ष्यमिति भावः । अयं भावः ;—उपलक्ष्यं नाम स्वप्रतिपादकत्वे इति इतरप्रति-
पादको धर्मविशेषः, एवञ्च एषाम् उपलक्ष्यकत्वस्वीकारेण तत्सङ्गानामन्वेषामपि
यद्वचमुचितमेव इति बोध्यम् । अन्ये तु नैतेभ्योऽन्ये केचित् व्यतिरिच्यन्ते, किन्त्वेतेषु
अनर्भक्ष्यन्ते ; तथा हि,—लज्जायां विनयस्य, शोकस्येव उत्कण्ठायाः कुतूहलस्य च, मत्तो
निर्धयस्य विवेकस्य च, धृती क्षमायाः, दैन्ये श्लैषस्य, चापले घृष्टतायाः, अर्थाद्व्याप-
दस्य, तर्के संशयस्य, अस्यायां मात्सर्यस्य, नासे उद्वेगस्य च अनर्भावीपपत्तेः क्लृप्तं
पाथेक्येन कल्पनं व्ययम् । यदि च विनयाऽऽदीनां शिरोनमनादिद्विपातुभावसायेन
लज्जाऽऽदायनर्भाव्यलोपपत्तावपि निन्द्यानिन्द्यकर्मांश्चान्वादिभेदेन भिन्नतया तेषाम्
अस्ति किमपि सूक्ष्मवच्छेदकम् इत्येवावहः, तर्हि तेषामपि सूक्ष्मवच्छेदक-
कल्पनाधानानन्वयम् इति यद्योक्तमेव न्यायं शरत्तम् ।

(फ) रत्यादयः इति ।—रत्यादयः,—रतिहासादयः, अपि—ये एव शृङ्गारादौ
स्थायितयाऽभिनतास्तेऽपि, किं पुनर्नास्तव्यादय इति भावः, अनियते—परिमितरति,
स्वानुचितनिवहरहिते इत्यर्थः, रसे व्यभिचारिणः स्युः ।

(ब) शृङ्गारिति ।—शृङ्गारवीरयोः हासः, तथा वीरे क्रोधः, मतः,—बोध्य-
इत्यर्थः । श्रान्ते पुनः जुगुप्सा व्यभिचारितया कथिता । इत्यादि—एषनादि, अन्यत्
अपि भावितबुद्धिभिः,—भाविता परिपक्वा बुद्धिर्षेवा तेषांशुः, क्वाप्यशास्त्रिनोप-
सि-

अथ स्थायिभावः,—

अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः । २०२ । (न)

यदुक्तम्,—

“सकृत्प्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुक्तः ।

न तिरोधीयते स्थायौ तैरसौ पुण्यते परम् ।” इति (म)

रिक्तार्थः, कथं समुपेयं—बोधव्यम् ; यथा प्रहारे शोकः, अरुचे रतिः अनय, भवान्ने
विश्वसः, ज्ञानो ललाटः, बोधको भवन् इत्यादि ।

(म) स्थायिभावमाह, अविरुद्धा इति ।—अविरुद्धाः,—अविरोधिनाः, विरुद्धाः,
—विरोधिनाः वा भावाः, यं तिरोधातुम्—आस्वादवितुम्, अक्षमाः, तथा आस्वादक
—रसक, अङ्कुरः,—प्ररोह, तस्य कन्दः,—मूलम्, असौ भावः स्थायीति सम्मतः ।
अत्रेदमवधेयम्,—अतः अरुचिर्नास्तकल्पनाऽऽत्मकस्य रत्यादिर्भट्टिति अथितेऽपि सञ्जात-
संस्काररूपेण बहुसमयं वर्त्तमानत्वात् यावद्द्रव्यस्य समसमन्वेष्ट्याह स्थायित्वम् । तथा-
ऽभिहितमभियुक्तैः,—“विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः । आत्मभावं नयन्त्वान्
स स्थायी स्वभावात्तरः । चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बन्धेऽनुबन्धिभिः । रसत्वं ये प्रपद्यन्ते
प्रसिद्धाः स्थाविनोऽन ते ।” इति । [अत्र “चिरम्” इति परं व्यभिचारिवारणाय]
अनुबन्धिभिः,—अनुसूतैः, विभावादिभिरित्यर्थः । तद्योक्तम्,—“सजातीयविजातीये-
रविरुद्धमूर्त्तमान् । यावद्द्रव्यं वर्त्तमानः स्थायिभावं लदाहृतः ।” इति । “यथा
नराणां वृषतिः शिष्याणाञ्च यथा गुरुः । एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी नदा-
निह ।” इति च भाष्यमास्त्रकारैः । अत्रार्थं सारः,—यथा समानव्यथाः समानाङ्-
कुराणाः कुक्षविद्याक्षर्म्मिष्विषयत्वत्वात् राजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव च अन्ये वस्तुस्यः
शैवान्निवाणुचरा भवन्ति, तथा विभावाणुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावान् उपपद्यता
भवन्ति । तत्र वृद्धान्त्वत्वात् स्थाविमृताः स्थाविनो भावाः, तरुणानोवपुत्रवगुचमृता
अन्ये भावास्तान् गुणत्ववाऽऽश्रयन्ते, परिकल्पमृता व्यभिचारिणो भावाः ; यथा बी
वपुजनपरिवारः स एव राजमान् अभते, भावः सुमहानपि पुत्रवः, तथा विभावाङ्क-
भावव्यभिचारिपरिवृतः स्थाविजानी रसतां अभते इति ।

(न) उक्तमर्थं प्राचां संवादिन आष्टवसि, अनिति ।—सकृत्प्रवृत्त्या—आस्वा-
दपदैतत्प्रवृत्त्या, अन्येषां भावानाम् अङ्कुराङ्कुरः,—अस्त्रवया सम्बन्धान्, असी-

तद्वेदानाह,—

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च ॥२१०॥

तत्र,—

रतिर्मनोऽनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितम् ।

वागादिवैकृताच्चेतोविकासो हास इष्यते ॥

दृष्टनाशादिभिश्चेतोवैकृत्यं शोकशब्दभाक् ।

प्रतिकूलेषु तैच्छास्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थयानुत्साह उच्यते ।

रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैकृत्यदं भयम् ॥

दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ।

विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमाऽतिवर्तिषु ॥

विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ।

शमो निरीहावस्थायामात्मविश्रामजं सुखम् ॥२११॥ (य)

स्वाभिभावः, वैः,—भावेः, न तिरोधीयते—तिरोहितस्वरूपो विधीयते, परं—केवलं,
(सैः) पुष्यते—पुष्टिं प्रति नीयते ।

(य) रथादीनाह, रतिरिति ।—मनसः,—चित्तस्य, अनुकूले—प्रोतिकरे, चर्ष
—वस्तुनि, (“अर्थाऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिष्ठचित्तु” इत्यनरः) प्रवणायितं—तदावणा-
विवं, रतिः, चत उपचारात् तद्धर्मः, प्रेमरसाद्र्द्रचित्तत्वं रतिरिति भावः । वागा-
दीनां—वचनप्रवृत्तीनां, [आदिपदेन उपचारादीनां यद्वचनम्] वैकृतात्—विकृति-
भावात्, चेतस्तु,—मनसः, विकासः,—सुन्दरं, हास इष्यते । इष्टस्य—प्रियस्य,
नागादिभिः हेतुभिः चेतसः वैकृत्यं—व्याकुलीभावः, शोकशब्दभाक्—शोक इति
शब्दं भवति चभते इत्यर्थः । प्रतिकूलेषु—विचरेषु, तैच्छास्य—उपचाराः, चयवोधः,
—दायवधुःक्षेत्रेषु इत्यर्थः, क्रोध इष्यते । कार्यारम्भेषु—कर्मव्यवस्थादनेषु, खोदान्

यथा,—मासतीमाधवे रतिः, नटकमेलके हासः, रामायणे शोकः, महाभारते शमः, एवमन्यत्रापि । एते हि एतेषु अन्तरा उत्पद्यमानेः तैस्तैर्विद्वेषैरविवक्षैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रत्युत परिपुष्टा एव सङ्घटयानुभवसिद्धाः । (र)

किञ्च,—

नानाऽभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः ।

तस्माद्भावाः अमी प्रोक्ताः स्यायिसञ्चारिसात्त्विकाः ॥२१२॥

यदुक्तं,—

“सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावनम् ।” इति । (व)

—किरतरः, संरथः,—समावेशः, उद्यतत्वमिति यावत्, उल्हासः उच्यते । रौद्रवक्रा
—विषतां तीव्ररामध्यंशनेन, अनितम्—उत्पादितं, चित्तञ्च वैकल्यदं—व्याकुलता-
ऽऽपादकं मनोवृत्तिविशेषस्तु इत्यर्थः, भयम् । शीवेचवादिभिः,—शीवेदर्शनादिभिः
कारणैः, विषयोद्भवा—विषयेषु भोग्यवस्तुषु समुत्पन्ना, नष्टां—कुत्सा, सुपसा ।
विविधेषु—गानाविधेषु, शोकशोनाऽतिवर्तिषु—अशौकिकेषु, पदाशेषु चेतसः,—
चित्तञ्च, वस्तु विस्तारः,—विकासः, स विस्मय उदाहृतः,—कविताः । निरीहाव-
काशां—नित्यदृष्टमायान्, चात्मनि—चेतसि, विश्रान्तं—विश्रान्तमिति, गानाविषय-
विहासनापरास्फुल्लतया समस्तलोभनिवृत्तिहेतुमिति यावत्, सुखं शमः ।

(र) एते हीति ।—एतेषु—रसेषु । एते—रत्नादयः । अन्तरा—मध्यतः ।
अनुच्छिन्नाः,—उच्छेदं न प्राप्ताः । सङ्घटयानां—सानानिष्ठानाम्, अनुभवसिद्धाः ।

(ख) आख्यादीनां भावशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह, भावेति ।—नानाऽभिनयसम्बन्-
धान्—विविधैरभिनयैर्ज्ञानित्वर्थः, रसान् यतः भावयन्ति—व्यस्ययन्ति, तस्मात् अमी
आविष्यारिसात्त्विकाः भावाः प्रोक्ताः,—कविताः ।

(ग) उक्तमर्थं प्राचां संवादेन दृढयति, यदुक्तमिति ।—अशौकनित्यर्थः ।
सुखेति ।—सुखदुःखादिभिः,—शमशोकादिषुपेः, [अथादिपदेन रत्नादेः परिपुष्टः]
भावेः,—आविभाषेः, तस्य रसस्य भावः,—रसत्वमित्यर्थः, तस्य भावर्ग—प्रापणं, भावः,
भावपदस्यनदीक्षः । रतिहावादिभिः आविभाषेः रसस्य वत् रसलोपकारार्थं
सङ्घटयानुभवसिद्धमिति भावः ।

अथ रसस्य मीदानाह,—

मृद्धारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्सोऽङ्गुत इत्यष्टौ रसाः शान्तस्तथा मतः ॥२१३॥ (अ)

(अ) रसमीदानाह, मृद्धारति ।—मृद्धारः, हासः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, बीभत्सः, अङ्गुत, इति—एवम्, अष्टौ रसाः, मता इति शेषः, तथा—
यथाऽभी रसास्यमत, ज्ञानः मतः, रस इति शेषः । अथेदं बोध्यम् ;—मृद्धारारसः
ज्ञानान्ता नव रसाः, तथाष्टौ इति नाख्याभिवायेष प्रथमं निर्दिष्टाः, ज्ञानस्य पुनः
पार्थक्येन सङ्गोक्तः । अतः केषाञ्चिन्मते ज्ञानस्य सारूपेणारसज्ञावाङ्गीकाराभावः सूच्यते ।
सिंहनिरीक्षकान्वायेन “तथा” इति, अभिवाच्य तस्माङ्गीकारेण परेषां सतस्याङ्गीकृत्य-
मपि सूच्यते इति । अर्थ भावः,—“ज्ञानस्य ज्ञनसाध्यत्वाद्गटे च तदसम्भवात् । अटवेन
रसा नाख्ये न ज्ञानस्यैव युज्यते ॥” इति केषाञ्चित् मतम् । तन्नोच्यते,—न हि गटे
रसस्यस्तिः अस्माभिरपि खोजिष्यते । अथ सङ्गदधानां ज्ञनसाक्षितया तेषु रसस्यत्वेर्वाप्य
एव न ; न च गटस्य ज्ञनसाक्षित्याऽभावेन ज्ञानाभिभवस्यस्यत्वात्सम्भवं इति वक्तुं युज्यते,
तस्य ख्यायन्तराभावेन रसान्तराभिभवस्यस्यत्वात्सापि असम्भवापत्तेः । न च तद्विदुः,
अनुभवपञ्चवापत्तेः । अथ नाख्ये गीतवाद्यादीनां प्रतिकूलानां सङ्गादेन सङ्गदयेष्वपि
तथादिवयवैरस्यसाक्षिकस्य ज्ञानस्य कथमभिव्यक्तिः ? इति चेत्, फलवत्त्वेन श्रीकृष्ण-
याम् । तथा हि,—तस्य रसान्तरनिव तमपि रसननुभवहिः सङ्गदयेः तस्यापि
गीतवाद्यादौ प्रतिकूले तथाया दूरमपसारितत्वात् । यदि तु विषयचिन्तैव प्रति-
कूलतयाऽङ्गीक्रियेत, तदाऽऽख्यत्वस्य विषयोपभोगमिदञ्चत्वात्, सङ्गीपनस्य च सुतिष्ठति-
पुराणेतिहासादिप्रवचपरमङ्गोपासनतीर्थपरिभ्रमवादेरपि विषयत्वेन प्रतिकूलत्वम् ।
अत एव “अटवेन रसा नाख्येति केचिदच्युदम् । तदवाह यतः कश्चित् न रसं
कन्दते गटः ॥” इत्यादिना सङ्गीतरसाकारकता नाख्येऽपि रसोऽसौ सिद्धाकृतः ।
ज्ञानः नाख्ये नास्ति रसः इति ये चामनन्ति, तेऽपि प्रबोधचन्द्रोदयनङ्गाभारतादि-
ग्रन्थान् अचखीकृत्यतः ज्ञानरसनभ्युपगच्छन्ति इति विविचिकित्सितं सङ्गदधानाम् ।
अतः सङ्गदधानानुभवसिद्धतया दृश्यन्त्यात्मकोलयनिघेऽपि नाख्ये सोऽवश्यं खीकार्यः ।
अत एव “अष्टौ नाख्ये रसाः ख्यताः” इत्यनुपदमेव “ज्ञानोऽपि नवभो रसः” इति
प्रकाराभ्यां अपि सुमितस्यतः । एवञ्च प्रकृतं रसं प्रकारान्तरेण सनप्रवृत्तात्प्राप्य
व्याख्यातृणां समवेनं दुर्गावद्भूतस्यैव प्रतिज्ञासती इति दिव् ।

तत्र शृङ्गारः,—

✓ शृङ्गं हि मन्मथोक्तेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इव्यते ॥

परोढां वर्जयित्वाऽत्र वैश्याञ्चाननुरागिणीम् ।

आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

✓ चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम् ।

✓ भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

त्यक्तौग्रमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः ।

✓ स्थायिभावो रतिः श्यामवर्णीऽयं विष्णुदैवतः ॥२१७॥ (घ)

(घ) शृङ्गारमाह, शृङ्गं हीति।—शृणाति दमनदमया इति कामुकान् इति तथोक्तं शृङ्गं, [“शृङ्गजम्भामारक्तं गुक् फलम्” (उ० ३ पा० १३६ सू०) इत्युवादिस्मेष गुक्गुडफलाः] हि—मान, मन्मथस्य—कामस्य, उक्तेः,—उद्रेकः, मन्मथोदेकेष्वनरथावसिदशोपस्थापको व्यापार इति भावः, तदागमनहेतुकः,—तस्य आगमनं प्राप्ति-
फल हेतुभूत इत्यर्थः, शृङ्गारः,—शृङ्गवच्छति चारुत्वेन प्राप्नोतीति, शृङ्गेचाप्यंते प्राप्यते सामाजिकैः असाविति वा, शृङ्गमारति समन्ततो ददातीति वा तथोक्तः, [“कर्मण्यप” (१।१।१ पा०) इत्यर्थः; यदा,—“वातो उः” इति उः] रसः इव्यते । स च प्राय उत्तमप्रकृतिः,—उत्तमनायकः । अत्र—शृङ्गारे, परोढां—परकीयान्, [एतेन कान्धवाया अपि यद्यथं सूचितम्] अननुरागिणीं वैश्याञ्च वर्जयित्वा, तद्विषयसख शृङ्गारामासत्वादिति भावः, अन्वाः नायिकाः आलम्बनं—तदाख्यविभावद्वया इत्यर्थः, तथा दक्षिणाद्याः,—दक्षिणागुक्लघुटमटाः, नायकाः स्युः । चन्द्रः, चन्दनं, रोलम्ब-
—शृङ्गल, इतं—शृङ्गारः, (वादिपदेन कीदृशकृमनादयः दीशकासादयश्च गृह्यन्ते) उद्दीपनं—तदाख्यविभाव इत्यर्थः, मतं—कथितम् । भ्रुवोः विक्षेपः, कटाक्षादिस अनुभावः प्रकीर्तितः । औद्यम्—उद्यता, मरणम्, आलस्यं, जुगुप्सा च ताः त्यक्त्वा अन्ये भावाः व्यभिचारिणः स्युः । रतिः,—पूर्वोक्ता मनसः प्रेमात्मिका इति इत्याशयः, स्थायी भावः । अयं—रसः, श्यामवर्णः, विष्णुदैवतं यस्य सः इत्येवंविधस्य कथितः । तथोक्तं प्राक्प्राक्ते,—“शृङ्गारो विष्णुदैवः” इति “श्यामो भवति शृङ्गारः” इति च ।

यथा,—“शून्यं वासगृहं.....” इत्यादि । अत्र उक्तस्वरूपः पतिः, उक्तस्वरूपा च वाक्ता आत्मनविभावी । शून्यं वासगृहम् उद्दीपनविभावः । सुम्बनम् अनुभावः । लज्जाहासी व्यभिचारिणी । एतैरभिव्यक्तः सङ्घटयविषयो रतिभावः शृङ्गाररसरूपतां भजते ।

तद्भेदावाह,—

विप्रलम्बोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः॥२१५॥(स)

तत्र,—

यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्बोऽसौ॥२१६॥(च)
अभीष्टं—नायकं नायिकां वा ।

(स) तद्भेदौ (शृङ्गारभेदौ इत्यर्थः) आह, विप्रलम्ब इति ।—एषः—शृङ्गारः, विप्रलम्बः, अथ सम्भोगः, इति—एवं, द्विविधः मतः—स्वीकृतः ; शृङ्गारो नाम रसः सम्भोगविप्रलम्बभेदेन विप्रकारः इति भावः । तत्र संयोगकालावच्छिन्नत्वेन प्रकृष्टरतिविषयः सम्भोगः, वियोगकालावच्छिन्नत्वेन विप्रलम्बो नाम शृङ्गारः । अत्रापि नायिकानायकयोः सामानाधिकरण्यापेयविकारस्थान्तां न संयोगविधौ स्वीकृतौ, भिन्नतत्त्वैकतत्त्वव्यभिचारेण प्रेम्णोऽऽदिसङ्गादेन सम्भोगविप्रलम्बयोः वर्धनप्रसङ्गात् ; तथात्वात् वाच्येती संयोगविधौमात्रावन्तःकरचङ्गितभेदौ । तत्र अभीष्टोदाहरणम् ;— “प्रियता सविधेऽप्यनोरसफलोत्सुम्भो ! मनोरथान् । दयिता दयिताऽऽगनाऽऽनुकं द्रमीलस्रवणा निरीचते ।” इति । विप्रलम्बोदाहरणम् ;—“वाची नाङ्गविकीः) प्रयाचसन्ने कस्यत्वनन्तं जने केचीमन्दिरमाहतायनमुखे विन्धकवक्रान्गुणा । निशाचः स्वपिताधरोपरिपतहापार्द्रवचोवृद्धा वाक्ता खोलविलोचना त्रिवत्रिव ! प्रायेणः नाङ्गीकते ।” इति रसमङ्गाधरे त्यटम् ।

(च) तत्र (तयोर्मध्ये इत्यर्थः) विप्रलम्बनाह, यदेति ।—यत्र—शृङ्गारं, रतिः—अनुरागः, प्रकृष्टा—प्रकारवादिना प्रकृष्टे गता, तु—किन्तु, (अत्र नायिका नायको वा इति कर्तृपदमूढनीचम्) अभीष्टम्—अभिलषितं, नायकरूपं नायिकावपनात्मन्तं वा इति भावः, न उपैति—नोपसृङ्गते, अतो विप्रलम्बः । तथा च,—उपभोगा-प्रायश्चन्धितप्रकृष्टरतिविषयो रती विप्रलम्ब इति निर्गन्तिस्यः । अत्रवादी कोलापु-

✓ स च पूर्वरागमानप्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥ ११७ ॥

तत्र,—

✓ श्रवणात् दर्शनात् वाऽपि मिथः संरूढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ (ख)

✓ श्रवणान्तु भवेत् तत्र द्रुतवन्दिसखीमुखात् ।

इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनम् ॥

द्वीपनतया रतिसत्त्वेन तन्मातृव्याप्तिवारणाय प्रकृष्टेति, सन्धीनेऽतिव्याप्तिवारणाय
 उपभोगाभावेति, विप्रलम्बसमानविषयके ज्ञानान्तरे भङ्गारे वा अतिव्याप्तिवारणाय
 रस इति । यत् प्राहुः,—“यत्र दुःखसंवलितत्वात् रतिर्न प्रकृष्टाऽभीष्टमुपैति (विषयी-
 करोति) स विप्रलम्बः” इति, तत्र, कश्चेऽतिव्याप्तेः । यदि च “यत्र” इत्यस्य
 “शङ्कारे” इति व्याख्यानात् न कश्चेऽतिप्रसङ्ग इत्युच्यते, तदा “अभीष्टमुपैति” इति
 किमर्थम् ? अभीष्टविषयतेरेव शङ्कारूपेण परिष्णामात् । यच्च,—“नायिकाऽऽदिभि-
 रभीष्टं न उपैति—न सकृच्छते, तथा च,—अभीष्टविच्छेदसंभविता रतिर्न स
 विप्रलम्बः” इति केषांचिदप्याहं. तदमत् ; प्रथयमानादौ अभीष्टविच्छेदाभावेन
 चव्याप्तेः । एवमेव,—“अर्थोऽसुखसन्धिस्तौ विप्रलम्बस्तु दुःखयुक् । रतिकथोः प्रसङ्गः
 स्यात् चाधिक्यात् सुखदुःखयोः ॥” इति दर्शनात् दुःखसंवलितरतिव्याप्तिभावश्चो रसो
 विप्रलम्बः” इति यत् केषिदाहुः, तदपि न साधु ; प्रथयमाने दुःखाधोनादव्याप्तेः ।

(ग) अस्य भेदानाह, स चेति ।—स च—विप्रलम्बः, चतुर्धा इतीदमुप-
 लक्ष्यम् ; तेन विरहोपाधिकः पञ्चमीऽन्वीऽपि अस्य भेदो वेदितव्यः, स च दीमानर-
 प्रसाधादिजन्यत्वाभावेऽपि गुणादिपरतन्त्रत्वात् अभीष्टस्य एकभावस्यानविच्छेदा-
 न्नासते । स यथा,—“किं दहः प्रियया” इत्यादि ; अन्यथा तस्य निवृत्तप्रकार-
 त्वतुष्टयानन्तर्भावस्यत्वाभावेन तत्र सामान्यलक्ष्यकस्याव्याप्तिप्रसङ्गात् ।

(ख) तत्र (प्रतिपादितपूर्वरागादिषु) पूर्वरागमाह, श्रवणादिति ।—श्रवणात्,
 अपि वा दर्शनात्, मिथः—परस्परं, संरूढरागयोः—सजातागुरागयोः, क्रीपुंसक्ये-
 रिति शेषः, अप्राप्तौ—अन्वीऽन्वमन्वामे, परस्परसङ्गमे इति यावत्, यः दशाविशेषः
 —अप्यस्मान्नेहः, सः पूर्वराग उच्यते ।

अभिलाषश्चिन्तास्मृतिगुणकथनोद्देशसम्प्रलापाच्च ।

उन्मादोऽथ व्याधिर्जडता मृतिरिति दशाव

कामदशाः ॥ (ग)

अभिलाषः स्पृहा चिन्ता प्राप्तुपायादिचिन्तनम् ।

उन्मादश्चापरिच्छेदश्चेतनाचेतनेष्वपि ॥

अलक्ष्यवाक् प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणात् भृशम् ।

व्याधिस्तु दौर्घनिष्वासपाण्डुताक्लेशताऽऽदयः ॥

जडता हीनचेष्टत्वमङ्गानां मनसस्तथा ॥ २१८ ॥ (घ)

शेषं स्पष्टम् ।

क्रमेण उदाहरणानि,—

“प्रेमाऽऽर्द्राः प्रणयसृशः परिचयादुक्ताङ्गरागीदयाः

तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुरासेष्टा भवेयुर्मयि ।

(ग) दशाविशेषान् याव, अभिलाष इति ।—दश—दशप्रकाराः इत्यर्थः । अत्र—पूर्वरागे, ज्ञानदशाः—ज्ञानकृताः अवस्थाः, मन्मथोदके जाता अवस्था इत्यर्थः । अन्वत् स्पष्टम् ।

(घ) अभिलाषमाह, अभिलाष इति । स्पृहा—अभीष्टप्राप्तौच्छा । चिन्ता-
माह,—चिन्तेति । प्राप्तुपायादीति ।—अथादिपदेन अभीष्टापनप्रतिरोधकाः
अपायादयोऽपि चिन्तनीयाः ; अन्वयात् उदाचित् व्याघातोऽपि सम्भवेदिति बोध्यम् ।
उन्मादमाह, उन्माद इति ।—चेतनाचेतनेषु—सजीवनिर्जीवेषु अपि, अपरिच्छेदः—
अविवेकः, विशेषनिर्धारणाभाव इति यावत्, उन्मादः । प्रलापमाह, अलक्ष्यवागिति
—भ्रमम्—अन्वयं, चेतसः भ्रमणात्—अभीष्टं प्रति धारणात्, या अलक्ष्या—विना
अलक्ष्यमित्यर्थः, वाक्—वचनं, निर्विषयं वच इति यावत्, सः प्रलापः क्वात् ।
व्याधिमाह, व्याधिलिति ।—दौर्घनिष्वासः, पाण्डुता, क्लेशता—बीबीजकृतं, तथादि-
कथो व्याधिः । जडतामाह, जडतेति ।—अङ्गानां—हरहरवादीनां, तथा मनसः
—अन्तरात्मनः, मुग्धेरिति यावत्, हीनचेष्टत्वं—निचेष्टत्वं, अर्तव्याचनत्वमिति यावत्,
जडता ।

यास्वन्तःकरवत्त वाद्यकरवत्यापाररोधी चयात्
 आशंसपरिकल्पितास्वपि भवत्वानन्दसाम्प्रो लयः ॥” (ङ)
 अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्रकृटरागस्य माधवस्याभिलाषः ।

“कथमौचे कुरङ्गाचीं साक्षात्कर्मो मनोभुवः ? ।

इति चिन्ताऽऽकुलः कान्तो निद्रां नेति निशौथिनौम् ॥” (च)
 अत्र कस्याश्चित् नायिकाया इन्द्रजानदर्थनप्रकृटरागस्य
 नायकस्य चिन्ता । इदं मम । “मयि सकपटम्” इत्यादौ

(ङ) अभिवाचमुदाहरति, प्रेमादौ इति ।—मुख्ये—सुन्दरे, मनोहरे इत्यर्थः,
 इदो यस्यास्तथाभूतायाः, साकल्या इत्यर्थः, प्रेमादौः,—प्रेमया—चान्तरखेडविशेषेण,
 आदौः—सिद्धताः, प्रेमाभिन्वितिका इति यावत्, अत एव प्रथमसूत्रम्,—प्रथमः—
 उदाहः, तत्सूत्रम्—तत्पूर्वा इत्यर्थः, परिक्रमात्—पुनः पुनः दर्शनदिव्यापारात्,
 उदाहः—उद्दिष्टः, उद्दिष्ट इति यावत्, रागस्य—चतुरागस्य, सुरतेच्छाया इति
 भावः, उदयः—आविर्भावः यावु ताः, निशौथिनपुराः—कथावमनोघ्नाः, तास्ताः
 चेष्टाः—अपाकप्रेषणादिकाः क्रियाः, मयि भवेयुः—पुनर्भवेयु इत्यर्थः, वासु—
 चैष्टासु, आशंस—मनोरथः, तथा परिकल्पितास्वपि—विरचितान्वपि, सकल्याविषयी-
 भूतासु वस्तोषु अपि इति वाराहः, चयात्—अवमानेण, मनोरथकल्पनानामिच्छेत्त्वर्थः,
 वाङ्—वह्निर्भवं, यत् करवत्—इन्द्रियं, चतुरादिकमिति यावत्, तस्य व्यपारः—
 कल्पविषयवच्छब्दं, तस्य रोधी—अवरोधकः, वाङ्मेन्द्रियसम्बन्धप्रतिबन्ध इत्यर्थः,
 अन्तःकरवत्—अन्तरिन्द्रियत्व, मनस इत्यर्थः, चानन्देन चान्दः—निविकः, अन्तः
 —विशेषः, निविडानिविड इति यावत्, [“चानन्देन चान्दोदयः” इति पाठान्तरे—
 चानन्दस्य चान्दोदयः—नादोदयः, नादानन्दोदय इत्यर्थः ; चान्दः—नादः, चानन्द-
 इति अर्धं चारथे तु चानन्देन चान्दोदयस्यैवपि प्राङ्निपातशक्तत्वेन चानन्दस्य तत्त्वत्वम्]
 भवति ; अन्तःकरवत् च चान्दःकरवत् चान्दोदयस्यैव विधीयते भवतीति प्रकृतार्थः । मालती-
 माधवस्येदं पद्यम् । प्रार्थनान्विकीर्तितं इत्यम् ।

(च) चिन्तामुदाहरति, अथमिति ।—साक्षात्—मूर्तिमतीत्यर्थः, मनोभुवः
 —कामस्य, अचीं—श्रीभास्करपत्नी, कुरङ्गाचीं—अमनस्य, अर्थ—केन प्रकारेण,
 रूढे ?—पञ्चानि ? इति चिन्तया आकुलः कान्तः, निशौथिनौ—रात्रिं व्याप्य,
 [चान्दोदयस्येदं विधीयते] निद्रां न एति—आशौचि ।

नायकस्य स्मृतिः । “नेत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादौ गुण-
कासनम् । “शासान् सुञ्चति” इत्यादौ उद्देशः । (छ)

“त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यवुध्यत ।

क्ष नीलकण्ठ ! ब्रजसीत्यलक्ष्यवाक्

असत्यकण्ठार्पितवाहुवन्धना ॥” (ज)

अत्र प्रस्तापः । “भ्रातर्द्विरेफ” इत्यादौ उन्मादः । (झ)

(छ) अवेति ।—इन्द्रजाखिन—कुडकस्य खीखीतरापदार्थिकया विद्यया,
दशंगत्—प्रेषणात् । स्मृतिसुदाहरति, मथीति ।—स्मृतिभावोदाहरणतया (२०१
पृष्ठे) उदाहृतपूर्वनिर्दिष्टं पद्यम् । [एवञ्च भावविशेषरामविशेषरूपयोः स्मृतोरभिन्नत्वं
व्यञ्जते] गुणकासनसुदाहरति, नेत्रे इति ।—प्रकृत्योवनोदाहरणप्रसङ्गे (१२१
पृष्ठे) उदाहृतनिर्दिष्टम् । अत्र हि नेत्रादीनां खञ्जनगञ्जनादिव्यर्थनेन गुणवर्णनं
क्यटम् । उद्देशसुदाहरति, शासानिति ।—तपनोदाहरणप्रसङ्गे (१६६ पृष्ठे) उदाहृतं
पद्यनिर्दिष्टम् । [एवञ्च तपनोद्देशयोरेकं व्यञ्जते] ।

(ज) प्रस्तापसुदाहरति, त्रिभागेति ।—त्रिसङ्ख्याविशिष्टो भागः, यथा,—
दृतीयो भागः त्रिभागः, [सङ्ख्याशब्दस्य इतिविषये कश्चित् प्रत्यायत्वनिमित्तं इति
बोध्यम्] स शेषो वासां तासु, तृतीयभागवशिष्टासु इत्यर्थः, निशासु—रानिषु, [अत्र
पार्वतीति कर्तृपदमध्याहरणोद्यम्] अथ नेत्रे निमील्य—निद्रया निमीलितनेत्रा भुत्वे-
त्यर्थः, क्ष नीलकण्ठ !—हर ! क्व ब्रजसि ?—कुत्र गच्छसि ? इति अज्ञप्त्या—विना
कृत्यमित्यर्थः, वाक्—वचनं यथाः तथाभूता अविवक्षयवचना इत्यर्थः, असत्ये—
सप्रविषयत्वात् अप्रकृते, (हरण) कण्ठे, यथा,—असत्यस्य स्वप्नभावोदाहृततया
अखीकस्य शिवस्य, कण्ठे अर्पितं बाह्योर्ध्वं यथा, यथा,—असत्यम् आत्मनस्या-
सत्यतया मृषेय, कण्ठे बाह्योर्ध्वं यथाः तादृशो सती, सहसा—सद्यः, व्यवुध्यत—
जानरिता, आखीकसि शेषः । [एतेन स्वप्नसदृश्यप्रतिकृतिदर्शनतदङ्गसुप्तस्य शंकाप्लेषु
असुप्तं विरहिणां विनोदेषु पार्वत्याः स्वप्नस्य सखीमुखेन दर्शिता इति हृदयम्] ।
कुमारसम्भवखण्डे पद्यम् । वंशकविलं इत्यम् ।

(झ) उन्मादसुदाहरति, भ्रातर्द्विरेफ इति ।—उन्मादोदाहरणवचरे (१६६
पृष्ठे) व्याख्यातनिर्दिष्टं पद्यम् । [एवञ्च उभयविषयोऽन्मादयोर्भिन्नत्वनिहितमिति
बोध्यम्] ।

“पाण्डुः क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसच्च वपुः ।

भावेदयति नितान्तं चेतियरोमं सखि ! हृदन्तः ॥” (ज)

अत्र व्याधिः ।

“भिमिषीदन्तसञ्जयी ए विद्धिभं सख्यं सुणिञ्जलं अंगं ।

दोहो षीसासहरो एसो साहेइ जीवइ त्ति परं ॥” (ट)

अत्र जडता । इदं मम ।

रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते ।

जातप्रायन्तु तत् वाच्यं चेतसाऽऽकाङ्क्षितं तथा ॥

वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याद्दूरतः ॥२१६॥ (ठ)

(ज) व्याधिसुदाहरति, पाण्डुरिति ।—हे सखि ! तव पाण्डु—मखिनश्चेतवर्षं, क्षामं—कृत्रं, वदनं, सरसं—प्रेमावेशपूरुषं, हृदयम्, अलसं—सर्वविषयनिवृत्त्युक्त-
नित्यर्थः, वपुः—शरीरञ्च, हृदन्तः—हृदयाभ्यन्तरे, नितान्तं—मातृ, चेतियरोमं—
चेतियः—आशरीरपातं ज्ञातो, अहो रोगसं तथोक्तम्, एतच्छरीराधिभक्त्यनीधं
व्याधिनित्यर्थः, भावेदयति—प्रकटयति । अत्र आख्यां कन्दः ।

(ट) जडतासुदाहरति, भिमिषीति ।—[“विद्विगीदन्तसञ्जयी निहितं सर्वं
सुनिचलमङ्गम् । दोहो निशासभर एव साययति जीवतीति परम् ॥” इति संस्कृतम्] ।
दोहोयंसं नायकमनुशुच्य तद्विरहेवासन्नरथाया पात्मवस्था अन्वयावर्षं नीतिरियम् ।
विद्विगीदन्तसञ्जयी—विद्विगीतां अमखिनोतां, दहानि पन्नापि, तेषां सञ्जयी
अव्यावां, परंपररचितप्रव्यावाणिति यावत्, निहितम्—अपिंतं, सर्वम् अङ्गं—शरीरं,
सुनिचलं—अन्दनरहितं, परं—केवलम्, एवः,—अनुभूयमानः इत्यर्थः, समुद्दिश्य
वर्षंनिदं तं प्रदृश्यं इत्याशयः, दोहः—पायतः, निशासभरः—निशासातिशयः,
जीवतीति साययति—व्यनक्ति । नीतिस्कन्दः,—“आख्यांप्रचनदधीतं यदि अचनपि
अचचं प्रवेदुमयोः । दहयोः कतयतिशोभां तां नीतिं नीतवान् सुमङ्गेशः ॥” इति
अचचान् ।

(ठ) रसेति ।—रसस्य—उपचारात् रतेः, विच्छेदहेतुत्वात्—विनाशहेतुत्वात्,
दोहोयस्य नरपादतेनां इति अरचकपाशुभावेन रतेर्मिलनाभावात् रसत्वं नोपपद्यते
इति भावः । तत्—नरचम् । प्रत्युज्जीवनं—नरचात् परं पुनर्जीवननित्यर्थः ।

तत्र भाष्यं यथा,—

“श्रीफालिकां विदलितामवन्तोक्ष्य तन्वी
प्राणान् कथञ्चिदपि धारयितुं प्रभूता ।
आकर्ष्य सम्प्रति कृतं चरणायुधानां
किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥” (ङ)

द्वितीयं यथा,—

“रोक्ष्णाः परिपूरयन्तु हरितो भङ्गारकोलाहलेः
मन्दं मन्दमुपैतु चन्दनवनौजातो नभस्त्रानपि ।
माद्यन्तः कलयन्तु चूतग्रिखरे केलौपिकाः पञ्चमं
प्राणाः सत्वरमश्मसारकाठिना गच्छन्तु गच्छन्त्वमी ॥” (ड)
ममेतौ ।

(ङ) आसन्नं नरचमुदाहरति, श्रीफालिकां इति ।—प्रबलविरहसन्नापसन्नाप्रया
वृत्तप्रायया नायिकया तदानीमेव नायकानयनाय प्रेषिताया दूत्याः नायकं प्रति उक्ति-
रियम् । सा तपस्विनी—ब्रह्मचारिणी, तव विरहे व्यक्तभोगनाभरणा भूत्वा विषयेभ्यो
वैमुख्यापादनद्वारा तपश्चरतीत्यर्थः; अत एव तन्वी—कृशाङ्गी, अस्त्रिमात्रावशेषशरीरेति
यावत्, श्रीफालिका—शरत्कालविशालश्रीलः सुरभिमभोरमपुत्रप्रधानो इत्यवशिष्टः,
तच्छ्रीः प्रसन्नोऽपि श्रीफालिका (“शिशुलो फुल” इति वक्रभाषा) तां, विदलितां—
विदलिताम्, [एतेन अर्द्धरात्रः व्यज्यते] आकर्ष्य—इहा, कथञ्चिदपि—कञ्चेप,
प्राणान् धारयितुं प्रभूता—समर्थां समृद्धित्वर्थः, यद्यपि तदानीमेव प्राणाः प्रयातु-
मुद्यता आसन्, तथाऽपि रात्रेरर्द्धावशिष्टतया दूत्या सह नायकानमनं सम्भाव्य कथङ्कारं
नहता आयासेन निरोक्तुं पारिता इति भावः; सस्यति—रात्रिशेषयानार्धे, चरण-
युधानां—कुङ्कुटानां, कृतं—रचन, आकर्ष्यं; किं—कीदृगवस्था इत्यर्थः, [निपाताना-
मनेकाद्येवात्] वा भविष्यति इत्यर्थं न वेद्मि—न जानामि । अथ यदि तदीयं
शरीरं भङ्गसात् भवेत्, इत्यपि न चित्तं मन्ये इति तत्त्वम् । श्रीफालिकाः रात्रेर्भङ्ग-
भागे विदलन्ति, तद्दुर्गमेन रात्रेरवशेषत्वात् कालागमनं प्रति आशासम्भवः, कुङ्कुटव-
न्यवच्छेदं तु रात्रवसानसम्बन्धत्वात् नैराश्रमिति भावः । [अथ हि किंवा भविष्यती-
त्यादिपदव्यस्तं नरचम सन्निधानं द्यातते] । वसन्ततिथयं इत्यम् ।

(ड) येनसाऽऽशङ्कितं नरचमुदाहरति, रोक्ष्णा इति ।—प्रियविरहे नम्य-

द्वतीयं यथा,—आदम्बर्थां महाश्वेतापुष्करौकृतान्ते ।
एष च प्रकारः 'कवचविप्रलम्बविषयः' इति वक्ष्यामः । (ब)

केचित् तु,—

✓नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः ।

निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रयानाम् ॥

उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्थः ॥ (त)

शोभिताया उक्तिविषयः । रोहताः—समराः, भङ्गारकोलाहलेः हरितः—दिग्गः,
("दिग्गसु ककुभः काष्ठा चाश्वश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः) परिपूरयन्तु, चन्दनवनी-
जातः—चन्दनवन्दां जातः, चन्दनगन्धेन मनोहरः टलिचोत्य इति भावः, नभसीन्
—वायुरपि, मन्दं मन्दम् उपेतु—वदतु, केशीपिकाः—केश्याः सुरतक्रीडायाः,
उपचारात् तादृशविषयो उल्लेख्यता उल्लेख्यता इति यावत्, ("द्रवकेशिपरीडासाः
क्रीडा" इत्यमरः) [अथ "अदिकारादक्तिगः" इति वार्तिकेन ङीष्] पिकाः—कोकिलाः,
शूतमिच्छरे—आसंतकमिरसि, स्थिता इति शेषः, मायान्तः—चूतादुरक्षादेन उल्लसन्तः
सन्त इत्यर्थः, पञ्चमं—स्मरविषयं, कलयन्तु—गायन्तु, अमो अग्रसारः,—
शोभः, तद्वत् कठिनाः, प्राचाः सत्वरं—श्रीघ्नं, गच्छन्तु गच्छन्तु । ["निष्क्रीडयोः"
(८।१।४पा०) इत्याभीच्छा द्वित्वम्] [अथ समरादीनां मन्त्रबोद्धीपकतया विरहिण्या
मारकत्वक कविमनस्येन विह्वलेऽपि तत्तेषां भङ्गारादीनां प्रायेण सरपञ्च चेतसा-
ऽऽकाङ्क्षितत्वं व्यज्यते] । शार्दूलविशोभितं उच्यते ।

(ब) सरयात् परं प्रत्यञ्जीवनं द्वतीयमुदाहरति,—आदम्बर्थांमिति । अद्यमेव
प्रकारः कवचविप्रलम्बविषय इति दर्शयितुं प्रतिजानीते, एष चेति ।—अष्टम् ।

(त) रतिरङ्गलकारमत्तं दर्शयति, केचिदिति ।—प्रथमं—गुणप्रवचनान्नावसरे,
नयनप्रीतिः—चक्षुरागः, नेत्रयोर्दृशंनानुराग इति यावत्, प्रियसोः परस्परं प्रथमं
सङ्गमामिच्छावदपमानोद्रेकेण परं नेत्रे सानुरागे भवतः इति भावः, ततः,—तत्पर-
मभीष्टविषयाभासे, चित्तस्य—मनसः, आसङ्गः—आसक्तिः, अथ—तस्मिन् सक्ते
इति, सङ्कल्पः,—"कथं लभेत् ? कथञ्चा च एवमनुष्ठाश्यामि" इत्येवंरूपः मनोरथ-
विशेषः, ततः—सङ्कल्पनमुप्यायतः, निद्राच्छेदः—जागरणं, निद्रामप्राप्तवतः तनुता
—शरीरकाष्ठं, ततः विषयनिवृत्तिः—वास्तवस्तुवेमुष्णम्, अथवा तदावयवमानस-
त्वादम्बान् विषयान् दबदग्धकामनाभिव मोपवच्छतीति तात्पर्यं, विषयैभ्यः प्रति-
निवृत्तक तपानाम्—निर्बन्धता, निर्बन्धतात् पूजनीयैभ्योऽपि न क्वचित् इत्याशयः ।

इत्याहुः । तत्र च,—

आदौ वाच्यः त्रिधा रागः पुंसः पञ्चासदिङ्गितैः ॥२२०॥ (ब)

इङ्गितानि उक्तानि यथा रत्नावल्यां भागरिकावत्सराजयोः ।

आदौ पुरुषानुरागे मन्थवत्त्वप्येवमधिकं हृदयङ्गमं भवति । (द)

✓ नौलीकुमुम्भमञ्चिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ।

तत्र,—

✓ न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।

✓ तं नौलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसौतयोः ॥ (घ)

✓ कुमुम्भरागं तव्याहुर्यदपैति च शोभते । (न)

✓ मञ्चिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥ २२१ ॥ (प)

विनष्टमपक्ष निर्भोतिसोम्यादः, ततः मृच्छां—चान्द्रायामाप वाञ्छेन्द्रियव्यापार-
युत्थाऽपञ्चा, ततः सति,—प्राचवियोगः, इत्येताः दस एव आरदनाः,—चान-
कता चरणाः सुः ।

(ब) आदाविति ।—आदौ—अद्यतः, त्रिधाः—नाविकाया, रामः—नावक्यं
प्रति चनुरामः, वाच्यः—वर्णनीय इत्यर्थः, पञ्चात्—तदनकारं, तस्याः इङ्गितैः—
चेष्टाविशेषैः, नेत्रविशेषादिभिरिति यावत्, पुंसः—नावकस्य, रामः वाच्य इति शेषः ।

(द) इङ्गितानीति ।—चान्द्रायामादिकृपाकोत्थं, एवं प्रथमं त्रिधा नावक-
विषयानुरागमप्यंनमुचितनिबन्धितं भवति ; वस्तुतस्तु प्राचीनादोऽप्यन, अत एव
नेत्रव्यञ्जितादौ नाविकाविषयानुरागोऽपि नावकस्य प्रथममुपपद्यते इति कारणः ।

(घ) नौलीरामनाह, न वेति ।—यत् मनोगतं—मनोहरं, प्रेम न च अति-
शोभते—नातिमात्रं बहन्ते इत्यर्थः, न अपैति—न मञ्जति च, तं—नासुदृक्त्तमवि-
चक्षितमित्यर्थः, नौलीरामम् आख्यान्ति—कथयन्ति ।

(न) कुमुम्भरामनाह, कुमुम्भराममिति ।—अन्—प्रेम, अपैति—मञ्जति,
शोभते च, तत्—उद्विक्तं, अपञ्चमित्यर्थः, प्रेम इति शेषः, कुमुम्भरामं नाहुः । पुञ्जका-
कारे “देवद्वेषा कर्म बहत् कर्दमस्य तपस्विनः” इति पाठोऽप्युपलभ्यते, एतेनोहा-
हरकान्तरदर्शनकामानामञ्जकत्वम् ।

(प) मञ्चिष्ठारामनाह, मञ्चिष्ठीति ।—अन्—प्रेम, न अपैति—न मञ्जति,

अथ मानः,—

मानः कोपः स तु द्वेषा प्रणयेर्थासमुद्भवः ।

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्त्वपि ॥

प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥२२२॥(क)

द्वयोरिति नायकस्य नायिकायाश्च उभयोः प्रणयमानो

वर्णनोयः । उदाहरणं तत्र नायकस्य यथा,—

“अलिग्रपसुतम् ! निमिलिग्रच्छ ! देसु सुहृत् ! मज्जं चोपासं ।

गण्डपरिउखणपुलद्वयांग ! य उषो चिरादस्मं ॥” (ब)

वतिशोभते च, तन्—अविचलनत्वाद्विज्ञानित्यर्थः, रागमिति शेषः, मञ्जिठारामन्
 वाहुः,—अवयानि । कुमुभाराममञ्जिठारामयोर्लक्ष्यं दर्शयितव्यमवश्यं, यदि श्राव्यम्
 “इन्दुमत्या यथाऽनस्य दमयन्त्या नस्य वा” इति पुस्तकान्तरीयाधिकपाठाङ्गीकारे तु
 भीमाहरचान्तरगतेष्ववश्यमस्त्वित्यम् ।

(क) मानमाह, मान इति ।—स तु मानस्तु, द्वयोः—स्त्रीपुंसयोः, प्रमोदे—
 प्रेम्णैश्च, प्रणयमानसंज्ञकः । ननु प्रमोदे सति कोप एव न भवति, तत् कथं मानस्यच-
 सङ्गतिः ? इत्यत आह, प्रेमया इति ।—कुटिलगामित्वात्—कुटिलनायकनायिकामतत्वा-
 दित्यर्थः, यत्र नायकः कुटिलः, नायिका वा कुटिला, तत्र अन्वोऽन्वं मानस्य सन्ध-
 इति भावः । कारणम्—अपराधादि । कुटिलस्य विनाऽपि कारणं तत्प्रभावमवा कोपी
 भवतीति सारः । यथा,—कुटिलगामित्वात्—दुरवगमस्तभावत्वात् इति श्रेयम् ।

(ब) अलिग्र इति ।—[अलीकप्रसुतम् ! निमोखिताम् ! देहि सुसम् !
 मज्जमवकाशम् । गण्डपरिपुष्पपुस्तकितान् ! न पुनश्चिरविव्यानि । इति संस्कृतम्] ।
 नायिकाऽऽनमने विखल्यनसहमानं कपटनिद्रितं नायकं प्रति गण्डपरिपुष्पेण
 आलिङ्गमानविशेषरोमोद्गमे याततत्कपटनिद्रायाः नायिकाया उक्तिरियम् । हे
 अलीकप्रसुतम् !—कपटनिद्रित ! निमोखिते अलिङ्गिते येन तत्सम्बन्धे । हे
 सुसम् !—नियतम् ! गण्डस्य परिपुष्पेण पुस्तकितानि—रोमाखितानि, अङ्गानि
 यस्य तस्यम्बोधने । [एतेन अलीकनिद्रितेति व्यन्यते] । मज्जम् अवनमनं—ज्जानं, देहि,
 मन विखल्ये तव कोषो जात इति खल्यते, पुनः—इतः परं, न चिरविव्यानि—पुन-
 मन विखल्ये तव कोषो जात इति खल्यते, पुनः—इतः परं, न चिरविव्यानि—पुन-
 देवं न विखल्यन्ते इति भावः । अत्र नायिकाया विखल्येण नायकस्य मान इति
 अलीकप्रसुतत्वात् कोटिलस्य बोध्यम् । आर्था अन्वः ।

मायिकाया यथा,—कुमारसम्भवे सन्ध्यावर्षणावसरे ।
उभयोर्यथा,—

“पञ्चमकुविभाचं दोषं वि प्रलिप्तप्रमुत्ताणं माण्डस्याणं ।
विश्वल्लिखितद्वयोसासटिसकस्याणं को मज्जो ? ॥” (म)

पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽयानुमिते श्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां, तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ।

उत्स्रप्रायितभोगाङ्गोत्रस्खलनसम्भवा ॥२२३॥ (म)

तत्र दृष्टे यथा,—

“विनयति सुदृशी दृशः परागं प्रणयिनि कौसुममानजानिलेन ।

तदङ्कितयुवतेरभीक्ष्णमक्ष्योः हयमपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥” (य)

(म) पञ्चम इति ।—[पञ्चमकुपितकोदंयोरप्यक्षीकप्रसुप्तयोर्मानिनीः । निखल-
निद्वल्लिखासदक्षकर्मयोः को मज्जो ? ॥ इति संस्कृतम्] । प्रणयिनि—प्रेमया, कुपितयोः
—दोषं गतयोः, चत एव चक्षीकप्रसुप्तयोः—उपटनिद्रितयोः, इयोः—उभयोः,
मानिनीः—मानवतो-मानवतोः, “माहं प्रवसमेतेन संवाहयामि” “माहमेतया
संबदिष्यामि” इत्येवं दृढनिश्चयधोरिति यावत्, निखलं यथा तथा, निद्वले निश्चाली
दक्षकर्मयोः—क्षिरकर्मधोरित्यर्थः, हयमपि रति श्रेयः, को मज्जोः मानसङ्गसमर्थः ?
न कोऽपीत्यर्थः ।

(न) पत्युरिति ।—पत्युः—प्रियस्व, अन्यप्रियासङ्गे—उपरनाविकासक्तौ, दृष्टे,
श्रुते, चक्षया चक्षुनिते सति, स्त्रीणाम् ईर्ष्यामानः भवेत्, तत्र—तेषु त्रिविधेषु मध्ये
इत्यर्थः, अनुमितिः—अनुमानं, निधा भवतीति श्रेयः, उत्स्रप्रायितं—उत्स्रे तद्रूपीर्णं,
भोगाङ्गः—सन्धोर्गच्छं, तथा गीत्रस्खलनं—मानस्यतिक्रमः, तत्सम्भवा, एतत्सम्भवा
कारणत्वान् ।

(य) विनयतीति ।—प्रणयिनि—कामे, चानमानिलेन—चाननं—मुख, तस्य
चनिधः—बाहुः, फूलार इति यावत्, तेन तथोक्तेन निजसुखफुल्लारंभित्यर्थः, सुदृशः
—अत्यसुन्दरनायाः इति भावः, दृशः—नेत्रस्य, एकलोचनस्येति यावत्, उपदि
प्रतितमिति श्रेयः, [यथा,—दृश इति पञ्चम्यनाम् । अस्मिन् पद्ये “प्रपादाने प्रकृतीच
(३३३३३ मा०) इति पञ्चमी] एककादित् नेत्रादित्यर्थः, कौसुमं—कुसुमस्य इत्यक्षीर्ष

सम्भोगचिह्नानामिति यथा,—

“नवनखपदमङ्गं गोपयस्वंगुकेन,

स्वगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीमङ्गशंसी विमर्षन्

नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरोतम् ? ॥” (२)

अनुनयपर्यन्तासङ्घने (ल) तु अस्य न विप्रसम्भमेदता,
किन्तु सम्भोगसञ्चारीर्षास्वभावत्वम् । यथा,—

तत् सचोक्तं, पराङ्गं—रजः, विनयति—निरकति, दूरीकुर्वति सतीति यावत्, तथाः—
मुद्रयः, चङितवृत्तिः—विपचकासिनो, तथाः सपत्न्या इति भावः, चक्षीर्धनपि
—हे अपि नेत्रे, न त्वेकमेवेति भावः; सम्भोगम—अन्वेषे, रोचरणीभिः,—सोपदप-
यरागैः, चापपरे—चःपरितं, सोपचक्षुषितममुद्रिति भावः। अत्र “एकव रजोऽप-
नवनख, चक्षुः—रजःपुरणकारकत्वाद्योगादकारकत्वमेव प्रदर्शयति विभावनाऽसङ्गहारी
रूपकानुपाचितः” इति साङ्गनायाः; “एकव्याप्तेवात् रजोऽपनेतुं पशुतो ह्योरपि नेत्रयोः
रजसा प्रदर्शयति विमर्षम” इत्यन्वे । रजोऽपनवनरुपाभोद्यार्थेन रजोभारपातकाम-
वर्धनादिवादनमिति रमगङ्गाधरकारनतामनारः; तर्काच्च रमगङ्गाधरकाराः,—
“सभोटासंविदङ्गनाभो विवादनम” इति । त्रिगुणान्वयस्येदं पद्यम् । पांशुताया इत्यम् ।

(२) नवेति ।—नायकं प्रति मानिन्वा उत्तारयत् । नवानि नखपदानि—
नखचिह्नानि यस्मिन् तादृशम्, अङ्गं—शरीरावयवम्, अंगुकेन—वक्षसेन, गोप-
यसि—चाङ्गीषि, दन्तदष्टम् अोष्ठं पुनः पाणिना—करपङ्कजेन, स्वगयसि—
विरोदधासि, (परन्तु) प्रतिदिशं—दिशि दिशि इत्यर्थः, [विभक्त्येऽव्ययीभावः ।
“व्ययीभावे प्रत्यभृतिभः” (५ । ४ । १०७ पा०) इति समासान्तत्प्रत्ययः]
अपरस्त्रीमङ्गशंसी—अन्वकान्तासम्भोगसूचकः, विमर्षन्—निरीक्षन्, नवपरिमल-
गन्धः,—नूतनविमर्षजानतधीरभविशेषः, केन (प्रकारेण) वरोतुं—नोपसितुं शक्यः ?
न केनापीत्यर्थः । [अत्र नखान्तासङ्घनेन नवनखोरङ्गीष्ठाच्छाङ्घने, विमर्षचक्षुः गत्यानाच्छा-
यत्वे च विमर्षचक्षुःत्वात् उतुत्वात् चान्वलिङ्गयति समातीशः सङ्करः] । त्रिगुणान-
वयस्येदं पद्यम् । मानिनी इत्यम् ।

(ल) अनुनयपर्यन्तासङ्घने—प्रियवचनानिना मानमङ्गनामुक्त्वो व्यापारः चङ्-
गन्धः, तदर्थेनैव प्रसङ्गे लोदकप्रकृत्यै, तं विनैव मङ्गुरल्ले इति भावत ।

“भ्रूभङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्योचते ।
 कदायामपि वाचि सञ्चितमिदं दग्धाननं जायते ।
 त्रार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तन् रोमाञ्चमासम्बते
 दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ? ॥” (ब)

यथा वा,—

“एकस्मिन् शयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतोः
 अन्योऽन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
 दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनान्निश्रीभवच्चक्षुषोः
 भग्नो मानसक्तिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठयद्दः ॥” (श)

एवमन्यत्र ।

(ब) भ्रूभङ्गे इति ।—मानावरणे तिरस्कृतौ सखी प्रति कथाचिदुक्तिः ।
 भ्रूभङ्गे—भ्रूमेदे, रचिते—कृते इति अपि, दृष्टिः अधिकं सोत्कण्ठं—समुत्सुकं यथा
 तथा, उद्योचते—सदृशं पश्यति, यं दृष्टुमधिकं विकसितं भवतीत्यर्थः ; वाचि—
 वाक्प्रसूती, कदायां—संबन्धोभावेन संबन्धतयापि, चसम्बन्धेऽप्येति भावः, इदं,
 दग्धाननं—तुच्छमुत्सृज्य, अधिकं—वारंवारमित्यर्थः, सञ्चितम्—द्वैपदाकसहितं,
 जायते, यं दृष्ट्वा कथादानःस्फुरन् प्रमोदः हासमनुभावयतीत्यर्थः, [‘अधि-
 कम्’ इति उत्तरवापि अनुपपन्नते] । चेतसि—चित्ते, त्रार्कश्यं—काठिन्यं, गमितेऽपि
 —गौतेऽपि, अनुः—शरीरं, रोमाञ्चम् आसम्बते—रोमाञ्चता भवति, शीनाङ्घ्रि-
 तेन सखयजपन्दनस्येपमनुभवतीति भावः ; अतः तस्मिन् जने—तादृशे प्रियजने, दृष्टे
 इति, मानस्य निर्वहणं—निर्वाहः, मानावच्छन्नमित्यर्थः, कथं—केन प्रकारेण, भवि-
 ष्यति ? न केनापीत्यर्थः । [अत्र दग्धानादीनामनुभावानां बलवत्त्वेन तैः परिपुष्टा
 इतिः सन्धोगत्तमेवावच्छन्ते, भ्रूभङ्गादिभिर्व्यञ्जनावायाः कूर्वाद्यास्तावच्छलनेवेति
 भावः] । अमद्वयतकण्ठेदं पद्यम् । शार्दूलविकीर्णितं इत्यम् ।

(श) एकाङ्कितति ।—एकस्मिन् शयने—शय्यायां, पराङ्मुखतया—त्रैमुख्येन,
 वीतोत्तरं—मुखौ यथा तथा, ताम्यतोः—कृशतोः, अत एव अनुनये—अनुनयादि-
 चापि इत्यर्थः, अन्योऽन्यस्य—परस्परम्, हृदि—मनसि स्थितेऽपि, शीरवं—मानं,
 संरक्षतोः—जीवभङ्गमनुबन्धोरेत्यर्थः, शनकेः—कमलः, अपाङ्गवलनात्—तिव्यंक्-
 नेमानासञ्जातानात्, निश्रीभवति—कूर्वापि यथोः तादृशयोः, दम्पत्योः—स्त्रीपुंसयोः,

✓साम भेदोऽथ दानञ्च नत्युपेक्षे रसान्तरम् ।
 तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् षडुपायानिति क्रमात् ॥
 तत्र प्रियवचः साम, भेदस्तत्सख्युपार्जनम् ।
 दानं व्याजेन भूषाऽऽदेः, पादयोः पतनं नतिः ॥
 सामादौ तु परिचीणे स्यादुपेक्षाऽवधौरणम् ।
 ✓रभसवासहर्षादिः क्षोपभ्रंशो रसान्तरम् ॥२२४॥(ष)

मानकलिः—प्रणयकचङ्गः, सदासं यथा तथा, रभसेन—वेगेन, द्रष्टेण वा, (“रभसो वेगद्रष्टयोः” इत्यमरः) व्यासक्तः—टसः, कण्ठघङ्गः—कण्ठाश्लेषः यत्र तथाविधः सन्, मघ्नः—विनष्टः । अमरघ्नतकस्येदं पद्यम् । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ।

(ष) मानभङ्गनोपायानाङ्ग, सामेति ।—पतिः—बल्लभः, तस्य—मानस्य भङ्गाच्च—भङ्गनाथे, साम, भेदः, दानं, नतिः, उपेक्षा, रसान्तरं चेति षट् उपायान्, क्रमात्—पूर्वपूर्वस्य निरासे इति भावः, कुर्यात्—अवलम्बेत । स्त्रीषां मानभङ्गनाथे षड्वेव सामादय उपाया नायकेः विधेयाः, किन्तु पूर्वोपायेन मानाभङ्गे उत्तर उपायः इत्येवंक्रमेण, न तु उत्तरोपायेन मानाभङ्गे पूर्वोपाय चाप्रयथोयः ; उत्तरोपायापेक्षया पूर्वोपायस्य अकिञ्चित्करत्वात् इति भावः । तत्र—तेषु मध्ये, प्रियवचः—प्रियवाक्यं, सामः ; तस्याः—नायिकायाः, सख्याः, उपार्जनम्—चायत्तीकरणं, भेदः ; व्याजेन—कृत्वा, भूषाऽऽदेः अर्पणं, दानं ; पादयोः पतनं—अचिपत्य प्रसादनं, नतिः । सामादौ तु—सामभेददाननमनरूपे अतुर्विधे अनुहितेऽप्युपाये इत्यर्थः, परिचीणे,—परितः—सर्वथा, चीणे—विफलं यति, तदनन्तरमिति भावः, अवधौरणम्—अवज्ञया किमप्य-कारणम्, उपेक्षा, क्वात्—भवेत्, (एतन्नामपि चीणायां) रभसः—वेगः, बलात्कार इति यावत्, तथा वासः—भीत्युत्पादनं, द्रष्टेः—प्रभोदः, आदित्यस्य तथोक्तः, तथात् क्षोपभ्रंशः—मानखण्डनं, रसान्तरम्—अन्यो रसः, तस्यांश्च उपायः स्यात् इत्यर्थः ; सङ्घा भावान्तरयोगात् पूर्वभावस्य क्षोपस्य विध्वंसः रसान्तरसंज्ञः स्यादिति भावः । रसान्तरेण मानभङ्गो यथा,—“कथं मनीरसि कृतपचानिस्तनः शिथीमुखो-ऽपतदिति जलमिति प्रिये । विदुस्त्वं किं किमिति सकल्पया तथा ससाध्यं कुपितमनोवि-ज्ञानेया ।” इति, अत्र ज्ञानवचसि प्रपतनमङ्गया मानभङ्गः ।

यथा,—“नो चाटुश्रवणं कृतम्” इत्यादि । अत्र हि सामा-
दयः पञ्च सूचिताः । रसान्तरमूह्यम् ।

अथ प्रवासः,—

✓ प्रवासो भिन्नदेशित्वं कार्याच्छापाच्च सम्भ्रमात् ।

तत्राङ्गचेलमालिन्यमेकवेणीधरं शिरः ॥

निश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते ॥२२५॥ (स)

किञ्च,—

✓ अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः ।

अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः ॥

मृतिश्चेति क्रमाञ्जेया दश स्मरदशा इह । (ह)

(स) प्रवासमाह, प्रवास इत्यादि ।—कार्यात्—अभीष्टफललाभनिमित्तं, किङ्करत्वादिप्रसङ्गात् वा, शपात्—अभिसम्पातात्, सम्भ्रमात्—उपद्रवादिभवा-
दित्यर्थः, च भिन्नदेशित्वं—देशान्तरगतित्वं, दम्पत्योः एकत्र निवासभाव इति यावत्,
प्रवासः—तत्राना विप्रलम्ब इत्यर्थः ; [अत्र “यत्र” इत्यनुपपद्यते] यत्र स्त्रीपुंसयोर्भिन्न-
देशित्वं, तत्रदनुभावजनकत्वेन स्थायते, सः प्रवास इति सारः । अस्मानुभावानाह,
तमेति ।—तत्र—प्रवासप्रभेदके विप्रलम्ब इत्यर्थः, अङ्गस्य—शरीरस्य, चेलस्य—वस्त्रस्य
च मालिन्यं, शिरः एकवेणीधरं, निश्वासः—दीर्घश्वासः, उच्छ्वासः—अल्पसंख्य-
श्वासः, रुदितं, भूमिपातादिकञ्च जायते । एतत् तु सर्वं प्रायेण नायिकाया एव,
नायकस्य तु यथासम्भ्रमेयमिति बोध्यम् ।

(ह) मत्तान्तरे अरस्य एकादश दशाः क्लेशाह, अङ्गेषु ।—इह—प्रवासे,
अङ्गेषु—गात्रेषु, असौष्ठवं—सुन्दरत्वाभावः, अनोरमशोथत्ववेधुष्यमिति यावत्, प्रसा-
धनाभाव इति भावः, तापः—सन्नापः, पाण्डुता—पाण्डुवर्णत्वं, कृशता—शोषाकृतं,
(दशानां दशकं मत्तान्तरे पाण्डुताकृशतेत्येकं पदं स्त्रीशब्द पाण्डुतया संबन्धितया
कृशतेति व्याचक्षते) अरुचिः—विषयवैदृष्ट्याम्, अधृतिः—धैर्याभावः, अनालम्बः
—अनाश्रयत्वं, सर्वशून्यता इत्यर्थः, तन्मयः—तदेकतानवचित्तत्वम्, उन्मादः—
भूतानुभवादिभेदात्प्रवृत्तचित्तत्वं, मूर्च्छना—मूर्च्छा, मृतिः च इत्येताः असौष्ठवादयः

असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः ॥

अक्षिर्वस्तुवैराग्यं, सर्ववारागिताऽधृतिः ।

अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता ॥

तन्मयं तत्प्रकाशो हि वाङ्माभ्यन्तरतस्तथा ॥२२६॥(क)

श्रेष्ठं स्पष्टम् ।

एकदेशतो यथा मम तातपादानाम् ;—

“चिन्ताभिः स्तिमितं मनः, करतले लीना कपोलखली,

प्रत्यूषक्षणदेशपाण्डुवदनं, खासैकखिन्नोऽधरः ।

अन्धःश्रीकरपाङ्गनोःकशलयेर्नोपैति तापः श्रमं,

कोऽप्याः प्रार्थितदुर्लभोऽस्ति सहते दीनां दशामीदृशौम् ?” (ख)

सूचनाः एकादश करदशाः, क्रमात्—उत्तरोत्तरं, सम्पद्यमानाः, क्रियाः । [“श्रेयादत्र” इत्यत्र “एकादश” इति पाठः कल्पनीयः, अन्यथा अष्टौषोडशवनित्यादि सूचना विवृतिः असङ्गता स्यात्] ।

(क) असौष्ठवमाह, असौष्ठवनिति ।—महानाम्, आपत्तिः—प्राप्तिः, माखिन्निवन्धः, असौष्ठवम् । तापमाह, ताप इति ।—विरहज्वरः,—व्याधिस्तु तापः । [पाण्डुता—पाण्डुवर्णत्वं, दुःखेन प्ररीरक्ष निखोजस्ततया मखिन्नेतीमायः, क्रमता—दौर्बल्यम्, इत्येते प्रविष्टे, अत एवेते अशुक्ते, मतान्तरे तु—पाण्डुतासंबन्धिता क्रमतेत्यर्थः] । अक्षिर्माह, अक्षिरिति ।—अक्षिः, वस्तुषु वैराग्यं—विगत-स्पृहत्वम् । अधृतिमाह, सर्वपेति ।—सर्वत्र—सर्वत्रिणम् वस्तुनि, अरानिता—अननुरानिता, प्रमोदजनकताया अविन्यास इति यावत्, अधृतिः । अनालम्बन-तामाह, अनेति ।—मनसः शून्यता च, अनालम्बनता—अवलम्बनराहित्यं, स्मृता । तन्मयमाह, तन्मयविति ।—तथा वाङ्माभ्यन्तरतः—वहिरिन्द्रियवाह्ये मनोवाह्ये च इत्यर्थः, तत्र—अभीष्टम्, नायच्छेति यावत्, प्रकाशः—सर्वत्र अन्ध्यासवशात् अक्षयैव परिचयः, सप्र प्रवाहोक्त्येऽपि भागविति यावत्, तन्मयम् । [उन्माद-मूच्छनावसथः तु प्रविष्टा, इत्यन्तः न अक्षिता इति वैदित्यम् ; अत एव उपापदि वक्ष्यति—“श्रेष्ठं स्पष्टम्” इति ।

(ख) चिन्तानिरिति ।—जानपि विवोविर्नो हृदयतः अक्षादि वितर्कोक्तिरिवम् ।

भावी भवन् भूत इति त्रिधा स्यात्तत्रकार्यजः ॥२२०॥

कार्यजस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् त्रैविध्यम् । (ग)

तत्र भावी यथा मम,—

“यामः ? सुन्दरि ! याहि पान्य ! दयिते ! शोकं उथा मा कथाः,

श्रीकंक्षे गमने कुतो मम ? ततो वार्ष्यं कथं सुञ्चसि ? ।

श्रीघ्नं न व्रजसौति, मां गमयितुं कक्षादियं ते त्वरा ?

भूयानस्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे सम्भ्रमः ॥” (घ)

अज्ञाः—असुषमया रतिमपि तिरस्कृतांश्चाथाः ज्ञानावाः, प्राक्षितदुर्लभः—प्राक्षितः पुनरपि दुर्लभः—एतस्याननुरक्तः, [अथ “विशेषार्थं विशेष्येव बहुवचम्” (२।१।५० पा०) इत्यनेन विशेष्यविशेष्ययोः प्रायिकत्वादिशेष्यसमासः] कः—को जनः, अथि ? यश्नते इयम् ईदृशीं दीनां दशाम्—अवस्थां, विपत्तिमिति यावत्, सद्यदे—अनुभवति, ईदृशी कोदृशी ? इत्याह,—जनः—अन्तरिन्द्रियं, चिन्ताभिः—ज्यानेः, स्थितितं—स्तिरं, जफोक्तमित्यर्थः, विषयान्तरपदवाच्यमत्वनामोतमिति यावत्, [एतेन अनालम्बनता सूचिता] अपोलस्यथी—गच्छदेशः, अरतसे, शोना—स्थिता, बदनं—मुखं, प्रत्युपस्य वा अच्यदा—रात्रिः, तस्याः ईयः—पतिः, (“रात्रिस्त्रिवाना अच्यदा अया” “बोधधीशो निशापतिः” इति चामरोक्तेः) अच्यदेशः—अन्द्रः, तद्यत् पाङ्क—अखिलचेतोभावनपन्नित्यर्थः, अचरः, आसेन—दौर्घनिशासेन, एकं—केवलं, स्थितः—ज्ञानः, युष्म इति यावत्, तापः—अन्तःसन्तापः, अच्यर्षा, श्रीकरैः—विन्दुभिः, [यद्यपि “श्रीकरोऽन्वकथाः श्रुताः” इत्यमरोक्तिः तथाऽप्यथ “विस्मिष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणसमवधाने विशेष्यमात्रपरत्वम्” इति गयेन अन्वःशब्दयोगात् श्रीकरशब्देन अच्यर्षात्वं बोद्धव्यम्] पद्मिनीविश्रमण्यैः—अमलनी-पत्रैः, अच्यर्षा,—अन्वःश्रीकरपुत्रैः पद्मिनीविश्रमण्यैः, [अस्मिन् पद्ये मध्यपदधीरो समासः] ब्रह्म—शान्तिं, न उपैति—न प्राप्नोति । आर्दूलविशोक्तिं वचनम् ।

(ग) कार्यजस्येत्यादि ।—बुद्धिपूर्वकत्वात्—स्येत्याद्या विधीयमानत्वात् इत्यर्थः । [एषस्य भिन्नदेशमनसस्य सम्भावनायां भावित्वं, तन्निश्चये वचनान्तत्वं, तन्निश्चयतो भूतत्वम् ; अन्वधीस्तु प्रापणसम्भ्रमणयोः सम्भावनानिश्चयासम्भवादेशेकविधत्वमेवेति शेषम्] ।

(घ) वान इति ।—इत्यन्वोदक्तिमत्युक्ती । हे सुन्दरि ! वानः—अज्ञानः ?

भवन् यथा,—

“प्रख्यानं वक्ष्येः कृतं, प्रियसखेरसैरजस्रं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं, व्यसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिताः,
गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृद्द्वयार्थः किमु त्यज्यते ?” ॥ (ङ)

[“वर्तमानसामोष्ये वर्तमानवशा” (१।२।१२१ पा०) इति वर्तमानसामोष्ये भविष्यदर्थे
अट्। अविशेषत्वात् बहुवचनम्]। (इति नायकश्लोक्तिः)। हे पात्र !—
दक्षिण ! दाहि—गच्छ, (इति नायिकावाः प्रत्युक्तिः)। अत्र मनसुखभावनामात्रेण
अत् ‘पात्र’ इति सम्बोधनं, तत् आत्मनि कान्तक प्रेमाभावसूचनार्थं, तदवगम्य
अटित्वेव ‘दक्षिणे’ इत्यनेन प्रतिस्म्बोधनम् ; तथा हि, हे दक्षिणे !—प्रिये ! इया
श्लोकं ता कथाः—न कुत्र, (इति नायकश्लोक्तिः)। ते—तव, गमने, मन श्लोकः
कुतः ?—किमर्थम् ? (इति नायिकावाः प्रत्युक्तिः)। ततः—तर्हि, अर्थं—किमर्थं,
वाच्यं—नेत्रजल, मुखादि—त्यजति ? रोदिषीत्यर्थः (इति नायकश्लोक्तिः)। शीघ्रं
—सत्वरं, न प्रगच्छ—न गच्छासि, इति—इति इतीः, वाच्यं मुद्यामीति शेषः (इति
नायिकावाः प्रत्युक्तिः)। मां गमयितुं ते—तव, इयं त्वरा—व्यसता, कथ्यात् ?—
किमर्थम् ? (इति नायकश्लोक्तिः)। त्वया सह निगमिषोः—गन्तुमिच्छोः, मे—
भग्न, मदीयस्येति यावत्, अत्र, जीवस्य—जीवितस्य, भूयान्—महान्, अयं, सम्भ्रमः
—त्वरा, व्यसतेति यावत् । अत्रयं निगमिषावपि त्वसि विश्वस्य कुर्वाणे मन प्राचाः
कथ्यावद्वहा इवोद्विज्यन्ते, अतस्तेऽपि त्वया सह गन्तुं कृतनिश्चयाः सन्ति इति हृदयम्
(इति नायिकावाः प्रत्युक्तिः)। अत्र हि कान्तासम्प्रतिषादिशतया, मनसक सम्भा-
वनामात्र चेष्टम् । आर्द्धविज्ञोक्तिं इत्यम् ।

(ङ) प्रख्यानमिति ।—कान्तप्रवासं निश्चित्य स्वजीवितं प्रति नायिकावाः उत्ति-
रिचम् । भी जीवित ! प्रियतमे—त्वतोऽपि अत्यन्ते प्रिये, यातुं—विदेशं गन्तुं, निश्चित-
चेतसि—स्मिरचित्ते, सति, वक्ष्येः—अरभ्यवचनविशेषः, प्रख्यानं—याज्ञा, कृतम् ;
कान्तक भाविर्वरुचिन्तया अरोरकाश्यात् हस्तात् वक्ष्यस्यो जात इति भावः ; तथा
प्रियसखेः—प्रियवत्सुभिः, सततम् एकत्रावस्थितैरिति भावः, यथा,—ईदमदुःखे असु-
यातेनेव जीवनधारणं भवतीति स्मरन्वाकारित्वात् प्राच्यप्रियैरित्यर्थः, अक्षैः—असुभिः,
अजस्रं—गिरवच्छिन्नं, नतं—प्रख्यतं, पतितुमारब्धमित्यर्थः ; “अनप्राचः सखा नतः”
प्रत्युक्तेः सख्युर्गतमे सख्युर्पि मनसक उपितत्वात् इति भावः ; यथा निवृत्तश्रुतिं

भूतो यथा,—“चिन्ताभिः स्तिमितम्” इत्यादि । यापात्
यथा—“तां जानीथाः” इत्यादि । सन्धुमो दिव्यमानुषनिर्घा-
तोत्पातादिजः । यथा—विक्रमोर्वश्यासुर्वशौपुकरवसोः । (च)

निपाते तेषामपि चिराय विद्यते जातः, इदानीम् अशुचि न पतन्ति इत्यभिप्रायः ।
(एषु पुनः प्रियसखलोपादानमन्वन्प्रियत्ववृत्तनामः; अन्वे तु—अशुचोवित्तयोरेकद्वय-
गानित्वादन्वन्प्रियत्वमित्याहुः, नाशौचिरेवैव हत्वोवात् अशुचिर्गमात् । न चेवं धृतेरपि
प्रियसखत्वापत्तिरिति वाच्यं, धृतेरात्मधर्मत्वेन जनीधर्मत्वेन वा हृदयवृत्तित्वाद्योनात् ;
यथा,—प्रियजीवने एव बलया धार्यन्त इति बलवानां धृतेः प्रीतिजनकत्वात्,
चित्तस्य तत्रवचत्वात् प्रियस्य सुहृत्त्वम् ; असावानु मानमन्वन्वृत्ततयाऽन्वन्-
प्रियत्वमित्यत्र एवम् प्रियसखलोपपादनम् इति) तथा धृत्या—धैर्येण, अथ—
अथभावनपि, न चाहितं—न हितं, विधोगावृत्तित्वेन धैर्यं विनष्टमिति भावः,
चित्तेन—मनसा, पुर.—अपतः, प्रियतमस्येति भावः, गन्तुं व्यवसितम्—उदयुक्तम् ;
इत्थं सर्वे—मदाश्रिता बलवाद्य इत्यर्थः, समं—युगपत्, प्रियेषु सह वा, प्रस्थिताः—
प्रवृत्ताः ; अतः गन्तव्ये—तथाऽपि एकस्मिन् समये अवश्यं गन्तव्यमिति ह्येते सति,
प्रियसुहृत्त्वायः—प्रियाश्च ते सुहृदस्येति प्रियसुहृदस्येवां सार्थः—समुदायः, (“सार्थो
वचिकसमूहे स्यात् अपि सङ्घातमात्रके” इति मंदिनी) बलयादिरत्यर्थः, [अत्र
“जीवितप्रिय” इति समस्तपाठे—जीवितस्य जीवनोपमस्य ज्ञानस्य प्रिय इत्यर्थः]
किमु—कथं, त्वन्यते ?—त्यक्तं न युज्यते, तेभ्यै साकं गम्यतामित्यर्थः । प्रियसुहृद्भिः
सह मनने कटातिशयो न भविष्यति इति प्रियतममनने ननुमुद्यताः बलयाद्यः
सख्यचित्तं कर्म कुर्वन्ति, यादं च त्वं प्रियस्य सुहृदवसि, तत् तवापि अवश्यं तदनुगमनं
भविष्यति ; ततः साम्यतमेवानुगमनं न्याय्यमिति भावः । [अत्र नाधिकारतेर्नायक
आलम्बनं, विरहदशायांनैवाकिलेन अवश्यानाद्युद्घोषनं, तथाऽभिधानं चातुभावः,
अशुवातद्वृत्तापव्यञ्जः, विदाहो व्यभिचारी प्रतीयते] । अत्रद्वयतकस्येदं पद्यम् ।
आर्हन्वित्कीर्तितं पद्यम् ।

(च) भूतं प्रवासमुदाहरति, चिन्ताभिरिति ।—(२३२ पृष्ठे) व्याख्यातनिर्दे-
पद्यम् । स्तद्वदधकमस्य सक्रमाभावे विरहिव्या दशावर्धनेयम् ; अत एव सुतोऽत्र
प्रवास इति बोध्यम् । आपन्नसुदाहरति—“तां जानीथाः” इति । इदमपि
व्याख्यातपुत्रे पद्यम् । प्रीतिभर्तृत्वात् नाधिकारत्वात् उदाहरणमिदम् । अत्र हि यद्येव-
यापात् यच्च प्रवासः स्यत् । दिव्यः,—विद्युदुत्कादिः, मातृवः,—मर्त्यबोधकभवः

सङ्घातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात् ।

अथमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः ॥

तत्र स्याद्वृत्तुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथोदयास्तमयः ।

जलकैलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः ॥

अनुलेपनभूषाऽऽद्या वाच्यं शुचिमेध्यमन्यच्च ॥२३०॥ (ट)

तथा च भरतः,—“यत्किञ्चिन्नोके शुचिमेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं
वा, तत् सर्वं शृङ्गारेणोपमोयते” इति । किञ्च, (ठ)—

कथितश्चतुर्विधोऽसा-

वानन्तर्यात् तु पूर्वरागादेः ॥ २३१ ॥ (ड)

(ट) ननु अयं कतिविधः ? इत्याशंसायामाह, सङ्घातुमिति ।—अयं सम्भोग-
शृङ्गारः, चुम्बनम्—अधरपानं, परिरम्भणम्—बालिक्रमं, तदादिबहुभेदभिन्नत्वेन
सङ्घातुम्, अशक्यतया—न शक्या इत्यनेन हेतुनेत्यर्थः, धीरैः—सदृश्यैः, एकः एव
कथितः । प्रकाशकताऽप्यभिहितम् ;—“तत्र आद्यः परस्परारम्भो बालिक्रमाधरपान-
परिचुम्बनाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य एव एव गण्यते” इति । तत्र—सम्भोगे इत्यर्थः,
वृत्तुषट्कादिकं, वाच्यं—सम्भोगोद्दीपकतया वर्णनीयं, शुचि—निर्मलं, मेध्यं—
पवित्रम्, मन्यत्—इत्यादि, स्यात्—उपयुक्तं भवेत् ; तथास्तं रसगङ्गाधरकृता,—
“सदृशं पवित्रं सङ्गम्य तेन पुष्टिं प्रदशंयति” इति ।

(ठ) एवमस्मान्नसङ्घोपपत्त्या एकाविधत्वेनैव अस्मिन्कारोचित्वाऽपि, प्राधान्येन
सङ्घातुं शक्याः ये सम्भोगभेदाः तेषां चतुर्विधत्वं ननुमुपपन्नते, सिद्धेति ।—
एतदभेदवादिनतापेक्षया पञ्चान्तरसूचनम् ।

(ड) कथित इति ।—असौ—सम्भोगशृङ्गारः, पूर्वरागादेः, आनन्तर्यात्—
आनन्तरसम्भवत्वात्, तु—पुनः, चतुर्विधः कथितः । आदिपदेन पूर्वराग-जान-
प्रवास-कारुणाः अन्तारः गृह्यन्ते, पूर्वरागादेरनन्तरमयं सम्पद्यते, इत्यसमपि
पूर्वरागसम्भोगः, मानससम्भोगः, प्रवाससम्भोगः, कारुण्यसम्भोगेति चतुर्विध इति
भावः ।

यदुक्तम्,—

✓ “न विना विप्रलम्बेन सन्धोगः पुष्टिमश्नुते ।

कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो विवर्द्धते ॥” इति । (ठ)

तत्र पूर्वरागानन्तरं सन्धोगो यथा,—कुमारसम्भवे पार्वती-
परमेश्वरयोः । प्रवासानन्तरं सन्धोगो यथा मम तातपाटानाम्,—

“क्षेमं ते ननु पद्मलाशि ?—किसन्नं क्वेमं महंगं दिढं,

एतादृक् कशता कुतः ?—तुह पुणो पुष्टं मरीरं जदो ।

केनाहं पृथुलः प्रिये ?—प्यणदणीदेहस्य समीलणात्,

त्वत्तः सुभ्रु ! न काऽपि मे—जइ इदं क्वेमं कुदो पुच्छसि ?॥” (ण)

एवमन्यत्रापि ऊह्यम् ।

(ठ) ननु दुःखवदुले विप्रलम्बे किं नाम रसत्वम् ? इत्याशङ्क्य तस्य सन्धोगानु-
गुणत्वं सम्पादयति, नेति ।—विप्रलम्बेन विना सन्धोगः न पुष्टिम् अश्नुते—परिपोषं
न प्राप्नोति, विप्रलम्बपूर्वको हि सन्धोगः प्रकृष्टो भवतीति भावः । हि—तथाहि,
वस्त्रादौ कषायिते—कषायकलेन सिद्धे इत्यर्थः, भूयान्—मङ्गान्, रागः विवर्द्धते—
वर्द्धं गच्छति । [एतेन पूर्वरागादिकं विनाऽपि सन्धोगः सन्भवतीति सूचितम् ; तथा
च प्रकृष्टापकृष्टभेदेन सन्धोगो द्विविधः ; विप्रलम्बानन्तरः सन्धोगः प्रकृष्टः ; स च
विप्रलम्बः पूर्वरागादिकात्पूर्ववर्धेन चतुर्विधः ; तादृपर्येतोऽपकृष्ट इति फलितम्] ।

(ण) क्षेममिति ।—नायकनायिकयोश्चात्प्रत्युत्थो,—तत्र नायकस्य संस्कृत-
भावयोक्तिः, नायिकायाः प्राकृतभावया पुनः प्रत्युत्थित्ववधेयम् । हे पद्मलाशि !—
प्रशंसकोनश्रीभित्तनयने ! ते—तव, क्षेमं—कुशलं, ननु—किम् ? (इति नाय-
कस्योक्तिः) । [किसन्नमिति ।—कशकं क्षेमं मदङ्गं इदम् इति संस्कृतम्] । इदम्—
अत्यर्थं, कशकं—शोषं, यत् मम अङ्गं, तदेव क्षेमं—कुशलं, ममाङ्गस्य कार्यमेव क्षेम-
मिति भावः । (इति नायिकायाः प्रत्युत्थः) । एतादृक्—एतादृशी, एवंविधेति यावत्,
“तव” इत्यध्याहार्यम्] कशता—शरीरदोषव्यमित्यर्थः, कुतः—कथं जाता ? (इति
नायकस्य प्रश्नः) । [तुह इति ।—तव पुनः पुष्टं शरीरं यतः इति संस्कृतम्] । यतः,
—यस्मात्, तव शरीरं पुनः पुष्टम् । (इति नायिकायाः प्रत्युत्थः) । हे प्रिये ! अहं,
केन—केन हेतुना, पृथुलः—स्थूलाङ्गः ? अन्वयमिति शेषः । (इति नायिकस्योक्तिः) ।
[प्यणदणी इति ।—प्रकषयित्रीदेहस्य समीलनात् इति संस्कृतम्] । प्रकषयिन्त्याः—

अथ हास्य,—

✓ विकृताकारवाग्वेशचेष्टाऽऽदेः कुहकाद्भवेत् ।

हास्यो हासस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः ॥

✓ विकृताऽऽकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः ।

तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

✓ अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरताऽऽदिकम् ।

✓ निद्राऽऽलस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्यभिचारिणः ॥

✓ ज्येष्ठानां स्मितहसिते

✓ मध्यानां विहसिताबहसिते च ।

अपरवासायाः, देहस्य सञ्चलनात्—सङ्गात् । ["सन्नीचनात्" इति पाठे तु त्वदन्तःप्रवेष्टान् इत्यर्थः] (इति नागिकायाः प्रवृत्तिः) । हे सुभ्रु !—सुन्दरि ! [अत्रन्दलोवङ्कानोयतया "नेयङ्कवङ्कानावस्यौ" (१४४ पा०) इति नदीसंज्ञा-प्रतिषेधे "वन्नायंनयोऽङ्कः" (७११०७ पा०) इति कृत्वाभावात्प्राप्त्यादिषोऽर्थं प्रयोग इति, अन्ये तु—"अप्रतिज्ञातेचारज्ञादीनामुपवङ्कानम्" इति वार्तिके "वङ्कान्" "कृत्वाङ्कः" इत्याद्युक्त्यानाद्दुःखमुदानकार सङ्गाभावात्कारः, इत्यस्याङ्कान्-त्वात् नदीत्वे कृत्वाङ्कम्] लक्षणः—लक्ष्मिचया इत्यर्थः, आऽपि, से—मन, न, प्रचयि-नीति शेषः । (इति नायकलोकः) । [अइ इति ।—यदि इदं चेत् कुतः पृच्छसि ? इति संस्कृतम्] । यदि इदं—त्वमेव मन प्रचयिनी इति तवेदमेवास्मिन्नर्थं, तर्हि इति भावः, कुतः—किमर्थं, चेत्—कुत्रार्थं, पृच्छसि ?—मम स्नाय्यविवयकनिष्ठा-ज्ञायाः किं प्रश्नम् ? त्वमि प्रचयिनि किं मन कष्टम् ? प्रवासस्मितकाऽनकाऽस्मितकव-ज्ञास्मितकपि सन्त्येव केवर्त्तं प्रचयिनीत्तथोः, इतोऽपि किं क्विपि मे कुत्रार्थं नासीति ज्ञावः । (इति नायिकायाः प्रवृत्तिः) । आर्द्धविक्रीकितं उच्यते । अपरी (मान-कवची) वचा,—“पादप्रवृत्तज्ञाकोक्यं कानमेकानकातरम् । सुखनी वायवनां समुत्थी तेन सुखिना ॥” इति । “काने ! क्षीरकानात्तवङ्कान् इत्येतत् त्वं पुच्छपुच्छेन मे सुखा इत्येव तदर्थं नवनमर्थं प्रवृत्तनास्ति ज्ञात् । इत्याकथं तिभीक्षितासंनवनं कोऽ-प्रनेदान्तं कीलात्—वदन्त्यान्वत् वदन्त्याः खेरं तुभ्यं शिवः ॥” इति च व्याख्याः ।

नीचानामपहसितं

तत्राऽतिहसितञ्च षड् भेदाः ॥ (त)

रूपद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् ।

क्लिष्टिब्रह्मद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥

मधुरस्वरं विहसितं

सांसशिरःकम्पमवहसितम् ।

अपहसितं सास्त्रार्चं

विचित्राङ्गं भवत्यतिहसितम् ॥ २३२ ॥ (थ)

(त) हासरसनाह, विक्रतेत्यादि ।—विक्रतः आहारः, वाक्, वेद्यः, चेष्टादिश्च यत्र तादृशान्, कृष्टान्—विष्णापकात्, गटादित्यर्थः, [कृष्ट विष्णायने इत्यस्य कृन्ति रूपसिद्धं, विष्णापकत्वस्य नागाऽऽविष्कारप्रकटनकारितया गटस्य सिद्धमेव] (उपलक्ष्य-मेतत्, तेन विक्रताकारादिविषयकप्रत्यक्षाद्याटेरपि षड्भवं बोध्यम्) कुतुकादिति पाठे—कौतुकजनकान्, विक्रताकारवाक्चेष्टादेर्वैलक्षण्यादित्यर्थः] हास्यः—तदाख्यः रसः, भवेत् ; (अत एवोक्तं,—“विपरीतालक्ष्यैर्विक्रताकाराभिधानवेषैश्च । विक्रते-रङ्गविकारैर्हसतीति रसः स्यूतो हास्यः ॥” इति) । तस्य आधिभावी हास्यः, चेतः बर्धः, (तथोक्तं—“सितो हास्यः प्रकीर्तितः” इति) । प्रमथः—त्रिबानुचरः, देवतं यत्र नादृशः, (तथोक्तं—“हास्यः प्रमथदेवतः” इति) यत् विक्रताकारवाक्चेष्टं वस्तु प्राणीव्य—दुष्टा, जनः हसितं, तत्, अत्र—रसे, आलम्बनं प्राणुः, तथा तस्य चेष्टा—विक्रताकारादिरूपा इत्याशयः, उद्दीपनं मतम् । अस्मीः—नेत्रयोः, सङ्कोचः, वदनस्य—मुखस्य, खेरताऽऽदिकश्च अत्र अनुभावः । मिटा, आलम्बनं, अवहित्वाटयश्च अत्र व्यभिचारिणः स्युः । हासरसआधिभावस्य हास्यस्य पात्रभेदेन भेदानाह, ज्येष्ठाना-मिति ।—ज्येष्ठानाम्—उत्तमानां, स्मितं हसितञ्च, मध्यानां—मध्यमानां, विहसितम्—अवहसितञ्च, नीचानाम्—अधमानाम्, अपहसितं तथा अतिहसितञ्च, इत्येवं हास्य षट् भेदाः, भवन्ति इति शेषः । [“तदेव षड्भेदः” इति पाठे,—तत्—तस्मान्, हास्यभेदादित्यर्थः, एवः—हासरसः, षड्भेदः—षट्प्रकारः इति] ।

(थ) क्लिताशोर्णां लक्ष्यसनाह, रूपादिति ।—रूपं विष्णासितो यत्रैव यत्र तम्,

यथा मम,—

“गुरोर्गिरः पञ्च दिनान्यधीत्य

वेदान्तशास्त्राणि दिनत्रयञ्च ।

अमी समाधाय च तर्कवादान्

समागताः कुक्कुटमिश्रपादाः ॥” (द)

तथा, अन्वितः अधरो यजिन् तथाभूतं हास्यं, अितं ज्ञान् । तत्र—हास्येषु मध्ये, किञ्चित्—ईदम्, अत्याः—दृष्ट्याः, दिनाः—दनाः, यत्र तादृशं, (“दन्तविप्राश्चला दिनाः” इत्यमरः) हास्यं, बुधैः उचितं कथितम् । मधुरः—मनोहरः, स्मरः यत्र तादृशं हास्यं, विद्वसितम् ; अंसज—स्वल्प, शिरसश्च, कल्पेन उचितं हास्यम्, अवद्वसितम् । साक्षात्—अनुपूर्वमयम्, हास्यम्, अपद्वसितं ; विविक्तानि, अज्ञानि यजिन् तादृशं हास्यम्, अतिउचितं भवति । [अत्र एवोक्तमभियुक्तैः,—“आत्मन्तः परसंज्ञयेत्यस्य भेदद्वयं मतम् । आत्मन्तो द्रष्टृरुत्पन्नो विभावेष्टव्यमावतः ॥ उच्यते मपरं दृष्टा विभावचोपजायते । योऽसौ हास्यरमलवृत्तेः परस्यः परिकीर्तितः ॥ उच्यते मपरं मध्यमानां नीचानामप्यसौ भवेत् । अत्रत्यः कथितस्तत्र च् भेदाः सन्ति चापरे ॥ अितश्च उचितं प्रीतमुत्तमे पुरुषे बुधैः । भवेद्विद्वसितं चोपद्वसितं मध्यमे नरे ॥ नीचेऽपद्वसितश्चातिउचितं परिकीर्तितम् । ईश्वरपुङ्गवपौलाभां कटाक्षैरप्यनु- स्वयैः ॥ अदृष्टदशमी हास्यो मधुरः अितमुच्यते । वक्तव्यवचनैरेदं द्रष्टृपुङ्गवप- च्छवितः ॥ किञ्चित्कथितदन्तश्च तदा उचितमिष्यते । उच्यते मधुरं कालगतं वदन- रागवत् ॥ आकुञ्चिताश्च मन्त्रश्च विदुर्विद्वसितं बुधाः । निकुञ्चितांसमीर्षश्च जिह्वा- इष्टिविज्ञोक्तः ॥ उरदुङ्गनासिको हास्यो नाचोपद्वसितं मतम् । अज्ञानजः साक्षु- इष्टिराक्षन्तरस्वमूर्धनः ॥ गार्हृदेवेन नदितो हास्योऽपद्वसिताश्च । स्वल्पवर्षकटु- ध्वानो वायुपूरुतेष्वचः ॥ अरोपगुह्यशास्त्रं हास्योऽतिउचितं मतम् ॥” इति] ।

(द) उदाहरति, गुरोरिति ।—अमी कुक्कुटमिश्रपादाः, गुरोः—प्रभाकरस्य, गिरः—कौमासशास्त्राधीत्यर्थः, पञ्च दिनानि—पञ्चदिनमात्रम्, अधीत्य—पठित्वा, तथा वेदान्तशास्त्राणि—प्रारोहकनीमांसायत्यान्, दिनत्रयञ्च—केवलं त्रीणि दिनानि यावत्, अधीत्य, एवं तर्कवादान्—तर्कशास्त्राणि, व्यायदर्शनानीत्यर्थः, समाधाय—प्राचेन्द्रविविधनामं विचार्यैत्यर्थः, आत्राचनानं कृत्वा, न तु अधीत्य इति भावः, समागतताः । [अत्र कुक्कुटमिश्रपादां आत्मन्तम्, अथ अगधीतशास्त्रत्वेऽपि समाधानधीत- म्प्रत्ययदानमम्, अयंभावश्च साहस्यचोद्गीपनम्, आश्रित्या दन्तविप्राश्चोद्गीः]

अस्य षट्कमेलकप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः । (ध)

अत्र च, (न)—

यस्य हासः स चेत् क्वापि साक्षान्नैव निबध्यते ।

तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते ॥

अभेदेन विभावादिः साधारण्यात् प्रतीयते ।

समाजिकैस्ततो हास्यरसोऽयमनुभूयते ॥२३३॥ (प)

एवमन्वेष्वपि रसेषु बोद्धव्यम् ।

अथ करणः,—

दूष्टनाशादनिष्टान्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।

धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवतः ॥

भावाः, उवाच्यः सचारिभावाः, इत्येषां संयोगात्सामाजिकानां हासोऽभिव्यज्यते इति बोध्यम्] । उपजातिः इत्तम् । यथा वा रसनकाशरजतोदाहृतं,—“मत्तातपादेर्विहिते निवन्धे निवपिता मृतमनुक्तिरेवा । अहं नर्वा पूर्वमहो ! पवितं कथं न वा रासभ-धर्मपत्न्याः ? ॥” इति । [अत्र हि वक्तुस्तात चाचम्बनं, तदीया वृत्तिरहोपगन्, आचिष्यो दन्निवाशादिरनुभावः, पादादिपादव्यञ्जा निन्दा च व्यभिचारी भावः, इत्येषां संयोगात्हासोऽभिव्यज्यते] ।

(ध) परिपोषः—वाङ्मयम् ।

(न) मनु रसे नायकसाऽभेदः सामाजिके भासते, स चात्र श्लोके न निबद्धः, तत् कथं तस्माभेदारोपो जायतान् ? इत्यत वाङ्, अत्र चेति ।—अत्र—हास्यरसे इत्यर्थः, अकारादन्वयापि ।

(प) यस्मैति ।—यस्य—नायकस्य इत्यर्थः, हासः, वक्ष्यते इति शेषः, चेत् स क्वापि—वर्णादिदुदाहरणे, साक्षात् नैव निबध्यते—विरच्यते, तथाऽपि एव—नायक इत्यर्थः, विभावादीनां, सामर्थ्यात्—अन्तेः, अन्वयाऽनुपपत्तिज्ञानादिति बोध्यम्, उपलभ्यते—प्रतीयते; ततः किम् ? इत्यत वाङ्, अभेदेनेति ।—साधारण्यात्—साधारणीकरणावधारत, विभावादिः, अभेदेन—तादात्म्येन, प्रतीयते, ततः—साधारण्यज्ञानात्, सामाजिकैः, अर्वां हास्यरसः, अनुभूयते । यदीदाहरणे रस-नायकस्य साक्षात् निबन्धः, तत्र चाचेपादेव तदुपादानमिति भावः ।

शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यामालम्बनं मतम् ।

तस्य दाहादिकाऽवस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ॥

षनुभावा दैवनिन्दा भूपातक्रान्दितादयः ।

शैवस्थोच्छ्वासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ॥

निर्वेदमोहापस्मारव्याधिम्भानिस्मृतिश्रमाः ।

विषादजड़तोन्मादचिन्ताद्या व्यभिचारिणः ॥२२४(फ)

श्लोच—विनष्टबन्धुप्रभृति । यथा,—मम राघवविलासे,—

“विपिने क्व जटानिवन्धनं तव चेदं क्व मनोहरं वपुः ।

अनयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरोपकृत्तनम् ॥” (ब)

(फ) अक्षररचना, चरणादि ।—इत्य—प्रियत्वं वस्तुतः, पुत्रादीनां, नामान्
—विच्छेदान्, मरणादा, अनिष्टान्, चातिः—आभाव, अक्षरान्—अक्षरी नाम,
एतः भवेत् । [तथोक्तं प्रदीपकता,—“इत्यवदन्नादा विप्रियवचनस्य संज्ञावादापि ।
एभिर्मात्रविशेषैः अक्षररती नाम सम्भवति ॥” इति] । अयं, शीरेः—पञ्चितैः, अपीत-
मसं,—अपीतवद्वयकात्रिः, तस्य समदैवतः, अचितः । [तथोक्तं,—“अपीतः अक्षर-
चय” “अक्षरी वनदैवतः” इति च] । अत्र—रसे, शीरेः—अतस्मिन्नादिप्रत्ययैः
अन्नापः, आविभावः—अन्तः, शीरेण—शीरेणिवशीभूतं वस्तु, अतस्तुष्टात्कथंननादि
अकिं वापत्, आचमनं मतम् ; तस्य—शीरेण, दाहादिवा अक्षरा, पुनः—पु,
उद्दीपनं, भवेत् । दैवतं—अक्षरं, निन्दा, भुवि—पञ्चित्यां, पातः—पतनं,
क्रान्दितादयः—दीप्तविविधतादयः, शैवस्थे—विषयं, उच्छ्वासः,
निश्वासाः—अन्तर्मुखादाः, स्तम्भः—आद्यः प्रलपनस्य, प्रलपनाः,
अपस्माराः—अपस्माराः, अस्मृतिः—अस्मृतिः, श्रमाः—श्रमाः, अस्मृतिः,
विषादः, अक्षरं, अन्नादः, पिपासाऽऽवस्था व्यभिचारिणः—व्यभिचारिणाः
शैवा इति शेषः । [अत्र—तथोक्तं—“अक्षररतीनां प्रतीकता,—“अक्षररतीनां प्रतीकता
परिदिवितेर्विदिविते च । अन्तैः अक्षररती दीहावाचानिवाते च ॥” इति] ।

(ब) अक्षररति, अस्मृति इति ।—विपिने—वने, जटानिवन्धनं—जटाधारणं,
क्व ? इदं, मनोहरं—सुखं, तव वपुः, क्व ? अक्षरीः—अक्षररतीनां प्रतीकता

अत्र हि रामवनवासजनितशोकान्तं दशरथस्य देव-
निन्दा । एवं बन्धुवियोगविभवनाश्राद्धौ अप्युदाहार्यम् । (भ)
परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि द्रष्टव्यः ।

अस्य कवचविप्रलम्भाद्देवमाह,—

शोकस्थायितया भिन्नो विप्रलम्भादयं रसः ।

विप्रलम्भे रतिः स्थायी पुनः सम्भोगहेतुकः ॥२३५॥(म)

अथ रौद्रः,—

रौद्रः क्रोधस्थायिभावो रत्नो रुद्राधिदैवतः ।

आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥

मुष्टिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणैश्चैव ।

सङ्ग्रामसम्भ्रमाद्यैरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

शरीरयोः, घटना—एकत्र योजना, विधेः—विधातुः, खड्गेन, शिरीषस्य—तदाख्यस्य
पुष्पस्य, कर्मणं—छेदनम्, इति स्फुटं—व्यक्तं, ननु—खड्गु । अत्रोत्प्रेषेत्सेके, टटान
इति अपरे, विषम इति तु वचम् । उपेन्द्रव्या इत्यम् ।

(भ) अत्र प्रकृत्यात् दशरथ एव नाथस्य इति बुध्यते, इत्यत आह, अनेति ।—
अस्मिन् उदाहृते पद्ये, रामस्य वनवासेन जनितो यः शोकस्येन प्राप्तः—पीडितः, तस्य—
तथाभूतस्य, दशरथस्य, देवस्य—भागधेयस्य, निन्दा—दोषाविचारणम् । एवं बन्धुना
वियोगः—नरथं, विभवस्य च नाशनाश्राद्धौ अपि उदाहार्यम् । क्रमेण यथा,—
“शुद्धिबो, कथिवः, सखी मिथः, प्रियश्रिया खलिते कथाविधौ । कवचाविमुखेन
खेत्तुना हरता त्वां वद किं न मे श्रुतम् ? ॥” इति । अनेन्द्रमतीमरचजनितशोकान्तं-
कान्तस्य मृत्पुनिन्दा । “प्रातर्भवाति वसुधाऽधिपकवर्षां सोऽहं प्रजाति विपिनै
कटिलक्ष्मणौ । यच्चिनितं तद्विह दूरतरं प्रयाति यच्छेतसा न गचितं तद्विहाभ्युपेति ॥”
इति । अत्र नष्टराज्यस्य रामस्य परिदेवनं स्थायिभावः इति ।

(म) कवचविप्रलम्भादस्य व्यवच्छेदमाह, शोकेति ।—अयं रसः—कवच-
वृत्तयोः, शोकस्थायितया, विप्रलम्भात्, कवचविप्रलम्भात्, भिन्नः । विप्रलम्भे—कवच-
विप्रलम्भे, पुनः, सम्भोगहेतुकः रतिः स्थायिभावः अस्ति, अत्र च शोक इत्यनयोर्भेद
इति भावः ।

भ्रूविभङ्गौष्ठनिर्देशबाहुस्फोटनतर्जनाः ।

आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ॥

अनुभावास्तथाक्षेपक्रूरसन्दर्शनादयः ।

उग्रताऽऽवेगरोमाञ्चस्वेदवेपथवो मदः ।

मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः ॥२३६ (घ)

यथा,—

“छतमनुमतं दृष्टं वा येरिदं गुरु पातकं

मनुजपशुभिर्निर्मय्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुष्पा साह्रं तेषां सभौमकिरीटिना-

मयमहमसृष्टोदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥” (र)

(घ) रौद्ररसमाह, रौद्र इति ।—भीषः, स्थाविभावः, यस्य तादृशः, रक्तः—
रक्तवर्णः, रुद्रः अपिदेवतं यस्य तथोक्तः, रघुः, रौद्रः, नामेति शेषः । तत्र—रौद्रे रघु,
चरिः—प्रभुः, बालम्बनम्—बालम्बनविभावः, तस्य—चरिः, चेष्टा, उद्दोषणं मत्तं
मुष्टिप्रहारिणं यत् पतनं तेन, विह्वलतच्छब्देन, अवदारणेन, यथा—विह्वलं—
विह्वलाचरणं, छिद्रः—खड्गादिना छिदनम्, अवदाहरणं—गुहादिना वेधनं, तेः ;
सङ्ग्रामसम्भ्रमाद्यैः—युद्धव्यवसायविभिन्नैः, यस्य—रौद्रस्य, शोदा—प्रवृत्त्या, उद्दोषिः—
उद्दोषणं, भवेत् ; मुष्टिप्रहारारादय उद्दोषणविभावा इति भावः । भ्रूविभङ्गः, षोड-
निर्देशनं, बाहुस्फोटनं, तर्जनम्, आत्मनः अवदानकथनं—छतमन्तः प्रशंसनमित्यर्थः,
आयुधानाम्—बलावान्, अस्त्रेपणानि—अस्त्रेनिक्षेपणानि, तथा चाक्षेपः—तिर-
स्कारः, क्रूरसन्दर्शनानि—कुटिलानिषोक्तानि च, इत्येवमादयः अनुभावाः । अत्र—
रौद्रे, उग्रता, आवेगः, रोमाञ्चः, स्वेदः, वेपथुः—कण्ठ्य, तथा मदः, मोहः, अमर्षा-
दयः, एते भावाः व्यभिचारिणः स्युः । [तथोक्तं,—“युद्धप्रहारपतनविह्वलतच्छेदन-
निदारणैर्भयैः सङ्ग्रामसम्भ्रमाद्यदिभिः सञ्जायते रौद्रः ॥ नामाप्रहरणभोषैः शिरः-
शब्दव्यसृज्यन्तनेष्वेव । पश्चिमादिभिश्चिषेरस्मान्मनयः प्रयोक्तव्यः ॥ इति रौद्ररसो दृष्टो
रौद्रवानकचोदितः । क्रूरप्रहारभ्रूविष्ट उग्रसर्मास्त्रियाऽऽत्मनः ॥” इति] ।

(र) उदाहरति, यथेत्यादि ।—पिच्छनिषणाचंलं कुक्ष्याद्यत्याः पाण्डवान्
श्विष्यन्तोष्ठीकरिवन् । वैः, निजं व्यंदिः,—पतिहानास्त्रिभिः, उद्दोषितनिषये-

✓ अस्म युद्धवीरात् भेदमाह, (ख)—
रक्षास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥१३७॥ (ब)

रिति यावत्, युद्धे न्यस्यन्नस्य हनने युद्धमर्थ्यादाभङ्ग इति प्रसिद्धम् । अथ एव, मनुष्येषु
—मनुष्येषु, पशुभिः—पशुषु च आर्याचार्यविमूढेरित्यर्थः, उदायुधैः—उद्यतब्रह्मैः,
ब्रह्मवादिभिरित्यर्थः, भवद्भिः, इदं—नल्पितशिरश्चेदकपं, युद्ध—मङ्गलं, पातकं—पापं,
ब्रह्मादि परित्यज्य युद्धतश्च विरज्य समाहिततयाऽवहितसाचार्य्यैक निहन्तकपं
महापापमिति समुदायार्थः, कृतम्, अनुगतं वा, इष्टं वा ; नरकारिपुत्रा—नरकासुर-
नित्पदनेन, कृष्णेन इत्यर्थः ; सार्धं—सङ्घ, वपंनानामामिति श्रेयः, तस्याहाय्येन युद्धे
प्रवृत्तानामिति भावः, सभौमकिरीटिनां—भौमार्जुनसहितानां, तेषाम्, असस्त्रेही-
नांशेः—अभिरवसानांशेः, दिग्भां—दिक्स्वस्थितमृतानामित्यर्थः, बलिम्—उपहारम्,
अथम् अर्घं—एषोऽर्घं, करीमि, दिग्भः पुनश्चामीत्यर्थः । [अत्र क्रुद्धसाधुत्वात्
क्रोधस्य भौमार्जुनादयः सर्वेऽपि स्वपितृनिहन्तनिमित्तमृता बालस्यममृताः, अथनेत्र
पितृहन्तमनुद्दीपनं, निहन्तृषामवज्ञाऽऽयनुभाषः, चावेगादिः सञ्चारो चेति बोध्यम्] ।
वेद्योसंस्कारस्त्रेदं पश्यम् । हरिषो वृत्तं,—“न समरसखा नः ब्रह्मदेहं देहं हरिषो
मता” इति लक्षणात् । यदि तु श्रीश्रीशङ्करवर्णादिसङ्घटनानामेव नाम रौद्ररस-
व्यक्तनचना उपरि रिति सङ्घदयानां सङ्घं, तदेदंमुदाहरणं,—“नवीच्छित्तयौवन-
स्फुरदखर्वंस्वरे मदीयगुह्यार्जुनं गच्छितसाध्वसं व्रथति ; अथ पततु निर्दयं
दलितदहतभृङ्गखल्लट्टुषिरवज्जरो मन परवधो भैरवः ॥” इति । परशुरामस्य
श्रीरामचन्द्रं प्रत्युक्तिरथम् । [अत्र सर्वद्योतता रचनौजीगुह्यसाहितया प्रकृतवशात्-
श्रुत्वा इति व्युत्पत्तिः] ।

(ख) मनु रौद्र-युद्धवीरयोः रिपुरासन्नं विनाशः, इत्यनयोर्भेद एवापतितः,
इति तद्योर्भेदं दर्शयितुमाह, अस्तेति ।—रौद्रस्तेत्यर्थः ।

(ब) युद्धवीरादस्य भेदमाह, रक्षास्तेति ।—रक्षां—रक्षणार्थम्, आस्यं, जेनस्य
यस्मिन् तस्य भावः तथा, अत्र—रौद्रे रसे, युद्धवीरतः—युद्धवीरात्, भेदिनी—भेद-
कारिणी ; युद्धवीरे मुखस्य जेनस्य च रक्तत्वं न स्यात्, अत्र तु नावस्य रक्ताजनेत्रता-
व्यक्तः क्रोधः, इति अस्मैवानयोः भेद इति भावः । तथा श्रीमथ-रिपुरासन्नमलेऽपि
श्रीशारिभांवे रौद्रः, सत्याहाविभांवे वीरः ; न हि सत्याहे रक्षास्यत्वादि सम्भवति,
अस्य स्यात्तिलेन तामसत्यासम्भवात्, इत्यनयोर्भेदः इति निश्चयः ।

अथ वीरः,—

उत्तमप्रकृतिर्वीर उल्लाहस्थायिभावकः ।

महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ।

आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः ॥

विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्गीपनरूपिणः ।

अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ॥

सञ्चारिणस्तु धृतिमति-

गर्वस्मृतितर्करोमाध्वाः ।

स च दानधर्मयुद्धै-

र्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात् ॥२३८॥ (श)

(श) वीररत्नमाह, उत्तमिति ।—उत्तमप्रकृतिः,—उत्तमा—उत्कृष्टवीरोदात्त-
 हया, प्रकृतिः नायकः यत्न वाहयः, यथा,—उत्तमा अमत्कारातिशयाभावितया
 रक्षान्तरादुत्कृष्टा प्रकृतिः क्षमायो यत्न इत्यर्थः ; उल्लाहः स्थायिभावो यत्न तथोक्तः,
 महेन्द्रदेवतः,—महेन्द्रः—सुरपति, देवत—देवता, यत्न तथोक्तः, हेमवर्णः—
 हेमवद्वर्णो यत्न तथोक्तः, अथ, वीरः—वीररत्नः, समुदाहृतः—कथितः ; तत्—
 यत्न, आलम्बनविभावाः, तु—पुनः, विजेतव्यादयः—प्रतिनायकादयः, [अत्रादि-
 पदेन कर्तव्यकर्मादीनां यत्नम्] मताः । विजेतव्यादिचेष्टाऽऽद्याः—प्रतिनायकादि-
 शैष्टितादयः, [अत्रादिपदायां कर्तव्यकर्मतत्त्वाचनोपायविज्ञानादीनां यत्नम् ;
 यथा,—प्रवसादिपदेन दानीयवर्त्यांशुचल्पनीयानां, हितोयादिपदेन दाने सत्त्वाभ्य-
 वसावादेः ; धर्मे धर्मशास्त्राभ्यवगाहैः, दयायां दीनस्य ज्ञातरोक्त्यदेष यत्नम्]
 उद्गीपनरूपिणः, विभावा इति शेषः, तत्र—तादृशे वीरे रसे इत्यर्थः, सहायान्वेषणा-
 दयः, [अत्रादिपदेन सौपराकमीहावनादीनां यत्नम्] तु—पुनः, अनुभावाः, स्युः,
 तथा धृतिः—धैर्यं, मतिः—बुद्धिः, कर्तव्यनिश्चय इति यावत्, गर्वः, श्रुतिः—
 आरम्भं, तर्कः, रोमाञ्चश्च, सञ्चारिणः—व्यभिचारिभावाः । एवं वीरं कथयित्वाऽह
 मेदानाह, च चेति ।—उः—वीररत्नः, च, दानधर्मयुद्धैः दयया च समन्वितः,

स च वीरः दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति चतुर्विधः । (घ)

तत्र दानवीरो यथा,—परशुरामः । “त्यागः सप्तसमुद्र-
सुद्वितमहोनिव्याजदानावधिः” इति । अत्र परशुरामस्य त्यागे
उल्लाहः स्थायी भावः । सम्प्रदानभूतैर्ब्राह्मणैरालम्बनविभावेः
सखाध्यवसायादिभिश्च उहोपनविभावैर्विभावितः सर्वस्य-
त्यागादिभिरनुभावेरनुभावितो हर्षवृत्त्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं
नीतो दानवीरतां भजते । (स)

सप्तदुषिणान् अत्रिति भावः, चतुर्धा—चतुःप्रकारः, आत् इति बोध्यम् । [अत्र
उल्लाहः स्थायी भावः, उल्लाहश्च रामदेवयुद्धे इति विशोक्तव्यविशेषः, अत एवास्य
देवराज्ञो देवता, निष्कलङ्कतया च सार्वसहस्रवर्षेण, उत्तमप्रकृतिकत्वम्, अथमल-
मलकारकाकलादिगुणत्वम्, दानवीरतां चतुर्विधतादिति विशेषणम् । अत्र
विंशत्यभिहितेन पद्याद्यनवीरादिभिः अत्रोक्तैः चतुर्विधैः चतुर्विधैः पराशुर-
वीर्याः, अनावीरादयस्तु धर्मवीरत्वेन प्रसिद्धाः इति बोध्यम् ।]

(घ) वीरमेतान् विदधोति, स चेति ।—स वीरः दानवीरादिभिर्युद्धे चतुर्विधः
इति । अतु मेव नियमः सङ्गच्छते, “राज्यस्य” इत्यादौ “त प्रदानं विदधत्यां ना भूत्
सत्यस्य विदधः” इत्यादिविधया परार्थे पाठस्यत्वमेव सप्तवीरकायि इतीतेः । अ-
थात्र धर्मवीरानन्वयतया धर्मवीरेण नतामन्वयमिति प्रसिद्धं यत् अत्र दानवीर-
दयावीरवीरस्य धर्मवीरानन्वयतया पाठोक्तोऽस्ति । अत्रैव च सप्तवीर एवास्य
वचनः प्रसिद्धः, किन्तु सप्तवीरः, पाण्डित्यवीरः इत्यादयोऽप्येव प्रसिद्धाः यथावत्-
मवधेदाः । अत एवाज्ञोक्ततावानो रसमेवाज्ञोक्तारादिभिरनेकेः सप्तसमुद्रोः
इति दिक् । दानवीर दयावीरयोर्धर्मवीरानन्वयव्यतिरेकस्य दानवीरादयोः तत्रा-
दिनिधानमित्यवगतमन्वयम् ।

(च) दानवीरमुल्लाहरति, ज्ञान इति ।—सप्तभिः, चतुर्दशैः, सुद्विता—द्विदश,
श्री मही लक्षाः, निव्याजम्—अक्षयत्, दार्शनम्, अथविः यत्र तथाविधः इति । “सप्त-
सप्तसमुद्रस्यविधः स भवेवान् देवः रिताको मुदवीर्यो तत्र न मद्रिरानमुपत सप्त वि-
सप्तसप्तभिः । ज्ञानः सप्तसमुद्रसुद्वितमहोनिव्याजदानावधिः सप्तसप्तवीरविधैर्भवेत्”

किं विद्म लोकोत्तरम् ॥” इति तु लङ्घीवोरचरिते समसं पद्यम् । उदाहरणं सकृन्मयति,
 अथेति ।—उदाहृते पद्यांशे इत्यर्थः । परगुरामस्य, आग्ने—दाने, उदाहः—उदाह-
 भावेन चिन्तनवृत्तिः, स्याद्यो भावः । अतोऽयं सम्प्रदानभूतेः—विद्याविनयार्जवा-
 दिना पात्रतां गतेः, ब्राह्मणेः, आश्रमनविभावेः सखाज्यवसायादिभिः,—सख्यं—
 सौम्यताऽऽद्यावर्जको गुणविशेषः, तस्य अज्यवसायः—उद्रेकः, प्रमिष्टासम्पादनाद्येकः
 प्रत्ययः इत्यर्थः, तदादिभिः [चादिना प्ररोचनादियेयं च] उद्दीपनविभावेः च,
 विभावितः—समुद्रेकं नीतः, सर्वस्वत्यागादिभिः अनुभावेः, अनुभावितः—कार्या-
 क्रमा परिचयतः, हर्षं हृत्वादिभिः—हर्षं हृत्वादिभिः, उच्चारिभिः, पुष्टि—
 ज्ञादनौचित्यं, नीतः, दानवीरतां भजते । [वस्तुतस्तु अन्वक्तोदाहृतं “आगः
 सुतसमुद्रमुद्रितमङ्गी—” इति पद्यं न रमण्यीयं प्रतिभासते ; अत्र वाक्याद्येस्य जन-
 दम्पिनन्दनप्रसंगनपरतया व्यञ्जस्य गुणीभूततया ध्वस्तुदाहरणोपपत्तेः ।
 अत्रैव यत् केनाच्छादहृतं “यस्योद्दामदिवानिशाऽर्षिबिषसहानुप्रवाहप्रद्यामासख्योव-
 निमखलान्तविपद्दन्दीन्द्रन्दाननात् । ईर्ष्यानिर्भरफुल्लरोमनिहरव्यावहनदूषःसवत्
 पोयुषप्रचरेः सुरेन्द्रसुरभिः प्रावृट् पयोदायते ॥” इति, तदपि तथा । यद्यपि अत्र
 समससम्बन्धिरोचिर्ज्ञाऽऽलम्बनं, भूमखलान्तगतविपद्दन्दिराजं कीर्तितभूपतिदानकीर्तन-
 मुद्दीपनम्, ऊधःप्रसूतमुखाशास्त्रेऽनुभावः, ईर्ष्याऽऽदिः सखारो च, परिपुष्यते चेर्वा
 संयोगात् अर्षिभेत् उदाहः, त्वाऽपि अवेः भूपतिस्युक्तिकीर्तनपरतया तद्गत
 उदाहो ध्वनिउपतानप्राप्य गुणीभूतात्मतयेवावतिष्ठते । अतः,—“त्रिविदि-
 मधिकं मे यद् दिगायाश्चित्ते अत्रचनरनण्योयं कुच्छले चार्पयामि । अत्रदधनवक्रव
 द्राक् कपाधेन निर्यहृहृहृधिरधारं मौलिमावेदयामि ॥” इति रसगङ्गाधरीयमेव पद्य-
 मुदाहरणोपपत्तेः ; ब्राह्मणवेदिषु याचकाय देवराजाय अत्रचकुच्छलेसमर्पणपरस्य
 दानवीरस्य अर्थस्य तद्दानेन विषयं नाटयतः सामानिकान् प्रत्यङ्गिरियम् । इह हि
 इन्द्रस्य याचकब्राह्मणवेदधारिणमाश्रमनं, तद्देव्य, तत्कृतं प्रसंगं चोद्दीपनं,
 अत्रचकुच्छलेयोः तुच्छत्वद्योतनमनुभावः, “मे” इति पदेन अर्थात्तरवृत्तित-
 वाप्यात्मना समुदितो मयः, ज्ञोयाज्ज्ञोविज्ञजनजनान्वात्वादिभ्युत्तिस व्यभिचारी भावः ।
 अत्रदर्शानुपपत्त्यातनपरतया उत्तरिपोह गितान्तं सङ्घटयहृटयावर्जिका समुदयते,
 उदाहपरिपोषकस्य अत्रचादिसमर्पणेन अणुताद्योतनस्य हि समर्थिका प्रसंगान्ते
 त्रिविधमन्वत्तम्, उत्तरभागे च “मौलिमावेदयामि” इत्यतः पूर्वे दानिनः अहङ्कारानु-
 लोकाहपरिपोषकाय समुद्रतत्वम् । एवं दानोक्ताहोऽपि ज्ञात्मनः अर्षिणः पुरस्तात्
 “मौलिदेवामि” इति सविनयत्वमेवावेदयतीति दिक्] ।

धर्मवीरो यथा बुद्धिश्चिरः,—

“राज्यञ्च वसु देहश्च भाव्यांश्चाढसुताश्च ये ।

यच्च लोके ममायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतम् ॥” (६)

युद्धवीरो यथा श्रीरामचन्द्रः,—

“भो लङ्केश्वर ! दीयतां जनकजा, रामः स्वयं याचते,

कोऽयं ते मतिविभ्रमः ? स्मर नयं, नाद्यापि किञ्चिद्गतम् ? ।

नैवञ्चेत्,—खरद्रुषणत्रिशिरसां कण्ठासृजा पङ्क्तिः

पत्नी नैष सद्दिश्यते मम धनुर्व्यावन्धवन्धुजतः ॥” (७)

(६) धर्मवीरमुदाहरति, राज्यमिति ।—राज्यं, वसु—धनं, देहः, भाव्यां, भ्रातरः, सुताश्च, किं बहुना, लोके—जगति, यत्—वस्तु, मम, आयत्तम्—अर्जनं, तत्सर्वं, सदा, धर्माय [“परस्मै” इति पाठान्तरे तु,—अन्यनिमित्तं, परोपकारार्थमिति यावत्, न तु स्वाधेनित्यर्थः] उद्यतं—निरूपितमित्यर्थः, मयेति शेषः । [अत्र बुद्धि-श्चिरश्च वैदिकधर्मसंरक्षणे उक्ताः तथाविधोक्त्याऽनुभावनाभिनेन च विभावादिषा आस्त्रादपदयो गतः सामाजिकानां रसतया परिणमतीति बोध्यम्] ।

(७) युद्धवीरमुदाहरति, भो इति ।—रावणं प्रति रामकोक्तिरियम् । भो लङ्केश्वर ! जनकजा—भौता, दीयतां—प्रत्यर्प्यतां, मत्तमिति शेषः, रामः, स्वयं—स्वाचात्, न तु परमुखेणेति भावः, याचते—प्रार्थयते, ते—तव, अयं मतिविभ्रमः,—मतो—तुष्टौ, विभ्रमो—वित्रिष्टो धमः, बुद्धिपिपय्यांसः इत्यर्थः, कः ?—किमयं ? नयं—भौतिं, स्मर, सन्मार्गमवलम्ब्येति भावः, अद्यापि, किञ्चित्—भोडादिकं, न गतम् ?—न विनष्टम् ? तवेति शेषः, [गतमित्यत्र “गतम्” इति पाठे,—किञ्चित् द्रव्यादिविधानं न कृतं, मयेति शेषः] चेत्—यदि, एवं—तथा वदमित्यर्थं तव श्रेयसे तत्, न, करोषीति शेषः, इदानीमपि भोक्तव्यं तव चर्चनं यदि न साधु मन्वसे, तर्हीति भावः, खरश्च, द्रुषणश्च, त्रिशिरश्च, कण्ठासृजा—कण्ठवद्विष, पङ्क्तिः—मलिनः, क्षित इत्यर्थः, धनुषः, व्यावन्धेन—सौर्वीथोजनेन, बन्धुजतः,—एकस्मात्प्रधानदानेन बन्धुरिव जतः, गुणयोजित इत्यर्थः, मम, एषः, पत्नी—स्तरः, न सद्दिश्यते, त्वामिति शेषः ; मम शरस्तु शीघ्रं विनाशविष्यति तव जीविन्निति भावः । [अत्रात्मनोऽप्ययं पविष्यारोहितं, रिपुहनने तस्य प्रभातीपात्रवत्सूच-माय] । यावदात्मवपुस्तेऽं प्रसूतम् । अत्र रामश्च युद्धे उक्ताः सन्मार्गमुक्ता-

दयावीरो यथा जीमूतवाहनः,—

“गिरामुखैः खन्दत एव रक्त-

अद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि तवाग्निं यावत्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गह्वरम् ? ॥” (ख)

एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवद्गुणाः ।

अथ भयानकः,—

भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः ।

स्त्रीनीचप्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥

यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।

चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ।

अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।

प्रलयस्वेदरेष्माञ्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥

प्रितेः विभावाद्यैः चास्त्राद्यनामः रसतानापद्यते इति बोद्धव्यम् । आर्दूषणविकीकृतं वक्तव्यम् ।

(ख) दयावीरमुदाहरति, गिरामुखैरिति ।—अदेहं भक्षयन्तं गह्वरं प्रति जीमूतवाहनस्य चक्रिरेत्यम् । हे गह्वरम् !—गह्वर ! गिरामुखैः,—गिराणां— ग्राहीणां, मुखानि—किञ्चिद्भाग्याः, तेः तद्दारेति यावत्, कृष्णनास्यपभागेरित्यर्थः, रक्तं, खन्दत एव—चरन्त्येव, अद्यापि—उपचारात् स्मरन्तमपि इत्यर्थः, मम, देहे, मांसम्, अस्ति, अद्यापि तावत्—तव पुनरित्यर्थः, दृष्टिम्—उदरपृच्छंजनितं प्ररि-
तीवमित्यर्थः, न पश्यामि—न सम्भावयामीत्यर्थः, (तवाग्निं) किं—कथं, त्वं, भक्षणात्
—तन्नासंभक्षयन्त्यापारादित्यर्थः, विरतः ?—निवृत्तः ? । [अत्र जीमूतवाहनस्य
प्ररुद्धः उदरवेष्टाकपायां दवाशान् उक्त्वाहः तत्रविभावात्तुल्यसञ्चारिभिः परिपुष्टः
रसतानाम्प्रोतीति चेदम्] । आत्रानन्दखेदं पश्यम् । इन्द्रकोपेन्द्रवक्ष्योदपत्राति-
रुद्धः ।

जुगुप्साऽऽवेगसम्भोहसन्त्वासम्भानिदीनताः ।

शङ्काऽपस्मारसम्भान्तिमृत्याद्या व्यभिचारिणः । २३८(ग)

यद्या,—“नष्टं वर्षवरेः” इत्यादि । (घ)

(ग) भयानकरसमाह, भयानक इति ।—भयव्याधिभावः—भयमेव व्याधि-
मत्वः यस्य तादृशः, काकाधिदेवतः—काकः—यमः, अधिदेवता यस्य तथोक्तः,
(“काकदेवो भयानकः” इति भरभोक्तेः) स्त्रीगीचेति ।—स्त्री, गीचञ्च, प्रकृतिः—
नायकः, यस्य तथोक्तः, (“बालस्त्रीगीचनायकः” इति रुद्रभट्टोक्तेः एतस्य बाल-
नायकत्वमपि बोध्यम्) कण्ठः—कण्ठवर्णः, रस इति श्रेयः, तत्त्वाविशारदे,—तत्त्वज्ञेः
कनेः, भयानकः—तटाप्यो रसः, मतः—कीर्तितः । (तथोक्तः—“कण्ठश्च
भयानकः” इति) । यस्यात् भोतिः—भयम्, उत्पद्यते, अत्र—रमे, तत् बालम्बन
मतं, तस्य—भयालम्बनस्य, घोरतराः—मतिभोवशाः, चेष्टाः पुनः उद्दीपनं
भवेत् । अत्र—रसे, वैश्वे, गङ्गाद्वरेण—एवमद्वरेण, भावणं, वक्तव्यं—नष्ट-
चित्तता, नष्टचेष्टता वा, (“प्रलयो नष्टचेष्टता” इत्यमरीक्तेः) खेदः—समंनसं,
रोमाञ्चः, कल्पः, टिक्प्रेक्षणादयः—महायान्त्रेणार्थं पलायनार्थं वा इतल्लो दृष्टि-
पातादयः, च अनुभावाः ; जुगुप्सा—पृथा, आवेगः, सम्भोहः, मन्तामः, स्नानिः,
दीनता, शङ्का, अपस्मारः, सम्भानिः—उन्मादः, मृत्युः—मरणं, तटाप्याः, [एतेन
व्याधेरपि यद्वयम्] व्यभिचारिणः—सङ्घारिभावाः, ज्ञेयाः इति श्रेयः । [तथोक्तं
प्रदीपकता,—“भयानके भयं व्याधी कालो देवोऽस्य सम्मतः । कण्ठो वर्षो गीचपात्रो
भोज बालम्बनं मतम् । चेष्टा तथोद्दीपनं व्यादनुभाषो विवर्णता । गङ्गाद्वरसुपात-
मृच्छां च प्रलयादयः । सन्त्वासवेगसम्भोहा व्यभिचारिण ईरिताः ॥” इति] ।

(घ) भयानकसुताद्वरति, नष्टमिति ।—अत्र वर्षवरादीनां गीचार्णं भयं
व्याधी भावः, मन्दुगतः निर्गमो बानरवैधी चक्रःपरप्रविष्टः विदूषकः बालम्बन-
विभावः, तस्य सङ्गमनादिव्यापाराः उद्दीपनानि, त्रासादयो व्यभिचारिणः, अनु-
भावाश्च पलायनादयः, एतेरास्त्राद्यमानः सामानिकानां रसतानापद्यते इति बोध्यम् ।
स्त्रीप्रधानोदाहरणं दृश्यते यथा रत्नावल्यां १०८ पृष्ठे,—“इदं मघोनः कृषिभं
धारासप्रदितानमम् । अरण्यं यस्य देवस्त्रीमूर्धपानाय कल्पते ॥” इति । वदोक्त-
तावकनायको यथा,—“घोरसन्धोधरध्वानं निशस्य व्रजवाल्मीकिः । मातुरहे निषीयन्ते
सङ्गमपिङ्गलसूराः ॥” इति ।

अथ वा

जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
 नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः ॥
 दुर्गन्धमांसरुधिरमेदांस्यालम्बनं मतम् ।
 तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दी ग्नमुदाहृतम् ॥
 निष्ठीवनास्यबलतनेत्रसङ्कोचनादयः । (ङ)
 अनुभावास्तत्र मतास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ॥
 मोहोऽपस्मार आवेगो व्याधिश्च मरणादयः ॥२४०॥

यथा,—

“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथुच्छीयभृगांसि मांसा-
 न्यमस्किं पृष्टापिच्छाद्यवयवसुनभान्युपपृतीन् जरध्वा ।
 आत्तः पय्यस्तनेत्रः प्रकाटितदशनः प्रेतरङ्गः करङ्गात्
 अङ्गुस्थादास्यसंस्थं स्पृष्टगतमपि क्रव्यमव्यग्रमात् ॥” (च)

(ङ) बीभत्सरसमाह. जुगुप्सति ।—जुगुप्सा—पुषा, व्याधिभावः यस्य तादृशः,
 रसः बीभत्सः कथ्यते ; अर्थ—रसः, नीलवर्णः, तथा महाकालो देवता यस्य तथोक्तः,
 उदाहृतः—उक्तः, (“नीलवर्णस्तु बीभत्सः” “बीभत्सश्च महाकालः” इति च भरतः,)
 दुर्गन्धमांसानि, रुधिराणि, मेदांसि च आलम्बनं मतम् ; तत्र—दुर्गन्धमांसादिषु, एव
 कृमिपाताद्यस्य उद्दीपनम्, उदाहृतं—कथितम् ; निष्ठीवनं—रक्तप्रबंधः, आलम्बनं
 —सुखसंबन्धम् । अन्वत् स्येतम् । [तथोक्तं सुनिना,—“अमःसमत्तदप्रमेन च मन्-
 रसस्यार्द्रदीपेण । उद्वेगमेव बहुभिर्बीभत्सरसाः समुद्भवति ॥ सुखमेवावकूपनया मासा-
 पच्छादमाऽवगमितास्यैः । अव्यक्तपादपतनेर्बीभत्सः सख्यमभिनेतव्यः ॥” इति] ।

(च) उदाहरात्, उत्कृत्यमेतत् ।—इत्यनेन त्रयं सुखानं प्रेतं दृष्टा नाद्यवकोक्ति-
 रियम् । प्रेतरङ्गः—प्रेताशयः, प्रथमं, कृत्तिं—चर्मं, उत्कृत्य उत्कृत्य—पुनः पुनः
 हिंसा, अनीलमेगान्वयः । अङ्गु—चर्मकरं, पृथुणा—भेदना, उच्छीयेन—स्त्रीतया,
 सुखादि—प्रपुरादि, अर्थः—स्वल्पः, अस्किं—नितम्बः, पृष्टमिच्छादयश्च अन्वयः ।

अथाहुतः,—

अद्भुतो विष्णयस्थायिभावो गन्धर्वदैवतः ।

पीतवर्णी वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ।

गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ (छ)

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः ।

तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥

वितर्काऽऽवेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः ॥२४१॥

[आदिना कर्णोऽऽः परिच्छेदः] तेषु अंसाद्यवयवेषु, सुखानि—सुखेन लभ्यानि, लयपूतीनि—उत्कटदग्नीन्नि, मांसानि, जग्ध्वा—मन्थयित्वा, क्लितः इति शेषः, अथापि आर्णः—दुःखितः, सुधया पीडित इति यावत्, [“चनः” इति पाठे—चनः—अवदेहाभ्यन्तरे] अत एव पर्यलो—इतस्तत्, पतिते, नेत्रे यत् तादृशः, (कश्चिदांश्वय नेष्यतीति भयात्पश्यन्नेवत्वम्) तथा प्रकीर्त्तिताः—आविष्कृताः, दग्नाः—दन्ताः, येन तद्योक्तः सन्, अदृश्यान्—अदृश्यानिष्ठान्, करकात्—अस्त्रिशिवान्, अथात् शिरोभानाद्या, (“करकोऽस्त्रशिवे” “करकः प्रेतशरीरम्” “करको मरुके” इति च मांढरी) अस्त्रिसंख्यम्—अस्त्रिमत्तम्, अथ च क्लृप्तमत—विकट-मनीरभानाच्छितं, अस्त्रिच्छितमिति यावत्, अपि, क्लृप्तं—मानसम्, अन्वय—नि अहं यथा तथा, अस्त्रि—अचरति । कर्मण्य अथवादन्वयतया अथचकर्मो दार्शितः । [अत तथा-विषयप्रतिती आत्मत्वविभावो, पुतिगन्धाटिकानि उद्दीपनविभावाः, तत्तदुक्तिभिः आक्षेपलभ्याः निहोचनादयः अनुभावाः, नीहादयः व्यभिचारिणो यथावत् उभाः । एतेरभिव्यक्तः माधवस्य सुगुणादपल्याविभावः बोधको रसः सङ्घटयानां रसतया परिचयमिति] । नास्त्योमाधवस्येदं पद्यम् । आदर्शविकीर्त्तितं उच्यते ।

(छ) अद्भुतरसमाह. अद्भुत इति—विषयः श्लाघी भावो यत् तादृशः, गन्धर्वदैवतः—गन्धर्वो दैवतं इत्य तद्योक्तः, (भरतस्य “अद्भुतो ब्रह्मदैवतः” इत्याह) तथा पीतवर्णी रसः, अद्भुतः, (तद्योक्तं—“पीतवर्णाद्भुतं श्रुतः” इति) लोकातिर्ग-लोकातिवर्ति, अलोकातिवर्ति यावत्, यत्, अत आत्मत्वमं मतम् ; अथ—अनुसोच-त्वम्, सुखानां महिमा पुनः उद्दीपनं भवेत् । अन्वयत् त्पद्यम् ।

यथा,—

दोटेण्डाच्चितचन्द्रशेखरधनुदेण्डावभङ्गोद्यतः ।
 टङ्कारध्वनिरार्थवानचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।
 द्राक्पर्यस्तकपालसम्पटमिलद्गङ्गाण्डभाण्डोदर-
 भ्राम्यत्याण्डतचण्डिमा कथमहो ! नाद्यापि विश्राम्यति ?॥ (ज)

अथ शान्तः,—

✓शान्तः शमस्याधिभाव उत्तमप्रकृतिमंतः ।
 कुन्देन्दुमुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ॥
 ✓अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
 परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
 पुण्याश्रमहरिचेततीर्थरम्यवनादयः ।
 महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥

(ज) उदाहरति, दोटेण्डेति — इरधनभङ्गध्वनिमाकर्ष्यं विस्मितस्य कदाचन
 लक्षिरियम् । दोटेण्डाभ्यां—वाङ्दण्डाभ्याम्, चचितः—आकृष्टतः, यः चन्द्रशेखरस्य
 —इरस्य, धनुदेण्डः, तस्य अवभङ्गात्—खण्डनात्, उद्यतः—उद्गतः, चाय्येव—रामस्य
 इत्यर्थः, वानचरितप्रस्तावनायां,—वाक्य—वाक्यस्य, चरितानि, तदागीतनागीति
 यावत्, तेषां प्रस्तावना—गीतनारम्भः, तत्र, डिण्डिमः—वाद्यांशत्रिवस्त्ररूप इत्यर्थः,
 टङ्कारध्वनिः, द्राक्—ऋटिति, पर्येकेन—पतितेन, कपालसम्पटेन—पिधानपात्रविशेषे-
 येत्यर्थः, मिलत—सङ्गच्छमान, यत्तद्गङ्गाण्डमेव भाण्डं—पात्रविशेषः, सुदण्डाकीत्यर्थः,
 तस्य उदरे—अधस्तरे, भ्राम्यन्, यत एव पिण्डतः—एकत्र विस्मतः, बहुजीभूतः
 इत्यर्थः, [अरावाण्डसमुखण्डाकीमध्ये जायमानः शब्दो बहुसो भवतीत्यभिप्रायेणोद्-
 सुक्तम्] चण्डिमा—चण्डत्व यच्च तदोक्तः सन्, कथम् अद्यापि—इदानीमपि, उप-
 त्तारात् यतीतवङ्काले धनुर्भङ्गेऽपीति भावः, न विश्राम्यति इति अहो !—आचर्यम् ।
 [अत्र धनुटङ्कारः वाक्यम्बनं, तस्यातिदोर्घ्वावित्त्वमुद्दीपनं, तत्तदुक्तिशानुभावः, कथा-
 म्बनमाचिताव व्यसिचारिवः, एतेराध्वन्यक्तः कथावस्य विषयः सानानिधानां रसता-
 मेतीति बोध्यम्] । महावीरचरितस्येदं पद्यम् । शार्दूलविकीर्णतं इत्यम् ।

रोमाश्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयाऽऽदयः ॥२४२॥ (भ)

(भ) आनन्दवशात्, आनन्द इति ।—अननः—विरक्तावच्छायां स्थायानुभवे
 सत्यमानवित्तविमाननस्य आनन्दविशेषः, स एव आधिभावः यत्न सचोक्तः, उतना,
 प्रकृतिः—नायकः, यत्न तादृशः, कृत्स्नः—कृतुमन्विष्टः, इन्द्रवन्द्य, तदन सुन्दरी,
 द्यावा—आनन्दस्य तथाभूतः, कृत्स्नवर्णः, अन्वयो वेद्यः, श्रीनारायणो देवतं यत्न
 तथाविधः रसः, आनन्दः । अनित्यत्वादिना—विनश्यत्त्वादिना, अश्रीवाका—कृतवानां,
 यत्नानां यदाकांक्षा, विषयाकामित्वं, वा निःसारता—सारराहित्यं, परमात्मस्वरूपं
 वा, तस्य—आत्मस्य, आत्मन्यनित्यते । रोमाश्चाद्याः [इत्याद्यपदेन द्यावाऽऽदीनां
 अन्वयम्] अनुभावाः, तथा, निर्वेदः—वेदाभ्यं, तदाद्याः व्यभिचारिणः स्युः । अन्वय-
 स्पष्टम् । [अवेदं बोधं,—अनं निर्वेदः आधिभावः, तस्यै चवमाननोऽवनेवात्मन्यं,
 निर्वेदस्य व्यभिचारित्वेन आधिभावोऽनान, अतस्य आधित्वेनानुभयमानत्वाच्च यत्नकृता
 सद्गुणितम् । तदेव विप्रकृतिक्रमते ; तथाहि,—नयनः आनन्दो रमो नयनः, अतस्य
 विभावकपेव तस्य सङ्गदधद्वयानुभवेऽत्यान, न चास्य निर्वेदः आधीति यत्नं युक्तं, तस्य
 विषयेषु पञ्चातिर-असङ्गपत्यान, आत्मावमाननकपत्यान । न चेन्नानुः अनादीपि सङ्गानां
 विषयाकां परित्यागोत्तरं आनमानतया स्थाय्यविविधवसानन्द-व्यतिरुक्तपत्यान ; (तथा-
 ऽभिहितमभिपुक्तेः,—“यच्च आनन्दस्य सांके यच्च दिव्यं महान् सुखम् । दृष्ट्वाचवसुख-
 ल्लेते नाहंतः कोऽपि चक्षान् ॥” इति) ननु नत् आदीतस्य अचयस्यरतः स्यादधिभावः
 इति चेत् ? तदपि एतेनैव निरस्तम् ; निर्वेदस्य अभावाभिन्नतया आधित्वानुपपत्तेः,
 एवञ्च “निर्वेदआधिभावोऽसौ आनन्दोऽपि नयनो रसः” इति मन्मटोक्तमपि व्यदक्षन्
 इत्याहुः आधिरानानुभवेकपत्तपाताः । मन्मटमतामन्मन्मन् न अन एतस्य आधीति
 यत्नं युक्तम्, तस्यज्ञानेकमूर्त्तं निर्वेदमवस्थया अभादेः प्रादुर्भावशांक्षितया अनन्यापि
 तस्यव्यत्येन निर्वेदस्यैव तदवस्थान्त्येन आधित्वान्, विषयेषु पञ्चातिर-असङ्गपत्यान आत्माव-
 माननकपत्यान वा निर्वेदस्य प्रोक्तस्यैव समाधेयत्वच ; नापि “कावस्थानः” इति भरत-
 मुनेः शिष्टान्तविशेषः, “अस्यतेऽकात्” इति व्यत्ययनकारेण एतन्नापि निर्वेदवाच्य-
 मानवाधान् । “दृष्ट्वाचवसुखल्लेते” इत्यत्र च दृष्ट्वाचवसुखल्लेतेऽपि “दृष्ट्वायाः अयो-
 ऽकात्” इति व्यत्ययनकारेण निर्वेदवाचकत्वानुमानम् । अत एवाभिपुक्ता,—
 “इतिः श्रीकथं निर्वेदश्रीकोऽकात्वाच्च विषयः । उभो भयं युगुष्ठा च आधिभावः
 अनादमी ॥” इत्याहुः । एतेन “एकानपकाप्रभावाः” इति सुानांविधयोऽपि समाहितः ॥

यथा,—

“रथ्याऽन्तश्चरनस्तथा धृतजरत्कन्यालवस्त्राध्वगैः

सत्रामञ्च सकौतुकञ्च सदयं दृष्टस्य तेर्नामरैः ।

निर्व्याञ्जीकृतचिक्षुधारसमुदा निद्रायमाचक्ष्य मे

निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिर्वा विलुण्ठिष्यति ? ॥” (अ)

पुष्टिस्तु महाभारतादौ द्रष्टव्या ।

तथाहि—चटो स्थायिनः, चटो सास्त्रिणाः, बर्वास्त्रिणश्च व्यभिचारिणः, इति सन्धे-
नेन सङ्गच्छते स्फुटं तेषामेकीनपञ्चामस्त्वम् इति दिक् ।

(अ) उदाहरति, रथ्येत्यादि ।—कक्षचित् आतनिर्वेदस्य ज्ञानचिन्तकौत्सरिषम् ।
करटः—बाणः, (“करटो गजनखे स्नात्...दुर्दुष्टोऽपि बाधये” इति मेदिनी) कदा
रथ्यायाः—गृहसमीपदेशस्थस्य पशुः, तस्य जनः, पक्षिमध्ये इत्यर्थः, चरतः—भिन्नाऽर्थं
भ्रमन्तः, तथा धृतः—गृहीतः, कन्यदेशे स्थापित इत्यर्थः, जरन्—जीर्णतामापन्नः,
कन्यालवः—हृदयकन्यालवश्च. येन तथोक्तञ्च, अध्वने—पक्षि गच्छति, तैः—पूर्वः
परिचितैः, नामरैः—नगरवासिभिः, सत्रामञ्च—बौभक्तवेषदर्शनेन यः बाधः तत्सहितं,
सकौतुकञ्च—अनुपादेयकन्याधारणेन यत् कौतुकं तत्सहितं, सदयं—दीनत्वेन
या दद्यात्सहितं यथा तथा, दृष्टस्य, मां दृष्टा “चिन्तोऽयम्” इति केषाचित् मर्षं,
“क्षिप्तनेन क्रियते ?” इति दिष्टवया केषाचित् कौतुकम्, “चटो ! क्वचनसो क्लेश-
मनुभवति ?” इति केषाचित् दयेति भावः ; तथा निर्व्याञ्जीकृतः—कामादिनाशेन
निष्प्रतिबन्धकौकृतः, [“निर्वीकौकृतः” इति पाठोऽपि वीजं—वासना, तच्छुश्रूषितो
इत्यर्थः] यः चिक्षुधारणः,—चित्—ज्ञानं, वा एव सुषा—चक्षतं, तस्मा रथः—
बाणादः, तेन या मुत्—रथः, तथा, तत्त्वतः ज्ञानाद्यतपानपरिवर्तिजनितेन ज्ञानन्दे-
नेत्यर्थं, निद्रायमाचक्ष—निद्रितस्यैव, बाष्पविषयेष्व इन्द्रियनिरोधं विदधतः इत्यर्थः,
मे—मम, करपुटीभिर्वा—करपुटस्त्रितां केचित् दत्तां भिन्नां, पद्मादीन् इत्यर्थः,
निःशङ्कं—निर्भयं यथा तथा, तादृगभयामावाहितं भावः, विलुण्ठिष्यति—विशेषेण
चरिष्यतीत्यर्थः । [अत्र तथाविधनिर्विषय परमात्मज्ञानेन, भिन्नादपवस्तुनिःसारताः
ज्ञानेन वा चाक्षय्येन, यथावचनचित्तेन च उद्दोषनेन, तत्तदुक्तव्यपेक्षानुभावेन,
चाक्षिणेन च निर्वेदादिना व्यभिचारिणा चमित्यक्तः प्रमः स्वाभिभावः सामाजिकानां
रथत्वेन वासायमानः रथतामिति इति बोध्यम्] । ज्ञानिप्रतक्षस्य पश्यमिदम् ।
शार्दूलविक्रीकृतं वचम् ।

निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो ॥२४३॥ (८)

दयावीरादौ हि नागानन्दादौ जीमूतवाहनादेरन्तरा
मलयवत्त्वाद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्यासिद्धेशना-
दङ्कारोपशमो न दृश्यते । शान्तस्तु सर्वाकारेषाङ्कारप्रश-
मैकरूपत्वाच्च तत्रान्तर्भावमर्हति । अतश्च नागानन्दादेः (८)
शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम् । ननु,—

“न यत्र दुःखं, न सुखं, न चिन्ता,
न द्वेषरागौ, न च काचिदिच्छा ।
रमः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रेः,
सर्वेषु भावेषु समप्रमाद्यः ॥” (९)

(८) निरहङ्कारेति ।—एषः—शान्तरसः, निरहङ्काररूपत्वात्—सर्वथा अह-
ङ्कारराहित्यात्, दयावीरादिः—तद्रूपः, [चादिना धर्मवीरदेवताविषयवृत्तिप्रवृत्तौर्ना
वच्छब्दम्] नो—नेव । ततश्च साङ्कारा दद्या एव दयावीरादौ, अत्र तु न तथेति
अनवीर्येभ्यः ; तथा चाङ्कारसंवलितो दयाऽऽदि दयावीरादेर्घटकः, शुद्धा दया पुनः
शान्तरसत्व इति सारः ।

(९) अतश्च—वृद्धश्रमिणीवाचकारवाच्यत्वर्थः । नागानन्दादेः—दयावीरादि-
प्रधानव्यवशेषादेः । अन्यत् सुगमम् ।

(९) नोति ।—यत्र—रसे, न दुःखं, न सुखं—विषयजनितसुखमित्यर्थः,
न चिन्ता—कामिनोकाञ्चनादिविषयिणी भावना, न द्वेषः—अद्विग्न्यातनेच्छा,
रिपुषामपचिन्तित्वेभ्यः, न रागः—प्रियेष्ववृत्तिः, सुहृदामुपचिन्तित्वे यामत्, न
च काचिन्त—काऽपि, इच्छा—कनपि विषयमवच्छेत्वा वैषयिकसुखतदुपायानिष्ठापः,
तथा सर्वेषु भावेषु—वस्तुषु, खीष्टकाञ्चनादिविभावादिषु निमित्तेषु पदाद्येषु सस्तु अपि,
समं—रागद्वेषराहित्येन अविषयं, प्रमाद्यं—प्रतीतिः येन सः, [“अनप्रमाद्यः” इति
पाठे तु “अन एव स्थायितया प्रथमं सम सः” इत्यर्थः । “अनः प्रमाद्यः” इति पाठस्तु
न समीचीनः, यौनवत्त्वापत्तेः] सः—तादृशः, रसः, मुनीन्द्रेः—महर्षिभिः, शान्तः
कथितः । अस्मिन् हि पूर्वोक्तस्याविभावानाम् अष्टानाम् एवमन्त्यापि न प्राधान्यं
विद्यते, परं तेभ्यो निवृत्तिरेवा प्रतीयते, स हि प्राणो रसः, इति कथितार्थः ।

इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्ति-
सप्तधायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् (ठ) कथं
रसत्वम् ? इत्युच्यते,—

युक्तवियुक्तदशाया-

मवस्थितो यः शमः स एव यतः ।

रसतामेति तदस्मिन्

सञ्चार्यादिः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥ २४४ ॥ (ण)

यश्चास्मिन् सुखाभावोऽपि उक्तस्तस्य वैषयिकसुखपर-
त्वात् विरोधः । उक्तं हि,—

“यश्च कामसुखं लोके यश्च दिव्यं महासुखम् ।

तृष्णाद्ययसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ (त)

(ठ) मोक्षावस्था—मुक्तिदशायाम्, आत्मस्वरूपापत्तिसप्तधायां—परमात्म-
स्वरूपत्वप्राप्तदशायामवस्थानिर्वाहः, सञ्चार्यादीनां—निवेदादीनाम्, अभावात्—
असत्त्वात्, अस्मितेरिति यावत् ।

(ण) युक्तवियुक्तदशाविति ।—युक्तः—विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य साक्षात्कृतं च
वस्तुनि मनो निश्चाय वर्तमानश्चिन्तानन्तानाम्, विषयेभ्यो मनः समाकृष्य परमात्मनि
संशोध्य स्थितः इति यावत्, इत्य धीमज धर्मसङ्कतेन मनसा जिज्ञासितवस्तुसाक्षा-
त्कारः जायते इत्याशयः । वियुक्तः—भूतान्द्रयजो, समाधिप्रभावेण अविभायाः
ज्ञानविहीः, दूरप्रवचन्यासेन्द्रियविहीः आसादनवान् इत्यर्थः, प्रायेण सिद्धिनाम् इति
यावत् ; इत्य धीमज धर्मसङ्कतानि वा िन्द्रियाणि स्ते स्ते विषये महत्त्ववन्निकर्षादि-
सङ्कारिनिर्गुणेषु वर्तन्ते, स एव युक्तवियुक्तः, तद्वशात्—साहज्यावस्थायानिर्वाहः ।
अस्मिन्—आत्मरसे । अन्वयः स्यत्तम् ।

(त) नन्वत्र प्रमदपस्य सुखं न सत्येन “न सुखम्” इत्युक्तं स्यात् ? इत्याह,
यद्येति ।—लोके—पृथिव्यां, जगत् कामसुखं—भोग्यं सुखं, यश्च दिव्यं—स्वर्ग्यं,
महासुखम्, एते—ते ज्ञानसुख-दिव्यसुखे इत्यर्थः, तृष्णाद्ययः—निस्पृहता, तेन यत्
सुखं तस्य, जगत्सुखस्यैति सारः, षोडशीं कलाम्—षडं, न वर्ततः ।

सर्वाकारमङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् ।

अत्रान्तर्भावमङ्गन्ति दयावीरादयस्तदा ॥” (घ)

आदिशब्दान् धर्मवीर-दानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः ।

तत्र देवताविषया रतियथा, (द)—

“कटा वाराणस्यामिह सुरधुनीरोधसि वमन्,

वमानः कौपीनं, शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।

अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !

प्रसीदन्त क्रोधन् निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥” (घ)

(घ) सर्वेति ।—सर्वे देहेन्द्रियादि, आकारः आशयो ध्व्य तत् सर्वाकारं—
सर्वप्रकारमित्यर्थः, अङ्कारः—अभिमानः, तद्राहितत्वं—तदभावत्वं, चेत्—यदि,
व्रजन्ति, दयावीरादिनायकाः इति शेषः, यदि दयावीरादिनायकाः देहेन्द्रियादि-
विषयकाभिमानयन्त्याः भवन्ति इति भावः [अभिमानस्य देहेन्द्रियेष्वङ्गान्त्यारोपः,
देहादिमन्थानि पुत्रादौ मन्थेत्वारोपस्य] तदा दयावीरादयोऽपि रसाः, अत्र—
शान्तरसे, अन्तर्भावम, अङ्गन्ति, आन्तरमस्वरूपाः भवन्ति इति तदर्थः ।

(द) तथेति ।—शान्तरसान्तर्भूतेषु दयावीरादिषु मध्ये, शान्तरसेऽन्तर्भूता
देवताविषया रतिरित्यर्थः ।

(घ) कर्तृति ।—श्रेयोऽङ्गविरयम् । अहं कटा इह वाराणस्यां—काशीचेत्ते,
सुरधुनीरोधसि,—सुराणां—देवानां, धुनी—गढी, तथा रोधः—तीर, तर्हिस्तथोक्ते,
("तटिनो ऋदिनो धुनौ" इति 'कूल रोधश्च तीरश्च' इति आनरः) गङ्गातीरे इत्यर्थः,
वमन्, कौपीनं वमानः—परिधानः, [अत्र कौपीनपरिधानेच्छया अङ्कारनिवृत्तिः
प्रतीयते] तथा, शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः सन्, "अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर !
शम्भो ! त्रिनयन ! प्रसीद"—प्रसन्नो भव, इति क्रोधन्—उच्छेः स्वर्गश्च रटन्, दिवसान्
निमिषमिव, नेष्यामि—अतिवाहयिष्यामि । [अत्र कौपीनाधानमात्रवशीकृतयः
प्रतीकमानः श्रमः वाराणसीगतमङ्गातटनिवासमाहारस्यवचनोद्दीपितः भगवदात्म-
न्वनः सर्वतो विरत्यामस्यानेनानुभाववान् उर्वादिद्व्यभिचारिसंवाहितः शान्तरसे-
शान्तिनिश्चि आस्त्रायते, वा च वित्तस्य भगवत्कारणेष्वन्तान्ताऽभिधानेन भगवद्विषय-
रतिः अमल्युक्ते, साऽपि तत्रैव अन्तर्भूतेति बोध्यम्] । त्रिपुरारिषो इत्यम् ।

अथ मुनीन्द्रममृतो वत्सलः,—

वत्सलश्च रस इति तेन स दशमो मतः ।
 स्फुटं चमत्कारितया वत्सलश्च रसं विदुः ।
 स्थायी वत्सलतास्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम् ॥
 उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौ र्योदयाऽऽदयः ।
 आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरशुम्बनमीक्षणम् ॥
 पुलकानन्दशाष्याद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ।
 सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः ॥
 पद्मगर्भच्छविर्वर्णो दैवतं लोकमातरः ॥२४५॥ (न)

यथा,—

“यदाह धात्रा प्रथमोदितं वचो
 यथौ तदौयामवलम्ब्य चाङ्गुलीम् ।
 अभुञ्च नम्र प्रणिपातशिक्षया
 पितृमदं तेन ततान सोऽर्भकः ॥” (प)

(न) अथ मुनीन्द्रमते दशमो वत्सलोऽपि रस इति तमाह, वत्सल इति । स्फुट-
 मिति ।—स्फुटं—सुसूक्ष्म, उल्लङ्घनमिति यावत् । विदुः इत्यत्र केचिदिति शेषः । अन्वे
 पुनरस्य भावकाव्यत्वमेवेच्छन्ति ; तन्न, चमत्कारातिशयोकेन रसत्वस्यैव युक्तत्वात् ।
 वत्सलता—प्रियता, तथा नहितः स्नेहः—रतिः, स्थायी । सा च आलम्बनपालना-
 दोच्छा ; [पुत्रादीनां दमा कनिष्ठमावादिपुत्रसम् ; आलम्बनानी यथा,—“दंशे देशे
 कान्ताधि दंशे देशे च वाग्धराः । तं तु दंशं न पश्यामि यत्र जाता सङ्कोदरः ॥” इति ।
 अत्र श्रीरामचन्द्रस्य आलम्बनः तादृशोत्सुगुणावेन आलम्बयमानो रसतामिति । केचित्
 “सङ्कोदरः” इति सङ्—सङ्ग्रामसङ्, अदरः—निभंसव, इति व्याकुर्वन्ति ;
 वन्द्यते तदुभयसङ्कोपनविभाषः] । लोकमातरः—प्रचीत्यादयः । अन्वत् स्पष्टम् ।

(प) वत्सलरसमुदाहरति, यदाह इति ।—धात्रा—उपमाया, वचनम्, उदितं
 —प्रवृत्तं, वचः—“तात ! प्रवृत्तानि” इत्यादिकृतं, यत् पाठ—प्रवृत्तिं च,

एषाञ्च रसानां परस्परविरोधमाह,—

धाद्यः करुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः ।
 भयानकेन करुणेनापि हास्यो विरोधभाक् ।
 करुणो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः ॥
 रौद्रस्तु हास्यशृङ्गारभयानकरसैरपि ।
 भयानकेन शान्तेन तथा वीररसः स्मृतः ॥
 शृङ्गारवीररौद्रहास्यशान्तेर्भयानकः ।
 शान्तस्तु वीरशृङ्गाररौद्रहास्यभयानकैः ॥
 शृङ्गारं तु बीभत्स इत्याख्याता विरोधिता ॥२४६॥(क)

आद्यः,—शृङ्गारः । एषाञ्च समावेशप्रकारो वक्ष्यते ।

तदीयां—धात्रीप्रत्ययिनीम् चङ्गुनीम्, चवत्प्रत्यय—धात्र्यन्त, यत् यथो—वक्षति क्, प्रविपाताग्रचया—“एवमेवं प्रथमानात् कार्यम्” इत्युपदेशेन, यच्च नञः—धानस-
 नसकः, चभूत, तेन—हेतुना, सः चभङ्क—गिग्यु, रघुः इति धावत्, पितुः—
 जनकस्य, दिशोपख्येत्वर्थः, मुदं—इषे, ततान—विस्तारयामास [यत्र दिशोपख्ये छेदः
 पुत्ररूपे बालस्य नन पादत्रयोक्ततदीयात्कटवचनादिना सहोपनेन यथाशक्यमाक्षिपेत्
 अनुभावादिना च सास्त्राद्यमानः रसतामापद्यते । अत्र रसानां तत्तत्कर्षणं तद्वहेयता-
 ऽभिप्रायेण इति बोध्यम् । अथ येषां भेदेऽप्य भेदकाम्यत्वं न रसत्वं, तेष मधुमात्रयः,—
 “यदाह” इत्यादौ इतिरेव वाक्यव्यत्यया प्रतीयते, न तेन वक्ष्यस्वरसस्य प्रतीति, भाव-
 त्येवैव तस्य मतायेवान् । ननु यदि तादृशरसतामान् वक्ष्यस्योऽपि रसः, तादृं परमेष्ठरा-
 क्षम्यः, रोमाचाद्यनुभाववान् उर्धादिसञ्चारिभावकः, भागवतभारतभगवद्गीताऽऽदि-
 त्वाद्ये भगवत्पराशर्यैः प्रत्यक्षमनुभूयमानः, भक्तिरसोऽपि रसान्तरं कथं न स्यात् ?
 भगवतो । वदुदप्रेभाक्त्वात् आर्त्ताहं चत्र स्याधिभावः । न हि प्राक्ते चत्तभंत्वर्थं,
 विद्युदागुरानस्य भेदाद्यप्रतिकूलत्वात्, इति भक्तिरसोऽपि रसान्तरमित्ति स्वीक्रियतां
 का हानिः ? इति चेन्न, तथाऽङ्गीकारे मुन्यनुशासनातिक्रमे रसानां नियतवस्तुतापिच-
 क्षम्ये प्रमाणाभावादिति दिक्] । रघुवंशस्य पद्यमिदम् । वंज्यविके उच्यते ।

(क) आद्य इति—आद्यः—शृङ्गारः इत्यर्थः, शृङ्गार इत्यर्थः । हास्यः—

कुतोऽपि कारणात् क्वापि स्थिरतामुपयन्नपि ।

उन्मादादिर्न तु स्थायी न पात्रे स्थैर्यमेति यत् ॥२४३॥ (व)

यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरुवरवस उन्मादः ।

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमोदयौ ।

सन्धिः शबलता चेति सर्वेऽपि रसनाद्रसाः ॥२४८॥ (भ)

रसनधर्मयागत्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमुपचारादित्यभिप्रायः । (म)

काखरसः । विरोध भजते इति विरोधमाक् - विरोधीत्यर्थः, श्लोकजुगप्साभयसत्त्वेन रतेरसत्त्वादितां भावः । तादृशः—विरोधभागित्यर्थः । इति—इत्थं, विरोधिता—परस्परविरोधः, चाख्याता—कथिता ।

(व) न न शृङ्गारादौ उन्म दाटैरपि मन्त्रवात्, रत्यादिरिव, यत्र उन्मादादिः प्रतीयते, तदा उन्मादाटैरपि ख्यायभावत्वे रत्यादिख्यायिभावानां नियतत्व कथम् ? इत्याह, कुत इति ।— कुतोऽपि—कस्यादपि कारणात्, क्वापि—कांसाद्यदमविशेषे, उन्मादादिः, स्थिरता—स्थायकत्वम्, उपयन्नपि—लभमानाऽपि, न तु स्थायी—नैव स्थायिपदवाच्यः, यत्र—यस्मात्, पात्रे—वाधारभूते नाशकादौ तदभत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षः, [सः] स्थैर्यं—स्थिरताम्, अविनश्यत्वात्मक्यर्थः, न एतं—न प्राप्नोतः ; परत्र तदपवादादिति भावः, रत्यादिस्तु क्वाचत् तिराभूततया क्वचित्पनरतिराभूततया तिष्ठत्येवेति एतच्च नियतव्यतिरिक्ततया ख्यायित्वमेवेति सुधोर्भविभाष्यम् ।

(भ) इदानीं रसपदञ्च मुख्यत्वाच्चिकार्षेभेदज्ञापनायमाह, रसभावविति । —तदाभासौ—तत्र—रसञ्च, भावञ्च च चाभासौ, रसाभासः भावाभासश्च इत्यर्थः, भावञ्च प्रशमः भावप्रशमः, भावञ्च उदयः भावोदयः, सन्धिः—भावनात्यारत्यर्थः, शबलता—भावशबलता इत्यर्थः, एत सर्वेऽपि रसनात्—वाक्यादनरूपगुणयोगात्, जानन्दसंवाञ्छतज्ञानसम्बन्धादित्यर्थः, रसाः—रसपदभातपाद्याः, गोष्वा रसा इत्यर्थः, उच्यन्ते इति शेषः । रसो विभावादिभिरभिव्यक्तविद्वानन्दचमत्काररूपतां भजते, भावादिस्तु शौचिककार्येकारणादिभिरिति विशिषा बोध्यः ।

(म) उपचारादिति ।—रत्यादिख्यायिभावानामभावेन मुख्यत्वसाधोर्गादिति भावः । न ज्ञान देवादिविषयकारतिसत्त्वात् कथं ख्यायिभावभावः ? इति वाच्यं, ज्ञानात्प्रादिविषयुरतेरेव ख्यायित्वोपपन्नम् ।

भावादय उच्यन्ते,—

सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।

उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥२४८॥(य)

“न भावहीनोऽस्ति रसो, न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयोः रसभावयोः ॥” (र)

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन
सर्वत्र वर्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् आपा-
ततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः, देवमुनिगुरु-
नृपादिविषया च रतिः, उद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया
रसरूपतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्देवाद्याः ।

(य) सञ्चारिण इति ।—प्रधानानि—प्रधानभूताः, आपाततः प्राधान्येन रत्वा-
द्यपेक्षया अभिव्यक्ताः इति भावः, सञ्चारिणः—प्रागुक्ता निर्वेदादयः, तथा देवादि-
विषया रतिः—भक्त्यादिपदव्यपदेश्यः अनुरागः, तथा उद्बुद्धभावः—उद्विक्त एव,
द्विषित् भासमानः इति यावत्, न तु विभावादिभिः परिपोषित इति भावः, स्थायी
—रत्वातिः, च भाव इत्यभिधीयते । यथा विभावादिभिरभिव्यक्तो रत्वाद्विषया
नन्दचमत्काररूपत्वेन परिच्यतो रसतामापद्यते, तथा स्वकायंकारणाभ्यामभिव्यक्तो
देवादिविषयकरत्वाद्विषयानन्दस्वरूपतां न प्राप्नोति भावत्वं प्राप्नोति ; चमत्काररत्वा-
ऽऽस्त्वाभ्यामनयोर्भेद इति भावः । यद्यपि देवादिविषयाऽपि रतिरास्वाद्यते, तथाप्यसौ
न स्थायिशब्देनोच्यते, नाधिकारदिविषयस्य रत्वादे रसो स्थायिशब्देनाभिधानमुचितत्वात्
इति बोध्यम् ।

(र) कारिका व्याचक्षाणः सञ्चारिणां प्रधानत्वं निर्दिशति, न भावेति ।—
भावेन—निर्वेदाद्यन्वयत्वेन, हीनः—वर्जितः, रसः, नास्ति । यतो भावेभ्यः एव
सामान्यगुणयोगेन रसाः प्रादुर्भवन्ति, एवं रसेन वर्जितः भावोऽपि नास्ति ; तद् यथा—
“योऽर्धो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोऽननः । शरीरं व्याप्यते तेन शुक्लकाष्ठनिवा-
प्रिना ॥” इति । इत्येवं ज्ञत्वा अनयोः, रसभावयोः, सिद्धिः—निष्पत्तिः, परस्पर-
कृता—परस्परसम्बन्धादिता । भावेन रसः परिपुष्यते, रसोऽपि भावेनेति भावः । अत्र
पुस्तकान्तरे “यथा नरिचक्षुर्धरसमीचाऽऽदिप्रपाचके । न पार्श्वकं भवेत् स्नाहंशेषैव-
रसभावयोः ॥” इति पाठान्तरमुपलभ्यते । अथेष्टु खटुः ।

तत्र व्यभिचारो यथा,—“एवंवादिनि देवर्षी” इत्यादि ।
अत्रावहित्या । (ल)

देवविषया रतिः यथा मुकुन्दमालायाम्,—

“दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो

नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।

अवधीरितशरदारविन्दौ

चरणी ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥” (व)

(ल) इति—एवम्, उक्तदिशा—भरताद्युक्तमार्गैश्च, परमथा—सूत्र्या, आधी-
चनया, परमविश्रान्तिस्थानेन—स्वपरिपाकस्वरूपभूतेन, रसेन सह एव वृत्तंजाना
अपि, राजानुगतता विवाहप्रवृत्ता भूत्वा इव—राजानुगतभूत्वञ्च अप्राधान्येऽपि विवाह-
शाले त्रिविधकारोद्देश्योक्ततासुनोपवेशनार्थाभिः यथा तात्कालिकप्राधान्याभिव्यक्तिर्भवति,
तद्वदित्यर्थः, आपाततो सप्त प्राधान्येन अभिव्यक्ता व्यभिचारयो भावाः, तथा देव-
मुनि-गुरु-वृपादिविषयो यस्याः सा च रतिः, [वृपादीन्वादिपदेन निवादेयंद्दत्तम् ;
आदिपदान् पुत्रादेरपि यद्वचम् इत्यन्ये, तत्र ; तादृशप्रकारतेवंत्सत्वरसत्वेनेव यत्प्रकृता
दर्शितत्वात्] उद्बुद्धमाना अतः विभावादिभिरपरिपुष्टतया रसरूपतामनापद्यमानाः
स्थासिन्नी भावा अपि भावशब्दाभ्याः इति बोध्यम् । उदाहरति, तत्रेति ।—तत्र—
तेषु, व्यभिचारिभावो यथा,—“एवंवादिनि देवर्षी.....” इत्यादि । अत्र त्रिविधसङ्ग-
जातद्वयं च कसुस्वरामादेश्चञ्जया गोपनेन अवहित्या नाम व्यभिचारो भावः । स
आधीमुख्यत्वव्यञ्जकत्वया कारणेन श्रीवाङ्मन्त्रपत्रगणनाहृदयव्यापारान्तरप्रसङ्गेन च
प्राधान्येन कठिति अभिव्यक्तः भावशब्दाभ्याम् त्वं गाहते इति । पुस्तकारन्तरे तु “अरत्-
नस्त्रिं पश्चिः प्रपापास्यञ्जलिं सृशन् । साऽपि अरति वामाची भजते सप्त वारिचोम् ॥”
अत्र परस्परानुरागलक्षणाया रतेरुद्बोधसाधनम्, इति पाठान्तरमुपलभ्यते ।

(व) देवविषयिणी रतिमुदाहरति, दिशति ।—हे नरकान्तक !—नरकासुर-
निसृदन ! क्रुद्ध ! दिवि—सर्गे वा, भुवि—पृथिव्यां वा, नरके वा, मम प्रकामं—
सख्यम्, वासः—स्थितिः, अस्तु—भवतु । तत्र नेव ने चतितरिति भावः ; अथम् ?
इत्यात्रंसायामाह, अवेति ।—नरके—सत्सुखाद्येऽपि, अवधीरितम्—अवज्ञातं, शर-
दारविन्दं—शरत्काशीनखनखं, याभ्यां तादृशी, ते—तत्र, चरणी, चिन्तयामि—
ध्यायामि । अत्र व ; श्रीकृष्णमूर्तिरूपा रतिः । वेताचीयंद्दत्तम् ।

मुनिविषया रतिर्यथा,—

“विलोकनेनैव तवामुना मुने !

कृतः कृतार्थोऽस्मि निवर्हितां हसा ।

तथाऽपि श्शुश्रुरहं गरीयसी-

गिरोऽथवा श्रेयसि केन दृष्यते ? ॥” (अ)

राजविषया रतिर्यथा मम,—

“त्वदाजिराजिनिधूतधूलोपटलपङ्क्तिलाम् ।

न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥” (ब)

एवमन्यत्र । (स)

(अ) मुनिविषयिणी रतिमुदाहरति विलोकनेनेति ।—नारदं प्रति श्रीकृष्ण उक्तिरियम् । हे मुने ! तव निवर्हितं—निराकृतम्, अहं—पापं, येन तादृशेन, विनाशितपापेनेत्यर्थः, अमुना विलोकनेन—दृश्येन, एव कृतार्थः—विद्वानगोरथः, कृतः अस्मि । तथाऽपि—विलोकनेन कृतार्थत्वेऽपीत्यर्थः, अहं गरीयसीः—गुर्वर्थ-प्रतिपादिकाः, निरः—वाचः, श्शुश्रुः—श्रोतुमिच्छुः; अथवा—किंवा, केन—कनेन, श्रेयसि—कल्याणे, दृष्यते ? न केनापीत्यर्थः । यदा,—अथ प्रश्ने, श्रेयसि केन वा दृष्यते ? अथ श्रीकृष्ण मुनिविषयिणी रतिः प्रतीयते । शिष्टपालवधस्येहं वचम् । वंशस्थविषं वृत्तम् ।

(ब) राजविषयिणी रतिमुदाहरति, त्वदिति ।—कश्चित् राजानं प्रति कश्चिदुक्तिरियम् । हे राजन् ! हरः—शिवः, भूरिभारभिया—अत्यधिकभारजनितवासेन हेतुना, शिरसा तव वाजिराजिभिः—अश्वसमूहेः, निधूतेः—क्षितः, धूलोपटलेः—रजोराजिभिः, पङ्क्तिला—सञ्जातपङ्क्ता, तां तवाविधां गङ्गां, न धत्ते—न धारयति । अत एव अनल्पविलोकरचार्यव्याजेन तां क्लमटासूटतः परिमुञ्चतीति भावः । अथ कश्चिन्मत्तुतिपाठकस्य निखिलनृपेभ्यः प्रस्तुतराश्रुत्वात्तन्मदुपा रतिः ।

(स) एवमिति ।—एवं—निरुक्तप्रकारेण, अन्यत्र—गुर्वांदौ, अपि रतिदृशेया इति शेषः । तत्र मुनिविषया रतिः यथा,—“अस्मद्भोजनहृत्तरः कस्तुमुनामथावनाद्यो रविर्ब्रह्मो ब्रह्मस्य ते भगवतो भूरथ राजन्वतो । अथ खं बहुमन्वते सद्यश्चै- रक्षाभिराच्छच्छो येनेतावददन्वतीपतिरपि खेनाऽमुष्टञ्जाति नः ॥” इति । अथ एवमन्यत्र वशिष्ठे गुरो रतिः । पित्रोरपि गुरुत्वात् तद्विषया रतिः यथा,—“जीवन्मु

उद्बुद्धमात्रस्याधिभावो यथा,—

“हरस्तु किञ्चित्परिवृतसधैर्यसन्द्रोदयारम्भ इवाग्न्यराशिः ।

उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥” (ङ)

अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः । (क)

ननुक्तं “प्रपाणकरसवद्विभावादीनामेकोऽवभासो रस इति”

तत्र सञ्चारिणः पार्थक्याभावात् कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिः ?

इत्युच्यते,—

यथा मरीचखण्डादेरेकीभावे प्रपाणके ।

उद्रेकः कस्यचित् क्वापि तथा सञ्चारिणो रसे ॥२५०॥ (ख)

तातपादिषु नवे हारपरिवहे । मातृभिश्चिन्वमानानां ते हि नो दिवसा नताः ॥”
अत्र श्रीरामस्य पितोः रतिः । मित्रे रतिर्यथा,—“अथ रात्र्यं मया प्राप्तमथ वाणी
उतो मया । हरीशमस्य पुज्योऽसि यद्भवान् मित्रतां नतः ॥” अत्र सुधीवज्ज श्रीरामे
मित्रे रतिः ।

(ङ) नाविकाऽऽसम्भवाया अपि रतेर्विभावादिनिरपरिपुष्टत्वे उद्बुद्धमात्रस्याधि-
भावमुदाहरति, हर इति ।—हरस्तु, सन्द्रोदयारम्भे—सन्द्रोदयोपक्रमे, अग्न्यराशिः—
समुद्र इव, किञ्चित्—ईदृशत्, परिवृतं—विचलितं, धैर्यं यत्न तपोक्तः, ईदृशविचलित-
धैर्यः सन्, विम्बफलावत् अचरीष्टौ यत्र तादृशे, उमामुखे, विलोचनानि—नेत्राणि,
व्यापारयामास—सामिकावमद्राशौदिति भावः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोऽप्यजातिः
उक्तम् । अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः स्यादिति भावः अत्रभावादिनिरपरिपुष्टत्वा
रसतामनाय स्यतः, इत्यत्र उद्बुद्धमात्रत्वम् ; वस्तुतस्तु अत्र रतिः पार्वतीमुखविषो-
क्तमरुपेऽनुभावेन, अचरीष्टयोर्विम्बफलावत्त्वमरुपेण उद्दीपनविभावेन, समचित्त्वेन
च वस्तुतोऽप्येव सञ्चारिणा च व्यभिचारिणा परिपोषिता रसतामेतीति बोध्यम् ।

(क) अत्रेति ।—उमामुखावकीर्णमरुपानुभावमात्रेण व्यक्ता रतिः, उद्दीपन-
विभावादिभूतपरिपोषराहित्येन रसतां नापद्यते इति भावस्यपदेन एवास्तीचिन्तः इति
भावः ।

(ख) यथेति ।—यथा मरीचखण्डादेः एकीभावे—विषयेऽपि, प्रपाणके—
पानीवद्रव्यविशेषे, कस्यचित्—कस्युक्तः, क्वापि—कदापि, उद्रेकः—सुरूपं भवतीति

अथ रसाभासभावाभासौ,—

अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ॥२५१॥(ग)

अनौचित्यञ्च अत्र रसानां भरतादिप्रणौतलक्षणानां सामथ्र्य-
रहितत्वे सत्येकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोध्यम् ; तच्च बाल-
व्युत्पत्तये एकदेशतो दृश्यते, (घ)—

उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायाञ्च ।

बहुनायकविषयायां रती तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥

प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्बद्धमपावतिर्यगादिगते ।

शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ॥

शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।

ब्रह्मबधाद्युत्साहेऽधमपावगते तथा वीरे ॥

उत्तमपावगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ॥२५२॥ (ङ)

शेषः, तथा—तदत्, कापि—कश्चिद्विदु रसे, कश्चिद्विदु सञ्चारिणः, उद्वेगः भवति
इति शेषः, अतः सञ्चारिणः प्रधानानौत्पत्तौ ज्ञेयम् ।

(ग) रसभावयोराभासाबाध, अनौचित्येति ।—रसभावयोः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे
—अनुचितभावेन वचनान्तरे, आभासः—रसाभासः, आभासास्य इत्यर्थः ।

(घ) अत्र रसानामनौचित्यमाह, अनौचित्येति ।—अनौचित्यपदस्येत्यर्थः, अत्र
—रसभावयोः । भरतादीति ।—भरतादिभिः आचार्यैः, प्रणौतानि—अद्वितानि, लक्ष-
णानि—लक्षणानि, येषां तथाभूतानां, रसानां [बहुवचनमादिवाचकम्, तेन
शृङ्गारादीनां निर्वेदादीनां चेत्यर्थः] सान्नीधरहितत्वे,—सान्नीधौ—कारणकूटः, तद्गहितत्वे
—तदभावे, विभावादिद्वयकारणासत्त्वे सति इत्यर्थः, एकदेशयोगित्वोपलक्षणपरम्,—
एकदेशयोगित्वं—कश्चिद्विदु रसे, तदुपलक्षणं—तत्प्रत्ययम्, तत्परं—तत्-
प्राप्त्यर्थं, निवर्द्धने तद्वचनयोगः, निवर्द्धने च तद्वचनयोगः इति अतः प्रतिपत्तिः
ज्ञातुं तथाभूतमिति यावत् । तच्च—अनौचित्येत्यर्थः, बालव्युत्पत्तये—बालानाम्
अज्ञानां, व्युत्पत्तये—बोधाय, एकदेशतः—एकांशेन, दृश्यंते—प्रदृश्यंते ।

(ङ) दृश्यंते दृश्यंति, उपनायकैति ।—शृङ्गारे—शृङ्गाररसे, रती उच्य-

नायकः तत्र सन्निवृत्तौति तथाभूतायां, च—तथा, मुनयश्च गुरवसेविकां
 परम्—प्रमदाः, तत्र नतायां—तस्मिन्नायां, बहुवो नायकाः विषयाः यस्यास्य
 भूतायां, तथा न सम्यग्निष्ठा—नायिकागतत्वेन, नायकगतत्वे नायिका-
 गतत्वाभावेन च, नायिकागतासुभयगता, तथाभूतायां सत्यां, तथा शृङ्गारे, प्रति-
 नायकः—नायकप्रतिदन्दो, तस्मिन्ने, तदत् अथनपानम्—असत्कृतज्ञाननायकः,
 तथा तिर्थगादि—ययुश्चिप्रभृति, तद्गते—तस्मिन्ने सति, (तिर्थगादीनां नायक-
 स्यभावावदिति भावः) अनौचित्यं बोध्यमिति शेषः । [अत एव तत्कंवागीश
 अद्याहुः,—“शृङ्गारे दक्षिणाद्याश्च नायकाः” इत्युक्तम् । नायकस्य च “कुलीनः”
 इत्यनेन सत्कृतज्ञानत्वम् । “श्रीलवान्” इत्यनेन सदृशत्वञ्च नायकस्य स्यात् ।
 “नायकस्य नामान्येभ्यो भवति यथासम्भवेयुक्ता” इत्यनेन नायिकायाश्च सदृशत्वं स्यात् ;
 नायकस्य निषिद्धयाविसङ्गमे, नायिकायाश्च निषिद्धपुरुषसङ्गमे सदृशत्वं न भवतीति
 तद्विषयशृङ्गारश्च यथोक्तनायकाभावादेकदेशयोगित्वम् । निषिद्धयावित उक्ताः शृङ्गार-
 तिलके,—“सम्बन्धिनश्चिद्विजराजकीनवर्षाधिकानां प्रमदां न गम्याः । व्यङ्गाक्षया
 प्रसजिता विभिन्नमन्दाश्च चर्माद्येननीभवन्नेः ॥” इति । एवं योषितानपि सम्बन्ध्यादवः
 पुत्र्याः निषिद्धाः । [एवञ्च मुनिगुरुपत्नीगतायां चेति चकारेच सम्बन्ध्यादिपदयो
 बोध्याः । “उपनायकसंख्यायाम्” इत्यत्र सम्बन्ध्यादन्यतम उपनायको बोध्यः ।
 अन्यथा “बहुनायकाविषयायाम्” इति “प्रतिनायकनिष्ठत्वे” इति च व्यर्थं ज्ञात्] ।
 बहुनायकेति ।—सम्बन्ध्यादिभिन्ना अपि बहुनायका निषिद्धाः इति भावः । अनुभव-
 निष्ठायामिति ।—“विभिन्नमन्दाश्च” इत्यनेन अन्यतरस्यां जतो निषिद्धत्वादिति भावः ।
 नायकस्य प्रतिपद्यः प्रतिनायकः । अथ सम्बन्ध्यादिभिन्नत्वेनानिषिद्धेऽपि भर्तु-
 रनभिमतावरणेनासदृशत्वं नायिकाया इति भावः । इति] तथा रौद्रे रसे,
 गुर्वादिगतकोपे—गुरुजनप्रभृतिगतकोपे सति, अनौचित्यं बोध्यमिति भावः ।
 “श्रीधाम्नी भवेद्रीः प्रतिशूररसर्षितः । रुचप्रयो भवेद्वेन नायकोऽत्युपविषयः ॥”
 इत्यभियुक्तोक्त्वा रौद्रे प्रतिशूररसितकोपः, न तु गुर्वादिगतकोपः, नायके युक्त
 इति भावः । ज्ञानो रसे, डीननिष्ठे—निरुपत्यक्तिनिष्ठे सति, “उत्तमप्रकृतिर्भूतः”
 इति मुनिद्विंशतसर्वपरिस्थानात् “गतेच्छो नायकस्य तस्मैरागपरिचयात्” इत्युक्त-
 नायकस्य च्छातिकलास्य, अनौचित्यं बोध्यमिति भावः । हास्ये रसे, गुर्वाद्यास्यने—
 गुर्वादिदपे चास्यने सति, अनौचित्यमित्यर्थः, गुर्वादीनां हास्यस्यनेऽवस्था जायते,
 अवनःपानश्च तान् पतितो भवतीत्यनौचित्यमिति हृदयम् ; (अत एवोक्तम्,—“न हृदित्,
 न प्रतिपदीत्, न पृष्ठं दर्शयेत्, नीचेरासीत्” इत्यादि) । तथा वीरे—उत्साहप्राप्तिके

तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा मम,—

“स्वामी मुग्धतरौ, वनं घनमिदं, बालाऽहमेवाकिनी,

क्षीणोमावृणुते तमान्ममालिनच्छाया तमःसन्ततिः ।

तन्मे सुन्दर ! मुञ्च कृष्ण ! महिमा वर्त्मनि गोप्या गिरः,

श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलाऽऽसक्तो हरिः पातु वः ॥” (च)

रसे, ब्रह्मवशाद्यत्नादे—ब्रह्मवशादिषु उत्साहकामिन् सतीत्यर्थः, तेषां वेदविबुद्धतया तद्विषयकोत्साहवतः नायकत्वं न सम्भवतीत्यनौचित्यमित्यर्थः, तथा अक्षयपात्रगतते, उत्साहे सति इति शेषः, अनौचित्यमिति भावः । “उत्तमप्रकृतिर्गौरः.....” इति पूर्वोक्तस्वापलापापत्तेः “उत्साहाध्यवसायादविषादित्वादविषयान्दोहात् । विविधादर्थ-विशेषादीररसो नाम सम्भवति ॥ स्मृतिधैर्यबोध्यंरत्साहपरालम्बनप्रभावेण । वाक्त्रेवाक्षेपकृतैः.....” इत्युक्तगुणशून्यत्वापत्तेश्च न तथाविधे उत्साहे वीरस्य स्वरूपसत्त्वमिति निष्कर्षः । तथा भयानके रसे, भयस्य उत्तमपात्रगतत्वे सति “स्त्रीनौचप्रकृतिः” इत्यनेन स्त्रीनौचादिनायकत्वमेव उचितमिति अनौचित्यं श्रेयम् । एवं—निरुक्तप्रकारेण, अन्वय—रसान्तरे, श्रेयम् । यत् यत् शीघ्रित्वाद्यन्वत् प्रतीयेत, तत्सर्वमनौचित्यं स्वयं द्विवेकभिरनौच्यमिति भावः । तद् यथा,—अदेवद्वतपात्रगतते कश्चे, तत्त्वश्रमते बोधस्ते, विशेषदश्रितपात्रगतते चहुते, अपकाप्यालम्बने वत्सले अनौचित्यं श्रेयम् इति सङ्केपः ।

(च) स्वामीति ।—हे कृष्ण ! स्वामी—पतिः, ममेति शेषः, मुग्धतरः—अतिमूढः, [एतेनास्य सुरतानभिज्ञत्वं, विश्वमे कोपावेनात् प्रहारशीलत्वञ्च ध्वनितम्] इदं वनं, घनं—निविडम्, [एतेन तस्य भयकृत्त्वं, निविडतया जनदश्रंभाभावेन सुरत-योग्यस्यानरूपत्वप्रत्यायनञ्च सूचितम्] अहम् पकाकिनी बाला [एतेन गमने विभेनोति, मया सह स्वच्छन्दं रमस्य इति च सूच्यते] तमान्ममालिना छाया—स्नान्तिर्यत्नाः तादृशी, तमसां—तमिरासां, सन्ततिः—समूहः, शौर्षो—प्रचिन्तो, आवृणुते—आच्छादयति, [एतेन ब्रह्मवशाद्यव्यापथेनं, कोऽप्यावां न पश्येदिति च सूचितम्] तत् हे सुन्दर !—मनोहर ! [एतेन पथि परित्रागाथ सवः, त्वां परित्यज्य नाहं गन्तुं शक्नोमि, त्वं मे मनो हृतवानिति च सूचितम्] मे—मम, वर्त्म—पत्याभं, मुञ्च—त्वञ्च, [एतेन राजसागे, परनारीस्यशांभावरूपसदाचारञ्च लज्जिति ध्वनितम्] इति—इत्थं, गोप्याः—गोपनाप्याः, गिरः—वाचः, श्रुत्वा, तां—गोपीं, सहसा—प्रधात्, परिरभ्य—आग्निय, मन्मथकलायां—कामव्यापारे, आसक्तः, हरिः—

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्थे

येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः ॥” (ङ)

अनुभयनिष्ठत्वे यथा—मासतोभाधवे नन्दनस्य मासत्वाम् ।

“पद्यादुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्वम्” इति
श्रीमल्लोचनकाराः ।

तत्रोदाहरणं यथा—रत्नावल्यां सागरिकाया अन्योन्य-
सन्दर्शनात् प्राक् वक्षराजे रतिः ।

प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा—हयग्रीववधे हयग्रीवस्य जल-
क्रीडावर्णने ।

अधमपात्रगतत्वे यथा,—

“जघनस्थलनक्षत्रवल्ली-

गिरिमल्लीकुसुमानि काऽपि भिक्षी ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषसा

स्वकचानुक्कचयाञ्चकार भर्त्सा ॥” (ज)

कृष्णः, वः—बुध्यान्, पाण्डु—रत्नतु । अत्र श्रीकृष्णस्य नन्द-(गोप)-नन्दनतया सम्बन्धि-
त्वेन गोप्याकन्दनुरागोऽनुचितः इति भावः । “स्त्रीभिर्निषसितेऽप्यनूयति—”
इत्यादिपरमाधिकोदाहरणानु ग शृङ्गाराभासः, तद्यत्वे शृङ्गारे परनायकोदाहरण-
जनसंकेतं स्वीयति श्रेयम् । प्रादूर्खविशेषितं इत्यम् ।

(ङ) कान्ता इति ।—हे सुतनु !—शुभाङ्गि ! भुवनत्रितये त एव (जनाः)
कान्ताः—रत्याः, येषां कृते—वर्तमानतम्, अयं कपोलः, तवेति श्रेवः, पाण्डुः—
विरहात् मलिनचेतिमानमापन्न इत्यर्थः, इत्यङ् मन्थे—सम्भावयामि । अत्र कपोल-
पाण्डुमवर्णनमनुरागप्रदर्शनार्थं, उ चि, “ते” इत्यनेन बहुनायकनिर्दिष्टत्वादनुचित-
एव इति बोध्यम् ।

(ज) जघनेति ।—जघनस्थली गङ्गा—बङ्गा, पद्मवल्ली—पद्मवृक्षा यथा तादृशी,
काऽपि भिक्षी—खिराती, गिरौ—पर्वते, गिरिमल्लीकुसुमानि—कुटजपुष्पाणि (“कुटजो
गिरिमल्लिका” इत्यमरः) अवचित्य, पुरः—समर्थं, भर्त्सरिति श्रेवः, निषसा—

तिर्यग्यातत्वे यथा,—

“मञ्जीमन्मञ्जीषु वनान्तरेषु वज्रान्तरे वज्रभमाङ्गयन्तौ ।

चक्षुद्विपक्षौकलनादभङ्गीसङ्गीतमङ्गीकुर्वते स्य भङ्गी ॥” (भ)

आदिशब्दात् तापसादयः । (अ)

रौद्राभासो यथा,—

“रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गी सुहु-

र्मुञ्जा कर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।

आध्यातः कटुकोक्तिभिः स्वमसङ्गहोर्विक्रमं कौर्त्तयन्

अंनास्मोटपटुर्युधिष्ठिरमसौ हन्तुं प्रविष्टोऽर्जुनः ॥” (ट)

उपविष्टा सती. भर्त्सा—स्वामिना, स्वकथान्—निजकेत्रान्. उल्काचक्राचकार—
बन्धयामास। अत्र रतेरधमपात्रगतत्वेन अनुचितत्वं बोध्यम्। उदारराघवखेदं
पश्यन्। वेताखीयं इत्यम्।

(भ) मञ्जीति।—भङ्गी—धनुरी. मञ्जीभिः—मञ्जिष्ठाकुसुमतदभिः, मतञ्जीषु
—अतिप्रशस्येषु, मनोहरेषु इत्यर्थः, (“मतञ्जिष्ठा मचर्चिष्ठा प्रकाशमुद्वतङ्गनी। प्रशस्य-
वाचकान्मन्मूनि” इत्यनरः) वनान्तरेषु—वनमध्येषु, वज्रान्तरे—अन्वलां खतावां,
स्त्राविहितवताभिन्नवतायाम् इति भावः, खितमिति शेषः, वज्रभं—पतिं, धनुरनि-
त्यर्थः, आङ्गयन्तौ—सङ्गमायेन् आकारयन्तौ इति, चक्षुः—स्वगत्याः, चक्षवा,—
चक्षत्—प्रवाहवत् निरवच्छिन्नम् [अङ्गम् पक्षे सङ्गीतमित्यस्य विशेषणम्] विपण्याः
—वीचायाः, वः कवः—नधुरास्फुटः नादः, तस्य भङ्गा—चतुसारेण, सङ्गीतम्,
सङ्गीकुर्वते स्य—अरोहोपगोपकारं गीतप्रतीत्यर्थः। उदारराघवखेदं पश्यन्।
इन्द्रवत्या इत्यम्।

(अ) आदिशब्दात् “तिर्यगादिगते” इत्यस्य आदिपदादिति ज्ञेयम्।

(ट) रक्तोत्फुल्लेति।—असौ अर्जुनः, रक्ते—रक्तवर्णे, उत्फुल्ले—विशदिते,
खीपेन विस्फारिते इति भावः, विशाले—बायते, लोले—चक्षुषे, मयने यस्य
सखीत्तः, सुहुः—पुनः पुनः, कम्पोत्तराधि—कल्पप्रधानानि, अङ्गानि यस्य तादृशः,
अस्य इत्यर्थः, अपेतनीः—निर्भयः, धृतधनुर्बाणः—गृहीतधनुःशरः, कटुकोक्तिभिः
—दुषिष्ठिरस्य दुर्बकोभिः, आध्यातः—आपूरितः, खीमितः इत्यर्थः, [आध्यातः—
इत्यर्थः, इत्यर्थे “कटुकोक्तिभिः” इत्यत्र “अनलेः” इति रूपकं व्यक्तम्] पश्यतः हरेः—

भयानकाभासो यथा,—
 “अशक्तवन् सोढुमधीरलोचनः
 सहस्ररश्मेरिव यस्य दर्शनम् ।
 प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं
 निनाय विभ्यत् दिवसानि कौशिकः ॥” (ठ)

स्त्रीनौचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एवमन्यत्र ।

भावाभासो लज्जा-

ऽऽदिके तु वेद्याऽऽदिविषये स्यात् ॥२५३॥ (ड)

सष्टम् ।

श्रीकण्ठ [अनादरे वही], पञ्चमं इति अनादृत्य इत्यर्थः, अशक्तत्—पुनः पुनः, स्त्री-लक्षणे, दोषिकम्—बाहुविक्रमं, कीर्तयन्—प्रशयन् सन्, तथा असास्कोटपटुः,—अंशक—लक्षक, आस्कोटे—करेण ताडने, पटुः,—तत्परः सन्, कथं—सूतपत्रं, प्रतिशरमिति भावः, सुक्ता—प्रहरणमपि तं लज्जा इत्याशयः, युधिष्ठिरं इत्वं प्रविष्टः, लज्जावारमिति शेषः । एकदा कुम्भपाण्डवसङ्गामे निवसन् “बदौवाहं कौरवान् निहनिष्यामि” इत्येवं स्विक्रमं कीर्तयन् प्रतिज्ञां निवर्त्तनशक्तवन्तश्च चर्तुमं युधिष्ठिरः “वदि त्व कौरवान् इतुम् अशमयः स्याः, तदा मास्कोवस्य अशम्यानं मा कुम्भ, लजेन, श्रीकण्ठाय समपंश” इत्यादिरूपं निभंत्संवासात् ; तत् सोढुमशक्तवन् पाठः, “यो जनायुधं लज्जनादिशेत्, तिरस्कुर्व्यात् वा, तमहं हनिष्यामि” इति पूर्वप्रतिज्ञामनुसृत्य पुण्यतममपि युधिष्ठिरं इत्तुं प्रवृत्ते इति पौराणिकी वार्ता अमानुषमेया । अत्र रौद्ररसस्य स्थायिनि शोपे गुहनिष्ठत्वानोचितत्वेन रौद्राभासत्वं बोध्यम् । प्रादूर्ण-विकोदितं षष्ठम् ।

(ठ) अशक्तवन्निति ।—कौशिकः—रुद्रः, [पितृस्य इति तु ध्वनोऽर्थः] सहस्र-रश्मेरिव—सूर्यलोचन, सस्य—रावस्यस्य, दर्शनं सोढुम् अशक्तवन्, अत एव अधीर-लोचनः—अशक्तवदिति, विभ्यत्—भयं गच्छन् सन्, हेमाद्रिगुहा एव गृहं तस्य अन्तरम्—अश्वानरं, प्रविश्य, दिवसानि निनाय—वापयानास इत्यर्थः । अत्र भयस्य इन्द्रतत्वेन स्त्रीनौचाद्यन्वयविषयत्वाभावे उत्तमप्रकृतिगतत्वमिति भयानकाभास-त्वम् । त्रिगुणाद्यवयवस्य पद्यनिर्दिष्टम् । अंशकविक्रमं षष्ठम् ।

(ड) भावाभासनाह, भावनासाह इति ।—लज्जाऽऽदिके लक्षारवि, वेद्याऽऽदि-

भावस्य शान्तावुदये सन्निमिश्रितयोः क्रमात् ।

भावस्य शान्तिरुदयः सन्निः शबलता मता । २५४ (ठ)

विषये—भाराङ्गनाऽऽदिनिष्ठे सति, भावाभावः ज्ञात् । [अत्र प्रथमादिवदेन चिन्ता-
ऽऽदीर्णा, द्वितीयादिवदेनाननुरागिण्यादीर्णा वक्ष्यन्ते] । यथा—“राकाशवाकरमुखी
तरलायताची सा खेरथोवनतरङ्गितविधनाङ्गी । तत्र किं करोमि निदधे लक्ष्मण मेने
तरखीः कतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥” इति शीतानुदिष्ट्य रावणस्योक्तिः, सा—सीता,
असि इति श्रेयः । [अत्र नायिकायाः स्त्रीकारोपासक्यन्त्याऽनुरागाभावो व्यज्यते ।
अत्र इवशब्दः सन्भावनायाम्, अतः चिन्तालक्षपमप्रायं भावासुमात्रतयाऽवतिष्ठते ।
एवं नृपादिविषयकरतेः शान्तिरुदयविषयत्वेऽप्यनौचित्याद्भासकपलम्] ।

(ठ) भावशान्त्यादीनाञ्च, भावस्येति ।—एतत्सप्तम्यन्तपठेनान्वेति, तेन भाव-
स्येति पदस्य शान्तावित्यादिना सप्तम्यन्तेन प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा च, भावस्य शान्ती,
भावस्य शान्तिः, भावस्योदये भावस्योदयः, भावस्य (इदं वचनविपरिचयान्वेति,
तेन) भावधीरिवधः, सन्निः, भावस्य—भावधीः, सन्निः, भावस्य—(अत्रापि वचन-
विपरिचयान्वयः) भावानाम्, मिश्रिते—मिश्रणे, [अत्र भावे क्तः] भावस्य—भावानां,
शबलता, इत्येवं क्रमात् मता । अत्र भावो व्यभिचारिभावः, शान्तिः—प्रसन्नः,
उदितस्यापि तिरोभाव इति यावत्, अत्रापि उदयकालावाच्छेद एव साध्यः ।
उदयः—उदयतिः, स्वसामथोवलेनोद्गतावस्थेति यावत्, सन्निः—परस्परतिरस्कृतयोः
परस्परतिरस्करणयोग्ययोरेकाग्रयत्नम्, परस्परसामथोमाहात्म्यात् परस्परविमर्श-
कालिकत्वेनावस्थितत्वमिति यावत् । एतदपि एकदेशान्तितावशेषिते कालावच्छिन्न-
रूपम् । केचित्तु—“निदुह्योरेकस्त्रिकदेवावच्छेदकभेदेन श्रुतिः सन्निः” इत्याहुः,
तत्र, वक्ष्यमाणांदाहरणासङ्गतिप्रसङ्गान् । तत्रावच्छेदकानुपपत्तेः । ननु अत्रापि
स्यापि लक्षणादेरवच्छेदकत्वं कल्पमिति चेत् न, एकदेशस्य असङ्गतापत्तेः ।
मिश्रितं—मिश्रणं, तस्य बाह्यबाधकभावापन्नानामुदासीनानां वाऽन्योऽन्त्यागगतत्वं,
पूर्वपूर्वस्य बाह्यत्वेन उच्यते तस्य बाधकत्वेनैकत्र काव्ये निवन्धनमिति यावत् । अत्रापि
बाधकत्वं नाम विरोधिसामर्थ्यमितपरिपुष्टिकत्वम्, बाधकत्वञ्च विरोधः । अस्मिन् सति
दन्त्यवान् सवलशब्दः । शान्ती उदये च एकस्यैव भावस्य शान्तिरुदयस्य, सन्निः इतीति
मुहुः शान्त्युदयो, शबलतायां पुनः बहूनां भावानां मिश्रणम् ; केचित्तु—“भावानामुप-
रोत्तरवचनत्वं श(स)वचनत्वं वचनस्युद्धो वा” इत्याहुः, तत्र, वक्ष्यमाणांदाहरणे हि
इतीतिः; भावोत्तरस्यैव वचनत्वं, न तु सावतामुत्तरप्राप्ति इति दिक् ।

क्रमेण यथा,—

“सुतमु ! जहृद्धि कोपं पश्य पादानतं मां
न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीक्षिताख्या
नयनजलमनस्यं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥” (ब)

अत्र वाष्पमोचनेन ईर्ष्याऽऽख्यसञ्चारिभावस्य शमः ।

“चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
निभृतकितवाचारित्युक्त्वा रुषा परुषीकृते ।
व्रजति रमणे निश्चस्योच्चैः स्तनस्थितहस्तया
नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥” (त)

अत्र विषादस्योदयः ।

(ब) भावशान्तिमुदाहरति, सुतन्विति।—हे सुतमु !—सुन्दरि ! कोपं जहृद्धि—खलु, पादानतं मां पश्य—भवसौख्य, कदाचित् तव एवंविधः कोपः, न खलु—नैव, अभूत्, इति—इत्थं, नाथे निगदति—कथयति सति, तिर्य्यक् यथा तथा चामीक्षिते—ईषद्वन्मीक्षिते, अविषी यथा तथाभूतया, कदाचित् कालया इति शेषः, अनस्यम्—अधिकतरं, नयनजलं मुक्तं, न—न तु, किञ्चित् उक्तं—कथितम् । अत्र पादपतनरूपप्रसादसामग्या ईर्ष्यायाः शमन इति व्यन्यते इति । अमरुप्रतकस्येहं पद्यम् । मासिनी ३३३म् ।

(त) भावोदयमुदाहरति, चरणेति।—निभृतः—गुप्तः, कितवाचार—अपटाचारः, यस्य तत्सम्बन्धो हे निभृतकितवाचार !—सङ्घसाऽनुपसञ्चितविटाचरण ! इति उक्त्वा, नाथिकया इति शेषः, रुषा—कोपेन, चरणयो पतनेऽपि यत् प्रत्याख्यानं—निराकरणं, तस्मात् हेतोः, चरणाद्येपादिना निराकरणान् इत्याशयः, प्रसाद-पराङ्मुखे—अप्रसङ्गे, प्रसादरूपफलविमुखे इत्यर्थः, अत एव परुषीकृते—कठिनीकृते, छेदकोनीकृते इति यावत्, रमणे—काले, व्रजति—गच्छति सति, कदाचित् उच्चैः निश्चल—दीर्घं निश्चल, अने स्थितः हस्तः यस्याः तथाभूतया सत्या, सनमधे उक्तनिवेशेन “हृदय ! मा व्युट” इति हृदयायास इति भावः, सखीषु नयन-सलिलच्छन्ना—असुषुर्णा, दृष्टिः निवेशिता—आर्पिता, [एतेन यौवनस्य अचिर-क्लाङ्गिनिति, प्रादपतनेऽपि सदा चाम्प्ये निराकरण इति चातिशयेन अनोपिचं कृतम्

“नयनयुगासेचक्रकं मानसदृश्यापि दुष्यापम् ।

रूपमिदं मदिराद्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥” (घ)

अथ हर्षविषादयोः सन्धिः । (द)

“क्वाकार्यं, शशलक्ष्मणः क्व च कुलं, भूयोऽपि दृश्येत सा,

दीपावां प्रशमाय मे श्रुतमहो ! कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकक्षायाः कृतधियः, स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा,

चेतः ! स्वास्थ्यमुपैङ्गि, कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥” (घ)

इति सूचितम् । अथ भावसम्बन्धाख्यानरूपव्यामया विषादक उदय इति व्यञ्जते इति । अथद्वयतत्त्वच्छेदं पद्यम् । हरिषी इत्यम् ।

(घ) भावसन्धिमाह, नयनेति ।—नयनयुगल—नेत्रद्वयक, आसेचक्रक—अतिसन्तोषकरं, (“तदासेचकं दमेनांस्वकी वक्ष्ये दमनात्” इत्यमरः) मानसदृश्याऽपि दुष्यापं—मनोरथस्याप्यविषयमित्यर्थः, मदिराद्याः,—मदिरः—खड्गः, तददतिचपले अविषी यथाः तथाभिधावाः [मदिरा दृष्टिभेदः इति नव्याः, तद्वचनं चोक्तं सुकृत-कालिकायाम् ;—“सोऽप्येन परित्यक्ता खरापाकननोऽहः । वेपमानानारा दृष्टिर्भट्टिरा परिशीर्षिता ॥” इति । हरविजयव्याख्याकारेणापि तथेवोक्तम्,—“आप्तुं मानसं वा चाना आश्रिततारका । दृष्टिर्विकसितापाका मदिरा तद्वत्ते नदे ॥” इति । अतः, मदिर—दृष्टिर्विशेषयुक्ते, अविषी—नयने, यथाः तथाभूतया इति व्याख्येयम्] । इदं रूपं मे—नम, हृदयं मदयति—आनन्दयति, दुनोति—वन्ताप्रयति च । अथैवच्छेदव्यामिनोरुपक नेत्रदृष्टिहरत्वेन आनन्दजनकत्वम्, अत्राप्यत्वेन ताप्रजनकत्वमिति हर्ष-विषादयोः सन्धिरपथेयः । उपगोतिच्छन्दः,—“वाय्याद्वितीवकेऽहं यद्भदितं अथचं तत् ज्ञात् । यद्युभयोरपि दक्षयोरुपगोतिं तां मुनिर्भूते ॥” इति तद्वचनम् ।

(द) अथेति ।—अथ—उदाहृते पद्ये, हर्षविषादयोः, (अन्तुत्कृतज्ञानवाच्ये हर्षः, उपभोगाप्रयोजकत्वज्ञानवाच्ये विषादः) एवं विरहयोरपि तयोः, सन्धिः—एव-सिद्धं उभावैशः, आद्यसाधनेन संसर्गप्रतिभासः इत्यर्थः ।

(घ) भावसद्व्यञ्जनामुदाहरति, केति ।—उर्वशीविद्येयैश्च खनरचतुपकस्य पञ्चात्रिवर्णमानक पुरुरन्ध्र उक्तिरिवम् । अकार्यं—श्रीविद्येयात् आत्मजनकत्वं, क ? अत्रलक्ष्यः—अन्धक, कुलक क ? अन्धश्रीयोऽहं अथनात्मवातो भवामीति अहद्व्य-वनावेत्तत्त्वं कथयामि मावः । वा—उर्वशी, भूयोऽपि—पुनरपि, दृश्येत—दृष्टि-विषयवर्तिनी भवेत् ; दीपायाम्—वकाय्यादृष्टानामां, प्रशमाय—प्रामथी, मे—नम,

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशुद्धादेव्युद्धृतिचिन्तानां शब्द-
सता ।

इति श्रीमन्नारायणचरवारविन्दमधुप्रतसाहित्याखंडवचंधारध्वनिप्रज्ञापनपरमाचार्य-
व्यवित्तराजराष्ट्रादशभाषावारविद्यासिद्धीभुजसाम्बिबिद्यद्विज्जनाद्विपात्र-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे रसभावादिनिरूपणे

नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

सुत—शास्त्रज्ञानम्, अधीतं वा, शास्त्रं ज्ञात्वा अथमहमकार्यं करोमीति भावः । अहो !
—वाच्यं, कोपेऽपि सुखं, तस्याः इति शेषः, कान्तं—मनोहरम् । अपककथाः—
अपापाः, कृतधियः—परिचतनुद्वयः, विद्वांस इत्यर्थः, किं बल्यन्ति ? एवमकार्य-
कारिणं मामुद्दिश्येति शेषः, नयि पृथां दर्शयिष्यन्तीति भावः । सा—उवंशी, स्वप्नेऽपि
दुर्लभा—अशुभप्रक्या । हे चेतः ! स्वास्यां—शान्तिम्, उपेहि—प्राप्नुहि, सुखरं भव
इत्यर्थः, कः खलु धन्यः—पुण्यवान्, युवा—तदवयवः पुरुषः, अधरम्, उवंश्या इति शेषः,
वासति ?—पासति ? शार्दूलविक्रीणितं उक्तम् । [अत्र प्रथमपादे वितर्कौत्सुक्ते,
यथा हि,—कुलनिवन्तेन चन्द्रकुले स्त्रीविरहादात्महननमकार्यम् इत्येवंरूपविचाररूपी
वितर्कः, “सा” इत्यनेनौत्सुक्यम् ; द्वितीयपादे मतिस्मरणे, यथा हि,—“सुतम्”
इत्यनेन सर्वथा तदनुरागी दोषायेव इत्यर्थनिर्धारणरूपपा मतिः, “सुखम्” इत्यनेन
सुखस्य कमनीयत्वस्मरणं ; तृतीयपादे शुद्धादेवे, यथा हि,—“कृतधियः” इत्यनेन
ब्रह्मा, “दुर्लभा” इत्यनेन साऽनौगुण्यरूपं देव्यम् ; चतुर्थे धृतिचिन्ते स्थिते, यथा हि,
—“उपेहि” इत्यनेन धृतिः, “वासति” इत्यनेन चिन्त्या व्यक्ता । अत्र द्वयीर्द्वयोः भावस्य
पूर्वस्य प्रथमाकस्य बाध्यत्वम्, उत्तरस्य विप्रलम्भाकस्य बाधकत्वम् । चिन्तायां विशान्तेः
तदङ्गस्य विप्रलम्भाङ्कारस्य शान्तापेक्षया परिपोषः । तस्याप्यन्तराऽन्तरा प्रथमोद्भा-
स्येकान्तमभिधावस्य नाऽऽस्वाद्यत्वमिति खण्डरसत्वमित्यवधेयम् । उभयाकस्य भाव-
समूहस्य बाध्यबाधकभावो मुख्यत्वेनास्वाद्यते इति भावशब्दसताया एव प्रधानत्व-
मिति दिक्] ।

इत्यशेषश्लाघाटपोसचारपञ्चानन-पञ्चितकुसुपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमन्मोक्षानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पञ्चितश्रीचायुषोपविद्याभूषण-पञ्चितश्रीनित्योपविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायां विमलाख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायां

द्वितीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

चतुर्थः परिच्छेदः ।

—०००—

अथ काव्यभेदमाह (क) ।—

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यङ्ग्यञ्चेति द्विधा मतम् ॥२५३॥

तत्र,—

वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम् ॥२५४॥ (ख)

(क) अधुना काव्यस्वरूपं निरूप्य काव्यभेदं निदर्शयितुं प्रतिज्ञातो, अथेति ।
—अथ—काव्यघटकरसादिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः, काव्यम्—“वाक्यं रसात्मकं
काव्यम्” इत्युक्तप्रमाणस्य वाक्यविशेषस्य, भेदः—प्रकारस्य, आह ।

(ख) ध्वनिमाह, वाच्येति ।—व्यङ्ग्ये—व्यङ्ग्यनया बोधे अर्थे, वाच्यातिशायिनि
—वाच्यार्थात् अधिकचमत्कारिणि सति, तत् काव्यमुत्तमं ध्वनिः, कथ्यते इति शेषः ।
ध्वन्यते—व्यज्यते, अस्मिन्—वाक्यार्थसमुदाये इति विग्रहः । गुणीभूतव्यङ्ग्ये उक्तव्युत्-
पत्तिसम्भवेऽपि ध्वनिपदस्य निरुक्तकठिंसापेक्षत्वात् तत्र व्यवहारः । वस्तुतस्तु “ध्वन्यते”
इति ध्वनिः, रसादिः ; ध्वनतीति ध्वनिः, शब्दादिगता शक्तिः ; ध्वननं ध्वनिः, रसादि-
प्रतीतिः इति व्युत्पत्तिभेदात् ध्वनिपदार्थभेदो बोध्यः । ततश्चाधिकचमत्कारि व्यङ्ग्यं
काव्यं ध्वनिरिति फलितम् । अर्थं भावः,—यत्र अभिधया इत्या प्रतिपाद्यस्य
वाच्याभिधेयस्यार्थसापेक्षया व्यङ्ग्यनया इत्या प्रतिपाद्यस्य व्यङ्ग्यभिधेयस्यार्थस्य चम-
त्कारातिशायित्वं स्यात्, तद् ध्वनिरिति व्यपदेश्यं काव्यम् ; तत्र वाच्यापेक्षयाऽधिक-
चमत्कारातिशयित्वात् उत्तममिति व्यपदिश्यते, अथा,—वाच्येतिपदं लक्ष्यस्याप्युपलक्षणं,
तेन वाच्यापेक्षया लक्ष्यापेक्षया चेत्यर्थः, अथवा,—वाच्येतिपदं लक्ष्यत्वेन यत्र व्यङ्ग्याद्
व्यङ्ग्यानन्तरस्यापि व्यङ्ग्यत्वं, तत्र व्यङ्ग्यानन्तरव्यङ्ग्यस्य पूर्वव्यङ्ग्यस्याप्युपलक्षणं, तेन
वाच्यापेक्षया, लक्ष्यापेक्षया, पूर्वव्यङ्ग्यापेक्षया च यत्र व्यङ्ग्यस्य चमत्कारातिशयित्वं,
तदुत्तमं काव्यम् । अनाहुर्ध्वनिकाराः,—“प्रथमे हि विहासी वैवाकरयाः, व्याकरश्च-
मुच्यतात् सर्वविद्यानां, ते च श्रुतमात्रेषु सर्वेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति” इति ।
अभिनवगुप्ता चम्पादुः,—“श्रीवक्त्रकुलीं सलानेनागता चत्याः शब्दाः श्रुयन्ते इति
प्रतिपाद्यां शब्दाः, श्रुतमात्रा इत्युक्तं, तेषां चम्पादुश्चरनरूपत्वं तावदस्ति, ते च

वाच्यदधिक्यमत्कारिणि व्यङ्ग्यार्थं “ध्वन्यतेऽस्मिन्” इति
व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यम् ।

भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाऽभिधामूलौ ।

अविवक्षितवाच्योऽन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च । १२५॥ (न)

ध्वनिशब्देनोक्ताः । यदाह मनवान् प्रतुंहरिः—“यः संयोगविद्योनाम्नां करचैवप-
जायते । स स्फोटः शब्दनः शब्दो ध्वनिरित्युच्यते बुधैः ॥” इति । एवं चशब्दाऽऽदि-
निर्द्देशमागोवोऽनुपलभनात्प्रोक्तचितौ व्यस्तोऽप्यर्थो ध्वनिरिति व्यपद्यतः । इत्येव
प्रकारोऽव्यक्तशब्दानामेव वर्तते । व्यक्तशब्दानां तथा मूषणाद्या यै वर्षां नादशब्द-
वाच्या अन्वबुद्धिनिर्वाह्याः स्फोटानिव्यक्तवाच्ये ध्वनिशब्देनोक्ताः । यदाह मन-
वान् स एव—“प्रत्ययैरनुपाख्येयैर्यंङ्वातुयङ्गैस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे खरुपमव-
धार्यते ॥” इति । तेन व्यक्तौ शब्दावांशपीड ध्वनिशब्देनोक्ता । किञ्च वचंशु ताव-
न्नामपरिमाणेष्वपि सन्तु । वचोक्तम्,—“वचोयसाऽपि वज्रेण शब्दमुच्चारितं मतिः ।
यदि वा नेव गृह्णाति वचं वा सचक्षं स्फुटम् ॥” इति । तेषुतावत्क्षेत्रेण मूषणाचेतु
वक्तुर्वोऽन्यो हुतविवक्षितवादिऽतिभेदात्मा प्रविष्टादुच्चारवादिव्यापारादभिव्यक्तः, स
ध्वनिशब्दः । यदाह स एव—“शब्दकोर्ध्वनमिव्यक्तेर्दृष्टिभेदात्सु वैकृताः । ध्वनयः
समुपोहने स्फोटात्मा नेव भिद्यते ॥” इति । इदमभिहितम्,—घटः, पटः इत्यादि-
समुद्भितसकपेः अचावस्थानैः पदेर्निष्ठः स्फोटात्मा शब्दः प्रतिपद्यते, एतेन
प्रतिपद्येन च वचंः प्रतिपद्यते इति तथाभूतस्य प्रधानतयाऽवस्थितस्फोटव्यक्तस्य वचं-
समुद्भवात्सकस्य घटादिशब्दस्य ध्वनिरिति व्यपदेशो वैवाच्यरचानां सिद्धान्तो । अत
एतदनुवाविनिरितरैरपि प्रधानतयाऽवस्थितव्यक्तव्यक्तसकस्यसाव्यादप्रधानीभूतानिचैवं
यद् व्यक्तनयाऽप्रतिपाद्यं, तत् अव्यक्तनसकस्य शब्दावेदन्तदपकोतनस्य काव्यस्य
ध्वनिरिति व्यपदेशो वाच्यतः । अत एवाहुर्ध्वनिकाराः,—“वचानंः शब्दो वा तमव-
मुपसर्जनोक्तस्यार्थो । व्यक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति तुरिभिः कथितः ॥” इति ।

(न) काव्यात्मसकस्य ध्वनेर्भेदेनेव ध्वनिवाक्यभेदनाह, भेदाविति—इह
अद्यपि वक्ष्यन्तकारध्वनीनां काव्यात्मत्वं नास्तीत्यतः, तथाऽपि रसादिप्रकर्षकत्वेनेव
तेषां काव्यात्मत्वमिद्व्यभिप्रायेण संस्थापारवं ध्वनिभेदनिवृत्तपक्षं प्रकल्पते इति बोध्यम् ।
ध्वनेरपि अचवाऽभिधामूषी—अचवामूषोऽभिधामूलसेत्वं, ही भेदो उदीरितौ
—उक्तौ, तयोः वाच्यः अचवामूषो ध्वानः ; अविवक्षितवाच्यः,—न विवक्षितम्—

तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणांमूलो ध्वनिः । लक्षणा-
मूलत्वादेव अत्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपम् । विव-
क्षितान्यपरवाच्यस्तु अभिधामूलः । अत एव अत्र वाच्यं विव-
क्षितम् । अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । अत्र हि वाच्योऽर्थः स्वरूपं
प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः ; यथा,—प्रदीपो घटस्य ।
अभिधामूलस्य बहुविषयतया पञ्चान्निर्देशः । (घ)

अविवक्षितवाच्यस्य भेदावाह,—

अर्थान्तरं सङ्गमिते वाच्येऽत्यन्तं तिरस्कृते ।

अविवक्षितवाच्योऽपि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति ॥२५६॥ (ङ)

उपयुक्तम्, अन्वयाहं वा, वाच्यं—वाच्योऽर्थः यत्र तथोक्तः, अन्वः—द्वितीयः,
अभिधामूलो ध्वनिरिति यावत्, विवक्षितान्यपरवाच्यः,—विवक्षितं—वाच्यात्ताऽव-
च्छेदकरूपेणान्वयबोधकः, तस्मात् अन्यपरं—व्यङ्ग्यपरं, व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतं वा, वाच्यं—
वाच्योऽर्थो यत्र तथाविध इति भावः ।

(घ) अविवक्षितवाच्यत्वे हेतुमाह, लक्षणेति ।—लक्षणांमूलत्वात्—लक्षणा-
मूलं यस्य तस्य भावः तत्त्वं, तस्मात् तथोक्तात्, मुख्यार्थवाच्यविषयिणी इति हि लक्षणा
तन्मूलत्वात्, अत्र वाच्यस्य बाधितत्वम् (अविवक्षितत्वम्) इति भावः । अभिधामूलः—
अभिधानामित्याविर्भूतः, ध्वनिरित्यनुबन्धते । अत एव अभिधामूलत्वादेव इत्यर्थः ।
वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यपरत्वमुपपादयति, अत्र हीति ।—अत्र—विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ,
हि—यतः, स्वरूपं प्रकाशयन्—स्वरूपेण अवस्थितः सन्, प्रकाशकः—प्रत्यायकः ।
(वाच्यार्थस्य स्वीपस्थितिद्वारा शाब्दबोधं प्रति कारणत्वमित्यभिप्रायेणेदम्) । निर्देशन-
माह, यथेति ।—यथा प्रदीपः घटस्य, एतदुपलक्षणं, तेन घटपटादेरित्यर्थः, स्वरूपेण
स्वयं प्रदीप्यमानः सन् अन्वमपि स्वरूपेण सन्तं प्रदीपयति, तथेति भावः । लक्षणा-
मूलध्वनेः अल्पविषयत्वात् सूचोऽट्टाहन्वायेन प्रथमनिर्देशः, तदन्वस्य पञ्चादित्यव-
धेयम् । अन्वत् स्यष्टम् ।

(ङ) अर्थान्तरमिति ।—अविवक्षितवाच्योऽपि—लक्षणमूलोऽपि, ध्वनिः, वाच्ये
—मुख्येऽर्थे, अर्थान्तरम्—उपयोजितलक्ष्यताऽवच्छेदकं, सङ्गमिते—वाचित्वेन प्रस्थिते,
अथवा अन्वन्तं—सर्वथा, तिरस्कृते—न केनापि रूपेण अन्वर्थं प्रविष्टे सति, द्वैविध्यम्,
मृच्छति—प्राप्नोति ।

अविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिरर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । यत्र स्वयमनुपयुज्यमानो मुख्योऽर्थः
स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेष-
रूपार्थान्तरसङ्गमितत्वादर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वम् । (घ)

यथा,—

“कदली कदली, करभः करभः,

करिराजकरः करिराजकरः ।

भुवनत्रितयेऽपि विभर्त्ति तुला-

मिदमूर्धुयुगं न चमूर्धुदृशः ॥” (ङ)

(घ) अविवक्षितवाच्य इति ।—यत्र—प्रकृतान्वये, मुख्यः—वाच्यः, अर्थः,
स्वयं—साक्षात्, मुख्यताऽवच्छेदकरूपेणेति यावत्, अनुपयुज्यमानः—उपयुक्ततामप्राप्-
वन् सन्, स्वविशेषरूपे—स्वप्रकारभूते, अर्थान्तरे—स्वकीयमुख्यताऽवच्छेदकव्याप्यधर्मं,
परिणमति—विशेष्यतया भासते, तत्र—निरुक्तस्वरूपे वाक्ये, मुख्यार्थस्य—वाच्यार्थस्य,
स्वरूपेण प्रकृतान्वयेऽनुपयुज्यमानव्याभिधया प्रतिपाद्यस्य अर्थस्येति यावत्, स्वविशेष-
रूपार्थान्तरसङ्गमितत्वात्,—स्वविशेषरूपं यदर्थांतरं तत्र सङ्गमितत्वात्—विशेष्यतया
भासमानत्वात्, [एतेन मुख्यार्थस्य मुख्यताऽवच्छेदकरूपेण प्रकृतान्वयानुपयोगित्वं
वाच्यः, तस्यैव विशेषणान्तररूपेण बोधः इति इयमुपादानस्य चत्वा इति सूचितम्] ।

(ङ) घटादरति, कदलीति ।—कदली—रभावाक्यः, कदली—अतिश्रीतेति
भावः, करभः—आमणिवन्धात् कनिष्ठाऽन्तो हस्तस्य बाह्यभागः, (“नचिवन्धादा-
कनिष्ठं करस्य करभो वदिः” इत्यमरः) करभः—अतिदृक् इति भावः, करिराज-
करः—इतिशुक्लादस्यः, करिराजकरः—अतिकर्षक इति भावः, अस्मात् कारणात्,
अमूर्धः—अमविशेषः, तस्यैव दृशौ यस्मात्सवाभूतायाः, अमूर्ध(अन)नवनसङ्गनन-
नायाः, कान्तायाः इति शेषः, इदम् ऊर्धुयुगम्,—ऊर्ध्वोः—जानुपरिभागयोः, युगं—
द्वयं, भुवनत्रितये—त्रिषु लोकेषु, अपि किं पुनरेकस्मिन् इयोर्वा भुवनयोरिति भावः,
तुलां—सादृश्यं, न विभर्त्ति । अयं भावः—ऊर्ध्वोः घटादौ सादृश्यं सर्वथा न
सम्भवत्येव, यत्र तु कदल्यादौ सादृश्यं सम्भाव्यते, तदतिशयेत्यादिनाऽपकृतमिति स्पष्टं
तस्या ऊर्ध्वोः सादृश्यं न कुत्रापि । एवञ्च अत्र व्यतिरेकावधारः । प्रसन्नरासवच्छेदं
पद्यम् । तोटकं इत्यम् ;—“वद तोटकमन्विसकारयुतम्” इति तद्वचसात् ।

अत्र द्वितीयकदल्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिया सामान्य-
कदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाद्यादिगुणविशिष्टकदल्यादि-
रूपमर्थं बोधयन्ति ; जाद्याद्यतिशयश्च व्यङ्ग्यः । यत्र पुनः
स्वार्थं सर्वथा परित्यजन् अर्थान्तरे परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य
अत्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् । (ज)

यथा,—

“निश्वासान्ध इवादर्थसन्दर्भमा न प्रकाशते” । (झ)

(ज) ननु कदल्यादिपदानामतिश्रीताद्यर्थः कुतः प्रतिपद्यते, तस्य केनाप्य-
सङ्केतितत्वात्, इति चेत् ? तदाह, अचेति ।—उदाहृते पद्ये इत्यर्थः, द्वितीय-
कदल्यादिशब्दाः,—द्वितीयाः—द्वितीयवारं पठिताः, येषामतिश्रीताद्यर्थाः प्रतिपाद्याः
तादृशा इति भावः, ये कदल्यादयः शब्दाः, जाद्यादिः,—जाद्यं—शैलं, तदादिः,
शैल्यङ्गस्त्वङ्गशैल्यङ्ग इति भावः, यो गुणः, तेन विशिष्टः—विशेषितः, तादृशं, कद-
ल्यादिरूपम् अर्थम्, बोधयन्ति—उपचारात् लक्षयन्ति । यद्यपि शैत्यादिः जलादावेव,
तथाऽपि तस्य परम्परया कदल्यादिशक्तित्वमवगन्तव्यम् । न च शैत्यादीनामन्वयापि
सत्त्वात् कथं कदल्यादिभ्याम्यत्वम् ? इति वाच्यं, शैत्यादिविशेषस्त्वैवान्न विव-
क्षितत्वात् । जाद्याद्यतिशयः—शैत्याद्यतिशयः, व्यङ्ग्यः—प्रयोजनमूलायाः लक्षणायाः
बोधविषयः । सर्वत्रैव मुख्यार्थेऽभिप्रेतः सम्बन्धः । एवञ्च कदल्यातिश्रीता, करभोऽति-
क्रमः, करिराजकरः अतिक्रमः, इति चमूहद्वयः इदमूहद्वयगम असदृशमित्याशयः ।
एवमर्थान्तरसंज्ञितवाच्यध्वनिभेदमभिधाय अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यरूपं ध्वनिभेदमाह,
अचेति ।—यत्र पुनः, शब्द इति शेषः, स्वार्थं—स्वात्मन् सङ्केतितमर्थमित्यर्थः, सर्वथा
परित्यजन्—गोचररूपेणापि अप्रतिपाद्यमित्यर्थः, अर्थान्तरे—मुख्यार्थमिद्रे, परिणमति
—लक्षयन्त्या वृत्तते, तत्र मुख्यार्थस्य, अत्यन्ततिरस्कृतत्वात्—सर्वथा बाध्यत्वात्, अत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्यत्वम्,—अत्यन्तं तिरस्कृतः—अदृश्योत्सम्पत्तः, वाच्यः—मुख्यार्थो यत्र
तस्य भावः तत्त्वम् इत्यर्थः ।

(झ) निश्वासान्ध इति ।—निश्वासेन—सुखनासाभ्यां निर्गतेन वायुना, अन्धः,
—नटविक्रम इति तादृशः, आदशः—दर्पणः, (“आदर्शो दर्पणे टीकाप्रतिपुस्तकयो-
रपि” इति मेदिनी) इव चन्द्रमाः न प्रकाशते । अथ च पूर्वार्थम्—“रविसङ्क्रान्त-
शौभाग्यस्तुवाराहतमन्त्रः” इति । एतच्च वाञ्छीक्रीडस्य रामायणस्य पद्यम् ।

अत्रान्यशब्दो मुख्यार्थे बाधितोऽप्रकाशरूपमर्थं बोधयति ;
अप्रकाशातिशयश्च व्यङ्ग्यः । अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्य-
विशेषभावाभावात् नार्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्वम् । (ज)

यथा,—

“भम धन्मिन्न ! बीसत्यो सो सुण्हो अज्ज मारिओ देण ।

गोलावरीकच्छुकुंजवासिणा दरीअसौहेण ॥” (ट)

(ज) अवेति ।—अन्यशब्दः, मुख्यार्थे—अनुपपत्ताविद्योतकपेऽर्थे, बाधितः—
क्षरूपेवानुपपत्तिरनु, अप्रकाशरूपं—विश्वोपादानशक्तियुक्त्यनुपपत्तम्, अर्थं, बोधयति—
प्रतिपादयति । ननु तर्हि अप्रकाशशब्द एव कथं नीपातः ? इत्याह, अप्रकाशेति ।—
अप्रकाशशक्तिशयः इत्यर्थः, च व्यङ्ग्यः—प्रयोजनमूल्यायाः लक्षणायाः प्रयोजनरूपोऽर्थः,
अन्यत्वाप्रकाशत्वयोः,—अन्यत्वं—अनुपपत्ताराहित्यम्, अप्रकाशत्वं—आकस्मिकरहित-
त्वम्, अनुपपत्तिलक्षित्यर्थः ; (अत्र आनुपपत्तानाऽजनकत्वकपेकधर्मवत्त्वं मुख्यलक्ष्ययोः
शुभ्यन्तः) तथोः, सामान्यविशेषभावाभावात्—व्यापकव्याप्यत्वभावाभावादित्यर्थः ।
तथाहि—मुख्यार्थताऽवच्छेदकलक्ष्याथावच्छेदकयोः सामान्यविशेषभावाभावे एवाभा-
न्तरसंक्रमितवाच्यत्वं भवति । यथा—“लाभस्मि वच्मि—” इत्यादौ । न च “यस्य
मिच्छामि मिच्छामि शब्दः शब्दवत्तथा । अनुकम्प्योऽनुकम्प्यस्य स जातः स च
जीवति ॥” इत्यादौ काव्यप्रकाशकारदत्तोदाहरणे निवत्वादीनां मुख्यताऽवच्छेदकानां
लक्ष्यताऽवच्छेदकैराश्रयत्वनिवन्तथोद्यत्सेहपात्रत्वेः सङ्ग सामान्यविशेषभावाभावात्
अव्यक्तान्वयः ? इति वाच्यम्, आश्रयत्वादिविशेषस्थैवात्र विवक्षितत्वात् ।

(ट) ननु “भम धन्मिन्न”—इत्यादौ विपरीतलक्षणाऽसत्त्वे नात्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यध्वनेरिदमुदाहरणं भवितुमर्हति इति विप्रतिपद्यमानं प्रत्याह,—भम इति ।—
[“भम धामिन्न ! विन्सतः स आऽय मारितक्केण । गोदावरीकच्छुकुंजवासिणा
दरिसंहेण” ॥ इति संस्कृतम्] । आश्रयवर्तिन्याः लक्ष्याश्रित्य व्यभिचारिण्या गोदावरी-
कुञ्जरूपे सङ्केतस्थाने प्रत्यङ्गं पुण्यचयनेन क्रियमाणे सङ्केतभङ्गे स्वमनोरथमङ्गकारिणं
स्वमेरितकुकुरोपद्रवेषु अपि अनिष्टं कमपि धामिन्नं प्रति तस्या एव दिनान्तरे उत्ति-
रियम् । हे धामिन्न ! विन्सतः—निःशङ्कः सन्, भम—पुण्यचयनाद्यं पय्येत्, अयं स
आ—कुञ्जरः, यस्मां प्रति प्रत्यङ्गमुपद्रवतीति भावः, गोदवत्याः कच्छः—तीरं, (“परि-
धानाच्छे कच्छो जलप्रान्ते मिलिक्कके” इत्यमरः) तत्र यः कुञ्जरः—लताऽऽदिपिडितं
क्षानं, तत्र वासिणा, तेन—प्रविष्टेन, दरिसंहेण—प्रचण्डवैश्रिचा, मारितः—

यत्र "भ्रम धार्मिक" इत्यतो भ्रमणस्य विधिः प्रकृतेऽनुप-
 युज्यमानतया भ्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतसङ्घा-
 ऽऽग्रहा न कार्या । यत्र खलु विधिनिषेधावुत्पद्यमानावेव
 निषेधविध्योः पर्यवस्यतः, तत्रैव तदवसरः ; यत्र पुनः प्रकर-
 णादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधौ अवगम्येते, तत्र
 ध्वनित्वमेव । (ठ) तदुक्तम् ;—

"क्वचित् बाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् ।
 पूर्वत्र सङ्घणैव ख्यादुत्तरत्राभिधैव तु" ॥ (ड)

निवृत्तः । भाषासप्तम्याः पद्यानिदम् । यत्र चाप्याऽपरपञ्चोवा भाषा नाम
 इहः ।

(ठ) अपेति ।—धार्मिक भ्रम, इत्यतः—इत्यनेन कथनेन, भ्रमणस्य—पर्य-
 टनस्य, विधिः—विधानं, तदर्थंभ्रमुत्थानमित्यर्थः, प्रकृते—कुचटायाः तात्पर्यविवक्षी-
 भूते खैरविहारे इत्यर्थः, न उपयुज्यते इति, तत्रवा—तदुपेय हेतुना, भ्रमणनिषेधे
 यमर्थं न कार्यमित्यभिधाने, पर्यवस्यति—परिचलति, इति—अज्ञात् हेतोः, विपरीत
 सङ्घाऽऽग्रहा,—विपरीता—विद्वद्धार्यप्रतिपादिका, वा सङ्घा तस्याः चाग्रहा—
 सभावनं, न कार्या । ननु तर्हि कस्यत्वा विषयः ? इत्याशङ्क्य, यनेति ।—यत्र—
 यस्मिन् वाक्ये, खलु उत्पद्यमानौ—उत्पत्तिं गच्छन्तौ, एव विधिनिषेधौ निषेधविध्योः
 पर्यवस्यतः—परिचलतः, विधिवाक्यं श्रुतमात्रमेव निषेधं, निषेधवाक्यं श्रुतमात्रमेव
 पुनः विधिं बोधयतीत्यर्थः, ["उत्पद्यमानौ" इत्यत्र "उत्पत्त्यमानौ" इति पाठे—
 चान्वयबोधोपात्तात् उत्पत्त्यमानान्वयबोधौ इत्यर्थः] तत्रैव—तत्राविधे एव क्वचि
 इत्यर्थः, तदवसरः—विपरीतसङ्घायाः अवसरः । यत्र—"भ्रम धार्मिक" इत्यादौ
 पुनः, प्रकरणादीनां पर्यालोचनेन विधौ निषेधे च ज्ञप्तात् निषेधौ विधिश्च अव-
 गम्येते—प्रतीयते, तत्र, ध्वनित्वम्—अभिधामुत्पन्नित्वमित्यर्थः, एवं चात्र सङ्घा-
 न्मूलाभ्यन्तरवसरो नास्वेवेति भावः ।

(ड) क्वचिदिति ।—क्वचित् बाध्यतया—अनुपपन्नतया, विपरीतार्थे पर्यवस्य-
 तया इत्यर्थः, ख्यातिः—आघातमानिश्च चान्वयबोधः, क्वचित् ख्यातस्य—उपपन्नतया
 प्रतीतस्य, चान्वयबोधविषयबोधोक्तस्येति भावत्, बाधनं—बाधोदयाद्विपरीतार्थपर्यवसान-
 नित्यर्थः, पूर्वत्र—यत्र बाध्यतया ख्यातिसाच, सङ्घा—सङ्घातान्मूला भ्रमिः, एव,
 उत्तरत्र—ख्यातस्य बाधनस्यै इत्यर्थः, अभिधैव—अभिधामुत्पन्नित्वेव इत्यर्थः, ज्ञात् ।

अत्राद्ये मुख्यार्थस्य अर्थान्तरे सङ्ग्रमणं प्रवेशः, न तु तिरो-
भावः ; अत एव अत्र अजडत्वार्थलक्षणा । द्वितीये तु स्वार्थः
स्वात्यन्तं तिरस्कृतत्वात् जडत्वस्वार्था । (ठ)

विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः ।

असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यङ्ग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा ॥२५७॥ (ण)

विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, संलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यश्च इति द्विविधः ।

तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते ।

एकोऽपि भेदोऽनन्तत्वात् सङ्ग्रेयस्तस्य नैव यत् ॥२५८॥ (न)

(ठ) अत्रेति ।—अत्र—अनयोर्मध्ये, चाद्ये—अर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये लक्षणा-
मूलध्वनौ इति चाद्यत्, द्वितीये—अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये, जडस्वार्था, लक्षणेन्यनुपगम्यते ।

(ण) विवक्षितेति ।—विवक्षितं—वक्तुमित्यन्, अवाचितस्वरूपमित्यर्थः, अनि-
धेवं—वाच्यं, यत्र तादृशः, ध्वनिरिति शेषः, अपि प्रथमं द्विभेदः—द्विप्रकारः, मतः,
पञ्चादक्षापरं भेदाः वक्तव्याः इति भावः । तावेष निर्दिशति, असंलक्ष्येति ।—यत्र—
अस्मिन् ध्वनी, व्यङ्ग्यः—व्यङ्ग्यभावोऽर्थः, असंलक्ष्यक्रमः,—न सं—सव्यञ्, लक्ष्यः,
—लक्षयितुं शक्यः, इत्यसंलक्ष्यः, क्रमः—पौर्वापर्यं, यत्र तादृशः, सः असंलक्ष्य-
क्रमव्यङ्ग्यः इत्यर्थः ; तथा यत्र व्यङ्ग्यः लक्ष्यक्रमः, स संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । व्यक्ते
हि तावत् प्रसावे भट्टिति ज्ञातेषु विभावादिषु चान्यार्थभावनास्तन्नेच प्रमाणा अस्वी-
यसा समयेन सोऽर्थः ज्ञायते, तत्र हेतुहेतुमद्भावयोः पूर्वापरभावक्रमस्य असंलक्ष्यवा-
हेतीः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः कथ्यते । यत्र हि विचारबोध्यः प्रस्तावः, विचारबोधा वा
विभावादयः, तत्र अन्तकारस्य साधनसामर्थीप्रतीत्यर्थोऽनुष्ठानाद्यन्ततया मन्वरा
प्रश्रुतिः, इति तत्राविषय अन्तकारस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति व्यपदेशो बोध्यः ।

(न) तत्रेति ।—तत्र—तयोर्मध्ये, चाद्यः—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः, रस-
भावादिः, [सादिना रसाभावादिशङ्कणम्] एक एव—एकविध एव, अत्र—काव्य-
प्रभेदेनचनाऽवसरे, गण्यते ; एकप्रकारत्वे हेतुमाह, एक इति ।—यत् यस्मात्, तत्र
—व्यङ्ग्यस्य, एकोऽपि भेदः—विशेषः, अनन्तत्वात्—अतिबाहुल्यात्, नैव, सङ्ग्रेयः—
सङ्ग्रातुं शक्य इत्यर्थः । एतदौबल्येण प्रभेदस्यापि अवात्तरभेदप्रभेदावतारानन-

उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमव्यञ्जः । अत्र व्यञ्ज-
प्रतीतिर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति, किन्तु
उत्पलपत्रगतव्यतिभेदवज्राघवान्न संलक्ष्यते । एषु रसादिषु च
एकस्यापि भेदस्थानन्तत्वात् सङ्क्रान्तुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रम-
व्यञ्जध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तम् । तथाहि,—एकस्यैव
हि शृङ्गारस्य एकोऽपि सम्भोगरूपो भेदः परम्परालिङ्गनाधर-
पानचुम्बनादिभेदात् प्रत्येकञ्च विभावादिवैचित्र्यात् सङ्क्रान्तु-
मशक्यः, का गणनाऽत्र सर्वेषाम् ? (घ)

शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यञ्जोऽनुस्वानसन्निभे ।

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यञ्जस्त्रिविधः कथितो बुधैः॥२५६॥(द)

तथा वाक्यानां बोधबोधव्याय सर्वभेदप्रभेदमूलसूत एक एवाद्यः प्रभेदोऽभिमन्वते इति
भावः ।

(घ) अत्र तावदाज्ञासंलक्ष्यक्रमत्वं समर्थयते, अनेति ।—व्यञ्जस्य अ-
संलक्ष्यक्रमत्वेनाभिमन्वस्य व्यञ्जाद्यस्य, या प्रतीतिः—स्वरूपेण सत्त्वं, तस्मात्, विभावादीनां
प्रतीतिः—बोधः, कारणं यस्य तत्त्वात्, विभावादिप्रतीतिमात्रवत्प्रमत्वादिप्रतीति यावत्,
विभावादिप्रतीतेषु क्रमेणः (विभावप्रतीत्यनन्तरमनुभावप्रतीतिरनुभावप्रतीत्यनन्तरस्य
सञ्चारिप्रतीतिरित्येवं पौर्वापर्येण) सम्यग्मानत्वादिति भावः । क्रमः—पौर्वापर्यस्य,
अवश्यम् अस्ति, किन्तु, उत्पलपत्रगतस्य—क्रमलपत्रगतस्य, व्यतिभेदः—भ्रूटिति
भेदनं, तद्वत् साधवात्—रसभावादेः अतिशोभनत्वादिबन्धः, न संलक्ष्यते । अयं
भावः—क्रमलस्य प्रतपत्राणि यदि अस्तिद्विन्यात्, तर्हि नेकेन जालेन, किन्तु
अनेकेः कालैः, अतस्तत्र क्रमोऽवश्यमस्ति, तथाऽपि स क्रमो यथा न लक्ष्यते, तथा
विभावाद्यनुभावसञ्चारिभानानुपूर्व्येण प्रतीयमानत्वेऽपि न क्रमस्तत्र प्रतीयते, तेषामपि
भ्रूटिति सम्प्रलिततत्त्वेण प्रतीतेः, इति विभावादिप्रतीतिरसंलक्ष्यक्रमव्यञ्जव्यपदेश्येति
स्मिन्नम् । इति । एषु—रसभावादिषु इत्यर्थः, अनन्तत्वात्, अत एव सङ्क्रान्तुमशक्यः
त्वात् इति सारः । उक्तमर्थं विशेषाख्यानेन द्रष्टव्यं, तथाऽपि—विभावादीनां
प्रतिश्रान्तु—वैकल्यव्यात् । स्पष्टमन्वत् ।

(द) अलक्ष्यक्रमव्यञ्जध्वनिनाह, अनेति ।—अनुस्वानः—अनुस्वरस्य, अस्तिः

धनिरिति वाचत्, (तत्र खलु जननीभूतशब्दोत्तरजायमानत्वरूपकमी चक्ष्यते ।
तत्राभिने—तदनुकृपे, व्यङ्ग्ये, शब्दाद्योभयशक्त्युत्पत्तेः,—शब्दाद्योभयं तदुभयस्य च शक्तौद्यो-
तुति—वाचिर्भवति, यत् तस्मिन्, शब्दशक्त्या उच्छ्रिते, चर्चशक्त्या उच्छ्रिते, शब्दाद्योभय-
शक्त्या च उच्छ्रिते इति इत्यर्थः, अल्पकालव्यङ्ग्यः ध्वनिः, बुधैः—विदग्धिः, निविधः—
शब्दशक्त्याः चर्चशक्त्याः शब्दाद्योभयशक्त्युत्पत्त्येति निप्रकारः, उचितः । (इदमभाव-
येवम् ;—ननु यदि शब्दनिष्ठया शक्त्या प्रतीकमानो यन्नेतरोऽर्थो ध्वनेः विशेषोऽभि-
नयेत, तर्हि शब्दनिष्ठया शक्त्याऽर्थात्तररूपः श्रेयो विद्युत्स्वरूप एव भवेत्, इति चेत्
एषा व्युत्पत्त्या,—यत्र शब्दनिष्ठया शक्त्या साक्षादनुत्थापिताः, किन्तु वाचिभः सन् प्रती-
क्षित, स सर्वो ध्वनेर्विषयः, यस्तु तथा साक्षादनुत्थापिताया, स सर्वः श्रेयस्य विषय इति ।
तथाऽऽहुर्ध्वनिकाराः,—“वाचिभ एषावकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते । उच्चिन्नगुणः
शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥” इति । अलङ्कारो वस्तु चेतुमयं यत्र प्रकाशते, स
शब्दशक्त्युत्पत्तौ ध्वनिः, यत्र तु हे वस्तुमी प्रकाशते स श्रेयः, यद्योदाहते “येन अक्ष-
मनोभवेन” इत्यादौ । अत्र हि माधवीमाधवस्वरूपवर्चनरूपे हे वस्तुमी प्रकरणादे-
रनियन्तिततया तद्वैशिष्ट्येन प्रतिभावतां प्रतिभापयं गाहते, यद्यपि मद्योद्भूतेन अलङ्कारा-
न्तरप्रतीकत्वमपि श्रेयोऽङ्गीकृतः, यथा,—“तस्मा विनाऽपि हारैश्च निसर्गादेव हारिणौ ।
जनयामासतुः कस्य विषयं न पयोधरो ? ॥” इत्यादौ अलङ्कारो विरोधः, तदन्वय
प्रकारशब्दो विषयः प्रकाशते इति अलङ्कारान्तरस्य विषयस्य प्रतीतेः विरोधानुगतः
श्रेयः ; न तु अत्र अल्पकालव्यङ्ग्यो ध्वनिः ; अवापि यत्र वाचिभाना लालङ्कारान्तर-
प्रतीतिः तत्रैव ज्ञात, किन्तु यत्र सामर्थ्यादाचितं सत् शब्दशक्त्या अलङ्कारान्तरं प्रति-
भासते, स सर्वं एव ध्वनेर्विषयः । तथा हि—“कदाचित् कुसुमसमयमुपसंहरत्तन्मन्त्र-
कीर्णानिधानः सम्युक्तमन्त्रिणा धनखाट्वालो महाकायः” इत्यादौ कर्षणरिते ऋतुवर्चन-
प्रकारश्चैत्रिष्ट्येन अभिधायां नियन्तितायाम् “अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्मन्त्रीवली”
इति नयसुम्नजस्य महाकायादिषु शब्देषु स्वस्वार्थे बोधयित्वा च विरतेषु अपि उच्यते-
पृथग्यै भावते वः कोऽप्यर्थः, स शब्दशक्त्याऽऽचित इति शब्दशक्त्युत्पत्त्ये इति श्लोकार्थम् ।
इति । अत्रैव—“वनेकाङ्कानां शब्दानां प्रकरणादिष्वैत्रिष्ट्येन अर्थात्तरेषु निबन्धितेषु एक
एवार्थोऽभिधेया प्रतिपादयितुं शक्यते, तदनन्तरं भासमानः कोऽप्यर्थः शब्दशक्त्याः,
एवं मति शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यत्ववीरविरोधः” इत्याहुः ; अपरं त्वाहुः—“शीघ्रादि
शब्दानां नामाऽर्थात्तामवच्छिन्नानिधा यत्रापि नियन्त्रणान्तरमपि भासमानमर्थात्तु-
च्छरोतीति शब्दशक्त्युत्पत्त्ये दुर्गारम्” इति । कैचित् पुनः प्राहुः—“शब्दभेदे प्राब्दः
श्रेयः, शब्दावश्रेये च शक्तिभेदेन शब्दभेदोऽप्यङ्गीकर्तव्यः, यत्र तु शब्दावश्रेये-

क्रमसङ्ख्यत्वादेवानुरणनरूपो (ध) यो व्यङ्ग्यस्तस्य शब्दशक्त्यु-
द्भवत्वेन अर्थशक्त्युद्भवत्वेन शब्दार्थशक्त्युद्भवत्वेन च त्रैविध्यात्
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यान्त्रो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यम् । तत्र,—

बस्त्वलङ्काररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥२६०॥(न)

नियन्तितलेऽपि अर्थात्तरप्रतीयमानत्वेन च शब्दभेदाङ्गीकारानोषित्वं, तत्र प्रतीय-
मानार्थरूपत्वम्” इति । “सम्पन्नमङ्गिकाधवलाट्टकासः” इत्यादौ सम्पन्नमङ्गिका
एव धवलाट्टकासो यस्य तादृशः इत्यादिव्युत्पत्त्यनुसारेण व्याख्यातान्तरप्रतिपादने-
ऽभिधाऽन्तरभेदोदिति, एवं सति अर्थात्तरमभिधयेव न तु व्यञ्जनया बोध्यम् ; अथ
तयोः प्राकरषिकाप्राकरषिकयोर्द्वयोरर्थयोर्थां रूपत्वा सा प्रतीयमाना, तत्र अभि-
धाया असम्भवात् । अतः तथाविधायां रूपवायां शब्दशक्तिमूला व्यञ्जनैव शरत्वं,
व्यञ्जनया विना तथाविधायाः रूपवायाः प्रतीतेरसम्भवात् । अत एवावमलङ्कारध्वनि-
रिति वक्तुं युक्तम् । एवंविधोदाहरणव्यलेषु अभिधया प्राकरषिके प्रथमार्थे नियन्तिते
शब्दशक्त्या द्वितीयार्थे प्रकाशमाने सति वाक्यायंसासङ्गतेः प्राकरषिकाप्राकरषिका-
र्थोरूपमानोपमेयभावः अवश्यमङ्गीकार्यः, उपेक्षु “अर्थभेदे शब्दभेदः” इति
शब्दशक्त्युद्भवः, अर्थ पुनर्ध्वनिः नियन्तितानेकाप्राकरषिकाभावां शब्दानां सामर्थ्या-
दाक्षिण्यत्वात् इति भिन्न एवायं श्लेषादिति दिक् ।

(ध) क्रमेति ।—क्रमसङ्ख्यत्वादेवानुरणनरूपः, प्रतिध्वनितुल्यः इत्यर्थः । अन्वत् स्पष्टम् ।

(न) वस्त्विति ।—शब्दशक्त्युद्भवः, व्यङ्ग्य इति शेषः, वस्तुरूपत्वात्, अलङ्काररूप-
त्वाच्च द्विधा भवति, ततश्च शब्दशक्त्युद्भवो वस्तुध्वनिः, अलङ्कारध्वनिश्चेति फलितम् ।
अत्रेदं बोध्यं,—यत्र यत् किमपि प्रतीयमानमलङ्कारशून्यं सत् चमत्कृते, तत्र तद्वस्तु-
ध्वनिव्यपदेश्यम् ; यद्योदाहरिष्यमासे “पंथिष” इत्यादौ । यत्र पुनर्यश्चमत्कारकारण-
मलङ्कारप्रतीयमानत्वं भवेत्, तत्र तदलङ्कारध्वनिव्यपदेश्यम्, इति प्राचानाशयः,
उक्तञ्च रसमङ्गाधरकारैः,—“अलङ्कारप्रतीतिश्चेत् स्वर्थं यत्र चमत्कृते । अलङ्कार-
ध्वनिस्तत्र साश्चमत्कारकारणम् ॥ यत्र तु सादलङ्कारशून्यमेव चमत्कृते । तत्र
वस्तुध्वनिर्ज्ञेयो भेदस्तु पिककावयत् ॥” इति । यद्यत् उभयोश्चमत्कारकारणत्वे
वस्तुध्वनारोमयध्वनिमपि अङ्गीकुर्व्यः ; काव्यस्य रसमात्रजीविततया रसस्य च “रसे
सारचमत्कारः” इति नारायणीय्या “चमत्कारैकमूलं सात् काव्यम्” इति भरतीश्वरा
च आध्यात्मनामपि चमत्कारमात्रप्राचलादिति ।

अलङ्कारशब्दस्य पृथगुपादानादनलङ्कारं(प)वस्तुमात्रं गृह्यते ।
तत्र वस्तुरूपशब्दशक्त्यद्भवो व्यङ्गी यथा,—

“पंथिभ्र ! ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।

उत्थभ्रपभोद्धरं पेक्खि ऊण जइ बससि ता बससु ॥” (फ)

अत्र सत्थरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽऽस्त्विति
वस्तु व्यङ्ग्यते । (ब)

(प) अलङ्कारेति ।—अनलङ्कारम्—अलङ्कारशब्दम् [अलङ्कारशब्दाऽन धर्म-
परः, तेन न विद्यते अलङ्कारः,—अलङ्कारत्वं यत्र इति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषसमासे
क्लृप्तत्वं न स्यात् । “शेषतत्पुरुषइत्यावन्यस्यपदलिङ्गकौ” इति अनुशासनेन पुंस्त्व
प्रसक्तेः] ।

(फ) पंथिभ्र इति ।—[“पंथिभ्र ! नाम सत्थरमत्थि मनाक् प्रत्थरत्थले गामे ।
उत्थतपयोधरं प्रेत्य पुनर्यदि बससि तद् बस ॥” इति संस्कृतम्] । वासादिभिरं पंथिकं
प्रति कक्षासित् खयंदूत्या उक्तिरियम् । हे पंथिभ्र ! अत्र प्रत्थरत्थले—पाषाणबहुली,
गामे, मनाक्—अल्पम्, अपीति शेषः, सत्थरम—घासनं, श्रयनीयकट इति यावत्,
न अस्ति, प्रत्थरत्थेव वयं स्वपिनः, नाम अन्वः शय्याविधाननियम इति भावः । उत्थत-
पयोधरम्—उत्थतमेघं, दृष्ट्वा—अविलम्बमेव वधिष्यतीत्यालोच्य, यदि बससि—वास-
निष्कसि, तत्—तदा, बस, नाम पुनः कश्चिदिवावरोध इति भावः । अत्र निवासीप-
युक्त श्रयनीयकटादिकमत्र नास्त्येव मेघप्रतिरुद्धगतिकतया यदि बससि, तद्वस इत्यर्थः
आपाततः प्रतीयते । आर्यां कृन्दः ।

(ब) व्यङ्ग्यमवगमयति, अवेति ।—सत्थरादिशब्दशक्त्या,—अथ आदिपदेन
पत्थरपभोद्धरशब्दयोर्द्वन्द्वम् । यदि असि [इदमव्ययम्] त्वं, (सम्बोधः) देवदेव-
नारसत्थारितयोपार्जितसकलेक्षितादिविज्ञान इति यावत्, उपभोगक्षमः,—परदारोप-
गमनरहस्यविज्ञतया पय्येत्नश्रमानातुरतया वा प्रियतमाराहित्येन मदनादितत्त्वेन वा
रत्नशीलामेच्छकतया कामिन्त्या आमोदं वर्द्धयितुं शक्नो भवसि, तदा—तर्हि, आस्त्व—
अवसुपविश, इति—एवंविधं, वस्तु व्यङ्ग्यते । अर्थं भावः,—सत्थरशब्दः प्राकृतभाषायां
श्रयनीयार्थः, परदारगमननिषेधपरमास्त्रार्थकश्चेति श्लिष्टः, पत्थर-(प्रत्थर)-शब्दः संस्कृत-
भाषायां पाषाणवाचकः, स्वच्छया तस्मद्दृश्यलक्षार्थश्चेति श्लिष्टः, पभोद्धर-(पयोधर)-
शब्दश्चैवं प्राकृतसंस्कृतभाषयोः स्तनमेघार्थकतया श्लिष्टः, इत्येतेषां सत्थर-(सत्थर)-
पत्थर-(प्रत्थर)-पभोद्धर-(पयोधर)-शब्दानां प्राकृतसंस्कृततदुभयमाधयेषु सत्थराद्यनेका-

अलङ्काररूपो यथा,—“दुर्गालङ्कितविग्रहः” इत्यादि ।
अत्र प्राकरणिकस्य उमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनामनृपते-
र्वर्णने द्वितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णन-
मसम्बद्धं मा प्रसाङ्गीद्वितीयरभानुदेवयोरुपमानोपमेयभावः
कल्प्यते । (भ) तदत्र “उमावल्लभ उमावल्लभ इव” इत्युपमाऽल-
ङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

यथा वा,—

“अमितः समितः प्राप्तेरुत्कर्षेर्द्वेषट ! प्रभो ! ।

अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥” (म)

शकतया अत्र अर्थनीयं, परदारगमनदोषविचारश्च नास्ति, प्रस्तरप्राथोऽयं मूर्खंप्राथोऽयश्च
देशोऽस्ति, अतो यदि पयोधरं मेघोपस्थितिं सम्भाव्य पुरो गन्तुं नेच्छसि, यदि वा
कनकमण्डलमुच्चैः स्फुरदबलीक्य तावता तथोः औन्त्याद्यनुमाद्य रिरंसुरसि, तत् यावत्
सायंसमयः, यावच्च तिमिरं न प्रसरेत्, तावत् प्रमदाविरहेण प्रमदाऽन्तरविषयिणीं
पर्येत्युक्तां निरुन्धेति स्मप्रार्थनीयं वस्तु स्वयंदूत्या कयाऽपि नाधिकया कस्यचित्
प्राप्त्यस्य पुरस्तात् प्रकल्पने इति । परस्परयाऽपि शब्दशक्त्यङ्गो ध्वनिः सम्भवति,
यथा,—“अनिरश्मिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् । यत्र प्रसोदसि
पुनः स भास्वदारोऽनुदारश्च ॥” अग्निः,—यद्विशेषः इत्यर्थः, अग्निः,—बल, तमुच्चैः,
निहन्ति, स उदारः,—स्वयं सम्यक्तिं प्राप्य परेभ्यः सम्प्रदानपरः, अनुदारः,—
अनुमतदार इत्यर्थः ; स्पष्टमन्वत् । अत्र यः अग्निं सोऽग्निरित्येवं विरोधाभाससाह-
चर्येण अनिरश्मियेत्येतौ, उदारोऽनुदारश्चेत्येतौ च विरुद्धावपि त्वदनुवर्त्तनायमेकं
कार्यं कुरुत इति वस्तु प्रतीयते । स्पष्टश्चेतत् काव्यप्रकाशे इति ।

(भ) अलङ्कारेति ।—अलङ्काररूपः, शब्दशक्त्युत्पत्त्यङ्ग इति अनुवर्त्तः । मा
प्रसाङ्गीत—प्रसक्तं मा भूदित्यर्थः । स्पष्टमन्वत् ।

(म) शब्दशक्तिमूलमलङ्कारान्तरमाह, अमित इति ।—हे प्रभो ! हे द्वेषद !
—द्वेषे ददाति मित्रेभ्य इति तथोक्त ; द्वेषे ह्यति—हिनति, नाशयतीति यावत्,
शत्रूणामिति तथोक्त ! अ, मित्रद्वेषेदायक ! अदृष्टद्वेषेखण्डक ! इत्यर्थः, एवं पदा-
भङ्गेऽपि विरोधः [“द्वेषदः” इति पाठान्तरे तु तथाभूतस्त्वमित्यर्थः,] समितः,—
सङ्गामाद्, प्राप्तेः,—स्वयैः, उत्कर्षेस्त्वम्, अमितः,—अपरिमितः, असि । साधुयशोभिः,

अत्रामित इत्यादावपिशब्दाभावाद्बिरोधाभासो व्यङ्ग्यः ।
व्यङ्ग्यस्यालङ्कार्यत्वेऽपि ब्राह्मणस्य मणन्यायादलङ्कारत्वमुप-
चर्यते । (य)

वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वाऽपि द्विधाऽर्थः सम्भवौ स्वतः ।

कवेः प्रौढोक्तिसिद्धौ वा तन्निबद्धस्य चेति षट् ॥

षड्भिस्तैर्व्यज्यमानस्तु वस्त्वलङ्काररूपकः ।

अर्थशक्तुर्ग्नवो व्यङ्ग्यो याति द्वादशभेदताम् ॥२६१॥(र)

—पवित्रबोधोक्तिभिः, सङ्घितः,—युक्तस्वम्, असतां—दुष्टानाम्, सङ्घितः,—ब्रह्मः,
सङ्घि । अत्रामितस्य समितत्वमिति, सङ्घितस्य सङ्घितत्वमिति च आपाततो विरोधः,
इति तात्पर्यम् ।

(य) विरोधाभासस्य बाध्यत्वे पदयोः समानविभक्तिफलमपि चकारसस्वस्यापे-
क्षितं, तदभावादेवाम व्यङ्ग्यत्वमिच्छा, अपिशब्दाभावादिति ।—अपिशब्दस्य प्रयोगा-
कारणादित्यर्थः, (एतदुपलक्षणं, तेन समानविभक्तिफलभावात्, चेतिनिवेशाभावाच्च
इत्यपि द्रष्टव्यम्) । ननु रसस्य प्रकथंनया उपमाऽऽदेः यदा बोधत्वं, तदैवालङ्कारत्व-
मिति अन्तरं निरूपयिष्यते, अत्र तु व्यङ्ग्यत्वेनाभावात्तया मुख्यत्वं, तत् अथमल-
ङ्कारत्वम् ? इत्याशङ्क्याह, व्यङ्ग्यत्वेति ।—ब्राह्मणबोधो अन्तर्गतः,—बौद्धसत्याबो, इति
ब्राह्मणअन्तर्गतः तस्य आधः,—युक्तिः, निदर्शनमिति यावत्, तस्मात्, सत्यासिद्धशार्थं
तस्य ब्राह्मणत्वभावेऽपि यथा दशाऽन्तरीयं ब्राह्मणत्वमादाय असौ ब्राह्मण इति
व्यपदिश्यते, तथा अलङ्कारत्वात् व्यङ्ग्यत्वेऽपि बाध्यतादश्रीयमलङ्कारत्वमादाय इति
भावः, अलङ्कारत्वम्, उपचर्यते—व्यपदिश्यते ।

(र) अर्थशक्तुर्ग्नवं व्यङ्ग्यमाह, वदति ।—वस्तु वा, अलङ्कृतिः वा इत्येव द्विधा
—द्विप्रकारः, अर्थः, स्वतःसम्भवौ—समुचिततया वदिरपि सन्भाव्यमानसत्त्वस्वरूपः, न
हि केवलं बान्धव्यासेन निष्पन्नाया, किन्तु स्वभावविशिष्ट इत्यर्थः, कवेः प्रौढीक्या लिङ्गः
—वदिरवर्णनानोऽपि अविद्युत्प्रतिभासोमेन तथा निरूपितः [“अवन्तासत्यपि स्रष्टे
ज्ञानं ब्रह्मः करोति हि” इति नवाहिति बोध्यम्] तथा सन्निरुद्धस्य—अविनिवृद्धस्य
जनस्य, अविचरिंतस्य वक्तुः इत्यर्थः, च प्रौढोक्तिसिद्धः, इति षट्प्रकारो भवति । तेः
वर्णनः, व्यज्यमानः,—प्रतीक्षमानः, अर्थशक्त्या सङ्गः व्यङ्ग्यः, तु—पुनः, वदन्तलङ्कार-

स्वतःसम्भवी प्रौचित्यात् वहिरपि सम्भाव्यमानः । प्रौढोक्त्या
सिद्धः, (ल) न तु प्रौचित्येन । तत्र क्रमेण यथा,—

“दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि,
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपौरपः पास्यति ।

एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्नीतस्तुमान्नाकुलं

नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलप्रन्ययः ॥” (व)

रूपकः,—वस्तुरूपो वा अलङ्काररूपी वा इत्यर्थः, हादशभेदतां, याति—प्राप्नोति । तथा
दि, स्वतःसम्भवी, कविप्रौढोक्तिसिद्धः, कविबर्णितमाश्रयादि-(अथयित्)-प्रौढोक्तिसिद्धः,
इति भेदेन निम्नकारः ; पुनः वस्तुमानालङ्काररूपाभ्यां द्विधा निम्नः षट्प्रकारः, षट्-
प्रकारार्थां प्रत्येकं वस्तुव्यङ्ग्यालङ्कारित्यङ्गभेदाभ्यां निम्नत्वे हादशभेदाः इति सारः ।
ततश्च स्वतःसम्भविना वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग इत्येकः, स्वतःसम्भविना वस्तुना
व्यज्यमानो अलङ्काररूपव्यङ्ग इति द्वितीयः, स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानो
वस्तुरूपव्यङ्गः इति तृतीयः, स्वतःसम्भविना अलङ्कारेण व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग
इति चतुर्थः, कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग इति पञ्चमः,
कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः अलङ्काररूपव्यङ्ग इति षष्ठः, कविप्रौढोक्ति-
सिद्धेन अलङ्कारेण व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग इति सप्तमः, कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
अलङ्कारेण अलङ्काररूपव्यङ्ग इति अष्टमः, कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना
व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग इति नवमः, कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना
व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्ग इति दशमः, कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण
व्यज्यमानो वस्तुरूपव्यङ्ग इति एकादशः, कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण
व्यज्यमानोऽलङ्काररूपव्यङ्गः हादश इति फलितम् ।

(ल) स्वतःसम्भविपदार्थं व्याचष्टे, स्वत इति ।—प्रौचित्यात्—याथाऽर्थात्,
वहिरपि, सम्भाव्यमानः,—सादृश्यमर्थातिरिक्तप्रमाणेनाऽपि प्रतीयमानः, रूपकाऽलङ्कारं
रूपकपक्षधोरभेदसाक्षीकत्वेऽपि तथाः सादृश्यसाधि लोकाप्रसिद्धत्वे स्वतःसम्भवित्वम् ;
अत एव “अधरस्नानकमलदलम्” इति रूपकं स्वतःसम्भवितया काव्यप्रकाशे उक्तम् ।
“अन्विल्ले नवमल्लिकासमुदयः” इति सादृश्याप्रसिद्धा प्रौढोक्तिसिद्धं रूपकमुदाहरि-
ष्यति । प्रौढोक्तिपदार्थमाह, प्रौढोक्त्याति ।—प्रौढोक्त्या—वर्णनमात्रेण, सिद्धः,—निष्पन्न-
व्यपत्तीयमान इत्यर्थः ।

(व) तत्र स्वतःसम्भविवस्तुव्यङ्गसंज्ञा, दृष्टिनिर्वादि ।—असावित्कुचटा-

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुमात्रेण एतत्प्रतिपादिकाया भावि-
परपुरुषोपभोगजनखल्लतादि गोपनरूपं वस्तुमात्रं व्यज्यते । (श)

“दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।

तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥” (घ)

अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुना रवितेजसो रघुप्रतापोऽधिक
इति व्यतिरेकालङ्कारो व्यज्यते । (स)

नायिकायाः कामपि प्रतिवेगिनीं प्रत्युत्तरियम् । हे प्रतिवेगिनि !—मम गृहान्तिष्ठ-
निवासिनि ! अथन, इह, अथदृष्टे, अपि [एतेन स्वगृहे च इति बोध्यते] इष्टं
दास्यसि, अथ शिशोः,—बालकस्य, पिता—महर्षा इत्यर्थः, विरहाः,—विखादाः,
कीपोः,—कूपभवाः, अपः,—जलानि, प्रायेण—प्रायः, न तु सर्वदेति भावः, न
पास्यति, (अतः) एकाकिनी अपि इतः,—अद्यात् प्रदेशात्, सत्वरं, तमासाकुलं—
तमासवनवेष्टितं स्रोतः,—नदीमित्यर्थः, यामि—गच्छामि, नीरन्धाः,—निविडाः,
निरवकाशा इत्यर्थः, गठरच्छेदाः,—गठरः,—कठिनः, छेदः,—अथभागे येषां
ते, नखयन्त्रयः,—मलानां—दृष्यविशेषाणां, सन्धयः,—पर्षाणि, तनुं—शरीरम्,
आलिखन्तु—अङ्कयन्तु, खल्लयन्तु इति यावत् ; न ततो मे काऽपि अतिरिति भावः ।
विज्ञाकायाः पद्यमिदम् । श्राद्धंलविक्रीडितं इत्यम् ।

(श) व्यज्ञमाह, अनेनेति ।—अनेन—वाक्याद्येन, वाक्याद्येदरेति भावः,
स्वतःसम्भविना—स्वभावसिद्धेन, लोकाप्रसिद्धेन इति यावत्, वस्तुमात्रेण—अनलङ्कारेण
वस्तुना, तद्दारेति यावत्, एतत्प्रतिपादिकायाः,—एतत्प्रतिपादिकायाः, भाविपर-
पुरुषोपभोगजनखल्लतादिगोपनरूपं—भावो यः परपुरुषकर्तृक उपभोगः,—अपर-
पानादिसंज्ञाज्जायते यत्तथाभूतं नखल्लतादि तस्य यङ्गापनम्—आच्छादनं तद्रूपं, वस्तु-
मात्रम्, [मानपदेनालङ्कारसम्भवव्यवच्छेदः सूच्यते] अस्या नायिकाया वैशिष्ट्यादिति
शेषः, व्यज्यते—व्यज्यते ।

(घ) स्वतःसम्भविबस्तुव्यञ्जालङ्कारमाह, दिशीति ।—दक्षिणस्यां दिशि,
रघोः,—सूर्यस्य, अपि तेजः, मन्दायते—मन्दीभवति, सद्रूपवतीत्यर्थः, पाण्ड्याः,—
तदाख्यत्रियम्भेदाः, तस्यामेव—दक्षिणस्यामपि (अत एवकारः अप्यर्थे) दिशि रघोः
प्रतापं—दक्षिण तेजः, (“स प्रतापः प्रभावश्च यतेजः कीवदक्षिणम्” इत्यमरः) न
विषेहिरे—न लोढं प्रताप आसम् इत्यर्थः । रघुवंशस्येदं पद्यम् ।

(स) अनेनेति ।—अनेन—निरुक्तवाक्याद्येदरेण, स्वतःसम्भविना—दक्षिणा-

“आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गमिव केशरी ॥” (ङ)

अत्र उपमाऽलङ्काररूपेण स्वतःसम्भविना (क) व्यञ्जकार्थेन
“बलदेवः क्षणेनैव वेणुदारिणः क्षयं करिष्यति” इति वस्तु
व्यज्यते ।

“गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्कटादरिबधूजनस्य यः ।

शोष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशनं युधि रुषा निजाधरम् ॥” (ख)

यनेऽपि प्रभावाधिक्यवर्णनावष्टम्भेन अवष्टम्भान्वितेत्यर्थः, वस्तुना—रवितेजसो मन्दी-
भावेनेत्यर्थः, व्यतिरेकः,—उपमानाटुपमेयस्याधिक्यं, न्यूनत्वं वा, व्यज्यते—ध्वज्यते,
तस्य व्यञ्जत्वञ्च प्रकृतोपयोगिप्रकर्षनिकर्षथोरन्वतरस्य बोधाभिप्रायेण प्रयुक्तधर्मस्य
तन्प्रकारत्वाऽसम्भवेन तद्बोधानुपपत्त्या निरुक्तधर्मव्यञ्जकारणमुखेन तद्बोधीपपत्तौ
भवति, दिग्भीत्यादौ पुनः रवितेजसो मार्दवधुक्तौ यो निकर्षः तस्यासञ्जत्वप्रयुक्तारसु-
प्रतापगतप्रकर्षनिरुपकत्वाभावात् प्रकृतानुपयोगितया मार्दवव्यञ्जप्रसङ्गत्वेन प्रकृतोप-
योगिनिकर्षप्रत्यायनात् व्यतिरेकस्य व्यञ्जत्वं सम्प्रतिमिति भावः ।

(ङ) स्वतःसम्भव्यलङ्कारव्यञ्जवत्त्वाद्, आपतन्तमिति ।—ऊरीकृतः,—स्त्रीकृतः,
पराक्रमो येन तथोक्तः, पराक्रमितुमुद्यतः इत्यर्थः, कृतयुद्धप्रतिज्ञ इति यावत् ; बलः,
—इलधरः, केशरी—सिंहः, मातङ्गं—गजमिव, (विपुलविक्रमत्वेन बलस्य केशरि-
सादृश्यं, मदात्मत्वेन वेणुदारिणः मातङ्गसादृश्यं, लोकाप्रसिद्धमेव) दूरात् आपतन्तम्
—अभिमुखस्तमागच्छन्तमित्यर्थः, अमुं—वेणुदारिणं वाचात्मजम्, अवलोकयामास ;
शिशुपालवधस्येदं पद्यम् ।

(क) अमेति ।—स्वतःसम्भविना—लोकप्रसिद्धेन ।

(ख) स्वतःसम्भव्यलङ्कारव्यञ्जमलङ्कारमाद्, गाढेति ।—यः युधि—युद्धे,
रुषा—क्रीधेन, निजाधरं निर्दशनं सन्, शरीणां—शत्रूणां, बधूजनस्य शोष्ठः एव
विद्रुमः,—प्रबालं, तस्य दलानि—खण्डानि तानि, गाढं यत् कान्तानां दशनक्षतं—
दन्तदंशनक्षतं, तेन या व्यथा सेव सङ्कटाः,—विपत्, तस्मात् अनीचवत्—मुक्तानि
अकरोत् । क्रीधेन निजाधरं निर्दश्य निहते शत्रौ तद्बधूनां कालकर्षण्यः रतिकालिकः
अधरदंशः निवर्तते इत्यर्थः । अधरदंशनेन व्यथा एव जायते, न तु तन्मोचनमित्यापा-
ततो विरोधः, आश्रयभेदे त्वविरोध एवेति बोध्यम् । रथोद्धता वृत्तं,—“रान् परे-
नरक्षणे रथोद्धता” इति तल्लक्षणात् ।

अत्र स्वतःसम्भविना विरोधात्कारेण “अधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्च” इति समुच्चयात्कारो व्यङ्ग्यः । (ग)

“सञ्जेद् सुरहिमासो च आपणेद् जुग्मद्वयलक्षसङ्घे ।

अद्विष्यत्सहस्रारमुद्दे णवपङ्कवपत्तले अणंगस्त सरि ॥” (घ)

अत्र “वसन्तः शरकारः, कामो धन्वी, युवतयो लक्ष्यं, पुष्पाणि शराः”, इति कविप्रौढोक्तिसिद्धं वस्तु प्रकाशोभवन्मदन-विजृम्भणरूपं वस्तु व्यनक्ति । (ङ)

(ग) अत्रेति ।—व्यापादिताः,—मारिता इत्यर्थः । “धुनोति चासिं तनुते च षोऽसिम्” इत्यादौ एकाधिकरणे चेष दृश्यते इति वक्ष्यमाणवदत्र कार्यकारण-कालनियमविपर्ययकपातिप्रथोक्तिमूलं क्रियाशौगपद्यं समुच्चयः । निर्देशप्रति वत्तमान-निर्देशात् तत्कालिकत्वमोचनेन सङ्केतशत्रुव्यापादनस्यापि तत्कालिकत्वलाभः । कार्य-कारणयोः शत्रुव्यापादनाऽशरदंशनयोः समकालिकत्वं बाधितमपि आहार्यप्रतीतिविषय एव शीघ्रकारिताव्यञ्जनमित्यवधेयम् । अत्र समुच्चयार्थकचकाराद्यभावेन शत्रुव्यापादन-क्रियया “अधरनिर्देशनसमकाले एव शत्रवो मारिताः” इत्यर्थस्य व्यञ्जनेन एकत्र युगपत् निर्देशनव्यापादनक्रिययोः समावेशरूपः समुच्चयस्य व्यञ्जितं सिद्धम् ।

(घ) कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्ग्यं वस्तुः, सञ्जेद् इति ।—[“सञ्जयति सुरभिमासो न अपर्षति युवतिजनलक्ष्यसङ्घान् । अभिनवसङ्कारमुखान् नवपङ्कव-पत्रलाननङ्गरान् ॥” इति संस्कृतम्] । सुरभिमासः,—वसन्तमासः, युवतिजना एव लक्ष्याणि तस्सङ्घान्—तदुपयुक्तान् [“मुद्दे” इति पाठे—“मुखान्” इति सं० तत्र तन्मुखान्—तदभिमुखान्, तस्संलक्ष्यं प्रेरितान् इत्यर्थः] अभिनवः,—नवसुकुलितः, सङ्कारः,—अतिशौरभासः (“सङ्कारोऽतिशौरभः” इत्यमरः) मुखम् आदिर्येषां तान्, नवपङ्कव एव पत्रं—पत्रः, तत् खान्ति—गृह्णीतीति तद्योक्तान्, अनङ्गरान् सञ्जयति—प्रस्तुतान् करोति, न च—नेव, अपर्षति अनङ्गायेति शेषः । एतच्च सर्वमन्वोक्तमित्यस्य कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वं बोध्यम् । गाथासप्तशत्याः पद्यामिदम् । अत्र माया इन्दः ।

(ङ) अत्रेति ।—प्रकाशोभवत्—सिद्धवद्भ्रममानं, मदनविजृम्भणरूपं—कामस्य विशिष्येव वसन्तरूपं, व्यनक्ति—प्रकटयति । अत्र वस्तुतादीनां शरकारत्वादिकमन्वोक्त-मिति सङ्केपः ।

“रजनीषु विमलभानोः करजालेन प्रकाशितं वीर ! ।

धवलयति भुवनमण्डलमखिलं तव कीर्त्तिसन्ततिः सततम् ॥” (च)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्त्तिसन्ततेश्चन्द्रकर-
जालादधिककालप्रकाशकत्वेन व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

“दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसत्रियः ।

मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामशुबिन्दवः ॥” (छ)

अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेनापङ्क्त्यलङ्कारेण भविष्यद्राक्षस-
श्रीविनाशरूपं वस्तु व्यञ्ज्यते । (ज)

“धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो, हस्ते सिताशोरुहं,

हारः कण्ठतटे, पयोधरयुगे श्रीखण्डलेपो घनः ।

(च) कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यञ्जमलङ्कारमाह, रजनीष्विति ।—हे वीर !
रजनीषु—रात्रिषु, विमलभानोः,—उज्ज्वलकिरणस्य, चन्द्रस्यैव्यर्थः, करजालेन—
किरणसमूहेन, प्रकाशितम् अखिलं—समग्रं, भुवनमण्डलं, तव कीर्त्तिसन्ततिः,—
यशोराशः सततं—रात्रिन्दिवमित्यर्थः, धवलयति—प्रकाशयति । अत्र यशसा
निखिलभुवनधवलोरचनसौकमपि कविप्रौढोक्तिसिद्धम्, अखिलमित्यनेनाधिकदृष्ट-
प्रकाशकत्वञ्च बोध्यम् । रात्रिन्दिवप्रकाशकस्यापि रात्रिप्रकाशकत्वमस्तीति तस्य निर्वर्ण-
कारणत्वासम्भवात् तद्व्यञ्जेन रात्रिमात्रप्रकाशकत्वेन निर्वर्णप्रत्यायनात् व्यतिरेकस्य
व्यञ्जत्वम इति श्रेयम् । गीतिन्दुन्दः,—“आर्यां प्रथमदशोक्तं यदि कश्चनपि लक्ष्यं
भवेदुभयोः । हस्तयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः ॥” इति तल्लक्षणात् ।

(छ) कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारव्यञ्जं वस्ताह, दशाननेति ।—तरुचणं—
रामकन्यचणे इत्यर्थः, यस्मिन् चणे श्रीरामः पृथिव्यामवतीर्णः, तरुचणं व्याप्येति भावः,
राक्षसानां त्रियः,—राक्षसाः, अशुबिन्दवः, दशाननस्य—रावणस्य, किरीटेभ्यः,—
मुकुटेभ्यः, मणिव्याजेन—रत्नपतननिषेध, पृथिव्यां पर्यस्ताः,—पतिताः, रावण-
मुकुटेभ्यः रत्नानि पेतुरित्यर्थः । [प्रकृतानां मन्वीनां प्रतिषेधेन अपकृतानामशुबिन्दूनां
स्यापननपङ्क्ति] । इत्थनमुष्टुप् । रघुवंशखण्डे पद्यम् ।

(ज) चवेति ।—अत्र राक्षसत्रियः अशुबिन्दूनामशोकत्वात् अपङ्क्त्यलङ्कारस्य
अवाप्तवत्वेन कविप्रौढोक्तिनामसिद्धत्वमिति भावः ; तेन च भविष्यद्राक्षसस्यश्रीविनाश-
रूपं वस्तु व्यञ्ज्यते ।

एकोऽपि त्रिकलिङ्गभूमितिलक ! त्वत्कीर्तिराशिर्ययी
 नानामण्डनतां पुरन्दरपुरीवामभ्रुवां विग्रहे ॥” (भ)
 अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण “भूमिष्ठोऽपि
 स्वर्गस्थानामुपकारं करोषि” इति विभावनाऽलङ्कारो व्यज्यते ।
 “शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं
 किमभिधानमसावकरोत् तपः ।
 सुमुखि ! येन तवाधरपाटलं
 दशति विम्बफलं शुक्रशावकः ॥” (ञ)

(भ) कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारव्यञ्जनलङ्कारमाह, धम्मिल्ले इति ।—हे त्रिकलिङ्गभूमितिलक !—तेलङ्गदेशाभरण ! एकोऽपि तव कीर्तिराशिः,—यत्रः-
 स्तोमः, पुरन्दरपुरी—अमरावती, तत्र स्थिताः याः वामभ्रुवः,—सुन्दर्यः, तासां विग्रहे
 —शरीरे, नानामण्डनतां—विविधालङ्कारत्वं, यथौ—प्राप । तथा हि, धम्मिल्ले—
 संयतकेशे, (“धम्मिल्लः संयताः कषाः” इत्यमरः) नवमल्लिकानां समुदयः,—समूहः,
 इले सितं—शुभ्रम्, अश्वीरुहं—पद्म, कण्ठतटे हारः, पथोधरधुमे—सूतद्वये, घनः,
 —सान्द्रः, शोखण्डलेपः,—चन्दनविलेपनं, सञ्जातः इति शेषः । [अत्र कीर्तिराशे-
 धांवल्यरूपसादृश्यमप्रसिद्धमपि कविप्रतिभासाक्षात्सिद्धमिति तन्मूलकरूपणस्यापि तत्रा-
 त्वाङ्गीकारात् तद्भावस्य नवमल्लिकादितादात्म्यनाश्रयसायात् रूपकालङ्कारः । स्वर्ग-
 स्थितिरुपकारणं विनाऽपि कीर्तिः तत्रत्यानामुपकाररूपकार्यवर्णनात् विभावना च
 तदुत्थापितेति अनयोः अङ्गाङ्गभावेन सद्भरः] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ञ) कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुश्रुतं ब्रह्माह, शिखरिणीति ।—हे सुमुखि !
 अहो शुक्रशावकः [श्रेष्ठेऽपि युवजनीचिताचारावाप्तिः तपोयोगादेव इति सरस-
 कतयः] क नु—कस्मिन्नपि, शिखरिणि—पर्वते, कियत् चिरं—किस्यत्समयं व्याप्य,
 किमभिधानं—किमप्याख्यायुक्तम्, अज्ञातनामकमित्यर्थः, तपः अकरोत्—अनुकृत-
 वान्, नाम—(इदं सम्भावनायाम्) सम्भाव्यते इदं मयेति भावः ; येन—तपःफल-
 निर्यातः, तव अधरवत् पाटलं—रत्नं, पाटलशब्दस्य श्वेतरत्नायंशब्देऽपि अत्र उपचारात्
 रत्नवर्णत्वं बोध्यम् ; विम्बफलं दशति—निरवच्छिन्नसम्बन्धेन आस्वादयते, न केवलं
 सुसुखितवद्गुणक्ति इत्यर्थः । रसञ्जताऽऽद्यः तपोवत्समन्तरा न सम्भवन्ति इति सारः ।
 द्रुतविलम्बितवृत्तं,—“द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो” इति लक्षणात् ।

अत्र अनेन कविनिबद्धस्य कस्यचित् कामिनः प्रौढोक्ति-
सिद्धेन वस्तुना “तवाधरः पुण्यातिशयलभ्यः” इति वस्तु
प्रतीयते ।

“सुभगे ! कोटिसङ्घात्वमुपेत्य मदनाशुगेः ।

वसन्ते पञ्चता त्यक्त्वा पञ्चताऽऽसीद्वियोगिनाम् ॥” (८)

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन कामशराणां कोटि-
सङ्घात्वप्राप्त्या निखिलवियोगमरणेन वस्तुना “शराणां पञ्चता
शरान् विमुच्य वियोगिनः श्रितेव” इत्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारो व्यज्यते ।

“मल्लिकामुकुले चण्डि ! भाति गुञ्जन् मधुव्रतः ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥” (९)

अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन उत्प्रेक्षाऽलङ्कारेण
“कामस्य अयमुन्मादकः कालः प्राप्तः, तत् कथं मानिनि ! मानं
न मुञ्चसि ?” इति वस्तु व्यज्यते । (९)

(८) कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यङ्गमलङ्कारमाह, सुभगे इति ।—हे सुभगे !
वसन्ते मदनाशुगेः,—कामशरः, कोटिसङ्घात्वम्—अनङ्घालमित्यर्थः, उपेत्य—प्राप्य,
पञ्चता—पञ्चसङ्घात्वमित्यर्थः, त्यक्त्वा, परन्तु पञ्चता—मरणं, वियोगिनां—विद-
द्विषाम्, आसीत् ; विरहिणः कामशराणां वृत्ता इति भावः ।

(९) कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारव्यङ्गं वक्त्वाह, मल्लिकेति ।—हे चण्डि !—
अत्यन्तकोपने ! मल्लिकामुकुले, गुञ्जन्—भङ्गात् कुर्वन्, मधुव्रतः,—भरतः, पञ्चबाणस्य
—कामस्य, प्रयाणे—विजययात्रायां, शङ्खम् आपूरयन्निव—आधापरयन्निव, भाति—
राजते । [“मल्लिकामुकुले भाति गुञ्जन्मत्तमधुव्रतः” इति पाठं केचिदाहुः । तन्मते
—मधुव्रतस्य मत्तेति विशेषणस्य अयमभिप्रायः यत्,—शङ्खाऽऽपूरणे कर्तव्ये शङ्खस्य
सार्गदेश एव सुखेन पूर्यते, अनेन तु सम्भ्रष्टमानः, इति स्थिते मधुकरस्य तद्विपर्यया-
दिति] ।

(९) अनेति ।—कामस्येत्थम् सहाय इति शेषः । [“कामस्य” इत्यत्र
“मानस्य” इति पाठे—यथाश्रुत एवास्मीं ज्ञेयः] । उन्मादकः,—भीतिवपीडाऽतिशय-
जनक इत्यर्थः ।

महिलासहस्रभरिणं तुहृद्विषणं सुहृद्विषणं ! सा अमाचन्ती ।

अणुदिनमनन्वकमां अङ्गं तनुकम्पि तनुयति ॥” (ठ)

अत्र “अमाचन्ती” इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्य-
लिङ्गालङ्कारेण “तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वचन्ते” इति
विशेषोक्त्यलङ्कारो व्यज्यते । न खलु कवेः कविनिबद्धस्यैव रागा-
द्याविष्टता, अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं
सहृदयचमत्कारकारिणीति पृथक् प्रतिपादिता ; एषु च अल-
ङ्कतिव्यञ्जनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेचनादिमात्रस्य प्राधान्यं
सहृदयसंवेद्यं, न तु रूप्यादीनामित्यलङ्कतेरेव मुख्यत्वम् । (ण)

(ठ) महिलेति ।—[“महिलासहस्रभरिणे तव हृदये सुभग ! सा
अमाचन्ती । अणुदिनमनन्वकमां अङ्गं तनुकम्पि तनुयति ॥” इति संस्कृतम्] ।
द्रुष्याः कर्त्तव्यत्वं नाशकं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुभग ! सा—तव कान्ता, महि-
लानां—नारीणां, सहस्रेण, भरिते—पुरिते [एतेन स्थानाभावः सूचितः । भरो
जातोऽस्य तत् भरितम् “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्” (५।२।२६ पा०) इति
इतच्प्रत्ययः] तव हृदये, अमाचन्ती—अवकाशमसभमाना इत्यर्थः, अणुदिनं—प्रतिदिनं,
अणुअया निरन्तरमित्यर्थः, अनन्वकमां—नाशकं कर्म यस्याः सेति तद्योक्ता, व्यक्त-
त्वाव्यान्तरा सती इति वाच्यं, तनुकम्—अल्पकालमपि, अङ्गं तनुयति—तनूकरोति,
करोतीकरोतीत्यर्थः ; तनोः काश्चातिशये जाते यदि स्थानं प्राप्नुयादित्याशया इति
भावः । तव विरहे सा नितरां क्लेशा जाता, तदेनामनुगृह्णायेति भावः । आर्या
वृत्तम् ।

(ण) अत्रेति ।—अत्र “अमाचन्ती” इति—मनसोऽनुत्पत्त्यात् अणुपलभ्यत्वाच्च
तत्र मानसैव न सम्भवति, कुतः तज्जायः ? पदार्थतया हेतुः निर्दिष्ट इति “हेतो-
र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते” इति काव्यलिङ्गमलङ्कारः, स च पदार्थस्य कवि-
निबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धतया तत्राविधो व्यक्तः इति भावः, तेन ; तनोः,—शरीरस्य,
तनूकरणेऽपि—करोतीकरणेऽपीत्यर्थः । “तनुतनूकरणेऽपि तनुयति सत्त्वेऽपि तनुहृदय-
वृत्तित्वरूपफलं नास्ति” इति “सति हेतो फलाभावे विशेषोक्तिः” इति निर्दिष्टा
विशेषोक्तिः । ननु कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धस्य कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वमस्येवेति कथं तस्य
पुण्यपादानम् ? इत्यत्र चाह, न खल्विति ।—रामाद्याविष्टता—अवधिता इत्यर्थः ।

एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे ॥ २६२ ॥ (त)

उभयशक्त्युत्थे व्यङ्गे एको ध्वनेर्भेदः ।

यथा,—

“हिममुक्तचन्द्रसचिरः सपद्मको

मदयन् द्विजान् जनितमीनकीतनः ।

अभवत् प्रसादितसुरो महीक्षवः

प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ॥” (थ)

[आदिशब्देन उक्ताद्यादिपरिघटः शेषः] । प्रौढीत्या हि वक्तुरामाद्याविष्टचित्तत्वं प्रतीयते । तत्र कव्यपेक्षया कविनिबद्धस्य वक्तुरधिकारागाद्याविष्टचित्तत्वमिति तदुक्तिकायाः प्रौढीत्तेरधिकचमत्कारकारित्वमिति भावः । प्रतिपादिता—ग्रहीता । ननु यत्रालङ्कारस्य व्यञ्जकत्वमुक्तं, तत्रालङ्कार्यस्य वस्तुभोऽपि व्यञ्जकत्वमस्यैव, इति कथमलङ्कारस्य वृत्तगुपादानम् ? अत आह, एषु चेति ।—एषु—प्रागुक्तेषु वादशब्देषु मध्ये, अलङ्कृतव्यञ्जनस्यै—यत्रालङ्कारो व्यञ्जकत्वमेत्यर्थः । सृष्टदशसंवेष्टं—सामाजिकगम्यम् । ह्ययादीनाम्—चारीष्यमाचानां, नवमल्लिकासमुद्ययप्रभृतीनामित्यर्थः । [आदिपदेन उक्तेष्वप्यव्यतिरेकनीयादीनां यद्वचनम्] । मुख्यत्वं—प्राधान्यम् । अत एव प्राधान्येन व्यवहारः इति सारः ।

(त) एक इति ।—शब्दार्थशक्त्युत्थे—शब्दार्थयोः, शक्त्या—सामर्थ्येन, उत्थे—उत्पन्ने, व्यङ्गे इति शेषः, एकः, भेद इति शेषः ; शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः संबन्धकमव्यङ्ग्यभेद एवेत्यर्थः । अर्थ भावः,—शब्दशक्तिकारणकत्वमर्थशक्तिकारणकत्वस्य इत्युभयस्यापि सर्वव्यङ्ग्यसाधारण्यं सिद्धम् ; तयोः परामर्शानावे व्यङ्ग्यसास्फुरणात्, तथाऽपि विविचयमसङ्गमानानां शब्दानामाधिक्ये तत्प्रतिपादितात् मुख्यत्वात् वचनानाया अर्थार्थशक्तेरमुख्यत्वाच्च शब्दशक्तिकारणकत्वेन एव निर्देशः ; विविचयं सङ्गमानानां आधिक्ये अर्थनिष्ठायाः शक्तेरेव मुख्यत्वात् वचनानाया अपि शब्दनिष्ठायाः शक्तेः मुख्यानुसाध्यैद्यंतया भट्टपञ्जीयामादिभ्यत् मुख्यमेव निर्देशः शेषः । यत्र विविचयस्य सङ्गानामसङ्गानाच्च शब्दानां न ह्येकजातीयं प्राचुर्ये, किन्तु सादृश्यमेव, तत्रोभयशक्तिकारणकस्य व्यङ्ग्यसावस्थानमिति शब्दार्थोभयोर्यः ध्वनिः ; न चासौ एव शक्तिकारणकतया कथयितुमर्हः, प्रमाणाभावात् ; इति सारः ।

(थ) द्विमेति ।—हिममुक्तः,—हिमावरणशून्यः, निर्मल इत्यर्थः, सचन्द्रः तद्वत्

अत्र “माधवः कृष्णो माधवो वसन्त इव” इत्युपमाऽलङ्कारो
 व्यञ्जः । एवञ्च व्यञ्जमेदादेव व्यञ्जकानां काव्यानां भेदः । (द)
 तदष्टादशधा ध्वनिः ॥ २६३ ॥ (ध)

अविवक्षितवाच्यः, अर्थान्तरसङ्गमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृत-
 वाच्यश्च इति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्यस्तु असंलक्ष्यक्रम-
 व्यङ्ग्यत्वेनैकः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूल-
 तया पञ्चदशेति अष्टादशभेदो ध्वनिः । (न)

वचिरः,—मनोहरः, अन्वय,—तेन वचिरः,—दोषनाशः, पश्यता—सप्या सङ्घ वसं-
 मानः सपश्यतः, अन्वय—पश्ययुक्तः, दिवान्—ज्ञानवान्, अन्वय—पविचरः,
 कौन्दिण्यदीन् इत्यर्थः, मदयन्—हर्षयन्, जनितः,—उत्पादितः, भोगवैतनः,—खानः,
 इद्युवः इत्यर्थः, येन तद्योक्तः, अन्वय—जनितसुरताभिस्त्रय इत्यर्थः, प्रसादिताः,—
 प्रसन्नतां प्रापिताः, सुराः,—देवाः, येन सः, देवविध्वंसनादिनेति भावः, अन्वय—
 प्रसारिताः,—विमलीकृताः, सुराः,—मद्यानि, येन तथाविधः, स माधवः,—कृष्णः,
 अन्वय—वसन्तः, पिराय प्रमदानस्य—मारीजनस्य, मद्योत्सवः,—महाऽऽनन्दस्वरूपः
 अन्नवत् । अत्र चन्द्रपद्यादिशब्दार्थोभयशक्तिव्यङ्ग्यस्य वसन्तस्योपमा शब्दार्थोभयशक्ति-
 व्यङ्ग्या, विनिमयाद्यमत्वेन चन्द्रादीनां, विनिमयचमत्वेन च हिमसुक्तादीनाम् ;
 शब्दाद्येवोदेव मुख्यत्वेन व्यञ्जकत्वमिति शब्दार्थोभयशक्तिनिमित्तकत्वं तस्याः सिद्धम् ।
 तथाहि—प्रमदानस्य मद्योत्सवजनने वसन्तस्यैव सामर्थ्यात्मत्वेः, (वदर्थे यस्य प्रसिद्धिः
 तत्रैव तदर्थस्य सामर्थ्यम् ; एवमेव काव्यप्रकाशकारः) प्रतिबन्धानसङ्कलेन माधव-
 पदेन वसन्तपदाद्यं एव व्यज्यते, न त्वर्थान्तरम् ; तस्य तत्र सामर्थ्याभावात् । न चात्र
 शब्दार्थोभयशेषसत्त्वेन शब्दार्थोभयशक्तिमूला व्यङ्ग्योपमेति वाच्यं, तथा इति “दुर्गा-
 शक्ति—” इत्यत्रापि उभयशेषसत्त्वेन उभयशक्तिव्यङ्ग्यत्वं स्यात् । “गृहीतगरिमा—”
 इत्यर्थशेषस्यापि तत्र सत्त्वादिति सङ्केपः । मञ्जुभाषिणी इत्यम् ;—“सजसा जगौ च
 वदि मञ्जुभाषिणी” इति तद्वचन्यात् ।

(द) नग्नभेदेतु व्यञ्जकत्वे भेदो दर्शितः, तत्र प्रकृतानुपपन्नम्, अत्र चाह,
 एवञ्चेति ।—उत्तररीत्या इत्यर्थः । व्यङ्ग्यभेदात्—व्यङ्ग्यस्य—व्यञ्जनात्मन्यपि विषयस्य
 अर्थस्य, भेदात्—पार्श्वक्यात्, व्यञ्जकानां—व्यञ्जयन्तीति व्यञ्जकानि तेषाम् ।

(ध) कदिति ।—उत्तरकनादित्यर्थः ।

(न) अष्टादशत्वमुपपादयति, अविवक्षितेति ।—अत्रचामुक्तो ध्वनिरित्यर्थः ।

एषु च (प) —

वाक्ये शब्दार्थशक्त्यात्यस्तदन्ये पदवाक्ययोः ॥२६४॥(फ)

तत्र अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा,—

“ध्वन्ः स एव तरुणो नयने तस्यैव नयने च ।

युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्मिन् सस्ये सुमुखी ॥” (ब)

अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्ताऽऽदिगुणविशिष्टनयनपरः ।

वाक्यगतो यथा,—

“त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥” (भ)

विवक्षितान्तरवाच्यः,—अभिधामूत्र इत्यर्थः । शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पदद्वयमिति ।

—तथाहि,—सङ्ग-सङ्गारमूलत्वात् शब्दशक्तिमूली द्वौ अर्थशक्तिमूला अणनरोक्ता द्वादश, उभयशक्तिमूल एक इति पदद्वयमिति भावः, पुनरोक्तभेदतयैव साकं नैलने अष्टादशधा इति दिक् ।

(प) एषु—अष्टादशषु भेदेषु मध्ये इत्यर्थः ।

(फ) वाक्ये इति । शब्दार्थशक्त्या,—शब्दार्थोभयशक्त्युक्तो ध्वनिः, वाक्ये—केवलं वाक्ये एव, भवतीति शेषः, तदन्ये—तस्मादन्ये, उभयशक्त्यात्वादन्ये, अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यादयः सप्तदश भेदाः इत्यर्थः, पदवाक्ययोः,—उदतताः वाक्यगताश्च भवन्तीति शेषः । [अर्थेदमवचेयं—यत्र मुख्यवादेऽस्यैव पदस्य व्यञ्जार्थवशे कृतित्वं, साहचर्यमावत्त्वं पुनरन्वेषाम् ; तत्र पदगतत्वं विद्वम् ; अनेकपदानां तस्मात्ते वाक्यगतत्वमिति सारः] ततश्च उभयशक्तिभेद एक एव, अन्ये सप्तदश पदवाक्यगतत्वेन द्विविधत्वात् चतुस्त्रिंशत्, मिथित्वा पञ्चत्रिंशद् भेदाः, इति बोध्यम् ।

(ब) अथ इति ।—स एव तरुणः,—युवा, अन्वः,—पुष्पवानित्यर्थः, तस्यैव—तद्वत्स्यैवत्यर्थः, नयने—नेत्रे, नयने—अन्व इत्यर्थः, य. यस्मिन् सस्ये सुमुखी—युवजनमोहनकारिणी वा विद्या तद्रूपेत्यर्थः, इयं—लोकोत्तरसौभाग्या, सुमुखी—मोहनोक्तया दर्शनीयेति भावः, भविता—ख्याततीत्यर्थः । यद्यपि “अदसो अदसो—” इत्यादौ पदगतोऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्यां ध्वनिददाहृत एव, तथाऽप्युदाहरणान्तरदर्शनमितद्वदपतिपत्तये इति बोध्यम् । उद्गीतिः—इति ।

(भ) त्वामिति ।—अस्मीत्यन्वयम्, वच्मि इत्यर्थः, त्वाम्—उपदेशार्थं अत्र, अत्र,

अत्र प्रतिपाद्यस्य सम्प्रखीनत्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे “त्वाम्” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं त्वदर्थं लक्षयति । एवं वच्मौत्थनेनेव कर्त्तरि लब्धे “अस्मि” इति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं मदर्थं लक्षयति । तथा “विदुषां समवायः” इत्यादिवचनेनेव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे पुनः “वच्मि” इति वचनम् “उपदिशामि” इति वचनविशेषरूपमर्थं लक्षयति । एतानि च लक्षितानि स्मृतिशयं व्यञ्जयन्ति । एतेन मम वचनं तवात्यन्तं हितं, तदवश्यमेतत् कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थान्तरसङ्गमितवाच्यो ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा,—“निश्वासान्ध इव” इत्यादि । वाक्यगतो यथा,—“उपकृतं बहु तत्र” इत्यादि, अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतम् । (म)

वच्मि—ब्रवीमि, उपदिशामीति यावत्, अत्र विदुषां, समवायः,—सङ्घः, समूह इत्यर्थः, [समुदाय इति पाठे—समुदायः,—समूहः] तिष्ठति, तत्—तस्मात्, चात्मीयाम्—चात्कने द्वितां, मतिम् चाख्याय—चाश्रित्य, अत्र—विदुषां समवाये, स्मृतिं—, कर्त्तव्यनिश्चयं, विवेदि—करु, इतीति शेषः ।

(म) लक्षणाभोजनमन्ययानुपपत्तियोगित्वं प्रदर्श्यं लक्ष्याद्यं व्यङ्ग्यार्थं च दर्शयति, अत्रेति ।—“अस्मि” इति पुनर्वचनं हितकारिमदर्थं लक्षयति । सर्वत्र मुख्यार्थेण अन्वयः सम्बन्धः । एतानि—अन्यव्यावृत्तिविशिष्टत्वादिवक्तुनि । तथाहि,—अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति त्वामेव, न त्वन्वमिति भावः । अन्यव्यावृत्तिविशिष्टमिति अहमेव, नान्यः इति लक्षयति इत्याशयः । स्मृतिशयमिति ।—त्वत्पदार्थेण वादजत्वादिवचनत्वं मत्पदार्थेण स्मृत्याहतेष्वित्यम्, उपदेशस्मानुपेक्षणीयत्वमतिशयः इत्यर्थः । प्रत्येकपदः व्यङ्ग्यत्वं प्रदर्श्यं वाक्यव्यङ्ग्यत्वं दर्शयति, एतेनेति ।—उक्तवाक्येनेत्यर्थः । अभिप्रायः, प्रतीयते इति शेषः । “निश्वासान्धः,—” इत्यादिवत् “उपकृतम्” इत्यपि पूर्वमेव व्याख्यातम् । अत्र तु लक्ष्यविषयपदानामेकवाक्यत्वत्वादाक्यत्वेनेव व्यञ्जकत्वम् ; यद्यपि उपकृतादिवाच्यविषयपदानां प्रत्येकवाक्यत्वत्वं, तथाऽपि मद्वाक्यगतत्वेनेकवाक्यत्वत्वं वेद्यम् । अन्येषाम्—असंलक्ष्यकमव्यङ्ग्यादीनाम् इत्यर्थः । उदाहृतम् इति ।—अत्र निरुक्तसामुदाहरणमेव तदुदाहरणमित्यर्थोऽयमन्वयः ।

पदगतत्वे यथा,

“सावस्थं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।

तदा सुधाऽऽस्यदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥” (य)

अत्र सावस्थादीनां तादृगनुभवैकगोचरताव्यञ्जकानां तदादिशब्दानामेव प्राधान्यम् । अन्येषाम् तु तदुपकारित्वमेवेति तन्मूलक एव ध्वनिव्यपदेशः । (र)

(य) असंख्यक्रमव्यञ्जं पदप्रकाशनाह, सावस्थमिति ।—अत्रापिद विधी-
गिन उक्तिरियम् । तत् सावस्थम्—अङ्गप्रभाविशेषः, सर्वावयवगती विदग्धनवनोत्-
सवहेतुः कोऽप्यतिशय इत्यर्थः, असौ कान्तिः,—चोष्णत्वं, (प्रत्येकमवयवानां संख्यान-
सोभाग्यं कान्तिरिति चण्डीदासः) तत् रूपं—धीन्द्ये, स वचसां क्रमः,—परिपाटो,
मङ्गीत्यर्थः, तदा—तस्मिन् काले, नायिकासन्निधानसमये इति धावत्, सन्तोषावसरे
इति भावः, सुधाऽऽस्यदम्—वस्तुतयावम्, अभूत् ; अधुना—नायिकाविच्छेददशायां,
तद्विरहे इत्यर्थः, तु महान्, ज्वरः,—व्याधिः, सन्नापजनक इति धावत्, तत्तत्-
कारणस्य चतुर्वसन्नापकत्वादिति भावः ।

(र) विभावादिशब्दो रसे तदादिपदानां व्यञ्जकत्वमुपपादयति, अनेति ।—
अनुभवेकगोचरताव्यञ्जकानाम्—अनिबंधनीयत्वव्यञ्जकानाम्, प्राधान्यम्, अत्यलृष्ट-
विप्रकथ्यव्यञ्जने इति शेषः ; अन्येषां—विभावादीनां, सावस्थादीनां वा, तदुप-
कारित्वं—तदादिपदसङ्कारित्वमेव, इति हेतोः, तन्मूलक एव—पदमूलक
एव, न तु वाक्यमूलकः इति भावः ; “प्रधाने हि व्यपदेशाः भवन्ति” इति
न्यायादित्यर्थः । अत्यन्तसन्तोषसम्पादकवस्तुकारणात् विरहिण्यां दुःखातिशयो भवति
इति विप्रकथ्यातिशयो व्यञ्जते, इत्येतत्पदमतासंख्यक्रमव्यञ्जध्वनेरुदाहरणमुपपन्नम् ।
ननु तदादिपदानाम् अनुभवगोचरेऽभिधेयं, कथं पुनः व्यञ्जना ? इति चेत्, न,
अनुभवेकगोचरतेत्यनेनानिबंधनीयत्वस्य निश्चयत्वात् । (अत्र एव चण्डीदासः,—
“अनुभवेकगोचराः,—तत्कालचमत्कारिणो निवृत्तमशक्वाः, सर्वसंख्यप्राथम्या-
दिभिरपि प्राधान्यैः” इति व्याचकार) । इदञ्च बोध्यम् ;—दीर्घनामिव काव्यानां
सङ्घटनाविशेषात्पः मनोरमत्वप्रत्ययः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सङ्घटनानीपु समर्थते,
तस्मान् पदानाम् अपि, न केवलं वाक्यानां व्यञ्जकत्वद्वारा ध्वनिप्रसङ्गः सिद्धः इति
ध्वन्यालोके विशदीकृतम् । प्रदीपकताऽपि व्याख्यातम् ;—“ननु पदस्य व्यञ्जकत्वे
किमुपपन्नम् ? न च वाक्यात्मनां काव्यानां ध्वनित्वमिति, न वा केवलपदस्य

तदुक्तं ध्वनिज्ञता,—

“एकावयवसंख्येन भूषणेनैव कामिनी ।

पदयोत्खेन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥” (क)

एवं भावादिव्यपि कथम् । (घ)

“भुक्तिमुक्तिरुदेकान्तसमादेशनत त्परः ।

कस्य नानन्दनिख्यन्दं विदधाति सदागमः ? ॥” (ग)

व्यञ्जकत्वे सकलस्य वाक्यस्य मनोरमत्वं सदृष्टेति इति वक्तुं युक्तम्, इति चेत् ?—
केवलपदव्यञ्जकत्वेन न पदप्रकाशता, अपि तु तन्मध्यस्थेन, केवलपदस्य व्यञ्जक-
तावामपि अविबोधितवाच्यध्वनौ यदाकामिच्छत इत्येकस्य च संख्येन वा वा अतिशयिताये-
व्यञ्जकता, सा वाक्यस्यैव इति न दोषोऽस्ति ।

(क) नन्वितरसाचिह्नं विना पदस्य व्यञ्जकत्वं तावन्न सम्भवति, तत्र प्राधान्या-
प्राधान्यविशेषननविचिह्नकरम् ; तथा सति सर्वत्र वाक्यस्यैव व्यञ्जकत्वम् उप-
पन्नम् । पदगतध्वनिप्रभेदाङ्गीकारस्तु प्राचीनमतानुसारेणैवेत्यभिप्रायेण प्राचीन-
मतमुपपन्नमिति,—तदुक्तमिति । एकेति ।—एकावयवसंख्येन—एकाङ्कितेन, सुरचितेन
—चक्रद्वारेण, नासिकाखण्डमनुक्तादिना इत्यर्थः, कामिनी—सुन्दरीवत्, पद-
योत्खेन—एवदेशितेन तादृशपदप्रकाशेन, ध्वनिना—व्यञ्जेन, सुकवेः,—साधु-
कवेः, भारती—बाबो, समस्तमेव वाक्यमित्यर्थः, भाति—राजते, रम्यतामुपपद्यते
इति भावः ।

(घ) एवं भावादिव्यपीति ।—पदप्रकाशभावादिव्यपीत्यर्थः । तेषामपि
असंख्यकृतमव्यञ्जकध्वनित्वेनोदाहृतुंमुचितत्वात् ; तथा रसदपासंख्यकृतमव्यञ्जकानि
क्याव्यानि सदाहृतानि, तथा भावदपासंख्यकृतमव्यञ्जकानामपि सदाहृतानि सग्या-
पीति भावः ।

(ग) इत्युक्तिमूलं पदप्रकाशं वक्ष्यामि, मुक्तीति ।—जनान्तरसंनिधावुपनायके
जानते प्राणप्रसंख्येनैव इषं नृचयन्त्याः कस्यासिद्धतिरिवम् । मुक्तिः,—भोगः,
कर्मादिसुखमित्यर्थः, मुक्तिः,—चपवर्गः, तयोः कर्तृ—प्रदसंख्य इत्यर्थः, चपवत्,—
मुक्तिः,—सुरतसुखसम्भोगः, मुक्तिः,—मृदुसंभोगः, तयोः कर्ता, एकाव्ये—निर्जने,
समादेशने—तन्मोपदेशे, तत्परः,—निरतः, निर्जनीपासनाया एव प्राप्तीवत्वादिति
भावः, चपवत्,—एकाव्ये—जनशुभसद्वेतकाने, समादेशने—किसलयनतो, तत्परः ;
वदा,—एकाव्यसमादेशनक—वदुचीवोपदेशक कारणः, सदाननः,—संख्यार्ज,

अत्र सदागमशब्दः सन्निरुद्धितमुपनायकं प्रति सञ्ज्ञास्त्रार्थ-
मविधाय "सतः पुरुषस्यागमः" इति वस्तु व्यनक्ति । ननु
"सदागमः सदागमः इव" इति न कथमुपमाध्वनिः ? सदागम-
शब्दार्थयोरुपमानोपनेयभावाविवक्षणात् । रहस्यसङ्कोपनार्थ-
मेव हि इत्यर्थपदप्रतिपादनम् : प्रकरणादिपर्यालोचनेन च
सञ्ज्ञास्त्राभिधानस्य असम्बन्धत्वात् । (ष)

"अनन्यसाधारणधीर्धृताखिलवसुन्धरः ।

राजते कोऽपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः ॥" (स)

पुराणादिकम् इत्यर्थः, अन्ध, —व्यस्तार्थस्य सतः, —सत्पुरुषस्य भवाद्दृश्यस्य, आगमः,
—उपस्थितिः, अस्म—मद्विषयस्य जनस्य, आनन्दनिसन्दम्—आमीदप्रसववचनम्, आन-
न्दातिप्रवृत्तित्वर्थः, न विदधाति—न उत्पादयति ? न करोतीत्यर्थः ; अपि तु सर्व-
स्वैवेति ।

(ष) ईदृशार्थस्य काव्यव्यञ्जितेऽपि तत्र सदागमपदस्य प्रधानत्वादन्वेषां सह-
कारित्वात् पदव्यञ्जित्यपदेश इत्याह, अवेति ।—सन्निरुद्धितं—जगत्तरसन्निरुद्धौ उप-
स्थितमित्यर्थः । सञ्ज्ञास्त्रार्थमविधाय—अभिधया बोधयित्वा । सदागमशब्दा-
र्थयोः, —सत्यदार्थस्यागमपदार्थस्य चेत्यर्थः, सञ्ज्ञास्त्रसत्पुरुषवागमनयोरेति भावः ।
उपमानोपनेयभावस्य, अविवक्षणात्—वक्तुमनभिधायात् । अविवक्षायां हेतुमाह,
रहस्येति ।—हि—यस्मात्, इत्यर्थपदानां प्रतिपादनं—प्रयोगः । ननु "तदर्थं कृत-
मेतदर्थं भवति" इति न्यायादुपमानोपनेयत्वबोधकः कथं न स्यात् ? इत्यत आह,
प्रकरणादीति ।—[आदिना ययोऽवस्थादिसङ्गः] । सञ्ज्ञास्त्राभिधानस्यासम्बन्धा-
त्वेत्यन्वयः । असम्बन्धत्वात्—प्रकृतानुपयोगित्वात् । तथा च यत्र वाच्यार्थः प्रकृतोपयुक्तः,
व्यञ्जित्वेति नन्वहः, तत्रैवागत्या तथोरुपमानोपनेयभावः कल्प्यते । अथ तत्र व्यञ्जित्वे-
त्येव प्रकृतोपयोगित्वं, वाच्यार्थस्य तदङ्गत्वमिति न तदवसरः । उपनायकानुरागस्य
मोपनायकताया एव विवक्षितत्वात्, न तु उपमानोपनेयभावबोधनायार्थम् इति भावः ।

(स) शब्दशक्तिमूलं पदप्रज्ञास्त्रमलङ्कारमाह, अनन्वेति ।—न अन्वेषां साधा-
रणी—अनन्वृत्या इत्यर्थः, धीर्धृता तादृशः, धृता—पाठिता, हस्येनोद्धृता च,
अस्मिन्ना—समतां, वसुन्धरा—पृथ्वी, येन तदाविषः, स पुरुषोत्तमः,—पुरुषस्येहः,
कोऽपि राजा, जनति—पृथिवीतले, राजते । [अत्र पुरुषोत्तमपदस्यैव प्राधान्यमिति
सहयोग्य उपमाध्वनिरिति बोध्यम्] ।

अत्र पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः । अनयोः
शब्दशक्तिमूली संलक्ष्यक्रमभेदौ । (६)

“सायं ज्ञानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमखरमणिर्विश्रमत्रागतिः ।
आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममौलिनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥” (क)

(६) अनेति ।—पुरुषोत्तम इव—विश्वरिष । ननु अत्र पूर्वाहोऽपि श्रेष्ठ-
सम्बन्धेन “दुर्गांलङ्घितविषयः” इतिवत् वाक्यव्यङ्ग्यमीपमानोपमेयत्वमिति चेत् ?
सत्यम् । अनेकार्थस्य पुरुषोत्तमपदस्य सायंकलाय एकार्थकत्वानामपि अनन्वैतिपदानां
दृष्टकत्वं कल्प्यते इति पुरुषोत्तमपदस्यैव प्रधानत्वम् । “दुर्गांलङ्घितः,—” इत्यादौ तु
बह्वनामेव पदानां स्वभावत एवानेकार्थकत्वमिति ततोऽस्य भेदः । ननु संज्ञायामेव
[“संज्ञायाम्” (२ । १ । ४४ पा०) इति समासमासनात्] कथं पुरुषोत्तमपदस्य
अनेकार्थत्वम् ? न च सप्तमीसमासस्यैव संज्ञायां विधानात् षष्ठीसमासेन पुरुषश्रेष्ठ-
वाचकत्वमिति वाच्यं, निन्दारथे विहितायाः षष्ठ्याः [“न निन्दारथे” (२ । १ । १० पा०)
इति] समासनिषेधात् ; अच्यते,—पुरुषम् उत्तमयति—संसर्गेण उत्कृष्टं करोतीति
व्युत्पत्त्या तस्य पुरुषश्रेष्ठवाचकत्वात् । अनयोरिति ।—शब्दशक्तिः मूलं यथोः तौ,
शब्दशक्त्युद्भववित्थर्थः । अष्टमन्यत् ।

(क) स्वतःसम्बन्धवस्तुचङ्गं वस्तु पदप्रकाशयमाह,—सायमिति ।—पक्षि उप-
नायकेन भुक्तां स्नातागतां सखीम् उपहसन्त्याः कक्षाशिशुङ्गारियम् । सायं—सव्या-
काशे, ज्ञानम्, उपासितं—ऊर्ध्वं, मलयजिन—अन्वयेन, अङ्गं समालेपितम्, [एतेन
ज्ञानमलयजलेपथोः अमप्रतिबन्धकत्वं दर्शितम्] । सायंपदस्य त्रिसृङ्गत्वंपसायाङ्-
परत्वे तन्नातपसम्बन्धवशात् तां वारयति, यात इति ।—अखरमणिः,—मूर्त्यः, अस्ता-
चलमौलिम्—अस्ताचलस्य चूर्णां, यातः, (अतः) अत्र—मत्सकाशे इत्यर्थः, विश्रमं
—निःश्रमं, स्वच्छन्दमित्यर्थः, यथा तथा आगतिः,—आगमनं, [“विश्रममन्दागतिः”
इति काव्यप्रकाशकारसम्मतः पाठः, तथा सति विश्रमम् अत्र च मन्दं यथा स्नातवा-
ऽऽनतिरित्यर्थः । अत्र असमस्तलाङ्गीकारे विश्रमोऽसौ मन्देति तथोक्ता गतिः,—
गमनं, अखरमिति भावः । एतेन सायं मूर्त्यस्य असमस्तत्वात् स्नातपक्षेत्रोऽपि
नास्तीति सूचितम्] (तथाऽपि) तव सौकुमार्यं—मार्दवं, आश्चर्यम्—अद्भुतम्,

अत्र स्वतःसम्भविना वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया स्नाता-
ऽसीति वस्तु व्यज्यते । तच्च “अधुना क्लान्ताऽसि, न तु पूर्वं कदा-
चिदपि तव एवंविधः क्लमो दृष्टः” इति बोधयतोऽधुनापदस्य
एवेतरपदार्थोत्कर्षादधुनापदस्यैव पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यम् । (ख)
“तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

तच्चिन्ताविपुलाद्वाद्दक्षीणपुण्यचया तथा ॥

चिन्तयन्ती जगत्सृतिं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।

निरुच्छासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥” [युग्मबन्ध] (ग)

अनन्यसाधारणमित्यर्थः, येन—सौकुमार्येण हेतुना, अधुना—इदानीमेव, न तु इतः
प्रागिति भावः, अभितः,—बहिर्गत्य उभयतः, क्लान्ताऽसि । क्लमश्चापक्वमाह,
नेमदन्धमिति ।—(यतः) ते—तव, नेमदन्धं—नयनयुगलम्, अमीलनस्यतिस्वरं—न
विद्यते मीलनस्य—मुदस्य, व्यतिस्वरः,—पौनःपुन्येन प्रवृत्तिः सम्बन्धो वा यस्मिन्
तत् तथोक्तं, मीलनस्यकारणितम् इति यावत्, तत् यथा स्यात् तथा, स्वत एव
सुदृढं न भूत्वा इत्यर्थः, आसितुम्—अवस्थातुं, न शक्नोति—न पारयति । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

(ख) अत्रेत्यादि ।—स्वतःसम्भविना—स्वभावतः सम्भवितुं योग्येन, वस्तुना—
वाक्याश्रयत्वेन । ननु तादृशार्थस्य वाक्याश्रयत्वे वाक्यगतध्वनिरेवार्थः, न तु पदगतः ?
इत्यत आह, तद्वेति ।—तच्च—तादृशव्यङ्ग्यत्वेत्यर्थः, “अधुना क्लान्ताऽसि” इत्यादि बोधयत
इति ।—तथा च तादृशक्लमस्य सौकुमार्यप्रयुक्तत्वे दिनान्तरेऽप्येवं स्नात्, अतोऽधुना-
पदादाधुनिकक्लमहेतुत्वात् इति भावः । ननु तथाऽधुनापदस्यैवेति नियमः क्वमुप-
पद्यते ? स्य समर्थं बोधयतां पदान्तराणामपि व्यञ्जनायामुपचारसम्भवात् ; इत्यत
आह, इतरिति ।—अधुनापदस्य इतरपदार्थानामुत्कर्षाधानात् तस्यैव पदान्तरापेक्षया,
वैशिष्ट्यं—प्राधान्यम् ; अधुनापदार्थप्राधान्येन तावदाकाशेन तादृशपदान्तराणामपि
परपुरुषपरिचयव्यञ्जकत्वम् ; तथाहि “साधम्” इत्यादि अधुनापदार्थप्रतिस्वयानेन
साधनानुष्ठानस्य निमित्तान्तरानुसन्धानप्रतिबन्धादविवक्षितमेव परपुरुषपरिचयं,
नक्षत्रजलेने तत्सम्भोगोपनं, सूर्यास्तगमनं चान्यविधोपभोगस्य च दर्शनार्थात्
प्रत्यावयति । अतोपदास एव महावाक्यव्यङ्ग्यः, इदञ्च व्यङ्ग्यं तत्र सर्वव्यङ्ग्यमित्यर्थम् ।

(ग) स्वतःसम्भविवस्तुसंज्ञानुसङ्गकारं पदप्रकाशनाह, तदिति ।—राशौस्त्वै

“पश्यन्त्यसङ्ग्रपथगां त्वहानजलवाहिनीम् ।

देव ! त्रिपथगाऽऽत्मानं गोपयत्यग्रमूर्धनि ॥” (ङ)

इदं मम । अत्र “पश्यन्ती” इति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिङ्गालङ्कारेण न केऽप्यन्ये दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालङ्कारोऽसङ्ग्रपदद्योत्यः । एवमन्येषु अपि अर्थशक्तिमूलः संलक्ष्यक्रमभेदेषु उदाहार्यम् । (च)

पुननं कृतं, येन ज्ञानत्वमिति काव्यलिङ्गालङ्कारः ज्ञानादिपदद्योत्यः । कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यञ्जं वस्तु पदप्रकाशं यथा,—“चन्द्रधवलासु रात्रिषु धनुषि कुसुमं समास्फाल्य । एकच्छवमनकृत्स्निभुवनराज्यं करोत्यनिशम् ॥” अत्रानकृत्स्न्यापास्फालनपूर्वकत्रिभुवनाधिकारकरणस्यालौकित्वात् कविप्रौढोक्तिसिद्धेन तेन वस्तुना शेषां कामिनामसौ राजा, तेषां न चोऽपि तदादेशपरान्मुख इति जाण्डियरूपभोगपरैः केषलं तैर्निशाऽतिवाञ्छते इति त्रिभुवनराज्यपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते । कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुव्यञ्जोऽलङ्कारः पदप्रकाशो यथा,—“निमित्तशरविद्याऽर्पयत्वनक्तो दृशि सुदृशः क्षवलं वयस्यराले । दिशि निपतति यत्र सा च तव व्यतिकरमेव समुन्निवन्त्यवस्थाः ॥” अवस्थाः,—प्रागुक्ताः दिग्दृशालिकाः दृश कामदृशाः । अत्र कर्मिकाणां युगपदुन्नेष्वरूपं वस्तु वाक्यार्थः, स च स्ततोऽसम्भवित्वात् कविप्रौढोक्तिसिद्धः, तेन व्यतिकरपदद्योत्यो विरोधो व्यज्यते । कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारव्यञ्जं वस्तु पदप्रकाशं यथा,—“सन्तापभाजा हृदयेन हारो निवार्यमाथोऽपि मुहुर्भृगात्त्याः । वञ्चोजमारस्य वयस्यभावाद्दिगुदजातिर्न चलत्यमुष्मात् ॥” [विशुद्धजातिः,—विशुद्धमुक्ताजातिघटितः] । अत्र विशुद्धजातित्वहेत्वलङ्कारेणानवरतकल्पमान एवास्ते इति न चलतीति पदव्यञ्जं वस्तुनपगमनहेतुत्वस्य अवान्तरत्वेन आरोप्यमाषत्वात् कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वम् इति सङ्केपः ।

(ङ) कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारव्यञ्जमलङ्कारं पदप्रकाशनाह, पश्यन्तीति—
हे देव ! त्रिपथगा—गङ्गा, तव दानजलवाहिनीम्, असङ्ग्रपथगां—बहुमार्गगामिनीं, पश्यन्ती आत्मानम्, अयस्य—इरस्य, मूर्धनि—शिरसि, [अग्रमूर्धपदेन मूर्धोऽन्त्यगोपनसमधेदंशवत्वं सूचितम्] गोपयति । [अत्र दानजलस्य नदीरूपत्वं स्ततोऽसम्भवि कविप्रौढोक्त्या सिद्धम् । अतोऽपि व्यञ्जा] ।

(च) अचेति—काव्यलिङ्गालङ्कारेण—“द्वितीर्थाक्यपदाथेले काव्यलिङ्गमुदाहृतम्” इति लक्षणेन, पश्यन्तीति हेतुगर्भविशेषरूपेण इत्यर्थः । एवमन्येषु इति ।—कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुलङ्कारव्यञ्जं प्रुदाहृतं कविनिबद्धवस्तु-

तदेवं ध्वनेः पूर्वोक्तेषु अष्टादशसु भेदेषु मध्ये शब्दार्थ-
शक्त्याद्यो व्यङ्ग्यो वाक्यमात्रे भवनेकः । अन्ये पुनः सप्तदश
वाक्ये, पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति पञ्चत्रिंशद्भेदाः ।

प्रबन्धेऽपि मतो धीरैरर्थशक्त्याद्भवो ध्वनिः॥२६५॥(छ)

प्रबन्धे—महावाक्ये । अनन्तरोक्तदादशभेदोऽर्थशक्त्याः ;
यथा महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे,—

“अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसङ्घुले ।

कङ्कालवङ्घुले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यद्वि वा द्वेषः प्राणिनां गतिरोद्दयी ॥” (ज)

प्रौढोक्तिविहङ्गवद्वङ्कारव्यङ्ग्येषु चतुर्षु भेदेषु यथा,—“वृतरामचमस्तत्र पञ्चभिः
पुष्पपत्रिभिः । युवत्वाऽभोधया प्रत्या जगद्विष्यति मन्यवः ॥” अत्र नायिका-
रूपशक्त्या मन्त्रशक्त्य जगद्वेधनमसम्भवि, कविनिबद्धप्रौढोक्तिविहङ्गं वस्तु, तेन नायिकायाः
सर्वमनोहरस्वरूपं वस्तु जगत्पदद्योत्यं प्रकाशयते । “यो व्रजव्यतितरां सहायतां हन !
विश्वविजये मनोभुवः । तं निश्चय्य मधुरं पिबस्वरं कः प्रयाति धृतिमानतानने ! ॥”
अत्र पिबस्वरसहायस्वरस्य विश्वजयो वस्तु कविनिबद्धप्रौढोक्तिविहङ्गं, “तेन मानमङ्ग-
कारणे पिबस्वरे सत्यपि मानो न भयः” इति विशेषोक्तिरङ्कारः आगत इति पद-
द्योत्यो व्यज्यते । “सन्तप्तचामीकरचारुवर्षे कर्षे निबद्धं नवकर्षिकारम् । तदेव प्रच्छं
मदनस्य जेषं जगत्त्रयं तेन श्रितं भवत्या ॥” अत्र नायिकाकर्षापिप्तं नवकर्षिकारमेव
मदनशस्त्रमिति रूपकं कविनिबद्धप्रौढोक्तिविहङ्गं, कर्षिकारेण तत्र सुखस्य तादृशी शोभा
जाता, यथा वीतरामा अपि अरपराधीना भवन्ति, इति वस्तु जगत्त्रयपदप्रकाशं
व्यज्यति । “यत्रयन्त इवामाति राक्षसे दानसम्भवम् । देव्यं न हन्यते हन ! तेन
दृष्टिविरीधि मे ॥” अत्र यत्रयः शक्त्यासम्भवात् तेन चन्द्रोपमानमव्यसम्भवि कवि-
निबद्धप्रौढोक्तिविहङ्गं, तेन देव्यमेव तमः इति रूपकं दृष्टिपदद्योत्यं व्यज्यते इति हिक् ।

(छ) प्रबन्धे इति ।— अर्थशक्त्याद्भवः ध्वनिः धीरेः,—विहङ्गः, प्रबन्धे—महा-
वाक्येऽपि, मतः,—कवितः । पञ्चत्रिंशद्भेदाः पूर्वोक्ताः ; प्रबन्धमताय चादशेति
निश्चित्वा सप्तचत्वारिंशद्भेदाः इति बोध्यम् ।

(ज) कङ्कालवङ्घुलवस्तु प्रबन्धप्रकाशनाय, पञ्चनिवि ।—श्मशान

इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य, श्मशाने मृतं बालमुपादाय
तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टम् । (भ)

“वादित्योऽयं स्थितो मूढाः ! स्नेहं कुर्वत साम्प्रतम् ।

बहुविधो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ।

अमुं कनकवर्षाभं बालमप्राप्तधीवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं बालास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥” (ज)

इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परित्यागोऽनभिलषित
इति वाक्यसमूहेन द्योत्यते । अत्र स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः ।

अतवाक्यं त्वजतः तद्वन्तुं पति गृध्रस्य वचनमिदम् । गृध्रेः, गोमायुभिः,—प्रमादेषु,
बहुले—व्याप्ते, कडाखाः,—शरीराण्यनि, बडखा यत्र तादृशे [“कडाखबडखे” इति
पाठे—कडाखेन व्यःप्ते इत्यर्थः] अत एव सर्वेषां प्राणिनां भयङ्करे, घोर—दाहणे,
कश्चिन् श्मशाने स्थित्वा अस्मिन्—स्थितिर्न कर्तव्येत्यर्थः ; कालधर्मः,—पक्षत्वं, तन्
उपामतः,—प्राप्तः ; प्रियो वा, यदि वा देवः,—प्रियः, कश्चित्, इह—श्मशाने,
न च जीवितः, जात इति शेषः ; प्राणिनां गतिः दूरेण—पवन्प्रकाराः ; पक्षत्वमुपा-
गतः कश्चित् न पुनश्चोच्यते इति भावः । महाभारतस्येदम् ।

(भ) इति दिवसे इति ।—दिवसे शक्तस्य—दिने भक्षयन्नमस्येत्यर्थः । गमन-
मिष्टमिति ।—“वाक्यसमूहेन द्योत्यते” इत्यनेनान्वयः बोध्यः ।

(ज) गोमायुःशक्तस्य तादृशव्यञ्जनात्, वादित्योऽयमिति ।—इ मूढाः !
[“वालाः !” इति पाठे—शिशुबुद्धय इत्यर्थः] अयम् वादित्यः,—सूर्यः, स्थितः, नेत्रं
पारिवरित्वा भावः, [वादित्यसत्त्वान् युष्माकं राक्षसरातोऽपि भीतिनांस्तीति सूचितम्]
साम्प्रतं स्नेहं कुर्वत, स्नेहकारणं स्थितिरिवेति भावः, अयं—सत्यासमवासरः, मुहूर्त्तः
बहुविधः—दाहकतया विघ्नपूर्थः, सम्भावितभूताद्यावेष्टः इत्यर्थः, [तदवगमात्
मुहूर्त्ताभरे जीवन्तस्य सम्भावना दर्शिता] कदाचन जीवेदपि ; जीवन्सम्भावनायां हेतु-
नाह, अमुमिति ।—इ वालाः !—अथा इत्यर्थः, कनकवर्षाभं—कान्तकान्तिं,
[कनकवर्षाभले उपविष्टासाभावात् जीवन्सम्भावना दर्शिता] अप्राप्तधीवनं—
विजोरम्, अमुं, बालं, गृध्रस्य वाक्यात् अविशङ्किताः,—सर्वथा प्रवृत्तौवनाऽऽर्था परि-
त्यज्य गृध्रादिना व्यापादनमशुभ्याः सन्तः, कथं त्यजध्वम् ? । [“कडाखम्” इत्यत्र
ःकारः प्रथोः] ।

एवमन्येषु एकादशभेदेषु उदाहार्यम् । एवं वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे उदाहृतम् ।

लक्ष्यार्थस्य यथा,—“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादि ।
व्यङ्गाथस्य यथा,—“उभय गिञ्जल” इत्यादि । अनयोः स्वतः-
सम्भविनोर्लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थौ व्यञ्जकौ । एवमन्येषु एकादशभेदेषु
उदाहार्यम् । (ट)

पदांशवर्णरचनाप्रबन्धेष्वस्फुटक्रमः ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्गो ध्वनिस्तत्र पदांशकः॥२६६॥ (ठ)

प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः ।

यथा,—

“चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायौव स्नसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।
करं व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं
वयं तस्वान्वेषाम्भुकर ! इतास्त्वं खलु कृतो ॥” (ड)

(ट) इति निश्चीति ।—समर्थक—भवचचनस्त्रेण्यः । अत्र स्वतःसम्भो,
वाच्यार्थः इति शेषः, व्यञ्जकः,—वाच्यम् । एवं—निरुक्तध्वनिसमूहः इत्यर्थः ।
[अनयोः स्वतःसम्भविना वस्तुना मङ्गावाक्यमतेन वस्तु व्यज्यते] । लक्ष्यार्थस्येति ।—
व्यञ्जकत्वे इति शेषः, एवमन्येषुपि । निःशेषेत्यादि ।—लक्ष्यार्थस्य—“तस्मान्तिकनेत्र
जतादि” इति विपरितेजस्यवया बोधितस्य इत्यर्थः, [अनेन स्वतःसम्भविना वस्तुना
रसकल्पं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम्] । “उभय” इत्यत्र स्वतःसम्भविभ्यां लक्ष्यार्थ-
व्यङ्गाथार्थौ वस्तुभ्यां सङ्केतस्मानकल्पं वस्तु व्यज्यते इति बोध्यम् । एवमन्येष्विति ।—
एकादशत्वं लक्ष्यव्यङ्ग्योः प्रत्येकापेक्षया, समयापेक्षया तु द्वाविंशन्ति इष्टव्यम् ।

(ठ) पदांशेति ।—चस्फुटक्रमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्गः ध्वनिः, पदांशे, वचने,
रचनाव्यां, प्रबन्धे च भवति । तत्र—पदांशादिषु मन्त्र इत्यर्थः, पदांशकः, ध्वनिरिति
शेषः, प्रकृत्यादिभेदादनेकविधः इति नयांशिनान्वेति ।

(ड) पदांशमनुदाहरति, चक्षेति ।—अनरं प्रति दुःप्रमत्तकीक्रियाम् । हे
अधुकर !—अनर ! करं—दावं, व्याधुन्वत्याः,—वाचनापेक्षितकृतो विचिपन्त्याः,

अथ “इताः” इति न पुनः “दुःखं प्राप्तवन्तः” इति इन् प्रकृतेः । (ठ)

“मुद्गरङ्गलिसंहताधरौष्ठं

प्रतिषेधाक्षरविह्वलाभिरामम् ।

मुखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाख्याः

कथमध्युन्नमितं न चुम्बितं तु ॥” (ण)

अक्षाः प्रकुलजाया इति शेषः, अक्षी—अक्षवी, अपाक्षी—नेत्रपाक्षी (“अपाक्षी
नेत्रयोरक्षी” इत्यमरः) अक्षाः तां तक्षीक्षां, वेपथुमतो—त्वदानमनश्चक्षुषा इतस्ततः
सतसंघट्टिपातेन अतिअपक्षानिबन्धः, घट्टिं—नयनं, बहुप्रः,—पुनः पुनः, स्यसि ;
रङ्गलाख्याधीव—गुप्तभाषीव, कर्षान्तिअक्षरः,—कर्षसमीपगः सन्, सद्—सन्द,
खनसि—गुह्यसि ; [अनेन अपीलपुष्पनविशेषः भवति । क्षानिनः खलु रङ्गला-
ख्यानव्याजेन अपीलं पुष्पन्ति इति प्रसिद्धिः] तथा रतिसर्वस्व—सुरतसर्वधनम् ;
यदा,—रतौ सर्वस्वनिव आदरणीयम्, [अनेन तस्य क्षानिच्छावः व्यज्यते] अक्षरं—
हस्तच्छदं, पिबसि—पुष्पसि, दक्षसि इत्यर्थः ; अतः त्वं खलु—त्वमेव, कृती—कृतवद्-
कृत्यत्वात् कृतायै एव, तवैव कृतित्वं सर्वभावेन सिद्धमिति भावः ; वयम्—एवंविधाभि-
क्षाविषः अपि तद्घट्टिप्यां दिवज्जिताः इत्यर्थः, [अत्र बहुवचनेन आत्मनि गौरवं, तच्च
अहं प्रख्यातपुरुषसंज्ञोत्पन्नः, सुकपः, युवा, मानवः, वृषतिः, अक्षाः सर्वथा योग्योऽपि
इत्यादिकं व्यज्यते] तस्मान्नेवात्—इयं अत्रपरिघट्टनमा न वेत्यादितत्त्वपरीक्षातः,
इताः,—इतभावाः, अतिपीडिताः इत्यर्थः ; यदा,—वस्तुज्ञेन अन्विष्यमाने आयास-
मावपाक्षीमृता जाता इत्यर्थः । [अथ त्वं कृती, न वयमिति व्यतिरेको व्यज्ञः,
अमरस्य अभाषीक्तेः अभाषीक्ताः, नपुंसकरस्य कृतित्वे पाठप्रथमतं वाक्यजातं हेतु-
भूतमिति आव्यसिद्धं, अमरस्य च अमरपदानुवागोचरत्वेन मुखे तद्विधेवानु-
रक्षणमिति कृत्वा आत्मिमान् व्यज्ञयेति बोध्यम्] । अग्निज्ञानप्रकुलकस्येदं पद्यम् ।
त्रिखरिणी इत्यम् ।

(ठ) अत्रेति ।—इता इत्यनेन दुःखातिशयो व्यज्यते, दुःखं प्राप्तवन्त इति प्रयोगेण
प्रकृतोपपुक्तस्य दुःखातिशयस्य प्रतीतिर्न जात इत्याशयः । इन् प्रकृतेरिति ।—इन्
प्रकृतेरेव प्राधान्येन व्यञ्जकत्वमिति शेषः ।

(ण) मुद्गरिति ।—नीतव्या प्रकुलजायां नीतवां दुष्कलकानुवापवर्चनमेतत् ।
पक्षादि सन्धनवीरिति पक्षाली—[“सिष्पादिभ्यश्च” (५।२।७७ पा०) इति खच्]
श्रीमनपक्ष्मलाक्षिणी, अक्षिणी—नयने, वलासवीक्षायाः, [“बहुनीषो सन्ध्याक्षीः”

अत्र "तु" इति निपातस्यानुतापव्यञ्जकत्वम् । "न्यकारो
 क्षयमेव मे यदरयः" इत्यादौ "अरयः" इति बहुवचनस्य,
 "तापसः" इत्येकवचनस्य, "अत्रैव" इति सर्वनाम्नः, "निवृत्तिः"
 इति "जीवति" इति च तिङ्, "अहो" इत्यव्ययस्य, "ग्रामटिका"
 इति टिक्चरूपतद्धितस्य, "विलुण्ठन" इति व्युत्पसर्गस्य, "भुजेः"
 इति बहुवचनस्य व्यञ्जकत्वम् । (त)

(शाश्वर १२१ पा०) इति षचि "विह्वीरादिभ्यश्च" (४।१।४१ पा०) इति ङीप् ।
 अङ्गुलशाया इति श्रेयः, मुहुः,—पुनः पुनः, अङ्गुलिभिः, संशयो—आश्यादितो,
 अथरोहो बल्य तादृशं, प्रतिविधाचरेण—"न हि न हि" इत्येवं वचनश्रीमेव, शो-
 विह्वः,—वेत्तव्यं, तेन अभिरामं—मनोहरम्; यद्वा,—प्रतिविधवचसा विह्वं—
 व्याकुलन, अत एवाभिराममित्यर्थः, अंशविवर्ति—अंशे—स्वल्पदेशे, विवर्तयितुं—
 परिवर्त्य ख्यातुं शीघ्रमस्य तत्, मुहुं, कथमपि—महताऽऽयासेन, अङ्गुः परागापकार-
 च्छलेन इति यावत्, उन्नमितम्—अङ्गुलीभ्यामुर्दीकृत्य धृतं; पुन्यनश्रीमेवतां शीत-
 नित्यर्थः, तु—किन्तु, न चुम्बितं—न मया हतपुच्छन चुम्बितं शक्तमित्यनुतापातिशयः ।
 [अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः] । अभिज्ञानशकुन्तलस्येद पद्यम् । अशौपच्छन्दसकव्याम-
 च्छन्दः, तदुक्तं यथा पेश्ले,—"गोपच्छन्दसकम्" इति ।

(न) न्यकार इति ।—व्याख्यातमिदं प्राक् । "अरयः" इति बहुवचनस्य" इत्यादि
 षष्ठ्यानां, "व्यञ्जकत्वम्" इत्येतेनान्वयः । "अरयः" इति बहुवचनेन अरैरेकस्यादि
 लङ्गावोऽनुचितः, किं पुनर्वङ्गनामिति । तापस इत्येकवचनेन अरोषा प्रतोकाराचमन्त-
 श्चापितम्; यद्वा,—यदि विहितपराक्रमा महान्ता देवराजाद्यन्वतमाः शतवः समुद्यताः
 स्युः, तदाऽपि अमं, किन्तु तवाव्यक्ताकं भक्त्युत्थापकः ! अहो ! अत्रापि तापस इति
 एकवचनेन अमर्षातिशयं, तथा हि,—यद्यपि एकतापसनिग्रहमेव सर्वरक्षा क-
 रन्भवति, परन्तु शोऽपि सर्वप्रायेः कर्तुमशक्य इति । अमेति इदं पदेन, यदि शोऽपि
 दूरं परोऽप्यं न हन्तुं समुद्यतः स्यात्, तदाऽपि किञ्चित् अमं, किन्तु मत्प्रविष एवो-
 ष्णमोरपरोक्षमपराधित्वस्यान्वतमसङ्गनीयमिति; यद्वा,—रिपुनिग्रहे दूरगमनादि-
 व्यापारो नास्ति, तथाऽपि अ न कर्तुं शक्यते इति । निवृत्तीति वर्तमानापकार-
 कवनेन, विलम्बावच्छिन्नो रिपुनिग्रहे नास्तीत्यनुद्यतः । जीवतीति जीवमस्य वर्तमानत्व-
 व्यापनेन, इतः पूर्वमेव मे मरुचमुचितमासीत्, किन्तु नाशीदित्येव कष्टं, न हि
 मरुचोः परामर्शः क्वनपि बाधते इति । अहो ! इति अव्ययस्य जीवमस्य लक्ष्यत्व-

“आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा

नासाद्ये नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः ।

मौनञ्चेदमिदञ्च शून्यमधुना यद्विज्ञमाभाति ते

तद्गुणः सखि ! योगिनो किमसि भोः ! किं वा विशेष्यसि ? ॥” (ध)

ख्यापनं, मानिनाम् एतादृशपरिभवे जीवनमन्वन्तमनुभूयतेति । स्वर्गवामटिकेति स्वर्गस्य सुदृशानन्वख्यापनेन तदुच्छ्रयनमपि यत्न आसाद्ये न, सोऽपि तापसेन पराभूयते, अहो ! दुर्दैवविश्वसितमेतत् इति । यदा,—टिक्त्वरूपस्य चत्वार्यङ्गस्य तद्विज्ञानस्य स्वर्गस्य विस्तृष्टनेऽतिशयाभावरूपं व्यञ्जयन्, इति । व्युरसर्गस्य सुच्छ्रयनस्य विस्तृष्टनस्य—स्वर्गविस्तृष्टनस्यैवर्थः, वैश्वस्यङ्गनेन सुरपतेः अचन्तपरामवकारिणो रावस्यस्य एकतापसेन पराभव दुर्दैवेनोपपद्यते इति । सुजेरिति बहुवचनेन सुजानां बहुत्व-ख्यापनेन, रिपुनिपटे रावस्यस्य एतादृशाधिकसाधनसत्त्वेऽपि स कर्तुं न शक्यते इति व्यज्यते । यद्यप्येते संबन्धनस्यङ्गानां वस्तुञ्जनयः एव, तथाप्येते संबन्धनस्य-व्यङ्गस्य निवेदाख्यभावस्य पोषकाः, इति तेनेव व्यपदेशः ।

(ध) आहारे इति—विरटिचौमुपदसन्त्याः सख्या सक्तिरियम् । भोः सखि ! [इदञ्च प्रत्ययसूत्रकं सन्धीषणं, तेन योगिन्या न कुत्रापि प्रपश्ये भवति, तत्र तु प्रपश्येऽस्तीति सखीवचनेन व्यज्यते] । आहारे—मौजने, विरतिः,—राजाभावः, अप्रवृत्तिरिच्छाः, आहारे इति विषयसप्तम्या आहारविषयकारणाभावः एव, न तु योगिनीवत् अनिष्टसाधनताज्ञानात् योगप्रतिभूद्वाहारावृत्तिः ; तदुक्तं,—“नात्यत्रतस्तु योगोऽस्ति न चेद्यात्मनत्रतः” इति (भ० गी०), एवञ्च योगिन्या वैधाहारे प्रवृत्तिरिति विशेष्यस्यास्तु (तत्र) सर्वेच्छिन्नेवाहारे कीतरागतेति भावः । समस्तविषयाणां—सर्वेषां विषयाणां—भोग्याणां, यामि—समूहे, परा—आत्मनिष्ठौ, निवृत्तिः ; [यत्र समस्तेति परेति च विशेषणेन योगिन्याः सर्वविषय-निवृत्तिर्न दृश्यते, शरीरधारणोपयोगिषु तस्याः प्रवृत्तिर्द्वन्द्वानात्, विशेष्यस्यास्तु सर्वेच्छिन्ने विषयेषु न प्रवृत्तिर्भवतीति, तथा—योगिन्याः निवृत्तेरात्मनिष्ठत्वं नास्ति, विशेष्यस्यास्तु आत्मनिष्ठता, योगिन्याः योगसाधने यद्वच्छोपपद्ये च विषये प्रवृत्तेः, तत्र च सर्वेषु विषयावृत्तयोः पादेषु व्यज्यते] । नासाद्ये नयनं, तिष्ठतीति श्रेयः, विनास्तिमितत्या-दिति भावः, यच्च एकतानम्—एकत्वम्, अनन्वृत्तौत्वर्थः, मनः तदेतत् अपरम्—अन्यत् । [योगिन्या ध्यानसमये एव नासाद्ये नयनं, मनसश्च एकतानत्वं भवति, विशेष्यस्यास्तु (तत्र) सर्वदेव तद्गुणमिति तदेतदपरमिति व्यञ्जयतीति] । इदं

अत्र तु “आहारे” इति विषयसप्तम्याः, “समस्त” इति “परा” इति च विशेषणद्वयस्य, “मौनं चेदम्” इति प्रत्यय-परामर्शिनः सर्वनाम्नः, “आभाति” इत्युपसर्गस्य, “सखि” इति प्रणयसंस्कारणस्य, “असि भोः” इति सोपहासोत्प्रासस्य, “किं वा” इत्युत्तरपक्षदाह्यसूचकस्य वाशब्दस्य, “असि” इति वर्तमानोप-देशस्य तत्तद्विशेषयञ्जकत्वं सङ्गदयसंवेद्यम् । (८)

वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते । प्रवन्द्ये यथा,—महाभारते

मौनं—तूष्णीवावयः [योगिनी मौनसमये इङ्गितादिना चर्चे बोधयति, तत्र तु इङ्गिता-ऽऽदिनाऽपि चर्चेबोधकत्वं नासीति इदंपदेन व्यज्यते] । इदञ्च विश्वं यत् ते—तत्र, अत्रुणा शून्यम् आभाति—आ—सम्यक्प्रकारेण भातीत्यर्थः ; [योगिन्याः विश्वं तत्त्वे-नासङ्गत् प्रतिभाति, विद्योगिन्याश्च सदपि विश्वं प्रकृतानुपयोगित्वेनासदिव प्रतिभातीति इदंपदेन व्यज्यते, तथा योगिन्याः विश्वस्य शून्यत्वेन ज्ञानं परमात्म्यावच्छिन्नञ्च तु न, विद्योगिन्यास्तु तत्र सङ्गस्यैव विश्वं शून्यमिति आरूपसर्गस्य व्यज्यते] । तत्—तस्मात्, त्रूयाः,—कथये; योगिनी असि किम् ? वा अथवा, [इदञ्च विद्योगिन्येवासौत्पत्तरपक्षं द्रष्टव्यति, तथा आस्य न त्वं योगिनी, किन्तु सत्य विद्योगिन्येवासौति व्यञ्जयति] किं विद्योगिनो असि ? [अथञ्च परिहाससूचकः प्रश्नः, तेन सोप्रासस्य उपहाससूचकस्य चस्य प्रश्नस्य योगिनोव प्रतीवसे, न तु तथाभूता त्वमिति व्यङ्गिबोधः, तथा असौति वचनमानकालिका क्रिया प्रत्यक्षतामनुभावयति] । आर्द्धविकीकितं इत्यम् ।

(८) अत्र लिति ।—“आहारे” इति, विषयसप्तम्याः व्यञ्जकत्वमिति शेषः, एवं परचापि षष्ठ्यन्तेन व्यञ्जकत्वमिति सन्वन्वनीयम् । “मौनं चेदम्” इति ।—प्रत्ययपरा-मर्शिनः,—प्रतीवसे इति प्रत्ययः,—प्रतीतिविषयः, तस्य परामर्शिनः—वाचकं तस्य, [“प्रत्यय” इत्यत्र “प्रत्यय” इति क्वचित् पाठः, तथा सति प्रत्ययवाचकत्वेत्यर्थः] । सर्व-नाम्नः,—सर्वादिगणानामेतस्य प्रातिपदिकस्य, इदंशब्दस्येति यावत् । प्रणयसंस्कारणस्य—प्रणयः—प्रेम, आरयति—प्रत्याशयतीति तस्य तथोक्तस्य, प्रेमसूचकस्येत्यर्थः [अत्र गण्दादित्वात् ष्णुः] । उपहासिन सङ्ग वचते इति च आसौ उप्रासः,—कथनं तस्य । तथाविशेषव्यञ्जकत्वं—तत्तेषाम्—आहारादिविषयविरत्यादिषुपात्रां प्रतिपाद्यानां, श्रे विशेषाः,—प्रकाराः [“विशेष” इत्यत्र “विषय” इति पाठे—तेषां तेषां श्रे विषयाः, प्रतिपाद्याः इत्यर्थः] तेषां व्यञ्जकत्वं—व्यञ्जनं श्रेतकत्वं, सङ्गदयसंवेद्यं—संवेद्यता-मनुभवविषयम् ।

शान्तः ; रामायणे कश्चः ; मानसमीमाधवरत्नावल्यादौ
शृङ्गारः । एवमन्वय । (घ)

(५१)

तदेवमेकपञ्चाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः । (न)

(घ) चर्चरचनवीरिति ।—वचः,—माधुर्यादिगुणव्यञ्जकः, रचना—पद-
विन्यासविशेषः, साऽपि माधुर्यादिगुणव्यञ्जिका, तयोः, माधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वादिति
भावः । उदाहरिष्यते इति गुणपरिच्छेदे इति शेषः । एवमन्वयेति ।—“माघे
त्रिमुपासद्भूतोक्तौ सन्धौ वाच्ये वस्तुमात्ररूपी विषयः शब्दशक्तिमूकः प्रवन्धव्यञ्जनी दृश्यते”
इति चण्डीदासः ।

(न) तदेवमिति ।—तत्—तस्मात्, एवम्—उक्तरीत्या, मूल—पूर्वोक्तम्,
ध्वनेः एकपञ्चाशत् भेदा मताः । तथाहि,—लक्षवामूलध्वनिः, चर्चान्तरसङ्कुचितवाच्यः
अलन्तितिरस्कृतवाच्य इति द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । असंलक्ष्यकमन्वयज्ञः,
पदपदांशवर्णरचनावाक्यमहावाक्यगतत्वेन षड्विधः । शब्दशक्त्युक्तः संलक्ष्यकमन्वयज्ञः,
वस्तुलङ्काररूपत्वेन द्विविधोऽपि पदवाक्यगतत्वेन चतुर्विधः । अर्थशक्त्युक्तः संलक्ष्य-
कमन्वयज्ञः, वस्तुलङ्कारयोः स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिविह्वलविनिवहवन्मूढोक्तोक्तिविह-
त्वेन षड्विधयोः वस्तुलङ्कारोभयव्यञ्जकत्वेन द्वादशविधोऽपि पदवाक्यमहावाक्य-
गतत्वेन त्रैविध्यात् षट्त्रिंशत्प्रकारः । उभयशक्त्युक्तस्तु वाक्यगतः, एकविध एवात
[पूर्वे पञ्चविंशद्भेदाः उक्ताः ; अर्थशक्तिमूलध्वनेः प्रवन्धप्रकाशत्वेन पुनर्द्वादशविधत्वम् ।
असंलक्ष्यकमन्वयज्ञध्वनेरपि पदांशवर्णरचनाप्रवन्धप्रकाशत्वेन चतुर्विधत्वमिति शीघ्रम् ।
निश्चित्वा एकपञ्चाशद्विधो ध्वनिरिति फलितार्थः । अद्यत्वाङ्गानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्ज-
भेदेन पदांशानाञ्च प्रकृत्यादिभेदेनातोऽभिधा अपि प्रकाराः भवन्ति, तथापि सम्प्र-
दावागुरोर्धेनेकपञ्चाशत्त्वेन दर्शितम् ; अथ वैशद्यविन्यासः,—कविचित्तवाच्यवच-
चित्तान्तरवाच्यसंज्ञौ लक्षणाऽभिधानुल्लङ्घी प्रथमं ध्वनेः द्वौ प्रकारौ । चर्चान्तरसंज्ञ-
नितान्त्वन्तितिरस्कृतवाच्यत्वनिमित्तकत्वेन द्विप्रकारक चविचित्तवाच्यञ्च वाक्यपदा-
गतत्वेन त्रैविध्ये चतुःप्रकारत्वम् । संलक्ष्यकमन्वयज्ञासंलक्ष्यकमन्वयज्ञभेदेन विष-
यित्तान्तरवाच्यञ्च द्विप्रकारत्वं, शब्दशक्तिमूलकसंलक्ष्यकमन्वयज्ञञ्च वस्तुलङ्कारा-
त्त्वकत्वेन द्विप्रकारत्वे वाक्यपदगतत्वनिमित्तकं चतुःप्रकारत्वम् । अर्थशक्तिमूलक-
संलक्ष्यकमन्वयज्ञञ्च स्वतःसन्धिविद्यार्थेन कविप्रौढोक्तिविह्वलत्वात्थेन कविनिवहवन्मूढोक्ति-
विह्वलत्वात्थेन च द्विप्रकारत्वम् । तत्र पुनः वस्तुलङ्काररूपत्वेन द्विप्रकारत्वे षट्-

प्रकारत्वम् । तस्य चापि व्यञ्ज्यञ्चत्वमेदेन द्विप्रकारत्वे चाद्वयप्रकारत्वम् । सादृश-
 प्रकारस्य पुनः प्रबन्धगतत्व वाक्यगतत्व-पदगतत्वकृत्प्रकारेण चर्थाशक्तिमूलीऽनुर-
 नात्मकः ध्वनिः षट्त्रिंशत्प्रकारकः । अतिद्वयमूलकः वाक्यगतत्वेनैवप्रकारः,
 संख्यकामव्यञ्ज्यध्वनेः एवमेकचत्वारिंशद्भेदाः । असंख्यकामव्यञ्ज्याह्वस्य प्रबन्धवाक्य-
 पदपदेकादेशरचनाबर्धंगतत्वमेदेन रसादिध्वनेः षट्प्रकारत्वम् ; विवक्षितान्वयपर-
 वाच्यध्वनेः सप्तचत्वारिंशत्प्रकाराः एवं श्रेयाः । अविवक्षितवाच्यस्य चतुर्विधभेदः
 स्वार्कं प्रथमं विशुद्धरूपाः एकपञ्चाशद्भेदाः ध्वनेरवगन्तव्याः । ते पृथक् माननिर्देशिन
 प्रदर्शयन्ते ।—(१) पदनिष्ठोऽर्थात्तरसंज्ञकमिताविवक्षितवाच्यध्वनिः, (२) वाक्यनिष्ठो-
 ऽर्थात्तरसंज्ञकमिताविवक्षितवाच्यध्वनिः, (३) पदनिष्ठाव्यक्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्य-
 ध्वनिः, (४) वाक्यनिष्ठोऽव्यक्ततिरस्कृताविवक्षितवाच्यध्वनिः, (५) पदनिष्ठः शब्द-
 अतिमूलसंख्यकामवस्तुध्वनिः, (६) पदनिष्ठः शब्दशक्तिमूलसंख्यकामालङ्कारध्वनिः,
 (७) वाक्यनिष्ठः शब्दशक्तिमूलसंख्यकामवस्तुध्वनिः, (८) वाक्यनिष्ठः शब्दशक्तिमूल-
 संख्यकामालङ्कारध्वनिः, (९) पदनिष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूली वस्तुहारको वस्तु-
 ध्वनिः, (१०) पदनिष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिप्रकारकमौ वस्तुहारकोऽलङ्कारध्वनिः,
 (११) पदनिष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कारहारकोऽलङ्कारध्वनिः, (१२) पद-
 निष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कारहारको वस्तुध्वनिः, (१३) वाक्यनिष्ठः स्वतः-
 सिद्धार्थशक्तिमूली वस्तुहारको वस्तुध्वनिः, (१४) वाक्यनिष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्ति-
 मूली वस्तुहारकोऽलङ्कारध्वनिः, (१५) वाक्यनिष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कार-
 हारकोऽलङ्कारध्वनिः, (१६) वाक्यनिष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कारहारको वस्तु-
 ध्वनिः, (१७) प्रबन्धनिष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूली वस्तुहारको वस्तुध्वनिः,
 (१८) प्रबन्धनिष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूली वस्तुहारकोऽलङ्कारध्वनिः, (१९) प्रबन्ध-
 निष्ठः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कारहारकोऽलङ्कारध्वनिः, (२०) प्रबन्धनिष्ठः स्वतः-
 सिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कारहारको वस्तुध्वनिः, (२१) पदनिष्ठः अविप्रौढोक्तिःसिद्धार्थं
 अतिमूलो वस्तुहारको वस्तुध्वनिः, (२२) पदनिष्ठः अविप्रौढोक्तिःसिद्धार्थशक्तिमूली
 वस्तुहारकोऽलङ्कारध्वनिः, (२३) पदनिष्ठः अविप्रौढोक्तिःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कार-
 हारकोऽलङ्कारध्वनिः, (२४) पदनिष्ठः अविप्रौढोक्तिःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कारहारको
 वस्तुध्वनिः, (२५) वाक्यनिष्ठः अविप्रौढोक्तिःसिद्धार्थशक्तिमूली वस्तुहारको वस्तु-
 ध्वनिः, (२६) वाक्यनिष्ठः अविप्रौढोक्तिःसिद्धार्थशक्तिमूली वस्तुहारकोऽलङ्कारध्वनिः,
 (२७) वाक्यनिष्ठः अविप्रौढोक्तिःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कारहारकोऽलङ्कारध्वनिः,
 (२८) वाक्यनिष्ठः अविप्रौढोक्तिःसिद्धार्थशक्तिमूलीऽलङ्कारहारको वस्तुध्वनिः

सङ्करेण विरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

(४) (०) (३) (५) (५) (५) (२) (५)

वेदखाग्निशराः शुद्धैरिषुवाद्याग्निसायकाः ॥२६७॥ (प)

- (२८) प्रबन्धनिष्ठः कविप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखी वस्तुधारको वस्तुध्वनिः,
- (३०) प्रबन्धनिष्ठः कविप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखो वस्तुधारकोऽलङ्कारध्वनिः,
- (३१) प्रबन्धनिष्ठः कविप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखोऽलङ्कारधारकोऽलङ्कारध्वनिः,
- (३२) प्रबन्धनिष्ठः कविप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखोऽलङ्कारधारको वस्तुध्वनिः,
- (३३) पदनिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखो वस्तुधारको वस्तुध्वनिः,
- (३४) पदनिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखो वस्तुधारकोऽलङ्कारध्वनिः,
- (३५) पदनिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखोऽलङ्कारधारकोऽलङ्कारध्वनिः,
- (३६) पदनिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखोऽलङ्कारधारको वस्तुध्वनिः,
- (३७) वाक्यानिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखी वस्तुधारको वस्तुध्वनिः,
- (३८) वाक्यानिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखी वस्तुधारकोऽलङ्कारध्वनिः,
- (३९) वाक्यानिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखोऽलङ्कारधारकोऽलङ्कारध्वनिः, (४०) वाक्यानिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखोऽलङ्कारधारको वस्तुध्वनिः, (४१) प्रबन्धनिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखी वस्तुधारको वस्तुध्वनिः, (४२) प्रबन्धनिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखो वस्तुधारकोऽलङ्कारध्वनिः, (४३) प्रबन्धनिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखोऽलङ्कारधारकोऽलङ्कारध्वनिः, (४४) प्रबन्धनिष्ठः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिविद्यायंत्रात्मिमुखोऽलङ्कारधारको वस्तुध्वनिः, (४५) प्रबन्धनिष्ठोऽसंख्यकमन्यज्ञो रसादिध्वनिः, (४६) वाक्यानिष्ठोऽसंख्यकमन्यज्ञो रसादिध्वनिः, (४७) पदनिष्ठोऽसंख्यकमन्यज्ञो रसादिध्वनिः, (४८) पदेकदेशनिष्ठोऽसंख्यकमन्यज्ञो रसादिध्वनिः, (४९) रचनानिष्ठोऽसंख्यकमन्यज्ञो रसादिध्वनिः, (५०) वर्णनिष्ठोऽसंख्यकमन्यज्ञो रसादिध्वनिः, (५१) वाक्यानिष्ठः अन्तर्गोभवजातिमुखो ध्वनिरिति ।

(प) सङ्करेणिति ।— निरूपेण— निविधेन, अलङ्कारपरिच्छेदे अङ्गाङ्गिभाव-
 चन्देहेवाप्रयानुपवेस्येव ["अङ्गाऽङ्गित्वेऽलङ्करीणां तद्वदेवाप्रयच्छितो । चन्दिन्धत्वे
 च भवति सङ्करास्त्रिविधः पुनः ।" इत्यलङ्कारसङ्करज भेविध्यमुक्तं, तदनुसारेण
 सङ्करत्रैविध्यं ज्ञेयम् । अत्र "रसाप्रयच्छितो" इत्यत्र एवमन्यज्ञानुपवेसे इत्यर्थः ।
 चन्दिन्धत्वे "वयं ध्वनिः स ध्वनिर्वा" इति संबन्धे, अङ्गाङ्गिभावापत्तम्, अनेक-

युद्धैः,—शुद्धभेदेरेकपञ्चाशता योजनेनेत्यर्थः । (फ)

व्यस्यमानुपविष्टः इति मङ्गैः] वक्ष्यमाणेन इत्यर्थः, सङ्करेण, एकद्वयया—एकविधया, असन्दिग्धध्वनिमनुदायद्वयया इत्यर्थः, मंसुष्टया च वक्ष्यमाणस्यैव इति शेषः, (ते एकपञ्चाशद्भेदाः) वेदस्याग्निशराः—वेदाः,—चत्वारः, खं—शून्यम्, अग्रयः,—अग्रयः, शराः,—पञ्च इत्यर्थः । सजातीयानेकमंख्याप्रकाशे “सङ्ख्यानां वास्तवो गतिः” इत्युक्तिर्वादा नियमेन ५३०४ चतुरधिकानि त्रिपञ्चाशच्छ्रुतानि इति निष्कृतोऽर्थः, युद्धैः,—अविनिश्चरित्वर्थः, एकपञ्चाशता मिलिता इति शेषः, ५३५५ पञ्चपञ्चाशदधिकं त्रिपञ्चाशच्छतभेदाः इत्यर्थः । ननु कथमेतत् ? एकपञ्चाशतः चतुर्गुणे चतुरधिकशत-इवमेव भवति इति चेत् ? न ; यतः प्रथमस्य सजातीयैनेकेन विजातीयैः पञ्चाशता च संसृष्टौ एकपञ्चाशत्त्वम् । एवं द्वितीयस्य सजातीयैनेकेन विजातीयैरुनपञ्चाशता च संसृष्टौ पञ्चाशत्त्वम् । तृतीयस्य सजातीयैनेकेन विजातीयैः अष्टचत्वारिंशता च संसृष्टौ ऋनपञ्चाशत्त्वं भवति । चतुर्थस्य सजातीयैनेकेन विजातीयैः सप्तचत्वारिंशता च संसृष्टौ अष्टचत्वारिंशत्त्वम् । एतन्मन्त्रेणानेकेकङ्कासेन सप्तचत्वारिंशदादिकम् । अथमस्य सजातीयैनेकेन संसृष्टौ एकविधत्वं भवति मिलित्वा अर्द्धविंशत्यधिक-दशोदशशतत्वं ध्वनिसंसृष्टेः । एवं कमेच अष्टसप्तत्यन्तरनवशताधिकविंशत्यसत्त्वं त्रिविधध्वनिसङ्करस्य । मिलित्वा “वेदस्याग्नि—” इत्यादिसंख्यायाः उपपत्तिः । न चैकपञ्चाशतः तावता गुणे पञ्चाधिकवर्द्धविंशतिशतौ संसृष्टौ, तत्रैव तत्रिगुणसङ्कर-योजने “वेदस्याग्निविषयश्रुताः” इति काव्यप्रकाशोक्त-ङ्गा भवति ; कथं “वेदस्याग्नि” इत्यादिसङ्गा ? इति वाच्यं, संसृष्टिसङ्करयोः पूर्वपूर्वसंसर्गकीर्तोरनवशतायासम्पन्ने-श्रात् तावत्संख्यात्वानुपपत्तिः । अत एव काव्यप्रकाशटीकाकारचण्डीदासेन “संसृष्टौ सङ्करयोजने च सिक्नुमनमग्निशराः, शुद्धश्रोत्रे अरवाद्याग्निवाद्याः” इत्युक्तम् ।

(फ) युद्धैरिति ।—संसृष्टिसङ्करवर्द्धनेर्गोमि इत्यर्थः । इषकः,—पञ्च, वाचाः,—अग्रयः, अग्रयः,—अग्रयः, श्रायकाः,—पञ्च । तथा च, पञ्चपञ्चाशदन्तरशतत्रयाधिकपञ्च-सङ्ख्याकीत्यर्थः । एके पञ्चाशतानुशाधिः स्त्रीबन्धाङ्कः,—एकपञ्चाशतः प्रकारानामेक-पञ्चाशता प्रकारैः सम्मेलनम्, इत्येवं तस्यङ्काकानां तस्यङ्कागुणेन एकीतरवदृशता-धिकविंशत्यं (२६०१) सम्पद्यते । संसृष्ट्यादिचतुर्भेदेः सम्मेलनमेति तत्रुक्तिः तस्यङ्काकानां गुणेन “वेदस्याग्निविषयश्रुताः” (१०४२४) चतुर्गुणचतुःशताधिक-दशसङ्ख्याकीति रुद्रा कायते । अन्वेकपञ्चाशद्भेदानामेकशतशतं पञ्चाशत्सङ्गायां मेलनम्, चाकानस्य चाकानां मेलनं कथमिति चेत् ? न ; विजातीयस्यैव सजातीयस्य

दिक्षात्रं तु उदाह्रियते,—

“अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताची
हारि स्थिता तदुपयानमङ्गोत्सवाय ।
सा पूर्णकुम्भनवनौरजतोरणस्रक्-
सम्भारमङ्गलमयत्नकृतं विधत्ते ॥” (ब)

अत्र “स्तनावेव पूर्णकुम्भौ, दृष्टय एव नवनौरजस्रजः” इति
रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाग्रयानुप्रवेशः सङ्करः ।

अपि सङ्करयोगात् इति मन्त्रटादयः । यत् प्रकारव्याख्यातारः अङ्गीदासप्रमुखाः,
“सिन्धुनगनशिखिराः” (५३०४) अतुङ्करगतमयाधिकपञ्चसङ्ख्यायि इत्यादि
प्रतिपादितवन्तः, तन्नोच्यते,—दृष्टदृश्यसङ्कीर्णत्वादिरेवादाविव ध्वनावपि प्रेङ्गलातिशया-
नतिशयो अनुभवसिद्धौ । एवञ्च यत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वातिशयः, तत्र अत्यन्त-
तिरस्कृतवाच्ये न तन्मेलनम् । वैपरीत्यस्थले तु इतरेवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य मेलनं
“प्राधान्येन व्यपदेशः भवति” इति न्यायेन सिद्धान्तितत्वात् । इदमेव मुख्यत्वमवस्था
श्रीमौ (ध्वनिकारसूत्रोक्ता) गणना सिद्धा । ननु एवं यत्र इयोः सदृशमेव सौन्दर्यं,
तत्र प्रकारान्तरं सन्पद्येत, इति चेत् ? न, अतिशयपदेन अपकर्षाभावस्य अति-
रिक्तित्वात्, तत्र मद्देश्यसङ्कराङ्गीकारात् इति काव्यपदीपादौ व्युत्पन्नम् ।

(ब) अत्युन्नतेति—प्रवासादानगतं पतिं श्रुत्वा वासगृहहारि स्थितायाः
नायिकायाः वर्णनमिदम् । अत्युन्नतम्—अत्युन्नं, [एतेन पीनत्वं सूच्यते] स्तन-
युगं यस्याः सा, तरले—अचले, [एतेन प्रतीक्षोन्मुखीत्वं सूच्यते] आसते—विस्तारं,
[एतेन दक्षिणस्यापि पल्लुः दर्शनपरत्वं सूच्यते] च चाञ्चची—नेत्रे, यस्याः तन्नोक्ता,
आ, हारि स्थिता सती, तत्त्व—पल्लुः, उपयानम्—उपपत्तिः, एव मङ्गोत्सवः तस्यै,
स्वगृहप्रवेशकालिकमङ्गलमयत्नपारायेव्यर्थः, अयत्नकृतं—विना प्रयासेन जनितं,
पूर्णकुम्भौ च नवनौरजानां—पद्मानां, तौरणस्रक्—हारदीपस्रोभावं मात्स्यस्य तेषां
सम्भारः,—आहरणमेव सङ्कलं, विधत्ते—करोति । प्रवासादानतत्क गृहप्रवेशसमये
पूर्णकुम्भोपपानादिनकृतं क्रियते इति लोकाचारः । [अत्र रसः सङ्कार एव, स च
कान्धोः पूर्णकुम्भत्वारोपमूकत्वेन दृश्योश्च नवनौरजस्रक्त्वारोपमूकत्वेन रूपद्वेषात्सङ्कारेण
नाशकरतेरद्वेषकत्वात् एकाग्रधीभावेन व्युत्पन्नः, इत्येव व्यञ्जकानुप्रवेशः श्रेयः] ।
नृसृजतिरङ्गं इति ।

“धिवन्त्यमूनि मदमूर्च्छं दलिध्वनीनि

धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि ।

निस्तन्द्रचन्द्रवदनावदनारविन्द-

सौरभ्यसौहृदसगर्वसमीरणानि ॥” (भ)

अत्र निस्तन्द्रेत्यादिलक्षणा मूलध्वनीनां संस्थाः । (म)

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यम्,—

अपरन्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्गे ॥१२८॥(अ)

अपरं—काव्यम् । अनुत्तमत्वं न्यूनतया सास्येन च सम्भवति ।

(भ) धिवन्तीति ।—वसन्तदिवसवर्षानिमदम् । मदेन—इषेण, मूर्च्छन्तः,—
हृदि गच्छन्तः, अक्षीनां—अमराणां, ध्वनयः, येषु तानि ; धूतानि—कल्पितानि
अध्वनीनां—पाव्यानां, हृदयानि यैः तद्योक्तानि ; तथा निस्तन्द्रः,—अतिप्रकाश-
मानः, पूर्णं इति यावत्, यसन्दः, स इव वदनं यासां तासां, वदनारविन्दानि—मुख-
पद्मानि तन्मन्त्रिभि यत् सौरभ्यं—सौगन्ध्यं, तेन यत् सौहृदं—सख्यं, सादृश्यसम्बन्ध
इति यावत्, तेन सगर्वाः,—साहडारः, सत्कृष्टा इति यावत्, समीरणः,—वायवः,
यत्र तथाविधानि, अमूनि—अनुभूयमानमहोत्सवानि, मधोः,—वसन्तः, दिनानि,
धिवन्ति—प्रौढयन्ति, लोकांनिति श्रेयः । वसन्तिलोकं इत्यम् ।

(म) निस्तन्द्रेत्यादौति ।—निस्तन्द्रः,—निद्रारहित इति मुख्योऽर्थः । इत्यादि
इति ।—अत्र आदिपदेन सौरभादीनां यद्वचनम् । अन्ते निस्तन्द्रताया असम्भवात्
तदर्थस्य बाधः, तस्मात् लक्षणाया निस्तन्द्रशब्दः प्रकाशमानरूपमर्थं बोधयति, प्रका-
शातिशयबोधनञ्च तस्य प्रयोजनम् ; एवं प्रेमाहङ्कारवाचकौ सौहृदसगर्वशब्दौ चेतन-
मात्रधर्मत्वात् प्रकृते असम्भवन्तौ लक्षणाया सादृश्योत्कर्षरूपौ अर्थौ बोधयतः, सादृश्या-
ऽतिशयबोधनमुख्यार्थातिशयबोधनञ्च तत्प्रयोजनम् । तस्मात् अत्र वाच्याद्यानामत्यन्ततिर-
स्कृतत्वात् (वाच्यार्ष्याद्यानां संकल्पितत्वाभावादित्यर्थः) अत्रनिविधसङ्कराभावात्
अत्यन्ततिरस्कृतत्वात् लक्षणा मूलध्वनीनां संस्थाः सङ्घटयगम्येति भावः ।

(य) ध्वनिं निरुप्य गुणीभूतव्यङ्ग्यं निरूपयति, अथेति ।—अपरमिति ।—अपरं—
द्वितीयप्रकारं, ध्वनिमिश्रं काव्यमित्यर्थः, तु—पुनः, वाच्यात्—वाच्यादीपेक्षया, अनुत्तमे
—निरुप्ये, व्यङ्गे—व्यङ्ग्यतया बोध्योऽर्थे सति, गुणीभूतव्यङ्ग्यं—गुणीभूतं व्यङ्ग्यं यत्र तादृशं
श्रेयमिति श्रेयः, वाच्यादीपेक्षया अमत्कारागुल्बर्षे व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः सम्प्रदायसिद्धः ।

तत्र स्यादितराङ्गं वाक्त्राऽऽक्षिप्तञ्च वाच्यसिद्धाङ्गम् ।
सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढम् ।
व्यङ्ग्यमसुन्दरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ ॥२६६॥(२)

इतरस्य—रसादेः, (ल) अङ्गं—रसादिव्यङ्ग्यम् ।

अर्थाक्तं ध्वनिज्ञता,—“प्रकारोऽन्वो गुणोभूतव्यञ्जः काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यञ्जान्वये वाच्यत्वात्वं स्यात् प्रकथंवेत् ॥” इति, “प्रतीयमानं पुनरन्वयेन वस्तुति वाचोषु मङ्गलवोनाम् । यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तं विभाति स्थावण्यनिवाङ्गनामानम् ॥” इति ।

(२) अथ भेदानाङ्गं तत्रेति ।—तत्र—गुणोभूतव्यञ्जो काव्ये, व्यञ्ज—व्यञ्जनया बोध्योऽर्थः, इतराङ्गम्—इतरस्य—रसादेः, वाक्यार्थस्य इति सारः, अङ्गं—पोषकमित्यर्थः, काक्त्रा—काकुः,—ध्वनिविकारविशेषः, तथा, आक्षिप्तम्—आक्षतं, ऋटिति वाच्यवत् प्रतीयमानमित्यर्थः, च—तथा, वाच्यसिद्धाङ्गं—वाच्यस्य—सुव्याप्तस्य सिद्धेः अङ्गं—साधकं, वाच्यस्यान्वयबोधधीनमित्यर्थः, आपातनः प्रतीतस्य वाच्यस्य प्रतिसन्धानानुपपात्तवाचकमिति भावः, सन्दिग्धप्राधान्यं—सन्दिग्धं—संशयितं, वाच्यकृतं व्यञ्जकृतं बन्धनिश्चितमिति यावत्, प्राधान्यं—प्रधानभावः, यत्र यत्र वा तादृशम्, अथवा सन्दिग्धं अमत्कारोत्पत्तौ सन्देहाशयं प्रधान्यं यत्र तथाभूतमित्यर्थः, तुल्यप्राधान्यं—समानप्रधानभावम्, अस्फुटं—सङ्घट्टैरपि ऋटित्वबोध्यमित्यर्थः, अगूढं—स्फुटतया वाच्यवत् प्रतीयमानम् [अगूढमरसिकैरपि सङ्घसाऽवधार्यम्, तत् हि वाच्यवत् प्रतीयमानत्वेन न तथा अमत्कारकं भवति ; व्यञ्ज हि कामिनोकचकलश्रवत् नातिगूढं, न वाऽगूढं सङ्घट्टान् आनीदयति ; अत एवोक्तं,—“नाऽऽन्वोपयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्ङ्गरोस्तन इवातितरां निगूढः । अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कासित् स्त्रीभाग्यमेति मरुदृष्टवधुकुशाभः ॥” इति । अयं भावः,—कामिनोकचकलश्रवार्थेन रसिकैरपि दुर्बोध्यम्, अरसिकैरपि सुबोध्यं वा गुणोभूतव्यञ्जमेवेति ; एवं भेदान्तरैरपि अनुभवसाक्षिकत्वं यन्त्यात्तरादौ द्रष्टव्यम्] असुन्दरं—अमत्कारिताशून्यम् । एवं—निर्दिष्टरोत्या इत्यर्थः, तस्य—गुणोभूतव्यञ्जस्य काव्यस्य, अष्टौ भेदाः, उदिताः,—वाचिताः । उक्तञ्च शास्त्रवार्तिकेऽप्ययदोचिते,—“व्यञ्जस्य यदि वाच्यकृतं वा काक्त्रा च नेयता । वाच्यसिद्धाङ्गता वाऽपि सान्दिग्धमुप्यताऽथवा ॥ वाच्यतुल्यप्रधानत्व-सत्त्वं विस्फुटताऽपि वा । अस्फुटत्वमचात्तलं तत् स्यादष्टविधं परम् ॥” इति ।

(५) इतरस्य रसादेः इति ।—अनादिपदेन भाषादीनां यद्वचनम् ।

यथा,—

“अयं स रसनोत्कर्षी पौनस्तनविमर्दनः ।

नाभ्युज्जघनस्यर्शी नौवीविसंसनः करः ॥” (व)

अत्र शृङ्गारः करुणस्वाङ्गम् । (श)

“मानोज्ञतां प्रणयिनीमनुनेतुकामः

त्वत्सैन्यसागररवोद्गतकर्णतापः ।

हा ! हा ! कथं नु भवतो रिपुराजधानी-

प्रासादसन्ततिषु तिष्ठति कामिलोकः ॥” (घ)

(व) इतराङ्गमुदाहरति, अयमिति ।—भृशिवचनः समरक्षेत्रपतितं ह्यङ्गं हर्षं दृष्ट्वा तत्पत्राः शोकान्नाया वचनमिदम् । रसनोत्कर्षी—रसनां—भाषी, [“स्त्रीवद्व्यां मेखला काशी समको रसना तथा” इत्यमरः] मञ्जघनस्थितानिति भावः, उत्कर्षयति—बाधयतीति तद्योक्तं, अथवा तान् उत्कर्षयितुं मार्जनादिना उत्कृष्टीकर्तुंमाकृष्टं वा शीलनस्य तद्योक्तः ; पौनस्तनविमर्दनः,—पौनौ सनौ विमर्दयतीति तद्योक्तः, नाभ्युज्जघनस्यर्शी—नाभिम ऊर्ध्वं नघनस्य स्पृशतीति तादृशः, सुरताभिलाषोद्घोषनाद्यं नाभ्यादित्यशंशोक्त इत्यर्थः, तथा नौवीविसंसनः,—नौवीं—(मम) कटिदेशस्थवसनगर्भ्यं [“स्त्रोकटीवस्त्रवन्धेऽपि नौवी” इत्यमरः] विसंसयति—अवयति इति तद्योक्तः, अदीयकटिवसनगर्भ्यमोक्षचकार इति यावत्, सः,—तत्तत्कर्मणि मृदुरनुभूतः इति यावत्, करः,—हस्तः, अयम्—इदानीम् ईदृगवस्थः । महाभारतस्येदं पद्यम् ।

(श) अत्रेति ।—शृङ्गारः, आत्मन्यनविच्छेदेन रतेरपरिपुष्टतया रसतामना-पद्यमानत्वे अयंमाषानां तदङ्गानां शोकोद्घोषकतयेति शेषः, करुणस्य—करुणरसस्य, अङ्गं—धीवकभूतः । एवं शृङ्गारः करुणाङ्गं, करुणस्य शृङ्गाराङ्गी, अत एव प्राकर-विशक्त्येन प्रधानस्य करुणस्य व्यञ्जकवाक्याद्यंमपेक्ष्य तदानीमप्राप्तसभावस्य न्यूनत्वम् (अचमत्कारित्वम्) । ननु तदानीं शृङ्गारस्य रसत्वाप्राप्ता कथमस्य रसाङ्गरसोदा-हरणत्वं सङ्गच्छतानिति चेत् ? न ; तदानीं शृङ्गाररसस्य पूर्वरसत्वाभावेऽपि स्वच्छ-रसत्वमस्येवेति परम (दोषपरिच्छेदे) निर्वोच्यते । धनिकारास्तु अत्र करुणमेव शृङ्गाराङ्गमाचक्षते, तदानीं तद्दृशनादिना करुणस्योद्घोषतया शृङ्गारस्य च रसनीत्-वर्धित्वादिना उद्घुषमानस्यापि तदपिचया अनुकृतत्वात् इति हिम् ।

(व) भाषाङ्गनाह, मानोज्ञतानिति ।—राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! भवतः

अत्रौत्सुक्यत्राससन्धिसंस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतौ
अङ्गभावः । (स)

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगदृष्ट्याऽन्धितधिया

वचो वेदेह्येति प्रतिपदमुदयु प्रक्षपितम् ।

क्षता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषुघटना

मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥” (ह)

रिपुराजधानीप्रासादसन्नतिः स्थित इति श्रेयः, क्षान्तिबोधः, मानोन्नतान्—उन्नत-
मानां, प्रथमिणी—क्षान्ति, अगुनेतुक्षानः,—अगुनिनीपुरित्वं, तत्र सैन्यसामरस्य
—सैनिकसमूहकपस्य समुद्रस्य, रवेण—कोलाहलेन, उन्नतः,—जनितः, कर्षतापः,
—श्रीवपीडा, यस्य तादृशः सन्, हा हा इति विषादयोतकमन्यधम्, अहो इत्यर्थः,
कथं नु तिष्ठति ? अतिकष्टेन वर्धते इत्यर्थः । वसन्तित्तकं वचनम् ।

(स) अत्रेति ।—मानोन्नतानिति प्रथमे पादे औत्सुक्यं, त्वस्मैत्येति द्वितीये
दासः, तयोः सन्धिना—संयोगेन, समावेशेनेति यावत्, संस्कृतस्य—पुष्टस्य इत्यर्थः,
[एतेन भावसन्धेः रसाङ्गत्वं दर्शितम्] करुणस्य राजविषया या रतिसत्त्वान्, अङ्गभावः,
—पौषकतया निबिष्टत्वम् । ततश्च भावसन्धिः करुणस्याङ्गं, करुणस्य राजविषयक-
रतिरूपस्य भावस्येति बोध्यम् । अत्र तु मुख्यार्थः व्यञ्जकरुणनिरपेक्ष एव भावव्यञ्जकः,
करुणस्तु वाच्यापेक्षयाहापदार्थव्यञ्जः सन् तत्प्रकर्षक इति वाच्यापेक्षया व्यञ्जक
न्यूनचमत्कारित्वमवधेयम् । एवं भावादीनां भावाद्यङ्गत्वे उदाहरणानि कान्यप्रका-
शाद्युक्तानि बोध्यानि, अन्यप्रपञ्चभयादिषु नोक्तानि ।

(ह) वाच्यापेक्षाङ्गं शब्दशक्तिमूलमनुरणनरुपव्यञ्जमुदाहरन्, सादृश्यघटकानि
स्वरूपशब्दवाच्याङ्गपसाधस्यांखाह, जनस्थाने इति ।—धनार्थं कृतेऽपि प्रयत्नेऽप्राप्तधनस्य
कस्यचिदुक्तिरियम् । (रामेण) कनकमृगे—तद्रूपधारिणि मारीचे, (मया तु) कनकस्य
—स्वसंख्यं, धनस्येत्यर्थः, मृगे—अन्वेषणे, (“मृगः पशौ कुरङ्गे च करिणश्चतस्रेभ्योः ।
अन्वेषणे च यात्रायाम्” इति मेदिनी) या दृष्ट्या—प्रतीत्या, लोभ इति यावत्, तथा
—तद्गृह्येच्छया, अन्वेष, —तत्सङ्गृहकामनया इत्यर्थः, यथा,—मृगदृष्ट्याभ्याम्—अन्वेष-
णप्रतीत्याभ्यामित्यर्थः ; अन्धिता—आच्छन्ना, विवृता इत्यर्थः, शीर्षस्य तादृशेन सता,
[केषुचि—“कनकमेव मृगदृष्ट्या—मारीचिणा, कनके मृगदृष्ट्याऽऽरोपयत्तु दृष्ट्याप-
णकारिणो मृगदृष्ट्यायांनिव दृष्ट्यापकनकारिणः कनकेऽपि प्रवृत्तेः तादृशप्रवृत्तिविवक्ष-
रूपसाधस्यात्” इत्याहुः, तत्र ; करुणतः कनकस्य तुङ्गाश्लोकस्यासम्भवात् तन्प्राप्ते-

अत्र रामत्वं प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामत्वमव-
गम्यते । वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपणमाविष्कर्वता
तन्नोपनमपाकृतम् । तेन वाच्य सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादक-
तयाऽङ्गतां नीतम् । (क)

आद्यां लक्षणाऽवश्यमङ्गीकार्या ; एवञ्च तत्र निवृत्तसाधर्म्यासम्भवात्, उपस्थासङ्गतेः
इति शारः] जनानां—धनिनामित्यर्थः, स्थाने—समीपे, अन्यत्र,—जनस्थाने—तदाख्य-
दन्तकारण्यभेदविशेषे, भान्तं—पर्यटितं, (रामेण) प्रतिपदं—पदे पदे, वेदेहि ! हे
विदेहवंशसन्भूते सीते ! इति वचः, उदशु—सज्जलनयनं यथा तथा, प्रलपितम्—
अनर्थकमुक्तम्, (“प्रत्यापोऽनर्थकं वचः” इत्यमरः). अन्यत्र,—वे—निश्चितं, (“वे”शब्दः
निश्चयायः पादपुरषार्था वा) “देहि” इति वचः, (रामेण) लङ्काभर्तुः,—रावणस्य,
वदनानां परिपाद्यां—पङ्क्तौ, इषुघटना—अर्थीजना, कृता, अन्यत्र,—भर्तुः,—
धनस्वामिनः, वदनपरिपाटीषु—वदनस्य—मुखस्य, परिपाद्याः,—सन्तोषासन्नोष-
सूचकविभिधमङ्गयः, तासु तथोक्तासु, का घटना—परिचयः, अलम्—अल्पं, कृता ?
न कापीत्यर्थः । भर्तुः क्रीधोदयो वा, सन्तोषाविभांषी वाऽस्तु. तद्विषयेषु कौऽपि
विचारो न कृत इति भावः ; अथवा,—भर्तुः वदनस्य परिपाटीषु—आनुपूर्व्येण,
अनुकूलतास्विति यावत्, का घटना मया अलं—न, (“अलं भूयत्पय्यांतिवारवीषु”
इति मेदिनी) कृता ? वदत्वमिति शेषः, अपि तु सर्वविधैव मया कृतेति भावः ;
(अतः तत्तन्साधर्म्येण) मया रामत्वं—रामसाधर्म्यम्, आतं—प्राप्तं, तु—किन्तु,
(रामेण) कुशलवसुता—कुशलवो सुतो यस्याः सा सीता प्राप्तेवेति तुशब्दलभ्योऽर्थः ;
मया कुशलं—दारिद्र्यहरणे समर्थमित्यर्थः, वसु—धनं यस्य तस्य भावसत्ता, तु न
अधिगता—प्राप्ता । [अनेन मया रामत्व प्राप्तमित्यापाततः प्रतीयते, पचादन्यस्य धर्मं
कथमन्यो लभतमित्यनुपपत्तिं प्रतिसन्देहतः स्वदपशब्दसामर्थ्येण व्यज्यमानं सादृश्य-
सादाय रामसादृश्यं प्राप्तमिति बोधः पारमार्थिकः] । त्रिखरिणी उक्तम् । उदात्त-
राघवस्येदं पद्यम् ।

(क) अस्मिपमाध्वनित्वं वारयन् वाक्यार्थाङ्गत्वमुपपादयति, अमेति ।—अत्र—
उदाहृते पद्ये, रामत्वं, प्राप्त—कथम्, इत्यवचने—इत्येवं यावत् वर्णनेऽङ्गते अपि, शब्द-
शक्तेरेव—स्वदपशब्दसामर्थ्यादेव, रामत्वं—रामसादृश्यमित्यर्थः, अवगम्यते—प्रतीति-
विषयत्वं नीयते, वचनेन तु—मया रामत्वमाप्तमिति वाक्येन पुनः, सादृश्यहेतुकं—राम-
सादृश्यस्य कारणभूतं, यत् तादात्म्यं—रामत्वं, तस्य आरोपणम्—अभेदेन प्रतिपादनं,

काकाऽऽक्षिप्तं यथा,—

“मद्यमि कौरवशतं समरे न कोपाद् ?

दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ? ।

सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनीरु ?

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पथेन ॥” (ख)

तत्, चाविष्कृतता—व्यञ्जयता, प्रकटयता इत्यर्थः, तद्गोपनं—तस्य रामसादृश्यस्य गोपनं—गूढत्वम्, अपाकृतं—दिराकृतं, खण्डितमिति यावत्, [एतेन अधिकचमत्कारित्वाभावेन अस्योपमाध्नित्वं वारितम्] तेन—सादृश्यगोपनाकरणेन, वाच्यं—वाच्यवत् कृतिरिति प्रतीयमानं, सादृश्यं—तुल्यत्वं,—वाक्याद्यं—रामसादृश्यप्राप्तिरूपस्य, चन्वगोपपादकतया—चन्वयसम्पादकतया, चन्वयप्रतियोगित्वेनान्वयस्य निर्वाहकतयेत्यर्थः, अङ्गतां—पोषकतां, नीतं—प्रापितम् । अत्र सादृश्यस्य गूढत्वापाकरणेन अधिकचमत्कारित्वस्य खण्डनात् गुणोभूतव्यञ्जत्वं, गोपमाध्निरित्यवधेयम् । यत्तापाततः प्रतीतस्याद्यंश्च अनुपपत्तिव्यञ्जं निरस्त्विति, स वाच्यसिद्धाङ्गस्य विषयः । यत्र त्वापाततः प्रतीतस्य वाचनेन तद्व्याजे चात्मानमर्पयित्वा चन्वयं निर्वाहयति, सोऽस्य विषयः ; इत्यनयोर्भेदः । [अत्र “उपमानोपमेयभावो व्यञ्जो वाच्याङ्गतां नीतः” इति काव्यप्रकाशदर्शितं केचिदेवं विद्वन्ति,—“उपमानोपमेयभाव उपमा रामत्वप्राप्तिव्यञ्जा, वाच्यस्य, कुशलवसुताप्राप्ताप्राप्ततत्कार्यात् रामात् व्यतिरेकरूपस्य चस्य अङ्गतां (प्रकर्षकतां) नीतः” इति, तत्र, अङ्गतामुपपादकतामित्यस्यैव वक्तुं युक्तत्वात् ; उपमानव्यञ्जनाऽभावे व्यतिरेकप्रतीत्यनुपपत्तेः, उपपत्त्यतिशयाघायकस्यैव प्रकर्षत्वसम्भवात् । अद्य-शक्तिमूलानुरचनरूपस्य वाच्यस्य अङ्गत्वं यथा,—“वागव्य सम्प्रति विद्योगविसंभ्रुलाङ्गी-मन्नाग्निर्भो क्वचिदपि अपितविद्यामः । एतां प्रमादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वक्ति ! पादपतनेन सहस्ररग्निः ॥” अत्र नायकवृत्तान्तः अद्यशक्तिमूलः वस्तुरूपः रविकर्म-लिनीवृत्तान्ताध्यारोपेयं स्त्रितः इति बोध्यम्] ।

(ख) मद्यमितीति ।—सङ्घट्टेवं प्रति सन्धिकरणासङ्घट्टोः भीमसेनशोक्तिरियम् । समरे—युद्धे, कोपात् कौरवाणां—कुर्वन्भीयानां, धृतराष्ट्रसुतानामित्यर्थः, शतं न मद्यमि ?—न मर्दयामि ? न नाशयामितीत्यर्थः ; दुःशासनस्य उरसः,—वचसः, रुधिरं—रक्तं, न पिबामि ? नद्या सुयोधनस्य, ऊरु न सञ्चूर्णयामि ? अत्र काकुवशात् अपि तु मद्यम्येव, पिबाम्येव, सञ्चूर्णयाम्येवेत्यर्था बोध्यः । नृपतिः,—बुधिशिर इत्यर्थः, पथेन—इन्द्रप्रस्थादियामपचक्रमापचरूपेण विगिनयेन, भवताम् अभिनतमिति शेषः,

अत्र “मध्याभ्येव” इत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सह-
भावेनैव स्थितम् । (ग)

“दोषयन् रोदसीरन्मृगेष ज्वलति सर्वतः ।

प्रतापस्तव राजेन्द्र ! वैरिवंशदवानलः ॥” (घ)

अत्र अन्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो व्यङ्ग्यः । प्रतापस्य
दवानलत्वारोपसिद्धाङ्गम् । (ङ)

सत्त्वं करोतु ; अन्यत्र,—भवतां नृपतिः,—भवदभिमतकार्यकारितयाभिमतो राजा
युधिष्ठिर इत्यर्थः, [एतेन स्वामीष्ठाऽनाचरणात् स्वनृपतित्वाभावसूचनम्] । अत्र
व्यङ्ग्यं, वाच्यार्थेन सहैव प्रतीयते इति अमत्कारित्वस्यापगमात् गुणोभूतव्यङ्ग्यत्वमिति
बोध्यम् । वसन्ततिशक्तं वृत्तम् । वैश्वीमहाराख्येदं पद्यम् ।

(ग) अत्रेति ।—अत्र मध्याभ्येवेत्यादि [आदिना पिवाभ्येव सञ्चयार्थव्यवहानयोः
सङ्घटनम्] । व्यङ्ग्यं वाच्यस्य—न मध्याभ्येवेत्याद्यर्थरूपस्य, निषेधस्य—निषेधनरूपस्य,
सहभावेन एव स्थितम् । [अत्र प्रबलतरपरिपात्यसन्धिप्रसङ्गसमुज्ज्वलनाच्चसंरम्भ-
विभङ्गुलकण्ठतालुसंयोगकृतेन शिरयालनसङ्घोत्पन्नेन नजा (“न कोपात्” इत्यादि-
वाक्यगतेन निषेधकार्थेन शब्देन) भटिति अयोगव्यवच्छेदो व्यज्यते, स एवकारेण
(काकात्मकतया निषायकतां गतेन न-शब्देन) दर्शितः] । अयं भावः,—वाच्य-
प्रतीतिसमकालमेव दीप्तभावगद्गदसाकाङ्क्षतया काकुरवेष व्यङ्ग्यप्रतीतिः, अतः
तन्मात्रं व्यङ्ग्यमेव एवादिभिराक्रममाणं वाच्ययमानं भवति ; अत एवात्र “सुख्याद्ये-
वाधाद्यनुसरणविलम्बासहत्वान्नक्षणा” इति प्राचीनाः, “सुख्याद्येवाधो भटिति
अर्थपर्यवसानाय प्रतीयते” इति च नवीनाः, वाच्यार्थप्रतीतिसमये व्यञ्जनाया अर्थबो-
धनासामर्थ्यमेव प्राचीनमतास्तरसः । केचित्तु,—“न मध्याभ्यमि इत्यादिरीत्या अपर-
नञर्थे आर्षिष्यते ; तथा च नञर्थेद्वयन एवकारार्थः पथ्यवस्थिति” इत्याहुः, तत्र ;
वाच्यार्थस्यैव व्यञ्जनयोर्परिस्तरसम्भवात्, वाच्यव्यङ्ग्ययोः युगपत् सपत्न्यव्ययोगश्च इति ।

(घ) वाच्यसिद्धाङ्गं व्यङ्ग्यमुदाहरति, दोषवन्निति ।—राजः स्तुतिरिवम् । हे
राजेन्द्र ! वैरिणां—शत्रूणां, वंशेषु—कुलेषु, यदा वैरिणः,—शत्रवः, एव वंशाः,—
वेषवः, तेषु, दवानलः,—दावाग्निः, एवः एव प्रतापः,—कीवदण्डं तेजः, (“स
शभावः, प्रतापश्च यत्तेजः कीवदण्डजम्” इत्यमरः) रोदसीरन्—दावाग्निव्यीरन्त-
रालं, दोषयन्—भासयन्, सर्वतः,—सर्वासु दिक्षु, ज्वलति ।

(ङ) अत्रेति ।—अत्र अन्वयस्य—वंशस्य, वेणुत्वारोपणरूपः, व्यङ्ग्यं,—व्यञ्जना-

“हरस्तु किञ्चित् परिहृतधैर्यः” इत्यादौ विलोचनव्यापारः
पुम्बनाभिलाषयोः प्राधान्ये सन्देहः । (च)

“ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामैव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥” (छ)

कीदृशः । प्रतापस्य दवानलत्वारोपस्य सिद्धेः अङ्गं—साधकान्, उपपादकमित्यर्थः, अन्यथा प्रतापे दवानलत्वारोपमसङ्गतं स्यादिति भावः ; यत्र व्यङ्गं विना वाच्यार्थस्य नोपपत्तिक्रमेव वाच्यसिद्धिरङ्गस्यावसरः ; यत्र तु न तथा, तत्र इतराङ्गमित्यनयोर्भेदः, इति वाच्यार्थस्य साधकतया च अत्र व्यङ्ग्यं न तथा अमत्कारित्वमिति गुचीभूतव्यङ्ग्यमिति च ध्येयम् । इदं तत्त्वम्,—अन्वयस्य (कुलस्य) प्राथमिकबोधे दवानलस्य शत्रुगोत्रसम्बन्धासम्बन्धोपलभादप्रामाण्यपदः, ततः प्रतापस्य दवानलत्वारोपस्या व्यङ्गं कुलस्य वेषुत्वारोपममिसन्देहतः श्रोतुः वैरि कुलवेषुदवानल इति द्वितीयबोधः ; पारोप्यमात्रस्य वेषोः दवानलसम्बन्धित्वमन्वयतम् इत्यनुपपत्तिनिरासेन दवानलत्वारोपस्यसाङ्गं व्यङ्ग्यरूपकं प्रतापस्य दाहकत्वेन कविपरम्परासिद्धपिण्डकत्वेन च दवानलसादृश्यं प्रसिद्धमिति तद्रूपकं वैरि कुलस्य वेषुत्वारोपकारणमिति श्रियेतिवन्धनं परम्परितरूपकमिदम् । क्वचिच्च प्रकरणादिनियमाभावेन रूप्यरूपकबोधभयोरेव श्रियेतिवन्धनव्युत्पत्त्यम् ; यथा,—“विद्वन्मानसरानहंस” इत्यादौ, प्रकृते तु नियन्त्रणवशात् रूपकस्य व्यङ्ग्यत्वमेवैव्यवधेयम् इति ।

(च) सन्दिग्धप्राधान्यं व्यङ्ग्यमाह, हर इति ।—आकालिकवसन्ते पार्वतीम् आलीकमानस्य हरस्य धैर्यविपर्ययवर्णनमिदम् । अत्र विलोचनव्यापारं वाच्यं, पुम्बनाभिलाषश्च व्यङ्ग्यः ; मुखमात्रे लोचनव्यापारेण पुम्बनाभिषावः सम्भाव्यते । न च इयोरेव शृङ्गारव्यञ्जकतया प्राधान्यमिति मुख्यप्राधान्यमेवेदम् इति वाच्यम्, उभयोः प्राधान्यसन्देहे तस्यानवकाशात् । इह विलोचनव्यापारं रतेरनुभावकपत्वेन शृङ्गारव्यञ्जनेन प्रधानं, वा पुम्बनाभिलाषव्यञ्जकत्वेन अङ्गम् इति, तथा पुम्बनाभिषावः सम्भाव्यत्वेन अप्रधानम्, एतत् आस्तादविषयत्वेन शृङ्गारव्यञ्जकतया प्रधानम् इत्यनयोः सन्देह एव प्राधान्यसन्देह इति भावः । प्राधान्यनिश्चयाभावादेव व्यङ्ग्यस्य अनधिककामत्कारितया वाच्यादनुत्तमत्वे गुचीभूतव्यङ्ग्यत्वमवधेयम् ।

(छ) मुख्यप्राधान्यं व्यङ्ग्यमुदाहरति, ब्राह्मणेति ।—परशुरामप्रेषितां पत्निकां पठतः दशशोभं प्रति माण्यवत उक्तिरियम् । ब्राह्मणस्य—जामदग्न्यस्य, अतिक्रमः—आक्रमणं, पराभव इति यावत्, तस्य त्यागः,—अनाक्रमणमित्यर्थः, भवतामैव, भूतये—

अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यज्ञस्य
वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् । (ज)

“सन्धौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः ।

अलाउद्दीननृपतौ न सन्धिर्न च विग्रहः ॥” (भ)

वाच्यावाच्यं न तु स्वाद्ये त्रयीमि इति भावः ; अन्यथा—अतिक्रमे इत्यर्थः, वः,—युष्मार्कं,
मित्रस्य, एकाचाव्येतया सतीश्रेत्वादिति भावः, [अत्र अकारस्य मित्रपदेन सङ्गान्त्वेन
उभयोरेकाचाव्याध्ययनमित्यक्तं निरतिशयमित्यक्तं, तस्यातिक्रमः न केवलं ब्राह्मणाति-
क्रमः, मित्रातिक्रमश्च इति सूचितम्] जामदग्न्यः, दुर्मनायते—विदेषमाचरतीत्यर्थः,
[इह “वसंभानसामीप्ये—” (३:३ १३१ पा०) इति भविव्यत्यामीष्येऽथेऽण्ट्]
तस्यातिक्रमप्रवृत्तावतिक्रमो न सेत्यति, परन्तु तस्य दौर्मनस्यमेव भविव्यति ; यथा
कासंबीष्येण तद्दौर्मनस्यमाचर्ये अत्रियकुलं नाशितं, तथा भवताऽपि रक्षःकुलं
नाशयितव्यमिति भावः । महावीरचरितस्येदं पद्यम् ।

(ज) अत्रेति ।—अत्र जामदग्न्यदौर्मनस्यस्यज्ञो रक्षःकुलक्षयः, मित्रब्राह्मणाति-
क्रमत्यागजन्था विभूतिवांच्या, ताभ्यां जामदग्न्यातिक्रमो न कर्त्तव्यः इत्यर्थेनिर्धारणरूपं
मतिव्यञ्जते, इत्युभयोः समं प्राधान्यम्, अत एव वाच्यादनुत्तमत्वमेतस्य । क्वचित्
—“वाच्यस्य मित्रब्राह्मणदौर्मनस्यस्य समं प्राधान्यमिति वासुदेवव्यभिचारिभाव-
व्यञ्जने इयोः साम्यात् प्रापपापोत्यादकत्वेन हि वाच्यात् वासो व्यज्ञात् तु साचात्”
इत्याहुः, तत्र ; दुर्मनस्य पापसम्भवावयथा वासासम्भवात्, ब्राह्मणदौर्मनस्यजन्म-
प्रापसम्भवावयथा वाससम्भवेऽपि वाच्यस्य व्यज्ञापिचयथा व्यवहितत्वात्, तुल्यप्राधान्या-
सम्भवाच्चेति बोध्यम् ।

(भ) असक्त व्यज्ञमुदाहरति, सन्धौ इति ।—अलाउद्दीननृपतौ—अलाउद्दीनाख्ये
दिल्लीश्वरे यवनराजे विषये, [क्वचित् “अलाउद्दीन” इत्यत्र “अज्ञापदीन” इति, क्वचित्
पुनः “अज्ञाबदीन” इति पाठः, स सर्वोऽपि न सम्यक्, संज्ञायाः परिग्रहो प्रमाणा-
भावात्] सन्धौ—मित्रताकारणे, युद्धात् निवर्त्तने इति यावत्, सर्वस्वहरणं—सर्वधन-
दानमित्यर्थः, सर्वधनदानं विना न कोऽपि अलाउद्दीननृपेण सह सन्धिं कर्तुं शक्नोतीति
भावः ; विग्रहे—युद्धे, प्राणनिग्रहः,—प्राणदण्डः, अलाउद्दीनेन सह संघाते प्राणनाशो
भवेदिति भावः ; अतः तत्र न सन्धिः, न च—नापि, विग्रहः,—युद्धं, युद्ध इति
शेषः ।

अत्र अलाउद्दीनाख्ये नृपती दानसामादिमन्तरेण नान्यः
प्रथमोपायः, इति व्यङ्गं व्युत्पन्नानामपि भ्रष्टित्यस्फुटम् । (अ)

“अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशिना ।

अहं व्रतवती खैरमुक्तेन किमतः परम् ॥” (ट)

अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यमुनेस्त्रिथ्यग्योषिति बलात्,
कारोपभोगः स्फुटतया वाच्यमानः, इत्यगूढम् । (ठ)

“बाणोरकुडङ्गुडीणसउणिकोलाहलं सुणंतौए ।

घरकम्मबावडाए बहुए सीअन्ति अंगाइं ॥” (ड)

(अ) अवेति — अत्र व्यङ्गं सामदानादिरूपमुचितमिति तात्पर्यपदरूपपदुद्धेः
अभिचारिभावस्य, सन्धिविद्यहानिष्टसाधनरूपं वाच्यं व्यङ्गनिरपेक्षमेव व्यङ्गकं वाच्य-
सन्धिविद्यहानिष्टसाधनरूपेणतयाऽनधिष्ठानकारणम्, अतः वाच्यादनुत्तममेव तत्, इति
गुणोभूतत्वमिति बोध्यम् ।

(ट) अगूढं व्यङ्गमुदाहरति, अनेनेति ।—शाक्यमुनेस्त्रिथ्यग्योषिति
बलात्कारमसहमानायास्तपत्रा उत्तिरियम् । अहं व्रतवती—व्रतं—गृहस्थधर्मानु-
ष्ठानं, तद्वती इत्यर्थः, लोकगुरुणा—लोकानां गुरुः,—उपदेशेन अज्ञानरूपतिमिर-
विनाशकत्वादाचार्यः, तेन तदाभूतेन, अनेन—शाक्यमुनिना इत्याशयः, सतां—
महात्मनामिति भावः, धर्मोपदेशिना—कर्तव्यम्, पुण्यानुष्ठानस्येति यावत्, उपदेशो—
शिक्षकः, तेन, खैरम्—एतावन्मात्रकथनमेव यद्येष्टम्, अतः परम् उक्तेन किम् ?
किमपि न वक्तव्यम् ; लोकगुरोः सदस्योपदेशकस्य अस्य दुष्कर्मानुष्ठानमनुचितमेव,
अथाऽपि अनेन यदाचरितं तत् किं कथयेयम् ? मम तु व्रताचरणसहायक्य तादृशस्य
कथनमपि नीचितमिति भावः ।

(ठ) अलाउद्दीनाख्ये व्यङ्ग्यरूपो विशेषो भ्रष्टिति एव प्रतीयते इति वाच्याय-
मानत्वस्य व्यङ्गनिरपेक्ष एव वाच्यं अलाउद्दीनार ईर्ष्यासंचारिभावावगमकः, प्रति-
नाशिकायासिन्धुकोण व्यङ्ग्यस्य तदुपभोगस्य नेर्व्योक्तर्षाधावकत्वमिति व्यङ्ग्यादनुत्तमत्व-
मेतस्येति बोध्यम् ।

(ड) असुन्दरं व्यङ्गमुदाहरति, बाणोरिति ।—[“बाणोरकुडङ्गुडीणसउणिकोला-
हलं अण्णत्थाः । गृहकर्मव्यापृताया अथाः सीदस्यहानि ॥” इति मंजुसूत्रम्] । बाणोर-
कुडङ्गु—वेतसकतापिष्टतात् अज्ञानात्, उडङ्गुडीणानाम्—उत्पतितानां, अकुणीनां—
अधिष्ठा, कोलाहलं—अधरवं, अण्णत्तमित्यर्थः, अण्णत्थाः, गृहकर्मणि, व्यापृतायाः,

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिन्नतागृहं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात्
“सीदन्त्यङ्गानि” इति वाच्यस्य चमत्कारः सङ्घटयसंबन्धः, इत्य-
सुन्दरम् । (द)

किञ्च, यो दीपकतुल्ययोगिताऽऽदिषु उपमाऽऽद्यलङ्कारो
व्यङ्ग्यः, स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव । काव्यस्य दीपकादिसुखेनैव
चमत्कारं विधायित्वात् । (घ) तदुक्तं ध्वनिज्ञता,—

—व्ययायाः, निरतायाः इति यावत्, [अण्वीदाससु प्राकृत “बावडाए” इत्यस्य
“बारतायाः” इति संस्कृतीति स्त्रीकृत्य, बारतायाः,—व्याकुलायाः, इत्यर्थे व्याख्यात-
वान्] बध्वाः अङ्गानि, नोदन्ति—अवसादं गच्छन्ति, गृहकर्मण्यः निवृत्तानि भवन्तीति
यावत्, लक्षणातः इति शेषः । गृहकर्मण्युपात्तायाः इति तु तात्पर्यं वाच्यम् ।

(द) अवेति—काव्यत्—उपमायकः । व्यङ्ग्यात्—व्यङ्ग्यभेदे इत्यर्थः ।
वाच्यस्य—अवसादनाभिधानस्य । चमत्कारः,—उपादेयसंबन्धितामुरामोदिककृतसदन-
परवशताप्रतीतिः । सङ्घटयसंबन्धः,—सङ्घटयानुभवगम्यः । व्यङ्ग्यस्य तटस्थप्रायम् ।
एतच्च लक्ष्यवये वाच्यनिश्चयादिसर्वापवादस्वरूपं दृष्टव्यम् । तेषु व्यङ्ग्यापि चाकल-
सम्भवात् इति अण्वीदासः । तटस्थस्य व्यवहितोपकारत्वेन उदासीनवदानामसमानम् ;
तथाहि,—प्रकृतिशोभादलक्ष्यवयेनोपमायकस्य लतागृहप्रवेशानुमानं, ततो उपादेयौ,
ताभ्यामनुरामोदिकैः, ततो मदनपरवशताप्रतीतिः ; एवञ्च व्यङ्ग्यस्य चमत्कारप्रत्यासन्न-
मेवासुन्दरत्वमिति कथितम् । केचित्तु “रसादिभोजनने वाच्यसापेक्षत्वेवासुन्दर-
त्वम् इति । व्यङ्ग्यात्—इत्यादिव्यङ्ग्यादित्यर्थः, तथा च बधूय न तत्र गतेत्येतत्-
पर्यन्तादित्यर्थः । बध्वा अगमनमेव न केवलं तदीयविप्रलम्बव्यङ्ग्यं, किन्तु, प्रकृति-
शोभादलक्ष्यवयेन सीदन्त्या बध्वा अगमनम् इति वाच्यज्ञापसादसङ्कारैरेव रस-
व्यङ्गनायाः वाच्यमुखनिरोधकत्वात् तटपेक्षया न्यूनचमत्कारि” इति वदन्ति, तत्र ;
अज्ञापसादस्य ज्ञापसादसङ्गतत्वेनैव बध्वागमनस्य विप्रलम्बव्यङ्ग्यसम्भवेन वाच्यज्ञापसाद-
मुखनिरोधकायोग्यात् तदागीतनगमनाभावसत्त्वेऽपि गमनसम्भावनाया विप्रलम्बा-
सम्भवात् । न च गृहकर्मण्युपात्तायाः इत्यनेन गमनाभावनिश्चयेन गमनसम्भावनेक-
मासीति वाच्यं, गृहकर्मण्यन्तःपातिकाहारादिच्छलेनापि तद्व्यङ्ग्यात् ; इतिदंविहीप-
मायकविषयत्वेन विप्रलम्बाभासस्यैव वक्तुमुचितत्वाच्च ।

(घ) विषयविशेषे केषाञ्चिद्विशेषं निरस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्यस्यापयन्,
किञ्चेति ।—काव्यस्य—काव्यायकं, दीपकादिसुखेन—दीपकादिसङ्घटयनेत्यर्थः

“अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीती यत्र भासते ।

तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गी ध्वनेर्मतः ॥” (त)

यत्र च शब्दान्तरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य विपर्ययः ।

यथा,—

“दृष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तेनात्र खल्लितास्मि नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे ? ।

एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिः

गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद् गोष्ठे हरिर्विश्वरम् ॥” (थ)

[“दोषकादिमुखिनेव” इत्येवकारेण व्यङ्ग्योपमादिव्यवच्छेदः] । अमत्कारविधायित्वात्
—चित्ररत्नकलात् ।

(त) उक्तमर्थं प्राचां संवादेन प्रमाणाश्रितं, तदुक्तमिति ।—ध्वनिकृता—गोप-
कृताचार्यैरेत्यर्थः । अलङ्कारेति ।—अलङ्कारान्तरस्य—अन्यस्य व्यङ्ग्यभूतस्य अलङ्कारस्य,
प्रतीती—अध्वने, अपि यत्र काव्यस्य तत्परत्वं—व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्यबोधकत्वं, न
भासते—न प्रकाशते, असौ ध्वनेः मार्गी,—विषयः, न मतः,—न कथितः ।
यथाहि दोषकादियु अलङ्कृतियु उपमाऽलङ्कृतेः व्यव्यमानतायामपि वाच्यपरत्वेन
सुन्दरताया अनवस्थितेः न ध्वनिरिति व्यपदेश्यत्वं, यथा,—“लता पुष्पोद्गमेनारी
हृदयभावादिभिः, शुभैः । रात्रिर्न्योतिर्गणामाभैर्ध्वनिभिः कविता स्फुरेत् ॥” इत्यादौ
उपमासहितत्वेऽपि वाच्यालङ्कृतिसदृशैव सुन्दरत्वं, न तु व्यङ्ग्यालङ्कृतिनिष्ठत्वेन ; तस्मात्
तत्र वाच्यालङ्कृतिसदृशैव काव्यं व्यपदिश्यते । इत्थं समासोक्त्यासंपानमिहित-
निमित्तविशेषोक्तपर्यायोक्तापङ्कतिसङ्करालङ्कृतिप्रभृतावपि बोध्यम् । “उपोदरागंध
विधिलतारकं तथा गृहीतं शशिनो निशासुखम् । यथा समसं तिनिरांशुकं तथा
पुरोऽपि रागाङ्कितं न लक्षितम् ॥” इत्यादौ समासोक्त्यालङ्कृती व्यङ्ग्यादेन सङ्कृती
वाच्यार्थ एव मुख्यत्वेन अवगम्यते, चारोपितकान्ताकान्तोपेतयोः रात्रिचन्द्रमसो-
देव पदोच्चयविशेषाद्यंरूपत्वान् । एवं पुरस्तादपि द्रष्टव्यम् । तद्योक्तं प्रदीपकता,—
“व्यङ्ग्यस्य यथाप्राधान्यं वाच्यमात्रानुवायिनः । समासोक्त्यादयस्तत्र वाच्यालङ्कृतयः
स्फुटाः ॥” व्यङ्ग्यस्य प्रतिभामात्रं वाच्यार्थांशुगमेऽपि वा । न ध्वनिर्यत्र वा तस्य प्राधान्यं
न प्रतीयते ॥” इति ।

(थ) दृष्ट्येति ।—हे केशव ! गोपरागैः,—गवां, परागैः,—रजोभिः, (‘परागः
क्रीडुने ईषीं ज्ञानोप्राप्तौ रजसपि’ इत्यमरः) हृतया—प्राच्ययया, दृष्ट्या,

अत्र गोपरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां
“सलेशम्” इति पदेन स्फुटतयाऽवभासः । सलेशमिति पदस्य
परित्यागे ध्वनिरेव । (द)

[अरथे तृतीयवम्] मया [इदं कर्मपदम्] न किञ्चित्, मार्गादिवमिति शेषः, इदं,
तेन—निवृत्तहेतुना, अथि—अहम्, अत्र—तत्र अथ इत्यर्थः, [“अत्र” इत्यत्र “इदं”
इति पाठान्तरम्] स्वसिता—पतिता, मयामि इति शेषः ; हे नाथ ! पतितां—प्युतां,
मानमिति शेषः, किं—कथं, नाम न आसन्वसे ?—न धारयसि ? ननु धारथे को हेतुः ?
इत्याह, एकस्वमिति ।—त्वम्, एवः,—केवचः, विषयेषु—वातवर्षादिवदहेतुषु, खिन्न-
मनसां—क्लान्धचेतसां, सर्वेषाम् अथवानां—दुर्बलानां, अरथवाचनानामित्यर्थः,
जनानां, गतिः,—आश्रयः, मोघ्या, मोघे एवं सलेशं—सव्याजं, सलेशं यथा तदा
इत्यर्थः, गदितः,—अभिहितः, प्रार्थित इति यावत्, हरिः,—कृष्णः, चिरं वः,—युष्मान्,
अवतात्—रचतु । शिष्टावेषु,—केशव एव गोपः,—मां—दृष्ट्वा, उपलक्षणेन
तदादीनि इन्द्रियाणि, पाति—तत्तदभिमतविषयात्मना उपख्याय रचतीति तथोक्तः,
(“गोः………खी सौरभेयोद्वग्वाचदग्वाभूषसु मूखि च” इति मेदिनी । एतेनानु-
दागोचित्यभावेदितम्) तस्मिन् रागः,—अनुरागः, तेन उतवा—आकटवा, दृष्ट्वा—
नेत्रदृष्ट्या, बाह्यशानेनेत्यर्थः, केशवानुरागेच बाह्यज्ञानस्य तिरोहितत्वादिति भावः,
किञ्चित्—कुशादिकं, न इदं—न गणितमित्यर्थः । यदा,—“केशव” इति सम्बोधन-
पदं गोपे—निगन्तामिति, यो रागः, तेन उतवा—सुप्रवा, दृष्ट्वा—ज्ञानेन, किञ्चित्
—तत्र रक्ष्यं, मया न इदं—नानुभूतमित्यर्थः, तेन—हेतुना, अत्र—आसु गोपेषु
मध्ये, अहमेव स्वसिता—परमसुखाद्गुहाऽऽदि, अतः हे नाथ ! पतितां—प्रचतान्,
अथावधि अरथानुपसादनमन्वापराधस्य अनापनाद्ये सास्त्रलि श्वरचं प्रयातामिति यावत्,
मां, किञ्चान्, आसन्वसे ?—नानुगृह्णासि ? ननु परस्त्रियां ममानुयच्छे गोचितः इत्यत
आह, एकस्वमिति ।—विषयेषुचा—पञ्चश्रेष्ठ, कामिनेति यावत्, खिन्नमनसां—
व्याकुलचेतसां, सर्वासाम्, अथवानां—गारीयान्, एवः,—अद्वितीयः, त्वं—त्वमेव-
त्यर्थः, गतिः,—अरथैकव्यनाश्रयः, इति । शार्ङ्गविकीर्तितं व्रतम् ।

(द) अत्रेति ।—अत्र “सलेशम्” इति पदेन—अभिप्रायान्तरगमिततासूचकैव
पदेन, स्फुटतया—वाच्यवत् प्रकाशभावेन इत्यर्थः, अवभासः,—प्रतीतिः, इति अगूढं
गुणीभूतं व्यञ्जयामिति भावः । तथाच कामिनीकृष्णकवचवत् गूढमेव व्यञ्जं अमत्-
शरीरि, अगूढं तु न, तस्य स्फुटतया वाच्यवत्त्वत्वादिति निष्कर्षः । अतः “सलेशम्”

क्लिञ्च यत्र वस्त्रनङ्काररसादिरूपव्यङ्ग्यानां रसाभ्यन्तरे गुणी-
भावः, तत्र प्रधानज्ञत एव काव्यव्यवहारः । तदुक्तं तेनेव, (ध)—

“प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् ।

घृत्ते रसादितामर्थ्यपख्यालोचनया पुनः ॥” इति (न)

यत्र तु,—

“यतोन्मदानां प्रमदाजनाना-

मभ्रंलिङ्गः शोचमशोमयूखः ।

सभ्याभ्रमं प्राप्नुवतामकाण्डे

ऽप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत्त ॥” (प)

इति पदस्य परिवर्ताने—चनभिधाने, ध्वनिः,—ध्वनिकाव्यत्वम्, एव ; यद्यपि वक्तुर्मान-
वततथा तथाऽभिधाने मातापिबोः रतिवर्धननिधानोचित्यम्, अथापि सखेशमिति
पदस्यैव अनौचित्यावहृतं मुख्यमिति तथोक्तमवधेयम् ।

(ध) रदानो गुणीभूतव्यङ्ग्यपकारेष्वपि यत्र विश्रामधामतया रसादिकं प्रधान-
मस्ति, तत्र तेनेव काव्यव्यवहारः इत्याह, लिङ्गोति ।—गुणीभावः,—अप्राधान्येऽवस्थिति-
रित्यर्थः, “प्रधानेन हि व्यपदेशा मवति” इति व्याघादिति भावः । तेनेव—ध्वनि-
कारेणैव, गोवर्द्धनाचार्येणैवेति यावत् ।

(न) प्रकार इति ।—अयं गुणीभूतव्यङ्ग्यः प्रकारः अपि रसादिषु यत्, तात्पर्ये
—तत्परत्वं, तत्र पख्यालोचनया—अनुशीलनेन, पुनः, ध्वनिरूपताम्—अगुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वं, घृत्ते—प्राप्तीति । रसादितामर्थ्यवत्त्वे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यापि ध्वनित्वव्यव-
हारे भवतीति भावः ।

(प) मन्वेवं यत्र रसादीनामन्वतमतात्पर्यविवक्षितेन प्रधानत्वं, तत्रैव काव्य-
व्यवहार इति फलितम् ; एवञ्च ध्वनित्वासङ्गीये गुणीभूतव्यङ्ग्यं कापि नास्ति इति
कुतश्चास्य काव्यविभाजकत्वम् ? अत आह, यत्र त्विति ।—यस्मिन् पुनः काव्ये
इत्यर्थः । यथेति ।—नगरीवर्धननिदानम् । यत्र—नगर्याम्, अथापि खेदि इति
अभ्रंलिङ्गः,—नगनमर्थी, [“वहाभे लिङ्गः” (३।२।३२ पा० इति खम्) शोचानां
मशोनां—पद्मरागाचार्यित्यर्थः, मयूखः,—किरणः, [मयूखमयूखेणवचनान्ततया
सभ्याभ्रनकारकत्वानुपपत्तेः “शोचमशिमकाशः” इति पाठ्यम् । एवं सति कन्दोभङ्ग-
भिया मविमन्दात् प्रक्षिपमाश्रय क्रीपुल्यस्य नातङ्गकत्वम्] अन्नादानां—मदी

इत्यादौ रसादीनां नगरीवृत्तादिवस्तुभावेऽङ्गत्वं, तत्र
तेषामतात्पर्यविषयत्वेऽपि तैरेव गुणोभूतेः काव्यव्यवहारः ।
(फ) तदुक्तमस्मत्सगात्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डादासपादैः,—
“काव्यार्थज्ञासु षड्बुद्धिवेशतया तन्मयीभावेनास्त्राददशायां गुण-
प्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते, कास्त्रान्तरे तु प्रकरणादि-
पर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशः,
तस्मास्त्रादमात्रायत्तत्वात्” इति । (ब)

अतानाम्, अत एव चण्डादेऽपि—असमयेऽपि, स्वस्वाधनं प्राप्तवतां प्रमदानानाम्
अनङ्गनेपथ्यविधिं—सुरतोपशोनिवेशभूषाऽऽदिकं, व्यवस्य—कारयानासु [“व्यवस्य”
इत्यत्र “विषये” इति पाठे—सम्पादवतीत्यर्थः] । उपजातिः उपनम ।

(फ) रसादीनामिति ।—नगरीवृत्तादिवस्तुभावे—नगरीवृत्तं—नगरीवृत्तान्तः,
तदादि—तत्प्रभृति, यत् यस्तु, तन्मात्रे, [मात्रपदेनाशङ्कारण व्यवच्छेदः सूचितः]
अङ्गत्वं—नगरीवृत्तान्तपरिपोषकत्वमित्यर्थः, तत्र—“बभौशदानाम्” इत्यादौ, तेषां—
रसादीनाम्, अतात्पर्यविषयत्वेऽपि—तात्पर्यविषयत्वाभावेऽपीत्यर्थः, नगरीवृत्तस्यैव
तात्पर्यविषयत्वादिति भावः, तैरेव—रसादिभिरेव, गुणोभूतेः,—गुणोभावेन तिष्ठद्भि-
रिति भावः, काव्यव्यवहारः; तथा च बभौशवसङ्करः, तत्र व्यवहारसन्देहे तथा निरु-
पितम्; यत्र तु उभयसङ्करो नास्ति, तत्र रसादीनानन्वयतमञ्ज सन्वयनात्रेणैव काव्य-
व्यवहारः, न तु प्रधानत्वेऽपीति भावः ।

(ब) काव्याद्येति ।—काव्याद्येव—विभाषादिपरदार्थनिषेधक, अष्टाष्टबुद्धि-
वैद्यतया—एकमतिनम्यतया । ननु अनेकपक्षार्थानां कथमेकबुद्धिवाच्यत्वनिवमः ?
इत्यत आह, तन्मयीभावेनेति ।—अष्टाष्टबुद्धिलक्षणीभावेन, आस्त्राददशायां—अनु-
भवावस्थायां, गुणप्रधानभावक—अङ्गाङ्गिभावक, अवभासः,—प्रतीतिः, तावत् न
अनुभूयते, कास्त्रान्तरे—आस्त्रादविनाशदशायां, प्रकारणादिपर्यालोचनया—प्रका-
शाद्यनुसन्धानद्वारा, भवन् अवि, असी—गुणप्रधानभावावभासः, काव्यव्यपदेशं—
काव्यसंज्ञां, अजिह्वाव्यनिर्दं वा गुणोभूतव्यञ्जननिर्दमिति निर्घोतं काव्यं नाम इति
यावत्, व्याहन्तुं—व्यवहितुं, निराकर्तुमित्यर्थः, न ईदं—न प्रकृतः, तत्र—काव्य-
व्यपदेशक । तथा च, उक्तञ्चैव वाक्यञ्च रसादितात्पर्येऽङ्गत्वाभावेऽपि प्रासङ्गिक-
रसादिव्यञ्जकत्वेनापि काव्यत्वमन्वयति इति भावः ।

केचित् चित्राख्यं तृतीयं काव्यभेदमिच्छन्ति । तदाहुः,—

“शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ।” (भ) इति,

तत्र । यदि हि अव्यङ्ग्यत्वेन व्यङ्ग्यभावः, तदा तस्य काव्यत्वमपि नास्तीति प्रागेवोक्तम् । ईषद्वयङ्ग्यत्वमिति चेत् ? किं नाम ईषद्वयङ्ग्यत्वम् ? आस्त्रायव्यङ्ग्यत्वम्, अनास्त्रायव्यङ्ग्यत्वं वा ? आद्ये प्राचीनभेदयोरेवान्तःपातः, द्वितीये तु अकाव्यत्वम् । यदि च आस्त्रायत्वं, तदाऽऽद्भुतत्वमेव ; अद्भुतायाः मनास्त्रायत्वात् । (म) तदुक्तं ध्वनिज्ञता,—

“प्रधानगुणभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते ।

उभे काव्ये ततोऽन्यद् यत् तस्मिन्नमभिधीयते ॥” इति । (य)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुरतसाहित्याचं वक्ष्यं चारध्वनिप्रज्ञापनपरमाचार्य-
कविसुक्तराजकराष्टादशभाषाचारविद्यादिनीलुजकसान्धिविद्यकमहापात्र-
श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य-
काव्यभेदनिर्णयं नाम चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

(भ) काव्यप्रकारकारादिसतं दूषयति, केचिदिति ।—केचित्—महाटादवः, तृतीयं—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां भिन्नम् । तदाख्यं निर्दिशति, शब्दचित्रमिति ।—अव्यङ्ग्यं, काव्यमिति श्रेयः, तु अवरम्—अधमं, स्मृतं, तत् द्विविधं,—शब्दचित्रं वाच्य-
चित्रञ्च इति ।

(म) व्यङ्ग्यभावः, विवक्षित इति श्रेयः । ईषद्वयङ्ग्यत्वं, विवक्षितमित्यनुषज्यते । प्राचीनभेदयोः,—प्राचीनोक्तध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योः । आद्योऽनुपपत्त्यन्तरमाह, यदि चेति ।—तदा अद्भुतत्वमेवैवकारप्रशेषः । तथा च व्यङ्ग्यस्य आस्त्रायत्वे अद्भुतत्वायोगा-
दनास्त्रायत्वे काव्यत्वायोगाच्च ईषद्वयङ्ग्यमिति काव्यम् अपाद्यं कसेवाभिधानमिति भावः ।

(य) चित्रक काव्यप्रकारत्वाभावे प्राचीनसंवादनत्वाच्च, प्रधानमिति ।—व्यङ्ग्यस्य प्रधानगुणभावाभावात्, एवं—निर्दिशतीत्या, उभे काव्ये—ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूपे इत्यर्थः, व्यवस्थिते—सिद्धान्तिते, तत्रः,—ताभ्याम् अन्तत्, यत् काव्यं तत्, चित्रं—काव्या-
साधनायं, केच्यप्रतिपत्तया निर्णीयमिति भावः, अभिधीयते—कथ्यते, न तु तत् काव्यप्रत्येनोच्यते ; रसवर्जितत्वादिति भावः, रसशेष काव्यजीवनत्वेनाभिहित-

त्वादिति वीजम् । अनेवं व्यवस्था,—अज्ञायेक प्राधान्ये धनिसंज्ञितकाम्यव्यवहारः ।
 भुक्तभावे तु गुणोभावश्चक्रता ; ततोऽप्यद रसभावादिरहितं व्यक्रायेविशेषप्रकारम-
 न्नक्तिशून्यं काव्यं केवलसाध्यं वाचकनेचिन्नामात्राश्रयोपनिबद्धनायेक्यप्रत्ययं यदा-
 भासते, तत् चित्रसदृशत्वात् चित्रमिति केचित् स्त्रीक्रियनाचमपि न स्त्रीकाव्यम् ।
 आत्मभूतस्य रसभावादेरभावेन तस्य वास्तविककाम्यत्वानुपपत्त्येः । यथा
 चित्रेऽद्वितः पुरुषो निर्जीवोऽपि वाचानां पुरुषेति व्यपदेशः, तथा शब्दाद्येवोऽस्तु
 अनुप्रासादो उपपादितस्वरूपं काव्यं गौरसमपि काव्येति व्यपदेशः न युक्तम् इति ।
 इदमत्रावधेयम् ;—व्यञ्जनानसाध्यं मुख्यत्वे धनिरिति व्यपदेशः, मुख्यत्वाभावे पुनः
 गुणोभूतव्यक्रानिति वीज्यम् । आभ्यानितरद्रसभावाद्यभिप्रायशून्यं व्यञ्जनानाद्येविशेष-
 प्रत्याघनसामर्थ्यरहितस्य काव्यं केवलाभिप्रेयानिवाचकत्वेत्तच्छ्रुतानामावष्टभेन सङ्गृहितं
 चित्रमिति न बहुशासते, तच्चित्रमिति व्यपदिश्यते । इदं च वेदा ; तदिदं गोवर्द्धनाचार्य्ये-
 केच, —“चित्रं शब्दाद्येभेदेन विविधं व्यवह्रियते । तत्र विविधं चित्रं वाच्यविभ-
 मतः परम् ॥” इति कारिकाया स्फुटीकृतम् । अत्र विविधं चित्रं दुष्करयमकानु-
 प्रासादिरूपं, शब्दचित्रादिसं व्यञ्जनानाद्येसम्पर्कशून्यं मुख्यतया वाक्यार्थात्मना-
 ऽवस्थितं सदृशाद्यभिप्रायशून्यमुत्प्रेषादिरूपं वाच्यचित्रम् । इदमभिहितं भवति,—यत्र
 वस्तुरूपम् अलङ्काररूपं वा व्यञ्जनास्ति, स विषयचित्रस्येति व्याख्यातृणां सिद्धान्तः,
 अत्रेदं प्रतिपत्तव्यं,—यत्र रसादीनां संस्पर्श एव न, स काव्यविशेष इति वक्तुं न
 शक्यते, रसादीनाञ्च सर्वथा संस्पर्शशून्यत्वे काव्यत्वापावात् । रसादि हि सर्वेभ्यन्
 काव्यसंसारे आत्मतयाऽगुण्यतम् । रसादेर्विभावादिरूपत्वेन विभावादेश्च चित्रवृत्तिविशेष-
 तया सर्वत्र स्फूर्तिमत्त्वम् ; तथा सति काव्यस्य चित्रेति व्यपदेश एव न शोभते,
 वस्तुलङ्कारवीरपि रसाद्यभिन्नत्वात् इति । अत्राहुः काव्यप्रकाशकारानुवाचिनः,—
 अथपि यत्र न रसादि, तत् काव्यमेव न ; रसादेरसत्त्वे च वस्तुदेरपि असत्त्वं
 अतःसम्भवीति वादम् ; वस्तुदेरपि रसाद्यभिन्नत्वात् । एवं सति वस्तुत्वात्-
 लङ्काररूपव्यङ्गाशून्यत्वेऽपि स्त्रीक्रियमाद्यं चित्रकाव्यं वस्तुतो नास्त्विति सिद्धम् ; तथाऽपि
 यत्र रसादितान्यर्थशून्यः शब्द वाचो वाऽलङ्कारः स्यात्, तदा तात्पर्य्यशून्यतया
 रसादिशून्यत्वं, तस्यत्वे च चित्रकाव्यत्वं स्त्रीकाव्यम् । अयं भावः,—तात्पर्य्यमूली हि
 काव्ये शब्दानामर्थः, अवसामर्थ्येन च कवेत्तादृशतात्पर्य्यशून्यत्वेऽपि तादृशे विषये रस-
 भावादिप्रत्ययः सर्वतः शोचो भवतीति विरसतामुरोक्तस्य चित्रकाव्यविषय उत्तरो-
 क्तियते । अत एवोक्तं प्रदीपकता,—“रसभावादिविषयविषया विरसति । अल-
 कारनिषन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥ रसादिषु विषया तु ज्ञान् तात्पर्य्यवती यदा ।

सदा नास्तेषु तत्काल्यं धनेर्यत्र न गोचरः ॥” इति । एतेन तृतीयं काव्यप्रकारं निरखन्तो निरस्ताः । एवञ्च “अव्यङ्ग्यं काव्यम्” इत्यादिभिर्वाच्यविषयीभूतव्यङ्ग्यमानार्थगुणत्वनिषेधव्यङ्ग्यपदवाच्यम् । “वताद्वयगुणीभूता व्यङ्ग्यं काव्यम् मध्यमम्” इत्यत्र मध्यमकाव्य-
 वाच्येऽव्यङ्ग्यपदस्य अतिप्रत्येकव्यङ्ग्यमानविषयवताशुभाशंत्वं, अतएव व्यङ्ग्यमानशुभाशंत्वं
 वा । “अव्यङ्ग्यम्” इत्यत्र च मध्यमशब्दो न सर्वथा निषेधाद्यर्थोऽभिमतः, किन्तु पूर्ववदर्थः
 इति । अत्रैवद्विचितादयस्त्वः—“यत्तु काव्यमन्वयकारिणोऽव्यङ्ग्यं वाच्यमित्यङ्ग्यं
 त्ववरं व्युत्तम्” इत्युक्तं, तत्र अव्यङ्ग्यमवाच्य-चमयोरभेदेनाधनकाव्यत्वाङ्गीकारो न शोद-
 ष्यतः प्रतिभासते, न हि अत्रियं सचेता भवन् ‘विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्प्रवृत्त-
 म्बुव यद्व्यङ्ग्याऽपि यम् । ए सन्मिन्द्रेद्रुतपातितार्ग्वेणा निनीक्षिताशोव भियाऽनरा-
 वतो ॥’ इति, ‘स ह्यिन्द्रमूत्रः अतलेन रेवुसखीपरिष्ठात् पवनावधृतः । अकारशेषस्य
 दुतात्रनस्य पूर्वोऽत्यतो घूम इवावमासे ॥’ इत्यादिभिर्वाच्यचितेः काव्यैः समं ‘स्रक्न्दो-
 ष्चदस्य कश्चिद्गुह्यरच्छातेतरान्मुच्छटा मूच्छन्मोह-महविंश्र्विहित खानाङ्गि वाऽङ्गाय
 वः । भिन्द्यादुष्यदुदरददुर्दरदोषांदरिद्रदुमद्रीद्रीद्रेकमघोकिंमदुरमदा मन्दाकिनी
 मन्दात् ॥’ इत्यादीनां अव्यङ्ग्यमवाच्यत्वतया अत्राभिमतानां काव्यानांमभेदमङ्गीकुर्यात्”
 इति । रसमन्वयकारकारा अपि एतन्नेव विषयं सिद्धान्तयतः प्राहुः,—“सत्यपि विनिर्गतं
 मानदमात्ममन्दिरात्” इत्यादिना “स्रक्न्दोऽस्य.....” इत्यादेः भिन्नत्वे श्लेष-
 प्रकारत्वनिषेधाङ्गीकार्यं, अतः तद्विं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्योरत्यभेदयोर्भिन्नप्रकारत्वाङ्गी-
 कारे दृश्यत्वात् इति । “अव्यङ्ग्यं त्ववरं व्युत्तम्” इति सिद्धान्तयतिः काव्यमन्वयकारा-
 गुणविभक्तम्,—अव्यङ्ग्यपदेन अतुटप्रतीयमानार्थरहितवाक्यं यद्यप्यम्, अवरपदेन
 च अरमभेदाद्यर्थविषयम् ; अरमभेदत्वञ्च ध्वनि-गुणीभूतव्यङ्ग्यपदेदृश्यापेक्षया
 भिन्नं सत् तृतीयकालगतमेव, न त्वथमत्वपरम् ; तृतीयताया एव ध्वनि-गुणीभूत-
 व्यङ्ग्यापेक्षया भिन्नचित्तकाव्यगतत्वेन वक्तुं युक्तत्वात् । विषयत्वञ्च गुणाकारयोगित्वम् ।
 तथा च चित्तं काव्यं अव्यङ्ग्यमवाच्यचित्तभेदाभ्यां द्विधा । यत्तु रसमीमांसाकारैरभि-
 नवगुणपदैः,—“तत्तुल्यमेवायं चित्तं मन्वयम्” इति, तत् प्रोटीकृतमात्रम् ; अव्यङ्ग्य-
 वाच्यचित्तयोरेकमेवविशेषेवायं चित्तत्वानौचित्यात् । यद्यपि अव्यङ्ग्येरेकमेवचित्तत्वे
 तदन्वतरचित्तत्वमपि चर्यतः प्रतिपद्यते, तथाऽपि “प्राधान्येन व्यपदेशा भवति” इति
 व्यायेन तत्र भिन्नताया एव वक्तुं युक्तत्वात् । एतेन काव्यप्रकारविषयं सिद्धान्तयन्तोऽव्यङ्ग्य-
 द्विचिताभिन्वयगुणपदप्रदीपकारादयः सर्वेऽपि निरस्ताः । इदमभिहितं रसमीमांसा-
 प्रतीयकारादिभिः,—अत्र पदप्रदार्थो उभावपि गुणीभूतस्वरूपौ सन्तौ क्वमपि क्वम-
 नीयमर्थं बोधयतः, तदुक्तम् ; यथा,—“निःशेषव्युत्पन्नम्...” इत्यादि, तदेवदेव

रसगङ्गाधरकारा उत्तमोत्तमं प्राहुः, यत्र गुणीभूतं सदेव व्यङ्ग्यं चमत्कारधारणं ज्ञातं, तन्मध्यमं, यथा,—“मद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विंशत्यसंश्रितैः कवयिणीमुखवकुण्डला । यस्मानुपपन्नततैः परवारवत्स दानात्सुखसुमनः सततं करोऽभूत् ॥” इति । इदमेव रसगङ्गाधरप्रदीपकारादय उत्तमं प्राहुः, तन्मते,—“राजविरहज्वालासन्नापित-सद्यशैलमिच्छरेषु । मिमिरे सुखं प्रयागाः कपयः कुप्यन्ति पवनतनयाय ॥” इत्याद्युदाहरणं बोध्यम् । अत्र हि सीताकुम्भकसत्ताननिवेदनेन रत्नमन्दनः मिमिरीकृतः इति व्यन्यमानोऽर्थः आश्लिष्यमानरक्तैर्बहनुनदिवसक्रीडोपधारितया गुणीभूतमपि दुर्भाग्यवशेन किङ्करत्वं गता राजदारा इव ज्ञानपि चावतानमुभाभवति । यत्र व्यञ्जमानकमनीयताऽतुल्याधिहरवाऽभिधेयकमनीयता ज्ञान, तत् वाच्यचिन्मन् ; यथा—“विनिर्गतम्...” इत्यादि, यत्र हि “अमरावती” इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययकृतकालात्वाध्यवसायावष्टभोत्प्रेवाऽभिधेयैव कमनीयताहेतुः । वीररसस्य अत्यतया चमत्कृत्यांशोऽपि उत्प्रेवाऽवकृतिरुक्तकमनीयतोत्कृतिरोद्धितो वाच्यकालाकल्पितकैश्वरसाङ्गरागकृतनिगरवः स्वगौरिमेवाभाति । इदमेव रसगङ्गाधरप्रदीपकारादयो मध्यममानन्ति । यत्र वाच्यकमनीयतापुरस्कृता शब्दकमनीयता प्राधान्यमवलम्बते तत् शब्दचिन्मं ज्ञानम् ; यथा,—“व्यञ्जन्दोऽक्षर...” इत्यादि । अत्र हि शब्दकमनीयताभिगोर्वाऽर्थकमनीयता चारसमुद्रप्रवाहपतितजाङ्गवीपूरस्ताद इव न प्रतीयते । इदं चान्देऽधमं प्राहुः । एवं चतुर्थः प्रभेदः प्रदीपकाररसगङ्गाधरकारादिभिरङ्गीकृतनाशोऽपि निवृत्तेषु विषु भेदेषु एवान्तर्भाव्यः इति दिक् ।

इत्यशेषश्लाघाटवीरस्यारपञ्चानन-पङ्कितकुम्भपतिना वि, ए, सपाधिधारिणा
श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यैश्च विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
पङ्कितश्रीवाद्युबोधविद्याभूषण-पङ्कितश्रीनित्यबोधविचारक्याभ्यां
प्रतिस्कृतायां विमलाख्यायां साहित्यदपंचन्याख्यायां

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ केयमभिनवा व्यञ्जना नाम वृत्तिः ? इत्युच्यते, (क) —

वृत्तीनां विश्रान्तेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानाम् ।

अङ्गीकार्या तुय्या वृत्तिर्बोधे रसादीनाम् ॥२७०॥ (ख)

(क) मनु व्यञ्जं तावत् काव्यबीजं, तत्र व्यञ्जनावृत्तिर्बोधं वस्तु, व्यञ्जना च अभिनवा वृत्तिः, अभिनवायाच तस्याः स्त्रीकारे प्रयोगनविशेषनकाराऽनुपपत्तिः ; इतीयं कथमङ्गीक्रियते ? इत्याशङ्क्याह, अथेत्यादि ।—इयं—व्यञ्जनीपसाधनीभूता, अभिनवा—मन्वेरङ्गीकृता इत्यर्थः ।

(ख) प्रामाण्योपन्यासाय प्रथमं तस्याः स्वरूपं निरूपयति, वृत्तीनामिति ।—अथपि “विरतासु” इत्यादिना व्यञ्जनायाः स्वरूपं निरूपितमेव, “व्यञ्जनधननावगत-प्रत्यायनादिव्यपदेशविषया” इत्यनेन तत्र प्रमाचं चोपन्यस्तं, तथाऽपि दृढपत्त्यप्रति-पत्तये प्रमाचान्तरोपन्यासाद्येच पुनरारम्भोऽयम् । अभिधातात्पर्यलक्षणाऽऽख्यानां वृत्तीनां, विश्रान्तेः,—स्वस्वार्थं निर्वाच्य विरामात्, रसादीनाम् [अथादिपदेन भाषा-दयो वस्तूनि अक्षरद्वाराच गृह्यन्ते] बोधे—प्रतीतो, तुय्यां वृत्तिः,—अतुर्थो व्यञ्जना नाम व्यापारः इत्यर्थः, अङ्गीकार्या—स्त्रीकार्या ।

अनेदं तात्पर्यम्—“गङ्गायां घोषः” इति गङ्गाशब्दघोषशब्दो साधारणे नीर-कीतोनीपोषणशब्दस्तोमयोः कृतसङ्केतो, साधारणेऽर्थे एव प्रथमतः सर्वेषां शब्दानां प्रवृत्तेः, असाधारणस्य हि सङ्केतोत्पादने असङ्कृतं व्यभिचारितत्वञ्च भवेत्, तेन च शक्या नीरस्तीतोनामं नीपोषणशब्दस्तोमनामञ्च ज्ञातं भवेत्, इति भाषा सरथिः । एतद्व्याख्यानवीचनस्य चाशङ्का शक्तिः, “विशेष्यं नाभिषा गच्छेत्थोचशक्तिर्विशेष्ये” इति शास्त्रनिबन्नात् ; (अभिषा—शक्तिः, विशेष्यं—व्यक्तिसवरूपं धर्मिकं, न गच्छेत्—नाव-कल्पेति इति च तदर्थः । यथाविशेष्ये—नात्यात्मन्युपाधौ, चोचशक्तिः,—सव्यापारा-दुपरता) “नागृहीतविशेष्ये वा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते” इति नयेन “विशेष्यं प्रत्याय्य विरामात्” इति तात्पर्य्येकेच तस्या विरामननुष्ठाय क्रियोदयोगप्रसङ्गात्, “सामान्या-न्यस्य सिद्धेर्विशेषं नमयन्ति हि” इति शास्त्रनिबन्नात् अभिप्रायशक्तिद्वारा साधा-रणाव्यापाराधेयभावेन वर्तमानम् असाधारणं गङ्गाघोषादुद्गमयन्ति इत्यभिप्रायेः,

अभिधायाः सङ्केतितार्थमात्रबोधनविरताया न वस्त्वन्तद्वार-
रसादिव्यञ्जबोधने क्षमत्वम् । न च सङ्केतितो रसादिः, न हि
विभावाद्यभिधानमेव तदभिधानं, तस्य तदेकरूप्यानङ्गीकारात्;
यत्र च स्वशब्देनाभिधानं तत्र प्रत्युत दोष एवेति वक्ष्यामः ।
क्वचिच्च “शृङ्गाररसोऽयम्” इत्यादौ स्वशब्देनाभिधानेऽपि न तत्-
प्रतीतिः, तस्य स्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् । (ग)

आन्वोऽन्वसंबन्धितत्वमात्रमेव ज्ञायते, इति द्वितीया सरणिः । नीरखीतस्य गोपाल-
शानाधारत्वमसङ्गतमित्यन्वप्रमानिविज्ञः गङ्गाशब्दः तदाधारोचितं तीरं लक्षयत्य-
बोधयति इति तृतीया सरणिः । अत्र तावत् “मुख्यार्थवाचि तद्व्युक्तो यथाऽन्वोऽर्थः
प्रतीयते । रुदेः प्रयोजनाद्यापि—” इति नियमेन लक्षणा निकृष्टतन्मुख्यार्थ-
वाचादित्रयसन्निधाने एव सम्पद्यते । मुख्यार्थवाचः तस्मात् तावदन्वप्रमितिमुत्पन्नः ।
यः पुनः साभोष्यादिसंज्ञैः, स अन्यप्रमाणावबोधय एव ; यत्पुनरेतत् गङ्गातीरस्य
शीतलत्वपवित्रताऽऽपादकत्वादिर्कं कार्योद्दिश्यं प्रज्ञायते, तदन्वशब्दाप्रतिपादितम्
अन्वप्रमाणाद्युक्तं कुतो स्थापितम् ? न प्रत्यक्षात्, लक्षितशब्दादेव तन्प्राप्तिसिद्धेः,
शब्दार्थे हि तदप्रतिप्रसङ्गात् ; न चानुमितेः, नैकव्योऽपि पावित्र्यशीतलत्वादेः
असम्भवत्वेन व्यभिचारितत्वात् ; न ह्युतेच, तदनुभवभावप्रसङ्गात् । ह्युतो सत्यामपि
निरन्तरस्मरणासम्भवात् । “एतच्छाद एव शब्दादिदमेव ज्ञायते” इति च किम् ?
अशादस्यैव शब्दशापरः निधोदयोगो विज्ञेयः ; निज्जिधोदयोगस्य अर्थप्रत्याख्यत्वान-
सम्भवात् । स तावत् नाऽभिधा(शक्ति)लक्ष्यः, तस्यासाभावात् । तात्पर्यलक्ष्योऽपि
न, अन्वप्रतीतावेव तन्नाशान् । न च लक्षणास्वरूपः, मुख्यार्थवाधादेरभावप्रसङ्गात् ।
अशादभिधादिचितयन्मतिरिक्तस्युपसरणिपतितः व्यङ्गीऽर्थः व्यञ्जनाक्रियोदयोगः
व्यञ्जनप्रकाशनादिसचर्च्यव्यपदेशसम्पादितोऽवस्येव इति सङ्केपः ।

(ग) ननु अभिधदेव रसादिबोधः सादित्यत आह, अभिधायाः—
सङ्केतितार्थं एवेति सङ्केतितार्थेनात्रं, तस्य बोधनात्—बोधं कारयित्वा,
विरतायाः,—निवृत्तव्यापारायाः, [मात्रपदेन अस्यादिव्यञ्जशब्देः] पुनरुक्त्यानाभावाः
इति शेषः । वस्तुनः, अलक्ष्यकारक, रसादिव्यञ्जक च बोधने न क्षमत्वं—सामर्थ्यम् ।
ननु रसादिरपि सङ्केतितोऽङ्गीक्रियताम् ? इत्याशङ्क्य, न चेति ।—रसादिः,
[चादिपदेन भाषादीनां, वस्त्वन्तद्वारबोधं प्रकृतम्] न च सङ्केतितः,—अन्वप्रकाशपदः

अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्याख्या वृत्तिरपि
संसर्गमात्रे परिच्छीषा न व्यङ्ग्यबोधनी । (घ)

यच्च केचिदाहुः,—

“सोऽयमिषीरिव दीर्घदोर्घतरोऽभिधाव्यापारः” इति । (ङ)

संकेतान्वयवानित्यर्थः, तेन रसादीनां रसादिपदसङ्केतितत्वेऽपि न चतिः । न
ह्येति ।—दि—यतः, विभावाद्यभिधानं—विभावादीनाम् [अत्रादिपदेन अनुभाव-
सञ्चारिणो गृह्यन्ते] अभिधानं—कथनम्, अभिधया प्रतिपादनमिति यावत्, एव
तदभिधानं—तस्य—वस्तुलङ्काररसादेः, अभिधानं, न, तस्य—वस्तुलङ्काररसादेः,
तदेकद्वयानङ्गीकारान्—आस्वादरूपरसादिप्रतीतितादात्म्यास्वीकारान्, विभावा-
द्यभिन्नरूपताया अस्वीकारादिति यावत् ; तथा च विभावाद्यभिधानानन्तरं जाय-
मानाया आस्वादरूपरसादिप्रतीतेः आरम्भतया व्यञ्जनाऽनश्यं स्वीकार्येति भावः ;
तादृशप्रतीतेः रसादिपदाजन्तत्वनपि प्रतिपादयति, यत्र चेति ।—“तामुशीव्य
कुरङ्गासौ रसो नः कोऽप्यजायत” इत्यादौ चेत्यर्थः, अश्वत्थेन—रसशब्दकारादिपदेन,
अभिधानं—कथनं, रसादेरिति शेषः, तत्र प्रत्युत [इदं वैपरीत्ये] दोषः एव [एव-
कारेण आस्वादरूपरसप्रतीतियवच्छेद] । ननु रसस्य स्वप्नरूपमभिधानं काव्ये एव दोषः,
न तु शौकिकवाक्ये, एवञ्च काव्यदोषवशात्तादृशो प्रतीतिर्माऽस्तु, शौकिकवाक्ये तु
स्यादेवेत्यत्र चार्ह, कश्चिदिति ।—शौकिकवाक्ये चेत्यर्थः, तत्प्रतीतिः,—तस्य रसादेः
प्रतीतिः । तस्य—रसस्य, तथा चाभिधया जायमानस्य बोधस्य स्वप्नरूपमभिधा-
वानन्दरूपत्वान्भावाच्च न रसस्वरूपत्वस्वीकार इति भावः ।

(घ) आरिक्तोक्तक्रमेण तात्पर्यग्रहेरपि व्यङ्ग्यबोधनाच्चमत्त्वमुपपादयति, अभि-
हितेति ।—अभिहितानां—अभितानां, सर्वेषां पदानामिति शेषः, अन्वयः,—परस्परं
अन्वयः, तात्पर्यग्रहणाय सत एव तात्पर्यवाचकतयाऽङ्गाङ्गित्वमिति यावत्, तं वदन्ति—
श्रीकृष्णोतीति नैः शीर्षोक्तमित्यर्थः, अङ्गीकृता, तात्पर्याख्या—तात्पर्यज्ञान, वृत्तिः
अपि संसर्गमात्रे—केवलान्वयबोधे इत्यर्थः, परिच्छीषा—नतस्तत्तः, न तथा अपराश-
कीयने अमत्त्वमिति भावः । एतेन वक्तृतात्पर्यरूपेवास्तु व्यञ्जनेन वदन्तः परास्ताः ।

(ङ) अश्वत्थवचनान्तरं यावन्तः अर्थाः प्रतीकान्ते, तावत्स्वेव अश्वत्थ अभिधा एव
व्यापारः, इति नतमुक्त्याय दूषयति, सोऽयमिति ।—अतिदीर्घः इषुःप्रापारो यथैक-
वर्त्यं भिन्नः अत्यान्तरमपि भिन्नमिति, तथा एकैवाभिधा वाच्येण बोधयित्वा व्यञ्जना-
शेषमपि बोधयतीति भावः ; इहा इषुः वदन्तदीरेण प्रचितः, प्रवक्ष्यन्तवानिधेन क्रिया-

यच्च ध्वनिकेनोक्तम्,—

“तात्पर्याव्यतिरेकाच्च व्यञ्जकत्वस्य न ध्वनिः ।

यावत्कार्यप्रसारित्वात् तात्पर्यं न तुल्लाघृतम् ॥” इति । (च)

तयोरुपरि “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः” इति
वादिभिरेव पातनीयो दण्डः । (छ)

धीनेन ज्ञवचोद्देशं वचोविदारणं जीवनापहरणञ्च प्रतिधीनुः सम्पादयति, तद्यैव
एतन्न शब्दः अभिधाऽऽख्येन एकेनेव क्रियायोगेन पदाशंखरणं, वाक्यार्थविज्ञानं,
व्यज्ञाशंप्रत्ययश्च संबिधये, तस्मादाङ्गुलसम्प्रतस्य अर्थेतिशेषस्य वाच्यमव्यक्तमेवेति सारः ।
मद्वनतोपजीविनां लोहटादीनामयसाग्रयः इति ।

(च) तात्पर्येति ।—तात्पर्यस्य अव्यतिरेकात्—अभिज्ञत्वात्, शब्दादेरिति
शेषः, तथा च शब्दादिसम्बन्धिनस्तात्पर्यस्य भिन्नत्वाभावादित्यर्थः, व्यञ्जकत्वस्य—
व्यञ्जनाया, न ध्वनिः,—न व्यञ्जनानामो वृत्तिरङ्गीकार्या इत्यर्थः, एवञ्च तात्पर्य-
वृत्तिरेव व्यञ्जवोधिनोत्यर्थः । नन्विदं संसर्गमात्रबोधकं कथं व्यङ्गा बोधयतु ?
इत्याह, यावदिति ।—तात्पर्यं यावत्कार्यप्रसारित्वात्—यावन्ति कार्याणि इति
यावत्कार्ये, तत्र प्रसारित्वात्—व्यापकत्वात्, तुल्यथा—तोलनपानेष धृतं न, तात्पर्यम्
एतावत्कार्ये साधयेत्, नान्यत्, इति नेत्यर्थः । अयं भावः,—व्यञ्जना तात्पर्यञ्च नामतो
मिद्योते, न पुनः स्वरूपतः ; तात्पर्यं हि न केनापि तुल्यार्थं धृत्वा द्रव्यमिव एताव-
दिति निश्चितम् । संसर्गमात्रबोधकत्वेन न नियन्त्रितमित्यर्थः ; एतस्य सर्वकार्य-
व्यापित्वात् । अतः वाक्यस्य तात्पर्यायेस्त्रीकारेषुव व्यञ्जनया प्रतिपाद्यस्वाशंस्य
प्रतायेत्वेन व्यञ्जनायाः पुनः स्त्रीकारौचित्यम् इति ।

(छ) तयोरिति ।—तयोः,—इषुषत् अभिधाव्यापारवादि-यावत्कार्यप्रसारि-
तात्पर्यवादिनोरित्यर्थः । शब्देति ।—शब्दबुद्धिकर्मणां विरतानां व्यापारोक्तानं न पुन-
र्भवतीत्यर्थः ; तत्र शब्दः,—घटादि, बुद्धिः,—ज्ञानं, कर्म—क्रिया, एतेषां विरतत्वं नाम
एकं व्यापारमुहाय्य द्वितीयं व्यापारमुहाय्यितुं खगितत्वम् । तथा सति घटादिः शब्दः
एकमर्थं बोधयित्वा विरतः सत् नान्यमर्थं बोधयितुं शक्नोति, बुद्धिः एकमर्थं विषयीकृत्य
नान्यमर्थं विषयीकर्तुं शक्नोति । इदमुक्तं,—यथा बुद्ध्या घटो विषयीकियते, न तया
पुनः पटो विषयीकर्तुं पायते, तदानीं बुद्धेः घटाकारिणावतिष्ठमानायाः पटाकारिणाव-
स्थातुमशक्यत्वात् । तत्र एवोक्तं,—बुद्धिरेकमर्थं विषयीकृत्य नान्यं विषयीकर्तुं शक्नोतीति
श्रिश्य तस्मात् व्यापाराभावात्, तथा पञ्चमादिद्वयं क्रियाप्रपञ्चार्थं कर्म एकं स्थावृत्तं

एवञ्च किमिति लक्षणाऽप्युपास्या ? दीर्घदीर्घतराभिधा-
व्यापारेणापि तदर्थबोधसिद्धेः । (ज) किमिति च “ब्राह्मण !
पुत्रस्ते जातः,” “कन्या ते गर्भिणी” इत्यादावपि हर्षशोका-
दीनामपि न वाच्यत्वम् । (झ)

तच्छुभादीनां विक्रमेनादिरूपं व्यापारं निष्पाद्य नापरं निष्पादयितुं शक्नोति । इदं
तत्त्वम् ;—“तच्छुभान् पचति” इत्यादौ तच्छुभपादाद्यनुकूला क्रिया “यामं गच्छति”
इत्यादौ वनमाद्यनुकूला न भवति वक्तुं शक्या, तस्य तथैव सम्यस्य वचनमानत्वान्,
तस्मात् तस्या अन्वयान्वयमानत्वम् असम्भोति विरतव्यापारत्वं वाटम् । इति ।

(ज) ननु बुद्धादयो विरता नाम्नस्यै बोधयितुं शक्नुवन्तीति नोपपद्यते, एकया
बुद्धा एतेन शब्दादिना च बहुकार्यसाधनस्य अनेकार्थादिवोधनस्य च सर्वदेव प्रसिद्धे-
रित्यस्तरसमाश्रयाद्, एवञ्चेति ।—एवञ्च—निरुक्तप्रकारेण पुनः, अभिपद्येव व्यञ्जबोध-
स्त्रीकारेण चेत्यर्थः, किमिति—किमर्थम् ? यदि तथाविधेन अभिधासानर्थ्येनैव व्यञ्ज-
तया बोध्योऽर्थोऽपि बोध्यत्वेन स्त्रीक्रियते, तदा किमभिप्रायो लक्षणाया अपि स्त्रीकारः ?
लक्षणाया बोध्यसाध्यस्य तथाविधेन अभिधान्यापारेणैव बोध्यत्वस्त्रीकार्यात् इत्यर्थः ।
अयं भावः,—“शोऽयनिषोरिव” इत्यभिधायिनो भौमांसकाः, भौमांसवाद्य आचार्या
जैनानि, तथा सिद्धान्ते च साधार्यसिद्धान्तेनापि विरोधः ; तथा हि,—“श्रुतिखिन्न-
ब्राह्मणप्रकरणख्यानसमाख्यानां समवाये पारदोषव्यनर्थविप्रकर्षात्” (भौमां० द० १५०
६ वा० १४ सू०) इति जैननिबन्धम् ; एतेन च श्रुतिखिन्नादीनां पूर्वपूर्वखिन्नत्वं पर-
परदुर्बलत्वञ्च प्रतिपादितम् । अथ यदि यथा श्रुतिख्ये तथा खिन्नख्येऽपि शब्दा-
ऽऽख्येणोत्तरमवगम्यमानानामर्थाणां दीर्घदीर्घतराभिधासाध्यैर्नैव अवगतिः स्यात्, तदा
खिन्नप्रश्नानां दुर्बलत्वं लक्षणासमुपपत्त्यते ? इति । विस्तरस्तु माघबोधे जैननिबन्ध-
ब्राह्मणविकारे, चाप्योद्देश्येणैव भौमांसान्यायप्रकाशे, रामेश्वरभिक्षुरचितायां भौमांसाऽर्थ-
सङ्गृहकोमुदां, श्रीलक्ष्मणाश्रितकनिर्मितायां भौमांसापरिभाषावाचेति दिक् । तदर्थस्य
—लक्षणाजन्यबोधविषयस्य, लक्ष्यार्थस्य इत्यर्थः, बोधसिद्धेः,—प्रतीतिसिद्धेः । तथा
हि, लक्षणाजन्यबोधान्तरमपि व्यञ्जबोधाय अभिधासस्त्रीकारे लक्षणासस्त्रीकारस्य
प्रकारिण्यन्तरत्वमिति भावः ।

(झ) ननु लक्षणाया अपि अस्त्रीकारे का वानिः ? इति सामान्यतः
समाश्रयाद्, विमिति चेति ।—ते—तव, सम्बोध्यस्येति यावत्, पुत्री जातः,—
सत्यम् ; कन्या—अनूदा पुत्री च, गर्भिणी—गर्भवती, धृतसन्तानवतीना वचने इति ।

यत्पुनश्च "पौरुषेयमपौरुषेयञ्च वाक्यं सर्वमेव कार्य्य-
परम, अतत्परत्वेऽनुपादेयत्वादुक्तवाक्यवत्, ततश्च काव्य-
शब्दानां निरतिशयसुखास्वादव्यतिरेकेण प्रतिपाद्यप्रति-
पादकयोः प्रवृत्त्यौपयिकप्रयोजनान्तरानुपपन्नव्येर्निरतिशयसुखा-
स्वाद एव कार्य्यत्वेनावधार्यते ; "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति
व्यायादिति । (ज)

भावः, इत्यादी अपि वाक्ये श्रुयमाणे उर्ध्वश्रीवादीनां पुत्रजननश्रवणादिना जनवि-
श्रुतौ उर्ध्वादिबोधक, कन्वाया चमवंदोत्पन्नवादिना कुलकलहनवीधादिना
श्रीवादिश्रुत्येतेन वाच्यत्वमापद्येतेति भावः । "पुत्रो ज्ञातः" "कन्वा ते गमिंशी"
इत्यादीनामपि "विधुर्दितः" "सूर्योऽस्मिन्" इत्यादीनामिव वाचकत्वाङ्गीकार-
स्येवोच्यते । तत्र मते व्यञ्जकत्वाभावात् वाचकत्वाङ्गीकारश्च सर्वत आपातत
उपपन्नो तथा प्रातिखिन्नक बोधक निर्णयत्वमेव । अत्रापि तु व्यञ्जनारूपक
व्यापारान्तरक जागरूकत्वात् साऽपि सति ; इति दरमुक्तव्यतिशयं सद्दये निहित-
करेण च विचार्य्ये वाच्यम् ।

(ज) रसादीनां तात्पर्य्यविषयत्वमनुमानेन मताद्येयतामन्विताभिधानवादिनां मते
दर्शयति, यत्पुनरिव्यादिना ।—यत्पुनः शक्तम्—अन्विताभिधानवादिना सिद्धान्तं,
पौरुषेयं—पुरुषस्येदं, "दध्यामय" इत्यादि लौकिकवाक्य, "धर्म एव इती इन्वि"
इत्यादि मन्वादिवाक्यस्येत्थं, अपौरुषेयं—यत्र पौरुषेयं, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत" इत्यादि मेगमं वाक्यम् ; तदेतत्सर्वमेव वाक्यं कार्य्यपरं—कार्य्यसाधनप्रबो-
धकम् । कार्य्यं हि दध्यानयन-देवयजनादिरूपं भोजनस्वर्गाद्यर्थपरम् । व्यतिरेक-
व्याप्तिं दर्शयति, अतत्परत्वं इति ।—अतत्परत्वे लौकिकवमाचे पुनः तत्र तत्र वाक्य-
श्रीपादेयत्वं न स्यात्, उपादेयत्वाभावे अन्यतमप्रतजलित्वायितत्वं निर्वाधम् इति
वर्णुषोऽर्थः । एवञ्च सिद्धमर्थमाह, ततश्चेति ।—तत्पुनरित्यर्थः । काव्यसम्बन्धिनं
शब्दानां निरतिशयसुखास्वादानमेव फलं, तदतिरिक्तञ्च च अनुपपन्नमेव ; प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकयोः,—"दध्यामय" "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादीनां यं
प्रत्यभिधानं, स प्रतिपाद्यः ; यथाभिधाता, स प्रतिपादक इति तयोः,—श्रीववाचकयो-
रित्यर्थः ; प्रवृत्तिः,—काव्यश्रवणकाव्यपाठयोरिव इत्यर्थः, तस्या औपयिकं—शुक्तिशुक्तं
साधकमित्यर्थः, यत्पुनः प्रयोजनान्तरं—निरतिशयानन्दान् अन्वत् प्रयोजनं, तत्र अनुप-
पन्नमेव,—शब्दानुपपन्नैः इती, अत्रासाध्यते—निर्णीयते, तात्पर्य्येति शेषः ।

तत्र प्रष्टव्यम् ;—किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तद्वोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, व्यङ्ग्यत्वेऽपि तदर्थताऽनपायात् । द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः ? अभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता, तदन्या वा ? आद्ये दत्त-
निबोत्तरम् । द्वितीये तु नाममात्रे विवादः ; तस्मतेऽपि तुरीय-
वृत्तिरिच्छेः । (८)

नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेश
प्रकाशनमिति चेन्न, तयोर्हेतुफलभावाङ्गीकारात् । यदाह
मुनिः,—“विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसनियत्तिः”
इति । सहभावे च कुतः सव्येतरविषाणयोरिव कार्यकारण-
भावः ? पीर्वापर्यविपर्ययात् । (८)

उक्तमद्ये भोमांसकमतेन द्रव्यति, यत्पर इति ।—शब्दः यत्परः,—यत्र यद्वोधेच्छया
अयुक्तः इत्यर्थः, स शब्दाद्यः,—शब्दप्रतिपाद्यः, इति, ततश्च तात्पर्येष्वेव रसादि-
प्रतीतिर्भवेत्, न तदर्थे व्यङ्गनाऽङ्गीकार्या इति भावः ।

(८) एतन्मते दूषयति, तत्रेति ।—व्यङ्ग्यत्वे—व्यङ्गनया बोध्यमानत्वे, अपि किं
पुनरबोधमानत्वे इत्यर्थः, तदर्थताऽनपायात्—तदर्थतायाः,—तत्परतायाः, अनपायात्
—अनपगमात् । व्यङ्गनावादिमते सिद्धसाधनमिति भावः । द्वितीये त्विति ।—
अत्राभिधया “कार्ये कुर्व” इत्यादिवाक्ये, जलाऽऽहरणार्थं “चटमानय” इत्यादौ च
कार्यप्रतिपादके व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः । दत्तमिति ।—संसर्गबोधे परिचीयत्वात्
कार्यबोधनाचमत्वं तात्पर्यस्येत्युत्तरं बोध्यम् । तस्मतेऽपि—रसादीनां तात्पर्ययाञ्चल-
वादिमतेऽपि । स्पष्टमन्यत् ।

(८) ननु विभावादिऽसंसर्गबोध-रसादिबोधयोः क्लमिकत्वाङ्गीकार एव दूषण-
मुक्तं, योग्यताङ्गीकारे तु नास्मावसर इत्यभिप्रायेणाह, नन्वस्त्विति ।—तयोः,—विभा-
वादिऽसंसर्गस्य रसादेशेत्यर्थः, हेतुफलभावाङ्गीकारात्—कारणकार्यभावकोकारात् ।
मुनिवचनेन द्रव्यति, यदाहति ।—“विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् रसनियत्तिः”
इति । तत्र विभावादयोऽभिहितः, एतेषां संबोगः,—सम्बन्धः, तस्यात्, रसादीनाम्
इति शेषः, रसनियत्तिः,—रसात्मना प्रतीयमानत्वम् । इदमत्रावधेयम् ;—विभा-
वानुभावेति भरतमुनिवृत्तम्, इदञ्च स्वसमीपुषीसमुक्तेष्वन्येन चनेकेभ्यःङ्गुभावे; विभा-

वितायेनपि भरतमतेन पुनर्विभाव्यते,—“विभाव इति क्त्वात् ? उच्यते,—विभावो विद्वानाद्यः, विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यतो विभावः, विभावितं विज्ञातमित्यनर्थात् । अत्र श्लोकः,—“बहुवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः । अनेन क्त्वात् तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥” अत्रानुभाव इति क्त्वात् ? उच्यते,—अद्य-अनुभावश्चति वागङ्गसत्त्वज्ञानमभिनयम् । अत्र श्लोकः,—“वागङ्गसत्त्वाभिनयवैधेयादर्शो विभाव्यते । वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति श्रुतः ॥” एवमेतेषां विभावानुभाव-संयुक्तानां क्त्वाच्चनिर्देशान्त्वमित्याख्यास्यामः । तत्र विभावानुभावो लोकाप्रतिष्ठो ऽ लोकास्त्वभावोपगतत्वादनयोर्लक्षणं नोच्यतेऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थम् ; तत्र श्लोकः,—“लोका-स्त्वभावसंसिद्धा लोकायात्राऽनुनाभिनः । अनुभावा विभावश्च ज्ञेयास्त्वभिनयेषुंघेः ॥” तत्राष्टौ भावाः श्लाघिनः, मयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणः, अष्टौ सात्त्विकाः, एवमेते-ऽप्यारसाम्भिव्यक्तिहेतव एकीनपञ्चाशद्भावाः प्रत्यवगन्तव्याः । एष्वथ सामान्यगुणयोगेन रसा निष्पद्यन्ते । भवति चात्र श्लोकः,—“योऽर्थां हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ऽ शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाग्निना ॥” अत्राह,—कथं श्लाघिन एव भावाः रसत्वमाप्नुवन्ति ? उच्यते,—यथा हि समानकचपाः तुल्यपात्रिपादोदरशरीराः समानाङ्गप्रत्यङ्गाः कुक्षविद्याकर्मशिल्पविषयत्वत्वाद्वाजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव च अन्वेऽल्प-शुद्धयसोषानेवानुपरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः श्लाघिभावानुपाश्रित-भवन्ति, बह्वाश्रयत्वात् स्नामिभूताः श्लाघिनो भावाः । तरस्मानोऽप्युपवगुणभूता अन्ये भावास्तान् गुणतया आश्रयन्ते परिजनभूताः व्यभिचारिणो भावाः । यथा नरेन्द्रे बहुजनपरिवारोऽपि स एव नाम खनते, नान्यः सुमहानपि पुरुषः, तथा विभावानु-भावव्यभिचारिपरिष्कृतः श्लाघिभावो रसतां खनते । “यथा नराणां नृपतिः शिष्याणाञ्च यथा गुरुः । एवं हि सर्वभावानां भावः श्लाघी महानिह ॥.....” को हृष्टानः ? अत्राह यथा,—नानाव्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः । यथाहि गुहादिभिर्द्रव्यैः व्यञ्जनेरौषधिभिश्च षाड्वादशो रसा निष्पन्ते, तथा नानाभावोपगता अपि श्लाघिनो भावाः रसत्वमाप्नुवन्ति इति । एतेन विभावादीनां संयोगो हेतुरिति प्रतिपादितम् । विभावादिंसंघर्षः रसप्रतीतो हेतुः, रसश्च कार्यम् ; तत् कथं तयो-र्थौनपथे प्रतीतिः ? कार्यकारणयोः पौर्वापर्येनियमात् ; न हि कार्यं कारणञ्च युगपद्भवतीति भावः । सङ्गभावे—युगपदुत्पत्तौ, सव्येतरविषययोः,—वानदचित्त-शक्तयोः, इव युतः,—कथं, कार्यकारणभावः ? यद्गद्योः समकाले उत्पन्नवार्थक्य-परस्परं कार्यकारणभावो न ज्ञातु, तथा विभावादिंसंघर्षयोः तत्राले मुनिवचन-विरोध इति भावः ।

“गङ्गायां घोषः” इत्यादौ तटाद्यर्थमात्रबोधनविरताया
लक्षणायाश्च कुतः श्रौतत्वपावनत्वादिव्यङ्ग्यबाधकता ? तेन
तुरीया वृत्तिरूपास्त्रैवेति निर्विवादमेतत् । (ङ)

किञ्च,—

बोद्धृस्वरूपसङ्ख्यानित्तकार्यप्रतीतिकालानाम् ।

आश्रयविषयादीनां भेदाद्भिन्नोऽभिधीयते व्यङ्ग्यः । २०११ (ङ)

वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्हि पदतदर्थमात्रज्ञाननिपुणैर्वैयाकरणैः
रपि सङ्घटयैरेव च संवेद्यतया कोट्टभेदः ; “भम धन्निच !”
इत्यादौ क्वचिद्वाच्ये विधिरूपे निषेधरूपतया, क्वचित्
“निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ निषेधरूपे विधिरूपतया च
स्वरूपभेदः । “गतोऽस्तमर्कः” इत्यादौ च वाच्योऽर्थ एक एक
प्रतीयते, व्यङ्ग्यस्तु तद्वोद्वादिभेदात् ; क्वचित् “कान्तमभिसर”

(ङ) ननु लक्षणा रसादिवोच आख्यानित्वाग्रहाह, गङ्गायामिति।—
तुरीया—चातुर्थी। स्पष्टमन्वत् ।

(ङ) अभिधेयव्यङ्ग्यबोधोऽन्वं भेदस्तुपपाद्य, तेनेव अभिधातः, व्यङ्ग्यभावाः
भेदमुपपादयति, किञ्चेत्यादिना।—बोद्धा च स्वरूपच सङ्ख्या च निमित्तच कार्यच
प्रतीतिच काश्चेति तेषाम् ; तत्र बोद्धा—ज्ञाता, स्वरूपं—विधिरूपं, निषेधरूपं
वा ; सङ्ख्या—प्रसिद्धा, निमित्तं—कारणं, कार्यं—प्रसिद्धं, प्रतीतिः,—निश्चयः,
काश्चः,—पौर्वापर्यम् । आश्रयविषयादीनाम्—आश्रयच विषयचेति तावादी वेषां
तेषाम् । एतदनन्तरं चकारो द्रष्टव्यः । तत्र आश्रयः,—अवच्छिन्नं विषयः,—
प्रतिपाद्योऽर्थः, [चादिना देवोचित्वादीनां सङ्घं] भेदात्—भिन्नत्वात्, व्यङ्ग्यः,—
व्यञ्जनवा बोध्योऽर्थः, भिन्नः,—भेदं प्राप्तः, अभिधीयते । अत्र “वाच्यान्” इत्यखानु-
बन्धः [“अभिधेयतः” इति पाठे—वाच्यार्थात् इति तदर्थो ज्ञेयः] । अर्थं भावः,—
वाच्यञ्च अर्थञ्च बी बोद्धादिः, सोऽन्व एव, नच व्यङ्ग्यलाघञ्च, स चान्वः ; इति तयोः
परस्परजननेक्यात् लाङ्घेदो विदितचरः । यदा,—व्यङ्ग्योऽर्थो बोद्धादिभेदादनेकविधतां
यथा प्रतिपद्यते, न तथा वाच्योऽर्थः ; तथात् कट एव बोद्धाद्यनेकविधत्वाद् व्यङ्ग्यञ्च
अनेकविधत्वं, वाच्यञ्च च बोद्धाद्यनेकविधताभावादेकविधत्वम् इति भावः ।

इति, "गावो निरुध्यन्ताम्" इति, "नायकस्य अयमागमनावसरः" इति "सन्तापोऽधुना नास्ति" इत्यादिरूपेष्वनेके इति सङ्गा-
भेदः । वाच्यार्थः शब्दोच्चारणमात्रेषु वेद्यः । एष तु तथाविध-
प्रतिभा-नैर्मत्स्यादिनेति निमित्तभेदः । प्रतीतिमात्रकरणात्
चमत्कारकरणाच्च कार्यभेदः । केवलरूपतया चमत्कारितया
च प्रतीतिभेदः । पूर्वपञ्चाङ्गावेन च कास्त्वभेदः । शब्दाश्रयत्वेन
शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसङ्घटनश्रयत्वेन च आश्रयभेदः । (७)

(७) बोद्धभेदं दर्शयति, वाच्यार्थव्यज्ञाथंयोरिति ।—पदतदर्थमात्रम्—पद-
पदार्थमात्रम्, [नामपदेन व्यञ्ज्यवच्छेदः] ज्ञाने निप्रथेः वैयाकरणैः अपि [एतेन
सङ्घटनानामपि परिग्रहः] सङ्घटयैः एव [एतेन वैयाकरणव्यवच्छेदः] च संवेद्यतया
—बोद्धव्यतया, बोद्धभेदः ; वैयाकरणा वाच्यार्थमेव, न तु व्यज्ञाथं बोद्धुं शक्नुवन्ति,
ज्ञान्यतत्त्वं सूक्ष्मतथोद्बोधुं शक्ताः सङ्घटयन्तु उभयमेव वाच्य व्यञ्जयति विविधमप्यर्थं
बोधुं प्रभवन्ति, इति वाच्यार्थबोद्धारी वैयाकरणाः, व्यज्ञाथंबोद्धारन्तु सङ्घटयन् एवेति
शब्दं बोद्धभेद इति भावः । [ध्वनिज्ञता बोद्धर्जनसुरिणाऽपि तन्नोक्तम् ;—“शब्दाथं-
ज्ञानज्ञानमात्रेष्वेव न वेद्यते । वेद्यते स हि ज्ञान्यार्थसत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥” इति ।
“अदि च वाच्यरूप एवासावर्थः ज्ञात, तर्हि वाच्यवाचकद्वयपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः
ज्ञात । अथ वाच्यवाचकद्वयमात्रज्ञतश्चमाथां ज्ञान्यतत्त्वाथंभावनाविमुखाणां स्वर-
कुम्भादिसत्त्वचमिव प्रतीतानां ज्ञान्यार्थसत्त्वविदामनोचर एवासावर्थः” इति च तद-
व्याख्यायां राजानकैर्गोविन्दभट्टैः] । सङ्घटयभेदं दर्शयति,—“भन चमिच !” इत्यादा-
विति ।—विधिरूपे वाच्ये सतीत्यन्वयः, निषेधरूपतया, व्यञ्जयेति शेषः । निषेधरूपे
वाच्ये सतीत्यन्वयः । सङ्घटयभेदः, वाच्यव्यज्ञाथंयोरिति पूर्वोक्तान्वयः । एवमयेऽपि ।
अथ च “वाच्यं च ! अथ” इति वाच्यार्थः विधिरूपः, व्यञ्जयेत्यु निषेधरूपः, इति
वाच्यव्यञ्जयोः सङ्घटयं सुनङ्गत् भिन्नमिति भावः । “नःशेष—” इति सत्त्ववाच्य-
कतेनोदाहरणम् । सङ्गाभेदं दर्शयति, नत इति ।—बोद्धा—प्रतिपाद्यः, [चादिना
अक्षरवादीनां ग्रहणम्] अथ एक एव वाच्यार्थः, व्यञ्जयेत्यु बहुविध इति भावः ।
निमित्तभेदं दर्शयति, वाच्यार्थः इति ।—शब्दत्व, उच्चारण—ज्ञानं, तन्मात्रेषु [नाम-
शब्देन प्रतिभानैर्मत्स्यादिव्यवच्छेदः] वाच्यार्थबोधे शब्दज्ञानस्वेषु निमित्तत्वात् । एष
शब्दः व्यञ्जयेत्यु प्रतिभेति ।—प्रतिभा—बुद्धार्थपदचमिति, तथा नैर्मत्स्यादिव्यवच्छेदः

“कस्य वा न होइ रोषो ददूषणं पित्राए सब्बणं पहरम् ।
सभमरपम्माग्वाइणि ! वारिभवामे ! सहस्स दाणोम्” ॥ (त)

यद्वचप्रतिबन्धकीभूतदुरदृष्टासंसर्गः, [चादिना वक्रादिभैत्रिच्यज्ञानादिपरिपङ्कः] ।
कार्यभेदं दर्शयति, प्रतीतीति ।—वाच्यार्थं प्रतीतिमात्रं—बोधमात्रं, [नाचपदेन
चमत्कारव्यवच्छेदः] व्यञ्जार्थं चमत्कारकरणं—चित्तोज्जासविधानम् । प्रतीतिभेदं
दर्शयति, केषीति ।—वाच्यप्रतीतिः सुखचमत्कारहोमतया, व्यञ्जप्रतीतिस्तदुभयवततया
भेदः । काव्यभेदं दर्शयति, पूर्वैति ।—वाच्यार्थं व्यञ्जार्थयोः प्रतीतिपौर्वापर्येण काव्य-
भेद इत्यर्थः, वाच्यार्थः प्रथमं प्रतीयते, व्यञ्जार्थस्तु पर्यालोचनया पश्च इति भावः ।
वाच्यभेदं दर्शयति, शब्दाश्रयत्वेनेति ।—वाच्यस्य शब्दमात्राश्रयत्वेन—शब्दमात्र-
सम्बन्धित्वेन, व्यञ्जस्य शब्दादिसम्बन्धित्वेन तथोराश्रयभेदः ; वाच्यार्थः केषलं शब्द-
माश्रयति, व्यञ्जार्थस्तु शब्दादिकमिति भावः । तदेकदेशेति ।—शब्देकदेशेत्यर्थः ; स
च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गादिकपः, तदर्थः,—तस्य—शब्दस्य, अर्थः ।

(त) विषयभेदं दर्शयति, कस्य इति :—[“कस्य वा न भवति रोषो ददूषणं
प्रियायाः सत्रचमधरम् । सभमरपम्माग्वाइणि ! वारितवामे ! सहस्सेदानोम् ॥”
इति संस्कृतम्] । उपपत्तिना दृष्टाधरा भार्या प्रति क्रुद्धं नायकं क्लृप्तितुमीहमानाया
गायिकासख्या उक्तिरियम् । हे वारितवामे !—वारिता—निवारिताऽथौ वामा—
प्रतिकूला तत्सन्नुद्धौ, हे सभमरपम्माग्वाइणि ।—सभमरं पद्म जिप्रतीति तत्सम्बोधने,
प्रियायाः सत्रचं—त्रचयुक्तम्, चधरं दृष्टा कस्य—नायकस्य, रोषः,—क्रोधः, न भवति ?
अपि तु सर्वस्वेव भवतीत्यर्थः । इदानीं सहस्र, भर्तृतर्जनां ब्रह्मवेदनाद्येति शेषः ।
अत्र “वारितवामे” इति “सभमरपम्माग्वाइणि” इति च साभिप्रायननापि वाम-
पद्मशब्दयोर्बिम्बेवकीभूतौ वारितसभमरशब्दौ साभिप्रायौ इति परिहराणकारः ।
अत्राहुश्चिन्मभीमांसायां लोचनकारा गोविन्दभट्टाः,—“कस्य वेति अनोर्थालोपरि,
न भवति रोषो दृष्टेति कुतश्चिदेवापूर्वतया प्रियायाः सत्रचमधरं दृष्टा—अवलोका,
सभमरपम्माग्वाइणे ! शीलं हि क्वचिदपि वारयितुं न शक्यम् इति हेतीः, वारिते
—वारणार्थां सत्यपि, वामे—तदनङ्गीकारिणि ! सहस्सेदानोम्, उपालम्भपरम्परा-
नित्यर्थः । अत्रार्थं भावः,—काचिद्विनीता कुतश्चित् खञ्जिताधरा तत्सविधसंविधाने
अर्त्तरि तमनवलोकायमानयेव कयाचित् विदग्धसख्या तदाच्यतापरिहाराद्येवमुच्यते ।
सहस्सेदानोमिति वाच्यमविनयवतीविषयम् । भर्तृविषयस्तु अपराधो नास्तीत्यादिद्वयानर्त्त-
व्यञ्जम् । तस्माच्च प्रियतमेन गादभुपाकम्भनागायां तदशुभोक्तकृतपातिवैश्रव-

इति सखीतत्त्वान्तविषयत्वेन विषयभेदः ; तस्मान्नाभिधेय-
एव व्यञ्जः । (घ)

तथा,—

प्रागसत्त्वात् रसादेर्नो बोधिके लक्षणाऽभिधे ।

किञ्च मुख्यार्थबाधस्य विरहादपि लक्षणा॥२७२॥(द)

“न बोधिका” इति शेषः । न हि कोऽपि रसनात्मक-
व्यापाराद् भिन्नो रसादिपदप्रतिपाद्यः पदार्थः प्रमाणासिद्धोऽस्ति,
यमिमे लक्षणाऽभिधे बोधयेताम् । किञ्च, यत्र “गङ्गायां घोषः”

खीकविषयस्य विनयच्छादनेन प्रत्यायनं व्यञ्जम् । तत्सपरन्वाच्च तदुपालम्भतदविनय-
प्रकृष्टायां सौभाग्यातिशयख्यापनं प्रियाया इति शब्दवलादिति सपत्नीविषयं व्यञ्जम् ।
सपत्नीमध्ये इयस्खलीकृताऽखीति साधवमात्मनि यद्गीतुं न युक्तम् ; प्रत्युतायं बहु-
मानः, सङ्घस्य शोभस्वेदान्नीमिति सखीविषयं सौभाग्यप्रत्यापनव्यञ्जम् । अद्येयं तच्च
प्रच्छन्नाशुरागिणी इदववक्त्रभेदं रचिता पुनः प्रकटरदनदंशनविधिर्न विधेय इति
तद्यौव्यकामुकविषयसम्बोधनं व्यञ्जम् । इत्थं मयेतदपङ्कतमिति स्ववैदग्ध्यख्यापनं
तदच्छविदग्धलोकाविषयं व्यञ्जम्” इति ।

(घ) सखीतत्त्वान्तविषयत्वेनेति ।—अत्र वाच्यार्थबोधे सखी उद्देश्या, अम-
रेवास्मा अशरो दष्टः, न पुनः सपत्निना ; इति व्यङ्ग्यार्थबोधे उद्देश्यः कान्तः इति
विषयभेदः, सख्या कान्तेन चोभयबोधः सम्भवतीति न बोधभेदः । सपत्न्येति,
तस्मादिति ।—न एव व्यञ्ज इत्यन्वयः ।

(द) व्यङ्ग्यान्तरबोधे यथा तद्याऽस्तु, रसादिबोधस्तु व्यञ्जनाद्व्यङ्गीकारमन्तरेण
सर्वथा न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह, प्रागिति ।—रसादेः प्राक् असत्त्वात्—अविद्य-
मानत्वात्, बोधात् पूर्वं प्रमाणात्तरासिद्धत्वादित्यर्थः, लक्षणाऽभिधे—लक्षणावृत्ति-
रभिधावृत्तित्येवार्थः, नो बोधिके—बोधवितुं न शक्नुत इत्यर्थः । लक्षणा अभिधा च
प्रमाणात्तरासिद्धमेव वस्तु बोधयतः, इति नियमाभिप्रायेणैदं, रसादिपदस्य व्यञ्जनासिद्धं
रसादिम् अभिधया बोधयतीति न दोष इति भावः । लक्षण्या रसादिबोधे सामग्य-
त्तरमाह, किञ्चेति ।—किञ्च—अन्वय, मुख्यार्थबाधस्य विरहात्—अभावादपि,
लक्षणा, नो बोधिका इति शेषः ; लक्षण्या मुख्यार्थबाधे हि प्रमाणात्तरासिद्धं वस्तु
बोध्यते, रसादिबोधे तु न मुख्यार्थबाधः, नापि रसादिः प्रमाणात्तरासिद्धः इति भावः ।

इत्यादावु गतप्रत्यार्थाणां बुभूषन्नेवान्वयोऽनुपपत्त्या बाध्यते, (घ)
तत्रैव हि लक्षणायाः प्रवेशः । यदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलादुद्यना-
चार्यैः ;—

“सुतान्वयादनाकार्ष्णं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात् तदाचित्तेन सङ्गतिः ॥” इति । (न)

(घ) पूर्वाह विद्मसीति, न होति ।—न्यापारात्—कार्ष्णात् । द्वितीयाहं विद्म-
सीति, विद्मसीति ।—उपगतप्रत्यार्थाणां—वाच्यार्थाणां, बुभूषन्—भवन्, चान्वयः,—
चान्वयबोधः, अनुपपत्त्या—चान्वयानुपपत्तिवद्देव, बाध्यते—प्रतिबध्यते ।

(न) सुतेति ।—सुतान्वयात्—सुतानां—प्रत्युपपत्त्यात्, चान्वयात्—चान्वय-
बोधजननात्, वाच्यार्थान्वयबोधजननादित्यर्थः, अनाकार्ष्णम्—आकार्ष्णरहितं, वाक्यम्
चान्वय—चकार्ष्णं, न इच्छति—आकार्ष्णति ; पदार्थान्वयवैधुर्यात्—पदार्थानाम्,
चान्वयस्य—सन्वयस्य, वैधुर्यम्—अनुपपत्तिः, तच्छात्, सुप्यार्थान्वयानुपपत्तिवद्दे-
दित्यर्थः, तदाचित्तेन—सुप्यार्थसम्बन्धितया गृहीतेन, चपेनेति शेषः, सङ्गतिः,—
चान्वयबोधः, भवतीति शेषः । “नामानय” इत्यादीनां वाक्यानां सुतमात्राचान्वयेन
सस्वार्थबोधकत्वेन समर्थे बोधवितुं न पदान्तराकार्ष्णत्वम् । “नङ्गायां घोषः”
इत्यादीनां पुनः सुतमात्राचान्वयेन सस्वार्थबोधकत्वात् समर्थे बोधवितुं पदान्तरा-
कार्ष्णत्वं न स्यादेति तदर्थेनवच्यं पदान्तरमाचक्षेप्यम् ; तथेवान्वयेन सस्वार्थबोधकत्वोप-
बोधितात्मानात् इति भावः । इदमभिहितं भवति,—“सन्वयं च कुत्रचः,” “नङ्गायां
घोषः” इत्यादी कुत्रचमङ्गाऽऽदिप्रत्यानां कुत्रयादिस्रवादादिस्यो मुख्याऽर्थैः, तत्र च
माधसङ्गावः, मुख्यांशं च तत्सदृशतीरादौ सन्वयः, तत्सदृशतीरादेव लक्षणाया-
ऽऽनयनं, तत्सदृशतीरादिरूपेणुप्यग्रन्देवबोधवितुमसन्वयस्य विवेकिलपावनत्वादेव
सन्वायनं कथम्, इति कुत्रचमङ्गाऽऽदिप्रत्याः कुत्रयादिसदृश तीरादि चानीवते ।
अद्येनं कुत्रयादिसदृश तीराद्यपि, कुत्रच-मङ्गाऽऽदिप्रत्यानां मुख्याऽर्थो भवेत्, तत्र
कुत्रयादित्वा घोषादिस्रवादाऽऽनयवत्त्वात् बाधो भवेत्, कथञ्च च कुत्रयादिस-
मङ्गाऽऽदिनङ्गाकुत्रयादिसदृश(विवेक)ल-पावनत्वादिबोधकत्वञ्च कुत्रयादिसदृश-
तीरादिना साक्षात्सन्वयो भवेत्, लक्षणाया फलोद्बोधनञ्च च कथाननं भवेत्, तदा
कुत्रचमङ्गाऽऽदिप्रत्याः फलं लक्षयेत्तुः, न चेदं किञ्चित्प्रभवति, अत्रान् यदि कुत्रयादिस-
दृश तीरादिनिवृत्तिविवेकिलपावनत्वाऽऽत्मानि कथेऽपि लक्षणीये लक्षणीयकुत्रच-

न पुनः “शून्यं वास्यट्टम्” इत्यादौ मुख्यार्थबाधः । यदि च “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात्, तीरस्य मुख्यार्थत्वं बाधितत्वञ्च स्यात्, तस्माऽपि च लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं, तस्माऽपि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्थाऽऽपातः । (प)

घोषादिनिष्ठपावनत्वाद्यतिशयं फलान्तरनङ्गीक्रियेत, तर्हि फलानुपूर्वां लक्षणाऽङ्गीकारे फलमवेदवानवसाने प्रस्तुतञ्च घोषामावधारिणी अनवस्थाऽऽपद्येतैति ।

(प) प्रकृते मुख्यार्थबाधामात्रं समंभति, न पुनरिति ।—“शून्यं वास्यट्टम्...” इत्यादौ—यन् वास्यट्टमित्यनवगतकीये काव्योदाहरणत्वेन उदाहृतपूर्वं पद्ये इत्यर्थः, मुख्यञ्च—वाच्यञ्च, अर्थञ्च, वाचः,—चतुस्रपत्तिः, पुनः न । तस्मात् च न प्रतीयमानञ्च वाच्यतो व्यतिरिक्तञ्च अर्थञ्च बोधनाय न लक्षणाऽपि अङ्गीकर्तुं शक्या स्यात् । अतः प्रतीयमानोऽर्थः वाच्यद्विभो अत्य इत्यभिधानं वाच्यञ्च । मुख्यार्थबाधनस्य लक्षणाया अप्रवृत्तेरिति भावः । व्यङ्ग्यञ्च लक्षणाबोधित्वाङ्गीकारे अनवस्थादोषनाह, यदि चेति ।—यदि पुनरित्यर्थः, “गङ्गायां घोषः” इत्यादौ प्रयोजनं लक्ष्यं स्यादिति ।—प्रयोजनं—श्रीतत्त्वपावनत्वाद्यतिशयः, लक्ष्यं—लक्षणाजन्यबोधविषयः, स्यात् (“तदा” इति अथाहार्थं) तीरस्य मुख्यार्थत्वं—गङ्गाशब्दमुख्यार्थत्वं, बाधितत्वञ्च—वाच्यञ्च स्यात् । अकारिण पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन सम्बन्धेऽपि बोध्यम् । न च मुख्यार्थाभिमतते तीरे अल्लार्थाभिमतपावनत्वाद्यतिशयञ्च सम्बन्धसत्त्वेन कथं तदापत्तिरिति वाच्यं, तीरे तु असम्बन्धे सम्बन्धरुपाहार्थप्रतीतिविषयञ्च प्रवादहर्षिपावनत्वाद्यतिशयञ्च सम्बन्धाभावात्, स्यात् यथाहसम्बन्धित्वादिहपपरम्परसम्बन्धस्यावच्छेदत्वेन लक्षणाहेतुत्वाभावात्, तटादिनिष्ठपावनत्वादेस्तु गङ्गापदेनानुपस्थिते अविच्छिन्नरत्वात् । इटापत्तावाह, तस्मापोति ।—तस्मापि—श्रीतत्त्वपावनत्वादिहपञ्च अत्यनाचप्रयोजनस्यापि, अत्यतया—[विनिवृत्ते हतोया] अत्यमित्यर्थः, प्रयोजनान्तरं—अन्यप्रयोजनम् इति तद्योक्तम् ; [मयूरव्यंसकादित्वाद्यान्वयान्तरादेव, प्रयोजनञ्च च पूर्वनिपातः] । अनवस्थाऽऽपातः,—चवीनत्वात् अत्यपयीजनानां न चाऽपि व्यवस्येति भावः । अर्थं भावः,—गङ्गायां घोषः प्रतिवसति, इत्यत्र गङ्गाशब्दञ्च मनोरथस्यातावच्छिन्नप्रत्ययवाचो मुख्यार्थः, तत्र घोषवासादि-करत्वात्प्रत्ययवचनवाधात्, तत्सम्बन्धतीरस्य लक्षणाबोधित्वादिः, लक्षणाप्रयोजनञ्च श्रीतत्त्वपावनत्वाद्यतिशयञ्च गङ्गादिशब्दाभिधाना बोधितुमशक्यतया व्यञ्जनमेव बोध इति गङ्गाशब्दञ्च तीरं लक्ष्यं, तादृशपावनत्वादि व्यञ्जम् । अत्र प्रवृत्ते, यदि चेत्ताः

न चापि प्रयोजनविशिष्ट एव तीरे लक्षणा ; विषयप्रयो-
जनयोर्युगपत्प्रतीत्यनभ्युपगमात्, नीलादिसंवेदनानन्तरमेव हि
ज्ञातताया अनुव्यवसायस्य वा सम्भवः । (फ)

दिना ।—तथाच, यदि गङ्गाशब्दस्य शीतत्वपावनत्वादिरूपप्रयोजनं लक्ष्यं ज्ञात, तदा
तीरस्य गङ्गाशब्दमुखाद्येवं ज्ञात, तत्राले तु तत्र घोषवासाद्यधिकारत्वासम्भवरूप-
बाधोऽपि ज्ञात, मुखार्थवाचकत्वे एव लक्षणास्वीकारात् । एवं लक्ष्यत्वाभिमत-
शीतत्वपावनत्वादेः मुख्यार्णाभिमततीरेण साक्षात्सम्बन्धोऽपि ज्ञात, प्रकृत्यसम्बन्धे एव
लक्षणास्वीकारात् । एवं शीतत्वपावनत्वादिरूपप्रयोजने लक्षणास्वीकारे तत्र प्रयो-
जनान्तरमपेक्षणीयं, यतः प्रयोजनादेव लक्षणा स्वीक्रियते । एवं तादृशप्रयोजनान्तर-
स्यापि लक्ष्यत्वापत्तिः तत्रापि प्रयोजनान्तरस्याप्यपेक्षित्यनवस्थिति । इदमुक्तम्—अन-
वस्थाऽऽपाते निर्धनो न जायते, अत एव न वक्तव्यम् । अस्तु वाऽनवस्थाया अपि
स्वीकारः, किन्तु “अचित्तेऽपि लघुने न शान्ते व्याधिः” इतिवत् अनवस्थायामपि
पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्यैव व्यञ्जितेनावशिष्यमाश्रयत्वापातत चापद्यते इति अन-
वस्थायाः प्रकृताप्रतिपत्तिकरत्वं दूषकतावीर्यं न निवारयितुं शक्यमिति भावः ।

(फ) विशिष्टलक्षणावादिनां मतं दूषयति, न चापि इति ।—प्रयोजनेन—
पावनत्वाद्यतिशयेन विशिष्टे, तथा च “अतिपावने तीरे घोषः” इति लक्षणाजन्थी
घोषः ; तस्य च “गङ्गातटे घोषः” इत्यभिधान्त्वघोषाटविशेषाद्यप्रतीतिः फलम् ; एवञ्च
फलफलिनोरभेद एव पर्यवसन्नः । इतमेव दोषमाह, विषयप्रयोजनघोरिति ।—
विषयः,—कारणभूतज्ञानं, प्रयोजनं—फलभूतज्ञानं, तयोर्धुगपत्—समकालिकी,
था प्रतीतिः तस्याः अनभ्युपगमात्—अनङ्गीकारात्, एतदभ्युपगमे फलफलिनोरभेदा-
पत्तिः ; न हि कारणज्ञानं कार्यज्ञानञ्च समकाले सम्भवतीति भावः । फलफलिनी-
र्भेदमेव समर्थयति, नीलादीति ।—नीलादीनां संवेदनानन्तरमेव—प्रत्यक्षात् परमेव, न
तु पूर्वं, यथा प्रत्यक्षसमकाले इत्यर्थः, ज्ञातताया—प्रकृतताया, भीर्मासकमतानुयायिनां
कहेतविशेषः इति यावत्, यथा नीलो ज्ञात इत्यादिरूपः, तस्याः, वा—यथा, अनुव्यव-
सायः,—नेत्याधिकमतानुयायिनां कहेतविशेषः, यथा,—नीले प्रत्यक्षे नीलमहं
जानामीत्येवंरूपोऽर्थः, तस्य, ततश्च नीलादिप्रत्यक्षं कारणं, तदनन्तरं ज्ञातता वा अनु-
व्यवसायः तस्य फलं, तयोर्धुगपत् न कीदृशङ्गीकुर्वन्ति । प्रकृते तीरज्ञानात् परमेव
सैव्यपावनत्वादिरप्रतीतिः, न तु समकालिकीति फलितार्थः । एतदुपलक्ष्यम् । गङ्गा-
शब्दाप्रतीयमानस्य पावनत्वादेः तीरे वैशिष्ट्याद्यन्वयोऽपि द्रष्टव्यः । यदि पुनः दूरतीरा-

मानुमानं रसादीनां व्यङ्ग्यानां बोधनक्षमम् ।

आभासत्वेन हेतूनां स्मृतिर्न च रसादिधीः ॥२७३॥(ब)

व्यक्तिविवेककारेण हि—“याऽपि विभावादिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः साऽनुमान एवान्तर्भवितुमर्हति । विभावात्तुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हं रसादिप्रतीतिः साधनमिष्यते । ते हि रत्यादीनां भावानां कारणकार्यसहकारिभूतास्माननुमापयन्त एव रसादीन् निष्पादयन्ति । त एव हि प्रतीयमाना आस्त्रापदवीं गताः सन्तो रसा उच्यन्ते, इत्यवश्यभावी तदप्रतीतिः क्रमः केवलमाशुभावितया असौ न लक्ष्यते, यतोऽयमद्याप्यभिव्यक्तिक्रमः” इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यम् ;—किं शब्दाभिनयसम्पितविभावादिप्रत्ययानुमित-रामादिगत-रागादिज्ञानमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः, तद्भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानन्दो वा ? आद्ये न विवादः ; किन्तु “रामादिगत-रागादिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यतेऽस्माभिः” इत्येव विशेषः । द्वितीयस्तु व्याप्ति-ग्रहणाभावाद्धेतोराभासतयाऽसिद्ध एव । यच्चोक्तं तेनैव,—“यत्र

पेक्षया समीपतोरे पावनत्वाद्यतिशयः सम्भवति, स एव गङ्गापदेन प्रत्याच्यते इति सम्भाव्यते, तदा गार्थं दीयः । अत एव “तीरस्य सुध्यायंतं वाधितत्वञ्च स्यात्” इत्यत्र सन्त्यक्तता “पावनत्वाद्यतिशयेन लक्षणीयेन सम्बन्धश्च” इत्यापत्तिः क्वाप्यप्रकाशोक्ताऽपि नीक्ता ; तयोः सम्बन्धसत्त्वेनाप्यधीर्गादिति भावः ।

(ब) नाद्ये रामत्वेनाद्यैज्ञानविषये नटे, नाद्ये तु रामे एव विभावादिभि रत्याद्यनुमानं, ततः तदनुमानोद्बोधितया सामानिक्त्यानां वाचनारूपप्रत्यासक्त्या साक्षात्कृतो रामादिरत्यादि रसः, इति श्रीशङ्कृतानुयायिनां मतं दूषयन् अनुमान-प्रमाद्यसम्बन्धं रसादीर्निराकरोति, त्रैति ।—हेतूनां—कारणानाम्, आभासत्वेन—दृष्टत्वेन, व्यभिचारित्वेनेत्यर्थः, अनुमानं—व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानं, रसादीनां व्यङ्ग्यानां—व्यङ्ग्यानामन्वयविषयाणां, न बोधने, क्षमं—समर्थम् ; रसादिदुष्टैः संस्कारजन्य-ज्ञानत्वेन स्मृतित्वं साधयतां मतं दूषयति, स्मृतिः,—संस्कारनिर्गमः, इन्द्रादीनां प्रीः,—ज्ञानसाधनं, न । ज्ञानापि प्रायुक्त एव हेतुर्बोध्यः ।

यत्र एवंविधानां विभावानुभावसात्त्विकसञ्चारिणामभिधान-
मभिनयो वा, तत्र तत्र शृङ्गारादिरसाविर्भावः” इति । सुप्रसङ्गैव
व्याप्तिः पञ्चधर्मता च । (भ) तथा,—

(भ) कारिकायुक्तमेवाद्यं विप्रदयितुं तत्र तावत् पूर्वपञ्चमुपपाद्य दशंसति,
व्यक्तिविवेकेति ।—व्यक्तिविवेककारिणः—व्यक्तेः,—व्यञ्जनाया इत्येतेः, विवेकः,—“चतु-
र्मानेऽनभंवं सकलश्लेष ध्वनेः प्रकाशयितुम् । व्यक्तिविवेकं कुर्वते प्रथम्य मङ्गिमा
परां वाचम् ॥” इति तदुक्तदिग्माऽनुमानेऽनभंवाय विचारः, तं करोतीति तेन, मङ्गिम-
भङ्गेऽन्वयः, हि—(निपातानामनेकावन्त्यात्) पुनः, “यदुक्तम्” इत्यन्वयान्वितम् ; या
वपि विभावादिव्यः,—विभावानुभावसञ्चारिसात्त्विकभावेभ्यः, तेषां सन्त्येभ्यः इति
शावत्, रसादीनां—रसभावतदाभासादीनां, प्रतीतिः,—प्रतिभासः, पञ्चित्तन्त्येः
केचित् वाच्यत्वस्यैवाभासिद्धिततया स्वीक्रियमायेति शेषः, सा—तथाविधा
विभावादिसञ्चयान्तरसादीनां प्रतीतिः, अनुमाने—अनुमितौ, व्याप्यस्य दर्शनेन व्यापकस्य
निष्प्रवाप्तिस्वाभावाद्बुद्धौ इति यावत्, एव (एवकारिण परानुमतव्यञ्जनाभावबोधव्यव-
च्छेदः) । अनाभंविद्युम्—अभेदमवगाहितुम्, अहंति—युज्यते । ननु कथमित्याशङ्क्य
तत्कारणं निर्दिशति, विभावेति ।—हि—यतः, (“हि हेतावधारणे” इत्यमरः) ।
विभावानुभावस्यभिचारिणाम्—उपलक्षणेन व्याधिभावानां, सात्त्विकभावानामन्वयः,
प्रतीतिः,—प्रत्ययः, रसादिप्रतीतिः,—रसादीनाम् (चादिपदेन भावतदाभासादीनां
प्रकृतम्) प्रतीतिः तस्याः साधनं,—“क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्दृष्ट्यापारादनन्तरम् ।
विवक्ष्यते यदा यत्र करचं तत् तदा स्युतम् ॥” इत्युक्तं करचम्, इत्यन्ते—अभिप्रेयते ।
ननु विभावादिसतीतेर्व्याप्तिज्ञानत्वाभावात् कथं तज्जन्यरसादिप्रतीतिरनुमितित्वम् ? यतो
विभावादीनां व्याप्यत्वमुपपादयति, ते हीति ।—विभावादयो हीत्यर्थः, रसादीनां—
रसिहासादीनां, भावानां—व्याधिभावानामित्यर्थः, कारककार्यसङ्घकारिभूताः,—
“कारकान्यत्र कार्याणि सङ्घकारिणि यानि च । रसादेः व्याधिनो लोके तानि
लेशान्वाकाव्ययोः ॥ विभावा अनुभावास्तु कथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः स तैर्विभा-
वाद्यैः काशी भानो रसः स्युतः ॥” इत्यन्त्या कारकादित्युक्तपाः सन्तः, धूमादिकारकम्
आर्द्रेभनादि यथा धूमादित्यार्थं, वक्रादिकार्ये धूमादिवक्रादिव्याप्तं, तथा रसादेः
कारणं विभावः, कार्यमनुभावस्य रसादिव्याप्य इति भावः । तान्—रसादीन्,
अनुभापञ्चकः,—सर्वव्ययकव्याप्तिपञ्चधर्मताज्ञानेन बोधयन्तः, यथा “पर्वतो वक्रानान्,
धूमान्” इत्यन्त वक्रव्याप्यधूमवान् पर्वत इति प्रतीतिः, तथा “सूयं वाक्कृद्गन्” इत्यादि

इत् कार्यं तत् प्रकाररसवत्, तत्तद्विभावादिमत्त्वात् ; इत्यनुमितौ प्रकाररसव्याप्य-
विभावादिमत्त्वात्त्वमित्ति प्रतीतिर्भवेदिति भावः । रसादिप्रतीतिं प्रति विभावादीनां
कारणत्वमुपपादयति, त इति ।—त एव—विभावाद्य एव, प्रतीयमानाः,—प्रतिभास-
मानाः, आस्तादप्यर्थो—रसभोक्तापदं, गताः,—प्राप्ताः सन्तः, रसाः सन्त्यन्ते—रस-
मङ्गाधरकारादिभिरभिधीयन्ते, तथा च,—पयो यथाऽऽद्यधीमेन दधित्वं प्राप्नुवत् दध्नः
कारणमुच्यते, तथा विभावाद्योऽपि अनुमीयमानरत्वादिद्योगेन रसादिरूपतां प्राप्नुवन्तौ
रसादेः कारणान्यन्ते इति भावः । ननु एतादृशकार्यकारणभावस्योकारे रसादेरसं-
ख्यकमन्यत्तत्त्वं कथमुपपन्नम् ? अत आह, अयमर्थो—चक्षुःश्रोत्रादी—निश्चितं
श्रोत्रादी, तत्प्रतीतिक्रमः,—ताः,—विभावानुभावादिप्रतीति-व्याप्तिपञ्चमंताप्यहं रसा-
द्यनुमित्वास्तादृशताः, याः प्रतीतयः,—प्रत्ययाः, तासां क्रमः,—पौर्वापर्यम् ; अथवा
कथं “विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसन्निवृत्तिः” इति सङ्गच्छेतेति भावः ; केवलम्
आयुभावितया—श्रीश्रीत्यप्रत्येन, असी—क्रमः, न स्रज्यते—नानुभूयते ; तथा च,
आसां शतपत्रव्यतिभेदरत्नं क्रमसत्त्वेऽपि सूक्ष्माक्षतया स न स्रज्यते इति भावः । ननु
भवतामिदमधिकं कल्पनम्, अत आह, अत इति ।—यतः, अयम्—ईदृशः, अथापि—
रसादेर्यज्ञत्वस्वीकारेऽपि, अभिव्यक्तिः,—व्यञ्जनाजन्यबोधः, तस्याः क्रमः । यथा
भवतां बोधः प्रथमं विभावाद्युपस्थितिः, ततो रत्वादिस्वप्नं, ततः साधारण्याभिमानः,
ततो रसाद्युत्पत्तिः इति क्रमसत्त्वेऽपि रसादेरसंख्यकमन्यत्वमुपपन्नं, तथाऽप्याक्रमपीति
भावः । तद्योक्तं रसमङ्गाधरकारैः,—विभावा अनुभावाच्च तथा सञ्चारिणः क्रमात् ।
पञ्चाः सपञ्चाः क्वचित्ता विपञ्चा रसबोधने ॥ वस्तुनीऽलङ्कृतेर्वाऽपि व्यङ्ग्यत्वे तु मनीषिणः ।
वक्तृवाच्यादिधीवृत्तौः पञ्चाटोन् सम्प्रचक्षते ॥” इति टिक् । इत्येवं रसमङ्गाधर-
कारादिषुडान्तमनुसृत्य व्यक्तित्वविकं रचितवतो मङ्गलमङ्गाचार्यस्य मतमुपन्यस्य तत्
खण्डयितुमुपक्रमते, तत्रेति ।—तत्र—निश्चितसिद्धान्तस्वीकारे, प्रष्टव्यं—प्रिज्ञास्यम् ।
तदेव निर्दिशति, किं शब्देति ।—शब्दाभिमत्येन—दृश्यव्यङ्ग्यरूपकाव्यहयाभिप्रायेण
इत्यर्थः, समर्पितः,—उत्पादितः, यः विभावादीनां प्रत्ययः,—प्रतीति, तेन अनुमितः,
रामादिगतः यः रागादिः,—सीताऽऽदिष्विषयकः प्रथयादिः, तस्य ज्ञानं—प्रतीतिः,
एव, रसत्वेन—रसस्वरूपेण, भवतः,—तत्र, रसमङ्गाधरकारादिमतानुयायिनः मङ्गल-
मङ्गाचार्यस्येत्यर्थः, अभिमतं—स्वीकृतम्, क्विमिति पूर्वतोऽन्वेति । तद्भावगया—
तस्य भावगया, रामादिगतरामादिध्यानरूपेण विभावादिधीनेत्यर्थः, भावकैः,—
सङ्घट्टैः, भाव्यमानः,—आस्ताद्यमानः, स्वप्रकाशमानः,—स्वेन—आत्मना, प्रकाशो
यस्य सः रसत्वेनाभिमतः इति श्रेयः, (अभिमतः इति सिद्धव्यत्ययेनान्वयः) । व्याप्ति-

“याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्टा निबन्धनम् ।

सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्प्रता ॥” (म) इति ।

इदमपि नो न विरुद्धम् । न हि एवंविधा प्रतीतिरास्वा-
द्यत्वेन अस्माकमाभिमता ; किन्तु स्वप्रकाशमात्रविश्रान्तः

सङ्घाभावादिति ।—व्याप्तिपङ्क्याभावात्—पञ्चधर्मताऽनुपपत्तेरित्यर्थः । असङ्घः,—
नानुमितिष्वयः ; श्रौत्रियजनश्रीमांसकादीनां विभावादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि स्वप्रकाशा-
नन्दानुत्पत्तिदृशनादयं हेतुर्लभिशारी, इति व्याप्तिपङ्क्याभावात् तस्मानुमानं न सम्भवतीति
भावः । प्रकारान्तरेण व्याप्तिपङ्कं साधयित्वा रसादेः अनुमानसङ्गत्वं साधयति,
अशोक्तमिति ।—तेनैव—व्यक्तिविवेककारेष्वेव, एवंविधानां—तत्तदव्यापारशास्त्रिणा-
मित्यर्थः, विभावनादिव्यापारभागिनामिति भावः, अभिधानं—शब्दगोपस्यापनन,
अभिनयः,—नटचेष्टाऽऽदिभिरपस्यापनम् । रसाविभावं,—रसाद्युत्पत्तिः । व्याप्ति-
रिति ।—यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वज्ररिति साङ्ख्यव्यनियमः, साध्याभाववदङ्गित्वमिति
भावः, सुवहेव—विभावनादिव्यापारभागं विभावाद्युपस्थानं रसाद्याविभावंव्याप्यमिति
व्याप्तिपङ्कः, श्रौत्रियादीनान्तु विभावादेरेवोपस्थितिः, न तु विभावनादिव्यापार-
भागिनः, तत्र तादृग्व्यापारास्त्रीकारादिति न व्यभिचारः । पञ्चधर्मता—पञ्चत्व—
व्याप्यत्व, धर्मादेरिति यावत्, पर्वतादिमत्त्वमिति भावः, सुवहेवैत्यन्वयः, “अहं रामाद्या-
विभावंव्याप्यतादृक्विभावाद्युपस्थानवान्” इति सामाजिकानां व्याप्तिविशिष्टपञ्चधर्मता-
सङ्घः । अत्र व्याप्तिः,—अव्यभिचारिहेतुत्वं, पञ्चधर्मता—पञ्चसत्ता, पक्षे विद्य-
मानतेत्यर्थः, यथा “पर्वतो वज्रमान्” इत्यत्र पञ्चः पर्वतः, तत्र वज्रः सत्ताऽस्ति,
तथाऽत्र सामाजिकानाम् “अहं रामो सीताविप्रयकरतिमान्” इत्येवं प्रतीतो जाव-
कानाथान् “अहं रसवान्” इति प्रतीतिर्जायते, तत्सत्त्वे च रसकजनः पञ्चः रसक
तत्कथाऽस्तीति भावः, इत्यवधेयम् ।

(म) इति ।—अर्थान्तरम्—भवत्यते व्यङ्ग्यं, वाच्यादिवयभिन्नाशंसेषि
यावत्, अभिव्यक्तौ—व्यङ्गनशा प्रकटने, वः,—व्यङ्गनाश्रितं श्लोकुर्भतां युष्माकं, या
सामग्री—शब्दबोधादिरूपः कारणसमूहः, निबन्धनं—प्रधानम्, इष्टा—अभिलषिता,
सैव—सङ्गच्छतेव सामग्री, अनुमितिपक्षे, तिष्ठतामिति शेषः, नः,—अस्माकम्,
व्यक्तिविवेकसमूहाधारादिकाराणामिति भावः, तन्मत्त्वेन—रसाद्यनुमापत्त्येन
सम्प्रता ।

साम्प्रानन्दनिर्भरः । तेन अत्र सिषाधयिषितादर्थादर्थान्तरस्य साधनाहेतोराभासता । (घ)

यच्च “भम धम्मिअ !” इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु (र)

“जलकेलितरल्लकरतल्लमुत्तपुनःपिहितराधिकावदनः ।

जगदवत्तु कोकयूनोर्विघटनसङ्घटनकौतुकौ कण्ठः ॥” (ल)

इत्यादौ च रूपकालङ्कारादयोऽनुमेया एव । (व) तथाहि,—

(घ) दूषयति, इदमिति ।—इदमपि—एवंरूपमपि अनुमानं, नः,—व्यञ्जना-
वादिनामन्थाकं, न विरुद्धं—न विपरीतम्, अस्माभिरपि तादृशानुमानं स्वीक्रियते
एवेति भावः । ननु किमधिकं भवान् ब्रवीतीत्यत आह, न हीति ।—न तु इत्यर्थः ।
स्वप्रकाशनाप्रविशानः,—स्वप्रकाशनात्वेव—स्वस्वरूपेण प्रकाशनात्वेत्येव, विश्रान्तः,—
विषधीकृतः ; साम्प्रस्य—निरन्तरस्य, आनन्दस्य निर्भरः,—अतिशयः, आस्वादत्वेना-
स्वाकामभिमत् इत्यर्थः । तेन—तादृशानुमितेरास्वादात्मकीकारेण, सिषाधयिषितात्—
साधयितुमिष्टात्, अर्थात्—स्वप्रकाशानन्दरूपात्, अर्थान्तरस्य—भिन्नाद्यस्य, रसाद्यावि-
भावंस्य इति भावः, साधनात्—अनुमापनात्, हेतोः, आभासता—दृष्टहेतुत्वमित्यर्थः ।
अनुमितौ तु येन हेतुना यत् कार्यं साध्यते, तदेव कार्यमवश्यम्भावि, यदि तेन हेतुना
अभिप्रेतकार्यं साध्यते, तदेव तस्य हेतोराभासत्वं, नियतहेतुका ज्ञानमिति रिति
बोध्यम् ।

(र) इदानीं वस्तुलङ्कारयोरपि अनुमानेनेव बोधः, न तु तदर्थमपि व्यञ्जनावृत्तिः
स्वीकार्येति पुनरपि व्यक्तिविवेककारस्यैव मतान्तरं दूषयितुमुच्यते, यच्चेति ।—इदञ्च
“पर्यवस्यति” इत्यन्तेनान्वेति । प्रतीयमानं वस्तु—अक्षमरूपमनुमेयं पश्यात् विषय-
बोधन ।

(ल) जलेति ।—जलकेलौ—वारिविहारे, तरलाभ्यां—असलाभ्यां, करतलाभ्यां,
मुक्तं—त्वक्तं, पुनः पिहितम्—आच्छादितं, राषिकायाः वदनं येन तादृशः, अत एव
कोकयूनोः,—कोकी च कोकयेति कोकी, युवती च युवा चेति युवानौ, कोकी एव
युवानौ तयोस्तथोक्तयोः, अक्षवाक्यदम्बोरित्यर्थः, विघटनसङ्घटने—विधीनसंयोगौ, तयोः
कौतुकौ—कुतूहलवान्, कण्ठः जगत, अवस्तु—रश्मत् ।

(व) अत्र राधिकावदने मुक्ते सति तत्र अन्द्रबुद्ध्या राषिज्ञानेन तयोः विघटनं,
पिहितं सति अन्द्रानुपलब्ध्या रात्रभाषज्ञानेन तयोः सङ्घटनम् । तयोर्धान्या मुहु-
र्विधीनसंयोगद्वारेण कण्ठस्य कौतुकमिति भावः । राधिकावदने अन्द्रत्वारोपणेन

अनुमानं नाम पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टा-
ल्लिङ्गाल्लिङ्गिनो ज्ञानम् । (श) ततश्च वाच्यादसम्बन्धोऽर्थस्त्वावच्छ
प्रतीयते; अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः
कश्चित् सम्बन्धोऽस्त्येव । ततश्च बोधकोऽर्थो लिङ्गं, बोध्यश्च
लिङ्गो, बोधकस्य चार्थस्य पक्षसत्त्वं निबद्धमेव । सपक्षसत्त्व-
विपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धेऽपि सामर्थ्यादवसेये । तस्मादत्र
यद् वाच्यार्थाल्लिङ्गरूपाल्लिङ्गिनो व्यङ्ग्यार्थस्त्वावगमस्तदनुमान
एव पर्यवस्यतीति (घ) तन्न । तथाहि अत्र “भम धम्मिअ !”

रूपवाच्यकारः । अनुमेवा एव—“वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थाकारं प्रकाशयति ।
सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ॥” इत्यदिव्यक्तिविवेककारोक्त्याऽनुमिति
विषया एव, न तु व्यङ्ग्याः इति भावः ॥

(अ) अनुमानत्वमुपपादयति, तथा ज्ञेयं ।—अनुमानत्ववचनात्, अनुमान-
मिति ।—सन्दिग्धसाध्यकः सिवाधविषाधिरहनिश्चितसिद्धाभाववान् वा पक्षः, पक्ष-
सत्त्वं यथा,—वाङ्मसाध्यकधूमहेतो साध्यसन्देहसत्त्वेन पर्वतः पक्षः, तत्र सत्त्वं—वर्त-
मानत्वं, लिङ्गस्य धूमस्य । सपक्षसत्त्वं—सपक्षः,—निश्चितसाध्यवान्, यथा तादृशस्थले
महानगं तत्र सत्त्वं धूमस्य । विपक्षव्यावृत्तत्वं—विपक्षः साध्याभाववान्, यथा,—
तादृशस्थले ह्रदः, तद्वाङ्मत्तत्वं—तस्मिन् अवर्तमानत्वं धूमस्य । इयं व्याप्तिः । तादृश-
पक्षसत्त्वादिनिश्चितात् लिङ्गात्—साधनात्, लिङ्गिनः,—साध्यस्य, ज्ञानं—प्रतीतिः,
अनुमानम् । पर्वते धूमदर्शनानन्तरं “पर्वतो वाङ्मनात्, धूमवत्त्वात्, यत्र यत्र धूमस्तत्र
तत्र वाङ्मः, यथा महानगसम्” इत्यादिका धूमस्य वाङ्मभाववदङ्गित्वरूपव्याप्तिज्ञानान-
न्तरं वाङ्मव्याप्यधूमवानिति परामर्शान् पर्वते वाङ्मनुमितिरिति बोध्यम् ।

(ब) वाच्यात्तावत् व्यङ्ग्यं प्रतीयते, इति वाच्यार्थस्य लिङ्गत्वमभिप्रेत्य तत्र पक्ष-
सत्त्वादिमयमुपपादयति, ततश्चेति ।—वाच्यात्—अभिधेयात्, असम्बन्धः,—सम्बन्ध-
वर्जितः । अन्वया—असम्बन्धप्रतीतिस्वीकारे, अतिप्रसङ्गः,—अतिसातिः, अस्त्ये
सत्त्ववगमनरूप इत्यर्थः; यथा “भम धम्मिअ !” इत्यत्र भमवाभावः प्रतीयते, तथा
घटाभावोऽपि प्रतीयते । इति—इति ज्ञेयोः “भम धम्मिअ !” इत्यत्र बोध्यबोधकयो-
रर्थयोर्वैपरीत्यवचनः सम्बन्धो कोऽप्यः, स एव व्यापकताघटक इति भावः । ततश्च—
बोध्यबोधकयोर्वैपरीत्यरूपसम्बन्धवचनात्, तत्र कश्चिच्छादिज्ञानस्यैवोपयोगित्वात्;

इत्यादौ गृहे शनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहो-
पक्षब्धेरभ्रमणमनुमापयतीति यद्वक्तव्यं तत्र अनैकान्तिकी
हेतुः, भौरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण च
गमनस्य सम्भवात् । पुंश्रव्या वचनं प्रामाणिकं न वेति
सन्दिग्धासिद्धयः । “जलकेलि” इत्यत्र “य आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां
चक्रवाकविघटनसङ्घटनकारी स चन्द्र एव” इत्यनुमितिरेवेय-
मिति न वाच्यम्, उच्चासकादावनैकान्तिकत्वात् । “एवंविधोऽर्थ
एवंविधार्थबोधक एवंविधार्थत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्” इत्यनुमानेऽपि
आभाससमानयोगक्षेमा हेतुः । “एवंविधार्थत्वात्” इति हेतुना
एवंविधानिष्टार्थसाधनस्याप्युपपत्तेः । (स)

तदुपपादयति, बोधकस्येति ।—अर्थस्य—वाच्यार्थस्य, पक्षसत्त्वं—पक्षे—शब्दे, सत्त्वं—
वर्तमानत्वं, निबद्धं—शब्देनोपस्थितम्, एव । सामर्थ्यात्—संस्कारवशात्, अवसेये—
प्रत्येत्ये । एतत्प्रदर्शः पक्षः, —सपक्षः, एतद्विपरीतस्तु विपक्ष इति भावः । मङ्गावाक्यात्
निरूपयति, तथादिति ।—वाच्यार्थात्—अधिधेशार्थात्, लिङ्गरूपात्—साधनरूपात्,
लिङ्गिनः, —साध्यरूपस्य व्यञ्जक्य, अवगमः,—प्रतीतिः । ततश्च “भम धम्भि च !”
इत्यादौ शनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं भ्रमणरूपवाच्यार्थः वेपरीत्यसम्बन्धेन गोदावरीतीरे
सिंहोपक्षब्धेर्भ्रमणशब्दे अभ्रमणार्थवत्त्वमनुमापयतीति भावः ।

(स) दूषयति, तत्रेति ।—गृहे—गृहसमीपे चन्द्रादौ, शनिवृत्त्या—कुक्षुर-
मरणप्रदर्शनेन, विहितं—विधिविषयः, “अभ्रमणमनुमापयति” इत्यनेनान्वितम् । अत्र
शनिवृत्तिविधीयमानगृहसमीपभ्रमणं लिङ्, तच्च भौकत्वपर्यवसन्नम् । सिंहवङ्गोदा-
वरीतीराभ्रमणं साध्यं, धाम्बिकः पक्षः, सामानिकोऽनुमाता । अनैकान्तिकः,—
व्यभिचारोत्थः । भौरोरपीति ।—अनेन निरुक्तलिङ्गवेत्तिष्ठस्य सूचनम् । गमनस्य
सम्भवादिति ।—अत्र अभ्रमणाद्यनुमापकलिङ्गसत्त्वेन साध्याभावसत्त्वप्रदर्शनमसन्दिग्ध-
सिद्धमिति भावः । हेतोर्दोषान्तरमाह, पुंश्रव्या इति । कुक्षटायाः इत्यर्थः,
प्रामाणिकं—प्रमाणनकम् ; तथा च इदं वाक्यं धाम्बिकस्य मयीत्यादकं, यदा कुक्षुर-
पर्यवसन्नसङ्घटितभ्रमणस्य तस्य स्वच्छन्दभ्रमणविधायकम्, इति सामानिकानां सन्देहात्
भौकत्वसन्देह इति हेतोः सन्दिग्धत्वेन असिद्धमिति भावः । अनुमितौ चसन्दिग्धो
हेतुरावश्यकः ; अत्र तु न तथा, इति हेतोः सन्दिग्धत्वात् न अनानुमानमिति भावः ।

तथा यत् “दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ! क्षणमिहाप्यस्य हृष्टे
दास्यसि—” इत्यादौ नलप्रत्ययानां तन्लक्षणम्, एकाकितया
च सातो गमनं, तस्याः परकामुक्तीपभोगस्य लिङ्गिनो लिङ्ग-
मित्युच्यते ; तच्च तत्रैवाभिहितेन स्वकान्तस्त्रेहेनापि सम्भवतीति
अनेकान्तिको हेतुः । (४)

रूपकासङ्कारानुमानं दूषयति, जलकेलीति ।—उत्पन्नस्योदाविति ।—उत्पन्नस्यः,—
अयमपदः । [वादिना विद्योगकारणरानिष्ठासर्वान्तरस्यापि उच्यते] । यदि कश्चित् भयं
प्रदर्शयति, तदाऽपि विद्योगस्य सम्भव इति चन्द्रोदयाभावेऽपि कारणान्तरेण विद्योग-
दर्शनात् कारणान्तरे तादृशविघटनकारित्वरूपहेतोः सत्त्वेन तत्र तादात्म्येन चन्द्ररूप-
साध्याभावसत्त्वाद् व्यभिचारः । तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यस्य चन्द्रस्य षट्पदे बाधान् ;
बाधोऽपि यत्र हेतुदीवः बोध्यः इति भावः । अनुमानस्य कदाचित् व्यभिचारमयात्
पक्षमात्रवृत्तिहेतुना अपि सम्भवति, इति तेनैव इष्टविरुद्धं कुर्वतीऽस्य मतं दूषयति,—
एवमिति । आभाससमानेति । आभासस्य—व्यभिचारोदाहरणहेतुदीवस्य, समानो
योग्येनः,—कार्यसाधकः हेतुः ; दुष्टहेतुप्रयोगेण यथा वादिविजयो भवति, तथा-
ऽर्थांतरसाधकहेतुप्रयोगेणापीत्याभासतुल्ययोग्येनत्वमिति भावः । तथा च एवं-
विधः,—“गतोऽस्तमकः” इत्यादिदृश्यः, एवंविधाधार्मा—“गावो निरुध्यन्ताम्” इत्यादि
रूपार्था, बोधकः, एवंविधाधेलात्—एवंविधाधबोधाय प्रयुक्तत्वादित्यर्थः । हेतोः
पक्षमात्रवृत्तिलेनान्वयदृष्टान्तासम्भवात् अन्वयस्यातिपक्षो न सम्भवति इति व्याप्तिपक्षस्य
व्यतिरेकोदाहरणमाह, यत्रैवमिति ।—सत्—वस्तु, नैवं—न एवमकारणम्, एवंविधाधे-
बोधकत्वाभाववदित्यर्थः, तत्—वस्तु, नैवम्—एवंविधाधेलाभाववदित्यर्थः । “द्वेषदत्तो
भवतीति वाक्याधेयत्” इति दृष्टान्तोऽप्य दृष्टव्यः इति । आभाससमानयोग्येनत्व-
मेवोपपादयति, एवंविधाधेलादिति ।—एवंविधाधेलादिति हेतुः एवंविधानिर्णयार्थंसाधि
साधकत्वसम्बन्धादित्यर्थः, तथाच पक्षमात्रवृत्त्यनुमानेऽपि हेतोर्दुष्टत्वमिति अनुमानं
पक्षमात्रवृत्त्यादिदुष्टे हेतो नैव सम्भवतीति भावः । यथा दुष्टहेतुप्रयोगेण वादिविजयो
भवति, तथाऽर्थांतरसाधकहेतुप्रयोगेणापि, इत्याभासतुल्ययोग्येनत्वमिति दृश्यम् ।

(४) अत्रापि व्यभिचारमाह, तथेति ।—एकाकितया चेति ।—एव चकारो
वाऽर्थः । सातो गमनं वेत्यर्थः । लिङ्गं—तादात्म्येन साधनं, तच्च—प्रागुक्तमर्थद्वयस्य,
तमेव—“दृष्टिम्” इत्यादि श्लोके एव, अभिहितेन—हितोपपादप्रतिपादितेन ;
तथा च यत्र वेदक किं दुष्करम् इति ज्ञानतां सर्वेषामेव प्रादुर्भा तादृशबोधो न

यच्च “निःशेषच्युतचन्दनम्” इत्यादौ द्रव्यास्तत्कामुकोप-
भोगोऽनुमीयते तत् किं प्रतिपाद्यया द्रव्या, तत्कालसन्निहितैः
वाऽन्यैः, तत्काव्यार्थभावनया वा सङ्घट्टयैः ? आद्ययोर्न विवादः ।
द्वितीये तु तथाविधाभिप्रायविरहस्थले व्यभिचारः । (क)

ननु वक्त्राद्यवस्थासङ्गतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यम्,
एवंविधव्याप्त्यनुसन्धानस्याभावात् । (ख)

किञ्च एवंविधानां काव्यानां कविप्रतिभामात्रजन्मानां प्रामा-
ख्यानावश्यकत्वेन सन्दिग्धासिद्धत्वं हेतोः । व्यक्तिवादिना चाधम-

जायते, तत्रैव तादृशाद्येवबोधकत्वाभावाद् व्यभिचार इति भावः । यदि तु कालान्तरे
तादृग्वाक्यप्रयोगेण यत्र कस्यापि श्रोतुः तादृशाद्येवबोधाद् व्यभिचारो न भवति, इति
विभाव्यते, तदाऽत्र “तथाकथप्रतिपाद्यं तादृशाद्येव परकामुकोपभोगप्रतिपादकं
तादृशाद्येवात्” इत्यनुमाने बाधरूपहेतुदोषो द्रष्टव्यः । यथा—“गन्धप्रागभावकाशीनी
घटो गन्धवान्” इत्यादौ तत्कालोत्पद्ये शब्दाभावमादाय बाधः, तथाऽत्रापि व्यक्ति-
विशेषे काव्यविशेषे वा एर्धविधाद्येवबोधकत्वरूपसाध्याभावमादाय बाधो बोध्यः ।

(क) तत्कामुकेति ।—नायिकाकामुकैत्यर्थः । अनुमीयते इति ।—चन्दन-
पत्रमादिरस्य हेतुः, तत्कालसन्निहितैः,—तादृशकथनसमये नायिकासन्निधानशक्तिभिः,
काव्यार्थभावनयेति—[विशेषणं द्वितीया] । न विवाद इति ।—चन्दनपत्रनादीनां
खानादिनाऽपि सम्भवात् । सम्भाव्यव्यभिचारित्वेऽपि तेषां द्रुतीतत्कालसन्निहितयोः
प्रत्यक्षतो वैलक्षण्यसङ्घट्टसम्भवेन व्यभिचारज्ञानानुदयात् व्याप्तिरप्युक्तः सम्भवतीति
भावः । ननु सामाजिकानामपि निःशेषादिपदाभिप्रायेणैव वैलक्षण्यरूपो भविष्यतीत्यत
आह, तथाविधेति ।—निःशेषादिपदानां सम्भोगजन्यत्वबोधभिप्रायविरहस्थले इत्यर्थः ।

(ख) यदि सामान्यतश्चन्दनपत्रमादेः हेत्वाभासेन अनुमितिनं सम्भवति,
तदाऽत्र विशिष्टतादृशहेतुर्वाच्य इति मतं दूषयति, नन्विति ।—वक्त्रादीत्यादि ।—[तद्गुण-
संविज्ञानवद्गुणैश्च प्रतिपाद्यद्रुतीपरिरहः] । यवस्था—कामुकत्वादिवैशिष्ट्यं, तत्सङ्-
गतचन्दनपत्रमादिहेतुर्बोध्यः । एवंविधेति ।—एर्धविधा या व्याप्तिः तस्याः अनुसन्धानस्य
अभावात्—शब्दानुपस्थानात्, तथाच प्रतिपाद्यावस्थासङ्गतत्वस्य शब्देनानुपस्थितेः
प्रमात्यान्तरस्य च असङ्गात्कालं तादृशविशिष्टहेतुत्वभावेन व्याप्तिरप्युक्तम् इति
भावः ।

पदसहायानामिवेषां पदार्थानां व्यञ्जकत्वमुक्तं, तेन च तत्कान्त-
स्वाधमत्वं प्रामाणिकं न वेति कथमनुमानम् ? (ग)

एतेनार्थापत्तिवैद्यत्वमपि व्यङ्ग्यानामपास्तम् । अर्थापत्तेरपि
पूर्वसिद्धव्याप्तीच्छामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः । यथा,—“यो जीवति
स कुत्राप्यवतिष्ठते, जीवति चात्र गीष्ठ्यामविव्यमानश्चेत्”,
इत्यादि । (घ)

किञ्च वस्त्रक्रयादौ तर्जनीतोलनेन दशसङ्ख्याऽऽदिवत्
सूचनबुद्धिवैद्योऽप्ययं न भवति ; सूचनबुद्धेरपि सङ्केतादि-
लौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्रकारताऽङ्गीकारात् । (ङ)

(ग) किञ्चेति ।—कविप्रतिभामात्रजन्यतां—कवीणां प्रतिभा—बुद्धिर्भेदस्थं,
तन्मात्रेण जन्म—उत्पत्तिर्येषां तादृशाणां, प्रामाण्यत्व—याथातथ्यरूपानुसन्धानत्व,
अनःशुद्धत्वेन हेतोः सन्दिग्धासिद्धत्वं—किमियं परपुरुषार्थिनी स्रोतसि कथाहरणार्थं
मता, उत स्वकामखेदेन ? इति सन्देहः, तेन हेतोर्न प्रामाण्यं, तत् कथमनुमानं
सम्भवतीति भावः । एषां पदार्थानां—“निःशेषश्रुतचन्दनम्” इत्यादीनामित्यर्थः,
व्यञ्जकत्वं—व्यञ्जकोपकत्वम् । प्रामाणिकं—प्रमाचानुगतं, तथ्यमित्यर्थः ।

(घ) एतेन—हेतोरभासत्वेन इत्यर्थः । पूर्वेति ।—पूर्वं सिद्धा—निर्णीता इत्यर्थः,
या व्याप्तिः तस्याः इच्छा—ज्ञानमित्यर्थः, उपजीव्य—अवलम्ब्या इत्यर्थः, अक्षय—
अपराश्रय, आदितिः,—आक्षेपः, अर्थापत्तिः, यथा “जीवति” इति,—यती जीवति,
अतः कुत्रापि—गोष्ठीभिन्नेऽपि स्थाने, अवतिष्ठते इति अर्थापत्त्या प्रतीयते । अत्र
“जीवति” इति व्याप्तिरादृक्कामित्यवधेयम् । अत्र जीवित्वस्य यत्किञ्चिदधिकारवाच-
स्त्वानव्याप्यत्वज्ञानमपेक्षणीयमिति व्याप्तिरुच्यते इत्यर्थः सरमर्थापत्तिप्रदर्शनमिदम् ।
“जीवति च” इत्यादिकामर्थापत्तिप्रदर्शनम् । कैमिन्यनुमताऽर्थापत्तिः दृष्टश्रुतधर्माभां
दिप्रकारा ; तत्र दृष्टाऽर्थापत्तिः,—एकत्र अधिकारश्चे यद्वाव उपलब्धः, अपरत्रापि
तद्वावः अङ्गीक्रियते एव । श्रुतार्थापत्तिः यथा,—“पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते”
अतोऽवगम्यते रात्रौ भुङ्क्ते इति ।

(ङ) किञ्चेति ।—तर्जनीतोलनेन—तर्जनी तल्लेपेण, सूचनबुद्धिवैद्यः,—सूचनं
सङ्केतः, तद्विषयिणी वा बुद्धिः तद्वैद्यः, अर्थ—व्यञ्जकरोऽयं इत्यर्थः, सूचनबुद्धेरपि
सङ्केतादि लौकिकप्रमाणसापेक्षत्वेन—उच्यते इत्यर्थः ; अर्थ भावः,—बुद्धि

यच्च “संस्कारजन्यत्वाद्वसादिबुद्धिः स्मृतिः” इति केचित्, तत्रापि प्रत्यभिज्ञायामनेकान्तिकतया हेतोराभासता । (घ)

“दुर्गालङ्घित” इत्यादौ च “द्वितीयार्थो नास्त्येव” इति यदुक्तं महिममष्टेन, तदनुभवसिद्धिमपलपतो गजनिमौलिकैव । (ङ)

तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तत् रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलाप-
तया तत्तत् शब्दाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायितया च अनुमानादि-
प्रमाणावेद्यतया च अभिधादिवृत्तित्रयाबोध्यतया च तुरीया
वृत्तिरूपास्यैवेति सिद्धम् । इयञ्च व्याख्याद्यनुसन्धानं विनाऽपि
भवतीत्यखिलं निर्मलम् । (ज)

कश्चित् पूर्वं व्यवहाराद्ये व्यवहारिकेषु सङ्घ साधारणजनगोपनाद्येन एवं व्यवस्थापयति,
यत् नम तर्जनीतोषणे युष्माभिर्देशसंख्या बोद्धव्येति, तदा तत्सूचनेन तस्य व्यवहारः
सिध्यति ; तत्र च सूचने प्रामाण्यस्य सङ्गावेन, अनुमानप्रकारताऽङ्गीकारात्—व्याप्ति-
ज्ञानविशेषत्वस्वीकारात् इति, सा सूचनबुद्धिरनुमानविशेष एवेति भावः । प्रकृते
बहुवृत्तिवैचित्र्यविशेष एव सङ्केतः, तेन व्यङ्गाद्यप्रतीतित्व्याभिव्यञ्ज्येव भवतीति कथं
व्यञ्जनास्वीकारः ? इत्यापत्तिरपि न भवति । बहुवृत्तिविशेषवैचित्र्यसत्त्वेऽपि सर्वेषामेव
श्रीतृष्णामनभिज्ञतया व्यङ्गाद्यार्थनवबोधस्यैव्यभिचारदर्शनादिति बोध्यम् ।

(घ) “स्मृतिर्न वा” इति कारिकायां विवक्ष्यति, यच्चेति ।—संस्कारजन्यत्वात्,—
संस्कारजन्यज्ञानत्वादित्यर्थः, अन्यथा संस्कारादौ संस्कारध्वंसादौ तज्जन्यत्वस्य सत्त्वात्
व्यभिचारस्यात्यन्तस्फुटत्वापत्तः । प्रत्यभिज्ञायां—सोऽयमित्याकारकप्रतीतौ, चनेकान्तिक-
तया—साध्यं विना विद्यमानतया, हेतोः,—संस्कारजन्यज्ञानत्वरूपस्य, आभासता—
व्यभिचारिता, दुष्टता इत्यर्थः । एतच्च साधनं रसप्रतीतिकारभूतवासनायाः संस्कार-
विशेषत्ववादिमते । अतिरिक्तत्वादिति तु हेतोः पक्षादतिलेन स्वरूपासिद्धिरपि
शक्यः, न तु व्यभिचारमात्रम् । ये तु प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतित्वापत्तिभयेन स्मृतिजन्यत्वमेव
मन्वन्ते, न तु संस्कारजन्यत्वं, तज्जने व्यभिचारो न भवतीत्यवधेयम् ।

(ङ) अभिधामूलव्यञ्जनामनङ्गीकृत्येति मतं दूषयति, दुर्गल्यादि ।—द्वितीयार्थः,
—चकारविकारबोधः, अपलपतः,—निष्प्रदानस्य, महिममष्टस्य इत्यर्थः, गजनिमी-
लिका—इतिवत् मूर्खता इति भावः ।

(ज) उपसंहरति, तदेवमिति ।—तत्तद्वादिष्वप्यर्थस्य—तत्तद्वादि-

तत् किं नामिकेयं वृत्तिः ? इत्युच्यते—

सा चेयं व्यञ्जना नाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः ।

रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं रसनाख्यां परे विदुः ॥२७४॥ (भ)

एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति सर्वमवदातम् । (ज)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुरतसाहित्याखण्डखण्डधारध्वनिप्रख्यापनपरमाचार्य-

कविसुक्तरत्नाकराष्टादशभाषाधारविद्यासिन्धुमङ्गलसाहित्यविद्यारत्नमहापात्र-

श्रीविद्यनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे व्यञ्जनाख्यापारख्यापनं

नाम पञ्चमः परिच्छेदः ॥ ५ ॥

अवधारणम्, [“विलक्षणार्थम्” इति पाठे—तत्तदसादिरूपम्, वाच्यादिविलक्षणस्येत्यर्थः]
अनुमानादीत्यादिपदेन अर्थापत्त्यादेर्यद्वचम् । अभिधादीत्यादिपदेन अक्षयतात्यर्थयो-
र्यद्वचम् ।

(भ) सा चेयमिति ।—रसव्यक्तौ—रसप्रकटने इत्यर्थः, वृत्तिं—श्यापारं, परं
—अन्ते विहासः, नैवाधिक्यः इति यावत्, न त्वाकङ्कारिकाः ; तेषामयमाशयः,—
“बल्लकदारयदार्थे व्यञ्जनावृत्तिरवश्यं स्वीकार्या, तथैव रसादेरपि यदोऽस्तु । तदर्थ-
मतिरिक्तरसनाऽऽख्यवृत्तिस्वीकारेवास्तम्” इति । न च व्यञ्जनात्मबोधस्यास्त्रादिरूपत्वं
नास्ति, रसनाख्यव्यापारजन्मबोधस्य तु तदवृत्तमिति वाच्यम्, एतादृशमियमस्य प्रपञ्च-
निर्देशत्वात् । व्यञ्जनया बल्लकदाररूपव्यञ्जार्थावगतिः, रसनया तु रसादिरुपात्ताव-
गतिरिति परमतम् ; अन्यत्रतस्तु सामान्येन व्यञ्जनयैव सर्वव्यञ्जार्थावगम इति बोध्यम् ।

(ज) एतत्—रसनाख्यवृत्तिरूपम् । अवदातम्—अविरुद्धम् ।

इत्यशेषशास्त्राटनोसञ्चारपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपनिवारिणा

श्रीमन्श्रीमानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मनाभ्यां

पण्डितश्रीबाबुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीनित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायां विमलाख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायां

पञ्चमः परिच्छेदः ॥ ५ ॥

षष्ठः परिच्छेदः ।

एवं ध्वनिगुणोभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुन-
दृश्यश्रव्यत्वेन भेदद्वयमाह, (क)—

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।

दृश्यं तत्राभिनेयम् ॥ २७५ ॥ (ख)

तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह,—

तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ॥ २७६ ॥ (ग)

तत्—दृश्यं काव्यं, नटे रामादिस्वरूपारोपाद्रूपकमित्युच्यते । (घ)

(क) अथ यव्यसङ्गतिं दर्शयन् प्रकृत्यान्तरान्तरभवाच्च तच्च प्रतिपाद्यं दर्शयितुं प्रतिजानीते, एवमित्यादिना ।—एवं—निदर्शितप्रकारेणेत्यर्थः, ध्वनिश्च गुणोभूतव्यङ्ग्यं चेत्येतधीर्भावस्तत्त्वं तेन, ध्वनिरूपत्वेन गुणोभूतव्यङ्ग्यत्वेन चेत्यर्थः । ध्वन्यते—प्राधान्येन व्यव्यतेऽर्षो यनासौ ध्वनिः ; गुणोभूतं व्यङ्ग्यं यत्र तद्गुणोभूतव्यङ्ग्यम् । काव्यस्य भेदद्वयम् उक्त्वा, पुनः तस्यैव ध्वनिकाव्यस्य गुणोभूतव्यङ्ग्यस्य वा काव्यस्य दृश्यत्वेन श्रव्यत्वेन चेत्येवं कृत्विति भावः, भेदद्वयम् आह ।

(ख) दृश्येति ।—अभिनेयते इति अभिनेयं, [कर्मणि यत्प्रत्ययः] नटा-
द्यभिनेयमानं नायकादिचरितमित्यर्थः ।

(ग) तदिति ।—तत्—दृश्यं काव्यम्, रूपस्य—अभिनेयस्य, नायकादिसरूपस्य इत्यर्थः, आरोपः,—आरोपणं, तस्मात्—तं हेतुं निमित्तोक्त्येत्यर्थः, रूपकमित्युच्यते । तद्योक्तं द्रव्यरूपके,—“रूपकं तस्मिन् आरोपात्” इति । “नटे रामाद्यवस्थाऽऽरोपेण वर्य-
सागत्वाद्व्यङ्ग्यं, सुखचन्द्रादिवत् ; इत्येकस्मिन्नेषु प्रवर्तमानस्य शब्दस्यैव ‘इन्द्रः पुरन्दरः
शक्रः’ इतिवत् प्रवृत्तिनिमित्तभेदो दर्शितः” इति च तद्व्याख्याकारैः । “यथा सुखादौ
प्रज्ञादेरारोपो रूपकं भवेत् । तथैव नायकारोपो नटे रूपकमुच्यते ॥” इति भावः ।

(घ) तदेव स्पष्टयति, तदित्यादिना ।—तत् दृश्यं काव्यं, न त् श्रव्यमित्यर्थः,
नटे—अभिनेयत्वे, रामादेः,—अभिनेयस्य नायकादिरिति भावः, रूपकं—द्वैतवाक्या-
वस्थाऽऽरोपत्वे, तस्मात् आरोपात् रूपकमित्युच्यते ।

कोऽसावभिनय इत्याह,—

भवेदभिनयोऽवस्थाऽनुकारः स चतुर्विधः ।

आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा ॥२००॥ (ङ)

नटैरङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थाऽनुकरणमभिनयः ।

रूपकस्य भेदानाह,—

नाटकमथ प्रकरणं भाषाव्यायोगसमवकारडिमाः ।

द्वैहामृगाङ्गवौध्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥२००॥ (च)

किञ्च,—

नाटिका वोटकं गोष्ठी सदृकं नाट्यरासकम् ।

प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा ॥

संलापकं श्रौगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणौ हल्लीशो भाणिकेति च ॥

(ङ) भवेदिति।—अवस्था—पालम्बनस्य शोकरथादिना यादृशी मुख-
विकासविकासोदित्यवस्था तस्याः, अनुकारः,—अनुकरणम्, अभिनयः । अति-
नवन्त्यतिर्यकोक्ता,—“अभिपूःस्तु शीघ्रातुः पुरा मुख्यार्थनिर्णये । यजान्
प्रयोग नयति तस्यादभिनयः स्रुतः । विभावयति यस्याश्च नानाऽर्थांश्चि प्रयोगतः ।
प्राख्याऽङ्गीपाङ्गसंयुक्तस्यैवमभिनयः स्रुतः ॥” इति । अथ चतुर्विध्यमाह, स इति ।
सः,—निवृत्तलक्षणेऽभिनयः, चतुर्विधः,—चतुर्भेदः, आङ्गिकः,—अङ्गेन निष्पन्नः,
वाचिकः,—वचनेन निष्पन्नः, आहार्यः,—आहरणीयः, वेशरचनार्थकपः इत्यर्थः,
सात्त्विकः,—सत्त्वोद्रेकात् जनितः, सभस्वदेःदिरित्यर्थः । तद्योक्तं भरतेन,—
“आङ्गिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्त्विकस्तथा । श्रेयस्त्वभिनयो विद्याः ! चतुर्धा
प्रतिकल्पितः ॥” इत्यादि ।

(च) नाटकमिति।—नाटकं, प्रकरणं, भाषः, व्यायोगः, समवकारः, डिमाः,
द्वैहामृगः, प्रहः, वीथी, प्रहसनमिति दश रूपकाणि भवन्ति । दशरूपकेऽप्युक्तम् ;—
“नाटकं प्रकरणं भाषः प्रहसनं डिमाः । साधोगसमवकारो वीथ्येहामृगा इति ॥”
इति ।

षष्टादश प्राङ्गुरुपरूपकाणि मनोविषाणः ।

विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम् ॥२७६॥(छ)

सर्वेषां—प्रकरणादिरूपकाणां नाटिकाद्युपरूपकाणाञ्च ।

तत्र,—

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।

विलासद्वयादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥

सुखदुःखसमुद्भूतिनानारसनिरन्तरम् ।

पञ्चादिका दशपरास्तवाङ्गाः परिकीर्तिताः ॥

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।

दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान् नायको मतः ॥

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।

अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्य्यं निर्वहणेऽद्भुतम् ॥

चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्य्यव्यापृतपुरुषाः ।

गोपुच्छाग्रसमायन्तु बन्धनं तस्य कीर्तितम् ॥२८०॥(ज)

(छ) एवं रूपकभेदानभिधाय उपरूपकभेदानपि चाह, नाटिकेति।—नाटिका-
मारभ्य भाषिणाऽनं निदिष्टान्यष्टादश उपरूपकाणि भवन्ति इति मनोविषः,—
विदांसः, प्राङ्गुः । विनेति।—विशेषं विना सर्वेषां—प्रकरणादीनां रूपकाणां,
नाटिकादीनाम् उपरूपकाणाञ्चैत्यर्थः, लक्ष्म—लक्ष्यं, स्वरूपमित्यर्थः, नाटकवत् सर्वं
—कथितम् ।

(ज) ननु किं तत् नाटकलक्षणमित्यपेक्षायां नाटकलक्षणमाह, नाटक-
मिति।—ख्यातवृत्तं—पुराणैतिहासादिप्रसिद्धवृत्तान्तं, न तु स्वकीयकाल्पितवृत्तान्त-
मिति भावः; अत एवोक्तं,—“तत्रप्रख्यातं विधातव्यं वृत्तमनाधिकारितम्” इति ।
पञ्चभिः (वक्ष्यमाणैः) सन्धिभिः,—सुखादिभिरङ्गविशेषैः, समन्वितं—सम्बद्धम् । दश-
रूपककारस्ताह,—“वाद्यमनेषं निश्चित्य पञ्चधा तद्विभव्य च । खण्ड्यः सन्धि-

ख्यातं—रामायणादिप्रसिद्धं वृत्तम् । यथा,—रामचरि-
तादि । सन्धयो वक्ष्यन्ते, नानाविभूतिभिर्युक्तमिति महासहा-
यम् । सुखदुःखसमुद्भूतत्वं रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तेषु अभि-
व्यक्तम् । राजर्षयः,—दुष्मन्तादयः । दिव्याः,—श्रीकृष्णादयः ।
दिव्यादिव्यः,—यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानो । यथा,—
श्रीरामचन्द्रः । गोपुच्छायसमाश्रमिति—“कर्मणाङ्गाः सूक्ष्माः
कर्त्तव्याः” इति केचित् । अन्ये त्वाहुः,—“यथा गोपुच्छे केचिद्
बाला ऋक्षाः, केचिद्दीर्घाः, तथेह कानिचित् कार्याणि मुख-
सन्धौ समाप्तानि, कानिचित् प्रतिमुखे । एवमन्येष्वपि कानि-
चित् कानिचित्” इति ।

प्रत्यक्षनेटचरितो रमभावसमुज्ज्वलः ।

भवेद्गूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः ॥

विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित् संलग्नबिन्दुकः ।

युक्तो न बहुभिः कार्यैर्बीजसंहतिमान् न च ॥

सञ्ज्ञां विभागानपि खण्डयेत् ॥” इति । विलासङ्गादिगुणवत्—विलासः,—
“धीरा दृष्टिर्गतिश्चिन्ना विलासो सञ्चितं वचः” इति लक्षणेत्तनायकगुणविशेषः, ऋद्धिः,
—अभ्युन्नतिः, [चादिना धैर्यगाम्भीर्यादियद्वचं] तद्गुणवत्—तद्गुणयुक्तम् । तद्योक्तं,
—“सर्वसम्पत्प्रभूतं व्यात्” इति । सुखस्य दुःखस्य च समुद्भूत्या—कदाचित् सुख-
समुद्भूत्या, कदाचित् दुःखसमुद्भूत्या चेत्यर्थः, नाना—विविधाः, ये रसाः,—वासाद-
व्यापाराः, तेः निरन्तरं—सन्तः, पूर्णमित्यर्थः ; [“सुखदुःखसमुद्भूति” इति पृथक्-
पदस्त्रीकारे तु सुखदुःखाभ्यां समुद्भूतिः,—सन्धवः यच्च तत्] तद्योक्तं,—“सुख-
दुःखोत्पत्तिजनितम्” इति । अङ्गी—प्रधानभूतः, अङ्गम्—अप्रधानम् । निबन्धने—
निबन्धवाच्ये सन्धौ, अङ्गतं—विषयजनकव्यापारः, [अङ्गत इति पाठान्तरं—तदाख्यो
रस इत्यर्थः] कार्यै—वर्धनीयम्, अत्र एवोक्तं दशरूपककृता,—“एको रसोऽङ्गी-
कर्त्तव्यो वीरः शङ्कार एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कुर्यात् निबन्धनेऽङ्गतम् ॥”
इत्यर्थः—रचनम् । शेषं अङ्गम् ।

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान् ।
 आवश्यकानां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः ॥
 नानेकदिननिर्वर्त्यकथया सम्प्रयोजितः ।
 आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
 दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशाद्विप्लवः ।
 विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यु रतं तथा ॥
 दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद् व्रीडाकरञ्च यत् ।
 शयनाधरपानादि नगराद्यवरोधनम् ॥
 स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
 देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि ॥
 प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः ।
 अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्ग इति कीर्तितः ॥२८१॥(क)

विन्दादयो वक्ष्यन्ते । आवश्यकं—सम्यावन्दनादि ।

(क) अहमाह, प्रत्यक्षेति ।—प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षवत् आभासमानं, नेतुः,—
 नायकत्व, चरितं यत्र सः, तथाऽऽह दशरूपककारः,—“प्रत्यक्षनेतृचरितः” इति ।
 रसेन भावेन च समुज्ज्वलः; अत एवोक्तम्,—“अहो नानाप्रकारार्थं विधानरसाश्रयः”
 इति । अगूढः,—सूटः, शब्दार्थः,—वाक्यतात्पर्ये, यत्र तथाविधः, सुद्रेण—बल-
 क्लेशवरेण, चर्षवेन—मद्येन, संयुतः, विच्छिन्नः,—विच्छेदं प्राप्तः, अवाकारं—सन्दर्भैः
 देवैः, एव एकः,—सुख्यः, अर्थः,—प्रयोजनं, यस्मिन् तथोक्तः, विचित्रं—ईषत्,
 संक्षेपाः—संविदिताः, विन्दवः,—बल्यमाचलक्षणाः यस्मिन् तथोक्तः; उक्तञ्च दश-
 रूपककृता,—“विन्दुश्यामिपुरस्कृतः” इति । बहुभिः,—हाकीदेगादिजनकतया बहु-
 विधैः, कार्यैः,—व्यापारैः, न युक्तः, न च बीजत्व—यत्र प्रकृतिरूपस्य मूलकारणत्व,
 संज्ञितः,—संस्कारः, तद्वान्; नानाविधानैः,—विविधैः विहितकर्मभिः, संयुक्तः, नाति-
 प्रचुरपद्यवान्—अतिवहुभिः पद्यैः न संयुतः, आवश्यकानां—कर्मशास्त्रानुसारेण

अङ्गप्रस्तावाद् गर्भाङ्गमाह,—

अङ्गोदरप्रविष्टो यो रङ्गद्वाराऽऽमुखादिमान् ।

अङ्गोऽपरः स गर्भाङ्गः सवीजः फलवानपि ॥२८२॥ (ज)

यथा,—बालरामायणे रावणं प्रति कञ्चुकी,—

“अवधेः पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनेर्बहुभिः ।

भवदर्थमिव निबद्धं नाद्यं सीतास्त्रयंवरणम् ॥” (ट)

इत्यादिना विरचितः सीतास्त्रयंवरो नाम गर्भाङ्गः । इति ।

निश्चितमनुष्ठेयानां, कार्यार्था—मन्यावन्दनादीनाम्, अवरोधात्—अव्याघातात्, विनिर्मितः,—विरचितः, मानेकदिनेः,—अवहुदिनेः, सत्यदिनेरिति यावत्, निर्वर्था—निष्पाद्या, वा कथा तथा सम्प्रयोजितः ; आसन्नः,—समीपवर्ती, नायको यत्र, बन्धनागत्येति शेषः, तथोक्तः, त्रिचतुरेः,—त्रिभिः चतुर्भिर्वैश्वेः, पादैः,—गाटकीय-पुरुषैः, युतः । ससर्गः,—मन्त्रत्यागः । एभिः,—दूराह्वानादिभिः । परिजनाः,—द्वेष्याः परिचारकाः, राजकुमारादयो वा, तेषाम् । चने—शेषे, निष्क्रान्तानि निष्क्रियानि—समवाचि, पात्राचि यत्र तथाविधः, अङ्गः,—परिच्छेदविशेषः । दशरूपक-कारोऽप्याह,—“दूराह्वानं बधं युद्धं राज्यदेशादिविप्रवम् । संरोधं भोजनं स्नाभं सुरतं चानुत्पेपनम् ॥ अन्वरयङ्कादीनि प्रत्यक्षाचि न निर्दिशेत् । नाधिकारिवधं क्वापि न्याय्यमावच्छेदं न च ॥ एवाहाचरितेकाद्यमित्यमासन्ननायकम् । पात्रेस्त्रिचतुरेर्दुर्लभं तेषामन्तेऽहं निर्गमः ॥.....पञ्चाङ्गमेतद्वरं दशाङ्गं गाटकं परम् ॥” इति । अन्यत व्युत्पत्तम् ।

(ज) गर्भाङ्गमाह, अङ्गोदरेति ।—रङ्गद्वारं—मूत्रधारक्रियमाणं मङ्गलम्, आङ्गुलं—प्रस्तावना [आदिना समाप्तादिवचनं] तत्रान्, अङ्गस्य अदरं—मध्यं, प्रविष्टः, सवीजः,—मूत्रधारणसहितः, फलवान्—नायकानिष्पाद्यप्रधानप्रयोजनान्वितः, सः अपरः अङ्गः, सः गर्भाङ्गः,—गर्भं इवाह इति तथोक्तः ।

(ट) अहाहुरिति, अवधेरिति ।—सीतास्त्रयंवरणं—तदाख्यं, नाद्यम, चनेर्केः अवधेः,—अर्धेः, दीर्घं—सर्धकनेः सादरं अवधोक्तमित्यर्थः, बहुभिः दीर्घैः,—आद्यर्तैः, लोचनेः,—नेत्रैः, दृश्यां—सर्धकनदृशनीयमित्यर्थः, अत एव भवदर्थमिव—तत्र निमित्तमिव, दशानमतवा बहुकथनेत्यादिति भावः, निबद्धं—रक्षितम् । कार्यं वृत्तम् ।

तत्र पूर्वं पूर्वरङ्गः सभापूजा ततः परम् ।

कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथाऽऽमुखम् ॥२८३॥ (ठ)

तत्रेति—नाटके ।

यन्नाव्यवस्तुनः पूर्वं रङ्गविघ्नोपशान्तये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥

प्रत्याहारादिकान्यङ्गान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।

तथाऽप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये ॥२८४॥ (ड)

अस्याः स्वरूपमाह,—

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते ।

देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥

मङ्गल्यशङ्खचन्द्राञ्जकोककौरवशंसिनी ।

पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टभिर्वा पदैरुत ॥२८५॥ (ठ)

(ठ) नाटकरचनापरिपाटीमाह, तत्रेति ।—तत्र—नाटके, पूर्वं—प्रथमं, पूर्वरङ्गः,—वस्त्रमाचलचषः, तदनन्तरं, सभापूजा—सभाप्रवेशनं, ततः कविसंज्ञादेः, [“संज्ञादेः” इति आदिपदेन गोत्रमातापितृणां यद्वचनं] नाटकस्यापि कथनं—कीर्तनम्, अथ—अनन्तरम्, आमुखं—प्रस्तावना, निवृत्त्येति शेषः ।

(ड) पूर्वरङ्गमाह, यदिति ।—रङ्गः,—नृत्यस्थानं, तस्य विघ्नोपशान्तये—अन्तरायनिवर्तनाय, नाट्यवस्तुनः,—नाटकेतिष्ठत्प्रस्तावनात्, पूर्वं, कुशीलवाः,—सूत्रधार-प्रधाना मटाः, यत्—कनं, प्रकुर्वन्ति, सः पूर्वरङ्गः,—मङ्गलाचरणमित्यर्थः, उच्यते । यद्यपि अङ्ग—पूर्वरङ्गस्य, प्रत्याहारादिकानि—ध्यानधारणाप्रश्नोनि, भूयांसि—बहूनि, अङ्गानि, सन्ति इति शेषः, तथाऽपि विघ्नोपशान्तये नान्दी अवश्यं कर्त्तव्या ।

(ठ) नान्दीपदाशेषमाचष्टे, आशीरिति ।—अस्मात् देवद्विजन्तृपादीनाम् [वृषा-होनामित्यादिपदेन गुणादिपरिचयः] आशीः,—शुभचिन्तनं, तदप्यनेन संयुक्ता स्तुतिः,—गुणकीर्तनं, [“स्तुतिः” इत्यत्र “नित्यम्” इति पाठे—स्तुतिरध्याहार्यां] प्रयुज्यते—क्रियते, तस्मात् सा नान्दी इति संज्ञिता—कथिता, नन्दयतीति व्युत्पत्तयोनात्

षष्टपदा यथा अनर्घराघवे,—“निष्पत्सूत्रम्” इत्यादि ।
द्वादशपदा यथा मम तातापादानां पुष्पमालायाम्,—

“शिरसि धृतसुरापगे स्मरारा-

वरुणमुखेन्दुचिर्गिरीन्द्रपुत्रौ ।

अथ चरणयुगानते स्वकान्ते

स्मितसरसा भवतोऽस्तु भूतिहेतुः ॥” (च)

देवहिमनृपप्रभृतीनामानन्दवित्री स्तुतिर्गान्दीति फलिताद्यैः । सा तु मङ्गल्यं—मङ्गलाय
हितं, मङ्गल्यन्दादिं प्रसयति—सूचयतीति तथोक्ता, तथा (कृत्वात्) द्वादशभिः पदैः,—
सुसिङ्गन्तरुपैः, वा—अथवा, अष्टभिः पदैः, उत—अथवा, कृत्वा इत्यर्थः, पदैः,—
पद्यस्य त्रय्यंशभूतेः चरणैः, युक्ता । यत्र द्वादशपदा गान्दी, तत्र पदशब्दः सुसिङ्गन्तान्-
तमवाचकः, यत्राष्टपदा, तत्र पदशब्दः पद्यचतुर्थांशवाचको बोध्यः । अत एवानर्घ-
राघवे, पद्यद्वयेनाष्टपदा गान्दी, पुष्पमालायाम्श्लेषेणैव पद्येन द्वादशपदा गान्दी उदा-
हरिष्यते इति छदश्चम् । गान्दीपदव्युत्पत्तिस्तु यथोक्ता गान्दीपदे—“गन्दन्ति काव्यानि
कबोन्द्रवर्गाः कुशोत्तवाः पारिवदाश्च सन्तः । यस्मादलं सञ्जनसिन्धुंशौ तस्मादियं सा
कथितेह गान्दी ॥” इति । अस्मिन् तस्या यथोक्ता व्यवस्था—“पूर्वं कृता मया गान्दी
आशीर्षनसंयुता । अष्टादशपदसंयुक्ता प्रशस्ता वेदसंभृता ॥” इति । “सुत्रधारः पठे-
द्गान्दीं मध्यमं स्मरमाश्रितः । गान्दीं पठेद्दशभिरेताभिर्वाऽप्यलङ्कृताम् ॥” इति ।
एषा च तद्दीया व्याख्या—“अनेन वासुतालाजुगता त्रिपदा षट्पदा द्वादशपदेति,
अष्टरसुतालाऽजुगता चतुष्पदाऽष्टपदा धोक्त्रपदेति पृथक् निविधेयं । मातः पर-
मपि भूयस्तादाहृता । पदानि श्रीकावयवमूतानि तिङन्तानि सुवन्तानि वा, श्रीक-
तुरीयांशरूपाणि वा, अथान्तररूपाणि वा । आचार्यस्मरसात्त्वान्तरवाक्येष्वेव पद-
त्वम् ॥” इति । गान्दीपदकारैश्च—“श्रीकपादः पदं केषित् सुसिङ्गन्तमथापरेः
पदेऽथान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमृषिरे ॥” इति ।

(च) तत्र द्वादशपदासुदाहरति, शिरसीति ।—अरारौ—हरे, शिरसि धृता,
सुरापगा—गङ्गा येन तादृशी सति, अरुणा—रक्ता, मुदिन्दोः,—मुखचन्द्रक, रश्मिः,—
शान्तिः, वस्त्रास्तवाभूता, अथ—अनन्तरं, स्वकान्ते—तस्मिन् अरारौ इत्यर्थः, चरण-
युगानते—अपराधं स्वीकृत्य पादतलपतिते सति, स्मितेन—मन्दहासेन, सरसा—
कशावाद्यां, गिरीन्द्रपुत्रौ—गौरी, भवतः,—तत्र, भूतिहेतुः,—अस्त्वाचदायिनी, अस्तु
—अथतु । एतत् पद्यं द्वादशभिः पदैः रचितम् ।

एवमन्यत्र । “एतन्नान्दी” इति कस्यचिन्मतानुसारेणोक्तम् ।
वस्तुतस्तु “पूर्वरङ्गस्य रङ्गद्वाराऽभिधानमङ्गम्” इत्युच्यते । (त)

यदुक्तम्,—

“यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते ।

रङ्गद्वारमती ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥” इति । (घ)

उक्तप्रकारायाश्च नान्द्या रङ्गद्वारात् प्रथमं नटेरेव कर्त्तव्यं ;
तथा न महर्षिणा निर्देशः कृतः । (द)

कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च,—

“वेदान्तषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी

यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथाऽर्थाच्चरः ।

(त) कैचित् रत्नाबल्यादौ श्लोकत्रयरूपाया नान्द्या दर्शनात् अत्र प्रथमपद-
शब्दस्यापि श्लोकत्रयतुर्थांशभागपरत्वं व्याचक्षुः, तत्र ; “इदं गुरुभ्यः पूर्वेष्वी नमोवाकं
प्रशस्यते । विन्देन देवतां वाचमस्यतानात्मनः कखाम् ॥” इत्युत्तरपरितनाटके
हादशपदायाः नान्दीत्वानुपपत्तेः । ०० चाटाभिरिति तदधिकोपलक्षणात्त्वेन श्लोक-
त्रयेष्वपि नान्दी सङ्गच्छते । अत एव महानाटके वाधिकेः श्लोकेः नान्दी कृता ।
नन्वभिज्ञानशकुन्तलायां “या सृष्टिः—” इत्यादौ हादशाधिकपदघटितेकश्लोकप्रथोतायाः
नान्द्याः कथं संघट्टः ? इति चेत्, तस्याः “कालिदासादिमहाकविप्रबन्धेषु च”
इत्यनेन एव्यक्ततेव नान्दीत्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्, इति विभिन्नमालोक्योक्तम्, एत-
दिति ।—“कस्यचित्” इत्यनेनास्वरसः सूचितः । तर्हि तस्य किं नाम ? इत्यत
आह, वस्तुतस्त्विति ।—पूर्वरङ्गस्य—सामान्यमङ्गलाचरवक्रपक्ष, रङ्गद्वारम् अभिधानं
यस्य तादृशम्, अङ्गं—विशेषः ।

(घ) अत्र मुनेरपि स्वरसमाह, यस्मादिति ।—यस्मात्—यतः, अत्र—सूच-
धारक्रियमाणे मङ्गले, प्राथम्यात्—चारुत्वं विधाय, अभिनयः,—नाट्यव्यापारः, अत्र-
ताथ्येते—क्रियते इत्यर्थः, अतः वाक् च अङ्गस्य तयोरभिगमनात्मकं (क्रियमाणं
मङ्गलं) रङ्गद्वारं ज्ञेयम् ।

(द) तत्र नान्दीत्वे मुनेरस्वरसतामाह, उक्तेति ।—उक्तप्रकारायाः,—आशी-
वंशनसंयुक्तैतिलस्योक्तरूपायाः, अशब्दा ईतो, महर्षिणा—भरतेन, निर्देशः,—निषयः ;
अन्वारभात् मानेन सा नान्दी निर्दिष्टं एव्यसमाप्तये कविनाऽपि क्रियते इति भावः ।

अन्तर्यं च सुमुक्तुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते

स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायाऽस्तु वः ॥” (घ)

एवमादिषु नान्दोलक्षणयोगात् । उक्तञ्च—“रङ्गद्वारमारभ्यं कविः कुर्व्यात्” इति । अत एव प्राक्तनपुस्तकेषु—“नान्द्यन्ते सूत्र-
धारः” इत्यनन्तरमेव “वेदान्तेषु” इत्यादिश्लोकलिखनं दृश्यते ।
यच्च पश्चात् “नान्द्यन्ते सूत्रधारः” इति लिखनं, तस्मात्प्रथममभिप्रायः,
—“नान्द्यन्ते सूत्रधार इदं प्रयोजितवान्, इतः प्रभृति मया
नाटकमुपादीयते, इति कवेरभिप्रायः सूचितः” इति ।

पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्तते ।

प्रविश्य स्थापकस्तद्वत् काव्यमास्थापयेत् ततः ॥

दिव्यमर्त्यं स तद्रूपो मिश्रमन्यतरस्तयोः ।

सूचयेद्वस्तु बीजं वा मुखं पात्रमथापि वा ॥२८६॥ (न)

(घ) वेदान्तेष्विति ।—वेदान्तेषु—उपनिषत्सु, यं—आणुमिति भावः, रोदधौ
—द्याव्यापृषिव्यौ, व्याप्य स्थितम्, एकम्—चरितोयं, पुरुषं—ब्रह्म, आहुः,—कथयन्ति,
बुधा इति श्रेयः, बलिन्—स्वाधो, अगन्तव्यवयः,—तन्नामप्रतिपादकः, ईश्वर इति
शब्दः, यथाचार्यः,—यथाचारिण—श्रुत्यत्यनुकूलानि इत्यर्थः, अचराधि यत्र तादृशः,
योगार्थनिरुद्ध इत्यर्थः, यत्र स्थाणुः, नियमिता,—संयमिताः, प्राणादयः,—शरीरस्थाः
पञ्च वायवः ये तादृशैः, प्राणायामादिपरैरित्यर्थः, सुमुक्तुभिः,—भोक्तुनिष्कुम्भिः,
भोगिभिः इत्यर्थः, अन्तः,—अन्तःकारणमध्ये, मृग्यते—चालिष्यते, चिन्त्यते इति यावत्,
स्थिरा—निश्चला या भक्तिः तस्माः योगेन [व्यासवाक्यं त्वं किञ्च भक्तिशब्दे परं
पुंशब्दात्तत्र विशदविधिनिषेधौ अस्मत्कृताभिज्ञानशक्तुललज्याख्याने २१ पृष्ठं “विदित-
भक्तिः” इत्यत्र दृष्टव्यौ । स्थिरः यो भक्तियोगः तेन इति वा क्वचित्] सुलभः,—
सुहृद्भक्तिसामर्थ्य इत्यर्थः, सः स्थाणुः,—श्रेयः, वः,—युष्माकं, निःश्रेयसाय—
नष्टसाय, यथा केवल्याय, (“निःश्रेयसस्तु कल्याणभोचयोः” इत्यमरः) अस्तु—
निःश्रेयसदायी भवतु इत्यर्थः । विक्रमोर्वश्या नान्दोरूपेण निवहोऽयं श्लोकः ।
शार्दूलविश्वीकितं उक्तम् ।

(न) पूर्वरङ्गमिति ।—सूत्रधारः,—सूत्रं—प्रयोगानुष्ठानं, धारयति—प्रवर्तयति;

काव्यस्यार्थस्य स्थापनात् स्थापकः । तद्वदिति ।—सूत्रधार-
सदृशगुणाकारः । इदानीं पूर्वरङ्गस्य सम्यक्प्रयोगाभावादेक
एव सूत्रधारः सर्वं प्रयोजयतीति व्यवहारः । स स्थापको दिव्यं
वस्तु दिव्यो भूत्वा, मर्त्यं मर्त्यो भूत्वा, मिश्रञ्च दिव्यमर्त्ययोरन्व-
तरो भूत्वा सूचयेत् । वस्तु—इतिवृत्तम् । यथा—उदात्तराघवे,—
“रामो मूर्द्धं निधाय काननमगाम्नामिवाग्नां गुरोः,
तद्भक्त्या भरतेन राज्यमखिलं मात्रा सहैवोज्झितम् ।
तौ सुग्रीवविभीषणावनुगतौ नौतौ परां सम्पदं,
प्रोक्षिता दशकन्धरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्ताः द्विषः ॥” (प)

तीति सूत्रधारः । तत्रोक्तं—“नाञ्चीपत्नरणादीनि स्वनिम्बमिषीयते । स्वं धार-
वतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥” इति । “चतुरासीत्यग्निष्वातोऽनेकभाषासमन्वितः ।
नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ नानानतिप्रचारज्ञो रसभावविचारदः ।
नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलाऽन्वितः ॥ छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ।
तत्तद्गीताऽनुगन्धकलातालावधारणः ॥ अवधार प्रयोक्ता च योक्तृवासुपदेशकः । एवं
गुणनथोपेतः सूत्रधारोऽभिधीयते ॥” इति । पूर्वरङ्गं, विधाय—कृत्वेव, निवर्त्तते । ततः
स्थापकः,—तदाख्यः द्वितीयो गटः, प्रविश्य, रङ्गमिति शेषः, कान्यम् चास्थापयेत्—
प्रकटयेत्, सभापुजादिपुरःसरं सूचयेत् इति सरलायं । “पूर्वरङ्गं विधायानो सूत्र-
धारि विनिर्गते । प्रविश्य तददपरः कान्यमास्थापयेन्नटः ॥” इति । अन्वत् स्पष्टम् ।

(प) वस्तु उदाहरति, राम इति ।—रामः मात्मानिव [एतेन प्रनोदाति-
श्रवः सृष्यते] गुरोः,—पितुः, (“गुरुनां जनके पूज्ये ज्येष्ठे महति तु विभु” इति
गोपालः) आज्ञां, मूर्द्धं—शिरसि, निधाय—गृहीत्वा, काननं—वनं, (“काननं गहनं
वनम्” इत्यमरः) अगात् ; भरतेन तद्भक्त्या—तस्मिन् रामे, या भक्तिः,—चतुराम-
विशेषः, तथा ; मात्रा—जनन्या, सहैव, अखिलं—समग्रं, राज्यम् उज्झितं—त्यक्तम् ;
तौ—प्रसिद्धौ, अनुगतौ—वाग्विती, सुग्रीवविभीषणौ, परां—निरतिशयां, सम्पदं—
राज्यमिच्छां, नौतौ—प्रापितौ, वाखिलं—प्रधानतयात् रामेचेति शेषः, प्रोक्षिताः,—
अतिमहिताः, दशकन्धरप्रभृतयः समस्ताः, द्विषः,—शत्रवः, ध्वस्ताः,—विनाशिताः ।
अत्रापि रामेचेति शेषः । अत्र समग्रं रामायणवृत्तं प्राधान्येन सूचितम् । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ।

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

“द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भ्रूटिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥” (फ)

अत्र हि समुद्रे वह्निरभङ्गमनोत्थिताया रत्नावल्या अनु-
कूलदैवलालितो (ब) वत्सराजगृहप्रवेशो योगन्धरायणव्यापारः
मारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ बीजम् ।

मुखं—श्लेषादिना (भ) प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको वाग्बिषेयः ।

यथा,—“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुयं

रामो दशास्यमिव सन्भृतबन्धुजीवः ॥” (म)

(फ) द्वीपादिति ।—अभिसुखीभूतः,—अनुकूलतां प्राप्तः, विधिः,—देवं,
(“विधिर्ना नियतो काले विधाने परमोष्ठनि” इति मेदिनी) अन्वयान्त—निजावास-
भिरात्, द्वीपात्—सर्वतो जलवेष्टितभूभागात्, अपि जलनिधेः,—समुद्रस्य, मध्यात्,
अपि दिशः अन्तादपि अभिमतम्—अभिलषितं वस्तु, आनीय, भ्रूटिति—शोषं,
घटयति—सङ्गमयति ।

(ब) वह्निरभङ्ग—अर्धवयानम् । अनुकूलदैवलालितः,—अनुकूलदैववशात् सञ्जातः ।

(भ) श्लेषादिना—शब्दानामनेकाद्यं कलादिना, [अत्रादिप्रदेन समासोक्तप्रस्तुत-
प्रशंसार्थं च] ।

(म) आसादितेति ।—शरद्वर्षं नमिदम् । आसादितः,—प्राप्तः, प्रकटः,—
परिष्कृतः, निर्मलस्य—मेघाद्यावरणशून्यतया पूर्णप्रकाशस्य, चन्द्रस्य हासः,—विहासः,
येन तथोक्तः, अन्वय—आसादितः,—प्राप्तः, रावणवधादिति भावः, प्रकटः,—समु-
द्रवल्, निर्मलः,—श्रायोऽवस्थाप्य तीक्ष्णधारतां नीत इत्यर्थः, चन्द्रहासः,—रावणस्य
शक्तिः येन तादृशः, विशुद्धा—समुक्त्वला, कान्तिः,—नक्षत्रादीनां ज्योतिः, अन्वय—
स्वल्प शोभा इति भावः, यत्र तथोक्तः, तथा सन्भृतानि—सत्यक् पोषितानि, विहा-
सितानि इत्यर्थः, बन्धुजीवानि,—तदाख्यपुण्याणि येन सः, [बन्धुजीवशब्दात् प्रसवार्थे
अपि, “फले सुक्” इति तद्धितलक्षि “द्विहीनं प्रसवे सर्वम्” इत्यमरान्तेः नपुंसकता
पीड्या] अन्वय—सन्भृताः,—संरक्षिताः, बन्धुर्ना—विभीषणसुग्रीवादीनां, जीवाः,—

पात्रं यथा शाकुन्तले,—

“तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंघसा ॥” (य)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोघ्नाद्यपि स कीर्तयेत् ॥

ऋतुञ्च कञ्चित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥२८७॥ (र)

प्राचाः, राजसेभ्य इति भावः, येन तथाभूतः, एषः शरत्समयः, दशास्मिन्निव—राजस-
निव, उद्य—भीषणं, गाढतमसं—निविडान्धकारम्, चन्द्र—तमोगुणाच्छन्नं, चन्द्रकान्तं
—मेघसमर्थं, वर्षाकालमित्यर्थः, चन्द्र—चतुर्दश्यां, उत्स्राय—उत्स्राय, राम
इव प्राप्तः,—उपस्थितः । अत्र श्लेषेण रामायणरूपप्रस्तुतत्वात् सूचितः । वसन्त-
तिलकं इत्यम् । एवं नायकनामसूचनात् पात्रसूचनमपि सम्भवति । अत्र पात्रा-
सङ्कीर्णोदाहरणं, यथाऽनघंराघवे,—“यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यञ्चोऽपि सदायताम् ।
अपत्यान्तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥” अत्र चानराणां रामसाक्षात्,
विभीषणेन रावचत्त्वानय श्लेषेण सूचितः ।

(य) तवेति ।—चतिरंघसा—चतिवेगवता, हारिणा—विषाकर्मकेण, दूर-
समाकर्षिणा वा, सारङ्गेण—सुरेण, एष इति चासुखनिवांघातं पुरतो निर्दिष्टः,
राजा दुष्मन्त इव, चतिरंघसा—चति—अत्यन्त, रंघः,—वेगः, मनसः इति शेषः,
यस्मात् तेन, मधुरतया श्रवणार्थम् अतीव मनोवेगकारिणा, हारिणा—मनोहरेण, तव
गीतरागेण—सङ्गीतरागेण, हृतः,—आकृतः, राजपत्ने—सुदूरं प्रापितः, अस्मि, अहम्
इति शेषः । पथ्यावक्तं इत्यम् ।

(र) रङ्गमिति ।—रङ्गं—रङ्गस्य सामाजिकसमूहमित्यर्थः, प्रसाद्य—भीषयित्वा,
श्लोकेरिति ।—[बहुवचनमविवाचितमाद्याद्ये वा, तेन गद्यरूपेण यद्यप्यम्] । रूपकस्य
—नाटकादेः । [एतदेव रङ्गस्य प्रकारान्तरेण भावप्रकाशिकायां सन्नियम्यते । तद-
वशा—“इत्थं रङ्गविधानस्य सम्बन्धादिप्रसिद्धये । गोमं नाम च बध्नीयात्पूजाभावं
समासदानम् ॥ वाङ्मयाकलापः प्रथमं कलाविधिरत्नकरम् । वाङ्मयात्वात् तद्दृश्यन्ते
व्यवहाराः कथञ्चन ॥ वाङ्मयाकलापस्तु कवेरभीष्टायप्रकाशनम् । क्वाभिधेयगतत्वेन
न विधा परिपठ्यते ॥ स्वगतस्तु स्वगोवादिश्लोकीयक्रीतिप्रकाशतम् । शक्तिभेदगतं सूक्तं
सुक्तं काव्यनाम्ना प्रकाशतम् ॥” इति] ।

बीजं यथा रत्नावल्याम्—

“द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात् ।

आनीय भ्रूटिति घटयति विधिरभिमतमभिसुखीभूतः ॥” (फ)

अत्र हि समुद्रे वह्निरभङ्गमग्नोत्थिताया रत्नावल्या अनु-
कूलदैवलालितो (ब) वत्सराजगृहप्रवेशो यौगन्धरायणव्यापार-
मारभ्य रत्नावलीप्राप्तौ बीजम् ।

मुखं—श्लेषादिना (भ) प्रस्तुतवृत्तान्तप्रतिपादको वाग्बिशेषः ।

यथा,—“आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः

प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः ।

उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं

रामो दशास्यमिव सन्भृतबन्धुजीवः ॥” (म)

(फ) द्वीपादिति ।—अभिसुखीभूतः,—अनुकूलता प्राप्तः, विधिः,—देवं,
(“विधिर्ना नियतो काले विधाने परमोष्ठनि” इति मेदिनी) अन्वयान्त—निजावास-
भिरात्, द्वीपात्—सर्वतो जलवेष्टितभूभागात्, अपि जलनिधेः,—समुद्रस्य, मध्यात्,
अपि दिशः अन्तादपि अभिमतम्—अभिलषितं वस्तु, आनीय, भ्रूटिति—शोभं,
घटयति—सङ्गमयति ।

(ब) वह्निरभङ्ग—अर्धवयानम् । अनुकूलदैवलालितः,—अनुकूलदैववशात् सञ्जातः ।

(भ) श्लेषादिना—शब्दानामनेकाद्यंशत्वादिना, [अत्रादिप्रदेन समासोक्तवस्तुत-
प्रसंसादेशं चम्] ।

(म) आसादितेति ।—शरद्वर्षमसिद्धम् । आसादितः,—प्राप्तः, प्रकटः,—
परिस्फुटः, निर्मलस्य—मेघाद्यावरणशून्यतया पूर्णप्रकाशस्य, चन्द्रस्य हासः,—विहासः,
येन तथोक्तः, अन्वय—आसादितः,—प्राप्तः, रावणवधादिति भावः, प्रकटः,—समु-
क्त्वस्य, निर्मलः,—श्राव्येऽवस्थाप्य तोष्यधारतां नीत इत्यर्थः, चन्द्रहासः,—रावणस्य
वधिः येन तादृशः, विशुद्धा—समुक्त्वला, कान्तिः,—नक्षत्रादीनां ज्योतिः, अन्वय—
स्वस्य शोभा इति भावः, यत्र तथोक्तः, तथा सन्भृतानि—सम्यक् पोषितानि, विहा-
सितानि इत्यर्थः, बन्धुजीवानि,—तदाख्यपुण्याणि येन सः, [बन्धुजीवशब्दात् प्रसवार्थे
अपि, “फले लुक्” इति तद्धितलक्षि “द्वितीयं प्रसवे सर्वम्” इत्यमरान्तेः नपुंसकता
पीड्या] अन्वय—सन्भृताः,—संरक्षिताः, बन्धुर्ना—विभीषणसुग्रीवादीनां, जीवाः,—

पात्रं यथा शाकुन्तले,—

“तवास्मि गीतरागेण चारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्मन्तः सारङ्गेणातिरंजसा ॥” (य)

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि स कीर्तयेत् ॥

कृतुञ्च कञ्चित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः ॥२८७॥ (र)

प्राचाः, राक्षसेभ्य इति भावः, येन तद्याभूतः, एषः शरत्समयः, दशास्मिन्निव—राक्षस-
निव, उद्य—भीषणं, गाढतमसं—निविडान्धकारम्, चन्द्रम्—तमोगुणाच्छुद्धं, घनकालं
—मेघसमयं, वर्षाकालमित्यर्थः, चन्द्रम्—चतुर्दशवर्षम्, उत्खाय—उन्मूल्य, राम
इव प्राप्तः,—उपस्थितः । अत्र श्लेषेण रामायणरूपप्रस्तुतत्वात् सृष्टिः । बसन्त-
तिलकं हृतम् । एवं नायकनामसूचनात् पात्रसूचनमपि सम्भवति । अस्य पात्रा-
सङ्कीर्णोदाहरणं, यथाऽनघंराघवे,—“यानि न्यायप्रवृत्तस्य तिव्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपत्यान्तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ॥” अत्र चानराणां रामसाहाय्यं,
विभीषणेन रावणत्यागस्य श्लेषेण सृष्टिः ।

(य) तवेति ।—चतिरंजसा—चतिवेगवता, चारिणा—चित्ताकर्षकेण, दूर-
समाकर्षिणा वा, सारङ्गेण—सुरगेण, एष इति चासुखनिवांदाद्यं पुरतो निर्दिष्टः,
राजा दुष्मन्त इव, चतिरंजसा—चति—चत्वन्त, रंजः,—वेगः, मनसः इति शेषः,
यस्मात् तेन, मधुरतया श्रवणार्थम् अतीव मनोवेगकारिणा, चारिणा—मनोहरेण, तव
गीतरागेण—सङ्गीतरागेण, हृतः,—आकृतः, राजपत्ने—सुदूरं प्रापितः, अस्मि, अहम्
इति शेषः । पथ्यावक्तं हृतम् ।

(र) रङ्गमिति ।—रङ्गं—रङ्गस्य सामाजिकसमुद्गमित्यर्थः, प्रसाद्य—भीषयित्वा,
श्लोकेरिति ।—[बहुवचनमविवाचितमाद्याद्यं वा, तेन गद्यरूपि यद्यप्यम्] । रूपकस्य
—नाटकादिः । [एतदेव रङ्गस्य प्रकारान्तरेण भावप्रकाशिकायां सन्नवध्यते । तद-
वशा—“इत्थं रङ्गविधानस्य सम्बन्धादिप्रसिद्धये । गोत्रं नाम च बहुधायात्प्राभाक्यं
समासदानम् ॥ वाङ्मयाकलापः प्रथमं कलाविधिरतनकरम् । वाङ्मयाश्रया त दृश्यन्ते
व्यवहाराः कथञ्चन ॥ वाङ्मयाकलापस्तु कवेरभौटाद्यप्रकाशनम् । क्वाभिधेयगतत्वेन
च विधा परिपठ्यते ॥ स्वगतस्तु स्वगोत्रादिलीयक्रीतिप्रकाशनम् । क्वाभिधेयगतं वृत्तं
स्तु काव्यनाम्ना प्रकाशितम् ॥” इति] ।

सः,—स्वापकः । प्रायेणेति कचिद्धतोरकीर्तनमपि । यथा
रत्नावल्याम् ।

भारतीवृत्तिस्तु,—

भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः ॥२८८॥

संस्कृतबहुसो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती ।

तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनामुखे ।

अज्ञान्यदोन्मुखीकारः प्रशंसातः प्ररोचना ॥२८९॥ (क)

प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रहस्युन्मुखीकरणं (व)
प्ररोचना । यथा रत्नावल्याम्,—

“श्रीहर्षो निपुणः कविः, परिषदप्येषा गुणग्राहिणी,

लोके ह्यारि च वत्सराजचरितं, नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं, किं पुन-

र्मङ्गाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ? ॥” (ग)

वीथीप्रहसने वक्ष्येते ।

(क) तस्या इति ।—तस्याः,—भारत्याः इत्येः, प्ररोचना, वीथी तथा
प्रहसनम्, एवम् आमुखम् इति चत्वारि अज्ञानि वीथ्यानि । अत्र—एषु चतुर्षु
अङ्गेषु मध्ये, प्रशंसातः,—सामाजिकादीनां गुणकीर्तनेन, उन्मुखीकारः,—उन्मुखी-
करणम्, उत्करोत्यादनमित्यर्थः, प्ररोचना नाम भारतीवृत्तिरित्यर्थः । सुधाकरे
द्विप्रकारा प्रशंसा निरूपिता ; यथा,—“प्रशंसा तु दिवा ज्ञेया चेतनाऽचेतनाश्रया ।
चेतनास्तु कथानामकविसम्बन्धाः स्मृताः । अचेतनो देशशास्त्रो शास्त्रो नपुत्ररन्मुखः ॥”
इति ।

(व) प्रहस्युन्मुखीकरणं—प्रहस्योपयिकेच्छान्नगम इत्यर्थः ।

(ग) श्रीहर्ष इति ।—श्रीहर्षः निपुणः,—सुदक्षः, कविः,—साव्यरचयिता,
एषा परिषत्—सभाऽपि, गुणग्राहिणी—गुणवदृष्टे तत्परा, न तु दोषवदृष्टे इत्यर्थः,
वत्सराजस्य—उदयनस्य, चरितं, लोके—जननि, ह्यारि—मनीहरस्य, वयम् नाट्ये—
अभिनयव्यापारे, दक्षाः,—निपुणाः, इह—अस्मिन् अभिनयव्यापारे, एकेकमपि, न
पुनः, सर्वमिच्छामः, वस्तु—कृषित्वादिर्कं, वाञ्छितफलं—समाप्तकीपदपक्षं कृतम्,

नटी विदूषको वाऽपि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मियः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनाऽपि सा ॥२६०॥ (ब)

सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधार उच्यते, तस्मिन्
अनुचरः पारिपाश्विकः, तस्मात् किञ्चिद्गुणो नटः ।

उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवर्तकावलगते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः ॥२६१॥ (स)

प्राप्तेः,—इष्टसिद्धेरित्यर्थः. पदं—स्नानं, यदा कारयन् ; नम माग्यस्य उपपत्त्यात्—
अभ्युत्पत्तेः हेतोः, अयं सर्वः गुणानां—कवित्वनाट्यदक्षत्वादिरूपाणामित्यर्थः नटः,—
समूहः,—समुदितः,—सम्यक् उदयं प्रातः, अत्र किं पुनः, वक्तव्यमिति शेषः । अथश्ल-
मेव नम माग्यमेव अत्र कारयामिति भावः । अत्र कविप्रशस्तीनां प्रशंसया सभाना-
मुन्मुखीकरणरूपेण प्ररोचना । प्राद्वन्विश्वीकृतं वचनम् ।

(ब) आमुखनाट्यं नटीति ।—नटी (अत्र “नटः” इति वक्तुमुचितं “तस्मात्
किञ्चिद्गुणो नटः” इति वचननिबन्धनत्वात्, मन्दारमकरन्दे तु उभयोरपि नटीनटयोः,
उपादानं दृश्यते, यथा हि,—“नटी विदूषको वाऽपि नटी वा पारिपाश्विकः”
इति) । विदूषकः,—“कुसुमवसन्तापमिथः” इत्यादिगोक्तलक्षणात्, वाऽपि—अथवा,
पारिपाश्विकः,—पार्श्ववर्तिनटविशेषः ; एते सूत्रधारेण सहिताः यत्र चित्तैः,—
मनोज्ञैः, स्वकार्योत्थैः—स्वकार्योत्थव्यापारात्, उत्थैः,—उद्भूतैः, यदा—स्वकार्ये—पाश-
वप्रवेशः, तदुपयुक्तेरित्यर्थः, प्रस्तुताच्चेपिभिः,—प्रकृतवचनमुखापयसिः, वाक्यैः, मियः,
—अन्वोऽन्वं, संलापं—सम्यक् भाषणं, कुर्वते, तत् तु आमुखं विज्ञेयं, सा नाम्ना
प्रस्तावनाऽपि, विज्ञेयमिति शेषः । प्रस्तावनास्वरूपः सुपाकरे यथोक्तः,—
“विधेयं यैव सदृशो मुखतां प्रतिपद्यते । प्रधानस्य प्रवन्धस्य तथा प्रस्तावना
स्यता ॥” इति ।

(स). प्रस्तावनाभेदानाह, उद्घात्यक इति ।—अष्टम् ।

तत्र,—

पदानि त्वगतार्थानि तदर्थगतये नराः ।

योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्वाह्यक उच्यते ॥२६२॥(इ)

यथा सुद्वाराक्षसे सूत्रधारः,—

“क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसम्पूर्णमण्डलमिदानीम् ।

अभिभवितुमिच्छति बलात्—” (क) इत्यनन्तरं [नेपथ्ये]

“आः !! क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति बलात् ?” इति ।

अत्र अन्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थागत्या अर्थान्तरे सङ्गमस्य पात्रप्रवेशः । (ख)

(इ) उद्वाह्यकमाह, पादानीति ।—अगतः,—अप्रसिद्धतया अप्रतीतः, अर्थः,—अभिप्रेतार्थः, येभ्यः तानि अगतार्थानि—अवाधिताभोष्टार्थानि इत्यर्थः, पदानि तदर्थगतये—तदर्थे—अभिप्रेतार्थे, गतये—बोधाय, नराः (यत्र) अन्यैः,—अभिप्रेतार्थे-मात्रप्रतिपादकेरित्यर्थः, पदैः योजयन्ति—अभिप्रेतार्थे सङ्गमयन्ति, स उद्वाह्यक उच्यते ।

(क) क्रूरग्रह इति ।—क्रूरः,—अनिष्टफलदत्वेन निष्ठुरः, यद्गः,—राहुः, सकेतुः,—सपातः, चन्द्रगुप्तमण्डलमिदानीम् इत्यर्थः, इदानीं—सम्प्रति, असम्पूर्णमण्डलम्—अपरिपूर्णविक्रमं, चन्द्रं, बलात्—दृष्टात्, अभिभवितुम्—आक्रान्तुं, यस्मिन्मिति यावत्, इच्छति—प्रवर्षीभवति ।

(ख) अत्रेति ।—अत्र अन्यार्थवन्ति यथा,—क्रूरः यद्गः,—बाणयः, यस्य तथोक्तः, अथवा—क्रूरं—क्रूरकर्मणि, कृष्टव्यवहारे इत्यर्थः, यद्गः,—वासुकी यस्य तथाविधः, सकेतुः,—मलयकेतुना सह वर्तमानः, राक्षसः इत्यर्थः, इदानीमसम्पूर्णमण्डलम्—अचिरराज्याभिषिक्ततया स्वस्य सम्यगाज्ञाप्रचाराभावेन अस्वाधीनप्रकृतिमण्डलं, चन्द्र—चन्द्रगुप्तं, बलात्—बलं सामर्थ्यं, निरादिशेत्वं वा, चाश्रित्य (ल्यब्लोपे पञ्चमी) अभिभवितुं—परान्वितुम्, इच्छति । इत्यादीनि अभिप्रेतार्थेप्रतिपादकानि, अपि पदानि हृदिस्थस्य—अभिमतस्य, [अन्तुक् समासः] अर्थस्य—द्वितीयाथे-रुपस्य, अगत्या—अबोधेन, द्वितीयाथेन प्रतिपादनं नाश्रीदति बुद्ध्या इत्यर्थः, अश्री-कारे—द्वितीयाथे, सङ्गमस्य—सङ्गमस्य इत्यर्थः, अभिधाय इत्यर्थः, चन्द्रगुप्तं प्रति

सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा ।

भवेत् पाठप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते ॥२६३॥

वाक्यं यथा रत्नावल्याम् ;—“द्वीपादन्यस्मादपि” इत्यादि सूत्रधारेण पठिते [नेपथ्ये] “एवमेतत् । कः सन्देहः ? द्वीपादन्यः स्मादपि” इत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः । (ग)

वाक्यार्थी यथा वेष्ट्याम्,—

“निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीषां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाद्य

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥” (घ)

समस्यकेतोः चमात्प्राप्तत्वात् भयमाशङ्कमानस्य पाठस्य—नटस्य, चाणक्यनेपथ्यभूतस्य इत्यर्थः, प्रवेशः ।

(ग) वाक्यमिति ।—अयं भावः,—वाक्येन्दुप्रकाशकता “दृष्टिस्थानामर्थवतां पदानामन्वयाकृतेः । यः पाठस्य प्रवेशः स्यात् स कथोद्घात इत्येते ॥” इत्युक्तः कथोद्घातः, तत्रान्वयाकारणं पदभङ्गाद्येभ्योभेदाभ्यां द्विप्रकारकम्, इति कथोद्घातोऽपि द्विविधः “सूत्रधारस्य वाक्यं वा” इत्यादिना खचित इति बोध्यम् । अतः,—प्रथम-स्त्रोदाहरणम्—“द्वीपादन्यस्मात्” इति ; द्वितीयस्य “निर्वाण” इति ।

(घ) निर्वाणिति ।—पाण्डुतनयाः,—पाण्डवाः, माधवेन—कृष्णेन, सह अरीषां—शत्रूणां, दुर्विधनादीनामित्यर्थः, प्रशमात्—सन्धिकारणे शत्रुभाषापननात्, चन्वत्—मुञ्चे निधनात्, निर्वाणं—निवृत्तं, वैरस्य—विद्वेषस्य, दहन्—तापी येषां तथाभूताः सन्तः, एतच्च शत्रुद्वेषपननात् चन्वत् शत्रूणां समूहमुच्छेदात् तद्विषयकविद्वेषनिवृत्त्या प्रशमिततज्जन्वसन्तापा इत्यर्थः, नन्दन्तु—आनन्दमनुभवन्तु ; [अत्र अरिप्रशमनरूपहेतो-रन्वयोपपत्तये पूर्वपदाद्यं प्रधानः वैरं दहन् इवेति उपमितसमासो याव्यः, न तु वैरमेव दहन् इति रूपकसमासः, तस्य उत्तरपदाद्यं प्रधानतया उत्तरेतीरन्वयानुपपत्तेः । अत्र “नन्दन्तु” इति पदस्य दुःखाभावपरत्वं बोद्धव्यं, दुःखसत्त्वे आनन्दानुदयात्, तथा च उत्तररूपविग्रह एव साधोयान्, न तु रूपवाद्यं बोधकः वैरमेव दहन् इति विग्रहः] । सभृत्याः,—सानुजीविनः, कुरुराजस्य—धृतराष्ट्रस्य, सुताः,—पुत्राः, दुर्विधनादय

इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा [नेपथ्ये] “थाः
दुरात्मन् ! वृथा मङ्गलपाठक ! कथं स्वस्था भवन्तु मयि
जीवति धार्तराष्ट्राः ?” ततः सूत्रधारनिष्क्रान्तौ भीमसेनस्य
प्रवेशः ।

यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते ।
तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ॥२६४॥ (ङ)

यथा कुन्दमालायाम्,—“[नेपथ्ये] इत इतोऽधतरत्वार्था ।
एव । कोऽयं खलु धार्याऽऽह्वानेन (च) सहायकमपि मे सम्पा-
दयति ? [विशोक] कष्टमतिकरुणं वर्त्तते,—

लङ्घेत्स्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति

रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन ।

निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्वी”

सौतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम् ॥” (छ)

इति यावत्, रत्नेन—चतुरागिण, प्रथयेनेत्यर्थः, प्रसाधिता—पावतीकृता, भूः,—
शुचिणी, येः तादृशाः, चन्वन्—रत्नेन—स्वनात्रदपिरेण, प्रसाधिता—चलङ्कता, भूः
येः तद्याभूताः, तथा चतः,—विनष्टः, विघट्टः,—कलहः, लक्ष्मिस्वरश्चादिति भावः,
येषां तादृशाः, चन्वन्—चताः,—त्रयिताः, विघटाः,—शरीराणि येषां, युद्धप्रकारा-
दिति भावः, तथाभूताः सन्तः, स्वस्थाः,—सुखिनः, चन्वन्—स्वर्गस्थाः, सता इत्यर्थः,
“सुखिते च सते स्वस्थाः” इति कीदृः) भवन्तु । [चञ्चिन् पदे “खर्परं शरि वा
विशर्गलोपो वक्तव्यः” इति विशर्गलोपः] एतेन कुन्दराजसुतपदाद्येनादाय पात्रस्य
प्रवेशः सूचितः । वचनतिथिकं वृत्तम् ।

(ङ) प्रयोगातिशयमाह, वदति ।—यदि एकस्मिन् प्रयोगे चन्वः प्रयोगः प्रयु-
ज्यते, तेन—इतीयेन प्रयोगेण, पात्रस्य—नटस्य, प्रवेशः चेत् भवति, तदा प्रयोगाति-
शयः, भवतीति शेषः ।

(च) धार्यापदेनात्र सूत्रधारः स्वभाव्यांऽऽह्वानं चन्वनागो वदति,—कोऽय-
न्निवादि ।

(छ) लङ्घेत्स्वरस्येति ।—लङ्घेत्स्वरस्य—रावचक, भवने—गृहे, लक्ष्मणमिनि

अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभाष्याऽऽह्वानमिच्छता सूत्रधारेण
“सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्” इति सीतालक्ष्मणयोः
प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयान एव प्रयोगः
प्रयोजितः । (ज)

कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥२६५॥ (झ)

यथा “आसादितप्रकट” इत्यादि । ततः प्रविशति यथा-
निर्दिष्टो रामः ।

यत्रैकत्र समावेशात् कार्य्यमन्यत् प्रसाध्यते ।

प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥२६६॥ (ञ)

यथा,—शाकुन्तले सूत्रधारो नटीं प्रति—“तवास्मि गीत-
रागेण” इत्यादि । ततो राज्ञः प्रवेशः ।

यावत्, सुचिरं—दीर्घकालं, दशमासपर्यन्तं व्याप्य इत्यर्थः, [कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया,
क्रियाविशेषणत्वेन वा क्लीबत्वम्] स्थिता, सीतेति शेषः, इति—इत्य, लोकानां
परिवादः,—दोषारोपणम्, अपवाद इति यावत्, (“परिवादोऽपवादे स्मात्” इति
मेदिनी) तस्मात् भयं, तेन आकृष्टः,—कातरः, तेन, रामेण जनपदात्—देशात्,
निर्वासितां—निष्कासितां, गर्भेण गुर्भे—भारवती तां, गुरुगर्भभराकान्तामित्यर्थः,
अपि सीताम् अयं लक्ष्मणः वनाय—वनं नेतुमित्यर्थः, परिकर्षति—आकर्षति । वसन्त-
तिलकं वृत्तम् । कुन्दमालायाः पद्यमिदम् ।

(ज) अनेति ।—अत्र—नृत्यप्रयोगे, प्रयोगः,—सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशसूचनं,
स्वप्रयोगं—नृत्यरूपम्, अतिशयानः,—अतिक्रामन्, प्रयोजितः ।

(झ) कालमिति ।—यत्र प्रवृत्तम्—उपस्थितं, कालं—वसन्तादिकमित्यर्थः,
आश्रित्य सूत्रधृक्—सूत्रधारः, वर्णयेत्, तत्र (यः) तदाश्रयः,—तदाश्रित्येत्यर्थः, पात्रस्य
—नटस्य, प्रवेशः, भवति इति शेषः, तत् प्रवर्त्तकम् ।

(ञ) यनेति ।—यत्र—यस्मिन्, प्रयोगे, एकत्र—एकस्मिन् विषये, समावेशात्
—सादृश्योद्भावनात्, अन्यत् कार्य्यं—पात्रप्रवेशरूपं, प्रसाध्यते—सूच्यते, तत् बुधैः—
यच्छितैः, अवलगितम् (अवलङ्गितम् । लङ् गतो) इति नाम्ना ज्ञेयम् ।

योज्यान्यत्र यथास्वाभं वीथ्यङ्गानीतराख्यपि॥२६७॥(ट)

अत्र—आमुखे । उद्घात्यकावचनितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यमाणानि । नखकुट्टस्तु,—

नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र त्वाकाशवचनं तथा ।

समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु ॥

एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित् प्रयोजयेत् ॥

तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक् ।

प्रस्तावनाऽन्ते निर्गच्छेत् ततो वस्तु प्रयोजयेत्॥२६८॥(ठ)

वस्तु—इतिवृत्तम् ।

इदं पुनर्वस्तु बुधैर्द्विविधं परिकल्प्यते ।

आधिकारिकमेकं स्यात् प्रासङ्गिकमथापरम् ॥

अधिकारः फले स्वाम्यम्, अधिकारी च तत्प्रभुः ।

तस्येतिवृत्तं कविभिः आधिकारिकमुच्यते॥२६९॥(ड)

फले—प्रधानफले । यथा,—वाल्मीकिरायणे रामचरितम् ।

(ट) योज्यानीति । अत्र—आमुखे, यथास्वाभं—यथासम्भवं, इतराणि—
अन्यानि, वीथ्यङ्गानि अपि योज्यानि—प्रयोज्यानि ।

(ठ) नेपथ्योक्तमिति ।—तत्र—नाटकादिषु, तु श्रुतं नेपथ्योक्तं—नेपथ्यभाषितं,
तत्रा आकाशवचनं समाश्रित्यापि आमुखं—प्रस्तावना, कर्त्तव्यम् । एषाम् आमुख-
भेदानाम्—एतद्व्योक्तानां, नखकुट्टोक्तानां वा, एकं कञ्चित् प्रयोजयेत्—
विदध्यात् । अत्र सूत्रधृक्—सूत्रधारः, तेन अर्थे—वस्तु, वा—अथवा, पात्रं समा-
क्षिप्य—उपस्थाप्य, सूत्रधिया इति यावत्, एव प्रस्तावनाऽन्ते निर्गच्छेत्, रङ्गादिति
शेषः, नेपथ्यान्तः प्रविशेदिति भावः । ततः,—सूत्रधारगणनान्तरं, वस्तु—इतिवृत्तं,
प्रयोजयेत्—उपस्थापयेत्, प्रविष्टं पात्रमिति शेषः ।

(ड) इदमिति ।—इदं वस्तु पुनः बुधैः द्विविधं परिकल्प्यते—विभज्यते, एकं—
वस्तु आधिकारिकम्, अत्र अपरं प्रासङ्गिकं स्यात् । आधिकारिकज्ञानं तावदाधि-

अस्योपकरणार्थन्तु प्रासङ्गिकमितीष्यते ॥३००॥(ठ)

अस्य—प्राधिकारिकेतिवृत्तस्य उपकरणनिमित्तं यच्चरितं
तत् प्रासङ्गिकम् । यथा,—सुयोवादिचरितम् ।

पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्येह वस्तुनि॥३०१॥(ण)

इह—नाथे ।

यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिंस्तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥३०२॥(त)

तद्वेदानाह,—

सहसैवार्थसम्पत्तिर्गुणवत्युपचारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम्॥३०३॥(थ)

यथा रत्नावल्यां,—“वासवदत्तेयम्” इति राजा यदा तत्

कारिकज्ञानजनकं, तत्राधिकारज्ञानाधीनम्, इत्यधिकारं निरूपयति, अधिकार इति ।
—फले—कार्यस्य प्रधानफले, स्वाम्यं—स्वामित्वम्, अधिकारः, तस्य—स्वाम्यस्य,
प्रभुश्च अधिकारी, तस्य—अधिकारिणः, इतिवृत्त, कनिभिः,—विशङ्कः, प्राधिकारिकम्
उच्यते ।

(ठ) अस्येति ।—अस्य—प्राधिकारिकेतिवृत्तस्य, तु—पुनः, उपकरणार्थम्—
उपकाराय प्रसङ्गेन निवृत्तं वस्तु, प्रासङ्गिकम् इति इष्यते ।

(ण) पताकास्थानप्रयोगनियमनाह, पताकेति ।—इह वस्तुनि—नाथरूपे
इतिवृत्ते, सुविचार्ये—सत्यं विचार्य, पताकास्थानकं योज्यं—प्रधीतव्यम् ।

(त) पताकास्थाननाह, यवेति । यत्र अन्यस्मिन् अर्थे—प्रयोगने, चिन्तिते,
तल्लिङ्गः,—तस्य अर्थस्य लक्षणान्वितः, अन्यः,—अन्यार्थः, आगन्तुकेन—अतर्कितेन,
भावेन—उपस्थापितेन वस्तुना, प्रयुज्यते—क्रियते, तत्—निरुक्तलक्षणम् इदं, तदिति
शेषः, पताकास्थानकं, बोध्यमिति शेषः ।

(थ) सहसैवेति ।—उपचारतः,—अतर्कितभावीपगतत्वात्, सहसा एव गुण-
वती—परमप्रीतिकरी, अर्थसम्पत्तिः,—फललाभः, यत्र भवेदिति शेषः, इदं तदिति
शेषः, पताकास्थानकं, प्रथमम्—आद्यं, परिकीर्तितम् ।

कण्ठपाशं मोचयति, तदा तदुक्त्या (द) “सागरिकेयम्” इति
प्रत्यभिज्ञाय “कथं प्रिया मे सागरिका,—

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते,

त्वरितमयि ! विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम् ।

चलितमपि निरोद्धं जीवितं जीवितेशे !

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥” (घ)

इत्यादि फलरूपार्थसम्पत्तिः पूर्वापेक्षया उपचारातिशयात्,
गुणवती—उत्कृष्टा । (न)

वचः सातिशयश्लिष्टं नानाबन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥३०४॥ (प)

(द) वासवदत्तेयमिति ।—वासवदत्तारूपधारिणी सागरिका सङ्घेते प्राप्ता,
वासवदत्ताया तद्विज्ञातमिति सागरिका वासवदत्तापरिभवभयेन गले पाशं दत्त्वा
तदेव मत्तुमारब्धा, इति राज्ञः सागरिकायां वासवदत्तायाम् इति बोध्यम् । तदुक्त्या—
सागरिकीक्षया ।

(घ) चलमिति ।—चतिमानं यथा भवति तथा, ते तथ, अमुना—उद्वन्धन-
द्वारा प्राणत्यागरूपेण, साहसेन—साहसिकव्यापारेण, कृटान्तरणव्यापारेणेति यावत्,
अलम् अलम्, (सम्भ्रमे दिवन्तिः) । अयि सागरिके ! त्वम् एतं लतापाशं, त्वरितं—
कर्तव्यं, विमुञ्च—परित्यज, हे जीवितेशे !—प्राणेश्वरि ! अलितं—स्थानात् दूरं गतं,
कृष्टवर्धं परित्यज्य वदिर्गन्तुं प्रवृत्तमिति भावः, अपि जीवितं—मक्षीयान् प्राणान्
निरोद्धुं अक्षयम्, इह—अस्मिन्, मम कण्ठे, बाहुपाशं—पान्नाकाशं बाहुयुगलं, निधेहि
—अपश्य । अत्र वासवदत्तायाः अनुनयपूर्वकं सुरतं राज्ञोऽभिप्रेतं, तदन्वयं
सागरिकायाः अनुनयपूर्वकसुरतस्मानुष्ठानम् । वासवदत्ता कृष्टा इति विकल-
चित्तेन राज्ञा तर्कितस्य सागरिकाप्राप्तिरूपस्य कारणस्य फलं सागरिकासुरतम् ।
मालिनो वृत्तम् ।

(न) फलेति ।—फलरूपार्थसम्पत्तिः,—फलरूपस्य—सागरिकारूपस्य, अर्थस्य
सम्पत्तिः,—लाभः । पूर्वापेक्षया—वासवदत्तालाभापेक्षया इत्यर्थः, उपचारातिशयात्
—अतर्कितोपनतत्वातिशयात् ।

(प) वच इति ।—सातिशयम्—चतिमानं यथा तथा, श्लिष्टं—नानार्थं,

यथा वेष्ट्याम् ;—“रक्ताप्रसाधितभुवः क्षतविषहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥” अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकश्लेषवशेन बीजार्यप्रतिपादनात् नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानम् । (फ)

अर्थोपक्षेपकं यत्तु लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥ ३०५ ॥ (ब)

लीनम्—अव्यक्तार्थं, श्लिष्टेन—सम्बन्धयोग्येनाभिप्रायान्तर-प्रयुक्तेन, प्रत्युत्तरेणोपेतं, सविनयं—विशेषनिश्चयप्राप्त्या सङ्घितं, सम्प्राद्यते यत् तत् तृतीयं पताकास्थानम् । (भ)

यथा वेष्ट्यां द्वितीयेऽङ्के—

“कचुको । देव ! भग्नम् । राजा । केन ? कचु । भीमेन । राजा । कस्य ? कचु । भवतः । राजा । आः ! किं प्रलपसि ? कचु । [समर्थं] देव ! ननु ब्रवीमि,—भग्नं भीमेन भवतः ।

नानाविधो यो बन्धः,—रचना, विविधविशेषसम्बन्ध इति यावत्, तत्समाश्रयं—सादृश्यकं, वचः,—वचनं, द्वितीयम् इदं पताकास्थानकं परिशीलितम् ।

(फ) अत्र सामान्यलक्षणं सङ्गमयति, चरेति ।—रक्तादीनां—रक्तादिपदानाम्, [आदिना प्रसाधितविषयपदयोर्दृष्टव्यम्] । रुधिरशरीरेति ।—रुधिरशरीरयोर्मध्ये “नखितः” इति श्लेषम् । बीजार्यप्रतिपादनात्—भीमसेनकौषीपत्तौ युधिष्ठिरोत्पादः सुन्दर्भस्य बीजं, तस्य अर्थः,—प्रयोजनं, फलनित्यर्थः, प्रमुनिपातनरूपमिति भावः, तस्य प्रतिपादनात्—सूचनात्, नेष्टः,—नायकस्य, युधिष्ठिरस्य इत्यर्थः, मङ्गलप्रतिपत्तौ—मङ्गलानुष्ठाने निश्चिते, तथा च प्रतिनायकस्य दुर्योधनस्य मङ्गले चिन्तिते आगन्तुकैर्न भावेन (प्रधानफलसूचनेन इत्यर्थः) नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तिरिति द्वितीये पताकास्थानकं बोध्यम् ।

(ब) अर्थोपक्षेपकमिति ।—अर्थेण—कार्येण, फलरूपस्य इति यावत्, उप-क्षेपकम्—उपस्थापकं, वक्ष्यमाचक्षिष्यत्कादिपञ्चकान्तमनित्यर्थः । अष्टमन्वत् ।

(भ) लीनमिति ।—सम्बन्धयोग्येन—प्रस्तुतान्वधोपयुक्तेन, अभिप्रायान्तरप्रयुक्तेन,—अप्रस्तुतबोधोपदेशेन प्रयुक्तेन इत्यर्थः ।

राजा । धिक् ! इहापसद ! कोऽयमद्य ते व्यामोहः ? (म)

अथ । देव ! न व्यामोहः, सत्यमेव,—

भस्मं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतितं किङ्कणीकाणबद्धाक्रन्दमिव क्षितौ ॥” (य)

अत्र दुर्ध्वोधनोरुभङ्गरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थोपक्षेपणम् । (र)

द्वयर्थी वचनविन्यासः सुश्लिष्टः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरापेक्षी पताकास्थानकं परम् ॥ ३०६ ॥ (ल)

यथा रत्नावल्याम्,—

“उहामोक्तलिकां विपाण्डुररुचिं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्यमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः ।

अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं

पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम् ॥” (व)

(म) इहेति ।—इहापसद—इहेषु अपसदः,—अथमः, तस्यम्बुहो, इदतया-
ऽपहतविवेकेष्वधम इति भावः । व्यामोहः,—वैषिष्यं, मदोद्रेक इति यावत् ।

(य) भयमिति ।—भीमेन—भयानकेन, मरुता—वायुना, भयं—खण्डितं,
भवतः,—तत्र, रथकेतनं—रथध्वजः, किङ्कणः,—सुदृघ्निष्ठाः, तासां काणः,—
शब्दः, तेन मरुतः,—कृतः, आक्रन्दः,—रोदनध्वनियेन तथाभूतमिव, क्षितौ—भूमौ,
पतितम् । यथा कोऽपि मरुतः आहतः क्षितौ पतन् रोदिति, तद्वदिति भावः । भवत
इति च प्रस्तुते ऊरुभङ्गोऽप्यन्वययोग्यम् ; मरुता इति विशेषनिश्चयः, अत्र रथकेतन-
भङ्गनिवेदनमभिमतम्, ऊरुभङ्गनिवेदनमुपपन्नम् । पथ्यावकं इत्यम् ।

(र) एतदेवोपपादयति, अवेति ।—सङ्क्रान्तं—पर्यवसन्नमित्यर्थः ।

(ल) द्वायं इति ।—द्वायं,—अर्थद्वयसहितः, सुश्लिष्टः,—सुसम्बद्धः, काव्येषु
कीजितः,—प्रयोजितः, काव्यप्रयोगार्हः, न तु सभाऽभ्यन्तरतया काव्यप्रयोगाधीन्य
इत्यर्थः ; सर्वत्रैव काव्ययोजितस्य विद्यमानत्वेन काव्ययोजितत्वविशेषस्य निरर्थकत्वा-
शचेरिति भावः । प्रधानं—फलम्, एव (यत्) अर्थान्तरम्—अर्थविशेषः, तत् अपेक्षते
इति प्रधानार्थान्तरापेक्षी—मुख्यफलरूपस्य अर्थस्य सूचक इत्यर्थः, परं—चतुर्थे,
पताकास्थानकम् ।

(व) उदाहरति, उदाहिति ।—वत्सराजस्य विदूषकं प्रत्युक्तिरियम् । अहम्

अत्र भाव्यर्थः सूचितः । (३)

एतानि चत्वारि पताकास्थानानि क्वचिन्मङ्गलायं क्वचिद-
मङ्गलार्थमपि सर्वसन्धिषु भवन्ति । काव्यकर्तुरिच्छावशाद्
भूयोऽपि भवन्ति । यत् पुनः केनचिदुक्तं,—“मुखसन्धिमारब्ध
सन्धिचतुष्टये क्रमेण भवन्ति” इति, तदन्ये न मन्यन्त, एषा-
मत्यन्तमुपादेयानामनियमेन (ष) सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं
युक्तत्वात् ।

उद्दामन—उत्कटं यथा तथा, उत्—उद्गताः, कलिषाः,—कीरकाः, यस्मात्ताम्,
अन्ध्र—उद्दामा—उत्कटा, उत्कलिषा—कान्तायंमुत्कटा, (“कलिका कीरकः
पुमान्” “उत्कण्ठीकलिके समे” इति चामरः) यस्माः, तां, विपाखुरा—कुसुम-
विकासात् विशेष पाखुवर्षां, बधिः,—कान्तिः यस्माः, तथाभूताम्, अन्ध्र—
विरहेष पाखुकांतिं, प्रारब्धजृन्थां—विकासोद्यताम्, अन्ध्र—जृन्था—पाखुसमङ्गः,
प्रारब्धा जृन्था यथा तादृशीं, (कान्ताभिलाषव्यञ्जकमिदम्) अविरलेः,—घनेः,
असुनोद्यमेः,—वात्याप्रसरेः, अन्ध्र—निश्वासमन्त्रिः, अघात—अथे अथे, मुहुर्मुहु-
रित्यर्थः, आत्मनः,—स्वयं, आघासम्—इतः ततः विक्षेपम्, अन्ध्र—कान्तिम्,
आतन्वतीं—प्रकटयन्तीम्, समदनां—मदनश्रान्विताम्, अन्ध्र—कानातांम्, इना-
सुद्यानलताम्—उपवनव्रततिम्, अन्ध्र—अपरां, नारीमिव अद्य, पश्यन्—अव-
लोकयन्, देव्याः,—महाराज्ञ्याः, वासवदत्ताया इति यावत्, मुखं, भ्रुवं—निश्चितं,
कोपेन विपाटला द्युतिः यस्य तादृशं, करिष्यामि । साध्वी स्त्री भर्तारम् अपरामव-
लोकयन्तं दृष्ट्वा कुप्यति इति प्रसिद्धिः ; यथा विरङ्गिण्टसागरिकादर्शनं तस्याः
क्लेशः, तथोद्यानलतादर्शनकालविलम्बेनापीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ।
रत्नावल्या पद्यामिदम् ।

(३) अत्र भावो अर्थः,—राज्ञानं सागरिकाऽऽसक्तं दृष्ट्वा वासवदत्ता कोपं
करिष्यतीत्येवंरूपप्रधानार्थान्तरमित्यर्थः, तत्सूचकमिति बोध्यम् ; यथा,—विरङ्गिण्ट-
सागरिकासङ्गमः, प्रधानमर्थः सूचितः ; द्वितीये, श्लेषवशेनैव प्रधानार्थसूचनम्, अत्र
तु न तथेति भेदः । इह सागरिकाप्रसादे चिन्तिते देव्याः प्रसादोऽनुष्ठेयप्राय इति
सामान्यलक्षणमनम् ।

(४) एतान्ति ।—भूयोऽपि—पुनः पुनरपि, भवन्ति, प्रयुक्तानीति शेषः ।
उपादेयानां—सङ्घटयन्तीरम्याणामित्यर्थः, अविद्यमानं—निजम् निजेषु ।

यत् स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत् परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्॥३०७(स)

अनुचितमिति वृत्तं यथा—रामस्य छद्मना बालिवधः । तच्च उदात्तराघवे नोक्तमेव । सुग्रीववीरचरिते तु बाली रामबधार्थ-
मागतो रामेण हतः, इत्यन्यथा कृतः ।

अङ्गेष्वदर्शनीया या वक्तव्यैव च सम्भता ।

या च स्यात् वर्षपर्यन्तं कथा दिनद्वयादिजा ॥

अन्या च विस्तरा सूच्या साऽर्थोपक्षेपकैर्बुधैः॥३०८(घ)

अङ्गेषु अदर्शनीया कथा—युद्धादिकथा ।

वर्षादूर्ध्वन्तु यद्वस्तु तत् स्याद्वर्षादधोभवम्॥३०९॥ (ङ)

(स) यदिति ।—यत् वस्तु नायकस्य वा रसस्य अनुचितं—अनुचितमिति प्रत्या-
ख्यं, तत् विरुद्धं—प्रतिकूलं, परित्याज्यं स्यात्, वा अत्यन्तं—उचितं यथा भवति
तथा, पुराणादिविरुद्धमपि स्वेच्छया इति शेषः, प्रकल्पयेत्—रचयेत् । अत एवोक्तम्,
—“अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः । यथाऽद्यो रोचते विभं तथेष्टं परिवर्तते ॥
ग्रहारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जनत् । स एव भीतरागश्रेणीरसं सर्वमेव
तत् ॥ भाषानचेतनानपि चेतनवचेतनानचेतनवत् । व्यवहरति वधेष्टं सुकविः काव्ये
स्ततन्ततया ॥” इति ज्ञानाशोके ।

(घ) अङ्गेष्विति ।—या—कथा, अङ्गेषु, अदर्शनीया—निषेधनीया, सा
सम्भता—वस्तुरभीष्टा चेत्, वक्तव्या—कथया निर्वाह्या, एव, न तु काव्यत
इति भावः; या—कथा, वर्षपर्यन्तं—संवत्सरसाध्येति भावः, सा दिनद्वयादिजा—
दिवसद्वयादिभिः निर्वाह्या इत्यर्थः, स्यात् । [“नानेकदिननिवृत्त्यं कथया सम्प्रयोजितः”
इत्यनेन तस्य अङ्गे निवृत्त्येऽपि वर्षपर्यन्तम् इति नियमाद्ये पृथगुपादानम्] । अन्या,
इति विस्तरा—अतिवहुला कथा, सा—समन्ताऽपि कथा, बुधैः—पण्डितैः, अर्थोप-
क्षेपकैः,—अथेत्सुचकैः वाक्यैः, वस्तुमाद्यैर्विष्णुकादिभिरित्यर्थः, सूच्या—प्रकाश्या ।

(ङ) वर्षादिति ।—यत् वस्तु वर्षात् ऊर्ध्वं—वत्सराधिकसम्प्राप्तित्यर्थः, तत्
वर्षात् अधोभवम्—वर्षात् त्वनन्तरेण निर्वाह्यमित्यर्थः, स्यात् ।

उक्तं हि मुनिना,—

“अङ्गच्छेदे कार्ये मासकृतं वर्षसञ्चितं वाऽपि ।

तत् सर्वं कर्त्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥” (अ)

एवञ्च चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये ये विराध-
ब्रध्नादयः कथांशाः, ते ते वर्ष-वर्षावयव-दिनयुग्मादीनामेकतमेन
सूचनीया न विरुद्धाः ।

दिनावसाने कार्यं यद् दिनेनैवोपपद्यते ।

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमङ्गच्छेदं विधाय तत् ॥३१०॥(ग)

के ते अर्थोपक्षेपकाः ? (घ) इत्याकाङ्क्षायामाह,—

अर्थोपक्षेपका पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

चूलिकाऽङ्गावतारोऽथ स्यादङ्गमुखमित्यपि ॥३११॥(ङ)

अथ विष्कम्भकः,—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

सङ्गिप्रार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्गस्य दर्शितः ।

(ख) अङ्गच्छेद इति ।—अङ्गस्य छेदे—अवसाने, विष्कम्भकादावित्यर्थः, यत्
कार्यं मासकृतं, वा, वर्षसञ्चितं—संवत्सरकृतमित्यर्थं, तत् सर्वं वर्षात् ऊर्ध्वं कदाचित्
न तु—नेव, कर्त्तव्यम् ।

(ग) एकदिननिर्वर्त्यं कथांशस्य निर्वर्तनीयत्वप्रकारमाह, दिनेति ।—
यत् कार्यं दिनेन—सम्युक्तेन दिवसेन, उपपद्यते—सङ्गच्छते, तत्—सम्युक्तदिवस-
निर्वर्त्ये कार्यमित्यर्थः, अङ्गच्छेदम्—अङ्गविराट्, विधाय—कृत्वा, दिनावसाने—
दिवसावसानावसरे, अर्थोपक्षेपकैः,—बल्यमाद्यैः विष्कम्भकादिभिः, वाच्यं—वक्तव्यम् ।

(घ) अर्थोपक्षेपकानभिधानुमाङ्गामुत्थापयति, के ते ? इति ।—के ?—
किंस्वरूपाः ?

(ङ) अर्थेति ।—अर्थस्य—कार्यस्य, उपक्षेपकाः,—उपस्थापयितारः, पञ्च—
सप्तषडङ्गाः । तान् नामतो निदिशति,—विष्कम्भकः, प्रवेशकः, चूलिका, अङ्गाव-
तारः, तथा अङ्गमुखम् इति ।

मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः ।

शुद्धः स्यात् स तु सङ्कीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥११५॥ (घ)

तत्र शुद्धा यथा,—मालतीमाधवे श्मशाने कपालकुण्डला ।

सङ्कीर्णो यथा,—रामाभिनन्दे क्षपणककापालिकौ ।

अथ प्रवेशकः,—

प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपादप्रयोजितः ।

अङ्गद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा ॥३१३॥ (ङ)

अङ्गद्वयस्यान्तरिति प्रथमाङ्केऽस्य प्रतिषेधः । यथा—वेद्याम्

अश्वत्यामाङ्के राक्षसमित्युनम् ।

अथ चूलिका,—

अन्तर्जवनिकाऽऽसंख्यैः सूचनाऽर्थस्य चूलिका ॥३१४॥ (ण)

यथा,—वीरचरिते चतुर्थाङ्कस्यादौ । [नेपथ्ये] “भो भोः

(घ) विष्कम्भकमाह, उच्येति ।—उत्तवर्तिष्यमाचानां—उत्तानाम्—उत्तीतानां, वर्तिष्यमाचानाम्—आगामिनां, कथांशानां निदर्शकः,—सूचकः, अङ्गस्य आदौ—प्रथमं, दर्शितः, सङ्कितः,—सङ्क्षेपेोक्तः, यः अर्थः,—कथाविभागः, स विष्कम्भः । स तु मध्येन—मध्यविधेन एकेन पात्रेण, वा मध्यमाभ्यां पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः चेत् भवति, तदा शुद्धः स्यात् । नीचमध्यमाभ्यां, पात्राभ्यामिति शेषः, कल्पितचेत् सङ्कीर्णः,—विमिश्रः, विष्कम्भको नाम अर्थोपक्षेपकः इति शेषः ।

(ङ) प्रवेशकमाह, प्रवेशक इति ।—नीचपादप्रयोजितः,—नीचानि—नात्वा, न तु कर्मतो निम्नगणितानि, यानि पात्राणि तैः प्रयोजितः,—ऊतप्रयोग इत्यर्थः, अनुदात्तया—प्राकृतया, उक्त्या—भाषया, रचितः कथाविभागः इति शेषः, प्रवेशकः । ननु स कुत्र स्यात् ? इत्याह, अङ्केति ।—स तु अङ्गद्वयान्तः,—द्वयोरङ्गयोर्मध्ये, विज्ञेयः,—विधातव्यः इत्यर्थः । ननु खिन्नायनेतावरत्नरूप एव ? इत्याह, शेषमिति ।—शेषं—सङ्क्षेपोक्तादि, विष्कम्भके यथा—विष्कम्भकवत्, शेषमिति भावः ।

(ण) चूलिकामाह, अन्तरिति ।—अन्तर्जवनिका—तिरस्करिणी, तस्याः अन्तः,—अन्तर्जवनिके, आधेयैः (जने) या अर्थेण—आधेयैः, सूचना सा चूलिका ।

वैमानिकाः ! प्रवर्त्तन्तां रङ्गमङ्गलानि” इत्यादि । “रामेण परशुरामो जितः” इति नेपथ्ये पात्रैः सूचितम् ।

अथ अङ्गावतारः,—

अङ्गान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्गस्याविभागतः ।

यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्गावतार इति स्मृतः ॥३१५॥ (भ)

यथा,—अभिज्ञाने पञ्चमाङ्के पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कस्तदङ्ग-
स्याङ्गविशेष इवावतीर्णः ।

अथाङ्गमुखम्,—

यत्र स्यादङ्ग एकस्मिन्नङ्गानां सूचनाऽखिला ।

तदङ्गमुखमित्याहुर्वीजार्थस्यापकञ्च तत् ॥३१६॥ (ज)

यथा,—मालतीमाधवे प्रथमाङ्गादौ कामन्दक्यवलोकिते
भूरिवसुप्रभृतीनां भाविभूमिकानां परिचितकथाप्रबन्धस्य च
प्रसङ्गात् सन्निवेशं सूचितवत्यौ । (ट)

अङ्गान्तपात्रैर्वाऽङ्गास्यं द्विजाङ्गस्यार्थसूचनात् ॥३१७॥ (ड)

(भ) अङ्गावतारमाह, अङ्गान्ते इति ।—अङ्गस्य अन्ते—अवसाने, पात्रैः,—
नाटकीयपुरुषैः, न तु कविना इति भावः, सूचितः,—सङ्घीय दर्शितः, अथ च
तदङ्गस्य—यस्यान्ते पात्रैः सूचितः, तस्याङ्गस्य, अविभागतः,—अविच्छेदेन, यत्र—य
इत्यर्थः, [अव्ययमेतत्] अङ्गः अवतरति, एषः अङ्गावतार इति श्रुतः,—कथितः ।

(ज) अङ्गमुखमाह, यथेति ।—यत्र एकस्मिन् अङ्के अङ्गानां—सर्वेषामङ्गकार्या-
णाम्, अखिला—समस्ता, सूचना स्यात्, तत् अङ्गमुखं, यत् केवलं बीजावस्य—मूल-
भूतस्य विषयस्य, स्यापकं—सूचकं, च तदङ्गमुखम् इत्याहः ।

(ट) भावति ।—भाविभूमिकानां—भविष्यन्नेपथ्यशालिनाम्, परिचितः,—
सङ्घिनः, यः कथाप्रबन्धः, तस्य प्रसङ्गात्—प्रसङ्गमनुसृत्य, सन्निवेशं सूचितवत्यौ ।

(ड) अथ अनिश्चितेनाङ्गमुखमाह, अङ्गान्तेति ।—वा—यथा, अङ्गान्ते
(प्रविष्टैः) पात्रैः,—नाटैः, द्विजस्य—छेदं प्राप्तस्य, अङ्गस्य—विष्णुभक्तस्य इत्यर्थः,
अदंश सूचनात्, अङ्गास्यम्—अङ्गमुखम् ।

अङ्गान्तपात्रैः,—अङ्गान्ते प्रविष्टेः पात्रैः । यथा वीरचरिते द्वितीयाङ्गान्ते,—“सुमन्तः । [प्रविष्टः] भगवन्तो वशिष्ठविश्वामित्रौ भवतः सभार्गवानाह्वयतः । इतरे । क्व भगवन्तौ ? सुमन्तः । महाराजदशरथस्यान्तिके । इतरे । तत् तत्रैव गच्छामः” इत्यङ्गपरिसमाप्ती “ततः प्रविशन्त्युपविष्टा वशिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाः” इत्यङ्गपूर्वाङ्गान्त एव प्रविष्टेन सुमन्तपात्रेण शतानन्दजनककथाविच्छेदे उत्तराङ्गमुखसूचनादङ्गास्यमिति । एतच्च धनिकमतानुसारेणोक्तम् ।

अन्ये तु—“अङ्गावतारेणैव इदं गतार्थम्” इत्याहुः । (ड) अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् । यदा सन्दर्शयेच्छेषमामुखानन्तरं तदा ॥ कार्यो विष्कम्भको नाञ्च आमुखाक्षिप्तपात्रकः ॥११८॥ (ङ)

यथा,—रत्नावल्यां योगन्धरायणप्रयोजितः । यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते । आदाविव तदाऽङ्गः स्यादामुखाक्षिप्तसंश्रयः ॥११९॥ (ष) यथा,—शाकुन्तले ।

(ड) अन्ये इति ।—अन्ये तु—आद्यप्रदीपकारादयस्तु, अङ्गावतारेण—अङ्गान्तराङ्गान्तरोपस्थितस्त्रीकारेण, एव गतार्थं—गतार्थम् । एवंविधआङ्गमुखस्य स्त्रीकारो निरर्थक इति भावः, इत्याहुः ।

(ङ) प्रथमाङ्गादावपि कल्पव्यतानाह, अपेक्षितमिति ।—नीरसं विस्तरं वस्तु परित्यज्य—विच्छेद्य, अपेक्षितम्—आकाङ्क्षितं, यदा सन्दर्शयेत्, तदा शेषं—सरसं वस्तु, सन्दर्शयितुमिति शेषः, नाञ्च आमुखानन्तरम्—आमुखात्—प्रस्तावनायाः, अन्तरम्—पश्चात्, आमुखेन आक्षिप्तम्—आकृष्टं, पार्श्वं यत्र तादृशः, विष्कम्भकः कार्यः ।

(ष) यदेति ।—यदा तु मूलादेव—मूलमारभ्यैव, सरसं वस्तु प्रवर्तते, तदा आदौ एव आमुखम् आक्षिपति इति तथोक्तः संश्रयो वक्ष्यते तत्रामृतः, आमुखस्यचितः इत्यर्थः, अङ्गः स्यात् ।

विष्कम्भकाद्यैरपि नो बधो वाच्योऽधिकारिणः ।

अन्योऽन्येन तिरोधानं न कुर्याद्द्रसवस्तुनोः ॥२२०॥ (त)

रसः,—शृङ्गारादिः । यदुक्तं धनिकेन,—

“न चातिरसतो वस्तु दूरं विच्छिन्नतां नयेत् ।

रसं वा न तिरोदध्याद् वस्त्वलङ्कारलक्षणैः ॥” इति । (थ)

बीजं बिन्दुः पताका च प्रकारी कार्यमेव च ।

अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥२२१॥ (द)

अर्थप्रकृतयः,—प्रयोजनसिद्धिहेतवः ।

(त) विष्कम्भकाद्यैरिति ।—विष्कम्भकाद्यैः अपि इत्यपिना अङ्कुरपीत्यर्थः । अधिकारिणः,—प्रधानफलप्रभोः, बधः,—भारणं मरणं वा, नो वाच्यः,—न वर्णनीयः, किं पुनः साक्षाद्दर्शनीय इति भावः । इदमुक्तं भवति, नायस्यो नाधिकेव वा नाटक-फलाधिदेवता भवति, तद्वये बर्णमाने नाटकफलस्यापि रुंकारः, अस्य तदायत्तत्वात् ; तथा मति प्रकृते सर्वतो विप्रवापत्तिः इति । तथा रसस्य, वस्तुनः,—इतिवृत्तस्य, च अन्योऽन्येन—परस्परद्वेषार्थः, तिरोधानं न कुर्यात्, रसे इतिवृत्तयोगः, इतिवृत्ते रस-योगः यथा स्थान तथा रचयितव्यमित्यर्थः, नैतयोः परस्परं विच्छेदः कार्य इति भावः । यद्योक्तं भरतमुनिना,—“चङ्गे प्रवेशके वा प्रकरणात्मन्यथ नाटके वाऽपि । न बधः कर्तव्यः स्याद् यस्तत्र स नाटकः स्यात् ॥ अवतरणमेव काव्ये सन्निर्वा यद्वयमेव वा नित्यम् । बहुभिः कार्यविशेषैः प्रवेशकैः सूचयेद् वाऽपि ॥” इति ।

(थ) धनिकमतेन समर्थयते, नेति ।—अतिरसतः,—अतिरसत्, रसस्याति-रेकीयेत्यर्थः, वस्तु—इतिवृत्तं, दूरम्—अर्थं, विच्छिन्नतां—विच्छेदं, न च नयेत्—नैव प्रापयेत् ; तथा वस्तुनः,—इतिवृत्तस्य, अलङ्कारलक्षणैः,—अलङ्कारतिरचनेः, अनुप्रासो-पनाऽऽदौर्नां विधानैरित्यर्थः, रसं वा न तिरोदध्यात्—न विच्छेदं मन्येदित्यर्थः । अतः यथा रसवस्तुनोः सम्बन्धोऽपि सम्यद्येत, परस्परश्च तदन्वतरोत्कर्षेण एकस्य तिरोधानं न स्यात् तथा यतितव्यमिति भावः ।

(द) बीजमिति ।—अर्थस्य—प्रयोजनस्य, प्रकृतयः,—सिद्धिहेतवः, पञ्च । ता नामतो निर्दिशति,—बीजं, बिन्दुः, पताका, प्रकारी, तथा कार्यम् इति । फलमाद्य, —(पताः बीजाद्याः अर्थप्रकृतौ) ज्ञात्वा यथाविधि, बीज्याः,—प्रयोजनस्या इत्यर्थः ।

तत्र बीजम्,—

अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।

फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदभिधीयते ॥३२२॥ (घ)

यथा,—रत्नावल्यां वत्सराजस्य रत्नावलीप्राप्तिसहेतुर्देवानुकूल-
शालितो यौगन्धरायणव्यापारः । यथा वा,—वेण्यां द्रौपदीकेश-
संयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधापचितो युधिष्ठिरोत्साहः । (न)

अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥३२३॥(प)

यथा,—रत्नावल्याम् अनङ्गपूजापरिसमाप्ती कथार्थविच्छेदे
सति “उदयनस्येन्दोरिवोद्दीक्ष्यते” इति सागरिका श्रुत्वा [सङ्घे]
“कथं एसो सो उदभ्रणपरिंदो” इत्यादिरवान्तरार्थहेतुः । (फ)

(घ) बीजमाह, अल्पमात्रमिति ।—यत् अल्पमात्रं—यत्किञ्चन, समुद्दिष्टं सत्
बहुधा विसर्पति—विस्तारं गच्छति, सङ्कारिद्योगेनोपचितं सत् विविधावान्तर-
कार्याणि जनयति इत्यर्थः, तत् फलस्य—प्रधानफलस्य, प्रथमः,—प्रधानं, हेतुः,—
कारणं, बीजम् अभिधीयते—कथ्यते । अत्र विशेषो यद्योक्तः साट्गुणाचार्यैः,—“फले
यस्य हि संहारः फलबीजन्तु तद्वदेत् । वस्तुबीजं कथा श्रेया अर्थबीजन्तु नाशकः ॥”
इति । प्रथमं लोकात्मन्यस्यः, ततः परं बहुविधविस्तारवान् कार्यप्रयोजनः कारणविशेषः
बीजवत् बीजमिति स्मरः ।

(न) यथा रत्नावल्यामिति ।—रत्नावल्याः,—सागरिकायाः, प्राप्तिहेतुः देवस्य
आतुकूल्यं—फलामिमुखत्वं तेन शालितः,—अनुमोदित इत्यर्थः, यौगन्धरायणस्य
व्यापारः बीजं, रत्नावलीप्राप्तिस्य तत्फलं बोध्यमिति शेषः । वेण्यामिति ।—द्रौपदी-
केशसंयमनहेतुः भीमसेनस्य क्रोधेन उपचितः,—इष्टिं गतः, युधिष्ठिरस्य उत्साहः,
वेद्योमंहारनाटकस्य बीजं, द्रौपदीकेशसंयमनस्य तत्फलं बोध्यमिति शेषः ।

(प) बिन्दुमाह, अवान्तरिति ।—अवान्तरस्य—महावाक्यरूपसन्दर्भेण सदैवस्य,
अर्थस्य—प्रयोजनस्य, विच्छेदे—समाप्ती, अच्छेदस्य—अविरामस्य, कारणं बिन्दुः ।
तद्योक्तम्,—“अवान्तरावधाविच्छेदे तत्त्वान्तरावधारी बिन्दुः । जली तैलबिन्दुवत्
विस्तारित्वात् बिन्दुरिति व्यपदिश्यते ॥” इति ।

(फ) उदाहरति, वदति ।—रत्नावल्याम् अनङ्गस्य—कामस्य, पूजा तस्याः

व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते ॥३२४॥ (ब)

यथा,—रामचरिते सुग्रीवादेः, वेण्यां—भौमादेः, शाकु-
न्तले—विदूषकस्य चरितम् ।

पताका नायकस्य स्यात् न स्वकीयफलान्तरम् ।

गर्भे सम्यौ विमर्षे वा निर्वाहस्तस्य जायते ॥३२५॥ (भ)

यथा,—सुग्रीवादेः राज्यप्राप्त्यादिः ।

यत् मुनिनोक्तम्, (म)—

“आगर्भाटाविमर्षाद्वा पताका विनिवर्त्तते ।

यस्मात् कस्मान्निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते ॥” (य)

परिसामाप्तौ सत्यां, कथायाः,—प्रकृतसन्दर्भस्य, अर्थः,—तात्पर्यं, तस्य विच्छेदे
सति “अस्तापास्तसप्तसप्तमासि नभसः पारं प्रयाते रवावास्यानीं समये समं नृपजनः
सायकने सम्यतम् । सम्प्रत्येव सरोरुदयतिमुषः पादांसवासेविभं प्रीत्यत्कर्षकतो
दृशामुदयनखेन्दोरिवोदीक्ष्यते ॥” इति सुखा सामरिका (सङ्घर्षम्) कथनिति ।—
[“कथम् एषः स उदयननरेन्द्रः” इति संस्कृतम्] अत्रान्तरव्यायस्य हेतुः, अत्रा-
न्तरार्थस्य सामरिकाया वक्ष्यारजं प्रति अनुरागस्य अविराम इति बोध्यम् ।

(ब) पताकामाह, व्यापीति ।—व्यापि—व्यापकं, निर्वाहपर्यन्तं स्थायीत्वर्थः,
प्रासङ्गिकं—प्रसङ्गतः आगतं, वृत्तं—चरितं, पताका इति अभिधीयते । तन्नोक्तं
भरतेन,—“वृत्तं हि परार्थं ज्ञात् प्रधानस्योपकारकम् । प्रधानवच्च कल्पेत् स
पताकेति शीर्षिता ॥” इति ।

(भ) पताकेति ।—पताका नायकस्य स्वकीयफलान्तरं—निजप्रयोजनविशेषोप-
योगिनोत्वर्थः, न स्यात् [“पताकानायकस्य” इति समस्तपाठे—पताकायाः नायकस्य
—स्वामिनः, स्वकीयं—स्वमात्रोपकारि यस्फलान्तरं “न पताका” इत्यनुषङ्गेऽन्वयः] ।
अस्य व्यापकताभावमुपपादयति, गर्भे इति ।—गर्भे सम्यौ, विमर्षे वा—विमर्षसम्यौ
वा, तस्य—फलान्तरस्य, निर्वाह,—समाप्तिः, जायते । रसगङ्गाधरे तूक्ते,—“नायकस्य
फलं यत्तत् पताका परिकीर्त्यते । प्रतिनायकगं वाऽपि पताका यत् प्रयोजनम् ॥” इति ।

(म) फलान्तरे मुनेः पताकापदप्रयोगस्वामिनवगुप्तपादाचार्यव्याख्यानानुसारेण
नौचलनक्रीडनस्य शीक्तिविरोधं परिहरति, यत् इति ।—मुनिना—भरतेन ।

(य) वा गर्भादिति ।—यस्मात् कस्मात् हेतुः अस्याः,—तथाविधायाः

तत्र “पताकेति ।—पताका (र) नायकफलं निर्वहणः पर्यन्तमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनात्” इति व्याख्यातमभिः नवगुप्तपादैः ।

प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरो मता ।

यथा,—कुलपत्यङ्के रावणजटायुसंवादः ।

प्रकरो नायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलान्तरम् ॥३२६॥ (ल)
अपेक्षितन्तु यत्साध्यमारम्भो यन्निबन्धनः ।

समापनन्तु यत्सिद्धौ तत्कार्यमिति सम्मतम् ॥३२७॥ (व)

यथा,—रामचरिते रावणबधः ।

अवस्थाः पञ्च कार्यस्य प्रारम्भस्य फलार्थिभिः ।

आरम्भयत्नप्राप्ताशानियताप्तिफलागमाः ॥३२८॥ (श)

पताकायाः, निबन्धः,—रचना, सङ्घटनमित्यर्थः, परार्थः परिकीर्त्यते, तत आ गभांत
—गर्भसन्धिपर्यन्तम्, आ विमर्षांत—विमर्षसन्धिपर्यन्तं, वा पताका विनिवर्तते ।

(र) तत्रेति ।—अत्र पताकाशब्देन पताकानायकफलं बोध्यम् ।

(ल) प्रकरोमाह, प्रासङ्गिकमिति ।—प्रासङ्गिकं—प्रसङ्गतः प्राप्तं, प्रदेशस्थम् एकदेशव्यापि, चरितं प्रकरो मता । सा तु नायकस्य स्वकीयं फलान्तरं—फलविशेषः, न स्यात् । अन्ये तु—“श्रीभाषे वैदिकादीनां यथा पुण्याक्षतादयः । अक्षरं-वर्णनादिस्तु प्रसङ्गे प्रकरो मता ॥” इत्याहुः । तत्रोदाहरणं पुनर्यथा आकुलले पञ्चङ्के,—“ततः प्रविशति अतारुमालोचयन्ती चेटी तनूच्छे अपरा च.....” इत्यारम्भ “नेपथ्ये” इत्यन्तेन इति ।

(व) कार्यमाह, अपेक्षितमिति ।—यत् साध्यं—साधनीयम्, अपेक्षितम्—आकाङ्क्षितं, न तु प्रासङ्गिकं, यन्निबन्धनः,—यदर्थः, आरम्भः,—उपाये प्रथमप्रवृत्तिः, उद्देश्यः इति यावत्, तथा यत् सिद्धौ—सिद्धार्थं, समापनं—सामग्रीसमवधानं, तत् कार्यमिति सम्मतम् ।

(श) कार्यस्य अवस्थाभेदानाह, अवस्था इति ।—फलार्थिभिः,—फललाभाभि-
ष्टाभिः, प्रारम्भस्य—ऊतारम्भस्य, कार्यस्य, पञ्च अवस्थाः,—अङ्गानि, परिकीर्त्यन्ते

तत्र,—

भवेदारम्भ औत्सुक्यं यन्मुख्यफलसिद्धये ॥३२६॥ (घ)

यथा,—रत्नावल्यां रत्नावल्यन्तःपुरनिवेशार्थं यौगन्धरायणस्य औत्सुक्यम् । एवं नायकनायिकादीनामपि (घ) औत्सुक्यमाकर्षेषु बोधव्यम् ।

प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः ॥३३०॥ (ङ)

यथा रत्नावल्यां,—“तद्द वि ण अत्थि असोऽदंसणोवाओ त्ति जधा तधा आलिहिअ जधासमीहिदं करइस्सम्” इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याञ्चित्रलेखनाटिर्वत्सराजसङ्गमोपायः । (क)

यथा च रामचरिते समुद्रबन्धनादिः ।

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसम्भवः ॥३३१॥ (ख)

इति शेषः, ताव चारम्भः, यत्रः प्राप्त्याशा, नियताप्तिः तथा फलानम इति बोध्या इति भावः ।

(घ) चारम्भमाह, भवेदिति ।—मुख्यस्य—प्रधानस्य, फलस्य सिद्धये यत् औत्सुक्यं, स चारम्भः भवेत् ।

(घ) उदाहरति, यथेति ।—यत्र रत्नावलीलाभ एव मुख्यं फलं बोधम् । नायकेति ।—[नायकस्य नायिकाऽऽदयश्च इति विषयः, अतो नैकशेषः] ।

(ङ) पद्यमाह, प्रयत्न इति ।—फलस्य—प्रधानफलस्य, अवाप्तौ,—प्राप्तौ, तद्विषये इति यावत्, [विषये समनीयम्] अतित्वरान्वितः,—अत्यन्तदृष्टिस्तथा पुरस्कृतः, व्यापारः,—चेष्टा, प्रयत्नः । तथोक्तम्,—“अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति । परं औत्सुक्यगमनं प्रयत्नः परिकीर्तितः ॥” इति भरतब्राह्मे ।

(क) उदाहरति, यथेति ।—तद्द वि इति ।—[“तथाऽपि नायक्यौ दर्शनीपाय इति यथा तथा आलिख्य यथासमीहितं करिष्यामि” इति संस्कृतम्] । आगरिका वासवदत्ताभयेन राजानं पुनर्दंष्ट्रमपि अपारयन्ती राजानमालिख्य “तदन्वो न कश्चित्पुनःदर्शनीपाय इति चित्रे तथा राजानं पश्यन्ती कृतायां भविष्यामि” इति चिन्तितवतीति भावः । वक्ष्येति ।—वत्सराजस्य सङ्गमोपायः । अर्थं भावः,—साक्षात्-सङ्गमे महाप्राप्त्याः प्रतिबन्धात् कटिति तद्वेतुः चित्रलिखनमिति ।

(ख) प्राप्त्याशायाह, उपायेति ।—उपायापायशङ्काभ्याम्—उपायः,—उपायः—

यथा,—रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के वेशपरिवर्त्तनाभिसरणादेः
सङ्गमोपायाद् वासवदत्तानक्षणापायशङ्कया च अनिर्द्धारितै-
कान्तसङ्गमरूपफलप्राप्तिः प्रत्याशा । एवमन्यत्र ।

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियतामिस्तु निश्चिता ॥३३२॥(ग)

अपायाभावान्निर्द्धारितैकान्तफलप्राप्तिर्नियतामिः । यथा
रत्नावल्याम् ;—“राजा । देवीप्रसादनं त्यक्त्वा नान्यमत्रोपायं
पश्यामि” इति देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निवारणात्
नियतफलप्राप्तिः सूचिता ।

साऽवस्था फलयोगः स्याद् यः समयफलोद्दयः ॥३३३॥(घ)

यथा,—रत्नावल्यां रत्नावलीलाभश्चक्रवर्त्तिलक्षणाफला-
न्तरलाभसहितः । एवमन्यत्र । (ङ)

यथासङ्घमवस्थाभिराभिर्योगात् तु पञ्चभिः ।

पञ्चधैवितिवृत्तस्य भागाः स्युः पञ्च सन्धयः ॥३३४॥(च)

साधनम्, अपायशङ्का—उद्यमसिद्धौ विघ्नमयं, ताभ्यां प्राप्ते, फलस्येति शेषः, सन्धयः,—
सम्भावना, प्राप्ताशा ।

(ग) नियतामिमाद्, अपायेति ।—अपायस्य—विघ्नस्य, अभावतः,—अपगमात्,
निश्चिता, प्राप्तिः,—फललाभः, नियतामिः ।

(घ) फलागममाद्, सेति ।—यः समयस्य—अनेकस्य, फलस्य—प्रयोजन-
लाभस्य, उद्दयः,—सम्भावना, सा अवस्था फलयोगः,—फलागमः, स्यात् । पण्डित-
राजिन रसगङ्गाधरे तूक्तं,—“फलागमः सन् यत्र नायकप्रतिनायकौ । सम्यक्स्य
विषयिण्य प्रपद्येतां कुतश्चन ॥” इति ।

(ङ) एवमिति ।—अन्यत्र—वीरचरितादौ, सीता आभादिषुदितौ रावण-
वधादिः इति शेषम् ।

(च) सन्धिलाद्, यथेति ।—आमिः,—अनन्यरोक्तामिः, पञ्चभिः अवस्थाभिः,—
आरभ्यप्रवृत्तिभिरङ्गेरित्यर्थः, यथासङ्घा—निर्दिष्टकालमनुष्ठानाद्, योगात्—समन्वयात्,
इतिङ्गत्स्य—सन्दर्भवस्तुनः, पञ्चधा एव—पञ्चप्रकारा एव, भागाः, पञ्च सन्धयः स्युः ।

तल्लक्षणमाह,—

अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरैकान्वये सति ॥३३५॥ (छ)

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजन-
सम्बन्धः सन्धिः । तद्वेदानाह,—

मुखं प्रतिमुखं गर्भी विमर्ष उपसंहृतिः ।

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ॥३३६॥

यथोद्देशं लक्षणमाह,—

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानाऽर्थरससम्भवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥३३७॥ (ज)

यथा,—रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के (झ) ।

फलप्रधानोपायस्य सुखसन्धिनिवेशिनः ।

लक्ष्यालक्ष्य द्वोद्भेदो यत्र प्रतिमुखञ्च तत् ॥३३८॥ (ञ)

अतश्च आरम्भयोगिनी अवस्था मुखसन्धिः, यत्रयोगिनी अवस्था प्रतिमुखसन्धिः,
प्रत्याशायोगिनी अवस्था गर्भसन्धिः, नियताप्तियोगिनी अवस्था विमर्षसन्धिः, फलागम-
योगिनी अवस्था उपसंहृतिसन्धिश्चेति बोध्यम् ।

(छ) सन्धिलक्षणमाह, अन्तरैकार्थसम्बन्ध इति ।—एक एव अन्वयः,—प्रयोजनं,
शक्तिन् सति, अनारा—मध्ये, एकार्थसम्बन्धः,—एकेन अपरैषेत्यर्थः, अर्धेन सम्बन्धः,—
संयोगिनः, सन्धिः । मन्दारमकरन्देऽप्युक्तं,—मुख्यप्रयोजनवशात् तथाऽङ्कानां समन्वये ।
अवान्तरार्थसम्बन्धः सन्धिः सत्यानुरूपतः ॥” इति ।

(ज) मुखसन्धिमाह, यत्रेति ।—यत्र—अंशे, ज्ञाना अर्थाः,—प्रयोगिनीनां,
रसाः,—शुद्धारादयश्च, तेषां सम्भवः,—व्यञ्जनं यत्र तादृशी, प्रारम्भेण—प्रकटयत्रेण,
समायुक्ता, बीजस्य—सन्दर्भंमुखकारणस्य, समुत्पत्तिः,—समुद्भवः, तत् मुखं—मुख-
सन्धिरित्यर्थः, परिकीर्तितम् ।

(झ) उदाहरति, यथेति ।—अत्र रत्नावलीवत्सारागभोरत्तरागरूपस्य बीजस्य
समुत्पत्तिरिति लक्षणसमन्वयः ।

(ञ) प्रतिमुखसन्धिमाह, क्वचित् ।—अत्र मुखसन्धिनिवेशिनः,—मुखसन्धी

यथा,—रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के वत्सराजसागरिकासमागम-
हेतोरनुरागबीजस्य प्रथमाङ्कोपक्षितस्य सुसङ्गता-विदूषकाभ्यां
ज्ञायमानतया किञ्चिन्नृत्यस्य वासवदत्ताया चित्रफलकवृत्तान्तेन
किञ्चिदुन्नीयमानोऽस्य उद्देशरूप उद्देशः । (ट)

फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।

गर्भो यत्र समुद्भेदो ज्ञासान्वेषणवान्मुहुः ॥३३६॥(ठ)

फलस्य गर्भीकरणाद्गर्भः । (ड) यथा रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के,—
“सुसङ्गता । सद्भि ! अदक्षिणा दाणिं सि तुमं, जा एवं भट्टिणा
हृत्प्रेण गद्धिदावि कोपं न मुञ्चसि” (ठ) इत्यादौ समुद्भेदः ।
पुनर्वासवदत्ताप्रवेशे ज्ञासः । द्वितीयेऽङ्के—“तदात्ताऽन्वेषणाय
गतः कथं चिरयति वसन्तकः ?” इत्यन्वेषणम् । विदूषकः । “हो
हो भोः ! कोसम्बीरञ्जलम्भेणावि न तादिसो पिअवअस्सस्स

खितस्य, फलप्रधानोपायस्य—फलस्य—प्रधानफलस्य, यः प्रधानोपायः तस्य, बीज-
स्येत्यर्थः, लक्ष्यालक्ष्य इव—ईषल्लक्ष्य इव, उद्भेदः,—प्रकाशः, उद्देश इति यावत्, तन्
प्रतिमुखं—प्रतिमुखं नाम सन्धिरित्यर्थः ।

(ट) उदाहरति, यथेति ।—सागरिकावत्सराजसमागमः प्रधानफलम् ।
अनुरागबीजस्य—अनुरागरूपबीजस्येत्यर्थः । सुसङ्गता—सागरिकायाः वयसा । अन्यत्
स्यत्म् ।

(ठ) गर्भमाह, फलेति ।—यत्र फलस्य—प्रधानप्रयोजनस्य, यः प्रधानोपायः
तस्य, प्राक्—पूर्वं, किञ्चन—कथञ्चन, ईषादित्यर्थः, उद्भिन्नस्य—उद्भेदं गतस्य, प्रति-
मुखोद्दिष्टस्य किञ्चिन्नृत्यतया प्रकाशितस्य बीजस्येति भावः, मुहुः,—पुनः पुनः,
ज्ञासान्वेषणवान्,—कश्चित् तिरोभाववान् कश्चिद्वा अगुसन्धानवान्, समुद्भेदः,—सम्यक्
प्रकाशः, स गर्भः,—गर्भनामा सन्धिरित्यर्थः । यथोक्तं नाट्यशास्त्रकारैः,—“उद्भेदस्तस्य
बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा । पुनस्यान्वेषणं यत्र स गर्भं इति संज्ञितः ॥” इति ।

(ड) फलमेति ।—गर्भीकरणात्—अन्तर्गतकरणादित्यर्थः ।

(ठ) सतीति ।—[“सद्भि ! अदक्षिणा इदानीमसि त्वं, या एवं भर्ता हृत्प्रेण
हृत्प्रेणापि कोपं न मुञ्चसि” इति संज्ञितम्] ।

परितोषो, जादिसो मम सप्तासादो पित्रवन्नयं सुणिन्न भवि-
स्सदि" (ण) इत्यादौ उक्तेः । पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभि-
ज्ञानात् ऋषः । पुनः सागरिकायाः सङ्केतस्थानगमने अन्वे-
षणम् । पुनर्लतापाशकरणे उक्तेः ।

अथ विमर्षः,—

यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः ।

शापाद्यैः सान्तरायश्च स विमर्ष इति स्मृतः॥३४०॥ (त)

यथा शाकुन्तले चतुर्थाङ्गादौ,—“चनत्था । हला पित्रवन्दे !
जइ वि गन्धर्वेण विवाहविधिना णिब्बत्तकत्ताणा पिअसहो
सउंतला अणुक्खभत्तिभाइणी संवुत्ता, तह वि मे ण णिब्बुदं
हिअअं” (थ) इत्यत आरभ्य सप्तमाङ्गोपचिन्तात् शकुन्तला-
प्रत्यभिज्ञानात् प्रागर्थसञ्चयः (द) शकुन्तलाविस्मरणरूपविघ्ना-
लिङ्गितः ।

(ष) ही हीति ।—[“कौशाभ्योराज्यलाभेनापि न तादृशः प्रियवयस्यस्य परि-
तोषः, तादृशो मम सप्ताशात् प्रियवचनं सुखा भविष्यति” इति संस्कृतम्] ।

(त) विमर्षसन्धिमाह, यत्रेति ।—यत्र मुख्यफलस्य—प्रधानफलस्य, उपायः
गर्भतः,—गर्भसन्धिमेत्येव इत्यर्थः, अधिकः,—अष्ट इत्यर्थः, उद्भिन्नः,—प्रकाशितः,
शापाद्यैः,—अभिसम्पातप्रभृतिभिः, [आद्यशब्देन भयादिपदार्थं] सान्तरायश्च—
सविघ्नश्च, स विमर्ष इति स्मृतः,—कथितः । भवेन सान्तरायो यथा,—रत्नावल्यां
सागरिकासङ्गमोपायः बत्सराजस्यानुरागः वासवदत्ताभवेन संसृष्टः । तद्योक्तम् :—
“गर्भाभिन्नभ्रमौजाद्यो विखोभनकृतोऽपि वा । क्रोधस्यसमजो वाऽपि स विमर्ष इति
स्मृतः ॥” इति ।

(थ) हला पित्रवन्दे इति ।—[“हला पित्रवन्दे ! यद्यपि गान्धर्वेण विवाहविधिना
निर्हेतव्यायाया प्रियसखी शकुन्तला अणुक्खभभूमिभागिनी संवृता, तथाऽपि मे न
निर्हेतं हृदयम्” इति संस्कृतम्] ।

(द) सप्तमेति ।—सप्तमाङ्गोपचिन्तात्—सप्तमाङ्गे उपचिन्तम्—उपसंहृतम्,
प्रख्यातम्, शकुन्तलायाः प्रत्यभिज्ञानात् प्राक्—पूर्वम्, अर्थसञ्चयः,—फलसमुदायः ।

अथ निर्वहणम्,—

बीजवन्तो मुखार्थार्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

एकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ॥३४१॥ (घ)

यथा वेष्माम् ;—“वचुषो । (उपसहस्रसहस्रं) महाराज !
वहसे । अयं खलु भीमसेनो दुर्योधनस्यतजाक्षणीकतसर्वं शरीरो
दुर्लभ्यव्यक्तिः” इत्यादिना द्रौपदीकेशसंयमनादिमुखसभ्यादि-
बोजानां निजनिजस्यःनोपक्षिप्तानामेकार्थयोजनम् । यथा वा,—
शकुन्तले सप्तमाङ्के शकुन्तलाऽभिज्ञानात् उत्तरोऽर्थराशिः । (न)

एषामङ्गान्याह, (प)—

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ।

उद्भेदः करणं भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे ॥३४२॥ (फ)

(घ) निर्वहणसम्बन्धाह, बीजिति ।—यत्र यथायथं—यथाप्रदेशं, विप्रकीर्णाः,
—विनिवेशिताः, बीजवन्तः,—मुखकारणसमन्विताः, मुखार्थार्थाः,—मुखादयः, मुख-
सन्धिप्रवृत्तिरूपा इति यावत्, अर्थाः,—कार्याणि, इतिष्ठनभागाः इति यावत्, एकार्थम्
—एकप्रयोजनम्, उपनीयन्ते—प्राप्यन्ते, [ऐकार्थम् इति पाठे—एकवाक्यत्वात्तर्हमुप-
नीयन्ते—प्रतिपाद्यन्ते इत्यर्थः] तत् हि निर्वहणं—निर्वहणसम्बन्धिः, उपसंहार इत्यर्थः ।
अथोक्तं सुधाकरकारैः,—“मुखसभ्यादयो यत्र विप्रकीर्णा बीजसंयुताः । महाप्रयोजनं
ज्ञानि तन्निर्वहणमुच्यते ॥” इति ।

(न) उदाहरति, यथेति ।—दुर्लभ्यव्यक्तिः,—दुर्लभ्या—दुःखेन लभ्यणीया,
व्यक्तिः,—प्रशामः यस्मै तादृशः, स एवायमिति निश्चेतुमशक्य इत्यर्थः । द्रौपदीकेश-
संयमनादीन्वेन मुखसभ्यादयस बीजस्य इति तेषामिति विग्रहः । शकुन्तलाऽभिज्ञानात्
—“शकुन्तलेयम्” इति प्रथमभिज्ञानात्, उत्तरः,—अनन्तरीत इत्यर्थः, अर्थराशिः,—
कार्यसमुदायः ।

(प) एषामिति ।—एषां—मुखादीनाम् ।

(फ) वादस्य मुखसम्बन्धाह, उपक्षेप इति ।—अहम् ।

यथोद्देशं लक्षणमाह,—

काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ॥३४३॥ (ब)

काव्यार्थः,—इतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः । यथा वेष्ट्यां "भीमः,—

साक्षात्गृहानलविषान्नसमाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान्

खस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ? ॥" (भ)

समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरः पुनः ॥३४४॥ (म)

यथा तत्रैव,—

"प्रहृष्टं यद् वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभिः

न तत्रार्थो हेतुर्न भवति किरौटो न च युवाम् ।

(ब) उपक्षेपमाह, काव्येति ।—काव्यार्थेण—सन्दर्भप्रतिपाद्येण, समुत्पत्तिः,—सङ्क्षेपेण उक्त्यापनमित्यर्थः, [कश्चित्—"समुत्पत्तिः" इति पाठः] उपक्षेप इति श्रुतः ।

(म) उदाहरति, साचेति ।—धार्तराष्ट्राः,—धृतराष्ट्रसुताः दुर्योधनादयः, साक्षात्गृहानलविषान्नसमाप्रवेशैः,—साक्षात्निर्घात गृहनिनि साक्षात्गृहं, तत्र दाहाद्य दत्तः अन्नसः,—अग्निः, तेन—साक्षात्गृहानलेन, विषेण निश्रितमन्नं विषान्नं तेन, विषान्नप्रयोगेण इत्यर्थः, समायां प्रवेशः,—प्रवेशनं तेन, द्यूतक्रीडाद्येन चाहानेन इत्यर्थः, प्राणेषु वित्तनिचयेषु—अन्नसमुदायेषु, च नः,—अस्मान्, प्रहृत्य—प्रहसन्दितीयाभ्यां द्वाभ्यामुपायाभ्यां प्राणनिचयार्थं चेटयित्वा, ततोयेनोपायेन च अन्नानि हत्वा इत्यर्थः, पुनश्च ततोयेन पाण्डवानां वा वधुः,—पाण्डवो, तस्याः परिधानं—वस्त्रं, केशांश्च आकृष्य, मयि—भीमे, जीवति खस्था भवन्ति ? [अत्र मविष्यत्सामोष्ये खट्] अत्र "खस्थाः" इति काङ्क्षः, तथा च न खस्था मविष्यन्तीति निष्कृष्टोऽर्थः । अत्र द्रौपदी-केशसंभ्रमनरूपेण काव्यार्थेण अत्रवा वैरप्रकाशनेनात्मसम्भावनाया च वैरीहारप्रकार-श्लेषेतिवृत्तस्य समुत्थापनम् । असन्तिलक्षकं इत्यम् ।

(न) परिकरमाह, समुत्पत्तेति ।—समुत्पन्नस्य—समुत्पत्तिस्य, अर्थेण—काव्या-र्थेण, बाहुल्यं—विकारः, अतिप्रयेन दृक्प्रतिबन्धः, परिकरः ज्ञेयः ।

जरासन्धस्त्रोरःस्थलमिव विरुद्धं पुनरपि
 क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत ॥” (य)
 तन्निष्पत्तिः परिन्यासः ॥ ३४५ ॥ (र)

यथा तत्रैव,—

“चञ्चुजभ्रमितचण्डगटाऽभिघात-
 सञ्चर्षितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
 स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
 वृत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ॥” (ल)

(य) उदाहरति, प्रहङ्गमिति ।—सन्धिकरणार्थमुच्यतस्य राज्ञः सन्देशं श्रावयन्तं सङ्घदेवं प्रति भीमसेनस्य उक्तारियम् । कुक्षुभिः,—घातंराष्ट्रेः, शिशोरेव मम—भीमस्य, (यदा मम—भीमस्य, शिशोः,—शिशुकात्मन् चारभ्य एव) यत् वैरं—विदेषः, प्रहङ्गं खल, [शिशुत्वेनात्मनिर्देशः वैरकाविकारशीयत्वज्ञापकः] तत्र—वैरे चार्थः,—गुरुत्वान् माननीयः, युधिष्ठिरः इति यावत्, न हेतुः,—न कारणं, किरीटी—चर्जुनः, च न हेतुरिति शेषः, युवामपि—नकुलसङ्घदेवावपीत्यर्थः, न हेतुः, भवति इत्यनेन सर्व्वत्रानुषङ्गः, अङ्घ्रिभ्य विदेषकारणं कुक्षुभिमिति भावः ; तस्मात् भीमः क्रुधा—कोपेन, विरुद्धं—संयोजितं, जरासन्धस्य उरःस्थलमिव सन्धिं पुनरपि विघटयति—विच्छेदयति, यूयं घटयत—योजयत । भवतिः कृतमपि सन्धिजहं भेत्स्यामीत्यर्थः ; युष्माकं सन्धुत्यादनप्रयासः इत्येति भावः । (पुरा किल उडद्रव-नामधेयेन राज्ञा यज्ञशिवं पायितयोः क्षम्पन्नोः गभंदयात् समाह्वंश्ररीरेण विनिर्गतस्य ज्ञानपातितस्य शिशोः शरीरे जराऽभिघानराजस्य संहिते “जरासन्धः” इति तन्नामाभूत् । तच्च प्रथमसंहितं जरासन्धस्य उरः भीमेन विपाटितम्, इति मङ्ग-भारते) । अथ सन्धिविघटनेन वैरनिवृत्तिस्य समधिकं सूचनम् । शिखरिणी इत्यम् ।

(र) परिन्यासमाह, तन्निष्पत्तिरिति ।—तस्य—अधिकसूचितस्य शान्वायंस्य, निष्पत्तिः,—निश्चयेन सङ्कीर्तनं, परिन्यासः ।

(ल) उदाहरति, अचदिति ।—हे देवि !—पाशाणि ! भीमः अस्ता—च्युरता, भुजेन, धमिता—घूर्षिता, या अस्ता—भोवता, गदा तस्याः अभिघातेन—प्रहारेण, सञ्चर्षितम् क्रूरयुगलं यस्य तथाविधस्य, सुयोधनस्य—दुर्योधनस्य, स्वानं—स्निग्धं, (“स्वानं स्निग्धे प्रतिधाने घनलाहलकोरपि” इति मेदिनी) तथा अयमहं—संसर्गं,

अत्र उपधिपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य सङ्क्षेपेणोपक्षेपणमात्रं, परिकरस्तस्यैव बहुलीकरणं, परिग्यास-
स्ततोऽपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो वृटये न्यसनम्, इत्येषां
भेदः । एतानि च अङ्गानि उक्तेनैव पौर्वापर्येण भवन्ति ।
अङ्गान्तराणि तु अन्यथाऽपि । (व)

गुणाख्यानं विलोभनम् ॥३४६॥ (श)

यथा तत्रैव,—“द्रोपदो । नाथ ! किं दुष्करं तुए परिकुवि-
द्रेण ?” यथा वा मम चन्द्रकलायां चन्द्रकलावर्णने,—“सेठं,
तारुण्यस्य विलासः” इत्यादि । यत्त शकुन्तलादिषु,—श्री
भङ्गाभिराजम्” इत्यादि सृगादिगुणवर्णनं, तद्वैजायंसम्भ-
भावात् सन्ध्यङ्गम् । एवमङ्गान्तराणामप्यङ्गम् । (ष)

सम्प्रधारणमर्थानां युक्तिः ॥३४७॥ (स)

यत्त घनं—गाढं, शोचितं तेन शोचः,—रक्तः, पाचियंस्त तथामृतः सन्, तव कथाम्—
केशान्, उत्तंसुविष्यति—अलङ्करीष्यति, रक्ताक्तहस्तेन संयमनादिति भावः । अत्रात्यन्त-
सूचितस्य गदाप्रहारदिना दुर्योधनोदविघटनादिपूर्वकं द्रोपदीकेशसंयमनस्य निश्चयेन
सार्धं व्यत्याभिधानम् । वसन्ततिलकं इत्यम् ।

(व) अत्रेत्यादि ।—उपक्षेपणमात्रम्—उत्थापनमात्रम् । बहुलीकरणं—विस्त-
रिण सूचनम् । उक्तेनैव—कथितेनैव । अन्यथा वैपरीत्येन, अविचारात् क्रमेण
अपौरुषेयः ।

(श) विलोभनमात्रं, गुणाख्यानमिति ।—गुणानाम् आख्यानं—कथनं, विलो-
भनं—विशेषेण लोभप्रदर्शनमित्यर्थः, उत्तेजनं वा ।

(ष) उपक्षेपादीनां प्रवार्ता भेदं व्यटयति, यथा तत्रेत्यादिना ।—वाधेति ।—
[“नाथ ! किं दुष्करं त्वया परिकुपितेन ?” इति संस्कृतम्] । विलासः,—प्रकाशः ।
श्रीजायंसम्—सार्धं व्यत्यः । एवमङ्गान्तराणामप्यङ्गत्वं, नाम्नाया
इत्यर्थोऽवगन्तव्यः ।

(स) युक्तिमात्रं, सम्प्रधारणमिति ।—अर्थानां—अर्थव्यानां, सम्प्रधारणं—
निश्चयः, युक्तिः ।

यथा वेष्ट्यां सहदेवो भीमं प्रति,—“आर्य्ये ! किं महाराज-
सन्देशोऽयमव्युत्पन्न (ह) एवार्य्येण गृहीतः ?” इति । अतः
प्रभृति यावद्धीमवचनम्,—

“युष्मान् ज्ञेपयति क्रोधात्क्रोके शत्रुकुलक्षयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ? ॥” इति (क)

प्राप्तिः सुखागमः ॥३४८॥ (ख)

यथा तत्रैव,—“मय्यामि कौरवशतं समरे न कोपात् ?” इत्यादि ।

द्रोपदी । [सुखा चर्षणम्]—“नाथ ! अस्सुदपुब्बं क्व एदं वञ्चणं,

या पुणो पुणो भणाहि ।” (ग)

बीजस्यागमनं यत् तत् समाधानमुच्यते ॥३४९॥ (घ)

यथा तत्रैव,—[नेपथ्ये] भो भो विराट्पदप्रभृतयः !

श्रूयताम्,—

यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं

यद् विश्वत्तमपौहितं श्रमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।

(ह) उदाहरति. यथेति ।—अव्युत्पन्नः,—अनवहितः, अविचार्य्य इति दावत् ।

(क) युष्मानिति ।—क्रोधात् शत्रूणां कुलक्षयः युष्मान् क्रोके—जगति,
ज्ञेपयति—लज्जयति, सभायां दाराणां—पत्न्या इत्यर्थः, केशकर्षणं न लज्जयति ? अतः
शत्रुकुलक्षयस्य कार्य्यस्य निययेन कर्त्तव्यतावचनम् । पथ्यावक्तुं इत्यम् ।

(ख) प्राप्तिमाह, प्राप्तिरिति ।—सुखस्य आगमः,—उदयः, लाभः इत्यर्थः,
प्राप्तिः । अर्षीकृतं नाञ्जशास्त्रकारैः,—“सुखाद्येस्याभिगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ।” इति ।

(ग) आधेति ।—[“नाथ ! अश्रुतपूर्वं खल्लिदं वचनं, तत् पुनःपुनर्भवे
इति संस्कृतम्] । अत्र भीमपाकस्य सुखहेतुता पुनः पुनरिति छोट्कण्ठप्रवचनावेदनेन
द्रोपद्याः प्रतीयते ।

(घ) समाधानमाह, बीजस्येति ।—बीजस्य—मूलकारणस्य, आगमनं—प्रधान-
कारणतत्वेन शीतं, प्रधानमायकाभिसतत्वेन शान्तं वा इत्यर्थः, यत् तत् तु समा-
धानम् उच्यते ।

तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः

क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने योधिष्ठिरं जृम्भते ॥” (ङ)

अत्र “स्वस्था भवन्ति मयि जीवति” इति आदिबीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात् समाधानम् । (च)

सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥३५॥ (छ)

यथा बालचरिते,—

“उत्साहातिशयं वत्स ! तव बालञ्च पश्यतः ।

मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः ॥” (ज)

यथा वा मम प्रभावत्यां,—“नयनयुगासेचनकम्” इत्यादि ।

(ङ) उदाहरति, यदिति ।—सत्यव्रतस्य—सत्यरक्षणरूपनिधयस्य, दादशवर्ष-
वनवासरूपस्य एकवर्षाज्ञातवासरूपस्य चेत्यर्थः, भङ्गात् भीरु मनः यत्र तादृशेन,
यत्नेन यत्—क्रोधज्योतिरित्यर्थः, एवमुत्तरवापि, मन्दोक्तं—खर्वोक्तं, कुलस्य
शान्तिम्—अज्ञयतामित्यर्थः, इच्छता श्रमवता—श्रान्तेन मनसा, यत् विद्यार्त्तमपि
द्वंद्वितं—चेष्टितं, द्यूतमेव चरति,—अपिभन्यनदःरुविशेषः, तेन सम्भृतं—समुत्-
पादितं, नृपसुतायाः,—द्रौपद्याः, केशानाम् अम्बरस्य—वस्त्रस्य, च आकर्षणैः,—
आकर्षणरूपेषांशुभिरिति भावः, उद्दीपितमिति शेषः, तत् महत् इदं, युधिष्ठिरस्य इदं
योधिष्ठिरं, क्रोधज्योतिः,—शोपाश्रित्यर्थः, कुरुवने—कुरु एव वनं, दाह्यत्वादिति
भावः, तस्मिन्, जृम्भते—परिस्फुरति । शार्दूलविक्रीडितं व्रतम् ।

(च) अवेति ।—आदिबीजस्य—भीमसेनासाहस्यरूपस्य इत्यर्थः, सम्यगाहितत्वात्
—सम्पूर्णतया उत्तेजितत्वादित्यर्थः ।

(छ) विधानमाह, सुखेति ।—सुखदुःखाभ्यां कृतः,—विनिश्चित इत्यर्थः, यः
अर्थः,—कार्यं, तद्विधानमिति व्युत्तम् । यथाऽऽहुः,—“विधानं दुःखसुखयोर्विनिश्चं
यदि वचनम्” इति ।

(ज) उदाहरति, उत्साहातिशयमिति ।—शौरासं प्रति परशुरामशोक्ति-
रियम् । हे वत्स ! तव उत्साहातिशयं, बाल्यम्—अविचारितं कर्म, हरकामुक्कभङ्ग-
रूपमित्याशयः, यथा,—बाल्यं—शैशवं, च पश्यतः मम मनः हर्षविषादाभ्यां युगपत्
आक्रान्तम् । तव उत्साहदर्शने भविष्यद्दाहोदलसम्भावनाया हर्षः, बाल्यदर्शने च

कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावना ॥३५१॥ (भा)

यथा वेष्ठां,—“द्रोपदी । [युद्धं स्नात वा इति संभयाना तृथ्यंशब्दान्तरम्]

षाध ! किं दाषिं एसो पल्लभजलहरघण्ट्यषिदमंसलो क्लणे
क्लणे समरदुन्दुही ताडीभदि ?” (ज)

बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः ॥३५२॥ (ठ)

यथा तत्रैव,—“[द्रोपदी] षाध ! तुद्भेहिं पुणो वि समरादी

षाशच्छिन्न अहं आस्सासददब्बा । (ठ) भोमः,—

भूयः परिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥” (ड)

करणं पुनः ।

प्रकृतार्थसमारम्भः ॥३५३॥ (ट)

अवमानेन उच्यते ?” इति विवादः, इत्युभयोर्विनिश्चयं बोध्यम् । अत्र भागीवत्स
रामपराभवोद्यमरूपोऽर्थः सुखदुःखाभ्यां विहितः ।

(भा) परिभावनामाह, कुतूहलेति ।—कुतूहलम्—चौत्सुक्यं, तदुत्तराः,—
सहृदिता इत्यर्थः, वाचः,—वाक्यानि, परिभावना प्रोक्ता—कविता ।

(ज) आधेति ।—[“नाथ ! विमिदानोनिव प्रलयजलघरघनसनितांसलः
अधे अथे समरदुन्दुभित्ताद्यते ?” इति संस्कृतम्] । घनसनितां—निरन्तरगर्जितं, तद्वि
तांसलः,—अभीर इत्यर्थः । अत्र समरदुन्दुभित्ताद्यं विमिदंमिदानोनिवचौत्सुक्यावेदनम् ।

(ठ) उद्भेदमाह, बीजेति ।—बीजाद्यं—मूलीभूतविषयस्य, प्ररोहः,—
अदुरीदयः, भवत्यावलेनोद्भावनमित्यर्थः, उद्भेदः ज्ञानम् ।

(ड) आधेति ।—[“नाथ ! युष्माभिः पुनरपि समरादानस्य अहम् आश्रा-
वधितव्या” इति संस्कृतम्] । अत्र केवलसंयमनाद्यं बीजं समरोद्द्योजनम् ।

(ड) भूय इति ।—परिभवेत्—अपुम्भः अवमानेन, वा क्लान्तिः, ततो वा लज्जा
तया विधुरितम्—अवनतमित्यर्थः, [विधुरितेति पाठे—व्याप्तम्] आननं यस्य तत्र,
अनिःशेषिताः,—निःशेषतामनीताः, कौरव्याः येन तादृशं, वृकोदरं—भोमं, भूयः,—
पुनः, न पश्यसि—न द्रस्यस्यीत्यर्थः, [भविष्यत्कालोप्ये अट्] । अत्र बीजाद्यं वेर-
नित्यांतनार्थमुत्पन्नस्य कौरवस्य प्ररोहः ।

(ट) करणमाह, करणमिति ।—प्रकृतस्य—प्रस्तुतस्य, अर्थस्य—विषयस्य,

यथा तत्रैव,—“देवि ! गच्छामो वयमिदानीं कुरुकुल-
क्षयाय” इति ।

भेदः संहतिभेदनम् ॥३५४॥ (ग)

यथा तत्रैव,—“अत एव अद्य प्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः” ।
केचित्तु (त) “भेदः प्रोक्ताहना” इति वदन्ति ।

अथ प्रतिमुखाङ्गानि,—

विलासः परिसर्पश्च विधृतं तापनं तथा ।

नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः ॥

विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ।

पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि ॥३५५॥ (घ)

तत्र,—

समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते ॥३५६॥ (द)

रतिलक्षणस्य भावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा
पुरुषो वा, तदर्था समीहा विलासः । (घ)

समारम्भः,—मय्यक् चारणः, उद्योग इत्यर्थः, पुनः,—तु, करणम् । तथोक्तम्,—
“चारणः प्रकृतायस्य करणं नाम तन्मतम्” इति ।

(ग) भेदनाह, भेद इति ।—संहतेः,—सङ्घातस्य, भेदनं—पृथक्करणं, भेदः,
स्यादिति शेषः । [“संहतभेदनम्” इति पाठे,—संहतानाम्—अविद्वद्बर्त्मलेन
निहितानां, भेदनं—सङ्घातात् चाख्याननिर्गमार्थोऽवसेयः इति] ।

(त) उदाहरति, यथेति ।—भवद्भ्यः भिन्नः,—पृथक्भूतः, युष्माकं नाशुमन्त्रे
इति हृदयम् । केचित्तु—दशरूपक रसगङ्गाधरकारादयस्तु इत्यर्थः ।

(घ) प्रतिमुखाङ्गान्याह, विलास इति ।—विलासादयस्त्रयोदश प्रतिमुखस्य
अङ्गानि इति वर्णुषोऽर्थः ।

(द) विलासनाह, समीहति ।—तत्र—तेषु मध्ये, रतिभोगार्था—सुरती
सभोगविषयिणी, समीहा—चेष्टा, स्फटा वा, विलास इति कथ्यते ।

(घ) तदर्था—तदुपभोगार्था । अन्वत् स्यात्म् ।

यथा शाकुन्तले,—

“कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाश्वासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥” (न)

दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्पश्च कथ्यते ॥३५७॥ (प)

यथा शाकुन्तले,—“राना ।भवितव्यम् । तथा हि,—

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पद्मात् ।

हारेऽस्य पाण्डुसिक्तते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥” (फ)

(न) उदाहरति, चानिति ।—प्रिया—अकुन्तला, कामं—सव्यक्, न सुलभा—न सुपापा, यथा,—[सा इत्यध्याहार्ये] अकुन्तला चानम—अथर्धे, प्रिया—प्रियतमा, तर्हि नृषीं स्वीयतां, किं इवा खेदेन ? इत्याह, न सुलभा इति ।—न सुखेन ख्या, गुह्यनाधोमत्वात्, गुरोरपि दूरवर्त्तित्वादिति भावः । यद्येवं दुर्लभा, तर्हि किं प्रयत्नेन ? इत्याह,—तु—किन्तु, मनः,—चिन्तयतिः, तस्याः,—अकुन्तलायाः, भावदर्शनेन—अथ अगुरामन्वयकतादृशचेटाविशेषदर्शनेन, आश्वासि—आश्वासं, प्रिया खभ्येति आश्वासे, [“तद्भावदर्शनायासि” इति पाठे,—तद्भावदर्शने—तच्छेटाऽवलोकने, आयासि—प्रयासयुक्तं, प्रयत्नपूर्वकं आखसमित्यर्थः] यथा,—तस्याः प्रियायाः, भावः सुरतचेटा च, दर्शनस्य ते आसति वाञ्छति इत्यर्थः ; (अस्मिन् पाठे तु—अव्यः, खिदातिशययोक्तवः) तथाहि,—मनसिजे—हानि, अकृतार्थे—असङ्गत्या अकृतकार्ये, अपि, उभयोः,—स्त्रीपुंसयोः, प्रियायाः प्रियकं नम च इत्यर्थः, यथा,—प्रियाभावदर्शनयोः, प्रायेणा—चानमा, रतिम्—अगुरामम्, “अहं तत्र मनिय्यामि, तामेवं वल्ये” इत्यभिवाचनजनितसम्बोधनिति यावत्, कुरुते—जनयति । अत्र नाधिकारभोगविवयिषी स्पृहा प्रदर्शिता । आर्यां जातिः ।

(प) परिसर्पनाह, इटिति ।—इटल—अभिलषितक, नटल—अदर्शनं मतक, अनुसरणम्—अन्वेषणं, च परिसर्पः कथ्यते ।

(फ) उदाहरति, अन्वयतेति ।—अल—अतानखपल, पाण्डुसिक्तते—पाण्डुवर्णा सिक्तता—वास्तुका यत्र तथाभूते, हारे—प्रवेशनागं, पुरस्तात्—अपतः, पादाध-भाने इत्यर्थः, (पदाङ्गनापेक्षया) अभ्युन्नता, पद्मात्—पार्श्वदेशे इति भावः, जघनल—त्रोचिपुरोभामल, गौरवात्—भारवत्त्वात्, अवगाढा—अवनता, अतिनिम्ना इति यावत्, अभिनवा—अचिराद्विता इत्यर्थः, पदपङ्क्तिः,—अदन्वाखपवतिः, दृश्यते । अत्र अभिलषितान्वेषणं श्रेयम् । आर्यां जातिः ।

कृतस्यानुनयस्यादौ विधृतन्त्वपरियहः ॥३५८॥ (ब)

यथा तत्रैव,—“असं वो अंतैरविरहपञ्जस्रुएण राए-
सिषा उवकृष्टेण ?” केचित्तु “विधृतं स्यादरतिः” इति
वदन्ति । (भ)

उपायादर्शनं यत्तु तापनं नाम तद्भवेत् ॥३५९॥(म)

यथा रत्नावल्यां सागरिका,—

“दुःखहजयाणुरागो लज्जा गुरुई परवसो अप्या ।

प्रियसखि ! बिषमं प्रेमं मरणं मरणं चरति एकं ॥” (य)

(ब) विधृतमाह, कृतस्वेति ।—आदौ—अद्यतः, कृतस्य अनुनयस्य अपरियहः,
—अवधीरणं, विधृतम् ।

(भ) अस्मिति ।—[“असं वोऽन्तैःपुरविरहपञ्जस्रुएण राजसिषा उपकृष्टेण ?”
इति संस्कृतम्] । अन्तैःपुरस्य—अन्तैःपुरवर्तिनः मन्दिषालानस्य, विरहस्य पर्यन्तस्य,
—उत्कृष्टतः तेन, राजसिषा, वः,—युष्माकम्, उपकृष्टेण—अनुनीतेन, अस्मि—
व्यसं, अस्मानुगवी न कश्चन्य इत्यर्थः । अथ सख्या कृतस्य राजावल्यानानुनयस्य
प्रकृतस्य अपरियहः सूचितः । केचित्तु—दशरूपकारादयः, अरतिः,—असन्तोषः ।

(म) तापनमाह, उपायेति ।—यत्तु उपायस्य अदर्शनं, तत् तापनं नाम
भवेत् । दशरूपकारास्तु तापनस्यैव श्रमः इति व्यवहरन्ति । [तथाहि,—“तच्छ्रमः
श्रमः” इति ; तस्याः,—पूर्वं निरुक्ताया अरतेः, श्रमः श्रम उच्यते इति च तदर्थः] ।

(य) उदाहरति, दुःखं इति ।—[“दुःखं भजनागुरागो लज्जा गुरुई परवसो
आप्या । प्रियसखि ! बिषमं प्रेमं मरणं मरणं केवलमेकम् ॥” इति संस्कृतम्] ।
अरतिशब्दः केवलार्थो द्वेषीयः । दुःखं—दुष्प्रापे जने, अनुरागः, लज्जा, गुरुई—
महती, आप्या परवसः,—पराधीनः । हे प्रियसखि ! प्रेमं बिषमम्—उत्कटं, तस्मात्
केवलं मरणम् एकं मरणम्—आश्रयः । अत्र इष्टलाभे उपायाभावेन क्लेशः । आख्यां
कन्दः । दशरूपकारमते तु उदाहरणं यथा रत्नावल्याम्,—राजा । वयस्य !
अथवा लिखितोऽस्मिति यत् सत्यम्, आत्मन्येव बहुमानः ; तत् कथं न पश्यामि ?
इति प्रश्नो—सागरिका [आत्मगतम्] द्विषथ ! समस्यस समस्यस । मन्धोरही किं द्वे
एतच्च भूमिं च गतो ।” इति लिखितदरुपप्रमाणम् । [“इदय ! समानुचिति
कृणामुचिति, मनोरथोऽपि ते प्रतापवीं भूमिं न ततः” इति संस्कृतम्] ।

परिहासवचो नर्म ॥३६०॥ (र)

यथा रत्नावल्याम् ;—“ससङ्गता । सहि ! जस्य किदे तुमं
आश्रदा सो अशं दे पुरदो चिद्धदि । सागरिबा । [साभस्यम्] कस्य
किदे अहं आश्रदा ? सुसङ्गता । [विद्वत्] अइ अस्ससंकिदे ! णं
चित्तफलअस्स” । (ल)

द्युतिस्तु परिहासजा ।

नर्मद्युतिः ॥३६१॥ (व)

यथा तत्रैव,—“सुसङ्गता । सहि ! अदक्खिणा दाणिंसि तुमं
जा एवं भट्टिणा हत्थाबलम्बिदावि कोवं ण मुच्चसि । सागरिबा ।
[समुभङ्गनीपदिद्वय] सुसङ्गटे ! दाणिं वि कौलिदं ण विर-
मसि ?” (श) केचित्तु—“दोषस्याच्छादनं हास्यं नर्मद्युतिः” इति
वदन्ति । (घ)

प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरम् ॥३६२॥ (स)

(र) नर्माह, परिहासति ।—परिहासवचः,—परिहासवाक्यं, नर्म । नाव्य-
शास्त्रकारा अप्याहुः,—“क्रीडाऽर्थे विहितं यत्र हास्यं नर्मोति तत् द्युतम्” इति ।

(ल) सङ्गीति ।—[“सखि ! यस्य कृते त्वमागता, सोऽयं ते पुरतः
तिष्ठति ! । कस्य कृते अहमागता ? अयि ! अथ्यशङ्किते !
अनु चित्तफलकस्य” इति संस्कृतम्] ।

(व) नर्मद्युतिमाह, द्युतिरिति ।—परिहासजा—परिहासेन जाता, द्युतिः,—
श्रीभा, नर्मद्युतिः ।

(श) सङ्गीति ।—[“सखि ! अदक्खिणा इदानीमसि त्वं, या एवं भर्ता इत्याव-
लम्बिताऽपि कोपं न मुच्चसि । सुसङ्गते ! इदानीमपि क्रीडितं न विरमसि ?”
इति संस्कृतम्] ।

(घ) केचित्त्विति ।—तथा हि भरतः,—“दोषमच्छादनाद्यन्तु नर्मद्युतिरिति
कृतम्” इति । “नर्मद्युतिः कोपगुप्तिः” इति भाव्यन्दुप्रकाशकारव ।

(स) प्रगमनमाह, प्रगमनमिति ।—उत्तरोत्तरम्—उत्तरम्—उत्कृष्टतरम्,
उत्तरं ब्रह्म त्वम् आकृतं प्रगमनं ह्यात् ।

यथा विक्रमोर्व्व्याम्,—“उन्मो । जघदु जघदु महाराधो ।
धावा । मया नाम जितं यस्य त्वया जय उदीर्यते” इत्यादि । (ङ)

विरोधो व्यसनप्राप्तिः ॥३६३॥ (क)

यथा चण्डकौशिके,—“राजा । नूनमसमीक्ष्यकारिषा मया
अस्येनेव स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्भ्यां समाक्रान्तः ।” (ख)

कृतस्थानुमयः पुनः ।

स्यात् पर्युपासनम् ॥३६४॥ (ग)

यथा रत्नावल्याम्,—“विदूषकः । भो ! मा क्रुप्य, एसा हि
कदलीघरंतरं गदा” इत्यादि । (घ)

(ङ) जघदु इति ।—[“जयति जयति महाराजः” इति संकृतम्] । मयेति ।
—यस्य (मन) त्वया जयः उदीर्यते—उदीर्यते, (तेन) मया, जितं नाम—जितमेव ।
नामशब्दोऽत्र अवधारणार्थः ।

(क) विरोधमाह, विरोध इति ।—व्यसनस्य—विपदः, प्राप्तिः विरोधः । दश-
रूपककारस्तु विरोधमेव निरोधमाह ; तथाहि,—“अथ निरोधः । हितरोधः” इति ।
यथा रत्नावल्याम् ;—“राजा । धिस्सुखं ! प्राप्ता कथमपि देवात्, कण्ठमनीतेषु सा
प्रकटरागा । रत्नावलीव कान्ता मन हस्ताद् भंगिता भवता ॥” इत्यनेन वक्षराजस्य
खानरिकासनामकपण्डितस्य वाचवदत्ताप्रवेशसूचकेन विदूषकवचसा निरोधात्
निरोधनम्” इति ।

(ख) उदाहरति, यथेति ।—असमीक्ष्यकारिषा—अविवेचकेन, मया अस्येनेव
—दृष्टिहीनेनेव, स्फुरन्—विराजन्, शिखाकलापः,—अर्चिःसमूहः, सस्य तथाभूतः,
ज्वलनः,—अग्निः, पद्भ्यां, समाक्रान्तः,—दक्षितः । अत्रापि कल्पस्य कौशिकस्य कोपात्
राज्ञः व्यसनप्राप्तिः ।

(ग) पर्युपासनमाह, कृतस्येति ।—कृतस्य—जातस्यापराधस्य, पुनः अनुमयः,
—विनयीत्याऽनुसन्धानं, प्रशमनमिति यावत्, पर्युपासनं स्यात् । नास्यप्राप्तेऽप्युक्तम् ;
—“क्रुद्धकानुमयो यस्तु भवेत् तत् पर्युपासनम्” इति ।

(घ) भो ! मा क्रुप्येति ।—[“भो ! मा क्रुप्य, एसा हि कदलीघरान्तरं
गदा” इति संकृतम्] ।

पुष्यं विशेषवचनं मतम् ॥३६५॥ (ङ)

यथा तत्रैव,—“[राजा इले गृहीला स्वर्गं नाटयति] । विदूषकः ।
भो बभ्रस्स ! एसा अपुब्बा सिरी तुए समासादिदा । (च)
राजा । वयस्स ! सत्यम् ;—

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्रवत्येष स्वेदच्छुभ्रान्मृतद्रवः ॥” (छ)

प्रत्यक्षनिष्ठुरं वज्रं ॥३६६॥ (ज)

यथा तत्रैव,—“राजा । कथमिहस्थोऽहं त्वया ज्ञातः ?
सुसङ्गता । ण केवलं देवो, चित्तफलएण सह सब्बोबि बुत्ततो
मए विस्सादो, ता देवीए गटुअ णिवेदइस्सं ।” (झ)

उपन्यासः प्रसादनम् ॥३६७॥ (ञ)

यथा तत्रैव,—“सुसङ्गता । पसस्सा मे भट्टा, अलं संकाए ।

(ङ) पुष्यमाह, पुष्यमिति ।—विशेषस्य—प्रसवस्य, वचनम्—अनुरागजनकं
प्राक्त्यनित्यर्थः, पुष्यं मतम् ।

(च) भो बभ्रस्तेति ।—[“भो वयस्य ! एसा अपूर्वा श्रीस्त्वया समासादिता”
इति संस्कृतम्] ।

(छ) श्रीरिति ।—एषा—श्री, श्रीः,—लक्ष्मीस्वरूपा, अस्याः पाणिरपि—
इत्तोऽपि, पारिजातस्य—द्वैवतस्यविशेषस्य, पल्लवः, अन्यथा कुतः,—कथम्, स्वेद-
च्छुभ्रान्—घर्मव्याजः, एषः अमृतद्रवः स्रवति—निःसरति । एतत्सर्वमनुरामहेतुकत्वात्
विशेषवचनम् । अनिकेनाप्युक्तम्—“इत्यनेन नायकयोः सासादन्योऽन्यदर्शनादिना
सविशेषानुरागोद्घाटनात् पुष्यम्” इति । पथ्यावक्रं वचनम् ।

(ज) वज्रमाह, प्रत्यक्षेति ।—प्रत्यक्षं—साक्षात्, निष्ठुरं—परस्परवचनं, वज्रवत्
सुःखदत्त्वाद् वचनम् । नाय्यशास्त्रेऽप्युक्तं,—“विरुच्चवचनप्रायं वज्रमित्यभिधीयते” इति ।

(झ) च केवलमिति ।—[“न केवलं देवः, चित्तफलकेन सह सर्वोऽपि
हृणामी मया विज्ञातः, तद् देव्ये गत्वा निवेदयिष्यामि” इति संस्कृतम्] ।

(ञ) उपन्यासमाह, उपन्यास इति ।—प्रसादनं—प्रसङ्गतासम्पादनम्,
उपन्यासः ।

एदिणा भट्टिणो पसादेण मए कील्लिदं एब्ब, ता किं कस्सा-
हरणेण ? अदो वि मे गुरुओ पसादो एसो, जं तुए अहं एत्थ
आलिह्दिदत्ति कुबिदा मे पिअसही साअरिआ, एसा ज्जेब
पसादोअदु ।” (ट)

केचित्त,—उपपत्तिकतो योऽर्थ उपन्यासः स कीर्तितः ।”
इति वदन्ति, उदाहरन्ति च तत्रैव,—“अदिमुहरा क्खु एसा
गम्भदासी” इति । (ठ)

चातुर्वर्ण्योपगमनं वर्णसंहार इष्यते ॥३६८॥(ड)

यथा वीरचरिते तृतीयेऽङ्के,—

“परिषदियमृषीणामेष वीरो युधाजित्

सह नृपतिरमात्यैर्लोमपादश्च वृद्धः ।

अयमविरतयज्ञो ब्रह्मवादी पुराणः

प्रभुरपि जनकानामङ्ग ! भी ! याचकास्ते ॥” (ड)

(ट) पसखो इति ।—[“प्रसन्नो मे भर्ता, अलं शक्या । एतेन भर्तुः प्रसादेन
मया क्रीडितमेव, तत् किं कर्षाभरणेन ? अतोऽपि मे गुरुकः प्रसाद एषः, यत्
त्वया अहम् अत्र आलिखिता इति कुपिता मे प्रियसखी सागरिका, एषैव प्रसाद्यताम्”
इति संस्कृतम्] ।

(ड) भरतादीनां मतमाह, केचित्तिति ।—केचित्—नाय्यशास्त्रानुयायिनः,
प्राहुः इति शेषः । उपपत्तिः,—युक्तिः, हेतुरित्यर्थः, तथा कृतः यः अर्थः,—मनु. स
उपन्यासः कीर्तितः इति । उदाहरन्ति पुनश्च एव ; तत्रैव—रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के,
[विदूषकः] । अदोति ।—[“अदिमुहरा खल्लु एसा गम्भदासी” इति संस्कृतम्] ।
एसा—सुसङ्गता, अदिमुहरा—अत्यन्तं वाचावा, गम्भदासी—गर्भेश—जन्मना,
दासीत्यर्थः ।

(ड) वर्णसंहारमाह, चातुर्वर्ण्येति ।—चतुर्णां वर्णानां—ब्राह्मणवृक्षत्रियवैश्य-
शूद्राणां समाहारः, अतारो वर्णाः वा चातुर्वर्ण्यं, तस्य उपगमनं—मेलनं, वर्णसंहारः
इष्यते ।

(ड) उदाहरति, परिषदिति ।—अङ्कित्वामन्वये । भी अह ! भी जाम-

इत्यत्र ऋषिचत्वादीनां वर्षानां मेलनम् । अभिनवगुप्त-
पादास्तु,—“वर्षशब्देन पात्राण्युपलक्ष्यन्ते” “संहारो मेलनम्”
इति व्याचक्षते ; उदाहरन्ति च रत्नावल्यां द्वितीयेऽङ्के,—“एषो
एव्व मे अन्नं गरुषरो पसादो” इत्यादेरारभ्य “वं इत्येगेह्विष्य
पसादेहि वं । (ण) राणा । कासो कासो ?” इत्यादि ।

अथ गर्भाङ्गाणि,—

अभूताहरणं मार्गी रूपोदाहरणं क्रमः ।

सङ्ग्रहश्चानुमानश्च प्रार्थना चिन्तिरेव च ॥

वोटकाधिवलोद्देगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा ।

तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम् ॥३६६॥ (त)

यथा वेषीसंहारे अश्रत्यामाऽङ्के,—

“अश्रत्यामा इत इति पृथा-सूनुना स्पष्टमुक्त्वा

स्वैरं श्रेषे गज इति पुनर्व्याहृतं सत्यवाचा ॥” (य)

दम्य !—इयम् ऋषीषाम् [ऋषिनि—वेदं पश्यन्ति इति ऋषयः तेषां, गत्वर्थघातृणां
ज्ञानार्थकत्वस्वीकारात् घातृनामनेकार्थकत्वसिद्धेर्वा ऋषतेदंश्रणार्थे इतिः यास्त्वमतामुः
इवा श्रेषा ; प्रत्यक्षोदाहरणमेव अत्र दर्शनं, न चाश्रयज्ञानमिति] परिवत्—सभा,
समुह इति वाचत्, एष वीरो युषानित्—कैकेवीर्याता, अमाल्येः सह कृपतिः,—दश-
रथः, इहो लोमपादक, अयम् अविरतयज्ञः,—सततयज्ञानुष्ठायो, पुराचः,—अविरः,
जज्ञवादी—वेदनिरतः, जनशानां—विदेहवंशीयानां, प्रष्टुः,—शौरध्वजः इति भावः,
अपि ते—तव, ग्राहकाश्च, एते सर्वे समवेता इति शेषः । अथ भाषिणी इत्यः ।

(अ) एषो एव्व इति ।—[“एव एव मे अयं गुह्यतरः प्रसादः” इति, “ननु
इहोऽप्यत्र महादव एनाम्” इति च संकृतम्] । अत्र राजविद्रव्यवसानरिवासुसङ्गता-
वधायां पात्राणां मेलनम् । [“इहोऽप्यत्र” इति समसात्वात् ख्यप्] ।

(त) नमंसव्यङ्ग्यानि चाह, अवेति ।—अभूताहरणमिति ।—अभूताहरणा-
दीनि त्रयोदश नमंसव्यङ्ग्यानीत्यर्थः । तत्र—तेषु नर्थे, व्याजाश्रयं—कपटाश्रयं,
वाक्यम् अमृतस्य—अमृतस्य, आहरणमित्यनुदाहरणं मतं—अवितम् ।

(ब) उदाहरति, अवेति ।—अश्रत्यामेति ।—अश्रत्यामा इतः,—विनाशितः,

तत्त्वार्थकथनं मार्गः ॥३७०॥ (द)

यथा चण्डकौशिके,—“राजा । भगवन् !—

गृह्यतामर्जितमिदं भार्यातनयविक्रयात् ।

श्रेयस्यार्थं करिष्यामि चाण्डालेऽप्यात्मविक्रयम् ॥” (ध)

रूपं वाक्यं वितर्कवत् ॥३७१॥ (न)

यथा रत्नावल्यां,—“राजा,—

मनः प्रकृत्यैव चलं दुर्लभ्यञ्च तथाऽपि मे ।

कामेनैतत् कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः ? ॥” (प)

उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते ॥३७२॥ (फ)

इति पृथा—कुनो, तस्याः सूनुः,—सुतः तेन, युधिष्ठिरकेत्यर्थः, सत्यवाचा—सत्य-
वादिना सता, स्वष्टं—सुख्यक्तम्, उक्ता, श्रेयः—वाक्वावसाने, पुनः खेरं—मन्दं, यथा
स्यात् तथा, [“पुनः” इत्यत्र “विषय” इति पाठान्तरम्] नञ इति व्याहृतम्—उक्तम् ।
अत्र युधिष्ठिरस्य द्रोणाचार्ये श्रावयितुम् “बन्धव्याना इतः” इत्युक्तेः, “नञः” इति तु
वाक्वावसाने तत्रापि नीचैरिति स्फुटं चैतवपूर्णमिदं वचनम् ।

(द) मार्गमाह, तत्त्विति ।—तत्त्वार्थस्य कथनं मार्गः ।

(ध) उदाहरति,—गृह्यतामिति ।—विश्वामित्रं प्रति राज्ञः हरिश्चन्द्रस्वेव-
मुक्तिः । भार्यां च तनयञ्च तयोः विक्रयात्—मूल्यपक्षपूर्वकार्पाणात्, अर्जितं—
अभ्यन्, इदं धनं गृह्यतां, श्रेयस्य—अपशिष्टस्य, देयस्य इत्यर्थः, अर्थे—निमित्तं,
चाण्डालेऽपि आत्मविक्रयं—दास्यमित्यर्थः, करिष्यामि । अत्र राज्ञः तत्त्वायंभावश्चम् ।

(न) रूपमाह, रूपमिति ।—वितर्कवत् वाक्यं रूपम् । नाञ्चशास्त्रेऽप्युक्तं,—
“विश्रायंसनवाधो यत्तद्रूपमिति कौचितम्” इति ।

(प) उदाहरति, मन इति ।—मनः,—चित्तं,—प्रकृत्यैव—स्वभावेनैव, चलं—
चञ्चलं, दुर्लभ्यञ्च—अवयितुं—अरथीकरुम्, अशक्यञ्च, तथाऽपि कामेन मे—मन,
एतन्—मनः, समं—पुनपत्, सर्वैः शिलीमुखैः,—अरैः, कथं विद्धम् ? अत्र राज्ञः
समित्तकं वचनम् ।

(फ) उदाहरणमाह, उदाहरणमिति ।—उत्कर्षयुक्तं वचनं—वाक्यम्,
उदाहरणम् उच्यते—कथ्यते । आत्मवदीपकता तु,—“परलोकेनजनकं स्यात्विद्वान्-

यथा अश्वत्थामाऽङ्के,—

“यो यः शस्त्रं विभर्ति स्मभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां,

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी, चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः,

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥” (ब)

भावतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात् ॥३७३॥ (भ)

यथा शाकुन्तले—“राजा।—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण
चक्षुषा प्रियामवलोकयामि । तथाहि,—

कीर्तनम् । उदाहरणमित्युक्तं परिवर्तने स्वयाऽर्थत्वम् ॥” इति लक्षयित्वा यथा
कंसवधे,—“कंसः । अहो ! कोऽयं नन्दगोपस्य दासः ? स्वयमहं प्रतिजाने तनयं
दृष्टवानिव धत्स्यामि । [सकोपम्] इत् ! को नाम मत्प्रतीपमाचरन् सुखं श्रयिता,
यदि साक्षात् स्वपुरापतितः स्यात्” इत्युदाहरणम् ।

(ब) उदाहरति, यो य इति ।—पितरि द्रोणे चत्यायतः पाण्डवसुतेन घृष्ट-
सुखेन निहतं क्रुद्धस्य अश्वत्थाम उक्तिरियम् । पाण्डवीनां चमूनां—सेनानां मध्ये, यः
यः स्मभुजगुरुमदात्—निजबाहुबलव्यातिदुर्पादित्यर्थः, [“स्मभुजगुरुबलः” इति पाठे
—चात्तबाहुमादसहाय इत्यर्थः] शस्त्रं विभर्ति—चरति, पाञ्चालगोत्रे—द्रुपदवंशे, यः
यः शिशुः, अधिकवयाः—प्रवयाः, वा गर्भशय्यां—जरायुं गतः, नाटजठरस्त्रित
इत्यर्थः, यः यः तस्य कर्मचः,—मत्पितृनिधनरूपस्येति भावः, साक्षी—साक्षात् द्रष्टा,
हृष्टाऽपि प्रतीकारार्थे यत्राभावेन उदासीन इव स्थित इत्यर्थः, तस्य यश्च यश्च मयि
रणे—सङ्ग्रामव्यापारे, चरति—भ्रमति सति, प्रतीपः,—प्रतिकूलो भविष्यतीत्यर्थः,
अहं—द्रोणपुत्रः, अश्वत्थामेति यावत्, कोपेन—पितृनिधनजनितेन इति भावः, चक्षुः,
—चक्षुर्व्याकृतं व्यविशेषकशब्दः सन्, स्वयं—साक्षात्, (न तु चक्षुसहायः) जगताम्
चन्तकस्य—वमस्य अपि, उदसकोकोच्छेदनसमयेऽप्येत्यर्थः, इह—रणभूमौ, (न तु
चक्षुष) तस्य तस्य चन्तकः,—विनाशकः, भविष्यामीति श्रेयः । सम्भरा इत्यम् ।

(भ) क्रममाह, भावेति ।—भावस्य—निर्विकारचित्तस्य, प्रथमविक्रान्तिरूपस्य,
(“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रान्तिः” इति पूर्वोक्तलक्षणात्) तत्त्वोप-
लब्धिः,—याचाक्षांशुभवः, क्रमः स्यात् ।

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

पुलकाञ्चितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥” (म)

सङ्गृहः पुनः ।

सामदानार्थसम्पन्नः ॥३७४॥ (य)

यथा रत्नावल्यां—“राजा । साधु वयस्य ! इदं ते पारितोषि-
कम् [इति षट्कं ददाति]” (र) ।

लिङ्गादूहोऽनुमानता ॥ ३७५॥ (ल)

यथा जानकीराघवे नाटके—“रानः,—

लीलागतैरपि तरङ्गयतो धरित्रीम्

भालोकनैर्नमयतो जगतां शिरांसि ।

(म) उदाहरति, उन्नमितैकभ्रूलतमिति ।—उन्नमिता—उरिचिता, एका
भ्रूलता यत्र तादृशं, पदानि—सुतिङ्गुलरुपाणि, व्यवसितानि वा, रचयन्त्याः अस्याः,—
शकुन्तलायाः, चाननं—सुखं, पुलकाञ्चितेन—पुलको रोमाञ्चो नाम सात्त्विकभावः,
स जानीऽस्य तादृशेन, कपोलेन, (यद्विक्लभ्रूलतोन्नमनं तद्विक्लकपोलस्यैव पुलका-
ञ्चितत्वमिति एकवचनस्वरसः) मयि [पुष्यवत्सु सुभगव्यन्तत्वं ध्वनयितुं, स्वस्वाधि-
करयन्] अनुरागं—रतेः षट्शब्दां, [निरूपितश्च सुधाकरे—“चतुरपञ्चकालिका-
प्रसूनफलभोगभागधं क्रमशः । प्रेमा मानः प्रथमः सेहो रानोऽनुराग इत्युक्तेः” ॥ इति]
कथयति—प्रकटयति, इव । अत्र शकुन्तलायाः प्रथमविकृतिरनुभवः । अत्र यद्यपि
भावस्य अल्पसंख्यविचारत्वात् ह्यवत्वप्रतीतिः, तथापि अत्र भावस्य एव विशेषतया
स्मृतिः इति नानुपपत्तिः । शकुन्तलस्त्रेदं पद्यम् । चार्यां जातिः ।

(य) सङ्गृहमाह, सङ्गृह इति ।—साम्ना प्रियवाक्त्रेण, दानेन च अर्थस्य
सम्पत्तिः, समाधानमित्यर्थः, सङ्गृहः ।

(र) उदाहरति, साञ्चिति ।—षट्कम् । अत्र प्रियवचनदानाभ्यां दूतपरितीव-
हारा सामरिक्तासङ्कटमारुपस्य अर्थस्य समाधानम् ।

(ल) अनुमानमाह, लिङ्गादिति ।—लिङ्गात्—पञ्चसत्त्व सपञ्चसत्त्व-विषय-
व्यावृत्तत्वविशिष्टात् साधनज्ञानात्, ऊहः,—साध्यज्ञानं, व्यापकताऽनुभव इत्यर्थः, अनु-
मानता—अनुमानमित्यर्थः, [स्वाधे तावत्यर्थः] । नाञ्चमास्त्रेऽप्युक्तम् ;—“रुपाणुरुप-
वसनमनुमानमिति श्रुतम्” इति ।

तस्मान्नुमापयति काञ्चनकान्तिगौर-

कायस्य सूर्यतनयत्वमधृष्यताञ्च ॥” (ब)

रतिहर्षीत्सवानान्तु प्रार्थनं प्रार्थना भवेत्॥३७६॥(श)

यथा रत्नावल्याम् ;—“प्रिये सागरिके !—

श्रीतांशुर्मुखमुत्पले तव हृशौ, पद्मानुकारौ करौ,

रश्मास्तन्निभं तथोरुयुगलं, बाहू मृणालोपमौ ।

इत्याह्लादकराखिलाङ्गि ! रभसाक्षिःशङ्कमालिङ्ग्य माम्

अङ्गानि त्वमनङ्गतापविधुराख्येद्येहि निर्वापय ॥” (घ)

इदञ्च प्रार्थनाख्यमङ्गम् । यन्मते निर्घृष्टे इह भूतावसर-

(ब) उदाहरति, लीलामतेरिति ।—लीलामतेः,—सविद्यासगमनेः, चरित्रो—
धृष्टिर्षो, तरङ्गयतः,—कल्पयतः, आलीकनेः,—दृष्टिभिः, जगतां त्रिराशि नमयतः,
—नतानि कुर्वतः, काञ्चनस्य—स्वर्णस्य, या कान्तिः तदत् गौरः कायो यस्य ताह-
शस्य, तस्य—सस्यस्य, सूर्यतनयत्वं—सूर्यवंशीयत्वम्, अधृष्यतां—दुरासदत्वं च,
अनुमापयति—अनुमानविषयीकरोति । [लीलामतमाखीकनयेति कर्णपदमध्या-
ह्यर्थम्] । अत्र लीलामतनादिप्रयुक्तधरित्रीकल्पनादिदृष्ट्यात् साधनात् साध्यस्य सूर्य-
तनयत्वस्य अधृष्यत्वस्य च अनुमानम् । वसन्ततिलकं इत्यम् ।

(श) प्राथेनामाह, रतीति ।—रतेः,—अनुरागात्, इवांश्च सत्सवानां प्राथेनं—
यात्रा, प्रार्थना भवेत् ।

(घ) उदाहरति, यथेति । श्रीतांशुरिति ।—तव मुखं श्रीतांशुः,—अम्भः, हृशौ
—नेत्रे, उत्पले—नीलोत्पले इत्यर्थः, करौ—हस्तौ, पद्मानुकारौ—पद्मजोपनी, ऊरु-
युगलं रश्मास्तन्निभं—कदलीगर्भस्तम्भदण्डसदृशं, तथा बाहू—भुजौ, मृणालोपमौ ;
इत्यम् आह्लादकराखि—आनन्ददातृखि, अखिलाङ्गि—सर्वाङ्गि, अङ्गानि यस्यास्तत्-
सम्बुद्धौ, [श्रीतांशुद्विषमानत्वेनावयवानामनङ्गानस्यतापनिर्वापञ्चपटुत्वं सूचितम्] त्वं
रभसात्—वेनात्, इवांश्च, (“रभसो वेगइर्षयोः” इत्यमरः) निःशङ्कं यथा स्यात्
तथा, माम् आलिङ्ग्य अनङ्गतापविधुराखि—मदनसन्तापविकृतवानि, मन अङ्गानि
निर्वापय—श्रीतन्व, एहि एहि—आनन्द, आनन्द, [आलीक्येव रिचक्तिः] ।
आर्द्धविकीकृतं इत्यम् ।

त्वात् (स) प्रशस्तिनामाङ्गं नास्ति, तन्मतानुसारेणोक्तम् ; अन्यथा-
ऽङ्गानां पञ्चषष्टिसङ्ख्यात्वप्रसङ्गात् ।

रहस्यार्थस्य तूद्देशः क्षितिः स्यात् ॥३७७॥ (ह)

यथा अश्वत्थामाऽङ्गे,—

“एकस्यैव विपाकोऽयं दारुणो भुवि वर्तते ।

क्षेत्रग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥” (क)

बोटकं पुनः ।

संरम्भवाक् ॥ ३७८ ॥ (ख)

यथा चण्डकौशिके,—“बौशिकः । आः ! पुनः कथमद्यापि
न सम्भूताः (ग) स्वर्णदक्षिणाः ?”

अधिवलमभिसन्धिच्छूलेन यः ॥३७९॥ (घ)

(स) यन्मते इति ।—निर्वहणे—निर्वहणार्थे सन्धौ, भूतावसरत्वात्—प्राये-
नायो प्राप्तविषयत्वात्, अन्यथा—निर्वहणे प्रशस्तिसत्त्वे, पञ्चषष्टिसङ्ख्यात्वे को दीपः ?
इति चेत् सम्प्रदायविरोध इति । महर्षिप्रतिपादितः सम्प्रदायो यथा,—“चतुःषष्टि-
र्बुधैर्ज्ञेयान्येताम्ब्रह्मणि सन्धिषु” इति ।

(ह) क्षितिमाह, रहस्येति ।—रहस्यस्य—गुप्तस्य अर्थस्य, उद्देशः,—प्रकटनं,
क्षितिः स्यात् ।

(क) उदाहरति, यथेति ।—एकस्यैवेति ।—भुवि—पृथिव्याम्, एकस्य—
द्रौपदीक्षेत्रग्रहस्य इत्यर्थः, एव अर्थं दारुणो विपाकः,—दुष्परिणामः, वर्तते, अस्मिन्
द्वितीये क्षेत्रग्रहे—द्रौपदीक्षेत्रग्रहार्थे, नूनं—अल्पे, प्रजाः निःशेषिताः, भविष्यन्तीति शेषः ।
क्षेत्रानाकृत्य द्वाचं निहतवान् घृष्टयुक्त इति पुराणम् ।

(ख) बोटकमाह, बोटकमिति ।—संख्या—संज्ञोपा, वाक् पुनः बोटकम् ।

(ग) उदाहरति, यथेति ।—सम्भूताः,—सम्प्राप्ताः इत्यर्थः । [भूषातीर्णं
प्राप्त्यर्थंत्वमत्र बोध्यम्] ।

(घ) अधिवलमाह, अधिवलमिति ।—च्छूलेन—क्षपटेन, अभिसन्धिः,—अस्मिन्
प्रायानुसरणम्, अधिवलम् । अन्ये लाङ्गः,—“बरेटजनसन्धानं तुषा अधिवलं विदुः ।
बोटकस्यान्यथाभावं वैदिसाधिवलं जगुः ॥” इति ।

यथा रत्नावल्यां—“काञ्चनमाला । भट्टिणि ! इत्थं सा चित्त-
सालिन्धा, ता इध ज्जेव्व चिट्ठ ; अहं पि वसंतणस्स सखं देमि”
इत्यादि । (ङ)

नृपादिजनिता भीतिरुद्देगः परिकीर्तितः ॥३८०॥(च)

यथा वेण्याम्—

“प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

स कर्णारिः, स च क्रूरो वृककर्मा वृकोदरः ॥” (छ)

शङ्का-भय-वासकृतः सम्भ्रमो विद्रवो मतः ॥३८१॥(ज)

“कालान्तककरालास्यं क्रोधोद्भूतं दशाननम् ।

विलोक्य वानरानीके सम्भ्रमः कोऽप्यजायत ॥” (झ)

(ङ) उदाहरति, यथेति ।—भट्टिणीति ।—[“भक्तिं ! इत्थं सा चित्तसालिका,
तत् इद्वैव तिष्ठ, अहमपि वसन्तकस्य संज्ञां ददामि” इति संस्कृतम्] । चित्तसालिका
—चालेख्यगृहं, संज्ञा—सङ्केतम् । आदिशब्देन “किं पश्यस्य क्वचिं न हन्ति” इत्यादि
श्लोकपद्येनस्य परिग्रहः । अत्र काञ्चनमाला-वासवदत्तावेवधारिण्योः सुसङ्गता-साग-
रिबन्धोः क्लृप्तौ काञ्चनमाला-वासवदत्ताभ्यां राजविद्रवकथोरभिप्रायज्ञानम् ।

(च) उद्देगमाह, नृपादौति ।—नृपादेः,—विपचनृपचौरादिना, जनिता—
उत्पादिता, भीतिः,—भयम्, उद्देगः परिकीर्तितः ।

(छ) उदाहरति, प्राप्तावेकिति ।—दुर्योधनं प्रति तदौघपुरुषस्य उत्क्रियम् । स
कर्णारिः,—कर्णशत्रुः, अर्जुनः इत्यर्थः, स च क्रूरः,—निष्ठुरः, वृककर्मां—वृकः,—
व्याघ्रविशेषः, तद्वत् कर्म यस्य तादृशः, दुःशासनोरःस्थानात् कथिरपानादिति भावः,
वृकोदरः,—भीमः, एकः,—अभिन्नः, रथः तमारूढौ इतस्ततः त्वां पृच्छन्तौ प्राप्ता—
प्रागतवन्तौ । अत्र दुर्योधनस्य भीमार्जुनाभ्यां जनिता भीतिः । पथ्यावक्रं इत्यम् ।

(ज) विद्रवमाह, शङ्केति ।—शङ्कया—अनिष्टाशंसया, भयेन—त्रासेन, भयाशु-
भ्रूलस्यापारेण, च सम्भ्रमः,—आवेगः, विद्रवः मतः,—कथितः ।

(झ) उदाहरति, कालान्तकेति ।—कालान्तकः,—प्रलयकालीनो यमः
श्लेषे ककरालानि—भीषणानि, वास्यानि—मुखानि यस्य तादृशं, क्रोधोद्भूतं—क्रोध-
पूर्वं, दशाननं—दशमुखं रावणं, विलोक्य—दृष्ट्वा, वानराणाम्—अनीके—सेनैः,
कोऽपि—अनिर्दिष्टनोव इत्यर्थः, सम्भ्रमः,—आवेगः, अजायत—अभूत् ।

अथ विमर्षाङ्गाणि ।—

अपवादोऽथ सम्फोटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः ।

शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ।

प्ररोचना विमर्षे स्यादादानं छादनं तथा ॥ (ज)

दोषप्रख्याऽपवादः स्यात् ॥ ३८२ ॥ (ठ)

यथा वेण्यां,—“युषिष्ठिरः । पाञ्चालक ! क्वचिदासादिता तस्य दुरात्मनः पदवी ? पाञ्चालकः । न केवलं पदवी, स एव दुरात्मा देवीकेशपाशस्पर्शपातकप्रधानहेतुरुपलब्धः ।” (ठ)

सम्फोटो रोषभाषणम् ॥ ३८३ ॥ (ड)

यथा तत्रैव,—“राजा । अरे रे मरुत्तनय ! वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निन्दितमप्यात्मकर्मं श्लाघसे ? (ठ) शृणु रे ।—

कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।

(ज) विमर्षाङ्गाणां, अथेति ।—अपवादादीनि त्रयोदश विमर्षाख्यस्य सन्धेः अङ्गानि ।

(ट) अपवादमाह, दीपेति ।—दोषस्य प्रख्या—कथनम्, अपवादः स्यात् ।

(ठ) उदाहरति, पाञ्चालकेति ।—आसादिता—प्रासा, दुरात्मनः,—दुष्ट-
स्वभावस्य, तस्य—दुर्योधनस्य । दीपेति ।—दीप्याः,—द्वौपद्याः, केशपाशस्य स्पर्शात्
अतः पातकं तस्य प्रधानहेतुः,—मुख्यकारणं, दुर्योधन इत्यर्थः, उपलब्धः,—प्राप्तः ।
अत्र दुर्योधनस्य दोषकथनम् ।

(ड) सम्फोटमाह, सम्फोट इति ।—रोषेण—क्रोधेन, भाषणं—कथनं, सम्फोटः ।
क्रोधव्याधायामुक्तं वचनं सम्फोटो विमर्षाङ्गमिति भावः ।

(ढ) उदाहरति, अथेति ।—मरुत्तनय !—वायुपुत्र ! सोम इत्यर्थः, वृद्धस्य
प्राशः,—धृतराष्ट्रस्य, पुरतः,—अगतः, निन्दितं—खोषगर्हितमपि, आत्मनः कर्म

तस्मिन् वैरातुषण्णे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्राः

बाह्वोर्वीर्यातिभारद्रविषगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥

भोनः । [सलोचन] आः पाप ! राजा । आः पाप ! इत्यादि । (ष)

व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसम्भवः ॥ ३८४ ॥ (त)

यथा तत्रैव "भोनः,—

निहताशेषकौरव्यः शीबो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसा नतः ॥" (थ)

द्रुवो गुरुव्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवा ॥ ३८५ ॥ (द)

(ष) उदाहरति, कृतेति ।—भीमार्जुनौ प्रति दुर्योधनवचनम् । भुवनपतेः,
—समस्तपृथिवीश्वरस्य, मम—दुर्योधनस्य, चाश्रया भूपतीनां—राज्ञां, प्रत्यक्षं द्युतेन
निर्मिता दासी—बिहारी, द्युतेन जितत्वात् दासीव अपमानयष्टेष्टाचरणयोग्यत्वात्
इति भावः ; अत एव तव (इति भोमं प्रति उक्तिः) पशोः,—पशुतुल्यस्य इत्यर्थः,
तव च (इति अर्जुनं प्रति उक्तिः) तस्य राज्ञः,—पृथिवीश्वरस्य, तयोः,—नकुल-
सहदेवयोर्वा, (वाक्योऽत्र चाक्षेपे चनादरे वा) ; भाव्यां—द्रौपदी, केशेषु कृष्टा—
मृष्टोता, दुःशासनेनेति श्रेषः, तस्मिन् वैरस्य—विडेवस्य, अनुबन्धे—कारणे, जाते
सतीति श्रेषः, धे नरेन्द्राः,—राजानः, हताः, युष्माभिरिति श्रेषः, तेः किम् अपकृतम् ?
वद । बाह्वोः,—भुजयोः, वीर्यातिभारः,—चतुर्वीर्ये, तद एव द्रविषं—धनं, तेन
गुरुः,—महान्, मदः,—गर्वः, यस्य तादृशं, माम् अनित्वैव दर्पः,—चङ्कारः, क्रियते
युष्माभिरिति श्रेषः । अत्र क्रोधेन भीमदुर्योधनयोर्भाषणम् । सन्धरा इतम् ।

(त) व्यवसायमाह, व्यवसाय इति ।—प्रतिज्ञायाः,—कार्यानिर्देशस्य, हतोः,—
स्वाधननिर्देशस्य, च सम्भवः,—सम्भवेन, व्यवसायः विज्ञेयः ।

(थ) उदाहरति, निहतेति ।—पृथं प्रतिश्लेष भोनस्य धृतराष्ट्रं प्रति प्रथम-
वचनम् । निहताः,—निनाशिताः, अश्रेषाः,—समस्ताः, कौरव्याः,—कुलवंशीयाः, येन
तादृशः, दुःशासनस्य अहृष्टना—रत्नेन, रत्नपात्रेनेत्यर्थः, शीबः,—मत्तः, तथा दुर्यो-
धनस्य क्रुर्भोः, क्रुद्धवदस्य, भङ्क्ता—भङ्गनकर्ता, असं भोनः शिरसा नतः,—
शिरसा प्रचनतीत्यर्थः । अत्र काश्यपेन कौरवदहनगादिसस्य शीबलहेतोश्च दुःशासन-
कृष्टिपानस्य सन्धेयनम् ।

(द) द्रुवमुदाह, द्रुव इति ।—शोकाद्विनादिना—शोकः,—पुषादिप्रियोनदुःख,

यथा तत्रैव,—“वृषिष्ठिरः । भगवन् ! कृष्णायज ! सुभद्रा-
भ्रातः !—

ज्ञातिप्रोतिर्मनसि न कृता, क्षत्रियाणां न धर्मो
रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्वार्जुनेन ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः

कोऽयं पत्न्या यदसि विमृशो मन्दभाग्ये मयि त्वम् ? ॥” (ध)

तर्जनोद्वेजने प्रोक्ता द्युतिः ॥३८६॥ (न)

यथा तत्रैव दुर्योधनं प्रति कुमारहृकोदरेणोक्तम्,—

“जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां

मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीत्रं रिपुं मन्यसे ।

दर्पांशो मधुकैटभद्विधि हरावप्युहतं चेष्टसे

त्रासान्मे नृपशो ! विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥” (प)

भावेनः,—मयादिजनितमनसः सन्धुनः, तदादिना, सन्धवा—सन्धता, गुरुणां—
पूज्याणां, व्यतिक्रान्तिः,—व्यतिक्रमः, समदरसङ्गमिति यावत्, द्रवः, क्षयते इति
शेषः ।

(ध) उदाहरति, ज्ञातीति ।—ज्ञातिभूतिः,—एकवंशजत्वनिबन्धनः प्रथमः
द्रव्यधेः, वृषिष्ठिरसख्येदेवयोरेकचन्द्रवंशप्रभवत्वात् ज्ञातित्वमिति भावः, मनसि न
कृता—न गचिता इत्यर्थः, क्षत्रियाणां धर्मः,—संपात्ते प्रथमिनि पक्षपातो नास्ति
द्रव्येवैव इति भावः, “न गचितः” इत्येतेष्वन्वयः ; अर्जुनेन, सममिति शेषः, अनुजस्य
—कृषस्य, रूढं—बहुं, प्रसिद्धमिति यावत्, सख्यं—मित्रता, यत् तदापि, न गचितं—
गुण्योक्तं, भवतेति सर्व्ववाध्याहार्यम् । भवतः,—तव, शिष्ययोः,—गदायुद्धेऽन्ते-
वासिनोः भौमदुर्योधनयोः, स्नेहबन्धः, कामं—सम्यक्, तुल्यः,—समानः, भवतु,
स्नेहसुखत्वे एकस्य साहाय्यकारणमनुचितमिति भावः । अयं कः पत्न्याः,—नयः, यत्
मन्दभाग्ये—भाग्यहीने, मयि त्वं विमृशः,—प्रतिकृषः, असि ?—भवसि ? अथ
वक्ष्येति प्रति समदरसूचकवचनात् गुरुव्यतिक्रमः । मन्दाक्रान्ता इत्यम् ।

(न) द्युतिमाह, तर्जनेति ।—तर्जनं—महानम्, उद्वेजनं—मयप्रदर्शनेन
उद्वेगजननञ्, द्युतिः, प्रोक्ता—वचिता ।

(प) उदाहरति, जनेति ।—इन्दोः,—चन्द्रस्य, विमले—निर्मले, निर्दोषे

शक्तिः पुनर्भवेत् ।

विरोधस्य प्रश्ननम् ॥३८७॥ (फ)

यथा तत्रैव,—

“कुर्वन्वाप्ता हतानां रणशिरसि जना भस्मसाद्देहभारान्

अश्रुन्मिश्रं कथञ्चिद्दत्तु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।

मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रक्रुद्धैः

अस्त्रं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संझियन्तां बलानि ॥” (ब)

इत्यर्थः, कुले जन्म अपदिश्रसि—कथयसि, अश्रुतं ख्यापयसौत्यर्थः ; ननु सहाया-
भावात् कथं धीक्यं ? इत्याशङ्गाह,—अद्यापि गदां धत्से—गदासहायस्यान्वसहाया-
पेक्षा नेति भावः, अथवा धावादिबधेन निर्बेदे गदात्याग एवोचितः, स च न
त्वया कृतः, इत्यतोऽद्यापि युद्धशङ्काऽस्तीति गम्यते इति भावः । मां दुःशासनस्य यत्
कोशम्—ईषदुष्णं, प्रत्ययकृतत्वात् तदाभीमेव निःसरदिति यावत्, शोचितं—रुधिरं,
तदेव मधु—सुरेति यावत्, तेन—तत्पानेनेत्यर्थः, क्षीबः,—मत्तः, सं, रिपुं—शत्रुं,
जन्तसे—गणयसि, यदा,—मत्ततयाऽवशावसे इत्यर्थः ; तथा दर्पान्धः सन्, मधुकेटभ-
द्विधि—मधुदेव-कैटभदेत्वध्वंसिनि, हरो—कृष्ये, अपि उद्धतं यथा स्यात् तथा,
चेष्टसे, तस्य बन्धने कृतोद्दयामत्वादिति भावः । हे वृषभो !—वृषु—नरेशु, पशुः—
पशुर्बभूव, त्यक्तमनुष्यधर्म्यां, तस्यस्वह्री तद्योक्तः, विपदपशो इत्यर्थः, नराधम इति यावत्,
मे—मम, वासात्—भयात्, समरं—सङ्ग्रामं, विहाय—त्यक्त्वा, पशुना, पशुं क्षीयसे
—लोभः सन् तिष्ठसि । अत्र तज्जंगरूपा द्युतिः । उद्वेगनरूपा यथा,—“भो खड्गेश्वर !
दीयताम्” इत्यादि । शार्दूलविकीकृतं वृत्तम् ।

(फ) शक्तिमाह, शक्तिरिति ।—विरोधस्य—विधेयस्य, प्रश्ननं पुनः शक्तिः
भवेत् ।

(ब) उदाहरति, कुर्वन्विति ।—आप्ताः,—पूज्याः, मान्वा वा, जनाः,—बन्धुजना
इति भावः, रणशिरसि—उद्धतकृपेण वसंमाने सङ्ग्रामे इत्यर्थः, हतानां देहभारान्—
शरीरचयान्, भस्मसात्—कार्शेयं वाङ्मसात्, कुर्वन्तु—दहन्तु इत्यर्थः, [“वाङ्मसात्”
इति पाठान्तरम् । कार्शेयं देये चर्षे सात्प्रत्ययः] तथा अभी बान्धवाः,—सपिच्छाः,
बान्धवेभ्यः,—सपिच्छेभ्यः, रणहतेभ्यः इति शेषः, अश्रुन्मिश्रं—नेत्रजलसंवलितं, जलं
कण्डूचतु ददतु, तथा हतनरगहने—हनेः,—मारिषेः, तरेः,—वीरपुरुषेः, गहने—

प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम् ॥३८८॥ (भ)

यथा सृच्छृङ्गटिकायां,—“वाखावचः । एषो क्व, सागल-
दत्तस्य सुदो अज्जबिस्सदत्तस्य णत्तिओ चालुदत्तो वावादितुं,
वज्जद्व्याणं णिज्जइ । एदेण किल गणिआ वसंतसेणा सुअस्सलोहेण
वावादिदत्ति । (म) चारुदत्तः । [सनिवेदं खगतम्]—

मखशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्
सदसि निविडचेत्व-ब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।
मम निधनदशायां वर्त्तमानस्य पापै-
स्तदसदृशमनुष्यैर्नुष्यते घोषणायाम् ॥” (य)

निविडे, अस्मिन् चेत्रे इति शेषः, गृध्रेः, कर्द्वेः,—पश्चिभिश्चैवेरिति यावत्, खच्छितान्-
ज्ञातिदेहान्—वाखवशरीराधि, मार्गानाम्—अन्विष्यतां, तानि अन्विष्यान्विष्य तेषा-
मन्त्यं संस्कारं यद्येष्टं विदधतु इति भावः, अयं भाखान्—सूर्यः, रिपुभिः,—अश्वभिः,
सह, अस्मिन्—अरमाचसं, प्रयातः,—प्रातः, [वर्त्तमाने त्तप्रत्ययः] अतो वखानि—
सेव्यानि, संक्रियन्तां—निबध्यन्ताम् । अत्र सह रिपुभिरित्युक्त्वा सद्योत्तरखद्वारः,
तथा शत्रूणां निधनेन विरोधमानिरिति ध्येयम् । खधरा इत्यम् ।

(भ) प्रसङ्गमाह, प्रसङ्ग इति ।—गुरु—अत्यर्थम्, अमर्षप्रयुक्ततद्योद्धतमिति
यावत्, कीर्तनं—दीवादिख्यापनं, प्रसङ्गः । अत एवोक्तं नाख्यशास्त्रकारैः,—प्रसङ्ग-
शेष विज्ञेयो वाक्येरामर्षयोजितेः” इति ।

(म) यथेति ।—[“एष खलु सागरदत्तस्य सुत आर्यविश्वदत्तस्य मता चारुदत्तो
व्यापादवितुं बध्यन्तानं गीवते । एतेन खिल मखिखा वसन्तसेना सुवर्णलोभेन
व्यापादिता” इति संस्कृतम्] मता—पौत्रः । स्पष्टमन्वत् ।

(य) उदाहरति, मखेति ।—मखानां—अज्ञानां, (सततन्मुखः कतुः”
इत्यमरः) शत्रूः,—अतश्चोऽगुह्यानेरित्यर्थः, परिपूतं—विशुद्धं, यत् गोत्रं—मदीयं
कुलं, पुरस्तात्—पूर्व, सदसि—समाधां, निविडचेत्वब्रह्मघोषैः,—निविडानि—खोषैः
आखीर्षानि, खानि चेत्यानि—पूजासाधनखानानि (“चेत्वमाधतनं तुल्ये” इत्यमरः)
तेषु ये ब्रह्मघोषाः,—वेद्वादः, वेदपाठकाः वा तैः, उद्भासितं—समुज्ज्वलीकृतम्
खल्वर्थः, आखीर्षिति शेषः, (इदानीं) निधनदशायां—सत्युदशायां, वर्त्तमानस्य
—बध्यन्तानं प्रति गीयमानस्य, इवा खखदितस्येति यावत्, मम तत्—गोत्रं,

इत्यनेन चाकृदन्तबधाभ्युदयानुक्लृप्तप्रसङ्गाद् गुह्यकीर्तन-
मिति प्रसङ्गः ।

मनश्चेष्टासमुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः ॥३८६॥ (र)

मनःसमुत्पन्नो यथा मालतीमाधवे,—

“दहति हृदयं गाढोद्देगं, द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं, न मुञ्चति चेतनाम् ।

ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः, करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदौ, न छान्ति जीवितम् ॥” (ल)

एवं चेष्टासमुत्पन्नोऽपि ।

द्वेषितार्थप्रतीघातः प्रतिषेध इतीष्यते ॥३९०॥ (व)

यथा मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति,—“प्रयवः । सखे !

कथमिह त्वमेकाकी वर्त्तसे ? क्व नु पुनः प्रियसखीजनानुगम्य-

पापेः,—गीचेः, असदृशमनुष्यैः,—स्वर्गमात्रस्वाप्यनर्हेरिति भावत, घोषकाशाम्—
अपवाहवाद्यध्वनौ, बुध्यते—विख्याप्यते, किमतःपरमाद्येपकारम् ? इति भावः ।
भाषितो वृत्तम् ।

(र) खेदमाह, मन इति ।—मनसा, चेतया वा, समुत्पन्नः,—जातः, श्रमः
खेदः इति श्रुतः ।

(ल) उदाहरति, दहतीति ।—मम हृदयं गाढोद्देगं—मुहपीडनम्, अत एक
दहति—अयं दहति भवति, न तु द्विधा भिद्यते—द्विच्छब्दं नैव भवतीत्यर्थः; विकलः,
—अवसन्नः, कायः,—शरीरमिति यावत्, मोहं—मूर्च्छां, वहति, चेतनां न मुञ्चति—न
त्वमिति; चन्तर्दाहः,—अन्तरे वर्त्तमानः शोकाग्निरित्यर्थः; तनू—शरीरं, ज्वलयति—
उद्दीपयति, भस्मसात् न करोति; मर्मच्छेदौ विधिः प्रहरति, जीवितं न छान्ति—
न नाशयति । अत्र विरोधाभासाकारकारः । अन्तरपरितेऽपि श्लोकोऽयं शोताशोक-
अन्तचेतयो रामकीकौ इत्यने । उरिषो वृत्तम् ।

(व) प्रतिषेधमाह, द्वेषितार्थेति ।—द्वेषितार्थेति—अभीष्टविषयस्य, प्रतीघातः
प्रतिषेध इति इष्यते ।

माना प्रियतमा मे प्रभावती ? विदूषकः । असुरवद्वेषा आभा-
रिभ्र कर्हिं वि षीदा । (श) प्रयुजः । [दीर्घं निश्चल]—

हा पूर्णचन्द्रमुखि ! मत्तचकोरनेत्रे !

मामानताङ्गि ! परिहाय कुतो गताऽसि ? ।

गच्छ त्वमद्य ननु जीवित ! तूर्णमेव

दैवं कदर्थनपरं कृतकृत्यमस्तु ॥” (घ)

कार्यार्थयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ॥३६१॥(स)

यथा वेण्यां युधिष्ठिरः,—

“तीर्थे भीष्ममहोदधौ, कथमपि द्रोणानले निर्वृते,

कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते, शल्ये च याते दिवम् ।

भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशेषे जये

सर्वे जीवितसंशयं वयमसौ वाचा समारोपिताः ॥” (ङ)

(श) असुरवद्वेषा इति ।—[“असुरपतिना आकार्यं कुवापि नीता” इति संस्कृतम्] । आकार्यं—आह्वय, (“हृतिराकारवाहानम्” इत्यमरः) ।

(घ) हा इति ।—हा—इति छेदे, पूर्णचन्द्रमुखि !—पूर्णचन्द्र इव मुखं यस्मात्सत्सम्बुद्धौ तद्योक्ते ! मत्तचकोरनेत्रे !—मत्तौ चकोरौ, यदा,—मत्तचकोरस्य इव नेत्रे यस्मात्सत्सम्बुद्धौ ; आनताङ्गि !—आनतानि—पशोषरभरक्तान्ततयाऽवनतानि, अङ्गानि यस्मात्सत्सम्बुद्धौ, मां परिहाय—त्यक्त्वा, कुतः गताऽसि ?—गता त्वम् ? ननु जीवित ! त्वम् अद्य तूर्णं—शीघ्रम्, एव गच्छ, कदर्थनपरं—केशदानतत्परं, देवं—विधिः, कृतकृत्यं—कृतार्थम्, अस्तु—भवतु । अथ ईप्सितस्य प्रतीघातः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ।

(स) विरोधनमाह, कार्येति ।—कार्यस्य अन्वयः,—ध्वंसः, तस्य उपगमनं—प्राप्तिः, प्रापणम् इति यावत्, विरोधनमिति व्युत्पत्तम् ।

(ङ) उदाहरति, तीर्थं इति ।—भीष्म एव महोदधिः,—महासमुद्रः, [महा-
शंभु इति पाठान्तरम्] तस्मिन्, तीर्थे—गतपारं सति, परास्ते इति भावः, द्रोण एव
अमरः तस्मिन्, कथमपि—किनापि रूपेण, निर्वृते—निर्वाणतां नीते, (शल्यमस्त्र-
व्याजेन प्राप्ते, ननु जयादिना, अत एव “कथमपि” इत्युक्तम्) कर्णं एव आशीविष-
भोगी—चाम्पा—दंष्ट्रायां, विषं—हावाहलं, वन साहसः, भीमः,—दैवः, विष्यते

प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शनी ॥३६२॥ (क)

यथा वेष्णां,—“पाशावकः ।...पहस्य देवेन चक्रपाणिना”
इत्युपक्रम्य, “कृतं सन्देहेन,—

पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलसा राज्याभिषेकाय ते,
कृष्णाऽत्यन्तचिरोञ्जिते तु कवरोबन्धे करोतु क्षणम् ।

रामे शातकुठारभास्वरकरे क्षत्रद्रुमोच्छेदिनि,

क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ? ॥” (ख)

यस्य, सविषदन्तपन्नगः इति यावत्, (“भोगः सुखे ख्यादिभ्रतावदेष फलकाययोः”
इत्यमरः) तस्मिन् प्रशमिते—प्रकर्षेण शान्तिं नीते, इति इति भावः, शब्दे च दिवं—
स्वर्गं, याते, युद्धे निघनादिति भावः, इत्थं जये अत्यावशेवे—केवलं दुर्योधनवध-
नाभावादिष्टे इत्यर्थः, प्रियसाहसेन—पतिसाहसवता, भीमेन रभसात्—वेगात्, वाचा
—“अद्येव यदि दुर्योधनं न हन्मि तदाऽयं प्रवेत्स्यामि” इत्येवंप्रिय वाक्येनेति भावः,
शब्दे अमी वयं शोवितसंशयं—जीवनं स्थास्यति न वा एवं सन्देहं, मरणसम्भावनामिति
यावत्, समारोपिताः,—गमिताः । तत्रतिशयवचनेन चदर्शनं गतस्य दुर्योधनस्य दशने
युद्धाभावेन भीमस्यापि प्रवेशे अस्मानिरपि मत्तन्व्यमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ।

(क) प्ररोचनामाह, प्ररोचनेति ।—संहारस्य—उपसंहारस्य, अर्थः,—विषयः,
उपसंक्रियमाणप्रयोगेन इति यावत्, तं प्रदर्शयति या सा, उक्तिरिति शेषः, प्ररोचना
विज्ञेया ।

(ख) उदाहरति, पूर्यन्तामिति ।—[“हे राजन् !” इत्यध्याहार्यम्] ते—तव,
राज्याभिषेकाय रत्नकलसाः सलिलेन पूर्यन्ताम् ; कृष्णा—द्रौपदी, अत्यन्तचिरोञ्जिते—
अतिचिरपरित्यक्ते, कवरोबन्धे—केशवन्धने, क्षणम्—अधिशसनमाल्यपथनरूपमुत्सवं,
 (“अथ उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः” इत्यमरः) करोतु, शातेन—शापितेन, [“घोर”
इति पाठान्तरे—घोरैश्च—भीषणेन इत्यर्थः] कुठारेण—परशुना, भास्वरः,—देदीप्य-
मानः, [“भासुर” इति पाठे—समुज्ज्वलः] करो यस्य तादृशे, अस्त्राः,—अनिघाः, एव
द्रुमाः,—वृक्षाः, तेषां क्षेदिनि रामे—भार्गवे, तथा क्रोधान्धे—अतिक्रुद्धे, वृकोदरे—
भीमे, च आजौ—युद्धे, (“समित्वाजिसमित्दुषुषः” इत्यमरः) परिपतति—प्रवृत्ते इति
इत्यर्थः, संशयः,—सन्देहः, जये इति शेषः, कुतः ?—न कुतोऽपीत्यर्थः । अत्र महा-
वाक्यस्य उपसंहारदर्शनम् । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ।

कार्यसङ्ग्रह आदानम् ॥ ३८३ ॥ (ग)

यथा वेष्ट्याम्;—“ननु भो भोः समन्तपञ्चकचारिणः ! (घ) —
नाहं रक्षो, न भूतो, रिपुरुधिरजलाह्लादिताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णोऽप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
भो भो राजन्यवीराः ! समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः, कृतं वः
त्रासेनानेन, लीनेर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते यत् ॥” (ङ)

अत्र समस्तरिपुबधकार्यस्य सङ्गृहीतत्वादादानम् ।

(ग) आदानमाह, चार्थेति ।—कार्याणां सङ्ग्रहः,—सस्यक् यद्यत्, उपपादनं,
संहारो वेति भावः, आदानम् । तद्योक्तं मुनिना,—“बीजकार्योपगमनादानमिति
संज्ञतम्” इति । अभिनवगुप्ताचार्यास्तु,—“अर्थसंहार आदानम्” इति व्याचक्रुः ।
अत एव कविराजाः,—उपगमनसंहारो भयार्थतयाऽऽदानपदं प्रयुक्तवन्त इति बोध्यम् ।

(घ) उदाहरति, यथेति ।—समन्तपञ्चकचारिणः,—समन्तात् पञ्चकं—ऋद्ध-
पञ्चकं, कुरुक्षेत्रस्य तीर्थविशेषः इति यावत्, यत्र कुरुपाण्डवसङ्ग्रामः समभवत् इति
भावः, यत्र तद्योक्तं, तत्र चारिणः, योद्धवर्गा इति शेषः ।

(ङ) नाहमिति ।—भोमसेनं रिपुरुधिराक्तदेहं धावन्तं दृष्ट्वा भयात् निहत-
पतितगजाश्वगणान्तराले गोपितकलेवरान् सङ्ग्रामवर्तिनः योधान् प्रति भोमसेनोक्ति-
रियम् । अहं न रक्षः,—राक्षसो नाहमित्यर्थः, न भूतः,—देश्योनिविशेषः न,
रिपूणां रुधिरजलेः,—शोषितचारिभिः, आह्लादितानि—आप्याधितानि, विरानिता-
नीत्यर्थः, [प्रावित इति पाठे—प्रावितानि—संसिक्तानि] अङ्गानि—अवयवाः यस्य
तद्योक्तः, क्रोधनः, प्रकामं—सस्यक् यथा तत्रा, निस्तीर्णः,—उत्तीर्णः, उहः—महान्,
प्रतिज्ञा एव जलनिधिः,—समुद्रः येन सः, अत एव गहनः,—निविडः, दुरासद्
इत्यर्थः, क्षत्रियः, अस्मि—भवामि ; भो भो राजन्यवीराः !—सस्ययेषु श्रेष्ठ्यंशकितः !
युथं समरशिखिनः,—रणाग्नेः, शिखाभिः,—ज्वालाभिः,—भुक्तेभ्यः,—दग्धेभ्यः इत्यर्थः,
शेषाः,—अवशिष्टाः, नाधुना रथाघ्न्युषान् वक्ष्यतीति भावः, अतः वः,—युष्माकम्,
अनेन, त्रासेन—भोत्या, कृतम्—अलं, त्रासकारणं किमपि नास्तीत्यर्थः ; यत्—
यस्यान्, त्रासादित्यर्थः, हतेषु—युद्धे मृतेषु, करिषु—हसिषु, तुरगेषु—अश्वेषु, अ
अन्तर्हितैः,—अन्तर्धानं गतेः, तिरहितैरित्यर्थः, अत एव लीनेः,—विस्मयं प्रमेरिष
स्मितैरिति भावः, सन्निः आस्यते—स्वीयते, युष्मान्तिरिति शेषः । अत्र आत्मापह्नुति-

तदाहुश्छादनं पुनः ।

कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवत् ॥३६४॥(च)

यथा तत्रैव—“वर्जुनः । आर्य्य !—

अप्रियाणि करोत्वेष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

इतश्चाद्यशतो दुःखौ प्रज्ञापैरस्य का व्यथा ? ॥”(छ)

अथ निर्वहणाङ्गानि ।—

सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥

भाषणं पूर्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च ।

प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः ॥३६५॥(ज)

तत्र,—

बीजोपगमनं सन्धिः ॥ ३६६ ॥ (झ)

रिति कुवलयानन्दकाराः, “आनापक्रुतिरन्वस्य ब्रह्मातस्यधारणं” इति तदुक्त-
सचचात् । अग्नरा इतम् ।

(च) छादनमाह, तदाहुरिति ।—कार्यार्थं यत् खलु अपमानादेः सहनं
भवेत्, तत् पुनः छादनम् आहुः । काव्यप्रदीपकारास्तु,—“हृत्लेन छादनं यत् छादयेत्
छादनं तु तत्” इत्याहुः ।

(छ) उदाहरति, अप्रियाणीति ।—इतं—विनाशितं, आतृणां—दुःखासना-
दीनां, इतं यस्य तादृशः, अत एव दुःखी—अतिशोकात् इत्यर्थः, एवः,—दुर्व्योधनः,
वाचा अप्रियाणि करोतु—कटुवाक्यं वदतु, कर्मणा न शक्तो, अपकर्तुमिति शेषः,
कार्येष्विदमपि अपकर्तुं न शक्नोति इति भावः ; अस्म—दुर्व्योधनस्य, प्रज्ञापैः,—
अनर्थकेः वाक्यैः, व्यथा—वेदना, का ?—न काऽपीत्यर्थः । यथा विचाररोगवतः
प्रज्ञापः, एवं इतश्चाद्यशतस्यसन्निवारणतस्तेनास्य कार्यांसामर्थ्यं ज्ञेयमितम् । अप
दुर्व्योधनस्य वाक्येन अपमानस्य कार्यधारित्वात् सङ्गम् ।

(ज) निर्वहणाङ्गान्याह, अवेति ।—सन्ध्यादीनि चतुर्दशप्रकाराणि निर्वहणा-
ङ्गानि सन्धेरङ्गानौत्यर्थः ।

(झ) सन्धिमाह, बीजिति ।—बीजस्य (पूर्वोक्तस्य) उपगमनम्—उद्गाहनं,

यथा वेष्ट्यां,—“भीमः ।...भवति यज्ञवेदिसम्भवे !...स्मरति भवती यन्मशोक्तं—चञ्चङ्गज—” इत्यादि । अनेन मुखे चित्त-बीजस्य पुनरुपगमनमिति सन्धिः । (ज)

विवोधः कार्य्यमार्गणम् ॥३६७॥ (ट)

यथा तत्रैव,—“भीमः । सुञ्चतु मामार्य्यः क्षणमेकम् । युधिष्ठिरः । किमपरमवशिष्टम् ? भीमः । सुमहदवशिष्टं, संयम-यामि तावदनेन सुयोधनशोणितोक्षितेन पाणिना पाञ्चाख्या दुःशासनावक्रष्टं केशहस्तम् । युधिष्ठिरः । गच्छतु भवान्, अनु-भवतु तपस्विनी (ठ) वेणीसंहारम्” इति । अनेन केशसंयमन-कार्य्यस्यान्वेषणाद्विवाधः ।

उपन्यासस्तु कार्य्याणां यथनम् ॥३६८॥ (ड)

यथा तत्रैव,—“भीमः । पाञ्चालि ! न खलु मयि जीवति संहर्त्तव्या दुःशासनविलुलिता (ठ) वेणिरात्मपाणिभ्याम् ।

सन्धिः । इतिवार्त्तिकेऽप्ययदोक्षितेस्तु,—“दोषारोपेण नष्टस्य कार्य्यलोचनतये पुनः । अन्वेषणं भवेत् सन्धिः” इत्युक्तम् ।

(ज) उदाहरति, यथेति ।—भवति !—इत्यामन्त्रणम् ; यज्ञवेदिसम्भवे !—याज्ञसेनि ! द्रौपदि ! इत्यर्थः । मुखे—मुख्याख्यसन्धौ, चित्तस्य—उद्भूतस्य, बीजस्य—कार्य्यस्य, पुनरुपगमनं—पुनः सप्याहनम्, इति—अस्मात् स्त्रीः ।

(ट) विवोधमाह, विवोध इति ।—कार्य्यस्य—कार्त्तव्यस्य, मार्गणम्—अन्वेषणं, विवोधः । नाय्यशास्त्रकारेणाप्युक्तं—“कार्य्यस्यान्वेषणं युक्त्या विवोध इति कीर्त्तितः” इति ।

(ठ) उदाहरति, यथेति ।—संयमयामि—वधामि । केशहस्तं—केशसमूहं, (“पाशो हस्तव पञ्चव कक्षापाशोः कक्षात् परे” इत्यमरः) । तपस्विनी—वराहो ।

(ड) यथनमाह, उपन्यास इति ।—कार्य्याणाम् उपन्यासः,—कीर्त्तनं, यथनम् ।

(ठ) उदाहरति, यथेति ।—दुःशासनविलुलिता—दुःशासनेन विपर्यासिता, आकषणंवेण वन्धनात् व्याविता इत्यर्थः ।

तिष्ठ, स्वयमेवाहं संहारामि” इति । अनेन कार्यस्योपक्षेपाद्
अयनम् ।

निर्णयः पुनः ।

अनुभूतार्थकथनम् ॥ ३६६ ॥ (ग)

यथा तत्रैव,—“भीमः । देव ! अजातशत्रो !...कुतोऽद्यापि
दुर्योधनहतकः !!...मया हि तस्य दुरात्मनः पाण्डुकुलपरि-
भाविणः,—

भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनं भीमगात्रे
लक्ष्मीरार्थं निषिक्ताः चतुर्दधिपयःसीमया सार्द्धमुर्व्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाम्नी,
नामैकं यद् ब्रवीषि क्षितिप ! तदधुना धार्तराष्ट्रस्य श्रेष्ठम् ॥”(त)

वदन्ति परिभाषणम् ।

परिवादकृतं वाक्यम् ॥४००॥ (थ)

(ग) निर्णयमाह, निर्णय इति ।—अनुभूतस्य—भुक्तस्य, कृतस्य इत्यर्थः,
अयं—सायं, कथनं निर्णयः ।

(त) उदाहरति, देव इति । भूमाविति ।—तस्य धार्तराष्ट्रस्य—दुर्यो-
धनस्य इत्यर्थः, शरीरं भूमौ—पृथिव्यां, क्षिप्तं—पातितं, भूमिसात् कृतमित्यर्थः, इदम्
असृक्—दधिरत्न, एव चन्दनं, भीमगात्रे—भवद्भरशरीरे, निहितम्—अर्पितम्,
चतुर्धाम, उदधीनां—समुद्राणां, पर्यासि—जलानि, (“पथो दुग्धं पयस्योयम्”
इति मेदिनी) सीमानो यस्मादादृष्ट्या, उर्व्या,—पृथिव्या, सार्द्धं लक्ष्मीः सार्थं—व्येष्टे
धातरि, भवतीत्यर्थः, निषिक्ता—अर्पिता ; (तस्य) भृत्याः,—दासाः, मित्राणि—
वासवाः, किं बहुना, कुरुकुलेषु ये मनुजाः,—मानवाः, योधाः,—युद्धार्थमुपस्थिता
इत्यर्थः, एतत् सर्वं, रणायो—सङ्ग्रामरूपायामग्निज्वालायामित्यर्थः, दग्धं—भस्मीकृतं,
निहतमित्यर्थः, हे क्षितिप !—राजन् ! यत् एकं नाम, दुर्योधनेति श्रेष्ठः, ब्रवीषि—
कथयसि, धार्तराष्ट्र—धृतराष्ट्रपुत्रस्य, दुर्योधनस्येति यावत्, अधुना तत्—तस्मात्तमेव,
श्रेष्ठं, नामश्रेष्ठः कृती धार्तराष्ट्र इति भावः । अत्र कृतसायं कथनम् । अन्धराः उतम् ।

(थ) परिभाषणमाह, वदन्तीति ।—परिवादः,—कुत्सा, तेन कृतं वाक्यं

यथा शाकुन्तले—“राजा । आर्य्ये ! अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ? तापसी । को तस्स धर्मदारपरिहृण इषो णामं गीह्णस्सदि ?” (द)

लब्धार्थागमनं कृतिः ॥ ४०१ ॥ (घ)

यथा वेण्यां,—“कथः । एते भगवन्तो व्यासवाल्मीकिप्रभृ-
तयोऽभिषेकं धारयन्तस्तिष्ठन्ति” इति । अनेन प्राप्तराज्यस्याभि-
षेकमङ्गलैः स्थिरीकरणं कृतिः । (न)

शुश्रूषादिः प्रसादः स्यात् ॥ ४०२ ॥ (प)

यथा तत्रैव,—भौमेन द्रौपद्याः केशसंयमनम् ।

आनन्दो वाञ्छितागमः ॥ ४०३ ॥ (फ)

यथा तत्रैव,—“द्रौपदी । विसुमरिदं एदं बाबारं, णाधस्स
पसादेण पुणो वि सिक्खिस्सं” । (ब)

समयो दुःखनिर्याणम् ॥ ४०४ ॥ (भ)

परिभाषणं बहनि । उद्योतकारास्तु,—“प्रेम्णा देवाच्छादाऽपि भाषणं परिभाषणम्”
इत्याहुः ।

(द) तापसीति ।—[“कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनी नाम यच्छीव्यति ?” इति
संस्कृतम्] । अथ कुत्साननितवाक्यकथनम् ।

(घ) कृतिमाह, लब्धेति ।—लब्धस्य—प्राप्तस्य, अर्थस्य—विषयस्य, आगमनं—
प्राप्ताशयेन स्थिरीकरणं, [“लब्धाद्यंशसनम्” इति पाठे—लब्धैरर्थैः शसनं—श्रीकादि-
माशनमित्यर्थः] कृतिः ।

(न) अनेनेति ।—स्थिरीकरणं—श्रीकादिकृतास्त्रैव्यांदिमाशनमित्यर्थः ।

(प) प्रसादमाह, शुश्रूषादिरिति ।—शुश्रूषादिः,—सेवादिः, प्रसादः स्यात् ।

(फ) आनन्दमाह, आनन्द इति ।—वाञ्छितस्य—अभीष्टस्य, आगमः,—
सम्पत्तिता प्रीतिरिति भावः, आनन्दः ।

(ब) उदाहरति, यथेति ।—[“विद्युत्तमेतं व्यापारं, नाथस्य प्रसादेन पुनरिष्टि
शिक्षिष्ये” इति संस्कृतम्] । एतं व्यापारं—केशवन्धनकार्यमित्यर्थः ।

(भ) समयमाह, समय इति ।—दुःखस्य निर्याणम्—प्रपन्नः, समयः ।

यथा रत्नावल्याम् ;—“वासवदत्ता । [रत्नावलीनालिका] समस्तस
बहीणिण ! समस्तस । (म)

तद्भवेदुपगूहनम् ।

यत् स्यादद्भुतसम्प्राप्तिः ॥ ४०५ ॥ (य)

यथा मम प्रभावत्याम् ;—नारददर्शनात् “प्रद्युम्नः । [कर्हमवबोध्य] । —

“दधद्विद्युल्लेखामिव कुसुममालां परिमल-

भ्रमद्भ्रङ्गश्रेणीध्वनिभिरुपगीतां तत इतः ।

दिगन्तं ज्योतिर्भस्त्रुहिनकरगौरैर्धेवलय-

न्वितः कैलासाद्रिः पतति विद्यतः !! किं पुनरिदम् ?” (र)

सामदानादि भाषणम् ॥ ४०६ ॥ (ल)

यथा चण्डकौशिके,—“धर्मः । तदेष्टि, धर्मलोकमधि-
तिष्ठ ।” (व)

(म) समस्तसेति ।—[“समाश्रुतिर्द्वि भगिनि ! समाश्रुतिर्द्वि” इति संस्कृतम् ।

(य) उपगूहनमाह, तदिति ।—यत् चतुतक—वासव्येक, सम्प्राप्तिः,—समा-
वसः, तत् उपगूहनं भवेत् ।

(र) उदाहरति, यथेति । दधादिति ।—परिमलिन—सौरभेषे हेतुना, भ्रमतां
—श्रवतां, भङ्गाणां याः श्रेण्यः,—समूहाः, तासां ध्वनिभिः,—गुनगुनस्वनेः, उपगीतां
—श्रद्धितां, विद्युल्लेखामिव—तद्विमृष्टमिव, कुसुममालां—पुष्पमालां, दधत्—धार-
यन्, तत इतः,—समन्तात्, तुहिनकरः,—चन्द्रः, तस्य गौरैः,—शुभ्रैः, ज्योतिर्भिः,—
द्वेष्टप्रभाभिः, दिगन्तं—दिशां पर्यन्त, धवलयन्—येतोऽनुवन्, विद्यतः,—आकाशात्,
इतः,—अस्मिन् प्रदेशे, कैलासाद्रिः पतति !! इदं पुनः किम् ?—आश्चर्यमेतदित्यर्थः ।
अत्र चतुतप्रतिपत्तिः । शिष्टरिथो उक्तम् ।

(ल) भाषणमाह, सामेति ।—साम—प्रियभाषणं, दानादि च, तत् भाषणम् ।
भरतेनाप्युक्तम् ;—“सामदानादिसम्पन्नं भाषणं समुदाहृतम्” इति ।

(व) उदाहरति, यथेति ।—अष्टम् । अत्र एहीति धर्मकं प्रियवाक्यं, धर्म-
लोकमधितिष्ठ इति धर्मबोधकं दानम् ।

पूर्ववाक्यन्तु विज्ञेयं यथोक्तार्थोपदर्शनम् ॥४०७॥ (श)

यथा वेण्यां,—“भोमः । बुद्धिमतिके ! क्व सा भानुमती ?

परिभवतु सम्प्रति पाण्डवदारान् ।” (ष)

वरप्रदानसम्प्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ॥४०८॥(स)

यथा सर्वत्र,—(ह) “किन्ते भूयः प्रियमुपकरोमि ?” इति ।

नृपदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते ॥४०९॥(क)

यथा प्रभावत्याम्,—

“राजानः सुतनिर्विशेषमधुना पश्यन्तु नित्यं प्रजाः

जोयासुः सदसद्विवेकपटवः सन्तो गुणग्राहिणः ।

शस्यस्वर्णसमृद्धयः समधिकाः सन्तु क्षमामण्डले

भूयादव्यभिचारिणो त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे ॥” (ख)

(श) पूर्ववाक्यमाह, पूर्ववाक्यमिति ।—यथोक्तञ्च चण्डल उपदर्शनं—समुचितोत्तरदानं, पूर्ववाक्यं विज्ञेयम् ।

(ष) उदाहरति, यथेति ।—भानुमती—दुर्योधनपत्नी । पूर्वं भानुमत्या पाण्डवो प्रति परिहसितम्, इदानीं दुर्योधने निहिते भोमसेनेन तस्य प्रत्युत्तर-मभिहितम् ।

(स) काव्यसंहारमाह, वरेति ।—वरस्य—चभीष्टस्य, यत् प्रदानं तस्य सम्प्राप्तिः, काव्यस्य संहार इष्यते ।

(ह) उदाहरति, यथेति ।—सर्वत्र—जाटकप्रभृतिषु ।

(क) प्रशंस्तमाह, वृषेति ।—नृपस्य देशदेश, [चत्रादिपदेन विद्वद्वाङ्मयादीनां यद्भवति] । शान्तिः,—पनिषत्वारणमिषत्प्राप्तिस्य, प्रशंस्तः अभिधीयते । साहित्यकौमुदी-काराः पण्डितराजास्तु,—“प्रशंसनं प्रशंसः स्माद् यश्चः पृथिवीभृतान्” इत्याहुः ।

(ख) उदाहरति, राजान इति ।—अधुना—साम्प्रतं, राजानः सुतनिर्विशेषं—पुत्रवदित्यर्थः, प्रजाः,—लोकान्, (“प्रजा लोके च सन्ताने” इति मेदिनी) नित्यं—सुततं, पश्यन्तु—अवलोकयन्तु, सदसतां विवेकं पटवः,—समर्थाः, गुणग्राहिणः सन्तः,—साधवः, जोयासुः,—जययुक्ता भूयासुः ; क्षमामण्डले—पृथिवीतले, समधिक्ताः,—प्रपुरा, प्रसङ्गात् स्वर्णानाञ्च समृद्धयः,—सम्पदः, सन्तु—भवन्तु, तथा त्रिजगतः,—

अत्र च उपसंहारप्रशस्योरन्ते एकेन क्रमेणैव स्थितिः ।
 “इह च मुखसन्धौ उपक्षेपपरिकरपरिन्ध्यासयुक्त्युद्देशमा-
 धानानां, प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्जोपन्थासपुष्पाणां, गर्भे
 अभूताहरणमार्गत्रोटकाधिवलक्षेपाणां, विमर्षे अपवादशक्ति-
 व्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यम् । (ग) अन्येषाञ्च यथा-
 सन्धवं स्थितिः” इति केचित् ।

चतुःषष्टिविधं ह्येनदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः ।

कुर्यादनियते तस्य सन्धावपि निवेशनम् ।

रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता ॥४१०॥(घ)

यथा वेणोसंहारे ढतीयाङ्के,—दुर्योधनकर्णयोर्महत् सम्प्र-
 धारणम् ; एवमन्यत्रापि । यत्तु रुद्रटादिभिः “नियम एव”
 इत्युक्तं, तल्लक्ष्यविरुद्धम् । (ङ)

त्रिलोकाः, नारायणे—परमात्मनि, अव्यभिचारिणी—अचला, भक्तिः भूयान् ।
 प्रार्दलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(ग) इह चेति ।—निर्वहणे चेत्यर्थः । तयोः काव्यसंहार-प्रशस्योः “प्राधान्यम्”
 इत्युक्त्यान्वयः । एवमप्येदं । प्राधान्यख्यापनं तत्तदङ्गानामावश्यकत्वान्वयम् ।

(घ) चतुःषष्टिविधमिति ।—एतत् चतुःषष्टिविधम् अङ्गं, सन्धेरिति शेषः,
 मनीषिभिः,—विद्वद्भिः, प्रोक्तम् ; (मुखल्ल हादशावयवाः, प्रतिमुखल्ल वयोदश, तावन्तः
 गर्भावयवाः, तावन्तः विमर्षावयवाः, चतुर्दश निर्वहणावयवाः, इति सन्धेः सन्धेः
 पञ्चषष्टित्वमपि, केचित् इति निर्वहणावयवस्वरूपप्रशंसामन्तानाः ; प्रशंसकसतां
 स्त्रीकुर्वन्तस्तु केचित् गर्भावयवस्वरूपायाः प्राथमाया अग्रीवाकारमाहुः । इत्युभयपक्षेऽपि
 चतुःषष्टिसङ्ख्या अव्याहता इति) । अनियते—अनिर्धारिते, उक्तरीत्या इति भावः,
 सन्धौ—मुखगर्भाद्यन्तसन्धौ, अपि रसानुगुणतां—शुद्धाराद्यन्तमरसपीवकत्वं,
 वीक्ष्य तस्य—चतुःषष्टिविधस्य अङ्गस्य, निवेशनं—समावेशं, कुर्यात् ; नियताङ्केऽपि
 मुखगर्भादिसन्धौ रसानुगुण्यनिवेशनवा अन्यसम्यङ्गान्यापि निवेशयेदिति भावः ; हि—
 वृत्तः, रसस्यैव मुख्यता—प्राधान्यम् ।

(ङ) रुद्राहरति, व्रजेति ।—सम्प्रधारणं—वृत्तिः, सा तु मुखसन्धेरङ्गम् । वृत्तः

दृष्टार्थरचनाऽऽश्चर्य्य-लाभो वृत्तान्तविस्तरः ।
 रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा ॥
 प्रकाशनं प्रकाश्यानामङ्गानां षड्विधं फलम् ॥
 अङ्गहीनो नरो यद्वन्नैवारम्भक्षमो भवेत् ।
 अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते ॥
 सम्पादयेतां सन्ध्यङ्गं नायकप्रतिनायकौ ।
 तदभावे पताकाऽऽद्यास्तदभावे तथेतरत् ॥४११॥(च)

वापि—सन्धौ तदर्थं दृश्यते । नियम इति ।—यदङ्गं यस्य, तदङ्गं तस्यैव, नाम्नस्य कदा-
 ऽपीति निश्चय इति भावः । अत्यविरहं—महाकवीनां प्रयोगस्य विरहम् ; महाकवीनां
 निबन्धेषु न नियतं तथा विधानं दृश्यते इति नियमाभिधानं न सकृच्छते इति भावः ।

(च) अङ्गानां फलान्वाह, इति ।—अङ्गानां—सन्ध्यङ्गानां, फलं—निवेश-
 प्रयोजनमिति भावः, षड्विधम् । ता एव षड्विधा वाह,—दृष्टार्थरचना—अभिलषि-
 तार्थस्य विधानम्, आश्चर्य्यलाभः,—अलौकिकार्थप्राप्तिः, वृत्तान्तविस्तरः,—इतिवृत्तस्य
 स्यटोत्तरं, रागप्राप्तिः,—चतुरागस्य लाभः, प्रयोगस्य—निबन्धस्य, अभिनयप्रेषणस्य
 वा, [प्रेषणस्येत्थे (५।२।२७ पा०) इति अर्थं चादित्वाद्] गोप्यानां—रहस्यार्थानां,
 गोपनं—गुप्ततया संरक्षणं, तथा प्रकाश्यानां—प्रकटनेनैव अमल्लाराधायकानाम्,
 अङ्गानां प्रकाशनं—प्रकटनम् इति । ननु अङ्गानामविधाने का हानिः ? इत्या-
 शङ्काह, —अङ्गेति ।—अङ्गहीनः,—करचरवादिबिचलः, गरः, यद्वत् आरम्भजनः,—
 कार्य्यजनः, भव भवेत्, तथा अङ्गहीनं—मुख्यकर्मादिसन्धिदृष्टपात्रशून्यं, काव्यं प्रयोगाय
 —व्यवहाराय, अभिनयाय, प्रेषणचतुरागाय वा ; न युज्यते—न प्रयोगार्हे भवती-
 त्यर्थः । सन्ध्यङ्गानि चैव सम्पादनोद्योगोद्योगाद्यन्वाह, सम्पादयेतामिति ।—नायक-
 प्रतिनायकौ—नायकः तत्प्रतिद्वन्द्वी च, सन्धेः अङ्गं सम्पादयेतां—प्रयुक्तोद्योगां, प्रायस्तु
 तत्रापि नायक एवेति बोध्यम् । ननु यदि सन्ध्यङ्गनिवेशो न सम्पद्येत, तदा किं कार्य्य-
 नित्वाह, तदिति ।—तस्य—सन्ध्यङ्गस्य, अभावे—अनिवेशे, पताकायाः,—अर्थप्रकटोः,
 पताकाप्रकट्यादीनि अङ्गानीति यावत्, सम्पादयेताम् ; तदभावे—पताकाप्रभावे,
 इतरत्—अन्वत्, नौजनमिति यावत्, सम्पादयेतामित्यन्वयः ।

प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि सम्यङ्गानि भवन्ति । किन्तु
उपक्षेपादित्रयं (क) बीजस्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वात् प्रप्रधानपुरुष-
प्रयोजितमेव साधु ।

रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामङ्गानां सन्निवेशनम् ।

न तु केवलया शास्त्र-स्थितिसम्पादनेच्छया ॥ ४१२ ॥ (ग)

तथा च,—यद्दृष्ट्यां दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलम्भः
दर्शितः, तत् तादृशेऽवसरेऽत्यन्तमनुचितम् । (भ)

अविरुद्धान्तु यद्दृत्तं रसादिव्यक्तयेऽधिकम् ।

तदप्यन्यथयेद् धीमान् न वदेद्वा कदाचन ॥ ४१३ ॥ (ज)

अनयोः कदाहरणं सत्प्रबन्धेषु अभिव्यक्तमेव । (ट)

(क) प्रायेण इत्यस्य व्यावृत्तिमाह, किन्त्विति ।—उपक्षेपादिति ।—[अनादि-
घटेन परिकरपरिवासाद्योर्दृष्टयाम्] ।

(ग) रसेति ।—रसव्यक्तिं—रसस्य प्रकटतामपेक्ष्य, एषाम् अङ्गानां सन्निवेशनं
—प्रयोगः, कार्यमिति शेषः, न तु—न पुनः, केवलया शास्त्रस्थितिसम्पादनेच्छया,
सन्निवेशनमिति शेषः, रसव्यक्तिर्भवतु, न वा भवतु, शास्त्रमर्यादारचचार्यमेव नैषां
प्रयोगार्हतेति भावः । तथोक्तं मुनिना,—“सन्धिसम्यङ्गघटनं रसादिव्यक्तयेऽपेक्षया ।
न तु केवलया शास्त्र-स्थितिसम्पादनेच्छया ॥” इति ।

(भ) भानुमत्येति ।—भानुमत्या—तन्नाम्न्या स्वपत्न्या सह, विप्रलम्भः,—
अङ्गाररसभेदः । तादृशे—तथा प्रवर्तमाने सङ्गामे, अनुचितं—न युक्तं, वीरश्लेष
तद्दामो युक्तादिति भावः ।

(ज) अविरुद्धमिति ।—धीमान्—अभिनेता जनः, अविरुद्धम्—अनुकूलं,
रसाद्युपकाररसतयोपादेयमिति यावत्, यत् इत्तं—अरितं, रसादीनां व्यक्तये,—
प्रकाशाय, तदपि अधिकं यथा तथा अन्यथयेत्—विपर्यययेत्, अन्यथा कुर्यात् इति
यावत्, वा—यथा, कदाचन न वदेत् । रसजङ्घापरस्मान्नवगुणकृतायां मर्त्यप्रकाश-
व्याख्यायान्तात्तम्,—“अविरुद्धं रसादीनामधिकं नापि वर्थयेत् । विपरीतानु सङ्घस्य
विकारेण न च क्वचित् इ” इत्यादि ।

(ट) अनयोः इति ।—अनयोः,—अनयाकारवाक्ययोः, कदाहरणं सत्प्रबन्धेषु
—महाकाव्येषु, अभिव्यक्तं—लटम् एव ।

अथ वृत्तयः,—

शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्त्वत्यारभटो पुनः ।

रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य माटकाः ॥४१४॥ (ठ)

स्युर्नायिकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु ॥४१५॥ (ड)

तत्र कौशिकी, (ठ)—

या श्लक्ष्णानेपथ्यविशेषचित्रा

स्त्रीसङ्कुला पुष्कलनृत्यगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा

सा कौशिकी चारुविलासयुक्ता ॥४१६॥ (ण)

(ठ) नाटकवृत्तीराह, अथेति ।—वृत्तयः,—वर्तन्त रस आभिरिति तद्योक्ताः, नायकादिष्वेता इति यावत् । ता वृत्तयः चतस्रः,—चतुर्विधाः । अथासामुपयोगस्थान-निर्देशपूर्वकं नामानि निदिशति,—शृङ्गारं कौशिकी, वीरं सात्त्वती, रौद्रे बीभत्से च रसे पुनः आरभटो । सर्वत्र—एतद्व्यतिरिक्ते, भारती ; एताः चतस्रः वृत्तयः सर्व-नाट्यस्य माटकाः,—जनन्यः । एतासामन्यतरथा यद्योक्तया यद्योक्तरूपाणि नाटकानि रचयितव्यानीति भावः । व्यक्तिविवेककारास्त्राहुः,—“कौशिक्यारभटो चैव सात्त्वती भारती तथा । वृत्तयः स्युश्चतसस्ता नाट्यशास्त्रस्य माटकाः ॥ शृङ्गारे कौशिकी रौद्रे रसे त्वारभटो पुनः । वीरे स्नात् सात्त्वती वृत्तिः भारती तु समनतः ॥ न तथा रस-निर्देशः सर्वत्र यदसौ मता । शृङ्गारे वाऽपि ह्यस्ते वा रौद्रे वीरेऽपि वा बुधेः ॥” इति ।

(ड) तासां स्वरूपमाह, स्फुरिति ।—नाटकादिषु—नाटकप्रकरणभाषादिषु रूपकेषु, नाटिकादिषूपरूपकेषु चेत्यर्थः, नायकादीनाम्, [अत्रादिपदेन नायिकादि-पदं ह्यर्थं] व्यापारविशेषाः,—वेष्टाभेदाः, वृत्तय इति शेषः, स्युः,—भवेयुः ।

(ण) तत्रेति ।—तत्र, प्रसिद्धा इति शेषः, [इयञ्च सामोद्भवा, तथा हि भरतः,—“ऋग्वेदात् भारती इति रथं जुर्वेदात् तु सात्त्वती । कौशिकी सामवेदात् तु श्रेया चाथर्वणी तथा ॥” इति ।

(च) कौशिकीमाह, इति ।—वा श्लक्ष्णान्—मनोहरं, नेपथ्यविशेषञ्च

नर्म च नर्मस्फूर्जी नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।
चत्वार्यङ्गान्यस्याः ॥४१७॥ (त)

तत्र,—

वैदग्ध्यक्रोडितं नर्म ।

द्रष्टृजनावर्जनकृत् ॥ ४१८ ॥ (थ)

तच्चापि त्रिविधं मतम् ।

विहितं शुद्धहास्येन समृद्धारभयेन च ॥४१९॥ (द)

तत्र केवलहास्येन विहितं यथा रत्नावल्यां,—“वासवदत्ता ।

नासिकादीनां मूषकाविशेषश्च, क्विच—मनोया, शोभाऽतिशयवतीत्यर्थः, खोसकृत्वा—
नाशोभसिद्धा, पुष्कलवृत्त्यगोता—पुष्कलानि—प्रचुराणि, वृत्त्यगोतानि—वृत्तानि गानानि
चेत्यर्थः, यस्यां तादृशी, कामोपभोगप्रभोपचारा—कामोपभोगः,—शृङ्गारः, तस्य
प्रभवः,—उत्पत्तिर्बोधः, एवविधाः उपचारा,—प्रयोज्यपदार्थाः, चङ्गानि इति यावत्,
यस्याः तादृशी, तथा चास्विलासयुक्ता—चास्वलिः,—मनोरमेः, विलासैः,—मुख-
निवृत्तनत्यादिचेष्टाविशेषव्यञ्जकवाक्यः इत्यर्थः, युक्ता च, सा इतिः शोशिकी ।

(त) एवमस्याः स्वरूपमभिधाय विशेषजिज्ञासायां भेदानाह, नर्म्येति ।—
अस्याः,—शोशिक्याः, चत्वारि चङ्गानि—भेदाः ; नर्म्यं, नर्म्यस्फूर्जं, नर्म्यस्फोटः तथा
नर्म्यगर्भं इति ।

(थ) नर्म्याह, वैदग्ध्येति ।—द्रष्टृजनानां—सामाजिकानाम्, चावर्जनकृत्—
आवरणकारि, मनोरञ्जकमिति यावत्, वैदग्ध्यं—चातुर्यं, क्रोडितं—क्रोधनं,
[भावे रूपत्वव्यः] नर्म्यं ।

(द) तस्य भेदानाह, तथेति ।—तच्चापि—निवृत्तमपि, शोशिक्या इत्येः नर्म्य-
मानकमकृमिति यावत्, त्रिविधं मतम् ; शुद्धहास्यविहितं, समृद्धारहास्यविहितं,
अन्यहास्यविहितमिति । अन्यप्रदोपकारास्वाहुः,—“रक्षसाश्ल कथमं क्रोडितव्यप-
दंशतः । नर्म्येति महितं तस्य प्रथो भेदाः पुनः श्रुताः ॥ प्रथमपाठं शोपपाठं प्रे-
म-शोपाख्यं तथा ॥” इति । व्याक्तविकारं च तु,—“शोदाशोत्याश्रय नर्म्यं चतुर्षु-
शोपि हस्यं” इत्यस्युक्तम् ।

[फलवस्तुद्वयं वहावन] एसा वि अबरा तव समीवे जधा लिहिदा, एदं किं अज्जवसंतअस्स विस्साणं ?" (ध)

सम्यङ्कारहास्येन यथा शाकुन्तले,—["राजानं प्रति प्रकुनखा] असंतुष्टो उण किं करिस्सदि ? राजा । इदम् । [इति व्यवसितः । प्रकुनखा वक्रं ढोकते"] । (न)

समयहास्येन यथा रत्न इवत्याम् आलेख्यदर्शनावसरे,—
"सुसङ्गता । सादो मए एसो वुत्ततो समं चित्तफलएण । ता देवीए गदुअ णिवेदइस्सं" एतहाक्यसम्बन्धि नर्मोदाहृतम् ।
एवं वेषचेष्टासम्बन्ध्यपि । (प)

नर्मस्फूर्जः सुखारम्भो भयान्तो नवसङ्गमः ॥४२०॥(फ)

यथा मालविकायां सङ्केतं सायमभिसृतायाम्,—“राजा,—
विमृज सुन्दरि ! सङ्गमसाध्वसं
तव चिरात् प्रभृति प्रणयोन्युखे ।

(ध) एवावस्थानिति ।—[“एषाऽप्यपरा तव समीपे यथा लिखिता, इदं विनायं वसन्तकस्य विज्ञानम् ?” इति संस्कृतम्] । वासवदत्ता—वत्सराजस्य महा-
राज्ञी ।

(न) प्रकुनलेति ।—[“असन्तुष्टः पुनः किं करिष्यति ?” इति संस्कृतम्] ।
असन्तुष्टो मधुकर इति पुरातनान्वयः । व्यवसितः,—प्रवचः इत्यर्थः, उच्यत इति
भावत, बुम्बित्तिमिति शेषः । ढोकते—अपसारयति, आच्छादयति वा ।

(प) सुसङ्गतात् ।—[“ज्ञातो मया एव उक्तानः समं चित्तफलकेन, तत् देव्यै
गत्वा निवेदयिष्यामि” इति संस्कृतम्] । वंससम्बन्धिसमयहास्यजनितं नर्मं यथा,—
“सुसङ्गता । [इहा विदुषः] साय कातरं ! मा विमोहि, न भवत्येष वानरः, आयं-
वसन्तकः खलेषः” ।

(फ) नर्मस्फूर्जंमाह, नर्मस्फूर्जं इति ।—सुखारम्भः,—प्रथमसुखकरः, भवान्तः,
—भवावसानः, नवः सङ्गमः नर्मस्फूर्जः,—नर्मः,—परिहासक, स्फूर्जः,—अवावहः
शब्दः, अथवा तादृशाभिनयवर्णनमिति भावत । मुनिनाऽप्युक्तं,—“नवसङ्गमसन्धोनी
इति सुमुदयवैश्याक्यं संयुक्तः । त्रेथी नर्मस्फूर्जी अवावगभवान्तकसेव ॥” इति ।

परिगृह्याण गते सङ्कारतां

त्वमतिमुक्तताचरितं मयि ॥ (ब)

१। अविद्या । देवोऽपि भरणे अप्यणो वि पित्रं काटुं च
पारैमि” (भ) इत्यादि ।

अथ नर्मस्फोटः,—

नर्मस्फोटो भावलेखैः सूचितोऽल्परसो मतः ॥४२१॥(ग)

यथा मालतीमाधवे,—

“गमनमलसं, शून्या दृष्टिः, शरीरमसौष्ठवं,

श्लसितमधिकं, किं न्वेतत् ? स्यात् किमन्यदितोऽथवा ।

भ्रमति भुवने कन्दर्पाज्ञा, विकारि च यौवनं,

ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपन्ति च धौरताम् ॥” (य)

(ब) उदाहरति, विद्यतेति ।—हे सुन्दरि ! सङ्गमे साधसं—मयं, विद्यते—
त्वज्ज, चिरात् प्रभृति तव प्रचयोन्ये—प्रणयार्थिनि, अत एव सङ्कारताम्—अत्यन्त-
सुगन्धमाखिरसाखभावं, गते—प्राप्ते, मयि, नायके इति शेषः, त्वम् अतिमुक्ततायाः,
—[शोक्ताग्रान्ताम् अतिक्लान्ता इति अतिमुक्ता, सा चासौ लता च तस्याः] माधवी-
लतायाः, (“अतिमुक्तः पुष्टः स्वादासनी माधवीलता” इत्यमरः) चरितं
परिगृह्याण ; यथा अतिमुक्तता सङ्कारनालिकृति, तथा त्वं मामालिकृतेति
भावः । द्रुतविलम्बितं वचनं, “द्रुतविलम्बितमाह नभो भरो” इति लक्षणात् ।

(ग) मालविकेति ।—[“देव्या भवेनात्मनोऽपि प्रियं कर्तुं न पारयानि” इति
संस्कृतम्] ।

(ग) नर्मस्फोटमाह, नर्मस्फोट इति ।—भावलेखैः,—द्वेषसूचितैः भावेरित्यर्थः,
सूचितः,—प्रकाशितः, अत एव अल्परसः,—मनाक् प्रतीयमानः स्वादात्मकः शृङ्गारः,
[“सूचिताल्परसः” इति पाठान्तरे—अल्पं सूचितः सूचिताल्पः, रसः,—शृङ्गारो यत्र
तादृशः] नर्मस्फोटो मतः । मुनिनाऽप्युक्तम् ;—“विविधानां भावानां लवेलेवेर्भाषतो
वहुविशेषैः । असमयाच्चिन्तरो नर्मस्फोटस्तु विशेषः ॥” इति ।

(य) उदाहरति, गमनमिति ।—माधवल्ल पृथ्वीरामविप्रलम्बवर्णनमिदम् ।
गमनम् अलसम्—आलस्ययुक्तं, मन्दमित्यर्थः, दृष्टिः,—दृष्टिपातः, शून्या—नावहितता
कुत्रापि पततीति भावः, शरीरम् असौष्ठवं—सौष्ठववर्द्धितम्, साहाय्यशोभादिगुणानाम्

अलमगमनादिभिर्भावलेशैर्माधवस्य मालत्यामनुरागः स्तोत्रः
प्रकाशितः ।

नर्मगर्भी व्यवहृतिर्नेतुः प्रच्छन्नवर्तिनः ॥४२२॥ (र)

यथा तत्रैव,—सखीरूपधारिणा माधवेन मालत्या मरण-
व्यवसायवारणम् ।

अथ सात्वती,—

सात्वती बहुला सत्त्व-शौर्य्यत्यागदयाऽऽर्जवैः ।

सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साङ्गता तथा ॥४२३॥ (ल)

महाद्यपनयनाभावाच्च अरमथीयम् इति भावः, श्रुतिं—निश्चयः, अधिकं—दीर्घ-
मित्यर्थः, एतत्—अलमगमनादिकं सर्वं, किं तु ?—किं खलु ? अथवा इतः,—अस्मात्,
अन्वत्—भिन्नं, किं स्यात् ? भुवने—जगति, कन्दर्पस्य आशा भ्रमति, यौवनस्य
विकारि—[विकरोति—विकृतं करोति, इत्येवं शौचमिति तथोक्तं, न तु विकारो-
ऽस्यास्तीति, अस्मिन्नस्तीति वेति तथोक्तमिति वाच्यम् ; तथा सति वक्तव्यस्वारस्यानु-
दयः] चित्तविकारकारणं, ते ते ललितमधुराः,—ललितेन—“वाग्देवयोः मधुरता
तदत् शृङ्गारचेष्टितं ललितम्” इति ललितोक्तेन भावविशेषेण, मधुराः,—चित्तमनो-
हराः, भावाः,—प्रकाराः, धीरतां—धैर्य्यं, क्षिपन्ति—व्यावश्यात् च । हरिणी इत्यम् ।

(र) नर्मगर्भमाह, नर्मगर्भं इति ।—प्रच्छन्नवर्तिनः,—गूढचारिणः, नेतुः,—
नायकस्य, व्यवहृतिः,—व्यवहारः, नर्मगर्भः,—नर्म—क्रीडायां रहस्याद्यं चर्चनं,
गर्भं यस्य तथोक्तः ।

(ल) सात्वतीमाह, अथेति ।—सत्त्वेन—महानुभावतया, शौर्य्येण—बलीन,
त्यागेन—दानशक्त्या, दयया आर्जवेन च बहुला—पूषां, सहर्षां—सानन्दा, क्षुद्र-
शृङ्गारा—अल्पशृङ्गारभावा, विशोका—श्रीकरहिता, तथा साङ्गता—सचमत्कारा,
इतिः इति शेषः, सात्वती । एषा परिष्कृत्य यथोक्ता मुनिना,—“या सत्त्वजिनेह गुणैर्न
युक्ता न्यायेन इत्येन समन्विता च । हर्षोक्लिटा संज्ञतश्रीलभावा सा सात्वती नाम
भवेत् तु इतिः ॥ बागङ्गाभिनववती सत्त्वोत्थानवचनप्रकारेषु । सत्त्वादिचारयुक्ता
विज्ञेया सात्वती इतिः ॥ वीराङ्गतरीद्ररसा निरस्तशृङ्गारस्य च निर्वेदा । उद्वतपुच्छ-
प्राया परस्परार्धवचनता च ॥” इति ।

उत्थापकोऽयं सङ्घात्यः संलापः परिवर्त्तकः ।

विशेषा इति चत्वारः साच्चत्याः परिकीर्त्तिताः ॥४२४॥ (ब)

उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते ॥४२५॥ (श)

यथा वीरचरिते पञ्चमाङ्के,—

“आनन्दाय च विस्मयाय च मया दृष्टोऽसि दुःखाय वा

वैदृष्यान्तु ममापि सम्प्रति कुतस्त्वद्दर्शने चक्षुषः ? ।

त्वत्साङ्गत्यसुखस्य नास्मि विषयस्तत् किं वृथा व्याहृतैः ?

अस्मिन् विश्रुतजामदग्न्यदमने पाणौ धनुर्जम्भताम् ॥” (घ)

(ब) एवं स्वल्पतो निर्दिश्य अस्मात्मेदानाङ्क, उत्थापक इति ।—तस्माच्चत्वारो विशेषाः,—मेदाः ; उत्थापकः, सङ्घात्यः, संलापः, परिवर्त्तकश्च ।

(ब्र) उत्थापकमाङ्क, उत्तेजनकरोति ।—शत्रोः,—प्रतिनायकस्य, उत्तेजनकरो—क्रोधीहीपनी, उत्साहातिशयप्रवर्त्तिनी इति यावत्, वाक् उत्थापकः,—उत्थापयति—प्रथमं निवर्त्तयं युद्धार्थमुद्वोजयति शत्रुं योऽभिगम्यः स तथोक्तः, उपचारात् तत्प्रयोजिका वागपीति यावत्, उच्यते । अयमेव विशिष्याभिहितो मुनिना,—“अहमप्युत्थास्मानि त्वं तावद्दर्शयाम्नः शक्तिम् । इति सङ्घर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्थापको ज्ञेयः ॥” इति ।

(घ) उदाहरति, आनन्दायैति ।—श्रीरामं प्रति वाचिन उक्तिरियम् । आनन्दाय—पीतये, विस्मयाय—आक्रोशरचरितरूपदर्शनजनितचमत्काराय, वा—अचान्तरे, दुःखाय—एतादृशोऽपि हृत्तन्त्र इति विवादायैत्यर्थः, सम्प्रति मया दृष्टोऽसि, तु—किन्तु, तव दर्शने मम चक्षुषः वैदृष्यामपि—दृष्ट्वाऽभावोऽपि, दृष्टिरपीति यावत्, कुतः ?—नेव दृष्टिरकीत्यर्थः, पुनः पुनस्तव दर्शनेच्छा मम वर्त्तते इति भावः । त्वत्-साङ्गत्यसुखं—तव साङ्गत्यं—सङ्ग इत्यर्थः, [सङ्गतिरेव साङ्गत्यम्, अत्र स्त्रार्थे यत्] तेन यत् सुखं—प्रमोदः, तत्र विषयः,—पापं, न अस्मि—अहं तव मेघीसुखभाजनं न इति भावः ; तत्—तस्मात् ह्येतीः, वृथा—निर्र्थकैरित्यर्थः, व्याहृतैः,—भाषितैः, किम् ?—न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, अस्मिन् विश्रुतं—परिचयं, प्रख्यातमित्यर्थः, जामदग्न्यं—मार्गवत्स, दमनं येन ताडये, [“विश्रुतजामदग्न्यविजये” इति पाठस्तु चिन्त्यः] पाणौ चक्षुः,—अराजकं, जम्भतां—राजताम् ; धनुर्जम्भतां इति भावः । आहं च विकीर्त्तितं वचनम् ।

मन्त्रार्थदेवशक्तादेः सङ्गात्यः सङ्गभेदनम् ॥४२६॥(स)

मन्त्रशक्त्या यथा सुद्वाराक्षसे,—राक्षससहायानां चाणक्येन
स्वबुद्ध्या भेदनम् । अर्थशक्त्याऽपि तत्रैव । देवशक्ता यथा रामा-
यणे,—रावणाद् विभौषणस्य भेदः ।

संलापः स्याद्गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रया ॥४२७॥(ह)

यथा वीरचरिते,—“रामः । अयं सः, यः किल पुरा सपरि-
वारकार्तिकेयविजयावर्जितेन भगवता नीललोहितेन परिवत्सर-
सहस्रान्तेवासिने तुभ्यं प्रसादीकृतः परशुः । परशुरामः । राम !
दाशरथे ! स एवायमाचार्यपादानां प्रियः परशुः” इत्यादि । (क)

प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्त्तकः ॥४२८॥ (ख)

यथा वेण्यां,—“नीमः । सहदेव ! गच्छ त्वं, गुरुमनुवर्त्तस्व,
अहमप्यस्त्रागारं प्रविश्यायुधसहायो भवामीति यावत्, अथवा
आमन्त्रयितव्यैव मया पाञ्चालौ” इति । (ग)

(स) सङ्गात्यमाह, मन्त्रेति ।—मन्त्रः,—मन्त्रशास्त्रम्, अर्थः,—धर्मं, देव-
शक्तिः,—देवी शक्त्या, [चादिपदेन कौशलादियदृश्यम्] एतस्मात् कारणात्, सङ्ग
—समवायस्य, भेदनं—पृथक्करणं, सङ्गात्यः । तद्योक्तं भरतमुनिना,—“मन्त्रार्थवाक्य-
पुस्तका देवशक्तादात्मयोगाद्या । सङ्गातभेदजननस्तज्ज्ञैः सङ्गात्यकी ज्ञेयः ॥” इति ।

(ह) संलापमाह, संलाप इति ।—नानाभाषानां—नानाविषयाणां, समाश्रया
—आश्रयद्वया, गभीरा—अर्थगुणी, उक्तिः संलापः स्यात् ।

(क) उदाहरति, यथेति ।—सपरिवारिति ।—सपरिवारस्य—सामुचरस्य,
कार्तिकेयस्य विजयेन, परशुरामकर्तृकेणेति भावः, आवर्जितः,—वशोक्तः, प्रीयितु
इत्यर्थः, तेन, भगवता—अभिनाऽऽद्यैश्वर्यशालिना, नीललोहितेन—सहादेवेन,
(“धूर्जटिर्नीललोहितः” इत्यमरः) प्रसादीकृतः,—दत्तः । स्पष्टमन्यत् । अथ देव-
विषयरतिशुक्तेन वीररसस्य समाश्रयेण उक्तेर्गभीरता ।

(ख) परिवर्त्तकमाह, प्रारब्धादिति ।—प्रारब्धात्—कर्तुमुपकान्तात् कार्यात्,
कार्याणां—साङ्गानां कार्याणामित्यर्थः, करणं—निधानं, परिवर्त्तकः ।

(ग) उदाहरति, यथेति ।—पृथक्—पृथक्करणं, अनुवर्त्तस्व—सुचि । अहम्

प्रथारभटी,—

मायेन्द्रजालसङ्ग्राम-क्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

संयुक्ता बधवन्धाद्यैरुद्धताऽऽरभटी मता ॥४२६॥ (घ)

वस्तूत्यापनसम्फेटी सङ्घिस्रिवपातनम् ।

इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्तिताः ॥४२७॥ (ङ)

मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्यापनमुच्यते ॥४३१॥ (च)

यथा उदात्तराघवे,—

“जीयन्ते जयिनो नितान्ततिमिरत्रातेर्वियद्ग्रापिभि-

भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमौ ? ।

एते चोग्रकवन्धकरुद्धरुधिरैराध्यायमानोदराः

मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीत्रान् रवान् फेरवाः ॥” इत्यादि (छ)

अष्टम । अत्र आद्युत्थापनप्रवेशरूपान् आरभ्यात् पाञ्चाशोसमानन्तररूपस्य अन्त्यायस्य करणम् ।

(घ) आरभटीमाह, मायेति ।—माया—कृत्रविशेषः, इन्द्रजालम्—चङ्कन-प्रदंशंशविद्याविशेषः, (“ वसतो वस्तुनो माया सदृपोद्भावना तथा ।” इति “ इन्द्रजालं क्लृप्तायस्य मन्त्रपूर्ववैधादिभिः । अदर्शनमपारोक्ष्यमन्वयाः कतिहस्यते ॥” इति श्रीकृष्णे मायेन्द्रजाले इति शारः) सङ्ग्रामः,—युद्धं, क्रोधेन उद्भ्रान्तत्वादि, इत्येवं चेष्टितैः,—व्यापारेः, तथा बधवन्धनाद्यैश्च संयुक्ता उद्धता—दाहया, इतिः इति शेषः, आरभटी ।

(ङ) तद्भेदानाह, वस्त्रिवादि ।—वस्तूत्यापनं, सम्फेटीः, सङ्घिस्रिः, अथपातनं च इत्येते चत्वारः आरभट्याः भेदाः प्रकीर्तिताः ।

(च) तत्र वस्तूत्यापनमाह, मायेति ।—मायादिना [आदिता तपःप्रभावाद्दे-ग्रंशेषम्] उत्थापितं वस्तु, वस्तूत्यापनम् उच्यते ।

(छ) उदाहरति, जीयन्ते इति ।—अनी—प्रत्यक्षीभृताः, जयिनः,—सर्वोत्कर्ष-प्राप्तिनः, भास्वन्तः,—दीप्यमानाः, सकलाः,—समयाः, रवेः,—सूर्यस्य, कराः,—लयङ्गाः अपि, अस्मात्—कथम्, अस्मात्—सदृश, विषयग्रापिभिः,—नगना-प्रादिभिः, नितान्ततिमिरत्रातेः,—गाढान्धकारनिचयेः, जीयन्ते ?—पराभूयन्ते ? क्वाप्यायुष्मे इत्यर्थः ; एते च फेरवाः,—“फे” इत्यव्यञ्जो इषी येषां ते तथोक्ताः, भृगवाः

सम्फोटस्तु समाघातः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः ॥४३२॥(ज)

यथा मालत्यां,—माधवाघोरघण्टयोः ।

सङ्क्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथाऽपि वा ।

सङ्क्षिप्तिः स्यान्नित्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः ॥४३३॥(झ)

यथा उदयनचरिते,—कालिञ्जहस्तिप्रयोगः । द्वितीयं यथा,—
बालिनित्त्या सुधीवः । यथा वा,—परशुरामख्यौदित्यनित्त्या
शान्तत्वापादनं, “पुण्या ब्राह्मणजातिः” इति । (ज)

इत्यर्थः [“फिरवः” इति पाठान्तरेऽप्यथमेवायं । अस्मिन् पक्षे फेरशब्दः, “फे” इत्य-
व्यक्तं रौतीति फेरः । “रु शब्दे,” ततो डः] उपायां—भोषणायां, कवस्थानाम्—
अशिरस्ककलेवराणां, (“कवस्थोऽस्त्री क्रियायुक्तव्यपमूर्द्धकलेवरे” इति मेदिनी) कण्ठ-
रुधिरैः आधायमानं—पृथ्यमाणम्, अथवा ईषद्द्वयमानम्, उदरं येषां तादृशः, तथा
आननं—मुखम् एव, कन्तरा—गुहा, गणविशेष इत्यर्थः, तथाः अनसम्—अग्निं,
सुसन्ति—त्यजन्ति इति तद्योक्ताः, उल्कासुष्ठाः सन्तः इत्यर्थः, तीत्रान्—उषान्, रवान्,
सुसन्ति—त्यजन्ति, कठोरं शब्दावन्ते इत्यर्थः । अथ मायया अन्वकारकवन्धादीनां
वस्तूनाम् उच्यते । आर्द्रत्वविक्रीडितं इत्यम् । इन्द्रजालोत्थापितं वस्तु यथा—
“एव ब्रह्मा सरोजे रत्निकरकलाशंखरः शङ्करोऽयं, दीर्घदेव्यान्तकोऽसौ सधनुर्द्वि-
गदार्षकचिह्नैश्चतुर्भिः । एषोऽप्येरावतच्छिदशपतिरमो देवि ! देवास्तथाऽन्ये नृत्वन्ति
व्योम्नि श्वेताश्वत्थरश्मिपूरा दिव्यनार्यः ॥” इन्द्रजालोत्थापितवस्तुकथनमात्रमेवेदं,
नारभटीभेदः, रौद्रवीभक्त्यान्तरसूचकत्वाभावात् ।

(ज) सम्फोटमाह, सम्फोट इति ।—क्रुद्धसत्वरयोः—क्रुद्धस्य शीघ्रं कार्य-
कारिणश्च, समाघातः,—सस्यक् प्रहारः, सम्फोटः ।

(झ) सङ्क्षिप्तिमाह, सङ्क्षिप्ति इति ।—शिल्पैः इतरथाऽपि—शिल्पेतरथापि, सङ्क्षिप्ता
वस्तूनां रचना सङ्क्षिप्तिः ; अ—किञ्च, नेतुः,—नायकस्य, नित्तौ, स्व्यापारात् इति
भावः, नेत्रन्तरस्य—अन्वनायकस्य, यद्,—ज्ञानमित्यर्थः, सङ्क्षिप्तिः ।

(ज) उदाहरति, यथेति ।—कालिञ्जहस्तिप्रयोगः,—आङ्गनिर्मितहस्तिप्रयोगः,
अथ शिल्पेन रचना । नेत्रन्तरत्वं व्यक्तिभेदाद्वर्गभेदाच्च भवति ; व्यक्तिभेदात् यथा—
श्राधि-इत्यादि । वर्गभेदाच्चनेत्रन्तरत्वमाह, यथा—परशुरामस्य ख्यौदित्यस्य—उदयन-

प्रवेशत्रासनिष्क्रान्ति-हर्षविद्रवसम्भवम् ।

अवपातनमित्युक्तम् ॥ ४३४ ॥ (ट)

यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के,—“[प्रविश्य खड्गहस्तः प्रवयः]” इत्यतः
प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् ।

पूर्वमुक्तैव भारती ॥४३५॥ (ठ)

अथ नाट्योक्तयः,—

अश्राव्यं खलु यद् वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।

सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्, तद्भवेदपवारितम् ॥

रहस्यन्तु यदन्यस्य पराहत्य प्रकाशयते ॥

त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् ।

अन्योऽन्यामन्त्रणं यत् स्याज्जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥

किं ब्रवीषीति यन्नाट्ये विना पात्रं प्रयुज्यते ।

श्रुत्वैवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥४३६॥ (ड)

स्वभावक, निश्चया—अपमनेन, शान्तस्य आपादनं—पहणं, तद्वचनं निर्दिशति,
पुण्या इति । महाभोरचरिते स्पष्टमिदम् ।

(ट) अवपातनमाह, प्रवेशेति ।—विद्रवः,—पलायनम् । प्रवेशादिसम्भवं
वस्तु अवपातनमित्यर्थः ।

(ठ) पूर्वमिति ।—पूर्वं—आपककसंन्यक्तवचनावसरे, भारती—तदाख्या
इति ।

(ड) नाट्योक्तीराह, अश्राव्यमिति ।—अश्राव्यं—पानान्तरेः श्रोतुमर्हं-
मित्यर्थः । अन्वय पराहत्य—पश्चात् कृत्वा, परास्तुखीभूय वा ख्यामान्तरे गत्वा वा,
अन्त रहस्यं—गुप्त वस्तु, प्रकाशयते—कथ्यते, तत् अपवारितं भवेत् । जनान्ते—जन-
कमीपे, तिस्रः पताकाः यस्य तादृशेन, अतिचत्ताङ्गुलिनयेत्यर्थः, करेण अन्यान् जनान्
अपवार्यं—आच्छाद्य, कथाम् अनरा—कथामध्ये, यत् अन्योऽन्यामन्त्रणं—परस्परं
गुप्ताभाषः, ज्ञात्, तत् जनान्तिकम् । नाट्ये पात्रं—व्यक्तिं, वक्तव्यमित्यर्थः, विद्या

यः कश्चिदर्थो यस्मात् गोपनीयः, तस्यान्तरत ऊर्ध्वसर्वा-
ङ्गुलि नामितानामिकं त्रिपताकलक्षणं करं कृत्वा अन्येन सह
यन्मन्त्राते, तत् जनान्तिकम् । पराहृत्यान्यस्य रहस्यकथनमप-
वारितम् । शेषं स्पष्टम् ।

दत्तां सिद्धाञ्च सेनाञ्च वैश्यानां नाम दर्शयेत् ।

दत्तप्रायाणि बणिजां चेटचेद्योस्तथा पुनः ॥

वसन्तादिषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवेत् ॥४३७॥ (ठ)

वैश्या यथा,—वसन्तसेनादिः । बणिक्,—विष्णुदत्तादिः ।

चेटः,—कलहंसादिः । चेटी,—मन्दारिकादिः ।

नाम कार्य्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम् ॥४३८॥ (च)

यथा,—रामाभ्युदयादिः ।

नायिकानायकाख्यानां संज्ञा प्रकरणादिषु ॥४३९॥ (त)

यथा,—मालतीमाधवादिः ।

अनुक्तमपि, अर्थे—विषयं, सुत्वेन—प्रवचामिनयं कृत्वेत्यर्थः, किं प्रवीचीति यत्
प्रयुज्यते, तत् आकाशभाषितं ज्ञात् ।

(ठ) दत्तामिति ।—वैश्यानां दत्तां सिद्धां सेनाञ्च नाम—नामधरनामकं, तेन
दत्तान्तादिनाम इत्यर्थः, दर्शयेत् ; यथा,—कामदत्ता मदनसेना इत्यादि । तथा
बणिजां दत्तप्रायाणि—दत्तान्तबहुलाणि, नामानि दर्शयेत् ; यथा,—अश्वमेधो नाम
बणिगित्यादि । प्रायश्चन्देन कृत्वात् तद्युक्तिचारोऽपि द्रष्टव्यः । यथा प्राक्तनस्यै—
“धनशुद्धिर्नाम बणिक्” इति । तथा वसन्तादिषु वर्ण्यं—वर्णनीयं, वस्तुनः यत्
नाम भवेत्, यथा कलहंसादिः ; तत् चेटचेद्योः,—चेटस्य चेद्याश्च, प्रदर्शयेत् इति
शेषः । अत्र एकश्रेयामावश्यकः ।

(च) नामिति ।—नाटकस्य नाम गर्भितस्य—सन्दर्भसूचकव्युत्पत्तिसम्बन्ध,
अर्थस्य प्रकाशकं—सूचकं, कार्य्यम् ।

(त) नाविकेति ।—प्रकरणादिषु [आदिपदेन भाषादिपरिपक्वः] नाविका-
नामसाख्यानां—नाविकया कथितो नाविकः नाविकानावकः, तदाख्यानां—वचनानां,

नाटिकासट्टकादीनां नायिकाभिर्विशेषणम् ॥४४०॥ (च)

यथा,—रत्नावली-कर्पूरमञ्जर्यादिः ।

प्रायेण ख्यन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यते ॥४४१॥ (द)

यथा शाकुन्तले,—“वेखा । “गच्छामः” इत्यर्थे “साधयाम-
स्तावत्” ।

राजा स्वामीति देवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः ।

राजर्षिभिर्वयस्येति तथा विदूषकेण च ॥

राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च ।

स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरेः ॥

वयस्येत्यथवा नाम्ना वाच्यो राज्ञा विदूषकः ।

वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम् ॥

सूत्रधारं वदेद्भाव इति वै पारिपाश्विकः ।

सूत्रधारो मारिषेति हण्डे इत्यधमैः समाः ॥

वयस्येत्युत्तमैर्हो मध्येरार्य्येति चाग्रजः ।

भगवन्निति वक्तव्याः सर्वैर्देवर्षिर्लिङ्गिनः ॥

संज्ञा—नाम, काव्या इति शेषः । एतदुक्तं भवति—नायिकानायकयोश्चमथोरेव नाम्ना
प्रकरणादेः नाम कर्त्तव्यमिति । [एतत् प्रायिकं, तेन सौमन्विकादरणादि संज्ञाऽपि] ।

(च) नाटिकेति ।—नाटिकासट्टकादीनां प्रथोनाथा, नायिकाभिर्विशेषणं—
विश्रित्य व्यवस्थापनं, संज्ञाकरणमित्यर्थः, तेषां नायिकाप्रधानत्वादिति भावः ।

(द) प्रायेणेति ।—ख्यन्तकः साधिः,—साधधातुः, गमेः,—गमधातोः, स्थाने
प्रायेण प्रयुज्यते, न तु सर्वमेति भावः ; तेन अन्वदपि तत्समानार्थकं प्रयोज्यम् ।
यथा,—“सुहृं चिदृष चञ्जलनो ! अहं गमित्स्मि” इत्युत्थाय गच्छतीति रत्नावल्यां गन्ते,
प्रथोनाः, यथा वा उच्यते—“वदेहि हरिश्चतुः पञ्चायानदि” इति ।

वदेद्राज्ञीञ्च चेटीञ्च भवतीति विदूषकः ।
 आयुष्मन् रथिनं सूतो वृद्धस्तातेति चेतरेः ॥
 वत्स पुत्रक तपतेति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः ।
 शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमाल्य आर्य्येति चाध्रमैः ॥
 विप्रैरयममाल्येति सचिवेति च भण्यते ।
 साधो इति तपस्वी च प्रशान्तश्चोच्यते बुधैः ॥
 अगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते ।
 उपाध्यायेति चाचार्य्यो महाराजेति भूपतिः ॥
 स्वामोति, युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः ॥
 वाच्या प्रकृतिभी राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका ।
 पतिर्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः ॥
 हलेति सदृशी, प्रेष्या हञ्जे, वैश्याऽञ्जुका तथा ।
 कुट्टिन्यम्बेत्यनुगतैः पूज्या च जरती जनैः ॥
 आमन्त्रणैश्च पाषण्डा वाच्याः स्वसमयागतैः ।
 शकादयश्च सम्भाष्या भद्रदत्तादिनामभिः ॥
 यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ।
 तेनैव नाम्ना वाच्योऽसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितम् ॥४४२॥ (घ)

(घ) राजेति ।—राजा, भृत्यः स्वामो इति, देव इति वा, अधमैः,—नोचेः
 जनैः, भद्रा इति, राजर्षिभिः, अन्यैरिति शेषः, तथा विदूषकेषु च वयस्य इति, ऋषिभिः
 राजान् इति, अपत्यप्रत्ययेन—अपत्यप्रत्ययान्तपदेन च इत्यर्थः, यथा,—दास्यरे !
 पौरव ! पाण्डव ! इत्यादिदृशेण, सः,—राजा, वाच्यः, एतच्च पुत्रादिष्वन्वित्पदोप-

खञ्जं, तेन रघुनन्दन ! इत्यादिनाऽपीति शेषम् । विप्रः विप्रेः स्त्रेच्छया—अपत्यप्रत्ययेन
 इत्याश्रयः, नामभिर्वा, इतरैः,—अभियादिभिः, आर्य इति वाच्यः, तेन अनचंराच-
 वादौ विश्वामिषेति कौशिकेति कुशिकनन्दनेत्यादिना प्रतानन्देन विश्वामिषः उक्तः ।
 विदूषकः राज्ञा वयस्य इति, नाम्ना वा वाच्यः । गटीसूत्रधारौ परस्परम् आर्येणाम्ना
 —गत्या सूत्रधारः आर्य इति, सूत्रधारैश्च गटी आर्या इति रूपेणेत्यर्थः, वाच्यौ ।
 पारिपात्रिंशः,—सूत्रधारादवरो गटः, सूत्रधारं भाव इति वै वदेत् । सूत्रधारः तं
 पारिपात्रिंशं मारिष इति वदेत् । अथमेः,—नीचेः जनेः, समाः,—आत्मतुल्याः,
 इच्छे इति वाच्यः । [“इच्छे” इत्यामन्प्रयोगोत्कमव्ययम्] उत्तमैर्जनेः समाः वयस्य
 इति, मध्येः समाः इंदो इति च वाच्यः । अयजः,—ज्येष्ठः धाता, आर्यः इति
 वाच्यः, सर्वैः देवर्षिब्रह्मिणः,—देवर्षिब्रह्मिणः ऋषिब्रह्मिणश्च, भगवन् इति वक्तव्याः ;
 विदूषकः राज्ञोश्च, चेटोश्च—राज्ञाः सहचरीत्यर्थः, भवतीति वदेत् । अत्रैवं
 बोध्यम् ;—“राजपत्न्यास्तु सम्भाष्याः सर्वाः परिजनेन तु । भद्रिनी स्त्रानिनी देवी इत्येवं
 नाटके वृधेः ॥ देवोति मरुषी वाच्या राज्ञा परिजनेन तु । भोगिन्य इति शिवास्तु
 स्त्रानित्य इति वा पुनः ॥” इति । सुतः,—सारथिः, रथिनम् आयुषन् इति वदेत् ;
 उडो जनः इतरैः,—कनिष्ठैः, तात इति, सुतः—पुत्रः, शिष्यः, अनुजः,—कनिष्ठश्च,
 वत्स पुत्रश्च तात इति नाम्ना, गोत्रेण—अपत्यप्रत्ययान्तेन इत्यर्थः, वा वाच्यः । अमात्यः
 अथमेः जनेः, आर्य इति वक्तव्यः, विप्रेः अयम् अमात्य इति, सचिव इति च भण्यते ।
 तपस्वी च, प्रज्ञानः,—वीतरागश्च जनः, वृधेः साधो इति उच्यते । शिष्याद्यैः,—
 शिष्यप्रभृतिभिः, [आद्यशब्देन आह्वयवादीनां यद्वचम्] पुन्यः,—पूजनीयो जनः,
 अगृहीताभिधः,—अगृहीता अभिधा यस्य तादृशः, नाम अगृहीता स्वस्वामसूचकेन
 सम्बोधनेन इति भावः, विनिगद्यते—कथ्यते, [“स्वगृहीताभिधः” इति पाठे—
 स्वगृहीता—स्त्रेच्छया प्रयुक्ता, अभिधा—पूज्यत्वप्रकाशकनाम, भगवन्निति महा-
 भागेत्यादि वा यस्य स इति विग्रहः] । आचार्यः,—वेदाध्यापयिता, (“उपनीय
 ददद् वेदनाचार्यः स उदाहृतः” इति वचनात्) गुरुर्वा, उपाध्याय इति, भूपतिः
 (प्रजाभिः) महाराज इति, स्वामी इति वा विनिगद्यते इत्यन्वयः । युवराजस्तु कुमारः,
 भर्षुदारको वा, वाच्यः । अथमैस्तु कुमारकः,—कुमारः, राजकुमार इति यावत्,
 सौम्य ! भद्रमुख ! इत्येवं वाच्यः । प्रकृतिभिः,—अमात्यादिभिः, राज्ञः कुमारी भर्षु-
 दारिका वाच्या । यत् तु नाटकादिरन्यत्र कादन्वय्यां तरलिचया मन्त्राश्रयासम्बोधने
 “भर्षुदारिके !” इत्युक्तं, तत् प्रथोममधुरत्वख्यापनाय इति बोद्धव्यम् । पतिर्धवा
 ज्येष्ठमध्याथमेः,—उत्तमः उत्तमेन वयस्य इति, मध्यमेन मध्यमः इंदो इति, अथमेन

अथ भाषाविभागः,—

पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।
 शौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनाञ्च योषिताम् ॥
 आसामेव तु माथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
 अत्रोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारिणाम् ॥
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनाञ्चार्द्धभागधी ।
 प्राच्या विदूषकादीनां, धूर्तानां स्यादवन्तिका ॥
 योधनागरिकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यताम् ।
 शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् ॥
 बाह्लीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु ।
 आभीरेषु तथाऽऽभीरी चाण्डाली पुक्कसादिषु ॥
 आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु ।
 तथैवाङ्गारकारादौ पैशाची स्यात् पिशाचवाक् ॥

अथमः इच्छे इति वाच्यः, तथा स्त्रियः वाच्याः,—ज्येष्ठया स्त्रिया ज्येष्ठा स्त्री वयस्येति, मध्यमया स्त्रिया मध्यमा स्त्री इंदो इति, अथमया स्त्रिया अथमा स्त्री इच्छे इति वाच्यत्वर्थः । सदृशी—सदृशमाना स्त्री, इत्येति वाच्या ; प्रेया—किञ्चरी, इञ् इति, वेश्या अञ्जुका इति वाच्या । ["इच्छा" इति "इच्छे" इति चामन्त्रवदोक्तौ समे अव्यये] कुट्टिनो अनुगतैः,—सेवकैः, अन्व इति, पूज्या तथा जरती—इडा स्त्री च, जनेः अन्व इति वाच्या ; यदा,—कुट्टिनो तथा—अञ्जुका इति वाच्या । अनुगतैः, जनैरिति शेषः, पूज्या जरती च अन्व इति वाच्या, पाषण्डाः,—शकारादयः, ससमयगतैः,—ससङ्केतानुसारिभिः, ;क्षापात्रिकेत्यादिरित्यर्थः, चामन्त्रश्लेषः,—सन्धोषनपट्टेः, वाच्याः । शकादयः,—शकयवनकिरातप्रभृतयः, मददसादिनामभिः सन्धायाः । वस्य यत् कर्म—मालाकरवादि, शिल्पं—कलाविज्ञानं वा, विद्या—भौमांसादिः वा, जातिः,—ब्राह्मणादिः वा, तेनेव—तदनुगतैर्मेव, नाम्ना असौ—नामाकारादिः, वाच्यः । अन्वे—एभ्यो भिन्नाः, यथोचितं (सन्धावच्छे) ज्ञेयाः ।

चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका ।
 बालानां षण्डकानाञ्च नीचग्रहविचारिणाम् ।
 उन्मत्तानामातुराणां सैव स्यात् संस्कृतं क्वचित् ॥
 ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च ।
 भिक्षुबन्धधरादीनां प्राकृतं सम्प्रयोजयेत् ॥
 संस्कृतं सम्प्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीषूत्तमामु च ।
 देवीमन्त्रिसुताविश्यास्वपि कैश्चित् तथोदितम् ॥
 यद्देश्यं नीचपात्रन्तु तद्देश्यं तस्य भाषितम् ।
 कार्य्यतश्चोत्तमादीनां कार्य्यी भाषाविपर्य्ययः †
 योषित्सखीबालवेश्या-कितवाप्सरसां तथा ।
 वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतञ्चान्तरान्तरा ॥४४३॥ (न)

(न) भाषाविभागनाड, अथेति ।—अनीचानाम्—उत्कृष्टानाम्, उत्तममण्ड-
 मानामित्यर्थः, कृतात्मनां—विदूषां, भाषा संस्कृतं स्यात् । तादृशीनाम्—उत्कृष्टमण्ड-
 मानामित्यर्थः, योषितां शौरसेनी भाषा प्रयोक्तव्या । आसामिव—उत्कृष्टानां नारीषा-
 मिव, गाथासु—श्लोकेषु, सङ्गीतेषु वा, महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् । अत्र—नाट्ये, राज्ञः
 अन्तःपुरचारिणां—वामनादीनां, भाषा मागधी । चेटानां—भृत्यानां, राजपुत्राणां,
 श्रेष्ठिनां—धनवतां वैश्यानाञ्च, अर्द्धमागधी—मागधी स्वदेशभाषां चान्तरान्तरान्वित्य
 वदतीति भावः, तथोक्तं साहित्यकौस्तुभ्याम् ;—“राजपुत्रादिभाषा तु मागध्या स्वानु-
 रूपतः” इति । (“स्वानुरूपतः,—स्वस्य यस्मिन् देशे जन्मादि, तदनुरूपतानामित्यर्थ”
 इति तद्व्याख्यायां पण्डितराजैश्च व्याख्यातम्) । विदूषकादीनां भाषा प्राच्या—
 गोक्षीया । धृत्तानाम्—अजटविनां, भाषा अवनिका । दीव्यतां—क्रीडतां, योष-
 नागरिकादीनाञ्च, दाक्षिणात्या—वैदर्भी भाषा । शकाराणां—राजश्यालकानां,
 (“सोऽयमनुदाभ्रता राज्ञः श्यालः शकार इत्युक्तः”) शकाराणां—शकारदेशसम्ब-
 धिनां, [“अथराणां शकादीनां शारदीयम्” इति पाठान्तरे तु—“राज्ञः श्यालाः शका

एषामुदाहरणान्याकरेषु बोद्धव्यानि । भाषालक्षणानि मम तातपादानां भाषार्णवे ।

चाऽपि शाकायां प्रपठन्ति ते” इति रसगङ्गाधरादिविरोधापत्तिर्बोद्धा] भाषां सम्प्र-
 योगयेत् । दिव्यानां—दैवप्रभावसम्प्रदानां, बाह्योक्तभाषा—बाह्योक्तदेशीया भाषा,
 बाह्योक्तदेशभवाणां नराणां या भाषा साऽभिनेतव्येति यावत्, बाह्योक्तदेशस्य गान्धार-
 देशतः उत्तरपश्चिमदिगतः । [“बाह्योक्तभाषोदीच्यानाम्” इति पाठे—उदीच्यानाम्
 —उत्तरदेशवासिनाम्] द्रविडादिषु द्राविडो भाषा, प्रयोज्या इति शेषः । आभीरेषु
 आभीरो, एकसादिषु (चादिपदेन तत्सदृशादीनां यदृश्यम्) चाखाली, चाउपचोप-
 जोविषु—चाउजोविषु—तक्षकेषु, पञ्जोविषु—पञ्जावजोविक्रयश्रीलेषु च, आभीरो
 श्रावरो च भाषा । अङ्गारकारादौ—अङ्गारकारः,—खोहपात्रादिनिर्माणोपजोवी,
 तदादौ, तथैव—आभीरो वा श्रावरो भाषा । पिशाचानां बाक् प्रेशाची । अनीचानाम्
 —उत्कृष्टानाम्, उत्तममध्यमानामित्यर्थः, चेट्टीनामपि शौरसेनिका—शौरसेनी
 भाषा । बालानां षण्डकानां—वर्षवराणां, भीचानां यद्विचारिणां—दैवज्ञाना-
 नित्यर्थः, उन्नतानाम् आतुराणाञ्च शैव—शौरसेनिका एवेत्यर्थः, क्वचित् संस्कृतञ्च
 प्रयोज्यम् । ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य, दारिद्रेण उपस्कृतस्य—अभिभूतस्य, भिक्षुणां तथा
 बन्धवरादीनां—जैनबौद्धादीनां, [“भिक्षुबन्धवरादीनाम्” इति पाठान्तरे तु—
 भिक्षवः,—सत्र्यासिनः, याचका वा, बन्धवराः,—वानप्रस्थाः, वनमानुषा वा, चादि-
 पदेन असम्मानरस्यापि यदृश्यम्] प्राकृतं वचनं—शौरसेन्यादिद्राविडोपख्यन्ताना-
 मन्वतमं, मङ्गाराष्ट्रौ वेत्यर्थः, सम्प्रयोजयेत् । लिङ्गिणीषु—सत्र्यासादिचिद्धारिणीषु,
 उत्तमासु—उत्कृष्टासु नारीषु च, संस्कृतं प्रयोज्यम् । केशित्—अनैराचार्यैः,
 देवीनान्द्रमुतावेश्यासु अपि तथा—संस्कृतमित्यर्थः, उदितम्—उपदिष्टम् । नीचपात्रं—
 नीचं यत्पात्रं—नाटकीयपुरुष इति तथोक्तं, तु—पुनः, यद्देश्यं—यद्देश्यं, तस्य भाषितं
 —भाषा, तद्देश्यं—तद्देश्योचितं, प्रयोज्यम् इत्यर्थः । उत्तमादीनां कार्यतः,—
 कर्मानुसारेणेत्यर्थः, भाषाविपर्ययः,—देशानुसाराभावेत्यर्थः, कार्यः ; तेन उत्तमस्य
 राजानःपुरचारित्वे मागधी, न तु संस्कृतम् ; एवमन्यत्रापि । अत एवानुसाराद्यदौ
 राजपुत्रस्यापि रामचन्द्रादेः उत्तमकार्यकारित्वेन संस्कृतेनैव व्यवहारो वर्धितः, न
 त्वसंभोगाद्वा इति सङ्क्षेपः । योषित्प्रभृतीनाम् अन्तरान्तरा—मध्ये मध्ये, तत्तद्भाषाणां
 मध्ये इत्यर्थः, वेदन्ध्राद्यं—वेदिन्द्राद्यं, विद्यासिताद्यं, वेदन्ध्राज्ञापनाद्यं वा, संस्कृतं
 प्रदातुम्यम् ।

षट्त्रिंशलक्षणान्यत्र नाख्यालङ्कृतयस्तथा ।

त्रयस्त्रिंशत् प्रयोज्यानि वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥

लास्याङ्गानि दश यथा-लाभं रसव्यपेक्षया ॥४४४॥ (प)

अत्रेति—नाटके । यथालाभं प्रयोज्यानीति सम्बन्धः ।

तत्र लक्षणानि, (फ)—

भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणं तथा ।

हेतुसंशयदृष्टान्तासुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥

निदर्शनाभिप्रायौ च क्षमिर्विचार एव च ।

दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयो तथा ॥

विशेषणानिरुक्तौ च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ ।

दाक्षिण्यानुनयौ मालाऽर्थापत्तिर्गर्हणं तथा ॥

पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं सङ्केपो गुणकीर्तनम् ।

लेशो मनोरथोऽनुक्त-सिद्धिः प्रियवचस्तथा ॥४४५॥

तत्र,—

लक्षणानि गुणैः सालङ्कारैर्योगस्तु भूषणम् ॥४४६॥ (ब)

(य) अख्यालङ्कृतोदाह, षट्त्रिंशदिति ।—अत्र—नाटके, लक्षणानि षट्त्रिंशत्, तथा नाख्यालङ्कृतयः त्रयस्त्रिंशत्, वीथ्यङ्गानि त्रयोदश, लास्याङ्गानि दश, यथालाभं—यथोचितं, रसव्यपेक्षया—रसानुगुण्यमपेक्ष्य, रसास्वाङ्गया वेत्त्यर्थः, प्रयोज्यानि । यस्मिन् रसे वदास्वाङ्कृतं योग्यञ्च भवति, तस्मिन् वचनीयमिति भावः ।

(फ) लक्षणान्याह, तत्रेति ।—तत्र—तत्र मध्ये, लक्षणानि—वक्ष्यमाणा-भूषणादीनि, षट्त्रिंशलक्षणाङ्गानि, भवन्ति ।

(ब) भूषणमाह, लक्षणानीति ।—सालङ्कारैः,—सालङ्काराः,—वक्ष्यमाणाः अष्टमासोपमादयः, तैः सहितैः, गुणैः,—माधुर्यैः प्रसादैः, योगस्तु—परस्परनेचन-नेन, भूषणम् ।

यथा,—

“आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे ! तव मुखत्रियम् ।

कोषदण्डसमघाणां किमेषामस्ति दुष्करम् ? ॥” (भ)

वर्णनाऽक्षरसङ्घातश्चित्रार्थैरक्षरैर्मितैः ॥ ४४७ ॥ (म)

यथा शाकुन्तले,—“राना । कञ्चित् सखीं वो नातिबाधते
शरीरसन्तापः ? प्रियंवदा । संपदं लङ्घोसधो उग्रसमं गमि-
स्वदि ।” (य)

सिद्धैरर्थैः समं यत्र असिद्धोऽर्थः प्रकाशते ।

श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥४४८॥ (र)

(भ) उदाहरति, आक्षिपन्तीति ।—हे मुग्धे !—सुन्दरि ! अरविन्दानि—
पद्मानि, तव मुखस्य त्रियं—कानिम्, आक्षिपन्ति—निन्दन्ति । तथा हि,—कोषदण्ड-
समघाणां,—कोषः,—वीजकोषः, घनागारश्च, दण्डः,—सखालं, चतुर्घोपायश्च, तैः
समघाणां—सम्पूर्णांनाम्, उक्तैश्च्यशास्त्रिणाम् इति भावः, एषाम्—अरविन्दानां, किं
दुष्करम्—असाध्यम्, अस्ति ?—सर्वमेव सुकरमित्यर्थः । अत्र अरविन्दानामचेतन-
तया निन्दा न सम्भवतीति उपमा कल्प्यते इति असम्भवदस्तुसम्बन्धोपा निदर्शना,
तथा अर्षान्तरन्यासः, श्लेषश्च, एते अलङ्काराः नाधुर्यप्रसादाभ्यां गुणाभ्यां सङ्गताः
। काव्यं भूषयतीति भूषणम् ।

(म) अक्षरसङ्घातमाह, वर्णनेति ।—चित्रार्थैः,—विदग्धमनोहरार्थसूचकैः,
मितैः,—अल्पैः, अक्षरैः वर्णना—रचना, अक्षरसङ्घातः ।

(य) उदाहरति, यथेति ।—वः—युष्माकं, सखीं—अकुन्तलां, शरीरसन्तापः,
—शरीरे वर्तमानः अरुणतः सन्तापः, कञ्चित्—स्वाभिप्रायसूचकमव्यर्थं, (“कञ्चित्
कामप्रवेदने” इत्यमरः) न अतिबाधते—सन्तापयति । [“साम्प्रतं लङ्घोवध उग्रसमं
गमिष्यति” इति संस्कृतम्] । अत्र “संपदम्” इत्यादिचित्रार्थोक्त्यर्थैः रचना ।

(र) शोभानाह, सिद्धैरिति ।—यत्र सिद्धैः,—साधयितुमाश्लेः, अर्थैः समं—
सङ्घ, असिद्धैः,—अनमितैः, अर्थैः प्रकाशते, सा श्लिष्टेन—श्लेषालङ्कितेन, अक्षरैः,
विभाषां—विदग्धमनोरचनायां, रचना इति श्लेषः, शोभा इति अनिधीयते—
कल्पते ।

यथा,—

“सहंशसम्भवः शुद्धः कोटिदोऽपि गुणान्वितः ।

कामं घनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः ॥” (ख)

यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।

साध्यतेऽभिमतश्चार्थस्तदुदाहरणं मतम् ॥४४६॥ (व)

यथा,—

“अनुयान्त्या जनातीतं कान्तं साधु त्वया कृतम् ।

का दिनश्चोर्विनाऽर्केण का निशा शशिना विना ?” (श)

हेतुर्वाक्यं समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात् ॥४५०॥ (घ)

यथा वेष्ट्यां,— “[मीमं प्रति चेटी] एवं मए भण्णिदं—भाणु-

(ख) उदाहरति, सहंशेति ।—सत्—साधुः, वंशः,—अन्वयायः, अन्यत्र—
विशुविशेषः, तत्र, पक्षान्तरे,—तस्मात्, सम्भवो यस्य तादृशः ; शुद्ध इति—उभयत्र
समानम् ; कोटिद इति—कोटिः,—सङ्ख्याविशेषः, अन्यत्र,—षष्ठभागः ; गुणा-
न्वितः—गुणः,—श्रेयंशाभिव्यादिः, अन्यत्र,—मीर्वी. तेन युक्तः, क्रूरः,—निष्ठुरः,
निर्दयकायंकारित्वादिति भावः, उभयत्र समानं, वक्तु इति वा । अत्र साधयितु-
मारब्धेरन्वशादिभिः समं श्रेष्ठेण एकदेव प्रसिद्धानभिमतवेत्याद्यर्थपक्षाश्रयात् शोभा ।

(व) उदाहरणमाह, यवेति ।—यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्येन अभिप्रदर्शनात्—
दृष्टान्तद्वयेन प्रदर्शनात्, वक्तुरभिप्रायात् हेतोः इति यावत्, अभिमतः,—बोधयितु-
मिष्टः, अर्थः साध्यते—ज्ञाप्यते, प्रकाशयते इत्यर्थः, तत् उदाहरणं मतम् ।

(श) उदाहरति, अनुयान्त्येति ।—सोतां प्रति सोपामुदाया उक्तिरियम् ।
जनातीतम्—अखीकसामान्यं, कान्तं—दोरामनित्यर्थः, अनुयान्त्या—अनुगच्छन्त्या,
त्वया साधु कृतं—उदाहरितम् । तथा हि,—अर्थेण—सूर्येण, विना—विरहितता
इति भावः, दिनश्रीः,—दिनसशोभा, का ? शशिना—चन्द्रेण, विना—विरहितेति
भावः, निशा—रजनी, का ? अत्र तुल्यार्थयुक्तवाक्येन पतिविहीना योविश शोभते
इत्येवमभिमतार्थसाधनम् । वाच्योकीयरामायणस्वारण्यशास्त्रे पद्यमिदम् ।

(घ) हेतुमाह, हेतुरिति ।—हेतुदर्शनात्—कारणप्रदर्शनात्, इष्टकृतम्—
अभिमतार्थप्राप्तकं, समासोक्तं—सङ्घट्टितं, मार्कं हेतुः ।

मदि ! तुङ्गाणं अमुक्तेषु केसहृत्येषु कथं अङ्गाणं देवीए केसा संजमीचंति त्ति” । (घ)

संशयोऽज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्द्वयनिश्चयः ॥४५१॥ (घ)

यथा ययातिविज्ञये, (क)—

“इयं स्वर्गाधिनाथस्य लक्ष्मीः ? किं यच्चकन्यका ? ।

किञ्चास्य विषयस्यैव देवता ? किमु पार्वती ? ॥” (ख)

दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थ-साधनाय निदर्शनम् ॥४५२॥ (ग)

यथा वेष्ट्यां,—“वृद्धेभ्यः । आर्य्य ! उचितमेवैतत् तस्याः, यतो दुर्योधनकलत्रं हि सा” इत्यादि । (घ)

तुल्यतर्की यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना ॥४५३॥ (ङ)

(घ) उदाहरति, यथेति ।—एवमिति ।—[“एवं मया भवितम्,—भानुमति ! युष्माकम् असुक्तेषु केसहृत्येषु कथमस्माकं देव्याः केशाः संशयान्ते ?” इति संस्कृतम्] । केसहृत्येषु—केशपाशेषु । अत्र देव्याः केशसंशयनस्य हेतुः भानुमत्याः केशसंशयः, तत्रदर्शनेन दुर्योधनवधे सत्येव देव्याः केशसंशयनं भविष्यतीत्येवमभिमताद्यः प्रकाशते ।

(ङ) संशयमाह, संशय इति ।—अज्ञाततत्त्वस्य—विशेषमजानतो जनस्येत्यर्थः, वाक्ये यत् [यदित्वव्ययं य इत्यर्थे] अनिश्चयः,—अनिर्द्धारणं, स संशयः स्यात् ।

(क) उदाहरति, यथेति ।—ययातिविज्ञये—राजानकनस्यटभट्टरचिते नाटक-त्रिशये ।

(ख) इवमिति ।—देवयानीं कूपे दृष्टवतो राज्ञ उक्तिरियम् । इयं—देवयानी, स्वर्गाधिनाथस्य—इन्द्रस्य, लक्ष्मीः ?—कन्यतिः ? किमिति श्रेयः । किं च—किं वा, विषयस्य—देशस्य । किमु—उत्त, वेति भावः । अत्र नाथिवायां यथातेरनिश्चयः ।

(ग) दृष्टान्तमाह, दृष्टान्त इति ।—पक्षे चर्षस्य—साध्यस्य, साधनाय—प्राप-नाय, यः,—यदित्यर्थः, निदर्शनं—हेतुप्रदर्शनं, स दृष्टान्तः ।

(घ) उदाहरति, यथेति ।—तस्याः,—भानुमत्याः । सा—भानुमती । अत्र द्वीपयां भानुमतीकृतं कः परिहासः दुर्योधनकलत्रसम्बन्धित्वेन निदर्शित इति बोध्यम् ।

(ङ) तुल्यतर्कमाह, तुल्यतर्क इति ।—प्रकृतगामिना—प्रस्तुतानुसारीणा,

यथा तत्रैव,—

“प्रायेणैव हि दृश्यन्ते कामं स्वप्नाः शुभाशुभाः ।

शतसङ्ख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतौव माम् ॥” (च)

सञ्चयोऽर्थानुरूपो यः पदानां स पदोच्चयः॥४५४॥(छ)

यथा शाकुन्तले,—

“अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू ।

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥” (ज)

अत्र पदपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव ।

प्रकृतेनेति यावत्, न तु प्रकृतिविपर्ययांरूपेषु अदृतेनेत्यर्थः, अर्थेन—वस्तुना, यत्—
यः, [इदमव्ययं] तर्कः,—भाव्यर्थस्य सूचनं, स तुल्यतर्कः ।

(च) उदाहरति, यथेति ।—प्रायेणेति ।—कामम्—अकामम्, अनभिमतरूप-
मिति यावत्, अथवा,—कामं—यथेष्टमित्यर्थः, (“अकामानुमतौ कामम्” इति
श्रीवः) शुभाः,—मङ्गलोदकाः, कदाचिदिति शेषः, अशुभाः,—अनिष्टोदकाः वा,
कदाचिदिति शेषः, स्वप्नाः प्रायेण दृश्यन्ते, जनेरिति शेषः । इयं—स्वप्नावस्थायां भागु-
मत्वा दृष्टेन मकुलेन इत्यमानादिसम्बन्धिनी इत्यर्थः, शतसङ्ख्या सानुजं मां स्पृशति
—विषयीकरोति इव, तेषामिव अस्माकमपि शतसङ्ख्यावत्त्वादित्यर्थः ; एतेन दुर्व्याध-
नादीनां शतभातृणां भाविनिधनरूपायस्य सूचनम् । अत्र तु शतसङ्ख्यायाः सादृश्यम्
आत्मनि सञ्जावना तुल्यतर्क इति । पथ्यावक्तं वक्तम् ।

(छ) पदोच्चयमाह, सञ्चय इति ।—पदानाम् अर्थानुरूपः,—अभिधेयसदृशः,
यः सञ्चयः,—समूहः, स पदोच्चयः । अर्थानुरूपः इत्यनेन सुकुमारार्थे सुकुमारार्थ-
रूपरूपप्रयोगः, उदाहरणं तत्सूचकपदप्रयोग इति बोध्यम् ।

(ज) उदाहरति, अधर इति ।—अधरः,—अधरोष्ठः, किसलयस्यैव रागः,—
श्रीहित्यं यस्य तथाभूतः, बाहू, कोमलविटपौ—सदृशस्योर्ध्वशार्खं, तदनुकारिणौ—
सदृशद्वयोः, (“आम्बादूर्ध्वं तरोः प्राञ्चल कटपो विटपो मतः” इति आत्वः) अङ्गेषु—
अवयवेषु, सन्नद्धं—कृतसजाडम्, अलम्बितमिति यावत्, [प्रकृते वाधितसुख्यार्थः सन्नद्ध-
शब्दः, सन्नद्धम् अस्माद्वान्विती भवति इति अन्वितत्वसम्बन्धेन यौवनं अचयंस्तद्वत्तमाति-
श्रयं स्पृशति] यौवनं—तादर्थ्यं, कुसुममिव लोभनीयं—विषयाकर्षकं, द्रष्टृत्वान्ति-
भावः । आख्यां वक्तम् । अत्र तु प्रस्तुतार्थानाम् अधरादीनां तत्सदृश्यप्रपञ्चवादिभिः

यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।

परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥ ४५५ ॥ (भ)

यथा,—“चात्रधर्माचितैर्धर्मैरलं शत्रुबधे नृपाः ।।

किन्तु बालिनि रामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे ॥” (ज)

अभिप्रायस्तु सादृश्यादङ्गुतार्थस्य कल्पना ॥ ४५६ ॥ (ट)

यथा शाकुन्तले,—“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःकृतं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नौलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां क्वेत्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥” (ठ)

पदसञ्चयैरूपमानं पदोच्चयः । यथा वा,—“प्रागप्रातनियुक्ताश्रावणवधुर्वेषाविषाऽऽनि-
भंवरक्रोधप्रेरितभौमभागेवमुजस्रभापविष्टः अथात् । उज्ज्वलः परशुभंवलशशिल-
स्तल्लक्ष्णोटातिविधेनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥” अत्र शब्दा-
योद्धटलं सदृशम् ।

(भ) निदर्शनमाह, यत्रार्थानामिति ।—परपक्षः,—परमतं, तस्य व्युदासार्थं—
निराकरत्वात्, यत्र प्रसिद्धानाम् अर्थानां—सत्यरूपविषयाणां, परिकीर्तनं क्रियते, तत्
निदर्शनम् ।

(ज) उदाहरति, चात्तेति ।—हे नृपाः ! अत्र एवेति चात्रः, तस्य चात्रस्य
अर्थः,—स्वभावः, तस्य अचिताः,—योग्याः तेः, धर्मैः,—“शौच्ये तेनो घृतिदांश्चै युडे
आप्यपलायनम् । दानमीश्वरभावश्च चात्तं कर्म स्वभावजम् ॥” इत्यादिना
प्रदर्शितैः कर्मविशेषैः, अलं—समर्थाः, (“अलं व्यर्थसमर्थयोः” इत्यमरः) किन्तु [इति
सथेत्यर्थे अव्ययः] मुक्तः,—स्वतः, पराङ्मुखे—अन्यासक्ते । अत्र अन्तिवधर्मरूपस्य
परपक्षस्य निराकरत्वात् प्रसिद्धस्य रामकर्तृकबालिहननरूपस्य अर्थस्य कीर्तनम् ।

(ट) अभिप्रायमाह, अभिप्राय इति ।—सादृश्यात्—साम्यात्, अङ्गुतस्य—
असम्भावितः, [“अभूतार्थक” इति पाठे,—स एवार्थः] अर्थस्य—वस्तुतः, कल्पना
अभिप्रायः ।

(ठ) उदाहरति, इदमिति ।—यः अव्याजमनोहरं—स्वभावमनोरमम्,
अङ्गुतमनोरमम् इति यावत्, इदं—पुरी दृश्यमानमनुपमं, वपुः,—शकुन्तला-
शरीरमित्यर्थः, तपःकृतं—तपश्चरणात्कृतं, साधयितुं—कर्तुम्, इच्छति, सः अर्षिः,

ज्ञप्तिः केनचिदंशेन किञ्चिद् यवानुमीयते ॥४५७॥ (ङ)

यथा मम प्रभावत्याम्,—“अनेन खलु सर्वतश्चरता चक्ष-
रौकेणावश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती ।” (ङ)

विचारो युक्तवाक्यैर्यदप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥४५८॥ (ण)

यथा मम चन्द्रकलायाम् ;—“राजा । नूनमियमन्तःपिहित-
मदनविकारा वर्त्तते । यतः,—

हसति परितोषरहितं निरीक्ष्यमाणाऽपि नेक्षते किञ्चित् ।

सख्यामुदाहरन्त्यामसमञ्जसमुत्तरं दत्ते ॥” (त)

—कखः इत्यर्थः, ध्रुवं—निश्चितं, नीलोत्पलपत्रधारया—नीलोत्पलपत्रमायभागेन,
शमीलतां—श्रम्याख्यं तदभिव्यर्थः, (उपमेये शकुन्तलावपुषि कोमलत्वसौभाग्य-
वत्तादिसाधारणवचनसंज्ञावसूचनाद्ये तदुपदोषादाने लिङ्गव्यत्ययेन अनौचित्यदोषप्रस-
ङ्गाच्च श्रम्यां खतात्वारोप इति भाष्यम्) हेतुं—विधाकर्तुं, व्यवस्रति—उद्वृङ्क्ते,
इच्छतीत्यर्थः । अत्र नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनमिव शकुन्तलाशरीरेण
तपश्चरचं न सम्भवति । अनेन च शमीलतासादृश्योद्भावनात् अभिप्रायनामकं नाटक-
सूत्रसमुपन्यस्तम् । अत्र निदर्शनमऽलङ्कारः । वंशस्यविलं उच्यते ।

(ङ) ज्ञप्तिमाह, ज्ञप्तिरिति ।—केनचित् अंशेन—प्रकारेण, विशेषणेनेत्यर्थः,
यत्र किञ्चित् अनुमीयते—ज्ञायते, सा ज्ञप्तिः ।

(ङ) उदाहरति, यद्येति ।—चक्षुरौकेण—अक्षरेण । अत्र सर्वतश्चरता इति
विशेषणरूपेण अंशेन अक्षरस्य स्वप्रियतमाज्ञानानुमानं नायकेन क्रियते ।

(ण) विचारमाह, विचार इति ।—युक्तेः—युक्तियुक्तेः, हेतुबोधकैरित्यर्थः,
वाक्यैः,—वचनेः, यत् अप्रत्यक्षं—अदृष्टं, अर्थस्य साधनं—ज्ञापनं, स विचारः ।

(त) उदाहरति, हसतीति ।—परितोषरहितम्—असन्तोषं यथा तत्र,
हसति, निरीक्ष्यमाणाऽपि किञ्चित् न ईक्षते—न पश्यति, तथा सख्यां—व्यख्यायाम्,
उदाहरन्त्याम्—वाक्यपत्याम्, असमञ्जसम्—अयोग्यम्, उत्तरं दत्ते—ददाति ।
अत्र अपरितोषहासादिरूपेहेतुमहचनेः अप्रत्यक्षस्य मनोविकारस्य साधनम् । अर्थ-
भावः,—चन्द्रकलाऽन्तर्मदनविकारैति साध्यम्, अपरितोषहासादिमत्त्वादिति हेतुः,
तथा च यत्र यत्र अपरितोषहासादिमत्त्वं, यत्र तत्रान्तर्मदनादिविकारत्वमिति
शुक्तिरान्तर्मदनादिविकारसाधिकाति ।

देशकालस्वरूपेण वर्णना दिष्टमुच्यते ॥ ४५६ ॥ (थ)

यथा वेष्टां,—“सद्वेष्टा,—

यद् वेद्युतमिव ज्योतिरार्य्यं क्रुद्धेऽथ सञ्चतम् ।

तत्राह्विडिव कृष्णायं ननं संवर्द्धायष्यति ॥” (द)

उपदिष्टं मनाहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः ॥ ४६० ॥ (ध)

यथा शाकुन्तले,—

“शुश्रूषस्व गुरुन्, कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

भर्तार्वप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनौ,

यान्येवं गृह्णीषीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥” (न)

(प्र) दिष्टमाह, देशेति ।—देशकालस्वरूपेण—देशकालयोः साधयेष, वर्णना—रचना, दिष्टम् उच्यते ।

(द) उदाहरति, यदिति ।—अथ क्रुद्धे आर्य्यं—भीमसेने इति भावः, वेद्युतमिव—ताडितमिव, यत् ज्योतिः,—तेजः, सञ्चतं—समुत्थितं, तत् इयं कृष्णा—द्रोपदी, प्राहट्—वर्षाकालः इव, ननं—निश्चितं, संवर्द्धायष्यति । अत्र देशकालानुसृत्यवर्णनम् ।

(ध) उपदिष्टमाह, उपदिष्टमिति ।—शास्त्रानुसारतः,—यथाशास्त्रं, मनीहारि—मनोरञ्जनकृतं, वाक्यम् उपदिष्टम्—उपदेशवचनमित्यर्थः ।

(न) उदाहरति, शुश्रूषस्वेति ।—प्रतिगृहं गच्छन्तीं शकुन्तलां प्रति कृष्णलोपदेशोऽयम् । गुरुन्—पृथ्व्यान् जनान्, शुश्रूषशुभ्रादीनि यथावत्, शुश्रूषस्व—सेवस्व ; सपत्नीजने प्रियसखीवृत्तिं—प्रियवयस्यस्वाम्यवहारं, कुरु ; विप्रकृताऽपि—अपमानिताऽपि, भर्तार्व प्रियः, रोषणतया—क्रोधानतया, भर्तुः प्रतीपं—प्रतिकूलभावमित्यर्थः, मा स्म गमः,—न गच्छ, प्रतिकूलवृत्तिं नो मा भवेत्यर्थः, परिजने—प्रेष्यवर्गे, भूयिष्ठम्—अत्यर्थं, दक्षिणा—सख्या, भव ; तथा भोगेषु—सुखसम्पदां आभेषु इत्यर्थः, अनुत्सेकिनौ—अगर्विणी, भवेति शेषः ; अथवा,—भोगेषु—विषयसुखेषु अनुत्सेकिनौ—उत्साहाभाववती, अगर्विता वा सती, परिजने दक्षिणा भव इति पूर्वोक्तान्वयः । एवम्—इत्यम् अमुद्धिते सति, युवतयः,—तद्वयः, न केवलं त्वम्, अपि तु स्त्रीभवन् इति भावः, अदक्षिणीपदं—“दक्षिणी” इति अविचारं, वाणि—शकुन्तला, वामा—

गुणातिपातः कार्य्यं यत् विपरीतं गुणान् प्रति ॥४६१॥ (प)

यथा मम चन्द्रकलायां,—[चन्द्रं प्रति],—

“जइ संहरिजइ तमो घेय्यई सभलीहिं ते पाओ ।

बससि सिरि पसुबइयो तहबि हा !! इत्यौअजोअणं हरसि ॥” (फ)

यः सामान्यगुणोद्रेकः स गुणातिशयो मतः ॥४६२॥ (क)

यथा तत्रैव,—“राजा । [चन्द्रकलाया मुखं निर्दिश्य],—

असावन्तसञ्चद्विकचनवनीलाजयुगल-

स्तलस्फूर्जत्कम्बुर्विलसदलिसङ्घात उपरि ।

विना दोषासङ्गं सततपरिपूर्णाखिलकलः

कुतः प्राप्तश्चन्द्रो विगलितकलङ्कः सुमुखि ! ते ? ॥” (भ)

एतत्प्रतिकूलवार्त्तम् इत्यर्थः, कुलक—पितृशुशुरवंशयोः इत्यर्थः, चाशयः,—मनस्ताप-
चारिण्यः, मनःपीडा इव इत्यर्थः, भवन्तीति शेषः । इह सङ्केपेण वाक्यायनकथितमेक-
चारिण्योऽयं सङ्कलितं कालिदासेन । एतेन हि स्वामिसत्ताश्रावणानुपपन्नसम्भावना
मनोहारिवाक्येन श्रावणुसारतः प्रयोजनम् उपदिष्टमिति । अथ गुह्यशुभादिकं
श्रावणुसारि मनोहारि वचनम् । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(प) गुणातिपातमाह, गुणातिपात इति ।—गुणान् प्रति यत् विपरीतं कार्य्यं
—गुणविरोधिकार्य्यमित्यर्थः, स गुणातिपातः ।

(फ) उदाहरति, जइ इति ।—[“यदि संक्रियते तमो गृह्यते सकलेके पादः ।
बससि शिरसि पशुपतेस्तथाऽपि हा !! स्त्रीगोवनं हरसि ॥” इति संस्कृतम्] । अत्र
चन्द्रकला तमोहरणादिगुणानां विपरीतं स्त्रीजनजीवनहरणम् ।

(क) गुणातिशयमाह, य इति ।—यः सामान्यगुणेभ्यः,—उपमानोपमेयवृत्ति-
साधारणधर्मेभ्यः, उद्रेकः,—आधिक्यम्, उपमेयस्त्विति शेषः, स गुणातिशयः मतः,—
कथितः ।

(भ) उदाहरति, असाविति ।—इ सुमुखि ! ते—त्वया, अन्तः,—अभ्यन्तरे,
कम्बु—स्फुरत्, विकसितं—विकसितं, नवनीलाजयुगलं—नीलकमलद्वयं यत्र
ज्ञाहृत्, तले—अधोभागे, स्फूर्जन्—विकसन्, कम्बुः,—अङ्गः, कम्बुकप इति भावः,
खलु तत्राधिक्यः, उपरि—तदूर्ध्वदेशे, विगलितः—विपरितः, अनीनां—अनराणां,
सङ्घाताः,—समूहाः यत्र तत्राभूतः, सततं—निरन्तरं, पूर्णमासोत्पत्तिरिच्छेदश्च

अर्थान् सिद्धान् बहूनुक्त्वा विश्लेषोक्तिर्विश्लेषणम् ॥४६२॥ (न)

यथा,—“दृष्ट्वाऽपहारो विमलो द्विजावासो जनप्रियः ।

ऋटः पद्माकरः किन्तु बुधस्त्वं, स जडाशयः ॥” (य)

पूर्वसिद्धान्तकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते ॥४६४॥ (र)

काले इत्यर्थः, परिपूर्वाः अखिलाः,—समयाः, कथाः,—कथामाख्यायि, बौद्ध-
भागव यत्र तथोक्तः, विगलितकलङ्कः,—गिष्कलङ्कः, असौ चन्द्रः,—मुखचन्द्र
इति भावः, दोषासङ्गं विना—दोषरहित इत्यर्थः, अथ च दोषा—रात्रिः, (“दोषा
रात्रौ भुज्जिऽपि च” इति मेदिनी) तस्याः सङ्गं—सम्पर्कं, विना—रात्रिनन्तरैवेत्यर्थः,
कृतः,—कस्मात्, प्राप्तः ? अत्र कलाशब्देन चतुःषष्टिविद्याया अपि गम्यमानत्वात्
दोषाशामासङ्गं विना सकलविद्यालाभः असम्भव इति ध्यानः । इह आह्लादकत्वादि-
साधारणधर्मैः शोलाशयुगलादिसम्बन्धात् उपमेयस्य मुखस्य चन्द्रादाधिक्यम् ; अन्ते
तु शोलाशयुगलादिसम्बन्धाभावात् आधिक्यमिति बोध्यम् ।

(न) विश्लेषणमाह, अर्थानिति ।—सिद्धान्—प्रसिद्धान्, बहून् अर्थान् उक्त्वा
विश्लेषणं उक्तिः,—भेदकथनमित्यर्थः, विश्लेषणं—विश्लेष्यते—विभिक्षतेऽनेनेति
तथोक्तम् । [अरथे ल्युट्] ।

(य) उदाहरति, दृष्टेति ।—विदांसं धनिनं प्रति उक्तिरियम् । ऋटः
त्वत्, तुल्य इति शेषः ; तथा हि,—दृष्ट्वा—जलपानेच्छा, धनाशा च ; (“दृष्ट्वा
स्वात्सर्गलिप्तयोः” इति मेदिनी) तस्माः अपहारो—नाशकः, जलदानेन धनदानेन
च इति भावः, विमलः,—स्वच्छः, निर्दोषश्च ; द्विजावासः,—द्विजानां—पवित्रां,
जलचराणां संसादीनानिति यावत्, ब्राह्मणानाञ्च ; (“द्विजः पविद्विजन्मनोः” इति
गोपालः) आवासः,—आश्रयः, जनानां प्रियः,—सक्तोपहारः, पद्माकरः,—पद्मानां
—कमलानाम्, आकरः,—उत्पत्तिस्थानं, पद्माशाः,—लज्ज्याः, (“लज्जोः पद्मालया
पद्मा” इत्यमरः) आकरः,—आवासः, धनवानित्यर्थश्च, किन्तु त्वं बुधः,—विद्वान्,
वः,—ऋटः, जडाशयः,—जडस्य—जलस्य, जायगुणस्य च, [उल्लेखोः सावर्द्धमन्वी-
कृत्येदमुक्त्वा] आशयः,—ज्ञानम् । [“जलाशयः” इति पाठेऽपि च एवाद्येः] अत्र
बहून् समानधर्मानुक्त्वा बुधत्वजडाशयत्वाभ्याम् अन्यपादे भेदकथनम् । व्यतिरेका-
वहारोऽयम् ।

(र) निरुक्तिमाह, पूर्वेति ।—पूर्वसिद्धानां—पूर्वं निष्पन्नानां, पूर्वं कृतानां,

यथा विख्याम् ;—

“निहताशेषकौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ।

भङ्क्ता दुर्योधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसा नतः ॥” (ल)

बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये ॥४६५॥ (व)

यथा,—“यदीर्यं कूर्मराजस्य यश्च शेषस्य विक्रमः ।

पृथिव्या रक्षणे राजन् ! एकत्र त्वयि तत् स्थितम् ॥” (श)

दृष्टादीनां भवेद् भ्रंशो वाच्यादन्यतरद्वयः ॥४६६॥ (ष)

जातानां वेति यावत्, अर्थाणां—कार्याणां, कथनं—पुनः प्रतिपादनं, निरुक्तिरिति कीर्त्तते ।

(ल) उदाहरति, निहतेति ।—धृतराष्ट्रं प्रति भीमस्योक्तिरियम् । निहताः,—विनाशिताः, अशेषाः,—समयाः, कौरव्याः,—कौरवाणाम् इने इति तद्योक्ताः, कुक्षु-पक्षीययोश्च इत्यर्थः, येन सः, दुःशासनस्य असृजा—शोषितेन, वक्षोरक्तपात्रेण इत्यर्थः, क्षीवः,—मजः, उन्मत्त इत्यर्थः, दुर्योधनस्य ऊर्वोः,—ऊरुयुगल, भङ्क्ता—भावि-भङ्गनकारो, [भविष्यदर्शे ढन्] अयम्—उपस्थितः भीमः, शिरसा नतः,—प्रक्षतः, भवन्तमिति शेषः । [“शिरसाऽसृति” इति पाठे—असृति—पूजयति, शिरोनमन-पूर्वकं प्रथमतोत्वर्थः] । अत्र पूर्वं कृतस्य कौरव्यादिदहनरूपस्य कार्यस्य निर्वचनान्त् निरुक्तिरिति बोध्यम् ।

(व) सिद्धिमाह, बहूनामिति ।—अभिप्रेतस्य—इष्टस्य, अर्थस्य—कार्यस्य, सिद्धये—निष्पत्तये, बोधनायेत्यर्थः, (एकमधिकत्व) बहूनाम् (एतदनेकीपलक्ष्य, तेन मोक्षोदाहरणसङ्गः) कीर्त्तनं—गुणकथनमित्यर्थः, सिद्धिः ।

(श) उदाहरति, यदिति ।—हे राजन् ! कूर्मराजस्य—कूर्मावतारस्य विषोः, यत् वीर्यं—बलं, यश्च शेषस्य—अनन्तस्य, विक्रमः,—वीर्यमित्यर्थः, तत्—उभयोः कूर्मशेषयोः सामर्थ्ये, पृथिव्याः रक्षणे—पालनविषये, एकत्र—एकस्मिन्, त्वयि स्थितम् । अत्र अभिप्रेतस्य राशः पृथ्वीपालनभारसङ्घट्टतातिशयबोधनाय तदुभयकीर्त्तनम् ।

(ष) भ्रंशमाह, दृष्टादीनामिति ।—दृष्टादीनाम्—[सादिपद्वैतं दृष्टदुःखितादे-र्यद्वचनं] बहूनामिति दृष्टदुःखितादीनामित्यर्थः, वाच्यात्—विचिन्तादित्यर्थः, अन्यतरम्—अभेदं, विपरीतमिति यावत्, यच्च—यत्र; भवेत् ।

यथा वेष्ट्यां,—“दुर्धोषनः । क्वचित्प्रति प्रति],—

सहभृत्यगणं सवान्धवं सहमित्रं समुतं सहानुजम् ।

स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥ (स)

विचारस्यान्यथाभावः सन्देहात्तु विपर्ययः ॥४६०॥(ह)

यथा,—“मत्वा लोकमदातारं सन्तोषे येः कृता मतिः ।

त्वयि राजनि ते राजन् ! न तथा व्यवसायिनः ॥” (क)

दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्त्तनम् ॥४६८॥(ख)

(स) उदाहरति, सहभृत्यगणमिति ।—सहभृत्यगणं—भृत्यगणेः,—अनुचर-
जनैः सह वर्त्तमानमित्यर्थः, सवान्धवं—वान्धवैः,—अनुजव्यतिरिक्तैः प्रातिभिः सह वर्त्त-
मानं, सहमित्रं—मित्रैः सह वर्त्तमानं, समुतं—सपुत्रं, सदानुजं—कनिष्ठभ्रातृभिः सहितं,
सुयोधनं—दुर्धोषनं, पाण्डुसुतः,—भीमसेनः, स्वबलेन—स्वपराक्रमेण, न चिरात्—
! अविद्यमानेन, संयुगे—सङ्ग्रामे, निहन्ति—विनाशयति । अप “चिरादपि न हन्ति”
इति विवक्षितम् ; किन्तु न चिरात् हन्तीति क्लेशनेन भ्रंशस्थं नाटकाङ्गं बोध्यमिति ।
सुन्दरी इतं,—“विवसे ससजा गुहः समे सभरा ख्यो यदि सुन्दरी तदा” इति
सचचात् ।

(ह) विपर्ययमाह, विचारस्येति ।—सन्देहात्—संशयात्, विचारण—तत्त्व-
निर्णयण, अन्यथाभावः,—विपरीततया यदर्थं, सहपञ्चान्वयाकरमित्यर्थः, विपर्ययः,
—तन्नामकान्वयस्यविशेषः ।

(क) उदाहरति, मत्सेति ।—लोकं—जनतीक्ष्णम्, अदातारम्—अवदान्यं,
मत्वा—विचार्यं, येः सन्तोषे—कनट्याऽपभ्रंशजन्यसुखे, मतिः,—विचारः, कृता—
स्थापिता इत्यर्थः, सन्तुष्टैरेव क्षिप्तं, न कुत्रापि वाचितुं यतमिति भावः ; हे राजन् !
त्वयि राजनि—तृपे इति, ते तथा व्यवसायिनः,—तादृशचारवन्तः, अदातत्वनिश्चय-
वन्त इत्यर्थः, न, भवन्तीति शेषः, सन्तोषमवसन्त्या न तिष्ठन्तीति भावः । अप पूर्व
दाहत्याभावस्य निश्चयो जातः, इदानीं त्वयि रात्रि तन्निश्चयाभावे एव विचारण
अन्यथाभावः इति बोध्यम् ।

(ख) दाक्षिण्यमाह, दाक्षिण्यमिति ।—चेष्टया—शारीरव्यापारेण, वाचा—
वचनेन च, परचित्तम्—अन्वदीवक मनसः, अनुवर्त्तनम्—अनुसरणम्, अनुवर्त्त-
नित्यर्थः, दाक्षिण्यम् ।

वाचा यथा,—

“प्रसाधय पुरीं लङ्कां राजा त्वं हि विभीषण ! ।

आर्थेषानुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमन्तरा ॥” (ग)

एवं चेष्टयाऽपि । (घ)

वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम् ॥४६६॥ (ङ)

यथा वेष्ट्याम् ;—“रूपः । [चञ्चल्यमानं प्रति],—दिव्यास्त्रग्राम-

कोविदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे किं न सम्भाव्यते त्वयि ?” (च)

माला स्याद् यद्भीष्टार्थं नैकार्थप्रतिपादनम् ॥४७०॥ (छ)

यथा शाकुन्तले,—“राजा ।—

किं शौकरैः क्लमविमर्दिभिरार्द्रवातं !

सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ? ।

अङ्गे निधाय चरणानुत पद्मताम्रौ

संवाहयामि करभोरु ! यथासुखं ते ? ॥” (ज)

(ग) उदाहरति, प्रसाधयेति ।—विभीषणं प्रति लक्षणश्लोक्तिः । हे विभीषण ! लङ्कां पुरीं प्रसाधय—चलद्गुरु, हि—यतः, त्वं राजा, इदानीमिति शेषः, आर्थेषां—श्रीरामेषु, अनुगृहीतस्य, जनस्य इति शेषः, सिद्धिं—फलनिष्पत्तिम्, मन्तरा—विना, मध्ये वा, न विघ्नः, स्यादिति शेषः । अत्र वाचा विभीषणचित्तानुषर्षणं दाबिष्यम् ।

(घ) चेष्टया यथा शाकुन्तले,—“तदङ्गमेनामृषां करोमि [इत्यङ्गुलीयकं ददाति]” । अत्राङ्गुलीयदानरूपया चेष्टया शकुन्तलावित्तप्रीषणं दाबिष्यम् ।

(ङ) अनुनयमाह, वाक्यैरिति ।—स्निग्धैः,—सेहयुक्तैः, वाक्यैः अर्थेषां—कार्येषु, प्रयोजनस्येत्यर्थः, साधनं—करणम्, अनुनयः भवेत् ।

(च) उदाहरति, दिव्येति ।—दिव्यास्त्राणां ग्रामः,—समूहः, तस्मिन् कोविदेः,—विषयस्य तस्मिन् ; भारद्वाजः,—भरद्वाजस्य अपत्यं पुमान्, द्रोण इत्यर्थः, तस्य तुल्यः पराक्रमः यस्य तादृशी । अत्र स्निग्धवाक्येन चञ्चल्यात्कः सन्तोषरूपस्य कार्यस्य साधनम् ।

(छ) मालामाह, मालेति ।—अभीष्टार्थं—स्वामीच्छित्तये इत्यर्थः, यत् नैकार्थ-प्रतिपादनम्—अनेककार्यस्य प्राप्त्यर्थं, सा माला स्यात् ।

(ज) उदाहरति, किमिति ।—हे करभोरु !—करभवत्—करस्य वाङ्मयानवत्,

अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थान्तरोक्तेः प्रतीयते ॥४७१॥ (झ)

यथा वेष्ट्याम् ;—“राजा । [द्रोणोऽश्वत्थामानं राज्येऽभिवेक्षुमिच्छतीति
कथयन्तं कथं प्रति],—साधु अङ्गराज ! साधु । कथमन्यथा,—

दस्त्वाऽभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरीटिना ।

सिन्धुराजमुपेक्षेत् नैवं चेत् कथमन्यथा ? ॥” (ञ)

दूषणीहोषणायां तु भर्त्सना गर्हणं तु तत् ॥४७२॥ (ट)

(“हरणं करमो बहिः” इत्यमरः) ऊरु यस्याः तत्कम्बुद्वौ तथोक्ते [“ऊरुतरपदादौ-
पत्ये” (४।१।६९ पा०) इत्युक्ते] क्लमविमर्दिभिः,—यान्तिहरैः, शीकरैः,—अम्बुकथैः,
आर्द्रैः,—सित्तैः, शीतल इत्यर्थः, वातो यस्य तादृशं, नलिन्याः,—कमलिन्याः, दलं
—पत्रं, तदेव तादृशं—व्यजनम् इति तथोक्ते, (“व्यजनं तादृशकम्” इत्यमरः)
किं सञ्चालयामि ?—मन्दं मन्दं चालयामीति भावः ; [“ठन्तेः” इति पाठे,—शीकरैः
सह नलिनोदलतालठन्तेः आर्द्रवातं सञ्चालयामि ?—स्वतन्त्रशरीरं शीलयामि ?
इत्यन्वयोऽवगतव्यः] उत—अथवा, पश्यतासौ—पश्ये इव ताम्—पारतौ, ते—तव,
अरथौ अङ्गे—क्रीडे, निधाय—निवेश्य, यथासुखं संवाहयामि ?—मन्दविमर्दनेन
खेदम् अपनयामि ? अथ अभीष्टस्य अकुललापरितोषस्य (सुखसाधकस्येत्यर्थः)
साधनाय वातसञ्चालनादीनामनेकाधायां प्रतिपादनम् । वसन्ततिलकं उक्तम् ।

(झ) अर्थापत्तिमाह, अर्थापत्तिरिति ।—अर्थांतरस्य उक्तेः हेतोः यत्—य
वृत्त्यर्थः, अन्वयार्थः प्रतीयते, सा अर्थापत्तिः ।

(ञ) उदाहरति, दस्त्वाऽभयमिति ।—अतिरथः [अनेन विश्वेवनेन तस्य
सामर्थ्येऽपि उपेक्षा अभिसन्धिपूर्विकेति बोध्यम्] सः,—द्रोणः, अभयं—पूर्वदुः “ना
जान् अर्जुनो बधोत्” इत्येवंरूपमिति यावत्, दस्त्वा किरीटिना—अर्जुनेन,
बध्यमानं—हन्त्यमानं, सिन्धुराजं—जयद्रथम्, उपेक्षेत् ; एवं—त्वदुक्तप्रकाराश्वत्थामा-
भिवेक्षरूपमभिसन्धिः, चेत्—यदि, न, क्वादिति शेषः, तार्क्ष्यं अन्वया—जयद्रथरक्ष-
कपतिप्रापात्तने षोडाशोत्वं, कथम् ?—क्विसमर्थम् ? न क्विसपि उपेक्षेते हेतुरित्यर्थः ।
अथ सिन्धुराजोपिवाहृपात्तान्तरप्रकटनेन द्रोणस्य स्वऽस्मान्निषेधाभिप्रायः प्रतीयते ।

(ट) गर्हणमाह, दूषणेति ।—दूषणस्य उदाहरणायां, कृताशामिति शेषः, वा
भर्त्सना, तत् गर्हणम् ।

यथा तत्रैव,—“अत्रत्यामा । [अत्रं प्रति],—

निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात् किं मे तवेवायुधम् ?

सम्प्रत्येव भयाद्दिहाय समरं प्राप्नोऽस्मि किं त्वं यथा ? ।

जातोऽहं स्तुतिवंशकीर्त्तनविदां किं सारथीनां कुले ?

क्षुद्रारातिहताप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण किम् ? ॥” (ठ)

अभ्यर्थनापरैर्वाक्यैः पृच्छाऽर्थान्वेषणं मतम् ॥४७३॥ (ड)

यथा तत्रैव,—“सुन्दरकः । अज्जा ! अज्ज अवि णाम सारहि-
दुइओ दिट्ठो तुल्लोहिं महाराओ दुज्जोधणो ण वेत्ति ?” (ठ)

(ठ) उदाहरति, निर्वीर्यमिति ।—गुरोः,—परशुरामस्य, शापभाषितवशात्—
शापीत्या, तत्र आयुधम् इव मे, आयुधमिति शेषः, किं निर्वीर्यम् ?—अस्त्रिस्त्रिकरम् ?
त्वं यथा भयात् समरं विहाय अवागतः, तथा इति शेषः, सम्प्रत्येव—अधुमेव, भयात्
समरं विहाय—त्यक्त्वा, प्राप्नोऽस्मि—आगतोऽहं, किम् ? स्तुतिवंशकीर्त्तनविदां—स्तुत्ये
—राज्ञां कथाय, मनोरञ्जनायेति यावत्, यत् संश्लोचनं—राज्ञां पूर्वपुरुषाणां नाम-
गुणायुद्धोषणं, तत् विदन्तीति तेषां तत्राविधानां, सारथीनां—सुमानां, कुले—वंशे,
त्वनिवेति शेषः, किमहं जातः ?—उत्पन्नः ? क्षुद्रारातिहताप्रियं—क्षुद्राः,—नगय्याः,
ये अरातयः,—भीमार्जुनादिशत्रवः, तैः हतः,—अगुह्यतः, यः अप्रियः,—दुष्टव्यव-
हारः, मत्पितृनिघ्नरूप इत्यर्थः, तं, किम् अस्त्रेण—त्रैत्रवारिणा, अश्रुवर्षणेनेति
यावत्, प्रतिकरोमि ?—प्रतिविदधामि ? मत्पितृवधरूपवैरतायाः प्रतिकारं किं केवलम्
अश्रुजलेनैव सत्यादयामि ? इत्यर्थः, अस्त्रेण न ? करोमीति पूर्वतोऽनुवृत्तम् ।
ओषपुत्रस्य महावीरस्य ममाश्रत्यागः अस्त्रेणैव प्रतीकार्योऽयं विषयः, न पुनः
समरपरास्तुल्लस्य निर्वीर्यास्तस्य नीचस्य सूतपुत्रस्य तव इव अस्त्रेण इति भावः । अत्र
अश्रुजलमन्तिका अर्थभङ्गना ।

(ड) पृच्छामाह, अभ्यर्थनेति ।—अभ्यर्थनापरैः,—प्राथम्यात्पक्षैः, अविनव-
रित्यर्थः, वाक्यैः अर्थावान् अन्वेषणं, पृच्छा इति मतम् ।

(ठ) उदाहरति, यथेति ।—अज्जेति ।—[“आर्याः ! अयं अपि नाम सारवि-
हितोऽथो दृष्टो युष्माभिः महाराओ दुष्ठीधनो ण वेत्ति ?” इति संक्षेपतम्] अत्र प्राथम्या-
त्पुत्रवधात्केन दुष्ठीधनान्वेषणम् ।

प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्यैरुत्कृष्टैरर्थसाधनम् ॥ ४७४ ॥ (ग)

यथा विक्रमोर्वश्याम् ;—“राजा ।—

सूर्याचन्द्रमसौ यस्य मातामहपितामहौ ।

स्वयं हतः पतिर्हाभ्यामुर्वश्या च भुवा च यः ॥” (त)

सारूप्यमभिभूतस्य सारूप्यात् क्षोभवर्त्तनम् ॥ ४७५ ॥ (थ)

यथा वेख्याम् ;—“शुधिष्ठिरः । [दुर्योधनस्यान्या भीमं प्राति] दुरात्मन् !

दुर्योधनहतक !” इत्यादि । (द)

(ग) प्रसिद्धिमाह, प्रसिद्धिरिति ।—उत्कृष्टैः शोकासिद्धः,—शोकाप्रसिद्धैः, अर्थैः,—शोकाख्यातवस्तुभिरित्यर्थः, अर्थेण—कार्येण, साधनं—पदार्थपरिचय इति यावत्, प्रसिद्धिः ।

(त) उदाहरति, सूच्येति ।—पुङ्गवस इत्युक्तिः । यस्य—पुङ्गवसः, सूर्या-चन्द्रमसौ मातामहपितामहौ—सूर्यः मातामहः, चन्द्रमाः पुनः पितामहः, यस्य उर्वश्या, भुवा—पृथिव्या च, हाभ्यां स्वयम्—आत्मनेव, स्वच्छया एव इति यावत्, पतिः,—स्वामिण्येव इत्यर्थः, हतः । [पुरा किल स्वाधश्चमनुष्यः सूर्यगता सुद्युत्वा-परनामा इत्यो नाम राजा स्वयथाप्रसङ्गेन हरनिवारितपुङ्गवान्परप्रवेशमुपवनं प्रविष्टः शोभावनानगान् ; अतस्तथैव इत्या नामाभूत् ; ताञ्च तत्र परिभ्रमन्ती चन्द्रतलयो तुषचक्रे, सा च तं, तयोः पुत्र ऐलापरनामधेयः पुङ्गवा आसीत् ; तेन पुङ्गवसः सूर्यो मातामहः, चन्द्रश्च पितामहः ; इति कथानकमनुसन्धेयम्] । एवञ्च अत्र शोकाप्रसिद्धैः सूर्यचन्द्रवंशीयत्वादिभिः आत्मपरिचयकपक्षेण अर्थेण साधनम् ।

(थ) सारूप्यमाह, सारूप्यमिति ।—सारूप्यात्—समानरूपत्वात्, रूपसादृश्या-दिति यावत्, अभिभूतस्य—अभिभवं प्राप्तस्य, वैचित्र्यं गतस्य इत्यर्थः, समानरूपत्वेन सोऽयं, न वा ? इति तत्त्वविमूढस्य, जनस्येति श्रेयः, [“अनुभूतस्य” इति पाठे—सादृश्यादनुभूतस्य, भवविषयस्येत्वर्थोऽवगन्तव्यः ; “अनुकूपस्य” इति पाठे—अनुकूपस्य—सदृशस्य, वस्तुन इति श्रेयः, सादृश्यात्—सादृश्याजनितत्वनात्, उभयत्र द्रष्टु-रित्यध्याहाय्ये] यत् शोभेण वर्त्तनं—श्लवहारः, तत् सारूप्यम् ।

(द) उदाहरति, यथेति ।—अत्र दुर्योधनस्य सादृश्यानाभिभूतस्य शुधिष्ठिरस्य शोभवर्त्तनम् ।

सङ्क्षेपो यत् तु सङ्क्षेपादात्माऽन्यार्थं प्रयुज्यते ॥४७६॥ (ध)

यथा मम चन्द्रकलायाम् ;—“राजा । प्रिये !—

अङ्गानि खेदयसि किं शिरीषकुसुमपरिपेलवानि मुधा ? ।

[आत्मानं निर्दिश्य]

अयमौहितकुसुमानां सम्पादयिता तवास्ति दासजनः ॥” (न)

गुणानां कीर्तनं यत्तु तदेव गुणकीर्तनम् ॥४७७॥ (प)

यथा तत्रैव,—“नत्रे खञ्जनगञ्जने” इत्यादि । (फ)

स लेशो भण्यते वाक्यं यत् सादृश्यपुरःसरम् ॥४७८॥ (ब)

यथा वेण्वाम् ;—“राजा ।—

इते जरात गाङ्गये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥” (भ)

(ध) सङ्क्षेपमाह, सङ्क्षेप इति ।—सङ्क्षेपात्—साधारण्यात्, अविशेषादित्यर्थः, अन्यार्थे—अन्यस्य अर्थे, परकार्ये इति यावत्, अर्थान्तरस्थाने वा, यत् आत्मा—स्वयं, आत्मशब्दप्रयोगो वा, प्रयुज्यते—नियुज्यते, निर्दिश्यते वा, स तु सङ्क्षेपः ।

(न) उदाहरति, अङ्गानोति ।—शिरीषकुसुमवत् परिपेलवानि—परितः पेलवानि, सर्वतोभावेन विरलानोति यावत्, सुखीमलानोति भावः, (“पेलदं विरलं तनु” इत्यमरः) अङ्गानि, किं—कथं, मुधा—मृषा, खेदयसि ?—क्षेत्रयांस ? अयं दासजनः,—किङ्करः, तव—कीमलाज्ञाः इत्यर्थः, इदमितकुसुमानाम्—अभीष्टपुष्पाणां, सम्पादयिता—कृतां, विकारायिता च, कुसुमपदसामर्थ्यात् इति बोध्यम्, अस्ति, यसे अभीष्टं, तत् अयं दास एव सम्पादयति, किं तव आयासेन ? इति भावः । अथ चन्द्रकलापरिचर्यार्थे राज्ञ आत्मनियोगः ।

(प) गुणकीर्तनमाह, गुणानामिति ।—न्यष्टम् ।

(फ) उदाहरति, यथेति ।—तत्रैव—चन्द्रकलायामेव । अत्र नायिकाया इप-
गुणानां कथनम् ।

(ब) लेशमाह, स इति ।—सादृश्यपुरःसरं—सादृश्यतापर्य्येकं, यत् वाक्यं भण्यते—कथ्यते, स लेशः ।

(भ) उदाहरति, इते इति ।—शिखण्डिनं—तस्मानाम् द्रुपदपुत्रं, पुरस्कृत्य—
अपेक्षित्य, जरति—उक्ते, (“जरत् उक्तेऽधिकवयाः मुत्रथा कीर्णं इत्यपि” इति सोपानः) ।

मनोरथस्त्वभिप्रायस्याक्तिर्भङ्गान्तरेण यत् ॥४७६॥(म)

यथा,—“रतिकेलिकलः किञ्चिदेष मन्यथमन्यरः ।

पश्य सुभ्र ! समाश्रस्तां कादम्बसुम्बति प्रियाम् ॥” (य)

विशेषार्थोहविस्तारोऽनुक्तसिद्धिरुदीर्यते ॥४८०॥ (र)

यथा गृहवृक्षवाटिकायाम् ; (ल) —

“दृश्येते तन्वि ! यावेतौ चारुचन्द्रमसं प्रति ।

प्राप्ते ! कल्याणनामानावुभौ तिथ्यपुनर्वसू ॥” (व)

शाङ्गेये—गङ्गानन्दने, भोष्णे इति यावत्, इति, अकुंनेनेति शेषः, पाण्डुपक्षाणां—
शुषिहरादीनां, या ग्राघा—विकल्पना, प्रशंसति यावत्, अभूदिति शेषः, अस्माकं—
कौरवाणां, नैव—तादृशो एव, ग्राघा भविष्यति, अभिमन्युवधे इति शेषः । यथा तेषां
हृदय क्लेशेन इतने ग्राघाऽनुपयुक्ता, तथा अस्माकमपि बालकस्यैकाकिनोऽभिमन्यो-
वंदभिर्इतने भविष्यतीति भावः । अत्र अभिमन्युवधः भोष्णवधतुल्य इति सादृश्यम् ।

(म) मनोरथमाह, मनोरथ इति ।—भङ्गान्तरेण—भङ्गविशेषेण, सदृशदर्शना-
दिना इत्यर्थः, यत्—या, [अन्यथमिदम्] अभिप्रायस्य अक्तिः,—ज्ञापनं, स मनोरथः ।

(य) उदाहरति, रतीति ।—नायिकां प्रति कल्याणदुक्तिः । हे सुभ्र ! पश्य,
एषः मन्यथमन्यरः,—मदनपरवशः, कामेन व्याकुलीकृत इति यावत्, अत एव रति-
क्षीणो—मुरतविहादी, कलः,—मधुरवाक्, यथा,—रतिकेलिं कलयति—आचरितुः
निष्कृति यः सः, कादम्बः,—कलहंसः, (“कादम्बः कलहंसः स्नात्” इत्यनुरः) समा-
श्रस्तां—विश्रुताम्, आदराधिक्यदर्शनेन विश्वासवतीम् इत्यर्थः, [“समाश्रितात्” इति पाठे
—आदराधिक्यादित्यर्थः] प्रियां—भाष्या, हंसोमिति यावत्, किञ्चित्—ईषत्,
पुम्बति ; ईषत्पुम्बन्तु अस्मा उत्तरीत्तरकामोद्रेकाय इति भावः । अत्र नायकेन
कादम्बस्य ताप्रियापुम्बतीतिरूपभङ्गा स्वाभिप्रेतस्य स्वकामाये पुम्बन्त्य अक्तिः ।

(र) अनुक्तसिद्धिमाह, विशेषार्थेति ।—विशेषः,—रूपलावण्याद्यतिशयज्ञापन-
रूपः, यः अर्थः,—प्रयोजनं, तस्यै ऊहविस्तारः,—तर्कातिशयः, अनुक्तसिद्धिः,—
अनुक्तस्य अर्थस्य ज्ञापनमिति भावः, उदीर्यते—कथ्यते ।

(ल) उदाहरति, यवेति ।—गृहवृक्षवाटिकायां—गृहसमीपस्थां वृक्षवाटिकां
प्रस्तुत्य रचिते रूपकविशेषे ।

(व) दृश्येते इति ।—गृहोदवने विद्यानितसमीपे श्रीरामचण्डौ इहा सीता

स्यात् प्रमाणयितुं पूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणम् ॥४८१॥(अ)

यथा शाकुन्तले,—“उदेति पूर्वं कुसुमं, ततः फलं,

घनोदयः प्राक्, तदनन्तरं पयः ।

निमित्तनैमित्तिकयोरयं विधिः

तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥” (अ)

प्रति तत्कालीनां सवितर्कमुक्तिरियम् । हे तन्वि ।—अशाङ्गि ! चादृशच्छमसं प्रति—
मनोहरचन्द्रं प्रति, चन्द्रसमीपे इत्यर्थः, यो एतौ—प्रभावश्रेयशाश्रितौ इति भावः,
दृश्ये, हे प्राप्ते !—विदुषि ! अमी, तावेताविति शेषः, कल्याणनामानौ—
शभाभिधौ, तिष्यपुनर्वसू—पुष्यपुनर्वसू इत्यर्थः, (“तिष्यः पुष्ये कालियुगे” इत्यमरः)
इति तर्कवामो वयमिति शेषः । अत्र रूपलावण्याद्यांतमथात् विश्वामित्रराम-
कल्याणेषु प्रथिव्याम् असम्भवेऽपि चन्द्रपुष्यपुनर्वसुत्वधर्मोरोपेण तर्कातिशयरूपानुक्त-
सिद्धिः ।

(अ) प्रियोक्तिमाह, स्यादिति ।—पूज्यं जनं प्रमाणयितुं—प्रमाणं कर्तुं, तन्-
मर्यादां दर्शयितुमित्यर्थः, यत् हर्षभाषणं—प्रेम्णा सम्भाषणं, हर्षजनकं भाषणं वा,
या प्रियोक्तिः स्यात् ।

(अ) उदाहरति, उदेतीति ।—नारीचमुनिं प्रति दुःखन्तकोक्तिरियम् । पूर्वं—
श्रवणं, फलोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः, कुसुमम् उदेति—उदयं प्राप्नोति, विकसतीति यावत्,
ततः,—अनन्तरं, कुसुमोदयात् परमित्यर्थः, फलम्, उदेतीत्यनेनात्वर्थः । प्राक्,
कृष्टेरिति शेषः, घनानां—मेघानाम्, उदयः,—उद्गमः, भवतीति शेषः, तदनन्तरं—
मीघोदयात् परं, पयः,—जलं, उष्टिरित्यर्थः, उदेतीति योजना । निमित्तनैमित्तिकयोः,
—कारणकार्ययोः, हेतुफलधोरिति यावत्, अयं—पौर्वापर्यरूप इत्यर्थः, विधिः,—
क्रमः, संधेदं दृश्यते इति शेषः, तव—भवतः, प्रसादस्य—अनुपहस्य, (“प्रसादोऽनुपह-
साय-गुणसाख्यप्रसक्तिषु” इति मेदिनी) तु—पुनः, पुरः,—अपतः, अनुपहसात्
आगित्यर्थः, सम्पदः,—सम्पद्वयः, सम्भूता इति शेषः । अत्र कारणत्वात् सम्पदः पूर्वमेव
अनुपहसः, कार्यत्वं सम्पत् तत्पश्चात् भवितुं युज्यते, तद्वैपरीत्येन तु पूज्यत्वातिप्रभाव-
श्रावित्वकालेन हर्षोत्पादनरूपा प्रियोक्तिः । अत्र कार्यकारणयोः पौर्वापर्यव्यव-
हारातिशयोरित्युक्तिरुदाहरः । अत्र एव “विद्वलेऽप्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते” इति
वक्ष्यते । वंशस्यविलं उच्यते ।

अथ नाट्यालङ्काराः,—

आशोराक्रन्दऋषटाक्षमागर्वीद्यमाश्रयाः ।
 उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभ-पञ्चात्तापोपपत्तयः ॥
 आशंसाऽध्यवसायौ च विसर्पील्लेखसंज्ञितौ ।
 उत्तेजनं परीवादो नीतिरर्थविशेषणम् ॥
 प्रोत्साहनञ्च साहाय्यमभिमानोऽनुवर्त्तनम् ।
 उत्कीर्त्तनं तथा याञ्जा परीहारो निवेदनम् ॥
 प्रवर्त्तनाख्यानयुक्ति-प्रहर्षाश्चोपदेशनम् ।
 इति नाट्यालङ्कृतयो नाट्यभूषणहेतवः ॥४८२॥ (स)
 आशीरिष्टजनाशंसा ॥ ४८३ ॥ (ह)

यथा शाकुन्तले,—

“यथातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्वहुमता भव ।

पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुषवाप्नुहि ॥” (क)

(स) नाट्यालङ्कारानाह, आशीरिति ।—आशोःप्रभृतयः दशस्त्रिंशत् नाट्यालङ्कारा इत्यर्थः । अलङ्कृतिपदस्य यागार्थमाह, नाट्यभूषणहेतव इति ।

(ह) आशिसनाह, आशीरिति ।—इष्टजनस्य—बन्धोः, आशंसा—अभिमता प्राप्तीच्छा, इष्टलाभाशंसनमिति यावत्, आशोः ।

(क) उदाहरति, यथातेरिति ।—शाकुन्तलां प्रति कण्वस्य शुभाशंसनमिदम् । शर्मिष्ठा—उषपर्वसुता, यथातेरिव त्वं पत्युः,—दुष्कृतस्य, बहुमता—बहु आदरणीया, भव । सा—शर्मिष्ठा, पुत्रं—तन्नामानम् इव, त्वमपि सम्राजं—अक्षयवर्त्तनं, पुत्रम् अवाप्नुहि—लभस्व । अत्र यद्यपि ययःतेर्देवयान्येव मङ्गिणी बभूव, किन्तु देवगुरोः प्रापात् प्राप्तं कर्तुं पुत्रं ज्वरुतमे सङ्ग्रामयितुमुद्यतस्य यदुपभृतिभिः पुत्रेः प्रत्याख्यातस्य च तस्य तां गृह्णन् कनिष्ठपुत्रः पुरुरेव प्रियतम आसीत्, तेनैव पुनस्तन्माता शर्मिष्ठाऽपि प्रियतमाऽऽसीदिति विभावनीयम् ।

ऽऽ(आ)क्रन्दः प्रलपितं शुचा ॥४८४॥(ख)

यथा वेष्यां,—“वसुधो । हा देवि ! कुन्ति ! राजभवन-
पताके !” इत्यादि ।

कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते ॥ ४८५ ॥ (ग)

यथा कुलपत्यङ्के,—

“मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः ।

नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि मंशयम् ॥” (घ)

अक्षमा सा परिभवः स्वल्पोऽपि न विषह्यते ॥४८६॥ (ङ)

यथा शाकुन्तले,—“राजा । भोः सत्यवादिन् ! अभ्युपगतं
तावदस्माभिः एवाविधा एव वयम् ; किं पुनरिमांमभिसन्धाय
लभ्यते ? गार्ङ्गरवः । विनिपातः” इत्यादि । (च)

(ख) आक्रन्दमाह, आक्रन्द इति ।—यथा—शोकेन, पुत्रादिमरणान्नेन
आन्तरतापोद्रेकेष्वेति यावत्, प्रलपितं—प्रलापः, [भावे क्रः] आक्रन्दः ।

(ग) कपटमाह, कपटमिति ।—यत्र मायया—कृत्रेण, अन्यत् रूपं विभाव्यते
—प्रदर्शयते, तत् कपटम् । चित्रमोमांसायामप्युक्तं,—“प्रतारणार्थमन्यस्य यत् कर्म
कपटन्तु तत्” इति ।

(घ) उदाहरति, मृगरूपमिति ।—तेन—मायिकेषु ममिज्ञेन, रक्षसा—
मारीचेन, मृगरूपं,—आसनद्वारणकायं, परित्यज्य—विहाय, कपटं—कृत्रिमं, वपुः,
—शरीरं, विधाय लक्ष्मणः [“शौरानः” इति तु साधु] युधि—युद्धे, मंशयं नीयते—
प्राप्यते । अत्र मायया मृगरूपान्तरं रूपान्तरप्रत्यायनमिति कपटाख्योऽलङ्कारः ।

(ङ) अक्षमामाह, अक्षमेति ।—अल्पः,—अल्पः अपि, परिभवः यत्—यतः,
न विषह्यते—शीर्षं, पार्थीते, [अत्र “अभिसह्यते” इति पाठे—स एवायंः] सा अक्षमा ।

(च) उदाहरति, यथेति ।—गार्ङ्गरवं प्रति राज उक्तिरियम् । भोः सत्य-
वादिन् ! [विपरीतलक्षणार्थं सूचना] । अभ्युपगतं—स्वीकृतम् । एवंविधाः,—
पराभिसन्धायिन इत्यर्थः । इमां—शकुन्तलाम्, अभिसन्धाय—प्रताप्यं । अत्र राज्ञः
“भोः सत्यवादिन् !” इति शोङ्गोक्त्या परिभूतस्य गार्ङ्गरवस्य “विनिपातः”
इति वचनेन अक्षमत्वस्योत्पत्त्या नामान्तरात्प्राप्तः ।

गर्वीऽवलिपजं वाक्यम् ॥ ४८७ ॥ (छ)

यथा तत्रैव,—“राजा । ममापि नाम सत्त्वेरभिभूयन्ते
गृह्णाः ?” । (ज)

कार्यस्यारम्भ उद्यमः ॥ ४८८ ॥ (झ)

यथा कुम्भाङ्के,—“रावणः । पश्यामि शोकविवशोऽन्तकमेव
तावत् ।” (ञ)

ग्रहणां गुणवत्कार्य-हेतोराश्रय उच्यते ॥४८९॥ (ट)

यथा विभीषणनिर्भर्त्सनाङ्के,—“विभीषणः । राममेवाश्रयि-
ष्यामि” इति । (ठ)

उत्प्रासनं तूपहासो योऽसाधौ साधुमानिनि ॥४९०॥ (ड)

यथा शाकुन्तले,—“शाकंरवः । राजन् ! अथ पुनः पूर्व-

(छ) गर्वमाह, गर्वं इति ।—अवलिपजं—साहचरमुक्तं, वाक्यं यवं ।

(ज) उदाहरति, यथेति ।—तत्रैव—शाकुन्तले एव । सत्त्वेः,—प्राणिभिः,
अभिभूयन्ते ?—पराधीयन्ते ? अथ ममापीत्यनेन राज्ञः गर्वातिशयः सूचितः ।

(झ) उद्यममाह, कार्यस्येति ।—कार्यस्य—अभिप्रेतार्थस्य, आरम्भः,—सम्पाद्-
नार्था प्रथमप्रवृत्तिः, उद्यमः ।

(ञ) उदाहरति, यथेति ।—शोकविवशः,—अतिशोकात्तः, बहुपुत्रसाहचर्य-
वर्गनाशादिति भावः, अन्तकमेव—प्रममेव, तावत्—कार्त्स्न्येन, (“यावत् तावच्च
साकल्ये” इत्यमरः) पश्यामि । अथ रथकर्मणः उद्यमः सूचितः ।

(ट) आश्रयमाह, ग्रहणमिति ।—गुणवत्कार्यहेतोः,—उत्कृष्टकार्यनिमित्त-
नित्यं, ग्रहणम् आश्रय उच्यते ।

(ठ) उदाहरति, यथेति ।—स्यष्टम् । अथ विभीषणस्य स्वरान्यप्राप्तिरूपीतः
ऋष्टकार्यस्य हेतुः श्रीरामाश्रयः इति ।

(ड) उत्प्रासनमाह, उत्प्रासनमिति ।—साधुमानिनि—आत्मानं साधु मन्यते
इति साधुमानो तद्विज्, [“आत्ममाने खव” (१।२।८३ पा०) इति चिनिः] खं
श्रेष्ठं मन्यमाने इति भावः, अथ एव असाधो वः उपहासः [स इत्युच्चारः] उच्-
सासनम् ।

वृत्तान्तः व्यासङ्गाद्भिन्नतो भवेत्, तत् कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः ?” इत्यादि । (ठ)

आकाङ्क्षा रमणीयत्वात् वस्तुनो या स्पृहा तु सा ॥४६१॥(७)

यथा तत्रैव,—रामा ।—

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचतकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥” (त)

अधिचेपवचःकारी चोभः प्रोक्तः स एव तु ॥४६२॥(थ)

यथा,—

“त्वया तपस्त्रिचाण्डाल ! प्रच्छन्नवधवर्तिना ।

न केवलं हतो बाली, स्वात्मा च परलोकतः ॥” (द)

(ढ) उदाहरति, यथेति ।—अथ पुनरिति—वितर्कं, पूर्वउत्तान्तः,—शकुन्तला-परिषयरूपा पूर्वघटनेत्यर्थः, व्यासङ्गात्—भाष्यान्तरसंभगात्, रामकाव्यगौरवात्, मोहात् वा, विस्मृतः,—स्मृतिपथं न गतः, भवेत्—स्यात्, तत्—तस्मात्, अधर्म-भीरोः,—अधर्मात् विभ्यतस्ते, दारपरित्यागः,—स्त्रीपरित्यागः, कथं—कीदृक् ? स्त्रीत्यागे अधर्मसम्भवादिति भावः । अथ धर्मपत्नीं परित्यक्तुकामस्य अत एव असाधौ राज्ञि अधर्मभीरुत्वाभिधानेन साधुमानित्वं प्रतिपाद्य उपहासः ।

(७) स्पृहामाह, आकङ्क्षेति ।—वस्तुनः,—विषयस्य, रमणीयत्वात्—मनो-हरत्वात्, या आकाङ्क्षा—तस्यातोच्छा इत्यर्थः, सा स्पृहा ।

(त) उदाहरति, चारुणेति ।—अपरिचतः,—नायकेनादृष्टतया अत्रणितः, अत एव कोमलः, प्रियायाः,—शकुन्तलायाः, अयम् अधरः चारुणा—मनोहरेण, स्फुरितेन—स्फुरणेन, पिपासतः,—पातुमिच्छतः, मम अनुज्ञां ददातीव । अथ अधरस्य रमणीयत्वात् पानाकाङ्क्षारूपा स्पृहा ।

(थ) चोभमाह, अधिचेपवच इति ।—अधिचेपवचःकारी—मत्सङ्गीतिहेतुकः, चोभः,—मनोविचारविशेषः, स एव—चोभनामाऽलङ्कार एव, प्राक्तः ।

(द) उदाहरति, त्वयेति ।—रामं प्रति वार्त्तन उक्तिः । हे तपस्त्रिचाण्डाल !—तपस्त्रिषु चाण्डालवत् वृत्रसङ्घनिन् इत्यर्थः, प्रच्छन्नवधवर्तिना—गुप्तभावेन स्त्रिया स्त्रियाकारिणा, त्वया—केवलं बाली न हतः, किन्तु परलोकतः स्वात्मा च—पाप, हत इति शेषः । यादृशं दुष्कार्यं त्वया कृतम्, एतेन परलोकं तव निवारो नास्ति, “धर्मं

मीहावधोरितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु ॥४६३॥ (ध)

यथाऽनुतापाद्धे,—“रामः ।—

किं देव्या न विचुम्बितोऽस्मि बहुगो मिथ्याऽभिग्रप्तस्तदा”

इति । (न)

उपपत्तिर्मता हेतोरुपन्यासोऽर्थसिद्धये ॥ ४६४॥ (प)

यथा बध्यगिलायाम् ; (फ)—

“स्त्रियते स्त्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ (ब)

एव इतो इति” इति अरथादिति भावः । अत्र बाह्यकर्तृत्वः श्रीरामचन्द्रकर्ममूलकः
“तपस्विषाण्डात् !” इत्यादिवाक्याद्यंरूपः शोभः ।

(ध) पश्चात्तापमाह, भोइति ।—भोइति—अनवधानतया इत्यर्थः, अज्ञानेन
वा, अवधोरितस्य—अवज्ञातस्य, अर्थस्य—विषयस्य, प्रयोजनस्येति यावत्, तु
यः पश्चात्तापः,—अवज्ञाऽनन्तरं शोकः, स एव पश्चात्तापलङ्कारः । तद्योक्तं
मुनिना,—“अथायं सङ्घसा कृत्वा कृत्वा काय्येनवापि वा । सन्तापो मनसो यस्तु
पश्चात्तापः स कीर्तितः ॥” इति ।

(न) उदाहरति, यथेति ।—देव्या—श्रीतया । मिथ्याऽभिग्रप्तः,—मिथ्या-
दत्तपरीवादः । अत्र पुन्यनरूपस्य अर्थस्य भोइतिनावधोरथात् पश्चात्तापलङ्कारः ।

(प) उपपत्तिमाह, उपपत्तिरिति ।—अर्थस्य—काय्यस्य, सिद्धये हेतोः,—
कारणस्य, उपन्यासः,—कीर्तनम्, उपपत्तिर्मता ।

(फ) उदाहरति, यथेति ।—बध्यगिलायां—यत्र गच्छेत् भवत्यर्थे वधाय
नामः जीवन्ते तस्याम् ।

(ब) स्त्रियते इति ।—नामानुश्लोबधिरुं गच्छाय स्वदेहाप्यं कर्तुं ज्ञानं शङ्कन्
प्रतिनायकस्योक्तिरियम् । त्वयि—भवद्देशे तनये इत्यर्थः, स्त्रियमाणे—नरवासने सति,
या स्त्रियते—नरवासना भवति, त्वयि जीवति—वर्तमाने सति इत्यर्थः, या जीवति
—जीविता वर्तते, यदि तां, भवन्नातरमिति शेषः, जीवन्तीम् इच्छसि—जीववती-
मभिलषसि, तदा मन असुभिः,—प्रायेः, मद्देहमुपायनीकृत्येत्यर्थः, रक्षात्मानं—स्वं,
रक्ष ; अत्र मिथ्यस्य जीवितार्थे कोपस्त्रिविप्रायं उपपत्तिकमित्युपपत्तिः । नामानन्दस्येवं
पश्यम् ।

आशंसनं स्यादाशंसा ॥ ४६५ ॥ (भ)

यथा श्मशाने,—“माधवः ।—

तत् पश्येयमनङ्गमङ्गलगृहं भूयोऽपि तस्या मुखम्” इति । (म)

प्रतिज्ञाऽध्यवसायकः ॥ ४६६ ॥ (य)

यथा मम प्रभावत्याम् ;—“वचनामः ।—

अस्य वक्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयाऽनया ।

लीलयोन्मलयास्येव भुवनद्वयमद्य वः ॥” (र)

विसर्पो यत् समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदम् ॥ ४६७ ॥ (ल)

(भ) आशंसामाह, आशंसनमिति ।—आशंसनम्—अभोएलाभे मनसो व्यपारणम्, आशंसा स्यात् । अत्र स्वस्याभोएलाभेका, आशोरलङ्कारे तु वस्तु-जनस्येति विशेषः ।

(म) उदाहरति, यथेति ।—तस्याः,—मालत्याः, अनङ्गम्—कामदेवस्य, मङ्गलगृहं—महोत्सवार्थं निर्मितस्थानम्, उपचारात् तदभिन्नमिति यावत्, तत्—अनुभूतास्तादृशं, मुखं भूयोऽपि—पुनरपि, पश्येयं—विश्लोकयेयम् । अत्र प्रियतमा-सुखावशोऽनाशंसनादाशंसा । पादत्रयाणीत्यमस्य श्लोकस्य मालतीमाधवीयस्य,—“सम्भूयैव सुखानि चेतसि परं भुमानमातन्वते, यत्रालोकपथावतारिणि रतिं प्रक्रीति निब्रवीत्सवः । यद्वालेन्दुकलीश्रयादवचितेः सारेरिवोत्पादितम्” इति ।

(य) अध्यवसायमाह, प्रतिज्ञेति ।—प्रतिज्ञा—शरीरं वा पातयेयं, कार्ये वा साधयेयम्” इत्येवम्भूतः कार्यस्य कर्तव्यत्वेन दृढतरानशयनिर्देशः, अध्यवसायकः,—अध्यवसायः, [स्वार्थे कः] ।

(र) उदाहरति, यथेति ।—अस्य—प्रयुक्तस्य, वक्षः,—उरःस्थलं क्षणेनैव—न तु विश्वस्मेनेति भावः, अनया—प्राणान्तकारिण्या, गदया निर्मथ्य—सञ्चुल्यं, लीलयया—अनायासेन, अद्य वः,—युष्माकम्, [इति वनादरे षडो] युष्मान् अना-द्वय इति भावः, भुवनद्वयं—स्वर्गं भुवश्च, रसातलं विहाय इत्यर्थः, स्वस्य रसातल-वाग्निः इति भावः, उन्मलयास्येव—उत्पाटयास्येव । अत्र वचनामस्य प्रयत्नवशो-भेदभादरूपकार्ये दृढतरनिर्देशरूपोऽध्यवसायः ।

(ल) विसर्पमाह, विसर्पं इति ।—अनिष्टफलप्रदं यत् कर्म समारब्धं—प्रकृतं, स विसर्पः ।

यथा वेष्ट्याम् ;—“एकस्य तावत् पाकोऽयम्” इत्यादि । (व)
कार्य्यग्रहणमुल्लेखः ॥ ४८८ ॥ (श)

यथा शाकुन्तले,—“तापसो । [राजानं प्रति] समिदाहरणाय
प्रस्थितावावाम् । इह च अस्मद्गुरोः कण्वस्य साधिदेवत इव
शकुन्तलया अनुमालिनीतौरमाश्रमो दृश्यते, न चेत् कार्याति-
पातः, प्रविश्य गृह्यतामतिथिसत्कारः” इति । (घ)

उत्तेजनमितीष्यते ।

स्वकार्य्यसिद्धयेऽन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक् ॥ ४८९ ॥ (स)

यथा,—

“इन्द्रजिच्चण्डवीर्य्योऽसि नाम्नैव बलवानसि ।

धिक् ! धिक् ! प्रच्छन्नरूपेण युध्यसेऽस्मद्गयाकुलः ॥” (ङ)

(व) उदाहरति, यथेति ।—एकस्य, द्रौपदीकेशयदस्य इति शेषः, पाकः,—
फलम्, अर्थ—सङ्ग्रामं बहुराजन्वनिधनरूप इति भावः । अत्र द्रौपदीकेशयदरूपस्य
कर्मणोऽनेकानेकातिरथमहारथमरथरूपफलकतया द्रौपदीकेशयदरूपस्य विश्वविनाशा-
दशकफलतया च विसर्पः । उक्तञ्च चित्रभोगांसाकृता जगन्नाथपण्डितराजिन,—“यत्
कर्म परिष्णामे स्यात् सर्वतोऽनिष्टकारकम् । हालाहलनिवात्यन्तं विसर्पस्तु विसर्प-
स्यात् ॥” इति ।

(श) उल्लेखमाह, कार्य्यग्रहणमिति ।—कार्य्यस्य ग्रहणं—सम्पादनार्थां प्रवृत्तिः,
उल्लेखः ।

(घ) उदाहरति, यथेति ।—समिदाहरणाय—उच्यतेपयोगिकाष्ठाहरणाय ।
अस्मद्गुरोः कण्वस्य शकुन्तलया—गुरुवर्य्येण दुहितुल्लेन कल्पितया, साधिदेवत इव—
साधिदेवता—अधिष्ठातृदेवता, तथा सङ्घत इव, अनुमालिनीतौरं—मालिन्याः तस्याः
होरे इत्यर्थः । कार्यातिपातः,—कार्य्यस्य व्याघातः, [अन्यकार्यातिपातः” इति
प्राठान्तरम्] । अत्र समिदाहरणरूपकार्य्यं सम्पादनार्थं प्रवृत्तेरभिधानादुल्लेखः ।

(स) उत्तेजनमाह, उत्तेजनमिति ।—स्वकार्य्यस्य—स्वामीष्टस्य, सिद्धये—
कल्पनये, तथा अन्यस्य प्रेरणाय—प्रवचनाय, कठोरवाक्—कटुवाक्यम्, उत्तेजनमिति
इत्यते—कथ्यते ।

(ङ) उदाहरति, इन्द्रजिदिति ।—मैत्रनाहं प्रति उच्छन्नरूपीतिः । इ इन्द्रः

भस्मना तु परीवादः ॥ ५०० ॥ (क)

यथा सुन्दराङ्गे,—“दुर्व्योषनः । धिक् ! धिक् !! सूत ! किं कृतवानसि ? वत्सस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यति” इत्यादि । (ख)

नीतिः शास्त्रेण वर्त्तनम् ॥५०१॥ (ग)

यथा शाकुन्तले,—“दुष्मन्तः । विनीतवेशप्रवेश्यानि तपोवनानि” इति । (घ)

उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्त्तनमनेकधा ।

उपालम्भस्वरूपेण तत् स्यादर्थविशेषणम् ॥५०२॥ (ङ)

नित् ! अवि—(अच्यवनिदम्) लनित्यर्थः, नास्त्रेव—न तु काव्येत इति भावः, अष्टवीर्यः,—प्रचण्डपराक्रमः, वत्सवान् असि—भवति, इन्द्रजिताख्येव तव प्रचण्डत्वं वत्सवत्त्वञ्च ख्यायते इत्यर्थः, धिक् धिक्—त्वां पुनः पुनः निन्दामि इत्यर्थः, (“धिक् नभस्मं ननिन्दोः” इत्यमरः) । निन्दावीर्यीभूतं दौर्बल्यं समर्थयते, प्रच्छन्नेत्यादि ।—यस्मिन् अस्मिन्नाङ्गुलः सन्, प्रच्छन्नरूपेण,—अलक्षितरूपेण, युज्यते, यदि तव निभंशत्वं स्मात् तदाऽवश्यं प्रकाशयुद्धे तव वचनं स्यादिति भावः । अत्र प्रकाशयुद्धे इन्द्रजितो वचनं स्वकार्यम् ।

(क) भस्मनामाह, भस्मनेति ।—परीवादः,—तिरस्कारः, तु—पुनः, भस्मना, स्यादिति शेषः ।

(ख) उदाहरति, यथेति ।—मूर्च्छितदुर्व्योषनरक्षणाय रक्षान् रथं प्रत्यावर्त्तित-
त्वं सूतं प्रति मोहावसाने दुर्व्योषनस्य भस्मननिदम् । प्रकृतिदुर्ललितस्य—प्रकृत्या
—स्वभावेन, दुर्ललितस्य—दुर्ललितस्य, अचलस्येति यावत्, वत्सस्य—दुःशासनस्य,
पापः,—पापात्मा, भौम इत्यर्थः, पापम्—अनिष्टं, वक्षोविदारणरूपमित्यर्थः, विधा-
स्यति—अरिष्यति । अत्र सारथेः रक्षान् प्रत्यावर्त्तनकर्मणः तिरस्कारस्यात् भस्मना ।

(ग) नीतिमाह, नीतिरिति ।—शास्त्रेण—यथाशास्त्रं, वर्त्तनं—व्यवहरणं,
प्राज्ञानुसारेण कर्मानुष्ठानमित्यर्थः, नीतिः ।

(घ) उदाहरति, यथेति ।—“तपोवनप्रवेशे चोद्धतं लजेत्” इति शास्त्रमत्र
दृष्टव्यम् ।

(ङ) अर्थविशेषणमाह, उक्तस्येति ।—उक्तस्य—कथितस्य, अपेक्ष—विषयस्य,

यथा शाकुन्तले,—“शाङ्करवः । [राजानं प्रति] आः ! कथमिदं नाम, किमिदमुपन्यस्तमिति । ननु भवानेव नितरां लोक-
वृत्तान्तनिष्णातः । (च)

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतः समीपे परिणेतुरिष्यते

प्रियाऽप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥” (छ)

उपास्यस्वरूपेण—तिरस्काररूपेण, अनेकधा—बहुधा, यत् उल्लोचनं—नृचननम्, उल्लेख इति यावत्, स्यात्, तत् अर्थविशेषणं स्यात् । [“उपास्यस्वविशेषेण” इति पाठे तु—प्रतिकूलोक्तिखण्डनेनेति भावः] ।

(च) उदाहरति, यथेति ।—आः ! कथमिदम्, उक्तमिति शेषः । उपन्यस्तं—
वक्तुमारम्भम् (“उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्” इत्यमरः) । नितराम्—अतिशयेन, लोक-
वृत्तान्तनिष्णातः,—लोकवृत्तान्ते—लौकिकव्यवहारे इत्यर्थः, निष्णातः,—अभिज्ञः ।
[“निमदीभ्यां स्नातेः कौशले” (८३८८ पा०) इति षत्वम्] ।

(छ) ननु “मत्वं परिणीता मया, यतो राजानो हि बहुपत्नीका भवन्ति, किन्तु
कथं भवद्भिः असन्देशमानीता ?” इत्याशङ्क्याह, सतीमिति ।—जनः,—लोकः, भर्तृ-
मतीं—सधवां स्त्रियं, ज्ञातिकुलं—पितृकुलमित्यर्थः, एकाः,—तस्याम् इत्यर्थः, संश्रयः,
—आश्रयः यस्याः तादृशीं, पितादिगृहमातवासिनीमित्यर्थः, सतीं—साध्वीमपि,
अन्यथा—अन्यरूपान्, [अत्र जनसंसदि तापसकोत्तौ अनौचित्यदोषपरिहाराय क्वचिना
दुष्टेति पदमप्रयुज्य अन्यथेति प्रयुक्तमिति बोध्यम्] विशङ्कते—विशेषेण आशङ्कते,
सदोषां सन्भावयतीत्यर्थः ; अतः (कारणात्) स्वबन्धुभिः स्वसाः,—स्त्रिया इत्यर्थः,
बन्धुभिः,—पितादिभिः, प्रमदा—नारी, प्रकटनद्वैत्यर्थः, (वाङ्मूके तस्याः पितृमवनाप-
क्षाने जनानां दोषशङ्काऽभावादिति भावः, अत एव स्त्रीसामान्यवाचकपदमपहाय
प्रमदेति विशेषपदमुपात्तम् । “प्रमदः सम्पदे मत्ते स्त्रियामुत्तमथोविति” इति मेदिनी)
प्रिया, अप्रिया वा, भवतु इति शेषः, परिणेतुः,—पत्न्युः, समीपे इत्यन्ते, रक्षितुमिति
शेषः । अत्र “किमिदमुपन्यस्तम्” इति राज उक्तौ तत्रिभङ्गनरूपेण “आः ! कथम्”
इत्यादिवाक्यशेषेण “तद्दिदानीमापन्नसस्त्रियं गृह्यतां सध्वर्भारणाथ” इति स्त्रीकोऽर्थः
शाङ्करवेषं मुहुः सूचितः इति अर्थविशेषणम् । अपस्तुतप्रशंसा च अर्थावधारः । वंश-
स्त्रविलं वृत्तम् ।

प्रोत्साहनं स्यादुत्साह-गिरा कस्यापि योजनम् ॥५०३॥ (ग)

यथा बालरामायणे,—

“कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकित्ससि ? ।

तज्जगन्नितयं त्रातुं तात ! ताडय ताडकाम् ॥” (भ)

साहाय्यं सङ्कटे यत् स्यात् सानुकूल्यं परस्य च ॥५०४॥ (ज)

यथा वैश्याम्,—“अश्वत्यामा । [३५ प्रति] त्वमपि तावद्वाञ्छः

पार्श्ववर्ती भव । ३५ः । वाञ्छाम्यहमद्य प्रतिकर्तुम्” (ट) इत्यादि ।

अभिमानः स एव स्यात् ॥ ५०५ ॥ (ठ)

यथा तत्रैव,—“दुर्व्योधनः,—

मातः ! किमप्यसदृशं कृपणं वचस्ते” इत्यादि । (ड)

(ग) प्रोत्साहनमाह, प्रोत्साहनमिति ।—उत्साहगिरा—उत्साहसूचकवाक्येन, कस्यापि योजनं—नियोजनं, कार्यं प्रवर्तनमित्यर्थः, प्रोत्साहनं स्यात् । दशरूपक-कारस्तु “भेदः प्रोत्साहना मता” इत्याह ।

(भ) उदाहरति, कालरात्रोति ।—स्त्री इति हेतोः किं विचिकित्ससि ?—इत्यां न वेति संशयं करोषि ? (“विचिकित्सा तु संशयः” इत्यमरः) हे तात ! (सप्रेमसन्वीधनमिदम्) इयं, राक्षसीति श्रेयः, कालरात्रिवत्—प्रलयरात्रिवत्, / “कालरात्रिर्भेदारात्रिर्भेदरात्रिश्च दारुणा” इति दुर्गासप्तशतीवाक्यव्याख्याया गृह्यते; समाख्याया कालरात्रिशब्दस्य व्याख्या यथा,—कालरात्रिः सर्वजन्तुभरणोप-लक्षिता कल्परात्रिः” इति सर्वभवदातम्) कराला—दारुणा, विप्रोक्तपालनोत्थेः, तत्—तस्यात्, अगतां नितयं—विभुवर्नामित्यर्थः, त्रातुं—राक्षतुं,—ताडकां ताडय—जहि । अत्र उत्साहवाक्येन रामस्य ताडकावधे प्रवर्तनम् ।

(ज) साहाय्यमाह, साहाय्यमिति ।—सङ्कटे—विपदि, परस्य सानुकूल्यम्—अनुकूलतया सह वर्तनं यत्, तत् साहाय्यं स्यात् ।

(ट) उदाहरति, यथेति ।—प्रतिकर्तुं—प्रत्यार्धनां शस्त्रातिपातं निवार्य तेषु शस्त्रातिपातविधानेन प्रतिकारयैत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् । अत्र रथव्यापाररूपे सङ्कटे राज्ञी दुर्व्योधनस्य सानुकूल्यविधानम् ।

(ठ) अभिमानमाह, अभिमान इति ।—स एव—अभिमानालङ्कार एव ।

(ड) उदाहरति, यथेति ।—तत्रैव—वैश्वीर्णदारे एव । मातरिति ।—

प्रश्रयादनुवर्त्तनम् ।

अनुवृत्तिः ॥ ५०६ ॥ (ढ)

यथा शाकुन्तले,—“राजा । [शकुन्तलां प्रति] अयि ! तपो
वर्द्धते ? अनन्या । दाषिणं अटिधिविसेमलाद्वेण” (ण) इत्यादि ।

भूतकार्यार्थाख्यानमुत्कीर्त्तनं मतम् ॥५०७॥ (त)

यथा बालरामायणे,—

“अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे

गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।” इत्यादि । (थ)

भीमेन दृःशासनादौ मारिते तेन सद्यः पुनर्योद्धृष्टमानस्य माता गान्धार्या च
निविद्धस्य दुर्व्योधनस्येयमुक्तिः । हे मातः !—गान्धारि ! ते—तव, सुवचन्याया
इति यावत्, वचः,—वचनं, किमपि—अशोभनं, वक्तृमनसंमिथ्यं, असदृशम्—
अयोग्यं, कपथं—चूडम् ; [“कपथम्” इत्यत्र “विज्ञतम्” इति पाठे—विपरीतम्] ।
अरमपादबधौ त्वेषा—“सुवचन्या क्व भवतो क्व च दीनतेषा । निर्वन्तली ! सुतशतस्य
विपत्तिमेतां, त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ॥” इति । अत्र मातुराक्षेपेण
दुर्व्योधनस्य अभिमानः सूच्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(ढ) अनुवृत्तिमाह, प्रश्रयादिति ।—प्रश्रयात्—विनयात्, अनुवर्त्तनम्—अनु-
सरणं, प्रतिवचनादिना सन्तोषणमिति यावत्, अनुवृत्तिः ।

(ण) उदाहरति, दाषिमिति ।—[“इदानीमतिथिविशेषलाभेन” इति संस्क्र-
तम्] । अतिथिविशेषस्य—अतिथियेष्टस्य, भवत इत्यर्थः । अन्वत् स्पष्टम् । अत्र
अनन्यायाः राजानं प्रत्युत्तरदाने प्रश्रयपूर्विकाऽनुवृत्तिः ।

(त) उत्कीर्त्तनमाह, भूतेति ।—भूतस्य—वृत्तस्य, कार्यस्य वाख्यानं—
व्यथनम्, उत्कीर्त्तनं मतम् ।

(थ) उदाहरति, अवेति ।—अत्र—अस्मिन् देशे, फणिनां—नागानां, पाशसेन
बन्धनं तस्य विधिः,—विधानम्, आसीत् ; अत्र च भवद्देवरे—भवत्याः,—तव,
सीताया इत्यर्थः, देवरः,—लक्ष्मण इति भावः, तस्मिन्, शक्त्या—मैघनादस्य शक्ति-
नामास्त्रविशेषेण, वक्षसि गाढम्—बल्यर्थे, ताडिते—प्रहृते सति इत्यर्थः, हनुमता,
तत्कञ्जीवनाशमिति शेषः, द्रोणाद्रिः,—गन्धमादनपर्वत इत्यर्थः, अहृतः । एतस्य
परार्द्धं वेतत्,—“दिव्येरिन्द्रजिह्वन लक्ष्मणशरैर्षोकाकारं अभितः, कीनाप्यत्र चमाचि !

याञ्चा तु कापि याञ्चा या स्वयं दूतमुखेन वा ॥५०८॥ (द)

यथा,—

“अद्यापि देहि वैदेहीं दयालुस्त्वयि राघवः ।

शिरोभिः कन्दुकक्रीडां किं कारयसि वानरान् ? ॥” (ध)

परिहार इति प्रोक्तः कृतानुचितमार्जनम् ॥५०९॥ (न)

यथा,—

“प्राणप्रयाणदुःखार्त्त उक्तवानस्मरन् चरम् ।

तत् क्षमस्व विभो ! किञ्च सुग्रीवस्ते समर्पितः ॥” (प)

राघवपतेः कृपा च कण्ठाटवौ ॥” इति । अथ सीतां प्रति रामस्य भूतस्य नाग-
यात्रवन्धनादेः कार्यस्य कथनम् । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ।

(द) याञ्चामाह, याञ्चेति ।—स्वयं, वा दूतमुखेन कापि जने या याञ्चा—
प्रायेणा, सा याञ्चा ।

(ध) दूतमुखेन उदाहरति, अद्यापीति ।—राघवं प्रति अङ्गदस्त्रोक्तिरियम् ।
अद्यापि—इदानीन्तपि; वैदेहीं—सीतां, देहि—प्रत्यर्पय, राघवः,—रामः, त्वयि—
आततायिनि, दयालुः, अस्तीति श्रेयः; शिरोभिः,—रामबाणप्रकारेण निपतितैः मस्तकैः,
दशभिरिति भावः, वानरान् किं—कथं, कन्दुकक्रीडां कारयसि ? वानराणां संशय-
पतितैः शिरोभिः कन्दुकक्रीडां करिष्यन्ति, तत् कथं सङ्घसे ? इति भावः । [अत्र
“क्रीडन्वतरस्मान्” (१।४।५३ पा०) इति सूत्रेण “वानरान्” इति प्रयोज्यत्वार्थुः
यादिकं कर्मत्वम्] स्वयं याञ्चाया उदाहरणम् ;—“भो लक्ष्मण ! दीयतां जनकजा
रामः कथं याचते” इत्यादि ।

(न) परिहारमाह, परिहार इति ।—कृतस्य अनुचितस्य, कर्मस्य इति श्रेयः,
मार्जनं—तज्जन्यापराधसमापनं, परिहार इति प्रोक्तः ।

(प) उदाहरति, प्राचेति ।—रामं प्रति बालिन उक्तिः । प्राणप्रयाणे—
प्राणान्तसमये, यत् दुःखं—यातना, तेन चार्त्तः,—त्वन्वितः सन्, यत् अगचरं—दुः-
चरमित्यर्थः, उक्तवान्—“त्वया तवस्त्रिपाच्छाल !” इत्यादि कटुवाक्यं कथितवान्,
अस्ति, हे विभो !—श्रीराम ! तत् क्षमस्व ; किञ्च—अन्यत्, सुग्रीवः,—मम कनीयान्
आता, ते—गुह्यं, समर्पितः । अत्र अनुचितकार्यस्य पूर्वकृतस्य क्षमाप्रार्थनाकर्म
मार्जनम् ।

अवधीरितकर्त्तव्य-कथनन्तु निवेदनम् ॥५१०॥ (फ)

यथा राघवाभ्युदये,—“कञ्चनः । आर्य्य ! समुद्राभ्यर्थनया
गन्तुमुद्यतोऽसि !! तत् किमेतत् ?” (ब)

प्रवर्त्तनन्तु कार्य्यस्य यत् स्यात् साधु प्रवर्त्तनम् ॥५११॥ (भ)

यथा वेण्यां,—“राजा । कञ्चकिन् ! देवस्य देवकीनन्दनस्य
बहुमानात् वत्सस्य भौमसेनस्य विजयमङ्गलाय प्रवर्त्तन्ताम् ;
तत्रोपचिताः समारम्भाः ।” (म)

आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिः ॥ ५१२ ॥ (य)

यथा तत्रैव,—“देशः सोऽयमरातिशोषितजलैर्यञ्चिन् ऋदाः
पूरिताः” इत्यादि । (र)

(फ) निवेदनमाह, अवधीरितेति ।—अवधीरितस्य—अवज्ञातस्य, तिरस्कृत-
विषयस्यति यावत्, कर्त्तव्यकथनं—कर्त्तव्यत्वेनाभिधानं, निवेदनम् ।

(ब) उदाहरति, यथेति ।—स्पष्टम् । अत्र समुद्राभ्यर्थनया गमनं चिरमवज्ञातं,
कथं पुनस्तद्वारा गमनमिति लक्षणस्य तद्वारणं निवेदनम् ।

(भ) प्रवर्त्तनमाह, प्रवर्त्तनमिति ।—कार्य्यस्य यत् साधु प्रवर्त्तनं, तत् प्रवर्त्तनं
स्यात् ।

(म) उदाहरति यथेति ।—उपचिताः,—वर्द्धिताः, समारम्भाः,—समुद्रयोगाः ।
अत्र युद्धकार्य्यस्य सम्यक् प्रवर्त्तनम् ।

(य) आख्यानमाह, आख्यानमिति ।—पूर्ववृत्तस्य—पुराघटितस्य, उक्तिः,—
कथनम्, आख्यानम् ।

(र) उदाहरति, यथेति ।—तत्रैव—वेणीसंहारे एव । देश इति ।—सः,—
पुराणादी श्रुतः, अयं—प्रलयः कुर्वन्नेवहपो देशः, यञ्चिन्—यदेकदेशे, समस्तपञ्च-
नामके, ऋदाः,—जलाशयाः, अरातीनां—पिष्टवधकर्त्तृणां हैहयानां, शोषिताणि
जलागोव तेः पूरिताः । अन्वं पादत्रयं तु एतस्य,—“अथादेव तेषामिधः परिभव-
स्यातस्य कैशयहः । तान्मेवाहितशस्त्रघोररगुह्यस्त्राणि भास्वानि मे, यद्रामेव कृतं
तदेव कुर्वते द्रौचायनिः क्रोधनः ॥” अत्र हैहयशोषितैः ऋदपुरवादिनां पूर्ववृत्तानां
वृत्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

युक्तिरर्थावधारणम् ॥ ५१३ ॥ (ल)

यथा तत्रैव,—

“यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्भयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुष्वम् ?” ॥ (व)

प्रहर्षः प्रमदाधिक्यम् ॥ ५१४ ॥ (श)

यथा शाकुन्तले,—“राजा । तत् किमिदानीमात्मानं पूर्ण-
मनोरथं नाभिनन्दामि ?” (ष)

शिक्षा स्यादुपदेशनम् ॥ ५१५ ॥ (स)

यथा तत्रैव,—“सहि ! ण जुत्तं अस्समवासिणो जणस्स
अकिटसक्कारं अदिधिविसेसं उज्झिअ सच्छन्दो गमणं” । (ह)

(ल) युक्तिमाह, युक्तिरिति ।—अर्थस्य—प्रयोजनस्य, अवधारणं—कथंचन-
नियमः, युक्तिः ।

(व) उदाहरति, यद्येति ।—यदि समरं—युद्धम्, अपास्य—त्यक्त्वा, (स्थित-
स्थेत्यप्यादात्थं) मृत्योः भयं नास्ति—न भवेत् इत्यर्थः, तदा इतः,—समरात्, अन्यतः,
—अन्यत्, प्रयातुं—गन्तुं, युक्तम्—उचितम् इति । अथ—पश्चान्तरे, जन्तोः,—
प्राणिनः, मरणम् अवश्यमेव—निश्चितमेव, भविष्यतीति शेषः, (“मृत्युञ्जयवतां धीर !
देहेन सह जायते । अद्य वाऽब्दशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां भ्रवः ॥” इत्यादि भाग-
वतवचनानिना तस्य समर्थतत्वात्) तदा किमिति—कथं, मुधा—मृषा, निष्कारण-
मित्यर्थः, यशः मलिनं कुरुष्वम् ? अत्र समरः कथंचन एवैत्यर्थावधारणम् । पुष्पिताया
उपमम् ।

(श) प्रहर्षमाह, प्रहर्षं इति ।—प्रमदस्य—प्रकृतानन्दस्य, आधिक्यम्—भौत्-
क्यम्, आतिशयमिति यावत्, प्रहर्षः ।

(ष) उदाहरति, यद्येति ।—स्यटम् । अत्र शकुन्तलायाः पुनः प्राप्ते आम-
न्दातिशयः ।

(स) शिक्षेति ।—शिक्षा—शास्त्राविरोधि उपदेशवचनम्, उपदेशनम् ।

(ह) उदाहरति, यद्येति ।—[“सहि ! ण जुत्तमात्रमवासिणो जनकाजित-

एषाञ्च लक्षणं नाट्यालङ्काराणां सामान्यत एकरूपत्वेऽपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिकाप्रवाहेण । एषु च (क) केषाञ्चित् गुणालङ्कारभावसन्ध्यङ्गविशेषान्तर्भावेऽपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात् तद्विशेषोक्तिः । एतानि च, (ख)—

“पञ्चसन्धि चतुर्वृत्ति चतुःषष्ट्यङ्गसंयुतम् ।
षट्त्रिंशत्तन्त्रणोपेतमलङ्कारोपशोभितम् ॥
महारसं महाभोगमुदात्तरचनाऽन्वितम् ।
महापुरुषसञ्चारं साध्वाचारं जनप्रियम् ॥
सुश्लिष्टसन्धियोगञ्च सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
मृदुशब्दातिपातञ्च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥” (ग)

सत्कारमतिविशेषमुच्चिता सञ्चन्दतो गमनम्” इति संस्कृतम्] । अष्टम् ।
अथ शकुन्तलां प्रति तत्सख्या उपदेशवाक्यम् ।

(क) ननु भूषणादीनि यानि लक्षणान्युक्तानि, तानि नाट्यभूषणहेतुत्वरूप-सामान्यधर्मयोगेन नाट्यालङ्कारमध्ये एवान्तर्भूतमित्युच्यते, तद्वेषां भिन्नत्वेनोपादान-मनतिप्रयोजनमित्यभिप्रायेणाह, एषामिति ।—यदि च भूषणादीनि पूर्वोक्तानि नाट्य-भूषणहेतुत्वरूपसामान्यधर्मयोगात् नाट्यालङ्कारेऽन्तर्भूतमित्युच्यते, तथाऽप्येषां भेदकथनं गड्डलिकाप्रवाहेण—गतानुगतिकन्यायेन इत्यर्थः, प्राचीनोक्तरीत्येति भावः । ननु भूषणस्य यथायथं गुणेऽलङ्कारे च, शोभायाः श्रेये, विशेषणस्य विशेषोक्त्यालङ्कारे, एवमाशीरादिनाट्यालङ्काराणामाशीराद्यलङ्कारेषु, तथा युक्त्यादीनां युक्त्यादिसन्ध्यङ्गेषु चान्तर्भावे सिद्धे पुनरुपादानमनर्थकमित्युच्यते आह, एषु चेति ।—एषु—लक्षणनाट्याल-ङ्कारेषु ।

(ख) एतानीति ।—एतानि—लक्षणादीनि, “नाटके अत्रयं कर्षव्यामि” इत्येषान्वयः ।

(ग) पञ्चेति ।—पञ्च सन्ध्यः,—सुखादयः यत्र तत्, चत्वारः उक्तयः,—कौशिक्यादयः यत्र तत्, चतुःषष्ट्या ऋक्तेः पूर्वोक्तैः संयुतं, षट्त्रिंशता लक्षणैः पूर्वोक्तैः, उपेतं—युक्तम्, अलङ्कारैः,—नाट्यालङ्कारैः पूर्वोक्तैः, उपशोभितं, महान्—परिपुष्ट इत्यर्थः, रसः,—प्रकारः वीरो वा यत्र तादृशं, महान् भोगः,—भावादिः यत्र तादृशं, महासञ्चारं वा, उदात्ता—बिलासद्वारादियुक्त्या इति भावः, या रचना तथा

इति मुनिनोक्तत्वात् नाटकेऽवश्यं कर्तव्यान्वेव । वीथ्यङ्गानि
वक्ष्यन्ते ।

लास्याङ्गान्याह,—

गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।

प्रच्छेदकस्त्रिगूढञ्च सैन्धवाख्यं द्विगूढकम् ॥

उत्तमोत्तमकञ्चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च ।

लास्ये दशविधं ह्येतद्भ्रमुक्तं मनीषिभिः ॥५१६॥(घ)

तत्र,—

तन्वीभारुडं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पुरः ।

चलितं—युक्तं, मङ्गापुरुषस्य—नायकप्रधानस्य, धीरोदात्तस्य इत्यर्थः, सञ्चारः,—
क्रान्तिः यस्मिन् तपोक्तं, [“सञ्चारम्” इत्यत्र “सत्कारम्” इति वा पाठः; तत्र सत्कारः,
—गुणवर्षणं यत्र इति विग्रहः] साधुः,—सद्भिरनुष्ठेय इत्यर्थः, आचारः,—व्यवहारः,
यथा,—साधुः,—धर्मिणीतः, आचारः,—वैदिकं कर्म यत्र तादृशं, जनप्रियं—लोक-
रञ्जनं, सुश्लिष्टः सन्धेः,—सुखादिः, योगः,—समावेशः यस्मिन् तथाभूतं, सुप्रयोगं—
सुखाभिनयं, सुखाशयम्—चानन्दनिलयं, सद्गुः,—सुक्रीमलः, शब्दानाम् चतिपातः,
—प्रयोगः यस्मिन् तथाभूतम्, [“चतिपातः” इत्यत्र “चभिपातः” “चभिधानम्” इति
च पाठान्तरम्] नाटकं कविः कुर्यादित्यन्वयः । अत एव मुनिना पुनरन्वयं समर्थितं,
—“चेक्रीयते प्रभृतिभिर्विक्रतेषु शब्देर्युक्ता न भान्ति खलिता भरतप्रयोगाः । यज्ञक्रियैव
शरवर्मणश्चेत्ताक्तैः वेश्या द्विजेरिव कमण्डलुदण्डभ्रुः ॥” इति । नाटकस्य प्राधान्यमपि
तेनैव प्रतिपादितम् ;—“न तच्छानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । न तत्
धर्मं न वा योगी नाटके यत्र दृश्यते ॥” इति ।

(घ) गेयपदमिति ।—गेयपदादीनि दश लास्याङ्गानि मनीषिभिर्दत्तानीत्यर्थः ।
“तास्त्रयं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यञ्च नर्तने” इत्यमरेण नृत्यपर्याये लास्यशब्दः कथितः ;
अत्र तु गेयपदादिलक्षणेन लास्यशब्दस्य गानपरता तथा वक्ष्यमाणपुष्पगण्डिकाखलचचे
—“आतोद्यनप्रितं” “स्त्रीपुंसयोर्विपर्यायचोदितम्” इत्युक्तेः नृत्यगन्धिगानपरता च ;
तेन अत्र लास्यशब्देन नृत्य-गीत-वादान्येव कथ्यन्ते इति ; अत एवोक्तं मेदिनीकारेण
“लास्यं तौर्यविके मतम्” इति दिष्टम् ।

शुष्कं गानं गेयपदम् ॥ ५१७ ॥ (ङ)

यथा गौरीगृहे वीणां वादयन्ती मलयवती,—

“उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते ! मम हि गौरि ! ।

अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति ! युष्मत्प्रसादेन ॥” (च)

स्थितपाठ्यं तदुच्यते ।

मदनोत्तापिता यत्र पठति प्राकृतं स्थिता ॥ ५१८ ॥ (छ)

अभिनवगुप्तपादास्वाहुः,—“उपलक्षणञ्चेतत् ; क्रोधोद्भ्रान्त-
स्यापि प्राकृतपठनं स्थितपाठ्यम्” इति ।

निखिलातोदरहितं शोकचिन्ताऽन्विताऽबला ।

अप्रसाधितगावं यदासीनासीनमेव तत् ॥ ५१९ ॥ (ज)

(ङ) गेयपदमाह, तन्नोति ।—तन्नोभाण्डं—वीणाघण्टं, पुरस्कृतं—चयेकृत्य,
नामोपायोपयोगिलेनादृशेत्थं; पुरः,—अगतः, चासने उपविष्टस्य यत् शुष्कं—शुष्का-
रादिरसविरहितमित्यर्थः, गानं तत् गेयपदम् । उक्तञ्च भरतेन,—“चासनेषूपविष्टैर्यत्
तन्नोभाण्डोपहृदितम् । गायनेर्गोषते शुष्कं तत् गेयपदमुच्यते ॥” इति ।

(च) उदाहरति, उत्फुल्लमिति ।—उत्फुल्लं—विकसितं, यत् कलसं—पद्मं,
तस्य केसरपरागवत्—विज्जस्करजोरागवत्, गौरी—गौरवर्णा, द्युतिः,—दीप्तिः यथा-
खादृशि ! कनकप्रभे ! इत्यर्थः, भगवति ! गौरि !—पार्वति ! युष्मत्प्रसादेन—
भवत्याः अनुग्रहेण, मम अभिवाञ्छितं—प्रार्थितं, हि—निश्चितं, प्रसिध्यतु—सफल-
तामेतु । चार्थां वृत्तम् । नागानन्दस्य पद्यमदिम् ।

(छ) स्थितपाठ्यमाह, स्थितपाठ्यमिति ।—यत्र मदनेन उत्तापिता स्थिता
सती, प्राकृतं—यथायथमिति भावः, पठति, तत्—सास्त्रमित्यर्थः, स्थितपाठ्यम्
उच्यते । यथा—विक्रमोर्वश्यासुर्वशीगानम् ।

(ज) आसीनमाह, निखिलेति ।—शोकैव चिन्तया चान्विता अबला अप्रसाधि-
तम्—अनलङ्कृतं, गावं यस्मिन् तत् यथा तथा, आसीना—उपविष्टा सती,
निखिलातोदरहितं—निखिलेन आतोद्येन—वाद्येन, (“अतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्वा-
तोद्यमानकम्” इत्यमरः) रचितं, केनापि वाद्येन न सङ्गतमित्यर्थः, यत्, नासति
इति शेषः, तत् आसीनम् । उदाहरणलक्षणम् ।

आतोद्यमिश्रितं गेयं कृन्दांसि विविधानि च ।
 स्त्रीपुंसयोर्विपर्यास-चेष्टितं पुष्पगण्डिका ॥५२०॥ (भ)
 अन्यासङ्गं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना ।
 वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः ॥५२१॥ (ज)
 स्त्रीवेशधारिणां पुंसां नाद्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकम् ॥५२२॥ (ट)
 यथा मालत्यां,—“मकरन्दः । एषोऽस्मि मालती संवृत्तः ।”
 कश्चन भ्रष्टसङ्केतः सुव्यक्तकरणान्वितः ।
 प्राकृतं वचनं वक्ति यत्र तत् सैन्धवं विदुः ॥५२३॥ (ठ)
 करणं—वीणादिक्रिया ।

(भ) पुष्पगण्डिकामाह, आतोद्येति ।—आतोद्येन—वाटिद्वेष, मिश्रितं—
 सङ्गतं, गेयं, विविधानि—नामाप्रकाराणि, कृन्दांसि—कृन्दावस्थमपूर्वकगीतानि
 इत्यर्थः, तथा स्त्रीपुंसयोः विपर्यासचेष्टितं—विपर्यासेन—वैपरीत्येन, चेष्टितं—नृत्य-
 गीताद्यभिनयो यत्र तत्, वैपरीत्यप्रकटनमिति भावः, पुष्पगण्डिका । यदुक्तं भरतेन,—
 “नृत्यन्तु द्विविधं यत्र गीतभातोऽमेव च । स्त्रियः पुंसश्च चेष्टन्ते सा ज्ञेया पुष्प-
 गण्डिका ॥” इति ।

(ज) प्रच्छेदकमाह, पत्येति ।—पतिम् अन्यासङ्गम्—अन्यस्याम् आसक्त-
 मित्यर्थः, मत्वा प्रेमविच्छेदेन यः मन्युः,—श्रीकः, तेन हितुना स्त्रियाः वीणापुरःसरं
 गानं प्रच्छेदकः मतः । यथा प्राकृतम्,—“अद्विष्यवमहुलोऽभविदी” इत्यादि ।
 [“अभिनवमधुलोऽभविदः” इति संस्कृतम्] ।

(ट) त्रिगूढमाह, स्त्रीति ।—स्त्रीवेशधारिणां पुंसां श्लक्ष्णं—मनीषं, नाद्यं—
 नर्तनादिकम्, त्रिगूढकं—वीणि नर्तनादीनि गूढानि यत्र तद्योक्तम् । अथ पुंस्त्र-
 याक्यभावानां तथाचां गोपनात् त्रिगूढत्वम् ।

(ठ) सैन्धवमाह, कश्चेति ।—भ्रष्टसङ्केतः,—सङ्केतस्थाने नाशिकाया अना-
 मनात् व्युत्सङ्केतस्थान इत्यर्थः, सुव्यक्तेन—समयेष्वेत्यर्थः, करणेन—कानोद्दीपक-
 औषादिसाधनेत्यर्थः, अन्वितोऽपि कश्चन—कोऽपि प्रकृतः, यत्र प्राकृतं वचनं वक्ति,
 क्षत् सैन्धवं विदुः । यथा उत्तरकाण्डे रामचण्डतायाः रथायाः अनामने नक्षत्रपरः ।

चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितम् ।

द्विगूढं रसभावाढ्यम् ॥ ५२४ ॥ (ड)

उत्तमोत्तमकं पुनः ।

कोपप्रसादजमधि-क्षेपयुक्तं रसोत्तरम् ।

हाबहेलान्वितं चित्र-श्लोकबन्धमनोहरम् ॥५२५॥(ढ)

उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालम्भमलीकवत् ।

विलासान्वितगीतार्थमुक्तप्रत्युक्तमुच्यते ॥५२६॥ (ण)

स्यष्टान्युदाहरणानि ।

एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतम् ।

अङ्गैश्च दशभिर्धीरा महानाटकमूर्चिरे ॥५२७॥ (त)

(ड) द्विगूढमाह, चतुरस्रपदमिति ।—चतुरस्राष्टि—सामाजिकमनोहराभौति भावः, पदानि यत्र तादृशं, यदा,—चतुरस्रपदं—स्वरयामादिपूर्णे, सुखसन्धिप्राप्तसुख-सन्धिसमन्वितम्—उक्तिप्रत्युक्तिसहितं, रसभावाढ्याम् आढ्यं—पूर्णं चेति विशेषणय-विशिष्टं गीतं द्विगूढं, नाम श्रेयमिति शेषः ।

(ढ) उत्तमोत्तमकमाह, उत्तमोत्तमकमिति ।—कोपप्रसादाभ्यां जातम्, अधि-क्षेपः,—तिरस्कारः, तद्द्युक्तं, रसोत्तरं—सरसामन्वयः, हावेन—“भूनेवादिविकारैस्तु” इति लक्षणेन, हंलया—“हंलाऽत्यन्तसमाख्य-विकारः स्यात् स एव च” इत्युक्त-लक्षणेन भावविशेषण, अन्वितं, चित्रेषु—मनोमैत्र, श्लोकबन्धेन—पद्यरचनेन, मनोहरं गीतं पुनः उत्तमोत्तमकम् ।

(ण) उक्तप्रत्युक्तमाह, उक्तोति ।—उक्तिप्रत्युक्तिभ्यां—वचनोत्तराभ्यां, संयुक्तं, सोपालम्भं—तिरस्कारव्यञ्जकम्, मलीकवत्—श्रवावादसहितम्, अप्रियवहा, विलासेन अन्वितः,—युक्तः, गीतस्य अर्थः यत्र तादृशं, गीतम् उक्तप्रत्युक्तम् उच्यते । एतेषामुदा-हरणानि सनातनगीता-गीतगोविन्दादौ यथायथं श्रव्याणि ।

(त) महानाटकमाह, एतदिति ।—एतत्—नाटकम् एव, यदा सर्वैः,— पूर्वोक्तेः, पताकास्थानकेः दशभिर्दशैश्च युतं, तदा धीराः,—विरांसः, महानाटकम् मूर्चिरे—उत्तमकः ।

एतदेव नाटकम् । यथा,—बालरामायणम् ।

अथ प्रकरणम्,—

भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।

शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा बणिक् ।

सापायधर्मकामार्थ-परो धीरप्रशान्तकः ॥५२८॥ (थ)

विप्रनायकं यथा,—मृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं,—

मालतीमाधवम् । बणिङ्नायकं,—पुष्पभूषितम् ।

नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि द्वयं क्वचित् ।

तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः ।

कितवद्यूतकारादि-विटचेटकसङ्कुलः ॥५२९॥ (द)

कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । हे अपि

(थ) नाटकमुक्त्वा प्रकरणमाह, अथेत्यादिना ।—भवेदिति ।—प्रकरणे वृत्तं—वर्षमौढं नायकचरितं, लौकिकं—लोकचरितमात्रप्रसिद्धम्, अत एव कविना कल्पितं—स्वल्पोत्तरचितमित्यर्थः, न तु पुराणादिप्रसिद्धं, भवेत् । शृङ्गारः अङ्गी—प्रधानम् । नायकः धीरप्रशान्तकः,—पूर्वोक्तलक्षणकः, सापायाः,—अपायः,—अथः, तत्सहिताः ये धर्माः,—स्वर्गसाधनभूताः, कामाः,—स्त्रीपुत्रादयः, अर्थाः,—भोगसाधनानि, कामादीनीति यावत्, तत्परः,—तदासक्तः, न तु अपायरहितमुक्तकामोति भावः ; धर्मस्य स्वर्गसाधनत्वेन, कामस्य पुत्रपत्यादिविषयकत्वेन, अर्थस्य भोगसाधनत्वेन सापायत्वं प्रसिद्धम् ।

(द) नायिकेति ।—कापि—प्रकरणे, नायिका कुलजा—कुलीना, कापि वेश्या—गणिका, क्वचिद्वा द्वयं—कुलजा वेश्या चेत्यर्थः, तेन—नायिकाभेदेन, (हेतुना) तस्य—प्रकरणस्य, त्रयः भेदाः,—विशेषाः । तत्र—तेषु भेदेषु, तृतीयः भेदः,—यत्र कुलजा वेश्या च नायिका स इति भावः, कितवः,—धूर्तः, द्यूतकारः, [आदिपदेन सभिकादीनां प्रहर्षं] तथा विटः,—पूर्वोक्तलक्षणः, तथा चेटकः एतेः सङ्कुलः,—ल्लासः ।

इकटिकायाम्, अथ नाटकप्रकृतित्वात् (ध) । शेषं
नाटकवत् ।

अथ भाषः,—

भाषः स्याद्भूर्त्तचरितो नानाऽवस्थान्तरात्मकः ।
एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विटः ॥
रङ्गे प्रकाशयेत् स्वेनानुभूतमितरेण वा ।
सम्बोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यादाकाशभाषितैः ॥
सूचयेद्वीरशृङ्गारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः ।
तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ।
मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च॥५३०॥(न)

तत्र आकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तर-
प्रत्युत्तरे कुर्व्यात् । शृङ्गारवीररसौ च सौभाग्यशौर्यवर्णनया

(ध) अथेति ।—“विना विशिषं सर्वेषां लक्षणं नाटकवन्द्यतम्” इत्युक्तेः अथ—
प्रकारस्य, नाटकमेव प्रकृतिः,—मुखकारणं यस्य तद्योक्तः, तस्य भावः तज्जातः ।

(न) भाषमात्र, भाष इति ।—भूर्त्तस्य, नायकस्य इति शेषः, चरितं यत्र सः,
नानाविधम् अवस्थान्तरं—कार्यसाधर्म्यभेदः, दशाभेदः वा, आत्मा—सूक्ष्मं यस्य
तादृशः, [निरुक्तप्रारम्भादिपञ्चविधावस्थातिरिक्तावस्थालाभाय चलरपदम्] तथा
एकाङ्कः,—एकेनैव अङ्केन समापनीय इत्यर्थः, भाषः स्यात् । अत्र एक एव निपुणः,—
चतुरः, पण्डितः विटः स्वेन—आत्मना, इतरेण वा अनुभूतं, वस्तु इति शेषः, रङ्गे—
माञ्जशाखायां, प्रकाशयेत् । आकाशभाषितैः सम्बोधनेन उक्तिप्रत्युक्ती कुर्व्यात् ।
शौर्यसौभाग्यवर्णनैः वीरशृङ्गारौ रसौ,—शौर्यवर्णनेन वीरं, सौभाग्यवर्णनेन शृङ्गार-
मित्यर्थः, सूचयेत्, न तु प्रधानत्वेन प्रयुञ्जीतेति भावः । तत्र—भाषे, इतिवृत्तं—
वर्धनीयं वस्तु, उत्पाद्यं—कविभिः कल्पनीयं, न तु पुराणादिप्रसिद्धमित्यर्थः, प्रायेण—
वाङ्मयेन, मुख्यत्वेन इत्यर्थः, भारती इति, मुखं निर्वहणचेत्येतौ सन्धी, तथा
लास्याङ्गानि दशापि, प्रथोन्वयातीति शेषः ।

सूचयेत् । प्रायो भारती, कापि कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति ।
लास्याङ्गानि—गीयपदादीनि । उदाहरणं,—सौख्यमधुकरः ।

अथ व्यायोगः,—

ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरैर्बहुभिराश्रितः ॥

एकाङ्गश्च भवेदस्त्री-निमित्तसमरोदयः ।

कौशिकौवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः ॥

राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्धीरोद्धतश्च सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥५३१॥(प)

यथा,—सौगन्धिकाहरणम् ।

अथ समवकारः,—

वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् ।

सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्गास्तत्र चादिमे ॥

सन्धी द्वावन्ययोस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः ।

नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवमानवाः ॥

फलं पृथक् पृथक् तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः ।

वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दुप्रवेशकौ ॥

(प) व्यायोगमाह, ख्यातेतिवृत्त इति ।—ख्यातं—पुराणादिषु प्रसिद्धम्, इति-
वृत्तं सन्धयम् वा तादृशम्, व्यायुज्यन्तेऽस्मिन् वदवः पुरुषा इति व्यायोगः, गर्भविमर्षाभ्यां
—वृत्तौवृत्तुषंसन्ध्यां, हीनः,—गर्भविमर्षसन्धिराहित इत्यर्थः । अस्त्रीनिमित्तसमरो-
दयः,—स्त्रीनिमित्तं विना समरस्य—सङ्ग्रामस्य, उदयः,—उपस्थितिः यस्मिन् तथा-
भूतः ; यथा—परशुरामस्य पितृवधं निमित्तोत्पन्नो वैद्यवधश्चैः समं समरे प्रवृत्तारिति
बोध्यम् । कौशिकीति—कौशिक्या इत्या इति, अथ कौशिकौ वृत्तं परित्यज्य
अथवा कथाऽपि इत्या इत्यर्थं कुर्व्यात् इत्यर्थः । अथानु सुगमम् ।

वीर्यङ्गानि च तत्र सूर्यथालाभं त्रयोदश ।
 गायत्र्याषिङ्गुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च ॥
 त्रिशृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यञ्चायं त्रिविद्रवः ।
 वस्तु द्वादशनाडौभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्गम् ॥
 द्वितीयेऽङ्के चतसृभिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके ॥५३२॥ (फ)

नाडिका—घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तौ
 अपि नेह विधातव्यौ ।

तत्र,—

धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः, कपटः पुनः ।

(फ) समवकारमाह, इतिमिति ।—देवासुराशयं—देवासुरसम्बन्धम् । निर्वि-
 मर्षाः,—विमर्षरहितताः, सन्धयः,—चतुर्थसन्धिं विना चत्वारः सन्धयः प्रभोज्या
 इत्यर्थः ; अङ्काः,—तदाख्याः परिच्छेदाः, त्रयः, तत्र चादिमे अङ्के, द्वौ सन्धौ—
 मुखप्रतिमुखे इति भावः, अन्ययोः,—द्वितीयतृतीययोरङ्गयोरित्यर्थः, एकः एकः,—
 गभः निर्वङ्गश्च इत्यर्थः, सन्धिरिति शेषः, भवेत् । उदात्ताः,—चौरोदात्ताः, देव-
 मानवाः,—दिव्यादिव्याः इत्यर्थः, [“देवमानवाः” इत्यत्र “देवदानवाः” इति पाठा-
 न्तरम्] तेषां—गायत्र्याणां, पृथक् पृथक्—भिन्नं भिन्नं, फलम् । अखिलः,—समयः,
 रसः वीरमुख्यः,—वीररस एव अङ्गी, अन्ये अङ्गानोति भावः । मन्दकौशिक्यः,—
 मन्दा कौशिकी यासु ताः, प्रायेण कौशिकीकोना इत्यर्थः । गायत्रीति ।—गायत्री—
 षडक्षरा इति, अष्टाक्षर—सप्ताक्षरा इति, तत्प्रभृतीनि । विद्रवः,—गभंसम्यङ्गं, स
 च अङ्गाभयमावकतः सन्धुम्, नाटकप्रकृतित्वादेव विद्रवप्राप्तौ प्रकारव्यवस्थावशकत्वात्-
 मिदं वचनम् । द्वादशनाडौभिः,—चतुर्विंशतिघटिकाभिः, (सप्तसप्तदशरूपककलाता—
 “द्विसन्धिरङ्गः प्रथमः कार्य्यो द्वादशनाडिकः । चतुर्विंशतिघटिकाभ्यां नालिका
 घटिकाद्वयम् ॥” इति) प्रथमाङ्गं—प्रथमाङ्कनिविष्टं वस्तु, निष्पाद्यं—सम्पादनार्थम् ।
 द्वितीयेऽङ्के चतसृभिः, नाडौभिः इति शेषः, घटिकाऽष्टकेन वस्तु निष्पाद्यमिति भावः,
 [“चतसृभिः” इत्यत्र “च तिसृभिः” इति पाठान्तरम्] तथा तृतीये अङ्के द्वाभ्यां,
 नाडौभ्याम् इति शेषः, अतुभिः घटिकाभिरिति भावः, तत्रत्वं वस्तु निष्पाद्यनिर्वि-
 ष्टं इति ।

स्वाभाविकः कृत्विमश्च दैवजो विद्रवः पुनः ॥

अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः कृतः ॥ ५३३ ॥ (ब)

अत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः । अर्थलाभार्थ-
कल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र काम-
शृङ्गारः प्रथमाङ्के एव ; अन्ययोस्तु न नियम इत्याहुः । चेतना-
चेतनाः,—गजादयः । समवकीर्यन्ते (भ) बहवोऽर्था अस्मिन्निति
समवकारः । यथा,—समुद्रमथनम् ।

अथ डिमः,—

मायेन्द्रजालसङ्ग्राम-क्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः ।

उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः ॥

अङ्गी रौद्ररसस्तत्र सर्वेऽङ्गानि रसाः पुनः ।

चत्वारोऽङ्गा मता नेह विष्कम्भकप्रवेशकौ ॥

(ब) शृङ्गारश्च कपटश्च विद्रवश्च च त्रैविध्यं दर्शयति, धर्मांशेति ।—शृङ्गारः
धर्मांशकालेः त्रिविधः,—धर्मशृङ्गारः, अर्थशृङ्गारः, कामशृङ्गारयेत्यर्थः ; कपटः,—
कपटाचरणं पुनः, स्वाभाविकः, कृत्विमः, दैवजः,—दैवेन जनितः इति त्रिविधः ।
विद्रवः,—शङ्का भव-तासकृतः सश्रुतः पुनः, अचेतनकृतः, चेतनकृतः, तथा
चेतनाचेतनकृत इति त्रिविधः । दशरूपककारस्तादृ, —“प्रत्यङ्गस्य यथासङ्गं कपटाः ।
तथा नगरीपरोधयुद्धवाताग्न्यादिबिद्रवाणां मध्ये एकैको विद्रवः कार्यः । धर्मांश-
कामशृङ्गाराणामीकैकः शृङ्गारः प्रत्यङ्गमेव विधातव्यः” इति । “बहुस्तयस्तत्र चाद्ये
मुखप्रतिमुखी तथा । वस्तुस्वभावदैवारि-कृताः स्युः कपटास्तयः । कथानपि निवध्नीयान्
तथा हादश्रमालिकाम् । द्वितीयेऽङ्केऽपि च चतुर्नालिकावधिकां कथाम् । पुररोध-
रथान्यादि-निमित्ता विद्रवास्तयः ॥ तृतीयेऽङ्के निवहन्त्या कथा चापि विनालिका ।
धर्मांशकामानुशुवाःस्तस्यः शृङ्गाररोतवः ॥” इति च मन्दारमकरन्दकारः ।

(भ) धर्मशृङ्गार इति ।—निविहकाले निविहथोपिति कृतः शृङ्गारः शास्त्र-
विद्रवः, तद्विरो धर्मशृङ्गारः इत्यर्थः । समवकीर्यन्ते—सम्यक् प्रयुक्तान्ते, निवध्नी-
त्यर्थः ।

नायका देवगन्धर्व-यक्षरक्षोमहोरगाः ।

भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशत्यन्तमुद्धताः ॥

वृत्तयः कौशिकीहीना निर्विमर्षाश्च सन्धयः ।

दीप्ताः स्युः षड्रसाः शान्त-हास्यशृङ्गारवर्जिताः ॥५३४(म)

अत्रोदाहरणञ्च.—“त्रिपुरदाहः” इति महर्षिः ।

अथ ईहामृगः,—

ईहामृगो मिश्रवृत्तश्चतुरङ्गः प्रकीर्तितः ।

मुखप्रतिमुखे सन्धी तत्र निर्वहणं तथा ॥

नरदिव्यावनियमौ नायकप्रतिनायकौ ।

ख्यातौ धीरोद्धतावन्यो गूढभावादयुक्तकृत् ॥

दिव्यस्त्रियमनिच्छन्तीमपहारादिनेच्छतः ।

शृङ्गाराभासमप्यस्य किञ्चित् किञ्चित् प्रदर्शयेत् ॥

पताकानायका दिव्या मर्त्या वाऽपि दशोद्धताः ।

युद्धमानीय संरम्भं परं व्याजान्निवर्त्तते ॥

महात्मानो बधप्राप्ता अपि बध्याः स्युरत्र नो ॥

एकाङ्को देव एवात्र नेतेत्याहुः परे पुनः ।

दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षड्द्वितीतरे ॥५३५॥(य)

(म) उिमसाह, चयेति ।—उपराजेः,—चन्द्रतुल्ययङ्गणेः, चकारेण निघांतो-
स्कापातधर्मकेतूदवाद्येः, मृगिष्ठः,—बहुलः । ख्यातेति ।—ख्यातं—पुराणादिप्रसिद्धम्,
इतिवृत्तं यस्य तादृशः । इह—उिमे इत्यर्थः । दीप्ताः,—उज्ज्वलाः, विभावादिदामयो-
पखेन श्कटित प्रतीयमाना इति भावः । अन्यत स्पष्टम् ।

(य) ईहामृगनाह, चयेति ।—मिश्रवृत्तः,—ख्याताख्यातेतिवृत्तः ।—चलिवन्ती

मित्रं—ख्याताख्यातम् । अन्यः,—प्रतिनायकः । पताका-
नायकास्तु नायकप्रतिनायकयोर्मिलिता दश । नायको मृगवत्
अनभ्यां नायिकामत्र ईदृते—वाञ्छतीति ईदामृगः । यथा,—
कुसुमशेखरविजयादिः ।

अथ अङ्कः,—

उत्सृष्टिकाङ्क एकाङ्को नेतारः प्राकृता नराः ।

रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम् ॥

प्रख्यातमितिवृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत् ।

भाणवत् सन्धिवृत्ताङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ ॥

युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु ॥ ५३६ ॥ (र)

—नियमवर्जितो, कश्चित् नरो नायकः प्रतिनायको वा, कश्चित् दिव्यः नायकः
प्रतिनायको वा इति नायकप्रतिनायकयोर्मिलनी नास्तीति भावः । अन्यः,—प्रति-
नायकः, गूढभावात्,—गोपनभावात्, अयुक्तकत्—अनुचितकार्यकारोत्थः । अप-
हारादिना—बलात्कारादिना, [आदिपदेन कृत्वादिपरिपद्यः] परं—शत्रुं, प्रति-
नायकमित्यर्थः, संरम्भं—शोधनं, आनीय—प्रापय्य, कृद्धं कलेत्यर्थः, छित्तक नायक-
स्येति श्रेयः, व्याप्तात्—कार्यान्तरच्छात् । [“निवर्त्तते” इत्यत्र “निवर्त्तयेत्” इति
पाठे—परं युद्धस्नानमानीय संरम्भं निवर्त्तयेदित्यर्थः] महात्मान इति ।—वधप्राप्ताः
—वधप्राप्तियोग्या अपीत्यर्थः ; प्रतिनायकानां वधे पुराणादिप्रसिद्धेषु स न वर्णनीय
इति भावः । अन्यत् सुगमम् ।

(र) अङ्कमाह, उत्सृष्टिकेति ।—उत्सृष्टिकाङ्कः,—अङ्कस्यैव नामान्तरमेतत् ।
प्राकृताः,—सामान्याः, नातिमहान् इत्यर्थः ; अत्र करुणो रसः स्थायी—छिरतरः,
प्रधानभूत इति यावत् ; अत एव बहूनां स्त्रीणां परिदेवितं—विहायः, तथा प्रख्यातं
—प्रसिद्धम्, इति इतन् । प्रपञ्चयेत्—वृद्धीकुर्यात् । अत एवोक्तं “प्रख्यातवस्तु-
विषयस्तपख्यातः कदाचिदेव ज्ञात् । दिव्यपुरुषैर्विपुक्तः श्रेयैरन्वेषेत् पुत्रिः ॥” इति ।
भाणवदिति ।—नाथे यथा मुखनिर्वहणे खन्वो, कौशिको-भारथी इती, इव साक्षा-
ङ्कानि, तथाऽनापीत्यर्थः । अस्मिन्—अङ्के, जयपराजयौ वाचा वर्णनीयौ ; अत्र
इत्यर्थः,—“वाचा युद्धं विधातव्यं तथा जयपराजयौ” इति । अन्यत् अष्टम् ।

इमञ्च केचित्,—“नाटकाद्यन्तःपात्यङ्गपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टि-
काङ्क्षनामानम्” आहुः । अन्ये तु,—“उत्क्रान्ता—विज्ञोमरूपा,
सृष्टिर्यत्र” इति । उत्सृष्टिकाङ्क्षः यथा,—शर्मिष्ठायातिः ।

अथ वीथी,—

वीथ्यामेको भवेदङ्गः कश्चिदेकोऽत्र कल्पते ।

आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ।

सूचयेद्गूरिशृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।

मुखनिर्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥५३७॥(ल)

कश्चिदिति—उत्तमो मध्यमोऽधमो वा । शृङ्गारबहुलत्वाच्च
अस्याः कौशिकीवृत्तिबहुलत्वम् ।

अस्यास्वयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनोविषयः

उद्घात्यकावलगते प्रपञ्चस्त्रिगतं क्लमम् ॥

वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।

असत्प्रलापव्याहार-सृष्टवानि च तानि तु ॥५३८॥(व)

तत्र उद्घात्यकावलगते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदाहरणं
लक्षिते ।

(ल) वीथीमाह, अचेति ।—अत्र—वीथ्याम्, एवः,—परिचितोव इत्यर्थः, कश्चित्,
नायक इति शेषः, कल्पते—निबध्यते । अखिलाः,—समयाः, पश्येति भावः, सर्व-
प्रकृतयः,—बीजादयः, प्रयोज्या इति शेषः । दशरूपककारस्ताह,—“वीथी तु कौशिकी
वृत्तिः सन्ध्याहासेषु भाषयत् । रसः सूच्यस्तु शृङ्गारः सूत्रेदपि रसान्तरम् । युक्ता
प्रस्तावना ख्यातेरुद्देहात्मिकादिभिः । एवं वीथी विधातव्या देशकपात्रप्रयोजिता ॥” इति ।

(व) अस्या इति !—अस्याः,—वीथ्याः, तयोदश अङ्गानि मनोविषयः,—
विषयः, निर्दिशन्ति—प्रादुरित्यर्थः । ताम्येव नामतो गच्छयति,—उद्घात्यकम्, अत्र-
लक्षितं, प्रपञ्चः, त्रिगतं, क्लमं, वाक्केलिः, अधिबलं, गण्डम्, अवस्यन्दितं, नाविकम्,
असत्प्रलापः, व्याहारः, सृष्ट्वं चेति ।

मिथो वाक्यमसङ्गृतं प्रपञ्चो हास्यकृन्मतः ॥५३६॥ (श)

यथा विक्रमोर्वश्याम्;—बड़भौखविदूषकचेद्योरन्योऽन्यवचनम् ।

विगतं स्यादनेकार्थ-योजनं श्रुतिसाम्यतः ॥५४०॥(ष)

यथा तत्रैव,—“रामा ।—

सर्वचित्तिभृतां नाथ ! दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ? ॥” (स)

नेपथ्ये तथैव प्रतिशब्दः । “रामा । कथं दृष्टेत्याह” । अत्र प्रश्नवाक्य-
मेवोत्तरत्वेन योजितम् । “नटादित्त्रितयविषयमेवेदम्” (ह)
इति कश्चित् ।

(श) प्रपञ्चमाह, मिथ इति ।—मिथः,—परस्परं, हास्यकृतम्—हास्यजनकम्,
असङ्गृतं—मिथ्याभूतं, वाक्यं प्रपञ्चः ।

(ष) विगतमाह, विगतमिति ।—श्रुतिसाम्यतः,—शब्दसादृश्यात्, अनेकार्थ-
योजनं—बहुर्थे कल्पनं, विगतं स्यात् ।

(स) उदाहरति, सर्वेति ।—पर्वतं प्रति उर्वशीविरहितस्य पुंवरवसः प्रश्ना-
त्मिकेयमुक्तिः, अर्थात्तरयोजनेन राजानं प्रति पर्वतस्यापि प्रतिध्वनिना तत्प्रतिवचन-
रूपा च प्रत्युक्तिरियम् । हे सर्वचित्तिभृतां—सर्वेषां पर्वतानां, नाथ !—श्रेष्ठ ! अस्मिन्
रम्ये—सुभगे, वनान्ते—वनमध्ये, त्वया सर्वाङ्गसुन्दरी—सर्वावयवशोभना, अत्यरूप-
रूपा इत्यर्थः, मया विरहिता—मया विद्युता, रामा—उर्वशीत्यर्थः, दृष्टा ?—अव-
लोकिता ? (इति प्रश्नपद्यः ; उत्तरपद्ये पुनः,—) हे सर्वचित्तिभृतां नाथ !—निखिल-
चित्तिपश्रेष्ठ ! मया कर्त्ता त्वया विरहिता रामा दृष्टा इत्येवं व्याख्येयम्, अन्वत्
समानम् । अत्रास्य वाक्यस्य प्रतिध्वनेषु साम्यात् “सर्वचित्तिभृतां नाथ !” इत्यथ
पर्वतश्रेष्ठ-राजश्रेष्ठरूपाद्येव्यञ्जितत्वेन, तथा “त्वया” इतिपदस्य प्रश्नपद्ये “दृष्टा”
इति क्रियायां कर्त्तृत्वेनान्वयः, “मया” इत्यस्य च विरहिता-पदेनान्वयः ; उत्तरपद्ये तु
—“त्वया” इत्यस्य विरहितेतिपदेन, “मया” इत्यस्य च दर्शनक्रियायां कर्त्तृत्वेनान्वयः
इति बोधयाद्यप्रतिपादनेन अनेकार्थयोजनं बोध्यम् ।

(ह) विगतपदव्युत्पत्तिमाह, नटादीति ।—पादिना नटीप्रतिनटयोर्द्वयम् ।
इदं—विगतम् । तथाऽऽह दशरूपककारः,—“श्रुतिसाम्यादनेकार्थयोजनं विग-
न्विह । नटादित्त्रितयाद्यापि; पूर्वश्लोके गदिष्यते ॥” इति ।

प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य क्लृप्तानां क्लृप्तम् ॥५४१॥ (ब)

यथा वेण्यां,—“भोमार्जुनी ।—

कर्त्ता द्यूतक्लृप्तानां जतुमयशरणोद्दीपनः साऽभिमानो

क्लृप्ताकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पाण्डवा यस्य दासाः ।

राजा दुःशासनादेर्गुरनुजशतस्याङ्गराजस्य मित्रं

क्वास्ते दुर्व्योधनोऽसौ ? कथयत न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः ॥” (ख)

अन्ये त्वाहुः क्लृप्तं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् ।

उदीर्यते यद्वचनं वञ्चनाहास्यरोषकृत् ॥५४२॥ (ग)

(ब) क्लृप्तमाह, प्रियाभैरिति ।—प्रियाभैः—प्रियसदृशैः, अप्रियैः वाक्यैः विलोभ्य क्लृप्तानां—परप्रतारणा, क्लृप्तम् । तथोक्तम् ;—“क्लृप्तानु क्लृप्तानावाक्यैः प्रियाभै-रप्रियैः स्वतः” इति ।

(ख) उदाहरति, कर्त्तेति ।—अथान् प्रति भोमसेनस्योक्तिरियम् । द्यूतक्लृप्तानां—द्यूतक्रीडाकूपकपटानां, कर्त्ता, जतुमयं—जतुपचुरं, [प्रचुरार्थे मयत्] यत् शरचं—गृहं, (“शरचं गृहस्त्रियोः” इत्यमरः) तस्य उद्दीपनः,—विशेषणद्वारा जतु-गृहदाहक इत्यर्थः, अभिमानो—अहङ्कारवान्, क्लृप्तायाः,—द्रौपद्याः, केशानाम् उत्तरीयस्य च व्यपनयने—आकर्षणे, पटुः,—निश्रीकृतिता इत्यर्थः, [“व्यपनयनपटुः” इत्यत्र “व्यपनयनमरुत्” इति पाठे—व्यपनयने—अपसारणे, मरुत्—वायुलक्षणे] पाण्डवाः,—युधिष्ठिरादयः, यस्य दासाः,—किङ्कराः, द्यूतमयेन दासत्वेन सम्भाषिता इति भावः ; दुःशासनादेः,—दुःशासनप्रसूतिकस्य, अनुजशतस्य—कनिष्ठभाद्रप्रतप्य, गुरुः, अङ्गराजस्य—कचस्य, मित्रं—बन्धुः, सः,—प्रसिद्धः, असौ राजा दुर्व्योधनः क—कृष्ण, क्वास्ते ?—तिष्ठति ? कथयत, ययमिति शेषः ; रुषा—कोपेन, द्रष्टुं—तं साक्षात्कर्तुं, न अभ्यागतौ—उपस्थितौ, स्वः,—भवावः, आवागिति शेषः । द्यूत-क्लृप्तादिकर्त्तृत्वकथनेन अप्रियाभत्वं, तथा “न रुषा द्रष्टुमभ्यागतौ” इति वाक्ये तु प्रियाभत्वम् इत्युभाभ्यां दुर्व्योधनं प्रति क्लृप्तम् । सम्भवा इत्यम् ।

(ग) मतात्तरैश्च क्लृप्तमाह, अन्ये त्विति ।—किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्यचित् वञ्चनाहास्यरोषकं यत् वचनम् उदीर्यते—कथ्यते, अन्ये—अपरे पश्चिमास्तु, तम् क्लृप्तम् वाहुः,—कथयति । उदाहरणम् अनुसन्धेयम् ।

वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत् ॥ ५४३ ॥ (घ)

द्वित्रित्युपलक्षणम् ; यथा,—

“मिथो ! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे ? किं तेन मद्यं विना ?

मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? प्रियमहो ! वाराङ्गनाभिः सह ।

वेश्याऽप्यर्थरुचिः, कुतस्तव धनम् ? द्यूतेन चौर्येण वा,

चौर्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः ? नष्टस्य काऽन्या गतिः ॥” (ङ)

केचित्,—“प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निवृत्तिर्वाक्केलिः”

इत्याहुः । अन्ये च,—“अनेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरम् ।”

अन्योऽन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पृहयाऽधिबलं मतम् ५४४ (च)

यथा मम प्रभावत्यां,—“वचनामः ।—

अस्य वचः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयाऽनया ।

लौलयोन्मूलयास्येव भुवनद्वयमद्य वः ॥ (छ)

(घ) वाक्केलिमाह, वाक्केलिरिति ।—हे वा तिस्रो वा प्रत्युक्तवः,—प्रतिषेधनानि ताभ्यः, [समासप्रत्ययानामनिबन्धादेन उच्चप्रत्ययाभावः] यः हास्यसम्बन्धः, स वाक्केलिर्भवेत् । अनेकवाक्यस्यैकमुत्तरं वाक्केलिरिति भावः । तथाऽऽह,—“विनिवृत्त्याऽस्य वाक्केलिर्वाक्केलिः प्रत्याक्ततोऽपि वा” इति ।

(ङ) उदाहरति, मिथो इति ।—हे मिथो ! मांसनिषेवणं—मांसभोजनं, प्रकुरुषे ? (इति प्रश्नः) ; मद्यं विना तेन—मांसेन, किम् ? (इत्युत्तरम्) मद्यसहित-मांसभोजनमेव रुचिहरमित्यर्थः ; मद्यञ्चापि तव प्रियम् ? (इति प्रश्नः) ; सहो ! प्रियं सत्त्वं, परन्तु वाराङ्गनाभिः सह (इत्युत्तरम्) ; विना वेश्यानिर्मद्यमपि न प्रीतिकरमित्यर्थः ; वेश्या—वाराङ्गनाः अपि, अर्थरुचिः,—चर्माभिलाषिणी, (तन्तु मित्तुः) कुतस्तव धनम् ? आयातीति शेषः, (इति प्रश्नः) ; द्यूतेन चौर्येण वा, धनम् उपार्ज्यते नयेति शेषः, (इत्युत्तरम्) ; भवतः चौर्यद्यूतयोरपि परिग्रहः,—स्त्रीधारः ? वचंते इति शेषः, (इति प्रश्नः) ; नष्टस्य—आचारमष्टस्य, अन्या—अपरा, गतिः,—सरणिः, का ?—न काऽप्योत्पद्यते, (इत्युत्तरम्) । अत्र उक्तिप्रत्युक्तितः वाक्केलिः स्पष्टार्थाः ।

(च) अधिबलमाह, अन्योऽन्येति ।—स्पृहया—वद्वहारेण, अन्योऽन्यं—परस्परं, वाक्यस्य आधिक्येन—आतन्त्र्येण, उक्तिः अधिबलं मतम् ।

(छ) उदाहरति, अस्मिन् ।—वचः—प्रत्युक्तवः, वचः क्षणेनैव वचना—इत्यु-

प्रथमः । अरे रे असुरापसद ! (क) असममुना बहुप्रसापिन ;
मम खलु,—

अथ प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोर-

कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातैः ।

आस्तां समस्तदितिजज्ञतजोक्षितेयं

शौची क्षणेन पिश्रिताश्रमलोभनीया ॥” (भ)

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः॥५४५॥(ज)

यथा वेष्यां,—“रामा ।—

लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं

त्वद्वृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।

अध्यासितं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोर ! ममोर्युग्मम् ॥” (ट)

खितयेति भावः, गदया निमंथ्य—पृथयित्वेत्यर्थः, लीलया—पवद्विलया, अथ वः,—
युष्माकं, देवानामिति यावत्, [अनादरे षष्ठो] युष्माननाद्वेत्यर्थः, भुवनवधं—स्वर्ग
पृथिवीञ्च, स्वल्पपातालवासिन्नादिति भावः, उन्मूलयाम्येव—उत्पाटयाम्येव ।

(क) असुरापसद !—असुराधम !

(भ) अथेति ।—प्रचण्डभुजदण्डे—भीषणबाहुदण्डे, समर्पितात्—निहितान्,
आपितादिति यावत्, उरुकोदण्डात्—महाधनुवः, निर्गलितानां—निःसृतानां,
काण्डानां—शराणां, समूहस्य पातैः,—वेपे, इयं शौची—पृथ्वी, क्षणेन—अल्प-
कालेन, समस्तानां दितिजानां—दैत्यानां, ज्ञतजैः,—दर्शनेः, अक्षिता—अभिप्रेक्ता,
सती, पिश्रिताश्रमानां—नांसभोजिनां, लोभनीया—अभिलषणीया, इयं वृद्धिगीत्यर्थः,
आस्तां—भवतु । अथवये परस्परव्यसंयासाधिक्यख्यापनम् । वसन्तिलकं इतम् ।

(ज) गण्डनाह, गण्डमिति ।—प्रस्तुतसम्बन्धि—प्रकृतार्थसम्बद्धं, भिन्नार्थे—
पृथगर्थे, सत्वरं—त्वरान्वितं, वचः गण्डम् ।

(ट) उदाहरति, लोलांशुकस्येति ।—मानुसतीं प्रति दुर्व्योषणलोक्तिः । वृ
करभोर !—करभाविबोध यस्मात्सम्बुद्धौ ! लोलं—चञ्चलं, शान्तं दासाधमान-
निमंथः, पंथुकं—वस्त्रं यत् तस्य लोलांशुकस्य, मम लोचनबान्धवं तादृशस्य, तव
प्रस्तुतसम्बन्धिः, गण्डस्यवत् चिरान्—चिरकालानधि, अस्मात्पुनः—पृथिव्याम्,

अनन्तरं प्रविश्य,—“कचको । देव ! भग्नं भग्नम्” इत्यादि ।
 अत्र रथक्रेतनभङ्गार्थं वचनमूरुभङ्गार्थं सम्बन्धे सम्बद्धम् । (ठ)
 व्याख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथाऽवस्थान्दितं भवेत् ॥५१६॥ (ड)

यथा छलितरामे,—“सीता ।—जाद ! कस्य क्वु अश्रोत्राए
 गंतब्बं, तहिं सो राधा विणएण पणयिटब्बा ।” लवः ।—“अथ
 किमावाभ्यां राज्ञोपजोविभ्यां भवितव्यम् ?” सीता ।—“जाद !
 सो क्वु तुह्माणं पिदा ।” लवः ।—“किमावयोः रघुपतिः पिता ?”
 सीता । [राघवम्]—“मा अस्यधा संकहं, ए क्वु तुह्माणं, सअलाए
 ज्जेव पइबोए त्ति ।” (ठ)

प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥५१७॥ (ण)

संवरणकार्युत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्यां,—“ससङ्गता ।
 सहि ! जस्स किदे तुमं आअदा, सो इध ज्जेव चिद्धदि ।

प्रबनेन चाकुलितः,—चञ्चलीकृतः, सड्डायित इत्यर्थः, अंगुष्ठान्तः,—बन्धकदेशो
 यत्र तादृशं, तत्र दृष्टिः,—नेत्रं, प्रेषणमिति यावत्, तां इत्तुं शीलमस्मात्सोति तत्
 त्वदृष्टिहारि—तत्र नेत्रोत्सवबद्धकमित्यर्थः, मम—मत्सम्बन्धि, ऊरुयुग्मं, पय्यांशमेव—
 समुचितमेव, समर्थमेव वा । अत्र राजोदयुग्मं प्रस्तुतवर्णनं वक्ष्यमाणेन “मयं भयम्”
 इति कञ्चुकिवाक्येन भिन्नार्थमिति गच्छम् । वसन्ततिशक्तं इतिम् ।

(ठ) सम्बन्धे—प्रस्तुते । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ड) अवस्थान्दितमाह, व्याख्यानमिति ।—स्वरसोक्तस्य—स्वभावत उक्तस्य,
 त्राक्यस्य इति शेषः, अन्यथा व्याख्यानम् अवस्थान्दितं भवेत् ।

(ठ) उदाहरति, यथेति ।—जादेति । [“पुत्र ! कस्यं खलु अश्रोत्रायां गन्तव्यं,
 तत्र स राजा विनयेन प्रणयितव्यः” इति संस्कृतम्] । जादेति ।—[“पुत्र ! स खलु
 सुवयोः पिता” इति संस्कृतम्] । मा इति ।—[“मा अन्यथा शक्यं, न खलु
 सुवयोः, सकलाया एव पृथिव्याः” इति संस्कृतम्] । अत्र स्वभावोक्तस्य “स सुवयोः
 पिता” इति वाक्यस्य सकलायाः पृथिव्याः इत्यनेन पितृशब्दस्य पाठकल्पनेन अन्यथा
 व्याख्यानम् ।

(ण) नालिकामाह, प्रहेलिकैवेति ।—हास्येन युक्ता प्रहेलिका एव नालिका
 इति ।

सागरिणा । कस्म किदे अहं आश्रदा ? सुसङ्गता । अं चित्त-
फलमस्म ।” अत्र त्वं राज्ञः कृते आगतित्यर्थः संवृत्तः । (त)

असत्प्रलापो यद्वाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगृह्यतोऽपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः ॥५४८॥ (थ)

तत्राद्यं (द) यथा मम प्रभावत्यां,—“प्रद्युम्नः । [सङ्कारवञ्जी-
मवलीक्य सागन्दम] अहो ! कथमिहैव,—

अलिकुलमञ्जुकेशी परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।

किञ्चलयपेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥” (घ)

एवमसम्बद्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा वेण्यां,—दुर्व्योधनं
प्रति गाभ्यारौवाक्यम् ।

(त) उदाहरति, सङ्गीति ।—[“सखि ! यस्य कृते त्वमागता, स इह एव
तिष्ठति” इति संस्कृतम्] । कस्म इति ।—[“कस्य कृते अहमागता ?” इति
संस्कृतम्] । अं इति ।—[“ननु चित्तफलकस्य” इति संस्कृतम्] । अत्र राज्ञः
कृते त्वमागतेति उत्तरं संवृत्तम् । इयं वाक्ययुक्तेत्यवस्यन्दितादका भेदः ।

(थ) असत्प्रलापमाह, असत्प्रलाप इति ।—असम्बद्धं—पूर्वापरसम्बन्धरहितं,
यत् वाक्यं तथा उत्तरं, यस्य अगृह्यतः,—हितवाक्यमश्रुत इत्यर्थः, मूर्खस्य पुरः,—
अगतः, हितं वचः असौ आप असत्प्रलापः ।

(द) आद्यम्—असम्बद्धं वाक्यमित्यर्थः ।

(घ) अङ्गीति ।—अलिकुलं—अभरसमूहः, तदत् मञ्जुकेशी—मनोहरकेशा,
परिमलः,—विमर्दोत्पन्नः, (“व्यात् परिमलीऽतिमर्दोतिमनोहरगन्धश्रीश्रामि”
इति मेदिनी) तद्वदला—पुरुषः-सर्गेणगन्धश्रीश्री, अकृतपुरुषसंसर्गाणां रमणीयां
तद्वाहं मनसा अनुभवकोनाम् अपि चर्मादिना तदङ्गसम्भवात् इत्यमुक्तिः, अन्वया
दि,वारिण्या खल्लनया भवितव्यम् इति बोद्धव्यम् । रसम्—अनुरागम्, आवहतीति
वशीकृता, अन्वुरागवतीत्यर्थः, तन्वी—कृशाक्री, किञ्चलयः,—पल्लवः, तदत् पेशो
—शोमशो, पापो यत्सास्तादृशी, कोकिलवत् कलभाषिणी—सधुरभाषिणी, मे—
मम, प्रियतमा—अतिप्रियसो, “कथमिहैव” इति गद्यरूपदेन व्याख्याश्रयेऽपि अन्वेतव्यम् ।
प्रतापथे व्याख्या तु सुगमा । अत्र सङ्कारवतायां अग्रिमारीपः इति वाक्यम्
असम्बद्धम् । गीतिराव्यां ह्यन्दः ।

व्याहारो यत् परस्यार्थे हास्यलोभकरं वचः॥५४६॥(न)

यथा मासविकाऽग्निमित्ते,—“विदूषकः । [सास्यप्रयोगावसाने मास-
विका निर्गन्तुमिच्छति] मा दाव उवदेसमुदा गमिस्ससि [इत्युप-
क्रमेण] दासः । [विदूषकं प्रति] आर्य्ये ! उच्यतां यस्त्वया क्रममेदो
लक्षितः । विदूषकः । पदमं बह्वणपूश्चा भोदि, सा इमाए
लंघिदा । (प) मासविका । अयते” इत्यादिना नायकस्य
विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हासलोभकारिणा वचना व्याहारः ।
दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृद्वं हि तत्॥५५०॥(फ)

क्रमेण यथा,—

“प्रिय ! जीवितता क्रीर्यं निःस्नेहत्वं कृतज्ञता ।

भयस्वदर्शनादेव ममैते गुणतां गताः ॥ (ब)

(न) व्याहारमाह, व्याहार इति ।—परस्य—गावकादेः, अर्थे—निमित्तं, यत्
हास्यलोभकरं वचः, असौ व्याहारः ।

(प) उदाहरति, यथेति ।—मा इति ।—[“मा तावदुपदेशमुग्धा गमिष्यसि”
इति संस्कृतम् । पदमं इति ।—[“प्रथमं त्राह्मणपूजा भवति, सा अनया खड्गिता”
इति संस्कृतम्] ।

(फ) सद्वचनाह, दोषा इति ।—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, दोषाः गुणाः, गुणाः
दोषाश्च, स्युः तत् सद्वचम् ।

(ब) उदाहरति, प्रिय इति ।—हे प्रिय ! जीवितता—त्वद्विरहे जीवितमित्यर्थः,
दंष्ट्रे जीवितस्थितिरिति यावत्, क्रीर्यं—निष्ठुरता, (जीवितताक्रीर्यमिति समसपद-
जीवितकाठित्यं, तत्र विरहेऽपि दंष्ट्रे अत्रस्थानात् जीवितस्य क्रूरता इति भावः)
निःस्नेहत्वं—स्नेहशून्यता, तथा कृतज्ञता—उपकारिणोऽपकारकरणं, तदा जीवनेन
दंष्ट्र्या एव प्रत्युपकारः, तदनाशरणात् कृतज्ञता इति तात्पर्यम् ; त्वद्विरहे मम
जीवनेनेव क्रीर्यद्वयः सुव्यक्ता इति तत्र विरहेऽपि दंष्ट्रे मम जीवितस्थितिरतीव क्रोधा-
वहा, तस्मात् तदारो जीवितस्य दंष्ट्रादपगमः श्रेयान्, नो चेत् तस्य क्रीर्यादिकमवश्य-
वशव्यमिति भावः । भूयः,—युनः, तद्दर्शनात्—तत्र दर्शनं प्राप्येत्यर्थः, मम एते—जीव-
नस्य क्रीर्याद्वयः, गुणताम्—अनुकूलतां, गताः । अत्र दोषाणां गुणत्वम् ।

तस्यास्तद्रूपसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखेकायतनं जातं दुःखायैव ममाधुना ॥” (भ)

इति चाङ्गानि नाटकादिषु सम्भवन्त्यपि वीथ्यामवशं विधे-
यानि । विस्मृतया नाटकादिषु विनिविष्टान्यपोहोदाहृतानि ।
वीथीव नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्द्वीथीयम् ।
यथा,—मालविका ।

अथ प्रहसनम्,—

भाणवत्सम्भिसम्यङ्ग-लास्याङ्गाङ्गैर्विनिर्मितम् ।

भवेत् प्रहसनं वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥५५१॥(म)

अत्र नारमटो नापि विष्कम्भकप्रवेशकौ ।

अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीथ्यङ्गानां स्थितिर्न वा ।

तपस्विभगवद्विप्र-प्रभृतिष्वत्र नायकः ॥ ५५२ ॥(य)

(भ) तस्या इति ।—वस्तुं प्रति विरहिणी नायकस्योक्तिरियम् । तस्याः—
जान्तायाः, यौवनश्रिया—तावत्प्रकाशा, भूषितं—विराजितं, यत् रूपसौन्दर्यं—रूप-
माधुर्यं, मम सुखेकायतनं—सुखस्य एकम् आयतनं—जानं, सुखमात्राधारमित्यर्थः,
जातम्, अधुना—विरहे इत्यर्थः, तत् दुःखाय एव—दुःखमात्रये एव । अथ गुणानां
दीपत्वम् ।

(म) प्रहसनमाह, भाणवदिति ।—भाणवत्—भाण इव, सन्धिना, सम्यङ्गैः,
लास्याङ्गैः, अङ्गेन च विनिर्मितं—योजितमित्यर्थः, तथा कविना कल्पितं—कल्पितमया
उद्गाहितं, निन्द्यानां वृत्तं प्रहसनं भवेत् । इतिवृत्तनिष्पादने नियमो यथा भरतशास्त्रे,
—“सोऽपीपचारयुक्ता या वार्ता यस्य दम्भसंयोगः । तत्र प्रहसनेषु योज्यं पूर्वोक्तविवाद-
संयुक्तम् ॥” इति ।

(य) तत्र विशेषमाह, अत्रेति ।—अत्र प्रहसने, चारमटो वृत्तिर्न, प्रयोष्येति
शेषः ; वीथ्यङ्गानां स्थितिः,—अवच्छानं, न वा—नेव, अथवा,—वीथ्यङ्गानां स्थितिः,
—नियतत्वर्थः । अत्र—प्रहसने, तपस्व्यादिषु मध्ये कश्चित् नायको वाच्यः । तत्र
प्रहसनेन सत्यासौ प्रोच्यते । अत्रैव सुगमम् ।

एको यत्र भवेत् धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥५५३॥ (र)

यथा,—कन्दर्पकेलिः ।

आश्रित्य कञ्चन जनं सङ्कीर्णमिति तत् विदुः ॥५५४॥ (ख)

यथा,—धूर्त्तचरितम् ।

वृत्तं बहूनां धृष्टानां सङ्कीर्णं केचित्पूचिरे ।

तत् पुनर्भवति द्वाङ्गमथवैकाङ्गनिर्मितम् ॥५५५॥ (ग)

यथा,—लटकमेलकादिः । (ग) मुनिस्त्वाह,—

“वेश्याचेटनपुंसकविटधर्त्ता बन्धकी च यत्र स्युः ।

अविक्रतवेशपरिच्छदचेष्टितकरणन्तु सङ्कीर्णम् ॥” (ख) इति ।

विक्रतन्तु विदुर्यत्र षण्डकञ्चकित्तापसाः ।

भुजङ्गचारणभट-प्रभृतेर्वेशवाग्युताः ॥ ५५६ ॥ (घ)

इदन्तु सङ्कीर्णेनैव गतार्थमिति मुनिना पृथक् नोक्तम् ।

(र) प्रहसनस्य भेदत्रयं वक्तमारभते, एक इत्यादि ।—यत्र एकः,—मुख्यः, नायक इत्यर्थः, धृष्टः,—प्रसङ्गः, भवेत्, तत् हास्यं—प्रहसनं, शुद्धम् उच्यते ।

(ख) सङ्कीर्णमाह, आश्रित्येति ।—कञ्चन जनं—धृष्टमिदं नावकम्, आश्रित्य, यत् हास्यं क्रियते इति शेषः, तत् सङ्कीर्णम् इति विदुः ।

(ग) मतान्तरे सङ्कीर्णमाह, वृत्तमिति ।—यत्र बहूनां धृष्टानां वृत्तं—चरितं, यत् केचित् सङ्कीर्णम् आचरे—उक्तवन्तः ; तत्—सङ्कीर्णप्रहसनं, पुनः इदम्—षण्डकञ्चकित्तापसाः, वा एकेनैव चङ्गेन निर्मितं भवति ।

(घ) उदाहरति, यथेति ।—लटकानां—दुर्जानां, मेषकं तदादिः । [“लटको दुर्जनः” इत्युच्चारित्वात्तदुच्चारणस्यः] “नटकमेलकादिः” इति पाठान्तरान्तु न साधु ।

(ङ) वेश्येति ।—यत्र—प्रहसने, वेश्याऽऽदयः स्युः,—वर्चनीया भवेयुरित्यर्थः, तथा तेषामविक्रतानां—वशाऽनविक्रतानामिति भावः, वेश्याणां, परिच्छदानां, चेष्टितानाञ्च करणम्—अनुकरणमित्यर्थः, तत् सङ्कीर्णम् ।

(च) विक्रतमिति ।—यत्र वेश्यकञ्चकित्तापसाः भुजङ्गक—विटक, चारणक—

अथोपरूपकाणि । तत्र,—

नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गिका ।

प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः ॥

स्यादन्तःपुरसम्बद्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा ।

नवानुरागा कन्याऽत्र नायिका नृपवंशजा ॥

सम्प्रवर्त्तेत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः ।

देवौ पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा ॥

पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः ।

वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्प-विमर्षाः सम्भवः पुनः ॥५५७॥ (६)

द्वयोः,—नायिकानायकयोः । यथा,—रत्नावली-विद्यशाल-
भञ्जिकादिः ।

अथ त्रोटकम्,—

सप्ताष्टनवपञ्चाङ्गं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।

त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्गं सविदूषकम् ॥५५८॥ (क)

नटत्व, भटप्रभृतेषु वेद्ययुक्ताः नचनयुक्ताश्च, भवेयुरिति शेषः, तत् (चास्मानिति पूर्वतो-
ऽनुवृत्तं) विज्ञतं विदुः ।

(६) उपरूपकाण्यह, अथेति ।—नाटिकेति ।—क्लृप्तवृत्ता—कल्पितवृत्तानां,
न तु पुराणादिषु प्रसिद्धवृत्तेति भावः, स्त्रीप्राया—नारीबहुला नटीबहुला वा, चतु-
रङ्गिका—चतुर्भिरङ्गैः सम्भवाया इत्यर्थः, प्रख्यातः,—प्रसिद्धः, धीरललितः,—
“निश्चिन्तो सद्वृत्तानुश्रम” इति लक्षणीकृतः । अन्तःपुरसम्बद्धा—अन्तःपुरसम्बन्धवती,
अन्तःपुरचारिणीत्यर्थः । नेता—नायकः, देव्याः,—महिल्याः, वासेन—भयैः, शङ्कितः
सन्, अस्यां—नायिकायां, सम्प्रवर्त्तेत—समासजित । द्वयोः,—नायिकानायकयोः,
सङ्गमः तद्वशः,—देव्यधीनः । स्वल्पविमर्षाः,—प्रायेच विमर्षास्त्वधीना इत्यर्थः ।
अन्वत् सुगमम् ।

(क) त्रोटकनाह, सप्तेति ।—सप्त वा, षष्ठी वा, नव वा, पञ्च वा अस्याः नव

प्रत्यङ्गं सविदूषकत्वादेवात्र शृङ्गारोऽङ्गी । सप्ताङ्गं यथा,—
स्तम्भितरश्मम् । पञ्चाङ्गं यथा,—विक्रमोर्वशी ।

अथ गोष्ठी,—

प्राकृतैर्नवभिः पुम्भिर्दशभिर्वाऽप्यलङ्कता ।
नोदात्तत्रचना गोष्ठी कौशिकीवृत्तिशालिनी ॥
हीना गर्भविमर्षाभ्यां पञ्चषड्भ्योषिदन्विता ।
कामशृङ्गारसंयुक्ता स्यादेकाङ्गविनिर्मिता ॥५५८॥(ख)
यथा,—रेवतमदनिका ।

अथ सदृकम्,—

सदृकं प्राकृताशेष-पाठ्यं स्यादप्रवेशकम् ।
न च विष्कम्भकोऽप्यत्र प्रचुरश्चाङ्गतो रसः ।
अङ्गाजवनिक्वाव्याः स्युः स्यादन्यन्नाटिकासमम् ॥५६०॥(ग)
यथा,—कर्पूरमञ्जरी ।

अथ नाट्यरामकम्,—

नाट्यरामकमेकाङ्गं बहुताललयस्थिति ।
उदात्तनायकं तद्वत् पीठमर्दीपनायकम् ॥

तथोक्तं । दिव्यमाणुषसंययं—देवमनुष्यसम्बद्धं, दिव्यादिव्यनायकमिति यावत्, प्रत्यङ्गं,
सविदूषकं—विदूषकपरिवसाद्धतं, यत् नाट्यमिति शेषः, तत् षोडशकं नाम प्राङ्गः ।

(ख) गोष्ठीमाह, प्राकृतैरिति ।—प्राकृतैः,—नातिविदग्धैः । नोदात्तत्रचना—
संस्कृतावभाषिकी । पञ्चभिः षड्भिर्वा योषिद्विदन्विता । [उच्चप्रत्ययस्मान्निवत्वात्तद्रूप-
सिद्धिः] कामशृङ्गारः प्रागुक्तः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(ग) सदृकमाह, सदृकमिति ।—प्राकृतं—संस्कृतादन्यत्, अशेषं—समस्तं,
पाठ्यं—वाक्यं यस्मिन् तत्र, अप्रवेशकं—प्रवेशकवर्जितं, प्रचुरः,—बहुलः । जवनि-
क्वाव्याः षड्भाः स्युः,—षड्स्थाने जवनिक्वाव्यः प्रदीन्यः इत्यर्थः । अन्यत्—
अदृक्कालादिकम् ।

हास्योऽङ्घ्रत्र सशृङ्गारो नारी वासकसञ्जिका ।

मुखनिर्वहणे सन्धी लास्याङ्गानि दशापि च ॥

केचित् प्रतिमुखं सन्धिमिह नेच्छन्ति केवलम् ॥५६१॥ (घ)

तत्र सन्धिव्यवहारे यथा,—नर्मवतौ । सन्धिव्यवहारे यथा,—विन्नासवतौ ।

अथ प्रस्थानम्,—

प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः ।

दासी च नायिका वृत्तिः कौशिकी भारती तथा ॥

सुरापानसमायोगादुद्दिष्टार्थस्य संवृत्तिः ।

अङ्गी द्वौ लयतालादिर्विलासो बहुलस्तथा ॥५६२॥ (ङ)

यथा,—शृङ्गारांतलकम् ।

अथोक्तप्यम्,—

उदात्तनायकं दिव्य-वृत्तमेकाङ्गभूषितम् ।

शिल्पकाङ्गैर्युतं हास्य-शृङ्गारकरुणै रसैः ॥

(घ) नाट्यरामकभाट, नाट्यति ।—बङ्गी तालम्—कालक्रियाभागम्, लयम्—साम्यम् च, स्थितियंश्च न तत्, (तालः कालक्रियामानं लयः साम्यम् इत्यमरः) उदात्तनायकम्—“अबिबल्यनः अनावान्” इत्याद्युक्तलक्षणधोरोदात्तनायकयुतं, पौठमदं,—“दूरानुवाचंति स्थापय” इत्याद्युक्तलक्षणः नायकात् किञ्चित् गुणहीनः सहायार्थशेषः, उपनायकः,—नायकसदृशरो यत्र तत् ; शृङ्गारः,—शृङ्गाररसवृत्तः, हास्यः चम अङ्गी—प्रधानं, नारी—नायिका, वासकसञ्जिका—“कुर्वते मण्डनं यस्याः” इत्याद्युक्तलक्षणा । केचित् इति ।—केचित्, पण्डिता इति शेषः, प्रतिमुखं सन्धं वर्णावला मुखनिर्वहणभंगविनयाः चत्वारः सन्धय इच्छन्ति इत्यर्थः । अन्यत् अष्टमम् ।

(ङ) प्रस्थानभाट, प्रस्थाने इति ।—हीनः,—दासादपि इतर इत्यर्थः । सुरापानसमायोगान्—नद्यपानवशात्, उद्दिष्टम्—प्रसृतम्, अर्थम्—इतिवृत्तम्, संवृत्तिः,—समापनम् । अन्यत् सुगमम् ।

उल्लाप्यं बहुसङ्ग्रामं ब्राह्मगीतमनोहरम् ।

चतस्रो नायिकास्त्रय तयोऽङ्का इति केचन ॥५६३॥ (च)

शिल्पिकाङ्गानि वक्ष्यमाणानि । यथा,—देवीमहादेवम् ।

अथ काव्यम्,—

काव्यमारभटीहीनमेकाङ्गं हास्यसङ्कुलम् ।

खण्डमात्रा-द्विपदिका-भग्नतालैरलङ्कितम् ॥

वर्णमात्राच्छुलिका-युतं शृङ्गारभाषितम् ।

नेता स्त्री चाप्युदात्ताव सन्धी आद्यौ तथान्तिमः ॥५६४॥ (ङ)

यथा,—यादवोदयः ।

(च) उल्लाप्यमाह, उदात्तेति।—उदात्तः,—धौरोदात्तः, नायको यत्र तत्, दिव्यवृत्तं—दिव्यनायकोचितचरित्रयुक्तम्, एकैनाङ्गेन भूषितं, शिल्पिकाङ्गैः, बल्यमाशेषे-
रिति शेषः, तथा हास्येन शृङ्गारेण करुणेन च रसेन युतं, बहुसङ्ग्रामं—बहुविध-
सङ्ग्रामवर्णनसम्पन्नं, ब्राह्मण—त्रिभागेन इति भावः, गीतेन, यद्वा,—त्रिपदीगीतेन,
मनोहरम् । [“ब्रह्मगीतमनोहरम्” इति पाठान्तरे तु—ब्रह्मगीतेन—“उत्तरोत्तररूपं
यत् प्रस्तुतार्थपरिष्कृतम् । अन्तर्जन्तिकां गीतमन्तर्गीतं तदुच्यते ॥” इत्युक्तेन गीत-
विशेषेण, मनोहरम्] केचन, पाण्डिता इति शेषः, इदम् उल्लाप्यं, वदन्तीति शेषः ।

(ङ) काव्यमाह, काव्यमिति।—चारभट्टी—हर्षाचरितशेषः, तथा हीनम् ।
खण्डमात्रा-द्विपदिका-भग्नतालैः,—तदाख्यगीतविशेषैरत्यर्थः, वर्णमात्रा तथा छन्द-
लिङ्गा—छन्दोभेदौ ताभ्यां युतं, [“वर्णमात्राच्छुलिकायुतम्” इति पाठान्तरे तु,—
वर्णमात्रेण चच्छा—स्रच्छा, या गणिका तथा—तच्चरितनेत्यर्थः, युतम् । नात्रपदेन
मनसो व्यवच्छेदः । अत एवोक्तं काव्येन्दुप्रकाशकता,—“वर्णमात्रस्रच्छवेभ्यायुतम्”
इति, “वर्णमात्रस्रच्छा न तु मनःस्रच्छा” इति तदर्थः ; “वर्णमात्राङ्गुलिकायुतम्”
इति पुस्तकान्तरे पाठस्तु नितान्तमसत्, छन्दोभङ्गस्यापि सद्भावान्] शृङ्गारभाषितं
—शृङ्गारसूचकवाक्यसन्वितम् ; नेता—नायकः, उदात्तः, स्त्री—नायिका च,
उदात्ता । अन्—आन्ते, आद्यौ—मुखप्रतिमुखे इत्यर्थः, अन्तिमः,—निर्वचयमित्यर्थः ।
अन्तं सुगतम् ।

अथ प्रेङ्गणम्,—

गर्भावमर्षरहितं प्रेङ्गणं हीननायकम् ।
 असूत्रधारमेकाङ्गमविष्कम्भप्रवेशकम् ॥
 नियुङ्गसम्फोटयुतं सर्ववृत्तिसमाश्रितम् ।
 नेपथ्ये गीयते नान्दो तथा तत्र प्ररोचना ॥५६५॥(ज)

यथा,—बालिवधः ।

अथ रासकम्,—

रासकं पञ्चपात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितम् ।
 भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारतोकौशिकीयुतम् ॥
 असूत्रधारमेकाङ्गं सवीथ्यङ्गं कलाऽन्वितम् ।
 श्लिष्टनान्दीयुतं ख्यात-नायिकं मूर्खनायकम् ॥
 उदात्तभावविन्यास-संश्रितं चोत्तरोत्तरम् ।
 दूह प्रतिमुखं सन्धिमपि केचित् प्रचक्षते ॥५६६॥(झ)

यथा,—मैनकाहितम् ।

(ज) प्रेङ्गणमाह, गर्भेति ।—गर्भावमर्षरहितं—गर्भावमर्षसन्निवृत्तवर्जितं, हीनः,—प्राकृतः, नायको यत्र तत्र, नीचनायकमित्यर्थः, नियुङ्गं—बाहुयुक्तं, तथा सम्फोटः,—सरोषभावश्च ताभ्यां युतं, सर्वाभिः वृत्तिभिः,—कौशिक्यादिभिः, समाश्रितं—युक्तम् । केन नान्दो पाठ्या ? प्ररोचना वा केन काव्यां ? इत्याह, नेपथ्ये इति ।—गीयते—पठ्यते । तत्र—नेपथ्ये, प्ररोचना—भारत्या वृत्तेरङ्गविशेषः, सा च कविपरिषदादीनां प्रशंसया सामाजिकानाम् सम्मुखीकरणम् । तथा चात्र नेपथ्यस्थेन येन केचित् नटेन नान्दो पठनीया, प्ररोचना च कर्षण्या इति भावः ।

(झ) रासकमाह, रासकमिति ।—पञ्चपात्रं—पञ्चभिः पात्रैः,—नटैः, सन्यास-मित्यर्थः, मुखेच निर्वहणश्च ताभ्यां सन्निविष्टाभ्यामन्वितं, भाषया विभाषया च—संक्षेपेण प्राकृतेन च इत्यर्थः, भूयिष्ठं—पर्याप्तं, भारत्या कौशिक्या च इत्या युतं,

अथ संलापकम्,—

संलापकेऽङ्गाश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः ।

पाषण्डः स्याद्रसस्तत्र शृङ्गारकरुणेतरः ॥

भवेयुः पुरसंरोध-च्छलसङ्ग्रामविद्रवाः ।

न तत्र वृत्तिर्भवति भारती न च कौशिकी ॥५६७॥ (अ)

यथा,—मायाकापालिकम् ।

अथ श्रीगदितम्,—

प्रख्यातवृत्तमेकाङ्गं प्रख्यातोदात्तनायकम् ।

प्रसिद्धनायिकं गर्भ-विमर्षाभ्यां विवर्जितम् ॥

भारतीवृत्तिवहुलं श्रीति शब्देन संयुतम् ।

मतं श्रीगदितं नाम विद्वङ्गिरूपरूपकम् ॥५६८॥ (ठ)

यथा,—क्रोडारमातलम् ।

कृत्वात् भारतीवृत्तिप्रधानं, कृत्वात् पुनः कौशिकीवृत्तिप्रधानमिति भावः । वीर्यदाभ्यां सह वत्समानं, कला—दृष्यादिकं चतुःषष्टिप्रकारं, तथा चञ्चितं, द्विष्टया—भिन्ना-येया, काव्याद्यै प्रकारान्तरेण संसृष्यन्त्येति यावत्, नात्या युतं, ख्याता—प्रसिद्धा, नायिका यत्र तत् । उदात्तभावस्य—नायकमहत्त्वस्य, विन्यासेन—वर्चनेन, संयुतम् । सुगममन्यत् ।

(अ) संलापकमाह, संलापके इति ।—पाषण्डः,—मूर्खः, अधार्मिको वा । पुरसंरोधः,—नगरावरोधः, छलं—“प्रियाभेरप्रियेवांक्षेर्विर्लोभ्य च्छलना च्छलम्” इत्युक्तलक्षणं, सङ्ग्रामः,—युद्धं, विद्रवाः,—“शब्दाभयवासकतः सन्धुनो विद्रवो मतः” इत्युक्तलक्षणः । अन्वत् स्पष्टम् ।

(ठ) श्रीगदितमाह, प्रख्यातेति ।—प्रख्यातवृत्तं—पुराणादिप्रसिद्धवृत्तानाम् । प्रसिद्धा नायिका यत्र तत् ; गर्भविमर्षसन्निवृत्त्यवर्जितं, भारतीवृत्तिवहुलं, श्री-इति शब्देन संयुतं—वदुःशः श्रीशब्दप्रयोगयुतं, [“सदुःखम्” इति पाठे—“श्री” इति शब्देन सदुःखं—वदुःखम इत्यर्थः] ।

श्रीराज्ञीना श्रीगदिते गायेत् किञ्चित् पठेदपि ।
एकाङ्को भारतीप्राय इति केचित् प्रचक्षते ॥५६६॥(ठ)

जज्ञमुदाहरणम् ।

अथ शिल्पकम्,—

चत्वारः शिल्पकेऽङ्काः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा ।
अशान्तहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो मतः ॥
वर्णनाऽत्र श्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः ।
सप्तविंशतिरङ्गानि भवन्त्येतस्य तानि तु ॥
आशंसातर्कसन्देह-तापोद्देगप्रसक्तयः ।
प्रयत्नग्रथनोत्कण्ठाऽवहित्याप्रतिपत्तयः ॥
विलासालस्यवाम्यानि प्रहर्षाश्र्वासमूढताः ।
साधनाऽनुगमोच्छ्वास-विस्मयाः प्राप्तयस्तथा ॥
लाभविस्मृतिसम्फेटा वैशारद्यं प्रबोधनम् ।
चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्म नोच्यते ॥५७०॥(ड)

(ठ) श्रीरिति ।—श्रीगदिते आसोना—उपविष्टा, श्रीः,—सकीवेमचारिणी
नटीत्यर्थः, किञ्चित् गायेत् पठेदपि, तथा एकाङ्कः,—एकेनेव चङ्गेन समाप्यः,
भारतीप्रायः,—भारतीर्गतिबहुलः सन्दर्भः, इति केचित्—परिष्कृताः प्रचक्षते । यथा
—श्रीशिवनाथनिररचितम् अजितं नाम श्रीगदितम् ।

(ड) शिल्पकमाह, चत्वार इति ।—इत्यर्थः,—कौशिक्यादयः, अशान्तहास्याः,
—ज्ञानहास्याभ्यामन्ये इत्यर्थः । श्मशानादेरित्यादिना श्मशादेर्गदयम् । उपनायकः,—
नायकसद्वहारी, हीनः,—इतरः ; एतच्च—शिल्पकम्, आशंसादीनि चमत्कृत्यानि
सप्तविंशतिः अङ्गानि । प्रसक्तिः,—आसक्तिः, अवाङ्मत्या—आकारगोपनं, प्रतिपत्तिः,
—कृतियार्थवसनः । [“विद्यासाधकवात्यानि” इत्यत्र “विद्यासाधकनाम्नानि” इत्या-
दिङ्गुणान्नासमूढताः” इत्यत्र “प्रहर्षाश्र्वासमूढताः” इति पाठान्तरपश्यन्] साधनाङ्गुः

सम्फोटप्रथमयोः (ठ) पूर्वमुक्तत्वादेव लक्ष्म सिद्धम् । यथा,
—कनकावतीमाधवः ।

अथ विलासिका,—

शृङ्गारबहुलैकाङ्का दशलास्याङ्गसंयुता ।
विदूषकविटाभ्याञ्च पीठमर्देन भूषिता ॥
हीना गर्भविमर्षाभ्यां सन्धिभ्यां हीननायका ।
स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका ॥५११॥(ब)

केचित्तु अत्र विलासिका-स्थाने “विनायिका” इति पठन्ति,
तस्यास्तु “दुर्मल्लिकायामन्तर्भावः” इत्यन्ये ।

अथ दुर्मल्लिका,—

दुर्मल्लौ चतुरङ्गा स्यात् कौशिकीभारतीयुता ।
अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता ॥
त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत् ।
पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान् ॥
षड्नालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान् ।
चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनायकः ॥५१२॥(त)

यथा,—विन्दुमती ।

नमः,—साधनम्—इष्टसाधनम्, चतुरमः । अमीषान्—अङ्कानां, व्यष्टत्वात्—
सङ्गतात्, लक्ष्म—लक्षणं, न उच्यते ।

(ढ) “सम्फोटो रोषभाषणम्” तथा “उपन्यासस्तु काव्याणां वचनम्” इत्युक्त-
लक्षणे सम्फोटवचने ।

(ब) विलासिकानाम्, शृङ्गारेति ।—लक्ष्यानि—गातिवद्वेषानि, वृत्तानि—
प्रसंगानि, इतिवृत्तानि वा यत्र तादृशी । चम्बन् स्यटन ।

(त) दुर्मल्लिकानाम्, दुर्मल्लौति ।—अगर्भा—अगर्भविमर्षिता, नागरनरा—

अथ प्रकरिका,—

नाटिकैव प्रकरणी सार्थवाहादिनायका ।

समानवंशजा नेतुर्भवेद्यत्र च नायिका ॥५७३॥ (थ)

मृग्यमुदाहरणम् ।

अथ हस्तीशः,—

हस्तीश एक एवाङ्गः सप्ताष्टौ दश वा स्त्रियः ।

गगुदात्तैकपुरुषः कौशिकीवृत्तिसङ्कुलः ॥

मुखान्तिमौ तथा सम्भी बहुताललयस्थितिः ॥५७४॥ (द)

यथा,—केलिरैवतकम् ।

अथ भाणिका,—

भाणिका शूच्यानेपथ्या मुखनिर्वहणान्विता ।

कौशिकीभारतीवृत्ति-युक्तैकाङ्गविनिर्मिता ॥

उदात्तनायिका मन्द-पुरुषाऽवाङ्गसप्तकम् ।

उपन्यासोऽथ विन्यासो विबोधः साध्वसं तथा ॥

नागराः,—नगरे जाताः, नराः वर्यमानाः यत्र तादृशी, चतुरजनवहुलैति भावः,
नृनेन—जात्या निकटेन, नायकेन मुचिता ; अस्यां प्रथमः अङ्गः द्विनालिः,—घङ्-
घटिकासाधेतितरणवचिरः, विटस्य क्रीडामयः,—कौशिकवहुलः ; पञ्चनालिः,—दश-
घटिकासम्पादाः ; षड्नालिकः,—द्वादशघटिकासम्पादनीयः ; दशनालिः,—विंशति-
घटिकानिर्वाहः । अन्यत् स्पष्टम् ।

(थ) प्रकरिकाभाष, नाटिकैवेति ।—सार्थवाहः—वचिक् । अन्यत् स्पष्टम् ।

(द) हस्तीशभाष, हस्तीश इति ।—हस्तीशे एकः एवाङ्गः, न तु ततोऽधिकवा-
ऽहरचना कर्तव्येति भावः ; सप्तसङ्घातो न ल्यूनाः, दशसङ्घातश्च नाथिकाः स्त्रियः,
कर्तव्याः इति शेषः, वाक्—भाषणं च, उदात्ता, एकपुरुषः,—एकमात्मनः,
कौशिक्या इत्या सङ्कुलः,—प्रथमं कौशिकीवृत्त्या निर्यादितोतरण इति भावः ;
सुखान्तिमौ—वासचरमौ, सुखानर्भङ्गे इत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

समर्पणं निवृत्तिश्च संहार इति सप्तमः ॥५७५॥ (घ)

उपन्यासः प्रसङ्गेन भवेत् कार्य्यस्य कीर्तनम् ।

निर्वेदवाक्यव्युत्पत्तिर्विन्यास इति स स्मृतः ॥

भ्रान्तिनाशो विबोधः स्यान्निथ्याऽऽख्यानन्तु साध्वसम् ।

सोपालम्भवचः कोप-पीडयेह समर्पणम् ॥

निदर्शनस्योपन्यासो निवृत्तिरिति कथ्यते ।

संहार इति च प्राहुर्यत् कार्य्यस्य समापनम् ॥५७६॥ (न)

स्यष्टान्युदाहरणानि, यथा,—कामदत्ता ।

एषां सर्वेषामपि नाटकप्रकृतिकत्वेऽपि यथौचित्यं यथालाभं
नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः । यत्र च नाटकोक्तस्यापि पुनरुपा-
दानं, तत्र तत्सद्भावस्य नियमः ।

अथ अव्यकाव्यानि,—

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत् पद्यगद्यमयं द्विधा ॥५७७॥ (प)

(ङ) भाषिकामाह, भाषिकेति ।—शृण्वनेपथ्या—परिच्छन्नपरिच्छदा । मन्दः,
—हीनः, पुरुषः,—गायकः यस्यां तादृशी । अङ्गसप्तकम्—उपन्यासादीनि
संहारान्तानि यथा भाषिकायाः समाह्वानि, तानि च स्यष्टानि इति नादाङ्किते ।
अन्वत् स्यष्टम् ।

(न) उपन्यासादिसप्तःङ्गानां लक्षणाव्याह, उपन्यास इति ।—प्रसङ्गेन कार्य्यस्य
कीर्तनं—सूचनम्, उपन्यासः भवेत् । निर्वेदः,—“तत्त्वज्ञानापदीर्षादेः” इत्युक्तलक्षणः,
तस्य वाक्ये—तत्सूचकवचसि, व्युत्पत्तः,—विशेषज्ञता, विन्यासः इति व्युत्पत्तः । भ्रान्तेः,
—धमस्य, अज्ञानस्य इत्यर्थः, नाशः,—विच्छेदः, विबोधः ज्ञानम् । निथ्या चाख्याने—
कथनं, साध्वसम् । इह—भाषिकायां, कोपेन पीडया वा सोपालम्भवचः,—तिर-
स्कारवचनं, समर्पणम् । निदर्शनस्य—दृष्टान्तस्य, उपन्यासः,—कीर्तनं, निवृत्तिरिति
कथ्यते । कार्य्यस्य यत् समापनं, तत् संहार इति प्राहुः, प्राच इति शेषः ।

(प) इत्यव्यकाव्यमुक्ता अव्यकाव्यमाह, अस्त्विति ।—श्रोतव्यमात्रमिति तावत्
प्रदेत इत्यव्यकाव्यस्य ऋदः ।

तत्र पद्यमयान्याह,—

हृन्दोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकम् ।

द्वाभ्यास्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥५७८॥(फ)

तत्र मुक्तकं यथा मम,—

“सान्द्रानन्दमनन्तमव्ययमजं यत् योगिनोऽपि क्षणं
साक्षात्कर्तुमुपासते प्रति मुहुर्ध्यानैकतानाः परम् ।
धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तत् ब्रह्म याः कौतुकात्
षालिङ्गान्ति समालपन्ति श्रतधाऽऽकर्षन्ति चुम्बन्ति च ॥”(ब)

युग्मकं यथा मम,—

“किं करोषि ? करोषान्ते कान्ते ! गण्डस्थलीमिमाम् ।
प्रणयप्रवणे कान्तेऽनैकान्ते नोचिताः क्रुधः ॥

(फ) हृन्द इति ।—हृन्दोभिः,—गायत्र्यादिभिः, वद्वानि—रचितानि, पदानि
—सुतिङ्कनरूपाणि यत्र तादृशम् । एकेन तेन—पद्येन, [“तेन मुक्तेन” इति पाठे—
मुक्तेन—पदान्तरनिरपेक्षेण एकेन इत्यर्थः] द्वाभ्यां—परस्पररूपिणाभ्यां पद्याभ्याम्, एव-
कथेऽपि । सन्दानितकमिति ।—अस्यैव विशेषकमिति तिलकमिति च संज्ञा । पञ्चभि-
रिति न्यूनसंख्याव्यवच्छेदः, तेन माघादी दश्यादिभिः श्लोकेः कुलकं सङ्गच्छते ।

(ब) मुक्तकमुदाहरति, सान्द्रेति ।—मुहुः,—पुनः पुनः, ध्यानैकतानाः,—
ध्यानैकावचिताः, समाधिनिष्ठा इति भावः, धोतिनः अपि सान्द्रानन्दम्—सान्द्रानन्दमन्,
अनन्तम्—अपारम्, अव्ययम्—अच्युतम्, अजं—अन्मररहितं, परं यत् ब्रह्म अथं—अच-
कपि, प्रतिसाक्षात्कर्तुं—प्रत्यक्षीकर्तुम्, उपासते—भजन्ते, ताः,—प्रसिद्धाः, मथुरापुरी-
युवतयः, अन्त्याः,—पुण्यत्रयः, [“मथुरापुरी” इति पाठे—स एवायं, तत्र मधुमूदन-
सरस्वतीपद्यं प्रमाद्यं यथा,—“काञ्ची ते धृतशोमसम्पदभितो जाता विशालाकृतिया-
ऽनन्तो मथुरा ध्वनिं विदधती पद्मादयोध्याऽभवत् । माया हारवती शिवाधिवसतिः सा
काञ्चिका दृश्यते तस्मिन् न वदामि माधव ! यतः त्वां सा सदा संश्रिता ॥” इति]
याः तत्—परं ब्रह्म, कौतुकात्—आनन्दान्, श्रतधा—बहुधा इत्यर्थः, षालिङ्गान्ति,
समालपन्ति, आकर्षन्ति श्लोकाद्यंमाहरन्ति, चुम्बन्ति च ॥ श्राद्धंअपिक्वीकृतं उच्यते ॥

इति यावत् कुरङ्गाक्षीं वक्तुमीहामहे वयम् ।

तावदाविरभूञ्चूते मधुरो मधुपध्वनिः ॥” (भ)

एवमन्यान्यपि ।

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः ।

सद्वंशः क्षत्रियो वाऽपि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥

एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।

शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस द्रुष्यते ॥

अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसम्बन्धयः ।

इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यत् वा सज्जनाश्रयम् ॥

चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत् ।

आदौ नमस्क्रियाऽऽशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्तनम् ।

एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥

नातिखल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका द्रुह ।

नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥

(भ) विनितिः—हे काले ! करण्य उपाने—प्राप्तभागे, करतले इत्यर्थः, इमां नख्यकाक्षीं किं—कथं, करीषि ? न एकान्तः,—एकावसानं यस्य सः नैकान्तः, अन्त्यासन्न इति यावत्, स न भवतीति अन्तैकान्तः तस्मिन्—अन्यभिचारिणि, त्वन्यात-वृत्तभे इत्यर्थः, प्रथमप्रवचने—प्रथयाद्याङ्गिणीत्यर्थः, काले क्रुपः,—क्षोपाः, न उचिताः ; इति—एवं प्रकारेण, यावत् वयं कुरङ्गाक्षीं—सगनयनां, वक्तुम् ईहामहे—वेष्टामहे, तावत् चूते—वसन्ते, मधुरः,—मनोहरः, मधुपध्वनिः,—धनुरध्वनिः, आविरभूत्—अजायत ; धनुरध्वनेव मानमङ्गी जातः, नासाकं प्रयाससावस्यन्तेति भावः ।

सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी-प्रदोषध्वान्तवासराः ॥

प्रातर्मध्याह्नमृगया-शैलर्तुवनसागराः ।

सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥

रणप्रयाणोपयम-मन्त्रपुत्रोदयादयः ।

वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमौ इह ॥

कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।

नामास्य सर्गीपादेय-कथया सर्गनाम तु ॥५७६॥(म)

(म) महाकाव्यमाह, सर्गस्य इति ।—सर्गे, —अवान्तरार्थवर्णनेः, उपलक्षितः
 वस्यः, —पद्यस्य इत्यर्थः, महाकाव्यम् । तत्र—महाकाव्ये इत्यर्थः, सुरः,—देवविशेषः,
 यथा,—किरातादि । बहवः,—अनेके, नायका वा इत्यर्थः, यथा,—रघुःश्रे । नाटक-
 सन्धयः,—नाटकोक्तमुखप्रतिमुखगर्भविमर्षनिर्वहणाख्याः पद्यसन्धयः, प्रयोग्याः इति
 शेषः । इतिहासेषु पुराणादिषु, उद्भवम्—उत्पन्नं, वृत्तं—चरितं, भारतादिप्रसिद्धमित्यर्थः,
 अन्यम्—लोकप्रसिद्धमित्यर्थः, सम्प्रनाशयं—साधुगनाचरितमित्यर्थः । अतारो वर्णाः,
 —धर्मार्थकाममोक्षाः, (“विवर्णा धर्मकामार्थेषुतुवर्गेः समोक्षकैः” इत्यमरः) । तेषु—
 अतुवर्गेषु मध्ये, एकस्य [इति अतारो वाऽर्थः] फलं—वर्गः, भवेत् । आदौ—आरम्भे,
 महाकाव्यस्येति शेषः, नमस्कुशा—देवतादीनां नमस्कारः, आशीर्वा—शुभाशंसनं वा,
 लोकात्मामिति शेषः, वस्तुनिर्देशः,—वस्तुनः,—इतिवृत्तसम्बन्धिनः प्रधानस्य, वर्णनीय-
 नायकस्य नाम्ना वा, निर्देशः,—कीर्तनम् । खजादीनां—दुर्जनादीनाम् । एकवृत्त-
 मयेः,—एकविधच्छन्दोनिबद्धैरित्यर्थः । अवसाने—सर्गसमाप्ते, अन्यवृत्तकैः,—भिन्न-
 च्छन्दोविरचितैरित्यर्थः, उपलक्षिताः,—अष्टाधिकाः,—अष्टाध्यायाः । इह—महाकाव्ये ।
 जानावृत्तमयः,—बहुभिच्छन्दोभिः रचित इत्यर्थः ; यथा,—माघे चतुर्थः सर्गः, किराते
 पद्यनः, रघुवंशे नवमः । उपयमः,—विवाहः । यथायोगं—यथासम्भवं, साङ्गोपाङ्गाः,
 —चक्रप्रत्यङ्गसहिताः, वर्णनीयाः ; एतेन मयेन केनाप्यङ्गेन हीनमपि काव्यं
 न दुष्टमिति भावः, [अनाहुरसङ्कारशेखरकाराः,—“वृषे विद्या नवः शक्तिर्वलं तस्कर-
 स्तुषमः । प्रजाशालिः प्रजारानो धर्मकामार्थेषुत्थता ॥ प्रयाचरचखङ्गादि-शाला-

खरिपराजयः । खरिनामोऽरिग्रेखादि-बासीऽरिपुरग्रन्थता ॥ महःशीदानकीर्त्यादा
 गण्डीवा रूपवर्णनम् । महामात्ये नयः श्रास्त्रं धैर्यं बुद्धिर्गभीरता ॥ शक्तिः शस्त्र-
 मलोभत्वं जनरागो विवेकित्वा ॥ परोद्धते स्रुतिवेदा निमित्तापप्रतिक्रिया ॥ दण्डनीति-
 श्रुता शक्तिर्धर्मशीलकृत्तमाः ॥ देव्यां विज्ञानचातुर्यं मपाश्रीकन्रतादयः । रूपलावण्य-
 सौभाग्य-प्रेमशृङ्गारमन्त्रायाः । वेद्योधान्मल्लसोमन्त भालश्रवणवासिन्धाः । कपोलाधरनेत्र-
 भू-कटाक्षदशनीकृतयः ॥ कण्ठवाङ्मूकरोरीज-नाभ्यो मध्यं बलिप्रयम् । रीमालिपोषिजङ्घोह-
 नतिकनमस्ताः क्रमात् ॥ कुमारै शस्त्रशान्त्रशी-कलाबलगुणोच्छ्रयाः । बाह्यालो खुरली
 राज-भक्तिः शुभगतादयः ॥ सेनापती मङ्गोत्साहः स्वामिभक्तिरभीहता । अन्धासो बाहने
 शस्त्रे शस्त्रे च विजयो रणे । दंश बहुखनिदव्य-पण्यधान्याकरोद्भवाः । दुर्गयामनना-
 चिक्य-नक्षीमात्कतादयः ॥ यामे चान्यलताहच-सरसीपशुपुष्टयः । चैत्रारघटकेदार-
 चामेयीसुगर्धवधमाः ॥ पुरेऽट्टपरिखावप्र-प्रतोलीतोरणादयः । प्रासादाध्वपपाऽऽराम-
 बायो वेश्या सतीत्वरी ॥ सरस्यश्लोकहृद्यभोगजाद्यभ्यजवट्पदाः । हंसचक्रा-
 दयस्तीरीद्यानस्त्रीपात्यकैलयः ॥ अन्धो ह्रीपाद्विरवीर्षं पोतथादीजगत्प्रवाः । विष्णु-
 कुल्यागमचन्द्रादृदिरौर्वाऽव्यपूरणम् ॥ सरित्स्वभुधियायित्वं वीच्यो जलजजादयः ।
 पद्मानि वट्पदा हंस-चक्राद्याः कूलशाखिनः ॥ अद्याने सरणिः सर्व-फलपुष्पलता-
 द्रुमाः । पिशाचिकेकिहंसाद्याः क्रीडावाप्यध्वगस्थितिः ॥ श्ले मेघौषधीधातु-वंशकिन्नर-
 निभ्रंराः । शङ्खापादगुहारव-वनजीवाद्युपत्यकाः ॥ अख्येऽद्विवराहेम युषसिंहादयो
 द्रुमाः । काकोलकपोताद्याः भिन्नभङ्गदवादयः ॥ आश्रमेऽतिशिपूजेष-विश्रामो
 हंसशान्तता । यज्ञधूमो मुनिमुता द्रुसिको वल्कलद्रुमाः ॥ मन्त्रे पचाङ्गता शक्ति-
 वाङ्मय्योपायसिद्धयः । अदथाश्विननोयाश्र स्थैर्यैर्ब्रह्मादिमुक्तयः ॥ दूते स्वस्वामितेजःश्री-
 विक्रमोन्नत्यङ्गदहचः । शत्रुबोभकरो चंष्टा धाव्यं दाक्ष्यमभीहता ॥ युद्धे तु वनंवलवीर-
 रजांसि तूर्यविश्रामनादशरमख्यपरत्तनयः । किश्रतपत्ररथचामरकेतुकृन्धमुक्तासुरो-
 हतभटामरपुष्पवर्षाः ॥ प्रयाणे भेरिनिस्त्रान-सूकम्पबलधुष्ययः । करमीचध्वजच्छव-
 वक्षिककृच्छटवेशराः ॥ मृगयायां शसञ्चारी वागुरा नीलवेशता । भटदङ्गाद्यनवासः
 सिंहायुद्ध त्वरानतिः ॥ अश्वे खरखुरीखात-रजः सङ्गचणस्थितिः । तेजो वेगित्वमोन्नत्वं
 जातिर्षारप्रपद्यनम् ॥ गजे सहस्रयोधित्वमुच्चलं कर्षपापलम् । अरिव्युद्धविभेदलं
 कुम्भमुक्तामदाखिनः ॥ सुरभी दोलाकीकिलमाकृतसूर्यगतितरुदलोद्भेदाः । जातो-
 तरपुष्पचयासमसरीसमरभङ्गाराः ॥ यौक्ते पाटलमङ्गोतापसरःपबिकशोषवातास्यः ॥
 सङ्गप्रपाप्रपाज्जोगदकासादिफलपाकाः ॥ वर्षासु घनश्लिखिजयहंसगमाः पङ्क-
 चन्दलोद्भेदौ । जातोद्भन्वकैतवभ्रम्भानिखिनजगा इषिप्रोविः । अरदोन्दुरविपटुलं

जलाच्छताऽनस्यङ्गसङ्घटपाः । सप्तच्छदपशसिताम्रधान्याश्लिषपचमदपाताः ॥ डैनस्ये
 दिन सप्तता श्रौतयवस्तम्बनदवकहिमानि । शिशिरे करीषधमः कमुदाभ्युनदाङ्गिखि-
 रतील्कषाः ॥ सूर्येऽङ्घता रविमन्त्रिकलाभ्युनपचिकलीचनप्रीतिः । तारेन्दुदोष-
 कौषधिघ्नतमशौरकमुदकुलटातिः ॥ चन्द्रे कुलटाचक्रान्मुदहविरहितमोहानि-
 रौक्ववत्यम । जलाधजलनेत्रकेरवचकीरचन्द्राश्मटम्पतिप्रीतिः ॥ विवाहे कान-
 धुधाङ्ग-भुवाकुलुनधौरवाः । वेदी सीमन्ततारीचा लाजामङ्गलवर्तनम ॥ विरहे
 तापनिशास-चिन्ता मौनं क्रमाङ्गता । अन्नशय्या निशाटेये जागरः शिशिरीषता ॥
 स्वयंभरे शशोरचा मसमखपसज्जता । राजपुत्रीनृपाकारान्यवेष्टापकाग्रमम् ॥
 सुरापाने विकलता खल्लभं वचने गतौ । खज्जा मानप्युतिः प्रेमाधिक्य रक्तेचक्ष-
 धमाः ॥ पुष्यावचये पुष्यावचयः पुष्यार्पणार्थिने दयिते । मानाद्यं गीवखल्लनेष्या-
 वक्रोक्तिवभ्रमायेवाः ॥ जलकैली सरःशोभककङ्कसापसपंषम् । पद्मस्नानिः पयः-
 सेपो ह्यगो भूषणप्युतिः ॥ सुरते सात्त्विका भावाः सौत्कारः कुञ्जलाचता ।
 काशोकङ्कणमशौर-रवोऽधरनखते ॥ प्रातः कोशान्मुनोल्कषी मध्याह्ने तापसप्रवः ॥
 सायं सूर्यातिखोदित्थं चक्रपशादिविप्रवः ॥ अश्वकारेऽतिसान्दलं विश्वलोपसमयता ॥
 आकाशिकसमारम्भा निःशङ्कमभिसारिकाः ॥ अर्थेषु अर्थभावानां दिव्यात्मिह दर्शि-
 तम् । अिट्रूपैश्चिन्त्यमानानां भवत्येषामनन्ता ॥” इति] । कवेः,—प्रथेतुः, वा इतस्य
 —वर्धनीयचरितस्य, वा नायकस्य, वा इतरस्य—अन्यस्य, नाम्ना चस्य—महाकाव्यस्य,
 नाम, कर्तव्यमिति शेषः । तत्र कविनाम यथा,—माघ-भारविप्रश्चति । इतनाम
 यथा,—कुमारसम्भवादि । नायकनाम यथा,—रघुवंशादि । इतरनाम यथा,—महि-
 प्रश्चति । तु—कित्तु, सर्गेनाम सर्गे लपादेया—वर्धनीया, या कथा तथा, कर्तव्यमिति
 शेषः ; यथा,—रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गे इत्यादि । अत्र प्रकाराः यथा,—“शास्त्रं
 काव्यं शास्त्रकाव्यं काव्यशास्त्रं च मेदतः । चतुष्टयकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥
 शास्त्रं काव्यविदः प्राहुः सर्वकाव्याङ्गलक्षणम् । काव्यं विशिष्टशब्दाद्यं-साहित्यसदन-
 कृति ॥ शास्त्रकाव्यं चतुर्वर्ग-प्राथं सर्वोपदेशकम् । भाट्टभौमककाव्यादि काव्यशास्त्रं
 प्रचचते ॥ शास्त्रं कुर्यात् प्रथमेन प्रसन्नार्थेनतुष्टुभा । शैल सर्वोपकाराय याति सुखल-
 सेतुताम् ॥ काव्ये रसानुसारेण वर्धनाऽनुगुणेन च । कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोगं
 विभागवित् ॥ शास्त्रकाव्येऽतिदीर्घाणां वृत्तानां न प्रयोजनम् । काव्यशास्त्रेऽपि
 वृत्तानि रसायनानि काव्यवित् ॥ पुराणप्रतिबन्धेषु प्रसन्नोपायवर्त्मसु । लपदेशप्रधानेषु
 कुर्यात् सर्वेष्वनुष्टुभम् ॥ नामावृत्तविशेषास्तु कवेः शक्यं शासनात् । यानि प्रभो-
 रिवात्थनयोग्या अपि योग्यताम् ॥” इति ।

सम्यङ्गानि यथान्नाभमत्र विधेयानि । “अवसानेऽन्यद्वृत्तकैः”
इति बहुवचनमविवक्षितम् । साङ्गोपाङ्गा इति जलकैलि-
मधुपानादयः । (घ) यथा,—रघुवंश-शिशुपालवध-नैषधादयः ।
यथा वा,—मम राघवविलासादिः ।

अस्मिन्नार्थे पुनः सर्गा भवत्याख्यानसंज्ञकाः ॥५८०॥(र)

अस्मिन्—महाकाव्ये । यथा,—महाभारतम् । (ल)

प्राक्तनैर्निर्मिते तस्मिन् सर्गा आशवाससंज्ञकाः ।

छन्दसा स्तम्भकेनैतत् क्वचिद्गलितकैरपि ॥५८१॥(व)

यथा,—सेतुबन्धः । यथा वा,—मम कुवलयारखवरितम् ।

अपभ्रंशनिबन्धेऽस्मिन् सर्गाः कडुवकाभिधाः ।

तथाऽपभ्रंशयोग्यानि च्छन्दांसि विविधान्यपि ॥५८२॥(श)

यथा,—कर्णपराक्रमः ।

(व) रसेषु शृङ्गारस्यैव प्राधान्यात् जलकैलिमधुपानादयः तदुदाहरणत्वेन
प्रदर्शिताः । एवं वीरादिषु यथासम्भवं साङ्गोपाङ्गोदाहरणं मग्यम् ।

(र) अस्मिन्निति ।—अर्थे—व्यतिरेकीये, अस्मिन्—महाकाव्ये, सर्गाः आख्यान-
संज्ञकाः भवन्ति । सर्गैस्त्वानि आख्यानशब्दः प्रयोज्य इति भावः ।

(ल) महाभारतमिति ।—महाभारतादौ मद्यच्छेदेषु पद्यप्राप्त्येव महा-
काव्यत्वव्यवहारः ।

(व) प्राक्तनैरिति ।—प्राक्तनैः,—भाषाविशेषैः, निर्मिते—प्रणीते, तस्मिन्—
महाकाव्ये । स्तम्भकेन—तदाख्येन, [“छन्दसाऽऽस्तम्भकेन” इति पाठे तु,—आस्तम्भकेन
—तदाख्येन, छन्दसा इति बोध्यम्] एतत्—प्राक्तनं महाकाव्यमित्यर्थः । गलितकैः,
—तदाख्यच्छन्दोविशेषैरित्यर्थः ।

(श) अपभ्रंशेति ।—अपभ्रंशः,—अपभाषा, तद्व्यतिरेकित्वः यत्र तादृशे,
अस्मिन्—महाकाव्ये, सर्गाः कडुवका इत्यभिधा येषां तथोक्ताः । पद्यानि पुनः अप-
भ्रंशयोग्यैः विविधैः छन्दोभिः, निबन्धानि भवन्ति इति भावः ।

भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम् ।

एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्रावर्जितम् ॥५८३॥(ष)

यथा,—भिच्चाटनम्, आर्याविलासश्च ।

खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च ॥५८४॥(स)

यथा,—मेघदूतादिः ।

कोषः श्लोकसमूहस्तु स्यादन्योऽन्यानपेक्षकः ।

ब्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोरमः ॥५८५॥(ह)

सजातीयानामेकत्र सन्निवेशो ब्रज्या । यथा,—मुक्ता-
वल्यादिः ।

अथ गद्यकाव्यानि । तत्र गद्यम्,—

वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च ।

भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम् ॥

(ष) काव्यमाह, भाषेति ।—भाषा—संस्कृतादि, विभाषा—विरुद्धभाषा, अप-
संश्रादिरिति यावत्, तथोर्नियमात्—भाषया रचिते न विभाषा, विभाषया रचिते न
भाषा प्रयोक्तव्या इति नियमेन, रचितमिति शेषः, सर्गसमुज्झितं—सर्गबन्धरहितम्,
एकार्थप्रवणे,—एकार्थप्रतिपादके, एकवाक्यताऽऽपन्नैरिति यावत्, पद्यैः, रचितमिति
शेषः, सन्धिसामग्रावर्जितं—मुखप्रतिमुख्यादिसन्धिसमुदायहीनं, यत् तत् काव्यम् ।

(स) खण्डकाव्यमाह, खण्डेति ।—काव्यस्य—चमत्कारनिर्दिष्टस्य, एकदेशानु-
सारि—विषयद्वयानुसंधितस्य ; तेनात्र भाषानियमो नास्ति, एकार्थप्रवणैः संस्कृतपद्यैः
निर्मितं काव्यं खण्डकाव्यं भवेत् ।

(ह) कोषमाह, कोष इति ।—अन्योऽन्यानपेक्षकः,—परस्परनिरपेक्षः, स्त्रीकानां
समूहः कोषः । स एव—कोषः, ब्रज्याक्रमेण—सजातीयसन्निवेशनियमेन, रचितचेत्
अतिमनोरमः,—अतिप्रशंसनीय इत्यर्थः । यथा,—चमत्कारादिः । यथा,—अक्षा-
रादि हकारान्ताद्यक्षरपद्यसमूहो ब्रज्या, तत्पद्ये,—ब्रज्याघटितस्य आर्यासप्तशत्यादयः
छदाहरणं, तद्विन्नस्य सुभाषितावलिप्रभृतयः इति बोध्यम् ।

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

अन्यद्वीर्घसमासाद्यं तुर्यं चाल्पसमासकम् ॥५८६॥ (क)

मुक्तकं यथा,—“गुरुर्वचसि पृथुरसि” इत्यादि । वृत्तगन्धि
यथा मम,—“समरकण्डूयननिविडभुजदण्डकुण्डलीकृतकोदण्ड-
शिञ्जिनौटङ्कारोज्जागरितवैरिनगर !” । (ख) अत्र “कुण्डली-
कृतकोदण्ड” इत्यनुष्टुब्धवृत्तस्य पादः । “समरकण्डूयन” इति च
प्रथमाक्षरद्वयरहितस्तस्यैव पादः । उक्त्वलिङ्गाप्रायं यथा ममैव
—“अणिसं विसुमरणिमिददरसरविसरविदलितसमरपरिगद-
पवरपरवत् !” (ग) इत्यादि । चूर्णकं यथा मम—“गुणरत्नसागर !
जगदेकनागर ! कामिनौमटन ! जनरञ्जन !” इत्यादि ।

कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

कविदत्र भवेदार्या क्वचित् वक्त्रापवक्त्रके ॥

(क) गद्यमाह, इति ।—इतयन्त्वेन—पद्ययन्त्वेन, उक्तिगतं—त्यक्तं, श्रव्यस्वाभ्य-
मिति शेषः, गद्यम् । तच्च—गद्यमित्यथाभ्याहार्यं, चतुर्विधं—मुक्तकं, इतगन्धि, उत्-
कृष्टिकाप्रायं, चूर्णकम् । आद्यं—मुक्तकमित्यर्थः, समासरहितम् ; परं—इतगन्धि,
इतभागयुतं—इतस्य—पद्यस्य, भागेन—अंगेन, पादपादांगेनेत्यर्थः युतम् ; अन्यत्—
उत्कृष्टिकाप्रायमित्यर्थः, द्वीर्घसमासेन अःक्यं—युतम् ; तुर्यं—चतुर्थे, चूर्णकमित्यर्थः,
अल्पसमासकम्—अल्पेन समासेन युक्तमित्यर्थः । एतच्च स्पष्टीकृतमस्माभिः अक्षरकृतायां
इतरवाचरस्य हृन्दीमञ्जयां च टीकायाम् ।

(ख) समरति ।—समरस्य कण्डूयनाय—कण्डूतिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः, निविडार्थां
—दृढार्थां, भुजदण्डार्थां कुण्डलीकृतं—मण्डलीकृतं, यन कोदण्डं—चतुः, तस्य
शिञ्जिन्याः,—मौल्याः, टङ्कारः तेन उज्जागरितं वैरिणः,—शत्रोः, नगरं येन तत्सम्बुद्धौ ।

(ग) अणिसं इति ।—[“अणिसं विसुमरनिमित्ततरसरविसरविदलितसमरपरि-
गतपवरपरवत् !” इति संस्कृतम्] । अणिसं—अणवरतं, विसुमराः,—प्रसरताः,
विदलिततराः,—प्राञ्चिततराः, अतितीक्ष्णा इत्यर्थः, शराः, तेषां विसरेण—विशेषेण,
विदलितं समरपरिगतं—सङ्ग्रामस्थितं, प्रवरं—प्रवृत्तमित्यर्थः, परवत्—प्रवृत्तैव्यं येन
सम्बुद्धौ ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्घ्वत्तकीर्तनम् ॥५८७॥(घ)

यथा,—काटम्बर्यादिः ।

आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्तनम् ।

अस्यामन्यक्ववीनाञ्च वृत्तं पद्यं क्वचित् क्वचित् ॥

कथाशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते ।

आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित् ॥

अन्यापदेशेनाश्वास-मुखे भाव्यर्थसूचनम् ॥५८८॥(ङ)

यथा,—हर्षचरितादिः ।

“अपि त्वनियमो दृष्टस्तत्राप्यन्यैरदीरणात्” इति दृष्ट्या-
चार्यवचनात् केचित्,—“आख्यायिका नायकेनैव निबद्धव्या”
इत्याहुः, तदयुक्तम् । (च) आख्यानादयश्च कथाऽऽख्यायि-

(घ) गद्यभेदरूपां कथामाह, कथायामिति ।—कथायां सरसं वस्तु—इतिहर्षं,
गद्यैरेव विनिर्मितं, भवेदिति शेषः । चय—कथायां, क्वचित् पद्यां भवेत्, कविदा
नक्तम् अपवक्त्रकश्च छन्दोः, प्रयोज्ये इति शेषः । आदौ—कथारम्भात् प्राक्, पद्यैः,—
श्लोकेः, नमस्कारः, तथा खलादेः,—दुर्जनादेः, वृत्तञ्च—चरितञ्च, कीर्तनं, भवेदिति
शेषः ।

(ङ) गद्यरूपापरभेदरूपामाख्यायिकामाह, आख्यायिकेति ।—आख्यायिका
कथावत् स्यात्—कथायां यथा सरसं वस्तु प्रयोज्य, पद्यैर्नमस्कारः, खलुचरित-
वृत्तञ्च, तथा आख्यायिकायामपीति भावः । विशेषस्तेतानान् यत्—कवेः वंशादीनां
कीर्तनम्, [यत्र “कविर्वंशानुकीर्तनम्” इत्यपि पाठारुद्रमणि] अस्यम्—आख्याय-
िकायाम्, अन्यक्ववीनाञ्च वृत्तञ्च—चरितं क्वचित्, क्वचिदा पद्यं, प्रयोज्यमिति शेषः ।
कथाशानां व्यवच्छेदः,—विशेषः, आश्वास इति नाम्ना बध्यते । आर्यावक्त्र-
पवक्त्रे, आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसां मध्ये येन केनचित् छन्दसा अन्यापदेशेन—अपर-
च्छेदेन, भावितः,—भावित्यतः, अक्षरञ्च—वस्तुनः, सूचनं—प्रकटनं, भवेदिति शेषः ।

(च) अपीति ।—तत्रापि—आख्यायिकायामपि, अन्यैः,—नायकव्यतिरिक्तैरेव,
ददीरणात्—दृष्टारणात्, अनियमः,—अनियुक्त्यः, दृष्टः इति दृष्ट्याचार्यवच-
नानु-
शासकैरेव आख्यायिका निबद्धव्येति केषांकिन्मतमयुक्तानिति फलिताहः ।

कयोरेवान्तर्भावाच्च पृथगुक्ताः । यदुक्तं दण्डिनेव,—“अत्रैवान्त-
र्भविष्यन्ति (छ) शेषाश्चाख्यानजातयः” इति । एषामुदाहरणं,
—पञ्चतन्त्रादिः ।

अथ गद्यपद्यमयानि, (ज)—

गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ॥ ५८६ ॥

यथा,—देशराजचरितम् ।

गद्यपद्यमयी राज-स्तुतिर्विरुदमुच्यते ॥ ५८७ ॥

यथा,—विरुदमणिमाला ।

करभकन्तु भाषाभिर्विविधाभिर्विनिर्मितम् ॥ ५८८ ॥

यथा—मम षोडशभाषामयी प्रशास्तरत्नावली । एवमन्ये-
ऽपि भेदा उद्देशमात्रप्रसिद्धत्वादुक्तभेदानतिक्रमाच्च न पृथक्
स्वाक्षताः । (झ)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुरतसाहित्यार्णवकर्णधारध्वनिप्रख्यापनपरमाचार्य-
कविस्तोत्रनाकराष्टादशभाषावारविलासिनीमुञ्जसाम्बिविद्यद्विक्रमहापात्र-

श्रीविष्णुनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे दृश्यश्रव्यकाव्यनिरूपणी

नाम षष्ठः परिच्छेदः ॥ ६ ॥

(छ) अथेति ।—अत्रैव—कथायाम्, चाख्याविधायां वेत्यर्थः ।

(ज) अथेति ।—गद्यपद्यमयानि—श्रव्यकाव्यानीत्यर्थः ।

(झ) एवमिति ।—अत्रैवं बोध्यम् ;—“येन केनापि तालेन गद्यपद्यसम-
न्वितम् । अथैवपुनरंमालिन्यादिप्रसार्त्तविविधम् ॥ तदुदाहरणं नास्ति विभक्त्यष्टाङ्ग-
सयुतम् । सम्बन्धनविभक्त्या यत्रपुरं पद्यपूर्वकम् ॥ विमुक्तपुनराष्ट-शब्दः आक्ष-
नासकम् । आद्यन्तपद्यसंयुक्ता संस्कृतप्राकृतलिङ्गा ॥ अष्टभिर्वा चतुर्भिर्वा वाक्यैः
स्त्वन्वसमन्विता । प्रतिस्त्वन्व भिन्नवाक्ये रीतिर्देवदृपोचिता ॥ सर्वतो देवशब्दादिरिषा
भोगावली मता । वर्यमानाङ्गविरुद-वर्णनप्रपुरीष्णत्वा ॥ वाक्याङ्गत्वरसंयुक्ता कथिता
विरुदावली । ताराया सङ्ग्राया पद्यैर्युक्ता तारावली मता । विद्मेषा सङ्ग्राया पद्यैर्युक्ता
विद्यावली मता । रत्नाया सङ्ग्राया पद्यैर्युक्ता रत्नावली मता ॥ पद्येषु पद्यभिर्युक्ता
श्रीका पञ्चानुपद्यणी ॥ इत्यादिभ्यः शेषाः, अकारान्तकर्मकारविभक्त्या, अत्यन्तान्यः

सप्तमः परिच्छेदः ।

इह हि प्रथमतः काव्ये दोषगुणरीत्यलङ्काराणामवस्थिति-
क्रमो दर्शितः । सम्प्रति के ते ? (क) इत्यपेक्षायामुद्देशक्रम-
प्राप्तानां दोषाणां स्वरूपमाह,—

रसापकर्षका दोषाः ॥५६२॥ (ख)

विशेषा इत्यर्थः, कविकर्मणः द्विवक्तारो परिपाकौ प्रायः प्रसिद्धौ, यथा,—“अर्थ-
गन्धोरिमा पाकः स देश कविसम्मतः । द्राक्षापाको नारिकेल-पाकश्च प्रसूटान्तरो ॥
द्राक्षापाकः स कवितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः । स नारिकेलपाकः स्वादन्तर्गूढरसोदयः ॥”
इति । उद्देश्यमावेति ।—उद्देश्यमात्रेण—नाममात्रेण, प्रसिद्धाः,—विख्याताः, तद्भावात्,
उक्तभट्टानतिक्रमात्—उक्तभेदेष्वन्तर्भावात्, तेषां नामत एव भिन्नत्वं, न वस्तुतया इति
साप्यर्थम् ; न पृथक्कथिताः,—ते नातिशयत्काराधायकत्वात् विन्मनाद्येन परित्यक्ताः ।

इत्यशेषशास्त्राटवोसत्तरूपस्यानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मनाभ्यां
पण्डितश्रीमदायुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिभुङ्क्तायां विमलाख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायां
षष्ठः परिच्छेदः ॥ ६ ॥

(क) अथ काव्यलक्षणं निर्णयितुं तदीयदोषादीन् विवक्षुः श्रीविन्मनाद्यकविः तस्य
प्रकृतत्वं दोषनिरूपणत्वादिकसंभ्याताकोपपादयति, इति ।—प्रथमतः,—दोषादि-
निरूपणात् प्राक् । काव्ये—काव्यलक्षणे । रीतेऽन्वोऽनुरोधेन पञ्चानिर्देशेऽपि वक्ष्य-
माद्युक्त्या अलङ्कारनिरूपणात् प्रागेव तां निरूपयिष्यति, इति तथा अलङ्कारात्
प्रागेव निर्देशः । ते—दोषादयः । “द्वैयङ्गानपूर्वकमुपादेयोपादानमिति सूचयितुं
दोषनिरूपणस्य प्राग्विकत्वम्” इत्यपरे ।

(ख) दोषाणां तावत् सामान्यलक्षणमाह, रसेति ।—रसं—काव्यात्मभूतं
अनन्तकारविशेषम्, अपकर्षयन्ति—स्वसन्निधानेन कचित्तस्य तिरोधायकतया, कचित्
प्रकृतदोषोपस्थापकतया, कचित् स्वरूपतयावच्छेदतया, कचित्प्रत्येयताप्रत्यायकतया

अस्यार्थः प्रागेव स्फुटीकृतः । (ग) तद्विशेषानाह,—

ते पुनः पञ्चधा मताः ।

पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि यत्॥५६३॥(घ)

तत्र,—

दुःश्रवत्रिविधाश्लीलानुचितार्थाप्रयुक्तताः ।

ग्राम्योऽप्रतीतसन्दिग्ध-नेयार्थनिहतार्थताः ॥

अवाचकत्वं क्लिष्टत्वं विरुद्धमतिकारिता ।

अविमृष्टविधेयांश-भावश्च पदवाक्ययोः ॥

न्याम्नां गद्यन्तीति तद्योक्ताः, दोषाः, भवन्तीति शेषः । रसश्च न शृङ्गारादिव्यपदेश्य एव अमत्कारः, किन्तु तदाभासादिकपोऽपीति प्रागेव प्रथमे परिच्छेदे वाक्य रसात्मकं काव्यम् इति काव्यं लक्ष्यता कविराजेन वृत्तौ प्रतिपादितम् । अयं भावः,—काव्यं हि पुरुषविशेषज्ञानोयं, वाक्यञ्च शरीरं, रसश्च तदन्तर्ध्यामी आत्मा । तत्र दोषाः केचित् यथा आगन्तुका भवन्ति, केचित् पुनर्जन्मसिद्धाः, तेष्वपि केचित् शरीरगताः, केचित् पुनरात्मगताः ; तद्येष वाक्यगताः, रसगताः, अनित्याः, नित्यायेति काव्यदोषा अप्यनेकविधाः । तत्रागन्तुकाः प्रायोऽनित्याः, जन्मसिद्धाः पुनः प्रायो नित्याः, एष्वपि केचित् शरीरगताः ; यथा,—आगन्तुकाः,—वातप्रकोपादयः, जन्मसिद्धाः,—असुन्दरत्वादयः, आत्मगता आगन्तुकाः,—दुःखत्वप्रत्ययादयः, मौढ्यादयः पुनर्जन्मसिद्धाः ; एवं दुःश्रवत्वादयो वाक्यमात्रावष्टम्भानि अनित्याः, श्रुतसंस्कारत्वादयो नित्याः, तथा रसगताः तस्य तस्य स्वशब्दवाच्यत्वादयो नित्या अनित्यायेति तत्र तत्र निर्देष्टव्यम् ।

(ग) नन्वेतन्नक्षत्रं श्रुतिदुष्टापुटाद्यत्वादौ अव्याप्तं, तस्य शब्दाद्यदोषत्वेन रसापकर्षकत्वाभावात्, अत आह, अस्येति ।—प्रागेव—“दोषास्तस्यापकर्षकाः” इति प्रतिपादनावसरे एव । श्रुतिदुष्टत्वादेः शब्दार्थापकर्षकद्वारेण रसापकर्षकत्वमिति नाव्याप्तिरिति भावः ।

(घ) तांश्च विभज्य दर्शयितुमुपक्रममाश्लेषात् तेषां सन्धवस्थलं निर्दिशति, ते इति ।—ते—दोषाः, पुनः पदे, पदांशे—पदेकदेशे, वाक्ये—पदसमुदायविशेषे, अर्थे—वाच्यं, रसे—शृङ्गारादौ निर्वेदादौ च अपि, यत्—यतः, लक्ष्यवन्ति इति हेतुः पञ्चधा—पञ्चमकाराः, तताः,—कीर्तिताः ।

दीषाः केचिद्भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरे ।

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कारता तथा ॥५.६४॥ (ङ)

परुषवणतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वम् । यथा,—

“कार्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गौ कदाऽनङ्गवशंवदा ।” (च)

अश्लीलत्वं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् त्रिधा । (छ)

क्रमेणोदाहरणम् ;—

(ङ) तेषां नामानि गच्छति, दुःश्रवेति ।—अत्र भावपरत्ययः प्रत्येकं प्रयुज्यते, तथा च—दुःश्रवता, विविधाऽश्लीलता, अनुचितार्थता, अपयुक्तता, घाम्यता, अपती-
तता, सन्दिग्धता, नेयार्थता, निहतार्थता, अवाचकत्वं, क्लिष्टत्वं, विरुद्धमति-
कारित्वम्, अविमृष्टविधेयांशत्वं, निरर्थकत्वम्, असमर्थत्वं, च्युतसंस्कारत्वचेति । तत्र
दुःश्रवत्वमारभ्य अविमृष्टविधेयांशत्वान्तास्त्रयोदश दोषाः पदे वाक्ये चेत्युभयदेव सम्भ-
वन्ति । एषु—त्रयोदशसु दोषेषु, केचित्—दुःश्रवत्वाश्लीलत्वनिहतार्थत्वावाचकत्व-
नेयार्थत्वाख्याः पञ्च दोषाः पदांशेऽपि भवन्ति, अपरे—निरर्थकत्वम्, असमर्थत्वं, च्युत-
संस्कारत्वं चेति त्रयो दोषाः, पदे एव, न तु वाक्ये पदांशे वा, सम्भवन्तीति शेषः ।
एतेष्वपि दुःश्रवत्वाश्लीलत्वनिहतार्थत्वाप्रयुक्तत्वाप्रतीतत्वसन्दिग्धत्वघाम्यत्वाभिधेयाः सप्त
अनित्या दोषाः, अत्र एवैवां प्रतिप्रसवः प्रदर्शयन्ते । अन्ये नेयार्थत्वच्युतसंस्कारत्वादयोऽपि
पुनर्नित्या दोषाः । नित्यत्वं नाम—अनुकृतिमनुद्दिश्य सद्यदेवेन सति स्वस्वरूपावधाने
प्रयोजनप्रयत्नत्वम् ; अनित्यत्वं पुनः,—तदन्यथाभूतत्वमिति अष्टम् ।

(च) अथ यथाक्रमं दुःश्रवत्वादिष्वचणं सोदाहरणमाह, परुषेति ।—केवाचित्
नामत एव लक्ष्यस्य स्पष्टबोधात् उदाहरणस्यैव दर्शनम् । श्रुतिदुःखावहत्वं—श्रुति-
मात्रतः क्लेशजनकत्वं, दुःश्रवत्वं नाम दोषः ; यथा,—कार्तार्थ्यमिति ।—कार्तार्थ्यं—
कृतार्थस्य भावः कार्तार्थ्यम्, अत्र तद्यथोः रेफयोगात् कदायाः परुषत्वेन श्रोतुर्दुःख-
जनकत्वम् । तेनात्र शृङ्गारस्य प्रकर्षहानिरिति रसापकर्षः । यथा वा,—“अनङ्ग-
मङ्गलशटपापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः । आलिक्रितः स तन्वङ्गा कार्तार्थ्ये लभते कदा ॥”
इति । इदमेव पारुष्य “श्रुतिकट्ट” इत्यभिधीयते । ननु एतत् पदांशपारुष्यमेव, न तु
पदपारुष्यमिति चेत् ? न, वाक्यशटकविनादिपदपारुष्यप्रयुक्तवाक्यदुःश्रवत्ववत् पद-
शटकविनादिवर्णपारुष्यप्रयुक्तपददुःश्रवत्वस्य स्वीकारात् ।

(छ) अश्लीलत्वम्—असम्भारान्तरव्यञ्जकत्वम् ; पदांशाश्लीलत्वम् असम्भारान्तरव्यञ्जकत्वम् ; पदांशाश्लीलत्वम् असम्भारान्तरव्यञ्जकत्वम् ; पदांशाश्लीलत्वम् असम्भारान्तरव्यञ्जकत्वम् ; पदांशाश्लीलत्वम् असम्भारान्तरव्यञ्जकत्वम् ।

“दृप्तारिविजये राजन् ! साधनं सुमहत् तव ।”

“प्रससार शनैर्वायुर्विनाशे तन्वि ! ते तदा ।”

अत्र साधन-वायु-विनाशशब्दा अश्लीलाः । (ज)

“शूरा अमरतां यान्ति पशुभृता रणाध्वरे ।”

अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तौत्यनुचितार्थत्वम् । (झ)

हेतुत्वमेव, तच्च प्रौढाव्यञ्जकत्वेन जुगुप्साव्यञ्जकत्वेनामङ्गलव्यञ्जकत्वेन च द्विषामृतम् ।
श्रीका—कञ्जा, जुगुप्सा—घृषा, अमङ्गलं—माङ्गल्यप्रतिकूलम् । व्यञ्जकत्वमिह
जनकत्वमेव इति सारः । अद्वैतं बोध्यम् ;—अश्लीलाद्यं प्रामाणा अविधारयितुः प्रातिकूल्य-
मत्र दूषकत्वकारणम् ; यच्च सुभगा-भगिनी-शिवलिक-ब्रह्माच्छादीनाम्न बोधनोद्यार्थस्य
प्रसिद्धत्वेनाश्लीलार्थो न वर्तते, न तत्र दूषकत्वमिति हृदयम् ।

(ज) उदाहरति, दृप्तारोति ।—हे राजन् ! दृप्ता ये अरयः,—शत्रवः, तेषां विजये
सुमहत्—अतिशयितं, तव साधनं—सैनिकाद्युपायः, वर्तते इति शेषः, (अत्र हि
सैन्याद्युपायार्थे प्रयुक्तः साधनशब्दो देवविशेषे पुंसिङ्गवाचकत्वेन व्यवह्रियते इत्यस्य
प्रौढाव्यञ्जकश्लीलत्वं स्फुटम् । प्रकाशकता तु,—“साधनं सुमहत् यस्य यत्रान्यस्य
विशोक्यते । तस्य धीमत्तः कोऽन्यः सङ्केतारालितां भुवम् ?” इत्युदाहृतम् ।) प्रस-
सारति ।—तन्वि !—हे कशाङ्गि ! ते—तव, विनाशे—दशनाभावे जाते सति, तदा
वायुः,—मलयजमीरवः इत्यर्थः, येनाहं मदनादितः इति भावः, शनैः,—मन्दं मन्दं,
प्रससार—सहचार । अत्र च समीरणे प्रयुक्तो वायुशब्दः अपानवायुवाचकतया प्रसिद्धः
इत्यस्य घृषाव्यञ्जकश्लीलत्वम् ; विनाशशब्दः अदशनाद्यर्थकतया अप्रसिद्धः, मरणाद्यर्थ-
कतया पुनः प्रसिद्धः इत्यसामङ्गलव्यञ्जकश्लीलत्वम् । दूषकता बोधनम् अश्लीलार्थोपलक्ष्य
श्रीतुर्वैशुल्यापादकत्वम् । अत्र राजनिषेधकारतिभावस्य तथा शङ्कारस्य तत्तच्छब्दानां
शास्त्रार्थव्यञ्जकतया प्रकथं प्रतिबन्धकः इति । इदम्, तत्त्वम् ;—येषां जैतेः शब्दे-
रश्लीलत्वावगमस्येवां कृते अत्र दीपोऽपि न इति ।

(झ) अनुचितार्थमुदाहरति, शूरा इति ।—शूराः,—वीराः, रणाध्वरे—
सङ्ग्रामस्थे, पशुभृताः,—ह्रियस्वरूपाः, निहता इति भावः, अमरतां—देवत्वं, यान्ति
—प्राप्नुवन्ति । अत्र वाच्यार्थानां शूरार्थां सवाहार्थां ज्ञातव्यं दोषः, तस्य व्यञ्जकत्वात्
पशुत्ववचनप्रयुक्तमिति अनुचितार्थत्वं, तेन चान्न वीररसस्य प्रकथं जानिरिति बोध्यम् ।
वाच्यार्थदोषप्रतिपादकत्वेन, अर्थासम्भवेन, असत्यमर्थकत्वेन च तत् क्रियवन् ।
आद्यजोदाहरणं अत्यन्तता प्रदर्शितम् ; द्वितीयस्य वचनं,—“प्रव्यञ्जकत्वात्परावत्”

अप्रयुक्तत्वं—तथा प्रसिद्धावपि कविभिरनादृतत्वम् । यथा,—

“भाति पद्मः सरोवरे ।” अत्र पद्मशब्दः पुंलिङ्गः । (ज)

ग्राम्यत्वं यथा,—“कटिस्ते हरते मनः ।” अत्र कटिशब्दो
ग्राम्यः । (ट)

अप्रतीतत्वम्—एकदेशमात्रप्रसिद्धत्वम् । यथा,—“योगेन
दक्षिताशयः ।” अत्र योगशास्त्रे एव वासनार्थं आशयशब्दः । (ठ)

“आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णं कृत्वा कृपां कुरु ।”

अत्र “वन्द्याम्” इति किं वन्द्यीभूतायाम् उत वन्दनीयाम् ?
इति सन्देहः । (ड)

निपतति शराक्षव” अत्र लक्षधाराया विशेषणरूपेण प्रयुक्तं प्रज्वलदिति पदम् अर्था-
सङ्ख्या अनुचितायम् । तृतीयस्य यथा,—“दिवाकरादक्षति यो गुहासु लीर्न
दिवाभीतमिवाश्वकारम् । चूट्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने मनस्सुखेःशिरसामतीव ॥”
इत्यत्र असङ्गतस्य अश्वकारभयस्य समर्थकं द्वितीयाङ्गमसत्समर्थकपदानुचितायम् ।
एवमन्यदपि यथासम्भवं ज्ञेयम् ।

(ज) अप्रयुक्तत्वमिति ।—तथा—तेन प्रकारेण, प्रसिद्धो अपि—कोषादिषु
प्रसिद्धिश्चेऽपि । पुंलिङ्गः, कविभिरप्रयुक्त इति शेषः ।

(ट) ग्राम्यत्वमिति ।—ग्राम्यत्वं—हालिकादिसाधारणजनप्रसिद्धायैकप्रयोज्य-
त्वम् । कटिरिति ।—अत्र शङ्कारस्य अगूढत्वप्रकटनेन वैचित्र्यापगमात् प्रकर्षं हानि-
रित्यवधेयम् । अत्रेदं तत्त्वम् ;—श्रीणिमितम्वादिशब्देव रक्षिकैः व्यवक्रियते, कटि-
शब्दस्तु जनसाधारणव्यवहार्यत्वात् ग्राम्यः । अस्य पादत्रयं यथा,—“राजाविभा-
वरीकान्त-सङ्क्रान्तयति ते सुखम् । तपनीयशिलाश्रीमा—” इति । इदन्तु निप्रकारकं,
—ग्राम्यनागरोपनागरभेदात् ; तथाद्यस्य लक्ष्यमुक्तं, नागरन्तु प्राज्ञमात्रप्रसिद्धं,
ग्राम्यनागरान्तरस्थितमुपनागरम् । अत्र नागरोपनागरे लक्ष्णा ग्राम्ये एव दीर्घापातः
इत्यधमे विदूषणादौ प्रयोक्तारि न दृष्टत्वं, तस्य तद्येव योग्यत्वेन निर्देशम् ।

(ठ) अप्रतीतत्वमिति ।—अप्रतीतत्वम् एकदेशमात्रे, न तु सर्वत्र प्रसिद्धत्वं—
ख्यातत्वम् । योगेन—श्रीवद्भक्तशारेक्यचित्तनं योगः तेन, दक्षितः,—खण्डितः,
आशयः,—वासना यस्य तद्योक्तः । अत्र वासनार्थत्वम् आशयशब्दस्य अनानता योग-
व्याख्यानभिज्ञानां योगिविषयभावबोधविलम्बकरत्वम् इति बोध्यम् ।

(ड) आशीरिति ।—आशीःपरम्पराम्—आशीर्वाद्दस्यकृपाकृपावर्षी, कर्णं

नेयार्थत्वं—रुद्धिप्रयोजनाभावादशक्तिः कृतं लक्ष्यार्थः
प्रकाशनम् । (ठ) यथा,—

“कमले चरणाघातं मुखं सुमुखं ! तेऽकरोत् ।”

अत्र चरणाघातेन निर्जितत्वं लक्ष्यम् । (ण)

ज्ञाना—सुलेख्येः । इह प्रकरणादिनियमाभावात् वन्द्यामिति पदं ज्ञेयवशात् अर्थे-
सन्देहजननात् सन्दिग्धम् । अत्र सन्देहवशात् शब्दबोधविलम्बेन राजविषयरतिभाव-
रूपस्य रसनघर्मयोगात् रसपदप्रतिपाद्यस्य प्रकषेद्वानिः ।

(ठ) नेयार्थत्वमिति ।—“निरुद्धा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् ।
क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिदेव त्वशक्तिः ॥” इति भाट्टनियमेन लक्षणाया
रुद्धिप्रयोजनान्तररहितकत्वनिश्चयमात् अपि तदभावे अशक्तिः कृतं—अवेरसामर्थ्यप्रयुक्तम्,
अव्युत्पत्तिविकृतिभित्तं तृतीयलक्षणाविषयमिति यावत् ।

(ण) कमले इति ।—निर्जितत्वं—पराभव इत्यर्थः, सुमुखस्य चरणासम्भवेन
मुख्याद्यंवाधः, स्वजन्यचरणाघातपराभवः स्वजन्यरुद्धिपराभवत्ववत्त्वं मुख्यलक्ष्ययोः
सामान्यविशेषभावः सम्बन्धः । अत्र रुद्धिप्रयोजनयोरन्तरं विना प्रथमं कवेरशक्ति-
निश्चयः, तदनन्तरं कदाचित् लक्ष्यार्थोपस्थितिः, ततः शब्दबोधः इति विलम्बेन
रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वमिति बोध्यम् । प्रकाशकता तु—“शरत्कालसमुल्लासि-पूर्णमा-
श्वरौप्रियम् । करोति ते मुखं तन्वि ! अपेटापातनातिथिम् ॥” इत्युदाहृतम् । तथा
च,—चरणाघातअपेटापातशब्दाभ्यां निर्जितत्वं लक्ष्यं, तस्मात् रुद्धिप्रयोजनमूलकयो-
र्विषयत्वाभावात् कवेर्युत्पत्त्यभावं बोधयत् अतुर्वैरस्यमापादयतीति तदेष दूषकता-
बोजम् । केचित्,—“निर्जितत्वातिशयस्य प्रयोजनस्येवोपस्थितेरत्र क्वं नेयार्थत्वम् ?
इति चेत्, न, रुद्धिप्रयोजनाभावपदस्य मुख्याद्यंवाधभावोपलक्ष्यपरतया प्रकृते तत
एव नेयार्थत्वाभ्युपगमात्” इति । केचित्,—“पद्मनिर्जितत्वं हि शोभयैव जनितं, न तु
चरणाघातेनेति तशोर्जनकभावसम्बन्धाभावः” इत्याहुः, तत्र ; अत्र हि लक्षणाजन्य-
बोधानन्तरं सादृश्यप्रतीतिरेवानुभवसिद्धा, न तु निर्जितत्वातिशयप्रतीतिः ; तात्पर्या-
भावात्, मुख्यलक्ष्ययोरुपदर्शितसम्बन्धसम्भवाच्च । न चात्र सादृश्यप्रतीतिरेव प्रयोजन-
मिति वाच्यम् ; वक्त्रादिबेशिष्यसचिवयाऽयं व्यञ्जनया एव तस्या जननात् । लक्षणा-
प्रयोजनस्य तु लक्ष्यमूलकव्यञ्जनात्मकत्वनिश्चयमात्, सादृश्यस्य च लक्ष्यार्थतद्वृत्तिधर्मात्-
प्रारम्भत्वत्वाभावात्, प्रयोजनस्य तदन्तररुद्धित्वनिश्चयमात् इति ज्ञेयम् ।

निहतार्थत्वम्—उभयार्थस्य शब्दस्याप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः ।
यथा,—

“यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ।”

शम्बरशब्दां दैत्ये प्रसिद्धः, इह तु जले निहतार्थः । (त)

“गौतेषु कर्णमादत्ते ।”

अत्र आङ्पूर्वो दाञ्धातुः दानार्थेऽवाचकः । यथा वा,—

“दिनं मे त्वयि सम्प्राप्ते ध्वान्तच्छन्नाऽपि यामिनी ।”

अत्र दिनमिति प्रकाशमयार्थेऽवाचकम् । (घ)

(त) निहतैति ।—निहतार्थत्वम् उभयार्थस्य—प्रसिद्धाप्रसिद्धरूपार्थद्वयप्रतिपादकस्य । यमुनेति ।—यमुनाशम्बरं—कान्तिन्दीसलिलम्, अम्बरम्—आकाशं, व्यतानीत्—ऊहंस्तीततया व्याप्तवत् । अत्र शम्बरशब्दः स्मृतिभागतः प्रसिद्धार्थे प्रति प्रधानितः, ततस्तदसङ्गतेस्तस्यात् निहतः जलं प्रत्याययन् शब्दबोधविलम्बान् यमुनाविषयवृत्तिभावस्य प्रकर्षं हानिरिति बोध्यम् । यदि तु नपुंसकलिङ्गस्य शम्बरशब्दस्य न दैत्यविशेषवाचकत्वमिति मन्यते, तदेवं नोदाहृतं, किन्तु—“भावकारसाटंपादप्रहारशोषितकचेन दयितेन । मुग्धा साध्वसतरला विलीक्य परिचुम्बिता सट्टसा ॥” इत्युदाहरणं व्यम्, अत्र च शोषितशब्दो वधिरार्थकतयैव प्रसिद्धः इत्यस्य निहतार्थकत्वम् ।

(घ) अवाचकत्वं यथा गौतेष्विति ।—न च दाधातोर्दानेऽभिधासत्त्वेन कथमवाचकत्वमिति वाच्यम् ; अतर्थाधकीपसर्गेरहितदाधातोरेव दानेऽभिधाकत्वनात् । एतदस्तीकारे तूदाहरणान्तरमाह, यथा वेति ।—दिनमिति ।—त्वयि सम्प्राप्ते—उपस्थिते, मे—मम, ध्वान्तच्छन्नाऽपि—तिमिरावृताऽपि, यामिनी दिनम् । अत्र दिनशब्दः अभिधया सूर्यकिरणवच्छिन्नप्रहरचतुष्टयाद्येकः इति प्रकाशमयार्थप्रतीतौ विलम्बान् शब्दबोधः, तस्यात् रसप्रतीतेः प्रतिबन्धकत्वम् । अत्र तत्त्वम् ;—ख्यादि-सत्त्वे लाक्षणिकपदप्रयोगेऽवाचकत्वं, तदसत्त्वे नेयार्थत्वमिति भेदः ; निरुद्धलक्षणादौ शब्दबोधविलम्बाभावात् रसादिबोधविलम्बनमिति नास्त्वावसरः इत्यवधेयम् । “हा धिक् सा किल तामसौ शशिशुखी दृष्टा मया यत्र सा तद्विच्छेदरुजाऽन्वहारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम्” इत्यादौ प्रकाशमये दिनपदप्रयोगदर्शनाद्गृहिः प्रकाशातिशयप्रतीतिप्रयोजनं वा । एवमन्यथापि बोध्यम् । केचित्तु,—“धनोन्नायकसत्त्वेऽवाचकत्वं, तदसत्त्वे नेयार्थत्वम्” इति वदन्ति, तत्र ; दिनमित्यादौ दिनपदस्य प्रकाशमयेऽर्थे अभिधाभजनकाभावात्, “बधोवाणत्वनामता” इत्यादिवच्यमात्रनेयार्थोदाहरणे

क्लिष्टत्वम्—अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वम् । यथा,—

“क्षीरोदजावसतिजम्भुवः प्रसन्नाः ।”

अत्र क्षीरोदजा—लक्ष्मीस्तस्या वसतिः,—पद्मं, तस्या जम्भुः,—जलानि । (द)

“भूतयेऽस्तु भवानीशः ।”

अत्र भवानीशशब्दो भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिक्कारित्वात् विरुद्धमतिक्रान्तिः । (ध)

भ्रमोद्गायकसत्त्वेऽप्यवाचकत्वानङ्गीकाराच्च इति सङ्क्षेपः । यथा वा,—“अवन्म्यञ्चोपल्लवविहङ्गुरापदा भवन्ति वस्त्राः स्वयमेव सम्पदः । अवर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जात-
हार्देन न विद्विषाऽऽदरः ॥” इति । अत्र हि जन्तुपदं विवक्षितमपि कृपचार्यतां
नानिषत्ते इत्यवाचकत्वम् ।

(द) क्लिष्टत्वमिति ।—अर्थप्रतीतेः,—अर्थावबोधस्य, पदार्थोपस्थितेरिति यावत्, व्यवहितत्वं—व्यवधानेन उपस्थाप्यत्वम् । पदगतक्लिष्टत्वस्योदाहरणं समासगतत्वेनेव सम्भवति । समासेऽन्वितान्वयस्यभ्यनतिप्रसक्तविशेष्यताऽवच्छेदककल्पनेन विलम्बो हि व्यवधानं, भाव्यक्लिष्टत्वस्य तु चासत्कल्पनेन विलम्बः । पदगतं क्लिष्टत्वं यथा,—
क्षीरोदः,—समुद्रविशेषः, तस्माज्जाता इति तद्योक्ता लक्ष्मीः, तस्या वसतिः,—निवास-
स्थानं, “लक्ष्मीः पद्माक्षया” इत्याद्युक्तेः, तस्या जम्भुवः,—“पुष्कराश्वोदहावि च”
इत्याद्युक्त्या जलानि ताः, प्रसन्नाः,—स्वच्छाः इति । अत्र जनेषु अन्वितान्वय-
स्यभ्यानां क्षीरोदजाल-क्षीरोदजावसतित्व-क्षीरोदजावसतिजम्भुव्यानाम्नां व्याप्यानि
लक्ष्मीत्व-पद्मत्व-जलत्वानि प्रकृतोपयोगित्वप्रतिसन्धानेन कल्पनीयानि, ततः शाब्दबोध-
विलम्बान्तरादितिप्रतीतेः प्रतिबन्धकान्वयपक्षर्षः ।

(ध) विरुद्धमतिक्रान्ति—विपरीतबुद्धिघटकत्वम् ; यथा भूतये इति ।—भवन्म्य-
पत्नी भवानी, तस्याः ईशः,—पतिः । अत्र भवान्याः पत्यन्तरप्रतीतिक्कारित्वात् देव-
विषयकस्वरूपकर्षः । अयं भावः,—[भवशब्दान् “इन्द्र—” (४।१।४९ पा०) इत्यानुबि-
ञ्चोवि च भवानीति निष्पद्यते] अतः भवपत्नीपतिरिति वत् भवानोशशब्दोऽपि पार्वत्याः
पत्यन्तरासत्प्रत्यायकमिति विरुद्धाद्ये मतिक्रान्तिमेतस्य विहितचरम् । यदि तु
पदजादिशब्दवत् साधुत्वाद्येकेन योगार्थेन “शिवो भवानी” इत्याद्युक्त्या न तस्या
प्रत्यायकत्वं, तदा नैदमुदाहार्यम् इति बोध्यम् ।

अविमृष्टविधेयांशत्वं यथा,—

“स्वर्ग्यामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छ्नेः किमेभिर्भुजैः ?”

अत्र वृथात्वं विधेयं, तच्च समासे गुणोभावादनुवाद्यत्व-
प्रतीतिकृतम् । यथा वा,—

“रक्षांस्यपि पुरः स्थातुमलं रामानुजस्य मे ।

अत्र रामस्येति वाच्यम् ।

यथा वा,—

“आ-समुद्राक्षितीशानाम् ।”

अत्र आ-समुद्रमिति वाच्यम् । यथा वा,—

“यत्र ते पतति सुभ्रु ! कटाक्षः षष्ठवाण इव पञ्चशरस्य ।”

अत्र षष्ठ इवेत्युत्प्रेक्ष्यम् । यथा वा,—

“अमुक्ता भवता नाथ ! मुहूर्त्तमपि सा पुरा ।”

अत्र अमुक्तेत्यत्र नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमिति विधेयत्व-
मेवोचितम् । (न) यदाहुः,—

(न) अविमृष्टेति ।—अविमृष्टः,—प्राधान्येन अनिर्दिष्टः, विधेयांशः यत्र तस्य भावः तत्त्वम्; पदाद्यानां मध्ये विधेयस्यैव उपादेयत्वेन प्राधान्यं, तस्य च प्राधान्येन निर्देश एव उचितः, तद्वेपरोक्तम्—“अनुवाद्यमनुक्तेव न विधेयमुदीरयेत्” इति नियमस्य अन्वयान्वित्यर्थः, स च क्वचित् समासे गुणोभावेन, क्वचित् उद्देश्यात् प्राक् विधेयस्य उपादानेन भवति । तदाद्ये पददोषत्वं, द्वितीये वाक्यदोषता । अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृतम्— उद्देश्यत्वबोधजनकम् । तेनाद्य शब्दबोधे कष्टता, तथा च बोधरसप्रतीतिरपकर्षः । रक्षांशेति ।—अलं—समर्थात्, (“अलं व्यर्थसमर्थयोः” इत्यमरः) इह काकुत्स्तरवमाद-समर्थत्वं व्यज्यते । अत्र राक्षसबधे रामस्यैव प्राधान्येन उपादेयत्वात् तस्य पृथक् निर्देश एवोचितः, तद्वत्करणात् तादृगुपादेयताप्रतीतिः प्रतिरोधः, तेन च बोधरसस्वाप-कर्षः । आ-समुद्रेति ।—अत्र रपुबन्धोयानामधिकारस्य समुद्रपर्यन्तताया एव उपादेय-तया प्राधान्यं, तच्च समासे गुणोभावात् न तदाप्रतीतिकृतम् इति रसस्वापकर्षः । उभेति ।—अत्र षष्ठत्वस्यैव उपादेयतया प्राधान्यं, तद्वत्करणात् रसस्य किञ्चिदपकर्षः । उत्प्रेक्ष्यम्—उत्प्रेक्षितं धीग्यम् । नञ् समासगते अविमृष्टविधेयांशस्त्वोदाहरणमाह, अमुक्तेति ।—अत्र प्रसज्यप्रतिषेधे नञो विधेयतेवोचिता, समासे गुणोभावेन

“अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया नञ् यत्र नञ् ॥” (प)

यथा,—

“नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न हसतिशाचरः ।” (फ)

तद्विपर्ययात् विधेरप्रधानत्वादिति भावः, अर्थबोधक्य कष्टतया रक्षापक्षार्थं इति बोध्यम् ।

(प) अप्राधान्यमिति ।—यत्र—वाक्ये, विधेः—विध्यर्थक्य, पटाकारान्नरस्येति वाच्यं, अप्राधान्यम्—उद्देश्यतया अनुबन्धत्वं, प्रतिषेधे—निषेधे, नञर्थे इत्यर्थः, प्रधानता—विधेयतया मुख्यत्वं, यत्र—यदर्थे, क्रियया—समाभिव्याहृतपदाशंताऽवच्छेदकेन, सञ् नञ्, तिष्ठतीति शेषः, असौ प्रसज्यप्रतिषेधः ।

(फ) नवजलधर इति ।—गन्धर्वेष्वीश्यां हतायां तद्विधेयेन हसितस्य पुनरवसौ नवजलधरादौ निशाचरत्वादिप्रतीतिवर्णनमिदम् । अत्र उद्देश्यत्वेन सन्नद्ध-नवजलधरस्य हसतिनिशाचरत्वविधानसंप्रधानं, नञर्थस्य तदभावकूपस्य विधेयत्वेन प्राधान्यं, क्रियया समभिव्याहृतपदाशंताऽवच्छेदकसम्बन्धेन भवतीत्याद्यप्याहृतया नञर्थस्य सम्बन्धश्च, तदत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् ; न च विधेर्भावपदाशंकेन व्याख्येयम्, अभावे न जातिमानित्वाद्यमङ्गुडापत्तेः । अत्र तत्त्वम् ;—क्रियया इति यथाश्रुताशंविषयत्वे तु “अर्थं न पाकवान्” इत्याद्यमङ्गुष्ठेऽप्युक्तोदाहरणायसङ्गुष्ठप्रसङ्गः, न च नञर्थस्य क्रियान्वयित्वाभावेनोक्तोदाहरणादौ नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव नास्तीति वाच्यं, तत्र विधेर्विधेयत्वाभावेन पर्युदासत्वामन्वयात् तृतीयप्रकारानभिधानाच्च प्रसज्यप्रतिषेधत्व-स्यैवावश्यं वाच्यत्वात्, अत एवाप्यधीभावममानवकारणे गोथीचन्द्रेणोक्तम् ;—“सर्माभावे प्रसज्यप्रतिषेधो ना भूत्” “ब्राह्मणोऽयं न भवति” “ब्राह्मणत्वं धर्माऽव निविच्छते” इति ; “मुनिवचनः” इत्यादौ समानसूत्रविद्यमानादिपदार्थैकदेशे नञर्थस्य सम्बन्धः । वस्तुतस्तु,—“घटी गेहू न चत्तरे” “धनं चैतस्य न भेदस्य” इत्यादौ विभक्त्यर्थेन सञ् नञर्थक्यान्वयेऽपि प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वाच्यं, नञर्थस्य विधेयत्वेनैव तत्स्वीकारात्, क्रियान्वयित्वक्यानियतत्वाच्च ; एवञ्च “घटी न पटः” इत्यादावुत्तरपदाशंकेन पटादिना नञर्थस्य भेदस्य सम्बन्धसत्त्वेऽपि विधेयतानाशेषे प्रसज्यप्रतिषेधत्वम् । न चात्र पटत्वाभाव एव विधेयः, न तु पटभेद इति वाच्यम् ; पटभेदस्यापि विधेयत्वेन नञर्थस्य विधेयत्वेनैव तत्स्वीकारात् क्रियान्वयित्वक्यानित्वाच्च वाच्यत्वाभावात् । न च भेदबोधकस्य नञः नित्यसमासविधानमेव वाच्यमिति वाच्यं, “यत्रविषु स्त्रे

उक्तोदाहरणे तत्पुरुषसमाप्ते गुणीभावे नञः पर्युदासतया
निषेधस्य विधेयताऽनवगमः । (ब) यदाहुः,—

“प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥” (भ)
तेन—

“जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।

अष्टधूराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥” (म)

अत्र अत्रस्तताद्यनूद्यात्मगोपनाद्येव विधेयमिति नञः पर्यु-
दासतया गुणभावो युक्तः । (य)

यजामहं कुर्वीत (करोति) नागुयाजेषु” इत्यादौ व्यभिचारदर्शनात् काखापानां
नित्यसमासविधानस्यायुक्तत्वात् ; नित्यसमासवादिमतेऽपि “अयमत्राज्ञपः” इत्यादौ
ब्राह्मणभेदस्य विधेयत्वमवश्यं वाच्यम् ; न चात्रापि ब्राह्मणत्वाभाववानित्येवायं इति
वाच्यं, समस्यमानपटाशंथोरन्वयाभावे तत्पुरुषानङ्गीकारात् ।

(ब) नन्वेवं प्रकृते किमनुपपन्नमित्यत आह, उक्तोदाहरणे इति ।—उक्तोदाहरणे
—असुक्तेत्यादौ इत्यर्थः । पर्युदासतया—पर्युदासवदनुवादात्प्रतीतिकारितया, विधे-
यताऽनवगमः,—विधेयताया न स्पष्टावगमः, यथाश्रुतार्थत्वेऽपि नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्व-
मिति प्रागुक्तेन सह विरोधः स्यात्, विधेर्विधेयत्वाभावे पर्युदासासङ्कतिस्य स्यात् ।

(म) पर्युदासस्यानुवादात्सुपपादयति, यदाहुरिति ।—प्रधानत्वमिति ।—यत्र
—वाक्ये, विधेः,—विध्यर्थस्य, पदाद्यन्तरस्येत्यर्थः, प्रधानत्वं—विधेयतया मुख्यत्वं, प्रति-
षेधे—नञर्थे, अप्रधानता—गुणभावः, उद्देश्यताऽवच्छेदकतया असुख्यत्वमित्यर्थः ;
अथ—यदर्थे, उत्तरपदेन—परवर्तिपदार्थेन सह सम्बन्धः, तत्र वाक्ये स नत् पर्युदासः
विज्ञेयः । “रात्रौ आहं न कुर्वीत” इत्यादौ न रात्रौ इति श्लोकात् रात्रौ नित्यस्योत्तर-
प्रदत्तमुपपन्नमिति सङ्केपः ।

(न) उदाहरति, जुगोपेति ।—सः,—दिशीपः, अमसः,—एभीतः सन्,
आत्मानं जुगोप—ररथ, अनातुरः,—अपीडितः सन्, धर्मं भेजे—विधेवे, अष्टधूः,—
असुखः सन्, अर्थान्—कारानिति यावत्, आददे, असक्तः,—अनासक्तः सन्, सुखम्
अन्वभूत्—ब्रुमुञ्जे । अत्र विध्यर्थस्य आत्मगोपनस्य प्राधान्यं, प्रतिषेधे अमस इत्यादिषु
स्मृते नञर्थे अप्रधानता, उत्तरपदार्थेन वक्षतादिना नञः सम्बन्धः ।

(ङ) कुर्वीत ।—असुखतादि—असुखतादि, अन्वभूत्—उद्देश्यताऽवच्छेदकी-

ननु “अथाहभोजी ब्राह्मणः” “असूर्यम्पश्या राजदाराः” इत्यादिवत् “अमुक्ता” इत्यत्रापि प्रसज्यप्रतिषेधो भवतीति चेत् ? न ; अत्रापि यदि भोजनादिरूपक्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात्, तदैव तत्र प्रसज्यप्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यम् । न च तथा, विशेष्यतया प्रधानेन तद्भोज्याद्यर्थेन कर्त्तव्येनैव नञः सम्बन्धात् (र) । यदाहुः,—

“अहाहभोजनशौलो हि यतः कर्त्ता प्रतीयते ।

न तद्भोजनमात्रन्तु कर्त्तरीनेर्विधानतः ॥” इति (ख)

“अमुक्ता” इत्यत्र च क्रिययैव सह सम्बन्धः इति दोष एव । एते च क्लिष्टत्वादयः समासगता एव पददोषाः । (व)

कथं इत्यर्थः; तत्पुरुषसमासेनात्यन्ताभावानभिधानात्, वस्तुत्वाभावादेरत्र मोद्देश्यताऽवच्छेदकत्वमित्यवगन्तव्यम् ; एवञ्च नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्व, पर्युदासत्वञ्च विधेयोद्देश्यभावविवक्षाऽधीनं, न तु निधतम् ; गुणभावः,—गौणार्थप्रतिपादकत्वम् ।

(र) ननु अथाहभोजीति ।—समस्तेनापि नञा भोजनदर्शनरूपाभावविधेयत्वस्य सम्यक्प्रतीतो कश्चनविश्वटविधेयांशत्वमिति प्रशस्य उत्तरमाह, तदिति ।—तद्भोज्याद्यर्थेन—अहाहभोज्यादिरूपाद्येन, कर्त्तव्येनैव—भोजनकर्त्तव्यांशेन, तत्सम्बन्धाद्भोकारे विनाद्यर्थस्य कर्त्तुरनन्वयापत्तेः, कृदुपस्थापितस्य कर्त्तुर्धाल्लेखेनैवान्वयस्य व्युत्पत्तिसङ्गत्वात् । अतः अहाहभोजिपदात् तद्भोजनभावं अहाहभोजनभावं, प्रतीयते इत्यनुषङ्गः ।

(ख) अमुनेवार्थे कारिकाया विशदयति, आहुतेति ।—यतः,—यस्मात्, अहाहभोजनशौलः कर्त्ता प्रतीयते, कर्त्तारि—[“व्रते” ३।२।८० इति सूत्रेण] इन्द्रप्रत्ययस्य विधानतः,—विधानात्, न तु तस्य—कर्त्तुः, भोजनभावं, प्रतीयते इति पूर्वोक्तान्वयः ।

(व) क्लिययैव सह सम्बन्ध इति ।—अवच्छेदकसोचनभावप्रतीतिबोध्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः, दोष एव—अविश्वटविधेयांशत्वमेव, एतन्वते समस्यमागपदात्तैकदेशे नञ्कर्त्तव्येऽपि समासश्लोकारः ; यदि पुनः क्तप्रत्ययार्थस्य कर्त्तव्योऽन्वयापत्त्या क्रियया सह नञर्थस्य सम्बन्धमनङ्गोक्तस्य भोजनकर्त्तव्यैव सम्बन्धः स्वीक्रियते, तदा पुनः “अयमन्नाह्वयः” इत्यादिवदत्रापि भोजनकर्त्तव्यैव विधेयत्वं बोध्यम् । किन्तु नञः समस्ततया तस्य न स्पष्टावगमः इत्यविश्वटविधेयांशत्वमित्यवगन्तव्यम् ; अत्रापि रसादिप्रतीतिविवक्षन्तं दूषकतावीजम् । एते चेति ।—आदिपदात् विकृतः क्लिष्टत्वादिप्रतीतिविवक्षन्तं दूषकतावीजम्, विना कर्त्तव्यं विधानसम्भवादिभिः भावः ।

वाक्ये दुःश्रवत्वं यथा,—

“स्मरार्थ्यन्धः कदा लप्सेः कार्त्तार्थ्यं विरहे तव ।” (ग)

“कृतप्रवृत्तिरन्यार्थं कविर्वान्तं समश्रुते ॥”

अत्र जुगुप्साव्यञ्जकाश्लीलता । (घ)

(ग) स्मरति वाक्यगतं दुःश्रवत्वमुदाहरति, स्मरेति ।—तत्र विरहे स्मरस्य—
कामस्य, चार्त्तिः,—पीडा, तथा चन्धः,—मोहित इत्यर्थः, चङं कदा कार्त्तार्थ्ये—
कृतार्थतां, लप्सेः ?—प्राप्त्याभि ? अत्र अनेकपदस्य परुषवचंघटितत्वेन वाक्यगतं
दुःश्रवत्वम् । यथा वा,—“सोऽद्येष्ट वेदांस्त्रिदशानयत्, पित्रृणतापींश्च समंस्त वन्तून् ।
व्यजेत् षड्भर्गमंस्त नोती समूहघातं न्यवधीदरौघ ॥” इति भट्टो ।

(घ) जुगुप्साव्यञ्जकमश्लीलत्वमुदाहरति, कृतेति ।—अव्यस्य—कवेः, चर्थे—
वर्णिते वस्तुनीत्यर्थः, कृता प्रवृत्तिर्धेन तादृशः, परकवितामनुसृत्य रचयन्नित्यर्थः, कविः
वान्तम्—उद्गीर्णं, समश्रुते—भक्षयति । अत्र “वान्तं समश्रुते” इति वाक्यस्य जुगुप्सा-
व्यञ्जकत्वात् अश्लीलत्वम् । यथा वा,—“तेऽन्यैवान्तं समश्रुतिं परोत्सर्गं च भुञ्जते ।
इतराद्येवङ्गे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥” इति । इह हि वान्तोत्सर्गप्रवर्त्तनशब्दाणां
वृथाऽभिव्यञ्जकत्वेनाश्लीलत्वम् । व्रीडाव्यञ्जकमश्लीलत्वं यथा—“भूपतेरुपसर्पको
कल्पना बानलोचना । तत्तत्प्रहरणोत्साह-वती मोहनमादधौ ॥” इति । अत्र हि
उपसर्पेणप्रहरणमोहनशब्दाणां कामुकसविधाश्रयण-नितम्बप्रहार-काममोहाद्येवोपस-
तया खञ्जाव्यञ्जकमश्लीलत्वम् । यथा वा,—“न साधनोन्नतियां स्यात् कलमारति-
दायिनी” इति । असङ्गलव्यञ्जकमश्लीलत्वं वाक्यगतं यथा,—“पितृवसतिमङ्गं त्रजानि
तां हृद परिवारजनेन यत्र मे । भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोक-
श्लथकम् ॥” इत्यत्र पितृवसति-पावकशब्दो जनकवेश्म-पवित्रकारिवाचको श्मशान-
तदङ्गिणपाद्यप्रतीतिकारित्वात् असङ्गलव्यञ्जको । अनुचितार्थत्वं यथा,—कृविन्दस्त्वं
तावत् पटयसि गुणयाममभितो यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नप्राणव विभो ! ।
शरज्योस्त्वान्गौरस्कृटविकटसर्वाङ्गसुभगा तथाऽपि त्वत्कीर्त्तिर्भमति विगताच्छादनमिह ॥”
नप्राः,—स्तुतिपाठकाः, पत्ने—दिगम्बराः । अन्यत् स्यष्टम् । अत्र कृविन्दादिशब्दः
अर्थात्तरं प्रतिपादयन् स्तुत्यस्य तिरस्कारं व्यनक्तौत्वनुचितार्थत्वम् । अप्रयुक्तत्वं यथा,—
“स रातु बोदुश्रयनो भावुक्ताणां परम्पराम् । अनेकमूकतायेषु शतु दोषैरसम्प्रातान् ॥”
अत्र राधातुदाने, दुश्रयन इन्द्रे, भावुकं मङ्गले, अनेकमूको मूकवधिर, दोषातुः
स्वच्छने प्रसिद्धा अपि कविभिरनाहृतत्वादप्रयुक्ताः । “अनुत्तमं पश्य” इत्यत्रानुत्तम-

“उद्यत्कमललौहित्यैर्वक्राभिर्भूषिता तनुः ।”

अत्र कमललौहित्यं—पद्मरागः । वक्राभिः,—वामाभिः इति
नेयार्थता । (स)

पदस्य उत्तमवाचकत्ववत् अनेङ्मूकपदस्यानेङ्मूकवाचकत्वम् । साम्यत्वं यथा—
“तान्मूलभृतगङ्गोऽयं भङ्गं जल्पति मागुषः । करोति खादनं पानं सदैव च यथा
तथा ॥” गङ्गः,—कपोलः, भङ्गं—भद्रम् । अत्र गङ्गभङ्गमागुषखादनपानशब्दाः
शान्त्याः । अप्रतीतत्वं यथा—“तस्याधिमानोपायस्य तीव्रसंवेगिताजुषः । दृढभूमिः
• प्रियप्राप्तौ यत्रः स फलंतः सखि ॥” अधिमात्रनामा क्रियाविशेषः उपायो यस्य ;
संवेगिता—समाधिबिम्बः, दृढभूमिः,—दृढाभ्यासदायी, प्रियप्राप्तौ—तत्त्वज्ञानलाभे ।
अत्राधिमानादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रसिद्धत्वात् अप्रतीताः । सन्दिग्धत्वं यथा—
“मुरालधोज्जासकरः प्राणपथ्यांत्रकम्पनः । मार्गेष्ववशो भास्वद्वृत्तिरेव बिलोक्यताम् ॥”
अत्र सुरकम्पनमार्गेष्वभुतिशब्दाः किं देवसेनाशरविभूत्यर्थाः ? किं वा मदिराकम्पन-
पथ्येऽनभ्यासाः ? इति सन्देहः ।

(स) नेयाश्वेतमाह, उद्यदिति ।—उद्यद्भिः,—विकस्वरेः, कमललौहित्यैः,—
पद्मरागैः, [अत्र करणे ढृतीयो] वक्राभिः,—वामाभिः, नारीभिरित्यर्थः, तनुः भूषिता
—अलङ्कृता । अत्र कमललौहित्यवक्राशब्दौ लक्षणाया पद्मरागवामाकृपाश्वेतौ, सा
च लक्षणा रुद्रिप्रयोजनाभावात् अशक्तिकृतेति पदव्यगतत्वेन वाक्यगतं नेयाश्वेतम् ।
एतत्तु विशदीकृतं रामचरणेन, यथा—“उत्पुंसेषु इत्यधातीहृदयगिरिशिखरारोहणं
मुष्योऽयं, तस्य पद्मरागे वाधात् तज्जन्मप्रकाशं लक्षणा । अत्र रुद्रिसत्त्वेऽपि पद्म-
रागप्रकाशस्य उदयान्यत्वात् मुख्याश्रयोगाभावात् नेयाश्वेतमवगतमव्यम् । अन्यदपि
नेयाश्वेतमुपपादयति, अत्रेति ।—पद्मरागपदस्य परिहृत्यसिद्धत्वात् कमलपदस्य पद्म-
शब्दे, लौहित्यपदस्य च रागशब्दे, वक्रापदस्य वामाशब्दे लक्षणा, ललितैः पद्यादिभिः
पदेरभिधया पद्मरागवामानासुपस्थितिः ; यथा—हिरण्यपदेन बहुव्रीहिलक्षणाद्योप-
स्थापितान् रिकद्वययुक्तभ्रमरपदादभिधयेव भृङ्गोपस्थितिः, अत्र रुद्रिराजः ; प्रकृते तु
रुद्रप्रयोजनाभावाद्नेयाश्वेतम्, इत्यनेन लक्षितलक्षणेऽप्युच्यते । न च लक्षणादयाभावात्
लक्षनमिदं लक्षितलक्षणा ? इति वाच्यम् ; यत्र लक्षिताशब्दादर्थोभिधानं, तथैव
लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् । ननु हिरण्यपदस्य रिकद्वययुक्तभ्रमरशब्द एवायं,
तथा सति “हिरण्यं पद्म” इत्यादौ द्वितीयाश्वकर्मतायाः भृङ्गेष्वन्वयः ; तथा हि,—
“प्रकृत्यर्थान्वितस्वाश्वेदोपकृतं प्रत्ययानाम्” इति नियमादिति चेत् ? न ; प्रकृत्यर्थोऽभिधाने
अनाख्यासितस्वापि प्रकृत्यर्थत्वात् । अत एव “सुखचन्द्र पद्म” इत्यादौ चन्द्राभिर्ब्रह्मे-

“धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाच्याः ।

रज्यत्यपूर्वेबन्धव्यत्यत्तेर्मानसं शोभाम् ॥”

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः । (ह)

नाध्यासिते सुखे कर्मताया अन्वयः ; तथा हि,—द्विरेफशब्दाद्भ्रमरशब्दस्य, द्वितीयातस्य कर्मतायाः, क्लिप्तभ्रमरशब्दात् भृङ्गस्य चोपस्थितौ भृङ्गे भ्रमरशब्दाभेदं कर्मतायावगाहमानः चाग्निकाध्यारोपरूपो बोधो जायते ; शब्दतदर्थधोरभेदारोपस्य “द्विरस्य-पूर्वे क्शिपुं प्रचक्षते” इत्यादौ दृष्टः । नैवाधिकान्तु,—“द्विरेफपदस्य भ्रमरशब्दे एका लक्षणा, क्लिप्तभ्रमरशब्दश्चात्यलसम्बन्धेन भृङ्गं चापरलक्षणा, ततश्च प्रकृत्यर्थे भृङ्गे कर्मताऽन्वयबोधः” इत्याहुः, तत्र ; सकृदुच्चरितशब्दादावृत्तिं विना क्रमिकबोधाननुभवात् । अज्ञानितान्वयावोधस्य शब्दव्यावृत्त्यभावात्, चावृत्तौ च द्वितीयाया अप्यावृत्तौ प्रथमोक्तद्वितीयाया अन्वयानुपपत्तेः । अथदुक्तरोतिः “मुखचन्द्रं पश्य” इत्यावश्य-माश्रयण्यथोयत्वाच्चेत्याक्षां विस्तरः । यथा वा,—“वस्तुवेदूयं चरणेः क्षतसत्त्वरजःपरा । निष्कम्पा रचिता नेत्र-युद्धं वेदय साम्प्रतम् ॥” इति, इह हि वस्तुशब्दः अस्वरापर-पर्यायाकाशाशयंकतया, वेदूयंशब्दो मख्यर्थकतया, चरणशब्दः पादापरपर्यायकिरणा-यंकतया, क्षतसत्त्वरजःशब्दसमोऽर्थकतया, निष्कम्पाशब्दोऽचलायंकतया, युद्धशब्दो युष्मायंकतया, वेदयशब्दो बोधयेत्यर्थकतया च नेयः । वाक्यगतं निहृतायत्वं यथा—“सायकसङ्घायवाङ्मोमं करध्वजनिघमितक्षमाधिपतेः । अजरुचिभासुरस्ते भातितरा-मवनिप ! शोकः ॥” इति । अथ हि सायक-मकरध्वज चनाऽज-शोकशब्दाः शर-मदन सङ्घृष्टता-कमल-पयानामेष वाचकाः प्रसिद्धा अपि करवाल-सागर-धरणो-चन्द्र-यशसां वाचकतया प्रयुक्ता इति निहृतायत्वं । अवाचकत्वं यथा—“नम-द्रूपतिमण्डलीमुकुटचन्द्रिकादुर्दिनस्फुरश्चरणपङ्कवप्रतिपदीकृतीःसम्पदा । अनेन सृजते-तरां तुरगमिधमुक्तमनुरङ्गसुरचन्द्रकप्रकरदन्तुरा मेदिनी ॥” इति । अथ हि चन्द्रिका-दुर्दिनशब्दो किरण-च्छन्नयोवाचकतया प्रयुक्ताऽपि न न्यक्त इति स्फुटमवाचकत्वम् ।

(ह) धम्मिल्लस्येति ।—कुरङ्गशावाच्याः अपूर्वा बन्धव्युत्पत्तिः,—विन्यासविशेषः यस्य तादृशस्य, धम्मिल्लस्य—संयतकेशपाशस्य, (“धम्मिल्लाः संयताः कचाः” इत्यमरः) शोभां प्रेक्ष्य—दृष्ट्वा, कस्य—जनस्य, मानसं निकामम्—अतिमानं यथा तथा, न रज्यति ? अत्र पदाद्यानाम् अन्वयबोधजनस्य कष्टसाध्यत्वात् रसास्वाद्यस्य प्रतिबन्धकत्वेन क्लिष्टत्वम् । विरहजनितकारित्वं यथा,—“श्रितचमा रक्तभुवः शिवाक्लिङ्गितमूर्च्छयः ।

“न्यङ्कारो ह्ययमेव मे यदरयः” इति । अत्र च अयमेव न्यङ्कार इति न्यङ्कारस्य विधेयत्वं विवक्षितम् । तच्च शब्द-रचनावैपरीत्येन गुणीभूतम् । रचना च पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्यदोषः । (क)

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु ! समागतः ।” (ख)

इत्यादिषु “यत्तदोर्नित्यः सम्बन्धः” इति न्यायादुपक्रान्तस्य यच्छब्दस्य निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये तच्छब्दसमानार्थतया प्रतिपाद्यमाना इदमेतददःशब्दा विधेया एव भवितुं युक्ताः । अत्र तु यच्छब्दनिकटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिस्तत्, तच्छब्दस्यापि यच्छब्दनिकटस्थितस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रम् । (ग) यथा,—

विग्रहचपथेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ॥” गतासुखाः,—गतदुःखाः, पथे—गतानि असवः खानि—इन्द्रियाणि च येषां ते तथा । अत्र समादिगुणयुक्ताः सुखमासते इति विवक्षिते इता इति विवक्षितप्रतीतिः ।

(क) अविस्पष्टविधेयांशत्वमाह, न्यङ्कार इति ।—अत्र वाक्यगतः विधेयाविमर्कः स्पष्टयमनःसु तादृशशरीररसास्वादस्य समाक् प्रतिघातं जनयतीति दीक्ष्यम् ।

(ख) आनन्दयतीति ।—हे सुभ्रु ! योऽसौ समागतः ते—तव, नेत्रे आनन्दयति ।

(ग) इत्यादिष्विति ।—इत्यादिषु वाक्येषु, यत्तदोः,—यत्तच्छब्दयोः, नित्यः,—सार्थकालिकः, सम्बन्धः,—संश्लेषः, इति न्यायात्—न्यायमुपास्य, उपक्रान्तस्य—अनुवाद्यत्वेनोपास्य, यच्छब्दस्य—यच्छब्दाशंस्य, निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये—निराकाङ्क्षता-प्रत्यायनाय, तच्छब्दसमानार्थकतया प्रतिपाद्यमानाः,—प्रयुज्यमानाः, इदमेतददःशब्दाः विधेयाः,—अनुवाद्यतामप्राप्ताः, विधेयत्वकीचकाः इत्यर्थः, एव भवितुं युक्ताः, किन्तु अत्र यच्छब्दस्य निकटस्थतया अनुवाद्यत्वस्य प्रतीतिं करोतीति तथोक्तः, अदःशब्द इति शेषः । अर्थ भावः,—यद्यपि “यत्तदोर्नित्यसम्बन्धः” इति न्यायात् यत्र यच्छब्द-सम तच्छब्दो यावन्न प्रयुज्यते, तावदेव साकाङ्क्षत्वं वाक्यस्य । यत्र च यच्छब्दः प्रयुक्तः, तत्र तच्छब्दसमानार्थकतया यदि इदमेतददःशब्दान्वतमः प्रयुक्तः, तदापि यच्छब्दोत्थापिताऽऽकाङ्क्षा पूर्ण्यते, तदेव “योऽसौ” इति प्रथोऽपि यच्छब्दोत्थापिता आकाङ्क्षा पूर्णां क्वदिति शक्यते वक्तुं, तथाऽपि अर्थं नियमस्तथैव, यत्र यत्तदोः पृथक् पृथक् प्रयोगः, विग्रहचपथिभक्त्यन्ततया वा पार्थक्यम् ; अत्र तु समानविभक्त्यन्ततया

“यः स ते नयनानन्द-करः सुभ्रु ! स आगतः ।”

यच्छब्दव्यवधानेन स्थितास्तु निराकाङ्क्षत्वमवगममन्ति ।

यथा,—

“आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनाऽसौ समागतः ।”

एवमिदमादिशब्दोपादानेऽपि । यत्र च यत्तदोरेकस्यार्थत्वं सम्भवति, तत्रैकस्य उपादानेऽपि निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिरिति न क्षतिः । तथा हि,—यच्छब्दस्योत्तरवाक्यगतत्वेनोपादाने सामर्थ्यात् पूर्ववाक्ये तच्छब्दस्यार्थत्वम् । यथा,—“आत्मा जानाति यत् पापम् ।” (घ)

एवम्,—

“यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदत्वे ।

यच्छब्दसमीपप्रयुक्ततया च अदःशब्दस्यानुवाच्यत्वप्रत्यायकत्वम्, अत एव यच्छब्दोत्पायावा आकाङ्क्षायाः नाम अदःशब्दः पूरकः, तस्मात् विधेयसादःशब्दस्यानुवाच्यत्वाद्वाच्यत्वेन निर्देश इति विधेयाविमर्शदीपतादवस्थम् । प्रसिद्धपरामर्शित्वमात्रं—प्रसिद्धार्थबोधकत्वं, न तु विधेयार्थप्रतिपादनेन निराकाङ्क्षत्वप्रत्यायकत्वमित्यर्थः । अत्र तु प्रसिद्धादिपरामर्शितामपि तदिदमादिशब्दानां यत्पदेन सम्बन्धः सम्भवति, तत्र विधेयत्वप्रतीतिकारित्वमस्यैव । तदुक्तं,—“ख्यातार्थमनुभूतार्थं प्रकान्तार्थं च तत्पदम् । यत्पदापेक्षया हीनं न विधेयत्वबोधकम् ॥” इति । क्रमेण तदुदाहरणानि यथा,— “करवदरसदृशमखिलभुवनतलं यत्प्रसादतः कथयः । पश्यन्ति तुज्जमतयः सा जवति सरस्वती देवी ॥” “यदङ्गलावण्यमनङ्गमङ्गदं यदानमं निन्दति विन्वमेन्दवम् । मम चञ्चं मुञ्चति मानसं न या विहाय तां हन्त न भ्रान्तिरस्ति मे ॥” “रघेः कथा यथा सुधाऽवधोरिषो नखः स भूजानिरभूत् गुणाङ्गतः ॥” इति ।

(घ) अत्र चेति ।—आश्वेतम्—अश्वशूलभ्यत्वम् । सामर्थ्यात्—योग्यतावशात्, परस्परआकाङ्क्षानैयत्वात् इत्यर्थः । एतेनोत्तरवाक्यं यत्पदं तत्पदनिराकाङ्क्षमिति ज्ञेयम् । आत्मेति ।—यत् पापं तत् आत्मा जानातीति सामर्थ्यात् अतःकरवोच्यमिति भावः ।

भास्वन्ति रत्नानि महीषधींश्च

पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥” इत्यादावपि ।

तच्छब्दस्य प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे यच्छब्दस्यार्थत्वम् । (ङ)

क्रमेण यथा,—

“स इत्वा बालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं सञ्चवेशयत् ॥” (च)

“स वः शशिकलामौलिस्तादात्मग्रायोपकल्पताम् ।” (छ)

“तामिन्दुसुन्दरमुखीं हृदि चिन्तयामि ॥” (ज)

(ङ) यमिति ।—अत्र “स इतिनालयः अस्ति” इति पूर्ववाक्ये आर्थेन तच्छब्दे-
नान्वयः । उत्तरवाक्यस्यतत्पदस्य पूर्ववाक्यस्यतत्पदेन शब्दः सम्बन्धोऽपि, यथा,—
“अन्त्यानाः गुणरत्नरोहणभुवः” इत्यादि । एवं पूर्ववाक्यस्यतत्पदस्योत्तरवाक्ये प्रतीय-
मानतत्पदापेक्षा; यथा,—“यस्मां विस्तृजते मर्त्याः आत्मानं प्रियभीश्वरम् । विपथ्य-
येन्द्रियाणां विषमच्यवृतं त्यजेत् ॥” इति ।

(च) स इति ।—स वीरः,—रामः, बालिनं इत्वा धातोः स्थाने आदेशनिव
चिरकाङ्क्षिते तत्पदे—तस्य—बालिनः, पदे—राज्ये, सुग्रीवं सञ्चवेशयत्—अभिविक्त-
वान् । अत्र स इति यः सुग्रीवनिवमिति आर्थेन यच्छब्देन सम्बध्यते । अत्र तच्छब्दस्य
प्रक्रान्तत्वम् । रघुवंशस्येदं पद्यम् ।

(छ) स इति ।—सः,—प्रसिद्धः, शशिकला मौलौ यस्य तद्योक्तः, शिव इत्यर्थः,
वः,—युष्माकं, तादात्मग्राय—मुक्तये इत्यर्थः, उपकल्पतां—मुक्तिपदो भवतु इत्यर्थः ।
अत्र यः युष्मानिराराध्यते इति आर्थेन यच्छब्देन स इति सम्बध्यते, प्रसिद्धार्थेन च
तच्छब्दः ।

(ज) तामिति ।—अत्र या मया कीर्तिता इति आर्थेन यच्छब्देन तामिति
सम्बध्यते । यथा,—या रूपलावण्यपूर्णा इत्यर्थतोऽवगम्यते । एवमेव अण्डोदासादयः ;
तेषामयमाश्रयः,—प्रक्रान्तादिपरामर्शकस्य तत्पदस्य अल्पदगिराकाङ्क्षे “यत्तदोर्निष्ठः
सम्बन्धः” इति नियमभङ्गश्च स्यात् । एवञ्च “यत्पदापेक्षया हीनम्” इति प्रागुक्तं
तृत्वताकाङ्क्षाविरहपरम् । “स इत्वा” इत्यादौ सः कः ? इत्युत्थाप्याकाङ्क्षेव
सङ्गतिरिति नियमे तु यत्पदसङ्गितत्वेन अल्पदप्रसिद्धार्थकं यत्पदं तद्वेदो निवेदनीय
इति । अत्र अनुभूतार्थकत्वच्छब्दः ।

यत्र च यच्छब्दनिकटस्थितानामपीदमादिशब्दानां भिन्न-
लिङ्गविभक्तित्वं, तत्रापि निराकाङ्क्षत्वमेव । क्रमेण यथा,—

“विभाति ऋगशावाक्षी येदं भुवनभूषणम् ।” (भ)

“इन्दुर्विभाति यस्तेन दग्धाः पथिकयोषितः ।” (ज)

क्वचिदनुपात्तयोर्द्वयोरपि सामर्थ्यादवगमः । (ट) यथा,—

“न मे शमयिता कोऽपि भारस्येत्युवि ! मा शुचः ।

नन्दस्य भवने कोऽपि बालोऽस्त्यहुतपौरुषः ॥” (ठ)

अत्र योऽस्ति स ते भारस्य शमयितेति बुध्यते ।

“यत् विरहदुःखं मे तत् को वाऽपहरिष्यति ?”

इत्यत्रैको यच्छब्दः साकाङ्क्ष इति न वाच्यम् । तथा हि—
यत् यदित्यनेन येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्तु विवक्षि-
तम् । तथाभूतस्य तस्य तच्छब्देन परामर्शः । एवमन्येषामपि
वाक्यगतत्वेनोदाहरणं बोध्यम् । (ड)

(भ) विभातीति ।—या ऋगशावाक्षी विभाति इदं भुवनानां भूषणम्—अल-
ङ्कारः । अत्र निकटस्थितोऽपि इदं शब्दः क्लीबलिङ्गः ।

(ज) इन्दुरिति ।—य इन्दुर्विभाति तेन—इन्दुणा, पथिकानां योषितः,—
कानाः, दग्धाः । अत्र निकटस्थितोऽपि तच्छब्दः भिन्नविभक्तिकत्वान्न दृष्टः ।

(ट) क्वचिदिति ।—अनुपात्तयोः,—अप्रयुक्तयोः, द्वयोः,—यत्तच्छब्दयोरित्यर्थः,
सामर्थ्यात्—योग्यतावलात्, साकाङ्क्षात् इत्यर्थः, अवगमः,—प्रतीतिः ।

(ठ) वेति ।—उर्वि !—हे पृथिवि ! कोऽपि—जनः, मे—मम, भारस्य
शमयिता न, अस्तीति शेषः, इति मा शुचः,—शोकं मा कुर्व, [नायोगे लुङ्, अङ्गा-
नमप्रतिषेधश्च] नन्दस्य भवने कोऽपि अहुतपौरुषः,—अलौकिकपराक्रमः, बालः,—
शिशुः, अस्ति ।

(ड) ननु यत्र पूर्ववाक्ये यत्पदद्वयं, तत्र कथमेकतत्पदेन निराकाङ्क्षत्वप्रतीतिः ?
तत्र तत्पदद्वयस्यैव वक्तुं योग्यत्वात् ; यथा,—यं यं ज्ञानयते ज्ञानं तं तमाप्नोति
चौलया” इति ; अत आह, यत् यदिति ।—अत्र यच्छब्दद्वयं, तत्र एवः एवैव
तच्छब्देन निराकाङ्क्षः, अपरः साकाङ्क्षः इति न वक्तव्यम् । सर्वात्मकमिति ।—
विरहदुःखत्वेन सामान्येण सर्वं विरहदुःखमित्यर्थः ; तथाभूतस्य—विरहदुःखत्वात्-

पदांशे श्रुतिकटु यथा,—

“तद्गच्छ सिद्धैः कुरु देवकार्यम् ।” (ठ)

“धातुमत्तां गिरिधत्ते ।” अत्र मत्ताशब्दः स्त्रीवार्थे निहतः । (ण)

“वर्ण्यते किं महासेनो विजियो यस्य तारकः ।”

अत्र विजिय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः । (त)

“पाणिः पल्लवपेलवः ।” पेलवशब्दस्याद्याक्षरे अञ्जीले । (थ)

“सङ्ग्रामे निहताः शूरा वचोबाणत्वमागताः ।”

अत्र वचःशब्दस्य गीःशब्दवाचकत्वे नेयार्थत्वम् । तथा तत्रैव बाणस्थाने शरेति पाठे । अत्र पदद्वयमपि न परिवृत्ति-

च्छिन्नस्य, तथा च,—बोझायाः वक्तृतात्पर्यमेव नियामकं, सामान्यरूपेणोपस्थापने वक्तृतात्पर्यं सति न तत्पदे बोझा, तत्तद्वाक्यत्वोपस्थापने तात्पर्यं सति तत्पदे बोझा । क्वचित् तत्पदे एव बोझा, न तु यत्पदे, यथा,—“ते ते सत्यरुषाः पराघटकाः स्वाशंस्य बाधेन ये ।” एवमिति ।—अन्वेषाम्—अनुचितार्थत्वादीनां, तत्र मया दर्शितमेव इति सारः ।

(ठ) “दोषाः केचित् भवन्त्येषु पदांशेऽपि पदेऽपरे” इत्युक्तेः पदांशगतदोष-
कोदाहरणं प्रदशयति, तद्गच्छेति ।—अथ “सिद्धैः” इति पदस्य अंशभूतः “ङ्ङै” इति
शब्दः श्ववषकाङ्क्षमवगमयतीति भावः ।

(ण) धातुमत्तामिति ।—अत्र मत्ताशब्दः स्त्रीवार्थे प्रसिद्धो विद्यमानत्वरूपे-
ऽर्थे प्रयुक्त इति निहताशत्वम् । स च धातुमत्तामिति पदस्य अंशभूत इति तस्य
पदांशगतत्वम् ।

(त) वर्ण्यते इति ।—यस्य तारको विजियः स महासेनः,—कार्तिकेयः, किं
वर्ण्यते ? अत्र [“अथो यत्” (१।१।८७ पा०) इति शास्त्रेण विहितः “अर्द्धे कृत्यत्त्वच”
(१।१।१६८ पा०)] इत्यर्द्धार्थे विजिय इति पदस्य अंशभूतः कृत्यसंज्ञी यत्प्रत्ययः
विहितभूतत्वरूपे क्तप्रत्ययार्थे अवाचक इति भावः ।

(थ) पाणिरिति ।—पाद्याक्षरे—पेल इति हे अक्षरे इत्यर्थः, अञ्जीले, लाट-
भाषासु ङवषकपगुञ्जावयवबोधकतया त्रीङ्वाव्यञ्जकत्वादिति भावः । लुगुभाव्यञ्जकं
यथा,—“पूयते” इत्यत्र पूयशब्दः । अमङ्गलमञ्जकं यथा,—“अभिमेतः” इत्यत्र मेत-
शब्दः इति ज्ञेयम् ।

सङ्गम् ; जलध्यादौ तु उत्तरपदं, बाङ्गवानलादौ पूर्वपदम् ; एवमन्येऽपि यथासम्भवं पटांशदोषा ज्ञेयाः । निरर्थकत्वादीनां त्रयाणाञ्च पदमात्रगतत्वेनैव लक्ष्ये सम्भवः । (द)

क्रमेण यथा,—“सुष्ठु मानं हि मानिनि !” अत्र हिशब्दो वृत्तिपूरणमात्रप्रयोजनः । “कुञ्चं हन्ति कशोदरी ।” अत्र हन्तीति गमनार्थं पठितमपि न तत्र समर्थम् । (ध)

“गाञ्छीवो कनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषम-
विलोचनस्य वक्षः ।” (न)

(द) सङ्गामे इति ।—गूराः,—बोराः, सङ्गामे—युद्धे, निहताः सन्तः, वचो-
वाचत्वं—गीर्वाचत्वं, देवत्वनिमित्तं यावत्, आगताः,—प्राप्ताः । अत्र “वचोवाचत्वम्”
इति पदस्य अंशभूतो वचःशब्दो गौरित्यर्थं बोधयितुं प्रयुक्तोऽपि तस्य परिहृष्यसङ्घत्वात्
नेयार्थत्वं सन्पादवृत्तिः ; एवं “बाङ्गवाचत्वमुपागताः” “गोःशरत्वमुपागताः” इति
वाक्यस्वाप्ययमेव दोषः, न परिहृष्यसङ्घं—सुतशब्दपरित्यागेन तत्पर्यायशब्दान्तर-
प्रयोगेऽपि न तदर्थबोधकमित्यर्थः । जलध्यादाविति ।—उत्तरपदं—“धि” इत्यंशभूत-
मित्यर्थः, न परिहृष्यसङ्घमित्यनुषङ्गः । अमीक्षन्परिच्छेदेन,—“जलदादिषु पूर्वपदे,
सरोजसुख्येषु चोत्तरपदेषु । सुरपतिसमेषु चोभयपदेषु पर्यायपरिहृष्यः ॥ इति
परिहृष्यसङ्घाये बोधात्ते यौगिकाः शब्दाः । परिहृष्यसङ्घाये तु मित्रा गीर्वाञ्च-
तुल्यात्ते ॥” पूर्वपदं—“बाङ्गव” इत्यंशभूतमित्यर्थः, अत्रापि न परिहृष्यसङ्घमित्यनु-
षङ्गते । अत्र “धि”स्थाने “च” इति प्रयोगे तथा बाङ्गवस्थाने अत्रादिपदप्रयोगे
नेयार्थत्वनिमित्तं भावः । एवमिति ।—“प्रकटितम्” इत्यादौ कटिशब्दः शक्यः ।
“कश्चिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य गोत्तपतेतराम् । अयं साधुचरसखादद्वलिवंध्यता-
मिह ॥” इत्यादिषु सन्दिग्धत्वं पदेकदेशे ज्ञेयम् ; तथा हि, अत्र साधुचरशब्दः पूर्वं
साधुरित्यर्थे [“भूतपूर्वे चरट्” (५।१।५३ पा०) इति सूत्रेण, एवं “चरेटः” (१।१।१६
पा०)] इति सूत्रेण वा साधितः साधुषु चरतीत्यर्थकः प्रसङ्गाद्यभावे वक्तृताप्ययंसन्देह-
जनकः इति दिक् । “सम्भवन्ति पदेऽपरे” इति वदुक्तं, तदुदाहिनीर्षुः पाद,
निरर्थकत्विति ।—निरर्थकत्वादीनां—निरर्थकासमर्थच्युतसंस्कारत्वानामित्यर्थः ।

(ध) सुचेति ।—अत्र हिशब्दो निरर्थक इति भावः । कुञ्चमिति ।—समर्थे—
बोधयितुं शक्तं, प्रतिपत्तिसममित्यर्थः ।

(न) गाञ्छीवोति ।—गाञ्छीवो—चतुर्गः, भुजाभ्यां—बाङ्गुभा, कनकशिलाः

“आडो यमहनः” [पा० १।३।२८ ।] “स्नाङ्गकर्मकाच्च”
[पा० १।३।२८ । सू० वा०] इत्यनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य
हनः स्नाङ्गकर्मकस्यैवात्मनेपदं नियमितम् । इह तु तल्लङ्घित-
मिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम् ।

ननु अत्र “आजघ्ने” इति पदस्य स्वतो न दुष्टता, अपि तु
पदान्तरापेक्षयैव इत्यस्य वाक्यदोषता । मैवम् । तथा हि,
गुणदोषालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेस्तदन्वयव्यति-
रेकानुविधायित्वं हेतुः । इह तु दोषस्य “आजघ्ने” इति पदमात्र-
स्यैवान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । पदान्तराणां परिवर्तनेऽपि
तस्य तादवस्थ्यादेव इति पददोष एव ; तथा यथेहात्मनेपदस्य
परिवृत्तावपि न पददोषः, तथा हन्प्रकृतेरपौति न पदांश-
दोषः । एवं “पद्मः” इत्यत्राप्रयुक्तस्य पदगतत्वं बोध्यम् । एवं प्राक्-
तादिव्याकरणलक्षणहानावपि च्युतसंस्कारत्वमूह्यम् । इह तु
शब्दानां सर्वथा प्रयोगाभावेऽसमर्थत्वं, विरलप्रयोगे निहतार्थ-
त्वम् । निहतार्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम्, अप्रतीतत्वं त्वेकार्थ-
स्यापि शब्दस्य सार्वत्रिकप्रयोगावरहः । अप्रयुक्तत्वमेकार्थ-
शब्दविषयम् । असमर्थत्वमनेकार्थशब्दविषयम् । असमर्थत्वे
हन्यादयोऽपि गमनार्थे पठिताः । अवाचकत्वे दिनादयः
प्रकाशमयाद्यर्थे न तथेति परस्परभेदः । एवं पददोषसजातीया
वाक्यदोषा उक्ताः, सम्प्रति तद्विजातीया उच्यन्ते । (प) —

निभं—काश्चनपाषाणसदृशं, विषमविशेषनस्य—दिनेनस्य, वचः—आजघ्ने—
आहतवान् ।

(प) गुणेति ।—गुणानां—बह्यमाषाणां माधुर्यादीनां, दोषाणां—दुःश्रवता-
दीनाम्, अलङ्काराणाम्—अनुप्रासोपमांऽऽदीनां, शब्दाद्यंगतत्वेन व्यवस्थितेः,—एते
शब्दगुणाः, एते अशब्दगुणाः, एते शब्ददोषाः, एते अशब्ददोषाः, एते शब्दालङ्काराः, एते
अशब्दालङ्कारा इत्येवं व्यवस्थाया इत्यर्थः, हेतुः,—कारणम् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं
—प्रसङ्गे तस्यता अन्वयः, तदसत्त्वे तदसत्ता व्यतिरेकः, तौ अनुविधायित्वेन अन्वय-

वर्णानां प्रतिकूलत्वं लुप्ताहतविसर्गते ।

अधिकन्यूनकथित-पदताहतवृत्तताः ॥

पतत्प्रकर्षता सन्धौ विश्लेषाश्लौककष्टताः ।

अर्हान्तरैकपदता समाप्तपुनरात्तता ॥

अभवन्मतसम्बन्धाक्रमामतपरार्थताः ।

वाच्यस्यानभिधानञ्च भग्नप्रक्रमता तथा ॥

त्यागः प्रसिद्धेरस्थाने न्यासः पदसमासयोः ।

सङ्कीर्णता गर्भितता दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥५२५॥ (फ)

व्यतिरेकानुविधायी, तथा—शब्दाद्यगतानां गुणदोषालङ्काराणाम्, चन्वयव्यतिरेकानु-
विधायी तदन्वयव्यतिरेकानुविधायी, तस्य भावः तत्त्वम् । अयं भावः,—यत्र तत्तच्छब्द-
सङ्गावे, न तु तत्परिहृत्तौ तत्तद्गुणादिसङ्गावः, तत्र तत्तद्गुणादीनां शब्दगतत्वं, यत्र न
तथा तत्र तेषामर्थगतत्वमिति । एव पद्य इति ।—अप्रयुक्तत्व—अयुक्तत्वस्य, पद-
गतत्वं—न तु पदांशगतत्वमित्यर्थः । इदानीं केषाञ्चिद्दोषाणां परस्परभेदं दर्शयति,
इह लिति ।—सर्वथामिति ।—यत्र ज्ञापक नास्ति तत्रैव प्रयोगाभावः, ज्ञापकसत्त्वे तु
प्रयोगोऽस्त्येव, यथा,—इनधातोर्गतौ जडा पद्धतिरित्यादिप्रयोगः ; अप्र यङ्लोप-
पच्छब्दो ज्ञापकौ ; कुटिलं गम्यतेऽनया इति जडा, पद्गां गम्यतेऽह इति पद्धतिः,
एतदर्थमेव इनधातोर्गतौ पाठः । केचित्तु,—“पुनःपुनः गम्यतेऽनया” इति यडा वाक्यं
कुर्वन्ति, तत्र ; गम्यधेयातोः [“नित्यं कौटिल्ये गतौ” (३।१.२३ पा०) इति सूत्रेण]
अन्वये पौनःपुन्ये च यङ्प्रसङ्गाभावात् । विरल्लेति ।—श्लेषादौ प्रयोगो न लभ्यते,
एतेनासमर्थत्वनिश्चयतायंलयाभेदो दर्शितः । निश्चयतायंलयाप्रतीतत्वयोर्भेदमाह, निश्चयतायंल-
मिति ।—अप्रयुक्तत्वासमर्थत्वयोर्भेदमाह, अप्रयुक्तत्वमिति ।—असमर्थत्वावाचकत्वयो-
र्भेदमाह, असमर्थत्वे इति ।—न तथा, पठिता इति शेषः तद्विजातीयः,—पद-
दोषविजातीयो वाक्यदोषः, उच्यते ।

(फ) वर्णानामिति ।—(१) वर्णानां प्रतिकूलत्वं—प्रतिकूलवर्षता इत्यर्थः,
(२) अनुविधायिता, (३) वाह्यविसर्गता, (४) अविश्वपदता, (५) न्यूनपदता,
(६) कथितपदता, (७) इतद्वृत्तता, (८) सुदप्रकर्षता, (९) सन्धिभङ्गाः ।

वर्णानां रसानुगुण्यविपरीतत्वं प्रतिकूलत्वम् । (ब)

यथा मम,—

“शोबद्द उल्लद्द सन्नणे कच्चिं पि मोट्टाअइ णो परिहद्दइ ।

हिअएण फिट्ठइ लज्जाइ खुट्ठइ दिहीए सा ।” (भ)

अत्र टकाराः शृङ्गाररसपरिपन्थिनः केवलं शक्तिप्रदर्शनाय निबन्धाः । एषाञ्चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगेण न तादृक् रसभङ्ग इति न दोषः । (म)

(१०) सम्यग्ज्ञेयता, (११) सन्धिकष्टता, (१२) अज्ञान्तरेकपदता, (१३) समाप्त-पुनरात्ता, (१४) अभवन्मतसम्बन्धता, (१५) अक्रमता, (१६) अमतपरायता, (१७) वाच्यानभिधानं, (१८) अग्रप्रक्रमता, (१९) प्रसिद्धित्यागः, (२०) अस्थाने पदव्यासः, (२१) अस्थाने समासव्यासः, (२२) सङ्घोषता, (२३) गर्भितता ; एते त्रयोविध वाक्यमात्रगाः,—केवलवाक्यगताः, दोषाः स्युः । एतेष्वपि दोषेषु मध्ये सम्यग्ज्ञेयत्वं, सन्धिकष्टत्वं, पुनरात्तत्वं, न्यूनपदत्वम्, अधिकपदत्वं, समाप्तपुनरात्तत्वं, गर्भितत्वं, पतत्यरुषत्वं चेत्ते न च दोषा अनित्याः, अन्ये पुनश्चतुर्दश दोषा नित्याः ।

(ब) वर्णानामिति ।—रसानुगुण्यविपरीतत्वञ्च प्रकृतरसधिरधिपरसगतगुण-व्यञ्जकत्वेन ज्ञेयम् ।

(भ) वर्णानां प्रातिकूल्यमुदाहरति, यथेति ।—शोबद्दइ इति ।—[“उदसं-यति उल्लोटयति शयने कच्चिदपि मोट्टायति न परिघट्टति । हृदयेन स्फिटयति कञ्जया खुट्टयति धृतेः सा ॥” इति संस्कृतम्] विप्रलम्भवर्णनमिदम् । उदसंयति—देहमुत्तानीकरोति । उल्लोटयति—पार्श्वपरिवर्तनं करोति । मोट्टायति—मोट्टायितभावं प्रकटयति । न परिघट्टति—परिघट्टनं न करोति । स्फिटयति—स्रश्यति । खुट्टयति—कुण्ठिता भवति इत्यर्थः ।

(म) शृङ्गाररसपरिपन्थिनः,—शृङ्गारविबुद्धवीरवीभक्त्यौद्रगतौभोगुणव्यञ्जकत्वेन शृङ्गारप्रकर्षबोधप्रतिबन्धकाः इत्यर्थः । अत्र टकारवर्णानाम् शोभोव्यञ्जकतया वीर-वीभक्त्यादिषु एव उपयोजित्वात्, तादृक्—वर्णप्रतिकूलत्वनिबन्धनः, रसभङ्गः,—शृङ्गारप्रकर्षबोधप्रतिबन्धः इति भावः । इह ट्-प्रबलदापो वर्तन्ते एवेति विभाव्यम् । अत एव “निर्घण्यं पद्यमुच्छ्रम्” इत्यत्र रिकयुक्तव्य वर्णमयस्य सत्त्वेऽपि नायं दोषः, इहःप्रबलस्य नर्तके प्रुव । गद्य सुक्तोदाहरणे ट्-प्रबलमेव दोषः इति चेत्,

“गता निशा इमा बाले !” अत्र लुप्तविसर्गाः । (घ)

आहताः,—श्रोत्रं प्राप्ताः, विसर्गा यत्र । यथा,—“धीरो वरो नरो याति” इति । (र)

“पञ्जवाक्यतिरक्तोष्ठी” अत्राक्यतिपदमधिकम् । एवं “सदा-
शिवं नौमि पिनाकपाणिम्” इति विशेषणमधिकम् । “कुर्यां
हरस्यापि पिनाकपाणेः” इत्यत्र तु पिनाकपाणिपदं विशेष-
प्रतिपत्त्यर्थमुपात्तत्वात् युक्तमेव । यथा वा,—“वाचमुवाच
कौत्सः” अत्र वाचमित्यधिकम्, उवाचेत्यनेनैव गतार्थत्वात् ।
क्वचित्तु विशेषणदानार्थं तद्व्ययोगो युज्यते । यथा,—“उवाच
मधुरां वाचम्” इति । केचित्त्वाहुः,—“यत्र विशेषणस्यापि
क्वियाविशेषणत्वं सम्भवति, तत्रापि तद्व्ययोगो न घटते ।”
यथा,—“उवाच मधुरं धोमान्” इति । (ल)

उदाहरणान्तरं बोध्यम् ; यथा,—“इन्दारकप्रकरणमद्य करोम्यश्रुमानन्दयामि मुनि-
इन्दमनन्दमङ्ग । अङ्गं भुङ्गमगणस्य अयं नयामि त्वामन्तकातिथिमसन्तमङ्गं विधाय ॥”
रावणं प्रति श्रीरामश्लोकिरियम् । अत्र माधुर्यस्य अङ्गवचनं प्रापुष्ये वीररसस्य पारंपर्य-
ज्ञेयम् ।

(घ) लुप्तविसर्गतामुदाहरति, गता इति ।—बहुशः प्रयोगे एव दीपत्वमक्षाः,
श्रोत्रवेरक्षापादकत्वादिति बोध्यम् । अधिकविसर्गस्थितौ दुःखत्वमेव यथा,—“अरः
खलः खलः कालः” इति ।

(र) आहतविसर्गतामुदाहरति, धीर इति ।—अस्या अपि बहुधा प्रयोगे एव
दीपत्वमिति बोध्यम् ।

(ल) अधिकम्—अनुपयोगि, पदं यत्र तद्भावः अधिकपदताः ; यथा—
पञ्जवेति ।—अत्राधिकपदप्रयोगे तात्पर्यानुशासनेन सङ्गदशाना रसास्वादप्रतिबन्ध इति
ध्येयम् । अत्राक्यतिरिति ।—“त्रिशापुत्रस्य शरीरम्” इतिवत् पञ्जवाक्यतेः पञ्जवानति-
रिक्तत्वादाक्यतिपदमनुपयुक्तार्थमिति भावः । अन्ये तु—“आक्यतिः,—संख्यां, तत्र
संयोगस्वरूपमेव, तत्र रक्तत्वस्य वाचादाधिकपदम्” इत्याहुः, तत्र ; वाचे अक्षय्यत-
योगत्वमेव प्रसक्तोः, न त्वधिकपदत्वस्य, “प्रभातवाताहतिक्वाम्पताक्यतिः” इत्याहप्रयोगा-
दाक्यतिरिक्तस्य शरीरवाचकत्वाच्च ; “अन्यथा तत्र संयोगकल्पनाऽनुपपत्तेः” इत्यपरे ।

“यदि मय्यर्पिता दृष्टिः किं ममेन्द्रतया तदा ।”

अत्र प्रथमे त्वयेति पदं न्यूनम् । (व)

“रतिलीलाश्रमं भिन्ते सलीलमनिलो वदन् ।”

अत्र लीलाशब्दः पुनरुक्तः । (श) एवं—

“सङ्गः पयः पपुरनेनिजुरम्बराणि

जङ्घुर्विसं धृतविकाशिविसप्रसूनाः ।

कृष्यामिति ।—विशेषप्रतिपक्ष्ये पिनाकपाथेरिन्नेन हरस्य दुर्धर्षस्वरूपविशेषस्य बोधः, तस्यापि धैर्यच्युतिकरणेनात्मनः श्रौष्यांतिशयश्च प्रतिपादितः इति भावः । वाचमिति ।—यथा “देवं यजति” “गन्धं जिघ्रति” इत्यादौ “सन्धेदेनान्यतरवेयर्थम्” इति न्यायेन यथादेः पूजायद्वचनानाद्यंता, तथाऽपि वचधातोश्चकारणमात्रार्थत्वं, न तु वचनोच्चारणार्थत्वम्, अन्वया पौनरुक्त्य स्यात् । एवञ्च तादृशकल्पनमेवात्र श्राब्दबोध-विलम्बनकृत् इति दोषत्वमस्य । गताद्यंतादिति ।—वचधातुनेव वागुच्चारणस्य प्रतिपादनात् वाचनित्यस्य प्रयोगोऽनुपयुक्त एव, प्रत्युताथांतरकल्पनाकर इति भावः ।

(व) न्यूनपदतामाह,—न्यूनम्—उपादेयमप्यनुपात्तं, पदं—वाचकपदं यत्र तस्य भाव इत्यर्थः । वाचकेति विशेषणात् वाच्यानभिधानादस्य भेदो दर्शितः, तस्य द्योतकपदानभिधानस्य प्रपत्तात् । केषिन्तु,—“अध्याहारपूरणीयं पदं न्यूनपदम् ; वाच्यानभिधाने त्वध्याहारस्यैवासम्भवादनुयायः भेदः । तथा हि,—“व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि ! कृष्यसि ?” इत्यत्र व्यतिक्रमलवयोः समाससत्त्वेऽध्याहार्यापि-कारेणापि व्यतिक्रमीयस्य लुभागसमुच्चयस्यासम्भवात्, किन्तु वस्तुनारस्यैव समुच्चयात्” इत्याहुः, तत्र ; “गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोऽतिदुष्टः अपयति यदि नाम्बसहिरीषी गुणोऽस्ति” इत्यादौ गुणशतयोः समासत्त्वेऽप्यधिकारेणैकशब्दादिगुणसमुच्चयदर्शनात् । न्यूनपदतामुदाहरति, यदौति ।—यदि मयि दृष्टिः अर्पिता, त्वयेति शेषः, तदा मन इन्द्रतया किम् ? नायिच्छां प्रति नायकस्त्रीक्तिरियम् । अत्र त्वयेति पदाप्रयोगे अपर-क्षापि कर्तृपदस्याध्याहारसम्भवेन रसप्रतीतिप्रतिरोध इति दोषत्वम् ।

(श) कथितपदतामाह, रतीति ।—कथितम्—अर्घपौनरुक्त्यभावेऽपि द्विरुपात्तं, पदं यत्र तस्य भाव इत्यर्थः । तदुदाहरणमाह, रतीति ।—एकस्यैवाद्यर्थेकशब्देन द्विरुपादाने किमिदं पदं नामार्थत्वेन अर्थांतरबोधकम्, उत तस्यैवाद्यर्थे प्रतिपादकम् ? इति प्रतिस्त्वानप्रसङ्गे श्राब्दबोधविलम्बनं दूषकताधीनमत्र बोध्यम् । लीलाशब्दप्रयोगे-भीतुरर्थांतराद्युपादानात् रसभङ्ग इति भावः ।

सैन्याः श्रियामनुपभोगनिरर्थकत्व-

दोषप्रवादममृजन्नगनिन्नगानाम् ॥” (घ)

अत्र विसशब्दस्य “धृतपरिस्फुटतत्प्रसूना” इति सर्वनाम्नैव परामर्शो युक्तः । (स)

इतद्वृत्तं—लक्षणासुरणेऽप्यशब्दं, रसानुगुणम्, अपाप्तगुरु-
भावान्तलघु च । क्रमेण यथा,—“इन्त ! सततमेतस्मा हृदयं
भिन्ति मनोभवः कुपितः” । “अयि ! मयि मानिनि ! मा कुरु
मानम् ।” इदं वृत्तं हास्यरसस्यैवानुकूलम् । “विकसितसहकार-
भारहारिपरिमल एष समागतो वसन्तः ।” यत्पादान्ते लघोरपि
गुरुभाव उक्तस्तत् सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं, प्रथम-
द्वितीयपादविषयन्तु वसन्ततिलकादेरेव । अत्र “प्रमुदितसौरभ
आगतो वसन्तः” इति पाठो युक्तः । (ङ) यथा वा,—

(ष) उदाहरणान्तरमुपस्थापयति,—एवमित्यादि । ससुरिति ।—सैन्याः,—
सैनिकजनाः, नगनिन्नगानां—पर्वतेभ्यः सभ्रतानां नदीनां, तत्सम्बन्धिनीनामिति
यावत्, त्रिधा—सम्प्रदान, अनुपभोगेन यन्निरर्थकत्वं तदेव यो दोषत्वेन यः प्रवादः
तम्, अमृजन्—निराकृतवन्तः । कश्चित्पाद,—सङ्घः,—स्नानं चक्रुः, पयः,—जलं,
पयुः,—पिबन्ति च, अन्वराशि—वस्त्राणि, अनेनिलुः,—क्षालितवन्तः, धृतानि
विद्याश्रीनि—विकसितानि, विसप्रसूनानि—कमलानि येषामभूताः सन्तः, विसं-
श्रुत्वात्, जङ्घुः,—भक्षितवन्तः । वसन्ततिलकं इत्तम् । त्रिगुणालक्षणेऽप्यशब्दं पद्यम् ।

(स) अनेति ।—अत्र विसशब्दः पुनरुक्तः, तथात् विसशब्दस्य “धृतपरिस्फुट-
तत्प्रसूनाः” इत्येवं सर्वनाम्ना एव परामर्शः युक्तः, अन्यथा दोषतादवच्छिन्न इति भावः ।

(ङ) इतद्वृत्ततां विविधानाह, इतेति ।—रसानुगुणमिति ।—केषाञ्चित्
वृत्तानां रसानुगुण्यं निर्दिश्यते,—[“आरभ्ये सर्गवन्धस्व कथाविस्तरसङ्गृहे । श्रमोप-
देशवृत्तान्ते सन्तः शंसन्त्यमुष्टमम् ॥ अकारालम्बनीदार-नाधिकारपवर्षणम् । वस-
न्तादि तदकञ्च सञ्चयमुपजातिभिः ॥ रघोद्विता विभावेषु भव्या अन्दोदधादिषु ।
षाङ्गुल्यप्रगुणा नीतिः बन्धस्त्रेण विराजते ॥ वसन्ततिलकं भाति सहरे वीररीद्रयोः ।
कुर्व्यात् सर्गक पथ्येने नाबिनी द्रुतताववत् ॥ उपपन्नपरिच्छेद-काले त्रिखरिषी वरा ।

“अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्येव सा

सम्भाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।

श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतनात् स्त्रीणां नितम्बस्थनात्

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥” (क)

अत्र वस्त्राणि चेति बन्धस्य श्लथत्वश्रुतिः । “वस्त्राण्यपि” इति पाठे तु दार्ढ्यमिति न दोषः । “इदमप्राप्तगुरुभावान्तलघु” इति काव्यप्रकाशकारः । वस्तुतस्तु—“लक्षणानुसरणेऽप्यश्लथत्वम्” इत्यन्ये । (ख)

शौदार्यवशिरोचित्त-विचारे हरिषी मता ॥ साक्षेपकोषधिकारे परं पृथ्वी भरवना ।
प्राठट्प्रवासव्यसने मन्दाकान्ता विराजते ॥ शीर्यन्तवे नृपादीनां शार्दूलकीकृतं मतम् ।
सावेगपवनादीनां वचने सम्भरा वरा ॥ दोषकतोटकनर्कटयुक्तं मुक्तकमेव विराजन्ति
मुक्तम् । निर्विषयस्तु रमादिषु तेषां निनिश्चयस्य सदा विनियोगः ॥” इति सङ्केपः] ॥
इत्येति ।—अत्र प्रथमद्वितीयगणयोर्भङ्गकारसकारयोः साभिप्यं वैरव्यापादकत्वेन सामा-
जिकानामनुभवमिदमिति दोषः । गुरुभाव उक्त इति ।—“मानस्वारस्य दीर्घश्च
विषयगौ च गुरुभवेत् । वचंः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा ॥” इत्यादिना
इति जेषः । द्वितीयचतुर्थपादविषयमिति ।—इह प्रथमपादान्तस्य गुरुत्वाप्राप्तेर्दोष-
इति भावः ।

(क) प्रकारान्तरमुदाहरति, अन्या इति ।—ताः गुणरत्नाणां रोहणभुवः,—
उत्पत्तिक्षेत्राणि, अन्याः,—विलक्षणा इत्यर्थः, सा अन्या—प्रशंसनीया, पुण्यवती वा,
सूत—सत्सिद्धा, अन्या—विलक्षणेत्यर्थः, ते सम्भाराः,—उपादानानि इत्यर्थः, अन्ये—
विलक्षणाः इत्यर्थः, खलु—निश्चये, विधिना—विधाना, यैः,—सम्भारैः, एव युवा
सृष्टः,—उत्पादितः, यत्र—सूनि, दृष्टे मति, मूढमनसान्—इति कर्तव्यविमूढमतीनां,
श्रीमत्कान्तिजुषां—श्रीमती वा कान्तिः तां जुषन्ते तेषां, सुदपाद्यानिर्गर्भः,—अपि-
रवाद्याद्याः, तेन परमरूपवतामपि इत्यर्थः, द्विषां—शत्रूणां, करतनात्—अस्त्राणि
स्त्रीणां नितम्बस्थानात् वस्त्राणि च पतन्ति । परमसुन्दरो मन्दावीरसाममिति भावः ।
शार्दूलकीकृतं मतम् ।

(ख) अत्रेति ।—श्लथत्वश्रुतिः,—श्लथत्ववचनम् । वस्त्राण्यपि—वस्तु-
पादान्तस्य कथोर्मुह्यत्वापन्नसामस्येऽपि ।

“प्रोञ्चन्तञ्चलनज्वाला-विकटोरुसटाच्छटः ।

श्वाससिद्धिमुल्लङ्घ्याभ्युत् पातु वो नरकेशरौ ॥” (ग)

अत्र क्रमेण अनुप्रासप्रकर्षः पतितः । (घ)

“दलिते उत्पले एते अश्विनौ अमलाङ्गि ! ते ।” एवंविधे-
सन्धिविशेषस्य असक्तप्रयोग एव दोषः । अनुशासनमुल्लङ्घ्य
ह्यन्तभङ्गभयमात्रेण सन्धिविशेषस्य तु सक्तदपि । यथा,—

“वासवाशामुखे भाति इन्दुधन्दनविन्दुवत् ।” (ङ)

“चल्लङ्घामरचेष्टितः” इति । अत्र सन्धौ जुगुप्साव्यञ्जक-
मञ्जीलत्वम् । (च)

(ग) पतत्प्रकर्षतामाह,—तत्र विविधं,—बन्धस्य पूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरम्
श्लेषित्वाद्गुणासपाताच्च निकर्षविशेषः, तदुक्तं—“पतत्प्रकर्षे बन्धस्य श्लेषित्वाद्गुणो-
त्तरम् । पूर्वांनुसारतः कोऽपि निकर्षो यत्र जायते ॥” तत्र प्रथमस्योदाहरणं यथा,—
“अन्धाद्या गुणरत्नरोहणमुक्चः” इत्यादि । अत्र “बन्धाश्चि च” इत्यत्र बन्धस्य स्रवण-
श्रुतिरूपः आद्यः पतत्प्रकर्षदोषो बोध्यः । द्वितीयमुदाहरति, प्रोञ्चन्तदिति ।—
प्रोञ्चन्तन्—प्रोद्योतमानः, यः ज्वलनः,—अग्निः, तस्य ज्वालाः,—शिखाः, तद्वत्
विकटाः,—उषाः, उरवः,—महान्तः, सटानां—जटानां, छटाः,—समुदाः यस्य
सादृश्यः, तथा श्वासेन—निःश्वासमाकृतेन, चिन्ताः,—दूरमपसारिताः, कुलच्छाभ्रतः,—
कुलाच्छायाः येन तच्चाभ्रतः, नरकेशरौ—शृङ्खिण्डः, वः,—युष्मान्, पातु—रचतु । अत्र
प्रकर्षपतनेन वेरस्यावगमात् देवविषयकारतेः प्रकर्षहानिरिति दोषः ।

(घ) अत्र क्रमेणेत्येति ।—प्रथमपादे संयुक्तवर्णव्ययेष्वनुप्रासः इत्यन्वयमुल्लङ्घ्यः,
द्वितीयपादे टकारव्ययेष्वेति तदपेक्षयाऽपकृष्टः, तृतीयपादे तु चकारव्ययेष्वेति ततो-
ऽप्यपकृष्टः, चतुर्थपादे तु स्रुवर्णव्ययेष्वेति सर्वापकृष्टः इत्यर्थः । अत्र चतुर्थपादस्य
श्लेषित्वेन निकर्षो बोध्यः ।

(ङ) सन्धिविशेषमुदाहरति, दलिते इति ।—एवंविधेति—अनुशासनसिद्धे-
त्यर्थः । सक्तदपीति ।—सक्तप्रयोगेऽपि, दोष इत्यन्वयः । वासवेति ।—दासवाशामुखे
—पूर्वदिशि । अत्र “निन्दं संहितेकपदवत् पादेऽप्यन्तवर्णम्” इत्यनुशासनात् पद्ये
सन्धेर्निन्दानिति तद्वदनाद्दोषः इत्यर्थः ।

(च) सन्धिलोचनतामाह, चल्लङ्घेति ।—“वेगादुड्डीय गगने चल्लङ्घामरचेष्टितः ।

“उर्यभावात् तवाली मर्वन्ते चावेवस्थितिः ।” अत्र सन्धेः
कष्टत्वम् । (छ)

“इन्दुर्विभाति कर्पूर-गौरेर्धवल्लयन् करैः ।

जगन्मा कुरु तन्वङ्गि ! मानं पादानते प्रिये ॥” (ज)

अत्र जगदिति प्रथमाद्धं पठितुमुचितम् ।

“नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः ।

पतन्ति शशिनः पादा भामयन्तः क्षमातलम् ॥”

अत्र चतुर्थपादो वाक्यमनासावपि पुनरात्तः । (झ)

अथमुद्धोषते पयो ततोऽवेव रुचिं कुरु ॥” इति सन्दर्भश्लोकः । अथन् यथा स्वातन्त्र्य
डामरम्—उद्धटं, चेटितं यथ सः, उद्धतयापारवानित्यर्थः । अवेति ।—अल्लुङ्गामरे
इत्यर्थः, सन्धात्-पत्रलण्णाशब्दापभ्रंशविधया परोप-यञ्जन्तत्वाज्जगसा । “रुचिर्दुरु”
इत्यत्र स्त्रीगुणाङ्गन्यत्रकविद्वन्द्वोप्या त्रोटः । अमङ्गलाश्लोकसंश्लिप्तु,—“भजते
ध्रुवस्तम्” इत्यत्र बोध्यः ; ऋत्वं—सत्त्वं, भजते इति सन्धिवशात्सङ्गलम् ।

(छ) सन्धिकष्टतामाह, उर्वीति ।—मर्वन्ते—मरोः,—ऊपरभूमेः, अन्ते—
अवसाने, असौ उर्वी—महती, चारु—सुन्दरी, अवस्थितिर्यस्याः तादृशी, तवाली—
तरुणाम् चाली—श्रेणी ।

(ज) अडांत्तरेऽपदतामाह—अडांत्तरे—भिन्रवाक्यघटितपद्याद्धं, पक्षमेव
पदं यत् तस्य भावः, ताम्, अत्र षष्ठ्यां घटकत्वम् ; तथा च—यद्धटकमेकमेव पदं
भिन्रवाक्यघटितपद्याद्धं षष्ठं, सा चोत्तराडांदौ पूर्वाडांते च सम्भवति ; तवाद्यामुदा-
हरति, इन्दुरिति ।—इन्दुः,—चन्द्रः, कर्पूरवत् गौरेः,—धवलैः, करैः,—किरणैः,
जगत् धवल्लयन्—श्रेतीकुर्वन्, विभाति—विराजते । तन्वङ्गि !—हे कृपाङ्गि । पादा-
जने—परपरपद्यते, प्रिये मानं मा कुरु । यदि ऋटिति प्रियानुनयनेऽपि मानं न
प्रदास्यसि, तदा त्वं स्वयं प्रियानुनयामादेऽपि मदनादित्ता मानं प्रजहासि इति षष्ठं
ततः पूर्वमिति भावः । अन्त्यां यथा—“जगत् प्रकाशयन्निन्दुः करैः शुभैर्विभाति मा ।
भानमायतनेवान्ते ! कुरु पादानते प्रिये ॥” अत्र मेति पदमुत्तराद्धं पठितुमुचितम् ।
अवाडांत्तरोक्तपदस्य यथायथमुत्तरत्वं पूर्वेषु वा वाक्ये निरासाङ्गत्वप्रतिषन्धानेन शाब्द-
बोधविलम्बनमेव दूषकतावीजम् ।

(झ) समाप्तपुनरात्ततामाह—समाप्तम्—अन्वयबोधजननाद्विरासाङ्गत्वमपि,
विशेष्यमिति शेषः, पुनः,—विशेष्यचानुराधाङ्गया इत्यर्थः, आत्तं—उद्धोतम्, उक्तमिति

अभवन्मतसम्बन्धो यथा,—

“या जयश्रीर्मनोजस्य यया जगदलङ्घनम् ।

यामिणाक्षीं विना प्राणा विफला मे कुतोऽद्य सा ? ॥” (ज)

अत्र यच्छब्दनिर्दिष्टानां वाक्यानां परस्परनिरपेक्षत्वात् तदे-
कान्तःपातिना एणाक्षीशब्देन अन्येषां सम्बन्धः कवेरभिमतो
नोपपद्यते एव ।

“यां विनामी वृथा प्राणा एणाक्षी सा कुतोऽद्य मे ? ।”

इति तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यान्तःपातित्वे तु सर्वैरपि यच्छब्द-
निर्दिष्टवाक्यैः सम्बन्धो घटते । यथा वा,—

“ईक्षसे यत्कटाक्षेण तदा धन्वी मनोभवः ।”

अत्र यदित्यस्य तदेत्यनेन सम्बन्धो न घटते । “ईक्षसे
चेत्” इति तु युक्तः पाठः । यथा वा,—

“ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च ।

राजति व्योमकासार-राजहंसः सुधाकरः ॥” (ट)

अत्र व्योमकासारशब्दस्य समासे गुणीभावात्तदर्थस्य न
सर्वैः संयोगः । विधेयाविमर्षं (ठ) यदेवाविमृष्टं तदेव दुष्टम् ।

यावत्, यत्र तस्य भावः तत्रा समासपुनरात्तता । उदाहरति, नाशयन् इति ।—
ल्यष्टम् ।

(ज) अभवन्मतसम्बन्धतामाह—अभवन्—न सम्भवन्, मतः,—इष्टः, सम्बन्धः
यत्र तत्रा । उदाहरति, येति ।—या मनोजस्य—कामस्य, जयश्रीः,—विजयलक्ष्मीः,
यथा जगत् अलङ्घनम्—भूषितं, यामिणाक्षीं—हरिश्चन्द्रनामां, विना मे—मम, प्राणाः
विफलाः, अद्य सा कुतः ?—कुत्र ? विद्यते इति शेषः ।

(ट) ज्योत्स्नेति ।—ज्योत्स्नानां अयः,—राशिः, पयसां—जलानां, पूरः,—
राशिः, तारकाः,—नक्षत्राणि, कैरवाणि—उत्पलानि च, व्योम—आकाशमेव,
कासारः,—सरः, (“कासारः सरसी सरः” इत्यमरः) तस्य राजहंसः सुधाकरः,—
अम्बुः, राजति—शोभते ।

(ठ) अत्र वाक्यत्रये एव कासारशब्दस्य योगः कवेरभिमतः, स तावत् सप्तमि-

इह तु प्रधानस्य कासारपदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः सर्वोऽपि पयःपुरादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयते इति सर्ववाक्यार्थः; विरीधावभास इत्युभयोर्भेदः ।

“अनेन हिन्दता मातुः कण्ठं परशुना तव ।

बद्धस्यर्धैः कृपाणोऽयं लज्जते मम भार्गव ! ॥” (७)

अत्र “भार्गवनिन्दायां प्रयुक्तस्य मातृकण्ठच्छेदनकर्तृत्वस्य परशुना सह सम्बन्धो न युक्तः” इति प्राच्याः । “परशुनिन्दामुखेन भार्गवनिन्दाऽऽधिक्यमेव वैदग्ध्यं द्योतयति” इति आधुनिकाः । (८)

अक्रमता (ण) यथा,—

“समय एव करोति बलाबलं

प्रणिमदन्त इतीव शरीरिणाम् ।

व्याहारविशेषरूपाकाङ्क्षाविरहात् न घटते इत्याह, अवेति ।—गुणोभावात्— विशेषणत्वेन अन्विततया विश्लेषाभावात्, तदर्थस्य—कासारशब्दस्य, सर्वैः,—पयःपुरादिभिः । [“व्योम्नि सरसि” इति तु युक्तः पाठः] । विधेयाविमर्षस्य भेदं दर्शयति— विधेवेति ।

(७) अनेनेति ।—परशुरामं प्रति रामस्योक्तिरिवम् । हे भार्गव ! मातुः कण्ठं हिन्दता अनेन तव परशुना बद्धस्यर्धैः अयं मम कृपावः,—चन्द्रहासाख्यः अस्ति, लज्जते ।

(८) अवेति ।—भार्गवनिन्दार्था—प्रतिपाद्याधामित्यर्थः, मातृकण्ठच्छेदन-कर्तृत्वस्य इत्यत्र परशो छेदनस्य करणत्वमेव, न तु कर्तृत्वम् । यथा,—परशो मातुरित्यस्य सम्बन्धाभावात् अवशिष्टस्य सम्बन्धो न सम्भवति । प्राच्याः,—प्राचीनाः । आधुनिका इति ।—अवमाश्रयः,—“तव” इत्यनुपसर्गेण “मातुः” इत्यस्य सम्बन्धः, “क्वाणो पचति” इतिवत् करणस्यापि कर्तृत्वारोपः ; परशोरारोपितेनापि स्त्रीवच-कर्तृत्वेन पातकं सम्भाव्यते, तत्र तु मुख्ये नैव मातृवचकर्तृत्वेन सुतरामतिपातकमिति । अत्र शाब्दबोधविघटकत्वं दूषकतावीजम् ।

(९) अक्रमतामाह, अक्रमतेति ।—अविद्यमानः स्वार्थान्वितायेकपदप्रत्यासक्ति-रूपः क्रमो यत्र तत्त्वमित्यर्थः । वाचकपदलोक्तक्रमाभावे अस्मत्पदत्वम्, इदम्बु-दिस्तरपदत्वम् इति तयोऽस्य भेदः ।

शरदि हंसरवाः परुषीकृत-
स्वरमयूरमयूरमणीयताम् ॥” (त)

अत्र परामृश्यमानवाक्यानन्तरमेव इति-शब्दप्रयोगो युक्तः, (थ)
न तु प्रणिगदन्त इत्यनन्तरम् । एवम्,—

“इयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतः
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥” (द)

अत्र त्वमित्यनन्तरमेव चकारो युक्तः ।
अमतपरार्थता यथा,—

“राममन्मथशरेण ताडिता—” इत्यादि । अत्र शृङ्गाररसस्य
व्यञ्जको द्वितीयोऽर्थः प्रकृतरसविरोधित्वादनष्टः । (ध)

(त) उदाहरति, समय इति ।—समय एव शरीरिणां बलावर्त्त—सबलतां
दुर्बलताश्च, करोति—जनयति, इति प्रणिगदन्त इव—कथयन्त इव, शरदि—शरत्-
काले, हंसानां रवाः, परुषीकृताः स्वरा येषां ताडशाः, मयूराः यत्र तत् यथा तथा,
रमणीयतां—मनीषताम्, अयुः,—प्राप्तवन्तः । वर्षासु मयूरनिखनस्य प्राशस्त्यं, शरत्क
तेषां न तथा प्रादुर्भावः, तत्र हंसानामेवोत्सव इति प्रसिद्धेरिति भावः । द्रुतविचलित
वृत्तम् ।

(थ) अवेति ।—परामृश्यमानवाक्यस्य—समय एव करोति बलावर्त्तमित्यस्य,
अनन्तरमेव ।

(द) उदाहरणान्तरं दर्शयति, इयमिति ।—शिवप्राप्त्यर्थं तपस्यतीं पार्वतीं
प्रति ब्रह्मचारिकपधारिणः शिवकीर्तिरियम् । कलावतः,—चन्द्रस्य, कान्तिमती
सा—प्रसिद्धा, कला—अंशविशेषः, (“कला तु षोडशो भागः” इत्यमरः) अस्य
कीकस्य—जनतः, नेत्रकौमुदी—नयनानन्ददायिनीति भावः, त्वच्च एतत् इयं कपा-
लिनः,—पिनाकिनः, गृहीतश्रवत्रिरसः इत्यस्य इति भावत्, समागमप्रार्थनया—
अंसनांभिखादिषु, सम्प्रति शोचनीयतां गतं—प्राप्तम् । अस्य प्रत्यासत्तिरस्यनेन
आन्दोषविलम्बनं दूषकताकीकम् । बंशस्यविलं वृत्तम् ।

(ध) अनन्तपरार्थतायाश्च, अनन्तेति ।—अनन्तपरार्थता—अनन्तः,—ब्रह्म

वाच्यस्थानभिधानं यथा,—

“व्यतिक्रमलवं कं मे वीक्ष्य वामाक्षि ! कुप्यसि ? ।”

अत्र व्यतिक्रमलवमपीत्यपिरवश्यं वक्तव्यो नोक्तः । न्यूनपदत्वे वाचकपदस्यैव न्यूनता विवक्षिता, अपेक्षु न तथात्वः ।
मित्यनयोर्भेदः ; एवमन्यत्रापि । यथा वा,—

“चरणानतकान्तायास्तन्वि ! कोपस्तथाऽपि ते ? ।”

अत्र “चरणानतकान्ताऽसि” इति वाच्यम् । (न)

भग्नप्रक्रमता यथा, (प)—

“एवमुक्तो मन्त्रिमुख्ये रावणः प्रत्यभाषत ।”

अत्र वचधातुना प्रकान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितम् ;
तेन “रावणः प्रत्यवोचत” इति पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कथित-
पदत्वदोषः ; तस्योद्देश्य-प्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयकत्वात् । इह
हि वचनप्रतिवचनयोर्द्देश्य-प्रतिनिर्देश्यत्वम् । (फ) यथा,—

विद्वद्ः, प्रकतरसविरोधिरसव्यञ्जकः इत्यर्थः, अगमिमत इति यावत्, पराधेः,—
श्लेषादिना व्यज्यमानः अन्याधेः यत्र तद्भावस्तथा । उदाहरति, रामेति ।—अत्र प्रकत-
एवञ्च—बीभत्सस्य इत्यर्थः, विरोधित्वात्—विसंवादित्वात्, अनिष्टः,—अगतः ।

(न) वाच्यस्थानभिधानमाह,—व्यतिक्रमेति । अपेक्षु इति ।—उपसर्गात्
द्योतकत्वमेव न वाचकत्वम्” इति नियमादिति भावः । न्यूनपदत्वे वाचकत्वादि-
वच्यार्थां पुनरुक्तौदाहरणं तस्यैवेत्युदाहरणान्तरमाह,—चरथेति । अत्र चरथेति ।—
तथाऽपीत्यस्य भिन्नवाक्याद्यंसापेक्षत्वादिति भावः । पूर्वमपिरेष्याद्वारिष्य शब्दबोध-
विलम्बनम्, उत्तरमपिरेष्याद्वारिष्येन शब्दबोधविलम्बनं दूषकतावोजम् ।

(प) भग्नप्रक्रमतामाह, भग्नप्रक्रमतेति ।—भग्नः,—विच्छिन्नः, प्रकतः,—
प्रस्तावो यस्य तस्य भावः, प्रस्तावसामाकाङ्क्षितप्रकारबोऽर्थः, यत् येन प्रकारेण प्राङ्-
निर्दिष्टं, तस्य तत्प्रकारेणाशुक्तिरेव भग्नः ; तथा च, प्रत्युद्धिताकाङ्क्षाविषयीकृतेन
प्रकारेण पश्चादशुक्तिः क्लमभङ्ग इति फलितम् ।

(फ) उदाहरति, एवमुक्त इति ।—एवैवमुक्त इति साक्षाद्वाक्येनोत्थापितं
प्रतिवचनस्याकाङ्क्षा, सा च पूर्वोक्तशब्दविशिष्टमेव प्रतिवचनं विषयीकरोति ;
क्लमाकाङ्क्षितायाः वचधातुरूपप्रकृतेः प्रकारस्य भावधातुनिर्देशात् भग्नः इति उदाहरः ।

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्न एवास्तमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामैकरूपता ॥”

इत्यत्र यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते, तदाऽन्वोऽर्थः
इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं ख्ययति । (ब) यथा वा,—

तेनेवेति ।—तेनेव—वचधातुनेव ; तथा सति प्रथमोक्त्यापिताकाङ्क्षापूरणं भवतीति भावः । ननु “प्रत्यवोचत” इति पाठे कथितपदत्वदीपप्रसङ्गः ? इत्यत आह, एवञ्च सतीति ।—एवञ्च सति—प्रत्यवोचत इति पाठे कृतोऽपि सतीत्यर्थः । कथं न कथित-पदत्वदीपः ? इत्यत आह, तस्तीति ।—तस्य—कथितपदत्वस्य, उद्देश्य-प्रतिनिर्देश्यव्यति-रिक्तविषयकत्वात्—उद्देश्यः,—प्राक् प्रयुक्त एव, प्रतिनिर्देश्यः,—पुनः प्रयोज्यः यत्र तस्मान्, व्यतिरिक्तः,—भिन्नः, विषयः,—अर्थः, प्रतिपाद्य इति यावत्, यस्य तत्त्वात् । पूर्वापरयोः आभिन्नप्रतिपादनाय यत्र प्राक् प्रयुक्तस्यार्थस्य तेन शब्देन तेनेव च प्रका-रेण पुनः प्रयोगस्य प्रयोजनीयता, तदितरस्थाने कथितपदत्वदीपः ; अत्र तु भेदा-भावज्ञापनार्थं पुनः कथनं प्रकथनावहम् । अयञ्चायं अयतः “उदेति” इत्यादिश्लोके ऋषीकृतः । तथा च,—उद्देश्य-प्रतिनिर्देश्यभावं कथितपदत्वं गुण एव, न पुनर्दीपः, तदुक्तम् ;—“प्रकमस्थान्यथाभावं स एव तु महान् गुणः” इति । अष्टौदासास्तु—उद्देश्यः,—अनूद्यः, स एव प्रतिनिर्देश्यः,—प्रतीतिमान्यर्थपरिहाराद्यं पुनरभिधेयो यत्र स तथोक्तः” इत्याहुः । तेषामथमाशयः,—उद्देश्यपदं प्राङ्निर्दिष्टोद्देश्यविधेयान्व-तरपरम् ; प्रतिनिर्देश्यपदञ्च अरनिर्दिष्टोद्देश्यविधेयान्वतरपरम् ; तथा सति सर्वे समस्रसम् । अत्र प्रसङ्गतः उक्तस्य उद्देश्य-प्रतिनिर्देश्यभावस्य भेदा अपि ज्ञातव्याः,—स च त्रिविधः,—एकविधेयार्थमुद्दिष्टस्य विधेयान्तरे प्रतिनिर्देश्यः १ । एकोद्देशेन विहितस्य उद्देश्यान्तरे विधेयतया प्रतिनिर्देश्यः २ । एकोद्देशेन विहितस्य विधेयान्तरे उद्देश्यतया प्रतिनिर्देश्यः ३ । तत्र प्रतिशोभतत्त्वयुक्त्या आदौ प्रथममनुज्ञित्व्य द्वितीय-श्लोकादहरणम् “एवमुक्तः” इत्यादि श्लोके अनुसन्धेयम् । उक्तश्लोकस्य द्वितीयोद्देश्य-प्रतिनिर्देश्यत्व बोधयितुमाह, इह ज्योति ।—अत्रोदाहरणे रावणोद्देशेन विहितस्य अचनस्य उद्देश्यान्तरे मान्तरूपे विधेयतया प्रतिवचनस्य निर्देश्य इति भावः ; प्रति-वचनेऽपि वचनसत्त्वादेकत्वम् ।

(ब) प्रथमोद्देश्य-प्रतिनिर्देश्यभावे एकशब्दस्य पुनः प्रयोगे कथितपदत्वरूपदीपार्थ-भावमुदाहरणप्रदर्शनेन प्रमाणावयति, उदेतीति ।—अत्रोदयकाञ्चीनतासलविधौ उद्दिष्टस्य अत्रिपुः अस्तमयकाञ्चीनतासलविधान्मुद्दिष्टतया प्रतिनिर्देश्यः इति त द्वीपः । आह

“ते हिमालयमामन्त्र पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धशास्त्रं निवेदयार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥”

अत्र “अस्मै” इति इदमा प्रकान्तस्य तेनैव, तत्समानाभ्या-
मितददःशब्दाभ्यां वा परामर्शो युक्तः, न तच्छब्देन । (भ)
यथा वा,—

“उदन्वच्छिन्ना भूः स च पतिरपां योजनशतम् ।” (म)

अत्र “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपाम्” इति युक्तः
पाठः । एवं,—

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा

मनुष्यसङ्ग्रामतिवर्त्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां

समुत्सुकैवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥” (य)

पत्यांशरक्तशब्दाने भप्रक्रमत्व प्रदर्श्यं तस्य दूषकताबीजं प्रदर्शयति,—इत्येति ।
श्रुति ।—पदान्तरेण—अन्तेन तास्मिन्नेन पदेन इत्यर्थः, प्रतिपाद्यते—उपस्थाप्यते ।
अन्तोऽयं इवेति ।—“न सोऽस्ति प्रत्यथो लोके यम शब्दो न भासते” इति नियमान्
तास्वरक्तशब्दरूपविशेषभेदात् अन्तार्थवद्भासमानत्वं, तथा सति “सम्पत्तौ च विपत्तौ च
महतामेकरूपता” इत्युत्तरार्द्धस्य शब्दबोधविलम्बनमिति भावः । प्रतीति—बोधः,
आगच्छति—तिरोदधाति ।

(भ) सर्वनामपदस्य प्रक्रमभङ्गं दर्शयति, ते हिमालयमामन्त्रेति ।—यद्यपि
सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशे दोषो नास्तीति प्रसिद्धं, तथाऽप्यनुभववलेनासर्वनामनिर्दिष्टस्य
सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशे तद्विध्यं, सर्वनामनिर्दिष्टस्य नेति बोध्यम् । इदमा—इदं शब्देन ।
तेनैव—इदमेव । समानाभ्यां—समानार्थाभ्याम् । एतदादिशब्दवयस्य समानार्थकत्वं
सुप्रसिद्धमिति शब्दभेदेऽपि न तु तद्भूषणवशात् इति भावः ।

(म) उद्देश्य-प्रतिनिर्देश्यभावस्य तृतीयं प्रमाणं दर्शयति, उदन्वादि ।—
उदन्वच्छिन्ना—समुद्रपरिच्छिन्ना इत्यर्थः । “मिता भूः पत्यापां स च पतिरपां योजन-
शतम्” इति, अत्र पूर्वव्युद्देशेन विहितस्य अपां पत्युः योजनशतविधौ उद्देश्यतया
स्मृतिनिर्देशः ।

(य) यम इति ।—यमः अधिगन्तुं—कर्म, सुखलिप्सया—सुखलाभेच्छया, नृ

अत्र "सुखमोहितम्" इत्युचितम् । अत्राद्ययोः प्रकृतिविषयः प्रक्रमभेदः । तृतीये पर्यायविषयः, चतुर्थे प्रत्ययविषयः ; एवमन्यत्रापि । (र)

प्रसिद्धित्वागो यथा,—“घोरो वारिसुचां रवः ।” अत्र मेघानां गर्जितमेव प्रसिद्धम् । (ल) यदाहुः,—

“मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु तु कूजितप्रभृति ।

स्तनितमखितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥” इत्यादि । (व)

मनुष्यसङ्घां—मनुष्येषु गणनाम्, अतिवर्षितुम्—अतिक्रान्तिं, वा निरक्षुण्णानां—निरक्षुण्णानाम्, अभियोगभागां—यत्रवतां, सिद्धिः समुत्सुकेव—उत्कण्ठिता कामिनीव, अङ्गं—क्रीडम्, उपैति—प्राप्नोति । अत्रेच्छार्थकं “तुम्” प्रत्ययेनोपक्रमस्य तत्त्वमानार्थकं—“सन्” प्रत्ययेन भङ्गः, यत्रोऽभिगमनोद्देशेन विहितया इच्छायाः सुखलाभोद्देशेनापि विधेयतया निर्देशः । विराताकुनीयस्येदं पद्यम् । उपेन्द्रव्या ३११म् ।

(र) दर्शितोदाहरणानां विशेषमाह, अत्राद्ययोरिति ।—एषूदाहरणेषु आद्ययोः,—“एवमुक्तः” इति “ते हिमालयम्” इत्येतयोः । तृतीये—“उदन्वच्छिन्ना” इत्यादौ । चतुर्थे—“यत्रोऽभिगन्तुम्” इत्यादौ बोध्यम् । एवमन्यत्रेति ।—कारकोपसर्गादौ अपि प्रक्रमभङ्गो बोद्धव्य इत्यर्थः । तत्र कारकविषयी यथा,—“गाह्यतां मद्धिषा निपानसलिलं शृङ्गेर्मुहुस्ताडितं छायावहकदम्बकं मृगकुलं रोमन्यमभ्यस्यतु । विश्वेः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताडतिः पल्लले विश्रामं लभतानिदस्य शिबिलव्यावन्मस्यद्वयुः ॥” अत्र प्रत्ययोत्पन्नकारकोपक्रमस्य क्रियतामित्यत्र भङ्गः, अन्कारकस्योक्तत्वात् । परे तु अन्कारकाणां प्रथमोपक्रमस्य वराहपतिभिरिति तृतीयायां भेदः । “विश्व्या रचयन्तु शृङ्गरवरा मुस्ताडतिं पल्लले” इति युक्तः पाठः । उपसर्गविषयी यथा,—“अपलाचपलास्त्रेव नापस्यु बिकलो भवेत् । विपस्यु धीरता यस्य भाजनं स हि सन्पदः ॥” अपलाचपलासु—विद्युच्चपलासु इत्यर्थः, अत्र “आपस्यु” इत्यत्र आङ्गुपसर्गोपक्रमस्य “विपस्यु” इत्यत्र वेरुपादानाङ्गः ।

(ल) मेघानामिति ।—मेघानां शब्दे गर्जितमेव—गर्जितादिशब्द एव । तत्परित्यागात् रसादिप्रकर्षबोधप्रतिरोधः इति बोध्यम् ।

(व) प्रसिद्धिताह, मञ्जीरादिवृत्ति ।—आदिना रशनादीनां यदृश्यम् । रचितप्रायमित्यत्र प्रायशब्द आद्यर्थः, तेन शिञ्जितादीनां यदृश्यम् । मञ्जीरादिशब्देषु रचित्वादिशब्दः प्रयोक्तव्यः, एवमन्येऽपि । मेघादिषु इति ।—अत्रादिना इत्यादिपरिपङ्कः ।

अस्मानस्यपदता यथा,—

“तीर्थे तदौघे गजसेतुबन्धात् प्रतीपगामुत्तरतीऽस्य गङ्गाम् ।

अयन्नवालव्यजनौबभूवुर्हंसा नभोलङ्घनलीलपक्षाः ॥” (श)

अत्र तदौघपदात् पूर्वं “गङ्गाम्” इत्यस्य पाठो युक्तः । एवं,—
“हितान् न यः संशृणुते स किं-प्रभुः ।” अत्र “संशृणुते” इत्यतः
पूर्वं नञः स्थितिश्चिता । अत्र च “पदमात्रस्यास्थाने निवेशे-
ऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्यरम्” (ष) इति
वाक्यदोषता । एवमन्यत्रापि ।

इह केऽप्याहुः,—“पदशब्देन वाचक एव प्रयोगो निगद्यते,
न च नञो वाचकता निर्विवादात् स्वातन्त्र्येणार्थबोधन-
विरहात्” इति । यथा “दयं गतम्” इत्यादौ “त्वम्” इत्यनन्तरं
चकारानुपादानादक्रमता, तथाऽत्राप्येति । (स)

प्रमुखमित्यनेन रसितादियद्वचम् । एवं भ्रमरादिषु गुञ्जितादि, मण्डूकादिषु रवादि,
हथेषु ज्ञेयितादि, हस्तिषु बृंहितादि ; एवमन्यदपि बोद्धव्यम् ।

(श) अस्मानपदस्यासमुदाहरति, तीर्थे इति ।—तदौघे—तस्याः,—गङ्गायाः
इदं तदौघे तस्मिन्, गङ्गासम्बन्धि इत्यर्थः, तीर्थे—जलावतारे, गजसेतुबन्धात्—
हस्तिभिः सेतुं रचयित्वा इत्यर्थः, प्रतीपगां—प्रतिकूलगामिनीं, समुद्रतामित्यर्थः, गङ्गाम्
उत्तरतः,—गङ्गाया अपरतीरं गन्तुमिच्छतः, अस्य—कुशस्य, नभसः,—आकाशस्य,
लङ्घनाय लोलाः,—चपलाः, पक्षा येषां तथाभूताः, पक्षान् ध्वज्यन्त इत्यर्थः, हंसाः
अथर्वं यथा तथा अवालव्यजनानि बालव्यजनानि बभूवुः,—वालव्यजनकाव्ये अङ्ग-
रित्यर्थः । हस्तिबोधनेन गङ्गामुत्तरुमिच्छतः कुशस्य मक्षलोपरि उड्डीयमानबलाका-
लेष्वीभिः तस्य चानरवौजनकाव्ये निष्प्रभिवेति भावः । उपजातिवचम् ।

(ष) ननु पदमात्रस्य अस्मानस्थितिः पददोष एव, कथमस्य वाक्यदोषत्वम् ? अत
आह, अथ च पदमात्रस्येति ।—सर्वपदमत्रावयवसमुदायपरम् । मन्यरं—बिलम्बसङ्घम् ।

(स) नञ इति ।—वाचकता—अर्थप्रतिपादकता, यीतकतामात्रमेवेति
भावः, निर्विवादात्—कस्यापि अस्मिन्नर्थे विवाहो न लीयते भावः, स्वातन्त्र्येण—
आधीनतया, पदान्तरसमाभव्याहारविरोधेण इत्यर्थः । इति शब्दो हेतो । अत्रापि—
हितान् न यः संशृणुते इत्यन्वयोऽर्थः ।

अस्थानस्यसमासता (इ) यथा,—

“अद्यापि स्तनश्लेष्मदुर्गविषमे सौमन्तिनीनां हृदि
स्नातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।

प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्वसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदन्त्रिशेषौक्तपाणं शशी” ॥ (क)

अत्र कोपिन उक्तौ समासो न कृतः, कवेरुक्तौ कृतः । (ख)

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्कीर्णत्वम् । यथा,—

“मुञ्च चन्द्रं कुरङ्गाच्चि ! पश्य मानं नभोऽङ्गने ।”

अत्र नभोऽङ्गने चन्द्रं पश्य मानं मुञ्चेति युक्तम् । “क्लिष्टत्व-
मेकवाक्यविषयम्” इत्यस्माद्भिन्नम् । (ग)

(इ) अस्थानस्यसमासतामाह, अस्थानेति ।—सगुणव्यञ्जकस्य समासस्य
तद्रसाव्यञ्जकस्थानपातोऽस्थानस्यसमासता ।

(क) तामुदाहरति, अद्यापीति ।—एष मानः अद्यापि—इदानीमपि, मनी-
द्वयश्लेष्मदुर्गः, सौमन्तिनीनां—नारीणां, शशी एव श्लेष्मो—पर्वतो स्तनश्लेष्मो,
तावेव दुर्गे ताभ्यां विषमे—दुर्गमे इति भावः, हृदि स्नातुं वाञ्छति—अभिलषति,
धिक्—समयान्तरे तु एतदन्तराले वर्ततां, तत्र न मे कोऽपि वाक्रोयः, नदुद्वे
सन्त्यपि यदत्र स्नातुमभिलषति, तस्यां धिक् इति भावः, इति क्रोधादिव आलोहितः,
—रक्तवर्षः, असौ शशी—चन्द्रः, प्रोद्यतः,—प्रकर्षेण उदयं गच्छतः, दूरतरं
प्रसारिताः कराः,—किरणाः इत्याद्यस्य तादृशः सन्, (“बलिहृतांशवः
कराः” इत्यमरः) तत्क्षणात् फुल्लतां—विकसतां, कैरवाणाम्—उत्पलानां, कोपेभ्यः
निःसरन्ती—निर्गच्छन्ती, या अलीनां—अमराणां, शेषी, तद्रूपं कृपाणम्—अर्षिं,
कर्षति—आकर्षति । [कोषपदशेषात् कुञ्ज इत्य खड्गविधानत्वं व्यञ्जम्] । शार्दूल-
विक्रीडितं इत्तम् ।

(ख) अवेति ।—कोपिनः,—कृदञ्ज, चन्द्रस्य इति यावत्, उक्तौ—वाक्ये,
अद्यापीत्यादिधिकपर्यन्तायामित्यर्थः । कवेरुक्तौ—इतीत्यादिशशीत्यन्तायामित्यर्थः ।

(ग) सङ्कीर्णत्वमुदाहरति, मुञ्चेति ।—नन्वत्र व्यवहितान्वयत्वात् क्लिष्टत्वमेवेदम्
इत्यत्र आह, क्लिष्टत्वमिति ।—सङ्कीर्णत्वन्तु वाक्यद्वयविषयम् इत्यस्मात्—सङ्कीर्णान्त-
कृत्य भेदः इत्यर्थः ।

वाक्यान्तरे वाक्यान्तरानुप्रवेशो गर्भितता । यथा,—

“रमणे चरणप्रान्ते प्रणतिप्रवणेऽधुना ।

वदामि सखि ! ते तत्त्वं कदाचिन्नोचिताः क्रुधः ॥” (घ)

अर्थदोषानाह,—

अपुष्टदुष्क्रमग्राम्य-व्याहताश्लीलकष्टताः ।

अनवीकृतनिर्हेतु-प्रकाशितविरुद्धताः ॥

सन्दिग्धपुनरुक्तत्वे स्यातिविद्याविरुद्धते ।

साकाङ्गता सहचर-भिन्नताऽस्थानयुक्तता ॥

अविशेषे विशेषश्चानियमे नियमस्तथा ।

तयोर्विपर्ययो विध्यनुवादायुक्तते तथा ॥

निर्मुक्तपुनरुक्तत्वमर्थदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥५८६॥ (ङ)

तद्विपर्ययः,—विशेषेऽविशेषो नियमेऽनियमः ।

(घ) गर्भिततामुदाहरति, रमणे इति ।—हे सखि ! रमणे—बाले, चरण-
प्रान्ते प्रणतिप्रवणे—प्रवासपरायणे, अधुना कदाचित् अपि क्रुधः,—कोपाः, न
उचिताः, इति ते—तुभ्य, तत्त्वं—शाब्दाय्यं, ज्ञवोमि । अत्र प्रथमद्वितीयचतुर्दशरच-
स्थितेकवाक्ये तृतीयचरणरूपवाक्यप्रवेशः ।

(ङ) अर्थदोषानाह, अपुष्टेति ।—भावप्रत्ययः प्रत्येकमभिधेयव्यञ्जतेः । तस्य
च—अपुष्टता, दुष्क्रमता, ग्राम्यता, व्याहता, अश्लीलता, कष्टता, अनवीकृतता,
निर्हेतुता, प्रकाशितविरुद्धता, सन्दिग्धत्वं, पुनरुक्तत्वं, स्यातिविरुद्धता, विद्याविरुद्धता,
साकाङ्गता, सहचरभिन्नता, अस्थानयुक्तता, अविशेषे विशेषाद्यंता, अनियमे नियमा-
द्यंता, विशेषे अविशेषाद्यंता, नियमे अनियमाद्यंता, विध्ययुक्तता, अनुवादायुक्तता,
निर्मुक्तपुनरुक्तत्वं चेत्येते तयोर्विपर्ययसङ्गता अर्थदोषाः । तत्र सन्दिग्धत्वं, कष्टार्थत्वम्,
अश्लीलार्थत्वं, ग्राम्यार्थत्वं, निर्हेतुत्वं, स्यातिविरुद्धार्थत्वं, पुनरुक्तार्थत्वं चेत्येते सप्तानिवार-
कोपाः, अन्ये पुनः षोडश कोका निव्याः । एषां चार्थनिवृत्तं इत्यन्तरिः—अपि अर्थ-
परिहृतिपर्यन्तकार्यत्वेनेति बोध्यम् ॥

अथ अपुष्टत्वं—मुख्यानुपकारित्वम् । यथा,—

“विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च र्षं प्रिये ।”

अत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुर्वते । अधिक-
पदत्वे पदार्थान्वयप्रतीतेः समज्ञात्मैव बाधप्रतिभासः, इह तु
यथादिति विशेषः । (च)

दुष्कमता यथा,—

“देहि मे वाजिनं राजन् ! गजेन्द्रं वा मदाससम् ॥”

अत्र गजेन्द्रस्य प्रथमं याचनमुचितम् । (छ)

“स्वपिहि त्वं समीपे मे स्वपिम्येवाधुना प्रिय ! ।” (ज)

अत्रार्थो ग्राम्यः ।

(च) अपुष्टत्वमाह, अनेति ।—मुख्यानुपकारित्वं—मुख्यस्य—प्रतिपाद्यस्य,
विशेषवादीनां पर्यवसितार्थादुत्कर्षस्येत्वं; अनुपवीगित्वम् । विततशब्द इति ।—
आद्यबोधकारेति शेषः ; एतदुपलक्ष्यं, व्योमइतित्वमपि वि शेषअपुष्टम् ; अरोहोपल-
त्वेन प्रसिद्धस्य अन्त्य दर्शनमेव मानत्यागस्य मुख्यार्थस्य उपकारि, न तु तस्य व्योम-
इतित्वं व्योमो विततत्वं वा । ननु एवं पदद्वयमत्राधिकानिधिकापदत्वमेवात्र दोषः,
किमपुष्टत्वस्य दोषत्वस्वीकारेण ? इत्यतोऽस्य भेदं दर्शयति, अपिचेति ।—वाचप्रति-
भासः,—मुख्यार्थोपकारविरहप्रत्ययः इति सारः ।

(छ) दुष्कमतामाह, दुष्कमतेति ।—दुष्कमता—अर्थस्य क्रमविपर्ययः,
“गान्धर्व्यं लभ्यते पश्चात् पश्चाद्-वाच्योऽववाऽपतः । अविना शक्तिवैकल्यात् थोऽर्थं
दुष्कमं विदुः ॥” इति लक्षणात् । अकमतायां यथाक्रमेण पदस्य न्यासराहित्यम्,
इह तु अर्थत्वेति भेदो बोध्यः । उदाहरति, देहोति ।—प्रथमं बहुमुख्यं वस्तु लोभेः
प्राप्यते, तदप्राप्तौ स्वल्पमुख्यमिति नियमः प्रचलति, अत्र स्वल्पमुख्यं वस्तु प्रथमं याच्यते,
ततो बहुमुख्यं वस्तु इति वाचनक्रमवैपरीत्यात् दुष्कमत्वम् । अनयोर्थं अपुष्टत्व-
दुष्कमत्वप्रतिसम्बन्धेन रसादिप्रतीतिविलक्षणमेव दूषकताबीजम् ।

(ज) ग्राम्यत्वमुदाहरति, स्वपिहोति ।—शान्तादिषु वेदग्धाद्येति न स्वप्ना-
प्रकृतं सम्भवात् प्रसिद्धं, तदन्वयाप्रवर्तनं ग्राम्यत्वम् । “उ ग्राम्यः स्वरिंवायां
यानरेयं चक्षते । वेदग्धाविक्रमलक्षं हिलेव वनितादिषु ॥” इत्युक्तलक्षणात् ।
अवः,—सम्बन्धः । अनोदाहरणे “स्वपिहि स्वपिनि” इति पदद्वयप्रयोगो वैदिक-
इति ग्राम्यत्वमिति भावः ।

कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वा अभिधाय पञ्चात्तदन्यप्रति-
पादनं व्याहृतत्वम् । (झ) यथा,—

“हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलाऽऽदयः ।

वीक्ष्यते ऐरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ॥” (ञ)

अत्र येषामिन्दुकला न आनन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय
तन्वराचन्द्रिकात्वारोपः ।

“इन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तम्बस्य विवरैषिणः ।

यथाऽऽशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ॥” (ट)

अत्र अर्थोऽश्लीलः । (ठ)

(झ) व्याहृतत्वमाह, अस्मिन्निति ।—प्रतिपादितोत्कर्षं व्यापकर्षं प्रतिपादनं
प्रतिपादितापकर्षं व्योत्कर्षं प्रतिपादनं व्याहृतत्वम् इत्यर्थः । तत्र प्रथमं यथा,—“कान्ते !
तव मुखः भ्राजं सुतरां हृदयकमलम् । जितानि येन पद्मानि वसन्ति सखिले सदा ॥”
अत्र मुखे पद्मत्वारोपणेनोत्कर्षकथनं, पद्मान्मुखेन पराभवात्पकर्षकथनम् इत्याशयः ।

(ज) द्वितीयमुदाहरति, हरन्तीति ।—नवेन्दुकलादयः यूनां—तद्वयानां, हृदयं
न हरन्ति—न आकर्षन्ति, येः,—युवभिः, लोचानां लोचनचन्द्रिका—नयनज्योत्स्ना,
जेवानन्दविधायिनीत्यर्थः, इयं तन्वी—प्रशास्त्री, वीक्ष्यते—दृश्यते । अत्र इन्दु-
कलादीनामपकर्षमुक्त्वा पञ्चात् नायिष्यायाः उत्कर्षार्थे चन्द्रकलाकिरकूपचन्द्रिकात्वा-
रोपेण उत्कर्षोऽभिहित इति बोध्यम् ।

(ट) अश्लीलमाह, इन्तुमिति ।—इन्तुं—विनाशयितुं, शनूति शेषः, प्रवृत्तस्य
—अभिलषतः, खिन्तु स्तम्बस्य—नियमस्य, अस्मत्पञ्चकुण्डस्य, विवेकरहितस्य वेति
यावत्, विवरैषिणः,—परश्चिद्रान्तेष्वतत्परस्य, यथा आशु—शीघ्रं, पातः,—पतनम्,
अभिभव इत्यर्थः, जायते, तथा पुनः उन्नतिः,—नशः, न, भवतीति शेषः । अर्था-
न्तरत्तु—इन्तुं—प्रवेष्टुमित्यर्थः, [इतनं—वाक्यायनादिप्रसिद्धं निर्घांतादि वा]
प्रवृत्तस्य—उद्यतस्य, स्तम्बस्य—दृढस्थितस्य, अदृढस्थितस्य वा, विवरं—योगि-
च्छिद्रम्, इच्छतीति तद्योक्तस्य, तद्गामिन इत्यर्थः, खिन्नयेति शेषः, यथा आशु—शीघ्रं,
पातः,—रैतः खलनेन नश्यता इति भावः, तथा पुनः आशु—शीघ्रम्, उन्नतिः,—पुन-
रुन्नतः, न, भवतीति शेषः ।

(ठ) अत्र प्रकरणे शीघ्रप्राप्तं प्रतीतिरुक्तमेव स्तम्बस्य अदृढस्थितस्य

“वर्षेत्येतदहःपतिर्न तु घनी धामस्थमच्छं पयः

सत्यं सा सवितुः सुता सुरसरित्पूरो यया प्रावितः ।

व्यासस्योक्तिषु विश्वसित्वपि न कः श्रद्धा न कस्य श्रुतौ ?

न प्रत्येति तथाऽपि मुग्धहरिणो भास्वन्मरीचिष्वपः ॥” (ड)

अत्र यस्मात् सूर्यात् दृष्टेर्यमुनायाश्च प्रभवस्तस्मात्तयोर्जल-
मपि सूर्यप्रभवम् ; ततश्च सूर्यमरीचीनां जलप्रत्ययहेतुत्वं
सुचितं, तथाऽपि शृगी भ्रान्तत्वात्तत्र जलप्रत्ययं न करोति,
रूपकं वा द्वितीयाद्यंल अश्वेवमात् प्रतीतेरथंल सद्दयद्वये लज्याऽऽधायकतया
अश्रीलायत्वं दोषः, पुंस्यलक्षप्रकारकत्वादिति भावः । इदं ब्रौह्मव्यञ्जकं, लुगुप्ता-
ऽनङ्गलव्यञ्जकयोर्ददाहरणमूढम् ।

(ड) ऋततामुदाहरति, वर्षतीति ।—अहःपतिः,—सूर्यः, एतत् धामस्थं—
निजनिचरस्थं चन्द्रमण्डलस्थं वा, अच्छं—निर्मलं, पयः,—जलं, वर्षति, न तु
घनः,—नीचः, वर्षंलक्षकत्वं सूर्यस्य, घनस्य तु आचारत्वमात्रमिति भावः, “अश्री
प्राक्काहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते ऋटिहंष्टेरन्नं ततः प्रजा ॥”
इति श्रुतेः ; सा—यमुना इत्याशयः, सवितुः,—सूर्यस्य, सुता—पुत्री कथं, (तथा च
विष्णुपुराणे—“सूर्यस्य पत्नी संज्ञाऽभूत् तनया विश्वकर्माथः । मनुष्यं यमी चेत्
तदपत्यानि वे मुने ॥” यमी—यमुना इत्यर्थः) यया—यमुनया, सुरसरित्पूरः,—
नद्याप्रवाहः, प्रावितः,—परिवर्द्धितः इति यावत्, व्यासस्य—वेपायनस्य, उक्तिषु—अक्ष-
नेषु, पुराणरूपेषु इत्यर्थः, को जनः न विश्वसिति ? कस्य वा जनस्य श्रुतौ—वेदशास्त्रे,
न श्रद्धा ? अपि तु सर्वे एव पुराणेषु श्रुतिषु च विश्वसितोत्पद्यः ; सूर्यस्य जलकर्मत्वं
पुराणेषु वेदेषु च प्रसिद्धमिति भावः ; (तथा च विष्णुपुराणम् ;—“विश्वानरटः
भिर्मांसेरादायापो रसात्मिकाः । वर्षन्त्यन्ततस्तस्मादन्नादप्यखिलं जगत् ॥ विश्वानं-
शुभिक्षीश्वेरादाय जगतो जलम् । सोमं पुष्यन्थेन्दुश्च वायुनाङ्गीमथैर्दिवि ॥ गाले-
र्विष्णुपतेऽभ्येधुनाग्न्यनिष्कमृत्तिषु । न स्रष्ट्यन्ति ततस्तेभ्यो जलानवाणि तान्यतः ॥
अधस्ताः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः । कंस्तारं काञ्चनितं मैत्रमावाह्य
निर्मलाः ॥” इति) तथाऽपि—तादृशप्रमाणसद्भावेऽपीत्यर्थः, मुग्धहरिणो—आत्मा
हरिणो, भास्वतः,—सूर्यस्य, मरीचिषु—किरणेषु, अपः,—जलानि, न प्रत्येति—न
विश्वसिति । अत्रास्योक्तिषुऽपि विश्वस्योध्यत्वं ऋतत्वम् । शार्दूलविक्रीडिकं
इति ।

अयमप्रस्तुतोऽप्यर्थो दुर्बोधः, दूरे च अस्मात् प्रस्तुतार्थबोध इति कष्टार्थत्वम् । (ठ)

“सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः ।

सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकल्पनः ॥” (ण)

अत्र सदेत्यनवोक्तत्वम् । अत्र अस्य पदस्य पर्यायान्तरेण उपादानेऽपि यदि नान्यद्विच्छिद्यन्तरं तदाऽस्य दोषस्य सङ्गावः इति कथितपदत्वाद्भेदः । (त) नवोक्तत्वं यथा, (थ)—

“भानुः सङ्कद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धवहः प्रयाति ।

विभक्तिं शेषः सततं धरित्रीं द्रष्टांश्चतुरपि धर्म एषः ॥” (द)

(ठ) कष्टत्वमुपपादयति, चवेति ।—प्रभवः,—उत्पत्तिः । तयोः,—इष्टिबन्धुनयो-
रित्यर्थः । अप्रस्तुतः,—अप्रकृतः । अस्मात्—अप्रस्तुतार्थात्, प्रस्तुतस्य अर्थस्य—सुग्ध-
मायिकायाः नायकसङ्गात् अभौटकाभाप्रत्ययरूपस्य, बोध इति कष्टार्थत्वम्—अर्थस्य
प्रविधानेन विलम्बबोध्यत्वमित्यर्थः । अयं भावः,—“वर्षत्येतत्” इत्यादौ “तथाऽपि सुग्ध-
हरिषो न प्रत्येति” इति वाक्याद्यस्तु तात्पर्यवशाद्बनतेर्दुर्बोधः ; स चात्र अप्रस्तुतः,
तात्पर्यस्य वाक्याभावात् विलम्बबोध्य एव । अस्माच्च बोद्धव्यसुग्धनायिकाया नायक-
सङ्गात् अभौटकाभाप्रत्ययरूपः प्रस्तुतोऽर्थः अतीव वक्तृविशेषगवेषणापेक्षो इत्यर्थस्य
दुर्बोध्यतया शब्दबोधबाधनं दूरकतावीजमिति कष्टार्थत्वम् ।

(ण) अनवोक्ततामुदाहरति, सदेति ।—अविकल्पनः,—अनात्मज्ञावाकरः ।

(त) अनवोक्तत्वम्—अनूतनोक्तत्व, बहुशः प्रतिपादनोपार्थस्य प्रकारपराङ्मतिं
विना एकैकेन प्रकारेण पुनःपुनरर्थस्य यथनमित्यर्थः । अत्रेकेन सदा-शब्देन बहुशः
प्रतिपादनोपार्थः पुरातनवङ्गासमानो रसादेरपकर्षकः । ननु कथितपदत्वादस्य को
भेदः ? इत्यत्र आह, अनास्तेति ।—अस्य—अनवोक्तार्थबोधकस्य, उपादानेऽपीत्यपिना
तच्छब्दोपादाने च, अन्वत्—पूर्वपदविभक्तिसमासादिप्रतिपादितभिन्नं, विच्छिद्यन्तरं
—विभक्तिसमासादिप्रतिपादितार्थविशेषः, अस्य—अनवोक्तत्वस्य, तथा चोक्त-
विच्छित्तिविशेषसङ्गावे एव कथितपदत्वदोषः ।

(थ) नवोक्तत्वपदं विना अनवोक्तत्वप्रतीतिर्न जायते इति नवोक्तत्वमाह,
नवोक्तत्वमिति ।—भङ्गतरणं प्रतिपादने नूतनवङ्गासमानमित्यर्थः ।

(द) भानुरिति ।—भानुः,—सूर्यः, सङ्कत्—एकवारं, युक्ततुरङ्गः,—रथे

“गृहीतं येनासौः परिभवभयान्नोचितमपि

प्रभावात् यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।

परित्यक्तं तेन त्वमपि सुतशोकान्न तु भयात्

विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यते स्वस्ति भवते ॥” (घ)

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम् । (न)

“कुमारस्ते नराधीश ! त्रियं समधिगच्छतु ॥”

अत्र “त्वं त्रियस्त्र” इति विरुद्धान्यप्रकाशनात् प्रकाशित-
विरुद्धत्वम् । (प)

पुराणान् धीजयित्वा समितुं प्रवृत्त एव, न तु कदाचित् तस्य विश्राम इति भावः,
नन्ववहः,—वायुः, रात्रिन्दिवं—निरन्तरं, प्रयाति—वहति, न कदाचित् विरमतीति
भावः, शेषः,—चनन्तनामः, चरिषीं—पृथ्वीं, सततं विभर्ति—चरो, न तु कदाचित्
त्यजतीति भावः, वृष्टांशः,—धान्यादीनामुत्पन्नवस्तुनामिति भावः, उतिः,—जीवन्तो-
पायः यस्य तथोक्तस्य, प्रजाभ्यः कररूपेण वृष्टांशं गृहीत्वा जीवतः इत्यर्थः, रात्रः इति
शेषः, अपि एवः,—सदा काव्येदर्शनरूपः, धनं । अभिज्ञानशक्तुनखस्त्रेण पद्यम् ।
उपजातिः उक्तम् ।

(घ) निर्हेतुतामुदाहरति, गृहीतमिति ।—कथं प्रति कोपात् त्वय्यमानं शस्त्रं
त्वत्प्रीत्येव चतुस्त्राभ्यः सर्वैराग्यं कथनम् । हे शस्त्र ! येन—मम पिना इत्यर्थः, परिभव-
भयात्—परधर्षणभावात्, नोचितं—ज्ञानप्राप्त्यानां शस्त्रपदस्य निविडत्वात् अनुचित-
शस्त्रमपीत्यर्थः, त्वं गृहीतम् आसौः,—अभवः, यस्य—नल्पितुः, प्रभावात् तव कश्चित्
—कोऽपि जन इत्यर्थः, विषयः,—त्वत्प्रीभूतः, न अभूत् इति न, नल्पिता त्वां वदुषु
त्वत्प्रेषु प्रवृत्तवानिति भावः ; तेन—नल्पिता द्रोणेनापि, सुतशोकात्—असौ वपुमशोकं
प्राप्येत्यर्थः, न तु भयात्, शस्त्रम् इति शेषः, त्वं परित्यक्तम्, अहमपि त्वां विमोक्ष्ये—
त्वत्प्रीतिम्, यते—नच्छते, मत्प्रकाशादिति भावः, [“यतः” इति पाठे—यतो
जीवन्तोपायः] भवते—तुभ्यं, स्वस्ति—शुभमस्तु इत्यर्थः । अत्र हेतोरप्रसिद्धलिना-
काङ्क्षा । त्रिस्त्रिंशो उक्तम् । वेदोऽङ्कारस्त्रेण पद्यम् ।

(न) अत्रेति ।—द्वितीयशस्त्रमोचने, चतुस्त्रामकर्तृके इति शेषः, हेतुः,—
कारणम्, आकाङ्क्षित इति भावः । निर्हेतुत्वं—हेत्वाकाङ्क्षासत्त्वे तदनभिधानं तत्त्वम्
इत्यर्थः ।

(प) प्रकाशितविरुद्धतानाह, कुमार इति ।—नराधीश !—हे वृषते ! ते—

अचला अचला वा स्युः सेव्या ब्रूत मनीषिणः ! ? ॥

अत्र प्रकरणाभावाच्छान्तशृङ्गारिणोः (फ) को वक्तोति
निश्चयाभावात् सन्दिग्धत्वम् ।

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।

वृणते हि विमृष्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥” (ब)

अत्र द्वितीयाहं व्यतिरेकेण द्वितीयपादस्यैवार्थः (भ) इति
पुनरुक्तता ।

प्रसिद्धिविरुद्धता यथा,—

“ततश्चचार समरे शितशूलधरो हरिः ।”

अत्र हरेः शूलं लोकेऽप्रसिद्धम् ।

तत्र, कुमारः श्रियं—राजलक्ष्मीं, समधिगच्छतु—प्राप्नोतु । प्रकाशितेति ।—प्रकाशितं
—प्रकटितं, प्रविधानेन व्यक्तीकृतमिति यावत्, विरुद्धं—प्रकृतस्य राशौ मङ्गलरूपस्य
विपरीतम्, अमङ्गलरूपं मरणमिति भावः, तस्य भावसत्त्वम् ।

(फ) सन्दिग्धत्वमुदाहरति, अचला इति ।—मनीषिणः !—हे विद्वान् !
अचलाः,—पर्वताः, वा अचलाः,—कामिन्ः, सेव्याः,—सेवनीयाः, स्युः ?—भवेयुः ?
पर्वतमाश्रित्य तपस्वरणं कर्तव्यम् ? अतः कान्तासम्भोगः कर्तव्यः ? इति भावः ; ब्रूत—
कथयत, युज्यमिति शेषः । अत्र अचलसेवनस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे ज्ञानो रसः, तथा
अचलासेवनस्य वक्तुरभिप्रेतत्वे शृङ्गारः व्यज्यते, अनशरीरेकतरसिन् तान्मर्थ्यनिश्चया-
भावात् रसनिश्चयाभावेन सामाजिकानां रसपतीतिप्रतिबन्धः इत्यस्य दोषत्वं बोध्यम् ।
ज्ञानशृङ्गारिणोः इति—[निहारणे षष्ठी समनी वा] ।

(ब) पुनरुक्तत्वमुदाहरति, सहसेति ।—सहसा—अविबिच्येत्यर्थः, क्षिप्त्वा—
क्वाप्ये, न विदधीत—न कुर्व्यात्, अविवेकः,—अविमृष्यकारित्वमित्यर्थः, परम् आपदां
पदं—ज्ञानं, कारणमिति यावत्, भवतीति शेषः ; सम्पदः,—सम्पदस्यः, गुणलुब्धाः,
—गुणलुब्धाः सन्ः इति भावः, स्वयमेव विमृष्यकारिणं—विवेकिनं, हि—निश्चितं,
वृणते—आश्रयन्तीत्यर्थः । किरातार्जुनीयस्येदं पद्यम् ।

(भ) अत्र द्वितीयाहं—द्वितीयाहंक्षितायः इत्यर्थः, व्यतिरेकेण—विपर्ययादेन,
द्वितीयपादस्य—“अविवेकः परमापदां पदम्” इत्यस्यैव, अर्थः । यथा “अर्धः
सुखसंपन्नम्” इत्युक्त्वा अर्धस्य दुःखसाधनत्वमर्धादुपपन्नते, तथाऽनापीति बोध्यम् ।

यथा वा,—“पादाघातादशोकस्ते सञ्जाताङ्कुरकण्टकः ॥”

अत्र पादाघातादशोकेषु पुष्पमेव जायते इति प्रसिद्धं, न तु अङ्कुर इति कविसमयख्यातिविरुद्धता । (म)

“अधरे करजक्षतं मृगाद्याः ।”

अत्र मृङ्गारशास्त्रविरुद्धत्वाद्दिव्याविरुद्धता (य) । एवमन्यः शास्त्रविरुद्धत्वमपि ।

“ऐशस्य धनुषो भङ्गं क्षत्रस्य च समुन्नतिम् ।

स्त्रीरत्नञ्च कथं नाम मृष्यते भार्गवोऽधुना ? ॥” (र)

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षता । (ल)

(म) ख्यातिविरुद्धतामुदाहरति, प्रसिद्धीति ।—प्रसिद्धेः,—ख्यातेः, विरुद्धता ।—शोककविसम्प्रदायवैपरीत्यम् । प्रीतेति ।—शाण्डिल्यः । अत्र “शितशूलधरो हरिः” इत्युक्ते सामाजिकानां शूलशब्दाद्यसंश्रयेण प्रथमं तावत् अर्थावबोधवैकल्यात् शीररसस्य आस्वादप्रतिबन्धः इत्यस्य दोषत्वं बोध्यम् । पादेति ।—ते—तव, कामिन्या इत्यर्थः । अङ्कुर एव कण्टकः,—रोमोद्गमः । कविसमयेति ।—कवीनां समयः,—नियमः, कविसम्प्रदायसिद्धान्त इति भावः, तत्र या ख्यातिः,—प्रसिद्धिः, तद्विरुद्धता ।—तवैपरीत्यं, कविसमयप्रसिद्धिश्च बह्व्यमाणा बोद्धव्या ।

(य) विद्याविरुद्धतामुदाहरति, अधरे इति ।—करजक्षतं—करेषु जायन्ते इति करजाः,—नखाः, तेः क्षतं, नखाघात इत्यर्थः । मृङ्गारेति ।—मृङ्गारशास्त्रे हि क्षमथोर्नखाघातः प्रसिद्धः, न तु अधरे, अत्र तद्विपर्ययात् विद्यायाः,—शास्त्रस्य, विरुद्धता—वैपरीत्यम् ।

(र) साकाङ्क्षतामुदाहरति, ऐशस्येति ।—भार्गवः,—भृगुनन्दनः परशुरामः, अधुना—इदानीम्, ऐशस्य अश्वः,—हरकार्मुकस्य, भङ्गं, क्षत्रस्य—पक्षियजातेः, समुन्नतिश्च, तथा स्त्रीरत्नं—श्रीतानित्यर्थः, कथं नाम मृष्यते ?—सङ्घते ?

(ल) अत्र ईशश्वशुभङ्गस्य अक्षोभ्रतेषु देशत्वात् असङ्घता, स्त्रीरत्नस्य तु तद्वैकल्यात्, अतस्तदुपेक्ष्यत्येव असङ्घत्वाकाङ्क्षा इत्यत आह, उपेक्षितुमिति ।—ननु न्यूनपदत्वादस्य को विशेषः ? इति चेत्, तत्र शब्दाध्याहारः, इह तर्थाध्याहारः इति विशेषः ; वस्तुतस्तु,—अनन्यथित्वधनेच प्रयुक्तस्य पदार्थस्य अत्रुपपत्तिपुदादेशाकाङ्क्षत्वं तुल्यम् ; न्यूनपदे तु नेदमी भग्नः इति शङ्केषु ।

“सज्जनो दुर्गती मग्नः कामिनी गलितस्तनी ।

खलः पूज्यः समज्यायां तापाय मम चेतसः ॥” (घ)

अत्र सज्जनः कामिनी च शोभनी, तत्सहचरः खलोऽशोभनः
इति सहचरभिन्नत्वम् । (श)

“आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपती पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदङ्घो ! नेट्टग्वरो लभ्यते

स्वाप्तेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ? ॥” (घ)

(व) उक्तृष्टेः सह निरुपलब्ध, निरुपलब्धेः सहोक्तृष्टस्य चैकान्वयित्वेन निर्देशरूपं
सहचरभिन्नतामुदाहर्तुं प्राक् आद्यामाह, सज्जन इति ।—समज्यायां—समायाम् ।

(श) अत्रेति ।—सहचरभिन्नत्वम्—उक्तृष्टेन सह उक्तृष्टस्य यद्यनम, अप-
रुपलब्धेन सह अपरुपलब्धस्य यद्यनञ्च उचितम्, उक्तृष्टापरुपलब्धोरैकत्र इति नियमवैपरीत्यम् ;
तथा कृते सहचरयनमसि धेरत्यभावीदयेन रसास्वादापकर्षः स्वादिति बोध्यम् । द्वितीया
यथा,—“दुष्टसङ्गेन दौःश्रील्यं व्यसनेन तथा विपत् । अपथ्यचर्येया व्याधिर्विद्या-
ऽध्यासेन बह्वन्ते ॥” तत्र दौःश्रील्यविपद्वाधयो द्वयत्वात्निरुपलब्धः, विद्या उपादेशत्वा-
दुक्तृष्टा इति भावः ।

(घ) अख्यानयुक्ततामुदाहर्तुमाह, आज्ञेति ।—तत्र अनुयुक्तत्वाने समापित-
वाक्यार्थत्वम् अख्यानयुक्तता ; तत्र द्विविधं—वाक्यार्थस्याधिकोपयोगे समापनं,
समापनोपयोगे आधिक्यम् ; तदुक्तं—युक्ताधिक्ये विसर्गः स्वादाधिक्यञ्च समा-
पने । अर्थे प्रकल्पिते यत्र घोऽख्याने ख्यात् समुक्तिः ॥” इति । तदाद्या यथा,—
“मातुलो माधवी यस्य पिता यस्य धनञ्जयः । स ज्ञेते समरे श्रीमानभिमन्महावचः ॥”
अत्र “नियतिः केन बाध्यते” इत्यधिकं वक्तुं योग्यम् । द्वितीयामुदाहरति, आज्ञेति ।
—बालरामायणे रावणपुरोहितेन रावणार्थं सीताप्राधने कृते जनकपुरोहितस्य प्रता-
नन्दस्य रावणस्य प्रशंसापूर्वकमुपेक्षानोजप्रदर्शनोक्तिरियम् । आज्ञा—आदेशः,
शक्रस्य—इन्द्रस्य, शिखायां यः मणिः,—किरीटस्थं रत्नमित्यर्थः, तस्य प्रणयिनी—
सङ्गिनी, शक्रेण शिरोमणिरिव रावणाज्ञा धार्यते इति भावः, [एतेनास्य बीरत्वं
सूचितं, तत्र स्त्रीत्वान्[न]भिनतम्] शास्त्राणि एव नवं—नूतनं, विंशतिलोचनेभ्यः
अतिरिक्तमिति भावः, अङ्घ्रः, शास्त्रदृष्ट्या कर्मकरत्वान्, [एतेन भीमानः सूचितः ।
‘ध्रुवः भीमान्, जनप्रियः’ इत्यनेन त्रयगुणत्वेनास्वीकृत्वात्] भूतपती—भूतानाम्नीचरः,

अत्र न रावण इत्येतावतैव समाप्यम् । (घ)

“हौरकाणां निधेरस्य सिन्धोः किं वर्णयामहे ?”

अत्र रत्नानां निधेरित्यविशेष एव वाच्यः । (ङ)

“आवर्त्त एव नाभिस्ते नेत्रे नीलसरोरुहे ।

तरङ्गा बलयस्तेन त्वं लावण्याम्बुवापिका ॥” (क)

अत्रावर्त्त एवेति नियमो न वाच्यः ।

पिनाकिनि—इरे. भक्तिः, [एतेन सन्पदेश्यप्रजाभोगित्वं सूचितम् ; सन्पदादीनां प्रिवसेवाफलत्वेनोक्तत्वात् ; तेन धनवत्त्वमपि वरगुणो लभ्यते—“माता वरयते वित्तं पिता वरयते कुलम् । कन्या वरयते रूपं कौभाग्यमितरे जनाः ॥” इति । कौभाग्यं—जनप्रियत्वम्] लडा इति प्रसिद्धा, दिव्या—उत्तमा, पुरो पदं—स्थानं, दृष्टिचक्षु—ब्रह्मचः, अन्वये—वंशे, उत्पत्तिः,—जननं, [ब्रह्मचः पुत्रत्वः, तस्यात् विश्वाः, ततो रावणः इति पुराणमदानुसन्धेयम् ; एतेन सत्कुलजातत्वं वरगुणः सूचितः] तत्—तस्मात्, अहो !—आश्चर्यम्, ईदृक्—एतादृशः, वरः,—अभिषिक्तं वस्तु, न लभ्यते—न प्राप्यते, केनापीति शेषः ; ईदृक् वरः,—जामाता, न लभ्यते इति वाच्यं । उपेक्षाबीजमाह, स्यादिति ।—चेत्—यदि, एवः रावणयति क्रन्दयति पीडनेन लोकांनिति रावणः, न स्यात्—दुर्भूतत्वेन स्यातनामानं न स्यात्, [एतेन जनप्रियत्वस्य वरगुणस्य वैकल्यं दर्शितम्] वरगुणत्वं कुत्रापि नास्तीति आह, क्व न्विति ।—क्—कुत्र, देशे इति शेषः, तु—खलु, सर्वत्र—सर्वेभ्यन् जने, पुनः सर्वे गुणाः ? वर्त्तन्ते इति शेषः, न कुत्रापि भावः । अत्र पुंसां प्रातिस्निकरूपेण सर्वगुणाभाववत्त्वं, यावत्त्वेन तु सर्वगुणसद्भाव एव, यदा—सर्वेषु पुरुषेषु मध्ये कुत्र पुरुषे सर्वे वरगुणाः ? न कुत्रापि स्थेः । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(घ) एतच्च न रावणोपेक्षाबीजमित्येतत्पर्यन्तमस्य स्थानं, तत्र वाक्यायं समापन-मयुक्तमित्याह, अत्रेति ।—अत्र अस्थाने “क् तु” इत्यादिपदानां योगः निष्पृथीजनः इत्यर्थेन सङ्घट्टयानभिमतत्वेन रसास्वादस्यापकर्षं इति बोध्यम् ।

(ङ) अविशेषे विशेषमाह, हौरकाणामिति ।—अत्र अविशेषे—सामान्ये वक्तव्ये विशेष उक्त इति बोध्यम् ।

(क) अनियमे नियममुदाहरति, आवर्त्त एवेति ।—तरङ्गाः,—भङ्गाः, बलयः, त्रिविधः । अत्र अनियमे वक्तव्ये नियमोऽभिहितः ।

“यान्ति नीलनिचोलिन्धो रजनौष्वभिसारिकाः ॥”

अत्र तमिस्रास्त्विति रजनौविशेषो वाच्यः । (ख)

“आपातसुरसे भोगे निमग्नाः किं न कुर्वते ? ॥”

अत्र आपात एवेति नियमो वाच्यः । (ग)

ननु वाच्यस्थानभिधाने “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादावपेरभावः, इह च एवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः ? अत्राह,—“नियमस्य अवचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषयः” इति, तन्न ; तथा सत्यपि इयोः शब्दार्थदोषतायां नियामकाभावात् । तत् का गतिरिति चेत् “व्यतिक्रमलवम्” इत्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः, इह तु अर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः । एवञ्च शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां पूर्वेरादृतोऽपि शब्दार्थदोषविभागः एवं पर्यवस्यति,—यो दोषः शब्दपरिवृत्त्यसहः, स शब्ददोष एव, यश्च पदार्थान्वयप्रतीतिपूर्वबोध्यः, सोऽपि शब्ददोषः, यस्वार्थप्रतीत्यनन्तरं बोध्यः, सोऽर्थान्वय इति । एवञ्च अनियमपरिवृत्तित्वादेरप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः । अमतपरार्थत्वे तु “राममन्मथशरणे—” इत्यादौ नियमेन वाक्यव्यापित्वाभिप्रायाद्वाक्यदोषता । अश्लौलत्वादौ तु न नियमेन वाक्यव्यापित्वम् । (घ)

(ख) विशेषे अविशेषमुदाहरति, यान्तीति ।—अभिसारिकाः,—कान्तार्थिन्यः, नीलनिचोलिन्धः,—नीलवसनपरिधायिन्यः सत्यः, रजनौषु यान्ति, कान्तानारमिति शेषः । अत्र विशेषे वक्तव्ये सामान्यमभिहितम् । तमिस्रासु—तभोगुक्तराशिषु ; ज्योत्स्वी-अभिसारिकाणां शुक्लपटावरचत्वसेवोचितम् इति भावः ।

(ग) नियमे अनियमनाह—नियमः,—निर्द्धारणं, तेन वक्तव्ये अनियमनाभि-
प्रायं नियमानियमः । तमुदाहरति, आपातेति ।—भोगे—विषयभोगे, निमग्नाः,—
एकान्तनासक्तताः । अत्र नियमं वक्तव्ये अनियमोऽभिहितः ।

(घ) वाच्यस्थानभिधानास्त्वित्यसपरिवृत्तेर्भेदे निवृत्तयमुदाह,—नान्विति । नियम-
स्त्विति ।—अवचनम्—अनभिधानं, नियमस्योक्तस्यपदानभिधानमित्यर्थः, पृथग्भूतं—

“शानन्दितस्त्रपक्षोऽसौ परपक्षान् हनिष्यति ।”

अत्र “परपक्षं हत्वा स्त्रपक्षमानन्दयिष्यति” इति विधेयम् । (ङ)

“चण्डीशचूडाभरण ! चन्द्र ! लोकतमोऽपह ! ।

विरहिप्राणहरण ! कदर्थय न मां वृथा ॥” (च)

अत्र विरहिण उक्तौ तृतीयपादस्यार्थो नानुवाचः ।

विशेषः इति भावः, एवञ्च नियमद्योतकपदानभिधानं नियमपरिहृतिः, तदितरद्योतक-
पदानभिधानन्तु वाच्यानभिधानस्य विषय इति भेदः । नियमवाभावात्—निवायवा-
भावात् । गतिः,—विद्वान्तः । दोषप्रतिभासः,—दोषस्फुरणम्, इह तु—नियमपरि-
हृत्तो इत्यर्थः, अर्थव्ययान्तरम्—अर्थबोधनात् अन्तरम् । निरुक्तभेदे प्राचीन-
स्तरसमाह,—एवञ्चेति । शब्दपरिहृत्तीति ।—यत्र दोषः शब्दपरिहृतिं न सृष्टे, तत्र
शब्ददोषः, यत्र न तथा तत्र अर्थदोष इति भावः, पूर्वे,—प्राचीनैः आचार्यैः ।
पथ्यं वक्षति—परिचक्षति, परिहृतिः,—पर्यायशब्दान्तरदानं स्त्रार्थबोधेन निहृत्तिश्चेति
भावः । पदार्थेति ।—पदार्थानाम् अन्वयप्रतीतेः पूर्वे बोध्यः,—अनुभवनीयः, सोऽपि
शब्ददोषः, शब्दश्रवणादेव दोषप्रतिभासादिति भावः । अनियमपरिहृत्तित्वादेः,—
अनियमनियमादेरित्यर्थः । अक्षिपदले शब्दश्रवणान्तरमेव दोषप्रतिभासः, अनियमे
नियमे तु अर्थप्रतिसम्मानादेवेति परस्परं भेद इति भावः । नन्वेवमन्तपरायत्वाद्दो
पदार्थबोधान्तरमेव दोषप्रतिभासादर्थदोषत्वमेव, कथं वाक्यदोषत्वम् ? अत आह,
अन्ततेति ।—अन्तपरायत्वं वाक्यव्यापकमेव । नियमेन—निश्चयेन, वाक्यव्यापि-
त्वाभिप्रायात्—वाक्यान्वयस्यतिरेकानुविधायित्वात् इत्यर्थः । अज्ञोऽत्वादौ त्विति ।—
“इदम्” इत्यादौ अर्थाज्ञोऽत्वे इत्यत्वादेः पारिभाषिकनिर्घातादिव्यक्तत्वं नियमतो
नोपपद्यते, परन्तु समभिव्याहारवशात् तात्पर्यपर्यायोऽप्यत्र तदर्थकत्वव्यपनेनेति
भावः, इति नियमानियमाभ्याम् अन्वयोः परस्परं भेद इति भावः ।

(ङ) विधेयतापर्यायस्योपपत्त्ये तात्पर्यारोपकं विध्युक्तता । तानुदाहरति,—
शानन्दितेति । अत्रेति ।—परपक्षहननस्त्रपक्षानन्दनयोः द्वयोरपि विधेयत्वेऽपि परपक्ष-
हननान्तरमेव स्त्रपक्षानन्दनविधादेव विधेयतापर्यायसिद्धयिता, परपक्षहननविधौ
तत्कारणाद्दोषः । नन्वत्र विधेयाविमर्ष एव दोषः इति चेत् “शानन्दयति पक्षं स्त्रं
परपक्षं हनिष्यति” इति पाठपरिवर्तनेनालोदाहरणं वेदितव्यम् ।

(च) अनुवाचविशेषकस्य विधिविरोधित्वम् अनुवादायुक्तता । तानुदाहरति,
चण्डीशेति ।—चण्डीशस्य—हरण, चूडाभरण !—प्रियहामणे ! शोचानां—जगतां,

“लम्नं रागावृताद्या सुदृढमिह ययैवासियद्याऽरिक्वष्टे
 मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
 तत्सक्तोऽयं न किञ्चिन्नयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
 भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिति गतेवाम्बुधिं यस्य कीर्त्तिः ॥” (छ)
 अत्र “विदितं तेऽस्तु” इत्यनेन समापितमपि वचनं “तेन”
 इत्यादिना पुनरुपात्तम् । (ज)

तनोऽपह !—ध्वान्निध्वसिन् ! विरहिणां पाण्डुरश्च !—जीवनहारिन् ! मां तथा—
 अकारणं, विनाऽपराधमिति भावः, न कदर्थय—न क्लेशय । स्वं मदनार्थां पीडयन्तं
 चन्द्र प्रति विरहिण्य उक्तिरिवम् ; तथात् “प्रमोहाद्याननिपुण” इत्यभिधेयम् ; तच्च
 परित्यज्य प्राथम्येन अन्यथाऽनुदितं विरहिपाण्डुरस्य अनुवाद्यचन्द्रविशेषस्य
 तद्विधिविरोधित्वात् इति अयुक्तत्वमवधेयम् ।

(छ) आकाङ्क्षितस्य कारकस्य क्रियाऽन्वयेन समाप्तावपि पुनः तत्कारकोपादानं
 निर्मुक्तपुनरुक्तत्वं, समाप्तपुनरुक्तत्वं तु विशिष्यानुवक्त एव इत्यनयोर्भेदः । उदा-
 हरति, लघुर्मात ।—राज्ञः स्तुतिरियम् । रागेण—रक्तेन अनुरागेण च, आठतानि—
 लिप्तानि पूर्वाणि च, अङ्गानि यस्याः तादृश्या, ययैव अस्तिवद्या—करवालेन, [स्त्रैरिष्या
 कथाविदिति ध्वनिः] चरीणां—शूद्राणां, कण्ठे सुदृढं लघुं—अचुम्बिरासि लिप्तानीति
 भावः ; अन्यत्र—गाढमालिङ्गितं, या च—असियष्टिः, परपुरुषैः,—चरानिभिः
 स्वामिभिद्वेष, मातङ्गानां—इक्षिणाम, उपरि पतन्ती दृष्टा, अस्मिना शूद्राणां इक्षिणो-
 निहता इति भावः ; अन्यत्र—वतिकामुकत्वात् इक्षिभिः,—कर्मिन्नास्त्रीकपुरुष-
 विश्वेषैः सह, विहरन्ती परैः दृष्टा, तत्सक्तः,—तस्मान्—अस्तिवद्यां, सक्तः,—आसक्तः,
 केवलं युद्धव्यासक्त इति भावः, अयं—मत्स्वामीति भावः, न किञ्चित् नश्यति—मदर्थं
 न चिन्तयति, मद्रक्ष्यार्थं न यतते इति भावः, ते—तव, [“तस्य च वर्त्तमाने”
 (२।१।६० पा०) इति कर्त्तरि षष्ठी] विदितं—ज्ञातं, [“मतिमुद्विपूकार्थेभ्यश्च”
 (१।१।१८८ पा०) इति वर्त्तमाने क्तप्रत्ययः] अस्तु, तेन अस्मि—अहं, भृत्येभ्यः दत्ता
 —भृत्येषु मन्त्रादिषु, राजकार्यं निहितमिति भावः, श्रीनियोगात्—अप्याः
 आदेशात्, इति गदितुं—पित्रे कथयितुमिव, यस्य कीर्त्तिः अन्मुधिं गता । स्रग्धरा
 उच्यते ।

(ज) अनेति ।—नश्यतीति पर्यन्तस्य कर्मकारकस्य विदितक्रियाऽन्वयेन
 समाप्तावपि तेनास्मीत्यादिः पुनरुपादानादिति भावः ।

अथ रसदोषानाह,—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।

परिपन्थिरसाङ्गस्य विभावादेः परियहः ॥

आक्षेपः कल्पितः कृच्छादनुभावविभावयोः ।

अकारण्डे प्रथनच्छेदौ तथा दीप्तिः पुनः पुनः ॥

अङ्गिनोऽननुसन्धानमनङ्गस्य च कौर्त्तनम् ।

अतिविस्तृतिरङ्गस्य प्रकृतौनां विपर्ययः ।

अर्थानौचित्यमन्यच्च दोषा रसगता मताः॥५८३॥ (भ)

रसस्य स्वशब्दा रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दश्च ।

(भ) रसदोषानाह, रसस्येति ।—स्वशब्देन रसस्य—रसशब्दस्य शृङ्गारादिश्च, स्थायिसञ्चारिणोरपि—स्थायिभावस्य रथादेः, सञ्चारिणश्च निर्वेदादेः, स्वशब्देन—तत्परस्यप्रतिपादकशब्देन, उक्तिः,—कथनं, परिपन्थिनः,—विरोधिनः, रसस्य अङ्गं तस्य, विभावादेः परियहः,—उपादानं, कृच्छात्—कष्टेन, अनुभावविभावयोः कल्पितः आक्षेपः,—ऊहकल्पनमित्यर्थः, अकारण्डे—असमये, सहसा वा, प्रथनच्छेदौ—विस्तृति-विच्छेदौ, तथा पुनः पुनः दीप्तिः,—बोद्धव्यम्, अङ्गिनः,—प्रधानस्य, अननुसन्धानम्, अनङ्गस्य—यत् अङ्गं न तस्य, कौर्त्तनम्, अङ्गस्य अतिविस्तृतिः, प्रकृतौनां—नायको-चित्तधर्माणां, विपर्ययः,—वैपरीत्यम्, अन्यथावर्णनमिति भावः, इदमेकमनौ-चित्यं, तथा अन्यत्—प्रकृतिविपर्ययमिदम्, अर्थानौचित्यम्—अर्थानुपपत्तित्वमित्यर्थः, एते रसगताः दोषाः मताः,—कथिताः । अत्रेदं बोद्धव्यम् ;—रसशब्दवाच्यत्वं, स्थायि-शब्दवाच्यत्वं, सञ्चारिणश्चवाच्यत्वं परिगृह्येतिविद्वद्हरसाङ्गविभावादित्यम्, अनुभावस्य कष्टाक्षितत्वं, विभावस्य कष्टाक्षितत्वं, रससाक्षाच्छेद प्रथितत्वं, रससाक्षाच्छेद द्विषत्वं, रसस्य पुनःपुनरुद्दोषितत्वम्, अङ्गिनोऽननुसन्धानम्, अनङ्गस्य कौर्त्तनम्, अङ्गस्याति-विस्तारः, प्रकृतिविद्वद्भवम्, अर्थानौचित्यं चेति रसगतास्त्रयोदशदोषाः । तत्र सञ्चारि-शब्दवाच्यत्वं, परिगृह्येतिविद्वद्हरसाङ्गविभावादित्येतिद्वेषवचनमित्यम्, अन्ये पुन-र्निष्ठाः । “सञ्चार्यादेर्विद्वद्भव वाध्यत्वेन वचो गुणः” इति वदता प्रत्याशङ्कताऽपि केषाञ्चित् गुणत्वमप्युक्तम् इति सुधीभिरन विज्ञाप्यम् ।

क्रमेण यथा,—

“तामुदीच्य कुरङ्गाचीं रसो नः कोऽप्यजायत ।”

“चन्द्रमण्डलमालोक्य शृङ्गारे मग्नमन्तरम् ।” (ज)

स्थायिभावस्य स्वशब्दवाच्यत्वं यथा,—

“अजायत रतिस्तस्यास्त्वयि लोचनगोचरे ।” (ट)

व्यभिचारिणः स्वशब्दवाच्यत्वं यथा,—

“जाता लज्जावती मुग्धा प्रियस्य परिचुम्बने ।” (ठ)

अत्र प्रथमे पादे “आसौऽभ्रकुलिताक्षो सा” इति लज्जाया
अनुभावमुखेन कथने युक्तः पाठः ।

(ज) क्रमेणोदाहरति, तानिति ।—तां कुरङ्गाचीम् उदीच्य—दृष्ट्वा, नः,
—अस्माकं, कोऽपि—अनिर्वचनीयः, रसः अजायत । अत्र रमशब्देन रसस्य स्वशब्द-
वाच्यत्वम् । चन्द्रेति ।—चन्द्रमण्डलमालोक्य अन्तरम्—अन्तःकरणं, शृङ्गारे—सुर-
तार्थमित्यर्थः, मग्नम्—आसक्तमित्यर्थः । अत्र शृङ्गारशब्देन रसस्य स्वशब्दवाच्यत्वम् ।
यथा वा,—“तामनङ्गयमङ्गलश्रियं किञ्चिदुच्युत्तुभुगमूललोकिताम् । जेयथोः क्रत-
वतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥” आलोक्य क्रोमलकपोलतलाभि-
षिक्तव्यक्तानुरागमुभयमभिरामरूपाम् । पश्येत् बाल्यमतिद्वयं विवर्तमानः शृङ्गार-
सोमनि तरङ्गितमातनोति ॥” इति ।

(ट) स्थायीति ।—स्वशब्दवाच्यत्वं—रसादिप्रकषणबोधप्रतिषेधकम् इत्यर्थः ।
अजायतेति ।—त्वयि लोचनगोचरे—उद्ये मति, तस्याः,—कान्तायाः, रतिः,—अनु-
रागः, अजायत । अत्र स्थायिभावस्य रतेः स्वशब्देनोपादानम् । यथा वा,—सम्यङ्गारे
प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् । उषत्कारेः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् ॥” इति ।
अधोत्साहस्य ।

(ठ) व्यभिचारिण इति ।—जातेति ।—मुग्धा—वाक्ता, प्रियस्य परिचुम्बने
लज्जावती जाता । अत्र व्यभिचारिभावस्य लज्जायाः स्वशब्देनोपादानम् । यथा
वा,—“सत्रौढा दयितानने सकदृशा मातङ्गचमाम्बरे सवामा भुजगे सविषय-
रसा चन्द्रेऽधृतस्यन्दनि । सेषां जङ्गसुताऽवलीकनविधौ दीना कपालीदरे पार्वत्या
नवसङ्गमप्रथिनी दृष्टिः श्लिवायास्तु वः ॥” इति । व्यभिचारिणां स्वातन्त्र्योपादाने
एव स्वशब्दवाच्यत्वं दीपः, रसव्यञ्जनार्थमुपादाने तु न दीपः ; यथा,—“लज्जानव-
मुखी” इति “शमविहतमुख” इति च ।

“मानं मा कुरु तन्वङ्गि ! ज्ञात्वा यौवनमस्थिरम् ।”

अत्र यौवनास्थैर्यनिवेदनं शृङ्गाररसस्य परिपत्त्यनः शान्त-
रसस्य अङ्गं शान्तस्यैव च विभाव इतिशृङ्गारे तत्परिग्रहो न
युक्तः । (ड)

“धवलजयति शिशिररोचिषि भुवनतलं लोकलोचनानन्दे ।

ईषत्त्रिसकटाक्षा स्मेरमुखो सा निरीक्ष्यतां तन्वी ॥” (ढ)

अत्र रसस्योद्दीपनालम्बनविभावावनुभावपर्यवसायिनौ
स्थिताविति कष्टकल्पना । (ण)

“परिहरति रतिं मतिं लुनीते

स्वलतितरां परिवर्त्तते च भूयः ।

इति वत विषमा दशाऽस्य देहं

परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ? ॥” (त)

(ड) विरोधिरसाङ्गपरिग्रहमुदाहरति,—मानमिति । अवेति ।—अत्र शृङ्गार-
रसस्य विरोधिनः शान्तरसस्य अङ्गं यौवनास्थैर्यनिवेदनम् । शान्तस्यैव चेति—अ-ग्रन्दी
हेतौ, विभावः, उद्दीपनाख्य इति शेषः । तत्परिग्रहः,—यौवनास्थैर्यनिवेदनवर्णनमित्यर्थः ।

(ढ) अनुभावस्य कटाक्षेयमाह, धवलजयतीति ।—लोकानां लोचनानन्दे—
नयनानन्दविधायिनि, शिशिररोचिषि—चन्द्रमसि, भुवनतलं धवलजयति—मयूख-
जालेन धवलं कुर्वति सति, ईषत्—अल्पं यथा तथा, त्रिसकटाक्षा स्मेरमुखी सा—
या अतिप्रयत्नेनाप्यभयमाना इत्यर्थः, तन्वी निरीक्ष्यतां—दृश्यताम् ।

(ण) अवेति ।—अत्र उद्दीपनविभावाः चन्द्रकटाक्षमोक्षमन्दहासाः, आलम्बनं
नायिका, एषां बहुलेऽप्युद्दीपनविभावत्वेनैकत्वात्सति द्विवचनोपपत्तिः, अनुभावपर्यव-
सायिनौ—प्रविधानेनानुभावस्य नायकचक्षुःप्रसारणस्य बोधकौ ; नायकस्य शृङ्गारित्व-
निशायकाभावात् रत्यनुभावस्य, नायिकायां चक्षुःप्रसारणस्य कष्टकल्पनया आक्षेपः ;
नायकस्याशृङ्गारित्वे दर्शनाभावस्यापि सम्भवात् तादृशसमये तादृशनायिकायां मुनेरपि
प्राये मनःसोभो भवति इत्यौत्सर्गिकमेव चक्षुःप्रसारणमिति कष्टकल्पना बोध्या ।
आव्यप्रकाशे तु—कर्पूरधूलिधवलजयतिपूरधौतादस्त्रणले शिशिररोचिषि तस्य युनः ।
श्रीलाशिरोऽयुक्कनिवेशविशेषकृतमित्यक्तकमोक्षतिरभून्नयनावगो सा ॥” इत्युदाहृतम् ।

(त) विभावस्य कष्टकल्पनामाह, परिहरतीति ।—कमपि युवाभं क्लृप्तमपि

अत्र रतिपरिहारादौर्णां कर्णदादावपि सम्भवात् कामिनी-
रूपो विभावः कृष्णादाद्येयः । (थ)

अक्काण्डे प्रथमं यथा,—वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के प्रवर्त्तमाना-
नेकवीरसङ्घे काले दुर्योधनस्य भानुमत्या सह शृङ्गार-
प्रथमम् । (द)

छेदो यथा,—वीरचरिते राघवभागंवयोर्द्वाराधिकरुदे सङ्ग्रामे
“कङ्कणमोचनाय गच्छामि” (ध) इति राघवस्योक्तिः ।

पुनःपुनर्दीप्तिर्यथा,—कुमारसम्भवे रतिविलापे । (न)

अनुरागपरं दृष्ट तत्सङ्ख्यारम्भं प्रति उक्तिरियम् । रति—बल्लकरेषु अनुरागं, परिहरति
—परित्यजति, मति—बुद्धिं, धैर्यावलम्बनविषयिणीमिति भावः, सुनीते—हिनति,
धैर्ये नाशयते इति भावः, सख्यतितराम्—अतिशयेन भूमौ पतति, भूयः परिवर्त्तते
—पार्श्वपरिवर्त्तं करोति, लुप्यति इति यावत् ; [सर्वत्रायमिति कर्त्तृपदमूल्याम्] वत
—खेदे, इति—इत्थं, विषमा—दारुणा, दुष्प्रीतीकारेति यावत्, दया—अवस्था, अथ
देहं प्रसभं—बलात्, परिभवति—आकुल्यति, अच—अस्मिन् विषये, किं कुर्मः ?
वशमिति श्रेयः । पुष्पिताया इत्यम् ।

(थ) कृष्णादाद्येय इति ।—प्रकरणादिप्रतिसन्धानमेवम् कृच्छम् ।

(द) अक्काण्डे इति ।—प्रवर्त्तमानेति ।—प्रवर्त्तमानः स्वपुत्रादरुपाणामनेक-
वीराणां सङ्घे यत्र तस्मिन् इत्यर्थः । शृङ्गारप्रथमं—शृङ्गारस्य प्रथमं—विस्तरः ।

(ध) छेद इति ।—द्वाराधिकरुदे—द्वारम् अधिकरुदः तस्मिन्, प्रारब्धे इत्यर्थः ।
[“द्वाराधिकरुदे” इति पाठान्तरे तु—धारया—प्रवाहेषु, अधिकरुदः,—उद्धृत इति
तथोक्ते इत्यर्थः] कङ्कणमोचनाय—विवाहार्थे हस्तबद्धमोचनाय इत्यर्थः ; इदञ्च
विवाहाद्द्वन्द्वविषयोक्तव्य इति वदवः ; सम्प्रति तु द्वितीये तृतीये पञ्चमे षष्ठेऽपि वा
दिवसे सम्पद्यते इति बोध्यम् । वीरोदात्तस्य रामस्य तथाऽऽसमये समापनं व्याज-
निर्गमनं प्रत्याययत् अवीरतां प्रत्याययति इति दोषसङ्गावः ।

(न) पुनःपुनरिति ।—रतिविलापे इति ।—अयं भावः,—“अथ सा पुनरेव
विह्वला वसुधाऽऽलिङ्गनधूसरस्तनो । विलासापि विनीतंमूर्च्छा समदुःखामिव कुर्वती
खलीम् ॥” इत्युपलस्य प्रवर्त्तते विलापे “तमवेत्य्य करोद सा भृशं स्तनसम्बाधमुरो
जघाम च । स्तनस्य हि दुःखमयतो विहतद्वारमिषीपनायते ॥” इत्यादिना पुनः
प्रवर्त्तनम् इति पुनःपुनस्तथाविधस्य विस्तरः अनाङ्गविलसतवाऽऽवृत्तः इति ।

अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा,—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्या-
गमने सागरिकाया विस्मृतिः । (प)

अनङ्गस्य कौर्त्तनं यथा,—कर्पूरमञ्जर्यां राजनायिकयोः स्वयं
ज्ञातं वसन्तस्य वर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य प्रशंसनम् । (फ)

अङ्गस्यातिविस्मृतिर्यथा,—किराते सुराङ्गनाविलासादिः ।
प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्चेति ; तेषां धीरो-
दात्तादिता, तेषामप्युत्तमाधममध्यमत्वं, तेषु च यो यथा-
भूतः, तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्ययो दोषः । (ब) यथा,—

(प) अङ्गिन इति ।—प्रधानस्येत्यर्थः । बाभ्रव्यागमने इति ।—सागरिकायाः
पितृगृहादानतः कञ्ची वाञ्छयः, तदागमने विजयवर्मणस्तत्रव्याऽऽकृष्टचेतसा वृषेण
सागरिकाया अभिधानमात्रव्याप्यनालम्बनाद्विखरत्नम् ; तेन गत्यनिर्दिष्टः प्रकाररसः
खण्डितप्राय इति वेदस्यम् ।

(फ) अनङ्गस्येति ।—रसानपकारकस्येत्यर्थः । यथा कर्पूरमञ्जर्यामिति ।—
अयं भावः,—“जथा किञ्च विवेदिदं वदीहि प्यसृष्टा ज्ञेय्य मल्लवाचिषा । तथा
हि” इतः प्रभृति विदूषकोक्त्यन्तेन गत्येनाप्रधानस्य वसन्तवर्णनस्य प्रशंसनं प्रकृतानुप-
युक्तत्वेऽपि कृतमिति दोषतादवस्थ्यम् ।

(ब) प्रकृतिविपर्ययमुदाहर्त्तुं प्रकृतीराह, प्रकृतय इति ।—भावश्चा इत्यर्थः,
दिव्याः,—देवासुरयज्ञमन्त्रवैराजसादयः, अदिव्याः,—तदितरे मानुषादयः, दिव्या-
दिव्याः प्रागेवोक्ताः । तेषां—दिव्यादिनायकानां, धीरोदात्तादिता, तेषामपीति ।—
उत्तममध्यमाधमत्वमपि प्रकृतिरित्यर्थः । तेषु चेति ।—दिव्यादिनायकानामनुचित-
वर्णनं प्रकृतिविपर्ययः ; तज्ज्ञापनाच्च तेषामनुचितं वर्णनीयं वर्णयामि यथा,—
“रतिरुत्थेव ह्यस्य शोक आस्येनेव च । दिव्यानामुचितं वर्णमदिव्योत्तमनेदतत् ॥
किन्तु सभोगप्रकारो वर्णो नोत्तमदेवयोः । सद्यः फलप्रदः कोषो भुक्तुव्यादि-
विवाकंतः ॥ उत्साहः कर्गपाताल-मन्त्रव्यलङ्कारादिषु । दिव्यानामेव नेतृषां वर्णते
उचितो बुधेः ॥ स्यात्तं लोचपुराणादौ यश्चात्तु स्यादवाचितम् । वर्णनीयमदिव्याना-
मन्वेवात्तमयं बुधेः ॥ पूज्यादौ तु तत्रभवन् भगवन्निति चोच्यते । भङ्गारकेति
राजादौ परमेशेति चोच्यते ॥ इत्याद्यचितनेतेषां विवर्णं दूषकं भवेत् ॥” (वन्येषां
—दिव्यादिव्यानाम्, उच्यते—दिव्यसाधर्म्यमदिव्यसाधर्म्ये चोचितमित्यर्थः) यथा,—
अर्जुनस्य स्वःपातावादिहङ्गनोत्साहः भुक्तुव्यादिरहितः क्लोषश्च ।

धीरोदात्तस्य रामस्य धीरोद्धतवत् छद्मना बालिबधः । यथा वा,
—कुमारसम्भवे उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयोः सम्भोग-
शृङ्गारवर्णनम् । “इदं पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनु-
चितम्” इत्याहुः ।

अन्यदनौचित्यं—देशकालादीनामन्यथा यद्वर्णनम् । तथा
सति हि काव्यस्यासत्यताप्रतिभासेन विनेयानामुन्मुखीकारा-
सम्भवः । (भ)

एभ्यः पृथगलङ्कार-दोषाणां नैव सम्भवः॥५६८॥(म)

एभ्यः,—उक्तदोषेभ्यः ।

तथा हि,—उपमायामसादृश्यासम्भवयोरुपमानस्य जाति-

(म) अन्यदिति ।—देशकालादीनामिति ।—देशः,—चद्रिवनराष्ट्रादिः, काव्यः,
—रात्रिदिनसंघः । तत् अनौचित्यं क्रमेण यथा,—“कर्पूरपादपानशीं सुरमिमंलया-
मिहः । कलिङ्गवनसम्भता मृगप्राया मत्तकलाः ॥ सीलाः कालागुरुश्यामाः कावेरीतीर-
भूमयः ॥” अत्र मलये कर्पूरवृक्षस्य, कलिङ्गवने इत्युत्पत्तेः, सीलेषु कालागुरुश्या-
मसम्भवादनौचित्यम् । “पद्मिनी गन्तमुद्दिता स्फुटव्याङ्ग क्रमुवती । मधुकरपुङ्गवनिषुषी
निदाघो मेघद्रुदिनः ॥ श्रव्यहंसगिरी वषाः श्रवदो मत्तवर्द्धिणः । ह्रीमनी निमंलादित्यः
त्रिभिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥” आदिपद्येन लोकाजातिवयःप्रभृतीनां यद्वचनम् ; अरा-
चाराणां भूतानां प्रवृत्तिर्वासंज्ञिता ।” तदनौचित्यं यथा,—“बाधूतकेसरो हकी
तिम्पशृङ्गसुरङ्गनः । गुरुसारोऽयमेरुष्ठी निःसारः खट्विरद्रुमः ॥” इत्यादनौचित्यस्य न
केवलं रसापकर्षकत्वं दूषकतावीजं, काव्यस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरत्वव्याघातकत्व-
मपीत्याहुः, तथा सतीति ।—अथवावचने सतीत्यर्थः । असत्यताप्रतिभासेन—
अप्रामाण्यप्रतिपत्त्या, विनेयानां—वर्णादिजिज्ञासूनां, काव्याध्ययने प्रवृत्त्युन्मुखी-
कारः ।

(म) नवसादृश्यादीनामलङ्कारदोषाणां परम्परया रसापकर्षकत्वेन काव्य-
दोषत्वसम्भवात् काव्यदोषाणां पञ्चविधत्वमनुपपन्नम्, अतः तागुक्तदोषेषु यथावयवमन्तः
ज्ञांयति, एष्व रति ।—एभ्यः,—उक्तेभ्यः काव्यदोषेभ्यः, पृथक्—भिन्नानाम्, अल-
ङ्कारदोषाणां नैव सम्भवः,—उक्त्वो नास्तीत्यर्थः, अलङ्कारदोषा अपि एतेष्वनभवं-
तीति भावः ।

प्रमाणगतन्यूनत्वाधिकत्वयोरर्थान्तरन्यासे उत्प्रेक्षितार्थसमर्थने चानुचितार्थत्वम् । (य) क्रमेण यथा,—

“अथ्रामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ।” (र)

“प्रज्वलज्जलधारावत् निपतन्ति शरास्तव ।” (ल)

“चण्डाल इव राजाऽसौ सङ्ग्रामेऽधिकसाहसः ।” (व)

“कर्पूरखण्ड इव राजति चन्द्रबिम्बम् ।” (श)

“हरवद्भोलकण्ठोऽयं विराजति शिखाबलः ।” (घ)

“स्तनावद्रिसमानौ तं ।” (स)

“दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु

लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।

(य) अन्तर्भावप्रकारमाह, तथा हीति ।—उपमायामसादृश्यासम्भवयोरनु-
चितार्थत्वं पर्यवस्यतीत्युच्यतेनान्वयः । एवमयेऽपि । साधारणधर्माप्रसिद्धिरसादृश्यम्,
उपमानाप्रसिद्धिरसम्भवः इति सङ्क्षेपः ।

(र) यद्यमीति ।—वितताः अर्थाः रश्मयः,—किरणा इव यस्य तं, काव्य-
शशिनं—काव्यं शशीव तम् [इत्युपमाने समासः] यथ्रामि—यानुपूर्व्यां निवेशयामि,
रथयामीत्यर्थः । अत्र अर्थरश्मोः काव्यशशिनोश्च कोऽपि साधारणो धर्मो न प्रसिद्धः ;
काव्यशशिनोः आह्लादकत्वरूपेकधर्मसम्भवेऽपि अर्थरश्मोर्न तादृशः धर्मः सम्भवति,
तस्मादनासादृश्येन अनुचितार्थत्वमुपमायाः, न चात्र रूपकसम्भवाऽपीति वाच्यं, तस्यापि
सादृश्यमूलकत्वेन तत्रापि तद्दीपतादवस्थ्यादित्यवधेयम् ।

(ल) उपमानासम्भवमुदाहरति, प्रज्वलदिति ।—अत्राग्नि कार्यस्य ज्वलनस्य जले
साक्षात् तद्विशिष्टत्वं जलधारायामसम्भव इत्यनुचितार्थत्वमुपमाया इति बोध्यम् ।

(व) उपमानस्य जातिन्यूनत्वमुदाहरति, चण्डाल इति ।—अत्र चण्डालपदस्य
उपमानस्य जातिगतं न्यूनत्वम् उपमेयस्यातिनीचत्व व्यञ्जयतीति उपमायामनोचितम् ।

(श) उपमानस्य प्रमाचन्यूनत्वमुदाहरति, कर्पूरेति ।—अत्रोपमेयस्य चन्द्र-
बिम्बस्य अतिदृढत्वस्यैकं कर्पूरखण्डपदमिति उपमानस्य प्रमाचनगतं न्यूनत्वम् ।

(घ) उपमानस्य जात्यधिकत्वमुदाहरति, हरवदिति ।—शिखाबलः,—समूरः ।
अत्र उपमानस्य जातिगतमाधिक्यम् ।

(स) उपमानस्य प्रमाच्यधिकत्वमुदाहरति, स्तनाविति ।—अत्र स्तनयोरेभिः
नृपस्यैव च समन्निपदननुचितार्थमिति उपमानस्य प्रमाचनगतमाधिक्यम् ।

सुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने

ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥” (ङ)

एवमादिषु उत्प्रेक्षितार्थस्यासम्भूततयैव प्रतिभासनं स्वरूप-
मित्यनुचितमेव तत्समर्थनम् । (क)

यमकस्य पादत्रयगतस्य अप्रयुक्तत्वं दोषः (ख) । यथा,—

“सहसाऽऽलिजनैः स्निग्धैः सहसा कुञ्जमन्दिरम् ।

उदिते रजनौनाथे सहसा याति सुन्दरो ॥” (ग)

उत्प्रेक्षायां यथाशब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वेऽवाचकत्वम् ।

यथा,—

“एष मूर्त्तिं यथा धर्मः क्षितिपो रक्षति क्षितिम् ।” (घ)

(ङ) उत्प्रेक्षितार्थसमर्थनमुदाहरति. दिवाकरादिति ।—यः,—दिवादिः,
मुद्रासु—चन्द्रासु, खोडम् अन्धकारं दिवाभीतनिव—पेचकनिव, दिवाकरात्—
मूर्त्यात्, रक्षति, तथा हि,—सुद्रे—नोचेऽपि जने, शरणम्—पाश्र्वं, प्रपन्ने—प्राप्ते,
शरणागते सति इत्यर्थः, सतीव—साधाविष, उच्चैःशिरसां—महात्मनाम्, [“उच्चैः-
शिरसामतीव” इति पाठान्तरे—सतीव ममत्वम् इति योज्यम्] ममत्वं—खेदः, भव-
तीति शेषः, नूनं—तर्ह्ययामौत्थयः । उपजातिरूपम् । कुमारसम्भवस्येदं पद्यम् ।

(क) एवमिति ।—अत्र उत्प्रेक्षितार्थस्य—अचेतनात्मकारवास्य, असम्भूत-
तया—सम्भावनाविषये वस्तुन्यर्गततया, [“असङ्गततया” इति पाठे—निष्काले-
नेत्यर्थः] प्रतिभासनं—स्फुरणं, स्वरूपं, [“प्रतिभासनस्वरूपम्” इति पाठे—प्रति-
भासनस्वरूपम्—चारीपद्यमात्रम्] तस्मात् तत्समर्थनं—तस्याग्रस्य दृढोत्तरणं, न
निश्च्युतपपादनमित्यर्थः, अनुचितम्—अधीन्यं, तस्मात्सम्भूते वस्तुनि न सम्भवतीति
भावः इति उत्प्रेक्षायां अनौचित्यमवधेयम् ।

(ख) पादत्रयगतस्य—पादत्रयमात्रगतित्वस्य, अप्रयुक्तत्वं नाम दोषः, स्वरूप-
मिति पूर्वेषान्वयः ।

(ग) उदाहरति, सहसैति ।—सा सुन्दरी रजनौनाथे—चन्द्रे, उदिते सति,
स्निग्धैः,—प्रणयपेशलेः, बालिजनैः,—सखीभिः, सह सहसा—हासयुक्ता, सहसो
सतीत्यर्थः, सहसा—अविचारेण, कुञ्जमन्दिरं—सताऽऽदिर्पाङ्कतस्नानरूपं गृहं, याति ।

(घ) एष इति ।—एष क्षितिपः,—राजा, मूर्त्तिः,—साक्षात् धृततनुः, यथा—
क्षिप्र, धर्मः क्षितिं रक्षति । अत्र यथाशब्दस्य साहस्यमात्रस्योतकत्वेऽपि सम्भावनाऽपेक्ष-

एवमनुप्राप्ते वृत्तिविरुद्धस्य प्रतिकूलवर्णत्वम् । यथा,—
“शोषदृष्टलक्षदृष्ट” इत्यादौ । (ङ)

उपमायाश्च साधारणधर्मस्वाधिकन्यूनत्वयोरधिकपदत्वं
न्यूनपदत्वञ्च । क्रमेण उदाहरणम् ;—

“नयनज्योतिष्मा भाति शशुर्भूतिसितद्युतिः ।

विद्युतेव शरन्ध्रो नीलवारिदखण्डधृक् ॥” (च)

अत्र भगवतो नीलकण्ठत्वस्य अप्रतिपादनाच्चतुर्थपादोऽ-
धिकः । (छ)

“कमलालिङ्गितस्तार-हारहारो मुरं द्विषन् ।

विद्युद्भिभूषितो नील-जीमूत इव राजते ॥” (ज)

अत्रोपमानस्य सबलाकत्वं वाच्यम् । (झ)

अस्वामेवोपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदस्य कालपुरुष-

तया प्रयोग इति दुष्टत्वम् । यथा वा,—“उदयधौ दीर्घिक्वानभात् मुकुलं मेघकोत्-
पलम् । नारीलोचनचातुर्य-शङ्कासकुचिभं यथा ॥” इति ।

(ङ) वृत्तिविरुद्धस्य—प्रकृतरसविरोधिरसानुगुणवर्णव्यतिरेकत्वार्थः । शोषदृष्ट
इति—अत्र वृत्तिविरुद्धस्य शकारविरोधिबोराद्यनुगुणव्यतिरेकत्वस्य अनुप्रासस्य
शकारे प्रतिकूलवर्णत्वम्; एवं वीरवृत्तिविरुद्धस्य अनुप्रासव्यतिरेकत्वस्य वीरे प्रतिकूल-
वर्णत्वमित्यादि धीष्यम् ।

(च) नयनेति ।—भूतिभिः,—भस्मभिः, (“भूतिभस्मनि सम्यत्ति-हस्तिशकारयोः
स्त्रियान्” इति मेदिनी) सिता—धवला, द्युतिः यत्न तादृशः, शशुः नयनज्योतिषा
नीलवारिदखण्डधृक्—नीलमेघखण्डधारी, शरन्ध्रः विद्युता इव भाति—विराजते ।

(छ) अत्रेति ।—भगवतः,—शशुः । अप्रतिपादनात्—अप्रतियोगात्, चतुर्थ-
पादः—नीलवारिदखण्डधृगिति पदम्, अधिकः ।

(ज) कमलेति ।—कमलया—लज्जा, आलिङ्गितः,—आश्रितः, तारेण—
मङ्गला, हारेण हारी—मनोहारोत्थः, शङ्कारहारो वा, मुरं द्विषन्—सुरारिः,
विद्युता विभूषितः नीलजीमूत इव—नीलमेघ इव, राजते ।

(झ) अत्रेति ।—उपमानस्य—जीमूतस्य, सबलाकत्वं—बलाका—बलपङ्क्तिः
प्रतिश्रितत्वं, वाच्यं—बलं धीम्यम् । तदवयवनात् न्यूनपदत्वमवश्यम् ।

विध्यादिभेदस्य च भग्नप्रक्रमत्वम् । क्रमेण लदाहरणम्—
“सुधेव विमलचन्द्रः ।” “ज्योत्स्नाः इव सिता कौत्सिः ।” (अ)

“काऽप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः ।

द्विमनिर्मक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥” (ट)

अत्र तथाभूतचित्राचन्द्रमसोः शोभा न खलु आसीत्, अकिं
तु सर्वदाऽपि भवति । (ठ)

“लतेव राजसे तन्वि !” अत्र लता राजते, त्वं तु राजसे । (ड)

“चिरं जीवतु ते सूनुर्मारकण्डेयमुनिर्यथा ।”

अत्र मार्कण्डेयमुनिर्जीवत्येव, न खलु एतदस्य जीवतु इत्य-
नेन विधेयम् । (ढ)

(अ) अस्मानेव—उपमाशानेव । सुधेवेति ।—अत्र पुलिङ्गस्य विमलचन्द्रस्य
सुधाशामन्वशासम्भवात् लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः, एवञ्च प्रक्रान्तलिङ्गभङ्गः । वचनभेदमाह,
ज्योत्स्ना इवेति ।—अत्र वचनव्यत्ययेन प्रक्रान्तवचनभङ्गः ।

(ट) कासभेदमुदाहरति, काऽपीति ।—व्रजतोः,—गच्छतोः, शुद्धवेशयोः,—
पवित्रपरिष्कृतयोः, तयोः,—दिलीपमुदलिनयोः दम्पत्योः, द्विमनिर्मक्तयोः,—त्रिशिरा-
वरचशून्योरित्यन्तः, चित्राचन्द्रमसोर्योगे इव काऽपि—अनिर्वचनीया, अभिख्या—
शोभा, आसीत् । इदं रघुवंशस्य पद्यम् ।

(ठ) अवेति ।—अशोपमाने अतीतकालस्य बाधात् वचनानोद्दिनान्वयः इति
प्रक्रान्तकालभङ्गः ।

(ड) पुत्रभेदमुदाहरति, लतेवेति ।—अशोपमाने मध्यमपुरुषान्वयस्य बाधात्
प्रथमपुरुषोद्दिनान्वयमुपपादयति, लता राजते इति ।—अत्र प्रक्रान्तपुरुषभङ्गः ।

(ढ) विधिभेदमाह—अचरमिति । न खल्विति ।—एतत्—जीवनम् । अस्य
—मावंच्छेयस्य । विधेयं—विधिविषयः । अत्रादिपदशास्त्रायाः अशोपाशंसनरूपायाः
आश्रय एव भेदः, न तु “प्रेष्यादिविंशत्य सङ्ख्य-भेदोऽप्येताभ्युपायता । शब्दव्यापारभेदो
वा काव्यभेदोऽथवा विधिः ॥” इत्युक्तपञ्चविधस्य विधेः असम्भवात् । विधिभेदस्तीदा-
हरणमेवं बोध्यं—“अमूरियं दूरविमुक्तभङ्गा गङ्गेव मे योषमनुप्रयातु । यथाऽरिसज्जा
विभटाः प्रकाशं मण्डल्यधर्मा इव खिदसाज्याः ॥” अत्र गङ्गा प्रयाति, अमूः प्रयातु
इति प्रक्रान्तविधिभङ्गः ।

इह तु यत्र लिङ्गवचनभेदेऽपि न साधारणधर्मस्त्वान्यथाः
भावस्तात्र न दोषः । (ण)

क्रमेण उदाहरणम्—“मुखं चन्द्र इवाभाति ।” (त)

“तद्देशोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदौघा विभ्रमा इव ॥” (थ)

पूर्वोदाहरणेषु उपमानोपमेययोरेकस्यैव साधारणधर्मेषाः
न्ययसिद्धेः प्रक्रान्तस्वार्थस्य स्फुटोऽनिर्वाहः । (द)

(ण) इह त्विति ।—साधारणधर्मस्य—निर्दिश्यमानसामान्यस्य, चन्वत्त्वभावः,
—उपमानान्वयानुपयोगित्वं, न दोषः,—नोपमादोषः, भग्नप्रक्रमत्वस्य तु प्रसक्त्यभावेन
तन्निषेधस्तात्र न सम्भवः ।

(त) मुखनिमित्तः—अवाभातीति उपमानेनाप्यन्वेति इति श्रेयम् ।

(थ) वचनभेदेनापि दोषाभावमाह, तद्देश इति ।—तद्देशः,—तस्याः देशः,
अन्याभिः स्त्रीभिः असदृशः,—असाधारणः, तथा मधुरतां विभ्रतीति मधुरताभृतः,—
मधुरतया—सौन्दर्येण, भृतः,—पूरितः, माधुर्यंजुषः इत्यर्थः, तदौघा विभ्रमाः,—अर-
विखासा इव, परां शोभां दधते स्म—धारयति स्म । अत्र असदृश इत्यस्य देश इत्यस्य
विशेषणत्वे टकप्रत्ययान्ततया अकारान्तत्वात् एकवचनान्ता, विभ्रमा इत्यस्य विशेष-
णत्वे क्तिवन्ततया शकारान्तत्वात् बहुवचनान्ता, तथा मधुरताभृत इत्यस्य देश इत्यस्य
विशेषणत्वे तप्तप्रत्ययान्ततया अकारान्तत्वात् एकवचनान्ता, विभ्रमा इत्यस्य विशेषणत्वे
क्तिवन्ततया तकारान्तत्वात् बहुवचनान्ता । एवं दधते इति क्रियापदस्य देश इत्यस्य
कर्तृत्वे “दध धारणे” इति आत्मनेपदिनः दधधातोः प्रथमपुरुषेकवचनान्ता, विभ्रमा
इत्यस्य कर्तृत्वे “डु धा ज् धारणपोषणयोः” इति धातोः प्रथमपुरुषद्वीयबहुवचनान्तैति
वचनभेदेऽपि असदृश इत्यादिपदानां श्रेयेशोपमानान्वययोगितया साधारणधर्मेषा-
मेकारूपत्वात् न दोष इति बोध्यम् । उदाहरणान्तरं यथा,—“अपि लोकायुगं दृशावपि
सुतदृष्टा रमणीयुषा अपि । स्तुतिमानितया दमस्तप्तुः व्यतिभाते सुतरां धरापते ! ॥”
अत्र “व्यतिभाते” इति एकक्रियापदस्य एक-दि-बहुवचनान्तत्वं बोध्यम् ।

(द) एतदुदाहरणानां पूर्वोदाहरणेषु च यथा वेदस्य दशयितुं पूर्वोदाहरणेषु
भग्नप्रक्रमत्वं दर्शयति, पूर्वैति ।—पूर्वोदाहरणेषु—“सुधेव विमलचन्द्रः” इत्यादिषु ।
एकस्यैव—उपमेयस्यैवत्वः, साधारणधर्मेषु—यथा विमल इति पदं चन्द्र इत्यने-

एवमनुप्राप्ते वैकल्पस्य अपुष्टार्थत्वम् । (घ) यथा,—

“अनुरणरूपमिमेखलमविरलशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणचरणे ! रणरणकमकारणं कुरुते ॥” (न)

एवं समासोक्तौ साधारणविशेषणवशात् परार्थस्य (प) प्रती-
तावपि पुनस्तस्य शब्देनोपादानस्य अप्रस्तुतप्रशंसायां व्यञ्जनयैव
प्रस्तुतार्थावगतेः शब्देन तदभिधानस्य च पुनरुक्तत्वम् । क्रमेण
उदाहरणम्,—

“अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधत् वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद्रविमपेतवसं विद्यटालयादपरदिग्गणिका ॥” (फ)

नान्वेति, न तु सुधेत्यनेन, एवमादिषु अन्वयसिद्धेः,—अन्वयबोधनिपत्तेः, योग्यत्वादिति
शेषः, प्रकृतस्य अर्थस्य—आकाङ्क्षितसाधारणधर्मस्य, स्फुटः,—सम्यक् इत्यर्थः,
अनिर्वाहः,—उपमानेनान्वयस्यानुपपत्तिः, अयोग्यत्वात् इति शेषः । लिङ्गव्यव्यादिना
योग्यत्वानानाधिकरण्योपपादने प्रथमोत्पादितोऽऽकाङ्क्षाविषयोऽनेन प्रकारेण पदा-
दनुक्तिरिति भयप्रकृतत्वमिति भावः । “असौभवान्वयाभिप्रायेण प्रयुक्तस्यैकतान्वयसम्भवे
अनन्वयतथोपवचनम्” इत्यपरे ।

(घ) एवमिति ।—वैकल्पस्य—निरर्थकस्य, रसाद्युत्कर्षणासाध्यस्येति वाच्यं,
तच्च मुख्यार्थानुपकारित्वदपापुष्टार्थत्वं पर्यवस्यति ।

(न) उदाहरति, अगन्तुति ।—वेद्याविरक्तस्य कस्यचिदुक्तिरिवम् । हे अरुण-
चरणे !—अलक्तकरसितलादिति भावः, अनुरण,—अनर्थं यथा तथा, रणको मवि-
मेखला यस्मिन् तत्, तथा अविरलं—घनं, शिञ्जानो—खलको, मञ्जु—मनोहरौ,
मञ्जीरौ—नूपुरौ यस्मिन् तत् तथाविधं, परिसरणं—सचरणं, तवेति शेषः, अकारणं
—निरर्थकं, रणरणकं—पुंसान् शौक्त्यविशेषं, कुरुते । अत्र सपुरकारणकारादि-
घटितानुप्रासस्य साधुव्यांतिप्रथमव्यञ्जनकतया शङ्कारादेरेवोपकारित्वं, पुनः पर्यवसितान-
र्थस्य वेद्याविरामस्य न लिखितुपकारित्वम् इति अपुष्टार्थत्वमवधेयम् ।

(प) परार्थस्य—रूपकस्य, उपमानस्य इत्यर्थः ।

(फ) अनुरागवन्तमिति ।—अपरा—पविना, दिक् एव नविना—वेद्या,
अनुरागः,—रक्तिना प्रेम च तद्वन्तं, लोचनयोः,—नैवयोः, सुखं—सुखजनकं, मनो-
हरमिति भावः, अलक्तकरं—लौकिकित्यर्थः, वपुः,—शरीरं, दधत्—आरवन्तमर्थं

अत्रापरदिगित्येतावतैव तस्या गणिकात्वं प्रतीयते । (घ)

“आहूतेषु विद्वक्त्रेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्ये वा धुरि वा वसंस्तृणमण्डिते मणीनां धुरम् ।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिकं सामान्यमचेतसं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥” (भ)

अत्र अचेतसः प्रभोरभिधानम् अनुचितम् । (म)

अपेतवसुम्—अपगतस्वित्त्वं निहंतव्यं, रवि—दिवाकरं, [नायकश्च इति ध्वनिः]
विद्यदासयात्—आकाशमवनात्, निरकाशयत्—दोषान्तरं प्रापयामास अथ च दूरी-
करणम् । प्रमिताचरा इत्यम् । नायक इदं पद्यम् ।

(घ) अथ रविमित्यनेनैव यथा मुक्तकल्पमायाति, तथैव अपरदिमित्युक्तैव
गणिकाप्रतीतिरिति भावः ।

(भ) आहूतेष्विति ।—अथ यत्तदर्थं योराकाङ्क्षा आभः, विद्वक्त्रेषु—विद्यायसा
—आकाशेन गच्छन्तीति तथोक्तेषु, कौटिल्यादिषु इत्यर्थः, आहूतेषु—आकारितेषु,
पुरः,—अयतः, आयान्—अहमपि विद्यायोगमनात् विद्वक्त्रम् इति मत्वा आगच्छन्,
मशकः न वार्यते—न निविध्यते, येनेति शेषः, तृणमण्डितः—चूदाकारमण्डितः,
मध्ये वा धुरि—अथे वा, यानमुखे वा इत्यर्थः, वसन् मणीनां धुरं—भारं, मण्डितमित्यर्थः,
अचे—चारयति, [“मध्ये यदुरि वा” इति पाठे—यस्य धुरि—यानमुखे, मध्ये वा—
अर्थात्पृष्ठतस्तु यानस्यैव मध्ये वा, वसंस्तृणमण्डितः,—तृणाकारमण्डितः मण्डितः, अत्यमण्डि-
तमित्यर्थः, यानशोभानकमण्डितमणीनां धुरं—साम्यं, अचेतः ; यानस्य पञ्चाङ्गान्तरात्
तृणमण्डितः स्थानं, तद्विषये मध्यादौ तद्विन्यासात् तस्मान्निर्गोऽविवेकत्वमिति भावः ।
(“धुः स्त्री क्लीवे यानमुखम्” इति शेषः) । “मध्ये वा धुरि वा वसन्” इति पाठो
न रमणीयः, अगन्तव्यात् इति शेषम्] । खद्योतोऽपि ।—पुर इत्यनुपपद्यते, यस्य
पुरः खद्योतोऽपि तेजस्विनां मध्येऽपि प्रचलितुं—गन्तुं, न कम्पते—न विभेति इत्यर्थः,
अनामृष्टम्—अविवेचितं, तत्त्वान्तरं—वस्तुतत्त्वं येन तत्त्वाविधं, प्रभुमिव अचेतसं—
सदसद्विवेकरहितं, तन्निति शेषः, सामान्यं—प्राकृतं जनं, धिक् ; सरस्वति गुणवस्तु
प्रधानेषु हीनानां धार्ष्ट्यं क्लेशं धिक्काराद्येवेति भावः । आहूतविक्रीडितं इत्यम् ।
भक्तप्रसन्नस्येदं पद्यम् ।

(म) अस्तुतेन तादृशासामान्येनैव विशेषस्याचेतनस्य प्रभोरभिव्यक्तिरिति
अभिधानमनुचितमित्यभिप्रायेणाह,—अचेति ।

एवमनुप्राप्ते प्रसिद्धाभावस्य (य) ख्यातविरुद्धत्वम् । यथा,—

“चक्राधिष्ठिततां चक्रौ गोत्रं गोत्रमिदुच्छ्रितम् ।

वृषं वृषभकेतुश्च प्रायच्छत् यस्य भूमुजः ॥” (र)

उक्तदोषाणाञ्च क्वचिद्दोषत्वं क्वचित् गुणत्वमित्याह, (ल)—

वक्त्ररि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्भते ।

रौद्राऽऽदौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥५९९॥(व)

एषु च आस्वादस्वरूपविशेषात्मकतया मुख्यगुणप्रकर्षोप-
कारित्वात् गुण इति व्यपदेशो भाक्तः । (श) क्रमेण यथा,—

(य) एकमिति ।—प्रसिद्धाभावस्य—अनुप्राप्तपदाद्यर्थोर्विचित्रेऽन्वये लोकात्-
प्राप्ततो वा प्रसिद्धिविरुद्धत्वर्थः ।

(र) चक्रेति ।—चक्रौ—नारायणः, चक्राधिष्ठिततां—चक्रवर्त्तितं, मण्डलाधि-
कारित्वमित्यर्थः, गोत्रमिदु—इन्द्रः, उच्छ्रितम्—उन्नतं, गोत्रं—वंशं, वृषभकेतुः—
इन्द्रश्च, वृषं—धर्ममित्यर्थः, यस्य भूमुजः,—राजः, प्रायच्छत्—प्रददौ । [“प्रायच्छन्नस्य
भूमुजः” इति पाठान्तरे—एते चक्रादयः अस्य—पुरोवर्त्तिन इत्यर्थः, भूमुजः प्रायच्छन्
—प्रददुः] अत्र कर्मकर्मनिधमेन स्तुतिः अनुप्रासानुरोधेनैव प्रतिपादिता, नारायण-
कर्मके चक्रवर्त्तितदानम्, इन्द्रकर्त्तृकं गोत्रदानं, शिवकर्त्तृकञ्च धर्मदानं न पुनः पुराणोक्ति-
हासादिषु तथा प्रसिद्धम् इति प्रसिद्धिविरुद्धात् ख्यातविरुद्धता ।

(ल) सम्प्रति दोषाणां नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थमनित्यदोषानाह,—उत्तेति ।
क्वचिदिति ।—यत्र रसादीनामपकर्षकत्वं प्रकर्षकत्वञ्च नास्ति तन्नेत्यर्थः । यत्र तु रसा-
दीनामपकर्षकत्वं नास्ति, प्रत्युत प्रकर्षकत्वमेव, तत्र गुणत्वम् ।

(व) तत्र दोषोद्देशकक्रमेण यथासम्भवं तान् दर्शयति, वक्त्ररीति ।—क्रोधसंयुक्ते
वक्त्ररि तथा समुद्भते—औद्यत्यव्यञ्जके, वाच्ये—अर्थे प्रतिपाद्ये इत्यर्थः, च सति दुःश्रवत्वं
रौद्रादिरसे तु—पुनः, अत्यन्तं गुणः भवेत् । आदिशब्दात्परोभक्तयोर्गुणत्वम् ।

(श) ननु गुणानां रसधर्मत्वं विविधत्वञ्च वक्ष्यति, दुःश्रवत्वादीनां तदुभया-
भावात् कथं गुणत्वम् ? इत्यत आह, एषु चेति ।—दुःश्रवत्वादिष्वित्यर्थः, आस्वादानां
—रसानां, स्वरूपविशेषात्मकतया—साधर्म्यविशेषरूपतया, ये मुख्यगुणाः,—साधर्म्या-
दयः, तत्कृतो यः प्रकर्षः,—रसाद्युत्कर्षः, तत्प्रोपकारितात्—अनुकूलत्वात्, व्यपदेशः,
—प्रकर्षं, भाक्तः,—गोषः, गोषव्यवहार इत्यर्थः ।

“तद्विच्छेदकशस्य कण्ठलुठितप्राणस्य मे निर्दयं

क्रूरः पञ्चशरः शरैरतिशितैर्भिन्दन् मनो निर्भरम् ।

शशोर्भूतकपाविधेयमनसः प्रोहामनेत्रानल-

ज्वालाजालकरालितः पुनरसावास्तां समस्तात्मना ॥” (घ)

अत्र शृङ्गारे कुपितो वक्ता । (स)

“मूर्ध्निव्याधूयमानध्वनदमरधुनीलोलकलोलजाली-

हूताश्वःक्षोददध्मात् प्रसभमभिनमः क्षिप्तनक्षत्रलक्षम् ।

जङ्घेन्यस्ताङ्घ्रिदण्डभ्रमिभवरभसोद्यन्नमस्त्रयवेश-

भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितरतु शिवं शाश्वतं ताण्डवं वः ॥” (ङ)

(घ) वक्त्रि क्रोधसंयुक्ते दुःश्रवत्वस्य गुणत्वमुदाहरति, तदिति।—तस्याः विच्छेदेन कशस्य—क्षीणस्य, कण्ठलुठितप्राणस्य—कण्ठागतजीवनस्य, मे—मम, मनः निर्दयं यथा तथा अतिशितैः,—अतितीक्ष्णैः, शरैः निर्भरम्—अतिमाधं, भिन्दन्—विध्वन्, अत एव क्रूरः,—घातुकः, (“वृशभो घातुकः क्रूरः” इत्यमरः) असौ पञ्चशरः,—कामः, समस्तात्मना—सर्वशरीरेण, भूतेषु—प्राणिषु, या कपा—दया, तस्याः विधेयं—वशवर्ति, मनो यस्य तादृशस्य, शशाः,—हरस्य, प्रोहामः,—अतिदारुणः, यः नेत्रानलः तस्य ज्वालानां—शिखानां, जालैः,—समूहैः, करालितः,—दग्धः, पुनः आस्तां—भवतु, पूर्वं पाञ्चभौतिकं शरीरं दग्धम्, इदानीं तस्य लिङ्गशरीरमपि दग्धं भूयादिति भावः । इदं यन्यक्षरुः पद्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ।

(स) अत्र क्रोधस्यास्त्रायमानत्वेऽपि प्राक्करिणिकृतया प्रधानत्वेन रतेरास्त्रायमानत्वात् शृङ्गारत्वमेव, न तु रौद्रत्वम्, अत एवाह, अत्र शृङ्गारे इति।—सुगमम् ।

(ङ) वाच्यस्थोद्भूते दुःश्रवत्वस्य गुणत्वमुदाहरति, मूर्ध्नेति।—मूर्ध्नि—शिरसि, व्याधूयमाना—सञ्चरन्ती, अत एव ध्वनन्ती—स्वनन्ती, या अमरधुनी—देवन्द्री, गङ्गा इत्यर्थः, तस्याः लीलं—चपलं, यत् कल्लोलजालं—महातरङ्गचलतिः, तस्यात् उद्धूताः,—उत्क्षिप्ताः, ये अश्वसां—जलानां, क्षोदाः,—विन्दवः, तेषां दध्मात्—व्याजात्, प्रसभं—सहसा, अभिनमः,—नमसि, [विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः] क्षिप्तानि नक्षत्राणां लक्षणाणि—तारासमुदाः यस्मिन् तत्, तथा ऊर्ध्वं व्यस्तः,—निक्षिप्तः, उत्क्षिप्त इत्यर्थः, यः आङ्घ्रिदण्डः,—पाददण्डः, तस्य वा भनिः,—भानस्यं, घृष्यन्—दित्त्यर्थः, तस्मात् भवः,—उत्पन्नः, यः रभसः,—वेगः, तेन उद्यन्—उद्गच्छन्, उत्पिठन्

पत्र उद्धतताण्डवं वाच्यम् । इमे पद्ये मम । रौद्रादिरसि
सु एतद्वितयापेक्षयाऽपि दुःश्रवत्वमत्यन्तगुणः । (क) यथा—
“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिम्” इत्यादि । अत्र बीभत्सो रसः ।

सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुनः ॥६००॥ (ख)

तथा पुनरिति गुण एव । यथा,—

“करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।

उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥” (ग)

इत्यर्थः, [“अभिभररभसोद्यन्” इति पाठे—अभिभरेत्—अभवातिशयेन, यो रभसः,
—वेगः, तस्यादुद्यन्—जायमान इत्यर्थः] यः नभस्यान्—वायुः, तस्य प्रवेशेन [“प्रवेश”
इत्यत्र “प्रवेश” इति पाठान्तरम्] भान्तं—कुशाखचक्रवत् घूर्णितं, ब्रह्माण्डखण्डं यस्मिन्
तथाभूतं, शम्भोरिदं शाश्वतं ताण्डवं—वृत्तं, (“ताण्डवं नटनं वृत्तम्” इत्यमरः) वः,
—शुष्काकं, शिबं—मङ्गलं, प्रवितरतु—ददातु । शार्दूलविकीर्णतं वृत्तम् ।

(क) अत्र ताण्डवस्य शोकसंसारकारित्वात् उद्धतत्वम् ; एतद्वितयापेक्षया—
क्रुद्धवत्समुद्धतवाच्यापेक्षया । रौद्रे दुःश्रवत्वं यथा,—“विभीषणचक्रपथे मयि सति
सुतरां चक्रदिग्भेन शम्भोःपापाचार्यस्य चण्डध्वनिः पुरुरधुना ध्वंसितं चिक् तितित्थान् ।
सङ्ख्याकुण्डलारं कठिनमतितरां तस्य कण्ठे कुठारं क्रोडा पीकास्त्राग्नेः परिभवसरित-
चाद्य पारं प्रपद्ये ॥” अत्र कीषल्यास्त्राद्यमानतया भार्गवस्य वक्तुः क्रुद्धतया च सुतरां
दुःश्रवत्वस्य गुणत्वम् ; सर्वथा आस्त्रादरहिते चाव्याभ्यासे दुःश्रवत्वादीनां न दीवलं
न वा गुणत्वं, चान्यथमांसां दोषगुणानां तत्राप्रवेशादिति सारः ।

(ख) अश्लीलत्वस्य गुणत्वमाह, सुरतेति ।—सुरतस्य चारणः,—चेष्टा, तस्य
क्रोडी—समा, सन्धोगार्थसमवेतस्त्रीपुरुषसमूह इत्यर्थः, तत्राद्यतिषु अश्लीलत्वं तथा पुनः,
—गुण एव इत्यर्थः ।

(ग) उदाहरति, करीति ।—सम्बाधे—सङ्घलेऽपि, मराश्रादिनेत्रियोगेन दुष्प्रेक्षे
इत्यर्थः, करिषां—इक्षिणां, इक्षेन—शुष्कादक्षेन, अन्तः,—अभ्यन्तरदेशे, विलोडिते
—विस्फारिते, साधनानां—सेव्यानाम्, अन्तः,—मध्ये, प्रविश्य पुंसः,—निगीतो-
र्वीरस्य इति भावः, ध्वजः,—केतुः, उपसर्पन्—सञ्चरन्, विराजते—शोभते ।
अश्लीलायंसु—सम्बाधे—सङ्घटितेऽपि, करिहस्तेन—हामशास्त्रीकक्रमिन्विक्षेपे,
संस्कारपतनं यानि चापुष्पावदमध्वनाङ्घ्रिकपेषेण गजतुण्डमुद्रया इत्यर्थः, तदुक्तं—

अत्र हि सुरतारम्भगोष्ठ्यां “द्वयैः पदेः पिशुनयेश्च रक्ष्य-
वस्तु” इति कामशास्त्रस्थितिः । आदिशब्दात् श्रमकथाप्रभृतिषु
बोद्धव्यम् । (घ) ।

स्यातामदोषौ श्लेषादौ निहतार्थाप्रयुक्तते ॥६०१॥ (ङ)

यथा,—

“पर्वतमेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिटन्त्रः पतन्नमत ॥” (च)

“तर्जन्वगानिकायुक्ते मध्यमा पृष्ठतो यदि । हरिश्चक इति प्रोक्तः कामशास्त्र-
विशारदः ॥” इति शास्त्रान्तः ; अन्तः बिलोडिते—विस्फारिते, साधनान्तः,—धीनिमज्जे,
प्रविष्य उपसर्पन्—गतागतं कुर्वन्, पुंसः ध्वजः,—खड्गं, विराजते । अत्र त्रीणां
व्यञ्जनमश्लीलम् ।

(घ) गुणत्वमुपपादयति, अत्र हीति ।—पिशुनयेत्—मूषयेत् । रक्ष्यवस्तु—
गोप्यं विषयम् । कामशास्त्रस्थितिः,—कामशास्त्रनियमः, रक्ष्यव्यञ्जनस्य सुरतोद्रेकागु-
कृशत्वात् गुणत्वमिति भावः । श्रमकथाप्रभृतिषु इति ।—प्रभृतिशब्दाद्देराग्योत्पादक-
कथापदस्यम् । तत्र श्रमकथायां यथा,—“उत्तानोच्छ्रमस्युक्-पाटितोदरसमिमे ।
लोदिनि स्त्रीप्रथे सतिः अकमेः कस्य जायते ?” ॥ इति । अत्र लुगुसाव्यञ्जनाश्लीलत्वस्य
गुणत्वम् । प्रभृतिशब्दात् कथनकथादीनां यदर्थं, कथनकथा—कृत्वाः । अमकला-
श्लीलत्वस्य गुणवत्त्वं कथनकथायां यथा,—“निर्वाचवैरदृष्टनाः” इति । कुडवामनकल-
सूचकं नटस्य वचनमिदम् । अत्र प्रश्नादयः शब्दा नरकवपानकथनसूचका अपि
कथोक्तौ गुणा एव इति ज्ञेयम् ।

(ङ) स्यातामिति ।—श्लेषादौ निहतार्थत्वम् अप्रयुक्तत्वञ्च अदोषौ क्तातां, नापि
गुणः नापि दोष इत्यर्थः ।

(च) पर्वतेति ।—(हे जनाः !) पृथिव्यां पतत् सुरसरिटन्त्रः,—नङ्गाजलं, धर्मं
नमत, कीदृशम् ? पर्वतमेदि—हिमालयभेदकं, हिमालयं भित्ता निर्गमनश्लो-
मित्यर्थः, पवित्रं—पावनं, पापध्वंसकरमित्यर्थः, नरकस्य—पारलौकिकदुःखस्य, जैत्रं
—विनाशकं, बहुभिर्भूतं—पुनितं, गहनं—नडावेगित्वात् दुरवगाहं, यथा—गहनं
—घनम्, अतिगहनमित्यर्थः, हरिमिव—विष्णुमिव, पर्वतमेदी—नीवर्षनीहारी, क-
थादौ पवित्रञ्च इति तं, नरकस्य—नरकनाम्नाऽपुरस्य, जैत्रं—विनाशकं, पराजय-

अत्र इन्द्रपक्षे पवित्रशब्दा निहतार्थः, सिंद्धपक्षे मतङ्गशब्दो
मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं ज्ञत्वं चेत् वक्तृवाच्ययोः ॥६०२॥ (ख)

यथा—“त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामिव पुरुषं विदुः ॥” (ज)

स्वयं वाऽपि परामर्षे ॥६०३॥ (झ)

अप्रतीतत्वं गुण इत्यनुषज्यते । यथा—

“युक्तः कलाभिस्तमसां विद्वद्भ्यो

क्षीणश्च ताभिः क्षतये य एषाम् ।

अरमित्यर्थः, गहनं—दुर्बोधतत्त्वं, हरिनिव—इन्द्रनिव, पर्वतानां पक्षच्छेदकत्वात्
पर्वतभेदो, पवि—बल, वायते—धारयति इति पवित्रः, स चासौ स चेति तं,
क्षेत्रं—जगत्क्षेत्रं, नरकस्य—मनुष्यसमूहस्य, बहुमतं—भयं पूजितं, गहनं—दुर्जयं,
हरिनिव—सिंहनिव, “स्रगावाश्च स्रगेन्द्रोऽहम्” इति अरवात् सिंहस्य बन्धनीयत्वं,
पर्वतभेदो—गिरिगङ्गासमावृत्तत्वेन सोऽन्वासीति, पवित्रः,—देवरूपत्वात्, स चासौ
स चेति तं, नरकस्य—मनुष्यसङ्घस्य, क्षेत्रं, बहुन् मतङ्गान् इतीति तम् इति सङ्केपः ।

(ख) गुण इति ।—वक्तृवाच्ययोः,—वक्तुः बोद्धव्यस्य च, ज्ञत्वं—सङ्केतज्ञानित्वं,
चेत् तदा अप्रतीतत्वं गुणः स्यात् ।

(ज) अदाहरति, त्वामिति ।—तारकोपद्रुतदेवमशकता ब्रह्मणः स्तुतिरियम् ।
त्वां पुरुषार्थप्रवर्तिनीं—पुरुषार्थी—भोगापवर्गी, तयोः प्रवर्तिनीं—साधयित्री, प्रकृतिं
—मूलकारणं, (“प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे” इत्यमरः) आननति—
अवयति, तुषा इति श्लेषः, त्वामिव तद्दर्शिनं—तस्माः,—प्रकृतेः द्रष्टारं, साहित्ये-
नेति भावः, उदासीनं—कूटस्थं, पुरुषं विदुः,—जानन्ति । अत्र प्रकृतपदं प्रधान-
वाचकं योगशास्त्रे एव प्रयोगवाच्येण प्रसिद्धं, “प्रधानं प्रकृतिः खिद्यान्” इति
सङ्केताभिज्ञत्वे तु गुण एव । एवं पुरुषपदं परमात्मवाचकं योगशास्त्रे एव प्रसिद्धं
“क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः” इति सङ्केताभिज्ञत्वे तु गुण एव ; तथा ऽह्नि,—वक्तृणां
दिवानां, बोद्धव्यस्य ब्रह्मणश्च ज्ञत्वात् योगशास्त्रप्रसिद्धप्रकृतिपुरुषशब्दो अप्रतीतो अपि
गुणाय कल्प्यते इति सारः । कुमारसम्भवस्येदं पद्यम् ।

(झ) स्वयमिति ।—परामर्षे—अवने ।

शुद्धं निरालम्बपदावलम्बं

तमात्मचन्द्रं परिशीलयामि ॥* (ज)

कथितञ्च पदं पुनः ।

विहितस्यानुवादत्वे विषादे विस्मये क्रुधि ॥

दैन्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पायां प्रसादने ।

अर्थान्तरसङ्गमित-वाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥६०४॥ (ट)

(ज) युक्त इति ।—यः तमसां—तमोगुणानाम्, अज्ञानानमित्यर्थः, विच्छेदः—विशेषेण वञ्चनाय, कलाभिः,—पृथिव्यादितत्त्वेः, युक्तः स्नात्, यश्च एषां—तमसां, चतये—ध्वंसाय, ताभिः,—कलाभिः, जीवः,—रहितः, स्नात्, शुद्धं—पूतं, कानादि-दोषरहितमित्यर्थः, केवलं वा, निरालम्बपदावलम्बं—निरालम्बपदं—शिरास्त्राधीमुखं कमलकृष्णिकामध्यं, तदवलम्बं—तदाश्रयं, तं—प्रसिद्धम्, चात्मा एव चन्द्रः तं, परमात्मानमित्यर्थः, चन्द्रपदे—कलाभिः,—वीर्यभागेकभागे, जीवः,—जीवः, तमसां—तिनिराशां, विच्छेदो यो भवति, यश्च ताभिर्युक्तः, एषां—तमसां, चतये भवति, तं शुद्धं—शुद्धप्रकाशं, निरालम्बपदम्—वाक्याश्रय, अवलम्बो यस्य तं, परि-शीलयामि—चिन्तयामि । अत्र कलानिरालम्बपदात्मपदानां तत्त्वादिवाचकत्वं योस-शास्त्रे एव प्रसिद्धम् ; चात्मानात्प्रतीतेरुद्देश्यत्वादस्य गुणवत्त्वम् इत्याशयः । उपजातिः इत्यम् ।

(ट) कथितमिति ।—कथितपदत्वं विहितानुवादत्वादिषु एकादशप्रकारेषु गुणः स्यादित्यर्थः । विहितस्येति ।—उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस्यै उक्तपदप्रयोगादर्थान्तरप्रतीत्य-भावेन भ्रष्टित्वेव श्राव्यबोधः, ततो रसादिधीरविलम्बेनैवेत्यत्र कथितपदत्वस्य गुणवत्त्वम् प्रति भावः । विषादे इत्याद्युपलक्षणं, यत्र यत्र हिरक्तं पदं लक्ष्ययाऽर्थान्तरबोधकं, तत्रापि कथितपदत्वं गुणः इत्याशयः ; अत एव वक्ष्यति, एवमित्यथापीति ।—तेन “गृहे गृहे व्यथपुरन्ध्रवर्गम्” इत्यत्र हिरक्तं गृहपदं सकले लाक्षणिकं पार्वत्यां सर्वजनानुरागं व्यञ्जयति । “पीत्वा पीत्वा सुरभिर्मादरानादरात् कालदत्तां कण्ठं तस्य प्रसिन्नु रभसात् प्राडुप्राशयेन । वक्रं दन्तप्रणालिषणलङ्काकुलं कारयेत्सुं मत्तानानु व्रजति गुणवत् दानुरात्प्रदत्तम् ॥” अत्र हिरक्तं पीलेति पदं पीनःपुन्यलक्षकं इतिरेव । “रञ्जुं रञ्जुं रञ्जुनाम्न ! भवन्नाश्रमनाश्रवत् । श्रीरदं प्राङ्मुरास्त्रां रञ्जो भ्रष्टति

गुण इत्येव यथा,—“उदेति सविता ताम्रः” इत्यादि । अत्र चिह्नितानुवादः ।

“हन्त ! हन्त ! गतः कान्तो वसन्ते सखि ! नागतः।” (ठ)

अत्र विषादः ।

“चित्रं चित्रमनाकाशे कथं सुमुखि ! चन्द्रमाः ।” (ड)

अत्र विस्मयः ।

“सुनयने नयने निधेहि—” इति । (ट)

अत्र रचेति द्रुते साक्षरिकं भयातिशयं व्यञ्जयति ; “याहि याहि सुमुखि ! प्रियधाम साहि कान्तमग्नरीरग्नराधेः । बन्धुरेव विपदः प्रतिकारे सन्दधाति सुतरानुपयोगम् ॥” अत्र याहि याहोति पदं द्रुते साक्षरिकं त्वरातिशयं व्यञ्जयतीत्यादावपि कथितपदत्वं गुणः । पदानुपास एव साटानुपासः बन्ध्यते, तस्य शब्दवैचित्र्याद्वारा रसाद्युप-कारकत्वम् इति गुणत्वमेव । अद्यान्तरसङ्मितवाच्यो ध्वनिप्रभेदस्तथाप्येवैशिव्यञ्जकत्व-मिति गुणत्वम् । कृषि यथा,—“यातु यातु किमनेन तिष्ठता मुच मुच सखि ! सादरं वचः । पामरीवदनखोलुपी युवा नैव वेत्ति कुलजाधरासवम् ॥” अत्र हिरक्तं पदं समभिध्याहृतपदार्थस्य अयोग्यव्यवच्छेदं लक्षयति लोधातिशयं व्यञ्जयति च । लोधीनोक्तावप्यर्थात्तरास्यञ्जकत्वात् कथितपदत्वं दोष एव ; यथा,—“तद्विच्छेद-कमलम्” इत्यादौ मनःपदम् । दैन्ये यथा—“देहि देहि वृषभेव तु चित्तम् ।” अत्र हिरक्तं पदं दानप्रयुक्तिपीनःपुन्यं लक्षयद्वैत्यातिशयं व्यञ्जयति । अनुकन्यायां यथा—“दौन रे ! वसु गृहाण गृहाण ।” अत्र हिरक्तं पदं यद्व्ययप्रयुक्तिपीनःपुन्यं लक्षयदनुकन्याऽतिशयं व्यञ्जयति । प्रसादने यथा—“मुच मुच सखि ! नेत्रमुद्रणं न चमा मवि पदानते चमा ।”

(ठ) हन्त हन्तेति ।—अत्र हिरक्तं पदं वाच्यस्य विषादस्य अतिशयं व्यञ्जयति ।

(ड) चित्रमिति ।—नायिकाया मुखं दृष्ट्वा नायकस्य उत्तरियम् । एवं चित्रं चित्रमित्यत्र वाच्यस्य विस्मयातिशयम् ।

(ट) सुनयने इति ।—अत्र द्वितीयनयनपदं भाग्यवस्तादिगुणविशिष्टनयन-लोषकत्वात् गुणः । इत्थं यथा,—“कथय कथय दूत ! कागतो रामभद्रः ?” । यथा—“हन्त हन्तानतः कान्तः श्रीमानय मदाश्रयम्” । अवधारणमयोग्यव्यवच्छेदोऽन्वयोग-सुपच्छेदश्च । तत्रापीमव्यवच्छेदे—“इति इति रिपुं वीरः” । अन्ययोगव्यवच्छेदे

अत्र लाटानुप्रासः । “नयने तस्यैव नयने च” इत्यादौ
अर्थान्तरसङ्घमितवाच्यो ध्वनिः ।

सन्दिग्धत्वं तथा व्याज-स्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥६०५॥ (ण)

गुण इत्येव । यथा,—

“पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ! ।

विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति समभावयोः सदनम् ॥” (त)
वैयाकरणमुख्ये तु प्रतिपाद्येऽथ वक्तारि ।

कष्टत्वं दुःश्रवत्वं वा ॥ ६०६ ॥ (थ)

यथा,—“तद्व्यग्राहितमतिबहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलु जनः कृतकं ब्रवीति । तत्
साधवो ननु विदन्ति विदन्ति किन्तु कर्तुं इष्टा प्रथयन्त्य न पारयन्ति ॥” अत्र
“विदन्ति” इति द्वितीयं पदं साधव एव विदन्तीत्यवशोगव्यवच्छेदपरम् । अयोग-
व्यवच्छेदस्तु नञ् इयेनेव प्रतीयते ।

(ण) सन्दिग्धत्वमिति ।—व्याजस्तुती पर्यवस्यतीति व्याजस्तुतिपर्यवसायि—
व्याजस्तुतिप्रत्यायकमित्यर्थः ।

(त) पृथ्विति ।—राजानं प्रति कस्यचित् दरिद्रस्थोक्तिरियम् । हे देव !
सम्प्रति साधवोः,—तव मन च इत्यर्थः, सदनं—गृहं, समं—तुल्यं, त्वनो धनलाभे
तु मद्गृहमनेवंभावात् पश्चात् समं न भविष्यतीत्यर्थः । सास्यं प्रतिपादयति,—पृथुनि
—प्रचुराणि, कार्त्तस्वरपात्राणि—स्वर्णभाजनानि यस्मिन् तदित्येकोऽर्थः ; पृथुकानां—
शिशूनां, (“पृथुकः शावकः शिशुः” इत्यमरः) कार्त्तस्वरस्य, सुधवा इति भावः, पात्रं—
स्थानम् इत्यपरोऽर्थः ; भूषिताः,—रत्नाद्यलङ्कृताः, निःशेषाः,—सर्वे, परिजनाः,—
परिवाराः यस्मिन् तदित्येकोऽर्थः ; भुवि उषिताः,—येहाभावात् चासनाभावाद्वा
कृतवासाः, निःशेषाः परिजनाः,—पुत्रकुलवादयः यत्र तदित्यपरोऽर्थः ; विलसद्भिः,—
शोभमानैः, करेणुभिः,—हस्तिभिः, यद्वा—विलसन्तोभिः करेणुभिः,—हस्तिगोभिः,
 (“करेणुरिभ्यां स्त्री वेभे” इत्यमरः) यद्गमं—निविडं, दृष्टव्यमिति भावः, इत्येकोऽर्थः ;
विलेषु सौदन्तीति विलसदः ते एव इति विलसत्वाः,—भूषिता इत्यर्थः, [स्वार्यं
कान्प्रत्ययः] तेषां रेणुभिः,—हस्तिभिः, गहनं—पूर्णमित्यर्थः, इत्यपरोऽर्थः । अत्र
त्रिंशेषपदानां सन्देहयोग्यत्वेऽपि व्याजस्तुत्यां पर्यवसानात् गुणवत्त्वम् ।

(थ) वैयाकरणेति ।—व्याकरणं वेति अधीते वा वैयाकरणः, सः मुख्याः,—

गुण इत्येव । यथा,—

“दीधीवेवीट्समः कश्चित् गुणवृद्धोरभाजनम् ।

क्षिप्प्रत्ययनिभः कश्चित् यत्र सन्निहिते न ते ॥” (द)

अत्रार्थः कष्टः, वैयाकरणस्य वक्ता । एवमस्य प्रतिपाद्यत्वेऽपि ।

“अत्राताप्तमुपाध्याय ! त्वामहं न कदाचन ।”

अत्र दुःश्रवत्वम् । वैयाकरणो वाच्यः । एवमस्य वक्तृत्वेऽपि । (घ)

ग्राम्यत्वमधमोक्तिषु ॥ ६०७ ॥ (न)

आदिष्यस्य तादृशे, वक्त्रि, प्रतिपाद्ये—बोद्धव्ये वा । [आदिपदेन नीरसताकिंवादीनां यदृश्यम्] ।

(द) वैयाकरणे वक्त्रि कष्टत्वस्य गुणत्वमुदाहरति, दीधीति ।—कश्चित्—जनः, दीधीवेवीट्समः,—दीधीवेवीधातुभ्याम् इडागमिन च, समः,—गुण्यः, गुणवृद्धोः,—दाक्षिण्यादिगुणस्य अभ्युपगतेषु इत्यर्थः, अभाजनम्—अनाश्रयः ; अन्यत्र—[“अद्वैतः” (१.१.२ पा०) “इडिरादेच्” (१.१.१ पा०) इति सूत्राभ्यां] विहिते गुणवृद्धौ [“दीधीवेवीटान्” (१.१.६ पा०) इति] निषेधेन दीधीवेव्योरिट्य न विद्येते इति भावः । तथा कश्चित्—जनः, क्षिप्प्रत्ययनिभः,—त्रिलुप्त इत्यर्थः, [“वेरपुक्तस्य” (६.१.६७ पा०) इति] क्षिपः सर्वाभावस्य कथनादिति भावः, यत्र—जने क्षिपि च, ते—गुणवृद्धौ, न सन्निहिते, [क्षिपि परे “क्ङिति च” (१.१.५ पा०) इति गुणवृद्धिनिषेधस्य द्रष्टव्यः] । अत्र दीधीवेवीटां गुणवृद्धिनिषेधानभिज्ञातां क्षिपः सर्वाभावानभिज्ञानाच्च भ्रष्टिति प्रतीतिर्न भवतीति एतद्व्यतीतो कष्टत्वं, परत्वं वैयाकरणस्य वक्तृत्वात् न दोषः ।

(घ) वैयाकरणे वाच्ये दुःश्रवत्वस्य गुणत्वमुदाहरति, अत्रेति ।—हे उपाध्याय ! अहम् अत्र कदाचन त्वां न अताप्तं—न तर्पितवान्, [अस्मार्थमिति वा पाठः] । अत्र—“अताप्तम्” इत्यत्र, दुःश्रवत्वं, गुणः इत्यनुषज्यते । अस्य—वैयाकरणस्य । यथा—“बोद्धव्येष्ट वेदास्त्रिदशानयष्ट” इति । शुक्ताभिर्कवक्तृत्वे कष्टत्वं गुणो यथा—“न्यायानुमानविगुणं कुग्रन्थे सङ्गीपते ! । ह्येत्वाभासवदुद्गायं विदुषो याति । नयदम् ॥” अत्र पञ्चावयवनायप्रयोगे दृष्टहेतुप्रयोगे वादिनिगद्यकर इत्यर्थः । एतदर्थभिज्ञातां कष्टम् । एवमस्य बोध्यत्वे बोध्यम् ।

(न) ग्राम्यत्वमिति ।—अधमार्ता—नीचानाम्, कृतिषु—अविदग्धवाक्त्रेषु इत्यर्थः, ग्राम्यत्वं गुणः ।

गुण इत्येव । यथा मम,—

“एसो समहरविंबो दौसद् द्वैशंगवीणपिंडो ब्ब ।

एदे अस्सममोहा पडंति आसासु दुद्धधार ब्ब ॥” (प)

इयं विदूषकोक्तिः ।

निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति ॥६०८॥(फ)

यथा,—“सम्प्रति सन्ध्यासमयश्चक्रदन्द्धानि विघटयति ।” (ब)

कवीनां समये ख्याते गुणः ख्यातविरुद्धता ॥६०९॥(भ)

(प) उदाहरति, एसो इति ।—[“एष शशहरविम्बो दृश्यते द्वैशङ्गवीणपिण्ड इव । एते चांगुलमूढाः पतन्त्याशासु दुग्धधारा इव ॥” इति संस्कृतम्] । एष इति ।
—अत्र द्वैशङ्गवीणपिण्डदुग्धधाराशब्दप्रयोगो वाच्यः वक्त्रधमलप्रतीतिकरत्वात् गुण एव । “सुग्धा दुग्धधिया” इत्यादौ अनुप्रासविशेषादौ वाच्यत्वसादोषत्वं बोध्यम् ।

(फ) निर्हेतुतेति ।—निर्हेतुता—हेतुशून्यत्व, ख्याते—प्रसिद्धे, अर्थे दोषतां नैव गच्छति—प्राप्नोति ।

(ब) उदाहरति, सम्प्रतीति ।—अत्र सन्ध्यासमयश्चक्रवाकानिष्टुनविघटकत्वं प्रसिद्धं, नात्र हेतोरानुप्राप्तेति नः दोषः ।

(भ) कवीनामिति ।—ख्याते—प्रसिद्धे, समये—सिद्धान्ते, नियमे वा, ख्यात-
विरुद्धता—लौकिकप्रसिद्धिविरोधिता इत्यर्थः, गुणः । अत्र विद्वान्विशेषः, स च निम्नकारः, तथा चोक्तमलङ्कारशेखरे—“असतोऽपि निवन्धेन सतामप्यनिवन्धनात् । नियमस्य पुरस्कारात् सम्प्रदायस्त्रिधा कवेः ॥” असतः निवन्धने उदाहरणं—
“रत्नानि यत्र तत्रादौ हसाद्यल्पजलाशये । जलीभायं नभोनयान्धोशार्द्यं नदीवपि ॥ युक्तत्वं चोत्तिपुण्यादौः कृष्णत्वं ध्वान्तपापयोः । चाकाशकर्तृकं नक्तं तमसो वर्षणं तथा ॥ प्रतापे रक्ततीक्ष्णत्वं रक्तत्वं क्रोधरागयोः । ज्योत्स्नापानं चकोराचां क्रेवालं सर्ववारिषु ॥ केहराशोकयोः स्त्रीणां गच्छूपात् पादघाततः । माताकारेऽपि पुण्याणि रोमास्त्रिखिलिः स्त्रियाम् ॥” सतामप्यनिवन्धने यथा चाञ्चलित्वात्—“वहन्ते मासतीप्य फलपुष्पे च चन्दने । जामिनदन्तेषु कुन्दानां कुञ्जेषु च रक्तता । नारीणां श्लानतापातः सनयोयञ्च वा ज्ञिये ॥” नियम-
पुरस्कारे यथा—“दिनवत्सेव भृङ्गत्वक् चन्दनं मलयै परम् । ऐनमशिशिरो त्यक्त्वा खर्वहा सनसस्त्रितिः ॥ खानान्वयच्छे शीतान् पुण्यान्ध्वजवासवान् । ध्वजचामर-

कविसमयख्यातानि च,—

मालिन्यं व्योम्नि पापे, यशसि धवलता

वर्यते हासकीर्त्यैः,

हंसानां हारस्य वकमभ्यनोः ॥ कण्ठत्वं शैलवृक्षादि-मेघवारिधिवीरुषाम् । भिङ्गाना-
मसुराणाञ्च भूपदङ्गशिरोरुहाम् ॥ लौहित्यं धातुभाषिक्यं जपारत्नविवस्वताम् ।
पद्मपद्मवन्धूक-टाडिभीकरजादिषु ॥ पीतत्वं शालिमखूक वल्कलेषु परागके । वर्षास्वेषु
शिखिप्रौढिभंधावेव पिबध्वनिः ॥” अन्वयः—“कमलासम्पदोः कण्ठ इरितोगांग-
सर्पयोः । पीतभौदितयोः स्वर्ण-परागाग्निशिखादिषु ॥ चन्द्रे शशेषयोः काम-ध्वजे
मकरमस्ययोः । दानवासुरदेव्यानामेकमेवाभिमंदिताम् ॥” तथा च,—“चिरन्तनव्यापि
तथा शिवचन्द्रस्य बालता । मानवा मौलितो बर्या देवाश्चरणतः पुनः ॥” अलङ्कार-
शेखरे—“भुवनानि निबध्नीयात् वीचि सप्त चतुदश । चतस्रोऽष्टौ दश दिशश्चतुरः
सप्त चास्वधोन् ॥ अष्टादश स्मृताः विद्याः चतस्रश्च चतुदश । ये स्थले ते जले जीवा
भिन्दन्त्यके रणे मृताः ॥ महत्त्वमादौ सगान्ते सूक्ष्मता जगतामपि । शैलादिभिन्दते
अन्दाग्निः शतधनुपरि ॥ नाम तप्तदुपाधौ स्याच्छङ्करो षषवाहनः । चिह्नत्वं च
वृषाङ्कोऽयं ध्वजे सत्त्वान षषध्वजः ॥ शूलो न सर्पो गिरिशः शशो न हरिणी विधुः ।
इन्दुमौलिभंदादेवो गङ्गामौलिर्न तु कश्चित् ॥” अन्वयः—“तथा विवसुमीमांसाया—
“श्रुतानि चन्द्र शक्राश्च-शश्व भार्गव-नारदाः । हृषी शेषाङ्ग-शशोभौ सिङ्घ-सौच-शरद-
घनाः ॥” रमगङ्गाधरे—सूर्येन्दुकाला-निर्भोक-मन्दारद्रु-हमादयः । हिस हाम-
वृषालानि स्वर्गङ्गेभरदाःशकम् ॥” काव्यमीमांसाया—“सिक्तताऽसृतलोध्राणि
गुणधैरवशकंराः । नीलानि कण्ठ चन्द्राङ्ग-व्यास-राम-धनुष्याः ॥ शनिद्रुपदजा-
क्लासी-राजपट्ट-विदूरजम् । विषाकाशकुरुशस्त्रागुरुपापतमोनिशाः ॥ रसावज्ञतश्चरारी
मदतापिच्छुराहवः । सीरिषीरं यमो रथः कण्ठः खड्गमकेकिमोः ॥ कण्ठ्या च्छाया
गजाङ्कार-खलान्तःकरणादयः । शीथानि चक्षुषभं च वेता रौद्रससैया ॥ अकीर-
कोक्किन्नापारा-वतनेत्रं कपेसुखम् । तैजःसारसमलक्ष भौमकुरुमतलकाः ॥ धूसराणि
रभो लता करमो गृहनीधिका । कपोतमूषकौ दुर्गा काककण्ठखरादयः ॥”
एतदुपलक्षणं, “हरिताः सूर्यचतुरगा वृषो मरकतादयः ।” अत्रेदं बोध्यं—“हेङ्गि
आप्रसिद्धौ च निश्चयोऽयमुदाहृतः । अन्वयस्तु तथा यत् स्मात् तत् तथेकीपवर्णते ॥”
इति सङ्क्षेपः ।

रत्नौ च क्रोधरागौ, सरिदुदधिगतं
पङ्कजेन्दीवरादि ।

तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च
मरालादिकः पक्षिसङ्घो
ज्योत्स्ना पेया चकोरैः, जलधरसमये
मानसं यान्ति हंसाः ॥

पादाघातादशोकं विकसति वकुलं
योषितामास्यमद्यैः,
यूनामङ्गेषु हाराः, स्फुटति च हृदयं
विप्रयोगस्य तापैः ।

मौर्वी रोलम्बमाला, धनुरथ विशिखाः
कौमुदाः पुष्पकितोः,
भिन्नं स्यादस्य बाणैर्युवजनहृदयं,
स्त्रीकटाक्षेण तद्वत् ॥

अङ्गाम्भोजं, निशायां विकसति कुमुदं,
चन्द्रिका शुक्लपक्षे,
मेघध्वानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां,
नाप्यशोके फलं स्यात् ।

न स्याज्जाती वसन्ते, न च कुमुमफले
गन्धसारद्रुमाणाम्,

इत्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं

सत्कवीनां प्रबन्धे ॥६१०॥ (म)

एषामुदाहरणान्याकरेषु स्पष्टानि ।

धनुर्ज्याऽऽदिषु शब्देषु शब्दास्तु धनुरादयः ।

आरूढत्वादिवोधाय ॥ ६११ ॥ (य)

यथा,—“पूरितं रोदसी ध्वानैर्धनुर्ज्याऽऽस्फालनोद्भवैः ।”

(म) मालिन्यमिति ।—व्याघ्र—आकाशे, पापे च मालिन्यं, वशसि तथा हास-
कोर्त्योश्च धवलता—गुह्यता, वख्यंते, कविभिरिति शेषः ; क्रीधरागौ—क्रीपानुरागौ,
रक्तौ—रक्तवर्णौ, वख्यंते इति शेषः ; पद्मजेन्दीवरादि—पद्मकुवलययादि, सरिद्रदधि-
गतं—सरिद्रम्—नदीषु, उदधिषु—समुद्रेषु च, विकसतीति शेषः ; अखिलेऽपि—सर्व-
स्मिन्नेव, तीयाधारे—जलाशये, मरालादिकः,—हंसादिः, पक्षिसङ्घः प्रसरति—
विचरति च ; अक्षौरेः,—पक्षिमदैः, ज्योत्स्ना पेया—पातव्या, जलधरसमये—वर्षासु
इत्यर्थः, हंसाः मानसं—तदाख्यसरोवरं, यान्ति ; योषितां—रमणीयां, पादाघातात्
—चरणकर्मकताडनात्, अशोकं—तदाख्यपुष्पं, तथाः आश्वमेधः,—मुखनिःसृतसोष-
णशूषेः, वक्रुलं विकसति ; यूनां—तरुणानाम्, अङ्गेषु हाराः, वर्धनीया इति शेषः ;
विप्रशोणस्य—विरहस्य, तापेः,—सन्तापेः, हृदयं स्फुटति—विदीर्यते ; पुष्पकेतोः,—
कामस्य, सोर्वी—ज्या, रोलम्बमाला—भ्रमरश्रेणी, धनुः कौसुमं, विश्रिखाः,—
वाचाश्च, कौसुमाः,—कुसुमनिर्मिताः ; अस्य—कामस्य, बाधेः युवजनानां हृदयं भिन्नं
—विदीर्ये, स्यात्, तथा स्त्रीणां कटाक्षेण तद्वत्—भिन्नं स्यादित्यर्थः ; अङ्गि—दिवसे,
अशोर्जं—पद्म, द्विनादौ पद्माद्यसत्त्वेऽपि तत्प्रकाशो वर्णनीयः, निश्रायां कुसुमं तथा
युक्तपद्मे चन्द्रिका विकसति ; चन्द्रिकायाः युक्तपक्षीयसमस्तराविभागे असद्भावेऽपि
स्या वर्धनीया इति भावः ; मेघानां ध्वाने—ध्वनौ सति, श्रिखिनां—मयूराणां, नृत्वं
भवति, अशोके च फलं नापि—नैव, स्यात् ; वसन्ते जातो—जातीपुष्पं, न स्यात् ;
नन्वसारद्रुमाणां—चन्दनवृक्षाणाम्, (अथ बहुवचनेन इत्तुप्रभृतोनां यद्वचं) कुसुमं
फलञ्च न स्यात् इत्यादि । अन्वत् कवीनां समयगतं—सिद्धान्तसिद्धं, वस्तु सत्कवीनां
प्रबन्धे—शब्दे, उद्वेगं—द्रष्टव्यम् ।

(य) पुनरुक्तताया गुणत्वमाह, धनुरिति ।—ज्याशब्देनैव धनुर्ज्याया क्रीपनात्,
धनुःशब्दो निरर्थकोऽपि अत्र आरूढत्वसोधनेन गुणः इति ज्ञेयम् ।

अत्र ज्याशब्देनापि गतार्थत्वे धनुःशब्देन ज्याया धनुष्या-
ततीकरणं बोध्यते । आदिशब्दात् “भाति कर्णावतंसस्ते ।”
अत्र कर्णस्थितत्वबोधनाय कर्णशब्दः । एवं श्रवणकुण्डलशिरः-
शेखरप्रभृतिः । एवं निरूपपदो (र) मालाशब्दः पुष्पस्रज-
मेवाभिधत्ते इति स्थितावपि “पुष्पमाला विभाति ते ।” अत्र
पुष्पशब्द उक्तृष्टपुष्पबुद्धेः । एवं “मुक्ताहारः” इत्यत्र मुक्ताशब्देन
अन्यरत्नामिश्रितत्वम् ।

प्रयोक्तव्याः स्थिता अमी ॥६१२॥ (ल)

धनुर्ज्यादयः सत्काव्यस्थिता एव निबद्धव्याः, न तु अस्थिता
जघनकाञ्चीकरकङ्कणादयः । (व)

उक्तावानन्दमग्नादेः स्याद्भूनपदता गुणः ॥६१३॥ (श)

यथा,—

“गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोङ्गिन्नरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा ।

(र) उदाहरति, पूरिते इति ।—धनुषां ज्याऽऽस्फालनेन चङ्गवन्तीति तथोक्तेः,
ध्वानेः,—ध्वनिभिः, रोदसी—द्याव्यापृथिव्यौ, पूरिते । (“—भूद्याधौ रोदसी रोदसी
च ते” इत्यमरः) । अत्रेति ।—घाततीकरणं—विस्तारणम् । श्रवणेति ।—कुण्डल-
शब्द एव कर्णभूषणविशेषं, शेखरशब्दश्च शिरोभूषणं किरीटमभिधत्ते, एतयोः
श्रवणशिरःसंयोगः तत्र व्यतलं बोधयतीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यं—धनुर्ज्यादयः शब्दाः
स्थिताः एषेवं समर्थनीया इत्यनेन क्वाचिदेतेषां प्रयोगोऽपि अदृष्ट इति बोधितं, न तु
एवंविधः पुनः प्रयोगः साधुरित्युपपादनीयः इति । निरूपपदः,—उपपदरहितः,
पदान्तरसंयोगविरहित इत्यर्थः ।

(ल) प्रयोक्तव्या इति ।—अमी—धनुर्ज्याऽऽदयः शब्दाः ।

(व) सत्काव्येषु—महाकविप्रयोगेषु, स्थिताः इतस्ततो दृश्यन्ते इत्यमी अदृष्टा
इति स्वीक्रियन्ते इति भावः, न तु जघनकाञ्चादयः, निबद्धव्या इति शेषः, एतेषां
प्रायस्तथा प्रयोगादर्शनादिति भावः ।

(श) उक्ताविति ।—आनन्देन मग्नादेः जनस्य, [अत्रादिपदेन दुःखसग्नादेः
श्रद्धात्] उक्ता—अचने, भूनपदता गुणः स्मृतः ।

मा मा मानद ! माऽति मामलमिति चामाचरोक्तापिनौ
सुप्ता किं नु? सृता नु किम्? मनसि मे लीना विलीना नु किम्?॥”(ष)
अत्र पीडयेति न्यूनम् ।

क्वचिन्न दोषो न गुणः ॥ ६१४ ॥

न्यूनपदत्वमित्येव । यथा,—

“तिष्ठेत् क्षीपवशात् प्रभावपिडिता ? दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेत् ? मयि पुनर्भावाद्द्रमस्या मनः ।

तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्त्तिनो

सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यांतेति कोऽयं विधिः ॥” (स)

(ष) उदाहरति, गादेति ।—सखायं प्रति कल्पयित्वा नायकस्य उत्तरियम् ।
गाढं—दृढं, यत् कालिङ्गनम्—आश्लेषः, तेन वामनोक्तौ—खर्वोक्तौ, कुक्षौ यस्याः
सखीता, अत एव प्रोद्भिन्नः,—प्रकर्षेण उद्भेदं गतः, रोमोद्गमः,—रोमाश्चः यस्याः आदृशी,
[गाढालिङ्गनवामनोक्तकुक्षा आसौ प्रोद्भिन्नरोमोद्गमा चेति विग्रहः ; अत्र परपदस्यैव
विशेष्यकत्वेना कर्तव्या, तेन “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” (२।१।५७ पा०) इति
कर्मधारयः, “पुंवत् कर्मधारय—” (६।३।४२ पा०) इति मूत्रस्य नित्यस्त्रोत्पन्न-
परतायां पुंवद्भावश्च सङ्गच्छते ; गाढालिङ्गनवामनोक्तकुक्षयोः प्रोद्भिन्नो रोमोद्गमो
यस्या इति समासो न युक्तः, कुक्षे रोमोद्गमस्यासम्भवात्] सान्द्रः,—घनः, यः खड्करतः,
—प्रचयः, तस्य अतिरेकेण—आतिशयेन, विगलत्—स्रज्जत्, श्रीमतः,—मनोहरात्,
नितम्बात् अन्वरं—वसनं यस्यास्तथाभूता, गा इति पदमूह्यम् ; छे मानद ! मा—
मां, मा, पीडय इति अनुक्तः शेषो बोध्यः, मां मा अति—अत्यर्थे, पीडय इति पूर्ववत्
बोध्यम्, अलं, बहुव्यापारेणेति शेषः, इति चामाचरोक्तापिनौ—अत्याचरभाषिणी
सती, [पीडयेत्यादेरनुक्तात् अत्यन्तमचरस्य ; मानदस्य पीडाकरत्वननुपपन्नमित्यव-
गमाय तस्यैव सन्बोधनम् ; एते तावन्नविधाभासाः [बांधवु पर्यवसनाः] सुप्ता—
निद्राधिता, किं नु ? सृता किं नु ? मे—मम, मनसि लीना किं नु ? विलीना किं
नु ? इह सुप्तेत्यादिविर्कषतुष्टयं निश्चन्दत्वादिना श्रेयम् ; तथा च—निष्पन्दत्वेन
सुप्तेति, अतिनिष्पन्दत्वेन सृतेति, अत्यन्तत्वे लयः, अवादिर्भावे विशेषलक्ष्यस्य बोध्यः ।
अत्र पीडयेत्यादि योग्यस्य पदस्य न्यूनता इष्यन्तानिसम्प्रोद्धमर्षबोधनद्वारा रसं पुच्छति
इति गुणवत्त्वम् । ग्राह्यविज्ञोक्तिं वचनम् । अमरकशतकस्यैदं पदम् ।

(स) तिष्ठेदिति ।—उर्वशीविन्दे दानुरस्य रात्रः पुष्करस्यो वितर्कवचननिन्दम् ।

अत्र "प्रभावपिहित" इति "भवेत्" इति चेत्यनन्तरं "नैतत् यतः" इति पदानि न्यूनानि । एषां पदानां न्यूनतायामपि एतद्वाक्यव्यङ्ग्यस्य वितर्काख्यश्रमिचारिभावस्योत्कर्षाकरणाच्च गुणः । "दीर्घं न सा" इत्यादिवाक्यजन्यया च प्रतिपत्त्या तिष्ठेदित्यादिवाक्यप्रतिपत्तेर्बोधः (ह) स्फुटमेवावभासते इति न दोषः ।

गुणः क्वाप्यधिकं पदम् ॥६१५॥

यथा,—

"आचरति दुर्जनो यत् सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तत्र न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठरताम् ॥" (क)

अत्र "न न जाने" इत्यनेन अयोग्यवच्छेदः । द्वितीय-
"जाने" इत्यनेन अहमेव जाने इत्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विच्छित्ति-
विशेषः । (ख)

ओपवशात्—प्रणयंकीपात्, प्रभावेण—दिव्यमहिम्ना इत्यर्थः, पिहितता—बाहता सती, तिष्ठेत् ? अथवा—प्रभो मयि ओपवशात् अपिहितता तिष्ठेत् ? नैतत् सम्भवति इति मनसिक्तव्य आह, दीर्घमिति ।—(यतः) सा दीर्घे न कुप्यति, स्वर्गाय उत्पत्तित्वा—प्रस्रिता, भवेत् ? मयि पुनः अस्याः,—उर्वंश्याः, मनः भावाद्—प्रणयप्रवणं, प्रेम्-
स्तिमितमिति भावः, मे—मम, पुरोवर्त्तिनोम्—अपस्थिता, तां हर्षुं विवृषद्विषः,—
असुराः अपि, न च शक्ताः,—समर्थाः, इत्यमदृश्यत्वे हेतुर्नास्त्वैव किमदृश्येति विस्मया-
दाह, सा चेति ।—किन्तु सा अत्यन्तं नयनधोरगोचरं याता—गता, इति अयं को
द्विषः ?—नियतिः, व्यापारो वा ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । विक्रमोर्वंश्याम् ।

(ह) अवेति ।—अगुणत्वमदोषत्वस्त्रीपपादयति, एषामिति ।—प्रतिपत्त्या—
प्रतीत्या । वाक्यप्रतिपत्तेः,—वाक्यजन्यबोधस्य ।

(क) आचरतीति ।—दुर्जनः सहसा—अतर्कितभावेन, मनसोऽपि अगोचरान्
—अविषयान्, कदाऽपि मनसि अचिन्तितानित्यर्थः, अर्थान्—कार्याणीति यावत्, यत्
आचरति—करोति, तत् न जाने इति न, जाने, किन्तु मनः निष्ठरतां नैव स्पृशति—
स्पर्शयति । दुर्जनस्य दोर्जन्यनिवारणे निष्ठरता आवश्यकी, मनसु तानवच्छिन्तुं
शैच्छतीति फलितार्थः ।

(ख) ननु द्वितीयजाने इत्यनेनायोग्यवच्छेद एव प्रतीयते इत्यत आह,

समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषो न गुणः क्वचित् ॥६१६(ग)

यथा,—“अन्यास्ता गुणरत्न” इत्यादि ।

अत्र प्रथमाह्वेन वाक्यसमाप्तावपि द्वितीयाह्वेन वाक्यं पुनरुपा-
त्तम् । एवञ्च विशेषणमात्रस्य पुनरुपादाने समाप्तपुनरात्तत्वं
न वाक्यान्तरस्येति विज्ञेयम् ।

गर्भितत्वं गुणः क्वापि ॥ ६१७ ॥

अवेति ।—अयोगव्यवच्छेदः,—अयोगस्य—ज्ञानायोग्यस्य इत्यर्थः, व्यवच्छेदः,—
निरासः । इत्यनेन—इत्यनेनेत्यर्थः । अन्यथीति ।—अन्यस्य योगः,—ज्ञानयोगः
इत्यर्थः, तस्य व्यवच्छेदः,—निराकरणं तस्यात्, विश्वित्तविशेषः,—वैचित्र्यातिशयः,
गुणत्वं प्रतीयते इति शेषः । अत्र कथितपदत्वसावधारणबोधकत्वात् “यद्यनेन”
इत्यादि प्राक्प्रदर्शितवत् गुणत्वमिति । अस्य गृहीटाहरणन्तु—“याहि माधव !
याहि कैशव ! मा वद केतवनादम् । तामनुसर सरसीरुहलोचन ! या तव हरति
विवाहम् ॥” अत्र माधवकैशवसरसीरुहलोचनपदानाम् अन्यतमेनेव अन्यथोपपत्तौ
सर्वेषामुपपादनम् । अर्थान्तरबोधकत्वात् गुण एव ; तथा हि—माधवपदेन लक्ष्मी-
पतित्वेपि तव वैदग्ध्यं नास्तीति, कैशवपदेन बीरत्वेऽपि तव रतिसामर्थ्यं नास्तीति,
सरसीरुहलोचनपदेन विश्वव्यपञ्चःसत्त्वेऽपि राशौ पश्यस्य मुद्रणात् रात्र्यात्त्वमवाप्त-
मम रूपसावख्यातिशयं न पश्यसीति व्यज्यते । यथा वा—“कुर्व्यां हरसापि पिनाक-
पाथेः धैर्यंश्रुतिं के मम धन्विनोऽप्ये ?” अत्र पिनाकपाथेरपीत्यनेनेव प्रकृतात्त्वथोपपत्तौ
हरस्य इत्यधिकमपि हरस्यैव पिनाकसम्बन्धेन दुर्जयत्वम् इति व्यञ्जकत्वात् गुणत्वम् ।
“मायं निष्पूर्वरवुवतिमान् नो तितित्तुर्धनुष्मान् रात्रः पुत्नी न हि न हि जटाजूटभारं
दधानः । मायं व्याधी नवगुणधरः पश्य कथादकत्वात् पुण्येऽरथ्ये नवजलधरश्चान्तः
कोऽवमेति ? ॥” अत्र द्वितीयस्य न हीति निपातसमुदायस्य बाधकत्वाभावेन
कथितपदस्य न विषयः, किन्तु अधिकोऽपि राजपुत्रस्य जटाधारणमन्वनासम्भवीति
व्यञ्जकत्वात् गुण एव इति ज्ञेयम् ।

(ग) समाप्तेति ।—समाप्तपुनरात्तत्वं—समाप्तं कृतं पुनरात्तं—पुनर्येहीतं तस्य
भावः । क्वचिदिति ।—अत्र विशेषणमात्रस्य पुनरुपादानं, तमेवास्य दोषत्वं, वाक्यान्तरस्य
पुनरुपादानेन न दोषः इति भावः ।

यथा,—

“दिङ्घातङ्घटाविभक्तचतुराघाटा मङ्गी साध्यते
सिद्धा साऽपि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मात् प्रादुरभूत् कथाऽद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥” (घ)
अत्र “वदन्त एव” इत्यादि वाक्यं वाक्यान्तरप्रवेशात् चम-
त्कारार्तिशयं पुष्पाति । (ङ)

पतत्रकर्षता तथा ॥ ६१८ ॥

तथेति क्वचित् (च) गुणः । यथा,—“चञ्चद्भुज” इत्यादि ।

अत्र चतुर्थपाटे सुकुमारार्थतया शब्दाङ्गम्बरत्यागो गुणः ।

क्वचिदुक्तौ स्वशब्देन न दोषो व्यभिचारिणः ।

अनुभावविभावाभ्यां रचना यत्र नोचिता ॥ ६१९ ॥ (छ)

(घ) दिङ्घातङ्गेति ।—दिङ्घातङ्गानां—दिग्गजानां, घटाभिः,—समूहैः, विभक्ताः,
—परिच्छिन्नाः, अक्षरः आघाटाः,—सीमानः यस्मात्सादृशो, मङ्गी साध्यते—उपाज्यते,
मङ्गीक्रियते इत्यर्थः, सा—मङ्गी, सिद्धाऽपि—समस्तदिग्विजयेन उपाजिताऽपीत्यर्थः,
वदन्त एव—कथयन्त एव, वयं रोमाञ्चिताः, भवान् इति शेषः, पश्यत—अवलोकयत,
विप्राय—कश्यपाय इत्यर्थः, प्रतिपाद्यते—समर्थते, किमपरम्—अन्यत्, वक्तव्यमिति
शेषः, यस्मात् इदं—समस्तायाः पृथिव्याः सम्प्रदाहलरूपं, कथाऽद्भुतं—कथेवाद्भुतम्
अद्भुततापात्रभूतम्, अद्भुता कथा इत्यर्थः, [अन्ये तु—“कथाया अद्भुतम्” इति
“कथायाऽद्भुतम्” इति वा विग्रहं स्वीकुर्वन्ति] प्रादुरभूत्, यत्रैव अस्ति गतं, तत्पुण्यः
कश्चिन् भूतः, न वर्तमानः, न वा भविष्यन् इति भावः, तस्मै रामाय—भार्गवाय,
जन्तः, ईदृगद्भुतं कर्म केनापि कर्तुं न शक्यते कदाऽपीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् । भद्रप्रभाकरश्चिदं पद्यम् ।

(ङ) पुष्पाति इति ।—युद्धवीर-दानवीरयोः परिपोषः इति सारः ।

(च) क्वचित् इति ।—अत्र पद्यांशे सुकुमारार्थत्वं तत्र इत्यर्थः ।

(छ) उदात्तौ रसदोषाणां निषेधविशेषे यथायथमदोषत्वं गुणत्वञ्चाह, क्वचि-
दिति ।—क्वचित् व्यभिचारिणः स्वशब्देन उक्तौ न दोषः ; कुत्र न दोषः ? इत्या-

यत्र अनुभावविभावमुखेन प्रतिपादने विशदप्रतीतिर्नास्ति,
यत्र च विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवानुगुणं, (ज) तत्र
व्यभिचारिणः स्वशब्देनोक्तौ न दोषः । यथा—

“शौत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना क्रिया
तेस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताऽऽभिमुख्यं पुनः ।

दृष्टाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे

संरोहत्पुलका हरिण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥” (भ)

अत्रौत्सुक्यस्य त्वरारूपानुभावमुखेन प्रतिपादने सङ्गमे न
भटिति प्रतीतिः, त्वराया भयादिनाऽपि सम्भवात् । क्रियोऽनु-
भावस्य च व्यावर्त्तनस्य कोपादिनाऽपि सम्भवात् । साध्वस-
हासयोस्तु विभावादिपरिपोषस्य प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायत्वादि-
त्येषां स्वशब्दाभिधानमेव न्याय्यम् । (ज)

शंवायानाह, यचेति ।—यत्र अनुभावविभावाभ्यां रचना—उद्भावनं, व्यञ्जनमिति
भावत्, नीचिता, तत्र इति शेषः ।

(ज) विभावादिकृतरचनाऽनौचित्यं विकल्पयति, यदेति ।—प्रतिपादने—कथने,
विशदप्रतीतिः,—सङ्घटावभासः । पुष्टिराहित्यं—पोषणाभावः, अनुगुणम्—अनुकूलम् ।

(भ) शौत्सुक्येनेति ।—नवे सङ्गमे शौत्सुक्येन—चिरात् पतिसङ्गमलाभ-
कौतूहलेन, कृतत्वरा—तद्गृहगमने त्वरावती, ततश्च सहभुवा—सम्भावजातया, क्रिया
—अज्ञया, व्यावर्त्तमाना—गन्तुमनिच्छन्तीत्यर्थः, ततश्च बन्धुवधूजनस्य—सखीजनस्य,
तेः तेः,—तत्कालोचितैरित्यर्थः, वचनेः पुनः आभिमुख्यं नीता, तथा अग्रे—पुरतः,
श्लिष्टमिति शेषः, वरं दृष्टा, आगतः,—गृहीतः, साध्वसरसः,—भयावेषः यथा तादृशी,
ततः हसता हरिण श्लिष्टा—पाण्डिता, अत एव संरोहत्पुलका—रोमाञ्चिताङ्गी,
गौरी—पार्वती, वः,—युष्माकं, शिवाय—कल्याणाय, अस्तु—भवतु । रत्नावल्याम् ।

(ज) अचेति ।—प्रतिपादने—कथने, भटिति न प्रतीतिः, शौत्सुक्येनेति
शेषः । व्यावर्त्तनस्य—वसुखीभावस्य । साध्वसिति ।—यदि साध्वसं विभावादिभिः
पारपोष्यते, तदाऽसौ भयानकरफलसायाति, स च प्रकृतरसस्य—शृङ्गारस्य, प्रतिकूलः,
प्राकृत्यु यदि विभावादिभिः परिपोष्यते, तदाऽसौ हासरफलमिति ; तथात्वे अस्म
प्राधान्यात् प्रकृतरसस्य शृङ्गारस्य, नास्त्वं सादिनि भावः ।

सञ्चार्यादिविरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणः ॥६२०॥ (ट)

यथा—“क्वाकार्यं प्रशस्तक्षणः क्व च कुलं.....” इत्यादि ।

अत्र प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतीनामभिलाषाङ्गी-
स्तुक्त्यस्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः, पर्यन्ते चिन्ताप्रधानमा-
स्त्रादप्रकर्षमाविर्भावयति । (ठ)

विरोधिनोऽपि स्मरणे साम्येन वचनेऽपि वा ।

भवेद्विरोधो नान्योऽन्यमङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तयोः ॥६२१॥ (ड)

क्रमेण यथा,—“अथं स रशनोत्कर्षी” इत्यादि । अत्र

(ट) परिपत्तिरसविभाषादिसङ्कटस्य गुणत्वमाह, सञ्चार्यादिरिति ।—विद्वत्स्य
—प्रतिकूलरसाङ्गस्य, सञ्चार्यादेः,—अभिचारिभाषादेः, [चादिपदेन विभाषानु-
भावयोः यद्वचनं] बाध्यत्वेन—खलुगोचरेण, प्रतिद्वन्द्वस्यन्तरसपरिपुष्टित्वेन इत्यर्थः,
वचः,—वचनं, गुणः ।

(ठ) सदाहरति, क्वेति ।—भावप्रवचस्योदाहरणमिदम् । (व्याख्यातपद्यामिदं
२०० श्लो) गुणत्वमुपपादयति, अत्रेति ।—प्रशमाङ्गानां—मानसरसानुकूलानाम् ।
अभिलाषाङ्गं—प्रकाररसानुकूलम् । तिरस्कारः,—स्वजनसपरिपोषणस्य, निरास
इत्यर्थः । ननु वितर्कादीनामिव शीतुकादीनाम् अपि बाध्यत्वमस्तीति कथं विप्रलम्बस्य
परिपुष्टिः ? इत्यत आह, पर्यन्ते इति ।—पर्यन्ते—पर्यवसाने, चिन्तायां विश्रान्तौ
सत्यामित्यर्थः । चिन्तेति ।—चिन्ता प्रधानम्—अवाचितत्वेन मुख्यं कारणं यस्य
तादृशम्, आस्त्रादप्रकर्षं—रसोत्कर्षं, विप्रलम्बप्रकारपरिपोषम् इत्यर्थः, आविर्भावयति
—जनयति । तथाविधास्त्रादप्रकर्षज्ञापनं गुण इति बोध्यम् ।

(ड) “प्रत्यक्षीको रसो ह्यो ह्यो तत्साम्यकै विवर्जयेत्” इति निबन्धात् विवर्जयोः
समावेशो दोषः इत्युक्तम् ; साम्यतं तयोर्विषयविशेषे समावेशमाह, विरोधिन इति ।—
विरोधिनः,—विद्वत्स्य, अरवे—पूर्वानुभूतस्य व्यसनया ज्ञाने, वा साम्येन—
सादृश्येन, वचने—कीर्तने, तथा अङ्गिनि—प्रधाने विशेष्ये, [एतच्च अङ्गिनि
इत्युपादानात् खल्वेते, अथवा “अङ्गत्वमाप्तयोः” इत्यनेनैव अङ्गत्वात् तदुपादानजन्यकं
त्वात्] अङ्गत्वम् प्राप्तयोः,—प्राप्तयोः, अङ्गत्वात् स्मितवोरित्यर्थः, द्विवचनमुपलक्षणं
गुणत्वमाप्तयति इत्युक्तम्] अङ्गीत्यर्थः—परस्परं, विरोधः न भवेत् ।

सात्वत्त्वनिच्छेदेन रतेररसात्मतया अर्थमाप्तानां तदङ्गानां
शोकोद्दीपकतया करुणाऽनुकूलता । (ठ)

“सरागया स्रुतघ्नघर्मतोयया

कराहतिध्वनितपृथूरूपीठया ।

मुहुर्मुहुर्दशनविसङ्कितोष्ठया

रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥” (ण)

(ठ) चञ्चलिति ।—व्याख्यातमिदं महाभारतीयपद्यं ३२७ पृष्ठे । चञ्चल
विद्वत्त्वापि प्रहारस्य अर्थमाप्ततया करुणेन सत्यको न दोषः । ननु तदाभौनपि
रतिरसि, अतः तस्या रसत्वप्राप्तिः अविच्छेदेव इति कथं प्रहारस्य अर्थमाप्तत्वम् ?
इत्यत आह, अथेति ।—सात्वत्त्वनिच्छेदेन—सात्वत्त्वस्य—नाशकस्य, विच्छेदेन—
नाशेन, रतेः,—अनुरागस्य, अरसात्मतया—तदाभौतानामनुभवाद्यभावेन अमातरस-
भावतया, अर्थमाप्तानामित्यनेन प्रहारस्यापि अरस्यं दर्शितम् ; तदङ्गानां—तस्य—
प्रहारस्य, अङ्गानां—अरस्य रसभोक्तृष्विलादीनाम् । स्रुतस्य उपहारकारणं वस्तूनाम्
अत्यन्तशोकजनकमिति भावः ।

(ण) साध्येगीतौ विद्वद्भयोः समवेद्यं दर्शयति, सरागयेति ।—कथं प्रति
कटुभाषिणं शिशुपालं दृष्ट्वा राज्ञां क्रोधीदयवर्णनमिदम् । नृपाः,—सभासदी
युजानः, सरागया—रामः,—सुखलौकिकं, “रत्नौ च क्रोधरागौ” इति दर्शनात् ;
पथे—अनुरागस्य, तत्प्रादुर्भवा, स्रुतानि—अरितानि, घतानि—अविरलानि, घर्म-
कीयानि यस्याः तत्राभूतया, क्रोधेन सत्त्वोद्वेगे च खेदनिर्गमादिति भावः ; कराहत्या
—कराहातेन, ध्वनितं—अच्छ्रितं, पृथु—विप्रासम्, स्रुतपीठं—अङ्गुलीनासम्
वक्ष्याम ; यथा—कवः पीठस्य यस्यां तत्राभूतया ; (क्रोधे सति वीरैः कवः पीठं वा
चाहव्यते), पथे—कवरेव पीठं यस्याः, अत्यन्तं समानम् ; (अतिप्रीदकानामि-
ति भाषिणः करेव कवः चाहव्यते इति कानशास्त्रप्रसिद्धम्) तथा मुहुर्मुहुः,
—पुनःपुनः, दशनैः विसङ्कितः,—दशः, शोष्ठः यस्यां तादृश्या, पथे—कान्तदशनैः
चापीकितः शोष्ठो यस्याः तादृश्या, नृपाः—क्रोधेन, प्रियतमयेव (अङ्गानां) भेजिरे—
विधेविरे । अत्र प्रहारवीरयोः समानेयः । अन्तानुभावानाम् अत्यन्तपि सभासत्
अदिति कवः प्रतीतिः न जननीति यस्याः अत्यन्तेन उपदानं न दोषः । प्रहारवान्
दृष्ट्वाह्यं आश्वासनात्मन हीरकं, आश्रितः क्रोधस्य कवरेण उपदानान्

अत्र सन्धागशुद्धारो वर्धनीयस्य वीरव्यभिचारिणः क्रोधः
स्नानुभावसाम्येन विवक्षितः ।

"एकं ध्याननिमीलनान्मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः
पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे सन्धोगभावात्सप्तम् ।

अन्यदूरविक्रष्टचापमदनक्रोधानलोहीपितं

शशोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥" (त)

अत्र शान्तशुद्धारौ दूरसपरिपुष्टा भगवद्विषया रतिः ।

यथा वा—

"क्षिप्तो हस्तावसन्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्यन् केशेष्वपास्तस्तरणनिपतितो नेत्रितः सन्धमेण ।

आलिङ्गन् याऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साशुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवाद्रांपराधः स दहतु दुरितं शान्भवो वः शराम्निः ॥" (थ)

आसाद्याभावेन न रौद्रत्वमिति भावः । अत्र हचिरा इत्थं,— "जसौ ससौ निति
हचिरा चतुर्गृहेः" इति तन्नचत्वात् । शिशुरालवचस्य पद्यमिदम् ।

(त) एकस्मिन् अकल्पमाप्तानां रसानां समावेशमुदाहरति, एकमिति ।—एकं
—नेत्रमित्यर्थः, ध्याननिमीलनात् मुकुलितप्रायं—प्रायेण मुकुलभावमापन्नं, द्वितीयं,
नेत्रमिति शेषः, पुनः,—तु, पार्वत्याः,—गौर्याः, वदनमेव अम्बुजं—पद्मं, तथा स्तनयो-
भरः,—उच्छ्वासः तस्मिन्, सन्धोगभावेन—पुष्पनालिकन्याद्यभिप्रायेण, अक्षयं—सदृश-
मित्यर्थः, अन्यत्—द्वितीयं नेत्रमित्यर्थः, दूरम्—चतिमार्थं, विक्रष्टः चापः श्रेण, यदा—
दूरे विक्रष्टः पापी श्रेण, तादृशो यो मदनः तस्मिन् वः क्रोधः एव अणुत्,—अग्निः,
तेन सहोपितम्—उज्ज्वलितम्, अत एव समाधिसमये—योगावसरे, मित्रः,—पृथक्,
रसः,—भासो वस्य तादृशं, विदहतु दूरसव्यसक्तमित्यर्थः, शशोः,—शिवस्य, नेत्रत्रयं—
तीक्ष्णोपगानि, वः,—बुभान्, पातु—रचतु । अत्र अस्मिन् भगवद्विषयस्वरतिभावे
अकृतां प्राप्तानां शान्तशुद्धारोराणां न विरोधः, तथा शृङ्गारिणोऽपि न समाधिभङ्ग
रति शृङ्गारस्य परन्परया क्रोधस्य समाधिभिन्ननिवारकत्वेन तत्परिधानिभौ रौद्रस्य
आसादेव देवविषयस्वरतिपरिषोक्तम् । शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ।

(थ) परन्परयाऽपि अकृतां प्राप्तानां रसयोः समावेशं दर्शयति, चित्त इति ।
—वः शान्भवः,—शशुबन्धुः, शराम्निः, शिशुरदाहापं निषित इति शेषः, आर्द्रः,—

अत्र अविगता भगवद्विषया रतिः प्रधानम् । तस्याः परि-
पोषकतया भगवत्स्त्रिपुरविध्वंसं प्रति उत्साहस्य अपरिपुष्टतया
रसपदवीमप्राप्ततया भावमात्रस्य करुणोऽङ्गम् । तस्य च
“कामीव” इति साम्यबलादायातः शृङ्गारः । (६)

एवञ्चाविश्रान्तिधामतया करुणस्याङ्गतेवेति द्वयोरपि करुण-

अभिनवः, अपराधो यस्य तादृशः, अचिरकृतापराध इत्यर्थः, कामीव—काम इव,
साश्रुचि—सजलानि, नेत्रोत्पलानि—नयनेन्द्रीवराचि यासां तादृशीभिः, पतिविधोनात्
पक्षपराधादेति भावः; त्रिपुरयुवतिभिः,—त्रिपुरस्त्रिताभिरसुराङ्गनाभिरित्यर्थः,
उत्साहस्यः,—गृहीतकथः सन् इत्यर्थः, चित्तः,—निराकृतः, (एवमुत्तरोत्तरक्रियास्तपि
कामीति दृष्टान्तः) प्रसन्नं—बलात्, अभिष्टतः,—तादृशीऽपि, अंशुकान्तं—वसन्-
दशान्, आददानः,—गृह्णन्, तथा कैशेषु गृह्णन्—गृहीतकैश्च, एकत्र दृष्टनाथम्
अपरत्र पुष्पनाथमिति भावः; अवाप्तः,—निराकृतः, ततः अरुचयोः निपतितः,
दृष्टनाथम् अपराधभङ्गनाथेति भावः, सश्रुमेव—भयेन गौरवेण च, न ईक्षितः,—
न दृष्टः, एकत्र—भयजन्यत्वरया ईक्षणाभावः, पक्षे—अभिमानीत् जेचितः, ततश्च
आश्रित्वा एकत्र—सर्वशरीरमाक्रामन्, अन्वय—वाञ्छित्वा, अश्रुधूतः,—निराकृतं
चेष्टितः, अन्वय—तिरस्कृतः, सः वः,—युष्माकं, दुरितं—पापं, दृष्टु—भञ्जीकरोतु ।
सम्भवा उत्तम । अमदप्रतकस्येदं पद्यम् ।

(६) अङ्गाङ्गिभावमुपादहति, अनेति ।—प्रधानं, निराकाङ्क्षाकर्मतिपाद्यत्वा-
दिति भावः, तस्याः,—भगवद्विषयकरतेः, परिपोषकतया—पोषणकारित्वेन अङ्गस्येति
शेषः । अपरिपुष्टतया—परिपोषणमप्राप्ततया, विभावानुभावयोरनुपादानादिति भावः ;
रसपदवी—रसलमित्यर्थः, अप्राप्ततया, विभावादिभिः परिपुष्टस्यैव रसत्वादिति
भावः । भावमात्रस्य—उद्बुद्धमात्रतया भावमन्व्यप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः, “उद्बुद्धमात्रः आशी
च भाव इत्यभिधीयते” इति वचनात् ; करुणोऽङ्गमिति ।—दुष्टनिवहं प्रति मनवदुत्-
साहकानुभावेन करुणस्याविभावेन स्त्रीणां शोकैः व्यसन्नमिति करुणस्याङ्गत्वम् ।
तस्य—करुणस्य । कामीवेति, ।—प्राक् यथा कामुश्च आचरति च, तथा अद्य
श्राग्निरिति साम्यवशात्—सादृश्यवशात्, आयातः,—उपकृतः, श्रुतिविषयतां
प्राप्त इति यावत्, शृङ्गारः,—ईर्ष्यानामाश्रयविषयश्च, अङ्गमिति अनुपपन्नेत्याशयः ;
कामीनामपूर्वापेक्षायाः रतेः करुणस्याविभावः स्त्रीश्रीश्रीहीनकतया अङ्गत्व-
मिति भावः ।

शृङ्गारयोर्भगवदुक्ताहपरिपुष्टतद्विषयरतिभावात्सादप्रकर्षकतया
योगपद्यसङ्गावाद्भ्रूल्वेन न विरोधः । (घ)

ननु सम्बुद्धालम्बनात्मकपूर्णधनानन्दस्वरूपस्य रसस्य तादृशीः
नेतररसेन कथं विरोधः सम्भावनीयः ? एकवाक्ये निवेश-
प्रादुर्भावयोगपद्यविरहेण परस्परौपमदंक्तत्वानुपपत्तेः । नाप्यङ्गा-
ङ्गिभावः ; हयोरपि पूर्णतया स्वातन्त्र्येण विश्रान्तेः । सत्य-
मुक्तम् । अत एव अत्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्राम-

(घ) ननु अत्र स्त्रीश्रीकल वाच्येनाशुभावेनाशुभा, व्यञ्जेनोद्दीपनविभावेन
भट्टित्वाद्येपलभ्येन, स्थित्याद्यपत्वात्सम्बन्धविभावेन परिपुष्टिरिति कश्चिन्न प्रधानत्वमेव,
कथमङ्गत्वम् ? इत्याशङ्क्य, एवमेति ।—अनया रीत्या इत्यर्थः, अविश्रान्तिधामतया
—विश्रामस्य अनाश्रयतया, साक्षाद्वाक्यव्यञ्जतया इत्यर्थः, कश्चिन्न, अङ्गिनोऽपीति
शेषः, अङ्गत्वैव—अप्राधान्यमेव । एवं पदेः सकलपदार्थोपस्थितौ खले कपोतव्यायेन
विशेष्यविशेषणं, तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या शब्दबोधे सति व्यञ्जबोधेऽपीयं
रीतिरिति भावः । भगवदुक्ताहस्तत्र कश्चिन्नमापि शृङ्गारो व्यञ्जनया एकदेवाङ्गितया
अवगम्यते इत्युक्त्वा अवान्तरवाक्यायं बोधक्रमेण शब्दबोधपक्षे व्यञ्जार्थबोधसाधि
तद्वीतित्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यमिति रीत्या शृङ्गारविशिष्टकश्चिन्नबोधे सति कश्चिन्विशिष्ट-
भगवदुक्ताहबोधः, तदनन्तरं भगवदुक्ताहविशिष्टभावबोधः क्रमाज्जायते इति मतेन
परस्परया प्रधानोपकारमुपपादयति,—हयोरपीति । कश्चिन्नशृङ्गारयोरिति ।—
अपरिपुष्टतया इति प्रधानस्य भूयस्युपकारे वर्त्तते इति प्रथममते स्वपरिपोषकं परि-
पोषकत्वान्नं प्रधानलोपकारः ; द्वितीये तु—निरुक्तक्रमेण आस्तादातिशयजननमपीति
विशेषः ; आस्तादप्रकर्षकतया इति ।—“गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।
उपकारे प्रधानस्य तथा भूयसि वर्त्तते ॥” इति न्यायेन इति भावः । (बख्यार्थः,—
गुणः,—विशेषणं, कृतात्मसंस्कारः,—स्वविशेषण्येन कृतोपकारः, प्रधानं—पार्यान्ति-
विशेष्यं, प्रतिपद्यते—अन्वेति) योगपद्यसङ्गावात्—समकालसमावेशात्, (अपरिपुष्ट्या-
वर्त्तव्यः) “स्वाधिभावानामङ्गाङ्गिभावेनेव रसानामङ्गाङ्गिभावः” इति काव्यप्रकाश-
कारः । तथा—वासां पूर्वे प्रायेणराः वसवारवादिना प्रसादनपरा आसन् तासा-
मेवेदानो शब्दप्रसङ्गसंभवेन तादृशीं वृत्तं जनयति इति शृङ्गारैव परिपोषितः
कश्चिन्नस्य एव स्वान्वयजनवदुष्टनिवृत्त्याहोषोषेण अविनतां मनवतिवर्षां रक्षि-
जन्तुत्वान्तां तानि च कामानिधानामास्तादृशान्वदानुपपन्नमतीति रसवीरेवाङ्गत्वम् ।

राहित्यात् पूर्वसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिसनाम्ना
व्यपदेशः प्राच्यानाम् । अस्मत्पितामहानुजकाविपण्डितमुख्य-
श्रीचण्डीदासपादानाम् खण्डरसनाम्ना, (न) यदाहुः,—

“अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गो यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे ।

नास्त्रास्यते समग्रं तत्ततः खण्डरसः स्मृतः इति ॥” (प)

(न) एतन्मते प्रवेशमाह, नन्विति ।—समूहः,—विभावादिसमष्टिरित्यर्थः,
आत्मत्वम्—आत्मवः, यथा तदात्मकः,—विभावादिएवार्थसमूहविषयकज्ञानरूप इत्यर्थः,
सः पूर्णः,—समष्टिकः, घनः,—मुखान्तरतिरोचयकः, आगन्तः, स एव स्वरूपं यत्न
तथाभूतम् । तादृशेन—समूहात्मनात्मकपूर्णघनानन्दस्वरूपेण, इतरेण—अपरेण,
रसेन । एकवाक्ये इति ।—निवेशः,—स्थितिः, प्रादुर्भावः,—उद्भवः, तथा यौगपद्य—
समकालिकत्वं, तेषां विरहेण—अभावेन, यतो हो नेकत्र तिष्ठतः, नोद्भवतः, नापि
समकालिकौ स इति भावः । अन्यथाऽपि केचित् व्याख्यानवन्ति ; तदयथा—
एकान् न वाक्ये यो निवेशः,—व्यञ्जकतासम्बन्धेन उक्तिः, स च प्रादुर्भावयौगपद्यस्य
तयोर्विरहेण इत्यर्थः ; यथा—एकवाक्यार्थेणैव यो प्रादुर्भावो—उत्पत्तौ, तयोः यौग-
पद्यविरहेण—एककालीनत्वविरहेण, परस्परत्वे—अन्वोऽन्वत्वे, उपसर्गकलानुपपत्तेः,
—परस्परपरिपोषकव्याघातकत्वासम्भवादित्यर्थः । “रामसम्प्रवर्तरेण” इत्यादौ बौध्द-
शङ्कारयोः न युगपदुत्पत्तौ, किन्तु अभिषेयबोधानन्तरं बौध्दस्य, ब्रह्मबोधानन्तरं
शङ्कारस्य इति क्रमेण एवेति नानुपपत्तिः । नापि, रसयोरपीति शेषः, अज्ञानिभावः,
—गुणप्रधानभावः । अत एव—उत्तनिर्वाणदेव, प्रधानेतिरेषु—अङ्गेषु इत्यर्थः ।
स्नातन्मोच—स्नातनीनतया इत्यर्थः । पूर्वसभावमात्राच्च—पूर्वसत्त्वमात्रात्, विलक्षण-
तया—विभिन्नतया, सञ्चारिसनाम्ना व्यपदेशः,—सोर्तनं, प्राच्यानां—पूर्वपण्डितानां,
पूर्वाचार्यां हि तादृशमङ्गं रसं सञ्चारिणं (व्यभिचारिभावनित्यर्थः) अक्षयन्तीति
भावः । खण्डरसेति ।—अपरिपुष्ट्याविभावत्वेन भावत्वमभिप्रेक्ष्य प्रधानत्वाभावात्
विलक्षणभावप्रदर्शनं खण्डरसनाम्ना व्यपदेशः इति बोध्यम् ।

(प) अङ्गमिति ।—अङ्गी—रसः, यदि रसान्तरे—अन्यस्मिन् रसे, अङ्गम्—
अप्रधानम्, अक्षय—वा, बाध्यः,—विद्वद्द्वारकादिना बाधितोऽपि विरोधपरिचारात्
अक्षयत्वनिवेशः, यथा—विद्वद्द्वारकादिना अरथादिवक्तात् अक्षयत्वनिवेशः, बाध वा संसर्गो—
अविरोधी, प्रधानानुपकारितया स्नातन्मोच संसृष्टः, स्नात्, तत्—तदा, समग्र—सम्यक्-
तया तथा, नास्त्रास्यते—न चास्मादं प्रति नीवते, ततः सः खण्डरसः श्रुतः,—कश्चित् ।

ननु “आद्यः कश्चिद्वीर्यवीरभयानकैः” इत्युक्तनयेन
विरोधिनोर्वीरशृङ्गारयोः कथमेकत्र (फ)—

“कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मरस्फारोडडमरपुष्पकं वक्त्रकमलम् ।

सुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं

जटाजूटपत्न्यिं द्रढयति रघुषां परिहृदः ॥” (ब)

इत्यादौ समावेशः ? अपोष्यते—इह खलु रसानां विरोधि-

(फ) ननु अरवादावैव विद्वद्वयोः समावेशः प्रतिप्रसृतः, तदभावात् कथं
बल्यमाद्ये “कपोले” इत्यादौ विद्वद्वयोः वीरशृङ्गारयोः समावेशः ? इत्यभिप्रायेणाह
—नन्विति । एकमेति ।—“समावेशः” इत्येवात्त्वम् ।

(ब) कपोले इति—रघुषां परिहृदः,—प्रभुः, रामः इत्यर्थः, [परिपूर्वकस्य हृदः
हृन्तः वा निष्ठायां “प्रभो परिहृदः” (७।२।२१ पा०) इति निपातः] करिकलकल—
कृत्स्नशिवकल, यः दन्तः, तस्य द्युतिं—कान्तिं, मुष्पाति—हरतीति तपोक्ते, अतिसूक्ष्मे
इत्यर्थः, जानक्याः,—श्रीतायाः, कपोले—गच्छे, [अरच्छेदे सप्तमो] नखाच्छेदे इत्यर्थः,
(कपोलस्य किञ्चित् पाशुत्वेन विनयत्वेन वा करिकलभदन्तोपमा बोध्या) कश्चि—
कानोद्रेकेषु, स्मरः,—विचसन्, [स्मरसु “नमि कल्पिष्यामस—” (३।२।१६७ पा०)
इति सूत्रेण अत्र ताच्छीघ्रं रः] स्फारोडडमरः [स्फूर्थते इति भावे घञ् । “स्फुरति-
स्फुल्लोर्घञि” (६।१।४७ पा०) इति शीकारस्य आत्वम्] इति स्फारः,—स्फोरणं, स्फूर्ति-
रिति यावत्, तेन उडडमरः,—विचसितः इत्यर्थः, अस्तुहृदः इति यावत्, पुष्पकः,—
श्रीनाथः यत्र तादृशं, वक्त्रकमलं—वदनपरुषं, पश्यन्, मनसैति शेषः, तथा रजनी-
चराणां—राजसानां, वाः सेनासामां कलकलं—सिंहनादनित्यर्थः, सुहुः शृण्वन्—
आश्चर्ययन्, [उभयत्र “अश्चर्यहेतोः क्रियायाः” (३।२।२६ पा०) इति फले षट्-
प्रत्ययः] जटाजूटपत्न्यिं—द्रढयति—द्रढं करोति, युद्धाविति भावः । [द्रढप्रदानं
तत्परोति इत्यर्थे षष्ठी इष्टवद्भावे “पृथुवद्—” इति वार्तिकान्तं ऋकारस्य रत्वम्] ।
अत्र वीरः शृङ्गारस्य विरोधिनो ह्यस्ती । तथा हि वीरस्यात्र रजनीचरसेना आश्चर्य-
विभावः, तदोदककलकलनः उद्गीपनं, जटाजूटपत्न्यम् अतुभावेन । वीरस्य
निराकाङ्क्षाकाम्यज्ञतया प्रथानत्वम् । शृङ्गारस्य तु जानकी आश्चर्यम्, तथाः कपोले
पुष्पकान्तिवत्त्वम् उद्गीपनविभावः, तन्पुष्पकमथावकीर्णमनुभावेन बोधव्यम् ।
शिशिरिषी इत्यम् ।

ताया अविरोधितायाश्च त्रिधा व्यवस्था । कयोश्चिदात्मन्-
नैक्येन, कयोश्चिदाश्रयैक्येन, कयोश्चिन्नैरन्तर्येण इति । तत्र वीर-
शृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः, तथा हास्यरौद्रबीभत्सैः सश्लोकस्य,
धीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्बस्य, आलम्बनैक्येन आश्रयैक्येन च
वीरभयानकयोः, नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां शान्तशृङ्गारयोः ; त्रिधा-
ऽपि अविरोधो वीरस्वाङ्गतरीद्राभ्यां, शृङ्गारस्वाङ्गतेन, भयानकस्य
बीभत्सेनेति । तेनात्र वीरशृङ्गारयोर्भिन्नालम्बनत्वान्न विरोधः ।

एवञ्च वीरस्य नायकनिष्ठत्वेन, भयानकस्य प्रतिनायकनिष्ठ-
त्वेन निबद्धे भिन्नाश्रयत्वेन विरोधः । यस्य नागानन्दे प्रशमा-
श्रयस्यापि जीमूतवाहनस्य मलयवत्यनुरागो दर्शितः, तत्र
“अहो ! गीतमहो ! वाटितम्” इति अद्भुतस्यान्तरानिवेशनाच्चेर-
न्तर्याभावात् शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः । एवमन्यदपि विज्ञेयम् ।
“पाण्डु क्षामं वदनम्” इत्यादौ च पाण्डुतादीनामङ्गभावः
करुणविप्रलम्बोऽपीति न विरोधः । (भ)

(भ) अत्रादौ आलम्बनाश्रयभेदेनैरन्तर्याभावेऽपि विरोधिनोरैक्यम्
समावेश इति समाधत्ते, इहेति ।—त्रिधा—त्रिविधा, व्यवस्था—स्थितिः, निबद्ध इति
यावत् । आश्रयैक्येन—नायकैक्येन, नैरन्तर्येण—अव्यवधानेन, शान्तशृङ्गारयोर्विरोध
इत्येवमन्वयः । अत्र विशिष्य दर्शयति, तत्रेति ।—वीरशृङ्गारयोः,—वीरसश्लोकयोः ।
तथा—आलम्बनैक्येन, हास्यरौद्रबीभत्सैः सश्लोकस्य, विरोधः इत्यन्वयः । एवं वीर-
करुणेत्यादावप्येऽपि बोध्यम् । त्रिधेति ।—त्रिप्रकारेण, आलम्बनैक्येन, आश्रयैक्येन,
नैरन्तर्येण चेत्यर्थः, धीरस्य अद्भुतरौद्राभ्यां सह अविरोधः, एवं शृङ्गारस्य अद्भुतेन,
भयानकस्य बीभत्सेन तु नैरन्तर्यमात्रेण अविरोधः ज्ञेयः । वीरशृङ्गारयोरालम्बन-
भेदेन अविरोधं दर्शयति, तेनेति ।—उक्तनियमेनेत्यर्थः । अत्र—“क्षपोक्षी—” इत्यत्र,
वीरशृङ्गारयोः भिन्नालम्बनत्वात्—वीरस्य आलम्बनं रजनोचरसेना, शृङ्गारस्य
आलम्बनं जानकी इत्येवम् आलम्बनभेदादिति भावः । भिन्नाश्रयत्वेनेति ।—उत्साहस्य
प्रतिनायकविषयत्वेन नायकैक्येन निबद्धे भिन्नालम्बनत्वेन अविरोधः ज्ञेयः । प्रशमाश्रयस्य
—शान्तश्रयस्य । अद्भुतस्य—तदास्वरस्य, अन्तरानिवेशनात्—मध्यसन्निवेशनात्,
नैरन्तर्याभावात्—अव्यवधानेनास्तिदौरित्यर्थः । विदग्धरसस्य विभावादिपरिपङ्क्तान्

अनुकारे च सर्वेषां दोषाणां नैव दोषता ॥६२२॥(म)

सर्वेषां—दुःश्रवत्वप्रभृतीनाम् । यथा—“एष दुःश्रवणं
गौमीत्यादि जल्पति कश्चन ।” अत्र दुःश्रवणशब्दोऽप्रयुक्तः । (य)
अन्येषामपि दोषाणामित्यौचित्यान्मनीषिभिः ।

अदोषता च गुणता ज्ञेया चानुभयात्मता ॥६२३॥(र)

अनुभयात्मता—अदोषगुणात्मता ।

इति श्रीमन्नारायणचरवारविन्दमधुप्रतसाहित्याखण्डखण्डवारभ्यनिप्रख्यापनपरमाचार्ये-
णविस्तारवाचाराटादशभाषावारविद्यासिधोमुनिकृतसांख्यविषयविद्वान्नापात्र-
श्रीविश्वनाथविराजकृतौ साहित्यदर्पणे दोषनिरूपणे नाम

सप्तमः परिच्छेदः ॥ ७ ॥

दोषत्वं दग्ध्यति, पाच्छु इति ।—पाच्छुतादीनां—कश्चरसाक्षानामिति भावः, एतेन
विरुद्धरक्षोवासाधारवाक्यस्य परिपद्य एव दोषः, न तु साधारवाक्यस्येति भावः ।

(म) अनुकारे चेति ।—अनुकारे—अनुकारणे, परोक्षवाक्यकथने इत्यर्थः ।
अनुकारणे दुःश्रवत्वञ्च अदोषत्वं यथा,—“सुमन्वपुत्रमद्राक्षीदित्यादि कथयत्ययम्” ।
शब्दज्ञानुकारणे अतसंस्कारकादोषत्वं यथा—“पश्येव च गवित्याह सुमानाखं यजेति
च ॥” अत्र प्रथमपादे गोशब्दस्य निर्विभक्तिव्युत्पत्त्या अतसंस्कारत्वम् ; द्वितीयपादे
सुमानशब्दोऽप्रयुक्तो न दोषः ।

(य) उदाहरति, एव इति ।—दुःश्रवणः,—इन्द्रः । अनेति ।—अप्रयुक्तः,
न दोष इति शेषः ।

(र) अन्येषामिति ।—इति—इत्यम्, औचित्यात् हेतोः मनोविभिः,—विशक्तिः,
अन्येषामपि दोषाणाम् अदोषता, गुणता, तथा अनुभयात्मता—अदोषत्वं गुणत्वञ्च
इत्यर्थः । अदोषगुणात्मता—अदोषात्मत्वं गुणात्मत्वञ्च रसादीनिर्गन्धप्रकण्ठेभ्यो जला-
भावात् उभयव्युत्पत्तम् ।

इत्यश्वमेधाख्याटयोश्चरव्यपचानन-पश्चित्तुष्टपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमच्छ्रीवानन्दविद्यावाचस्पत्याचार्येण विरचितायां, तदात्मनायां

पश्चित्तुष्टपतिनायुष्टव्यपच-पश्चित्तुष्टपतिनायुष्टव्यपचारिणायां

प्रतिबंधितायां विनयाख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायां

सप्तमः परिच्छेदः ॥ ७ ॥

अष्टमः परिच्छेदः ।

गुणानाह, (क)—

रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा ।

गुणाः ॥ ६२४ ॥ (ख)

यथा खल्वङ्गित्वमाप्तस्यात्मन उल्कार्षहेतुत्वात् शौर्यादयो गुणशब्दवाच्याः, तथा काव्ये अङ्गित्वमाप्तस्य रसस्य धर्माः स्वरूप-विशेषाः माधुर्यादयोऽपि । स्वसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यत्रय-देशस्वीपयिकान्तुगुणभाज इत्यर्थः । यथा चैषां रसमात्रस्य धर्मत्वं, तथा दर्शितमेव । (ग)

(क) काव्यत्रयवधारिकोद्देशकमप्राप्तान् गुणान् निरूपयति—गुणानिति ।

(ख) रसश्चेति ।—अङ्गित्वं—अरीरित्वं, प्रधानत्वमिति यावत्, प्राप्तस्य—प्राप्तस्य, यथा शौर्यादयः, तथा धी इति ऊहनीयं, रसस्य धर्माः, (“रसस्य” इत्यनेन काव्य-अरीरस्य शब्दाद्यैः व्यत्ययेः) ते इति शेषः, गुणाः । अयं भावः,—यथा अरीरी-अरीरित्वो धर्माः शौर्यादिर्यादयः, [चादिपदेन देशादाच्छिष्यादीनां वक्ष्यन्] तथा धी काव्ये रसस्य धर्मासे गुणाः । धर्माव नामादारा एव इत्यमी यावदसं श्यायिनी श्रेयाः । अत एवीकं प्रकाशयति—“थे रसस्याङ्गित्वो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः । उल्कार्षहेतवसे स्वरचक्षुस्त्वितयो गुणाः ॥” इति ।

(ग) त्रिपदं यथासम्भवं इष्टान्तादात्म्योर्वाङ्मयायते, यथेत्यादिना ।—यथा खलु, लोके इति शेषः, अङ्गित्वं—अरीरित्वं, विभाषायकसमुदाययोगेन पूर्णत्व-मिति यावत्, (“अङ्गं नामे प्रतीकोपाययोः पुं भूवि नोऽति । लोकेकले त्वप्रधाने विवक्षयति चान्तिके ॥” इति मेदिनी) प्राप्तस्य आत्मनः उल्कार्षहेतुत्वात्—उल्कार्षा-भावकत्वात्, शौर्यादयः,—शौर्यादिर्यादयो धर्माः, गुणशब्दवाच्याः,—गुणा इत्यन्वयो, तथा काव्ये—अविभक्तितो, अङ्गित्वं—विभाषायकसमुदाययोगेन पूर्णत्वम्, प्राप्तस्य रसस्य धर्माः स्वपदविशेषाः,—उल्कार्षाभावकतया अचक्षुस्त्विति कस्यया च स्वपदविशेष-

माधुर्यमोजोऽथ प्रसाद इति त्रिधा ॥६२५॥ (घ)

ते—गुणाः ।

रूपेणावस्थिताः, माधुर्यादयोऽपि, गुणशब्दवाच्या इत्यन्वयः । एतेन स्वस्वरस्य
माधुर्यादीनामन्वयतमस्य काव्यव्यापकतया उत्कृष्टहेतुत्वान् गुणव्यवहारोपधिकं
धर्मान्तरात्, स्वसमपंकेति ।—स्वम्—आत्मानं, रसमिति भावन, समपंकेति—
समुद्योषवन्तीति स्वसमपंकाधि यानि पदानि तेषां शब्दमन्वयस्य तथाभूतस्य, काव्य-
व्यपदेशस्य—काव्यपदवाच्यस्य, औपधिकम्—उपयोगि, यदाहुगुणम्—आनुकूल्यं,
तद्भवन्तीति तथोक्ताः, भवन्तीति श्रवः, अत एषां गुणशब्दवाच्यत्वमिति भावः ।
एतच्च गुणावहारसंस्कृतयोः शब्दाशयोः काव्यशब्दोऽयं वर्तते इति प्राचीनमतानु-
सारेणोक्तम् ; स्वसते तु—रसवत्त्वमेव काव्यव्यवहारोपधिकं, न तु गुणत्वम् ।
यदा—रसवत्त्वं काव्यव्यवहारम् ; व्यवहारयोग्यं तु गुणावहारसंस्कृतशब्दाशयेत्यनेवेति
स्वसतेनेवेदमुक्तम् ; एवञ्च काव्यव्यवहारप्रयोजकत्वे सति रसधर्मवत्त्वं गुणव्यवहारम् ;
रसत्वादिशब्दाशयं सचत्वम्, अत्राहारशब्दाशयं विशिष्टम् । ननु गुणानां शब्दाशयधर्मत्वं
प्राचीनेषुक्तं, भवता तु कथं रसधर्मत्वमुच्यते ? इत्यत आह, यथा चेति ।—एषां—
गुणानां, मातृपदेन शब्दाशयोर्व्यवच्छेदः । दर्शितं—दर्शयितुमारब्धम् । माधुर्यादि-
स्वरूपनिरूपणेनेव अनीषां रसधर्मत्वं व्यक्तीभविव्यति इति भावः ।

(घ) गुणान् विभजते, माधुर्यमिति ।—सुममस् । वासनवमुखःस्तु शोभ-
णादीनां गुणानां दशविधत्वं प्रतिपादयामासुः, यथा हि—“पदन्वास्य
नादत्वं बदन्योजः कवीश्वराः । अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः स्वीवरसासनम् ॥
अथत्वमोजसा मिश्रं प्रसादस्य प्रचक्षते । अनेन न विना सत्यं स्वदते काव्यपदतिः ॥
अत्रैकपदमज्ञातः पदानां भूयसामपि । अनाकथितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥
प्रतिपादं प्रतिस्त्रीकमेकमार्गपरिषदः । दुर्लभो दुर्लभावनश्च समतेति मतो गुणः ॥
आरोहन्त्यवरोहति कसेषु यतथो हि यत् । समाधिनां स गुणस्येन पूता सरस्वती ॥
मन्थे पृथक्पदत्वञ्च माधुर्यमुदितं बुधैः । अनेन हि पदन्वासाः कार्णं धारा मधुसुतः ॥
प्रथा हि च्छिद्यते रेखा अतुङ्गं चिह्नपङ्क्तिः । तद्वैव वागपि प्रायैः समकगुणगुम्भित्वा ॥
बन्धनाजटारत्वञ्च शीकुमायंमुदाहृतम् । एतेन वर्जिता वाचो कल्पत्वात् स्तुतिधमाः ॥
विकटत्वञ्च बन्धस्य कल्पयन्ति श्रुदारताम् । त्रैत्रिषां न प्रपदके यत्रा गुन्वाः पदकनाः ॥
प्रथादिषु नतिवाचः पुरस्तादिव बभूवुः । यत्राद्येकस्मिन्हेतुत्वान् श्लोऽर्थव्यक्तिः स्तुतो गुणः ॥
श्लोऽर्थव्यक्तिः स्तुतिरिवाहुर्वुचं गुणविशारदाः । पुराणपितृजानां तेषां तन्मन्त्रं श्लोऽर्थव्यक्तिः ॥ ५

इति । अष्टाभरणकारास्तु तान् चतुर्विंशतिप्रकारानाहुः, तद्वयवा—“श्लेषः प्रसादः
समता माधुर्यं सुकुमारता । अथैव्यक्तिसत्त्वा चानिददभत्वमुदानता ॥ शीत-
स्तवाऽन्वहोर्जितं प्रेयानव सुशब्दता । तदत् सनाधिः शीघ्राच्च गान्धीर्यमव विसारः ॥
सञ्जेषः सञ्चितत्वञ्च भाविकत्वं गतिकत्वा । रीतिकत्तिसत्त्वा भौदिरथेवां सत्यमवचये ॥”
इति । एतेषु दश वाननादिसम्पत्ताः पूर्वं सञ्चिता एव इति भाव पुनर्निर्दिष्टान्ते,
अवशिष्टास्तु व्याख्यायन्ते ; तथा हि—सार्थकविशेषव्यतिष्ठित्वम् उदानता ; निविड-
वन्धनवस्त्रम् शौर्जित्यम् ; निरर्थकपरिलोपकवाक्ये तत्त्वमर्थकतया मधुरवचनविन्यासः
प्रेयः ; सुवचनानां तिरुक्तानाञ्च व्युत्पत्तिः सुशब्दता ; यथा—“तन्वाजीवनिरस्तु मातरव
मा जीवन्मा जीवतो भूषावाऽऽजननेः किमन्व ! जनिना जन्तोर्भूषा जीविनः । यस्तानिव
न वन्दते न वजते नोपैति नान्वीकते नोपस्योति न मन्वते न मनुते नाध्येति न
श्रावति ॥” इह अजीवत्वजनन्यादिसुवचनपदानां, तथा वन्दते यजते पधतितिरुक्तपदा-
नाञ्च व्युत्पादनं सुशब्दतासाधकम् । पदानामाभ्यन्तरीचनिगूढाभिप्रायवत्त्वं शीघ्रान् ;
यथा —“केवलं दद्यति कर्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि । घातवः सृजति-
महृश्राणयः सौतिरव विपरीतकारकः ॥” इह प्रवचनानमेव प्रतीतव्यं अर्थव्य सृज-
त्यादिशब्दानामन्तर्निगूढार्थरूपेण सूक्ष्मेण शीघ्रान् । व्यङ्ग्यार्थवच्छब्दवत्त्वं गान्धीर्यम् ;
यथा—“नौशौ धारय पुच्छरीक्षमनितं तन्वात्मनो विक्रमं चक्राहं बह पादशुम्भनवर्णो
दोषा समभ्रुद्वर । सञ्ज्ञोऽनूनिक्टे निवेशय भव ज्यायान्दिवीकस्यतेर्विशानःकरथैक-
चौर ! तदपि ज्ञानी हरिः खल्लसि ॥” अत्र व्यञ्जनया इत्या नामवच्छेदेन पुच्छरीक्ष-
धारकम्, अनितवत्त्वसाहित्यं, करारवच्छेदेन चक्रधारित्वं, दन्वाघातेन भूविदारणं,
अवकाऽऽसृजतोः सञ्चितत्वम्, उपेन्द्रत्वञ्च बोध्यते इति गान्धीर्यम् । विच्छेतरूपेण वाक्य-
विन्यासः विसारः ; अनतिविच्छेतेः पदेः अभिप्रेषार्थप्रतिपादनं सञ्जेषः ; यथा हि—
“स नाकतिसमानोत-महौवविद्वतव्यवः । सहाजोषां पुनश्चक्रे विवापाचार्य्यं
मरेः ॥” अत्र प्रस्तुतञ्च युद्धवर्धनप्रसङ्गञ्च अवात्तरवाक्यविसारिणं विच्छेदे रसमहा-
मिया अतिविच्छेतस्यापि प्रतिपाद्यञ्च पादव्ययेनैव समापनात् सञ्जेषत्वञ्चसङ्कतिः ।
अर्थसम्पन्नपदवत्त्वं सञ्चितत्वम् ; यथा—“केचिदस्तुनि नो वाचि केचिदवाचि न वस्तुनि ।
वाचि वस्तुनि चाप्यन्ते नाम्ने वाचि न वस्तुनि ॥” इह पदपदार्थयोः तुलातुलित-
पदार्थवत् समत्वेन सम्पन्नत्वम् ; भावेन वाक्यञ्च अभिव्यक्तिर्भाविकम् ; गतिर्नाम
कारोहावरोहयोः क्रमः ; यथा—“वराहः कथ्यार्थं वितरतु स वी बल म्रमभृत्कथा-
कीटीकानं क्रमविदकदभ्युत्तमिवा । निचः सङ्घूर्णंइचतुवदधिचक्रोचपटवैरगावत्तं
इंद्राग्निस्वरमदिप्रति वसुमती ॥” अत्र पूर्वकिर्द्धी स्वरञ्च इत्यामेन, परादि च मान्दीन

तत्र—

त्रितद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥६२६॥ (ङ)

यत्तु केनचिदुक्तं “माधुर्यं द्रुतिकारणम्” इति, तत्र ;
द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन तत्कार्यत्वाभावात् ।
द्रवीभावस्य स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्त्रोधादि-
कृतदीप्तत्वविश्वयहासाद्युपहितविशेषपरित्यागेन रत्याद्याक्का-
रानुविद्धानन्दोद्घोधेन सङ्घटयचित्ताद्र्प्रायत्वम् । तच्च (च)—

यतिर्वेदितव्या । प्रकान्तस्य परिरक्षणं रीतिः । विशेषप्रकारेण अभिधानम् उक्तिः,
यथा—“कुशलं तस्याः ? जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् । पुनरपि तदेव
कथयति ? स्वतां तु कथयामि या श्रुति ?” ॥ अत्रेव तस्यैव सत्त्वमसत्त्व वा उच्य-
रयितुमुचितं, तदनुक्ता उक्तिषात्पूर्वेषु जीवितमात्रशेषत्वप्रतिपादनात् अयमुक्ते-
र्विषयः । उक्तेः प्रौढः परिपाकः प्रौढिः स्नात्, यथा—“अभ्यङ्गता वसुमती
द्रवितं रिपूरः अिसक्रमा कबलिता बलिरान्यलक्ष्मीः । अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन धूना
जन्मदये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥” इति सङ्केतः ।

(ङ) माधुर्यमाह, चित्तेति ।—चित्तस्य—मवसः, द्रवीभावमयः,—द्रवभाव-
स्वरूप इत्यर्थः, [स्वार्थे मयट्] ह्लादः,—आनन्दविशेषः, माधुर्यम् उच्यते । “आह्लाद-
कत्वं माधुर्यं मृद्वहारे द्रुतिकारणम्” इति कान्यप्रकाशः । (मृद्वहारादिषु अनुभवविद्वन्मैव
आह्लादजनकत्वं, तदेव माधुर्यम् । तस्योत्कर्षाधायकत्वमाह—द्रुतिकारणमिति) ।

(च) तन्मते दूषयति, यत् त्विति । आस्वादस्वरूपः यः आह्लादः तस्मात्
अभिन्नत्वेन—अभेदेन, तस्य—माधुर्यस्य, कार्यत्वाभावात्—माधुर्यमन्यत्वासम्भवात् ।
आह्लादातिरिक्तस्य द्रवीभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया आह्लाद एव पर्यवसानम् ; एव-
माह्लादजनकत्वापेक्षया लघुना आह्लादस्यैव माधुर्यपदशक्यताऽवच्छेदकत्वमुचितम्
इत्याह्लाद एव माधुर्यपदार्थ इति भावः । ननु द्रवीभावस्त्वावदाह्लाद एव भवता
उच्यते, तस्य रसाभिन्नतया रसधर्मत्वं नोपपद्यते इत्यत आह—द्रवीभाव इति ।
काठिन्यादिपरित्यागस्य रसोद्घोषहेतुत्वं दर्शयति, स्वाभाविकेति ।—स्वाभाविकं—
सङ्घटनं, यत् अनाविष्टत्वात्मकम्—अमनीयोगितादृशं, काठिन्यं—दुर्बोधत्वं, तथा मन्युः,
—शोकः, क्रोधः,—ओषः, [आदिपदेन मोहादीनां परिपङ्कः] तेः कृतं—जनितं, यत्
वं—मनसो ज्वलितत्वं, दग्धप्रायत्वमिति यावत्, विषयः,—अचित्तता, हासः,—

सम्भोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् । ६२०॥ (क)

सम्भोगादिशब्दा उपलक्षणाणि, तेन सम्भोगाभासादिषु
अप्येतस्य (ज) स्थितिर्ज्ञेया ।

यथा—

मूर्द्धि वर्गान्यवर्णेन युक्ताष्टठडठाम् विना ।

रणौ लघू च तद्दातौ वर्णाः कारणातां गताः ॥

अथोपपत्तेः इत्यम्, [आदिपदेन अत्रादीनां पठणं] तेः उपहितः,—उत्पादितः,
यः विशेषः,—आवरणम्, आलादप्रतिरोध इत्यर्थः, तस्य परिव्याप्तेन—वर्जनेन,
इत्यादीनाम् [आदिपदेन श्लोकप्रश्नयोः परिपठः] आकारेण—परिचया, परि-
पोषणेत्यर्थः, अनुविद्यमान—संबन्धितस्य, आनन्दस्य उद्योगेण—आविर्भावश्च, सङ्गदशानां
—सामाजिकानां, चित्तस्य आर्द्रप्रायत्वं—प्रायेण आर्द्रभावः, शक्तिवृत्तमिति यावत् ।
एवञ्च शङ्काररूपरूपशान्तरसोद्योगानन्तरं जायमानो रत्याद्यावयवः सङ्गदयचित्तद्रवो-
भावरूपकेवलानन्दसन्दाहानुभवो माधुर्यं, तस्य लक्ष्यतासम्बन्धेन रससम्बन्धितया
रसधर्मत्वसंज्ञातमेवेति भावः । केचित्तु—“रतिश्लोकप्रश्नेषु गुञ्ज्यादिरामशक्ति-
रिव कश्चिदेवो धर्मः अस्ति, स एव माधुर्यं, येन सामाजिकानां चित्तं द्रवोभवति,
इत्यादीनां रसरूपतया परिचामेन तस्य रसशक्तित्वम्” इति वदन्ति ; तत्र, तत्र
तादृशधर्मसंज्ञे मानाभावात् । न च कृतिरूपकार्यान्वयाऽनुपपत्त्या तत् कल्पनमिति
वाच्यं, तस्य रसलभावेनैव सिद्धत्वात्, तदर्थं धर्मान्तरकल्पनाऽनौचित्यात्, गुञ्ज्यादी-
तु प्रत्यक्षसिद्ध एव तादृशधर्मः । अन्यं तु —“सुश्रवत्वेनैव माधुर्ये काव्यधर्मः”
इत्याहुः, तत्र, असुश्रवत्वेऽपि काव्ये माधुर्यलक्षणात् । तस्मात् ।—माधुर्यञ्च इत्यर्थः ।

(क) माधुर्यविषयानाह, सम्भोगे इति ।—सम्भोगापेक्षया करुणे, करुणा-
पेक्षया विप्रलम्भे, तदपेक्षया शान्ते, क्रमात्—उत्तरात्तरम्, अधिकं—सातिशय-
मित्यर्थः । केचित्तु—“करुणे” इति विप्रलम्भाविवशेनसाहुः, तत्र ; “असुपातादथ-
स्तत्र द्रुतत्वात् संज्ञो मताः” इत्यनेन करुणेऽपि चित्तद्रवोभावकाङ्गीकारेण
माधुर्यलक्षणात्, “अपसारय जनसारम्—”इत्यादौ विप्रलम्भात्करेऽपि माधुर्यव-
ल्लभात् । अत एव प्रकाशकताऽप्युक्तं—“शङ्करे” (अर्थात् सम्भोगे) इत्युक्त्वा “करुणे
विप्रलम्भे तच्छान्ते सातिशयान्वितम्” इति ।

(क) एतन्न—माधुर्यञ्च ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ॥६२८॥(भ)

यथा—

“जनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गल भङ्गयः ।

जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तः सन्तापसन्ततिम् ॥” (ज)

यथा वा मम-

“सताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्

समालिङ्गन्ङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ।

मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्

रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकारन्दं दिशि दिशि ॥” (ट)

(भ) माधुर्यव्यञ्जकानाङ्, मूर्द्धीति ।—मूर्द्धि—शिरसि, वर्णां—कवर्णादी-
नाम्, अन्ववर्धेन—चरमवर्धेन, युक्ताः, आदयो मान्ता इत्यर्थः, वर्णाः, टटडटान्
विना—टटडटानां मूर्द्धिं अन्ववर्धयामेऽपि न माधुर्याभिव्यक्तिरिति भावः, लघू-
वर्णान्तरस्योपराहित्येन स्वल्पप्रयत्नोच्चार्यो, विसर्गवर्णान्तरायुक्तो चयुक्तानो च इत्यर्थः,
न तु गुरुविपरीतो इति भावः, रचो—रेफचकारो, “स्वयं हाराहारा गच्छति लक्ष-
धारा कुवलययात्” इत्यादौ, तथा—“चपसारय घनहारं कुव हारं दूर एव किं
कमलेः ?” इत्यादौ च दीर्घानुस्वारयोगेन गुरोरपि रेफस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वद्वयं नात् ;
केचित्तु—“लघू ङ्खान्तो” इत्याहुः, तत्र ; “अरः खरः खलः खालः” इत्यादौ,
तथा—“परस्परस्त्रङ्गिणः स्वयंवरः” इत्यादौ च रेफस्य ङ्खान्तत्वेन माधुर्य-
व्यञ्जकत्वापत्तेः, “पुरो रैवापारे गिरिरिति दुरारोहमिखरः” इत्यादौ ङ्खान्तत्वा-
भावेन माधुर्यव्यञ्जकत्वानुपपत्तेः । तद्यत्को—तस्य माधुर्यञ्ज, व्यक्तो—व्यक्तने,
आरचता गताः । तथा अवृत्तिः,—वृत्तिः समासः तद्गहिता, वा—अववा,
अल्पवृत्तिः,—अल्पसमासा, मधुरा—मनोहारिणी, रचना—पदसन्दर्भः, तद्यत्को
आरचता गता इति शेषः ।

(ज) उदाहरति, यथेति ।—जनङ्गल—जामल, मङ्गलभुवः,—मङ्गल-
निक्षेपनामि, सताः,—सामान्याः, अपाङ्गल भङ्गयः,—नेमान्तकोटिल्यामि, मुहुः,—
पुनः पुनः, यूनां—तद्वचानाम्, अन्तः,—अन्तःकरणे, सन्तापसन्तति—सन्तापातिमन्त्रं,
जनयन्ति—उत्पाद्यन्ति ।

(ट) यथेति ।—इत्यन्तवापुवर्धननिदम् । मरुत्—पवनः, गुञ्जनाः,—समन्तः

श्लोचश्चित्तस्य विस्तार-रूपं दीप्तत्वमुच्यते ।

वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥६२६॥ (ठ)

अस्य—श्लोचसः । अत्रापि वीरादिशब्दा उपलक्षणात्, तेन वीराभासादावप्यस्यावस्थितिः ।

वर्गस्याद्यद्वितीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।

उपर्यधो द्वयोर्वा सरेफष्टठडैः सह ॥

मदवनाः,—मघाः, अलिपुष्पाः,—भ्रमरसमूहाः यस्मिन् तादृशं, अताकुञ्जं—अता-
वेष्टितविहारव्यामनम्, (अत्र अतापदं सुरभिपुष्पताबोधकतया साधकम्) अपत्यम्
—अपत्यम्, अङ्गं—शरीरं, समालिङ्गम्—सुश्रम्, द्रुततरम्—अतिशीघ्रम्, अङ्गं—
आमं, प्रबल्यम्—बहुंयम्, दलितं—विहसितम्, अरविन्दं—पद्मं, मन्दं मन्दं
तरल्यम्—कल्प्यम्, रजोहृदं—परामपुङ्गं, विन्दन्—सममानः सन्, दिशि दिशि
मन्दं—पुष्परमं, किरति—विशिपति । शिखरिणौ हतम् । अत्र प्रसङ्गमेव
अहतेः माधुर्यव्यञ्जकत्वं यथा—“मुद्रितानिन्दुनालोक् पद्मिनीं पश्य सुन्दरि !
इत ! आनस्य विच्छेदे मधुरोऽपि न रोचते ॥” इति । सुकुमारार्थदोतकरचनाया
माधुर्यव्यञ्जकत्वं यथा—“उचितं गोपननयोः स्तनयोः कनकाद्रिषमंतस्तरयोः ।
अवमानितविधुमच्छलमुखमच्छलगोपनं किमिति ? ॥”

(ठ) श्लोकोपमाद्य, श्लोच इति ।—चित्तम्—मनसः, विस्ताररूपं—विस्तार-
रूपं, दीप्तत्वं—विकाशविशेषः, उक्ताहासाकारानुबिम्बजनत्कारोद्बोधेन जायमान
उक्ताहासाविषयजनत्कारोद्बोध इत्यर्थः, (वैचित्तं—“दीप्तत्वं कटुवर्णमयजनन्य-
श्लोचदुःखसम्भिन्नमुखविशेषः, स एव चित्तविस्तारः” इत्याहुः, तत्र ; अनिष्टरासरपाय-
बन्धव्यवधाने शौरादौ तदभाषप्रसङ्गात् । “चित्तविकाररूपदीप्तत्वजनकम् श्लोचः”
इति काव्यप्रकाशः, तत्र ; वीरादिभ्य एव जायमानदीप्तत्वश्लेषे श्लोचःश्लोकारेव उप-
पत्तौ तच्चनकधमंनारकत्पने ज्ञानाभावात्) श्लोच उच्यते । श्लोकोविषयानाद्य,
वीरेति ।—वीरापेक्षया बीभत्से, तदपेक्षया रौद्रे, अस्मिन्—श्लोच इत्यर्थः, आधिक्यम्
—आतिशयम् । “रौद्रीरे च निष्पत्तिमम् श्लोचः, बीभत्से तु माधुर्यस्यैवाशुविर्षं,
हाहाहुतमयानकेषु हयोः समावेशः अनिश्चिन्तनसङ्कोकरोत्वा श्लेषः” इति अश्लो-
चः—श्लोचोपमाद्य श्लोचवीरवीरश्लेषः आधिक्यम् ।

शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।

तथा समासबहुला घटनौद्यत्यशालिनी ॥६३०॥ (उ)

यथा—“चञ्चहुज” इत्यादि ।

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केभ्यनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥६३१॥ (ठ)

व्याप्नोति—आविष्करोति ।

शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थ-बोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥६३२॥ (ण)

यथा—

“सूचीमुखेन सक्तदेव कृतव्रणस्त्वं

मुक्ताकलाप ! लुठसि स्तनयोः प्रियायाः ।

(उ) षोडशोऽक्षरान् वर्णादीनाम्, वर्गस्तेति ।—वर्गस्य आद्यटतीयाभ्यां वर्णाभ्यां युक्तो तदन्तिमो—द्वितीयचतुर्थाव्ययः, तत्राद्येन युक्तो द्वितीयः, तृतीयेन युक्तचतुर्थः इति बोध्यम्, उपरि—अपरि, अक्षः,—पदतले, वा हयोः,—उपर्यधी-मानधीरित्यर्थः, सरिफ़,—रेफ़युक्तः वर्णः; क्रमेण यथा—अर्कः, अपम्, चार्द्रम् इत्यादि; एतदुपलक्ष्यं, माधुर्यव्यञ्जकान्तिरिक्तो युक्तो विसर्गयुक्तश्च वर्णं षोडशोऽक्षरः; अत एव “सत्कृत्वोत्कृत्य” इत्यादौ, “यो यः पाञ्चालगोत्रे” इत्यादौ च षोडशोऽक्षरत्वमन्वयमेव; टादयस्तु केवला अप्योऽक्षरान्ताः; समासबहुलेति ।— षोडशोऽक्षरवर्णचटितसमासाधिक्यमपि षोडशोऽक्षरम् इति पृथगुपादानम् । षोडशशालिनी—उत्तरार्धप्रतिपादिनीत्यर्थः, घटना—रचना । द्वितीयप्रकारसङ्घटय एतदुपादानं साधकम्; तेन—“आपतन्मनुं दूरादूरीकृतपराक्रमः । बहोऽव- षोडशमास मातङ्गनिव कैशरी ।” इत्यादौ षोडशोऽक्षरत्वमुपपन्नम् ।

(ठ) प्रसादमाह, चित्तमिति ।—अनलः,—अग्निः, शुष्कं—गीरकम्, इत्यन- निव—आहनिव, यः क्षिप्रं चित्तं व्याप्नोति—सहसाऽप्यधीन विमलशयतीत्यर्थः, सः प्रसादः । प्रकाशकताऽव्यक्तं—“शुष्केभ्यनादिवत् सख्य-जलवत् सहसेव यः । व्याप्नोत्यन्वत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितकितिः ।” इति ।

(ण) शब्दा इति ।—श्रुतिमात्रतः,—अवचनादेशेवेत्यर्थः ।

वाचेः स्वरस्य शतशो विनिकृत्तममां

स्वप्नेऽपि तां कथमहं न विलोकयामि ?” ॥ (त)

एषां शब्दगुणत्वञ्च गुण च्योच्यते बुधैः ॥६३३॥ (थ)

“शरीरस्य शौर्यादिगुणयोग इव” इति शेषः ।

श्लेषः समाधिरौदार्यं प्रसाद इति ये पुनः ।

गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते ॥६३४॥ (द)

ओजसि—भक्त्या ओजःपदवाच्ये शब्दार्थधर्मविशेषे । तत्र

श्लेषो बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा । (घ)

(त) उदाहरति—यथेति । सूचति ।—हे मुक्ताकलाप !—नौक्तिककार !
त्व सूचोमुखेन—एतिसूत्राद्येषेति भावः, सङ्गत्—एकवारमेव, न तु पुनःपुनरिति
भावः, कृतवपः,—कृद्वित इत्यर्थः, स्वपदवेशार्थमिति भावः, (तथाऽपि) प्रियायाः
स्तनयोः लुठसि—लुण्ठितो भवसि, अहं स्वरस्य—कामस्य, वाचेः,—शरेः, शतशः
विनिकृत्तं—विशेषेण क्लृप्तं, ममं वक्ष्ये तथाभूतोऽपि, स्वप्नेऽपि तां—प्रियां, कथं न
विलोकयामि ?—पश्यामि ? वसन्ततिलकं वृत्तम् ।

(थ) एवामिति ।—एषां—माधुर्य्यैः प्रसादानां, शब्दगुणत्वं गुणवत्त्वा—
आश्रयरसव्यञ्जकलक्षणपरम्परया इत्यर्थः, बुधैः,—बान्धवादिभिः, च्यते—कथ्यते ।
शौर्यादिरात्मधर्मस्य यथा शरीरवृत्तित्वं, यथा वा स्थूलत्वादेः शरीरधर्मस्य चात्मवृत्तित्वं
परम्परासम्बन्धेन, तथा इत्यर्थः । ननु गुणानां रसवृत्तित्वस्य निबन्धपरम्परयाः
सम्बन्धत्वस्य च कल्पने गौरवम्, अतः शब्दाद्यवृत्तित्वमेव कल्पयितुमुचितम् इति चेत्,
न ; क्वचित् शरीरे सुखाभिव्यञ्जकशब्दाद्यर्थोः सम्भवेऽपि माधुर्य्यादिरनुपलभ्यात्, क्वचित्
तदसम्भवेऽपि रसत्वेनेव तदुपलभ्याच्च रसान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन रसवृत्तित्व-
सम्बन्धमेव बोधित्वात् । गुणवृत्तित्वान्न स्थाय्योपलक्षणत्वमिति बोद्धव्यम् ; प्रकाश-
कृताऽप्यभिहितं—“गुणवृत्त्या पुनरुक्ता इति शब्दाद्यर्थोर्भता” इति ।

(द) साम्प्रतं प्राचीनोक्ताणां श्लेषसमाधिरौदार्यप्रसादाख्यानां शब्दगुणानां
समाधानमाह, श्लेष इति ।—श्लेषादयः चलारी ये गुणाः चिरन्तनैः,—प्राचीनैः,
उक्ताः, ते ओजसि—परम्परया ओजःपदप्रतिपाद्ये शब्दाद्यर्थविशेषे, अन्तर्भवन्ति—
अन्तर्भूताः भवन्ति ।

(घ) ओजसीति ।—भक्त्या क्लृप्तवया । श्लेषमाह, वनेति ।—तत्र—तेषु मध्ये

यथा—

“उन्नज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसाऽऽस्फालानुबन्धोद्धतः

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः ।

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथो यथाऽयं तथा

प्रायःप्रेङ्खदसङ्घाशङ्खधवला वेलीयमुद्गच्छति ॥” (न)

अयं बन्धवैकल्यात्मकत्वादोज एव । (प)

समाधिः,—आरोहावरोहक्रमः, आरोहः,—उत्कर्षः, अव-
रोहः,—अपकर्षः, तयोः क्रमः,—वैरस्यताऽनावहो विन्यासः ।
यथा “चञ्चद्भुज” इत्यादि । अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढता,
चतुर्थपादे तु अपकर्षः । तस्यापि च तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया
ओजस्विता । (फ)

इत्यर्थः । एकपदवत् भासनं—स्फुरणम्, आत्मा—स्वरूपं यस्य तादृशः, शब्दधर्मविशेषः
श्लेषः ; अत एवोक्तं प्रकाशकता—“बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनात्मा यः श्लेषः,
यस्य आरोहावरोहक्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणा उदारता, यद्यौलो-
मिश्रितशैबिल्यात्मा प्रसादः, तेषामोजसि अन्तर्भावः” इति ।

(न) उदाहरति—यथेति । उन्नज्जदिति ।—प्रलयकालीनसमुद्रवर्षणनिदम् ।
उन्नज्जतां—जलादुत्तिष्ठतां, जलकुञ्जरेन्द्राणां—जलीयमन्देन्द्राणां, रभसेन—वेगेन,
यः आस्फालः,—शुष्कास्फालनं, तस्य अनुबन्धेन—ज्ञातत्वेन, उद्धतः,—उद्गतः, (पक्षे
—तेषां रभसेन—उर्ध्वेषु, यः आस्फालः,—उत्थानव्यापारतिशयः, तस्य अनुबन्धेन—
आरम्भेण, उद्धतः) श्रुतिपथोन्माथो—कर्णविवरविदारो, (पक्षे—श्रुतीनां—वेदानां,
पथां च उन्माथो,) उच्चैः,—महान्, अयं—सिन्धुसन्ध्वी, ध्वनिः सर्वाः पर्वतानां
कन्दरोदरभुवः,—गुहाभ्यन्तरस्थानानि, प्रतिध्वानिनीः,—प्रतिध्वनिमतीः, कुर्वन्,
(पक्षे—शब्दलिरुद्धाः,—जलपूरणेन निःशब्दाः कुर्वन्ती,) यथा उच्चरति—उत्तिष्ठति,
तथा प्रायः,—वाहुल्येन, प्रेङ्खतिः—चलतिः, असङ्घेः शङ्खैः धवला प्रयं वेला—
विजितसिन्धुजलं, (“अस्यन्धुविजितो वेला कालमर्थ्यादयोःरपि” इत्यमरः) उद्गच्छति
—उत्तिष्ठति] शार्दूलविक्रीडितं इतिम् ।

(प) अयं—गुच इत्यर्थः, बन्धस्य—रचनायाः, वैकल्यात्मकत्वात्—उत्पन्नरूपत्वात् ।

(फ) समाधिमाह, समाधिरिति ।—उत्कर्षः,—गाढबन्धत्वम् । अपकर्षः,—

उदारता—विकटत्वसङ्घा, विकटत्वञ्च पदानां नृत्यप्रायः
त्वम् । (ब) यथा—

“स्रचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां

भ्रणिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च ।” (भ)

अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शब्दप्रौढोक्तिः
मात्रेणैव । (म)

वन्धनेष्वित्यम् । वैरव्यताऽनावृत्तिः,—उत्कषेण च पक्षयोपादाने च पक्षयोपेक्षे
उत्कषेणोपादाने च वैरव्यं तत् तत्र न भवति स इत्यर्थः । ननु क्लमनिवन्धो-
दत्तव्योपक्षयोः समावेशः समाधिरिति फलितं, तदापक्षयस्य क्लमोपक्षयभावः ?
इत्यत आह, तत्रापीति ।—तत्रापि—चतुर्थोपादसापि इत्यर्थः, तीत्रेण—द्रुतेन,
प्रथमेन उच्यतेतया—कीर्तनीयतया, चीनक्षिता—चीनीगुणवत्त्वम् । पक्षयस्य वादौ
पादौ चारोहावरोहक्रमः सम्भवतीति, तत्रारोहपूर्वोऽवरोहो यथा—“निरानन्दः
कोन्दे मधुनि मधुरो बालवकुले न सालेऽनालम्बो खवमपि खवके न रमते ।
प्रियङ्गो नासकं रचयति न चतु विरजति खरंलज्जोलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥”
खवक इति लघुपयत्रोच्चारणेनावरोहः । अवरोहपूर्वं चारोहो यथा—“अयमुदयति
जुदाभञ्जनः पद्मिनीनाम् उद्वग्निरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् । विरहविधुरकोस-
धन्दवन्धुर्विभिन्दन् कुपितकपिखपोखकोऽतामस्तमांसि ॥” इति ।

(ब) औदार्यमाह, उदारतेति ।—विकटत्वं स्रचरणं—स्रचरणं यत्रास्रचामूता ।
नृत्यप्रायत्वं—प्रायेण नर्तनशीलत्वं, प्रत्येकं पदच्छेदात् इति भावः ।

(भ) उदाहरति—प्रथेति । स्रचरयेति ।—नर्तकीनां—नृत्यस्रचर्याणां नर्त-
कीनां, स्रचरणविनिविष्टैः [“सुचरण” इति पाठे—शोभनपादौ, सुकीमलपादौ
इत्यर्थः] नूपुरैः, तत्र—नृत्यशालायां, चित्रं—विचित्रं, कलञ्च—मधुरं, भ्रणिति—
“भ्रञ्ज” इत्याकारकं, रणितं—रणनं, शब्द इति भावत्, आसीत् ।

(म) नन्वव योराहिरसामावादीज एव नास्ति, तदाह के एतदीयवन्धनादले
उदारतायाः क्लमनभावः ? इत्यत आह, अत्रेति ।—तन्मतानुसारेण—तेषां
प्राचीनानां मतानुसारेण, ये गुणानां शब्दाबंधनत्वमेव बहूनि, तन्मतेणैव,
अन्तरेण—विना, शब्दानां प्रौढोक्तिमात्रेण—विकटोक्तिवशेन, चीनः, व्यवक्रियते इति
शेषः ; तथा च—प्रकृते बौद्धतानादायेव वन्धनादलस्य चीनीवन्धनत्वमिति भावः ।

प्रसादः,—ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा । (य)

यथा—

“यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधात्स्वस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्” ॥(र)

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वं यदसमासस्य दर्शितम् ।

पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः॥६३५॥ (ल)

यथा—“श्वासान् मुञ्चति” इत्यादि । (व)

(य) प्रसादमाह, प्रसाद इति ।—ओजोमिश्रितं शैथिल्यं—बन्धनशुधीभावः, आत्मा—स्वरूपं यस्य तादृशः, शैथिल्यपुक्तबन्धनगाढत्वनिर्णयः । समाधौ श्लेष्मि तस्यादे वा ओजःप्रसादयोरन्वतरस्य पुनरन्यञ्जनं नास्ति, अत्र तु उभयोः निमज्जनो-
न्यञ्जनकर्मण्य सम्पर्कः; तदुक्तं वामनेन—“सम्पृक्तो खल्लोजःप्रसादो नदीवेषिका-
वदुद्वहतः” इति ।

(र) उदाहरति—यथेति । य इति ।—व्याख्यातपूर्वोऽयं श्लोकः ४२६ पृष्ठे ।
अत्र प्रतिपादं बन्धस्य गाढत्वं मध्यमवर्णां शैथिल्यसाक्षीति द्रष्टव्यम् ।

(ल) प्राचीनोक्तं माधुर्य्यं शब्दगुणं समासत्वे, माधुर्य्येति ।—असमासस्य—“अहति-
रल्पवृत्तिर्वा” इति वचनोक्तस्य समासाभावस्य, यत् माधुर्य्यव्यञ्जकत्वं—माधुर्य्यगुणावि-
श्वारकत्वं, दर्शितं, मयेति शेषः, तेनेव पृथक्पदत्वं पुनः माधुर्य्यं, प्राचीनोक्तमिति शेषः,
अङ्गीकृतं—स्वीकृतम्; एतेनास्य परम्परया स्तोत्रे माधुर्य्यं एव अन्तर्भाव इति बोध्यम्;
अत्र एव प्रकाशकताऽप्युक्त—“पृथक्पदत्वरूपं माधुर्य्यं भङ्गा साक्षादुपात्तम्” इति ।

(व) उदाहरति, आहानिति ।—(व्याख्यातनिर्देशं मार्क् १६६ पृष्ठे) । अत्र
शुभावज्ञरोमिति प्राचलवानेति च समाससत्त्वेऽपि पृथक्पदत्वस्य दीर्घसमासराहित्ये
तात्पर्यात् दीर्घः । यथा—“वाले ! नाथ ! विमुच मानिनि ! क्वं रोषान्धश किं
कृतम् ? खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि । तत् किं रोदिषि
मद्भेदेन वचसा ? कस्मात्सतो हृदये ? मन्वेतन्मम सा तथापि ? दयिता नाथोऽवता
हृदये ॥” एतदुदाहरणं बोध्यम् ।

अर्थव्यक्तेः प्रसादाख्य-गुणेनैव परियहः ।

अर्थव्यक्तिः पदानां हि भटित्यर्थसमर्पणम् ॥६३६॥ (श)

स्रष्टमुदाहरणम् ।

शाम्बदुःश्रवतात्यागात् कान्तिश्च सुकुमारता ॥६३७॥ (घ)

अङ्गीकृतेति सम्बन्धः । कान्तिः,—श्रीज्वल्यम् । तच्च हालि-
कादिपदविन्यासवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालित्वम् । सुकुमा-
रता—अपाकथम् । अनयोर्मुदाहरणे स्पष्टे । (स)

(श) प्राचीनोक्तमर्थव्यक्तिं समाधत्ते, अर्थव्यक्तेरिति ।—प्रसादाख्यगुणेनैव—
प्रसादगुणव्यञ्जकेनैवेत्यर्थः, अर्थव्यक्तेः,—चिरन्तनोक्तशब्दगुणविशेषस्य, परियहः,—
यदृच्छं, हि—यतः, पदानां भटिति अर्थसमर्पणम्—अर्थावधीषः, एवेति अर्थादाख्यम्,
अर्थव्यक्तिः । एतेन अत्र प्रसादे एव अन्तर्भावो बोद्धव्यः । प्रकाशकद्वयाच्च —“प्रसादे-
नार्थव्यक्तिर्दृश्यता” इति ।

(घ) चिरन्तनोक्तां कान्तिं सुकुमारताच्च समाधत्ते, शाम्येति ।—शाम्यस्य—
होषविशेषस्य, दुःश्रवतायाश्च त्यागात्—परिहारान्, कान्तिर्नाम शब्दगुणः सुकुमारता-
नाम शब्दगुणश्च, अङ्गीकृत इति शेषः ; तत्र शाम्यदोषपरित्यागेन कान्तिः, दुःश्रवता-
परित्यागेन सुकुमारता इति बोध्यम् ।

(स) कान्तिमाह—कान्तिरिति । हालिकेति ।—हालिकः,—इली—इच्छकर्मणि,
अर्थव्यक्त्यर्थेति यावत्, नियुक्त इति हालिकः [“तत्र नियुक्तः” (४४१६२ पा०)
इति ठक्] इत्येन भूमिकर्षणकृतां शब्दरोपचनियुक्तो निरुक्तजातिविशेषः, चाधेति
प्रतिबन्धः, [चादिपदेन तत्राविधप्राकृतनरनालादिपरियहः] तेषां यः पदविन्यासः,—
शब्दप्रयोगः, तत्र वैपरीत्येन—साधुपदप्रयोगेत्यर्थः, अलौकिकी—विचक्षणता, या
शोभा तथा प्राकृते—शोभते इति तथात्वम् । सुकुमारतामाह, सुकुमारतेति ।—अपाकथं
—कृतिचटुशब्दानाम् अग्रयोगेच श्रवणसुभगत्वमित्यर्थः । प्रकाशकताऽप्युक्तं—“कटल-
शाम्यत्वबोर्दृष्टत्वाभिधानात् तन्निराकारणेन अपाकथ्यरूपं शौकुमार्यम्, शौक्यस्यरूपा
कान्तिश्च कौकृता” इति । स्पष्टे इति ।—कर्मिण यथा—“ताम्बूलभृतमज्जोऽयं भर्ष
जज्जति मानवः ।” विपर्ययस्तु—“ताम्बूलभृतमज्जोऽयं भर्षं नत्वति मानवः ।” अत्र
भजनमज्जानुपशब्दाः शाम्याः । “शाम्बुनियमावातु कदा कामवर्षवहा ।” विष-
येवस्तु—“कातांभंनिवनावातु” इति ।

कचिद्दोषस्तु समता मार्गाभेदस्वरूपिणी ।

अन्यथोक्तगुणेष्वस्या अन्तःपातो यथायथम् ॥६३८॥ (इ)

मसृषेण विकटेन वा मार्गेषोपक्रान्तस्य सन्दर्भस्य तेनैव परिनिष्ठानं मार्गाभेदः । स (क) च कचित् दोषः । तथा हि—

“अव्यूढाङ्गमरूढपाणिजठराभोगञ्च विभ्रद्दपुः

पारीन्द्रः शिशुरेष पाणिपुटके सम्प्राप्तु किं तावता ? ।

उद्यद्दुर्हरगन्धसिन्धुरशतप्रोहामदानार्थव-

स्रोतःश्रीषण्यरोषणात् पुनरितः कल्पान्गिरख्यायते ॥”(ख)

(इ) प्राचीनोक्तां समतां समाधत्ते, कचिदिति ।—मार्गस्य—रीतेः, अभेदः,—अभिन्नता, अपरित्याग एव इत्यर्थः, स्वरूपं तद्विद्यते यस्या इति तथाविधा, समता—समभावेन पदरचना इत्यर्थः, कचित्—कुदचित् प्रदेशे, सुकुमारवन्धमध्ये उद्वतार्धोपस्थितौ, प्रोढवन्धमध्ये सुकुमारीपस्थितौ चेत्यर्थः, दोषः स्यात् । अन्वया—प्रक्रान्त-मार्गयोग्यार्धांशुपस्थितौ इत्यर्थः, उक्तगुणेषु—कचित्तु माधुर्यसौकुमार्यौगःसु गुणेषु, यस्याः,—समतायाः, यथायथं—यथासम्भवं, सुकुमारमार्गाभेदस्य माधुर्यसौकुमार्ययोः, प्रोढमार्गाभेदस्य तु शीजसौत्यर्थः, अन्तःपातः,—अन्तर्भावः ।

(क) मार्गाभेदपदस्वायंमाह, मसृषेति ।—मसृषेण—सुकुमारिण, विकटेन—उन्मत्तरेण, वा मार्गेषु—प्रचाल्या, उपक्रान्तस्य—आरब्धस्य, सन्दर्भस्य—प्रबन्धस्य, तेनैव—उक्तमार्गैरेव, पूर्वप्रचाल्या एवेत्यर्थः, परिनिष्ठानं—समापनम् । सः,—मार्गाभेदः ।

(ख) मार्गाभेददोषत्यागस्य गुणत्वमुदाहरति, अव्यूढेति ।—अव्यूढानि—विशेषेषु अपरिपुष्टानि, अङ्गानि यस्य तादृशं, तथा अरूढः,—असञ्जातः, पाणेः,—हरतस्य, जठरस्य—उदरस्य च, आभोगः,—विस्तारः यस्य तथाभूतं, वपुः,—शरीरं, विभ्रत्—द्वेषानः, एवः शिशुः पारीन्द्रः,—सिंहप्रावन्धः, (“कण्ठीरवस्तु पारीन्द्रः केसरी गज-स्रोहनः” इति हारावली) पाणिपुटके—पुटकाकारेण संयुक्ते पाणिद्वये इत्यर्थः, सम्प्राप्तु—सन्त्यक् परिमाणं प्राप्नोतु, तावता—तेन अव्यूढाङ्गत्वादिना, किम् ? न काऽपि तस्य साहाय्यकारिणिरिति सावः । इतिरसावमाह, उद्यदिति ।—उद्यताम्—उदयं गच्छतां, वदन्तानामानिबन्धैः, दुर्हराणां—दुरासदानां, गन्धसिन्धुराणां—गन्धगजानां, “यद्योयमदगन्धेन चलिनी भयविद्वलाः । दूरादेव प्रकाशन्ते गन्धकञ्ची च चञ्चुते ॥” इत्युक्तवचनप्रविशेषाच्चानित्यर्थः, सतस्य प्रोहामः,—प्रोहः, यः दानार्थवः,—उत्सहः

अत्र उच्यतेऽर्थे वाच्ये सुकुमारबन्धत्वागो गुण एव । अनेवं-
विधस्यले माधुर्यादावेवान्तःपातः । (ग) यथा—“लताकुञ्जं
गुञ्जत्” इत्यादि ।

श्लोकः प्रसादो माधुर्यं सौकुमार्यमुदारता ।

तद्भावस्य दोषत्वात् स्त्रीकृता अर्थगा गुणाः । ६१२५ (घ)

श्लोकः,—साभिप्रायत्वरूपं, प्रसादः,—अर्थवैमल्यं, माधुर्यम्
—उक्तिवैचित्र्यं, सौकुमार्यम्—अपारुष्यम्, उदारता—अग्राम्य-
त्वम्, एषां पञ्चानामप्यर्थगुणानां यथाक्रममुपट्यार्थाधिकपदा-
नवीकृतमङ्गलरूपास्त्रीकृत्याभ्यां निराकरणेनैवाङ्गीकारः ।
स्पष्टान्युदाहरणानि । (ङ)

अक्षराभिः, तस्य स्रोतसः,—प्रवाहस्य, श्लेषवे रोषणं—श्लेषः यस्य तत्राविधात्, इतः,
—अस्यात् विंशतिभिः, कल्याभिः,—प्रख्यानसः, अस्यायते—अस्य इव आचरति ।
प्रार्थनविकीर्तितं इत्यम् ।

(ग) अनेति ।—अत्र—द्वितीयाहं, उच्यते—उक्ते, वाच्ये—वक्तव्ये, (माधु-
र्यादौ इत्यनेन सौकुमार्यश्लेषोऽर्थगुणम् । श्लेषोऽर्थगुणः सौकुमार्यं, तस्य दोष-
समासराहित्येन पदवचनानां त्वागेन च भवति) एवंविधस्थानेषु सुकुमारमार्गाभेदस्य
माधुर्यसौकुमार्यधीरन्तःपातः इति बोध्यम् ।

(घ) साम्प्रतं प्राचीनोक्तानाम् श्लोकःप्रश्नोक्तानां पञ्चानां तथा बन्धनाभावे-
व्यक्त्यादिसमाख्यानानां पञ्चानामर्थगुणानां दोषाभावादिभिरङ्गीकारमगुणत्वञ्च यथा-
वचनमुपपादयति, श्लोक इति ।—श्लोकःप्रश्नतयः पञ्च तद्भावस्य—तेषामश्लोकःप्रश्नोक्तानाम्,
अभावस्य असङ्गावच्छेदार्थः, दोषत्वात्—दोषत्वेन अङ्गीकारादित्यर्थः, अर्थगाः गुणाः
स्त्रीकृताः, श्लोकःप्रश्नोक्तानामभावस्य दोषत्वेन स्त्रीकारात् तस्यङ्गावच्छेदाभिः दोषा-
भावत्वेनाङ्गीकृताः, न पुनर्गुणत्वेन इति भावः । “अर्थगोऽङ्गीकृतः” इति तु प्राचीन-
वचनम् ; सा च पञ्चविधा—“पदार्थे वाक्यरचना वाक्याहं च पदाभिषा । श्लो-
क्याससमासो च साभिप्रायत्वमस्य च ॥” इति ; तत्राद्यप्रकारपुष्टवस्य वैचित्र्यमाह-
प्रयोजकत्वेन गुणत्वाभावस्ये दर्शयिष्यति, अन्तप्रकारस्य दोषाभावत्वेनैव सकृद्भाति ।

(ङ) श्लोक इत्यादि ।—साभिप्रायत्वरूपम्—अभिप्रायप्रकारमन्वयम्, अर्थस्य
प्रश्नोपकाराभिप्रायेण प्रयुक्तमित्यर्थः, अपुष्टवस्यदोषराहित्यमेव इति भावः ।

अर्थव्यक्तिः स्वभावोक्त्याऽलङ्कारेषु तथा पुनः ।

रसध्वनिगुणीभूत-व्यङ्गाभ्यां कान्तिनामकः ॥६४०॥ (च)

अङ्गीकृत इति सम्बन्धः । अर्थव्यक्तिः,—वस्तुस्वभावस्फुट-
त्वम् । कान्तिः,—दीप्तरसत्वम् । (छ) स्पष्टे उदाहरणे ।

अर्थाणां वैमल्यं—विभ्रदीप्तावः, प्रसादः ; अक्षिपदत्वदोषराहित्यमेव इति भावः ।
उक्तेर्वैचित्र्यं—विभिन्नरूपत्वं, विचित्रया उक्ता तस्यैव अर्थस्य पुनः समर्पणमिति यावत्,
माधुर्यम् ; अनवीकृतत्वदोषराहित्यमेव इति भावः । अपादय्यन्—अस्मृतिकटुत्वं,
अनङ्गलायैव उक्तिवैचित्र्यवशात् सुकुमारप्रायत्वेन प्रतिपादनमित्यर्थः, सौकुमार्यम् ;
अनङ्गलरूपाशीलत्वदोषराहित्यमेव इति भावः । अयाम्यत्वं—रिरंसया पानरप्रयुज्य-
मानत्वं याम्यत्वं, तद्विभ्रलक्षणावयवाम्यत्वम् ; इतरजनाप्रयोज्यत्वरूपमित्यर्थः, उदारता,
याम्यतादोषराहित्यमेवेति फलितार्थः । प्रकाशकृताऽप्युक्तम्—“अपुष्टायेत्वाधिक-
पदत्वानवीकृतत्वानङ्गलरूपाशीलवाम्याणां निराकरणेन च साभिप्रायत्वरूपमोजः,
अश्वैमल्यात्मा प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अपादय्यरूपं सौकुमार्यम्,
अयाम्यत्वरूपा उदारता च स्वीकृता” इति । स्पष्टाभिति । सप्तमपरिच्छेदे
अपुष्टायेत्वादिकानां पञ्चानामुदाहरणविषयेयार्थकानि इत्यर्थः । क्रमेण यथा—“कुर्व्यां
हरत्वापि पिनाकपायोः” इति ; विपर्ययस्तु—“सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्”
इति । “सुवर्णां कन्याका रूप-यौवनारम्भशालिनौ” अथ यौवननवीनत्वप्रतिपादकमारम्भ-
प्रदमधिकम् ; विपर्ययस्तु—“अपासी हसो मे विमलमचिकासोपदमनः ।” अत्र
असोपदमित्यनेनेव नितम्बस्य बोधात् विशेषणप्रयोगकम् । “भागुः सदा युक्तपुरज
एव” इत्यादि ; विपर्ययस्तु—“सदा चरति” इति ; “सरसोव कौर्त्तिशेषं गतवति
सुवि विक्रमादित्ये” अत्र मरणे कौर्त्तिशेषशब्दः ; विपर्ययस्तु—मृतादिशब्दः । “कामं
कन्दर्पचाण्डालो मयि वामासि ! निर्दयः । रतिमत्तिमदेहत्वात् त्वयि निर्भयः
किम् ? ॥” विपर्ययस्तु—“कन्ये ! कामयमानं मां न त्वं कामयसे क्वम् ?” इति ।

(च) प्राचीनोक्त्यामर्थगुणरूपामर्थव्यक्तिं कान्तिश्च समाधत्ते, अर्थव्यक्तिरिति ।—
स्वभावोक्त्या—तन्नाम्ना, अलङ्कारेषु अर्थव्यक्तिः, तथा पुनः रसध्वनिना—रसरूपेषु
ध्वनिना, गुणीभूतेन व्यञ्जितेन च कान्तिनामकः, अर्थगुणः स्वीकृत इति शेषः ।

(छ) अर्थव्यक्तिनाड, अर्थव्यक्तिरिति ।—वस्तुनां—पदार्थानां, स्वभावस्य
स्फुटत्वं—सव्यगाविकाररूपमित्यर्थः । कान्तिनाड, कान्तिरिति ।—दीप्तरसत्वं—रससो-
पलमित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणे—“प्रष्टेषु मङ्गलवचनविषुः कदादां राजीभिरहित-

श्लेषो विचित्रतामात्रमदोषः समता परम् ॥६४१॥ (ज)

श्लेषः क्रमकौटिखानुखणत्वोपपत्तियोगरूपघटनात्मा । तत्र क्रमः,—क्रियासन्ततिः, विदग्धचेष्टितं कौटिख्यम्, अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुखणत्वम्, उपादाकयुक्तिविन्यास उपपत्तिः, एषां योगः,—सम्मेलनं, स एव रूपं यस्मा घटनायास्तद्रूपः श्लेषो वैचित्र्यमात्रम्, अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः । (अ)

यथा—“दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे” इत्यादि ।

अत्र दर्शनादयः क्रियाः । उभयसमर्थनरूपं कौटिख्यम् । श्लोकसंख्यवहाररूपमनुखणत्वम् । “एकामनसंस्थिते” “पद्यादुपेत्य” “नयने पिधाय” “ईषद्वक्रितकन्धरः” इति चोपपादकानि एषां योगः । अनेन च वाच्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसाऽऽस्यादो व्यवहितप्रायः इत्यस्य अगुणता ।

समता च प्रक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययविपर्ययासिनार्थस्य विसंवादिताविच्छेदः ; स च प्रक्रमभङ्गरूपदोषविरह एव । अष्टमुदाहरणम् । (ज)

मलककरागिणीभिः । गोरोचनाहरितवभ्रुवृष्टिःपलाशमानोदते कुमुदनशशि पल्लवस्य ॥ दीप्तरसत्वं यथा—“शून्यं वासग्रहम्—” इत्यादि ।

(ज) प्राचीनोक्ताद्युक्तं श्लेषं समता च समाधरो, श्लेष इति ।—विचित्रतामात्रं—केवलं वैचित्र्यमित्यर्थः, श्लेषः ; समता परं—केवलम्, अदोषः,—दीवरादिवत् ।

(अ) उपपादकैः ।—प्रकृतानुक्त्वहेतुन्यास इत्यर्थः । वैचित्र्यमात्रं—न तु गुणशब्देनाभिधीयते इति भावः । अत्र हेतुमाह, अनन्येति ।—तादृशरसोपकारित्वातिशयश्च रसव्यञ्जकवाक्यस्य साध्यव्यपदेशयोगित्वम् । यो हि साधारण्येन रसोपकरोति, स एव गुणशब्देनाप्य इति भावः ।

(ज) उदाहरति—दृष्टेति । अनेति ।—दर्शनादयः इत्यत्र आदिपदेन उपमानवादीनां यद्वचनम् ; उभयोः,—व्येठाकनिष्ठयोः कालयोः, समर्थनं—रक्षणम्, अष्ट-दोषोपनिमित्तिं यावत्, तदेव रूपं यस्मात्तादृशं, यथा—उभयस्य—व्येठापीवनस्य

न गुणत्वं समाधेयं ॥६४२॥ (ठ)

समाधिस्य अयोन्यन्यच्छायायोनिरूपद्विविधार्थदृष्टिरूपः । (ठ)
तत्र अयोनिरर्थो यथा—

“सद्योमुच्छ्रितमत्तद्गुणचिबुक्कप्रस्यङ्गिनारङ्गकम् ।” (ड)

अन्यच्छायायोनिर्यथा—

“मिजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता काऽपि ।

नीलोत्पलेऽपि विम्बप्रति करमर्पायतं कुसुमलावी ॥” (ठ)

कनिडाप्रतारणस्य च, समर्थनम्—अनुष्ठानमित्यर्थः । शोकेति ।—शोचानां संव्यवहारः,—तादृग्व्यवहारः एव, इयं यस्य तथाभूतम् । उपपादकानि—अभोटाद्येसम्पादकानि । शोचः,—मेलनम् । निरुक्तश्लेषस्य दीपत्वमेव प्रसक्तं, कुतो गुणत्वम् ? इत्युपपादयति, अनेन चेति ।—निरुक्तश्लेषेत्यर्थः, वाच्यम्—अभिधेयार्थस्य, उपपत्तिः,—युक्तिः तस्याः, यथा—वाच्यायाः उपपत्तेः,—कारणस्य, यद्वच्ये—बोधे, व्ययतया—आवृत्ततया, कष्टन तस्मिन्कृतवा इत्यर्थः, सामानिकाणामिति शेषः, व्यवहितप्रायः,—प्रायेच व्यवहित, विश्वस्तेनोत्पादित इत्यर्थः, अस्म—श्लेषस्य, अगुणता—गुणविरोधित्वं, दीपत्वमिति यावत् । प्रकान्तेति ।—प्रकान्तयोः,—चारव्ययोः, प्रकृतिप्रत्यययोः विपर्ययांसेन—परोक्षेण, अर्थेण या विधेयादिता—विभिन्नता, तद्विच्छेदः, वादशेन प्रकृतिप्रत्यययोगेन उपक्रान्तं, तादृशेनेव समापनमिति भावः । अष्टमिति ।—“उदीति सविता तासः” इत्यादि ।

(ट) समाधिसंश्लेषं समाधत्ते, नेति ।—सुममम् ।

(ठ) समाधिरिति ।—समाधिः,—अर्थदृष्टिविशेषः, द्विविधः अयोनिः,—मूलरहितः, केनापि कविना अविबुद्धपूर्वं इत्यर्थः, अन्यच्छायायोनिः,—अन्यस्य कात्यानारस्य, छाया वर्धनं, योनिः यस्य सः, अविद्यमानप्रसिद्ध इत्यर्थः ।

(ड) अयोनिमुदाहरति, सद्य इति ।—सद्यः,—तत्कथं, मुच्छ्रितं—चौरकर्मणा कृतमिच्छिमिच्छमित्यर्थः, अत् मत्तस्य, मद्यपानेनेति भावः, ह्यवस्य—ह्यवदेकोऽप्यत्रकोऽनातिविशेषस्य, चिबुक्कं तस्य प्रस्यङ्गि—प्रस्यङ्गस्य व्यङ्ग्यं, तस्यदृशमिति यावत्, नारङ्गकं—पङ्कनारङ्गम् । अत्र मुच्छ्रितश्लेषचिबुक्केन नारङ्गस्य उपमा न केनापि निबधेति अयोमित्यम् ।

(ठ) अन्यच्छायायोनिमुदाहरति, निजेति ।—काऽपि कुसुमलावी—वाचाः,

अत्र नीलोत्पलनयनयोरतिप्रसिद्धं सादृश्यं विच्छित्तिविशेषेण निबद्धम् । अस्य च असाधारणशोभाऽनाधायकत्वात् गुणत्वं, किन्तु काव्यशरीरमात्रनिवर्तकत्वम् (ष) ।

क्वचित् “चन्द्रम्” इत्येकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये “अत्रेनयन-समुत्थं ज्योतिः” इति वाक्यवचनम् ; क्वचित् “निदाघश्रीतल-हिमकालीष्णसुकुमारशरीराक्यवा योषित्” इति वाक्यार्थे वक्तव्ये “वरवर्णिनी” इति पदाभिधानम् ; क्वचित् एकस्य वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषनिवेशादनेकैवाक्यैरभिधानमित्येवंरूपो व्यासः ; क्वचित् बहुवाक्यप्रतिपाद्यस्य एकवाक्येनाभिधान-मित्येवंरूपः समासश्च ; इत्येवमाटीनामन्यैरुक्तानां न गुणत्व-मुचितम्, अपि तु वैचित्र्यमात्रावहत्वम् । (त)

कारो, जालिनीत्यर्थः, निजनयनयोः प्रतिबन्धेः चन्दुनि बहुशः,—पुनः पुनः, प्रसारिता सती, नीलोत्पलेऽपि करम् अर्पयितुं, अयनाद्यमिति शेषः, विद्यमति—विचारयति, संश्रिते इत्यर्थः । आख्यांशतम् ।

(ष) ननु अन्वयायायेनेरर्थस्य निबन्धनमप्रयोजनम् ? अत आह, अत्रेति ।— अतिप्रसिद्धं—आख्यान्तरेः सदृशश्री निबद्धम् । विच्छित्तिविशेषेण—वैचित्र्यविशेष-साधकत्वेन, निबद्धं—रचितम् ; तथा च अर्थान्तरयोगेन प्रसिद्धमपि सादृश्यं विलक्षण-वैचित्र्यं जनयति इति भावः । अत्र च—समाधेयं, असाधारणशोभाऽनाधायक-त्वात्—रसस्य अनन्यसामान्यशोभाया अनिर्वाच्यत्वादित्यर्थः । आख्यशरीरेति ।— केवलं आख्यशरीरस्य पोषकत्वमित्यर्थः ।

(त) “पदार्थे वाक्यरचना—” इत्यादिबामननिर्दिष्टपञ्चविधानाभोजसाम् अनिर्भं प्रकारं प्रथममेव दूषितम्, इदानीं अतुर्विधायप्रौढिरूपस्त्रीजसोः गुणत्वाभावमाह, क्वचिदिति ।—चन्द्रमिति पश्येत्केहदेशम् । निदाघेति ।—श्रीतलाले भवेदुष्णो-ष्णाले च श्रीतला । सुकुमारशरीरा च स्र श्रेया करवर्णिनी ॥ व्यासः,—एकपदेन वा एकवाक्येन वाच्यस्य किञ्चित् विशिष्टप्रतिपत्तये बहुभिः पदेषां क्वेषां अवनम् ; यथा— “असौ नामाऽऽकारो भवति सुखदुःखम्यतिहरः सुखं वा दुःखं वा भवति न भवत्येव च ततः । पुनस्तस्यादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्पुनस्तस्यादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥” अत्र वेग संसारिणा इत्युक्तिर्न कर्म कर्म तदनुसारेणैक

तेन नार्थगुणाः पृथक् ॥ ६४३ ॥

तेन—उक्तप्रकारेण । अर्थगुणाः,—श्रीजःप्रभृतयः परोक्ताः । (घ)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुरतसाहित्यार्थवचनधरभ्रनिषण्णापनपरमाचार्य-
ववित्तिरनाकराष्टादशभाषावारविलासिनोमुनकमान्धिविद्यविद्वज्जगत्पाम-

श्रीविभ्रनाथविराजकतो साहित्यदर्पणे गुणविधेयमी नाम

अष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

विविधत्वमाश्रितः सुखदुःखभोगः क्रियते ; यदि कुतश्चिदध्यात्मसाक्षात्कारः स्यात्,
तदेवास्व प्रवाहक्यं शान्तिः, इत्येव विवक्षितं वैचित्र्योच्यते । समाप्तः,—वदुभिः पदेः
वाक्यैर्वा प्रतिपाद्यस्य अर्थेण एकपदेन वाक्येन वा कथनम् । तथोदाहरणं यथा—
“श्रुयतां धर्मसर्वस्वं श्रु वा चेवावधारय । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥”
अत्र परद्वयं न चरेत्, परदारान् न गृह्णीषान्, परापवादी न वक्तव्यः इत्यादि
वाक्यमनाभिधेयस्य द्वितीयार्जेनाभिधानम् । अन्यैः,—प्राचीनैरित्यर्थः । न गुणत्वं,
रसव्यञ्जकवाक्यस्य कान्यत्र्यपदेशोपयोगित्वाभावादिति शेषः ।

(घ) उपसंहरति, तेनेति ।—परोक्ताः, दण्डाचार्यनिरूपितानामपि दशविध-
गुणानां यथासम्भवं स्वीकृतगुणव्यञ्जकादौ अन्तर्भावो बोद्धव्यः इति दिक् । प्रकाश-
कताऽप्युक्तम्—“अर्थस्याथोनेरवच्छायाशोनेर्वा । यदि न भवति दर्शनं तत् स्वर्गं
कान्यम् ? ॥ इत्यर्थेऽटिच्छेदः समाधिरपि च गुणः” इति ।

इत्यशेषमास्त्राटयोसचरणपञ्चानन पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपविधधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मनाभ्यां
पण्डितश्रीमदाच्युतोषविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यमोषविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृतायां विमलाख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायां

अष्टमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

नवमः परिच्छेदः ।

अशोद्धेशक्तमपाप्तमप्यलङ्कारनिरूपणं बहुवक्तव्यत्वेनोक्तं
रीतिमाह (क)—

पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।

उपकर्त्त्री रसादीनाम् ॥ ६४४ ॥ (ख)

रसादीनाम्—अर्थात् शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यात्मभूता-
नाम् । (ग)

(क) अशोद्धेशक्तमपाप्तमप्यलङ्कारनिरूपणं विज्ञाय रीतिं निरूपयितुम् अस्याः प्राच-
नित्वे युक्तिमाह, अथेति।—गुणनिरूपणान्तरनित्यर्थः । अद्वैतेति।—“उत्कर्ष-
हेतवः शोक्तः गुणालङ्काररीतयः” इत्युद्धेशक्तमपाप्तकालनित्यर्थः । अङ्गद्वय—तृपो-
चटाङ्गत्वादेव प्रथमं ज्ञेत्यर्थः ।

(ख) पदेति।—पदानां सङ्घटना—सव्यक् योजना, यथास्मान्विनिवेशन-
नित्यर्थः, रीतिः,—रीयते गुणानां विशेषो ज्ञायते अथवा तथोक्ता, (“रीङ् गतो”
इत्यनेन साधुः, मन्वर्षाणां जगामर्थात् तथा व्युत्पत्तिः) सा च अङ्गानां संस्थाविशेषः,
—विशेषेण संस्थानं, अथायथं विव्यास इत्यर्थः, तद्वत्, विशिष्टमुखाद्यनयनसंज्ञित-
विशेषवर्तित्वर्थः । रसादीनाम्—अवादिपदेन भावस्वाभासादीनां बहुवचनं । ननु
पदसङ्घटनाविशेषस्य काव्यातिरिक्तेऽपि सत्त्वादित्यातिः, अत आह, उपकर्त्तृति।—
उपकर्त्त्री—परिधीयता, स्वामय्यङ्गरसादिप्रतिगुणव्यञ्जकतया रसादीनामुत्कर्षा-
वाधिकेत्यर्थः, एवञ्च गुणानित्यङ्गपदमित्यासौ रीतिरिति फलितम् । वाननादयस्तु—
“रीतिरात्मा काव्यस्य” इत्युक्त्वा “विश्लेषपदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा” इत्याहुः ।

(ग) ननु रीतेः साक्षादेव शब्दलोत्कर्षावाक्यकलं निवर्तते, परम्परया तु
रसादीनमित्युपपन्नं, तथाऽपि तस्याः काव्योत्कर्षावाक्यकलमनुपपन्नमित्यत आह,
रसादीनामिति।—अर्थात्—उपपन्नत्वात् ; तथा च काव्यस्य शरीरात्मनोऽन्वयार्थ-
वाचकत्वेनैव काव्योत्कर्षावाक्यकलमिति भावः ।

सा पुनः स्याच्चतुर्विधा ।

वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा । ६४५॥ (घ)

सा—रीतिः । तत्र—

माधुर्य्यञ्चक्रैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ ६४६॥ (ङ)

यथा—“अनङ्गमङ्गलभुवः” इत्यादि । वद्वटस्वाह—

“असमस्तैकसमस्ता युक्ता दशभिर्गुणैश्च वैदर्भी ।

वर्गाद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा च सुविधेया ॥” (च)

अत्र दशगुणाः,—तन्मतोक्ताः श्लोकादयः । (छ)

(घ) तस्या भेदानाह, सेति ।—सा—रीतिरेत्यर्थः, पुनः वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली, लाटिका चेति चतुर्विधा स्यात् । विदमं-गौड पाञ्चाल-लाटदेशीइवेः क्वचित्तिः सन्मतत्वात् वेदभ्यादिसंज्ञा इत्यर्थः । तदयथा—विदमंभाषा—विदमंदेशमुवाचियं वैदर्भी, गौडानां—गौडदेशमुवाचियं गौडी, पाञ्चालानां—पाञ्चालदेशमुवाचियं पाञ्चाली, लाटानां—लाटदेशमुवाचियं लाटो, सेव लाटिका ; माधुर्य्येन हि व्यपदेशा भवतीति तथा व्यपदेश इति बोध्यम् । अन्ये तु लाटिकां नाङ्गीकुर्वन्ति ।

(ङ) वैदर्भीमाह, माधुर्य्येति ।—माधुर्य्यञ्चक्रैः, पूर्वोक्तेरिति शेषः, वर्णैः खडितात्मिका—मनोहारिणी, सुकुमाराक्षरमाया सुकुमाराणां चेति यावत्, अवृत्तिः,—समाक्षरहिता, वा अल्पवृत्तिः,—अल्पसमासयुक्ता, रचना वैदर्भी—विदमंदेश-प्रचक्षिता, रीतिः इष्यते—कथ्यते इत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः,—“अष्टौ दोषमात्राभिः अनयगुणगुम्फिता । विपक्षोक्षरसोभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥” इति, “सति वक्षारि सत्ये सति शब्दानुशासने । आसि तत्र विना येन परिस्रजति वासुधु ॥” इति च ।

(च) असमस्तैकेति ।—असमस्ता—समाक्षरहिता, वा एकसमस्ता—अल्प-असमस्ता इत्यर्थः, दशभिः,—पूर्वोक्तेः श्लोकादिभिः, गुणैः युक्ता, वर्गाद्वितीयेर्वर्णैः बहुला—युक्ता इत्यर्थः, कल्पः,—कल्पः, प्राणः,—उच्चारणप्रवृत्तौ शेषां तथाभूतानि अक्षराणि श्लोकां तादृशी, वैदर्भी—वैदर्भीरचना, सुविधेया—कार्य्येत्थवः ।

(छ) ननु-गुणानां निवृत्तयोक्तं, कथं दशत्वम् ? अत आह, तन्मतोक्ता-इति ।—वद्वटमतोक्ता इत्यर्थः । (वद्वटं पद्यं वद्वटवन्ते न कथ्यते, न वा तत्र प्रक्षरवाङ्मिति प्रसिद्धं प्रयोगः) ।

भोजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्धः आङ्गस्वरः पुनः ।

समासबहुला गौड़ी

॥६४७॥ (ज)

यथा “चञ्चद्गुज” इत्यादि । पुरुषोत्तमस्वाह—

“बहुतर समासयुक्ता सुमहाप्राञ्चारा च गौड़ीया ।

रीतिरनुप्रास-महिमपरतन्त्राऽस्तोभवाक्त्वा च ॥” (भा)

वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः ।

समस्तपञ्चषपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥६४८॥ (ज)

द्वयोः,—वेदभीर्गौडोः । यथा—

“मधुरया मधुबोधितमाधवीमधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुर्बन्धदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥” (ट)

(ज) गौड़ीमाह, भोज इति ।—भोजःप्रकाशकैः,—उन्वराद्यप्रतिपादकैरित्यर्थः, वर्णैः आङ्गस्वरः,—उद्घटः, उद्घटाद्यप्रतिपादकतयाऽपि उद्घटः, बन्धः,—रचनाविशेषः, गौड़ी । गुणाणां दशविधत्वमङ्गीकुर्वाणाम्—“समस्तात्कृत्पदाभोजःकान्तिगुणान्वितान् । गौड़ीयामिति गाशन्ति रीतिं रीतिविभारदाः ॥” इति ।

(भा) बहुतर इति ।—बहुतरेः समासेः,—समस्तपदेरित्यर्थः, युक्ता सुमहान्—अतिगुहः, प्राचः,—उच्चारणकालः, येषां तादृशानि चक्षराणि यस्यां तद्योक्ता, अनुप्रासस्य—बन्धमात्रमन्दाक्षरविशेषस्य, महिमः,—आधिक्यस्य, परतन्त्रा—परान्भोगा, अनुप्रासबहुला इत्यर्थः, असोमन्—उद्घटं, वाक्यं—पदसमुदायः यस्यां तथाविधा, रीतिः गौड़ीया । [“सोक्तवाक्या” इति पाठे—सोक्तवाक्या—शिथिलबन्धेत्यर्थः] अत एव दृष्ट्याचार्यैरेतन्म—“बन्धप्राचाचरोत्तरम् । शिथिलं मासतोः साक्षात्सोक्तवाक्येति यथा । अनुप्रासविशया गोक्तेस्तद्विदम्—” इति ।

(ज) पाञ्चालीमाह, वर्णैरिति ।—वर्णैः,—उक्तयोः वेदभीर्गौडोः, शेषैः,—अपवादैः, वेदभीर्गौडीत्यस्य कवचमभिन्नेरित्यर्थः, वर्णैः [उपलक्ष्ये ततोवा] समस्तानि पञ्चषाणि पदानि यत्र तादृशः, बन्धः,—रचना, पाञ्चालिका, रीतिरित्यनुपपन्नैः, [चतुःस्राञ्चैः कर्मण्यः न तु टिकच्, तथा सति ह्रस्वत्वः कान्] मता ।

(ट) उदाहरति—यथेति । मधुरवेति ।—मधुरया—मधुरबन्धोयोगोपपन्नं मधुरिपुम्, नया—नगोदारिण्या, मधुना—बन्धनेन, बोधया—महाविद्या, ध्व

भोजस्वाह—

“समस्तपञ्चपदामोजःकान्तिसमन्विताम् ।

मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥” (ठ)

लाटी तु रीतिर्वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता । (६५८) (ड)

यथा—“अयमुदयति मुद्रा-भञ्जनः पद्मिनीना-

मुदयगिरिवनाक्षीबालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोकद्वन्द्ववभ्रुर्विभिन्दन्

अपितकपिकपोलक्रीडताम्रस्तामांसि ॥” (ड)

माधवी—वासनी, तस्याः मधुसूदया।—मकरन्दसन्दोहेन, समेधिता—संबद्धितां, मीषा—करमाधुर्यं यस्याः तथाभूतया, उन्मदध्वनिभृता—उत्कृष्टदर्शनकमन्द-
कारिण्या, मधुकराङ्गनया—धनव्यां, सुहृः,—पुनः पुनः, निभृतानि—मन्दोच्चरितानि,
अचराणि यस्मिन् तत् यथा तथा, उज्ज्वे—उज्जेः गीतम् । अत्र माधुर्यव्यञ्जकद्वि-
वर्णसत्त्वेऽपि विभिन्नवर्णप्राचुर्येव पाञ्चालीव्यवहारः बोध्यः । द्रुतविद्यन्वितं उक्तम् ।
त्रिशुपाखवधस्येदं पद्यम् ।

(ठ) समन्विता—अवयवः,—विहांसः, समस्तानि पञ्चपाणि पदानि यस्यां
तथाभूताम्, भोजसा, कान्त्या—शील्वल्येन च गुणेन, समन्वितां, मधुरां—मनो-
हारिणीं, माधुर्यव्यञ्जकवर्णचटितानित्यर्थः, सुकुमारां—कीमलवर्णवकुलां, रचनामिति
शेषः, पाञ्चालीं विदुः । अन्येऽप्याहुः,—“वाग्निदग्धभावां तां पुरावच्छायया-
ऽऽश्रिताम् । मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥” इति ।

(ड) लाटीमाह, लाटीति ।—वैदर्भीपाञ्चाल्योः अन्तरा स्थिता—मध्यवर्तिनी,
वैदर्भीमिश्रिता पाञ्चालीत्यर्थः, रीतिः लाटी । वैदर्भी पाञ्चाली च अक्षिता पूर्वम् ।

(ड) उदाहरति—यथेति । अवमिति ।—सूर्योदयवर्णनमिदम् । पद्मिनीनां
मुद्राभञ्जनः,—सङ्कोचनाशकः, विद्याशक इत्यर्थः, उदयगिरिः,—उदयाचलस्य, याः
वनाख्यः,—वनश्रेष्ठः, तासु स्थितं वाहनम्—अचिरविद्युत्, मन्दारपुष्पं—पारिभद्र-
कुसुमनिव, विरहविधुरं—विह्वलं, वत् कीदृशां—अकृपाकायां, इत्वं—निवृत्तं,
तस्य वभ्रुः,—सङ्घसत्यादकत्वेन निम्नं, सूर्योदये तेषां पुनर्भोजनादिति भावः,
(रामो हि अकृपाकनिवृत्तं निवो विद्युत्तं दिवा च संवृत्तं भवतीति प्रविष्टः)
अपितक कपेः,—मानरक, वः कपोलः तस्य कीदृः,—उत्पन्नः, मध्यभाग इत्यर्थः,

कश्चिदाह—

“सृष्टुपदसमाससुभगा युक्तेर्वर्णेन चातिभूयिष्ठा ।

उचितविशेषणपूरितवस्तुन्यासा भवेज्जाटी ॥” (अ)

अन्ये त्वाहुः,—

“गौडी उम्बरवत्या स्यात् वैदर्भी ललितक्रमा ।

पाञ्चालौ मिश्रभावेन लाटौ तु सृष्टुभिः पदैः ॥” इति । (त)

क्वचित्तु वक्त्रायौचित्यादन्यथा रचनादयः ॥६५०॥(थ)

वक्त्रादीत्यादिशब्दाहाच्यप्रबन्धौ । रचनाऽऽदीत्यादिशब्दात्

वृत्तिवर्णौ । तत्र वक्त्रौचित्यात् यथा—

“मन्यायस्तार्णवान्भ्रतकुहरचलाम्बुध्वानधीरः

कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटाऽन्योऽन्यसङ्घट्टचण्डः ।

कृष्णाक्रीधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः

केनास्मत्सिंहनाटप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽयम् ॥” (द)

तदत् तावः,—रक्तवर्ण इत्यर्थः, अयं—तूर्यः, (विशेषणानां योग्यतावशादयमित्यनेन सूचीं लभ्यते) तर्नासि—अन्वकारान्, विभिन्दन्—अपसारयन्, उदेति—उदयं भवति । साहिनी वृत्तम् ।

(अ) क्वचित् ।—सृष्टुनि पदानि यत्र तादृशिन समासेन सुभगा—मनोशा, युक्तेः वर्णेः न च अतिभूयिष्ठा—नातिबहुला इत्यर्थः, उचितेः,—सामिप्रायेः, विशेषणेः पूरितः,—पोषितः, वस्तुनः,—प्रतिपाद्यञ्च इतिवृत्तविशेषञ्च, न्यासः,—निवेशः यत्र तादृशी, रचनेति शेषः, जाटी नाम रीतिः भवेत् ।

(त) गौडीति ।—उम्बरवत्या—उड्डटरचना, [“उम्बरवत्या” इति पाठा-न्तरम्] ललितक्रमा—मधुरा, मिश्रभावेन—गौडीवैदर्भीः सम्पर्केण इत्यर्थः ।

(थ) इदानीं वक्त्रायौचित्येन प्रकृतरीतिपरीता अपि रचनादयः कर्तव्या इत्यत आह, क्वचिदिति ।—तत्र वक्त्रायौचित्यव्यञ्जना यत्कृत्वाप्ययोरौचित्यम्, उड्डटलं, सुकुमारलं वा, वन्धुयौचित्यं—समायः, तथा च—यत्कृत्वाप्ययोः यौचित्य-सौकुमार्याभ्यां नववन्धु समासेन वा उपक्रान्तावाः प्रकृतेः रसव्यञ्जिवावा वा रीतेः विपरीता रचनादयः कर्तव्या इति भावः ।

(द) अन्येति ।—अयं दुन्दुभिः,—दुन्दुभिःशब्दः, केन ताडितः ? तादृशेन

अत्र वाच्यस्य क्रीडायाभिव्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेनवक्तृत्वेनोद्धता
रचनादयः । वाच्योचित्यात् यथोदाहृते—“मूर्खव्याधूयमान”
इत्यादौ । प्रवन्धोचित्यात् यथा नाटकादौ रौद्रेऽपि अभिनयप्रति-
भूतत्वेन न दीर्घसमासादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गारोऽपि न
मसृणवर्णादयः । क्रियायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । एव-
मन्यदपि ज्ञेयम् । (घ)

इति श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुप्रतसाहित्यार्थवर्णधारध्वनिप्रख्यापनपरमाचार्य-
शिवशिरसाचार्यादादशभाषावारविद्यासिनीमुनिकृसान्नायकशिरसमहापात्र-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे रीतिविवेचनां नाम

नवमः परिच्छेदः ॥ २ ॥

कानितविशेषाणां शब्दविशेष्यकत्वेनेवोपपत्तेरिति कश्चित् ; वस्तुतस्तु तादृशः ?—सशब्दः
कृतः ? “सविशेषणे चि” इति न्यायेन विशेषणानां शब्दनामकानित्यमिति शूनः ;
कोद्वयः ? मय्येन—मय्येन, चायत्नं—सुमितं, यदर्थवन्वाच्यः तेन मृतं—व्याप्तं,
कुहरं—हिटं, कन्दरमिति यावत्, यस्य तादृशस्य चततो मन्दरस्य ध्यानवहोरः,—
मन्थोरः, तथा कोषाघातेषु—वादनदृष्ट्याभिघातेषु सत्य, (“कोषो वादनदृष्टः
स्वात्” इति कोषः) गर्जन्याः प्रत्ययकाकीनघनघटाद्या अन्योऽन्यसङ्घटनशब्द इव
शब्दः, ईदृशं शब्दत्वं कोषाघातकावे इत्यर्थः, यथा—“ठक्काप्रतमदृष्ट्याचि भेरीयत-
प्रतानि च । एकदा यत्र तादृशे कोषाघातः स उच्यते ॥” इति परिभाषायां
यत्रेवस्य यन्निगमित्यर्थेकत्वेन एकदा ठक्काप्रतमदृष्ट्याचि शब्दाः कोषाघाताः, तेषु
मध्ये मर्कटित्यादिवत् शब्द इत्यर्थः, कृष्णा—श्रीपद्मे, तस्याः क्रोधस्य अयदूतः,—
पुरीवायिवातांशु इव, तत्रक्रोधप्रवर्णकत्वात् तदयदूतः, कुबजुलनिधनस्य उच्यते,
—तत्सूचकः, यो निघातः,—“यदाऽनरोचे बलवान् मारुतो मारुताइतः । पतत्यधः
स निघातो जायते वायुसम्भवः ॥” इत्युक्तसूचकः उच्यतेविशेषः, तस्यहिमो वातः,—
वायुः, सनिघातवायुसदृश इत्यर्थः, अस्माकं सिद्धनादस्य—उत्साहव्यञ्जकभीमध्वने,
स्यतिरसितं—प्रतिध्वनिः, तस्यसः,—तस्यद्वयध्वनिविशिष्ट इत्यर्थः ।

(घ) वाच्यस्य—वाक्याशस्य । क्रीडादौति ।—अत्रादिना उत्साह-सुगुप्तयो-
र्गोचरम् । भीमसेनवक्तृत्वेनेति ।—भीमस्य क्रोधनलादौदृश्यं प्रसिद्धमिति भावः । अत्र
तादृशशब्दस्य धोरत्वेनोद्धतत्वात् वाच्योद्धतत्वमपि सम्भवतीति युक्तमुदाहरणमुच्यते ।
शृङ्गारवृत्तत्वे रौद्रेऽपि सुकृमररत्नना मृषा—“ी शक्येव ।”—इत्यादि । सुकृ-

दशमः परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलङ्कारानाह (क) —

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभाऽतिशायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत् ॥ ६५ १ ॥ (ख)

क्रोधनत्वेन अनुवृत्तः शीरामो वक्ता । अभिनयप्रतिकूलत्वेन—अभिनेयाद्यप्रतिपत्ति-
विलम्बकत्वेन । नाटकादौ रौद्रेऽपीत्याद्युक्तलक्षणः यत्र कुत्र व्यभिचारवानपि सन्त्यद्यते ;
यथा हि—“उद्दामद्युमन्विद्यतिव्यतिकारप्रसोद्धर्कोपलज्वालाखण्डाखण्डाङ्ग-
तटीनिष्कृज्ज्वलयत्ययः । भौमोऽप्यवमाननृरकिरचक्रुरप्रकाशा दृशोरायुष्कर्म समापयन्नि
धिममूर्ध्निऽङ्गि शून्या दिशः ॥” इत्यनर्घराघवे विपरीतोदाहरणं दृश्यते इति । मसृचाः,
—नापुष्येव्यङ्ग्याः । नात्यन्तमुद्धताः, वर्णादय इति शेषः ।

इत्यशेषशास्त्राटवोसवरूपपद्यानन-पङ्कितकल्पपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पङ्कितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पङ्कितश्रीमदित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिष्ठकृतायां विमलाख्यायां साहित्यदर्पणव्याख्यायां

नवमः परिच्छेदः ॥ ८ ॥

(क) अलङ्कारनिरूपणे सङ्कतिमाह, अथेति ।—रीतिनिरूपणानन्तरमित्यर्थः,
अवसरप्राप्तान्—अवसरसङ्कल्पा निरूपयितुं युक्तानित्यर्थः ; प्रतिबन्धकीभूतत्रिष्य-
निष्ठासानिष्ठपिरवसरः । प्रकृते सूचीकटाहन्वायेन प्रथमं रीतिनिरूपणनिष्ठासा
जाता, एषेवोद्देशक्रमप्राप्ताऽलङ्कारनिरूपणप्रतिबन्धिका, तद्विद्वन्तौ अलङ्कारनिरूपण-
निष्ठासा जायते इति भावः ।

(ख) अलङ्काराणां सामान्यलक्षणमाह, शब्दार्थयोरिति ।—अस्थिराः,—
क्वाप्येवमनियतव्यवहारः, क्वाप्यन्वयान्वापका इति यावत् ; [एतेन परम्परया शब्दार्थधर्माणां
गुणानां वारणं, निरलङ्कारमपि क्वाप्यन्यथीति च सूचितम्] । रीतेरस्थिरत्वात् तद्वारणा-
द्भाह, श्रीमाऽतिशयप्रतिबन्ध इति ।—श्रीमाऽतिशयप्रतिबन्धका इत्यर्थः, रीतेः, शब्दश्रीमा-

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभाऽतिशायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति, तथाऽनुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभाऽतिशायिनो रमादे-
रूपकारकाः ये, तेऽलङ्काराः । अस्थिरा इति नैषां गुणवत्
भावशक्यौ स्थितिः । शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्
शब्दालङ्कारेषु वक्तव्येषु शब्दार्थान्तरस्यापि पुनरुक्तवदाभासस्य
चिरन्तनैः शब्दालङ्कारमध्ये क्लृप्तित्वात् (ग) प्रथमं तमेवाह—
आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥६५२॥ (घ)

उदाहरणं—“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याचेतोद्धरः शिवः ॥” (ङ)

जनकत्वेऽपि मुञ्जालङ्कारवच्छोभाऽतिशयजनकत्वं नास्तीति भावः । नीरसशब्दाद्यंशोरनु-
प्रासोपमादीनां मुख्यालङ्कारत्ववच्छेदादाह, रसादीनिति ।—उपकुर्वन्तः,—उत्कर्ष-
यन्तः ; एवञ्च यत्र रसो नास्ति, ततोक्तिवैचित्र्यमानप्रयोगेषु अनुप्रासोपमादिषु अल-
ङ्कारपदप्रयोगो गौण एव ; [“तरङ्गनिकरोन्नीत-तरुणौगणसङ्ख्या । सरित् वदति
कङ्कोल-वाहव्याहृततोरभूः ॥” इत्यादौ रसानुसन्धानराहिते यद्रूपकानुप्रासयोरलङ्कार-
व्यवहारः, स गौण एव इति मनन्यम्] ।

(ग) कारिकाऽर्थं विवक्षीति, यथेति ।—शरीरिणम्—आत्मानम् । अनुप्रासादेः
शब्दालङ्कारत्वादुपमादेर्वाचालङ्कारत्वादुभयोः पृथगुपादानम् । गुणेषु चतिव्याधिं
भारयति, नैषानिति ।—एवाम्—अलङ्काराणाम् । शब्दालङ्कारनिरूपणस्य प्राचनिकत्वे
हेतुं दर्शयंस्तत्रापि पुनरुक्तवदाभासनिरूपणस्य प्राचनिकत्वे हेतुमाह, शब्दाद्यंशोरिति ।—
वक्तव्येषु—निरूपणयोग्येषु । शब्दार्थालङ्कारस्वाधीत्यनेन शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनिवत्
पञ्चाङ्गनिरूपणयोग्यत्वमस्य सूचितम् । चिरन्तनैरित्यादियज्यस्तु अत्र शब्दालङ्कारप्रकरणे
निरूप्यत्वे हेतुः, तत्रापि अस्य प्रथमनिरूपणे सूचीकटाह्वय एव हेतुर्दृष्टव्यः ।

(घ) आपातत इति ।—आपाततः,—शुबचमावृतः, आत्यर्थानवधारण-
दशाशानित्यर्थः, अर्थस्य—वाच्यस्य, यत् पौनरुक्त्यवभासनं—पुनरुक्तवत् स्मरणं,
भिन्नाकारशब्दगः,—पृथगाकारशब्दगामी, (एतत् यमकेऽतिव्याप्तिवारणार्थम्) स पुन-
रुक्तवदाभासो नाम अलङ्कारः ।

(ङ) शब्दस्य मन्त्रात्मिकायां विविधे तस्मिन् प्रथमतः शब्दाभङ्गमुदाहरति,

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् चापातमात्रेण सर्पाद्यर्थ-
 तया पौनरुक्त्यप्रतिभासनं, पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं
 त्रियते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । “पायादव्यात्” इत्यत्र क्रियागतो-
 ऽयमलङ्कारः, “पायात्” इत्यस्य “अपायात्” इत्यत्र पर्यवसा-
 नात् । “भुजङ्गकुण्डली” इति शब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्ति-
 सङ्घत्वम् । “हरः शिवः” इति द्वितीयस्यैव । “अशिशुभ्रांशु” इति
 द्वयोरपि । “भाति सदानत्यागः” इति न द्वयोरपीति शब्दपरि-
 वृत्तिसङ्घत्वासङ्घत्वाभ्याम् अस्य उभयालङ्कारत्वम् । (च)

सुगङ्गेति ।—भुजङ्ग एव कुण्डलं तत विद्यते अथ स तद्योक्तः, व्यक्तः,—उक्तवत्,।
 अशिशुभ्रांशुभ्रांशुः,—अत्र अशिशुभ्रांशुभ्रांशुभ्रः पौनरुक्त्यमापाततः प्रतिभाति,
 पर्यवसाने तु—आशिनः कर्पूरस्त्रेण, युधा अशुभो यस्य तादृशः, श्रोतगुः अन्धो यत स
 इत्यर्थः । श्रोतहरः,—सनीहरः, शिवः अदा अपायात् (इत्यपि शब्दाभङ्गः) जगन्नि-
 कल्पात्—रघुतु ।

(च) अलोभयालङ्कारात्कत्वमुपपादयति, अत्र भुजङ्गकुण्डलीति ।—
 भुजङ्गावयवस्य इति द्वितीयपरिवर्तने पौनरुक्त्यमेव नास्तीति भावः । एवमप्येऽपि यथायथं
 बोध्यम् । परिवृत्तिसङ्घत्वं—शब्दपरिवर्तनेऽपि प्रकृतार्थबोधनत्वमत्रम् । “द्वयोरपि”
 इत्यादिना “श्रोतगुः” इति द्वितीयस्यापि आशः । शब्दभङ्गे अदाहरणं यथा
 भातीति ।—श्लोकस्य क्रियदंशोऽयम् । श्लोकस्य—“परिवर्तदेहमरोरः सदासारवि-
 सुततुरगपादातः । भाति सदानत्यागः शिरतायामवनितातिशक्तः ॥” इति,
 अशोकां वधं ददातीति तद्योक्ता ईडा शेटा यस्य तत तादृशं मरोरं यस्य तथाभूतः,
 अदा—अरिभङ्गदा अत्रसंहारिणी, ईडा शेटा यथा तथाभूताः, ये अरिभः अग्युक्ताः
 शैतिकाः, तां ईरयति शैतयति इति अरिभदेहमरोरः, सारश्रिभिः सदाव-
 भूतेः सुसुतदवपादानेः सादृश्यप्रदातिभिः सदा वर्तमानः ; यथा—सङ्घसा शीघ्रं,
 दृष्टिभिः सुदु कृताः सन्तुष्टाः, तदृगाः अज्ञाः, पादाताः पङ्कतिकाश्च यस्य सः,
 सुदुमित्रकतिशक्तः,—द्वितीयकथादभुजङ्गत्व इत्यर्थः, अदा—सङ्घटा, अगत्या—
 अत्रप्रकृतभावेन, अरिभु इति शैतः, शिरतायां—दृष्टतरङ्गिण्यात्, अतः,—पङ्कत इव,
 [अत्र द्वितीयमालोकेषु] अदा—सदानत्या—सतां विदुषुं चातत्या अतिश्रुतमात्रेण,
 भाति—विपान्ती । अत्र ईदृशपीडनीः, चारुनिङ्गुलीः, दानत्याशुशुचं ददायुक्तान्

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्॥६५३॥(ङ)

स्वरमात्रसादृश्यन्तु वैचित्र्याभावात्त गणितम् । रसाद्यनु-
गतत्वेन प्रकर्षणं न्यासोऽनुप्रासः । (ज)

आपाततः पौनःपुन्येनैव प्रतीयते । इह तु देहवरीयोः सारविभूतवीथं रितोयस्येव
परिहृतिमुच्यते, दागन्वाययोर्धोरपि न इति बोध्यम् । अन्वोदाहरणान्तरं यथा—
“अन्वरेण गमनेन संगतं जीवनेः शिरसि वारिभिः श्रितम् । भोगिभिश्च भुजगैः
विभूषितं शङ्करं शुभकरं भजामहे ॥” इति । इह अन्वरेण गमनेन, जीवनेः
वारिभिः, भोगिभिः भुजगैः, शङ्करं शुभकरम् इत्यादौ चानुष्ठे पौनःपुन्यप्रतीतिः,
पर्यवसाने विभिन्नायं कल्पबोधोक्तं तदभाव इति सङ्केतः । अन्व—पुनःपुन्यवदा-
भासत्वात् । उभयालङ्कारत्वं—शब्दाणां लङ्कारत्वमित्यर्थः, यत्र शब्दपिबर्तनेऽपि तदल-
ङ्कारसङ्घातः, तदर्थालङ्कारः ; यत्र तत्तच्छब्दानां सङ्घात एवालङ्कारः, तत्र शब्दालङ्कारः ;
यत्र तु क्रियदर्शं शब्दपरिहृतिमुच्यते, द्वियदर्शं न तथा, तत्रोभयालङ्कार इति
तदन्वयप्रत्यतिरेकेष्वालङ्कारव्यव्यतिरिति बोध्यम् ।

(ङ) अनुप्रासालङ्कारमाह, अनुप्रास इति ।—स्वरस्य वैषम्ये—वैलक्षण्ये,
भिन्नत्वेऽपीत्यर्थः, “वैषम्येऽपि” इत्यपिना साम्येऽपीति लभ्यते ; एतच्च स्वरसाम्यं साटानु-
प्रासे नियतमिति बोध्यम् ; यत् शब्दानां वर्णपदेकदेशपदानामन्वयतन्मरुपाणां, साम्यं
सादृश्यं, समभावेनाहतिरिति वाच्यं, सः अनुप्रासः । वर्णानां सादृश्यञ्च कल्पादिना
एकस्याभिसाम्यत्वेन च ; तेषु वर्णालादिना सदृश्यं विजातीयवर्णस्य आकर्षणे नाति-
प्रसङ्गः, नापि सुखानुप्राससङ्गः, पदपदेकदेशेऽपि तत्तद्व्यञ्जनघटितत्वेन केवलसाटानु-
प्रासयोः सकृदाय “वर्णसाम्यम्” इत्यनुक्त्वा “शब्दसाम्यम्” इति कृतम् । वस्तुतस्तु—
पदतदेकदेशसाम्येऽपि वर्णसाम्यसम्भवात् शब्दपदं वर्णमात्रपरम् ; एत एव “वर्णसाम्य-
मनुप्रासः” इति काव्यप्रकाशः । न च समस्वरपदतदेकदेशसाम्यं समकैवत्यित्यासम्
इति वाच्यं, तेषां प्रसरणनियम्यतया तदतिरिक्तत्वेनास्य विशेषत्वात् ।

(ज) ननु “वैषम्येऽपि स्वरस्य” इत्यनेन व्यञ्जनसाम्यमनुप्रासः इति लभ्यते,
स्वरमात्रसाम्यं न लभ्यते अनुप्रासः ? इत्यत आह—स्वरमात्रेति । अनुप्रासपद-
व्युत्पत्तिमाह, रसादौति ।—[द्वितीयादयं विशेषणे] रसाद्यनुगतः प्रकृतपद्योः,
स्वाभावशब्दप्रकर्षणद्वारा रसादिप्रकर्षणत्वं, तेनैव प्रकृतत्वम् । आह इत्येकदेश-
प्रास—आह इति ।

हेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत् साम्यमनेकधा ॥ ६५४ ॥ (भा)

हेकः,—हेकानुप्रासः । अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च । “रसः सरः” इत्यादेः क्रमभेदेन सादृश्यं नाख्यालङ्कारस्य विषयः । (ज)

उदाहरणं मम तातपादानाम्—

“आदाय वज्जुलगन्धानम्बौकुर्वन् पदे पदे भ्रमरान् ।

अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः ॥” (ट)

अत्र “गन्धानम्बौ” इति संयुक्तयोः, “कावेरीवारि” इत्य-
संयुक्तयोः, “पावनः पवनः” इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदा-
वृत्तिः । हेको विदग्धः, तत्रयोज्यत्वादेव हेकानुप्रासः ।

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाऽप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ६५५ ॥ (ठ)

(भा) हेकादिभेदात् पञ्चविधे तत्र हेकनाह, हेक इति ।—व्यञ्जनानां—उल्-
वर्षाणां, सङ्घ—समूहस्य, अनेकधा—स्वरूपतः क्रमतश्च, सकृत्—एकवारं, साम्यं
—सादृश्येनावर्तनं, हेकः । यथा—हेकाः,—एकसङ्घाः पञ्चिचः, तेषां प्रायः
दिर्भाषितं प्रसिद्धम् इति हेकभाषितोपलक्षितः अनुप्रासः हेकानुप्रासः [“हेकलिपु
विदग्धेषु एकासङ्घनाख्यजे” इति रभसः] एवः सजातीयव्यवधानरहितद्विवादि-
वर्षाणामपि समावर्तने उच्यते, तत्र प्रमाणं—“सजातीयव्यवहित-वर्षां द्विवादयो
यदि । आवर्तने तदा केचित्हेकानुप्रासमूर्चरे ॥” इति ।

(ज) नाख्यालङ्कारेति ।—हेकानुप्रासस्य इत्यर्थः, न विषयः,—न स्थानम् ;
तथा च, तद्वारणाद्यैव क्रमतश्चेत्युपात्तम् ।

(ट) उदाहरति, आदायेति ।—अयं पवनः वज्जुसङ्घाणां गन्धान् आदाय पदे
पदे—स्थाने स्थाने, भ्रमरान् अम्बौकुर्वन्—मधुसोमेन अन्वयत् आत्मान् कुर्वन्,
वज्जुसङ्घस्येन उन्मादयन् वा इत्यर्थः, कावेर्याः,—तत्राख्या गद्याः, वारिषा—तत्राद्येनेति
वापत्, पावनः,—पवित्रतामादधानः समू, मन्दमन्दम् एति—नञ्छति, बहुतीत्यर्थः ।

(ठ) इत्यनुप्रासनाह, अनेकस्येति ।—अनेकस्य—एकलिङ्गस्य व्यञ्जनस्य, एकधा
—स्वरूपत एव, न तु क्रमतोऽपीत्यर्थः, वा—किंवा, असकृत्—पुनः पुनः, अनेकधा
—स्वरूपतः क्रमतश्च इत्यर्थः, तथा एकस्य—व्यञ्जनस्य, सकृत् (अपिब्रह्मात् असकृत्)
साम्यं—समभावेनावर्तनम्, एव इत्यनुप्रासः उच्यते—उच्यते ।

एकधा—स्वरूपत एव, न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा
—स्वरूपतः क्रमतश्च । “सक्तदपि” इत्यपिशब्दादसक्तदपि ।

उदाहरणम्—

“उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुर-

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलेरुद्गीर्णकण्यञ्जराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथञ्चनमपि ध्यानावधानक्षण-

प्राप्तप्राणममाममागमरसोक्तासैरमी वासराः ॥” (उ)

अत्र “रसोक्तासैरमी” इति रसयोरेकधैव साम्यं, न तु
तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कलयोरसक्तत् । तेनैव
क्रमेण च प्रथमे एकस्य तकारस्य सक्तत् धकारस्य च असक्तत् ।
रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः, तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण
व्यसनात् वृत्त्यनुप्रासः । (ट)

(उ) : उन्मीलन् इति, उन्मीलति ।—वसन्तवर्षेण निवृत्तम् । उन्मीलन्तु प्राचुर्येण
उद्भूतम्, अङ्कुरः, षु लब्धाः ये मधुपा भवन्तः, तेः व्याधूतसु विशेषाकारान्वितसु,
चूताङ्कुरेषु चासमुत्पन्नेषु, क्रीडतां विहरतां, कोकिलानां पिलानां, काकलीनां
सूक्ष्मलम्बनीनां, कलकलेः कोलाङ्कलेः, प्रौढशब्देरेत्यर्थः, उद्गीर्णः सन्नमितः,
प्रवासित्वेन निवृत्त इत्यर्थः, कण्यञ्जराः कण्येषु पीडा येषु तदाविधाः, अमी वासराः
वासराः दिवसा इत्यर्थः, पथिकैः प्रवासिकामुक्तेः, ध्याने, प्रियाया इति भावः,
यत् अवधानं मनोनिवेशः, तस्य चये प्राप्तेन अनुभूतेन, प्राप्तवनायाः प्रिवतनायाः,
समाननरसेन समोत्तरसेन, सङ्गमसुखेन इत्यर्थः, उक्तवन्ति अनुव्यनोति तदोक्तेः
सङ्गः, कथञ्चनमपि कतिञ्चनैत्यर्थः, नीयन्ते कतिवाञ्छन्ते । प्रादूर्णविकीर्णितं
वृत्तम् ।

(ट) पठेति ।—रसयोः,—रेकसकारयोः । प्रथमे इति ।—पादे इत्यनेनान्वयः,
यदतिरिक्ताः क्रीडाशुभासा इह वेदितव्याः । संश्राव्यत्यतिमाह, रसेति ।—रसविषयः
यः व्यापारः व्यञ्जनध्वननादिकं, तदती तदुद्गमविशेषोऽर्थः । इतिच निविधा—
उपमानरिक्ता, पदवा, कोमला च । तदुक्तं आन्वयप्रकाशे—“माधुर्यव्यञ्जकेषु रस-
नागरिकोच्यते । कोमलप्रकाशकेषु पदवा कोमला परैः ॥” परैः,—शेषैः ।
श्रीचिन् कोमलां प्राणां वदन्ति । इत्यः तिथः इत्यर्थः वैदर्भी गौडी प्राणाद्योऽङ्ग-
क-

उच्चार्यत्वात् यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।

सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ॥६५६॥ (ष)

उदाहरणं—

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनोस्ताः स्तुमो वामलोचनाः ॥” (त)

अत्र “जीवयन्ति” इति “याः” इति “जयिनोः” इत्यत्र
जकारयकारयोरेकत्र स्थाने ताली उच्चार्यत्वात् सादृश्यम् । एवं
दन्यकण्ठानामप्युदाहार्यम् । एष च सङ्घट्टयानामतीव
श्रुतिसुखावहत्वाच्च्रुत्यनुप्रासः । (थ)

व्यञ्जनं चेत् यथाऽवस्थं सहाद्येन खरेण तु ।

आवर्त्यतेऽन्ययोज्यत्वादन्यानुप्रास एव तत् ॥६५७॥ (द)

उदाहरणम्—

शीतलेन प्राङ्निर्दिष्टाः इति चञ्चलतेः नोक्ताः । पुनः, तेन इत्यनुगतत्वेन
इत्यर्थः ।

(ष) श्रुत्यनुप्रासमाह, उच्चार्यत्वादिति ।—एकत्र—एकस्मिन्, तुल्यरूपे इत्यर्थः,
स्थाने—वर्णानामुच्चारणस्थाने, तालुरदादिके—तालुदन्तप्रभृतौ, (चादिना मूर्ध-
कण्ठोष्ठानां सङ्घट्टः) उच्चार्यत्वात् व्यञ्जनस्य सत् सादृश्यं च श्रुत्यनुप्रास उच्यते । चञ्च-
लरूपतः साध्याभावेऽप्यनुप्रासत्वं प्रागेवोपपादितम् इति ज्ञेयम् ।

(त) दृशेति ।—याः,—वामलोचनाः, दृशा—दृशनेत्येवमर्थः, दग्धं—मञ्जी-
कृतं, मनसिजं—कानं, दृशैव—नेत्रेणैव, जीवयन्ति—सजोवं कुर्वन्ति, नेत्रविषयेषु
कामाविस्मरणादिति भावः, विरूपाक्षस्य—विषमनयनस्य, त्रिलोचनस्य इत्यर्थः,
जयिनोः,—विजिनोः, ताः वामलोचनाः,—वामाक्षोः, स्तुमः,—नमानः ।

(थ) संज्ञाव्युत्पत्तिमाह, एष इति ।—चतुर्मासविशेष इत्यर्थः ।

(द) सव्युत्पत्तिव्यञ्जानुप्रासमाह, व्यञ्जनमिति ।—चेत्—यदि, यथाऽवस्थं—
सादृश्या चञ्चलत्वात्, व्यञ्जनम् चाद्येन खरेण सह आवर्त्यते—पुनरुच्चार्यते, सत्
—तदा, चञ्चलव्यञ्जनात्—चञ्चले—पादस्य पदस्य वा चञ्चलानि, (चञ्चल इव चञ्चलः)
श्रुत्यनुप्रासः ।

“यथाऽवस्थम्” इति यथासम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ता-
क्षरविशिष्टम् । एषं च प्रायेण पादस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः ।
पादान्तगो यथा मम—

“केशः काशस्तवकविकासः कायः प्रकटितकरभविलासः ।

चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम् ॥” (ध)

पदान्तगो यथा—

“मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्तः” इत्यादि । (न)

शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्य्यमात्रतः ।

लाटानुप्रास इत्युक्तौ—” ॥ ६५८ ॥ (प)

(ध) केश इति ।—केशः काशस्य काशकुसुमस्य, सवकवत् विकासः प्रकाशः यस्य तथासूतः, धवस इत्यर्थः, कायः देहः, प्रकटितः प्रकाशितः, करभस्येव करिशावकस्येव, विलासः विधनः येन तथाविधः, कुलोभावनापन्न इति भावः, चक्षुः ज्ञयमं, दग्धं यत् वराटकं तस्मात् ईषदूनं, तन्मदृशमित्यर्थः, (तथाऽपि) चेतः अनल्पं प्रवचनित्यर्थः, कामं विषयाभिखाषं, न त्यजति । अत्र “विकासः” इति प्रथम-
पादान्तस्थितस्य चास इति पदांशः द्वितीयपादान्ते चावर्षितः, तथा तृतीयपादान्त-
स्थितः “वल्पम्” इति पदांशः चतुर्थपादान्ते पुनः पठितः । अत्र पठ्यङ्गिणा उक्तम् ;
“प्रतिपदयनकृतषोडशमन्त्रा नवमगुरुत्वविभूषितमन्त्रा । पठ्यङ्गिणाया एष विवेकः
क्वपि न मध्यगुरुर्गण एवः ॥” इति खलवात् । यथा वा—“अनन्तमहिमव्याप्त-विश्वं
वेद्या न वेद याम् । या च मातेव भजते प्रचते मानवे देवाम् ॥” इति ।

(न) अत्र पदान्तगत उदाहरणमाह—मन्दमिति । उदाहरणान्तरं यथा
स्तुतिस्तुनास्रव्यां—“सारासारविदः सतां भवभेदः प्रज्ञापतापच्छिदः कावस्थार्द्र-
हृदः प्रपन्नसुहृदः स्फारोभवसंविदः । माताशेषविश्रः प्रकाशितदिग्गः क्षीर्यां मही-
निर्विश्रः क्षण्णोद्ग निश्रः प्रसक्तसुहृदस्त्वत्पादपीठस्यः ॥” इति ।

(प) लाटानुप्रासमाह, शब्दार्थयोरिति ।—तात्पर्य्यमात्रतः, न तु अर्थतः इति
भावः, भेदे इति तात्पर्य्यविषयान्वयनात्मभेदे सतीत्यर्थः, अत एव “अन्वयनात्मभेदात्”
इति आन्वयप्रकाशः । ननु “मातु मातु क्षिणनेन तिष्ठता मुञ्च मुञ्च सखि ! सादरं
वचः” इत्यादौ कोषादिव्यञ्जके शब्दाद्येपौनरुक्त्ये लाटानुप्रासप्रसङ्गः भवितुमर्हति इत्यतः
“भेदे” इति पदमुपात्तम् । तथा च—“मातु मातु” इत्यादौ अन्वयभेदो नास्ति, किन्तु

उदाहरणम्—

“खेरराजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? ।

पश्य निर्जितकन्दपे कन्दपेशग प्रियम् ॥” (फ)

अत्र विभक्त्यर्थस्य अपौनक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिक-
कांशस्योत्पत्तिरूपस्य अभिन्नार्थत्वात्ताटानुप्रासत्वमेव । (ब)

श्लोचव्यञ्जनमेव पौनक्त्यामिति भावः । शब्दाद्योः शब्दः प्रातिपदिकं पदञ्च, तथा
अर्थश्च तयोरेकत्वं, भिन्नार्थशब्दयोगकृत्ये यमकस्येव विषयः इति तद्वारणाव चर्धेति,
पौनक्त्यं ताटानुप्रासः इति उक्तः । “खेरराजीवनयने ! खोचने किं निमीलिते”
इत्यादौ अर्थमात्रस्य पौनक्त्यं नावमनुप्रासः इति शब्दार्थोभयोरुपपादानम् । अर्थस्य
पौनक्त्यन्तु पूर्वपदावशिष्टवचनशेषाभ्यां सङ्घ उत्तरपदावशिष्टवचनशेषयोरेकं
सम्भवति ; तेन “चनेन सङ्घते सुमुखि ! व्योमि विभाति चन्द्रमाः” इत्यादौ
विशेषवचनोः भेदात् नावमनुप्रासः ; नापि “वयुः कान्तं वचः कान्तं मनस्तु पदस्यं तव”
इत्यादौ विशेष्यशोभेदात् । प्रकाशकारोऽप्याह—“शब्दस्तु ताटानुप्रासोः भेदे तात्-
पर्येनावतः” इति । तत्र शब्दस्य पौनक्त्यं द्विकृतिः, प्रातिपदिकपौनक्त्यञ्च
तावदेकस्मिन् समसो विभक्त्यसमासे समासासमासयोश्च सम्भवतीति । अविषयम् ।
सदृशम्—“सितकरकरकरविभा विभाकराकारधरचौधरकौशिकः । पौद्वयकनका
कनका साऽपि तथेवास्ति मानसः ॥” अत्र करोति प्रातिपदिकातिरेकस्मिन् समसो,
विभेति भिन्ने, कनलेति समासासमासयोश्च इति ।

(फ) समासासमासगतं प्रातिपदिकपौनक्त्यं विश्लेषोदाहृतुं नाह, खेरति ।—
खेरं विकसितं, यत् राशीवं तदत् नयने सन्नाः तन्मन्त्रो, नयने किं—कथं,
निमीलिते ? निर्जितः कन्दर्पो येन तादृशम्, अतिसुन्दरमित्यर्थः, भिन्न—कान्त,
कन्दर्पवत्प्रभं—कान्तपरतन्त्रं, पश्य—पवलीकय ।

(ब) नन्वत्र प्रातिपदिकस्य पौनक्त्येऽपि विभक्त्यर्थस्य भिन्नत्वात् अर्थ-
पौनक्त्यं नास्तीति कथमत्र विषयः ? इत्यत आह, चर्धेति ।—अत्र विभक्त्यर्थस्य
एकस्य सन्वाचनरूपस्य, अन्यस्य कर्मरूपस्य, मुख्यतरस्य विभक्त्यर्थेऽथवा प्रधानस्य,
प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृतेरेव प्रधानम् आश्रयत्वादिति भावः, प्रातिपदिकस्यैव
शब्दांशेन, सोऽस्य प्रतिपाद्यस्य, धर्मरूपस्य नैव रूपस्य, अभिन्नाश्रयत्वात् एकाद्यत्वात् ।
[अत्र “भिन्नाश्रयत्वात्” इति वाक्ये—पुनरुक्तत्वादित्यर्थः] । अत्र विभक्तः भिन्नत्वात्
कान्तमित्यर्थं शोभन् ।

“नयने तस्यैव नयने च” अत्र द्वितीयनयनशब्दो
भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्यमात्रेण भिन्नार्थः । (भ)

यथा वा—

“यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदौधितिस्तस्य ।

यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदौधितिस्तस्य ॥” (म)

अत्र अनेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनः
प्रियत्वात्लाटानुप्रासः ।

“—ऽनुप्रासः पञ्चधा ततः ॥६५६॥ (य)

स्यष्टम् ।

(भ) नन्वर्षान्तरसङ्गुनितवाच्य धनावापाततः शब्दांशोः पौनरुक्त्यावभासने-
ऽपि पर्यवसाने वक्तृतात्पर्यविषयविशेषान्तरप्रतीक्षा भिन्नावेत्यावभासनेनायमनुप्रासः
इत्यभिप्रायेणाह—नयने इति । भाग्यवत्त्विति ।—भाग्यवत्त्वादिगुणरूपं सहस्रिष्टम्
विशेषणं, तन्मात्रेण वक्तृतात्पर्यमात्रेण, भिन्नार्थ इति योजनावेपरोत्येनान्वयः । अत एव
“देव्येऽथ लाटानुप्रासेऽनुकम्पयाशं प्रसादने । अर्षान्तरसङ्गुनितऽवाच्ये हर्षेऽवधारणे ॥”
इत्यर्षान्तरसङ्गुनितवाच्यत्रनेः पृथगुपादानं सङ्गच्छते । तात्पर्यमात्रेणैव नान्यपदेन
नयनत्वस्य व्यवच्छेदः ।

(म) एकानेकपदगतत्वेन विविधे पदपौनरुक्त्ये प्रथमम् अनेकपदपौनरुक्त्यम्
उदाहरति, यस्येति ।—यस्य सविधे—समीपे, दयिता—प्रिया, न, विद्यते इति शेषः,
तस्य तुहिनदौधितिः,—चन्द्रः, दवदहनः,—दावाग्निः ; यस्य सविधे दयिता, विद्यते
इति शेषः, तस्य दवदहनः तुहिनदौधितिः । अत्र प्रथमाह—तापहरत्वान् तुहिन-
दौधितिदं वदहनः, परार्हे तु—तादृशदुःखाजनकत्वान् दवदहनोऽपि तुहिनदौधिति-
रिति तात्पर्यविषयसोद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्य भेदः, पदार्थानां त्वभेद एव । अत्र
नोतिच्छन्दः, तथोक्तम्—“वाय्यांप्रथमार्हं वनं यथा अपरार्हं नाह तां नोतिम्”
इति । एकपदपुनरुक्ते यथा—“वहनं वरवर्षिन्वास्तवाः सर्वं सुधाकरः । सुधाकरः
क तु पुनः क्वद्विषकसो भवेत् ? ॥” अत्र विभक्तिवृत्तस्य प्रातिपदिकस्य तदर्थस्य
च पौनरुक्त्यम् ; प्रथमं सुधाकरपदं विधेयार्थम्, अपरमनुवाचार्थम् ।

(य) अनुप्रास इति ।—ततः,—पूर्वोक्तवा रीत्या, छिन्न-इति-सुति-चत्स-लाटी-
वाचिभेदाविति यावत्, अनुप्रासः पञ्चधा—पञ्चविधः । अत्रनकारार्थं पदावृत्तः

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ ६६० ॥ (१)

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं, क्वचिन्निरर्थकत्वं, क्वचिदेकस्य सार्थकत्वम्, अपरस्य निरर्थकत्वम् ; अत उक्तं—
“सत्यर्थे” इति । तेनैव क्रमेण “दमो मोदः” इत्यादेर्विविक्तविषयत्वं सूचितम् । एतच्च पदपदार्थस्योक्तावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेऽनेक-
विधतया प्रभूततमभेदम् । दिङ्मात्रमुदाह्रियते (ख)—

इत्यन्ते, अथान्येदमवाक्यकारतयोक्तोऽपि शब्दविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधावित्यात्
यन्मता शब्दाकारमन्ते गृहीतः इति बोध्यम् ।

(१) यमकमाह, सत्यर्थे इति ।—सत्ये सति—विद्यमाने, पृथगर्थायाः,—भिन्ना-
र्थायाः, स्वरव्यञ्जनानां संहतेः,—समूहस्य, (स्वरव्यञ्जनयोरिकत्वेऽपि यमकं भवति,
अथा—“नामाकारेण चान्ताधूरापचितमनोभुवा । विविक्तेन विलासेन ततश्च इदं
यम ॥” एतदर्थं यमकं वामनसमुदाहृतम्) । तेनैव—पूर्वोक्तेनैव, क्रमेण—येन क्रमेण प्रथमं
स्वरव्यञ्जनसमूह उक्तोनेवेत्यर्थः, आहृतिः,—आवर्णनं, पुनः कथनमित्यर्थः, यमकं
विनिगद्यते—कथ्यते ।

(ख) अत्र द्वयोरिति ।—पदयोः,—स्वरव्यञ्जनसमूहयोः । क्वचिदिति ।—
“नमजानमजा दधिता दधिता” इत्यादौ । क्वचिन्निरर्थकत्वमिति द्वयोरित्यनुवचनः ;
अथा—“विजितामरतामरसेचया” इत्यादौ ; अत्र तामरेति स्वरव्यञ्जनसमूहयोः
यदेकदेशत्वात् निरर्थकत्वम् । एकस्येति ।—प्रथमस्य द्वितीयस्य वा स्वरव्यञ्जनसमूह-
स्येत्यर्थः । विविक्तविषयत्वं—विभिन्नविषयत्वं, यमकादिति शेषः, पूर्वोक्तमनेत्येव
उक्तेराप्यशक्यत्वकथनात् “दमो मोदः” इति नाम्नाकारस्य विषय इत्यर्थः ।
इत्यादीनामन्त्यन्योपकारिणो यमकप्रपञ्चस्य निर्वचनमनतिप्रयोजनमिति सङ्गेष्वेव
यमकनिर्देषं व्याह इत्यभिप्रायेणाह, एतच्चेति ।—यमकस्येत्यर्थः । अत्र पदपदे
पादेकदेशपरम्, अर्धपरं श्लोकार्धपरम् । पादाद्यावृत्तेर्चेति ।—पादस्य द्विधा
त्रिधा चतुर्धा वा शक्यत्वे चाभेदविधत्वनम्, [चादिना पादश्लोकार्धयोः सकृदः] ।
यम प्रथमपादस्य द्वितीयाद्यन्तमक्षिण् द्वितीयादिसमुदाये च, द्वितीयस्य तृतीयाद्यन्त-
मक्षिण् तृतीयादिसमुदाये च, तृतीयस्य चतुर्थे चाहृतिः सन्धयतीति दशविधत्वमेव
साधयमकस्य ; एवं प्रथमाहंल द्वितीयाहं, प्रथमपादस्य द्वितीये, तृतीयस्य चतुर्थे;

“नवपलाश-पलाशवनं पुरः

स्फुटपराग-परागत-पङ्कजम् ।

सदुल-तान्त-लतान्तमलोकयत्

स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥” (घ)

अत्र पदावृत्तिः “पलाशपलाश” इति । “सुरभिं सुरभिम्” इत्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । “लतान्तलतान्त” इत्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वम् । “परागपराग” इत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यद-
स्युदाहार्यम् । (श)

द्वितीयस्य द्वितीये पादे चावृत्तिः सम्भवतीति श्लोकार्थयमस्य वैविध्यम् । श्लोक-
यमकमपि विजातीयचतुष्पादावस्था च द्विविधम् । प्रभूततन्मेदं—बहुभेदनित्यर्थः ।
द्विधात्रं—किञ्चिन्धात्रं, प्रकारान्तरोपलक्षणमित्यमित्यर्थः ।

(घ) नवेति ।—राजसूये निमन्त्रितस्य इन्द्रप्रस्थं गच्छतः ऋषयः पक्षि वसन्तावि-
भ्रांशदशमवर्षमनिदम् । सः,—ऋषयः, पुरः,—अयतः, नवानि—नूतनानि, पलाशानि
—प्रभाषि यत्र तादृशं, पलाशवनं—किंशुककाननं यत्र तादृशं, स्फुटानि—विकसितानि,
परागैः,—रजाभिः, (“परागः कौषमं रजः” इत्यमरः) परागतानि—व्याप्तानि,
पङ्कजानि यस्मिन् तथाभूतं, तथा सदुलाः,—कोमलाः । अत एव तान्ताः,—
कुसुमभरेण चातपेन वा क्लान्ता इत्यर्थः, लतान्ताः,—पङ्कजाः यत्र तादृशं, सुमनसा
—पुष्पाणां, भरैः,—समृद्धैः, सुरभिं—सुगन्धिं, सुरभिं—वसन्तम्, अलोकयत्—
ददर्श । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । त्रिषुपालवधस्येदं पद्यम् ।

(श) अवेति ।—पदावृत्तिः,—पादैकदेशावृत्तिः । द्वयोः,—“सुरभिं सुरभिम्”
इत्युभयोरित्यर्थः । सार्थकत्वम्—अर्थवत्त्वम् ; [अन्यकृता एतद्वयं सार्थकतया उदा-
हृतमपि तदेव अन्वविषया “रभिसु रभिसु” इत्येकानुपुष्यां सृष्टोत्सुमयमपि
निरर्थकत्वेन उदाहृते शक्यते इति सुधीभिर्विवेच्यम्] । द्वितीयस्तेति ।—निरर्थकत्वम्
इत्यन्वयः । अन्वदधीति ।—पादावृत्त्यादिकप्रयमकमित्यर्थः । पादाभासो यथा—
“त मन्दथाऽवर्जित-मान-साक्षया नमन्दथा-वर्जितमानसाक्षया । उरस्युपासीर्ष-
यमोषरुद्धं तथा समालिङ्ग्यत कोनितेन्द्रः ॥” इत्यादि । अर्थाभासो यथा—
“ताऽस्येयसत्त्वया वज्र्यः परमायत-ज्ञानया । नास्येयः स त्वयाऽऽवज्र्यः परमायत-
ज्ञानया ॥” इत्यादि । श्लोकार्थप्रतिषेधं कर्तुं च अत्र—“विनायकैर्न भयता इत्योषः

“यमकादौ भवेद्वैक्यं उलोर्व्वोर्लोरोस्तथा ।” (घ)

इत्युक्तनयात् “भुजसतां जडतामबलाजनः” इत्यत्र न
यमकत्वहानिः ।

अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेत् यदि ।

अन्यः श्लेषेण काक्का वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ।६६११(घ)

द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च ।

चितवाङ्मना । स्निग्धोद्धारिवाऽभोता पृथ्वीयमनुच्चारिता । विनायकेन भवता
उतोपचितवाङ्मना । स्निग्धोद्धारिवाऽभोता पृथ्वी यमनुच्चारिता ॥ “समानयास
माऽनया समानयाऽसमानया । समानवा समानया समान या समानवा ॥” अयं
चतुरचरपादश्लोकः ।

(घ) यमकादाविति ।—अत्र चादिपदेन श्लेषादिपदस्य, तेन “त्वं समुद्रश्च
दुषारौ महासत्त्वो सतेजसौ । अथन्तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥” इत्यादौ
न श्लेषभङ्गः । अन्ये तु—“यमकादौ भवेद्वैक्यं उलोर्व्वोर्लोरोस्तथा । श्लेषोर्नर्थयो-
स्यान्ते सविसर्गाविसर्गयोः ॥ सविन्दुवानिन्दुवयोः स्यादभेदप्रकल्पनम् ॥” इति
पठन्ति ।

(स) वक्रोक्त्यवधारमाह, अन्यस्येति ।—अन्वयः—जनस्य, वक्तुरित्यर्थः,
अन्वयकम्—अन्वयताव्यर्थकं, वाक्यम् अन्यः,—अपरः, श्रोता इत्यर्थः, श्लेषेण वा काक्का
—ध्वनिविचारविशेषेण, अन्वया—अन्वयत्वेनेत्यर्थः, यदि योजयेत्—सङ्गटयेत्, सा
वक्रोक्तिः, ततः,—श्लेषकाकुवक्रोक्तिभ्यां, सा द्विधा—श्लेषनिवन्धना काकुनिवन्धना
चेति द्विविधारा । केनचिदन्वाभिप्रायेण कथितस्य वाक्यस्य केनचिदन्वेनान्वाभिप्राये
कल्पनमेव वक्तव्यमन्वयान् वक्तृश्रीद्वयनियन्ततः वक्रोक्तिनामावधारः इति भावः ।
अत्र काक्यपदोपकारावात्वयमाश्रयः ; यथा हि—“इयञ्च न वाकोवाक्यमात्रे,
किन्तु स्तोऽप्यन्वेनोक्तस्य अन्वयाद्योक्तमात्रे न्यायसाध्यात्” यथा—“श्लेषो
वेरिविमर्दने हरिपदप्रोत्यर्कने त्वर्जुनः पीतः पद्मजसोचनानभिरभती नेवाश्लेषश्चलैः ।
रक्तः सज्जनसङ्गमेषु कश्चय्येवोत्तमे ! शीघर ! स्यानि वर्यचतुष्टयस्य भुवने भर्ता
प्रधानं गोवते ॥” अत्र वर्यचतुष्टयस्य भर्ता शीघर इति वक्तव्ये श्लेषपदसामर्थ्यं वस्ति
वृत्तान्तर्याभावेऽपि स्त एव कुन्वाद्यधीयः” इति ।

क्रमेणोटाहरणम्—

“के यूयम् ? खल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विडम्बः ? स वा फण्डिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो हरिः ? ।
वामा यूयमहो ! विडम्बरसिक्कः कौटुक् खरो वर्त्तते ?
येनास्मासु विवेकशून्यमनसः पुंसस्त्रेव योषिद्भ्रमः ॥” (ह)

(ह) श्लेषोपि पदमङ्गलमङ्गलां वैविध्येन श्लेषमूलवक्रोत्तेरपि वैविध्यम् । तत्राहो समङ्गलमङ्गलमङ्गलमूलवक्रोक्तिमुदाहरति, के इति ।—के यूयम् ? (इति प्रश्नः) जले यूयम् इति चर्चान्तरे सक्रमयन् श्रोताऽऽह, खले इति ।—सम्प्रति वयं खले एव, न तु के—जले इति भावः, (उत्तरमिदम् । “मुखशोषंजलेषु कम्” इति नामार्थकोषः) । वक्ता स्वतात्पर्येन वचनमयप्राह, प्रश्न इति ।—प्रश्नः विशेषमाश्रयतीति तद्योक्तः विशेषविषयक इत्यर्थः, प्रश्नार्थकः किंशब्द इति भावः, (प्रत्युत्तरमिदम्) । विः,—पक्षी, श्रेयः,—चतनः, इत्यर्थाभिप्रायेण तदपि श्रोता चमत्था योजयति, क्विनिति ।—किं ब्रूते ?—कथयति ? भवान् इति श्रेयः, विडम्बः,—पक्षी ? वा सः,—प्रसिद्धः, फण्डिनां—नागानां, पतिः,—चतनः, यत्र—फण्डिपती, हरिः,— नारायणः, सुप्तः,—निद्रितः, शक्ति, निद्रातीत्यर्थः, [सुप्त इति वर्त्तमाने क्षप्रत्ययः] वदाश्रयः किं भवतः प्रश्नः ? इति भावः ; अत्र वि-श्रेय-शब्दो पश्चिमागपतिवाचको इति बोध्यम् । (द्वितीयस्य उत्तरमिदम् । “नगोकोवाजिविहिर-विबिम्बिरपतमयः” इत्यमरः) । एवं वाक्येन कदर्शितो वक्ता श्रोतारमाह्वयति, वामा इति ।—युयं वामाः,—प्रतिकूलवादिन इत्यर्थः, एवाद्यंतया प्रयुक्तं मडाक्य विपरीताद्यंतया क्लृ-यादिषु इति यावत्, (प्रथमलोक्तिरियम् । “वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्लप्रतोपमव्येषु विषु नाव्यां स्त्रियाम्” इति मेदिनी) । तदपि योषिदर्थपरंतया श्रोता योजयन्नाह, पक्षी ! इति ।—पक्षी !—आश्रये, विडम्बे—प्रतारणायां, रसिकः,—पटुरित्यर्थः, कौटुक् खरः,—जातः, वर्त्तते ? तवेति श्रेयः, येन—काम-पारबन्धेन, विवेकशून्यमनसः,—निर्विवेकस्य, क्रीपुरुषमतवैमिष्यविचाराचनस्येत्यर्थः, तत्र इति श्रेयः, पुंसु—पुरुषेषु एव, चस्मासु इति श्रेयः, योषिद्भ्रमः,—नारीभ्रमिः, वामामब्दस्य नारीवाचकत्वादिति भावः । (द्वितीयस्य प्रत्युत्तरियम्) । इह श्लेष-मयेन एकस्य चत्वार्यंशवाक्यस्य तद्विप्रायंतया सङ्घटनान् वक्रोक्तिः । आद्यंशविक्री-षितं इत्यम् । वद्या वा—“किं गौरि ! मां प्रति क्वा ? ननु गौरि किम् ? क्लृप्ताणि कां प्रति ? मथीत्यनुमानतोऽहम् । ज्ञानास्यतस्त्वनुमानान्न एव स्वल्पनिर्दि-शुरो

अत्र विशेषपदस्य "विः पञ्चो" "शेषो नागः" इति अर्थद्वयः
योगात् (क) समकृन्नेषः, अन्यत्र तु अभङ्गः ।

"काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।

कृतागसः परित्यागात् तस्याद्येतो न दूयते ? ॥" (ख)

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थं नियुक्तो नञ् अन्यथा
काका दूयते एवेति विध्यर्थे घटितः ।

शब्दैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्तपि ।

वाक्यं यत्र भवेत् सोऽयं भाषासम इतीष्यते ॥६६२॥(ग)

निरिभुवः कुटिला जवन्ति ॥" इति । "पञ्चो ! केनेहमी बुद्धिदांबचा तव निमिता ? ।
विगुवा दूयते बुद्धिं तु दाहमयी क्वचित् ॥" इति । तथा—"नन्दराजगृहपत्य-
बोधिवान् वाचि ! यानि वद किं नयानि ते ? । गोखमुख्यसमतीव सुन्दरं केश-
प्रभननिदानयस्त मे ॥" इति च । (अथ केशवन्धनं—रज्जुविशेषाद्यं, शेषमूले
सखीवाक्ते तु "केशवं धनम्" इति) इत्यादिसन्तु शेषे एव उदाहरणार्थं, स पञ्चोक्तौ
इति चेत्तन् ।

(क) उदाहरतश्चैव समकृन्नेषु शेषमूख्यसमतीवस्यैवियं दग्ध्यति, एवेति ।—
नागः,—संपंरासः, अर्थद्वययोगात्—अर्थद्वयप्रयोग्यत्वात्, प्रतिपाद्यार्थे सकृन्नेषुयत्वा-
दिति यावत् ।

(ख) काकुपञ्चोक्तिसुदाहरति, काले इति ।—कोकिलवाचाले—कोकिल-
काकलीसुद्धरिते इत्यर्थः, सहकारेण—वाग्मेव, तद्विवासेन इति यावत्, मनोहरे काले
—वसन्ते इत्यर्थः, कृतागसः,—कृतापराधस्य, खान्तस्य इति शेषः, [कर्मणि पञ्चो]
परित्यागात्—निराकारत्वात्, तस्याः,—नाय्याः, चेतः,—चित्तं, न दूयते ?—न
खिद्यते ? अपि तु दूयते एवेति अर्थः काका प्रतिपाद्यते । शब्दधर्मैव काका उक्तायं
प्रतिपादनार्थस्य प्रत्यासङ्कारत्वम् । चापाततः प्रतीतकार्यस्य अन्यथा शोकात्मक व्यङ्गना-
मूख्यं बोध्यम् ।

(ग) भाषासमासकारसाह, प्रकैरिति ।—विविधासु अपि—नामानकारा-
त्तपि, भाषासु—संस्कृतभाषासाधुक्तिवित्त्वर्थः, एकाविधैरेव—एकवचनैरेव, शब्दैः यत्र—
सहित्यर्थः, [अन्वयनिर्णय] वाक्यं भवेत्, यः अर्थं भाषासमः इति प्रत्यासङ्कार-
इत्यर्थः, बुद्धेरिति शेषः ।

यथा मम—

“मञ्जुलमणिमञ्जीरे कलगञ्जीरे विहारसरसीतीरे ।

विरसाऽसि केलिकीरे किमास्ति ! धीरे च गन्धसारसमीरे ? ॥” (घ)

एष श्लोकः संस्कृतप्राकृतशौरसेनीप्राच्यावन्तीनागरापभ्रंशेषु
एकविध एव ।

“सरसं कङ्कण कळं” । (ङ)

(घ) भाषासममुदाहरति, मञ्जुलेति।—मानिनीं प्रति सख्या वचनमिदम् । हे
बाबि !—सखि ! (“बाबो सखो वयसा च” इत्यमरः) कलेन—मधुराकटुतेन
स्वनेन, गञ्जीरे—मगोरमे इत्यर्थः, मञ्जुलः,—मगोहरः, यः मणिलञ्जीरः,—रत्ननूपुरः
तस्मिन्, (“मञ्जीरो नूपुरोऽस्मियाम्” इत्यमरः) विहारसरसाः,—क्रीडावात्याः,
शीरे केलिकीरे—क्रीडाशुक्ले, धीरे—मन्दमन्दव्यचारिणीत्यर्थः, गन्धसारसमीरे—
चन्दनसुरमिसलघनवति च, किं—कथं, विरसा—चरधिः, कति ?—भवति ?
पार्थ्या इत्यम् । अथवा यथा रत्नाकरल—“कीलाविलोत्कलकण्ठविहङ्गकेलि-
कीलाहवाकुलकुलायकुलामलाहे । कल्लोककन्दकदलीलवलीलवङ्गमासासलानलक-
मञ्जुलकूलकण्ठे ॥” इति भाषावट्कतुल्यं पद्यम् । मन्दराद्रिवर्धने एतदनुकूलश्रीषी
यथा—“यस्मिन् सखीलमसितोन्नतगण्डशैलनामः करोति विहरासकरावमर्षात् ।
रत्नातपाभिनवपल्लवभङ्गमर्कविन्मालवाखलवलय दिनद्रुमल ॥” इति । संस्कृतप्राकृत-
मयी गोमूत्रिकावन्थो यथा—“वालाविलासावलिहारिहासा खीलानला भावसहा
सहावा । देहं हरन्तो सरसा सुराना गेहं चरन्ती सहसाऽभिरामा ॥” इति ।
एवमानुलोम्यप्रातिखीत्याभ्यामपि भाषासाम्ये एव एवाखहारो बोध्यः, यथा—“इह
रे ! नहलावासे वासा राहुमखीनसा । साखला रसखीला सा तुक्ताखलिकखारत ॥”
इति । अमानुलोम्येन पाठे संस्कृतमयः, प्रातिखीम्येन पुनः पाठे प्राकृतमयः श्लोकः
सम्पद्यते । यथा—“तरला खलिखा मातुं साखाली सरखालसा । सानखी मधुरा-
खावा खीखावा हव रेहह ॥” इति । अानुलोम्येन प्रातिखीम्येन च पाठे अर्थेके एखाद्ये
नाम चिन्नाखहारः, यथा—“विहिते दिवि केऽनोके तं वातं निजिताजिनि । विमदं
नविरोहारो बोद्धा खी नतिमेति न ॥” इति । इदमेव प्रातिखीम्येन “नतिमेति न
बोद्धा खी रोहारो विमदं नवि । निजिताजिनि तं वातं केऽनोके विहिते दिवि ॥”
इति सम्पद्यते पद्यम् । अत्रापि अर्थसाम्यम् ।

(ङ) [“सरसं कवेः खाम्बन्” इति संस्कृतम्] ।

इत्यादौ तु "सरसम्" इत्यत्र संस्कृतप्राकृतयोः साम्येऽपि
 वाक्यगतत्वाभावे वैचित्र्याभावाच्चायमलङ्कारः ।
 श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ।
 वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पदयोरपि ॥
 श्लेषाद्विभक्ति-वचन-भाषाणामष्टधा च सः ॥६६३॥(च)

(च) श्लेषालङ्कारमाह, श्लिष्टैरिति ।—“सङ्गदुश्चितः शब्दः सङ्गदर्थं न मनयति”
 इति नियमेन शब्दे अरभेदानादरान्, “यावन्तोऽर्थाः तावन् एव शब्दाः एकप्रयत्नेनो-
 च्यन्ते” इति नये युगपत् नानाशब्दोच्चारणेऽपि तेषां भेदोपलब्धौ न भवति ; तथापि
 प्रकरणादिनिधनाभावात् अनेकार्थानामभिधयेव बोधः, प्रकरणादिनिधनसत्त्वे तु एक-
 स्थाभिधया अपरस व्यञ्जनया इति मतमाश्रित्येदं लक्षणम् । एवञ्चैकप्रयत्नोच्चार्यत्वेन
 सुतमेदानां वर्णादीनां मेलकः श्लेषः तद्विशिष्टैः श्लिष्टैः,—अनेकार्थैः, पदैः,—स्वरव्यञ्जन-
 समूहात्मकेरित्यर्थः, अनेकार्थानाम् अभिधाने—अभिधया प्रतिपादने, [अनेकार्थो च
 अनेकार्थाय इत्येकश्लेषदन्ते अनेकार्थाः तेषां, तेन दयोर्वङ्गनां वा अर्थानामित्यर्थो
 बोध्यते] श्लेषः,—श्लेषाच्छ्लेषालङ्कारः, इष्यते ; अनेकार्थाभिधानमेव श्लेषः, एवं सति
 नात्माश्रयः इति भावः । श्लिष्टवर्णादिभेदेन श्लेषश्चाटविधत्वमाह, वर्णैरिति ।—स च—
 श्लेषालङ्कारः, वर्णप्रत्ययलिङ्गानां—वर्णो च प्रत्ययो च लिङ्गे च तेषामिति विग्रहः,
 तथा च वर्णादीनामष्टानां श्लेषात्—अनेकार्थतया प्रतिपादनात्, अष्टधा—अष्टविधः ;
 वर्णश्लेषः, प्रत्ययश्लेषः, लिङ्गश्लेषः, प्रकृतिश्लेषः, पदश्लेषः, विभक्तिश्लेषः, वचनश्लेषः, भाषा-
 श्लेषश्चेत्येवं षडपि । प्रकृतिश्लेषः पुनः द्विधा—धातुप्रातिपदिकभेदात् द्विप्रकारः ; पदश्लेषश्च
 सुवन्नातिङ्गभेदात् द्विविध इति बोध्यम् । इदृशयस्य वर्णादिश्लेषाणां प्रत्येकं लक्षण-
 मेवंविधं दृश्यते ; यथा—“यत्र विभक्तिप्रत्ययवर्णवशादेककल्पमापदति । वर्णानां
 विविधानां वर्णश्लेषः स विज्ञेयः ॥ यत्र प्रकृतिप्रत्ययसमुदायानां भवत्यनेकेषाम् । साहचर्यं
 प्रत्ययतः स श्लेषः प्रत्ययश्लेषः ॥ श्लोपुंनपुंसकानां शब्दानां भवति यत्र साहचर्यम् । असु-
 श्लोचलसमासेल्लिङ्गश्लेषः स विज्ञेयः ॥ लिङ्गवति यत्रान्येः साहचर्यं प्रत्ययानमोपपदैः ।
 प्रकृतीनां विविधानां प्रकृतिश्लेषः स विज्ञेयः ॥ यस्मिन् विभक्तिभेदः समासयोगश्च
 आहते विविधः । पदभङ्गेषु विभक्तौ विज्ञेयोऽसौ पदश्लेषः ॥ साहचर्यं यत्र सुपां तिक्र-
 तथा अर्थेषां मिथो भवति । त्रीन् विभक्तिश्लेषो वचनश्लेषश्च वचनानाम् ॥ यस्मिन्सु-
 ध्यसो सुस्यक्तविविक्तभिः सभाषाभिः । वाक्यानि यावदर्थे भाषाश्लेषः स विज्ञेयः ॥” इति ।

ज्ञाने च उदाहरणम्—

“प्रतिकूलतासुपगति हि विधौ

विफलत्वमिति बहुसाधनता ।

अवसम्बन्धात् द्विनभर्तुरभूत्

न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥” (छ)

अत्र “विधौ” इति विधु-विधिशब्दयोर्कारकारयोर्वर्णयो-
रीकाररूपत्वात् शेषः । (ज)

“किरवा हरिषाङ्गुल दक्षिणश्च समीरवः ।

कान्तोत्सङ्गुषां गूनं सर्वं एव सुधाकिरः ॥” (झ)

(छ) अर्थशेषमुदाहरति, प्रतिकूलतामिति ।—सूर्यासवर्षमनिदम् । विधौ—
देवे, (“विधिर्विधामि देवे च” इत्यमरः) प्रतिकूलता—विमुखताम्, अनभिनतफल-
साधनोन्मुखतामित्यर्थः, उपगते—प्राप्ते सति, बहूनि साधनानि—उपायाः येषां ते बहु-
साधनाः, तेषां भावः बहुसाधनता—बहुभिनतफलोपायशालित्वम् इत्यर्थः, हि—निश्चिनं,
विफलता—श्वेदताम्, एति—प्राप्नोति ; पक्षे—विधौ—चन्द्रे, प्रतिकूलता—विफल-
फलभामित्वम्, अवसम्बन्धमिति यावत्, उपगते बहुसाधनता—बहुशाल्युपाय-
शालित्वं, विफलत्वमिति, तथा हि—पतिष्यतः,—पतनोन्मुखत्वं, अर्थं नमिष्यत
इत्यर्थः, द्विनभर्तुः करवाणां—किरवानां, उस्तामाद्यं, सहस्रमपि—साधनभूतमिति
भावः, अवसम्बन्धात्—आश्रयात्, रक्षसाय इति यावत्, न अभूत्—अवसम्बन्धसाधनं
भाषीदित्यर्थः । तथा च—वाक्यान्तरे सूर्यास्तमनमं प्रति तात्कालिककिरवानां
प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, एवञ्च सूर्याशाली तात्कालिककिरवत्पतिबन्धकानां सहावेऽपि
सूर्यास्तमनमनिष्येति प्रथमाद्येऽनर्थकम् ; अथ च—पतिष्यतः,—स्वलिप्यतः जनस्य,
करसहस्रमपि पतनविधाताव भवति, तस्य तु करसहस्रमपि अवसम्बन्धात् नाभूत् इति
शेषः । मिश्रपाठवच्छेदं पश्यम् । प्रमिताचरा ४०—“प्रमिताचरा सजस्यैः
क्षयिता” इति च तद्वचनम् ।

(ज) अत्र विधाविति ।—विधौ इति पदस्य षीकाररूपवर्षस्य इकारोच्चार-
णित्वात् अक्षरस्य श्लेषे च समर्थनं बोध्यम् ।

(झ) प्रथमशेषमुदाहरति, किरवा इति ।—हरिषाङ्गुल—चन्द्रक, किरवाः,
—सङ्गुः, दक्षिणः,—दक्षिणाग्रमपः, समीरवः,—पवनश्च, सर्वं एव, गूनं—निश्चिदे,

अत्र “सुधाकिरः” इति क्लिप्-क-प्रत्यययोः । किञ्च अत्र बहुवचनैकवचनयोरेककृत्याहचनश्लेषोऽपि । (ज)

“विकसन्नेत्रनीलाब्जे तथा तन्व्याः स्तनद्वयी ।

तव दत्तां सदाऽऽमोदं लसत्तरलहारिणी ॥” (ट)

आनोत्सङ्गलुपां—आनोत्सङ्गलुपानां आनानां, आनोत्सङ्गलुपानां आनानाञ्च, सुधाकिरः.—चस्यतवर्विचः, पक्षे—चस्यतवर्वी चेत्यर्थः । अत्र सुधां किरन्तीति क्लिप् सुधाकिरन्न्दत्त प्रथमाबहुवचने, तथा सुधां किरतीति अमन्वये सुधाकिरन्न्दत्त प्रथमवचनने च सुधाकिर इति पदञ्च, तथा किरवकिश्रेयसत्वे समोरवकिश्रेयसत्वे च “सर्वं” “सर्वः” इति च पदञ्च प्रत्ययवचनान्वाभ्युपगम्य क्लिप्तत्वात् अनेकावांभिराहितं बोध्यम् ।

(ज) अत्र सुधाकिर इति—क्लिप्प्रत्यय-अमन्वययोरिति, श्लेषः इत्यनुवचनं, अत्रमद्यपि । किञ्चात्र “आनोत्सङ्गलुपानम्” इति लिङ्गश्लेषोऽपि बोध्यः । अत्रमश्लेषोऽपि ।—“सर्वः” इति, “सुधाकिरः” इति च, इत्यादौ सन्धिवशादेवकृत्यं श्रेयम् ।

(ट) लिङ्गश्लेषसुदाहरति, विकसदिति ।—तन्व्याः,—अज्ञाः, लसत्तरल-हारिणी विकसन्नेत्रे एव नीलाब्जे—नीलपङ्कजे, तथा स्तनद्वयी द्वयो तव सदा आमोदं—प्रेममोदं, सौरभं वा, (नीलाब्जयोः सौरभदानं सम्भवति) दत्तम् । अत्र “दत्तम्” इति क्रियापदं “विकसन्नेत्रनीलाब्जे” इत्यनेन यदा चत्वेति, तदा “टा” आतोः षोडशरेपदप्रथमपुरुषविवचनान्ताता, यदा “स्तनद्वयी” इत्यनेनात्वेति, तदा षोड्-षाकनेपदप्रथमपुरुषेणवचनान्ताता, तज्जटञ्च अनेकार्थवचनम् । तथा “लसत्तरल-हारिणी” इति पदं यदा “विकसन्नेत्रनीलाब्जे” इत्यत्र विशेषणं, तदा लसन्तो च हारिणी च हारिणी च—मनोहरी च इति विग्रहेण क्लौषलिङ्गविवचनान्ताता, यदा “स्तनद्वयी” इत्यत्र विशेषणं, तदा लसत्तरलः,—हारमन्थनी मयिः यत्र (“तरलो हारमन्थनः” इत्यमरः) सा चासौ हारिणी चेति विग्रहेण क्लौषलिङ्गविवचनान्ताता ; यदा—लसत्तरलो यत्र एकभूतो हारो यत्रासि ; [अत्र बहुश्लेषोऽपि स्यात्—अतिपतिसम्भवेन कर्मधारयोत्तरेनूपत्यस्य “न कर्मधारयान् मत्वर्थादौ बहुश्लेषः, श्लेषप्रतिपत्तिहारः” इत्यनुशासनेन अत्राश्लेषोऽपि “भूम-निन्दा-प्रशंसामु—” इत्यादि-नियमेन अतिरिक्तञ्च निवृत्तयोर्मात्रं विवक्षितत्वात् कोऽपि दोषः इति विचार्यम्] इत्यनेनोः क्रियापद-विशेषणपदयोरेककार्याभिराहितमप्येवम् । एवम् अत्र दत्तनयो-रिति श्लेषो च श्लेषः ।

अत्र नपुंसकस्त्रीलिङ्गयोः श्लेषो वचनश्लेषोऽपि । (ठ)

“अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि श्लेषु च वक्ष्यति ।

सामर्थ्यं कृतमित्राणां मित्राणाञ्च नृपात्मजः ॥” (ड)

अत्र “वक्ष्यति” इति वङ्-वञ्चोः, “सामर्थ्यं कृतं” इति क्तन्तति-करात्वोः प्रकृत्योः । (ट)

“पृथुकार्तस्वरपात्रम्—” इत्यादि । अत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि वैलक्षण्यात् पदश्लेषः, न तु प्रकृतिश्लेषः । एवञ्च (ण)—

(ठ) अनेति ।—श्लेषोऽपीत्यपिना विनृपत्वयत्न इन्पत्वयत्न च श्लेष इति श्लेषम् ।

(ड) प्रकृतिश्लेषमुदाहरति, अवनिति ।—राजपुत्रे जाते ज्योतिर्विदो वचन-
मेतत् । अनित्राणां—शत्रूणां, सामर्थ्यं कृतं—सामर्थ्यं च यत्करः, मित्राणां—मुहुराज,
सामर्थ्यं कृतं—सामर्थ्यं करय, अयं नृपात्मजः,—राजपुत्रः, हृदि—हृदये, श्लेषु—
विदसु च, सर्वाणि शास्त्राणि वक्ष्यति—चारविध्यति कश्चविध्यति चेत्यर्थः; इति
चारविध्यति, श्लेषु कश्चविध्यतीति यथासम्भवमन्वयः ।

(ट) अनेति ।—अत्र वक्ष्यतीति क्रियापदस्य हृदि इत्यनेन चत्वर्ये “वङ्”
धातुना, “श्लेषु” इत्यनेन चत्वर्ये “वच” धातुना निष्पन्नस्य वङ्ग-कश्चभोभवायत्नात्
अनेकाणांभिधायित्वम्; तथा सामर्थ्यं कृतं कश्चरोति वा इत्युभयथा निष्पन्नस्य सामर्थ्य-
कृतदिति पदस्य अनेकाणांभिधायित्वं बोध्यम् ।

(ण) पदश्लेषमुदाहरति, प्रुष्यति ।—व्याख्यातं प्राक् दीवपरिच्छेदे ६११५५ठे ।
अत्र “पृथुकार्तस्वरपात्रम्” इत्यादिपदानामनेकाणांभिधायित्वम् । नन्वत्र प्रकृति-
श्लेषोऽपि सम्भवति इत्यत्र चाह, अनेति ।—अत्र पदभङ्गे—अयंभोचनाव समस्तपदस्य
पार्थक्ये, विभक्तिसमासयोरपीत्यपिना प्रकृतेः सकृदः । विभक्तिरत्र समासाङ्गम् ।
कश्चित् पदभङ्गाभावोऽपि प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन पदश्लेषो यथा—“यस्य चेतः
प्रियाद्योके तस्य चरत्सर्वेणम्” । अत्र यदस्योः तत्सोः प्रकृत्योः सुप्तिङोर्विभक्तयोरपि
वैलक्षण्यात् पदश्लेषः; तथा हि—देवादिभ्यश्च यवः तस्य सोऽन्त्यमनपुर्वैकश्चत्वे
स्य तस्योति विभक्तं, यत्सोः यत्सोः कश्चोऽपि तथा कपम् इति सारः । एवञ्च—
प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन पदश्लेषाङ्गीकारे च इत्यर्थः ।

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धेर्भूरिशिलीमुखैः ।

सहस्रे वनवृक्षानां कमलानां तदीक्षणे ॥” (त)

अत्र लुब्धशिलीमुखादिशब्दानां श्लिष्टत्वेऽपि विभक्तोरभेदात्
प्रकृतियेवः । अन्वया सर्वत्र पदश्लेषप्रसङ्गः । (घ)

“सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।

नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्त्तनम् ॥” (द)

(त) नीतानामिति ।—भूरिशिलीमुखैः,—बहुवाचचारिभिः, लुब्धैः,—व्याधैः,
अन्वय—भूरि—अन्वयं, लुब्धैः,—लोलुपैः, शिलीमुखैः,—अनरैः, (“बलिवाची
शिलीमुखी” इत्यनरः, “लुब्धो व्याधे लोलुपे च” इति गोपायः) आकुलीभावं—
कर्दित्वावस्थां, नीतानां—वाप्तानां, वनवृक्षानां—वने—जानने, अन्वय—जने, (“वने
सलिलजानने” इत्यनरः) वृक्षानां—वृक्षं वाप्तानां, कमलानां—हरिचानां पद्मानाञ्च,
(“कात् कुरहेऽपि कमलः” इति “सहस्रपत्रं कमलम्” इति चानरः) सहस्रे—
जानने, तदीक्षणे—तस्माः,—आनायाः, ईक्षणे—नेत्रे, शोभेते इति शेषः ।

(घ) अथेति ।—अत्र प्रकृतियेव इति परेऽन्वयः । प्रकृतिरत्र प्रातिपादिक-
रूपा बोध्या । अन्वया—प्रकृतिभेदमात्रेणापि पदश्लेषाङ्गीकारे, सर्वस्य—प्रकृतियेव-
काले ; एवञ्च पदश्लेषाङ्गीर्णे प्रकृतियेवोदाहरणं न स्यात् इति प्रकृतियेवोच्छेदप्रसङ्गः
इति भावः ।

(द) विभक्तियेवमुदाहरति, सर्वस्वमिति ।—प्रथमोक्तव्याख्यायां त्रिधं प्रति
सङ्गच्छत इति । हे हर ! त्वं सर्वस्य, जनतः इति शेषः, सर्वस्व—समस्तजनसहस्रं,
तथा भवस्व—संसारस्य, छेदे—छळने, तत्परः,—निश्चरतव, संसारश्लेषदुःखध्वस्त-
गार्थो च सन्नित्यर्थः, नयेन—नोतिप्रदर्शनेन, यः उपकारः तस्मिन् साम्मुख्यम्—
आनुकूल्यं यस्य तादृशं, तनुवर्त्तनं—शरीरधारणम्, आयासि—प्राप्नोषि, शोभद्वितामं
कल्प परिगृह्णातीत्यर्थः । पश्चान्दरे तस्करं प्रति तन्मातुङ्गतिः । त्वं सर्वस्य,
जनस्येति शेषः, सर्वस्व—सर्वधनं, हर—चोरस्य, तथा छेदतत्परो भव—प्रतिबन्धिने
विनाशय इत्यर्थः, आयासि—आयासयुक्तं, ज्ञेयावहनित्यर्थः, तनुवर्त्तनं—चुटं जीव-
नीपावम्, उपकारसाम्मुख्यम् नव—प्रापय, अतिक्रष्टे स्थिता वयं, तत् त्वं चोर्ध्वं
कृत्वा यथा वयं सुखेन जीवानस्यथा कुर्व इति भावः ; यथा—उपकारसाम्मुख्यं
नय—अपनय, तद्विमुखो भवेत्यर्थः, आयासि—शरीरपीडाकारि, वर्त्तनं—जीवनीपायं,
[तनु—विचारवैलम्भः ।

अथ “हर” इति पदे शिवसम्बोधनमिति सुप् । पदे च
ब्रूधातोस्त्रिङ्गिति विभक्तेः । एवं “भव” इत्यादौ । अथ च भेदस्य
प्रत्ययश्लेषेषापि गतार्थत्वे प्रत्ययान्तरासाध्यसुबन्ततिङन्तगत-
त्वेन विच्छित्तिविशेषाश्रयणात् पृथगुक्तिः । (ध)

“महदे ! सुरसम्भं मे तमव समासङ्गमागमाहरणे ।

हर बहुसरणं तं चित्तमोहमवसर उमे ! सहसा ॥” (न)

अत्र संस्कृतमहाराष्ट्रयोः ।

पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मकः ॥ ६६४ ॥

एतद्भेदत्रयञ्च उक्तभेदाष्टके यथासम्भवं ज्ञेयम् । (प)

(ध) “भव” इत्यादाविति ।—भव इति पदम् एकवचन—भूधातोस्त्रिङ्गन्तरूपम्,
अथ च—सम्बन्धिपदत्वात् सुप्तषष्ठानामिति विभक्तिवत्वात् अनेकार्थाभिधायकमिति
भावः । अथ च—विभक्तिश्लेषपरस्य च, प्रत्ययश्लेषेषापि इत्यपिभिनयने, प्रत्ययश्लेषेषु
गतार्थत्वेऽपीत्यर्थः ; गतार्थत्वे—चरितार्थत्वे, उक्तत्वे इत्यर्थः, प्रत्ययान्तरं—प्रत्ययान्-
रेषासाध्यं यत् सुबन्तं तिङन्तस्य तद्गतत्वेनेत्यर्थः, विच्छित्तिविशेषाश्रयणात्—वैचित्र्याति-
शयप्रतिपादनात् ; कृतकितानस्य स्थादित्यतिरेकेण प्रयोगाभावात् प्रत्ययान्तरसाध्यत्वं,
सुप्तिङन्तस्य तु न तथात्वमिति विशेषः । “बाबासि” इत्यत्र प्रकृतिविभक्तिवैलक्षण्येन
पदश्लेषोऽपीत्यवधेयम् ।

(न) भाषाश्लेषमाह, महदे इति ।—संस्कृतार्थो यथा—हे महदे !—उत्सव-
दाविति ! (“मह उद्भव उत्सवः” इत्यमरः) उमे !—गौरि ! मे—मम, तं सुरसम्भं—
देवप्रायेणोयम्, आगमाहरणे—शास्त्रज्ञाने, समासङ्गं—सम्यक् प्राप्तम्, अथ—रथ ;
तथा अवसरे—समये, तं बहुसरणं—बहुश्रापिनं, चित्तमोहम्—अज्ञानमित्यर्थः,
सहसा—भ्रष्टिति, हर—नाशय । महाराष्ट्रीभाषाऽश्वस्तु—मह—मम, धम्मे—धर्मं,
रथम्—अनुरागं, देसु—देशि, गमागमा—गमानमात्, संसारात् इत्यर्थः, चै—नः,
अस्माकमित्यर्थः, तमवसं—तमोवशां, तमोगुणनितानित्यर्थः, चासम्—आशा-
नित्यर्थः, हर—नाशय, हे हरबहु !—हरबहु ! तं—त्वं, सरणं—शरणं, रक्षितौ
असीत्यर्थः, मे—मम, चित्तमोहं—चित्तमोह इत्यर्थः, सहसा अवसरत—अपसरतु ।
भाषासमासङ्गादेर्भाषाश्लेषात्वरूपत्वं, न तु चर्यती भेदः, इह तु “महदे सुरसम्भं मे”
इति पदानामनेकार्थता इत्युभयोर्भेदः ।

(प) उक्तभेदाष्टके इति ।—यथासम्भवं—“पृथुकारंस्वरपापम्” इति समङ्गं

यथा वा—

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्वायः पुरा स्त्रीकृतो

यद्योद्धतभुजङ्गहारबलयो गङ्गाश्च योऽधारयत् ।

यस्माद्दुः शशिमच्छिरोहर इति सुख्यश्च नामामराः

पायात् स स्वयमन्धकक्षयकारस्त्वां सर्वदो माधवः ॥” (फ)

श्लेषः । “नीतानाम्—” इति चमकश्लेषः । “सर्वदो हर” इत्यत्र समकामकामकाम-
श्लेष इति बोध्यम् ।

(फ) एकश्लेष तन्निवृत्तमुदाहरति—यथा वेति । येनेति ।—श्रीशोऽयं हरि-
हरोभवपक्षे एव व्याख्येय इति प्रथमं हरिपक्षे व्याख्या यथा—सर्वदः,—सर्वांभीष्ट-
प्रदायी, सः ना—सख्योः, तस्याः यवः,—पतिः, कृष्ण इत्यर्थः, सर्वदा समाधायक,
त्वां पायात्—रक्षतु । माधवं विभ्रिनटि—येन चमवेन—चञ्जेन, चनः,—ब्रह्मटं,
भ्रंशं—पादप्रक्षेपेण परावर्तितं, तथा पुरा—पूर्वकम् काले, अक्षतपरिवेष्टनाय-
सरे इत्यर्थः, बलिजित्—बलिनामकासुरराजस्य जेता, कायः,—शरीरं, बालनदेह
इत्यर्थः, स्त्रीकृतः,—असुराणां मोहनाथे मोहिनीमूर्च्छिपरिषदः कृतः इत्यर्थः, (अक्षताथं
विवदमानानां देवासुराणाम् अक्षतपरिवेष्टनाय नाशया नारायणेन मोहिनीरूपं धृतम्
इति पुराणवार्ता) यस्य उद्धतभुजङ्गहा—उद्धतम्—उद्दामचरितं, भुजङ्गं—सर्प-
रूपिचमकासुरं कालियं वा, उतबालिभ्यः, तथा चारम्—चरितसम्बन्धि, बलं—श्रेयं,
याति—आक्रामतीति चारवक्ष्यः, अथवा—उद्धतभुजङ्गं हरतीति उद्धतभुजङ्गहारः,
—गदकः, तस्य बलेन याति—मच्छतीति तद्योक्तः, सः यमं—पर्वतं, मोवर्द्धनमित्यर्थः,
(“ब्रह्मरथो नगावगौ” इत्यमरः) कृष्णरूपेण, मां—पृथिवीय, कूर्मरूपेण, अधा-
रयत्, चमराः,—देवाः, यत्र शशिनं—चन्द्रं, मष्टातीति शशिनम्—राहुः, तस्य
शिरः हरतीति शशिमच्छिरोहरः, इति सुख्यं—सख्योऽयं, नाम चाहुः,—कक्षबन्धि,
यस्य सख्येण अन्धकानां—बाह्वानां, चयकरः,—चयः,—खानं, तस्य करः,—विधाता,
धारकाख्यनिवासनिर्माता इत्यर्थः, (“अथो रोगान्तरे वैश्व-कस्यान्तापचयेषु च” इति
मीदिनी) । हरपक्षे व्याख्या यथा—अक्षमनोभवेन—अन्धकानेन, येन पुरा—त्रिपुर-
विध्वंसकाले इत्यर्थः, बलिजित्वायः,—विष्णुशरीरम्, अस्त्रीकृतः,—अक्षरूपतया चतुर्वि-
धं हित इत्यर्थः, (विष्णुशरीरं शरं कृत्वा तेन त्रिपुरासुरो निपातितः इति पौराणिकी
वार्ता) यथा—पुरा स्त्रीकृतः,—नारीकृतः । (यत्र “मोहिनीरूपदिदृष्ट्वा शिवेन
धेयितो विष्णुः पुनर्मोहिनीरूपं दधार” इति पौराणिकी वार्ता) यस्य उद्धतः,—

अत्र "येन ध्वस्त" इत्यादी समङ्गश्लेषः । "अन्वय" इत्यादी
अभङ्गः । अनयोश्चैकत्र सम्भवात् समङ्गाभङ्गात्मको अन्वयगौरव-
भयात् पृथङ्मोदाहृतः । (ब)

इह केचिदाहुः,—“समङ्गश्लेष एव शब्दश्लेषविषयः, यत्रो-
दात्तादिस्वरभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वेन भिन्नयोः शब्दयोर्जतुः
काष्ठन्यायेन श्लेषः । अभङ्गस्तु अर्थश्लेष एव, यत्र स्वरा-
भेदादभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादर्थयोरेकवृत्तगतफल-
हयन्यायेन श्लेषः । यो हि यदाश्रितः, स तदलङ्कार एव ;
अलङ्कार्यालङ्कारणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनोपपत्तिः”
इति ; तदन्ये न मन्यन्ते । तथा हि—अत्र ध्वनिगुणी-
भूतव्यङ्ग्यदोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थितेरन्वय-
व्यतिरेकानुविधायित्वेन नियम इति । न च “अन्वयकक्षय—”
इत्यादी शब्दाभेदः, “अर्थभेदेन शब्दभेदः” इति दर्शनात् ।
किञ्च, अत्र शब्दस्यैव मुख्यतया वैचित्र्यबोधोपायत्वेन कवि-
प्रतिभयोद्भूतात् शब्दालङ्कारत्वमेव, विसदृशशब्दद्वयस्य बन्धे
च एवंविधस्य वैचित्र्याभावात्, वैचित्र्यस्यैव च अलङ्कारत्वात् ।
अर्थमुखप्रेक्षितया च अर्थालङ्कारत्वेऽनुप्रासादीनामपि रसादि-

लङ्कारैश्च वर्णितः, मुञ्जकः,—पञ्जकः, डारः,—डारस्त्रागोयः, बल्लभः,—बल्लभस्त्रागोयस्य
सस्य तथाविधः, यय (गङ्गाखेत्यत्र अकारो निम्नकमे, तेन “यः” इत्यनेन अन्वयः)
तङ्गान् अकारयत्—शिरसि द्वापर इत्यर्थः, मदा—मरीचार्जेन गीरी, शिरसि
तङ्गात् इत्यभिप्रायेण अकारः ; अनराः,—देवाः, यस्य शिरः,—तस्यैव, मासस्य-
मित्यर्थः, शशिनत्—अन्वयत्, तथा इर इति स्तब्ध—सर्वाङ्गं, नाम च साङ्गः, तथा
मय सयम् अन्वयस्य अकारः,—अन्वयात्पुत्रकता, अन्वयात्पुत्रकता निवृत्ततामित्यर्थः ।
प्राद्विचित्र्योक्तिं इत्यम् ।

(ब) अत्रेति ।—अदाहरणे इत्यर्थः । अनयोः,—समङ्गाभङ्गयोः ; तथा च
पृथगेव समङ्गाभङ्गसमभवात्तद्वयं निविष्टेषु च अदाहृतत्वात् तद्विकं पृथक् पृथक्
कुर्वन्तनापञ्चकमिति भावः ।

परत्वेन अर्थमुखप्रेक्षितयाऽर्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः । शब्दस्वाभिन्न-
प्रयत्नोच्चार्यत्वेनार्थालङ्कारत्वे "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ"
इत्यादौ शब्दभेदेऽपि अर्थालङ्कारत्वं तवापि प्रसज्यतीत्युभयत्रापि
शब्दालङ्कारत्वमेव । यत्र तु शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्व-
स्वरूढना, (भ) तत्र—

(भ) श्लेषस्वाभेदशब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारश्च सम्भवति, तयोः परमतनिराकारश्च-
पूर्वञ्च भेदं निरूपयति—इति । यदेति ।—उदात्तादिस्वरभेदात्—उदात्तादौ-
नाम्,—उच्चेःस्वरादीनाम्, [अच्चादिपदेन अनुदात्त-स्वरितयोः पारसङ्घः, तदन्वय-
अनुदात्तः,—नोच्चेःस्वरः, स्वरितः,—मध्यमस्वरः इति] स्वराणां भेदात्—पार्थक्यात्,
भिन्नेन प्रयत्नेन—स्वरभेदजनितप्रयासेनेत्यर्थः, उच्चार्यत्वेन—उच्चारणोद्यत्वेन, भिन्नयोः,
—समासभेदेन स्वरभेदात् भेदं गतयोः । जतुकाष्ठन्यायेन—यथा जतु काष्ठश्च सम-
वेतं प्रयत्नभेदेन जतुनः काष्ठं, काष्ठतश्च जतु पृथक् क्रियते, तथा स्वरभेदेन समवेतयोः
शब्दयोः भेदोऽवगम्यते इत्यर्थः, पृथगुपलभ्यमानयोः अपि जतुकाष्ठयोर्भेदे यथैकत्वप्रति-
भावः, तथेहापि शब्दश्लेषः इति भावः । स्वराभेदात्—समासभेदेनोदात्तादिस्वर-
भेदाभावात्, अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया—एकप्रयत्नोच्चारणोद्यत्वेन, शब्दाभेदात्—
शब्देक्यात्, अर्थयोः,—इयोरित्यर्थः, एकवृत्तगतफलद्वयश्लेषेनेति—यथा एक-
स्मिन् वृत्ते फलद्वयं तिष्ठति, तथा एकप्रयत्नोच्चारिते एकस्मिन् शब्दे अर्थद्वयसमा-
वेशेन अर्थश्लेषः इत्यर्थः । यदाश्रित इति—यमाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः । तद-
लङ्कारः,—तस्य आश्रयस्य अलङ्कारः इत्यर्थः । लोकावदिति ।—यथा लोके यो
प्रमलङ्कारं परिषत्ते, स तस्य एवालङ्कारः, तद्वद्विहापीति भावः, यथा—यथा लोके यो
भौल्यादिगतं मुकुटादि मलकाद्यलङ्कारत्वेन व्यपदिश्यते, तथा काव्येऽपीति भावः ।
दूषयति, तदन्वये इति । तथा हि—तमेवाद्यं जानीहीत्यर्थः । अत्र—अलङ्कारयन्त्रे
इत्यर्थः । शब्दार्थगतत्वेन—अर्थं ध्वनिः, दीपः, गुणः, अलङ्कारः वा शब्दगतः अर्थगतो
वा इत्येवमित्यर्थः, व्यपस्थितेः,—पर्यायान्तरपरिष्ठितिसङ्कल्पासङ्कल्पाभ्यां ; शब्दाद्यगतत्व-
व्यवस्थायाः इत्यर्थः, अन्वयेति—तस्मत्त्वे तत्कृत्वा अन्वयः, तदसत्त्वे तदसत्ता व्यति-
रेकः, तौ अनुविदधाति—अनुसरतीति तद्योक्ता तस्याः भावः तेन, नियमः,—निर्वा-
हकमित्यर्थः ; यदि तस्य शब्दस्य सत्तायामेव तस्य ध्वन्यादेः सङ्गावः, न तु तत्परिहाती,
तदा ध्वन्यादीनां शब्दगतत्वम्, अन्यथा अर्थगतत्वमिति भावः । तस्मात् "अन्वयश्च-
ङ्कारः" इत्यादौ शब्दाभेदेऽपि नाश्लेषः, शब्दपरिवर्त्यसङ्कल्पात् शब्दानाम्निवृत्तं प्राप्ताच्चः

“स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।

अहो ! सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥” (म)

इत्यादावर्थश्लेषः ।

मिति बोध्यम् । शब्दाभेदादर्थश्लेष इति वदुक्तं, तद्वचयति, न चेति ।—अर्थभेदेनेति ।
—“सङ्गदुश्चरितः शब्दः सङ्गदेवाद्ये नमयति” इति न्यायादिति भावः । दर्शनस्य प्राना-
प्यानभ्युपगमे त्वाह, किञ्च अनेति ।—अन—अन्धकेत्यादौ, मुख्यतया—प्राधान्येन,
अविप्रतिभया—अवेः प्रशोभ्येष्व, सदृङ्नात्—उत्कीर्तनात्, उल्हापनादित्यर्थः ।
शब्दस्थान्त्वानुविधायित्वं प्रदर्शयति व्यतिरेकानुविधायित्वं दर्शयति, विसदृशेति ।—
विसदृशस्य—अन्धविषय, शब्दद्वयस्य वन्धे—रचनायां, (अन अकारः भिन्नकमे, तेन
वैचित्र्याभावाच्चेत्यन्वयः । ननु वैचित्र्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं किमायातम् ?
अत आह, वैचित्र्यस्येवेति ।—वैचित्र्यस्य—अनत्कारस्य । अलङ्कारत्वात्—अलङ्कार-
निदानकत्वात् इत्यर्थः । अर्थमुक्तेति ।—अर्थमुखप्रेक्षितया—अर्थानुगुण्यदर्शनेन, अर्था-
लङ्कारत्वे—यो हि अर्थानुगुण्यं दर्शयति, स एवार्थालङ्कार इत्येवम् अर्थालङ्कारत्वाद्धी-
कारे इत्यर्थः । अनुपमादीनामिति ।—अत्रादिपदेन वक्तोक्त-भाषासम यमकादीनां
परिचयः । रसादिपरत्वेन—रसाद्यनुकूलत्वेन, रसाद्युत्कर्षाभिप्रायप्रयोज्यत्वेन इत्यर्थः ;
रसादीनाम् इत्यत्र आदिपदेन रसाभासादीनां यद्वचम् । अर्थमुखप्रेक्षितया—रसादीनां
व्यङ्गाश्लेषादिति भावः, अर्थालङ्कारत्वप्रसङ्गः,—अर्थालङ्कारत्वापत्तिरित्यर्थः । अभिन्न-
प्रयोज्यत्वात्वेन—एकप्रयासोच्चारणोयत्वेन । शब्दभेदेऽपि—“विधौ” इत्यादौ अर-
भेदाभावेन एकप्रयत्नेनेव शब्दद्वयोच्चारणात् अर्थद्वयप्रतीतिः इति भावः । तथापि,
अने इति श्लेषः । इति—अस्मात् कारणात्, अभयत्वापि—“प्रतिज्ञुलताम्” इत्यत्र
“अन्धकस्यकार” इत्यत्र च समकामकश्लेषयोः इत्यर्थः । ननु एवं श्लेषस्थार्थालङ्कारलो-
च्छेदः स्यात् इत्यत आह—यत्र त्विति । शब्दपरिवर्तने इति ।—शब्दस्य परिवर्तने—
पर्यायशब्देनोपादानेऽपि, श्लेषत्वखण्डना—श्लेषत्वव्याघातः ।

(म) स्तोकेनेति ।—अहो ।—आश्चर्य्यं ! तुलाकोटेः, सुवर्णादिगौरवप्रकर्षार्थ-
प्रकर्षप्रकाशिका लुप्तिका शिखरशलाका तुलाकोटः तस्या इत्यर्थः, खलस्य—
दुर्जनस्य च, वृत्तिः,—अवधारः, सुसदृशी—विशेषेण सौम्यदृश्यशालिनी, तथा हि,
अभयसदीत्यर्थः, स्तोकेन—अल्पेन, उन्नतिम्—ऊर्ध्वगतम्, अभ्युदयश्च, आयाति—
प्राप्तीति, कोकेन—अल्पेन, अधोगतिं—निम्नगतिं, दुःखस्याह, आयाति । अत्र
दुःखस्य अधोगतिशब्दयोः परिहृतावपि, अथवा स्तोकादिपदस्थाने अस्मादिपदनिवेशेऽपि न

अस्य च असह्यारान्तरविविक्तविषयताया असम्भवात् विषय-
मानेषु असह्यारान्तरेषु अपवादत्वेन तद्वाचकतया तत्प्रतिभे-
त्पत्तिहेतुत्वमिति केचित् ।

इत्यमत्र विचार्यते—समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसादौ द्वितीयाद्य-
स्नानभिधेयतया नास्य गन्धोऽपि । “विद्वन्मानसहंस—”
इत्यादौ श्लेषगर्भे रूपकेऽपि मानसशब्दस्य चित्तसरोरूपोभयार्थत्वे-
ऽपि रूपकेण श्लेषो बाध्यते, सरोरूपस्यैवार्थस्य विश्रामधामतया
प्राधान्यात् ; श्लेषे हि अर्थद्वयस्यापि समकक्षत्वम् । “सन्निहित-
वाक्यान्वकारा भास्वन्मूर्त्तिश्च” इत्यादौ विरोधाभासेऽपि विश्राम-
ार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावान्न श्लेषः । एवं पुनरुक्तवदा-
भासेऽपि ।

तेन “येन ध्वस्त—” इत्यादौ प्राकरणिकयोः “नीता-
नाम्—” इत्यादावप्राकरणिकयोरैकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्य-
योगितायाम् (य) —

श्लेषत्वस्य नम् । “अयं सर्वाणि प्राक्षाणि छदि श्रेषु च वच्यति” इत्यादौ “वच्यति”
इत्यादिपदस्थाने “पारिष्यति” इत्यादिपदनिवेशे तु नापेक्ष्यप्रतीतिः इति तत्र
शब्दासहकारत्वमेव इति बोध्यम् ।

(य) इदानीं श्लेषसह्यारान्तरविविक्तविषयत्वमुपपादयितुं परमतं निरा-
करोति, अस्य चेति ।—श्लेषस्य चेत्यर्थः । असह्यारेति ।—असह्यारान्तरेभ्यः श्लेषभिन्नेभ्यः
अन्तेभ्यः असह्यारेभ्य इत्यर्थः, विविक्तः,—विभिन्नः, अपराच्छेद इत्यर्थः, विषयो यस्य
तत्तावाः, असम्भवात्—असत्त्वात्, यत्र यत्र श्लेषोऽस्ति, तत्र तत्रान्योऽपि कश्चिदस्य
ह्यारेऽस्तीति नियम इति भावः ; विद्यमानेषु—तिष्ठस्य, श्लेषे च सहेति श्लेषः, अस-
ह्यारेभ्यरेषु—अन्तेषु असह्यारेषु सस्य इत्यर्थः, अपवादत्वेन—असम्भवाविवशान्तरत्वेन,
तद्वाचकतया—तेषामसह्याराणां वाचकतया चाच्छादकतया, तेषां प्रावस्थेनेत्यर्थः,
तत्प्रतिभेति—तेषाम्—असह्याराणां, प्रतिभा—स्फुरत्वं, तस्या सत्पत्तिहेतुः—
सम्भवकारणं तत्त्वम्, असह्यारान्तरप्रतीतिजनकप्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः, तथा च प्राव-
स्थिप्रतीतिविषयत्वेन श्लेषस्यैव व्यपदेशः, न तु परमप्रतीतिविषयसह्यारान्तरस्य व्य-
पदेश इति भावः । श्लेषावाधानसह्यारान्तरं विविक्त्युद्भवति, इत्यमिति ।—तत्र युक्तं

अज्ञातोत्पादेः श्रेयवाच्यत्वमनं निराकरोति, अज्ञातोक्तिः ।—अनभिधेयतया—
 अवाच्यतया, व्यस्ततयेत्यर्थः, अथ—श्रेयस्य, नन्वोऽपि—अथपसक्तोऽपि, व्यस्तनयेव
 तत्र द्वितीयाद्यं प्रतीतेरिति भावः । ननु श्रुतकृपये उभवाद्यंवाभिधेयतया श्रेय-
 वाच्यत्वमधीकृतं वाच्यं, विवदिति ।—“विदग्धानसङ्घं” इत्यादी—“विदग्धानस-
 ङ्घं ! वैरिणमसासद्वीचकीतयुते ! दुर्नामार्गं वशीकृत्तुं हंमिस्त्रोकारदेवाणाम् ! ।
 सत्यप्रतीतिविधानदत्तं । विजयप्रान्भावमीम ! प्रभी ! सासाज्जं वरवीर ! वत्परप्रतं
 वैरिणमुजेः क्रियाः ॥” इत्येतेत्यर्थः, (विदुषां—ज्ञानिणां, मानसमेव—चित्तमेव,
 मानसं—सरोविशेषः, तस्य ङ्घः तत्सम्बन्धी, विदग्धानसङ्घसारिणित्यर्थः) श्रेयस्य—
 श्रेयप्रतिभोत्यापिते इत्यर्थः, चित्तसरोरूपोभवाद्येतेऽपि—मनःसरोवररूपकृपयकोभव-
 वाच्यत्वेऽपि इत्यर्थः । अथ रूपकस्यैव श्रेयवाच्यत्वम् । श्रेयस्य वाच्यत्वप्रयोजकं
 सत्यवद्विषयान्तरत्वं दर्शयति, सरोरूपस्यैवेति ।—एवकारेण चित्तकृपस्य व्यच्छेदः,
 मानसशब्दस्य चः सरोवररूपोऽर्थः तस्यैव, न तु चित्तकृपस्येत्यर्थः, विज्ञानप्रधानतया—
 ङ्घस्य विज्ञानान्तरदत्तया, रूपकप्रतीतिपर्यवसानव्यवहारेणेत्यर्थः । प्राधान्यादिति ।—
 अर्थयोः समकक्षत्वाभाषोपपादकत्वात् प्रावक्ष्यादित्यर्थः, समकक्षत्वं—तुल्यवत्त्वं,
 परस्परनिरपेक्षतया द्वयोरेव प्रधानत्वमित्यर्थः ; तथा च अर्थद्वयस्य समकक्षत्वे श्रेयस्य
 विषयः सम्भवति, प्रकृते तु उद्देश्यविधेयभावेन मुख्यप्रधानभावापेक्षिततया तुल्यकक्षत्वात्
 रूपकैव श्रेयो वाच्यते ; अथवा श्रुतपरम्परितरूपकस्य निर्विषयतापत्तेः इति भावः ।
 नन्वेवमपि विरोधानासीच्छेदस्तत्र समकक्षत्वाद्येदृशत्वानिधानेन श्रेयस्य निर्वाहप्रसङ्गा-
 दित्यत आह, सन्निरुद्धेति ।—अथ भावक्युक्तिः,—सूच्येमुक्तिः, सन्निरुद्धतवावाच्य-
 कारा—नवान्तरसन्नियाना इत्यापाततः विरोधः, पर्यवसाने तु—सुकेशावा
 क्यविद्याया वचननिर्णयं, सन्निरुद्धतः वाक्यः,—केनः एव, अन्वकारो यथाः तादृशी,
 भावक्युक्तिः,—दीप्यमाना तदुत्तरित्वविरोधः । प्रतिभातमात्रस्य—स्फुरितमात्रस्य,
 परार्थक्युक्तिविषयस्यैवेति यावत्, प्ररोहाभावात्—अक्षुराभावात्, अयोग्यत्वेन शब्दानु-
 भवाभावात् इत्यर्थः, न श्रेयः इत्यन्वयः ; अर्थयोः समकक्षताऽभावादिति उद्वेगः ;
 तथा चार्थद्वयस्य शब्दानुभवेऽपि श्रेयस्य विषयसम्भवादुत्कर्तव्यं, विरोधानासक्त्याधीग्य-
 तया शब्दानुभवभावेऽपि विषय इत्यपवादत्वमिति भावः । पुनरुक्तपदानासिद्धेति ।—
 अत्रापि चापातत एव पुनरुक्तवत् स्फुरत्वं, न तु पर्यवसानेऽपीति भावः । ननु तर्हि
 के श्रेयवाच्याः ? इत्यदिवाद्यामाह, तेनेति ।—अज्ञातोत्पादो श्रेयस्य प्रसङ्गाभावाद्देव
 वाच्यत्वासम्भवेनेत्यर्थः । “प्राकरविक्रयोः” इति “एकधर्माभिसम्भवात्” इत्येक-
 धरः, एकः धर्मः,—गुणविवाहपः, तस्य अभिसम्भवात्—संयोगात्, “द्वय—”

“स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
 देहीति मार्गणशतैश्च दटाति दुःखम् ।
 मोहात् समुत्क्षिपति जीवनमप्य काण्डे
 कष्टं प्रसूनविशिखः प्रभुरस्यबुद्धिः ॥” (२)

इत्यादौ माधवोनाधवयोः पटाशंयोरेकरचक्रक्रियाऽभिमन्वन्वः इति प्राकरचिह्नत्वम् ।
 “नीतानाम्—” इत्यादौ “अप्राकरचिह्नयोः” इति पद्य-संगविशेषयोरुपनामत्वं
 अप्राकरचिह्नत्वं बोध्यं, कमलेचक्रयोः पटाशंयोः आकृतीभावादिरूपेकगुणसम्बन्धश्च
 बोध्यः । तुल्ययोगितायां—“पटाशंानां प्रस्तुतानामन्वेषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभि-
 मन्वन्वः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥” इति वक्ष्यमाणलक्षणायां, “विद्यमानाद्यानपि”
 इत्येवैतान्वयः केषः ।

(२) स्वेच्छेति ।—निर्बोधराजसेवकस्थोक्तिरियम् । प्रसूनविशिखः—कामः,
 अस्यबुद्धिः,—अबोधः, प्रभुः,—स्वामी च, कष्टं—क्लेशहेतुरित्यर्थः, भवतीति शेषः ।
 पाटवयैश्च तयोः कष्टहेतुत्वमुपपादयति, तथा हि—प्रसूनविशिखः स्वेच्छया—बधेष्टम्,
 उपजाताः,—सम्भवन्तः, विषयाः,—लक्ष्याणि यत्र तथोक्तः अपि, स्वेच्छया कामि-
 जनरूपाणि लक्ष्याणि विश्वव्रतपीत्यर्थः, देहीति—प्ररोरिति, वक्तुं न याति—उक्ति-
 योग्यतां न प्राप्नोतीत्यर्थः, अनङ्गत्वादिति भावः, मार्गणशतैः,—शरसमुष्टैः, दुःखं—
 क्लेशं, कामिभ्यः इति शेषः, दटाति, मोहात्—अज्ञानात्, स्वविकारजनितं मोह-
 मुत्पाद्येत्यर्थः, [त्यग्धेयं पद्यभौ] जीवनमपि—प्राचानपि, कामिजनस्येति शेषः,
 अकाण्डे—सहसा, समुत्क्षिपति—इरति च । अस्यबुद्धिः प्रभुश्च स्वेच्छया—बधेष्टम्,
 उपजाताः,—अभिगताः, विषयाः,—सम्बन्धः, उपभोगसाधनदृष्ट्यापीत्यर्थः येन
 तादृशः, यथेच्छं स्वधोपयोगिसम्पदोऽधिक्त्वव्रतपीत्यर्थः, न याति—तान् विषयान् न
 अनुभवति इत्यर्थः, [“सर्वे नान्यथा ज्ञानार्थाः प्राप्तुर्वाच” इत्यनुशासनसिद्धनिष्ठ
 नान्यथ-याथातोशानाशंत्वमिति बोध्यम्] मार्गणशतैः,—साधकसमुष्टैः, (“वनीयको
 याचनको मार्गको याचकार्थिनी” इत्यमरः) देहीति वक्तुं दुःखं दटाति—अर्थात्
 तेभ्यो याचकेभ्यो देहीति याज्जाशतकत्वं क्लेशं दटातीति विशदशः, मडाबुद्धिस्तु
 देहीति वचनं विनैव याचकेभ्यो धनं दटातीति भावः ; तथा मोहात्—अज्ञानात्,
 अपराधव्यमात् इत्यर्थः, जीवनमपि, अविज्ञतकोकानामिति शेषः, अकाण्डे—सहसा,
 समुत्क्षिपति—इरति । अत्र वक्ष्यन्तिवचनं उच्यते—“श्रेयं वदन्तात्सकं तन्मजा जगौ
 गः” इति तद्वचनम् ।

इत्यादौ च प्राकरषिकाप्राकरषिकयोरेकधर्माभिसम्बन्धा-
द्वीपके (ख)—

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव” इत्यादौ
च उपमायां विद्यमानायामपि श्लेषस्य एतद्विषयपरिहारेण
असम्भवात्, एषाञ्च श्लेषविषयपरिहारेणापि स्थितेः, एतद्विषये
श्लेषस्य प्राबल्येन चमत्कारित्वप्रतीतेश्च श्लेषेषैव व्यपदेशो भवितुं
युक्तः, अन्यथा तद्व्यपदेशस्य सर्वथाऽभावप्रसङ्गाच्च इति । (ब)

अत्रोच्यते—न तावत् परमार्थतः श्लेषस्यालङ्कारान्तरा-
विविक्तविषयता, “येन ध्वस्त—” इत्यादिना विविक्तविषय-
त्वात् । न च अत्र तुल्ययोगिता, तस्याश्च द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्व-
नियमाभावात् । अत्र हि माधवोमाधवयोरेकस्य वाच्यत्व-
नियमेऽपरस्य व्यङ्ग्यत्वं स्यात् ।

(ख) प्राकरषिकाप्राकरषिकयोः,—अत्र अल्पबुद्धिः प्रभुः प्राकरषिकः, बानस्त
तदुपमानतया चप्राकरषिकः तयोः, एकधर्माभिसम्बन्धात्—एकेन धर्मेण गुणक्रिया-
रूपेषु सम्बन्धात्, द्वीपके—“अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्द्वीपकन्तु निगद्यते” इत्युक्तलक्षणे, विषय-
मानेऽपीति लिङ्गविपरिणामनान्वयः ।

(ब) सकलिति ।—एतत् पुरं—नगरं, सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव—चन्द्रविम्ब-
मिव, सकलकलं—कलकलीन—कलरवेण सङ्घ वत्तमानमित्यर्थः, अन्ध्र—सकलकलं
सकला—सम्पूर्णा, कला यस्य तादृशं, जातं—सम्प्रतिमित्यर्थः । अत्र सकलकलत्वं
रूपधर्मसाभ्यात् पुरं चन्द्रविम्बेनोपमोयते इति उपमायां—“साम्यं वाच्यमेवधर्म्यं
वाक्येभ्यो उपमा इयोः” इत्युक्तलक्षणायां, विद्यमानायामपि—स्थितायामपि, एतद्विषय-
परिहारेण—तुल्ययोगितादिविषयपरित्यागेन, असम्भवात्—असत्त्वात्, एतान्
विषयान् परित्यज्य श्लेषो न सम्भवतीति द्वैतोरित्यर्थः । एषाञ्चेति ।—एषा—
तुल्ययोगिताऽऽहोनामलङ्काराणाञ्च, श्लेषविषयपरिहारेणापि—विना श्लेषमित्यर्थः,
स्थितेः,—सम्भवादित्यर्थः, प्राबल्येन—प्राधान्येन, चमत्कारित्वप्रतीतेः,—वैचित्र्य-
योषात्, व्यपदेशः,—कीर्तनं, श्लेषालङ्कारोऽनेति लक्षणमित्यर्थः । अन्ध्र—एतादृश-
काले श्लेषान्यपदेशे इत्यर्थः, तद्व्यपदेशस्य—श्लेषालङ्कारकीर्तनस्य, सर्वथा—सर्व-
प्रकारैः, अभावप्रसङ्गात्—द्वीपापत्तेरित्यर्थः ।

किञ्च तुल्ययोगितायामप्येकस्यैव धर्मस्थानिकधर्मिसम्बन्ध-
तया प्रतीतिः, इह तु अनेकेषां धर्मिणां पृथक्पृथक्धर्म-
सम्बन्धतया । (श)

“सकलकलम्—” इत्यादौ च न उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः
श्लेषः, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः । “कमकमिव सुखं मनोज्ञ-
मितत्—” इत्याद्यस्ति पूर्णोपमाविषय इति चेन्न ; यदि “सकल-
कलम्—” इत्यादौ शब्दश्लेषतया गोपमा, तत् किमपराह
“मनोज्ञम्” इत्यादावर्थश्लेषेण ? (ष)

(श) एतन्मने दोषं प्रदर्शयं विज्ञानमाह, अनोच्यते इति ।—परमाशंसतः,—
तत्त्वतः । अलङ्कारेति ।—अलङ्कारान्तरेण अविविक्तः,—अविभिन्नः, संवक्षित
इत्यर्थः, विषयो यत् तस्य भावः, न तावत्—नैवेत्यर्थः । विविक्तविषयत्वात्—अल-
ङ्कारान्तरपृथक्कृतविषयत्वात्, विभिन्नविषयत्वादित्यर्थः । अनेति ।—“येन ध्वस्त—”
इत्यादि श्लेषविषये इत्यर्थः । तस्याच्चेति ।—तस्याः,—तुल्ययोगितायाः, एतद्विषयत्वापि
उपलक्ष्यम् ; इयोरप्यर्थयोः,—प्राकारविद्याप्राकारविषययोः वाक्याशयोः, वाच्यव-
नियमाभावात्—अभिधेयत्वनिवृत्त्यात्, एकस्य वाच्यत्वनिवृत्त्यादिति तात्पर्याशयः,
इति वाच्यो भवतः इत्येवं नियमो नास्ति, अत्र तु उभयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वं स्यादेव इति
भावः । न च “रक्ताः स्नाभावमधुरा वदन्त्यो रागमुल्लसन् । हृषी दूर्युध उर्ध्वंति
स्नानाभिः प्रेषिताः प्रियम् ॥” इत्यादौ तुल्ययोगितायां द्वितीयाशंखापि वाच्यत्वेन
अशनेकस्यैव वाच्यत्वमिति वाच्यम् ; ये तु “दुर्गांलङ्कितविषयः” इत्यादौ परंपराशंखा
द्वितीयाशंखापि वाच्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते इत्यदोषात् । अत्र हीति ।—“येन
ध्वस्त—” इत्यादौ तुल्ययोगिताऽनुरोधेन एकस्य वाच्यत्वनिवृत्तौ वाच्यः, तथा सति
अपरस्य व्यञ्जनापत्त्या श्लेषस्य विषयो न स्यादिति भावः । ननु तुल्ययोगितायां
परंपराशंसितपक्षे इयोरप्यर्थयोः वाच्यत्वनिवृत्तौस्तुः तत्र का हानिः ? इत्याशङ्क्य दोषा-
न्तरमुत्थापयति, किञ्चेति ।—धर्मैक—गुणव्यतिरिक्तपक्ष, अनेकधर्मिसम्बन्धतया—वहु-
व्यक्तिसंख्यतया । इह तु—श्लेषे तु इत्यर्थः, अनेकेषां—वद्गनां, धर्मिणां (बहुवचन-
मुपलक्ष्यं, इयोरपि धर्मिणोः, यथा—“येन ध्वस्त—” इत्यादिषु नाश्व उपमाश्वस्य
हो धर्मिणो तयोः) पृथक् पृथक् धर्मैक सम्बन्धतया प्रतीतिः इत्यन्वयः ।

(ष) अलङ्काराणां यो यत्प्रतीतिजन्यप्रतीतिविषयः, स तद्व्याप्य इति निवृत्त्याभि-
प्रायेण श्लेषस्य वाच्यत्वमुपमायां प्रसक्तं निषेधति—अलक्ष्यत्वनिवृत्त्यादौ चेति ।

“स्फुटमर्थालङ्कारावेतानुपमासमुच्चयौ किन्तु ।

चात्रित्वा शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः ॥” (स)

इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमा-
प्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमाप्रयोजकता
युक्ता, तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् ; शब्दसाम्यस्य तु न तस्य,
तत्र साधर्म्यस्य अवास्तवत्वात् ; ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथा-
ऽनुपपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थस्यैवविषयतापरित्यागि पूर्णोपमा-
विषयता युक्ता, न तु “सकलकलम्—” इत्यादौ शब्दसाम्य-
स्यैविति चेत् ; “साधर्म्यमुपमा” इत्येवाविशिष्टस्य उपमा-
लक्षणस्य शब्दसाम्यात् व्यावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये

न उपमेति ।—उपमायाः प्रतिभा उत्पत्तिहेतुर्थस्य तादृशः, न, उपमानुप्राचितः
श्लेषो नैकर्थः, श्लेषोपमावाचक इति भावः । निर्विषयत्वापत्तेः,—लक्ष्यलक्षणाभाव-
प्रसङ्गादित्यर्थः । तत्—तदा, किमपराङ्—को दोषः कृत इत्यर्थः, तदा मनोव-
नित्यादौ अर्थस्यैव एवास्त्वामिति समुदितार्थः ।

(स) स्फुटमिति ।—एतौ उपमासमुच्चयौ स्फुटं—स्पष्टम्, अर्थालङ्कारौ
किन्तु सामान्यं शब्दमात्रम् चात्रित्वा इहापि—अर्थालङ्कारमध्योऽपि, सम्भवतः ।
अथपि “सकलकलम्—” इत्यादौ एकप्रयत्नेन शब्दद्वयोरप्यत्र शब्दोऽपि एकत्वं न
सम्भवति, तथाऽपि एकानुपूर्व्यवच्छिन्नत्वेन शब्दधीरेकत्वप्रतिभास इति भावः । समु-
च्चयालङ्कारे एकधर्माभिन्नत्वस्य निवेशनाभावात् तासमुच्चयपदमत्र तुल्ययोगिता-
परं दोषकपरञ्च, तयोः तत्सम्भवात् ; नन्वेवं “किञ्च तुल्ययोगितायाम्—” इत्या-
दिना श्लेषतुल्ययोगितयोः यो विषयविभागः कृतः, स न सङ्गच्छते ; “येन ध्वज—”
इत्यादावपि शब्दद्वयैकधर्मसम्बन्धस्य सत्त्वेन तुल्ययोगिताया विषयसम्भवात् इति
चेत्, सत्यम् ; यत्र अनेकस्य एकधर्मसम्बन्धावगमने द्विवचनवद्विवचनचकाराद्यपेक्षा,
तत्रैव दोषकतुल्ययोगितयोः विषयः ; “येन ध्वज—” इत्यादौ तु द्विवचनाद्यपेक्षा-
विरहितं तुल्ययोगिताया विषय एव नास्ति, यधीरेकधर्मसम्बन्धः, तयोः अनेक-
प्रयत्नोच्चार्यपदवाच्यत्वं दोषकतुल्ययोगितालक्षणे निवेशनीयम्, अतो नातिप्रसङ्गः ।
एवञ्च, “श्लेषोपमातविषयोऽपि—” इत्यादि दोषकञ्च, “किरथा हरिचाङ्क—”
इत्यादि “विषयसन्नेवनीचाङ्के—” इत्यादि च तुल्ययोगितायाश्च विषय इति श्लेषम् ।

साधर्म्यमवास्तवत्वाद्योपमाप्रयोजकं, तदा कथं “विद्वन्मानस-
हंस !—” इत्यादौ आधारभूते चित्तादौ सरोवराद्यारोपी
राजादेर्हंसाद्यारोपप्रयोजकः ।

किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाऽङ्गीकार्या, तदा कथं
त्वयाऽपि “सकलकलम्—” इत्यादौ बाध्यभूतोपमाऽङ्गी-
क्रियते ? किञ्च, अत्र श्लेषस्यैव साम्यनिर्वाहकता, न तु साम्यस्य
श्लेषनिर्वाहकता, श्लेषबन्धतः प्रथमं साम्यस्वासम्भवात्, इत्यु-
पमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो ज्यायान् “प्रधानेन हि व्यपदेशा
भवन्ति” इति न्यायात् ।

ननु शब्दानुकारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्गरो नाङ्गीक्रियते, तत्
कथमत्र श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्कर इति चेन्न ; अर्थानु-
सन्धानविरहितानुप्रासादावेव तथाऽनङ्गीकारात् । एवं दीप-
कादावपि ज्ञेयम् । (६)

(६) इतीति ।—इति द्रष्टेन—तदाख्यपन्यकारेण, उक्ता वा दिक्—नमः
तथा, गुणेति—गुणक्रियासाम्यवत्—गुणक्रियासाम्यस्यैव, यथा गुणक्रियासाम्यम्
उपमाप्रयोजकं, तथा शब्दसाम्यमपि उपमाप्रयोजकमिति भावः । उपमाप्रयोज-
कता—ओपन्यसाधकत्वम् । तत्र—गुणक्रियासाम्यप्रयुक्तोपमायां, साधर्म्यस्य—समान-
धर्मवत्त्वस्य, वास्तवत्वात्—वस्तुसम्भवेतत्वात्, तास्त्रिकत्वादित्यर्थः । तथा—उपमा-
प्रयोजकता युक्ता इत्यर्थः, तत्र—शब्दसाम्यप्रयुक्तोपमायां, साधर्म्यस्य—शब्दरूप-
सामान्यस्य धर्मस्य, अवास्तवत्वात्—उपमानोपमेयरूपवस्तुनोऽसम्भवेतत्वात् । ततश्च—
शब्दसाम्यस्य उपमाप्रयोजकत्वलाभोनाश । अन्वयाऽनुपपत्तेः,—अन्वेन प्रकारेण
उपपत्तेरसम्भवादित्यर्थः । अविशिष्टस्य—वास्तवत्वरूपविशिष्टरहितस्य, सामान्येणाभि-
हितस्येत्यर्थः, उपमास्यैव—काव्यप्रकाशाद्युक्तस्य, तथा च येन केनापि सम्बन्धेन
उपमानोपमेयवृत्तिसमं उपमा, न तु समवायसम्बन्धेन इति नियमः, शब्दस्य
उपमाप्यत्वसम्बन्धेन उपमानोपमेयवृत्तित्वेन उपमाप्रयोजकत्वम् अस्त्विति भावः ।
व्यःश्लेषेः,—व्यवच्छेदस्य । उपमानोपमेयधोरभेदप्रतीतिः रूपकम् इत्यभिप्रायेणाह—
यतीति । विद्वन्मानसेत्यादि ।—उपमानोपमेयधोरभेदप्रतिपत्तिरूपस्य रूपकस्य कथ-
नत्र अवास्तवेषु उदाहरणैः, नवन्वये अवास्तवै उपमानोपमेयभावसासत्त्वादित्

“सत्यञ्चा मधुरगिरः प्रसाधिताया मदोदतारन्धाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशाच्चेदिनीपृष्ठे ॥” (क)

भावः । आचारभूते—विषयरूपे । ननु श्लिष्टपदनिबन्धनपरम्परितरुपकान्वासाऽनुपपन्त्या तत्र तथा कल्पनीयं, न तूपमायानित्यत आह—किञ्चेति । अथमिति ।—वाध्यमृता—वाधिता इत्यर्थः । श्लेषक अक्षरान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वेन तेनैव व्यपदेश इति यदुक्तं तदपि दूषयति, किञ्चेति ।—अत्र—“सकलकलम्” इत्यादी । साम्यनिर्वाहकता—शौचव्यप्रयोजकता, श्लेषकत्वतः,—श्लेषकनायाः, प्रथमं—पूर्वम् । अङ्गित्वेन—साध्यतया प्राधान्येन, व्यपदेशः,—शौचं, न्यायान्—श्रेतः । तथा च, श्लेषक प्रथमोपलब्धत्वेऽपि साधनत्वेन अप्रधानतया तेन व्यपदेशो नीचित इति भावः । अथेति ।—अर्थांशसन्धानविरहिति—अर्थांशसन्धानरहिते, केवल श्रद्धाश्रु-सन्धाननामसाध्ये इति भावः । तथाऽनङ्गीकारात्—अङ्गीकारभावसङ्घराश्लोकारा-दित्यर्थः, श्लेषक श्रद्धाश्रुत्वेऽपि अर्थांशसन्धानसापेक्षत्वात् उपमाकृतम् अथत-मिति भावः । एवमिति ।—यथा “सकलकलम्” इत्यत्र उपमायाः प्राधान्यं, तथा “श्लेषोपजातविषयः” इत्यादौ श्लेषसत्त्वेऽपि दोषकस्य प्राधान्यमिति भावः । (हीपसा-दावित्यादिश्रद्धात् तुल्यभोगितादिपरिग्रहः) ।

(क) “सत्यञ्चाः—” इत्यादौ केषिदुपमाङ्गनि, केषिच श्लेषं स्त्रीकुर्वन्ति, तदुभयमपि नीचितमित्याह, सत्यञ्चा इति ।—सत्यञ्चाः,—उत्कृष्टपद्मशक्तिनः, अन्वय—सुसहायाः, मधुरगिरः,—मनोहरवचसः, उभयत्र समानं, यदा—सत्यञ्चाः,—उत्कृष्टसहायाश्च ते अमधुरगिरश्च इति अन्वयः समानः, प्रसाधिताः,—शोभिताः, आशाः—दिग्गः ये तादृशाः, अन्वय—अर्धनामाश्रुताः, वशी-कृतदिग्गी वा, अथवा—प्रसाधिताः,—प्रकृतं साधिताः, आशाः,—श्लेषाविषयाः ये तादृशाः, अथवा—प्रसाधिता—धृता, आशा—जयेच्छा ये ते, मदोदतः,—मदेन—विषयविकारविशेषश्च, उदतः,—उत्सेलः, आरन्धः,—आरवः येषां ते, [“रभि श्रद्धे” इत्यत्र रूपम्] अन्वय—मदेन—मर्षेण, उदताः,—अविनीताः, आरन्धाः,—शुद्धादिविषेष्टानि येषां तथाभूताः, धार्तराष्ट्राः,—हंसविशेषाः, धृतराष्ट्रपुताः दुर्योधनादवच, काकवशात्—शरत्काकसमाप्त, अन्वय—अशुचाक्षवशात्, मेदिनी-पृष्ठे—पृष्ठिन्वा, निपतन्ति, मानससरस इति श्लेषः, “जलधरसमये मानसं यान्ति र्वंशः” इति अविषयप्रसिद्धेः, साम्प्रतं वर्षाऽऽपननादिति भावः, अन्वय—रवसेने, निपतन्ति—निहताः शिरसे इत्यर्थः । वैश्वीसंहारश्लेषं पश्यन् । अन्वयं नाम अन्वयः ।

अत्र शरदर्थनद्या प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां
हंसाद्यर्थाभिधाने नियमनात् दुर्बोधनादिरूपोऽर्थः शब्द-
शक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीय-
स्वार्थस्य सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित
इति नोपमाध्वनिः, न वा श्लेष इति सर्वमवदातम् । (ख)

पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ॥६६५॥ (ग)

आदिशब्दात् खड्ग-सुरज-चक्र-गोमूत्रिकादयः । अथ च
तथाविधलिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि
वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कार-
विधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम् । (घ)

(ख) अथ शरदिति ।—प्रकरणेन—“संयोगो विषयोनस साहचर्यं
विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गम्” इति अचक्षोस्तेन, नियमनात्—नियमनात्,
स्वस्वोपनात् इत्यर्थः । सूच्यतयैव—सामान्येन प्रकाशयतयैव, विवक्षितत्वात्—वस्तु-
लिङ्गत्वात् । उपमाध्वनिः,—व्यङ्ग्यमता उपमा इत्यर्थः । न वा श्लेष इति ।—प्रकरण-
नियमेन वितोषार्थस्य अनभिधेयत्वादिति हेतुरत्र द्रष्टव्यः । अवदातं—विघटं,
निमंशमिति यावत् ।

(ग) चित्राद्याकाररमनेकविधनाह, पद्येति ।—वर्णानां पद्माद्याकारहेतुत्वे
—पद्माद्याकारवर्णकोमजमकत्वे इत्यर्थः, (आदिपदेन खड्गसुरजचक्रगोमूत्रिकादयो
शब्दानो इति मूलकतेवोक्तम्) पद्मादिमहद्वर्णानां विन्यासः चित्रमिति तात्पर्यार्थः ।

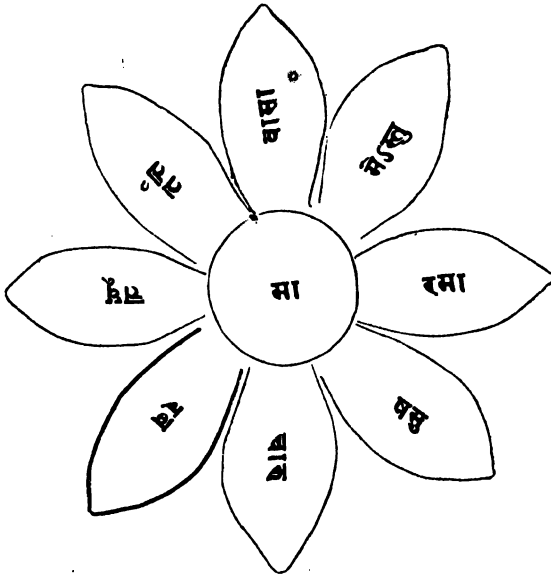
(घ) आदिशब्दादिति ।—पद्माद्याकारेत्यादिपदादित्यर्थः, (“गोमूत्रिकादयः”
इत्यत्र आदिपदेन आकाशपदादयो यास्याः) । ननु श्रोत्रसम्बन्धानां जन्मवर्णानां
पद्माद्याकारजनकत्वरूपविशेषाकारमावात् कथमत्र शब्दालङ्कारत्वम् ? अतस्तदुपपाद-
यति, अथ चेति ।—चित्राद्याकारेत्यर्थः, तथाविधेत्यादि ।—तथाविधस्य—पद्मादि-
शब्दस्य, लिपीनां—वर्णसंख्यानां, सन्निवेशस्य—रचनाविशेषस्य, वशेन—सामर्थ्ये-
नेत्यर्थः, चमत्कारविधाविनां—वस्तुविषयकारिणां, वैचित्र्यबोधकानामित्यर्थः ।
तथाविधेति ।—तथाविधः यः श्रोत्राकाशसमवायविशेषः,—अर्थरन्ध्रसम्बन्धविशेषः,
तद्वशेन, चमत्कारविधाविभिः,—श्लेषविषयजनकैः । अभेदेन—तादात्म्येन, उपचारात्
—अन्वयवशावात् ; एवञ्च पद्माद्याकारविधिसन्निवेशविशेषवशात् वक्षा वै वर्णा

तत्र पद्मबन्धो यथा मम—

“मारमासुषमा चारुचचा मारवधूतमा ।

मात्तधूर्त्तमावासा सा वामा मेऽस्तु मा रमा ॥” (ङ)

पद्मबन्धचित्रम् ।

उच्चार्यन्ते, तैरेव श्रोतॄणां श्रोत्रे पद्माद्याकारवर्षंस्त्रीणी जन्वते; उच्चार्यन्ते चारुचचा-
रभेदीपचारैश्च जन्मवर्षानामपि चिन्तालङ्कारसम्भव इति भावः ।

(ङ) पद्मबन्धं चित्रमुदाहरति. मारमेति.—मारस्य—कामस्य, मा—जननी,
सुषमा—परमा शोभा, तत्सखरूपेत्यर्थः; चारुचचा—मनीषरकान्या, मारवध्याः,—रते-
रपि, उत्तमा—श्रेष्ठा, माऽऽस्तुः,—न गृह्यते; धूर्त्तमस्य चावासः यथा सा तद्योक्ता,
रमा—लक्ष्मीः, मे—मम, वासा—प्रतिकूलता, मा अस्तु—न भवतु । यदा—सा वामा
—मनीरमा स्त्री, मे—मम, अस्तु—भवतु, रमा—लक्ष्मीरपि इत्यर्थः, मा अस्तु—न
भवतु ; सा मनीमोहिनी यदि मम स्यात्, तदाऽहं सर्वजनकान्यां त्रियमपि त्वया
जन्म्वे इति भावः । सा कीदृशोव्याह. मारमेति.—मारस्य—कामस्य, मा—लक्ष्मीः,
सुष सुषमा परमा शोभा यस्याः सा तद्योक्ता, चारुचचा—मनीषरकान्या, मार-
वध्याः,—रतेरपि, उत्तमा, मात्तधूर्त्तमावासा—अगृह्यते-धूर्त्तमस्य इति ।

एषोऽष्टदशपञ्चबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः,
किन्तु विदिग्दलेषु अन्यथा, कर्णिकाऽक्षरन्तु श्लिष्टमेव । एवं
खण्डबन्धादिकमपि कृत्वा, काव्यान्तर्गड्भूततया तु नैह
प्रपञ्चते । (च)

(च) एष इति ।—दिग्दलेषु—पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरपदेषु, निर्गमप्रवेशाभ्यां—
वह्निर्गमान्तर्गमाभ्यां, निर्गमेष एकाद्यैः, प्रवेशेन अन्यैः इति हेतोरित्यर्थः, श्लिष्ट-
वर्णः,—विभिन्नरूपवर्णः, अनुलोमप्रतिलोमपाठेन एकरूपाक्षर इत्यर्थः, अन्यथा क्वचित्
प्रवेशः क्वचिर्निर्गम इत्यादि श्लिष्टवर्णं एव । विदिग्दलेषु—अन्यादिकोषवर्णि-
दलेषु, अन्यथा—अश्लिष्टवर्णं इत्यर्थः, कर्णिकाक्षरं—पञ्चमश्लिष्टतमक्षरम् ।
अथ अष्टसु दिग्दलेषु वितताष्टदलं पञ्च लेख्यं, तत्कार्णव्यायां श्लोकस्य प्रथममक्षरं
लेख्यं, ततः पूर्वादिदलेषु प्रदक्षिणक्रमेण द्वौ द्वौ वर्णौ लेख्यौ, एवं सप्तदशभिः
अक्षरैः पञ्च भवति, तत्र कर्णिकाक्षरवर्णोपक्रमेण प्राच्यदले निर्गमेष, आग्नेयदले
प्रवेशेन, दक्षिणदले निर्गमप्रवेशाभ्यां, नैऋतदले निर्गमेष, पश्चिमदले निर्गमप्रवेशाभ्यां,
वायव्यदले प्रवेशेन, उत्तरदले निर्गमप्रवेशाभ्यां, ईशानदले निर्गमेष, प्राच्यदले
पश्चात् प्रवेशेन श्लोकः पाठ्यः ; तदुक्तं—“वर्णद्वयेन चैकैकं दलभूतदलाष्टकम् ।
सर्वोत्तराक्षरवर्णेन पञ्च क्वात् कृतकर्णिकम् ॥” इति ।

खण्डबन्धो यथा—“नारारिशकरामेभमुखेरासाररंइसा । सारारअस्रवा नित्यं
तडाणिहरचचमा ॥ माता नतानां सङ्घट्टः श्रियां वाधितसम्भुता । मान्याऽथ सोमा
रामाणां शं मे दिग्धादुमाऽद्रिजा ॥” (अख्यायैः,—अद्रिजा उमा, मे भुज्यां, शं कल्याणं,
दिग्धात् दद्यात् । सा कौटुम्भी ? नारारिः,—शिवः, शकरः,—इन्द्रः, रामाः,—
द्राक्षरण्यादिरामभयं, इभमुखः,—गणेशश्च ते, आसाररंइसा—उष्टिबन्धुरीत्या, नित्यम्
चारअस्रवा, पुनः कौटुम्भी ? सारा—श्रेष्ठा, तेषां—स्तुवतां शिवादीनाम्, आर्त्तैः,—
पीडायाः, हरणे चमा, नतानां—प्रवृत्तानां, माता—मातेव पालयित्री, श्रियां—
सम्पदां, सङ्घट्टः,—सम्बलनशानं, वाधितसम्भुता—श्रीभावाद्बुल्यात् वाधितं सम्भुतं—
भयं यथा तादृशी, निहनेना इत्यर्थः, मान्या, अथ—समुच्चये, रामाणां—नारीणां,
सोमा—पराकाष्ठा, [“अद्रिजा” इत्यत्र “आद्रिजा” इति पाठे—आद्या इत्यर्थः,
“आद्रिजा” इति पाठेऽपि स एवायं] अनेन श्लोकद्वयेन खण्डबन्धः प्रकीर्त्यते ; तत्र
सुष्टेकुर्वीथः शाखाद्वयम्, उत्तर शाखाचक्षुषी प्राधानिक-‘मा’ कारं नित्यस्य
किञ्चिन्मन्त्रकमेव नारार—इत्यादि-‘रु’ कारानाम्, अनुदंभवर्णान् नृसेतु इत्येवा आरा

खङ्गबन्ध-

जा
द्रि

चित्रम् ।

मे दिश्याद्

मा

गमाणां शं

धी
थ
न्या

त्रियां बाधितसन्ध

मा

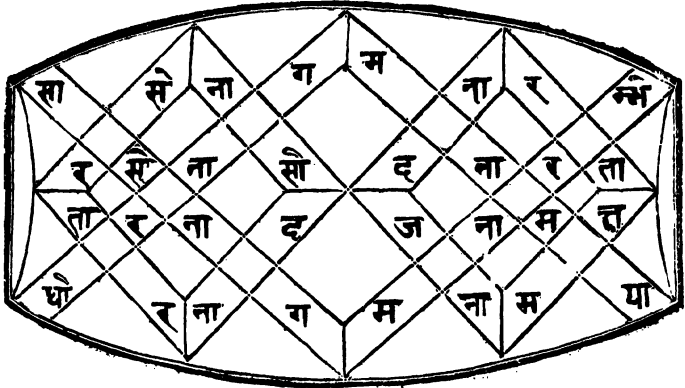
ता नतानां सङ्घट्टः

च रा
ष रि
र श
इ क्र
र्त्ति रा
दा मे
त भ
त्वं सु
नि खे
वा रा
स्त सा
ब्ध र
र रं
रा ह
सा

ततः खङ्गाग्रखायां 'सा' इति श्लिष्टं, ततः
तिर्य्यगूर्ध्वकमेव 'सारब्ध—' इत्यादिवर्षं चतु-
दंशकं विन्वत्य अपरां धारां कुर्यात् इत्येषा
पट्टिका । 'मा'-कारः पूर्व-'मा'-कारं प्रविष्टः ।
एवमथोऽपि तत्रैव प्रविष्टं कल्पयित्वा दक्षिण-
शाखायां 'ता' इत्यादिवर्षं सप्तकं विन्वत्य वाम-
शाखायां तिर्य्यग्विखीनेन 'त्रि'-कारादिवर्षं-
सप्तकं लिखेत्, 'मा'-कारचतुष्षष्टे प्राथमिक-
'मा'-कारं प्रविष्टः, ततः तमेव 'मा'कार-
मारब्ध अपोऽथः 'न्वाद्यसौ' इति त्रयो वर्णाः
सुष्टौ लिख्याः, ततः अथचतुष्षष्टमध्ये तदन्तिम-
'मा'-कारं विन्वत्य तद्दक्षिणशाखायां 'रामार्था
शं' इति चतुरो वर्णान् विन्वसेत् ; ततो वाम-
शाखायां विखीनेन 'मे दिश्याद्' इति चतुरो
वर्णान् लिखेत्, 'मा'-कारः अथचतुष्षष्ट-
'मा'-कारं प्रविष्टः, ततो सुष्टेरथः सप्तके
'दिना' इति पाठान्तरयोऽस्तु—'दिना' इति
'दिना' इति वा वर्षद्वयं लिखन् इति
खङ्गनिर्माणः ।

मुरजबन्धो यथा—“सा सेना नमनारणे रसेनाद्योदनारता । तारनादजना
मन-धीरनामननामया ॥”

मुरजबन्धचित्रम् ।

(अनारता—अविच्छिन्नप्रहरणव्यापारा चासीत् । मनधीरनामिति क्रियाविशेषणम् । रसेन—वीरेण । तारनादजना—महापापशब्दजना ।) अथ प्रकृतचतुष्टयेन लिखितस्य पादचतुष्टयस्याथः कसेण यथाक्रमं प्रथमद्वितीयतृतीय-चतुर्थानुक्रमेण पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमान् वर्णान् गृहीत्वा प्रथमः पादः ; द्वितीयात् प्रथमं, प्रथमात् द्वितीयतृतीयौ, द्वितीयात् चतुर्थपञ्चमौ, प्रथमात् षष्ठसप्तमौ, द्वितीयात् अष्टमं गृहीत्वा द्वितीयः पादः ; तृतीयात् प्रथमं, तुर्यात् द्वितीयतृतीयौ, तृतीयात् चतुर्थपञ्चमौ, तुर्यात् षष्ठसप्तमौ, तृतीयात् अष्टमं गृहीत्वा तृतीयः पादः ; प्रादचतुष्टयस्य ऊर्ध्वक्रमेण प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थान्, अधःक्रमेण पञ्चमषष्ठसप्तमा-ष्टमान् गृहीत्वा चतुर्थः पादः पाठ्यः, एवं मुरजबन्धः । अक्षबन्धो विदग्धमुख-मन्धने, नोत्सृजिकाक्षयो दृक्छिन्नि श्रेयः । एवमन्येऽपि मुख-शूल-शक्ति-द्वय-चतुरङ्ग-धी-रथ-तुरग-गज-पादयादयो बोध्याः । एवं वर्णानाम् अनुलोमपतिलोमपाठादिना एवमपट्टीस्रयस्रैतुन्वेऽपि सर्वतोमद्वयनामकः किमालङ्कारो वेदितव्यः । काव्यान्-विंति ।—काव्यान्तानुक्रमतया—काव्यान्तानुक्रमेणविशेषतया, यथा—गङ्गाः—पत्न्य-रिण्यः, अन्तर्गन्धित्वा काव्ये अक्षिण्यरत्नेन इत्यर्थः, यथा इत्युपपत्त्यस्यै तद्वन्धोनां रसास्वादप्रतिबन्धकत्वं, तत्रा काव्येऽपि चिन्तादीनाम् इति भावः, तु इह—काव्याङ्-कारावधारप्रकरणे, न मृगचतुर्थे—विज्ञाप्यते, चिन्ताङ्कार इति शेषः ।

रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ।

उक्तिवैचित्र्यमात्रं सा च्युतदत्ताक्षरादिका॥६६६॥(क)

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणम्—

“कूजन्ति कोकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥” (ज)

अत्र “रसाले” इति वक्तव्ये “साले” इति “र” च्युतः । “वने” इत्यत्र “यौवने” इति “योः” दत्तः । “वदनेन” इत्यत्र “मदनेन” इति “मः” च्युतः “वः” दत्तः । आदिशब्दात् क्रियाकारक-गुण्यादयः । तत्र क्रियागुप्तिर्यथा—

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्षोधन उपागतः ।

तस्मै गात्र हिरण्यञ्च सर्वाण्यभरणानि च ॥” (झ)

(क) रसस्येति।—रसबोधस्येत्वर्थः, परिपन्थित्वात्—प्रतिकूलत्वात्, विलम्ब-कलादिव्यर्थः । ननु तर्हि प्राचीनेः क्विनित्यलङ्कारप्रसरणे प्रहेलिका प्रपञ्चिता ? इत्यत आह, उक्तौवादि ।—सा—प्रहेलिका, उक्तिवैचित्र्यमात्रं—वचनवातुर्व्युत्पन्नप्रयोगव-नित्यर्थः । तथा च, वैचित्र्यमात्रप्रयोगकत्वेन अलङ्कारव्याप्यात् तत्र अलङ्कारपदप्रयोगो-क्तौ च एव इति भावः । सा च—प्रहेलिका, च्युतेति।—च्युताक्षरा, दत्ताक्षरा, च्युतदत्ताक्षरा च तत्प्रकृतिका, (आदिपदेन क्रियाकारकगुणप्रादीनां यद्वचनम्) ।

(ज) कूजन्तीति ।—कोकिलाः,—पिकाः, साले—रसाले इत्यर्थः, कूजन्ति—अज्यक्तमधुरं वदन्ति, यौवने—वने, जले इत्यर्थः, फुल्लं—पद्मं, म्बुजं—विकसितं, कुरङ्गाक्षी—हरिचनयना, वदनेन—मदनेनेत्यर्थः, निपीडिता—आक्रान्ता सती, किं करोतु ?—किं विदधातु ? न क्विनपीत्यर्थः ।

(झ) पाण्डवानामिति ।—राजसूययज्ञोत्सवे दानायच्छततया नियुक्तानां अर्थादीनामतिथ्याराधनवर्षानपरनिर्दं पद्यम् । पाण्डवानां सभामध्ये दुर्षोधनः,—आर्त्तारोहः, उपागतः,—प्राप्तः, तस्मै गात्र—भूमिश्च, हिरण्यञ्च—सुवर्णञ्च, सर्वाणि आभरणानि च—अलङ्काराञ्च, इति स्फुटं प्रतीयमानेऽर्थे क्रियापदमप्याहाय्ये प्रति-भ्रसते । अत्र “वदुः” इति क्रियापदं, तत्र अस्मान् संज्ञिताविधानेन नीपितमिति श्लोचम् । क्रियापदस्य प्रत्ययान्तरत्वात्, पाण्डवानां सभामध्ये वः, अथनः,—अन-

अत्र “दुर्व्योचनः” इत्यत्र “अदुर्व्योचनः” इति । “अदुः” इति क्रियागुप्तिः । एवमन्यत्रापि । (ज)

अथावसरप्राप्तेषु अर्थानुकारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु लक्षितश्लेषु तेषामप्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमाऽनुकारमाह (ट)—
साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः॥६६७॥(ठ)

द्वौनः, उपानतः,—उपस्थितः, तन्मे नाह विरप्यस्य सर्वाणि आनरवानि—कलहा-
रांश्च, अदुः,—दत्तवक्तः, अतिविस्मयकाराद्यने नियुक्ताः पाञ्चवा इति अर्धपदमन्
बोधम् ।

(ज) अनेति । एवमिति ।—कारकसम्बोधनमुपमादौ अपि एवमुदाहार्य-
मित्यर्थः । तत्र “दुर्व्योचन उपानतः” इत्यत्र “यः अथन उपानतः” इति अर्धपदं
गुप्तम् । यथा वा—“ब्राह्मणेभ्यो नदीतीरे वस्त्राख्याभरवानि च । ददाति नां
विरप्यस्य वसुधाश्च द्रुतं द्रुतम् ॥” अत्र “ब्राह्मणव” इति सम्बोधनपदम्, “दध्” इति
अर्धपदं सम्प्रदानस्यजनकत्वात् गुप्तम् । एवमेकदिविचतुःस्वरनियमोऽपि अलि-
वेविचतुःस्येव ; कमेव यथा—“करपपावस्यक-नक्षपस्तगनयद । भक्तमव्यभरव्यय मम
व्यमनमदंय ॥” “ओदीनो ओदीतीर्षी ओदीतीर्षी ओदीतीर्षी । एधेते हे हे ते ये नेने
देवेषु ॥” “कितिविकितिविहितिविकितिव्रतरतयः परगतवः । उरु वरुगुरुं दुधुर्गुरुं वि-
जुरवः स्तमरिजुवम् ॥” “आवाशानामाहान्वा वायोतीरीतीः प्रीतीर्षीतीः । भोगो
रीनो भोदी भोदी श्येये धेच्छे देशि धेने ॥” एवमेकदिवचतुर्ण्यन्तवर्णकान-
नियमानाम् उदाहरवानि दक्षिणि दष्टव्यानि ।

(ट) अर्धानुकारान् निरूपयितुम् उपमानिरूपकस्य प्रथमिकत्वे हेतुनाह,
अनेति ।—अन्वयानुकारनिरूपकान्तरमित्यर्थः, अवसरप्राप्तेषु—अवसरसङ्गत्या निरूपक-
श्लेषेषु, अर्धानुकारेषु—अर्धानुकारमध्ये इत्यर्थः, सादृश्यमूलेषु—सादृश्यमितिभो-
त्यापितेषु, आरवाणुकारादिषु इति श्रेयः, लक्षितश्लेषु—निरूपकश्लेषेषु, तेषां—
सादृश्यमूलकारवाचकाराचारानाम्, उपजीव्यत्वेन—आशयसङ्कल्पत्वेन, उल्लापकत्वेन
इति आगत, प्राधान्यात्—मुख्यत्वात्, प्रथमम् उपमानम् आह—निरूपकश्लेषः,
एवञ्च हेतुतासङ्गतिर्दक्षिणा इति श्रेयम् ।

(ठ) वाक्यमिति ।—वाक्यैक्ये—वाक्यस्य एकत्वे सति, द्वयोः,—उपमानोप-
निययोः, अवेधस्ये—वेधस्यरहितं, विरुद्धवर्तीति एवमित्यर्थः, वाच्यम्—अभिप्रेयं,

साम्—सादृश्यं, गुणसिद्ध्यादिरूपनिश्चयः, उपमा । वैश्वान्वाविषयकेष्वनाम्नाविषयत्वे
 इति इवादिवाच्यम् अनन्वयसम्बन्धिवाच्यत्वंसुरमा इत्यर्थः । अत्र साम्यं, सादृश्यं, साधर्म्यं,
 सादृश्यनिति च पर्यायशब्दत्वेनाभिप्रायेणम् । अत्रेदं ज्ञातव्यं, तथा हि, उपमा-
 ऽवधारणे चट्टकतया अर्थः पदार्था विद्यते ; ते च—उपमानम्, उपमेयं, समानधर्मश्च
 (सादृश्यम्) इति । तत्र सामान्यधर्मविशिष्टत्वेन प्रख्यातः पदार्थः उपमानम् ; तद्वर्ण-
 यत्वन आदिप्रतिपाद्यविषयः उपमेयम् । “उत्कृष्टगुणवत्त्वया सम्भाव्यमानम् उपमा-
 नम्, अपरकृष्टगुणवत्त्वया सम्भाव्यमानम् उपमेयम्” इति वैवाचित्तु मत्तम् । अपरेवापि
 “सादृश्यप्रतिषेधोऽपि उपमानम्, सादृश्यानुषेधोऽपि उपमेयम्” इति । उपमानोपमेयो-
 ऽन्यानुगतौ धर्मः समानधर्मः इति अनिधीयते ; तद्वर्णनं संसर्गवशात् येन सादृ-
 ष्यरूपीयते, स एव समानधर्मः, तदुपमानं, तदुपमेयम् इति परमाद्यः । यथा—
 “कनकनिभं मुखं मनोज्ञमेतत्” इत्यादिश्लोके मनोहरत्वधर्मसंसर्गात् मनोज्ञतया
 क्वतःप्रसिद्धेन कनकेन मुखेन नुपपन्नोवते इति मनोज्ञत्वं समानो धर्मः, कनकसुपमानम्,
 एवं मुखेन नुपमेयम् इति उत्पन्नपदार्थवत्त्वया समावेशवशादुपमाऽवधारणम् । अत्र
 सर्वज्ञान् श्लोके इवप्रभृतिशब्दद्वयं यवादिशब्दादपि साम्यावगतौ पर्यायपरिहृति-
 च्छब्दान् अर्थावधारणसुरमादीनामवधारणम् । एवैव चोपमा विविधविधिवीक्षि-
 त्वात्कालेन बहुविधावधारणरूपतां प्रतिपद्यते ; तथा च, तदेवाव वैश्वान्वाद्यं प्रपञ्चाने—
 “वदनमेव इन्दु” इति इत्यवत्त्व, “वदनेन इन्दुमन्त्रे निमित्ते” इति मुख्ययोगितायाः,
 “इन्दुः यं न वदनम्” इत्यवत्त्व, “किमेतत् वदनम् ? एतादृशो ! इन्दुः ?” इति
 सन्देहत्व, “वदनेन्दुः सन्तापोऽपमं च्छति” इति परिचामत्व, “सुधाकर इति चक्षुराः
 तव वदनमनुसृजति” इति भ्रान्तिमतः, “इन्दुरेव.” इत्यतिशयोक्तेः, “इन्दुरिति
 चक्षुराः, सरोजनिमि मधुकराः त्वन्दुखे रज्ज्वनि” इत्युल्लेखत्व, “वदनं वदनमिव”
 इत्यनन्वयत्व, “इन्दुरेव वदनं, वदनमिव इन्दुः” इत्युपमेयोपमायाः, “वदनमिव इन्दु”
 इति प्रतीपत्व, “मृगनिन्दु” इत्युपेक्षायाः, “तव वदनमिन्दुश्च रज्ज्वां राजते” इति
 हीनत्वत्व, “सुधाकरमाखीक्य वदनं खरानि” इति खरत्वत्व, “तव वदने एवाहं
 रज्ज्वानि, श्रद्धिनि एव चक्षुरो रज्ज्वने” इति प्रतिबन्धरूपमायाः, “समं तव मुखेनेन्दु-
 र्धिमावर्था प्रकाशते” इति सङ्कोक्तेः, “वदनं मयनाङ्गमनोहरं शुभ्रं वीसुदोविशदम्”
 इति समासोक्तेः, “द्विषि सुधाकरः भुवि तवाननम्” इति दृष्टान्तत्व, “वदनं पुरत-
 ष्च दमा हतत्रीः” इत्यप्रस्तुतप्रसंसायाः, “निष्पन्नं मुखं तस्या इन्दोरप्यतिरिच्यते”
 इति व्यतिरेकत्व, “वदनमिन्दुप्रियं धत्ते” इति निदर्शनायाः, तथैवमन्वेवानप्यव-
 धारायामनुपश्रीयकतया सर्वाङ्गमत्त्वमनुभवम् । एवं नानाविधपरिहृतिं सङ्घनो

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं, व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः,
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम्, अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्ति-
रित्यस्या भेदः । (उ)

अनिकर्मरङ्गे सविद्यासं विचरन्तो उपमानसंज्ञो रसग्रननासि रमयति इति तस्याः
आदावेव उल्लङ्घः समीचीनः इति बोध्यम् ।

(उ) उच्यते उच्यते वाक्यादिपदचतुष्टयस्य कर्मण्येव व्यावृत्तिमाह, उपमा-
दिव्यति ।—(आदिना परिवानादिपदस्य) “मुखं चन्द्रः” इत्यनेदप्रत्ययानन्तरं
“मुखं चन्द्रमाधर्म्यवत्” इति व्यग्रनया साधर्म्यप्रतीतिरिति भावः । ननु “विधवति
सुखाञ्जनम्” इत्यादौ वक्ष्यमाचोटाहरणे साम्यस्य नम्यत्वात् कथं उच्यते नमनम् ?
इति चेत्, न ; “दृष्यान्व” इत्यादौ सुप्तस्य चमादेः प्रतिसम्भानात् कर्मतादेरिव
सुप्ताद्यप्रत्ययप्रतिसम्भानात् साम्यस्य वाच्यताऽङ्गीकारात् समासस्यैव उपमावाचक-
त्वाङ्गीकाराच्च ; अत एव दृष्टिना उक्तं सादृश्यवाचकप्रकरणे—“समासश्च
चङ्गीदिः प्रशास्त्रवदनादिषु” इति, चकारात् कर्मधारयश्च । ननु तथाऽपि सादृश्य-
वाचकसमासस्य सत्त्वे “क्लिप्तसमासगता वेधा धर्मवादिविशेषने” इति वक्ष्यमाचक-
सङ्गतमिति चेत्, न ; समासस्य सादृश्यवाचकत्वमस्तीकुर्वतां प्राचां मतानुसारेणैव
तत्प्रकारस्य प्रत्येकमाच्यत्वात् । एवं “वदनं श्वश्रावाख्याः सुषास्त्रमनोहरम्”
इत्योपम्यवाचकस्य शोपे यदुदाहृतं, तदपि प्राचीनमतानुसारेणैव वेदितव्यम् ;
एतन्मते तु—प्रथमं धर्मशोपस्य, द्वितीयं पूर्वाया उदाहरणं बोध्यम् । ननु
तथाऽपि “मुखमलया विधुं हेष्टि” “सद्योमुखितमननङ्गनिचिबुद्धप्रसङ्गिनारङ्गम्”
इत्यादौ चम्यासिः, साम्यस्य नम्यत्वात् ; न च “अर्हते जयति हेष्टि” इत्यादिदृष्टि-
दर्शनात् तत्रापि साम्यस्य वाच्यत्वम् इति वाच्यं, तत्र साम्यस्यस्यपरत्वेन उपपत्तौ
साम्यवाचकत्वकल्पनाया चम्यायत्वात् । चम्योच्यते—वेदस्यार्थोः चेतनधर्मत्वेन
सुखनारङ्गकथोरसम्भवात् उपमायां पर्यवसानेन तादृशकाले निदर्शनऽलङ्कार-
स्यैवाङ्गीकारात् । “इवादि” इत्युपादानात् “मुखचन्द्रो मनोज्ञो” इत्यत्र उभयसाम्यस्य
वाच्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । व्यतिरेके इति ।—“चक्रवर्ति मुखं तस्या न चक्रवर्ती
यथा विधुः” इत्याद्येकवाक्यगतव्यतिरेके इत्यर्थः ; अत्र चक्रवर्तित्वम् उपमानस्य,
चक्रवर्तित्वम् उपमेयस्य वैधर्म्यम् । ननु अत्र साम्यस्य वाच्यत्वेऽपि तत्र नया मुखे
सम्भवाभावबोधात् उभयसम्बन्धित्वेनैव नास्ति, अथनत्र उपमाप्रसक्तिः ? इति
चेत्, न ; मुखे चन्द्रसाधर्म्यवाचासम्भवेन नञो मुखस्य उल्कावातिशयप्रतीतिनास्ति

सा पूर्णा यदि सामान्य-धर्म औपम्यवाचि च ।

उपमेयं औपमानं भवेद्वाच्यम्—” ॥ ६६८ ॥ (ठ)

सा—उपमा । साधारणधर्मो द्वयोः सादृश्यहेतू गुणक्रिये मनोज्ञत्वादि । औपम्यवाचकमिवादि । उपमेयं मुखादि । उपमानं चन्द्रादि । (ण)

तात्पर्यात् । उपमेयोपमायामिति ।—“नतिरिव जमला जमलेव मतिः” इत्यादौ इत्यर्थः ; अत्र श्रीमन्मोः अतुल्यत्वं साधर्म्यं वाक्यद्वयेन प्रतिपाद्यते । रसमोक्षमादेरपि विश्वव्यवस्थेषु साधारणत्वेन अलङ्कारान्तरत्वम् इत्यनेनैव तद्व्यवस्थम् इत्यवधेयम् । “वाक्येक्यं” इति वाक्यान्तरव्यवच्छेदकमेव, न तु एकपदव्यवच्छेदकम् ; तत्र “मुखा-वजम्” इत्यादौ एकपदोप उपमा । अनन्वये तिति ।—“चन्द्रचन्द्र इवाचन्द्रः” इत्यादौ इत्यर्थः । अत्र एकस्यैव चन्द्रस्य अतन्त्रत्वं साधर्म्यम् इत्यर्थेन प्रतिपाद्यते । ननु “घटत्वनिव पटत्वं नित्यम्” इत्यादेरपि उपमानत्वं ज्ञात् इति चेत्, उच्यते ; किन्तु वैचित्र्याविशेषानासाध्यकत्वात् तन्नाम् अलङ्कारव्यवहारो नास्तीति विशेषः ; एवमन्व-त्रापि बोध्यम् । वैचित्र्यं—“इवादिशब्दवत् तुल्यादिपदेनापि साधारणधर्मस्य प्रति-पादनात् कारित्यमात्रश्रीत्याद्यौविभागानुपपत्त्या साधारणधर्मसम्बन्ध एव उपमा, न तु साधारणधर्ममात्र, स च प्रतियोगितारूपः, ‘चन्द्र इव मुखम्’ इत्यादौ ‘चन्द्रप्रति-योगिकसादृश्याश्रयो मुखम्’ इति प्रतीतिः आनुभाविबलात्, तादृशसम्बन्ध इवादि-पदेन वाच्यः, तुल्यादिशब्दं तु अर्थवशत् इति श्रीत्याद्यौविभागः” इत्याहुः, तत्र ; आख्यानुपमायाम् अव्यातेः, तत्र साधारणधर्मसम्बन्धस्य विभक्त्यादिप्रतिसम्बन्ध-सम्बन्धत्वाद् इवादिशब्दवाच्यत्वाभावात्, उभयसम्बन्धित्वस्य इवादिशब्दवाच्यत्वे श्रौती, अर्थवशत् इत्येव तु आर्थो इति विवक्षयेव विभागोपपत्तेश्च ।

(ठ) सा औपमा पूर्णाश्रुताभेदेन मुख्यतः विधा, तत्र आदौ पूर्णा लक्षयति, सेति ।—सा—उपमेयत्वार्थः ।

(ण) सामान्यधर्मो लक्षयति, साधारणधर्म इति ।—सादृश्यहेतू—सामान्य-व्याप्तिसिद्धेयकारणे विशेषणे इति यावत् । औपम्यवाच्यस्य व्याख्यानात्, औपम्य-वाचकमिति ।—अव्ययानामन्विताभिधानस्त्रीकारादिति भावः । उपमेयं दर्शयति, उपमेयं मुखादौति ।—उपलब्धमानसाम्यस्य अनुधीगि उपमेयम् । उपमानं लक्षयति, उपमानं चन्द्रादौति ।—उपलब्धमानसाम्यस्य प्रतियोगि उपमानम् ।

द्वे तद्धिते समासिऽथ वाक्ये ॥ ६७० ॥ (द)

स्थितिमन्तरेणैव पदार्थोपस्थितेः प्रागेव समभिव्याहृतपदार्थयोः अन्वितं भेदं बोधयति, तथा "कमलानिव मुखम्" इत्यादौ इवादिपदमपि अत्रचमात्रेण समभिव्याहृतपदार्थयोः अन्वितं वाच्यं बोधयति । अन्विताभिधानवादिनते हि, अखण्डवाक्येण अखण्डवाक्याद्यैः शक्तिः एका अतिरिक्ता कल्प्यते, प्रथमं तत्रैव वाक्याद्यैर्बोधायते, पश्चादेव शक्या अत्रचमा वा प्रत्येकपदार्थोपस्थितिरिति भावः । अन्ययानामभिहितान्वयाङ्गीकारेऽपि अन्ययातिरिक्तनामाद्ययोः अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन साक्षादन्वयास्वीकारात् अन्यार्थस्य नामाद्येन साक्षादेव अन्वयः सम्भवतीति अन्यथपदेन उपमानोपमेयभावेऽपि साधारणप्रथमसम्बन्धोपस्थापनेन विभक्त्यर्थप्रतिबन्धानादेवा इति बोध्यम् । एवमिति ।— "तत्र तस्येव" इति (५।१।११६) पाणिनिपुत्रम् ; तत्रैव तस्येव इत्यर्थे इतिः भवतीति तदर्थः ; इत्यर्थकस्य वतेरिवशब्दतुल्यस्यत्पत्तिः, तदुपादानेऽपि श्रौती एव उपमा इत्यर्थः । आर्षोऽनुपपादयति, तुल्यादर्थक्यति ।— "शब्दाः" इत्यनुपपत्तः, "कमलेन" इति वृत्तार्थे ढतीया, वृत्तार्थे च "कुम्भस्य जलम्" इतिवत् आधेयत्वम् ; तत्र च तुल्यपदार्थेऽदृश्ये सादृश्ये अन्वयः ; तथा च—कमलसङ्घट्टि-सादृश्याद्यर्थो मुखम् इत्यर्थः । उपमेये एवेति ।— "विशाम्यन्ति" इत्यर्थेचान्वयः, साधुं बोधयन्ति इति तदर्थः ; एवकारेण उपमानस्यवच्छेदः ; एवञ्च तुल्यादिपदानाम् अनन्वयतया अन्विताभिधानस्वीकारेण अर्थबोधात् प्राक् पदार्थोपस्थितिमात्रं जनयित्वा उपमेये एव विशान्तिः ; पश्चात् उपमानपदार्थानुसन्धानेन तात्पर्यानुसन्धानेन च उपमानस्य सादृश्योपमानप्रतीतिरिति भावः । उपमाने एवेति ।— "तुल्यादयः शब्दाः विशाम्यन्ति" इत्यन्वयः, कमलादीनां मुखोपमानत्वं प्रसिद्धम् इत्यभिप्रायेणैव, वस्तुतस्तु कमलम् अत्र उपमेयमेव । इत्यनेन विपर्ययोपमा इति दृष्टी । विषयविशेषे तुल्यादिपदानामपि वृत्तार्थानुसन्धानं विनाऽपि उभयसम्बन्धिसाधर्म्यबोधकत्वमाह—कमलं मुखमेति । अर्षानुसन्धानादेवेति ।— वृत्तार्थानुसन्धानादेवेत्यर्थः, साम्यम्—उभयसम्बन्धिसाध्यं, प्रतिपादयन्ति—बोधयन्तीत्यर्थः, इति—इति ष्टीतिः । तुल्यादिपदानामपि क्वचित् वृत्तार्थानुसन्धानं विनाऽपि उभयसम्बन्धिसाध्यबोधकत्वस्य सम्भवेऽपि इवादिवत् सर्वत्र तदभावात् तत्सहायेन श्रौती उपमा इति भावः । तुल्याद्येक वतेरुपादानेऽपि आर्षोऽनाह, एवमिति ।— "तेन तुल्यम्—" (५।१।११५) इति पाणिनिपुत्रम् । वतेः उपादाने आर्षो इति सम्बन्धः ।

(द) श्रौतार्थोभेदेन द्विविधायाः पूर्वोपमायाः त्रैविध्यमाह, हे इति ।—तद्धिते

हे—श्रीती आर्षी च । उदाहरणम्—

“सौरभमश्वोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ ।

हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ! ॥” (ध)

अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रीती ।

—वत्-कल्पादियोगे । समासे इति ।—इवयोगे एव उपमानात् सर्वविभक्तौनामिव इति अशोपविधानसामर्थ्यात् समासः, स च नित्य एव, “नित्यसमासे इवयोगे समासमा” इति काव्यप्रकाशदर्शनात् इवाद्येभ्यश्च विशेषसापेक्षत्वेऽपि अनभिधानवशात् समासः । एवञ्च प्रतियोगिपदासमभिव्याहारेण यत् इवपदं प्रयुज्यते, तत् प्रयोग-प्रमादत्रमेव । वाक्ये यथादियोगे अत्र अमनसत्वेन समासाभावात् तदयोगे वाक्य-कतेव उपमा इति भावः । एवं त्रिविधा श्रीती । आर्षी तु तद्धिते वदादियोगे तुल्यादिपदसमासस्य वैकल्पिकत्वात् समासे वाक्ये च सम्भवतीति भावः । समासपथे-ऽपि कृतवचनार्थस्य लक्षणाया वा प्रतिसम्बन्धादेव उपमानसम्बन्धबोध इति चार्थेव ।

(ध) तद्धित-समास-वाक्यगतत्वेन त्रिविधां श्रीतीमुदाहरति, सौरभमिति ।—
हे बाले ! तव मुखस्य सौरभं—सुगन्धः, अश्वोरुहवत्—अश्वोरुहस्य तुल्यम्, अश्वो-
रुहइतिसाधर्म्याभिन्नमित्यर्थः, सौरभाभिन्नमश्वोरुहसाधर्म्यं मुखसम्बन्धोत्कर्षं वा, स्तनौ-
कुम्भाविव पीनौ—खूबो, पीनत्वाभिन्नकुम्भइतिसाधर्म्याश्रयावित्यर्थः, वदनं—मुखं,
शरदिन्दुर्यथा—शरदसुधांशुरिव, हृदयं मदयति—ह्लादयति । अत्र प्रथमपादे
सौरभं साधारणो धर्मः, उपमानं जलजं, मुखसुपमैयम् । “तत्र तस्येव” इत्यनेन
वचनत्वादश्वोरुहइत्यादिवाच्ये वतिरिति तद्धितगता श्रीती पूर्णा । अश्वोरुहपदाद्यं
स्य इत्यस्य चया तद्धितसौरभरूपतयाऽश्वोरुहसम्बन्धिसौरभसमानं मुखसम्बन्धिसौरभ-
मिति प्रत्ययानन्तरं अश्वोरुहमुखसम्बन्धिनोः सौरभयोः साम्यहेतुवतादात्म्याज्जवसायेन
साधारणधर्महेतुत्वात् अश्वोरुहमुखरदवाश्वोरुहपमा । तथा द्वितीयपादे कुम्भपदाद्यं
उपमानभूतः, स्तनपदाद्यं उपमेशभूतः, पीनत्वञ्च साधारणधर्मः । इवेति शोपस्य-
वाचकं पदं, “कुम्भाविव” इत्यत्र “इवेन समासो विभक्त्यशोपञ्च पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वञ्च” इत्यनेन कुम्भावित्यनेन इवपदस्य समासात् समासगता पूर्णा श्रीती ।
“इवेन सह नित्यसमासः” इति त्वपपाठः । स्वस्यसमासपदे नित्यविशेषवादानात्
“उदाहरिव बालनः” इत्यादयो व्यस्यपथीना अपि सङ्गच्छन्ते इति मनीरनाऽऽदि-
कत्तारः । एवञ्च अत्र समासाभावपक्षस्वीकारे जेयं समासगता, किमु वाक्यगतैश्च
श्रीती पूर्णा । कुम्भसम्बन्धिपीनत्वसङ्गमं स्तनसम्बन्धिपीनत्वमिति प्रत्ययानन्तरं तयोः

“मधुरः सुधावदधरः पञ्जवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः ।

चकितसृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः ॥” (न)

अत्र क्रमेण द्विविधा आर्षी ।

पूर्णा षड्वेव तत् ॥ ६७१ ॥ (प)

सष्टम् ।

लुप्ता सामान्यधर्मादिरेकस्य यद्दि वा द्वयोः ।

त्रयाणां वाऽनुपादाने श्रौत्यार्थी साऽपि पूर्ववत् ॥ ६७२ ॥ (क)

प्रोक्तयोः सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन चभिन्नधर्महेतुका कुम्भजनयोरुपमा । एव-
मुत्तरार्धे वदनमुपमेयं, अरदित्स्वरित्युपमानं, इत्यमादकत्वं साधारणो धर्मः, यद्यति
शोपम्यवाचकं “यथाऽसादृश्ये” (२।१।७ पा०) इत्यनेन चसादृश्य एव समासविद्यमानात्
सादृश्ये समासाभावात्काव्यगतयं श्रौतीति दिक् ।

(न) द्विविधानाश्रौमुदाहरति, मधुर इति ।—तस्या चधरः सुधावत् मधुरः, अत्र
“तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः” (५।१।१५ पा०) इत्यनेन सुधया तुल्य इत्यर्थे दृतीयान्तात्
सुधाशब्दात् तुल्यार्थे वतिरिति तादृगतता आर्षी । पाणिः पञ्जवतुल्यः,—पञ्जवेन
सदृशः, अतिपेलवः,—अतिशोभनः, (अत्र एकदेशस्य चञ्चोलत्वेऽपि पादश्रुतादिशब्द-
वत् कविनिबन्धप्रयुक्तत्वात् न दोषः, पेलवपदार्थेकदेशस्य तुल्यपदार्थेकदेशे साम्यं
अभेदान्वयस्तु व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्) अत्र उपमानभूतः पञ्जवपदार्थे शोपम्यवाचिना तुल्य-
(सदृश) शब्देन समस्तत्वात् समासगता आर्षी । लोचने च चकितसृगलोचनाभ्यां सदृशी
चपले च, अत्र चकितसृगलोचनामुपमानं, प्रस्तुतनायिकाशोचनमुपमेयं, चपलत्वञ्च
साधारणधर्मः, सदृशीति शोपम्यवाचकं, तस्य च समासाभावात् वाक्यगता आर्षी ।
ननु अश्लोकाद्येव मुख्यस्य श्लोभमित्यादौ साधारणधर्मस्य उपमानसम्बन्धबोधो षष्ठा-
कांशसम्बन्धस्य अपेक्षणीयतया कथं श्रौतीत्वम् ? इति चेत्, न; नामाधेयनिपातयोरन्वय-
बोधे विभक्त्यांशसम्बन्धस्य अतन्त्रतया तत्र षष्ठा विशेषणविभक्तोरिव प्रथोमसाधुत्व-
मात्राधिकत्वात्, अन्वयात् “अत्रादिव मुखान्तस्या निरञ्जति कथाऽश्नतम्” इत्यादौ
सम्बन्धवाचकविभक्त्यभावात् उपमानसम्बन्धबोधो न स्यात् इति दिक् ।

(प) पूर्येति ।—तत्—तस्मात्, श्रौत्यार्थोभेदेन द्विविधाया अस्या उपमायाः
प्रकृत-समास-वाक्यगतत्वेन पुनः द्वैविध्यात् षड्विधत्वमवस्यम् ।

(क) श्रुतीप्रमाणम्, श्रुतिः ।—श्रुतीप्रमाणम्, —श्राद्धेण उपमायांशुमेवोः

सा—सुप्ता । तद्देदमाह—

पूर्णावह्वर्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते ॥६७३॥ (ब)

सा—सुप्तोपमा, धर्मश्च—साधारणगुणक्रियारूपश्च, लोपे
पूर्णावदिति—पूर्वाङ्गरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र (भ) तद्धिते
श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम्—

“मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पङ्कवेन समः प्रिये ! ।

वाचः सुधा इवोष्ठस्ते विम्बतुल्यो मनोऽश्मवत् ॥” (म)

साधारकर्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि ।

कर्मकर्त्तार्यामुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः ॥६७४॥ (य)

रीपस्यवाचिन इवादिश्च सङ्गः, तथा च, सामान्यधर्मोपमानोपमेयौपस्यवाचिणां मध्ये
इत्यर्थः, एवञ्च—सामान्यधर्मोपमानोपमेयौपस्यवाचिणाम् एकतमस्यैव्यर्थः, इयोषां—
सामान्यधर्मोपमानयोः सामान्यधर्मोपमेययोरुपमानोपस्यवाचिनोरित्येवम् अन्तरबो-
रित्यर्थः, तथाचां वा—सामान्यधर्मोपमानोपमेयान्तरौपस्यवाचिणामित्यर्थः, अनुपा-
दाने—अत्रान्तरे अत्रयोगे चेति यथासम्भवं बोध्यं, सा उपमा सुप्ता भवति ; सा च
पूर्ववत्—पूर्वावत्, श्रौती चार्थो च ।

(ब) पूर्वोक्ति ।—सा—सुप्तोपमा, धर्मश्च—साधारणगुणक्रियारूपश्च, लोपे
तद्धिते श्रौतीं विना पूर्वावत् भवति ।

(भ) किन्त्विति ।—धर्मश्च अनुपादाने तन्निष्ठसम्बन्धबोधिकायाः षड्भाः
सप्तम्या वा चतुर्थ्यौ तदन्तर्विहित इवार्थे वतिर्न सम्भवति, कल्यादेश्च तुल्यार्थे
विहितत्वेन तदर्थोमे चार्थेव सम्भवतीति भावः ।

(म) मुखमिति ।—इ प्रिये ! ते—तव, मुखम् इन्दुर्यथा—चन्द्रवदाद्वादक-
मित्यर्थः, पाणिः पङ्कवेन समः,—पङ्कवसदृशः कोमलः इत्यर्थः, वाचः,—वचनानि,
सुधा इव—सुधासन्नुपूरः इत्यर्थः, श्रोत्रः विम्बतुल्यः,—विम्बवत् रत्न इत्यर्थः, मनः,—
हृदयम्, अश्मवत्—पाषाणतुल्यं कठिनमित्यर्थः । इन्दुमुखादीनाम् उपमानोपमेय-
भूतानाम् आह्लादकत्वादिरूपश्च साधारणधर्मश्च अनुपादानात् सुप्तधर्मोपमा,
किन्तु प्रथमे वाक्यगता श्रौती, द्वितीये वाक्यगता चार्थी, तृतीये समासगता श्रौती,
चतुर्थे समासगता चार्थी, पञ्चमे तद्धितगता चार्थीयमिति बोध्यम् ।

(ङ) धर्मसुप्ताया प्रयोपमायाः पुनरपि प्रश्नकाराणाह, आचारिणि ॥

“धर्मलोपे लुप्ता” इत्यनुषज्यते । क्यच्-क्यङ्-प्रमुक्तः कक्षाप-
मते—यिन् चायि चमः । (२) क्रमेणोदाहरणम्—

“अन्तःपुरीयसि रणेषु सुतीयसि त्वं
पौरं जनं तव सदा रमणीयते श्रीः ।

दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्र-

सञ्चारमत्र भुवि सञ्चारमि क्षितीश ! ॥” (ल)

आचारधर्मविहिते—अधिकारणात् धर्मव्य विहिते, द्विविधे क्यचि—ईदमवये,
कर्तुंविहिते क्यङि—आयिप्रत्यये, धर्मकर्त्तृव्यपदेशविहिते अमुचि च—आदेशे
अभि, इत्येवं पञ्चधा—पञ्चप्रकारा, लुप्ता पुनः धर्मलोपे, भवति इति शेषः ।

(२) क्यजिति ।—यिन् इति ईदमवयव्य संज्ञा ।

(ल) अन्तःपुरीयसीति ।—इ क्षितीश ! त्वं रणेषु—युद्धेषु, अन्तःपुरीयसि—
अन्तःपुरेषु इव आचरसि, [अत्र “अधिकारणाच्च” इति वार्तिकेनान्तःपुरीयसि अदि-
कारणपदादाचारैऽर्थे क्यच्] अत्र तुल्यत्वम् आचारस्य ईदमवयव्य(क्यच्)प्रत्ययाद्यः,
आचारस्याच अधिकारणत्वान्वययोग्यक्रिया, सा च प्रकृते सञ्चाररूपा शास्त्रा, व्युत्पत्ति-
वैचित्र्येण तुल्यत्वम् प्रकृत्यर्थे आचारस्याख्यातार्थे अन्वयः । तथा च—अन्तःपुरतुल्येषु
रणेषु सञ्चारकृता इत्यन्वयबोधः । पौरं जनं—पुरवासिलोकं, सुतीयसि—सुतनिवा-
चरसि, [अत्र “उपमानादाचारै” (३।१।१० पा०) इति सूत्रेण सुतमित्युपमानभूत-
धर्मपदादाचारैऽर्थे क्यच्] । आचारोऽत्र मननं, पौरजनं सुततुल्यं मन्त्रसि इत्यर्थः ।
श्रीः,—लक्ष्मीः, सदा तव रमणीयते—रमणीव आचरति, [अत्र “कर्तुः क्यङ्
सलोपस्य” (३।३।११ पा०) इति सूत्रेण रमणीयुपमानभूतात् कर्तुंपदादाचारैऽर्थे
क्यङ्, अत्र एवास्मि जित्वादात्मनेपदान्] अत्राचारो वर्तनं, रमणीयत्वा श्रीः
वर्तते इत्यर्थः, अत्र अत्यन्ताधीनत्वस्य उपभोगसाधनत्वस्य वा साधारणधर्मस्य लोपः ।
प्रियाभिः अमृतद्युतिदर्शनं—अमृतद्युतिरिवेत्यर्थः, दृष्टः, [अत्र “उपमाने धर्मवि-
त्” (३।४।४५ पा०) इति सूत्रेणामृतद्युतिमित्युपपदात् दृष्टीर्भावे अमुल् । अत्र
च “कर्मोपमाः” (१।१।१८ पा०) इत्यनेनाव्ययत्वं, “कषादिषु यथाविध्यनुपशोभः”
(३।४।४५ पा०) इति सूत्रेण “दृष्टः” इत्येवानुपप्रयुक्तम्] मनोज्ञत्वादिद्वय
साधारणो धर्मः । अत्र—अस्मानित्यर्थः, भुवि इन्द्रसञ्चारम्—इन्द्र इव सञ्चारकर्मिति
अधीनम्, इन्द्र इव सञ्चारसीत्यर्थः, [अत्र “उपमाने धर्मवि च” (३।४।४५ पा०)
अभि सूत्रे अस्मात्प्रसङ्गात् “इन्द्रः” इत्युपमानकर्तुंपदोपपदात् सञ्चारतेऽर्थमुच्]

अत्र "अन्तःपुरीयसि" इत्यत्र सुखविहारस्यदत्वस्य, "सुतीयसि" इत्यत्र स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्मस्य लोपः । एवमन्यत्र ।
इह च यथादि-तुल्यादि-विरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् श्रौपम्यप्रतिपादकस्य बतेर्लोपे उदाहरन्ति, तदयुक्तम् ; क्यडादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यडादिषु सम्यगौपम्यप्रतीतिनास्ति, प्रत्ययत्वेनास्त्रतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति न बाध्यम् ; कल्पवादावापि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पवादीनामिवादितुल्यतथौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यडादीनान्तु द्योतकत्वम्, इवादीनामपि वाचकत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा "समुदितं पदं वाचकं" "प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकौ" इति च मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यडाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः,—“वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुश्लिष्यन्ते (व) क्यडादयस्त्राचारार्थे” इति,

अत्र विभावाद्यतिशयः साधारणधर्मः । अत्र प्रथमे सुखविहारितयेति, द्वितीये स्नेहातिशयेनेति, तृतीये सन्तोषदायितयेति, चतुर्थे चाह्लादकत्वेनेति, पञ्चमे निम्बलेनेति साधारणधर्मलोपः । केचित्तु—“क्यच्-क्यङोरर्थं चाचारः, तस्मान्न विद्यमानत्वात् धर्मलोपोदाहरणम् एतन्न भवति” इत्याहुः, तन्न ; चाचारस्य साधनत्वेऽपि प्रकृते सादृश्यहेतुत्वेन विवक्षयात्, उपदर्शितधर्माणां सादृश्यहेतुत्वेन भ्रष्टिति प्रतीयमानत्वात् “अन्दायते युक्तवचाऽपि हंसः” इत्यादौ सत्यप्याचारे “युक्तवचा” इति साधारणधर्मप्रयोगदर्शनाच्च, चाचारस्य चाख्याताद्योन्वितत्वेन निराकाङ्क्षतया क्यच्-क्यङोरर्थे सादृश्ये अभेदान्वयसम्भवेन सादृश्यहेतुत्वायोगाच्च ।

(व) इह चेति ।—श्रौत्यादीत्यत्र आदिपदेन चार्थोपरिग्रहः ; वस्तुतस्तु, यथा तुल्याद्येविहितस्य बतेर्थेणि चार्थोत्वं, तथा चवापि तुल्याद्येविहितक्यच्-क्यङोरर्थेणि चार्थोत्वं । “सुतिः,—अन्तः, तथा साचात् प्रतीयमाना श्रौती, तद्वितरा चार्थो” इति वदतः चण्डीदासस्य सत्ते सुतरासाधोत्वं । केचित्तु—आन्यप्रकारकारादय इत्यर्थः, “वादेर्लोपे जनाद्ये वा कर्माधारकाश्चि कर्त्वि । कर्मकर्त्रोर्णमुञ्चि—” इति आहुः । “वतेः” इति इवाद्युपलक्षणम् । तदर्थेविहितत्वेन—वत्यर्थेविहितत्वेन, श्रौपम्यप्रतिपादकत्वात्—श्रौपम्यबोधकत्वात् । सत्यम्—सम्पूर्णां । प्रकृतत्वत्वादिभिः ।

तदपि न ; न खलु क्वडादय आचारमात्रार्थाः, अपि तु सादृश्याचारार्थाः इति । तदेवं धर्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।

उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः॥६७५॥(श)

—प्रत्ययानां स्थातन्त्रोच्चार्येणैवकत्वं नास्ति “प्रकृतिप्रत्ययो सदाथे मृतः” इति नियमा-
दित्यर्थः । कल्यादादिति ।—अत्रादिपदेन वतेः परिपङ्कः, “ईषदसमाप्तौ कल्प-
देश्चदेशीयरः” (५।१।६७ पा०) इत्यादिभिः सूत्रैर्विहितानां कल्यादादीनां प्रत्ययानां
क्वडावच्छेदे, (कल्यादादेश्चत्वंसहितप्रकारनिर्देशः) कल्यादिप्रत्ययच्छेदे त्वया
पतेलोपे इति वक्तुं न शक्यते, तत्र धर्मलोपे एव त्वया वाच्यं, तदयमेवमं को भेद इति
भावः । निश्चयाभावादिति ।—सर्वे हि निपाता योतका एव, न तु वाचका इति
केचित् वदन्ति, तस्मिन् इवादीनामपि साक्षात् श्रौपत्यवाचकत्वेनाभिनतानां वाचकत्वे
सन्देहः, वा कथा प्रत्ययानामित्याशयः । तथा च इवादेः अव्ययतया उपमा-
वाचकत्वम् अविद्वदिति तत्त्वत्वे कल्यादेः सुतरामेव तदविद्वदिति भावः । ननु
“अमकमिव सुखम्” इत्यादौ उपमावाचकत्वव्याप्तिमयेन इवादेः उपमावाचकत्वम्
अवश्यमङ्गीकार्यम् इत्यभिप्रायेचाह, वाचकत्वे वेति ।—इवादिप्रत्ययत्वेन कल्यादेः
उपमावाचकत्वाङ्गीकारे वा इत्यर्थः, समुदितं—प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः, वाचकं—
प्रकृत्यर्थेविशिष्टप्रत्ययार्थप्रतिपादकं, स्वस्वार्थेणैवको—क्रमेण स्वार्थप्रतिपादको इत्यर्थः ।
अथादीति ।—अत्रादिपदेन कल्यादिपरिपङ्कः । साम्येन—सादृश्यवाचकत्वेन
सुखतेवेत्यर्थः । अनुश्रियन्ते—विधीयन्ते । आचारार्थे इति—“अनुश्रियन्ते”
इत्यनेनान्वयः । अपि तु—किन्वित्यर्थः । उपसंहरति, तदेवमिति ।—अस्तुतस्तु
“अन्दायते शुक्रवचाऽपि ईषः” इत्यादौ साधारणधर्मोपादानेऽपि क्वडादियोगे
उपमादर्शनान्तात् आर्ष्या उपमावाक्साहित्यादिमित्यनतत्वत्तत्त्वत्त्वादिपञ्चकगतत्वेन
विशेषो बोध्यः । एवञ्च अष्टप्रकाराया आर्ष्याः धर्मलोपोपायायां बोद्धव्यप्रकारत्वं
बोध्यम् । कल्यादिपञ्चके धर्मलोपे उदाहरणं यथा—“वीरः प्रीतिहरत्वेन पथ्य-
होवति मच्छके । निव्रीयति परं प्रेम्णा भक्त्या देवावते नृषाम् ॥ देवदत्तं जनैः
साधुः प्रतीत्यत्वेन दृश्यते । ज्ञपया विश्वसत्तारं नित्यं सत्सरति चित्तौ ॥” अत्र
इतीवानुपमादर्शानां क्वडावच्छेदे सादृश्ये चमेदेनान्वयः ।

(श) उपमानलुप्तानुपमानाह, उपमानेति ।—उपनीयते चनेनेति उपमानं
तत्र अनुपादाने—अप्रयोगे, वाक्यसमासयोः द्विधा—वाक्यगता समासगता चेति
द्विप्रकारा, लुप्तोपमा इत्यनुपङ्गः ।

उदाहरणम्—

“तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम् ।” (घ)

अथ मुख-नयन-प्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमान-
लोपः । अत्रैव च “मुखेन सदृशम्” इत्यत्र “मुखं यथेदम्”
इति “नयनतुल्यम्” इत्यत्र “दृगिव” इति पाठे औत्पत्ति सम्भव-
तीति अनयोर्भेदयोः प्रत्येकं औत्पत्तीर्त्त्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवे-
ऽपि प्राचीनानां रीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम् ।

औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा ।६०६। (घ)

क्रमेणोदाहरणम्—

“वदनं मृगशावाच्याः सुधाकरमनोहरम् ।”

“गर्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन् महात्मनां पुरतः ।” (ङ)

(घ) तस्या इति ।—तस्याः, —कान्तायाः, मुखेन सदृशं—तुल्यं, रम्यं—मनो-
रमं, न चास्ते, न वा नयनतुल्यं, रम्यम् चास्ते इति शेषः ; अन्वया धर्मेपमान-
लोपोदाहरणमिदं स्यात् ।

(घ) इवाटिलुप्तानाङ्, औपम्येति ।—औपम्यवाचिनः, —इवादेरित्यर्थः, लोपे
समासे क्विपि च (यत्र आत्मापादिभिः आबलोपः क्विचते, तत्र पाणिनीयेः क्विप्
अनुश्रियते) प्रत्यये द्विधा भवति ।

(ङ) वदनमिति ।—मृगशावाच्याः, —मृगशावला अचिचौ इव अचिचौ यस्याः
इति बहुव्रीहौ अचिपदलोपः, इवाद्येव्य समासगम्यतया इवपदाभयोगः । अस्त्वत्त्वस्य
शब्दानुपात्तात् औप इतीदं वक्ष्यमाणमिच्छोपोदाहरणम् । वदनं सुधाकर इव
मनोहरम् इति विपुले “उपमानानि सामान्यवचनेः” (२।१।५५ पा०) इति कर्म-
धारयसमासे इवेत्यस्य औपम्यवाचकस्य लोपे समासगतः लुप्तः । एतदेव प्रकृतोदा-
हरणम् । क्विपि उदाहरति, गर्दभतीति ।—महात्मनां पुरतः, —अवनः, श्रुतिपरुषं
—श्रीकण्ठं यथा स्यात् तथेत्यर्थः, निनदन् व्यक्तं—स्पष्टं, गर्दभति—गर्दभ इवाचरति,
अ इव आचरति इत्यर्थे “सर्वप्रातिपदिकैश्चः क्विप् वा वक्तव्यः” इति ‘गर्दभ’ इत्युप-
मानपदात् आचारिऽर्थे क्विप्, अत्र च लोपादौपम्यवाचकलुप्तियम् । यथा “वाम-
ध्वत्” इत्यादौ क्विपो लोपेऽपि कर्तृत्वस्य वाच्यत्वं, तथा इहापि सादृश्यस्य इति सामान्य-
वाचकमनम् । अथ श्रुतिपरुषनिवारः साधारणवचनैः शब्दोपात्त एव ।

अत्र “गर्दभति” इत्यत्र औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न
चेह उपमेयस्यापि लोपः, “निनदन्” इत्यनेनैव निर्देशात् । (क)
द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्मीपमानयोः ॥६७०॥ (ख)
“तस्या मुखेन” इत्यादौ “रम्यम्” इति स्थाने “लोकै” इति
पाठेऽनयोऽदाहरणम् ।

क्विप्समासगता द्वेधा धर्मेवादिविलोपने ॥६७८॥ (ग)

उदाहरणम्—“विधवति मुखाजमस्याः” । अत्र “विधवति”
इति मनोहरत्व-क्विप्प्रत्यययोर्लोपः । केचित् तत्रापि प्रत्ययलोप-
माहुः । “मुखाजम्” इति च समासगा । (घ)

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि ॥६७६॥ (ङ)

यथा—“अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।

कृपाणोदग्रदोर्दण्डः स सहस्रायुधीयति ॥” (च)

(क) निर्देशादिति ।—उपमेयस्य इत्यनेनान्वयः ।

(ख) एवम् एकलोपानुपनामुक्त्वा द्विलोपानाह, द्विधेति ।—धर्मस्य उपमानस्य
च उभयोः लोपे समासे वाक्ये च द्विधा भवति, लुप्तोपमा इत्यनुषङ्गते, एवमयेऽपि ।

(ग) प्रकारान्तरेण द्विलोपानाह, क्विचिति ।—धर्मस्य इवादेशे उभयोर्विलोपने
क्विप्समासगतत्वेन द्विप्रकारा भवतीत्यर्थः ।

(घ) विधवतीति ।—चक्षाः मुखाजम्—वदनसरोजं, विधवति—विधुरिव—
चन्द्र इवाचरतीति तथा, चन्द्रसदृशं सम्पद्यते इति यावत् । मुखाजमिति ।—मुखम्
चक्षामिवेति विधये “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रचीने” (२।१।३६ पा०) इति
लोपम्यवाचकस्य इवादेशः, तथा धर्मस्य मनोहरत्वस्य इत्यादौ च लोपः । एवं “अराट्-
वदना” इत्यादिवहुव्रीह्यावच्छेत्तुदाहरणं बोध्यम् ।

(ङ) उपमेयस्येति ।—उपमेयते य इति उपमेयः तस्य ।

(च) अरातीति ।—अरातीनां—अरूपां, विक्रमस्य आलोकने—दर्शनेन,
विकस्वरे—विक्रां गते, विक्राविते इत्यर्थः, विलोचने यस्य तथाभूतः, तथा कृपाणो
—खड्गेन, उदयः,—भीषणः, दोर्दण्डः,—बाहुदण्डः यस्य तथोक्तः, सः सहस्रायुधीयति
—सहस्रायुषमिव आत्मानमाचरतीत्यर्थः, इह [“उपमानादाचारः”] (१।१।१० पा०)
इत्युपमानबोधकान् धर्मपदात् आचारात्तं क्वच्यप्रत्ययः] इत्यर्थेत्वादिरिहाचारः ।

अत्र “सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरति” इति वाक्ये उप-
मेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः, उक्तादेव
न्यायात् । अत्र केचिदाहुः,—“सहस्रायुधेन सह वर्तते इति
सहस्रायुधः, स इवाचरति इति वाक्यात् ‘सहस्रायुधोयति’
इति पदसिद्धौ विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोपः” इति,
तत्र विचारसहं, कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । (ङ)

धर्मीपमेयलोपेऽन्या

॥ ६८० ॥

यथा—

“यश्चि प्रमरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्वे” ।

अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारण-
धर्मः शुक्लता च लुती ।

त्रिलोपे च समासगा ॥६८१॥ (ज)

यथा—“राजते मृगलोचना” ।

अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे
उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्मीपमानानां लोपः । (झ)

(ङ) सहस्रायुधमिवात्मानमाचरति इति आत्मरूपमेयता । यदि च क्व
“सः” इति साक्षात् तच्छब्दपरिग्रहीते कर्त्तव्योपमेयता, तथा सत्यपि कर्मतयोप-
मेयस्यात्मनः कर्मतवेवेहोपादानं सन्देहम् इति उक्तमीदंदाहरणं युज्यते । उप-
मेयस्यात्मन इति ।—कर्मत्वयोर्धर्मो कर्मत्व एवोपमेयत्वं, तस्याप्रयोगे तद्येति भावः ।
उक्तादेवेति—क्यञादौः साहस्रयोधकत्वव्यवस्थापनरूपात् कश्चितादित्यर्थः, न्यायात्
—युक्तेः । कर्त्तरीति ।—अत्र “उपमानात्—” (३ । १ । १० पा०) इति सूत्रेण
कर्मार्थे एव क्यचो निर्देशात् इत्याशयः, अनुशासनविरुद्धत्वात्—व्याकरणशास्त्रविरोधात्,
साधारणकर्मक्षीरेव तद्विधानादिति भावः ।

(ज) त्रिलोपे इति ।—त्रिलोपे—धर्मीपमानेवादित्रिलोपे इत्यर्थः ।

(झ) चञ्चलेति ।—चञ्चलोचना इत्यत्र “सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसत्त्वर-
पदलोपश्च” इति वार्तिकेन चञ्चलोचने इव लोचने यस्या इति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे
लोचने इत्युत्तरपदलोपः, तथा औपम्यवाचकस्य इवशब्दस्य, चञ्चलरूपस्य साधारण-

तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः॥६८२॥(ज)

पूर्णा षड्विधा लुप्ता च एकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्त-
विंशतिप्रकारोपमा । एषु च उपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारण-
धर्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते (ट)—

एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः ।

भिन्ने विम्बानुविम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा ॥ ६८३ ॥ (ठ)

धर्मस्य च शोपः । तथा च, उक्तमित्यशोपान् विधोपे समासमतेषमुपमा ।
यदि च इह स्वगपदाश्रयभिव्याहृतं शोचनपदसंशोपमानबोधकं, तदपि चववशोपेन-
समुदायव्यपदेशवशात् स्वशोचनेति समुदायशोपमानपूर्वपदता बोध्या ; अनेक-
मन्वपदाश्रयं (२।१।२४ पा०) इति तुल्याधिकरणे एव खले बहुव्रीहिनित्येनात् काल-
विशेषे विरुद्धाधिकरणानामपि शोपानां तत्प्रमासविधानात्, उत्तरपदशोपाय, कश्चित्
केवलमुत्तरपदशोपविधानाय च खले पुनः “सप्तमी—” इत्यादिवाचिकसमासैः ।
तत्र सप्तमीपूर्वपदशोपादहरणं यथा—उरखिलं शोम वस्य चखौ उरखिलोना, इह
“अमुर्वेनकात्—”(६।१।२२ पा०) इति सप्तम्या अलुक् ; एतयोः समानाधिकरण-
बहुव्रीहिसम्बन्धेऽपि उत्तरपदशोपायमारम्भः । इह स्वगपदस्य तन्नोचने अक्षया इति
केवाचित् विद्वानो तु गोदाहरचमंतत् इति बोध्यम् । समासे इति ।—यत्र शोचन-
पदशोपे समासे शोपो विहितः, अन्वयोस्तु नम्यमानत्वम् इति ज्ञेयम् ।

(ज) तेनेति ।—उक्तप्रकारमपञ्चनेत्यर्थः ।

(ट) एकविंशतिविधेति ।—धर्मशोपे दश, उपमानशोपे द्वे, शोपम्यवाचि-
शोपे द्वे, धर्मैवादिधापे च द्वे, उपमेयशोपे धर्मोपमेयधापे धर्मैवाद्युपमानशोपे
शेषैकेकेकविंशतिविधेत्यर्थः ।

(ठ) एकैकप इति ।—जातिवशानाम्वाक्तु एव एव गुणादिः इत्युपाधिर्जाति-
वादिमतेनेदम् ; यथा—एकजातीय इत्यर्थः, एवञ्च कश्चिदेकजातीयत्वेन, कश्चित्
साहस्यत्वेन एकोपचारादुभयवृत्तित्तं विवक्ष्यथोयम् । गुणः,—साधर्म्यम् । भिन्ने—भिन्न-
साधारणधर्मै, विम्बानुविम्बत्वं—विम्बस्य—साहस्यस्य, अणुविम्बत्वं—प्रविधानेन नम्य-
साध्यत्वम् । एकधर्मश्लेषशब्देनोपादानं प्रायेण कश्चिच्छब्देनाद्युपादानं सन्धयोक्तात्,
शब्दमात्रेण वा ।—भिदा—भेदः ।

अत्र एकरूपे यथा उदाहृतम्—“मधुरः सुंघावदधरः”
इत्यादि । विस्वप्रतिविम्बत्वे यथा (ड)—

“भङ्गापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्मञ्जीम् ।

तस्तार सरघाव्याप्तेः स चौद्रपटलेरिव ॥” (ढ)

अत्र “श्मश्रुलैः” इत्यस्य “सरघाव्याप्तेः” इति दृष्टान्तवत्-
प्रतिविम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा (ण)—

“स्मरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा ।

कथयामास कथाङ्गी मनोगतं निखिलमाकृतम् ॥” (त)

अत्र एके एव स्मरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन
निर्दिष्टे । (थ)

(ड) क्लमिचोदाहरति, मधुर इति—एतदुच्येकत्वे । क्लियेकत्वे यथा—“क्लीप
मच्छति चण्डोऽयं वक्त्रेणा क्ली पुमानिव” इति ।

(ढ) भङ्गेति ।—रघोर्दिग्विजयवचननिदम् । सः,—रघुः, भङ्गेन—चक्र-
विशेषेण, अपवर्जितैः,—दृष्टैः, श्मश्रुलैः,—श्मश्रुयुक्तैः, तेषां—यवनानां, शिरोभिः,—
कृतमस्तकेरित्यर्थः, सरघाभिः,—मधुमक्षिकाभिः, व्याप्तेः चौद्रपटलेरिव—मधुचक्रेरिव,
“नीचाङ्ग” इति प्रसिद्धैरित्यर्थः, मञ्जीं—पृथ्वीं, तस्तार—कथादयामास । रघुवंशस्यैवं
पद्यम् ।

(ण) अत्र श्मश्रुलैरित्येति ।—दृष्टान्ताख्यकारे यथा वाक्यान्वयोः सादृश्यम्
इवाद्यभावात् प्रविधानमर्थं, तथाऽत्रापि श्मश्रुसरघयोः । अत्र श्मानत्वविशेषः सादृश्य-
हेतुः । एवञ्च “सादृश्यहेतू गुणक्रिये” इत्युपोपलक्ष्यतया द्रव्यस्यापि साधारणधर्मत्व-
जननमाव्यम् ।

(त) स्मरमिति ।—कथाङ्गी—नीचाङ्गी, सा—रमणो, विकसितं—प्रस्फुटितं,
नीलम् उत्पलं—कमलमिव, स्मरं नयनं, न तु नयने, वामानां तथैव स्वभावात्, मयि
विधाय—अपंथित्वा, (“निचाङ्ग” इति पाठान्तरन्तु मनोरमम्) निखिलं—समस्तं,
मनोगतम् आकृतम्—अभिप्रेतं, चेटितमर्थमिति यावत्, कथयामास, सखीं प्रति इति
शेषः ; वामायाः स्वभाव एवायं ज्ञत, वङ्गमं तित्येक् पश्यन्ती उपसिद्धि चकनपि
स्वामिप्रायमुदाहरति इति । अत्राव्यां हन्तः ।

(थ) एव एवेति ।—उदाहरणार्थेनान्तरात् दिवचनानुसंधानार्थं पाठी न युक्तः,

एकदेशविवर्तिन्युपमा वाच्यत्वगम्यते ।

भवेतां यत्र साम्यस्य ॥ ६८४ ॥ (द)

यथा—“नेत्रैरिवोत्पलेः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्य चक्रवाकैः स्तनेरिव ॥” (ध)

अत्र उत्पलादीनां नेत्रादीनां सादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणां चाङ्गनासादृश्यं गम्यम् । (न)

किन्तु “अथैकमेव प्रफुल्लं प्रतिवस्तुपमावत् विभिन्नाभ्यां खेरविकसितप्रम्याभ्यां निदिष्टम्” इति पाठो बोद्धव्यः । एकक्रियायाः जन्मभेदीनोपादाने यथा—“प्रकाशते मुखं तस्माच्चन्द्रमा दीप्यते यथा” । नन्वत्र वाक्येकाभावात् कथमुपमा ? इति चेत्, न ; यथा “अनावास्त्रायां श्राङ्गं कुर्व्यात्, रात्री श्राङ्गं न कुर्व्यात्” इत्यत्र सम्भेदीनान्तरवैयर्थ्यम् इति न्यायेन रात्रीतरत्रामावास्त्रायां श्राङ्गं कुर्व्यात् इत्येक-वाक्यत्वं, तथाऽत्राप्येकवाक्यत्वस्वीकारात् इति सङ्केपः ।

(द) प्राचीनेरस्त्रीकृतानपि प्रमाचसिद्धान् एकदेशविवर्तिनीमुपमानाहः एक-देशेति ।—यत्र—वाक्ये, साम्यस्य—सादृश्यस्य, वाच्यत्वगम्यते—वाच्यत्वं गम्यत्वञ्च इत्यर्थः, भवेतां, कल्पित साम्यं वाच्यं, कल्पितं गम्यमित्याशयः, तत्र एकदेश-विवर्तिनी उपमा, एकदेशे स्थितत्वात् अस्या एकदेशविवर्तिनीति संज्ञा ; इयञ्चैक-देशविवर्तिन्युपमावत् साङ्गस्याङ्गिनः सादृश्ये एव सम्भवति इति ।

(ध) नेत्रैरिवेति ।—अङ्गना इव सरःश्रियः, —सरश्रीश्रीभाः, पदे पदे—प्रति-वस्तु, विभान्ति स्य—राजन्ते स्य । कैः हेतुभिरित्याह, नेत्रैरिति ।—नेत्रैरिव उत्पलेः, —नेत्रसदृशैः कुवलयैः, तथा मुखैरिव पद्मैः,—वदनोपमैः, सरश्रीः, तथा स्तनेरिव चक्रवाकैः,—बभ्रोजसदृशैः शीघ्रपक्षिमित्येवार्थः ।

(न) अत्रेति ।—उक्तोदाहरणे इत्यर्थः । अत्र नेत्रादिवस्तुपमानस्य उत्पलादि-वस्तुपमैयत्वाङ्गम् । यद्यपि अत्र “प्रसिद्धस्त्रीपमानस्त्रीपमैयत्वव्यवहयनम् । निष्कल-त्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥” इति वस्तुमाचसिद्धानां नेत्राद्यामुपमानान्ते प्रतीपमिति वक्तुं युक्तं, तथाऽपि अङ्गनासादृश्येन सरःश्रियो वचंयितुं प्रवृत्तेन अविना नेत्राद्यामुपमानत्वम् उत्पलादीनां चोपमैयत्वं वर्धितम् ; युक्तञ्च तत्, अथवा प्रकृतोप-सातः स्यात् । न चाङ्गनानामुपमानत्वं, सरःश्रियां चोपमैयत्वमपि कल्पितमिति वाच्यं, तत्र निवानसादृश्यत्वेः, अतस्तथा वचंनेनोपमाचतितिरिति समाधा प्रतिभासते ।

कथिता रश्मोपमा ।

यथोर्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता ॥६८५॥ (प)

यथा—“चन्द्रायते शुक्लरुचाऽपि हंसो
हंसायते चारुगतेन कान्ता ।
कान्तायते स्रग्भंसुखेन वारि
वारोयते स्वच्छतया विहायः ॥” (फ)

मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ॥६८६॥ (ब)

(प) रश्मोपमानाह, कथितेति ।—यथोर्ध्वम्—उत्तरोत्तरम्, उपमेयस्य यदि उपमानता ज्ञात, पूर्वोपमायां यदुपमेयम्, उत्तरोपमायां तस्योपमानता यदि ज्ञात इत्यर्थः, यथा काकायां पूर्वत्वं प्राज्ञायाः सुदृषष्टिकायाः चन्द्रस्यमानवसरि परत्वं, तथाऽन्ये पूर्वपूर्वोपमेयस्योपमानत्वादे परपरावसरः इत्याशयः, तदा रश्मोपमा कथिता, रश्मना—काको, तत्कदम्बस्यमानात् अस्या इयं संज्ञेति भावः ।

(फ) साधारणधर्मस्वाभेदे भेदे च द्विविधायामस्यां प्रथमं द्वितीयानुदाहरति, चन्द्रायते इति ।—हंसः शुक्लरुचा—शुभकान्त्या, (अपिना सोम्यभावेनेत्यस्य यद्वचम्) चन्द्रायते—चन्द्र इवाचरतीत्यर्थः, कान्ता चारुगतेन—मनोजगमनेन, [चम भावे ज्ञः] हंसायते—हंस इवाचरति, वारि—जलं, स्रग्भंसुखेन—सुखसम्पादकेन स्रग्भेन, कान्तायते—कान्तेवाचरति, विहायः,—आकाशं, (“आकाशविहायसो” इत्यमरः) स्वच्छतया—नेर्मध्येन, वारोयते—वारोवाचरति इत्यर्थः । [“कर्तुः क्वञ् उपोपच” (११।११ पा०) इति सूत्रेण क्वञ्] । इहेन्द्रवज्रा कन्दः । आद्या यथा—“मङ्गो-
धसो बहान्मस्य भारतीवान्महा मतिः । चेष्टा मतिरिव स्वच्छा चेष्टेव गुणसन्मतिः ॥”
अत स्वच्छत्वमेकमेव साधारणो धर्मः ।

(ब) मालोपमानाह, मालोपमेति ।—एकस्य—उपमेयस्त्वर्थः यत् बहु—
अनेकवारम्, उपमानं दृश्यते, सा मालोपमा ; यथा काचित् माला तुल्यजातीयेः
काचिदा भिन्नजातीयेः प्रसूनेर्ध्वज्यते, इयमपि तथा तुल्यजातीयेषां भिन्नजातीयेः
अनेकेषूपमानैः इति बोध्यम् । बहु इति एकाधिकपरमपि, तेन—“तां हंसमासाः
भारद्वीव नङ्गा मङ्गोवधीर्नक्तनिवाकासाहः । क्विरोपदेमानुपदेसकाक्षि प्रपेदिरे प्राक्तन-
कल्पविद्याः ॥” इत्यादौ उपमाद्वयेऽपि मालोपमा चचतेति बोध्यम् ।

यथा—

“वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी ।

यौवनेनव वनिता नयेन श्रीमंनोहरा ॥” (भ)

कश्चिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं (म) दृश्यते—

“हंसचन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा ।

विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे ॥” (य)

“अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः ।

पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव ॥” (र)

(भ) इयमपि द्विधा, तत्राद्यानाह, वारिजेनेति ।—वारिजेन—पद्मेन, सरसी—सरोवरम् इव, शशिना—चन्द्रेण, निशीथिनी—रामिः इव, (“निशा निशीथिनी रामिः” इत्यमरः) यौवनेन—तादृश्येन, वनिता—कान्ता इव, नयेन—नीत्या, नीतिप्रयोगेण इत्यर्थः, श्रीः,—लक्ष्मीः, सम्पत्त्यर्थः, मनोहरा—मनोहा, उत्कृष्टशक्तिनीत्यर्थः, भवतीति शेषः । अत मनोहरत्वमेकमेव सादृश्यहेतुः । द्वितीया अत्रा—“ज्योतिस्त्वेव नयनानन्दः सुधेव मदकारणम् । प्रभुतेव समाकृष्ट-सर्वलोकां गितस्त्विनी ॥” अत्र नेदानन्दजननादयः विभिन्नधर्मा एव सादृश्यानां हेतवः ।

(म) उपमेयस्य प्रकृतत्वमुपमानस्याप्रकृतत्वं प्राधिकमित्यभिप्रायेणाह, कश्चि-
दिति ।—प्रकृतत्वं—वर्षनीयस्य उत्कृष्टाधायकत्वेनाकाङ्क्षितत्वम् ।

(य) हंस इति ।—शरदागमे—शरत्कालप्रसङ्गो, हंसः चन्द्र इव, जलं व्योमतलं यत्रा—नभोमण्डलमित्थं, तारकाः,—नक्षत्राणि, विमलाः,—शुद्धाः, विशदा इत्यर्थः, कुमुदानि—कैरवाथीव, आभाति—राजते । अत हंसादय इव चन्द्रादयोऽपि वर्षनीयशरत्कालस्य उत्कृष्टाधायकत्वेनाकाङ्क्षिताः । [“विमलाः” इति पाठो न रमणीयः, भिन्नकित्तया कुमुदानोत्पमानान्दयाद्योग्यत्वात्, तथात् “लसन्ति” इति पाठो द्रष्टव्यः] ।

(र) प्राचीनसम्प्रदायात् आक्षेपोपमादीनुपमाकारान् वैचित्र्यातिशयानाधाय-
कत्वेनोपेक्षमात्रेणाह, अस्य राज्ञ इति ।—अस्य—प्रस्तुतस्य, वर्षनीयस्य वा, राज्ञः गृहे पुरन्दरस्य—इत्यस्य, भवने कल्पवृक्षभवाः,—कल्पवृक्षोत्पन्नाः, विभूतयः इति शेषः, इव भूपानीताः,—भूमेभ्यः,—विजितवृषेभ्यः, आनीताः,—गृहीता इत्यर्थः, विभूतयः,—सम्पदः, भान्ति—विराजन्ते । [“भूपानीताः” इत्यत्र “भूपानां ताः” इति प्राक्—ताः—वङ्गसूक्त्यन्तेन सङ्घुक्ताः इत्यर्थः] ।

अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः “कल्पवृक्षभवा इव” इत्युपमान-
भूता विभूतय आक्षिप्यन्ते इति आक्षेपोपमा । अत्रैव “गृहे”
इत्यस्य “भवने” इत्यनेन प्रतिनिर्देशात् प्रतिनिर्देश्योपमा
इत्यादयश्च न साक्षिताः, एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा
सन्दर्शनात् । (ल)

उपमानोपमेयत्वमेकस्यैव त्वनन्वयः ॥ ६८७ ॥ (व)

अथादेकवाक्ये । (श) यथा—

“राजोवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनि ।

चन्द्रश्चन्द्र इवातन्द्रः शरत्समुदयोद्यमे ॥” (घ)

अत्र राजौवादौनामनन्यसदृशत्वप्रतिपादनार्थमुपमानीप-
मेयभावो वैवक्षिकः । “राजोवमिव पाथोजम्” इति चास्य
लाटानुप्रासाद्विक्तो विषयः ; किन्तु अत्रोचितत्वादेकशब्द-
प्रयोग एव श्रेयान् । (स) तदुक्तम्—

(ल) आक्षिप्यन्ते इति ।—“कल्पवृक्षभवाः” इति विशेषणेनोपस्थिता विभूतय
एवाक्षिप्यन्ते इत्यर्थः । एवंविधेति—यथाकथञ्चिद्देशित्वाविशेषाणां परिच्छेत्तुमशक्यतया
तत्प्रयोगकर्मकाराणामपि परिच्छेदी न सम्भवति इति भावः ।

(व) अनन्वयमाह, उपमानेति ।—एकस्यैव—वस्तुन इत्यर्थः, उपमानीपमेयत्वम्
—उपमानीपमेयभावः, अनन्वयः,—न वर्तते अन्वयः,—उपमानान्तरेण अन्वयः
वर्तमान् अथो अनन्वयः । स प्रथमं पूर्णलुप्तभेदेन द्विविधः, तत्र पूर्णस्य उपमानवत्
वटप्रकारत्वं, लुप्तभेदे अर्धलुप्तस्य पञ्च भेदाः, बाह्यवर्णोपमादौर्णां शोपात् ।
उदाहरणानि स्वयमुद्देशानि इति सङ्क्षेपः ।

(श) नन्वतद्रश्नोपमायामुपमेयोपमायां चातिव्याप्तम् ? अत आह, अर्थादिति ।
—पारिशेष्यादित्यर्थः । रश्नोपमायां “यथोर्ध्वम्—” इत्यनेन, उपमेयोपमायां “पथ्या-
वैव—” इत्यनेनानेकवाक्यलाभादेकवाक्ये एवात्र विषय इति भावः । ननुपमेयोपमायां
“इयोः” इत्युपादानात् कथमतिव्याप्तिः ? इति चेत्, न ; तत्र प्रत्येकपदाद्यंश्यापि
पथ्यावैवोपमानीपमेयसम्भवात् ।

(घ) राजोवमिति ।—अतन्द्रः,—निर्मलः इत्यर्थः । अन्वयत् स्पष्टम् ।

(स) ननुपमानीपमेयभावो भेदे एव कल्पयति, कल्पयेत्कल्पेव च ; इत्यत्र आह,

“अनन्वये च शब्देक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।

अस्मिंस्तु लाटानुप्राप्ते साक्षादेव प्रयोजकम् ॥” इति । (ङ)

पर्यायेण द्वयोरितदुपमेयोपमा मता ॥ ६८८ ॥ (क)

एतत्—उपमानोपमेयत्वम् । अर्थाद्वाक्यद्वये यथा—

“कमलेव मतिर्मतिरिव कमला

तनुरिव विभा विभेव तनुः ।

धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी

सततं विभाति तव यस्य वत ॥” (ख)

अत्र राजीवादीनामिति ।—वैवचिकः,—आरोप्य विवक्षितः । ननु लाटानुप्राप्तविवचय-
विनिर्भक्तिश्च अस्य विषयो न सम्भवति इति तद्वाचकोऽयमेव स्यात् ? इत्यत आह—
राजीवमिति । विविक्षा विषय इति ।—तथा चायं सम्भवद्विषयान्तरत्वात् वाचकः
इति भावः । उचितत्वात्—उपमानोपमेयभेदश्च भ्रष्टिति प्रतीत्युपयुक्तत्वात् ।
शेषान्—अतिप्रशङ्गाः, न तु नियतः ।

(ङ) अनन्वये इति ।—अनन्वये—तदाख्ये अर्थात्कारे, औचित्यात्—प्राप्तत्वात्
कारणात्, शब्दयोः,—उपमानोपमेयभूतयोरित्यर्थः, ऐक्यम् आनुषङ्गिकं—प्रसङ्गानु-
प्रसक्तम् ; अनियतमित्यर्थः, अस्मिन् पुनर्लाटानुप्राप्ते शब्दालङ्कारे, साक्षादेव—सुख
एव, अत्र शब्देक्यमिति पूर्वतोऽनुवर्त्तनीयं, प्रयोजकं—वैचित्र्यावायकम् । अर्थ
भावः,—तत्र शब्दयोरेक्यं भ्रष्टित्युपमानोपमेययोरेक्यावगमादेवेति न नियतम्, अत्र तु
अनन्वयाकारकोऽस्मात्सङ्गात् एवेति नियतमात्र विशेषः ।

(क) उपमेयोपमानाच्च, पर्यायेणेति ।—पर्यायेण—क्रमेण, “मुखमिव
कसकम्” इत्यादौ युगपदेव द्वयोरुपमानोपमेयत्वम् इति तद्वारणाय “पर्यायेण”
कृत्युक्तम् ; द्वयोः,—उपमानोपमेययोः, इत्युपमानायासंकेतश्चैव कर्मणोपमानोपमेय-
भावः इति तद्वारणाय “द्वयोः” इति पदं बोध्यम् ; एतत्—उपमेयोपमानत्वम्
इत्यर्थः, उपमेयोपमा मता । अत्र सादृश्यहेत्वभेदे इत्यपि बोध्यम् ; तेन “वज्रव-
निवारणं करतलं करतलमिव कीमलं पद्मवत्” इत्युपमादयम्यवच्छेदः ।

(ख) कमलेति ।—कमला—सप्तः, सप्तमित्यर्थः, सेव मतिः,—बुद्धिः,
प्रभृता इति शेषः, प्रभृतप्रभवतो वादृशो बुद्धिः भवितुमर्हति, तादृशीति भावः, मति-
रिव कमला, प्रभृता इति शेषः, अतन्मसाधारणबुद्ध्यादुपमा अन्वयसाधारणः

पत्रास्य राज्ञः श्रौतुष्ट्यादिसदृशं नान्यदस्तीत्यभिप्रायः । (ग)
सदृशानुभवात् वस्तु-स्मृतिः स्मरणमुच्यते ॥६८६॥(घ)

यथा—

“अरविन्दमिदं वीक्ष्य खिलत्खञ्जनमञ्जुलम् ।

स्मरामि वदनं तस्याद्याह चञ्चललोचनम् ॥” (ङ)

सम्यदित्यर्थः, तनुः,—शरीरनिव, शरीरशोष्ठवनिवैत्यर्थः, विभा—कान्तिः, समुज्ज्वलति
शेषः, अथयवसदृशशोष्ठवनिव सुन्दरकान्तिरित्यर्थः, विभेव तनुः, समुज्ज्वला इति
शेषः, स्थावस्थानुष्ठपो देहविन्यास इत्यर्थः, अरवी—पृथ्वी, सेव घृतिः,—धेय्ये, दृढा
इति शेषः, घृतिरिव अरवी—पृथ्वी, रान्वनिति यावत्, दृढा इति शेषः, अविचलं
धेय्येनिव अनपायि रान्वनित्यर्थः, वत—उपे, यस्य तव सदतं विभाति, तस्य सद्गुणानां
विषये किमन्यदस्त्वन्यमिति शेषः । गीतिच्छन्दः ।

(ग) अस्मां वैचित्र्यं दग्धमिति—अस्य राज्ञ इति ।

(घ) आरचनार्थ, सदृशेति ।—सदृशस्य—तुल्यवस्तुनः इत्यर्थः, (सख्यन्धि-
ज्ञानादिजन्यव्युत्तिवारणाद्य सदृशेति पदं, तेन “भवदभिनतवस्तुन्याकिरन्त्याः समन्तात्
सुरसिजदक्षतल्पं नमरं कल्पयन्त्याः । इतकदच ! ययसा क्षीवमोपावससाः आरच-
नविरलं ते इत्त सन्पादयन्ति ॥” इत्यादौ सख्यन्धिज्ञानजन्यआरचस्य सासुहारत्वम्)
अनुभवान्—दग्धतादिजन्यज्ञानान्, वस्तुनः,—अन्यत्र इति भावः, व्युत्तिः,—अनुभवः,
आरचनम् उच्यते । सदृशानुभवस्य व्युत्तिं प्रति संस्कारोद्योषकत्वेन आरचत्वं, संस्कारस्तु
वस्तुनुभवबाहुत्यप्रः । यथा—“दिव्यानामपि ज्ञतविषयां पुरस्तादभक्षः स्फुरदरविन्द-
प्रकृष्टसाम् । उद्योत्य श्रियनिव काष्ठिदुत्तरकीनकार्थीः सख्यनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥”
इति । यदि तु अत्र श्रियनिवैत्युपेक्षायाः प्राधान्ये व्युत्तेरतथाचारत्वं, तर्हि “तिस्रनाभि-
कुडरेषु यदश्वः प्रावितं अक्षदृशां अहरोभिः । तद्भवेः कुडरेः सुरनायः आरिताः
सुरतकण्ठहतानाम् ॥” इति ।

(ङ) उदाहरति, अरविन्दमिति ।—खिलता—उपरि विहरता, खञ्जनेन—
तटाख्यपक्षिणा, मञ्जुलं—मनोहरम्, दृढं—पुरी इत्यमानम्, अरविन्दं—कान्तं,
वीक्ष्य—दृष्ट्वा, तस्याः,—कान्ताया इत्यर्थः, चञ्चले—विचोले, लोचने—नेत्रे यत्र
तादृशं, आह—सुन्दरं, वदनं—मुखं, स्मरामि । अनयोपरि खञ्जनं दृष्ट्वा मुख-
जनयोपरि नैनखञ्जनआरचनमिति भावः ।

“मयि सकपटम्” इत्यादौ च स्मृतेः सादृश्यानुभवं विनोत्या-
पितत्वाच्चायमलङ्कारः । राघवानन्दमहापात्रास्तु वैसादृश्यात्
स्मृतिमपि स्मरणालङ्कारमिच्छन्ति । तत्रोदाहरणं तेषामिव
(च) यथा—

“शिरौषसृष्टौ गिरिषु प्रपदे

यदा यदा दुःखशतानि सौता ।

तदा तदाऽस्याः सदनेषु सौख्य-

सञ्चाणि दध्यौ गलदशु रामः ॥” (छ)

रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गवे ॥ ६६० ॥ (ज)

(च) चिन्तान्धस्मृतेशालङ्कारत्वमित्याह, मथीति ।—कुवाक्यव्यभिचारि-
भाष्योदाहरणमिदम् ; व्याख्यातश्च तत्रैव । मतानरेण तदेवाह, राघवेति ।—
वैसादृश्यात्—विषदृश्यत्वं यस्तुतः अनुभवात्, विषदानुभवादित्यर्थः । तेषां—राघवा-
नन्दमहापात्राणाम् इत्यर्थः ।

(छ) शिरीषेति ।—शिरीषसृष्टौ—शिरीषकुसुमकुमारिका, सौता गिरिषु—
पर्वतेषु, यदा यदा दुःखशतानि—क्षेत्रसमूहमित्यर्थः, प्रपदे—प्राप, रामः तदा तदा
सदनेषु—ग्रहेषु, प्रासादेष्विति यावत्, अस्याः,—सौतायाः, सौख्यसञ्चाणि—सुख-
सन्तानान्, गलदशु यथा तदा दध्यौ—चिन्तयानास, सञ्चारित्यर्थः । अत्र विषदृश्यत्वं
दुःखशतत्वं अनुभवात् सुखसन्तानलक्षणं वैपरीत्यसम्बन्धेन सम्बन्धिनः ज्ञानं संस्कारो-
द्दीपकम् इति श्रेयम् ।

(ज) रूपकमाह, रूपकमिति ।—निरपङ्गवे—प्रकृतनोपपन्नम् अपङ्गवः तद्रहितैः,
विषये—उपमेये इति यावत्, विषये इत्यत्र वाच्ये इति विशेषणं बोध्यम् ; तेन
“वतामूले वीनो हरिचपरिहोमो हिमकरः स्वयं हाराकारा गलति जलधारा
कुवलयान् । धुनीते बन्धुं तिलकुसुमजम्बा हि पवनी बहिरिरे पुष्पं परिचमन्ति
अजापि कृतिनः ॥” इत्यादौ निनीर्णविषये मुखादौ निष्कलङ्कन्यापुपमान्-
तादात्म्यारोपकपातिशयोक्तौ नातिश्यातिः ; रूपकम्—उपमानम्, आरोपात्—
प्रासादाध्यासात्, रूपकं—रूपकालङ्कारः ; अध्यासश्च प्रमादाद्यैः, न तु वाच्यः ;
अत्र “रूपितारोपात्” इति पद्यस्यन्पाठः प्रामादिकः, अर्थासङ्गतेः ; प्रथमान्पाठस्तु
रसुत्पीवः, उपमेये उपमानानामारोपस्यैव रूपकत्वाङ्गीकारात् । तदुक्तं चण्डीदासेन

“रूपित” इति परिचामात् व्यवच्छेदः । एतच्च (भ्र) तत्प्रस्तावे
विवेचयिष्यामः । “निरपङ्गवे” इत्यपङ्गुतिव्यवच्छेदार्थम् ।

तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥६६१॥ (अ)

तत्—रूपकम् । तत्र—

यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम् ।

तत् परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनम् ॥

प्रत्येकं केवलं माला-रूपञ्चेति चतुर्विधम् ॥६६२॥ (ट)

रूपकपरिचये—“वस्तुद्वारावाच्यार्थसादात्प्यारोप इत्यवधेयम्” इति । न च
“कतिसाव्यादपङ्गतभेदयोरभेदो रूपकम्” इति साव्यप्रकाशप्रयोगात् तदागौ भेद-
प्रतीतेरभावात् कथमावाच्यत्वम् ? बाधकाद्योनेत्याजन्मज्ञानस्यैवावाच्यत्वाङ्गीकारादिति
वाच्ये । आद्यस्य भेदानुभवस्य तदागौमसत्त्वेऽपि चानुमानिकस्य ज्ञानस्य भेद-
प्रत्ययस्य सत्त्वात् । ननु “गोर्वाहीनः” इत्यादावपङ्गतभेदयोरुपमानोपमेययो-
स्तादात्प्यारोपस्य कथं न रूपकत्वम् ? इति न वाच्यं, तस्य विच्छिन्नविशेषाजनकत्वेन
रसाद्युपकारकत्वाभावात् । केचित्तु—“विकल्पस्य प्राङ्निर्देशे रूपकस्य व्यवहारः,
परनिर्देशे तु गोर्वाहीनस्य व्यवहारः” इत्याहुः, तत्र ; “निर्माचकोत्रलं धातुचन्द्रिका लोका-
चक्षुषाम् । लोकाग्रहमनङ्गस्य सेयनिन्दोवरेषवा ॥” इत्यादौ विकल्पस्य प्राङ्-
निर्देशाभावेऽपि रूपकव्यवहारात् । [“रूपितारोपः” इति पाठे—रूपितस्य—अप-
ङ्गवभेदोपमानस्य, निरपङ्गवे—प्रतिषेधशून्ये, विषये—उपमेये, आरोपः,—तादात्म्यात्-
रोपः, रूपकमित्यर्थः ; अत एवोक्तं साव्यप्रकाशकारेण—“तद्रूपकमभेदो च उप-
मानोपमेययोः” इति बोध्यम्] ।

(अ) रूपितेति ।—परिचामे आरोप्यमात्रस्य प्रकृतोपयोजितेनाप्रकृतत्व-
निवृत्तीपमानत्वस्य बाधत्वात् रूपितशब्देन तद्व्यवच्छेद इति भावः । परिचयमादिति,
रूपक इति शेषः । एतच्च—रूपकपरिचयानयोर्बन्धव्यञ्जकः ।

(ज) रूपकवभेदानाह, तदिति ।—रूपकमित्यर्थः, साव्यकारणभावरूपपर-
परम्परा सञ्जाता अस्तीति परम्परितं, साङ्गं—साव्यस्य निरङ्गं—निरपङ्गवम् इति
त्रिधा, भवतीति शेषः ।

(ट) परम्परितरूपकमाह, वनेति ।—यत्र—यजिन्मूलादी, यजिन्वित् आरोपः

तत्र श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलपरम्परितं यथा—

“बाह्वे जगदुद्वेष्ट-राजमण्डलराह्वे ।

श्रीनृसिंहमहोपाल ! स्वस्वस्तु तव बाह्वे ॥” (ठ)

अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रविम्बम् इत्यारोपो
राजवाहोः राष्ट्रत्वारीपे निमित्तम् । (ड)

मात्वारूपं यथा—

“पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः ।

भूभृदावलिदशोलिरेक एव भवान् भुवि ॥” (ठ)

—बध्नासः, परल—बन्धन, आरोपणे—आरोपविषये, कारणं, तत् परम्परितं—
तदाख्यमित्यर्थः, रूपकमिति शेषः; श्लिष्टश्लिष्टनिबन्धनं—श्लिष्टशब्दनिबन्धनमश्लिष्टशब्द-
निबन्धनञ इति विविधमित्यर्थः, श्लेषमिति शेषः । पुनरपि तत्र हेविष्यनाह, प्रत्येक-
मिति । —प्रत्येकं—निरुक्तभेदयोरेकेकमित्यर्थः, केवलमात्वारूपेभ्योऽप्यं विविधम् ; तथा
हि—श्लेषाधीनतया केवलं मात्वारूपञ्च, अश्लेषे च केवलं मात्वारूपञ्चेति चतुर्विधम् ।

(ठ) बाह्वे इति।—हे श्रीनृसिंहमहोपाल ! बाह्वे—युक्ते, जगत्सु
उद्वेष्टानाम्—उद्वेष्टानां, राजमण्डलानां—नृपतिगणानाम्, (बाह्वे—परस्परं
विभक्तं नावसरे, जगति गच्छतीति तस्मिन्, पान्यजने इति यावत्, तस्मिन्नापोत्-
पादनविधाविति भावः, उद्वेष्टस्य—पक्षरूपस्य, राजमण्डलस्य—चन्द्रमण्डलस्य इति
व्यङ्ग्यार्थः) बाह्वे—राष्ट्ररूपपाथ, तव बाह्वे—भुजाय, स्वस्ति अस्तु । राष्ट्रवा-
चन्द्रमण्डलस्यैव राष्ट्रानां राजमण्डलानां पीडोत्पादकत्वात् बाहो राष्ट्रत्वारीपः नीधः ;
अथ राजमण्डलपदं श्लिष्टम् ।

(ड) इत्यारोप इति।—अत्र श्लेषे च उद्वेष्टरूपकयोर्द्वयोरेवाभिधानं शब्दसास्य-
रूपसाहचर्यमूलं प्रथमं रूपकं, तेन राजमण्डलपदवाच्यापमर्कत्वरूपसाहचर्यनिबन्धनं
द्वितीयं रूपकमिति भावः । यथा वा—“अद्वितापकरणभेषजनरणाव ! भवान्
करञ्जितो बल । तत्र कुतोऽङ्घ्रिमयं आदखिलामपि मेदिनो चरतः ?” ॥ इत्यत्र,
अद्वितानामपकरणभेषाङ्घ्रिणां तापकरणमिति श्लेषमूलकेन आरोपेण नरणाञ्चे
भेषजत्वारीपस्य समर्थनम् ।

(ठ) पठेति ।—भुवि—पृथिव्यां, भवान् एव एव पद्यायाः,—बध्नासः, उद्वे-
—उपार्जने, अन्धम्—प्रज्ञानानुदये—प्रज्ञासि, दिनाधीशः,—सूर्यः, इति—

अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं, भूभृतो राजान एव पर्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्यत्वाद्यारोपे निमित्तम् ।

अस्मिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा—

“पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः ।

त्रैलोक्यमण्डपस्तभाशत्वारो हरिवाहवः ॥” (ण)

अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिवाहूनां स्तभात्वारोपे निमित्तम् ।

मालारूपं यथा—

“मनोजराजस्य सितातपत्रं

श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः ।

विराजते व्योमसरःसरोजं

कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविम्बम् ॥” (त)

अत्र मनोजादेः राजत्वाद्यारोपश्चन्द्रविम्बस्य सितातपत्र-
त्वाद्यारोपे निमित्तम् । तत्र च “राजभुजादीनां राहुत्वाद्या-

साधुनाम्, बागतौ—बागमनविषये, चन्द्र—सदा—नित्यं, गतो—गमनविषये, प्रवहन्विषये इत्यर्थः, सभोरवः,—वायुः, तथा भूभृतां—राजान्, चन्द्र—पर्वता-
नाम्, बावलिषु—शेषिषु, दधीलिः,—वज्रम् । अत्र पद्मादीनि पदानि द्विष्टानि ।

(ण) पान्त्विति ।—जलदश्यामाः,—मनोरदश्यामवशांः, शार्ङ्ग—तदास्त्रं
चतुषः, ज्याघाः,—भौव्याः, घाघातेन—पास्त्रालनेन, कर्कशाः,—कठिनाः,
त्रैलोक्यं—त्रिभुवनमेव, मण्डपं—गृहं, तस्य सभाः,—चन्द्रबन्धनदाहचोक्त्यर्थः, त्वारः
हरिवाहवः,—श्रीविष्णोः भुजचतुष्टयमित्यर्थः, वः,—युषान्, पान्तु—रचन्तु । अत्र
विभक्तिपदं न द्विष्टम् ।

(त) मनोजिति ।—मनोजराजस्य—वामनरूपतेः, सितातपत्रं—श्वेतच्छत्रं, हरि-
दङ्गनायाः,—हरिदङ्गनायाः, श्रीखण्डचित्रं—चन्द्रनतिलकं, व्योम—वाकाग्रमेव, सरः
—सरोजं, तस्य सरोजं—पत्रं, कर्पूरपूरप्रभं—कर्पूरपुष्पसदृशम्, इन्दुविम्बं—चन्द्र-
बन्धनं, विराजते—श्रीयते । अत्रेन्द्रवक्षीपेन्द्रवक्षीरुपजातिरुक्तः ।

रीपो राजमण्डलादीनां चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे निमित्तम्" इति
केचित् । (य)

अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपर्णं साङ्गमेव तत् ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥ ६६३ ॥ (द)

तत्र—

आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम् ॥ ६६४ ॥ (ध)

प्रथमं—समस्तवस्तुविषयम् । यथा—

"रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ।

अभिवृष्य मरुच्छस्यं कृष्णमेवस्तिरोदधे ॥" (न)

(य) अत्र मतान्तरं निर्दिशति, तत्र चेति ।—आद्ये इत्युदाहृतपद्ये चेत्यर्थः, राजसुनादीनां—प्रस्तुतशृपेन्द्रबाह्यादीनाम्, [आदिपदं प्रकारताबोधकम्] राहुत्वाद्यारोपः,—राहुत्वाद्यध्यवसायेनाभिधानं, राजमण्डलादीनां—प्रतिपत्तिशृपादीनां, चन्द्रमण्डलत्वाद्यारोपे—चन्द्रत्वाद्यध्यवसाये, निमित्तं—कारणम्, इति केचित्—आक्षेपरिष्वङ्गाः, आहुः इति शेषः । अत्र केचित् इति सूचितनस्वारस्यं दीतयति, तथा हि, राजमण्डलादीनां लक्ष्यशब्दात्त्वं सत्यं प्रसिद्धमारोपकारणं, बाहुराह्यादीनां तु तादृशप्रधानं नरप्रसिद्धम् इत्यस्वरसः इति बोध्यम् ।

(द) साङ्गरूपकमाह, अङ्गिन इति ।—साङ्ग—अङ्गसहितम्, अङ्गिनः अङ्गरूपकम्—उपमानतादात्म्यारोपः, तत् साङ्गं—तदाख्यरूपकम् । तत् द्विविधं—समस्तवस्तुविषयं—समस्तानि वस्तूनि—आरोप्याणानि, विषयाः,—शब्दोपादानि अत्र तत्, तथा एकदेशविवर्त्ति च ।

(ध) समस्तवस्तुविषयमाह, आरोप्याणामिति ।—अशेषाणां—सर्वेषाम्, आरोप्याणाम्—उपमानानाम्, [इह बहुवचनमविवक्षितम् ; "सूत्रे लिङ्गं सङ्गा आक्षेपात्तन्वाचि" इति न्यायात् ; तेन "दन्ताद्युक्तेशराणोभिसंज्ञा भाति मुखान्जलम्" इत्यादिः सकृदः] शाब्दत्वे—शब्दप्रतिपाद्यत्वे, प्रथमं—समस्तवस्तुविषयमित्यर्थः, मतम् ।

(न) उदाहरति, रावणेति ।—सः कृष्णः,—विष्णुः एव, मेघः इति कृष्णमेघः, रावणः एव अथवाहः,—इष्टप्रतिबन्धः, ("इष्टवेषं तद्विधातेऽवयाहावयहो सनी" इत्यमरः) तेन क्लान्तं—वीकृतं, क्लान्तमिति भावत्, मृत्तु—दीवः एव, मृच्छं—

अत्र कण्ठस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वादिकमा-
रोपितम् ।

यत्र कस्यचिदार्यत्वमेकदेशविवर्ति तत् ॥६६५॥ (प)

कस्यचित्—आरोप्यमाणस्य । यथा—

“लावण्यमधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम् ।

लोकलोचनरोलम्ब-कदम्बैः केन पीयते” ॥ (फ)

अत्र लावण्यमधौ मधुत्वाद्यारोपः शाब्दः, मुखे पद्मत्वारोपः
आर्थः । न च इयमेकदेशविवर्तिन्युपमा, विकस्वरत्वधर्मस्या-
रोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात्, मुखे चोपचरितत्वात् (ब) ।

प्रीत्यादि तत्, इति—पूर्वोक्तेन, वागेव चरुतं—जलं तेन, अभिषेच्य—प्रीतिवत्त्वा,
पद्मे—अभिषेच्य, तिरोहृषे—अनादितः । अत्र अङ्गनः कण्ठस्य मेघत्वारोपसम्पाद-
नाय तदङ्गानां सर्वेषाम् असतादीनां वागादिषु आरोपात् साङ्गं रूपकमिति बोध्यम् ।
यथा वा—“दुर्मिलसमोक्तिकतारि धवलांशुकचन्द्रिकाचमत्कारि । बदनपरिपूर्णचन्द्रे
सुन्दरि ! राकाऽऽह नाम सन्देहः ॥” इत्यत्र सुन्दर्याः राकात्वारोपे सर्वेषामपि मोक्ति-
कादीनां तारात्वारोपश्चम् ।

(प) एकदेशविवर्तिसाङ्गरूपकमाह, यत्रेति ।—यत्र कस्यचित्—आरोप्य-
माणस्य इत्यर्थः, (“कस्यचित्” इत्यनेनान्यस्य शाब्दत्वलाभः, “प्रीत्या वागाद्येव ते
वर्त्तमानेकदेशविवर्ति तत्” इति काव्यप्रकाशदर्शनात् शाब्दत्वसाध्येतज्जगत्स्यघटकत्वं
बोध्यम्) आर्थत्वम्—अर्थवशात् सम्भवं, तत् एकदेशविवर्ति, रूपकमिति शेषः ।

(फ) उदाहरति, लावण्येति ।—अस्याः,—कान्तायाः इत्यर्थः, लावण्यानि—
सौन्दर्यविशेषा एव, मधूनि तेः, पूर्णं विकस्वरं—प्रफुल्लितत्वर्थः, आस्यं—मुखं, केः
लोकानां लोकानान्येव रोलम्बकदम्बानि—अनरसमुदाः तैः, (“इन्द्रिन्द्रस्तु रोलम्बः
असरोक्षी मधुप्रतः” इति हारावक्षी) न पीयते ?—आसाद्यते ? सद्यथं दृश्यते ?
इत्यर्थः, अपि तु सर्वैरेव पीयते इति भावः । यथा वा—“रूपजला चलनयना नाभा-
यथां कपावलिभुजगा । मञ्जलि यत्र सनाः सेयं तदधीतरङ्गिणी विवना ॥” इत्यत्र
रूपमधौ कण्ठत्वारोपः शाब्दः, नयनयोर्नीलत्वारोपः आर्थितः, न तु तदुपमां तरङ्गिणी-
त्वारोप आर्थः, अत्र साक्षादुपासत्वात् इति ।

(प) न चोपचरितम् ।—अनभिन्नाद्यतपदास्येन मुख्याया इत्याऽन्यदस्यैव एक-

निरङ्गं केवलस्यैव रूपं तदपि द्विधा ।

मालाकेवलरूपत्वात् ॥ ६६६ ॥ (भ)

तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा—

“निर्माणकौशलं धातुचन्द्रिका लोकाचक्षुषाम् ।

क्रोडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दोवरचणा ॥” (म)

केवलं यथा—

“दासे कृतागति भवेदुचितः प्रभूषां

पादप्रहार इति सुन्दरि । नास्मि दूये ।

एकदेशविभक्तिगोरुपमादप्यथोरन्वतराङ्गीकारे बोधम् ; “मुखपथं विकस्तरम्” इत्यु-
पमाङ्गीकारे क्रियाविशेषशालित्वरूपविकस्तरत्वस्य मुखे वाधात् कानि विशेषे लक्षणा-
प्रसङ्गः ; “मुखमेव पथम्” इति उपमाङ्गीकारे तु विशेषे पथे विकस्तरत्वस्य मुख्यता
व्याख्याऽन्वयः सम्भवति ; “दन्तप्रभापुष्यचिता पाचिपङ्कजमोभिनी । कैशपात्राखिलेन्देन
सुवेद्या हरिषेचया ॥” इत्यत्र रूपमाङ्गीकारे मूषकादिकृतमोभाविशेषस्य लतायां
वाधात् मोभानात्रे लक्षणाप्रसङ्गः ; उपमाङ्गीकारे तु मुख्यता व्याख्याऽन्वयः सम्भवतीति ;
एतादृशं विशेषमवलोक्येव केचिदेकदेशविभक्तिनीमुपमानेकदेशविभक्तिं रूपके एवान-
र्भावयन्ति ; वस्तुतस्तु विकस्तरत्वधर्मस्य—विहासस्य इत्यर्थः ; मुख्यतया—प्राधान्येन,
वर्णनात्—अवस्थानात्, मुखे च उपचरितत्वात्—चारोपितत्वात्, गुणभावेन वर्णनादि-
त्यर्थः । तथा च—यत्र साधर्म्यं उपमाने मुख्यतया स्थितं, तमेव रूपकं, यत्र तु
उपमेये स्थितं, तत्र उपमेवेति फलितम् ।

(भ) निरङ्गमात्र, निरङ्गमिति ।—केवलस्य—एकमात्रस्येव, न तु साक्षात्
इत्यर्थः ; अङ्गम इति शेषः ; रूपकं निरङ्गम् ; तदपि—निरङ्गरूपकमपि, द्विधा—
द्विविधम् । मालेति ।—मालारूपत्वात् केवलरूपत्वाच्चेत्यर्थः ।

(म) तत्र मालारूपमुदाहरति, निर्माणेति ।—सा इवम् इन्दोवरचणा—
नीलोत्पलनेत्रा, धातुः—विधातुः ; निर्माणकौशलं—सृष्टिवेशिवां, वराङ्गनासृष्टि-
व्युत्पत्तिरिति भावः ; लोकाचक्षुषां चन्द्रिका—बौमुदी, बौमुदीव नेत्रोत्सवविधा-
विनीत्यर्थः ; तथा अनङ्गस्य—कामस्य, क्रोडागृहं—विहासानारक्षरुपा, आरोहीपङ्क-
त्वादिति भावः । इन्दोव्यातिशयसम्पादकत्वमेवानयोः स्यात्, तन्मूलक एवावमारोपः ।
यत्र इन्दोवरचणारूपे अङ्गमि मालारूपेव निर्माणकौशलमाहीनात् आरोपः ।

उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाद्ये-

र्यङ्घ्रियते षट् पदं ननु सा व्यथा मे ॥” (य)

तेनाष्टौ रूपके भिदाः ॥ ६६७ ॥ (र)

“चिरन्तनेरुक्ताः” इति शेषः । क्वचित् परम्परितमध्येकदेश-
विवर्ति । (ल) यथा—

“पर्यङ्को राजसङ्गा हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गो

भग्नप्रत्यर्थिवंशोत्थणविजयकरिस्त्वानदानाम्बुपट्टः ।

सङ्ग्रामत्रासताम्यम्बुरसपतियशोऽंसनीलाम्बुवाहः

खड्गः क्षासीविदग्धः समिति विजयते मासवाखण्डलस्य ॥” (व)

(य) केषुचमुदाहरति, दासे इति ।—नामिनीं कानां प्रसादयितुं तस्यादाइतस्य
नायकशोक्तिरिवम् । हे सुन्दरि ! दासे—किङ्करे, कृतागति—कृतापराधे इति,
प्रभृषा—स्वामिनीं, पादप्रहारः,—चरणाघातः, उचितः,—योग्यः, भवेत् इति—
प्राप्तात् हेतोः, अस्मि—अहमित्यर्थः, [“अस्मि” इत्यत्र “अस्म” इति पाठान्तरे—
पादप्रहारे इत्यर्थः] न दूये—न दुःखमनुभवामीत्यर्थः, किन्तु उद्यत्किङ्करिः,—उद्यत्किङ्करिः,
कठोरेः,—कठोरेः, खरस्यैरित्यर्थः, पुलकाङ्कुरैः,—चङ्कुरवत् रोमाक्षेरव, कण्टकाद्यैः,
पादस्यङ्गनितसालिकभानविशेषैरिति भावः, षट्—कोमलं, पदं, तथेति शेषः, यत्
नियते—विध्यते, ननु—नोः ! सा मे—मम, व्यथा—पीडा । तत्र पादप्रहारेऽपि
मम पुच्छको भवति, तथाऽपि नमि तत्र क्रोधः इति नष्टदुश्चितम् । अत्र पुलकाङ्कुररूपे
अङ्गिनि केषुचस्य कण्टकायस्य आरोपः ।

(र) तेनेति ।—प्रथमतः रूपस्य त्रयो भेदाः,—साङ्गनिरङ्कपरम्परितमन्वा-
रिच, तत्र समसवस्तुविवयेकदेशविवर्तिभेदाभ्यां साङ्गं द्विवचनम्, एवं केषुचमासादरुप-
भेदाभ्यां निरङ्कनपि द्विवचनं, त्रिष्टात्रिष्टमन्दिगन्धनत्वाभ्यान्तु परम्परितं द्विवचनं
कन्तु पुनः प्रत्येकं केषुच-मासादरुपभेदाभ्यां द्विवचनमिति तदुचितं, सन्धेःसन्धेन
रूपस्यैकप्रकारम् इति ।

(य) क्वचिदिति ।—एकदेशविवर्तिपरम्परितरूपके कस्यचिदाश्लेषित्यर्थः ।

(व) उदाहरति, पर्यङ्क इति ।—राजसङ्गाः,—राजसङ्गाः, हरितमणि-
मयः,—मरकतमणिनिर्मितः, पर्यङ्कः,—खट्वा, उपवेशनासनमिति यावत् ; खड्गः-
नाशिक राजसङ्गाः, खरीचरवात् तत्र पर्यङ्कसारोप इति भावः ; पौरुषाब्धेः,—

अत्रार्थः आयां महिषीत्वारीपः खड्गे सौविदस्त्वारीपे निमित्तम् । अस्य भेदस्य पूर्ववक्ष्यान्नारूपत्वेऽप्युदाहरणं न्यूनम् । (अ) दृश्यन्ते क्वचिदारोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपकैः ॥२८॥(ब)

पौर्णमासी—पराक्रम एव, अस्मिन्—सागरः, केनापि जननिभवनोत्पत्त्यादिति भावः, तस्य तरङ्गः,—कर्मिन्, खड्गस्य सतावन हीर्घतया ईषदात्मोत्पत्तेन चास्यस्यसङ्गात् सूर्य-
 कारप्रतिफलत्वेन चास्यस्यस्यशक्तिवशात् च सूर्यकारप्रतिफलितस्यस्यतरङ्गसन्नामेन
 सास्यात् तत्र तरङ्गत्वारीपो बोध्यः ; भयेति ।—भयेन—पराजितेन, प्रत्यर्था—
 अदृष्टां, वंशिन—कुक्षेन, अतःपराजयेन हेतुनेत्यर्थः, यः सल्लभः,—महान्, विजयः,—
 सङ्ग्रामसफलतारूप इत्यर्थः, स एव क्वरी—इसी, तस्य ख्यानं—घनोभूतं, यत् टानाम्
 —मदमत्सं, तस्य पट्टः,—पाषाणवत् दृढाधार इत्यर्थः, मदमत्सक्वरी यथा रथस्यैव
 चप्रतिहतं विचरति तद्वत् चप्रतिहतसंचार इत्यर्थः, खड्गस्य विष्टतत्वात् प्रतिघात-
 सहत्वाच्च करिगच्छसाम्यं ज्ञेयम् ; सङ्ग्रामेति ।—सङ्ग्रामात् यः दासः,—भीतिः,
 तेन ताव्यताः,—मुह्यताः, ये सुरसपतयः,—तदास्याटेशनायकाः, तेषां यज्ञः,—
 श्रौष्यादिजनितोत्पत्त्यलक्षणीतिः एव, इंसः तस्य नीलान्धुवाङ्गः,—कृष्णमेघः, यवांसु
 नीलमेघोदयो यथा इंसान् दूरं मानससरीवरं प्रापयति, तद्वत् पराजितसुरसपतीनां
 यज्ञस्यपि तेषो दूरीकृतवान् इत्यर्थः, कृष्णमेघोदयस्य सर्वांश्चाटकत्वात् खड्गेन तेषां
 यज्ञस्य तिरोधानाच्च खड्गे कृष्णमेघत्वारीपो बोध्यः, समिति—मुहे, मालवाखण्डलस्य
 —मालवः,—देशविशेषः, तस्य चाखण्डलस्य—इन्द्रस्य, मालवाधिपतेरित्यर्थः,
 [“मालवाखण्डलस्य” इति पाठान्तरे तु—नरेन्द्रस्येत्यर्थः] आ सौविदस्तः,—आयाः,
 —पृथिव्याः, सौविदस्तः,—कश्चन, अतःप्रवरचक्रपुरवविशेषः इत्यर्थः, (“सौविदस्ताः
 कश्चुकिनः” इत्यमरः) राज्ञां आपतित्वेन आयाः महिषीरूपत्वात् खड्गेन पृथिवी-
 रथवाच्च तस्मिन् कश्चुनित्वारीपो बोध्यः ; खड्गः,—अस्ति, विजयते—सर्वोत्पत्तेषु
 वर्धते इत्यर्थः । अथरा इत्यम् ।

(अ) अनेति ।—आयां महिषीत्वारीपी राजभोग्यत्वरूपसाम्यमूलकः । न्यून-
 मिति ।—“कृतं सितं शम्बरशात्रवस्य श्रोत्रकृषितं हरितोऽवलायाः । विराजते
 चाह नभःसरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुविवम् ॥” अत्र शम्बरशात्रवादे राजत्वाद्यारीपः
 आशः अन्द्रविवस्य सितच्छत्रत्वारीपे निमित्तम् इत्यवधेयम् ।

(ब) दृश्यन्ते इति ।—कश्चित् साङ्गे रूपकैऽपि चारीयाः,—अथसगीवाः,
 अथसगीवातीति भावम्, श्लिष्टाः,—अनेकायां इत्यर्थः, दृश्यन्ते ।

तत्रैकदेशविवर्ति स्निष्टं यथा मम—

“करमुदयमहोदरस्तनाद्ये

गलिततमःपटलांशुके निवेश्य ।

विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्ब-

त्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः ॥” (स)

समस्तवस्तुविषयं यथा—अत्रैव “विचुम्बति” इत्यादौ “वुचुम्बे हरिद्वलामुखमिन्दुनायकेन” इति पाठे—न चात्र स्निष्टपरम्परितम् ; तत्र हि, “भूभृदावलिदम्बोलिः” इत्यादौ राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्बोलितादिरूपणं सर्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतम् । तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीशः” इत्यादौ परम्परितं, राजादेः सूर्यादिना सादृशस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवात् ? इति न वाच्यम् ; तथा हि—राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं, न तु प्रकृतं तद्विवर्तितं, पद्मोदयादेरेव द्वयोः (इ) साधारणधर्मतया विव-

(स) करमिति ।—चन्द्रोदयवर्णनमिदम् । अयं सुधांशुः,—चन्द्रः, अमरेशदिशः,—ऐन्द्रा दिशः, प्राच्या इत्यर्थः, गलितं—सलिलं, अपगतमित्यर्थः, तमसां पटलं—समूह एव, अंशुकं—वस्त्रं यस्मात् तादृशं, उदयमहोदरः,—उदयाचक्षः एव, सनः तन्नाशे—तदुपरि, करं—किरणमेव इत्थं, निवेश्य—निधाय, विकसितानि कुमुदान्तेव ईष्यमानि—नयनानि यत्र तादृशं, मुखं विचुम्बति । अत्र अमरेशदिशि शङ्कनाऽऽरोपकं सुधांशुं नायकारोपकं च आश्रितात् एकदेशविवर्तितम् । पुष्पिताया इत्यम् ।

(इ) स्निष्टपरम्परितमिति ।—यत्र सादृश्यासम्भवेन विना आरोपणं वाक्यार्था-सङ्गतिः, तत्रैव परम्परितं, यत्र च न तथा, तत्र साङ्गनिरूपयोरवसर इति तात्पर्यम् । अयोदयादेरेव—पद्मोदयादिशब्दस्यैव, द्वयोः,—कव्यरूपकयोः, राजादित्युक्तयोः इत्यर्थः । नन्वत्र शब्दसाव्यविवक्षावशात् प्रसिद्धतेजस्वितादिकपसाव्यविवक्षाऽस्तु, “वैशोक्यमकपसाभाः” इत्यादौ तु दीर्घत्वपीडितत्वादिसाव्यसम्भवेनात्र तन्मूलक एव साध्याद्वारोपः, यत् वैशोक्यादौ मकपसावारोपकं तत्कारणत्वस्वीकारेण किञ्च ?

स्मितत्वात् ; इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्ग-
त्वादिना सुव्यक्तमेव इति न स्निष्टपरम्परितम् ।

कच्चित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते । (क) यथा—

“मुखं तव कुरङ्गाच्च ! सरीजमिति नान्यथा ।” (ख)

कच्चिद्वैयधिकरणेऽपि । (ग) यथा—

“विदधे मधुपञ्चेणीमिह भ्रूलतया विधिः ।” (घ)

कच्चिद्वैधर्म्येऽपि । (ङ)

यथा—

“सौजन्याम्बुमरुस्यली सुचरितालेख्यद्युभित्तिगण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।

येरेषाऽपि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम् ?” (च)

इति चेत्, न ; तथा यथा मण्डपमारसद्विषयः, तथा हरिवाहवः त्रैलोक्यमार-
सद्विषयः इति साम्यस्यैव प्रकृते विवक्षितत्वात्, तत्र त्रैलोक्यादौ मण्डपलाघारोपं
विना दुर्बोधम् ।

(क) समासाभावेऽपीति ।—एत एव दक्षिणा व्यक्तं, समकं, व्यक्तसमकं
चेति त्रिविधं रूपकमुक्तम् ।

(ख) मुखमिति ।—उत्तरार्द्धे त्वस्य “त्वं पुनः सरसी साक्षात् पतन्मधुकरा-
वलिः ॥” इति । यथा बोदाहृतं गङ्गाधरकृता—“चर्मलात्मा भागधेयं चमायाः
सारः सृष्टेः कौवितं प्रारदाथाः । प्राज्ञा साक्षात् ब्रह्मणो वेदमूर्तेराकल्पान्तं राजता-
म्रेष राजा ॥”

(ग) वैयधिकरणे इति ।—उपमानोपमेययोर्भिन्नविभक्तिबले इत्यर्थः ।

(घ) उदाहरति, विदधे इति ।—विधिः,—विधाता, इह—एतां नात्रि-
क्षायां, भ्रूलतया [इत्यभेदे ढठीया, अन्यथा तादात्म्यारोपो न क्तात्] मधुपञ्चेणी—
मनरावली, विदधे । अत्र भ्रूलतयां व्यधिकरणत्वायां मधुपञ्चेण्यारोपः ।

(ङ) वैधर्म्ये इति ।—विदधतस्तं सङ्गावे इत्यर्थः ।

(च) उदाहरति, सौजन्येति ।—सौजन्यमेव चतु—कलं, तत्र मङ्गलशाली—
मङ्गलशालिः, सौजन्योनेत्यर्थः, सुचरितं—साधुचरितम् एव, साक्षिण्यं—विभक्त्यर्थं,

इदं मम । अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वात् अर्थालङ्कारमध्ये गणनम् । एवं वक्ष्यमाणालङ्कारेषु (छ) बोध्यम् ।

अधिकारुद्धवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत् ॥६६६॥ (ज)

तदेव—अधिकारुद्धवैशिष्ट्यसंज्ञकरूपकम् । यथा मम—

“इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः

सुधाधाराधारस्त्रिरपरिणतं विम्बमधरः ।

इमे नेत्रे रात्रिन्धिवमधिकशोभे कुवलये

तनुर्नावस्थानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥” (झ)

तस्य यमितिः,—आक्षाररूपकस्य, सचरितताश्लेषः, दुश्चरितेति भावः, गुणाः,—गाथीर्थीदाव्यादयः एव, ज्योत्स्नाः तासां रूपचतुर्दशी—गुणशून्या इत्यर्थः, सरलतायाः,—रज्जुसम्याः, योगः,—सहायः, तस्य यच्छब्दटा—कुङ्कुलाङ्गुलकुङ्कुली, कुङ्कुलाङ्गुलं यथा प्रतयो मर्दनेऽपि सरलत्वं न गच्छति, तद्वत् बहुत्र उपास्यमानाऽपि स्वभावकुटिला इति भावः, एषा—ईदृशी चापि, राजावली—राजसमुच्चः, यः,—जनैरित्यर्थः, कलियुगे दुराग्रया—दुष्टघनतण्डया, सेविता—उपासिता, तेषां भक्तिमात्रसुखमे—केवलमात्रभक्तिसुखे, शक्तिनि—शक्ती, सेवा कियत् कौमलम् ?—किं नेपथ्यम् ? आशुतोषाराधनं न तेषां किमप्यायासकरमिति भावः । इह राजावलीं मरुत्सुख्याथारोपः सौमन्यास्त्रुमाखिलादिसाधर्म्यासहायवशात् वैपरीत्येनाभिहितः । आदंलविश्रीकृतं उक्तम् ।

(छ) अत्र च केषाञ्चिदिति ।—शब्दश्लेषमूलत्वेऽपि—साधनस्य श्लेषस्य शब्दालङ्कारत्वेऽपि, रूपकविशेषत्वात्—रूपकस्य प्राधान्यात्, साध्यत्वेव प्रधानस्य अर्थालङ्कारमध्ये गणनमिति भावः । वक्ष्यमाणालङ्कारेषु—श्लेषापञ्चवादिषु इत्यर्थः ।

(ज) अधिकारुद्धवैशिष्ट्यं रूपकमाह, अचिकेति ।—यत् रूपकम्, अचिकम्—अश्लेषम्, आरुद्ध—प्राप्त, वैशिष्ट्य—वैशिष्ट्यं, विश्लेषणमित्यर्थः यत् तत् तादृशमित्यर्थः, तत्—रूपकं, तदेव—अधिकारुद्धवैशिष्ट्यनामकम् ।

(झ) उदाहरति, इदमिति ।—इदं—इत्यनाममित्यर्थः, वक्त्रं—मुखं, साक्षात्—प्रत्यक्षं, अयमित्यर्थः, विरहितकलङ्कः,—निष्कलङ्कः, शशधरः,—शम्भुः, सुधाधाराणाम्—चरितपाराणाम्, आधारः,—साध्यदम्, अधरः,—उपरीठः, विन्द-

अत्र कलङ्करादित्यादिना अधिकं वैशिष्ट्यम् । (ज)
विषयात्मतयाऽऽरोप्य प्रकृतार्थोपयोगिनि ।
परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा॥७००॥(ट)

परिचयत—सम्यक्परिचयः, विषय—कृत्वविशेषः, इमे—परिदृश्यमाने इत्यर्थः, नेत्रे
रातिन्द्रियम्—चक्षुर्निर्गम, अधिकशोभे—अधिकशोभाशालिनी इत्यर्थः, कुवलये—
नीलोत्पलयुगले, ("नीलोत्पलं कुवलयम्" इत्यमरः) तनुः,—शरीरं, सावधानां—
"मुक्ताफलेषु सावासासरत्ननिधानरा । दृश्यमानं वदन्तेषु तन्नावच्छान्तिहोच्यते ॥"
इत्युक्तवचनानां ज्ञानविशेषाच्चानित्यर्थः, जलधिः,—समुद्रः, परम् चवगाई—चव-
गाहनविषये, सुखतरः,—चतिसुखप्रद इत्यर्थः । अत्र शिखरिणी इन्द्रः ।

(ज) अत्र कलङ्कति ।—अत्र मुखादीनां निष्कलङ्कादिना अत्रधराद्यपेक्षया
आधिक्येन वैशिष्ट्यं, चन्द्रादीः अत्यन्तसम्भवत् कलङ्करहितत्वादिविशेषवत्कल तन्ना-
रोपचात् । ["कलङ्करादित्यादिना" इत्यभेदे ततोवा] आदिपदेन च सुधाधारा-
धारत्वादीनां पदस्य स्वयमुद्भयम् ।

(ट) परिचयानाकङ्कारमाह, विषयेति ।—चारीये—चारीयनाचे वस्तुनि,
विषयात्मतया—चारीयविषयाभिन्नतया,विषयतादात्म्येन इत्यर्थः, प्रकृतार्थेण—प्रस्तुतक
लोकेण, उपयोगिनि—उपकारिणि, सत्यादके सतीत्यर्थः, परिचयः भवेत् ; प्रक-
तार्थोपयोगितया विषये विषयिण्य चारोपः परिचयः ; रूपके सदृशवस्तुनः तादात्म्यं
विषये भावते, इह तु सजातीयफलसाधनतया विषयक तादात्म्यमाराध्यनाचे भावते
इति विशेषः । अ च द्विधा—तुल्याधिकरणः अतुल्याधिकरणश्च—व्यधिकरणश्च । तत्र
तुल्याधिकरणः,—उभयानाधिकरणः, अ च समानविभक्तिकपदद्वये प्रयोगः, विभिन्न-
विभक्तिकपदद्वयप्रयोगी व्यधिकरण एवातुल्याधिकरण इति सारः । अकङ्कारशिखर-
धारणां त्विदनभिधानसाध्यैर्न—उपमानप्रतियोगिकाभेदोपनेयप्रतियोगिकाभेदाभ्यां
सजाकर्म रूपकपरिचयानो, प्रतीक्षितं तत्र भेदाभावे उपनेयप्रतियोगिकत्वाभिप्रायोप-
पादकं प्रस्तुतार्थोपादानं न हि तदकारण निवेशः, तथा च अत्र उपमानक स्वस्वरूपेण
प्रकृतार्थोपादानं यदीदाहोत्यत्र तत्र रूपकाकङ्कार एव । एवञ्च विशेषचसनासायितः
परिचयः, मयूरव्यंसकादिसनासतर्कं रूपकं, यथा "मुखचन्द्रम्" इत्याद्युदाहरणे । यदि
अन्द्रसुखम् इति प्रयोगः, तदा विशेषचसनासतन्मपि रूपकम् इति । अन्येषां तु
उपमानोपनेयानाम् उपमानप्रतियोगिकेकवत्त्वेन प्रापकानां "मयूरव्यंसकादिवच" इति
विशेषचरतिवाचात् चन्द्रमुखमिति प्रयोग एव न ज्ञात् इति ।

आरोप्यमाणस्मारोपविषयात्मतया परिणमनात् (ठ) परि-
चामः । यथा—

“स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम ।

स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतो द्यूते पणस्तया ॥” (ड)

अन्यत्रोपायनपणौ वसनाभरणादिभावेनोपयुज्येते, अत्र
तु नायकसम्भावनद्यूतयोः स्मिताश्लेषरूपतया प्रथमाह वैयधि-

(ठ) आरोप्यमाणस्मेति ।—परिणमनात्—परिणतबुद्धिविषयोकरणात् । बुद्धेः
परिचामस्य अनाद्यार्थत्वे सति धारावाहिकत्वं, उपके हि आद्यार्थ एव सक्रमभेद-
बुद्धिः, अगन्तरं साधर्म्यप्रतीतिरेव, न त्वभेदबुद्धान्तरम्, इह तु वस्तुनोरेककार्यकारि-
त्वेन अत्यन्ततिरस्कृतभेदयोरभेदप्रतीतिरिति भावः । अत्र प्रायेण भवत्यर्थस्य आरोप्येण
वा चातोः प्रयोगः ; तत्र भवत्यर्थस्य प्रयोगी यथा—“तिरस्कारिण्यो जलदा भवन्ति” ।
अत्र योषिद्गानावरणरूपप्रस्तुतप्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धे पटविशेषे आरोप्यमाणे
तत्साधनस्य जलदस्य तादारम्यारोपः । यथा वा—“मन्दो गन्धर्वः आरो वक्रिरिन्दुश्च
जायते । अर्चा अन्दनपदस्य ब्रह्मघातः प्रवासिनाम् ॥” अथ देहदाहादिरूपप्रस्तुत-
प्रयोजनसाधनत्वेन प्रसिद्धे वस्तुनि चारादौ आरोप्यमाणे तत्साधनस्य गन्धर्वहादि-
विषयस्य तादारम्यारोपः ।

(ड) आरोप्येप्रयोगे परिचामनाह, स्मितेनेति ।—सख्यार्थं प्रति कञ्चित्
स्वस्मान्नासङ्गाववर्चनमिदम् । तथा—मत्स्मान्तया इत्यर्थः, स्मितेन—खट्वृष्टितेन,
दूरान् आगतस्य—उपस्थितस्य, मम उपायनम्—उपहारः, प्रीत्यर्थं दीयमानं
जण्यादिद्रव्यमिति यावत्, कृतं, समानतं मां दृष्ट्वा स्मितमेव उपहारो दत्त इत्यर्थः ;
तथा द्यूते—द्यूतक्रीडायां, स्तनोपपीडं—स्तनी स्तनयोर्वा उपपीड्य यथा तथा इत्यर्थः,
आश्लेषः,—आश्लिङ्गनं, पणः,—पराजये एतद्हातव्यमित्यङ्गीकृतद्रव्यमित्याश्रयः, कृतः ।
अथ “कृतः” इति पाठो न रमणीयः, कथितपदत्वदीवप्रसङ्गात् । अथच वाक्यगतः
समासगत इति पुनर्विधा भिद्यते ; कृतेष्वीडाहरणे—“अपारं संसारे विषमविषया-
दख्यसरसौ जम धामं धामं विगच्छितविरामं जङ्गमनेः । परिचामस्वार्थं तरचितनवा-
दीरनिजस्यः समन्तात् समानं हरिजवतनाकक्षिरयतु ॥” “महर्षेर्व्यासपुत्रस्य शार्ङ्ग
शार्ङ्गं वचःसुधान । अभिमन्युसुतो राजा परां मुदमवाप्तवान् ॥” पूर्वनिपारण
संसारस्वारख्यसरचित्वारोपचमसमसामिति एतस्य वाक्यगतत्वं, परम पुनर्वचसः सुधा-
कारोपः समासगतः इत्यस्य समासगतत्वम् ।

करणेन प्रयोगः, द्वितीये सामानाधिकरण्येन । रूपके
 “मुखचन्द्रं पश्यामि” इत्यादौ आरोप्यमाणचन्द्रादेरुपरञ्जकता-
 मात्रं, न तु प्रकृते दर्शनादावुपयोगः, इह तु उपायनादे-
 र्विषयेण तादात्म्यं प्रकृते च नायकसम्भावनादावुपयोगः ;
 अत एव रूपके आरोप्यस्यावच्छेदकत्वमात्रेणान्वयः, अत्र तु
 तादात्म्येन । “दासे कृतागसि—” इत्यादौ रूपकमेव, न तु
 परिणामः, आरोप्यमाणकण्टकस्य पादभेदनकार्यस्याप्रस्तुत-
 त्वात् ; न खलु तत् कस्यचिदपि प्रस्तुतकार्यस्य घटनार्थमनु-
 सन्धीयते (ठ) ।

(ठ) आरोप्यनाथयोः प्रकृतीयोगित्वेन प्रसिद्धिं विषयतादात्म्यारोपसाध-
 पादयति, चन्वेति ।—सम्भावनान्तरद्युतान्तरधोरित्यर्थः, उपयुज्येति—इत् भवतः ।
 अत्र त्विति—प्रस्तुतयोस्त्वित्यर्थः, अत्रताश्लेषरूपतया—अत्रताश्लेषतादात्म्येन, उपयुज्येते
 इत्यन्वयः, उपयोगित्वेन प्रतीयते इति तदर्थः । प्रथमाहं इति ।—वैयधिकरण्येन—
 भिन्नविभक्तिकत्वेन । रूपकादस्य भेदमुपपादयति—रूपके इति । आरोप्यभाषेति ।—
 आरोप्यभाषण—उपमानस्य, चन्द्रादेरुपरञ्जकतामात्रम्—उपलक्ष्यत्वमेव उपमेयस्य
 शोभाऽऽविस्तारकत्वमात्रमिति बोध्यं, यथा “बाह्यादकं चन्द्रं पश्यामि” इत्यादौ
 बाह्यादकधर्मत्वस्य दर्शनानुपयोगित्वेनोपलक्ष्यत्वत्वं, तद्येहापीति निष्कृष्टोऽर्थः । न
 त्विति ।—प्रकृते—प्रस्तुते, उपयोगः,—उपकारित्वं, चन्द्रस्य दर्शनयोग्यत्वेऽपि यथा
 बाह्यादादिसाधनत्वेन प्रसिद्धिः, न तथा दर्शनसाधनत्वेनेति भावः । इह तु इति ।—
 विषयेषु—अत्रेण, तादात्म्यात्—अभेदः । प्रकृते चेति अकारस्य उपयोगस्येत्वेनेन-
 न्वयः, प्रकृते—प्रस्तुते, नायकसम्भावनादौ—नायकसंबर्द्धनकर्मणि, उपयोगः,—उप-
 कारित्वम् । ननु “मुखचन्द्रः प्रकाशते” इत्यादौ चन्द्रादेरारोप्यनाथस्य प्रकाश-
 साधनत्वेन प्रसिद्धिरस्तीति परिचयानुपपन्नः ? इत्यत आह, अत एवेति ।—परि-
 चयानुपपत्त्ये “विषयात्मतया” इत्यस्य निवेशादित्यर्थः । आरोप्यस्य—उपमानस्य,
 अवच्छेदकत्वमात्रेण—विशेषकत्वमात्रेण, विषयव्यापत्तकत्वमात्रेण न तु विषय-
 तादात्म्येन इत्यर्थः । अत्र तु—परिचयानुपपत्त्ये, तादात्म्येन—अभिन्नतयेत्यर्थः । ननु
 “दासे कृतागसि” इत्यादौ पादभेदनकार्यसाधनत्वेन प्रसिद्धस्य कण्टकस्य पुलका-
 दुरत्वेनारोपः इति परिचयानुपपत्त्ये आह—दासे इति । अप्रस्तुतत्वादिति ।—

अयमपि (ण) रूपकवदधिकारुद्वेषिच्छो दृश्यते । यथा—

“वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।

भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतेक्षपूराः सुरतप्रदीपाः ॥” (त)

अत्र प्रदीपानामोषध्यात्मतया प्रकृते सुरतोपयोगिनि
अन्वकारनाशे उपयोगोऽतैक्षपूरत्वेनाधिकारुद्वेषिच्छम् ।

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्वितः ।

शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति त्रिधा ॥७०१॥(घ)

नामभङ्गस्यैव तत्र प्रस्तुतत्वादिति भावः । ननु प्रस्तुतघटकस्यापि प्रस्तुतत्वमित्यतः
पादभेदमपि प्रस्तुतम् ? अत आह, न खल्विति ।—तत्पादभेदनं घटनायामपि इत्यपे-
रन्वयः, उपपादनायामपीति तदर्थः । प्रस्तुतकार्यस्येति ।—अत्र नायिच्चाया अमुनयन-
मेव प्रस्तुतं, पुस्तके अष्टहासोपल न खलु तदुपयोगित्वमिति भावः । अमुसन्धोयते
—प्रतीयते इत्यर्थः ।

(ञ) अधिकारुद्वेषिच्छं परिचाममाह, अयमपीति ।—परिचामोऽपीत्यर्थः ।

(त) वनेचराणामिति ।—यत्र—दिनादौ, रजन्यां—रात्रौ, दव्यः,—सन्दराः
एव, गृहाणि तेषाम् उत्सङ्गेषु—अन्वकारेषु, निषक्ताः,—पतिताः, भासः,—प्रभाः
आसां ताः, औषधयः,—अन्वकारिणीः, वनितासखानां—सभायांषां, वनेचराणां—
वनवासिणाम्, अतेक्षपूराः,—नास्ति तेखस्य पूरः,—पूरणं येषु तेषांविधाः, तेक्षरहिता
इत्यर्थः, सुरतप्रदीपाः,—अन्वकाराणांविषयोपविशेषा इत्यर्थः, भवन्ति । अपेन्द्रवत्त्वा
इत्यन् । कुमारसम्भवस्येदं पद्यम् ।

(ञ) सन्देहाकारमाह, सन्देह इति ।—प्रकृते—प्रस्तुते, उपमेये इत्यर्थः,
प्रतिभोत्वितः,—प्रतिभया—अविप्रोदीयता, अत्यितः,—सिद्धः, न तु वस्तुस्वभावासिद्धः
इति भावः, अन्वय—उपमानस्य, संशयः,—सन्देहः, सन्देहः,—तदाप्याकार
इत्यर्थः । “ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः” इति आम्बप्रकाशदर्शनात्, “अनन्वय-
ससन्देहो उपमास्येव दर्शितौ” इति दक्षिदर्शनात् अत्र ससन्देह इति संज्ञानार्थं,
सन्देह इति संज्ञा तु—“उपमानोपमेयसंशयः सन्देहः” इति नामनदर्शनादवगच्छते ।
केचित्तु आम्बप्रकाशकारिणामेव व्याकुर्वन्ति—“भेदोक्तौ तु ससन्देहो भेदानुक्तौ तु
संशयः” इत्यकारणव्यतिरेकमिति वदन्ति, तत्र ; तदाऽर्थकत्वे विशेषं दुर्लभं ज्ञात् ।
उपमानोपमेययोर्भेदोक्तौ ससन्देहः, तदनुक्तौ तेषां संशयः इत्यर्थो यदि श्रियते, तदा

यत्र संशय एव पर्थ्यवसानं स गृहः । यथा—

“किं तादृश्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा वज्जरी ?

वेलाप्रोच्छ्रितस्य किं लहरिका लावण्यवारां निधेः ? ।

उद्गाढोत्कलिकावतां स्वसमयोपन्यासविश्रम्भिषः

किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य गृहकारिणः ?” ॥ (द)

यत्र प्रादावन्ते च संशय एव, मध्ये च निश्चयः, स निश्चय-
मध्यः । (ध) यथा—

प्रथमस्य व्यतिरेके, द्वितीयस्य उपवादी अतिप्रसङ्गः स्यात्; संशयात्कारणं पृथक्प्रमाण्युपा-
दानाच्च । “भेदीक्तो तदनुक्तो च संशयः, स तु सन्देहः” इति काव्यप्रकाशानिर्वाह-
माह्वस्य सन्ततं तथा अत्रार्थं कृतवान् इति सङ्क्षेपः । अथो—सन्देहः, गृहः,—केवलः,
निश्चयाविश्रम्भिषः इति यावत्, संशयपर्थ्यवसायोत्पद्येः, निश्चयगर्भः,—निश्चयः,—सन्देहा-
भावः, गर्भे—मध्ये यस्य तथाविधः, मध्ये कृतनिश्चय इत्यर्थः, निश्चयान्तः,—सन्देहान-
न्तरं प्रकृतावधारणस्येत्यर्थः, इति विधा—विधिः, मन्तव्य इति शेषः ।

(द) गृहमुदाहरति, किमिति ।—माधिकादर्शने कानिजनस्य वितर्कोक्ति-
रिषम् । इयं—पुरतः परिदृश्यमाना काऽपीत्यर्थः, तादृश्यतरोः,—यौवनद्रुमस्य,
रसभरेण—रसातिरेकेण, उद्भिन्ना—निःसृता, नवा वज्जरी—मञ्जरी, किम् ? वेलासु
—तटेषु, प्रोच्छ्रितस्य—स्कीतोत्कलितस्य, लावण्यवारां निधेः,—लावण्यसानरस्य,
लहरिका—तरङ्गः, किम् ? अथवा उद्गाढा—अत्युत्कटा, या उत्कलिका—
उत्कण्ठा, ज्ञानाविश्रम्भिषो अत्युक्तता इत्यर्थः, (“उत्कण्ठोत्कलिके समे” इत्य-
मरः) तद्वतान्, अत्युत्कण्ठाशालिनां कानिमानिति यावत्, स्वसमयस्य—निज-
सिद्धान्तस्य, साधारण वा, (“समयाः प्रपञ्चाचार-काव्यसिद्धान्तसंविदः” इत्यमरः)
उपन्यासे—ज्ञापने, विश्रम्भिषः,—प्रशयिनः, (“विश्रम्भिषः केचित्कण्ठे विश्वासे प्रशये-
ऽपि च” इति मेदिनीवरः) गृहकारिणः देवस्य—मदनस्येत्यर्थः, साक्षात्—मूर्ति-
मतीत्यर्थः, उपदेशयष्टिः,—“रे ! एवमेवं कुरुत” इति उद्गाढा अनवचितश्रिष्य-
तादनाय शिखादण्डः, किम् ? बभ्रुकवेरिदं पद्यम् । शार्ङ्गविकीर्णितं वचनम् । यथा
वा—“अजाः सर्गविधो प्रजापतिरभुवन्दो तु कानिप्रदः ? प्रह्वारैवरसः स्वर्गं
तु मदनः ? मासो तु पुष्पाक्षरः ? । वेदाभ्यासमङ्गः कर्षं तु विषवम्याह्वनस्योत्कृष्टी
निर्मातुं प्रभवत् मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ?” ॥ इति ।

(ध) निश्चयगर्भं इत्यत्र गर्भपदस्य मन्वासेत्याभिप्रायेण व्याख्येयं—वन्नेति ।

“अयं मार्त्तण्डः किम् ? स खलु तुरगेः सप्तभिरितः
 क्रयानुः किम् ? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।
 कृतान्तः किं साक्षात् ? महिषवहनोऽसाविति चिरं
 समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥” (न)

अत्र मध्ये मार्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः राजनिश्चये द्वितीय-
 संशयोत्यानासम्भवात् । (प)

यत्रादौ संशयः अन्ते च निश्चयः, स निश्चयान्तः । यथा—

“किं तावत् सरसि सरोजमेतदारात् ?

आहोस्त्रिभुखमवभासते तरुण्याः ? ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चित्

विब्बोर्कैर्वकसहवासिनां परोक्षैः ॥” (फ)

(न) निश्चयमध्यमुदाहरति, अयमिति ।—राजस्तुतिरियम् । अयं मार्त्तण्डः,
 —सूर्यः, किम् ? व्यावर्त्तकधर्ममाह, स खल्विति ।—सः,—मार्त्तण्डः, सप्तभिः
 तुरगेः,—अश्वैः, इतः,—गतः, खलु, तस्य सप्तशवाहनत्वादिति भावः, तस्मात्प्रायं
 सूर्य इति निश्चयः ; क्रयानुः,—अग्निः, किम् ? एवः,—अग्निः, नियतं—निश्चितं,
 सर्वाः दिशः न प्रसरति, तस्य वायुभिस्तुखादिस्त्रानप्रसारित्वात्, ऊर्ध्वप्रसरणं प्रसिद्ध-
 त्वादेति भावः, अयन्तु सर्वदिक्प्रसारी, तस्मान्नायम् अग्निरिति निश्चयः ; [“सर्वाः”
 इत्यादि क्रयानुव्यावर्त्तको धर्मः इति श्रेयम्] साक्षात्—स्वयं, कृतान्तः,—यमः,
 किम् ? असौ—यमः, महिषवहनः, तस्मात्प्रायं कृतान्त इति निश्चयः ; [अत्र
 महिषवाहनत्वाभावः कृतान्तव्यावर्त्तको धर्मः इति बोध्यम्] त्वां चाजौ—पुङ्गे,
 समालोक्य—दृष्ट्वा, प्रतिभटाः,—प्रतिधोकारः, चिरं—दीर्घकालं, [“चिरम्” इत्यत्र
 “पुनः” इति पाठे—असौ पुनः,—कृतान्तस्तु इत्यन्वयो बोध्यः] इति—इत्थं,
 विकल्पान्—वितर्कान्, विदधति—कुर्वन्ति । शिखरिणो वृत्तम् ।

(प) अनेति ।—मार्त्तण्डाद्यभावनिश्चयः,—मार्त्तण्डादिभेदादनुमानं, न तु राज-
 निश्चय इति श्रेयः । अत्र हेतुमाह, राजेति ।—द्वितीयसंशयोत्यानासम्भवात्—द्वितीय-
 संशयानुत्थानप्रसङ्गात् इत्यर्थः ।

(फ) निश्चयान्तमुदाहरति, किमिति ।—आरात्—समीपे, पुरोवर्त्तनीत्वर्थः,
 सरसि—सरीसरे, एतत्—इत्थानानं, तावत्—(पाप्यावहारे) सरोजं—पद्मं, किम् ?

अप्रतिभोत्यापिते तु "स्याणुर्वा पुरुषो वा" इत्यादिसंशये
नायमलङ्कारः । (ब)

"मध्यं तव सरोजाच्चि ! पयोधरभरादितम् ।

अस्ति नास्तीति सन्देहः कस्य चित्ते न भासते ?" ॥ (भ)

अत्रातिशयोक्तिरेव, उपमेये उपमानसंशयस्यैवैतदलङ्कार-
विषयत्वात् । (म)

साम्यादतस्मिंस्तदुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यता ॥०२१॥ (घ)

बाहोस्वित—अथवा, तरुण्याः, —युवत्याः, मुखम् अभासते ?—स्फुरति ? अचित्
—जनः, इति—रत्न. अथ—कियत्कामं, संशय—सन्देह. सच्चिन्त्य इति यावत्,
वक्त्रसङ्घवासिनां—वक्त्रसङ्घराणां, पद्मानामित्यर्थः, [विष्णोःकामभिःश्रुत्वातिशयज्ञाप-
नाय पद्मानां वक्त्रसङ्घवासित्वेनोपन्यास इति बोध्यम्] परोक्षैः,—अगोचरैः, अपरि-
चेयैः इत्यर्थः, विष्वाकेः,—निवृत्तमूचकैः विलासविशेषैः, निश्चिकाय, मुखात्मि शेषः,
पूर्वङ्क् विनासः कुतः पश्य ? तस्मान् तरुणोमुखमेतत् इति स्थिरोचकारित्यर्थः ।
प्रहर्षिणी इति । शिशुपालवधखण्डं पद्यम् ।

(ब) प्रतिभोःत्यत इत्यस्य व्यावृत्तमाह, अप्रतिभेति ।—अगोचरत्वादिना
सादृश्यमस्यैव ।

(भ) प्रकृतेश्च इत्यस्य व्यावृत्तमाह, मध्यमिति ।—हे सरोजाच्चि !—
कमललोचने ! पयोधरयोः,—सनयोः, भरेण—भारेण, गौरवेण इत्यर्थः, पीन-
निविडस्तनेन इति भावः, अदितं—पीडितम्, अदर्शनं प्राप्तमित्यर्थः, तव मध्यं—
मज्जावयवः, शीघ्रमुदरमिति भावः, अस्ति—वर्तते, नास्ति—न विद्यते वा, इति
सन्देहः,—संशयः, कस्य चित्ते—मनसि, न भासते ?—न स्फुरति ? नोदेतित्यर्थः ;
निविडोन्नतस्तनाभ्यां शीघ्रोदरस्य आवरणेन पीडनमिति भावः ।

(म) अवेति ।—अत्रातिशयोक्तिरेवालङ्कारः, न तु सन्देहः । अत्र उच्यते,
उपमेये इति ।—एतदलङ्कारविषयत्वात्—सन्देहालङ्कारस्वरूपत्वात् इत्यर्थः ।

(घ) भ्रान्तिमदलङ्कारमाह, साम्यादिति ।—("अतस्मिंस्तदुद्धिः" इत्यत्र
तस्यदर्शनमप्राकरचिकपरम) साम्यात्—सादृश्यात्, अतस्मिन्—अतथाभूते वस्तुनि,
प्रतिभोत्यता—अविप्रीदोक्तिविज्ञा, तदुद्धिः,—तदवस्तुबोधः, भ्रान्तिमान् । ननु उपमेये
उपमानोपमेयनिर्गच्छवाधानविशेषोक्तौ चातिशयः ? इति चेत्, न ; तयो-

यथा—

“मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः

कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति काम्ता अपि ।

कार्कशुफलमुच्चिनोति शवरौ मुक्ताफलाकाङ्क्षया

सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका ?” ॥ (२)

अस्वरसोत्यापिता भ्रान्तिर्नायमलङ्कारः । यथा—“शुक्लि-
कायां रजतम्” इति । न च (ल) असादृश्यमूला । यथा—

राहार्यरूपत्वात्, अमल्य आहार्यभिरत्वात् ; अमप्रमाभिन्नं ततोवप्रकारकं ज्ञान-
माहार्यम् इति तत्किञ्चान्तः । अर्थं भावः,—सादृश्यात् चन्द्रादिन् चन्द्रबुद्धिर्धीनिः,
ता च प्रशस्ता अस्मिन्नस्तीति भ्रान्तिमान् इत्यन्वयं कंठा । भ्रान्तेः प्रशस्तत्वं च क्षिति
अमल्यकारकारणभूतत्वे एव, अत एव “प्रतिभोक्षिता” इत्युक्तम्, चन्द्राच्च अलङ्कारत्व-
मेव नास्य वक्तुं शक्येत, “पशुरयम्” “स्वापुरयम्,” “भूतेन तेन परिपोकित एव
आत्मा” इत्यादावपि तस्यापत्तेः । भ्रान्तिमात्रनिहालङ्कारः, भ्रान्तिमान् इत्योपचारिको
निर्देशः, यद्योक्तं—“प्रमात्रमन्तरधीर्धीनिरुपा यस्मिन्ननुच्यते । स भ्रान्तिमानिति
स्यातोऽलङ्कारे त्वोपचारिकः ॥” इति ।

(२) असादृश्येति, मुग्धेति ।—चन्द्रोदयवर्णननिदम् । सान्द्रा—घना, निरन्तरा
इत्यर्थः, प्रवाहकपेषेण वर्धन्तीति भावः, यथा—सान्द्रा—खिग्धा, मनोशा वा, चन्द्र-
मसः,—चन्द्रस्य, चन्द्रिका—किरणः, कस्य—अमल्य, चित्तभ्रमं—अनधी भ्रान्तिं,
न कुरुते ? अपि तु सर्वस्वेवेति भावः ; तथा हि, मुग्धा,—अनभिज्ञाः, वल्लवाः,
—गोपाः, दुग्धधिया—दुग्धधरवधोधेन, गवान् अथः,—स्तनतले इत्यर्थः, कुम्भान्—
होचनपात्राणि, विदधते—स्थापयन्ति, काम्ताः,—कामिन्ः अपि, कैरवशङ्कया—
श्रेतोत्पलवधोधेन, कर्णे कुवलयं,—नीलोत्पलं, कुर्वन्ति—धारयन्ति, तथा शवरौ—
व्याधपत्री, मुक्ताफलाकाङ्क्षया—मौक्तिकप्राप्त्यभिवाधेन, कार्कशुफलं—वहरफलम्,
उच्चिनोति—उच्चिनोति । अत्र सान्द्रचन्द्रिकाप्रभाधेन अनालवदुग्धादिषु तदुच्चिः
अविनीढीकृतिवधो अमः साभ्यातिशयव्यञ्जकः । तद्वनिसखे पुनः अलङ्कारत्वेनोपादानं
वैविध्यविशेषसाधुभवविह्वलत्वात् । आर्कशुविक्रीकृतं उच्यते ।

(३) अस्वरसोति ।—अस्वरसोत्यापिता—वस्तुलभावनमिता । अर्थ—भ्रान्ति-
मान् । शुक्ली आलक्ष्यवशेष एव रजतवाच्यम् । साभ्यादित्यस्य व्याप्यमाह,
न चेति ।—भ्रान्तिमान्नायमलङ्कारः इत्यनुच्यते ।

“सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः ।

सङ्गे सैव तथेका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥” (व)

क्वचित् भेदाद्गृहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित् ।

एकस्यानेकधोल्लेखो यः स उल्लेख इष्यते ॥७०३॥(श)

क्रमेणोदाहरणम्—

“प्रिय इति गोपबध्भिः शिशुरिति वृद्धेरधीश इति देवैः ।

नारायण इति भक्तैर्लङ्घ्ययाहि योगिभिर्देवैः ॥” (ष)

अत्रैकस्यापि भगवतस्तत्तद्गुणयोगादनेकधोल्लेखे गोपबध्-
प्रभृतीनां रूच्यादयो यथायोगं प्रयोजकाः । (स) यदाहुः,—

(व) सङ्गमेति ।—तस्याः,—कान्ताया इत्यर्थः, सङ्गमविरहयोः,—मेखन-
विच्छेदयोः, विकल्पे—एकतरल्य वरत्वनिर्धारणे, इह—अस्मिन् जगति, विरहः,—
वियोगः, वरं—श्रेष्ठम्, अमीशितमित्यर्थः, न पुनः सङ्गमः, वरमिति शेषः । कुत
इत्याकाङ्क्षायाभाह, सङ्गे इति ।—सङ्गे—सङ्गमे जाते, सा—मनोरमा, एका एव
तथा—उपलब्धनामा आदित्यर्थः, विरहे त्रिभुवनम् अपि तन्मयं—कान्तात्मक-
मित्यर्थः । अत्र सङ्गमविरहयोः सादृश्यं नास्तीति बोध्यम्, अतोऽत्र नावमखहारः ।
सङ्गमो विरह इव, किन्तु सङ्गमे नैव तथाऽसौ प्रतीयते, यथा विरहे इति व्यति-
रेकी व्यज्यते, निश्चयो वा चार्थः । इयं भावनाऽतिशयजन्या ध्यानिः अविप्रोदोक्ति-
सिद्धाऽपि न साम्यपदत्वमुक्त्वा ।

(श) उल्लेखाखहारमाह, क्वचिदिति ।—क्वचित् गृहीतृणां—बोधकानां, भेदात्
—भिन्नत्वात्, क्वचित् वा विषयाणां—व्यवच्छेदकधर्माणां, इत्यवच्छेदकादीनाम्
इत्यर्थः, तथा—भेदादित्यर्थः, एकस्य, वस्तुनः इति शेषः, अनेकधा—बहुधा, विविध-
प्रकारेष्वेत्यर्थः, यः उल्लेखः,—कीर्तनं, स उल्लेख इष्यते ।

(ष) यदोदभेदलोदाहरणमाह, प्रिय इति ।—देवैः,—श्रीलक्ष्मिः, गोपबध्भिः
प्रियः,—प्रेमाख्यदम् इति, इहे,—गन्दादिभिः, शिशुः,—बालः, खेहपात्मित्यर्थः,
इति, देवैः,—इन्द्रादिभिः, अधीशः,—प्रभुः, पाणक इत्यर्थः, इति, भक्तैः,—भुव-
प्रकाशादिभिः, अक्षरादिभिर्वा, नारायणः,—विष्णुः इति, योगिभिः,—सगणादिभिः,
क्वचित्—विरहसङ्गपम् इति, अयाहि—गृहीतः, प्रतीय इति वावत् ।

(श) तन्त्रेकस्यानेकधुपेव स्मरणे किं प्रयोक्तव्यम् ? सर्वेषां गृहीतृणां म

“यथाकचि यथाऽर्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थं एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः ॥” (इ)

अत्र भगवतः प्रियत्वादीनां वास्तवत्वात् ग्रहीत्वभेदाच्च न
मालारूपकं, न च भ्रान्तिमान्, न च अयमभेदे भेद इत्येवंरूपा
अतिशयोक्तिः । तत्र हि “अन्यदेवाङ्गलावयम्—” इत्यादौ
लावण्यादेर्विषयस्य पृथक्त्वेनाध्यवसानम् । न चेह भगवति
गोपबधूप्रभृतिभिः प्रियत्वाद्यध्यवस्यते, प्रियत्वादेर्भगवति
तत्काले तास्त्रिकत्वात् । (क) केचिदाहुः,—“अयमलङ्कारो
नियमेनालङ्कारान्तराविच्छित्तिमूलः, उक्तोदाहरणे च शिशु-

कानिति एकरूपेण स्फुरणं न भवति ? इत्यत आह, अवेति ।—तत्तद्ग्रथयोगात्—
प्रियत्वादितत्प्रकारसम्बन्धात् । इत्यादयः,—अनुरागादयः, (अनादिपदेन वक्ष्यमाण-
कारिकोक्ताधिकृतव्युत्पत्त्योयंङणम्) यथायोगं—यथासम्भवं, प्रयोजकाः,—कारणानि ।
अत्रवति यावद्ग्रथसत्त्वेऽपि इत्यादिभेदेन विविधप्रकारेष्वेव स्फुरणं, न त्वेकरूपेण,
इत्यादीनामन्यतमस्य कारणस्य सर्वत्राभावात् इति भावः ।

(इ) यथाकचोति ।—यथाकचि—यथाऽभिप्रायं, यथाऽर्थित्वं—यथाप्रयोजना-
पेक्षित्वं, यथाव्युत्पत्तिं—यथाज्ञानम्, अथवा—व्युत्पत्तिर्भावनाइत्यादीनामनतिक्रमे-
त्यर्थः, एकस्मिन् अर्थे—विषये, वस्तुनोत्यर्थः, अनुसन्धानेन—भावनया, साधितः,—
जनितः, विविधविशेषज्ञानजनित इति यावत्, आभासः,—ज्ञानम् अपि, भिद्यते
—पृथक् भवति, भिन्नत्वेनोपपद्यते इत्यर्थः । एकविषये व्यक्तभेदेन विभिन्नप्रकारक-
ज्ञानोत्पत्तौ तत्तद्विशेषज्ञानसङ्घटनं इत्यादिकं कारणमिति भावः ।

(क) अवेति ।—वास्तवत्वात्—तास्त्रिकत्वात्, अनारोपितत्वादित्यर्थः । ग्रहीत्व-
भेदाच्चेति—एवञ्च “पिता प्रजातां जननी रिपूणां त्रयीपकानाममरद्रुमस्य । अविः
श्वीर्णां सुष्ठदां सुधांशुः सतां गुहर्भूमिपतिः प्रतीतः ॥” इत्यादौ पित्रत्वादीनां
प्रकाराणामवास्तवत्वेऽपि ग्रहीत्वभेदादेव इत्यर्थः । न मालारूपकमिति, रूपके
आरोपस्य अवास्तवत्वादिति भावः । न च भ्रान्तिमानिति, अत्र प्रियत्वादीनां
वास्तवत्वादिति हेतुर्विध्यः, एवञ्चात्र सादृश्यजनितधनाभावात् न भ्रान्तिमान् इति
भावः । अयम्—उक्तोद्वेगः । प्रध्यवस्यते—आरोप्यते, तास्त्रिकत्वादिति भावः ।
तास्त्रिकत्वात्—विद्यमानत्वादित्यर्थः ।

त्वादीनां नियमाभिप्रायात् प्रियत्वादेर्भिन्नत्वाध्यवसायः” इत्यति-
शयोक्तिरस्ति ; तत्सहावेऽपि च ग्रहीत्वभेदेन नानात्वप्रतीति-
रूपो विच्छित्तिविशेष उल्लेखाध्यभिन्नालङ्कारप्रयोजकः ।
श्रीकण्ठजनपदवर्णने “वज्रपञ्जरमिति शरणागतैः, अम्बरविवर-
मिति (ख) वातिकैः” इत्यादिशायतिशयोक्तेर्विविक्तो विषयः ।
इह च रूपकालङ्कारयोगः । वस्तुतस्तु “अम्बरविवरम्” इत्यादौ
भ्रान्तिमन्तमेवेच्छन्ति, न रूपकं, भेदप्रतीतिपुरःसरस्यैवारोपस्य
गौणीमूलरूपकादिप्रयोजकत्वात् । (ग) यदाहुः शारीरक-
मीमांसाभाष्यव्याख्याने श्रीमहाचर्यमितिभ्याः,—“अपि च पर-
शब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति । यत्र प्रयोक्तृ-
सम्प्रतिपन्नोः सम्प्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः”
इति । इह तु वातिकानां श्रीकण्ठजनपदवर्णने भ्रान्तिजनित

(ख) केषिदिति ।—वयम्—उल्लेखः, नियमेन—अवश्यभावेन, अलङ्कारा-
नरस्य—अन्वस्य अलङ्कारस्य, विच्छित्तिः,—वैचित्र्यं, मूलं यस्य तद्योक्तः, अलङ्कारा-
नरेषोऽपि इत्यर्थः, अथवा—अलङ्कारान्तरं विच्छित्तेर्भेदं यस्य सः, अलङ्कारा-
नरसङ्गत एवायं विच्छित्तिविशेषं जनयतीति भावः । शिशुत्वादीनामिति ।—
प्रियत्वादर्धर्मस्य शिशुत्वादीनां नियमाभिप्रायात्—व्यवच्छेदे तात्पर्यात्, अथमन्वयार्थं
प्रिय एव, नायं शिशुरिति व्यवच्छेदाभिप्रायत्वादित्यर्थः, भिन्नत्वाध्यवसायः,—शिशु-
त्वादिभेदप्रत्ययः, इति अमेदे भेदारोप इत्यर्थः । मन्वयातिशयोक्तिरेव वैचित्र्य-
प्रयोजिका आसां, किमुल्लेखालङ्कारत्वाङ्गीकारेण? इत्यत आह, तत्सहावेऽपीति ।—
तत्सहावे—अतिशयोक्तिसहावे । ग्रहीत्वभेदेनेति ।—एकस्मिन्निशरे गोपबध्प्रभृतीनां
व्यादिभेदेन प्रियत्वादिप्रतीतिः अतिशयोक्त्यालङ्कारः तन्मूलकः इति भावः । नानात्व-
प्रतीतिरूपः,—विभिन्नज्ञानरूपः, विच्छित्तिविशेषः,—वैचित्र्यातिशयः, सभ्यानां
नानात्वप्रत्यय एव विच्छित्तिविशेष इति भावः । श्रीकण्ठेति ।—श्रीकण्ठपरि-
श्रीकण्ठाहः जनपदः तद्वर्णनप्रसङ्गे इत्यर्थः । अम्बरविवरम्—आकाशावकाशः ।

(ग) रूपकस्य भेदप्रतीतिपुरःसरत्वे हेतुमाह, गौणीमूलेति ।—गौणी—
साहाय्यलक्षणा, मूलमस्येत्यर्थः, रूपकादिप्रयोजकत्वादिति—रूपकादिसंरूपत्वादिति
साध्यर्थम् ।

एव अम्बरविवराद्यारोप इति । अत्रैव च “तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वेद्याभिः, सङ्गीतशालेति लासकैः” इत्यादौ च परिणामालङ्कारयोगः । (घ)

“गाम्भीर्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः ।”

इत्यादौ च अनंकधोल्लेखे गाम्भीर्यादिविषयभेदः प्रयोजकः, (ङ) अत्र च रूपकयोगः । “गुरुर्वचसि पृथुरसि, अर्जुना यशसि” इत्यादि च अस्य रूपकात् विविक्तो विषय इति । अत्र हि श्लेषमूलातिशयोक्तियोगः । (च)

(घ) गौण्या लक्षणाया भेदप्रतीतिपुरःसरत्वे प्राचीनसंवादमाह—यदाह-रिति । अपि चेति ।—परशब्दः,—अन्वयशब्दः, उपमानाभिधायक इत्यर्थः, परत्र—अन्वय, उपमेये इत्याशयः, लक्ष्यमात्रगुणयोगेन—प्रतीयमानसाधारणधर्मसम्बन्धेन, वर्धते, यथा—“मुखचन्द्रं मनोहरं पश्यति” इत्यत्र मुखे यचन्द्रत्वारोपः, स लक्ष्य-मात्रेण मनोहरत्वरूपेण गुणेन योगादिन्याशयः । यव—यस्मिन् आरोपे सति, प्रयोक्तृ-सम्प्रतिपत्तोः,—वक्तृवीह्वययोः, सम्प्रतिपत्तिः,—सस्यज्ञानं, प्रमात्मकसादृश्यज्ञान-मित्यर्थः, ०४: गौणः,—शब्दव्यापार इत्यर्थः, स च—वक्तृतात्पर्यज्ञानविशेषरूपशब्द-व्यापारश्च । प्रकृते रूपकवैषम्ये दृश्यति, इह त्विति ।—भानिकृतः,—विशेषदशमं-जन्मः । अत्रैव—श्रीकण्ठजनपदवर्धने एव । परिणामालङ्कारयोग इति ।—आरोप्यमात्रानां तपोवनकामायतनसङ्गीतशालानां तपःकामसङ्गीतरूपप्रकृत-प्रबोजनोपयोगित्वात् परिणाम इति भावः ।

(ङ) विषयभेदेनोल्लेखमुदाहरति, गाम्भीर्येणेति ।—“कामदलाच्च थीकाना-मसि त्वं लक्ष्यपादपः ॥” इत्युत्तरार्द्धमस्य । अत्र गाम्भीर्यादिविषयभेदेन एकस्य पुंसः समुदायनेकरूपेण उल्लेखः ।

(च) गुरुरिति ।—वचसि गुरुः,—महान्, सुवक्त्रेत्यर्थः, ब्रह्मस्यतिथ, उरसि—वचसि, पृष्ठः,—विशासः, तदास्थी देख्यभूपतिस, यशसि अर्जुनः,—धवलः, धनद्वयश्च कार्तवीर्यश्च वा । अत्र एकस्य पुंसः वचनाद्यवच्छेदेन गुरुत्वाद्यनेक-रूपेणोल्लेखः । इत्यादि च अत्र—उल्लेखस्य, विषयः रूपकात् विविक्तः,—विभिन्नः । अत्रेति ।—अत्र—गुरुरित्यादौ, श्लेषमूलातिशयोक्तिवशः, तस्यैव प्राधान्यादिवि-भावः ।

प्रकृतं प्रतिविधान्य-स्थापनं स्यादपङ्कतिः ॥७०४॥(छ)

इयं द्विधा—क्वचिदपङ्कतपूर्वक आरोपः, क्वचिदारोप-
पूर्वकोऽपङ्कव इति । (ज)

क्रमेण उदाहरणम्—

“नेदं नभोमण्डलमम्ब, राशि-

नेताश्च तारा नवफेनभङ्गाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणोन्द्रः

नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥” (झ)

“एतत् विभाति चरमाचलचूडचुम्बि

द्विण्डीरपिण्डरुचि शीतमरौचिविम्बम् ।

(छ) अपङ्कतिमाह, प्रकृतमिति ।—प्रकृतं—प्रस्तुतम्, उपमेयमित्यर्थः, प्रति-
विध्य—स्मिन्नत्वेनारोप्य, अन्यत्वं—अप्रकृतत्वं, उपमानस्येत्यर्थः, स्थापनम्—आरोप
इत्यर्थः, अपङ्कतिः स्यात् । अस्या एव “शुद्धापङ्कतिः” इत्यभिधानान्तरम् । तथा हि
जयदेवः,—“शुद्धापङ्कतिरन्वसारोपासो धर्मनिरुधः । नायं सुधांशुः किं तर्हि ज्योति-
गङ्गासरोरुहम् ॥” इति । अत्र हि साक्षात्तन्मानमपि सुधांशुं सुधांशुत्वेन प्रतिविध्य
आकाशगङ्गायाः समलक्षणेन तर्कितः ।

(ज) इयमिति ।—इयम्—अपङ्कतिः । अस्या उपमेयरूपत्वे विनिर्जननामाह
एव प्रयोजकः इति भावः ।

(झ) अपङ्कतपूर्वकारोपस्य उदाहरणमाह, नेदमिति ।—इदं नभोमण्डलम्
—आकाशं, न, अम्बुराशिः,—सप्तदशः ; एताश्च ताराः,—नवसाधिवः, न, नवाः फेन-
भङ्गाः,—फेनच्छेदाः ; अयं शशी—चन्द्रः, न, कुण्डलितः,—मण्डलाकारेण स्थितः,
फणोन्द्रः,—श्रीवनागः ; असौ कलङ्कः, अन्दस्थित इति शेषः, न, शयितः,—शयनं
गतः, मुरारिः,—कृष्णः । उपजातिः इत्यम् । अत्र प्रकृतानां नभोमण्डलादीनां
प्रथमं स्मिन्नत्वेन पञ्चादम्बुराशित्वादिनाऽऽरोपः इति बोध्यम् । अत्र शुद्धापङ्कतिः ।
अस्या एव परस्य भान्यपङ्कत्यर्थतायां भान्यपङ्कतिरित्यभिधानान्तरम् । तथाऽऽहुः
केशवनिघाः,—“भान्यपङ्कतिरन्वत्याः प्रकृतस्य अङ्गिण्यत्” इति । उदाहरणं यथा
—“नागरिक ! समविभोजितिरिह मदिपः कोऽयमुभयतः पुच्छः ? । न हि न हि
कारिण्यसोऽयं शुद्धादण्डोऽयमस्य न तु पुच्छम् ॥” इति ।

प्रज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य

धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन ॥” (ज)

इदं पद्यं मम । एवम्—

“विराजति व्योमवपुःपयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः ।

फणौश्वरोऽयं द्विजराजमूर्तिः नवाम्बुदञ्चीर्ननु तस्य लक्ष्मः ॥” (ट)

इत्याद्याकारेण च प्रकृतनिषेधो बोध्यः ।

(ज) चारोपपूर्वभाष्यमुदाहरति, एतदिति ।—चरनाचलस्य—चला-
चलस्य, चङ्—ग्रिखरं, पुम्नतीति तथोक्तम्, चलाचलचुपावसन्तीत्यर्थः, द्विखीर-
पिच्छरुचि—फेनपुञ्जनिभं, (“द्विखीरोऽयिच्छरुः फेनः” इत्यमरः) एतत् शीत-
मरीचिविम्बं—चन्द्रमण्डलं, प्रकटलाञ्छनकैतवेन—सुव्यक्तवस्तुव्याजिन, (कलकटेषु-
भेदव्यञ्जकनिर्देशं, प्रतिविध्येत्याननार्यमविवक्षितम् इति भावः) रजनीं व्याप्य
प्रज्वालितस्य—उद्दोषितस्य, मदनानलस्य—कामाग्नेः, धूमं दधत्—धारयत्, विभाति
—विराजते । अत्र लाञ्छने धूमत्वारोपः प्रकृतस्य प्रागपङ्गवात् इति चारोप-
पूर्वत्वमपङ्गवस्य इति बोध्यम् । इह कैतवेन इति सूचनपूर्वकत्वात् कैतवापङ्गुति-
रियमित्यन्वे । “तद्वोजसदयग्रसः स्थिताविभो हृषीति चिरे कुर्वते यदा यदा ।
तथीति भागोः परिवेशकैतवात् तदा विधिः कुच्छसना विधीरपि ॥” इत्यङ्गु-
नाथमल्लकारः, खिन्नु प्रतीपमेवेति विभाव्यम् ।

(ट) विराजतीति ।—व्योमवपुः,—आकाशाकारम्, आकाशसदृशमित्यर्थः,
पयोधिः,—समुद्रः, विराजते—शीमते ; पयोधेर्ध्वानसदृश्यं दर्शयितुमाह, तारिति ।
—तत्र—पयोधौ, फेनभङ्गाः,—फेनखण्डानि, तारामयाः,—नचनस्रकपाः, चन्द्र-
द्विरशोऽज्ञासिताः फेनभङ्गाः ताराकपा इत्यन्ते इति भावः । ननु व्योमि चन्द्री विद्यते,
पयोधौ तस्यादृश्यं कुम् ? इत्याह, फणीति ।—अयं—सामरवासीत्यर्थः, फणीश्वरः,—
शेषनागेन्द्रः, द्विजराजमूर्तिः,—चन्द्रस्रकपः, (“द्विजराजः श्वरः” इत्यमरः) फणि-
पतेः तुषारवचसद्वेहत्वात् कुच्छसितावस्थायां चन्द्रसदृश्यम् ; ननु चन्द्रे सस्य ससि,
तत्रान कुतः ? इत्यत आह, नवेति ।—तस्य—द्विजराजकपफणीश्वरस्य, सस्य—
लाञ्छनं, नवाम्बुदञ्चीः,—नवाम्बुदञ्च—नूतनजलधरस्य इव, त्रीः,—कानिः सस्य स
तत्रामृतः, त्रीकच इत्यर्थः, ननु—निसये, त्रीकचस्य शेषोऽज्ञाविभात् इति
भावः ।

गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन ।

यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपङ्कतिः॥७०५॥(ठ)

श्लेषेण यथा—

“काले वारिधराणा-

मपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठिताऽसि तरले ! ?

न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः ॥” (ड)

अत्र “अपतितया” इत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पश्चात् पतना-
भावेनेत्यन्यथाकृतम् ।

अश्लेषेण यथा—

“इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा

मिलति का न वनस्पतिना लता ? ।

(ठ) प्रकारान्तरेण अपङ्कतिमाह, गोपनीयमिति ।—गोपनीयं—रहस्यं,
कमपि अर्थं कथञ्चन—सादृश्यादिना वा इत्यर्थः, द्योतयित्वा—प्रकटय्य, यदि श्लेषेण
वा अन्यथा—अश्लेषेण, श्लेषाभावेऽपि कालखलाभादिना इत्यर्थः, अन्यथयेत्—अन्यथा
कुर्यात्, भिन्नत्वेन ख्यापयेत् इत्यर्थः, साऽपि अपङ्कतिः । एतन्ना एव हेतुपङ्कति-
रिति अभिधानात्तरम् ।

(ड) तत्र श्लेषमूढानपङ्कतिमुदाहरति, काले इति ।—वारिधराणां—मेघानां,
काले—समये, जलवर्षणावसरे इति यावत्, वर्षाकाले इति भावः, अपतितया—
पतितशून्यतया, अथ च अखलिततयेत्यर्थः, स्थातुं नैव शक्यते । [इति सखीं
प्रति कथाभिदुक्तम्] । तरले !—हे अखले ! उत्कण्ठिता—पतिविरुद्धे च उक्तुया
इत्यर्थः, असि ? [इति सख्या प्रत्युक्तम्] । हे सखि ! न हि न हि—नैव नैव,
[इति सखीवाक्यार्थप्रतिषेधः] पतितशून्यतया स्थातुं नैव शक्यते इति मया गीता-
मित्यर्थः, पन्थाः,—वस्त्रं, पिच्छिलः, [इति नाभिकथा पुनर्गोपितं, पिच्छिलवदं
खलनाभावताप्यर्थेयाहकम्] । अत्र अपतितयेति श्लेषम् । आर्या इन्द्रः । यथा
वा—“परो लघ्वने खरानि सततं भावो भवत्कुमले गीले मुञ्चति किं करीनि मङ्गिः
क्रीतोऽसि ते विधमेः । इन्द्रस्य प्रवचो निग्रस्य चक्षुषा निर्भङ्गितो राषवा कृष्ण-
सत्परमेव तत्रपदिशन् क्रीडापिठः पातु वः ॥” इति । •

अरसि किं सखि ! कान्तरतोत्सवम् ?

न हि घनागमरीतिरुदाहृता ॥” (ठ)

वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, इह तु खोक्तेरेवेति भेदः ।

गोपनकृता गोपनीयस्यापि प्रथममभिहितत्वाच्च व्याजोक्तेः । (ष)

अन्यन्निषिध्य प्रकृत-स्थापनं निश्चयः पुनः ॥७०६॥(त)

निश्चयाख्योऽयमलङ्कारः । अन्यदित्यारोप्यमाणम् । (घ)

यथा मम—

“वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्द्रीवरे एते ।

इह सविधे सुग्वदृशो मधुकर ! न मुधा परिभ्राम्य ॥” (द)

(ठ) अश्लेषमूढानपङ्कतिमुदाहरति, इहेति—इह—वर्षाकाले, पुरः,—
अपतः, अनिलेन—वायुना, कल्पितः,—आधृतः, विगडः,—अरीरं यस्याः तादृशी,
वा अता—व्रततिः, वनस्थतिना—मङ्गलदोषदृष्टेण, (यद्यपि अपुष्पफलवति इषे वन-
स्थतिशब्दः प्रयुज्यते, तथाऽपि अत्र उद्बुद्धमात्रत्वोपलक्षणं बोध्यम्) न निश्चति ?—न
सङ्गच्छते ? अपि तु सर्वेवेति । [इति कयाचित् सखीं प्रति उक्तम्] । हे सखि !
कान्तव्य—पत्न्युः, रतोत्सवं—सुरतकालिखानन्दव्यापारमित्यर्थः, अरसि किम् ? [इति
कस्या प्रत्युक्तम्] । न हि—नेव, कान्तरतोत्सवं न अराभीति भावः, घनागमक—
वर्षाकालक, रीतिः,—स्वभावः, उदाहृता—उक्ता । अत्र कान्तसुरतोत्सवकारं
नाधिकया अश्लेषेण गोपितम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । यथा वा—“शोक्त्वां
त्रिचयति प्रचयत्वपरं तनोति रोमाञ्चम् । नागरिकः किं मिलितः ? न हि
न हि सखि ! हेमनः पवनः ॥” इति ।

(ष) व्याजोक्तेरिति ।—भेद इत्यनेनान्वितं, व्याजोक्तौ गोपनीयस्य प्रथमं स्व-
मनिधानं नास्तीति भावः ।

(त) निश्चयालङ्कारमाह, अन्वदिति ।—अन्वत्—अपकृतम्, उपमानमित्यर्थः,
निषिध्य—भिन्नत्वेनाख्याय, प्रकृतस्य—प्रस्तुतस्य, उपमेयस्येत्यर्थः, स्थापनं—तत्त्वेनाव-
धारणं, पुनः निश्चयः ।

(घ) आरोप्यमात्रमिति ।—आरोप्यमात्रं—सादृश्यातिशयेन आरोपविषयतां
नीयमानम् ।

(द) अयमपि विधा—कविदारोप्यमात्रनिषेधपूर्वकं प्रकृतस्थापनं, कश्चि

यथा वा—

“हृदि विसलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलद्युतिः ।

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्याऽनङ्ग ! क्रुधा किमु धावसि ?” ॥ (घ)

न ह्ययं निश्चयान्तः सन्देहः, तत्र संशयनिश्चययोरेकाश्रय-
त्वेनावस्थानात्, अत्र तु भ्रमरादेः संशयः, नायकादेर्निश्चयः ।

किञ्च न भ्रमरादेरपि संशयः, एककोट्यनधिके ज्ञाने तथा
समीपागमनासम्भवात्, तर्हि भ्रान्तिमानसु, अस्तु नाम

भ्रमरादेर्भ्रान्तिः, न च इह तस्यासमत्कारविधायित्वम्, अपि
तु तथाविधनायकाद्युक्तेरेवेति सहृदयसंवेद्यम् । किञ्च अवि-

वक्षितेऽपि भ्रमरादेः पतनादौ भ्रान्ती वा नायिकाचाट्वादिरूपे-
णैव सम्भवति तथाविधोक्तिः । न च रूपकध्वनिरयं, मुखस्य

प्रकृतस्वापनपूर्वकं चारोप्यमाणनिषेधः । तत्र द्वितीयमुदाहरति, वदनमिति ।—

मधुकर !—हे समर ! इदं वदनम्—घाननं, सरोजं—पद्मं, न, एते नयने—

चक्षुषी, न इन्द्रीवरे—गौलीत्यस्त्रे, (तस्मात्) इह—अत्र, सुगन्धद्वयः,—कान्ताद्याः

इत्यर्थः, सन्निधे—सन्निधौ, मुखा—निरयंके, मा परिभ्राज्य—न परिभ्रमयं कुरु । अत्र

सरोजादिकमप्रकृतं निविध्य प्रकृतस्य वदनादेः स्थापनम् । आद्यो यथा—“न पद्मं

मुखमेवेहं न भ्रजो चक्षुषी इमे” ।

(घ) इदमितिपत्त्यर्थं प्राचीनोदाहरणमाह, हृदौति ।—विरहिते उक्तिरियम् ।

हे समर ! हृदि—वक्षसि, अयं—परिदृश्यमान इत्यर्थः, विसलताहारः,—खण्ड-
हारः, न भुजङ्गमनायकः,—पद्मपतिः, वासुकिरित्यर्थः, कण्ठे (इयं) कुवलय-

दलानां—गौलीत्यलपनाणां, श्रेणी, सा—प्रसिद्धा, गरलद्युतिः,—कालकूटपद्म,

न, इहम्—अत्रे खिन्नमित्यर्थः, मलयजरजः,—चन्दनचूर्णं, न भस्म, (तस्मात्)

प्रियारहिते—कान्तावियुक्ते, मयि हरभ्रान्त्या—शिवभ्रमणे, न प्रहर—न तादृश,

क्रुधा—कोपेन, किमु—किमर्थे, धावसि ?—द्रुतमागच्छसि ? अत्र भुजङ्गमनायका-

दीनामप्रकृतानां निषेधः, प्रकृतानां विसलताहारादीनां स्थापनम् । हरिणी हृन्दः,

तद्वचनं यथोक्तं—“न समरसन्धा गः पद्मेदेहंये हरिणी मता” इति ।

कमलत्वेन भनिर्द्धारणात् । न च अपङ्कतिः, प्रस्तुतस्य भनिषेधात् इति पृथगेवायमलङ्कारश्चिरन्तनोक्तालङ्कारेभ्यः । शुक्तिकार्या रजतधिया पतति पुरुषे शुक्तिकेयं न रजतमिति कस्यचिदुक्ति-
र्नायमलङ्कारो वैचित्र्याभावात् । (न)

भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।

वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।

जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥

(न) न ज्ञायमिति । तद्वेति ।—एकाग्रयत्नेन—एकात्मगतित्वेन, तथा चान् संशयनिश्चययोर्व्यधिकारत्वात् नायं निश्चयान्तः सन्देहः इति भावः । ननु तत्र तयोः सामानाधिकरण्यानिवन्ने किं ज्ञानम् ? अत आह, किं चेति ।—उभयकोटिकज्ञानं हि संशयः, यदि भेदरादेः तादृक् संशयः ज्ञात्, तदा कथं समीपागमनं सम्भवेत् ? निश्चित एव “इदं सरीजम्” इति ज्ञाने समीपागमनं सम्भवतीति भावः । एककोट्यन-
विके इति ।—एककोटिमात्रावच्छिन्नि, तथा समीपागमनासम्भवात्, सन्देहप्रसङ्गा-
धोनात् इति भावः; तर्हि—एककोटिमात्रावगाहिकज्ञानश्चानिश्चयत्वस्वीकारे, आत्मिमान्
अस्तु, आत्मनिश्चयरूपत्वात् इति भावः । तथाविधनायकाद्युक्तेः [अपङ्कतं निषिध्य
प्रकृतस्यापनात् उत्तरम निश्चयः] एव, अमत्कारविधावित्यम् इत्यनेनान्वितम् । ननु
सम्बोध्यआत्मिं विना तथाविधोक्तेरसम्भव एव, तदस्य आत्मिमुखत्वं नियतम् ;
प्रकृतेऽपि सैव अमत्कारविधाविधौ, तथाविधोक्तिस्तु अनव्यञ्जितेवेत्यत आह, किञ्चेति ।
—पतनादाविति अनव्यञ्जितोपादानम् । तस्य नियतत्वात् आह, आत्मो इति ।—
अविबधितावामिति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । नाधिकेति ।—नाधिक्यायाः आटादिरूपेण
—प्रियोक्त्वा रजनाभिप्रायेणैव, तथाविधा—“वदननिदम्” इत्यादिरूपा, उक्तिः,
नावकवचनं, सम्भवति । रूपवच्छिन्निरिति ।—मुखल—मुखादेः, कमलत्वेन—
कमलत्वादिना, भनिर्द्धारणात्—जनारोपात्, प्रस्तुत भिन्नत्वेन निश्चयात् । तत्र मुखे
कमलत्वारोपक निर्द्धारणम्, अत्र तु न तथा इति भावः । पृथक्—भिन्नः । रजत-
धिया—रजतमुद्रा, पतति—धावति, रजताद्यं प्रवर्तमाने इत्यर्थः । तथा च, वस्तु-
सम्बन्धेन नालङ्कारत्वप्रयोगकम्, अपि तु वैचित्र्याभावात्कलमेवेति भावः ।

तदृष्टधाऽपि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः ।

गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः ॥

द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति

॥ ७०७ ॥ (प)

(प) उत्प्रेक्षाऽलङ्कारमाह, भवेदिति ।—प्रकृतस्य—प्रस्तुतस्य, उपमेयस्येत्यर्थः, परात्मना—अप्रकृतस्वरूपेण, उपमानरूपेण इति यावत्, (तादात्म्यसम्बन्धसाभावात्-पदोपन्यासः, प्रकारत्वं तृतीयार्थः) सन्भावना—उल्लेखकोटिषः संग्रहः इत्यर्थः, उत्प्रेक्षा—उत्—ऊर्ध्वं प्राप्ता, प्रेक्षा—दृष्टिः प्रज्ञा वा यक्षां सा तथाविधा, भवेत् । संग्रहापक्षेण दृष्टिः प्रायः तथाविधा भवतीति ज्ञेयम् । तथा च—तादात्म्यसंसर्गकोपमानप्रकारकोपमेयविशेषकोल्लेखकोटिषः संग्रहः उत्प्रेक्षेत्यर्थः ; सन्देहालङ्कारवारणाय उल्लेखकोटिष इति, रूपकध्यानिसदृशप्रतीकानां निश्चयरूपत्वात् संग्रहपदेन वारणम्, उपमानञ्च क्वचित् सन्धिं क्वचित् प्रौढोक्तिरिदम् । चाद्यं यथा—“गुणा गुणानुबन्धित्वात्” इति ; अत्र प्रसवपदार्थः सन्धिवत्त्वेन । द्वितीयं यथा—“ऊर्ध्वः” इत्यादि ; अत्र सुरतेऽष्टारूपकारणजनकमवगिनियस्तम्भः अश्रविषाचवदक्षीकः प्रौढोक्त्यैव सिद्धः । प्रथमं सा—उत्प्रेक्षा, वाच्या प्रतीयमाना च इति द्विविधा—द्विप्रकारा, सता—अधिता, इवादीनाम्—उत्प्रेक्षावाचकानामित्यर्थः, प्रथीने—व्यवहारे, वाच्या, अप्रथीने, इवादीनानिति शेषः, पुनः परा—प्रतीयमाना इत्यर्थः, ज्ञात् । यत्—यथात्, द्वयोः,—वाच्यप्रतीयमानयोः, जातिः,—जातिवाचकपदप्रतिपाद्योऽर्थः, गुणः क्रिया द्रव्यं (गुणादीनामपि जातिशब्दवदर्थो बोध्यः) एतन्नतुष्टवन् उत्प्रेक्ष्यं—सन्भावनीयं, तत्—तथात्, अष्टधाऽपि—वाच्यप्रतीयमानयोः प्रत्येकं जात्यादिसतुष्टयोत्प्रेक्ष्यत्वेन अष्टप्रकाराऽपि, सा भावाभावाभिमानतः,—भावाभिमानेन—जात्यादिरूपभावसन्भावनेन, अभावाभिमानेन च—जात्यादिरतिबोधिसाभावसन्भावनेन च, प्रत्येकं द्विविध्यात् बोद्धव्या इत्याशयः ; पुनश्च ताः,—बोद्धव्यप्रकाराः उत्प्रेक्षाः, प्रत्येकं निमित्तस्य—उत्प्रेक्षाकारणस्य, सन्भावनाजनकज्ञानविषयसाधारणचर्मस्य इति यावत्, गुणक्रियास्वरूपत्वात्—कुत्रचित् गुणरूपत्वात्, कुत्रचित् क्रियास्वरूपत्वात्, द्वेषिष्येन द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति—द्वात्रिंशद्देहा भवन्ति । अत्रैवं बोध्यं, तथा हि, प्रथमं वाच्या प्रतीयमाना च इति द्वौ भेदौ, तत्र इवादिप्रथीने वाच्या, तदप्रथीने प्रतीयमाना ; तथापि वाच्या जातिगुणक्रियाद्रव्याणाम् अप्रस्तुतानां निश्चयत्वेन अतःप्रकारा ; तथाच प्रत्येकं भावाभावाभिमानरूपत्वेन द्विविधादष्टप्रकारत्वम् ; अष्टप्रकारस्य च प्रत्येकं निमित्तस्य गुणक्रियास्वरूपभेदाभ्यां

तत्र वाच्योपेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा—

“ऊरुः कुरङ्गकदम्बसञ्चलचेलामूलो भाति ।

सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव ॥” (फ)

अत्र विजयस्तम्भस्य बहुवाचकत्वात् (ब) जात्युत्प्रेक्षा ।

“ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे स्नाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥” (भ)

अत्र सप्रसवत्वं गुणः ।

षोडश प्रकाराः; तेषाञ्च षोडशप्रकाराणां प्रतिभेदं निमित्तञ्च पुनरुपादानानुपादानः
मूलत्वेन देविष्वे शक्तिंशत् प्रकाराः इति ।

(फ) मालुप्रेक्षामुदाहरति, ऊरुरिति ।—कुरङ्गकदम्बः,—हरिषाच्याः,
सञ्चलं—सञ्चलनसटमित्यर्थः, चेलामूलं—मूलवस्त्रप्रान्तः यस्मिन् तादृशः, ऊरुः स्मरस्य
—कानस्य, सपताकः,—पताकासङ्घितः. (चेलामूलस्य वातेन उद्भायनात् पताका-
रूपत्वं बोध्यम्) कनकमयः,—काञ्चनमयः, विजयस्तम्भः,—शत्रून् विजित्य तत्रगरे यः
स्तम्भः बीरेः आरोप्यते स विजयस्तम्भः स इव, भाति—राजते । अत्र च इवप्रयोगात्
वाच्योत्प्रेक्षा, स्तम्भस्य बहुशः सङ्घावाञ्च जातिवत्प्रेक्षा, नित्यानेकसमवायिनो जाति-
रिति स्तम्भत्वजातेरनेकसमवेतत्वादिति भावः । स्तम्भस्य भावपदार्थे इति भावाभि-
मानिन्युत्प्रेक्षेयम् । उपेक्षानिमित्तञ्च नायिकीरूपं गुणः । अत्र उपगीतिः—
तद्वचनं यथोक्तम्—“आख्यां द्वितीयकेंऽहं यद्गदितं खण्डं तत् स्नात् । यद्युभयोरपि
दृश्योरुपगीतं तां मुनिर्ब्रूते ॥” इति ।

(ब) अत्र विजयेति ।—बहुवाचकत्वात्—अनेकवृत्तित्यसामान्यजातिल-
खीकारात् इत्यर्थः ।

(भ) गुणोत्प्रेक्षामुदाहरति, ज्ञाने इति ।—तस्य—दिलोपस्य, ज्ञाने—
शास्त्रादिज्ञाने सत्यपि इत्यर्थः, मौनं—मुच्योश्चावः, मितभाषित्वमिति यावत्, जल्प-
वितण्डारादिह्यनिमित्तं भावः, शक्तौ—सामर्थ्ये सत्यपि, क्षमा—पराभवानर्हत्वापराध-
सङ्घट्टता, त्यागे—दाने, तत्कर्तृत्वे सतीति भावः, स्नाघाविपर्ययः,—अनात्मपञ्चस-
मित्यर्थः, आसीदिति शेषः, अतः (तस्य) गुणाः गुणानुबन्धित्वात्—गुणप्रयोजकत्वात्,
परस्परवद्विचारित्वादिति भावः, प्रसवप्रयोजकधर्मोऽयं गुणः, सप्रसवाः इव—सङ्घी-
दराः इव, आसङ्घति शेषः । अत्र इवयोगात् वाच्योत्प्रेक्षा, उपेक्षणीयो गुणः
सप्रसवत्वं, कुञ्चनधर्मोर्विभानस्यैव प्रसवपदार्थत्वात् विभागस्य च गुणत्वमोक्तत्वात् ;

“गङ्गाऽश्वसि सुरत्राण ! तव निर्याणनिखनः ।

स्नातीवारिवधूर्ग-गर्भपातनपातक्री ॥” (म)

अत्र स्नातीति क्रिया ।

“मुखमेषोदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः ।”

अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वात् द्रव्यशब्दः । एते (य)

भावाभिमाने । अभावाभिमाने यथा—

तदुक्तं भाषापरिच्छेदे—“अथ गुणा रूपं रसो गन्धसतः परम । अर्थः सहा
परिमितिः संयोगश्च विभागश्च” इति । तथा हि,—ज्ञानादीनां मोनाद्यत्यादौ
प्रसवसंभावना, ज्ञानादिसत्त्वे एव मोनादीनां गुणत्वमिति ज्ञानादीनां मोनादि-
प्रयोजकत्वम् इति ज्ञेयम् । भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षेयं, प्रसवस्य भावपदाद्यत्वात् ।
उत्प्रेक्षाया निमित्तञ्च गुण इत्यवधेयम् । रघुवंशस्येदं पद्यम् । यथा वा—“स वः
पाशादिन्दुर्भवसिखताकोटिकुटिलः अरारिर्धो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशेः भाति निहितः ।
सबन्ध्याकिन्वाः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा कपालेनीन्युक्तः स्फटिकववलेनाङ्गुर इव ॥”
इति ।

(म) क्षिप्रोत्प्रेक्षासुदाहरति, गङ्गेति ।—देव्यारिर्भवतः स्तुतिरियम् । सुरान्
—देवान्, वायते—रचाति, असुरेभ्यः इति शेषः, तस्मिन्नुद्भौ हे सुरत्राण !—असुर-
निहरनिक्रान्तनपरी भूत्वा देवजनानामाश्रयदायिन्निति भावः ; अथवा सुरत्राणेति
प्रसिद्धस्य राज्ञः सम्बोधनम् ; अरिवधूनां—अनुनासीषान्, असुररमणीयानिति यावत्,
वर्गः,—समूहः, तस्य गर्भपातनेन पातक्री—पातकवान्, अथवा गर्भपातनमेव पातकं
—पापजननयोग्यकर्म्म तद्वान्, तव निर्याणस्य—युद्धार्थे प्रयासवाच्यस्य, [“निःशान”
इति पाठे—निःशानस्य—प्रयासकालीनवाद्यस्येत्यर्थः] निखनः,—शब्दः, गङ्गा-
ऽश्वसि स्नातीव ; पापकर्मा हि गङ्गाद्यानं करोति, निखनोऽपि पापकर्भवान् इति
तदीयगङ्गाजलसम्बन्धे स्नानसंभावना इति ज्ञेयम् । स्नानक्रियाया भावपदाद्यत्वात्
भावाभिमानिन्युत्प्रेक्षा । यथा वा—“पिण्डीव तरङ्गाद्यैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुलिम्पतीव द्विगङ्गा ॥” इति ।

(य) द्रव्योत्प्रेक्षासुदाहरति, मुखमिति ।—एषोदृशः,—हरिषाच्याः, मुखम्
अपरः,—प्रसिद्धातिरिक्तः, (अर्थं श्रोतृोक्तिविडः इत्याशयः) पूर्णचन्द्र इव भाति ।
नेत्रमुपमा, प्रसिद्धोपमानसद्भावे एव तस्मा अविचारात्, न खलु अपरस्य चन्द्रस्य
प्रसिद्धत्वमिति बोध्यम् । चन्द्रस्य च भावपदाद्यत्वात् भावाभिमानिभौ, इवप्रयोगात्

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधौ ।

अपश्यन्ताविवान्योऽन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥” (र)

अत्र अपश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् ।

निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा—“गङ्गाऽश्वसि” इत्यादौ
“क्षामीव” इत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं (ल) गुणः । “अपश्यन्तौ”
इत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया । एवमन्यत् ।

प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

“तन्वज्ञाः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥” (व)

वाच्या च । अशोभेक्षानिमित्तं सूखल रूपं वेदितव्यम् । एते इति ।—एते—
जान्तादयः, दर्शितप्रकाराणां उत्प्रेक्षाया भेदा इत्यर्थः ।

(र) अभावानिमानिनीमुदाहरति, कपोले इति ।—अस्थाः,—क्षामताया
इत्यर्थः, कपोलफलको—नष्टदेशो, तथाविधौ—अतिसुन्दराविति भावः, भूत्वा
अन्योऽन्यं—परस्परम्, अपश्यन्ताविव—अनालोकयन्तौ इव, ईदृक्षाम्—एतादृशीं,
क्षामतां—कृशतां, गतौ—प्राप्तौ, एतत् कष्टमिति खेदे । पूर्वं प्रफुल्लतया श्लोतलात्
समो अन्योऽन्यं दृश्यतुः, इदानीं विरहे आश्चर्यातिशयात् अवनतत्वेन उन्नतगालाव्यव-
धानेन च दर्शनाभावः सम्भवति, परन्तु अचेतनतया दर्शनलासम्भवात् दर्शन-
मुत्प्रेक्षतमिति सुधीभिरवधेयम् । ननु कपोलयोः परस्परदर्शनाभावः सिद्ध एव,
अथमत्र सम्भावना ? इति चेत्, न ; विरहजनितकृशले परस्परदर्शनाभावजन्य-
कृशत्वसम्भावनायाः तात्पर्यात् । अत्रादर्शनस्य अभावपदार्थत्वात् अभावानिमानिभीयं
क्षियोत्प्रेक्षा, इवप्रयोगात् वाच्या च ।

(ल) गङ्गेति ।—पातकित्वं—पापजननयोग्यत्वं, गुणक्रियाऽतिरिक्तो चर्मः यथा-
क्षुतस्य शब्देऽसम्भव इति ध्येयम् । एतेन “निष्यन्दसरविन्दाधि ! नेत्रदन्तमिदं तव
चिरनिष्क्रियनेक्षान्ते क्षान्ताप्यायति ध्रुवम् ॥” इत्यादौ गुणक्रियाभिन्नस्य निष्यन्दत्वादे
रपि निमित्तस्य सकृदः । अत्रा—निमित्तस्यापि भावाभावरूपत्वं हेतुस्थं बोध्यम् ।

(व) प्रतीयमानामुदाहरति, तन्वज्ञा इति ।—तन्वज्ञाः,—कृशाक्षाः, स्तनयुग्मे
—पयोधरयुगलेन, गुणिने—सूत्रवते, सूत्रगुम्फिताय इत्यर्थः, अन्वय—विषाद्या
दाक्षिण्यादियुग्माश्विने, हाराय स्थानम्—अवधायः, न दत्तम् इति लज्जया-

अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोद्येक्षा । एव-
मेवम् ।

ननु ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलङ्काराणां सर्वेषामपि व्यञ्जत्वं
भवतीत्युक्तं, सम्प्रति पुनर्विशिष्य कथमुद्येक्षायाः प्रतीयमान-
त्वम् ? उच्यते, व्यञ्जोत्प्रेक्षायाम्—

“महिलासहस्रभरिण तुहृद्दिशे सुहृद्भ्यः ! सा अमाशंती ।

अणुदिशमणसकम्पा अंगं तणुअंपि तणुएइ ॥” (ग)

इत्यादौ उत्प्रेक्षणं विनाऽपि वाक्यविश्रान्तिः, इह तु
स्नानयोर्लज्जाया असम्भवात् लज्जयेवेत्युत्प्रेक्षयेवेति व्यञ्जप्रतीय-
मानोत्प्रेक्षयोर्भेदः । (घ)

अत्र वाचोत्प्रेक्षायाः षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह—

तत्र वाच्याभिदाः पुनः ।

विना द्रव्यं त्रिधा सर्वाः स्वरूपफलहेतुगाः॥७०८॥(स)

अपवा, (दानाभावो हि लज्जासम्पादकः) मुखं न प्रकटोक्तं—प्रकाशोक्तं, मुखस्य
वाचिष्याऽऽहतत्वात्प्रकटमिति भावः ।

(ग) महिलेति ।—[“महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभन ! सा अमानो ।
अणुदिशमणसकम्पा अंगं तणुअंपि तणुएइ ॥” इति संस्कृतम्] अत्र व्याख्या अतुर्गे-
परिच्छेदे ३०० पृष्ठे दृष्टव्या ।

(घ) उत्प्रेक्षणं विनाऽपीति ।—तत्र हृदये वस्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षामन्तरिणापी-
त्यर्थः, वाक्यविश्रान्तिः,—वाक्याद्येवकतिरित्यर्थः ; तथा च—यत्र वाक्याद्येविश्रान्तेः परं
तात्पर्यालोचनया अलङ्काराणां प्रतीतिः, तत्र तेषां व्यञ्जत्वं, यत्र तु यदलङ्कारसङ्गा-
मन्तरेण वाक्याद्यांविश्रान्तिस्तत्र तत्प्रतीयमानत्वम् । सगवीरिति ।—सान्द्रत्वेन
हारस्यावकाशाप्राप्तिः, तत्रेयसुरप्रेक्षा इत्याशयः, उत्प्रेक्षयेव—उद्येक्षायाश्चैवाद्यथा-
हारयेव, वाक्यविश्रान्तिरित्यन्वयः । व्यञ्जोति ।—उत्प्रेक्षाध्वनिप्रतीयमानोद्येक्षयो-
रन्वयः ।

(स) तत्रेति ।—तत्र—तयोर्वाच्यप्रतीयमानयोर्मध्ये, विना द्रव्यं—द्रव्यविहाः,
हर्षाः,—हादप्रेक्ष्यः, वाच्याभिदाः,—वाचोत्प्रेक्षाभिदाः, स्वरूपफलहेतुगाः,—स्वरूप-
सा—६४

तत्र उक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्यो-
त्प्रेक्षायाः षोडश भेदास्तेषु च जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादश
भेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्-
त्रिंशद्भेदाः, द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव सम्भवतीति चत्वार इति
मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—पूर्वोदा-
हरणेषु (इ) “स्मरस्य विजयस्तम्भः” इति । “सप्रसवा इव”
इत्यादयः जातिगुणरूपाः ।

फलोत्प्रेक्षा यथा—

“रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः ।

विवेश भुवमाख्यातुसुरगीभ्य इव प्रियम् ॥” (क)

अत्र “आख्यातुम्” इति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूप-
मुत्प्रेक्षितम् ।

हेतूत्प्रेक्षा यथा—

“सेषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां

अष्टं मया नूपुरमेकमुष्याम् ।

फलस्य हेतुचेति तान् गच्छन्तीति तद्योक्ताः, [“वन्ध्यापि दृश्यते इति वक्तव्यम्” (वा०)
इति उः] तत्र फलहेतुभ्यामितरा उत्प्रेक्षा स्वरूपमा, फलहेतुभावेन द्रव्यसम्भावनायाः
वैचित्र्यप्रदर्शनकत्वात् इति भावः; तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तेन तुमुनन्तेन वा पदेन उत्प्रेक्षा
फलमा, हेतुविभक्त्यनपदेन उत्प्रेक्षा हेतुमा इति विधा—विप्रकाराः, भवन्तीति शेषः ।

(इ) पूर्वोदाहरणेषु—“कवः” इत्यादिषु इत्यर्थः ।

(क) फलोत्प्रेक्षासमुदाहरति, रावणस्येति ।—रामेण चक्षुः,—निश्चितः,
आशुगः,—शरः, रावणस्य हृदयं—वक्षःस्थलं, भित्त्वाऽपि—विहाव्यापि, सुरगीभ्यः,—
नागीभ्यः, पातालनिखिलेभ्य इति भावः, प्रियं—प्रोतिजननव्यापारं, रावणनिषेधरूप-
मिच्छाः, आख्यातुं—कथयितुमिच्छ, तेषामपि रावणेनोत्पीडितत्वात् तत्र प्रियाख्यातन-
सम्भावना इति भावः, मुषं—पृथिवीं, विवेश। वाचस्य मुत्सवपवेशी रामवाचोः
कीर्त्यातिशयं ख्यापयति । अत्र तुमुन्प्रत्ययान्तेन “आख्यातुम्” इति पदेन राम-
कीर्त्यातिशयस्योत्प्रेक्षणफल फलोत्प्रेक्षा । रघुवंशस्यैवं पद्यम् ।

अदृश्यत त्वञ्चरणारविन्द-

विश्लेषदुःखादिव बहमौनम् ॥” (ख)

अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः । एवमन्यत् ।

उक्त्यनुक्तयोर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः॥७०६॥(ग)

तेषु चत्वारिंशत्क्षणकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मित्त्वत्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादानं यथा पूर्वोदाहृते “स्नातीव” इत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वनुपात्तम् । अनुपादाने यथा—“चन्द्र इवापरः” इत्यत्र तथाविधसौन्दर्याद्यतिशयो नोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव । तथा हि—“विश्लेषदुःखादिव” इत्यत्र यन्निमित्तं बहमौनत्वम्, “आख्यातुमिव” इत्यत्र च भूपवेशस्तयोरनुपादानेऽमङ्गतमेव (घ) वाक्यं स्यात् ।

(ख) हेतुत्वेनामुदाहरति, हेति ।—रावणं क्त्वा पुष्पकेच चयोप्यामा-
नञ्चतः श्रीरामश्च पवि सीतां प्रत्युक्तिरियम् । अत्र “मिथे !” इति सम्बोधनपद-
कध्याहार्यम् ; सा एवा—परिदृश्यमाना, स्नाती—वनभूमिः, यत्र—स्नानां, त्वां
विचिन्वता—चन्विष्यता, मया उच्यं—पृथिव्यां, अष्टं—स्युतम्, एवं नपुंसं—परच-
भूपवं, तत्र चरणारविन्दान्—पादपद्मान्, यः विश्लेषः,—विधीनः, तेन यत् दुःखं
तस्मादिव, [इत्येव हेतुत्वेना, अत्र सीताचरणारविन्दान्—सीताचरणविश्लेषदुःखत्वेन
सम्भावितः इति शेषम्] बहमौनं—निःशब्दम्, अदृश्यत—दृष्टम् । रघुवंशखण्डे
पद्यम् । इह इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोर्दृष्टान्तिच्छन्दः ।

(ग) पुनः स्वरूपोत्प्रेक्षामेदानाच्च, उक्तीति ।—तत्र—तेषु मध्ये, स्वरूपगाः,
उत्प्रेक्षाः इति शेषः, निमित्तत्व—गुणक्रियारूपस्य इत्याशयः, उत्प्रेक्षयोः,—उक्तौ
अनुक्तौ च, इति द्विधा—द्विप्रकाराः, भवन्तीति शेषः ।

(घ) मित्त्विति ।—‘अनुक्तिप्रकारफलहेतुत्वेनाभिः’ इति शेषः । हेतु-
फलयोरेति—हेतुत्वेनायां फलोत्प्रेक्षायाच्च इत्यर्थः, हेतुत्वेनावाप्त्युत्प्रेक्ष्यमाणत्वाच्च
अनुक्तिव निमित्तं, फलोत्प्रेक्षायास्तु हेतुत्वेन इत्यवशेषम् ; नियमेन—अवश्यमेव ।

प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह—
प्रतीयमानामेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः ॥ ७१० ॥ (ङ)

यथोदाहृते “तन्वद्भ्याः स्तनयुग्मेन” इत्यत्र “लज्जयेव” इति हेतुत्प्रेक्षितः । अस्यामपि निमित्तस्थानुपादानं न सम्भवति ; इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च अकीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातु-
निश्चेतुमशक्यत्वात् । स्वरूपोत्प्रेक्षाऽपि अत्र न भवति, धर्मा-
न्तरतादात्मनिबन्धनायामस्याम् इवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे
सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् ; यथा—“अयं राजाऽपरः पाक-
शासनः” इति । विशेषणाभावे च रूपकस्य यथा—“राजा पाक-
शासनः” इति । तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । (च)
उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥७११॥(छ)

अनङ्गतमेवेति ।—विभक्त्याद्युपस्थापितस्य हेतुत्वस्य कार्यत्वस्य वा अन्वयीपयोग्यत्वाभेन
अन्वयबोधविधुरं स्यात् इत्यर्थः ।

(ङ) प्रतीयमानेति ।—प्रतीयमानायाः,—तदाख्योत्प्रेक्षायाः, मेदाश्च—
षोडशभेदा अपि, प्रत्येकम्—एकेकम्, फलहेतुगाः,—फलगाः हेतुगाश्च, इति
द्वात्रिंशद्विधा भवन्तीति शेषः ।

(च) यथेति । इवादीति ।—प्रमातुः,—प्रतिपद्युः । धर्मानरेति ।—
धर्मानरेण—अन्वेन चर्मेण, यत् तादात्म्यम्—अभेदप्रतीतिः, तदेव निबन्धनं—
कारणं यस्याः तन्नाभूतायां, धर्मानरतादात्म्याविषयस्थानित्यर्थः, अस्मान्—उत्-
प्रेक्षायाम् । विशेषणस्य—असम्बन्धितसत्त्वात्कथमस्य इत्यर्थः, योगे । अद्यवसोयमानस्य
श्रीदीप्तिविरहत्वेन उत्प्रेक्षितम् इति विषयस्य अपेक्षितरूपम् अथःकारणतिस्रयोक्ति-
प्रयोजकम् । अभ्युपगमादिति ।—अभ्युपगमात्—स्वीकारात्, प्राचीनैरिति शेषः,
इवाद्यप्रयोगे सन्धावनायाः सिद्धत्वेनावभावात् इति भावः । अयमिति ।—अत्र
“अपरः” इत्यनेन पराकाशास्य अपेक्षितत्वम् । रूपकस्येति, अभ्युपगमादित्यन्वयः ;
ततश्च यत्र प्रसिद्धरूपमानं, तत्रैव विषयस्वाधःकारणत्वात् रूपकस्वाधःकारणं, यत्र तु
उपमानस्य अपेक्षितत्वं, तत्रातिशयोक्तिरिति रूपक्यातिशयोक्त्योर्भेदः । तत्रापि यदि
कस्यच हेतौच सन्धावः स्यात्, तदा प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति परस्परं भेदः इति बोध्यम् ।

(छ) उक्त्येति ।—प्रस्तुतस्य—प्रकृतस्य, विषयस्येवार्थः, उक्त्यनुक्त्योः,—उक्त्यो

ताः,—उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा—“ऊरुः कुरङ्ककद्वयः” इति ।
अनुक्तौ यथा मम प्रभावत्वां प्रयत्नः,—

“इह हि सम्प्रति दिगन्तरमाच्छादयता तिमिरपटलेन—
घटितमिश्राञ्जनपुष्पैः पूरितमिव मृगमदघोदैः ।

ततमिव तमासतदभिर्हृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम् ॥” (ज)

अत्र अञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणौयस्य विषयव्याप्तत्वं
नोपात्तम् । (झ) यथा वा—

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।” (ञ)

अत्र तमसो लेपनस्य व्यापनरूपो विषयो नोपात्तः,
अञ्जनवर्षणस्य तमःसम्पातः । अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमसो-
ऽतिबहुलत्वं धारारूपेणाधःसंयोगश्च यथासङ्गम् । केचित् तु—
“अलेपनकर्तृभूतमपि तमोलेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च,
निमित्तम्, एवं नभोऽपि वर्षणक्रियाकर्तृत्वेन” इत्याहुः । (ट)

अनुक्तौ च, ताः अपि—अष्टाश्रुतिप्रकाराः पूर्वोक्ता उत्प्रेक्षाः इत्यर्थः, प्रत्येकं द्विधा,
भवन्तीति शेषः, ततश्च घट्टसत्यधिकप्रतसङ्गता उत्प्रेक्षा इति बोध्यम् ।

(ज) घटितमिति ।—भुवनं—जनत, अञ्जनपुष्पैः,—कञ्जलरात्रिभिः, घटित-
मिव—निमित्तमिव, मृगमदघोदैः,—कसरीचूषैः, पूरितमिव—पूर्णमिव, तमास-
तदभिः ततः—व्याप्तमिव, नीलांशुकैः,—नीलवसनैः, हृतमिव—आच्छादितमिव ।
अनोपगोतिरुक्तः ।

(झ) विषयः,—प्रकृतं, व्याप्तत्वं—व्यापनरूपम् ।

(ज) लिम्पतीति ।—गाढान्धकारवर्षणनिन्दनम् । तमः,—अन्धकारम्, अङ्गानि-
—गाढाणि, लिम्पतीव, नभः,—आकाशम्, अञ्जनं—कञ्जलं, वर्षतीव । अस्मि-
नराहुः—“असत्यद्वयसंवेद्य इष्टविफलता गता ॥” इति । अनोपगोतिरुत्प्रेक्षितं
व्याप्तमिति विभाजनौयम् । अञ्जकटिकस्येदं पद्यम् ।

(ट) अनेति ।—उदाहृते पद्ये इत्यर्थः । अञ्जनेति ।—तमःसम्पातः इति ।
विषयो नोपात्तः इति पूर्वोक्तान्वयः । अतिबहुलम्—अतिबहुलप्रयुक्तनिबिड-
संकीर्णः ; एवं सति साधारणवर्षणसुवपन्नम् । धारारूपेणेति ।—तमस इति योजना ।
अधःसंयोगेति ।—तमसो रम्यत्ववादिमतनाप्रितोक्तम् । केचिदिति ।—अत्र धारा-

अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत् ॥७१२॥ (ठ)

तत्र सापङ्गतोत्प्रेक्षा (ड) यथा मम—

“अशुक्ललेन सुदृशो हुतपावकधूमकलुषाख्याः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगलति सावय्यवारिपूर इव ॥” (ड)

श्लेषहेतुमा यथा—

“मुक्तोत्करः सङ्घटशुक्तिमध्यात्

विनिर्गतः सारसलोचनायाः ।

जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्ब-

श्रीवाऽधिवासात् गुणवस्त्रमाप ॥” (च)

रूपेणाधःसन्त्याती निमित्तं नभसोऽञ्जनवर्षणशर्भृत्वेन सन्ध्यावनाशां प्रकृतस्त्रीपत्नीवत्त्व
तमसो बोधो दुर्घट इत्यखरसः “केचित्” इत्यनेन सूचितः, अपरे तु—“तमोऽञ्जनले-
नोत्प्रेक्षितं नीलत्वमम निमित्तम्” इत्याहुः । व्यापनचेति—निविष्टसंयोगानुकूल-
व्यापारचेत्यर्थः । एवमिति—अवर्षणक्रियाकर्मभूतमपीत्यर्थः, उत्प्रेक्षितमित्यनुबन्धते ।

(ठ) अलङ्कारेति ।—अलङ्कारान्तरात्—अन्वयादलङ्कारात्, उच्यता—अल-
ङ्कारान्तरमूलेत्यर्थः, सा—उत्प्रेक्षा, अधिकं वैचित्र्यं—शोभाऽऽतिशयं, वहेत्—
प्राप्नुयात् । [“नजा” इति पाठान्तरम्] ।

(ड) तत्रेति ।—सापङ्गता—अपङ्ग-अलङ्कारमूलेत्यर्थः ।

(ट) अश्रुतिः—हुतस्य—प्राप्तघृताहुतेरित्यर्थः, पावकस्य—अधोः, धूमेन
कलुषे—आविले, अविषी—नयने यस्यास्तथाभूतायाः, सुदृशः—सुनयनायाः,
सुन्दर्या इति शेषः, अशुक्ललेन—नेत्रान्धव्याजेन, सावय्यवारिपूरः,—सावय्यनख-
प्रवाहः, अङ्गे—शरीरे, मानम्—इयत्तम्, अप्राप्य इव—अखण्डेव, विगलति—
खलति । अत्रासुनखम् अपङ्गुय सावय्यवारिलेन उत्प्रेक्ष्यते, इत्यपङ्गुत्युपक्रमेण-
मुत्प्रेक्षा । उपगोतिश्चन्दः ।

(च) मुक्तोत्कर इति ।—सङ्घटं—सङ्घोषं, [कारवत्स्य गुणवस्त्रमाप्तिकारवत्त्वा-
त्तदवस्त्रमम्] . यत् शुक्तिमयं—मुक्ताग्रहगर्भः, तस्मात् विनिर्गतः,—वर्द्धितः,
मुक्तानाम् उत्करः,—समूहः, अजाः सारसलोचनायाः,—सरसि—जलाशये भवन्
इति सारसं—हमलं, (“सारसः पश्चिमेदेशोः क्लीबन्तु सरसोवहे” इति मेदिनी)
सदृशं चावते सुन्दरे च इति भावः, लोचने—नयने यथाः तथाभूतायाः, ज्ञानायाः

अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः । कम्बुश्रीवाधिवासादिव इति हेतु-
त्प्रेक्षाया हेतुः । अत्र "जानीमहे" इत्युत्प्रेक्षावाचकम् ।

एवम् (त) —

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः ॥७१३॥ (थ)

क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा (द) यथा—

"पारिजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराश्रीः ।

वनावनीरुत्कलिकासहस्र-प्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभाः ॥" (ध)

इत्यर्थः, कसमीया—रम्या, या कम्बुश्रीवा—कम्बुवत्—कम्बुरिव, शङ्क इति यावत्,
श्रीवा—रेखावयरमचीया कम्बरा, लक्षणाया लक्ष इति भावः, तस्मान् अधिवासात्—
अवस्थानात्, गुणवत्त्वं—सूत्रवत्त्वं, सत्यङ्गजनितोत्कर्षप्रयोजकधर्मयोगित्वत्त्वं, अपकृत-
जातानामप्युत्तमस्थानवासेन गुणवत्त्वं भवतीति भावः, चाप—प्राप्तवान्, इति जानी-
महे—मन्यामहे । द्वारस्य गुणवत्त्वप्राप्तौ स्वभाव एव हेतुस्तत्रैवमुत्प्रेक्षा, अथ च
शुक्तिनध्यापेक्षया कम्बुश्रीवाया महत्त्वमुचितमेव । उपजातिः इत्यम् ।

(त) एवमिति ।—उत्प्रेक्षावाचका इत्यर्थः ।

(ध) मन्ये इति ।—मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायोः, नूनम् इत्येवमादयः, शब्दाः
उत्प्रेक्षावाचका इति शेषः । आदिपदात् खलु किमुप्रभृतीनां यद्वचम् । यथा—
"रुचयोऽस्मिन्तस्य भास्वतः स्वक्षिता यत्र निराशयाः खलु । अभिसायमतो
द्विलेपनापचकाश्लोरजपय्यशेषयः ॥" "पृष्ठवर्णुलतश्चितम्बुज्जत् मिद्धिरसन्दनशिल्प-
श्रियया । विधिरैककचक्रचारिणं किमु निर्मित्यति मान्यथं रजम् ॥" इवशब्दस्तीत्-
प्रेक्षावाचकत्वं प्रसिद्धम् इति तन्नोक्तम्, आदिपदेन वा तस्मापि नान्वित्वादीनाञ्च
यद्वचम् ।

(द) क्वचिदिति ।—क्वचिदिति शब्दे इत्यर्थः, उपमा उपक्रमे—चारश्लेषे
वलाः तादृशी उत्प्रेक्षा ।

(थ) पारि इति ।—मुरारिः,—कृष्णः, नीरनिधेः,—समुद्रस्य, पारिजलं—
कञ्जस्य पारि इत्यर्थः, ["पारि मध्ये वष्टा वा" (१।१।१८ पा०) इति साधुः]
जानीयाः,—चा—सम्बन्ध, नीलाः, नादनीलवर्णाः इत्यर्थः, पलाशानां—पलाशां,
राशयः,—समुद्राः यासां तक्षीक्षाः, तथा उत्कलिकानां—तरङ्गाणां, ("कविती-
क्वचिकोत्कलिकाः हेवाचकिकवीचिपु" इति मेदिनी) सङ्क्षेपः,—समूहेः, प्रतिअर्थ—

इत्यत्र आभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा । पर्यवसाने तु जलधितौरै शैवालस्थितेः सम्भावनाऽनुपपत्तेः सम्भावनीत्यानमित्युत्प्रेक्षा । एवं विरहवर्णने—“केयूरायितमङ्गदैः” (न) इत्यत्र “विकासिनीलोत्पलति स्म कर्णे मृगायताख्याः कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे—“सुधा दुग्धधिया” इत्यादौ भ्रान्तानां वज्रवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेशानं नास्ति, तदुपनिबन्धनस्य कविनेव कृतत्वात् ; इह तु सम्भावनाकर्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति हयोर्भेदः । सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः, इह तु उत्कटा सम्भाव्यभूतेका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्यवसानेऽसत्यता प्रतीयते, इह तु प्रतीतिकाले एवेति भेदः । (प)

कचे कचे, उत्कृष्टिताः,—कृष्णमुद्रताः, ये शैवलाः तेषाम् आमेव आभा यासां तादृशीः, रनावलीः,—जाननरागोः, अपश्यत्—व्यसोक्तयत् । उपमातिः इतन् । त्रिशुपालवधस्यैतत्पद्यम् ।

(न) उपक्रमे इति ।—प्रथममुपमाप्रतीतिरित्यर्थः । सम्भावनीत्यानं—सम्भावनाप्रतीतिः । केयूरायितमिति ।—अङ्गदैः,—अङ्गुलैः, केयूरायितं—केयूरी मुजमध्यदेशालङ्कारविशेषः, तद्वटाचरितम् । अत्र आशयप्रत्ययस्य उपमावाचकत्वात् उपक्रमे उपमायाः प्रतीतावपि पर्यवसाने मुजमध्ये अङ्गुलधारकस्यासम्भवात् सम्भावनीत्यानमिति उपप्रेक्षेव ।

(प) विकासीति ।—मृगायताख्याः,—हरिचायतलोचनायाः, कुटिलः,—वक्रः, कटाक्षः,—अपाङ्गदृष्टिः, कर्णे विकासि—प्रस्फुटितं, यत् नीलोत्पलम्—इन्दीवरं, तद्विवाचरति स्म । अत्र क्लिप्तप्रत्ययस्य आशयोपस्य च उपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमायाः प्रतीतावपि पर्यवसाने कचे कटाक्षस्यासम्भवात् सम्भावनीत्यानमिति उपप्रेक्षेवेति बोध्यम् । इदानीं आनिमदादिभ्यः उपप्रेक्षाया भेदमुपपादयति—आनिमदिति । तदुपनिबन्धनस्येति—तद्वर्णनस्य, चन्द्रिकादिवर्णनस्येत्यर्थः । विषयस्य—प्रकृतस्य, (अविमृदात् विषयिणः वदुच्यते) समकक्षतया—तुल्यस्यरूपतया । उत्कटा—निश्चितप्राया, सम्भाव्यभूता—अनिर्धारितरूपपा, कोटिः,—प्रकारः । एककोटिक-ज्ञानस्यापि यत् संशयस्यमुच्यते, तदनिर्धारकत्वरूपसंशयधर्मेधीमात् नीचमेव ।

“रक्षिता नु विविधास्तरुशेखा
नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विषमेषु धरित्री
संहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥” (फ)

इत्यत्र यत्तर्वादी तिमिराक्रान्तता रक्षणादिरूपेण सन्दिह्यते
इति सन्देहात्कारः इति केचिदाहुः, तत्र ; एकविषये
समानवस्ततयाऽनेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् । इह तु तर्वादि-
व्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदः, व्यापनादेर्निर्गरणेन रक्षणादेः स्फुर-
णस्य । (ब) अन्ये तु “अनेकत्वनिर्धारणरूपविच्छिन्न्याश्रयत्वेनैक-

विषयविषयः,—पारोक्ष्यमात्रस्य, प्रतीतस्य—ज्ञातस्य, पर्यवसाने—पुमिनिवेशे, शब्द-
बोधान्तरमित्यर्थः, असत्यता—अवास्तवत्वम् । इह तु—सन्देहात्पुमिन्मित्यर्थः । प्रतीति-
शब्दे एवेति ।—रूपकवशादाख्यं एवान्वतादास्यप्रत्ययः सन्भावनेति भावः ।

(फ) रक्षितेति ।—अन्वकारवर्षणमिदम् । तिमिरेण—अन्वकारेण, विविधाः,
—नानामकाराः, तरुशेखाः,—उच्चपर्वतादयः, रक्षिताः नु ?—नीचद्वयेषु स्थिताः किम् ?
असत्यताः किम् ? इत्यर्थः, गगनम्—आकाशं, नामितं नु ?—ऊर्ध्वदेशात् अथःपातितं
किम् ? वा स्थगितं नु ?—आच्छादितं किम् ? धरित्री—पृथ्वी, विषमेषु—उन्नतानतेषु
स्थानेषु, पूरिता नु ?—पूर्णतां नीता किम् ? ककुभः,—दिशः, संहता नु ?—
एकत्र समावेशिताः, अपनीताः वा किम् ? क्षिरातार्कुनीयस्येदं पद्यम् ।

(ब) केचिदिति ।—अन्वकारसर्वस्वकारादय इत्यर्थः । एकविषये इति
—एकस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थः, समानवस्ततया—तुल्यकक्षतया, अनेककोटिस्फुरणस्य—
बहुकोटिकप्रतीतेः एव, यथा—“आसुर्वा पुरुषो वा” इति । इह—अस्मिन् उदा-
हरणे, तर्वादिव्याप्तेः,—तरुशेखगगनपृथ्वीदिशां व्याप्तेः, प्रतिसम्बन्धिभेदः,—नाना-
सम्बन्धिवशान् मिश्रत्वमित्यर्थः, तथा चैकविषयानेककोटिज्ञानत्वाभावादस्य संश्रयत्व-
मनुपपन्नमिति भावः । मनु इदं तमसा तरुशेखादिव्यापनं, न तु रक्षनम् इत्याद्या-
कारनानासन्देहात्मकः प्रतिसम्बन्धिभेदस्तावत् आकां, तत्र सन्देहस्य का क्षतिः ?
इत्याशङ्क्य बोधान्तरमाह, व्यापनादेरिति ।—निर्गरणेन—अथःक्षरणेन ; तथा च—
यदि व्यापनं वा रक्षनं वा इत्येवं समवस्तुत्वं ज्ञातं, तदैव सन्देहप्रसरः, अतः
व्यापनमथःरक्षनस्यैव स्फुरणात् न सन्देहात्कार इति भावः ।

कोऽपि भिक्षोऽयं सन्देहप्रकारः” इति वदन्ति स्म, तदप्ययुक्तम् ; निगोर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सन्धावना, तस्माच्चात्र स्फुटतया सद्भावात् नुशब्देन च एवमशब्दवत् तस्या द्योतनादुपेक्षैवेयं भवितुं युक्ता, अलमदृष्टसन्देहप्रकारकल्पनया । (भ)

“यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते

तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रैति तथा ।

अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-

कटाक्षोक्त्वापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥” (म)

(भ) अन्ते त्विति ।—एककोऽपि भिक्षोऽपि—एकिकवक्षेककोटिरपीत्यर्थः, अत्र तु व्यापनरूपा कोटिः हीनवशा, रजनरूपा कोटिरधिकवक्षेति द्रष्टव्यम् [“एककोऽपि भिक्षोऽपि” इति पाठे भावप्रधानो निर्देशः ; एककोटेरुत्कटलेऽपीति तदर्थः] । निगोर्णस्वरूपत्व—अथःकृतस्वरूपत्व विषयत्व, तत्र विच्छित्तिविशेषं प्रत्यक्षित्त्वत्वरत्वेन, न तु चन्द्रानुपात्तत्वमात्रं, तथा सति “ऊरुः कुरङ्गकट्टमः” इत्यादौ विषयीयादानादन्धातिः स्यात् ; अन्येन—अपकृतेन, यत् तादात्म्यम्—अभेदः, तत्र प्रतीतिः, —अवबोधः, उपमानतादात्म्यारोप इत्यर्थः, प्रतीतिरत्र निर्धारणरूपा प्रत्येतस्या, तेनातिशयोक्तित्वमुदाहः । तस्याः,—सन्धावनाशाः, स्फुटतया—स्पष्टतया । द्योतनात्—प्रकाशनात् । अदृष्टेति ।—अदृष्टत्व—रूपिदपि मन्ये अनालोक्षितत्व, सन्देहप्रकारककल्पनया—रचनया ।

(म) वदिति ।—राजस्तुतिरियम् । चन्द्रान्तः—चन्द्रस्य मध्ये, यत् एतत्, वस्तु इति शेषः, जलदलवलीलां—मेघलङ्कविषासं, वितनुते—विस्तारयति, शोभः,—जनः, तत्—वस्तुरित्यर्थः, शशक इति आचष्टे—कथयति, मां प्रति तथा—शशकवचनमित्यर्थः, नो, प्रतिभातीति शेषः, तदस्तुनः शशकवचनं न मन्येत्यर्थः, अहन्तु इन्दुं—चन्द्रं, तव परीणां—शशकां, विरहाक्रान्ता—विरहैव—आत्मविच्छेदेन, आक्रान्ता—अभिभूता इति यावत्, विरहिष्यः इत्यर्थः, वाः तदप्यः,—युवतयः, तासां कटाक्षोक्त्वापातेन—कटाक्षाः,—अपाङ्गविक्षेपानि एव, उक्त्वाः,—नभोनखलात् पतन्तः देखाकाराः तेनःपदाशंविशेताः, तासां पातेन—पतनेन, अहं इति शेषः, यत् त्रयं—अतविशेषः, तत्र शिबः,—चिह्नविशेषः एव, अहहः,—आश्चर्यं, तेन अङ्कितता—

इत्यत्र 'मन्थे'शब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः सम्भावनाया
अप्रतीतिर्वितर्कमात्रं, (य) नासावपङ्कवोपेक्षा ।

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ॥७१४॥ (र)

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः, अथ
च उपेक्षायां विषयिणोऽनिश्चितत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम्,
इह तु निश्चितत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वम् । विषयनिगरणं
च उत्प्रेक्षायां विषयस्याधःकरणमात्रेण । (ल) इहापि मुख्यं
द्वितीयशब्दः इत्यादौ, यदाहुः,—

चिह्निता, तनुः,—शरीरं यत्र तादृशमिदं, मन्थे—सम्भावयामि । विस्तरिणी
उच्यते ।

(य) उक्तरूपाया इति ।—उत्कटेककोटिकायाः इत्यर्थः । वितर्कमात्रं—सम्भा-
वनमात्रं, प्रौढोक्तिविहङ्कोक्त्युपस्थितिमात्रम् इत्यर्थः, सामान्येन सम्भावनं, न तु
उत्कटेककोटिकत्वेनेति भावः ; तथा च—“यदेतत्” इत्यनेन हिमप्यनिर्दिष्टस्वरूपं
वस्तु प्रस्तुतं, तन्मात्रं शब्दरूपत्वं प्रतिविध्यं हिमशब्दरूपत्वं व्यवस्थापितं, न तु उपमान-
तादात्म्यं सम्भावितम् इति भावः ।

(र) अतिशयोक्तिमाह, सिद्धत्वे इति ।—अध्यवसायस्य—अध्यासस्य, सिद्धत्वे
—सिद्धवत् निर्देश्यत्वे, निश्चितविषयिणाहकत्वे इत्यर्थः, निश्चयरूपत्वे इति पर्यवसितो-
ऽर्थः, अतिशयोक्तिः निगद्यते—कथ्यते । सिद्धवन्निर्दिष्टोऽध्यवसायः, स एवातिशयोक्ति-
रिति फलितार्थः ।

(ल) अध्यवसायपदाद्येमाह, विषयेति ।—विषयस्य—प्रकृतस्य, निगरणेन—
अधःकरणेन, विषयिणः,—आरोप्यमात्रस्य, अध्यवसायप्रकारस्येत्यर्थः, अभेदप्रतिपत्तिः,
—अभेदज्ञानं, तादात्म्यारोप इति यावत्, विषयादिति शेषः । सिद्धत्वे इत्यस्य व्याङ्गि-
माह, अथ चेति ।—अध्यवसायस्य ऐत्यर्थः । अनिश्चितत्वेन—अनिश्चारितत्वेन, निर्देशात्
—आरोपात्, विषयीकरणत्वात् इति भावः, साध्यत्वं—साधनीयत्वं, व्यक्ताप्रमा-
ण्यत्वम् इत्यर्थः । प्रतीतिरिति ।—विषयिणः प्रतीतिरित्यभिप्रायः । ननु शब्देनानुपा-
दानं निगरणम्, एवं सति उक्तप्रस्तुतायामुत्प्रेक्षायाम् अतिशयोक्तौ चोक्तविषयायां कथं
अप्यवगमनम् ? अत आह, निगरणचेति ।—अधःकरणमात्रेण—विच्छिन्निविशेषं
अथकिञ्चिच्छरत्वेनापकर्षणमात्रेण, न तु शब्दानुपादानेनापि इति शेषम् ।

“विषयस्वानुपादानेऽप्युपादानेऽपि सूरयः ।

अधःकरणमात्रेण निगोर्णत्वं प्रचक्षते ।” इति । (ब)

भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्यात्ययः कार्य्य-हेत्वोः सा पञ्चधा ततः ॥७१५॥ (श)

तद्विपर्ययौ—अभेदे भेदः, असम्बन्धे सम्बन्धः । सा—
अतिशयोक्तिः । अत्र भेदेऽभेदो यथा मम—

“कथमुपरि कलापिनः कलापो

विलसति तस्य तलेऽष्टमीन्दुखण्डम् ।

कुवलययुगलं ततो विलोचं

तिलकुसुमं तदधः प्रवालमस्मात् ॥” (घ)

(ब) विषयस्येति ।—सूरयः,—विशंसः, विषयस्य—प्रस्तुतस्य, अनुपादाने—
अप्रयोगे अपि, तथा उपादाने—प्रयोगे अपि, अधःकरणमात्रेण—अपकर्षमात्रेण,
विषयस्येति शेषः, निगोर्णत्वं—निगरणं, प्रचक्षते—बदन्ति, निगरणमेवाधःकरण-
मिति फलितायः ।

(श) तद्वेदानाच्च, भेदे इति ।—सा—अतिशयोक्तिः, भेदेऽपि अभेदः,—भेदे
सत्यपि अभेदप्रतिपत्तिरित्यर्थः, एवमद्येऽपि ; सम्बन्धेऽपि असम्बन्धरूपा, तद्विपर्ययौ—
तत्त्वोर्विपरीतौ, अभेदेऽपि भेदरूपा, असम्बन्धेऽपि सम्बन्धरूपा इत्यर्थः, तथा कार्य्यहेत्वोः,
—कार्य्यकारणयोः, पौर्वापर्यात्ययः,—पौर्वापर्यात्ययविपर्यायरूपा चेति भावः, ततः,—
तैश्च भेदेभ्यः, पञ्चधा—पञ्चप्रकारा, भवतीति शेषः । इह पौर्वापर्यात्ययः द्विविधः,
अथा—पूर्वोत्पन्ने परोत्पन्नत्वारोपः, परोत्पन्ने पूर्वोत्पन्नत्वारोपः इत्युभयस्वरूपः एक-
प्रकारः, क्रमोत्पन्ने च अनन्तलोत्पन्नत्वारोपः इति द्वितीयः प्रकारः । अलङ्कारसर्वस्व-
कारा अपि—“अप्यवहितप्राधान्ये लतिशयोक्तिः” इत्यभिधाय “अप्यवसाने त्रयं
सम्भवति, स्वरूपं विषयो विषयी च । विषयस्य हि विषयिणाऽननिगोर्णत्वे अप्यव-
सायस्य स्वरूपोत्थानं, तत्र साध्यत्वे स्वरूपप्राधान्यं, सिद्धत्वे तु अप्यवहितप्राधान्यं,
विषयप्राधान्यमप्यवसाये नैव सम्भवति, अप्यवहितप्राधान्या एव अतिशयोक्तिः ।
अस्मात् पञ्च प्रकाराः,—भेदे अभेदः, अभेदे भेदः, सम्बन्धे असम्बन्धः, असम्बन्धे
सम्बन्धः, कार्य्यकारणपौर्वापर्यात्ययविभ्रंशश्च” इत्याहुः ।

(श) भेदे अभेदसुदाहरति, अत्रमिति ।—नायिकावर्णनदत् । उपरि—

अत्र कान्ताकेशपाशादेः (स) मयूरकलापादिभिरभेदेनाध्य-
वसायः । यथा वा—“विश्लेषदुःखादिव बहसौनम्” । अत्र
चेतनगतमीमित्वमन्यत्, अचेतनगतं च अन्यत् इति हयोर्भेदे-
ऽप्यभेदः । (ह) एवम् (क)—

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ॥”

अत्राधरस्य रागो लौहित्यं, प्रियस्य रागः प्रेम, हयोर्भेदः ।
अभेदे भेदो यथा—

“अन्यदेवाङ्गलावष्ट्यमन्याः सौरभसम्पदः ।

तस्याः पद्मपलाशाद्याः सरसत्वमलौकिकम् ॥” (ख)

शिरसीत्यर्थः, कलापिनः,—मयूरस्य, कलापः,—बहू, कथम् इति सर्वत्र योज्यम् ;
कलापस्य पुच्छवर्षित्वं सर्वत्र दृष्टम्, इह तु उपरि कथयामि भावः, (केशवर्षणनिदम्)
तस्य—कलापस्य, तस्य—अधः, अटस्यास्त्येः इन्दुखण्डं—चन्द्रशकलम्, अटस्या-
तिथौ हि चन्द्रः अट्याभिः कलाभिः सम्पन्नो भवति, तस्मात् अहं चन्द्र इत्यर्थः,
उपचारात् तस्यदृशयामि भावः, विलसति—विराजते, (भास्ववर्षणनिदम्) ततः,
—तस्मात्, अध इति शेषः, विलोखं—अपलं, कुबलययुगलं—गीतोत्पलद्वयं, राजत
इति शेषः, (नेत्रद्वयवर्षणनिदम्) तदधः,—तस्मात् अधः, नेत्रोत्पलतले इत्यर्थः,
तिलकुसुमं, विराजते इति शेषः, (नासिकावर्षणनिदम्) अस्मात्—तिलकुसुमात्,
अध इति शेषः, प्रवालं—नवपद्मं, भातीति शेषः, (बोधवर्षणनिदम्) । अत्र
कान्ताकेशपाशादिभिर्भेदोऽपि मयूरकलापाद्यभेदेनाध्यवसीयते ।

(स) अत्रेति ।—केशपाशादेः इत्यादिपदेन भास्वनेवनासाऽधरयदृश्यम् ।

(ह) सादृश्यनिबन्धनाभेदारोपकृपातिशयोक्तिमुदाहरत् एकशब्दप्रतिपाद्यत्व-
निबन्धनाभेदारोपकृपामुदाहरति—यथा वेति । अत्र युगपद्गृहितद्वयस्य स्वार्थोप-
स्थापकत्वाङ्गोकारेण शक्यत्वस्ययोरेकदेव एकशब्दोपस्थाप्यत्वम् इत्यभिप्रायेणाह,
अत्रेति ।—अचेतनगतं मौनित्वं वचनाभावरूपम्, अचेतनगतस्य ध्वन्यभावरूपम् ; आद्ये
शक्तिः, द्वितीये कथना, ताभ्यामेकदेव उभयमुपस्थाप्यते शेषेण ।

(क) एकशब्दप्रतिपाद्यत्वनिबन्धनाभेदारोपकृपामतिशयोक्तिमुदाहरति, एक-
निति ।—अत्र हयोरेकत्वनिबन्धनकार्यसाधनत्वरूपाऽतिशयोक्तिरवधेया ।

(ख) अभेदे भेदमुदाहरति; अत्रेति ।—तस्याः पद्मपलाशाद्याः,—अत्राधरस्य

सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा—

“यस्याः समविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः ?

शृङ्गारेकरसः स्वयं नु मदनः ? मासो नु पुष्याकरः ? ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहला

निर्मातुं प्रभवेन्ननोद्धरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ?” ॥ (ग)

साधनायाः, अङ्गसाधय्य—देहकान्तिः, अन्वदेव—असाधारणमेवेत्यर्थः, क्षीरभसत्पदः,
—गुणपरम्पराः, अन्वाः,—असाधारण्यः इत्यर्थः, एवेति पूर्वतोऽन्वेति ; तथा सरसत्वं
—रसिसत्त्वं, रसबोधुत्वमित्यर्थः, अक्षौकिकं—दोषातीतम्, अन्वदेवेति यावत् । अत्र
अभिन्नमपि अङ्गसाधय्यादिकं भिन्नत्वेनाध्यवसीयते ।

(ग) सम्बन्धे असम्बन्धस्तदाहरति, अन्वा इति ।—उर्वशी इहा पुद्गरवशो
वितर्कवर्णनमिदम् । अन्वाः,—उर्वश्याः, सर्गेश—उत्पत्तेः, विधिः,—विधानं तत्र,
सृष्टिकर्मणोत्यर्थः, चन्द्रः तु (इदं वितर्के) कान्ति—शीमां, सोन्दर्यमिति यावत्,
अदृष्टातीति तथाभूतः, (चन्द्रश्च कान्तिमवलात् कान्तिप्रदत्वं सन्भाव्योक्तम्) प्रजा-
पतिः,—सृष्टा, अभूत् ? चन्द्राख्येच प्रजापतिना सोन्दर्यमुत्पादितमिति भावः ;
शृङ्गारेश एकः,—मुख्यः, अक्षी रसो यस्य तथाविधः, मदनः,—कामदेवः, स्वयं नु
—साक्षात् खलु, प्रजापतिरभूत् ? इत्यन्वयः ; अन्वया अद्यमेवं कुतुमवत् अङ्गानां
कौतूहलाद्यमिति भावः ; पुष्यानामाकरः तथाभूतः,—वासनाः, शैव इत्यर्थः, मासः नु
प्रजापतिरभूत् ? इति पूर्वतोऽन्वेति ; यथा—अन्वाः,—उर्वश्याः, सर्गविधौ चन्द्रो नु
कान्तिप्रदः,—सौन्दर्याधायकः, प्रजापतिरभूत् ? किंवा शृङ्गारमात्रपरः खलु मदनः
कान्तिः, कान्तिप्रदः प्रजापतिरभूत् ? आर्हाखत् पुष्याकरः उपचाराच्चेत्याख्यः, खलु मासः
कान्तिप्रदः प्रजापतिरभूत् ? (क्षीरभसोक्तुमाख्यासदृशमत्र हेतुर्बोध्यः) अत्र प्रसिद्ध-
त्वाच्च निर्वर्तुमशक्योपः ; यथा—“शृङ्गारेकरसः” इति शैवस्यापि विशेषणं, तत्र
वासनाभासत्वात् वसन्तश्च अक्षीरद्वीपकत्वात् । ननु प्रसिद्धं प्रजापतिं तथाऽनवधार्यं
क्षिप्तान्वयमेवं कल्पसे ? इत्याशङ्क्याह, वेदेति ।—वेदानाम् अभ्यासेन—पुनःपुनरनुशीलनेन,
परमतात्पर्यपथ्याख्येनेत्यर्थः, अङ्गः,—अक्षय्यविमुदः, विषयोपभोगाचक्षुर इति
यावत् ज्ञानव्यापारानभिन्न इति भावः, अत्र एव विषयेभ्यो व्यावृत्तं—निष्ठं,
कौतूहलम्—अक्षय्यक यथा तथाभूतः, पुराणः,—उद्भूतः, अत्र एव विषय इति यावत्,
मुनिः,—मननशीलः, नारायण-वृषिः इत्यर्थः, [एतेन सृष्टिकर्मणि चित्तोपायत्वं
नास्तीति सूचितम्] तद्विनेतादृश्यपसृष्टिर्न भवतीति भावः ; इदम्—ईदृशं, मनोहरं

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्धः । (घ)

असम्बन्धे सम्बन्धो यथा—

“यदि स्वाम्नाहले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् ।

तदोपमोयते तस्या वदनं चादलोचनम् ॥” (ङ)

अत्र यद्यर्थबलादाहृतेन सम्बन्धेन सम्भावनया सम्बन्धः ।

कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययश्च द्विधा भवति—कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावे, द्वयोः समकालत्वेन च । (घ) क्रमेण यथा—

—सौन्दर्यातिशयेन सर्वेषां चेतोऽन्तेराहवन्मिति भावः, उपं निर्मातुं—रचयितुं, अर्थं यु—केन प्रचारेण, केनोपायेन वा, प्रभवेत् ?—समर्थां भवेत् ? पुरा खिल नारायणं भगवन्तं तपःपरं विष्णोक्त्वा, तपसा विजित्वा स्वर्गाधिपत्यमयं कामयते इति वक्षोः द्वेषेण तपसो निवर्त्तयितुं स्वमन्तापुरस्तः कामदेवः चाश्रुतः, स च तत्कालिधे वसन्तेन स्वप्रभावे प्रदर्शिते अप्सुरसः प्रवर्त्तितवान्, तासु स्वविद्यासम्भवेन तं मोहयितुं प्रवृत्ता अपि यदा न प्रभवन्ति स्य, तदा मोतास्ताः समोषयितुं भगवान् नारायणः स्वकीयादूरीरनेका चतुस्रसौन्दर्यां अप्सुरस उद्भाव्य ता यदोतुमाश्रयवान्, ताश्च तासां यामेकामादाश्च निर्जन्मः, सेवेयमुवंशीति पौराणिकी माहा-
-ज्ञानुसन्धेया । इदं काव्यप्रकाशे सुदसन्देहोदाहरणत्वेन उपलब्धं, तन्मते विधे-
-निर्मातृत्वव्याप्तिरपि संशयितेवेति न निश्चयान्तरमस्ति इति ज्ञेयम् । आर्द्रविक्रीडितं
-इत्यम् । विक्रमोर्वशाः पद्यमेतत् ।

(घ) अत्र पुराणेति—एवञ्च पुराणमुनेर्निर्मातृत्वेऽपि तदनिर्मातृत्वसम्बन्धेना-
-श्ववसानात् सम्बन्धातिशयोक्तिरियम् ।

(ङ) असम्बन्धे सम्बन्धमुदाहरति, यक्षीति—यदि इन्दोः,—चन्द्रस्य, मन्मथी-
-विम्बे, इन्दोवरद्वयं—नीलोत्पलपुगलं, सक्तं—युक्तं, स्नात्, तदा तस्याः,—कामार्थं
-इत्यर्थः, चादलोचनं—चादलो—मनोहरे, लोचने—नेत्रे यत्र तादृशं, सुन्दरमयमं-
-समन्वितमित्यर्थः, वदनम् उपमोयते, सेन्दोवरद्वयेन चन्द्रमण्डलेनेति भावः । इदं-
-ननुतोपमेति इक्षी ।

(च) नन्दिन्दोवरद्वयस्येन्दुमण्डली व्यतिरेकप्रतीतिरेव जायते, अर्थं सम्बन्धा-
-नुदाहः ? इत्यत्र पाठ, अत्र यद्यर्थेति—यदिचन्द्रस्य अर्थवसानात्—अर्थवसानार्थात्,

“प्रागेव हरिणाक्षीणां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।

पश्चादुद्भिन्नवकुल-रसालमुकुलत्रियः ॥” (ह)

“सममेव समाक्रान्तं हयं हिरटगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्रा मण्डलञ्च मञ्चौचिताम् ॥” (ज)

इह केचिदाहुः,—“केशपाशादिगतौ लौकिकोऽतिशयो-

काङ्क्षतेन—आरोपितेन, सम्बन्धेन—पदार्थेन, इन्दीवरसंयोगेन इत्यर्थः, सम्भावनया—
 अप्यवसायेन, सम्बन्धः, गृह्यते इति शेषः; इन्दीवरासम्बन्धमपि वदन् तत्सम्बन्धत्वे-
 नाध्यवसीयते इति भावः। यद्यर्थप्रयोगे एवायं प्रकारः सम्भवति, आहार्यं एव
 सम्बन्धाध्यवसायः इत्याशयः। अत एवोक्तं काव्यप्रकाशे—“यदर्शोक्तौ च कल्पनम्”
 इति। इयोः,—कार्यकारणयोः, समकालत्वेन—समकालोत्पत्तयेन इत्यर्थः।

(ह) कारणात् प्रथमं कार्यस्य भावमुदाहरति, प्रागेवेति।—हरिणाक्षीणां
 —समलोचनाणां, चित्तं—चेतः, प्रागेव—पूर्वमेव, उत्कलिकायां—उत्कलिकायां,
 चाकुलं—व्याप्तं, जातमिति शेषः, पश्चात् उद्भिन्नः,—प्रफुल्लः, वकुलानां रसालानाम्
 —आसावाच, मुकुलानां त्रियः,—श्रीभाः, यथा—उद्भिन्नानाम्—उत्फुल्लानां,
 वकुलानामासमुकुलानाञ्च, त्रियः, जाता इति शेषः। अश्लोकस्थायाः कारणात्
 वकुलरसालमुकुलश्रीभामुद्भिदात् प्राक् कार्यस्य उत्कलिकापक्ष उत्पत्तिः। प्रफुल्ल-
 वकुलरसालादौ न चमलोक्य हरिणाक्षीणां मदनोद्भिन्नतया चेतोव्याकुलत्वं युक्तं,
 किन्तु आसां प्रफुल्लवकुलाद्यनलोचनतः पूर्वमेव श्रुत्वातं, तेन कार्यकारणयोः क्लृप्तं
 पौर्वापर्याभावं इति तन्मूलैवमतिशयोक्तिरिति भावः।

(ज) सममिति।—हिरटः,—गजः, तद्वत्, ममनशीलेन, तेन—रघुना इत्यर्थः,
 पित्रा—पितृसम्बन्धि, पितुरागतमित्यर्थः, सिंहासनं मञ्चौचितां—राशां, मण्डलं—
 चक्रम्, [“अखिलं चारिमण्डलम्” इति पाठे—अखिलं—समस्तम्, अरीणां—मृतकं,
 मण्डलं—राज्यस्येत्यर्थः] इति इयं सममेव—एककालमेव, समाक्रान्तम्—आकटं
 मञ्चौचिताम्, न तु रघुना बिलित्वा राजासनमधिष्ठितम्। [चमयोः चारणव्याख्यानश्रीम-
 न्धारितं व्यञ्जते]। केचित्तु—“सममेवेत्यादिद्वितीयप्रकारः “धृतीति चामिं तमुते च
 क्षीणिम्” इतिवत् समुच्चयाकारण्येव विषयः” इति वदन्ति, तत्र; विरुपद्रव्याभ्यामेव
 किमपीदृश्याने हि समुच्चयस्त्रीकारात्; एवञ्च राजमण्डलासनचक्रपक्षे चारणस्य
 राजासनधारिदृश्यापक्षे च कार्यस्य च एककालिकव्याख्यानान्तं पौर्वापर्यव्युत्पन्न-
 मूलैवमतिशयोक्तिः। रघुवंशे ईदं पद्यम्।

ऽलौकिकत्वेनाध्यवसयीयते ; केशपाशादीनां कलापादिभिरध्यवसाये “अन्यदेवाङ्गलावण्यम्” इत्यादिप्रकारेष्वन्यासिलंक्षणस्य” इति, तत्र ; तत्रापि अन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसयीयते । तथा हि “अन्यदेव” इति स्थाने “अन्यदिव” इति पाठे अध्यवसायस्यासाध्यत्वमेवेत्युत्प्रेक्षाऽङ्गीक्रियते । “प्रागेव हरिणाञ्चौषाम्” इत्यत्र वज्रुलादिश्रीषां प्रथमभाविताऽपि पश्चाद्भावित्वेनाध्यवसिता, अत एव अत्रापि इवशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षा । एवमन्यत्र (भ) ।

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात् तदा तुल्ययोगिता १०११॥(अ)

अन्येषाम्—अप्रस्तुतानां, धर्मः,—गुणक्रियारूपः । उदा-

हरणम्—

“अनुलेपनानि कुसुमान्यवलाः

कृतमन्यवः पतिषु दौपशिक्षाः ।

(भ) इह केषिदाहुरिति ।—कलापादिभिरध्यवसाये, विवक्षिते इति शेषः, अन्यदेवाङ्गलावण्यमित्यादिप्रकारेषु अन्यासिलंक्षणस्येति—अन्यदेवत्वमन्वावण्यान्तरस्य निमित्तत्वेन अध्यवसायरूपत्वात्तत्रादिति भावः । एवमन्यत्रापि यथायथं शेषम् । अन्यदिति ।—अतिशयप्रतीतये एतदङ्गरेव मेदः तत्र अध्यवसयीयते इत्यर्थः । तथा हीति ।—निरुक्ताध्यवसायस्त्रीकारे अनुभवसिद्धोत्प्रेक्षा न स्यात् इति भावः । अन्यदिवेति पाठे उत्प्रेक्षाऽङ्गीक्रियते, तत्र ; अत्र हि अन्यदङ्गलावण्यमन्यत्वेनाध्यवसितम् । वज्रुलादिश्रीषामिति ।—एवमुक्त्वान्वितायाः पश्चाद्भाविताऽपि पूर्वभाविनेनाध्यवसितेति बोध्यम् । एवमिति—उक्तदिशा इत्यर्थः, अन्यत्र—उदाहरणान्तरेऽपि, तृतीयचतुर्थप्रकारयोरन्यामुदाहारो बोद्धव्यः इति भावः ; तथा हि—तादृशरूपस्य निमांता विधिः अनिमांत्वेन इन्द्रमण्डलासक्तनिम्बोदरद्वयम् इन्द्रमण्डलसक्तत्वेनाध्यवसयीयते इति भावः ।

(अ) तुल्ययोगितामाह, पदार्थानामिति ।—प्रस्तुतानां—प्रकृतानां, वा अन्येषाम्—अप्रस्तुतानां, पदार्थानां—विषयाणां, यदा एकधर्माभिसम्बन्धः,—एकधर्मभेद—गुणक्रियाऽन्तररूपेषु, संयोगः भवेत्, तदा तुल्ययोगिता—तदाख्योऽवधारः, ज्ञात् ।

समयेन तेन चिरसुप्तमनो-

भवबोधनं सममबोधितम् ॥ (ठ)

अत्र सव्यावर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् (ठ) प्रस्तुतानामनुलेप-
नादीनाम् एकबोधनक्रियाऽभिसम्बन्धः ।

“त्वदङ्गमादंवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशभृल्लेखा-कदलीनां कठोरता ?” ॥ (ड)

(ट) क्रियावचनसम्बन्धमुदाहरति, अनुलेपनामिति ।—सव्यावर्णनमिदम् ।
तेन समयेन—सव्यावर्णनेन, तन्निमित्ता इति भावः, अनुलेपनार्थम्—चक्रानन्दव्याधि,
अन्वनादीनि इत्यर्थः, कुसुमानि—माख्यादीनि, तथा पतिषु—भर्तृषु, कृतमन्वयः,—
मानवस्य इत्यर्थः, अथवा,—नायकः, तथा दीपशिखाः,—दीपज्वालाश्च, इत्येतानि
सर्वाणि चिरं सुप्तम्—पूर्वं सम्बन्ध, मनोभवस्य—कामस्य, बोधनम्—उद्दीपनं यस्मिन्
कर्मणि तद्वदथा तथा, तत्पूर्वकमित्यर्थः, इतरथा अनुलेपनादिवोधनस्य वैकल्यसम्बन्धाच्च
इति भावः, समं—सद्वेव, अबोधितम्—बोधितानि । प्रतिताश्वरा उक्तम् । तन्नवचं
शोकं यथा—“प्रतिताश्वरा सजसभेः कथिता” इति । शिशुपालवधखण्डं पद्यम् ।

(ठ) अमेति ।—प्रस्तुतत्वात्—प्रस्तुते तन्निमित्ते अङ्गमादंत्वात्, अनुलेपनादीना-
मपि प्रस्तुतत्वम् इत्यभिप्रायः, एवं हि गन्धमाख्यादीनां प्रस्तुतानामवबोधनरूपैकधर्म-
सम्बन्ध इति तुल्यधीनिता । एषा च—गन्धमाख्यासम्पादनञ्जीमनःप्रसाददीपशिखी-
न्याह्वानानामवबोधितत्वेकेन श्लेषशब्देनाभिधानात् श्लेषमूलाभेदाध्यवसायकपाऽति-
शयोक्तिरेवा, तथा सुप्तमनोभवबोधनमिति क्रियाविशेषवचनमव्याप्तं सममिति यौग-
यद्याभिधानाच्च मनोभवबोधनया कार्यकारणभूतयोस्तद्विषय्यरूपा अपरा, तदुभया-
पेक्षया गन्धमाख्यादीनां प्रस्तुतानामवबोधनरूपैकधर्मसम्बन्धात् तुल्यधीनिताभेदश्चेति
सङ्करः इति नञ्जिनाशादयः ।

(ड) गुणवचनसम्बन्धमुदाहरति, त्वदिति ।—तव अङ्गमादंवं—सौकुमार्ये,
[“तदङ्गमादंवं” इति पाठात्तरं, तत्र—तत्राः अङ्गानां मादंवं—सदिना, तत्तथो-
क्तम् । “न खीकान्यवनिष्ठाखण्डेयानाम्” (२:१:६६ पा०) इति सूत्रेण चण्डा निषेधात्
द्वितीया । अत्रिणं समस्तगतोऽपि दृश्यते] द्रष्टुः,—पश्यत इत्यर्थः, कस्य, जनस्य
इति शेषः, चित्ते—मनसि, मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां—जातीपुष्पचन्द्ररेखारथा-
काख्यानमित्यर्थः, कठोरता—कार्कश्यं, न भासते ?—न प्रतिभाति ? अथ तु सर्व-
मित्यर्थः । अत्र मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरताऽऽप्येकेकेनेन गुणेन

इत्यत्र मासत्यादीनामप्रस्तुतानां कठोरतारूपैकगुण-
सम्बन्धः । एवम्—

“दानं वित्तादृतं वाचः कीर्त्तिधर्मौ तथाऽऽयुषः ।

परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत् ॥” (ठ)

अत्र दानादीनां कर्मभूतानां सारतारूपैकगुणसम्बन्धे
एकाहरणक्रियासम्बन्धः ।

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते ।

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चित् ॥७१७॥ (ण)

सम्बन्धः । यत् “अत्र वचं नीवतया नायिका प्रस्तुता, मासत्यादीनां तूपमानत्वेना-
प्रस्तुतत्वम्” इत्युक्तं तत्कवागीशैः, तथायं भावः,—नायिकां प्रस्तुत मासत्यादीना-
मप्रस्तुतानां कठोरतारूपैक एवेन धर्मेण सम्बन्धः इति ।

(ठ) गुणक्रियोन्मेषसम्बन्धे तुल्ययोगितामुदाहरति, दानमिति ।—असा-
रात्—ईषत्सारो यत्र तस्मादित्यर्थः, न तु न सारो यत्र तस्मात्, तथाऽसम्बन्धात् ;
वस्तुनः इति शेषः, सारम्—उत्कृष्टांशम्, आहरेत्—सङ्गृहीयात्, तथा हि—
विनात्—धनात्, असारादिति शेषः, वित्तस्य दानैकप्रयोजनत्वात्, दानं, सारमिति
सर्वत्रान्वेतव्यम् ; असारायाः वाचः, वाचोऽसारात्स्य सत्यपरत्वाभावे, ऋतं—सत्यम्,
आयुषः,—जीवनकालात्, असारादिति शेषः, कीर्त्तिधर्मौ, “येन कीर्त्तिधर्मो वा
गोपार्जितस्तस्य जीवनं मरणादधमम्” इति मयेन जीवनस्य कीर्त्तिधर्मेकफलत्व-
मुक्तं, तथा कायान्—देहान्, परोपकरणं—परिणामुपकारम्, आहरेदित्यन्वयः,
अन्वयकाऽस्य वेफल्य, “कायेन वाचा मनसा च ये मराः परोपकाराय सदेव दीक्षिताः ।
त एव धन्याश्च त एव जीविताः” इत्याद्युक्तदिशाऽवसेयम् ।

(ण) दीपकमाह, अप्रस्तुतेति ।—अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः,—अप्रकृतप्रकृतयोः, एष-
धर्मांसि सम्बन्धः इति पूर्वतोऽस्मानुवर्त्तनीयं, दीपकं—दीपयति—प्रज्ञापयति, प्रकृताद्ये-
मुपात्तो धर्मोऽङ्गतां नयतीति तर्कोक्तम् ; यदा—दीप इव दीपकं [संज्ञार्थे कम् ।
दीपतुक्तत्वं हि प्रस्तुताप्रस्तुताप्रासक्तत्वेन ज्ञेयम्] निगद्यते । ननु “कमलमिव सुखं
जनोऽनम्” इत्यादौ अतित्याप्तिः इति चेत्, न ; साम्यवाचकपदाभावे सतीत्यस्य
विषयत्वोपपत्त्यात् ; एवं वैधर्म्योक्त्याभावे सतीत्यपि बोध्यम् ; तेन “त्वं समुद्रश्च दुर्धरो
महासत्त्वो सतीत्यसौ । अयन्तु युवयोर्मदः स जगत्त्वा पटुर्भवान् ॥” इत्यादि-

क्रमेण उदाहरणम्—

“बलावलीपादधुनाऽपि पूर्ववत्
प्रवाध्यते तेन जगज्जिगीषुणा ।
सती च योषित् प्रकृतिश्च निखला
पुमांसमध्येति भवान्तरेष्वपि ॥” (त)

अत्र प्रस्तुतायाः निखलायाः प्रकृतेरप्रस्तुतायाश्च सत्याः
योषित एकानुगमनक्रियासम्बन्धः ।

“दूरं समागतवति त्वयि जीवनाद्ये
भिन्ना मनोभवशरेण तपस्विनी सा ।
उत्तिष्ठति स्वपिति वासगृहं त्वदीयम्
आयाति याति हसति श्वसति क्षणेन ॥” (थ)

व्यतिरेकावहारे नातिव्याप्तिः । प्रकारान्तरेण दीपकनाह, अचेति ।—अथ—किंवा,
चेत्—यदि, अनेकासु क्रियासु एकं चारकं सम्बद्धं ज्ञात्, तदाऽपि दीपकं
साहित्यधेः ।

(त) प्रथमं दीपकमुदाहरति, बलीति ।—जिगीषुणा—कथञ्चुना, तेन—शिशु-
पालेन इत्यर्थः, बलावलीपात्—सामर्थ्यगवात्, अधुनाऽपि—अस्मिन् जन्मनि अपि,
पूर्ववत्—पूर्वजन्मनोव, जगत् प्रवाध्यते—प्रवीक्ष्यते; तथा हि—सती—साध्वी,
योषिश्च—श्री च, निखला—सुदृढा, कदाऽपि अनपायिनोत्वर्थः, प्रकृतिश्च—स्वभावश्च,
[अत्र अकाराधिक्यं समुच्चयार्थम्, एतेन प्रस्तुतायाः प्रकृतेः अप्रस्तुतायाः सत्याश्च
“अभ्येति” इत्येकया क्रियया सम्बन्धः सूचितः] भवान्तरेषु—जन्मान्तरेषु अपि, पुमांसं
—जन्मान्तरोन्माश्रयभूतमिति भावः, अभ्येति—प्राप्नोति । तथा च मनुः,—“पतिं वा
नाभिचरति मनोवाक्चावसंयता । सा भर्तुर्लोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते ॥”
इति । [“सतीश्च योषित् प्रकृतिः सुनिखला” इति शिशुपालवधघटतपाठे उपमानोप-
मेयपुरस्कृतोऽर्षान्तरासावहारः] । वंशस्थविलं इत्यम् । शिशुपालवधखण्डे पद्यम् ।

(थ) द्वितीयं दीपकमुदाहरति, दूरमिति ।—दूरा नावकं प्रत्युत्तरिद्यम् ।
जीवनाद्ये—प्राथम्यक्रमेण, त्वयि—भवति इत्यर्थः, दूरं—दूरान्तरमित्यर्थः, समागत-
वति—प्रकृतवति उचि, सा तपस्विनी—वराहो, मनोभवशरेण—कालपाशेन,
भिन्ना—विहा सती, क्षणेन उत्तिष्ठति, स्वपिति—निद्राति, त्वदीयं—तव इत्यर्थः,

इदं मम । अत्रैकस्या नाधिकाया उत्थानाद्यनेकक्रिया-
सम्बन्धः ।

अत्र च गुणक्रिययोरादिमध्यावसानसङ्गावेन त्रैविध्यं न
लक्षितम् । तथाविधवैचित्र्यस्य सर्वत्रापि सहस्रधा सम्भवात् ।

प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोग्यसाम्ययोः ।

एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् (१०१८) (४)

यथा—

“धन्याऽमि वेदभिः ! गुणैरुदारैः

यथा समाकृष्यत नैषधीऽपि ।

इतः सुतिः का वतु चन्द्रिकायाः

यदब्धिमप्युत्तरत्नीकरोति ?” ॥ (४)

वासुदेवम आवाति—आगच्छति, वाति—गच्छति, इवति, श्रुति—निश्चासाम्
व्यजति । [“जीवनाथ” इति पाठान्तरं, तथात्वे—हे जीवनाथ ! इति सम्बुद्धिः] ।
वसन्ततिषकं इत्यम् । यथा वा—“खिद्यति कूषति वेद्मति विचलति निमिषति
विस्तीक्षयति तिर्यक् । अन्नमन्दति बुम्बितुमिच्छति नवपरिषया बधुः प्रयत्ने ॥”
अत्रार्थांगीतिस्कन्दः ।

(४) प्रतिवस्तूपमानाह, प्रतीति ।—गम्यं—प्रतिष्ठानवेद्यं, साम्यं—सादृश्यं
यथोः सादृश्योः, प्रतीयमानोपमानोपमेयभावयोः इत्यर्थः, वाक्ययोः—वाक्यादेशोः ;
(तेन “पञ्चमनोसं खचिरः प्रगाढः” इत्यादौ नातिव्याप्तिः, तत्र वाक्यादेशोरूपमानोप-
मेयभावप्रत्यक्षाभावात् । “प्रकाशते मुखं तन्वाचन्दना दीप्यते यथा” इत्याद्युपमा-
वारणाय गम्येति ; न चान्न प्रागुक्तरीत्येकवाक्यत्वमेवेति वाच्यम्, अत्र गम्य इत्युपा-
दानादेव तत्र तथा कल्पनात्, अन्यथा भिन्नवाक्ये उपमाप्रसक्त्यभावेन प्रतिवस्तूपमेव न
क्यात्) । दृष्टान्तवारणायह, एकोऽपीति ।—एकोऽपि [“एकरूपः क्वचित् कापि भिन्नः
साधारणो गुणः” इत्युक्तदिशा प्राप्तस्य भिन्नसामान्यधर्मस्य व्यच्छेदः पृथग्भिन्न-
शब्दाभ्यां, तेन हीपकस्य व्यच्छेदः] सामान्यः,—साधारणः, धर्मः,—गुणक्रियारूपः,
विषय—पर्यायशब्देन, यत्र निर्दिश्यते, सा प्रतिवस्तूपमा—प्रतिवस्तु—प्रत्ययेन, उपमा
यथा तथाभूता, क्वात् ।

(५) धन्याऽपीति ।—इत्यर्थो प्रति वसन्तीतिरियम् । वेदभिः !—हे विदम्-

अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव, पीनवृत्त-
निरासाय भिन्नवाचकतया निर्दिष्टा । इयं (न) मालयाऽपि
दृश्यते । यथा—

“विमल एव रविर्विशदः शशी

प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः ।

शिवगिरिः शिवहाससङ्घोदरः

सहजसुन्दर एव हि सज्जनः ॥” (प)

अत्र विमलविशदादिरर्थत (फ) एक एव ।

वैधर्म्येण (ब) यथा—

राजनन्दिनि ! दनवनि ! त्वं चन्दासि—साधुवादादाहाऽसीत्यर्थः. यथा, त्वयेति शेषः,
नैवचोऽपि—निवचाचिपः नचोऽपि, उदारेः,—महद्भिः, गुणैः,—सौन्दर्यादिभिः.
समाकर्षणत—सम्बन्ध् चाकर्षण इत्यर्थः. [समाकर्षणक्रियायाः अरचन्नीपयोगितया
गुणपदं द्विष्टं, तेन गुणैरिव गुणैरित्युपमा व्यज्यते इति बोध्यम्] चन्द्रिकायाः,—
ज्योत्स्नायाः. इतः,—चक्षान् चक्षिका, स्तुतिः,—महिमा, का खलु ? इत् चञ्चि-
नपि—समुद्रमपि, उत्तरलीकरोति—चपलवति । उपजातिः इत्यम् । इदं नैवचोव-
चरितस्य पद्यम् ।

(न) पीनवृत्तेति ।—कवितपदत्वदोषनिराकरणवायेत्यर्थः, भिन्नवाचकतया—
विभिन्नवाचकत्वेन । इयं—प्रतिबलूपमा इत्यर्थः ।

(प) विमल इति ।—रविः,—सूर्यः, विमलः एव—सज्जः एव, प्रकाशमय
एव इति यावत्, शशी—चन्द्रः, विशदः,—उज्वलः, दर्पणः,—सुन्दरः, प्रकृतेः,—
कलावात, शोभनः एव, शिवस्य गिरिः,—पर्वतः, खेलास इति यावत्, शिवस्य हासस्य
च सङ्घोदरः,—सदृशः, सज्जनः,—सत्पुरुषः, सहजसुन्दरः,—प्रकृत्या साधुः एव, भव-
तीति शेषः । यथा वा—“यदि दृष्टव्यमचोऽव विमलदुत ! यदि च गौरवमद्विदुं किं
मतः ? । अथचमन्नु सदैव मङ्घोदधेः प्रकृतिरेव सतामविधादिता ॥” इति ।

(फ) मन्वच प्रतिवाक्य धर्ममेव एव, कथं प्रतिबलूपमा ? इत्यत आह,
चनेति ।—चयंतः,—तात्पर्यात्, विमलादिपदानां विभिन्नायंवाचकत्वेऽपि पर्यवसादे
तात्पर्यवसाहेनस्यरूपेणायंवीचकत्वमिति भावः ।

(ब) वैधर्म्येणेति ।—विपरीतधर्मेत्यर्थः ।

“चकोर्य एव चतुरासन्दिक्कापानकर्मणि ।

विनाऽवन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥” (भ)

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥७१६॥ (म)

सधर्मस्येति प्रतिवस्तूपमाव्यवच्छेदः । अयमपि (य) साधर्म्य-
वैधर्म्याभ्यां द्विधा । क्रमेण उदाहरणम्—

“अविदितगुणाऽपि सत्कवि-

भणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलाऽपि हि

हरति दृशं मालतीमाला ॥” (र)

(भ) चकोर्य इति ।—चकोर्यः एव चन्द्रिकायाः,—उपचारात् चन्द्रमण्डलात्
अरन्त्याः सुधायाः, पानकर्मणि—पानक्रियायां, [“चन्द्रिकापानकर्मणि” इति पाठा-
नरेऽप्ययमेव अर्थः । चापानः,—पानम्] चतुराः,—निपुणाः, अवन्तीः,—अवन्ति-
देशीयाः कामिनोः, विना—भिन्ना इत्यर्थः, सुदृशः,—सुन्दर्य इत्यर्थः, रतनर्मणि—
सुरतबिम्बासे, न निपुणाः । अत्र चतुरा इति न निपुणा इति विपरीतधर्मत्वम् ।

(म) दृष्टान्तमाला, दृष्टान्त इति ।—सधर्मस्य—समानधर्मवतः, सुदृशस्येत्यर्थः,
वस्तुनः,—विषयस्य, सामान्यधर्मस्येति भावः, प्रतिविम्बनं—प्रतिध्यानस्यसाम्यत्वम्,
(अत्रापि “वाक्ययोः” इत्यनुवर्तते, तेन “भङ्गापवर्जितैः” इत्यत्र नातिव्याप्तिः, एक-
वाक्यत्वात्) दृष्टान्तः ।

(य) सधर्मस्येति ।—अत्र धर्मस्य साम्यं न तु एकरूपत्वं, प्रतिवस्तूपमायाम्
एकरूपत्वं न तु साम्यमित्यनयोर्भेद इति भावः । अयमपि—दृष्टान्तोऽपीत्यर्थः ।

(र) अविदितेति ।—सतां कवीनां भणितिः,—वाक्यो, अविदितगुणा अपि,
अधेवीश्वरिहादिति भावः, कर्णेषु मधुधारां वमति—उद्गिरति, माधुष्यादिगुण-
सम्पत्तेरिति तात्पर्यं, मालतीमाला अनधिगतः,—अप्राप्तः, परिमलो बला-
न्तादृशो अपि, दृशं—नेत्रं, हरति—आकर्षति, सोन्दर्यातिशयादिति भावः ; अत्र
मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च नेकरूपत्वं, परं प्रतिधावेन गत्यसाम्यत्वमसौति
द्रष्टव्यम् । आर्यां हन्तः । वाक्यवदत्तायाः पश्यतेतम् । यथा वा—“त्वयि दृष्ट
एव तस्या निर्वृति मन्वे मनोभवज्ज्वालितम् । आलोके हि हिमांशोर्विकसन्नि
कृष्टमं कुमुदत्वाः ॥” इति ।

“त्वयि दृष्टे कुरङ्गाद्याः संसते मदनव्यथा ।

दृष्टाऽनुदयभाजीन्दो ग्लानिः कुमुदसंहतेः ॥” (ल)

“वसन्तलेखेकनिवृद्धभावंः

परासु कान्तासु मनः कुतो नः ? ।

प्रफुल्लमल्लोमधुलम्पटः किं

मधुव्रतः काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ?” (व)

इदं पद्यं मम । अत्र “मनः कुतो नः ?” इत्यस्य “काङ्क्षति वल्लिमन्याम् ?” इत्यस्य चैकरूपतयेव पर्यवसानात् प्रतिवस्तूप-
मव । इह तु कर्णे मधुधारावमनस्य नेत्रहरणस्य च साम्य-
मेव, न तु ऐकरूप्यम् । अत्र समर्थसमर्थकवाक्ययोः सामान्य-
विशेषभावोऽर्थान्तरन्यासः, (श) प्रतिवस्तूपमादृष्टान्तयोस्तु न
तथेति भेदः ।

(ल) त्वयीति ।—त्वयि दृष्टे सति कुरङ्गाद्याः,—हरिचनेत्रायाः, मदनव्यथा
—अरपीडा, संसते—भ्रमति, नश्यतीति यावत्, [“संसु अथःपतने” इत्यस्य
सटि प्रथमपुरुषेणवचनरूपनिदम्] इन्दो—चन्द्रे, अनुदयभाजि—उदयमप्राप्ति
सति, कुमुदसंहतेः,—केरवसमूहस्य, ग्लानिः,—मालिन्धं, सङ्कोच इत्यर्थः, दृष्टा—
नेत्रविषयोऽन्ता । अत्र मदनव्यथासंसतस्य ग्लानिदर्शनस्य च वेपरोत्थेन प्रविधान-
गम्यसाभ्यत्वमस्ति, सन्तोषविरोधित्वात् ; अनयोः सत्त्वात्त्वाभ्यां वैधर्म्यम् इति बोध्यम् ।
श्लोकच्छन्दः,—“श्लोके षष्ठं गुरु श्रेयं सर्वत्र क्षुद्र पञ्चमम् । द्विषतुःपादथोर्द्ध्वं
गुरु सतमनस्यथोः ॥” इति च तल्लक्ष्यम् ।

(व) वसन्तेति ।—वसन्तलेखायां—तदाख्यायां कान्तायाम्, एकनिवृद्धभावं—
केवलागुरक्तानिव्यर्थः, नः,—अस्माकं, मनः,—चेतः, परासु—अन्यासु, कान्तासु—
रत्नपीडु, कुतो नः ?—अस्मात् ? अस्मिन्नापि भवेदिति शेषः, प्रफुल्लगायाः,—विष्वसि-
तायाः मल्लगाः,—मल्लिकायाः, मधुलम्पटः,—रससुव्यः, मधुव्रतः,—अमरः, अन्याम्
—अपरां, मल्लिकासितरिक्तानिव्यर्थः, वल्लि—खटां, काङ्क्षति—अभिलषति, किम् ?
नेवाभिलषतीत्यर्थः । अपतोपेन्द्रवज्रां उक्तं, तल्लक्ष्यस्य यथोक्तम्—“उपेन्द्रवज्रा
कमला नगौ चेत” इति ।

(श) इह त्विति ।—प्रीतिजनन एव पर्यवसानात् ऐकरूप्येऽपि प्रीतेर्वैलक्षण्यात् ।

सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वाऽपि कुत्रचित् ।
यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना ॥७२०॥ (घ)

अथ सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा—

“कोऽत्र भूमिबलये जनान् मुधा

तापयन् सुचिरमेति सम्पदम् ? ।

वेदयन्निति दिनेन भानुमान्

वाससाद चरमाचलं ततः ॥” (स)

अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्त्तृत्वेनान्वयः सम्भवत्येव,
ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपकर्मवत्त्वात् ; स च
रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्त्याप्तेश्च विम्बप्रतिविम्बभावं
बोधयति । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना तु एकवाक्यानेक-
वाक्यगतत्वेन द्विविधा । (ङ) तत्रैकवाक्यगा यथा—

वैलक्ष्यम इति भावः । अत्रेति—प्रतिवस्तुपमादृष्टान्तयोरित्यर्थः । समर्थेति ।—
समर्थं—दृष्टोकार्यं, समर्थकं—दृष्टोकारकं, वाक्यद्वयं इत्यर्थः । सामान्य-
विशेषभावे इति—उभयोरेकं सामान्यत्वे अपरस्य विशेषत्वे इत्यर्थः । प्रति-
वस्तुपमादृष्टान्तयोस्तु न तथा—न सामान्यविशेषभावः, न वा समर्थसमर्थकभावः इति
अस्माकृती भेदः ।

(घ) निदर्शनामाह, सम्भवन्निति ।—कुत्रचित् सम्भवन्—अवाहितः, कुत्रचिद्वा
असम्भवन्—वाहितः, वस्तुसम्बन्धः यत्र विम्बानुविम्बत्वं—प्रविधानगम्यसाव्यत्वम्, उप-
मानोपमेयभावमित्यर्थः, बोधयेत्, व्यञ्जनया इति शेषः, सा निदर्शना । अत्रद्वार-
संकेतकारेणाप्युक्तं—“सम्भवताऽसम्भवता वा वस्तुसम्बन्धेन गम्यमानं प्रतिविम्ब-
कारणं निदर्शना” इति ।

(स) कोऽत्रेति ।—अत्र भूमिबलये—भूमण्डले, कः,—जनः, जनान्—
लोकान्, मुधा—निरर्थकं, तापयन्—पीडयन्, सुचिरं—दीर्घकालं व्याप्येत्यर्थः,
सम्पदं—श्रेयसम्, एति ?—प्रःप्रोति ? न कोऽपीत्यर्थः ; भानुमान्—सूर्यः, दिनेन—
अत्रा, इति वेदयन्—ज्ञापयन्, ततः,—दिनान्ते इत्यर्थः, चरमाचलम्—असाचलम्,
वाससाद—प्राप । इन्द्रवजा इत्यम् ।

(ङ) अत्रेति ।—ईदृशार्थं—उक्तव्याप्यं, पूर्वाहंनिर्दिष्टस्यर्थः, वेदन-

“कलयति कुवलयमाला-

ललितं कुटिलः कटाक्षविद्येपः ।

अधरः किसलयलीला-

माननमस्याः कलानिधिविलासम् ॥” (क)

अत्र अन्यस्य धर्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविद्येपादीनां कुवलयमालाऽऽदिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविद्येपादेः कुवलयमालादेशे विम्बप्रतिविम्बभावं बोधयति । यथा वा—

“प्रयाणे तव राजेन्द्र ! मुक्ता वैरिभृगोदृशाम् ।

राजहंसगतिः पद्मामाननेन शशियुतिः ॥” (ख)

क्रियायां—ज्ञापनव्यापारे । ईदृशाद्येति—ज्ञापनसमर्थ—ज्ञापननिष्पादकं, यत् चरमाचक्षप्रतिरूपं कर्म तद्वत्त्वात्—तच्छालितादित्यर्थः । स च—वैरिभृगोदृशाम्, विम्बप्रतिविम्बभावं—गम्यसादृश्यं, (तच्चादर्शनप्रयोजकत्वेनेति बोध्यम्) बोधयति—प्रत्याययति । न सम्भवन् वस्तुसम्बन्धो यत्र तादृशो या निदर्शना सा तु एकवाक्यश्च अनेकवाक्यश्च, ताणि गता, तस्या भावसात्त्वं तेन, एकवाक्यगतत्वेनानेकवाक्यगतत्वेन चेति भिद्यमाना द्विविधा ।

(क) कलयतीति ।—अस्याः,—कामिन्या इत्यर्थः, कुटिलः,—वक्रः, कटाक्षविद्येपः,—अपाकदर्शनं, कुवलयमालायाः,—नीलोत्पलस्रजः, ललितं—सौन्दर्यम्, अधरः किसलयस्य—पद्मवत्, लीला—शीला, तथा आननं कलानिधेः,—चन्द्रस्य, विलासं—विधमं, कलयति—धारयति । इह धर्मधर्मिणोरुपमाकल्पनम् । गीति-मकन्दः ।

(ख) धर्मयोरुपमाकल्पने निदर्शनात्तद्विहारमुदाहरति, प्रयाणे इति ।—हे राजेन्द्र ! तव प्रयाणे—युद्धयात्रायां, वैरिणां—प्रभूणां, या सगोदृशः,—कामिन्यः तासां, पद्मां—चरणाभ्यां, राजहंसगतिः,—राजहंसानां गतिरिति तथोक्ता, तथा आननेन—मुखेन, शशियुतिः,—शशिनः,—चन्द्रस्य, युतिरिति तथोक्ता, मुक्ता—स्वक्ता ; त्वद्घातपलायमानेषु वैरिषु तेषां या रमण्यसासानपि ताननु पलायने कर्तव्यत्वे राजहंसानामिव मन्दं मन्दं गमनं, मुखस्य च ज्ञानत्वे चन्द्रस्यैव तस्य सौन्दर्यशालित्वं विनष्टमिति भावः ।

अत्र पादाभ्यामसखहराजहंसगतेस्त्र्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः (ग) कल्प्यते, स च असम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति । अनेकवाक्यगा यथा—

“इदं किन्नाव्याजमनोहरं वपु-

स्तपःकृतं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया

शमीलतां क्लेत्तुमृषिव्यवस्यति ॥” (घ)

अत्र यत्तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुस्तपःकृतमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्यवस्यति । (ङ)

यथा वा—

(ग) अत्रेति ।—तयोः,—पदयोः, तत्सम्बन्धः,—राजहंसगतिसम्बन्ध इत्यर्थः ।

(घ) इदमिति ।—शकुन्तलाया रूपं दृष्ट्वा राज्ञो दृष्टान्तस्योक्तिरियम् । यः क्लिप्त (एतत् अरुचौ, तथा हि हेमः,—“क्लिप्त सन्भाव्यवार्त्तयोः । हृत्कचोरलौके च” इति) अव्याजेन—व्याजं—कुलं विना, मनोहरं—सुन्दरं, सभावरमणौयनित भावः, इदं—पुरःस्थितं, वपुः,—शरीरं, शकुन्तलाया इति शेषः, तपसि—तपश्चर्यायां, यत् कृतं—कृतं, साधयितुं—सम्पादयितुम्, इच्छति, अर्थादनेन तपःकृतं साधयितुं य इच्छति इति भावः, [“तपःचमम्” इति पाठे—तपसः,—तपश्चर्यायाः, अन्—योग्यमित्यर्थः] स ऋषिः,—कल्लमुनिरित्यर्थः, नीलञ्च तदुत्पलं—कमलं, तत्र परं तत्र धारया—प्राप्तभागेन, श्रम्येव अता तां तथोक्तान्, [उपनेये शकुन्तलावपुषि शोभन्तलसौभाग्यवत्त्वादिसाधारणचमंसहावसूचनार्थं, तरुपदोपादाने लिङ्गव्यवहारेण अनौचित्यदीवप्रसङ्गाच्च श्रम्यां अतात्वारोप इति विभावनीयम्] क्लेत्तुं व्यवस्यति—यतते, इच्छति इति यावत्, एतत् ध्रुवं—निश्चितम् । वंशस्त्रविलं इत्यम् । अमिश्रातः शकुन्तलस्येदं पद्यम् ।

(ङ) अत्रेति ।—यच्छब्दनिर्दिष्टवाक्यम्—इदमित्यादि इच्छतिपर्यन्तं, तच्छब्दनिर्दिष्टवाक्य—प्रवृत्तित्यादि व्यवस्यतीत्यन्तं, तयोरर्थयोः अभेदेन—अभिप्रेतया, अन्वयः,—सम्बन्धः, अनुपपद्यमानः,—असम्भवन् । विम्बप्रतिविम्बभावे—गम्यसादृश्ये, पर्यवस्यति—परिचयति ।

“जम्भेदं बन्धितां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमूखेन विक्रीतो हन्त ! चिन्तामणिर्मया ॥” (च)

अत्र भवभोगलोभेन जम्भनो व्यर्थताऽऽनयनं काचमूखेन
चिन्तामणिविक्रय इवेति पर्यवसानम् । एवम्—

“क सूर्यप्रभवो वंशः ? क चाल्पविषया मतिः ? ।

तितीर्षुर्दस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥” (छ)

अत्र मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमुडुपेन सागरतरणमिवेति
पर्यवसानम् ।

इयञ्च क्वचिदुपमेयवृत्तस्थोपमानेऽसम्भवेऽपि भवति । (ज)

यथा—

“योऽनुभूतः कुरङ्गाद्यास्तस्या मधुरिमाऽधरे ।

समास्त्रादि स मृद्वीका-रसे रसविशारदैः ॥” (झ)

(च) जम्भेति ।—बोतरागम्भोक्तिरियम् । मया भवत्य—संसारत्य, भोगः,—
सुखं, (“भोगः सुखे स्त्रादिभूतावहेष फलकाययोः” इत्यमरः) तस्य उपलिप्तया—
काचसया इत्यर्थः, इदं—वर्णमानं, जम्भ बन्धितां—विफलतां, नीतं, हन्त—खेदे,
काचमूखेन—तदाख्यसुखभनविशेषमूखेन, चिन्तामणिः,—तदाख्यदुःखाप्यनधि-
विशेषः, विक्रीतः ।

(छ) केति ।—सूर्यः प्रभवति अस्मादिति प्रभवः,—उत्पत्तिस्थानं यस्य, अथवा
—सूर्यात् प्रभवः,—उत्पत्तिस्थानं तादृशः, वंशः,—सूर्यवंशः इत्यर्थः, क ?—कुत्र ?
अल्पविषया—यत्किञ्चिद्द्वारण्यचना इत्यर्थः, मतिः,—बुद्धिय क ? कथं महदन्तरं
सूचयति, अल्पमतिःसूर्यवंशयोः महदन्तरमिति भावः, तथा हि, मोहात्—अज्ञानात्,
उडुपेन—मेलेन, मुटुगौचयेत्यर्थः, दुस्तरं—दुष्कारं, सागरं तितीर्षुः,—तर्तुनिच्छुः,
अस्मि—भवामि । रसुवंशस्येदम् ।

(ज) इयञ्चेति ।—उपमेयवृत्तस्य—उपमेयधर्मस्य, उपमाने सर्वथा नाचादुपमा-
अल्पनम् इति विशेषः । एवं “सुखं ते चन्द्रमःस्यं पङ्कजरेषु लीचनम्” अत्र स्पष्टां-
रेषयोः चेतनधर्मत्वात् सुखलीचनश्रीरसत्वात् उपमायां पर्यवसानम् इति ज्ञेयम् ।

(झ) य इति ।—तस्याः कुरङ्गाद्याः,—मृगलीचनयाः, अधरे यः मधुरिमां
—माधुर्यम्, अनुभूतः,—आस्वादगोचरीकृतः, सः,—मधुरिमा इत्यर्थः, रसविशारदैः

अत्र प्रकृतस्वाधरस्य मधुरिमधर्मस्य द्वाचारसेऽसम्भवात्
पूर्ववत् साम्ये पर्यवसानम् । मालारूपाऽपि यथा मम—

“क्षिपसि शुकं वृषदंशकवदने
सृगमर्षयसि सृगादनरदने ।
वितरसि तुरगं महिषविषाणे
निदधञ्चेतो भोगविताने” ॥ (ज)

इह विम्बप्रतिविम्बताक्षेपं विना वाक्यार्थापर्यवसानं,
दृष्टान्ते तु पर्यवसितेन वाक्यार्थेन सामर्थ्याद्विम्बप्रतिविम्बता-
प्रत्यायनम् । नापौयमर्थापत्तिः, तत्र “हारोऽयं हरिणाक्षीणाम्”,
इत्यादौ सादृश्यपर्यवसानाभावात् । (ट)

—रसास्वादाभिज्ञैः जनेः, स्वकीकारसे—द्वाचारसे, समास्वादि—सम्यक् आस्वादितः ।
“न ह्यन्वयर्ना चन्वय सम्भवति” इति नयेन उपनेयाधरगतमाधुर्यस्य उपनाम-
स्वकीकारसगतत्वासम्भवेऽपि उपमानभूतस्वकीकारसगतसम्भवेदमुक्तमित्यवसेयम् ।

(ज) क्षिपसि ।—कक्षाबिम्बहात्मनः स्तम्भिष्यं प्रति सांसारिकसुखासक्तेः
निवृत्त्युपदेशोऽयम् । भोगविताने—संसारसुखसमूहे, चेतः निदधत्—अर्पयत्, त्वं वृष-
दंशकस्य—बिडालस्य, (“भोतुर्विडालो मार्गारी वृषदंशक आखुभुक्” इत्यमरः) वदने
शुकं—तन्नामानं पक्षिणं, क्षिपसि—न्यस्यसि, सृगादनस्य—तरणोः, व्याघ्रविशेषस्य
इति यावत्, (“तरसुस्तु सृगादनः” इत्यमरः) रदने—रदने, सृगम् अर्पयसि—ददासि,
महिषस्य विषाणे—शुके, तुरगम्—अश्वं, वितरसि—ददासि । अत्र भोगविताने
चेतोनिधानस्य वृषदंशकवदनादिवु शुक्यादिविषयस्य च अभेदेनान्वयः अनुपपद्यमानः
परस्परं विम्बप्रतिविम्बभावं जमयति, तथा च—विषयभोगजन्यसुखागुभवसन्धाने
चेतोनिधानं वृषदंशकवदनादौ शुक्याद्यर्पणनिवेत्युपमायां पर्यवसानम् इति बोध्यम् ।
पञ्चकटिका इति, तद्वचस्य यथोक्तं—“प्रतिपद्यमकितयोद्धमामा नवनगुहल-
विभूवितगामा । पञ्चकटिकाया एव विवेकः कापि न मध्यगुहर्गेष एकः ॥” इति ।
“वाच्यांजीतिरिवम्” इत्येके, “पादाकुलकम्” इत्यन्ये ।

(ट) दृष्टान्तादेर्निदर्शनभेदमुपपादयति, इहेति ।—इह—निदर्शनार्थां,
विम्बप्रतिविम्बतायाः आक्षेपं—प्रतीतिं, विना वाक्यार्थस्य अपर्यवसानम्—असङ्गतिः ।
पर्यवसितेन—सङ्गततां प्राप्तेन । सामर्थ्यात्—योग्यतावशात् । विम्बेति ।—नन्व-

आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताऽथवा ।

व्यतिरेकः एक उक्ते द्वैतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥

चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः ।

आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति चिरष्टधा ॥

प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाऽष्ट-चत्वारिंशद्विधः पुनः ॥७२१॥ (उ)

सादृश्यावगतिरित्यर्थः । ननु "बोऽयं भूमिवक्ष्ये—” इत्यादौ "जनतापकरः सर्वोऽप्यसं-
याति, किमुताम्यः ?” इति दृष्टापूपम्बयात् अर्थान्तरप्रतीतिरसि इतीयमर्थापत्तिः इत्यत
आह, नापीयमिति ।—“द्वारोऽयम्” इत्यादौ बल्यमात्रश्लोके सादृश्यस्य—साम्यस्य,
पर्यवसानं—निश्चयः, तदभावात्, न हि मुक्तेतिपदवाच्यानां भौतिकानां प्राप्ताप-
वर्गाणाञ्च सादृश्यं पर्यवसीयते, अतो नात्र निदर्शना ; तथा च सादृश्यपर्यवसान-
स्यले निदर्शनेव, विशेषत्वादन्वयत्वार्थापत्तिः इति भावः ।

(उ) व्यतिरेकमाह, आधिक्यमिति ।—उपमेयस्य उपमानात् आधिक्यञ्
अथवा न्यूनता व्यतिरेकः,—व्यतिरिच्यते—उपमानवैलक्षण्येनोपलभ्यते उपमेयमनेन
इति व्यतिरेकः, उपमानात् उपमेयम्, उपमेयात् उपमानं वेति हि तदर्थः, तथा च
—उपमानापेक्षया उपमेयस्य वैलक्षण्येन प्रत्ययो व्यतिरेकः, उपमेयापेक्षया उपमानस्य
वैलक्षण्येन प्रत्ययो वा व्यतिरेक इति फलितम् । वैलक्षण्येन प्रत्ययस्य आधिक्येन
न्यूनत्वेन वेति द्विधैव सम्भवति, अतः उपमानापेक्षया उपमेयस्य आधिक्यतया
वैलक्षण्ये प्रतीयमाने एकः, न्यूनतयेति द्वितीयः, उपमेयापेक्षया उपमानस्य आधिक्य-
तया वैलक्षण्ये प्रतीयमाने तृतीयः, न्यूनतयेति चतुर्थः व्यतिरेक इति बोध्यम् ।
आधिक्यपक्षं विवक्ष्यति, एक इति ।—ए च द्वैतौ उक्ते एकः,—एकविध एव,
द्वैतौ नोक्ते—अक्षयिते, त्रिधा ; अयम्भावः,—द्वैतसावत् शब्दजनतः, अर्थजनतः,
आक्षेपजनतश्च इति त्रिविधः, तथा सति तस्य तस्य उत्तरभावे व्यतिरेकस्य त्रैविध्यं
स्पष्टम् इति । तथा चतुर्विधोऽपि साम्यस्य—सादृश्यस्य, शब्दतः,—इवादिशब्दात्,
अर्थतः,—तुल्यादिपदार्थावसन्मानात्, आक्षेपाच्च—व्यस्रजातस्य, बोधनात्—प्रत्याय-
नात्, द्वादशधा—इति प्रत्येकं त्रिधा मूला द्वादशविधो भवतीति भावः । श्लेषेऽपीति
अपिना श्लेषाभावसमुच्चयः, तेन द्वादशविधोऽपि सः श्लेषनिवन्धनत्वात् अश्लेषत्वाच्च
द्वैविध्येन इति भावः, चिरष्टधा—चतुर्विधप्रकारः । प्रत्येकम्—आधिक्यन्यूनतयोश्च,
मिलित्वा पुनः अष्टचत्वारिंशत्प्रकारः स्यात् इति ।

उपमेयस्य उपमानादाधिक्ये हेतुः उपमेयगतमुत्कर्षकारणम्
उपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरपि उक्तौ एकः, प्रत्येकं
समुदायेन वाऽनुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिन्नुपमानोप-
मेयस्य निवेदनं शब्देनार्थनाशेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि
श्लेषेऽपिशब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानाशून-
तायामप्यनयेव भङ्गा चतुर्विंशतिप्रकारता (ड) इति मिलित्वा
षष्ट्यत्रिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम्—

“अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्गी विधुर्यथा ।” (ठ)

अत्र उपमेयगतमकलङ्कत्वम् उपमानगतञ्च कलङ्कित्वं हेतु-
इयमपि उक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम् ।
अत्रैव “न कलङ्गि विधूपमम्” इति पाठे आर्थम् । “जयतीन्दुं
कलङ्गिनम्” इति पाठे तु इव वक्तुष्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् ।
अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः । कलङ्गि-
पदत्यागे च उपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः । द्वयोरनुक्तौः द्वयो-
रनुक्तिः । (ण) श्लेषे यथा—

(ड) उपमेयश्लेषेति ।—निकर्षः,—चपकर्षः । प्रत्येकानिति ।—उत्कर्षकार-
णानुक्तौ अपर इत्यर्थः । अनयेव भङ्गेति—निरुक्तमनयेव इत्यर्थः, तथा हि—
उपमेयश्लेषोपमानाशूनतायां हेतुः उपमेयगतं निकर्षकारणमुपमानोत्कर्षकारणञ्च,
तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः, प्रत्येकं समुदायेन वाऽनुक्तौ त्रिविधः इत्याद्युक्तप्रकारेण
चतुर्विंशतिविधत्वं बोध्यम् ।

(ठ) अकलङ्कनिति ।—तस्याः,—सुन्दर्या इत्यर्थः, मुखम् अकलङ्कं—अकलङ्क-
विरहितं, न कलङ्गि इति भावः, विधुः,—चन्द्रः, यथा कलङ्गी—नाबिन्धसादृश्येन
कलङ्गीति प्रतीयमानः, तथा न ।

(ण) अत्रेति । जयतीति ।—जयः,—परामवः, स चापकलत्वेन शानं, तत्र
च मुखे अकलङ्कत्वात् सादृश्ये पर्यवसानमित्याशेषः इति भावः । द्वयोरिति—
अकलङ्ककलङ्गिपदयोः इत्यर्थः । द्वयोरनुक्तिः,—उत्कर्षनिकर्षकारणद्वयोरनुक्तिः, मुखे
चन्द्रसादृश्यनिषेधेवाधिक्यं प्रतीयते इत्याशयः ।

“अतिगाढगुणायाश्च नाञ्जवत् भङ्गुरा गुणाः ।” (त)

अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् ; उत्कर्षनिकर्षकारः
अयोर्द्वयोरपि उक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्व-
पदूहाः । (घ) एतानि च उपमेयस्य उपमानादाधिक्ये उदा-
हरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रं यथा—

“श्रीणः श्रीणोऽपि शशो भूयो भूयोऽभिवर्द्धते सत्यम् ।

विरम प्रसौट सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्तिं यातं तु ॥” (द)

अत्रोपमेयभूतयौवनास्त्रैर्यस्याधिक्यं, तेनात्र “उपमाना-
दुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः” इति केषाञ्चित्तत्त्वे
“विपर्यये वेति पदमनर्थकम्” इति यत् केचिदाहुः, तत्र
विचारसङ्घम् ; तथा हि—अत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव
विवक्षिते ; अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव ।
अस्तु (घ) वा अत्रोदाहरणे यथाकथञ्चित् गतिः,—

(त) अतीति ।—अतिगाढाः,—अतिघनाः, गुणाः यस्याः तथाभूतायाः तस्याः,
आत्मायाः इति भावः. गुणाः,—दशादाक्षिण्यादयः सुवाचि च, अञ्जवत्—पद्मसेव,
भङ्गुराः,—भङ्गप्रवहाः, छिद्रा इत्यर्थः, न, भवतीति शेषः । अत्रोपमेयं नायिका,
उपमानं पद्मम्, उपमेयस्य उत्कर्षकारणम् अतिगाढगुणशब्दितम्, उपमानस्य
अज्ञादिः निकर्षकारणं भङ्गुरगुणभागित्वमिति बोध्यम् ।

(घ) अत्रेति ।—पूर्ववत्—“तस्या नाञ्जवद्भङ्गुरा गुणाः” इति, “अतिगाढ-
गुणायाश्च नाञ्जवद्भङ्गुराः” इति, “तस्या नाञ्जवद्भङ्गुराः” इति प्रसारणमूह्यम् ।

(द) शेष इति ।—नानिर्गो प्रत्युक्तिरिवम् । हे सुन्दरि ! शशो—चन्द्रः,
श्रीणः श्रीणः अपि भूयः भूयः,—पुनः पुनः, अभिवर्द्धते—अभिर्बर्द्धते, सर्वतो
अभ्यन्तरेणात्रो भवतीति यावत्, एतत् सत्त्वं, विरम—निवर्त्तय, मानात् इति
शेषः, प्रसौट—प्रसन्ना भव, यातं—गतं, तु—पुनः, यौवनम् अनिवर्त्तिं—न निवर्त्तिं,
न निवर्त्तते इत्यर्थः, अतं यौवनं गतमेव, न पुनः वर्द्धते इति भावः । अत्र पुनः
वर्द्धनम् उपमानचन्द्रोत्कर्षकारणम्, अपुनः वर्द्धनम् उपमेययौवननिकर्षकारणम् इति
शेषम् । आद्यां छन्दः । आद्याखण्डारस्य पद्यमेतत् ।

(घ) उपमानान्भूततायां व्यतिरेकमस्तीकुर्वतां अतं दूषयति, अत्रोपमेयेति ।—

“इन्मदाद्यैश्च मया पुन-

द्विषां ह्येदं तपथः सितोक्ततः ।” (न)

इत्यादिषु का गतिः ? इति सुष्ठुक्तं “न्यूनताऽथवा” इति ।

सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः ।

सा सहोक्तिर्मूलभूताऽतिशयोक्तिर्यदा भवेत् ॥७२२॥(प)

अन्दाख्येयमत्रोपमानं बोध्यं, तेन “चोषः चोषः” इत्यादावाधिक्यव्यतिरेकेणैव सकृद-
सम्भवेन, विपर्यये वा—न्यूनतायां वेत्यर्थः । तथा हीति ।—सत्त्वासत्त्वे—आधित्वा-
आधित्वे, उत्कृष्टत्वापकृष्टत्व इत्यर्थः । ननु यौवनख्येयस्याधिक्यस्य निवेदनं प्रकृतस्य
मानमङ्गस्य उपकारकमिति तस्यैव वैचित्र्याधाप्रकृतं, न तु यौवनासत्त्वस्य, एवं दीवः
इत्याशङ्क्य अनुपपत्त्यन्तरं दर्शयति—अस्त्विति ।

(न) इन्मदाद्यैरिति ।—दमयन्तीं प्रति दौत्येन इन्द्रादिभिः प्रेरितस्य तत्र च
अकृतार्थस्य नलस्य विषादोक्तिरियम् । इन्मदाद्यैः,—इन्मत्प्रमुखैः, दूतपथः यशसा
सितोक्ततः,—उत्त्वलोक्ततः, मया पुनः द्विषां—शत्रूणां, ह्येः,—हास्यैः, दूतपथः
सितोक्ततः, मां दौत्ये अकृतवाक्ये दृष्टा शत्रवो हसन्तीति तेषां हास्यवितित्वा स एव
मार्गोऽलङ्कृत इति भावः । अत्र प्रभुप्रयोगननिष्पादकत्वेन इन्मदादेरुपमानलोत्कृष्टत्वं,
तद्यतिरेकेणोपमेयस्य नलस्यापकृष्टत्वञ्च प्रतीयते ; इह दूतयोरुपमानोपमेयभावं
विचक्षणेषुपि उपमानस्येवाधिक्यं, न तूपमेयस्य इति ज्ञेयम् । अलङ्कारकौस्तुभकारास्तु—
“उभयोः साम्यप्रोक्तौ विशेष उपमेयगे व्यतिरेकः” इति अचधित्वा, “ननु तथाऽपि
कश्चिदुपमानादुपमेयापकर्षेऽप्यर्थं दृश्यते, यथा—‘इन्मदाद्यैश्च मया पुनर्द्विषां
ह्येदं तपथः सितोक्ततः’ अत्र हि नलेन इन्मदादिदौत्यापेक्षया सज्जतदौत्ये हीनत्वं
प्रदृश्यते इति चेत्, न ; उत्कृष्टांपकर्षो ह्यत्र न वास्तवाभिमतो, किन्तु प्रकृतार्थाति-
श्रावणत्वानतिशायकत्वस्य रूपो, प्रकृतभाव नलनिवेदः, तदुल्लापकत्वञ्च दौत्यनिष्ठीक्याप-
कर्षस्याप्यस्तीति न दीवः” इत्याहुः । वंशस्त्रविलस्य पादद्वयमेतत्—“वदन्ति
वंशस्त्रविलसं जतौ जरो” इति तल्लक्षणम् । नैवधीयचरितस्येदं पद्याडम् ।

(प) सहोक्तिमाह, सहिति ।—यत्र सहापेक्षं बलात्—सामर्थ्यात्, एकं, वस्तु
इति शेषः, द्वयोः वाचकं बलात्, तथा यदा—यदि, तत्र अतिशयोक्तिः मूलभूता—
कारणभूता, भवेत्, तदा सा सहोक्तिः । तथाऽहि—सहापेक्षं सह, साकं, समं,
साकं, समुः, अनुपपत्तिः, तत्र एकं वस्तु वाचकम्, अमेदाध्यवसानमूलानमेदाध्यव-

अतिशयोक्तिरपि अत्राभेदाध्यवसायमूला कार्यकारणपौर्वा-
पर्यविपर्ययरूपा च । अभेदाध्यवसायमूलाऽपि श्लेषभित्तिर्वा
अन्यथा च । (फ) क्रमेण उदाहरणम्—

“सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः ।” (ब)

अत्र रागपदे श्लेषः ।

साधमूला वाऽतिशयोक्तिमुपजीव्य प्रधानप्रधानयोर्द्वयोरपि अथनपि समान्ये क्वात्,
स्य सङ्कोक्तिरिति फलितम् । अखडारकोस्तुनकारास्त्राङ्कः,—“अमंशोरभेदाध्यवसाय-
मूलत्वस्थले एव सङ्कोक्तिर्भवितुमर्हति, काव्यंकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययान्वाक्याति-
शयोक्तिमूलाभेदस्तु प्राचीनीतो न युक्तः, तत्रातिशयोक्तेरेवाखडारत्वसम्भवात् ।
“तव कोपोऽरिनाश्च जायते युगपद्भ्रूप !” इत्यतिशयोक्त्यपेक्षया “तव कोपोऽरिनाश्च
सद्यैव वृष ! जायते” इति सङ्कोक्तौ विच्छिन्निविशेषाननुभवात्, तस्यैव च अख-
डारपार्थक्यव्यवस्थापकत्वात् । न चेवं अमंशोरभेदाध्यवसान्वाक्येऽप्यतिशयोक्तिसत्त्वात्
कथं पार्थक्यमिति सङ्कोक्त्यच्छेद इति वाच्यं, तत्राभेदाध्यवसायस्य सङ्कोक्त्यस्कारकत्वेन
गुणतया सङ्कोक्तिरस्काराभावात् । पौर्वापर्यविपर्ययस्थले च सङ्कोक्तेरेवातिशयोक्त्युप-
स्थापकत्वेन वैषम्यात् । किञ्च, उपमानेनोपमेयनिगमनमेवातिशयोक्तिरखडारः,
निगमनसामान्त्यं न तथा, अतोऽतिशयोक्तिविषयाभावात् सङ्कोक्तिरेवेति । अस्तुतः
कोपके तुल्ययोगितायां वा तद्वनर्भावः । तत्रैककूपेण सर्वत्र अर्मान्वयः, अत्र तु गुण-
प्रधानभावेन इति विशेषस्तु तदवान्तरभेदत्वमेव साधयति, न त्वतिरिक्तत्वं, विच्छिन्नि-
विशेषानाशयकत्वात् ; तस्मात् प्राचीनानुभवसामान्यप्रमाणावगमेवास्याः पार्थक्यम्” इति ।

(फ) अतिशयोक्तिरिति ।—अभेदाध्यवसायमूला—अभेदाध्यवसायरूपा इत्यर्थः,
श्लेषभित्तिर्वा—श्लेषनिबन्धना, श्लेषपतिपन्नभेदमूला इत्यर्थः, अन्यथा—अश्लेषभित्तिर्वा,
श्लेषमनुपजीव्यैव समाधत्ता इति यावत्, सन्वन्धिभेदादवगतभेदमूलेत्यर्थः ।

(ब) सङ्केति ।—अस्त्राङ्कः,—पुरतो विलसन्त्या विष्णोःश्याः क्षान्ताया इति यावत्,
अधरदलेन सह प्रियः,—क्षान्तः, यौवने रागभाक्—अनुरक्तः । अधरदले तु राग-
भाक्त्वं रक्तिमवस्त्वमिति बोध्यम् । एवम् “.....असं भास्त्रान् प्रयातः समनरिभिरर्थं
संक्रियन्तां बह्वानि” इत्यादावपि अस्तादीनां श्लिष्टत्वात् । अत्र सहस्रश्लेष रागभजन-
मर्तः, द्रवीयायाः सन्वन्धित्वं, तत्र च सहाधरेऽन्वयः, सहस्रश्लेषाव्यवस्थात् तदर्थं
दारीभूतविभक्त्यर्थे विनाऽपि समवाचीनत्वसन्वन्धेन रागभाक्सहाधरेऽन्वये रागभज-
नेनान्वयः ; यौवने सति इति सप्तम्याः समवाचीनत्वमर्थः, अस्त्रापि रागभजनेनान्वयः ;

“सह कुमुदकदम्बैः काममुक्तासयन्तः

सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुक्त्वारयन्तः ।

सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः

प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति ॥” (भ)

अस्मा इति तात्पर्येणवाच्यदशरदखेन प्रियेण चान्वयः, तथा चास्माः प्रिय इदमपरदृश-
सम्बन्धियौवनवाचीनरागाग्रयः इत्यन्वयबोधः । रागग्रयः इयोर्घौहिल्यामुरानयो-
र्वाचकः, तथोरभेदारोपात्, अन्वया एकत्वामावात् एकलोभयान्वयासम्बन्धेन सख्य-
नसङ्गतं स्नात् इति सङ्गेषुः । अतिशयोक्तिश्च भेदेऽप्यभेदरूपा इति बोध्यम् ।

(भ) सङ्घति ।—चन्द्रबध्निनिदम् । अमृतांशोः,—चन्द्रस्य, अंशवः,—चिरवाः,
कुमुदागां—कैरवाणां, कदम्बैः,—समूहैः, सह कामं—मदनम्, उक्त्वासयन्तः,—
विद्याशयन्तः, वर्द्धयन्त इति यावत्, घनेः,—सान्धेः, तिमिराणाम्—अन्धकाराणाम्,
खोचेः,—समूहैः, सह धैर्यं—निरुहेगत्वं, कामिजनानामिति शेषः, उक्त्वारयन्तः,—
विध्वंसयन्तः, मदनस्य प्रकारस्य च आधायकत्वादिति भावः, सरसिजानां—
पद्मानां, षण्डैः,—समूहैः, (“षण्डं पद्मादिसङ्घाते न स्त्री स्नात् गोपती पुमान्” इति
मेदिनी) सह स्वान्तं—मनः, (“स्वान्तं ह्यन्यातसं मनः” इत्यमरः) आनीलयन्तः,—
सङ्घोषयन्तः, प्रतिदिशं—दिशि दिशि, सञ्चरन्ति । [“सञ्चरन्ति” इत्यनुक्ता “भान्ति
यन्तः” इति पाठान्तरे तु यन्तः,—गच्छन्तः, सञ्चरन्त इति यावत्, भान्ति—संस्मर-
न्तीत्यर्थः, तथा अन्त्यानुप्रासाभावप्रयुक्तो दोषोऽपि न सम्भवतीति विभावनीयं सूत्र-
दृश] । अत्रेदं बोध्यम्—कुमुदकदम्बलोक्तासो विद्याशः, कामलोक्तासो वर्द्धनं,
तयोः सादृश्येनेवाभेदारोपः । तेजःसंसर्गाभावरूपस्य तिमिरलोत्सारणं तद्देशे सम्बन्धा-
भावः, धैर्यलोत्सारणं विनाशः, तयोः सादृश्येनेवाभेदारोपः । सरसिजषण्डाना-
मानीजनं सङ्घोषः, स्वान्तमामीजनं विषयान्तरादाकर्षणं, तथोरपि सादृश्येनेवा-
भेदारोपः ; एवञ्चानीज्जासादयः सहस्रव्यानानां, कर्मत्वं तृतीयानामर्थः, तस्य
सङ्घाथेनान्वयः, सङ्घाथस्य च समवाचीनत्वसम्बन्धेन उक्त्वासयन्तः इत्यादिपदार्थेकदेशे
उक्त्वासादावन्वयः ; तथा कुमुदकदम्बादिकर्मलोक्तासादिसमवाचीनोक्तासादादिकर्तारः
अन्दाग्रयः इत्यन्वयबोधः । अत्र मालिनी इत्तं, “ननमयययुतेयं मालिनी भानि-
खोचेः” इति तल्लक्ष्यम् । यथा वा—“छाया संश्रयते तस्यं विटपिनां शान्तेषु पान्धेः
समं मूर्धं याति सरो जलस्य जडता स्नानेन नीभेः सह । आचामन्धद्विजांशुदीप्ति-
रूपसङ्घेन स्यात् सङ्घैः निद्रा नमसद्दं सह प्रविशति ज्ञानेन चान्ताजनेः ॥” इति ।

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्याः

यया न दृष्टं तुह्निनांशुविम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलेव

दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥” (ङ)

अत्र परस्परविनोक्तिभङ्गा चमत्कारातिशयः । विनाशब्द-
प्रयोगाभावेऽपि विनाऽर्थविवक्षायां विनोक्तिरेवेयम् । एवं
सङ्घोक्तिरपि सङ्घशब्दप्रयोगाभावेऽपि सङ्घार्थविवक्षया भवतीति
बोध्यम् । (क)

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः ।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥७२४॥ (ख)

अनुशान्त्या—अनुगच्छन्त्या, त्वया साधु—सम्यक्, कृतम् ; तथा हि, अर्केव—सूर्येण,
विना दिनशीः,—दिवसशीमा, तथा शशिना—चन्द्रेण, विना निशा च सा ?—
ऋत्विता इत्यर्थः ।

(ङ) निरर्थकमिति ।—नलिन्याः,—पद्मिन्याः, जन्म—उत्पत्तिः, निरर्थकं—
विफलं, गतं, यथा—नलिन्या इत्यर्थः, तुह्निनांशुविम्बं—चन्द्रविम्बं, न दृष्टम्, इन्दोः,
—चन्द्रोऽपि, उत्पत्तिः निष्फलेव—निष्फोजनेव, येन—इन्दुना, विनिद्रा—
विकसिता, प्रफुल्लति यावत्, नलिनी—कमलिनी, न दृष्टा । अत्र पूर्वे विद्वत्स्य
उत्तरस्य राजकुमार्यां उक्तिरिति बोध्यम् । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रधोरुपजातिच्छन्दः ।

(क) अत्रेति ।—परस्परस्य दर्शनं विना परस्परजन्मनिरर्थकत्वमुक्तेनाशीभनत्वम्
इति भङ्गोक्तम् । एवं सङ्घोक्तिरिति ।—अत एव “सममेव नराधिपेन सा” इद-
मित्युदाहरणमुपपन्नम् ।

(ख) समासोक्तिमाह, समासोक्तिरिति ।—समैः,—प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणै-
रित्यर्थः, कार्यलिङ्गविशेषणैः,—कार्याधि च लिङ्गानि च विशेषणानि चेति तैः
तथोक्तेः, कार्यैः लिङ्गैः,—पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गनपुंसकलिङ्गवाचिलप्रत्यायकैः प्रत्ययैः,
विशेषणैरेत्यर्थः, यत्र [यथा—यत्रेत्यव्ययं य इत्यर्थे] प्रस्तुते चमत्कार—अप्रस्तुतस्य,
प्रस्तुतः,—विवक्षितं, व्यवहारसमारोपः,—व्यवहृत्यते—विशेषणं प्रतीयते अनेन
इति स्तवहारः,—अवस्थाभेदः, तत्र समारोपः, इह तु सावस्थानारोपेणैवादि

अत्र समेन कार्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः । यथा—

“व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनायां

वक्षीजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

आलिङ्गनि प्रसभमङ्गमशेषमस्य

धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह ! ॥” (ग)

अत्र गन्धवाहे इठकामुकव्यवहारसमारोपः ।

पद्यमाचक्षरघात् अत्र व्यवहारसमारोपे क्रतुप्रकृतविशेषाधानस्यानुभवसिद्धतया व्यवहारः ; अथवा “तत्त्वमोपस्ये यत् पतीयते” इति प्राचीनोक्तानुसारेण च व्यवहारसमारोपरूपेण समानोक्तिरनेनाज्ञीकृता. न तु “परीक्तिर्भेदकेः श्लिष्टैः समानोक्तिः” इति काव्यप्रकाशकचानुसारेण प्रकृतवाचिना श्लिष्टविशेषवद्वधात् अप्रकृतव्यञ्जनरूपद्वितीयार्थस्योपमानत्वानङ्गाकारेणसङ्कतिप्रसङ्गात्, सा समानोक्तिः,—समासेन—सङ्कटुच्चारणरूपसङ्क्षेपेवावस्थानद्वयप्रतीतिः समानोक्तिरिति संज्ञाव्युत्पत्तिरवधेया ; यथा—समस्य आर्यादेः, आसेन—उपन्यासेन, उक्तिः,—अप्रस्तुतावस्थानव्यञ्जनम् इति सङ्क्षेपः ।

(ग) व्याधूयति ।—हे मलयाचलगन्धवाह ! यत्—यस्मात्, त्वम् अस्याः अम्बुजलोचनायाः,—पद्मसदृशमयनायाः, कनककुम्भविलासभाजोः,—कनकं—सुवर्णं, तस्य कुम्भो—सुवर्णमयो घटवित्यर्थः, तयोर्विलासः,—शोभा, तं भजति इति तयोस्तथोक्तयोः, (“विलासो ह्यवभेदे स्थात् शोभाशोभाप्रभेदयोः” इति गोपालः) सुवर्णमयकलसः सदृशशोभाशालिनोरिति भावः, [“भजो विलः” (शारदा २ पा०) इति विलः] वक्षीजयोः,—वक्षसि नाथेते इति तयोस्तथोक्तयोः, [“सप्तम्यां जनेडं.” (शारदा ७ पा०) इति डः] स्तनयोः, वसनं—वस्त्रं, व्याधूय—अपसाय्ये, अशेषं—समस्तम्, अङ्गं प्रसभं—वलात्, आलिङ्गनि—आलिङ्गनान्दानुभवं करीषीति भावः, तस्मात् त्वमेव धन्यः,—श्लाघ्यः । अत्र नाधिक्यायाः अनवसनात्पेदपूर्वकालिङ्गनमेव कार्यं प्रकृतस्य वायोरप्रकृतस्य नायकस्य चेति समानम् ; यदि पुनर्नायिकायास्तद्व्यालिङ्गनमप्राप्तवतः कल्पित्वात्मनः अथत्वनिवेदनमेतत् स्यात्, तदा वायोरप्रकृतत्वात् नेयं समानोक्तिः, किन्तु “धन्याः खलु वने वाताः—” इत्यादिवक्ष्यमाणवदेषम्येवाप्रस्तुतप्रशंसैव, अङ्गमधन्यः इति प्रस्तुतस्य गम्यत्वात् । एवञ्च “नवा लता गन्धवहेन पुन्विता करन्विताङ्गी नकरन्दश्रीकरेः” इत्याद्युदाहरणमस्मादवगतमम् । यत्र वायुवर्णनीयत्वेन प्रकृतः, तत्र पुष्पमरूपकार्यसाधनेन यद्वापरिलक्षणावस्थासमारोपः चावलम्बयति इति ज्ञेयम् । विसृजति कर्त्तुं इत्यम् ।

लिङ्गसाम्येन यथा—

“असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत् कर्त्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः ॥” (घ)

अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्यायोर्नायकनायिकाव्यव-
हारः । विशेषणसाम्यन्तु—श्लिष्टतया, साधारण्येन, (ङ)
औपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा । तत्र श्लिष्टतया यथा मम—

“विकसितमुखीं रागामङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं

दिनकरकरसृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः ।

जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः

अयति हरितं हन्त ! प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः ॥” (च)

(घ) असमाप्तेति ।—असमाप्ता—समाप्तिसंप्राप्ता, जिगीषा—जयेच्छा यत्न
तादृशस्य, मनस्विनः,—नोतिवेदिनः, मङ्गाऽनुभावस्य जिगीषोरित्यर्थः, स्त्रीचिन्ता—
कान्ताऽभिलाषः, का ? न काऽपीत्यर्थः, तथा च, रविः,—सूर्यः, कर्त्स्नं—समं,
जगत् अनाक्रम्य सन्ध्यां नो भजते । अत्र दृष्टान्तत्वेनाप्रकृतयोरपि रविसन्ध्यायोः
प्रकृताङ्गत्वेनैव प्रकृतत्वमवधेयम् । न चार्थं समासोक्तिमूलकोऽर्थांतरव्यास इति
वाच्यं, प्रथमप्रकृताद्येप्रतीतेरसम्भवात्, यावन्निष्प्रतीतिविषयस्यैव समबंधत्वाङ्गी-
कारात्, आरोपितस्त्रीपुंसभावयोः स्त्रीपुंसविशेषत्वाभावेन सामान्यसमबंधत्वावोदाह-
रति बोध्यम् । विद्वत्स्येदं पद्यम् ।

(ङ) साधारण्येन—वाच्यव्यङ्ग्यतत्वेनेत्यर्थः ।

(च) विकसितेति ।—हन्तेति खेदसूचकमव्ययं, तुहिनद्युतिः,—तुहिनमिव
श्रीतया युतिः,—कान्तियंल तथोक्तः, अन्तर्यर्थः, पुरः,—अगतः, रागस्य—खीदि-
त्यस्य अनुरागस्य च, (“रागस्तु नास्त्यर्थे खीदितादिषु । क्लेशादावनुरागे च गान्धा-
रादौ नृपेऽपि च ॥” इति मेदिनी) आसङ्गात्—आवेशात्, विकसितमुखीं—
प्रकाशितेकदेशं प्रसन्नमुखीं च, तथा गच्छन्ती—गच्छन्ती, तिमिरावृतिर्यंकास्ता, पचे—
गच्छन्ती—निर्मच्छन्ती, तिमिरमेव चावृतिः,—आवरणं, वसनमित्यर्थः यस्याः तथा-
भूतां, दिनकरस्य—सूर्यस्य, [तदभिधेयस्योपनायकस्य चेति ध्वनिः] करिष—
किरणेन हसेन च, (“कविहस्तांशवः करः” इत्यमरः) सृष्टाम् ऐन्द्रीं—पूर्वां, दिशं
निरीक्ष्य—दृष्ट्वा, जरठा—परिचिता, परिपकेति वाच्यं, या खवली—“नीकाङ्गी”

अत्र सुखरागादिशब्दानां श्लिष्टता । अत्रैव हि "तिमिरा-
 ष्टितम्" इत्यत्र "तिमिरांशुकाम्" इति पाठे एकदेशस्य रूपणे-
 ऽपि समासोक्तिरेव, न तु एकदेशविवर्त्ति रूपकम् । तत्र
 हि तिमिरांशुकयोः रूप्यरूपकभावो ह्योरावरकत्वेन स्फुट-
 सादृश्यतया परसाचिव्यमनपेक्ष्यापि स्वमात्रविश्रान्त इति न
 समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुमीयः । (छ)

यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटं, तत्रैकदेशान्तररूपणं
 विना तदसङ्गतं स्यात् इत्यशब्दमपि एकदेशान्तररूपणमार्थ-
 मपेक्षते एवेति । (ज)

तत्रैकदेशविवर्त्तिरूपकमेव यथा—

"जस्य रणंतेउरए करे कुणंतस्स मंडलगल्लभम् ।

रससंमुद्धीवि सङ्घसा परंमुद्धी ह्यो रिउसेणा ॥" (झ)

ब्रह्माख्यां उच्यते, उपचारात् तत्कथं, तद्वत् पाठुः, कथा—कान्तिः यत्र तथाभूतः,
 अश्रम—बन्धनं, कलुषान्तरः,—कलहमखिलान्तःकरणः, पक्षे—द्वेषां कथाधितचिन्तः
 सन्, प्राप्तेतर्ही—पश्चिमां, उच्यतेवा बन्धकीच, हरितं—दिशं, प्रवति—चव-
 सन्वते । अत्र प्राच्यां बन्धकीव्यवहारः चन्द्रे नायकव्यवहारस्य प्रतीकते । हरिणो-
 ष्ठं—"नसमरसखा नः सक्वेदेहंवेहरिणो मता" इति च तल्लक्षणम् ।

(छ) अत्रेति ।—एकदेशविवर्त्तिरूपकैष सङ्घसा विवक्ष्यविभागं करोति, तत्र
 ष्टेति ।—तत्र—"विकवितसुखीं"—इत्युदाहरणे, रूप्यरूपकभावः,—रूप्यम्—पारोप-
 विषयः तिमिरं, रूपकम्—पारोप्यमात्रम् अंशुकं, तथोभावं, इयोः,—तिमिरांशु-
 ष्टयोः, आवरकत्वेन—आच्छादकत्वेन, परसाचिव्यं—नायिकावपचागुक्त्वं, वाक्याधे-
 पय्यांशोचनसाहाय्यनिबन्धः, अनपेक्ष्य—अट्टहीत्यापि, स्वमात्रेण—सुखवाचन-
 खानध्वेन, विश्रान्तः,—वैचित्र्याविशेषे कार्ये उपचोचः, सादृश्यवर्णनकृततया अतः
 विद्वः इत्यर्थः, इति हेतोः समासोक्तिबुद्धिं व्याहन्तुं—उल्लखितुं, न ईदं,—न प्रकतः ।

(ज) अत्रेति ।—अत्र, वाक्ये इति शेषः, अस्फुटम्—अस्पष्टं, तत्र एकदेशा-
 न्तररूपणं विना तत्—वाक्यम्, असङ्गतम्—अनुपपन्नम् । अशब्दं—अशब्दावति
 वाच्यम् । आधेम्—अर्थवत्त्वम् ।

(झ) अत्रेति ।—["जस्य रचान्तःपुरे करे कुणांशुक मन्धवावसताम् ।

अत्र रणान्तःपुरयोः सादृश्यमस्फुटमेव । क्वचिच्च यत्र स्फुट-
सादृश्यानामपि बहूनां रूपणं शाब्दम् एकदेशस्य चार्थं, तत्रैक-
देशविवर्ति रूपकमेव, रूपकप्रतीतेर्यापितया समासोक्ति-
प्रतीतितिरोधायकत्वात् । ननु अस्ति रणान्तःपुरयोरपि सुख-
सञ्चारतया स्फुटं सादृश्यमिति चेत्, सत्यमुक्तम्, अस्यैव,
किन्तु वाक्याद्यपर्यालोचनसापेक्षं, न खलु निरपेक्षं, (ज)
सुखचन्द्रादेर्मनोहरत्वादिवत् रणान्तःपुरयोः स्वतः सुखसञ्चार-
त्वाभावात् ।

साधारण्येन यथा—

“निमर्गसौरभोद्गान्त-भृङ्गसङ्गैतशालिनी ।

उदिते वासराधौशे स्मेराऽजनि सरोजिनी ॥” (ट)

रससन्मुख्यपि सङ्घा परासुखी भवति रिपुसेना ॥” इति संज्ञितम् ।] रस एव
अन्तःपुरं तत्र, करे मच्छलायत्तान्—चसिखतान् [अपरां नाविकांमिति ध्वनिः]
कुर्वन्तः वक्ष्य रससन्मुखी—रसेन—समरेच्छया सुरतेच्छया च, सन्मुखी—चभि-
मुखनामिनी, उच्छाद्गानिसुखी अमुरागवती चेत्यर्थः, रिपुसेना—शत्रुबलं, [कान्त-
चेति ध्वनिः] सङ्घा परासुखी भवति । अत्र यदि किञ्चिदायमेव मच्छलाय-
त्तया नाविकाव्यवहारः, परासुखीरूपकार्यसाध्यनापि रिपुसेनायां प्रतिनाविका-
व्यवहारः प्रतीयते. तथाऽपि तदुभयं रणे अन्तःपुररूपस्य असङ्गतिप्रसङ्गसापेक्ष-
निष्कटदेशविवर्तिरूपकमेवेदम् इति भावः । अलङ्कारकौस्तुभे तु संज्ञितभाषासामेव
दशितं पद्यमेतदिति श्रेयम् । आर्या कन्दः ।

(ज) क्वचिच्च यत्रेति ।—अत्र सादृश्यमपर्यादया प्रथमत एवात्राप्रस्तुतीपञ्जिति-
रिति भावः । रूपकप्रतीतेरिति ।—व्यापितया—वङ्गानितया इत्यर्थः, समासोक्ति-
प्रतीतेः तिरोधायकत्वात्—चावरकत्वात्, यथा—“लावण्यमधुभिः पूर्ये—” इत्यादि ।
सुखसञ्चारतयेति ।—यत्र अन्तःपुरं सुखं सञ्चरति तथा रणेऽपीति भावः । निरपेक्षं
—वाक्याद्यपर्यालोचननिरपेक्षमित्यर्थः, ततश्च बहूनां स्फुटसादृश्यानां सङ्घादे तदा
स्फुटसादृश्यानां सङ्घादे रूपस्य अस्यापित्वेऽपि यदि एकदेशस्य रूपणं स्यात्, तदा
एकदेशविवर्तिरूपकमेवेति बोध्यम् ।

(ट) निमर्गसौरभे—निमर्गसौरभे—स्वामादिकसौरभेन, उद्गानाः—विनीः

अत्र निसर्गत्यादिविशेषणसाम्यात् सरोजिन्यां नायिका-
व्यवहारप्रतीती स्त्रीमात्रगामिनः स्मेरत्वधर्मस्य समारोपः
कारणं, तेन विना विशेषणसाम्यमात्रेण नायिकाव्यवहार-
प्रतीतेरसम्भवात् । औपम्यगर्भत्वं पुनस्त्रिधा सम्भवति, उपमा-
रूपकसङ्करगर्भत्वात् । (ठ) तत्रोपमागर्भत्वे यथा—

“दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपङ्कवशोभिनी ।

केशपाशालिहृन्देन सुवेशा हरिणेषणा ॥” (ड)

अत्र सुवेशत्ववशात् प्रथमं दन्तप्रभाः पुष्पाणोव इत्युपमा-
गर्भत्वेन समासः । अनन्तरञ्च दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैश्चिता
इत्यादिसमासान्तराश्रयेण समानविशेषणमाहात्म्यात् हरिणेष-
णायां लताव्यवहारप्रतीतिः । (ठ)

चिताः, ये भङ्गाः तेषां सङ्गीतशालिनी सरोजिनी—पद्मिनी, वासराधीश—सूर्यः,
सदिते सति, खेरा—विहसिता सखिता च, अगमि—चभृत् ।

(ठ) अर्थात् । नायिकाव्यवहारप्रतीतिविति ।—यस्या मुखे व्याभाविकं
सौरभं, तस्या एव व्यवहारसमारोपः । ननु श्रिटविशेषणस्य इत्यर्थस्ययोगसामर्थ्या-
देवाद्यान्तरप्रतिपादकत्वं, साधारणविशेषणस्य तु वाच्यविशेषाधानेनैकोपलक्ष्यत्वान्तु
कथं तेनाद्यान्तरप्रतीतिः ? इत्यत आह, स्त्रीमात्रेति ।—नात्रपदेन सरोजिन्या व्य-
च्छेदः ; सरोजिनीविहासे चित्तोज्ञासविशेषरूपस्मेरत्वस्य तादात्म्यारोपः । कारणं—
सदृशकारि । तेन—स्मेरत्वसमारोपेण । असम्भवादिति—साधारणविशेषणस्य वाच्य-
विशेषाधानेनैव उपचोचतया व्यक्तबोधे सामर्थ्याभावादिति भावः । एवञ्च साधा-
रणविशेषणमप्रस्तुतासाधारणधर्मांरोपादिसदृशतमेवाद्यान्तरप्रतिपादकमिति फलि-
तम् । उपमारूपकयोः सन्दिग्धत्वे सङ्कर इति श्रेयम् ।

(ड) दन्तोति ।—दन्तानां प्रभाः पुष्पाणोवेति दन्तप्रभापुष्पाणि, तैः चिता—
व्यासा, पाणिः पङ्कव इव पाणिपङ्कवः, तेन शोभते इति पाणिपङ्कवशोभिनी, केशपाशः
अलिहृन्दमिव तेन उपलक्षिता, सुवेशा—सुष्ठु परिच्छेदवती, हरिणेषणा, विभातोवि-
शेषः । लतापक्षे—दन्तप्रभा इव पुष्पाणि तैश्चिता, पाणिपङ्कवः तेन शोभिनी,
केशपाश इव अलिहृन्दं तेन ।

(ठ) नन्वेतद्रूपकगर्भत्वेत्यत आह, सुवेशत्ववशादिति ।—सुवेशत्वस्यान्वयः

रूपकगर्भत्वे यथा—“लावण्यमधुभिः पूर्णं—” इत्यादि ।
सङ्करगर्भत्वे यथा—“दन्तप्रभापुष्पचिता—” इत्यादी “सुवैशा”
इत्यत्र “परीता” इति पाठे ह्युपमारूपकसाधकाभावात् सङ्कर-
समाश्रयणम् । समासान्तरं पूर्ववत् । समासान्तरमङ्गिणा
क्षताप्रतीतिः । एषु च येषां मते उपमासङ्करयोरेकदेश-
विवर्त्तता नास्ति, तन्मते प्राच्यद्वितीययोः समासोक्तिः । द्वितीयस्तु
प्रकार एकदेशविवर्त्तिरूपकविषय एव । पर्यालोचने तु प्राच्ये
प्रकारे एकदेशविवर्त्तिन्युपमेवाङ्गीकर्त्तुमुचिता । (ण) अन्यथा—

ऽनुपपत्तेरित्यर्थः, सुवैश्वल्यधर्मस्य सुख्यतया उपमेये हरिषेचवाद्यां वर्त्तमानं शोपम्य-
गर्भत्वम् । पुष्पपङ्कवाभ्यामपि शरीरशोभाविशेषस्य सम्भवेऽपि अखिलेन्द्रेण तस्या-
सम्भवात् तत्रैवापनासमासलावण्यकत्वमित्यवगन्तव्यम् ; क्षताप्रतीति सुवैश्वलेन
श्रीभगत्वारीपी वेदितव्यः ।

(च) लावण्येति ।—यत्र लावण्यमधुनोराङ्गादकले लोचनरोचन्वयोः श्लाघ-
त्वादिना अट्टसादृश्यसम्भवात् रूपकायां बहुवाभावाच्च समासोक्तिरेव, न त्वेकदेश-
विवर्त्तिरूपकम्, एकदेशविवर्त्तिरूपकस्य यदेतदुदाहरणं दत्तं, तन्मभेदेनेत्यव-
गन्तव्यम् । नन्वत्र मध्वादीनां मुखे वाधात् प्राच्यमिहोचानुपपत्तिः इति चेत्, न ;
यथा “मुखपट्टं पुष्पति” इत्यादौ पुष्पस्य चन्द्रे वाधात् मुखे पर्यवसानं,
तथा मुखसम्बन्धस्य मध्वादावसम्भवात् लावण्यादौ पर्यवसानम् इति स्त्रीकारात् ;
नन्वेवमपि पूर्ववत् समासदशाङ्गीकारेणोपमागर्भमेवेदमस्तु, किमधिकेन रूपकगर्भत्व-
कल्पनेन ? इति चेत्, सत्यम् ; गतानुगतिकन्यायेनास्य प्रकारस्य स्त्रीकारात्
शक्यतेव खलुमीधत्वाच्च । उपमारूपकेति ।—उपमासाधकस्य—उपमेये सुख्यतया
क्षितस्य धर्मस्य, रूपकसाधकस्य—उपमाने सुख्यतया क्षितस्य धर्मस्य वाचकस्य च,
उपमेवान्न न रूपकं, रूपकमेवान्न उपमा इत्येवंरूपस्य अभावादित्यर्थः । समासान्तरं
पूर्ववत्—उपमापत्ते उपनितिसमासः, रूपकपत्ते रूपकसमासः, यथा दन्तप्रभा
पुष्पाशोच, तथा दन्तप्रभा एव पुष्पाश्च इत्यादि बोध्यम् । प्राच्यद्वितीययोः—दन्त-
प्रभापुष्पचितेत्यादिरूपे प्राच्ये उदाहरणे, द्वितीये—यत्रैव सुवैश्वल्य परीतेति पाठे
न परिवर्त्तिते इत्यर्थः । द्वितीयोक्तिः ।—मुखे मध्वाद्यन्वयस्यसम्भवात् प्रथमत एव
प्राच्याहारेण प्रतीतिः, कुतः व्यञ्जनाभावमात्राया समासोक्तिरिति भावः ।

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरदधानाऽऽर्द्रनखक्षताभम् ।

प्रमोदयन्ती सकलङ्गमिन्द्रं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥” (त)

इत्यत्र कथं शरदि नायिकाव्यवहारप्रतीतिः ? नायिकापयो-
धरेणाऽर्द्रनखक्षताभशक्रचापधारणासम्भवात् । ननु “आर्द्रनख-
क्षताभम्” इत्यत्र स्थितमप्युपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनया ऐन्द्रे
धनुषि सञ्चारणोयं, यथा “दध्ना जुहोति” इत्यादौ हवन-
स्थान्यथासिद्धेर्दधि सञ्चार्यते विधिः, एवञ्च इन्द्रचापाभमार्द्र-
नखक्षतं दधानेति प्रतीतिर्भविष्यतीति चेन्न ; एवंविधा-
निर्वाहे कष्टसृष्टिकल्पनादेकदेशाववर्त्तित्युपमाऽङ्गीकारस्यैव
न्यायस्वात् । अस्तु वा अत्र यथाकथञ्चित् समासोक्तिः, “नेत्रै-
रिवीत्यलैः पद्मैः” इत्यादौ च अन्यगत्यसम्भवात् । किञ्च, उप-
मायां व्यवहारप्रतीतेरभावात् कथं तदुपजीविकायाः समासोक्तेः
प्रवेशः ? (थ) यदाहुः,—

(त) ऐन्द्रमिति ।—शरदधनमिदम् । शरत्—तदाख्यवाचः, पाण्डुपयोधरेण
—निर्घृष्टत्वात् सितनखधरेण, चार्द्रम्—धमिनत्वं, यत् नखक्षतं तस्यैव यामा यत्न
सादृश्यम्, ऐन्द्रं धनुः,—शक्रचापं, दधाना—धारयन्ती सती, सकलङ्गम् इन्द्रं
प्रमोदयन्ती—विजासयन्ती, रवेः,—सूर्यस्य, तापम् अभ्यधिकं चकार । शरदि चन्द्रस्य
सम्बन्धत्वं, सूर्यस्य च उपतापकत्वं सादिति प्रसिद्धिरिति भावः । अत्रेन्द्रवज्रोपेन्द्र-
वज्रयोः उपनातिच्छन्दः ।

(थ) वस्तुपर्यालोचनयेति ।—विषयानुशीलनेन, धमिप्रतापेनोपनाशुरोधेन
इत्यर्थः । सञ्चारणोयं—धाचितमस्यलन्वायेनापंशोषम् । अत्र वैदिषदृष्टान्तानाहुः,
दध्नेति ।—हवनस्य—होमस्य, चन्द्रचा—चन्द्रमकारेण, “सायं प्रातर्जुहोति” इत्यादि-
विधिना इति वाच्यत्, सिद्धेः,—वचनात्परमाहिरित्यर्थः, दधि—दधिपदे, विधिः,—
अप्राप्तप्रापकत्वद्वयविधशक्तिः, च चाप्येते—उपकल्प्येते । तदुक्तम्—“सर्वनाख्यातसम्बन्धे
श्रुतनाचे पदान्तरे । विधिशक्त्युपसङ्गान्ते साहायोरनुवादता ॥” इति । यथाऽऽख्याते
किंता विधिशक्तिः धाल्यंशान्वाधासिद्धत्वे तन्मानुषयोगिनो चदग्धदहनन्वायेन पदा-
न्तरस्य विधेयतायानुपयोगं लभमानम् पदान्तरे सञ्चार्यते, तथाऽनापीति भावः ।

“व्यवहारोऽथवा तत्त्वभौपम्ये यत् प्रतीयते ।

तन्नौपम्यसमासोक्तिरेकदेशोपमा स्फुटा ॥” (द)

एवञ्च उपमारूपकयोरेकदेशविवर्तिताऽङ्गीकारे तन्मूल-
सङ्करेऽपि समासोक्तेरप्रवेशो न्यायसिद्ध एव, (घ) तेनोपम्यगर्भ-
विशेषणोत्थापितत्वं नास्या विषय इति । विशेषणसाम्ये श्लिष्ट-

अनिर्वादे इति—अत्रअनिर्वादे इत्यर्थः । ननु अर्भिकल्पनातो अर्भकल्पना लघोय-
सीति न्यायिनोपमेयश्लोपमानत्वकल्पनमपेक्ष्यैकदेशविवर्त्युपमाकल्पना गुरुरित्यत आह,
—अस्तु वेति । यथाकथञ्चिदिति—कष्टसृष्ट्या आर्द्रंखलचते स्थितस्य उपमाबाधकस्य
आभाशब्दस्य एन्द्रे अगुषि सञ्चारणेनेति भावः । नेवैरिवेति ।—“नेवैरिवोत्पलेः पद्मे-
र्मुखैरिव सरत्रियः । पदे पदे विभानि अथ चक्रवाकेः स्तनैरिव ॥” इति प्रागुक्तोदा-
हरणे इत्यर्थः । अन्यगत्वसम्भवात्—समासोक्तिप्रकारासम्भवात्, “एकदेशविवर्त्युप-
मेवाङ्गीकर्तुमुचिता” इति पूर्वोक्तान्वयः । ननु प्रागुक्तयुक्त्या उत्पलादौ उपमानत्वं
सञ्चारणोपमम् इति चेत्, न ; “आर्द्रंखलचतामम्” इत्यन्वयार्थाः उपमायाः अथैवशेनेव
कल्पनाया योग्यत्वात्, प्रकृते तु श्रौत्यास्तदसम्भवादिति भावः । ननु इवशब्दव्यत्ययेन
अत्रापि सरःत्रिया मङ्गलव्यवहारसमारोप इति समासोक्तिरस्तु, का अतिः ?
इत्याशङ्क्य द्रष्टव्येति, किञ्चेति ।—तथा च यत्र व्यवहारसमारोपप्रतीतिः स्फुटा, तत्रैव
समासोक्तिः, न तु कष्टसृष्ट्या व्यवहारप्रतीत्यानयने, तथा हि विशेषणानां
सादृश्योपलक्षणमहिम्ना विशेषणान्तराद्व्यवहारेण प्रथमत एव सादृश्यप्रतीतिरनुभवसिद्धा,
तथैव श्रोतुराकाङ्क्षाविरहात् व्यवहारव्यञ्जनं न भवति इति भावः ।

(द) व्यवहार इति ।—भौपम्ये—भौपम्यगर्भविशेषणसाम्ये सति इत्यर्थः,
व्यवहारः,—साधर्म्यं, तत्त्वं—सङ्कपं वा, अप्रस्तुतस्तेति शेषः, (तत्त्वप्रतीतौ समासोक्ति-
मन्वे स्त्रीकुर्यात्, तन्मतागुदारेणेव “अथवा तत्त्वम्” इत्युक्तम्) यत् प्रतीयते—बुध्यते,
तत् भौपम्यसमासोक्तिः न—भौपम्यगर्भविशेषणसाम्योत्थापिता समासोक्तिर्न भवतीति
भावः ; तत्र हेतुः, यतः सा स्फुटा—सुख्यता, सर्वजनानुभवसिद्धा इत्यर्थः, एव-
देशोपमा—एकदेशविवर्तिनी उपमेत्यर्थः । तथा च सादृश्यप्रतीतिरेवानुभवसिद्धा,
न व्यवहारप्रतीतिः इति नाम समासोक्तिप्रसङ्ग इति भावः ।

(घ) एवमिति ।—तन्मूलसङ्करे—उपमारूपकसङ्करे इत्यर्थः । न्यायसिद्धः,—
युक्तिसिद्धः, व्यवहारसमारोपाभावादिति भावः ।

विशेषणोत्थापिता साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधा,
कार्यलिङ्गयोस्तुल्यत्वे च द्विविधेति चतुष्प्रकारा समासोक्तिः ।
सर्वत्रैवात्र व्यवहारसमारोपः कारणम् । स च क्वचिन्नौकिके
वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः, शास्त्रीये वस्तुनि
शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः, लौकिके वा शास्त्रीयवस्तु-
व्यवहारसमारोपः, शास्त्रीये वा लौकिकवस्तुव्यवहारसमा-
रोप इति चतुर्धा । तत्र लौकिकवस्त्वपि रसादिभेदादनेक-
विधं, शास्त्रीयमपि तर्कयुर्वेदन्योतिःशास्त्रादिप्रसिद्ध-
तयेति बहुप्रकारा समासोक्तिः । दिङ्मात्रं यथा—“व्याधूय
यद्वसनम्” इत्यादौ लौकिके वस्तुनि लौकिकस्य हठकामुक-
व्यवहारादेः (न) समारोपः ।

“यैरेकरूपमखिलास्त्रपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्विरव्ययमसङ्गततया प्रवृत्तम् ।
लोपः कृतः किन्तु परत्वजुषो विभक्ते-
स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥” (प)

अत्र आगमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणप्रसिद्धवस्तुव्यव-

(न) व्यवहारादेः इत्यादिपदेन खडपस्य यद्वसनम् ।

(प) यैरिति ।—ईश्वरं प्रति कल्पविद्वृत्तिरियम् । हे भगवन् ! अखिलासु—
समयासु, वृत्तिषु—अवस्थासु, वस्तुषु वा, पदप्रत्यययोगसमासादिद्वेषु पटाणांन्वयेषु
च, (“वृत्तिर्विपरिणावस्था-समासाशोबनेषु च । कौशिक्यादौ प्रवृत्तो च” इति गोपालः)
एकद्वयं—रूपान्तरमलभमानमित्यर्थः, अव्ययम्—अविनाशिनम्, अव्ययपदवाच्यम्,
असङ्गततया—सङ्गातोततया, अनन्तव्यपदेशेति यावत्, सङ्गाविशेषाप्रतिपादकतया
च, प्रवृत्तं त्वां पश्यद्विः यैः,—जनेः, परत्वजुषः,—उत्कर्षभाजः, यथा—त्वदन्यः
कश्चिदस्ति इत्येवंरूपाया इत्यर्थः, विभक्तेः,—भेदवदस्य, पक्षे—परवर्तिन्याः विभक्तेः,
—प्रत्ययस्य, स्वादेरित्यर्थः, लोपः कृतः, तैः तव लक्षणं—विशिष्टखडपज्ञानं,
ज्ञानमित्यर्थः, सूत्रम्, कृतं—निरूपितम्, इति ध्रुवमेव—निश्चितमेव, मन्ये—कानामि ।
इत्यन्तिलक्षणं वृत्तम् ।

हारसमारोपः ॥ एवमन्यत्र । रूपकेऽप्रकृतम् आत्मस्वरूप-
सन्निवेशेन प्रकृतस्य रूपमवच्छादयति, इह तु स्वावस्था-
समारोपेणानवच्छादितं स्वरूपमेव तं पूर्वावस्थातो विशेष-
यति ; अत एव अत्र “व्यवहारसमारोपो न तु स्वरूप-
समारोपः” इति वदन्ति । उपमाध्वनौ श्लेषे च विशेष्यस्यापि
साम्यम्, इह तु विशेषणमात्रस्य ; अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य
मन्यत्वम्, (फ) इह तु अप्रस्तुतस्येति भेदः ।

उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ॥७२५॥(ब)

(फ) अत्र आगनेति ।—आगमशास्त्रं—वेदः, तत्र प्रसिद्धं तस्मिन्, वस्तुनि—
ब्रह्मणीति भावः, व्याख्यारणशास्त्रप्रसिद्धस्य वस्तुनः,—अव्ययशब्दस्य इत्यर्थः, व्यवहार-
समारोपः । एवमन्यत्रेति ।—तद्व्यथा—“गण्डान्ते मददन्तिनां प्रहरतः आनन्दली
द्विधृते रक्षामाचरतः सदा विदधतो खाटेषु यामोक्षवम् । पूर्वान्त्यजतः स्त्रितिं
शुभकरीमासेव्यमानस्य ते बहून्ते विजयश्रियः किमिव न श्रेयस्त्रिणां मङ्गलम् ?” ॥ अत्र
ज्योतिस्त्वन्प्रसिद्धपदाधारोपः । रूपकादस्याः परेरूपपादितं भेदं दर्शयति, रूपके
इति ।—अप्रकृतं—वस्तु, उपमानमित्यर्थः, आत्मस्वरूपस्य सन्निवेशेन—आरोपणेन,
प्रकृतस्य—उपनेयस्य, रूपं—स्वरूपम्, अवच्छादयति—आश्रयति । इह तु—
समासोक्तौ तु, स्वावस्था—स्वसाधर्म्यं, तस्याः समारोपेण । तं—प्रकृतपदार्थं, पूर्वावस्थातः,
—प्रकृतावस्थामवच्छाद्येत्यर्थः, विशेषयति—उत्कृष्टत्वेन ज्ञापयति । अत्रापि “अप्र-
कृतम्” इति चर्भूपदमन्वेति । विशेष्यस्यापीत्यपिना विशेष्यस्यापि साम्यं, प्रतीयते
इति शेषः । मन्यत्वं—व्यङ्गत्वम् ।

(ब) परिकरमाह, उक्तिरिति ।—साभिप्रायैः,—आभिप्रायव्यञ्जकैः, प्रकृताद्यं-
परिपोषणाभिप्रायेण प्रयुक्तैरित्यर्थः, विशेषणैः (बहुत्वमत्र विवक्षितं, तेनैव वैचित्र्यस्यानु-
भवसिद्धत्वात्) उक्तिः,—विशेषणस्य प्रकृतोपयोगित्वज्ञापनमित्यर्थः, [“उक्तेः” इति
प्राठान्तरम्] परिकरोति—प्रकृताद्यंमुक्त्वर्षयति इति परिकरः, [मत्वर्थोऽप्युक्त्वात् ।
“सम्यर्थेभ्यः—” (६।१।१३० पा०) इति भूषणार्थाभावात् सुट्] मतः । यद्यप्य-
पुष्टार्थस्य दोषत्वाभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्य स्वीकारः कृतः, तथाऽप्येकमिहत्वेन
बहूनां विशेषणानामेवोपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्येऽयं गणित इति काव्यप्रकाशः ।
अत्र “साभिप्रायै विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः । अतुषां पुरुषार्थानां दाता देवः

यथा—“अङ्गराज ! सेनापते ! द्रोणोपहासिन् ! कर्ण !
रक्षेनं भौमात् दुःशासनम् ।” (म)

शब्देः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम् ॥२३॥ (म)

“स्वभावादेकार्थैः” इति शब्दश्लेषात् व्यवच्छेदः. “वाचनम्”
इति च ध्वनेः । (य) उदाहरणम्—

“प्रवर्त्तयन् क्रियाः साध्वोर्मान्त्विन्यं हरितां हरन् ।

महसा भूयसा दीप्तो विराजति विभाकरः ॥” (र)

अतुभुजः” इति विशेषोऽवगमन्यः । तरोरङ्गुर इवायं परिकरात् भिन्नः, परि-
कारसाङ्गुर इति विग्रहात् ।

(म) अङ्गराजिति ।—भीमेन बध्यमानं दुःशासनं रक्षितुमशक्नुवन् कर्णं प्रति
अश्रुत्यात्तः सोल्लङ्घनं वचनमिदम् । अङ्गानां—देशभेदानां, राजा अङ्गराजः तत्सन्तुष्टो,
सेनापते !—माम् अश्रुत्यात् त्वं सेनापत्ये अभिविक्तोऽधीति भावः, द्रोणम् उपहासित-
वान् इति द्रोणोपहासो तत्सन्तुष्टो—त्वम् आत्मगर्वेण द्रोणं मन्थितरम् उपहासित-
वानसि, कर्ण ! एनं दुःशासनं भौमात्—द्रोणोदरहस्तात्, रक्ष—परिवायम् । अथ
उक्तविशेषव्ययप्रभावात् कर्णस्य दुःशासनरक्षकम् अवश्यकर्तव्यं प्रतीयते, तथाविधस्य
रूपपरिचयवाचनतायां लज्जातिशयश्च इति बोध्यम् ।

(म) अश्रुत्वभाद, शब्देरिति ।—स्वभावात् एकार्थैः शब्दैः [स्वभावादिस्वर्ग-
पदस्वामिभेदमात्रपरत्वकृपतात्पर्ययादकत्वम्, अथवा एकार्थैरित्यर्थोऽयं, सर्वेषामेव
शब्दानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्जरूपनानार्थसम्भवात्] अनेकार्थानाम्—अनेकेषामर्थानां,
वाचनम्—अभिधालकवाच्यां प्रतिपादनं, सम्बन्धिभेदेन इति भावः, श्लेषः, एकार्थिन्
विशेष्योऽभिधया, अपरस्मिन् विशेष्ये लक्ष्यया अर्थव्यतिपादनेऽर्थश्लेषः इति निष्कर्षो-
ऽर्थः ।

(य) शब्दश्लेषादिति ।—शब्दश्लेषे हि स्वभावादेव शब्दानां भिन्नाशंता, अथ
एव तस्य शब्दालङ्कारत्वम्, अर्थश्लेषे तु न शब्दानामनेकार्थत्वं, किन्तु पुनरपि
अनेकार्थानामभिधालकवाच्यां प्रतिपादनम् । ध्वनेः,—वाचकव्यञ्जनस्य शब्दस्य
व्यञ्जतया तस्मादभिधया बोधनमसम्भवीति ध्वनेः, स्फुटं व्यवच्छेदः इति पूर्वोक्तान्यः ।

(र) प्रवर्त्तयन्ति ।—[एतत्कर्त्तरि क्तम्] साध्वीः क्रियाः,—देदिवचनार्थि,
अथै—अरस्येन पावित्र्यजननद्वारा उपयोगि चापविकसितार्थः; तदुक्तं विश्व-
सा—६८

एतत् प्रकरणादिनियमाभावात् (ल) हावपि राजसूर्यो वाच्यो ।
 क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः ।
 कार्यान्निमित्तं कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥
 अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्

॥७२७॥ (व)

पुराणे—“सृष्टौ यदंशुभिर्बोधः क्रियायोग्योऽभिजायते । पवित्रताकारणात् तस्ये
 शुद्धात्मने नमः ॥” इति ; प्रपंचयन्—प्रजाभिः स्वयञ्च कारयन्, हरितां—दिव्यवृत्तीनां,
 भास्विन्—देवादनौजसं, पक्षे—दिशां तनःश्यामतां, हरन्—अपाकर्तुं, त्रिधा-
 प्रदानादिना चत्वारध्वजेन चेति भावः, भूयसा—चतिसङ्घता, महसा—“अधि-
 क्षेपापमानादेः” इत्यादिना प्रागुक्तेन तेजसा, श्रौथ्यप्रभावेण वा, पक्षे—व्योतिषा,
 दीप्तः,—अष्टमः, पक्षे—जाज्वल्यमानः, विभां—विनाशितदस्युजनीपद्भवतया यत्रः-
 असारं, पक्षे—संस्तुततिसिद्धतया किरणप्रकाशं, करोतीति विभाकारः,—राजा सूर्यश्च,
 विराजति—शीलते ।

(ल) ननु एतत् प्रकरणाद्राजप्रतीतो सूर्ये व्यञ्जनयोपमाध्वनिरिवायमित्यत
 आह, प्रकरणादिनियमाभावात् इति ।—आदिना संयोगादिपरिसङ्घः । नन्वेवं अस्त्व-
 श्लेष एवायं, विभाकारपदस्य राजसूर्योभयवाचकत्वादिति चेत्, न ; तस्यैतसु भेदेषु
 क्वचिदपि भेदेऽस्यान्तर्भावानुपपत्तेः, विभाकारादिपदानां परिहृतावपि च एतन्न
 स्वभावात्, तथापि यदि सङ्घोचभेदेमुदाहरणमिति चेत् ? तर्होऽहम् असङ्घोर्होदा-
 हरणम्—“लोकैर्नोन्नतिमायाति लोकैनायात्यधोगतिम् । अहो ! सुसङ्घो इति
 तुल्यकोटिः खलस्य च ॥” अथोन्नत्यधोगतिपदानामुक्तवापकर्षो लक्ष्यो इति
 बोध्यम् ।

(व) अप्रस्तुतप्रशंसामाह, क्वचिदिति ।—एतच्च वाक्यपक्षेऽन्वेति, “अप्रस्तुतात्”
 इति “सामान्यात्” इत्यादिपञ्चकस्य विशेषणम् । “प्रस्तुतम्” इति यथायथं लिङ्ग-
 विपरिचयानविपरिचयानाभ्यां “विशेषः” इत्यादिपञ्चकस्य च विशेषणम् ; तथा हि—
 क्वचित् सामान्यात्—साधारणतः, अप्रस्तुतात् विशेषः प्रस्तुतः, क्वचित् विशेषतः,—
 विशेषतः, अप्रस्तुतात् सामान्यं प्रस्तुतं, क्वचित् अप्रस्तुतात् कार्यात् प्रस्तुतं निमित्तं,
 क्वचित् अप्रस्तुतात् निमित्तात् प्रस्तुतं कार्यं, क्वचित् समात् अप्रस्तुतात् समं प्रस्तुतं
 गम्यते चेत्, ततः,—तदा, पञ्चधा—पञ्चविधा; उक्तरीत्येति भावः, अप्रस्तुतप्रशंसा—

क्रमेण उदाहरणम्—

“पादाहतं-यदुत्थाय मूर्धानमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥” (श)

अत्र अस्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते
सामान्यमभिहितम् । (ष)

“स्रगियं यदि जीवितापहा

हृदये किं निहिता न हन्ति माम् ? ।

विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेत्

अमृतं वा विषमीश्वरेच्छया ॥” (स)

अत्र ईश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं,

अप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य प्रशंसाव्यञ्जनं, यथा—प्रस्तुतस्यञ्जनमप्रस्तुतस्यञ्जनम् अप्रस्तुतप्रशंसा,
ज्ञात् ।

(श) पादाहतमिति ।—वस्तुदेवज्योतिरियम् । यत् रजः,—धृतिः. पादाहतं
—अरवाघातितं सत्, उत्थाय—उड्ढीय, [उद्यम्येति तु ध्वनिः] मूर्धानं—शिरः,
आङ्गुर्वेति शेषः. अधिरोहति—प्रतिपद्यते, [आत्मानतीति ध्वन्यर्थः] तत्—रजः,
अपमानेऽपि—पराभवेऽपि. स्वस्थान्—अविचलान्, अविजगोषोरित्यर्थः, देहिनः,—
प्राणिनः, तदपेक्षयित्वा भावः, वरं—श्रेष्ठमित्यर्थः । (“देवाद्गृहते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्रौवे
मनाक् प्रिये” इत्यमरः) । शिशुपालवधच्छेदं पद्यम् ।

(ष) सामान्यमभिहितमिति ।—देहिनः इति सामान्यवाचकम् इति ।

(स) क्षमिति ।—दिव्यस्रजि उरशि पतितायामेव क्षमियामिन्दुमतौ गतासु-
मवक्षीक्य अजस्य विद्यापवचननिन्दम् । इदं सक्—मात्स्वं. यदि जीवितम् अप-
हन्तीति जीवितापहा—जीवनहारिणीत्यर्थः, [यद्यपि “वपेः क्षेमतमसोः” (३/२/५
पा०) इति नृनांविषयतया अतसंस्कारत्वदोषयुक्तं, तथाऽपि अजस्य शोकातुरतायाः
प्रत्यायकतया अतसंस्कारत्वस्याङ्घ्रिात्कारत्वमेव इति बोध्यम्] तदा हृदये निहिता
सती, ममेति शेषः, मां किं—कथं, न हन्ति ? मन्वे अगो न दोषः, ममेवेश्वरप्रति-
कृततेत्याह, विषमिति ।—कश्चित् ईश्वरेच्छया विषमपि अमृतम्, अमृतं वा विषं
भवेत्, अत एव मानानिहन्त्य एतानिह निहतवतीति भावः । वेताक्षीयं उच्यम् । इदञ्च
रघुवंशस्य पद्यम् ।

हितकारिणोऽप्यहितकारित्वम् इति सामान्ये प्रस्तुते विशेषो-
ऽभिहितः, एवं चात्र अप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः ।
दृष्टान्ते प्रख्यातमेव वस्तु प्रतिविम्बत्वेनोपादीयते, इह तु
विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सङ्गावः । (ङ)

“इन्दुर्लित इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगौषामिव
प्रक्षानाकृषिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा ।

कार्कश्यं कलया च कोकिलबधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं

सीतायाः पुरतश्च हन्त ! शिखिनां वर्हाः सगर्हा इव ॥” (क)

अत्र सन्भाव्यमानेभ्यः (ख) इन्दादिगताञ्जनलितत्वादिभ्यः
कार्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं
प्रतीयते ।

(ङ) अवेति ।—नन्वत्र विम्बप्रतिविम्बभावसत्त्वात् दृष्टान्त एवायमत आङ्—
दृष्टान्ते इति । प्रख्यातमेवेति—प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । तस्य—दृष्टान्तस्य, सङ्गावः,—
सम्भवः । अस्या असह्योर्भोदाडरचत्तु—“मबिलुंठति पादेषु काचः शिरसि चार्थ्यते ।
थयेवास्ति तथेवास्तु काचः काचो मबिमंभिः ॥” अत्राविचेचकेनोत्कृष्टकानादरेऽपि
नीत्कवापचयः, अमुत्कृष्टस्यादरेऽपि नीत्कवं इति प्रस्तुतमप्रस्तुतेन वाक्यार्थेन प्रतीयते ।

(क) इन्दुरिति ।—सीतायाः सौन्दर्यवर्णनमिदम् । इमेति इवसूचकमन्वर्थं,
सीतायाः पुरतः,—अयतः, इन्दुः,—चन्द्रः, अञ्जनेन लित इव—नालिन्यपूरुषं इव,
न राजते इति भावः, मृगीणां दृष्टिः जडिता इव—सङ्घृषिता इव, विद्रुमदलं—
प्रकाशपञ्जवं, प्रक्षानः,—प्रक्षेपेण स्नानं गतः, अकृषिमा—आरक्तलं यस्य तादृश-
मिव, हेमः,—काञ्चनस्य, प्रभा श्यामेव—कृष्णवर्णेव, कोकिलबधूनां—कोकिलानां,
कण्ठेषु कलया—काकलीरवे च इत्यर्थः, कार्कश्यं—माधुर्यनिपण्यासः, प्रस्तुतमिव—
प्रचुरभूतमित्येवार्थः, कोकिलारवः कर्कशः प्रतीयते इति भावः, तथा शिखिनां—
मयूराणां, वर्हाः,—अस्त्राणां, सगर्हा इव—निन्दिता इव, श्यामलीमलत्वाभावात्
इति भावः । शार्ङ्गविकीरितं उच्यते ।

(ख) अवेति ।—सन्भाव्यमानेभ्यः,—उत्प्रेक्षणीयेभ्यः । अमुक्तनिमित्तमुत्प्रेक्ष्य,
तन्निष्ठकार्यत्वस्य तद्विषये उपचारात् इदमुपपन्नम् । उदाहरणान्तरत्तु—“नाञ्जनं
न कृतं कथं स्त्रीभिर्मधुनि नापितम् । लहिवां दीर्घिणास्तेव विशीर्षे नीचमुपपन्नम् ॥”

“गच्छामीति मयोक्तया सृगदृशा निःश्वासमुद्रेक्षिणं
 त्यक्त्वा तिर्य्यगवेक्ष्य वाप्यक्रलुषेणैकेन मां चक्षुषा ।
 अद्य प्रेम मन्दर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यता-
 मित्यं स्नेहविवर्द्धितो सृगशिशुः सोप्रासमाभाषितः ॥” (ग)
 अत्र कस्यचिदगमनरूपे कार्य्यं कारणमभिहितम् । (घ)
 तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्र-
 मूला च । श्लेषमूलाऽपि समासोक्तिवद्दिशेषणमात्रश्लेषे श्लेष-
 वद्दिशेषस्यापि (ङ) श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा—
 “सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः ।
 समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः ॥” (च)

अनीत्याप्राणाद्यभावरूपकार्य्यैः प्रस्तुतायाः शोचावस्थायाः हेतोः प्रतीतिः, तत्त्व-
 नियतसत्ताकत्वमेव कार्य्यत्वमभावानामवगमन्यम् ।

(ग) गच्छामीति ।—विदेशं गतुं कृतनिश्चयत्वेऽपि अगमने हेतुं प्रदर्शयतः
 कस्यचित् सखायं प्रति उक्तिरियम् । गच्छामि इति मया उक्तया सृगदृशा उद्रेक्षिणं—
 दोषं, निःश्वासं त्यक्त्वा वाप्यक्रलुषेण—चक्षुमलिनेन, एकेन चक्षुषा मां तिर्य्यक्—वक्रम्,
 अवेक्ष्य—दृश, अद्य मन्दर्पितं—मयि विवर्द्धितं, प्रेम त्वया प्रियसखीवृन्दे बध्यताम्—
 बध्यताम्, इत्यम्—अनेन प्रकारेण, स्नेहेन विवर्द्धितः,—प्रतिपाक्षितः, सृगशिशुः
 सोप्रासं—समनाकषितं, सृज्जहासयुक्तम् इत्यर्थः, (“सोप्रासं समनाकषितम्”
 धत्वमरः) आभाषितः,—कषितः । अद्य यावत् त्वामहं खलितवती, इतः परं प्रिये
 दिशान्तरं गते तद्वियोगं सोढुमशक्ता जीवितं हास्यामोति मनः सखीजनस्यं साधवि-
 श्यतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं उक्तम् ।

(घ) अवेति ।—अगमनरूपे कार्य्ये, निश्चासिते इति शेषः, कारणं—अग-
 मशिशुं प्रति सादृशभाषणं, नाविकाया मरणाभिप्रायव्यक्तं वाक्यरूपनिमित्तं भावः ।

(ङ) तुल्याभिधाने इति ।—तुल्यस्य अप्रस्तुतस्य अभिधाने इत्यर्थः । विशेषण-
 भावश्लेषे इति नामपदेन विशेष्यव्यवच्छेदः । विशेष्यसापोत्पिना विशेषणपरिबन्धः
 इति शेषम् ।

(च) सहकार इति ।—सहकारः,—अतिशयवितशोरमः आस इत्यर्थः, अत-
 एव सदा—अथत, आनोद,—गभी वक्ष्यते शोक्तः ; वशा—सतः,—कथादि-

यत्र विशेषणमात्रशेषवशादप्रस्तुतात् सङ्कारात् कश्चिद् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः ।

“पुंस्त्वादपि प्रविचलेत् यदि यद्यधोऽपि
याध्यात् यदि प्रणयने न महानपि स्यात् ।
अभ्युदरेत् तदपि विश्वमितीदृशीयं
केनापि टिक प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥” (ङ)

यत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते, तेन वर्धनीयः कश्चित् पुरुषः प्रतीयते । (ज)

खलो भोगान् लोकिकादीन् । आनीदयतीति तद्योक्तः, अन्वयः—सदा आनीदः, —इतीं यत् तद्योक्तः, (“आनीदो उर्ध्वमन्वयोः” इति मेदिनी) वसन्तस्य त्रिधा— ब्राह्मणा, पुत्रपत्न्यादिजनितस्य इति भावः, सनन्वितः,—युक्तः, वसन्तस्य लोचिपतवेक- धनन्वितस्य, सतुल्यत्वा—भापुरा, दधिः,—दानिः, अन्वयः—सतुल्यत्वे—प्रकारे, दधिः,—अभिवाधो यत् तद्योक्तः, (“दधिः लो दोसो ब्राह्मणानभिव्यक्तभिस्त्रिधावयोः”, इति मेदिनी) श्रीमान्—श्रीः,—ब्रीहो, वेदरचना च तद्वान्, उभयत्रापि सुदमं प्रत्ययः, तथा प्रभूताभिः,—बहोभिः, उत्कृष्टिवाभिः,—उद्भूतमुकुलैः, आकुचः,—व्याघ्रः, अन्वयः—प्रकर्षेण भूतवा उत्कृष्टिवा—नायिकोत्कृष्टवा, आकुचा,—व्याकुचः ।

(ङ) पुंस्त्वादिति ।—पुंस्त्वत्—पुरुषभावात्, अपि यदि प्रविचलेत्—अप्येतत्, पुरुषत्वं परित्यज्य यदि लो अपि स्यादिति भावः, अधोऽपि—पाताङ्गमपि, यदि यावात्—अन्वयेत्, प्रणयने—वाङ्मया, वाचनमिति तत्प्रत्ययः, यदि महान् अपि न स्यात्—खलैः आदिप्रत्ययैः, तदपि—तदाऽपि, विश्वं—जगत्, अभ्युदरेत् इति ईदृशी—एकस्य वाक्ये, इयं दिक्—गौतिः, केनापि—अनिर्बन्धनीयेन इत्यर्थः, पुरुषोत्तमेन—पुरुषेषु उत्तमसत्त्वाविधेन, विश्वना इत्यर्थः, प्रकटिता—दर्शिता । राजपदे अयं भावः,—यदि पुंस्त्वमपि विश्वेत् तर्हि तत् विश्वस्तु, यदि अयोऽपि (नरकीऽपि) पतनं स्यात् तर्हि तत् भवतु, यदि वाङ्मया खलंत्वमपि स्यात् तर्हि तदपि अस्तु, एवं सर्वदा विपद्गो विपदापत्तावपि परं सङ्घातं विश्वं—स्वराज्यम्, उदरेदिति केनापि पुरुषो- त्तमेन—स्वस्य विश्वत्परत्वं प्रकटयता पुरुषोत्तममात्म राशेत्त्यर्थः, गौतिः प्रकटितेति । वसन्तस्य च इत्यन् । इयं महत्प्रत्ययः ।

(ज) अनेति ।—प्रचुरप्रसिद्ध्या—भूरिप्रसिद्धिश्च, बहुशः ख्यात्या वा । विष्णु- रिति ।—तेन इह देवस्य सत्पुत्रत्वात् लोकिनीमूर्त्तिपदविषयः जगत् । अर्थाप्यु-

सादृश्यमात्रमूला यथा—

“एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाऽभिधावन्ति ।

अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि ! शरणं विधेः कक्षणा ॥” (झ)

अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते । इयञ्च कश्चित् वैधर्म्येणापि भवति । (ञ) यथा—

“धन्याः खलु वने वाताः कङ्कारस्पर्शशीतलाः ।

राममिन्दौवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥” (ट)

अत्र वाता धन्याः, अहमधन्य इति वैधर्म्येण प्रस्तुतः प्रती-
यते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवीभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । (ठ)
तत्र सम्भवे उत्तोदाहरणान्येव ।

निमग्नो चरानुदत्तं बराहकूपेण पातालं प्रविष्टम् ।
बहिरामहतं त्रैलोक्यमुदत्त-
वाननरूपेण बाह्याऽपि कृता इति द्रष्टव्यम् । प्रकृतस्त्रेवान् व्यस्रलं, न तूपमानकृति
भोपनाभ्यागितं, हयोरभिधेयत्वाभावात्त श्रेयत्वम् ।

(झ) एक इति ।—एकः,—असङ्ख्य इत्यर्थः, कपोतपोतः,—पारावतशावकः,
शिशुः कपोत इति भावः, शतशः,—बहुशः, श्येनाः,—शशादनाख्याः पक्षिनिशेवाः,
 (“अथ शशादनः । पत्नी श्येनः” इत्यमरः) क्षुधा—क्षुधाया, अभिधावन्ति—दुः-
मानश्चन्ति, एनं प्रतीति शेषः, अम्बरम्—बाह्याश्रमं, आवृतिशून्यं—निरावरणं,
हरि हरि—इदं खेदसूचकमन्त्र्यर्थं, विधेः कक्षणा शरणं—रक्षितो, विधातेवास्येदानीं
रक्षयन्त इति भावः । अत्रार्थोच्छेदः ।

(ञ) अत्रेति । कश्चित् प्रस्तुत इति ।—प्रस्तुतः,—आपन्नः, यत्र बहवः
अभवः, नोपलब्धानं नास्ति, स इत्यर्थः, बहुशतपरिहत इति भावः । इयञ्च—अप्र-
स्तुतप्रशंसा च, वैधर्म्येणापि—विधर्मान्तरव्यस्रकवैधर्म्यकिप्रिष्टस्य कथनेनापि इत्यर्थः ।
एषञ्च षट्प्रकारा अप्रस्तुतप्रशंसैति फलितम् ।

(ट) धन्या इति ।—दशरथस्योक्तिरिवम् । कङ्काराणां—रक्तोत्पलवर्णां जलानां,
अश्रेण शीतलाः, [सोमस्यप्रतीतिरत्र अथवाप्रयोजनं] वने वाताः,—वनवायवः,
धन्याः खलु, ये—वाताः, अनिवारिताः,—प्रविरोधनप्राप्ताः सन्तः, अविरतमित्यर्थः,
इन्दौवरश्यामं रामं स्पृशन्ति ।

(ठ) अत्रेति ।—वाता धन्या इति वैधर्म्येण अहमधन्य इति प्रस्तुतः, सन् इति

असम्भवे यथा—

“कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमाऽऽवयोः ।

अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः ॥” (ड)

अत्र काककोकिलयोर्वाक्योपवाक्यं प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । (ट)

उभयरूपत्वे यथा—

“अन्तस्त्रिंशद्वाणि भूयांसि कण्टका बहवो वडिः ।

कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः ?” ॥ (ण)

अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिदध्यारोपणं विना कमलनालान्तस्त्रिंशद्वाणां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि, अन्येष्वान्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम् । अस्याश्च समासोक्तिवत् व्यवहारसमा-

शेषः । वाच्येति ।—कचित् वाच्यञ्च—वाक्याशेष, सम्भवरूपत्वं, कचित् असम्भवरूपत्वं, कचित् उभयरूपत्वमिति भावः ।

(ड) कोकिल इति ।—इयञ्च ककचित् निपुणस्य स्वयङ्गिनमुद्दिश्य उक्तिः । अहं कोकिलः, भवान् काकः, आवयोः कालिमा—कण्टकवर्णत्वं, समानः, पुनः,—द्विन्तु, काकली—सूक्तो मधुरध्वनिः, (“काकली तु कले सूक्ते” इत्यमरः) तस्मां कोविदाः,—विचक्षणाः, अन्तरं—कोकिलोऽहमिति प्रसेदम्, आवयोरिति शेषः, कथयिष्यन्ति । कालिमासमानत्वेऽपि वे काकलीविज्ञाने आवयोः कोकिलकाकयोर्भेदं निरूपयिष्यन्ति, यस्य काकली सोऽहं कोकिलः, यस्य च कण्टकानं स च भवानिति निवेदनमन्तरेण ते ज्ञास्यन्ति इति भावः ।

(ट) अत्रेति ।—वाक्योपवाक्यम्—उक्तिप्रत्युक्तौ, [“वाक्योपवाक्यम्” इति पाठे—स एवायंः] प्रस्तुतयोः,—तयोः काककोकिलयोः, आध्यारोपणम्—आरोपणं, अरूपव्यञ्जनमित्यर्थः, विना असम्भवि—न सम्भवति इति भावः ।

(ण) अन्तरिति ।—कमलनालस्य—पद्मदण्डस्य, गुणाः,—गुणाणि यत्रादिषु, कथं भङ्गुराः,—किदुराः मन्त्राद्य, मा भूवन् ?—न भवेयुः ? यतः अन्तः,—असम्भवे, भूयांसि—वद्भवि, त्रिंशद्वाणि—विचक्षाणि दोषाश्च, तथा वडिः, बहवः कण्टकाः,—तीक्ष्णापडवाद्ययाः सुदृशमवयव, सन्तीति शेषः ।

रोपप्राणत्वात् शब्दशक्तिमूलात् वस्तुध्वनेर्भेदः, उपमाध्वनाव-
प्रस्तुतस्य व्यञ्जत्वम् । एवं समासोक्तौ श्लेषेऽपि द्वयोरपि
वाच्यत्वम् । (त)

उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः ।

निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः १०२८ (ब)

निन्दया (द) स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या
व्याजस्तुतिः, स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः ।
क्रमेण यथा—

(त) अनेति ।—द्विधायां—विवरायां, गुणभङ्गरोकरणे—पञ्चमालतनुच्छेदने ।
अन्वीयां—अष्टाङ्गानित्यर्थः । अस्याश्च—श्लेषमूलतुल्याप्रस्तुतप्रशंसावाच्यत्वार्थः,
समासोक्तिवत्—समासोक्तौ यथा श्लेषशब्दप्रयोगमात्रेण व्यवहारो न प्रतीयते, किन्तु
विशेषणसाम्यानुसन्धानेनापि, तथा अत्रापि विशेषणसाम्यानुसन्धानमपि अपेक्षितं,
शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनौ तु तत्रापेक्षितमिति ततोऽस्मा भेदः, तत्र हि व्यवहार-
समारोपो नास्तीति भावः । एवं समासोक्तौ, अप्रस्तुतस्य व्यञ्जत्वमिति शेषः, इह तु
प्रस्तुतस्य इति भावः । द्वयोः,—प्रस्तुताप्रस्तुतयोः, वाच्यत्वं, प्रकरणादिनिघनाभावा-
दित्यर्थः ।

(ब) व्याजस्तुतिमाह, उक्तेति ।—वाच्याभ्याम्—अभिधेयाभ्याम्, चापाततः
प्रतीकनानाभ्यामित्यर्थः, निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोर्गम्यत्वे—प्रतीकमानत्वे, व्याज-
स्तुतिरुक्ता । अयं भावः,—व्याजेन—कृत्रिण, प्रकारान्तरेणेति यावत्, स्तुतिः,—
प्रशंसनम् इति व्याजस्तुतिः, स्तुतेश्च प्रकारान्तरं निन्दा, तच्चात् निन्दारूपेण प्रकार-
ान्तरेण स्तुतिर्वागस्तुतिरिति फलितम् । एवं व्याजा—कृत्रिण, परमाद्येदशाशान-
वास्तवीति यावत्, स्तुतिरिति वा व्याजस्तुतिः ; स्तुतेः अवाप्तवत्तु निन्दापरत्वादेक
सम्भवति, तच्चात् स्तुत्या निन्दा व्याजस्तुतिरित्यपि फलितम् ; वाच्यथा निन्दया स्तुत्या
वा स्तुतेर्निन्दाया वा पर्यवस्यतीत्यमानत्वे व्याजस्तुतिरिति भावः ।

(द) ननु निन्दाव्याजेन स्तुतिरिति भवतु व्याजस्तुतिः, स्तुतिव्याजेन निन्दा क्व
व्याजनिन्देव भवति, अथ क्वचननुभवया व्याजस्तुतिः ? इत्यतः संज्ञाया द्विविधं धीकर्म-
माह—निन्दयेति ।

“सनयुगमुक्ताभरणाः कण्ठककनिताङ्गयष्टयो देव ! ।

त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः ॥” (ध)

इदं मम ।

“व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं

यस्मौवनाय जगतस्तव जीवनानि ।

स्तोत्रन्तु ते महद्दिदं घन ! धर्मराज-

साहाय्यमर्जयसि यत् पथिकान् निहृत्य ॥” (न)

(ध) सनेति।—राजानं प्रति कल्पितं व्याजस्तुतिरियम् । हे देव ! त्वयि कुपितेऽपि रिपुणां स्त्रियः,—नार्यः, सनयुगेषु मुक्ताभरणं—हारो यासां तथाभूताः, (इति निन्दा) पक्षे—सनयुगेभ्यः मुक्तानि—त्वक्तानि, आभरणानि आभिरिति, सनयुगेः मुक्तानि—त्वक्तानि, आभरणानि यासामिति वा तथोक्ताः, (इति स्तुतिः) कण्ठकैः—रोमाक्षेण, पतिसङ्गजमितसास्त्रिकभावविशेषेण इति यावत्, कलिताः—आक्रान्ताः, अङ्गयष्टयो यासां तथाविधाः, (इति निन्दा) पक्षे—कण्ठकैः—सूच्यपसुख्यैः इवाङ्गदृष्टिभिः, कलिता—आक्रान्ता, अङ्गयष्टिः,—अरथादिद्वपाङ्गं यासां तथाभूताः, (इति स्तुतिः । “सूच्ये सुदृशयो च रोमद्वेषे च कण्ठकः” इत्यमरः) अत एव प्रागिव—इतरकोपात्पूर्वकाले इव, अकुपिते इवेत्यर्थः, विश्वस्ताः,—अयज्जाकं नावकर्ता इति विश्वासाश्रयाः, निःशङ्का इति यावत्, (इति निन्दा) पक्षे—विधवाः, (“विश्वभावावधे सने” इत्यमरः) जाताः, (इति स्तुतिः) । अत्र ब्रह्मस्त्रीणां वीरराजनकलेन आपाततो निन्दा, पर्यवसाने तु ब्रह्मनाशकलेन स्तुतिः प्रतीयते इति निन्दाया स्तुतेर्गन्धत्वम् । यथा वा—“कले शौर्यमदो योद्धुं त्वय्येकं सतिमास्त्रिते । अतस्तिस्रनाकृदा भवन्ति परिपन्थिनः ॥” इति । अत्र राज्ञो निन्दा तत्परिपन्थिनाश्च स्तुतिः वाच्या, तथा प्रकृतस्य राज्ञः स्तुतिः, तत्परिपन्थिनाश्च निन्दा प्रतीयते ।

(न) व्याजेति।—पयोद !—हे मेघ ! तव जीवनानि—जलानि, जगतः जीवनाय, भवन्तीति शेषः, इति यत् इयं तव व्याजस्तुतिः,—कण्ठकपा स्तुतिः, घन !—हे मेघ ! इदन्तु ते—तव, महत् स्तोत्रं, यत् पथिकान् निहृत्य धर्मराजस्य—भौतिपरतया महानद्विधा राज्ञः, समस्य वा, साहाय्यम्—आशुक्रुत्यम्, अर्जयसि । अत्र स्तुत्या यमराजसाहाय्यार्जनरूपाया निन्दाया गन्धत्वम् । वसन्तिलक्षं वपन् । तथा च, “यश्च सुदुरोचसे न धर्मिणां ब्रूवेन चाटुष्पा नेषां जवन्वचः श्रुषोषि न च तान् प्रत्याश्रया धारयति । कासे वासहृषानि खादति परं निद्राति निद्राऽऽग्नी तन्मे ब्रूहि

पर्यायोक्तं यदा भङ्गा गम्यमेवाभिधीयते ॥७२६॥(प)

पुरः ! कुत भवता विज्ञानं तत्रं तपः ?" । इत्यत्र तु पुरःस्तथा राजसीवानिर्विचक्षण-
 स्नात्मनो निन्दा व्यञ्जते इति टीक्षिताः । प्राचस्तु—स्तुतिनिन्दयोः सामानाधिकरन्ध्रेण
 प्रतीतावेवोक्ताश्चकारानभ्युपगच्छन्ति । तेषामनयनाश्रयः,—निन्द्यात्ववद्विषयकत्वं सुत्व-
 वाद्वयकत्वञ्च तावत् स्तुतिनिन्दयोः व्याजत्वमिति स्पष्टम् एव, तदेव चोक्ताश्चकार-
 प्रवृत्तिनिमित्तं, तच्च यत्नैव स्तुतिनिन्दे, तस्यैव निन्दास्तुत्योः प्रतीतो सम्भवति, न
 त्वन्वया । न च स्वविपर्ययतात्पर्येण स्तुतिनिन्दाऽन्वतरकत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तच्च
 सामानाधिकरन्ध्रेणैविकारस्थोभयसाधारणमिति वाच्यम्, एवाककारकोपाच्चवच्छिन्न-
 विषयसाधारणव्याककारान्तरविभाजकोपाधेः कल्पवितुमशुचितत्वात्, वैयधिकारस्यास्त्वै-
 चाप्रस्तुतप्रशंसयैवोपपत्तेः तस्मात्साधारणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन प्रमाणाभावात् ; तदुक्त-
 माचार्यदृष्टिना—“अप्रस्तुतप्रशंसा आदप्रकाशं तु वा स्तुतिः । अर्थैरयन्नसुखभेज्ज-
 दभाङ्गुरादिभिः । मुखं जीवन्तु हरिणा न येष (ये स्त) परसेविनः । सेवमप्रस्तुत-
 वात् स्वगहातः प्रशस्यते । राजानुवचनं ज्ञेयनिर्विचक्षणं मनस्विना ॥” इति । यत्कृतम्—
 “अप्रस्तुतप्रशंसायामप्रस्तुतेन प्रस्तुताद्यप्रतिपत्तिमात्रं, न तु प्रकृताप्रकृतयोः निन्दास्तुति-
 स्वरूपनियमः, अत्र स्तुत्या निन्दाऽभिव्यक्तिनिवचनात् ; किञ्चैवं सम्यक्तत्वेऽप्यप्रस्तुताभ्यां
 स्तुतिनिन्दाभ्यां प्रस्तुतनिन्दास्तुतप्रतीतिः इत्यप्रस्तुतप्रशंसैव स्यात् इति व्याजस्तुतदृष्टेदा-
 यतिः । स्तुतिनिन्दाप्रतीतिनियमरूपविशेषादतिरेकसम्भवापि संभावः ; अतः,—
 “अर्थैरयन्नसुखभेः—” इत्यादौ व्याजस्तुतिरेव युक्ता” इति, तच्चिन्त्यम् ; अप्रस्तुतेन
 प्रस्तुतप्रतिपत्तिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसास्वरूपं, तथोक्तस्त्वैऽप्यवाचितमेव इति न निन्दास्तुति-
 प्रतीतिनियमवैलक्षण्येनातिरिक्तत्वसम्भवः, अत्रतर्मावच्छिन्नत्वेन तदेकसिद्धावापत्त-
 विशेषेण तद्देहानुपपत्तेः ; अन्यथाऽन्येव रीत्या सामान्यधर्मावच्छिन्नावापत्ततद्विशेष-
 स्त्वैऽप्यवच्छिन्नान्तरकल्पने अप्रस्तुतप्रशंसाविषयतापत्तेः । यदापि किञ्चैवमित्यादि, तदप्य-
 सत्, सम्यक्तत्वे स्तुतिनिन्दयोरेकधर्मत्वात् अप्रस्तुतप्रशंसायाकानासम्भवेन व्याजस्तुतेः
 पाद्यैकत्व साद्यान्यात् । प्रस्तुतधर्मकेऽप्यप्रस्तुतप्रशंसाऽभ्युपगमे तु क्वचित्साधार-
 पाद्यैकत्वोक्तारः तत्रैव व्याहृतः आदिति दिक् ।

(प) पर्यायोक्तनाञ्च, पर्यायोक्तनिति ।—यदा भङ्गा—भङ्गोक्तमेव, अन्ति-
 वैचित्र्यविशेषेणैकत्वधः, गम्यमेव—बोध्यमेवेत्यर्थः, आभिधीयते—आभिधेयवत् स्फुटं प्रती-
 यते, तत् पर्यायोक्तम् ; एवञ्च पर्यायेण भङ्गा व्यञ्जक स्फुटप्रतिपादनं पर्यायोक्तम्
 इति सारः ।

उदाहरणम्—

“सृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगनालिताः ।

सावच्चं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सेनिकैः ॥” (फ)

अत्र इयद्यौवैण स्वर्गो विजित इति प्रस्तुतमेव गम्यं कारणं
बन्धित्वाविशेषप्रतिपत्तये सैन्यस्य पारिजातमञ्जरीसावच्चस्यर्शन-
रूपकार्य्यहारेणाभिहितम् । (ब) न चेदं कार्य्यात् कारणं
प्रतीतिरूपा अप्रस्तुतप्रशंसा, तत्र कार्य्यस्य अप्रस्तुतत्वात् ;
इह तु वर्णनीयस्य प्रभावातिशयबोधकत्वेन कार्य्यमपि कारण-
वत् प्रस्तुतम् । एवञ्च—

“अनेन पर्याप्तयताऽशुविन्दून्

मुक्ताफलस्थूलतमान् स्तनेषु ।

प्रत्यर्पिताः शत्रुविनासिनीनाम्

आक्षेपसूत्रेण विनेव हाराः ॥” (भ)

अत्र वर्णनीयस्य राज्ञो गम्यभूतशत्रुमारणरूपकारणवत्

(फ) सृष्टा इति ।—यस्य—इयद्यौवस्य इत्याशयः, केनिकैः शच्याः,—
इन्द्राख्याः, केशानां सम्भोगे—नेपथ्यक्रियायाम् इत्यर्थः, नालिताः,—प्रयुक्ताः, यदा—
केशानां सम्भोगाय—भूयसाय, नालिताः,—सयत्वं पालिताः, नन्दने—तदास्थोपवने,
पारिजातस्य ताः,—प्रसिद्धाः, मञ्जर्यः, सावच्चं—सावहेलं, सृष्टाः, स इयद्यौव
वासोदिति शेषः ।

(ब) अत्रेति ।—अत्र इन्द्रायातिपराभवेन भयस्य, इयद्यौवोद्याने पारिजात-
मञ्जरीसामनुभूतत्वात् आदरस्य चाभावः सावच्चमित्यनेन प्रतीयते ; इत्यस्य इय-
द्यौवैण स्वर्गः सुतरां जित इति व्यहृतं सुव्यक्तमेव इति ज्ञेयम् । वैशिष्ट्याविशेषस्य—
अप्रस्तुतप्रशंसान्वयवैशिष्ट्यादिष्वस्यवैशिष्ट्यास्य, प्रतिपत्तये—सिद्धये । कार्य्यहारेण—
कार्याभिधानमुखेन, परिनिष्ठं—स्युटं प्रतिपादितम् ।

(भ) अनेनेति ।—अनेन—राज्ञा इति यावत्, शत्रुविनासिनीनां—रिपुसुन्द-
रीणां, स्तनेषु मुक्ताफलानां स्थूलतमान्—अतिस्थूलान्, अशुविन्दून् पर्याप्तयता—
पातयता सता, आक्षेपसूत्रेण—सन्धनगुणेन, रस्यसूत्रेण इति यावत्, विनेव हाराः,
—मुक्ताफलैः, प्रत्यर्पिताः । उपजातिर्द्वेषम् । शत्रुं प्रसिद्धं प्रदम् ।

कार्यभूतं तथाविधशत्रुस्त्रीक्रन्दनजलमपि प्रभावातिशयबोधक-
त्वेन वर्णनार्हमिति पर्यायोक्तमेव । (म)

“राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देख्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुजे ! भोजय मां कुमारसच्चिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ? ।

इत्थं राजशुक्रस्तवारिभवेन मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरात्
चित्रस्थानवलोक्य शून्यवङ्गभावेकैकमाभाषते ॥” (य)

अत्र “प्रस्थानोद्यतं भवन्तं श्रुत्वा सङ्घसैव अरयः पलायिताः
इति कारणं प्रस्तुतम्” । “कार्यमपि (र) वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतम्”
इति केवित् । अन्ये तु “राजशुक्रवृत्तान्तेन न कोऽपि प्रस्तु-
तस्य प्रभावो बोध्यते इति अप्रस्तुतप्रशंसैव” इत्याहुः ।
सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि ।
कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।

साधर्म्येणोत्तरं शार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः ॥७३०॥ (ल)

(म) अनेति ।—वर्णनार्हमिति—वर्णनार्हत्वेन प्रस्तुतमित्यर्थः । पर्यायोक्त-
मेवेत्येवकारेण अप्रस्तुतप्रशंसामवच्छेदः ।

(य) काव्यप्रकाशे कार्यात् कारणरूपाप्रस्तुतप्रशंसायाः दत्तमुदाहरणं पर्या-
योक्तविषयत्वेन सन्भावयति, राजन्निति ।—शत्रुजयोद्यतं राजानं प्रति पलायितेषु
राजपरिवारेषु प्रामादस्थितस्य पालितशुद्धस्य राजादिचित्रपटेषु राजादिबुद्ध्या आवेद-
नस्य तच्चारमुखेर्नोक्तिरियम् । हे राजन् ! राजसुता मां न पाठयति, देख्यः,—
सर्हद्व्यः अपि, तूष्णीं स्थिताः,—न पाठयन्ति इति भावः, हे कुजे ! मां भोजय,
कुमारस्य—राजपुत्रस्य, सच्चिवैः,—सङ्घसरेः, यदा—कुमारैरेव सच्चिवैः,—अस-
ह्यजनसङ्घसरेः, किं—कथम्, अद्यापि—इदानीमपि, न भुज्यते ? इत्यम्—अनेन
प्रकारेण, तव अरेः भवने—वास्तुनि, अध्वगैः,—पक्षिकैः, पञ्चरात्—पञ्चरात्, मुक्तः
राजशुक्रः शून्यवङ्गभौ—राजादिहीनमृद्वे इत्यर्थः, चित्रस्थान्, राजादीनिमि शेषः,
असर्होक्त्वा एकेकम्—एकाको एव, आभाषते—अवयति । शार्दूलविकीर्णितं उक्तम् ।

(र) अनेति ।—कार्यमपीति—यथाऽऽभाषणरूपं कार्यमपीत्यर्थः ।

(ल) अर्थान्तरन्यासमाह, सामान्यमिति ।—साधर्म्येण—समानधर्मवत्पदा

क्रमेण उदाहरणम्—

“बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाभोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥” (व)

अत्र द्वितीयाहंगतेन विशेषेणार्थेन प्रथमाहंगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः (श) क्रियते ।

साधर्म्यप्रकारकज्ञानेन इत्यर्थः, (सामान्यविशेषयोः विधीयमानधर्म एव विशेष-सामान्ययोः साधर्म्यं, तस्य कश्चित् ताद्रूप्येण, कश्चित् व्याप्यधर्मेण, कश्चित् व्यापकधर्मेण सह एव समर्थकः) इतरेण—वैधर्म्यज्ञानेन, (वैधर्म्यं निरुक्तसाधर्म्यविरुद्धधर्मः, तदज्ञानेनेत्यर्थः) वा विशेषेण—व्याप्यधर्मावच्छिन्नगोचरेण, सामान्यं—व्यापकधर्मावच्छिन्नमित्यर्थः. वा तेन—सामान्येन, विशेषो वा, कारणेन कार्येण [कारणस्य साधर्म्यं प्रकृतकार्यसाधनत्वं, वैधर्म्यं स्वविरुद्धकार्यविरुद्धसाधनत्वम्] कार्येण इदं—कारणस्य, (कार्यस्य साधर्म्यं प्रकृतकारणत्वत्वं, वैधर्म्यं स्वविरुद्धस्य स्वकारणविरुद्धत्वत्वम्) यदि समर्थ्यते—सोपपत्तिकोक्रियते, संशयायोग्यत्वादिरूपानुपपत्तिनिराकारणेन हृदप्रतिपत्तिविषयः क्रियते इति यावत्, तदा अर्थांतरन्यासः इत्यर्थः. उक्त्याम समर्थकः सादेव । असौ ततः,—उक्तरीत्या, अष्टधा—अष्टप्रकारः इति ज्ञेयम् । तथा हि, सामान्यं विशेषो वा विशेषस्य सामान्यस्य वा समर्थक इति द्वौ भेदौ, एवं कार्यं कारणं वा कारणस्य कार्यस्य वा समर्थकम् इति द्वौ भेदौ, एवं प्रकारचतुष्टये साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्येकं पुनः प्रकारद्वये अष्टप्रकारत्वं सम्पन्नम् ।

(व) सामान्यविशेषसाधर्म्येण समर्थनमाह, उच्यते इति.—क्षोदीयान्—क्षुद्रमरोऽपि जनः, उच्यते—महान्, सहायो यस्य तथाभूतः सन्, कार्यान्तं—कार्यपारं, कार्यार्तिशयं वा, महाकार्यमित्यर्थः, गच्छति—प्राप्ति, साधयतीति यावत्, सिद्धकार्यो भवतीत्यर्थः ; तथा हि, नगापगा—जननिर्भरिणी, [नद्या नगसम्बन्धदर्शनेन जलवाहुल्याभावः प्रतीयते, तेन चातिक्षुद्रत्वम्] महानद्या—महाप्रभृतिकया, सम्भूय—मिलित्वा, अभोधिमं—समुदम्, अभ्येति—प्राप्ति । शिशुपालकथस्येहं पद्यम् । यथा वा—“निजदीवाहतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरोतम् । पश्यति पिचोपहतः अशिशुभं शङ्कमपि पीतम् ॥” इति ।

(श) अत्रेति.—द्वितीयाहंगतेन—द्वितीयवाक्याद्यसङ्गतेन, विशेषेण—विशेषरूपेण नगापगया, अर्थेन—महानदीमूलनप्रयुक्तसमुद्रप्राप्तिरूपमहाकार्यसाधनत्वप्रतिपत्तिविषयेत्यर्थः, सोपपत्तिकः,—विधीयमानः, संशयानिरासिं निश्चयविषयः

“यावदर्थपटां वाचमेशमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥” (ष)

“पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयेनां

त्वं कूर्मराज ! तद्विदं हितयं दधीषाः ।

दिक्कञ्जराः ! कुरुत तन्निये दिधीषाम्

आर्थैः करोति हरकामं कमाततज्यम् ॥” (स)

इत्यर्थः, एकविशेषस्य यद्दृश्यते वाचकाभावेन तुल्यत्वावयतया तत्सधर्मासामान्येषामपि तत्सम्भवतीति विशेषदर्शिनं सामान्यविधोद्यमानस्य संशयो निवर्तते इति सूतरां दृढ-
पतिपतिरिति भावः । अत्र सामान्यसमर्थनमुखेन अस्मत्सुदतरस्यापि त्रिशुपालस्य
कालप्रवनादिद्वन्द्वसाधनस्यत्या अस्मत्पराभवकपत्रद्वितीयसाधनत्वं समर्थितम् इत्यव-
धेयम् ।

(ष) विशेषस्य सामान्यसाधर्म्येण समर्थनमाह, यावदिति ।—माधवः,—
कञ्जः, यावन्तः अर्थाः यावदर्थं, यावदर्थपदानि—सुप्रिङ्गानि यस्यां तद्योक्तां, [“याव-
दर्थपदानम्” इति पाठे—यावन्त्येव अर्थानि—प्रकृतोपयुक्तावांत् अनपेतानि, पदानि
यस्यां तां, न त्वनुपयुक्तांशपदैर्वहुश्रामित्यर्थः, एतेन वाक्यस्याल्पत्वं सूचितम्] एवम्
—उक्तप्रकारां, वाचम आदाय—गृहीत्वा, उक्तोत्प्रेरः, विरराम—निवर्तते, [“व्याङ्-
परिभ्यो रमः” (१।३।८३ पा०) इति परस्मैपदम्] तथा हि, महीयांसः,—महत्तराः,
अतिमहान्तः इति यावत्, जनाः इति शेषः, प्रकृत्या—स्वभावेन, मितभाषिणः,—
अल्पवचसः, भवन्तीति शेषः, इवाऽऽस्त्रापनिषेधादिति भावः । अत्र व्यञ्जनया विधीय-
मानमपि माधवस्याल्पभाषणं प्रतिपाद्यबाहुल्ये सत्यनुपपन्नमहत्तरस्य स्वभावत एवाल्प-
भाषणम् इति सामान्यगोचरसाधर्म्यज्ञानेन समर्थ्यते, सामान्यधर्मो विशेषेष्वप्रतिफलतः
प्रसरः इति विशेषदर्शनेनानुपपत्तिनिरासः इति भावः । त्रिशुपालवच्येदं पद्यम् ।
अथा वा—“वसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदो महसि सुदृशि स्वेरं यान्त्यां
गतोऽस्तमभूद्विषुः । तदनु भवतः कौर्किः केनाप्यगीयत येन सा प्रियगृहमनान्
मुक्ताश्रद्धा कृ नासि शुभप्रदः ?” ॥ इति ।

(स) कारकसाधर्म्येण कार्यसमर्थनमाह, पृथ्वीति ।—श्रीरामेण हरधनुर्न्या-
योगोद्यमे कृते पृथ्व्यादीनामस्येयांदिष्वं सम्भावयतः लक्षणलौकिकिरियम् । हे पृथ्वि १
(त्वं) स्थिरा भव, भुजङ्गम !—हे अनन्त ! इति भावः, त्वम् एनां पृथ्वीं, धारय, हे
कूर्मराज ! त्वम् इदं हितयं—पृथ्वीभुजङ्गमयोर्द्वयं, पृथ्वीं भुजङ्गमं (शेषं) चेति यावत्,

अत्र कारणभूतं हरकार्मुकात्तज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादेः
कार्येषु समर्थकम् । (ह)

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।” (क)

इत्यादौ सम्पहरणं कार्ये सहसा विधानाभावस्य विस्मय-
कारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । (ख) एतानि साधर्म्ये उदा-
हरणानि । वैधर्म्ये यथा—

दधीयाः,—धर, दिङ्भराः ।—हे दिक्षु कुञ्जराः,—गजाः इति तस्यन्तुदौ तधीकाः,
दिग्गजा इत्यर्थः । (“कुञ्जरो वारचः करो” इत्यमरः । ते च—“एरावतः पुण्डरीको
बामनः कमुदोऽग्रमः । पृषद्वनः सार्वभौमः सुवतीकश्च दिग्गजाः ।” इत्युक्ता
त्रेयाः) तच्चिनये—तेषां—पृथ्वीभुजङ्गकूर्माणां, वितथं तत्रेति तधीक्ते, दिधीर्णां—
धारणेच्छां, धारणप्रयत्नमित्यर्थः, कुञ्ज, चार्थ्यः,—पृथ्वीः, रामः इति यावत्,
[“चार्थ्यः” इत्यम “देवः” इति पाठान्तरम्] हरस्य—गन्धीः, कार्मुकं—चतुः,
आततज्यं—विस्तृतमौर्ध्वं, आहृद्गुणमित्यर्थः, करोति । वसन्तित्तकं वृत्तम् ।
वाकरामाद्यणस्त्रेदं पद्यम् ।

(ह) अत्रेति ।—आततज्यीकरणं—गुणयोगानुकूलव्यापारः । पृथ्वादीनां
स्थैर्यादेः निश्चले तत्तन्निगमानुपपत्त्या स्थैर्यादिविधेयो लक्षणीयः, तस्य च ज्यायोग-
सम्भावनायामनुष्ठितत्वेन कार्यत्वमन्वयमेव, तस्य ज्यायोगसम्भावनायाः कारणत्वपदेषु
समर्थते । स्थैर्यादीनां नियुज्यमानत्वेन कार्यत्वं प्रतीयते, तस्य कारणमन्तरेण नोप-
पद्यते इत्यनुपपत्तिरन्वयभेदात् ।

(क) कार्यसाधर्म्येण कार्मुकसमर्थनमाह, सहसेति ।—सहसा—अविचिन्त्ये-
त्यर्थः, क्रियां न विदधीत—न कुर्यात्, अविवेकः,—विवेकनाराहित्यं, यद्वा—अविस्मय-
कारी जनः, परम्—अर्थम्, आपदां पदं—व्याजम् । अस्योत्तराहुंशु—“वचने
हि विस्मयकारिणं गुणशुद्ध्याः स्वयमेव सप्यदः” । व्याख्या च—सप्यदः गुणशुद्ध्याः,
—गुणानुरक्ताः सत्यः, विस्मयकारिणं जनं स्वयमेव वृत्तते हि—आश्चर्यन्त्येव । वेतालीयं
वृत्तम् । किरातार्जुनीयस्त्रेदं पद्यम् ।

(ख) इत्यादाविति ।—अत्र विधीयमानस्य सहसा विधानाभावस्य किञ्चिदित्
प्रति साधनत्वमवगम्यते, तस्य किञ्चिदित् साध्यत्वपदमन्तरेण नोपपद्यते इति कार्येषु
समर्थकत्वं सम्पहरणं कार्यमिति, कार्ये—कार्यत्वप्रतीतिविषयः ; कार्यचप्रतीतिरह
“अथोदिनं पुरुषसिंहंरूपेति लक्ष्मीः” इतिवत् विस्मयकारित्वे एव सहसा विधाना-

“इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिञ्चति भुवनत्रयम् ।

शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥” (ग)

अत्र सामान्यं विशेषस्य समर्थकम् । “सहसा विदधीत” इत्यत्र सहसा विधानाभावस्य आपत्प्रदत्वं विरुद्धं कार्यं समर्थकम् । (घ) एवमन्यत् ।

भावः पथेवन्नतीति नानयोर्भेदः । विशेषवैषम्ये च सामान्यसमर्थनं यथा—“गुणानामिव द्यौरात्म्यास्तुर्व्यो धुरि नियुज्यते । अलं जातक्षिणस्तस्यः सुखं स्वपिति गीर्गङ्गिः ॥” इत्यावच्छेदमंशोक्तत्वात् गुणानां निन्दा, [धुर्यः,—धूर्वङ्गयोग्यः, क्षिणः,—वङ्ग-विज्रविशेषः, गङ्गिः,—बलसः] अत्र गुणवत् एव धुर्याः भारवङ्गने नियुज्यन्ते इत्यन्वययोग्यवच्छेदप्रतीतिः अन्यथायोगपक्षे बोधोपपद्यते इति धूर्वङ्गयोग्यतया धुर्य-विशेषे गङ्गिगवे धूर्वङ्गायोगरूपवैषम्यज्ञानं समर्थकं, क्षिणङ्गिणस्तस्यत्वेन सुखस्वपनेन च भारवङ्गनायोगः प्रतीयते इति सङ्क्षेपः ।

(ग) सामान्यवैषम्ये च विशेषसमर्थनमाह, इत्यमिति ।—कुमारसम्भवे ब्रह्मार्थं प्रति वृद्धस्यतेः तारकदौरात्म्यनिवेदनमिदम् । इत्यम्—अनेन प्रकारेण, आराध्यमानः,—सैव्यमानोऽपि, च तारक इति शेषः, भुवनत्रयं क्लिञ्चति—तापयति, विबाधते इत्यर्थः, दुर्जनः,—दुष्टो जनः, प्रत्यपकारेण—तदङ्गतानिष्टविनिमयरूपेणानिष्टेन प्रत्यर्थः, शाम्येत्—शान्तिं गच्छेत्, अपकारान्निवर्त्तत इत्यर्थः, उपकारेण न, शाम्येदिति शेषः, प्रत्युत विरुद्धादिति भावः ।

(घ) अनेति ।—समर्थकमिति—अनुकूलाचरणेनोपश्रमाभावः अयोग्यतयाऽनुपपन्न एव, दुर्जनसामान्यस्वभावेन प्रत्युपकारमात्रोपशाम्यत्वेन वैषम्ये च समर्थ्यते इति भावः । आराध्यवैषम्ये च कार्यसमर्थनं यथा—“वद्विरेव विराट्नाश्रवे विलसत्येव तुषारदोषितिः । भग्नं सन्पदनम सन्ततं ननु सन्नापमितः प्रसूयते ॥” अन्त्ये सन्नापजनकत्वानुभवेन सन्पदजनकत्वे बाधं प्रतिसन्दर्भतीं विरुद्धिर्षीं प्रति तत्सख्यार उक्तिरियम् । अनाश्रवे—अवचनस्ये । अत्र सूर्येण सन्नापजनकत्वप्रदंशनेन तद्विरुद्धं चान्दस्य सन्नापविरुद्धसन्पदजनकत्वम् उपपद्यते । कार्यवैषम्ये च आराध्यसमर्थनं अपयति, सहस्येति ।—विरुद्धं—विरुद्धजन्यम् । समर्थकमिति ।—सन्पदिविरुद्धकार्यं विपदि विवेकविरुद्धविवेकाभावजन्यत्वज्ञानेन सन्पदि विवेकजन्यत्वं हृदं प्रत्याप्यते, यज्जन्तं यद्विरुद्धं, तत्कारणविरुद्धजन्यमिवेति नियमादिति भावः । अत्र घटत्वाद्यौ व्यभिचारवारणाय जन्ममित्यवगमन्यम् ।

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते ॥७३१॥ (ङ)

तत्र वाक्यार्थगता यथा—

“यत् त्वच्चेत्रसमानकान्ति सलिले ममं तदिन्द्रीवरं
मेघैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायाऽनुकारी शशी ।

येऽपि त्वहमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गताः

त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे देवेन न चस्यते ॥” (च)

अत्र चतुर्थपादे पादत्रयवाक्यानि (छ) हेतवः । पदार्थगता

यथा मम—

(ङ) काव्यलिङ्गमाह, हेतोरिति ।—हेतोः,—कारणत्वं, वाक्यपदार्थत्वे—
वाक्यार्थपदार्थयोः कारणत्वे, वाक्यपदान्तरप्रतिपाद्ये इत्यर्थः, वाक्यार्थस्य पदार्थस्य मम
हेतुत्वे व्यक्ते इति पर्यवसितोऽर्थः, (तत्र क्रियान्वयसमाप्तौ वाक्यार्थत्वम्, अन्वया पदा-
र्थत्वमिति बोध्यम्) काव्यलिङ्गं निगद्यते । अस्यैव हेतुलक्षणं उच्यते ।

(च) सदिति ।—रावणेन सीताया इरण्यवनम् गच्छन्तव्यं तेषां काले
सीताविरहितः रामस्य उत्तरियम् । हे प्रिये ! तव नेत्रयोः समानाः कान्तिर्यस्य
सलिलं, यत् इन्द्रीवरं—नीलोत्पलम्, (“सद्यः नीलोत्पलम् च । इन्द्रीवरस्य नीलोऽपि”
इत्यनरः) तत् सलिले—जले, ममं, वर्णाभावादिति भावः, तव मुखस्य छाया—
कान्तिम्, अनुकारीतीति तवःभूतः, त्वयुक्तकान्तिसदृश इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः, मेघै-
रन्तरितः,—आच्छादितः, ये तव मननानुसारिणो मतिर्येषां ततोऽज्ञाः, [“मम-
नानुसारिणतयः” इति पाठे—मननानुसारिणो मतिर्येषामिति कियदोऽवसेषः] ते
राजहंसाः अपि गताः, ममसमिति शेषः, वर्णासु भूयज्जलानामविलतयाम् तत्पानस्य
हंसाणां पीडाकरत्वात् ते निर्मलजलं मानसं सरो यान्तीति प्रसिद्धिः, (अतः)
देवेन—दुर्देवेन इत्यर्थः, तव सादृश्यविनोदमात्रमपि—सादृश्यमात्रेण विनोदः,—
सम्पादनिरतिरपि, [मात्रपदेन सकृद्व्यवच्छेदः] मे—मम, न चस्यते—न सस्यते ।
प्रियासादृश्यदर्शनं हि विरहितं विनोदः, तदपि मम नास्तीति भवः । ममान्द्री-
वरोपासुकारीऽयम् । आर्दलविक्रीडितं कृतम् । अनुमनाटकस्यैदं पद्यम् ।

(छ) अनेति ।—चतुर्थपादे—चतुर्थपादप्रतिपाद्ये, सादृश्यमात्रविनोदाभावे
इत्याशयः, पादत्रयवाक्यानि—पादत्रयवचनवाक्यत्रयाणां ।

“त्वहाजिराजिनिर्धूत-धूनीपटलपङ्किलाम् ।

न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ॥” (ज)

अत्र द्वितीयाहं प्रथमार्धमेकपदं हेतुः । अनेकपदं यथा मम—

“पश्यन्त्यसङ्ख्यपथगां त्वहानजलवाहिनीम् ।

देव ! त्रिपथगाऽऽत्मानं गोपयत्यग्रमूर्धनि ॥” (झ)

इह केचित् वाक्यार्थगतेन काव्यलिङ्गेनैव गतार्थतया कार्य-
कारणभावेऽर्थान्तरन्यासं नाद्रियन्ते, तदयुक्तम् ; तथा हि, अत्र
हेतुस्त्रिधा भवति—ज्ञापकः, निष्पादकः, समर्थकश्चेति । तत्र

(ज) लदिति ।—राजसुतिरिवम् । हरः,—अश्वः, भूरिभारभिया—बहुभार-
भयेन, शिरसा तव वाजिराजिभिः,—अश्वसमूहेः, निर्धूतं—विभ्रं, यत् धूनीपटलं—
धूनीनां—भूमिकानां, रणसामिति यावत्, पटलं—पुञ्जः, रजोराशिरन्वधः, [“पटलं
पिटके च परिच्छेदे । ऋदिदंयोगतिलके क्लीवं इन्दे पुनर्न मा ॥” इति मेदिनी । “ऋदि-
कारादक्तिनः” इति वार्तिकेन धूलिशब्दात् ङीष्] तेन पङ्किलां—सञ्जातपङ्कं,
गङ्गां न धत्ते । अत्र कविप्रौढोक्तिविद्धं तादृशं पङ्किलत्वं सन्भाव्यमानभूरिभारभ-
व्यरथहरनङ्गात्वागे हेतुः । वास्तवहेतूदाहरणम्—“वदनाम्बुदहाशोक-निन्दितेन्दु-
प्रभाभराम् । त्वाभवेत्य मनीषण को युवा न वशंवदः ?” । अत्र पूर्वाहंश्लोक-
पदाहंकार्यः पराहंश्लोके हेतुः ।

(झ) पश्यन्तीति ।—हे देव ! त्रिपथगा—मार्गत्रयमात्रवाहिनी, सर्गेश्वरी-
पातालीषु सखारिणी गङ्गेत्यर्थः, तव दानजलवाहिनी—गदीमन्वधः, असङ्ख्यपथगां
—बहुमार्गवाहिनीं, पश्यन्ती सती आत्मानम् उच्यते—हरत्, [भीषणपुरुषश्लि-
ध्वनिः] मूर्धनि—शिरसि, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षे मूर्धां ना मसकोऽस्त्रियाम्”
इत्यमरः) गोपयति—रक्षति, लज्जयेति श्रेषः । गङ्गा त्रिपथगामिणीति बहुमत-
आसीत् । किन्तु त्वहानजलवाहिनीमसङ्ख्यपथगामिनीं दृष्ट्वा कदाचित् ने(से ?)यं मम
अग्रोऽपङ्क्यात् इति भीता लज्जयेत् तिरोभवितुमिच्छति अ इति भावः । अत्र पूर्वाहं
क्रियान्वयासमाप्ते वाक्यत्वमनापन्ननेकपदघटितं तदर्थम् हेतुता । अत्रापि कवि-
प्रौढोक्तिविद्धो हेतुः, सन्भाव्यमानमात्मगोपनं कार्यम् । वास्तवहेतूदाहरणम्—
“अपाङ्गान्तगटश्रेवं वीक्ष्यमाणा मगामपि । अनङ्गसर्पिणाः कान्ता हरणि जनका
मनः ॥” इति बोध्यम् ।

ज्ञापकोऽनुमानस्य विषयः, निष्पादकः काव्यलिङ्गस्य, समर्थकोऽर्थान्तरन्यासस्य इति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् । तथा हि “यत् त्वन्नेत्र—“इत्यादौ चतुर्थपादवाक्यम् अन्यथा साकाङ्गतयाऽसमञ्जसमेव स्यात् इति पादत्रयगतवाक्यं निष्पादकत्वेनापेक्षते । (ञ) “सहसा विदधीत”, इत्यादौ तु—

“परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥” (ट)

इत्यादिवदुपदेशमात्रेणापि निराकाङ्गतया स्वतोऽपि गतार्थं (ठ) सहसाविधानाभावं सम्पहरणं सोपपत्तिकमेव करोतीति पृथगेव कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासः काव्यलिङ्गात् ।

(ञ) कार्यकारणभावेऽर्थान्तरन्यासमनङ्गीकुर्वन्तः काव्यप्रकाशादिर्मतं दूषयति—इह केचिदिति । पदाद्यंगतेन काव्यलिङ्गेनार्थान्तरन्यासासम्भवात् चाह, वाक्याद्यंगतेनेति ।—अन्यथा—हेत्वगुक्तौ, प्रथमद्वितीयतृतीयपादवाक्यानि विनेत्यर्थः, साकाङ्गतया—कारणनिश्चायया, असमञ्जसम्—असङ्गतं, सुहृदप्रतिपत्तिजननाद्यमन्वित्यर्थः । पादत्रयगतवाक्यं—पादत्रयस्वरूपवाक्यं, निष्पादकत्वेन—निष्पादकत्वप्रतिपादकत्वेनेत्यर्थः ।

(ट) परापकारेति ।—भवतः तत्त्वं—सत्यं, युक्तियुक्तमिति यावत्, वदामि, कदाचन परापकारनिरतैः,—परिवान्—अन्वेषां, न तु पराणां शत्रूणां, अपकारः तत्र निरताः,—परायवासासौख्योक्तैः, अत एव दुर्जनैः सह सङ्गतिः न विधेया—न कर्तव्या इति ।

(ठ) इत्यादिवदिति ।—निराकाङ्गतया—कारणनिरपेक्षतया, स्वतोऽपि—हेतुक्तिं विनाऽपि, आत्मनेव इत्यर्थः, गतार्थं—कृतार्थं, निःसंशयप्रतिपादितस्वाद्यमित्यर्थः, नाभोत्तरार्हे निष्पादकत्वेन अपेक्षते इति भावः, तथा च, हेलासाङ्ग्या महाक्यं यहाक्यमपेक्षते तदर्थं तदर्थो निष्पादकः, स एव काव्यलिङ्गस्य विषयः, यत्र हेतुपदेशादिना हेतुनिरपेक्षं वाक्यं, तत्र हेतुवाक्यत्वात् समर्थक एव, स चार्थान्तरन्यासस्य विषयः, एवंविधं भेदमनङ्गीकृत्य समर्थकहेतोरपि काव्यलिङ्गविषयत्वञ्चोक्तैः पर्यायान्यासमभोच्छेदप्रसङ्गः इति भावः ।

“न धत्ते शिरसा गङ्गां भूरिभारभिया हरः ।

त्वद्वाजिराजिनिर्धूतधूलिभिः पङ्किला हि सा ॥” (ङ)

इत्यत्र हिशब्दोपादानेन पङ्किलत्वादितिवत् हेतुत्वस्य स्फुट-
तया नायमलङ्कारः, वैचित्र्यस्यैवालङ्कारत्वात् ।

अनुमानन्तु विच्छित्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात् ॥१२१॥ (अ)

यथा—

“जानीमहेऽस्या हृदि मारमाच्या

विराजतेऽन्तः प्रियवक्त्रचन्द्रः ।

तत्कान्तिजालैः प्रसृतैस्तदङ्गे-

ष्वापाण्डता कुङ्कुलताऽक्षिपद्मे ॥” (घ)

(ङ) नेति ।—हरः,—शहरः, भूरिभारभिया—अत्यन्तभारोदहनभीत्या
हेतुना, शिरसा—मस्तकेन, तद्द्वारेति यावत्, गङ्गां न धत्ते, अत एव तां मार्गवेद्य
अपटंगोपितामपि निःसारयतीति भावः ; ननु भूरिभारभीः सम्यग्येव कुतः प्राप्ता ?
प्रत्याह—हि—यतः, सा—गङ्गेश्वर्यः, तव—राज इत्यर्थः, ये बाजिनः,—धैर्यान्नाः,
तेषां राजिः,—पङ्क्तिः, तथा निर्धूताः,—खुरबोदिनोत्थापिताः, धूलयः ताभिः,—
तद्द्वारा, पङ्किला—पङ्कवती, अत एव गरीयसी संवृत्तेति भावः ।

(अ) अनुमानमाह, अनुमानमिति ।—विच्छित्या—अलङ्कारादिकृतवैचित्र्येण,
प्रतिपुष्टवैचित्र्यमिति शेषः, साधनात्—साधनगोचरस्याप्यत्वज्ञानात्, साध्यस्य—व्याप-
कस्य, कार्यस्येति यावत्, (अनुमितिं प्रति साधनस्य हेतुत्वाङ्गीकारेऽतीतानागतलिङ्ग-
कानुमितिनं स्यात्) ज्ञानम् अनुमानम् । अवेदं बोध्यम्—स्वाशं पराशं मे देन तदनु-
मानं द्विविधं, यत्र स्वयमवगतोऽर्थः इति आत्मपरामर्शस्य नियमः, तत् स्वाशानु-
मानं, यत्र अन्यवस्तुद्वयं वस्तुनः समर्थनात् अन्यबोधकत्वं, तत् पराशानुमानम्,
एतद्विप्रकारकमप्येकोऽनुमानालङ्कारः इति सङ्केपः ।

(घ) जानीमहे इति ।—विरचवर्णनमिदम् । अस्याः सारमाच्याः,—सरी-
ऽभिजगो नियतवसतिरस्य इत्यप् सारसं—पद्ममित्यर्थः, तदत् अक्षिणी यस्याः तयो-
क्तायाः, अमललोचनायाः इति यावत्, हृदि अन्तः,—हृदयमध्ये, प्रियस्य वक्त्रचन्द्रः,—
मुखचन्द्रः, विराजते इति जानीमहे—मन्यामहे, अनुमिनुमः इत्यर्थः, तथा हि—
प्रसृतैः,—विष्टैः, तस्य—हृदि स्थितस्य प्रियवक्त्रचन्द्रस्य, कान्तिजालैः,—प्रभापटलैः,

अत्र रूपकवशाद्विच्छित्तिः । यथा वा—

“यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः ।

तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरः स्मरो मन्ये ॥” (त)

अत्र कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छित्तिः । उत्प्रेक्षायामनिश्चिततया

प्रतीतिः, इह तु निश्चिततयैत्यभयोर्भेदः ।

अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सह ॥७३३॥(य)

तदङ्गेषु—तस्माः, —सारसात्याः, अङ्गेषु चापाख्यता—ईषत्याख्यवर्णता, तथा अशि-
पये—मयनकमले, कुद्वलता—मुकुलीभावः, (“कुद्वलसी मुकुलीऽस्त्रियाम्” इत्यमरः)
जातेति शेषः । अत्र अङ्गानाम् चापाख्यतया अशिपयस्य च मुकुलीभावेन लिङ्गेन
साध्यस्य वक्रचन्द्रस्य द्वन्द्वे विराजन्तस्य ज्ञानम् । “अनुमानं हि पञ्चसत्त्व-सपञ्चसत्त्व-
विपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टात् खिङ्गात् खिङ्गिनो ज्ञानम्” इति पञ्चमपरिच्छेदोक्तस्य अर्थं
विच्छित्तिविशेषेण समर्थितम् इति भावः पुनरस्मात्कारणम् । तथा हि, विरहजन्य-
पाण्डुलाक्षिकुद्वलतयोश्च प्रियवक्रचन्द्रकिरणान्वत्त्वमुत्प्रेक्ष्य हेतुः क्रियते, एवं रूपको-
त्प्रेक्षायां परिपुष्टवैचित्र्यमनुमानमख्यकारः इति शेषम् । उपजातिः उक्तम् ।

(त) कविप्रौढोक्तिवशाद्विच्छित्तिपरिपुष्टवैचित्र्यमनुमानमुदाहरति, यद्वेति ।—
यत्र अबलानां—कामिनीनां, दृष्टिः पतति, तत्रैव निशिताः,—तीक्ष्णाः, शराः,
कामस्येति शेषः, पतन्ति, तत्—तस्मात्, स्मरः,—कामः, चापे—अशुधि, रोपितः
शरो येन तथाभूतः सन्, आसाम्—अबलानां, पुरः,—अपतः, धावति इति मन्ये—
अनुमिनोनि । अत्र अथवादृष्टिपतने कामशरपतनरूपात् खिङ्गात् साध्यस्य स्मरस्य
अपुरोपितशरत्वेन पुरोधावनरूपस्य ज्ञानम् । तथा हि—“अथवादृष्टिपातसह-
चरितशरपातः अथवापुरोवर्त्तिचापरोपितशरजन्यः अथवादृष्टिपातसहचरितशरपात-
त्वात्” इत्यनुमानं, तत्रैतरस्य बाधात् स्मरस्य सिद्धिः । वस्तुतस्तु, अख्यकारादिसह-
कारं विनाऽपि यत्र वैचित्र्यमनुभूयते, तत्राप्ययमख्यकारः, यथा—“विकसन्ति खद-
न्वानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः” अत्र वर्षांशान्मानम् ।

(य) [अभिधा] हेतुख्यकारमाह, अभेदेनेति ।—हेतुमता—कार्येण, सह
हेतोः,—कारणस्य, अभेदेन अभिधा—उक्तिः, हेतुः । केषिणु—हेतुमता सह
हेतोर्भेदेन—अभेदारीपेण, अभेदारीपणमित्यर्थः, [अभेदे द्वितीया] अभिधाहेतु-
नामाख्यकारः इत्याहुः ।

यथा मम—

“तादृष्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः ।

धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम् ॥” (द)

इत्यत्र वशीकरणहेतुर्नायिका वशीकरणत्वेनोक्ता । विलासः
हासयोस्तु अध्यवसायमूलोऽयमलङ्कारः । (ध)

अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत् ॥७३४॥ (न)

यथा—

“कुपिताऽसि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् ।

बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥” (प)

अस्य च विच्छित्तिविशेषस्य सर्वालङ्कारविलक्षणत्वेन
स्फुरणात् पृथगलङ्कारत्वमेव न्याय्यम् । (फ)

(द) तादृष्यस्येति ।—(व्याख्यातमिदं पद्यं १५५ पृष्ठे) । अत्र प्रकरणवशात्
नायिकाया लाभः ।

(ध) मन्त्र लक्षणया वशीकरणकारणप्रतीतिरेव, न लभेदप्रतीतिरिष्यत आह,
विलासहासयोरिति ।—विलासः,—विकृम्भणं, हासः,—विकासः, अध्यवसायः,—
आह्वार्याभेदावबोध एव, मूलं यस्य तादृशोऽयम् अलङ्कारः, तथा च, नायिकाया
विलासहासयोः कार्यकारणभावरूपसम्बन्धाभावेन कारणलक्षणाया असम्भवात्
आह्वार्याभेदप्रतीतिरवश्यमङ्गीकरणीया, तस्याहचर्यात् प्रकृतेऽप्याह्वार्यप्रतीतिरेव, न तु
लाभलक्षणी प्रतीतिरिति भावः ।

(न) अनुकूलालङ्कारमाह, अनुकूलमिति ।—प्रातिकूल्यं—प्रतिकूलभावः, अनु-
कूलानुबन्धि—आनुकूल्यावधायकं, चेत् तदा अनुकूलं—तन्मानालङ्कारः ।

(प) कुपितेति ।—नायिकां प्रति सख्या वचनमिदम् । तन्वि !—हे कन्याङ्ग !
यदा—यदि, कुपिता असि, तदा करजक्षतं—नखक्षतं, निधाय—दत्त्वा, क्लेश्यन्तः,
भुजपाशाभ्याम् अस्य—कान्तस्य, कण्ठं दृढं बधान । अत्र करजक्षतं भुजवन्धनञ्च प्रति-
कूलमपि नायकस्य आनुकूल्यकरम् ।

(फ) प्राचीनेरयमलङ्कारो नादृत इत्याशयेनाह—अस्मि ।

वस्तुनो वक्तुमिष्टस्य विशेषप्रतिपत्तये ।

निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगो द्विधा ॥७२५॥ (ब)

अत्र वक्ष्यमाणविषये क्वचित् सर्वस्यापि सामान्यतः सूचितस्य निषेधः, क्वचिदंशोक्तौ अंशान्तरे निषेध इति द्वौ भेदौ ; उक्तविषये च (भ) क्वचिद्वस्तुस्वरूपस्य निषेधः, क्वचिद्वस्तुक्थनस्येति द्वौ इत्याक्षेपस्य चत्वारो भेदाः । क्रमेण यथा—

“स्मरशरशतविधुराया भणामि सख्याः कृते किमपि ।

क्षणमिह विश्राम्य सखे ! निर्दयहृदयस्य किं वदाम्यथवा ?” ॥ (म)

अत्र सख्या विरहस्य सामान्यतः सूचितस्य वक्ष्यमाणविषये निषेधः । (य)

(ब) आक्षेपाकारमाह, वस्तुन इति ।—वक्तुमिष्टस्य—विबक्षितस्य, वस्तुनः, —विषयस्य, विप्रतिपत्तये—विबक्षितवस्तुनो वक्तुर्वा वैलक्षण्यसूचनाय, यः निषेधाभासः,—निषेधवत् प्रकाशः, स आक्षेपः । विबक्षितस्य वक्ष्यमाणोक्तप्रदेशे विध्यन आक्षेपस्यापि हेतुमाह, वक्ष्यमाणेति ।—स च द्विधा, वक्ष्यमाणगः,—वक्ष्यमाणविषयः, उक्तगः—उक्तविषयस्येति ।

(भ) अत्रेति ।—सर्वस्यापि—समुद्दितापि इत्यर्थः, वक्ष्यमाणविषये विबक्षितकथनाभावस्यैव वैशिष्ट्यप्रकृतमिति । तत्र प्रकारान्तरावभावात् द्वितीयप्रकारस्यैव वस्तुतत्त्वाननिषेधत्वेन हेतुमाह—उक्तविषये चेति ।

(म) अत्रेति ।—नायकं प्रति नायिकाप्रेरितायाः सख्या उक्तिरियम् । हे सखे ! अरस्य—कामस्य, शरशतैः,—शरशतप्रहारैरित्यर्थः, विधुरायाः,—कातरायाः, सख्याः कृते—निमित्तं, किमपि भणामि—कथयामि, इह अयं विश्राम्य—तिष्ठ इत्यर्थः, अथवा निर्दयहृदयस्य, तव इति शेषः, किं वदामि ?—न किमपि वक्तुमुचितं त्वदये इति भावः । अत्र वक्ष्यमाणगः आक्षेपः ।

(य) अत्रेति ।—विरहस्य—कान्तविच्छेदस्य, सामान्यतः,—विरहत्वन, सूचितस्य—स्मरशरशतैरित्यनेन निर्दयहृदयत्वेन च व्यञ्जितस्य, विशेषे—नरणयोग्यत्वेनातिमहति, निषेधः,—विबक्षितस्य वक्ष्यमाणविषयेनैव निषेध इति भावः । इदानीं त्वयि गतेऽपि साऽवश्यं मारिष्यतीति त्वयि तांशवेदनमनर्थकम् इति विवाचनवस्तुनो विरहस्य मूढत्वान्निवारितरूपवैलक्षण्यं विशेषकथननिषेधेनैव व्यज्यते । विरहविशेषस्य

“तव विरहे हरिणाञ्चो निरीक्ष्य नवमालिकां दन्तिताम् ।

हन्त ! नितान्तमिदानीमाः !! किं हतजल्पितैरथवा ?” ॥ (र)

अत्र मरिष्यतीत्यंशो नोक्तः ।

“बालक ! नाहं दूती तस्मै पिप्रोसि त्ति ण मइ वावारी ।

सा मरइ तुज्ज अअसी एअं धम्मक्खरं भणिसी ॥” (ल)

अत्र दूतीत्वस्य वस्तुनो निषेधः ।

“विरहे तव तन्वङ्गी कथं अपयतु अपाम् ? ।

दाकणव्यवसायस्य पुरस्ते भणितेन किम् ?” ॥ (व)

प्रकरणादिना वाच्यवस्तुप्रतीकमानतया तत्कथननिषेधकादिस्त्रिकारत्वेनाभासत्वम् इति सङ्केपः ।

(र) तवेति ।—नायकं प्रति दूत्या उत्तरियम् । हन्तेति खेदसूचकमन्वर्थं, हरिणाञ्चो तव विरहे—विरहदशायां, नवमालिकां दन्तितां—विकसितां, निरीक्ष्य, हतानो नितान्तम आः ! अथवा हतजल्पितैः,—अन्यन्तानिष्टत्वात् अत्रक्ववचनैरित्यर्थः, किम् ? अत्र कल्पनस्य निन्दया सूचितस्य मरिष्यतीत्यंशस्य सुहृदनिष्टत्वेनाशक्व- (वाक्य)वक्तव्यत्वं वस्तुवैलक्षण्यं प्रतीयते इति बोध्यम् ।

(ल) बालक इति ।—[“बालक ! नाहं दूती तस्याः प्रियोऽसीति न मम व्यापारः । सा म्रियते तवायत्र एतत् धर्माक्षरं भणामः ॥” इति संकृतम्] । नायकं प्रति दूतीत्वेन कथितात्मनः सख्या उत्तरियम् । बालक !—हे अविदग्ध ! इत्यर्थः, नाहं दूती—नाहं मिथ्यावादिनीति भावः, तस्याः,—तव कान्ताया इति भावः, प्रियः असि इति—अस्मात् हेतोः, न मम व्यापारः,—प्रथमः, त्वदर्थे प्रयासी ज्ञेयर्थः, अथ सा—तव कान्ता, म्रियते, तव च अयत्रः,—अपकीर्तिः, एतत् धर्माक्षरं—सत्यवचनं, यथाथं वचनमित्यर्थः, भणामः, स्प्रियायाः स्वस्मिन् सति सर्वथा प्रियमाचरितुं सामर्थ्येऽपि प्रियानाचरन्ते तस्या अनन्याधारतया मरणं, स्वस्य च तद यत्रोनालिन्यमिति सत्यमहं ज्ञानीमीति भावः । अत्र स्वस्मिन् समोऽपि दूतीत्वस्य निषेधेन दूत्यान्तरवशाहं मिथ्या वदामीति क्ववैलक्षण्यं व्यज्यते । निषेधकारोप्यभाषत्वात् आभासत्वम् इति आक्षेपालङ्कारः । अत्रायं हन्तः ।

(व) विरहे इति ।—वर्षाऽऽरम्भे प्रवसन्तं नायकं प्रति सख्या उत्तरियम् । अथ विरहे तन्वङ्गी—कथाङ्गी, कथं अपां—राशिं, अपयतु ?—अपगमयतु ? रावि-

अत्र कथनस्यैव निषेधः । प्रथमीदाहरणे सख्या अवश्य-
न्भावि मरणमिति विशेषः प्रतीयते; द्वितीयेऽशक्यवक्तव्यत्वादि,
दृतीये दूतीत्वे यथार्थवादित्वं, चतुर्थे दुःखस्यातिशयः । न च
अयं त्रिहितनिषेधः, अत्र निषेधस्याभासत्वात् । (ग)

अनिष्टस्य तथाऽर्थस्य विध्याभासः परो मतः ॥७३६॥(घ)

तथेति पूर्ववद्विशेषप्रतिपत्तये ।

यापनमशक्यमिति भावः, अथवा दाहव्यवसायस्य—निष्ठुरक्षिप्यस्य, दुःखेदतत्कमीप-
त्रापयनियस्य वा, (वर्षासु प्रियविच्छेदहेतुत्वात् व्यवसायस्य निन्दा) तत्र पुरतः,—
अयतः, भवितेन—उक्तेन, किम् ?—उक्तिः निरर्थिकेति भावः ।

(ग) अथेति ।—पूर्वाद्धे तत्कमीपत्वं याद्वि इति वक्तुमिष्टं वस्तु तस्य व्यञ्जक-
निषेधेनेवायंती निषेधः सिध्यति इति न लक्ष्यगमनानुपपत्तिः इत्यभिप्रायेणाह,
कथनस्यैवेति ।—पूर्वाद्धेस्यैत्यर्थः । अवश्यन्भावि मरणं—मरणाव्यभिचारित्वं, विरह-
निषेधस्य वस्तुमी वेदयस्यम् । अशक्येति ।—अशक्यत्वं वचनं यस्य तत्त्वम्, आदिना
कतिप्रसिद्धत्वपरिपक्वः । दृतीये यथार्थवादित्वं—दूतीये सत्यपि यथार्थवादित्वम् । चतुर्थे
इति—चतुर्थीदाहरणे, दुःखस्य, नाशिकाया इति शेषः, दूतीदुःखस्यैत्यर्थः । न
आसिपाककारणचटकनिषेधो वास्तवनिषेध एव, न तु निषेधाभास इति वाच्यम्,
आसिपाककारे निषेधाभासस्यैव वैचित्र्याभासत्वात् इत्यभिप्रायेणाह, न चेति ।—
अशक्यम्—आसिपाककारणचटकनिषेधः, विहितनिषेधः,—वास्तवनिषेधः, कथनस्येति
शेषः, तत्राले दूया आगमनस्य निष्प्रयोजनत्वात्, निषेधाभासस्यैव वैचित्र्याभास-
त्वादिति बोध्यम् ।

(घ) प्रकारान्तरेणासिपनाह, अनिष्टस्येति ।—अनिष्टस्य—अनभिनतस्य, अर्थस्य
—विषयस्य, तथा—विशेषप्रतिपत्तये इत्यर्थः, विध्याभासः,—विधिरूपेण प्रकाशः,
विहितं संशयम् प्रतिभास इत्यर्थः, परः,—निरक्तकपात् अन्तः, आसिपः इत्यनुभव्यते,
मतः । अत एव अलङ्कारसर्वस्वकृताऽप्युक्तम्—“अनिष्टविध्याभासश्च” इति सूत्रयित्वा
“यथा इष्टस्य इष्टत्वादेव निषेधः अनुपपन्नः, एवम् अनिष्टस्यापि अनिष्टत्वादेव
विधानं लीपपन्नते । तद्विषयमात्रं प्रसूययद्रूपत्वात् निषेधे पर्यवस्यति ; ततश्च विधे-
रूपकरणीभूतो निषेध इति विधिना अर्थ निषेधः अनिष्टविशेषपर्यासाधी निषेधा-
शूरणादासिपः” इति ।

वधा—“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पत्यानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयात् यत्र गतो भवान् ॥” (घ)

अत्रानिष्टत्वाद्गमनस्य विधिः प्रखलद्रूपो निषेधे पर्यव-
स्यति । (ङ) विशेषश्च गमनस्यात्यन्तपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ।

विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परिकीर्तिता ॥१०१॥ (घ)

विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्योदयः किञ्चित् (ख)

अन्यत् कारणमपेक्ष्येव भवितुं युक्तः । तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं,
क्वचिदनुक्तमिति द्विधा । यथा—

“अनायासकृतं मध्यमशङ्करले दृशौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः ॥” (ग)

(घ) गच्छति ।—हे कान्त ! गच्छसि चेत् गच्छ, ते—तव, पत्यानः शिवाः,—
शुभदाः, सन्तु—भवन्तु, यत्र भवान् गतः, स्थादिति शेषः, ममापि तत्रैव जन्म
भूयात् तत्र गमने मम मरणं निश्चितं भविष्यति, ततश्च पुनर्जन्म स्यात् इत्यर्थः ।
[“गतः” इत्यत्र “भाव्यर्थो भूतवत् प्रकीर्तयते” इति न्यायात् मुते निष्ठा ।]

(ङ) अनेति ।—प्रखलत्—असङ्ख्यमानं, रूपं यत्र तथाविधः, अत्यन्तं
असम्भवं इत्यर्थः, पर्यवस्यति—परिषमति । अयं भावः,—कान्तस्य प्रख्यातनात्मनो-
ऽनिष्टमपि किञ्चित् तस्य अनिराकारणद्वाराऽनुमानातीव, न चाकानुज्ञापनद्वारे
विधिः प्रख्याने अगमिनतत्वात्, तस्मात् तथाऽनुज्ञापनं प्रखलद्रूपत्वेन निषेधं पर्यव-
साययति । प्रयोजनश्च अत्र अगमिनतस्य प्रख्यातसांविज्ञानपदनिर्वन्धनत्वात्परि-
हार्यत्वप्रतिपादनम् इति ।

(ख) विभावनामाह, विभावनेति ।—हेतुं—प्रसिद्धकारणं, विना यत् कार्यं
कल्पतिः, अथौ विभाव्यते—समालोच्यते कारणं विना कार्यमस्मानिति विभावना,
[बाहुवचनद्विकरणे युक्] उच्यते । सा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता चेति द्विविधा
परिकीर्तिता । तथोक्तम्—“इत्यत्र विशेषोक्तिवत् उक्तानुक्तनिमित्तभेदात् द्विधेव” इति ।

(ख) विनेति ।—किञ्चित्—अप्रसिद्धमित्यर्थः ।

(ग) अनायासेति ।—वयसि—वयसि, (“वयः पचिषि वाख्यादौ वयसि
वयसि वाच्ये” इति कोषः) सुभ्रुवः,—नादिकायाः इति भावः, तद्धं—मध्यावयवः

अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव “वपुर्भाति सृगी-
दृशः” इति पाठेऽनुक्तम् ।

सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिस्तथा द्विधा । ७२८। (घ)

कटिदेश इत्यर्थः, अनावासन—आयासरहितम्, अथ च कर्म, दृशो—नेत्रे, अत्रहे
—अकारहिते, अथ च तरले—अस्ये, तथा वपुः,—अरीरम्, अमृषणम्—अन-
सहारम्, अथ च मनाहारि, भवतीति शेषः । अत्र कर्मले हेतुमायायं, तारल्ये हेतुं
शब्दां, मनोहारिले हेतुं मृषणं विना कार्य्यस्य कर्मत्वस्य, तारल्यस्य, मनोहारिलस्य
चोत्पत्तिः । यथा वा—“असन्भूतं मन्त्रमन्त्रयष्टेरनासवाप्यं करणं मदस्य । कामस्य
पुण्यव्यतिरिक्तमन्त्रं बाल्यात् परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥” अत्र द्वितीयपरमे आसवाभावे-
ऽपि मदीक्या चोक्तनिमित्ता विभावेति सर्वस्यकारादिमतं दूषयद्भिः रसगङ्गाधर-
कविभक्तम्—“विरोधमुक्तत्वादेतदायस्यकाराणां प्रकृते च यौवनस्य मदकारणतायाः
कविनेव निबद्धत्वादासवयौवनयोः मदं प्रति त्रीद्वयवयोः यागं प्रतीव निरपेच-
कारणत्वावगमात् विरोधासुरत्वात् विभावेनेवेयं न भवितुमर्हति, कुतः तद्विशेषः ?
इति तद्विन्यम् ; लोकाप्रसिद्धकारणताकस्य मदस्य व्यतिरेकेऽपि यौवनान्यदोत्पत्त्यभि-
धाने विरोधस्य प्रतिभाने बाधकभावात् ; अन्यथा इयोर्निरपेचकारणत्वप्रतीतो
यौवनोन्मदीत्यसौ चमत्कारावुपपत्तेः, आलोचपरामशं व्यतिरेकेण धूमपरामशं दनु-
मित्यनुत्पत्त्यादिवत् अनुपपत्त्यभावात् । किञ्चेवं “यदवधि विद्यासम्भवं यौवनमुदि-
त्याव चन्द्रवदनायाः । दहनं विनैव तदवधि युगां हृदयानि दह्यन्ते ॥” इति भव-
दुक्तोदाहरणमपि दुर्घटं, यौवनावधि हृदयदाहोक्तौ दाहे यौवनहेतुत्वस्यापि स्त्रीकात्
प्रतीत्यविशेषात्, कारणशब्देनाभिधानकाविसिक्कारत्वात् ; तदुक्तं कुसुमाक्षलावा-
चार्थैः,—“निषमखेवापेसाधेत्वात् तखेव च चारवाधेत्वात्” इति, तस्याप्याव्यय
चोक्तनिमित्ता विभावना, आश्रयशोया वा यथोक्तेवेति दिक् ।”

(घ) विशेषोक्तिमाह, सतीति ।—हेतो—हेतुसङ्गावेऽपीत्यर्थे, कलस्य—
कार्य्यस्य, अभावे, फलाभावसङ्घने इत्यर्थः, सति विशेषोक्तिः, सा च तथा—पूर्ववत्
उक्तानुक्तनिमित्तत्वादित्यर्थः, विधा । अत्राहुरलङ्कारशौस्तुभकाराः,—“हेतो सत्यापि
काव्यांनुत्पत्तिः साहित्येषोक्तिः” इति सूचयित्वा “सा च विधा, अनुक्तनिमित्ता,
उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यानिमित्ता च” इति । न च तदिं ततोयः कथं न भेदः
कविराजेः लोकातः ? इति शङ्कम्, “अचिन्त्यानिमित्तत्वस्यानुक्तनिमित्तत्वेव भेद इति
पृथङ्गीकृतम्” इति कविराजेरेवाभिधास्यमानत्वात् ।

तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा—

“धनिनोऽपि निरुन्नादा युवानोऽपि न चक्षलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥” (ङ)

अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थः पादे “कियन्तः सन्ति भूतले” इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्य-निमित्तत्वञ्च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथक् नोक्तम् ।

यथा—

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥” (च)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्यभावः कार्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि निबध्यते ; विभा-धनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसद्भावमुखेन । एवञ्च “यः कौमारहरः स एव हि वरः” इत्यादेरुक्तगुणकारणविरुद्धस्य निबन्धनात् विभावना । “यः कौमारहरः” इत्यादेः कारणस्य च कार्यविरुद्धाया उक्तगुणाय निबन्धनात् विशेषोक्तिः । एवञ्चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः सहरः । शुद्धोदाहरणन्तु भृग्यम् । (छ)

(ङ) धनिन इति ।—स्यष्टम् । अत्र उन्नादस्य हेतोर्धनस्य, चाक्षलास्य हेतोर्धनस्य, प्रमादस्य हेतोः प्रभुत्वस्य सत्त्वेऽपि उन्नादादीनां फलानामभावः । अत्र निमित्तं फलाभावप्रयोजकम् ।

(च) स इति ।—सः कुसुमायुधः एकः,—एकस्य इत्यर्थः, त्रीणि जगन्ति—भुवनत्रयं, जयति, यस्य तनुं हरता—भस्त्रोद्धर्ता, अपि शम्भुना बलं न हृतम् ।

(छ) अत्रेति ।—अत्र तनुहरणत्वचणे कारणे सत्यपि बलहरणरूपस्य कार्य-कारणत्वस्यो निमित्तसमुक्तसिवाचिन्त्यतामावहति, प्रत्ययाविषयत्वात् इति । उक्तगुण-कारणविरुद्धस्येति ।—उक्तगुणायः कारणं—प्रत्यायभावः, तद्विरुद्धस्य—प्रत्यादि-सद्भावस्येत्यर्थः, निबन्धनात्—रचनात् । कारणस्य चेति ।—कारणस्य—उक्तगुण-सद्भावमात्रकारणस्य प्रत्यादिसद्भावस्य, कार्यम्—उक्तगुणभावः, तद्विरुद्धायाः,—

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः ।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यत् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः ॥

विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः॥७३६॥(ज)

क्रमेण यथा—

“तव विरहे मलयमरुहवानलः शशिरुचोऽपि मोक्षायः ।

हृदयमस्त्रितमपि भिन्ने नलिनीदलमपि निदाघरविरक्षाः॥” (भ्रू)

तरिपरीतायाः । काव्यकारणविरुद्धसंज्ञावमुखेन काव्याभावकारणानातोत्रो विशेषोक्तिविभाषनयोः सुहोदाहरणे क्रमेण यथा—“धनिनोऽपि स्थिरस्नान्त बोधने धर्मतत्पराः । अनात्मज्ञाफिनः शूरा भूपाला रघुवंशजाः ॥” अत्र स्थिरस्नान्तत्वमुप्याद-
विरुद्धं, धर्मोपाजनकारणं वाच्यं, तद्विरुद्धं बोधनम इति ।

(ज) विरोधाख्यकारण, जातिरिति ।—जातिः,—गोत्रादिः, जात्याद्योः चतुर्भिः,—जातिगुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, (गुणक्रियाद्रव्याणां जात्यां सङ्घे विरोधस्तु गुणादिभिः सङ्घे जातिविरोध एवेति पृथङ्जातः) गुणः,—शुक्लादिः, गुणादिभिः त्रिभिः,—गुणक्रियाद्रव्यैरित्यर्थः, क्रिया—पाशादिः, क्रियाद्रव्याभ्यां, तथा द्रव्यम्—
एकव्यक्तिवाचकः शब्दः इत्यर्थः, द्रव्येण निधः,—परस्पर, यत् विरुद्धमिव भासेत, कृषिदारोपेण, कृषित् कांविभोदोक्तम्, कृषित् काखभेदेन, कृषिदोश्यादिमहिमात्-
प्रथेन समावेशं लनमानेः जात्यादिभिः सङ्घे जात्यादेर्वदापत्तौ विरोधभागे-
मिति भावः, असौ दशाकृतिः,—सक्तरोत्या दशविधः, विरोधः,—विरोधाख्यकारः,
चापत्तौ विरोधवत् भासनं विरोधाख्यकार इति फलं तावः । अवेदं वाच्यम्—
अयमेव विरोधाभासः इति कथ्यते, आभासः ईषदभासनं, विरोधवाचावाभासवैति-
विरुद्धः ; स्याद्वैतस्त्रेयः जात्यर्थादिमकाराणामननोचरत्वात् सुहृद्वेषकारणत्वात्
विषयकारः इति भावः, तत्र श्लेषकारणो यथा विख्यातवैषम्यं प्रसक्तः—“गुणवत्त्वाप-
द्विभा” इति ।

(भ्रू) चतुर्भिः पादैः जात्यादीनां चतुर्णां विरोधमाह, तवेति ।—द्रव्या नाचर्त्त-
वत्त्वान्तरियम् । तत्र विरहे अस्याः,—नाविज्ञायाः, तत्कृते इति वाच्यं, मलयमरुह-
—चन्दनमिरिसम्भूतः पवनः, चन्दनरात्रिसम्भवेण सुगन्धितसुश्रीगणोऽपि नास्त इति
भावः, हवानलः,—दावादिः, शशिरुचः,—चन्दनरोचकः, लभयतः शीतांशोः कर-
इति भावः, अपि—तत्र शीतला अपि शशिरुचः, शोष्णः,—उष्णः इत्यर्थः ।

“सन्ततमुषसासङ्गात् बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते ! ।

द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः ॥” (अ)

“भजस्य गृह्णतो जन्म निरोहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ?” (ट)

अखिलतं—समराणां मधुरस्वगोऽपि, हृदयं भित्ते—विष्यति, नखिनीहस्तमपि—
 घातनीनां क्लमादिहरणसमं पत्रमपि, निदाहरणः,—शेषतुल्यः । अत्रार्था कन्दः ।
 यथा वा विविक्तानि जातिविरोधोदाहरणानि क्लमेष—“यस्माऽऽखर्षणमानतोऽपि
 भवतोऽवच्छेद्यमीदृश्वया येनाङ्गे मलयानिखोऽपि भवति प्रायः करीषानवः । इहो
 मानस ! बालिभ ! प्रतिपद्यं प्रत्याश्रमुद्धोबिन्धां कुर्वन्तं नयनातिभिं पुनरहो ! कर्तुं
 क्षिणाकाङ्क्षि ?” ॥ अत्र द्वितीयपादे बाबुलवज्जिन्धोः विरोधः । “निरयोऽप्यनुप्रति-
 युजो मरुदस्य चखोऽप्ययोऽप्यगन्धोराः । विश्वभरोऽप्यतिशयुर्नराव ! तवानिधि
 नियतम ॥” अत्र गुणेन जातेर्विरोधः । “येषां कण्ठपरिपद्यप्रस्थितां सत्याप्य चाराधरः
 तोष्णः सोऽप्यनुरज्यते च क्लमपि खेद पराप्राति च । तेषां सङ्कररङ्गसक्तमनसो
 रात्रां त्वया भूपते ! पाशूनां पटलैः प्रस्थापननिधिनिर्वर्त्यते कौतुकम् ॥” अत्र
 क्रियया जातेर्विरोधः । “प्रापेश्वरो गुरुजनैर्न कृताश्रयोनाद्विमान् परानगमदित्युदय-
 त्वसूया । दुर्दैववैभवनवात् सखि ! साम्प्रतं सञ्चन्द्रोऽपि वज्जिरभवत् क इहाप-
 राध्वेत् ?” ॥ अत्र द्रव्येण जातेर्विरोधः ।

(अ) 'गुणेन सद्य गुणविरोधमाह, सन्ततेति ।—इ नृपते ! भवति—त्वदि
 राजनि, सति—विद्यमाने इत्यर्थः, सन्ततं—निरन्तरं, यः सुषलेन—धाम्यकखनोप-
 करणेन, चासङ्गः,—संसर्गः तस्मान्, तथा बहुतराणां गृहकर्मणां घटनया—चक्र-
 ङानेन, कठिनाः,—खिन्नाकृता इति भावः, द्विजपत्नीनां—ब्राह्मणीनां, कराः सरोज-
 वत्—कमलवत्, सुकुमाराः,—सुखोमलाः, जाताः इति श्रवः, तव दानशक्तिप्रभावात्
 ब्राह्मणीनां कष्टकरवर्तितल्लवपगमादिति भावः ; तथा हि, भवता द्विजैः तव
 वित्तानि दत्तानि, यथा तेषां दासीभिरिव कर्मकरत्वात् तत्पत्नीनां कराः सुकुमाराः
 जाताः । अत्र चार्थेण गुणः, तत्र सौकुमार्येण सद्य विरोध आपाततो भासते, परं
 राज्ञो दानशक्त्या कालभेदेन समाधानम् । अत्रार्था कन्दः । यथा वा—“सरसाऽपि
 शृण्वत्येव जानाति दुःखान् मुग्धहृदयाऽपि । रक्षाऽपि पाशुवैव जाता वराहो तव
 विधीनेन ॥”

(ट) 'गुणैश्च क्रियया विरोधमाह, नमस्तेति ।—नमस्तुतिरियम् । ई देव !

“वज्रभोक्त्रसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः ।

राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत् ॥” (ठ)

“नयनयुगासेचनकं मानसदृष्ट्याऽपि दुष्प्रापम् ।

रूपमिदं मदिराख्या मदयति हृदयं दुनोति च मे ॥” (ड)

को ज्ञानः अज्ञस्य—अन्तरहितस्य, अथ च अन्त गृह्यतः, निरीहस्य—निसेटस्य, अथ च इताः द्विषो येन तादृशस्य, स्वपतः,—निद्राणस्य, (स्वप्नस्य विद्यया ज्ञानःसंयोग-रूपतया गुणत्वम्) अथ च ज्ञानरूपकस्य तस्य याथाथ्ये—तत्त्व, वेद ?—जानाति ? अथ गुणस्य क्रियया विरोधः । इदं रघुवंशस्य पद्यम् ।

(ठ) गुणस्य द्रव्येण सङ्घ विरोधमाह, वज्रभोक्त्रेति ।—वज्रभोक्त्र—कालस्य, उत्सवः,—कोपः, तस्य सङ्घः,—आसक्तिः, उपवेशनमिति भावः, तेन, विना—तयोप-वेशनेन विनेत्यर्थः, हरिणचक्षुषः,—हरिणेष्वप्यायाः जानायाः, राकाविभावरीजानिः,—राकाविभावरो—पूर्यचन्द्रसमान्विता निशा, पौर्यमाक्षी रात्रिरित्यर्थः, (“पूर्यं राका निशाकरं” इत्यमरः) जाया—पत्नी यस्य सः, पौर्यमाक्षीनिशाचन्द्रः इत्यर्थः, विषस्य ज्वालयया आकुलः,—आकुलताजनक इत्यर्थः, अभवत् । अत्र पूर्यचन्द्रेण द्रव्येण सङ्घ दाहजनकत्वस्य गुणस्य तादात्म्येनापाततो विरोधभानं, विरहहेतुकत्वात् समाधानम् । अत्र गुणस्य द्रव्येण विरोधः ।

(ड) क्रियायाः क्रियया सङ्घ विरोधमाह, नयनेति ।—नयनयुगस्य आसेचन-कम्—चतित्वाधिकारं, (“तदासेचनकं दृष्टेर्नास्त्यन्तो यस्य दशने” इत्यमरः) मानस-दृष्ट्या—मनःकल्पनयाऽपि, दुष्प्रापं—लब्धुमशक्यं, मदिराख्या इदं रूपं मे हृदयं मदयति—सज्जासयति, दशनेनेति भावः, दुनोति—तापयति च, अभातया इति भावः । अत्र ग्रहणजनकक्रियया सङ्घ खेदजनकक्रियाया अपाततो विरोधभानं, विरहहेतुक-त्वात् समाधानम् । यथा वा—“निश्चानं चानाङ्को सरसकदखीगर्भसुभगा कलाशेका मृषिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरो । अवस्थानापन्ना मदनदङ्गनाहार्त्तविधुरामिथं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥” अत्र रमयतीति कम्पयतीति क्रिययो-र्भुगपदैककारणत्वत्वरूपो विरोधः, अवच्छेदकद्वयसत्त्वात् तत्परिहारः । क्रियायाः द्रव्येण विरोधो यथा—“अयं वारानिकी निलय इति रत्नाकर इति त्रितोऽप्यामि-ष्टत्वात्तरक्षितमनोभिर्जलानिधिः । क एषं जानीते निगकरपुटीकोटरगतं अथादेनं दाम्यनिनिगकरनापासति मुनिः ?” ॥ अत्र वारानिधिपरस्य द्रव्यस्य पानं नितान्ति-मसम्भवि, तथाविरोधः, मुनेषु सर्वे तत् सम्भवतीत्यविरोधः । “समदनतङ्गलः

“त्वहाजिराजि” इत्यादि, “वक्त्रभोक्तृ” इत्यादिश्लोके चतुर्थ-
पादे “मध्यन्दिनदिनाधिपः” इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र
“तव विरहे” इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जाति-
शब्दानां दावानलोल्लाहृदयभेदनसूर्य्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपै-
रन्योऽन्यं विरोधो मुखत आभासते, विरहहेतुकत्वात् समा-
धानम् । अत्र “अजस्र” इत्यादावजत्वादिगुणस्य जन्म-
ग्रहणादिक्रियया विरोधः, भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वात्तु समा-
धानम् । “त्वहाजि” इत्यादौ “हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते”
इति विरोधः, “त्वहाजि” इत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समा-
धानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्य-
मानत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते, विशेषोक्तौ च
कार्याभावेन कारणमेव, इह तु अन्योऽन्यं द्वयोरपि बाध्यत्व-
मिति भेदः । (ठ)

मदनखनिष्कन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् । चितितिलक ! त्वयि तटशुवि ग्रहरचूपा-
ऽऽपनाऽपि खालिन्धी ॥” अत्र द्रव्यस्य द्रव्येण विरोधः ।

(ठ) क्रियाया द्रव्येण सङ्घ विरोधमाह, त्वहाजीति ।—व्याख्यातं प्राक् । अत्र
नङ्गाधरोऽपि गङ्गां न धारयतीति गङ्गाधररूपद्रव्यं क्रियया अधारणरूपया विरह-
निवापाततः प्रतीयते, राजस्तुतिपरत्वात् तु समाधानम् । द्रव्यस्य द्रव्येण सङ्घ विरोध-
माह, वक्त्रभेति ।—अत्र चन्द्रसूर्ययोः द्रव्ययोः तादात्म्येन विरोधभावनम् । जाति-
शब्दानामिति ।—जातिः शब्दो येषां तपोक्तानामित्यर्थः, प्रतिपाद्यतया जातीनां
पवनादीनामिति शेषः ; यथा—पवनादीनामिति चर्मपरो निर्देशः, पवनादीना-
मिति तदर्थः । दावानलीति—दावानललेख्यः । मुखतः,—प्रथमतः । विरह-
हेतुकत्वात् इति ।—मलयमरुदादेर्विरहिणां सन्नापजनकत्वेन दावानलत्वाद्यारीपात्
समावेश इति भावः । मन्वत्वं जन्माभाव एव, कथमस्य गुणत्वम् ? इति चेत्,
जातिक्रियाभिन्नानां विशेषणानामपि गुणत्वस्वीकारात् । विशेषोक्तौ चेति ।—कार्या-
भावेनोपनिबध्यमानत्वात् कारणमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते इत्यन्यथ । इह त्विति—
विरोधाच्छब्दारे त्वित्यर्थः । ननु “मलयमरुददावानल—” इत्यादौ रूपरूपमेवेति चेत्, न ;
शब्दानवस्थाननिधनरूपविरोधस्य पुरःस्फूर्तिं कृतया वैचित्र्याभायकत्वात् इति ।

कार्यकारणयोर्भिन्न-देशतायामसङ्गतिः ॥७४०॥(ष)

यथा—

“सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतितल्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।

साऽऽक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥” (त)

(ष) असङ्गतिमाह, कार्योक्ति ।—कार्यकारणयोः भिन्नदेशतायां—वैषि-
कारण्ये, कार्यकारणयोः समदेशवर्तित्वं नियमः, तदन्वयात्वे इत्यर्थः, असङ्गतिः ।
प्रकाशकारोऽप्याह—“भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः । युगपदभेदोऽर्थं
स्थितिः सा सादसङ्गतिः ॥” इति ।

(त) वेति ।—नायिकानप्राप्य दुःखभागः कश्चित् विरहितः सखायं प्रति
उक्तिरियम् ।—सा—कान्ता इति यावत्, बाला—सुग्धा, वयम् अप्रगल्भमनसः,—
काव्यांकाव्यांवाधारणाचमचेतवः, तस्याः बालात्वेन मदुपभोगरूपकाव्यांवाधारणाचमत्वं
युक्तं, मन तु तत्प्रभोगलासत्वेऽपि तस्यामुपायरूपकाव्यांवाधारणाचमत्वनित्याख्यम्
इति भावः, सा स्त्री, वयं कातराः,—सभवाः, काममयातां इत्यर्थः, स्त्रीणामेव
कातरत्वं स्त्रिभावः, न तु पुंसामिति भावः, सा पीनोन्नतितल्प—पीनसुन्नतचेत्यर्थः,
पयोधरयुगं धत्ते—धारयति, वयं सखेदा,—त्रान्ताः, सा गुरुणा—दुर्भरेण, जघन-
स्थलेन आक्रान्ता—अभिभूता, वयं गन्तुं—अक्षितुं, पुरः पदं धत्तुमिति यावत्,
न शक्ताः, कामाभेतया किमपि कर्तुं न समर्था इति भावः, अन्वयनाश्रितैः,—
तत्त्वान्तारूपजननाश्रितैः, दोषैः स्मः,—(इदमन्वयं) वयम्, अपटवः,—इतिकर्तव्य-
मूढाः, जाताः इति अद्भुतम्—आश्चर्यम् । अत्र अप्रगल्भमनसत्वादिकं कार्यं नायक-
निष्ठं, कारणानु बालात्वादिकं नायिकानिष्ठमिति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वम् ।
आदर्शविक्रीडितं इत्यम् । अमरमतसखेदं पद्यम् । केचित्तु—“कार्यकारण-
भावयोः धर्मयोः अत्यन्तं भिन्नदेशतया युगपदुत्पत्तत्वेन स्थितिरसङ्गतिः । एव-
धनिष्ठवच्छेदकभेदेन भिन्नदेशतावारणायान्वयमिति, तेन “दष्टी मुजकेन पदे-
ऽभिधुषणा” इत्यत्र नातिव्याप्तिः, दंशनधुषणयोरेकस्मिन् शरीरे सङ्गतिरसत्तात् ; कास-
भेदेन तदुभयस्थितिवारणाय युगपदिति, तेन “क्रियाशरीरेऽन परम भोगः” इत्यत्र
नातिव्याप्तिः” इत्याहुः, तत्र ; “दन्तकतं कपोले वज्राः, वेदना सपत्नीनाम्” इत्यत्र

अत्राद्यापवादकत्वादेकदेशस्य गोविरोधे विरोधानुकारः । (घ)
 गुणौ क्रिये वा चेत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्ययोः ।
 यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ॥
 विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् ॥७४१॥ (ङ)

श्रीक्रीदाहरणे बोधकाभावेन कार्यकारणयोः, युगपदुत्पन्नव्यातिविरहात्, "सा
 . श्री वयं कातराः" इत्यत्र स्त्रीत्वकारणत्वस्य उत्पन्नत्वाभावादेव कार्योत्पत्तिरुत्प-
 पदुत्पन्नव्यातिविरहात् । न च स्त्रीत्वकारणत्वमारोप्यन् इति वाच्यम् ; तत्र
 वैषम्यानावच्छेदेन तदङ्गीकारस्यान्वयत्वात्, "दष्टो मुजङ्गेन" इत्यादौ युगपदुत्पन्न-
 व्यातिविरहादेवातिप्रसङ्गभङ्गेन तद्वारणार्थमुपात्तकाल्पनपदस्य अनर्थकत्वाच्च । अत्र-
 न्यत्र तु कार्यकारणयोर्वैधाधिकरणस्यैव यत्र विशिष्टविशेषणनकत्वं, तथैव तस्याङ्-
 कारत्वस्वीकारः । "दष्टो मुजङ्गेन" इत्यादौ कार्यकारणयोरेवच्छेदकभेदसत्त्वेऽपि
 अधिकरणस्यैकत्वेन वैधधिकरण्यभावात्, "निवाशरीरे" इत्यादौ वैधधिकरण्यस्य
 सत्त्वेऽपि तत्र विशिष्टविशेषणाधायकत्वादेव नातिप्रसङ्ग इति सङ्केपः । उदा-
 हरणान्तरं यथा— "स्र्यासमज्जत काची जडो दुकूलं कलत्रमवलायाः । तत्याज
 राममधरो मुक्तिमुरीचक्रिरे विकुराः ॥" अवलायाः काची स्र्यासम् अज्जत, दुकूलं
 कलत्रम्—अवलां, जडो । स्पष्टमन्वत् । अत्र विकुराणां मुजङ्गीकारे कात्यादीनां
 स्र्यासाद्यङ्गीकारः इति स्फुटं वैधधिकरण्येन असङ्गतिः । "वषांसु जाता नवधोवनश्री-
 रागावधुः श्रौद्धपयोधराऽमूत् । पुष्येऽङ्गोऽगायत केतकीणां बभूवुरस्यस्यतमाकाटिन्यः ॥"
 अवेद्यं मासाकृपा । "अजसमारोहति दूरदीर्घां सङ्कल्पधोपानतततिं तदोयान् । आसात्
 स वर्षेऽधिकं पुनर्यत् ध्यानात्तव त्वन्यतामवाप्य ॥" अत्र भैत्या सोपानारोहणं, नखि
 च श्वास इति वैधधिकरण्यम् ।

(घ) ननु कार्यकारणयोः सहानवस्थानसत्त्वयो विरोधोऽस्ति, तथैवासाङ्-
 कारत्वमासां, किमधिककल्पनया ? इत्यत आह, अस्माय इति ।—अस्माः,—कार्य-
 कारणवैधधिकरण्यरूपाया असङ्गतेः, अपवादत्वात्—विशेषणवैषम्याधायकत्वेन
 विशेषत्वात्, एकदेशस्योः,—समासाधिकरणयोः, विरोधे विरोधानुकारः,—
 विरोधाङ्कारस्य विषय इत्यर्थः, भिन्नदेशयोस्तत्त्वे असङ्गतिरिति भावः ।

(ङ) विषममाह, गुणविति ।—हेतुकार्ययोः विरुद्धो गुणो, विरुद्धे क्रिये वा
 येषु स्यातां, यदा—यदि वा, चारब्धस्य—प्रकान्तस्य अर्थः, वैफल्यं—निष्फलम्,

क्रमेण यथा—

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु,
यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥” (ध)

अत्र कारणरूपासिलतायाः “कारणगुणा हि कार्यगुणाः
भारभन्ते” इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्तयशस उत्पत्तिः । (न)

“आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! दटासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥” (प)

अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात् तापजनकविरहोत्पत्तिः ।

अभिनतफलानवाप्तिः इत्यर्थः, अनर्थत्व—अनिष्टफलत्व, च सम्भवः, या च विरुपयोः,
—विरुद्धयोः, एकत्र वस्तुन्यत्नमसम्भवतोः इत्यर्थः, सङ्घटना—सम्बन्धनं, तत् विषयं
भतम् । अत एवालङ्कारकौस्तुभकृताऽप्युक्तम्—“सम्बन्धानुपपत्तौ इष्टाणां नात्रानिष्ट-
सम्प्राप्तौ । जन्मजनकीभयगुणक्रियाविरोधे च विषयः स्यात् ॥” इति ।

(ध) कार्यकारणयोर्गुणविरोधमाह, सद्य इति ।—यस्य तमालनीला कृपाण-
लेखा—खड्गप्रतिरिक्त्यर्थः, रणे रणे—प्रतिसङ्ग्रामं, करस्पर्शम् अवाप्य शरदिन्दुः,—
शरचन्द्रः, तद्वत् पाण्डु—शुभं, त्रिलोक्याभरणं—सर्वगामित्वेन त्रिभुवनादृतमिति
भावः, [“त्रिलोक्याभरणम्” इति त्वमाधु] यशः सद्यः प्रसूते—जनयति, चित्रम्—
आचर्य्यम्, एतदिति शेषः । उपजातिः वृत्तम् । यथा वा—“न खलु न खलु
बाधः पातनीयोऽयमस्मिन्मृदुनि मृगशरीरे तूष्णरात्राविवाग्निः । क्व वत उरिष्यकानां
जीवितश्चातिलोलम् ? क्व च निशितनिपाताः वक्षसाराः शरास्ते ?” इति ।

(न) अचेति ।—अत्र कारणरूपासिलतायाः,—हेतोरसिलताया इत्यर्थः ।
कारणगुणा इति ।—यद्यप्यवयविरूपकार्यगुणक्रिययोः एकावयवरूपकारणगुणक्रिया-
जन्यत्वनिश्चयः, तथाऽपि तत्र तथा दर्शनान्दन्वत्रापि तत्रात्वं क्विच्छ्रष्टौ कल्पान्ते इति
नानुपपत्तिः इति भावः । कारणविरुद्धो गुणः,—कार्यत्व यशसः शुक्तता, कार्यत्व च
शुक्तयशसः विरुद्धो गुणः,—कारणत्व कृपाणत्व तमालनीलत्वम् ।

(प) कार्यकारणयोः क्रियाविरोधमाह, आनन्दमिति ।—नायिकां प्रति
नायकस्त्रीक्लिरियम् । हे कुवलयदलं—गौरीत्यलपत्रं, तद्वत् लोचनं यथा; तन्मन्दुकी,

“अथ रत्नाकरोऽश्वोधिरित्यसेवि धनाशया ।

धनं दुरेऽसु वदनमपूरि चारवारिभिः ॥” (फ)

अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत्, प्रत्युत चारवारिभि-
वदनपूरणम् ।

“क्व वनं तद्वत्कभूषणम् ? नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता ? ।

नियतं प्रतिकूलवर्तिनो वत ! धातुश्चरितं सुदुःसहम् ॥” (ब)

अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना । इदं मम ।

अन् इमम् अमन्दं—अद्वानम्, ज्ञानन्दं ददाति, किन्तु त्वयैव जनितः,—उत्पादितः,
विरहः मे—जन, शरीरं तापयतितराम्—अतिशयेन तापयति । अत्र चारवण
मात्रिकायाः क्रिया आनन्ददानं, नात्रिकाकार्येण विरहस्य क्रिया शरीरतापनं तद्विरह-
निति हेतोः कार्येण विरहे क्रिये । यद्यप्यानन्दतापो गुणौ, तथाऽप्यत्र दशोर्ध्वतय-
घटकत्वेन क्रियात्वेनैव व्यवहारः इति ज्ञेयम् । आर्यां इतम् ।

(फ) तृतीयं प्रकारमाह, अयमिति ।—अवम् अश्वोधिः,—समुद्रः, रत्नागम्
आकर इति हेतोः धनाशया—धनप्राप्तिकावशया, असेवि—सेवितः, मयेति श्रेयः,
किन्तु धनं दूरे असु, (प्रत्युत) वदनं—मुखं, चारवारिभिः,—उपपन्नैः, अपूरि—
पूरितम् । अत्र समुद्रसेवया धनप्राप्तिरूपफलज्ञानवाप्तिः, चारवारिभिः वदनपूरणस्य
अनिष्टस्य प्राप्तिः सेव्यज्ञानभोक्तृसम्पादकत्वातिशयं स्वस्य दुरदृष्टातिशयं वा व्यञ्जयति ।
यथा वा—“अथं दुग्धाश्वेः पतिरिति गवां पाशक इति त्रितोऽस्माभिर्दुग्धोप-
नयनधिया गोपतनयः । अनेन प्रत्युद्धो व्यरिषि स तथा येन जननीसनादप्यस्माकं
निजमपि पयो दुर्लभमभूत् ॥” इति ।

(ब) अतुर्थे प्रकारमाह, केति ।—तद्वत्वां बल्कानि—लघुः, भूषणानि यत्र
सादृश्यं, वनं क्व ? महेन्द्रवन्दिता—देवेन्द्रादृता, नृपलक्ष्मीः,—राजश्रीः, क्व ? [क्वयं
महदन्तरसमयोः सूचयति] वत—खिटे, प्रतिकूलवर्तिनः,—विरहस्य, धातुः,—
देवस्य, चरितं नियतं—निश्चितं, सुदुःसहम् । अनेकान् वस्तुनि श्रीरामे अत्यन्त-
मश्वपतीर्षनवासराजश्रीलाभयोः निवर्णं, वस्तुतः तदानीं श्रीरामस्य राजश्रीलाभ एव
नास्तीति न विरहयोः सङ्घटनं, किन्तु अश्वपतयस्य श्रीरामस्य राज्यलाभरूपफल-
नवाप्तिः, प्रत्युतानिष्टस्य श्रीरामवन्वासस्य अश्वव इति तृतीयप्रकार एवेदं पर्यवस्यति,
इदं च “श्रीरीवादिपि सदृशो केवलाश्वतशीतला ? । अथं क्व च कुशुवापि क्वंशो

यथा वा—

“विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा
भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः
स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥” (भ)

समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुनः ॥७४२॥(म)

मदनानसः ? । इत्यादाहरणमस्य वेदितव्यम् । अनाङ्गनादैवमदनानससहनयोरेकव
नायिकायां मिलनम् इति ज्ञेयम् । यथा वा—“क कना हृदयप्रनायिनी ? क च ते
विचसनीयमायुधम् ? । स्रुतोऽक्षतरं यदुच्यते तदिदं मन्यव ! दृश्यते त्वयि ॥” अत्र
कीमलायुधोक्तव्यषयोः कार्यकारणभावसम्बन्धोऽनुपपन्नवद्भासते ।

(भ) विपुलेनेत्याद्याङ्गा इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमनुगन्तव्यम् इति काव्य-
प्रकाशोक्तं चतुर्थप्रकारे एव सङ्गमयति, विपुलेनेति ।—युगक्षये—कल्पान्ते, सागर-
शयस्य—समुद्रनिक्षयस्य, यस्य—श्रीलक्ष्मणस्य, विपुलेन कुक्षिणा—उदरेण, भुवनानि
—जगति, पपिरे—पीतानि, सः,—श्रीलक्ष्मणः, एकतमया पुरस्त्रिया—नगरवासिन्या
कामिन्या, मदविभनेष चसकलया—चसम्पूर्णया, कटाक्षरूपयैत्यर्थः, एकया दृशा—
नेत्रेण, पुनः पपे—पीतः, कटाक्षेण सर्वाङ्गीणं दृष्टः इत्यर्थः । मञ्जुभाषिणो वृत्तं—
“सजसा जगो च यदि मञ्जुभाषिणो” इति लक्षणात् । शिशुपालवधस्य पद्यमिदम् ।
अत्र एकत्र सर्वजगत्यायित्वम् एकनार्यैकनेत्रपीतत्वञ्च विरुद्धं सङ्घटितम् । तथा हि,
अत्र यदेकदेशेन कुक्षिणा जगत्पीयते, स पुनः अचरैकदेशेन क्षिया पीयते इति
विरुधयोः मिलनम् । चतुर्थः प्रकारः कथयप्रयोगे एव सम्भवति इति वदन्तः क्वचि-
द्वैतवचनव्यवयवयोः कार्यकारणयोः क्रियाविरोधोदाहरणं वदन्ति ; तथा हि,
कुक्षिरवधर्षः कारणं तत्कर्तृका भुवनपानक्रिया कुक्षिकार्यत्वावयवविनः सागरशयस्य
कर्मतासम्बन्धेन पानक्रियया विरुध्यते, भुवनपादकुक्षिमतः कटाक्षपेयत्वञ्च विरुध-
तथा भागादिति, तत्र ; प्रमाणात्तरवेद्यस्य द्वितुद्वेत्तुमहावस्यात् बोधाभावेनाप्रख्यात्,
आरण्यद्वयंरूपयोः पानयोः अतो विरोधाभावात् उपदर्शितविरोधस्य क्रियानगत्वा-
भावेन प्रकृतानुपयोगित्वाच्च इति ज्ञेयम् ।

(म) समसाच्च, सममिति ।—आनुरूप्येण—योग्यकर्मणा, योग्यस्य वस्तुनः,
श्लोकाद्यस्य, श्लाघा—प्रशंसा, समं स्यात् ।

यथा—

“शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं

जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्याऽवतीर्णा ।

इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पीराः

श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवद्रुः ॥” (य)

विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ॥७४३॥ (र)

यथा—

“प्रथमत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुञ्चति प्राणान् ।

दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ?” (ल)

(य) शशिनिति ।—इन्दुमत्वा चजे स्वयंइते पीराणामुक्तिः । इयम्—इन्दुमती कौमुदी, चतुरूपं—स्वयोग्यम्, चजनिति भावः, मेघमुक्तं—मेघावरणशून्यं, शशिनम् उपगता, एवमप्येऽपि ; जङ्गुकन्या—जाङ्गवी, चतुरूपं—स्वसदृशं, जलनिधिम् चव-
तीर्णा—प्रविष्टा, इति—एवं, समगुणयोः,—गुण्यगुणयोः, चजेन्दुमत्पोरिति शेषः, कीर्तिग—सख्येकमेव, प्रीतिः शेषां तथाभूताः, पीराः,—पुरवासिनः, तत्र—स्वयंवरचये, नृपाणाम्—इन्दुमतीविषया समानतानामजेतरराजानां, श्रवणकटु—समनोरचप्रति-
कूलतया दुःश्रवम्, चसद्यश्रवणमिति यावत्, एववाक्यं विवद्रुः—एववामासुः ।
इन्द्रसंश्लेषेऽप्ययम् । माखिनी उच्यते । यथा वा—“क्रीपुस्यतिपन्नं जनयतः पत्न्युः
प्रधानामभूदंशसः परिचायकः द्विननयोर्दाम्यसम्पत्तये । चासंभारपुरभिप्रुदव-
निचःप्रेमापंशक्रीडयाऽप्येतद्व्यतिगाढरानरचनात् प्राकथिं चेतो भुवः ॥” अत्रान्क्री-
पुदवसम्पत्जननाभ्यासस्य भैमीनससम्पत्फलकोत्या तस्यस्यत्यागुदस्यं चभ्यते ।
यथा वा—“यानुः शिखातिप्रयनिकषखानसेवा चगाचो रूपे देवीऽप्ययमनुपमो
दत्तपादः क्षरस्य । जातं देवात् सद्दमनयोः सङ्गतं वत् तदेतत् अङ्कारखीपगतमधुना
राज्यनेकाधिपत्यम् ॥” इति ।

(र) विचित्रमाह, विचित्रमिति ।—तद्विरुद्धस्य—इष्टविपरीतस्य, कृतिः,—
श्रवणम्, इष्टफलाय—चमिततफलसाधनाय, चेत् भवति, तदा विचित्रम् ।

(ल) प्रथमतीति ।—सेवकात्—दत्तात्, अन्यः को मूढः ?—चविदेवी ?
सङ्गतविदेवीः,—सङ्गतंनिमित्तं, प्रथमति—चपङ्कटी भवति, जीवितहेतोः,—प्राच-
र्यानिमित्तं, प्राचात् विमुञ्चति—त्यजति, तथा सुखहेतोः,—सुखामया, दुःखीयति-

आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते ॥७४४॥(ब)

आश्रयाधिक्ये यथा—

“किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरियत्र ।

अज्ञात एव श्रेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि ॥” (अ)

आश्रिताधिक्ये यथा—

युगान्तकालप्रतिसंहतात्मनो

जगन्ति यस्यां सविकासमासत ।

तनो मसुस्तत्र न कैटभद्विष-

स्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः ॥” (घ)

—दुःखनिश्चयि ? न कोऽपि संबन्धादन्वोऽधिक्यो मुद इति भावः । अत्रायां हृन्दः । इह उत्पत्तिरूपस्य गतिविरुद्धस्य फलस्य आभाय उत्पत्तिविरुद्धस्य प्रवृत्तिरूपकार्यस्य करणम् । एवमन्वयादि यथा—“मलिनमित्तुं खलवद्वनं विनश्यति जगन्नि देव ! कोत्तिसे । निनाङ्गादं कर्तुं निनाय दृष्टति प्रतापोऽपि ॥” इति ।

(ब) अधिकमात्र, आश्रयेति ।—आश्रयाश्रयिणोः,—आधाराश्रययोः, एकस्य—आश्रयस्य आश्रयिणो वा, आधिक्ये—महत्त्वातिशये, प्रतिपाद्ये इति शेषः, अधिकम् उच्यते ।

(अ) आश्रयाधिक्ये अधिकमात्र, विनश्चिन्मिति ।—अत्र वारिधेः,—समुद्रस्य, महिमानं—महत्त्वम्, अधिकं किं ब्रूमः ?—अत्रयामः ? यत्र—वारिधौ, हरिः,—नारायणः, कुक्षौ—जठरे, भुवनानि निक्षिप्य अज्ञात एव—कुशेति केनाप्यवच्छिन्नाय एव, एकदेशे एव श्रेयान् समुद्रस्थैः सर्वैः सत्त्वे न ज्ञायते इत्यर्थः, श्रेते । अत्र “कुक्षौ निक्षिप्य” इत्यनेन हरिर्महत्त्वमयमन्यते, समुद्रस्यदेशे तच्छब्देनाश्रयस्य समुद्रकालिप्रयमाहाय्य व्यज्यते । श्लोकेऽपि न समस्तभुवनानां महाऽऽधारकापि भगवतः शीरोदत्रायिलेनाश्रयत्वं, शीरोदस्य आधारत्वं, तत्रापि अविभक्तिसम्बन्धेन क्लृप्तत्वात् आश्रयस्य आधाराधिक्यवर्धनमिति लक्ष्यसमन्वयः । अत्रायां हृन्दः ।

(घ) आश्रिताधिक्ये अधिकमात्र, युगान्तेति ।—नारदानमे श्रीकृष्णस्य इषांकि-प्रयवर्धनम् । युगान्तकाले—कल्पान्तसमये, प्रलयकाले इति भावत्, प्रतिसंहताः,—समुचितः, आकाशेन तादृशस्य, यथा—प्रतिसंहताः,—लोहरं प्रवेक्षितः, आप्ताः,—समस्तप्राणिनो वेन कथाभूतस्य, कैटभद्विषः,—श्रीकृष्णस्य, यथा तनो—

अन्योऽन्यमुभयोरैक-क्रियायाः कारणं नियमः ॥७४५॥(स)

शरीरे, जगति सविकारम—बसहीचे यथा तथा, अर्थमर्थं यथा तथेति यावत्.
 आसत—तिष्ठति अ, [आम् उपदेशने इत्यस्य सङ्घि प्रथमपुरुषस्य बहुवचनमिदम्]
 तत्र—तस्या, तनौ—भगवतो देहे, तपोधनस्य—नारदस्य, अभागमेन—समागमेन,
 सधवाः,—समुत्पन्नाः, मुदः,—हर्षाः, न मनुः,—न मान्ति अ, नावकार्यं प्राप्य
 तस्युः, स्यातुमचमाः सत्यो वरिणिःसैवैरति भावः । अत्र "जगति" इत्यादिना
 श्रीकृष्णतनोराम्रयस्याधिक्वमुक्तं, तन्नावकार्यात्मात् आश्रितानां मुदामतिमहस्यं
 व्यज्यते इति । अत्र समसजनदाधाररूपाया भगवत्तन्वाः अपेक्षया नारदमुनिसमा-
 गमनन्वाभोदरूपस्य आधेयस्य "न मनुः" इत्यनेन आधिक्योत्तेरधिकं नामालङ्कारः ।
 मञ्जिवाद्यस्तु—"चतुदंशभुवनभरवपय्यांते वपुषि अन्नं मानोति क्विप्रौढीक्तिः
 सिद्धातिशयेन स्वतःसिद्धस्वामिदंनाप्यवसितातिशयोक्तिः, सा च मुदामन्तःसन्त्वन्वेऽप्य-
 सन्त्वन्वोत्था सन्त्वन्वासन्त्वन्वदापा" इति अतिशयोक्त्यलङ्कारं समर्थितवान् । वस्तुतस्तु
 क्विप्रौढीक्तिःसिद्धातिशयेनाप्यवसितत्वेन आभोदरूपस्याधेयस्य आधिक्यसिद्धिरिति
 अतिशयोक्तिमूलोऽयमाधिकालङ्कारः इति सर्वं समञ्जसम् । वंशस्थविलं इत्यम् ।
 शिशुपालवधखेदं पद्यम् ।

(स) अन्योऽन्यमाह, अन्योऽन्यमिति ।—अत्र चेदित्यनुषज्यते ; उभयोः,—एक-
 जालीययोः क्रिययोः, ("दुदोह गां स यज्ञाय अस्थाय मघवा दिवम्" इत्यादिव्याहृतयो
 "उभयोः" इति, अत्र स्वं स्वं दीह्नं प्रत्येव स्वं स्वं कारथं, न तु परस्परस्वं
 दीह्नं प्रति परस्परं कारथम्) नियमः,—परस्परम्, एकक्रियायाः चेत् कारणं तदा
 अन्योऽन्यम्—अन्योऽन्यनामालङ्कारः, भवतीति शेषः । क्रियापदं गुणस्याप्युपलक्षणम् ;
 तेन "निशया क्विपरस्यन्दसन्देव क्विरा निशा" इत्यत्राप्ययमलङ्कारः । अत्र
 कारथयोः क्रिययोश्च अन्वेष्यं वैचित्र्यपरिपोषणमेव, न तु नियामकं, तेन "नखिन
 भायाः शशिनो निशिव त्वया स भाया निशया शशिव" इत्यादौ अन्वेष्येऽप्ययमल-
 ङ्कारः । अत्रेदं वीध्यम्—यद्यपि एकस्याः क्रियायाः परस्परमेककारणत्वे एव
 एतदनुज्ञातं, तथापि एकया क्रियया परस्परमुत्कर्षांशानि एतस्य सङ्गावः, अन्यथा
 नावन्नांशत्वेऽस्य अलङ्कारव्यपदेश्याहंत्वस्यैवासम्भवः ; अत्र एवोक्तमलङ्कारशोभुम-
 क्तता—"अन्योऽन्यं वक्तुनां परस्परोत्कर्षहेतुत्वे" इति । कैचिन्—यदा तु परस्परं
 भन्विता क्वचिद्वैकेव क्रिया अन्येनाव्यन्तेति, तदाऽप्ययमलङ्कारः ; इति सिद्धान्तयन्ति,
 कदाचरति च—"शशिनो च निशा निशया च शशो शशिनो निशया च विधाकि

यथा—“त्वया सा शोभते तन्वी तथा त्वमपि शोभसे ।

रजन्या शोभते चन्द्रचन्द्रेणापि निशोधिनी ॥” (४)

यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् ।

किञ्चित् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा ॥

कार्यस्य करणं देवादिशेषस्त्रिविधस्ततः ॥७४६॥(क)

क्रमेण यथा—

“दिवमप्युपयातानामाकल्पमनस्यगुणगणा येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते वन्द्याः ?” (ख)

नमः । कविना च विसुः विभुना च कविः कविना विभुना च विभाति वसा ॥”
इत्यादि ।

(४) लयेति ।—सा तन्वी—कञ्चाङ्गी, त्वया शोभते, त्वमपि तथा—कञ्चाङ्गा,
शोभसे, चन्द्रः रजन्या शोभते, निशोधिनी—रजनी, अपि चन्द्रेण, शोभते इति
शेषः । अत्र परस्परशोभयोः परस्परकारणम् । यथा वा—“कच्छल तक्षाः सान-
वन्धुरस्य सुक्ताकक्षापस्य च निच्छलस्य । चन्वीऽन्वश्रीभाजननाम्नूय साधारणो
भूषणभूषणभावः ॥” इति ।

(क) विशेषमाह, उदिति ।—यत् अनाधारम्—आधारकर्मितम्, आशेषं,
अथ एकं, अथ इति शेषः, अनेकगोचरं—अनुष्ठानवर्ति, (पय्यांयासङ्कारकचक्षे
“कनात्” इत्यस्त्रीपादानादत्र परिशेषात् पुनपदित्यस्य साधो शेषः) अथवा किञ्चित्
—किमपि, कार्यं प्रकुर्वतः, जगस्य इति शेषः, अशक्यस्य इतरस्य—अशक्यस्य वा,
कार्यस्य—अप्रकृतस्य इति भावः, देवात्—प्रतिवन्द्यान् विना, करणम्—उत्पत्तिः,
विशेषः ; स च ततः,—तस्मात्, उत्तमवर्गदित्यर्थः, त्रिविधः ; तथा च—प्रसिद्ध-
साधारं विनाऽऽशेषस्य सत्त्वे चाद्यो विशेषः, एकस्य परिमितस्य वस्तुनः पुनपत्
अनेकस्य सत्त्वे वितोषो विशेषः, एकजिन् कार्ये वार्यं सुकरस्य दुष्करस्य वा अन्वस्य
कार्यस्य करणे वितोषो विशेषः इति निष्कृष्टोऽर्थः ।

(ख) दिवमिति ।—दिवं—सर्मेन, उरयातानामपि—उरयातानामपौषधः,
शेषां—कवीनाम्, अनस्यः,—कवयः, सुकानां—माधुर्यादीनां, तथा वाहू ताः,
विरः,—वाचः, आकल्पम्—आप्रकार्यं, जगन्ति रमयन्ति—तोषयन्ति, ते कवयः
कवयिणः—कवयिण्यि भावः, न वन्द्याः ?—अप्रशंसनीयाः ? अपि तु वन्द्या इत्येवम् ।

“कामने सरिदुद्देशे गिरीषामपि कन्दरे ।

पश्यन्त्यन्तकसङ्घाशं त्वामेकं रिपवः पुरः ॥” (ग)

“गृहिणी सचिवः सखी मिथः

प्रियशिष्या कलिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ?” (घ)

अत्र निर्मातृत्वेन प्रसिद्धाचारान् कवीन् विनाऽपि चाव्यक्तवाचां गिरां क्वितिः इति कवीनां स्वर्गगतत्वात् तेषां वाक्यानां भूमिनिष्ठत्वमनाधारमेव, तथादाशप्रसिद्धो विशेषः । अत्रार्था कन्दः । इदं वदतल । यथा वा—“रूपमण्डोः क्लितं व्यर्थो-
ऽङ्गु जल्पितं कथं । हृदयं हृदये निहितं विधीनितं किमत्र देवेन ?” ॥ अत्र नाविकानिष्ठरूपस्य नाविका चाधारः प्रसिद्धः, तत्समवायिकारत्वात्, तां विनाऽपि अण्डोत्पत्त्यज्ञानमुक्तं, तत्कर्मोपगोतविषयत्वाभिप्रायेण इत्युपपत्तिः ।

(ग) कामने इति ।—रामस्तुतिरियम् । रिपवः,—शत्रवः, एकं त्वां कामने—वने, सरितां—नदीनाम्, उद्देशे—अवकाशे, गिरीषां—पर्वतानां, कन्दरे—गुहायामपि, पुरः,—अयतः, अन्तकसङ्घाशं—यमसदृशं, पश्यन्ति । अत्र भावनाति-
शयेनेकेनेव स्वभावेन कामन-गदो-पर्वतकन्दरादिषु अनेकेषु गुहास्यदार्येण एकस्य राज्ञः युगपत् सत्त्वापलब्धेः द्वितीयो विशेषः । यथा वा—“प्रासादे सा पक्षि पक्षि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा पर्यङ्गे सा द्वित्रि द्वित्रि च सा तद्विधोगातुरल । इङ्गो चेतः ! प्रकृतिरपरा नास्ति ते काऽपि सा सा सा सा सा सा जगति सकले सोऽय-
महेतवादः ?” ॥ इति ।

(घ) गृहिणीति ।—इत्युनया मरुते तपतेः अलस विद्यापीडयन् । हे प्रिये ! इत्यन्वाहार्यम् ; त्वां हरता करुणाविमुखेन—निर्दयेन, मृत्युना मे किं न हृतम् ? वद, तथा हि, त्वं मे गृहिणीति गृहिणी हता, त्वं मे सचिवः,—इष्टोपदेशकत्वात् मन्त्रीति मन्त्री हतः, त्वं मे मिथः,—रहसि, सखी—समीहितसाधकत्वात् विजग-
सङ्घचरोति सखी हता, त्वं मे कलिते—मनोहरे, कलाविधौ—मूल्यगोतायगुहायै चरते वा, प्रियशिष्या इति साऽपि हता, तथात् त्वां हरता गृहिय्यादिकं सर्वमेव मे हृतमिति भावः । अत्र इत्युनतोहरणरूपमेकं चार्थं प्रकुर्वतः विधेः गृहिय्यादिकस्य अपरस्य चार्थस्य देवात् चरन्म् । नित्युनतोहरणमेव सचिवादिहरणं, तच्चेदमेव

व्याघातः स तु क्वेनापि वस्तु येन यथाकृतम् ।
तेनैव चेदुपायेन कुरुतेऽन्यस्तदन्यथा ॥ ७४७ ॥ (ङ)

यथा “दृशा दग्धं मनसिजम्” इत्यादि । (च)

सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि ॥ ७४८ ॥ (छ)

व्याघात इत्येव ।

“इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः

समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि न चायाससहना ।

मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं

न मृदो सोढा यहिरहकृतमायासमसमम् ॥” (ज)

कार्ये, कथमत्र कार्यान्तरोत्पत्तिः ? इति चेत्, सचिवादिहरणे तात्पर्यात् इति श्रेयम् । सुन्दरी वृत्तम्—“वयुजीर्यदि सो जगो युजोः सभरा लो यदि सुन्दरो तदा” इति लक्षणात् । इदं रघुवंशस्य पद्यम् ।

(ङ) व्याघातमाह, व्याघात इति ।—येन क्वेनापि यथा—यत्रकारं, कतं वस्तु चम्बः,—चम्बो जनः इत्यर्थः, तेनैव उपायेन चेत्—यदि, तदन्यथा—तस्यादन्यप्रकारं, कुरुते, तदा सः व्याघातः,—निष्पादितवस्तुव्याघातहेतुत्वात् व्याघातेनामाखण्डार इत्यर्थः ।

(च) दृशेति ।—६६६ पृष्ठे व्याख्यातं प्राक् । अत्र हरिण दृगुपायेन मञ्जीकृतः सदनः नारोभिः तेनैव नेत्ररूपोपायेन सजीवः कृतः । अत्र केचिदाहुः,—“व्यतिरेक एवायमखण्डारः, उक्तोदाहरणे जयिनीरित्त्वेन तस्यैव प्रकाशनात् । न च व्याघातोऽप्यत्र व्यतिरेकोत्पापकत्वेन स्थित इति नाच्यम् ; तथाऽप्यखण्डारान्तरत्वसिद्धेः विविक्त-विषयाभावादिति दिक् ; तदसत्, सादृश्यविषयायानेव व्यतिरेकः इत्यसङ्गतं व्य-ख्यापितत्वात्, अत्र च धर्मान्तरेणापि शिवनायिकयोः सादृश्यानभिनतेः व्युत्पत्तात्” इति कौस्तुभाशयः ।

(छ) प्रकारान्तरेण व्याघातमाह, सौकर्येणेति ।—सौकर्येण—सुकरत्वेन, यदि कार्यस्य विरुद्धं क्रियते—कथ्यते, इत्याशयः, तदाऽपि व्याघातः आदिति शेषः, क्वेनापि योपायेन बलात्कार्यमुच्यते, तदन्येन तेनोपायेन सौकर्येण तद्विरुद्धं कार्यं कथ्यते तदा व्याघातः इति तात्पर्यार्थः ।

(ज) व्याघातमुदाहरति, इति ।—प्रकाशमननकाये दम्बोदकप्रत्युत्पी ।

अत्र नायकेन नायिकायाः सृष्टुत्वं सहगमनाभावहेतुत्वेन
उक्तं, नायिकाया च प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्येण
हेतुतयोपन्यस्तम् ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात् ॥ ७४६ ॥ (अ)

यथा—

“श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते विनयः श्रुतात् ।

लोकानुरागो विनयाच्च किं लोकानुरागतः ?” ॥ (ज)

कान्ते ! त्वम् इदं—अत्र गृहे एव, तिष्ठ, अहं कतिपयेरेव—सख्यैरेवेति भावत्,
अहोमिः समानता—आगमिष्यामीत्यर्थे, (त्वं) सृष्टुः,—कीनसाङ्गी, अति, आयास-
सहना—क्षेत्रचना, न च, येन मया सह गमिष्यतीति भावः । (इति उक्तिः) हे
सुमन ! मे—मम, सृष्टुत्वं—कीनसत्वं, भवता सह मनुम् अचिकं हेतुः, यथा—
अचिकं सृष्टुत्वं भवता सह मनुं हेतुः, यत्—यथात्, सही अहं विरहजन्यम असमं
—निवपमम्, आयासं न सोढा—न सहये । मिस्त्ररिणी इत्यम् । यथा वा—
“वशीचीनां तमास्यभवत्सख्ययज्ञानरेखावनागाम् आ-पारिभ्यस्तुर्षां सृष्टुत्तिमि-
कुलसोभितान्तर्जालानाम् । माखेवाज्ञा सपुष्या मत्सृपतिप्रतेदस्यते वा मिरोमिः अ
मध्येव सख्यनी कवयति विनयासङ्गतिसे प्रमुत्तम् ॥” अत्र आचक्रे चन्द्रगुप्तेनासक्ति-
व्यञ्जकतया आशाभङ्गी हीपलेन प्रागुक्तः, स एवात्र आचक्रेण विनयव्यञ्जकतया
गुपलेनोक्तः इति श्रेयम् ।

(अ) कारणमालासाह, परमिति।—यदा पूर्वपूर्वस्य, कार्यत्वेति शेषः,
परं परं प्रति हेतुता, तदा कारणमाला स्यात् । काव्यांशमपि माहा इह वर्तते
एव, अहं न कार्यमाखेत्वाख्यानम् ? अत्रोच्यते—“विनयापूर्विका हि प्रत्याहं प्रति-
पत्तिः” इति नियमेन कारणगुणव्यञ्जकत्वेन कवेरनीटतया कारणमाखेत्वाख्यानमेव
सङ्गतम् इति श्रेयम् ।

(ज) श्रुतमिति।—कृतधियां—मिचित्तमतीनां, पश्चित्तानामिति यावत्,
सङ्गात्—संलग्नात्, श्रुतं—प्राज्ञानम्, अन्वयनमित्यर्थः, जायते, श्रुतात् विनयः,—
मिष्टाचारः, जायते इत्यनुपपत्तः, विनयात् लोकानुरागः,—लोकप्रियता, जायते
इत्यत्रापि अनुपपत्तेः, लोकानुरागतः किं न जायते ? अत्र परं परं विनयादिकं—मि

तन्मालादीपकं पुनः ।

धर्मिणामेकधर्मेण सम्बन्धो यत् यथोत्तरम् ॥७५०॥ (ठ)

यथा—

“त्वयि सङ्करसम्प्राप्ते धनुषाऽऽसादिताः शराः ।

शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया यशः ॥” (ठ)

अत्रासादनक्रिया धर्मः ।

पूर्वपूर्वस्य सुतादिः हेतुत्वम् । यथा वा—“विद्या ददाति विनयं विनयस्तु याति पात्रताम् । पात्रताङ्गनाश्रिति चनाहर्षं ततः सुखम् ॥” यथा वा—“दारिद्र्या-
क्रियमेति क्रीपरिगतः प्रथम्यते तेजसो निसेजाः परिभूयते परिभवाग्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विचः द्रवमेति शोचविहसो बुद्ध्यां परित्यज्यते निमुञ्चिः अयमेत्यहो ! निघनता
सर्वापदानास्त्रयम् ॥” अत्र दारिद्र्यस्य अज्ज्यायां, तस्याः तेजोनाशे, तस्य च परिभवे-
हेतुत्वमिति रीत्या साक्षात्त्वमेव । अतोत्तरोत्तरस्य पूर्व-पूर्वं प्रति हेतुत्वमुच्यते-
तन्मापोयमिति कोस्तुभकाराः ।

(ठ) मालादीपकमाह, तदिति ।—धर्मिणां, बहूनामिति भावः, अतोत्तरम्—
—उत्तरोत्तरं, यत् एकधर्मेण सम्बन्धः, तत् पुनः मालादीपकम् । अत्रेवं श्रेयम्—
श्रीसौ मालायां यथा पूर्वपूर्वगुणितवस्तुनामासुत्तरोत्तरावलम्बनात्सहायकत्वं, तथेवेहादि-
मालाकपता इति शारः । अव्ययदीप्ततास्त्वेवमाहुः,—“वदन्ति वय्स्यां वय्स्यां धर्मैक-
दीपकं बुधाः । मदेन भाति कालमः प्रसापेन महीपतिः ॥ त्रिविधं दीपकाङ्गौ भवे-
हाङ्गिदीपकम् । वर्षत्वम्बुदमासेयं वर्षत्वेषा च ग्रंथेरी ॥ उन्नीचानि अदन्मानि
स्रुतानि कुटजोद्गमाः । माद्यन्ति चातकास्त्रताः माद्यन्ति च सिद्धावलाः ॥” अत्र-
देहश्रीदीपकान्वावनवत्त्वस्य अनेकपोषकस्य पदकार्यस्य हयोरपि वा चावर्तने उदा-
हरणकालः इति ।

(ठ) त्वयीति ।—राजस्युतिरियम् । हे राजन् ! त्वयि सङ्करसम्प्राप्ते—एवं गते-
वति, अतुषा शराः आसादिताः,—मालाः, शरैः शरीः,—शरतोः, शिरः, आसादित-
मिति श्रेयः, तेज—परिशिरसा, मूः,—मूलस्य, आसादितेति लिङ्गव्यत्यय-
असादि अनुवर्तनीयं, तथा—सुवा, त्वम्, आसादितः इति श्रेयः, तत्र मूखानिमला-
दिति भावः, त्वया यशः, आसादितमित्यनेनान्वयः । अत्रेकवा आसादनक्रियया-
यतोत्तरं बहूनां धर्मिणां अनुवादीनां सम्बन्धः । इदं विनयानस्य पद्यम् । यथा-
या—“आवस्येन भवत्कलेवरनिर्दं तेनोत्पठं यौवनं तेनासौ सुतनुः । प्रत्यविमिश्रस्येन-

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात् तदैकावली द्विधा ॥१५१॥ (ब)

क्रमेण उदाहरणम्—

“सरो विकसिताभोजमभोजं भृङ्गसङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सखरोदयम् ॥” (द)

“न तज्जलं यत्र सुचारु पङ्कजं

न पङ्कजं तत् यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जह्वार यन्मनः ॥” (ण)

इत आमुंक्रमम् । तेन प्रापि पुनः शिखीमुखगणक्षेनापि मन्यानसं तेनोत्पापमय-
प्रमाददहनस्वान्तिप्रभोहोदयः ॥” अत्र प्रापीति क्रियायां पूर्वं कर्त्तव्यत्वं पश्चात्
तमेव कर्त्तव्यत्वनिव्यादिरोत्था माहात्म्यमिति बोध्यम् ।

(उ) एकावलीमाह, पूर्वमिति ।—चेत्—यदि, पूर्वं पूर्वं प्रति परं परं—
यद्विशेष्यमित्यर्थः, विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोह्यते—निराक्रियते, तदा द्विधा—
स्थापनापोहनभेदान् विभक्त्या, एकावली स्यात् । अत्र कौस्तुभलक्षणं यथा—“प्रथमं
विशेष्यं यद्विशेष्यमये भवत्यसङ्गतम् । विरहप्रतियोगी वा तद्वानेकावली सीता ॥”
इति । यत्र प्रथमं विशेष्यभूतत्वं पश्चात् विशेष्यत्वं, सा एका, यत्र च प्रथमतोऽभाव-
इति शीमिनः अन्वप्रतियोगिकामावाचिकरथत्वं साऽपरिति द्विविधैकावली इति ।

(ङ) सर इति ।—यत्र—अरदि इत्यर्थः, सरः,—सरोवरः, विकसितानि—
ह्यकुटानि, अभोजानि—पद्यानि यस्मिन् तथोक्तम्, अभोजं भृङ्गे,—भमरेः, सङ्गतं
—युक्तं, भृङ्गाः,—भमराः, ससङ्गीताः,—सङ्गीतब्राह्मिणः, सङ्गीतं सखरत्वं—कामल,
उदयः सरोदयः तेन सहितं, कामलद्विधरमित्यर्थः । अत्र अभोजभृङ्गसङ्गीतानि
उत्तरोत्तरम् विशेष्याणि पूर्वपूर्वेषु सरोऽभोजभृङ्गेषु विशेषणत्वेनोपन्यस्तानि इति
बोध्यम् । पद्यावत्तं कृतम् । यथा वा—“प्रथिताः कर्मारणाः निवसतविपाद्यानि
कर्मोधि । अतिविषमाद्य विपाद्या वेवस्यं दुःखं तेषाम् ॥” इति ।

(च) नेति ।—तत् जलं न, आसीदिति शेषः, यत्—जलं, सुचारुणि—सुखवि-
ह्वानि, पङ्कजानि यस्मिन् तथाभूतं, न, यत् पङ्कजं—पद्मं, न, यत् अलीनाः,—
न सीताः, सौरभमुखतया अतुच्छोद्यमानाः स्मिताः इति वाच्यं, षट्पदाः,—भमराः,

कचित् (त) विशेष्यमपि यद्योत्तरं विशेषणतया स्थापित-
मपोहितञ्च दृश्यते । यथा—

“वाप्यो भवन्ति विमलाः स्फुटन्ति कमलानि वापीषु ।

कमलेषु पतन्त्यक्षयः करोति सङ्गीतमलिषु पदम् ॥” (थ)

एवमपोहनेऽपि । (द)

(“हिरिकपुष्पिच्छङ्ग-वटपद्मनराक्षयः” इत्यमरः) यत्र तादृशम्, असी वटपदो न,
यः कलं—मधुरं, न सुगुञ्ज—गुञ्जनं चकार, तत् गुञ्जितं न, यत्—गुञ्जितं, मनः न
अकार । अत्र पदत्रयवटपदगुञ्जितानि उत्तरोत्तरविशेष्याणि पूर्वपूर्वेषु अक्षपदत्रयवट-
पदेषु विशेषणत्वेन अपोहितानि । वंशकाविलं कृन्दः । इदं भट्टिकाव्यस्य पद्यम् ।
अत्र कौस्तुभकाराग्रयः,—“यत् पूर्वपूर्वोत्तरोत्तरं प्रति विशेष्यत्रयपदेऽपि उत्तरोत्तर-
विशेषणञ्च स्थापकत्वापोहकत्वाभ्यां हेविष्यं, (असन्वयेन विशेष्यतावच्छेदकनिघामकत्वं
स्थापकत्वं, स्वत्यतिरेकेषु विशेष्यतावच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वमपोहकत्वम्) तद्वृ-
त्कौशोदाहरणे यथा—“स पण्डितो यः क्वडितायं दर्शो हितश्च तत् यत्र परानपक्रिया ।
परे च ते ये श्रितसाधुभावाः सा साधुता यत्र चक्षांस केयवः ॥” “वायुः स यो न
क्वडितं समीचते न तद्वितं यत्र पराशुतोषणम् । न ते परे ये न हि साधुताश्रिता
न साधुता सा हि न यत्र माचवः ॥” इति ; अत्रापि हितार्थदर्शनक पाण्डित्यवप-
विशेष्यतावच्छेदकनिघामकत्वं, द्वितीये च हितारेषु च व्यतिरेकेष्वार्थत्वव्यतिरेकाभि-
धानम् इति, तत्र ; “न तज्जलम्—” इत्यादौ उदाहृतेऽव्याप्तेः, तत्र तत्रोत्तरविशेष्यता-
वच्छेदकनिघामकतायाः स्वत्यतिरेकेषु विशेष्यतावच्छेदकव्यतिरेकप्रयोजकतायाश्चा-
भावात् ; य हि पदत्रयव्यतिरेकेषु अक्षलाभावे तात्पर्ये, किन्तु अक्षलावच्छेदेन
पदत्रययोगव्यतिरेके एव, अत्रत्यमयपरे श्लोके तथैव तात्पर्योपगमनात्” इति शेषम् ।

(त) प्रकारान्तरेष्वप्येकावल्यलकारमाह—कचिदिति ।

(अ) उदाहरति, वाप्य इति ।—वाप्यः,—सरलः, विमलाः भवन्ति, वापीषु
कमलानि स्फुटन्ति—विकसन्ति, कमलेषु अक्षयः,—अनराः, प्रतन्ति, सङ्गीतम्
अलिषु पदं—ज्ञानं, करोति, अक्षयः सङ्गीतं कुर्वन्तोत्यर्थः । उपगीतित्यन्तः,
तत्राक्षयं यथोक्तम्—“आर्याऽपराङ्मुखो दक्षयै प्राङ्मुखमौतिम्” इति ।

(द) एवमपोहनेऽपीति ।—“पुण्यक्षेत्रे न सर्वत्र पुण्यक्षेत्रे न नास्तिज्ञाः ।
नास्तिक्षेत्रे न चर्माऽस्ति न जने दुःखहेतुता ॥” अत्र पूर्वपूर्वेषु विशेष्याः पुण्यक्षेत्रे
नास्तिक्षेत्राः परंपरेषु नास्तिक्षेत्राः दुःखहेतुतासु विशेषणत्वेनापोहिताः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षीं वस्तुनः सार उच्यते ॥७५२॥(ध)

यथा—“राज्ये सारं वसुधा वसुधायामपि पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥” (न)

(ध) सारमाह, उत्तरोत्तरमिति ।—उत्तरोत्तरं वस्तुनः,—विशेष्यम्, उत्कर्षः सार उच्यते । कैचित्तु—“आज्ञोक्तसमापनमुत्तरोत्तरोत्कर्षेण चयनलङ्कारो भवति, तस्मात्ते एव वैचित्र्यविशेषप्रतीतेः” इत्याहुः, तन्न ; “लोकस्य निर्यदिं वि चादितेया चष्वादिदेशेषु मद्भान् मद्भेन्द्रः । किं चर्तुमर्षी यदि सोऽपि रागाज्जागर्ति कथा किमतः पराऽपि ॥” इत्यादौ श्लोकार्हासमातिपर्यन्तमुत्कर्षसत्त्वेनाप्यलङ्कारस्य सम्भवात् इति ।

(न) राज्ये इति ।—राज्ये—राज्याङ्गे, काननसागरसहितभूतले इति यावत्, वसुधा—पृथिवी, सारं—श्रेष्ठ, वसुधायामपि पुरं—नगरं, सारं, पुरे सौधं—राज-मन्दिरं, विविधरुचिरमणिमण्डितं सुधासुन्दरमुन्नतं भवनमिति यावत्, (“सौधोऽस्त्री राजसदनम्” इत्यमरः) सारं, सौधे—सौधवर्तिनि, तल्पं—शय्या, सारं, तल्पे—शय्यावर्तिनि, अनङ्गम्—कामस्य, सर्वस्वं—सर्वधनं, वराङ्गना—उत्तमा कामा, सारं—सारैत्यर्थः । (एतदनुकूपश्लोको यथा हृदयसंज्ञितायाम्—“जये धरिणाः पुरमेव सारं पुरे गृहं सप्तनि चैकदेशः । तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री रजोञ्जला राज्य-मुखस्य सारः ॥” इति । जये—उत्कर्षविषये) [सर्वत्र निर्धारणे सप्तमी, एतदनुरोधमेव राज्यादिपदानां मुख्याद्यपरित्यागः । तदुपादाने तु सामान्यविशेष-भावाभावादिनिर्धारणे सप्तमी न क्वात्, न हि भवति घटेषु पटः सुन्दर इति । अत्र क्लीवाक्लौबयोः क्लीबः स चैकवदेति एकशेषेण क्लीबत्वमुपपन्नम्] यथा—राज्ये वसुधा सारं वस्तु इत्यर्थः, अथवा—राज्ये वसुधा सारं—धनं, तद्दुपादेयमित्यर्थः, (तथा च मेदिनी—“सारी बले विराशि च यत्रे पुंमि घने जले । न्याये क्लीवं त्रिषु वदे” इति) कैचित्तु—“राज्ये—राजत्वविषये, यानि वस्तूनि तेषु वसुधा सारम् । [वसुधायामित्यादौ अधिकरणे सप्तमी] वसुधायां यानि वस्तूनि सन्ति तेषु पुरं सारम् ; एवमयुऽपि । [सर्वत्र तेष्विति निर्धारणे सप्तमी । राजत्वकाङ्क्षकरत्वा-सम्भवात् विषयत्वविषयः । राज्यवसुधादीनां सामान्यविशेषभावाभावेन निर्धारणा-सम्भवात् यानि इत्यादिरप्याहारः । सारस्य रूपस्य विशेषत्वाभावात् क्लीवादि” इत्याहुः, तन्न ; अने वेदा इतिवत् राज्ये वसुधेत्यत्र वसुधायाः प्रतिपादत्वाभावेन

यथासङ्गमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् ॥७५३॥ (प)

यथा—

“उन्मीलन्ति नखैर्लनीहि वहति स्त्रीमाशुलीनाम्बु
क्रौडाकाननमाविशन्ति वल्लयक्वाणैः समुत्तासय ।

राज्यत्वस्य प्रतिपाद्यत्वरूपविषयत्वासम्भवात् यामीत्यध्याहारस्य न्यूनपदत्वदोषप्रसङ्गात्
सारस्य विशेषत्वं विनीतकर्मप्रतीतिः सामानाधिकरत्येन विशेषणविशेष्ययोः रूप-
रूपकभावसम्भवाच्च, न हि भवति चन्द्रः सुन्दरमिति । यदि सारपदस्य धनपरत्वं
विवक्ष्यते, तदा रूपरूपकभावः सम्भवति, उक्तकर्मप्रतीतिस्तु व्यञ्जनयेवेति ध्येयम्]
वैचित्यु—चवच्छाभेदेनेकस्यैवोत्तरोत्तरोत्कर्मवर्णनेऽपि सारः ; यथा—“लम्बीर-
श्रियमतिशुद्धा शीलयेव व्यानस्त्रीकृतकामनीवृत्तिकुम्भो । नीलाशोभदहनयनेऽधुना
कुम्भो ते स्पष्टेते खलु कनकाचक्षेण साङ्गम् ॥” अथ पूर्वपूर्वावस्थाविशिष्टाभ्यां
कुम्भाभ्यामुत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टयोः तयोरेवोत्कर्षः । एकाग्रये कनिकाविकाधिय-
स्थितिर्नपपय्यावस्तु यद्यप्यत्र प्रतीयते, तथाऽप्युत्कर्षरूपसारस्यापि जगन्व्यासिद्धत्वा-
दकीकार इति वदन्ति ; तत्र “प्रथमश्रितकङ्ककोरकाभावश्च लम्बीमनुभुय चन्द्रका-
नान । अधुना श्रियुं कुम्भो यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलीलान् ॥” इति
तान्यर्थोदाहरणेऽपि उत्तरोत्तरोत्कर्षांशुभवतिविशेष्यत्वम् । अयमलङ्कारो वेदेऽपि
दृश्यते, तथा च कठवङ्गोपु—“इन्द्रियेभ्यः परा ज्ञायां अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु
परा बुद्धिरात्मा बुद्धेर्महान् परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषाद् परं किञ्चित् सा काङ्क्षा सा परा ततिः ॥” इति कौस्तुभकाराः । इदं
कट्टकम् ।

(प) यथासङ्गमनूद्देशारमाह, यथासङ्गमिति ।—उद्दिष्टानां, वक्तुनामिति
शेषः, उल्लसमाविशन्ति, तेन “ददमं कृष्णं रामश्च ब्रह्मि गोदोहनं ततो । पीत-
नीलान्तरधरो हरदत्तुवद्विचको ॥” इत्यादावप्ययसलङ्कारः श्रेयः, कृत्तश्च अनु—
पञ्चात्, अनु—अ इत्यर्थः, उद्देशः,—कीर्तनं, तत् यथासङ्गम् । अदेदं बोध्यम्—अत्
—करे, दिष्टाः,—तिदिष्टाः उद्दिष्टाः, अनु—पञ्चात्, उद्देशः,—तिर्देशः अन्देशः,
प्रथम प्रतिपादितानामप्राप्तां पञ्चात् प्रतिपादितैः अर्थैः कृत्तश्च सप्तम्यः यथासङ्गमिति
प्राक्काणः । भाषीतास्तेनैव कृत्तलङ्कारमाह, तथा च वाततः,—“वपत्तुश्रीप-
जातायां कृत्तसुलभः कृत्तः” इति ।

इत्थं वञ्चलदक्षिणानिलकुङ्कणठेषु साङ्केतिक-

व्याहाराः सुभग ! त्वदौयविरहे तस्याः सखीनां मिथः ॥” (फ)

कश्चिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकं क्रमात् ।

भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते ॥ ७५४ ॥ (ब)

(फ) सम्बोधनीति ।—दूता नाथकं प्रत्युक्तिरियम् । हे सुभग ! त्वदौय-
विरहे तस्याः,—तव कान्तायाः, सखीनां मिथः,—अन्वोऽन्वं, वञ्चलाः,—वञ्चलाः,
दक्षिणानिलाः,—सलयवाताः, कुङ्कणठः,—कौकिलाः तेषु, इत्यम—एवम्यंकाराः,
साङ्केतिकव्याहाराः,—इतिज्ञेयः, वर्णने इति शेषः, यथा [“वञ्चलाः” इति कर्त्तृ-
पदं सङ्केतगम्यम्] सम्बोधनीति—विकसन्ति, अमुटन्ति इति यावत्, [इति एकया
वञ्चलान् प्रति उक्ते अपरया] मखैः सुग्रीहि—कृषि, [वञ्चलमुकुलानोति कर्मपदं
सङ्केतगम्यम्] [अत्र दक्षिणानिल इति सङ्केतगम्यम्] वञ्चति [इति एकया दक्षिणा-
निलं प्रति उक्ते अपरया] औनाच्छनेन—पट्टवसनप्रान्तेन, तस्य धनत्वादिति भावः,
आइय—आच्छादय, [अत्र तम् इति सङ्केतगम्यम्] यथा न सखीशरीरं स्मृतेति
भावः, [अत्र कुङ्कणठ इति सङ्केतम्] क्रीडाकाननं—विहारोद्यानम्, आविशन्ति
—प्रविशन्ति, [इति एकया कौकिलान् प्रति उक्ते अपरया] वलयकापैः,—कण्ठ-
ध्वनिभिः, सत्सहास्य—ताडय, [अत्र तान् कौकिलान् इति सङ्केतम्] येन ते न
कुङ्करवनातन्वीरज्जिति भावः, इति उच्यते । वञ्चलादीनां नामपदेषु नाधिकार्याः
विरहपङ्कटाः इति शयो भवति इति तस्मिन्नात्मनं साङ्केतिको व्यवहारः, सङ्केतचाम
योग्यकर्त्ताऽव्याहारः इति बोध्यम् । अत्र उद्दिष्टानां वञ्चलां पद्यात् क्रमेण पुन-
रुद्देशः । श्राद्धविश्रीकृतं इत्यम् । अलङ्कारसर्वस्वकारस्तु “उद्दिष्टानामाभांती
क्रमेणानुद्देशो यथासङ्गम्” इति सूत्रयित्वा अन्ये त्विनमलङ्कारं क्रमसंज्ञयाऽभिदर्शयते ।
तत्र श्राद्धमार्थं च द्विषा ।.....श्राद्धं यथासङ्गं यथा—“कञ्जलङ्घनकनकरुचः
सुपथं हवहंसवाहनाः शं वः । जलनिधिनिरिकनलज्या हरिहरकनलासना वदन् ॥”
.....यथा—“लावण्यौकलि सप्रतापगरिमण्डयेसरे त्यागिनां देव ! त्वय्यवनी-
भरचमभुजे निर्यादिते वेधसा । इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं
विनाशजनको ! इधेव किमनो सटाः कुलप्याश्रयः ?” इति ।

(ब) पर्यायालङ्कारमाह, कश्चिदित्यम् ।—कश्चित् एकं, वस्तु इति भावः,
क्रमान् अनेकानि, वस्तुनि इति शेषः, भवति—कथं भवति इत्यर्थः, वा क्रियते—

क्रमेण यथा—

स्थिताः क्षणं पञ्चसु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।

बलीषु तस्याः खल्लिताः प्रपेदिरे

क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥” (भ)

“विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः ।

वृककाकशिवास्तत्र धावन्यरिपुरे तव ॥” (म)

परेण क्रियते इति भावः, चेत् तथा क्वचित् अनेकं, वस्तु इति शेषः, क्रमात् एकं भवति वा क्रियते चेत् तदा पर्याय इष्यते ।

(भ) एकस्य वस्तुनोऽनेकत्र भवनरूपं प्रथमं पर्यायमुदाहरति, स्थिता इति । —समाध्यवस्थायां पावल्याः शरीरोपरि पतितस्य इष्टिखल्लस्य खल्लभाववर्णनमिदम् । प्रथमे उदविन्दवः,—इष्टिखल्लकथाः, [“मन्योदन—” (६।१।६० पा०) इत्यादिना उदकशब्दस्य उदादेशः] तस्याः,—पावल्याः इत्याशयः, पञ्चसु—नेत्रलीमसु, क्षणं स्थिताः, [“स्थिताः” इत्यनेन पञ्चकामतिसान्द्रत्वं, “क्षणम्” इति लक्ष्म्याच्च गम्यते] ततः ताडितः,—पतनेन ह्येवितः, अधरः येः तदाभूताः, अधरपतिता इत्यर्थः, [एतेन अधरस्य मादवं गम्यते] ततः पयोधरयोः,—सनयोः, सत्सेधे—उच्छ्राये, निपातेन चूर्णिताः,—खल्लिताः, [एतेन सनयोः काटिन्वं व्यज्यते] ततः बलीषु—त्रिवलीषु, खल्लिताः,—निपातिताः सन्तः, निखीन्नतत्वादिति भावः, क्रमेण—आनुपूर्व्येण, [अत्र “चिरेण” इति पाठे—विलम्बेन, प्रतिबन्धबाहुल्यादिति भावः] नाभिं प्रपेदिरे—प्रापुः । [एतेन नाभेः सुगभीरत्व गम्यते] । अत्र एकं प्रथमोदविन्दुरूपं वस्तु पञ्चादा-धनेकत्र क्रमेण क्षणं भवति । यत्तु मञ्जिनाथेन—“अत्र प्रतिपदमधेवस्वात् परि-च्छरालहारः” इत्युक्तं, तदयुक्तम्, “उक्तिविशेषधेः साभिप्रायैः परिकरो मतः” इत्याद्युक्त्या विशेषपदानां साभिप्रायविशेषणानुगततया उक्तावेव परिकरस्याङ्गी-कारात्, अत्र च “विन्दवः” इति विशेष्यपदस्य “ताडिताधराः” इत्यादिविशेषणार्थं “प्रपेदिरे” इत्यत्राभिप्रायश्रवणात् । वंशखल्लितं इत्तम् । कुमारसम्भवस्येदं पद्यम् ।

(म) अनेकस्यैकत्र भवनमुदाहरति, विचरन्तीति,—राजस्तुतिरियम् । हे राजन् ! इति अध्याहार्ये, तव चरिपुरे—ब्रह्मनगरे, सत्र शोचिभरेण—नितम्बभारेण, अलसाः,—मन्यरगामिन्यः, विलासिन्यः विचरन्ति, तत्र इदानीं वृककाकशिवाः,—

“विच्छेदरागादधराच्चिर्वर्तितः

स्तनाङ्गरागारुणिताश्च कन्दुकात् ।

कुशाङ्गरादानपरिच्छताङ्गुलिः

कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥” (य)

ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनेः ।

निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरशुविन्दवः ॥” (र)

एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च, क्वचिदाधेय-
मपि । यथा—“स्थिताः क्षणम्—” इत्यत्र उदविन्दवः पञ्चमादौ
असंहतरूपे आधारे क्रमेण अभवन् । “विचरन्ति—” इत्यत्र
आधेयभूता इकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेण अभवन् । एव-

शार्दूलवावसंश्रमासाः, विचरन्ति, तत्र श्रमणां निधनात् तत्रगरं वनीभूतमिति भावः ।
अत्र एकस्मिन्नरिपुरे विद्याविनीनां इकादीनां चानेकाणां क्रमेण भवन्म इति
शेषम् । पथ्यावन्तं इत्यम् ।

(य) एकस्मानेकत्र करश्चमुदाहरति, विच्छेदिति ।—तथा—पावत्या इत्यर्थः,
विच्छेदः,—कक्षः, त्रतविकृष्टलादिति भावः, रागः,—रक्षणं यत्र तद्योक्तात्, अधरात्—
अधरोक्तात्, निर्वर्तितः,—परवर्तितः, रागक्रियात्वात्नेन निष्प्रयोजनत्वादिति भावः,
तथा स्तनयोरङ्गरागेण अरुणितात्—रत्नीकृतात्, पतनसमये तत्र स्तनयोः उपरोधा-
दिति भावः, कन्दुकात् च, निर्वर्तितः इति शेषः, करः,—पाणिः, इदानीं कुशा-
ङ्गरागान् आदानेन—अधनेन, परिच्छताः,—त्रञ्चिताः, अङ्गुल्यः यत्र तादृशः, तथा
अक्षसूत्रप्रणयी—जपमालानिरतः, कृतः । अत्र एकः करः तपसः पूर्वं रागदानाधे-
यपदे, क्रीडाार्थं कन्दुके कृतः, तपःकाले तु कुशाङ्गुरोऽक्षसूत्रे च कृतः इत्यर्थं कृतः
शेषः । वंशस्त्रविधं कन्दः । कुमारसम्भवस्येदं पद्यम् ।

(र) अनेकस्त्रैकत्र करश्चमाह, ययोरिति ।—ते—तत्र, अरीणां—श्रमणां,
वधूः,—स्त्रियः एव जनाः ते, ययोः,—स्तनयोरिति भावः, तारः,—शुद्धसुक्ताष्टितः
इत्यर्थः, हारः आरोपितः, तयोः,—तादृशयोः, हारशोभितयोरिति यावत्, स्तनयोः
स्थूलाः, पत्वादिनिधनजनितातिशयोक्तादिति भावः, अशुविन्दवः,—नेत्रजलक्षयाः,
निधीयन्ते—समर्प्यन्ते, निपात्यन्ते इति यावत्, त्वथैति शेषः । अनेकस्त्रिन् सन्ने पति-
वच्छे हारस्य तादृशस्त्रे अशुविन्दूनां करश्चम् ।

मन्वत् । अत्र चैकस्मानेकत्र क्रमेणैव वृत्तेर्विशेषात्तद्वाराद्भेदः,
विनिमयाभावात् परिवृत्तेः । (ल)

परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत् ॥७५५॥(व)

क्रमेण उदाहरणम्—

“दत्त्वा कटाक्षमेषाञ्ची जयाह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनज्वरः ॥”

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन, द्वितीयेऽर्धे न्यूनेन । (श)

“तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ? ।

येन अर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥” (घ)

अत्राधिक्येन ।

(ल) क्वचिदाद्येवमपीति ।—संज्ञतदपमसंज्ञतदपद्येति शेषः । ननु द्विविधोऽत्र
पद्योयः परिवृत्त्यभिन्न एव, पूर्वत्र स्वतन्त्रवृत्तपद्येन, परत्रैकवस्तुवागाननरापरवस्तु-
वृत्तपद्येन परिवृत्तिसम्भवात्, अत आह, विनिमयाभावादिति—एकवस्तुत्वानो-
पाधिक्यापरवस्तुपादानरूपस्य विनिमयस्याभावात् इत्यर्थः, परिवृत्तेर्भेद इत्यन्वयः ;
तथा च, पूर्वत्र वस्तुभेदाभावात् अपरत्रापरवस्तुपादानं प्रत्यन्ववस्तुत्वानस्य निवृत्ता-
भावात् पद्योयद्वये परिवृत्त्यभेदसम्भवात् नान्तीति भावः ।

(व) परिवृत्त्यवधारणाह, परिवृत्तिरिति ।—समन्यूनाधिक्येः, वस्तुभिरिति शेषः,
विनिमयः,—किमपि विसृज्य कस्यापि यद्वचनित्यर्थः, परिवृत्तिः भवेत् । अत्राव-
काशयः,—समेन समस्य, न्यूनेनोत्तमस्य, उत्तमेन न्यूनस्य च विनिमये तेषां परि-
वृत्तिः । येषां मते न्यूनेन न्यूनस्य विनिमयः, तेषामिदमुदाहरणम्—“अखिनाकानखी
दत्त्वा मुखमाखानखीं तनुम् । गृह्णतीं तत्पूरकानां खीं खम्भः अरमासन ! ?” ॥
इति समधिक्यव्यवस्थिताभावात् एतदधीग्यमेवेति ज्ञेयम् ।

(श) अनेति ।—समेन—तुल्येन, कटाक्षहृदययोर्वंधोरपि उपादेयत्वादिति
भावः । न्यूनेन—मिद्वृत्तेन, मदनज्वरस्य मयद्वैतुल्येन हृदयात्प्रकृतत्वमिति भावः ।
यथा वा—“आदाय अरवकिसकसमस्यादिसनस्य अरवमपंपवति । समयोः सदृश-
विनिमयादास्यानमवचितं मन्वे ॥” “आदत्त हीतं मखिनन्परस्य दत्त्वा यदखे खडु
कावधूर्तः । रव्यत्तुवारद्युति कूटहेन तत्पाकुखामं रजतं अखेन ॥”

(घ) अधिक्येन न्यूनस्य विनिमयात्कामं परिवृत्त्यवधारमुदाहरति, तस्मैति ।—

प्रश्नादप्रश्नतो वाऽपि कथिताहस्तुनो भवेत् ।

तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छब्दार्थोऽथवा तदा ॥

परिसङ्घा

॥ ७५६ ॥ (स)

क्रमेण उदाहरणम्—“किं भूषणम् ? सुदृढमत्र यशो न रत्नं
किं कार्यम् ? आर्यचरितं सुकृतं न दीपः ।

रानकीतिरियम् । तस्य प्रथमः,—स्वविरल, अधुना—सम्प्रति, स्वर्गः,—स्वर्ग
गतस्य, जटापुत्रः,—जटायोः सन्त्ये, [अत्र सन्त्येविवचनया वृत्तौ वक्तव्यम्]
किमिव—कथमित्यर्थः, श्रोयते ?—नेव श्रोयोऽसाविति भावः, येन—जटापुत्रा,
जकारं—जराजोषं, यत् कलेवरं तस्य व्यधात्—विनिमयात्, इन्दुकिरणवत् सन्त्येवं
यत्रः कौतम् । अर्थं भावः,—शरीरं स्वभावतः विनाशधर्मि, नन्वापि जरया पक्ष्मे
किं कथनम् ? अतः जरावस्ततया नितान्तं शोचस्य स्वभावतो विनाशधर्मिः शरीरस्य
व्यथेन येन विमलं शान्तिरूपं यत्रः कौतं, तस्य किमर्थः शोचः ? इति ।
अत्र अधिकेन वस्तुना यत्रसा न्यूनं वस्तु जराजोषं शरीरं परिवर्तितम् । रकोदता
उक्तं—“यात् परेनरक्षणे रकोदता” इति च तद्वचनम् । यथा वा—“असाचक्षे-
ऽकिमिदमपलाभे सन्त्याद्यपोहोपरोषितो यः । विक्रीय तं देहिदिरपिच्छं
तारावराटानियमादित योः ॥” इति । अत्र स्वर्गपिच्छेन वराटकोपादानात् अतमेन
न्यूनस्य विनिमय इति ।

(स) परिसङ्घानाह, प्रश्नादिति ।—प्रश्नात् वा अप्रश्नतः कथितात्—उपा-
देयत्वेन निर्णीयोक्तान्, वस्तुनः शब्दः,—शब्दप्रतिपाद्यः, अथवा आर्थः,—अर्थवत्त्वात्
अर्थः, तादृक्—तादृगः, कथितवद्वय इत्यर्थः, अन्वयस्य व्यपोहः,—निराकरणं, अतः,
भवतीति शेषः, तदा परिसङ्घा—परिसङ्घानं—वर्कनीयत्वेन बोधनमिति तथोक्ता,
भवेत् । [“परिर्वर्जने” (८११ पा०) इति सूत्रात् परीति वर्कने, “यत् साङ्घैः प्राप्यते
स्थानं तत् शोभेरपि गम्यते” इति शास्त्रतश्च सङ्घाशब्दः शानार्थकः, तेन परित्याग-
बुद्धिः परिसङ्घेत्याशयः] सा प्रथमतः प्रश्नपूर्विका अप्रश्नपूर्विकेति द्विप्रकारः,
शब्दात्वाद्येत्प्रकाराभ्यां पुनः प्रत्येकं द्विप्रकारेति तस्याः चतुर्विधत्वम् । अस्याः अच-
कारत्वविषयता कविप्रतिभोल्यावितान्यतरप्रतिषेधे एव इति, तेन “पञ्च पञ्चनखः
मल्याः धर्मतः परिशीलताः । गोधा कूर्मः श्वः खड्गो मल्लयश्चेति ते श्रुताः ॥”
इत्यादी तु नाचकारत्वमिति ।

किं चक्षुरप्रतिहतम् ? धिषण्या न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ?” ॥ (६)

अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादि शब्दम् ।

“किमाराध्यं सदा ? पुण्यं कस्य सेव्यः ? सदागमः ।

को ध्येयः ? भगवान् विष्णुः किं काम्यम् ? परमं पदम् ॥” (क)

(६) वाच्यव्यपोक्षां प्रत्यपरिसङ्ग्रामाच्च, किमिति ।—उक्तिप्रत्युक्ती । अत्र—
जनति इत्यर्थः, सुदृढं—दृढतरम्, अच्ययमित्यर्थः, रत्नस्य भङ्गापहरणादिमत्वात् न
तथात्मम् इति भावः, भूषणम्—वस्तुत्कवंप्रयोजकं, किम् ? (इति प्रश्नः) यत्रः,—
सादृशं सुदृढं भूषणं यत्र इति भावः, (इत्युत्तरम्) न रत्नम् (इति व्यपोहः) । किं
कार्यम् ? (इति प्रश्नः) आर्याणां आर्यैः,—मन्वादिभिर्वा, चरितं, सुकृतं—
सत्कार्यं, पुण्यजनकं तपसादि इति यावत्, (इत्युत्तरम्) न दोषः,—पापजनकः
परदारगमनादिकपः, कार्यः इति लिङ्गविपरिचयिणो योज्यम् ; (इति व्यपोहः)
[आर्यचरितं द्रुष्टमपि भवति, किन्तु तत्रानुकारणीयम्, अत एवोक्तं—“धर्मव्यति-
क्रमो दृष्ट ईश्वराचार्य सादृश्यम् । तैशीयसां न दोषाय वक्रैः सर्वभुजो यथा ॥”
(भाग० १०।३।२८) इति] । अप्रतिहतं—दिव्यं, सर्वतोदशीति यावत्, अक्षुः,
—नेत्रम्, उत्कृष्टज्ञानसाधनमिति समुदयायः, किम् ? (इति प्रश्नः) धिषण्या—
बुद्धिः, अप्रतिहतं अक्षुरिति शेषः, (इत्युत्तरम्) नेत्रं न, तस्यावकारप्रतिफल्यमानत्वात्,
(इति व्यपोहः) नेत्रस्य असम्यग्दर्शनमप्याह—“गावो प्राणेषु पश्यन्ति प्रास्त्रैः
पश्यन्ति पखिताः । चारैः पश्यन्ति राजानस्यसुभ्यामितरे जनाः ॥” इति । नेत्रधेऽपि
—“सविधेऽपि न सूक्ष्माचिषी बदनालङ्कृतिमात्रमचिषी” इति । इत्येवमुत्तरं
श्रुत्वा प्रसन्नः सन् उत्तरदातारं प्रशंसति, त्वदपरः,—भवतोऽन्वः, अः सदसतां विवेकं
—याचार्यावधारणं, जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः, प्रत्युत्तरपरितुष्टस्य प्रश्नकर्तुः वक्तव्यं
प्रत्युत्तरयित्प्रशंसयेत् ; यथा—सख्यैवीत्तरमभिप्रेत्य प्रश्नान्तरमाह, जानातीति ।—
सदसद्विवेकं को जानातीति प्रश्नः [तदभिप्रायबोधेन वृत्त्योत्तरनिर्दिष्टं, त्वदपर इति
—त्वं तु न जानातीति अर्थव्यपोहोऽत्र बोध्यः । केचित्तु—“त्वदपरः” इति पाठं
कल्पयित्वा “धिषण्याया अपरः” इति व्याचक्षते, तत्र ; विषयाप्रशंसयां जानातीत्य-
न्वयापत्तेः] वसन्ततिलकं इत्यम् ।

(क) प्रतीयमानव्यपोक्षां प्रत्यपरिसङ्ग्रामाच्च, किमिति ।—उक्तिप्रत्युक्ती । सदा
किम् आराध्यम् ?—वस्तुत्कवम् ? कार्यमित्यर्थः, (इति प्रश्नः) पुण्यं, कार्यमिति

अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यार्थम् । अनयोः प्रश्नपूर्वकत्वम् ।
अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा—

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।

चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥” (ख)

“बलमार्त्तभयोपशान्तये विदुषां सम्मतये बहु श्रुतम् ।

वसु तस्य न केवलं विभोर्गणवत्ताऽपि परप्रयोजनम् ॥” (ग)

शेषः, (इत्युत्तरम्) न पापं, नरकसाधनत्वात् (इति व्यपोहः) । अथ सेव्यः ?
(इति प्रश्नः) सदागमः,—सखास्त्रं, सख्यमागमो वा, सेव्य इति शेषः, (इत्युत्तरम्)
मासख्यमागमः, पापसाधनत्वात् (इति व्यपोहः) । अः श्रेयः ?—चिन्तनीयः ?
(इति प्रश्नः) भगवान् विष्णुः, श्रेय इति शेषः, (इत्युत्तरम्) धनं न, भय-
प्रमादादिसाधनत्वादिति भावः (इति व्यपोहः) । किं क्वाप्यम् ?—वाञ्छनीयम् ?
(इति प्रश्नः) परमं पदं—सुक्तिपदं, वाञ्छनीयमिति शेषः, (इत्युत्तरम्) न
स्वर्गादिकं, पुण्यकथये स्वर्गच्युतिसम्भवात् इति श्रेयम् (इति व्यपोहः) ।

(ख) वाच्यव्यपोह्यामप्रश्नपरिसङ्ग्रामाच्च, भक्तिरिति ।—महतां, जनानामिति
शेषः, प्रायः,—वाङ्मूल्येन, भवे—शिवे, (“कर्म-इरो भवौ” इत्यमरः) भक्तिः,—प्रेम,
परिदृश्यते—प्रतीयते, न विभवे—सम्पदि; शास्त्रे—शास्त्राभ्यासे, व्यसनम्—आसक्तिः,
अनुशीलनमित्यर्थः, (सर्वत्र “परिदृश्यते” इति क्रियापदं भोजनीयम्) युवतिरेव
क्वामस्य अस्त्रं तस्मिन् न; यद्वा—युवतीनां क्वामास्त्रं—मधुरवचनश्रवणादि,
तत्रेत्यर्थः, न व्यसनमिति शेषः; यशसि—ख्याती, चिन्ता, न वपुषि—शरीरे । अत्र
महतां कुत्र भक्तिदृश्यते इत्यादिप्रश्नाभावः । आर्या उच्यते । यथा वा—“दानेन
पापिनं तु कङ्कणेन श्रोत्रं श्रुतेनेव न कुण्डलेन । विभाति कायः कस्यवापराणां परोप-
कारेण न चन्दनेन ॥” इति ।

(ग) प्रतीयमानव्यपोह्यामप्रश्नपरिसङ्ग्रामाच्च, वक्ष्यमिति ।—तस्य विभोः,—
अजस्येत्यर्थः, वक्ष्यम् आर्त्तानां—विपद्गानां, भयस्य उपशान्तये—नाशाय, न तु
परपीडनायेति भावः, बहुश्रुतं—शास्त्रज्ञानं, विदुषां—पण्डितानां, सम्मतये—सरङ्गतये,
सम्प्रानाय इत्यर्थः, न तु विवादाय इति भावः, वसु—धनं, केवलं न परप्रयोजनं, गुण-
वत्ताऽपि—दयादाकिय्यादिगुणवशात्कामपि, परप्रयोजना—परेषां प्रयोजनाशु-
शीघ्रनीत्यर्थः, न तु स्वायंपरेति भावः । अत्रापि किमर्थं तस्य वक्ष्यमित्यादिप्रश्ना-

शेषमूलत्वे च अस्य वैचित्र्यविशेषः । यथा—

“यस्मिंश्च राजनि जितजगति पातयति महीं चित्रकर्मसु
वर्णसङ्कराः, चापेषु गुणच्छेदाः” इत्यादि । (घ)

उत्तरं प्रश्नस्योत्तरादुन्नयो यदि ।

यच्चासकृदसम्भाव्यं सत्यपि प्रश्न उत्तरम् ॥७५७॥ (ङ)

यथा मम—“वोच्चितुं न क्षमा श्वश्रुः स्वामी दूरतरं गतः ।

अहमेकाकिनी बाला तवेह वसतिः कुतः ?” ॥(च)

अनेन पथिकस्य वसतियोचनं प्रतीयते ।

भावः । अत्र सुन्दरी इत्यत्र—“अयुकोर्घटि सौ जगौ युकोः सभरा स्त्री यदि सुन्दरी
तदा” इति तल्लक्षणात् । रघुबंधस्येदं पद्यम् ।

(घ) यस्मिंश्चेति ।—जितं जगत् येन तथाभूते, यस्मिन् राजनि—युद्धकाल्ये,
महीं—पृथ्वीं, पातयति—प्रासति सति, चित्रकर्मसु—चालेख्यव्यापारेषु, वर्णानां
—रत्नद्रव्याणां, सङ्कराः,—समावेशाः, न तु मनुष्येषु वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कराः,
—सङ्करोत्पत्तिरिति भावः, चापेषु—धनुःषु, गुणानां—मौर्खीणां, छेदाः, न तु कनेषु
गुणानां—दयादादिख्यादीनां विच्छेदा इति भावः । इदं कादम्बर्याः । यथा वा—
“कौटिल्यं कचनिचये चरचरवाधरदलेषु रागसे । काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं
जैत्रयोर्वसति ॥” इति ।

(ङ) उत्तरमाह, उत्तरमिति ।—उत्तरात्—उत्तरवाक्यात्, यदि प्रश्नस्य
उत्तरवः,—आगतः, प्रतीयमानत्वम् इत्यर्थे, ज्ञात्, यथा—सत्यपि—विद्यमानेऽपि,
प्रश्ने असकृत्—पुनः पुनः, [एतत् प्रश्ने उत्तरे चान्वेति] असम्भाव्यं—पूर्वं भगवा
अनिश्चितं, लोकाप्रसिद्धिगम्यम् अतिविचित्रमित्यर्थः, यत् उत्तरं ज्ञात्, तत् उत्तरम्—
उत्तरनामासङ्कारः । अत्रेवं बोध्यं, तथा हि, असति प्रश्ने उत्तरात् प्रश्नस्य कल्पनं
चेदिकमुत्तरम्, एवमसकृत्प्रश्ने सम्भावनामहं यदसकृत्प्रश्नं तदपरमुत्तरम्, एष
दिप्रकारकोऽपि प्रश्नोत्तरधरेकलोभवीचापि सप्रयोजनत्वनिष्प्रयोजनत्वाभ्यां अतुप्रकार
इत्यहप्रकारताऽस्य श्रेया ।

(च) वोच्चितुमिति ।—पथिकं प्रति कस्याचिदुक्तिः । श्वश्रुः,—स्वामिजननी,
वोच्चितुं—द्रष्टुं, न क्षमा—न प्रज्ञा, अन्वेति वाचत्, स्वामी—मर्त्या, दूरतरम्—
अतिदूरं, गतः, तस्मात्प्रजननपि न सम्भवतीति भावः, बाला—मुग्धा, अत्रवर्णना

“का विसमा ? देव्यगई किं लक्ष्मं ? जणो गुणग्याही ।

किं सोखं ? सुकलत्तं किं दुग्गेअं ? खलो लोभो ॥” (छ)

अत्र अन्यव्यपोहे तात्पर्याभावात् परिसङ्ग्रातो भेदः । न
चेदमनुमानं, साध्यसाधनयोर्द्वयोर्निर्देशे एव तस्याङ्गीकारात् ;
न च काव्यलिङ्गम्, (ज) उत्तरस्य प्रश्नं प्रत्यजनकत्वात् ।

दण्डापूपिकयाऽन्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥०५८॥(झ)

इति यावत्, अहम् एकाकिनो, अतः तव इह वसतिः,—अवस्थानं, कुतः,—अहम् ?
स्मादिति शेषः । अत्र उत्तरवाक्येन पक्षिकः पूर्वं वसत्यर्थे प्राणितवानिति प्रत्यक्ष
उत्तरः । यथा वा—“एकाकिनो यदबला तदुचो तथाऽहमस्मद्गृहे गृहपतिश्च नतो
विदेशम् । कं याचसे तदिह वानमियं बराको अश्रुमंसाश्वधिरा ननु मूढ पाय ! ॥”
इति, अत्रापि मन वासो दीयतानिति प्रश्नः उत्तराद्द्रोशते इति ज्ञेयम् ।

(छ) का विसमा इति ।—[“का विसमा ? देवमतिः किं लक्ष्म्यम् ?
जणो गुणग्याही । किं सोख्यम् ? सुकलत्तं किं दुग्गेअम् ? खलो लोभः ॥” इति
संस्कृतम्] । विसमा—विसदृशी, का ? देवमतिः । किं लक्ष्म्यम् ?—प्राप्तव्यम् ?
गुणग्याही जनः । सोख्य—सुखसाधनं, किम् ? सुकलत्तं—साधो भाव्यैत्यर्थः ।
दुग्गेअम्—अ-वश्यं, किम् ? खलः लोभः,—तुर्जन इत्यर्थः ।

(ज) इह प्रतीयमानव्यपोह्यायाः प्रश्नपरिसङ्ग्रायाः प्रसक्तिं वारयति, अत्रेति ।
—अन्यव्यपोहे—अन्यव्य व्यच्छेदे, तात्पर्याभावात्—वस्तुभिन्नायासङ्गात् । ननु
“वीचितुं न चना” इत्यादावुत्तरात् प्रश्नानुमानमिति अनुमानालङ्कार एवावगम्यते,
आह—न चेदमिति । तनु उत्तरस्य प्रश्न कवचं चेत् तदिह हेतुताया उत्तरवाक्ये
व्यञ्जनेन काव्यलिङ्गालङ्कार एव स्यात्, अत आह—न चेति ।

(झ) अर्थापत्तिमाह, दण्डेति ।—दण्डापूपिकया—दण्डापूपी विद्येते एव सा
दण्डापूपिका, [“अत इतिठभो” (५।२।१५ पा०) इति दुन्] यथा—दण्डा-
प्रपथोभां इति, [“एवमतीच्छादिभ्यश्च” (५।१।२३ पा०) इति वुञ् । “पृषो-
दरादीनि यथोपदिष्टम्” (६।३।१०८ पा०) इति इङ्प्रभाः] अथवा—दण्डापूपा-
विवेति दण्डापूपिका, [“इवे प्रतङ्गभो” (५।३।८६ पा०) इति कन्] तथा
कैमुतिकलाधेनेत्यर्थः, अत्रापि अत्रापि अत्रापि,—उपस्क्रितः, भिन्नाद्यप्रतीतिरित्यर्थः
अर्थापत्तिः शक्यते ।

“मूषिकेण दण्डो भक्षितः” इत्यनेन तत्सदृशचरितमपूप-
भक्षणमर्थादायातं भवतीति नियतसमानन्यायादर्थान्तरमापत-
तीत्येष न्यायो दण्डापूपिका । (ज) अत्र च क्वचित् प्राकर-
णिकादर्थान्तरप्राकरणिकस्यार्थस्थापनं, क्वचिदप्राकरणिकार्थात्
प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ । क्रमेण उदाहरणम्—

“हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले ।

मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः ?” ॥ (ट)

“विललाप स वाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।

अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु ?” ॥ (ठ)

(ज) दण्डापूपन्यायमाह, मूषिकेणेति ।—इतिशब्दो हेतो, अनेन—मूषिकेण,
तत्सदृशचरितं—दण्डभक्षणसदृशचरितम्, अर्थात्—शौचिन्यात्, आयातम्—अवगतं,
भवतीत्यनन्तरं “वदन्यवापि” इति पूरणोद्यम् । नियतेति ।—निवृतः,—निश्चितः,
विद्वानित इति यावत्, यः समानन्यायः तस्मात्—तुल्यनयादित्यर्थः, आपतति—
आगच्छति ; यदा—नियतव्य—तद्वत्त्वेन निश्चितव्य, “समानन्यायात्—तुल्यसामर्थ्यात्,
अर्थात्, न तु शब्दादिति भावः, आपतति—प्रतीतिविषयो भवति, मूषिकस्य हि
दण्डभक्षणं दुस्करं, तन्निष्पत्तौ तत्सदृशचरितापूपभक्षणमतिदुस्करत्वात् यथा सन्भाव्यते,
तथा अत्रापि सदृशचरितेकसिद्धेरपरसिद्धिरौचित्यात् सन्भाव्यते इति भावः । न्यायः,—
नीतिः ।

(ट) हार इति ।—वयं हारः हरिणाक्षीणां स्तनमण्डले लुठति, मुक्तानां—
कौत्सिकानां, हारघटकरविविधेषां, [निष्ठसंस्कारदुःखानाञ्च मुक्तिपथावलम्बिना-
मिति ध्वनिः] अपि (यदा) इयम् अवस्था—दशा, (तदा) स्मरन्—कामस्य,
किङ्कराः वयं के ? अत्र मुक्तानां तावत् योषिदालिङ्गनं दुर्घटं, तन्निष्पत्तौ अमुक्ताना-
मन्याकं सुतरां तत् तस्मात् इति पुंस्त्वमत्र समानो धर्मः । मुक्तानां वयंभीयत्वेन प्राकर-
णिकत्वम् इति बोध्यम् । यथा वा—“पश्यपतिरपि तावद्द्वानि कृच्छ्रादगमयदद्वि-
सृतास्रनागमोक्ताः । कामपरमवशं न विप्रकुर्व्युर्विभुमपि तं यदनी सृष्टमि भाषाः ?” ॥
इति । अत्र विभुवतः प्राकरणिको जाकडपान्तमप्राकरणिकमर्थादाश्रयति इति
ज्ञेयम् ।

(ठ) विललापेति ।—सः,—अनः, सहजां—स्वभाविकीम्, अपि धीरताम्

अत्र च समानन्यायस्य श्लेषमूलत्वे वैचित्र्याविशिषो यथोदा-
हृते “हारोऽयम्—” इत्यादौ । न चेदमनुमानं, समानन्यायस्य
सम्बन्धरूपत्वाभावात् । (७)

विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः ॥७५६॥ (८)

यथा—“नम्यन्तां शिरांसि धनूंषि वा, कर्णपूरीक्रियन्ता-
मात्राः मौर्वीं वा।” (९) अत्र शिरसां धनुषाश्च नमनयोः सन्धि-

अपवाद—परिचल्य, वाचनद्वयं यथा तथा विचलाप, तथा हि, अमितसं-
ख्यतम, अयोऽपि—शौचमपि, मार्दवं भजते, शरीरिषु—देहिषु, कोमलेषु इति
भावः, केव कथा ? अत्र अप्राकरविकत्वात् शौचद्रवीभावात् अयसो वरुणोयत्नाभावात्
अप्राकरविकल्पं, प्राकरविकल्पं शरीरिषुव्यापतमम् । सुन्दरी इति, तद्वचनस्य
यथोक्तम्—“अयुजोर्वदि सौ जनौ युजोः समरा सौ यदि सुन्दरी तदा”
इति । रघुवंशस्येदं पद्यम् । यथा वा—“धृतधनुषि बाहुमाक्षिणि श्रेष्ठा न
नमन्ति यत्तदाचर्यम् । रिपुसंश्रकेषु गच्छना केव वराकेषु काकेषु ?” ॥ इति ।
अत्रापि श्लेषवृत्तान्तः अप्राकरविकल्पः रिपुवृत्तान्तं प्राकरविकल्पम् अर्थादावपि इति
बोध्यम् ।

(७) समानन्यायस्येति ।—द्रव्यत्वमत्र समानो धर्मः, सम्बन्धरूपत्वाभावात्—
व्याप्तिरूपत्वाभावात् इत्यर्थः, व्याप्तिश्च ज्ञाप्यज्ञापकयोः अव्यभिचरितसामानाधिकरण्य-
रूपः, प्रकृते तु एकस्य साधर्म्यपदैव औचित्यात् तत्समानस्य तादृशधर्मान्तरपदो
भवति इति ज्ञाप्यज्ञापकयोः व्याप्तासम्भवादिति भावः ।

(८) विकल्पमाह, विकल्प इति ।—तुल्यं बलं ययोः तादृशयोः, वस्तुनोरिति
श्रेष्ठः, (तुल्यबलत्वं तत्तदुदाहरणे यथायथं बोध्यम्) चातुरीयुतः,—वैचित्र्यायुक्तः,
विरोधः,—असंतीकलङ्कारादेः आकृता वैचित्र्या यदि स्यात् इत्यर्थः, विकल्पः ।
[“विरोधस्यान्तरा मतः” इति पाठस्तु न सम्यक्, अर्थासङ्गतेः । “चातुरी यतः”
इति पाठे तु—यतः,—विरोधात्, चातुरी—वैचित्र्या, स विकल्प इत्यर्थः] ।

(९) नम्यन्तामिति ।—बलवद्दयुष्मतीवक्तिरिवम् । शिरांसि धनूंषि वा नम्यन्तां
—नमतेः भूयतां, धनुषां लज्जताम् इत्यर्थः । मात्राः,—अक्षरादेराः, मौर्वीः,—धनु-
शीलाः वा, कर्णपूरीक्रियन्तां—कर्णभूषणसदृशीक्रियतां, कर्णसङ्गतीक्रियन्तामित्ति
व्याप्तम्, परिमितरित कर्णपदमनोक्तम् ।

विग्रहोपलक्षणत्वात् सन्धिविग्रहयोश्चैकदा कर्त्तव्यताऽसम्भवात्
विरोधः, स च एकपञ्चाश्रयणपर्यवसानः । तुल्यबलत्वञ्चान्न
धनुःशिरोनमनयोर्द्वयोरपि स्पष्टया सम्भाव्यमानत्वात्, चातुर्यञ्च
अत्रौपम्यगर्भत्वेन । एवं “कर्णंपूरीक्रियन्ताम्” (त) इत्यत्रापि ।
एवं—“युष्माकं कुरुतां भवार्त्तिश्रमनं नेत्रे तनुर्वा हरः” अत्र
श्लेषावष्टम्भेन चारुत्वम् । “दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय
वा” (थ) इत्यत्र चातुर्याभावान्नायमलङ्कारः ।

(त) नत्वसमर्थस्य शिरोनमनं, समर्थस्य धनुर्नमनमिति कथं तुल्यबलत्वम् ?
अत आह, अत्र शिरसानिति ।—शिरोनमनं सन्धिलक्षणं धनुर्नमनं विग्रहलक्षणं तदुप-
लक्षणत्वात्—तद्भावात् इत्यर्थः, सन्धिविग्रहयोर्वैरीच्छेदाय राजाद्यनुष्ठेयत्वात् तुल्य-
बलत्वम् । विरोधमुपपादयति, सन्धिविग्रहयोरिति ।—एकदा—युगपत्, कर्त्तव्यतावा-
सम्भवात्—कर्णमशक्यत्वात्, विरोधः । ननु सर्वत्रोदाहरणे तादृशविरोधो न
सम्भवतीत्यत आह, स चेति—विरोधस्येत्यर्थः, तुल्यबलयोरेकतरस्यैव प्रकृतेऽन्वयः
एकपञ्चाश्रयणं यस्य स इत्यर्थः, तथा च तुल्यबलयोरेकस्मिन् प्रकृते अनन्वयविरोधः
इति परमतान्तर्यम् । इदानीं धनुःशिरोनमनयोः यथाकथञ्चित् तुल्यबलत्वमुपपाद्य
उपलक्षणं विभेद लक्षणं सङ्गमयति, तुल्यबलत्वमिति ।—यतः स्यर्द्धांगत्वसम्भावना-
विषयत्वात् इत्यर्थः । चातुर्यमिति—वैचित्र्यामित्यर्थः, औपम्यगर्भत्वेनेति ।—शिरो-
नमनस्योत्कटत्वेन धनुर्नमनस्योपमानत्वेन पर्यवसानमिति भावः । एवमिति ।—
आज्ञायाः कर्णंपूरीकरवत् सन्धिलक्षणत्वात्, नीत्याः कर्णंपूरीकरवत् विग्रहलक्षण-
त्वात् तयोर्धर्मगुणयोर्विरोधः, स च एकपञ्चाश्रयणपर्यवसानः । औपम्यञ्च वैचित्र्या-
साधकं, तुल्यबलत्वञ्च अत्र उभयोरपि प्रस्तावक स्यर्द्धांगत्वादिति बोध्यम् ।

(थ) युष्माकमिति ।—हरः,—नारायणस्य, नेत्रे तनुः,—शरीरं वा, युष्माकं
भवार्त्तिश्रमनं—संसारदुःखखण्डनं, कुरुताम् । अथ पूर्वगतं पादत्रयम्—“भक्तिप्रव-
विशोक्तप्रणयिनी नीलोत्पलस्यङ्गिनी ध्यानालम्बनता समाधिनिरतेर्नेति हितप्राप्तये ।
सावप्यस्य सङ्गान्धो रसिकता लक्ष्मीहृत्प्रोक्तन्वती” इति । अत्र कुरुतामिति पदस्य
श्लोटीविभक्तेः परस्मैपदीयप्रथमपुरुषविवचनान्तत्वे नेत्रे इत्यनेनान्वयः, आत्मनेपदीयैक-
प्रथमनान्तत्वे तदुत्तरान्वयः । नेत्रधीकान्वा वा जीवार्त्तिश्रमनसाधनत्वमन्तेन संसार-
दुःखलोचने सातत्यात् तुल्यबलत्वं, तयोरेकतरस्यैव भवार्त्तिश्रमनरूपे प्रकृतत्वात्

समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्य्यस्य साधके ।
खले कपोतिकान्यायात् तत्करः स्यात् परोऽपि चेत् ॥
गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां यद्वा गुणक्रिये ॥७६०॥ (द)

यथा मम—

“हं ह्यो धीरममीर ! हन्त जननं ते चन्दनच्छाभृतो
दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः ।
प्रत्यङ्गं दहमीति मे त्वमपि चेदुहामदावाग्निव-
श्मत्तोऽयं मन्निनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोक्किलः ?” ॥ (ध)

हेतुत्वान्त्वयः, न तु समुच्चयवदुभयोः इति विरोधः । श्लेषावष्टभेन—श्लेषानुकूल्येन ।
“पतन्विविरतं वारि वृथानि शिखिना मुदा । अथ कान्तः कृतान्ता वा दुःखस्तान्त
कारिष्यति ॥” अत्र विप्रलम्भशङ्कारावष्टभेन आह्वयम्, एवमन्वयापि यथावर्थं
आह्वयवगन्तव्यम् । आह्वयार्थं इति यदुक्तं तस्य व्यावृत्तिमाह, दीयतामिति ।—
अत्र देवब्राह्मणयोश्चतनपावत्वेन तुल्यवत्त्वं, प्रकृते दाने एकतरहेव सन्त्वयः, न
तूभयोः इत्यसि विरोधः इति बोध्यम् ।

(द) समुच्चयमाह, समुच्चय इति ।—एकस्मिन्—वस्तुनि इत्यर्थः, कार्य्यस्य—
प्रकृत्यास्य इति भावः, साधके—निष्पादके सति, खले—धान्यादिमर्दनस्थाने, कपो-
तिकान्यायात् पराऽपि—पराऽपि, चेत् तत्करः,—तस्य कार्य्यस्य सन्पादकः, आत,
तदा समुच्चयः ; अर्थं भावः,—खले—धान्यकणमर्दनस्थानं, तत्र यथा इहा युवानः
शिशवः कपोताः मत्तथावर्थम् एकदेव निपतन्ति, तथा एककार्यानुष्ठानार्थं यत्र सम-
जात्मनेकेषामुपप्लापनं, तत्र तत्रार्थं बोधयितुं प्रवृत्ता मीतिः “खले कपोतिका” इति
मीयते । प्रकारान्तरैश्च समुच्चयानुष्ठानमाह, गुणविति ।—वा—अथवा, गुणौ—
गुणद्वयं, [गुणश्च क्रियाभिन्नधर्मभावश्च] वा क्रिये—क्रियावर्थं, [क्रिया चाल्यर्थरूपा]
युगपत् स्याताम्, अथवा गुणक्रिये—गुणः क्रिया च द्वयं युगपत् स्यात्, तदाऽपि
समुच्चयः ; तथा च, खले कपोतिकानीत्या यत्र गुणयोः क्रिययोः गुणक्रिययोर्वा
युगपत् समुपपत्तिः स समुच्चयः । स च उत्तरोत्था चतुर्विध इति बोध्यम् । स एव
समुच्चयः सदर्थयोगेऽसदर्थयोगे सदसदर्थयोगे च भवतीति त्रिधा नियते इति सारः ।

(धं) हं ह्यो इति ।—विरहितः उक्तिरियम् । हं ह्यो ! इति सम्बोधनद्वयकनव्ययं,

अत्र दाहे एकस्मिंश्चन्दनस्त्रामृज्जम्बरूपे कारणे संख्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम् । अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सदयोगः । अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनाम् अशोभनानां योगादसदयोगः । सदसदयोगो (न) यथा—

“शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी

सरो विगतवारिजं मुखमनन्तरं स्वाकृतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो

नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शय्यानि मे ॥” (प)

—हे इत्यर्थः, हे धीरसमीर ! इत्येति खेदसूचकमव्ययं, ते—तव, जननम्—
लप्यतिः, चन्दनस्त्राभृतः,—चन्दनपर्वतात्, मलयश्रेष्ठादित्यर्थः, दाक्षिण्यं—दक्षिण्यं,
दक्षिणदिग्भवत्वञ्च, जगति उत्तरं—प्रधानं, ख्यातञ्च, परिचयः,—सङ्घः, मोटावरो-
वारिभिः, इति—एतादृशीऽपि, त्वं चेत्—यदि, उद्दामदावाग्रवत्—उत्कटदावान्त्र
इव, मे—मम, प्रभुर्धनं—सर्वाण्यङ्गानि, दृष्टि, तदा मत्ताः,—गर्भितः, मखिना-
त्मकः,—मखिनस्वभावः, अन्वयार्थं, मनचरः,—वन्धः, अमर इति भावः, अर्थं
कोविदः किं वक्ष्यते ? मयेति शेषः, न किमपि वक्तुं शक्यः कोविदः, सुतरां दाह-
जनको भवतीति भावः । यदि मङ्गलान्दीऽपि परान् वाचन्ते, तदा दुरात्मानः परान्
वाचन्ते एव इति किमस्माभिरुच्येत ? क्वं वा तेऽस्मान् विषये उपालम्बनीयाः ? इति
भावः । आर्तुल्लिखितं इत्यम् । अयमर्थापत्यलङ्कारसङ्कीर्णः ।

(न) अत्र सर्वेषामिति ।—सतान्—उपादेवानां कारणानां केवलाणां, योजः
सदयोगः, तेषामेषामुपादेवानां योजः असदयोगः, अभवमित्यर्थे सदसदयोगः इति
अर्थम् । तत्र सदयोगे, उदाहरणं यथा—“कुलमनखिनं भद्रा मूर्ध्निर्भतिः सुति-
शालिनी भुजवत्सलं स्तीता खण्डोः प्रभुत्वमस्त्राङ्गितम् । प्रकृतिसुभगा एते भावा
अनीभिर्यं जनो जगति सुतरां दपे राजन् ! त एव तवाङ्गुशाः ॥” इति । असदयोगे
यथा—“दुर्गेशः अरमारगेषाः प्रियतमो दूरी मनोऽप्यसकं गाढ प्रेम नवं वयोऽति-
कटिनाः प्राक्काः कुलं निर्मलम् । स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसदृशं खालः कृतान्ती-
ऽप्यभां गो सख्यचतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्यं शठः ?” ॥ इति ।

(प) सदसदर्थोप उदाहरणं, प्रतीतिः ।—(१) दिवसे धूसरः,—मखिनः,
धूम्रो, (२) मखितं—वधं, यौवनं यस्याकादृशी, कामिनी, (३) विनतीति—

इह केचिदाहुः,—“शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्य अशोभ-
नत्वमपि सदसदुद्योगः” इति । अन्ये तु—“शशिप्रभृतीनां स्वतः
शोभनत्वं, धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वम् इति सदसदुद्योगः” । अत्र
हि शशिप्रभृतिषु धूसरादेरत्यन्तमनुचितत्वमिति विच्छित्ति-
विशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वम् । “मनसि सप्त शब्दानि”
इति सप्तानामपि शब्दत्वेनोपसंहाराय, “नृपाङ्गनगतः खलः”
इति क्रमभेदात् दुष्टत्वमावहति, अत्र विशेष्यस्यैव शोभनत्वेन
प्रकृमादिति । (फ) इह च खले कपोतवत् सर्वेषां कारणानां

नष्टानि, वारिजानि—पद्मानि वच्चात् तादृशं, सरः,—सरोवरः, (४) शीमना
याकृतिः यस्य तादृशस्य सुन्दरस्येत्यर्थः, अनन्तरम्—अन्तरगुणं, वचनाच्चमनित्यर्थः,
मुखं, (५) धनपरावचः,—धनशून्यः, चतिशोभेन सदसद्विवेकज्ञेय इत्यर्थः, प्रभुः,
—राजा, (६) सततं दुर्गतः,—दुरवस्थाः, सञ्जनः,—साधुजनः, (७) तथा नृपा-
ङ्गनगतः,—राजसभायाः इत्यर्थः, खलः,—दुर्जनः, (एतानि) मे मनसि सप्त
शब्दानि, इः खदावकत्वादिति भावः, निखातानीति शेषः । पृथ्वी इतं—“जसौ
जस्यस्य वा वसुवद्वयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति च तद्वचनम् । नीतिप्रतलस्येदं पद्यम् ।

(फ) इह केचिदिति ।—अत्र शब्दत्वे एकस्यैव दिवसधूसरशशिनः कारणत्वेऽपि
ज्ञानिन्यादेर्गलितशोभनत्वादीनां वक्ष्यमानुपादानम् । अन्ये त्विति ।—शशिप्रभृतीनां-
निति सञ्जनपर्यन्तानां, धूसरत्वादीनानिति सततदुर्गतत्वपर्यन्तानां वद्वचनम् ।
खलस्य तु स्वतः अशोभनत्वं, नृपाङ्गनगतत्वस्य शोभनत्वमिति वैपरीत्येन सदसदुद्योगः ।
अनोदुःखं प्रति धूसरत्वादिविशिष्टाश्चन्द्रादयः कारणानि, कारणशोभूतानां विशेष्याणां
विशेषणानाञ्च यथासम्भवं सतान् असताञ्च शोभ एव सदसदुद्योग इति भावः ।
अन्वेषां मतमुपपादयति, अत्र हीति ।—“विच्छित्तिविशेषस्यैव” इत्येवकारिणो मनसो-
प्यादेर्न्यासितः । नन्वेतत् निरर्थकम्, अत आह, मनसीति ।—तथा च, वाक्यसना-
चकलेनेव तत् साध्यकमिति भावः । प्रथममतं दूषयति, नृपाङ्गनगत इति ।—
विशेष्यस्यैव इत्येवकारिणो विशिष्टव्यवच्छेदः, तथा च, अत्र विशेष्यविशेषणयोर्वीर्यं
एव वैचित्र्यावहः, न तु विशिष्टानां शोभः, क्रमभेदेऽपदीपावहत्वादिति भावः । अत्र
सर्वस्यैवकाराणामेवमभिप्रायः, यथा—शशिनः स्वतः शोभनत्वापि दिवसधूसरत्वात्
अशोभनत्वेन सदसतः तादृशैरेव ज्ञानिनीप्रकृतिभिः समुच्चयः । न तत्र कश्चित्

साहित्येनावतारः । समाध्यलङ्कारे तु एककार्यं प्रति साधके
समयेऽप्यन्यस्य काकतालीयन्यायेन आपतनमिति भेदः । (ब)
“अरुणे च तद्वणि ! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम् ।
मुखमानतश्च सखि ! ते ज्वलितस्योऽन्तरे स्मरज्वलनः ॥” (भ)

समुच्चोद्यमानः शोभनः, चञ्चलशोभनः इति सदसदुद्योगो व्याख्येयः । ननु “वृपा-
ङ्गनमतः खलुः” इत्यशोभनः, चञ्चो तु चशोभना इति कथं समुच्चोद्यमानस्य सतः
तादृशेनावता शोभः ? नैतत्, “वृपाङ्गनमतः खलुः” इति प्रत्यत प्रक्रमकङ्गात्
दृष्टमेव, न तु सौन्दर्यनिमित्तमिति सपेक्षमेवेतत् ; अत एव चञ्चोरेवमादौ मङ्ग-
चरभिन्नोऽप्यदृष्ट एवेत्युक्तम् ; प्रकृते तु वृपाङ्गनमतेन शोभनत्वं खलुत्वेनाशोभनत्वम्
इति समवेनोद्यम् ; एवमपि विशिष्यस्य शोभनत्व प्रकृतं, विशिष्यस्य च शोभनत्वम्, इह
तु चञ्चया इति न सर्वथा निरवयवम् इति ।

(क) समाध्यलङ्कारादस्य भेदनाह, इति ।—खले इति ।—खले—
आन्यादिचेदे, यथा एकस्य कपोतस्य आननमात् वचनः समापतन्ति, तद्वत् एकस्य
कारणत्वेऽपि यत्र चञ्चोऽवभाषणम्, स खले कपोतिकाव्याय इति बोध्यम् । साहित्येन
—योगपद्येन, लिखितत्वेनेत्यर्थः, अवतारः । काकतालीयन्यायेनेति—काकगमनेन
तावदपतनमिव चाकिकाङ्गम् अन्यस्य यत्र आपतनं, स काकतालीयन्यायः तैत्, चप्रति-
सङ्गतमेनेत्यर्थः, समये—समवे, पर्याप्ते इति यावत्, आपतनम्—उपस्थापनम् ।
यत्र कार्यविशेष लिखितात्केव कारणान् जनयति, स समुच्चयस्य विषयः, यत्र तु
एकस्मिन् कारणे फलसाधनाय समुच्चोद्यमाने दशदुपपन्नेन स्मरचान्तरेण तदफलस्य
सुखरत्नं, स समाधिरिति भावः ।

(भ) मुखोद्यमपदे समुच्चयमङ्ग, चञ्चो इति ।—साधिकां प्रति रुद्धा उक्त-
रियम् । हे तद्वणि ! तव नयने चञ्चो—रते च, इति इति शेषः, तव प्रियस्य मुखं
मलिनञ्च, हे सखि ! ते—तव, मुखम् चान्तश्च, चञ्चो—तव प्रियस्य, चान्तरे—मनसि,
स्मरज्वलनः,—आनाद्यः, ज्वलितस्य । च—इयं योगपद्यमूषकम् । चञ्चोऽपि—
—“आर्यावकवदित्ये विपरीते पुनरिहोक्तोतिः” इति । यथा वा—“योगप-
द्विजृम्भणेन सगदहं नददमुखायाः । नदनाद्विहात् युगां नगांसि रत्नानि आभूवन् ॥”
अथ महत्स्वरत्नमुच्यते योगपद्यं, च—कारणं तदभिधानम् । शिवधोर्धोऽपि यथा
वा—“यद्येव प्रीकितोऽप्येव युष्मद्वानि जातमनि । रथ्यामुखदेवकुञ्जचलराज्याया
ददधानि ॥” अथ प्रस्थानमनमन्त्रियोरिति शेषम् ।

प्रत्याद्येऽर्हे गुणयोर्यौगपद्यं, द्वितीये क्रिययोः । (म) उभयो-
र्यौगपद्ये यथा—

“कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात्
सितपङ्केरुहसोदरस्य चक्षुः ।
पतितञ्च महीपतीन्द्र ! तेषां
वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥” (य)

“धुनोति चासिं तनुते च कौर्त्तिम्” इत्यादावेकाधिकरणेषुऽप्येव
दृश्यते । न चात्र दौषकम् । एते हि गुणक्रियायौगपद्ये समुच्चय-
प्रकारा नियमेन कार्यकारणकालनियमत्रिपर्ययरूपाति-
शयोक्तिमूलाः । (र) दौषकस्य च अतिशयोक्तिमूनत्वाभावः ।

(म) अर्हेति ।—गुणयोः,—परस्परनिश्चिनयोरित्यर्थः । क्रिययोः,—आगतक-
ज्वजनयोरित्यर्थः ।

(य) कलुषमिति ।—राजस्तुतिरियम् । महीपतीन्द्र !—हे सुपुत्र ! तव
सितं—युधं, यत् पङ्केरुहं—पद्मं, तस्य सोदरा—सदृशीभ्यः, शौर्यस्य तादृशं, चक्षुः
चक्रेणात् अहितेषु—अनुपु, कलुषञ्च—आविषञ्च, रोषकषायितसेभ्यः, तेषां—तव
अहितानां, वपुषि प्रस्फुटं—सुख्यक्तं यथा तथा, आपदां कटाक्षैः पतितञ्च । अत्र
गुणस्य कलुषस्य क्रियायाः परतन्त्रं च यौगपद्यम् । अत्र देयाधिकरणे एव प्रथीम-
प्राप्तये विविधाविशेषजनकत्वञ्च इति शेषम् । औपच्छन्दसकं उक्तं—“वक्त्रं
विषमैः सौ सने कक्षाक्षाय सने स्तुर्भो निरन्तराः । न सनऽन पराश्रयता कथा
वेतालोर्थेऽन्ते रक्षो गुरुः ॥ तत्रैवात्मेऽधिकं गुरो क्वादीपच्छन्दसकं कवीन्द्रद्वयम् ॥”
इति च तत्रैवचनम् । यथा वा—“सञ्जितकञ्जकरिणो विन्वाधुर्द्वैवितस्य दक्षितस्य ।
तान्तरुच्छदशोर्षं नयनसाभूत मनसिन्वाः ॥” इति । अत्र दर्शनश्रीफलरूपयोः
क्रियागुणयोः । इह यौगपद्यकारणं विवक्षितं, न तु सामानाधिकरण्यं देयाधिकरण्यं वा,
तत्रोदाहृतेषु व्यटनिति कौस्तुभकाराः ।

(र) कश्चिच्च सामानाधिकरण्येऽपि प्रयोगमाह, धुनोतीति ।—असिं—तस्यार्धं,
धुनोति च—कल्पयति च, कौर्त्तिं तनुते च—विचारयति च । समुच्चयप्रकारा इति
—समुच्चयमेवा इत्यर्थः, नियमन—वपुष्यभावेन, कार्यकारणयोः कालनियमः,—
सौर्भुङ्ग्यं, तस्य विद्वेद्यः, यौगपद्यस्यारोपितं भ्रष्टिति कक्षीत्यादनमतिपच्यर्थम् ।

समाधिः सुकरे कार्य्यं देवाहस्त्वत्तरागमात् ॥०८१॥ (ब)

यथा—

“मानमस्त्रा निराकर्तुं पादयोर्मं पतिष्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमदौर्णं घनगर्जितम् ॥” (ब)

प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपीर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥७६२॥ (श)

(ब) समाधिमाह, समाधिरिति ।—देवान्—सहसा, अस्त्रादिवशः, अस्त्रकारण—अस्त्रं अस्तुनः, आगमात्—कारणानुसमाधानादिवशः, कार्य्यं सुकरं सति (एतेन प्रकृतकारणेन कार्य्यं तु दृश्यत्वं प्रतीयते) समाधिः ज्ञान । अचोर्धितक कार्य्यं सिद्धार्थमभिनतो वो हेतुः, तदतिरिक्तहेतुना कार्य्यं लोकार्थं समाधिः, समाधीयते कार्य्यमनेन इति व्युत्पत्तेः इति कौस्तुभकाराग्रयः ।

(ब) मानमिति ।—सङ्घातं प्रति कथञ्चिदुक्तिः । अस्त्राः,—ज्ञानायाः इति भावः, मानं—प्रत्यक्षीयं, निराकर्तुं—अपनेतुं, पादयोः,—अरचयोः, पतिष्यतः—मन, उपकाराय—पादपतनक समावश्यकत्वाय इत्यर्थः, दिष्ट्या—देवेन, आग्येवैत्यर्थः, इदं घनगर्जितं—मेघगर्जनम्, उदौर्णम्—उपस्थितम्, अल्पप्रमितिं चावत्, तल्लोदीपकत्वात् तरुषादेव मानमङ्को जात इति भावः । अनारभ्यकारण एतदुदाहरणं श्रेयम् । अत्र देवात् मेघगर्जनरूपवस्तुन आगमात् मानमङ्गलं कार्य्यं सुकरत्वं । अत्रेदं बोध्यं—लोकार्थं न तद्वर्णावच्छिन्नोद्देशप्रतिविषयहेतुतिरिक्त-हेतुना कार्य्योपकाराधानम्, उपकारय तदुपयुक्तिकाव्यस्तस्कारिसकलसहकारि-जनवधानं समातीव्यन्तरसंभितत्वादिसाधारणः । कारणव्युत्थं वा विवक्षित-त्वादन समुच्चयाहेतुः कार्य्यं प्रतिविषयत्वक फलतो ज्ञानात् काव्यविक्रान्ति इति कौस्तुभाग्रयः । प्रकृतकारणमन्वे सथा—“पादपतित्वं पत्युः पृष्ठं पुत्रे समा-दीहति । इदमन्वदूनाया अपि हासो गृह्णिया निज्जानः ॥” इति । अत्र मानाप-नीकार्यं प्रकृते पत्नी तदभावेऽपि तत्पुत्रे पुत्रसमारोहकपविषयचचेष्टाहासगम्यो मानत्वानः ।

(श) प्रत्यनीकमाह, प्रत्यनीकमिति ।—रिपोः प्रतीकारे—दमने, अशक्तिन, अनेन कृत इति शेषः, तदीयक—तस्य रिपुप्रत्यन्निवस्तुनः, तिरस्कारः यदि तस्यैव—रिपीरेव, उत्कर्षसाधकः,—नेत्रत्वप्रतिपादकः, ज्ञान, तत् प्रत्यनीकं—प्रतिपुत्रम्

तस्यैवेति रिपोरेव । यथा मम—

“मध्येन तनुमध्या मे मध्यं जितवतीत्ययम् ।

इभकुम्भौ भिनत्त्यस्याः कुचकुम्भनिभौ हरिः ॥” (घ)

प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥७६३॥ (स)

अनीकमित्यर्थः, उपचारात् तथा व्यङ्गमानवैचित्र्यमिति भावः ; यथा—अनीकेन सदृशं प्रत्यनीकं, यथायत्नेन सादृश्यादानेऽपि पुनः सादृश्यपदस्य विशेषणीभूतेऽपि सादृश्ये अव्ययीभावद्योतनाय ; प्रतिभटस्य अवमाननाय अनीकं नियुज्यते, तद्वचनत्वे प्रतिभटसम्बन्धिनः यस्य कश्चिदपि अविद्येयः क्लियते इति लोकाचारः, स अनीक-सदृशप्रयोगयोग्यत्वात् प्रत्यनीकमिति कथ्यते ; प्रतिभटगतं बलवत्त्वं आत्मगतं दुर्बलत्वञ्च इह गम्यते इति रसगङ्गाधरकाराशयः ।

(घ) मध्येनेति ।—तनुमध्या—क्षीणकटी प्रमदा, मध्येन—कटीदेशेन, मे—मम, मध्य, कथमिति शेषः, जितवती इति—इति हेतोः, क्रीधेनेति भावः, असी हरिः,—सिंहः, अस्याः,—प्रमदायाः इत्यर्थः, कुचकुम्भनिभौ—स्तनकलससदृशौ, इभकुम्भौ—इक्षिकुम्भौ, भिनत्ति ; तदोयस्य स्तनकुम्भस्य तत्सदृशइक्षिकुम्भेऽपि तिरस्कारः कृतः । अत्र मध्यमयित्वेन रिपोः प्रमदायाः प्रतीकारासम्भवेन हरिणा तथा एव उल्लेखसाधकः औपम्येनेति भावः । यथा वा—“यस्य क्वचिदप्यकर्तुमचनः क्षान्निवदृष्ट्यद्योतविषयः । क्षान्निवत्तवदृश्याकृतिं कृती राडुरिन्दुमधुनाऽपि दाधते ॥” अत्र राडोः सक्षान्नात् भगवान् बलवान् विषयः, तदोयः पुनः शक्तसादृश्यमुखेन दुर्बलचन्द्रमाः, तस्तिरस्कारात् भगवतः प्रकथयति इति श्रेयम् ।

(स) प्रतीपमाह, प्रसिद्धस्येति ।—प्रसिद्धस्य—विख्यातस्य, उपमानस्य उप-मेयत्वप्रकल्पनं वा निष्फलत्वाभिधानं—निष्फलत्वापनमित्यर्थः, प्रतीपं—प्रतिगता अपो यस्मिन् इति प्रतीपम्—आनतीप्रतल्लं, तस्याभ्यात् अथवा अथकारोऽपि तन्नामकः, [“ञ्चकूपूरुः” (५।४।७४ पा०) इति अ-प्रत्ययः । “इन्द्रावपसर्गेऽपि र्हेत” (६।१।२७ पा०) इति ईंदादेशे सिद्धम्] इति कथ्यते । तदत्र उपमानोपमेय-भावं वैपरीत्यं प्रकथयति, निष्फलत्वाभिधानेन उपमेयस्य प्रकथयति तदुपमान-प्रतिपत्तौ चितीवप्रतीपम् । चाद्य उपमानस्य उपमेयत्वकल्पनेन, वितीव वैफल्याभि-धानेन अपकथनं प्रतीयते ।

क्रमेण यथा—“यत् त्वनेत्रसमानकान्ति सलिले मग्ने
तदिन्द्रीवरम्” (ङ) इत्यादि ।

“तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा ह्य ! हेम सा चेद्युति-
स्तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तच्चेत् स्मितं का सुधा ? ।

धिक् कन्दर्पधनुर्भुवौ यदि च ते किं वा बह्वु ब्रूमहे
यत् सख्यं पुनरुक्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधसः ॥” (क)

अत्र क्त्वादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभाऽतिवहनात् तेषां निष्कलत्वम् ।

(ङ) यदिति ।—व्याख्यातं प्राक् । अत्र नेत्रादीनामुपमानानामपि इन्द्री-
वरादीनामुपमेयत्वकथनम् ।

(क) तदिति ।—विदग्धासन्नस्त्रिणावां कैरलाधिपतेः स्वप्रावस्यायां कुवलय-
नालासन्नस्त्रीषु तन्मूर्त्तिस्वरूपम् । यदि तस्याः,—सप्रदृष्टायाः कुवलयनालाया इति
भावः, एवं सर्वत्र ; वक्त्रं—मुखं, तिष्ठतीति शेषः, तदा शशिकथा—चन्द्रसम्बन्धिनी
वातां, शशिसौन्दर्यप्रशंसा इति यावत्, मुद्रिता—सङ्कुचिता, नटत्वर्थः, चेत्—यदि,
सा युतिः,—कान्तिः, तिष्ठतीति शेषः, तदा हेम—सख्यं, हा !—श्रीचनीयमित्यर्थः,
द्वेषः शोच्यत्वमिति भावः, तेन च तस्य वैफल्यं प्रतीयते, हात्रन्दः शोकसूचको
विफलार्थो वा अन्वयः, यदि तस्याश्चक्षुः तिष्ठति, तदा कुवलयैः,—गौलीत्पलेः,
हारितं—परामृतं, विफलीभूतमित्यर्थः, यदा—हा—खेदे, रितं—गतं, नटमिति
यावत्, चेत्—यदि, तत्—विदग्धासन्नमित्यर्थः, स्मितं—सदृहास्यं, तिष्ठतीति शेषः,
तदा सुधा का ?—शाऽपि विफला इति भावः, यदि ते भुवौ, तिष्ठत इति शेषः, तदा
कन्दर्पस्य—कामदेवस्य, (“कन्दर्पो दर्पकोऽगङ्गः कामः पञ्चमरः खरः” इत्यमरः)
धनुः,—शरसङ्गं, धिक् !—निन्दाभीत्यर्थः, (“धिक् निर्भक्षङ्गनिन्दयोः” इत्यमरः)
कामदेवस्य धनुः अतिधिक, एतदपि तदपेक्षया अतिविस्तारमिति भावः, किं
वा बह्वु—अधिकं, ब्रूमहे—वदानः, वेधसः,—विधातुः, सर्गक्रमः,—एकदिनियमः,
पुनरुक्तान्—द्वितीयान्, वस्तुनः विमुखः,—विधरेककल्पं वस्तुद्वयं न दृशतीत्यर्थः,
इति यत् तत्—अन्वयम् । एतेन कैरलाशाहिसख्ये कामरादीनां वैफल्यं प्रतीयते ।
शार्ङ्गविक्रीडितं इत्यम् । यथा वा—“तदीनसप्तद्वयशसः स्त्रिताविनी उषेति चित्ते
कुर्वते यदा यदा । तनोति मागोः परिवेषकेतवाम् तदा विधिः कुवलयनां विधी-
रपि ॥” इति । अत्र नवीयप्रतापकीर्तिभ्यां सूर्याचन्द्रमयोः वैफल्यम् ।

उक्त्वा चात्यन्तमुत्कर्षमत्युत्कृष्टस्य वस्तुनः ।

कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे ॥७६४॥ (ख)

यथा—“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति डालाडल ! तात ! मा अ दृष्यः ।

ननु मन्ति भवादृशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥” (ग)

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ तु नायम्

अलङ्कारः । यथा—“ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदति” इत्यादि । (घ)

मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित् तुल्यलक्षणा ॥७६५॥ (ङ)

अत्र समानलक्षणं वस्तु क्वचित् सङ्गं, क्वचिदागन्तुकम् ।

(ख) प्रकाशान्तरेण प्रतीपमाह, उक्तेति ।—अत्युत्कृष्टस्य—अतिश्रेष्ठस्य, वस्तुनः अत्यन्तम् उत्कर्षम् उक्त्वा तस्यैव उपमानत्वे कल्पिते अपि—येन धर्मेण उत्कर्षं लब्धेन, तेनैव धर्मेण अप्रमिद्व्यापि उपमानत्वे कल्पिते इति भावः, [अपिकारान् पूर्वोक्तप्रकारयोः समुच्चयः] केचित् प्रतीपम् ऊचिरे—कथयामासुः ।

(ग) अहमिति ।—डालाडल !—हे काण्डकूट ! इ तात ! अहमेव सुदारुणानाम्—अतिभीषणानां, प्राणघातिनामिति भावः, गुरुः,—श्रेष्ठः, इति—एवं सुडा, मा अ दृष्यः,—दर्पयान् मा भूः, दर्पे मा कार्षीरिष्यथः ; कथमित्यत आह, मन्विति ।—अस्मिन् भुवने—जगति, भवादृशानि—त्वत्सदृशानि, दुर्जनानां वचनानि भूयः,—वाहुल्येन, मन्ति ननु—विद्यन्ते यन्तु ।

(घ) अत्रेति ।—अत्र प्रथमे पादे उत्कर्षमुक्त्वा द्वितीये दुर्जनवचनानाम् उपमानत्वं कल्पितम् ; तथा हि, दारुणत्वातिशयः सामान्यगुणः, तद्दृशीनादुपमान-त्वममृतपुत्रभाप द्दारुणत्वाग्निं दर्पानघोषादनमृतपुर्षमेव त्रिधाशतम् इति भावः । तदनुक्तौ—उत्कर्षांशुक्तावित्यर्थः । ब्रह्मेवेति ।—अतोत्कर्षो गम्य एव, न तु वाच्यः ।

(ङ) मीलितमाह, मीलितमिति ।—केनचित्—सङ्गिनागन्तुकेन वा इत्यर्थः, तुल्यलक्षणा—समानलक्षणेन, वस्तुनः गुप्तः,—गोपनं, मीलितम् । न चार्थं सामान्यालङ्कारः, तस्य हि साधारणगुणयोगान् भेदादुपलक्षणं रूपम्, अत्र तु उत्कृष्ट-गुणेन निरूप्यस्य तिरोधानमिति सङ्गानयोर्विशेषः ।

क्रमेण यथा—

“लक्ष्मीवचोजकस्तूरी-लक्ष्म वक्षःस्थले हरेः ।

यस्तं नानक्षि भारत्या भामा नीलोत्पलाभया ॥” (च)

अत्र भगवतः श्यामा कान्तिः सहजा ।

“सदेव शोषोपलकुण्डलस्य

यस्यां मयूखैरक्षणीकृतानि ।

कोपोपरत्नान्यपि कामिनीनां

मुखानि शङ्कां विटधुर्न यनाम् ॥ (छ)

अत्र माणिक्यकुण्डलस्यादृषिमा मुखे आगन्तुकः ।

(च) लक्ष्मीति ।—भारत्या—सरस्वत्या, सपत्न्या इत्यर्थः, हरेः,—नारायणस्य, वक्षःस्थले लक्ष्माः,—प्रियाः, वचोमयीः,—कनयोः, या कस्तूरी—सुगन्धः, तस्य लक्ष्म—विद्धं, नीलोत्पलाभया—इन्दोवरतन्त्रया, भासा—भगवद्देहप्रभया, यस्तं—लक्ष्मिन्, दर्शनाविषयीभूमिमित्यर्थः, अत एव न चक्षि—न दृष्टम् । अत्र तुल्यलक्ष्म-वस्तुना दृष्टप्रभया कस्तूरीलक्ष्मरूपस्य वस्तुनः गोपनम् । यथा वा—“अपाङ्गतस्यै हृशो मधुरवक्त्रवर्णां गिरी विलासप्रसन्नव्यरा गतिरतीव कान्तं मुखम् । इति स्फुरित-मङ्गके स्रग्दृशां स्ततो नीलया यदत्र न मदीदृशः कृतपटोऽपि संकल्पते ॥” इति ।

(छ) सटीत ।—मगरीवर्णनामिदम् । यस्यां—नगर्थ्या, सदेव शोषोपल-कुण्डलस्य—माणिक्यकुण्डलस्य, मयूखैः,—किरणैः, अक्षणीकृतानि—रत्नीकृतानि, कामिनीनां मुखानि कोपेन—प्रचयजनितेनेति भावः, उपरत्नान्यपि—अपरत्नान्यपि, यनां—तद्वचानां, शङ्कां भयं, न विटधुः,—प्रत्यादयामामुखित्यर्थः । अत्र तुल्यलक्ष्म-वस्तुना आगन्तुकेन माणिक्यमयुक्तेन कोपोपरानुरूपस्य वस्तुनः गोपनम् इति । उपजातिः इत्यम् । यथा वा—“अपङ्गतः स्नेहभरः करि तशोभपाजुषीर्दानजले-मिलन् मङ्गः । दृशारपि प्रस्तुतमसु मात्तिकं चनेः समाधीयत प्रमत्तङ्गमेः ॥” इति । अत्र दानजलेनागन्तुत्वधर्मेण स्नेहजलस्य धनजन्येन आसुषा सात्त्विकजन्त्यासुषां तिराधानम् । एतथाराद्यस्य सजातीयोपेक्षोत्कर्षवत्त्वं, द्वितीयस्य च प्रत्ययविवय-स्तकार्यत्वप्रतिषेधिककारकत्वात्प्रयत्नत्वं तिरस्कारत्वप्रयोजनम् इति ज्ञेयम् । यथा वा—“शे चन्द्रामु निवसन्ति सदा हिमाद्रेश्वत्यातशङ्कितविधौ विहृशा विषमे । चण्डक-स्तुलकसुरदृतां सङ्कर्षं तेषामङ्गो ! अत भियां न बुधोऽप्यभिद्रुः ॥” अत्र हिमाद्रि-

सामान्यं प्रकृतस्यान्य-तादात्म्यं सदृशैर्गुणैः । ७६६ । (ग)

यथा—

“मल्लिकाचितधम्मिल्लःसारुचन्दनचर्चिताः ।

अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्त्रभिसारिकाः ॥” (भ)

अन्द्रानिवाससामर्थ्यप्रतिपद्येन शैलेन समुद्रावितौ चागन्तुशौ कल्परोनाशौ भव-
कृतबीक्षयोः तिरोपायशौ, तिरोपायकत्वादेव च नीलितव्यपदेशः इति श्रेयम् ।

(ग) सामान्यनाह, सामान्यमिति ।—प्रकृतस्य—प्रस्तुतस्य, सदृशैः गुणैः
अन्यस्य—इतरस्य, तादात्म्यं—भिन्नत्वेनापरिचेषत्वम्, अभेदप्रतीतिरिति यावत्,
सामान्यम् । यथा—“स्वगुणसजातीयगुणाश्रयेणकल्पन्तु सामान्यम् । यत्र चक-
विषस्तुमोऽपरिच्छन्नस्वगुणस्यैव स्वर्णगुणसजातीयगुणाश्रयेण सद्वानिन्नतया भागं, तत्
सामान्यम् । तद्गुणे व्यभिचारमारथाय चपरित्यजेति । यत्र स्वगुणसजात्यां रूपवत्त-
व्याप्यधर्मेषु शक्तत्वादिना बोध्यम्, अन्यथा गुणत्वादिधर्मभिन्नरूपाणां सामान्यं नैव
ज्ञान, समानस्य भावः सामान्यमिति व्युत्पत्त्या उभयोरेकधर्मवत्ताप्रतिपादना-
दित्यर्थः” इति कौस्तुभाशयः ।

(ऋ) मल्लिकेति ।—अभिसारिकाः,—आन्तार्थिन्यः नायिकाः, (तदुक्तं—
“आन्तार्थिनो तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका” इति) मल्लिकाभिः,—पुष्पविशेषैः,
आचिताः,—खचितः, चम्मिल्लाः,—संघतकेशा यानां तथोक्ताः, (“चम्मिल्लाः संघताः
केशाः” इत्यमरः) तथा आरुचिः,—अतिसुरभिसिः, चन्दनैः चर्चिताः,—कृताङ्क-
राणां इत्यर्थः, अत एव चन्द्रिकासु—ज्योत्स्नासु, अविभाव्याः,—अभिसारिकत्वेन
अप्रतीयमाना इत्यर्थः, सुखं यान्ति । अथ मल्लिकादिगुणसदृश्येन प्रकृतस्य अभि-
स्यारिकारूपस्य वस्तुनः चन्द्रिकातादात्म्यम् । न च खचित्वादिमते अत्र नीलितोदा-
हरणत्वेन लिखनादिपतिरिति वाच्यम् ; सामान्योदाहरणतया लिखतिः तन्मीने-
विरोधप्रसङ्गात् ; विशेषस्तत्र कौस्तुभे द्रष्टव्यः । यथा वा—“चितारविन्दप्रचक्षेपु-
शोभाः संसक्तफेनेषु च सेकतेषु । कुन्दावदाताः कण्ठसमासाः प्रतीतिरे शोभ-
सुखेर्भिनादेः ॥” अत्र कुसुमसेकते इदानीमेवगुणवतया अभेदेन भागं, न च अन्तेन
संज्ञानां प्रवक् प्रतीतिरित्येवेति वाच्यं, तत्पूर्वकाले अभेदभागात् निवाचतया
तदभिप्रायैवोदाहरणत्वात् उतरकाशीनभद्वानेन पूर्वकाशीनाभेदज्ञानवाचानात् ;
कुन्दा एव “वैभलया तुल्यरूपा तद्गुणा कृपांपयो जल्पतस्मान्गताणि । अङ्गाः सङ्केतं

मीलिते लक्ष्मणगुणेन निष्कण्टकगुणस्य तिरोधानम्, इह तु उभयोस्तुल्यगुणतया भेदाग्रहः ।

तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः ॥७६७॥ (ज)

यथा—

“जगाद घटनच्छुद्ध-पद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन् मधुलिङ्गः शैत्यमुदयदशनांशुभिः ॥” (ट)

यदि नापतिष्यन् को वेदविष्वक्त्रयस्यकाणि ?” इति । यत्, नैतद्दृश्यमानं, उत्तर-प्रतिपत्त्या तिरस्कृतत्वात् पूर्वप्रतीतेर्न चमत्कारकत्वं, किन्तु उत्तरप्रतीतेरेवेति तथैव व्यपदेशस्य युक्तत्वात्, अन्यथा व्यतिरेकेऽप्युपमाया एवापत्तेरिति, तच्चिन्त्यम् ; भेद-प्रतीतेर्वर्चनीयोत्कर्षानापायकत्वेन तथाऽनापत्तेः तिरस्कारातिरस्कारयोश्चाप्रयोजकत्वात्, अन्यथा विरोधानासम्भाव्युच्छेदापत्तेः, विरोधस्य तथाप्यप्रविष्टत्वात् । एतेन मीलित-शामान्योभयप्रतिद्वन्द्विभूतमुन्मीलितविशेषात्मकं दीक्षितालङ्कारद्वयं प्रत्याख्यातं, वर्चनीयोत्कर्षानापायकत्वेन प्रथमवर्णनात्वात् मीलितशामान्याभ्यानेवान्यथासिद्धेरिति टिक् ।

(ज) तद्गुणग्रहः, तद्गुण इति.—स्वस्य गुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य गुणस्य—अनिष्कण्टकस्य वस्तुनः अतिगिर्विश्वगुणस्य, यद्,—यद्द्वयं, स्फूर्तिरिति यावत्, तद्गुणः । (अत्युत्कृष्टेति गुणविशेषत्वं स्वगुणतिरोधाने वीजम्) तथा च, परकीयेर्गुणोत्तिसे-चित्तगुणत्वे सति परकीयगुणशालितया प्रत्ययस्तद्गुण इति निष्कृष्टोऽर्थः । अत्रेदं बोध्यं—यत्र परिमितगुणस्य वस्तुनः समीपवर्तिप्रकृतवस्तुगुणस्य स्त्रीकारं च तद्गुणः, तच्छोत्कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन् इति कृत्वा । न चेदं मीलितं, तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्तुत्तरेशाब्धादित्येन प्रतीयते, इह तु अतपद्गतव्यवपत्तेव प्रकृतम् । यत्र परिमितगुणं वस्तु तस्य समीपवर्तिप्रकृतवस्तुगुणस्त्रीकारं कुरुते, स तद्गुणः, वस्तुत्तर-शुभोपरकृततया प्रतीयते इत्यस्यनयोर्भेदः इति समंस्तकारः ।

(ट) जगादिति.—वदपदशनांशुभिः,—उन्नतदन्तश्चिरशेषैः, वदनमेव कृष्ण-कूलं यस्य तादृशं, सत पथा तस्य पर्यन्ते पतन्तीति तथोक्त्वात्, तद्गुणिङ्गः,—धनरात्, शैत्यं—शायक्यं, नयन्—प्रापयन्, जगाद—उवाच । अत्र प्रकाशो वल्लदेवः कर्ता । इह तद्गुणिङ्गं कृष्णवर्णं वस्तुगुणत्यागात् अत्युत्कृष्टस्य शैत्यगुणस्य यद्दशमम् । शिष्यप्राप्त-प्रवृत्तौ प्रथम् । यथा वा—जादाशुभप्रतीतिर्षणदत्तः पुत्रपुत्रादिभ्यं प्रत्या

मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरेणाच्छादनम्, इह तु
धस्वन्तरगुणेनाक्रान्तता प्रतीयते इति । (उ)

तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यव्यतङ्गणः ॥७६८॥ (ड)

यथा—“इत्त ! सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम ।

गुणगौर ! निघस्योऽपि कथं नाम न रज्यसि ?” (ठ)

सम्प्रति कीलसाङ्गि ! कठिनेत्यारोप्य मां वक्षसि । गाढीष्ठयहपूर्वमाकुलतया पादाय-
सन्दंशकेनाङ्गव्याम्बरमात्मनो यदुचितं धूर्त्तैः तत् प्रस्तुतम् ॥” इति । अत आद्यास्यशं-
तिरोधानेन चन्दनपरागोयकठिनस्पर्शसम्पत्तः उक्तः । इह सर्वत्र तिरोधायकगुणस्य
तिरोधेवगुणनिष्ठात्वनाभावप्रतिबोधिगुणत्वस्याप्यत्रात्ववच्छिन्नत्वमवधेयम् । यथा वा—
“विभिन्नवर्णां गुरुडावजिन सूश्लेष्म रथ्याः परितः स्फुरन्त्या । रत्नेषुनयंन वचं वृथा
स्नानानिन्दिरे वंशवरीरनौलेः ॥” अत्र रवितुरगापेक्षया गुरुडावजस्य तदपेक्षया च
हृदिन्मन्त्रिणां प्रगुणवचंता इति सारः ।

(उ) मन्त्रोल्कृष्टगुणेन निष्कृष्टगुणतिरोधानमस्तीति मीलिततादस्य को भेदः ?
इत्यत आह, मीलिते इति ।—इह तु—तद्गुणे तु, सन्निष्कृष्टगुणेन स्वगुणस्यैव तिरो-
धानं, न तु वस्तुनः. मीलिते तु वस्तुनोऽपीति विशेषः ; मीलिते स्वजातीयोल्कृष्टगुण-
तिरोधानम्, अत्र तु विजातीयोल्कृष्टगुणेन अपहृष्टगुणतिरोधानं “स्वगुणव्यागान्”
इत्यनेन लभ्यते इत्यपि बोध्यम् । अनेन सामान्यालङ्कारादप्यस्य भेदः, तत्र “सङ्क्षेपैः”
इत्युपादानात् ।

(ड) अतद्गुणमाह, तद्रूपेति ।—हेतौ सत्यपि [उल्कृष्टगुणवस्तुसन्निधानमत्र
हेतुरवधेयः] तस्य रूपस्य—उल्कृष्टगुणवस्तुनो गुणस्य, अननुहारः,—अपहृष्टगुणेन
वस्तुना अवहृष्टम्, अतद्गुणः ।

(ठ) इत्येति ।—नाशकं प्रति कक्षासिद्धिरिवम् । गुणगौर !—हे गुणो-
क्तव ! अशःशक्त ! इत्यर्थः. शुक्लगुणस्य रक्तगुणधीमेन रक्तत्वं सुतरां जायते इति
भावः. इत्त—खेदे, सान्द्रेण—घनेन, रागेण—अनुरागेण, खोदित्येन च, भृते—
परिपूर्णेऽपि, मम हृदये निघस्योऽपि—बाधोऽपीति, तं कथं नाम न रज्यसि ?—
न अनुरागभाक्, खोदितस्य भवतीत्यर्थः । अत्र रक्ते खाने खितिकुपहेतौ सत्यपि
रक्तताया अवहृष्टं, सेवादनुरागरक्तखोदितत्वाप्यासादितदुपपद्यते । इह प्राकरचित्तैः
नाशकैः प्राकरचित्तस्य नाशिकाङ्गदस्य गुणवहृष्टम् ।

यथा वा—

“गाङ्गमम्बु मितमम्बु यामुनं कञ्जनाभसुभयत्र मञ्जतः ।
 राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥” (ग)
 पूर्वत्रातिरक्तहृदयसम्पर्कात् प्राप्तवदपि गुणगौरवम्-
 वाच्यस्य नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नम्, उत्तरत्रापस्तु-
 प्रशंसया विद्यमानायामपि गङ्गायमुनाऽपेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य
 गङ्गायमुनयोः सम्पर्केऽपि न तद्रूपता । अत्र च गुणग्रहणरूप-
 विच्छिन्निविशेषाश्रयात् विशेषोक्तेर्भेदः, वर्णात्सरोत्पत्त्यभावाच्च
 विषमात् । (त)

(ग) प्राकरचिकीनाप्राकरचिकगुणापहणेऽप्ययमलङ्कार इत्याह, नाङ्गमिति ।—
 हे राजहंस ! गाङ्गं—गङ्गाया इदं, गङ्गासम्बन्धीत्यर्थः, मम्बु—मूलं, मितं—युग्मं,
 यामुनम् मम्बु—यमुनासम्बन्धि मूलं, कञ्जनाभं—कञ्जलसदृशकञ्जनाभमित्यर्थः, सुभयत्र
 —गङ्गाजले यमुनाजले च, मञ्जतः तव सैव शुभ्रता न च चीयते—न च वर्द्धते,
 गङ्गाजलसम्पर्केणेति भावः, न च अपचीयते—कामं नञ्छति, यमुनाजलसम्पर्केणेत्या-
 जयः । अत्र यस्मत्ताया हेतौ मन्वपि नटयद्वचनम् । अत्र रचोद्धता ऋन्दः,—“रात्
 परैर्भरन्ममै रचोद्धता” इति । यथा वा—धाता ज्ञानतलानलैः खल्लिता कसृष्ट्य-
 दासाहसैरासीदाऽथ जटाटवीवकवितेराश्रीविषाचो मन्वेः । श्रीर्षा भस्मामिराहताऽप्यि-
 पटलेविहा जटाघेरपि स्त्रीयामुञ्छति माधुरीं उरश्चरीरकं किमिन्दोः कला ?” ॥ अत्र
 प्राकरचिकया चन्द्रकलाया च प्राकरचिकानामनलदासाहसादिगुणानामयद्वचनम् ।

(त) पूर्वमेति ।—प्राप्तवदपि—भक्षितं योग्यमपि इत्यर्थः । ननु उत्तरत्रापस्तु-
 प्रशंसया स्तनसम्बन्धिगुणसादो जन एव प्रकृतः, न तु राजहंस इति प्रकृतस्याप्रकृत-
 गुणापहणेऽपि तदर्थं कथमेतत् सङ्गच्छतम् ? अत आह, उत्तरवेति ।—पस्तुत्व
 प्रतिपाद्यत्वेन प्राकरचिकया गङ्गायमुनाऽपेक्षया प्रतिपाद्यत्वेन राजहंसस्यापेक्षिकं
 प्रकृतत्वमिति भावः । मन्वत्र कारकसत्त्वे आर्यानुत्पत्तिरस्तीति विशेषोक्त्यलङ्कार
 एवावगम्येत आह, अत्र वेति ।—गुणापहणरूपं वा विच्छिन्निः,—वैषिर्षं, तथा
 विशेषः,—वैशिष्ट्यं, तत्र आश्रयात्—वैषिर्षाविशेषसम्बन्धात् इत्यर्थः, कारकसत्त्वे
 आर्यानुत्पत्तिरूपवैषिर्षादुक्तवैषिर्षा विश्वस्यं, तत्रयोग्यत्वात्सादृशकारणं वेत्तव्य-
 मिति भावः । विशेषोक्तेः “इति हेतौ गुणानामपहणयाः” भेदः,—साभ्यान्वैषिर्ष-

संलक्षितसु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणोद्भितेन वा ।

कयाऽपि सूच्यते भङ्गा यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते ॥१८॥ (५)

सूक्ष्मः,—सूक्ष्ममतिभिः (८) असंलक्ष्यः । अत्राकारेण यथा—

“वक्रास्वन्दिस्वेदविन्दुप्रबन्धै-

दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्तौ वयस्या

स्त्रित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥” (६)

भावेनेति भावः । ननु नायिकादृष्टवादिककारणगुणस्य विरहस्तस्यसूक्ष्मनायकादि-
रूपकार्यगुण इति विषयाकार एवायं, स्यकंस कार्यात् स्यसूक्ष्मापि
कार्यत्वमुपपद्यते इत्यभिप्रायेणाह, यथांनरेति ।—कार्यस्य कारणगुणविरहगुणो-
त्पत्तावेव विषयस्य विषयः, प्रकृते तु तदभावात् तद्विषय इति भावः । विषया-
दिति, भेद इत्यन्वयः । तथा हि, “अदाक्षिपन्नि—सत्यापि परगुणयद्वचंती
तद्रूपकार्याभावात् विशेषीकृतो नातिरिच्यते एवायं, न चान् कार्यकारणभावो न
विचक्षितः, किन्तु अर्थान्तरसन्निधानेऽपि तद्गुणयद्वचंभाव एवेति वाच्यम्, अपि-
शब्देन विरोधकारणात्, विरोधस्य च कार्यकारणभावविषयाया एव समुज्जासात्,
अन्वया कारणाभावेऽपि कार्यानुत्पत्तौ विरोधानुपपत्तिप्रसङ्गात् इति । अतोच्यते—
कारणसत्त्वे कार्यानुपपत्तिसाभ्येऽपि यथाभावप्रतियोगिताऽवच्छेदकस्य तदभावावच्छेद-
कारणताऽवच्छेदकप्रतियोगिकार्यताऽवच्छेदकत्वं विचक्षितं, तत्र विशेषीकृतः, यत्र तु
अभावप्रतियोगिनः तन्निष्ठकारणतानिरूपितकार्यताप्राप्तित्वमात्रं तत्रातद्गुण इति
विभागात्” इति कौस्तुभाशयः ।

(५) सूक्ष्माह, संलक्षित इति ।—आकारेण—अर्थेण, मुखभावादिना
इत्यर्थः, वा उद्भितेन—क्रियाभङ्गा, विदग्धचेष्टयति यावत्, संलक्षितः,—सस्यक्, अनु-
भूतः, सूक्ष्मः अर्थः कयाऽपि—अनिर्वाच्यया इत्यर्थः, भङ्गा—प्रकारेण, यत्र सूच्यते—
प्रकाशयते, तत् सूक्ष्मं सूच्यते ।

(६) सूक्ष्म इति ।—मतेः सूक्ष्मत्वं—गहनार्थावाहित्वमिति भावः ।

(५) वक्तव्येति ।—काऽपि वयस्या—सखी, तन्व्याः,—कृपयाः वयसायाः,
नायिकाया इति भावः, वक्रात्—वदनात्, स्वन्दिनः,—चरतः, ये स्वेदविन्दवः,—
वर्णविन्दवः, तेषां प्रबन्धैः,—धारानिः, कण्ठे कुङ्कुमं भिन्नं—खण्डं, रेखावरणत-

अत्र कथाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कथाचित् पुरुषा-
यितं पाथी पुरुषचिह्नखण्डलेखाभिखण्डनेन (न) सूचितम् ।

इङ्कितेन यथा—

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

इसङ्केत्रापिताकृतं लीलापद्यं निमीलितम् ॥” (प)

अत्र विटस्य भ्रुविक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो
रजनौकालभाविना पञ्चनिमीलनेन प्रकाशितः । (फ)

व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ॥ ७७० ॥ (ग)

विभागमित्यर्थः, इडा (तस्याः) पुंस्त्वं—पुरुषत्वं, सुरते पुरुषवदाचरितत्वमित्यर्थः,
व्यस्यती—प्रकटयती इती, जित्वा—ईयत् इतिवा, पाथी—तस्या एव करे,
खण्डलेखां—खण्डकृतिं, भिखीलं । अत्र खेदविन्दुगतकुङ्कुमकर्मिणेनाकारेण संलक्षितं
पुरुषाद्यितं पाथी पुरुषोक्तिखण्डशाराभिखण्डनेन प्रकाशितं, पुरुषाधिताया एव
यत्कर्मिणितखेदानां मध्ये मन्त्रं सम्भवति, न तु उत्तानपुमायाः ; अतः स्यामपि
पुरुषाद्यितं लक्षितं पुरुषवर्मेण खण्डलेखायाः सञ्चितखिखण्डनेन प्रकाशितम् । अत्र
आश्रितो कृतः—“मात् तौ मी वेद्यादिनी वेदनीतेः” इति च तद्वचनम् । यथा
वा—“संवाचनमुत्तरसतोपितेन ददता तव करे वाचान् । अरथेन विक्रमादिव्य-
करितमनुलक्षितं तस्याः ॥” अत्र नायकइत्यर्थे काकारसंशयोऽत्र इति वित्ताख्य-
सुरतमभिप्रायं तच्छेदके अरथस्य विक्रमादिव्यस्यमभिप्रायं नाविक्रया नायक-
तत्प्रकाशनं कृतम् ।

(न) अत्र कथाचिदिति ।—कुङ्कुमभेदोऽनाकारः । खण्डलेखा—खण्डकृति-
चिह्नविशेषः, पुंवा इत्येति कति ।

(प) सङ्केतेति ।—व्याख्यातं प्रकृत् ।

(फ) अत्र विटस्येति ।—इह सङ्केतकालाभिप्रायः,—सङ्केतकालजिज्ञासा,
विटमन्थिना भ्रुविक्षेपादिना इङ्कितेन लक्षितः रजनिकालभाविना लीलापद्य-
निमीलनेन प्रकाशितः इति बोध्यम् ।

(ग) व्याजोक्तिमाह, व्याजोक्तिरिति ।—उद्भिन्न—प्रकटितम्, केनापि
कारणेनेति शेषः, काव्यादिना व्यक्तोद्भवकं वा, वस्तुनः व्याजान्—आरवाकरीकृत-
व्यञ्जान्, गोपनं व्याजोक्तिः ।

यथा—“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढीक्षत्र-
द्रोमाद्यादिविसंस्तुताखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
आः । शैल्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्युचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमाहमण्डलगणैर्दृष्टोऽवतात् वः शिवः॥” (भ)

मियं प्रथमापङ्कतिः, अपङ्कतकारिणो विषयस्मानभिधानात् ।
द्वितीयापङ्कतेर्भेदश्च तद्व्यस्तावे दर्शितः । (म)

(म) शैलेन्द्रेति ।—शैलेन्द्रेण—हिमाचलेन, प्रतिपाद्यमानायाः,—सम्प्रदीक-
मानायाः, गिरिजायाः,—गीर्वाः, उक्तस्य उपगूढेन—व्यञ्जेन, सन्त्यकेष्वेति यावत्,
उक्तमङ्गिः,—उत्पाद्यमानैः, रोमाद्यादिभिः,—पञ्चसङ्गम्यादिभिः, विसंस्तुतः,—
वियर्थस्तः, अथवाभूत इत्यर्थः, वः अखिलः,—समस्तः, विधिः,—वेदबोधितस्मिन्नाद्युत्पादः,
तस्य व्यासङ्गः,—सम्बन्धः, अन्तःपुरासक्तिर्वा, तस्य भङ्गेन—व्याघातेन, तद्वयेनेति
यावत्, आकुलः,—आकुलः, अत एव आः ! तुहिनाचलस्य—हिमाद्रेः, करयोः
शैल्यं—श्रीतन्त्रत्वम्, इति ऊचिवान्, तथा शैलस्य—हिमाचलस्य, अतःपुरे, स्मितैरिति
शैवः, माहमण्डलगणैः,—ब्रह्मणोवादिभिः, यथा—शैलस्य अतःपुरवांर्तनी ये माहमण्ड-
लगण्टाः,—मण्डलीभूता मातरः, तेषां गणैः, माहमण्डलैरेति भावः, सस्मितं दृष्टः
शिवः वः,—युष्मान्, अवतात्—रक्षत् । शार्दूलविक्रीडितं इतम् । अथ सस्मितोऽवतात्
रोमाद्यादिना कार्याथोद्दिष्टः स्वकीयोद्भावविशेषः तुहिनाचलकरशैवचक्रकारचान्तरो-
द्भवनेन श्रीशवेन गोपितः इति । “सद्यप्यपङ्कतोऽपि सस्मितत्वव्यापनेन पुन-
रप्युद्भवत्वेन प्रकाशितः, तद्याऽप्यपणापमाश्रित्यथाऽव्याकृष्टारक्षोक्षेखः । नन्वपङ्कति-
व्यर्थं “यथा साहस्यस्य चोऽपङ्कतः साऽपङ्कतिः, तथाऽपङ्कतवाद्यापि वत्साहस्यं साऽप्यप-
ङ्कतिः” इति स्थापितं, व्याजीक्री चोत्तरः प्रहारो विद्यते, तत् कथमियमण्डलकारा-
न्तरेण कथ्यते ? इत्यम्, उद्दृष्टिद्वान्नाशयैकोत्तरमोक्तम् ; न हि तन्मते व्याजीक्याख्य-
मण्डलकारस्यसि ; इह तु तस्य सन्धवाद्यातिरिक्तापङ्कतिरिति प्रथममण्डलकारो निर्दिष्टः”
इत्यण्डकारसर्वस्य हाराः । यथा वा—“अयुः क्रुध्यतु विद्विषतु सुदृढी भिन्दतु वा
यातरः तस्मिन् किन्तु न भन्दिरे सखि ! पुनः स्तःपी विधेयी मया । आखंडा-
क्रमवाय खीचकुहराङ्गुफासमासन्वती मार्गारी मखरेः खरेः कतवती कां कां न नि
दुर्दंशम् ?” इति । अथ मण्डलमत्तादिदृग्भेदेन कथमिचरप्रमादमाह्वयनामण्डल-
मदगुभितिसिद्धभूता मण्डलतादय उद्भवकारिण भिगूढताः ।

(म) ननु प्रथमतोपनेनाप्रक्रीडावजनमपङ्कतिरुक्ता, तद्वनयोः को भेदः ? इत्यत

स्वभावोक्तिर्दुर्हृद्यार्थ-स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥७७१॥ (य)

दुरुहयोः,—कविमात्रवेद्ययोः, अर्थस्य—डिम्भादेः, स्वयोः,
—तदेकाग्रययीषेष्टास्वरूपयोः । (र)

यथा मम—

“साङ्गुलेनाभिहत्य क्षितितलमसक्तहारयन्मप्रपङ्गा-
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।

चाह, मेधमिति ।—प्रथमा—अप्रकृतनिवेशपूर्वकप्रकृतस्यापनरूपा, विषयस्य—
अप्रकृतारोपविषयस्य ; अथ तु गोपनाकारिभिन्नेन साव्यादिना विषयो व्यज्यते एव,
न त्वभिधीयते इति भावः । द्वितीयापङ्कतेः,—“गोपनीयं कल्पयेद्यीतवित्ता
कचक्षनः । यदि श्रेण्यान्वया वाऽन्वययेत् साऽप्यपङ्क्तिः ॥” इत्युक्तलक्षणायाः,
तत्प्रस्तावे दर्शित इति ।—तत्र गोपनकृता गोपनीयं प्रथममभिधीयते, अथ तु
न तथेति भावः । यत्, “दन्त्यन्धीर्निधि जल्पतोर्गृह्यकेनाकार्यं तं यद्वसन्प्रात-
र्गृहसन्निधौ निगदतस्तथैव तारं वधुः । कर्षाक्षन्वितपश्चरागश्चकलं विन्त्यस्य चक्षोः
पुटे व्रीडात्तां विदधाति दाडिमफलव्याजिन वाग्बन्धनम् ॥” इत्यत्र “युक्तिः पराति-
सङ्गानं क्रियया मर्मगुप्तये” इत्यलङ्कारमुक्तावस्थां दर्शितः युक्त्यलङ्कारः ; व्याजोक्तौ
चक्षसा गोपनम्, इह तु क्रियया इति इयोर्भेद इति, तत्र ; व्याजोक्तलक्षणा-
सोभयसाधारण्यात्, तत्रोक्तिनिवेशस्य गौरवपराहृतत्वात्, अन्यथा प्रकारान्तर-
गोपनस्यैव अलङ्कारान्तरप्रसङ्गात्, तत्राप्युक्तक्रियाऽन्वयनिवेशस्य सुवचत्वादिता
दिक् ।

(य) स्वभावोक्तिमाह, स्वभावोक्तिरिति ।—दुरुहयोः स्वक्रियारूपयोः अर्थस्य
अर्थं स्वभावोक्तिः ।

(र) दुरुहयोरिति ।—डिम्भादेरित्यादिपदेन अक्षयिभक्तिमाहपवन्मात्रपय-
पत्यादिपरिचयः । (“मात्रं चाख्येवधारणे” इत्यमरः) स्वपदं स्वकीयपरतायां
व्याचष्टे—स्वयोरिति । तस्याप्यवधारणपरतामाह, तदेवाग्रययोरिति—डिम्भादि-
मात्रगतयोरित्यर्थः । कारिकास्ये क्रियापदे व्याचष्टे, षेष्टास्वरूपयोरिति ।—
स्वरूपं—अर्थसंज्ञानादि । तत्र डिम्भास्य क्रियावर्णनं यथा—“करारविन्देन पद्मार-
विन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम् । पटस्य पत्रस्य पुटे शवानं बालं मुकुन्दं मगलं
कारामि ॥” इति श्लेषम् ।

स्फूर्जद्भ्रूङ्कारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्वावयत्रेष जन्तून्

कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छूनचक्षुस्तरक्षः ॥” (ख)

अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः ।

यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविक्मुदाहृतम् ॥७७२॥(ब)

(ख) आदिपट्टयाद्यान् तरसोः क्रियावर्णनमाह, आङ्गुलीनेति ।—कोपाविष्टः
 अत एव अक्षये—रक्ते, उच्छूने—स्त्रीते, अक्षुषी यत् तयाभूतः, एव तरक्षः,—शार्दूल-
 विशिषः, (“तरक्षुस्तु अगाटनः” इत्यमरः) अमक्तत्—पुनः पुनः, आङ्गुलीन चितितकम्
 [एतत् काकाचिनीलकन्थायेन प्रवांपरयोरन्वितम्] अमिदम्—आहव्य, अय-
 पद्मां—पादावाभ्यां, दारवन्—उल्लिखन्, आत्मन्येव—स्वदेहे एव, अक्लीष—लोभो
 भूत्वा, अतिवामनोभूयेति यावत्, अथ द्रुतं—शीघ्रं, विक्रमेव—बलेन, नगनं प्रोप्यतन्
 —उल्लसन्, स्फूर्जन् इङ्कारस्य घोषः यस्य तथोक्तः सन्, चोरं इङ्कारं कुर्वन्निबन्धः
 प्रतिदिशं—दिशि दिशि, अखिलान्—सर्वान्, जन्तून् द्वावयन्—ताडयन्, भाषयन्निति-
 यावत्, प्रतिवनं—वनं प्रति, यावेहनं वा, प्रविष्टः । इन्द्रमक्रिया अक्रियिना दृष्ट-
 तरसोरिव इति श्रेयम् । सन्धरा इत्यम् । वर्षवर्षेणं दृष्ट्याचार्येणोदाहृतं यथा—
 “तुच्छेयतासङ्गुटिषैः पक्षेर्हरितकोमलेः । त्रिवर्षेराणिभिः कश्चिरेते मञ्जुगिरः
 युक्तः ॥” संख्यावर्षेणं यथा—“पश्चात् पुच्छं बहति विपुलं तत्र धनोत्पन्नं टीरं-
 योवः स भवति खुरास्य चत्वार एव । अथाख्याति प्रकिरति अक्रियिष्यकानास-
 नात्राणास्मानेतत् प्रकति स पशुर्दूरमेच्छेदि यामः ॥” अथ विपुलपुच्छखुरचतुष्टयदीवं-
 योवा अत्रस्येव संख्यानामिति इति । यथा वा—“योवाभङ्गाभिरानं मुहुर्मुपपति
 सन्देहे दृष्टहाष्टः पश्चात्तन् प्रविष्टः अरपतनमवाद्भुसा पूर्वकायम् । अथैरक्षावक्षीदेः
 अन्विहृतमुच्छसंश्रिभिः कोर्यवेत्सांपश्चोदयद्भुतत्वाद्दिवति बहुतरं सौकस्य्यां प्रयाति ॥”
 इति ।

(ब) भाविकमाह, अद्भुतस्येति ।—अद्भुतस्य—असम्भवस्य, भूतस्य—अतीतस्य,
 भविष्यतः,—भाविनः, पदार्थस्य—वस्तुनः, यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं—वर्षानाविशेषवशेन
 प्रत्यक्षवत् भासमानत्वं, तत् भाविकं—भावः,—अक्षुरभिप्रायः, स च वर्षनीयगोचरवति
 श्लक्ष्णः, तद्दशोनात् भाविकमित्याशयः, तद्दशोमस्य अक्षकलेन इति बोध्यम् ; यथा—
 संश्रिः—अक्षिवन्तं आशयः, श्रोतरि प्रतिविम्बलेन—अस्तीति, भावः,—भावना वा,
 अतंसि पुनः पुनः निवेशनं, स अक्ष अस्तीति, [विषयत्वात्प्रत्यक्षवत्परवक्षीयामप्याह

यथा—“मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥” (ग)

यथा वा—“भासीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।

भाविभूषणसम्भारां साक्षात् कुर्वे तवाकृतिम् ॥” (घ)

न चायं प्रसादाख्यौ गुणः, भूतभाविनोः प्रत्यक्षाय-
माणत्वे तस्याहेतुत्वात् ; न च अद्भुतो रसः, विस्मयं प्रति

नत्वर्थे ढङ् ; यत्, सोऽवासीति विग्रहप्रदर्शनं, तत्र ; “सप्तम्याच्च न तौ ज्यौ” इति
भाष्यकारोक्तेः] उदाहृतम् ।

(ग) अद्भुतस्य प्रत्यक्षायमाणत्वे भाविकमाह, मुनिरिति ।—महात्मा कुम्भ-
सम्भवः,—कुम्भोद्भूतः, योगीन्द्रः,—ऋषियेष्ठः, मुनिः,—चमत्स्यः, (“चमत्स्यः कुम्भ-
सम्भवः” इत्यमरः) जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमानित्यर्थः, येन—चमत्स्येन, एकचुलुके
—एकस्मिन् गच्छुषे, तौ—प्रसिद्धौ, दिव्यौ—शीबिण्डीरवतारौ, मत्स्यकच्छपौ दृष्टौ,
समुद्रपानकाले गच्छुषे समुद्रेषु सह पातालनिखिलयोर्मत्स्यजूमंथोरप्युत्थानादिति
भावः । अत्र चुलुकीकृतसमुद्रे दृश्यमानदिव्यमत्स्यकच्छपकपनद्वयं वस्तु मुनिश्च
वर्णनविशेषवशेन सन्निकटयोतृणां प्रत्यक्षवद्भासेति इति अतीतपटाद्येण अद्भुतस्य
प्रत्यक्षायमाणत्वम् । यथा वा सेतुबन्धे (प्रा २८)—“सुमित्तजगत्प्रिष्टारो मुख-
निर्वाचितप्रसारितोत्कानिबद्धः । आकृष्यमाण एव ज्ञायते पतित इति सागरे राम-
शरः ॥” इति । अत्र चाद्येण समुद्रमध्यगते भाविकमपि तस्मात् प्रागेव शरपातस्य
सौकिकप्रत्यक्षमुक्तं, श्रीरामप्रभावातिशयवर्धने तात्पर्यमिति बोध्यम् ।

(घ) भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे भाविकमाह, भासीदिति ।—अत्र अञ्जन-
मासीदिति तव लोचने—नयने, पश्यामि, तव आकृतिश्च भाविनः,—भविष्यतः,
मृषवानां सम्भाराः,—समूहाः सन्धासादृशीं, साक्षात् कुर्वे—पश्यामीत्यर्थः । अत्र
पूर्वाहं मृषा पराहं भाविनः प्रत्यक्षायमाणत्वं नयनशोभाविशेषवशेनाञ्जनं सौन्दर्याति-
शयवशीकृतस्य धनिमः पत्न्यादरातिशयेन मृषासम्भारमनुभाष्य सख्या तत्राऽभिहितं,
यथा भूतभाविनावपि अञ्जनमृषासम्भारौ सन्निकटयोतृणां प्रत्यक्षवद्भासेति । केचित्तु
—“शोवनीहेदादञ्जनं विनाऽपि अस्तुपि तच्छोभा, मृषासाम.वेऽपि वपुषि तच्छोभारम्भः”
इति व्याचक्षते, तत्र ; तादृशार्थेण व्यञ्जनाभावेनापतीतेः, सुप्रभाविनोरञ्जनमृषासोः
प्रत्यक्षायमाणत्वे तत्कृत्याद्ये एव तात्पर्यात् ।

अप्य हेतुत्वात् ; न च अतिशयोक्तिरलङ्कारः, अध्येयसाया-
भावात् ; न च भ्रान्तिमान्, भूतभाविनोर्भूतभाविनयैव
प्रकाशनात् ; न च स्वभावोक्तिः, तस्य लौकिकवस्तुगतसूक्ष्म-
धर्मस्वभावस्यैव यथावद्दर्शनं स्वरूपम् ; अथ तु वस्तुनः प्रत्यक्षा-
यमाणत्वरूपो विच्छित्तिविशेषोऽस्तीति, (स) यदि पुनर्वस्तुनः
क्वचित् स्वभावोक्तावपि अस्या विच्छित्तेः सम्भवस्तदीभयोः
सङ्करः ।

“अनातपसोऽप्ययमत्र लक्ष्यते
मितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।
अचामरोऽप्येष सदैव वोज्यते
विलासवालव्यजनेन काऽप्ययम् ॥” (ङ)

(स) ननु सप्रकृतपदार्थेषु वर्णनात् प्रत्यक्षायमाचलं तदा भवति, यदि
प्रसन्नार्थाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते, एवं सति प्रसादाख्यो गुण एवायमित्यभिप्रायेणाशङ्कते,
न चायं प्रसादाख्यो गुण इति।—भूतभाविनोरित्यङ्कृतस्याप्युपलक्ष्यम् । तस्य—
प्रसादगुणस्य । अङ्कृतस्य प्रत्यक्षायमाचलपदे शङ्कते, न चाङ्कृतो रस इति।—विश्वसं-
—असत्कारं, असत्काराद्योगे रसरूपत्वासम्भवादिति भावः । गन्धव वर्णनीयगतः
कोऽप्यतिशयः प्रतीयते इत्यातशयोक्तिरेवायमित्याशङ्कते, न चातिशयोक्तिरिति।—
अध्येयसायाभावात्—अभेदादीप्राभावात् । ननु भूतभाविपदार्थाभावनात् तत्र शारङ्ग-
प्रतीतिरवाप्नोति भ्रान्तिमानेवायमित्याशङ्कते, न च भ्रान्तिमानिति।—भूतभाविनी-
र्भूतमानत्वेन मानेऽपि भवः सम्भवतीति तद्वारणात् भूतभाविनदेवेत्युक्तं, प्रकाशनात्—
तद्वति विशयीकरणत् । तस्य—स्वभावोक्त्यालङ्कारस्य । सूक्ष्मेति क्वचिन्मात्रेण इत्यर्थः ।
अथावद्दर्शनं—सम्भावनाऽतिशयेण वर्णनम् । अथ—भाविनालङ्कारस्य तु विच्छित्ति-
विशेषोऽस्तीति ।—अथ इतिशब्दो द्विती इति ।

(ङ) अनातपस इति।—अयम् अनातपसः,—कुर्यादितिऽपि, अत—अस्मिन्
अयमे, स्यादे वा, मितातपत्रैरिव—श्रेतच्छत्रैरिव, सर्वतो,—समन्तात्, वृतः,—
आवृतः, लक्ष्यते, एष अचामरः,—आमरपरिच्छेदः अपि, सदैव—नित्यमेव,
विलासवालव्यजनेन—शुभ्रतया दीप्तमानुषान्तरैव इत्यर्थः, वोज्यते, अतः कोऽपि—
कश्चिदपि—पुत्र इति भावः ।

अत्र प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनादायमलङ्कारः, वर्णनावशेन प्रत्यक्षायमाणत्वस्य अस्य स्वरूपत्वात् । यत् पुनरप्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं, तत्र अयमलङ्कारो भवितुं युक्तः, यथोदाहृते “भासीदञ्जनम्” इत्यादौ । (क)

(क) अनेति ।—अत्र सदनुमानवशेन वक्तुः प्रत्यक्षायमाणयोः क्षितातपस-
 चानरयोर्वर्णनं, न तु वर्णनावशेनवशेन श्रोतृणां तयोः प्रत्यक्षायमाणत्वम् इति
 नास्ति भाविकभावपर इति भावः । अत्र—भाविक्वालङ्कारस्यैत्वर्थः । ननु एवम्
 “भासीदञ्जनम्” इत्यादावपि सदनुमानवशेन प्रत्यक्षायमाणत्ववर्णनम् इति नास्ति
 विषयः ? इत्यत आह, यत्पुनरिति ।—यत्—यदा, धर्मिसन्निवर्षादिरूपहेत्वभाव-
 टप्राधान्यत्वर्थः । वर्णने इति ।—वर्णने—वाग्देविकव्यतिरेके सतीत्यर्थः । तत्राय-
 निति—तत्राप्ययमित्यर्थः । न चातपसोऽपीत्यादावपि उक्तरीत्या भाविकप्रसक्ति
 रिति वाच्यम् ; श्रोतृणां धर्मिसन्निवर्षाभावेन प्रत्यक्षायमाणत्वाभावात् तत्रापि
 प्रकृतोपयोगित्वेन विषयबोधत्वात् इति । अत्र कौस्तुभाशयः,—ननु कारणाभावेऽपि
 कार्योत्पत्तिरुपायाः विभावनायाः कौऽस्य भेदः ? लौकिकप्रत्यक्षं प्रति विषयस्य
 हेतुतया अनागततातीर्तावबोधरूपहेतुव्यतिरेकेऽपि तत्प्रत्यक्षरूपकार्योत्पत्तिः । एवं
 द्वितीयभेदेऽप्यतिशयोक्त्यावेवान्तर्भावः, कारणात् प्रागेव कार्योत्पत्तेरभिधानात् । न
 चात्र “यः कौमारहरः—” इत्यादिवत् हेत्वभावत्वेनोक्तिः नास्तीति वाच्यम् ;
 “भासीदञ्जनमेति” “विरतेऽपि गीतसमये” इत्यादौ तत्तद्गतभाव्यधिकप्रत्यक्षहेतूनां
 अत्रप्रागभावबोधनेन हेत्वभावोक्तिसत्त्वात् ; “अनातपसोऽप्ययमत्र सञ्च्यते” इत्यादौ
 कर्तव्ये तदभावबोधनात् इति चेत् ; उच्यते—कारणताऽवच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रति-
 शोभितासंसर्गभावत्वेन हेत्वभावोक्तौ विभावना, इह तु उक्तत्वावच्छिन्नप्रतिशोभ-
 तात्वं अत्रप्रागभावयोः न सम्भवत्येव, तयोः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिसत्त्वाभावात् ;
 “अनातपसोऽपि” इत्यादौ तु विभावनासत्त्वेऽपि न चातिः । एवं द्वितीयभेदेऽप्यति-
 शयोक्तावपि नान्तर्भावसम्भवः, विषयतातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नकार्यताऽवच्छेदकत्ववर्ण-
 नसिद्धतादास्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नकारणताऽवच्छेदकत्ववर्णनसिद्धतात् प्रागुपसा-
 धिभातिशयोक्तौरभ्युपगम्यत्वात्, “कारणात् प्राक् कार्योत्पत्तिः” इत्यनेन प्रकारेणोक्त-
 येनातिशयोक्तिः ; भाविविषयप्रत्यक्षत्वेनोक्तौ भाविकमित्यङ्गीकारात्, तन्मुखाभिधाना-
 नभिधानयोः एव नियामकत्वाच्च ; किञ्च, तत्रत्यं कार्यताऽवच्छेदकं कार्योपबोध-
 टः प्रागभावप्रतियोगित्वेनोक्तौ अकारणं तत्प्रतियोगिकं कार्यताऽवच्छेदकम्, अत्र तु

लोकातिशयसम्पत्ति-वर्णनोदात्तमुच्यते ।

यद्वाऽपि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्॥७७३॥ (ख)

क्रमेण उदाहरणम्—

“अधःकृताश्वीधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् ।

ज्योत्स्नानिपातात् चरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति॥”(ग)

प्रागभावप्रतिधोगित्वेन यत्कारणमुक्तं, तदतिरिक्तकारणताप्रतिधोगिककार्यताऽव-
च्छेदकम् इति भेदः इति हिक् ।

(ख) उदात्तमाह, लोकेति ।—लोकातिशयसम्पत्तिवर्णना—लोकानतिशेते
—अतिकामति, या सम्पत्तिः,—धनसम्पत्तिः, तस्याः वर्णना—व्यञ्जनया ज्ञापनम्,
अलौकिकसम्पत्तिवर्णनमिति यावत् ; अन्वयविधमुदात्तमाह, यदेति ।—यथा—महतां
—प्रस्तुतसम्पत्तिमहतामित्यर्थः, चरितं—महत्त्वप्रतिपादकसाधर्म्यं, प्रस्तुतम्—प्रकृतम्,
वर्णनीयम् इत्यर्थः, अङ्गं भवेत्, तदपि उदात्तम् उच्यते, प्रस्तुतमहत्त्वव्यञ्जकप्रस्तुत-
महत्त्वसम्पत्तिचरितमुदात्तमित्याशयः । स्वभावोक्तौ भाविके च यथावदस्तुवर्णनं,
तद्विपश्चलेनारोपितवस्तुत्वम् उदात्तस्यावसरः ; तत्र अस्मान्मन्मानविभूतियुक्तम्
वस्तुनो वर्णनं अविप्रतिभोत्यापितमेतद्व्यञ्जकम् उदात्तमिति तात्पर्यम् ।

(ग) अध इति ।—नगरीवर्णनमिदम् । यथा—पुर्याम्, अधःकृतानि—
नीचेः कृतानि, अश्वीधरमण्डलानि—मेषमण्डलानि यैः तादृशावान्, अधःकृताया-
मित्यर्थः, ज्योत्स्नानिपातात्—मृदमण्डले लीमुदीपभापातात् इत्यर्थः, चरतां—चरतां,
शशाङ्कोपलकुट्टिमानां—चन्द्रकान्तमणिनिर्मितमृदमूर्तीनां, पयोभिः,—जलेः, (“पयः
चौरं पयोऽस्य च” इत्यमरः) केलीवनं—क्रीडाकाननं, वृद्धिम् उरीकरोति—अङ्को-
करोति, प्राप्नोतीत्यर्थः । चन्द्रकिरणसम्पत्तात् चन्द्रकान्तमणेरिन्सावः प्रसिद्धः । अत्र
यौराणां समुद्रात्तमयो व्यक्तः । उपजातिः इत्यम् । यथा वा—“मुक्ताः केलि-
विस्वहारमालिताः स्याज्जनीभिर्दृताः प्रातः प्राङ्मुखीनि मन्थरचलहालाङ्गुलाया-
ऽवचाः । दूराद्वाकमवोजगद्विधयः अर्षन्ति केलीयुक्ता वसिष्ठवनेषु मोनमृपते-
कल्प्यागधीजायतम् ॥” इति । यथा वा—“नीवीवन्वीकृतमणिषिषं यत्र
यथाङ्गनागा वासः कायादनिवृत्तकरिष्याचिपसु प्रियेषु । अर्षिस्तुङ्गानभिमुखमपि
प्राङ् रत्नप्रदीपान् क्रोमुदाना भवति त्रिफणमेरुच्युर्षुमुष्टिः ॥” इति ।

“नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तुयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशीते॥” (घ)
रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रथमस्तथा ।

गुणीभूतत्वमायान्ति यदाऽलङ्कृतयस्तदा ॥

रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ॥००४॥ (ङ)

(घ) नाभौति ।—समुद्रवर्षणनिद्रम् । युगान्ते—अल्पान्ते, उचिता—अभ्यस्ता, योगनिद्रा यस्य तादृशः, पुरुषः,—नारायणः, नाभेः,—नाभिदेशात्, प्रभिन्नम्—उत्थितम्, उच्यते इति यावत्, यत् अम्बुरुहं—पद्मं, तदेव वासनं यस्य तथोक्तेन, प्रथमेन धात्रा—वादिद्युष्टा, ब्रह्मणा इत्यर्थः, संस्तुयमानः सन् लोकान्—जगन्ति, संहृत्य—सङ्कुर्वन् सङ्कोष्येत्यर्थः, अमुं—समुद्रम्, अधिशीते । अत्र प्रस्तुतसमुद्रस्य महत्त्वस्य अर्थं सर्वलोकसंस्कारकस्य महतो हरेः परितम् अङ्गम् । रघुवंशस्येदं पद्यम् । यथा वा—“तदिदमरथं बभूवुः दशरथवचनानुपासनव्यसनी । निवसन् बाहुसहाय-सकार रवः अयं रामः ॥” अतारथ्ये वर्धनीये रामपरितमङ्गलेन वर्धितम् इति ।

(ङ) उदात्ते महापुरुषपरितस्य चित्तवृत्तिरूपत्वात् चित्तवृत्तिविशेषस्वभावत्वाच्च रसादीनामिह तदलङ्कारार्थां प्रस्तावः, अत एव अलारीऽलङ्काराः युगपत् उचिताः, तदर्थवा रसेति ।—रसः,—प्रकाररसादायन्वयतः, विभावानुभावस्यभिचारिभिः प्रकाशितो रत्यादिचित्तवृत्तिविशेष इति यावत्, भावः,—विभावानुभावार्थां सूचितः निद्रबौद्धिः त्रयस्त्रिंशद्भेदाः, देवादिविषयो रत्यादिषु तौ, तदाभासौ—तयोराभासौ, प्रकाराद्यन्वयतमाभासः निर्वेदाद्यन्वयतमाभासश्च, आभासत्वम्—अविषयप्रवृत्त्याऽनौचित्यम् इत्यर्थः, भावस्य—निर्वेदाद्यन्वयतस्य अभिचारिभावस्य, प्रथमः,—उक्तप्रकारार्थां निवर्तमानत्वेन प्रशाम्यदबन्धा इति यावत्, तथापि रसस्य परविश्रान्तिरूपत्वात् सा न कथयति इति परिशिष्टभेदविषयः भावतदाभासतत्प्रथमविषय इत्यर्थः इष्टव्यः इति भावः, इत्येते यदा गुणीभूतत्वं,—गुणीभावं, गुणीभूतरसात्कारादीनामुत्कर्षा-ज्जायकत्वेन रसाङ्गत्वमित्यर्थः, आयान्ति—रसान्तराङ्गतयाऽप्रधाना भवन्तीति यावत्, महा लभात् रसवत्—रसो विद्यते यत्र व्यापारात्मनि निवस्ये तदिति विषयः, ज्ञाया चि, यत्र तु रसोऽन्यच्छिन्नार्थे अङ्गत्वं भवति, तथाकोपकारकत्वात् एव इति ज्ञायाः, प्रेय इति भावस्य तथात्वे इत्यर्थः, रसाभासौ भावाभासस्येवेतद्वयम् ऊर्जस्वीति, महाभासस्योपकारकत्वे इत्यर्थः, भावप्रथमः समाहितं, भावप्रथमस्य इतराङ्गत्वे इत्यर्थः ।

तदाभासौ—रसाभासो भावाभासश्च । तत्र रसयोगाद्रस-
वदलङ्कारो यथा—“अयं स रशनोत्कर्षी—” इत्यादि । अत्र
शृङ्गारः करुणस्याङ्गम् । एवमन्यत्रापि । (च) प्रकृष्टप्रियत्वान्
प्रियः । यथा मम—

“शामीलितालसविवर्त्तिततारकाक्षीं

मत्कण्ठबन्धनदरश्लथबाहुवक्त्रोम् ।

प्रखेदवारिकणिकाचितगण्डविम्बां

संस्मृत्य तामनिशमेति न शान्तिमन्तः ॥” (छ)

“न भावहोमोऽस्ति रसः” इत्युक्तदिशा रसव्यभिचारिभावयोरव्यभिचारेणालङ्कार-
द्वारभावासम्भवात् तथोरङ्गाङ्गभावेनेतदलङ्कारप्रसङ्ग इति ध्येयम्, इति चलङ्कृतयः,
भवतीति शेषः, इत्यलङ्कारव्यपदेश्यता मजन्ते इत्यर्थः ।

(च) तत्रेति । रसवत् तदाहरणमाह, अयमिति ।—व्याख्यातोऽर्थं प्राक् इत्यु-
च्यते । यथा वा—“किं हास्येन ? न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तिसिराद्दर्शनं केयं न करुण !
प्रवासवर्षिता ? केनासि दूरीकृतः ? । संप्रान्तेऽपि वा वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठशरी-
रुडा रोदिति रिक्तबाहुवक्ष्यस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥” अत्र हि करुणो रमो विप्रसन्ध-
शृङ्गाराङ्गभावं प्राप्त इति । एवमन्यत्रापौति—वीराटेः शृङ्गाराद्यङ्गलेऽप्युदाहर-
णान्त्सामोक्ष्यर्थः । करुणस्य भावाद्यङ्गले उदाहरणं गुणोभूतव्यङ्ग्यप्रकारे “नानोन्नतं
प्रणयिनीम्—” इत्यादि स्वयमेवोक्तम् ।

(छ) चामीलितेति ।—सखायं प्रति क्लेशविदुक्तिः । चामीलिते—ईषत्
कञ्चुचिते, चक्षुर्षं यथा तथा विवाचन्ते—चालितं, तारके शयोः तादृशो चक्षुषो
यस्यास्तां, सुरतान्ते निद्रावेशपरामिति भावः, यदा—चलसेन—रसावेशजनिताल-
स्येन, विवाचन्ते—स्त्रिरीकृतं, तारकं यस्य तादृशमसि यस्याः तं, मम कण्ठबन्धने—
कण्ठालिङ्गने, दरश्लथा—ईषच्छिबिला, बाहुवक्त्रो यस्यास्तथाविधां, तथा प्रखेद-
वारिकणिकाभिः,—सुरतप्रमात् सञ्जातप्रकृष्टखेदविन्दुभिः, चाचितं—व्याप्तं, गण्ड-
विम्बं—कपोलमण्डलं यस्याः तादृशो, तां—मत्कानाम्, अनिशं—सततं, संस्मृत्य
चन्तः,—चन्तःकरुणं, शान्तिं न एति—न गच्छति । वदन्तिलक्ष्यं कृतम् । यथा
वा— गाढाश्चिङ्गनवामनोक्ततनुपमोद्गिरीनाङ्गमा सान्द्रखेदरसातिरेकाविगच्छो-
मज्जितस्मान्धरा । मा मा मानद ! माऽति मानकमिति चामाचरोक्तापिनी सुखा किं

अत्र सम्भोगशृङ्गारः स्मरणाख्यभावस्याङ्गं, न च विप्र-
लम्बस्य । ऊर्जः,—बलम्, अनौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीत्यूर्जलि ।
यथा—

“वनेऽखिलकलाऽऽसक्ताः परिहृत्य निजस्त्रियः ।

त्वहैरिवनितावृन्दे पुलिन्दाः कुर्वन्ते रतिम् ॥” (ज)

अत्र शृङ्गाराभासो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । एवं भावा-
भासोऽपि । समाहितं परीहारः । (झ) यथा—

नृ ! मृता नृ किम ! मनसि मे लीना बिलीना नृ बिन ॥” अत्र नाविकायां
प्रवांश्वी व्यभिचारिभावः । यथा वा—“तदक्रान्तपानदुर्लभितया दृष्ट्या क
विम्व्यताम ? तदाक्यश्रवणाभियोगपरयोः श्राव्यं कुतः कर्षयोः ? । एभिस्तत्परिरम्भ-
निभंरतरेरङ्केः कथं ख्योयताम ? कष्टं तद्विरद्वेष सम्प्रति वयं कञ्चानमवशां मताः ॥”
अथ चित्ताख्यो व्यभिचारिभावः ।

(ज) वने इति ।—राजस्तुतिरियम । हे राजप्रति अश्लाघार्थं, पुलिन्दाः,—
निरातभेदाः, स्नेच्छजातिविशेषा इति यावत्, वने अखिलकलासक्ताः,—चतुःषष्टि-
कलासु निपुणा इत्यर्थः, निजस्त्रियः परिहृत्य—परित्यज्य, तव वैरिणां—शत्रूणां,
नितावृन्दे—कालाममूढे, रतिं—विहारं, कुर्वन्ते । यथा वा—“देव ! त्वत्परि-
पश्यपाठिवमनाकीकेकसतात्मनां आकारेषु पुलिन्दराजनिवहमाद्यप्रियाणामपि ।
तेषामेव तवाऽवरोधनबधुलावच्छमुत्पश्यतां तेषांश्चापि परस्परं कथमङ्गो ! जातातुराग-
शक्तिः ?” ॥ अत्र श्रवणीनिष्ठभैरिराजविषयकः श्रवणनिष्ठभैरस्त्रीविषयकश्च रसाभासः
रूचिनिष्ठराजविषयकभावस्य इति सारः । यथा वा—“दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे
तन्नामि याते सुदिं श्वेतः आलकलासपि प्रकुर्वते नावच्छितिं यं विना । एतैरा-
कुक्षितस्य विषयतरेरङ्केरनङ्गातुरैः सम्यधेत कटा तदासिमुद्यमिन्धेतन्न वेद्मि स्फुटम् ॥”
अत्र राजव्यभिचारिको विप्रलम्बशृङ्गारः, शौक्यकथ्य व्यभिचारिभावः ।

(झ) अत्रति ।—अत्र—“वनेऽखिल” इत्यादिश्लोके, परीदाविषयत्वाच्छृङ्गारा-
भासः । एवं भावाभासोऽपीति—भावाभासत्वात्त्वोऽपीत्यर्थः । एतदुदाहरणं यथा
—“वन्देऽन्व वृष ! दिवां सगदृशस्ताः पश्यतां प्रेक्षतां । प्रथमनि प्रथमनि कानि
घारतधुवन्ति ते सेमिवा । अस्माकं सुकतेदंशा निपतितोऽस्त्रोऽप्यवारा निधे !
निधस्ता निपदोऽखिलाकदिति तेः प्रत्यर्षिभिः कथ्यते ॥” अत्र राजविषयकरतिभाव-

“अधिरलकारवालकम्पने-
भ्रुकुटौतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।
दृष्ट्ये तव वैरिणां मदः

स गतः क्षापि तवेक्षणे क्षणात् ॥” (ज)

अत्र मदाख्यभावस्य प्रथमो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

भावस्य चोदये सम्यौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः॥७७५॥

तदाख्यकाः,—भावोदय-भावसन्धि-भावशबलनामानोऽस्त-
ङ्काराः । (ठ) क्रमेण उदाहरणम्—

ओत्तराङ्घ्रियो भावः शत्रुविषयत्वादाभासरूपोऽङ्गम् । परीक्षारः,—परित्यागः,
विलय इति यावत् ।

(ज) अधिरलेति ।—हे राजन् ! अधिरलेः,—घनेः, सन्तैरिच्छेः, कर-
वालानाम्—असौनां, कम्पनेः,—आस्फालनेः, तथा मुहुः,—पुनः पुनः, भ्रुकुटौभिः
तर्जनेः मर्जनेश्च तव वैरिणां मदः,— गर्वः, दृष्ट्ये—दृष्टः, सः,—मदः, क्षणात् तव
दृष्ट्ये—दृष्टानमात्रे, क्षापि गतः,—विलयं प्राप्त इत्यर्थः । वेताञ्छीयं वृत्तम्—
“बद्धिधमेऽष्टौ समे कक्षासाश्च समे स्थर्गो निरन्तराः । न समाऽन पराश्रिता कला
धेताञ्छीयेऽनो रक्षो गुरुः ॥” इति च तज्जलणम् । यथा वा—“अग्निनेत्रे जने
विधेधमधुना व्यावर्षितेच्छं मनो दूत्यं वां शशिनः कुले कथमिति क्षिती विमर्षो मया ।
इत्येव बहुदोषभाषिगण्डनं यत्काल्यमङ्गीकृतं तस्या भूङ्गमुषिःइवो मयि सुपेशाभ्यधना-
वस्तारः ॥” अत्र विमर्षभावशान्तनंलनिष्टेन्द्रविषयकभावस्येति समाहितम् ॥

(ठ) भावोदयादीनामलङ्कारवयमाह, भावस्येति ।—भावस्य उदये सम्यौ
मिश्रत्वे च, अक्षाराङ्गोभूतत्वमाधाति सति चेत्यनुवर्षते, [अत्राधातीति सप्तम्यन्तमव-
बन्धत्वं, योग्यत्वात्] तदाख्यकाः,—तन्नामानः, अलङ्काराः भवन्ति इति शेषः । एवं
भावोदयभावशबलत्वयोरलङ्कारत्वं विशेषसंज्ञाऽनभिधानात् स्वसंज्ञयैवेति शेषम् । तथा
चात्र—“भावोदयो भावसन्धिभावशबलता च पृथगलङ्कारः” इति । अस्यार्थः,—
भावस्य—उत्पन्नपक्ष, उदयः,—उद्गमावस्था, सन्धिः,—दयोर्विच्छेदयोः स्पष्टित्वेनोप-
निबन्धः, शबलता च—वर्जनां पूर्वोपनयेन निबन्धः, एते च पृथक्—रसवदादिभ्यो
भिन्नाः, अलङ्कारा इति बोध्यम् । एतत्प्रतिपादनं चोक्त्यादिभिरैवां पृथगलङ्कारत्वेना-
निदिष्टत्वात्, अथ च अक्षरसंज्ञादिवेद्यस्येन, एते च सर्वालङ्काराः पृथक्पृथक्त्वेनाहः ॥

“मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः ।

श्रुत्वा कुतोऽपि त्वन्नाम लेभिरे विषमां दशाम् ॥” (ठ)

अत्र त्रासोदयो राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । (ड)

“जन्मान्तरीणरमणस्याङ्गसङ्गसमुत्सुका ।

सलज्जा चान्तिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा ॥” (ढ)

‘प्रतीक्षुक्यलज्जयोश्च सन्धिर्देवताविषयरतिभावस्याङ्गम् ।

“पश्येत् कश्चिन्न चपल रे ! का त्वरा ? ऽहं कुमारी

हस्तालम्बं वितर हहहा ! व्यत्क्रमः क्वासि यासि ? ।

इत्थं पृथ्वीपरिवृष्ट ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः

कन्या कश्चित् फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥” (ण)

द्वारा इति सर्वाङ्गहारशेषत्वेनोक्तं, संसृष्टिसद्वरयोर्हं सम्पृक्ततयाऽल्लहाराणां स्थितिः, तदेकचण्डप्रतिपादनमेतत् इति सर्वलक्षणाः ।

(ठ) भाष्यति ।—ते वैरिणः,—शत्रवः, सुहृद्भिः,—सखिभिः सह, मधुपाने—मद्यपाने, प्रवृत्ताः,—उद्यताः अपि, कुतोऽपि—कस्यादपि, जनादिति शेषः, तव नाम श्रुत्वा विषमां—वेक्यव्यवधिर्षी, दशाम्—षडश्यां, लेभिरे—प्रापुः । यथा वा—“साकं क्रूरककदशा मधुपानक्षीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि च प्रवृत्ते । अन्याभिधापि तव नाम विभो ! गृहीतं केनापि तव विषमामिषरोदवश्याम् ॥” इत्यत्र त्रासोदयो राजविषविषया रतेरङ्गम् ।

(ड) अत्रेति ।—अत्र त्रासस्य भावस्य उदयः राजविषयरतेरङ्गम् ।

(ढ) जन्मान्तरीणेत्येति ।—जन्मान्तरीणस्य—पूर्वजन्मानि भूतस्य, रमणस्य—पत्युः हरस्य, अङ्गसङ्गे समुत्सुका—उत्कण्ठिता, अत एव सख्या चान्तिके—समीपे, सलज्जा च पार्वती सदा नः,—बध्यान्, पातु—रक्षतु । यथा वा—“वामिन नारीकथनाख-
चारां कृपावधारास्य दक्षिणेन । उत्पुंसयन्नेकतरः करेण कर्तव्यमूढः सुभटो बभूव ॥”
अत्र लेहाख्यरतिभावरथोत्सुक्ययोः सन्धिः ।

(ण) पश्येदिति ।—लक्ष्मासुकं कश्चित् प्रवरवृषानं प्रति प्रतिषधराजभक्षेन वनं गतस्य कश्चित् राज्ञः कुमार्थाः कन्यायां सांक्तवर्चनप्रसङ्गेन राज्ञः स्तुतिारथम् । कश्चन पश्येत्, चपल !—रे दुर्वनीत इत्यर्थः, अल—मच्छ, इतोऽपररेत्यर्थः, का त्वरा ?—चोत्सुकम् ? अहं कुमारी—अजातपरिचया, हस्तालम्बं वितर—हृष्टे

अत्र शब्दाऽस्याऽधृतिस्मृतिश्चमदेन्यविबोधोक्तुव्यानां प्रबलता राजविषयरतिभावस्याङ्गम् । (त) इह केचिदाहुः,—“वाच्यवाचकरूपालङ्करणमुखेन रसाद्युपकारका एवालङ्काराः, रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलङ्कारता भवितुं युक्ता” इति । अन्ये तु—“रसाद्युपकारमात्रेणैवालङ्कृतित्यपदेशो भाक्तश्चिरन्तनप्रसिद्धा अङ्गीकार्य एव” इति । अपरे च—“रसाद्युपकारमात्रेणालङ्कारत्वं मुख्यतो रूपकादौ तुवाच्याद्युपधानम् अजागलस्तनन्यायेन” इति । अभियुक्तास्तु—“स्वव्यञ्जकवाच्यवाचकाद्युपकृतैरङ्गभूतैः रसादिभिरङ्गिनो रसादेवाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वद्भिरलङ्कृतित्यपदेशो लभ्यते ; समासोक्तौ तु नायकादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कृतिता, न तु आस्वादस्य,

गृहाणेत्यर्थः, इहहा—देवसूत्रकमव्ययमेतत्, व्युत्क्रमः,—वेपरीत्वम्, अहं राजकन्था, कथमिममधमजातिं सुग्राभीति स्वल्पा अवस्थाविपर्यय इति भावः, अस्मि—त्वं, क—कुम्भ, यासि ? पृथ्वीपरिभृद् ।—हे पृथिवीपते ! अरख्यतेः,—वनाश्रयस्य, भवद्विषयः,—भवद्विषयः, कन्था फलकिसलयानि—फलनवपङ्गवानि, (“पङ्गवोऽस्त्री क्लिसलयम्” इत्यमरः) आददाना—चिन्तितौ सती, कश्चित्—शबरयुवानिति भावः, इत्यम्—उक्तप्रकारम्, अभिषत्ते—कथयति । मन्दाक्रान्ता इत्यम् । यथा वा—“अप्यादेकैगतां नवो खवचिमा सोदन्ति गावाश्चि किम् ? रज्यन्ते न हि मानसानि विषये प्रत्यङ्गिबद्धात्मनाम् । धिक् इति मनसः सुहातरक्षितां लभ्यत वाऽयं मया प्रेषानित्य-चलाधिराजतनयाचिन्ता चिर पातु वः ॥” इत्यत्र भगवदाख्योक्तनेन ; भगवत्या महे-श्वर्या विषयप्रमत्तिनिर्वेदीकृष्टानां शान्त्यं कविनिष्ठस्य महेश्वरीविषयकस्य भक्त्य-परपर्यायस्य रतिभावस्याङ्गम् । यथा वा—“काकार्यं शशलक्षणः—” इत्यादि, अथ वितर्कौक्तुव्यमतिश्चरश्चशब्दादेवधृतिचिन्तानां भावानां प्रबलता, तदेते चित्तवृत्ति-गतत्वेनालङ्कारा दर्शिताः इति ज्ञेयम् ।

(त) अवेति ।—पश्यत् कश्चिदिति शब्दा, अल ! अपल रे इति अस्या, वा त्वरेति धृतिः, अहं कुमारीति स्मृतिः, इत्यालम्ब्य वितर इति श्रमः, इहहेति देव्यं, अङ्कम् इति विषयः, कावि यासीति चोक्तुव्यम्, एतेषां प्रबलता—मित्रचम् ।

तस्योक्तरीतिविरहात्” इति मन्यन्ते । अत एव ध्वनिकारि-
णोक्तम् (थ) —

(ब) इदानीं रसवदादीनाम् ; अलङ्कारत्वमस्तीकुर्वता विवाचिन्वितमाह,
इति । — वाच्यवाचकद्वयपरिच्छेदस्येति — वाच्यः, — अन्वयार्थोऽर्थः, स च वाचकः, —
अन्वयार्थः शब्दः, स चेति तावेव रूपं वक्ष्यते तादृशस्य, वाच्यस्त्वर्थः, अलङ्कारार्थः —
श्रीभोत्यादन्, तस्येति — तद्गारा, शब्दाद्यलङ्कारप्रयोगानुसारेणैव, रसादीनां —
रस-भाव-रसाभाव-भावाभावादीनाम्, उपकारकाः, — पीयूषा एव, रसवदादय
इति शेषः, अलङ्काराः, — अलङ्कारपदस्यपदेषु भावतीति भावः । रसादयः, —
रसभावतदाभासभावप्रथमभावोद्भवभावसन्धिभावप्रथमकताः पूर्वाक्ताः, पुनः वाच्य-
वाचकाभ्याम् — अर्थशब्दद्वारा, उपकार्याः, — अलङ्कार्याः एव, न तु तयोरुपकारकाः,
धियालङ्कारा इति व्यपदेशं शब्देरिति भावः, इति — अस्मात् कारणात्, तेषां —
रसादीनाम्, अलङ्कारता — अलङ्कारत्वव्यतिरिक्ततया स्वीकार्यत्वं, भवितुं न — नैव,
शुक्ता इति केचित् प्राहुः । अन्ये पुनः “रसादीनामुपकारः तन्मात्रेण इह — रस-
वदादौ, यः अलङ्कारोऽर्थोऽर्थः, — अलङ्कारपदप्रयोगः, सः भावः, — गोचः, चिरन्तन-
प्रसिद्धा — प्राचीनमतेन । एतेभ्योऽपि भिन्नानां मतानिष्कारोति, रसाद्युपकारमात्रे-
णेति । — अलङ्कारत्वमिति मुख्यत्वव्यतिरिक्तं भावः । वाच्याद्युपधानं — वाच्यवाचकाल-
ङ्कारत्वमर्थः । अज्ञानत्वजननार्थेनेति — यथा ज्ञातव्यं गणदंशवर्ती स्वयः
दुग्धानुपयोगितया निष्प्रयोजनः, तथा रसादेरुपकारकत्वाभावेन प्रकृतानुपयोगी इति
निष्प्रयोजन इत्यर्थः । अनियुक्ताः, — नात्याः । स्वयन्नोति । — स्वम् — अङ्गभूतं
रसादि, तदङ्गत्वो बो वाच्यवाचकौ — अर्थशब्दौ, ताभ्याम् उपकृतेः, — पुष्टिं नोतेः,
अङ्गभूतेः, — उपधानतया कृतेः, न तु प्रधानीभूतरसादिव्यञ्जकाभ्यामिति भावः,
प्रत्युत स्वयन्त्वशब्दार्थव्यतिरिक्तत्वेन तयोरुपकारक एवाङ्गरसादयः, न तूपकार्याः इति
कारः । अङ्गिनः, — मुख्यस्य, वाच्यवाचकोपकारकारेण — अर्थशब्दाभ्यां च उपकारः
स एव द्वारं तेन, [एतेन रसादयस्तु वाच्यवाचकाभ्यामुपकार्या एवेति यद्दृश्यते मुक्तिं
तन्निरस्तमिति बोध्यम्] नन्वत्र गुणप्रधानभावेनालङ्कारालङ्कार्यभावः उपपद्यतां,
समासोक्तौ तु व्यवहारसमारोपणस्यास्मादलङ्कारत्वस्वीकारेऽलङ्कार्यभावान् अर्थ-
स्य उपपद्यते ? इत्यत आह, समासोक्तौ । इति । — व्यवहारमात्रक — प्रस्तुति वस्तुनि-
अप्रस्तुतवाच्यारोपणमात्रक, न तु तज्जन्त्यास्मादस्त्वर्थः । उक्तरीतिविरहादिति —
वाच्यवाचकालङ्कारादेषु रसाद्युपकारकत्वजाभावादित्यर्थः ।

“प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः ।

काव्ये तन्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥” इति (ट)

यदि च रसाद्युपकारमात्रेषालङ्कृतित्वं, तदा वाचकादि-
ष्वपि तथा प्रसज्येत । एवञ्च यच्च कैश्चिदुक्तं—“रसादीनाम्
अङ्गित्वे रसवदाद्यलङ्कारः, अङ्गित्वे तु द्वितीयोदात्तालङ्कारः”
तदपि परास्तम् । (घ)

यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः ।

तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा ॥७७६॥ (न)

यथा लौकिकालङ्काराणामपि परस्परमिश्रणे पृथक्

(ट) प्रधाने इति—यत्र वाक्यार्थे प्रधाने अन्यत्र—अन्यत्किन् रसादौ,
वाक्यार्थे वा, रसादयः (चादिपदेन भावादिपरिग्रहः) अङ्गम्—अप्राधान्येन श्रिता
इत्यर्थः, तन्मिन् काव्ये—वाक्यार्थे, रसादिः अलङ्कारः, भवतीति शेषः, इति मे—मम,
मतिः ।

(घ) रसाद्युपकारकत्वमात्रेषालङ्कारत्वं मुख्यतः इति प्रागुक्तमपरेषां मतं
दूरयति—यदीति वाचकादिश्रिति—तथा—अलङ्कारत्वमित्यर्थः । एवञ्चेति—
उक्तरीतिविरहादित्यर्थः । परास्तं—निराकृतं, वाच्यवाचकालङ्कारसमुच्चयेन रसाद्युप-
कारकत्वाभावादिति भावः ।

(न) अपुना एषां सर्वेषामलङ्काराणां संश्लेषमनुत्थापितं पृथगलङ्काररहस्यमुच्यते,
यदीति—यदि एते—पूर्वोक्ता एव अलङ्काराः, यमकोपमादयः इत्यर्थः, परस्परं
विमिश्रिताः,—एकस्मिन् पद्ये गद्ये वा श्रिताः, भवन्ति इति शेषः, तदा संसृष्टिः तथा
सङ्कर इति नामानौ, पृथक्—भिन्नौ, अलङ्कारौ, श्रितामिति शेषः । अयं भावः,—
पूर्वमभिहितः अस्मालङ्कारा अर्थालङ्काराश्चेति द्विविधा अलङ्काराः, ते पुनर्यदि परस्परं
मिश्रिताः एवञ्च मन्थयन्त उपलभ्येरन्, तदा तेषां संसृष्टिः सङ्करश्चेत्यलङ्काररहस्यं
अप्युच्यते इति । अत्रेदं बोध्यम्—उक्तालङ्काराणां यथासम्भवं यदि कश्चिद्वचनं श्रितं,
तदा ते किं पृथक्त्वेन पर्यवसिताः ? उत अलङ्कारान्तरमेव किञ्चित् ? इति विचार्यते—
तत्र यथा वाच्यवाचकालङ्काराणां सोपचंभविमयप्रभृतीनां पृथक् चावलोकितृत्वेऽपि सङ्कटना-
कृतं चावलोकनं जायते, तद्वत् प्रकृतालङ्काराणामपि संबोजने चावलोकनमुपलभ्यते,
इति पृथक् पर्यवसानमिति निर्णयः ।

कारत्वेन पृथगलङ्कारत्वं, तथोक्तरूपाणां काव्यालङ्काराणामपि परस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसङ्कराख्यौ पृथगलङ्कारौ । तत्र—
मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते ॥७७७॥(प)

एतेषां—शब्दार्थालङ्काराणाम् । यथा—

“देवः पायादपायात्तः स्मरेन्दौवरलोचनः ।

संसारध्वान्तविध्वंस-हंसः कंसनिसूदनः ॥” (फ)

अत्र “पायादपायात्” इति यमकं, “संसार” इत्यादौ आनुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । द्वितीये पादे उपमा, द्वितीयाहं च रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः संसृष्टिः, एवमुभयोः स्थितत्वाच्छब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः । (ब)

(प) तयोः सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणमाह, मिथ इति ।—मिथः,—
अन्वोऽन्वम्, अनपेक्षया—परस्परापेक्षां विनेत्यर्थः, एतेषाम्—अलङ्काराणां, [बहु-
वचनमुपलक्षणं, तेन द्वयोरपि अलङ्कारधोरित्वाग्रयः] स्थितिः संसृष्टिः उच्यते—
एकस्मिन् गद्ये पद्ये वा शब्दालङ्काराणामर्थांलङ्काराणामुभयेषाञ्च परस्परानपेक्षया
स्थित्वा त्रिविधा संसृष्टिः निरूप्यते इत्यर्थः । तत्राद्या यथा—“चारुचन्द्रमसं भीरु !
विभवं पश्येदमन्वरे । मन्त्रो मन्त्राकाशान् निर्दयं हनुमुद्यतम् ॥” अत्र प्रथमाहं
द्वितीयाहं आनुप्रासः, तृतीयपादे यमकम् । द्वितीया यथा—“द्विषद्वास्त्रायतां देवः
फुल्लेन्दौवरलोचनः । भवान्धारसङ्काम-रविः केशिनिसूदनः ॥” अत्र प्रथमाहं उपमा,
द्वितीयाहं रूपकम् । उभयसंसृष्टिः यथा—“त्वयि भीर ! परं विराजते दमघनो-
द्विलक्षितं क्षिप्र । तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिद्वारावलिदानशोभकम् ॥” अत्र
अनन्वयानुपमासाभ्यां शब्दालङ्काराभ्यां सह प्रतिबन्धरूपमायाः अर्थांलङ्कारस्य संसृष्टिः इति
श्रेयम् ।

(फ) एकस्मिन्नेव गद्ये त्रिविधां संसृष्टिमुदाहरति, देव इति ।—स्मरे—
विकसिते, इन्द्रीवरे इव लोचने यस्य तथोक्तः, संसार एव ध्वान्तं—तिमिरं, तस्य विध्वंसे
—विनाशने, हंसः,—सूर्यः, (“भानुर्हंसः सहस्रांशुसपनः सविता रविः” इत्यमरः)
कंसनिसूदनः,—कंसारिः, देवः,—श्रीकृष्णः, अपायात्—आपदः, नः,—अस्मान्,
पायात्—रक्षतु ।

(ब) एवमिति ।—शब्दालङ्कारधोरर्थांलङ्कारयोश्च सजातीयत्वेन अनन्तरकृतयो

अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ।

सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः॥७७८॥(भ)

अङ्गाङ्गिभावो यथा—

“आक्तष्टिवेगविगन्तुजगीन्द्रभोग-

निर्मोकपट्टपरिवेष्टनयाऽम्बुराशेः ।

मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य

मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥” (म)

अत्र निर्मोकपट्टापङ्कवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपङ्कतिः, सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन (य) यत्पादमूलवेष्टनं, तच्चरणमूल-वेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् ; श्लेषश्च पादमूल-वेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् ; अतिशयोक्तिश्च “मन्यव्यथाव्युपशमार्थमिव” इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् ; उत्प्रेक्षा च

संसृष्टीमूत्र वैचित्र्याविशेषं जनयित्वा संसृष्टित्वेनापि अतिरिक्तवैचित्र्यजनकत्वमिति भावः ।

(म) सङ्करमाह, अङ्गिति ।—अलङ्कतीनाम् अङ्गाङ्गित्वे—गुणप्रधानभावे, तद्वत्—तथा, एक एव आश्रयः,—आधारः तत्र, एकस्मिन् पादे पदे वा इत्यर्थः, स्थितौ तथा सन्दिग्धत्वे च अत एव सङ्करः पुनः त्रिविधः भवति, अङ्गाङ्गिभावेन, एक-मात्रकानुप्रवेशेन, संशयेन च सङ्करस्त्रिप्रकारकः इति सारः ।

(म) आकटोति ।—आकट्टेः,—समुद्रमन्यनसमये देवासुराणामुभयतः आकर्षणस्य, यः वेगः तस्मात् तेन वा, विगलन्—खलन्, भुजगीन्द्रभोगस्य—वासुकि-द्वेष्टस्य, यः निर्मोकपट्टः,—परिवृत्तत्ववृत्तनं, त्वत्तत्रमंपट्ट इत्यर्थः, तस्य परिवेष्टनया—परिवेष्टनञ्छ्लेनेत्यर्थः, अम्बुराशेः,—समुद्रस्य, पङ्कुरिति भावः, मन्यव्यथायाः,—मन्यनजनितपीडायाः, व्युपशमार्थमिव—अपनोदनाद्यर्थमिव, आशु—शीघ्रं, मन्दाकिनी—मङ्गा, यस्य—समुद्रस्य इति भावः, पादमूले—एकदेशे, चरणसन्तोषे च, चिरम्—लघुवदेत—अवदत्, देवाङ्गनाद्येनतिष्ठत् । वसन्ततिलकं इत्यम् ।

(य) अङ्गाङ्गिभावमुपपादयति, अङ्गिति ।—सा च—अपङ्कतिश्लेषः । इत्यु-
इत्येति—

अम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समा-
सोक्तेरङ्गम् । यथा वा—

“अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।

अहो ! देवगतिश्चित्रा तथाऽपि न समागमः ॥” (र)

अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा—

“इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः ।

अमन्दनयनानन्द-करं मण्डलमेन्दवम् ॥” (ल)

(र) अनुरागेति ।—सन्ध्या—सायंवनयः, नायिका च, अनुरागवती—
सौन्दर्यावती, सुरताभिलाषवती च, दिवसः,—अहः, नायकश्च, तस्याः,—सन्ध्यायाः,
पुरःसरः,—पुरोवर्ती, अहो !—आश्चर्यं, देवगतिश्चित्रा—अहुता, (यतः) तथाऽपि
—अनुरागवत्त्वे पुरोवर्तित्वे चेत्यर्थः, न समागमः,—न सम्मेलनम् । यथा वा—
“अयोमयोऽपि प्रसितो जगत्सु यदाकथौ प्रथमदिवसान् । मन्वेऽक्षयैस्त्वात् पतितोऽत
एव विवेश शुद्धे बद्धवाग्निमध्यम् ॥” इति । अत्र हि पूर्वाह्ने विरोधीत्यन्तर्हितः
श्लेषः, उत्तराह्ने पुनस्तान्मानकाङ्गिभावमापन्ना मन्वे इति पदेनोत्थापितोऽप्येवा इति
भावः ; तथा ह्यत्र यत्पारणमुत्प्रेक्षते, तत्र विरोधश्लेषानुप्रवेशः, यच्चान् कार्य-
मुत्प्रेक्षानिमित्तं, तत्र पतितत्वाग्निप्रवेशो वस्तुस्थित्या अन्यथास्थितावपि अन्यथाभूताभ्यां
साभ्यामभेदेनाध्यवसितो श्लेषो, तेनाकाङ्गिभावः सङ्करः, न च विरोधीत्यन्तर्हिती
श्लेषे श्लेषश्च विरोधेन सद्वाकाङ्गिभावः सङ्करः, उत्प्रेक्षाया वा निमित्तगतातिशयोक्त्या
सद्वाचं सङ्करः, ताभ्यां विना तयोर्गुत्वानात्, अतश्च निरवकाशत्वादायकत्वम् ;
न च मनस्य विरोधमन्तरेणापि श्लेषो दृश्यते इति श्लेषश्च सावकाशत्वनिमित्तं, यतो
न ब्रूमी विरोधमन्तरेण श्लेषो न भवतीति ; किं तर्हि, अत्रह्यारान्तरविषयतो विषयः
श्लेषश्च नास्तीति निरवकाशत्वात् तेषां बाधः, तन्मध्ये च विरोधीऽनुप्रवेशः इति
सोऽपि न बाध्यते इति न कश्चिद्दोषः, एवमर्थात्सङ्कारसङ्कराः प्रोक्ता इति सर्वस्व-
काराः ।

(ल) सन्देहसङ्करातिरिक्तव्यञ्जे एकाग्रशक्तिर्विषयो भविष्यतीति अरमोक्त-
प्राप सन्देहसङ्करं प्रथमं दर्शयति, इदमिति ।—सन्ततं—निर्विच्छं, सम्यग्व्याप्तमिति
प्रावत्, तमः,—अन्वहारं, पत्ते—अरकताज्ञानं, भिन्दानं—खण्डयत्, अमन्द यथा
ज्ञेया नयनयोः आनन्दकरम् ऐन्दवं—चान्द्रं, मण्डलमिदं गगने आभाति—राजते ।

“इदमाभाति बद्धवम्—” इति पाठो न रमणीयः, विषयश्च निरवकाशात्प्राक्कविः

अत्र किं मुखस्य चन्द्रतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः ? उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारीपाद्रूपकम् ? अथवा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धात् तुल्ययोगिता ? आहोस्त्रिचन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकम् ? किं वा विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः ? यदा अप्रस्तुतचन्द्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा ? यदा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तिः ? इति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देह-सङ्करः । यथा वा “मुखचन्द्रं पश्यामि” इत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा ? उत चन्द्र एवेति रूपकम् ? इति सन्देहः ; साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावे न पुनः सन्देहः ; यथा “मुखचन्द्रं चुम्बति” इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं, चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम् । “मुख-चन्द्रः प्रकाशते” इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मा रूपकस्य साधको मुखे उपचरितत्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः । (व)

अथोक्तेरसम्भवापत्तेः, इदमिति मुखं निर्दिश्येति निर्वचनावङ्गतिप्रसङ्गाच्च ; “वदनम्” इत्यत्र “वदनम्” इति पाठोऽपि न सुन्दरः, अव्यावर्तकत्वान्न, तथात् “इदमाभाति वचिरम्” इति पाठो वचिरः इत्यवधेयम्] यथा वा—“यः कौमारहरः स एव हि वरसा एव चैत्रचपासे चोन्मोहितमाद्युसुरभयः प्रोढाः वदन्मानिसाः । सा चैवास्ति तथाऽपि तत्र सुरतव्यापारधीषाविधौ देवारीषडि वेतसोतदतस्य चेतः समुत्कण्ठते ।” अत्र विभावनाविशेषोक्त्योः सन्देहसङ्करः, तथा अनुत्कण्ठाकारबाधादे उल्लङ्घनाया उत्पत्तौ विभावना, स च कारणाभासो “यः कौमारहरः” इत्यादिना कारणविरुद्धमुखेन प्रतिपादितः ; तथा च “यः कौमारहरः” इत्याद्युत्कण्ठाकारण-सद्भावेऽपि अनुत्कण्ठायाः अनुत्पत्तौ विशेषोक्तिः, वा आनुत्पत्तिः “समुत्कण्ठते” इति विरोधोपनिमुखेनोक्ता, अत एव द्वयोरप्यसुदृढत्वमन्वयोक्तम् । न जानयाः प्रत्येकं साधकबाधकप्रमाचयोग इति सन्देहसङ्करोऽयम् इति सर्वस्वकाराः ।

(व) साधकैति ।—साधकं—मुख्यतया उपभागनिष्ठं साधक्यं रूपकस्य

“राजनारायणं लक्ष्मीस्वामालिङ्गति निर्भरम्” (ग)

अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं, नारायणे सम्भवादूपकम् । एवं—

“वदनाम्बुजमेणाख्या भाति चञ्चललोचनम् ।” (घ)

अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे च असम्भवादूपकस्य बाधकता । एवं “सुन्दरं वदनाम्बुजम्” इत्यादौ साधारणधर्मप्रयोगे “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” * (२ । २ । ५६ पा०) इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः ; एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वादूपकसमास एव । एकाग्रयानुपवेशे यथा मम—

“कटाक्षेणापौषत्क्षणमपि निरोक्षेत् यदि सा

तदाऽऽनन्दः सान्द्रः स्फुरति पिङ्गिताग्निप्रविषयः ।

साधकम् उपमाया बाधकं, तथा मुख्यतया उपयेयनिष्ठं साधकम् उपमायाः साधकं रूपकस्य बाधकं, तथोक्ततरल—साधकस्य बाधकस्य वा इत्यर्थः ।

(ग) राज्ञिति ।—राजा एव नारायणः तं त्वां लक्ष्मीः निर्भरं—गाढम्, आलिङ्गति—आग्रयतीत्यर्थः । “बिष्णुद्वावनविव्यातं शङ्खकालम्भितम् ॥” इति कादम्बोः उत्तराहम् ; एवं सति रूपकं श्लोकापितम् । अथ प्रसङ्गे “पादाम्बुजं भवतु ते विजयाय भङ्गमञ्जीरशङ्खतमनोहरमम्बिकायाः ।” पादाम्बुजमित्यत्र उपमितसमासे च उपमाकथयोः सम्भवात् सन्देहः, तत्र रूपकसत्त्वे उत्तरप्रदायकाम्बुजस्य प्राधान्यप्रसङ्गेन तत्र च मञ्जीरदिवावशेषानामन्वयानुपपत्तिरूपकबाधकसत्त्वादुपमेवेति निश्चयः । “यस्यातिशब्दविषयं चरणारविन्दमुत्सयन्त्यमितभक्तिः.....वराननाः” इत्यादौ मूर्त्तसमवाय्येस्वारविन्दनिरूपितत्वमेवेति । एवं “राजनारायणम्” इत्यत्र उपमायां राजप्राधान्ये लक्ष्मीसनागमाभौचित्यापातात् राज्ञि तदुपपादकनारायणतादात्म्यसिद्धौ रूपकमेवेति शौस्तुभाशयः ।

(घ) वदनेति ।—एषाख्याः,—हरिणाख्याः, चञ्चले लोचने यत्र तथाविधं, वदनम् अम्बुजमित्थं तत् वदनाम्बुजं, भाति—श्रीभवे ।

सरीमांशोदञ्जुककलसनिभिन्नवसनः

परीरन्धारम्भः क इव भविताऽम्भोरुहदृशः ॥ (स)

(स) कटाक्षेवापीति ।—यदि सा कटाक्षेण ईषरश्चमपि—चक्षुश्चमपि, निरीक्षेत—पश्येत, तदा पिहितः,—प्राञ्छादितः, अशेषः,—निखिलः, विषयः शून्यतादृशः, सान्द्रः,—घनः, आनन्दः स्फुरति—उदतीक्ष्णः, सान्द्रादिविशेषणशब्देन आनन्दस्य ब्रह्मानन्दसदृशत्वं प्रतीयते ; अम्भोरुहे इव दृशो यस्याः तथाभूतायाः तस्याः, सरीमांशं—सपुलकं यथा तथा, उदञ्जुकां—स्फूर्तितां गञ्जुकां, कुचकलसाभ्यां—कलससदृशस्तनाभ्यां, निभिन्नं—हृन्नं, वसनं यत्र तादृशः, अथवा—सरीमांशगतं जातपुलकात्, उदञ्जुतः,—उज्ज्वलः, कुचकलसाभिभिन्नं—विगणितं, वसनं यत्र सः, परीरन्धारम्भः,—आलिङ्गनव्यापारः, क इव—कीदृशिव, निरुपम इत्यर्थः, भविता—तत्र क्रियमानानन्दो भवितेति न जाने इति भावः । शिखरिणीवत्—“रसे रुद्रेन्द्रा यमनसभला गः शिखरिणी” इति च तल्लक्षणम् । यथा वा—“स्यष्टोन्नतशिखरिणीसरन्ध्रविन्धविनीर्यं कथिं कनयो दिवसारविन्दम् । शिष्टाष्टदिग्दक्ष-क्षपात्सुखास्तारवहान्यकारमधुपावलि सञ्जुकोच ॥” अत्र रूपकानुप्रासो एकपदानु-प्रविष्टो न्यष्टो । प्राञ्छु अर्थात् शिखरिणीवत् इत्युक्तपदसङ्करमङ्गीकृतिः । वाच-कानुप्रवेशित्वं वाचकत्वस्य वाच्यनिरूपितत्वात् वाच्यशरीरानुप्रवेशः प्रतिभाति, उदा-हरणं यथा—“सत्यं शरयोतितरङ्गमोभिन्धभेदनारव्यवदङ्कवाद्ये । उद्यानवापी-पवसोव मुखानिषीदृशो नाव्यगृहे रमन्ते ॥” अत्राद्यविशेषणे शब्दनामसायं शेषः, द्वितीयेऽर्थसाय्यनुपमा, तदुभयस्यैकस्मिन् इवपदेऽनुपविष्टं, नाव्यगृहवापीपयसो-रूपमाशानिवशब्देन तयोः साधारण्यमन्तया बोधनादिति । अत्र दीक्षताः,—तेतदुक्तं, सत्यं शरैत्यत्र शेषसत्त्वेऽपि तद्विध्यार्थदृश्य भेदस्य भेदरूपातिशयोक्त-महिम्ना ऐक्यविवक्षया तत्रापि धर्मसाय्यस्य प्रतिपादितत्वेन शब्दसाय्यस्य तत्रानभि-मतत्वात् ; अन्यथा “अहो रागवती सख्या” इत्यादौ विशेषणसाध्याभावेन शिष्ट-विशेषणकसमासोक्त्यनुपपत्तेः, अस्तु वा शब्दसाय्यमिव-प्रतिपाद्यं, तथाऽप्युपमावाचक-त्वात्तस्य शेषवाचकत्वमनुपपन्नमेव ; तस्मात् यत्रैकस्मिन्नेव प्रतिपाद्यमानेऽलङ्कार-व्यवस्थस्य स्यात्साङ्गहारप्रतीतिः, तत्रैकवाचकानुप्रवेशरूपसङ्करः । यथा वा—“विष्णु-कारपरिरन्धादात्मनिष्कन्दपुष्पैः शशिदृषदुपकृतेराशुबालेकरूपाम् । विफलितजल-सेखप्रक्रियागौरवेष व्यरणि स हृतापचः तत्र भेदीवनेन ॥” अत्र सख्यङ्गमदस्तु-वर्णगङ्गिदासः, अस्मत्त्वे सख्यङ्गमदस्तुवर्णगङ्गिदासः, न शोदासस्य यथोक्ताति-

अत्र “कटाक्षेणापीषत्क्षयमपि” इत्यत्र छेकानुप्रासश्च,
 “निरीक्षेत” इत्यत्र अकारमादाय इत्यनुप्रासश्च चैकाग्र्ये-
 ऽनुप्रवेशः; एवञ्च अत्रैवानुप्रासार्थापत्यलङ्कारयोः; (४) यथा
 वा—“संसारध्वान्तविध्वंस—” इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः; यथा
 वा—“कुरवका रवकारणतां ययुः” इत्यत्र रवका रवका इत्येकं
 वकार-वकार इत्येकमिति यमकयोः । यथा वा—

“अहिषमपभोभरसिएसु पडिभसामाएसु दिभहेसु ।

भोहइ पसारिभगीभाणं णच्चिभं भोरबिंदाणम् ॥” (क)

प्रथोक्तव्याप्यत्वेन विभक्तविषयाभावात् कथमेतदिति वाच्यम्; दिव्यसोक्तस्यपर्यन्ते
 उदात्तत्वातिप्रथोक्त्यभिचारिण, श्रौंयंहारिद्रादिवर्धने चातिप्रयोक्तोदत्तार्थ्यभि-
 चारिण, प्रकृते ह्योः समावेशात् । नचानभोरकाङ्क्षिभावः; एवञ्चान्यानुपनीवच-
 त्वात्; नापि समप्राधान्यम्, उदात्तप्रतिपादकशक्तेरेवातिप्रयोक्तव्यत्वात्; नापि
 सन्देहः, एककोटेरपरकोटिप्रतिषेधत्वाभावादित्याहुः; तद्वदन्, स्वजनश्रुता-
 ऽवच्छेदकोभूत-वैजात्यावच्छिन्नचमत्कारनिष्ठकार्य्यताप्रतियोगिक-कारणताऽवच्छेदकधर्म-
 वतवा प्रकृतैऽप्येककोटिसदस्यकोटिपिरोधित्वेन सन्देहकोपपत्तेः, एतद्विषयत्वात्;
 प्रतिषेधकतावाः अक्षरारमात्रेऽपि दुर्बलत्वात् । प्राचां त्वयमाशयः,—उपमाप्रकरणे
 यादृशधर्मोक्तौ श्लेषवाच्यतामित्येन च तदुक्तव्यवहारसादृश्यमेव, भेदनाश्रित्य
 “सत्युत्करद्योतित” इति उदाहरणं, तदुदादानश्लेषशब्देन सत्यवत्येव, तत्र साधारण-
 धर्मवाचकतायाः अत्यक्तोकारात्, एतेन शब्दसाम्येन इवशब्दप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्यो-
 पमावाचित्वश्लेषे प्राप्ता श्लेषवाचकत्वाभावादित्यपाकम् । श्लेषत्वेन रूपेण तस्यैव शब्द-
 वाच्यत्वाभावेऽपि श्लेषवाच्यार्थश्लेष साधारणधर्मत्वेन इवपदमोहव्यत्यावशक्तत्वात्,
 तावतेव प्रकृतोदाहरणोपपत्तेरिति दिष्टम् ।

(४) अनेति ।—“कटाक्षेणापीषत्क्षयमपि” इति सर्वं दयवटितस्य अकारस्य
 क्रमस्यरूपाभां चकृत् सान्यात् छेकानुप्रासः, पश्चात् “निरीक्षेत” इति अकारमादाय
 क्रमस्यरूपाभ्यामचकृत् सान्यसम्भवात् इत्यनुप्रासः, एवं चतुर्थपादेऽपि नकार-भकार-
 चटितवर्णपिच्छस्य छेकइत्यनुप्रासो वेदितव्यो इति ।

(५) एकपदे अक्षरमाह, अहिषमप इति ।—[“अभिनवपयोदरस्मितेसु
 पथिकश्लाभाधितेषु [पथिकश्लाभाजिकेषु] दिवसेषु ! महति प्रसारितश्रीवाचां वृत्तं

अत्र "पद्मिषसामादृष्टु" इत्येकाग्रये पथिकश्यामायिते-
त्पुपमा, पथिकसामाजिकेषु इति रूपकं प्रविष्टम् । (ख)

श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसूनु-

श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबन्धम् ।

साहित्यदर्पणममं सुधियो विलोक्य

साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव विपत् ॥ (ग)

मयूरश्यामान् ॥" इति संज्ञकम्] । अभिनवं—मृतनं, पयोदानां—मेघानां, रवि-
—मर्जितं येषु तथोक्तेषु, यथा—अभिनवानां—नबोदितानां, पयोदानां रवितं येषु
तथोक्तेषु, पथिकाः,—पथासिनः, श्यामायिताः,—प्रियाविरहदुःखेन मखिना इव
आचरन्तः येषु तादृशेषु, पथे—पथिका एव सामाजिकाः,—वृथालसादृष्टारः येषु
तथोक्तेष्वित्यर्थः, दिवसेषु—दिनेषु, यथांसु इत्यर्थः, प्रसारिता—विस्तारिता, यथा येः
तिषां, मयूरश्यामानां मृतं महति—उत्सवायते इत्यर्थः ; अथवा—पथिकेति सम्बोधनं,
श्यामायितेषु मेघेनेति भावः, दिवसेषु इत्यस्य विशेषणमिति च बोध्यम् ।

(ख) अनेति ।—पथिकानां प्रियाविरहदुःखेन श्यामत्वं, दिवसानां मेघेनेत्यु-
पमा ; "पद्मिषसामादृष्टु" इति प्राज्ञतांशस्य "पथिकसामाजिकेषु" इति अत्रुवाह-
पथे—पथिका एव सामाजिकाः यत्र तेषु, नाक्यदर्शनेन सामाजिकानामुत्सवो
भवतीति रूपकम् । पथिकानां मयूरमृतं सुखदं न भवति इति महति इत्युक्तं,
वस्तुतस्तु—“मुखचन्द्रं पश्चानि" इत्यादौ यथा समासद्वयसम्भवात् सन्देहः, तथेहापि
"पद्मिषसामादृष्टु" इति प्राज्ञतयोनिपथिकश्यामायित-पथिकसामाजिकशब्दद्वय-
सम्भवात् सन्देह एवेत्यवधारयम् । एवमेवपदद्वयसद्वरकोदाहरणं "संसारध्यान-
विध्वंसकं" इत्याद्यवगतव्यम् । यथा वा—“नमो विदुं सरोजासौ करप्रत्या
सुनिर्भरम् । सा चेदिसृजते नादं स्नास्यनासन्नते कसु ॥" इत्याद्युदाहरणमुन्नेव-
मिति ।

(ग) श्रीचन्द्रेति ।—श्रीचन्द्रशेखरवासी महाकविषु चन्द्रेति, तस्य सूनुः,—
पुत्रः, यः श्रीविश्वनाथकविराजः तेन कृतम् अमुं साहित्यदर्पणं प्रबन्धं भोः सुधियः ।
—विधांसुः ! विलोक्य—विचार्य, उच्यमिति शेषः, सुखम्—अनावाप्तमेव, अखिलं—
समस्तं, साहित्यस्य तत्त्वं—रहस्यं, विपत्—नापीत । अच्युतवचनं कृतम् ।

यावत्समेन्दुनिभानना श्रीनारायणस्वाङ्गमसङ्करोति ।

तावन्मनः सन्मदयन् कवीनामेष प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु शोके ॥ (घ)

इति श्रीनारायणचरितारविन्दमधुप्रतसाहित्याखण्डस्य चरितारविन्दप्रस्तावनापरनाथार्थ-
कविसुन्दरिवाकराष्टादशमोऽध्यायः समाप्तः ॥

श्रीनिधनाथकविरामकृतो साहित्यदर्पणोऽथ साङ्गारविन्दपत्रं नाम

दशमः परिच्छेदः ॥ १० ॥

(घ) यावदिति ।—प्रसन्नेन्दुनिभं—पूर्वचन्द्रसदृशमित्यर्थः, चाननं—सुखं
वक्राः तादृशो, श्रीः,—शोकोः, (“श्रीवैश्रवणामोभा-भारतोऽरुणदुर्गम् । कर्णादि
निर्गमसम्पत्त-विधोपकरणेषु च ॥ विभूतो च मतो च श्री” इति मैदनी) यावत्
नारायणसङ्ग—मनसतः, सङ्ग—सङ्गः सङ्गम्, सङ्करोति, तावत्—तत्कालावधि,
एषः,—मत्कृत इत्यर्थः, प्रबन्धः,—साहित्यदर्पणनामा साङ्गारविन्दप्रथमो निबन्धः,
कवीनां मनः सन्मदयन्—सदृष्ट कुर्वन्, शोके—गमति, (“शोकेऽस्तु सुवने जने
इत्यमरः) प्रथितः,—विख्यातः, अस्तु । इन्द्रवज्रा वृत्त—“आदिन्द्रवज्रा यदि तो
ज्यो गः ।”

वेधेधेर्बन्दि विच्छिन्न रमसादुहाव्यते दूषणं

श्रीनाथातुरपारमाखण्डतया काचित्प्र शक्या चतिः ।

विश्रांतिः पुनश्च्यते यदि च तत् क्षाप्तेन श्रीभा परा

सन्नापोऽपि विभावयत्यतिशयं कात्तंकरजानले ॥

विश्वोक्त तर्कभागीश-निर्मितां विवर्तिं वरान् ।

टीका विरचिता पूर्वं या जीवानन्दशर्मणा ॥

सङ्गारविन्दविशेषपरैः प्रमाणैः दृष्टान्तराजिद्विचरिष्य गभीरभावैः ।

तां भूवितां व्यदधताऽऽसुसुवीषकृतोः श्रीनिधनाथकवितो द्विज आशुवीषः ॥ इति ।

